HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR

2. Cilt

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 182

Dinî İlimler Serisi : 31

Kitabın Adı : HAK DİNİ KUR'AN DİLİ
2. Cilt, Âl-i İmran - En'âm

Müellifi : Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942)

Özgün Dili : Osmanlı Türkçesi

Hazırlayan : Prof. Dr. Asım Cüneyd Köksal
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri (İslam Hukuku), Öğretim Üyesi

Doç. Dr. Murat Kaya
İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi
(Tefsir), Öğretim Üyesi

Dizgi ve Son Okuma : Ahmet Çinar, Yazma Eser Uzmanı
Muhammet Kasım Gültekin, Yazma Eser Uzmanı

Yapım : Yüksel Yücel

Baskı : Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık A.Ş.
Dudullu OSB 1. Cadde No. 16 Ümraniye / İstanbul
Tel: 444 44 03 www.bilnet.net.tr / Sertifika No. 42716

Baskı Yeri ve Yılı : İstanbul 2021

Baskı Miktarı : 1. Baskı, 1500 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır
Hak Dini Kur'an Dili

1. Kur'ân-ı Kerîm, 2. Tefsir, 3. Hak Dini Kur'an Dili, 4. Elmalılı, 5. Meâl
ISBN: 978-975-17-4868-3 (Takım) 978-975-17-5026-6 (2. Cilt)

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
info@yek.gov.tr
www.yek.gov.tr

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

(İNCELEME - TENKİTLİ METİN)

2. CİLT

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR
(ö. 1942)

Hazırlayan
Asım Cüneyd Köksal
Murat Kaya

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

İÇİNDEKİLER

HAK DİNİ KUR’AN DİLİ

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır

TENKİTLİ METİN

سُورَةُ آلِ عِمْرَانَ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ مِائَتَا آيَةٍ

ÂL-İ İMRÂN SÛRESİ

[1009] İşbu Âl-i İmrân sûresi Medenî olduğuna bütün müfessirînin ittifâkı vardır. Medine'de nâzil olmuştur ve iki yüz âyettir. "Emân", "Kenz", "Maʿniyye", "Mücadele", "Sûre-i İstiğfar" ve "Tayyibe" dahi denilir. Sûre-i Bakara ile buna "Zehrâveyn" tesmiye edildiği[1] de geçmiş idi.

Âyetleri iki yüz, kelimâtı üç bin dört yüz seksendir.

Muhtelefun fîh âyetler: الٓمٓ, (ikinci) الْاِنْجٖيلَ, وَاَنْزَلَ الْفُرْقَانَ, اِلٰى بَنٖٓى اِسْرَٓائٖلَ, الْاِنْجٖيلَ (birinci) ve bazılarının kavlinde مَقَامُ اِبْرٰهٖيمَ, مِمَّا تُحِبُّونَ.

Fâsılası: ل, ق, د, ا, ط, ن, ب, م, ر, mecmûʿu: لقد أطنب مر. ق ancak bir fâsıla الْحَرٖيقِ, د üç fâsıladadır.

"Âl-i İmrân", lisânımız tabirince İmrân familyesi, İmrân ailesi demektir. Görüleceği üzere bu sûre-i celîlenin en mühim makāsıdından biri, dîn-i hakkı takrir ve onun hakk-ı hâkimiyetini teyid ve ilan edip Nasârâ'nın ulûhiyet iddiasıyla ifrat, bilakis Yahudîlerin de birtakım kadh u isnâdât ile tefrit ettikleri Hazret-i Îsâ meselesinin halli ve bu suretle asılları bir olduğu hâlde rûh-i diyâneti kaybettirmiş ve hırs u taassub ile tarafeyni tahrîf-i hakāika sevk eylemiş olan bu münâzaʿa ve mücadele yüzünden ikisi bir yere gelmek ihtimâli kalmamış bulunan bu iki din mensubları arasında te'mîn-i sulh u müsâlemet için hakem olmak üzere yetiştirilmiş olan ümmet-i vasata her hususta hakk u bâtılı tefrik eden bir ferman bahşetmek olduğundan, bu sûre müşârün ileyhin nesebini gösteren "Âl-i İmrân" [1010] ismiyle tevsim olunmuştur. Ve sebeb-i nüzûlünü Yahudîlerden ziyade Nasârâ teşkil etmiştir. İsimlerinden dahi anlaşılacağı

---

1 Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn, 252:

حَدَّثَنِي أَبُو أُمَامَةَ الْبَاهِلِيُّ، قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَقُولُ: «اقْرَءُوا الْقُرْآنَ فَإِنَّهُ يَأْتِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ شَفِيعًا لِأَصْحَابِهِ، اقْرَءُوا الزَّهْرَاوَيْنِ الْبَقَرَةَ، وَسُورَةَ آلِ عِمْرَانَ، فَإِنَّهُمَا تَأْتِيَانِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كَأَنَّهُمَا غَمَامَتَانِ، أَوْ كَأَنَّهُمَا غَيَايَتَانِ، أَوْ كَأَنَّهُمَا فِرْقَانِ مِنْ طَيْرٍ صَوَافَّ، تُحَاجَّانِ عَنْ أَصْحَابِهِمَا، اقْرَءُوا سُورَةَ الْبَقَرَةِ، فَإِنَّ أَخْذَهَا بَرَكَةٌ، وَتَرْكَهَا حَسْرَةٌ، وَلَا تَسْتَطِيعُهَا الْبَطَلَةُ». قَالَ مُعَاوِيَةُ: بَلَغَنِي أَنَّ الْبَطَلَةَ: السَّحَرَةُ.

üzere Sûre-i Bakara ehl-i kitabdan evvela Yahudîlere, bu sûre de evvela Nasârâ'ya tevcîh-i davet etmiş, binâenʿaleyh Sûre-i Bakara birinci cüzünde[1] görüldüğü üzere ibtidâ rûh u lisân-ı Tevrat ile, bu sûre de bidâyeten ondan doğmuş olan rûh u lisân-ı İncil ile alâkadar olarak tahrîfât-ı vâkıʿayı izâle ve ʿakāid-i nâsı tashih için âyât-ı haktaki temsîlâtı tahkīkāta, müteşâbihâtı muhkemâta ircâʿ esâsını öğretmiştir[2]. Ve Allahu aʿlem bu iki sûrenin müteşâbihâttan olan birer الم ile başlamış olmalarında bu hikmete de bir telmih vardır. Bu suretle bu iki sûre beynindeki münasebet ve fark, Tevrat ile İncil arasındaki fark ve münasebet gibidir. Biri mukaddem biri tâlî, biri asıl diğeri onun ferʿi demektir. Sûre-i Bakara'daki icmâllerin çoğu burada şerh ü îzah edilmiştir ki bunlara "Zehrâveyn" tesmiyesinde de[3] buna işaret vardır. Sûre-i Bakara فَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ [el-Bakara 2/286][4] duasıyla hitam bulmuştu. Bu sûre ise o duaya bir icâbet olarak başlamıştır. Ve galebe-i dîniye ve ilmiyenin galebe-i maddiyeden ehem ve onun bir şart-ı mütekaddimi olduğunu tefhim için evvelemirde nusret-i ilmiyeyi[5] temin etmiştir. Bu sevk ü münasebet iki sûreyi birbirine öyle rabt etmiştir ki birinin âhiriyle diğerinin evveli Sûre-i Bakara'da وَالْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ. اَللّٰهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۚ اَلْحَىُّ الْقَيُّومُ [el-Bakara 2/254-255][6] diye Âyete'l-Kürsî'nin mâkabline irtibâtı şeklini ahz etmiş ve bu الٓمٓ o الٓمٓ'in bu noktasında toplanan bütün hakāik ve vezâifi ihtar ederek başlamıştır. Binâenʿaleyh zehrâ-yı[7] ûlâ ile zehrâ-yı sâniye birbirlerine büyük ve[8] küçük iki hemşîre denecek kadar mütekārib bir ana ile bir kız vaziyetindedirler. Hâsılı bu iki sûrenin ale'l-umûm münderecâtları itibariyle aralarında birçok cihetten telâzüm ve tenâzur vardır ki bunlardan kıssa-i Âdem ile kıssa-i Îsâ'nın temâsülünü zikretmek kâfidir.

---

1 B: "cüzde".
2 B: "göstermiştir".
3 B -"de".
4 "…bizi mansur buyur artık seni tanımayanlara karşı, kahrolsun kâfirler."
5 B: "ilâhiyeyi".
6 "…kâfirler ise hep o zâlimlerdir. Allah, başka tanrı yok ancak O. Dâimâ yaşayan, dâimâ duran, tutan Hayy ü Kayyûm O…"
B: "اَللّٰهُ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ اَلْحَىُّ الْقَيُّومُ. وَالْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ".
7 B -"ve vezâifi ihtar ederek başlamıştır. Binâenʿaleyh zehrâ-yı".
8 H -"ve".

Sebeb-i Nüzûlü

Mukātil b. Süleyman bu [1011] sûrenin evvelinde bazı âyetlerin sebeb-i nüzûlü yine Yahudîler olduğuna,[1] Muhammed b. İshâk da sûrenin ibtidâsından mübâhele âyetinin nihâyetine, yani اِنَّ هٰذَا لَهُوَ الْقَصَصُ الْحَقُّ [Âl-i İmrân 3/62][2] âyetinin başına kadar sebeb-i nüzûlü Nasârâ olduğuna kāil olmuşlardır[3] ki cumhûr-i müfessirîn bunun üzerindedirler. Çünkü sûrenin tevhid ve tenzîh-i ilâhî ile başlaması evvelemirde daʿvâ-yı Nasârâ aleyhindedir. Bu iki rivayetten bazı âyetlerin[4] bilhassa Yahudîler veya her ikisi dolayısıyla nâzil olmuş bulunması neticesini almak da mümkindir. Fi'l-vâkiʿ قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا سَتُغْلَبُونَ... الخ [Âl-i İmrân 3/12][5] iki âyetin Yahudîler hakkında olduğu daha kuvvetle mervîdir. Yahûdîlerin Hazret-i Îsâ'ya buğzları ve vâlidesine kazifleri, nübüvvetini ve İncil'i inkârları diğer âyetlerin nüzûlüne de sebebiyet verebilirse de daha ziyade buna Nasârâ'nın Resûlullah ile olan bir münazarası sebep olmuştur ki bu şu[6] suretle rivayet edilmektedir: Resûlullah'a Necran'dan murahhas olarak bir hey'et-i Nasârâ gelmişlerdi ki buna "Vefd-i Necran" denilir. Bunlar altmış süvari olup içlerinden on dördü büyükleri ve bu on dördünün[7] içinde üçü de en büyükleri idiler. Bunların birisi el-ʿÂkıb dedikleri emîrleri ve sâhib-i re'yleri "Abdülmesih", ikincisi "Seyyid" tâbir ettikleri vezir ve müşirleri el-Eyhem, üçüncüsü de âlimleri ve üsküf yani piskoposları ve reîs-i tedrisleri idi ki ismi Ebû Hârise b. Alkame ve kendisi Benî Bekr b. Vâil'den birisi idi. Dîn-i Nasrâniyette tedrîsâtı, hizmeti, saʿy ü ictihâdı ve ilmi ile şöhretyâb olduğundan Rum mülûkü tarafından mazhar-ı iʿzâz ve ikrâm olmuş, birçok mallar verilmiş, taht-ı idaresinde hayli kiliseler yaptırılmış idi. Bu altmış meyanında biraderi Kürz b. Alkame dahi yanında bulunuyordu. Bunlar gelmişler, bir gün ikindi namazından sonra

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 263:
ثُمّ قَالَ –سُبْحَانَهُ–: «إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللهِ» يعني القرآن وهم اليهود كفروا بالقرآن منهم حيي وجدي وأبو ياسر بنو أخطب، وكعب بن الأشرف، وكعب بن أُسَيْد، وزيد بن التابوه وَغَيْرُهُمْ.

2 "Doğrusu işte budur o kıssanın hak ifadesi…"

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VI, 151-153.

4 B -"bazı âyetlerin".

5 "O küfredenlere de ki: Siz mutlak yenileceksiniz…"

6 M ve B -"şu".

7 B: "on dördün".

Mescid-i Saadet'te huzûr-ı risâlete girmişlerdi. Üzerlerinde[1] süslü cübbeler, fâhir ridâlarla papaz elbiseleri vardı. Bunları gören bazı ashâb-ı kiram, "biz böyle bir vaka görmedik" demişlerdi. O sırada onların da namaz vakitleri gelmiş olduğundan Mescid-i Saadet içinde namaza [1012] kalkmışlar, Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem de "Bırakınız kılsınlar" buyurmuş, meşrıka müteveccihen kılmışlar. Piskopos Ebû Hârise, ʿÂkıb Abdülmesih, el-Eyhem Seyyid, üçü Hazret-i Resûlullah ile mükâleme etmişler ve birkaç gün Medine'de kalmışlardı. Esnâ-yı mükâlemede Hazret-i Îsâ'ya kâh "Allah'tır" diyorlar, kâh "İbnullahtır" diyorlar, kâh da "sâlisü selâse" diyorlardı. Allah'tır demelerine "Çünkü ölüleri diriltirdi, hastaları iyi ederdi, gaybları haber verir, çamurdan kuş sureti gibi bir halk yapar, ona üfler, o da uçardı" diye ihticac ederler; Allah'ın veledi iddiasına "Çünkü mâlum bir babası yoktu" diye istidlâl eylerler; "sâlisü selâse", "üçün üçüncüsü" sözüne de "Çünkü Allah 'yaptık, kıldık' diyor, eğer bir olsa idi 'yaptım' derdi" diye istidlâl ediyorlardı. Bunun üzerine Resûlullah bunlara أَسْلِمُوا "İslâm'a giriniz" buyurdu, "Biz sizden[2] evvel İslâm'a girmişiz" dediler. Aleyhissalâtü vesselâm "Yalan söylediniz, siz Allah teâlâ'ya veled isnad edip dururken İslâmınız nasıl sahih olur!" buyurdu. "Allah'ın veledi değilse o hâlde bunun babası kim?" dediler, baʿdehu Fahr-i Risalet onlarla şöyle bir münazaraya şürûʿ buyurdu:

Resûlullah: –"Bilmiyor musunuz, Allah Hayy u lâyemûttur, Îsâ'ya ise fenâ ârız olur?"

Onlar: –"Evet."

Resûlullah: –"Bilmiyor musunuz, babasına müşabeheti olmayan hiçbir veled yoktur?"

Onlar: –"Evet."

Resûlullah: –"Bilmiyor musunuz, Rabbimiz her şey üzerine Kayyûm'dur, onu hıfz eder, merzuk eder; hâlbuki Îsâ bundan hiçbir şeye mâlik midir?"

Onlar: –"Hayır."

---

1 F: "Üzerinde".
2 B: "senden".

Resûlullah: –"Bilmiyor musunuz, Allah teâlâ'ya yerde ve[1] gökte hiçbir şey hafî değildir, Îsâ ise Allah'ın bildirdiğinden başka bunlardan bir şey bilir mi?"

Onlar: –"Hayır."

[1013] Resûlullah: –"Rabbimiz Îsâ'yı rahimde dilediği gibi tasvir etti, bunu biliyor musunuz?"

Onlar: –"Evet."

Resûlullah: –"Rabbimiz yemez, içmez, hadesten münezzehtir, bunu da biliyor musunuz?"

Onlar: –"Evet."

Resûlullah: –"Îsâ'ya anası, bir[2] kadının hâmil olduğu gibi hâmil olmuş ve kadının vazʿ-ı hamli gibi onu vazʿ etmiş, o da bir sabînin[3] gıda aldığı gibi gıda almıştı, sonra da yer içerdi hades yapardı, bunu da biliyorsunuz değil mi?"

Onlar: –"Evet."

Resûlullah: –"O hâlde Îsâ zuʿm ettiğiniz gibi nasıl olur?" buyurdu, onlar da sükût ettiler.

Maʿamâfîh sonra yine inad ettiler de "Yâ Muhammed! Sen onun كَلِمَةُ اللّٰهِ وَرُوحٌ مِنْهُ "Allah'ın kelimesi ve O'ndan bir rûh" olduğu zuʿmunda değil misin?" dediler "Evet" buyuruldu[4], "Eh[5], işte bu bize yeter" diye cehûdluğa gittiler. Allah da bu sûrenin evvelinden seksen küsur âyet inzal buyurdu ki[6] فَاَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ [Âl-i İmrân 3/7][7] âyeti bu cühûd ile alâkadardır. Allah nihâyet فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ اَبْنَٓاءَنَا وَاَبْنَٓاءَكُمْ [Âl-i İmrân 3/61][8] âyeti ile onları mübaheleye, yani açıktan mülâʿaneye davet etmesini Hazret-i[9] Peygamber'e emretti, Resûlullah da bu daveti yapınca

1 B -"ve".
2 H ve F -"bir".
3 H ve F: "cenînin".
4 B: "buyurdu".
5 M, F ve H: "Eyh".
6 B -"ki".
7 "…Amma kalblerinde bir yamukluk bulunanlar sade onun müteşabih olanlarının ardına düşerler…"
8 "…'haydi' de, 'gelin, oğullarımızı ve oğullarınızı… çağıralım…'"
9 B -"Hazret-i".

"Yâ Ebe'l-Kāsım bizi bırak, işimizi görelim de sonra gelir, dediğini yaparız" dediler gittiler. Beynlerinde konuştukları zaman o üçten birisi "Anladınız ya, Muhammed hakikaten nebiyy-i mürsel, sâhibiniz hakkındaki nizâʿı ne güzel hall ü fasl etti. Bilirsiniz ki herhangi bir kavim bir peygamber ile mülâʿaneye kalkışırsa büyüğü küçüğü mahv olur. Eğer bunu yaparsanız kökünüz kazınır. Mâdem ki olduğunuz dininizde kalmak istiyorsunuz, bu zatla müvâdaʿa ve musâlaha akdediniz, memleketinize gidiniz" demiş. Bunun üzerine geldiler, "Yâ Ebe'l-Kāsım! Biz seninle mülâʿane etmemeye ve seni dininde bırakıp biz de kendi dinimizde kalmaya karar [1014] verdik, binâenʿaleyh ashabından bize bir zat gönder de mallarımızda ihtilâfımız olan şeylerde bize hâkim olsun, zira biz senden râzıyız" dediler. Aleyhissalâtü vesselâm "Öğle sonu bana geliniz de sizinle beraber kavî, emîn[1] bir hakem göndereyim" buyurdu. Hazret-i Ömer der imiş ki "Ben hiçbir zaman imâreti hoşlanmadım, fakat o gün benim tâyin olunmamı ümid etmiştim. Öğle namazını kıldık, Resûlullah sağ ve soluna atf-ı nazar ediyordu, ben de beni görsün diye uzanıyordum. O mütemâdiyen göz gezdiriyordu. Nihâyet Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'ı gördü, çağırdı, 'Onlarla[2] git, aralarında vâkiʿ olan ihtilâflarında ber vech-i hal hükmet" buyurdu. Bir kere arzu ettiğim bu me'mûriyeti de Ebû Ubeyde alıp gitti" ilh…[3]

Hâsılı Necranlılar dîn-i İslâm'a girmemiş iseler de akd-i musâlaha ile tâbiʿiyyet-i İslâm'ı kabul etmişler ve bir hâkim alıp gitmişlerdi. Ancak bu heyet içinde piskopos Ebû Hârise b. Alkame'nin biraderi Kürz b. Alkame kabûl-i İslâm etmiş ve bu babda maʿlûmât da vermiştir. Ezcümle "Necran'dan hareket ettikleri sırada biraderi piskopos Ebû Hârise'nin yanında imiş, beraber gelirken Ebû Hârise'nin bindiği katır bir hayvanlık etmiş, Kürz تَعْسًا لِلْأَبْعَد "O ebʿada kahran"[4] demiş ve bununla Resûlullah'ı kasdediyormuş. Biraderi Ebû Hârise "Hayır, anan kahrolsun!" diye mukabele edince "Niçin birader?" diye sormuş, cevâben "Vallahi o bizim

1 B: "emîn, kavî".
2 B: "Onlara".
3 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 573-583; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VI, 154.
4 H ve F: "Kahr o ebʿada".

intizar etmekte olduğumuz peygamber" demiş, Kürz "O hâlde bunu biliyorsun da ondan seni menʿ eden ne?" diye sual eylemiş, o da "Çünkü şu krallar bize birçok servetler verdiler, ikramlar ettiler, şimdi buna iman etsek hepsini elimizden alırlar" diye cevap vermiş olduğunu ve bu cevap Kürz'ün kalbine[1] bir ukde olmuş, nihâyet vakanın cereyanını tâkip ettikten sonra kabûl-i İslâm eylemiş olduğunu kendisi hikâye etmiştir.[2] وَمَا اخْتَلَفَ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَهُمُ الْعِلْمُ [Âl-i İmrân 3/19][3] muktezâsınca hubb-i dünya birçoklarını işte böyle kabûl-i haktan menʿ eylemiştir. [1015] زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَٓاءِ وَالْبَنٖينَ وَالْقَنَاطٖيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ [Âl-i İmrân 3/14][4] âyeti bu hâlet-i ruhiyeyi ne güzel anlatmıştır. اِنَّ الَّذٖينَ كَفَرُوا لَنْ تُغْنِىَ عَنْهُمْ اَمْوَالُهُمْ... الآية [Âl-i İmrân 3/10, 116][5]

Muʿcemu'l-büldân'da tafsil olunduğu üzere Necran, Yemen'de, Havran'da, Kûfe civarında olmak üzere birkaç kasabanın ismidir. Burada Yemen Necran'ıdır ki Yemen'in Mekke tarafında ve Arabistan'ın merkez-i Nasrâniyeti olan ehemmiyetli bir kasaba idi. Nasrâniyet ta ibtidâ-yı zuhûrunda Hazret-i Îsâ'nın getirdiği safvet-i asliyesiyle Cezîretü'l-Arab'ın evvelâ bu kasabasında intişar etmiş ve bu intişar Yemen hükümdarları tarafından "Uhdûd" vakalarıyla bastırılmak istenilmiş idi ki Sûre-i Burûc'da tafsîli gelecektir. Bilâhare dinlerine bidʿatler karışmış, safvet-i asliyesi bozulmuştur. Bu kasabada Abdülmedân b. Deyyân-ı Hârisî tarafından bina edilmiş bir kilise varmış ki Kaʿbe-i Muazzama'ya karşılık olmak üzere buna[6] "Kaʿbe-i Necran" nâmını vermişler ve çok tâzim ederlermiş ve bunda bir hayli[7] esâkıfe (piskoposlar) bulunurmuş ki Hazret-i Peygamber'e gelen heyet bunlardan idi. Bu kilise Necran'da bir

---

1 B: "kalbinde".

2 Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm,* II, 3:
فلما خرجوا من نجرانَ رَكِب أبو حارثة بغلته وكان أخوه كُرْزُ بنُ علقمةَ إلى جنبه فبينا بَغْلةُ أبي حارثةَ تسير إذ عثَرت فقال كُرْزٌ تعساً للأبعد يريد به رسول اله صلى الله عليه وسلم فقال له أبو حارثة بل تَعِسَتْ أمُّك فقال كُرْزٌ ولِمَ يا أخي قال إنه والله النبيُّ الذي كنا ننتظره فقال له كُرز فما يمنعُك عنه وأنت تعلم هذا قال لأن هؤلاءِ الملوكَ أعطَوْنا أموالاً كثيرةً وأكرمونا فلو آمنا به لأخذوا منا كلَّها فوقع ذلك في قلب كرزٍ وأضمره إلى أن أسلم فكان يُحدِّث بذلك.

3 "…o kitab verilenlerin ihtilâf etmeleri ise sırf kendilerine ilim geldikten sonra…"

4 "İnsanlara kadınlar, oğullar, yüklerle altın ve gümüş yığınları (…) kabîlinden şehevât sevgisi bezendi…"

5 "O küfr edenler, muhakkak ki onlara ne malları ne evladları Allah'tan zerrece fâide vermeyecektir…" / "Küfr edenler, her hâlde onların ne malları ne evladları kendilerini Allah'tan kurtaracak değildir…"

6 B -"buna".

7 B: "çok".

nehir kenarında olup o zaman Abdülmesih b. Dâris b. Adî b. Muʿtel'in taht-ı hükmünde imiş ve bu şehirden on bin dinar kadar vâridat alırmış. Bu Necran hicretin onuncu senesi sulhen fethedilmiştir.[1] İşte nusret-i ilâhiyeden ilmî amelî bir numune.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

الٓمٓ ﴿١﴾ اَللّٰهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۙ الْحَيُّ الْقَيُّومُۜ ﴿٢﴾ نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقاً لِمَا
بَيْنَ يَدَيْهِ وَاَنْزَلَ التَّوْرٰيةَ وَالْاِنْجِيلَۙ ﴿٣﴾ مِنْ قَبْلُ هُدًى لِلنَّاسِ وَاَنْزَلَ الْفُرْقَانَۜ اِنَّ الَّذِينَ
كَفَرُوا بِاٰيَاتِ اللّٰهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌۜ وَاللّٰهُ عَزِيزٌ ذُوانْتِقَامٍ ﴿٤﴾ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَخْفٰى عَلَيْهِ
شَيْءٌ فِي الْاَرْضِ وَلَا فِي السَّمَٓاءِۜ ﴿٥﴾ هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُمْ فِي الْاَرْحَامِ كَيْفَ يَشَٓاءُۜ لَٓا اِلٰهَ
اِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿٦﴾ هُوَ الَّذِٓي اَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ اٰيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ
اُمُّ الْكِتَابِ وَاُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌۜ فَاَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَٓاءَ
الْفِتْنَةِ وَابْتِغَٓاءَ تَأْوِيلِهٖۚ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُٓ اِلَّا اللّٰهُۢ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ اٰمَنَّا بِهٖۙ كُلٌّ
مِنْ عِنْدِ رَبِّنَاۚ وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّٓا اُو۬لُوا الْاَلْبَابِ ﴿٧﴾ رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ اِذْ هَدَيْتَنَا
وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةًۚ اِنَّكَ اَنْتَ الْوَهَّابُ ﴿٨﴾ رَبَّنَٓا اِنَّكَ جَامِعُ النَّاسِ لِيَوْمٍ لَا رَيْبَ
فِيهِۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ ﴿٩﴾ اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ اَمْوَالُهُمْ وَلَٓا اَوْلَادُهُمْ
مِنَ اللّٰهِ شَيْـٔاًۜ وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمْ وَقُودُ النَّارِۙ ﴿١٠﴾ كَدَأْبِ اٰلِ فِرْعَوْنَۙ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْۜ كَذَّبُوا
بِاٰيَاتِنَاۚ فَاَخَذَهُمُ اللّٰهُ بِذُنُوبِهِمْۜ وَاللّٰهُ شَدِيدُ الْعِقَابِ ﴿١١﴾

[1017] **Meâl-i Şerîfi**

Elif Lâm Mîm (1). Allah, başka tanrı yok ancak O[2]. Hayy O, Kayyûm O (2). O sana kitâbı bihakkın indirmekte: Önündekileri bir musaddık olmak üzere ki önceden nâsa hidâyet için Tevrat'ı ve İncil'i indirmişti, bir de ayırt eden Furkan indirdi[3]. Allah'ın âyetlerini tanımayanlar,

---

1 Yâkūt el-Hamevî, *Muʿcemü'l-büldân,* Beyrut: Dâru Sâdır, 1995, V, 266-271.
2 B -"O".
3 H: "Hakkıyla Kitab'ı âyet âyet sana indirdi, musaddık olmak üzere önündekileri. Önceden Tevrat'ı ve İncil'i indirmişti. Bir de ayırt eden Furkān indirdi".

şüphesiz onlara şiddetli bir azab var[1]*, öyle ya*[2] *Allah'ın izzeti var, intikamı var (3-4). Allah şüphesiz ki O'na ne yerde ve ne gökte hiçbir şey gizli kalmaz*[3]*, (5) rahimlerde sizi dilediği keyfiyette tasvir eden O. Başka tanrı yok ancak O. Azîz O, Hakîm O (6). O'dur indiren sana bu muazzam kitâbı: Bunun bir kısım âyâtı vardır*[4] *muhkemât: Onlar "ümmü'l-kitâb", ana kitab. Diğer birtakımları da müteşâbihâttır. Amma kalblerinde bir yamukluk bulunanlar sade onun müteşabih olanlarının ardına düşerler: Fitne aramak, tevilini aramak*[5] *için. Hâlbuki onun tevilini ancak Allah bilir*[6]*, ilimde rüsûhu olanlar da derler ki: Amenna hepsi Rabbimizden, maʿamâfîh özü temiz olanlardan başkası düşünemez*[7] *(7). Yâ Rabbenâ bizleri hidâyetine erdirdikten sonra kalblerimizi yamultma da ledünnünden bize bir rahmet ihsan eyle, şüphesiz Sensin bütün dilekleri veren Vehhâb, Sen*[8] *(8). Yâ Rabbenâ! Muhakkak ki Sen insanları geleceğinde hiç şüphe olmayan bir güne toplayacaksın, şüphesiz ki Allah mîʿâdını şaşırmaz*[9] *(9). O küfr edenler, muhakkak ki onlara ne malları ne evlâdları Allah'tan zerrece fâide vermeyecektir*[10]*, onlar o ateşin çırasıdırlar*[11] *(10). Tıpkı Âl-i Firavun'un gidişi gibi, ki âyetlerimizi tekzib [1018] ettiler de Allah onları cürümleriyle tutup alıverdi, Allah'ın ikābı çok şiddetlidir*[12] *(11).*

---

1 H: "Şüphesiz Allah'ın âyetlerini tanımayanlara şiddetli azab var".
2 F: "çünkü".
3 H: "Şüphesiz ne yerde ne gökte O'na hiçbir şey gizli kalmaz".
4 H: "var".
5 B +"fitne aramak".
6 F: "Hâlbuki onun tevilini başkası bilmez, ancak Allah".
7 H: "Diğerleri de müteşâbihât. Amma kalblerinde eğrilik bulunanlar hemen onun müteşabih olanlarını tâkip ederler, fitne çıkarmak ve tevil aramak için. Hâlbuki onun tevilini başkası bilmez, ancak Allah. İlimde rüsûhu olanlar da 'Âmennâ' derler, 'hepsi Rabbimizden', özü temiz olanlardan başkası düşünemez".
8 H: "Yâ Rabbenâ bizlere doğru yolu gösterdikten sonra kalblerimizi eğme. Bir de ledünnünden bize bir rahmet ihsan eyle. Çünkü Sensin bütün dilekleri veren Vehhâb, Sen".
9 H: "Şüphesiz ki Allah vaadinde hulf etmez".
10 F +"~~yine zerrece fayda veremez, zerrece kurtaracak değildir onlar~~".
11 H: "Şüphesiz o küfr edenlerin ne malları ne evlatları Allah'tan kendilerini asla kurtaramaz, hep o ateşin çırası onlar.".
12 H: "Tıpkı Âl-i Firavun'un ve onlardan evvelkilerin âdeti gibi, âyetlerimizi tekzib ettiler, Allah da onları tuttu, cürümleriyle alıverdi. Allah şedîdü'l-ikābdır".

{الٓمٓۚ اَللّٰهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۙ الْحَيُّ الْقَيُّومُ} Yâ Muhammed! Yine elif lâm mîm, bunu iyi belle ve iyi anlat, o Allah teâlâ öyle bir maʿbûd-i hakīkīdir ki O'ndan başka maʿbûdiyete müstahik, ilâh denecek, ubudiyet edilecek hiçbir şey yoktur. Çünkü o Hayy ü Kayyûm'dur, fenâdan zevalden münezzehtir. Ölmez, ezelen ve ebeden hâzır u nâzır, vâcibu'l-vücûd müdebbir-i kül hâfız-ı kül râzık-ı küldür. Her şeyi tutan O, besleyen O'dur, bununla beraber kendinden hiçbir şey eksilmez. Dâima Hayy u Kayyûm'dur, hem Hayy u Kayyûm ancak O'dur, ilâh ve mâbud da Hayy u Kayyûm olmalıdır. Binâenʿaleyh ne Îsâ ne sâire hiçbiri ilâh değildir, onlara ilâh demek, mâbudluktan bir hisse vermek Allah'a küfr olur.

Bu elif lâm mîm'in kıraati şâyân-ı dikkattir. Kıraatlerin hepsinde hem vakıf hem vasıl suretinde okunur, yani umumiyetle ikinci "mim"in fethi ve lafza-i celâleye vaslı ve bununla beraber vakıf hâli gibi birinci "mim" medd-i ârız hâlinde tûl[1] veya kasr ile okunur. Ancak Ebû Caʿfer'de sekt vardır ki ne tam vakıf ne tam vasıldır. Bu sebeple bunun Kûfiyyûn rivayetlerinde bile bir âyet-i müstakille olmadığı da söylenmiştir, ehl-i lisan ve müfessirîn bu tarz-ı kıraat hakkında uzun bahisler yapmışlardır. Fakat biz bundan mâna itibariyle şunu anlamak istiyoruz ki, burada vasl ile vakıf hallerinin ictimâʿında bir hususiyet vardır. Vakfı hâline itibar diğerlerine olan mümâseleti göstermekle beraber aynı zamanda vaslı burada bir maʿnâ-yı mahsus anlatmaktadır ki bunda الٓمٓ'in اَللّٰهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۙ الْحَيُّ الْقَيُّومُ demek olduğuna ve binâenʿaleyh Âyete'l-Kürsî'nin bir icmâl-i remzîsi bulunduğuna bir îma var gibidir. Bunun bir ism-i sûre ve Sûre-i Bakara'nın bir ismi de Sûretü'l-Kürsî ve Âyete'l-Kürsî'nin aʿzam-ı âyât, kezâlik bunun esmâ-i ilâhiyeye işaret olması hakkındaki rivayetlerin hey'et-i [1019] mecmûʿası da bu îmâyı teyid edebilecek emârâttandır. Kur'ân ilim ve saltanat-ı ilâhiyenin bir tecellî-i bâhiri, Âyete'l-Kürsî de o[2] ilm ü saltanatın en bedîʿ ve veciz bir ifadesi olmak itibariyle bu mâna الٓمٓ'in ism-i Kur'ân olmasına da mâniʿ değildir. Bunda[3] her şeyin Allah'a

1 B -"tûl".
2 B -"o".
3 B -"Bunda".

ircâʿı akīde-i asliyesinin de bir ifadesi vardır. Ve zaten müteşâbihâtın en büyük hikmet-i nüzûlü de bu esâsın tesbîti olduğu mâlumdur, şüphesiz bu hurûf-i hecâ sesleri üzün-i Muhammedîde çınlamaya başladığı zaman en evvel Kürsî-i ilâhîden gelen âyât-ı hakkı tebliğ ediyordu. Bu sûrenin ehass-ı makāsıdından biri müteşâbihâtın muhkemâta ircâʿı esâsını tefhim ve bu suretle âyât-ı hakta[1] zeyğ ü inhiraftan tevakkī lüzûmunu tâlim etmek olduğuna nazaran ta başından[2] tevhid ve tenzîh-i ilâhîyi tesbit ederken الٓمٓ nazm-ı müteşâbihinin اَللّٰهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۜ الْحَيُّ الْقَيُّومُ nazm-ı muhkemiyle teviline bir misâl vermiş olması onun akabinde de kütüb-i münzele-i ilâhiye meyânında müteşâbihâtı pek çok olan Tevrat ve İncil'in bunlardan sonra Hâtemü'l-enbiyâ'ya inzal kılınan ve muhkemâtı ümmü'l-kitâb olan Kur'ân-ı ʿazîm ve furkān-ı hakîme ircâʿ edilmedikçe tasdikleri câiz olmayacağını[3], çünkü bunun muhkemât karşısında müteşâbihâta ittibâʿ suretiyle âyât-ı hakkı inkâr ve küfre müeddî olacağını, küfrün ise azâb-ı şedîde sebep olduğunu beyan etmesi ne kadar beliğ ve siyâk-ı nazma ne kadar muvâfıktır. İşte mü'minlerin duʿâ-yı nusretine bir cevap olarak başlayan Sûre-i Âl-i İmrân bir taraftan hayatta mansur ve gālib ve beyne'n-nâs nâfizü'l-kelim bir hakem ve hâkim olabilmek için itikatta tevhid, ahlâkta nezâhet, ilimde ihkâm ve metanet şart-ı evvel olduğunu ihtar etmek ve diğer taraftan Nasârâ'nın tenzîh-i ilâhîye mugāyir olarak kâh Allah, kâh veledullah, kâh sâlis-i selâse ve sonra hepsi diye te'lîh eyledikleri, Yahudîlerin de nezâhet ve iffet-i enbiyâya tecavüzle sebb ü şetm eyledikleri Hazret-i Îsâ meselesinin hall ü faslına burhan olmak için [1020] evvelemirde tevhid ve tenzîh-i ilâhîyi tesbit ve hidâyet-i nâs için tenzîl-i kitab ve ilmî amelî inzâl-i[4] Furkan ile ihsan ve isbât-ı nübüvvet ve ilimde ihkâm için kütüb-i ilâhiyenin fehm ü tefsîrinde mukaddemini[5] muahharına, müteşâbihâtını muhkemâtına ircâʿ usûlünü tâlim ve bunların hilâfına hareketten tahzir ve dîn-i hakkı takrir eylemiştir.

1 H: "âyât-ı hakkı".
2 B: "başında".
3 B: "olamayacağını".
4 B: "tenzîl-i".
5 B: "mukaddemîn".

{نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَاَنْزَلَ التَّوْرٰيةَ وَالْاِنْجِيلَ. مِنْ قَبْلُ هُدًى لِلنَّاسِ} Yâ Muhammed! O Allah sana bu kitâbı hakk u hukūk sebebiyle, hakk u hakikati müştemil ve önündekileri musaddık olmak üzere cereyân-ı hakka göre peyderpey indirmektedir. Ve bundan evvel indirilenler meyânında bilhassa Tevrat'ı ve İncil'i indirmişti. Bunların hepsi nâsa hidâyet içindir ۞ demekle kayyûmiyyet-i ilâhiye ve kānûn-i rubûbiyet altında nübüvvetin tekâmülünü ve nübüvvet-i Muhammediyenin bir nübüvvet-i ibtidâiye olmadığını ve hakīkat-i Kur'ân tasdik olunmayınca kütüb-i sâlifenin hakkıyla tasdik edilemeyeceğini ve binâenʿaleyh nübüvvet-i Muhammediye tasdik[1] edilmedikçe enbiyâ-yı sâlifenin bihakkın[2] tasdîkine şâhid ve delil bulunamayacağını ve o zaman nâsın dalâlet içinde kalacağını göstermiş ve Kur'ân'ın ve muʿcizât-ı Muhammediyenin bu hâkimiyetini tasrîhan beyan için de bu hükmü {وَاَنْزَلَ الْفُرْقَانَ} ile nassan tevkîʿ buyurmuştur.

Kur'ân'ın kütüb-i sâlife ve nübüvvât-ı mütekaddimeyi[3] tasdîki birkaç vechile de mütehakkıktır. Evvelâ, kütüb-i sâlife ve enbiyâ-yı mâziye istikbalde büyük bir peygamberin kudûmünü vaad ederek hidâyet ve irşadlarını böyle bir gāye-i kemâle tevcih etmiş olduklarından Kur'ân ve nübüvvet-i Muhammediye gelmese idi, onlar bir fikr-i bâtıl veya bir ümniyye-i kâzibe üzerine yürümüş boş vaadlerden ibaret kalır ve hatta yalancıların iğfalkâr yalanlarından farksız olurdu. Kur'ân'ın gelmesiyledir[4] ki mukaddemâ bir ümniyye hâlinde münteşir olan ihbârât-ı gaybiyenin[5] vahy-i [1021] Hak ve inzâl-i ilâhî olduğu tahakkuk etmiştir. Ve bu suretle Kur'an yalnız risâlet-i Muhammediyeyi değil, bunun zımnında bütün enbiyâ-yı sâlifenin risaletlerini de tasdik ve isbat eden bir Furkān-ı mübîn olmuş ve bütün kütüb ve enbiyâ-yı ilâhiye beyninde şehâdet-i mütekābile ile bir tekâmül ve tesânüd-i umûmî tesis ve hepsinin riyasetine وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ

1 B: "tasdik".
2 B -"bihakkın".
3 B: "nübüvvet-i Muhammediyeyi".
4 B: "gelmesidir".
5 B: "gayrbînenin".

دَرَجَاتٍ [el-Bakara 2/253][1] medlûlünce Hâtemü'l-enbiyâ'yı tâyin eden bir fermân-ı ilâhî olarak gelmiştir ki Sûre-i Bakara'nın birinci cüzünde en ziyade tasdîkin bu mânası gösterilmiştir.

Sâniyen, Kur'an kütüb-i sâlifenin iman ve tevhîd-i ilâhîye davet ve adl ü ihsânı emr[2], enbiyâ ve ümem-i mâziyenin kısas u ahbârı ve ümem-i[3] aʿsârın ihtilâfıyla değişmeyecek olan ahkâm-ı sâbite gibi esâsât-ı muhkemelerini takviye ve tevsîʿ ederek, yeni baştan mevkiʿ-i icrâya koymuş ve hikmet-i teşrîʿ muktezâsınca ezmine[4] ve emkinenin ve ümem-i mükellefenin husûsiyetlerine ve hakk u hayr nokta-i nazarından mesâlih-i lâikalarına müteʿallik ahkâm ve şerâyiʿ-i ferʿiyelerini taʿdîl ü tecdîd ederek dîn-i hakkı cemîʿ-i ezmân ve emkinede ve bi'l-cümle ümem ü akvâmda cereyânını temin edecek şâmil bir ilm-i teşrîʿ dahi tâlim eylemiş ve bu suretle kütüb-i ilâhiyeyi mukaddemden muahhara mütevâliyen yekdiğerinin tasdîk ü tenfîzinden geçirerek bi'l-ıstıfâ hepsinin sıdk-ı esaslarını bihakkın uhde-i damânına almış bulunduğundan kütüb ve şerâiʿ-i sâlifeden hiçbiri şehâdet-i Kur'ân ile tasdik edilmedikçe ne nübüvvetlerinde, ne delâletlerinde hak olarak tasdik edilemez. Yani[5] kurûn-i sâlifede enbiyâ-yı sâlifeye verilmiş olan ilâhî fermanların temyîzen merciʿ-i tasdîki Hâtemü'l-enbiyâ ve kānûn-ı tasdîki muhkemât-ı Kur'ân'dır. Bu mâna usûl-i fıkıhta şu kāʿide-i teşrîʿ ile ifade olunur: "Bizden evvelkilerin şeriatları bizim de şeriatımızdır. Fakat Allah ve Resûlü tarafından tasdîkan nakledilmek[6] şartıyla".

Hâsılı Allah Furkān[7] da inzal etmiş, hakkı nâhaktan, [1022] hayrı şerden ayırmış, yollarını kanunlarını tâyin etmiş, alâmetler, deliller, âyetler de ikāme eylemiş, her birinin hükmünü, netîce-i lâzimesini başka başka yapmış, tatbîkini kayyûmiyetiyle taht-ı meşîetine almıştır.

---

1 "…Biz onların bazısını bazısından efdal kıldık…"
2 M ve B: "âmir".
3 B: "ve".
4 H: "ezmân".
5 B -"Yani".
6 H: "etmek".
7 H: "ferman".

Bunun için {إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِاٰيَاتِ اللّٰهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ} şüphesiz ki böyle hakkı bâtıldan tefrik ve temyiz ile tarîk-i hakkı gösterir aklî ve naklî âyât ü delâil-i ilâhiyeye küfr eden ve ale'l-husûs Allah teâlâ'nın vahdâniyetine ve nezâhet-i sübhâniyesine veya haysiyyet-i enbiyâya tecavüz ve taarruz eyleyen kâfirler de behemehâl bir ʿazâb-ı şedîde mahkumdurlar, {وَاللّٰهُ عَزِيزٌ ذُوانْتِقَامٍ} hakkı bâtıldan tefrik eden Allah şâibe-i zilletten münezzeh öyle yenilmez bir Azîz'dir ki dehşetli bir intikamı vardır, emr ü hükmünü infaz eder. İradesine karşı gelenleri, hudûd-i izzetine tecavüz edenleri tepeler, hakkı tezlil etmeye uğraşanları bir müddet hilmiyle imhal etse bile bir gün gelir onları tuttukları tarîk-i bâtılda hâtır u hayâle gelmez felâketlerle perişan eder. Hayât-ı hakkı tanımayanlara hakk-ı saadet vermez. Bire iki üç, vara yok, yoğa var, olura olmaz, olmaza olur, doğruya eğri, eğriye doğru, iyiye kötü, kötüye iyi, hakka bâtıl, bâtıla hak, zulme adalet, adalete zulüm, cehle ilim, ilme cehl, nûra zulmet, zulmete nur diyenler bu cürümlerinin cezâsını kendileri çekerler ki bütün bunlar intikām-ı ilâhînin eserleridir. Ümmîd-i kül, melce'-i kül olan nimet ve rahmet-i ilâhiyeye ermek için Allah'a doğru gitmelidir. Hakk u hakikat kanunlarını tanımayanlar rahmetin zıddı olan nikmet ü gazaba mahkum olurlar.

"İzzet", "zillet"in zıdd-ı tâmmı, "intikam" da "nimet"in zıddı "nikmet"ten me'huz olup ibrâz-ı satvet etmek ve bir cinayetin cezâsını vererek cânînin lezzet-i cinayetini elem-i ukūbete tebdil eylemektir ki Türkçe "öc almak" tâbir olunur. "Afv"ın zıddıdır. Allah gerçi Afüvv ü Gafûr, Halîm, Raûf u [1023] Rahîm'dir. Küfr ü isyandan sonra bile tevbekâr olup hakka rücûʿ ve iman ile kendine dehâlet edenleri afv ü mağfiret de eder. Fakat hilmin afv ü gufrânın hayr u kemâl olması hakk u nâhakkı teşviş etmek, hasenât ü seyyiâtı müsâvî tutmak gibi bir şerr-i küllîye sebep olmaması ile meşruttur. Hakka imanı olup kötülüğü kötülük bilerek yaptığı fenalığa yüzü kızaracak ve bu hissin sevkiyle seyyiâta tevbekâr olacak olanlara karşı afv u hilim hayr u rahmet olur ise de, affı gördükçe şımaran ve şerr u zulmü kendine bir zevk edinerek taʿmim edecek olanlara karşı afv u gufran şerr-i mahzdır. Fenalığa teşvik

ve seyyiâta iştirak demektir ki bütün hukūkun ve her hayrın merciʿ-i Kayyûm'u olan Rahmân-ı Rahîm'in izzet-i adl ü rahmeti böyle zilletlerden münezzehtir. Bunun için asr-ı saadette bir Arab şâirinin şu beyti tasvîb-i Resûlullah'a mazhar olmuştu:

وَلَا خَيْرَ فِي حِلْمٍ إِذَا لَمْ يَكُنْ لَهُ   بَوَادِرُ تَحْمِي صَفْوَهُ أَنْ يُكَدَّرَا

Herhangi bir hilmin safvetini küdûretten, duruluğunu bulanmaktan[1] himâye ve muhafaza edecek bâdireleri yoksa o hilimde hayr yoktur.[2] Hakk u hayra mahabbetin derecesi şerr ü bâtıla buğz u adavetin derecesiyle mütenâsibdir. Zaten af, ukūbet ve intikama kādir olanlardan sâdır olmak şartıyla bir kıymeti hâizdir. Af sâbit olan bir ukūbeti yapmamak veya müstehıkk-ı ukūbet olan bir cürmü keenlemyekün addedivermektir. Cürme mücâzat edebilmek kudreti mutasavver olmayan bir âciz-i mutlakın "affettim" demesi pek gülünç olur. Affedebilen her hâlde intikāma kādir olabilendir. Bunun hilâfı tenakuzdur. Hak teâlâ hayr u şerrin bütün mebâdîsine hâkim, hayr u hidayeti rahmetiyle himâye, şerr ü hıyaneti de izzet ü intikamıyla izâle eder bir Hayy ü Kayyûm olduğundan dolayıdır ki her hakkın hâmîsi, her ümîd-i hayrın merciʿi olan bir maʿbûd-i hakīkīdir. Binâenʿaleyh mâbudları zelil olanların kendileri de zelil olurlar. Maʿa't-teessüf bazı [1024] kimseler cehaletlerinden veya şirkin mağlub olmasını istemediklerinden "Biz şerre karşı intikama kādir mâbud istemeyiz" diye hakka küfr, bâtıla iʿlân-ı mahabbet ederler de mâbudlarını âciz ve zelil, harîm-i ismetine tecavüz olunabilir, hukūkunu müdafaa edemez, mâniʿ-i şer olmadığı için keyf ü hevâya göre sevilebilir, bazı sıkıntılı zamanlarda okşanıp hüsn-i âcizânesinden bir ilhâm-ı tesellî alınır bir bebek veya bir zavallı mahbub görmek isterler. Ehl-i evsânın fetişleri, putperestlerin sanemleri böyle olduğu gibi sonraki Nasârâ da Hazret-i Îsâ'yı böyle bir bebek, validesi Hazret-i Meryem'i böyle bir mahbûbe, Cenâb-ı Allah'ı da berhayat olduğu müddetçe yarattığı Benî

1 B: "bulanıklıktan".
2 Beyit ömrünün önemli bir bölümünü câhiliye döneminde geçirmiş sahâbîlerden Nâbiga el-Caʿdî'ye (ö. 65/685 [?]) aittir.

Âdem'i pederleri Âdem'den kalan zenb-i fıtrîlerinden kurtarmaya çare bulamamış ve nihâyet oğlunda tecessüd ederek bizzat kendisi gelmiş, kendini ve oğlunu feda edip kâfirlere kurban ettirmiş, bu kurban, bu fidye mukabilinde perestişkârlarını kurtarmış ve evvelâ birkaç gün zarfında oğlunu tekrar ihya edip semâya kaldırmış ve işte böyle bir iyilik etmek için kendini ve oğlunu fedaya râzı olmuş, çaresizlik ve ıztırar karşısında fedakârlığın en büyük numunesini göstermek için en büyük iyiliği oğluyla beraber kendini feda ve ifnâ etmekte bulmuş var yok, yok var, ihtiyar bir baba farz ederek o bir var aynı zamanda yok, fâni aynı zamanda bâkī, âciz aynı zamanda kādir, bir aynı zamanda üç ve üç aynı zamanda bir mâbud olmak üzere ekānîm-i selâseden mürekkeb bir teslis tanırlar ve zenb-i fıtrîden halâs olmak, selâmet bulmak için akl ü nefsi bu teslis imanına feda etmek lâzım geldiğini ve bu fedakârlığın, bu imanın ʿayn-ı necât olduğunu iddia ederler ki bütün bunlar mâbud ve ubûdiyet fikrini istihfaf etmek, aklen ve naklen zâhir ve bâhir olan delâil-i hakka karşı küfr eylemektir. Evvelâ, insanlar için günah ve masiyeti fıtrî bir zarûret addederek onu behemehâl icrâya bir karar vermek, sâniyen günahın âkıbet affı nâ-kâbil [1025] ikāb ve felâketi müstelzim olduğunu da itiraf eylemek, sâlisen bu ikāb ve felâketten kurtulmak için yegâne çare olmak üzere ona cezâ verebilecek olan ve vermek hakkını hâiz bulunan merciʿi ifnâ ederek ortadan kaldırıp cezâ korkusundan kurtulmak ve ondan sonra doya doya günahlar yapıp zarûrî olan cezâsını diğerlerine yükletmek. İşte teslîs-i Nasârâ'nın bütün meâli böyle bir nefy-i maʿbud muammâsıdır. Hazret-i Îsâ hiçbir zaman böyle bir davette bulunmamıştır, ancak babasız bir çocuğun mazhar-ı nübüvvet olarak bir rûh-i mukaddesle mucizeler göstermesi, akılları fenleri âciz ve hayran bırakacak vechile ölüleri diriltip hastalara şifa vermesi onun sıdk-ı nübüvvetine ve nezâhet-i hilkatine delâlet edecek beyyinât-ı[1] hak tanınıp ilk Nasârâ'nın yaptıkları gibi taʿlîmât-ı Îsâ'ya ittibâʿ edilecek ve tevhîd-i ilâhî üzere yürünecek yerde bir müddet sonra bu harikalar şüphelerle dolu esrarengiz bir muammâ

1 B: "beyânât-ı".

hâline konularak ve İncil'de "Hâlık-ı Rahîm" mânasını ifade eden اب taʿbîr-i müteşâbihinin والد mânasıyla tevili arkasına düşülerek ve buna hulûl ve bekā-yı rûh nazariyeleri de ilave olunarak Îsâ'nın fevka'l-beşer ilâh oğlu ilâh[1] olduğu ve babasıyla beraber fâni olup gittiği ve bu sebeple insanların da kurtulduğu ve binâenʿaleyh ʿademde birleşen bu ekānîm-i teslîsin rûhları ancak bundan dolayı takdis edilmesi lâzım geldiği tarzında esâs-ı din addedilmiş ve Nasrâniyet'i sırrî bir surette kökünden değiştiren bir kalb u tahrif olmuştur ki bunun mebde'i cemʿiyyât-ı[2] sırriyeye ve ilk İncil tercemelerindeki tahrîfât-ı evveliyeye ve baʿdehu[3] İznik sinoduna müntehî olur. Yani teslis Nasraniyet'in bir akīde-i mahsûsası değil, müteşâbihâta ittibâʿ ile ictihad edilmiş bir akīde-i münharifesidir ki bundan dolayı Nasârâ İncil'in nusûsuna ehemmiyet vermezler de rûhunu tervic ediyoruz diye İncil nüshalarını her zaman tecdid ve tebdil ederler ve mütemâdiyen müteşâbihâtıyla oynarlar. [1026] İncil'de Cenâb-ı Allah'a "baba" ıtlakının vâki olduğu münker değildir. Fakat İncil dahi dâhil olmak üzere bütün kütüb-i münzelede kâffe-i edyân-ı semâviyenin ittifak ettikleri bir hakikat vardır ki o da illet-i ûlâ olan Allah teâlâ'nın Hâlık olması ve kâinâtı[4] maddeye muhtaç olmaksızın mahz-ı kudretiyle yoktan halk etmesi akidesidir. Hatta Avrupa tarih felsefeleri bu akidenin felsefeye ancak Nasrâniyet'ten girmiş olduğu fikrindedir. Bu ise illiyyet-i hakīkiyenin tevlid ve sudur tarîkiyle olması telâkkīsinin tamamen zıddıdır. Fi'l-vâkiʿ tevlid nazariyesi mebde'inde bir tenakuzdan kurtulmak ihtimali bulunmayan bir nazariyedir. Tevlid illiyyet-i âdiyede cârî olabilirse de illiyyet-i hakikiye halk u ibdâʿ demektir. Binâenʿaleyh İncil'de Cenâb-ı Allah'a ıtlak olunan "eb" kelimesinin "vâlid" mânasına olamayacağı için "hâlık ve mükevvin" demek olduğu her din erbâbı gibi Nasârâ için de her şüpheden sâlim bir akide olmak lâzım gelirdi. Elbette düşmanları tarafından mütemâdiyen babasız diye ittiham edilmek istenilen Hazret-i

1 B -"oğlu ilâh".
2 B: "cemʿiyyet-i".
3 B +"bilhassa".
4 B: "kâinat".

Îsâ'ya bu kelimenin isti'mâline müsaade buyurulması onun hakkında Allah teâlâ'nın bir rahmet ve iltifât-ı mahsûsu olduğunda nasıl şüphe yoksa Hazret-i Îsâ'nın "Babam" dediği zaman "Rahîm olan Hâlıkım" demiş olduğunda da şüphe yoktur. Binâen'aleyh âbâ-ı Yesû'iye'nin müteşâbihâta ittibâ' ile bu kelimeyi karîne-i mâni'a karşısında hakīkat-i lügaviyesi olan وَالِد mânasına haml etmeye çalışmaları da halk akidesiyle telifi kābil olmayan bir tenakuzdur.

İşte Kur'an zat ve sıfât-ı ilâhiye hakkında aklen ve naklen sâbit ve mütebeyyin bulunan ve davayı esasından halledecek olan hakāik-i esâsiyeyi Sûre-i Bakara'dan bi't-telhîs bir vaz'-ı burhânî ile tesbit ettikten sonra buna muhalif olan hakāik-i bâtılayı tefrik ve bu meyanda Nasârâ'nın böyle Allah'a ve âyâtullaha karşı revâ gördükleri tecâvüzâtı bütün menşe'-i galatlarıyla redd ü ibtal etmek ve bunların velev redd ü ibtal[1] sadedinde olsun tasrîhan zikirleri [1027] ahlâk-ı Kur'âniyenin nezâhet ve vakarıyla kābil-i te'lîf olmayacağını tefhim ve aynı zamanda fâide-i irşad daha[2] ziyade ta'mim edilmek için cümlesi âyât-ı ilâhiyeye küfr unvânında telhis edilerek لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَاللّٰهُ عَزِيزٌ ذُوانْتِقَامٍ inzârıyla hükümlerini tebliğ etmiştir. Ma'nâ-yı ma'bûdu sû'-i tefsir, muhkemâtı inkâr, zenb-i fıtrînin affına adem-i kudret, tevlid, tecessüd, fidâ, ümîd-i selâmet gibi teslis davasıyla alâkadar olan küfriyâta karşı bir darbe-i hak olan işbu وَاللّٰهُ عَزِيزٌ ذُوانْتِقَامٍ furkānı, hakkı tezlîle cür'et edenlerin âkıbet mağlûbiyyet-i kat'iyyelerini ilan eden bir furkān-ı ilâhîdir. Fakat şu da iyi bilinmeli[3] ki Hayy u Kayyûm, münzil-i kütüb, hâdî-i ukūl, azîz-i mutlak olan Allah'ın intikamı, sizin bildiğiniz sefil, gayr-i ahlâkī, mezmum, câhilâne, âmiyâne, hâinâne, kābil-i müdafaa bir intikam değil, 'ayn-ı hikmet ve hakk-ı izzet olan ve nâmütenahî bir ilm ü kudret ve iradenin muktezası bulunan ve hiçbir noktada cehaletle alâkadar olmayan bir intikām-ı hakîmânedir. Zira {اِنَّ اللّٰهَ لَا يَخْفٰى عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الْاَرْضِ وَلَا فِي السَّمَٓاءِ} muhakkak ki ne yerde ne de gökte, cüz'î küllî, maddî mânevî,

1 B: "ibtâli".
2 B: "dahi".
3 B: "bilinmelidir".

enfüsî âfâkī hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz, hepsi O'nun mâlûmudur. ۞ Hatta bütün kâinatta herhangi bir şeyin haddizâtında ve herhangi[1] bir tavırda mevcûdiyeti Allah'a nazaran ʿayn-ı ilimdir. İlm-i ilâhî beşerde olduğu gibi temessülî, tasavvurî, zıllî bir ilm-i hâdis değil, mebnâ-yı vücud olan bir ilm-i ezelîdir. Ey beşeriyet {هُوَ الَّذٖى يُصَوِّرُكُمْ فِى الْاَرْحَامِ كَيْفَ يَشَٓاءُ} Allah o Alîm ü Kadîr'dir ki sizi ana karınlarında, rahimlerde[2] nasıl dilerse öylece tasvir eder. Hangi surete isterse ona kor. Bünyelerinizi teşkil edecek olan ve uzviyetin ilk suretini alan mevâdd-i musavvere-i evveliyeyi dilerse hâriçte dilerse dâhil-i rahimde tasvir ve herhâlde bunları yekdiğerine sevk ederek rahimde biri iki, ikiyi daha ziyade yaparak teksir eyler. Bunları kimyâhâne-i meşiyette murad eylediği havâss u keyfiyyât ile tevşih eyler, her birini bir vazifeye [1028] tâyin ederek ve devirden devre, tavırdan tavra geçirerek ince ince eler dokur ve her tavırda bir halk-ı cedîd ilâve ederek suretten surete, keyfiyetten keyfiyete[3] tahvîl ü tasfiye eder. Nihâyet akılları durduran bir sunʿ-i dakīk ile bütün ensâc-ı[4] teşrîhiyenizi kemikler, ilikler, gudruflar, ʿurûk u evʿiye, evride ve şerâyîn, ʿadalât ve aʿsâb, echize ve aʿza, meşâʿir ve medârik vezâif ve menâfiʿ ile te'lîf ü tesviye ederek tam veya nâkıs, erkek veya dişi veya hunsâ, canlı bir nefis suretine ifrağ eder. Dilerse tamamlar, dilerse eksik bırakır sizin böyle fıtratınızı mevcûdiyyet-i cismâniye ve rûhâniyeniz[5] âlimiyet ve maʿlûmiyetinizle hakikatinizi teşkil eden o maddî mânevî suretler, o keyfiyetler hep O'nun meşîetiyle taʿayyün eden eser-i tasvîridir. Sizde o suretlerden o keyfiyyet-i tasvirden bazı şeyler temessül ettiği zaman kendinizi âlim ve allâme, hakîm-i zû-fünûn saymaya başlarsınız. Şimdi bu tasvîr ü tekvîn keyfiyetini iyice mülâhaza ediniz. Teşekkül-i cenîn bahsine aklınızın, idrâkinizin yetiştiği kadar bir atf-ı nazar ediniz. Bunun ne kadar[6] ulûm ile alâkadar olduğunu behemehâl anlarsınız. Beşeriyetin

1 M ve B: "hangi".
2 H ve F: "rahimlerinde".
3 F -"keyfiyete".
4 B: "ensice-i".
5 B: "rûhiyeniz".
6 H +"nâmütenâhî".

sâha-i idrâki olan arz u semâ içinde mensub olabildiği[1] kâffe-i ulûm u fünûnun bu tasvir ile alâkadar[2] bulunduğunu tasvir ettikten başka buna henüz perde-i hafâda bulunan nice ulûm-i ledünniyenin de alâkası bulunduğunu ve sonra bütün bunların sizin gıyâbınızda tatbik edildiğini itiraf edersiniz. Bir taraftan ta[3] hilkat-i Âdem'e kadar[4] temâsül-i[5] nevʿîyi ve bütün hilkat-i âleme kadar mertebe mertebe teşâbüh-i cinsîyi ifade eden suver ve keyfiyyât-ı müteşâbihe ve külliye, diğer taraftan taʿayyün-i şahsî ve temâyüz-i ferdîyi ifade eden ve bir ikincisi bulunmayan suver u keyfiyyât-ı mahsûsa ve cüz'iyeyi nazarlarınızdan mestur olan meşîme-i erhâmda ânen fe-ânen devirden devre, tavırdan tavra takallübât-ı mütevâliye içinde mütezâyid bir halk ile sizin gıyâbınızda ibdâʿ edip size veriyor ve kısmen [1029] ilm ü irâdenize tevdîʿ de ediyor ki Îsâ dahi onun böyle erhâmda tasvir ettiği sizlerden birisidir, O'nun bir mahlûkudur. İşte Allah denildiği zaman evvelemirde Îsâ dahi dâhil olduğu hâlde her birinizi erhâmda böyle tekvîn ü tasvîr eden Hâlık ve Bârî'-i Musavviri düşününüz ve O'nu anlayınız. Semʿden, kitabdan, mütalaʿa-i vâkiʿden ve tecribeden bunu anladıktan sonra varsa akıl ve mantığınızın bütün ciddiyetini ve ahlâkın bütün insâfını takınarak tefekkür ediniz, o zaman şu ilimleri yakīnen elde edersiniz, Allah allâmü'l-guyûbdur. O'na gayb u şehadet mâlumdur. Kudret-i bâliğası vardır, aczden münezzehtir, irade ve meşîeti vardır. Fâʿil-i muhtârdır, hâricî hiçbir zarûrete mahkum değildir.

1. Bu Hâlık-ı Musavvir'in hâdisâta tekaddüm eden bir ilm-i muhît-i muhkemi vardır[6] ki bundan gizli kalması ihtimâli bulunan hiçbir emr-i hafî veya gāib tasavvur edilemez, tevhid davası altında teslis muammâsıyla bir akīde-i sır diye gizlenmek istenen şirk ü küfr de ondan gizli kalamaz. Huzur ve gıyâb, izâfî ve nisbî olan ilm-i mahlûk u hâdise nazarandır. Binâenʿaleyh ilimler, mâlumlar, gözler,

---

1 B: "olabileceği".
2 B: "alâka".
3 B: "da".
4 M ve B -"kadar".
5 B: "temessül-i".
6 M: "var".

gönüller, akıllar, kalbler, iradeler, fiiller yaratan ve yarattıklarını en ufağından en büyüğüne varıncaya kadar bütün nizâm-ı vücûda rabt eden ve onları birbiriyle[1] anlaştırıp gāye-i hilkatlerine doğru yürüten bu Hâlık-ı Musavvir arz u semâda zaman ve mekânda sendeleyerek dolaşır, kör, serseri, câhil, bir âmil-i gāfil değildir ki kahr u intikāmı câhilâne olsun. Size bir ilim gelirse O'ndan gelir. O'nun böyle erhâmda tasvir ettiği ve daha yüksek ıstıfâlarla tekvin eylediği enbiyâ ve meselâ bu meyanda Îsâ, Furkān'ın ve sâhib-i Furkān'ın geleceği vesâire gibi bazı mugayyebâttan haber vermesi ise bunların hepsi onun iʿlâm[2] u taʿlîmidir.

2. Bu Hâlık-ı Musavvir'in[3] hiçbir şeye muhtaç olmayan bir kudret-i bâliğası vardır. Öyle bir kudret ki arz u [1030] semâsıyla bütün kâinât-ı mevcûde ve mümkine zerrât u ecrâmıyla, besâit[4] ü mürekkebâtıyla, maddiyyât u maʿneviyyâtıyla hep O'ndandır ve O'na musahhardır. Bütün madde ve kuvvet tecelliyâtı hep o kudretin tecellî-i te'sîrinden ibarettir. Tabiat O'nun te'sîrât-ı mütekerrire ve muttaridesi, hilâf-ı tabiat hârikalar da O'nun te'sîrât-ı münferide ve gayr-i muttaridesidir. Kavânîn-i tabîʿiye nâmı verilen tevâlî-i şu'ûn silsileleri O kudretin hâkimi değil mahkûmudur. Bunlar O'nun te'sîrât-ı müteʿâkıbesinden[5] çıkan suver-i mütehâlifenin tayyı ile suver-i mütemâsilesinin[6] ifadesidir, bir tarîktir. Meselâ kürre-i arz üzerinde hayvânâtın zuhur ve intişârından sonradır ki "Her hayvan ilk tasvir edilmiş olan bir maddeden, bir madde-i musavvere-i ûlâ, 'protoplazma'dan çıkar" diye hayât-ı maddiye için bir kānûn-ı tabîʿî vazʿ edilir. Ve vazʿ edilirken şurası da bilinir ki bu kanun, ezelî değil hâdistir. Çünkü arzın teşekkülünden ve üzerinde hayvânâtın zuhûrundan sonra başlamıştır. Madde-i musavvere-i ûlâ ezelî değil, o vakitten beri peyderpey halk u tasvir olunmaktadır. Rahimde tasvir olunan her insanın madde-i

1 B: "birbirleriyle".
2 B: "ilm".
3 F: "Musavvir".
4 B: "basît".
5 B: "mütekābilesinden".
6 B: "mütemâsilenin".

musavvere-i ûlâsı da yenidir. Bunun kānûn-ı tasvîri ilm-i hayâtın değil, ondan evvel ilm-i kimyânın ve fiziğin kanunlarındandır. Hatta kimyâ-yı uzvî ve[1] gayr-i uzvî arasında hadd-i fâsıldır. Binâenʿaleyh madde-i musavvere-i ûlânın kānûn-ı tasvîri, tasvîr-i sânî ve sâlis kanunlarına tâbiʿ değildir. Fakat buna da bir kanun farz olunsun ve bu farz ne kadar daha tekrar edilirse edilsin her hâlde bu bir madde-i ûlâ-yı gayr-i musavvereye ircâʿ edilir. Ve her sûret-i cedîde yepyeni[2] bir mevcudiyet olarak re'sen gelir ve her birinin başında mutlak ve mutlak bu kudret-i Kayyûm'un te'sîr-i Hâlıkānesi icrâ-yı hükm eder. Madde-i gayr-i musavvere ise fiilen mevcud değildir. O da bu kudretin tecellîsine râciʿdir. Hâsılı kavânîn-i tabîʿiye tâbiri müessirin değil, tarîk-i te'sîrin ifadesidir. Tabâiʿ muhtelif, hâlbuki mebdeʾ-i tabiat birdir ki o da [1031] halk u te'sîrdir. Tabiat, muttarid olan demektir. Ve bunun en umûmî kanunu ıttırad kanunudur. Böyle iken tabâiʿin[3] muhtelif olması, cüz'î küllî, mütehâlif mütenevviʿ tabiatlara ayrılması illet-i hakîkiye olan kudret-i vahdâniyenin tabiata hâkim olduğuna ve ıstıfâ ve tekâmül-i tabîʿînin[4] bu kudrete medyun bulunduğuna delîl-i katʿîdir. Binâenʿaleyh bu kudret-i müessire-i musavvireye nazaran ilk maddenin tasvîri, hâricî hiçbir şart ile meşrut değildir ve o kudretin mukabilinde hiçbir kudret yoktur. İşte insanları erhâmda tasvir eden Hâlık-ı Musavvir böyle bir kudret-i bâliğaya mâlik bir Hayy u Kayyûm'dur[5].

3. Bu Hâlık-ı Musavvir, bu tekvîn ü tasvîrde mecbur ve muztar değil fâʿil-i muhtârdır. Kendisi cebr ü îcab edebilir, fakat mecbur tutulamaz. Fiilini ilm ü iradesiyle yapar, dilediğine irade verir, dilediğine de vermez; erhâmda insanları tasvîri de sırf bu meşîeti iledir. Zeyd'e falan sureti, Amr'a fülan sureti vermesi, her şahsı bir taʿayyün-i mahsûsa mazhar etmesi şerâit-i mütekaddimeye tâbiʿiyet gibi bir ıztırardan, kudret-i hâlıkanın fevkinde bir kader ve kudretin ilcâsından veyahut kudret-i

---

1 B: "ile".
2 B: "hep yeni".
3 B: "taʿbîrin".
4 B: "tabîʿiyenin".
5 H ve F: "Hayy-i Kayyûm'dur".

hâlıkanın bir suretten başkasını istihdâfı imkânı bulunmadığından değil iradesinin eseridir. Bu ibdâʿ ve tahvîl-i suver ile tasfiyeden tasfiyeye geçen işbu tasvirde her sûret-i cedîdenin diğer bir surete halef olması ve nihâyet suver-i muhtelifeden bir sûret-i cedîde-i vahdâniye husûle gelmesi tabîî ve ıztırârî değil, illetsiz ve fâilsiz de değil, ilim ve kudret-i bâliğaya mâlik ve her hâdisede nâmütenahî vücûh-i suvere ve fiʿl ü terke kādir bir fâʿil-i muhtârın tercîhi ve iradesi eseridir. Eğer böyle olmasa da tabîî ve ıztırârî olsa idi o ıztırârî suretlerden mürsel, irâdî, ihtiyârî fiiller zuhur edemez, en basit bir misâl ile bir taş, yerinden koparılıp iki muhtelif maksad için istiʿmâl edilemez, tabâyiʿ ihtilâf edemez, ulûm-i tabîʿiyede iki kānûn-ı mütekābil bulunamaz, fennin "variété"[1], tenevvüʿ [1032] ve ihtilâf dediği şeyler olamaz, bir kişinin tohumundan hem erkek hem dişi zürriyet olamazdı. Her şeyde ezelden ebede yeknesak bir ıttırad bütün mânasıyla devam eder giderdi. Her rahme düşen tohum behemehâl tekevvün eder, galat-ı tabiat denilen şeyler de görülmez ve hatta hayat denilen keyfiyet hiç de vâkiʿ olmazdı. İyi düşünülürse anlaşılır ki galatât-ı[2] tabîat denilen ve kemâl-i kudrete, nizâm-ı ekmele bir madde-i nakz gibi îrad[3] edilmek istenilen şeyler bir noksan değil, tabiatın vâlid ve vâlidenin müessir-i hakīkī olmadıklarını ve Hâlık'ın iradesini gösteren şevâhid-i sanattırlar. Galatât-ı[4] tabîat, tabiatın îcab ve ıttırâdını tevkif ve tağyir etmek itibariyle cehl ü galtatı[5] ve tesirdeki acz ü noksanını irâe ederken ona karşı Hâlık-ı hakīkīnin iradesini isbat ederler. Ve bunlar nizâm-ı âlem, kudret-i bâliğa ve ilim delîlinin aleyhine değil bilakis tabîʿat-ı ʿamyânın en büyük kanunu olan ıttırâd-ı zarûrîyi nakz ve tabiatın mebde'-i evvel olması nazariyesini ibtal ederek ekmel bir fâʿil-i muhtârı isbat eden ve gayelerine ermiş bulunan şevâhid-i mükemmeledendirler. Hâsılı ne tabîʿat-i cüz'iye ne de tabîʿat-ı

1 M: "varyete".
2 B: "galat-ı".
3 B: "irâd".
4 B: "Galat-ı".
5 B: "galatâtı"; M'nin birinci baskısında "galtatı", müteakip baskılarında "galatatı" şeklindedir.

külliye[1] illet-i tâmme değildirler. Bunların hepsi fıtrat denilen bir hudûs-i evvelin ıttırâdıdır ve o fıtrat, bizzat Hâlık'ın eser-i kudret ve iradesidir. Ittırâd-ı tabîat kanunu, ekmel bir illiyet kanununun taht-ı tâbiʿiyetine verilerek irade kanunuyla taʿdîlen mütalaa edilmedikçe hakka erilemez. Hak teâlâ hem Hâlık hem Bârî'dir. Mahlûkātına verdiği fıtratı taʿdîl de eder. Veraset kanunu[2] da bu esas dairesinde mütalaa edilmek lâzım gelir. Tevâlî-i hâdisâtta suretlerin yekdiğerine gayriyet içinde ayniyeti andırır az çok bir temasül ve müşabehet, bir ıttırâd-ı mütehavvil ile halef olması aynen bir ıttırad ve intikal gibi mülâhaza edilerek veraset tâbir edilir ki bekā-yı nevʿî, ıstıfâ ve tekâmül, terakki ve inhitâtın tarîkidir. Bunlar tam mânasıyla bir intikal değil bir niyabet ve halefiyettir. Yoksa [1033] hiçbir ıstıfâ ve tekâmül olamazdı. Bunun için veraset kanunu yalnız tahaffuz ve bekā kanunu değil, aynı zamanda tehavvül kanunuyla da alâkadardır. Ve bu ikisi arasında yakīnen sâbit olan bir şey varsa o da bekā-yı illet kanunudur. Ve bekā hakikatte sıfat-ı ilâhiyedir. Kānûn-ı illiyette tehavvül ve bekānın beraber düşünülmesi ilel-i maʿlûleye nazarandır. Bunda bekā-yı mutlak illet-i hakīkiyenin, tehavvül-i mutlak da maʿlûlâtının sıfatları olmak üzere illet-i hakīkiye ile maʿlûlâtı beynindeki tenasüb ve tezâyüfün birlikte bir mülâhazası vardır. Çünkü hiçbir maʿlul illetini geçemez. Binâenʿaleyh veraset kanunu da ıttırad kanunu gibi ʿilel ü maʿlûlât suretinde müterettib bir silsile-i hâdisâtın mütenâviben tevâlîsi esnâsında illet-i hakīkiyenin bekāsını ve ıstıfâ ve tekâmül arz eden her lahza-i tehavvülde onun re'sen bir te'sîr-i irâdîsini ifade eyler. Hâsılı[3] müessir-i hakīkīnin eserini verişi kendinden bir şey zâyiʿ eden bir tevlid değil, bir hilkattir. Bunun için maʿrifet-i sâniʿ, eserlerin tasavvurlarında değil nisbetlerinin tasdîkindedir. Tevlid de halkın sûret-i tezahürlerinden birisidir. Silsile-i tevâlîde her sûret-i cedîde re'sen bir fıtrat ifade eder. [4]Veraset bir fıtratın diğer bir fıtrata aynen bir intikāl-i zarûrîsi değil, illet-i hakīkiyenin te'sîr-i cedîdine müstenid

1 B +"de".
2 B: "kanununu".
3 B -"Hâsılı".
4 H +"Ve".

bir müşabeheti ve bir nevi istihlâfıdır ki ta'dîl ü tağyirden hâlî değildir. Suver-i nev'iyenin bekā ve devâmı, terakki ve inhitâtı bununla cereyan eder. Bu cereyanda mukaddemin kemâl veya noksan bir 'arazîsi, tâlî de bir zâtî olabilir. Fakat olması zarûrî değildir. Meselâ firengi almış bir babanın çocuğu da firengili olduğu zaman buna bir veraset tâbir edilir. Bu bir kere babadaki marazın aynen bir intikali değil, çocukta onun nev'inden bir marazın re'sen husûlüdür. Yani çocuğun madde-i musavvere-i ûlâsından birisi hâric-i rahimde sulb-i pederde tasvir olunurken onun içine aynen o maraz mikrobu değil, fakat o mikrobun da bir madde-i musavvere-i ûlâsı derc edilmiş bulunabilir, fakat Bârî-i Musavvir [1034] için bu derc ibtidâen zarûrî olmadığı gibi tasvîrât-ı tâliye ve nihâiyede de öyledir. A'mâ bir babanın evlâdı a'mâ olmak lâzım gelmediği gibi firengili bir babanın evlâdı da behemehâl firengili olmak zarûrî değildir. Hâlık-ı Musavvir dilerse onu ta'dîl ü tağyir eder, dilerse etmez. Hâsılı verâset-i fıtriye dahi bütün kavânîn-i tabî'iye gibi kavânîn-i mümkinedendir. Tenasül kanunu da bu veraset kanununa dâhildir. Müvellid bir babanın evlâdı müvellid veya gayr-i müvellid olabilir. İşte zenb-i fıtrî meselesi de tamamen bu kānûn-ı veraset ile alâkadardır ki bu alâka kıssa-i Âdem'de de gösterilmiş idi. Evvelemirde fıtrat-ı Âdem'de zenb hiçbir zaman zâtî olarak dâhil değildir. Onda zâtî olarak nihâyet kābiliyyet-i zenb bulunabilir. Çünkü zenb, irâdiyâtta cereyan eder. Sonra tekerrür ve itiyad ile ferde tabiat da olabilir. Lâkin Cenâb-ı Allah her ferdin fıtrat-ı hâssasını rahm-i mâderde re'sen tasvir ederken babasındaki husûsî tabiatı, marazı, zenbi evlâdından tamamen silerek enbiyâ gibi masum olarak yaratmaya kādir olduğu gibi dilerse bilâhare de affedebilir. Fiil ile[1] neticesi olan azab arasındaki râbıta-i sebebiyeti ilgā[2] eder. Fiili hükümsüz bırakır veya fiilin cürmiyetini ref' eder de dün muzır olanı yarın nâfi' yapar. Binâen'aleyh insanları erhâmda dilediği gibi tasvîre kādir olan Allah teâlâ'ya zenb-i fıtrîyi afv u mağfiretten acz isnad etmek izzet-i ilâhiyeye tecavüz ve kayyûmiyyet-i ilâhiyeye küfürdür. Küfür en büyük günah olduğu hâlde kâfirlerden

1 B -"ile".
2 F: "ilkā".

doğan kimseler bile bundan çıkıp şeref-i iman ile müşerref olabilirler. Bu tevbe ve iman ile Allah teâlâ zenb-i küfrü bile affeder, intikām-ı ilâhî ısrar edenleredir.

Allah böyle bir ilm-i muhît, bir kudret-i bâliğa, bir irâde-i nâfize ile Hayy u Kayyûm Hâlık-ı Musavvir olan bir Azîz ü Hakîm'dir. {لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} Bu Azîz ve Hakîm'den başka ilâh yoktur. ❁ Binâenʿaleyh onun rahm-i [1035] Meryem'de tasvir ettiği Îsâ da ne ilâh ne de ilâh oğludur. O, Meryem'in oğlu ve Allah'ın mahlûku bir beşerdir. Ancak fıtrat-ı nübüvvet ile tasvir olunmuş bir beşerdir. Allah'ın onu rahm-i Meryem'de bazı mugayyebâttan haber verecek veya bazı mucizeler gösterebilecek bir surette tasvir ve Rûhu'l-kudüs ile teyid etmiş olması onu beşeriyetten çıkarmaz. Nihâyet Âdem'in hulefâsından biri yapar ve onun madde-i musavvere-i ûlâsı behemehâl rahm-i Meryem'in hâricinde yaratılması zarûrî olmadığı gibi ne o madde-i musavverenin ne de o rûhun Hayy ü Kayyûm olan Hâlık-ı Musavvir'den[1] tevlîden gelmesini tasavvur da câiz değildir. Zira tevlid hem müvellidin dâhilinde re'sen bir tasvîre mütevakkıftır, hem de müvellidin kıyâmını tenkīs eder. Hayy ü Kayyûm'un tenâkus ve zevâli ise muhâldir. Her şüpheden ârî olan bu tevhid ve tenzih âyât ve delâili mevcud iken bunları bırakıp da kütüb-i ilâhiyeden Tevrat'ı musaddık olan İncil'deki "eb", her ikisini musaddık olan Kur'an'daki وَرُوحٌ مِنْهُ [en-Nisâ 4/171][2] gibi müteşâbihâtı bahane ederek küfr ü cühûda sapmamalıdır. Kütüb-i ilâhiyenin bir tarîk-i fehm ü tefsîri vardır:

{هُوَ الَّذٖٓى اَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ} Yâ Muhammed! O şerîk ü nazîrden münezzeh, Azîz ve Hakîm olan Allah zülcelâl'dir ki sana bu kitâb-ı ekmeli inzal etti. Binâenʿaleyh bunun usûl-i hikmet ile anlaşılması lâzım geleceğini unutmamalıdır. {مِنْهُ اٰيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ} Bunun âyetlerinin bir kısmı muhkemâttır: Maʿnâ-yı murâda delâletleri katʿî, ibareleri ihtimâl ü iştibahtan mahfuz ve muhkemdir. {هُنَّ اُمُّ الْكِتَابِ} Bunlar ümmü'l-

1 B: "Musavvir'inden".
2 "…ve O'ndan bir rûhtur…"

kitâbdırlar; kitâbın anası, fehimde asl u esastırlar[1]. ۞ Tefrîk-i hakk u bâtıl, tasdîk-i hakāik asıl bunlarladır. İlm ü amelde ittibâʿ edilmesi lâzım gelen edille-i esâsiye, burhân-ı hidâyet bunlardır[2]. Diğerleri bunlara ircâʿ ve havale edilir. Tevrat İncil'e, İncil Kur'ân'a ircâʿ olunarak fehm ü tasdik edilmek lâzım geleceği gibi [1036] bütün âyât-ı Kur'ân'da da bu muhkemât esastır. Hem bunların her biri ayrı ayrı olarak "ümmehât-ı kütüb" değil, nizâm-ı tevhîd ile mecmûʿu birden ümmü'l-kitâbdır. Her âyet-i muhkeme, diğer âyât-ı muhkeme ile mukayese edilmek şartıyla mânaları hükümleri yakînen tâyin olunur. Her biri nefsinde muhkem olmakla beraber yekdiğerine nazaran ıtlâk u takyîd, umûm u husûs, takrîr ü tefsîr, istisnâ veya tahsîs veya nesih gibi niseb-i muʿayyene ile bir alâka-i muhkemeleri de vardır. Bunun için sûret-i umûmiyede muhkemâtın kuvvetlerinde, haysiyyet-i ihkâmlarında derecât-ı mahsûsa da vardır ki bunlar zâhir, nas, müfesser, maʿnâ-yı hâssıyla muhkem olmak üzere dört mertebe üzeredirler. Muhkemâtın bu nizâm-ı vahdetle mukayeseleri de ilm-i Kur'ân'ın usûl-i muhkemesindendir. Bunu nazar-ı dikkate almayan, muhkemâtın mecmûʿunu bir üm olarak mülâhaza etmeyen veya edemeyenler, taʿbîr-i âharla istikrâ-yı tâm yapmadan fehm ü istidlâl ve kıyâsa kalkışanlar ilm-i muhkeme eremezler, hatâ ederler. İşte âyâtın bir kısmı böyle ümmü'l-kitâb muhkemât, bunların mukabilinde {وَاُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ} diğer bir kısmı da müteşâbihâttır. ۞ Yani her biri murad olunabilecek gibi görünmekte birbirlerine benzer müteʿaddid mânalara muhtemildir ki hepsi mi veya birisi mi murad olduğu zâhir bir surette seçilmez, esâsında mütekellime ve nefsülemre nazaran hiçbir reyb ü şüphe olmadığı hâlde muhataba nazaran bizzat fehimleri hafî veya müşkil veya mücmel veya mümteniʿ bulunur. İştibah ve ihtimâlleri, muhkemât ile mukayeseleri sayesinde izâle olunabilir. Zâhir mukabilinde hafî, nas mukabilinde müşkil, müfesser mukabilinde mücmel, muhkem-i hâs

1 H ve F: "esâsıdırlar".
2 B: "bunlarladır".

mukabilinde maʿnâ-yı ehassıyla müteşabih vardır. Binâenʿaleyh kitab, külliyetiyle mülâhaza olunduğu zaman bu üslûb-i hikmetle müteşâbihâtın muhkemâta rücûʿu haysiyetiyle hepsi muhkemdir, لَا رَيْبَ فِيهِ [el-Bakara 2/2], كِتَابٌ اُحْكِمَتْ اٰيَاتُهُ[1]'dur [Hûd 11/1]. Bilakis bu hikmete muhalif olarak [1037] müteşâbihât ümmü'l-kitâb farz edilir de muhkemâtın müteşâbihât ile teviline gidilirse o zaman da hepsi müteşabih olur. كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِيَۗ تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذ۪ينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ [ez-Zümer 39/23][2] hükmü tezahür eder.

"**Muhkem**", lügatta fesaddan memnûʿ, mevsuk, kavî demektir ki hikmet bununla alâkadardır. İki şeyin birbirine mütekabilen ale't-tesâvî benzemelerine "teşabüh" ve bunların her birine "müteşabih" denilir ki, yekdiğerinden seçilemez, zihin temyizlerinden âciz kalır. Teşbih ve müşabehette bir taraf ferʿ ve nâkıs, diğer taraf asıl ve tam olur. Teşabühte ise tarafeyn, aynı kuvvette mütesâvî olurlar, teşabühleri, tefâvütlerini setr eder de iştibâh u iltibas hâsıl olur. اِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا [el-Bakara 2/70][3], تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْ [el-Bakara 2/118][4], وَاُتُوا بِه۪ مُتَشَابِهًا [el-Bakara 2/25][5] gibi. Demek ki teşabüh seçilememeye sebeptir. Temyiz olunamamak[6] bunun bir maʿnâ-yı lâzımîsidir. Bu münasebetle insanın doğrudan doğru temyîzine[7] yol bulamadığı bir şeye dahi müteşabih ıtlak edilir ki hafî, müşkil demek gibidir. Bu ıtlak, var ile yok beyninde müsâvî olması nokta-i nazarından da olabilir. Bu suretle Kur'ân'ın ve âyât-ı Kur'ân'ın ihkâm ve teşabühü, elfâzı, tenâsuku, hüsnü, meʿânîsi, ahkâmı gibi muhtelif vücûh ile mülâhaza olunabilir. Âyetlerin fâsılaları, muvâzenetleri vesâiresi gibi sanâyiʿ-i bedîʿiyesi itibariyle teşabüh ve tenâsuk muhkemliğe mukabil değildir. Belki ʿayn-ı[8] ihkâmdır. Bu cihetle اُحْكِمَتْ اٰيَاتُهُ, كِتَابًا مُتَشَابِهًا mütekabil değil yekdiğerinin îzâhıdır[9]. Fakat

1 "…âyetleri ihkâm edilmiş … bir kitab."
2 "…ikizli, âhenkli bir kitab, ondan Rablerine saygısı olanların derileri ürperir…"
3 "…çünkü o bakara bize müteşabih geldi…"
4 "…kalbleri birbirine benzedi…"
5 "…ve ona öyle müteşabih olarak sunulacaklar…"
6 B: "olunmamak".
7 B: "doğruya temyîze".
8 B: "aynı".
9 B: "izhârıdır".

nazmın mânasına[1] delâleti itibariyle mülâhaza edildiği zaman muhkem ile müteşabih zıd ve mütekābildirler. Şüphe yok ki mânasını[2] katʿiyyetle bildiren muhkem, bildirmeyen gayr-i muhkemdir. Bu âyette ise muhkem ile müteşabih mukabil olarak zikredildikleri gibi mâbaʿdinde tevil karînesi de mânaya aittir ki ilm-i usûlde de şerʿan muhkem ve müteşabih bu haysiyetle mülâhaza edilmiştir. Bir lafzın mücerred sîgasına nazaran maʿnâ-yı murâdı mâlum olursa ona "zâhir" denilir ki envâʿ-ı muhkemin ednâ derecesidir. [1038] Bunun tevile veya tahsîse veya neshe ihtimâli bulunabilir. Fakat bunlar karîneye muhtaç olduğundan karîne olmadığı müddetçe zâhirinde katʿî olur. Eğer bu mâna kelâmda mâ-sîka-leh olmuş, mütekellim, sözü bunun için sevk etmiş ise nas olur, bunda artık tevil ihtimâli kalmaz. Ancak tahsis veya nesh ihtimâli bulunabilir, nihâyet nesh ihtimali de yoksa -ki ihbarât, teyid edilmiş inşâiyât bu kabildendir- bu da maʿnâ-yı hâssıyla muhkem olur. Bunların hepsinin hükmü îcâb-ı[3] ilm ü ameldir. ʿİnde't-teʿâruz akvâ tercih olunur.

Bunlara mukabil bir lafzın maʿnâ-yı murâdı sîgasından değil, başka bir emr-i ârız sebebiyle gizlenmiş bulunursa hafî, böyle değil de mânanın nefsinde ince, her nefsin nüfuz edemeyeceği, edenlerin de teemmülsüz kavrayamayacağı derecede gāmız olması veya bir istiʿâre-i bedîʿiye bulunması gibi bir sebepten nâşî gizli, muhtâc-ı teemmül bulunursa müşkil, sîga müteʿaddid mânalara ale's-seviyye muhtemil olur ve hiçbirinin tercîhine karîne bulunmaz ve fakat bir beyân-ı tefsîrin luhûku me'mul bulunursa mücmel, maʿnâ-yı murâdı anlamak ümidi munkatıʿ olursa hâlis müteşabih olur. Müteşâbihât-ı Kur'an'dan birçoğu böyle kesret-i meʿânîden dolayı bir şaʿşaʿa-i beyan içinde bulunduğundan nazarları kamaştırır. Birçoğu da bir maʿnâ-yı muhkem etrafında onunla kābil-i ictimâʿ ve merâtib-i muhtelife üzere müterettib müteʿaddid işârât ve delâlâtı ihtivâ ettiğinden dolayı icmâl veya işkâl ve[4] hafâ ile câlib-i dikkat olur. Bu suretle muhkem zımnında müteşabih, müteşabih maiyyetinde

---

1 M ve B -"mânasına".
2 B: "meʿânîsini".
3 B: "hükm ü îcâbı".
4 B: "veya".

muhkem de bulunur. Bir nazımda tabakāt-ı meʿânî indirac eder ki zamanı geldikçe bunlar sevk-i hâcet ve cereyân-ı vukūʿât ile hissedilir. Sonra edeb ü ahlâk veya diğer hikmetlerden dolayı tasrîhi hayr olmayan kinaye ve tariz daha beliğ ve müessir bulunan mezâmîn vardır. Nihâyet bütün beyânât nizâm-ı tevhid üzere vahdetten kesrete veya kesretten vahdete [1039] giderken gerek nisbetlerde ve gerek hudûd-i tasavvurâtta lisân-ı beşerin henüz lügatını vazʿ etmediği, hatta hiç sezmediği, düşünmediği, misâlini görmediği nice meʿânî ve hakāik vardır ki bunlar bilmediğiniz daha neler var gibi bir muhkem ile ifade olunmakla beraber müteşabih bir misâl ve îma ile sezdirildikleri zaman daha müfîd olur. Bu gibilerin bazısını bugün anlayamayanlar yarın anlayabilirler. Bazısını da Allah'tan başka kimse bilemez ki tam mânasıyla müteşabih işte budur. Îzâhât-ı uhreviye kısmen böyledir. Bunların bazılarında istikbâl-i dünyevî ile müteşabih ve kābil-i ictimâʿ noktalar da vardır. Hâsılı aksâm-ı müteşabihten hafînin hükmü taleb ü taharrî, müşkilin hükmü bununla beraber teemmül, mücmelin hükmü bunlardan bir beyân-ı tefsîre intizar ve taharrî, asıl müteşabihin hükmü de tevakkuf ve Allah'a tefvîz ile ilticâdır.

Bu âyette[1] muhkemât ile müteşâbihât tekābül-i tâm ile bir taksim mahiyetinde zikredilmiş bulunduklarından inhisârı müfîddirler. Binâenʿaleyh her biri maʿnâ-yı ehaslarına haml edildikleri takdirde bu sekiz kısımdan altısı hâriç kalmış olacağından muhkemât ilk dörde, müteşâbihât son dörde şâmil olmak üzere maʿnâ-yı eʿamlarına mahmul bulunduklarında şüphe yoktur. Bu âyet bu vechile fehm-i kelâm ve usûl-i tefsir ve istinbâta müteʿallik en büyük bir esası tâlim eylemiştir ki her hangi bir kelâmı veya kitâbı iyice anlayabilmek için de akılda nakilde bundan başka bir tarîk yoktur. İlm-i usûlde bunlar bütün tatbîkātıyla şerh ü tafsil edilmişlerdir. Hele cidden kanun ve mesâil-i hukūkiyeyi anlamak için bu usûl en zarûrî şerâit-i ilmiyedendir.

Müteşâbihât için bir de şu taksim vardır: Lafız cihetinden müteşabih, mâna cihetinden müteşabih, her iki cihetten müteşabih. Lafız cihetinden

1 M ve B -"âyette".

müteşabih[1] ya elfâz-ı müfredede veya kelâm-ı mürekkebededir. Elfâz-ı müfrededeki meselâ "eb", "yeziffûn" gibi garâbetten veya [1040] "yed" ve "ʿayn" gibi iştirakten neş'et eder. Kelâm-ı mürekkebdeki ya ihtisardan veya basttan veya husûsiyyet-i nazımdan olmak üzere üç kısımdır. Mâna cihetiyle müteşabih evsâf-ı ilâhiye ve evsâf-ı âhiret gibi hissî veya gayr-i hissî bir sûret-i misâliyesine mâlik olamadığımızdan dolayı tasavvuruna yetişemeyeceğimiz meʿânîdir. Her iki cihetten müteşabih başlıca beştir: Umum ve husus gibi kemmiyet cihetinden, vücub ve nedb gibi keyfiyet cihetinden, nâsih ve mensuh gibi zaman cihetinden, mekân veya âyetin nâzil olduğu âdet cihetinden -ki لَيْسَ الْبِرُّ بِاَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ [el-Bakara 2/189] gibi- fiilin sıhhat ü fesâdındaki şurût cihetinden.

İşte âyât-ı Kitab böyle muhkemât ve müteşâbihâta münkasimdir. Asıl ittibâʿ edilecek ümmü'l-kitab da müteşâbihât değil, muhkemâttır; amma {فَاَمَّا الَّذٖينَ فٖي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ} kalblerinde eğrilik, yamukluk olanlar doğruluğu hoşlanmayıp eğrilikten, sapıklıktan zevk alanlar {فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ} muhkemâtı bırakırlar da Kitâb'ın müteşabih olan âyetlerini esas ittihaz ederler[2], onların arkasına düşerler, dumanlı havalar ararlar. Çünkü {ابْتِغَٓاءَ الْفِتْنَةِ} fitne çıkarmak, hakkı teşviş edip nâsı teşkîkât ve[3] telbîsât ile tarîk-i müstakīmden ayırmak, belâya sokmak isterler {وَابْتِغَٓاءَ تَأْوٖيلِهٖ} ve onu gönüllerine göre eğri büğrü tevil etmek arzusunu beslerler. Hâlbuki {وَمَا يَعْلَمُ تَأْوٖيلَهُٓ اِلَّا اللّٰهُ} onun tevilini yani meâlinin, sonunun nereye varacağını Allah'tan mâʿadâ kimse bilmez, maʿnâ-yı eʿammıyla müteşâbihât içinde maʿnâ-yı ehassıyla[4] müteşabih olan bir kısım vardır ki bunun meâlini muradı üzere ancak Allah bilir. Bunun için cemîʿ-i müteşâbihâtın tevilini Allah'tan başka kimse bilmez. Allah teâlâ'ya yerde ve gökte, bütün ezmine-i vücudda gizli, meçhul bir şey bulunmadığı hâlde mâʿadâsına böyle olmadığı gibi bütün hakikate [1041] muntabık olan Kitâb-ı ilâhî'de[5] dahi hâl böyledir. وَلَا يُحٖيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهٖٓ اِلَّا بِمَا شَٓاءَ

1 B -"Lafız cihetinden müteşabih".
2 B: "eder".
3 M ve B -"ve".
4 B -"müteşâbihât içinde maʿnâ-yı ehassıyla".
5 H: "Kitâb-ı ilâhiyede".

[el-Bakara 2/255], وَاللّٰهُ يَعْلَمُ وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ [el-Bakara 2/216] Meçhul meçhul ile, şüphe şüphe ile hallolunmaz; mechûlât, maʿlûmât ile ve o maʿlûmâtın derece-i kuvveti ile mütenâsib olarak hallolunur. Taʿlîm ü irşad, maʿlûmât üzerine mechûlâtı sezdirmek ve o[1] mechûlâtı maʿlûmâta ircâʿ ettirmektir. Tâlibde maʿlûmât arttıkça muallim kuvvetine göre mechûlâtı peyderpey sezdirir, baʿdehu hallettirir. Bu suretle mechûlü sezmek de onu bilmenin bir şart-ı mütekaddimi olur. Cenâb-ı Allah kullarına ilm-i hakkı böyle ihsan eder. İbtidâ kendini ve gayrı temyiz ettiren bir ilm-i muhkem bahşeder. Baʿdehu müteşabih bir hâlde mechûlâtı sezdirir. Bunları kademe kademe muhkemâta ircâʿ ettirerek maʿlûmât-ı yakīniyeye tahvil eder. Nizâm-ı hikmette ilim dahi cereyân-ı vücud gibi bir[2] silsile-i tevâlî içinde yürür. Maʿlûmât-ı ilâhiye ise nâmütenâhîdir. Hâdis olan ilm-i beşer hiçbir zaman buna müsâvî olamaz, ihâta edip bitiremez. Böyle olduğunu bilmek ve ilâ gayri'n-nihâye tarîk-i maʿrifette yürümek de en büyük bir ilm ü marifettir. Bunun için insan herhangi bir mertebe-i ilme gelmiş bulunursa bulunsun önünde mechûlât bulunduğunu sezmek ihtiyâcındadır. Bu gayr-i maʿlum mechûlü sezmek ise müteşâbihât karşısında bulunduğunu bilmektir. Daha doğrusu mâzîye ve istikbâle, ezele ve ebede müteʿallik olan her ilm-i beşerî, vazʿ-ı teşâbühten çıkamaz. Hiçbirinde lemha-i hâlin muntabık olduğu şuʿûr-i şuhûdî ve ʿayn-ı yakīn kuvveti yoktur. Her tecribe lemhasının mâkabline ve mâbaʿdine attığı hatve bir teşabüh ile alâkadardır. İlmin en kuvvetli müeyyidesi olan tecribe bile zarûrî bir müeyyide değildir. Bu babda en sağlam ve en umûmî vesika bekā-yı illetten çıkan ıttırâd-ı âdîdir ki bu da irâde-i ilâhiyeye istinaddır. Binânealeyh ilm-i beşerin müteşâbihâttan kurtulması gayr-i mümkindir. İşte insanlara irâdât-ı hakkı göstererek hidâyet için bir taʿlîm-i ilâhî olmak üzere nâzil olmuş bulunan kütüb-i ilâhiye, tamamen bu cereyân-ı [1042] hakka muntabık ve muvâzî olarak muhkemât mukabilinde müteşâbihât ile inzal buyurulmuştur. Tevrat ve İncil'in de muhkemât ve müteşâbihâtı vardı ve onlarda da ümmü'l-kitab

1 B -"o".
2 M ve B -"bir".

muhkemât idi. Fakat pek çok olan müteşâbihât-ı Tevrat'ın bir kısmı İncil'de[1] muhkemâta ircâʿ edildikten başka daha diğer müteşâbihât gösterildiği gibi Kur'ân'da da bütün kütüb-i sâlifenin müteşâbihâtı muhkemâta ircâʿ olunduktan başka daha derin birtakım müteşâbihât daha gösterilmiş ve bunların doğrudan doğru arkasına düşülmekten tahzir edilerek muhkemâta ircâʿı esâsı da sarâhaten tâlim buyurulmuş ve bu meyanda insanlar için herhangi bir mertebe-i ilimde kābil-i hall olmayan ve meâli ilm-i ilâhîye tefvîz edilmesi lâzım gelen hakāikin hiçbir zaman tükenmeyeceğini ve muhkemâttan sonra bile hakāik-i müteşâbihenin mücerred mevcud olduğunu bilmek de ilm-i beşer için pek büyük bir kemâl ve gāye-i beşer için pek mühim bir hayr olduğu da anlatılmıştır. İlm-i beşerin mahiyeti mânasına tabiatında mutlak bir zarûret-i riyâziye ve mantıkiye gibi ilm-i tabîʿî ve ilm-i vücud aramak tenakuzdur. Bunun için kütüb-i ilâhiyede müteşâbihât bulunmamalı idi gibi bir tevehhüme[2] saplanmamalıdır. Zira böyle bir tasavvur cereyân-ı vücûdun inkıtâʿını veya sûret-i vâhide[3] altında yeknesak ve câmid bir tevâlîsini ve maʿlûmât-ı ilâhiyenin tenâhîsini farz etmek veya bütün nâmütenahîliğiyle ve bütün hayâtiyetiyle ma'lûmât-ı ilâhiyenin muhkem bir surette beşere taʿlîmi ve Allah teâlâ'ya bir şerîk ve nazîr ihdâsı mümkin olduğunu tevehhüm eylemek veyahut Allah teâlâ'nın ilm-i beşeri sâbit bir nokta-i tenâhîde tevkif edip maʿlûmâttan mechûlâta, noksandan kemâle doğru ebedî bir hayâta müteveccihen ilerlemesine mâniʿ olması lâzım geleceğini iddia etmek, hâsılı feyz-i ilâhîde buhl istemektir. Her tavr-ı terakkīnin ilerisinde katʿ olunacak mesafe, keşfedilecek hakāik ve hiçbir zaman nüfuz edilip [1043] bitirilemeyecek mebâdî ve makāsıd mevcud olduğu hâlde Allah teâlâ'nın bunları istiʿdâdât-ı muhtelifeye göre sezdirmeyip ez-her cihet gizlemesi ve bu mechûlâtı mümkin olduğu kadar hall ü keşfe medar ve miʿyâr olmak üzere bahşettiği usûl ve delâil-i muhkemeyi mütenâhî ve câmid bir noktada tutması, dünkü ilimden

---

1 B -"İncil'de".
2 B +"de".
3 B: "vahîde".

yarın, dünyadan âhiret için istifade ettirmemesi nasıl olur da muktezâ-yı hikmet-i ilâhiye farz edilebilir? İlmullâha karşı her şeyi halletmiş, bitirmiş iddiasında bulunan ve müteşâbihâtın bütün bütün irtifâʿını arzu eden ve tecribeyi teşabühten ârî bir ayniyyet-i mutlaka farz eyleyen bir isbâtîlik davası cehaletten başka bir şey değildir. Buna mukabil muhkemâtı esas ittihaz eden kavî ve nûrânî bir tarîk-i isbat üzerinde yürümeyip doğrudan doğru müteşâbihâta sarılmak ve müteşâbihâtın muhkem bir hakikati tazammun eylediğini inkâr edip şüpheyi esas tutmak ve mechûlât-ı mutlakayı yalnız bunlarla halletmeye kalkışıp meal ve âkıbeti nereye varacağını Allah'tan başka kimsenin bilmediği şüpheli, iltibaslı, sağa mı sola mı, ileri mi geri mi, hayra mı şerre mi, nûra mı zulmete mi, vücûda mı ʿademe mi, cennete mi cehenneme mi götüreceği mâlum bulunmayan sisli ve dumanlı bir havada çıkmaz yollarda dolaşmak da haddini bilmemek, hidâyet-i ilâhiyeyi dinlememek, tehlikelere zulmetlere koşmaktır ki bunu kalblerinde eğrilik, sû'-i niyet veya çarpıklık bulunanlar yaparlar. Esbâb-ı nüzûlde zikredildiği üzere Nasârâ'nın İncil'deki "eb" vasf-ı mecâzîsine vâlid, Kur'ân'daki وَكَلِمَتُهُ اَلْقٰيهَٓا اِلٰى مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ [en-Nisâ 4/171][1] nazm-ı müteşâbihine Allah'tan tevellüd eden bir rûh mânası vererek ve Hak teâlâ'nın tevlid ve tevellüdden münezzeh Hayy u Kayyûm, Azîz ü Hakîm, Hâlık ve Bârî-i Musavvir bulunduğu hakkındaki muhkemâta bakmayarak Allah'a veled isnad etmeleri, kezâlik Yehûd'un الم gibi mukattaʿât-ı süveri ebced hesabıyla tevil ederek bunlardan ümmet-i Muhammedin ömrünü, kıyametini istihrac etmeye kalkışmaları bu kabildendir. Bunlar ya hevâlarından [1044] başka bir şeyde hakk u hakikat tanımazlar veya din deyince hakk u hakikat ile alâkası olmayan bir oyuncak telakkī ederler. Din meselesinin ale'l-ıtlâk hakka ittibâʿ demek olduğunu bilmek istemezler, bu babda muhkem olan tarîk-i isbâta yanaşmazlar ve onlarla amel etmeyi hoşlanmazlar da mütemâdiyen ruhları şübühât ve evhâma sürüklemek için yalnız muhayyelât, rumûzât, muʿammeyât, müteşâbihât içinde hevâiyyât ararlar. Müteşâbihâtı şüpheye

---

1 "…ve Meryem'e ilkā eylediği kelimesi ve O'ndan bir rûhtur…"

vesile etmek için muhkemâta tercih ederler. Kezâlik birtakım melâhide de vardır ki dinin hiç anlaşılmaz ve anlaşılınca hükmü kalmaz bir sırr-ı bâtınî[1] olduğu iddiasıyla bütün muhkemâtı müteşâbihâta ircâʿa çalışırlar. Her şeyi teşkik etmek, hep garâibât ve acâibâttan bahs eylemek, en mâruf hakikatleri efsane gibi göstermek isterler ki bunlar tarîk-i maʿrûf ile yürümeyi hoşlanmazlar. Diğer bazıları da maʿlûmâtları her şeyin halline kâfi imiş, âlem-i vücudda mâzîde ve hâlde ve[2] istikbâl-i nâmütenâhîde bilinmedik hiçbir şey yokmuş, sırr-ı vücud tamamen münkeşif olmuş gibi müteşâbihâtın hakikatini kökünden inkâr eder, anlamadığı anlayamayacağı bir hakikat işitirse hurafe, efsane, esâtîr derler geçerler ki bunların hepsi kalbin çarpıklığından ve hadnâşinâslıktan neş'et eder. Bunlara mukabil {وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ} ilimde rüsûhu bulunan, eğilmez, eğrilikten hoşlanmaz, tarîk-i ilimde kavî, bildiğini bilmediğini seçebilir, maʿlûmâtıyla mechûlâtını mümkin mertebe halle kādir erbâb-ı ilim de {يَقُولُونَ} şöyle derler: {اٰمَنَّا بِهٖۙ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا} Biz bu Kitab'a inandık, muhkemi müteşâbihi her biri Rabbimiz Hak teâlâ tarafındandır. Hepsi haktır. Fi'l-vâkiʿ {وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّٓا اُو۬لُوا الْاَلْبَابِ} böyle temiz akıl, hüsn-i nazar sâhiplerinden mâʿadâsı da hakkıyla düşünmez, kendi zihnindekileri bile iyice seçip [1045] tezekkür edemez, muhkemâtı esas ittihaz ederek hafî, müşkil, mücmel gibi tevili mümkin olan müteşâbihâtı bile sahîhan tevil edemez. Bu babda tevil ve ictihad başkalarının değil, merâtib-i muhkemât ile merâtib-i müteşâbihâtı seçer, tevili câiz olup olmayanları temyiz eder, fitneden kendini ve herkesi iğfal etmekten sakınır, haddini bilir, ilm-i ilâhîye tefvîz edilmesi lâzım gelenleri ona tefvîz eyler, îmânı kâmil, tarîk-i ilimde kavî, temiz ve ince akıllı, doğru düşünmesini bilir ve sever, hâsılı hikmete mazhar ulemâ-yı râsihînin hakk u salâhiyetidir. Bunlar muhkem ve müteşâbih hepsinin hakikatine iman ederler ve önünü sonunu sayarak iyi düşünürler. Zeyğ ü inhiraftan sakınırlar da bu tezekkürle şöyle dua ederler: {رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ اِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ

1 M: "batını".
2 B: "veya".

لَدُنْكَ رَحْمَةًۚ اِنَّكَ اَنْتَ الْوَهَّابُ. رَبَّنَٓا اِنَّكَ جَامِعُ النَّاسِ لِيَوْمٍ لَا رَيْبَ فِيهِ} Fi'l-hakika {اِنَّ اللّٰهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ} Allah vaadinde hulf etmez, mîʿâdını şaşırmaz.

İşbu وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ nazm-ı celîlinde vav istînâfiye veya atf olmak üzere iki rabt vardır ki birincisinde bâlâda beyan olunan mâna vechile اِلَّا اللّٰهُ üzerinde kelâm tamam olur, vakf-ı lâzımdır, م vardır, müteşâbihin tevilini Allah'tan başkası bilmez. "Ulemâ-yı râsihîn bile şöyle derler" demektir. Bu rabt u tefsir, İbn Abbas'tan, Hazret-i Aişe'den, Hasan'dan, Mâlik b. Enes'ten, Kisâî ve Ferrâ'dan ve ekser-i seleften mervîdir. Diğerinde ise و atıftır. Kelâm وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُٓ اِلَّا اللّٰهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ'de tamam olur ki "Hâlbuki müteşâbihin hakkıyla tevilini Allah'tan ve ilimde rüsuh sâhibi olan ulemadan başkası bilmez" demektir. Bu da yine İbn Abbas'tan, Mücâhid'den, Rebîʿ b. Enes'ten ve daha bazılarından mervîdir. Mütekellimîn ve müteahhirînden birçoğunun muhtârı da budur. Mesele, müteşâbihin sahîhan tevilini Allah'tan başkası bilebilir mi bilemez mi noktasına râciʿdir.

[1046] "**Te'vîl**", asl-ı lügatta herhangi bir şeyi varacağı gayeye vardırmak demektir, bilhassa bir lafzın meâlini yani varacağı mânayı ihtiyar edip tefsir eylemeye ıtlak edilir. Tevil ya sahih veya fâsid olur. Bir lafzı hiç muhtemil olmadığı bir mânaya haml etmek veya muhtemil olduğu meʿânî içinde[1] râcihi varken mercûhuna haml etmek fâsid ve bâtıldır. Tevil her hâlde muhik bir sebebe müstenid olmalıdır. O sebep ve delil bulunduğu zaman bazı kere hafî zâhire, mecaz hakikate müreccah olur. Aksi hâlde tevil indî ve fâsiddir. Binâenʿaleyh muhkemâtı hiç[2] nazar-ı dikkate almadan müteşâbihâtı arzuya göre tevil etmek dalâlet olduğu âyette musarrah bulunduğunda şüphe yoktur. Fakat muhkemâtı esas ittihaz etmek ve cidden hüsn-i niyet ve şerâit-i ilmiye ile hareket eylemek üzere müteşâbihâta murad budur diye hükmederek bir te'vîl-i sahih bulmak ulema için mümkin midir, değil midir? Bu cihet bâʿis-i ihtilâf olmuş gibi görünüyor. Kur'an'da kıyametin vakti, zebânîlerin

1 B: "içinden".
2 B -"hiç".

adedinde vesâirede bazı adedlerin havâssı ve daha diğer bazı husûsâtın Allah'tan başka kimseye mâlum olmadığında ittifak bulunduğu gibi, buna mukabil birçok âyetlerin de bi'l-ittifak tevil edildiğinde hiç şüphe yoktur. Bunun için bu babdaki ihtilâfın[1] ihtilâf olmaktan ziyade büyük bir fâide-i tefsîriyesi bulunduğunu anlamak lâzım gelir. Âyetteki iki rabttan her biri bir haysiyetle mânidar olarak maʿnâ-yı murâdı tavzih eylemişlerdir. Şöyle ki yalnız maʿnâ-yı hâssı veya maʿnâ-yı eʿammın ehassa da şümûlü itibariyle, cemîʿ-i aksâmı nokta-i nazarından müteşâbihin mânasını Allah'tan başka kimsenin bilmediğini, fakat maʿnâ-yı eʿammı cemîʿ-i aksâmıyla değil ale'l-ıtlâk mülâhaza edilecek olursa bunlardan bir kısmını ulemâ-yı râsihînin dahi bilebileceğini anlatmıştır. Yalnız vakıf rivayeti olsa idi zâhiren ulemâ-yı râsihîne hiçbir hisse-i te'vîl kalmaz, وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّٓا اُو۬لُوا الْاَلْبَابِ ile mülâyim[2] olmazdı. Yalnız atıf rivayeti olsa idi bu surette de ulemâ-yı râsihînin bütün aksâm-ı müteşâbihâtı Allah gibi [1047] bilebilecekleri anlaşılırdı. İşte vav'ın müteşabih olarak îrâdı atfın tevzîʿ tarîkiyle, istînâfın[3] da te'vîl-i[4] kül veya hâssa nazaran olduğunu ifham etmiştir. Binâenʿaleyh müteşabih maʿnâ-yı eʿamma haml olunmak üzere vakıf takdîrinde hâsıl-ı maʿnânın وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَ ,وَمَا يَعْلَمُ تَأْوٖيلَهُٓ اِلَّا اللّٰهُ كُلِّهِ اِلَّا اللّٰهُ demek olup bazılarını Allah'tan mâʿadâsının muhkemâta ittibâʿ suretiyle imkân-ı ilimlerine mâniʿ olmayacağını atıf rivayeti îzah eder. Şu hâlde tevil nokta-i nazarından müteşâbihât üçe ircâʿ olunur:

1. Vukuf mümkin olmayan ki kıyametin ve hurûc-i dâbbenin vakti vesâire gibi.
2. İnsanların bilmesi mümkin olan ki elfâz-ı garîbe ve ahkâm-ı muğlaka gibi.
3. İkisi arası ki marifeti bazı ulemâ-yı râsihîne mahsus olur.

Bunun için biz bâlâda muhtâr-ı selef üzere hem lüzûm-i vakfı ihtiyar ettik hem de atıf suretindeki mânaya işaretini gösterdik. Yalnız atfı ihtiyar,

1 B: "ihtilâfâtın".
2 B: "mülâzim".
3 B: "istînâfen".
4 B: "te'vîli".

Kur'an'da ulemâ-yı râsihînin katʿiyyetle anlayamayacağı ve ilm-i ilâhîye tefvîz etmeye mecbur olacağı hiçbir şey yoktur gibi bir ihtimâli tazammun edebilir. Bir kelâmdan hiçbir şey fehm olunamamak[1], kelâmda fâide-i hitab esâsıyla kābil-i telif olmadığı mülâhazasına mebnî böyle bir ihtimâli zannedenler olmuşsa da doğru değildir. Şüphesiz ki Kur'an'da hiçbir lafz-ı mühmel yoktur, mukattaʿât-ı süverde bile muhtelif vücûh-i fehm vardır. Mesele mefhûmâtın tahdid ve ihkâmıyla maʿnâ-yı murâdın tâyinindedir. Fâide-i hitab ise bu tâyine mütevakkıf değildir. Bâlâda kabul[2] eylediğimiz vechile nâmütenâhî taharriyâta müsaid mevzular sezdirmek, ilm-i beşerin kıymetini tâyin ettirmek, merâtib-i nâsa göre muhtelif zevkler, fâideler bahşetmek, nihâyet ulemâ-yı râsihîni tefekkür-i nâmütenâhî ile mübtelâ kılmak gibi daha birçok fâide-i hitâb vardır. Kur'ân'ın öyle [1048] işarâtı vardır ki bunlar ilm-i Kur'an ile tevaggulden sonra sezilmeye, sonra da cereyân-ı hâdisât ile tevili anlaşılmaya başlar. Elfâzı mânaya ircâʿ etmek teviliyle, mânayı vâkıʿa tatbik etmek mânasına tevil beyninde de fark vardır. Binâenʿaleyh tefsîr-i Kur'an'da مَا عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ diyecek noktalar bulunduğu hiçbir zaman unutulmamak ve her hâlde muhkemâtına iyi sarılmak lâzım gelir. Bu âyetler bize âyât-ı Kur'ân'ın sûret-i umûmiyede meâlini tâyin etmek ulemâ-yı râsihînin de tamamen salâhiyeti dâhilinde olmadığını ve nazm-ı Kur'ân'ın ve ale'l-husûs müteşâbihâtının taʿabbüdî bir surette aynen hıfz u zabtına dikkat edilmek lâzım geldiğini gösterdiği cihetle taʿyîn-i meâl demek olan terceme meselesinin nasıl bir emr-i hatîr olduğunu iyi düşünmek iktizâ eder. Hemen Cenâb-ı Hak kalblerimizi ibtiğā-i fitne ve ibtiğā-i te'vîl ile zeyğ u inhiraftan muhafaza buyursun.

رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ اِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةًۚ اِنَّكَ اَنْتَ الْوَهَّابُ. رَبَّنَٓا اِنَّكَ جَامِعُ النَّاسِ لِيَوْمٍ لَا رَيْبَ فِيهِۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ

Evet, Allah lâ-yuhlifu'l-mîʿâddır. لَا رَيْبَ فِيهِ olan o haşr günü behemehâl gelecek, kalbleri zeyğ u küfürden, fitne ve fesaddan sâlim olan, âyât-ı hakka اٰمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا diyen ehl-i iman Allah'ın vaad

1 B: "olunmamak".
2 H: "îzah".

ettiği rahmetine, nusretine erecek, küfürde ısrar edenler de vaʿîdini, ikābını bütün şiddetiyle göreceklerdir. Bunun için {اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ اَمْوَالُهُمْ وَلَٓا اَوْلَادُهُمْ مِنَ اللّٰهِ شَيْـٔاًۜ وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمْ وَقُودُ النَّارِۙ كَدَأْبِ اٰلِ فِرْعَوْنَۙ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْۜ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَاۚ فَاَخَذَهُمُ اللّٰهُ بِذُنُوبِهِمْۜ وَاللّٰهُ شَدِيدُ الْعِقَابِ} Resûlullah'ın hak peygamber olduğunu bildiği ve kardeşine söylediği hâlde Rum krallarının verdiği malları elinden kaçırmak endişesiyle iman etmeyen Necran piskoposu sebebiyle nâzil olduğu rivayet edilen bu âyet, hükmü âm olarak vârid olmuş ve Âl-i Firavun[1] vesâirenin başlarına gelen şiddetli felâketler bütün bu gibilerin, yani âyât-ı hakkı tekzib ve inkâr [1049] edenlerin hepsinin başına da geleceğini mü'minlere vaʿd, kâfirlere vaʿîd olarak haber vermiştir.

Mukaddemâ Yahudîler hakkında nâzil olan şu iki âyet de bunları vely ettirilerek hükümde teşrik edilmişlerdir:

قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا سَتُغْلَبُونَ وَتُحْشَرُونَ اِلٰى جَهَنَّمَۜ وَبِئْسَ الْمِهَادُ ﴿١٢﴾ قَدْ كَانَ لَكُمْ اٰيَةٌ فِى فِئَتَيْنِ الْتَقَتَاۜ فِئَةٌ تُقَاتِلُ فِى سَبِيلِ اللّٰهِ وَاُخْرٰى كَافِرَةٌ يَرَوْنَهُمْ مِثْلَيْهِمْ رَأْىَ الْعَيْنِۜ وَاللّٰهُ يُؤَيِّدُ بِنَصْرِهِ مَنْ يَشَٓاءُۜ اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَعِبْرَةً لِاُو۬لِى الْاَبْصَارِ ﴿١٣﴾

Meâl-i Şerîfi

O küfredenlere de ki: Siz mutlak yenileceksiniz ve toplanıp cehenneme sürüleceksiniz[2], o ise ne fena döşektir (12). Muhakkak bir âyet oldu size, çarpışan iki cemiyette: Bir cemiyet Allah yolunda vuruşuyordu, diğeri de kâfir: Onları gözgöre kendilerinin iki misli görüyorlardı, Allah da nusretiyle dilediğini teyid buyuruyordu. Görecek gözleri olanlar için elbette bunda şüphesiz bir ibret var (13).[3]

1 B: "Âl-i Firavun'un".
2 B: "sürükleneceksiniz".
3 H: "O küfredenlere de ki: Siz mutlak yenilecek ve toplanıp cehenneme sürüleceksiniz, o ise ne fena yataktır (12). Çarpışan iki fırkada size mutlak bir âyet vardı; bir fırka vuruşuyor Allah yolunda, diğeri ise kâfir. Ötekilerini gözgöre kendilerinin iki misli görüyorlar. Allah da nusretiyle dilediğini teyid buyuruyor. Elbette bunda gözü olanlar için mutlak bir ibret var (13)".

Bedir muharebesinde Resûlullah'ın müşriklere galebesini gören Medine Yahudîleri "Vallahi işte bu bize Mûsâ'nın vaad ettiği ve Tevrat'ta evsâfı mezkur olan Nebiyy-i ümmî" [1050] demişler ve tâbiʿ olmak arzusunu göstermişlerdi. İçlerinden bazıları "Acele etmeyiniz bakalım bir vaka daha görelim" demiş, Uhud vakası olunca tereddüde düşmüşler, hâlbuki o sırada bir müddet için Resûlullah ile bir muʿâhedeleri de varmış, nakz-ı ʿahd etmişler, bu âyetler nâzil olmuştur. İkinci âyet Bedir muharebesinin nusret-i ilâhiye için nasıl bir misâl-i ibret teşkil ettiğini gösteriyor ki burada كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللّٰهِ [el-Bakara 2/249][1] mazmûnu İslâm'da ilk misâliyle ve fî sebîlillâh olmak şartıyla tavzih edilmiş ve sûrenin cevâb-ı nusret olan noktalarından biri daha gösterilmiştir. Fi'l-hakīka gazve-i Bedir, bilâhare gerek Yahudîleri ve gerek Necran'dan başlayarak Nasârâ-yı Arab u Rûm'u mağlub eden muzafferiyyât-ı[2] İslâmiyenin de mebde'i olmuştur. Ve ahkâm-ı Kur'ân'a cidden ittibâʿ edenlere bu nusret her zaman mevʿûddur.

Böyle iken acaba insanlar bundan neye tegāfül eder?

زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَٓاءِ وَالْبَنٖينَ وَالْقَنَاطٖيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْاَنْعَامِ وَالْحَرْثِؕ ذٰلِكَ مَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَاۚ وَاللّٰهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَاٰبِ ﴿١٤﴾

Meâl-i Şerîfi

İnsanlara kadınlar, oğullar, yüklerle altın ve gümüş yığınları, salma atlar, davarlar, ekinler kabîlinden şehevât sevgisi bezendi. Fakat bunlar dünyâ hayâtın geçici metâʿı, hâlbuki Allah, âkıbet güzelliği O'nun yanındadır (14).[3]

[1051] {زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ} Şehvetle alâkası çok olan, ʿayn-ı şehvet gibi kesilmiş bulunan şeylere mahabbet yahut mahza şehevât

1 "…'Nice az bir cemiyet, çok bir cemiyete Allah'ın izniyle galebe çalmışlar…"
2 B: "muzafferiyet".
3 F: "~~Bezenmiştir~~ insanlara ~~şehevât sevgisi~~: Kadınlar, oğullar, yüklerle altın ve gümüş yığınları, salma atlar, davarlar, ekinler kabîlinden şehevât sevgisi bezendi. Fakat bunlar dünyâ hayâtın geçici metâʿı. Hâlbuki Allah, âkıbet güzelliği O'nun yanındadır."
H: "Bezendi insanlara kadınlar, oğullar, yüklerle altın ve gümüş yığınları, salma atlar, davarlar ve ekin gibi şehevât sevgisi. Bunlar dünyâ hayâtın geçici metâʿı. Hâlbuki Allah, O'nun yanında âkıbet güzelliği."

için sevilen[1], ezcümle şu zikredilen şeyler[2] nâsa çok ziynetli gösterildi, bunları pek hoş gördüler, sevilecek şey bunlar zannettiler. ۞ Bir bunların[3] meşrû birer[4] nimet olması haysiyeti, bir de hayâlî gayr-i meşrû bir şeye sebep olması haysiyeti vardır. Birincisinde müzeyyin Allah, ikincisinde müzeyyin şeytan ve cehâlet-i beşerdir ki zemmi ve fenâlığı bu haysiyetledir. "**Şehvet**", nefsin arzu ettiği şeye atılışıdır ki "gönül çekmek" tâbir olunur. İfrâtına "hırs" u "şereh" denilir. Lisânımızda "şehvet", "iştihâ"dan ehas olarak müteʿâref ise de aslında değildir. Burada şehevât, ʿayn-ı şehvet kesilmiş, müşteheyât mânasına olarak[5] mâbaʿdiyle müfesserdir.[6] Maʿamâfîh حُبِّ mefʿûl mânasına alınarak şehevât kendi mânasında bırakılmak ve mâbaʿdi hubbun beyânı olmak da muhtemildir.[7] {وَالْبَنِينَ} Evlâd ve hele oğullar demektir. Bunda kadınlar tarafından melhuz olan hubb-i şehevâta da bir îma vardır. Zira nâs eʿamdır. Fakat sarâhaten zem erkeklere tevcih olunmuş ve kadınlar sevmek değil, sevilmek mevkiʿinde gösterilmiştir. {وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ} "**Kanâtîr**" "kantar"ın cemʿidir. "**Mukantara**" kantarlanmış demektir. Kantarların kantarlanması darb suretiyle teksir ve mübalağa içindir.[8] Hesab ıstılâhıyla lâekal "Kantarlar murabbaʿı" demek gibidir. Kantar aʿzamî bir vezn mikyâsıdır ki muhtelif zamanlarda muhtelif akvâmda, mütefâvit surette kullanılmıştır. Meselâ bir zamanlar Afrika ve Endelüs'te sekiz bin miskal, sonra yüz rıtıl bir kantar addedilirmiş[9]. Hazret-i Peygamber'den bin iki yüz ukıyye veya on iki bin ukıyye veya bin iki yüz dinar diye üç rivayet de zikrediliyor. Itlâkına nazaran bir ʿaded-i

---

1 H -"mahabbet yahut mahza şehevât için sevilen".
2 H: "şeylere"; +"mahabbet".
F: "şeyle~~re mahabbet~~"
3 H -"Bir bunların"
4 H: "bir"
5 H: "mânâsınadır ki"; -"olarak".
F: "mânâsına~~dır ki~~".
6 H +"Böyle olmasa idi, mahabbetin izâfeti cây-ı nazar olurdu."
F: "~~Böyle olmasa idi, mahabbetin izâfeti cây-ı nazar olurdu.~~"
7 H -"Maʿamâfîh حُبِّ mefʿûl mânasına alınarak şehevât kendi mânasında bırakılmak ve mâbaʿdi hubbun beyânı olmak da muhtemildir".
8 H +"ki".
9 B: "addedilmiş".

mahsus ifade etmeyip en yüksek vezinde birçok şey [1052] demek olur. Nitekim Arab'da kantar bir vezn-i gayr-i mahduddur. Veya yerle gök arası mal demektir diye de rivâyât-ı lügaviye mevcuddur.

İşte böyle şehevât mahabbetini pek güzel bir şey zannetmeleridir ki kendilerini her fenalığa sürükler, bu müşteheyâta böyle mahabbet ise göründüğü gibi güzel bir şey değildir. Bunların gâye-i emel[1] ittihaz edilmeye değerleri yoktur. Nihâyet bunlar alçak bir hayat metâʿıdır.

İnsan bırakır hepsini hîn-i seferinde

Dönüp dolaşıp varılacak, gāye-i emel[2] ittihaz edilecek şey bunlarda değil, Allah yanındadır ki bu hayât-ı dünyâdan geçilip Allah'a varıldığı zaman erilir. Binâenʿaleyh o şehevât, hayât-ı dünyâyı geçirmek ve Allah'a gitmek için intifâʿ edilmek üzere verilmiş vâsıta olmak itibariyle mintarafillah birer nimet iseler de bu alçak hayata ve bunun metâʿı olan şehevâta mahabbet etmek ve bu yüzden Allah yanındaki hüsn-i meâbı feda eylemek ne kadar budalalıktır, ne kadar alçaklıktır.

Bunları anlatmak için:

قُلْ اَؤُ۬نَبِّئُكُمْ بِخَيْرٍ مِنْ ذٰلِكُمْۜ لِلَّذ۪ينَ اتَّقَوْا عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ تَجْر۪ي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ
خَالِد۪ينَ ف۪يهَا وَاَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَرِضْوَانٌ مِنَ اللّٰهِۜ وَاللّٰهُ بَص۪يرٌ بِالْعِبَادِۚ ﴿١٥﴾ اَلَّذ۪ينَ يَقُولُونَ
رَبَّنَٓا اِنَّنَٓا اٰمَنَّا فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَقِنَا عَذَابَ النَّارِۚ ﴿١٦﴾ اَلصَّابِر۪ينَ وَالصَّادِق۪ينَ
وَالْقَانِت۪ينَ وَالْمُنْفِق۪ينَ وَالْمُسْتَغْفِر۪ينَ بِالْاَسْحَارِ ﴿١٧﴾

[1053] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: Size o istediklerinizden daha hayırlısını haber vereyim mi? Korunan kullar için Rablerinin yanında cennetler var ki altlarından ırmaklar akar, içlerinde ebedî kalmak üzere onlar. Hem orada kendilerine gayet pâkize zevceler var, hele Allah'tan bir rıdvan var

1 B: "amel".
2 B: "amel".

ve Allah görür o kulları, (15) onları ki "yâ Rabbenâ" derler, "İnandık, iman getirdik, artık bizim suçlarımızı bağışla ve o ateş azâbından koru bizleri." (16) O sabredenleri, o sıdk u sadâkatle gidenleri, o dîvan duranları, o nafaka verenleri ve o seher vakitleri istiğfar eyleyenleri[1] (17).[2]

Her nimeti ihtivâ eden bu güzel cennetler, bu daimî dil-nişîn ve henüz gizli vatanlar, bu tertemiz pampak çiftler, o içinde bulunduğunuz geçici, aldatıcı alçak hayattaki müşteheyâttan çok güzel, çok hayırlıdır. Allah'ın bir rıdvânı, bir rızâ-yı tâmmı ise hepsinden büyük, her lezzetten yüksektir. Fakat bu hüsn-i meâb herkese değil, o dünyanın her lahza mütehavvil ve zâil olan müşteheyâtına mahabbetten sakınıp kötü âkıbetten korunan müttakīlere mahsustur. Böyle olmayanlar hüsn-i meâba eremez, lezzet-i rıdvânı bulamaz. Önünde derd-i iştiyak, sonunda hirmân u azab içindedirler. Bu ittikā da kuru laf, zâhirî nümâyişle değildir. Allah kullarının içini dışını, ne yapıp ne işlediklerini görür. İmanlarını şüphesiz olarak ikrar ve itiraf edip bu sayede günahlarına mağfiret ve hiçbir lezzete imkân bırakmayan ateş azâbından vikāyelerini niyaz eden, sabırlı, sözlerinde, azm ü niyetlerinde, işlerinde sâdık, huşûʿ u hudûʿ ile tâat ü ibâdâta [1054] müdavim, mallarını fî sebîlillâh infak eden, zulmetlerin nûra, gafletlerin şuhûda tehavvül etmek üzere bulunduğu o seher vakitlerinde istiğfar eyleyen kullarını gözetir, hüsn-i meâbı, rıdvân-ı ekberini böyle kullarına verir. Binâenʿaleyh ta başta kalben tasdîk ü izʿân ve lisânen ikrâr u itirâfı cemʿ eden iman, gufrân-ı zünûb ile azabdan vikāyeye sebep ve vesile ise de şâibesiz hüsn-i meâb ve rıdvân-ı ekber, zikr olunan evsâfı ve ahlâk u hasâili itiyad edebilenlere, böyle Müslümanlaradır[3].

---

1 F: "edenleri".

2 H: "'Size' de, 'o istediklerinizden daha hayırlısını haber vereyim mi? Korunan kullar için Rablerinin yanında cennetler var, altlarından ırmaklar akar, ebediyen içlerinde kalırlar. Hem onlarda kendilerine gayet pâkize çiftler var, hele Allah'tan bir rıdvan var.' Ve Allah görüyordur o kulları (15). Şöyle diyenleri: 'Yâ Rabbenâ! Bizler hakkā inandık, iman getirdik, artık günahlarımıza mağfiret buyur ve o ateş azâbından koru bizleri' (16). O sabredenleri, o sıdk u sadâkatle gidenleri, o dîvan duranları, o nafaka verenleri, o seher vakitleri istiğfar eyleyenleri (17)".

3 H: "edebilenleredir"; -"böyle Müslümanlaradır".

Sakın bu beyânâtı, bu vaʿd ü vaʿîdi, bu iman u ilticâ ile bu hasâil-i âliyeyi, hâsılı bu dini, esassız veya beyyinesiz, şâhidsiz, neticesiz, damânsız, boş bir şey, kuru bir iddia, hakkiyeti şüpheli, şunun bunun muhâlefetiyle zaafa düşecek, hakikatten kalkacak, insanı aldatacak bir kavl-i mücerred zannetmeyiniz, zira:

شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۙ وَالْمَلٰٓئِكَةُ وَاُو۬لُوا الْعِلْمِ قَٓائِماً بِالْقِسْطِۜ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْعَز۪يزُ الْحَك۪يمُۜ ﴿١٨﴾ اِنَّ الدّ۪ينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُۜ وَمَا اخْتَلَفَ الَّذ۪ينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْياً بَيْنَهُمْۜ وَمَنْ يَكْفُرْ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ فَاِنَّ اللّٰهَ سَر۪يعُ الْحِسَابِ ﴿١٩﴾

Meâl-i Şerîfi

Şehadet eyledi Allah şu hakikate: لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ *başka tanrı [1055] yok ancak O. Bütün meleklerle ilim uluları da adl ü hakkāniyetle durarak şâhid: Başka tanrı yok ancak O. Azîz O, Hakîm O (18). Doğrusu Allah ʿindinde din, İslâm'dır; o kitab verilenlerin ihtilâf etmeleri ise sırf kendilerine ilim geldikten sonra aralarındaki bağyden, ihtirastandır. Her kim de Allah'ın âyetlerine küfr ederse şüphe yok ki Allah çabuk hesablıdır (19).*[1]

{شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۙ وَالْمَلٰٓئِكَةُ وَاُو۬لُوا الْعِلْمِ قَٓائِماً بِالْقِسْطِ} Allah muhakkak لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ olduğuna bizzat kendisi ve melâikenin hepsi ve hakikaten ilim sâhibi olan ulemâ-yı kâmilîn şehadet etti. Hem de kāim bi'l-ʿadl olarak şehadet etti[2]. Allah teâlâ'nın vahdâniyeti ve adl ü hakkāniyetle kayyûmiyeti ale'l-merâtib bu üç şehadetin her biriyle ve mecmûʿu ile sâbittir.

Yukarılarda da sebk ettiği üzere lügatta "şuhûd" u "şehadet" esasen huzur demek olup nefsinde gerek huzûren ve gerek husûlen tekarrur

---

1 H: "Şehadet eyledi Allah, doğrusu başka tanrı yok, ancak O. Bütün melekler de, ilim uluları da adl ü hakkāniyetle kāim olarak şâhid; başka tanrı yok ancak O. Azîz O, Hakîm O. Muhakkak Allah indinde din sade İslâm'dır. O kitap verilenlerin ihtilâf etmesi ise kendilerine ilim geldikten sonra sırf aralarındaki bağyden, ihtirastan dolayıdır. Hâlbuki her kim Allah'ın âyâtını inkâr ederse şüphe yok ki Allah serîʿu'l-hisâb'dır".

2 B -"etti".

eden ilmi[1] edâ ile bir hakkı isbâta "şehadet" ıtlak olunur. Örfte ve şerʿde şâhid müddeʿî ve müddeʿâ aleyhten başka olur. Burada ise münzil-i kitab olan Allah teâlâ'nın şehadetinde müddeʿîlikle şâhidliğin, hatta şâhid ile meşhûdun-bihin ittihâdı mevzûʿ-i bahs olabileceğinden bu şehadetin mânası iyi düşünülmek iktizâ eder. Evvelemirde müddeʿî Peygamber, müddeʿâ aleyh münkir kâfirler olmak itibariyle bu sualin vârid olamayacağı[2] derkârdır. Şehâdet-i ilâhiyenin mânası bir hakkı ale'l-ıtlâk bildirmek, beyân u izhar etmek veya ikāme-i delâil ile isbat eylemek, ilm-i şuhûdî ile hükmetmek mânalarından biriyle dahi tefsir edilir. Bu mâna ile Cenâb-ı Allah âfâk u enfüste hadd ü hesâba gelmez şevâhid ve delâil halk u ikāme ederek vahdâniyetini ve sıfât-ı sübhâniyesini beyan ve izhar ettiği gibi bundan başka delâil-i teşrîʿiye dahi inzal eyleyerek bunları ihbârıyla tasdik buyurmuştur ki âmme için bu mânanın tefhîmi kolay olduğundan bir hayli müfessirîn bununla iktifâ etmişlerdir. [1056] Fakat burada daha derin ve beyne'l-hükemâ pek çok münakaşalara sebep olmuş olan mebhas-ı[3] maʿrifetin, yani ilm-i yakīn meselesinin esaslı bir halli vardır. Bu bize gösteriyor ki her hususta mebde'-i yakīn Hak teâlâ'nın kendine ve vahdâniyetine ilm ü şehadetidir. Her ilm-i yakīn hakkın kendine mutabakatı ve bu mutakabatı iʿlâm ve iʿlân ile kāimdir. İlm-i yakīn ʿayn-ı yakīne, ʿayn-ı yakīn, hakk-ı yakīne müsteniddir. Vâkıʿde hak olan herhangi bir şeyin bizzat veya bi'l-vâsıta kendisini göstermesidir. Mücerred cezm-i ʿindîden yakīn-i nefsü'l-emrîyi fark ettirir. Bunun için gerek âfâkta gerek enfüste ilm-i şuhûdî ilm-i istidlâlîye fâiktir. Meselâ: Acaba şu bahçede bülbül var mı, yok mu diye bahse tutuşan ve her biri davasını akıldan veya semʿden ahz ettiği deliller ile isbata çalışan birtakım kimselere karşı bir bülbülün ötmeye başlaması ne büyük şehadettir. Hâlbuki bu bile henüz istidlâlî olan bir ilm-i yakīndir.[4] Burada asıl şâhid bir taraftan o sesin bülbülde, diğer taraftan sâmiʿlerde zuhûru ve her iki tarafla olan kıyam ve nisbet-i vahdâniyesidir. Bu bir sestir ve bu ses bir

1 B: "ilim".
2 H, F ve B: "olmayacağı".
3 B: "mebâhis-i".
4 B -"Hâlbuki bu bile henüz istidlâlî olan bir ilm-i yakīndir".

bülbül sesidir. Binâenʿaleyh hakikat, nefsine mutâbıktır diyenlerin daha evvel kendilerinde bir şâhid ve meşhud vardır.[1] Ve bu şâhid ve meşhud onların nefislerinde hem evvel ve hem şimdi birleşmiştir. Binâenʿaleyh hakikatin derinliklerinde ve zamanın bütün cereyânında şâhid ile meşhûdun bu birleşmesidir ki şehadetin künhü ve tasdîki hakkın esas şâhididir. Bu ise hakkın nefsine mutabakatı mebde'ine râciʿdir. Ve bu her hakkın hak olmak haysiyetiyle vahdet-i mutlakası demektir. Bu da evsâf-ı fenâdan münezzeh mine'l-ezel ile'l-ebed hakk-ı mahz olarak kāim bulunan Allah teâlâ'nın ikāme-i adl ü hakkāniyetle kıyâm-ı vahdâniyetine ve O'nun kendinde huzûruyla ezelen ve ebeden mutabakatına ve bunu izhar ve iʿlânına müsteniddir. Herhangi bir hakkın nefsine mutabakatı هو هو ayniyet denilen bir nisbet-i tasdīkiyedir ki bu ancak bir nefs-i âlim ile tahakkuk eder. İlim, nefs-i âlim bertaraf [1057] edilirse eşyânın nefsine mutabakatı meselesi yoktur. Fakat bir nefs-i âlime karşı bir taş bile kendini izhar ederek kendine şehadet eder. Şu hâlde nüfûs-i insâniyeden sarf-ı nazarla kendilerine âlim olmayan eşyâ nefsine mutâbık değil ise eşyânın nüfûs-ı insâniyede kendine şehadet edebilmesi nasıl mümkin oluyor? Ve sonra bütün bu şehadet "hak" nâmı verilen bir nokta-i vahdette nasıl toplanıyor? İşte ilim meselesinin feylesofları şaşırtan[2] en ince noktası burasıdır. Bu âyette bu noktayı hallederek ilm-i yakīnin mebde'-i hakīkīsini gösteriyor. Eşyânın kendi zatlarında kendilerine mutabakatı Hak teâlâ'nın kendi zâtında kendine mutabakatının, yani هو هو kendine ilminin ve bu ilmini izhar ile kendine ve kendi vahdâniyetine şehadetinin eseridir. Binâenʿaleyh eşyâ kendilerine kendilerinde mutâbık değil, kendine âlim olan Zât-ı Hak'ta, yani ilm-i ilâhîde kendilerine mutâbıktırlar. Nüfûs-i insâniyenin kendilerine mutabakatı kezâlik eşyanın nüfûs-ı insâniyede kendilerine[3] mutabakatları da her birinin ilm-i ilâhîde mensub olduğu vech-i hak dolayısıyladır.[4] Binâenʿaleyh âlemde ne kadar şuhûd u şehadet, ne kadar[5] ilm ü istidlâl varsa hepsi Hak

1 B -"kendilerinde bir şâhid ve meşhud vardır".
2 H ve F: "şaşıran".
3 B -"kezâlik eşyanın nüfûs-ı insâniyede kendilerine".
4 H ve F +"Ve".
5 B -"şuhûd u şehadet, ne kadar".

teâlâ'nın kendini bilmesi[1] ve bildirmesine, yani şehadetine mübtenîdir. İleride gelecek olan كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ [el-Kasas 28/88][2], اَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ اَنَّهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ [Fussilet 41/53][3] âyetleri de bu iki noktayı tavzih etmiştir. Hâsılı şâhid-i hakīkī ancak Allah teâlâ'dır. Meselâ "güneş var" diyen bir şâhid kendisiyle meşhûdu olan güneş arasında nisbet-i hakkın şehadetine tebaʿiyetten başka bir şey yapmış olmaz. Şu kadar ki bu tebaʿiyet[4] sarih veya zımmî veya gayr-i meşʿûr[5] olabilir. Hak teâlâ'dan başka hiçbir âlim ne kendine ne sâir eşyâya tamamen şâhid değildir. Nefs-i insânîde eşyânın kendilerine mutabakatları izâfî, nâkıs ve min-vecihtir. "Ben, benim" diyebilen insanın bile nefsine mutabakatı min külli'l-vücûh tam ve mutlak ve hakka'l-yakīn değildir. Onun kendisinde bilmediği, şehadet edemediği[6] nice vücûh-i izâfet vardır. İnsanın [1058] gerek kendinde gerek eşyâda hakikaten bilebildiği maʿlûmât, şehâdet-i hakkı bizzat veya bi'l-vâsıta sezebildiği vücûhtur. Binâenʿaleyh insanda[7] mutlak, en hakīkī bir ilm-i yakīn varsa o da vücud ve vahdet-i ilâhiyeye ilimdir. Zira bu ilim gerek kendisine ve gerek eşyâya olan ilimlerinin[8] hepsinin rükn-i akdemidir. Bundan başka herhangi bir ilimde zarûret-i zâtiyye-i kâmile yoktur. Ehl-i ilmin merâtibi de bu şehadete kurb ve buʿdü ile mütenâsibdir. Nefislerinde Hak teâlâ'nın bu şehadetini sezemeyenler ulemâdan olamazlar. Bunlar ilmi inkâr eden sofestâiyye ve kefere-i reybiyyedendirler. Gerek nefsine ve gerek eşyâya ilminin hakkiyetine[9] kāil olup da Hak teâlâ'yı inkâr edenler ise kefere-i muʿânidîndendirler. Cenâb-ı Allah'ın kendine kendinde ilmi ve şehadeti bulunduğu gibi eşyâyı îcad ile âfâk u enfüste bu ilmini lâ-yüʿad velâ yuhsâ şevâhid ile iʿlân ve izhar etmesi; ilim, ukūl, ervâh ve kuvâ-yı müdrike ve bunlara mutâbık ulema halk ederek onlara şehadetini tebliğ ve iʿlâm eylemesi dahi O'nun mâ-sivallâha karşı

1 B: "bilmesine".
2 "…O'nun vechinden başka her şey helâktedir…"
3 "…Kâfî değil mi bu ki Rabbin her şeye şâhid."
4 B: "tâbiʿiyet".
5 B: "meşrûʿ".
6 B: "etmediği".
7 H ve F +"en".
8 M ve B: "ilimlerin".
9 M ve B: "hakikatine".

kendine, kendinin vahdâniyetine hakkāniyetle şehadetidir ki evvel ü âhir, mebde' ü meʿâd, müddeʿî, şâhid, meşhud[1], meşhûdun aleyh, hâkim hepsi bu nokta-i vahdette birleşmeden, buna rücûʿ ve iltica etmeden ne bir şehadet yapılır, ne vücuddan ne ilimden ne amelden bir eser sezilir. Allah teâlâ Zât-ı ehadiyetinde şâhid ve meşhûdun birliğini ve bütün şehadetlerin bu birlik sayesinde bu şehâdet-i vahdâniyenin kıyâm-ı adli ve hükm-i hâkimiyeti tahtında cereyan ettiğini, bu şehadet olmadan hiçbir şeyin adl ü hakkāniyetle tasdik edilemeyeceğini yani hiçbir şeyde ilm-i yakīn olamayacağını[2] hem fiilen ve hem kavlen şehadetiyle isbat eyledi ve buna kendi şehadetiyle, kendi tezkiyesiyle müeyyed nice şâhidler de halk u ikāme eyledi. Ezcümle bu sayededir ki bir insan "ben, benim" diye kendini tanır, kendi kendine şehadet eder, kendi şuurunun kendi varlığına intibâkını kendine [1059] haber verir. Hem müddeʿî hem şâhid hem meşhud olduğu hâlde bu şehadetini ʿayn-ı adl ü hak tanır. Şüphesiz olarak inanır. Sâniyen Allah teâlâ'nın لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ olduğuna bütün melâike gerek tekvînî ve gerek teşrîʿî herhangi bir hususta emir ve irâde-i ilâhiyeyi tebliğ ve icrâya me'mur süferâ-yı ilâhiye olan kuvâ-yı müdrike-i muhikka, ukūl ve ervâh-ı mücerrede dahi şehadet ettiler ve şehadetlerinin hakkiyetine[3] Hak teâlâ'yı şâhid ve[4] müzekkî tuttular. Zira Allah teâlâ kendi şehadetini evvelâ bunlara bildirdi ve bunları işhâd etti. Sâlisen Allah teâlâ'nın لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ olduğuna اُولُوا الْعِلْمِ yani hakikaten ilim sâhibi olanlar cemîʿ-i enbiyâ ve ulemâ-yı kâmilîn ve hükemâ-yı muvahhidîn şehadet ettiler. Ehl-i ilim meyânında görünüp de adl ü hakkāniyetten[5] inhiraf eden, kāim bi'l-adl olmayanların inkâr veya ketm-i şehadet etmelerinin ehemmiyeti yoktur. Adl ü insaf ile muttasıf hiçbir sâhib-i ilm bulunmaz ki hiç olmazsa kendi nefsinde, vahdâniyyet-i ilâhiyeye şehadet etmesin. Zaten ilmin ve âlimin bi'l-fiil mevcudiyeti, vahdâniyyet-i ilâhiyenin bâriz delillerindendir. İlim vâkıʿa mutâbık hak değilse ilim olmaz; bildiğinin doğruluğuna, hakkiyetine iman ve şehadeti olmayan da âlim değildir.

1 B -"meşhud".
2 B: "olmayacağını".
3 B: "hakkāniyetine".
4 M ve B -"ve".
5 B: "hâkimiyetten".

Hak teâlâ ezelen ve ebeden hakikaten ilâh-ı yegâne ve vahdâniyetine şâhid değilse ne ilimde hakikat bulunabilir ne de kimse kendini tanıyıp bilebilirdi. Sofestâiyye gibi ilmi inkâr ederek veya tersine giderek reyb ü küfre sapanlar ise kendilerinde şâhid-i hak olan ilim bulunmadığından dolayı ehliyyet-i şehadetten mahrum ve mahkûm^un^ aleyhler meyânına dâhildirler.

İşte لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰه mânasıyla vahdâniyyet-i ilâhiyeye ve Allah'ın adl ü hakkâniyeti ikāme edip duran bir Kayyûm-i ezelî olduğuna böyle bir nizâm-ı vahdette ve bütün mevcûdâtın ve kâffe-i hakāikin mâ-bihi'l-kıyâmı[1] olarak ale'l-merâtib kāim, adl[2] ve makbûlü'ş-şehâde bu kadar şuhûd; müttefiku'l-lafz ve'l-maʿnâ müteselsilen şehadet ettiler, her biri kāimen bi'l-kıst [1060] أَشْهَدُ أَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰه dediler. لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْعَز۪يزُ الْحَك۪يمُ Yani Nasârâ'nın zuʿmları gibi teslis yok, birtakım eʿizze yok.[3] Burada işbu قَٓائِماً بِالْقِسْطِ müteʿaddid rabtlara muhtemildir. Evvelâ şâhidiyeti itibariyle vasfı olmak üzere اللّٰه'tan hâl, sâniyen meşhûdiyeti vasfı olmak üzere هُوَ'den hâl olur ki mânen ikisi mütelâzımdırlar. Sâlisen اُو۫لُوا الْعِلْمِ'den veya عِلْمِ'den hâl, râbiʿan "Allah ve melâike ve ulü'l-ilm"in[4] her birinden hâl olabilir ki te'hîrine nazaran en zâhir olan budur. قائمًا كُلُّ وَاحِدٍ بِالْعَدْلِ demek olur. Ve şehadetten sonra tezkiyeyi ifade eden bir hâl-i müekkide kabîlinden olduğu için شَهِدَ كُلُّ وَاحِدٍ قَائِمًا بِالْعَدْلِ مُحِقًّا takdîrinde bir cümle-i müste'nefe olması en güzel vecihtir. Gerçi جَائَنِي الْقَوْمُ رَاكِبًا denildiği zaman رَاكِبًا كُلُّ وَاحِدٍ mânası murad olunabileceği inkâr edilmiştir. Lâkin bu misâl yalnız ulü'l-ilmden hâl yapıldığı takdirdedir. Ve denilebilir ki جَائَنِي الْقَوْمُ رَاكِبًا ile جَائَنِي زَيْدٌ وَالْقَوْمُ وَأَتْبَاعُهُمْ رَاكِبًا arasında fark vardır. Atıf, tegayyür içinde bir cemʿiyyet ifade eder, كُلُّ وَاحِدٍ mânasını tasrih eyler.

Rivayet olunmuştur ki Şam ahbârından, yani Nasârâ ulemâsından iki zat gelmişlerdi, Medine'yi gördükleri zaman biri diğerine "Bu kasaba âhir zamanda çıkacak o Peygamberin kasabasına ne kadar benziyor"

1 B: "mâ-bihi'l-kıvâmı".
2 B: "âdil".
3 H -"لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْعَز۪يزُ الْحَك۪يمُ Yani Nasârâ'nın zuʿmları gibi teslis yok, birtakım eʿizze yok".
4 H ve F: "ulü'l-ilm".

dedi, baʿdehu huzûr-i risâlete girdiklerinde sıfât-ı[1] mahsûsasıyla tanıdılar. Aleyhissalâtü vesselâm'a "Sen Muhammed'sin" dediler, "evet" buyuruldu. "Hem de Ahmedsin" dediler, taraf-ı risâletten "Ben Muhammed ve Ahmedim" buyuruldu. Bunun üzerine "Biz sana bir şey soracağız, haber verirsen iman edeceğiz" dediler, "Sorunuz" buyuruldu. Onlar da "Bize Kitâbullah'ta en büyük şehadeti haber ver" dediler, bu âyet-i kerîme nâzil oldu. Bunun üzerine ikisi de Müslüman oldular.[2] Demek ki bu âyetin nüzûlü vefd-i Necran'dan mukaddem imiş.

Velhâsıl bütün vücûda şâmil olan bu üç şehadet neticesinde ilme'l-yakīn, ayne'l-yakīn, hakka'l-yakīn ve her [1061] hakikatten celî olarak mütehakkıktır ki لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ {اِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ}dır. Allah yanında marzî ve gāye-i saâdete mûsil olan hak din, İslâm'dan ibaret olduğunda şüphe yoktur. ۞ Kisâî kıraatinde انّ feth ile, mütebâkīsinde kesr ile okunur. Fetih suretinde bu cümle evvelki meşhûdun bihten bedeldir. Yani Allah teâlâ vahdâniyeti hasebiyle dîn-i hakkın dîn-i İslâm'dan ibaret olduğuna şehadet etmiştir, asıl meşhûdun bih budur. Kesr suretinde ise لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ hükmü netîce-i şehadet, اِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ onun lâzımı olan bir cümle-i istînâfiyedir. Çünkü dîn-i İslâm'ın üssü'l-esâsı لَٓا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ diye şehâdet-i tevhîd ile min ʿindillâh gelenin hepsini ikrar ile[3] itiraf eylemektir. Diğer binâ-yı İslâm ve fürûʿu hep tevhîd-i ilâhîye tâbiʿdir. ʿİndallah sâbit olan hakk-ı meşhûdün bih ikāme-i adl ü hak ile vahdâniyyet-i ilâhiye, الإسلام da buna bütün levâzımıyla şehadet ve Allah'tan gelenin cümlesini ikrar olduğundan dîn-i hakkın İslâm'dan başka bir şey olmadığı da hakka'l-yakīn, ayne'l-yakīn, ilme'l-yakīn sâbittir. Allah teâlâ'nın kendisi için teşrîʿ ettiği, peygamberler gönderdiği, evliyâsına delâlet eylediği din, sırât-ı müstakīm budur. Niʿmet-i mükâfâtını ancak bununla verir, akıbette selâmete ancak bununla çıkarır.

---

1 H ve F: "sıfat-ı".

2 Semerkandî, *Bahru'l-ʿulûm,* I, 200; Begavî, *Meʿâlimü't-Tenzîl,* II, 17:
وَقَالَ الْكَلْبِيُّ: قَدِمَ حَبْرَانِ مِنْ أَحْبَارِ الشَّامِ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَلَمَّا أَبْصَرَا الْمَدِينَةَ قَالَ: أَحَدُهُمَا لِصَاحِبِهِ مَا أَشْبَهَ هَذِهِ الْمَدِينَةَ بِصِفَةِ مَدِينَةِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الَّذِي يَخْرُجُ فِي آخِرِ الزَّمَانِ؟ فَلَمَّا دَخَلَا عَلَيْهِ عَرَفَاهُ بِالصِّفَةِ، فَقَالَا لَهُ: أَنْتَ مُحَمَّدٌ، قَالَ: نَعَمْ، قَالَا لَهُ: وَأَنْتَ أَحْمَدُ؟ قَالَ: «أَنَا مُحَمَّدٌ وَأَحْمَدُ» قَالَا لَهُ: فَإِنَّا نَسْأَلُكَ عَنْ شَيْءٍ فَإِنْ أَخْبَرْتَنَا بِهِ آمَنَّا بِكَ وَصَدَّقْنَاكَ، فَقَالَ اسْأَلَا فَقَالَا أَخْبِرْنَا عَنْ أَعْظَمِ شَهَادَةٍ فِي كِتَابِ اللهِ عَزَّ وَجَلَّ، فَأَنْزَلَ اللهُ تَعَالَى هَذِهِ الْآيَةَ، فَأَسْلَمَ الرَّجُلَانِ.

3 B: "ve".

Asl-ı lügatta "**din**", cezâ, yani mükâfat veya mücâzat veya itaat etmek maʿnâ-yı masdarîlerle alâkadar olarak bir[1] tâbiʿ ile hâkim bir metbûʿ arasındaki nisbetin ismidir. Bu nisbet metbûʿ hâkim tarafından mülâhaza edildiği zaman sevab veya ikāb ile tatbîk-i mes'ûliyet, tâbiʿ tarafından mülâhaza edildiği zaman da arzû-yı selâmet ve ümid ü mehâfetle tâat ve inkıyad ifade eder ki bunlar dinin maʿnâ-yı masdarîsidirler. Hâsılları deyyâniyet ve diyânettir. Fâtiha'da maʿnâ-yı maʿrûfuyla dinin târifi sebk etmiş idi ki, zevi'l-ʿukūlü hüsn-i ihtiyarlarıyla bi'z-zat hayr u nimete sâik olan bir vazʿ-ı ilâhî, "şerʿ u millet" dahi denilen ve efʿâl-i ihtiyâriyye-i beşeriyenin gāye-i hayr u saâdete doğru cereyânını tanzim [1062] eden bir tarîk, bir kanun, bir âmil-i mânevî demek oluyordu. Binâenʿaleyh umûmiyetle din denilince fikr-i mes'ûliyetle bi'r-rızâ bir tâbiʿiyyet-i ihtiyâriye talep eden ve tâbiʿiyetlerini şerr ü şekāvetten sıyânet ile hayr u saâdete götüren, aksi hâlde, yani hüsn-i rızâ ve ihtiyar ile ittibâʿ ve itaat edilmediği, hilâfından tevakkī olunmadığı takdirde de bizzat hayr u saâdetin zıddı olan netâyic-i seyyie ile ahkâm-ı cezâiyesinin cebren ve nâkābil-i ictinab bir surette tatbik edileceğini gösteren merciʿ-i ümid ve mehâfet ve şâyân-ı hayret bir surette son derece tâzim ile arz-ı ubudiyet edilir bir mürebbî-i hâkimin[2] vazʿ u teklif ettiği kānûn-ı mükâfat ve mücâzat veya ona itaat ve teslimiyet anlaşılacağından her hâlde din, bir ilâhî[3] ifade ve ona bi'r-rızâ itaat ve teslimiyeti iktizâ eyler. "Diyânet" de o ilâh-ı hâkime[4] ubûdiyet ve kanunlarına teslimiyet demek olur.

Yukarılarda da beyan olunduğu üzere asl-ı lügatta "İslâm", "silm", "selm", "selâmet" maddelerinden hemzesi duhul veya taʿdiye olarak kullanılır. Şümullü ve pek temiz bir kelimedir ki silm ü selâmete girmek veya koymak veya çıkarmak, selâmet temin eden teslimiyet, mütekābil bir müsâlemete girmek, hâlis u sâlim olmak veya tutmak mânalarına gelir ki hepsinde selâmet ve sâlimiyet gayesiyle bir inkıyâd u mutâvaʿat mânası vardır. Din dahi sâhib-i irade zevi'l-ʿukūl beyninde terk-i ihtilâf u

1 B -"bir".
2 M ve B: "hakîmin".
3 H: "ilâhın".
4 B: "hakîme".

cidal ile te'mîn-i müsâlemet eden bir kanundur. Bununla yalnız insanlar beyninde müsâlemet değil, insanlarla Allah teâlâ beyninde de bir akd-i selem vardır. Bu sayede irâde-i Hâlık ile irâde-i mahluk beyninde bir vifâk temin olunur. Kul, Allah'ın dilediği gibi ister, Allah da kulun dilediği gibi yapar, arada nizâ' u muhalefet kalmaz, Allah'a vuslat-ı ebediye hâsıl olur. Ve bu sayede insanların irâdât-ı muhtelifeleri tevhid olunarak beynlerinde bir medeniyyet-i sâlime ve bir sulh-i dâim cereyan eder. Ve hepsi ni'met-i ilâhiyeden mütena''im olur, felâh bulur. Vahdaniyyet-i ilâhiyeye ittibâ' edilmeyince de bu gaye hâsıl olmaz [1063]. Bu suretle dinin künhü bu tevhid dairesinde bütün mânasıyla İslâm'dır. لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ olan Allah teâlâ'nın emrettiği hakk-ı diyanet de bu tevhîde şehadet ve bu tevhid dairesinde bir Allah'a teslimiyet ve itaattir. Bihakkın felâh u selâmet ve hayr u saadet ancak bu ihlâs u inkıyaddadır. 'İndallah din, dîn-i hâlis olan إسلام إلى الله'dır. Allah'tan başka ilâh tanıyan veya hakkı bildiği hâlde dini tâbi'iyyet-i haktan başka bir şey telakkī eden, din ile ilim, Hak teâlâ ile hayr-ı a'lâ arasında nizâ' tasavvur eyleyen veyahut[1] hayr u şer nizâ'ının[2] hall ü faslına Allah teâlâ'nın hâkim olmadığını, hükm-i ilâhînin hâricinde herhangi bir şey kalabileceğini farz eden, velhâsıl mebde'-i[3] Hak'tan gelmeyen ve[4] âyât-ı Hak'tan istinbat edilmeyen dinlerin, tâbi'iyetlerin[5] hiçbiri insanlara selâmet ve saadet bahşedecek dîn-i hak değildir. Allah teâlâ'ya şerik tasavvuru muhal ve bâtıl olduğu gibi İslâm'dan başka bir dîn-i hak tasavvur etmek de bâtıldır.

Hulâsa[6]: Dîn ü diyânetin bütün mânası nisbet-i tâat ve tâbi'iyet ile te'mîn-i selâmette toplanır. İslâm'ın mânası da selâmeti müfîd, şâibesiz bir inkıyad ve mütaba'atta toplanır. Şu hâlde din mefhûmu ale'l-ıtlâk tasavvur edildiği zaman bile ale'l-ıtlâk ma'nâ-yı İslâm'a mürâdif ve müsâvîdir. Hangi din ele alınacak olsa onun künhü İslâm ve inkıyaddan

1 B: "veya".
2 B: "nizâmının".
3 B: "mebde'i".
4 B: "veya".
5 F: "tâbi'iyetleri".
6 B: "Hâsılı".

ibarettir. Dîn-i zâhir islâm-ı zâhirî, dîn-i bâtın islâm-ı bâtınî, dîn-i tâm zâhir ü bâtın ile islâm-ı hakīkī, dîn-i bâtıl yalan bir islâm, dîn-i hak, hak bir islâmdır. Hakikaten selâmet bahşeden hak bir islâm ise ancak tevhîd-i hakīkīye islâmdır. Tevhîd-i hakīkī ise şerîki bulunmak ihtimâli bulunmayan ezel ve ebedde Hayy u Kayyûm bir ilâh tanımak ve ancak O'na şehadet etmektir. Böyle bir ilâh ise ancak Allah teâlâ'dır. Evvel ü âhir bütün izzet ü hâkimiyeti şâhid ü meşhûd olan Zât-ı ehadiyetinde toplayıp kendinden başka ilâhı nefyetmiş, O'ndan [1064] başka ulûhiyet iddia eden veya ulûhiyet nisbet olunanların hepsinin acz u fenâsını dâima göstermiş ve göstermekte bulunmuş ve herhangi bir zamanda nizâm-ı tevhidden çıkmak isteyenleri perişan eylemiş ve her selâmeti tarîk-i tevhîdden bahşeylemiş, velhâsıl لَٓا اِلٰهَ اِلَّا اللهُ diye ulûhiyette vahdâniyete kendisi de şehadet etmiş olmakla vahdâniyyet-i ilâhiyeye şehadet ile islâm-ı hakīkī Hak teâlâ'nın dini olduğunda şüphe yoktur. Deyyân-ı hakīkī olan Allah teâlâ'nın islâmını melâike ve ulü'l-ilm gibi kendi şehâdet-i tevhîdine îmân u ihlâs ile inkıyad edenleri rahmetiyle felâh u selâmete çıkarmak, kulların islâmı da ancak Allah'a teslîm-i nefs ederek bu tarîk-i selâmete girmektir. İşte dîn-i İslâm Allah ile kullar beynindeki bu nisbet-i vahdâniyedir. Melâikenin ve ehl-i ilmin dini de budur. İlimde bundan başka bir din yoktur. Bu dinin başı ilm-i hak, hak ilminin başı da bu dindir. Bu dinden başka bir din aramak ya Allah'ın fevkine çıkmaya çalışmak veya Allah'ın mâdûnuna teslîm-i nefs etmektir ki ikisi de dinsizlik ve küfürdür. İsyan ve tefrikadır, felâkettir. Binâenʿaleyh ehl-i kitâbın ihtilâfâtı ile bunun ilmiyetine ve hakkiyetine hiç halel gelmez. Onların gerek kendi aralarında ve gerek Resûlullah'a karşı ihtilâf çıkarmaları hakk u hakikati bildiren bütün esbâb-ı ilm geldikten sonra adl ü hakkāniyetle kıyâmı, hakka ve ilme islâm ve inkıyâdı bırakıp beynlerinde bağy u udvân ve sevdâ-yı tahakküm ile dinsizliğe, inkâra saptıklarındandır. Ve fakat isbât-ı adl ü hak için ikāme ve inzal buyurduğu اِنَّ الدّٖينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ gibi âyât u delâil-i katʿiyyeye her kim küfr eder, İslâm'dan kaçınırsa[1] Allah serîʿu'l-hisâbdır. Cezâlarını vermekten çekinmez.

1 B: "çıkarsa".

Bu isbat ve takrirden sonra gelelim sebeb-i nüzul olan münazara ve mücadele meselesine; yâ Muhammed:

فَاِنْ حَٓاجُّوكَ فَقُلْ اَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلّٰهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِۜ وَقُلْ لِلَّذ۪ينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ وَالْاُمِّيّ۪نَ
ءَاَسْلَمْتُمْۜ فَاِنْ اَسْلَمُوا فَقَدِ اهْتَدَوْاۚ وَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُۜ وَاللّٰهُ بَص۪يرٌ بِالْعِبَادِ
﴿٢٠﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ يَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيّ۪نَ بِغَيْرِ حَقٍّۙ وَيَقْتُلُونَ الَّذ۪ينَ يَأْمُرُونَ
بِالْقِسْطِ مِنَ النَّاسِۙ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ اَل۪يمٍ ﴿٢١﴾ اُو۬لٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ حَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا
وَالْاٰخِرَةِۘ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِر۪ينَ ﴿٢٢﴾ اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذ۪ينَ اُو۫تُوا نَص۪يبًا مِنَ الْكِتَابِ يُدْعَوْنَ
اِلٰى كِتَابِ اللّٰهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ يَتَوَلّٰى فَر۪يقٌ مِنْهُمْ وَهُمْ مُعْرِضُونَ ﴿٢٣﴾ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَالُوا
لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ اِلَّٓا اَيَّامًا مَعْدُودَاتٍۖ وَغَرَّهُمْ ف۪ي د۪ينِهِمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴿٢٤﴾ فَكَيْفَ
اِذَا جَمَعْنَاهُمْ لِيَوْمٍ لَا رَيْبَ ف۪يهِۙ وَوُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿٢٥﴾

[1066] **Meâl-i Şerîfi**

Buna karşı seninle münakaşaya kalkışırlarsa de ki "Ben, yüzümü İslâm ile tertemiz Allah'a tuttum, bana tâbi' olanlar da". O kitab verilenlerle verilmeyen ümmîlere de de ki: "siz, İslâm'ı kabul ettiniz mi?" Eğer nizâ'ı keser, İslâm'a girerlerse doğru yolu tutmuşlardır, yok yüz çevirirlerse sana da düşen ancak tebliğdir. Allah görüyordur o kulları da (20).[1] *Her hâlde onlar, O Allah'ın âyetlerini tanımayanlar ve haksızlıkla peygamberleri katl eyleyenler ve insanlar içinde adl ü insaf emreden kimseleri katledenler, şimdi hep bunlara elîm bir azab müjdele (21). İşte bunlar dünya ve âhirette amelleri heder olmuş kimselerdir ve onları kurtaracak da yoktur (22). Baksan â o kendilerine kitabdan bir nasib verilmiş olanlara, aralarında hakem olması için Allah'ın kitâbına davet olunuyorlar da sonra içlerinden bir kısmı yüz çevirerek dönüp gi-*

1 F: "Buna karşı seninle münakaşaya kalkışırlarsa "Ben" de, "yüzümü İslâm ile tertemiz Allah'a tuttum, bana tâbi' olanlar da". Ve o kitab verilenlerle verilmeyen ümmîlere de "siz" de, "İslâm'ı kabul ettiniz mi?" Eğer nizâ'ı keser, İslâm'a girerlerse doğru yolu tutmuşlardır, yok yüz çevirirlerse sana da düşen ancak tebliğdir. Ve Allah görüyordur kulları".

diyorlar (23). Bunun sebebi, çünkü onlar "Sayılı günlerden başka bize asla ateş dokunmaz" demekte ve uydurageldikleri yalanlar dinlerinde kendilerini aldatmaktadır (24). Bakalım o geleceğinde şüphe olmayan gün için kendilerini topladığımız ve hiç kimseye zulmedilmeyerek herkese her ne kazandıysa tamamen ödendiği vakit nasıl olacak? (25).[1]

{اَسْلَمْتُ وَجْهِىَ لِلّٰهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ} Ben Allah'a teslîm-i nefs ettim[2]; tertemiz, şeksiz, şüphesiz, hâlis muhlis bir surette Allah yolunu, Allah dinini tuttum, ancak Allah'a teveccüh ettim, bana tâbiʿ olanlar da böyle. İşte maʿnâ-yı İslâm, işte Muhammed ve ümmet-i Muhammed'in dini. İşte ebedî selâmetin tarîk-i hakkı, sırât-ı müstakīmi. {وَقُلْ لِلَّذٖينَ اُوتُوا الْكِتَابَ وَالْاُمِّيّٖنَ} Bu da risâlet-i Muhammediyenin umûma şümûlünü ihtardır. Zira bu tasniften [1067] hâriç bir sınıf-ı beşerî yoktur. "Kitab verilmiş olanlar" Yehûd ve Nasârâ ve şebîhlerine, "ümmiyyîn" de kitabsız Arab müşriklerine ve onlar gibi kitâbı olmayanlara şâmildir. Hitab Arab ve Acem diye değil, bu evsâf-ı umûmiye iledir. Vazîfe-i tebliğ bunlaradır. Bu vazife yapıldıktan sonra bunların[3] kabulden imtinâʿ edip küfr ü ihtilâfa sapmalarının mes'ûliyeti Resûlullah'a râciʿ değil, tamamen kendilerine aittir. Bu mes'ûliyeti böyle küfürlerin cezâlarını tebliğ dahi vazîfe-i risâlet cümlesindendir. Rivayet olunuyor ki Resûlullah bunu ehl-i kitaba kıraat ettiği zaman ءَاَسْلَمْتُمْ [4] hitâbına karşı اَسْلَمْنَا dediler, bunun üzerine Yahudîlere "Îsâ, Allah'ın kelimesi ve abdi ve resûlü olduğuna şehadet eder misiniz?" buyurdu, "Maʿâzallah" dediler. Nasârâ'ya da "Îsâ, Allah'ın

---

1 H: "Artık seninle münakaşaya kalkışırlarsa 'Ben, yüzümü nizâʿsız Allah'a tuttum, bana tâbiʿ olanlar da' de. O kitab verilenlerle verilmeyen ümmîlere de 'nasıl, İslâm'ı kabul ettiniz mi?' de. Eğer nizâʿı keser, İslâm'a girerlerse doğru yolu tutmuşlardır, yok yüz çevirirlerse artık sana düşen ancak tebliğdir. Allah görüyordur o kulları da (20). Her hâlde o Allah'ın âyâtını tanımayanları, haksızlıkla peygamberleri öldürenleri ve insanlar içinde adl ü insaf emreden kimseleri öldürenleri, hep bunları artık elîm bir azab ile müjdele (21). Bunlar dünya ve âhirette amelleri heder olmuş kimselerdir ve bir kurtaracak da yoktur onları (22). Baksan a şu kendilerine kitabdan bir nasib verilmiş olanlara, Allah'ın kitâbına davet olunuyorlar, aralarında hakem olması için de, sonra içlerinden bir kısmı haktan iʿrâz ederek dönüp gidiyorlar (23). O şundan neş'et ediyor, bunlar 'Bize sayılı birkaç günden başka ateş dokunmaz' diyorlar ve uydurageldikleri yalanlar dinleri hakkında kendilerini aldatıyor (24). Bakalım nasıl olacak kendilerini o geleceğinde şüphe olmayan bir gün için topladığımızda, herkese kazandığı tamamıyla ödenirken onlar da hakları yenecek değiller (24)".

2 B: "etmiş".

3 M ve B: "bunları".

4 B: "اسلمتم".

abdi ve resûlü olduğuna şehadet eder misiniz?" buyurdu, bunlar da "Maʿâzallah, Îsâ abd mi olur?" dediler. وَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ buna işaret ve mâbaʿdinin dahi teblîğini emirdir.

{اِنَّ الَّذٖينَ يَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ} Gerek Yehûd olsun ve gerek Nasârâ ve sâire ehl-i kitab ve ümmiyyînden ve İslâm davasında bulunanlardan âyâtullâha küfr edenler bir, Yahudîlerin yaptığı gibi enbiyâyı katletmek haksızlığıyla küfr-i amelîde bulunanlar iki, enbiyâ değillerse de nâs meyânında onların isrine tebeʿan adl ü hakkāniyet emreden insanları katletmek suretiyle[1] fiilen izhâr-ı küfr edenler üç, işte bütün bu kâfirlere[2] hoşlandıkları küfürlerinin cezâsı olan elîm bir azab müjdele ki {اُولٰٓئِكَ... الخ}

Ne acaib şunlara baksan â! {اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذٖينَ اُوتُوا نَصٖيباً مِنَ الْكِتَابِ يُدْعَوْنَ اِلٰى كِتَابِ اللّٰهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ... الخ} Resûlullah Yahudîlerin dershanelerine gitmiş, kendilerini imana davet eylemiş idi. Nuaym b. Amr, Hâris[3] b. Zeyd "Sen hangi dindesin?" diye sordular, Aleyhissalâtü vesselâm da "Millet-i [1068] İbrâhim üzereyim" buyurdu. Bunun üzerine "İbrâhim Yahudî idi" demeleriyle Resûlullah "Haydi aramızda Tevrat hakem olsun, ona geliniz" diye davet buyurmuştu, icâbetten imtinâʿ ettiler[4], aynı hâl recm meselesinde de olmuş idi, burada bu hâdiselere işaret olunarak فَمَا اخْتَلَفُوا اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَهُمُ الْعِلْمُ [el-Câsiye 45/17][5] mûcebince bunların bile bile hakka karşı temerrüdleri ve şiddet-i gururları ve iftiraları ve nihâyet âkıbet-i fecîʿaları tehvîlen gösterilmiştir.

Kâfirler mülklerine, devletlerine, servetlerine, kuvvetlerine güvenerek mâlikü'l-mülk olan Allah'ın âyâtını tanımaz, izzet-i Hakk'a tecavüz eder; veled isnadı[6] ile o kuvvetler alınmaz, gündüzler gece, geceler gündüz

---

1 B -"adl ü hakkāniyet emreden insanları katletmek suretiyle".
2 H ve F: "kâfirleri".
3 B: "Hars".
4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VI, 288-289; X, 141-142:
عن ابن عباس قال: دخل رسول الله صلى الله عليه وسلم بيت المدراس على جماعة من يهود، فدعاهم إلى الله، فقال له نعيم بن عمرو، والحارث ابن زيد: على أي دين أنت يا محمد؟ فقال: «على ملة إبراهيم ودينه». فقالا فإن إبراهيم كان يهوديا! فقال لهما رسول الله صلى الله عليه وسلم: فهلموا إلى التوراة، فهي بيننا وبينكم! فأبيا عليه، فأنزل الله عز وجل: «ألم تر إلى الذين أوتوا نصيبا من الكتاب يدعون إلى كتاب الله ليحكم بينهم ثم يتولى فريق منهم وهم معرضون» إلى قوله: «ما كانوا يفترون».
5 "…İmdi ihtilâf etmeleri sırf kendilerine ilim geldikten sonra…" M: "وما اختلفوا".
6 H ve F: "isnad".

olmaz, diriler ölmez, ölenler dirilmez, zenginler züğürtlemez, fakirler ve zayıflar servet ve kuvvet bulamaz, haksızlıkların, küfürlerin cezâları verilmez zannederlerken şüphesiz bulunan bu yevm-i cemʿin, bu umûmî seferberliğin yâdı noktasında yâ Muhammed, sen:

قُلِ اللّٰهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِى الْمُلْكَ مَنْ تَشَٓاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَٓاءُۘ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَٓاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَٓاءُۜ بِيَدِكَ الْخَيْرُۜ اِنَّكَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَد۪يرٌ ﴿٢٦﴾ تُولِجُ الَّيْلَ فِى النَّهَارِ وَتُولِجُ النَّهَارَ فِى الَّيْلِۘ وَتُخْرِجُ الْحَىَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّۘ وَتَرْزُقُ مَنْ تَشَٓاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴿٢٧﴾

[1069] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: Ey mülkün sâhibi Allahım! Dilediğine mülk verirsin, dilediğinden de mülkü çeker alırsın ve dilediğini azîz edersin, dilediğini zelîl edersin. Hayır yalnız Senin elindedir, muhakkak ki Sen her şeye kādirsin (26).[1] *Geceyi gündüzün içine sokarsın, gündüzü gecenin içine sokarsın, ölüden diri çıkarırsın, diriden ölü çıkarırsın, dilediğine de hesabsız rızık verirsin (27).*

Rivayet olunuyor ki Mekke'nin fethi üzerine Resûlullah ümmetine Fars ve Rum mülklerini vaad etmiş idi. Münafıklar ve Yahudîler "Heyhat heyhat, Muhammed nerede, Fars ve Rum nerede? Onların izzet ü kuvvetleri bundan pek fazla, Muhammed'e Mekke ve Medine yetmedi mi ki Fars ve Rum devletlerine tamaʿ ediyor?" dediler. Daha evvel Ahzab senesi Resûlullah[2] hendeği tahtît[3] etmiş, krokisini çizmiş, Medine ahâlisinden her on kişiye kırk zirâʿ kesmiş idi. Amr b. Avf, Selmân-ı Fârisî, Huzeyfe, Nuʿmân b. Mukrin ve ensardan altı kişi bir kırk arşında çalışıyorlardı. Kazarlarken hendeğin ortasında min-tarafillah gayet büyük dağ gibi bir kaya zuhur etti. Demir külünkler kırıldı, çok çalıştılar, taşı kıramadılar,

---

1 H: "De: Ey mülkün sâhibi Allahım! Sen dilediğine mülk verirsin, dilediğinden de mülkü çeker alırsın. Dilediğini azîz edersin, dilediğini zelîl edersin. Hayır yalnız Senin elinde, şüphesiz Sen her şeye kādirsin".

2 B -"Resûlullah".

3 B: "tahdîd".

pek az bir şey koparabildiler. Selmân-ı Fârisî'ye "Çık Resûlullah'a haber ver, emrini telakkī et, gel" dediler. Selman çıktı, Resûlullah[1] bir kubbe-i türkiyye, bir "Türk alacığı" kurmuş içinde idi, vakʿayı arz etti. Resûlullah Selmân ile beraber hendeğe indi, diğer dokuz kişi hendeğin kenarında idiler. Resûlullah Selmân'dan külüngü aldı, taşa bir darbe vurdu çatlattı, taştan öyle bir şimşek çıktı ki karanlık bir odada bir kandil gibi etrafı aydınlattı. Resûlullah bir fetih tekbîri aldı, bütün Müslümanlar da tekbir aldılar. İkinci bir darbe daha vurdu, öyle bir şimşek daha çıktı ve yine öyle tekbir aldılar. Üçüncü bir darbe daha vurdu, taşı parçaladı ve bir şimşek daha çıktı, aynı vechile bir tekbir [1070] daha aldılar, baʿdehu Selmân'ın elini tutup çıktı, Selmân "Sana anam babam feda olsun yâ Resulallah, hiç görmediğim bir şey gördüm!" dedi, Resûlullah, cemaate iltifat ile "Selmân ne söylüyor gördünüz mü?" buyurdu, "Evet, yâ Resulallah" dediler, buyurdu ki: "İlk darbeyi vurdum, bana gördüğünüz bir berk çaktı, bundan bana Hîre'nin ve Medâin-i Kisrâ'nın kasırları aydınlandı. Cibrîl de bana haber verdi ki ümmetim bunlara muhakkak galebe edecek. Sonra ikinci dabeyi vurdum, gördüğünüz berk çaktı. Bundan da bana arz-ı Rum'un kırmızı kasırları aydınlandı, Cibrîl de bana haber verdi ki ümmetim bunlara muhakkak galebe edecektir. Sonra üçüncü darbeyi vurdum, gördüğünüz berk çaktı. Bundan da bana Sanʿâ'nın kasırları aydınlandı, Cibrîl de haber verdi ki ümmetim bunlara muhakkak galebe edecektir, müjdeler olsun!". Bunun üzerine Müslümanlar pek sevindiler, "Elhamdülillah bu bir vaʿd-i sâdıktır, baʿde'l-hafr bize büyük bir nusret mevʿuddur!" dediler, münafıklar ise "Ne acâibsiniz, sizi boş ümidlere düşürüyor, asılsız vaadlerde bulunuyor, Yesrib'den Hîre ve Medâin-i Kisrâ kasırlarını gördüğünü ve bunların size feth olunacağını söylüyor. Hâlbuki muharebeye çıkmaya bile gücünüz yetmiyor da korkunuzdan hendek kazıyorsunuz" dediler ki Sûre-i Ahzab'da وَاِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ مَا وَعَدَنَا اللّٰهُ وَرَسُولُهُٓ اِلَّا غُرُوراً [el-Ahzâb 33/12][2] âyeti bunun hakkında nâzil olmuştu, işbu

1 B -"Resûlullah".

2 "Ve o vakit ki münafıklar ve kalblerinde bir maraz bulunanlar 'Allah ve Resûlü bize bir aldanıştan başka bir vaad yapmamış' diyorlardı."

iki âyetin de o zaman[1] veya ber vech-i bâlâ feth-i Mekke'den sonra nâzil olduğu mervîdir. Daha yukarıda devlet-i Rum'a güvenen Necran Nasârâsı dolayısıyla nâzil olduğu da zikredilmiş idi. Binâen'aleyh nüzûlünde değilse bile siyâkında bunlara işaret vardır.

Bu âyetlerin fezâili hakkında bir hayli haberler vârid olmuştur. Ezcümle Ebu Eyyûb-i Ensarî'den ve Hazret-i Ali'den rivayet olunduğu üzere Resûlullah buyurmuştur ki فاتحة الكتاب, آية الكرسي, bir de Âl-i İmrân'da شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ'den [1071] اِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ'a kadar قُلِ اللّٰهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ'den بِغَيْرِ حِسَاب'a kadar iki âyet nâzil oldukları zaman Allah teâlâ ile aralarında hiçbir hicab bulunmaksızın Arş-ı ilâhîye yapışarak "Yâ Rab, bizi arzına ve Sana âsi olanlara indiriyorsun" dediler, Allah teâlâ da "Ahdim olsun sizi her namazın arkasında okuyan herhangi bir kimsenin

---

1 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 40-41:

وقال ابن عباس، وأنس بن مالك: لما فتح رسول الله صلّى الله عليه وسلّم مكة ووعد أمته ملك فارس والروم. قالت: المنافقين واليهود: هيهات هيهات من أين لمحمد ملك فارس، هم أعزّ وأمنع من ذلك، ألم يكف محمدا مكة والمدينة حتى طمع في ملك فارس والروم. فأنزل الله تعالى هذه الآية.

وروى كثير بن عبد الله بن عمرو بن عوف عن أبيه عن جده، قال: خطّ رسول الله صلّى الله عليه وسلّم الخندق في عام الأحزاب. ثمّ قطع أربعين ذراعا بين كلّ عشرة، قال: فاحتج المهاجرون والأنصار في سلمان الفارسي، وكان رجلا قويا، فقال المهاجرون: سلمان منّا. وقال الأنصار: سلمان منّا. فقال النبي صلّى الله عليه وسلّم: «سلمان منّا أهل البيت».

قال عمرو بن عوف: كنت أنا وسلمان وحذيفة والنعمان بن مقرن المزني وستة من الأنصار في أربعين ذراعا، فحفرنا حتى بلغنا الصدى أخرج الله من بطن الخندق صخرة مروة كسرت حديدنا وشقّت علينا. فقلنا يا سلمان: آت إلى رسول الله وأخبره خبر هذه الصخرة. فإمّا أن نعدل عنها فإنّ المعدل قريب، وإما أن يأمرنا فيها بأمر، فإنّا لا نحب أن نجاوز خطة. قال: فرقى سلمان إلى رسول الله صلّى الله عليه وسلّم وهو ضارب عليه قبّة تركية. فقال: يا رسول الله خرجت صخرة بيضاء مروة من بطن الخندق، وكسرت حديدنا وشقت علينا حتى ما يجيء منها قليل ولا كثير، فمرنا فيها بأمرك فإنّا لا نحب أن نجاوز خطك، قال: فهبط رسول الله مع سلمان الخندق وبقينا نحن التسعة على شفة الخندق. فأخذ رسول الله صلّى الله عليه وسلّم المعول من سلمان فضربها ضربة صدعها، وبرق منها برق أضاء ما بين لابتيها، يعني المدينة، حتى لكأن مصباحا في جوف بيت مظلم، فكبّر رسول الله صلّى الله عليه وسلّم تكبير فتح، وكبّر المسلمون، ثم ضربها صلّى الله عليه وسلّم فكسرها، وبرق منها برق أضاء ما بين لابتيها حتى لكأن مصباحا في جوف بيت مظلم، فكبّر رسول الله صلّى الله عليه وسلّم تكبير فتح، وكبّر المسلمون معه. فأخذ بيد سلمان ورقى. فقال سلمان: بأبي أنت وأمي يا رسول الله لقد رأيت شيئا ما رأيت مثله قط! فالتفت رسول الله صلّى الله عليه وسلّم إلى القوم فقال: رأيتم ما يقول سلمان؟ قالوا: نعم يا رسول الله بأبينا أنت وأمّنا وقد رأيناك تضرب فيخرج برق كالموج، فرأيناك تكبّر فنكبّر ولا نرى شيئا غير ذلك. قال: ضربت ضربتي الأولى، فبرق الذي رأيتم، أضاءت لي منها قصور الحيرة ومدائن كسرى كأنها أنياب الكلاب، وأخبرني جبرائيل عليه السلام أنّ أمتي ظاهرة عليها، ثم ضربت ضربتي الثانية فبرق الذي رأيتم أضاءت لي منها قصور بصرى من أرض الروم كأنّها أنياب الكلاب، وأخبرني جبرائيل عليه السلام أنّ أمتي ظاهرة عليها. ثم ضربت ضربتي الثالثة فبرق الذي رأيتم أضاءت لي منها قصور صنعاء كأنها أنياب الكلاب، وأخبرني جبرائيل أنّ أمتي ظاهرة عليها، فأبشروا. فاستبشر المسلمون، وقالوا: الحمد لله موعود صدق بأن وعدنا النصر بعد الحصر. فطبقت الأحزاب فقال: المسلمون: «هذا ما وَعَدَنَا اللهُ وَرَسُولُهُ» الآية (الأحزاب ٢٢/٣٣). وقال المنافقون: ألا تعجبون يمنّيكم ويعدكم الباطل، ويخبركم أنّه يبصر من يثرب قصور الحيرة ومدائن كسرى، وأنّها تفتح لكم وأنتم إنّما تحفرون الخندق من الفرق لا تستطيعون أن تبرزوا، قال: فأنزل القرآن: «وَإِذْ يَقُولُ الْمُنافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ ما وَعَدَنَا اللهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُوراً» (الأحزاب ١٢/٣٣) وأنزل الله في هذه القصة قوله تعالى: «قُلِ اللَّهُمَّ مالِكَ الْمُلْكِ».

kusurlarına bakmayarak makamını her hâlde cennet kılacağım, onu Hazîre-i[1] Kuds'te iskân edeceğim, her gün kendisine yetmiş kere nazar edeceğim ve yetmiş hâcetini kazâ edeceğim ki ednâsı mağfirettir ve onu her bir düşmandan ve hâsidden sıyânet ve onlara mağfiret eyleyeceğim" buyurdu.[2] Saîd b. Cübeyr'den mervî olduğu üzere Medine[3] etrafında üç yüz altmış put vardı, bu âyet-i kerime nâzil olduğu zaman yerlere kapanıp secde ettiler.[4] Ebussuud tefsirinde der ki: "Bazı kitaplarda şöyle bir hadîs-i kudsî vardır: 'Ben Allah azîmü'ş-şân melikü'l-mülûküm, hükümdarların kalbleri ve nâsiyeleri Benim elimdedir. Kullar Bana itaat ederlerse Ben de[5] onları onlara rahmet kılarım ve eğer kullar Bana isyan ederlerse Ben de onları onlara ukūbet kılarım. Binâenʿaleyh mülûke sebb ile meşgul olmayın ve lâkin Bana tevbe ve müracaat eyleyin ki onları size bükeyim.' Bu mazmun كَمَا تَكُونُوا يُوَلَّى عَلَيْكُمْ hadîs-i nebevîsinin[6] mânasıdır." ilh.[7]

İşte Allah'ı böyle bilmeli, böyle tanımalı ve bu tanıyışla O'na ʿarz-ı inkıyad ve ilticâ eylemelidir. Şimdi bunu bilen ve Allah'tan nusret isteyen mü'minlere şunu anlat:

---

1 B: "Hazret-i".

2 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 39:

قد روى الأعرج عن أبي هريرة عن النبي صلّى الله عليه وسلّم، وروى جعفر ابن محمد عن أبيه عن جده عن علي بن أبي طالب رضي الله عنه : إنّ رسول الله صلّى الله عليه وسلّم قال: «لما أراد الله أن ينزّل فاتحة الكتاب، وآية الكرسي، وشَهِدَ اللهُ، وقُلِ اللَّهُمَّ مالِكَ الْمُلْكِ ... إلى «بِغَيْرِ حِسابٍ» تعلقن بالعرش، وليس بينهن وبين الله حجاب، وقلن: يا رب تهبطنا دار الذنوب وإلى من يعصيك ونحن متعلقات بالطيور والعرش. فقال تعالى: وعزّتي وجلالي ما من عبد قرأكنّ في دبر كل صلاة مكتوبة إلّا أسكنته حظيرة القدس على ما كان فيه، وإلّا نظرت له بعيني في كل يوم سبعين مرة، وإلّا قضيت له في كل يوم سبعين حاجة أدناها المغفرة، وإلّا أعذته من كل عدو ونصرته عليه، ولا يمنعه دخول الجنة إلّا الشرك».

3 Görebildiğimiz kaynaklarda söz konusu üçyüz altmış putun "Beyt"in etrafında olduğu ifade edilmektedir.

4 İbnü'l-Münzir, *Tefsîru'l-Kur'ân,* thk. Saʿd b. Muhammed es-Saʿd, el-Medînetü'l-Münevvere: Dâru'l-Me'âsir, 1423/2002, I, 146-147; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* II, 167:

عَنْ سعيد بْن جبير، قَالَ «كَانَ حول الْبَيْت ستون وثلاثمائة صنما لكل قبيلة من قبائل العرب صنم أَوْ صنمان، قَالَ: فَأَنْزَلَ اللهُ جل ثناؤه: «شَهِدَ اللهُ أَنَّهُ لا إِلَهَ إِلا هُوَ وَالْمَلائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لا إِلَهَ إِلا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ» قَالَ: فأصبحت الأصنام كلها قَدْ خرت سجدا للكعبة.

5 H ve F -"de".

6 Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân,* IX, 492 (كَمَا تَكُونُوا كَذَلِكَ يُؤَمَّرُ عَلَيْكُمْ); Süyûtî, *Cemʿu'l-cevâmiʿ,* VI, 466.

7 Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm,* II, 22-23:

وفي بعض الكتب: «أنا الله ملكُ الملوك قلوبُ الملوكِ ونواصِيهم بيدي فإنِ العبادُ أطاعوني جعلتهم لهم رحمة وإنِ العبادُ عصَوْني جعلتهم عليهم عقوبة فلا تشتغلوا بسبِّ الملوك ولكن توبوا إليَّ أُعطِّفْهم عليكم» وهو معنى قوله عليه السلام «كَما تَكُونُوا يُولَّ عَلَيْكُم».

لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ اَوْلِيَٓاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَۚ وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللّٰهِ
فِى شَىْءٍ اِلَّٓا اَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقٰيةًۜ وَيُحَذِّرُكُمُ اللّٰهُ نَفْسَهُۜ وَاِلَى اللّٰهِ الْمَصِيرُ ﴿٢٨﴾ قُلْ اِنْ
تُخْفُوا مَا فِى صُدُورِكُمْ اَوْ تُبْدُوهُ يَعْلَمْهُ اللّٰهُۜ وَيَعْلَمُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِۜ وَاللّٰهُ
عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ ﴿٢٩﴾ يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَرًاۚۛ وَمَا عَمِلَتْ مِنْ
سُوٓءٍۚۛ تَوَدُّ لَوْ اَنَّ بَيْنَهَا وَبَيْنَهُٓ اَمَدًا بَعِيدًاۜ وَيُحَذِّرُكُمُ اللّٰهُ نَفْسَهُۜ وَاللّٰهُ رَؤُ۫فٌ بِالْعِبَادِ ﴿٣٠﴾

[1072] **Meâl-i Şerîfi**

Mü'minler, mü'minleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesin ve onu her kim yaparsa Allah'tan ilişiği kesilmiş[1] olur, ancak onlardan bir korunma yapmanız başka. Maʿamâfîh Allah sizi kendisinden tahzir buyurur[2], nihâyette gidiş Allah'adır (28). De ki: Gizleseniz de sînelerinizdekini[3] belli etseniz de Allah onu bilir ve bütün göklerde ne var yerde ne varsa bilir ve Allah her şeye kādirdir (29). Her nefis ne hayr işlemiş ve ne kötülük yapmış ise önüne konmuş bulacağı gün; ister ki onlarla arasında uzak bir mesafe bulunsaydı! Yine Allah sizi kendisinden tahzir buyuruyor ve Allah kullarını çok esirgiyor (30).[4]

{لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ اَوْلِيَٓاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ} Mü'minler mü'minleri bırakıp da kâfirleri evliyâ ittihaz etmesin. Mü'minler, haslet-i imana haslet-i küfrü[5] karıştıracak ve mü'minlere hâlen veya istikbâlen zararı dokunacak, menâfiʿ-i İslâmiyeye mugāyir olabilecek bir surette kâfirlerle müvâlât eylemesin, mahabbetini, buğzunu hep Allah için [1073] yapsın. ❁ Bunun sebeb-i nüzûlünde dört vecih nakletmişlerdir:

---

1 F: "kesmiş".
2 F: "buyuruyor".
3 B: "sînelerinizde".
4 H: "Mü'minler, mü'minleri bırakıp kâfirleri dost edinmesin. Onu kim yaparsa Allah'tan ilişiği kesmiş olur, meğer ki onlardan bir korunma yapasınız. Hâlbuki Allah sizi kendisinden tahzir buyuruyor, nihâyet de Allah'a varılacak (28). 'Siz' de, 'sînelerinizdekini gizleseniz de açıklasanız da Allah onu bilir. Hem bütün göklerde ve yerde ne varsa bilir ve Allah kadīrdir, her şeyi yapabilir' (29). Her nefis ne hayr işlemiş, ne kötülük etmiş ise önüne konmuş bulacağı gün temenni eder ki keşke onlarla arasında uzak bir mesafe bulunsa idi. Allah sizi kendinden tahzir buyuruyor, Allah kullarını çok esirgiyor (30)".
5 H ve F: "küfür".

1. Yahudîlerden Haccâc b. Amr, Kehmes b. Ebi'l-Hukayk[1], Kays b. Zeyd, Ensar'dan bazılarına gizlice gelirler, dinlerini bozmak isterlerdi. Rifâa b. Münzir ve Abdurrahman b. Cübeyr ve Saîd b. Hayseme radıyallahu ʿanhüm bu Müslümanlara[2] o Yahudîlerden sakınmalarını tavsiye ettiler, dinlemediler. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu.[3]
2. Müslümanlardan Hâtıb[4] b. Ebî Belteʿa gibi bazı zevat Mekke kâfirlerine izhâr-ı meveddet ediyorlardı, Allah teâlâ bunu nehy buyurdu.[5]
3. Reîs-i münâfıkīn Abdullah b. Übeyy ve rüfekāsı Yahudîlerle ve müşriklerle dost bulunuyorlar, onlara havâdis veriyorlar, Resûlullah aleyhine zafer arzu ediyorlardı. Mü'minler bundan nehy edildiler.[6]
4. Ubâde b. Sâmit hazretlerinin Yahudîlerden halîfleri vardı, Ahzab günü "Yâ Nebiyyallah, maiyyetimde beş yüz Yahudî vardır. Benimle beraber harbe çıkmaları re'yinde bulunuyorum" demişti, âyet bunun hakkında nâzil oldu. İlh…[7]

{وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللّٰهِ فٖي شَيْءٍ} Bunu her kim yaparsa Allah'tan, Allah'ın vilâyet ve nusretinden hiçbir nasîbi yoktur. {اِلَّٓا اَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقٰيةً} Ancak onlar tarafından gelmesi melhuz ve tevakkī edilmesi lâzım herhangi bir zarardan korunarak yaptığınız veya korunmak için yaptığınız dostluk müstesnâ. ❁ Yoksa mü'minler hiç kimseye karşı hüsn-i muâmeleden, adl

1 M: "Kehmes ibni Abdülhakık".
2 B: "müslümanlarla".
3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VI, 314; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* III, 91:
عن ابن عباس قال: كان الحجاج بن عمرو حليف كعب بن الأشرف، وابن أبي الحقيق، وقيس بن زيد، قد بطنوا بنفر من الأنصار ليفتنوهم عن دينهم، فقال رفاعة بن المنذر بن زنبر، وعبد الله بن جبير، وسعد بن خيثمة، لأولئك النفر: اجتنبوا هؤلاء اليهود، واحذروا لزومهم ومباطنتهم لا يفتنوكم عن دينكم! فأبى أولئك النفر إلا مباطنتهم ولزومهم، فأنزل الله عز وجل: «لا يتخذ المؤمنون الكافرين أولياء من دون المؤمنين» إلى قوله: «والله على كل شيء قدير».
4 B: "Hatîb".
5 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 46; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* III, 91:
وقال المقاتلان: نزلت في حاطب بن أبي بلتعة وغيره، كانوا يظهرون المودّة لكفار مكة فنهاهم الله عزّ وجل عن ذلك.
6 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 47; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* III, 91:
الكلبي عن أبي صالح عن ابن عباس، قال: نزلت في المنافقين عبد الله بن أبي وأصحابه، كانوا يتولون اليهود والمشركين ويأتونهم بالأخبار، ويرجون أن يكون لهم الظفر على رسول الله صلّى الله عليه وسلّم، فأنزل الله تعالى هذه الآية، ونهى المؤمنين عن مثل فعلهم.
7 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 47; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* III, 91:
عن الضحاك عن ابن عباس: نزلت في عبادة بن الصامت الأنصاري، وكان بدريا تقيا، وكان له حلفاء من اليهود، فلمّا خرج النبي صلّى الله عليه وسلّم يوم الأحزاب، قال عبادة: يا نبي الله إنّ معي خمسمائة رجل من اليهود، وقد رأيت أن يخرجوا معي فاستظهرتهم على العدوّ، فأنزل الله تعالى: «لا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكافِرِينَ أَوْلِياءَ» الآية.

ü ihsandan memnûʿ değildirler. Hukūka riayet, ahdde sebat, ciddiyet, mürüvvet, merhamet, muktezâ-yı iman olan her nevi ahlâk-ı[1] cemîle mü'minin şiʿârıdır. Fakat mü'min her şeyden evvel dîn ü imânında[2] [1074] samimi olmak lâzım gelir, Allah'tan mâʿadâya teslîm-i nefs etmeyecek olan mü'minin, kendini herhangi bir sâik ile kâfirlerin müvâlâtına kaptırması ciddiyetine münâfi olur. Bir kâfir bir mü'mine dünyaları bahşetse mü'mine ne imanına, ne de ihvân-ı dinine cüz'î bir zarar getirecek hiçbir şey kabul ettirememelidir. Bir mü'min de bunu bile bile yapmaz, fakat[3] hüsn-i niyetle gaflet edebilir, hüsn-i zan ile aldanabilir, muhatabına nazaran vukūfu, maʿlûmât-ı dünyeviyesi eksik olabilir. Hissetmeksizin fena ahlâka[4] sürüklenebilir. Bunlar ise mü'minlerin, tedrîcen kâfirlere temessülüne ve nusret-i ilâhiyenin inkıtâʿına bâdî olur. فَلَيْسَ مِنَ اللّٰهِ فِي شَيْءٍ bunun için sûret-i umûmiyede mü'minler, kâfirlerle lâubâlî müvâlâttan ihtiraz etmelidirler. Meğer ki bütün bu tehlikelerden[5] korunabilecek bir vaziyette bulunsun ve korunabilsin veyahut büyük bir zarûret ve tehlike ve ikrah karşısında bulunsun. O zaman kalbinde imanına sâhip olarak "takıyye" edebilir.

Rivayet olunuyor ki Müseylimetü'l-kezzâb ashâb-ı Resûlullah'tan iki kişi tutmuştu, birine "Muhammed'in Resûlullah olduğuna şehadet eder misin?" diye sordu, o da "Evet, evet, evet" dedi. Baʿdehu "Benim de Resûlullah olduğuma şehadet eder misin?" diye sordu, ona da "Evet" dedi. Müseylime kendisi Resûl-i Benî Hanîfe, Muhammed Resûl-i Kureyş olduğu iddiasında idi. Bunu bıraktı, öbürünü çağırdı, "Muhammed'in Resûlullah olduğuna şehadet eder misin" diye sordu o da "Evet" dedi, "Benim Resûlullah olduğuma şehadet eder misin?" deyince de "Ben dilsizim, ben dilsizim, ben dilsizim" dedi Müseylime de bunu katletti. Bu haber Resûlullah'a vâsıl olunca "Şu maktul sıdk u yakīni üzere geçti mübarek olsun, öbürüne gelince, o da Allah'ın

1 B: "ahkâm-ı".
2 B: "imanda".
3 B: "lâkin".
4 H ve F: "ahlâklara".
5 H: "tehlike".

ruhsatını kabul etti. Binâenʿaleyh[1] buna da beis yoktur[2]" buyurdu.[3] Bu mâna اِلَّا مَنْ اُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْاِيمَانِ [en-Nahl 16/106][4] âyetinde daha sarihtir. "Hafiyye" vezninde "**takıyye**" canını veya ırzını veya malını düşman şerrinden muhafaza etmek demektir. [1075] Düşmanlık da iki türlüdür. Birisi ihtilâf-ı dîne binâen adavet ki kâfirin mü'mine adaveti gibi, diğeri de mâl u metâʿ, mülk ü imaret gibi ağrâz-ı dünyeviyeden nâşî adavettir. Binâenʿaleyh takıyye dahi bu suretle iki kısımdır. Bunların tafsîl-i ahkâmı fıkha aittir. Tefsîr-i Âlûsî'de ve Râzî'de telhis de[5] edilmiştir.[6] İşte korunmanın böyle muhtelif cihetleri vardır. Ve her hâlde asıl ittikā Allah ittikāsıdır. Allah mü'minlere اِلَّٓا اَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقٰيةً ruhsatını vermekle beraber {وَيُحَذِّرُكُمُ اللّٰهُ نَفْسَهُۜ وَاِلَى اللّٰهِ الْمَصِيرُ} buyuruyor ki mâbaʿdindeki iki âyet de bunu îzah eder[7].

Yahudîler نَحْنُ اَبْنَٓاءُ اللّٰهِ وَاَحِبَّٓاؤُ۬هُ "biz Allah'ın oğulları ve ehibbâsıyız" [el-Mâide 5/18] demişlerdi. Müşrikler de "Allah'a mahabbetimizden dolayı bizi Allah'a iyice yaklaştırsınlar diye putlara tapıyoruz" demişlerdi. Necran murahhasları da "Biz Allah'a mahabbetimizden dolayı Mesih'i mâbud tanıyoruz" demişler, bunlara karşı buyuruluyor ki:[8]

قُلْ اِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللّٰهَ فَاتَّبِعُونٖي يُحْبِبْكُمُ اللّٰهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْۜ وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحٖيمٌ
﴿٣١﴾ قُلْ اَطٖيعُوا اللّٰهَ وَالرَّسُولَۚ فَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْكَافِرٖينَ ﴿٣٢﴾

---

1 H -"Binâenʿaleyh".
2 B: "yok".
3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VIII, 193:
قَالَ الْحَسَنُ أَخَذَ مُسَيْلِمَةُ الْكَذَّابُ رَجُلَيْنِ مِنْ أَصْحَابِ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ لِأَحَدِهِمَا: أَتَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللّٰهِ؟ قَالَ: نَعَمْ نَعَمْ نَعَمْ، فَقَالَ: أَفَتَشْهَدُ أَنِّي رَسُولُ اللّٰهِ؟ قَالَ: نَعَمْ، وَكَانَ مُسَيْلِمَةُ يَزْعُمُ أَنَّهُ رَسُولُ بَنِي حَنِيفَةَ، وَمُحَمَّدٌ رَسُولُ قُرَيْشٍ، فَتَرَكَهُ وَدَعَا الْآخَرَ فَقَالَ أَتَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللّٰهِ؟ قَالَ: نَعَمْ، قَالَ: أَفَتَشْهَدُ أَنِّي رَسُولُ اللّٰهِ؟ فَقَالَ: إِنِّي أَصَمُّ ثَلَاثًا، فَقَدَّمَهُ وَقَتَلَهُ فَبَلَغَ ذٰلِكَ رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وسلم، فقال: أَمَّا هٰذَا الْمَقْتُولُ فَمَضَى عَلَى يَقِينِهِ وَصِدْقِهِ فَهَنِيئًا لَهُ، وَأَمَّا الْآخَرُ فَقَبِلَ رُخْصَةَ اللّٰهِ فَلَا تَبِعَةَ عَلَيْهِ.
4 "…-kalbi iman ile mutmain olduğu hâlde ikrah edilen başka-…"
5 B -"de".
6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VIII, 193-194; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî,* thk. Ali Abdülbârî Atıyye, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415, II, 117-121.
7 H ve F: "îzahtır".
8 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VI, 322-324; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VIII, 197:
وَهُوَ أَنَّ الْيَهُودَ كَانُوا يَقُولُونَ نَحْنُ أَبْنَاءُ اللّٰهِ وَأَحِبَّاؤُهُ (الْمَائِدَةِ ١٨/٥) فَنَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ، وَيُرْوَى أَنَّهُ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَقَفَ عَلَى قُرَيْشٍ وَهُمْ فِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ يَسْجُدُونَ لِلْأَصْنَامِ فَقَالَ: يَا مَعْشَرَ قُرَيْشٍ وَاللّٰهِ لَقَدْ خَالَفْتُمْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ، فَقَالَتْ قُرَيْشٌ: إِنَّمَا نَعْبُدُ هَذِهِ حُبًّا لِلّٰهِ تَعَالَى لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللّٰهِ زُلْفَى، فَنَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ، وَيُرْوَى أَنَّ النَّصَارَى قَالُوا: إِنَّمَا نُعَظِّمُ الْمَسِيحَ حُبًّا لِلّٰهِ، فَنَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ.

Meâl-i Şerîfi

De ki: Eğer siz Allah'ı seviyorsanız hemen bana uyun ki Allah da sizleri sevsin ve suçlarınızı mağfiretle örtsün. Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir (31). De ki: Allah'a ve Peygamber'e itaat edin[1], eğer aksine giderlerse şüphe yok ki Allah kâfirleri sevmez (32).[2]

"**Mahabbet**", nefsin kemâl idrak ettiği bir şeye öyle [1076] bir meylidir ki ona tekarrub için lâzım gelen esbâb u vesâile sevk eder. Binâenʿaleyh muhibbin gayesi mahbûbun rızâsına nâiliyet ve gazabından tevakkī etmek olduğundan mahabbet irâde-i tâati ve ictinâb-ı maʿsiyeti muktezīdir. Herhangi bir nefis kemâl-i hakīkī[3] ancak Allah'ın olduğunu, bütün vücûdda gerek kendinden ve gerek mâʿadâsından gördüğü, göreceği, tasavvur edebileceği herhangi hayr u kemâlin Allah'tan ve Allah ile ve Allah'a olduğunu idrak ettiği zaman onun bütün mahabbeti Allah için ve Allah yolunda, rızâullah uğrunda olur. Allah dini de tevhid ve İslâm olduğundan mahabbeti ancak bu dairede cereyan eder. İrâde-i tâʿatinde ancak bu din hâkim olur. O hâlde Allah'ı sevenler اَسْلَمْتُ وَجْهِىَ لِلّٰهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ [Âl-i İmrân 3/20] diyen ve bu emr-i ilâhîyi tebliğ eyleyen Resûlullah'a muhalefet etmemek ve onun[4] gibi kemâl-i ihlâs ile اَسْلَمْتُ وَجْهِىَ لِلّٰهِ deyip din ü şeriatında ona ve onun taʿlîmât u teblîgātına tâbiʿ olmak ve onu numûne-i imtisal addeylemek lâzım gelir. Bunun hilâfı "ben Allah'ı severim ama emrini dinlemem, O'nun sevdiğini sevmem ve O'nu sevenleri, onun yolunu göstermek üzere gönderdiklerini sevmem, onlara benzemek istemem" demektir ki bu da "ben kendimden başka bir şey sevmem, tarîk-i tevhidde yürümem" demektir. Resûlullah'a ittibâʿ etmemek اَسْلَمْتُ وَجْهِىَ لِلّٰهِ dememek ve bu düstur ile hareket etmemektir. Bu da Allah'ı sevmemek ve Allah'ın gufran ve rahmetinden mahrum kalmaktır.

---

1 F: "itaat edin Allah'a ve Peygamber'e".

2 H: "De: Eğer siz Allah'ı seviyorsanız derhâl bana uyun ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı mağfiret buyursun. Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir (31). De: İtaat edin Allah'a ve Peygamber'e, eğer aksine giderlerse şüphe yok ki Allah kâfirleri sevmez".

3 B: "hakkı".

4 B: "bunun".

Rivayet olunuyor ki قُلْ اِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللّٰهَ فَاتَّبِعُونِى يُحْبِبْكُمُ اللّٰهُ âyeti nâzil olduğu zaman münafık Abdullah b. Übeyy "Bakınız Muhammed kendiye tâat ve ibadeti Allah'a tâat gibi tutuyor. Ve bize Nasârâ'nın Îsâ'ya mahabbetleri şeklinde kendini sevmemizi emrediyor" demiş idi ki bunun üzerine ikinci âyet قُلْ اَطِيعُوا اللّٰهَ وَالرَّسُولَ nâzil oldu.[1] Ve öyle bir şüphenin vârid olmayacağını gösterdi. Yani Resûlullah'a mütâbaʿat Nasârâ'nın Îsâ hakkında dedikleri gibi ulûhiyete teşrîk etmek, mahabbet-i ilâhiyeyi taksim ve üç şerîke tevzîʿ [1077] eylemek değil, yalnız اَسْلَمْتُ وَجْهِىَ لِلّٰهِ diye bütün mahabbeti münhasıran Allah'ta toplayıp ancak Allah'a arz-ı teslimiyet ile itaat etmekte ve binâenʿaleyh Muhammed'e dahi sırf Allah'ın bir resûlü, bir elçisi, bir me'muru, hidâyet ve evâmir-i ilâhiyenin bir mübelliği olduğu haysiyetten ve mahza Allah için ittibâʿ ve itaat eylemektir. Birine ittibâʿ ederken onun karşısında istiklâline müdahale edecek diğer birini veya ikisini dahi hesâba katmak başka, müstakillen ve münferiden ona ittibâʿ ederek onun nâmına, onun bir bendesini, bir me'murunu tanımak yine başkadır. Bir resûlü tanımak, onun kendisini değil, gönderen mürsilini, efendisini tanımaktır. Resûlü tanımamak da efendiyi tanımamaktır. Meselâ bir devletin elçisini, me'murunu reddeylemek, o devleti ve kanunlarını reddeylemek olduğu gibi, Allah'ın resûlünü reddeylemek de Allah'a küfr ve küfrandır. Binâenʿaleyh Allah'ın resûlüne itaat etmekten çekinenler, Allah'a tâatten kaçınan kâfirlerdir. Allah da kâfirleri sevmez, küfrün hiçbir kısmına râzı olmaz. Eğer Hıristiyanlar Allah'ı sevselerdi Îsâ'yı Allah'ın bir resûlü olmak üzere tanırlar ve ona bir ilâh olarak ibadet değil, bir resul olarak itaat eylerlerdi. Eğer ancak Allah'ı seviyorlar ve Îsâ'ya Allah'ın bir resûlü olarak itaat ediyorlarsa sıfat-ı risâlette resûlün zât u şahsiyeti değil, ancak mürsilinin izzet ü haysiyeti nazar-ı iʿtibâra alınmak lâzım geleceğinden Hâtemü'l-enbiyâ olan Muhammed Resûlullah'ı da tanırlar ve itaat ederlerdi. Onlar Allah'ı sevseler, Allah'ın

---

1 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 51:

فلما نزلت هذه الآية قال عبد الله بن أبي لأصحابه: إنّ محمّدا يجعل طاعته كطاعة الله ويأمرنا أن نحبّه كما أحبت النصارى عيسى ابن مريم، فنزل: قُلْ أَطِيعُوا اللهَ وَالرَّسُولَ.

resullerinden bazısını tanıyıp da birini ayırmazlar, tanımamazlık etmezler لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِنْ رُسُلِهٖ [el-Bakara 2/285][1] derler, Muhammed'i de tanırlardı. Bunu ayırıp tanımamaları Îsâ'yı Allah için değil, bizzat kendi zâtı, kendi şahsiyeti için sevdiklerinden, Allah'ı ve Îsâ'nın[2] Allah tarafından teblîgātını tanımadıklarındandır. Bu nokta-i nazardan Nasârâ bir resûlü tefrik ettikleri gibi Yahudîler de iki resûlü tefrik etmişler, hem Îsâ'yı hem Muhammed'i [1078] reddederek Hazret-i Mûsâ'nın sıfatından ziyade şahsiyetinde ısrar eylemişlerdir. Binâenʿaleyh bu cihetten Nasârâ'nın küfrü bir ise Yahudîlerin küfrü iki, diğer müşriklerin daha ziyade, ale'l-ıtlâk din ve ulûhiyeti nefy[3] edenlerin de nâmütenâhîdir. Velhâsıl Allah'a itaat ile resûlüne itaat beyninde bir telâzüm vardır. Fakat bunda Allah gibi sevmekle Allah için sevmek arasındaki büyük farkı unutmamak lâzım gelir. Allah gibi sevmek يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللّٰهِ [el-Bakara 2/165][4] Allah'a bir ortak, bir denk sevmektir. Allah'a şirk ve küfürdür ki Nasârâ'nın Îsâ'ya mahabbet ve ittibâʿı[5] böyledir. كَحُبِّ اللّٰهِ değil لِحُبِّ اللّٰهِ Allah için sevmek ise ancak bir Allah'ı sevmek ve bilâ şâibe tevhid üzere sevmektir. Sûre-i Bakara'da bu nokta îzah edilmiş bulunduğundan فَاتَّبِعُونِى يُحْبِبْكُمُ اللّٰهُ diye ittibâʿ-ı Muhammedî ile emri o münafıkın tezvîrâtı gibi Nasârâ'nın Îsâ'ya ittibâʿı suretinde bir şüphe ile telâkkī eylemekten katʿiyyen tevakkī eylemelidir. قُلْ اَسْلَمْتُ وَجْهِىَ لِلّٰهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ emriyle muhatab olan ve bu emirleri tebliğ eden Hazret-i Muhammed'in tâbiʿleri اَسْلَمْتُ وَجْهِىَ لِلّٰهِ tâbiʿiyetinden çıkmamak ve Allah'tan başkasını sıfat-ı ulûhiyete teşrîk etmemek için bu ittibâʿ ile mükellef ve bu ittibâʿ ile mahabbet-i ilâhiyeye mazhar olurlar. Ve hatta bu alelâde bir ittibâʿ da değil, kemâl-i rızâ ile itaat olmalıdır. Ve bu itaat doğrudan doğruya[6] Allah'a itaattir. Çünkü şahsiyet ve enâniyyet-i Muhammediye haysiyetiyle değil, risâlet-i Muhammediye haysiyetiyle sâniyen ve bi'n-niyâbe bir itaattir. فَاتَّبِعُونِى demek

---

1 "…peygamberlerinden hiçbirinin arasını ayırmayız…"
2 B: "insanın".
3 B: "red".
4 "…onları Allah sever gibi seviyorlar…"
5 B: "itaati".
6 H ve F: "doğru".

اَطِيعُوا اللّٰهَ وَاَطِيعُوا الرَّسُولَ [en-Nisâ 4/59][1] demektir. Hıristiyanların Îsâ'da tevehhüm ettikleri gibi hâşâ vahdâniyyet-i ilâhiye şahsiyyet-i Muhammediyede fâni olmuş değil, bilakis şahsiyet ve hakīkat-i Muhammediye vahdâniyyet-i ilâhiyede fâni olmuştur. Lisân-ı Muhammedîden işitilen أَنَا nefs-i Muhammedînin enâniyyet-i şahsiyyesi, vicdân-ı ferdîsi ve nefsânîsi değildir. O اَسْلَمْتُ وَجْهِىَ لِلّٰهِ diye kendini, kendi benliğini tamamen Allah'a teslim etmiş, Muhammed kendinin değil, Allah'ın olduğunu bilmiştir. O فَاتَّبِعُونِى dediği zaman Allah'ın [1079] karşısında ahz-ı vücûd etmeye çalışan, ilâhiyeti beşeriyete indirmeye uğraşan bir benlik değil, bilakis fâni beşeriyeti hadıyd-ı şirk ve süfliyetten kurtarıp Allah teâlâ'nın kurb-i ehadiyetine, rıdvân-ı ekberine eriştirmek için taʿayyün etmiş bir Resûlullah'ın vicdân-ı ubûdiyet ve risâletini söylemiştir. Bu nokta o kadar mühimdir ki vahdâniyyet-i ilâhiyeye şehadetle imanda hiçbir şüpheye mahal bırakmamak için bu vicdâna bir şuʿûr-i sarih ile şehadet de şarttır. أَشْهَدُ أَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰه ile iktifâ edildiği takdirde Nasârâ'nın şüphesine veya Allah'ın beşerî bir mahluk bir ene'de fenâsı tarzında bir vahdet-i vücud telâkkīsine imkân kalabileceğinden buna وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ şehadetinin zammı da lâzımdır. Zira ulûhiyet Îsâ'ya gelmiş, Allah Îsâ'da fâni olmuştur fikr-i bâtılında bulunan bir kimse hakikatte Allah'ı nefyetmiş bulunduğu hâlde zuʿmuna göre أَشْهَدُ أَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰه diyebilir. Ve bunun altında fakat Allah Îsâ'dır veya Îsâ'dadır gibi bir akide gizleyebilir. Kezâlik diğer birisi de أَشْهَدُ أَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰه derken fakat Muhammed Allah'tır gibi bâtıl bir vahdet-i vücud akidesi gizleyebilir. Hâlbuki şirk-i mahz, taʿtîl-i mahz, hulûl, Allah'a nasıl bir küfr ise, Allah'ı âlemde veya eczâ-yı âlemden her birinde fâni veya müstağrak kılmak suretindeki vahdet davası da öylece bâtıl ve öylece bir küfrdür. Tevhîd-i hakta bütün mâsivallah Allah'ta fânîdir, her şey Allah'a ircâʿ olunur. Allah kendinden başka hiçbir şeye ircâʿ olunmaz. Allah her şeyi örter, hiçbir şey Allah'ı örtemez. Allah'ı, âyâtullahı örtmeye çalışan kâfirleri de

1 "…Allah'a itaat edin, Peygamber'e de itaat edin…"

Allah sevmez. İşte bütün bu şüphelerden dolayı şehâdet-i risâlet[1] tasrih[2] edilmedikçe vahdâniyyet-i ilâhiyeye Allah'ın kendi şehadeti gibi hakīkī ve sâlim bir şehadet yapılmamış olacağından İslâm'da bu iki şehadetin cem'i şart olduğunu ve Allah'a itaat ile Resûlüne itaat mütelâzım bulunduğunu[3] ve Allah'ın rıdvânına, mağfiretine, rahmetine ermek ancak bu suretle olacağını bilhassa ihtar etmek üzere قُلْ اَطِيعُوا اللّٰهَ وَالرَّسُولَۚ فَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ buyurulmuştur.

[1080] Şu hâlde bahis ulûhiyetten risâlete intikal etmiş olmakla Resûlullah'ın sıfat-ı risâletini tahkik ve takrir ve bir silsile-i tekâmül[4] ile[5] ıstıfâ-yı ilâhîye mazhar olmuş bir nübüvvet-i kadîme hânedânından bulunduğunu tesbit ve teyid eylemek üzere evvelemirde beşeriyyet-i âdiyeden mümtaz olan mâhiyet-i risâleti ve ale'l-umûm enbiyânın celâlet-i kadirlerini tefhim etmek ve ba'dehu rûh-i Nasrâniyete geçip Hazret-i Meryem ile oğlu Hazret-i Îsâ'nın hâllerini ve İslâm u tevhîde keyfiyyet-i da'vetini ve bu meyanda Hazret-i Zekeriyyâ ve Yahyâ'nın uluvv-i kadirlerini beyan ederek hem hakkı tahkik ve izhar hem de bütün bunlar hakkında Yehûd ve Nasârâ'nın ifrat ve tefritlerini ibtal etmek, daha sonra bunların İbrâhim aleyhisselâm hakkındaki mücadelelerinin de butlânını göstererek müşârün ileyhin Yahûdiyet ve Nasrâniyetten nezâhetini isbat eylemek ve nihâyet bütün peygamberlerin yalnız bir Allah'a ibadet ve tâattan başka bir esas tâkip etmediklerini, kendilerine veya melâikeye veya diğer enbiyâya ibadete davet ihtimâli gibi bir şâibeden müberrâ bulunduklarını ve binâen'aleyh risâlet-i Muhammediyenin ezher cihet sübûtunu ve İslâm'dan başka bir din aranamayacağını beyan ve tebliğ eyledikten sonra ahkâmının icrâsına geçilmek için evvela buyuruluyor ki:

---

1 M ve B: "risâleti".
2 M: "tasarih".
3 B -"Allah'a itaat ile Resûlüne itaat mütelâzım bulunduğunu".
4 B: "tekemmül".
5 H: "üzere".

إِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰٓى اٰدَمَ وَنُوحاً وَاٰلَ اِبْرٰهٖيمَ وَاٰلَ عِمْرٰنَ عَلَى الْعَالَمٖينَۙ ﴿٣٣﴾ ذُرِّيَّةً بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍۜ وَاللّٰهُ سَمٖيعٌ عَلٖيمٌۚ ﴿٣٤﴾

[1081] Meâl-i Şerîfi

Gerçek[1] Allah, Âdem'i ve Nûh'u ve Âl-i İbrâhim'i ve Âl-i İmrân'ı süzdü, âlemîn üzerine ıstıfâ buyurdu (33).[2] Bir zürriyet olarak; birbirinden (hep tevhid dininden) ve Allah'tır işiten, bilen (34).

Burada asr-ı hâzırı en ziyade işgal eden pek mühim bir kānûn-ı ilmî ile risalet meselesinin mahiyeti gösterilivermiştir. Şimdi "risalet nedir, peygamberlerin diğer insanlardan ne farkı vardır, ne için Allah herkese bizzat teblîğ-i emr etmesin, kelâmını, evâmirini anlatmasın da ayrıca peygamberler göndersin" mi diyeceksiniz? Bunu anlamak için âlemde ve ale'l-husûs âlem-i zîhayatta ve ale'l-husûs âlem-i zevi'l-'ukūlde sıfat-ı rubûbiyetinin muktezâsı olan bir kanun terbiyesi, bir ıstıfâ ve istikmâl kanunu vardır ki şevâhid-i rubûbiyetinin, ilm ü kudretinin nâmütenâhî rahmet ve inâyetinin burhanlarından birini teşkil eder. İşte mes'ele-i risalet, bu sünnet-i ilâhiye, bu tarîk-i hak bu kānûn-ı ilmî ile mülâhaza ve tasavvur edilecek olursa enbiyânın nasıl olup da beyne'l-beşer fevkalâde bir imtiyâza mazhar olabildikleri delâil-i sâireden ziyade bir yakīn-i ilmî ve en mâkul bir sûret-i istidlâl ile anlaşılır. Çünkü mazhar-ı risalet olmayanların bunu bi'l-müşâhede veya diğer bir tecribe ile ilmen anlamaya çalışmaları abestir. Bunu anlamak için de âyette اصْطِفَا, ذُرِّيَّةً بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ kayıdlarını iyi tasavvur etmek lâzım gelir.

"**Istıfâ**", lügatta bir şeyin safvını, yani en sâfî hulâsasını almaktır. "Tasfiye" bir şeyin karışığını, bulanıklık şâibelerini izâle edip hulâsasını çıkarmak, sâfîyi mahlûttan ayırmak olduğu gibi, "ıstıfâ" da en sâfîsini seçip almaktır. Bir madeni tasfiye edip cevherini almak bir ıstıfâ, o

---

1 B: "Gerçi"; F: "~~Fi'l-hakīka~~ Gerçek";

2 H: "Fi'l-hakīka Allah Âdem'i ve Nûh'u ve Âl-i İbrâhim'i ve Âl-i İmrân'ı âlemîne karşı ıstıfâ buyurdu (süzdü)".

cevherler meyânından herhangi bir şeye en elverişli olanını intihab etmek de bir ıstıfâdır. İşte ıstıfâ-yı lügavî böyle ihtilâtı temâyüze, vâhid-i mahlûtu müteʿaddide tefrik [1082] ve tahvil ederek kemâli istihdaf eden bir fiil ve te'sîr-i irâdîdir ki hilkatte bu fiil ve tesirin tevâlîsine ıstılâh-ı ilimde "kānûn-ı ıstıfâ" deniliyor. Istıfâ-yı lügavî ekseriyetle baʿde'l-halk mülâhaza olunur. Burada mevzûʿ-i bahs olan ıstıfâ ise cereyân-ı hilkatte hâkim olan Allah teâlâ'nın ıstıfâsıdır ki asıl kānûn-ı ıstıfâ da budur. Binâenʿaleyh bunda tasfiye ile mevcud sâfîyi gayr-i sâfîden tefrik ve intihab mânasından fazla olarak sâfîye vücûd vermek mânası da bi'z-zarûre dâhildir. Bunun için müfessirîn bu ıstıfâyı iki mâna ile tefsir etmişlerdir. Birisi; اصطفى أَيْ جَعَلَهُمْ صَفْوَةَ خَلْقِهِ mahlûkātının en hulâsası kıldı, diğeri أَيْ صَفَّاهُمْ مِنَ الصِّفَاتِ الذَّمِيمَةِ وَزَيَّنَهُمْ بِالْخِصَالِ الْحَمِيدَةِ'dir; sıfât ve keyfiyyât-ı zemîmeden tasfiye ve hisâl ü melekât-ı hamîde ile tezyin eyledi. Şüphe yok ki ıstıfâ bu ikinci mânada daha zâhirdir. Ve İmam Fahreddin Râzî bunun üzerinde yürüyerek enbiyâ üzerinde cereyan eden ıstıfâ-yı ilâhîyi kānûn-ı ıstıfâ nazariyesine muvâfık bir surette îzah eylemiştir.[1] Fakat bu îzah tamam olmak için birinci tefsiri de nazar-ı dikkatten dûr tutmamak lâzımdır. Zira kānûn-ı ıstıfânın tevâlîsinde her lahza-i tasfiye ikinci mânayı tazammun ederken, yani sıfât[2] ve hey'et-i zemîme ve nâkısa tarh edilip hisâl ve suver-i hamîde ve kâmile ile tezyin yapılırken o tezyin mütekâmilen bir halk-ı cedîdi dahi müştemil bulunacağından birinci mânadan ârî değildir. Bunun için Râgıb demiştir ki: "Allah teâlâ'nın bazı ʿibâdını ıstıfâsı bazen başkasında mevcud olan karışıklıktan, şâibeden sâfî olarak îcad ile, bazen de bundan ârî olmayarak ihtiyar ve hükmüyle olur."[3] Demek ki bazı müfessirîn bunun birini, diğeri de birini daha ziyade şâyân-ı ihtar bulmuşlardır. Hâsılı ıstıfâ-yı ilâhî, behemehâl sâfîyi hem halk hem ihtiyar ile alâkadardır. Şu kadar ki bu halk ya ibtidâendir veya ahîren ve ilâvetendir ki bu sayede bir sâfîden daha sâfîsi, daha sâfîsi ilh.

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VIII, 199-201.

2 M ve B: "sıfat".

3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 488:

واصْطِفَاءُ اللّٰهِ بعضَ عباده قد يكون بإيجاده تعالى إيّاه صَافِياً عن الشّوب الموجود في غيره، وقد يكون باختياره وبحكمه وإن لم يتعرّ ذلك من الأوّل.

vücûda gelerek nâmütenâhî bir tekâmül mümkin olabilmektedir. İbtidâ bilâ-madde sâfî olarak halk dahi ʿademdeki [1083] ihtilâttan bir tasfiye mânasını tazammun etmek itibariyle bir ıstıfâ ise de ıstıfâ-yı meşhur halîta-i mevcûde üzerindeki ıstıfâdır ve bu ıstıfâ dahi halktan hâlî değildir. Bu suretle ıstıfâ hilkat-i âlem üzerinde Allah teâlâ'nın bir kānûn-ı rubûbiyeti, bir sünnet-i câriyesidir ki hilkatteki bütün tenevvuʿât, merâtib-i eşyâdaki bi'l-cümle derecât-ı tehavvül ü tetavvur ve tekemmül ancak bu kanunu husûle getiren fiil ve te'sîr-i ilâhî sayesindedir. Yani ıstıfâ eşyânın sıfatı olarak değil, Allah teâlâ'nın bir fiil ve iradesi olarak kanundur. Ittırad kanununa muʿârız olan ve illiyyet-i irâdeye en büyük misâl ve burhan vererek bekā-yı illet ve tehavvül-i maʿlûl kānûn-ı azîmine müteferriʿ bulunan bu kanun îcâb-ı tabiat nazariyesini ale't-tevâlî ve muttariden ibtal etmek için hem her lâhzasında ıttırad kanununu taʿdîl eder, hem de ilme ve bekā-yı illete burhan olmak için onu büsbütün nesh ve ibtal etmeyip maiyyetinde götürür. Bu suretle ıstıfâ tekâmülün şartıdır ve beraber mütalaa edilmek lâzım gelir. Bütün eşyâyı bir câmiʿa-i vücûd altında tabakāta tenvîʿ ederek basitten mürekkebe veya nâkıstan kâmile doğru çıkan veya bilakis bir tasnîfe tâbiʿ tutan ve bu sayede ulûm ve fünûn-i beşeriyeye dahi mevzûlarıyla mütenâsib ve mütenâsık bir tasnif temin eden bu kānûn-ı ıstıfâ, tekâmül-i hâdisât-ı âlemin hepsinde mütecellî olmakla beraber en ziyade hâdisât-ı hayâtiyede ve ale'l-husûs tasnîf-i hayvânîde ve lâsiyyemâ tenâsül-i beşerî, hilkat ve tekâmül-i insânîde pek bârizdir. Bu mütalaada maddenin ibtidâen basit ve sâfî veya mahlut ve mürekkeb olarak halkı veya mevcûdiyeti mebâhisiyle uğraşmaya hiç lüzum görmeden hâdisâtın fi'l-hâl mâlum olan tabakāt-ı tekâmüllerini nasıl bulduklarını ve bulmakta olduklarını düşündürmek vardır. Şimdi şu karşımızda âlem denilen halîta-i hâdisâtı şöyle bir düşünelim. Evvelâ, bir fezâ ile birçok ecram halîtası görünen manzara-i umûmiye karşısında bulunuyoruz. Ve bu [1084] manzarada ecrâm-ı fezâdan ve birbirlerinden temayüz etmiş ve bunlar içinde arzımızı da onlardan ayrılmış görüyoruz. Bunların her biri bize bir ıstıfâ numûnesi arz eder. Sonra arzımızı teşkil

eden ecsam içinden "mevâlîd-i[1] selâse" denilen meʿâdin, nebâtât, hayvânâtın yekdiğerinden bâriz ve mütekâmil farklarla temayüz ettiklerini görürüz. Öyle ki asıldan meʿâdin, meʿâdinden nebâtât, nebâtâttan hayvânât mütezâyid birer tekâmül ile teşaʿʿub ve tenevvüʿ ede ede gelmiş gibi bir silsile-i temâyüz ve tekâmül gösteriyorlar. Maden sûret-i cinsiyesinde birleşen ve "tabîʿat-ı maʿdeniye" denilen bir halîta-i[2] mahsûsa muhtelif tasfiyelerden geçerek ve her birinde başka başka husûsiyyât-ı cedîde ile birleşerek yepyeni bir hulâsa-i cevheriyede ıstıfâ edilip envâʿ-ı meʿâdin zuhur ediyor. Ve her birinde muhtelif[3] merâtibde sunûf da görülüyor. Sâniyen başka bir hususiyet ile nebâtât geliyor, bunlar husûsiyyet-i maʿdeniyeye[4] başkaca bir safâ,[5] bambaşka bir sûret-i ıstıfâ veren uzviyyet-i nümüv ve tenasül gibi husûsiyyât ile[6] topraklardan silkinerek çıkan bir vücûd-i cedîd arz ediyor. Bu da silsile-i tevâlîsinde tasnîf-i nebâtâtı meydana getiren birçok merâtib-i ıstıfâ ve tekâmüle ayrılıyor ki meʿâdine nisbetle bunlardaki safâ ve kemâl ne kadar bârizdir. Sâlisen başka bir hususiyet ile hayvânât geliyor, hayvânât-ı ibtidâiye ile nebâtât-ı ibtidâiye arasındaki temayüz bizim için gerek mâlum olsun ve gerek olmasın bunların merâtib-i tekemmüllerindeki[7] fark ve fasıl o kadar bârizdir ki hiç kimse[8] bir çiçekle bir kelebeği karıştırmaz, çiçeği olduğu yerde koparır, kelebeği de kovalamaya mecbur olur. Ve bilir ki hayât-ı nebâtî kelebekte vardır, fakat hayât-ı hayvânî çiçekte yoktur. Çiçek kelebek hâline gelmek için topraktan bir daha silkinmiş, daha mütekâmil bir ıstıfâya mazhar olmuştur. Bu suretle husûsiyyet-i nebâtiyeye husûsiyyet-i hayvâniye munzam[9] olarak silsile-i tevâlîde bir de tabîʿat-ı hayvâniye zuhur etmiş, bu da tasnîf-i hayvânîyi meydana getiren tabakāta [1085] ayrılmıştır. İşte arzımızın hudûsunda onu ecrâm-ı sâireden temayüz ettiren halk ve

1 B: "mevâlid-i".
2 B: "hâlet-i".
3 M ve B: "muhtelit".
4 B: "maddiyeye".
5 H ve F +"ve".
6 B: "gibi".
7 B: "tekâmüllerindeki".
8 B -"kimse".
9 M: "manzum"; H, F ve B: "munzamm (منظم)".

tekvinden sonra üzerinde görülegelen bu silsile-i tevâlî içinde ıttırâdât-ı tehavvül ve tenevvuʿa doğru götüren cereyân-ı ıstıfâ bu kadar zâhir ve müncelîdir ki bunda tabiat nâmı verilebilecek her husûsiyyet-i muttaridenin re'sen bir halk-ı cedîd, hilâf-ı ʿâde bir hârika inzimâmıyla tehaddüs ederek geldiğini ve hiçbir tabiatın cereyân-ı ıttırâdı tenevvüʿ ve ihtilâftan ârî olmadığını ve binâenʿaleyh tam mânasıyla bir tabiat davasının bâtıl olduğunu ve eşyâdan hiçbirinde vahdet ve vücûd-i zâtî bulunmadığını ve bu tenevvüʿ içindeki ıttıraddan okunan nizâm-ı vahdetin sâniʿ ve nâzımı olan illet-i vücûdun zevât-ı eşyâda hâll[1] veya fâni ve muzmahil olmayıp bizzat bâkī bulunduğunu, velhâsıl eşyâ-yı hâdiseden hiçbirinin illeti kendinde dâhil olmayıp hâriç bulunduğunu ve şu hâlde bunlar cemʿ edildiği zaman illet-i küllün dahi hey'et-i mecmûʿa-i âlemde dâhil ve fâni olmayıp bütün âlemin mütehavvil ve illet-i külde fâni bulunduğunu ve vahdet-i zâtiyenin ancak bu illet-i bâkiyeye ait olduğunu ve binâenʿaleyh bütün âlemin de bir tabiat olmadığını gösteren açık bir delil ve şâhid vardır. Erbâb-ı ukūl ve ashâb-ı fünûn bu sırr-ı ıstıfâyı pek iyi düşünmek lâzım gelir. Bu ıstıfâyı yapan, eşyâyı böyle bir asıldan ayırıp ayırıp peyderpey teksir ve tenvîʿ ederek tekemmül ettiren fâʿil-i müessirin hâlık-ı âlem olduğunda şüphe eden hiç kimseye tesadüf edilmemiştir. Şu kadar ki birtakım kimseler bu muhtelif tabiatların hep yekdiğerinden doğarak geldiklerine ve her kâmilin nâkıstan bizzat ve bi't-tabîʿa çıktığına ve her muahhardaki kuvvet-i ıstıfânın mukaddemde kendiliğinden tehaddüs ettiğine, tenevvüʿün eser-i ıstıfâ olduğunda şüphe etmemekle beraber ıstıfânın sebepsiz, illetsiz olduğuna ve bu suretle ıttırad, tam zıddı olan ihtilâf ve tenevvüʿü bi'z-zarûre ihdas ettiğine ve bu tenakuz içinde âdî bir tabîʿat-i vâhide olduğuna zâhib olmak gibi [1086] bir tenakuza sapmışlardır[2]. Bu noktada elyevm fünûn-i tabîʿiye ashâbının iki mütenâkız kaziyyede ısrar ettiklerini görüyoruz:

1. Diyorlar ki kānûn-ı ıstıfâ ve tekâmül mûcebince bütün mevâlîd bir asıldan teşaʿʿub etmiştir. Binâenʿaleyh bütün hayvânât bir hayvân-ı

1 B: "hall".
2 B: "saplanmışlardır".

ibtidâîden tevellüd veya tehavvül ederek gelmiştir. Ve bu tekâmül ve ıstıfâ nebâtâttan meʿâdine geçerek ta bir madde-i asliyeye kadar gerisin geri ircâʿ olunuyor. Binâenʿaleyh insan dahi hayvânât-ı ibtidâiyeden tenâsül etmiştir.

2. Her hayvan, her nebat behemehâl kendi nevʿinin bir tohumundan tevellüd veya tevâlüd eder. Pasteur bunu bi't-tecribe isbat etmiştir. Binâenʿaleyh tohumsuz tevellüd olmayacağı gibi, meselâ nohut tohumundan buğday çıkmaz, balık tohumundan köpek olmaz, maymun tohumundan ayı doğmaz, hatta zatürrie mikrobundan tifo mikrobu doğmaz.

Görülüyor ki bu iki dava yekdiğerine tamamen muʿârızdır, biri ilmî ise diğeri gayr-i ilmîdir. Bugün herkes bilir ki arzımız sonradan teşekkül etmiştir. Ve üzerindeki hayvânât da daha sonra zuhur etmiştir. O hâlde bugünkü hayvanâtın başlangıcı olan tohumlar nasıl tekevvün ettiler? Tabiat nazariyesine en muvâfık olan Pasteur nazariyesinde bu suale cevap yoktur. Meğer ki arzın tehavvülâtı ve sonradan hudûsu inkâr edilsin. Hâlbuki evvelki nazariye ıstıfâ ve tekâmüle istinad ederek buna cevap verebilir ve nice bin derece-i harârette kaynamakta olan maddelerden ıstıfâ ve tekâmül kanunuyla gazları, mâyiʿâtı, ecsâm-ı sulbiyeyi, meʿâdini, nebâtâtı, hayvânâtı çıkarmak imkânını bulabilir. Fakat bunu bulmak hâdisâtın madde-i asliyedeki hudûd-i asliye ve zâtiyeyi geçebildiğini ve asıldan daha mütekâmil hasâis ifade ettiğini ve binâenʿaleyh mü'essir-i hakīkīnin tabîʿat-ı maddeye hâkim ve onun [1087] fevkinde bir kudret-i fâtıra olduğunu kabul eylemektir ve bunu söylemek için tabiat davasından sarf-ı nazar etmiş olduğunu ilan etmek lâzım gelir, yoksa bu da kendisiyle mütenâkız olmuş olur. Istıfâ ve tekâmül mefhumlarının tabiat fikri davasıyla nasıl kābil-i te'lîf olduğu sorulduğu zaman "tenevvüʿ ifade eden ıstıfâ, ıttırad ifade eden tabiatın bir kanunudur" diyenler bir tenakuzdan başka bir şey söylemiş olmaz. Bunlar ilmin esâsı olan hakkın kendine mutabakatı ve illiyetin tenasübü kānûn-ı ʿazîmine küfr etmiş olurlar. O zaman ne ilim kalır ne mâlum, ne tabiat kalır ne vücûd. Bu noktaya gelince bütün hakikati itiraf ederek

ıstıfânın tabiattan değil kādir-i mutlak olan Hâlık teâlâ'nın iradesinden geldiğini ve binâenʿaleyh fıtratın tabiata mukaddem bulunduğunu itiraf eylemek zarûrîdir. Bunun içindir ki ıstıfâ nazariyesinde terbiye-i irâdiye meselesinin ehemmiyeti pek büyüktür. Şu hâlde ulûm-i tabîʿiye hilâf-ı tabiat hârikaları inkâr ettirecek bir zarûret değil, hilâfı mümkin olan bir âdet-i câriye ifade eder.

İşte mâhiyet-i risâleti tefhim için sevk edilmiş bulunan ve hilkat-i Îsâ'ya dahi bir mukaddem teşkil edecek olan bu âyette ıstıfânın zarûrî bir ıttırâd-ı mutlak değil, fevka't-tabîʿa bir fıtrat, bir halk-ı mütezâyid ifade eden bir fiʿl-i ilâhî olduğuna ve madde-i asliyenin zarûriyeti[1] ve kıdemi davasından da sarf-ı nazar etmek iktizâ edeceğine ve binâenʿaleyh tabiat davasıyla her şeyi bir ıttırâd-ı sâbit üzere mukayese ederek hilkatte ayan beyan görülmekte olan fevkalâde terakki ve tekâmülü[2], tenevvüʿ ve temayüzü inkâr veya tevkīfe kalkışmamak ve bu cümleden olmak üzere tabîʿat-i beşeriye nâmına insanları[3] hep fıtrat ve kuvâ ve melekât itibariyle bir seviyede addetmemek ve bu suretle herkeste yok diye nübüvvet ve risaleti ve muʿcizât-ı enbiyâyı imkânsız, gayr-i maʿkul gibi zannetmemek ve mes'ele-i Îsâ'yı da bu esas dairesinde anlamak lâzım [1088] geldiğine ve ıstıfânın irâdiyetine ve terbiye-i ilmiyedeki kıymetine en yüksek misâl tabiatta bi'l-irâde tasarrufa kābiliyet fıtratını hâiz olan nevʿ-i insânî olduğuna ve bu nevʿin dahi daha mükemmel bir ıstıfâya namzed bulunduğuna nazar-ı dikkati celb için ıstıfâ-yı beşerîden başlayıp nevʿ-i beşerin bütün âlemîn içinde en mükemmel bir nüsha-i ıstıfâ bulunduğunu göstermiş ve bugün birbirinin zürriyeti olarak tevâlî edip giden bu nevʿin fıtratı, mebde'-i[4] hilkati hükm-i tabiatla tohm-ı nevʿîsinden başlamayıp re'sen gayr-i muʿtâd bir ıstıfâ-yı ilâhî ile zuhur ettiğini ve sonra bu ıstıfânın ذُرِّيَّةً بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ tezâʿuf ve tekâmül eylediğini ve işte mazhar-ı risalet olan zevâtın böyle bir ıstıfâ ile diğer zevi'l-ʿukūlden mümtaz bir ıstıfâ-yı mahsûs-ı ilâhî ile geldiğini ve bu meyanda en

1 B: "hall".
2 H ve F: "zarûriyâtı".
3 M, H, F ve B: "insanların".
4 B: "madde-i".

mükemmel merâtib-i ıstıfâ ile[1] Âdem, Nûh, Âl-i İbrâhim ve Âl-i İmrân silsilesini tâkip ettiğini ve Îsâ Âl-i İmrân'dan, onunla beraber Hâtem-i Rusül de Âl-i İbrâhim'den bulunduğunu ve şu hâlde gerek risâleti inkâr vâdisinde ve gerek bunların celâlet-i kadirleri aleyhinde[2] gizli veya âşikâr söylenen sözleri veya beslenen fikirleri Allah teâlâ'nın işitir ve bilir olduğunu anlatmıştır.

Artık vahdet ile kesret, tabiat ile irade beyninde bir nokta-i irtibat teşkil eden kānûn-ı ıstıfâyı ve bunun ifade ettiği sırr-ı terbiye ve tekemmülü bihakkın düşünüp tasavvur edenler en celî bir tebeyyün-i ilmî ile şu hakikatleri itiraf ederler:

1. Her kanun fevka'l-kānûn bir hâdise-i fıtrat ile başlar.
2. Her hâdise bir kanun olmak zarûrî değil mümkindir.
3. Bir hâdisenin kanun olması için bi'l-ıttırad tevâlîsi şarttır. Fakat her tevâlînin mugāyir-i ıttırad bir ihtilâfa iktirânı da zarûrîdir. Binâenʿaleyh âlemin zamanda imtidâdı [1089] aynen bir bekā-yı zâtî değil, bir teceddüd-i emsâldir. Bekā-yı zâtî bu teceddüdâtın illet-i hakīkiyesi olan hâlıkın sıfatıdır.
4. Tabiat bir zarûret-i zâtiye değil, bir[3] zarûret bi-şarti'l-mahmûl ifade eder. Binâenʿaleyh bugün me'huz olan bir tabiat, dünün veya yarının vâkıʿâtına bi'z-zarûre hâkim değildir.
5. Efrâd-ı nevʿde ayniyet mümkin olmadığı gibi müsâvât-ı mutlaka da mümkin değildir. Onlarda tahte'n-nevʿ veya fevka'n-nevʿ mümeyyizât ve müşahhisât-ı nâkısa veya kâmile de vardır. Binâenʿaleyh vahdet-i nevʿiye veya cinsiye[4] terakki ve inhitâta mâniʿ değildir.
6. Halîta-i âlemden temayüz eden envâʿ-ı mahlûkāt meyânında nevʿ-i beşer hepsinden mükemmel bir ıstıfâ ile vücûd bulmuştur. Istıfânın irâdî olmak hasîsası bilhassa bunda zâhirdir. Tekâmül-i beşerî kemâl-i ilâhîye en karîb olan ve madde ve tabiat üzerinde en ziyade tasarrufa müstaʿid bulunan bir kemâle müteveccihtir.

---

1 H ve F -"ile".
2 B -"ve gerek bunların celâlet-i kadirleri aleyhinde".
3 B -"bir".
4 B: "cinsiyeye".

7. Risalet, beşeriyetin hâssa-i nevʿiyesi değil, nevʿiyyet-i insâniyede ekmel bir ıstıfâ-yı ilâhîdir. Bunu da derecât-ı mütevâliye üzerinde müterakkī bir silsile-i ıstıfâ tâkip etmiştir. Herhangi bir nevʿde efrâd-ı nevʿ tahte'n-nevʿ veya fevka'n-nevʿ mümeyyizât ve husûsiyyât ile mütefâvit ve muhtelif olabildiği gibi, bu tefâvüt ve ihtilâf, efrâd ve sunûf-i beşerde daha ziyadedir. Hatta efrâd ve sunûf-i[1] beşer beynindeki tefâvüt ü ihtilâf o kadar çoktur ki ecnâs-ı sâirede bu kadar tefâvüt bir fasl-ı nevʿî addedilmeye lâyıktır. İnsanların hiçbirinin haslet-i şahsiyesi diğerine mikyas ittihaz edilemez. Zeyd'in nefsi, vicdânı, hiss ü temâyülü, ilm ü irâdesi, kābiliyet ve ʿadem-i kābiliyeti, kuvâ ve melekâtı ile Amr'ın nefsi ölçülemez. Efrâd-ı beşer içinde muhtelif hayvânâtı, hatta melekleri, cinleri, şeytanları temsil eden neler vardır. Hatta ukūl-i beşer bile ne kadar mütefâvittir. Beride [1090] henüz şahsiyeti geçmemiş, burnunun ucundakini görmeyen bir akıl, ötede mekânları, zamanları geçmiş şahsiyetinden çıkıp bir rûh-i küllî olmuş diğer bir akıl ve rûh vardır. Ve akıl için tarîk birdir meseline[2] mâsadak olan akıl böyle bir akıldır ki, mebde'-i hakīkīsini bulmuş, şerîkten münezzeh olan Hak teâlâ'nın tarîk-i vahdâniyetini tutmuştur. Binâenʿaleyh ıstıfâ-yı insânînin pek güzel numûnelerinden birini arz eden böyle mümtaz akıllara efrâd-ı beşer arasında mebzûliyetle tesadüf edilmemesi bunların ne beşeriyetlerini ne de cins içinde bir nevʿ gibi nevʿ-i âdîden derecât ile mütemâyiz bir sınf-ı ekmel veya ferd-i ekmel olduklarını inkâra[3] bir sebep teşkil etmeyeceği gibi, ukūl-i âdiyenin hayran olacağı en yüksek bir ıstıfâ-yı ilâhîye mazhar olmuş rusül-i ilâhiyenin de ne nevʿiyyet-i beşeriyelerini ne de mâfevka'n-nevʿ olan imtiyazlarını inkâra ilmen ve fennen hiçbir sebep yoktur. Istıfâ kanununu[4] bilenler ve hakkıyla tasvir edebilenler bunu nefislerinde tecribe edemeseler bile şüphesiz bir istidlâl ile ilmen ve fennen isbat ve taʿakkul edebilirler. İnsan yok iken ve insan tohumu mevcud değil iken onu meydana getiren ıstıfâ

1 B -"beşerde daha ziyadedir. Hatta efrâd ve sunûf-i".
2 M ve B: "misâline".
3 B +"bile".
4 M ve B: "kanunu".

ona munzam olan muzâʿaf ıstıfâlarında ذُرِّيَّةً بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ neler yapamaz. İşte mâhiyet-i risâlet bu ıstıfâ-yı ekmelin eseridir. Ve bunun en büyük misâli de risâlet-i Muhammediyedir.

Bunu Halîmî gibi hükemâ-yı İslâmiye şöyle îzah etmişlerdir: "Enbiyâ-yı kirâm aleyhimüssalâtü vesselâm gerek kuvâ-yı cismâniye ve gerek kuvâ-yı rûhâniyede gayrılarına benzemezler. Havâss-ı zâhire ve bâtıne gibi kuvâ-yı idrâkiyeleri görüş, işitiş, koklayış, zevk, lems kuvvetleri, hıfz, zekâ gibi kuvâ-yı bâtıneleri, kuvve-i muharrikeleri, kuvve-i rûhâniyye-i akliyeleri, yalnız derece itibariyle değil, keyfiyet itibariyle bile diğerlerinden farklı bir gāye-i kemâli ve nihâyet-i safâyı hâizdir. Meselâ uzakları görmekle kalmaz, arkadan ve verâ-yı hicabdan da[1] görebilirler."[2] Başkalarının [1091] işitemediği sesleri, duyamadığı râyihaları, işitir, duyar, anlayabilirler. *Şifâ-i Şerîf*de tafsil olunduğu üzere Resûlullah Efendimiz'in kuvâ-yı cismâniye ve rûhâniyeleri ne kadar yüksekti.[3]

Hulâsa yine Fahreddin Râzî hazretleri der ki: "Bu babda sözün tamamı şudur: Nefs-i kudsî-i nebevî nüfûs-i sâireye mahiyetçe bile muhaliftir. Yani onların hakikati, cins-i beşer içinde bir nevʿ-i ekmeldir. Zekâda, fetânette, hürriyette, teʿâlîde, cismâniyet ve şehevâttan tereffüʿde kemâl-i mahsûsu hâiz olmak nüfûs-i kudsiyye-i nebeviyenin levâzımındandır. Rûh, şeref ü safâda, beden tahâret ü nekāda son derece yüksek olunca şüphe yok ki kuvâ-yı muharrike ve müdrike gāye-i kemâlde olurlar. Zira bu kuvvetler rûhtan bedene feyezân eden envâr mecrâsındadırlar. Fâil ve kābil gāye-i kemâlde olunca âsâr-ı müterettibe de son derece kuvvetli, şerefli ve sâfî olacaktır. Binâenʿaleyh âyetin mânası şu olur:

---

1 H ve F -"da".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VIII, 199-201:
وَذَكَرَ الْحَلِيمِيُّ فِي كِتَابِ «الْمِنْهَاجِ» أَنَّ الْأَنْبِيَاءَ عَلَيْهِمُ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ لَا بُدَّ وَأَنْ يَكُونُوا مُخَالِفِينَ لِغَيْرِهِمْ فِي الْقُوَى الْجِسْمَانِيَّةِ، وَالْقُوَى الرُّوحَانِيَّةِ، أَمَّا الْقُوَى الْجِسْمَانِيَّةُ، فَهِيَ إِمَّا مُدْرِكَةٌ، وَإِمَّا مُحَرِّكَةٌ. أَمَّا الْمُدْرِكَةُ: فَهِيَ إِمَّا الْحَوَاسُّ الظَّاهِرَةُ، وَإِمَّا الْحَوَاسُّ الْبَاطِنَةُ، أَمَّا الْحَوَاسُّ الظَّاهِرَةُ فَهِيَ خَمْسَةٌ أَحَدُهَا: الْقُوَّةُ الْبَاصِرَةُ، وَلَقَدْ كَانَ الرَّسُولُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَخْصُوصًا بِكَمَالِ هَذِهِ الصِّفَةِ وَيَدُلُّ عَلَيْهِ ووجهان الْأَوَّلُ: قَوْلُهُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «زُوِيَتْ لِيَ الْأَرْضُ فَأُرِيتُ مَشَارِقَهَا وَمَغَارِبَهَا» وَالثَّانِي: قَوْلُهُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَقِيمُوا صُفُوفَكُمْ وَتَرَاصُّوا فَإِنِّي أَرَاكُمْ مِنْ وَرَاءِ ظَهْرِي»...

3 Bk. Kâdî Iyâz, *eş-Şifâ bi-taʿrîfi hukūki'l-Mustafâ,* hâşiye: Ahmed b. Muhammed b. Muhammed eş-Şümünnî, Dâru'l-Fikr 1409/1988, I, 54-165.

'Cenâb-ı Allah âlem-i arz sükkânı meyânından ve hatta melekler de dâhil olduğu hâlde bütün mahlûkāt meyânından[1] Âdem'i ıstıfâ etti, beşerî bir tenasül geçmeksizin[2] o zamanki mahlûkāttan başka musaffâ ve temiz bir mahiyette halk etti.' Bilmek lâzım gelir ki 'İnsan insandan doğar' kāʿide-i muʿtâdesi ezelî ve zarûrî değildir. Bidâyeten insan insandan doğmadı. Bunun başka bir mahluktan doğduğunu farz etmekle 'İnsan insandan doğar' kāidesinin külliyeti, ezeliyeti, zarûriyeti temin edilmiş olmaz. Her ne olsa lâekal bir insan vardır ki insandan doğmamıştır. Bu babda zarûrî ve ezelî ve bilâ-istisnâ ilmî ve küllî olan bir kāide varsa o da şudur: Her insan Allah'ın mahlûkudur. Buna iman eden hiç yanılmaz. 'Her insan insandan doğar' diye iman eden yanılır. Sonra Cenâb-ı Allah kuvve-i rûhâniyenin kemâlini Âdem'in evlâdının bir şuʿbe-i muʿayyenesine vazʿ etti, tenasül ettirdi. Sonra Nûh'a daha sonra İbrâhim'e geldi. Sonra İbrâhim'den iki şube hâsıl oldu, İsmâil ve [1092] İshâk. İsmâil rûh-i kudsî-i Muhammedînin zuhûruna ve ıstıfâsına mebde' oldu, İshâk'ı da evlâddan evlâda Âl-i İmrân'a kadar Yaʿkūb silsilesiyle nübüvvete ve 'İys silsilesiyle mülke mebde' kıldı ve bu hâl zuhûr-i Muhammedîye kadar müstemir oldu. Bütün bunlar zamanda[3] âlemînin en güzideleri idiler. Nihâyet zuhûr-i Muhammedî ile gerek nûr-i nübüvvet ve gerek şeref-i mülk, Muhammed Mustafa[4] sallallâhu aleyhi ve sellem'e intikal etti."[5]

---

1 B -"ve hatta melekler de dâhil olduğu hâlde bütün mahlûkāt meyânından".
2 H ve F: "sebk etmeksizin".
3 H: "zamanlarında".
4 M ve B -"Mustafa".
5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VIII, 200-201:
وَاعْلَمْ أَنَّ تَمَامَ الْكَلَامِ فِي هَذَا الْبَابِ أَنَّ النَّفْسَ الْقُدْسِيَّةَ النَّبَوِيَّةَ مُخَالِفَةٌ بِمَاهِيَّتِهَا لِسَائِرِ النُّفُوسِ، وَمِنْ لَوَازِمِ تِلْكَ النَّفْسِ الْكَمَالُ فِي الذَّكَاءِ، وَالْفِطْنَةِ، وَالْحُرِّيَّةِ، وَالِاسْتِعْلَاءِ، وَالتَّرَفُّعُ عَنِ الْجِسْمَانِيَّاتِ وَالشَّهَوَاتِ، فَإِذَا كَانَتِ الرُّوحُ فِي غَايَةِ الصَّفَاءِ وَالشَّرَفِ، وَكَانَ الْبَدَنُ فِي غَايَةِ النقاء والطهارة كانت هذه القوى المحركة والمدركة فِي غَايَةِ الْكَمَالِ لِأَنَّهَا جَارِيَةٌ مَجْرَى أَنْوَارٍ فَائِضَةٍ مِنْ جَوْهَرِ الرُّوحِ وَاصِلَةٌ إِلَى الْبَدَنِ، وَمَتَى كَانَ الْفَاعِلُ وَالْقَابِلُ فِي غَايَةِ الْكَمَالِ كَانَتِ الْآثَارُ فِي غَايَةِ الْقُوَّةِ وَالشَّرَفِ وَالصَّفَاءِ.
إِذَا عَرَفْتَ هَذَا فَقَوْلُهُ «إِنَّ اللهَ اصْطَفَى آدَمَ وَنُوحاً» مَعْنَاهُ: إِنَّ اللهَ تَعَالَى اصْطَفَى آدَمَ إِمَّا مِنْ سُكَّانِ الْعَالَمِ السُّفْلِيِّ عَلَى قَوْلِ مَنْ يَقُولُ: الْمَلَكُ أَفْضَلُ مِنَ الْبَشَرِ، أَوْ مِنْ سُكَّانِ الْعَالَمِ الْعُلْوِيِّ عَلَى قَوْلِ مَنْ يَقُولُ: الْبَشَرُ أَشْرَفُ الْمَخْلُوقَاتِ، ثُمَّ وَضَعَ كَمَالَ الْقُوَّةِ الرُّوحَانِيَّةِ فِي شُعْبَةٍ مُعَيَّنَةٍ مِنْ أَوْلَادِ آدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ، هُمْ شِيثٌ وَأَوْلَادُهُ، إِلَى إِدْرِيسَ، ثُمَّ إِلَى نُوحٍ، ثُمَّ إِلَى إِبْرَاهِيمَ، ثُمَّ حَصَلَ مِنْ إِبْرَاهِيمَ شُعْبَتَانِ: إِسْمَاعِيلُ وَإِسْحَاقُ، فَجَعَلَ إِسْمَاعِيلَ مَبْدَأً لِظُهُورِ الرُّوحِ الْقُدْسِيَّةِ لِمُحَمَّدٍ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَجَعَلَ إِسْحَاقَ مَبْدَأً لِشُعْبَتَيْنِ: يَعْقُوبَ وَعِيصُو، فَوَضَعَ النُّبُوَّةَ فِي نَسْلِ يَعْقُوبَ، وَوَضَعَ الْمُلْكَ فِي نَسْلِ عِيصُو، وَاسْتَمَرَّ ذَلِكَ إِلَى زَمَانِ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَلَمَّا ظَهَرَ مُحَمَّدٌ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نُقِلَ نُورُ النُّبُوَّةِ وَنُورُ الْمُلْكِ إِلَى مُحَمَّدٍ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَبَقِيَا أَعْنِي الدِّينَ وَالْمُلْكَ لِأَتْبَاعِهِ إِلَى قِيَامِ الْقِيَامَةِ، وَمَنْ تَأَمَّلَ فِي هَذَا الْبَابِ وَصَلَ إِلَى أَسْرَارٍ عَجِيبَةٍ.

"**Âl**", karâbette veya mezhebde bir şahsa râci' olandır.

Âl-i İbrâhim'den murad, bütün mü'minîndir denilmiş ise de sahîhi اِنّ۪ي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ اِمَاماًۜ قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّت۪يۜ قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِم۪ينَ [el-Bakara 2/124][4] mûcebince 'ahd-i ilâhîde dâhil bulunan gayr-i zâlim evlâd ve zürriyyet-i İbrâhim ve ale'l-husûs Muhammed Mustafa'dır. Âl-i İmrân'a gelince: İmrân da ikidir. Birincisi Hazret-i Mûsâ ve Hârûn'un babaları olan İmrân b. Yahsür[2] b. Lavi b. Ya'kūb b. İshâk b. İbrâhim'dir ki bu İmrân'ın da Meryem isminde ve Mûsâ ve[3] Hârûn'un büyük hemşiresi olan bir kızı varmış. İkincisi de Hazret-i Meryem'in babası olan İmrân b. Mâtan'dır ki bu da Süleymân b. Dâvûd b. İyşa[4] neslinden, bunlar da Yehuda b. Ya'kūb neslindendirler. Burada Âl-i İmrân ikisine de muhtemil bulunmakla beraber İmrân-ı sânîye masruf olması siyâk-ı beyâna nazaran daha zâhir görülmüştür. Fakat umûm-i müşterek suretiyle gerek birinci ve gerek ikinci ale'l-ıtlâk "Âl-i İmrân" nâmını taşıyanlar demek daha doğrudur. İki İmrân arasında bin sekiz yüz sene geçtiği de söylenmiştir.

Sûret-i umûmiyede bu sırr-ı ıstıfâ iyice teemmül ve fehm olunduktan sonra gelelim Âl-i İmrân'a ve Meryem[5] ve Îsâ'ya:

Şimdi şu kıssaları hatırda tutunuz; bir Allah da işiten bilen[6]:

اِذْ قَالَتِ امْرَاَتُ عِمْرٰنَ رَبِّ اِنّ۪ي نَذَرْتُ لَكَ مَا ف۪ي بَطْن۪ي مُحَرَّرًا فَتَقَبَّلْ مِنّ۪يۚ اِنَّكَ اَنْتَ السَّم۪يعُ الْعَل۪يمُ ﴿٣٥﴾ فَلَمَّا وَضَعَتْهَا قَالَتْ رَبِّ اِنّ۪ي وَضَعْتُهَٓا اُنْثٰىۜ وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا وَضَعَتْۜ وَلَيْسَ الذَّكَرُ كَالْاُنْثٰىۚ وَاِنّ۪ي سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ وَاِنّ۪ٓي اُع۪يذُهَا بِكَ وَذُرِّيَّتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّج۪يمِ ﴿٣٦﴾ فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ وَاَنْبَتَهَا نَبَاتًا حَسَنًاۙ وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّاۜ كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَۙ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًاۚ قَالَ يَا مَرْيَمُ اَنّٰى لَكِ هٰذَاۜ قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِۜ اِنَّ اللّٰهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشَٓاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴿٣٧﴾

4 "'Ben seni bütün insanlara imam edeceğim' buyurdu. 'Yâ Rabbi zürriyetimden de' dedi, buyurdu ki "benim ahdime zâlimler nâil olamaz'."

2 B: "Yashür".

3 B: "ile".

4 B: "Îsâ".

5 B: "Meryem'e".

6 H ve F -"bir Allah da işiten bilen".

[1093] **Meâl-i Şerîf**

İmrân'ın haremi dediği vakit: "Yâ Rabbi! Ben karnımdakini her kayıttan âzâde olarak Sana adadım, hemen kabul buyur benden; çünkü bir Sensin işiten bilen, Sen" (35). Derken vaktâ ki hamlini vazʿ etti, "Yâ Rabbi onu dişi vazʿ ettim" dedi, Allah daha iyi bilirken ne vazʿ ettiğini. Hâlbuki erkek dişi gibi değildi, "bununla beraber ben onun adını Meryem kodum ve işte ben onu ve zürriyetini o racîm şeytanın şerrinden Sana [1094] ısmarlıyorum" (36). Bunun üzerine Rabbi onu güzel bir kabul ile kabul buyurdu ve güzel bir surette yetiştirdi, Zekeriyyâ'nın himâyesine verdi, Zekeriyyâ onun üzerine mihrâba her girdikçe yanında yeni bir rızık bulur, "yâ Meryem! Bu sana nereden?" derdi, o da "Allah tarafından", derdi: Şüphe yok ki Allah dilediğini hesabsız merzuk buyurur (37).[1]

Rivayet olunuyor ki Hazret-i Îsâ'nın ninesi zevce-i İmrân'ın ismi "Hanne binti Fâkuza", Hanne'nin hemşîresi ve bir rivayette Meryem'in hemşîresi İyşaʿ dahi Hazret-i Zekeriyyâ'nın zevcesi ve Hazret-i Yahyâ'nın vâlidesi imiş. Aleyhissalâtü vesselâm "هُمَا اِبْنَا خَالَةٍ: Yani Yahyâ ile Îsâ teyze oğullarıdır"[2] buyurmuştu.[3]

"**Muharrer**": Esâsen iyice azadlanmış, hâlis hür yapılmış demektir ki ibadette muhlis veya mabed hâdimi veya dünyadan âzade mânalarıyla tefsir edilmiştir.

"**Mihrab**": Mâlumdur ki mescidlerin ön tarafında imamın duracağı mevkiʿ-i mahsustur. Zikr-i cüz, irâde-i kül tarîkiyle mescide, kezâlik en şerefli, en ileri mevkiʿe dahi "mihrab" denilir. Fakat burada "mihrab"dan

---

1 H: "Dediği vakit İmrân'ın haremi: 'Rabbim! Ben karnımdakini her kayıttan âzâde olarak Sana nezr ettim, hemen kabul buyur benden. Sen'sin ancak Sen işiten bilen' (35). Derken vaktâ ki hamlini vazʿ etti, 'Rabbim' dedi, 'onu dişi vazʿ ettim', Allah daha iyi biliyorken ne vazʿ etti. Erkek ise dişi gibi değildi, 'bununla beraber ben onun adını Meryem kodum ve işte ben onu ve zürriyetini şeytân-ı racîmin şerrinden Sana [1094] ısmarlıyorum' (36). Bunun üzerine Rabbi onu güzel bir kabul ile kabul buyurdu ve güzel bir surette yetiştirdi ve Zekeriyyâ'nın himâyesine verdi, her girdikçe ona karşı Zekeriyyâ mihrâba yanında yeni bir rızık bulur, 'yâ Meryem!' derdi, 'nerden sana bu?' 'O' derdi, 'Allah tarafından'. Şüphe yok ki Allah dilediğini hesabsız merzuk buyurur (37)".

2 Buhârî, Enbiyâ, 42. Krş. Müslim, İman, 259.

3 B: "buyurmuştur".

murad, mescidde merdivenle çıkılır bir mahfil olduğu beyan ediliyor ki Hazret-i Meryem, Zekeriyyâ aleyhisselâm tarafından buraya konulmuş ve burada muhafaza edilmiş idi.

İşte rahm-i mâderde babasından yetim kalan Hazret-i Meryem böyle kudsî bir rûhâniyetle doğmuş ve böyle bir mihrabda min ʿindillah mazhariyyet-i mahsûsa ile perverişyâb olmuştu. O mihrab ki:

هُنَالِكَ دَعَا زَكَرِيَّا رَبَّهُۚ قَالَ رَبِّ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةًۚ اِنَّكَ سَمِيعُ الدُّعَٓاءِ ﴿٣٨﴾
فَنَادَتْهُ الْمَلٰٓئِكَةُ وَهُوَ قَٓائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِۙ اَنَّ اللّٰهَ يُبَشِّرُكَ بِيَحْيٰى مُصَدِّقًا بِكَلِمَةٍ مِنَ
اللّٰهِ وَسَيِّدًا وَحَصُورًا وَنَبِيًّا مِنَ الصَّالِحِينَ ﴿٣٩﴾ قَالَ رَبِّ اَنّٰى يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَقَدْ بَلَغَنِيَ
الْكِبَرُ وَامْرَاَتِي عَاقِرٌۜ قَالَ كَذٰلِكَ اللّٰهُ يَفْعَلُ مَا يَشَٓاءُ ﴿٤٠﴾ قَالَ رَبِّ اجْعَلْ لِٓي اٰيَةًۜ قَالَ اٰيَتُكَ
اَلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلٰثَةَ اَيَّامٍ اِلَّا رَمْزًاۜ وَاذْكُرْ رَبَّكَ كَثِيرًا وَسَبِّحْ بِالْعَشِيِّ وَالْاِبْكَارِ ﴿٤١﴾

[1095] **Meâl-i Şerîfi**

O aralık Zekeriyyâ Rabbine dua etti: "Yâ Rab!" dedi, "bana ledünnünden bir temiz zürriyet ihsan eyle, şüphesiz ki sen duayı işitensin[1]*"* (38). *Derken melâikeler kendisine nidâ ettiler, o kalkmış mihrabda namaz kılıyordu: "Haberin olsun, Allah sana Yahyâ'yı müjdeliyor: Allah'tan bir kelimeyi tasdik edecek, hem bir efendi, hem gayet zâhid ve bir peygamber, sâlihînden"* (39). *"Yâ Rab" dedi, "benim için bir oğul nasıl olur? Kendime ihtiyarlık çatmış*[2]*, haremim de kısırken?*[3]*" Buyurdu ki: "Öyle, Allah ne dilerse yapar"* (40). *"Yâ Rab" dedi, "bana bir âyet (bir alâmet) yap", buyurdu ki: "Âyetin nâsa üç gün sade işaretten başka söz söyleyememendir. Bununla beraber Rabbini çok zikret ve akşam sabah tesbih eyle"* (41).[4]

---

1 B: "işitirsin".
2 B: "çattı".
3 B: "kısır".
4 H: "O aralık Zekeriyyâ Rabbine dua etti: 'Rabbim!' dedi, 'bana ledünnünden gayet temiz, hoş bir zürriyet ihsan buyur, Sen'sin şüphesiz duayı işiten' (38). Derken melekler kendisine nidâ ettiler, o kalkmış mihrabda namaz kılıyordu: 'Haberin olsun, Allah sana Yahyâ'yı müjdeliyor: Allah'tan bir kelimeyi tasdik edici, hem bir efendi, hem gayet zâhid, hem sâlihînden bir peygamber' (39). Dedi 'Yâ Rab, bana

{مُصَدِّقًا بِكَلِمَةٍ مِنَ اللّٰهِ} Allah'tan bir kelimeyi, yani Îsâ'yı musaddık. Burada Hazret-i Yahyâ'nın Hazret-i Îsâ'yı ilk tasdik eden zat olduğu zikrediliyor. Bu tasdik, Yahyâ'nın rahm-i mâdere düşmesiyle başlamıştır. Çünkü "ʿâkır" hayz u nifastan kesilmiş pek ihtiyar [1096] bir kadının hamli de hilâf-ı âdet bir şeydir. Binâenʿaleyh Yahyâ Cenâb-ı Allah'ın hilâf-ı ʿâde şeyler halk edebileceğine fiilen bir şâhiddir. Ve onun vücûduyla asıl tasdik ettiği de اللّٰهُ يَفْعَلُ مَا يَشَٓاءُ [1] kelâmıdır. Bu ise Meryem'in de hilâf-ı ʿâde olarak hâmil olabileceğini tasdiktir. Bu mâna iledir ki vâlide-i Yahyâ'nın Hazret-i Meryem'e "Benim karnımdaki senin karnındakini tasdik ediyor"[2] dediği rivayet olunuyor.

{سَيِّدًا} Bir efendi: Kerîm, halîm, bâtıla tenezzül etmeden hüsn-i sûretle nâsın rızâsını alır, akrânına fâik, riyâsete lâyık {حَصُورًا} kudret var iken gerek kadın ve gerek sâir şehevât-ı dünyâdan nefsini son derece hasr u zapt eden mücerred, afîf, zâhid, târik-i dünya. Bir hadîs-i nebevîde vârid olduğu üzere bir hatîe yapmamış, gönlünden bir masiyet arzusu da geçmemiş,[3] musaddık-ı kelime olan Yahyâ böyle bir efendi, böyle bir zâhid, böyle bir nebiyy-i sâlih idi. Hazret-i Yahyâ'nın Îsâ'dan sinnen altı ay büyük olduğu ekseriyetle mervîdir. Maʿamâfîh üç yaş da denilmiştir.[4] Müşârun ileyh refʿ-i Îsâ'dan mukaddem şehid edilmiştir. Bir hadîs-i şerifte şöyle mervîdir: Dünyanın Allah'a karşı haysiyetsizliğindendir ki Yahyâ b. Zekeriyyâ'yı bir kadın öldürmüştür.[5] Meryem'in mütekeffili, Yahyâ'nın

---

bir oğlan nerden olabilir? Kendim kocaldım, haremim kısır…' 'Öyle' buyurdu, 'Allah neyi dilerse yapar' (40). Dedi 'Yâ Rabbi, bana bir âyet (bir alâmet) göster.' 'Âyetin' buyurdu, 'nâsa üç gün söz söyleyemeyeceksin; sade işaret. Rabbini çok an ve akşam sabah tesbih et' (41)".

1 H ve F: "يَفْعَلُ اللّٰه مَا يَشَاءُ".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VI, 371:

عن مجاهد قال: قالت امرأة زكريا لمريم: إني أجد الذي في بطني يتحرّك للذي في بطنك! قال: فوضعت امرأةُ زكريا يحيى، ومريمُ عيسى، ولذا قال: «مصدِّقًا بكلمة من الله»، قال: يحيى مصدّق بعيسى.

3 Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurmuşlardır: "Âdemoğullarından herkes mutlaka bir hata (günah) işlemiş veya buna istek duymuştur, ancak Yahyâ b. Zekeriyyâ bunun hâricindedir" (Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* I, 292, 295, 301. Krş. Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 647/4149).

4 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* I, 267:

وَإِنَّمَا وُلِدَ يَحْيَى قَبْلَ الْمَسِيحِ بِثَلَاثِ سِنِينَ، وَقِيلَ بِسِتَّةِ أَشْهُرٍ.

5 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 63:

قال النبي صلّى الله عليه وسلّم: من هوان الدنيا على الله إن يحيى بن زكريا قتلته امرأة.

babası olan ve gayz u iftiralarla şehid edilen Hazret-i Zekeriyyâ da böyle nezih ve fevkalâde bir mazhariyyet-i rabbaniyede idi. Yine Âl-i İmrân'a gelelim.

Şunu da hatırda tutunuz; yine bir Allah'tır işiten bilen[1]:

وَاِذْ قَالَتِ الْمَلٰٓئِكَةُ يَا مَرْيَمُ اِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰيكِ وَطَهَّرَكِ وَاصْطَفٰيكِ عَلٰى نِسَٓاءِ الْعَالَمِينَ ﴿٤٢﴾ يَا مَرْيَمُ اقْنُتٖى لِرَبِّكِ وَاسْجُدٖى وَارْكَعٖى مَعَ الرَّاكِعٖينَ ﴿٤٣﴾

[1097] **Meâl-i Şerîfi**

Hem melekler dediği vakit, "yâ Meryem! Her hâlde Allah seni süzüp seçti ve seni çok temiz pâk kıldı, hem seni âlemin[2] kadınlarının fevkinde seçti (42). Yâ Meryem! Rabbine dîvan dur ve secdeye kapan ve rükû edenlerle beraber rükû'a var" (43).[3]

Hazret-i Meryem böyle bir ıstıfâ-yı ilâhîye mazhar,[4] tertemiz, pampâk idi. Çirkin hâllerden, Yahudîlerin isnâdâtından ârî ve berî idi. Hiçbir kadında tecellî etmemiş bir surette Hazret-i Îsâ'ya vâlide olması haysiyetiyle âlemdeki nisvânın hepsinden mümtaz oldu. Bu ıstıfânın eseri ve bu tahâretin şükrânesi olmak üzere ibâdât ve tâat ile iştigal eder, Rabbinin dîvânına durur, kaşını gözünü kaldırmaz, dualar eder, secdelere kapanır, namaz kılar, âsîlerle değil namaz kılan ehl-i tâat cemaat ile beraber olur, Beyt-i Makdis'de ibadet ederdi. Böyle yapması için kalbinde meleklerin kendine ilham ettiğini duyar ve bu emirlere uyardı. Yahudîlerin ve Nasârâ'nın mâlum ve meşhud olan namazlarında rükû bulunmadığına nazaran وَارْكَعٖى مَعَ الرَّاكِعٖينَ'de rükû'un mânası namaz veya tâat ve şükür veya İslâm'dakinden başka bir şekil veya aynen öyle olması hakkında müfessirîn muhtelif beyânâtta bulunmuş ve aynı

1 H -"yine bir Allah'tır işiten bilen".
2 B: "âlemîn".
3 H: "Hem dediği vakit melekler, 'yâ Meryem! Cidden Allah seni süzdü ve seni çok pâk ve pâkize kıldı, hem seni âlemin kadınlarının fevkinde seçti (42). Yâ Meryem! Rabbine dîvan dur, secdeye kapan, rükû edenlerle beraber rükû'a var' (43)".
4 H +"mutahhar".

zamanda رَاكِع۪ينَ ile maʿiyyetin mânası da îzah[1] edilmiştir. Her hâlde kıyam, sücud ve rükûʿun erkân-ı salâtı ve râkiʿînin cemaati ifade ettiği zâhir bulunduğundan salât-ı Meryem'de bir rükû bulunduğu zâhirdir. Maʿiyyet ise Sûre-i Meryem'deki فَاتَّخَذَتْ مِنْ دُونِهِمْ حِجَاباً [Meryem 19/17][2] âyeti delâletiyle [1098] hicab arkasından cemaate muvafakat ile tefsir olunmuştur. Maʿamâfîh mutlak[3] da olsa Meryem'in erkeklerle beraber ancak cemaatle namaz hâlinde bulunduğunu ifham eder.

Yâ Muhammed:

ذٰلِكَ مِنْ اَنْبَٓاءِ الْغَيْبِ نُوح۪يهِ اِلَيْكَۜ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ اِذْ يُلْقُونَ اَقْلَامَهُمْ اَيُّهُمْ يَكْفُلُ مَرْيَمَۖ
وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ اِذْ يَخْتَصِمُونَ ﴿٤٤﴾

Meâl-i Şerîfi

Bu işte sana gayb haberlerinden, onu sana vahy ile bildiriyoruz (yâ Muhammed), yoksa Meryem'i hangisi himâyesine alacak diye kalemleriyle kurʿa atarlarken de sen yanlarında değildin, çekişirlerken de yanlarında değildin (44).[4]

Binâenʿaleyh senin vâcibu'l-itâʿa bir Resûl-i Kibriyâ Muhammed Mustafâ olduğunda ve bu haberlerin vahy-i hak bulunduğunda şüphe yok.

Bu ihtar akabinde ve ihtisâm noktasında ıstıfâ-yı Meryem'e müteʿallik olarak Îsâ kıssasının dahi bütün hakikatini anlatmak için şunları yâd et:

اِذْ قَالَتِ الْمَلٰٓئِكَةُ يَا مَرْيَمُ اِنَّ اللّٰهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُۙ اسْمُهُ الْمَس۪يحُ ع۪يسَى ابْنُ مَرْيَمَ
وَج۪يهاً فِي الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ وَمِنَ الْمُقَرَّب۪ينَۙ ﴿٤٥﴾ وَيُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَكَهْلاً وَمِنَ
الصَّالِح۪ينَ ﴿٤٦﴾ قَالَتْ رَبِّ اَنّٰى يَكُونُ ل۪ي وَلَدٌ وَلَمْ يَمْسَسْن۪ي بَشَرٌۜ قَالَ كَذٰلِكِ اللّٰهُ يَخْلُقُ مَا

1 B: "izhar".
2 "Onlardan öte bir perde çekti…"
3 B: "mutlakan".
4 H: "Bunlar gayb haberlerinden (yâ Muhammed), sana onları vahy ile bildiriyoruz, yoksa Meryem'i hangisi himâyesine alacak diye kalemleriyle kurʿa atarlarken sen yanlarında değildin, kavga ederlerken de yanlarında değildin (44)".

يَشَٓاءُۜ اِذَا قَضٰٓى اَمْراً فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ ﴿٤٧﴾ وَيُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرٰيةَ
وَالْاِنْجِيلَۚ ﴿٤٨﴾ وَرَسُولاً اِلٰى بَنٖٓى اِسْرَٓائِيلَ اَنّٖى قَدْ جِئْتُكُمْ بِاٰيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْۙ اَنّٖٓى اَخْلُقُ لَكُمْ
مِنَ الطّٖينِ كَهَيْـَٔةِ الطَّيْرِ فَاَنْفُخُ فٖيهِ فَيَكُونُ طَيْراً بِاِذْنِ اللّٰهِۚ وَاُبْرِئُ الْاَكْمَهَ وَالْاَبْرَصَ وَاُحْيِ
الْمَوْتٰى بِاِذْنِ اللّٰهِۚ وَاُنَبِّئُكُمْ بِمَا تَأْكُلُونَ وَمَا تَدَّخِرُونَۙ فٖى بُيُوتِكُمْۜ اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَةً لَكُمْ اِنْ
كُنْتُمْ مُؤْمِنٖينَۚ ﴿٤٩﴾ وَمُصَدِّقاً لِمَا بَيْنَ يَدَىَّ مِنَ التَّوْرٰيةِ وَلِاُحِلَّ لَكُمْ بَعْضَ الَّذٖى حُرِّمَ
عَلَيْكُمْ وَجِئْتُكُمْ بِاٰيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ فَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاَطٖيعُونِ ﴿٥٠﴾ اِنَّ اللّٰهَ رَبّٖى وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُۜ
هٰذَا صِرَاطٌ مُسْتَقٖيمٌ ﴿٥١﴾

[1100] **Meâl-i Şerîfi**

Melekler dediği vakit: "Yâ Meryem! Haberin olsun Allah seni tarafından bir kelime ile müjdeliyor. İsmi Mesih Îsâ[1] *b. Meryem, dünya ve âhirette vecîh olarak, hem de mukarrebînden (45) ve nâsa kelâm söyleyecek hem beşikte hem yetişkin iken hem de sâlihînden" (46). "Yâ Rabbi!"*[2] *dedi, "bir çocuk nereden olabilir benim için? Ki bana bir beşer dokunmadı", buyurdu ki: "Öyle, Allah neyi dilerse yaratır, o bir emri murad edince sade ona 'ol!' der, o oluverir (47). Ve ona hem kitabet öğretecek, hem hikmet, hem Tevrat hem İncil (48). Hem Benî İsrâil'e bir resul olarak, şöyle ki: 'Ben size Rabbinizden bir âyetle geldim, ben size çamurdan kuş biçimi gibi bir mahluk biçerim de içine üflerim, Allah'ın izniyle derhâl bir kuş olur, yine Allah'ın izniyle gözsüzü ve abraşı iyi eder ve ölüleri diriltirim ve evlerinizde*[3] *ne yiyor ve ne biriktiriyorsanız*[4] *size haber veririm, elbette*[5] *bunda size şüphesiz bir âyet vardır eğer iman edecek iseniz (49). Hem Tevrat'tan önümde bulunanı bir tasdikçi olarak ve hem size haram edilenin bazısını helâl kılayım diye ve*

1 B -"Îsâ".
2 F: "Yâ Rab".
3 M: "evlerinize".
4 B: "biriktiriyorsunuz".
5 B -"elbette".

Rabbinizden bir âyet ile size geldim, artık, Allah'tan korkun da bana itaat edin (50). Şüphe yok ki Allah benim de Rabbim sizin de Rabbinizdir, onun için hep O'na ibadet edin bu işte doğru yoldur'" (51).[1]

"**Mesih**": Aslı İbranîce mübarek mânasına "meşîh"tir ki Îsâ'nın lakabıdır. Îsâ'nın "İyşû" muʿarrabı olduğu geçmiş idi.

"**Kelime**": Istılâh-ı nahivde müfred bir mânaya mevzûʿ[2] lafızdır ki isim, fiil, harf veya edat nâmıyla üç nevidir. Mürekkebâta ve lafızdan mâʿadâsına ıtlâkı mecazdır. Mantık ıstılâhında ise kelime nahivdeki fiil demektir. [1101] Burada isme tekabül etmesi karînesiyle bu mâna daha karîb görünüyor.

Râgıb *Müfredât*'ında der ki: "Kelm, semʿ veya basar iki histen biriyle idrak olunan bir tesirdir. Bunun için tesiri zâhir bir cerh mânasına gelir. Kelâm ise semʿ hâssesiyle idrak olunur. Kelâm, elfâz-ı manzûme ile tahtındaki meʿânîye min haysü'l-mecmûʿ ıtlak edilir. Nahivde bunun bazen[3] bir cüz'ü olan isim veya fiil veya edata dahi denirse de ekseriya mürekkeb ve müfîd olan cümleye denilir. -Yani kelâm, ifadede maksud bizzat olan cümledir.- Binâenʿaleyh nahivde "kelâm", "kavl"den ehastır. Zira kavl müfred de olabilir. Kelime ise nahivde isim veya fiil veya edat üç nevi müfredât-ı kelâmdan her birine ıtlak edilir. Maʿamâfîh kelime ıtlâkı bu üçe münhasır değildir. Bir kelâm, bir kaside, bir kitab, kavlî veya fiilî bir hüküm, bir kaziyye bir şey ilh. kelime olur ki Kur'an'da bunun birçok

---

1 H: "Dediği vakit melekler: 'Yâ Meryem! Haberin olsun Allah müjdeliyor seni tarafından bir kelime ile, ismi Mesih Îsâ b. Meryem. Dünya ve âhirette vecîh, hem de mukarrebînden (45) beşikte iken de yetişkin iken de nâsa kelâm söyleyecek, hem de sâlihînden' (46). Dedi 'Yâ Rabbi! Benim nasıl çocuğum olabilir ki bana hiç beşer değmedi.' Buyurdu: 'Öyle, Allah neyi dilerse halk eder, o bir emri murad etti mi ona sade «ol!» der, oluverir (47). Ve ona kitabet, hikmet, Tevrat ve İncil öğretecek (48) ve Benî İsrâil'e resul olarak varıp diyecek: «Ben size Rabbinizden bir âyetle geldim, ben size çamurdan kuş hey'eti gibi bir mahluk yapar içine üflerim, Allah'ın izniyle derhâl bir kuş olur, yine Allah'ın izniyle gözsüzü ve abraşı iyi ederim ve ölüleri diriltirim ve evlerinizde ne yiyorsunuz ve ne biriktiriyorsunuz size haber veririm, elbette bunda size şüphesiz bir âyet var, iman edecekseniz (49). Hem önümdeki Tevrat'ın bir tasdikçisi olarak hem de size haram edilenin bazısını helâl kılayım diye geldim ve Rabbinizden size bir âyet getirdim. Şöyle ki Allah'tan korkun ve bana itaat edin (50). Herhâlde Allah benim de Rabbim sizin de Rabbiniz, onun için hep O'na ibadet edin işte doğru yol budur»' (51)".

2 B +"bir".

3 H: "bazen bunun".

misâlleri vardır. Kelime-i tevhid, kelime-i Îsâ vesâire[1] bu cümledendir."[2] Demek ki kelâm ıtlâkında esas bizzat veya bi'l-vâsıta semʿ tesiri altında bir mâna telkin etmek haysiyetidir. Kelâm böyle bir vâsıtadır. Kelime ise gerek semʿ ve gerek basar tesiri altında telkīn-i mâna haysiyetlerinden eʿamdır. Meselâ ağızdan çıkan mânalı sesler veya kitapta yazılan mânalı hatlar kelime[3] olduğu gibi, âleme bir nazar edildiği zaman nazarda temayüz eden ve gözden gönüle geçip his tesiri altında cüz'î küllî bir mâna telkin eden mevcûdât ve mükevvenât-ı müşahhasa dahi birer kelimedirler ki Hazret-i Îsâ da bunlardan biri idi ve Meryem'e böyle bir tesir ile geldi.

{بِكَلِمَةٍ مِنْهُ} Allah tarafından garib bir kelime, bir fiil ve tesir, hilâf-ı ʿâde bir emr-i tekvin, mânalı bir eser: Burada بِكَلِمَته buyurulmayıp da "kelime"nin nekre olarak îrâdı şu nükteleri ifade eder: Evvelâ bu kelime tanınmadık, garib, hilâf-ı ʿâde bir kelimedir. Ve [1102] bu haysiyetle hüviyyet-i Îsâ'yı teşkil eder. Fi'l-vâkiʿ hilkat-i Îsâ âdet-i maʿrûfe hilâfınadır. مِنْهُ kaydı da bunun bilâ-vâsıta bir tekvin ve binâenʿaleyh hilâf-ı ʿâde bulunduğunu ve aynı zamanda bu kelimenin bâtıl olmayıp bir kelime-i hak olduğunu gösterir. مِنْهُ'da "min"

---

1 B -"vesâire".

2 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 722-725:

الكلْمُ: التأثير المدرك بإحدى الحاسّتين، فَالْكَلَامُ: مدرك بحاسّة السّمع، والْكَلْمُ: بحاسّة البصر، وكَلَّمْتُهُ: جرحته جراحة بَانَ تأثيرُها، ولاجتماعهما في ذلك قال الشاعر:

والْكَلِمُ الأصيل كأرغب الْكَلْمِ

الْكَلمُ الأوّل جمع كَلِمَةٍ، والثاني جراحات، والأرغب: الأوسع، وقال آخر:

وجرح اللّسان كجرح اليد

فَالْكَلَامُ يقع على الألفاظ المنظومة، وعلى المعاني التي تحتها مجموعة، وعند النحويين يقع على الجزء منه، اسما كان، أو فعلا، أو أداة. وعند كثير من المتكلّمين لا يقع إلّا على الجملة المركّبة المفيدة، وهو أخصّ من القول، فإن القول يقع عندهم على المفردات، والكَلمةُ تقع عندهم على كلّ واحد من الأنواع الثّلاثة، وقد قيل بخلاف ذلك. قال تعالى: كَبُرَتْ كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ أَفْواهِهِمْ (الكهف ٥/١٨)، وقوله: فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِماتٍ (البقرة ٣٧/٢)... قيل: هي كَلِمَةُ التّوحيد. وقيل: كتاب الله. وقيل: يعني به عيسى، وتسمية عيسى بكلمة في هذه الآية، وفي قوله: وَكَلِمَتُهُ أَلْقاها إِلى مَرْيَمَ (النساء ١٧١/٤) لكونه موجدا بكن المذكور في قوله: إِنَّ مَثَلَ عِيسى (آل عمران ٥٩/٣) وقيل: لاهتداء الناس به كاهتدائهم بكلام الله تعالى، وقيل: سمّي به لما خصّه الله تعالى به في صغره حيث قال وهو في مهده: «إِنِّي عَبْدُ اللهِ آتانِيَ الْكِتابَ» الآية (مريم ٣٠/١٩)، وقيل: سمّي كَلِمَةَ الله تعالى من حيث إنه صار نبيّا كما سمّي النبيّ صلّى الله عليه وسلم ذِكْراً رَسُولًا (الطلاق ٦٥/١٠-١١). وقوله: «وَتَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ» الآية (الأنعام ١١٥/٦). فَالْكَلِمَةُ هاهنا القضيّة، فكلّ قضيّة تسمّى كلمة سواء كان ذلك مقالا أو فعالا، ووصفها بالصّدق، لأنه يقال: قول صدق، وفعل صدق... وقيل: الكَلِمَةُ هي القرآن، وتسميته بكلمة كتسميتهم القصيدة كَلِمَةً، فذكر أنّها تتمّ وتبقى بحفظ الله تعالى إيّاها، فعبّر عن ذلك بلفظ الماضي تنبيها أن ذلك في حكم الكائن، وإلى هذا المعنى من حفظ القرآن أشار بقوله: فَإِنْ يَكْفُرْ بِها هؤُلاءِ الآية (الأنعام ٨٩/٦)، وقيل: عنى به ما وعد من الثّواب والعقاب، وعلى ذلك قوله تعالى: بَلى وَلكِنْ حَقَّتْ كَلِمَةُ الْعَذابِ عَلَى الْكافِرِينَ (الزمر ٧١/٣٩)... وقيل: عنى بالكلمات الآيات المعجزات التي اقترحوها... وقيل: أراد بِكَلِمَةِ ربّك: أحكامه التي حكم بها وبيّن أنه شرع لعباده ما فيه بلاغ...

3 B -"kelime".

ibtidâiyedir. Sâniyen bu bir kelimedir, lâkin kelime buna münhasır değildir, zira nekreler ferd-i münteşire delâlet ederler. Binâenʿaleyh Allah teâlâ'nın daha diğer kelimeleri bulunduğu unutulmamalıdır.

قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَاداً لِكَلِمَاتِ رَبّ۪ي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ اَنْ تَنْفَدَ كَلِمَاتُ رَبّ۪ي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِه۪ مَدَداً [el-Kehf 18/109][1]

{اِسْمُهُ الْمَس۪يحُ ع۪يسَى ابْنُ مَرْيَمَ} ki o kelimenin ismi Mesih Îsâ b. Meryem'dir. Allah'tan bir kelime ki ismi Mesih Îsâ b. Meryem. İşte Hıristiyanların ekānîm-i selâse diye teslis ve te'lîh eyledikleri ve üç şahıs dedikleri hüviyyet-i Îsâ. Biri lakab olmak üzere iki isim, bir müsemma, bir sıfat, sonra da beyan olunacak evsâf. Şu hâlde Îsâ bir ibndir fakat İbn-i Meryem'dir. Hâşâ ibnullah değildir. Îsâ Mesih'tir, mübarektir, Rûhu'l-kudüs ile müeyyeddir. Îsâ Allah'tan bir kelimedir, lâkin cemîʿ-i kelimât değildir. Hem de vâhiddir, cemiʿ değildir. Allah'tan bir kelimeye "Allah'ın bir kelimesi" denebilirse de Allah denemez, Îsâ bir kelime olmak üzere Allah'a müteʿalliktir. Bir oğul, bir veled olmak üzere ise ancak Meryem'e muzâftır.

{وَج۪يهاً فِي الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ وَمِنَ الْمُقَرَّب۪ينَ. وَيُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَكَهْلاً وَمِنَ الصَّالِح۪ينَ} Bu dört de o kelimenin hâlleridir ki bir âyet sonra mâbaʿdi daha gelecektir.

"**Vecîh**", vecâhetli, câh sâhibi, yani kuvvetli, şerefli, itibarlı, dünyada vecâheti nübüvveti, âhirette vecâheti şefâati ve cennette ʿuluvv-i derecesidir. Şu kadar ki مَنْ ذَا الَّذ۪ى يَشْفَعُ عِنْدَهُٓ اِلَّا بِاِذْنِه۪ [el-Bakara 2/255][2] unutulmamalı. Sade vecîh değil mukarrebînden de, Allah teâlâ'ya pek yakın olanlardan ve rıdvân-ı ekberine erenlerden ki وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ. اُولٰٓئِكَ الْمُقَرَّبُونَ [el-Vâkıʿa 56/10-11][3] Hâlbuki bazıları vecîh olur da mukarreb olmaz. Ve Îsâ [1103] gibi daha nice mukarrebîn vardır. Fakat câhiller bunun Allah'a mukarrebiyetini ulûhiyette ayniyet veya iştirak zannettiler.

1 "De ki: Eğer Rabbimin kelimâtı için deniz mürekkeb olsa idi her hâlde Rabbimin kelimâtı tükenmeden deniz tükenirdi, bir misli de meded getirsek bile."
2 "…kimin haddine ki O'nun izni olmaksızın huzûrunda şefaat edecek?..."
3 "İlerde sâbikūn, işte o sâbikūn. Onlar (…) mukarrebûn."

"**Kehl**", kuvvetini toplamış, gençliği kemâline ermiş olandır ki ekseriya otuzdan sayarlar. Beşikte iken ve büyükken nâsa söz söyler bir hâlde olması, Sûre-i Meryem'de gelecek bir mucizesini veya "kelime" tesmiyesinin vechini beyan mânasından başka dünyada sinn-i kühûlete kadar yaşayacağını tebşir ve bilhassa hudûsunu ve tufûlet ve kuhûlet gibi hâlden hâle, tavırdan tavra tegayyür ve tehavvülünü ifham ile hakkında ulûhiyet iddiasının butlânına tenbîhi dahi mutazammındır.

{قَالَتْ رَبِّ اَنّٰى يَكُونُ لِى وَلَدٌ وَلَمْ يَمْسَسْنِى بَشَرٌ} Melâikenin tebşîri üzerine Meryem kalb ü vicdânında kendisinden hiçbir şüphesi bulunmadığı ve kelimenin garâbetini de duyduğu cihetle doğrudan doğruya Rabbine teveccüh ve tazarruʿ edip "Ey Rabbim! Bana hiçbir beşer dokunmamışken benim için 'veled' nereden veya nasıl olur?" diye hayretle sordu. Rabbi de {قَالَ كَذٰلِكِ اللّٰهُ يَخْلُقُ مَا يَشَٓاءُ اِذَا قَضٰٓى اَمْرًا فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ} "Allah böyle ne dilerse halk u takdir eder ve[1] bir emri katʿiyyetle irade etti mi, ona sade 'Ol!' der, o da oluverir" diye onu vicdânında tasdik, kazâ ve kudret-i ilâhiyeyi bilenler için bunda istiğrab ve[2] istibʿâd[3] edecek bir cihet olmadığını tefhim eyledi. Kelimenin sırrı da işte bu كُنْ فَيَكُونُ idi. Allah teâlâ bunu tefhim etti, şunları da anlattı: {وَيُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ... الخ} Burada "kitab", kitabet mânasına masdardır. Demek ki Hazret-i Îsâ yazı yazmasını bilir bir hakîm idi. Mucizelerde بِاِذْنِ اللّٰهِ kayıdlarının tekrarı bunların Nasârâ'nın iddiası vechile Îsâ'nın ulûhiyetine değil, hâlıkının ulûhiyetine delâlet edeceklerini kuvvetle beyan içindir.

İşte takdîr-i ilâhîde Îsâ böyle bir kelime idi. Hiçbir [1104] sebebe mahkum olmayan Allah teâlâ'nın kudret-i vahdâniyesi يَخْلُقُ مَا يَشَٓاءُ اِذَا قَضٰٓى اَمْرًا فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ medlûlü üzere kelimelerin mânaya delâletleri gibi fıtratı ve ahlâkı, ilm ü hikmeti, kitâb u kitâbeti, efʿâl u akvâli ile delâlet ederek anlatacak bir âyet, bir alâmet-i Hak olacak, Benî İsrâil'e bir resul olarak gelecek, değişmez zannedilen âdetler hilâfına

1 M ve B: "o".
2 B -"istiğrab ve".
3 B +"ve istiğrâk".

dört mucize gösterip imana davet edecek, önündeki Tevrat'ı tasdik ve teyid[1] ve menʿ edilen bazı şeyleri onlara tahlîl eyleyecek, gelişinin yegâne sebebi ve bütün mucizelerinin gayesi tek bir âyete vukuftan ibaret olduğunu söyleyecekti ki bu âyet de şu idi: Allah'tan korkunuz ve bana itaat ediniz, hiç şüphe yok ki Allah hem benim Rabbim hem sizin Rabbinizdir. Binâenʿaleyh O'nu mâbud tanıyınız, O'na ibadet ve kulluk ediniz, işte sırât-ı müstakīm." Demek ki bir kelime olan Îsâ'nın ifade edeceği meal bu bir âyet olacak idi.

Şimdi, acaba Allah tarafından melâikenin tebşîri ve Allah'ın takdîri ve vaadi yerini buldu mu, kelime kuvveden fiile çıktı mı, Îsâ bu ahvâl ve evsâfta gelip bu daveti yaptı mı gibi bir suale lüzum yoktur. Bunun cevabı da bu beyânâtın içindedir. Bir kere ta yukarıda اِنَّ اللّٰهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ olduğu mâlum, sonra meleklerin yalan söylemeyecekleri müsellem olmakla beraber Meryem'in bunu bizzat tazarruʿu ile aldığı cevap da mâlum. O hâlde kelimenin hayâl olmadığını anlatmak için مِنْهُ ile mukayyed olması, melâike ile gelmesi, tahakkukuna delil olduğu gibi كُنْ فَيَكُون'daki فَيَكُون da bu babda şüpheye mahal bırakmamış, bundan başka bu tahakkuk فَلَمَّٓا اَحَسَّ عِيسٰى'da fâ-i fasîha ile âlem-i şuhudda dahi gösterilmiştir. Binâenʿaleyh Îsâ bu hüviyet, bu ahvâl ve evsâf ve bu dîn ü davetle bir resul olarak geldi: وَجِئْتُكُمْ بِاٰيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ فَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاَطِيعُونِ. اِنَّ اللّٰهَ رَبِّى وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُۜ هٰذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ dedi ve onun bütün hayat ve daveti bu bir tek âyetin mânasından ibaret oldu. Îsâ "Bana itaat ediniz" dediği zaman "Beni Allah tanıyınız, bana kul [1105] olunuz" demiyordu, ancak "Rabbim ve Rabbiniz olan Allah'a kul olunuz, yalnız O'nu mâbud tanıyınız, doğru yol budur" diyordu. Sırât-ı müstakīm, dîn-i hak olan İslâm'dan başka bir şeye davet etmiyor اِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللّٰهَ فَاتَّبِعُونِى يُحْبِبْكُمُ اللّٰهُ, اَطِيعُوا اللّٰهَ وَاَطِيعُوا الرَّسُولَ, اَسْلَمْتُ وَجْهِىَ لِلّٰهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ, اَسْلِمُوا diyen Muhammed Resûlullah'ın davetinden başka bir şey yapmıyordu. اِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ hakikatinden başka bir davada bulunmuyordu. شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۙ وَالْمَلٰٓئِكَةُ وَاُو۬لُوا الْعِلْمِ قَٓائِمًا بِالْقِسْطِۜ

1 B -"ve teyid".

لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْعَز۪يزُ الْحَك۪يمُ şehadetinden başka bir şehadet yapmıyordu. Velhâsıl kelime-i Îsâ'nın kelime-i tevhidden başka hiçbir mânası yoktu, kütüb-i ilâhiyenin nusûs-ı muhkemesine karşı "Biz onun rûhunu ararız, rûhuna bakarız" diye müteşâbihât arkasında dolaşmak isteyenler bilmek lâzım gelir ki işte Tevrat'ın ve İncil'in de yegâne rûhu bu tevhidden ibarettir.

Îsâ ancak bu mâna, bu rûh itibariyle bir rûhullah idi. Bu kelimede bu mânada bu rûhta Yahyâ nasıl Îsâ'yı tasdik eden bir mübeşşir olarak gelmiş ise Îsâ da Muhammed'i öylece tasdik ederek gelen bir mübeşşirdi. Sonra Muhammed de işte bu kitab ile bu Furkan ile musaddık-ı kül olarak gelmiştir. Îsâ اِنَّ اللّٰهَ رَبّ۪ي وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ derken Mûsâ[1] gelse idi "hayır" diyemez, Îsâ'yı önceden tasdik ettiği gibi tasdik ederdi. Şimdi Muhammed Resûlullah اَط۪يعُوا اللّٰهَ وَالرَّسُولَ diyerek bu hakikati tebliğ ederken bütün peygamberlerle beraber Îsâ dahi gelse idi "evet" diye Muhammed'i tasdik ve teblîğine itaatten başka bir şey yapmazlardı. Bu mâlum olduktan sonra Îsâ'nın terceme-i hâli hakkında asl-ı mesele ile alâkası olmayan tafsîlâtı bırakalım da onun netîce-i davetine ve âhir-i hâline gelelim:

فَلَمَّٓا اَحَسَّ ع۪يسٰى مِنْهُمُ الْكُفْرَ قَالَ مَنْ اَنْصَار۪ٓي اِلَى اللّٰهِۜ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ اَنْصَارُ اللّٰهِۚ اٰمَنَّا بِاللّٰهِۚ وَاشْهَدْ بِاَنَّا مُسْلِمُونَ ﴿٥٢﴾ رَبَّنَٓا اٰمَنَّا بِمَٓا اَنْزَلْتَ وَاتَّبَعْنَا الرَّسُولَ فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِد۪ينَ ﴿٥٣﴾ وَمَكَرُوا وَمَكَرَ اللّٰهُۜ وَاللّٰهُ خَيْرُ الْمَاكِر۪ينَ ﴿٥٤﴾ اِذْ قَالَ اللّٰهُ يَا ع۪يسٰٓى اِنّ۪ي مُتَوَفّ۪يكَ وَرَافِعُكَ اِلَيَّ وَمُطَهِّرُكَ مِنَ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا وَجَاعِلُ الَّذ۪ينَ اتَّبَعُوكَ فَوْقَ الَّذ۪ينَ كَفَرُٓوا اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِۚ ثُمَّ اِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَاَحْكُمُ بَيْنَكُمْ ف۪يمَا كُنْتُمْ ف۪يهِ تَخْتَلِفُونَ ﴿٥٥﴾ فَاَمَّا الَّذ۪ينَ كَفَرُوا فَاُعَذِّبُهُمْ عَذَاباً شَد۪يداً فِي الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِۘ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِر۪ينَ ﴿٥٦﴾ وَاَمَّا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَيُوَفّ۪يهِمْ اُجُورَهُمْۜ وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِم۪ينَ ﴿٥٧﴾

1 B +"da".

[1106] **Meâl-i Şerîfi**

Bunun üzerine vaktâ ki Îsâ onlardan küfrü hissetti, "Kim benim Allah'a arkadaşlarım?" dedi. Havâriyyûn "Biziz" dediler, "Allah arkadaşları. Biz Allah'a iman ettik, hem bizim imanı lekesiz müslimler olduğumuza şâhid ol[1] (52) yâ Rabbenâ indirdiğine iman ettik [1107] ve Resûlün ardınca gittik, imdi bizi o şâhidlerle beraber yaz" (53). Bununla beraber mekr ettiler, Allah da mekirlerine mekr etti. Öyle ya, Allah hayru'l-mâkirîndir (54). O vakit ki Allah buyurdu[2]: "Yâ Îsâ! Emin ol ben seni eceline yetireceğim ve seni Bana ref' edeceğim ve seni o küfr edenlerden paklayacağım ve sana tâbi' olanları o küfr edenlerin kıyamet gününe kadar fevkinde kılacağım. Sonra da hep dönümünüz Banadır, ihtilâf edip durduğunuz şeyler hakkında o vakit aranızda hükmü Ben vereceğim (55). Hâsılı o küfr edenleri dünyada ve âhirette şiddetli bir azab ile ta'zîb edeceğim, hem onlara yardımcılardan eser yoktur (56). Amma iman edip sâlih ameller işleyenlere gelince, onlara ecirlerini tamamıyla öder de Allah zâlimleri sevmez" (57).[3]

{فَلَمَّٓا اَحَسَّ عٖيسٰى مِنْهُمُ الْكُفْرَ قَالَ} Îsâ'nın tevhîde daveti üzerine Benî İsrâil'in az bir tâifesi iman etmiş, ekserîsi etmemiş idi. İman etmeyenler ma'hud küfürlerini, sû'-i niyetlerini Îsâ'ya ihsas ettiler, o da bunlardan bu küfrü hissedince {مَنْ اَنْصَارٖٓى اِلَى اللّٰهِ} dedi. Kendine özü Allah'a doğru yardımcılar aradı. ۞ Bu cümle "ilallah" kaydının ensardan veya "yâ"dan hâl olmasına ve "ilâ"nın mânasına nazaran müte'addid mânalara muhtemildir.

---

1 F: "Allah'a iman ettik ve şâhid ol ki biz imanı lekesiz müslimleriz".

2 F: "buyurdu Allah".

3 H: "Vaktâ ki Îsâ onlardan küfrü hissetti, 'Kim benim Allah'a arkadaşlarım?' dedi. Havâriyyûn 'Biziz' dediler, 'biz Allah arkadaşları. Allah'a iman ettik, bizim cidden imanları lekesiz müslüman olduğumuza da şâhid ol (52) yâ Rabbenâ indirdiğine iman edip Peygambere ittibâ' eyledik. İmdi bizi o şâhidlerle beraber yaz' (53). Ma'amâfîh mekr ettiler, Allah da mekirlerine mekr etti. Öyle ya, hayru'l-mâkirîndir Allah (54). O vakit buyurdu Allah: 'Yâ Îsâ! Emin ol ben seni eceline yetireceğim ve seni Bana ref' eyleyeceğim ve seni o küfr edenlerden tathîr edeceğim ve sana tâbi' olanları o küfr edenlerin kıyamet gününe kadar fevkinde kılacağım. Sonra hep dönümünüz Bana. O vakit Ben aranızda ihtilâf edip durduğunuz şeyler hakkında hükmümü vereceğim (55). Hâsılı o küfr edenleri dünyada ve âhirette şiddetli bir azab ile ta'zîb edeceğim, hiç de kurtaracak yoktur onları (56). Amma iman edip sâlih ameller işleyenlere gelince, onlara bâliğan mâ belağ ecirlerini verir de Allah zâlimleri sevmez' (57)".

1. Ben Allah'a giderken yardımcılarım kimler?[1] مَنْ أَنْصَارِي مُتَوَجِّهًا إِلَى اللهِ، ذَاهِبًا إِلَى اللهِ
2. Allah'a müslim ve münkād olarak bana yardım edecekler kimler? مَنْ أَنْصَارِي مُسْلِمِينَ إِلَى اللهِ
3. Benim Allah için yardımcılarım kimler? مَنْ أَنْصَارِي لِلّٰهِ
4. Allah ile beraber olup yardımcım olacak nâsırlarım kimler? مَنْ أَنْصَارِي مَعَ اللهِ
5. Allah'a iman ve İslâm etmiş, nefsini Allah'a teslim eylemiş olup da yardımını Allah'a muzâf kılarak ve Allah rızâsından başka bir şey düşünmeyerek bana Allah [1108] yardımı yapacak, hulâsa özü Allah'a bağlı, Allah'a doğru ensârım, yârânım[2] kimler? مَنْ أَنْصَارِي مُضِيفًا نَفْسَهُ إِلَى اللهِ أَوْ مَنْهِيًّا نَصْرَهُ إِلَى اللهِ

Bu mâna hepsini câmiʿdir.[3] Cevap da buna daha mutâbıktır. Hazret-i Îsâ'nın bu talebi ilk olarak bir te'sîs-i ictimâʿî yapıyordu. Kelime mukaddemâ rahm-i Meryem'de ıstıfâ-yı ilâhî ile tecessüm ettiği gibi şimdi de hâriçte tecessüme başlıyordu ki Îsâ'nın dünyada vecâhati bununla olacaktı. Bu andan itibaren dîn-i tevhid yalnız mâneviyette kalmayacak, maddiyete de geçecekti. Bu talebe Îsâ'nın ihyâ-yı mevtâ mucizesinin semere-i hâsılası olan en güzide ashâbı Havâriyyûn cevap verdiler:

{قَالَ الْحَوَارِيُّونَ} Havâriyyûn bir ağızdan dediler ki: {نَحْنُ اَنْصَارُ اللّٰهِ} O Allah yardımcıları, Allah yârânı biziz. Yani biz Allah için sana yardımcıyız. Zira sana yardım Allah'a yârlıktır. Allah rızâsına muvâfıktır. Çünkü sen O'nun resûlüsün. Bundan "sen Allah değilsin, biz sana yardım etmeyiz" gibi, veya "sen Allahsın binâenʿaleyh biz de senin yardımcılarınız" gibi bir sû'-i îhâm çıkmamak için sözlerini tavzih ettiler, yani {اٰمَنَّا بِاللّٰهِۚ وَاشْهَدْ بِاَنَّا مُسْلِمُونَ} biz Allah'a iman ettik ve sen şâhid ol ki biz şüphesiz müslimiz, Allah ve resûlüne mutîʿiz. ❁ İşte Nasârâ'ya "Nasârâ" denmesinin[4] sebeplerinden

---

1 H: "kim".
2 B -"yârânım".
3 H ve F +"Ve".
4 B: "denilmesinin".

birisi Îsâ ile Havâriyyûn arasındaki bu nusret beyʿatidir. Onlar o zaman böyle müslüman muvahhid idiler. Bununla dîn-i İslâm'a daʿvet-i Muhammediyeye de mânen ikrar vermişlerdi. Bunun için Havâriyyûn cevaplarını şu dua ile bitirdiler: {رَبَّنَٓا اٰمَنَّا بِمَٓا اَنْزَلْتَ وَاتَّبَعْنَا الرَّسُولَ} Yâ Rabbenâ! Biz Senin inzal ettiğin emre inandık ve Resûle yahut O Resûle ittibâʿ ettik, binâenʿaleyh {فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ} bizi yalnız bir [1109] şâhid olan Îsâ ile değil, vahdâniyetine şehadet eden cemîʿ-i erbâb-ı şuhûd ile beraber yaz; yani melâike, enbiyâ, ulü'l-ilm ve ale'l-husûs لِتَكُونُوا شُهَدَٓاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيداً [el-Bakara 2/143][1] mûcebince âhirette bütün ümmetlere şâhid olacak olan O Peygamber Muhammed ve ümmeti ile beraber yaz. ۞ Görülüyor ki مِنَ الشَّاهِدِينَ demediler, مَعَ الشَّاهِدِينَ dediler. Zira biliyorlardı ki kendileri şâhidînden değil idiler. Hazret-i Îsâ Havâriyyûnun islâmına ve bu duasına şâhid olduğu gibi Muhammed ve ümmeti de buna şehadet eder. Havâriyyûn mânen ümmet-i Muhammed ile beraberdir. Ümmet-i Muhammed de Muhammed ile beraber kâffe-i enbiyâya لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ diye şehadet ettiklerinden Muhammed ve ümmeti Îsâ'yı ve Havâriyyûnu beraberlerine almışlardır.

Yuhanna İncili'nin birinci bâbında Yahudîlerin[2] "sen kimsin?" diye suallerine karşı Hazret-i Yahyâ'nın Mesih'e şehadeti hakkında şöyle bir kıssa vardır: "Yahyâ inkâr etmeyerek 'ben Mesih değilim' deyu ikrar etti, 'öyle ise nesin, İlya mısın?' diye sual ettiklerinde o dahi 'değilim' dedi, 'sen Şol Peygamber misin?' dediklerinde 'hayır' deyu cevap verdi. Ol vakit 'sen kimsin, söyle ki bize gönderenlere cevap verelim, kendi hakkında ne dersin?' dediler, 'ben Eşʿiya peygamberin dediği gibi Rabbin yolunu doğrultunuz deyu beriyyede nidâ edenin sadâsıyım' dedi ve ol gönderilenler Ferisîlerden idiler ve ona sual edip 'öyle ise sen Mesih yahut İlyâ, ya "Ol Peygamber" olmadığın hâlde niçin vaftiz ediyorsun?' dediler, Yahyâ onlara cevaben 'ben su ile vaftiz ederim'…" dedi" (İstanbul'da

1 "…siz bütün insanlar üzerine adalet numûnesi, hak şâhidleri olasınız, Peygamber de sizin üzerine şâhid olsun…"

2 B -"Yahudîlerin".

matbû Türkçe İncil Tercemesi 1930)[1] İşte burada النَّبِي, الرَّسُول tercemesi olan "Ol Peygamber", "Şol Peygamber", Tevrat'ta Mûsâ'ya benzer نَبِيًّا مِثْلَ مُوسَى olarak geleceği beyan olunan O Peygamberdir ki Hazret-i Yahyâ'nın şehadetiyle O Peygamberin ne Yahyâ, ne kendisi, ne de Mesih olmadığı tasrih edilmiştir. Bunun için İncil'e, Yahyâ'ya, Mesih'e iman, gelecek olan "O Peygamber"e dahi imana mütevakkıftır. [1110] Binâenʿaleyh Havâriyyûnun Hazret-i Îsâ'yı اٰمَنَّا بِاللّٰهِۚ وَاشْهَدْ بِاَنَّا مُسْلِمُونَ diye işhâd ettikten sonra Allah'a رَبَّنَٓا اٰمَنَّا بِمَٓا اَنْزَلْتَ... الخ diye dua ettikleri zaman مَٓا اَنْزَلْتَ cümlesinde şüphesiz "Ol Peygamber" dahi dâhil olmakla الرَّسُولَ[2]'den muradları ya bi'l-ʿibâre veyahut Îsâ'ya veya cins-i resûle ittibâʿın lâzımı olmak üzere bi'l-işâre Muhammed Resûlullah'a nâzır veya şâmildir. Lafzen değil ise mânen şamildir ki اَطِيعُوا اللّٰهَ وَالرَّسُولَ emrinden beri الرَّسُولَ ibtidâ burada tekerrür etmiş olmak hasebiyle bunun yalnız رَسُولًا اِلٰى بَنٖٓى اِسْرَٓائٖيلَ'e masruf olmayıp musaddık-ı kül olan O Resûle, "O Peygamber"e hamledilmesi ve bu suretle[3] cins-i resûle şâmil olması siyâk-ı küllîye daha muvâfıktır. Bunlar teemmül edildiği zaman فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدٖينَ duasının vech-i tefsîri de anlaşılır. اٰمَنَّا بِاللّٰه كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا. وَاللّٰهُ أَعْلَمُ

{وَمَكَرُوا} Havâriyyûn öyle dedi, diğerleri de mekir ve sû'-i kasd yaptılar. ❁ Bu zamîrin lafzen kurbiyeti hasebiyle Havâriyyûna ircâʿı ve bunların hepsi nusret vaadinde sebat edemeyip içlerinde hile edenler de bulunduğu mânası tevehhüm olunabilirse de mânen bu mekir, küfr eden Benî İsrâil'e râciʿdir. Yani Îsâ Benî İsrâil'in küfrünü hissetti, yardımcı aradı, Havâriyyûn kendine nusret beyʿati yaptı, diğer taraftan küfürleri ihsas olunan Benî İsrâil de mekir yaptılar, o te'sîs-i ictimâʿîye bu suretle mekir karıştı, tamam olmadı, bir ıstıfâya daha muhtaç oldu ki o da Muhammed Mustafa ile olacaktır.

"**Mekr**", karanlık, gizli, hissedilmeyecek hile ile diğerini ızrâra çalışmaktır. Benî İsrâil'in buradaki mekirleri, Hazret-i Îsâ'ya sû'-i

1 Yuhanna 1:19-26.
2 M: "وَالرَّسُولَ".
3 B +"ve bu suretle".

kasdleri, yani kelimetullâhı ifnâ etmek için gizli gizli tedâbîre teşebbüs edip bağteten onu öldürmek üzere el altından birtakım kimseler tâyin etmiş olmalarıdır. Ve Hıristiyanların kavlince bu mekre Havâriyyûndan birisi de iştirak etmiş ve kâfirlere casusluk yapmış. Bu sû'-i kasd Hazret-i Îsâ'nın hem hayât-ı maddiyesine hem hayât-ı mâneviyesine müteveccih idi. Bir taraftan zulmen kendini [1111] öldürmek, diğer taraftan davet ettiği dîn-i tevhîdi, kelimesini kaldırmak için mekir, hile ve hudʿa düşünülüyordu. Hakikatte Îsâ demek de dini, kelimesi demekti. Artık Îsâ'nın çekilmesi zamanı gelmişti, fakat daha ölmeyecekti. Benî Îsrâil bu mekir dolayısıyla Nasrâniyete bir hayli şeyler soktular, karıştırdılar, lâkin arzularına nâil olamadılar, Îsâ'yı öldüremediler, Nasrâniyeti imha edemediler, onlar mekrettiler {وَمَكَرَ اللّٰهُ} Allah da onlara mekretti, onları mekirden menʿ etmedi, fakat mekirlerinin cezâsını verdi. {وَاللّٰهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ} Fi'l-vâkiʿ Allah mekredenlerin hayırlısıdır. ۞ O'nun mekri diğerlerininki gibi şerr u ızrârı istihdaf eden bir mekir olmadığı gibi, keşfi mümkin, önüne geçilebilir, tevkif edilir bir mekir de değildir, hâtır u hayale gelmez, künh-i esrârına erilmez cihetlerden çevirir, imandan, istikāmetten çıkan, küfür ve mekre sapanların[1] belâlarını verir. Binâenʿaleyh Allah'ın mekri lügaten mâruf olan şer mânasıyla değil, ona cezâ olan ve müşâkele tarîkiyle mekir denilebilen bir hayrdır. Hatta mekr-i ilâhî mekir yapanlar için bile bir hayrı tazammun eder. Çünkü onlara bu suretle mekrin fenalığını, cezâsını anlatır da intibahlarına, tevbe etmelerine sebep olur.

İşte Allah o mekredenlere bu mekrini şöyle dediği zaman yaptı {اِذْ قَالَ اللّٰهُ} zira Allah o mekreden, sû'-i kasd yapan kâfir zâlimlere rağmen Îsâ'ya dedi ki {يَا عِيسٰٓى اِنّ۪ي مُتَوَفّ۪يكَ... الخ} ya Îsâ seni Ben vefat ettireceğim ve bana refʿ edeceğim ilh... ۞ "**Teveffî**", "vefâ"dan me'huz olarak esâs-ı lügatta istîfâ gibi tamamen kabz edip almaktır. Lâkin zîrûha ve bilhassa insana taʿalluk ettiği zaman vefat ettirmek, yani eceline yetiştirip rûhunu kabz etmek [1112] mânasında zâhir ve müteʿâreftir. Binâenʿaleyh bir delil

---

1 B: "saplananların".

bulunmadıkça diğer bir mâna ile tevili câiz olmaz[1]. Lâkin burada mekir mânasıyla alâkadar bulunmak[2] üzere Sûre-i Nisâ'da وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلٰكِنْ شُبِّهَ لَهُمْ [en-Nisâ 4/157][3] âyeti onların Mesih Îsâ b. Meryem Resûlullah'ı ne katl ne salb edemediklerini ve lâkin şüpheye düşürüldüklerini sarâhaten beyan etmiş, Hazret-i Peygamber'den dahi "Îsâ ölmedi yevm-i kıyametten evvel size dönecektir: إِنَّ عِيسَى لَمْ يَمُتْ، وَإِنَّهُ رَاجِعٌ إِلَيْكُمْ قَبْلَ[4] يَوْمِ الْقِيَامَةِ"[5] hadîs-i şerîfi gibi hadisler[6] vârid olmuş bulunduğundan buradaki مُتَوَفِّيكَ az çok hilâf-ı zâhir bir mâna ile tevil olunmak iktizâ etmiştir. Bunun için müfessirîn burada yedi sekiz kadar mâna beyan eylemişlerdir[7] ki[8] birkaçını zikredelim:

1. Teveffî vefat mânasınadır. Ancak mâbaʿdinde harf-i atf olan و ne mukaranet ne de tertib iktizâ etmeyeceğinden burada nükteli[9] bir takdîm ü tehir vardır. Refʿ evvel, teveffî sonra olacaktır. Bu mâna Katade'den mervîdir. Yani Îsâ o sû'-i kasd sırasında Allah'a refʿ edilmiş, onlar katl u salb ettik zannetmişler, lâkin ölmemiştir. Maʿamâfîh kıyametten evvel vefat edecektir. Zira Allah إِنِّى مُتَوَفِّيكَ buyurmuştur. Müslümanlar beyninde meşhur olan mâna ve akide de budur. Çünkü bunda hilâf-ı zâhir denecek bir tevil yok demektir.

---

1 M ve B: "bulunmaz".
2 H ve F: "olmak".
3 "…Hâlbuki onu ne katlettiler ne salb ettiler, velâkin kendilerine bir benzetme yapıldı…"
4 B -"قَبْلَ".
5 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VI, 455. Ayrıca bk. Buhârî, Mezâlim, 32, Enbiyâ 48; Müslim, İman, 242-243; Ebû Dâvûd, Melâhim, 14:
سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ، عَنْ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: لاَ تَقُومُ السَّاعَةُ حَتَّى يَنْزِلَ فِيكُمْ ابْنُ مَرْيَمَ حَكَمًا مُقْسِطًا، فَيَكْسِرَ الصَّلِيبَ، وَيَقْتُلَ الخِنْزِيرَ، وَيَضَعَ الجِزْيَةَ، وَيَفِيضَ الْمَالُ، حَتَّى لاَ يَقْبَلَهُ أَحَدٌ.
سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، لَيُوشِكَنَّ أَنْ يَنْزِلَ فِيكُمْ ابْنُ مَرْيَمَ حَكَمًا عَدْلًا، فَيَكْسِرَ الصَّلِيبَ، وَيَقْتُلَ الخِنْزِيرَ، وَيَضَعَ الجِزْيَةَ، وَيَفِيضَ الْمَالُ حَتَّى لاَ يَقْبَلَهُ أَحَدٌ، حَتَّى تَكُونَ السَّجْدَةُ الوَاحِدَةُ خَيْرًا مِنَ الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا» ثُمَّ يَقُولُ أَبُو هُرَيْرَةَ: وَاقْرَءُوا إِنْ شِئْتُمْ: «وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الكِتَابِ إِلَّا لَيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ، وَيَوْمَ القِيَامَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا» (النساء ١٥٩/٤)
6 B +"dahî".
7 B: "etmişler".
8 H +"biz burada"; F +"~~biz burada~~".
9 Bu nükte ulûhiyeti Allah teâlâ'dan Îsâ'ya geçirerek* Allah'ı Îsâ'da fâni kılmak ve Îsâ'ya lâhûtiyetle ebedî bir bekā-yı rûh tasavvur etmek iddiasında bulunan Nasârâ'ya karşı Îsâ'nın vefatını ve hâkimiyyet-i ilâhiyeyi evvelemirde tefhim ve bununla beraber Îsâ'yı da düşmanlarına karşı tatmin eylemektir. [Müellifin notu]
* M ve B: "geçerek".

Bizce bu tefsir ve akidenin hâsılı şu demek olur: Kelimetün minallah olan ve Rûhu'l-Kudüs ile müeyyed bulunan Mesih Îsâ'nın rûhu daha kabz edilmemiştir. Rûhunun eceli gelmemiştir. Kelime daha Allah'a rücûʿ etmemiştir.[1] Onun daha dünyada göreceği işler vardır. Bu bir bekā-yı rûhdur. Fakat Hıristiyanların dediği gibi uhrevî, ebedî bir bekā-yı rûh da değildir, bir bekā-yı berzahîdir. Onun kıyametten evvel eceli gelecek, vefat edecek, kabz olunacaktır. Âhiret de baʿde'l-mevt [1113] bir baʿs, bir neş'et-i uhrâ olacaktır. Rûh-i Îsâ kabz edilmemiş olunca, Îsâ'nın Allah'a refʿi, yerden kalkması hasebiyledir. Ortadan kalkan, Allah'a yükselip rücûʿ eden odur. Binâenʿaleyh Îsâ'nın haberlerde vârid olan semâya refʿiyle Kur'an'da vârid olan Allah'a refʿi haysiyetini birbirine karıştırmamak iktizâ eder. Çünkü semâ esmâ-i ilâhiyeden değildir.[2] Hıristiyanlar semâya Allah, Allah'a semâ diyorlarsa da İslâm'da câiz değildir. O hâlde رَافِعُكَ اِلَيَّ, رَافِعُكَ اِلَى السَّمَاءِ diye tevil olunmamak lâzım gelir. Zira Îsâ'nın Allah'a refʿ olunan cismi, semâya refʿ olunan da henüz kabz edilmemiş olan rûhudur diyebiliriz. Ve bu semâ semâ-yı dünya olan maddî semâ değil, rûhânî olan[3] semâ-yı râbiʿadır ki Leyle-i Miʿrac'da Resûlullah Îsâ'yı orada, Hârûn'u beşinci, Mûsâ'yı altıncı, İbrâhim'i yedinci semâda görmüştü. Şu hâlde Îsâ'nın semâya refʿi ve kıyametten evvel semâdan nüzul ve rücûʿunu nâtık[4] ahbâr ve ehâdîsi, Allah'a refʿ olunan cism-i Îsâ'ya sarf etmemelidir. Rûh-i Îsâ böyle bir bekā-yı muvakkatle bâkī olduğu gibi, diğer enbiyâ da böyledir. Kabirlerindeki enbiyâ hayydırlar. Nitekim kütüb-i fıkhiyede musarrahtır. Her peygamberin ecel-i rûhânîsi ümmetinin ecelidir. Ecel-i rûhânîleri tamam olmuş nice enbiyâ vardır ki Kur'an'da zikredilmemişlerdir. Yukarıda geçen âyet-i ıstıfâ mûcebince ذُرِّيَّةً بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ silsile-i ıstıfâda dâhil olan eʿâzım-ı rusülün ʿale'd-derecât semâ-yı rûhânîde bekāları devam etmektedir ki bunlar da Âl-i İbrâhim'dir. Âl-i İmrân da bundandır. Cesed-i Îsâ Allah'a refʿ edilmiş, fakat rûh-i Îsâ

---

1 B -"Kelime daha Allah'a rücûʿ etmemiştir".
2 B -"Çünkü semâ esmâ-i ilâhiyeden değildir".
3 M ve B -"olan".
4 H ve F -"nâtık".

da kabz edilmemiş, yani ümmetinin eceli gelmemiş, Benî İsrâil'in sû'-i kasdı ve mekriyle Nasrâniyet mahvolmamış, o mekir içinde yaşamış ve rûh-i Mûsâ maiyyetinde yaşamıştır. Bunun için o mahvoldu zannedilen bir avuç etbâ'-ı Îsâ pek cüz'î bir zaman zarfında bu rûhtan müstefid olarak Yahudîlerin fevkinde bir hayata nâil olmuş ve nihâyet ba's-i Muhammedî ile hepsi rûh-i Muhammedî maiyyetine geçmiştir. Ba'demâ Îsâ dahi bütün enbiyâ ile beraber Hazret-i[1] Muhammed [1114] maiyyetindedir. Bir gün gelecek ümmet-i Muhammed'in daraldığı bir devirde Allah'ın bir kelime-i garîbesi olan rûh-i Îsâ zuhur edecek, rûh-i Muhammedî maiyyetinde hizmet edecek ve fakat kıyametten evvel vefat eyleyecektir. İşte bu hâlin yalnız Îsâ'ya tahsîsan beyânı hüviyyet-i Îsâ'nın mücerred bir kelime-i garîbe olması, yani ihyâ-yı mevtâ gibi en ziyade inkâr edilen bir harika mazhariyetinden ibaret bulunmak haysiyetiyledir. Bu mazhariyet enbiyânın hepsinde ve hele hakīkat-i Muhammediyede dahi mevcud ise de o aynı zamanda mâruftur, hakīkat-i ma'rûfedir. Tamâm-ı[2] hakikate muntabık olarak harika ile sünneti câmi'dir. Îsâ, Âdem gibi mebde-i tekâmül olan bir şâz, Muhammed gāye-i tekâmül olan bir hakikattir. Bunun için rûh-i Muhammedî bi-iznillah ihyâ-yı mevtâ mucizesinde rûh-i Îsâ'yı istihdam eder. İhyâ-yı mevtâ Îsâ'da mücerred bir harika, Muhammed'de bir kanundur. Rûh-i Muhammedînin ıstıfâsında rûh-i Îsâ'nın da bir ıttırâdı vardır. Her harika ilk mazhariyete nisbet olunur. Hârika-i Muhammediye, maiyyetindeki diğer enbiyâdan gelen harika ıttıradlarına munzam olan husûsiyyet-i kâmilededir. وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ [el-Bakara 2/253][3]

2. Yâ Îsâ, seni eceline vâfî bir surette yetireceğim, sana kātili taslît etmeyeceğim, kendi kendine öldüreceğim ve bana ref' edeceğim.
3. Seni kabz edeceğim ve şahsını yerden alıp bana ref' eyleceğim.
4. Seni uyutacağım, bana ref' edeceğim.

   Bu ikisi Hasan'dan ve dördüncüsü Rebî'den mervîdir.

---

1 H ve F -"Hazret-i".
2 M: "Tamam".
3 "…bazısını da derecelerle daha yükseklere çıkardı…"

5. Seni vâfî bir surette olduğun gibi rûh ve bedeninle alacağım, Bana ref' edeceğim.
6. Bazı ulemâ da tamamen zâhiri üzere bırakarak seni vefat ettireceğim, rûhunu kabz edeceğim mânasını vermişler ve Cenâb-ı Allah Îsâ'yı ref' edinceye kadar üç saat ve bir [1115] rivayette yedi saat vefat ettirdi diye rivayet eylemişlerdir.

Fakat bu rivayet zayıf görülmektedir. Rivâyet-i sahîha kable'r-ref' ve hîn-i ref'de rûhunun kabz edilmemiş olmasıdır. Buna da en muvâfık olan evvelkidir. Bu rivayetten nihâyet şunu anlayabiliriz ki o esnâda birkaç saat kadar Nasrâniyetin tamamen sönmüş olduğu fikri hüküm sürmüştür.

{وَمُطَهِّرُكَ مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا} Ve bu ref' ile o küfr eden kâfirlerden tathir edeceğim, artık onlarla alâkan kalmayacak. Onlar sana bulaşamayacaklar. {وَجَاعِلُ الَّذِينَ اتَّبَعُوكَ فَوْقَ الَّذِينَ كَفَرُوا اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ} Ve sana cidden tâbi' olanları yahut[1] ciddî veya sûrî, hakīkī veya iddiâ'î keyfemettefak dinine tâbi' olanları o küfredenlerin kıyamete kadar fevkinde kılacağım. Dîn-i Îsâ'ya tâbi'iyeti hâiz olan cemaat Yahudîlere galebe edecek ve kıyamete kadar seyfen veya burhânen onların fevkinde olacaktır.

Buradaki الَّذِينَ كَفَرُوا'dan murad Hazret-i Îsâ'ya küfürlerini ihsas edip mekreden ve onların sîretine giden Yahudîlerdir. Fakat Yahudî olmak sıfatıyla değil küfür sıfatıyladır. الَّذِينَ اتَّبَعُوكَ'den murad Havâriyyûn ve onlar gibi müslim-i muvahhid olarak cidden dîn-i Îsâ'ya tâbi' olanlar mıdır, yoksa böyle olmasa bile şahsına[2] mahabbet ve onun nâmına hareket ile velev sûrî olsun tâbi'iyetini hâiz olanlar da dâhil midir? Yani ittibâ'-ı mutlak, kemâline mi masruftur, yoksa ıtlâkı üzerine cârî midir? Evvelki takdirde bu vaad ale'l-umûm Nasârâ'ya değil cidden ehl-i tevhid ve İslâm olan ve bütün peygamberleri musaddık ve İslâm ve tevhidde Havâriyyûn ile müttehid ve müttefik olanlara mahsustur ve bu tefevvuk hakīkī ve küllîdir. İkinci takdirde ise bunlarla beraber ale'l-umûm Nasârâ'ya dahi şâmildir. Ve tefevvuk izâfî ve nisbîdir. Bu babda iki rivayet [1116] varsa

---

1 B: "veyahut".
2 B: "şahsen".

da mâbaʿdindeki ihtilâf ve hüküm fıkrası umûmî olan ikinci mânayı ve tefevvuk-i izâfîyi işʿâr etmektedir. Fi'l-vâkiʿ o zamandan beri ya hüccet veya hükûmetçe veya her ikisiyle tefevvuk-ı hakīkī ittibâʿ-ı hakīkī erbâbına mahsus olmakla beraber sûret-i umûmiyede müslim veya gayr-i müslim Nasârâ cemaatleri dahi Yahudîlerin fevkinde ve onlara hâkim ve gālib olagelmişlerdir. Fakat bu refʿin ve bu vaadin mânası ne Îsâ'nın ulûhiyete iştirâki ve ne etbâʿ-ı Îsâ'nın hâkimiyyet-i ilâhiyeden hurûcu, ne de fîmâ-baʿd âlemîn içinde Nasârâ'ya fâik hiçbir ümmet gelmeyecek ve artık etbâʿ-ı Îsâ hiçbir zaman mahkum ve mesul olmayacak demek olmayıp ancak Îsâ'ya mekr ü küfr eden Yahudîlerin bu küfürde devam ettikleri müddetçe hiçbir zaman etbâʿ-ı Îsâ'nın fevkine çıkamayacaklarını, bu da Îsâ'nın zatından değil, bir resul olan Îsâ'ya küfr, Allah'a küfr olmasından nâşî olduğunu ve binâenʿaleyh Îsâ'ya iman edeceğiz diye Allah'a küfr edenler Yahudîlere mahkum olmamakla beraber dünya ve âhiret cezâ-yı küfrden âzâde kalamayacaklarını ve yoksa gerek Îsâ ve gerek etbâʿı her zaman taht-ı hâkimiyyet-i ilâhiyede bulunduğunu, velhâsıl o mekre karşı Îsâ'yı ve etbâʿ-ı Îsâ'yı taltif eden bu vaʿîdler[1] imanın küfre, tevhîdin şirk ü ihtilâfa, istikāmetin mekre, adlin zulme, Allah'ın mâsivallâha hâkimiyet ve galebesi demek olduğunu anlatmak[2] üzere buyuruluyor ki {ثُمَّ اِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَاَحْكُمُ بَيْنَكُمْ فِيمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ} yâ Îsâ, bu vaadlerden ve o kâfirlere[3] karşı etbâʿına bu fâikiyeti verdikten sonra üzerinizde hüküm ve hâkimiyyet-i ilâhiye munkatıʿ olmayacak[4], nihâyet merciʿiniz Ben olacağım da etbâʿınla senin ihtilâf eder olduğunuz husûsâtta aranızda yine hükmedeceğim, bu hüküm üzerine {فَاَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا... إلى ...وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ} hayru'l-mâkirîn olan Allah, zâlimleri sevmediği içindir ki küfürleriyle zulmeden o [1117] kâfirlerin mekirlerine karşı onlara bu mekri, sana da bu ihyâyı takdir etti, onlar da zürriyyet-i İbrâhim'e mensub oldukları hâlde لَا يَنَالُ عَهْدِى الظَّالِمِينَ [el-Bakara 2/124][5] istisnâsıyla ʿahd-i ilâhîden mahrum olarak bu mahkûmiyete dûçar oldular, senin etbâʿın da onlara karşı dünyadaki bu

1 B: "vaadler".
2 F: "bildirmek".
3 B: "bu küfürlere".
4 M: "olamayacak".
5 "…Benim ahdime zâlimler nâil olamaz".

tefevvuku sû'-i istiʿmâl edip zulmederlerse aynı âkıbete mahkum olurlar. ❁ İşte etbâʿ-ı Îsâ'ya kıyamete kadar velev izâfî olsun bir fevkiyet vaad edilmiş olması "kelimetün minallah" olan Îsâ'nın rûhu o mekir ve refʿ zamanında kabzedilmemiş olduğuna ve binâenʿaleyh اِنّ۪ي مُتَوَفّ۪يكَ hükmünün vâkiʿde muahhar olduğu hâlde Îsâ'yı en ziyade tatyib edecek olan hâkimiyet ve vahdâniyyet-i ilâhiyenin evvelemirde ilânı nüktesiyle takdim edilmiş bulunduğuna delâlet ettiğinden akīde-i İslâmiyede Îsâ vefat etmemiştir ve fakat kıyametten evvel vefat edecektir. Demek ki Îsâ'nın âhir-i hâli de budur. Şimdi, yâ Muhammed:

ذٰلِكَ نَتْلُوهُ عَلَيْكَ مِنَ الْاٰيَاتِ وَالذِّكْرِ الْحَك۪يمِ ﴿٥٨﴾

Meâl-i Şerîfi

İşte o hüküm, biz onu sana bu âyetlerden ve hikmetli zikirden peyderpey okuyoruz (58).[1]

{ذٰلِكَ} İşte yâ Muhammed! Îsâ ile etbâʿ u müteʿallakātı beynindeki ihtilâf üzerine vereceğimi vaad ettiğim o hüküm yok mu {نَتْلُوهُ عَلَيْكَ مِنَ الْاٰيَاتِ وَالذِّكْرِ الْحَك۪يمِ} onu Biz sana okuyoruz: Öyle ki[2] Tevrat ve İncil'i musaddık olarak inzal edilen ve senin risaletine hüccet ve burhan olan ve müteşâbihât ve muhkemâtı muhtevi olup muhkemâtı ümmü'l-kitâb bulunan Kur'ân'ın âyâtından[3] ve hakk u bâtılın tefrîkinde hakîmâne hâkim olan furkān-ı muhkem ve zikr-i hakîm cümlesinden olmak üzere tilâvet ediyoruz. Birdenbire değil ale't-tedrîc serd ü zikr eyliyoruz. Demek ki o hüküm İslâm [1118] ahkâmıdır.[4] İşte o âyetlerden, o zikr-i hakîm ve muhkemden birisi:

اِنَّ مَثَلَ ع۪يسٰى عِنْدَ اللّٰهِ كَمَثَلِ اٰدَمَۜ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ ﴿٥٩﴾

---

1 H: "Şu sana okuduğumuz yok mu, bu işte âyâttan ve hikmetli zikirdendir".
F: "İşte o hüküm, biz onu sana bu âyetlerden ve hikmetli zikirden peyderpey okuyoruz / peyderpey okuyoruz o âyâttan ve zikr-i hakîmden".
2 H -"okuyoruz: Öyle ki".
3 H: "âyât-ı Kur'ân".
F: "~~âyât-ı Kur'ân~~ Kur'ân'ın âyâtından".
4 H -"Demek ki o hüküm İslâm ahkâmıdır".

Meâl-i Şerîfi

Doğrusu Allah ʿindinde Îsâ meseli Âdem meseli gibidir. Onu topraktan yarattı, sonra da ona[1] "ol" dedi, o hâlde olur (59).

خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ Topraktan hayata doğru başlayan ıstıfâya ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ bir müddet sonra rûh-i insânî nefhiyle insan olarak ıstıfâya, فَيَكُونُ da tevâlî-i silsileye delâlet etmektedir ki, "oldu ve olur" demektir. Âdem'in topraktan halkı evlâd-ı Âdem'in sulb-i pederdeki tavr-ı hilkatlerine muʿâdildir denebilir. Bugün bazı[2] hayvânât ulemâsının muhtârlarına göre nutfedeki yani büzûrât-ı meneviyedeki hayat, hayât-ı nebâtîdir. وَاللّٰهُ اَنْبَتَكُمْ مِنَ الْاَرْضِ نَبَاتًا [Nûh 71/17][3] medlûlüne nazaran da Âdem'in arzdan bir hayât-ı nebâtî ile başlamış olması fehm olunabiliyor. Bundan sonra bunun hayât-ı hayvânî ve hayât-ı insânîye bir hatvede mi yoksa birçok hatvelerle mi geçtiğini ilim denecek bir surette tâyin edemeyiz, bunlar şüphedir. Bunda muhkem olan nokta Âdem'in her hâlde ilk hilkati ne olursa olsun onun o hilkatte insan ve âdem değil iken ilk olarak bir insan, bir beşer olması ve ondan evvel nebat ve hayvan varsa da insan bulunmaması ve insanın bir "kün" ile tekevvün etmesidir. Şu hâlde burada hem insan hem hayvan hem nebat nokta-i nazarından her birinin ilk tohumları kendi cinslerinden olmadığını, onların her birinin de bir halk-ı ilâhî ile olduğunu ve bunların kadîm ve ezelî olmadıklarını tasrih vardır. Binâenʿaleyh insan bir hayvan [1119] tohumundan olmuştur veya bir nebat tohumundan olmuştur diye şüphe etmek de meseleyi değiştirmez, ilk insan yine bizzat mahluktur. Farz edelim ki Âdem bir hayvandan doğmuş olsun, bir hayvan veya nebat insan oluversin, bu da bir "kün"den başka bir şey midir? Bi'l-farz ilk insan nesnastan doğmuş demek ilk insan, insan tohumuna muhtaç olmamıştır, insan için insan tohumu zarûrî değildir demek değil midir? O hâlde bunlar da halk kanunu ve "kün" emrinden başka ilmî ve yakīnî bir mebde-i kanûnî yok iken şüphelere koşup da muhkemi bırakmanın mânası nedir? Daha

---

1 H -"ona".
2 H -"bazı".
3 "Ve Allah yetiştirdi sizi arzdan nebat tarzıyla."

sonra Âdem'in bir değil, birçok farz edilmesi de meseleyi değiştirmez. Bilakis emsâli teksir eder. Lâkin akıl nokta-i nazarından[1] bir Âdem'den fazlası da zarûrî ve muhkem değildir. Maʿamâfîh ne garibdir ki babasız bir insan olmaz davasında bulunanlar bidayette bir değil birçok babasız insanlar bulunduğuna hükmetmek istiyorlar. Bunlar ise ilimde ve imanda muhkemi bırakıp şüpheye koşmaktır. Bakınız خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ nazm-ı vecîzindeki şumûl-i meʿânî ve tertîb-i hilkat ve ihkâm-ı ilim ne kadar şâyân-ı hayrettir. Hilkat-i insâniye iki neş'et üzerine tertib olunmuş ve "kün" emri ikincide verilmiştir.

İşte Allah'ın müteşabih bir kelimesi olan Îsâ'yı böyle bir asl-ı muhkeme ircâʿ ile îzah, ilmi bir imana rabt eyleyen bu âyet-i muhkemenin sebeb-i nüzûlü Necran'dan gelen Nasârâ hey'et-i murahhasasının huzûr-ı risâletteki mübâhaseleri olduğunda müfessirîn müttefiktirler. Binâenʿaleyh bu âyet evvelâ nassan ve bi'l-ʿibâre Nasârâ'ya, sâniyen ve bi'l-işâre Yehûd ve sâire cevaptır. Vefd-i Necran demişlerdi[2] ki "mâdem Îsâ'nın beşerden bir babası olmadığı müsellemdir, o hâlde Allah olması lâzım gelir." Şimdi bunlara karşı buyuruluyor ki Îsâ'nın ve tasdik ettiği ale'l-umûm enbiyânın getirdikleri kütüb-i ilâhiye ve ezcümle Tevrat ve İncil mûcebince Hazret-i Âdem'in [1120] de beşerden bir babası olmadığı mâlum ve müsellemdir. Hâlbuki bütün bunların şehadetiyle Âdem ne Allah'tır ne de ibnullahtır. İşte Îsâ da tıpkı onun gibi ne Allah ne de ibnullahtır. Allah Îsâ'nın vâlidi değil hâlıkı ve rabbidir, Îsâ ancak İbn Meryem'dir. Dîn-i hak budur. Bunun hilâfı Tevrat ve İncil'i ve Îsâ'yı dahî tekzibdir. Burada tekzib edilmesi lâzım gelen noktalardan birisi bu hallin[3] Nasârâ'ya karşı mücerred bir ilzam ifade eden bir cedelden ibaret olmayıp ilzâm-ı katʿî ifade etmekle beraber hiçbir hatâ ihtimâli olmayan burhânî bir hakk-ı muhkem, bir hakīkat-i ezeliye tesbit etmiş olmasıdır. Yoksa muharref İncillerde Îsâ'ya "İbn Yûsuf" nâmının verilmesini tecviz eden Nasârâ'ya karşı diğer ilzamlar da yapılabilirdi. Fakat bu bir hak olmaz,

---
1 M: "nazarında".
2 B: "demişlerdir".
3 B: "hâlin".

Îsâ'ya ve Meryem'e ve Yûsuf'a bir bühtan, bu da وَلَمْ يَمْسَسْنِى بَشَرٌ vicdânında Meryem'i tasdik eden Allah teâlâ'ya bir küfr olurdu. Bunun içindir ki Allah Îsâ'ya ancak "İbn Meryem" demiştir. Ve bununla "ibnullah" unvânını nefyettiği gibi "İbn Yûsuf" unvânını da nefyetmiştir[1]. Binâenʿaleyh bu hall sade bir hall-i ilzâmî değil, bir hall-i burhânî olduğundan yalnız Nasârâ'ya cevap olmakla kalmayıp bi'l-işâre Yahudîlere vesâir münkirlere de cevaptır. Yahudîlere cevap olmasının takrîri de şudur:

Tevrat mûcebince Âdem anasız babasız topraktan halk olunmuş babası yok bir peygamberdir. Ve babası olmamakta Îsâ da bir Âdem gibidir. Şu hâlde babası olmadığından dolayı Îsâ'yı ve risaletini inkâr etmek Âdem'i ve Tevrat'ı ve kudret-i ilâhiyeyi inkâr etmektir. Binâenʿaleyh siz yalnız İncil'i ve Îsâ'yı değil Tevrat ve Mûsâ'yı da tekzib ediyorsunuz. Sonra bunda akıl nokta-i nazarından bütün erbâb-ı ukūlü şöyle bir tenvir vardır: Mess-i beşerî olmaksızın Meryem'den Îsâ'nın tevellüdü âdî tecribelere muhaliftir diye Meryem'i ve Îsâ'yı ve bu babdaki müşahedeleri ve şehadetleri tekzib ve tahrif etmeye hak yoktur. İlm-i hakka, akl ü hikmete muhaliftir. Zira böyle bir inkâr [1121] insanın kendini ve insanlığın aslını ve toprak madde-i asliyesinden halk u ıstıfâ kanununu inkârdır ki bunları inkâr edenler kendilerini ve ilm-i hakkı inkâr etmiş olurlar[2]. Zira akıl ve ilimde en yakīnî kanun, kānûn-i halk vardır. İlimde tecribeye muvâfık olana inanılır. Fakat tecribeye muhalif olan vâkıʿât da inkâr edilmez, tesbit olunur. Diğer maʿlûmâta mebde' yapılır. Tecribenin mâverâsı bulunduğu da mücerrebdir. Binâenʿaleyh Îsâ'yı inkâr, ilmî ve fennî değildir. Hilkat-i Îsâ ilmen tasavvur olunamaz bir tenakuz değildir.[3] Bilakis tecârib-i insâniyenin mebde'i olan ilmî bir vâkıʿanın, Âdem vâkıʿasının, ilk hilkat vâkıʿasının bir tekerrürüdür. Fi'l-vâkiʿ Îsâ müteşabih bir kelime-i hakdır. Yani hilkatte bir vâkıʿa-i nâdiredir. Fakat her vechile münferid, ıttırad kanunundan bütün bütün hâriç, misâlsiz aklen îzah ve tevili nâkābil bir kelime, bir vâkıʿa da değildir. ʿİndallah bunun hakīkī bir tevili ve îzâhı

1 B: "nefy eylemiştir".
2 B: "olur".
3 B -"Hilkat-i Îsâ ilmen tasavvur olunamaz bir tenakuz değildir".

vardır. İlk hilkat-i beşer, kānûn-ı ıstıfâ, Îsâ vâkıʿasına şâhid olamayanlar[1] şâhidlerden bu kelimeyi işittikleri zaman ifrat ve tefrit ile, zeyğ u inhiraf ile inkâr veya sû'-i te'vîle sapmamalıdırlar. Halk ve ıstıfâ kanunu her zaman herkes için müşâhede-i vukūʿât ile mâlumdur. Erbâb-ı akl ü ilm şunu bilmek lâzım gelir ki hilâf-ı ʿâde vâkıʿât[2] vardır, bu da bir kanundur, hem de tecrübî ve istikrâî bir kanundur. Bu da halkın[3] irâdî olduğuna delildir. Sûrenin başında erbâb-ı ukūle ve ulemâ-yı râsihîne tefhim olunduğu üzere vâkıʿât-ı hak, kezâlik onu ifade eden âyât-ı hak muhkemât ve müteşâbihâta münkasimdir. Muhkemât hem şuhûden hem aklen bilâ iltibas ahz olunur. Onlar kendi kendilerini îzah ederler, müteşâbihât ise ancak bi'l-müşâhede[4] ahz olunurlar. Onun hâricinde kendi kendilerini îzah edemezler. Ancak kendilerine lâyık muhkem bir misâle veya bir kanuna ircâʿ ile îzah ve tevil olunurlar. Misâl-i hakīkīsi bulunamadıkça[5] yapılan teviller hatâ olur. Yalan olur, aldanmak ve aldatmak ve hakkı tahrif etmek olur. [1122] Binâenʿaleyh ilm-i râsih vâkıʿât-ı münferide ve şâzzeyi inkâr etmez. Onu evvelâ olduğu gibi telâkkī ve tasdik ederek şuhûden zabt ve kelime ile ihbar eder. Sâniyen muhkem bir misâl-i hakīkīsini taharrî ederek îzah ve teviline ve muttarid bir küllîye ircâʿına çalışır. Ona akılda veya şuhûdda bir misâl bulabilirse "bu da böyledir" der, baʿde't-taharrî bulamazsa vâkıʿaya yalnız şehadetle iktifâ eder, teviline intizar ve Allah'a havale eyler, fakat inkâr etmez, sû'-i te'vîlden de kaçınır. Meselâ altını altın olarak alır, inkâr etmez, husûsiyyâtını zapt eder, bunu diğer meʿâdine bir cihetten benzetir, diğer cihetten benzetemez; bakır veya gümüştür diyemez, onlar gibi değildir de diyemez, nihâyet bunu "maden" kelimesiyle ve hepsinin mebde'i olan bir misâl-i mutlakla toprak madde-i asliyesine ircâʿ ve onu o topraktan ıstıfâ ve terbiye ile altın yapan kudret-i hâlıkaya teslim eyler. İşte ulü'l-elbâbın, akl-ı kâmilin, ilm-i râsihin yapacağı

1 B: "olmayanlar".
2 B: "vukûʿât".
3 H: "hilkatin".
4 M, F ve B: "bilâ şüphe".
H: "~~bilâ şüphe~~ bi'l-müşâhede".
5 B: "bulunmadıkça".

budur. Bundan mâʿadâsı ne ilim ne akıldır, hubb-i şehevâttır. Şimdi bu esâsât-ı ilmiye mâlum olduktan sonra meşhûdün bih olan kelime-i Îsâ'ya gelelim: Bu kelime Mesih Îsâ b. Meryem'dir ki güzel ve yüksek evsâfı hâiz bir delîl-i tevhiddir. Târîh-i beşerde bu nâm ile biiznillah mühim vâkıʿâta mebde' olmuş mübarek bir vâkıʿa-i şahsiye ve münferide müşahede edilmiş, sonra refʿ olunmuş ve yalnız kelimesine şehadet kalmıştır. Bu vâkıʿa başlıca birkaç haysiyetle[1] meşhûdün bihtir. Birincisi zât-ı vâkıʿadır[2] ki zât-ı Îsâ'dır. Bunu mâzîde beşikteki çocukluğundan kühûletine kadar birçok insanlar, ezcümle Benî İsrâil kavmi görmüş, konuşmuş, kimi sevmiş kimi sevmemiş, seven sevmeyen hepsi nâkābil-i tekzîb bir ittifak ile bu şahs-ı insânî mevcuddur diye şehadet etmiştir. Bu cihetle zât-ı Îsâ hem müşâhedeten hem şehâdeten muhkem bir vâkıʿadır. Bir insandır. İkincisi, şahs-ı Îsâ Meryem'den tevellüd etmiştir ki bu da muhkemdir. Gerçi bu müşahede diğer [1123] müşahedenin aynı değildir. Fakat âdet-i maʿrûfe ve muhkeme dairesinde herhangi bir şahs-ı maʿrûfun sübûtu gibi meşhuddur ki esâsı zât-ı Meryem'in ve maiyyetindekilerin müşahede ve şehadetine müsteniddir. Sebk-i hamlden istidlâlin inzimâmıyla da zât-ı Îsâ'yı müşahede edenlerin hepsi bunu itiraf eylemiştir. Herhangi bir şahsın anasından doğduğunu itiraf etmesi de başka türlü bir müşahedeye istinad etmez. Binâenʿaleyh Îsâ'nın İbn Meryem olması haysiyeti de bu vechile şuhûd ve istidlâle müstenid gayr-i münker bir hâdise-i muhkemedir. Îsâ anasından doğmuş bir çocuk, bir insandır. Üçüncüsü Meryem'e mess-i beşerî vâkiʿ olmaması ve Îsâ'nın rahm-i Meryem'de bir baba tevassut etmeksizin halk olunması haysiyetidir ki bu da haddizâtında mümteniʿ olmayan ve fakat emsâli meşhud olmadığından dolayı şâz ve garib ve münferid bulunan müteşabih bir vâkıʿadır. Tevellüdde olduğu gibi bu da Meryem'in vicdânı ve Meryem'in ahvâl-i sâbıka ve husûsiyesine bi't-tecribe vâkıf bulunanların şehadetiyle tesbit olunmuştur ki bir nefy-i mahsûra şehadettir. Pasteur tecribesindeki şehâdet-i fenniyenin mâhiyeti de böyle bir nefy-i mahsurdan ibarettir. "Yirmi otuz sene gibi

---

1 B: "hususiyetle".
2 M: "vakʿadır"; H ve F: "vakʿa".

muayyen bir müddet zarfında kapalı şişeler derûnundaki taʿkīm edilmiş sular içinde bir mikrop tekevvün etmemiş olduğuna Pasteur nâmındaki hekim âfâkī bir surette şehadet etmiş, bundan da tohumsuz tevellüdün bir tabiat olmadığına istidlâl eylemiştir. Buna mukabil de Hazret-i Meryem mahfuz ve mâsum olduğunu Pasteur'ün şişelerini bilmesinden daha muhkem bir surette bildiği kendi nefsinde, kendi kalb ü vicdânıyla beraberinde onu mütemâdî müşahede ve tecribeleri altında mahfuz bulunduran zevât da tecribe ve vukuflarıyla mess-i beşerî vâkiʿ olmaksızın bir hamlin, bir ceninin teşekkülüne hem enfüsî ve hem âfâkī bir surette şehadet etmişlerdir. Bu sırada ve bundan önce zevce-i Zekeriyyâ'nın ʿâkir iken Yahyâ'ya hâmil [1124] olması vâkıʿası dahi tecribe ve âdetin hilâfına olmak nokta-i nazarından haml-i Meryem'in sıdkına delâlet eden bir müeyyid-i mütekaddim olmuştur.

İşte ʿinde't-tahlîl Îsâ anasından doğmuş, anasının maddesinden halk olunmuş bir şahs-ı insânî olmak haysiyetiyle muhkem, anasından bilâ mess-i beşer[1] tekevvünü haysiyetinden de müteşabih olan bir kelime-i haktır. Bu kelime böyle bir vâkıʿa-i şâzze olmak üzere tesbit edilmiş ve bunu müşahede etmemiş olan erbâb-ı ukūlün akl ü imanına[2] teklif olunmuş ve bu vâkıʿa bir takım vekâyıʿ ve nice sözlere sebep olmuştur ki bütün bu sözlerin içinde en doğrusu onun söylediği اِنَّ اللّٰهَ رَبّ۪ي وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ emr-i tevhîdidir. Herhangi bir kimse nefsinde böyle bir vâkıʿa müşahede etmiş olsa onu Allah'a karşı kendi vicdânında haktır diye tasdik etmekte hiç de tereddüd etmez. Bir insan bunu nefsinde müşahede etmek için de Meryem gibi bir bikr-i betûl olmak lâzım gelir. Şimdi Meryem gibi bir bikr olmayanlar ve onun emsâlini görmeyenlerin bunu tesbit eden şehadetleri tekzib veya tahrif ederek vâkıʿa-i Îsâ'yı inkâr veya sû'-i te'vîl etmeye ilmen ve aklen hakları olabilir mi? Sonra bu vâkıʿanın bir te'vîl-i hakīkīsi, bir îzâhı var mıdır, yok mudur? Mesele budur. Yukarıdan beri erbâb-ı ukūle bütün bu îzâhâtı veren ve ıstıfâ kanununu da anlatıp kelimeyi böyle tahlil

1 H: "beşerî".
2 B: "imʿânına".

eyleyen Kur'an tâ sûrenin başında وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ اٰمَنَّا بِهٖۙ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَاۚ وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّٓا اُو۬لُوا الْاَلْبَابِ nass-ı muhkemiyle müteşâbihi inkâra veya sû-i te'vîle ilm-i râsih ve akl-ı kâmil nokta-i nazarından hiçbir zaman hak ve salâhiyet bulunmadığını anlatmış olduğu gibi burada da onu nazar-ı ukūlde bi'z-zarûre sâbit bir misâl-i muhkeme, bir madde-i asliyeye ve ezel ve ebedde sâdık bir kānûn-ı muhkeme ircâʿ edip te'vîl-i hakīkīsini göstermiştir ki o misâl Âdem ve o madde toprak ve o kanun halk u ıstıfâ kanunudur. Binâenʿaleyh fennî nokta-i nazardan bunu inkâra hak yoktur ve şöyle îzah etmek lâzım [1125] gelir. Îsâ kelimesi bir insan tasavvurunu, bir insan kelimesini tazammun eder,[1] insan tasavvuru ve insan kelimesi de vâkiʿ ve nefsü'l-emirde her şeyden evvel Âdem mefhûmunu, Âdem vâkıʿasını ifade eder. Çünkü vâkiʿde hadd-i insânînin ilk numunesi Âdem'dir. Âdem kelimesinin katʿî mefhûmu, akılda en muhkem surette delâlet ettiği vâkıʿa da şudur: Bidâyeten topraktan mahluk ve mükevven bir me'mûr-i mutîʿ ki asıl insan demek bu demektir. Binâenʿaleyh kelime-i Îsâ asl-ı insan demek olan kelime-i Âdem'e diğer evlâd-ı Âdem'den daha ziyade bir mümâseletle benzeyip dururken böyle insan olmaz ve olamaz diye inkâr etmek veya evvel ü âhir hiçbir misli bulunmak ihtimâli olmayan hâlık ve âmir Allah teâlâ'ya benzetmeye kalkışıp tenakuza düşmek veya sefil misâllere ircâʿ ederek iftira ve bühtan yollarına sapmak için hiçbir zarûret-i ilmiye ve fenniye yoktur. Toprak ve rûh, halk ve ıstıfâ bir hâlıka mahkûmiyet, her insanda en küllî, en umûmî, en muhkem esas bu iken bunu bırakıp da Îsâ'yı bunun hâricinde veya hilâfında düşünmek[2] veya ilmen hiç kābil-i îzah değil zannetmek büyük bir cehalettir, insanlıktan düşmektir. Kör bir tabiat, ıstıfâsız bir hilkat, mebde'siz bir kanun, illetsiz bir maʿlul, iradesiz bir tehavvül-i illet fikirleri üzerinde yürüyen ve mebde' tasavvurunu haktan almayıp kendi şehadetinden alan ve insâniyeti neş'et-i rûhâniyesinden ziyade neş'et-i cismâniye ve maddiyesiyle ölçen kimselerin ifrat ve tefritten kurtulmayan tasavvurlarına ve âdî iddialarına ilim denmez. Kıssa-i Âdem kıssa-i Îsâ'nın hem haber hem istikra ve hem

1 H ve F: "eden ve".
2 M, H ve F: "düşünmeye".

istintac nokta-i nazarından bir misâl ve îzâhıdır. Velhâsıl hilkat-i insâniye hakkında başlıca iki kanun vardır. Birisi hiçbir istisnâsı olmayan eʿam ve küllî ve binâenʿaleyh istidlâl ve istintac cihetiyle mantıkan katʿî ve yakīnî bir netice veren şu kanundur: "Her insan Allah'ın mahlûkudur." İkincisi[1] de şu kanundur: "İnsan bir baba insan ile bir ana [1126] insanın bi'l-ictimâʿ mevlûdüdür". Bu kanun küllî değil ekserîdir. Çünkü bi'z-zarûre müstesnâsı vardır. Çünkü ilk insana veya ilk insanlara şâmil değildir. Binâenʿaleyh Îsâ bir insandır ve ekser-i insan bir baba insan ile bir ana insanın bi'l-ictimâʿ mevlûdüdür, o hâlde Îsâ da ekser-i ihtimal böyle bir mevlûddür; acaba onun babası kimdir? diye düşünmek muhkem, ilmî bir düşünce değildir. Bir iman temin etmez, ilmî bir inkâra da hak vermez. Fakat "Îsâ bir insandır ve her insan ise Allah'ın mahlûkudur. O hâlde Îsâ da Allah'ın mahlûkudur"[2] diye tasavvur edildiği zaman ise[3] hiç yanlış olmak ihtimâli yoktur. Buna iman eden hiçbir zaman aldanmaz ve hiçbir yalan söylemiş olmaz. İşte dîn-i hak olan dîn-i İslâm'da iman ve mebâdî-i iman böyle her şüpheden ârî ve her töhmetten berî gayet muhkem ve son derece nezih ve ahlâkī olmak lâzım gelir. İnsan ya hak söylemeli veya susmalıdır. Yalancılıkla Allah'a küfr ü isyan etmemelidir.

Bu îzâhâta[4] ilâve edecek[5] bir şey yoktur. Fakat zamanımızda ilm-i hayat ve fenn-i tabîʿî ve mebhas-i rüşeym nâmına söz söyleyenler çok olduğundan bunları kavrayamayacak olanların istibʿadlarını izâle için şunları da ihtar edelim: Evvelâ, tevellüd-i hayvânîde kānûn-ı verâsete müterettib olmak üzere "atavizm = ceddâniyet" yani ta yukarılardaki ataya ve dedeye çekmek tâbir olunur bir hâdise vardır ki vâkıʿa-i Îsâ da bu kabildendir. Sâniyen, tasvîrî olan ilm-i hayatta zîhayat olanlar "monomer" yahut "diyamer", yani "zü'l-vâlide" veya "zü'l-vâlideyn", daha Türkçesi "bir analı" veya "analı babalı" olmak üzere iki kısma taksim olunur. Demek olur ki Hazret-i Îsâ da beyne'l-beşer bir vâlideli bir hayat vâkıʿası

1 H ve F +"bu".
2 B -"O hâlde Îsâ da Allah'ın mahlûkudur".
3 M ve B -"ise".
4 B: "îzâhta".
5 B: "edilecek".

olmuştur. Sâlisen, insanlarda erkek ve[1] dişi bulunduğu gibi zü'l-cinseyn olarak hunsâ-yı müşkil de bulunabilir. Ve zaman zaman bunun bir ciheti galebe edebilir. Biz bundan Hazret-i Meryem'e hunsâ demek istemiyoruz, zira nass-ı Kur'an ile o ünsâdır, lâkin [1127] bundan bihakkın şunu istinbat edebiliriz ki bir bedenin iki nevi tohuma mebde'-i tekevvün olması pekâlâ mutasavverdir. Şu hâlde nisâ-yı âlemîn meyânında ıstıfâ-yı Meryem'i bu suretle tasavvur etmemize mâniʿ nedir? Râbiʿan, bugün biliyoruz ki insan tohumu olan nutfe tamamen meni demek değildir. اَلَمْ يَكُ نُطْفَةً مِنْ مَنِيٍّ يُمْنٰى [el-Kıyâme 75/37][2] âyeti mûcebince meniden bir cüz olan ve bir meni içinde birçok bulunabilen ve bezr-i menevî denilen bir hüceyreciktir. Ve bunun yirmi otuz sene evvel zannedildiği gibi hayvânî hayat ile bir "huveyn" değil, nebâtî hayatta bir "büzeyr" olduğu kabul ediliyor. Şimdi ilm-i tabîʿî nâmına güneşten koptuğu ve bir vakitler güneş gibi mâyiʿ-i nârî hâlinde bulunduğu bi'n-nazariye müsellem gibi tasavvur olunan kürre-i arzın o ateşleri içinde böyle bir bezr[3] bulunamayacağı ve binâenʿaleyh bunun sonradan halk u tekvin olunduğu fennen mâlum ve müsellem iken ve sonra böyle bir bezrin tekevvünü imkânına kuru topraktan ziyade mütekâmil bir rahmin daha müsaid ve çok daha elverişli olması tabîî görünmek lâzım gelirken rahm-i Meryem'de bir yumurtacığı bulmak için böyle bir bezrin behemehâl hâricî bir erkek tarafından telkih edilmesi nasıl olur da bir zarûret-i mutlaka gibi tasavvur olunur. Ve nasıl olur da öyle bir bezrin[4] suret ve tarîk-i vusûlünü ilim ve fenn-i beşer ihâta ve tâyin eder diye iddia olunabilir. Ve sonra mahza böyle hadnâşinas fünûn-i tabîʿiye davalarına haddini bildirmek için halk ve irsal buyurulmuş olan Hazret-i Îsâ'ya ve hemdemi melâike olan musaffâ vâlidesine ilim nâmına nasıl tecavüz olunabilir. Hâmisen, insan madde ile değil rûh ile insandır. Ve burada ilm-i rûh nokta-i nazarından da bir mülâhaza vardır. Her lahza kendimize dikkat edersek görürüz ki zihnimizdeki bir kelimenin

1 M ve B -"ve".
2 "Değil miydi bir nutfe dökülen meniden?"
3 H ve F: "büzeyr".
4 H ve F: "büzeyrin".

veya bir maʿnâ-yı mücerredin mâneviyetten maddiyete, rûhâniyetten cismâniyete bir sebebiyeti vardır. Nefsimizdeki bir şuurun bir hayâle, bir hayâlin bir [1128] harekete geçebildiğini[1] görüyoruz. Böyle olmasa idi kolumuzu oynatamazdık ve hiç şüphe yok ki bu kütlevî ve mihânikî hareket dâhilimizde zerrevî, huceyrevî hareketle alâkadardır. Demek bir idrâk-i mücerred hem hareket-i mihânikiyeye hem hareket-i zerreviye[2] ve kimyeviyeye tehavvül edebiliyor da bu suretle kulaktan veya kalbden gelen bir "arş" kelimesi orduları yürütüyor. Hâdisât-ı maʿneviyenin böyle hâdisât-ı maddiyeye muttariden inkılâbı görüldükten sonra bunun diğer misâllerini de az çok bir tefâvüt içinde tasavvur edebiliriz. Bir kelime-i lafziye veya nefsiye veya vücûdiye bir intibâʿ-ı vicdânî uyandırır ve bu intibâʿ-ı vicdânî şiddetine göre bütün rûhu istîlâ eden bir akīde-i râsiha olur ve bu akide bedende icrâ-yı te'sîre, beden dahi onunla mütenâsib bir hayât-ı cedîde başlar ve bu hâl tekâmül[3] edebilirse vezâif-i[4] uzviyede bir sûret-i cedîde vücûd bulabilir ki hükemâ bu şerâit altında tehavvülât-ı uzviye misâlleri bile tesbit etmişlerdir. Binâenʿaleyh Hazret-i Meryem'in bu hâli yaşadığını tasavvur ve kabul etmek de mümkindir. Ve ihtimal bu suretle kalb-i Meryem'deki bir kelime rahm-i Meryem'de bir bezr[5] ile bir beyzanın beraberce tekevvününe biiznillah sebep olmuş ve Îsâ bundan tevellüd etmiştir. Bu da şehevânî bir mâna ile değil, bilhassa Rahmânî bir mâna ile tasavvur edilmek lâzım gelir. İşte bazı hükemâ-yı müfessirîn ıstıfâ-yı Meryem, tebşîr-i melâike, tekevvün-i kelime âyetlerinin ilm-i rûh nokta-i nazarından böyle bir mülâhaza ilham ettiğini de göstermişlerdir. Maʿamâfîh bunlar tevil ve tefsir değil inkâr ve istibʿad iddialarını nakz edecek tasavvurât-ı mümkineyi göstermektir.[6] Hakikaten tevil اِنَّ مَثَلَ عٖيسٰى عِنْدَ اللّٰهِ كَمَثَلِ اٰدَمَۜ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ'dur. Bunda o kadar çok meʿânî vardır ki dikkat edip edip[7] anlamalıdır. Topraktan halk, sonra "kün!",

1 B: "geçtiğini".
2 B: "zerreviyeye".
3 B: "tekemmül".
4 B: "vazîfe-i".
5 H ve F: "büzeyr".
6 M ve B: "göstermektedir".
7 M ve B -"edip".

akabinde "feyekûn". Ancak şu noktayı unutmamalıdır ki bu Zikr-i Hakîm bütün muhatablardan evvel Nasârâ'ya karşı bir hükm-i hâkimdir. [1129] Allah'ı ve insanı tanımak, hâlık ile mahlûku, âmir ile me'mûru, hâkim ile mahkûmu temyiz ettirip itaate davet eylemektir. Kelime, Îsâ'da var da Âdem'de yok değildir. Îsâ'ya her ne cihetten[1] bakılırsa bakılsın şerîki, misli, emsâli vardır. Fakat Allah'ın hiçbir misli yoktur. Îsâ ve Âdem ikisi de topraktan mahluk, ikisi de bir emir ile me'murdur. Âdem kelimesi Allah'ın aynı veya oğlu olmak mümteni' bulunduğu gibi Îsâ kelimesi de öyledir. Kelimeler çok, Allah ise birdir. Allah, kelimelerde fâni değil, Hayy-ı Kayyûm'dur. Lâkin kelimeler Allah'ta fânîdir. Kelimelerle Allah teksir edilmemeli, Allah ile kelimeler tevhid olunmalıdır. Kelimeler birer dâll, birer alâmet, birer âyettirler. Bütün bunların yegâne medlulleri Allah'tır. Îsâ da Âdem gibi Allah'tan gelmiş, Allah'a ref' olunmuştur. Rûh-i Îsâ vefat etmediyse edecektir, bâkī ancak Allah'tır.

Şimdi Necran murahhasları ve onların emsâli bu hakkı kabul etmeyip de "بِكَلِمَةٍ مِنْهُ dedin ya, işte bu bize kâfidir. Kelime Allah'ın cüz'üdür, kelime Allah'ın aynıdır, kelime Allah'tır" diye inad ve mükâbere ile teksîr-i kelime ediyorlarsa, Yâ Muhammed:

اَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُنْ مِنَ الْمُمْتَرِينَ ﴿٦٠﴾ فَمَنْ حَاجَّكَ فِيهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ اَبْنَاءَنَا وَاَبْنَاءَكُمْ وَنِسَاءَنَا وَنِسَاءَكُمْ وَاَنْفُسَنَا وَاَنْفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَلْ لَعْنَتَ اللّٰهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ ﴿٦١﴾

[1130] **Meâl-i Şerîfi**

Bu hak senin Rabbinden, binâen'aleyh şüphe edenlerden olma (60). Sana gelen ilimden sonra artık her kim seninle münakaşaya kalkarsa "haydi" de, "gelin, oğullarımızı ve oğullarınızı,[2] kadınlarımızı ve kadınlarınızı, kendilerimizi ve kendilerinizi çağıralım, sonra cân u

---

1 H: "haysiyetten".
2 B +"ve".

gönülden ibtihal ile dua edelim de Allah'ın lânetini yalancıların[1] boynuna geçirelim" (61).[2]

Bu âyete "Mübâhele Âyeti" denilir ki, "hangi taraf yalancı ise ona Allah lânet etsin" diye mütekābilen lânetleşmek demektir. Bâlâda beyan olunduğu üzere Necran murahhasları lede'l-müzakere sâhib-re'yleri olan emîrleri Âkıb[3] Abdülmesih'in re'yi ile bu mübâhele teklifine icâbet edemediler. Onlar üzerinde en hâkim hüküm bu oldu, bir mu'âhede ile zimmet-i İslâm'ı kabul edip gittiler. لَهُمْ مَا لَنَا وَعَلَيْهِمْ مَا عَلَى الْمُسْلِمِينَ

İşte Âl-i İmrân kıssasının künh-i hakikati:

إِنَّ هٰذَا لَهُوَ الْقَصَصُ الْحَقُّۚ وَمَا مِنْ إِلٰهٍ إِلَّا اللّٰهُۜ وَإِنَّ اللّٰهَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿٦٢﴾ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللّٰهَ عَلِيمٌ بِالْمُفْسِدِينَ ﴿٦٣﴾

Meâl-i Şerîfi

Doğrusu işte budur o kıssanın hak ifadesi, yoksa Allah'tan başka bir ilâh yoktur ve hakikat Allah O, öyle Azîz öyle Hakîm'dir (62). Yine yüz çevirirlerse muhakkak ki Allah müfsidleri bilir (63).[4]

Gelelim "Âl-i İbrâhim"e ve "ıstıfâ-yı Muhammedî"ye: لَٓا إِلٰهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ olduğu[5] aklen ve naklen, ilmen ve hikmeten إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْإِسْلَامُ. muhkem bir surette sâbit olduktan sonra şimdi müfsidlerin itirazına bakmayarak [1131] kelimeleri dağıtmayıp toplamalı, müteşettit, müteferrik kelimeleri, vücûh-i ihtilâfı bırakmak ve en muhkem olan vech-i ittifâkı ahz eylemek suretiyle kelime-i Îsâ'nın kelime-i Âdem'e ircâ'ı

1 B: "zâlimlerin".
2 H: "Bu hak senin Rabbinden, sakın şüphe edenlerden olma (60). Sana gelen şu ilimden sonra artık seninle kim münakaşaya kalkarsa de ki: 'Gelin oğullarımızı ve oğullarınızı, kadınlarımızı ve kadınlarınızı, kendilerimizi ve kendilerinizi çağıralım. Sonra cân u gönülden ibtihal ile dua edelim de geçirelim Allah'ın lânetini yalancıların boynuna' (61)".
3 B +"b."
4 H: "İşte budur o kıssanın her hâlde muhakkak hak ifadesi ve yoktur bir ilâh denecek Allah'tan başka ve hakikat Allah'tır ancak öyle Azîz öyle Hakîm (62)".
63. âyetin meâli H nüshasında yoktur.
5 B nüshasında ikinci âyet önce, birinci âyet sonra yazılmıştır.

ve her ikisinin şerîksiz hâlık ve âmir bir Allah'a inkıyad nisbetinde tevhîdi gibi bihakkın tevhid etmeli ve binâenʿaleyh Âdem'in en güzide sülalesi olan İbrâhim silsilesinde bilhassa "Âl-i İbrâhim" denilen şube ile "Âl-i İmrân" denilen ve ihtilâfa düşmüş bulunan şubeler beyninde müsâvî ve müttefak[un] ʿaleyh bir kelime-i hakka davet eylemelidir.

Bunun için yâ Muhammed:

قُلْ يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا اِلٰى كَلِمَةٍ سَوَٓاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ اَلَّا نَعْبُدَ اِلَّا اللّٰهَ وَلَا نُشْرِكَ بِه۪ شَيْـًٔا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا اَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللّٰهِۜ فَاِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِاَنَّا مُسْلِمُونَ ﴿٦٤﴾

Meâl-i Şerîfi

De ki: "Ey ehl-i kitab! Gelin, sizinle bizim aramızda müsâvî bir kelimeye, şöyle ki: Allah'tan başka mâbud tanımayalım, O'na hiçbir şeyi şerîk koşmayalım ve bazımız bazımızı Allah'tan beride rab ittihaz etmesin." Eğer[1] buna karşı yüz çevirirlerse o vakit şöyle deyin: "Şâhid olun ki biz hakikaten müslimiz, müsâlemetkârız" (64).[2]

Burada muhtelif vicdanların, muhtelif milletlerin, muhtelif dinlerin, muhtelif kitapların bir vicdân-ı esâsîde, bir [1132] kelime-i hakta nasıl tevhid olunabilecekleri, İslâm'ın âlem-i beşeriyete ne kadar vâsiʿ, ne kadar vâzıh, ne kadar müstakīm bir tarîk-i hidâyet, bir kānûn-ı hürriyet tâlim eylemiş bulunduğu ve artık bunun Arab ve Acem'e inhisârı olmadığı tamamen gösterilmiştir. اَلَّا نَعْبُدَ اِلَّا اللّٰهَ وَلَا نُشْرِكَ بِه۪ شَيْـًٔا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا اَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللّٰهِ kelimesinde toplanan vicdân-ı vahdetten daha geniş, daha hâkim hiçbir vicdan bulunmak mümkin değildir ki onun arkasına düşülsün. Terakkiyât-ı dîniye vicdanların iftirak ifade eden hususiyetlerinde değil, külliyetinde ve genişliğindedir. Bütün hürriyet ve müsâvat davasının esâsı bu bir kelimede, bir vicdanda toplanır.

1 F -"Eğer".

2 H: "De: 'Ey ehl-i kitab! Sizinle bizim aramızda müsâvî bir kelimeye gelin, şöyle ki: Allah'tan başka mâbud tanımayalım ve O'na hiçbir şey şerîk koşmayalım ve Allah'tan beride bazımız bazımızı rab ittihaz etmesin.' Eğer kabul etmezlerse o hâlde deyin: 'Bizim hâlis müsâlemetkâr olduğumuza şâhid olun' (64)".

{وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضاً اَرْبَاباً مِنْ دُونِ اللّٰهِ} İşte hürriyet ve müsâvat davasının bütün miftâh-ı halli buradadır. Birbirimizi rab, mevlâ, hâkim-i mutlak tanımayalım, bütün harekâtımızı bir Hakk'ın emriyle ve Allah'ın rızâsıyla ölçelim. Allah'ı bırakıp da O'nun mâdûnunda ve hakkın hilâfında bir tâbiʿiyet mîsâkımız olmasın, hepimiz Allah'a kul olalım ve kendimizi ancak O'na mahkum bilelim,[1] yekdiğerimize de ancak bu nokta-i nazardan tâbiʿ ve merbut olalım. Hiçbirimizin hakkına tecavüz etmeyelim,[2] Allah'ın onu tâyin ettiği vazifeye de Allah için itaat edelim. Asıl mîsak ve asıl vicdan bir Allah'ın emrine itaat olunca her ihtilâf mülâhaza-i hak ve kānûn-ı hak ile hallolunur. Ve hiçbir kimsenin arzû-yı mücerredi hâkim olmaz. Binâenʿaleyh Îsâ'yı da rab tanımayalım. Onu da Allah'ın bir kulu ve bir resûlü tanıyalım. Kezâlik papalar, krallar, rüesâ hep böyle; her birine Allah'a itaatleri ve hakkı taharrîleri nokta-i nazarından[3] bakalım.

Vâkiʿ olan bir suale karşı Resûlullah ehl-i kitabdan iman edenlere "Siz hani papaların ve sâirenin sözlerine mücerred onların sözleri olduğu için itaat etmez mi idiniz? İşte o, onları rab ittihaz etmektir"[4] buyurmuştu[5]. Burada siyâk en ziyade Hazret-i Îsâ'ya rab diyen Nasârâ'ya [1133] müteveccihtir. Bugün bazı İncil tercemelerinde bunun muallim demek olduğu gösterilmiş ise de akīde-i teslis mevcud iken bu tevil kâfi olamaz. Hatta وَيُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ medlûlünce muʿallim-i hakīkī yine Allah'tır.

Fakat ehl-i kitab tevhîd-i haktan değil, teştît-i kelimeden hoşlandılar, Âl-i İmrân ile Âl-i İbrâhim beyninde bir cihet-i vahdet olan İbrâhim'i bile her biri kendilerine nisbet ederek "Yahudî idi" veya "Nasrânî idi" dediler. Bunlara karşı cevâben buyuruluyor ki:

---

1 H ve F +"ve".

2 H ve F +"ve".

3 B: "noktasından".

4 Bk. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XIV, 210:

عن عدي بن حاتم قال: أتيت رسولَ الله صلى الله عليه وسلم وفي عُنُقي صليبٌ من ذهب، فقال: يا عديّ، اطرح هذا الوثنَ من عنقك! قال: فطرحته، وانتهيت إليه وهو يقرأ في سورة براءة، فقرأ هذه الآية: «اتخذوا أحبارهم ورُهبانهم أربابًا من دون الله»، قال قلت: يا رسول الله، إنا لسنا نعبدُهم! فقال: «أليس يحرّمون ما أحلَّ الله فتحرّمونه، ويحلُّون ما حرَّم الله فتحلُّونه؟ قال: قلت: بلى! قال: فتلك عبادتهم!» واللفظ لحديث أبي كريب.

5 B: "buyurulmuştu".

يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تُحَٓاجُّونَ ف۪ٓي اِبْرٰه۪يمَ وَمَٓا اُنْزِلَتِ التَّوْرٰيةُ وَالْاِنْج۪يلُ اِلَّا مِنْ بَعْدِه۪ۜ اَفَلَا
تَعْقِلُونَ ﴿٦٥﴾ هَٓا اَنْتُمْ هٰٓؤُ۬لَٓاءِ حَاجَجْتُمْ ف۪يمَا لَكُمْ بِه۪ عِلْمٌ فَلِمَ تُحَٓاجُّونَ ف۪يمَا لَيْسَ لَكُمْ بِه۪
عِلْمٌۜ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿٦٦﴾ مَا كَانَ اِبْرٰه۪يمُ يَهُودِيًّا وَلَا نَصْرَانِيًّا وَلٰكِنْ كَانَ
حَن۪يفًا مُسْلِمًاۜ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِك۪ينَ ﴿٦٧﴾ اِنَّ اَوْلَى النَّاسِ بِاِبْرٰه۪يمَ لَلَّذ۪ينَ اتَّبَعُوهُ وَهٰذَا
النَّبِيُّ وَالَّذ۪ينَ اٰمَنُواۜ وَاللّٰهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِن۪ينَ ﴿٦٨﴾

Meâl-i Şerîfi

Ey ehl-i kitab! Niçin İbrâhim hakkında münakaşa ediyorsunuz? Hâlbuki Tevrat ve İncil ancak[1] ondan sonra indirildi, bunu da mı akletmiyorsunuz? (65). İşte siz öylesiniz, haydi biraz bilginiz olan şeyde münakaşa ettiniz, ya hiçbir ilminiz olmayan [1134] şeyde niçin münakaşa edersiniz? Hâlbuki Allah bilir, siz bilmiyorsunuz (66). İbrâhim ne Yahudî idi ne Nasrânî ve lâkin müslim bir hanîf (lekesiz bir muvahhid) idi ve müşriklerden olmamıştı (67). Doğrusu insanların İbrâhim'e en yakını her hâlde onun izince gidenler ve şu Peygamber ve iman edenlerdir, Allah da mü'minlerin velîsidir (68).[2]

{ف۪يمَا لَكُمْ بِه۪ عِلْمٌ} Yani Tevrat ve İncil'den bir dereceye kadar mâlumatınız bulunan Mûsâ ve Îsâ {مَا لَيْسَ لَكُمْ بِه۪ عِلْمٌ} hakkında hiç mâlumatınız bulunmayan Hazret-i İbrâhim {وَلٰكِنْ كَانَ حَن۪يفًا مُسْلِمًاۜ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِك۪ينَ} binâenʿaleyh ne Yahudîlerin ne Hıristiyanların ne de müşriklerin İbrâhim'i ne ırkan ne de dinen kendilerine nisbet etmeye, ferʿ saymaya hakları olmadığı gibi bunlardan ırkan mensub olanların da kendilerini temiz bir muvahhid-i müslim olan İbrâhim'in âl ve etbâʿından saymaya hakları yoktur

---

1 B -"ancak".

2 H: "Ey ehl-i kitab! İbrâhim hakkında niçin münakaşa ediyorsunuz? Hâlbuki Tevrat ve İncil ancak ondan sonra indirildi, bunu da mı akletmiyorsunuz? (65). İşte siz öylesiniz, haydi bildiğiniz şeyde münakaşa ediniz, ya bilmediğiniz şeyde neye münakaşa edersiniz? Allah bilir, siz bilmiyorsunuz (66). İbrâhim ne Yahudî idi ne Nasrânî ancak müslim bir hanîf, lekesiz bir muvahhid idi ve hiçbir zaman müşriklerden olmadı (67). Şüphesiz insanların İbrâhim'e en yakını her hâlde onun izince gidenler ve şu gördüğünüz Peygamber'le iman edenlerdir, Allah da mü'minlerinvelîsidir (68)".

ve mücadeleleri câhilânedir. Onlar لَا يَنَالُ عَهْدِى الظَّالِمِينَ hükmünde dâhildir. {اِنَّ اَوْلَى النَّاسِ بِاِبْرٰهِيمَ لَلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ وَهٰذَا النَّبِيُّ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا} Istıfâya dâhil olan Âl-i İbrâhim işte bunlardır, İbrâhim'in dinine ittibâʿ edenler ve şu Peygamber-i âlîşân Muhammed Mustafa ve buna iman edenlerdir. ʿAhd-i ilâhîye ve imamete nâil olacak olanlar her hâlde bunlardır. Çünkü {وَاللّٰهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِنِينَ}dir.

Ehl-i kitâbın bir kısmı muvahhid ve müslim olmak şöyle dursun mü'minleri idlâl etmeye çalışıyorlar. Nitekim Yahudîler Huzeyfe, Ammâr, Muʿâz gibi ecille-i ashâbı Yahudîliğe davet etmeye cesaret ettiler, şu âyet nâzil oldu:[1]

Ey mü'minler:

وَدَّتْ طَٓائِفَةٌ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يُضِلُّونَكُمْۜ وَمَا يُضِلُّونَ اِلَّٓا اَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ ﴿٦٩﴾

[1135] Meâl-i Şerîfi

Ehl-i kitabdan bir tâife arzu etti ki sizi şaşırtsalar, hâlbuki sırf kendilerini şaşırtıyorlar da farkına varmıyorlar[2] (69).

Bunların haberleri olmadan kendilerini nasıl idlâl ettikleri de şu hitablar ile tefhim ediliyor:

يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَاَنْتُمْ تَشْهَدُونَ ﴿٧٠﴾ يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَلْبِسُونَ الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٧١﴾

Meâl-i Şerîfi

Ey ehl-i kitab! Niçin Allah'ın âyetlerine[3] küfr ediyorsunuz? Hâlbuki görüp duruyorsunuz (70). Ey ehl-i kitab, niçin hakkı bâtılla buluyorsunuz da hakkı ketm ediyorsunuz? Hâlbuki bilip duruyorsunuz (71).[4]

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* I, 283:
نزلت فِي عمار بن ياسر، وحُذَيْفة بن اليمان وذلك أن اليهود جادلوهما ودعوهما إلى دينهم. وقالوا: إن ديننا أفضل من دينكم ونحن أهدى منكم سبيلا فنزلت «وَدَّتْ طائِفَةٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتابِ...» إلى آخر الآية.

2 H: "haberleri olmuyor".

3 F +"~~niçin~~".

4 H: "Ey ehl-i kitab! Niçin inkâr ediyorsunuz Allah'ın âyetlerini siz görüp dururken? (70). Ey ehl-i kitab, niçin hakkı bâtılla telbis edip hakkı ketm ediyorsunuz siz bilip dururken? (71)".

Bakınız bunların bir kısmının telbislerine ki Hayber [1136] veya Ureyne Yahudîleri ahbârından on iki kişi ittifak etmişler, birbirlerine "Haydi bir gün sabahleyin laftan ve yalnız lisânen Muhammed'in dinine giriniz, akşam üzeri de 'kitablarımıza baktık ve ulemâmızla müşavere de ettik, şimdi Muhammed'in O Peygamber olmadığını anladık, bu yalan ve dini bâtıl imiş' deyiniz ve küfr ediniz çıkınız, böyle yaparsanız ashâbı da şek ve şüpheye düşerler" demişlerdi.[1] Kezâlik tahvîl-i kıble meselesinde Kaʿb b. Eşref nam Yahudî hahamı dahi kendi etbâʿına kıbleye karşı gün ibtidasında namaz kılmayı ve nihâyetinde caymayı telkin etmişti[2] ki şu âyet bunları haber veriyor:

وَقَالَتْ طَٓائِفَةٌ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ اٰمِنُوا بِالَّـذٖٓى اُنْزِلَ عَلَى الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَجْهَ النَّهَارِ وَاكْفُرُوٓا اٰخِرَهُ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَۚ ﴿٧٢﴾ وَلَا تُؤْمِنُوٓا اِلَّا لِمَنْ تَبِعَ دٖينَكُمْۜ قُلْ اِنَّ الْهُدٰى هُدَى اللّٰهِۙ اَنْ يُؤْتٰٓى اَحَدٌ مِثْلَ مَٓا اُوتٖيتُمْ اَوْ يُحَٓاجُّوكُمْ عِنْدَ رَبِّكُمْۜ قُلْ اِنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللّٰهِۚ يُؤْتٖيهِ مَنْ يَشَٓاءُۜ وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَلٖيمٌۚ ﴿٧٣﴾ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهٖ مَنْ يَشَٓاءُۜ وَاللّٰهُ ذُوالْفَضْلِ الْعَظٖيمِ ﴿٧٤﴾

Meâl-i Şerîfi

Ehl-i kitabdan bir tâife de şöyle dedi: "Varın o mü'minlere indirilene güpegündüz iman edin, âhirinde de dönüp küfr edin [1137] belki onlar da dönerler (72) ve kendi dininize tâbiʿ olanlardan başkasına eman vermeyin. De ki: Her hâlde hidâyet Allah hidâyeti, size verilen gibisi birine veriliyor veya Rabbinizin huzurunda size galebe edecekler diye

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, VI, 507:
كان أحبار قرى عربية اثني عشر حبرا، فقالوا لبعضهم: ادخلوا في دين محمد أول النهار، وقولوا: «نشهد أن محمدا حق صادق»، فإذا كان آخر النهار فاكفروا وقولوا: «إنا رجعنا إلى علمائنا وأحبارنا فسألناهم، فحدثونا أن محمدا كاذب، وأنكم لستم على شيء، وقد رجعنا إلى ديننا فهو أعجب إلينا من دينكم»، لعلهم يشكون، يقولون: هؤلاء كانوا معنا أول النهار، فما بالهم؟ فأخبر الله عز وجل رسوله صلى الله عليه وسلم بذلك.

2 Begavî, *Meʿâlimü't-Tenzîl*, II, 54:
وَقَالَ مُجَاهِدٌ وَمُقَاتِلٌ وَالْكَلْبِيُّ هَذَا فِي شَأْنِ الْقِبْلَةِ لَمَّا صُرِفَتْ إِلَى الْكَعْبَةِ شَقَّ ذَلِكَ عَلَى الْيَهُودِ، فَقَالَ كَعْبُ بْنُ الْأَشْرَفِ لِأَصْحَابِهِ: آمِنُوا بِالَّذِي أُنْزِلَ عَلَى مُحَمَّدٍ مِنْ أَمْرِ الْكَعْبَةِ وَصَلُّوا إِلَيْهَا أَوَّلَ النَّهَارِ ثُمَّ اكْفُرُوا وَارْجِعُوا إِلَى قِبْلَتِكُمْ آخِرَ النَّهَارِ لَعَلَّهُمْ يَقُولُونَ هَؤُلَاءِ أَهْلُ الْكِتَابِ وَهُمْ أَعْلَمُ فَيَرْجِعُونَ إِلَى قِبْلَتِنَا، فَأَطْلَعَ اللَّهُ تَعَالَى رَسُولَهُ عَلَى سِرِّهِمْ وَأَنْزَلَ «وَقَالَتْ طَائِفَةٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ آمِنُوا...»

mi bu? De ki: Doğrusu fazl Allah'ın elindedir, onu dilediğine verir ve Allah Vâsi'dir, Alîm'dir (73). Rahmetiyle imtiyazı dilediğine bahşeder, daha Allah çok büyük fazl sâhibidir (74).[1]

Fakat ehl-i kitâbın hepsini böyle ahlâksız zannetmemelidir. Çünkü:

وَمِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ اِنْ تَأْمَنْهُ بِقِنْطَارٍ يُؤَدِّهٓ اِلَيْكَۚ وَمِنْهُمْ مَنْ اِنْ تَأْمَنْهُ بِدِينَارٍ لَا يُؤَدِّهٓ
اِلَيْكَ اِلَّا مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَٓائِماًۜ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَالُوا لَيْسَ عَلَيْنَا فِي الْاُمِّيّٖنَ سَبٖيلٌۚ وَيَقُولُونَ
عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَ وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿٧٥﴾ بَلٰى مَنْ اَوْفٰى بِعَهْدِهٖ وَاتَّقٰى فَاِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُتَّقٖينَ
﴿٧٦﴾ اِنَّ الَّذٖينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللّٰهِ وَاَيْمَانِهِمْ ثَمَناً قَلٖيلاً اُولٰٓئِكَ لَا خَلَاقَ لَهُمْ فِي الْاٰخِرَةِ
وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللّٰهُ وَلَا يَنْظُرُ اِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَلَا يُزَكّٖيهِمْۖ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلٖيمٌ ﴿٧٧﴾

[1138] **Meâl-i Şerîfi**

Ehl-i kitabdan öylesi vardır ki ona yüklerle emanet bıraksan onu sana te'diye eder, yine[2] onlardan öylesi de[3] vardır ki ona bir dinar emanet etsen tepesine binmedikçe onu sana te'diye etmez. Bunun sebebi, çünkü bunlar "bizim aleyhimize ümmîlerde bir yol yoktur" derler ve Allah'a karşı bile bile yalan söylerler (75). Hayır yol var, Allah var, her kim ahdine vefa eder ve korunursa şüphe yok ki Allah o müttakīleri sever (76). Fakat onlar o Allah'ın ahdini ve kendi yeminlerini birkaç paraya satanlar, işte onların âhirette hiç nasibi yoktur, Allah onlara kelâmıyla hitab etmeyecek ve kıyamet günü nazar buyurmayacak ve kendilerini temize çıkarmayacaktır, onların hakkı elîm bir azabdır (77).[4]

---

1 H: "Ehl-i kitabdan bir tâife de şöyle dedi: 'Varın mü'minlere indirilene güpegündüz iman edin, âhirinde de dönün küfr edin belki dönerler (72). Kendi946 dininize tâbi' olanlardan başkasına eman vermeyin.' De ki: 'Hakikat hidâyet Allah hidâyeti, birine size verilen gibisi veriliyor veya Rabbinizin huzurunda size galebe edecek diye mi bu?' De ki: 'Fazl şüphesiz Allah'ın elindedir, onu dilediğine verir ve Allah Vâsi'dir, Alîm'dir (73). Rahmet-i ilâhiyesiyle dilediğini mümtaz kılar, o azîm fazlın sâhibi Allah' (74)".

2 M: "gene".

3 M ve B -"de".

4 H: "Ehl-i kitabdan öylesi vardır ki ona yüklerle emanet bıraksan onu sana te'diye eder, yine onlardan öylesi de vardır ki ona bir dinar emanet etsen onu sana tepesine binmedikçe te'diye etmez. Çünkü bunlar 'ümmîler hakkında bizim aleyhimize bir yol yoktur' derler ve Allah'a karşı bile bile yalan söylerler (75). Öyle değil yol var, Allah var, kim Allah'tan korkar ahdine vefa ederse şüphe yok ki Allah o müttakīleri

{مَنْ اِنْ تَأْمَنْهُ بِقِنْطَارٍ يُؤَدِّهٓ اِلَيْكَ} Yahudî ulemâsından olup Peygamber'e iman eden Abdullah b. Selâm Kureyş'ten birinin emanet bıraktığı bin iki yüz ukıyye altını eksiksiz teslim etmiş idi ki ukıyye kırk dirhem itibar ediliyor. {مَنْ اِنْ تَأْمَنْهُ بِدِينَارٍ لَا يُؤَدِّهٓ اِلَيْكَ...الخ} Nitekim yine Yehûd'dan Finhâs[1] b. Âzura diğer bir Kureşî'nin[2] emanet bıraktığı bir dinarı inkâr etmişti.[3] Bir dinar (aslı "dinnâr") yirmi dört kırat, yani bir[4] miskal itibar edilir. Bu hıyânetin sebebi de "Adam sen de! Ümmîlerin, okuyup yazması olmayanların hakkı mı olurmuş? Vesikası, kuvve-i müeyyidesi bulunmayan ve hele dini ayrı olan kimselerin hakkını yemek helâldir" itikadında bulunmaları olduğu gösterilmiştir. Bu âyetin mazmûnuna işâreten Mâlik b. Dinar hazretleri de demiştir ki: "'Dinar', 'din' ile 'nâr'dan mürekkebdir. Hakkıyla alınca din olur, haksız alınca da nar olur."[5]

Bir de ehl-i kitab içinde kitab nâmına ağızlarını eğen, bile bile yalan söyleyerek propagandalar yapan ve insanları haktan ayırıp bâtıla saptırmak, beşere kul etmek isteyenler vardır, şöyle ki: [1139]

وَاِنَّ مِنْهُمْ لَفَرِيقًا يَلْوُنَ اَلْسِنَتَهُمْ بِالْكِتَابِ لِتَحْسَبُوهُ مِنَ الْكِتَابِ وَمَا هُوَ مِنَ الْكِتَابِۚ وَيَقُولُونَ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ وَمَا هُوَ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِۚ وَيَقُولُونَ عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَ وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿٧٨﴾

---

sever (76). Fakat o Allah'ın ahdini ve kendi yeminlerini birkaç paraya satanları görüyor musun, öylelerin âhirette hiçbir nasibi yoktur, Allah onları kelâmından mahrum eder, kıyamet günü onlara nazar buyurmaz ve kendilerini tezkiye de etmez ve onların hakkı elîm bir azabdır (77)".

1 M: "Fenhas".

2 H ve F: "Kureyşî'nin".

3 Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm,* I, 224:

وقال الضحاك: «وَمِنْ أَهْلِ الْكِتابِ مَنْ إِنْ تَأْمَنْهُ بِقِنْطارٍ» يعني به عبد الله بن سلام أودعه رجل ألفاً ومائتي أوقيّة من الذهب، فأداها إليه، فمدحه الله تعالى... ثم قال تعالى: «وَمِنْهُمْ مَنْ إِنْ تَأْمَنْهُ بِدِينارٍ لاَّ يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ» وهو فنحاص بن عازورا اليهودي، أودعه رجل ديناراً، فخانه.

4 H ve F +"buçuk".

5 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm,* II, 683:

أَخْبَرَنَا سَعِيدُ بْنُ عَمْرٍو السَّكُونِيُّ، الْحِمْصِيُّ فِيمَا كَتَبَ إِلَيَّ، ثنا بَقِيَّةُ، عَنْ زِيَادِ بْنِ الْهَيْثَمِ، حَدَّثَنِي مَالِكُ بْنُ دِينَارٍ قَالَ: إِنَّمَا سُمِّيَ الدِّينَارُ لأَنَّهُ دِينٌ وَنَارٌ. قَالَ: مَعْنَاهُ: إِنَّ مَنْ أَخَذَهُ بِحَقِّهِ فَهُوَ دِينُهُ، وَمَنْ أَخَذَهُ بِغَيْرِ حَقِّهِ فَلَهُ النَّارُ.

Meâl-i Şerîfi

Bir de onlardan bir fırka vardır, dillerini kitaba eğer bükerler, onu kitabdan sanasınız diye, hâlbuki[1] kitabdan değildir. Hem "o Allah tarafındandır" derler, hâlbuki Allah tarafından değildir de Allah nâmına bile bile yalan söylerler (78).[2]

Hâlbuki Allah'ın kitab ve nübüvvet ihsan buyurduğu bütün enbiyâ ve rusül bunların isnad ettikleri yalanlardan münezzehtirler. Zira:

مَا كَانَ لِبَشَرٍ اَنْ يُؤْتِيَهُ اللّٰهُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ ثُمَّ يَقُولَ لِلنَّاسِ كُونُوا عِبَادًا لِي مِنْ
دُونِ اللّٰهِ وَلٰكِنْ كُونُوا رَبَّانِيِّنَ بِمَا كُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ الْكِتَابَ وَبِمَا كُنْتُمْ تَدْرُسُونَۙ ﴿٧٩﴾ وَلَا
يَأْمُرَكُمْ اَنْ تَتَّخِذُوا الْمَلٰٓئِكَةَ وَالنَّبِيِّنَ اَرْبَابًاۜ اَيَأْمُرُكُمْ بِالْكُفْرِ بَعْدَ اِذْ اَنْتُمْ مُسْلِمُونَ ﴿٨٠﴾
وَاِذْ اَخَذَ اللّٰهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّنَ لَمَٓا اٰتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَٓاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ
لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهٖ وَلَتَنْصُرُنَّهُۜ قَالَ ءَاَقْرَرْتُمْ وَاَخَذْتُمْ عَلٰى ذٰلِكُمْ اِصْرٖيۜ قَالُٓوا اَقْرَرْنَاۜ قَالَ
فَاشْهَدُوا وَاَنَا مَعَكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ ﴿٨١﴾

[1140] **Meâl-i Şerîfi**

Hiçbir beşer için o salâhiyet yoktur ki Allah ona kitab versin, hüküm versin, peygamberlik versin de o sonra insanlara "Allah'tan beride bana kul olun" diyebilsin. Velâkin "kitab tâlim etmekte olduğunuz ve ders alıp vermekte bulunduğunuz için rabbânîler olunuz" der (79). Ve hiçbir zaman size melâikeyi ve peygamberleri rabler ittihaz etmenizi de emredemez. Ya siz Müslüman olduktan sonra size küfrü emredebilir mi? (80). Hem Allah vaktiyle peygamberlerin şöyle mîsâkını almıştır: "Celâlim hakkı için size kitab ve hikmetten her ne verdimse sonra size[3]

---

1 F +"o".

2 H: "Onlardan bir fırka da vardır, dillerini eğer kitâbı tahrif ederler, onu kitabdan zannedesiniz diye, hâlbuki kitabdan değildir o. Ve 'o Allah tarafından' derler, hâlbuki Allah tarafından değildir o, Allah nâmına bile bile yalan söylerler (78)".

3 B -"size".

beraberinizdekini tasdik eden bir resul geldiğinde ona mutlak iman edeceksiniz ve lâbüd ona yardımda bulunacaksınız. Buna ikrar verdiniz mi ve bunun üzerine ağır ahdimi boynunuza aldınız mı?" buyurdu, "ikrar verdik" dediler, "öyle ise", buyurdu, "şâhid olun, ben de sizinle beraber şâhidlerdenim" (81).[1]

Allah bütün peygamberlerine kitab ve hikmet verirken hepsinin böyle bir ahd ü mîsâkını almıştır. Bunlar [1141] arasında seleften halefe, haleften selefe böyle mütekābil ve şehâdet-i ilâhiye tahtında mukarrer bir tasdik muʿâhedesi vardır. Hepsi kendilerini tasdik eden[2] Muhammed Resûlullah'a iman ve nusret için Hak teâlâ'ya ikrar vermişlerdir. İlim ve şehâdet-i hakkın hükmü budur.

Binâenʿaleyh:

فَمَنْ تَوَلّٰى بَعْدَ ذٰلِكَ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ ﴿٨٢﴾

Meâl-i Şerîfi

Demek ki bunun arkasından her kim dönse artık onlar hep dinden çıkmış fâsıklardır (82).[3]

İmdi peygamberlerin fâsık olmaları, Allah'a itaatten çıkmaları ihtimâli mevcud[4] mudur? Hâşâ, öyle ise:

اَفَغَيْرَ دِينِ اللّٰهِ يَبْغُونَ وَلَهُٓ اَسْلَمَ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَاِلَيْهِ يُرْجَعُونَ ﴿٨٣﴾

---

1 H: "Hiçbir beşer için o salâhiyet yoktur ki Allah ona kitab versin, hüküm versin, peygamberlik versin de o sonra insanlara 'Allah'ı bırakarak bana kul olun' diyebilsin. Velâkin 'kitab tâlim etmekte olduğunuz için ve ders alıp vermekte bulunduğunuz için rabbânîler olunuz' der (79). Hiçbir zaman melekleri ve peygamberleri ilâh ittihaz etmenizi de emredemez. Ya siz Müslüman olduktan sonra size hiç kâfir olmanızı emredebilir mi? (80). Hem Allah vaktiyle enbiyânın şöyle mîsâkını aldı: 'Celâlim hakkı için size kitab ve hikmetten ne verdimse verdikten sonra size beraberinizdekini tasdik edecek bir resul geldiğinde ona mutlak iman edeceksiniz, hem ona muhakkak yardımda bulunacaksınız. Buna ikrar verdiniz mi ve bunun üzerine ağır ahdimi boynunuza aldınız mı?' buyurdu, 'ikrar verdik' dediler, 'öyle ise', buyurdu, 'şâhid olun, ben de sizinle beraber şâhidlerdenim' (81)".

2 B -"eden".

3 H: "Demek ki bundan sonra kim dönmüşse hep onlar dinden çıkmış fâsıklardır (82)".

4 H: "melhuz".

Meâl-i Şerîfi

Daha Allah dininin gayrısını mı arıyorlar? Hâlbuki göklerde ve yerde kim varsa hepsi ister istemez O'na teslim olmuş, hep döndürülüp O'na götürülüyorlar (83).[1]

Hayır, gerek yükseklerde bulunanların ve gerek aşağıda bulunanların tav'an ve kerhen Allah'a inkıyâdını bilen ve cümlesi Allah'a ircâ' olunacak olan enbiyâ hiçbir zaman Allah dininden, Allah'a itaatten, Hakk'a teslimiyetten başka bir talepte, bir davada bulunmazlar, "Allah'ı [1142] bırakınız da bize kul olunuz" demezler, velâkin Allah'ın tâlim eylediği kitab ve okuduğunuz, okuttuğunuz derslerle "rabbâniyyûn" olunuz derler ve öyle demişlerdir. "Rabbânî", "rabb"a, veya mürebbî mânasına "rabbân"a mensubdur. Âtîde gelecek olan وَكَاَيِّنْ مِنْ نَبِيٍّ قَاتَلَ مَعَهُ رِبِّيُّونَ كَثٖيرٌ âyetine bak.

Bütün bu âyât-ı Hak anlaşıldıktan sonra, Yâ Muhammed:

قُلْ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَمَٓا اُنْزِلَ عَلَيْنَا وَمَٓا اُنْزِلَ عَلٰٓى اِبْرٰهٖيمَ وَاِسْمٰعٖيلَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ
وَالْاَسْبَاطِ وَمَٓا اُو۫تِيَ مُوسٰى وَعٖيسٰى وَالنَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْۖ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِنْهُمْۘ وَنَحْنُ
لَهُ مُسْلِمُونَ ﴿٨٤﴾ وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْاِسْلَامِ دٖينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُۚ وَهُوَ فِي الْاٰخِرَةِ مِنَ
الْخَاسِرٖينَ ﴿٨٥﴾ كَيْفَ يَهْدِي اللّٰهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ اٖيمَانِهِمْ وَشَهِدُٓوا اَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ
وَجَٓاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُۜ وَاللّٰهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمٖينَ ﴿٨٦﴾ اُو۬لٰٓئِكَ جَزَٓاؤُ۬هُمْ اَنَّ عَلَيْهِمْ لَعْنَةَ
اللّٰهِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ وَالنَّاسِ اَجْمَعٖينَۙ ﴿٨٧﴾ خَالِدٖينَ فٖيهَاۚ لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ
يُنْظَرُونَۙ ﴿٨٨﴾ اِلَّا الَّذٖينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ وَاَصْلَحُوا فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحٖيمٌ ﴿٨٩﴾ اِنَّ
الَّذٖينَ كَفَرُوا بَعْدَ اٖيمَانِهِمْ ثُمَّ ازْدَادُوا كُفْرًا لَنْ تُقْبَلَ تَوْبَتُهُمْۚ وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الضَّٓالُّونَ ﴿٩٠﴾
اِنَّ الَّذٖينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْ اَحَدِهِمْ مِلْءُ الْاَرْضِ ذَهَبًا وَلَوِ افْتَدٰى بِهٖۜ
اُو۬لٰٓئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ اَلٖيمٌ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرٖينَ ﴿٩١﴾

---

1 H: "Hâlâ Allah dininden başkasını mı istiyorlar? Hâlbuki göklerde ve yerde kim varsa ister istemez O'na boyun eğmiş ve hep döndürülüp O'na götürülüyorlar (83)".

[1143] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: Biz inandık, Allah'a iman getirdik[1]*; bize indirilene de, İbrâhim'e ve İsmâil'e ve İshâk'a ve Ya'kūb'a ve esbâta indirilene de; Mûsâ'ya ve Îsâ'ya ve nebiyyûna Rablerinden verilene de. Onlardan birinin arasını ayırmayız ve biz ancak O'na boyun eğer Müslimleriz (84). Her kim de İslâm'ın gayrı bir din ararsa artık ondan ihtimâli yok kabul olunmaz ve âhirette o hüsran çekenlerden olur (85). Nasıl muvaffak eder Allah bir kavmi ki, kendilerine beyyineler gelmiş ve peygamberin hak olduğuna şehadet getirmişler iken imanlarının arkasından nankörlük edip küfre sapmışlardır. Hâlbuki Allah zâlimler gürûhunu muvaffak etmez (86). Onlar, işte onların cezâları: Allah'ın, meleklerin, insanların hepsinin lâneti üzerlerindedir (87). Ebediyen onun içindedirler, azabları hafifletilmez ve kendilerine mühlet verilmez (88). Ancak onun arkasından tevbe edip salâha girenler başka, çünkü Allah Gafûr'dur Rahîm'dir (89). Elbette imanlarının arkasından küfr etmiş sonra da küfürde [1144] ileri gitmiş kimselerin tevbeleri kabul olunmak ihtimâli yoktur, bunlar hep dalâl içinde kalmış sapıklardır (90). Küfr etmiş ve kâfir oldukları hâlde ölüp gitmiş kimseler, her hâlde bunların her biri kendini kurtarmak için dünya dolusu altın verecek dahi olsa hiçbirinden kabul edilmek ihtimâli yoktur, bunların hakkı elîm bir azabdır ve kendilerini kurtaracak da yoktur (91).*[2]

---

1 F +"~~biz Allah'a~~".

2 H: "De ki: Biz inandık, iman getirdik Allah'a ve bize indirilene ve İbrâhim'e, İsmâil'e, İshâk'a, Ya'kūb'a ve esbâta indirilene ve Mûsâ'ya ve Îsâ'ya ve nebiyyûna Rablerinden verilene. Onlardan birinin arasını ayırmayız ve biz ancak O'na boyun eğer Müslimleriz (84). Ve kim İslâm'ın gayrı bir din isterse artık onun dini makbul olamaz ve o âhirette hüsrana düşenlerdendir (85). Kendilerine beyyineler gelmiş ve peygamberin hak olduğuna şâhid olmuşlarken imanlarının arkasından nankörlük edip küfre sapan bir kavmi Allah nasıl muvaffak eder. Allah zâlimler gürûhunu muvaffak etmez (86). Onların cezâsı işte: Allah'ın, meleklerin, insanların lâneti hep üzerlerinde (87). Ebediyen onun içinde muhalledler, ne azabları hafifletilir ne de kendilerine mühlet verilir (88). Ancak onun arkasından tevbe edip salâha girenler müstesnâ, çünkü Allah Gafûr'dur Rahîm'dir (89). Şüphesiz imanlarının arkasından küfr eden sonra da küfürde ileri gidenlerin tevbeleri kabul edilmek ihtimâli yok, bunlar hep dalâl içinde kalıp gidenler (90). Her hâlde küfr eden ve kâfir olarak ölüp gidenlerin her biri kendini kurtarmak için dünya dolusu altın verecek dahi olsa kabul edilmek ihtimâli yoktur, böylelere sade bir azâb-ı elîm vardır (91)".
H nüshasındaki mealde, âyet-i kerîmedeki "وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ" ibaresine tekabül eden bir ifade yoktur.

İşte tevhîd-i ilâhînin netîce-i zarûriyesi olmak üzere bütün enbiyâ ve kütüb-i ilâhiyeye Allah'a karşı değil, Allah'ın olmaları ve ancak Allah'a ubûdiyet etmeleri haysiyetinden iman edilmedikçe maʿnâ-yı İslâm ve tevhid tahakkuk etmez. Allah'a değil, kendine kul olmaya davet edenler Allah'ın resûlü olamaz. Sefir ancak mürsiline davet eder. Ve resûlü inkâr etmek de mürsile küfr olur. Dîn-i hak olan İslâm'ın esâsı bu îmân-ı tevhid ile inkıyâd ilallahtır. Bundan çıkmak irtidad, bunun mâʿadâsı küfürdür. Velev bir resûlü olsun[1] diğerlerinden ayırıp inkâr etmek mâhiyet-i risâleti inkâr etmektir. Mâhiyet-i risâleti inkâr etmek[2] bütün peygamberleriyle beraber Hak teâlâ'yı inkâr etmektir.

{كَيْفَ يَهْدِى اللّٰهُ قَوْماً كَفَرُوا} وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ'a kadar baʿde'l-İslâm irtidad ederek Medine'den kaçıp Mekke müşriklerine dehâlet eden birkaç kişi hakkında nâzil olmuştur.[3]

{اِنَّ الَّذٖينَ كَفَرُوا بَعْدَ اٖيمَانِهِمْ ثُمَّ ازْدَادُوا كُفْراً لَنْ تُقْبَلَ تَوْبَتُهُمْ} Bunlar hakkında tevbenin kabul edilmemesi cây-i bahs olmuştur. En müreccah mâna şudur: Çünkü böyleleri ölüm emaresini görüp hayattan ümidini kesmedikçe tevbe edip imana gelmezler. Hâlbuki îmân-ı ye's makbul değildir. Bunun îzahı وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذٖينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّـَٔاتِۚ حَتّٰٓى اِذَا حَضَرَ اَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ اِنّٖى تُبْتُ الْـٰٔنَ وَلَا الَّذٖينَ يَمُوتُونَ وَهُمْ كُفَّارٌ âyetidir. (Sûre-i Nisâ [4/18][4]).

Şimdi İslâm'ın ahkâm-ı ameliyesine ve tatbîkātına geçelim.[5]

---

1 B -"olsun".

2 B -"mâhiyet-i risâleti inkâr etmektir. Mâhiyet-i risâleti inkâr etmek".

3 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* I, 288-289:

نزلت فِي اثني عشر رَجُلا ارتدوا عن الْإِسْلام وخرجوا من المدينة كهيئة البداة ثُمّ انصرفوا إلى طريق مكة، فلحقوا بكفار مكة، منهم طعمة بن أبيرق الْأَنْصَارِيّ، ومقيس بن ضبابة الليثي، وعبد اللّٰه بن أَنَس بن خطل من بنى تيم ابن مرة الْقُرَشِيّ، ووجوج بن الأسلت الْأَنْصَارِيّ، وأَبُو عامر بن النعمان الراهب، والحارث بن سُوَيْد بن الصَّامِت الْأَنْصَارِيّ من بني عمرو بن عَوْف، أخو الجلاس بن سُوَيْد بن الصَّامِت، ثُمّ أن الْحَارِث ندم فرجع تائبا من ضرار...

4 "Yoksa kabahatleri yapıp yapıp da tâ her birine ölüm gelince 'işte ben şimdi tevbe ettim' diyen kimselere tevbe yok, kâfir oldukları hâlde ölenlere de yok…"

5 H ve F +"Hitâm-ı cüz'-i sâlis".
H +(*Âkif Bey*)
DÖRDÜNCÜ CÜZ
<u>Forma</u> – <u>Sahife</u>
8 / 55-62 1081 ilâ 1236

[1145] Anlaşıldı ki ʿindallah makbul olan din, İslâm'dan ibarettir. Ve İslâm'dan başka bir din arayanın dini kabul edilmez, âkıbeti hüsran olur. Allah'a ve Allah'tan gelene tam bir iman ve islâm bulunmadıkça âhirette hiçbir amel fâide vermez. Küfr ile ölenlerin her biri dünya[1] dolusu[2] altınlar infak etmiş olsalar da âhirette kendilerini kurtaramazlar. Fakat buna mukabil nusret-i ilâhiyeye ermek ve nâil-i birr ü naʿîm olmak isteyen ey mü'minler siz de:

لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَۜ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللّٰهَ بِهِ عَلِيمٌ ﴿٩٢﴾

Meâl-i Şerîfi

Sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe siz birre eremezsiniz, maʿamâfîh her ne infak eyleseniz şüphesiz Allah onu da bilir (92).[3]

Şu hâlde mücerred iman, kemâl-i hayra nâil olmak için sebeb-i kâfî değildir. İman ve ilimden sonra amel ve ale'l-husûs sarf u infak da gerektir. Hem bu infak ne kadar sevgili şeylerden olursa o kadar kıymetdar olur. Allah infak edilen hoş veya nâhoş herhangi bir şeyi bilir ve ona göre ecrini verir. Fakat asıl iyiliğe, hayr-ı aʿlâya ermek sevilen şeylerden infaka mütevakkıftır.[4] Bu münasbetle Sûre-i Bakara'da geçen birr ü infak âyetlerini tahattur etmeli ve ona göre ahkâm-ı İslâm'ın icrâsına hazırlanmalıdır.

"**Birr**", Sûre-i Bakara'da لَيْسَ الْبِرّ âyetinde dahi beyan olunduğu üzere ihsan, hayr-i vâsiʿ, kemâl-i hayr demektir. [1146] Birr ile hayr arasında şöyle bir fark da göstermişlerdir: "Birr", hayra vâsıl olan ve kasdedilmiş bulunan nefʿ, "hayr" ise velev sehven vâkiʿ olsun mutlaka nefʿdir. Birrin zıddı "ʿukūk" ve hayrın zıddı "şer"dir. Maʿamâfîh "birr", "hins" mukabili de kullanılır. Burada birre nâiliyet hayr u ihsan sıfatıyla muttasıf olmak

---

1 B: "dünyada".
2 B -"dolusu".
3 H: "Birre (kemâl-i hayra) eremezsiniz sevdiğinizden infak etmedikçe, her ne de infak etseniz şüphe yok ki Allah onu bilir (92)."
4 H -"Fakat asıl iyiliğe, hayr-ı aʿlâya ermek sevilen şeylerden infâka mütevakkıftır".

veya اِنَّ الْاَبْرَارَ لَفٖي نَعٖيمٍ [el-İnfitâr 82/13; el-Mutaffifîn 83/22][1] medlûlü üzere ihsan ve sevâb-ı ilâhîye nâil olmak mânalarından her biriyle tefsir edilmiştir ki ikisi mütelâzimdirler. اِنَّ اللّٰهَ لَا يُخْلِفُ الْمٖيعَادَ mûcebince ahd ü mîsâk-ı ilâhîde tamamıyla sâbitkadem olup vaʿd-i ilâhîye tamamen mazhar olmak, ermek[2] mânası her ikisini câmiʿdir. Binâenʿaleyh iman mebde'-i din, birr gāye-i din demektir. Tevhîd-i hak, vusûl-i hayr, işte din bu iki rüknün hâsılıdır. Ve bu suretle bu âyet mâkablindeki mebâhis-i îmânın bir neticesi, mâbaʿdindeki mebâhis-i ahkâmın da bir mukaddimesi makamındadır.

Mâlumdur ki infak denilince en başta havâic-i zarûriye, bunun başında da meʿkûlât vardır. Dîn-i İslâm ise bu babdaki tazyîkātı refʿ ediyor, كُلُوا مِمَّا فِي الْاَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا [el-Bakara 2/168][3] diyordu. Yahudîler de ahkâm-ı İslâm'ı inkâr için neshi inkârdan başlıyorlardı. Buna istinâden İslâm'ın hill ü hürmet mesâiline[4] ve Resûlullah'ın millet-i İbrâhim davetine karşı itiraz etmiş olmak için "Benî İsrâil'e haram olan şeyler, Nûh ve İbrâhim zamanından beri haram idi" diyorlar ve Mescid-i Aksâ'nın Kaʿbe'den daha kadîm ve şerefli olduğunu da iddia ederek tahvîl-i kıbleye dahi itiraz eyliyorlardı. Burada bir taraftan infak münasebetiyle dîn-i İslâm'ın meʿkûlât hususundaki vüsʿat-i müsaadesini teyid, diğer taraftan millet-i İbrâhim te'sîsâtına temhid olmak üzere bunlara cevâben buyuruluyor ki:

كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حِلًّا لِبَنٖٓي اِسْرَٓائٖيلَ اِلَّا مَا حَرَّمَ اِسْرَٓائٖيلُ عَلٰى نَفْسِهٖ مِنْ قَبْلِ اَنْ تُنَزَّلَ
التَّوْرٰيةُ قُلْ فَأْتُوا بِالتَّوْرٰيةِ فَاتْلُوهَٓا اِنْ كُنْتُمْ صَادِقٖينَ ﴿٩٣﴾ فَمَنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَ
مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ ﴿٩٤﴾ قُلْ صَدَقَ اللّٰهُ فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ اِبْرٰهٖيمَ حَنٖيفًاۜ وَمَا
كَانَ مِنَ الْمُشْرِكٖينَ ﴿٩٥﴾

---

1 "Şüphesiz ki iyiler naîm içindedir." / "Haberiniz olsun ki ebrar muhakkak bir naîm içindedir."
2 H -"ermek".
3 "…Bütün arzdaki nimetlerimden helâl olmak, pâk olmak şartıyla yiyin…"
4 B: "mes'elesine".

[1147] **Meâl-i Şerîfi**

Tevrat indirilmeden evvel İsrâil'in nefsine haram kıldığından başka yiyeceğin hepsi Benî İsrâil'e helâl idi. De ki: Haydi Tevrat'ı getirin de onu güzelce okuyun, eğer sâdıksanız (93). Demek ondan sonra Allah nâmına o yalanı kim uydurmuşsa artık onlar, o zâlimlerdir (94). De ki sadakallah, o hâlde hakperest bir hanîf olarak İbrâhim milletine tâbiʿ olun[1], o hiçbir zaman müşriklerden olmadı (95).[2]

Binâenʿaleyh nesh yoktur davası bir iftira olduğu gibi Sûre-i Enʿâm'da وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا كُلَّ ذِى ظُفُرٍۚ وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَٓا اِلَّا مَا حَمَلَتْ ظُهُورُهُمَٓا اَوِ الْحَوَايَٓا اَوْ مَا اخْتَلَطَ بِعَظْمٍۜ ذٰلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِبَغْيِهِمْ [el-Enʿâm 6/146][3] âyeti mûcebince Benî İsrâil'in bunlardan mahrumiyeti bağylerinin bir cezâsı idi. Tevrat'tan evvel Hazret-i Yaʿkūb'un kendine haram kıldığı, yani nefsini menʿ eylediği şey istisnâ edilirse diğerleri haram değil idi. Tevrat, neshi inkâr etmek şöyle dursun, bilakis mukaddemâ helâl olan bazı şeyleri Benî İsrâil'e tahrim etmekle nesh yapmış bulunuyordu. Hazret-i Yaʿkūb hakkında en sahih rivayet[4] şudur: Müşârun ileyh, ırku'n-nese' (siyatik) hastalığına mâruz olmuş ve bundan şifâyâb olursa en sevdiği taâmı yememeye nezr eylemiş idi. Bir rivayete göre en sevdiği de deve eti ve [1148] sütü imiş. Bu nezri etıbbânın tavsiyesi veya hastalığında bir gece pek ziyade muztarip olması sebebiyle veya sırf bir zühd ü taʿabbüd için yapmış olduğu da mervîdir.[5]

---

1 B: "olan".

2 H: "Tevrat indirilmeden evvel yiyeceğin hepsi Benî İsrâil'e helâl idi, İsrâil'in nefsine haram kıldığından başka. 'Haydi' de, 'Tevrat'ı getirin de güzelce okuyun, aksini davanızda sâdıksanız' (93). Demek ondan sonra Allah nâmına o yalanı kim uydurmuşsa onlar, o zulmedenlerdir (94). 'Sadakallah" de, o hâlde bir hanîf (hakperest) olarak İbrâhim milletine tâbiʿ olun, o hiçbir zaman müşriklerden olmadı (95)".

3 "Yahudîlere her tırnaklıyı haram kıldık, bir de bunlara sığır ve enʿâmdan sırtlarında olan veya bağırsakları üzerinde bulunan veya kemikle ihtilât eden kuyruk kısmından mâʿadâ yağlarını dahi haram kıldık, fakat bunu onlara bağyleri yüzünden bir cezâ yaptık…"; B: "حرمت".

4 H ve F +"de".

5 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 113. Krş. Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* I, 274:

فقال رسول الله صلّى الله عليه وسلّم: «أشهدكم بالذي أنزل التوراة على موسى هل تعلمون أنّ يعقوب مرض مرضا شديدا فطال سقمه عليه، فنذر لله لئن عافاه الله من سقمه ليحرّمن أحبّ الطعام والشراب إلى نفسه، وكان أحبّ الطعام إليه لحمان الإبل، وأحب الشراب إليه ألبانها» فقالوا: اللهم نعم.

وروى جويبر عن الضحاك عن ابن عباس قال: لما أصاب يعقوب عرق النساء ووصف له الأطباء أن يجتنب لحوم الإبل، فحرّم يعقوب على نفسه لحوم الإبل، فقالت اليهود: إنّا حرّمنا على أنفسنا لحوم الإبل لأنّ يعقوب حرّمها وأنزل الله تحريمها في التوراة فأنزل الله هذه الآية.

Kaʿbe meselesine gelince: Şu muhakkaktır ki:

اِنَّ اَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذٖى بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِلْعَالَمٖينَۚ ﴿٩٦﴾ فٖيهِ اٰيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَقَامُ اِبْرٰهٖيمَۚ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ اٰمِنًاۜ وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ اِلَيْهِ سَبٖيلًاۜ وَمَنْ كَفَرَ فَاِنَّ اللّٰهَ غَنِىٌّ عَنِ الْعَالَمٖينَ ﴿٩٧﴾

Meâl-i Şerîfi

Doğrusu insanlar için vazʿ olunan ilk mâbed, elbette Mekke'deki o çok mübarek ve bütün âlemîne hidâyet olan Beyt'tir (96). Onda açık âyetler var, İbrâhim'in makamı var ve ona dehâlet eden eman bulur. Yoluna gücü yeten her kimsenin o Beyt'i haccetmesi de[1] *insanlar üzerine Allah'ın bir hakkıdır ve kim bu hakkı tanımazsa her hâlde Allah'ın ihtiyacı yok, O*[2] *bütün âlemînden ganîdir (97).*[3]

Kaʿbe'nin vazʿ-ı esâsı, Mescid-i Aksa'nın vazʿ-ı esâsından mukaddemdir. Binâenʿaleyh bütün ehl-i kitâbın tanıyageldikleri mâbedlerin hepsinden daha mukaddem, daha mübarek bir kıble-i tevhiddir. Bu da evvel ü âhir neshin sübûtunu ifade eder.

"**Bekke**", Mekke demektir veyahut "Mekke", beldenin [1149] ismi, "Bekke" de Mescid-i Haram'ın mevziʿidir. Sûre-i Bakara'da haccın tafsîlâtı beyan olunmuş idi. Burada da وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ nassıyla haccın farziyyet-i katʿiyyesi müekked bir surette tesbit kılınmıştır.

"**İstitâʿa**", aslında fiilin tavâʿiyet[4] ü husulünü taleb ü irade etmektir. Bu ise kudrete mütevakkıf olduğundan bilâhare[5] kudret mânasında müteʿâref olmuştur. Tam mânasıyla istitâʿa fiile mukarin olan bilfiil

---

1 F -"de".
2 F -"O".
3 H: "Hakikat insanlar için vazʿ olunan ilk beyt elbette Mekke'dekidir. O çok mübarek ve bütün âlemîne hidâyet (96). Onda açık âyetler var, İbrâhim'in makamı; ve ona dehâlet eden eman bulur. Allah'ın hakkıdır insanlar üzerine, yoluna gücü yeten her kimsenin o Beyt'i haccetmesi. Kim de bu hakkı tanımazsa şüphe yok ki Allah bütün âlemînden ganîdir (97)".
4 B: "tavʿiyet".
5 B -"bilâhare".

kudrettir. Fakat fiile mütekaddim olan selâmet-i âlât ve esbâb mânasına da ıtlâkı çoktur ki burada bu mânayadır. Hacca kudret ya beden veya mal veya her ikisiyledir. İmam Mâlik yalnız kudret-i bedeniyeyi, İmam Şâfiî kudret-i mâliyeyi, İmâm-ı Aʿzam Ebû Hanife hazretleri de her ikisini nazar-ı iʿtibâra almıştır. {وَمَنْ كَفَرَ فَاِنَّ اللّٰهَ}de[1] küfürden murad zâhiri vechile haccı inkâr mânasına olmak muhtemil bulunmakla beraber ekser müfessirînin beyânına göre kudreti varken haccı terk mânasınadır ki bununla terk-i salât, terk-i zekât gibi terk-i haccın dahi kâfirâne bir isyan demek olduğu tağlîzan gösterilmiştir.

Rivayet olunuyor ki Şe's[2] b. Kays nâmında bir ihtiyar Yahudî varmış, küfrü ve Müslümanlara karşı gayz ü kin ve hasedi pek şiddetli imiş. Bir gün Evs ve Hazrec kabilelerinden birtakım ashâb-ı kiram bir mecliste oturmuş konuşurlarken bu Yahudî yanlarından geçmiş, câhiliye devrinde aralarında şiddetli adavet ve husumet bulunan bu zevâtın baʿde'l-İslâm beynlerindeki bu ülfeti, cemʿiyyeti, salâh u mahabbeti görünce "Vallahi bunlar böyle toplandıkça bizim buralarda kararımız kalmaz" demiş ve beraberindeki bir Yahudî delikanlısına "Haydi şunların yanlarına otur,[3] yevm-i Buʿâs'ı ve daha evvellerini hatırlarına getir ve o zaman söyledikleri şiirlerden bazı parçalar da okuyuver" diye tenbih etmişti. Yevm-i Buʿâs ise devr-i câhiliyede yüz yirmi sene kadar birbirleriyle [1150] adâvet ü husumet üzere yaşamış olan Evs ile Hazrec'in muharebe ettikleri ve Evs'in Hazrec'e muzaffer olduğu son bir gün idi. Delikanlı dediğini yapmış ve derken bir münakaşa kapısı açılmış, tarafeyn tefâhura başlamışlar, nihâyet bir münâzaʿa olmuş. Evs'ten Evs b. Kayzî, Hazrec'den Hübar b. Sahr sıçramışlar, birbirlerine söz atmışlar, birisi diğerine "İsterseniz bugün yine öyle bir gün yaparız" demişler. Tarafeyn, hiddete gelmiş, "haydi yaptık, silah silah, haydi zâhireye, harre meydanına!" demişler, velhâsıl Evs kabilesi birbirleriyle, Hazrec de birbirleriyle birleşmişler, o sırada keyfiyet Resûlullah'a vâsıl olmuş, maʿiyyet-i seniyelerinde muhâcirînden

1 H +"~~de~~ burada".
2 M, H, F ve B: "Şemmâs".
3 B +"ve".

bulunan ashâb-ı kiram ile beraber onların yanlarına gelmiş, "Ey maʿşer-i müslimîn! Allah Allah, ben aranızda bulunurken de câhiliye davası mı[1] yapıyorsunuz? Cenâb-ı Allah sizi İslâm'a hidâyet ettikten ve küfürden kurtarıp kerem ü inayetiyle cahiliyenin kökünü kestikten ve beyninizi telif ettikten sonra yine eski küfre rücûʿ mu ediyorsunuz?" diye nasihat edince hepsi düştükleri vartanın bir şeytan tuzağı olduğunu anlayarak derhâl ellerindeki silahlarını bırakmışlar, gözlerinden yaş dökerek birbirleriyle sarılmışlar, muʿânaka etmişler ve Resûlullah'a itaat ederek beraberce gitmişlerdi. Cenâb-ı Allah bu suretle Şe's'in[2] âteş-i fitnesini söndürmüş, bu sebeple hem ehl-i kitâba bir nasihat, hem de mü'minleri onlardan herhangi birine uymaktan nehy zımnında hükmü âm olan şu âyetleri inzal buyurmuştur:[3]

قُلْ يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِۗ وَاللّٰهُ شَهِيدٌ عَلٰى مَا تَعْمَلُونَ ﴿٩٨﴾ قُلْ يَٓا اَهْلَ
الْكِتَابِ لِمَ تَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ مَنْ اٰمَنَ تَبْغُونَهَا عِوَجاً وَاَنْتُمْ شُهَدَٓاءُۜ وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ
عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿٩٩﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُٓوا اِنْ تُطِيعُوا فَرِيقاً مِنَ الَّذِينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ يَرُدُّوكُمْ

1 B -"mı".
2 M, H, F ve B: "Şemmâs'ın".
3 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 555-557; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VI, 55-56:
قَالَ ابْنُ إِسْحَاقَ: وَمَرَّ شَاسُ بْنُ قَيْسٍ، وَكَانَ شَيْخًا قَدْ عَسَا، عَظِيمَ الْكُفْرِ شَدِيدَ الضَّغَنِ عَلَى الْمُسْلِمِينَ، شَدِيدَ الْحَسَدِ لَهُمْ، عَلَى نَفَرٍ مِنْ أَصْحَابِ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ الْأَوْسِ وَالْخَزْرَجِ. فِي مَجْلِسٍ قَدْ جَمَعَهُمْ، يَتَحَدَّثُونَ فِيهِ، فَغَاظَهُ مَا رَأَى مِنْ أُلْفَتِهِمْ وَجَمَاعَتِهِمْ، وَصَلَاحِ ذَاتِ بَيْنِهِمْ عَلَى الْإِسْلَامِ، بَعْدَ الَّذِي كَانَ بَيْنَهُمْ مِنَ الْعَدَاوَةِ فِي الْجَاهِلِيَّةِ. فَقَالَ: قَدْ اجْتَمَعَ مَلَأُ بَنِي قَيْلَةَ بِهَذِهِ الْبِلَادِ، لَا وَاللّٰهِ مَا لَنَا مَعَهُمْ إِذَا اجْتَمَعَ مَلَؤُهُمْ بِهَا مِنْ قَرَارٍ. فَأَمَرَ فَتًى شَابًّا مِنْ يَهُودَ كَانَ مَعَهُمْ، فَقَالَ: اعْمِدْ إِلَيْهِمْ، فَاجْلِسْ مَعَهُمْ، ثُمَّ اُذْكُرْ يَوْمَ بُعَاثَ وَمَا كَانَ قَبْلَهُ وَأَنْشِدْهُمْ بَعْضَ مَا كَانُوا تَقَاوَلُوا فِيهِ مِنَ الْأَشْعَارِ. قَالَ ابْنُ إِسْحَاقَ: فَفَعَلَ. فَتَكَلَّمَ الْقَوْمُ عِنْدَ ذَلِكَ وَتَنَازَعُوا وَتَفَاخَرُوا حَتَّى تَوَاثَبَ رَجُلَانِ مِنَ الْحَيَّيْنِ عَلَى الرُّكَبِ، أَوْسُ بْنُ قَيْظِيٍّ، أَحَدُ بَنِي حَارِثَةَ بْنِ الْحَارِثِ، مِنَ الْأَوْسِ، وَجَبَّارُ بْنُ صَخْرٍ، أَحَدُ بَنِي سَلِمَةَ مِنَ الْخَزْرَجِ، فَتَقَاوَلَا ثُمَّ قَالَ أَحَدُهُمَا لِصَاحِبِهِ: إِنْ شِئْتُمْ رَدَدْنَاهَا الْآنَ جَذَعَةً، فَغَضِبَ الْفَرِيقَانِ جَمِيعًا، وَقَالُوا: قَدْ فَعَلْنَا، مَوْعِدُكُمُ الظَّاهِرَةُ- وَالظَّاهِرَةُ: الْحَرَّةُ- السِّلَاحَ السِّلَاحَ. فَخَرَجُوا إِلَيْهَا. فَبَلَغَ ذَلِكَ رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَخَرَجَ إِلَيْهِمْ فِيمَنْ مَعَهُ مِنْ أَصْحَابِهِ الْمُهَاجِرِينَ حَتَّى جَاءَهُمْ، فَقَالَ: يَا مَعْشَرَ الْمُسْلِمِينَ، اللّٰهَ اللّٰهَ، أَبِدَعْوَى الْجَاهِلِيَّةِ وَأَنَا بَيْنَ أَظْهُرِكُمْ بَعْدَ أَنْ هَدَاكُمُ اللّٰهُ لِلْإِسْلَامِ، وَأَكْرَمَكُمْ بِهِ، وَقَطَعَ بِهِ عَنْكُمْ أَمْرَ الْجَاهِلِيَّةِ، وَاسْتَنْقَذَكُمْ بِهِ مِنَ الْكُفْرِ، وَأَلَّفَ بِهِ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ، فَعَرَفَ الْقَوْمُ أَنَّهَا نَزْغَةٌ مِنَ الشَّيْطَانِ، وَكَيْدٌ مِنْ عَدُوِّهِمْ، فَبَكَوْا وَعَانَقَ الرِّجَالُ مِنَ الْأَوْسِ وَالْخَزْرَجِ بَعْضُهُمْ بَعْضًا، ثُمَّ انْصَرَفُوا مَعَ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَامِعِينَ مُطِيعِينَ، قَدْ أَطْفَأَ اللّٰهُ عَنْهُمْ كَيْدَ عَدُوِّ اللّٰهِ شَأْسِ بْنِ قَيْسٍ. فَأَنْزَلَ اللّٰهُ تَعَالَى فِي شَأْسِ بْنِ قَيْسٍ وَمَا صَنَعَ: «قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللّٰهِ، وَاللّٰهُ شَهِيدٌ عَلَى مَا تَعْمَلُونَ. قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ مَنْ آمَنَ تَبْغُونَهَا عِوَجاً، وَأَنْتُمْ شُهَدَاءُ، وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ» (آل عمران ٣/٩٨-٩٩). وَأَنْزَلَ اللّٰهُ فِي أَوْسِ بْنِ قَيْظِيٍّ وَجَبَّارِ بْنِ صَخْرٍ وَمَنْ كَانَ مَعَهُمَا مِنْ قَوْمِهِمَا الَّذِينَ صَنَعُوا مَا صَنَعُوا عَمَّا أَدْخَلَ عَلَيْهِمْ شَأْسٌ مِنْ أَمْرِ الْجَاهِلِيَّةِ: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تُطِيعُوا فَرِيقاً مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ يَرُدُّوكُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ كَافِرِينَ. وَكَيْفَ تَكْفُرُونَ وَأَنْتُمْ تُتْلَى عَلَيْكُمْ آيَاتُ اللّٰهِ وَفِيكُمْ رَسُولُهُ، وَمَن يَعْتَصِمْ بِاللّٰهِ فَقَدْ هُدِيَ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ حَقَّ تُقَاتِهِ، وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ»... إِلَى قَوْلِهِ تَعَالَى: «وَأُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ» (آل عمران ٣/١٠٠-١٠٥).

بَعْدَ اِيمَانِكُمْ كَافِرِينَ ﴿١٠٠﴾ وَكَيْفَ تَكْفُرُونَ وَاَنْتُمْ تُتْلٰى عَلَيْكُمْ اٰيَاتُ اللّٰهِ وَفِيكُمْ رَسُولُهُ
وَمَنْ يَعْتَصِمْ بِاللّٰهِ فَقَدْ هُدِيَ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿١٠١﴾

[1151] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: Ey ehl-i kitab! Niçin Allah'ın âyetlerine küfrediyorsunuz? Allah yaptıklarınızı görüp duruyor (98). De ki: Ey ehl-i kitab! Niçin Allah'ın doğru yolundan iman edenleri menʿ ediyorsunuz, görüp durduğunuz hâlde niçin[1] onun çarpıklığını[2] istiyorsunuz? Allah yaptıklarınızdan gāfil değildir (99). Ey o bütün iman edenler! Eğer o kitab verilenlerden herhangi bir fırkaya uyarsanız sizi imanınızdan sonra çevirirler, kâfir ederler (100). Sizler ise küfre nasıl dönersiniz ki önünüzde Allah'ın âyetleri okunuyor, içinizde[3] Resûlü bulunuyor? Hâlbuki her kim Allah'a sıkı tutunursa o, muhakkak bir doğru yola çıkarılmıştır (101).[4]

Allah'a iʿtisam, Allah'a ilticâ ve ismet-i ilâhiyeye dehâlet etmektir ki bu iʿtisam için:

يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ حَقَّ تُقَاتِهِ وَلَا تَمُوتُنَّ اِلَّا وَاَنْتُمْ مُسْلِمُونَ ﴿١٠٢﴾ وَاعْتَصِمُوا
بِحَبْلِ اللّٰهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ اِذْ كُنْتُمْ اَعْدَاءً فَاَلَّفَ بَيْنَ
قُلُوبِكُمْ فَاَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ اِخْوَانًا وَكُنْتُمْ عَلٰى شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَاَنْقَذَكُمْ مِنْهَا
كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمْ اٰيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ ﴿١٠٣﴾

---

1 F -"niçin".
2 B: "çarpıklıklığını".
3 F +"~~Allah'ın~~"; B: "içinde".
4 H: "'Ey ehl-i kitab!' de, 'niçin küfrediyorsunuz Allah'ın âyetlerine, Allah yaptıklarınızı görüp dururken?' (98). 'Ey ehl-i kitab!' de, 'niçin Allah'ın doğru yolunu gördüğünüz hâlde ona aykırı gidiyorsunuz da iman edenleri o yoldan menʿ ediyorsunuz? Allah'ı yaptıklarınızdan gāfil mi sanıyorsunuz?' (99). Ey o bütün iman edenler! Eğer kitab verilenlerden herhangi bir fırkaya uyacak olursanız imanınızdan sonra sizi çevirir kâfir ederler (100). Siz ise küfre nasıl dönersiniz, önünüzde Allah'ın âyetleri okunur, içinizde Resûlü bulunurken? Hâlbuki her kim Allah'ın ismetine tutunursa, muhakkak bir doğru yola çıkarılmıştır (101)".

[1152] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Allah'a nasıl korunmak gerekse öyle korunun, hakkıyla müttakī olun ve her hâlde müslim olarak can verin (102). Topunuz bir Allah ipine sımsıkı tutunun, birbirinizden ayrılmayın ve Allah'ın üzerinizdeki nimetini düşünün. Sizler birbirinize düşmanlar iken, O sizin kalblerinizin arasında ülfet husûle getirip yanaştırdı da nimeti sayesinde uyanıp kardeş oldunuz. Hem sizler ateşten bir çukurun tam kenarında bulunuyordunuz da O tuttu sizi ondan kurtardı. Şimdi böyle size âyetlerini beyan ediyor ki Allah'a doğru gidebilesiniz (103).[1]

Allah'a hakkıyla ittikā Sûre-i Bakara'da هُدًى لِلْمُتَّقِينَ'de beyan olunduğu üzere merâtib-i[2] takvânın ekmelidir ki iki mâna ile mülâhaza olunur. Birisi; her vechile Allah'a[3] itaat edip hiçbir isyan yapmamak, dâima zikir üzere bulunup hiç unutmamak ve her hâlde şükredip hiçbir küfrana düşmemektir ki şân u azamet-i ilâhiyeye lâyık olmak mânasına hakk-ı takvâ demektir. Bu ise eʿâzım-ı enbiyâ gibi fıtrat-ı maʿsûme üzere yaratılmış olanlardan mâʿadâsı[4] için ve hatta onlar için bile gayr-i mümkindir. مَا عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ وَمَا عَبَدْنَاكَ حَقَّ عِبَادَتِكَ [1153] Buna binâen bu âyet nâzil olduğu zaman ashâb-ı kirâmın kesret-i ibadetten ayakları şişmiş, alınlarının derileri soyulmuş ve bunun üzerine فَاتَّقُوا اللّٰهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ [et-Teğābün 64/16][5] emri nâzil olmuş bulunduğu[6] rivayet olunmuştur.[7]

---

1 H: "Ey o bütün iman edenler! Allah'a nasıl korunmak gerekse öyle korunun, hakk-ı takvâsıyla müttakī olun ve her hâlde müslim olarak can verin (102). Ve sımsıkı tutunun da Allah ipine hep bir cemʿiyyet olarak birbirinizden ayrılmayın ve Allah'ın üzerinizdeki nimetini unutmayın. Zira sizler birbirinize düşmanlar iken kalblerinizin arasını telif buyurdu da nimeti sayesinde uyanıp kardeş oldunuz. Ve sizler ateşten bir çukurun tam kenarında bulunuyordunuz da sizi ondan kurtardı. Böyle beyan ediyor Allah size âyetlerini ki doğru gidebilesiniz (103)".

2 B: "mertebe-i".

3 H: "Allah'a her vechile".

4 H: "yaratılmamış olanlar".

5 "Onun için gücünüz yettiği kadar Allah'a korunun…"

6 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-ʿAzîm*, III, 722:
عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ فِي قَوْلِ اللّٰهِ تَعَالَى: اتَّقُوا اللّٰهَ حَقَّ تُقَاتِهِ وَلا تَمُوتُنَّ إِلا وَأَنْتُمْ مسلمون قَالَ: لَمَّا نَزَلَتْ هَذِهِ الآيَةُ اشْتَدَّ عَلَى الْقَوْمِ الْعَمَلُ، فَقَامُوا حَتَّى وَرِمَتْ عَرَاقِيبُهُمْ وَتَقَرَّحَتْ جِبَاهُهُمْ، فَأَنْزَلَ اللّٰهُ تَخْفِيفاً عَلَى الْمُسْلِمِينَ: فَاتَّقُوا اللّٰهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ فَنُسِخَتِ الآيَةُ الأُولَى.

7 H ve F: "edilmiştir".

İkincisi, Allah yolunda hakkıyla gücünün yettiği kadar mücahede etmek ve bu babda hiç kimsenin levminden korkmamak, hatta anası, babası veya kendi aleyhinde bile olsa[1] Allah için adl ü hakkâniyetten ayrılmamaktır ki bu hak, vücub ve sübut mânasınadır. Ve bu surette فَاتَّقُوا اللّٰهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ bunun beyânıdır. Allah'a hakkıyla ittikā etmek ve her hâlde müslim olarak ölebilmek için de evvelemirde habl-i ilâhîye toptan yapışarak tevhid üzere ictimâʿ etmek ve tefrikadan ihtiraz eylemek lâzımdır. Anlaşılıyor ki farziyyet-i hac bu ictimâʿın hem vesâilinden hem de makāsıdından birini teşkil eder. Binâenʿaleyh evvelâ tevhîd-i kulûb, sâniyen tevhîd-i efʿâl dîn-i hakkın aʿzam-ı erkânındandır. "Ben kendi başıma münferiden dinimi, imanımı muhafaza edebilirim" demek tehlikelidir. Kendi başına kalmak isteyen ferdlerin iman ve İslâm üzere hüsn-i hâtime ile gidebilmesi meşkuk[2] olur. Ferd, cebr ü tazyik altında her şeyini zâyiʿ edebilir. Zira يَدُ اللّٰهِ مَعَ الْجَمَاعَه'dır.[3] Ve dinin dünyada[4] en büyük feyzi de bu cemaatin tesisindedir. Bunun içindir ki cemaatlerini zâyiʿ veya[5] perişan edenler behemehâl perişan olurlar. Sevâik-i fiʿliye karşısında delâil-i ilmiye ale'l-ekser icrâ-yı hükm edemez. Nitekim Hazret-i Îsâ bile مَنْ اَنْصَارٖى اِلَى اللّٰهِ dedi. Her mü'min Hakk'ın bir tecellî-i izâfîsine[6] mazhardır. Hakk-ı tecellî ise bütün izâfâtın cemʿiyle tevhîd-i hakīkînin zuhûrundadır. Binâenʿaleyh bütün ehl-i iman kelime-i vâhide üzerinde tevhîd-i efʿâl etmedikçe hakk-ı ittikāya eremez, vâsıl ilallah olamazlar[7].

"**Hablullah**", Allah teâlâ'ya sebeb-i vuslat olan delil ve vâsıta demektir ki Kur'an, tâat ve cemaat, ihlas, islâm, ahdullah, emrullah diye rivayetlerle tefsir edilmiştir ve hepsi mütekāribdirler. Bu âyetin cemaat ve ictimâʿiyetle [1154] emr olduğunda[8] şüphe yoktur. Maʿamâfîh burada

1 H: "ve kendisi aleyhinde de olsa"; F: "ve kendi aleyhinde de olsa".
2 B: "müşkil".
3 Tirmizî, Fiten, 7.
4 B: "dünyadan".
5 B: "ve".
6 M ve B: "izâfiyesine".
7 M: "olmazlar".
8 B: "olunduğunda".

cemaat, hablullâhın aynı değil, ona iʿtisâmın hâsılıdır. Ebû Saîd-i Hudrî hazretlerinden mervî olduğu üzere Resûlullah şöyle buyurmuştur: كِتَابُ اللهِ هُوَ حَبْلُ اللهِ الْمَمْدُودِ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الأَرْضِ "Semâdan arza indirilmiş olan hablullah kitâbullahtır".[1] Korkunç bir yolun kenarına çekilmiş olan bir ip veya bir kuyuya düşmüş olanları çıkarmak için uzatılmış bir ip ve ona vech-i lâyıkıyla iyice tutunmuş bir heyet tasavvur ediniz. İşte bu tasavvurdan hâsıl olan hey'et-i ictimâʿiye Kur'an etrafında mütemâdiyen yükselen bir cemâʿat-i İslâm'ın misâlini teşkil edecektir.

Bu iʿtisam için ale'l-ıtlâk bir cemaat olmak da kâfî değildir.

وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ اُمَّةٌ يَدْعُونَ اِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِؕ وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿١٠٤﴾

Meâl-i Şerîfi

Hem sizden müteşekkil, önde gider, hayra davet eder, mâruf ile emr ve münkerden nehy eyler bir ümmet olsun, işte[2] onlardır o felâhı bulacaklar (104).

Cemâʿat-i İslâm'dan böyle bir ümmet de teşekkül etmelidir.

Ta yukarılarda da beyan olunduğu üzere "ümmet" öne düşen, fırak-ı muhtelifeyi toplayan metbûʿ bir cemaat demektir ki hepsinin önünde de imam bulunur. Cemaatle namazlar bu muntazam ve hayırhâh tertîb-i ictimâʿînin [1155] tecelliyâtını ifade eden sûret-i mahsüsesidir[3]. Bu suretle hayra davet ve emr bi'l-maʿrûf,[4] nehy ʿani'l-münker yapacak bir ümmet ve imamet teşkîli Müslümanların baʿde'l-îman ilk farîza-i dîniyeleridir. Bu farîzayı edâ edebilen Müslümanlardır ki وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ hükm-i celîli mûcebince felâh-ı kâmile mazhar olurlar. Aksi hâlde وَلَا تَمُوتُنَّ اِلَّا وَاَنْتُمْ مُسْلِمُونَ müeddâsı müşkil ve belki müteʿazzir olur.

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 14, 17; Tirmizî, Menâkıb, 32:
كِتَابُ اللهِ حَبْلٌ مَمْدُودٌ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الأَرْضِ.

2 H: "ki".

3 B: "mahsûsasıdır".

4 H ve F +"ve".

Vaʿd-i ilâhî külliyetiyle temin edilmez; hayra davet, emr bi'l-maʿrûf ve nehy ʿani'l-münker ale'l-ʿumûm Müslümanlara farz-ı kifâyedir. Bu yapılmayınca hiçbir Müslüman mes'ûliyetten kendini kurtaramaz. Fakat her ferde farz-ı ayn değildir. Mecmûʿ-i ümmetin vazifesidir. Çünkü مِنْكُمْ buyurulmuştur. Buradaki مِن tecrîdî veya tebʿîzî olmak üzere iki mânaya muhtemildir. Tecrîdî olduğuna göre her Müslüman bununla me'murdur. Tebʿîzî olduğuna göre de ale'l-umûm Müslümanların vazifeleri içlerinden bunu yapacak bir ümmet-i mahsûsa teşkil etmek ve onlara muʿâvenet ve ittibâʿ ederek o vâsıta ile bu vazifeyi îfâ ettirmektir. Bunlar tâyin ve teşkil edildikten sonra emr ü nehy bizzat onlar üzerine farz-ı ayn olur. Ve fakat bunlar farzlarını edâ etmezlerse mes'ûliyet evvelâ bunlara, sâniyen umûma teveccüh eder. Nizâm-ı tevhîd bozulduğu zaman zuhur edecek şerr ü belâ da yalnız zâlimlere isabet edip kalmaz, umûma sirayet eder.

"**Hayra davet**", dînî veya dünyevî bir salâhı tazammun eden herhangi bir şeye davettir ki esası tevhid ve İslâm'dır. Emr bi'l-maʿrûf ve nehy ʿani'l-münker de bundan bir kısm-ı mühimdir. "Maʿruf" muktezâ-yı İslâm olan tâʿatullah, "münker" de muktezâ-yı İslâm'a muhalif olan maʿsiyetullah demektir. Maʿruf ve münkeri hablullahtan başka miʿyar ile ölçmeye kalkmak hevâya ve nefsânî arzulara tâbiʿ olmaktır ki bu da tefrika ihdas eylemektir. Bu noktayı daha ziyade îzah için buyuruluyor ki:

وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُۜ وَاُو۬لٰٓئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌۙ
﴿١٠٥﴾ يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌۚ فَاَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْۜ اَكَفَرْتُمْ بَعْدَ اِيمَانِكُمْ
فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ ﴿١٠٦﴾ وَاَمَّا الَّذِينَ ابْيَضَّتْ وُجُوهُهُمْ فَفِي رَحْمَةِ اللّٰهِۜ
هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿١٠٧﴾ تِلْكَ اٰيَاتُ اللّٰهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّۜ وَمَا اللّٰهُ يُرِيدُ ظُلْمًا لِلْعَالَمِينَ
﴿١٠٨﴾ وَلِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِۜ وَاِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْاُمُورُ ﴿١٠٩﴾

[1156] **Meâl-i Şerîfi**

Ve şunlar, şu kendilerine beyyineler geldikten sonra ayrılık çıkarıp ihtilâf edenler gibi olmayın, onlar için büyük bir azab var (105). O bir-

takım yüzlerin ağaracağı ve birtakım yüzlerin kararacağı gün, o vakit o yüzleri kara çıkanlara şöyle denecek: "Yâ... İmanınızdan sonra küfr ettiniz hâ? O hâlde tadın azâbı, ettiğiniz nankörlüğün cezâsı (106). Amma yüzleri ak olanlar hep Allah'ın rahmeti içindeler, onlar onun içinde ebednişînler[1] (107). [1157] İşte bunlar Allah'ın âyetleridir, onları sana hak sebebiyle tilâvet ediyoruz, yoksa Allah âlemîne bir zulüm murad edecek değil (108). Hem göklerde ne var, yerde ne varsa hepsi Allah'ındır, bütün işler de Allah'a ircâˁ olunur (109).[2]

Ey ümmet-i Muhammed:

كُنْتُمْ خَيْرَ اُمَّةٍ اُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِۜ وَلَوْ
اٰمَنَ اَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْۜ مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ وَاَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ ﴿١١٠﴾ لَنْ يَضُرُّوكُمْ
اِلَّٓا اَذًىۜ وَاِنْ يُقَاتِلُوكُمْ يُوَلُّوكُمُ الْاَدْبَارَ ثُمَّ لَا يُنْصَرُونَ ﴿١١١﴾ ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ اَيْنَ مَا ثُقِفُٓوا
اِلَّا بِحَبْلٍ مِنَ اللّٰهِ وَحَبْلٍ مِنَ النَّاسِ وَبَٓاؤُ۫ بِغَضَبٍ مِنَ اللّٰهِ وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الْمَسْكَنَةُۜ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ
كَانُوا يَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَيَقْتُلُونَ الْاَنْبِيَٓاءَ بِغَيْرِ حَقٍّۜ ذٰلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ ﴿١١٢﴾

Meâl-i Şerîfi

Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı bir ümmet olmak üzere vücûda geldiniz. Mârufu emredersiniz, münkerden nehy [1158] eylersiniz ve Allah'a inanır iman getirirsiniz. Ehl-i kitab da imana gelse idi elbette haklarında hayırlı olurdu[3]*, içlerinden iman edenler varsa da ekserîsi dinden çıkmış fâsıklardır (110). Size ezâdan başka bir zarar edemezler ve sizinle çarpışacak olsalar size arkalarını dönerler, sonra da nusret bulamazlar (111). Nerede bulunsalar zillet altında kalmaya mahkum-*

1 B: "ebednişîndirler".

2 H: "Hem siz şunlar, şu kendilerine beyyineler geldikten sonra ayrılık çıkarıp ihtilâf edenler gibi olmayın, onlar için bilhassa azîm bir azab var (105). Birtakım yüzlerin ağaracağı ve birtakım yüzlerin kararacağı gün ki, o yüzleri kararanlara 'küfr ettiniz hâ, imanınızdan sonra? O hâlde tadın azâbı, ettiğiniz nankörlüğün cezâsı' (106). Amma yüzleri ağaranlara gelince artık Allah'ın rahmeti içindeler, onlar onun içinde ebednişînler (107). İşte bunlar Allah'ın âyetleri, sana hak sebebiyle tilâvet ediyoruz onları, yoksa âlemîne bir zulüm murad ediyor değildir Allah (108). Allah'ınken hep göklerdeki, yerdeki ve Allah'a ircâˁ olunurken bütün umûr (109)".

3 F -"hayırlı olurdu".

durlar, meğer ki Allah'ın ahdine ve mü'minlerin ahdine sığınmış olsunlar. Döne dolaşa Allah'ın gazabına müstahik oldular ve meskenet altında ezilmeye mahkum kaldılar. Çünkü Allah'ın âyetlerine küfr ediyorlardı ve peygamberleri bile bile haksızlıkla öldürüyorlardı. Çünkü âsî olmuşlardı ve aşırı gidiyorlardı (112).[1]

Burada ümmet-i Muhammed'in asıl hâssa-i mümeyyizesi îmân-ı tevhid ile emr bi'l-maʿrûf ve nehy ʿani'l-münker olduğu ve bilhassa bu vasıf altında insanlar için en hayırlı bir ümmet oldukları ve bu vazife esas itibariyle yalnız ulü'l-emre ait olmayıp ale'l-umûm mü'minlerin bizzat veya bi'l-vâsıta bununla alâkadar olmaları lâzım geleceği ve bir ümmetin hayriyeti de[2] ekserîsinin salâhıyla olabileceği ve nitekim sâir ehl-i kitâbın bu hasleti hâiz olamamaları içlerinde tâʿat-i ilâhiyeden çıkmış fâsıkların ekseriyet teşkil etmelerinden neş'et ettiği ve Müslümanların ekseriyeti bu haslet-i mümtâzeyi muhafaza ettikçe kendilerine diğer kâfirlerin, fâsıkların nihâyet bir ezâdan başka zararları dokunamayacağı ihtar olunuyor ki burada اِلَّا بِحَبْلٍ مِنَ اللّٰهِ وَحَبْلٍ مِنَ النَّاسِ da şâyân-ı dikkattir. Kendilerini her şey zannedip Allah'a tâatten huruç edenler az çok zilletten kurtulurlarsa yine Allah'ın veya Allah'ın kullarının ahd ü emânı sayesinde kurtulabilirler.

Evet, ehl-i kitâbın mü'min olanları da yok değildir:

لَيْسُوا سَوَٓاءًۜ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ اُمَّةٌ قَٓائِمَةٌ يَتْلُونَ اٰيَاتِ اللّٰهِ اٰنَٓاءَ الَّيْلِ وَهُمْ يَسْجُدُونَ ﴿١١٣﴾ يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُسَارِعُونَ فِى الْخَيْرَاتِ وَاُو۬لٰٓئِكَ مِنَ الصَّالِحِينَ ﴿١١٤﴾ وَمَا يَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَنْ يُكْفَرُوهُۜ وَاللّٰهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ ﴿١١٥﴾

---

1 H: "Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı bir ümmet olarak vücûda geldiniz. Ehl-i kitab da imana gelse idi kendileri için hayırlı olurdu, içlerinden mü'min olanlar varsa da ekserîsi baştan çıkmış fâsıklar (110). Onlar size bir ezâdan başka zarar edemezler, sizinle çarpışacak olsalar size arkalarını dönerler, sonra da nusret bulamazlar (111). Nerde olsalar zillet altında kalmaya mahkumdurlar, meğer ki Allah'ın ahdine ve mü'minlerin ahdine sığınmış olsunlar. Döne dolaşa Allah'ın gazabına müstahik oldular ve meskenet altında ezilmeye mahkum kaldılar. Sebebi, çünkü Allah'ın âyetlerine küfr ediyorlardı ve peygamberleri bile bile haksızlıkla öldürüyorlardı. Sebebi, âsî olmuşlardı, taʿaddî ediyorlardı (112)".

2 H +"lâekal".

[1159] **Meâl-i Şerîfi**

Hepsi bir değiller, ehl-i kitab içinden kalkınan bir ümmet var, gece vakitleri Allah'ın âyetlerini okuyup secdelere kapanıyorlar (113). Allah'a inanırlar, âhiret gününe inanırlar, mârufu emrederler, münkerden nehyederler, hayırlara koşuşurlar ve işte bunlar sâlihîndendirler (114). Ve hayra dair her ne yaparlarsa hiçbir zaman ona küfran ile karşılanmayacaklardır ve Allah o müttakīleri bilir (115).[1]

"**Ümmet-i kāime**", hakşinas,[2] doğru, doğrulan veya Allah için kalkan, müstakīm, âdil ümmet mânalarına gelir.[3]

Cumhûr-i müfessirînin muhtârına göre burada ehl-i kitabdan murad, Mûsâ ve Îsâ ʿaleyhimesselâma iman etmiş olanlardır. Ve bu âyetin sebeb-i nüzûlünde birkaç rivayet vardır.

1. Abdullah b. Selâm ve Saʿleb b. Said ve Üseyd b. Ubeyd gibi zevat Müslüman oldukları zaman diğer Yahudîler bunların aleyhinde bulunmuşlar, küfr ü hüsranlarından bahsetmişlerdi. Bunlara karşı faziletlerini beyan hakkında bu âyet nâzil olmuştur.[4]

[1160] 2. Ehl-i Necran'dan kırk, Habeş'ten otuz iki, Rum'dan üç ki min haysü'l-mecmûʿ yetmiş beş zat dîn-i Îsâ üzere iken Muhammed aleyhissalâtü vesselâm'ı tasdik ederek iman etmişlerdi. Âyet bunlar hakkında nâzil olmuştur.[5]

---

1 H: "Hepsi bir değiller, ehl-i kitab içinden doğrulan bir ümmet var, gece vakitleri secdelere kapanarak Allah'ın âyetlerini okuyorlar (113). Allah'a inanırlar, âhiret gününe inanırlar, mâruf emrederler, münkerden nehyederler, hayırlı işlere koşuşurlar, işte bunlar sâlihîndendirler (114). Ve hayra dair her ne yaparlarsa hiçbir zaman ona küfran ile karşılanmayacaklardır, Allah müttakīleri bilir (115)".

2 F: "ümmet-i ~~müstakīme ve âdile demektir~~".

3 H: "'Ümmet-i kāime', hakşinas, ümmet-i müstakīme ve âdile demektir".

4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 120-121:

عن ابن عباس قال: لما أسلم عبد الله بن سلام، وثعلبة بن سعية، وأسيد بن سعية، وأسد بن عبيد، ومن أسلم من يهود معهم، فآمنوا وصدقوا ورغبوا في الإسلام، ورسخوا فيه، قالت أحبار يهود وأهل الكفر منهم: ما آمن بمحمد ولا تبعه إلا أشرارنا! ولو كانوا من خيارنا ما تركوا دين آبائهم، وذهبوا إلى غيره، فأنزل الله عز وجل في ذلك من قولهم: «ليسوا سواء من أهل الكتاب أمة قائمة يتلون آيات الله» إلى قوله «وأولئك من الصالحين»

5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VIII, 331:

وَعَنْ عَطَاءٍ: أَنَّهَا نَزَلَتْ فِي أَرْبَعِينَ مِنْ أَهْلِ نَجْرَانَ وَاثْنَيْنِ وَثَلَاثِينَ مِنَ الْحَبَشَةِ وَثَلَاثَةٍ مِنَ الرُّومِ كَانُوا عَلَى دِينِ عِيسَى وَصَدَّقُوا بِمُحَمَّدٍ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ.

3. Resûlullah'ın Medine'ye kudûmundan evvel Ensar meyânında Esʿad b. Zürare ve Bera b. Maʿrur ve Muhammed b. Mesleme ve Ebu Kays b. Sırme b. Enes muvahhidînden idiler, cenabetten gusl ederler ve bildikleri kadar şerîʿat-i[1] hanîfiye ile amel ederlerdi. Resûlullah gelince derhâl tasdik edip ona nusret ettiler.[2]

4. Yukarıki âyetlerde ehl-i kitab zemmolunduktan sonra hepsinin böyle olmayıp içlerinde sıfât-ı hamîde ve hisâl-i marziye ile muttasıf olanları da bulunduğu beyan olunmak için nâzil olduğu da söylenmiştir.[3]

Bazı müfessirînin beyânına göre de burada ehl-i kitab Müslümanlara dahi şâmil olan maʿnâ-yı eʿammına masruftur. Ve her hâlde siyâk-ı âyet وَلَوْ اٰمَنَ اَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْۜ مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ cümlesindeki mü'minleri beyan olduğu zâhirdir.[4]

Ehl-i kitâbın iman edenleri böyle, ale'l-umûm kâfirlere gelince, ehl-i iman bunların servetlerinden ve hayât-ı dünya uğrunda kesret-i infaklarından endişe etmemelidirler. Çünkü:

اِنَّ الَّذٖينَ كَفَرُوا لَنْ تُغْنِىَ عَنْهُمْ اَمْوَالُهُمْ وَلَٓا اَوْلَادُهُمْ مِنَ اللّٰهِ شَيْـٔاًۜ وَاُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِۚ
هُمْ فٖيهَا خَالِدُونَ ﴿١١٦﴾ مَثَلُ مَا يُنْفِقُونَ فٖى هٰذِهِ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا كَمَثَلِ رٖيحٍ فٖيهَا صِرٌّ
اَصَابَتْ حَرْثَ قَوْمٍ ظَلَمُٓوا اَنْفُسَهُمْ فَاَهْلَكَتْهُۜ وَمَا ظَلَمَهُمُ اللّٰهُ وَلٰكِنْ اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ﴿١١٧﴾

[1161] **Meâl-i Şerîfi**

Küfr edenler, her hâlde onların ne malları ne evlâdları kendilerini Allah'tan kurtaracak değildir, onlar ashâb-ı nârdır hep onda kalacaklar-

---

1 B: "şerâit-i".

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* III, 309:
وَكَانَ نَاسٌ من الْأَنْصارِ مُوَحِّدِينَ وَيَغْتَسِلُونَ مِنَ الْجَنَابَةِ، وَيَقُومُونَ بِمَا عَرَفُوا مِنْ شَرَائِعِ الْحَنِيفِيَّةِ قَبْلَ قُدُومِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، حَتَّى جَاءَهُمْ مِنْهُ أَسْعَدُ بْنُ زُرَارَةَ وَالْبَرَاءُ بْنُ مَعْرُورٍ وَمُحَمَّدُ بْنُ مَسْلَمَةَ وَقَيْسُ بْنُ صِرْمَةَ بْنِ أَنَسٍ.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VIII, 331:
وَقِيلَ: إِنَّهُ تَعَالَى لَمَّا وَصَفَ أَهْلَ الْكِتَابِ فِي الْآيَةِ الْمُتَقَدِّمَةِ بِالصِّفَاتِ الْمَذْمُومَةِ ذَكَرَ هَذِهِ الْآيَةَ لِبَيَانِ أَنَّ كُلَّ أَهْلِ الْكِتَابِ لَيْسُوا كَذَلِكَ، بَلْ فِيهِمْ مَنْ يَكُونُ مَوْصُوفًا بِالصِّفَاتِ الْحَمِيدَةِ وَالْخِصَالِ الْمَرْضِيَّةِ،

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VIII, 331-332:
وَالْقَوْلُ الثَّانِي: أَنْ يَكُونَ الْمُرَادُ بِأَهْلِ الْكِتَابِ كُلُّ مَنْ أُوتِيَ الْكِتَابَ مِنْ أَهْلِ الْأَدْيَانِ، وَعَلَى هَذَا الْقَوْلِ يَكُونُ الْمُسْلِمُونَ مِنْ جُمْلَتِهِمْ،

dır (116). Bu dünya hayatında yapmakta oldukları masrafın meseli bir rüzgâr meseline benzer ki onda kavurucu bir soğuk var, nefislerine zulmeden bir kavmin ekinine sataşmış da onu mahvetmektedir ve onlara Allah zulmetmemişti[1] *velâkin kendilerine zulmediyorlardı (117).*[2]

Ancak:

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا بِطَانَةً مِنْ دُونِكُمْ لَا يَأْلُونَكُمْ خَبَالًاۜ وَدُّوا مَا عَنِتُّمْۚ قَدْ بَدَتِ
الْبَغْضَٓاءُ مِنْ اَفْوَاهِهِمْۚ وَمَا تُخْف۪ي صُدُورُهُمْ اَكْبَرُۜ قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الْاٰيَاتِ اِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ
﴿١١٨﴾ هَٓا اَنْتُمْ اُو۬لَٓاءِ تُحِبُّونَهُمْ وَلَا يُحِبُّونَكُمْ وَتُؤْمِنُونَ بِالْكِتَابِ كُلِّه۪ۚ وَاِذَا لَقُوكُمْ قَالُٓوا
اٰمَنَّاۗ وَاِذَا خَلَوْا عَضُّوا عَلَيْكُمُ الْاَنَامِلَ مِنَ الْغَيْظِۜ قُلْ مُوتُوا بِغَيْظِكُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ عَل۪يمٌ بِذَاتِ
الصُّدُورِ ﴿١١٩﴾ اِنْ تَمْسَسْكُمْ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْۘ وَاِنْ تُصِبْكُمْ سَيِّئَةٌ يَفْرَحُوا بِهَاۜ وَاِنْ تَصْبِرُوا
وَتَتَّقُوا لَا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْـًٔاۜ اِنَّ اللّٰهَ بِمَا يَعْمَلُونَ مُح۪يطٌ ﴿١٢٠﴾

[1162] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Ağyârınızdan yâr tutmayın, sizi şaşırtmakta kusur etmezler, sarpa sarmanızı arzu ederler. Görmüyor musunuz buğzları[3] *ağızlarından taşmakta, sînelerinin gizlediği ise daha büyüktür. İşte size âyetleri sarih bildirdik aklederseniz (118). Hâ, sizler öyle kimselersinizdir ki onları seversiniz onlar ise bütün kitaba iman ettiğiniz hâlde sizi sevmezler, hem yüzünüze geldiler mi "âmennâ" derler, ve tenha kaldılar mı gayzlarından aleyhinizde parmaklarını ısırırlar, de ki: "Gayzınızla ölün, her hâlde Allah bütün sînelerin künhünü bilir" (119). Size bir iyilik dokunursa fenalarına gider, başınıza bir musibet*

---

1 F: "zulmetmemiştir".

2 H: "Şüphesiz o küfr edenlerin ne malları ne evladları Allah'tan kendilerini asla kurtaramaz. Onlar ashâb-ı nâr, hep orada kalacaklar (116). Onların bu dünyâ hayatta yapmakta oldukları masrafın temsîli de bir rüzgârın hâline benzer ki kavurucu bir soğuğu var, nefislerine zulmeden bir kavmin ekinine sataşmış mahvetmekte, Allah zulmetmiş değil onlara velâkin nefislerine zulmediyorlardı (117)".

3 B: "boğazları".

gelirse onunla ferahlanırlar ve eğer siz sabırlı olur ve iyi korunursanız onların hileleri size hiçbir zarar vermez, çünkü Allah onları kendi amelleriyle kuşatmıştır (120).[1]

"**Bitâne**", esasen elbisenin iç[2] yüzündeki astar demektir. Bundan bir kimsenin esrârına vâkıf olan pek sıkı dostuna da "bitâne" ıtlak edilir. Mü'minler kendi ehl-i milletlerinden mâʿadâsını, yani gerek küffârı ve gerek münafıkları iç yüzlerine[3] vâkıf olacak umûr u husûsta[4] ve muâmelâtta[5] kullanmaktan nehy olunmuştur ki bu nehyin husûsât-ı şahsiyeye dahi şümûlü bulunmakla beraber siyâk-ı âyet daha ziyade umûr-ı âmmeye nâzırdır. Bunun esbâb-ı mûcibesi de her iki tarafın hâlet-i rûhiyeleri îzah olunarak anlatılmıştır.

[1163] Evvelâ {لَا يَأْلُونَكُمْ خَبَالاً} size fesad ve zarar yapmakta hiç kusur etmezler {وَدُّوا مَا عَنِتُّمْ} size meşakkat ve zahmet veren şeylerden memnun olurlar {قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَٓاءُ مِنْ اَفْوَاهِهِمْ} buğzları[6] ağızlarından taşmış, aleyhinizde mütemâdiyen propaganda yapmaktadırlar {وَمَا تُخْفِي صُدُورُهُمْ اَكْبَرُ} hâlbuki sînelerinde gizledikleri gayzlar, kinler daha büyüktür. Sâniyen, bunların sebebi {هَٓا اَنْتُمْ اُو۬لَٓاءِ} ey mü'minler, siz öyle kimselersinizdir[7] ki {تُحِبُّونَهُمْ} onları, yani[8] kendinizden mâʿadâsını[9] da seversiniz. ❁ Müslümanın şiʿârı budur. Umûmun iyiliğini ister, herkese hayırhâh olur, nazar-ı mahabbetle bakar. Hukūkunu sıyânet eder, fesaddan sakınır, kimseyi belâya sokmak

---

1 H: "Ey o bütün iman edenler! Ağyârınızdan yâr tutmayın, sizi şaşırtmakta kusur etmezler, sarpa sarmanızı arzu ederler. Görmüyor musunuz buğzları dâima ağızlarından taşıyor, sînelerinin gizlediği ise daha büyüktür, işte size âyetleri sarih bildirdik aklederseniz (118). Hâ, sizler ta şunlarsınız, onları seversiniz onlarsa bütün kitaplara iman ettiğiniz hâlde sizleri sevmezler, yüzünüze geldiler mi 'âmennâ' derler, tenha kaldılar mı size gayzlarından parmaklarını ısırırlar, 'Gayzınızla ölün' de, 'şüphesiz Allah bütün sînelerin künhünü bilir' (119). Size bir iyilik dokunursa fenalarına gider, başınıza bir musibet gelirse onunla ferahlanırlar, eğer siz sabırlı olur ve iyi korunursanız tuzakları size bir zarar vermez, çünkü Allah onları kendi amelleriyle kuşatmıştır (120)".

2 B: "iş".

3 B: "yüzüne".

4 B: "husûsâtta".

5 B -"ve muâmelâtta".

6 B: "boğazları".

7 B: "kimselersiniz".

8 H -"onları, yani".

9 B: "maʿnâsını".

istemez. Lâkin {وَلَا يُحِبُّونَكُمْ} mü'min ve müslüman olmayanlar size karşı öyle değildir. Onlar sizi sevmezler. Bunun böyle olmasının sebebi de {وَتُؤْمِنُونَ بِالْكِتَابِ كُلِّهِ} siz Müslümanlar bütün kitablara iman edersiniz, ve tamamen iman edersiniz. Onun için herhangi bir kitaba mensub olanların ve hatta mensûbiyet iddiasında bulunanların kendilerine hüsn-i nazarları kadar sizin de onlara hüsn-i nazarınız bulunur. Zira imanın muktezâsı budur. Fakat böyle olduğunuz hâlde[1] onlar öyle değildirler. Sizin kitâbınıza inanmazlar küfr ederler, inandıkları kitaba da bâlâda görüldüğü üzere hepsi tamamıyla inanmış değildir. Binâenʿaleyh Müslümanların gayr-i müslimlere karşı nazarları ve muâmeleleri mü'minâne olduğu hâlde gayr-i müslimlerin müslimlere nazar ve muâmeleleri akideleri mûcebince dâima ve bi'z-zarûre kâfirâne olur. Bundan dolayıdır ki hakîkî bir Müslüman [1164] umûmun bitâne-i umûru olmaya lâyık olduğu hâlde gayr-i müslimlerin müslimlere bitâne olması hem kendilerine hem Müslümanlara zarardır. Velhâsıl Müslüman vicdanı temiz ve geniş, diğerleri ise dar ve bulaşıktır. Sâlisen, münafıklar yüze karşı gelince "biz mü'miniz" derler {وَاِذَا لَقُوكُمْ قَالُٓوا اٰمَنَّا} fakat tenha kaldılar, meydanı boş buldular mı ehl-i imana gayzlarından parmaklarını ısırırlar, dâima diş gıcırdatır dururlar {وَاِذَا خَلَوْا عَضُّوا عَلَيْكُمُ الْاَنَامِلَ} bunun için {اِنْ تَمْسَسْكُمْ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ} siz mü'minlere bir güzellik dokunursa fenalarına gider, meselâ Müslümanların sıhhat-i bedenleri, ucuzluk ve refahları, düşmanlarına zaferleri[2], beynlerinde ülfet ve mahabbetleri onları memnun etmez {وَاِنْ تُصِبْكُمْ سَيِّئَةٌ يَفْرَحُوا بِهَا} ve fakat size bir kötülük[3] isabet ederse onunla ferahlanırlar, meselâ Müslümanlara bir maraz, fakr, hezimet, tefrika, nehb ü gāret gibi bir musibet oldu mu keyiflenir, sevinirler. İşte bütün bunlara karşı Müslümanların vazifesi sabredip korunmak, iktisâb-ı fezâil ile onları hasedlerinden çatlatmaktır. Eğer Müslümanlar Allah'a tâatte sabrederler ve nehiylerinden ictinab ile iyice korunurlarsa o kâfirlerin

---

1 H -"böyle olduğunuz hâlde".
2 B -"ucuzluk ve refahları, düşmanlarına zaferleri".
3 H ve F +"~~dokunursa~~".

ve o münafıkların hilelerinin ve entrikalarının hiçbir zararını görmezler. Çok olsa biraz eziyet çekmiş olurlar. Lâkin âkıbet hepsine galebe ederler ki târîh-i İslâm bunun misâlleriyle doludur.

Sabr u ittikā edenlere Cenâb-ı Allah'ın nusreti ve meûneti nasıl cereyan edip de düşmanların zararlarını[1] def' eylediğini ve sabr u ittikā edilmediği zaman da nasıl zararlara düşüldüğünü bilfiil anlatmak için de bilhassa şu misâlleri yâd et yâ Muhammed:

وَاِذْ غَدَوْتَ مِنْ اَهْلِكَ تُبَوِّئُ الْمُؤْمِنِينَ مَقَاعِدَ لِلْقِتَالِؕ وَاللّٰهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌۙ ﴿١٢١﴾ اِذْ هَمَّتْ طَٓائِفَتَانِ مِنْكُمْ اَنْ تَفْشَلَاۙ وَاللّٰهُ وَلِيُّهُمَاۜ وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ ﴿١٢٢﴾

[1165] Meâl-i Şerîfi

Hani bir vakit erkenden ehlinden çıkmıştın, mü'minleri muharebe için elverişli mevkilere yerleştiriyordun ve Allah idi bir işiten, bilen (121). O dem ki içinizde iki tâife yılmak istemişlerdi Allah zahîrleri iken ve ancak Allah'a demek dayanmalı mü'minler (122).[2]

Bu iki âyette Uhud gazâsı tezkir[3] edilmiştir. Şöyle rivayet olunuyor ki bir çarşamba günü müşrikler Ebû Süfyân kumandasında olarak Medine civarında Uhud dağına inmişlerdi. Resûlullah ashâbıyla istişare eyledi. Abdullah b. Übeyy b. Selûl'ü de çağırmıştı. Bundan evvel onu çağırmazken bu kere onu da davet etti, lede'l-istişâre Abdullah ve ekser-i Ensar "Yâ Resulallah Medine'de dur, çıkma, biz şimdiye kadar herhangi bir düşmana çıktıksa musibete uğradık ve fakat herhangi[4] bir düşman da üzerimize geldiyse biz de onları musibete düşürdük, sen içimizde iken daha neler olur? Binâen'aleyh bırak onları, şayet kalırlarsa fena bir mevkide kalmış olurlar ve eğer üzerimize gelirlerse erkekler [1166] yüz

1 B: "nazarlarını".
2 H: "Bir vakit sen ehlinden çıktın, mü'minleri muharebe için elverişli mevkilere yerleştiriyordun ve Allah idi bir işiten, bilen (121). O hengâmda ki içinizden iki tâife yılmak istemişlerdi, hâlbuki zahîrleri Allah idi. Ancak Allah'a dayanmalı mü'minler (122)".
3 B: "tezkâr".
4 B -"bir düşmana çıktıksa musibete uğradık ve fakat herhangi".

yüze harb eder, kadınlar, çocuklar da taşa tutarlar, ricʿat ederlerse fena hâlde hâib ü hâsir dönerler giderler" demişlerdi. Diğer bazıları da "Şu kelblere karşı çıkalım, kendilerinden korktuk zannetmesinler" dediler, bunun üzerine Aleyhissalâtü vesselâm buyurdu ki: "Ben rüyamda gördüm, etrafımda bir sığır boğazlanıyordu, bunu hayra yordum. Kılıcımın ucunda bir gedik gördüm, bunu da bir hezimete yordum ve gördüm ki sanki ben muhkem bir zırhlı gömleğe idhal edildim, bunu da Medine diye yordum. Re'yiniz olursa Medine'de kalır ve onları bırakırsınız." Buna karşı Müslümanlardan Bedir muharebesine yetişememiş[1] olan ve Uhud günü şehadetleri mukadder bulunan birtakım zevat "her hâlde bizi düşmanlarımıza çıkar" dediler ve bunda ısrar eylediler. Binâenʿaleyh Resûlullah da zırhını giyindi, giyinince ısrar edenler "biz ne fena yaptık, Resûlullah'a vahiy gelirken ona karşı reyimizde ısrara kalkıştık" diye nedamet ettiler. Bunun üzerine "Yâ Resûlullah ne reyde isen öyle yap" dediler, Resûlullah da "bir peygamber zırhını giyince artık harb etmeden onu çıkarması yaraşmaz" buyurdu ve cuma günü cuma namazından sonra bin kişi ile çıkıp hareket etti. Cumartesi günü sabahleyin Uhud'da Şiʿb nâm mevkiʿe vardılar, piyade olarak yürüyordu, ashâbını harb için saf yapıp taʿbiye ediyordu ve safları o kadar tanzim buyurdu ki biraz çıkmış bir göğüs görse "geri çekil" diyordu, vâdinin bir cânibine kondu, gerek kendisinin ve gerek askerinin[2] arkasını Uhud'a verdi. Abdullah b. Cübeyr'i[3] okçulara kumandan yaptı, "oklarla bizi müdafaa ediniz, arkamızdan gelmesinler" diye emretti. Ve ashâbına da "bu makamda iyi durunuz, düşman sizi görünce döneceklerdir. Sakın dönenleri tâkip etmeyiniz ve bu makamdan çıkmayınız" buyurdu. İşte تُبَوِّئُ الْمُؤْمِنِينَ مَقَاعِدَ لِلْقِتَالِ bunları ihtardır. مِنْ اَهْلِكَ de Hazret-i Aişe'dir. O gün Resûlullah onun nezdinden hareket buyurmuştu. Sonra Abdullah b. Übey reyine [1167] muhalefet edildiğinden dolayı "çocukların sözlerini dinledi de benimkini dinlemedi" diye içerlemişti. Kendi adamlarına "Muhammed, düşmana

---

1 B: "muharebe yetişmemiş".
2 B: "ekserinin".
3 B: "Übeyy'i".

ancak sizinle muzaffer olur, ashâbına 'düşman onları görünce münhezim olacak' diye vaad de etti, binâenʿaleyh düşmanlarını gördüğünüz zaman siz bozulunuz, arkanızdan onlar da bozulur, iş Muhammed'in dediğinin hilâfına olur" dedi. İki taraf telâkī edince Abdullah maiyyetindeki üç yüz kadar münafıkla beraber bozuluverdiler. Düşman üç bin kadardı, bunlara karşı yedi yüz Müslüman kaldı. İnâyet-i Hak ile müşrikleri hezimete uğrattılar, Resûlullah'ın buyurduğu zuhur etmişti. Fakat mü'minler bu suretle onların hezimetlerini görünce Bedir vakʿası gibi olmasını arzu ederek sabredemediler[1], ricʿat edenleri tâkibe koyuldular ve Resûlullah'ın emrine muhalefet edip gösterdiği mevkiʿi terk ediverdiler. Mahza bu muhalefet yüzünden Cenâb-ı Allah müşriklerin kalblerinden korkuyu alıverdi, tekrar döndüler, hücum ettiler, asker Resûlullah'ın etrafından dağıldı, beraberinde Hazret-i Ebû Bekir, Ali, Abbas, Talha, Saʿd gibi birkaç zattan başka kimse kalmadı. O sırada Resûlullah'ın vech-i saâdetleri cerîhadâr oldu, mübarek rabâiye dişi kırıldı, asker içinde "Muhammed katlolundu" diye bir sayha çıktı, ensâr-ı kiramdan Ebu Süfyân künyesinde bir zat da "işte Resûlullah burada!" diye nidâ etmeye başladı, muhâcirîn ve ensar döndüler, Resûlullah'ın etrafına geldiler, içlerinden yetmiş kişi şehid olmuş birçoğu da yaralanmıştı. Resûlullah "رَحِمَ اللّٰهُ رَجُلًا ذَبَّ عَنْ إِخْوَانِهِ: kardeşlerini müdafaa eden erkeğe Allah rahm etsin" buyurup maiyyetindekilerle müşriklere hücum etti, onlara da bir hayli maktul ve mecruh verdirerek[2] bi-ʿinâyetillah hepsini defʿ eyledi.

İşte Uhud vakʿasının hulâsası budur ki üç bin düşmana karşı binden az ve üç yüz münafıkın da ricʿatleri üzerine yedi yüz kadar Müslüman askeri muzaffer olmuşken [1168] mahza Resûlullah'ın emrine muhalefetten ve ganimet arzusuna düşülmekten nâşî böyle bir bozgunluk vuku buldu ve olanlar oldu ki bütün bunlar وَاِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا لَا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْـًٔا mefhûmunu gösteren şevâhid-i vukūʿâttır. Bu vakʿada Abdullah b. Übeyy b. Selûl'ün inhizâmı esnâsında Resûlullah'ın cenahlarını teşkil eden ensardan iki tâife

1 B: "sabretmediler".
2 M ve B: "onlar da bir hayli maktul ve mecruh vererek".

ki Hazrec'den Benî Seleme ile Evs'ten Benî Hârise dahi zaʿf-ı kalbe düşüp az daha dönecek gibi olmuşlar, fakat وَاللّٰهُ وَلِيُّهُمَا medlûlünce Allah saklamış, kalblerini toplamış[1], tashîh-i niyet eylemişlerdir ki {إِذْ هَمَّتْ طَٓائِفَتَانِ مِنْكُمْ... الخ} âyeti de bunlara işaret olduğu beyan kılınmıştır. Bunda bir münafığı bitâne ittihaz edip istişareye karıştırmaktan çıkan mazarrata da büyük bir misâl vardır. Binâenʿaleyh Müslümanlar sabr u ittikā ile vazifelerini bilmeli ve ancak Allah'a tevekkül ve itimad etmelidirler. Kalblere kuvvet veren O, zaaf veren yine O'dur. İkbal O'ndan, idbar da O'ndandır.[2]

---

1 B: "toplamışlar".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VIII, 345-347:

رُوِيَ أَنَّ الْمُشْرِكِينَ نَزَلُوا بِأُحُدٍ يَوْمَ الْأَرْبِعَاءِ فَاسْتَشَارَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَصْحَابَهُ وَدَعَا عبد الله بن أبي بن سَلُول وَلَمْ يَدْعُهُ قَطُّ قَبْلَهَا فَاسْتَشَارَهُ فَقَالَ عَبْدُ اللّٰهِ وَأَكْثَرُ الْأَنْصَارِ: يَا رَسُولَ اللّٰهِ أَقِمْ بِالْمَدِينَةِ وَلَا تَخْرُجْ إِلَيْهِمْ وَاللّٰهِ مَا خَرَجْنَا مِنْهَا إِلَى عَدُوٍّ قَطُّ إِلَّا أَصَابَ مِنَّا وَلَا دَخَلَ عَدُوٌّ عَلَيْنَا إِلَّا أَصَبْنَا مِنْهُ، فَكَيْفَ وَأَنْتَ فِينَا؟ فَدَعْهُمْ فَإِنْ أَقَامُوا أَقَامُوا بِشَرِّ مَوْضِعٍ وَإِنْ دَخَلُوا قَتَلَهُمُ الرِّجَالُ فِي وُجُوهِهِمْ، وَرَمَاهُمُ النِّسَاءُ وَالصِّبْيَانُ بِالْحِجَارَةِ، وَإِنْ رَجَعُوا رَجَعُوا خَائِبِينَ وَقَالَ آخَرُونَ: اخْرُجْ بِنَا إِلَى هَؤُلَاءِ الْأَكْلُبِ لِئَلَّا يَظُنُّوا أَنَّا قَدْ خِفْنَاهُمْ، فَقَالَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: «إِنِّي قَدْ رَأَيْتُ فِي مَنَامِي بَقَرًا تُذْبَحُ حَوْلِي فَأَوَّلْتُهَا خيرا ورأيت في ذباب سيفي ثلما فأوليه هَزِيمَةً وَرَأَيْتُ كَأَنِّي أَدْخَلْتُ يَدِي فِي دِرْعٍ حَصِينَةٍ فَأَوَّلْتُهَا الْمَدِينَةَ فَإِنْ رَأَيْتُمْ أَنْ تُقِيمُوا بِالْمَدِينَةِ وَتَدَعُوهُمْ» فَقَالَ قَوْمٌ مِنَ الْمُسْلِمِينَ مِنَ الَّذِينَ فَاتَتْهُمْ (بَدْرٌ) وَأَكْرَمَهُمُ اللّٰهُ بِالشَّهَادَةِ يَوْمَ أُحُدٍ اخْرُجْ بِنَا إِلَى أَعْدَائِنَا فَلَمْ يَزَالُوا بِهِ حَتَّى دَخَلَ فَلَبِسَ لَأْمَتَهُ، فَلَمَّا لَبِسَ نَدِمَ الْقَوْمُ، وَقَالُوا: بِئْسَمَا صَنَعْنَا نُشِيرُ عَلَى رَسُولِ اللّٰهِ وَالْوَحْيُ يَأْتِيهِ، فَقَالُوا لَهُ اصْنَعْ يَا رَسُولَ اللّٰهِ مَا رَأَيْتَ، فَقَالَ: «لَا يَنْبَغِي لِنَبِيٍّ أَنْ يَلْبَسَ لَأْمَتَهُ فَيَضَعُهَا حَتَّى يقاتل» فخرج يوم الْجُمُعَةِ وَأَصْبَحَ بِالشِّعْبِ مِنْ أُحُدٍ يَوْمَ السَّبْتِ لِلنِّصْفِ مِنْ شَوَّالٍ، فَمَشَى عَلَى رِجْلَيْهِ وَجَعَلَ يَصُفُّ أَصْحَابَهُ لِلْقِتَالِ كَأَنَّمَا يُقَوِّمُ بِهِمُ الْقِدْحَ إِنْ رَأَى صَدْرًا خَارِجًا قَالَ لَهُ تَأَخَّرْ، وَكَانَ نُزُولُهُ فِي جَانِبِ الْوَادِي، وَجَعَلَ ظَهْرَهُ وَعَسْكَرَهُ إِلَى أُحُدٍ وَأَمَّرَ عَبْدَ اللّٰهِ بْنَ جُبَيْرٍ عَلَى الرُّمَاةِ، وَقَالَ: ادْفَعُوا عَنَّا بِالنَّبْلِ حَتَّى لَا يَأْتُونَا مِنْ وَرَائِنَا، وَقَالَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ لِأَصْحَابِهِ: اثْبُتُوا فِي هَذَا الْمَقَامِ، فَإِذَا عَايَنُوكُمْ وَلَّوكُمُ الْأَدْبَارَ، فَلَا تَطْلُبُوا الْمُدْبِرِينَ وَلَا تَخْرُجُوا مِنْ هَذَا الْمَقَامِ، ثُمَّ إِنَّ الرَّسُولَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامَ لَمَّا خَالَفَ رَأْيَ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ أُبَيٍّ شَقَّ عَلَيْهِ ذَلِكَ، وَقَالَ: أَطَاعَ الْوِلْدَانَ وَعَصَانِي، ثُمَّ قَالَ لِأَصْحَابِهِ: إِنَّ مُحَمَّدًا إِنَّمَا يَظْفَرُ بِعَدُوِّهِ بِكُمْ، وَقَدْ وَعَدَ أَصْحَابَهُ أَنَّ أَعْدَاءَهُمْ إِذَا عَايَنُوهُمُ انْهَزَمُوا، فَإِذَا رَأَيْتُمْ أَعْدَاءَهُمْ فَانْهَزِمُوا فَيَتْبَعُوكُمْ، فَيَصِيرُ الْأَمْرُ عَلَى خِلَافِ مَا قَالَهُ مُحَمَّدٌ عَلَيْهِ السَّلَامُ، فَلَمَّا الْتَقَى الْفَرِيقَانِ انْهَزَمَ عَبْدُ اللّٰهِ بِالْمُنَافِقِينَ، وَكَانَ جُمْلَةُ عَسْكَرِ الْمُسْلِمِينَ أَلْفًا، فَانْهَزَمَ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ أُبَيٍّ مَعَ ثَلَاثِمِائَةٍ، فَبَقِيَتْ سَبْعُمِائَةٍ، ثُمَّ قَوَّاهُمُ اللّٰهُ مَعَ ذَلِكَ حَتَّى هَزَمُوا الْمُشْرِكِينَ، فَلَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ انْهِزَامَ الْقَوْمِ، وَكَانَ اللّٰهُ تَعَالَى بَشَّرَهُمْ بِذَلِكَ، طَمِعُوا أَنْ تَكُونَ هَذِهِ الْوَاقِعَةُ كَوَاقِعَةِ بَدْرٍ، فَطَلَبُوا الْمُدْبِرِينَ وَتَرَكُوا ذَلِكَ الْمَوْضِعَ، وَخَالَفُوا أَمْرَ الرَّسُولِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعْدَ أَنْ أَرَاهُمْ مَا يُحِبُّونَ، فَأَرَادَ اللّٰهُ تَعَالَى أَنْ يَفْطِمَهُمْ عَنْ هَذَا الْفِعْلِ لِئَلَّا يُقْدِمُوا عَلَى مُخَالَفَةِ الرَّسُولِ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَلِيَعْلَمُوا أَنَّ ظَفَرَهُمْ إِنَّمَا حصل يوم بدو بِبَرَكَةِ طَاعَتِهِمْ لِلّٰهِ وَلِرَسُولِهِ، وَمَتَى تَرَكَهُمُ اللّٰهُ مَعَ عَدُوِّهِمْ لَمْ يَقُومُوا لَهُمْ فَنَزَعَ اللّٰهُ الرُّعْبَ مِنْ قُلُوبِ الْمُشْرِكِينَ، فَكَثَّرَ عَلَيْهِمُ الْمُشْرِكُونَ وَتَفَرَّقَ الْعَسْكَرُ عَنْ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، كَمَا قَالَ تَعَالَى: إِذْ تُصْعِدُونَ وَلا تَلْوُونَ عَلى أَحَدٍ وَالرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ فِي أُخْراكُمْ (آلِ عِمْرَانَ ٣/١٥٣) وَشُجَّ وَجْهُ الرَّسُولِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَكُسِرَتْ رَبَاعِيَتُهُ وَشُلَّتْ يَدُ طَلْحَةَ دُونَهُ، وَلَمْ يَبْقَ مَعَهُ إِلَّا أَبُو بَكْرٍ وَعَلِيٌّ وَالْعَبَّاسُ وَسَعْدٌ، وَوَقَعَتِ الصَّيْحَةُ فِي الْعَسْكَرِ أَنَّ مُحَمَّدًا قَدْ قُتِلَ، وَكَانَ رَجُلٌ يُكَنَّى أَبَا سُفْيَانَ مِنَ الْأَنْصَارِ نَادَى الْأَنْصَارَ وَقَالَ: هَذَا رَسُولُ اللّٰهِ، فَرَجَعَ إِلَيْهِ الْمُهَاجِرُونَ وَالْأَنْصَارُ، وَكَانَ قُتِلَ مِنْهُمْ سَبْعُونَ وَكَثُرَ فِيهِمُ الْجِرَاحُ، فَقَالَ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «رَحِمَ اللّٰهُ رَجُلًا ذَبَّ عَنْ إِخْوَانِهِ» وَشَدَّ عَلَى الْمُشْرِكِينَ بِمَنْ مَعَهُ حَتَّى كَشَفَهُمْ عَنِ الْقَتْلَى وَالْجَرْحَى وَاللّٰهُ أَعْلَمُ. وَالْمَقْصُودُ مِنَ الْقِصَّةِ أَنَّ الْكُفَّارَ كَانُوا ثَلَاثَةَ آلَافٍ وَالْمُسْلِمُونَ كَانُوا أَلْفًا وَأَقَلَّ، ثُمَّ رَجَعَ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ أُبَيٍّ مَعَ ثَلَاثِمِائَةٍ مِنْ أَصْحَابِهِ فَبَقِيَ الرَّسُولُ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَعَ سَبْعِمِائَةٍ، فَأَعَانَهُمُ اللّٰهُ حَتَّى هَزَمُوا الْكُفَّارَ، ثُمَّ لَمَّا خَالَفُوا أَمْرَ الرَّسُولِ وَاشْتَغَلُوا بِطَلَبِ الْغَنَائِمِ انْقَلَبَ الْأَمْرُ عَلَيْهِمْ وَانْهَزَمُوا وَوَقَعَ مَا وَقَعَ، وَكُلُّ ذَلِكَ يُؤَكِّدُ قَوْلَهُ تَعَالَى: وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا لَا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئاً (آل عمران ٣/١٢٠) وَأَنَّ الْمُقْبِلَ مَنْ أَعَانَهُ اللّٰهُ، وَالْمُدْبِرَ مَنْ خَذَلَهُ اللّٰهُ...

الطَّائِفَتَانِ حَيَّانِ مِنَ الْأَنْصَارِ: بَنُو سَلَمَةَ مِنَ الْخَزْرَجِ وَبَنُو حَارِثَةَ مِنَ الْأَوْسِ لَمَّا انْهَزَمَ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ أُبَيٍّ هَمَّتِ الطَّائِفَتَانِ بِاتِّبَاعِهِ، فَعَصَمَهُمُ اللّٰهُ، فَثَبَتُوا مَعَ الرَّسُولِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ،

وَفِيهِ وَجْهٌ آخَرُ وَهُوَ أَنَّ الِانْكِسَارَ يَوْمَ أُحُدٍ إِنَّمَا حَصَلَ بسبب تخلف عبد الله بن أبي بن سَلُولَ الْمُنَافِقِ، وَذَلِكَ يَدُلُّ عَلَى أَنَّهُ لَا يَجُوزُ اتِّخَاذُ هَؤُلَاءِ الْمُنَافِقِينَ بِطَانَةً.

Allah'ın emirlerini tutup nehiylerinden sakınanlar her hâlde mansur ve muzaffer olurlar.[1]

وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللّٰهُ بِبَدْرٍ وَاَنْتُمْ اَذِلَّةٌۚ فَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿١٢٣﴾ اِذْ تَقُولُ لِلْمُؤْمِنِينَ
اَلَنْ يَكْفِيَكُمْ اَنْ يُمِدَّكُمْ رَبُّكُمْ بِثَلٰثَةِ اٰلَافٍ مِنَ الْمَلٰٓئِكَةِ مُنْزَلِينَۜ ﴿١٢٤﴾ بَلٰٓىۙ اِنْ تَصْبِرُوا
وَتَتَّقُوا وَيَأْتُوكُمْ مِنْ فَوْرِهِمْ هٰذَا يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ اٰلَافٍ مِنَ الْمَلٰٓئِكَةِ مُسَوِّمِينَ ﴿١٢٥﴾
وَمَا جَعَلَهُ اللّٰهُ اِلَّا بُشْرٰى لَكُمْ وَلِتَطْمَئِنَّ قُلُوبُكُمْ بِهٖۜ وَمَا النَّصْرُ اِلَّا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ الْعَزِيزِ
الْحَكِيمِۙ ﴿١٢٦﴾ لِيَقْطَعَ طَرَفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُٓوا اَوْ يَكْبِتَهُمْ فَيَنْقَلِبُوا خَٓائِبِينَ ﴿١٢٧﴾
لَيْسَ لَكَ مِنَ الْاَمْرِ شَيْءٌ اَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ اَوْ يُعَذِّبَهُمْ فَاِنَّهُمْ ظَالِمُونَ ﴿١٢٨﴾ وَلِلّٰهِ مَا فِي
السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِۜ يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَٓاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَٓاءُۜ وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٢٩﴾

[1169] **Meâl-i Şerîfi**

Fi'l-hakīka sizler birkaç bîçâre iken Bedir'de Allah sizi mahza nusretiyle muzaffer buyurdu, o hâlde Allah'a korunun ki şükredesiniz (123). O vakit ki mü'minlere şöyle diyordun: İndirilmekte bulunan üç bin melâike ile Rabbinizin size imdad etmesi yetişmez mi size? (124). Evet, siz sabr ü sebat eder ve itaatsizlikten sakınırsanız onlar da şu dakikada üzerinize geliverirlerse Rabbiniz size beş bin melâike ile imdad edecek nişanlı nişanlı (125). Ve bunu Allah size sırf bir müjde olsun ve kalbleriniz bununla yatışsın diye yaptı, yoksa nusret ancak Allah'tandır; Azîz O Hakîm O (126). Ta ki o küfredenlerden bir kolu kessin veya perişan etsin de hâib ü hâsir dönüp gitsinler (127). Senin elinde emirden bir şey yok, yahut onlara tevbe ettirsin veyahut azab etsin, çünkü onlar zâlimdirler (128). Hem göklerde ne var yerde ne varsa hepsi Allah'ındır, dilediğine mağfiret eder dilediğine azab ve Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir (129).[2]

---

1 H +"Uhud'da sabırsızlıktan ve emre muhalefetten dolayı böyle oldu. Hâlbuki:"; F +"~~Uhud'da sabırsızlıktan ve emre muhalefetten dolayı böyle oldu. Hâlbuki:~~".

2 H: "Alimallah sizler birkaç bîçâre iken Bedir'de, sizi mahza nusretiyle muzaffer buyurdu Allah, o hâlde

"**Bedr**" Mekke ile Medine arasında bir kuyu suyunun ismidir ki sâhibi Bedr b. Kelde'nin nâmıyla veya ay gibi parlak ve yuvarlak olduğundan dolayı "Bedr" tesmiye [1170] edilmiştir. O mevziʿe veyahut vâdiye "Bedr" denildiği dahi mervîdir. İkrime'den nakledildiğine göre burası câhiliyede bir ticaret yeri imiş. Resûlullah'ın müşriklerle ilk muharebesi olan Bedir gazası burada vâkiʿ olmuştu ki hicretin ikinci senesi şehr-i ramazanın yirmi yedinci cuma gününe müsadif idi. O gün {وَاَنْتُمْ اَذِلَّةٌ} medlûlünce Müslümanlar gayet az, fakir ve[1] maddeten son derece zaʿf-ı hâl[2] içinde idiler. Mecmûʿu üç yüz on küsür kişiden ibaret bir zümre-i mücâhidîn idi. Yetmiş yedisi muhâcirînden ve sancaktarları Hz. Ali idi. İki yüz otuz altısı ensardan ve sancaktarları Saʿd b. Ubâde idi. Üç beş kişiye ancak bir deve isabet edebiliyordu. Bütün askerde yalnız bir at ve nihâyet diğer bir rivayete göre biri Mikdâd'ın biri de Mersed'in olmak üzere iki at, doksan deve, altı zırh, sekiz[3] kılıç vardı. Buna mukabil düşman bin kadar mukātil idi, yüz atları vardı, silah ve şevketleri tamdı. İşte Bedir günü böyle bir hâlde bulunan mü'minlere Cenâb-ı Allah nusret ihsan etti. Mâlum ve meşhud olduğu üzere Ebu Cehil gibi sanâdîd-i Kureyş o gün hep maktul düştüler. Ve o günden itibaren izzet-i iman tezahür etti. Yevm-i Bedr mebnâ-yı İslâm oldu. Bunu Allah'tan başka kim yapabilir? Şimdi âkil[4] olanlar böyle bir nusreti ihsan eden Allah'a tevekkül ve itimad etmez mi? Nasıl olur da sabr u ittikāyı bırakır, feşele, yani cebânete ve zaʿf-ı kalbe düşer? Binâenʿaleyh ey mü'minler {فَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} bundan böyle hep Allah'a ittikā ediniz ki nusretine nâil olup şükredesiniz. Yevm-i Bedr'deki bu[5] nusret-i ilâhiye {اِذْ تَقُولُ لِلْمُؤْمِنِينَ}

---

hep Allah'a korunun ki şükredesiniz (123). Ve o hengâmda ki mü'minlere şöyle diyordun: Rabbinizin indirilmekte bulunan üç bin melâike ile imdad etmesi size kâfi gelmez mi? (124). Evet, siz sabr ü sebat eder, itaatsizlikten sakınırsanız onlar da şu dakikada üzerinize geliverirlerse Rabbiniz size nişanlı nişanlı beş bin melâike ile imdad edecek (125). Ve bunu Allah size sırf bir zafer müjdesi olsun ve kalblerinize itmi'nan gelsin diye irade buyurdu, yoksa nusret ancak Allah'tandır; izzet O'nun, hikmet O'nun (126). Ta ki o küfredenlerin bir kolunu kessin veya perişan etsin de hâib ü hâsir dönüp gitsinler (127). Emir senin elinde değil, veya tevbe ettirsin veya taʿzîb etsin onları, çünkü zâlimdirler (128). Öyle ya göklerdeki, yerdeki hep Allah'ın, dilediğine mağfiret eder dilediğine azab, Allah hem Gafûr, hem Rahîm (129)".

1 B -"ve".

2 H ve F: "zayıf hâl".

3 B: "seksen".

4 M: "âklı"; B: "aklı".

5 M ve B -"bu".

o hengâmda idi ki yâ Muhammed, sen mü'minlere şöyle diyordun: {اَلَنْ يَكْفِيَكُمْ اَنْ يُمِدَّكُمْ رَبُّكُمْ... مِنَ الْمَلٰٓئِكَةِ مُسَوِّمِينَ} Rivayet olunduğuna göre o sırada[1] [1171] Kürz b. Câbiri'l-Muhâribî müşriklere imdad etmek istiyormuş diye Müslümanlara bir haber gelmiş ve endişelerini mûcib olmuştu. Buna karşı bu vechile iki mertebe imdâd-ı rabbânî tebliğ buyurulmuş ve müşrikler münhezim olmuş, bunu haber alan Kürz de imdaddan sarf-ı nazar etmiş idi.[2] Cenâb-ı Allah Bedir muharebesinde mü'minlere ibtidâ bin melâike ile imdad buyurmuş idi. اِذْ تَسْتَغِيثُونَ رَبَّكُمْ فَاسْتَجَابَ لَكُمْ اَنّ۪ي مُمِدُّكُمْ بِاَلْفٍ مِنَ الْمَلٰٓئِكَةِ مُرْدِف۪ينَ [el-Enfâl 8/9][3] Baʿdehu Kürz havâdisi üzerine üç bin melâike-i münzelîn imdâdı ile müşriklerin hezimetini tesrîʿ buyurdu ve şayet düşmanlara mezkur Kürz'ün imdadı hemen geliverecek olursa mü'minlerin sabr u ittikā etmeleri şartıyla مُسَوِّم۪ينَ yani alâmetli, nişanlı, sîmâları belli beş bin melâike daha göndereceğini de vaad buyurdu. Şu hâlde düşmana imdad gelmemiş ve zafer tamam olmuş bulunduğundan bu beş bine hâcet kalmamış olduğu anlaşılıyor. Maʿamâfîh işbu beş bin melâike-i müsevvimînin dahi harbe iştirak etmemiş olmakla beraber nüzul ve huzurları[4] hakkında rivayetler dahi mevcuttur. Ve bazı rivayette işbu melâike-i müsevvimîn Uhud'da nâzil olmuş ve fakat kıtâle iştirak etmemişlerdir. Bu melâikenin sîmâları ekser rivayetlerde kır atlar üzerinde sarı veya beyaz veya siyah sarık olmak üzere nakledilmiştir. Bütün ehl-i tefsir ve siyerin icmâʿı vardır ki Yevm-i Bedr'de melâike nâzil olmuş ve küffâr ile harb etmişlerdir. Yevm-i Bedr'den mâʿadâsında melâikenin bilfiil kıtal yapmayıp ancak teksîr-i aded ile meded hâlinde bulunmuş oldukları da İbn Abbas'tan mervîdir.[5] Allah'ın

---

1 M: "sıra"; B -"Rivayet olunduğuna göre o sırada".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 173:

عن عامر قال، حدث المسلمون أن كرز بن جابر المحاربي يمد المشركين، قال: فشق ذلك على المسلمين، فقيل لهم: «ألن يكفيكم أن يمدكم ربكم بثلاثة آلاف من الملائكة منزلين. بلى إن تصبروا وتتقوا ويأتوكم من فورهم هذا يمددكم ربكم بخمسة آلاف من الملائكة مسومين»، قال: فبلغت كرزا الهزيمة، فرجع، ولم يمدهم بالخمسة.

3 "O vakit siz, Rabbinizden istimdad ediyordunuz da size 'Ben işte ardı ardına bin melâike ile imdad ediyorum' diye icâbet buyurmuştu."

4 B: "zuhurları".

5 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 633:

قَالَ ابْنُ إِسْحَاقَ: وَحَدَّثَنِي مَنْ لَا أَتَّهِمُ عَنْ مِقْسَمٍ، مَوْلَى عَبْدِ اللهِ بْنِ الْحَارِثِ، عَنْ عَبْدِ اللهِ بْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: كَانَتْ سِيمَا الْمَلَائِكَةِ يَوْمَ بَدْرٍ عَمَائِمَ بِيضًا قَدْ أَرْسَلُوهَا عَلَى ظُهُورِهِمْ، وَيَوْمَ حُنَيْنٍ عَمَائِمَ حُمْرًا.

قَالَ ابْنُ هِشَامٍ: وَحَدَّثَنِي بَعْضُ أَهْلِ الْعِلْمِ: أَنَّ عَلِيَّ بْنَ أَبِي طَالِبٍ قَالَ: الْعَمَائِمُ: تِيجَانُ الْعَرَبِ، وَكَانَتْ سِيمَا الْمَلَائِكَةِ يَوْمَ بَدْرٍ

bir meleği yerin altını üstüne getirmeye kādir olduğu hâlde böyle birçok melâike ile imdad, efʿâl-i ibâda olan nusret-i ilâhiyenin bir tecellîsidir. Ve mâlumdur ki bu gibi ahvâlde insanlar nazarında kemmiyetin de bir ehemmiyet-i mahsûsası vardır. Binâenʿaleyh melâikenin teksîri ekall-i kalîl bir zümre-i mücâhidînin[1] keyfiyet nokta-i nazarından tezyîd-i kuvvetlerini [1172] ifade eder. Bunun için buyuruluyor ki: {وَمَا جَعَلَهُ اللّٰهُ اِلَّا بُشْرٰى لَكُمْ وَلِتَطْمَئِنَّ قُلُوبُكُمْ بِهٖ} Vâkiʿ ve mevʿud olan bu imdâdı Allah mahza mü'minlere bir müjde olmak ve bununla kalblerini tatmin etmek için yapmıştır. {وَمَا النَّصْرُ اِلَّا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ الْعَزٖيزِ الْحَكٖيمِ} Böyle bir nusret ve hatta ale'l-ıtlâk hakīkat-i nusret ise[2] ancak Azîz ve Hakîm olan Allah tarafındandır. Allah'ın bu nusreti de şu hikmetler içindir: {لِيَقْطَعَ طَرَفًا مِنَ الَّذٖينَ كَفَرُٓوا} Kâfirlerin bir tarafını, yani bir kısmını bölmek[3], katl veya esir etmek {اَوْ يَكْبِتَهُمْ} veya onları perişan edip ciğerlerini hûn eylemek için {فَيَنْقَلِبُوا خَٓائِبٖينَ} ki[4] maksadlarına eremeyip hâib ü hâsir dönsünler[5].

Yâ Muhammed! {لَيْسَ لَكَ مِنَ الْاَمْرِ شَيْءٌ} Başkaları şöyle dursun, sen bile bizzat hiçbir emre, hiçbir hükme mâlik değilsin. Ancak bir abd-i me'mursun, Allah'ın emri olmayınca o kâfirlere veya muhaliflere hiçbir şey yapamazsın, hatta aleyhlerine dua bile edemezsin. ❁ Nitekim rivayet olunduğuna göre vakʿa-i Uhud'da Resûlullah kâfirlere veya muhaliflere dua etmek istemiş idi, bu âyet nâzil olmuştur.[6] Hâsılı emir

---

عَمَائِمَ بِيضًا قَدْ أَرْخَوْهَا عَلَى ظُهُورِهِمْ، إِلَّا جِبْرِيلُ فَإِنَّهُ كَانَتْ عَلَيْهِ عِمَامَةٌ صَفْرَاءُ.

İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 107:

قَالَ ابْنُ هِشَامٍ: مُسَوِّمِينَ: مُعْلَمِينَ. بَلَغَنَا عَنْ الْحَسَنِ بْنِ أَبِي الْحَسَنِ الْبَصْرِيِّ أَنَّهُ قَالَ: أَعْلَمُوا عَلَى أَذْنَابِ خَيْلِهِمْ وَنَوَاصِيهَا بِصُوفٍ أَبْيَضَ. فَأَمَّا ابْنُ إِسْحَاقَ فَقَالَ: كَانَتْ سِيمَاهُمْ يَوْمَ بَدْرٍ عَمَائِمَ بِيضًا. وَقَدْ ذَكَرْتُ ذَلِكَ فِي حَدِيثِ بَدْرٍ.

Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 175-178:

عن عبد الله بن عباس قال: لم تقاتل الملائكة في يوم من الأيام سوى يوم بدر، وكانوا يكونون فيما سواه من الأيام عددا ومددا لا يضربون.

[قال أبو سفيان] «...لقينا رجالا بيضا على خيل بلق ما بين السماء والأرض ما تليق شيئا، ولا يقوم لها شيء»

عن ابن عباس في قوله: «يمددكم ربكم بخمسة آلاف من الملائكة مسومين»، فإنهم أتوا محمدا صلى الله عليه وسلم مسومين.

1 B -"teksîri ekall-i kalîl bir zümre-i mücâhidînin".

2 H ve F +"~~Allah'tan başka hiçbir taraftan olamaz~~".

3 H ve F +"~~yani~~".

4 H -"ki", +"ve binâenʿaleyh onlar"; F +"~~ve binâenʿaleyh onlar~~".

5 H -"dönsünler", +"kalmak içindir"; F +"~~kalmak içindir~~".

6 Buhârî, Megāzî, 22:

وَعَنْ حَنْظَلَةَ بْنِ أَبِي سُفْيَانَ، سَمِعْتُ سَالِمَ بْنَ عَبْدِ اللهِ يَقُولُ: كَانَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَدْعُو عَلَى صَفْوَانَ بْنِ أُمَيَّةَ،

ancak Allah'ındır. Allah'ın hikmeti de ya onları Bedir'de yaptığı gibi[1] katʿ veya kebt ile hâib etmek {اَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ} veya onlara tevbe nasib eylemek {اَوْ يُعَذِّبَهُمْ} veyahut onları şiddetli azablandırmaktır. Bu taʿzîbin sebebi de {فَاِنَّهُمْ ظَالِمُونَ} zira onlar zâlimdirler {وَلِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِۜ يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَٓاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَٓاءُ} bununla [1173] beraber {وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ}dir. Binâenʿaleyh bunu iyi bilmeli ve yalnız Allah'ın emr ü hâkimiyetine iman ve ancak O'nun nusretine itimad edip ona göre sabr u ittikā ile mağfiret ve rahmet-i ilâhiyenin tarîkine sülûk eylemeli ve Uhud vakʿasında olduğu gibi zarar görmemek için cihâd-ı asgardan evvel mü'minler cihâd-ı ekber olan mücâhede-i nefs ile ahlâklarını, cemaatlerini, umûr ve ahvâl-i dâhiliyelerini ıslah ve tehzib etmelidirler.

Bunun için:

يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبٰٓوا اَضْعَافًا مُضَاعَفَةًۖ وَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَۚ ﴿١٣٠﴾ وَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِٓى اُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَۚ ﴿١٣١﴾ وَاَطِيعُوا اللّٰهَ وَالرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَۚ ﴿١٣٢﴾

Meâl-i Şerîfi

Ey o bütün iman edenler! Öyle kat kat katlayarak ribâ yemeyin, Allah'tan korkun ki felâh bulasınız (130). Hem o kâfirler için hazırlanmış ateşten korunun (131). Allah'a ve Peygamber'e itaat edin ki rahmete erdirilesiniz (132).[2]

Demek ki şimdi ıslâhât-ı dâhiliye husûsunda ilk nazar-ı dikkate alınacak mesele emr-i ittikā ile alâkadar olan mes'ele-i iktisâdiyedir. Ve bunun en mühimi de ribâdan ictinabdır. -*Sûre-i Bakara'da ribâ âyetlerine bak*-. Bunda da ilk iş "ezʿâf-ı muzâʿafe" ribânın kaldırılmasıdır. Ribânın ezʿâf-ı muzâʿafe olması da bir borca güzeştesi zammedile edile fâizin re'sü'l-mâl kadar veya daha ziyade bir mikdarı bulması demektir. Müfessirîn bu kaydın ihtirâzî [1174] olmayıp o zamanki cereyân-ı hâle göre vukūʿî

وَسُهَيْلِ بْنِ عَمْرٍو، وَالحَارِثِ بْنِ هِشَامٍ فَنَزَلَتْ «لَيْسَ لَكَ مِنَ الأَمْرِ شَيْءٌ» إِلَى قَوْلِهِ «فَإِنَّهُمْ ظَالِمُونَ» (آل عمران ١٢٨/٣)

1 H ve F -"gibi".

2 H: "Ve kâfirler için hazırlanan o ateşten korunun (131). Ve Allah'a, Peygamber'e itaat edin ki rahmete erdirilesiniz (132)".

olduğunu ve binâenʿaleyh asl-ı nehyin ale'l-ıtlâk ribâyı tahrîme müteveccih bulunduğunu beyan etmektedirler. Bu âyetin Uhud[1] vakʿasını tezkir sadedinde vârid olması bunun ilk nâzil olan nehy-i ribâ âyeti olduğuna delâletten hâlî değildir. Tahkīkāt-ı fıkhiyeye nazaran da Sûre-i Bakara âyetleri nüzûlen bundan muahhardır. Ve hatta muahhar olmasa bile her hâlde mukaddem dahi olmadığından lâekal mukārenete mahmul olması lâzım gelir. Ve binâenʿaleyh ribâ hakkında nass-ı hâkim وَاَحَلَّ اللّٰهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبٰوا [el-Bakara 2/275] tahrîm-i mutlakıdır. Şu hâlde Sûre-i Bakara'da beyan olunduğu üzere فَاِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللّٰهِ وَرَسُولِهِ [el-Bakara 2/279] tehlikesini düşünüp {وَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ. وَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِى اُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ. وَاَطِيعُوا اللّٰهَ وَالرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ} emirlerini tutun. Bu ittikā ve itaat ile

وَسَارِعُوا اِلٰى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمٰوَاتُ وَالْاَرْضُ اُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ ﴿١٣٣﴾ اَلَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِى السَّرَّٓاءِ وَالضَّرَّٓاءِ وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللّٰهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ ﴿١٣٤﴾ وَالَّذِينَ اِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً اَوْ ظَلَمُٓوا اَنْفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللّٰهَ فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ وَمَنْ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ اِلَّا اللّٰهُ وَلَمْ يُصِرُّوا عَلٰى مَا فَعَلُوا وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿١٣٥﴾ اُولٰٓئِكَ جَزَٓاؤُهُمْ مَغْفِرَةٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَجَنَّاتٌ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَنِعْمَ اَجْرُ الْعَامِلِينَ ﴿١٣٦﴾

[1175] **Meâl-i Şerîfi**

Ve koşuşun Rabbinizden bir mağfirete ve bir cennete ki eni semâvât u arz genişliğidir, müttakīler için hazırlanmıştır (133). O müttakīler ki bollukta ve darlıkta infak ederler ve kızdıklarında öfkelerini yutarlar ve nâsın kusurlarını affedicidirler, Allah da muhsinleri sever (134). Ve onlar ki bir kabahat yaptıkları veya nefislerine bir zulüm ettikleri vakit Allah'ı anarlar da derhâl günahlarına istiğfar ederler, günahları da Allah'tan başka kim mağfiret eder? Hem[2] yaptıklarına bile bile ısrar

1 B: "عهد".
2 B: "Hep".

etmezler (135). İşte bunların mükâfâtı Rablerinden bir mağfiret ve altından ırmaklar akar cennetlerdir, içlerinde ebedî kalmak üzere onlar, ne de güzeldir ecri iş yapanların (136).[1]

وَسَارِعُوا Nâfiʿ ve İbn Âmir kıraatlerinde "vav"sız سَارِعُوا okunur.

"**Müsâraʿat**", koşuşmak, sürʿat yarışı yapmaktır, mağfirete müsâraʿat da esbâb ve tarîk-i mağfirete müsâraʿat demektir[2]. "**Cennet**" dâr-ı saâdet olan vatan-ı ebedî, o gizli bahçe ki جَنَّاتٌ تَجْرى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ'dan birisi veya hepsi. "ʿ**Arz**" tûl mukabili en veya vüsʿat veya karşılık ve bedel mânâsınadır[3] ki bir şey satın alınmak için ʿarz olunur. Diğer bir âyette عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَٓاءِ وَالْاَرْضِ [el-Hadîd 57/21][4] buyurulduğundan burada da عَرْضُهَا السَّمٰوَاتُ وَالْاَرْضُ kâf-i teşbîhin hazfiyle عَرْضُهَا عرض السَّمٰوَات وَالْاَرْض mânası gözetilmiştir ve bu teşbîhin hakīkī veya azamet-i vüsʿatten kinaye olduğu da mevzûʿ-i bahis olmuştur. İbn Abbas ve Saîd b. Cübeyr ve cumhur demişlerdir ki "Semâvât ve arz kumaş gibi yayılıp birbirine ulanınca [1176] cennetin ʿarzına bir mikyas olur. Tûlünü ise Allah'tan başka kimse bilmez."[5] Bu kavle göre cennet semâvâttan büyük demektir, bazı ehâdîs-i nebeviyede de cennet Arş-ı aʿzam'ın tahtında ve semâvâtın fevkinde bulunduğu vârid olmuştur.[6] Bunun için وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمٰوَاتُ وَالْاَرْضُ bir kişiye isabet eden cennet diye de tefsir edilmiştir. Maʿamâfîh bu âyetin zâhiri bu âlemin

---

1 H: "Ve Rabbinizden bir mağfirete koşun, korunan müttakīler için hazırlanmış, genişliği semâvât u arz genişliği bir cennete koşun (133). O müttakīler ki bollukta ve darlıkta infak eder dururlar, kızdıklarında öfkelerini yutarlar, nâsın kusurunu affederler, Allah da böyle muhsinleri sever (134). Ve onlar ki bir kabahat yaptıkları veya nefislerine zulüm ettikleri vakit Allah'ı anarlar, derhâl günahlarına istiğfar ederler, -günahları da Allah'tan başka kim mağfiret eder?- Hem yaptıklarına bile bile ısrar etmezler (135). İşte bunların karşılığı Rablerinden bir mağfireti ile altından nehirler akan cennetler, ebedî kalmak üzere içlerinde onlar, âmil olanların ecri ne güzel (136)".

2 B: "etmektir".

3 B: "mânasındadır".

4 "…eni yerle göğün eni gibi…"

5 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-ʿAzîm,* III, 761-762:

عَنْ كُرَيْبٍ قَالَ: أَرْسَلَنِي ابْنُ عَبَّاسٍ إِلَى رَجُلٍ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أَسْأَلُهُ عن هذه الآية جنة عرضها السماوات وَالأَرْضُ قَالَ: فَأَخْرَجَ أَسْفَارَ مُوسَى فَجَعَلَ يَنْظُرُ قَالَ: «تُلْفَقُ كَمَا يُلْفَقُ الثَّوْبُ، وَأَمَّا طُولُهَا فَلا يُقَدِّرُ قَدْرَهُ إلا اللهُ» وَرُوِيَ عَنِ يَزِيدَ بْنِ أَبِي مَالِكٍ نَحو ذَلِكَ.

عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ قَوْلُ اللهِ تعالى: وجنة عرضها السماوات وَالأَرْضُ يَعْنِي عَرَضَ سَبْعِ سَمَوَاتٍ وَسَبْعِ أَرَضِينَ لَوَ لُصِقَ بَعْضُهُنَّ إِلَى بَعْضٍ فَالْجَنَّةُ فِي عَرْضِهِنَّ.

6 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 149:

وسئل أنس بن مالك عن الجنة: أفي الأرض أم في السماء؟ فقال: أي أرض وأي سماء تسع الجنة؟ قيل: وأين هي؟ قال: فوق السماوات السبع تحت العرش.

semâvât ve arzı aynen cennetin ʿarzı عَرْضُهَا كَعَرْضِ âyeti de teşbîhen böyle olduğunu gösteriyor. Bunların birini bedel birini en mânasına haml ederek tevfik mümkin olduğu gibi, وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهٖ جَنَّتَانِ [er-Rahmân 55/46][1] âyeti de her iki âyetteki cennetleri başka başka olarak ahz etmeye müsâiddir. رَبَّنَٓا اٰتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً [el-Bakara 2/201]

Tefsîr-i Râzî'de nakledildiği üzere Hirakl'in yani Rum kralının elçisi Resûlullah'a "sen عَرْضُهَا السَّمٰوَاتُ وَالْاَرْضُۙ اُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ olan bir cennete davet ediyorsun, o hâlde nâr nerede?" diye sual etmiş, Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem de سُبْحَانَ اللهِ! فَأَيْنَ اللَّيْلُ إِذَا جَاءَ النَّهَارُ "Sübhânallah! Gündüz olduğu zaman gece nerede olur?" buyurmuş olduğu mervîdir.[2]

Bu cennetin müttakīler için tehyi'e edilmiş bulunduğu gösteriliyor. Ve bu ittikānın sadece şirkten sakınmak mânasına ale'l-ıtlâk bir ittikā olmadığı anlatılmak için bu müttakīler, evsâf-ı mahsûsa ile tavsif olunuyor ki, evvelâ:

{اَلَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّٓاءِ وَالضَّرَّٓاءِ} "**Serrâ**": Sürur veren hâlet. "**Darrâ**": Zarar ve sıkıntı veren hâlet demektir ki, hâl-i yüsr ve hâl-i usr, hâl-i sürur ve hâl-i gumum, hâl-i hayat ve[3] vasiyet suretiyle hâl-i memat, evlâd ve akrabaya nafaka gibi sürur veren infak, düşmanlara karşı masraf gibi zarar ve sıkıntı veren infak hâlleri, ehl-i yüsr olan kimselere ziyafet ve hediye, ehl-i zarûret olan fukarâya sadaka mânalarından her biriyle tefsir edilmiştir. Binâenʿaleyh zâhir olan taʿmimdir. {وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ} "**Gayz**": Hoşlanılmadık bir şeye karşı tabʿın heyecanı, yani öfke [1177] demektir ki "gazab"ın aslıdır. Ve ondan farkı vardır. Deniliyor ki her hâlde gazabın arkasında irâde-i intikam vardır. Veyahut gazab bilâ ihtiyâr yüzde ve cevârihte zâhir olur. Gayz ise yalnız kalbde kalabilir. Bir de Allah'a gazab

---

1 "Rabbinin makamından korkan kimseye iki cennet râygân."

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 209; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IX, 366:
عن يعلى بن مرة قال: لقيت التنوخي رسول هرقل إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم بحمص، شيخا كبيرا قد فند. قال: قدمت على رسول الله صلى الله عليه وسلم بكتاب هرقل، فناول الصحيفة رجلا عن يساره. قال قلت: من صاحبكم الذي يقرأ؟ قالوا: معاوية. فإذا كتاب صاحبي: «إنك كتبت تدعوني إلى جنة عرضها السموات والأرض أعدت للمتقين، فأين النار؟» فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: سبحان الله! فأين الليل إذا جاء النهار؟

3 B: "veya".

isnad edilir de gayz isnad edilmez. "**Kezm**": Dolu bir kırbanın ağzını bağlamaktır ki, burada öfkesini yutup tutmak, zarar gördüğü kimselere karşı kudreti bulunduğu hâlde intikama kalkışmamak ve hatta nâhoş bir hâl göstermeyip hazm u sabretmektir. {وَالْعَافٖينَ عَنِ النَّاسِ} Kötülük edenlere karşı af ile muâmele edenler. Af hakkında birçok ehâdîs-i nebeviye vârid olmuştur. Ezcümle buyurulmuştur ki: "Yevm-i kıyâmette ‘nerede ecirleri Allah üzerine olanlar, cennete girsinler!'" diye bir münâdî nidâ edecek, ‘ecri Allah üzerine olan kim?' denilecek, bunun üzerine[1] af yapmış olanlardan başka kimse kalkamayacaktır."[2] {وَاللّٰهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنٖينَ} Amelinde ihsan yapan bütün muhsinlere şâmildir. İhsânın mânası için Sûre-i Bakara'da بَلٰى مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ'e bak.

Sâniyen {وَالَّذٖينَ اِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً اَوْ ظَلَمُوٓا اَنْفُسَهُمْ} "**Fâhişe**": Zinâ gibi pek çirkin olan fiil, nefse zulüm de herhangi bir günah; yahut fâhişe âhara taʿalluku olan günah, zulm-i nefs de başkasına taʿalluku olmayan günah demektir. Müttakīlerin ikinci kısmı hasbe'l-beşeriyye böyle bir fâhişe yaptıkları veya herhangi bir günah işledikleri zaman derhâl Allah'ı hatırlarlar da hayâ ve haşyetlerinden {فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ} günahlarına hemen istiğfar eylerler. Yaptığına nedamet edip kalbinden ve lisânından mağfiret talep eder ve o günahı örttürecek hasenâta müsâraʿatta bulunurlar. Fi'l-vâkiʿ {وَمَنْ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ اِلَّا اللّٰهُ} günahları da Gafûr, Rahîm olan Allah'tan başka kim mağfiret eder? [1178] Öyle ya affedenleri, ihsan eyleyenleri seven Allah Azîmü'ş-şân'dan ziyade afv u gufrâna kādir kim tasavvur olunabilir? İşte herhangi bir günah akabinde derhâl Allah'tan hayâ edip de hemen tevbe ve istiğfar edenler {وَلَمْ يُصِرُّوا عَلٰى مَا فَعَلُوا وَهُمْ يَعْلَمُونَ} ve yaptıkları günahlarda bile bile ısrar etmeyenler {اُولٰٓئِكَ جَزَٓاؤُ۬هُمْ مَغْفِرَةٌ مِنْ رَبِّهِمْ} bunlar yok mu, min tarafillah mükâfatları mağfiret {وَ} günahları yokmuş gibi {جَنَّاتٌ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدٖينَ فٖيهَا}dır. Bunlar Allah'ın göze görünmeyen niʿam-ı ebediyesidir. {وَنِعْمَ اَجْرُ الْعَامِلٖينَ} Ne de güzeldir ecri iş yapanların[3],

---

1 H ve F: "binâenʿaleyh".

2 Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, IX, 204; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 415:
ثنا الْمُبَارَكُ، قَالَ: حَدَّثَنِي مَنْ سَمِعَ الْحَسَنَ، يَقُولُ: إِذَا جَاءَتِ الْأُمَمُ بَيْنَ يَدَيْ رَبِّ الْعَالَمِينَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ نُودُوا لِيَقُمْ مَنْ أَجْرُهُ عَلَى اللهِ فَلَا يَقُومُ إِلَّا مَنْ عَفَا فِي الدُّنْيَا

3 H: "bu mağfiret ve bu cennetler ise";
F +"~~bu mağfiret ve bu cennetler ise~~".

çalışan âmillerin[1]. ۞ Esas itibariyle îcâb-ı amel değil, mahz-ı fazl-ı ilâhî olan bu mağfiret ve cennet vaʿd-i ilâhî muhtezâsınca aʿmâl-i sâliha erbâbının istihkaklarıdır. Âmil olmayan, tevbe etmeyen âsîlerin felâh ve halâsı ise böyle istihkak suretinde bir ahd ü vaʿd ile müemmen değildir. Mahz-ı meşiyyet ve inâyet-i ilâhiyeye kalmış bir şeydir. Maʿamâfîh onların mağfireti de mümteniʿ değil câizdir. Zira لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللّٰهِۜ اِنَّ اللّٰهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعاً [ez-Zümer 39/53][2] buyurulmuştur. Ancak şuna dikkat edilmek lâzım gelir. İkisinde de esasen hâkim olan fazl u kibriyâ-yı ilâhî olmakla beraber lisân-ı Kur'an'da biri çalışmış namuslu bir ecîr, biri de ecîr olmak üzere yazılan ve fakat namusuyla çalışmayıp ücret zamanı sadaka uman bir sâil vaziyetinde tefhim buyurulmuştur. Binâenʿaleyh hodbin, küstah bir âmilin tard olunmak tehlikesi bulunduğu gibi, âtıl bir sâilin de cilve-i iman ile mazhar-ı ihsan oluvermesi mümkindir.

Burada beyan olunan iki sınıf müttakīlerin hâli siyâk-ı kıssaya tatbik olununca evvelkiler ale'l-umûm ashâb-ı Bedir'in ikinciler de ashâb-ı Uhud'un evsâfını îmâ ettiği [1179] anlaşılır, bunun için bu kıssaya nakl-i kelâm için[3] buyuruluyor ki:

قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌۙ فَسِيرُوا فِي الْاَرْضِ فَانْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ ﴿١٣٧﴾ هٰذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِلْمُتَّقِينَ ﴿١٣٨﴾

Meâl-i Şerîfi

Sizden evvel kanun olmuş birtakım vakʿalar geçti, onun için arzda dolaşın da bir bakın peygamberleri tekzib edenlerin âkıbetleri nasıl olmuş (137). Bu işte umum insanlar için bir beyan ve bilhassa korunacak müttakīler için bir vaʿz u irşaddır (138).[4]

---

1 H: "çalışan âmiller için ne güzel bir ücrettir";
F: "çalışan âmiller/in ~~için ne güzel bir ücrettir~~".

2 "…Allah'ın rahmetinden ümidi kesmeyin, çünkü Allah bütün günahları mağfiret buyurur…"

3 H ve F: "ile".

4 H: "Sizden evvel kanun olmuş birçok hâdiseler geçti, yeryüzünü dolaşın da peygamberleri tekzib edenlerin âkıbeti nasıl olmuş bir bakın. (137). Şu herkes için bir beyan olmakla beraber bilhassa müttakīler için bir irşad ve vaʿzdır (138)".

{سُنَنٌ} burada vekāyiʿ mânasınadır. Yani ey mü'minler, Uhud vakʿasında küffar size karşı bir tezahür gösterdiyse de bundan müteessir olmayınız. Sizden evvel târîh-i ümemde böyle nice vekāyiʿ geçmiştir. Fakat ahsen-i âkıbet müttakīlere kalmıştır. {فَسِيرُوا فِى الْاَرْضِ فَانْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ} Yeryüzünde seyahat ediniz de basar u basîretle bakıp[1] tedkik eyleyiniz, hakkı tekzib edenlerin[2] âkıbetleri nasıl olmuş? ❁ Müfessirîn "burada ibret için aktâr-ı arzda sefer edip onun muhtevî olduğu acâib-i mahlûkātullâhı temâşâ etmek, sulehâyı ve emâkin-i muʿazzamayı ziyaret eylemek ve tarih kitapları mütâlaa etmek câiz olduğuna [1180] delâlet vardır; çünkü bunlar âlemin seyrini ve ümem-i sâbıka üzerinde cereyan eden mesülâtı marifet için bir yoldur" diyorlar ki bunda hakk u bâtılın cereyânını tahkik ile ibret almak için âsâr-ı ʿatîka tedkīkātı da dâhil olacağı unutulmamak lâzım gelir. Biz de şunu ilâve etmek isteriz ki bu babda سِيرُوا emri mücerred izn ü ibâhadan fazla lâekal nedb gibi bir hüküm ifade eder.

{هٰذَا} İşbu قَدْ خَلَتْ ihtârı ve gerisi[3] {بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِلْمُتَّقِينَ} umum insanlara bir nevi beyan ve fakat yalnız müttakīlere bir hidâyet ve mevʿizadır. İttikā şânından olmayanlar mütenebbih olmazlar. ❁ "**Mevʿiza**" tarîk-i dinde lâyık olmayan şeylerden[4] zecri ifade eden kelâm demektir.[5]

Şöyle ki:

وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَاَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿١٣٩﴾ اِنْ يَمْسَسْكُمْ قَرْحٌ فَقَدْ مَسَّ
الْقَوْمَ قَرْحٌ مِثْلُهُۜ وَتِلْكَ الْاَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِۚ وَلِيَعْلَمَ اللّٰهُ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَيَتَّخِذَ مِنْكُمْ
شُهَدَٓاءَۜ وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَۙ ﴿١٤٠﴾ وَلِيُمَحِّصَ اللّٰهُ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَيَمْحَقَ الْكَافِرِينَ ﴿١٤١﴾

---

1 H ve F: "bakınız".
2 B: "eyleyenlerin".
3 H ve F -"ve gerisi".
4 H ve F: "şeylerde".
5 H -"şöyle ki", +"bu beyan ve irşaddan sonra Uhud vakʿasından dolayı mü'minleri tesliye ve teşcîʿ ve takviye için buyuruluyor ki; bunları belleyin de:";
F +"~~bu beyan ve irşaddan sonra Uhud vakʿasından dolayı mü'minleri tesliye ve teşcîʿ ve takviye için buyuruluyor ki; bunları belleyin de:~~"

Meâl-i Şerîfi

Fütur getirmeyin ve mahzun olmayın daha yükselecekken sizler, gerçek mü'minlerseniz (139). Eğer size bir yara dokundu ise heriflere de öyle bir yara dokundu. Hem o günler, biz onları insanlar arasında evirir çeviririz, hem Allah iman edenleri [1181] bileceği ve sizden şehidler, şâhidler tutacağı için ki Allah zâlimleri sevmez (140) ve Allah iman edenleri seçip kâfirleri mahvedeceği için (141).[1]

{وَاَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ} Uhud günü mü'minlerin bir kısmı bozulunca o zaman düşman kumandanlarından bulunan Hâlid b. Velîd dağı tutmak istemiş, Resûlullah da "لَا يَعْلُنَّ عَلَيْنَا اَللّٰهُمَّ لَا قُوَّةَ لَنَا إِلَّا بِكَ "Sakın üzerimize yükselmesinler, yâ Allah, bizim kuvvetimiz ancak seninledir!" demişti, bu âyet de o zaman nâzil oldu diye mervîdir.[2] Tefsîr-i Kurtubî'de zikredildiği üzere fi'l-vâki' Uhud'dan sonra 'ahd-i risâlette ümmet-i Muhammed hangi askerde bulundularsa behemehâl muzaffer olmuşlar, ondan sonra da sahabeden velevse bir kişi bulunan her[3] İslâm ordusu dahi öyle olmuştur…[4]

---

1 H: "Fütur getirmeyin, mahzun olmayın siz daha yüksek iken eğer mü'minseniz (139). Sizlere bir yara dokunduysa hasımlarınıza da öyle bir yara dokundu. Ve o günler, biz onları insanlar arasında döndürür dururuz, hem şunun için ki Allah iman edenleri belli edecek ve sizden şehidler, şâhidler edinecek, Allah zâlimleri sevmez (140) hem Allah iman edenleri temize çıkarsın ve kâfirleri helâk etsin (141)".

2 İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 86; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* VII, 236; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, IV, 217:

قَالَ ابْنُ إِسْحَاقَ: فَبَيْنَا رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالشِّعْبِ، مَعَهُ أُولَئِكَ النَّفَرُ مِنْ أَصْحَابِهِ، إِذْ عَلَتْ عَالِيَةٌ مِنْ قُرَيْشٍ الْجَبَلَ. قَالَ ابْنُ هِشَامٍ: كَانَ عَلَى تِلْكَ الْخَيْلِ خَالِدُ بْنُ الْوَلِيدِ. قَالَ ابْنُ إِسْحَاقَ: فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: اللَّهمّ إِنَّهُ لَا يَنْبَغِي لَهُمْ أَنْ يَعْلُونَا! فَقَاتَلَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ وَرَهْطٌ مَعَهُ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ حَتَّى أَهْبَطُوهُمْ مِنَ الْجَبَلِ.

عن ابن عباس قال: أقبل خالد بن الوليد يريد أن يعلو عليهم الجبل، فقال النبي صلى الله عليه وسلم:«اللهم لا يعلون علينا». فأنزل الله عز وجل:«ولا تهنوا ولا تحزنوا وأنتم الأعلون إن كنتم مؤمنين».

قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: انْهَزَمَ أَصْحَابُ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يوم أحد فبيناهم كَذَلِكَ إِذْ أَقْبَلَ خَالِدُ بْنُ الْوَلِيدِ بِخَيْلٍ، مِنَ الْمُشْرِكِينَ، يُرِيدُ أَنْ يَعْلُوَ عَلَيْهِمُ الْجَبَلَ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:» اللَّهُمَّ لَا يَعْلُنَّ عَلَيْنَا اللَّهُمَّ لَا قُوَّةَ لَنَا إِلَّا بِكَ اللَّهُمَّ لَيْسَ يَعْبُدُكَ بِهَذِهِ الْبَلْدَةِ غَيْرُ هَؤُلَاءِ النَّفَرِ. فَأَنْزَلَ اللهُ هَذِهِ الْآيَاتِ. وَثَابَ نَفَرٌ مِنَ الْمُسْلِمِينَ رُمَاةٌ فَصَعِدُوا الْجَبَلَ وَرَمَوْا خَيْلَ الْمُشْرِكِينَ حَتَّى هَزَمُوهُمْ، فَذَلِكَ قَوْلُهُ تَعَالَى:» وَأَنْتُمُ الْأَعْلَوْنَ«

3 B: "bir".

4 Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, IV, 217:

«وَأَنْتُمُ الْأَعْلَوْنَ» يَعْنِي الْغَالِبِينَ عَلَى الْأَعْدَاءِ بَعْدَ أُحُدٍ. فَلَمْ يُخْرِجُوا بَعْدَ ذَلِكَ عَسْكَرًا إِلَّا ظَفِرُوا فِي كُلِّ عَسْكَرٍ كَانَ فِي عَهْدِ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَفِي كُلِّ عَسْكَرٍ كَانَ بَعْدَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَكَانَ فِيهِ وَاحِدٌ مِنَ الصَّحَابَةِ كَانَ الظَّفَرُ لَهُمْ، وَهَذِهِ الْبُلْدَانُ كُلُّهَا إِنَّمَا افْتُتِحَتْ عَلَى عَهْدِ أَصْحَابِ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، ثُمَّ بَعْدَ انْقِرَاضِهِمْ مَا افْتُتِحَتْ بَلْدَةٌ عَلَى الْوَجْهِ كَمَا كَانُوا يَفْتَتِحُونَ فِي ذَلِكَ الْوَقْتِ.

{إِنْ يَمْسَسْكُمْ قَرْحٌ فَقَدْ مَسَّ الْقَوْمَ قَرْحٌ مِثْلُهُ} "**Karh**" yara demektir. Yevm-i Uhud'da muhâcirînden beş zat, yani ʿammu'n-nebî Hazret-i Hamza b. Abdulmuttalib, alemdâr-ı Resûlullah Musʿab b. Umeyr, ammizâde-i Nebî Abdullah b. Cahş, Osman b. Şemmas, Utbe'nin mevlâsı Saʿb, ensardan da yetmiş kişi şehid olmuşlardı, rıdvânullâhi aleyhim ecmaîn. Mukaddemâ yevm-i Bedir'de küffar ordusundan yetmiş kişi katledilmişti. Uhud'da İslâm ordusu bine karîb olduğu gibi Bedir'de[1] küffar ordusu da bin kadardı. Bundan başka Uhud günü Müslümanlar Resûlullah'ın emrine muhalefet vâkiʿ olmazdan evvel düşmandan bayraktarlarıyla beraber yirmi küsür kişiyi katl ve birçoklarını cerh etmişler ve oklarıyla bir hayli hayvanlarını da tepelemişlerdi. Bazı müfessirîn bu mukayeseyi yalnız Uhud gününe sarfetmişlerse de ekser müfessirînin beyânı vechile âyet Uhud ile Bedir'in mukayesesi hakkındadır. Yani düşmanlar Bedir günü verdikleri maktul, gördükleri mağlubiyetten dolayı vehn ü zaʿfa düşmeyip Uhud hücûmuna hazırlanmış oldukları [1182] hâlde siz onlardan daha âlî iken nasıl olur da vehn ü zaʿfa düşer, mahzun olursunuz ve baʿdemâ cihada hazırlanmazsınız.

{وَتِلْكَ الْأَيَّامُ} O günler, o zafer ve galebe günleri yok mu? {نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ} Biz onları beyne'n-nâs tedavül ettirir, döndürür, dolaştırırız. Kâh falanların lehine çeviririz, kâh da filanların: ❁ Nitekim:

فَيَوْمًا عَلَيْنَا وَيَوْمًا لَنَا   وَيَوْمًا نساء وَيَوْمًا نسر

"Bir gün aleyhimize, bir gün lehimizedir. Bir gün kadınlar, bir gün de kartallar"[2] denilmiştir.[3] "Devlet" ve "devle" tesmiyesi de işbu müdâvele

---

1 H ve F: "Bedir'de~~ki~~".

2 Mahir İz, hatıratında şöyle yazıyor: "Merhum üstazımız Elmalılı Hamdi Efendi inandığına kuvvetle bağlanır ve hiç kimse onu fikrinden çeviremezdi. Mukaddeme'deki Arapça bir beyti tamamiyle ters tercüme etmiş, fakat yine bir mâna çıkarmıştı.

يَوْمًا عَلَيْنَا وَيَوْمًا لَنَا   وَيَوْمٌ نساء وَيَوْمٌ نسر

Yani 'Günler bir gün bizim aleyhimize, bir gün lehimize tecellî eder. Bir gün üzülür, bir gün seviniriz" beytinin ikinci mısrâını "bir gün kadınlar günüdür, bir gün kartallar günüdür" diye tercüme etmişti. Hâfız Yusuf [Ararat] Bey çocukluk arkadaşıydı, kendisine birkaç defa bunun tashîhini rica ettiyse de kabul etmedi. Yani ona nazaran kadınlar ferah ve neş'enin, kartallar ise korku ve kederin sembolü idiler. Tabii bu tevil, sağ eliyle sol kulağını göstermek gibi idi." (Mahir İz, *Yılların İzi,* İstanbul, 1990, s. 358 (dn.)).

3 Beyit Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem'e gelen heyetlerden biri içinde bulunan şâir sahâbî en-Nemr

mânası itibariyledir. Ve bu tedâvül-i eyyâmın birçok hikem-i hafiyyesi vardır. Ezcümle {وَلِيَعْلَمَ اللّٰهُ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَيَتَّخِذَ مِنْكُمْ شُهَدَٓاءَ} Allah sizden iman edenleri bilsin ve sizden şehidler alsın ve şâhidler tutsun diyedir ki böyle yapar {وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِم۪ينَ} ve mâlum ya Allah zâlimleri sevmez. Eğer bu müdâvele olmamış ve kâfirler hep mihnet ve şiddet içinde kalmış olsa idi imanın ihtiyârî kıymeti kalmaz, bir emr-i ıztırârî olur; teklifin, sevab ve ikābın mânası olmaz, her vechile cebir ve ceberût-i ilâhî icrâ-yı hükm eder ve kesb ü ihtiyâra merbut olan nâmütenâhî terakki ve ıstıfâ kanunu bulunmazdı. Meşhûdâtta ehl-i küfrün lehine gibi görünür bazı şübühât bulunmalı ve mükellef delâil-i gaybiyeyi nazar-ı imʿân ile keşf ve tedkik ederek o şüpheleri defʿ etmeli ve o sayede hâlden istikbâle aşk ile hamle ettirecek heyecanlar duyabilmelidir ki hakīkī ehl-i iman ile ehl-i küfr temayüz etsin ve ehl-i küfr fâniyyât ile aldanırken ehl-i iman bâkıyyât ile vâsıl-ı aksâ-yı saâdet olsun. Bunun için buyuruluyor ki {وَلِيُمَحِّصَ اللّٰهُ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَيَمْحَقَ الْكَافِر۪ينَ} bir de Allah iman edenleri [1183] tasfiye ve zünûbdan tathir etsin ve o kâfirleri tenkīs edip körletsin. Demek olur ki beyne'n-nâs müdâvele-i eyyâm iman ile küfür beyninde bir ıstıfâ ile âkıbetü'l-emr mü'minleri iʿlâ hikmetine mübtenîdir. Herhangi bir zamanda kâfirlerin bir zafer günü görmüş olmaları bile bir nevi iman ile alâkadardır. Meselâ kâfirlerin bâtıla imanlarının kuvveti mü'minlerin hakka imanlarının kuvveti ile[1] mukayese edildiği zaman kâfirin bâtıla olan imanında daha ziyade bir şiddet ve kuvvet varsa o kâfirler o mü'minlere galebe edebilirler ki bu galebe bâtılın hakka galebesi değil, mü'menün bihten katʿ-ı nazarla bir imanın diğer bir[2] imana galebesi demektir. Çünkü müteʿallakātından katʿ-ı nazarla ale'l-ıtlâk iman, ale'l-ıtlâk küfre behemehâl gālibdir. Binâenʿaleyh mü'minlerin Allah'a öyle kavî bir imanları bulunması lâzım gelir ki kâfirlerin haddizâtında bir küfür ve şirk olan dünyevî imanları onunla ölçüldüğü zaman âhiret karşısında dünya, Hâlık karşısında mahluk kadar zayıf ve hükümsüz kalsın. Bu noktada فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ

---

b. Tevleb'e (v. 14/635) âittir. Bk. Sîbeveyhi, *el-Kitâb,* thk. Abdüsselam Muhammed Hârûn, Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1408/1988, I, 86; İbn Saʿd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ,* VII, 39.

1 H ve F +"~~ölçüldüğü~~".

2 H, M ve B -"bir".

[ez-Zilzâl 99/7][1] mazmûnunun da bir tecellîsi vardır. Ve her hâlde bi'n-netîce şurası katʿiyyen sâbittir ki hilkat mutlak bir ıstıfâya müteveccihtir. رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هٰذَا بَاطِلًا [Âl-i İmrân 3/191][2] Bunun için kâfirlerin mazhar-ı nusret olması da netice itibariyle kendi aleyhlerinedir.

Mesele: İşbu وَلَمَّا يَعْلَمِ اللّٰهُ الَّذٖينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ, kezâlik[3] لِيَعْلَمَ اللّٰهُ الَّذٖينَ اٰمَنُوا [Âl-i İmrân 3/142], فَلَيَعْلَمَنَّ اللّٰهُ الَّذٖينَ صَدَقُوا وَلَيَعْلَمَنَّ الْكَاذِبٖينَ وَيَعْلَمَ الصَّابِرٖينَ [el-Ankebût 29/3][4], لِنَعْلَمَ اَيُّ الْحِزْبَيْنِ اَحْصٰى لِمَا لَبِثُٓوا اَمَدًا [el-Kehf 18/12][5], وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ حَتّٰى نَعْلَمَ الْمُجَاهِدٖينَ مِنْكُمْ وَالصَّابِرٖينَ [Muhammed 47/31][6], لِيَبْلُوَكُمْ اَيُّكُمْ اَحْسَنُ عَمَلًا [Hûd 11/7; el-Mülk 67/2][7] ve yukarıda Sûre-i Bakara'da geçen[8] اِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ [2/143][9] âyetlerindeki ilm-i ilâhînin mânası şâyân-ı dikkat görülmüştür. Hatta Muʿtezile'den Hişâm b. Hakem bu âyetlerin zâhiriyle istidlâl ederek "Allah teâlâ hâdisâtın hudûsunu ancak vukūʿu ânında bilir, zira bu âyetler Allah teâlâ'nın bu şeyleri ancak hudûsu sırasında bildiğini ifade ediyor" demiştir. Hâlbuki ilm-i ilâhînin ezeliyeti aklî ve naklî edille-i kâtıʿa ile sâbit ve ilm-i ilâhîde tegayyür muhal olduğu için müfessirîn [1184] bu âyetlerdeki ilme birkaç vechile mâna vermişlerdir.

1. Temsîle mahmuldür ki iman üzere sâbit olan muhlisleri görüp bilmek isteyen bir muhibb-i şefîk muamelesi yapmak demektir.
2. Burada ilim, sebebiyet ve müsebbebiyet alâkasıyla temyizden mecazdır ki imanlarında kavî ve sâbit olanları diğerlerinden ayırt etmek demek olur. Nitekim مَا كَانَ اللّٰهُ لِيَذَرَ الْمُؤْمِنٖينَ عَلٰى مَٓا اَنْتُمْ عَلَيْهِ حَتّٰى يَمٖيزَ الْخَبٖيثَ مِنَ الطَّيِّبِ [Âl-i İmrân 3/179][10] buyurulmuştur.

---

1 "Her kim zerre mikdarı bir hayır işlerse onu görecek."
2 "…'Ya Rabbenâ', derler 'bunu Sen boşuna yaratmadın'…"
3 M ve B -"kezâlik".
4 "…Yine Allah elbette sadâkat edenleri bilecek ve elbette yalancıları bilecek."
5 "…ki hep bilelim iki hizbin hangisi bekledikleri gayeyi iyi hesab etmiş"
6 "Celâlim hakkı için sizi imtihana sokacağız, tâ ki içinizden mücâhidleri ve sabredenleri belli edelim…"
7 "…hanginiz daha güzel amel yapacaksınız diye sizi imtihan meydanına çıkarmak için…" / "…sizi imtihana çekip şunu bildirmek için ki hanginiz amelce daha güzel…"
8 B -"ve yukarıda Sûre-i Bakara'da geçen".
9 "…Peygamberin izince gidecekleri, iki ökçesi üzerinde geri döneceklerden ayıralım…"
10 "Allah mü'minleri bulunduğunuz hâl üzere bırakacak değildir, nihâyet murdarı temizden ayıracak…"

3. İlim, kendi maʿnâ-yı hakīkīsiyledir. Fakat mâluma taʿalluku haysiyetlerini tefrik etmek lâzım gelir. Bir şeye vücûdundan evvel ilmin taʿalluku haysiyetiyle bilfiil vücûdundan[1] sonra taʿalluku haysiyeti arasında fark vardır. Bunun için mütekellimîn demişlerdir ki ilm-i ilâhî kadîm olduğu hâlde taʿalluku hâdis olabilir ve ilm-i ilâhînin hâdisâta iki taʿalluku vardır, biri kable'l-vücûd taʿalluktur[2] ki ezelîdir. Allah teâlâ ezelde بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ'dir. İkincisi, baʿde'l-vücûd lâyezâlde taʿallukudur ki Allah teâlâ lâyezâlde her şeyi baʿde'l-vücûd mevcud veya fânî olarak da kemâhüve bilir. Ve bu fark, ilm-i ilâhîde bir tegayyür değil, mâlumun hâlinde bir tegayyür ifade eder. Ve bununla ilm-i ilâhînin tahakkuk ve sebâtı tebeyyün eyler. Binâenʿaleyh bu mânaca ilim, tahakkuk ve îcad mânasıyla mütelâzimdir.
4. İlim, lâzımından mecazdır ki mücâzat veya mükâfat mânasınadır. Nitekim lisânımızda "İyiliği et denize at, balık bilmezse Hâlık bilir" darb-ı meselinde "Hâlık bilir" demek, O takdir eder mükafâtını verir demektir ki O'nun[3] mükâfâtı rıdvân-ı ekberidir.[4] Bir hayli âyetlerde ilmin bu mânaya geldiği de vâkiʿdir. Nitekim وَمَٓا اَنْفَقْتُمْ مِنْ نَفَقَةٍ اَوْ نَذَرْتُمْ مِنْ نَذْرٍ فَاِنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُهُ [el-Bakara 2/270][5] bu kabîldendir.

Üçüncü mâna pek dakīk ve pek felsefî olduğu için ikinci ve dördüncü mânalardan birisi umûmî nokta-i nazarla daha vâzıhtır.

وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا'dan buraya kadar olan âyetlerin hulâsa-i [1185] meâli şu oluyor ki "Allah teâlâ bu dine nusret vaad etmiştir. Eğer siz hakikaten mü'minler cümlesinden iseniz biliniz ki Uhud vakʿası bu hâl üzere kalmayacaktır. Devlet, Müslümanların olacak ve onlar âkıbet düşmanları istîlâ edeceklerdir. Zaten dünyanın âlâm ü lezâizi gayr-i bâkī ve ahvâli gayr-i müstemirdir. Saʿâdet-i bākıye âhirettedir. Tefsîr-i Ebû Hayyan'da nakleder ki: Hâfızın birisi تِلْكَ الْاَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ âyetini okurken hâlisu'l-

1 B: "vukūʿundan".
2 B: "taʿallukudur".
3 H +"aʿzam-ı".
4 B: "ekberdir".
5 "Her ne nafaka verdiniz veya ne adak adadınızsa her hâlde Allah onu bilir…"

lisân Arablardan birisi dinlemiş, "o her hâlde نُدَاوِلُهَا بَيْنَ الْعَرَب olacak demiş", kendine "hayır نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ'dır" denilince "إِنَّا لِلّٰه ذَهَبَ مُلْكُ الْعَرَبِ وَرَبِّ الْكَعْبَه" yani "innâ lillâh ve innâ ileyhi râciʿûn, Rabb-i Kâbe'ye kasem olsun ki Arab'ın devleti elden gitti" demiş[1] ve bu âyetten devlet-i İslâm'ın Arab'a münhasır olmadığını ve bütün akvâm[2] beyninde bir tedâvüle namzed bulunduğunu kuvvet-i lisân ile anlamıştır.

Bu mevʿiza ve tebşîr ü tesliyeden sonra Uhud vakʿasında hatâları intikad ve kusur edenleri tevbih ve terbiye[3] sadedinde buyuruluyor ki:

اَمْ حَسِبْتُمْ اَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللّٰهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمَ الصَّابِرِينَ ﴿١٤٢﴾
وَلَقَدْ كُنْتُمْ تَمَنَّوْنَ الْمَوْتَ مِنْ قَبْلِ اَنْ تَلْقَوْهُۖ فَقَدْ رَاَيْتُمُوهُ وَاَنْتُمْ تَنْظُرُونَ ﴿١٤٣﴾ وَمَا
مُحَمَّدٌ اِلَّا رَسُولٌۚ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُۜ اَفَاِئ۪نْ مَاتَ اَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلٰٓى اَعْقَابِكُمْۜ وَمَنْ
يَنْقَلِبْ عَلٰى عَقِبَيْهِ فَلَنْ يَضُرَّ اللّٰهَ شَيْـٔاًۜ وَسَيَجْزِى اللّٰهُ الشَّاكِرِينَ ﴿١٤٤﴾ وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ
اَنْ تَمُوتَ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ كِتَابًا مُؤَجَّلًاۜ وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الدُّنْيَا نُؤْتِه۪ مِنْهَاۚ وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ
الْاٰخِرَةِ نُؤْتِه۪ مِنْهَاۜ وَسَنَجْزِى الشَّاكِرِينَ ﴿١٤٥﴾ وَكَاَيِّنْ مِنْ نَبِيٍّ قَاتَلَۙ مَعَهُ رِبِّيُّونَ كَث۪يرٌۚ
فَمَا وَهَنُوا لِمَٓا اَصَابَهُمْ ف۪ى سَب۪يلِ اللّٰهِ وَمَا ضَعُفُوا وَمَا اسْتَكَانُواۜ وَاللّٰهُ يُحِبُّ الصَّابِر۪ينَ
﴿١٤٦﴾ وَمَا كَانَ قَوْلَهُمْ اِلَّٓا اَنْ قَالُوا رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَاِسْرَافَنَا ف۪ٓى اَمْرِنَا وَثَبِّتْ
اَقْدَامَنَا وَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِر۪ينَ ﴿١٤٧﴾ فَاٰتٰيهُمُ اللّٰهُ ثَوَابَ الدُّنْيَا وَحُسْنَ ثَوَابِ
الْاٰخِرَةِۜ وَاللّٰهُ يُحِبُّ الْمُحْسِن۪ينَ ﴿١٤٨﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اِنْ تُط۪يعُوا الَّذ۪ينَ كَفَرُوا
يَرُدُّوكُمْ عَلٰٓى اَعْقَابِكُمْ فَتَنْقَلِبُوا خَاسِر۪ينَ ﴿١٤٩﴾ بَلِ اللّٰهُ مَوْلٰيكُمْۚ وَهُوَ خَيْرُ النَّاصِر۪ينَ

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* III, 354:
وَسَمِعَ بَعْضُ الْعَرَبِ الْأَقْحَاحِ قَارِئًا يَقْرَأُ هَذِهِ الْآيَةَ فَقَالَ: إِنَّمَا هُوَ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ الْعَرَبِ، فَقِيلَ لَهُ: إِنَّمَا هُوَ بَيْنَ النَّاسِ، فَقَالَ: إِنَّا لِلّٰه، ذَهَبَ مُلْكُ الْعَرَبِ وَرَبِّ الكعبة.

2 H: "akvâm-ı insâniye".

3 B -"ve terbiye".

﴿١٥٠﴾ سَنُلْقٖى فٖى قُلُوبِ الَّذٖينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ بِمَٓا اَشْرَكُوا بِاللّٰهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهٖ سُلْطَانًاۚ
وَمَأْوٰيهُمُ النَّارُۜ وَبِئْسَ مَثْوَى الظَّالِمٖينَ ﴿١٥١﴾ وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللّٰهُ وَعْدَهُٓ اِذْ تَحُسُّونَهُمْ بِاِذْنِهٖۚ
حَتّٰٓى اِذَا فَشِلْتُمْ وَتَنَازَعْتُمْ فِى الْاَمْرِ وَعَصَيْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَٓا اَرٰيكُمْ مَا تُحِبُّونَۜ مِنْكُمْ مَنْ
يُرٖيدُ الدُّنْيَا وَمِنْكُمْ مَنْ يُرٖيدُ الْاٰخِرَةَۚ ثُمَّ صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ لِيَبْتَلِيَكُمْۚ وَلَقَدْ عَفَا عَنْكُمْۜ وَاللّٰهُ
ذُو فَضْلٍ عَلَى الْمُؤْمِنٖينَ ﴿١٥٢﴾

[1187] **Meâl-i Şerîfi**

Yoksa siz zannetiniz mi ki Allah içinizden o mücahede edenleri hiç belli etmeden, sabredenleri belli etmeden cennete girivereceksiniz? (142). Celâlim hakkı için siz o ölümle karşılaşmadan evvel onu temenni ediyordunuz, fakat[1] işte onu gördünüz, bakıp duruyordunuz[2] (143). Muhammed de ancak bir resuldür, ondan evvel resuller hep geldi geçti. Şimdi o ölür veya katledilirse siz ardınıza dönüverecek misiniz? Her kim ardına dönerse elbette Allah'a bir zarar edecek değil, fakat şükredenlere Allah yarın mükâfat verecek (144). Hem Allah'ın izni olmadıkça kimseye ölmek yok, o vadesiyle yazılmış, şaşmaz [1188] bir yazı, bununla beraber kim dünya sevâbını isterse ona ondan veririz, kim de[3] âhiret sevâbını isterse ona da ondan veririz, şükredenlere ise muhakkak mükâfat vereceğiz (145). Nice peygamber maiyyetinde rubûbiyet-âşinâ birçok erenler harb ettiler de Allah yolunda başlarına gelenlerden dolayı fütur getirmediler, zaaf göstermediler, miskinlik etmediler. Allah da sabredenleri sever (146). Başka bir söyledikleri de yoktu, sade "yâ Rabbenâ, bize günahlarımızı ve işimizde taşkınlıklarımızı mağfiret buyur, cihad meydanında ayaklarımızı iyi dire ve kâfirlere karşı bizleri mansur kıl!" diyorlardı (147). Bi'n-netîce Allah da kendilerine hem dünya

---

1 F +"~~şimdi~~".
2 F: "onu baka baka gördünüz ~~bakıp duruyordunuz~~".
3 F -"de".

sevâbını verdi hem de âhiretin güzel sevâbını, öyle ya Allah güzel iş yapan muhsinleri[1] sever (148). Ey o bütün iman edenler! Eğer kâfirlere itaat edecek olursanız sizi tersinize çevirirler de öyle bir inkılâba uğrarsınız ki bütün hüsran içinde kalırsınız (149). Doğrusu sizin mevlânız bir Allah'tır ve O yardım edeceklerin en hayırlısıdır (150). Allah'ın hiçbir burhan indirmediği şeyleri O'na şerîk[2] koştukları için biz o kâfirlerin kalblerine korku düşüreceğiz, onların varacakları yer cehennemdir, ne de kötüdür o zâlimler yatağı (151). Fi'l-hakīka Allah'ın size vaadi doğru çıktı. O hengâmda onları doğruyordunuz, ta o sevdiğiniz galebeyi Allah size gösterdikten sonra isyan edip verilen emirde nizâʿa kalkarak yıldığınız lahzaya kadar ki kiminiz dünyayı istiyordu[3], kiminiz âhireti istiyordu. Sonra Allah sizi mübtelâ kılmak için onlardan çevirdi, maʿamâfîh sizden af da etti, Allah'ın mü'minlere bir fazlı var (152).[4]

{وَلَقَدْ كُنْتُمْ تَمَنَّوْنَ الْمَوْتَ... الآية} Bu hitab, mü'minlerden bir kısım[5] hakkındadır ki bâlâda zikredildiği üzere Resûlullah Bedir'e ansızın çıktığı

---

1 B: "yapanları".
2 B: "şirk".
3 F: "istiyor".
4 H: "Yoksa Allah hiç cihad edenleri belli etmeden, sabredenleri belli etmeden siz cennete girivereceksiniz mi zannettiniz? (142). Celâlim hakkı için siz ölümle karşılaşmadan evvel onu temenni etmiştiniz, şimdi onu gözünüz baka baka gördünüz (143). Muhammed başka bir şey değil ancak bir resul, ondan evvel resuller hep geldi geçti. Şimdi o ölür veya öldürülürse siz ardınıza dönüverecek misiniz? Kim ardına dönerse şüphe yok ki Allah'a zerrece bir zarar edecek değil, fakat şükredenlere Allah mükâfat edecek (144). Hem hiç kimse için Allah'ın izni olmadıkça ölmek yok, o vadesiyle yazılmış şaşmaz bir kitap. Bununla beraber kim dünya sevabını isterse ona ondan veririz, kim âhiret sevabını isterse ona da ondan veririz, şükredenlere de mükâfat vereceğiz (145). Nice peygamber vardı ki maiyyetinde birçok erenler harb ettiler de Allah yolunda başlarına gelenlerden dolayı fütur getirmediler, zaaf göstermediler, miskinlik etmediler. Allah da sabredenleri sever (146). Söyledikleri de şundan ibaret idi: 'Yâ Rabbenâ, bize günahlarımızı ve işlerimizde taşkınlıklarımızı bağışla, cihad meydanında ayaklarımızı dire ve bizi kâfirlere karşı mansur buyur!' (147). Bi'n-netîce Allah da kendilerine hem dünya sevabını verdi hem de âhiretin güzel sevabını, ve Allah güzel iş yapanları sever (148). Ey o bütün iman edenler! Eğer kâfirlere itaat edecek olursanız sizi tersinize çevirirler de öyle bir inkılâba uğrarsınız ki hüsran içinde kalırsınız (149). Doğrusu sizin mevlânız Allah'tır, yardım edeceklerin de en hayırlısı O'dur (150). Biz o kâfirlerin kalblerine korku düşüreceğiz, Allah'ın hiçbir burhan indirmediği şeyleri Allah'a şerîk koştukları için, onların varacakları yer cehennemdir, hem ne kötüdür o zâlimlerin yatağı (151). Fi'l-hakīka Allah'ın size vaadi doğru çıktı. Zira o kâfirleri cansız düşürüyordunuz, tâ müştâk olduğunuz galebeyi Allah size gösterdikten sonra isyan edip verilen emirde nizâʿa kalkarak yılıklık ettiğiniz lahzaya kadar ki kiminiz dünyayı istiyor, kiminiz âhireti istiyordu. Sonra Allah sizi mübtelâ kılmak için onlardan çekti ve fi'l-vâkiʿ günahlarınızı af da etti, Allah'ın mü'minlere bir fazlı var (152)".
5 B: "kısmı".

için harb olacağını zannetmemişler ve binâenʿaleyh gazve-i Bedir'de bulunamamışlardı. Ashâb-ı Bedr hakkındaki tekrîmât-ı ilâhiyeyi anladıkları zaman gitmediklerine nedamet ederek "ah keşke biz de Ashâb-ı Bedr gibi katlolunup şehid olaydık" diye düşmanla çarpışmak için iştiyak beslemeye başlamışlardı ve hatta Medine'de müdafaaya [1189] râzı olmayıp Uhud'a çıkmak için teşvik edenler de bunlardı. Fakat muharebeye çıkıp vakʿa-i mezkûre olunca birçokları sebat edemediler. Bu âyet bunlar hakkında nâzil olmuş ve mukaddemâ harbi arzu ederek ölümü temenni ettikleri hâlde onu görünce bakıp kalmalarından dolayı itâb buyurulmuştur.[1] Bazı müfessirîn diyorlar ki burada "mevt"ten murad, harbdir. Çünkü harb, ağleb-i ahvâlde ölümü tazammun eder. Bu itibar ile kendi nefsinde ölüme râzı olmayan harbi de temenni etmez. İşte harb ile mevt beynindeki bu alâkaya binâen çıkıp düşmanla çarpışmak arzusundan "temennî-i mevt" ile tâbir buyurulmuştur. Yoksa maksud bizzat temennî-i mevt değildir. Zira bir Müslüman için temennî-i mevt meşrû değildir. Hatta harbde temennî-i şehâdet bile câiz olamayacağına ve çünkü bunda küffârın galebesini temenni mânası bulunacağına zâhib olanlar olmuştur. Lâkin doğrusu temennî-i şehâdette beis yoktur. Ve bu âyette temennî-i mevt de temennî-i şehâdet mânasına olmak zâhirdir. Ancak iyi anlaşılmak lâzım gelir ki[2] temennî-i şehâdet düşmanın galebesini temenni eder gibi bizzat mevti temenni etmek suretinde olmamalıdır. Asıl maksad hak yolunda şehadet rütbesine nâil olmak ve indallah mevʿud olan hayât-ı hakīkiyeye ermektir ki bunda temennî-i mevt bir vesile olmak itibariyle zımnî kalır. Velhâsıl ölmek için yaşamakla âhirette hakikaten yaşamak için ölmek arasında pek büyük bir fark vardır. Harb edecek olanlar sırf bu maksadla hareket etmeli ve ölüme mülâkī oldukları zaman da ondan kaçınmamalı ve bu imandan ferâgat eylememelidirler. Uhud muharebesi her mânasıyla tedâfüʿî bir harb olduğu gibi tecavüz

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 248:
قال أبو جعفر: وإنما قيل: «ولقد كنتم تمنون الموت من قبل أن تلقوه»، لأن قوما من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم ممن لم يشهد بدرا، كانوا يتمنون قبل أحد يوما مثل يوم بدر، فيبلوا الله من أنفسهم خيرا، وينالوا من الأجر مثل ما نال أهل بدر. فلما كان يوم أحد فر بعضهم، وصبر بعضهم حتى أوفى بما كان عاهد الله قبل ذلك، فعاتب الله من فر منهم فقال: «ولقد كنتم تمنون الموت من قبل أن تلقوه»، الآية، وأثنى على الصابرين منهم والموفين بعهدهم.

2 H ve F +"~~maksad~~".

eden düşmana karşı meydan muharebesine çıkmak arzusunu besleyen bu Müslümanların şevk ve hâhişleri de caʿlî bir nümâyiş olmayıp samimi bir eser-i iman olduğunda hiç şüphe yoktu. Fakat لَيْسَ الْخَبَرُ كَالْعِيَانِ mûcebince bugünkü arzu ile yarınki vâkıʿa-i fiʿliye [1190] arasında azîm bir fark bulunduğundan kalb u kavlin fiile intibâkı mühim bir mesele teşkil eder ki asıl sadâkat-i iman da[1] bundadır. رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللّٰهَ عَلَيْهِ [el-Ahzâb 33/23][2] Binâenʿaleyh herhangi bir harbe karar vermek için kemâl-i ciddiyetle iyi düşünmeli ve bir kere harbe başladıktan sonra artık dönmeyi hatıra getirmemeli, ölmek de lâzım gelse onu sabr u sebat ile seve seve karşılamalıdır. Yoksa kanını son damlasına kadar akıtmaya yeminler ederek harbi kızıştırıp da selâmeti firar etmekte arayanlar hiçbir zaman selâmet bulamazlar hem[3] âlemi perişan ederler, hem de kendileri dünya ve âhiret mahv ü muzmahil olurlar.

{وَمَا مُحَمَّدٌ اِلَّا رَسُولٌۚ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُۜ اَفَائِنْ مَاتَ اَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلٰٓى اَعْقَابِكُمْ} Rivayet olunuyor ki Uhud günü iki ordu çarpışmaya başlayıp harb kızışınca Resûlullah "Şu kılıcımı hakkıyla kim alır da bükülünceye kadar düşmana çalar?" buyurmuş ve onu Ebû Dücâne Simâk b. Hareşeti'l-Ensârî almış ve başına da[4] kırmızı sarık sarıp salınarak ve;

أَنَا الَّذِي عَاهَدَنِي خَلِيلِي   وَنَحْنُ بِالسَّفْحِ لَدَى النَخِيلِ
أَنْ لَا أَقُومَ الدَّهْرَ فِي الْكَيُّولِ   أَضْرِبُ بِسَيْفِ اللهِ وَالرَّسُولِ

diyerek maiyyetinde birkaç Müslüman ile beraber harbe dalmıştı. Resûlullah "Bu azametli yürüyüşü Allah ve Resûlü sevmez ama bu makam müstesnâ" buyurdu. O da karşısına kim gelirse vurup öldürüyordu.[5] Hazret-i Ali ve Hazret-i Hamza ve Saʿd b. Ebî Vakkas

---

1 M ve B -"da".
2 "…o erler ki Allah'a verdikleri ahde sadâkat ettiler…"
3 M ve B: "ve".
4 H ve F: "bir de".
5 İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 66-69. Krş. İbn İshâk, *Sîre,* thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1398/1978, s. 326; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* IV, 217:
وَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ يَأْخُذُ هَذَا السَّيْفَ بِحَقِّهِ؟ فَقَامَ إِلَيْهِ رِجَالٌ، فَأَمْسَكَهُ عَنْهُمْ، حَتَّى قَامَ إِلَيْهِ أَبُو دُجَانَةَ سِمَاكُ بْنُ خَرَشَةَ، أَخُو بَنِي سَاعِدَةَ، فَقَالَ: وَمَا حَقُّهُ يَا رَسُولَ اللهِ؟ قَالَ: أَنْ تشرب بِهِ الْعَدُوَّ حَتَّى يَنْحَنِيَ، قَالَ: أَنَا آخُذُهُ يَا رَسُولَ اللهِ بِحَقِّهِ، فَأَعْطَاهُ إِيَّاهُ. وَكَانَ أَبُو دُجَانَةَ رَجُلًا شُجَاعًا يَخْتَالُ عِنْدَ الْحَرْبِ، إِذَا كَانَتْ، وَكَانَ إِذَا أَعْلَمَ بِعِصَابَةٍ لَهُ حَمْرَاءَ، فاعتصب بهَا على لناس

düşman[1] saflarına dalarak pek kahramânâne harb etmişler ve Hazret-i Ali kılıcı bükülünceye kadar çarpışmıştı. Bu suretle Allah Müslümanlara nusret ihsan etmiş, müşrikler hayli telefât vermiş ve bozulmuştu da ganimet toplanmaya başlamıştı[2]. Bunu gören okçuların ekserîsi ganimete iştirak etmek için kumandanları Abdullah b. Cübeyr'in menʿine rağmen mevkiʿlerini bırakıp koştular. Müşârun ileyhin yanında ve Resûlullah'ın muhafazasını [1191] emrettiği o mevkiʿde ancak sekiz kişi kaldı. Düşmanın sağ cenah kumandanı olup ilk önce Hazret-i Zübeyr'in karşısında ricʿat etmiş bulunan Hâlid b. Velîd kalan okçuların azlığını ve arka tarafın boşa kaldığını görünce derhâl iki yüz elli kadar süvari ile Şıʿb tarafından şiddetli bir hücum yaparak kalan okçuları şehid edip asker-i İslâm'ı arkadan vurdular ve yarıp dağıttılar ve bütün kuvvetleriyle Resûlullah'a doğru hücum ettiler. Ashâb-ı kiram şiddetle çarpıştılar, otuz kadar zat musâb oldu, Abdullah b. Kamie sokulup Resûlullah'a bir taş atarak mübarek rabâʿiye dişini kırdı ve vech-i saâdetini yaraladı ve katl maksadıyla atıldı -bir rivayette taşı atan Utbe b. Ebî Vakkas idi-. Musʿab b. Umeyr müdafaaya şitâb etti, fakat İbn Kamie bunu şehid etmiş ve

---

أَنَّهُ سيُقَاتِلُ، فَلَمَّا أَخَذَ السَّيْفَ مِنْ يَدِ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَخْرَجَ عِصَابَتَهُ تِلْكَ، فَعَصَبَ بِهَا رَأْسَهُ، وَجَعَلَ يَتَبَخْتَرُ بَيْنَ الصَّفَّيْنِ. قَالَ ابْنُ إِسْحَاقَ: فَحَدَّثَنِي جَعْفَرُ بْنُ عَبْدِ اللهِ بْنِ أَسْلَمَ، مَوْلَى عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ، عَنْ رَجُلٍ مِنْ الْأَنْصَارِ مِنْ بَنِي سَلِمَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، حِينَ رَأَى أَبَا دُجَانَةَ يَتَبَخْتَرُ: إِنَّهَا لمشية يبغضها انه، إِلَّا فِي مِثْلِ هَذَا الْمَوْطِنِ... قَالَ ابْنُ إِسْحَاقَ: فَاقْتَتَلَ النَّاسُ حَتَّى حَمِيَتْ الْحَرْبُ، وَقَاتَلَ أَبُو دُجَانَةَ حَتَّى أَمْعَنَ فِي النَّاسِ. قَالَ ابْنُ هِشَامٍ: حَدَّثَنِي غَيْرُ وَاحِدٍ، مِنْ أَهْلِ الْعِلْمِ، أَنَّ الزُّبَيْرَ بْنَ الْعَوَّامِ قَالَ: وَجِدْتُ فِي نَفْسِي حِينَ سَأَلْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ السَّيْفَ فَمَنَعْنِيهِ وَأَعْطَاهُ أَبَا دُجَانَةَ، وَقُلْتُ: أَنَا ابْنُ صَفِيَّةَ عَمَّتِهِ، وَمِنْ قُرَيْشٍ، وَقَدْ قُمْتُ إِلَيْهِ فَسَأَلْتُهُ إِيَّاهُ قَبْلَهُ، فَأَعْطَاهُ إِيَّاهُ وَتَرَكَنِي، وَاللهِ لَأَنْظُرَنَّ مَا يَصْنَعُ، فَاتَّبَعْتُهُ، فَأَخْرَجَ عِصَابَةً لَهُ حَمْرَاءَ، فَعَصَبَ بِهَا رَأْسَهُ، فَقَالَتْ الْأَنْصَارُ: أَخْرِجْ أَبُو دُجَانَةَ عِصَابَةَ الْمَوْتِ، وَهَكَذَا كَانَتْ تَقُولُ لَهُ إِذَا تَعَصَّبَ بِهَا. فَخَرَجَ وَهُوَ يَقُولُ:

أَنَا الَّذِي عَاهَدَنِي خَلِيلِي — وَنَحْنُ بِالسَّفْحِ لَدَى النَّخِيلِ
أَلَّا أَقُوَمَ الدَّهْرَ فِي الْكَيُّولِ — أَضْرِبُ بِسَيْفِ اللهِ وَالرَّسُولِ

قَالَ ابْنُ هِشَامٍ: وَيُرْوَى فِي الْكُبُولِ. قَالَ ابْنُ إِسْحَاقَ: فَجَعَلَ لَا يَلْقَى أَحَدًا إِلَّا قَتَلَهُ. وَكَانَ فِي الْمُشْرِكِينَ رَجُلٌ لَا يَدَعُ لَنَا جَرِيحًا إِلَّا ذَفَّفَ عَلَيْهِ، فَجَعَلَ كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا يَدْنُو مِنْ صَاحِبِهِ. فَدَعَوْتُ اللهَ أَنْ يَجْمَعَ بَيْنَهُمَا، فَالْتَقَيَا، فَاخْتَلَفَا ضَرْبَتَيْنِ، فَضَرَبَ الْمُشْرِكُ أَبَا دُجَانَةَ، فَاتَّقَاهُ بِدَرَقَتِهِ، فَعَضَّتْ بِسَيْفِهِ، وَضَرَبَهُ أَبُو دُجَانَةَ فَقَتَلَهُ ثُمَّ رَأَيْتُهُ قَدْ حَمَلَ السَّيْفَ عَلَى مَفْرِقِ رَأْسِ هِنْدِ بِنْتِ عُتْبَةَ، ثُمَّ عَدَلَ السَّيْفَ عَنْهَا. قَالَ الزُّبَيرُ فَقُلْتُ: اللهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ. قَالَ ابْنُ إِسْحَاقَ: وَقَالَ أَبُو دُجَانَةَ سِمَاكُ بْنُ خَرَشَةَ: رَأَيْتُ إِنْسَانًا يَخْمُشُ النَّاسَ خَمْشًا شَدِيدًا، فَصَمَدْتُ لَهُ، فَلَمَّا حَمَلْتُ عَلَيْهِ السَّيْفَ وَلْوَلَ فَإِذَا امْرَأَةٌ، فَأَكْرَمْتُ سَيْفَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ أَضْرِبَ بِهِ امْرَأَةً.

Müslim, Fedâil, 128. Krş. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 123:

عَنْ أَنَسٍ، أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَخَذَ سَيْفًا يَوْمَ أُحُدٍ فَقَالَ: «مَنْ يَأْخُذُ مِنِّي هَذَا؟» فَبَسَطُوا أَيْدِيَهُمْ، كُلُّ إِنْسَانٍ مِنْهُمْ يَقُولُ: أَنَا، أَنَا، قَالَ: «فَمَنْ يَأْخُذُهُ بِحَقِّهِ؟» قَالَ فَأَحْجَمَ الْقَوْمُ. فَقَالَ سِمَاكُ بْنُ خَرَشَةَ أَبُو دُجَانَةَ: أَنَا آخُذُهُ بِحَقِّهِ. قَالَ: فَأَخَذَهُ فَفَلَقَ بِهِ هَامَ الْمُشْرِكِينَ.

1 B -"düşman".

2 M ve B: "başlanmıştı".

Resûlullah'ı katl eylediği zannıyla dönmüş "Muhammed'i katlettim" demiş idi. O zaman kim olduğu belli olmayan birisi "أَلَا إِنَّ مُحَمَّدًا قَدْ قُتِلَ: Mâlumunuz olsun Muhammed katlolundu" diye acı bir haykırış haykırmış ve bu ses hemen intişar edivermekle her taraftan halk dönüp kaçmaya başlamışlardı ki hatta bu bağıranın İblis olduğu söylenmiştir. Resûlullah ise "إِلَيَّ عِبَادَ اللهِ: Allah'ın kulları, bana doğru!" diye çağırıyordu. Bu sırada ashabdan ilk evvel Kaʿb b. Mâlik kendi tâbiriyle miğferin altında parlayan gözlerinden Resûlullah'ı tanımış, en yüksek sesiyle[1] "Ey maʿşer-i müslimîn! Müjde, Resûlullah işte!" diye alabildiğine bağırmış, Resûlullah da ona sükut işaret vermiş, hemen otuz kadar ashabı[2] Resûlullah'ın yanına toplanmışlar ve himâye etmişler ve nihâyet müşrikleri defʿ eylemişler ve mütebâkīsi dağılmışlardı.[3]

"Muhammed katlolundu" şâyiʿası üzerine çok sarsılmışlar ve perişan olmuşlardı. Bir kısmı "muharebeden sarf-ı nazar edelim" demişler, ellerini salıp oturmuşlar, bazıları "Abdullah b. Übeyy'e gidecek bir adamımız olsa da bize Ebu Süfyân'dan bir eman alıverse" diye [1192] söylenirmiş, birtakım münafıklar da "Muhammed peygamber olsaydı katlolunmazdı, artık eski dininize dönünüz ve ihvânınıza müracaat ediniz" diye izhâr-ı nifak ederlermiş. Binâenʿaleyh bütün bunlara karşı Enes b. Nadr hazretleri -ki Enes b. Mâlik hazretlerinin amcasıdır- kalkmış, "Ey kavim! Eğer Muhammed katlolundu ise Rabb-i Muhammed hayy ve lâyemûttur. Resûlullah'tan sonra sağ kalıp da ne yapacaksınız? Onun muharebe ettiği uğurda muharebe edin ve onun öldüğü uğurda şeref ü şan ile ölün!" demiş, baʿdehu "Allah'ım! Şunların dediklerinden Sana arz-ı[4] iʿtizar[5] ederim ve şunların -yani münafıkların- yaptıklarından Sana teberrî eylerim!" diye

1 B: "sesle".
2 M ve B: "eshab".
3 İbn İshâk, *Sîre,* s. 330:
عن عبد الله بن كعب بن مالك أخو بني سلمة قال: قال كعب: عرفت عينيه تزهران من تحت المغفر فناديت بأعلى صوتي: يا معشر المسلمين أبشروا هذا رسول الله صلى الله عليه وسلم، فأشار إلي أن أنصت، فلما عرف المسلمون رسول الله صلى الله عليه وسلم نهضوا به، ونهض معهم نحو الشعب، معه: أبو بكر بن أبي قحافة، وعمر بن الخطاب، وعلي بن أبي طالب، وطلحة بن عبيد الله، والزبير بن العوام، والحارث بن الصمة رضي الله عنهم أجمعين، في رهط من المسلمين،
4 M ve B -"arz-ı".
5 M: "i'tizaz". Sonraki baskılarda "i'tizar" şeklinde düzeltilmiştir; B: "ittiʿâz".

dua ettikten sonra kılıcını çekip muharebeye atılmış ve şehid oluncaya kadar harb etmiş ki yetmiş yara aldığı rivayet olunuyor.[1] Ve birtakım zevât da aynı suretle şehid olmuşlardı[2] ki Saʿd b. Rebîʿ ve kanlar içinde yuvarlanan ensârî bu cümleden idi. Kaçanların bazıları Medine'ye kadar gitmişler ve ekserîsi dağda kalmışlar ve sonra toplanmışlar ve düşman açıldıktan sonra Resûlullah da maiyyetindekilerle beraber oraya çıkmış ve birleşmişlerdi.[3] İşte bu âyet bu katl şâyiʿası üzerine terk-i vazîfe edenleri terbiye ve makām-ı sıddîkīne irşad için nâzil olmuştur. Vakʿa şâyiʿa-i katl üzerine olduğu hâlde âyette mevtin takdîmi Resûlullah hakkında katlin vâkiʿ olmadığı ve olmayacağı ve fakat mevtin behemehâl vukūʿ bulacağı cihetle bilhassa vefât-ı Peygamberî sırasında zuhur edecek hâdisâta[4] celb-i dikkat etmek ve o nokta-i nazarla terbiye-i dîniyeyi takviye eylemek hikmetini tazammun eylemektedir.

وَاللّٰهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ [el-Mâide 5/67][5] buyurulmuş olduğu hâlde birtakım ashâbın katl şâyiʿasına nasıl ihtimal verebildikleri meselesine gelince: Evvelâ bunun o zaman nâzil olmuş bulunduğu mâlum değildir, ve katledilmiş peygamberler de vardır. Sâniyen her âyet herkesin mâlumu olmayabilir. Sâlisen herkes için her bildiğini her zaman ve her [1193] makamda derhâtır etmek kābil olamaz. Ale'l-husûs böyle dehşetli hâileler

---

1 İbn İshâk, *Sîre*, s. 330:

حدثني القاسم بن عبد الرحمن بن رافع أخو بني عدي بن النجار قال: انتهى أنس بن النضر –وهو عم أنس بن مالك، وبه سمي أنس أنساً– إلى عمر بن الخطاب، وطلحة بن عبيد الله رضي الله عنهم في رجال من المهاجرين والأنصار وقد ألقوا بأيديهم فقال: ما يجلسكم؟ قالوا: قتل رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: فما تضنون بالحياة بعده؟ قوموا فموتوا على ما مات عليه رسول الله صلى الله عليه وسلم، ثم استقبل القوم فقاتل حتى قتل.

Buhârî, Cihâd, 12:

عَنْ أَنَسٍ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ، قَالَ: غَابَ عَمِّي أَنَسُ بْنُ النَّضْرِ عَنْ قِتَالِ بَدْرٍ، فَقَالَ: «يَا رَسُولَ اللّٰهِ غِبْتُ عَنْ أَوَّلِ قِتَالٍ قَاتَلْتَ الْمُشْرِكِينَ، لَئِنِ اللّٰهُ أَشْهَدَنِي قِتَالَ الْمُشْرِكِينَ لَيَرَيَنَّ اللّٰهُ مَا أَصْنَعُ» فَلَمَّا كَانَ يَوْمُ أُحُدٍ، وَانْكَشَفَ الْمُسْلِمُونَ، قَالَ: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَعْتَذِرُ إِلَيْكَ مِمَّا صَنَعَ هَؤُلاَءِ -يَعْنِي أَصْحَابَهُ- وَأَبْرَأُ إِلَيْكَ مِمَّا صَنَعَ هَؤُلاَءِ -يَعْنِي الْمُشْرِكِينَ-» ثُمَّ تَقَدَّمَ، فَاسْتَقْبَلَهُ سَعْدُ بْنُ مُعَاذٍ، فَقَالَ: «يَا سَعْدُ بْنَ مُعَاذٍ، الجَنَّةَ وَرَبِّ النَّضْرِ إِنِّي أَجِدُ رِيحَهَا مِنْ دُونِ أُحُدٍ»، قَالَ سَعْدٌ: فَمَا اسْتَطَعْتُ يَا رَسُولَ اللّٰهِ مَا صَنَعَ، قَالَ أَنَسٌ: فَوَجَدْنَا بِهِ بِضْعًا وَثَمَانِينَ ضَرْبَةً بِالسَّيْفِ أَوْ طَعْنَةً بِرُمْحٍ، أَوْ رَمْيَةً بِسَهْمٍ وَوَجَدْنَاهُ قَدْ قُتِلَ وَقَدْ مَثَّلَ بِهِ الْمُشْرِكُونَ، فَمَا عَرَفَهُ أَحَدٌ إِلَّا أُخْتُهُ بِبَنَانِهِ، قَالَ أَنَسٌ: كُنَّا نُرَى أَوْ نَظُنُّ أَنَّ هَذِهِ الآيَةَ نَزَلَتْ فِيهِ وَفِي أَشْبَاهِهِ «مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللّٰهَ عَلَيْهِ» إِلَى آخِرِ الآيَةِ (الأحزاب ٢٣/٣٣)

2 M ve B: "olmuşlardır".

3 Bk. İbn İshâk, *Sîre*, s. 326-335; Vâkıdî, *el-Megāzî,* nşr. M. Jones, Beyrut: Dâru'l-Aʿlemî, 1409/1989, I, 227-237; İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 69-83.

4 H +"daha ziyade".

5 "…Allah seni insanlardan koruyacak…"

karşısında şiddet-i teessür ile bildiğini unutmak avârız-ı beşeriyedendir. Nitekim Hazret-i Ömer vefât-ı Peygamberî günü işbu وَمَا مُحَمَّدٌ اِلَّا رَسُولٌ âyetini ancak Hazret-i Ebû Bekir'in ihtârıyla derhâtır etmişti.[1]

"**İnkılâb ʿale'l-aʿkāb**[2]" esasen ökçeler üzerine dönmek demektir ki asker yürüyüşünde olduğu gibi tam sağdan veya soldan geri dönmektir. İki ökçeyi birden yerinde çevirmek suretiyle اِنْقِلَاب عَلَى الْعَقِبَيْنِ ayakları çaprazlaştırdığından yürümeyi imkânsız bırakır. Kur'an'da bu tâbir ya harbde firardan kinaye veya dinde irtidaddan mecaz olmak üzere iki mânaya muhtemildir. Burada zâhir olan irtidad mânasıdır ki harbden firar dolayısıyla istifhâm-ı inkârî ile "irtidad mı edeceksiniz?" diye bir tevbih ifade eder. Ve vefât-ı Peygamberîden sonra Müslümanların vazifelerini ihtar eyler. Ve bu tevbîh ü ihtârın hâsılı da şu olur: Muhammed ancak bir resûldür. Ondan evvelki bütün resuller ise gelmiş geçmişlerdir. Binâenʿaleyh Muhammed de onlar gibi gidecektir. Bu cihetle onun diğer enbiyâdan bir[3] farkı yoktur. Peygamberlerin tebliğ ettikleri şeriatların bekāsı için de kendi bekāları şart değildir. Evvelki peygamberlerin hepsi vefat etti. İman eden tâbiʿleri sebat edip dinlerini muhafaza ve müdafaa eylediler. Risâletin hükmü budur. Risâlet-i Muhammediyenin hükmü de başka değildir. Bu böyle iken şayet Muhammed vefat eder veya katlolunursa siz onun dininden dönüverecek veya onu müdafaa etmeyecek misiniz ki bir katl şâyiʿası üzerine kaçmaya kalktınız? Hayır, vefât-ı Muhammedîden sonra sizin hayr u menfaatiniz dönmekte değil, sebattadır. O zaman bu vazife tamamen size kalacak ve siz ahdinizde durup onu edâ ederseniz şâkirînden olacaksınız ve behemehal Cenâb-ı Allah'ın mükâfâtına ereceksiniz. Nitekim enbiyâ-yı sâlifenin ümmetleri de ancak öyle[4] mesʿud olagelmişlerdir[5].

---

1 Buhârî, Megāzî, 83.
2 M: "a'kıb"; B: "ʿakıb".
3 B -"bir".
4 B: "böyle".
5 H: "olabilmişlerdir".

[1194] Burada قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ nazm-ı celîli Resûl'den hâl veya sıfat veya bir cümle-i istinâfiye olarak bir kübrâ mevkiʿindedir. Ve bütün resullere âm olduğu zâhir bulunduğundan Hazret-i Îsâ dahi bunda dâhil olmuş bulunur. Ve bu nass-ı âmmın mütevâtir olmayan hadislerle[1] tahsîsi câiz olmamak lâzım gelir. وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلٰكِنْ شُبِّهَ لَهُمْ [en-Nisâ 4/157][2] âyeti de nefy-i katl ve[3] salbde katʿî ise de ale'l-ıtlâk nefy-i mevtte katʿî olmadığından bunu muhassıs olamaz. Binâenʿaleyh Hazret-i Îsâ'nın ölmediği ve nüzûl edeceği hakkında vârid olan ehâdîs-i sahîhanın mânasını mevt-i maʿrûftan başka bir veche haml etmek iktizâ edecektir. Çünkü قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ nass-ı âmmının umûmu üzere cârî olmadığı farz edilecek olursa âyetin tamâmî-i takrîbi[4] cây-ı işkâl olacaktır. Zira kaziyye, külliye olmadığı takdirde bazı enbiyâda sebk-i misâl ile tecvîz-i mevt sâbit olsa bile hepsinde vahdet-i hükmü isbat edecek olan tahkīk-i mevt sâbit olmayacaktır.

{وَسَيَجْزِى اللّٰهُ الشَّاكِرِينَ} Burada "şâkirîn"den murad, İslâm'da sebat ederek îfâ-yı vazife edenlerdir. Bunun için "sâbitîn" veya "tâiʿîn" ile tefsir edilmiştir. Hazret-i Ali "sâbitîn" ile tefsir eder ve der imiş ki: "Bunlar Ebû Bekir ve arkadaşlarıdır. Ve Ebû Bekir emîr-i şâkirîndir".[5] Binâenʿaleyh âyet, katl şâyiʿası üzerine ricʿat ve firârın irtidad değilse de ona yakın bir kebîre olduğunu ifham ile bir tevbih ve mü'minîni makām-ı sıddîkīne iʿlâ edecek bir terbiyeyi muhtevî olduğu gibi bilhassa vefât-ı Peygamberî sırasındaki irtidad vekāyiʿinin ve Hazret-i Ebû Bekir'in bunlara karşı metânet-i sıddîkiyesiyle muvaffakiyyât-ı cemîlesine bir işareti muhtevîdir. Ve bu şükrânın dünyada mükâfâtı da devlet-i İslâm'ın teessüsü olmuştur.

{وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ اَنْ تَمُوتَ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ} Katl şâyiʿası üzerine perişan olanlar üzerinde [1195] iki histen biri veya her ikisi âmil olduğu anlaşılıyor

1 B: "hâdiselerle".
2 "…hâlbuki onu ne katlettiler ne salb ettiler, velâkin kendilerine bir benzetme yapıldı…"
3 B: "veya".
4 Takrîb, bir delîlin matlûbu istilzam edecek vechile sevki demektir [Müellifin notu].
5 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 252. Krş. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* III, 365:
عن علي في قوله: «وسيجزي الله الشاكرين»، الثابتين على دينهم أبا بكر وأصحابه. فكان عليّ رضي الله عنه يقول: كان أبو بكر أمين الشاكرين، وأمين أحِباء الله، وكان أشكرَهم وأحبَّهم إلى الله.

ki, birisi vefât-ı Peygamberîden son derece müteessir olarak her şeyden vazgeçmek, diğeri de düşman karşısında ölümden korkup can havline düşmektir. وَمَا مُحَمَّدٌ اِلَّا رَسُولٌ evvelkine cevap olduğu gibi, işbu وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ de ikinciye veya her ikisine karşı tesliye ve irşâdı mutazammın olarak metanet ile cihâda sevk ve bu babda bu iki endişenin bile bir mazeret teşkil edemeyeceğini beyan etmektedir. Fi'l-vâkiʿ Allah teâlâ'nın izn ü irâdesi taʿalluk etmeksizin hiçbir kimsenin ölmesi ihtimâli yoktur. Gerek döşekte olsun gerek katl ile olsun ale'l-ıtlâk ölüm böyle olunca Allah'ın irâdesi taʿalluk etmeden ne düşmanın savletiyle, ne de kendi arzusuyla kimse ölmez. Demek Muhammed vefat eder veya katlolunursa düşmanın savletiyle değil, Allah'ın izniyle olacaktır. Kezâlik herhangi bir şahıs da ölecek veya katledilecek olursa o da düşmanın savletiyle değil Allah'ın emriyledir. Ve bunun böyle olduğu da Uhud vakʿasının netâic-i tecribeviyesinden biri olmak üzere sâbittir. Eğer böyle olmasa idi o gün hiç kimse kurtulamazdı. Binâenʿaleyh her iki takdirde Allah'ı unutmamak ve irâde-i ilâhiyeye kemâl-i rızâ ile itaat edip îfâ-yı vazife etmek lâzım gelir. Meydân-ı harbde vazife ise küffâra karşı koymak ve iʿlâ-yı kelimetullâh uğrunda hiçbir şeyden endişe etmemektir. İyi bilmelidir ki korkunun ecele fâidesi yoktur. Kâfirlere mağlub olanlar bir müddet berhayat kalsalar bile irtidad tehlikesine mâruzdurlar. Allah'ın izniyle ölüm ise {كِتَابًا مُؤَجَّلًا} müeccel bir surette yazılıdır, yani indallah bir vakt-i maʿlûm ile mukadderdir ki ne ileri gider ne geri kalır. ❁ Bir insan vâkiʿde her hangi suretle ölecekse öylece[1] ölür. Ve onun dünyada iki ömrü yoktur. Binâenʿaleyh iki eceli de yoktur.[2] Bazı kimseler "ecel-i müsemmâ" ve "ecel-i kazâ" diye iki ecel tasavvur ederler. Ve "zavallı, ecel yetmeden kazâya uğradı" derler. Bilmezler ki [1196] vakiʿ ne ise ömür, ecel odur. Ve o kimsenin indallah vakt-i maʿlûmu ondan ibarettir. Bundan mâʿadâsı hakikaten değil, imkân-ı zâtî ve aklî üzerine mübtenî faraziyyât ve ihtimâlâttır. Herkesin vâkiʿde ömrünün, ecelinin vahdeti, inkâr imkânı bulunmayan bir hakīkat-i bedîhiye olduğu hâlde birtakımlarının bunu

---

1 M ve B: "öyle".

2 B -"Binâenʿaleyh iki eceli de yoktur".

bir mes'ele-i muʿdile imiş gibi "ecel bir mi iki mi" diye bahse kalkışmaları meseleyi kavrayamamalarından neş'et eder. Evet, sırr-ı kader mâlum olmaz ve berhayat bulunan bir kimsenin ne vakit ve ne suretle öleceğini de Allah'tan başka kimse bilmez. Sünnet-i ilâhiyede esbâb-ı mevt olarak tanınmış birçok şeyler de vardır. İnsan ecelinin ne olduğunu bilmediği için bunlardan tevakkī de etmelidir. Ve fakat her hâlde şunu bilmelidir[1] ki bu tevakkī ne irâde-i ilâhiyeyi tağyir, ne de indallah mâlum ve hakikaten mukadder olan eceli tebdil eder. Binâenʿaleyh endîşe-i mevt, tekayyüdât-ı hayâtiye Allah'a karşı olan vezâif-i mühimmeyi unutturmamalıdır. Çünkü hayat ve memâtın bizzat medârı mahza meşiyyetullahtır. Ve bunda kimsenin medhali yoktur. Fakat hayattan istifade ve semerât-ı hayâtı iktitâf edebilmek hususu böyle değildir. Bu cihet irâdât-ı beşeriye ile alâkadardır. Bunun için buyuruluyor ki {وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الدُّنْيَا نُؤْتِهٖ مِنْهَا} ve her kim dünya sevâbı murad ederse ona dünya sevâbından veririz {وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الْاٰخِرَةِ نُؤْتِهٖ مِنْهَا} her kim de âhiret sevâbı murad ederse ona da[2] âhiret sevâbından veririz. ۞ مِنْهَا kayıdları gösteriyor ki murad edilenin hepsi verilmezse de her hâlde biraz olsun verilir. Ve irâde-i abd büsbütün hükümsüz kalmaz. Burada sevâb-ı dünya fıkrası ganimet arzusuyla koşanlara bir târizi mutazammındır. {وَسَنَجْزِى الشَّاكِرِينَ} O şâkirler ki niʿmet-i İslâm'da sebat edip Allah'ın kendilerine ihsan ettiği kuvvet ü kudreti [1197] mâhulikalehi[3] olan tâate sarf ederek şükrünü edâ ederler ve hiçbir mâniʿa karşısında bundan inhiraf eylemezler. Bu şâkirînden murad ya lâm-ı ʿahd ile şühedâ vesâir mücâhidîn-i maʿhûdedir, veya lâm-ı cins ile ale'l-umûm şâkirîn cinsidir ki mücâhidîn-i mezkûre bunda duhûl-i evvelîn ile dâhildir. Burada cezâ-yı şükürden murad da sevâb-ı uhrevî olduğu siyâkından zâhirdir.

{وَكَاَيِّنْ مِنْ نَبِيٍّ قَاتَلَ مَعَهُ رِبِّيُّونَ كَثِيرٌ} "**Ribbiyyûn**" رِبِّي'nin cemʿidir ki "rabbânî" gibi, "rabb"e nisbettir. Rabbe kulluk eden demektir. Râ'nın kesri "Basra - Basriyyûn" gibi ism-i mensûb tegayyürâtındandır. "Rabbânî", mürebbî

---

1 B: "bilmek lâzımdır".
2 H ve F -"ona da".
3 B: "mâhulikalehine".

demek olan "rabbân"a nisbet olarak mülâhaza edilebildiği gibi, "ribbî" de cemaat demek olan[1] "ribbe"ye nisbet olarak da tahlil edilmiştir ki esasında ictimâʿî mefhûmu mülâhazasıyla "cemaat" diye tefsir edilmiştir. Bunlardan başka Vâhidî'nin Ferrâ'dan nakli vechile رِبِّيُّونَ evvelûn, yani evvelkiler mânasına da gelir. Bazıları "rabbânî" ile "ribbî" arasında bir mâna farkı bulunduğunu söylemişlerdir. Ezcümle İbn Zeyd demiştir ki "rabbânî" e'imme-i vülât, "ribbî" de raʿiyyedir ki "ribb"e müntesibdirler. Binâenʿaleyh "rabbânî" ve "ribbî" ikisi de "rabb"e intisap mânasını mutazammın olmakla beraber رِبِّيُّونَ "ribb"e intisap ile terbiye ve tâlim görmüş cemaat, "rabbânî" de "rabb"e intisap ile diğerlerini tâlim ve terbiye edebilecek seviyye-i âliyede bulunanlar diye tefrik edilmek en muvâfık mâna olacaktır. Maʿamâfîh bunların müterâdif veya "ribbiyyûn", "rabbâniyyûn"dan eʿam olarak da kullanılması câiz olur. Bâlâda min tarafillah nübüvvete, kitaba, hükm ü hükûmete nâil olmuş bir beşerin insanlara karşı "bana kul olunuz" diye rubûbiyet iddiasına hakkı olmadığı ve لٰكِنْ كُونُوا رَبَّانِيّٖنَ [Âl-i İmrân 3/79] mûcebince bunların vazifesi tâlim ve tedris ile rabbâniyyûn yetiştirmek olduğu beyan olunmakla biʿset-i Muhammediye'nin[2] büyük hikmetlerinden birisi de rabbâniyyûn yetiştirmek olduğu anlaşılmış ve baʿdehû كُنْتُمْ خَيْرَ اُمَّةٍ اُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ [Âl-i İmrân 3/110] fermân-ı ilâhîsi ile [1198] ümmet-i Muhammed'in hayr-ı ümem olacağı da tefhim buyurulmuş idi. İşte burada "Uhud" hâdisesi dolayısıyla ashâb-ı Muhammedî yüksek bir mazmun ile terbiye edilmek üzere, siz böyle hayr-ı ümem olacak rabbânîler olmaya namzed iken enbiyâ-yı sâlifenin ümmetleri kadar da olamayacak mısınız ki katl şâyiʿası karşısında perişan oluverdiniz" meâlinde büyük ve ince bir itâb zemîninde وَكَاَيِّنْ مِنْ نَبِيٍّ... اِلخ buyurulmuştur.

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اِنْ تُطٖيعُوا الَّذٖينَ كَفَرُوا... اِلخ} Ensâr-ı enbiyâya iktidâ için tergībden sonra bu âyetler de "eski dininize dönünüz" diyen münafıkların sözleri sebebiyle nâzil olmuştur. [3]Maʿamâfîh ale'l-umûm kafirlere itaatten

1 H ve F: "olur".
2 H ve F +"en".
3 H ve F +"ve".

tahzir buyurulmuştur. Bu hitâb-ı tahzîr bilhassa şu mânayı tazammun ediyor ki cihaddan firar, küffâra itaat ve mağlubiyete, bu da bi'n-netîce dünya ve âhiret hüsranına[1] müeddî[2] olan irtidâda bâʿis olacak bir felâkettir. {سَنُلْقٖى فٖى قُلُوبِ الَّذٖينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ بِمَٓا اَشْرَكُوا بِاللّٰهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهٖ سُلْطَانًا} "**er-Ruʿb**", kalbi dolduran korku; "**Sultânen**" hüccet ve burhan ve delil demektir. Şâyân-ı dikkattir ki Müslümanlara büyük bir vaadi tazammun eden bu âyet, kafirlerin hepsinde Allah'a bir şirk bulunduğunu ve şirkin hiçbir esâs-ı ilmîye istinad edemeyen[3] bir zulüm, bir haksızlık olduğunu ve ruʿbun sebebi de bu şirk olacağını işʿâr etmekte ve bu suretle Müslümanları ihlâs-ı tâmma sevk eylemektedir. Binâenʿaleyh maʿnâ-yı âmmıyla "müşrikîn" tâbiri "kâfirîn" tâbirine mürâdif demektir.

Şimdi "Allah teâlâ mü'minlere böyle vaadlerde bulunuyor da Uhud vakʿasında niye bu musibetler oldu?" gibi bir sual hatıra gelirse {وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللّٰهُ وَعْدَهُ} şurası muhakkak ki Allah size olan vaadini tahakkuk ettirmiş, sıdkını [1199] göstermiş idi, o sırada ki {اِذْ تَحُسُّونَهُمْ بِاِذْنِهٖ} siz düşmanları Allah'ın izniyle kesip doğruyordunuz." ❁ "**Hass**", katl ile ibtâl-i his[4] etmek mânasına olup katl-i kesîr ve kökünü kesmek mânalarına gelir. Yani düşmanınızı Allah'ın tevfîkiyle bozmuş, önünüze katmış ʿale't-tevâlî kesiyordunuz ve kesecektiniz, fakat siz bu nusretin tamam olması için sabır, ittikā ve emre itaat gibi lâzım gelen şartlara riayet etmediniz, onun için vaadin tahakkuku o zamana kadar devam edebildi ki {حَتّٰٓى اِذَا فَشِلْتُمْ} nihâyet zaʿf-ı kalbe düştünüz, sabredemeyip ganimete hırs ettiniz {وَتَنَازَعْتُمْ فِى الْاَمْرِ وَعَصَيْتُمْ} emir ve kumandada münâzaʿa ettiniz ve isyan eylediniz. ❁ Çünkü okçular Hazret-i Peygamber'in taʿbiye ettiği ve "her ne olursa olsun buradan ayrılmayınız" dediği mevkiʿden kendi re'yleriyle ayrılmışlar ve kumandanları Abdullah b. Cübeyr'in emrini dinlememişlerdi, bütün bunlar da {مِنْ بَعْدِ مَٓا اَرٰيكُمْ مَا تُحِبُّونَ} Allah'ın size sevdiğiniz zafer ve ganimeti ve hezimet-i aʿdâyı göstermesinden sonra oldu. O hâlde ki {مِنْكُمْ مَنْ يُرٖيدُ الدُّنْيَا}

1 H, F ve M: "hüsranı".
2 B: "hüsrân-ı müebbedî".
3 B: "etmeyen".
4 B -"his".

kiminiz dünya arzu ediyordu, ganimete koştu {وَمِنْكُمْ مَنْ يُرٖيدُ الْاٰخِرَةَ} kiminiz de âhiret arzu ediyordu, yerinde kaldı şehid düştü {ثُمَّ صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ لِيَبْتَلِيَكُمْ} Allah onu gösterdikten sonra o zaʿf-ı[1] kalbiniz, nizâʿ ve isyânınız üzerine sizi o musibetlerle mübtelâ kılmak ve imtihan etmek için düşmanlardan yüzünüzü çevirdi {وَلَقَدْ عَفَا عَنْكُمْ} maʿamâfîh şurası muhakkak ki nedâmetiniz hasebiyle sizi af da etti {وَاللّٰهُ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْمُؤْمِنٖينَ} Allah teâlâ bu mü'minlere böyle büyük bir fazl u ihsan sâhibidir. [1200] Ve o af sizin nedâmet ve imanınız dolayısıyla bu fazl-ı ilâhînin eseridir. Yoksa bütün bütün mahvolmanız hiçbir şey değildi.

Allah'ın sizi mübtelâ kılması o zaman idi ki veya hatırınıza getirin o zamanı ki:

إِذْ تُصْعِدُونَ وَلَا تَلْوُنَ عَلٰٓى اَحَدٍ وَالرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ فٖٓى اُخْرٰيكُمْ فَاَثَابَكُمْ غَمًّا بِغَمٍّ لِكَيْلَا
تَحْزَنُوا عَلٰى مَا فَاتَكُمْ وَلَا مَٓا اَصَابَكُمْۜ وَاللّٰهُ خَبٖيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ ﴿١٥٣﴾ ثُمَّ اَنْزَلَ عَلَيْكُمْ
مِنْ بَعْدِ الْغَمِّ اَمَنَةً نُعَاسًا يَغْشٰى طَٓائِفَةً مِنْكُمْۙ وَطَٓائِفَةٌ قَدْ اَهَمَّتْهُمْ اَنْفُسُهُمْ يَظُنُّونَ بِاللّٰهِ غَيْرَ
الْحَقِّ ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِۜ يَقُولُونَ هَلْ لَنَا مِنَ الْاَمْرِ مِنْ شَيْءٍۜ قُلْ اِنَّ الْاَمْرَ كُلَّهُ لِلّٰهِۜ يُخْفُونَ فٖٓى
اَنْفُسِهِمْ مَا لَا يُبْدُونَ لَكَۜ يَقُولُونَ لَوْ كَانَ لَنَا مِنَ الْاَمْرِ شَيْءٌ مَا قُتِلْنَا هٰهُنَاۜ قُلْ لَوْ كُنْتُمْ
فٖى بُيُوتِكُمْ لَبَرَزَ الَّذٖينَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ اِلٰى مَضَاجِعِهِمْۚ وَلِيَبْتَلِيَ اللّٰهُ مَا فٖى صُدُورِكُمْ
وَلِيُمَحِّصَ مَا فٖى قُلُوبِكُمْۜ وَاللّٰهُ عَلٖيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴿١٥٤﴾ اِنَّ الَّذٖينَ تَوَلَّوْا مِنْكُمْ يَوْمَ
الْتَقَى الْجَمْعَانِۙ اِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ بِبَعْضِ مَا كَسَبُواۚ وَلَقَدْ عَفَا اللّٰهُ عَنْهُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ
غَفُورٌ حَلٖيمٌ ﴿١٥٥﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذٖينَ كَفَرُوا وَقَالُوا لِاِخْوَانِهِمْ اِذَا
ضَرَبُوا فِى الْاَرْضِ اَوْ كَانُوا غُزًّى لَوْ كَانُوا عِنْدَنَا مَا مَاتُوا وَمَا قُتِلُواۚ لِيَجْعَلَ اللّٰهُ ذٰلِكَ
حَسْرَةً فٖى قُلُوبِهِمْۜ وَاللّٰهُ يُحْيٖ وَيُمٖيتُۜ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصٖيرٌ ﴿١٥٦﴾ وَلَئِنْ قُتِلْتُمْ فٖى سَبٖيلِ

---

1 B: "zaʿîf".

اللّٰهِ اَوْ مُتُّمْ لَمَغْفِرَةٌ مِنَ اللّٰهِ وَرَحْمَةٌ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ ﴿١٥٧﴾ وَلَئِنْ مُتُّمْ اَوْ قُتِلْتُمْ لَاِلَى
اللّٰهِ تُحْشَرُونَ ﴿١٥٨﴾ فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللّٰهِ لِنْتَ لَهُمْۚ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا
مِنْ حَوْلِكَۖ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْاَمْرِۚ فَاِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِۜ اِنَّ
اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ ﴿١٥٩﴾ اِنْ يَنْصُرْكُمُ اللّٰهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْۚ وَاِنْ يَخْذُلْكُمْ فَمَنْ ذَا الَّذ۪ي
يَنْصُرُكُمْ مِنْ بَعْدِه۪ۜ وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ ﴿١٦٠﴾ وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ اَنْ يَغُلَّۜ وَمَنْ يَغْلُلْ
يَأْتِ بِمَا غَلَّ يَوْمَ الْقِيٰمَةِۚ ثُمَّ تُوَفّٰى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿١٦١﴾ اَفَمَنِ اتَّبَعَ
رِضْوَانَ اللّٰهِ كَمَنْ بَٓاءَ بِسَخَطٍ مِنَ اللّٰهِ وَمَأْوٰيهُ جَهَنَّمُۜ وَبِئْسَ الْمَص۪يرُ ﴿١٦٢﴾ هُمْ دَرَجَاتٌ
عِنْدَ اللّٰهِۜ وَاللّٰهُ بَص۪يرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ ﴿١٦٣﴾

[1202] **Meâl-i Şerîfi**

O sıra siz boyuna uzaklaşıyordunuz, kimseye dönüp bakmıyordunuz, Peygamber ise arkanızdan sizleri çağırıp duruyordu. Bunun üzerine Allah sizi gama karşı gam ile müsâb[1] kıldı ki ne elinizden giden zafere ne de başınıza gelen musibete mahzun olmayasınız, ve Allah biliyor ne yapıyordunuz (153). Sonra o gamın arkasından üzerinize bir emniyet indirdi: Bir uyku ki içinizden bir tâifeyi sarıyordu, bir tâife de nefisleri sevdâsına düşmüşlerdi. Allah'a karşı câhiliye zannı, nâhak bir zan besliyorlardı; "var mı bize o emirden bir şey?" diyorlardı. "Hakikat emrin hepsi Allah'ın" de, onlar nefislerinde sana açamadıkları[2] bir şey gizliyorlar, "bizim emirden bir hissemiz olsa idi burada katlolunmazdık" diyorlar. De ki: "Evinizde de olsa idiniz üzerlerine[3] katl yazılmış bulunanlar yine çıkacak, düşüp kaldıkları yerleri çaresiz boylayacaklardı. Allah sînelerinizdekini yoklamak ve yüreklerinizdekini[4] meydana çıkarmak içindir ki bunu başınıza getirdi, Allah sînelerin künhü-

1 B: "musâb".
2 B: "açmadıkları".
3 B: "üzerine".
4 M ve B: "yüreğinizdekini".

nü [1203] bilir (154). O iki cemiyet çarpıştığı gün içinizden arkasını çevirenler, hakikaten onları şeytan sırf bazı kesbleri bahanesiyle kaydırmak istedi, maʿamâfîh Allah kendilerinden affetti. Allah Gafûr'dur, Halîm'dir (155). Ey o bütün iman edenler! Sakın şunlar gibi olmayın ki küfrettiler de ihvanları arzda bir seyahat ettikleri veya gazâya gittikleri vakit haklarında şöyle dediler: "Yanımızda olsalar ne ölürlerdi ne katlolunurlardı." Allah bunu kalblerinde bir hasret olarak bıraksın diye, hâlbuki hayatı veren de Allah, memâtı veren de, ve Allah her ne yaparsanız görüp duruyor (156). Celâlim hakkı için, eğer Allah yolunda katlolunur veya ölürseniz her hâlde sizin için Allah'ın bir mağfiret ve rahmeti onların dünyada kalıp toplayacakları şeylerden daha[1] hayırlıdır (157). Celâlim hakkı için, ölseniz de katlolunsanız da her hâlde hep Allah'a haşr olunacaksınız (158). Demek[2] mahza Allah'tan bir rahmet iledir ki sen onlara yumuşak bulundun, eğer katı yürekli bir nobran olsa idin elbette etrafından dağılmış gitmişlerdi. O hâlde kusurlarını affet de günahlarına istiğfar ediver ve emirde re'ylerini al, sonra da azmettin mi artık Allah'a mütevekkil ol, çünkü Allah mütevekkil olanları sever (159). Eğer Allah size nusret verirse o vakit size gālib yoktur, ve eğer O sizi yardımsız bırakırsa kimin haddinedir ki O'ndan sonra size yardım etsin? Ancak Allah'a dayansın o hâlde mü'minler (160). Bir peygamber için, emanete hıyanet olur şey değildir. Her kim hıyanet eder, ganimet ve hâsılâttan bir şey aşırırsa boynuna aldığını kıyamet günü yüklenir getirir, sonra da herkese kazandığı ödenir, hiçbirine zulmedilmez (161). Ya o vakit Allah'ın rıdvânı peşinde giden kimse Allah'ın hışmına uğrayan ve yatağı cehennem olan kimseye benzer mi? O ne fenâ meʿâddır (162). Onlar Allah indinde derece derecedirler, ve Allah her ne yapıyorsanız görüp duruyor (163).[3]

---

1 F: "çok".

2 F: "İmdi".

3 H: "O vakit siz boyuna uzaklaşıyordunuz, kimseye dönüp bakmıyordunuz, Peygamber ise arkanızdan sizleri çağırıp duruyordu. Bunun üzerine Allah sizi gama karşı bir gam ile müsâb kıldı ki ne elinizden giden zafere ve ne başınıza gelen musibete mahzun olmayasınız, Allah habîrdir ne yapıyorsanız (153). Sonra da üzerinize bir emniyet indirdi: Bir uyku ki içinizden bir tâifeyi basıyordu, bir tâife de nefisleri sevdâsına düşmüşlerdi. Allah'a karşı câhiliye zannı, nâhak bir zan besliyorlardı; 'var mı bize o emirden

{إِذْ تُصْعِدُونَ} o sıra[1] uzak uzak gidiyordunuz, yahut dağlara çıkıyordunuz {وَلَا تَلْوُنَ عَلٰٓى اَحَدٍ} ve[2] hiçbir kimseye [1204] dönüp bakmıyordunuz, yani alabildiğine kaçıyordunuz {وَالرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ فٖٓى اُخْرٰيكُمْ} Peygamber ise gerinizde, yani dümdarlarınız içinde sizi çağırıp duruyordu. Yukarıda nakledildiği üzere إِلَيَّ عِبَادَ الله، إِلَيَّ عِبَادَ الله diye çağırıyordu. Demek ki firârın şiddetinden merkez, sâka hâlinde, yani dümdar gibi kalmıştı, böyle[3] oldu da {فَاَثَابَكُمْ غَمًّا بِغَمٍّ} Allah sizi gam üstüne gam ile cezâlandırdı. O ganimet zâyiʿ oldu. Katlolunuyor, yaralanıyordunuz, düşmanın zaferiyle dağdâr oluyordunuz. Peygamber'i[4] öldürmek için vukūʿ bulan hücum ile dilhun ve perişan kaldınız. Yahut: Allah sizi gama mukabil gam ile cezâlandırdı. Siz isyanınızla Resûlullah'ı gamlandırdınız, Allah da ona mukabil sizi bu gamlarla gamlandırdı. Diğer bir mâna ile: Peygamber sizin başınıza gelen felâketlerin acısını yüklenerek size gamküsâr oldu ki {لِكَيْلَا تَحْزَنُوا عَلٰى مَا فَاتَكُمْ وَلَا مَٓا اَصَابَكُمْۜ وَاللّٰهُ خَبٖيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ} ne zâyiʿ ettiğiniz fırsat ve nusrete ne de uğradığınız musibetlere mahzun olmayasınız. Vukūʿât-ı dünyaya karşı metîn ve tecribekâr olarak Allah'a sığınıp istikbâle hazırlanasınız.

---

bir şey?' diyorlardı. 'Her hâlde' de, 'emrin hepsi Allah'ın'. Onlar nefislerinde sana açamadıkları bir şey gizliyorlar, 'bizim emirden bir hissemiz olsa idi burada katlolunmazdık' diyorlar. De ki: 'Evlerinizde de olsa idiniz üzerlerine katl yazılmış bulunanlar yine çıkacak, düşüp kaldıkları yerleri çaresiz boylayacaklardı. Allah sînelerinizdekini yoklamak ve yüreklerinizdekini meydana çıkarmak içindir ki bunu başınıza getirdi, Allah sînelerin künhüne alîmdir (154). Şüphesiz iki cemiyet çarpıştığı gün içinizden arkasını çevirenleri şeytan sırf bazı kesbleri bahanesiyle kaydırmak istedi, maʿamâfih Allah kendilerinden affetti. Allah Gafûr'dur, Halîm'dir (155). Ey o bütün iman edenler! Sakın şunlar gibi olmayın ki küfrettiler de ihvanları hakkında arzda bir seyahat ettikleri veya gazâya gittikleri vakit: 'Yanımızda olsalar ölmezlerdi, katlolunmazlardı' dediler. Allah onu bir hasret etsin kalblerinde diye, hâlbuki hayatı veren de O, memâtı veren de, ve Allah her ne yaparsanız görüyor (156). Kasem olsun ki, Allah yolunda katlolunur veya ölürseniz elbette sizin için Allah'ın bir mağfireti, bir rahmeti onların dünyada kalıp toplayacakları geçici şeylerden çok hayırlıdır (157). Kasem olsun ki ölseniz de katledilseniz de şüphesiz hep Allah'a haşr olunacaksınız (158). İşte mahza Allah'tan bir rahmet iledir ki sen onlara yumuşak bulunuyorsun, eğer katı yürekli bir nobran olsa idin her hâlde etrafından dağılmış gitmişlerdi. O hâlde kusurlarına bakma da günahlarına istiğfar ediver ve emirde re'ylerini al, fakat azmettin mi artık Allah'a mütevekkil ol, şüphesiz Allah mütevekkil olanları sever (159). Eğer Allah size nusret verirse gālib gelecek yoktur size, ve eğer yardımsız bırakıverirse sizi kimin haddidir ki yardım etsin O'ndan sonra size? Ancak Allah'a dayansın o hâlde mü'minler (160). Hiçbir peygamber için olur şey değildir emanete hıyanet etmek. Her kim hıyanet eder, ganimet ve hâsılâttan bir şey aşırırsa boynuna aldığını kıyamet günü yüklenir getirir, sonra da herkese kazandığı ödenir, hiçbirine zulmedilmez (161). Yine o vakit Allah'ın rıdvânı peşinde giden kimse Allah'ın hışmına değen ve varacağı yer cehennem olan kimseye benzer mi? O ne fenâ gidiştir (162). Onlar Allah indinde derece derecedirler, Allah hepsinin amellerini görüyor (163)".

1 H: "Hani"; F +"~~Hani~~".

2 H ve F -"ve".

3 B: "öyle".

4 B: "peygamberleri".

❁ Zira bu suretle bi't-tecribe görülmüş oldu ki acı acıyı unutturur. En büyük zannedilen gamları unutturacak gamlar olur. Ve bir lahza içinde Allah mağlubları gālib, mahzunları memnun edebilir. Ve Allah bütün yaptıklarınızdan ve yapacaklarınızdan haberdardır. {ثُمَّ اَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ بَعْدِ الْغَمِّ اَمَنَةً نُعَاساً يَغْشٰى طَٓائِفَةً مِنْكُمْ} O gamdan sonra Allah size bir emniyet, bir uyku verdi ki içinizden bir kısmını bu uyku basıyor, sarıyordu. ❁ Mâlumdur ki insanı şiddetli korku içinde uyku tutmaz, uykusuzluk devam ettikçe de perişanlık izdiyâd eder. Binâenʿaleyh böyle bir hâl içinde uyuyabilen korkuyu unutmuş, bir emniyet duymuş, bir sükûnet-i kalbiye [1205] bulmuş demektir. Rivayet olunuyor ki müşrikler cereyân-ı vâkıʿadan sonra Uhud'dan açılırken "yine geleceğiz" diye tehdit savurarak açılmışlardı. Müslümanlar da vaziyete nazaran emin olamıyorlar, düşmanın sahte bir ricʿatle iğfal ederek tekrar hücum etmesinden veya giderken Medine'ye bir baskın yapmasından pek ziyade endişe ediyorlardı ve hatta düşman dönüp şiddetle bir hücum daha yapacak olursa bütün bütün mahvolmak tehlikesinin bile baş göstereceğinden korkanlar bulunuyordu. Bunun için kalkanlarının altında kıtâle âmâde bir hâlde duruyorlardı. İşte bu havf u keder içinde bulundukları bir sırada idi ki Allah bir emniyet verdi, uyuklamaya başladılar. Hazret-i Zübeyr demiştir ki: "Korkunun şiddetlendiği sırada ben Peygamberle beraberdim. Allah bize bir uyku verdi ki beni uyku basıyordu ve uykum arasında rüya gibi Muʿattib b. Kuşeyr'in لَوْ كَانَ لَنَا مِنَ الْاَمْرِ شَيْءٌ مَا قُتِلْنَا هٰهُنَا dediğini vallâhi işitiyordum."[1] Ebû Talha hazretleri de demiştir ki: "Uhud günü başımı kaldırdım, kimi gördümse kalkanının altında uykudan eğilmiş idi, o gün ben de uyku basanlardan idim. Elimden kılıcım düşerdi, alırdım. Sonra kamçım düşerdi, alırdım."[2] Böyle bir emniyet uykusu Bedir'de dahi vâkiʿ olmuştur.

---

1 Vâkıdî, *el-Megāzî*, I, 296:
وَقَالَ الزّبَيْرُ بْنُ الْعَوّامِ: غَشِيَنَا النّعَاسُ فَمَا مِنّا رَجُلٌ إلّا وَذَقَنُهُ فِي صَدْرِهِ مِنْ النّوْمِ، فَأَسْمَعُ مُعَتّبَ بْنَ قُشَيْرٍ يَقُولُ -وَإِنّي لَكَالْحَالِمِ- لَوْ كانَ لَنا مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ مَا قُتِلْنا هاهُنا، فَأَنْزَلَ اللّٰهُ تَعَالَى فِيهِ: لَوْ كانَ لَنا مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ مَا قُتِلْنا ها هُنا.

2 Buhârî, Tefsîr, 3/11; Megāzî, 20; Tirmizî, Tefsîr, 3:
حَدَّثَنَا أَنَسٌ، أَنَّ أَبَا طَلْحَةَ، قَالَ: «غَشِيَنَا النُّعَاسُ وَنَحْنُ فِي مَصَافِّنَا يَوْمَ أُحُدٍ، قَالَ: فَجَعَلَ سَيْفِي يَسْقُطُ مِنْ يَدِي وَآخُذُهُ وَيَسْقُطُ وَآخُذُهُ»
عَنْ أَبِي طَلْحَةَ، قَالَ: رَفَعْتُ رَأْسِي يَوْمَ أُحُدٍ فَجَعَلْتُ أَنْظُرُ، وَمَا مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ أَحَدٌ إِلاَّ يَمِيدُ تَحْتَ حَجَفَتِهِ مِنَ النُّعَاسِ، فَذَلِكَ قَوْلُهُ عَزَّ وَجَلَّ: «ثُمَّ أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ بَعْدِ الغَمِّ أَمَنَةً نُعَاسًا».

اِذْ يُغَشّٖيكُمُ النُّعَاسَ اَمَنَةً مِنْهُ [el-Enfâl 8/11][1] ki bunlar vâridât-ı Rahmâniye ve sekînet-i ilâhiye cümlesindendir. Bu uyku alelâde bir uyku olmayıp fevkalâde bir iʿâne-i ilâhiye olmuş ve Müslümanlar bundan bi'l-vücûh istifade etmişler[2]. يَغْشٰى طَٓائِفَةً مِنْكُمْ nazmından anlaşılıyor ki orada bütün[3] mü'minlere inen bu uyku hepsini birden gaşy etmemiştir. Velhâsıl bu askerde iki tâife vardı: Mü'minler, münafıklar. Mü'minler Muhammed aleyhissalâtü vesselam'ın Allah tarafından hak peygamber olduğuna ve sözleri hevâdan olmayıp vahy-i Hak bulunduğuna cezm etmiş ve Allah'ın bu dine nusret edeceğini ve bütün dinlere gālib kılacağını da Peygamber'den dinlemiş bulunduklarından bu vakʿa-i fecîʿanın, köklerini kesecek bir [1206] istîsâle kadar varamayacağına imanları muktezâsınca katʿî ümitleri vardı. Bu sayede o korkulara rağmen emniyetleri münselib olmamış, لِكَيْلَا تَحْزَنُوا عَلٰى مَا فَاتَكُمْ وَلَا مَٓا اَصَابَكُمْ sırrı da tecelli etmiş bulunduğundan kendilerini uyku tutabilmiş ve bununla bütün bütün sekînet bularak korkuları külliyen zâil olmuş ve kendilerini toplamışlardı.

{وَطَٓائِفَةٌ قَدْ اَهَمَّتْهُمْ اَنْفُسُهُمْ} Diğer bir tâife de nefisleri derdine düşmüş, kendilerinden başka bir şey düşünmüyor, dine Peygambere ehemmiyet vermiyor, ağrâz-ı nefsâniyeleriyle uğraşıyorlardı ki onlar[4] münafıklar idi. ❁ Nübüvvet-i Muhammediyede şek üzerine bulunuyorlar ve muharebeye ganimet hevesiyle veya fikr-i ihtilâl ile gelmişlerdi. Ekserîsi daha bidâyette Abdullah b. Übey ile beraber savuşup gitmiş, bir kısmı da kaçamamış kalmıştır. Vakʿa bu hâle tehavvül edince ibtidâ gönüllerinde intikam almış gibi bir memnuniyet hissettiler, sonra da her iki taraf için şüpheli mevkiʿde bulunduklarından dolayı korkuları iştidâd ettikçe etti. Gözlerine uyku girmedi {يَظُنُّونَ بِاللّٰهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ} câhiliye kafasıyla Allah'a haksız sû'-i zanda bulunuyorlar, artık Peygamber'in işi bitti,

---

عَنْ أَنَسٍ، أَنَّ أَبَا طَلْحَةَ، قَالَ: «غُشِينَا وَنَحْنُ فِي مَصَافِّنَا يَوْمَ أُحُدٍ»، حَدَّثَ أَنَّهُ كَانَ فِيمَنْ غَشِيَهُ النُّعَاسُ يَوْمَئِذٍ قَالَ: فَجَعَلَ سَيْفِي يَسْقُطُ مِنْ يَدِي وَآخُذُهُ، وَيَسْقُطُ مِنْ يَدِي وَآخُذُهُ، وَالطَّائِفَةُ الأُخْرَى الْمُنَافِقُونَ لَيْسَ لَهُمْ هَمٌّ إِلاَّ أَنْفُسُهُمْ، أَجْبَنُ قَوْمٍ وَأَرْعَبُهُ وَأَخْذَلُهُ لِلْحَقِّ.

1 "O vakit size, tarafından bir emniyet olmak üzere bir uyku sardırıyordu…"

2 H: "etmişlerdir".

3 B -"bütün".

4 H: "bunlar".

muzmahil oldu zuʿmunda bulunuyorlar, "Muhammed hak peygamber olsa idi Allah ona böyle küffârı musallat etmezdi" diyorlar, Allah[ın] يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ وَيَحْكُمُ مَا يُرِيدُ bir fâʿil-i muhtâr olduğunu bilmiyorlardı. {يَقُولُونَ هَلْ لَنَا مِنَ الْاَمْرِ مِنْ[1] شَيْءٍ} Resûlullah'a güyâ danışıyorlarmış, tâlimat istiyorlarmış gibi "gözetilen o emr-i zaferden bizim için cüz'î bir nasip var mı?" Diğer bir mâna ile "bize bir iş, bir tedbir var mı?" diyorlardı ki bu tâbir "nasıl, baʿdemâ emr-i hâkimiyetten bize de bir hisse var mı?" gibi bir maksad-ı siyâsîyi veyahut "nasıl, bu işlerde biz bir dolap çevirebiliyor muyuz?[2] Senin vaadettiğin zaferi akīm bırakacak bir rol oynayabiliyor mu imişiz?" gibi bir garazkârlığı tazammun edebilir.

[1207] {قُلْ} Yâ Muhammed! De ki {اِنَّ الْاَمْرَ كُلَّهُ لِلّٰهِ} emrin hepsi Allah'ındır. Binâenʿaleyh âkıbet bütün galebe O'nun ve O'nun dostlarınındır. فَاِنَّ حِزْبَ اللّٰهِ هُمُ الْغَالِبُونَ [el-Mâide 5/56][3] yahut bütün tedbir O'nundur. Ezelde takdîr-i ilâhîsinde ne hükmetmiş ise o olacaktır. Yâ Muhammed, o münafıklar {يُخْفُونَ فٖٓي اَنْفُسِهِمْ مَا لَا يُبْدُونَ لَكَ} nefislerinde -yani gönüllerinde veya kendi aralarında- bir şey, bir fikr-i fâsid, bir küfür gizliyorlar ki onu sana açmazlar. Denilmiş ki Müslümanlarla beraber bu muharebeye geldiklerine nedâmet ediyorlardı. Aralarında {يَقُولُونَ لَوْ كَانَ لَنَا مِنَ الْاَمْرِ شَيْءٌ مَا قُتِلْنَا هٰهُنَا} bizim için o vaad olunan emirden bir şey olsa idi, yani Muhammed'in vaadi doğru olsa idi, yahut bizim re'y ü tedbirden hissemiz olsa da, re'yimizle hareket edilse idi, burada böyle katle mâruz olmaz, içimizden bu kadar maktul vermezdik" diyorlar; ecelin iki olduğuna kāil oluyorlar, esbâb-ı ʿâdiyenin irâde-i ilâhiye hilâfına icrâ-yı te'sîr edebileceğini zuʿmediyorlar." ❁ "**Emr**" kelimesi ya "umûr"un müfredi veya "evâmir"in müfredi olduğuna göre bu söz birkaç mânaya muhtemildir. Bir cihetten Hazret-i Peygamber'in şerâit-i mahsûsa ile min tarafillah vaad etmiş olduğu emr-i zaferi tekzib maksadıyla nübüvvete bir itiraz, diğer cihetten yukarıda beyan olunduğu üzere Abdullah b. Übeyy'in Medine'den çıkılmaması hakkındaki re'yi kabul edilmemiş

1 M, H ve F -"مِن".
2 H ve F -"muyuz".
3 "…şüphe yok ki Allah hizbidir ancak galib olacaklar."

olduğundan dolayı emr ü idâre-i Peygamberîyi bir tahtı'e ve bunun altında istişareden daha kuvvetli bir surette emr-i hükûmete iştirak ve müdahale etmek ve bu garazla Peygamber'in emr-i idâresini istibdâdkâr görmek isteyen bir fikr-i ihtilâl vardır. Bu münafıklar هَلْ لَنَا مِنَ الْاَمْرِ مِنْ[1] شَيْءٍ derken bu garazları besliyorlar ve bi't-tab' izhar edemiyorlardı. Hâlbuki evvelâ Resûlullah reîsü'l-münâfıkīn olan Abdullah b. Übeyy'i istişareye davet etmiş idi, sâniyen [1208] kendisi de rüyasını anlatmış ve aynı re'yde bulunmuş ve fakat şûrânın ekseriyeti çıkmak re'yinde ısrar ettiklerinden dolayı o re'y hâkim olmuştu. Binâen'aleyh bu vaziyet karşısında Resûl-i Ekrem'e münafıkların bir nevi' istibdad isnad edercesine لَوْ كَانَ لَنَا مِنَ الْاَمْرِ شَيْءٌ demeleri müfteriyâne bir tahrîf-i hakikat idi. Sâlisen bu vak'a[2] ile tecribe göstermişti ki münafıkların dâire-i istişâreye alınması bile muvâfık-ı hikmet değildir. Zira Abdullah b. Übeyy, kibr ü nahvetinden re'yinin kabul edilmemesine tahammül edemeyerek iğbirârını artırmış ve tedâbîr-i harbiyenin cereyânına yakından vâkıf olarak ona göre orduda ihtilâl çıkarmaya çalışmıştır. Bu sebeple idi ki bâlâda beyan olunduğu üzere يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا بِطَانَةً مِنْ دُونِكُمْ [Âl-i İmrân 3/118] âyeti nâzil olmuş ve قُلْ اِنَّ الْاَمْرَ كُلَّهُ لِلّٰهِ emr-i ilâhîsi ile bu nokta-i nazardan da hakikat gösterilmiştir. Ve bunlara rağmen umûr-ı İslâmiyede istibdad olmadığını ayrıca tebyin için de وَشَاوِرْهُمْ فِي الْاَمْرِ gelecektir. Şimdi "böyle maktul vermezdik" iddialarına da {قُلْ لَوْ كُنْتُمْ فٖي بُيُوتِكُمْ لَبَرَزَ الَّذٖينَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ اِلٰى مَضَاجِعِهِمْ} diye[3] cevap emir buyurulmuştur. Yani yâ Muhammed, de ki Uhud'a çıkmayıp da evlerinizde, yani Medine'de bulunsa idiniz maktûliyetleri yazılmış olanlar her hâlde devrildikleri yerlere çıkacaklar, yine katlolunacaklardı. ❁ Zira takdîr-i ilâhî kābil-i redd ü tağyîr değildir. Ve bundan dolayı Allah'a sû'-i zanda bulunmamalıdır. {وَلِيَبْتَلِيَ اللّٰهُ مَا فٖي صُدُورِكُمْ وَلِيُمَحِّصَ مَا فٖي قُلُوبِكُمْ} Allah bunları mü'minlere inâyeti olmadığından değil, nice nice hikem ü mesâlih için ve ale'l-husûs sînelerinizdeki ihlâs ve nifâkı âlem-i tecribede imtihana çekmek ve kalblerinizdeki gizli şeyleri,

---

1 B -"من".
2 H ve F: "vâkı'a".
3 H ve F +"~~de~~".

vesveseleri, şüpheleri, günahları tasfiye ve tathir eylemek için böyle yapmıştır. Şunu da bilmeli ki {وَاللّٰهُ عَلٖيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ} Allah sînelere musâhib olan ve onlardan ayrılmayan [1209] serâir u hafâyâyı tamamen[1] bilir. Binâenʿaleyh öyle imtihanlara çekmesi de bilmediğinden değildir. Bunda muktezâ-yı rubûbiyet olan bir sırr-ı ıstıfâ vardır ki bununla mü'minler mümarese kesbeder, münafıkların da hâlleri meydana çıkar.

{اِنَّ الَّذٖينَ تَوَلَّوْا مِنْكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ} Şüphe yok ki iki ordunun çatıştığı gün içinizden yüz çevirenler, yani düşmandan dönen veya Medine'ye kadar kaçanlar {اِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا} her hâlde kazanmış oldukları bazı hatâyâ sebebiyle Şeytan onların ayaklarını kaydırmak istedi. O bazı günahlar ne idi? Onu ancak Allah bilir ve burada setr etmiştir. Anlaşılıyor ki tâat tâate sevkettiği gibi günah da günaha sevk eder. Ve insanın Şeytan'a kapılmak kābiliyetini tezyîd eyler. Maʿamâfîh {وَلَقَدْ عَفَا اللّٰهُ عَنْهُمْ} muhakkak ki Allah onların günahlarını affetti, çünkü {اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ حَلٖيمٌ}dir. وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللّٰهُ النَّاسَ بِمَا كَسَبُوا مَا تَرَكَ عَلٰى ظَهْرِهَا مِنْ دَآبَّةٍ [Fâtır 35/45][2] Artık me'yus olmak, sû'-i zan etmek câiz değildir.

O gün sebat eden veya kaçanların adet ve eşhâsı hakkında haberler muhteliftir. Muhammed b. İshak'ın nakline göre bir sülüsü mecruh, bir sülüsü münhezim olmuş, bir sülüsü de sebat etmiş.[3] Münhezim olanlar hakkında da ihtilâf vardır. Denilmiş ki bazısı Medine'ye kadar vardı ve Resûlullah'ın katlolunduğunu haber verdi. Bu Saʿd b. Osman idi. Ondan sonra daha bazıları gelmiş, kadınlarının yanlarına girmişlerdi. Kadınlar bunlara "demek Peygamber'den kaçıyorsunuz ha!" diyorlar ve yüzlerine toprak saçıyorlar, "burada öreke var, al da iplik bük" diye tahkir ediyorlardı. Diğer taraftan denilmiştir ki Müslümanlar dağdan ileri geçmediler. Tefsîr-i Kaffâl'ın [1210] beyânına göre bu babdaki bütün haberlerden hulâsaten anlaşılabilen şudur ki; bazıları dönmüş ve uzaklaşmış, bunların

---

1 B -"tamamen".

2 "Bununla beraber Allah insanları kesbleriyle hemen muâhaze ediverecek olsa yeryüzünde bir deprenen bırakmazdı…"

3 İbn İshâk, *Sîre*, s. 328:
وكان من المسلمين في ذلك اليوم لما أصابهم فيه من شدة البلاء ثلاثاً: فثلث قتيل، وثلث جريح وثلث منهزم.

kimisi Medine'ye kimisi de diğer tarafa gitmiştir. Fakat ekserîsi dağ tarafında kalmışlar ve orada toplanmışlar, bunlar meyânında Hazret-i Ömer de vardı. Ancak bunun ibtidâlarda olmadığı, bir de uzak gitmeyip dağın üzerinde Resûlullah'ın oraya suʿûduna kadar kaldığı muhakkaktır.[1] Tefsîr-i Ebû Hayyân'da mezkurdur ki Hazret-i Ömer bir cuma günü hutbeye çıkmış, Âl-i İmrân'ı okumuştu ve müşârün ileyh hutbesinde Âl-i İmrân Sûresi'ni okumaktan hoşlanırdı. İşbu اِنَّ الَّذٖينَ تَوَلَّوْا مِنْكُمْ âyetine gelince demiştir ki: "Uhud günü biz bozulduk, ben geçtim dağa çıktım. Kendimi görüyordum ki dağ keçileri gibi sıçrıyordum, nâs da 'Muhammed katlolundu!' diyorlardı. Ben de 'Muhammed katlolundu der bir kimse bulursam her hâlde öldürürüm' dedim. Nihâyet dağın üzerine toplandık, bunun üzerine bu âyetin tamamı nâzil oldu."[2] Yine Tefsîr-i Kaffâl'de ve Râzî'de mesturdur ki Hazret-i Osman dahi[3] ensardan Saʿd ve Ukbe nâmında iki kişi ile beraber bozulmuşlar, hatta uzak bir mevkiʿe kadar gitmişler, üç gün sonra avdet etmişler, Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem de "لَقَدْ ذَهَبْتُمْ فِيهَا عَرِيضَةً uzakça gittiniz" buyurmuştur.[4] Bir gün Hazret-i Fâtıma Hazret-i Ali'ye "Osman ne yaptı?" diye sormuş, o da müşârün ileyhi eksiklemiş, Aleyhissalâtü vesselâm da "يَا عَلِيُّ أَعْيَانِي أَزْوَاجُ الْأَخَوَاتِ أَنْ يَتَحَابُّوا: Yâ Ali kız kardeşlerin zevcleri sevişmek hususunda beni yordular" hitâbıyla karşılamıştır.[5] Sebat edenlere gelince, bunlar nihâyet

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IX, 398:
فَقِيلَ: إِنَّ بَعْضَهُمْ وَرَدَ الْمَدِينَةَ وَأَخْبَرَ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قُتِلَ، وَهُوَ سَعْدُ بْنُ عُثْمَانَ، ثُمَّ وَرَدَ بَعْدَهُ رِجَالٌ دَخَلُوا عَلَى نِسَائِهِمْ، وَجَعَلَ النِّسَاءُ يَقُلْنَ: عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَفِرُّونَ! وَكُنَّ يَحْثِينَ التُّرَابَ فِي وُجُوهِهِمْ وَيَقُلْنَ: هَاكَ الْمِغْزَلَ اغْزِلْ بِهِ، وَمِنْهُمْ قَالَ: إِنَّ الْمُسْلِمِينَ لَمْ يَعْدُوا الْجَبَلَ. قَالَ الْقَفَّالُ: وَالَّذِي تَدُلُّ عَلَيْهِ الْأَخْبَارُ فِي الْجُمْلَةِ أَنَّ نَفَرًا مِنْهُمْ تَوَلَّوْا وَأَبْعَدُوا، فَمِنْهُمْ مَنْ دَخَلَ الْمَدِينَةَ، وَمِنْهُمْ مَنْ ذَهَبَ إِلَى سَائِرِ الْجَوَانِبِ، وَأَمَّا الْأَكْثَرُونَ فَإِنَّهُمْ نَزَلُوا عِنْدَ الْجَبَلِ وَاجْتَمَعُوا هُنَاكَ. وَمِنَ الْمُنْهَزِمِينَ عُمَرُ، إِلَّا أَنَّهُ لَمْ يَكُنْ فِي أَوَائِلِ الْمُنْهَزِمِينَ وَلَمْ يَبْعُدْ، بَلْ ثَبَتَ عَلَى الْجَبَلِ إِلَى أَنْ صَعِدَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 327; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* III, 397:
حدثنا عاصم بن كليب، عن أبيه قال: خطب عمر يوم الجمعة فقرأ «آل عمران»، وكان يعجبه إذا خطب أن يقرأها، فلما انتهى إلى قوله: «إن الذين تولوا منكم يوم التقى الجمعان»، قال: لما كان يوم أحد هزمناهم، ففررت حتى صعدت الجبل، فلقد رأيتني أنزو كأنني أروى، والناس يقولون: «قتل محمد»! فقلت: لا أجد أحدا يقول: «قتل محمد»، إلا قتلته!، حتى اجتمعنا على الجبل، فنزلت: «إن الذين تولوا منكم يوم التقى الجمعان»، الآية كلها.

3 B -"dahi".

4 İbn İshâk, *Sîre,* s. 332; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 329:
وقد كان الناس انهزموا عن رسول الله صلى الله عليه وسلم حتى انتهى بعضهم إلى المنقى دون الأعوص، وفر عثمان بن عفان، وعقبة بن عثمان، وسعد بن عثمان رجلان من الأنصار، ثم من بني زريق حتى بلغوا الجلعب جبلاً بناحية المدينة، فأقاموا به ثلاثاً ثم رجعوا إلى رسول الله عليه السلام، فقال رسول الله فيما زعموا لقد ذهبتم فيها عريضة.

5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IX, 398:
وَقَالَتْ فَاطِمَةُ لِعَلِيٍّ: مَا فَعَلَ عُثْمَانُ؟ فَنَقَّصَهُ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: يَا عَلِيُّ أَعْيَانِي أَزْوَاجُ الْأَخَوَاتِ أَنْ يَتَحَابُّوا.

on dört zat idiler ki Muhâcirînden Ebû Bekir, Ali, Abdurrahman b. Avf, Saʿd b. Ebî Vakkâs, Talha b. Ubeydullah[1], Ebû Ubeyde b. Cerrah, Zübeyr b. Avvam; ensardan Hubab b. Münzir, Ebû Dücâne, Âsım b. Sâbit, Hâris[2] b. Sımme[3], Sehl b. Huneyf, Üseyd b. Hudayr, Saʿd b. Muâz'dır. Zikr olunuyor ki o gün bunlardan[4] sekizi Resûlullah ile ölüm üzerine [1211] mübâyaʿa etmişlerdi. Üçü muhâcirînden Ali, Talha, Zübeyr, beşi de ensardan Ebû Dücâne, Hâris[5] b. Sımme[6], Hubab b. Münzir, Âsım b. Sâbit, Sehl b. Huneyf idi, bi-iznillah hiçbiri katlolunmamıştır.[7]

Binâenʿaleyh {يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذٖينَ كَفَرُوا وَقَالُوا لِاِخْوَانِهِمْ اِذَا ضَرَبُوا فِي الْاَرْضِ اَوْ كَانُوا غُزًّى} ey mü'minler, o küfreden ve sefere çıktıkları veya gāzi olmaya gittikleri zaman ihvanları için {لَوْ كَانُوا عِنْدَنَا مَا مَاتُوا وَمَا قُتِلُوا} "bizim yanımızda olsalardı ölmezlerdi ve katlolunmazlardı" diyenler gibi olmayınız, kâfirlere benzemekten sakınınız, onların sefer ve gazâyı hakikaten sebeb-i mevt telakkī edip de böyle söylemeleri {لِيَجْعَلَ اللّٰهُ ذٰلِكَ حَسْرَةً فٖي قُلُوبِهِمْ} Allah'ın o telakkīyi kalblerinde büyük bir hasret kılması içindir. Yani o itikadın neticesi kalblerin ilelebed hasrette kalmasıdır. Bir kere mevt ve katli bu gibi esbâba isnad edenler ve daha ilerisini düşünmeyenler için tesellîye imkân yoktur. Artık olan olmuş ve "ah keşke göndermese idik!" diye hasret çekmekten başka bir şey kalmamıştır. Bunlara onu menʿ eylemediklerinden dolayı kendilerini ölüme sebep olmuş bir kātil gibi farz ederek nedâmetten başka bir şey düşmez[8]. Sâniyen bu itikad sefer ve gazâdan yılmaya ve onların fevâid-i azîmesinden mahrum kalmaya ve

1 H, F, M ve B: "Abdullah"; M'nin sonraki baskılarında "Ubeydillah" şeklinde düzeltilmiştir.
2 H ve F: "Hars".
3 B: "es-Sımmâʿ (الصماع)".
4 B -"bunlardan".
5 H ve F: "Hars".
6 B: "es-Sımmâʿ (الصماع)".
7 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IX, 398:
وَأَمَّا الَّذِينَ ثَبَتُوا مَعَ الرَّسُولِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَكَانُوا أَرْبَعَةَ عَشَرَ رَجُلًا، سَبْعَةً مِنَ الْمُهَاجِرِينَ، وَسَبْعَةً مِنَ الْأَنْصَارِ، فَمِنَ الْمُهَاجِرِينَ أَبُو بَكْرٍ، وَعَلِيٌّ وَعَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ عَوْفٍ وَسَعْدُ بْنُ أَبِي وَقَّاصٍ وَطَلْحَةُ بْنُ عُبَيْدِ اللّٰهِ وَأَبُو عُبَيْدَةَ بْنُ الْجَرَّاحِ وَالزُّبَيْرُ بْنُ الْعَوَّامِ، وَمِنَ الْأَنْصَارِ الْخَبَّابُ بْنُ الْمُنْذِرِ وَأَبُو دُجَانَةَ وَعَاصِمُ بْنُ ثَابِتٍ وَالْحَرْثُ بْنُ الصِّمَّةِ وَسَهْلُ بْنُ حُنَيْفٍ وَأُسَيْدُ بْنُ حُضَيْرٍ وَسَعْدُ بْنُ مُعَاذٍ، وَذَكَرَ أَنَّ ثَمَانِيَةً مِنْ هَؤُلَاءِ كَانُوا بَايَعُوهُ يَوْمَئِذٍ عَلَى الْمَوْتِ ثَلَاثَةٌ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ: عَلِيٌّ وَطَلْحَةُ وَالزُّبَيْرُ، وَخَمْسَةٌ مِنَ الْأَنْصَارِ: أَبُو دُجَانَةَ وَالْحَرْثُ بْنُ الصِّمَّةِ وَخَبَّابُ بْنُ الْمُنْذِرِ وَعَاصِمُ بْنُ ثَابِتٍ وَسَهْلُ بْنُ حُنَيْفٍ، ثُمَّ لَمْ يُقْتَلْ مِنْهُمْ أَحَدٌ.
8 B: "düşünmez".

düşmanın istîlâsına uğrayıp her felâkete baş eğmeye sebep olur ki bu da ebedî bir hasret-i azîmedir {وَاللّٰهُ يُحْيٖ وَيُمٖيتُ} hâlbuki hayâtı da memâtı da veren Allah'tır. ۞ Allah öldüreceği[1] zaman seferde de öldürür hazarda da, harbde de öldürür, sulhta da. Nice sefere çıkanlar vardır ki büyük büyük kârlar, istifâdelerle sağ ve sâlim dönerler gelirler. Nice muharebeye gidenler vardır ki muzafferiyyât-ı[2] azîme ile avdet ederler. Allah öldürmeyince kimse [1212] ölmez, hem de {وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصٖيرٌ}dir. Mü'minler bunu bilmeli ve kafirlere benzememelidirler. {وَلَئِنْ قُتِلْتُمْ[3] فٖي سَبٖيلِ اللّٰهِ اَوْ مُتُّمْ} Şayet Allah yolunda katlolunur veya ölürseniz hiç şüphe etmeyiniz ki[4] {لَمَغْفِرَةٌ مِنَ اللّٰهِ وَرَحْمَةٌ} Allah'tan bir mağfiret ve rahmet her hâlde {خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ} o kâfirlerin müddet-i ömürlerinde toplayacakları[5] şeylerden hayırlıdır. {وَلَئِنْ مُتُّمْ اَوْ قُتِلْتُمْ[6]} Şunda da şüphe etmeyiniz ki herhangi bir surette ölür veya katledilirseniz {لَاِلَى اللّٰهِ تُحْشَرُونَ} başkasına değil, ancak Allah'a haşr olunacaksınız. O'na sevk olunup O'nun huzurunda toplanacaksınız; ecrinizi, cezânızı O'ndan alacaksınız.

Mü'minlere vâkiʿ olan bu ihtârâttan sonra Resûlullah'ın şânına ve hukūk ve vezâifine müteʿallik olarak telvîn-i hitâb ile şu âyet îrâd buyuruluyor:

{فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللّٰهِ لِنْتَ لَهُمْ} İmdi yâ Muhammed! Şu niʿmet-i ilâhiyeye bilhassa şükretmelidir ki min tarafillah büyük bir[7] rahmet ile meftur olduğun hüsn-i hulk muktezâsınca sen onlara yumuşak, nâzik bulundun; tekdîre müstahik oldukları hâlde kusurlarını yüzlerine vurup da sert muâmele etmedin. Yoksa {وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلٖيظَ الْقَلْبِ} sen huysuz, bir[8] kalbi yoğun olsa idin {لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ} hiç şüphesiz etrafından darmadağın olurlar, seni bırakıp kaçtıktan sonra bir daha başına toplanmazlardı, bu

---

1 B: "öldürdüğü".
2 B: "muzafferiyyet-i".
3 B: "قَتَلْتُمْ".
4 M -"ki".
5 H ve F: "topladıkları".
6 B: "قَتَلْتُمْ".
7 B -"bir".
8 H ve F -"bir".

ise en büyük bir felâket olurdu. Binâenʿaleyh {فَاعْفُ عَنْهُمْ} hukūk-ı [1213] risâlete müteʿallik kusurlarını affet {وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ} ve hukūkullâhı Allah affettiğinden onlar için istiğfar eyle {وَشَاوِرْهُمْ فِي الْاَمْرِ} ve emirde onlarla müşâvere et. Yani vahiy vârid olmayıp re'y ü ictihâda mütevakkıf bulunan harb gibi umûr-ı âmmeye müteʿallik işlerde onların re'yini al ki emir, emr bi'l-maʿrûf olsun. {فَاِذَا عَزَمْتَ} Baʿde'l-müşâvere karar verip azmettiğin vakit de {فَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ} Allah'a tevekkül ve itimad et, icrâda fütur getirme {اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ}.

"**Müşâvere**", "şivâr", "meşvüre", "meşvere", "meşûre"[1], danışıp işaret almak, yani re'y almak demektir. Toplanıp meşveret eden cemaate de "şûrâ" denilir ki bu da esasen öbürleri gibi masdardır. Lisân-ı Arabda işaret اَشَارَ اِلَيْهِ diye اِلَى ile sılalandığı zaman lisânımızda meşhur olduğu üzere el veya göz, kaş ile îmâ mânasına geldiği gibi اَشَارَ عَلَيْهِ diye عَلَى ile sılalandığı zaman da emretmek, re'y vermek mânasına gelir. "Müşâvere" işte bu mânaca işaret almak içindir. İştikāk nokta-i nazarından işbu müşâvere ve işaret arı kovanından bal almak mânasından veya satılık bir hayvanı göstermek veya anlamak için at pazarında binip koşturmak mânasından me'huzdur.

Af ve istiğfar emirlerinden sonra وَشَاوِرْهُمْ فِي الْاَمْرِ buyurulmasında câlib-i dikkat birtakım nükteler ve hikmetler vardır:

1. Peygamber'in onlarla müşâveresi şanlarının iʿlâsını veya[2] pâyelerinin terfîʿini îcâb eder. Bu da onların mahabbetlerinin izdiyâdına bâʿis olur. Müşâvereye tenezzül edilmemesi ise bir nevi hakāreti tazammun eder ki bundan da sû'-i hulk ve fazâzat husûle gelir. Bunun neticesi ise [1214] لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ mantûkuyla beyan buyurulmuştur. Bu nokta-i nazarla müşâvere-i nebeviye bir tatyîb-i kalbi tazammun eder.
2. كُونُوا رَبَّانِيِّنَ [Âl-i İmrân 3/79], وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ اُمَّةٌ يَدْعُونَ اِلَى الْخَيْرِ [Âl-i İmrân 3/104], كُنْتُمْ خَيْرَ اُمَّةٍ اُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ [Âl-i İmrân 3/110] emirleri

1 B: "meş'ûre".
2 B: "ve".

medlûlünce biʿset-i Muhammediye umûm insanlar için muktedâ bih, numûne-i imtisâl olacak bir ümmet teşkîlini istihdaf ettiğinden ashâb-ı Mu-hammedî'nin en yüksek bir terbiye-i siyâsiye iktisab etmesi matlûb-ı ilâhî idi, böyle bir ter-biye ise فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللّٰهِ medlûlünce mahz-ı rahmet-i ilâhiye olan Fahr-i Risâlet'in mekteb-i müşâveresinde alınabilirdi. Ribbiyyûn-ı Muhammedî rabbânî olarak yetişecekler, bilâhare de أصْحَابِي كَالنُّجُومِ بِأيِّهِم اقْتَدَيتُم اهْتَدَيتُمْ hadîs-i nebevîsi[1] müeddâsınca bi-emrillah nice ribbiyyûn ve rabbâniyyûn yetiştireceklerdi. Buna ise her şeyden evvel pek büyük bir semâhat ve nezâketi hâiz bir kemâl-i ahlâkī ve irfân-ı rabbânî lâzım idi ki işte esâsı bir mevhibe-i ilâhiye[2] ve semerât ü inkişâfâtı kesb-i beşerî olan bu ahlâkın mebde'i فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللّٰهِ لِنْتَ لَهُمْ hitâb-ı minnetiyle ve inkişâfâtı فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ emr-i semâhatiyle gösterildikten sonra o irfanın tâlim ve temrîni için de وَشَاوِرْهُمْ فِي الْاَمْرِ buyurulmuştur. Bu nokta-i nazardan da müşâvere-i nebeviye bir sırr-ı terbiyeyi ve hikmet-i iktidâyı tazammun eder.

3. Esasen Aleyhissalâtü vesselâm vakʿa-i Uhud'un bidâyetinde müşâvere etmiş idi. Resûlullah Medine'den çıkılmamasına mütemâyil olduğu hâlde onlar çıkılması re'yinde bulunmuşlardı. Çıkılınca da olanlar oldu. Binâenʿaleyh bundan sonra Peygamber onlarla müşâvereyi terk ederse o müşâvereden dolayı kalbinde bir teessür bulunduğuna delâlet ederdi. Bunun için bu vâkıʿadan sonra emr-i müşâvere tasrih buyurulmuştur ki kalb-i nebevîde bu vâkıʿadan böyle bir eser bulunmadığı ve müşâvere hususunda teessür câiz olmayıp emniyyet-i kâmile ile hareket edilmek lâzım geldiği ve hüsn-i niyet ile vâkiʿ olan re'y-i ictihâdîden dolayı âhirinde hatâ tebeyyün etse bile evvelinde mes'ûliyet olmayacağı anlaşılmış olsun.

[1215] 4. Münafıkların reisleri Abdullah b. Übey müşâvereye idhâl edilmiş olduğu hâlde ahlâkiyyet-i müşâvereyi tanımayarak ve fikr-i tahakküme kapılarak en müşkil bir zamanda emre iştirâk ve müdahale

1 Âcurrî, *eş-Şerîʿa,* thk. Abdullah b. Ömered-Dümeycî, Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1420/1999, IV, 1690; Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif,* thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkādir, Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1406/1986, IV, 1778.

2 B: "rabbâniye".

hırsıyla “bize emirden bir hisse var mı?” لَوْ كَانَ لَنَا ,هَلْ لَنَا مِنَ الْاَمْرِ مِنْ شَيْءٍ dediklerinden dolayı قُلْ اِنَّ الْاَمْرَ كُلَّهُ لِلّٰهِ cevâbından sonra وَشَاوِرْهُمْ فِي الْاَمْرِ buyurulmasında hem siyâset-i İslâmiyenin tahakküm ve istibdad fikrinden uzak bir rûh-ı semâhat ve ahlâka ibtinâ eylediğini, hem de bu semâhatin asl-ı tevhîde ve fikr-i ihlâsa muhalif açık veya gizli bir şirk ve işrâke varan bir iştirâk-i emir mahiyetinde olmaması lüzûmunu ayrıca bir ihtardır. Binâenʿaleyh وَأشْرِكْهُمْ فِي الاَمْرِ buyurulmayıp da وَشَاوِرْهُمْ فِي الْاَمْرِ buyurulması münafıklara bir reddi ve müşâverenin اِنَّ الْاَمْرَ كُلَّهُ لِلّٰهِ nassındaki vahdet-i emri ihlâle[1] değil, taharrî ve izhâra müteveccih olması lüzûmunu da ihtivâ eder ve âyetin evvelinde فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللّٰهِ, âhirinde فَاِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ ilh... hükm-i celîlleriyle bütün emrin Allah'a ircâʿı da bu nokta-i tevhîdi iʿlâm eyler. Bundan ise şu neticeyi alırız ki şûrâ-yı İslâm'ın vazifesi mücerred kendi arzu ve iştihâlarını ifade eden iradelerini göstermek değil, hâdisâtta ibâdullahın menâfiʿ-i umûmiyesi nokta-i nazarından taharrî-i hak ile ol bâbda edille-i akliye ve nakliyesinden maʿmûl[ün] bih olması lâzım gelen hükmullâhı tâyin etmektir. Bu suretledir ki tecellî edecek olan irade, vâkiʿde hiçbir kıymeti olmayan mücerred irâdât-ı beşeriye değil, vâkiʿde tahakkuk edecek olan irâde-i ilâhiyeyi temsil ve ona münkād olarak müfîd bir surette icrâ-yı hükm edebilir. Burada irâde-i beşeriyenin hiç hükmü yok denemez. Fakat ilmin iradeye tâbiʿ olmasıyla iradenin ilme tâbiʿ olması arasında büyük bir fark bulunduğunu unutmamak lâzım gelir. Binâenʿaleyh şûrâ evvelemirde bir fikr-i ilmî ile taharrî-i hak ve irâde-i ilâhiye tecelliyâtına ittibâʿ etmek[2] irâde-i cüz'iyelerini kendi temennilerini ibrâza değil, hükm-i hakkı izhâr ve [1216] tâyine sarf eylemek[3] iktizâ eder. Yoksa ortada müşâvere değil, irâdât-ı muhtelifenin tenâzuʿ ve cidâli cereyan eyler ve bu tenâzuʿ, fikr-i hakk u hayr ile hükmullâha ircâʿ olunmadıkça firak-ı muhtelifenin tesâdümü inkırâzı müstelzim olur.

1 B: “ihlâl”.
2 B +“ve”.
3 B: “edilmek”.

İşbu müşâvere emrinin vücûb mu yoksa nedb mi ifade ettiği hakkında ulemânın ihtilâfı vardır. İmam Şâfiî hazretleri nedbe hamletmiş ise de zâhir olan vücûbdur. Fakat müfessirîn ve ulemânın ittifâkı vardır ki min indillah vahiy nâzil olmuş bulunan husûsâtta Peygamber'in ümmet ile müşâvere etmesi câiz değildi. Çünkü nas karşısında re'y ü kıyas batıldır, mevrid-i nasda ictihâda mesağ olmadığı mâlumdur. Nas olmayan husûsâta gelince her şeyde müşâvere câiz midir, değil midir? Bir hayli ulemâ ve müfessirîn işbu وَشَاوِرْهُمْ فِى الْاَمْرِ emrinin emr-i harbe masruf olduğu fikrindedir. Çünkü vahiy bulunan husûsâtta müşâvere câiz olmadığı müteyakkan bulunduğundan فِى الْاَمْرِ'deki elif-lâm'ın istiğrâk için olmadığı anlaşılır. Binâenʿaleyh ʿahd için olması taʿayyün eder.[1] Bu âyette sebk etmiş emr-i maʿhûd ise harb ve telâkī-i aʿdâdır. Şu hâlde emir de buna muhtas olmak lâzım gelir. Lâkin diğer ulemâ ise اَلْاَمْر'in âm olduğu ve ancak nas vârid olan husûsâta tahsis edilmiş ve binâenʿaleyh mütebâkīde umûmu üzere hüccet olarak kalmış bulunduğu fikrindedir. Fi'l-vâkiʿ اِنَّ الْاَمْرَ كُلَّهُ لِلّٰهِ emr-i harbe mahsus olmadığı gibi, buradaki فِى الْاَمْرِ dahi öyle olmak lâzım gelir. Beyyinâtın vürûdundan sonra ihtilâf edenler ve kitâbullâha iman etmeyenler aleyhinde vârid olan âyâtın mevrid-i nasda ictihâda mesağ olmadığını gösterdikleri ve daha açıkçası nas karşısında ictihad, emr-i ilâhî karşısında re'y ü kıyas ile isyan eden melʿun İblis'in hâli olduğu mâlumdur. Binâenʿaleyh meselenin rûhu mazhar-ı vahy olan Resûlullah'ın emr-i dinde ictihâda da me'mur olup olmadığı meselesidir. Peygamber için ictihâdı tecviz etmeyenler müşâverenin emr-i harb gibi sırf [1217] dünyevî olan husûsâta ait bulunduğuna kāil olmuşlardır. Hâlbuki ilm-i usûlde sahih olan şudur ki, Resûlullah vahye muntazır olur ve vahiy vârid olmayan husûsâtta re'y ü ictihâdıyla amel ederdi. Ve bu ictihâdda ibtidâ hatâ da melhuz olabilir, ancak hatâ vukūʿ bulur ise vahiyle tashih olunur, devam etmezdi. İctihâd-ı Peygamberînin ictihâdât-ı sâireden farkı bu idi, yoksa Cenâb-ı Allah لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ [en-Nisâ 4/83][2] diye

1 B -"Binâenʿaleyh ahd için olması taʿayyün eder".
2 "…elbette bunların istinbâta kādir olanları onu anlar bilirlerdi…"

ulemâ-yı müctehidîni medhetmiş ve فَاعْتَبِرُوا يَٓا اُو۬لِي الْاَبْصَارِ [el-Haşr 59/2][1] diye istiʿmâl-i basîret ile iʿtibâr ve kıyâsı da emretmiş iken ulü'l-ebsârın seyyidi olan ve akl ü zekâsı herkesin fevkinde bulunan Resûlullah'ın bu nusûstan hâriç olamayacağı derkârdır. Binâenʿaleyh Resûlullah vahiy nâzil olmayınca ictihâda me'mur idi. İctihad ise mübâhase ve münâzara ile kuvvet bulacağı cihetle mevrid-i vahyden mâʿadâsında müşâvere ile de me'mur olmuştur. Mervîdir ki işbu وَشَاوِرْهُمْ فِي الْاَمْرِ nâzil olduğu zaman Resûlullah şöyle buyurmuştur: أَمَا إِنَّ اللهَ وَرَسُولَهُ لَغَنِيَّانِ عَنْهَا وَلَكِنْ جَعَلَهَا[2] اللهُ تَعَالَى رَحْمَةً لِأُمَّتِي فَمَن اسْتَشَارَ مِنْهُمْ لَمْ يُعْدَمْ رُشْدًا وَمَنْ تَرَكَهَا لَمْ يُعْدَمْ غَيًّا "Biliniz ki Allah ve Resûlü müşâvereden her hâlde müstağnîdirler velâkin Allah teâlâ bunu benim ümmetime bir rahmet kıldı, onlardan her kim istişâre ederse rüşdden mahrum olmaz, her kim de terk ederse hatâdan kurtulmaz."[3] Diğer bir hadîs-i şerîfte de مَا تَشَاوَرَ قَوْمٌ قَطُّ إِلَّا هُدُوا لِأَرْشَدِ أَمْرِهِمْ "Müşâvere eden bir kavim her hâlde işlerinin en doğrusuna muvaffak olur"[4] buyurulmuştur.

Bütün bunlardan anlaşılır ki burada Peygamber'e hitâben vârid olan "ve şâvirhum" emri bâlâda beyan olunduğu üzere birçok fevâidi muhtevî olmakla beraber bunun illet ve hikmet-i asliyesi ümmetin tâlim ve terbiyesi için vârid olmuş bulunmasıdır. Binâenʿaleyh Peygamber için müşâvere mendub da olsa ümmet için vâcibdir. Nitekim diğer bir âyette وَاَمْرُهُمْ شُورٰى بَيْنَهُمْ [eş-Şûrâ 42/38][5] buyurulmuştur. Bu noktada Resûlullah'a hitabdan mü'minlere iltifat ile buyuruluyor ki: {اِنْ يَنْصُرْكُمُ اللّٰهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْۚ وَاِنْ يَخْذُلْكُمْ فَمَنْ ذَا الَّذ۪ي يَنْصُرُكُمْ مِنْ بَعْدِه۪} [1218] "**Hızlân**"; muhtâcı, tam ihtiyacı sırasında bırakıvermektir. Bedir vakʿası birinci fıkranın, Uhud vakʿası da ikinci fıkranın misâlleridir. Gerçi Uhud'da Cenâb-ı Allah mü'minleri mahzul kılmamıştır. Fakat Bedir gibi nusret-i tâmme de

---

1 "…Düşünün de ibret alın ey görecek gözleri olanlar!"
2 M, F ve B: "جعل".
3 İbn Hacer, *Muvâfakatü'l-hubri'l-haber fî tahrîci ehâdîsi'l-Muhtasar,* thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî - Subhî es-Sâmerrâî, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1412-1414, I, 61.
4 İbn Vehb, *el-Câmiʿ fi'l-hadîs,* thk. Mustafa Hasan Hüseyin Muhammed, Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzî, 1416/1995, s. 398.
5 "…buyrukları da aralarında şûrâdır (danışıklıdır)…"

bahşetmemiş ve bu suretle hızlân-ı ilâhînin dehşetini takdir ettirecek bir imtihan yapmış olduğundan bu da ikinci fıkrayı bi't-tecribe takdir için misâl-i kâfî olmuştur. {وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ} Binâenʿaleyh mü'minler de ancak Allah'a tevekkül etsinler, yalnız O'na dayansınlar.

İmam Fahreddin Râzî der ki: "Tevekkül bazı câhillerin zannettiği gibi insanın kendini ihmal etmesi demek değildir[1]. Böyle olsa idi müşâvere emri tevekküle mâniʿ[2] olurdu. Tevekkül insanın esbâb-ı zâhireye riayet etmesi velâkin kalbini onlara bağlamayıp Hak teâlâ'nın ismetine dayanması demektir."[3] Okçular, merkezi terk edip ganimete koşmalarına sebep olarak "Resûlullah herkesin aldığı kendinin olsun der de ganâimi taksim etmez diye korktuk, nitekim Bedir'de taksim etmemişti" demişler, Resûl-i Ekrem de "demek ki ganâimi size taksim etmeyeceğiz de gulûl yapacağız zannettiniz" buyurmuştu. Bu sebeple şân-ı Peygamberîyi tenzih ve gulûlün gazab-ı ilâhîyi câlib büyük bir günah olduğunu ve cezâsız kalmayacağını beyan için şu âyetler nâzil olmuştur:[4] {وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ اَنْ يَغُلَّ... إلخ} "**Gulûl**"; mâl-ı ganimetten gizli bir şey aşırmak, emanete hıyanet etmektir ki ale'l-umûm emvâl-i devlette sû'-i istiʿmâl de bu kabîldendir. Resûlullah, gulûlü kebâirden saymıştır ve bu babda birçok ehâdîs-i şerîfe vardır. Ezcümle "Her kim üç şeyden berî olarak rûhu cesedinden ayrılırsa cennete dâhil olur: Kibir, gulûl[5], borç" مَنْ فَارَقَ رُوحُهُ جَسَدَهُ وَهُوَ بَرِيءٌ مِنْ ثَلَاثٍ دَخَلَ الْجَنَّةَ.[6] "İpliği iğneyi de edâ [1219] ediniz, çünkü yevm-i kıyâmette âr, nâr, şenaattir" أَدُّوا الْخَيْطَ وَالْمِخْيَطَ فَإِنَّهُ عَارٌ وَنَارٌ وَشَنَارٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ buyurulmuştur.[7]

---

1 H: "ihmal etmesi değildir"; F: "ihmal etmesi demektir".

2 H: "münâfî".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, IX, 410:
دَلَّتِ الْآيَةُ عَلَى أَنَّهُ لَيسَ التَّوَكُّلُ أَنْ يُهْمِلَ الْإِنْسَانُ نَفْسَهُ، كَمَا يَقُولُهُ بَعْضُ الْجُهَّالِ، وَإِلَّا لَكَانَ الْأَمْرُ بِالْمُشَاوَرَةِ مُنَافِيًا لِلْأَمْرِ بِالتَّوَكُّلِ، بَلِ التَّوَكُّلُ هُوَ أَنْ يُرَاعِيَ الْإِنْسَانُ الْأَسْبَابَ الظَّاهِرَةَ، وَلَكِنْ لَا يُعَوِّلُ بِقَلْبِهِ عَلَيْهَا، بَلْ يُعَوِّلُ عَلَى عِصْمَةِ الْحَقِّ.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, IX, 412:
قَالَ الْكَلْبِيُّ وَمُقَاتِلٌ: نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ حِينَ تَرَكَ الرُّمَاةُ الْمَرْكَزَ يَوْمَ أُحُدٍ طَلَبًا لِلْغَنِيمَةِ وَقَالُوا: نَخْشَى أَنْ يَقُولَ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ أَخَذَ شَيْئًا فَهُوَ لَهُ وَأَنْ لَا يُقَسِّمُ الْغَنَائِمَ كَمَا لَمْ يُقَسِّمْهَا يَوْمَ بَدْرٍ، فَقَالَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: «ظَنَنْتُمْ أَنَّا نَغُلُّ فَلَا نَقْسِمُ لَكُمْ» فَنَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ.

5 H, F, M ve B: "gurur".

6 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 276; Dârimî, Büyû, 52; İbn Mâce, Sadakât, 12; Tirmizî, Siyer, 21:
عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: مَنْ فَارَقَ الرُّوحُ الْجَسَدَ وَهُوَ بَرِيءٌ مِنْ ثَلَاثٍ دَخَلَ الْجَنَّةَ: الْكِبْرِ، وَالدَّيْنِ، وَالْغُلُولِ.

7 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 127-128. Krş. Ebû Dâvûd, Cihâd, 129:
قَالَ حَدَّثَتْنِي أُمُّ حَبِيبَةَ بِنْتُ الْعِرْبَاضِ، عَنْ أَبِيهَا: أَنَّ رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَأْخُذُ الْوَبَرَةَ مِنْ فَيْءِ اللّٰهِ عَزَّ وَجَلَّ، فَيَقُولُ: «مَا لِي مِنْ هَذَا إِلَّا مِثْلَ مَا لِأَحَدِكُمْ إِلَّا الْخُمُسَ، وَهُوَ مَرْدُودٌ فِيكُمْ، فَأَدُّوا الْخَيْطَ وَالْمِخْيَطَ فَمَا فَوْقَهُمَا، وَإِيَّاكُمْ وَالْغُلُولَ، فَإِنَّهُ عَارٌ وَشَنَارٌ عَلَى صَاحِبِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ»

{اَفَمَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَ اللّٰهِ} İmdi Peygamber gibi Allah'ın rızâsı ardında giden zât {كَمَنْ بَٓاءَ بِسَخَطٍ مِنَ اللّٰهِ وَمَأْوٰيهُ جَهَنَّمُ} Allah'tan bir dehşetli gazab ile dönen ve varacağı yer cehennem olan hâine benzer mi? {وَبِئْسَ الْمَص۪يرُ} O cehennem ne fenâ masîrdir. Hayır, onlar müsâvî olamazlar. {هُمْ} O fırka-i rıdvân ile o fırka-i sehat {دَرَجَاتٌ عِنْدَ اللّٰهِ} Allah indinde tabaka tabaka muhteliftirler; biri cennette, biri cehennemdedir. {وَاللّٰهُ بَص۪يرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ} ve Allah onların amellerinin derecelerini bilir, ona göre ecr ü cezâ verir.

Şimdi bu fırka-i rıdvân ile fırka-i sehatın hâllerini biraz tafsil ve[1] vakʿa-i Uhud'dan müteessir bulunan mü'minleri tesliye ve kalblerini takviye sadedinde evvelâ Resûlullah'tan bed' ile buyuruluyor ki:

لَقَدْ مَنَّ اللّٰهُ عَلَى الْمُؤْمِن۪ينَ اِذْ بَعَثَ ف۪يهِمْ رَسُولاً مِنْ اَنْفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِه۪ وَيُزَكّ۪يهِمْ
وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَۚ وَاِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَف۪ي ضَلَالٍ مُب۪ينٍ ﴿١٦٤﴾ اَوَلَمَّٓا اَصَابَتْكُمْ
مُص۪يبَةٌ قَدْ اَصَبْتُمْ مِثْلَيْهَاۙ قُلْتُمْ اَنّٰى هٰذَاۜ قُلْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اَنْفُسِكُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ
قَد۪يرٌ ﴿١٦٥﴾ وَمَٓا اَصَابَكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ فَبِاِذْنِ اللّٰهِ وَلِيَعْلَمَ الْمُؤْمِن۪ينَۙ ﴿١٦٦﴾
وَلِيَعْلَمَ الَّذ۪ينَ نَافَقُواۚ وَق۪يلَ لَهُمْ تَعَالَوْا قَاتِلُوا ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِ اَوِ ادْفَعُواۜ قَالُوا لَوْ نَعْلَمُ قِتَالاً
لَاتَّبَعْنَاكُمْۜ هُمْ لِلْكُفْرِ يَوْمَئِذٍ اَقْرَبُ مِنْهُمْ لِلْا۪يمَانِۚ يَقُولُونَ بِاَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ ف۪ي قُلُوبِهِمْۜ وَاللّٰهُ
اَعْلَمُ بِمَا يَكْتُمُونَۚ ﴿١٦٧﴾ اَلَّذ۪ينَ قَالُوا لِاِخْوَانِهِمْ وَقَعَدُوا لَوْ اَطَاعُونَا مَا قُتِلُواۜ قُلْ فَادْرَؤُا
عَنْ اَنْفُسِكُمُ الْمَوْتَ اِنْ كُنْتُمْ صَادِق۪ينَ ﴿١٦٨﴾ وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذ۪ينَ قُتِلُوا ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِ
اَمْوَاتاًۜ بَلْ اَحْيَٓاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَۙ ﴿١٦٩﴾ فَرِح۪ينَ بِمَٓا اٰتٰيهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِه۪ۙ وَيَسْتَبْشِرُونَ
بِالَّذ۪ينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْۙ اَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَۢ ﴿١٧٠﴾ يَسْتَبْشِرُونَ
بِنِعْمَةٍ مِنَ اللّٰهِ وَفَضْلٍۙ وَاَنَّ اللّٰهَ لَا يُض۪يعُ اَجْرَ الْمُؤْمِن۪ينَۚۛ ﴿١٧١﴾ اَلَّذ۪ينَ اسْتَجَابُوا لِلّٰهِ

İbn Mâce, Cihâd, 34:

عَنْ عُبَادَةَ بْنِ الصَّامِتِ، قَالَ: صَلَّى بِنَا رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمَ حُنَيْنٍ إِلَى جَنْبِ بَعِيرٍ مِنَ الْمَقَاسِمِ، ثُمَّ تَنَاوَلَ شَيْئًا مِنَ الْبَعِيرِ، فَأَخَذَ مِنْهُ قَرَدَةً -يَعْنِي وَبَرَةً- فَجَعَلَ بَيْنَ إِصْبَعَيْهِ، ثُمَّ قَالَ: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ، إِنَّ هَذَا مِنْ غَنَائِمِكُمْ، أَدُّوا الْخَيْطَ وَالْمِخْيَطَ فَمَا فَوْقَ ذَلِكَ، وَمَا دُونَ ذَلِكَ، فَإِنَّ الْغُلُولَ عَارٌ عَلَى أَهْلِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، وَشَنَارٌ وَنَارٌ»

1 H: "ile".

وَالرَّسُولِ مِنْ بَعْدِ مَٓا اَصَابَهُمُ الْقَرْحُ لِلَّذ۪ينَ اَحْسَنُوا مِنْهُمْ وَاتَّقَوْا اَجْرٌ عَظ۪يمٌ ﴿١٧٢﴾ اَلَّذ۪ينَ
قَالَ لَهُمُ النَّاسُ اِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ ا۪يمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللّٰهُ
وَنِعْمَ الْوَك۪يلُ ﴿١٧٣﴾ فَانْقَلَبُوا بِنِعْمَةٍ مِنَ اللّٰهِ وَفَضْلٍ لَمْ يَمْسَسْهُمْ سُٓوءٌ وَاتَّبَعُوا رِضْوَانَ اللّٰهِ
وَاللّٰهُ ذُو فَضْلٍ عَظ۪يمٍ ﴿١٧٤﴾ اِنَّمَا ذٰلِكُمُ الشَّيْطَانُ يُخَوِّفُ اَوْلِيَٓاءَهُ فَلَا تَخَافُوهُمْ وَخَافُونِ اِنْ
كُنْتُمْ مُؤْمِن۪ينَ ﴿١٧٥﴾ وَلَا يَحْزُنْكَ الَّذ۪ينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ اِنَّهُمْ لَنْ يَضُرُّوا اللّٰهَ شَيْـًٔا
يُر۪يدُ اللّٰهُ اَلَّا يَجْعَلَ لَهُمْ حَظًّا فِي الْاٰخِرَةِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظ۪يمٌ ﴿١٧٦﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ اشْتَرَوُا
الْكُفْرَ بِالْا۪يمَانِ لَنْ يَضُرُّوا اللّٰهَ شَيْـًٔا وَلَهُمْ عَذَابٌ اَل۪يمٌ ﴿١٧٧﴾ وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذ۪ينَ كَفَرُٓوا
اَنَّمَا نُمْل۪ي لَهُمْ خَيْرٌ لِاَنْفُسِهِمْ اِنَّمَا نُمْل۪ي لَهُمْ لِيَزْدَادُٓوا اِثْمًا وَلَهُمْ عَذَابٌ مُه۪ينٌ ﴿١٧٨﴾
مَا كَانَ اللّٰهُ لِيَذَرَ الْمُؤْمِن۪ينَ عَلٰى مَٓا اَنْتُمْ عَلَيْهِ حَتّٰى يَم۪يزَ الْخَب۪يثَ مِنَ الطَّيِّبِ وَمَا
كَانَ اللّٰهُ لِيُطْلِعَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يَجْتَب۪ي مِنْ رُسُلِه۪ مَنْ يَشَٓاءُ فَاٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَرُسُلِه۪
وَاِنْ تُؤْمِنُوا وَتَتَّقُوا فَلَكُمْ اَجْرٌ عَظ۪يمٌ ﴿١٧٩﴾ وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذ۪ينَ يَبْخَلُونَ بِمَٓا اٰتٰيهُمُ اللّٰهُ
مِنْ فَضْلِه۪ هُوَ خَيْرًا لَهُمْ بَلْ هُوَ شَرٌّ لَهُمْ سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخِلُوا بِه۪ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَلِلّٰهِ م۪يرَاثُ
السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَب۪يرٌ ﴿١٨٠﴾

[1222] **Meâl-i Şerîfi**

Hakīkaten Allah mü'minleri minnettar kıldı, zira içlerinde kendilerinden bir Resûl baʿs buyurdu, onlara Allah'ın âyâtını okuyor, onları tezkiye ediyor, onlara kitap ve hikmet öğretiyor. Hâlbuki bundan evvel açık bir dalâl içinde idiler (164). Böyle iken size hasımlarınızın başına iki mislini getirdiğiniz bir musibet isabet ediverince "bu nereden?" mi dediniz? De ki: O kendi tarafınızdan, çünkü Allah her şeye kādir (165). O iki cemiyet çarpıştığı gün başınıza gelen de yine Allah'ın izniyledir (166) hem mü'minleri belli edeceği için, hem münafıklık edenleri belli edeceği için ki bunlara "gelin, Allah yolunda muharebeye girin veya müdafaada olsun bulunun" denilmişti; "bir muharebe bilsek arkanızdan

gelirdik" dediler, onlar o gün [1223] imandan ziyâde küfre yakın idiler, ağızlarıyla kalblerinde olmayanı söylüyorlardı, Allah daha iyi bilirken neyi gizliyorlardı (167). Onlar ki oturdular da muharebeye giden ihvanları için "bizi dinleselerdi katlolunmazlardı" dediler. De ki: "Haydin o hâlde kendinizden ölümü def'edin eğer gerçekseniz" (168). Ve sakın Allah yolunda katledilenleri ölmüşler sanma. Hayır, hep hayattadırlar, Rablerinin ʿindinde yaşarlar (169). Allah'ın fazlından kendilerine bahşettiği saadetle şâdgâm olarak merzuk olurlar, arkalarından şehadetle kendilerine yetişemeyen mücâhidler hakkında da şunu istibşar ederler ki onlara bir korku yok, onlar da mahzun olmayacaklar (170). Allah'ın bir nimetini[1], bir de fazlını ve Allah'ın[2] mü'minlerin ecrini zâyiʿ etmeyeceğini istibşar ederler (171). Hele o, kendilerine yara değdikten sonra Allah'ın ve Peygamber'in emrine icâbet eyleyenler; mü'minler içinden bilhassa böyle ihsan ve ittikā edenler için pek büyük bir ecir var (172). Onlar ki nâs kendilerine "haberiniz olsun, nâs sizin için tahşîdât yaptılar, onun için onlardan korkun" dediler de bu kendilerinin imanlarını artırdı; Allah yetişir bize O ne güzel vekîl حَسْبُنَا اللّٰهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ *dediler (173). Sonra da kendilerine hiçbir keder dokunmaksızın Allah'tan bir nimet ve bir fazl ile avdet ettiler ve Allah'ın rızâsı ardınca gittiler, daha çok büyük bir fazlın[3] sâhibidir Allah (174). Size o haberi getiren şeytan sade kendi dostlarını korkutur, siz ondan korkmayın da Bana isyandan korkun eğer mü'minlerseniz (175). Sana da o küfürde yarışanlar hüzün vermesin, çünkü onlar Allah'a bir zarar edebilecek değiller, Allah onlara âhirette bir haz vermemek istiyor, onlara azîm bir azab var (176). Şüphesiz iman bedeline küfrü satın alanlar Allah'a zerrece zarar verecek değiller ve onlar için elîm bir azab var (177). Bir de o küfredenler kendilerini bırakışımızı zinhar kendileri için bir hayır sanmasınlar. Biz onları sırf günahlarını artırsınlar diye bırakıyoruz, hem onlara zillet verici bir azab var (178). Allah mü'minleri*

---

1 F +"~~ve bir nimetin fevkinde bir lütfunu~~".
2 M ve F: "Allah".
3 B: "daha birçok fazlın".

bulunduğunuz hâl üzere bırakacak değildir, nihâyet murdarı temizden ayıracak, Allah sizleri gayba muttaliʿ kılacak da değil velâkin Allah ona [1224] resullerinden dilediğini seçer, onun için Allah'a ve resullerine[1] iman edin ve eğer iman eder ve korunursanız size de azîm bir ecir var (179). Allah'ın fazlından kendilerine bahşettiği şeye bahîllik edenler sakın onu kendilerine hayırlı sanmasınlar. Hayır o, onlar için bir şerdir, yarın kıyamet günü o kıskandıkları mal boyunlarına tomruk edilecek. Kaldı ki göklerin ve yerin mîrası hep Allah'ın ve Allah her ne yaparsanız haberdardır (180).[2]

{لَقَدْ مَنَّ اللّٰهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ اِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولاً مِنْ اَنْفُسِهِمْ} Bu ne büyük bir minnet-i[3] ilâhiyedir. Bütün âlem-i beşeriyete bir târîh-i hidâyet açan ve âlemîne mahz-ı rahmet-i ilâhiye olan böyle bir Resûl-i Âlişân'ın ümmeti bulunan

---

1 B: "resûlüne".

2 H: "Hakikaten Allah mü'minleri minnettar kıldı, zira içlerinde kendilerinden bir Resul baʿs buyurdu, onlara Allah'ın âyâtını okuyor, onları temizliyor, feyizlendiriyor, onlara kitap ve hikmet öğretiyor. Hâlbuki ondan evvel açık bir dalâl içinde idiler (164). Böyle iken hasımlarınızın başına iki mislini getirdiğiniz bir musibet isabet ediverince size 'bu nereden?' mi dediniz? De ki: O kendi tarafınızdan, şüphe yok ki Allah her şeye kādir (165). İki cemiyet çarpıştığı gün başınıza gelen de yine Allah'ın izniyledir (166) hem mü'minleri belli etmek için ve münafıklık edenleri belli etmek için. Bunlara 'gelin, Allah yolunda muharebeye girin veya müdafaada olsun bulunun' denilmişti; 'bir muharebe bilsek arkanızdan gelirdik' dediler, onlar o gün imandan ziyâde küfre yakın idiler, ağızlarıyla kalblerinde olmayanı söylüyorlardı, Allah aʿlem iken neyi gizliyorlar (167). Onlar ki muharebeye giden ihvanları için oturdular da 'bizi dinleselerdi katlolunmayacaklardı' dediler. 'Haydin' de 'defʿedin o hâlde kendinizden ölümü, sâdıksanız' (168). Sakın Allah yolunda katledilenleri ölmüşler sanma. Hayır, hep hayattalar, Rablerinin indinde yaşarlar (169). Allah'ın fazlından kendilerine bahşettiği saadetle şâdgâm olarak merzuk olurlar, şehadetle arkalarından yetişemeyen mücâhidler için de şunu istibşar ederler ki onlara korku yok, onlar da mahzun olmayacaklar (170). İstibşar ederler ki Allah'ın bir nimeti var ve her nimetin fevkinde bir lütfu var ve fi'l-vâkîʿ Allah ecrini zâyiʿ etmez mü'minlerin (171). Hele o, kendilerine yara değdikten sonra Allah'ın ve Peygamber'in emrine icâbet edenler; mü'minler içinden bilhassa böyle ihsan ve ittikā edenler için azîm bir ecir var (172). Onlar ki nâs kendilerine 'nâs sizin için tahşîdât yaptılar, korkun onlardan' dediler de bu kendilerinin imanını artırdı; 'Allah yeter bize O ne güzel vekîl حَسْبُنَا اللّٰهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ' dediler (173). Sonra da kendilerine hiçbir ziyan dokunmaksızın Allah'tan bir nimetle avdet ettiler ve Allah'ın rıdvânı arkasından gittiler, daha da azîm bir fazlın sâhibidir Allah (174). Size o haberi getiren şeytan sırf dostlarını korkutur, siz ondan korkmayın Bana isyandan korkun eğer mü'minseniz (175). Seni mahzun da etmesin o küfre koşuşanlar, çünkü onlar Allah'a bir zarar edebilecek değiller, Allah onlara âhirette bir haz vermemek istiyor, onlara azîm bir azab var (176).* Allah mü'minleri bulunduğunuz hâlde bırakacak değil, nihâyet murdarı temizden ayıracak, Allah sizi gayba muttaliʿ kılacak da değil velâkin ona resullerinden dilediğini seçer, onun için Allah'a ve resullerine iman edin. Eğer iman eder ve korunursanız o vakit size azîm bir ecir var (179). Allah'ın fazlından kendilerine bahşettiği şeye bahîllik edenler sakın bunu kendilerine hayırlı sanmasınlar. Belki o, onlar için bir şerdir, yarın kıyamet günü o kıskandıkları mal boyunlarına tomruk edilecek. Kaldı ki göklerin ve yerin mîrası hep Allah'ın ve Allah her ne yaparsanız haberdar (180)".

* H nüshasında 177 ve 178. âyet-i kerîmelerin mealleri atlanmıştır.

3 B: "niʿmet-i".

ve ale'l-husûs şeref-i sohbet ve refâkatiyle müşerref kılınan mü'minlere ne mutlu! Öyle bir Resûl ki {يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِهٖ} onlara vahyi takrir ederek Allah'ın âyetlerini okur, meʿârif-i ilâhiyeye îsâl ve kuvve-i nazariyelerini terbiye eder {وَيُزَكّ۪يهِمْ} onları tehzîb u tasfiye eyler de kuvve-i ameliyelerini, ahlâklarını tekemmül ettirir {وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ} onlara kitap ve hikmet tâlim ederek rabbâniyete iʿlâ eyler. ❁ "Kitab", zevâhir-i şerîʿata, "hikmet" de onun mehâsin ve ledünniyâtına, esrâr u ilel ve menâfiʿine işarettir. Hâlbuki {وَاِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَف۪ي ضَلَالٍ مُب۪ينٍ} bundan evvel âşikâr bir dalâlet içinde bulunuyorlardı. O câhiliyet ve dalâl birkaç sene içinde birdenbire bu yüksek hidâyet ve hikmete münkalib oluverdi. Ve bu suretle kurûn-ı kadîme tarihi kapanıverdi. Binâenʿaleyh buna ümmet olan mü'minlere fütur yakışır mı? Bu böyle iken {اَوَلَمَّٓا اَصَابَتْكُمْ مُص۪يبَةٌ قَدْ اَصَبْتُمْ مِثْلَيْهَا} sizin iki mislini isabet ettirdiğiniz bir musibet size isabet edince, yani sizin [1225] musibetiniz düşmanınızınkinin nısfı iken {قُلْتُمْ اَنّٰى هٰذَا} "bu başımıza gelen musibet nereden?" dediniz, ❁ Bedir muharebesinde düşman, yetmiş maktul ve yetmiş esir ile musâb olmuş idi, Uhud'da da Müslümanlar hiçbir esir vermeyerek yetmiş kadar şehid verdiler. Bu itibar ile Müslümanların Uhud'daki zâyiʿâtı müşrikînin Bedir'deki zâyiʿâtının nısfı kadardı. Bir de Müslümanlar müşrikleri bir Bedir'de bir de Uhud'un bidâyetinde olmak üzere iki kere hezîmete düşürmüşler, Müslümanlar ise bir kerecik bozulmuşlardı. Bu itibar ile de müşriklerin giriftar oldukları musibete nazaran Müslümanların musibeti ikiye karşı bir demek idi. Hem müşriklerin musibetleri Müslümanların Bedir muzafferiyetleri olduğu hâlde Müslümanların musibeti müşriklerin bir muzafferiyeti değil idi. Bu ise Müslümanların fazlaca teessür ve hayretini mûcib olmuş ve bunu iʿzâm ederek "bu nereden?" diye bir endişeye dalmışlardı. Bu sual hâdisenin ilmî bir nazarla tedkik ve tenkīdi için vazʿ-ı mes'ele kabîlinden olabilirse de diğer taraftan münafıkların "Muhammed'in vaadi tahakkuk etmedi, peygamber olsa idi bu musibetler olur muydu?" gibi şüpheler ilkāsına çalıştıklarından bunda avâmm-ı mü'minînin fikirleri bozulmak ihtimâli de vardı. Binâenʿaleyh Cenâb-ı Allah hâdisenin haddinden fazla iʿzâm edilmiş bulunduğunu bi'l-mukāyese göstererek اَنّٰى هٰذَا suâlinin

haksız ve münasebetsiz olduğunu üslûb-i istifhâm ile ihtar zımnında تِلْكَ الْاَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ mazmûnuna işâreten sürûru gibi âlâmı da mütehavvil olan bu âlemde bu hâlin taaccüb ve teessüf edilecek bir şey olmadığı tarzında bir cevâb-ı tesliyete işaretle beraber meselenin hakīkī cevâbını da beyan için buyuruyor[1] ki: Yâ Muhammed! {قُلْ} Cevâben şöyle de: {هُوَ مِنْ عِنْدِ اَنْفُسِكُمْ} O sizin kendinizden oldu. Bunun sebebini evvelemirde hâriçte değil, kendinizde emre muhalefet etmek, merkezi terk edip [1226] ganimet hırsına düşmek gibi sû'-i irade ve hareketinizde aramalısınız. [2]Binâenʿaleyh "bu nereden?" diye taaccüb ve teessüf edeceğinize nefsinizi ıslah edip âtî için hazırlanmalısınız. Çünkü {اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ}dir. Cümle-i kudretinden olmak üzere yolunda bulunanlara nusret ihsan ettiği gibi, hilâfında gidenlere hızlân da edebilir. Hatta hikem-i hafiyyesinden dolayı lütfunu kahr, kahrını lütuf suretinde gösterebilir. Bunun için me'yus ve müteessir olmakta mâna yoktur. Burada evvelâ hâdisenin sebep ve menşe'i kendileri olduğu ve bu suretle efʿâl-i ibâdın kendi iradelerine müstenid bulunduğu tebliğ olunmakla beraber bundan irâde-i beşerin irâde-i ilâhiye hilâfına olarak hâdisâtta müstakil olduğu tevehhüm olunmamak, esbâbın ve irâde-i ibâdın tesiri Allah'ın kudretine ve iradesinin taʿallukuna medyun ve mütevakkıf bulunduğu iyice anlaşılmak için اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ tezyîlinden sonra doğrudan doğru mü'minlere tevcîh-i hitâb ile cevâb-ı suâl şu vechile îzah olunuyor ki[3]:

Ey mü'minler! {وَمَٓا اَصَابَكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ فَبِاِذْنِ اللّٰهِ} İki ordunun, yani müslimîn ordusuyla müşrikîn ordusunun çatıştıkları o gün size her ne nekbet isabet ettiyse -kendinizden olmakla beraber- Allah'ın izniyledir. ۞ Zira izn ü irâde-i ilâhiye hâricinde herhangi bir hâdisenin vukūʿuna imkân yoktur. Demek ki irâde-i ilâhiye iki suretle tecellî eder. Birisi cebrî olan irâde-i ilâhiyedir ki hiçbir sebep ve şart ile mesbuk olmayarak evvelen ve bizzat taʿalluk eder. Ve bu irade rızâyı da müstelzimdir. Bunda Cebbâr ism-i şerîfi hâkimdir. Ve efʿâl-i ibâd ıztırârîdir. Biri de sebep

1 B: "buyuruluyor".
2 H ve F +"Ve".
3 B -"ki".

ve şart ve irâde-i abd maʿiyyetinde tenfiz suretinde tecellî eden irâde-i ilâhiyedir ki bu irade rızâyı müstelzim olmaz. Ancak mes'ûliyet ibâda[1] râciʿ olmak üzere[2] bir müsâʿade-i fiʿliye ifade eder. Buna ve bilhassa bunun muhâlif-i rızâ olanına mütekellimîn "tahliye: تخلية" dahi tâbir [1227] etmişlerdir. Kur'an'da ale'l-ekser bu nevi irâde-i tenfîziye[3] اِذْن kelimesiyle ifade olunmuştur. Refʿ-i hacr, yani kayd-ı memnûʿiyetin refʿi demek olan izin de rızâyı müstelzim değildir. Ve binâenʿaleyh mes'ûliyete münâfiʿ olmaz. İşte burada مِنْ عِنْدِ اَنْفُسِكُمْ karînesiyle فَبِاِذْنِ اللّٰهِ buyurulması da bu kabîldendir. Bunun için bazı müfessirîn bu izni irade ile, bazıları da tahliye ile tefsir etmişlerdir ki maksad, bu iznin rızâ demek olmadığını da[4] anlatmaktır.

Hâsıl-ı kelâm vaad olunan nusret-i ilâhiye mutlak ve cebrî değil idi. Sabr u ittikā gibi irâde-i abd ile alakadâr olan şartlarla meşrut idi. Mü'minler buna riayet etmeyip iradelerini sû'-i istiʿmâl eylediklerinden dolayı musibet vâkiʿ oldu. Maʿamâfîh, alâ külli şey'in kadîr olan Allah hilâfını murad etse idi mü'minlerin sû'-i iradelerini ve müşriklerin bundan istifade eden harekâtını tenfiz etmez, musibeti cebr-i ilâhîsi ile menʿ edebilirdi. Lâkin etmedi, izin verdi ve binâenʿaleyh hâdise-i musibet de harikulâde surette değil, ʿalelâde bir surette vukūʿ buldu[5] ki bu âdet, irâde-i ibâdı izin ile tenfiz ve mes'ûliyet sünnet-i ilâhiyesidir. O hâlde buna "bu nereden?" diye taaccüb ve hayret edecek bir cihet yoktur. Bilakis teşekkür etmek lâzım gelir ki tâbiʿ-i rıdvan olan Resûlullah'ın ve beraberindeki birkaç zâtın sabr u ittikāları hürmetine müşriklerin hücumları tevkīf edildi de tehlike-i istîsâl[6] bertaraf olundu. [7]

Şunu da bilmeli ki bu musibet birtakım hikem-i sübhâniye ile de müterâfıktır. Allah'ın izniyle beraber bir de {وَلِيَعْلَمَ الْمُؤْمِنِينَ} mü'minleri

1 B: "abde".
2 B +"ancak".
3 B: "ilâhiye".
4 H ve F -"da".
5 B: "vâkiʿ oldu".
6 B: "istîlâ".
7 B: "oldu".

bilmesi, yani halk beyninde temyiz edip zâhire çıkarması {وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ نَافَقُوا} ve münafık olanları bilmesi, ayırt etmesi ve her ikisinin ona göre ecr ü cezâlarını vermesi içindir. Bunda böyle mü'minleri ıstıfâ etmek ve münafıkları ayırmak hikmetleri de[1] vardır. O münafıklar ki {وَقِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا قَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللّٰهِ اَوِ ادْفَعُوا} [1228] kendilerine "geliniz, fî sebîlillâh kıtal ediniz" veya "kendinizi ve vatanınızı müdafaa ediniz" yahud "bilfiil muharebe etmezseniz bari teksîr-i sevâd ederek düşmana gözdağı olunuz da def'ine hizmet ediniz" denildi de ❁ İbn Abbas radıyallâhu anh demiştir ki bunlar Abdullah b. Übey ve arkadaşlarıdır. Çünkü Uhud günü bırakıp gitmişlerdi. Abdullah b. Amr b. Haram da bunlara "size Allah'ı ihtar ederim, Peygamberinizi ve kavminizi terk edip gitmeyiniz!" demiş ve kıtâle davet[2] etmiş idi. Buna karşı {قَالُوا لَوْ نَعْلَمُ قِتَالاً لَاتَّبَعْنَاكُمْ} bir kıtal olacağını bilse idik, yahut kıtal yapmasını bilse idik[3] elbette size ittibâ' ederdik dediler[4] ve bununla fesad çıkarmak ve istihzâ etmek istediler. Doğrusu {هُمْ لِلْكُفْرِ يَوْمَئِذٍ اَقْرَبُ مِنْهُمْ لِلْاِيمَانِ} o gün onlar imandan ziyâde küfre yakın idiler {يَقُولُونَ بِاَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ} zaten bunlar ağızlarıyla kalblerinde olmayanı söylerler, yani içleri dışlarına uymaz. Söyledikleri kalblerinden gelmez. Bu bunların her zamanki hâlleridir. O gün de ağızlarından iki şey izhar ettiler ki kalblerinde yoktu, "kıtal olacağını bilmiyoruz, bilse idik ittibâ' ederdik" dediler. Kalblerinde ise bunların ikisi de böyle değil idi {وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا يَكْتُمُونَ} onların kalblerinde ne saklar olduklarını da[5] Allah daha iyi bilir.

---

1 B -"hikmetleri de".
2 B: "devam".
3 B -"yahut kıtal yapmasını bilse idik".
4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* VII, 378-379:

عن ابن إسحاق قال، حدثني محمد بن مسلم بن شهاب الزهري، ومحمد بن يحيى بن حبان، وعاصم بن عمر بن قتادة، والحصين بن عبد الرحمن بن عمرو بن سعد بن معاذ، وغيرهم من علمائنا، كلهم قد حدث قال: خرج رسول الله صلى الله عليه وسلم -يعني حين خرج إلى أحد- في ألف رجل من أصحابه، حتى إذا كانوا بالشوط بين أحد والمدينة، انخزل عنهم عبد الله بن أبي ابن سلول بثلث الناس وقال: أطاعهم فخرج وعصاني! والله ما ندري علام نقتل أنفسنا ههنا أيها الناس! فرجع بمن اتبعه من الناس من قومه من أهل النفاق وأهل الريب، واتبعهم عبد الله بن عمرو بن حرام أخو بني سلمة يقول: يا قوم، أذكركم الله أن تخذلوا نبيكم وقومكم عندما حضر من عدوهم! فقالوا: لو نعلم أنكم تقاتلون ما أسلمناكم، ولكنا لا نرى أن يكون قتال! فلما استعصوا عليه وأبوا إلا الانصراف عنهم، قال: أبعدكم الله أعداء الله! فسيغني الله عنكم! ومضى رسول الله صلى الله عليه وسلم.

5 H ve F -"da".

{اَلَّذٖينَ قَالُوا لِاِخْوَانِهِمْ وَقَعَدُوا} O münafıklar ki harbden savuşup oturarak ihvanları, yani akrabaları için {لَوْ اَطَاعُونَا مَا قُتِلُوا} "bizi dinlemiş olsalardı maktul olmazlar[1], bizim gibi kurtulurlardı" dediler. ❁ Bunu diyenin de Abdullah b. Übey olduğu menkuldür. Bu sözde evvelâ harbden kaçırmak için teşvîkātta bulunduklarını ikrar, sâniyen teşvikleri dinlenilmediği için [1229] izhâr-ı iğbirâr, sâlisen maktul olanları tahkir ve "oh olsun" diye ahz-i sâr, râbiʿan eceli inkâr vardır. Tâ bâlâda اِذْ هَمَّتْ طَٓائِفَتَانِ مِنْكُمْ اَنْ تَفْشَلَا âyet-i kerîmesindeki iki tâife bu münafıkların yüzünden az daha zaʿf-ı kalbe düşüyorlardı, Allah muhafaza etti {قُلْ} yâ Muhammed! Bunları iskât için de ki {فَادْرَؤُا عَنْ اَنْفُسِكُمُ الْمَوْتَ} öyle ise haydi kendinizden ölümü defʿediniz bakalım? {اِنْ كُنْتُمْ صَادِقٖينَ} sizin kurtulmanızın sebebi harbden savuşup oturmanız olduğu ve size itaat edenlerin kurtulacağı davasında sadık iseniz bunu yapabilmeniz lâzım gelir. Gelelim maktul olanlara:

Ey kābil-i hitâb olan herhangi bir kimse, yahut yâ Muhammed! {وَلَا[2] تَحْسَبَنَّ الَّذٖينَ... إلخ} İmam Ahmed b. Hanbel'in ve daha birçoklarının İbn Abbas hazretlerinden tahrîc ettikleri bir hadîs-i şerîfte Resûlullah buyurmuştur ki: "Uhud'da ihvânınız musâb oldukda Allah teâlâ onların rûhlarını yeşil kuşların cevflerine koydu ki cennetin ırmaklarından sulanırlar ve meyvelerinden yerler ve Arş'ın gölgesinde muʿallak altın kandillere giderler, istirahat ederler. Vaktâ ki me'kel ve meşreblerinin hoşluğunu ve hâbgâhlarının hüsn-i letâfetini tattılar, 'nolaydı Allah'ın bize neler yaptığını ihvânımız bilselerdi de cihaddan çekinmeseler, harbden gocunmasalardı' dediler, Allah teâlâ da 'tarafınızdan Ben onlara bunu tebliğ ederim' buyurdu ve bu âyetleri inzâl eyledi."[3] Tirmizî'nin tahsîn ve

---

1 B: "katlolunmazlar".

2 B: "لا".

3 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 265; Ebû Dâvûd, Cihâd, 26. Krş. Müslim, İmâre, 121:
عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَمَّا أُصِيبَ إِخْوَانُكُمْ بِأُحُدٍ، جَعَلَ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ أَرْوَاحَهُمْ فِي أَجْوَافِ طَيْرٍ خُضْرٍ تَرِدُ أَنْهَارَ الْجَنَّةِ، تَأْكُلُ مِنْ ثِمَارِهَا، وَتَأْوِي إِلَى قَنَادِيلَ مِنْ ذَهَبٍ فِي ظِلِّ الْعَرْشِ، فَلَمَّا وَجَدُوا طِيبَ مَشْرَبِهِمْ وَمَأْكَلِهِمْ، وَحُسْنَ مَقِيلِهِمْ قَالُوا: يَا لَيْتَ إِخْوَانَنَا يَعْلَمُونَ بِمَا صَنَعَ اللهُ لَنَا، لِئَلا يَزْهَدُوا فِي الْجِهَادِ، وَلا يَنْكُلُوا عَنِ الْحَرْبِ، فَقَالَ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ: أَنَا أُبَلِّغُهُمْ عَنْكُمْ « فَأَنْزَلَ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ هَؤُلاءِ الْآيَاتِ عَلَى رَسُولِهِ: «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا»

Hâkim ile diğerlerinin tashîh ile Câbir b. Abdullah hazretlerinden tahrîc ettikleri bir hadîs-i şerîfte de şöyle rivayet edilmiştir: Câbir radıyallâhu anh dedi ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bana rast geldi, 'yâ Câbir, seni münkesir görüyorum niye?' dedi, 'yâ Resûlallah', dedim 'babam şehid oldu, iyâl ve borç bıraktı.' Buyurdu ki 'Allah teâlâ babanı ne vechile kabul buyurdu sana tebşîr [1230] edeyim mi?' 'Evet', dedim, buyurdu ki 'Allah teâlâ hiç kimseye verâ-yı hicâbdan başka bir vechile kelâm söylemedi. Babanı ise ihyâ etti de ona vicâhen söyledi, «ey kulum dile benden vereyim sana» dedi, o da "yâ Rab, bana hayat verirsin de Senin yolunda ikinci defa katledilirim" dedi. Rab[1] teâlâ, "Benden onlar bir daha dönmezler اَنَّهُمْ إِلَيْهَا[2] لَا يَرْجِعُونَ diye sebk etti" buyurdu. O da «yâ Rab arkamdan tebliğ et» dedi, Allah teâlâ da bu âyeti inzâl buyurdu.'"[3] İkisinin de vukū'u mümkin olduğu gibi bu, bir âyet, öbürü, birkaç âyet hakkında olduğu cihetle iki rivayet beyninde tenâfî yoktur. Ve bu âyetlerin şühedâ-yı Uhud sebebiyle nâzil olduğu hakkında ahbâr mütezâfirdir. [4] Nitekim Sûre-i Bakara'daki وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ [el-Bakara 2/154] âyeti şühedâ-yı Bedir sebebiyle nâzil olmuştur (*bak*).

{وَيَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذٖينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْۙ اَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ} O şehidler arkalarından kendilerine lâhık olmayan, yani şehid olmayıp berhayat kalan bütün mü'minlerin âkıbet havf ve hüzünden kurtulup mes'ud olmalarıyla müjdelenir, mesrur ve handan olurlar. Bu surette demek ki kalanların dîn ü dünya selâmet ü saâdetiyle bekāsı şehidlerin merzuk oldukları ferah ve sürûrun esbâbından birini teşkil eder. Diğer bir mâna ile: Arkalarında mücahede eden ve henüz şehadetle kendilerine lâhık olmamış bulunan müstakbel şehidlerin elyevm çektikleri elem ve

---

1 B: "Rabbi ".

2 M ve B -"إِلَيْهَا".

3 Tirmizî, Tefsîr, 4; İbn Mâce, Mukaddime, 13:
سَمِعْتُ جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللّٰهِ، يَقُولُ: لَقِيَنِي رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ لِي: يَا جَابِرُ مَا لِي أَرَاكَ مُنْكَسِرًا؟ قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللّٰهِ اسْتُشْهِدَ أَبِي، وَتَرَكَ عِيَالاً وَدَيْنًا، قَالَ: أَفَلاَ أُبَشِّرُكَ بِمَا لَقِيَ اللّٰهُ بِهِ أَبَاكَ؟ قَالَ: بَلَى يَا رَسُولَ اللّٰهِ. قَالَ: مَا كَلَّمَ اللّٰهُ أَحَدًا قَطُّ إِلاَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ، وَأَحْيَا أَبَاكَ فَكَلَّمَهُ كِفَاحًا. فَقَالَ: يَا عَبْدِي تَمَنَّ عَلَيَّ أُعْطِكَ. قَالَ: يَا رَبِّ تُحْيِينِي فَأُقْتَلَ فِيكَ ثَانِيَةً. قَالَ الرَّبُّ عَزَّ وَجَلَّ: إِنَّهُ قَدْ سَبَقَ مِنِّي أَنَّهُمْ إِلَيْهَا لاَ يُرْجَعُونَ قَالَ: وَأُنْزِلَتْ هَذِهِ الآيَةُ: «وَلاَ تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللّٰهِ أَمْوَاتًا»

4 B: "müteda'iftir".

zahmete rağmen âkıbet şehid olarak dünya ve âhiret havf ve hüznünden bütün bütün kurtulacaklarını ve kendileri gibi mes'ud olacaklarını istibşar[1] ederler de sevinirler. Şu hâlde geride harbi kaybeden ve şehadetten mahrum kalan ve düşman istîlası altında inleyen ve ale'l-husûs dinlerinin ziyâʿı tehlikesine mâruz bulunanların hâlinden haberdar olurlarsa şehidlerin de mahzun olmaları lâzım gelecektir. Demek oluyor ki Allah teâlâ şehidlere [1231] bunların hâllerini ya bildirmeyecek, alâkadar etmeyecek veya bildirdiği surette onları o hüzünden koruyacak, niʿmet-i fazlıyla memnun edecektir. Çünkü fî sebîlillâh şehid olanlar لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ'dur. Şehidler {يَسْتَبْشِرُونَ بِنِعْمَةٍ مِنَ اللّٰهِ وَفَضْلٍ وَاَنَّ اللّٰهَ لَا يُضِيعُ اَجْرَ الْمُؤْمِنِينَ}, hele o mü'minler ki {اَلَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِلّٰهِ وَالرَّسُولِ مِنْ بَعْدِ مَٓا اَصَابَهُمُ الْقَرْحُ لِلَّذِينَ اَحْسَنُوا مِنْهُمْ وَاتَّقَوْا اَجْرٌ عَظِيمٌ} Bu âyet de Uhud'un akabinde Hamrâ-i Esed Gazvesi hakkında nâzil olmuştur. Rivayet olunuyor ki Ebû Süfyân ve arkadaşları Uhud'dan çekilip Revha[2] denilen mahalle vardıklarında nedâmet etmişler, "çoğunu öldürdük azı kaldı idi niye bıraktık geldik, her hâlde dönmeli ve köklerini kesmeliyiz" diyerek dönüp Müslümanlara tekrar hücum etmek istemişlerdi. Hazret-i Peygamber de bunu derhâl haber almış ve onları yıldırmak, kendinin ve ashâbının kuvvetini göstermek için Ebû Süfyân'ı tâkip etmek üzere ashâbını teşvik etmiş ve "bugün bizimle beraber ancak dünkü günümüzde hazır bulunanlar çıksın" buyurmuş idi. Binâenʿaleyh Peygamber'le beraber bir cemaat hareket ettiler ki yetmiş kişi oldukları söylenmiştir. Medine'den sekiz mil mesafede bulunan Hamrâ-i Esed nâm mevkiʿe kadar vardılar. Ashâb yaralı idiler, çok zahmet çekiyorlar[3], ecirlerini fevt etmemek için katlanıyorlardı. İçlerinde öyle mecruhlar vardı ki münâvebe ile birbirlerini sırtlarında taşıyorlardı. Biraz birisi yükleniyor, biraz sonra binen inip altındakini yükleniyordu. Yine içlerinde saat be-saat birbirlerine dayanarak gidenler bulunuyordu ki hep bunlar yaraların ıztırabından idi. Fakat Cenâb-ı Allah müşriklerin kalblerine ruʿb

---

1 B: "tebşir ".
2 B: "Rayhâ ".
3 M ve B: "çekiyorlardı".

ilkā etti de kaçtılar gittiler. İşte bu âyet bu hâl içinde daʿvet-i Resûlullah'a icâbet eden bu mü'minler hakkındadır.[1]

[1232] Kezâlik o mü'minler ki {اَلَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ... اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ} Bu âyetler de Bedr-i Suğrâ Gazvesi hakkında nâzil olmuştur. Rivayet olunuyor ki Ebû Süfyân Uhud'dan Mekke'ye gitmeye azm ettiği zaman "yâ Muhammed, mevʿidimiz Bedr-i Suğrâ mevsimi olsun, orada çarpışırız istersen!" diye bağırmıştı. Hazret-i Peygamber de Hazret-i Ömer'e بَيْنَنَا وَبَيْنَكَ ذٰلِكَ إِنْ شَاءَ اللّٰهُ diye cevap vermesini emretmiş idi. Vakit gelince Ebû Süfyân maiyyetini alıp çıktı. Merru'z-Zahrân nâm mevkiʿe kondu, fakat Allah kalbine bir ruʿb ilkā etti, cayıp dönmek istedi. O sırada Nuaym b. Mes'ûd-ı Eşcaî'ye rast geldi ki bu Nuaym, umre yapmış geliyordu. Buna "yâ Nuaym, ben Muhammed'le Bedir mevsimine çarpışmaya vaadleşmiş idim, bu sene ise kurak, bize her hâlde ağaçlarda hayvan yayacağımız ve süt içeceğimiz bir sene yaraşır, bunun için dönmek istiyorum velâkin Muhammed çıkar da ben çıkmamış bulunursam cür'eti artar. Medine'ye git onları oyala, taʿvîk et, sana on deve vereyim" demiş idi. Nuaym yola çıktı, geldi gördü ki Müslümanlar hazırlanıyorlar, "bu", dedi, "doğru bir re'y değil. Onlar diyarınıza geldiler, birçoğunuzu katlettiler, siz üzerlerine giderseniz hiçbiriniz geri gelmez". Ve bu söz birtakımları üzerinde icrâ-yı te'sîr etti, Resûlullah bunu anlayınca "Muhammed'in canı elinde olan Allah'a kasem ederim ki ben yalnızca çıkarım!" buyurdu ve maiyyetinde yetmiş kadar zevât ile hareket etti ki İbn Mesʿud hazretleri de içlerinde

---

1 İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 101-104; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 400-401:

عن السدي: انطلق أبو سفيان منصرفا من أحد، حتى بلغ بعض الطريق، ثم إنهم ندموا وقالوا: بئسما صنعتم! إنكم قتلتموهم، حتى إذا لم يبق إلا الشريد تركتموهم! ارجعوا واستأصلوهم. فقذف الله في قلوبهم الرعب، فهزموا، فأخبر الله رسوله، فطلبهم حتى بلغ حمراء الأسد، ثم رجعوا من حمراء الأسد، فأنزل الله جل ثناؤه فيهم: «الذين استجابوا لله والرسول من بعد ما أصابهم القرح».

عن محمد بن إسحاق قال، فحدثني عبد الله بن خارجة بن زيد بن ثابت، عن أبي السائب مولى عائشة بنت عثمان: أن رجلا من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم من بني عبد الأشهل، كان شهد أحدا قال: شهدت مع رسول الله صلى الله عليه وسلم أحدا، أنا وأخ لي، فرجعنا جريحين: فلما أذن مؤذن رسول الله صلى الله عليه وسلم بالخروج في طلب العدو، قلت لأخي -أو قال لي-: أتفوتنا غزوة مع رسول الله صلى الله عليه وسلم؟ والله ما لنا من دابة نركبها، وما منا إلا جريح ثقيل! فخرجنا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم، وكنت أيسر جرحا منه، فكنت إذا غلب حملته عقبة ومشى عقبة، حتى انتهينا إلى ما انتهى إليه المسلمون، فخرج رسول الله صلى الله عليه وسلم حتى انتهى إلى حمراء الأسد، وهي من المدينة على ثمانية أميال، فأقام بها ثلاثا، الاثنين والثلاثاء والأربعاء، ثم رجع إلى المدينة.

idi. Gittiler, Bedr-i Suğrâ'ya vardılar. Bedr-i Suğrâ Benî Kinâne'ye ait bir sudur ki bir pazar yeri idi, burada her sene sekiz gün toplanırlar idi. Hazret-i Peygamber ve ashâbı müşriklerden kimseye tesadüf etmediler, pazara gittiler, yanlarında nafakaları ve emvâl-i ticâriyeleri de vardı, alış-veriş ettiler, bire iki kazandılar ve Medine'ye sâlimen ve gānimen geldiler ki bu âyet bunlar hakkındadır. Ebû Süfyân da Mekke'ye [1233] dönmüştü, Mekke ahâlisi onun askerine جَيْشُ السَّوِيق tesmiye ettiler, "siz sevık içmeye çıkmışsınız" dediler.[1]

---

1 Vâkıdî, *el-Megāzî,* I, 384-388; İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 94, 209-210:

لَمّا أَرَادَ أَبُو سُفْيَان أَنْ يَنْصَرِفَ يَوْمَ أُحُدٍ نَادَى: مَوْعِدٌ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ بَدْرٌ الصَّفْرَاءُ رَأْسَ الْحَوْلِ، نَلْتَقِي فِيهِ فَنَقْتَتِلُ. فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِعُمَرَ بْنِ الْخَطّابِ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ: قُلْ نَعَمْ إِنْ شَاءَ اللهُ. وَيُقَالُ قَالَ أَبُو سُفْيَانَ يَوْمَئِذٍ: مَوْعِدُكُمْ بَدْرٌ الصَّفْرَاءُ بَعْدَ شَهْرَيْنِ. قَالَ ابْنُ وَاقِدٍ: وَالْأَوّلُ أَثْبَتُ عِنْدَنَا. فَافْتَرَقَ النّاسُ عَلَى ذَلِكَ، وَرَجَعَتْ قُرَيْشٌ فَخَبّرُوا مَنْ قِبَلَهُمْ بِالْمَوْعِدِ وَتَهَيّئُوا لِلْخُرُوجِ وَأَجْلَبُوا، وَكَانَ هَذَا عِنْدَهُمْ أَعْظَمَ الْأَيّامِ لِأَنّهُمْ رَجَعُوا مِنْ أُحُدٍ وَالدّوْلَةُ لَهُمْ، طَمِعُوا فِي بَدْرٍ الْمَوْعِدِ أَيْضًا بِمِثْلِ ذَلِكَ مِنْ الظّفَرِ. وَكَانَ بَدْرٌ الصّفْرَاءُ مُجْمَعًا يَجْتَمِعُ فِيهِ الْعَرَبُ، وَسُوقًا تَقُومُ لِهِلَالِ ذِي الْقَعْدَةِ إِلَى ثَمَانِ لَيَالٍ خَلَوْنَ مِنْهُ، فَإِذَا مَضَتْ ثَمَانِي لَيَالٍ مِنْهُ تَفَرّقَ النّاسُ إِلَى بِلَادِهِمْ. فَلَمّا دَنَا الْمَوْعِدُ كَرِهَ أبو سفيان الخروج إلى رسول اللهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَجَعَلَ يُحِبّ أَنْ يُقِيمَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَصْحَابُهُ بِالْمَدِينَةِ وَلَا يُوَافِقُونَ الْمَوْعِدَ. فَكَانَ كُلّ مَنْ وَرَدَ عَلَيْهِ مَكّةَ يُرِيدُ الْمَدِينَةَ أَظْهَرَ لَهُ: إِنّا نُرِيدُ أَنْ نَغْزُوَ مُحَمّدًا فِي جَمْعٍ كَثِيفٍ. فَيَقْدَمُ الْقَادِمُ عَلَى أَصْحَابِ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَيَرَاهُمْ عَلَى تَجَهّزٍ فَيَقُولُ: تَرَكْت أَبَا سُفْيَانَ قَدْ جَمَعَ الْجُمُوعَ، وَسَارَ فِي الْعَرَبِ لِيَسِيرَ إِلَيْكُمْ لِمَوْعِدِكُمْ. فَيَكْرَهُ ذَلِكَ الْمُسْلِمُونَ وَيَهِيبُهُمْ ذَلِكَ. وَيَقْدَمُ نُعَيْمُ بْنُ مَسْعُودٍ الْأَشْجَعِيّ مَكّةَ، فَجَاءَهُ أَبُو سفيان بن حرب في رجال من قريش فقال: يا نعيم، إِنّي وَعَدْت مُحَمّدًا وَأَصْحَابَهُ يَوْمَ أُحُدٍ أَنْ نَلْتَقِيَ نَحْنُ وَهُوَ بِبَدْرٍ الصّفْرَاءِ عَلَى رَأْسِ الْحَوْلِ، وَقَدْ جَاءَ ذَلِكَ. فَقَالَ نُعَيْمٌ: مَا أَقْدَمَنِي إِلّا مَا رَأَيْت مُحَمّدًا وَأَصْحَابَهُ يَصْنَعُونَ مِنْ إِعْدَادِ السّلَاحِ وَالْكُرَاعِ، وَقَدْ تَجَلّبَ إِلَيْهِ حُلَفَاءُ الْأَوْسِ مِنْ بَلِيّ وَجُهَيْنَةَ وَغَيْرِهِمْ، فَتَرَكْت الْمَدِينَةَ أَمْسِ وَهِيَ كَالرّمّانَةِ. فَقَالَ أَبُو سُفْيَانَ: أَحَقّا مَا تَقُولُ؟ قَالَ: إِي وَاَللهِ. فَجَزَوْا نُعَيْمًا خَيْرًا وَوَصَلُوهُ وَأَعَانُوهُ، فَقَالَ أَبُو سُفْيَانَ: أَسْمَعُك تَذْكُرُ مَا تَذْكُرُ، مَا قَدْ أَعَدّوا؟ وَهَذَا عَامُ جَدْبٍ –قَالَ نُعَيْمٌ: الْأَرْضُ مِثْلُ ظَهْرِ التّرْسِ، لَيْسَ فِيهَا لِبَعِيرٍ شَيْءٌ– وَإِنّمَا يُصْلِحُنَا عَامُ خِصْبٍ غَيْدَاقٍ تَرْعَى فِيهِ الظّهْرُ وَالْخَيْلُ وَنَشْرَبُ اللّبَنَ، وَأَنَا أَكْرَهُ أَنْ يَخْرُجَ مُحَمّدٌ وَأَصْحَابُهُ وَلَا أَخْرُجُ فَيَجْتَرِئُونَ عَلَيْنَا، وَيَكُونُ الْخُلْفُ مِنْ قِبَلِهِمْ أَحَبّ إِلَيّ. وَنَجْعَلُ لَك عِشْرِينَ فَرِيضَةً، عَشْرًا جِذَاعًا وَعَشْرًا حِقَاقًا، وَتُوضَعُ لك على يدي سُهَيْلِ بْنِ عَمْرٍو وَيَضْمَنُهَا لَك. قَالَ نُعَيْمٌ: رضيت. وَكَانَ سُهَيْلٌ صَدِيقًا لِنُعَيْمٍ فَجَاءَ سُهَيْلًا فَقَالَ: يَا أَبَا يَزِيدَ، تَضْمَنُ لِي عِشْرِينَ فَرِيضَةً عَلَى أَنْ أَقْدَمَ الْمَدِينَةَ فَأُخَذّلَ أَصْحَاب مُحَمّدٍ؟ قَالَ: نَعَمْ. قَالَ: فَإِنّي خَارِجٌ. فَخَرَجَ عَلَى بَعِيرٍ حَمَلُوهُ عَلَيْهِ، وَأَسْرَعَ السّيْرَ فَقَدِمَ وَقَدْ حَلَقَ رَأْسَهُ مُعْتَمِرًا، فَوَجَدَ أَصْحَابَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَجَهّزُونَ، فَقَالَ أَصْحَابُ رسول الله صلى الله عليه وسلم: من أَيْنَ يَا نُعَيْمُ؟ قَالَ: خَرَجْت مُعْتَمِرًا إِلَى مَكّةَ. فَقَالُوا: لَك عِلْمٌ بِأَبِي سُفْيَانَ؟ قَالَ: نَعَمْ، تَرَكْت أَبَا سُفْيَانَ قَدْ جَمَعَ الْجُمُوعَ وَأَجْلَبَ مَعَهُ الْعَرَبَ، فَهُوَ جَاءَ فِيمَا لَا قِبَلَ لَكُمْ بِهِ، فَأَقِيمُوا وَلَا تَخْرُجُوا فَإِنّهُمْ قَدْ أَتَوْكُمْ فِي دَارِكُمْ وَقَرَارِكُمْ، فَلَنْ يَفْلِتَ مِنْكُمْ إِلّا الشّرِيدُ، وَقُتِلَتْ سَرَاتُكُمْ وَأَصَابَ مُحَمّدًا فِي نَفْسِهِ مَا أَصَابَهُ مِنْ الْجِرَاحِ. فَتُرِيدُونَ أَنْ تَخْرُجُوا إِلَيْهِمْ فَتَلْقَوْهُمْ فِي مَوْضِعٍ مِنْ الْأَرْضِ؟ بِئْسَ الرّأْيُ رَأَيْتُمْ لِأَنْفُسِكُمْ –وَهُوَ مَوْسِمٌ يَجْتَمِعُ فِيهِ النّاسُ– وَاَللهِ مَا أَرَى أَنْ يَفْلِتَ مِنْكُمْ أَحَدٌ! وَجَعَلَ يَطُوفُ بِهَذَا الْقَوْلِ فِي أَصْحَابِ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتّى رَعّبَهُمْ وَكَرّهَ إِلَيْهِمْ الْخُرُوجَ، حَتّى نَطَقُوا بِتَصْدِيقِ قَوْلِ نُعَيْمٍ، أَوْ مَنْ نَطَقَ مِنْهُمْ. وَاسْتَبْشَرَ بِذَلِكَ الْمُنَافِقُونَ وَالْيَهُودُ وَقَالُوا: مُحَمّدٌ لَا يَفْلِتُ مِنْ هَذَا الْجَمْعِ! وَاحْتَمَلَ الشّيْطَانُ أَوْلِيَاءَهُ مِنْ النّاسِ لِخَوْفِ الْمُسْلِمِينَ، حَتّى بَلَغَ رسول الله صلى الله عليه وسلم ذلك، وَتَظَاهَرَتْ بِهِ الْأَخْبَارُ عِنْدَهُ، حَتّى خَافَ رَسُولُ اللهِ أَلّا يَخْرُجَ مَعَهُ أَحَدٌ. فَجَاءَهُ أَبُو بكر بن أبي قحافة رضي الله عنه، وَعُمَرُ بْنُ الْخَطّابِ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ، وَقَدْ سَمِعَا مَا سَمِعَا فَقَالَا: يَا رَسُولَ اللهِ إِنّ اللهَ مُظْهِرٌ دِينَهُ وَمُعِزّ نَبِيّهُ، وَقَدْ وَعَدْنَا الْقَوْمَ مَوْعِدًا وَنَحْنُ لَا نُحِبّ أَنْ نَتَخَلّفَ عَنْ الْقَوْمِ، فَيَرَوْنَ أَنّ هَذَا جُبْنٌ مِنّا عنهم، فسر لموعدهم، فو الله إِنّ فِي ذَلِكَ لَخِيَرَةٌ! فَسُرّ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِذَلِكَ ثُمّ قَالَ: وَالّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، لَأَخْرُجَن وَإِنْ لَمْ يَخْرُجْ مَعِي أَحَدٌ! قَالَ: فَلَمّا تَكَلّمَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَكَلّمَ بِمَا بَصّرَ اللهُ عَزّ وَجَلّ الْمُسْلِمِينَ، وَأَذْهَبَ مَا كَانَ رَعّبَهُمْ الشّيْطَانُ، وَخَرَجَ الْمُسْلِمُونَ بِتِجَارَاتٍ لَهُمْ إِلَى بَدْرٍ. فَحُدّثْت عَنْ يَزِيدَ، عَنْ خَصِيفَةَ، قَالَ: كَانَ عُثْمَانُ بْنُ عَفّانَ رَحِمَهُ اللهُ يَقُولُ: لَقَدْ رَأَيْتنَا وَقَدْ قُذِفَ الرّعْبُ فِي قُلُوبِنَا، فَمَا أَرَى أَحَدًا لَهُ نِيّةٌ فِي الْخُرُوجِ، حَتّى أَنْهَجَ اللهُ تَعَالَى لِلْمُسْلِمِينَ بَصَائِرَهُمْ، وَأَذْهَبَ عَنْهُمْ تَخْوِيفَ الشّيْطَانِ. فَخَرَجُوا فَلَقَدْ خَرَجْت بِبِضَاعَةٍ إِلَى مَوْسِمِ بَدْرٍ، فَرَبِحْت لِلدّينَارِ دِينَارًا، فَرَجَعْنَا بِخَيْرٍ وَفَضْلٍ مِنْ رَبّنَا. فَسَارَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْمُسْلِمِينَ وَخَرَجُوا بِبَضَائِعَ لَهُمْ وَنَفَقَاتٍ، فَانْتَهَوْا إِلَى بَدْرٍ لَيْلَةَ هِلَالِ ذِي الْقَعْدَةِ، وَقَامَ السّوقُ صَبِيحَةَ الْهِلَالِ، فَأَقَامُوا ثَمَانِيَةَ أَيّامٍ وَالسّوقُ قَائِمَةٌ. وَكَانَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدْ خَرَجَ فِي أَلْفٍ وَخَمْسِمِائَةٍ مِنْ أَصْحَابِهِ وَكَانَتْ الْخَيْلُ عَشَرَةَ أَفْرَاسٍ: فَرَسٌ لِرَسُولِ اللهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَفَرَسٌ لِأَبِي بَكْرٍ، وَفَرَسٌ لِعُمَرَ، وَفَرَسٌ لِأَبِي قَتَادَةَ، وَفَرَسٌ لِسَعِيدِ بْنِ زَيْدٍ، وَفَرَسٌ لِلْمِقْدَادِ، وَفَرَسٌ لِلْحُبَابِ، وَفَرَسٌ لِلزّبَيْرِ، وَفَرَسٌ لِعَبّادِ بْنِ بِشْرٍ.

فَحَدّثَنِي عَلِيّ بْنُ زَيْدٍ، عَنْ أَبِيهِ قَالَ: قَالَ الْمِقْدَادُ: شَهِدْت بَدْرَ الْمَوْعِدِ عَلَى فَرَسِي سُبْحَةَ، أَرْكَبُ ظَهْرَهَا ذَاهِبًا وَرَاجِعًا، فَلَمْ يَلْقَ كَيْدًا. ثُمّ إِنّ أَبَا سُفْيَانَ

{إِنَّمَا ذٰلِكُمُ الشَّيْطَانُ} O sizi alıkoymak isteyen şeytan, yahut o şeytan {يُخَوِّفُ أَوْلِيَٓاءَهُ} sizi[1] dostlarından korkutuyor." ❁ Burada "şeytan", Müslümanları alıkoymak isteyen o herif veya onu sevk eden, dostları da Ebû Süfyân ve arkadaşları olduğunu ve mâna يُخَوِّفُكُمْ أَوْلِيَاءه takdîrinde bulunduğunu müfessirîn beyan ediyorlar. {فَلَا تَخَافُوهُمْ وَخَافُونِ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ} Binâenʿaleyh ey Müslümanlar, şeytanın dostlarından korkmayınız, Benden korkunuz, siz hâlis mü'min iseniz böyle olmanız lâzım gelir.

Şimdi bütün bu vekāyiʿ üzerine Resûlullah'ı tesliye siyâkında telvîn-i hitab ile buyuruluyor ki:

Yâ Muhammed {وَلَا يَحْزُنْكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِى الْكُفْرِ... إلخ} bu âyetin sebeb-i nüzûlünde birkaç rivayet vardır:

1. Küffâr-ı Kureyş hakkında nâzil olmuş, Allah teâlâ onların harb için asker toplayıp durmak gibi küfürde müsâraʿatlarına karşı Peygamberine teminat vermiştir.

2. Münafıklar hakkında nâzil olmuştur. Bunların küfürde müsâraʿatları da şu vechile telhis olunmuştur: Münafıklar Uhud vakʿası üzerine mü'minleri mütemâdiyen korkutmaya, nusret ü zaferden ümitlerini kesip me'yus etmeye çalışıyorlar ve bâ-husus "Muhammed, meliklik için uğraşan ve sırf maksad-ı siyâsî ile hareket eden bir inkılabcı, onun için işler bazen lehine ve bazen aleyhine oluyor. Eğer Allah tarafından resûl olsa idi hiç mağlub olmazdı" diye propaganda yapıyorlar, bunlar Müslümanların fikirlerini bulandırıyor ve bu sebeple Resûl-i Ekrem de mahzun oluyordu.

[1234] 3. Bazıları demişlerdir ki küffârdan bir kavim Müslüman olmuşlardı. Sonra Kureyş'ten korkarak irtidad ettiler. Binâenʿaleyh

---

قَالَ: يَا مَعْشَرَ قُرَيْشٍ، قَدْ بَعَثْنَا نُعَيْمَ بْنَ مَسْعُودٍ لِأَنْ يَخْذُلَ أَصْحَابَ مُحَمَّدٍ عَنِ الْخُرُوجِ وَهُوَ جَاهِدٌ، وَلَكِنْ نَخْرُجُ نَحْنُ فَنَسِيرُ لَيْلَةً أَوْ لَيْلَتَيْنِ ثُمَّ نَرْجِعُ، فَإِنْ كَانَ مُحَمَّدٌ لَمْ يَخْرُجْ بَلَغَهُ أَنَّا خَرَجْنَا فَرَجَعْنَا لِأَنَّهُ لَمْ يَخْرُجْ، فَيَكُونُ هَذَا لَنَا عَلَيْهِ، وَإِنْ كَانَ خَرَجَ أَظْهَرْنَا أَنَّ هَذَا عَامُ جَدْبٍ وَلَا يُصْلِحُنَا إِلَّا عَامُ عُشْبٍ. قَالُوا: نَعَمْ مَا رَأَيْتَ. فَخَرَجَ فِي قُرَيْشٍ، وَهُمْ أَلْفَانِ وَمَعَهُمْ خَمْسُونَ فَرَسًا، حَتَّى انْتَهَوْا إِلَى مَجَنَّةَ ثُمَّ قَالَ: ارْجِعُوا، لَا يُصْلِحُنَا إِلَّا عَامُ خِصْبٍ غَيْدَاقٍ، نَرْعَى فِيهِ الشَّجَرَ وَنَشْرَبُ فِيهِ اللَّبَنَ، وَإِنَّ عَامَكُمْ هَذَا عَامُ جَدْبٍ، وَإِنِّي رَاجِعٌ فَارْجِعُوا. فَسَمَّى أَهْلُ مَكَّةَ ذَلِكَ الْجَيْشَ جَيْشَ السَّوِيقِ، يَقُولُونَ: خَرَجُوا يَشْرَبُونَ السَّوِيقَ.

1 H ve F -"sizi".

Resûlullah merak etmiş ve bunların irtidâdı yüzünden bir mazarrat gelebilmek ihtimâlini düşünmüştü.

4. Yahudîler hakkında nâzil olmuştur. Zira bunlar da Uhud vakʿasından sonra küfürlerine daha ziyâde germî vermişler ve Müslümanları iğfâl için çalışmaya başlamışlardı.

İşte bu âyetler bunların biri[1] veya hepsi dolayısıyla nâzil olmuştur.[2] Zâhiri âmdır. [3]

Bunlar {لَنْ يَضُرُّوا اللّٰهَ شَيْـًٔا} Allah'a zarar nâmına hiçbir şey[4] yapamazlar. ❁ Bunda iki mâna melhuz olduğu gösterilmiştir. Birisi, mülk ve saltanat-ı ilâhiyeden hiçbir şey tenkīs edemezler, demektir. Nitekim Ebû Zer radıyallâhu anh'ın rivayet ettiği vechile Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurmuştur: "Allah teâlâ buyuruyor ki, evveliniz âhiriniz ve cinniniz[5] insiniz içinizde en müttakī olan adamın kalbi üzerine olsa idi bu Benim mülküme bir şey ilâve etmezdi. Bilakis evveliniz âhiriniz ve cinniniz insiniz içinizde en fâcir olan[6] adamın kalbi üzerine olsa idi bu da Benim mülkümden bir şey tenkīs etmezdi."[7] Birisi de "Allah'ın evliyâsına

---

1 M: "bir".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IX, 436:
الْمَسْأَلَةُ الثَّانِيَةُ: اخْتَلَفُوا فِي سَبَبِ نُزُولِ الْآيَةِ عَلَى وُجُوهٍ: الْأَوَّلُ: أَنَّهَا نَزَلَتْ فِي كُفَّارِ قُرَيْشٍ، وَاللّٰهُ تَعَالَى جَعَلَ رَسُولَهُ آمِنًا مِنْ شَرِّهِمْ، وَالْمَعْنَى: لَا يَحْزُنْكَ مَنْ يُسَارِعُ فِي الْكُفْرِ بِأَنْ يَقْصِدَ جَمْعَ الْعَسَاكِرِ لِمُحَارَبَتِكَ، فَإِنَّهُمْ بِهَذَا الصَّنِيعِ إِنَّمَا يَضُرُّونَ أَنْفُسَهُمْ وَلَا يَضُرُّونَ اللّٰهَ... الثَّانِي: أَنَّهَا نَزَلَتْ فِي الْمُنَافِقِينَ، وَمُسَارَعَتُهُمْ هِيَ أَنَّهُمْ كَانُوا يُخَوِّفُونَ الْمُؤْمِنِينَ بِسَبَبِ وَقْعَةِ أُحُدٍ وَيُؤَيِّسُونَهُمْ مِنَ النُّصْرَةِ وَالظَّفَرِ، أَوْ بِسَبَبِ أَنَّهُمْ كَانُوا يَقُولُونَ إِنَّ مُحَمَّدًا طَالِبُ مُلْكٍ، فَتَارَةً يَكُونُ الْأَمْرُ لَهُ، وَتَارَةً عَلَيْهِ، وَلَوْ كَانَ رَسُولًا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ مَا غُلِبَ، وَهَذَا كَانَ يُنَفِّرُ الْمُسْلِمِينَ عَنِ الْإِسْلَامِ، فَكَانَ الرَّسُولُ يَحْزَنُ بِسَبَبِهِ. قَالَ بَعْضُهُمْ: إِنَّ قَوْمًا مِنَ الْكُفَّارِ أَسْلَمُوا ثُمَّ ارْتَدُّوا خَوْفًا مِنْ قُرَيْشٍ فَوَقَعَ الْغَمُّ فِي قَلْبِ الرَّسُولِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِذَلِكَ السَّبَبِ، فَإِنَّهُ عَلَيْهِ السَّلَامُ ظَنَّ أَنَّهُمْ بِسَبَبِ تِلْكَ الرِّدَّةِ يُلْحِقُونَ بِهِ مَضَرَّةً فَبَيَّنَ اللّٰهُ أَنَّ رِدَّتَهُمْ لَا تُؤَثِّرُ فِي لُحُوقِ ضَرَرٍ بِكَ... الْقَوْلُ الرَّابِعُ: أَنَّ الْمُرَادَ رُؤَسَاءُ الْيَهُودِ: كَعْبُ بْنُ الْأَشْرَفِ وَأَصْحَابُهُ الَّذِينَ كَتَمُوا صِفَةَ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِمَتَاعِ الدُّنْيَا. قَالَ الْقَفَّالُ رَحِمَهُ اللّٰهُ: وَلَا يَبْعُدُ حَمْلُ الْآيَةِ عَلَى جَمِيعِ أصناف الكفار بدليل قوله تعالى: «يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ لَا يَحْزُنْكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ» إِلَى قَوْلِهِ: «وَمِنَ الَّذِينَ هادُوا» (الْمَائِدَةِ ٥/٤١) فَدَلَّتْ هَذِهِ الْآيَةُ عَلَى أَنَّ حُزْنَهُ كَانَ حَاصِلًا مِنْ كُلِّ هَؤُلَاءِ الْكُفَّارِ.

3 B: "eʿamdır".

4 M ve B: "birşey".

5 M ve B +"ve".

6 B +"bir ".

7 Müslim, Birr, 55:
عَنْ أَبِي ذَرٍّ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فِيمَا رَوَى عَنِ اللّٰهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى أَنَّهُ قَالَ: ...يَا عِبَادِي إِنَّكُمْ لَنْ تَبْلُغُوا ضَرِّي فَتَضُرُّونِي وَلَنْ تَبْلُغُوا نَفْعِي، فَتَنْفَعُونِي، يَا عِبَادِي لَوْ أَنَّ أَوَّلَكُمْ وَآخِرَكُمْ وَإِنْسَكُمْ وَجِنَّكُمْ كَانُوا عَلَى أَتْقَى قَلْبِ رَجُلٍ وَاحِدٍ مِنْكُمْ، مَا زَادَ ذَلِكَ فِي مُلْكِي شَيْئًا، يَا عِبَادِي لَوْ أَنَّ أَوَّلَكُمْ وَآخِرَكُمْ وَإِنْسَكُمْ وَجِنَّكُمْ كَانُوا عَلَى أَفْجَرِ قَلْبِ رَجُلٍ وَاحِدٍ، مَا نَقَصَ ذَلِكَ مِنْ مُلْكِي شَيْئًا...

hiçbir zarar yapamazlar" demektir ki evliyâullahı ızrâra kalkışmak, Allah'ı ızrâra kalkışmak hükmünde tutulmak suretiyle mübalağa ifade eden bir mecazdır. Makām-ı beyan, Peygamber'i tesliyet makāmı olmasına nazaran ekser müfessirîn bu mânayı tercih etmişlerdir.

{اِنَّ الَّذ۪ينَ اشْتَرَوُا الْكُفْرَ بِالْاِيمَانِ} Bu âyetin de mürteddîni ve Yahudîleri istihdaf ettiği beyan olunuyor. Mürteddîn hakkında olması zâhirdir. Yahudîlere gelince; bunlar Sûre-i Bakara'da beyan olunduğu üzere biʿset-i seniyyeden mukaddem Hazret-i[1] Peygamber'i [1235] tanıyorlar ve iman ediyorlar ve onunla[2] düşmanlarına karşı istinsârda bulunuyorlardı. Böyle iken baʿs olununca küfrettiler, fikirlerini değiştirdiler, binâenʿaleyh imanını vermiş küfrü satın almış mürted mahiyetinde demektirler. Maʿamâfîh bu âyetin münafıklara taʿalluku ihtimali de yok denemez, zira onlar da dâima iman ve küfür mübadelesi üzerindedirler. Şu îzâhâta nazaran birinci âyet vechile küfürde müsâraʿa edenler münafık vesâir ale'l-umûm küffârın[3] önünde[4] giden pîşuvâlarına, ikinci âyet vechile imanı verip küfrü iştirâ edenler de onların arkalarında gidenlere hamledilmek muvâfık olacaktır ki mürtedler daha ziyâde ikincide bulunurlar.

Kâfirlerin gururlarına gelince {وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذ۪ينَ كَفَرُٓوا اَنَّمَا نُمْل۪ي لَهُمْ} ۞ Burada "imlâ" imhâl ve müsaade mânasınadır.

Şimdi Uhud vakʿasının müteveccih olduğu neticeye gelelim:

Ey ümmet-i Muhammed {مَا كَانَ اللّٰهُ لِيَذَرَ الْمُؤْمِن۪ينَ عَلٰى مَٓا اَنْتُمْ عَلَيْهِ} Allah teâlâ, hâlis mü'minleri o bulunduğunuz karışık hâl üzere bırakmazdı, öyle esbâb tertib edecekti ki {حَتّٰى يَم۪يزَ الْخَب۪يثَ مِنَ الطَّيِّبِ} nihâyet murdarı temizden, münafığı mü'minden ayıracak, fark ettirecekti. Bu temyîzi yapmak için {وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُطْلِعَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ} Allah hepinizi gayba muttaliʿ kılacak da[5] değil idi, yani sizin hepinizi münafıkların kalblerine muttaliʿ kılmak suretiyle onları tefrik ettirecek değil idi {وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يَجْتَب۪ي مِنْ رُسُلِه۪ مَنْ يَشَٓاءُ}

1 F, M ve B -"Hazret-i".
2 B: "bununla".
3 F -"küffârın".
4 M ve B: "önlerinde".
5 H ve F -"da".

velâkin Allah resullerinden her kimi dilerse seçer onu ona bildirir. Öteden beri sünnet-i ilâhiye budur. Muhammed Mustafa da böyle yapmıştır. Binâenʿaleyh {فَاٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَرُسُلِهٖۚ وَاِنْ تُؤْمِنُوا وَتَتَّقُوا فَلَكُمْ اَجْرٌ عَظِيمٌ} [1236] ۞ Bundan evvelki âyetlerde mü'minlere ukūbet-i uhreviye ile vaʿîd gösterildiği gibi bu âyette de münafıkların[1] nifakları meydana çıkarılıp terzil edilmek gibi ukūbet-i dünyeviye ile vaʿîdleri gösterilmiş ve aynı zamanda mü'minlere ecr-i azîm vaad olunmuş ve hey'et-i İslâmiyenin ıslâhına ait mukaddimât ihzar buyurulmuştur ki ahlâkiyât[2] ve iktisâdiyâta taʿalluk eden şu âyet de bu mukaddimâttandır.

{وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخَلُونَ... اِلخ} وَلِلّٰهِ مِيرَاثُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ Semâvât ve arzın mîrâsı, yani seleften halefe intikal eden[3] mal vesâire gibi semâvî ve arzî miraslar, yalnız Allah'ındır. Müstakillen O'nun milkidir. Bunlara tevârüs edenlerin milk-i hakīkīleri yoktur; o muvakkat, müsteʿâr bir şeydir. Hepsi fâni olur. Ancak mâlik-i hakīkī olan Allah'ın milki kalır, binâenʿaleyh bunları Allah'tan kıskanıp da Allah yolunda sarf etmek hususunda buhl edenler, bunu[4] düşünmeli ve ne büyük günah yaptıklarını anlamalıdırlar. Semâvî miras; nübüvvet, ilim gibi meʿâlîdir. Bundan şu anlaşılır ki evvelâ miras bir kānûn-ı ilâhîdir. Sâniyen مَٓا اٰتٰيهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖ yalnız emvâle mahsus değildir. Bir de burada bu sûreyi tâkip edecek olan Sûre-i Nisâ'da gelecek miras âyetlerine bir nevi temhid vardır.

Allah habîr olduğu içindir ki:

لَقَدْ سَمِعَ اللّٰهُ قَوْلَ الَّذِينَ قَالُٓوا اِنَّ اللّٰهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ اَغْنِيَٓاءُۢ سَنَكْتُبُ مَا قَالُوا وَقَتْلَهُمُ الْاَنْبِيَٓاءَ بِغَيْرِ حَقٍّۙ وَنَقُولُ ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ ﴿١٨١﴾ ذٰلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيكُمْ وَاَنَّ اللّٰهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِۚ ﴿١٨٢﴾ اَلَّذِينَ قَالُٓوا اِنَّ اللّٰهَ عَهِدَ اِلَيْنَٓا اَلَّا نُؤْمِنَ لِرَسُولٍ حَتّٰى يَأْتِيَنَا بِقُرْبَانٍ تَأْكُلُهُ النَّارُۜ قُلْ قَدْ جَٓاءَكُمْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِى بِالْبَيِّنَاتِ وَبِالَّذِى قُلْتُمْ فَلِمَ قَتَلْتُمُوهُمْ

1 H ve F -"münafıkların".
2 B: "ahlâkiyet ".
3 B: "edegelen".
4 B: "bu".

اِنْ كُنْتُمْ صَادِقٖينَ ﴿١٨٣﴾ فَاِنْ كَذَّبُوكَ فَقَدْ كُذِّبَ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ جَٓاؤُ بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ
وَالْكِتَابِ الْمُنٖيرِ ﴿١٨٤﴾ كُلُّ نَفْسٍ ذَٓائِقَةُ الْمَوْتِۜ وَاِنَّمَا تُوَفَّوْنَ اُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِۜ فَمَنْ
زُحْزِحَ عَنِ النَّارِ وَاُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَۜ وَمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَٓا اِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ ﴿١٨٥﴾

[1237] **Meâl-i Şerîfi**

Elbette Allah onların, o "her hâlde Allah fakirdir, bizler zenginiz" diyenlerin lakırdılarını işitti, o dediklerini peygamberleri nâhak yere öldürdükleriyle beraber yazacağız da diyeceğiz: Tadın bakalım o yangın azabını (181). Bu sizin ellerinizin takdim ettiği ve Allah'ın[1] zulümkâr olmaması yüzündendir o kullara (182). Onlar ki "Allah" dediler, "bize şöyle and verdi: Bize ateşin yiyeceği bir kurban getirinceye kadar hiçbir resûle iman etmeyeceğiz." De ki size benden evvel birtakım resuller[2] beyyinelerle gelmiş ve o dediğinizi de getirmiş idi; ya onları niçin katlettiniz doğru iseniz? (183). Şimdi seni tekzib ettilerse [1238] senden evvel de birçok resuller tekzib olundu ki o beyyineler ve[3] o hikmetli sahîfeler ve o nurlu kitab ile gelmişlerdi (184). Her nefis ölümü tadacak, ecirleriniz de[4] ancak kıyamet günü tamamlanacak.[5] O vakit kim ateşten uzaklaştırılır da cennete konulursa işte o murada erdi, yoksa dünyâ hayat aldatıcı bir metâʿdan başka bir şey değil[6] (185).[7]

---

1 F +"~~bunlara~~".
2 F +"~~açık mucizelerle~~".
3 B -"ve".
4 M -"de".
5 F +"~~İşte~~".
6 F -"bir metâʿdan başka bir şey değil".
7 H: "Elbette Allah işitti 'Allah fakir, bizlerse ağniyâyız' diyenlerin dediklerini; yazacağız o dediklerini peygamberleri nâhak yere öldürdükleriyle de 'tadın bakalım' diyeceğiz 'yangın azabını' (181). Bu size ellerinizin takdim ettiğiyle, yoksa Allah değil zulmeden o kullara (182). Ki 'Allah bize and verdi, ateşin yiyeceği bir kurban getirmedikçe bize hiçbir peygambere iman etmememiz için' dediler. De ki 'benden evvel size birçok peygamberler açık mucizelerle gelmişti ve o söylediğinizi de getirmişti. Ya niçin onları katlettiniz davanızda doğru iseniz?' (183). Şimdi seni tekzib ettilerse şu muhakkak ki mucizeler ve hikmetlerle nûrlu kitab getiren senden evvelki peygamberler de tekzib edilmişti (184). Her nefis ölümü tadacak ve ecirleriniz ancak kıyamet günü tamamlanacak. O vakit kim ateşten uzaklaştırılır da cennete konulursa işte o murada erdi, yoksa dünyâ hayat aldatıcı bir metâʿdan ibarettir (185)".

Burada risâlet-i Muhammediye hakkında küffâr tarafından tefevvüh[1] olunan bazı şübühât ve iʿtirâzâtın nakl ü reddine şürûʿ olunuyor.

{لَقَدْ سَمِعَ اللّٰهُ قَوْلَ الَّذٖينَ قَالُٓوا اِنَّ اللّٰهَ فَقٖيرٌ وَنَحْنُ اَغْنِيَٓاءُ} ❁ "Rivayet olunuyor ki Hazret-i Ebû Bekir radıyallâhu anh bir gün Yahudîlerin dershanelerine gitmiş idi. Baktı[2] ki birtakım Yahudîler Finhas'ın[3] başına toplanmışlardı ve bu Finhas Yahudîlerin ulemâ ve ahbârından idi. Ebû Bekir "yazık yâ Finhas Allah'tan kork ve Müslüman ol, vallahi sen şüphesiz bilirsin ki Muhammed Resûlullah'tır, siz onu indinizde Tevrat'ta yazılmış bulursunuz" dedi. Finhas "vallahi yâ Ebâ Bekir, bizim Allah'a iftikārımız yok, O bize müftekir ve biz O'na O'nun bize yalvardığı kadar yalvarmıyoruz.[4] Her hâlde biz O'ndan müstağnî ağniyâyız, o ganî olsa idi sâhibinizin zuʿm ettiği gibi bizden istikrâza tenezzül etmezdi. O bizi ribâdan menʿ ediyor ve bize ribâ vaad eyliyor, ganî olsa idi bize ribâ vermezdi" diye tefevvühâtta bulundu. Bunun üzerine Ebû Bekir öfkelendi ve Finhas'ın yüzüne şiddetli bir tokat vurdu ve dedi ki: "Nefsim yedinde olan Zât-ı aʿlâ'ya kasem ederim ki, bizimle senin beynindeki[5] ahd olmasaydı boynunu vururdum ey Allah'ın düşmanı!" Binâenʿaleyh Finhas Resûlullah'a gidip "yâ Muhammed, bak sâhibin bana ne yaptı" diye şikayet etti, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Hazret-i Ebû Bekir'e "bu yaptığına sâik ne oldu?" diye sordu, o da "yâ Resûlallah, büyük bir tefevvühde bulundu, öyle zuʿm ediyor ki Allah teâlâ şânuhû [1239] fakir ve bunlar O'ndan ağniyâ imişler. Bunu söyleyince Allah için kızdım ve yüzüne bir tokat vurdum" dedi. Finhas "ben öyle bir şey söylemedim" diye inkâr eyledi. İşte bunun üzerine Allah teâlâ Hazret-i Ebû Bekir'i tasdîken bu âyeti inzâl buyurdu. Bu rivayet İbn Abbas ve İkrime ve Süddî ve Mukātil ve İbn İshak'tandır.[6]

1 B: "tevehhüm".
2 F: "baktım".
3 M: "fenhasın".
4 B -"ve biz O'na O'nun bize yalvardığı kadar yalvarmıyoruz.".
5 B: "beyninde".
6 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 558-559; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 441-443:
وَدَخَلَ أَبُو بَكْرٍ الصِّدّيقُ بَيْتَ الْمِدْرَاسِ عَلَى يَهُودَ، فَوَجَدَ مِنْهُمْ نَاسًا كَثِيرًا قَدْ اجْتَمَعُوا إلَى رَجُلٍ مِنْهُمْ، يُقَالُ لَهُ فِنْحَاصُ، وَكَانَ مِنْ عُلَمَائِهِمْ وَأَحْبَارِهِمْ، وَمَعَهُ حَبْرٌ مِنْ أَحْبَارِهِمْ، يُقَالُ لَهُ: أَشْيَعُ، فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ لِفِنْحَاصٍ: وَيْحَكَ يَا فَنُحَاصُ! اتَّقِ اللهَ وَأسلم، فو اللّٰهِ إِنَّكَ

Şu hâlde kāil bir iken bu lakırdının الَّذِينَ قَالُوا diye cemaate isnâdı onların da râzı olmaları sebebiyledir.

Rüesâ-yı Yehûddan Huyey[1] b. Ahtab'ın, kezâlik İlyas b. Ömer'in "fakir ganîden istikraz eder" dedikleri ve bazı Yahudîlerin huzûr-ı risâlete gelip "yâ Muhammed Rabbin fakir mi ki kullarından karz istiyor?" sözünü söyledikleri dahi müteʿaddid rivâyât ile mervîdir[2] ki hepsi aynı mânaya râciʿdir. Kur'ân'ın nezâhet-i edebiyesine muvâfık olmayacağından[3] dolayı âyet kāili tâyin etmemiş ise de siyâkındaki katl meselesi Yahudîlere ait bulunduğu mâlum olduğundan bunun da onlar tarafından söylendiği anlaşılmış oluyor.

{سَنَكْتُبُ مَا قَالُوا} bu dediklerini yazacağız. ❁ Bu kitâbet ya hakikati üzerinedir ki iki vechile mutasavverdir. Birisi amel pusulalarına, suhuf-i aʿmâline[4] kaydedeceğiz, defterlerine geçireceğiz demek olur. Ve hakikaten mîzâna konacak olan suhuf-i aʿmâlin yazısını ifade eder. Zira bu yazı mârufumuz olan bir yazı olmamakla beraber hakikaten bir yazıdır. Nitekim gramofon plaklarına ve telsizler vâsıtasıyla[5] sadâların tesbîti ve nakli bir yazıdır ve bugün fennen mâlum olmuştur ki sadâ ihtizâzâtı zâhiren göründüğü gibi hemen zâyiʿ oluvermiyor. Fezâda her tarafa yayılıp yazılıyor. Nerede bir âhize bulunursa hemen ahz olunabiliyor. Bunların kâinatta umûmî elektrik cereyanları içinde nerelere kadar gittiğini ve

---

لَتَعْلَمُ أَنَّ مُحَمَّدًا لَرَسُولُ اللهِ، قَدْ جَاءَكُمْ بِالْحَقِّ مِنْ عِنْدِهِ، تَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَكُمْ فِي التَّوْرَاةِ وَالْإِنْجِيلِ، فَقَالَ فِنْحَاصُ لِأَبِي بَكْرٍ: وَاللهِ يَا أَبَا بَكْرٍ، مَا بِنَا إِلَى اللهِ مِنْ فَقْرٍ، وَإِنَّهُ إِلَيْنَا لَفَقِيرٌ، وَمَا نَتَضَرَّعُ إِلَيْهِ كَمَا يَتَضَرَّعُ إِلَيْنَا، وَإِنَّا عَنْهُ لَأَغْنِيَاءُ، وَمَا هُوَ عَنَّا بِغَنِيٍّ، وَلَوْ كَانَ عَنَّا غَنِيًّا مَا اسْتَقْرَضَنَا أَمْوَالَنَا، كَمَا يَزْعُمُ صَاحِبُكُمْ، يَنْهَاكُمْ عَنِ الرِّبَا وَيُعْطِينَاهُ وَلَوْ كَانَ عَنَّا غَنِيًّا مَا أَعْطَانَا الرِّبَا. قَالَ: فَغَضِبَ أَبُو بَكْرٍ، فَضَرَبَ وَجْهَ فِنْحَاصَ ضَرْبًا شَدِيدًا، وَقَالَ: وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، لَوْلَا الْعَهْدُ الَّذِي بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ، لَضَرَبْتُ رَأْسَكَ، أَيْ عَدُوَّ اللهِ. قَالَ: فَذَهَبَ فِنْحَاصُ إِلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: يَا مُحَمَّدُ، أُنْظُرْ مَا صَنَعَ بِي صَاحِبُكَ، فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِأَبِي بَكْرٍ: مَا حَمَلَكَ عَلَى مَا صَنَعْتَ؟ فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: يَا رَسُولَ اللهِ، إِنَّ عَدُوَّ اللهِ قَالَ قَوْلًا عَظِيمًا، إِنَّهُ زَعَمَ أَنَّ اللهَ فَقِيرٌ وَأَنَّهُمْ أَغْنِيَاءُ، فَلَمَّا قَالَ ذَلِكَ غَضِبْتُ لِلهِ مِمَّا قَالَ، وَضَرَبْتُ وَجْهَهُ. فَجَحَدَ ذَلِكَ فِنْحَاصُ، وَقَالَ: مَا قُلْتُ ذَلِكَ. فَأَنْزَلَ اللهُ تَعَالَى فِيمَا قَالَ فِنْحَاصُ رَدًّا عَلَيْهِ، وَتَصْدِيقًا لِأَبِي بَكْرٍ: لَقَدْ سَمِعَ اللهُ قَوْلَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ أَغْنِيَاءُ، سَنَكْتُبُ مَا قَالُوا، وَقَتْلَهُمُ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ، وَنَقُولُ ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ.

1 H ve F +"Îsâ".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 444; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* III, 454:

عن قتادة قوله: «الذين قالوا إن الله فقير ونحن أغنياء»، ذكر لنا أنها نزلت في حيي بن أخطب، لما أنزل الله: «من ذا الذي يقرض الله قرضا حسنا فيضاعفه له أضعافا كثيرة» قال: «يستقرضنا ربنا، إنما يستقرض الفقير الغني!» وَذَكَرَ أَبُو سُلَيْمَانَ الدِّمَشْقِيُّ فِي إِلْيَاسِ بْنِ عُمَرَ.

3 M: "olamayacağından".

4 H ve F: "aʿmâle".

5 M: "vâsıtalarıyla".

Arş-ı ilâhî tahtında daha ne suretler iktisab ettiğini bilemeyiz. İkincisi, Kur'an'da yazacağız, tarihe geçireceğiz, teşhir [1240] edeceğiz demek olur. Veyahut burada kitâbet, cezâsı verilmek üzere ilm-i ilâhîde mahfuz kalıp unutulmamak ve ihmal olunmamak mânasına mecaz veya kinayedir ki bu mâna lisânımızda da mâruftur. "Bunu yaz" deriz ki, "unutma, cezâsını göreceksin" demektir. Binâenʿaleyh "yazacağız" demek "ihmal etmeyeceğiz, bunu unutmasınlar, cezâlarına hükmedeceğiz" demek olur. İstikbal sîgası bu mânada zâhirdir. Birinci mânaya göre de istikbal sîgasıyla îrâdı tevbeye imkân bırakmak gibi bir nükteyi tazammun eder.

{وَقَتْلَهُمُ الْاَنْبِيَٓاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ} Mefʿûl-i maʿah mevkiʿindedir ki kavillerini bu fiilleriyle beraber, yani bu cinayetin başına yazacağız mânasını ifade ve pek büyük bir vaʿîd ve tehdîdi tazammun eyler. Bu katli bunların ecdâdı yapmış olduğu hâlde bunlara isnad edilmesi bunların da elyevm ona râzı olarak cezâsına iştirak etmekte bulunduklarından dolayıdır. Yani Hazret-i Yahyâ ve Zekeriyyâ vesâire gibi peygamberlerin böyle bi-gayri hakkın katli cürmü eşhâsa değil Yahûdiyetin mahiyetine muzâftır. Ve işte bu rızâ ve bu izâfet hasebiyledir ki bu âyet bunlar hakkında mücerred bir vaʿîd ve tehdidden ibaret olmayıp risâlet-i Muhammediyeye karşı gösterdikleri küfrün ve serd ettikleri şüphelerin ciddi olmadığını ispat ile kökünden ibtal eden bir cevâbı da mutazammındır ki bu cihet mâbaʿdinde ayrıca tasrih de olunacaktır. Zira Yahudîler yalnız Hazret-i Îsâ gibi inkâr ettikleri peygamberin katline teşebbüs ile kalmamış, Hazret-i Zekeriyyâ gibi vaktiyle nübüvvetini itiraf ve tasdik etmiş bulundukları peygamberleri de katletmişlerdir. Ve bir peygamberin katli ise her hâlde bi-gayri hakdır ve bir küfürdür. Demek olur ki nazarlarında nübüvvet sâbit olduktan sonra bile katl ve küfr gibi cinayetleri tasvib edenlerin ve Allah teâlâ'ya karşı velevse hezl ve istihzâ suretiyle olsun اِنَّ اللّٰهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ اَغْنِيَٓاءُ demek cür'etinde bulunanların bir peygambere karşı dermeyân etmeye uğraştıkları [1241] şüphelerin ve itirazların cidden kalblerini işgal eden bir şübhe-i ilmiye değil, mahza hakāik-i sâbiteye karşı inâd ü mükâbere tarîkiyle ve bağy ü

udvân hissiyle serd edilmiş bir ahlâksızlıktan ibarettir. Ve bunların hakīkī cevabı, nasihat dinlemeyip kendilerini ateşe atmakta ısrar edenleri bırakıvermek gibi kavl ve fiillerinin netâic-i vahîmesine bilfiil atıvermek ve ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ deyivermektir. Bunun için buyuruluyor ki:

Yazacağız {وَنَقُولُ ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ} ve "harîk azâbını tadınız" diyeceğiz." ❁ "**Harîk**", elîm bi-maʿnâ mü'lim gibi, feʿîl bi-maʿnâ müfʿil olarak muhrik mânasına gelir ki yakıcı cehennem azâbı demek olur. "el-Harîk" tabakāt-ı cehennemden bir tabaka diye de beyan olunmuştur. Maʿamâfîh harîk lisânımızda olduğu gibi ihtirak, yanış[1] ve yangın mânasına da geldiği cihetle ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ haydi yakmak istediğiniz fitne ve ihtilâl yangınının azâbını kendiniz tadınız bakalım demek de olabilir. Bu emrin inde'l-hisâb[2] mı yoksa inde'l-mevt mi verileceği hakkında iki rivayet vardır. Bu emir verilirken adâlet-i rabbâniye tefhim olunmak için şu da ilâve olunacaktır: {ذٰلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيكُمْ وَاَنَّ اللّٰهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ} Bu azab[3] mukaddemâ kendi elinizle, yani kudret-i kesbinizle yaptığınız kavlî, fiilî, itikādî masiyetler, bir de Allah teâlâ'nın kullarına zulümkâr olmaması sebebiyle bir adâlet-i ilâhiyedir.

{اَلَّذِينَ قَالُوا اِنَّ اللّٰهَ عَهِدَ... اِلخ} Bu, yukarıdaki اَلَّذِينَ قَالُوا'ya sıfat olarak merbuttur. Zem[4] üzere nasb veya refʿi[5] veya bedel olması da tecviz edilmiştir. Bu âyetin sebeb-i nüzûlünde rivayet olunuyor ki rüesâ-yı Yehûddan Kaʿb b. Eşref ve Mâlik b. Sayf ve Vehb b. Yahuza ve Zeyd b. Manuh ve Finhas b. Azura ve Huyey b. Ahtab gelmişler, Resûlullah'a "sen Allah [1242] teâlâ'nın seni bize bir resul olarak gönderdiğini ve sana bir kitab inzâl eylediğini iddia ediyorsun, hâlbuki Allah teâlâ bize Allah tarafından gönderildiğini[6] iddia eden bir resul bize ateşin yiyeceği bir kurban getirmedikçe kendisine iman etmemekliğimize dair ahid vermiş, yani böyle emr ü tavsiye eylemiştir. Binâenʿaleyh sen

---

1 M: "yâniş".
2 B: "ʿındallah".
3 F: "azâbı".
4 B: "zam".
5 B: "refʿ".
6 M ve B: "gönderdiğini".

bu mucizeyi gösterirsen seni tasdik ederiz" demişlerdi, binâenʿaleyh bu âyet nâzil oldu.[1] Bu ateşten murad semâdan bir fışıltı ile inen bir nâr-ı beyzâ ve kurbanı yemesi de yakıp tabîʿat-ı nâriyeye tahvil etmesi demek olduğu ve kurbanın kabûlüne alamet olmak üzere böyle bir nâr ile ihrâkı, enbiyâ-yı sâlife zamanında şâyiʿ bulunduğu da naklediliyor. Fakat bu mucize olmadıkça bir peygamberin tasdik olunmaması ve diğer delâil ve muʿcizâtın nazar-ı iʿtibâra alınmaması hakkında Yahudîlere bir ahd-i ilâhî mevcud olduğu davası Hazret-i Peygamber'e iman etmemek için uydurulmuş bir kizb ü iftirâdan başka bir şey olmadığı da muhakkaktır. Çünkü bunun gayesi bir mucizesi olmasıdır. Ve Allah teâlâ'nın nâmütenâhî mucizeler halkına kudreti de mâlumdur. Şu hâlde buna diğer mucizelerden fazla bir kıymet atfedilmesi ve bunun iman için şart-ı evvel addolunması mahz-ı iftira olur. Bununla beraber bu kurban meselesinin bir müddet cereyan edip lisân-ı Mesih ile nesh olunduğu da söylenmiştir. İşte Allah teâlâ onların kizb ü iftiralarını ve fikirlerinin iman etmek maksadıyla bir mucize talebi olmayıp mahz-ı mükâbere olduğunu[2] pek beliğ ve dakīk bir surette beyan ile ilzam için buyuruyor[3] ki: {قُلْ قَدْ جَٓاءَكُمْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلٖي بِالْبَيِّنَاتِ وَبِالَّذٖي قُلْتُمْ} Yâ Muhammed sen onlara şöyle söyle: Benden evvel size birçok peygamberler açık açık burhanlar, mucizelerle ve o söylediğiniz kurban ve nâr mucizesiyle geldilerdi. Zekeriyyâ ve Yahyâ ve sâir enbiyâ-yı Benî İsrâil gelmişler ve Benî İsrâil peygamberleri olmaları haysiyetiyle [1243] muʿcizât meyânında bu söylenen mucizeyi de elbet göstermişlerdi. İmdi {فَلِمَ قَتَلْتُمُوهُمْ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقٖينَ} siz sözünüzün delâleti vechile "bu kurban mucizesi gösterilirse iman edeceğiz" demekte sâdık ve ciddi iseniz o peygamberleri ne için katlettiniz ya? Yani sizin ecdâdınız onları katlettikleri gibi siz de elyevm onların fikr ü mezhebinde

---

1 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 223:

قال الكلبي: نزلت في كعب بن الأشرف ومالك بن الصيف ووهب بن يهودا وزيد بن تابوه وفنحاص بن عازوراء وحيي بن أخطب، أتوا رسول الله صلّى الله عليه وسلّم فقالوا: «يا رسول الله تزعم أن الله بعثك إلينا رسولا وأنزل علينا كتابا، فإن الله قد عهد إلينا في التوراة أن لا نؤمن لرسول يزعم أنه جاء من عند الله حَتَّى يَأْتِيَنا بِقُرْبانٍ تَأْكُلُهُ النَّارُ، فإن جئتنا به صدقناك»، فأنزل الله عزّ وجلّ «الَّذِينَ قالُوا» يعني وسمع الله قول الذين قالوا...

2 B: "olduğu".

3 B: "buyuruluyor".

bulunuyor ve onların katline râzı duruyor, tervic ve tahsin ediyorsunuz. Hâlâ inat ediyor, o peygamberlere iman etmiyor ve o katllerden tevbekâr olmuyorsunuz. Hâlbuki Muhammed Resûlullah'a iman etmek için bütün bu peygamberlere iman etmek şarttır. Siz onları tasdik etmeden ve o günahlara tevbe etmeden Muhammed'i tasdik etmiş olamazsınız. Ve mâdem ki onlar kurban mucizesini de gösterdikleri hâlde hâlâ iman etmiyorsunuz, o hâlde bedîhîdir ki bugün talep ettiğiniz bu mucizeye yine iman etmeyeceksiniz. Binâenʿaleyh ahid davanız iftira olduğu gibi bu talebiniz de yalandandır. Bir iftirayı tasdik mânasını tazammun edecek bir mucize olamaz. Bugün böyle bir şey gösterilmiş olsa, iddia edilen ahdin mevcudiyetini tasdik demek olur. Allah teâlâ bu iftirayı tasdik etmez ve siz hakikatte o peygamberlerin peygamber olduğunu bildiğiniz hâlde yakīnen iman etmediğiniz gibi bugün de öylesiniz. İşte yâ Muhammed, sen onları Kur'ân'ın bu iʿcâzkâr cevâbıyla ilzam ve iskât et ve sakın müteessir olma, çünkü:

{فَاِنْ كَذَّبُوكَ فَقَدْ كُذِّبَ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ جَٓاؤُ بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَالْكِتَابِ الْمُنِيرِ} "Beyyinât", vâzıh mucizeler; "zübür" suhuflara dahi şâmil olmak üzere ale'l-ıtlâk kitab demek olan زِبْرَه'nin veya زَبُور'un cemʿidir. "Kitâb-ı münîr"in buna atfı atfü'l-hâs ʿale'l-ʿâm kabîlindendir. Bundan da murad Tevrat ve İncil denilmiştir. Fakat[1] örf-i Kur'an'da "kitab" şerâiʿ ve ahkâmı mutazammın olandır. Bunun için ekseriya "hikmet" ile müterâfık olarak zikrolunur, tekzîbe mâruz kalmak [1244] sâdıkların pek ziyâde gücüne gideceği için Resûlullah da bundan dolayı mükedder olurdu. Burada öteden beri bu ibtilânın bütün peygamberler hakkında bir kānûn-ı ilâhî olduğu beyan buyurularak kalb-i Resûlullah tatmin buyurulmuş ve baʿdehû musaddıkīne vaad ve mükezzibîne vaʿîd olmak üzere de şu ihtar edilmiştir:

{كُلُّ نَفْسٍ ذَٓائِقَةُ الْمَوْتِ} Her nefis ölümü tadacaktır. Yani herkes ölecektir." ❁ "**Nefs**", zât ve rûh mânalarına geldiği cihetle bundan bazı zevât bekā-yı rûh mânasını fehm etmişlerdir. Çünkü tatmak bir eser-i hayattır. Ve zevk ânında zâikin bâkī olduğunu ifham eder, yoksa zevk tasavvur olunamaz.

---

1 B -"Fakat".

O hâlde mâna "her nefis bedeninin ölümünü tadacaktır" demek olur. Bu da nefis bedenin gayrı olduğunu ve bedenin ölümüyle onun ölmeyeceğini ifham eder. Binâenʿaleyh zarûret-i mevt hayât-ı cismâniyeye mahsus olup ervâh-ı mücerredenin ʿadem-i fenâsına kāildirler. Ve âhiret meselesini bu suretle bekā-yı rûha müstenid bir hayât-ı rûhâniye tasavvur etmişlerdir. Fakat diğer taraftan birçok müfessirîn ve ulemâ demişlerdir ki bu tarz-ı te'vîl, bir tekellüftür. "Zâikatü'l-mevt" demek ölecektir demek olduğu zâhirdir. Belli ki tadan kim ise ölen o olacaktır. Evet, bedenin mevtiyle nefis ve rûhun büsbütün fâni oluvermeyip bir müddet kalabileceği diğer edilleden müstebân ise de ale'l-umûm ervâhın lâyemût oldukları davası ne aklen ne de naklen bi'z-zarûre sâbit değildir. Evvelâ, "zâikatü'l-mevt" her hâlde tadan nefsin ölümünü müfîddir. Rivayetler de bu mânayı göstermektedir. Rivayet olunuyor ki vaktâ ki كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ [er-Rahmân 55/26][1] âyeti nâzil oldu, melâike "ehl-i arz öldü" dediler. Sonra كُلُّ نَفْسٍ ذَٓائِقَةُ الْمَوْتِ nâzil olduğu zaman "biz de öldük" dediler.[2] كُلُّ نَفْسٍ ذَٓائِقَةُ الْمَوْتِ ervâhın mevtini de ifade etmese idi melâikenin mevtini de ifham etmezdi ve melâike için mevt ve fenâ mutasavver olunca ervâh-ı beşer için de mutasavver olmak lâzım gelir. Ancak كُلُّ نَفْسٍ ذَٓائِقَةُ الْمَوْتِ kaziyye-i [1245] külliyesi de umûmu üzre cârî olamayacağı da şâyân-ı ihtâr görülmüştür. Çünkü فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَمَنْ فِي الْاَرْضِ اِلَّا مَنْ شَٓاءَ اللّٰهُ [ez-Zümer 39/68][3] âyetinde Allah teâlâ'nın diledikleri bu umumdan istisnâ edilmiştir. Binâenʿaleyh semâviyyâttan olsun arziyyâttan olsun gerek melâike ve gerek ervâh[4] ale'l-umûm[5] nüfûs meyânında ilelebed lâyemût olanlar da bulunabilecektir. İşte cumhûr-ı ulemâ-yı İslâm'ın mezhepleri budur. Hâsılı bekā-yı rûh gayr-i münkerdir ve fakat umûm için zarûrî değildir. Dinin ve imkân-ı âhiretin ale'l-ıtlâk bekā-yı ervâh nazariyesine binâsı da

1 "Üzerindeki herkes fanî."

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IX, 452:
رُوِيَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ أَنَّهُ قَالَ: لَمَّا نَزَلَ قَوْلُهُ تَعَالَى: كُلُّ مَنْ عَلَيْها فانٍ (الرَّحْمَنِ ٢٦/٥٥) قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ مَاتَ أَهْلُ الْأَرْضِ، وَلَمَّا نَزَلَ قَوْلُهُ تَعَالَى: كُلُّ نَفْسٍ ذائِقَةُ الْمَوْتِ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ مُتْنَا.

3 "…göklerde kim var, yerde kim varsa çarpılıp yıkılmıştır, ancak Allah'ın dilediği müstesnâ…"

4 M -"ervâh".

5 B -"ervâh ale'l-umûm".

zarûrî değildir. "Kıyâmet" kelimesi de helâk-i küllîyi ve baʿdehû kıyâm ü neşr ü haşri ifade eder ki mevt ve baʿs velhâsıl âhiret akidesi bir ebediyet akidesidir. Fakat bu ebediyet neş'et-i ûlânın değil, neş'et-i sâniyenindir.

Evet her nefis ölümü tadacak, dünyanın ne hüznü ne sürûru hiçbiri kalmayacak {وَاِنَّمَا تُوَفَّوْنَ اُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ} ve ecirlerinizin size[1] tamamen[2] îfâsı da ancak yevm-i kıyâmette olacaktır. Dünyada iyi veya kötü bi'l-cümle mesâînin ecir veya cezâsını yine dünyada istihsal etmek mümkin değildir. Meselâ şehidlerin kanlarıyla kazanılan muharebelerin semerât-ı muzafferiyetinden o şehidlerin dünyada müstefid olmasını düşünmek tenakuz olur ki bütün fezâil de böyledir. Gerçi dünyada hiç ecir verilmez de değildir. Burada da bazı semerât-ı mesâînin iktitâf edildiği vardır. Fakat bu dünyada âkıbet mevt ve fenâ muhakkak bulunduğu için gelen herhangi bir menfaat ve lezzet inkıtâʿ ve zevâl korkusuyla mahlut ve behemehâl gam ü kederle muhâttır. Gamsız sürûr, korkusuz emniyet, elemsiz lezzet, inkıtâʿsız saʿâdet-i ebediye yevm-i kıyâmette[3] hâsıl olur. Mîzan ve tasfiye-i hisâb oradadır. Bunun için {فَمَنْ زُحْزِحَ عَنِ النَّارِ وَاُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ} nâr-ı cehennemden uzaklaştırılıp cennete idhâl edilen her kim ise [1246] işte o kendini kurtarmış ve her murâdına ermiştir. Yoksa {وَمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَٓا اِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ} dünya denilen o fâni hayat, müşterisini aldatan metâʿ-ı gururdan başka hiçbir şey değildir. ۞ Serap gibi parıldar, bulut gibi geçer gider. "**Metâʿ**", satılık kumaş ve kullanacak âlât ve edevât veya gerek âlât ü edevât gerek emvâl ve gerek sâire ale'l-ıtlâk medâr-ı intifâʿ olan az çok lüzumlu şey mânalarına gelir ki lisânımızda "matah" dediğimiz zaman bu üçüncü mânayı kastederiz. "**Gurûr**", aldanmak demek olduğu gibi "gārr"ın cemʿi olarak aldatıcılar demek de olabilir. "Metâʿ-ı gurûr" müşteriyi kandırmak için allanıp pullanarak hoş gösterilen ve alındıktan sonra aşağılık olduğu anlaşılan metâʿ demektir. İşte hayât-ı dünya budur. Bunun müşterisi olanlar, bütün nazar ve ümidini buna dikenler, ne saadet görülecekse bunda görülecek zannedenler aldanmış olurlar.

---

1 B -"size".
2 M: "taman".
3 B: "âhirette".

Burada bu metâʿ-ı gurûra aldanıp da küfr ü tekzîb ve iğfâl ü tağrîr arkasında koşan düşmanların izʿâcâtına karşı Resûlullah'a ve ona tâbiʿ olan mü'minlere bir tesliyet ve nasihat vardır. Şimdi bu düşmanların muhâcemâtı daha kesilmeyeceğini ve bundan böyle bu kâfirlerin daha birçok ezâlarda bulunacaklarını ifham ve bu suretle mü'minleri gaflet ü gurûrdan vikāye ve ilim ve vukūf üzere kemâl-i metânetle hareket etmelerini ve vukūʿât karşısında zaʿf ü telâşa düşmemelerini ihtar ederek istikbâle ihzar edip Sûre-i Bakara'nın nihâyetindeki فَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ duasının tarîk-ı icâbetini tam olarak göstermek üzere buyuruluyor ki:

لَتُبْلَوُنَّ ف۪ٓي اَمْوَالِكُمْ وَاَنْفُسِكُمْ وَلَتَسْمَعُنَّ مِنَ الَّذ۪ينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمِنَ الَّذ۪ينَ
اَشْرَكُٓوا اَذًى كَث۪يراًۜ وَاِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا فَاِنَّ ذٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْاُمُورِ ﴿١٨٦﴾ وَاِذْ اَخَذَ اللّٰهُ
م۪يثَاقَ الَّذ۪ينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُۘ فَنَبَذُوهُ وَرَٓاءَ ظُهُورِهِمْ وَاشْتَرَوْا
بِه۪ ثَمَناً قَل۪يلاًۜ فَبِئْسَ مَا يَشْتَرُونَ ﴿١٨٧﴾ لَا تَحْسَبَنَّ الَّذ۪ينَ يَفْرَحُونَ بِمَٓا اَتَوْا وَيُحِبُّونَ
اَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا فَلَا تَحْسَبَنَّهُمْ بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِۚ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَل۪يمٌ ﴿١٨٨﴾
وَلِلّٰهِ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ ﴿١٨٩﴾ اِنَّ ف۪ي خَلْقِ السَّمٰوَاتِ
وَالْاَرْضِ وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَاٰيَاتٍ لِاُو۬لِي الْاَلْبَابِۚ ﴿١٩٠﴾ اَلَّذ۪ينَ يَذْكُرُونَ اللّٰهَ
قِيَاماً وَقُعُوداً وَعَلٰى جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ ف۪ي خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۚ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هٰذَا
بَاطِلاًۚ سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ ﴿١٩١﴾ رَبَّنَٓا اِنَّكَ مَنْ تُدْخِلِ النَّارَ فَقَدْ اَخْزَيْتَهُۜ وَمَا
لِلظَّالِم۪ينَ مِنْ اَنْصَارٍ ﴿١٩٢﴾ رَبَّنَٓا اِنَّنَا سَمِعْنَا مُنَادِياً يُنَاد۪ي لِلْا۪يمَانِ اَنْ اٰمِنُوا بِرَبِّكُمْ
فَاٰمَنَّاۗ رَبَّنَا فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَكَفِّرْ عَنَّا سَيِّـَٔاتِنَا وَتَوَفَّنَا مَعَ الْاَبْرَارِۚ ﴿١٩٣﴾ رَبَّنَا وَاٰتِنَا
مَا وَعَدْتَنَا عَلٰى رُسُلِكَ وَلَا تُخْزِنَا يَوْمَ الْقِيٰمَةِۜ اِنَّكَ لَا تُخْلِفُ الْم۪يعَادَ ﴿١٩٤﴾ فَاسْتَجَابَ
لَهُمْ رَبُّهُمْ اَنّ۪ي لَٓا اُض۪يعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِنْكُمْ مِنْ ذَكَرٍ اَوْ اُنْثٰىۚ بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍۚ فَالَّذ۪ينَ
هَاجَرُوا وَاُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَاُو۫ذُوا ف۪ي سَب۪يل۪ي وَقَاتَلُوا وَقُتِلُوا لَاُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّـَٔاتِهِمْ

وَلَاُدْخِلَنَّهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُۚ ثَوَابًا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِۜ وَاللّٰهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الثَّوَابِ
﴿١٩٥﴾ لَا يَغُرَّنَّكَ تَقَلُّبُ الَّذٖينَ كَفَرُوا فِى الْبِلَادِۜ ﴿١٩٦﴾ مَتَاعٌ قَلٖيلٌ ثُمَّ مَأْوٰيهُمْ جَهَنَّمُۜ
وَبِئْسَ الْمِهَادُ ﴿١٩٧﴾ لٰكِنِ الَّذٖينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدٖينَ
فٖيهَا نُزُلًا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِۜ وَمَا عِنْدَ اللّٰهِ خَيْرٌ لِلْاَبْرَارِ ﴿١٩٨﴾ وَاِنَّ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ لَمَنْ
يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكُمْ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْهِمْ خَاشِعٖينَ لِلّٰهِۙ لَا يَشْتَرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ ثَمَنًا
قَلٖيلًاۜ اُو۬لٰٓئِكَ لَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْۜ اِنَّ اللّٰهَ سَرٖيعُ الْحِسَابِ ﴿١٩٩﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا
اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿٢٠٠﴾

[1249] **Meâl-i Şerîfi**

Lâbüd mallarınızda ve canlarınızda imtihan olunacaksınız, ve her hâlde gerek sizden evvel kitab verilenlerden ve gerek müşriklerden birçok incitecek sözler işiteceksiniz. Eğer sabreder ve takvâ yoluna gider, korunursanız işte bu azmolunacak umûrdandır (186). Vaktiyle Allah kendilerine kitab verilen okur yazarların şöyle mîsâkını aldı: Celâlim hakkı için onu nâsa anlatacaksınız, ketm etmeyeceksiniz. Derken onlar onu omuzlarının arkasına attılar da mukabilinde biraz para aldılar, bakın ne kötü alışveriş (187). O ettiklerine sevinen ve yapmadıkları[1] işle medh olunmayı seven kimseleri de sakın azabdan âzâde sanma, hem onlara elîm bir azab var (188). Göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır ve Allah her şeye kādirdir (189). Elbette o göklerin ve yerin yaratılışında ve gece ile gündüzün ard arda gelişinde şüphesiz âyetler var (vicdanları temiz) ülu'l-elbâb için (190). Onlar ki gerek kıyâm u kuʿûdda ve gerek yanları üzerinde hep Allah'ı zikrederler ve göklerin, yerin yaratılışında fikrederler; "yâ Rabbenâ", derler, "bunu Sen boşuna yaratmadın, sübhânsın, o hâlde bizleri o ateş azâbından koru (191). Rabbenâ; çünkü Sen kimi o ateşe sokarsan onu muhakkak [1250] rüs-

1 M ve B: "yaptıkları".

vâ[1] ve perişan etmişsindir, zâlimlerin de yardımcıları yoktur (192). Rabbenâ! Cidden bizler bir münâdî işittik, imana çağırıyor; 'Rabbinize iman edin' diyordu. Dinledik, iman ettik. Rabbenâ! Mağfiretinle artık günahlarımızı bizlere bağışla, kabahatlerimizi bizlerden keffâret buyur ve bizleri Sana ermiş kullarınla beraber yanına al (193). Rabbenâ! Hem peygamberlerine karşı bizlere vaad ettiklerini ihsan buyur da kıyamet günü yüzlerimizi kara çıkarma, şüphe yok ki Sen va'dinde hulf etmezsin" (194). Rableri de dualarına[2] şöyle icâbet buyurdu: "Her hâlde Ben içinizden gerek erkek ve gerek dişi hiçbir hayır işleyenin işlediğini boşa gidermem. Hep birbirinizdensiniz; Benim için hicret edenlerin, yurtlarından çıkarılanların, Benim yolumda işkenceye uğrayanların[3], cihâda gidenlerin ve bu uğurda katledilenlerin kabahatlerini taraflarından[4] keffâretleyeceğim. Onları altından ırmaklar akar cennetlere koyacağım, tasavvur edemeyeceğiniz bir sevab ile Allah tarafından müsâb[5] olacaklar, sevâbın da en güzeli Allah yanında (195). O Allah'ı tanımayanların refah içinde diyar diyar dönüp dolaşmaları sakın seni aldatmasın (196). Az bir zevk, sonra varacakları[6] cehennem, ne fena döşek (197). Lâkin o Allah'tan korkan, korunan kullar, onlar için cennetler var altından ırmaklar akar, içlerinde kalmak üzere onlar, Allah tarafından konukluklar, Allah yanındaki ise ermişler için daha hayırlıdır (198). Şüphesiz ehl-i kitab içinden kimi de var[7] ki, Allah'a iman ettikleri gibi Allah için hakka boyun eğerek kendilerine indirilene de, size indirilene de iman ederler, Allah'ın âyâtını birkaç paraya satmazlar. İşte bunlar, Rablerinin indinde kendilerinin ecirleri vardır, şüphe yok ki Allah hisâbını çabuk yapar (199). Ey o bütün iman edenler!

---

1 B: "rüsvay".
2 B: "bunlara".
3 B: "uğraşanların".
4 B: "tarafından".
5 B: "musâb".
6 F+ "yer".
7 M ve B: "vardır".

Sabredin ve sabır yarışında düşmanlarınızı geçin ve cihâd için hazır ve râbıtalı bulunun ve Allah'a korunun ki felâh bulasınız" (200).[1]

Siz o metâʿ-ı gurûra sakın aldanmayınız ve biliniz ki {لَتُبْلَوُنَّ فٖى اَمْوَالِكُمْ وَاَنْفُسِكُمْ} mallarınızda ve canlarınızda muhakkak imtihan ve [1251] tecribe olunacaksınız. Emvâlinizde itlâfa müeddî bazı âfetler ve nefislerinizde maktûliyet, mecrûhiyet veya esaret veya diğer bazı zahmetler, meşakkatler, korkular vesâire gibi mukadderât ile mübtelâ kılınacaksınız.

"**İbtilâ**", külfet ve zahmet ile imtihan ve tecribe demek olduğu sebk etmiş idi. Allah teâlâ'nın tecribe ile ilim istihsâlinden münezzeh ve müstağnî bulunduğu mâlum olduğu cihetle bu gibi âyetlerde بَلْوٰى ve اِبْتِلَاء imtihan muamelesi yapmak mânasına bir istiaredir ki nüktesi ilm-i tecribînin ehemmiyetine ve harekâtta tecribenin esas ittihaz edilmesine kulları bir irşaddır.

---

1 H: "Lâbüd mallarınızda, canlarınızda imtihanlar geçireceksiniz, ve her hâlde gerek sizden evvel kitab verilenlerden ve gerek müşriklerden birçok incitecek sözler işiteceksiniz. Eğer sabreder ve takvâ yoluna giderseniz, işte bu azmolunacak umûrdandır (186). Vaktiyle Allah kendilerine kitab verilen okur yazarların şöyle mîsâkını aldı: Celâlim hakkı için onu halka anlatacaksınız ve ketm etmeyeceksiniz. Onlarsa onu omuzlarının arkasına attılar da mukabilinde biraz para aldılar, bakın ne kötü alışveriş (187). O ettiklerine sevinen ve yapmadıkları işle medh olunmayı seven kimseleri sakın azabdan âzâde sanma, onlara elîm bir azab var (188). Göklerin ve yerin mülkü Allah'ın, Allah her şeye kadîr (189). Elbette o göklerin ve yerin yaratılışında ve gece ile gündüzün ard arda gelişinde şüphesiz âyetler var irfânı olanlar için (190). Onlar ki kıyâm ve kuʿûdda da, yanları üzerinde de Allah'ı anarlar ve göklerin, yerin yaratılışını düşünürler; 'yâ Rabbenâ', derler, 'boşuna yaratmadın bunu Sen, tenzîh Zât-ı Sübhânına, o hâlde koru bizleri o ateş azâbından (191). Yâ Rabbenâ; şüphesiz Sen kimi o ateşe sokarsan onu rüsvâ ve perişan etmişsindir, ve hiç o zâlimlere yardımcılardan eser yoktur (192). Yâ Rabbenâ! Bizler cidden bir münâdî işittik, imana çağırıyor; «Rabbinize iman edin» diyordu. Dinledik, iman ettik. Yâ Rabbenâ! Artık günahlarımızı mağfiretle, çirkinliklerimizi keffâretle de bizleri Sana ermiş kullarınla beraber yanına al (193). Yâ Rabbenâ! Ve peygamberlerine karşı bizlere vaad ettiklerini ihsan buyur da bize kıyamet günü yüzlerimizi kara çıkarma, şüphe yok ki Sen vaadinde hulf etmezsin' (194). Rableri de dualarına şöyle icâbet buyurdu: 'Her hâlde Ben içinizden gerek erkek gerek dişi hiçbir hayır işleyenin işlediğini boşa gidermem. Hep birbirinizdensiniz; Benim için hicret edenlerin, yurtlarından çıkarılanların, Benim yolumda işkenceye uğrayanların, cihâda gidenlerin ve bu uğurda katledilenlerin taraflarından günahlarını keffâretleyeceğim. Kendilerini altından nehirler akar cennetlere koyacağım, Allah tarafından tasavvur edemeyeceğiniz bir sevab ile müsâb olacaklar, Allah yanında da en güzel sevab (195). Sakın o Allah'ı tanımayanların refah içinde diyar diyar dönüp dolaşmaları seni aldatmasın (196). Az bir zevk, sonra varacakları cehennem, ne fena döşenmiş yatak (197). Lâkin Allah'ın korunan kulları için cennetler var altından ırmaklar akar, içlerinde kalmak üzere onlar, Allah tarafından konukluklar, Allah yanındaki ise daha hayırlıdır ermişler için (198). Şüphesiz ehl-i kitab içinden şöyleleri de vardır, Allah'a, kendilerine indirilene iman ettikleri gibi Allah için hakka boyun eğerek size indirilene de iman ederler, Allah'ın âyâtını birkaç paraya satmazlar. İşte bunların, Rablerinin indinde kendilerine mahsus ecirleri var, şüphe yok ki Allah hisâbını çabuk yapar (199). Ey o bütün iman edenler! Sabredin ve sabır yarışında düşmanlarınızı geçin ve cihâd için hazır ve râbıtalı bulunun ve Allah'a korunun ki felâh bulasınız' (200)".

Bu âyetin de, لَقَدْ سَمِعَ اللّٰهُ'da zikr olunduğu üzere Finhas vakʿası veya şiirleriyle müşrikleri Resûl-i Ekrem aleyhine teşvik ve tehyic eden Kaʿb b. Eşref veya Resûlullah'ın teşrif buyurup Kur'an okuduğu bir mecliste إِنْ كَانَ حَقًّا فَلَا تُؤْذِنَا بِهِ فِي مَجَالِسِنَا diye küstahlık eden Abdullah b. Übey sebebiyle nâzil olduğu hakkında üç rivayet vardır.[1]

{وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا} Ve eğer bunlara karşı sabreder ve başkalarından iʿrâz edip bütün mevcûdiyetinizle Allah'ın vikāyesine girerek korunursanız {فَإِنَّ ذٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ} işte bu sabr u ittikā işi ʿazâim-i umûrdandır. Yani azmedilmesi lâzım gelen şerefli, meziyetli, mühim işlerdendir. İmtihanda muvaffakiyet bununla olacaktır. Binâenʿaleyh bunda müsâbaka etmeli ve metâʿ-ı gurûra aldanan ahlâksızlar gibi olmamalıdır.

Yâ Muhammed, bunu tebliğ et {وَ} şunu hatırla ve hatırlat: {إِذْ أَخَذَ اللّٰهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ} Hani Allah kendilerine kitab verilmiş okur yazar olanların {لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ} o kitâbı, yahut o kitabda sıdk-ı nübüvveti sâbit olan o Peygamber-i zîşân'ı, Hâtemü'l-Enbiyâ'yı nâsa bihakkın beyan [1252] edip anlatacaksınız ve onu ketm etmeyeceksiniz

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 455-458:

وقيل: إن ذلك كله نزل في فنخاص اليهودي، سيد بني قينقاع... وقال آخرون: بل نزلت في كعب بن الأشرف، وذلك أنه كان يهجو رسول الله صلى الله عليه وسلم، ويتشبب بنساء المسلمين.

Buhârî, Tefsîr, 3:

عَنِ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: أَخْبَرَنِي عُرْوَةُ بْنُ الزُّبَيْرِ، أَنَّ أُسَامَةَ بْنَ زَيْدٍ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُمَا، أَخْبَرَهُ: أَنَّ رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَكِبَ عَلَى حِمَارٍ عَلَى قَطِيفَةٍ فَدَكِيَّةٍ، وَأَرْدَفَ أُسَامَةَ بْنَ زَيْدٍ وَرَاءَهُ يَعُودُ سَعْدَ بْنَ عُبَادَةَ فِي بَنِي الحَارِثِ بْنِ الخَزْرَجِ قَبْلَ وَقْعَةِ بَدْرٍ، قَالَ: حَتَّى مَرَّ بِمَجْلِسٍ فِيهِ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ أُبَيٍّ ابْنُ سَلُولَ وَذَلِكَ قَبْلَ أَنْ يُسْلِمَ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ أُبَيٍّ، فَإِذَا فِي المَجْلِسِ أَخْلاَطٌ مِنَ المُسْلِمِينَ وَالمُشْرِكِينَ عَبَدَةِ الأَوْثَانِ وَاليَهُودِ وَالمُسْلِمِينَ، وَفِي المَجْلِسِ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ رَوَاحَةَ فَلَمَّا غَشِيَتِ المَجْلِسَ عَجَاجَةُ الدَّابَّةِ، خَمَّرَ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ أُبَيٍّ أَنْفَهُ بِرِدَائِهِ، ثُمَّ قَالَ: لاَ تُغَبِّرُوا عَلَيْنَا، فَسَلَّمَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَيْهِمْ، ثُمَّ وَقَفَ فَنَزَلَ فَدَعَاهُمْ إِلَى اللّٰهِ، وَقَرَأَ عَلَيْهِمُ القُرْآنَ، فَقَالَ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ أُبَيٍّ ابْنُ سَلُولَ: أَيُّهَا المَرْءُ إِنَّهُ لاَ أَحْسَنَ مِمَّا تَقُولُ، إِنْ كَانَ حَقًّا فَلاَ تُؤْذِنَا بِهِ فِي مَجْلِسِنَا، ارْجِعْ إِلَى رَحْلِكَ فَمَنْ جَاءَكَ فَاقْصُصْ عَلَيْهِ، فَقَالَ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ رَوَاحَةَ: بَلَى يَا رَسُولَ اللّٰهِ فَاغْشَنَا بِهِ فِي مَجَالِسِنَا، فَإِنَّا نُحِبُّ ذَلِكَ، فَاسْتَبَّ المُسْلِمُونَ وَالمُشْرِكُونَ وَاليَهُودُ، حَتَّى كَادُوا يَتَثَاوَرُونَ، فَلَمْ يَزَلِ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُخَفِّضُهُمْ حَتَّى سَكَنُوا، ثُمَّ رَكِبَ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دَابَّتَهُ فَسَارَ حَتَّى دَخَلَ عَلَى سَعْدِ بْنِ عُبَادَةَ، فَقَالَ لَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «يَا سَعْدُ أَلَمْ تَسْمَعْ مَا قَالَ أَبُو حُبَابٍ؟ -يُرِيدُ عَبْدَ اللّٰهِ بْنَ أُبَيٍّ- قَالَ: كَذَا وَكَذَا»، قَالَ سَعْدُ بْنُ عُبَادَةَ: يَا رَسُولَ اللّٰهِ، اعْفُ عَنْهُ وَاصْفَحْ عَنْهُ، فَوَالَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الكِتَابَ لَقَدْ جَاءَ اللّٰهُ بِالحَقِّ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ، لَقَدِ اصْطَلَحَ أَهْلُ هَذِهِ البُحَيْرَةِ عَلَى أَنْ يُتَوِّجُوهُ فَيُعَصِّبُوهُ بِالعِصَابَةِ، فَلَمَّا أَبَى اللّٰهُ ذَلِكَ بِالحَقِّ الَّذِي أَعْطَاكَ اللّٰهُ شَرِقَ بِذَلِكَ، فَذَلِكَ فَعَلَ بِهِ مَا رَأَيْتَ، فَعَفَا عَنْهُ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَكَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَصْحَابُهُ يَعْفُونَ عَنِ المُشْرِكِينَ، وَأَهْلِ الكِتَابِ، كَمَا أَمَرَهُمُ اللّٰهُ، وَيَصْبِرُونَ عَلَى الأَذَى، قَالَ اللّٰهُ عَزَّ وَجَلَّ: «وَلَتَسْمَعُنَّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا أَذًى كَثِيرًا» (آل عمران ١٨٦/٣) الآيَةَ، وَقَالَ اللّٰهُ: «وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ أَهْلِ الكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ» (البقرة ١٠٩/٢) إِلَى آخِرِ الآيَةِ، وَكَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَأَوَّلُ العَفْوَ مَا أَمَرَهُ اللّٰهُ بِهِ، حَتَّى أَذِنَ اللّٰهُ فِيهِمْ، فَلَمَّا غَزَا رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَدْرًا، فَقَتَلَ اللّٰهُ بِهِ صَنَادِيدَ كُفَّارِ قُرَيْشٍ، قَالَ ابْنُ أُبَيٍّ ابْنُ سَلُولَ وَمَنْ مَعَهُ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَعَبَدَةِ الأَوْثَانِ: هَذَا أَمْرٌ قَدْ تَوَجَّهَ، فَبَايِعُوا الرَّسُولَ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى الإِسْلاَمِ فَأَسْلَمُوا.

diye te'kîd ve kasem ile mîsaklarını almış ve bunu onlara taahhüd ettirmiş idi. ❁ Bu kitab verilmiş olanlardan murad ehl-i kitab olan Yehûd ve Nasârâ ulemâsıdır. Bunların işbu أُوتُوا الْكِتَابَ unvânıyla yâd edilmeleri kendilerine Kur'an verilmiş olan Müslümanların dahi böyle mîsakları alınmış bulunduğunu bi'd-delâle ihtar eder. Binâenʿaleyh Müslümanların mîsâkı bu unvanda mantûkan dâhil olmamakla beraber delâleten dâhildirler. Bunun için bazı müfessirîn burada أُوتُوا الْكِتَابَ'da[1] Müslümanlar[2] dâhildir[3] diye göstermişlerdir. Fakat bunun bi'l-ibâre olmayıp bi'd-delâle olacağı unutulmamak lâzım gelir.

Bu mîsak ne zaman ve nasıl ahz edilmiştir? Mâlumdur ki kitâbın mahiyeti neşr ü beyan ve teblîğ-i hakāik u ahkâm içindir. Binâenʿaleyh bir kitaba nâil olmuş bulunmak, ehl-i kitab ve okur yazar olmak, o kitâbın neşr ü beyânını taahhüd etmektir. Bundan başka kütüb-i münzele-i ilâhiyenin hepsinde bunların bihakkın neşr ü beyanı emr ü teklîf ve îrâd-ı delâil ile ilzâm olunmuştur. Sonra Tevrat ve İncil'in münderecâtı meyânında "O Peygamber"in, yani Hâtemü'l-Enbiyâ hazretleri'nin evsâfı ve sıdk-ı nübüvveti tebşir ve beyan edilmiş ve buna iman o kitablara iman cümlesinden olmuştur. Ve bilhassa bu âhir zaman nebîsinin, bu istikbal peygamberinin[4] tebşîri o kitabların ve ehl-i kitâbın tâkip ve intizar ettiği en büyük bir bişâret bulunuyordu. Binâenʿaleyh Tevrat ve İncil'in neşr ü beyânını taahhüd etmiş bulunan ulemâ-yı ehl-i kitâbın en büyük vazifesi kütüb-i ilâhiyedeki hakk u hakīkatin hiçbirini ketm etmeyerek neşr ü beyan olduğu gibi bu meyanda bilhassa Hâtemü'l-Enbiyâ'nın sıdk-ı nübüvvetini de hiçbir vechile saklamayıp[5] neşr ü beyan etmek hem umûmî ve hem husûsî surette taahhüd edilmiş bir vazife idi. İşte âyetin hedef-i beyânı da budur. Umûmî nokta-i nazara göre لَتُبَيِّنُنَّهُ zamiri kinaye, husûsî nokta-i nazara göre de [1253] "O Peygamber"e râciʿdir. Bunun için Said b. Cübeyr ve Süddî rivayetlerinde zamir "Muhammed"e,

1 H ve F -"da".
2 F: "Müslümanlara".
3 H: "Müslümanlara dahi şâmildir".
4 B -"bu istikbal peygamberinin".
5 B: "saklanmayıp".

Hasan ve Katâde rivayetlerinde "kitab"a ircâʿ edilmiştir. (Sûre-i Bakara'da اَوْفُوا بِعَهْد۪ٓي اُوفِ بِعَهْدِكُمْ [2/40][1], اَمْ كُنْتُمْ شُهَدَٓاءَ اِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ [2/133][2], اَلَّذ۪ينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ [2/146][3] âyetlerine bak).

İşte bunlar böyle taahhüd edip mîsak verdiler {فَنَبَذُوهُ وَرَٓاءَ ظُهُورِهِمْ} de[4] o kitâbı arkalarına attılar, taahhüdlerini îfâ etmediler[5], hakkı ketm ettiler de Peygamber'e ve Müslümanlara ezâ ve izʿâca kalkıştılar. (Sûre-i Bakara'da نَبَذَ فَر۪يقٌ مِنَ الَّذ۪ينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَۙ كِتَابَ اللّٰهِ وَرَٓاءَ ظُهُورِهِمْ كَاَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ [2/101][6] bak). Bunu evvelâ Yehûd yapmış, bilâhare Nasârâ da o yola gitmiş olduğundan burada da ihtar edilmiştir. Bunlar böyle yaptılar, {وَاشْتَرَوْا بِه۪ ثَمَنًا قَل۪يلاً} ve mukabilinde bir semen-i kalîl aldılar, metâʿ-ı gurûr olan hayât-ı dünyâya aldanarak cüz'î bir para veya menfaat mukabilinde sükût veya te'vîl ü tahrif veya iğmâz-ı ʿayn ederek hakkı ketm ettiler. ❁ Bu semen haddizâtında ne kadar çok olursa olsun mütenâhî ve fâni olduğu için ebedî ve nâmütenâhî olan ecr-i uhrevîye nazaran pek az bir şey olduğundan "semen-i kalîl" buyurulmuştur. Maʿamâfîh bununla bunların haddizâtında cüz'î bir menfaʿat-i dünyeviye için kitablarını unutuverdiklerine ve onu süflî bir surette beş on para için bile sû'-i istiʿmâl ettiklerine de işaret buyurulmuştur. Ve maʿa't-teessüf hayli zamandan beri bu hâle Müslümanlar da düşmüştür. Ulemâdan hakkı aramayıp gönlüne göre yanlış bir cevâb-ı muvâfakat almak için teşvik veya tehdit eden birçok câhil, ahlâksız Müslümanlar bulunduğu gibi böyle menâfiʿ-i hasîse yolunda dolaşan ve ilmî, dînî bir dâm-ı tezvîr telakkī eden ulemâ taklitleri de zuhur etmiştir. İşte Cenâb-ı Allah Müslümanları bilhassa bu hâllerden tahzir edip sabr u ittikā, sebât ü azm ile îfâ-yı taahhüde; sadâkat ü ciddiyet, uluvv-i himmet ile kavlen ve fiilen [1254] beyân-ı hakka;

1 "…ahdime vefa edin ki ahdinize vefa edeyim…"
2 "Yoksa siz şâhidler miydiniz Yaʿkūb'a ölüm hâli geldiği vakit…"
3 "O kendilerine kitab verdiğimiz ümmetlerin ulemâsı onu -O Peygamber'i- oğullarını tanır gibi tanırlar…"
4 H ve F -"de".
5 B -"taahhüdlerini îfâ etmediler".
6 "…eski kitab verilenlerden bir kısmı Allah'ın kitâbını omuzlarının arkasına attılar, sanki bilmiyorlarmış gibi de"

evâmir-i ilâhiyenin neşr ü taʿmîmiyle iʿlâ-yı kelimetullâha sevk için[1] ve ehl-i kitâbın hâlini takbih ile {فَبِئْسَ مَا يَشْتَرُونَ} buyurmuştur.

Şimdi bunun mücerred bir takbihden ibaret kalmayacağını ve sûret-i umûmiyede ahlâkta ciddiyet ve tevazu hilâfına hareket edenlerin âkıbetleri elîm olduğunu beyan için de münafıklar dolayısıyla[2] şu âyet nâzil olmuştur:[3] {لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَٓا اَتَوْا} Yaptıkları herhangi bir iş ile ferahlanan, lisânımız tâbirince mağrur olan {وَيُحِبُّونَ اَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا} ve yapmadıkları bir şey ile medh ü senâ edilmelerini hoşlanan kimseleri {فَلَا تَحْسَبَنَّهُمْ بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِ} sakın azabdan kurtulacak bir mevkiʿde zannetme, asla zannetme {وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ} hem[4] bunlar için elîm bir azab mukadderdir. ❁ Bu âyet münafıklar dolayısıyla nâzil olmuş bulunmakla beraber hükmü gerek sâir küffâr ve müşrikînden ve gerek Müslümanlardan bu ahlâkta bulunan ashâb-ı gurûrun hepsine şâmildir. Mağrurlanmak, istikbalden gaflet etmek ve vazifenin kabul ve tahsîni kendine ait olmadığını bilmemek, yaptığı işi büyüksünüp kendine onu büyük görmek gibi bir küçüklüktür. Ve yapmadığını yapmış gibi gösterilip medh olunmaktan hoşlanmak ise tahrîf-i hakdan bir zevk almak ve Allah'ı unutmaktır. Evvelkisi buna sevk eder. Bu ikisi bir yere gelince de azâb-ı elîme müstahik olur. Maʿaʾt-teessüf bu hâlde bulunanlar ne kadar çoktur.

Yek beyza vü sad hezâr gıdgıdak

Burada Cenâb-ı Allah Müslümanlara bütün muvaffakiyeti temin edecek olan kemâl-i ubûdiyet ile meʿâlî-i [1255] ahlâkiyeyi telkin için rûhları halktan Hakk'aʿ ve kalbleri âlem-i gurûrdan cânib-i Melik-i Gafûr'a cezb ederek ve sabr u ittikā ve azmin bütün hedefini ve beyânât-ı sâbıkanın esbâb-ı mûcibesini telhis ederek buyuruyor ki:

---

1 F, M ve B: "iʿlâ-i kelimetullâh için sevk".
2 H ve F: "vâsıtasıyla";
B -"münafıklar dolayısıyla".
3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 465:
عن أبي سعيد الخدري: أن رجالا من المنافقين كانوا على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا خرج النبي صلى الله عليه وسلم إلى الغزو، تخلفوا عنه، وفرحوا بمقعدهم خلاف رسول الله. وإذا قدم النبي صلى الله عليه وسلم من السفر اعتذروا إليه، وأحبوا أن يحمدوا بما لم يفعلوا. فأنزل الله تعالى فيهم: «لا تحسبن الذين يفرحون بما أتوا» الآية.
4 H ve F -"hem".

{وَلِلّٰهِ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Bütün semâvât ü arz devlet ve memleketi müstakillen Allah'ın mülküdür. Bunun idaresinde ancak O'nun emirleri[1] ve O'nun kudreti icrâ-yı hükm eder. Bunlar içinde ahkâm-ı hakkın hilâfına hareket etmek isteyenler, elbette mahkûm-i ikāb olurlar. O'nun kudretine hiçbir şey karşı gelemez, Allah'ın kudreti pâyânsızdır. Herkes O'nun için çalışmalı ve her vazifeyi bu mülkü idare eden ahkâm ve evâmirine ve sünnet-i câriyesine tevfîkan ve ancak O'nun nâmına yapmalıdır.

Bunu nasıl anlamalı? Bu noktada gönülleri maʿrifet-i Hakk'a cezb ü tevcih ile tenvir ve saltanat-ı ilâhiyenin suret ve esrâr-ı tecelliyâtını, Allah teâlâ'nın kemâl-i kudret ve hikmetiyle sunʿ u mülkündeki ahkâm-ı tasarrufâtını, sırr u gāye-i hilkati keşf ettirecek olan âyât-ı Hakk'ı irâe ve bütün usûl-i meʿârifi tâlim ve dinin gāye-i kemâlini tefhim için buyurulmuştur ki: {اِنَّ فِي خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَاٰيَاتٍ لِاُو۟لِي الْاَلْبَابِ} Semâvât ü arzın yaratılışında ve leyl ü nehârın değişmesinde lâyuʿad nice âyât ve delâil vardır ki bütün mülk-i kâinâtın O'na mahsus olduğuna ve Allah'ın kudret-i bâliğa ve kibriyâ vü azametine delâlet ederler. Fakat bu âyetler herkes ve her akıl için değil, temiz ve tam akıl sahipleri demek olan ulü'l-elbâb içindir. Öyle ulü'l-elbâb ki اَلَّذِينَ... إلخ ❁ "**Semâvât** ve **arz**": Mekân mefhûmunun tazammun ettiği bütün ulviyyât ve süfliyyâtıyla beraber mevcûdât-ı mekâniye, "**halk**": Bunların zât ve sıfatlarıyla bulundukları tarz ve keyfiyyât-ı[2] vücûd üzere îcâd ve ifnâlarını ifade eden [1256] illiyet-i hakīkiye mefhûmunun hâsılı, "**İhtilâf-ı leyl ü nehâr**": Zaman mefhûmunu veren ve harekât ile alâkadar olup bu mevcûdâtın mahlûkiyetlerini ve inzibatlarını gösteren tevâlî ve tehavvüldür. İşte ulûm-i hakkın usûl-i keşfi işbu "semâvât ü arz", "leyl ü nehâr", "halk u ihtilâf" ve "lübb" vâkıʿât[3] ve mefhumları üzerindeki tefekkürdür.

---

1 H ve F: "evâmiri".
2 B: "keyfiyyâ".
3 B: "vakıʿâ".

Ubeyd b. Umeyr[1] radıyallâhu anh hazretleri demiştir ki: "Hazret-i Âişe'ye 'Resûlullah'tan gördüğün şeylerin en acîbini bana haber ver' dedim, binâenʿaleyh ağladı ve uzun bir müddet ağladı da sonra dedi ki: 'Onun her işi acâibâttan idi. Bir gece bana geldi, yorganıma girdi, hatta cildini cildime ilsâk etti, sonra da buyurdu ki: "Yâ Âişe, bu gece bana Rabbime ibadet etmek için izin verir misin?" Ben de "yâ Resûlallah, ben senin yakınlığını severim, muradını da severim, mezunsunuz" dedim. Kalktı, odadaki su kırbasına vardı, abdest aldı, suyu çok da dökmedi, sonra namaza durdu, Kur'an okudu ve ağlıyordu. Sonra iki elini kaldırdı, yine ağlıyordu, hatta gözyaşlarının yeri ıslattığını gördüm. Müteʿâkiben Bilal geldi, kendisine sabah namazını îzan ediyordu, baktı ki ağlıyor, «yâ Resûlallah» dedi, "Allah teâlâ senin mâ-tekaddem ve mâ-teahhar zenbini mağfiret etmiş olduğu hâlde ağlıyor musun?" "Yâ Bilal" buyurdu "أَفَلَا أَكُونُ عَبْدًا شَكُورًا Binâenʿaleyh ben bir abd-i şekûr olmayayım mı?" Baʿdehû buyurdu ki "nasıl ağlamayayım, Allah teâlâ bu gece şunu inzâl etti: اِنَّ فٖي خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ" Resûlullah bunu söyledi, sonra da وَيْلٌ لِمَنْ قَرَأَهَا وَلَمْ يَتَفَكَّرْ فِيهَا "Vay bunu okuyup da bu babda tefekkür etmeyene!"[2] Diğer bir rivayette وَيْلٌ لِمَنْ لَاكَهَا بَيْنَ فَكَّيْهِ وَلَمْ يَتَأَمَّلْ فِيهَا "Vay bunu çeneleri arasında çiğneyip de bunda teemmül etmeyene!" buyurdu.'"[3]

Sûre-i Bakara'da vahdâniyet-i ilâhiyeyi isbat ve takrir siyâkında bu âyetin bir nazîri geçmiş idi. O daha mufassal ve sekiz nevi delâili muhtevî olduğu hâlde bunda o esasın bir icmâliyle beraber siyak ve matlub nokta-i [1257] nazarından pek dakīk bir inkişâfı vardır. Bunun için onun nihâyetinde لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ [2/164] bunda da لَاٰيَاتٍ لِاُولِى الْاَلْبَابِ

---

1 H, F, M ve B: "Abdullah ibni Omer".

2 İbn Hibbân, *Sahîh*, II, 386-387:
عَنْ عَطَاءٍ، قَالَ: دَخَلْتُ أَنَا وَعُبَيْدُ بْنُ عُمَيْرٍ، عَلَى عَائِشَةَ فَقَالَتْ لِعُبَيْدِ بْنِ عُمَيْرٍ: قَدْ آنَ لَكَ أَنْ تَزُورَنَا، فقَالَ: أَقُولُ يَا أُمَّهْ كَمَا قَالَ الْأَوَّلُ: زُرْ غِبًّا تَزْدَدْ حُبًّا، قَالَ: فَقَالَتْ: دَعُونَا مِنْ رَطَانَتِكُمْ هَذِهِ، قَالَ ابْنُ عُمَيْرٍ: أَخْبِرِينَا بِأَعْجَبِ شَيْءٍ رَأَيْتِهِ مِنْ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: فَسَكَتَتْ ثُمَّ قَالَتْ: لَمَّا كَانَ لَيْلَةٌ مِنَ اللَّيَالِي، قَالَ: «يَا عَائِشَةُ ذَرِينِي أَتَعَبَّدُ اللَّيْلَةَ لِرَبِّي» قُلْتُ: وَاللهِ إِنِّي لَأُحِبُّ قُرْبَكَ، وَأُحِبُّ مَا سَرَّكَ، قَالَتْ: فَقَامَ فَتَطَهَّرَ، ثُمَّ قَامَ يُصَلِّي، قَالَتْ: فَلَمْ يَزَلْ يَبْكِي حَتَّى بَلَّ حِجْرَهُ، قَالَتْ: ثُمَّ بَكَى فَلَمْ يَزَلْ يَبْكِي حَتَّى بَلَّ لِحْيَتَهُ، قَالَتْ: ثُمَّ بَكَى فَلَمْ يَزَلْ يَبْكِي حَتَّى بَلَّ الْأَرْضَ، فَجَاءَ بِلَالٌ يُؤْذِنُهُ بِالصَّلَاةِ، فَلَمَّا رَآهُ يَبْكِي، قَالَ: يَا رَسُولَ اللهِ، لِمَ تَبْكِي وَقَدْ غَفَرَ اللهُ لَكَ مَا تَقَدَّمَ وَمَا تَأَخَّرَ؟، قَالَ: أَفَلَا أَكُونُ عَبْدًا شَكُورًا، لَقَدْ نَزَلَتْ عَلَيَّ اللَّيْلَةَ آيَةٌ، وَيْلٌ لِمَنْ قَرَأَهَا وَلَمْ يَتَفَكَّرْ فِيهَا «إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ ...» الْآيَةَ كُلَّهَا.

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 453.

buyurulmuş, Resûlullah da buna ondan ziyâde derin bir aşk ile alâkadar olmuştur. Demek olur ki evvelki matlabda ale'l-ıtlâk akıl kifayet edebileceği hâlde burada temiz ve hâlis akıl demek olan “lübb” lâzımdır. Çünkü orada vahdâniyet-i ilâhiyenin isbâtıyla mebâdî-i maʿrifetullah mevzûʿ-i bahis idi, burada ise o marifette terakki mevzûʿ-i bahistir ki bunu mâbaʿdindeki اَلَّذٖينَ يَذْكُرُونَ اللّٰهَ, إلخ ...وَيَتَفَكَّرُونَ evsâfı işʿâr etmektedir. Fahreddin Râzî hazretleri bu terakki nokta-i nazarından der ki: “Sâlik ilallâha evvelemirde teksîr-i delâil lâzımdır. Fakat kalb bir kere maʿrifetullah nûruyla müstenîr oldu mu, onun artık o delâil ile iştigāli kalbin maʿrifetullahda istiğrâkına hicab gibi olur. Zira aklın maʿkūlât-ı muhtelifeye iltifat ile iştigāli taʿakkulât ve idrâkâtında taʿmîk ve istiksâya mâniʿ olur. Bunun için sâlik ibtidâ-yı emirde taʿmîk ve istiksâ ile değil, bir seyr-i basît ile hareket edeceğinden teksîr-i delâile tâlib olursa da nûr-ı marifet bir kere kalbe düştükten sonra o delâilin taklîlini ve mümkin olduğu kadar icmal ve fezlekesini arzu eder ki kalbin Allah'tan gayrisiyle iştigālinden mütevellid olan zulmet zâil olsun da envâr-ı maʿrifetullâhın tecellîsi tekemmül etsin. Nitekim فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَۚ اِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى[Tâhâ 20/12][1] fermanında buna işaret vardır. İşte Bakara âyetinde sekiz nevi âyât ve delâil tafsil olunduğu hâlde burada hepsinin esası olan خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ ile iktifâ olunması bu terakki hikmetiyle alâkadardır.”[2] Hulâsa orada “seyr ilallah” matlub idi, burada ise “seyr billâh” matlubdur. Sûre-i Bakara âyeti وَاِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌۚ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الرَّحْمٰنُ الرَّحٖيمُ [2/163][3] âyetini tâkip ediyor ve binâenʿaleyh

1 “…hemen papuşlarını çıkar çünkü sen mukaddes vadide Tuvâ'dasın.”

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IX, 459:

فَعَلَى هَذَا: السَّالِكُ إِلَى اللّٰهِ لَا بُدَّ لَهُ فِي أَوَّلِ الْأَمْرِ مِنْ تَكْثِيرِ الدَّلَائِلِ، فَإِذَا اسْتَنَارَ الْقَلْبُ بِنُورِ مَعْرِفَةِ اللّٰهِ صَارَ اشْتِغَالُهُ بِتِلْكَ الدَّلَائِلِ كَالْحِجَابِ لَهُ عَنِ اسْتِغْرَاقِ الْقَلْبِ فِي مَعْرِفَةِ اللّٰهِ، فَالسَّالِكُ فِي أَوَّلِ أَمْرِهِ كَانَ طَالِبًا لِتَكْثِيرِ الدَّلَائِلِ، فَعِنْدَ وُقُوعِ هَذَا النُّورِ فِي الْقَلْبِ يَصِيرُ طَالِبًا لِتَقْلِيلِ الدَّلَائِلِ، حَتَّى إِذَا زَالَتِ الظُّلْمَةُ الْمُتَوَلِّدَةُ مِنَ اشْتِغَالِ الْقَلْبِ بِغَيْرِ اللّٰهِ كَمُلَ فِيهِ تَجَلِّي أَنْوَارِ مَعْرِفَةِ اللّٰهِ، وَإِلَيْهِ الْإِشَارَةُ بِقَوْلِهِ: فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ إِنَّكَ بِالْوادِ الْمُقَدَّسِ طُوىً (طه ١٢/٢٠) وَالنَّعْلَانِ هُمَا الْمُقَدِّمَتَانِ اللَّتَانِ بِهِمَا يَتَوَصَّلُ الْعَقْلُ إِلَى الْمَعْرِفَةِ فَلَمَّا وَصَلَ إِلَى الْمَعْرِفَةِ أُمِرَ بِخَلْعِهِمَا، وَقِيلَ لَهُ: إِنَّكَ تُرِيدُ أَنْ تَضَعَ قَدَمَيْكَ فِي وَادِي قُدُسِ الْوَحْدَانِيَّةِ فَاتْرُكِ الِاشْتِغَالَ بِالدَّلَائِلِ. إِذَا عَرَفْتَ هَذِهِ الْقَاعِدَةَ، فَذَكَرَ فِي سُورَةِ الْبَقَرَةِ ثَمَانِيَةَ أَنْوَاعٍ مِنَ الدَّلَائِلِ، ثُمَّ أَعَادَ فِي هَذِهِ السُّورَةِ ثَلَاثَةَ أَنْوَاعٍ مِنْهَا، تَنْبِيهًا عَلَى أَنَّ الْعَارِفَ بَعْدَ صَيْرُورَتِهِ عَارِفًا لَا بُدَّ لَهُ مِنْ تَقْلِيلِ الِالْتِفَاتِ إِلَى الدَّلَائِلِ لِيَكْمُلَ لَهُ الِاسْتِغْرَاقُ فِي مَعْرِفَةِ الْمَدْلُولِ، فَكَانَ الْغَرَضُ مِنْ إِعَادَةِ ثَلَاثَةِ أَنْوَاعٍ مِنَ الدَّلَائِلِ وَحَذْفِ الْبَقِيَّةِ، التَّنْبِيهَ عَلَى مَا ذَكَرْنَاهُ، ثُمَّ إِنَّهُ تَعَالَى اسْتَقْصَى فِي هَذِهِ الْآيَةِ الدَّلَائِلَ السَّمَاوِيَّةَ وَحَذَفَ الدَّلَائِلَ الْخَمْسَةَ الْبَاقِيَةَ، الَّتِي هِيَ الدَّلَائِلُ الْأَرْضِيَّةُ، وَذَلِكَ لِأَنَّ الدَّلَائِلَ السَّمَاوِيَّةَ أَقْهَرُ وَأَبْهَرُ، وَالْعَجَائِبُ فِيهَا أَكْثَرُ، وَانْتِقَالُ الْقَلْبِ مِنْهَا إِلَى عَظَمَةِ اللّٰهِ وَكِبْرِيَائِهِ أَشَدُّ، ثُمَّ خَتَمَ تِلْكَ الْآيَةَ بِقَوْلِهِ: لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ وَخَتَمَ هَذِهِ الْآيَةَ بِقَوْلِهِ: لِأُولِي الْأَلْبَابِ لِأَنَّ الْعَقْلَ لَهُ ظَاهِرٌ وَلَهُ لُبٌّ، فَفِي أَوَّلِ الْأَمْرِ يَكُونُ عَقْلًا، وَفِي كَمَالِ الْحَالِ يَكُونُ لُبًّا، وَهَذَا أَيْضًا يُقَوِّي مَا ذَكَرْنَاهُ، فَهَذَا مَا خَطَرَ بِالْبَالِ وَاللّٰهُ أَعْلَمُ بِأَسْرَارِ كَلَامِهِ العظيم الكريم الحكيم.

3 “Her hâlde hepinizin Tanrısı bir Tanrı, başka Tanrı yok ancak O. O Rahmân-ı Rahîm.”

evvelemirde vücûd ve vahdâniyet-i ilâhiye âyetlerini takrir ederek şirkten tevhîde götürüyordu[1], buna akıl kâfi idi. Buradaki âyet ise لِلّٰهِ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ âyetini tâkip ediyor, ve binâenʿaleyh ehl-i imana saltanat-ı ilâhiyenin suret ve esrâr-ı [1258] tecelliyâtını, Allah teâlâ'nın mülkündeki ahkâm-ı tasarrufunu[2] sırr u gāye-i hilkati isbat eden âyâtı takrir siyâkında vârid oluyor. Bu da maʿârif-i akliye ve nakliye ile tehzib olunmuş ve vahdâniyet-i ilâhiyeye iman ile ubûdiyet ve marifette katʿ-ı merâhil etmiş ukūl-i kâmile ve kulûb-ı mü'mine erbâbının kârı olabileceğinden aralarındaki farka işareten[3] buyuruluyor ki:

{اَلَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللّٰهَ قِيَاماً وَقُعُوداً وَعَلٰى جُنُوبِهِمْ} Öyle ulü'l-elbâb ki ayakta iken, otururken yatarken, yani gerek iştigal ve gerek istirahat hâllerinin hepsinde Allah'ı zikrederler, dillerinden bırakmazlar. Bu ahvâl-i selâse insanın bütün ahvâline şâmildir. Hatta harekât-ı bedeniyeye şâmil olduğu gibi iʿtilâ, tevassut, sukūt gibi hâlete de şâmildir. Demek ki bu ulü'l-elbâb her ne hâlde bulunurlarsa bulunsunlar, kalbleri zikrullahtan başka bir şey ile itmi'nan zevkini bulamadığından zikrullahtan gaflet etmezler, gönülleri murâkabe-i ilâhiyeye müstağraktır. Burada zikirden murad gerek zât ve gerek sıfât ve efʿâl haysiyetiyle zikirden[4], kezâlik zikr-i lisânîye[5] mukārin olup olmamaktan eʿam olarak mutlak zikirdir. Abdullah b. Mesʿud hazretlerinin beyânına göre bu zikirden murad namazdır[6] ki kudretleri yettikçe ayakta, yoksa oturarak, yoksa yattığı yerde namaz kılanlar demektir. Maʿamâfîh namaz ezkâr cümlesinden maʿdûd ise de bütün ezkâr namazdan ibarettir de denemez, namazdan eʿamdır. Ulü'l-elbâbın böyle zikrullâha müdâvemet ile tavsifleri terbiye-i

---

1 H +"ki".
2 B: "tasarrufun".
3 M: "işaret".
4 B: "zikirdir".
5 B: "ilâhîye".
6 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-ʿAzîm*, III, 841:

عَنِ الضَّحَّاكِ، عَنْ أَبِي مَسْعُودٍ: «الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَى جُنُوبِهِمْ» قَالَ: إِنَّمَا هَذِهِ فِي الصَّلَاةِ إِذَا لَمْ تَسْتَطِعْ قَائِمًا فَقَاعِدًا، وَإِنْ لَمْ تَسْتَطِعْ قَاعِدًا فَعَلَى جَنْبٍ.

Taberânî, *el-Muʿcemü'l-kebîr,* IX, 212:

عَنِ ابْنِ مَسْعُودٍ فِي قَوْلِهِ: «الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَى جُنُوبِهِمْ» قَالَ: إِنْ لَمْ تَسْتَطِعْ أَنْ تُصَلِّيَ قَائِمًا فَقَاعِدًا، وَإِلَّا فَمُضْطَجِعٌ.

dîniyede terakki etmiş rabbâniyyûn olduklarını müşʿirdir ki, bu vasıf burada mevzûʿ-i bahis olan tefekkür suretiyle keşf ü müşâhede edecekleri fünûn u ulûmun bir şart-ı mütekaddimi demek olur. Maʿamâfîh vâv tertîbe delâlet etmemek hasebiyle bunun bir şart-ı mütekaddim olmayıp tefekkürün bir lâzım-ı mukārini[1] olması da mümkin görünür. Şuhûddan gıyâbı okuyabilen, şevâib-i evhâmdan muʿarrâ, alâik-i nefsâniye ve [1259] avâik-i zulmâniyeden mütecerrid ukūl-i hâlisa erbâbı olan ve hakāik-ı ahvâli ve ahkâm-ı evsâfı teemmül eden, etvâr-ı mülk ve esrâr-ı melekûtu murâkabe ederek Melik-i Hallâk Allah teâlâ'nın bedâiʿ-i sunʿunu ve âyât-ı kudretini[2] görebilen bu ulü'l-elbâb cemîʿ-i ahvâlde mahabbetullah ile meşhun olarak Allah'ı yâd ederler. {وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Ve semâvât ü arzın muhayyiru'l-ʿukūl olan keyfiyet ve hikmet-i halkında[3] tefekküre girişir[4], her matlabda emr-i Hakk'ı anlamak ve mazmûnu üzere amel ederek îfâ-yı vazifeye muvaffak olmak için ahkâm ve tasarrufât-ı ilâhiyenin sûret-i cereyânını gösteren sırr u nizâm-ı hilkati telakkī ve keşfe çalışırlar. Bu halktan semâvât ve arz mecmûʿunun hem kül, hem cüz nokta-i nazarından hiçbiri hâriç kalmaz. "Semâvât ü arz", suver ve keyfiyyât ve aʿyânı, "halk" mefhûmu da te'sîr-i illiyetin hakikatini ifade ettiği için bu tefekkürün müteʿallakı, eşyanın suver ve keyfiyyâtını temâşâ ve tasvîr ü tavsîf ve tahlîl ü terkîb ile tahdid ettikten ve taharrî-i ilel ile hepsini müşterek oldukları "halk" mefhûmunda icmâlen cemʿ u tasnif eyleyerek cümlesini Hâlık teâlâ'nın sunʿ-ı tahlîkına rabt eyledikten sonra melekût-ı ilâhîyi müşahede ve ondan istikbal ve âhirete doğru netâic-i ilmiye ve hikemiyesini fehm ü telakkī ve bu suretle vazife hakkındaki hükm-i ilâhîyi keşf ü tâyin ederek muktezâsını icrâ ve gāyeye isabet için yine Hâlık teâlâ'nın tevfik ve halkına dehâlet ve ilticâ etmek ve böyle mîʿâd-ı âhiret ile rıdvân-ı ilâhîye yürümektir. Binâenʿaleyh bu mevzûʿ ve matlub bizzat hikmet-i ilâhiye ve siyâset-i rabbâniye ilminin mevzûʿ ve

1 M ve B: "müfarikı".
2 B -"ve âyât-ı kudretini".
3 B: "hakkında".
4 H: "girişirler".

matlûbu olduğunda şüphe olmamakla beraber bunda gerek ilm-i hey'et ve gerek diğer ulûm-ı kevniye ve fünûn-ı beşeriye mevzûlarının hepsi birer mukaddime ve tarîk olarak dâhil bulunduğunda dahi şüphe edilmemelidir. Ve bu haysiyetledir ki [1260] Aleyhissalâtü vesselâm أُوتِيتُ عُلُومَ الْأَوَّلِينَ وَالْآخِرِينَ buyurmuştur. Ancak burada muhtelif mevzûʿât-ı ulûmun kāsır olan hudûd ve nazariyelerini ve şirk ü taʿaddüd arz eden sîmâlarını atıp hepsinin müteveccih olduğu ilm-i vahîd-i küllîye teveccüh vardır. Bunun için bu mevzûda tefekkür bi'l-cümle eşyânın ve maʿlûmât-ı beşeriyenin "halk" mefhûmu altında tensîk ve tanzîm u tevhîdiyle Allah teâlâ'ya istinâdını yakīnen idrak eden ve ancak mahabbetullah ve zikrullah ile mutmain olan ulü'l-elbâbın şiʿârı olduğu ve diğer mevzûlardaki tefekkür, eşyâdan Allah'a müteveccih olup nihâyet Allah'a istinad ile mütenâhî olabildiği hâlde bu mevzûda tefekkürün nâmütenâhî müstemir olacağı ve bunun Evvel ve Zâhir isimleriyle Allah'tan başlayıp nihâyet yine Âhir ve Bâtın isimleriyle Allah'a müteveccih olacağı ifham olunmuştur. Demek olur ki bunda halkın suret ve tarîk-ı tecellîsini tesbîte çalışan tasvîrî ve tahdîdî fünûn-ı tabîʿiye ve hey'et taharriyâtına dahi büyük bir tergīb vardır. Bütün semâvât ve arz mülkullah olduğu için bu kitâb-ı âlemden okunabilen her hâdise, her nizam, Hak teâlâ'nın ahkâm ve sûret-i tasarrufunu okumaktır. Onu okuyanlar ve muktezâsıyla hareket edenler, her hâlde niʿmet-i Hak'tan mütenaʿʿim ve müstefid olurlar. Fakat bunun iki tavrı vardır. Birisi sâhib-i nimet olan Hâlık teâlâ'dan gaflet ve teʿâmî ve O'na arz-ı tâbiʿiyetle edâ-yı şükrandan kaçınıp zulm-i küfrâna sapmaktır ki bunun mâhiyeti mülk-i ilâhî içinde eşkıyalık ederek geçinmeye çalışmak olduğundan âkıbeti felâket ve hüsrandır. Ve bu kabîl ulûm u fünûn mütenaʿʿimlerinin reisi İblis ve şeyâtîndir. Diğeri, münʿim-i hakīkīyi tanıyarak O'na şuur ve iman ile arz-ı tâbiʿiyet ve inkıyad ederek edâ-yı şükrâna çalışmak ve bütün harekâtını mülk-i ilâhî içinde hükm-i ilâhînin infâzına sarf etmektir ki bunun pîşvâları da melâike ve enbiyâ ve sıddîkīn ve şühedâ gibi rabbâniyyûndur. اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ , اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ budur. Bunlar [1261] semâya çıkınca düşmemek üzere çıkarlar,

öbürleri ise düşüp helâk olmak için çıkmaya uğraşırlar. Yukarıdan beri tesbit olunagelen bu mânalarla bu âyet tefekkür-i hilkate sevk ederken hem fünûn-ı tabîʿiye taharriyâtına tergīb ediyor hem de bu taharrîde bulunanlara büyük bir ders veriyor ki bu ders şu iki noktada hulâsa edilebilir. Birincisi, semâvât ü arz mefhumlarının ifade ettiği tabakāt-ı vücûd içinde yekdiğerinden bazı haysiyetlerle mütemâyiz müteʿaddid mevzûlar etrafında toplanacak maʿlûmât ve kavâʿidi yekdiğerinden ez-her cihet ayrı ve tamamen müstakil birer ilm-i aʿlâ telakkī etmeyip bu maʿlûmâtın mâfevk bir nizâm-ı ilmîde birleştiklerini ve o mevzûların bir ilm-i aʿlâ mevzûʿuna müstenid bulunduğunu unutmamak ve binâenʿaleyh ikincisi, muhtelif avâmil-i tabîʿiye te'sîrâtı altında mahkum kalmayıp hâdisâtı ve nizâm-ı hâdisâtı tabîʿat-ı eşyâ nâmına değil, Hâlık teâlâ'nın kudret-i bâliğa-i vahdâniyesi nâmına kaydetmek, yani illet-i hakīkiyesine isnad eylemek lüzûmudur. İşte bu nokta-i maʿrifete terakki etmiş olan ulü'l-elbâbın zikri Allah ve fikri âlâullah[1] olur da seyr billah ile lâyenkatıʿ bedâiʿ-i sunʿ-i ilâhîyi, semâvât ü arzın esrâr ve hikmet-i hilkatini tefekkür ederler ve ederken {رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هٰذَا بَاطِلًاۚ... إلى ...اِنَّكَ لَا تُخْلِفُ الْمِيعَادَ} diyerek bu hüküm ve akide, bu hâlet-i rûhiye ve bu şevk ü ilticâ ve ümid ile hareket ederler. ❂ "**Bâtıl**"; üzerine hiçbir hükm ü hikmet ve fâide ve maslahat terettüb etmeyen demektir ki maʿdûm, bilâ fâide, zâhib ve zâil, beyhûde ve abes olabilir.

{رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هٰذَا بَاطِلًاۚ} Ey Rabbimiz! Sen bu mahlûku, yani semâvât ve arz mecmûʿu olan şu âlemi bâtıl, hükm ü hikmetten, fâide vü maslahattan ârî, mânasız olarak halk etmedin, leyl ü nehâr ihtilâfı içinde fenâdan fenâya tevâlî edip giden şu şu'ûnât-ı mütehavvile menâzırı ne maʿdûm-ı [1262] mahzdır, ne hiçbir[2] fâide-i müterettibesi olmaksızın geçip ʿadem-i küllîye giden zâil-i mahzdır, ne de hiçbir hikmet ü maslahatı tazammun etmeyen abes bir şeydir. Bu ne yalandır ne oyundur ne de nizamsız, neticesiz, semeresiz, hikmetsiz boş, dipsiz bir şeydir. Bunda her neş'et-i ûlâ bir

1 M ve B: "zikr ü fikri âlâullah".
2 B: "ne de bir".

neş'et-i sâniyenin mukaddimesi, her hâdise vâkıʿât-ı nâmütenâhiyenin[1] tarîkidir. Eğer bunların gerek mekân ve gerek zaman itibariyle aralarında bir nizâm-ı terettüb bulunmasa idi ve eğer şu hâdisâtın kıymetleri yalnızca neş'et-i ûlâlarıyla ölçülmek lâzım gelse idi ve eğer bu suretle bir metâʿu'l-gurûr olan hayât-ı dünyâ üzerine âtîde hiçbir hüküm terettüb etmese idi, bütün şu halk da bâtıl ve abes demek olurdu ve hatta[2] bu metâʿ-ı gurûr bile mümkin olmazdı. Binâenʿaleyh her lahzasında fâni ve mütelâşî olan şu silsile-i şu'ûn melekût-ı ilâhîde bir nizâm-ı âm üzere cereyan etmekte ve nice nice hikem ü mesâlihi müştemil olarak istikbâl-i nâmütenâhîde bir neş'et-i sâniyeye doğru yürümektedir ki bunun bir metâʿ olabilmesi o haysiyetledir. Ve bâtıl bir metâʿ-ı gurûr olmaktan çıkması da ancak o haysiyete teveccühündedir.

{سُبْحَانَكَ} Sübhânsın yâ Rab, Seni tenzih ederiz[3], Sana lâyık olmayan evsâf ü efʿâlden ve ezcümle hikmetsiz bir şey halk etmekten mülkünü, irade ve sunʿunu bâtıla müteveccih olmaktan[4] münezzeh tanırız. Gerçi Sen bunları keyfemâyeşâ irade ve sunʿunla ibdâʿ ve halk edersin, fakat irade ve sunʿun hikmetten hâlî olamaz, o ayn-ı hikmet ve nizamdır. {فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ} Binâenʿaleyh Sen bizi bâtıl akide ve amellerin bi-hasebi'l-hikme müeddî oldukları azâb-ı nârdan vikāye eyle. Çünkü {رَبَّنَآ اِنَّكَ مَنْ تُدْخِلِ النَّارَ فَقَدْ اَخْزَيْتَهُ} Sen, kimi cehenneme koyarsan onu rüsvâ etmişsindir,[5] binâenʿaleyh bizi böyle olmaktan [1263] muhafaza eyle {رَبَّنَآ اِنَّنَا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُنَادٖى لِلْاٖيمَانِ اَنْ اٰمِنُوا بِرَبِّكُمْ} Yâ Rabbenâ! Biz bir münâdî, bir davetçi işittik ve dinledik ki "Rabbinize iman ediniz" diye çağırıyordu -bu çağıran Resûlullah veya Kur'an'dır.- Bu nidâ bizim kulaklarımızda, vicdânımızda tesirini gösterdi, çınladı, hilkat-i âlem nizamsız, hikmetsiz olmadığı içindir ki bu nidâ, bizde icrâ-yı te'sîr etti ve iman ü îkānımıza sebep oldu {فَاٰمَنَّا} biz de iman ettik. {رَبَّنَا فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَكَفِّرْ عَنَّا سَيِّـَٔاتِنَا} Burada "zünûb" kebâir; "seyyiât"

1 M: "na mütenahinin".
2 B -"bütün şu halk da bâtıl ve abes demek olurdu ve hatta".
3 H: "Yâ Rab biz";
F +"~~Yâ Rab biz~~".
4 H ve F +"tenzih eder".
5 H ve F -"Sen, kimi cehenneme koyarsan onu rüsvâ etmişsindir".

sağāir ile tefsir olunmuştur ki إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَٓائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّـَٔاتِكُمْ [en-Nisâ 4/31][1] âyeti de bunu müeyyiddir. {وَتَوَفَّنَا مَعَ الْاَبْرَارِ} Ve bizim rûhlarımızı ebrâr ile beraber olarak kabz et, yani bizi onlardan maʿdud kıl, onlarla beraber haşret. {رَبَّنَا وَاٰتِنَا مَا وَعَدْتَنَا عَلٰى رُسُلِكَ} Yâ Rabbenâ! Bütün peygamberlerine karşı bize vaad ettiğin vaadlerini de bize ver. Biz bu münâdîye iman ederken peygamberlerin hepsine iman ettik, hiçbirini tefrik etmedik وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُطْلِعَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يَجْتَبٖى مِنْ رُسُلِهٖ مَنْ يَشَٓاءُ فَاٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَرُسُلِهٖۚ وَاِنْ تُؤْمِنُوا وَتَتَّقُوا فَلَكُمْ اَجْرٌ عَظٖيمٌ [Âl-i İmrân 3/179] buyurulmamış mı idi? Günahlarımızı mağfiret et, seyyiâtımızı örtecek tâatler nasib eyle de mevʿûd olan nusretleri, ecr ü sevab ve saadeti ihsan eyle {وَلَا تُخْزِنَا يَوْمَ الْقِيٰمَةِۜ اِنَّكَ لَا تُخْلِفُ الْمٖيعَادَ} İşte رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هٰذَا بَاطِلًا'dan buraya kadar devam eden bu duaları vird-i zebân ederek tefekkür ederler. Kendilerinin rabbâniyyûn olduklarını ifham eden bu dualar onların hîn-i tefekkürdeki hâlleri ve tefekkürlerinin mebâdî-i hâkimesidir. Bazı müfessirîn bunları hâl yapmayarak netîce-i tefekkürleri gibi göstermek istemişlerse de cumhûrun beyânına göre bunlar يَتَفَكَّرُونَ zamîrinden hâldir ki o ulü'l-elbâbın esnâ-yı tefekkürdeki hâllerini [1264] nâtıktır. Doğrusu da budur. Çünkü bilhassa مَا خَلَقْتَ هٰذَا بَاطِلًا hükmü netîce-i tefekkür olsa idi tefekkür mümkin olmazdı, zira tefekkür esasen mutlak bir hikmet itikadının neticesidir. Bu itikadın menşe'i de sâir mebâdî-i fikriyye-i evveliye gibi bir hükm-i fıtrî veya taʿlîmî veya terbiyevî olabilir.[2] Asıl netice ise fâ-i netice ile başlayan şu iltifât-ı rabbânîdir {فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ... اِلخ}

Mü'minlerin bazısı müşriklerin veya Yahudîlerin ticaret ve tenaʿʿumlarını ve ferih u[3] fahûr seyahatler ederek refah ile yaşadıklarını görerek "Allah'ın düşmanları böyle refah içinde dolaşıyor. Biz ise açlıktan, sıkıntıdan helâk oluyoruz" demişlerdi, bunun üzerine şu âyetler nâzil olmuştur:[4]

---

1 "Eğer siz nehy edildiğiniz günahların büyüklerinden ictinab ederseniz sizden kabahatlerinizi keffâretleriz…"

2 H, F, M ve B: "Bu itikadın menşe'ine bu da sâir mebâdî-i fikriyye-i evveliye gibi bir hükm-i fıtrî veya taʿlîmî veya terbiyevî olabilir".

3 M ve B -"u".

4 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 236:

{لَا يَغُرَّنَّكَ تَقَلُّبُ الَّذٖينَ كَفَرُوا فِي الْبِلَادِ. مَتَاعٌ قَلٖيلٌ ثُمَّ مَأْوٰيهُمْ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمِهَادُ. لٰكِنِ الَّذٖينَ... إلخ} ki ne kadar şâyân-ı dikkattir.

نُزُلاً مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ "**Nüzül**"; Bir müsâfire ilk geldiği sırada ikram edilmek üzere hazırlanan yiyecek içecek ve sâir ikrâmiye ki Türkçe "konukluk" tâbir olunur.

Maʿamâfîh o kâfirler meyânında hüsn-i hâtimeye nâil olup mü'minler idâdına dâhil olacak olanlar da bulunduğu unutulmamalıdır. Şöyle ki {وَاِنَّ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ لَمَنْ يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكُمْ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْهِمْ} ۞ Bu son kayıtlar gösterir ki bunlar cidden Müslüman olacaklardır. Ve nitekim bu âna kadar olagelmişler ve yine olacaklardır. Bu âyet tâ yukarıdaki لَيْسُوا سَوَٓاءً مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ [Âl-i İmrân 3/113] âyetinin de bir îzâhı gibidir. Onun gibi bunun da Musevî iken Müslüman olan Abdullah b. Selâm ve arkadaşlarının veya Îsevî iken Müslüman olan ehl-i Necran'dan kırk, Habeş'ten otuz, Rum'dan sekiz ve min haysü'l-mecmûʿ seksen zâtın İslâmları dolayısıyla nâzil olduğu mervîdir. Fakat İbn Abbas ve Câbir ve Katâde demişlerdir ki: Habeş hükümdarı Necâşî [1265] Ashame vefat ettiği zaman Resûlullah onun üzerine gıyâben cenaze namazı kılmış idi. Bunu gören münafıklar "hiç görmediği bir Nasrânî üzerine[1] namaz kılıyor" demiş olduklarından Necâşî hakkında nâzil oldu.[2] Rivâyeten en şâyiʿ[3] olan budur. Necâşî'nin vefatı da hicretin dokuzuncu senesinde vukūʿ bulmuştur. Bunlardan başka bu âyetin ale'l-umûm ehl-i kitabdan imana gelenler hakkında nâzil olduğu da rivayet edilmiş ve Mücâhid buna kāil olmuştur ki mazmûn-ı âyete bu daha muvâfık görülmüştür. Zira لَمَنْ يُؤْمِنُ her hâlde iman ederler mânasına istikbâlde zâhirdir.

نزلت في مشركي العرب، وذلك أنهم كانوا في رخاء ولين من العيش وكانوا يتجرون ويتنعمون، فقال بعض المؤمنين: إن أعداء الله فيما يرى من الخير وقد هلكنا من الجوع والجهد، فنزلت هذه الآية.

1 B -"üzerine".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 496-497:

عن جابر بن عبد الله: أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: «اخرجوا فصلوا على أخ لكم». فصلى بنا، فكبر أربع تكبيرات، فقال: «هذا النجاشي أصحمة»، فقال المنافقون: انظروا إلى هذا يصلي على عِلْجٍ نصرَاني لم يره قط! فأنزل الله: «وإن من أهل الكتاب لمن يؤمن بالله».

3 H ve F: "meşhur".

Velhâsıl {يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا اصْبِرُوا} ey iman edenler siz telaş etmeyiniz, sabırlı olunuz. ❁ Haberde vârid olduğuna göre sabır üç derecedir: Musibete sabır, tâatte sabır, masiyetten sabır.[1] {وَصَابِرُوا} Ve sabırda Allah düşmanlarıyla yarışıp onların üstüne çıkınız, yani imtihan ve mücahede mevkiʿlerinde düşmanların sabrının fevkine çıkmaya ve hevâ-yı nefsinizi yenmeye çalışınız ki sabırlı olmaya alışırsanız bunu yapabilirsiniz. {وَرَابِطُوا} Ve murâbata ediniz, ribat yapınız, imam ardında cemaatle namaz gibi birbirinize bağlanıp vazifeye mukayyed olunuz ve ale'l-husûs gazâya düşmanlarınızdan ziyade hazırlıklı bulunarak atlarınızı bağlayıp hudûd u süğūrda karakol bekleyiniz. ❁ "**Ribat**"; Allah yolunda mülâzemettir. Bu esasen "rabt-ı hayl" yani at bağlamaktan me'huzdur ki düşmana karşı atını bağlayıp tarassud ve intizar etmek demektir. Sonra süğūr-ı İslâmiyeden birinde bekleyenlere gerek süvari ve gerek piyâde olsun umûmiyetle "murâbıt" tesmiye edilmiştir. Istılâh-ı fukahâda murâbıt süğūrdan birine bir müddet beklemek için gidendir[2]. Ehl ü iyâliyle beraber oralarda ikāmet ve kesb-i maʿîşet ederek yaşayan [1266] hudûd sekenesine "murâbıt" denilmez. Zamanımız ıstılâhına göre murâbıt fî sebîlillâh silah altında bulunan ve kışla ve karakollarda duran ve nevbet bekleyen askerler demek olur. Buhârî ve Müslim'de Sehl b. Saʿd'dan rivayet olunduğu üzere Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki رِبَاطُ يَوْمٍ فِي سَبِيلِ اللهِ خَيْرٌ مِنَ الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا "Fî sebîlillâh bir gün karakol beklemek dünya ve mâfîhâdan hayırlıdır."[3] İbn Mâce'de sened-i sahîh ile Ebû Hureyre'den mervî olan bir hadîs-i şerîfte de Resûlullah buyurmuştur ki: "Her kim Allah yolunda murâbıt olarak, yani karakol beklerken vefat ederse işleyegeldiği amel-i sâlih yine üzerine icrâ olunur, rızkı da üzerine gönderilir durur, fettândan emin olur[4] ve Allah teâlâ onu fezaʿdan emin olarak baʿs eder."[5] Ebu'ş-Şeyh'in Hazret-i Enes'ten merfûʿan tahrîc ettiği

---

1 Semerkandî, *Tenbîhü'l-gāfilîn*, thk. Yûsuf Ali Büdeyvî, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1421/2000, s. 263: وَرُوِيَ عَنْهُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ: الصَّبْرُ ثَلَاثَةٌ: صَبْرٌ عَلَى الطَّاعَةِ، وَصَبْرٌ عَلَى الْمُصِيبَةِ، وَصَبْرٌ عَلَى الْمَعْصِيَةِ.

2 B: "gidenlerdir".

3 Buhârî, Cihâd, 72; Müslim, İmâre, 163.

4 B -"rızkı da üzerine gönderilir durur, fettândan emin olur".

5 İbn Mâce, Cihâd, 7: عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنْ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «مَنْ مَاتَ مُرَابِطًا فِي سَبِيلِ اللهِ أَجْرِي عَلَيْهِ أَجر عَمَلِهِ الصَّالِحِ الَّذِي كَانَ يَعْمَلُ، وَأجْرِي عَلَيْهِ رِزْقَهُ، وَأَمِنَ مِنَ الْفَتَّانِ، وَبَعَثَهُ اللهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ آمِنًا مِنَ الْفَزَعِ»

bir hadiste: اَلصَّلٰوةُ بِأَرْضِ الرِّبَاطِ بِأَلْفِ أَلْفَيْ صَلَاةٍ "Karakol yerinde ʿnamaz iki milyon namaza muʿâdildir."[1] Abdullah b. Ömer radıyallâhu anhümâdan mervîdir ki "ribât, cihaddan efdaldir. Zira ribât Müslümanların kanını muhafazadır. Cihad ise müşriklerin kanını dökmektir."[2]

Bunları yapınız {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} Allah'a ittikā ediniz, ale'l-ıtlâk emirlerine muhalefetten sakınınız, vikāyesine koşunuz ki {لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ} felâh bulasınız, arzularınıza nâil, temenniyâtınıza muvaffak olasınız, dualarınızın mazhar-ı icâbet olduğunu göresiniz. ۞ İşte Sûre-i Bakara nihâyetindeki فَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ duasının da tam cevâbı.

Burada Sûre-i Âl-i İmrân hitâm bularak Zehrâveyn bir nokta-i visâlde telâkī eylemiş ve bunun bir inkişâf-ı mahsûsu olmak üzere terbiye-i rabbâniye, hilkat ve uhuvvet-i insâniyeden tutarak teşekkül ve irtibât-ı ictimâʿînin bir rüknü olan aile hayatına müteʿallik hukūk ve vezâifin beyânı ve terbiye-i dîniyenin istikmâli siyâkında ber vech-i âtî Sûre-i Nisâ başlamıştır.

---

1 Münzirî, *et-Terğîb ve't-terhîb mine'l-hadîsi'ş-şerîf,* nşr. Mustafa Muhammed Ammâra, Kahire: Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1388/1968, II, 246:

وروى أبو الشيخ وغيره من حديث أنس: «إنَّ الصلاة بأرض الرباط بألفي ألف صلاة» وفيه نكارة.

Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* II, 420. Krş. Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, VIII, 46:

عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: الصَّلَاةُ فِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ مِائَةُ أَلْفِ صَلَاةٍ وَالصَّلَاةُ فِي مَسْجِدِي عَشْرَةُ آلَافِ صَلَاةٍ , وَالصَّلَاةُ فِي مَسْجِدِ الرِّبَاطَاتِ أَلْفُ صَلَاةٍ.

2 *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* III, 93; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî,* II, 384:

وروي عن ابن عمر رضي الله تعالى عنهما أن الرباط أفضل من الجهاد لأنه حقن دماء المسلمين والجهاد سفك دماء المشركين.

[1267]

سُورَةُ النِّسَاءِ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ مِائَةٌ وَسِتٌّ وَسَبْعُونَ اٰيَةً[1]

NİSÂ SÛRESİ

Cumhûrun beyânına göre bu sûre-i celîle dahi Medenîdir. اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُكُمْ اَنْ تُؤَدُّوا الْاَمَانَاتِ اِلٰٓى اَهْلِهَا [4/58] âyetinden mâʿadâsı hicret-i seniyyeden sonra nâzil olmuştur. Ancak Nehhâs[2] Mekkî olduğunu, Nakkaş[3] da Mekke'de Medine'ye hicret sırasında nâzil olduğunu söylemişlerdir. Maʿamâfîh bunda Medenî âyetler bulunduğunda hiç ihtilâf yoktur. En son nâzil olanı sonundaki يَسْتَفْتُونَكَۜ قُلِ اللّٰهُ يُفْتٖيكُمْ فِى الْكَلَالَةِ [4/176] âyeti olduğu da Buhârî'de mesturdur.[4]

Âyetleri: Kûfî taʿdâdında yüz yetmiş beş, Basrî taʿdâdında yüz yetmiş altı, Şâmî taʿdâdında yüz yetmiş yedidir.

İhtilâflı olanlar: اَنْ تَضِلُّوا السَّبٖيلَ [4/44], عَذَابًا اَلٖيمًا'dir [4/173].

Fâsılaları: ا, ل, م, ن dörttür ki ملنا terkibinde toplanmıştır. "Lam" bir[5] سَبٖيل'de; "nûn" bir مُهٖين'de[6]; "mîm" beş yerdedir. Mütebâkīsi "elif"tir.

Kelimeleri: Üç bin yedi yüz kırk beştir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحٖيمِ

يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذٖى خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا
رِجَالًا كَثٖيرًا وَنِسَٓاءًۚ وَاتَّقُوا اللّٰهَ الَّذٖى تَسَٓاءَلُونَ بِهٖ وَالْاَرْحَامَۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقٖيبًا
﴿١﴾ وَاٰتُوا الْيَتَامٰٓى اَمْوَالَهُمْ وَلَا تَتَبَدَّلُوا الْخَبٖيثَ بِالطَّيِّبِۖ وَلَا تَأْكُلُٓوا اَمْوَالَهُمْ اِلٰٓى
اَمْوَالِكُمْۜ اِنَّهُ كَانَ حُوبًا كَبٖيرًا ﴿٢﴾ وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوا فِى الْيَتَامٰى فَانْكِحُوا مَا

---

1 H ve F: "خمس".
2 B: "Hasan".
3 Muhammed b. Hasan en-Nakkāş (ö. 351/962) tefsir ve hadis âlimidir. Günümüze ulaşan tek eseri *Şifâ'u's-sudûr* isimli tefsiridir.
4 Buhârî, Tefsîr, 9.
5 B -"bir".
6 B: "مهيمن'de".

طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَٓاءِ مَثْنٰى وَثُلٰثَ وَرُبَاعَۚ فَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً اَوْ مَا مَلَكَتْ
اَيْمَانُكُمْۜ ذٰلِكَ اَدْنٰٓى اَلَّا تَعُولُواۜ ﴿٣﴾ وَاٰتُوا النِّسَٓاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نِحْلَةًۜ فَاِنْ طِبْنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ
مِنْهُ نَفْساً فَكُلُوهُ هَنٖيٓـٔاً مَرٖيٓـٔاً ﴿٤﴾ وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَٓاءَ اَمْوَالَكُمُ الَّتٖي جَعَلَ اللّٰهُ لَكُمْ
قِيَاماً وَارْزُقُوهُمْ فٖيهَا وَاكْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلاً مَعْرُوفاً ﴿٥﴾ وَابْتَلُوا الْيَتَامٰى حَتّٰٓى
اِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَۚ فَاِنْ اٰنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْداً فَادْفَعُٓوا اِلَيْهِمْ اَمْوَالَهُمْۚ وَلَا تَأْكُلُوهَٓا اِسْرَافاً
وَبِدَاراً اَنْ يَكْبَرُواۜ وَمَنْ كَانَ غَنِيّاً فَلْيَسْتَعْفِفْۚ وَمَنْ كَانَ فَقٖيراً فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِۜ فَاِذَا
دَفَعْتُمْ اِلَيْهِمْ اَمْوَالَهُمْ فَاَشْهِدُوا عَلَيْهِمْۜ وَكَفٰى بِاللّٰهِ حَسٖيباً ﴿٦﴾ لِلرِّجَالِ نَصٖيبٌ مِمَّا تَرَكَ
الْوَالِدَانِ وَالْاَقْرَبُونَۖ وَلِلنِّسَٓاءِ نَصٖيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْاَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ اَوْ كَثُرَۜ
نَصٖيباً مَفْرُوضاً ﴿٧﴾ وَاِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ اُو۬لُوا الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكٖينُ فَارْزُقُوهُمْ
مِنْهُ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلاً مَعْرُوفاً ﴿٨﴾ وَلْيَخْشَ الَّذٖينَ لَوْ تَرَكُوا مِنْ خَلْفِهِمْ ذُرِّيَّةً ضِعَافاً خَافُوا
عَلَيْهِمْۖ فَلْيَتَّقُوا اللّٰهَ وَلْيَقُولُوا قَوْلاً سَدٖيداً ﴿٩﴾ اِنَّ الَّذٖينَ يَأْكُلُونَ اَمْوَالَ الْيَتَامٰى ظُلْماً
اِنَّمَا يَأْكُلُونَ فٖي بُطُونِهِمْ نَاراًۜ وَسَيَصْلَوْنَ سَعٖيراً ﴿١٠﴾

[1269] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün insan kümeleri! Sakının o Rabbinize karşı gelmekten ki sizleri bir tek nefisten yarattı, ondan eşini yarattı da ikisinden birçok erkekler ve dişiler üretti[1]*. Sakının O Allah'a karşı gelmekten ki siz O'nun ve o rahimlerin hürmetine birbirinizden dilek dilersiniz, çünkü O Allah üzerinizde gözcü bulunuyor (1). Allah'tan korkun da yetimlere mallarını verin ve temizi murdara (helâli harama) değişmeyin, onların mallarını kendi mallarınıza katıp yemeyin, çünkü o büyük bir vebal bulunuyor (2). Eğer yetimlerin haklarını gözetemeyeceğinizden korkarsanız size helâl olan kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâh edin ve eğer bu surette adalet yapamayacağınızdan korkarsanız o zaman*

1 B: "türedi".

bir tane veya milkiniz cariye alın, ağmamanız için bu daha muvâfıktır (3). Ve aldığınız kadınlara mehirlerini efendicesine verin, şayet ondan birazını kendileri gönül hoşluğu ile bağışlarlarsa onu da içinize[1] sine sine yeyin (4). Maʿamâfîh Allah'ın sizi başına diktiği [1270] mallarınızı sefihlere vermeyin de bunlarda yapacağınız tasarruf ile onları besleyin ve giydirin ve kendilerine güzel güzel nasihat edin (5). Ve yetimleri nikâh çağına ermelerine kadar gözetip deneyin, o vakit kendilerinden bir rüşd hissettiniz mi hemen mallarını kendilerine teslim edin, büyüyecekler de ellerine alacaklar diye o malları israfla yemeye kalkmayın. İhtiyacı olmayan tenezzül etmesin, muhtaç olan da meşrû surette bir şey yesin. Mallarını kendilerine teslim ettiğiniz zaman da karşılarında şâhid bulundurun, hesabınızı doğru tutmak için Allah'ın harekâtınızı hesâba çekmekte olması[2] yeter (6). Erkeklere bir pay var, ana baba ve en yakın akrabanın bıraktığından; dişilere de bir pay var, ana baba ve en yakın akrabanın bıraktığından; azından da çoğundan da, farz kılınmış birer pay (7). Miras taksim olunurken uzak karâbeti bulunanlar ve yetimler, miskinler de hazır bulunuyorlarsa[3] hem kendilerine ondan biraz bir şey verin hem de gönüllerini alacak sözler söyleyin (8). Hem titresin o kimseler ki arkalarına elleri ermez, güçleri yetmez bir zürriyet bırakacak olsalardı onlara karşı korkacaklardı. O hâlde Allah'tan korksunlar ve sağlam söz söylesinler (9). Yetimlerin zulmen mallarını yiyenler muhakkak karınlarında[4] sırf bir ateş yerler ve yarın bir çılgın ateşe yaslanırlar (10).[5]

1 B: "içiniz".
2 B: "olduğu".
3 B: "bulunurlarsa".
4 B: "karınlarda".
5 H: "Ey insan kümeleri! Sakının o Rabbinize karşı gelmekten ki sizleri bir tek nefisten yarattı, ondan eşini de yarattı da ikisinden birçok erkekler ve dişiler üretti. Sakının O Allah'a karşı gelmekten ki siz O'nun ve o rahimlerin hakkı için birbirinizden dilek dilersiniz, her hâlde Allah üzerinizde gözcü bulunuyor (1). Allah'tan korkun da yetimlere mallarını verin, temizi murdara (helâli harama) değişmeyin, onların mallarını kendi mallarınıza katıp yemeyin, o cidden büyük bir günah bulunuyor (2). Eğer yetimlerin haklarını gözetemeyeceğinizden korkarsanız size helâl olan kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâh edin ve eğer bu surette adalet yapamayacağınızdan korkarsanız o zaman bir tane veya milk cariyelerinizi alın, ağmamanız için bu daha muvâfıktır (3). Ve aldığınız kadınlara efendicesine mehirlerini de verin, şayet ondan birazını kendileri gönül hoşluğu ile bağışlarlarsa onu da içinize sine sine yeyin (4). Maʿamâfîh sefihlere Allah'ın sizleri başına diktiği mallarınızı vermeyin. Bunlarda yapacağınız tasarruf

Bu sûre dahi bir hayli[1] ahkâm ve tekâlîfi müştemildir. Evvelinde hukūk-ı rabbâniye, uhuvvet-i âmme-i insâniye; evlâda, kadınlara, yetimlere re'fet ve şefkat ve hukuklarının edası, mallarının muhafazası, nikâh ve miras gibi husûsâta müteʿallik evâmir ve ahkâm ile başlamış, âhiri de bu mâna ile hitâm bulmuştur. Aralıkta da aile terbiyesinden başlaması lâzım gelen taharet, salât, cihad, ulü'l-emre itaat emirleri gibi tekâlîfi[2] tazammun etmiştir. Bütün bunlar fıtrat-ı insâniye ile alâkadar ve terbiye esasına mübtenî bulunduğu cihetle sûre يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ[3] hitabıyla başlamış ve bu mesâilde kadının ve kadınlığın [1271] pek mühim bir mevkii bulunmak haysiyetiyle de ilk âyetinden itibaren kadının hilkat ve şerefine nazar-ı dikkat celb olunmuş, ismine de "Sûre-i Nisâ" ıtlak edilmiştir.

{يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ} İnsanlık unvânıyla başlayan bu hitâb-ı âm, Sûre-i Bakara'nın evvelindeki ilk hitâb-ı âmmı ihtar ediyor. O hitâb-ı âm ittikā gayesiyle اُعْبُدُوا رَبَّكُمْ emrini vermiş ve bunu hilkat-i beşeriye delilleriyle tenvir ederek hâlden mebde'e doğru götürmüş ve bilhassa hilkat-i Âdem bahsini ihtar etmiş idi. Burada ise bu hitâbı doğrudan doğru ittikā emri tâkip ediyor. Bunu da bilhassa hilkat-i nisvân ile müterâfık halk delili vely ediyor ki bunda "ey insanlar! Artık tamamen devre-i[4] ittikāya girmeniz ve ber vech-i âtî tekâlîfin zevk u hikmetini idrak etmeniz sırası geldi ve ittikā mesâilinden en mühim birisi de kadınlar meselesidir" gibi bir

---

ile onları besleyin, giydirin ve kendilerine güzel güzel nasihat edin (5). Ve yetimleri nikâh çağına ermelerine kadar gözetip deneyin, o vakit kendilerinden bir rüşd hissettiniz mi hemen mallarını kendilerine teslim edin, büyüyecekler de ellerine alacaklar diye bu malları haksızlıkla yemeye kalkmayın. Velîlerden ihtiyacı olmayan tamamiyle tok gözlü kalsın, muhtaç olan da meşrû surette bir şey yesin. Sonra mallarını kendilerine teslim ettiğiniz zaman şâhid de bulundurun, hesabınızı doğru tutmanız için de Allah'ın harekâtınızı hesâba çekmekte olması yeter (6). Erkeklere bir pay var, ana baba ve en yakın akrabanın bıraktığından; dişilere de bir pay var, ana baba ve en yakın akrabanın bıraktığından; azından da çoğundan da, farz kılınmış birer pay (7). Miras taksim olunurken karâbeti bulunanlar ve yetimler, miskinler de hazır bulunurlarsa hem kendilerine ondan biraz bir şey verin hem de gönüllerini alacak sözler söyleyin (8). Titresin o kimseler ki arkalarına elleri ermez, güçleri yetmez bir zürriyet bırakacak olsalardı üzerlerine korkacaklardı. O hâlde Allah'tan korksunlar ve sağlam söylesinler (9). Şüphesiz yetimlerin mallarını zulmen yiyenler karınlarda mücerred bir ateş yerler ve yarın çılgın bir ateşe yaslanırlar (10)".

1 B: "takım".
2 H ve F +"de".
3 B -"ربكم".
4 B: "devr-i".

işʿâr-ı beliğ vardır. Şâyân-ı dikkattir ki Kur'an'da يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ matlaʿıyla başlayan iki sûre vardır. Birisi bu, diğeri Sûre-i Hac'dır. Bu sûre Kur'an'ın nısf-ı evvelinden dördüncü sûre olduğu gibi, Sûre-i Hac da nısf-ı sânîden dördüncü sûredir. Bu sûrenin başında ittikā mebde'-i hilkate celb-i nazarla taʿlîl edilmiş olduğu gibi, orada da âhir-i hilkat ve maʿrifet-i meʿâd ile taʿlîl olunmuş اِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَیْءٌ عَظِيمٌ buyurulmuştur. Bu suretle bu iki sûrenin başları ʿale't-tertîb mebde' ve meʿâdı tanıttırmış ve bununla her birinde hâkim olan ahkâmın kayd-ı haysiyetlerini de göstermiştir. Fahreddîn Râzî der ki: "Bu bahsin altında esrâr-ı kesîre vardır."[1]

{اتَّقُوا رَبَّكُمُ} Rabbinizin hükm-i terbiye ve vikāyesine giriniz, emrine muhalefetten sakınıp umûmiyetle inzıbâta tâbiʿ olunuz, ikābından korununuz {الَّذِى خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ} O Rabbiniz ki sizi tek bir nefisten, bir şahıstan halk etti. Binâenʿaleyh ʿan-asl hepiniz bir babadan gelme kardeşlersiniz ve hepiniz insansınız ve bir hâlıkın mahluklarısınız. Bu mebâdî üzerinde esâsât-ı [1272] hukūkiyenizi insâniyet hakikatine ve terbiye esasına ibtinâ ettirerek hukūk-ı uhuvvete mürâʿât etmeli ve Rabbinizin emri hilâfına hareketten sakınmalısınız. Evet Rabbiniz bir nefis halk etti {وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا} ve o bir nefisten eşini de halk etti. ۞ Böyle bir nimet ihsan eyledi. Biri diğerinin canından kopmuş bir çift meydana getirdi سُبْحَانَ الَّذِى خَلَقَ الْاَزْوَاجَ كُلَّهَا [Yâsîn 36/36][2] Binâenʿaleyh bu nimet ve kudretin kıymet ü azametini takdir etmeli ve hilkat tabîʿat-ı eşyânın eseri değil, hâlık-ı eşyânın kudret-i rabbâniyesi eseri olduğunu bilmeli ve O'na itaat eylemeli, ikābından korkmalıdır.

Müşahede ve tecribe ile mâlumdur ki bir babadan erkek evlâd olabildiği gibi dişi de olabilir. Hâlbuki kudret-i hâlıka tabîʿat-ı eşyâda olsa idi ne topraktan insan zuhur edebilirdi ne de bir erkekten bir dişi evlâd olabilirdi. Çünkü tabiat ıttırad demek değil ise hiçbir şey değildir. Hâlbuki ne erkek dişinin bir ıttırâdı, ne de dişi erkeğin bir ıttırâdıdır. Hiç

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IX, 476:
وَتَحْتَ هَذَا الْبَحْثِ أَسْرَارٌ كَثِيرَةٌ.

2 "Tenzîh O yaradan Sübhân'a bütün o çiftleri hepsini…"

kimse erkeğe dişi, dişiye erkek diyemez, bunlar zâtü'l-filkateyn[1] gibi[2] bir menşe'de inşikāk etmiş, hâssıyetleri ayrı vazifeleri yekdiğerini mütemmim muhtelif tabiatlı bir çifttirler. Ve aynı zamanda bir aslın tenevvü'üdürler. Binâen'aleyh diğer a'râzdan tecerrüd ederek sırf fennî ve tabî'at-ı ilmiye nâmına düşünen ve söyleyen fünûn-ı tabî'iye ulemâsı da tamamen mu'teriftirler ki tabî'at-ı mahza davası içinde bu tenevvü' kābil-i îzah değildir. Ve kudret-i hâlıka tabiatın fevkinde terbiyevî bir tesir icrâ eden ve âsârını halk u ıstıfâ ile meydana getiren bir Rabb-i a'lâdır. O hâlde tam mânasıyla tabiat yoktur ve tabiat fikri[3] bir mebde'-i ilmî olamaz. Çünkü bugün ahz edilen bir tabiat yarın bir tenevvü' arz edebilir. Ve onun içindir ki mücerred kıyâs-ı ilmî her zaman için mi'yâr-ı ilim olamıyor. Cereyân-ı vukū'ât akılları durduruyor. Nitekim İblis de اَنَا۬ خَيْرٌ مِنْهُۚ خَلَقْتَن۪ي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ ط۪ينٍ [el-A'râf 7/12; Sâd 38/76][4] diye tabî'at-ı nâriyeye binâ ettiği kıyasla aldanmıştır. [1273] Hakikaten iş tabiatta olsa idi tabî'at-ı akliye hiçbir zaman erkekten dişi, dişiden erkek istintâc edemezdi. Hakīkat-i vâkı'a ise böyle değildir. Bütün hilkat-i beşeriyenin mebde'ine çıkıldığı zaman ise mesele daha ziyade tebârüz etmektedir. Akıllar mebde'-i te'sîri ne kendilerinde ne de tabî'at-ı eşyâda görmemeli, hepsinin fevkinde Hâlık teâlâ'da görmelidir. O Hâlık teâlâ ki nefs-i vâhideden eşini de halk etmek suretiyle kudret-i rabbâniyesini gösterdi {وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالاً كَث۪يراً وَنِسَٓاءً} ve bu ikisinden birçok erkekler ve kadınlar neşretti, cihana yaydı ve elyevm mevcut insanlar böyle meydana geldi. Binâen'aleyh hiç yokken topraktan ıstıfâ ile insan yaratan ve o insandan eşini yaratan ve iki insandan bi't-tevâlüd erkek dişi birçok evlâd ve ahfâd yaratıp dünyaya yayan Hâlık teâlâ'nın rubûbiyeti bir şahıstan ordular, milletler yetiştirebildiğini bilmeli ve ona göre îmân-ı tâm ile îfâ-yı vazife etmeli, Allah yolunda hiçbir fedakârlıktan çekinmemeli ve kānûn-ı izdivâca riâyetle teksîr-i nüfûsa ehemmiyet vermeli ve bunların bir terbiye-i rabbâniye ile yetişmesine

1 M: "zatülfelkateyn".
2 B -"gibi".
3 H +"hakīkī".
4 "…ben (…) ondan hayırlıyım, beni ateşten yarattın, onu ise çamurdan yarattın." / "…ben ondan hayırlıyım, beni bir ateşten yarattın, onu ise bir çamurdan yarattın."

itina eylemeli ve izdivâca sâik olan temâyülât-ı fıtriyeyi sû'-i istiʿmâlden sakınmalı ve bu suretle bugünkü birkaç insan yarın dünyaları tutan ve kelimetullâhı iʿlâ eden bir ümmet-i uzmâ olabilir ve âhirette en büyük saadeti ihrâz eder. Bu hakikate binâendir ki Resûlullah تَنَاكَحُوا تَنَاسَلُوا فَإِنِّي أُبَاهِي بِكُمُ الْأُمَمَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَوْ بِالسَّقْطِ buyurmuştur.[1]

Bu nefs-i vâhideden murad Hazret-i Âdem, zevcinden murad da Hazret-i Havvâ olduğunda ittifak ve icmâʿ vardır. Hazret-i Âdem إِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰٓى اٰدَمَ [Âl-i İmrân 3/33] ve خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ [Âl-i İmrân 3/59] medlûlü üzere topraktan bi'l-ıstıfâ halk olunmuş, Hazret-i Havvâ da nefs-i Âdem'den münşaʿib olarak yaratılmıştır. Bu mâna haberlerde "Havvâ Âdem'in bir dılʿından yaratıldı"[2] diye nakledilmiştir ki bir inşikak mânası ifade eder. Ve bu mâna zevciyet alâkasının esası demektir. [1274] Bir hadîs-i sahihde "Kadın bir dılʿ gibidir; kadın bir dılʿdan, bir dılʿ-ı aʿvecden[3] halk olundu. Onu doğrultmaya kalkarsan kırarsın, kırılması da talâkıdır" buyurulmuştur.[4] Burada dılʿ-ı aʿvec bu inşikāka işaretle beraber erkekle kadın beynindeki tehâlüf-i tabîata ve kadınların erkekleştirmeye kalkışılması onları kırıp atmak demek olduğuna tenbîhi hâvî bir temsildir. Bundan başka bu teşaʿʿubun[5] cennetteki ibtidâ-yı hilkatte vâkiʿ olduğu da haberlerde vârid olmuş[6] اسْكُنْ اَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ

---

1 "Nikahlanın, çoğalın, çünkü ben kıyamet günü -düşük ceninler de dâhil- sizin çokluğunuzla övüneceğim." Beyhakī, *Maʿrifetü's-sünen ve'l-âsâr,* thk. Abdülmuʿtî Emîn Kalʿacî, Karataş: Câmiʿatü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1412/1991, X, 16:

قَالَ الشَّافِعِيُّ: وَبَلَغَنَا أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: تَنَاكَحُوا تكثروا فَإِنِّي أُبَاهِي بِكُمُ الْأُمَمَ حَتَّى بِالسَّقْطِ.

2 İbn Mâce, Tahâret, 77:

قَالَ: إِنَّ اللهَ لَمَّا خَلَقَ آدَمَ خُلِقَتْ حَوَّاءُ مِنْ ضِلْعِهِ الْقَصِيرِ.

3 F -"bir dılʿ-ı aʿvecden".

4 Müslim, Radâʿ, 59:

قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ الْمَرْأَةَ خُلِقَتْ مِنْ ضِلَعٍ لَنْ تَسْتَقِيمَ لَكَ عَلَى طَرِيقَةٍ، فَإِنِ اسْتَمْتَعْتَ بِهَا اسْتَمْتَعْتَ بِهَا وَبِهَا عِوَجٌ، وَإِنْ ذَهَبْتَ تُقِيمُهَا، كَسَرْتَهَا وَكَسْرُهَا طَلَاقُهَا.

5 B: "teşâbühün".

6 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* I, 514:

عن ابن عباس وعن مُرَّة، عن ابن مسعود، وعن ناس من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم: فأخرج إبليسُ من الجنة حين لعن، وأسكِن آدم الجنة. فكان يمشي فيها وَحْشًا ليس له زوج يسكن إليها، فنام نومة فاستيقظ، وإذا عند رأسه امرأة قاعدةٌ خلقها الله من ضلعه، فسألها: من أنت؟ فقالت: امرأة. قال: ولم خلقت؟ قالت: تسكن إليّ. قالت له الملائكة -ينظرون ما بلغ علمه-: ما اسمها يا آدم؟ قال: حواء. قالوا: ولم سُميت حواء؟ قال: لأنها خلقت من شيء حيّ. فقال الله له: «يا آدمُ اسكن أنت وزوجك الجنة وكلا منها رَغدًا حيث شئتما»«

[el-Bakara 2/35; el-Aʿrâf 7/19][1] âyeti dahi buna delâlet etmekte bulunmuş olduğundan arza hubûtları, yani dünyaya gelişleri bu teşaʿʿubdan[2] sonra demek olur. Maʿahâzâ şunu da ihtar edelim ki nefs-i vâhide Âdem, zevci de Havvâ olduğunda şüphe olmamakla âyet bunu eʿam bir mefhum ile ifade etmiştir. Zira âyet bu mânayı mücerred ihbar olarak değil, kudret-i rabbâniye delîli olmak üzere hâl-i hazırda mâlum ve meşhud olan cereyân-ı hilkati işhâd ederek ifade ettiğine nazaran evvelemirde şöyle bir istidlâl-i ilmîyi tazammun etmektedir. Görülüyor ki elyevm mevcut olan insanların hepsinin hilkati evvelâ birer babadan başlıyor, analar telkīhi babalardan alıyor. Fakat garibi o ki erkek olan babadan gelen evlâd hep erkek olmuyor. Bunda ıttırâd-ı tabîat kāidesi cereyan etmiyor. Bilakis erkek nevʿinin eşi olan dişi nevʿi de hilâf-ı tabîat olarak erkekten halk olunuyor. Ve erkekle dişinin izdivâcından bu sayede erkek ve kadın birçok zürriyet meydana geliyor. Ve bu suretle dünkü bir Âdem bir müddet sonra büyük bir ailenin, bir kabilenin, bir ırkın pederi oluyor, babalar eşsiz evlâd yapamıyor. Fakat bu babda telkīhi yapan erkek ve alan kadın olmak haysiyetiyle erkek mukaddem, kadın tâlî bulunuyor. Binâenʿaleyh erkeklerin kadınlardan teşaʿʿubu da emr-i vâkiʿ olmakla beraber daha evvel hepsi erkekten teşaʿʿub ediyor, mebde-i tenâsül erkek oluyor. Şu hâlde ale'l-umûm erkek nevʿiyle ale'l-umûm kadın nevʿi bi't-tekābül mülâhaza edildiği [1275] zaman hilkat-i beşerin her batnındaki mebde'ine nazaran erkek rükn-i evvel, kadın rükn-i sânî bulunduğundan evvelemirde kadının her hâlde erkekten teşaʿʿub etmiş olduğu tahlîlî bir surette tebeyyün ediyor. Binâenʿaleyh hâlden mebde'e ircâʿ-ı nazar olunduğu zaman tenâsülün ikiden dört ve dörtten sekiz gibi bir nisbet-i hendesiye tâkip etmesi haysiyetiyle bugünkü milyarlarla[3] insanların cezri alınınca riyâzî bir surette sâbit olur ki mebde'-i beşer Âdem ve Havvâ diye ifade edilen bir çifte, yani bir erkekle bir kadına râciʿdir ve bunlar beyninde vahdet-i asliye ifade eden bir alâka-i nefsiye vardır. Ve bu alâkada

---

1 "…Sen ve zevcen cenneti mesken edin…" / "…Mesken et o cenneti sen zevcenle…"
2 B: "teşâbühden".
3 B: "milyonlarla".

erkek evvel, kadın tâlîdir. Ve binâenʿaleyh o kadın o erkeğin nefsinden münşaʿibdir, onun rûhundan kopmuştur. Ancak bu teşaʿʿubda[1] hârika muzâʿaftır; zira onlar artık[2] bi'z-zarûre ana baba ile mesbuk değildirler ve o kadının o erkekten teşaʿʿubu da bir evlâd teşaʿʿubu gibi değildir. Hâmilü'l-cinseyn bir cüzeyrden[3] çatallanan ve ileride birbirlerine telâkī etmek üzere mütekābil bir incizab besleyen ve müttehid bir gayeye hizmet eden muhtelif hâssıyetli fâil ve kābil bir çift vüreykin inşikākı gibidir. Bu ise topraktan ıstıfâ-yı beşerî gibi bizzat halkullah ile îzah olunur. Bu istidlâlin tamam olması için arzın hudûsu mülâhazasını unutmamak lâzım gelir ki bu evvelce beyan olunmuş idi. İşte âyet-i kerîme Âdem ve Havvâ'nın hilkatini haber verirken hâlden mâzîye giden böyle bir istidlâli de mutazammın bir üslûb-i beyan ile ifade etmiştir. Binâenʿaleyh mazmûn-ı âyet hem naklî hem aklîdir.

خَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا "Minhâ" kaydıyla erkeğin tekaddümünü ifham ederken aynı zamanda زَوْجَهَا mefhûmuyla da kadının yaratılışı erkeği yalnızlıktan ve ʿakāmetten kurtaran bir niʿmet-i uzmâ olduğunu ve bu nimetin sû'-i istiʿmâl edilmemesi ve şükrü edâ olunması lüzûmunu dahi müşʿirdir, nitekim bir hadîs-i şerîfte Resûlullah "Dünya bir [1276] metâʿ ve dünya metâʿının en hayırlısı mer'e-i sâlihadır" buyurmuştur.[4] İnsanlar bu nimeti sû'-i istiʿmâle müstaʿid bulunduklarından evvelâ ittikā emredilmiş ve şu suretle tekid de olunmuştur:

{وَاتَّقُوا اللّٰهَ الَّذٖى تَسَٓاءَلُونَ بِهٖ وَالْاَرْحَامَ} تَسَٓاءَلُونَ Âsım ve Hamza ve Kisâî kıraatlerinde س şeddesiz, mütebâkīsinde şeddeli okunur. Mâna birdir. وَالْاَرْحَامَ Hamza kıraatinde م esre, diğerlerinde üstün okunur. Binâenʿaleyh bunda iki vech-i tefsir vardır. Birine göre "yekdiğerlerinizden bir şey recâ ederken 'Allah aşkına, Allah için senden şunu recâ ederim' diye nâmına and verdiğiniz Allah'a isyan etmekten ve o rahimlerin hukūk u haysiyetini

---

1 B: "teşâbühde".
2 B -"artık".
3 B: "büzeyrden".
4 Müslim, Radâʿ, 64:
عَنْ عَبْدِ اللهِ بْنِ عَمْرٍو، أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: الدُّنْيَا مَتَاعٌ، وَخَيْرُ مَتَاعِ الدُّنْيَا الْمَرْأَةُ الصَّالِحَةُ.

gözetmemekten[1] korkunuz" demektir. Diğeri de "o Allah'a isyandan korkunuz, öyle[2] ilâhî ve rahmânî bir ahlâk ile hareket ediniz ki, siz o Allah'a ve rahimlere and vererek yekdiğerinizden dilekleşirsiniz" demek olur. Araplar akrabalık hasebiyle mühim bir istirhamda bulunacakları zaman أَسْأَلُكَ بِاللهِ وَالرَّحِمِ derler imiş; "Allah ve rahim hakkı için recâ ederim" mânasınadır. Bu ikinci mâna her iki kıraate göre de mümkindir. Fakat evvelki mâna Hamza kıraatinin mâʿadâsındadır[3]. Evvelkinde hukūkī nokta-i nazar sarih, ahlâkī nokta-i nazar zımnîdir. İkincisi de bilakistir.

"**Erhâm**"; "Rahim"in cemʿi, "rahim" ح'nın kesriyle mâlum ki kadında çocuk yatağı olan uzv-i mahsustur. Fakat esbâb-ı karâbete ve akrabalığa dahi ıtlak olunur. Nitekim "sıla-i[4] rahim" akrabaya ihsan, "katʿ-ı rahim" alâka-i karâbeti kesmek demektir. Burada da esbâb-ı karâbet mânasınadır. Her hâlde "rahim" kelimesinin meveddet, merhamet, şefkat ve rikkat işʿâr ettiği ve bunlar kadınlığın muktezâ-yı hilkati[5] bulunduğu cihetle kadınlara rikkat ü şefkatle muâmele etmek; şeref ü haysiyetleri, muktezâ-yı fıtratları muhafaza olunmak, tecavüzden ve sû'-i istiʿmâlden ve gāye-i izdivâcı ihlâl edecek [1277] münasebetsizliklerden vikāye edilmek ve ehl-i beyt, evlâd ü iyâl, ale'l-umûm akraba ve taʿallukāt hakkında da rikkat-i rahime[6] yaraşan rakīk ve câzibedâr bir meveddet beslemek ve bütün bunlar da mahabbetullah ile mehâfetullâhın hâsılı demek olan ittikāullah esas ittihaz edilip nîk ü bed, o nokta-i nazardan mülahaza olunmak ve binâenʿaleyh bu münâsebâtta ne erkeğin ne kadının hikmet-i halkına ve gāye-i tenâsüle muhalif olan hırs ve gurûr-ı nefsânîleri, ne de akrabânın emr-i ilâhîye mugāyir arzu ve temayülleri nazar-ı iʿtibâra alınmayıp her hususta hükm-i ilâhî infaz edilmek lüzûmu gösterilmiştir. Bu babda bir hayli ehâdîs-i şerîfe dahi vardır. Ezcümle:

---

1 B -"ve o rahimlerin hukūk u haysiyetini gözetmemekten".
2 H -"öyle".
3 H: "mânasındadır".
4 H: "mes'ele-i".
5 B: "hâleti".
6 B: "râhime".

1. الرَّحِمُ مُعَلَّقَةٌ بِالْعَرْشِ تَقُولُ مَنْ وَصَلَنِي وَصَلَهُ اللّٰهُ، وَمَنْ قَطَعَنِي قَطَعَهُ اللّٰهُ "Rahim arşa asılmış, der ki: Beni gözeteni Allah gözetsin, beni terk edeni Allah terk etsin."[1]

2. Allah teâlâ diyor ki: "Ben, Rahmân'ım; o rahimdir. Ben ona ismimden bir isim müştak kıldım, binâenʿaleyh ona alâkadar olan, sıla ve ihsan edene ihsan ederim; onu kesip atanı, katʿ-i alâka edeni de mahrum ederim." يقول اللّٰهُ تَعَالَى: أَنَا الرَّحْمٰنُ، وَهِيَ الرَّحِمُ، شَقَقْتُ لَهَا اِسْمًا مِن اسْمِي، فَمَنْ وَصَلَهَا وَصَلتُهُ، وَمَنْ قَطَعَهَا بَتَتُّهُ.[2]

3. مَا مِنْ شَيْءٍ أُطِيعَ اللّٰه فِيهِ أَعْجَل ثَوَابًا مِنْ صِلَةِ الرَّحِمِ، وَمِنْ[3] عَمَل عصى اللّٰه به أَعْجَل عُقُوبَة مِنَ الْبَغْيِ وَالْيَمِينِ الْفَاجِرَة "Allah'a itaat edilen şeylerde sıla-i rahimden daha çabuk sevaplı hiçbir şey yoktur. Allah'a isyan edilen amellerde[4] de ukūbeti, bağyden ve yalan yere yeminden daha çabuk olan hiçbir amel yoktur."[5]

4. "Sadaka ve sıla-i rahim, Allah bunlarla ömrü tezyîd eder ve kötü ölümü defʿ eder, mahzur ve mekrûhu da defʿ eder."[6]

5. أَفْضَل الصَّدَقَةِ عَلَى ذِي الرَّحِمِ الْكَاشِحِ[7] "Sadakanın efdali düşman olan akrabâya verilendir."[8]

Hulâsa, اتَّقُوا رَبَّكُمُ ale'l-umûm insanlar beynindeki uhuvvet-i âmmenin ihlâlinden ve erkekle kadın beynindeki [1278] temâyülât-ı cinsiyenin sû'-i istiʿmâlinden, وَاتَّقُوا اللّٰهَ da aile ve akraba hukuk ve münâsebetinin[9] ihlâlinden tahzîri tazammun etmektedir.

Yani gerek münâsebât-ı umûmiye ve gerek münâsebât-ı husûsiyenizde Allah'a isyandan korkunuz, çünkü {إِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا} her hâlde Allah

1 Müslim, Birr, 17.
2 Bk. Ebû Dâvûd, Zekât, 45.
3 B -"من".
4 B: "emirlerde".
5 Bk. Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* X, 62:
قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللّٰه عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَيْسَ شَيْءٌ أُطِيعَ اللّٰه فِيهِ أَعْجَلَ ثَوَابًا مِنْ صِلَةِ الرَّحِمِ، وَلَيْسَ شَيْءٌ أَعْجَلَ عِقَابًا مِنَ الْبَغْيِ وَقَطِيعَةِ الرَّحِمِ، وَالْيَمِينِ الْفَاجِرَةِ تَدَعُ الدِّيَارَ بَلَاقِعَ.
6 Heysemî, *Mecmaʿu'z-zevâid,* VIII, 151:
وَعَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰه عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَمِعَهُ يَقُولُ: «إِنَّ الصَّدَقَةَ وَصِلَةَ الرَّحِمِ يَزِيدُ اللّٰه بِهِمَا فِي الْعُمْرِ، وَيَدْفَعُ بِهِمَا مِيتَةَ السُّوءِ، وَيَدْفَعُ اللّٰه بِهِمَا الْمَكْرُوهَ وَالْمَحْذُورَ». رَوَاهُ أَبُو يَعْلَى، وَفِيهِ صَالِحٌ الْمُرِّيُّ، وَهُوَ ضَعِيفٌ.
7 B: "الكاشف".
8 Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* V, 416; Dârimî, Zekât, 38.
9 B: "münâsebâtının".

üzerinizde gözcüdür. Bütün harekâtınız O'nun taht-ı murâkabesindedir. Efʿâlinizden, akvâlinizden, niyetlerinizden hiçbiri O'ndan gizli kalamaz. ❁ Görülüyor ki bu âyet-i kerîme, amîk bir belâgatle sûrenin muhteviyât-ı asliyesine işaret etmiş ve Sûre-i Âl-i İmrân'ı tâkip etmesi haysiyetiyle de zâyiʿât-ı harbiyenin esbâb-ı telâfîsine nazar-ı dikkati celb eylemiştir. Şimdi emrolunan ittikānın mevkiʿ-i tatbikleri beyânına başlanıyor. Ve evvelâ rikkat-i erhâm ile en ziyade münasebetdar olmak üzere hukūk-ı eytâmdan bed' olunuyor, şöyle ki:

Erhâmı gözetiniz {وَاٰتُوا الْيَتَامٰٓى اَمْوَالَهُمْ...إلخ} ve[1] yetimlere mallarını veriniz. ❁ Rivayet olunuyor ki, Benî Gatafan'dan bir adam nezdinde yetim bir biraderzâdesinin çokça bir malı varmış, bâliğ olunca malını istemiş, amcası menʿ etmiş, bunun üzerine bu âyet nâzil olmuş, o da "Allah ve Resûlüne itaat eder ve büyük vebalden Allah'a sığınırız" demiş ve malı teslim eylemiştir. Hazret-i Peygamber de "böyle nefsin şuhhundan[2] vikāye olunup Rabbine itaat eden[3], O'nun dârına, yani cennetine girer" buyurmuştur. Çocuk da malını alınca fî sebîlillâh infak etmiş, Resûlullah da "ecir sâbit oldu, fakat vizir bâkī kaldı" buyurmuş; "yâ Resûlallah, ecrin sâbit olduğunu anladık, vizir nasıl bâkī kaldı, fî sebîlillâh infak ediyor?" dediklerinde "çocuğun ecri sâbit, fakat babasının vizri bâkī" buyurdu.[4] Mâlum ki sebeb-i nüzûlün husûsiyeti hükmün umûmiyetine mâniʿ değildir. Ve birkaç âyet sonra da bunun ne zaman verileceği beyan olunacaktır. Binâenʿaleyh burada "veriniz" demek, [1279] "onlara göz dikmeyiniz ve sırası gelince hiç müşkilât çıkarmadan tamamen veriniz ve vermek için iyi muhafaza ediniz" demek olur. Bunun için buyuruluyor ki: {وَلَا تَتَبَدَّلُوا الْخَبِيثَ بِالطَّيِّبِ} hem de habîsi tayyibe değiştirmeye kalkmayınız. ❁ Bundan şu mânalar anlaşılabilir:

---

1 H ve F -"ve".

2 B: "şûmundan".

3 F -"eden".

4 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 356; Begavî, *Meʿâlimü't-Tenzîl*, II, 159:
نزلت فِي رَجُل من غطفان، يُقَالُ لَهُ المنذر بن رِفَاعة، كان معه مال كبير ليتيم وَهُوَ ابْن أَخِيهِ، فَلَمَّا بلغ طلب ماله، فمنعه فخاصمه إلى النَّبِيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فأمر، أن يرد عَلَيْه ماله، وقرأ عَلَيْه الآية. فَلَمَّا سمعها قَالَ: أطعنا الله وأطعنا الرَّسُول، ونعوذ بِالله من الحوب الكبير. فدفع إِلَيْهِ ماله فَقَالَ النَّبِيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «هكذا من يطع ربه عَزَّ وَجَلّ ويوق شح نفسه فَإِنَّهُ يحل داره» يعني جنته. فلما قبض الفتى ماله أنفقه فى سبيل الله قَالَ النَّبِيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «ثبت الأجر وبقي الوزر» فقالوا للنبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: قَدْ عرفنا ثبت الأجر فكيف بقي الوزر، وَهُوَ ينفق فِي سبيل الله؟ فَقَالَ: الأجر للغلام والوزر عَلَى والده.

1. Ey velîler veya vasîler, elinizde bulunan yetimin temiz, hoş bir malını kendinizin aşağılık kötü bir malınızla değişmeye[1] kalkmayınız.

2. Yetim malı size haram ve murdardır. Kendi malınız ise helâl ve hoştur. Binâenʿaleyh kendi helâl olan malınızla yetimin haram olan malından bir istibdâl, bir alışveriş yapmaya kalkmayınız, yetimin emvâlini olduğu gibi muhafaza ediniz, muhafaza için satılması lâzım gelenleri bile diğerlerine satınız ki töhmet altında kalmayasınız. Bu noktada yetimin emvâl-i gayr-i menkūlesiyle emvâl-i menkūle ve emvâl-i menkūlesinden serîʿu'l-fesâd olup olmayanları hakkındaki ahkâm müntericdir.

3. Kendi mallarınıza güzel güzel bakıp da yetimin malını kötü bir hâlde bırakmayın, ona kendi malınıza bakar gibi ve hatta ondan ziyade bir itina ile bakın.

4. Yetim malını tecavüz edip almayınız ki elinizde güzel mallarınızın ona mukabil zâyiʿ olmasına sebep olup da felâkete düşmeyin.

5. Nihâyet kendi helâl rızkınıza intizar eylemeyerek sabırsızlanıp yetimin malını haram haram yemek için pisboğazlığa kalkışmayınız[2]. Fi'l-vâkiʿ bu mânalardan her birini müfessirîn beyan etmişlerdir.

Velhâsıl her vechile emvâl-i eytâmı muhafaza ediniz {وَلَا تَأْكُلُوٓا اَمْوَالَهُمْ اِلٰٓى اَمْوَالِكُمْ} ve onların mallarını kendi mallarınıza zamm u ilâve ederek yemeyiniz, yani istihlâk [1280] ve intifâʿ da etmeyiniz. Çünkü {اِنَّهُ كَانَ حُوبًا كَبِيرًا} bunların her biri büyük bir vebal olmuştur.

❁ "**Yetâmâ**" "nedîm - nedâmâ" gibi "yetîm"in cemʿidir, veya cemʿinin cemʿidir. "Yetîm" infirâd mânasına "yetem"den[3] me'huzdur. Nitekim emsâlsiz inciye "dürr-i yetîm" denilir. İşbu infirad mânası mülâhazasıyla babası vefat etmiş olana "yetim" ıtlak edilmiştir ki böyle yetim kalmaya da yâ'nın zammıyla "yütm" denilir. Binâenʿaleyh bi-hasebi'l-lüğa bu ismin

---

1 B: "değiştirmeye".
2 H ve F: "kalkmayınız".
3 B: "yeteme'den".

hakkı gerek sağīre ve gerek kebîre ıtlak olunabilmesidir. Çünkü babadan infirad mânası bâkīdir. Fakat bi-hasebi'l-örf henüz kendini kurtaracak çağa bâliğ olmamış bulunanlara muhtastır. Bu cihetle "yetîm" kelimesi bir zaʿf ve ale'l-husûs zaʿf-ı akıl ve noksân-ı re'y[1] mânasıyla da[2] alâkadardır. Ve bundan dolayı büluğdan sonra bile rüşdünü bulamayanlar üzerinde "yetim" ismi lügaten ve örfen bâkī olabileceği gibi, zevcinden münferid kalan kadınlara dahi "yetim" ıtlak edilir. Nitekim Resûlullah bu mânada تُسْتَأْمَرُ الْيَتِيمَةُ فِي نَفْسِهَا buyurmuştur[3] ki bu istîzânın sağīreye ait olamayacağı mâlumdur. Diğer bir hadîs-i şerifte de اتَّقُوا اللّٰهَ فِي الضَّعِيفَيْنِ الْيَتِيمِ وَالْمَرْأَةِ "yetim ve kadın, bu iki zaʿîf hakkında Allah'tan korkunuz"[4] buyurulmakla yetimin zaʿf mânası gösterilmiştir. Maʿamâfîh şeyhûhet veya kühûlet devrinde bulunan erkek zaʿîfu'l-ʿakl ve nâkısu'r-re'y dahi olsa ona yetim denilmediği de mâlum bulunduğundan, erkeğe "yetim" ıtlâkı ancak hâl-i sığarda veya henüz ona yakın bir çağda bulunması itibariyle olduğu hâlde, kadına babasından infirâdı itibariyle aynı mânada ve kocasından infirâdı itibariyle[5] kebîre iken[6] dahi "yetim" ıtlak edilmiştir. لَا يُتْمَ بَعْدَ الْحُلُمِ "İhtilâmdan sonra yetimlik yoktur"[7] hadîs-i şerîfinin de yetimin maʿnâ-yı lügavî ve örfîsini değil, hükm-i şerʿîyi, yani büluğdan itibaren yetimlik hükmünün kalkabildiğini[8] beyan olduğu[9] anlaşılıyor ki bununla da yetimin maʿnâ-yı şerʿîsi tekarrur etmiş olur. Şu hâlde [1281] örf-i lügat nokta-i nazarından "yetâmâ" ve "eytâm" denilince babaları vefat etmiş oğlan veya kız küçükler ve tazeler anlaşılabileceği gibi kocasız kalmış kadınlar da anlaşılabilecektir ve bunların hepsi şâyân-ı merhamet ve mevrid-i ittikādır.

---

1 B: "noksânî-i re'y".
2 B -"da".
3 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 259; Ebû Dâvûd, Nikâh, 23.
4 Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân*, XIII, 404:
عَنْ أَنَسٍ، قَالَ: كُنَّا عِنْدَ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَيْثُ حَضَرَتْهُ الْوَفَاةُ، قَالَ: فَقَالَ لَنَا: «اتَّقُوا اللّٰهَ فِي الصَّلَاةِ، اتَّقُوا اللّٰهَ فِي الصَّلَاةِ ثَلَاثًا، اتَّقُوا اللّٰهَ فِيمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ، اتَّقُوا اللّٰهَ فِي الضَّعِيفَيْنِ الْمَرْأَةِ الْأَرْمَلَةِ وَالصَّبِيِّ الْيَتِيمِ، اتَّقُوا اللّٰهَ فِي الصَّلَاةِ» فَجَعَلَ يُرَدِّدُهَا وَهُوَ يَقُولُ «الصَّلَاةَ» وَهُوَ يُغَرْغِرُ حَتَّى فَاضَتْ نَفْسُهُ.
5 B -"aynı mânada ve kocasından infirâdı itibariyle".
6 B -"iken".
7 Abdurrezzak, *el-Musannef*, VI, 416; Ebû Dâvûd, Vasâyâ, 9.
8 M: "kalkabildiğinin";
B: "kalkabildildiğini".
9 M: "olunduğu".

ʿAle'l-umûm eytâmın mallarından başka nefisleri ve ırzları ve ale'l-husûs her iki mânadan biriyle yetim olan nisvânın nefisleri ve ırzları da en ziyade korunması lâzım gelen mevâkiʿ-i ittikādandır. Bunun için {وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامٰى} ve eğer yetimler hakkında iksât yapamayacağınızdan; yani gerek canları, gerek ırzları ve gerek malları itibariyle ez-her cihet adl ü hakka riayet edemeyeceğinizden korkarsanız -ki böyle büyük günahtan elbette korkarsınız ve korkmanız lâzım gelir- o hâlde {فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَٓاءِ مَثْنٰى وَثُلٰثَ وَرُبَاعَ} hâlinize göre kadınlardan ikişer, üçer, dörder size helâl ve hoş olanları nikâh ediniz. Hem onları zarar ve tehlikeden sıyânete, hem de kendinizi zulm ü tecâvüzden vikāyeye vesile olur. Umûmiyetle kadınlar kimsesizlikten ve mebzûliyetten kurtulur. Siz de zina vesaire gibi günahlara, cevrlere düşmezsiniz. Ancak bunda da müteʿaddid kadınlar beyninde adaleti muhafaza etmek, birine diğerinden ziyade muâmele etmemek lâzımdır. Bunun için {فَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تَعْدِلُوا} ve eğer müteʿaddid kadınlar beyninde[1] adalet yapamayacağınızdan korkarsanız -ki bundan da korkmalısınız- o hâlde {فَوَاحِدَةً} ancak bir kadın nikâh ediniz. ۞ -Cafer kıraatinde refʿ ile okunduğuna göre- bir kadın kâfi. {اَوْ مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْ} Yahut milk-i yemîniniz olan câriye alırsınız. [1282] {ذٰلِكَ} O, yani bir kadın nikâhı {اَدْنٰٓى اَلَّا تَعُولُوا} ağmamanıza, cevr etmemenize daha elverişlidir. Yalnız bir kadının hakkını gözetmek elbette daha kolaydır. Bunda cevre düşmemek ihtimâli akrebdir. Bu cümleden "fakr u zarûrete düşmemenize, yani iktisâdınıza daha elverişlidir" mânası da anlaşılmıştır ki bunda تَعُولُوا, تَعِيلُوا gibi[2] mülâhaza edilmiş veya bu mâna bir maʿnâ-yı lâzımî olmak üzere gösterilmiştir.

Evvelâ görülüyor ki burada وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامٰى diye bir şart[3] vardır, فَانْكِحُوا hitabıyla nikâh emri buna terettüb etmiştir. Binâenʿaleyh bu şartın mânasını ve bu emrin keyfiyet-i terettübünü iyi mülâhaza etmek için bu babda rivâyeten vârid olan vücûh-i tefsîri bilmek lâzım gelir. Şöyle ki:

1 B +"de".
2 B -"gibi".
3 B: "işaret".

1. Buhârî ve Müslim'de dahi rivayet olunduğu üzere Urve b. Zübeyr radıyallâhu anhümâ demiştir ki: "Ben, Hazret-i Âişe radıyallâhu anhâdan وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوا فِى الْيَتَامٰى kavl-i ilâhîsini sual ettim. Müşârün ileyhâ dedi ki: 'Hemşirezâdem, bu o yetîmedir[1] ki velîsinin taht-ı hıcrinde bulunur ve mal hususunda şerîk de bulunurlar, malı ve cemâli velîsinin hoşuna gider. Mehrinde adalet yapmayarak onu tezevvüc etmek ister, başkalarının vereceği mehir kadar mehir vermez.[2] İşte bu âyette o gibi velîlerin hakk u adle riayet ve mehirlerini ale'l-husûs en yüksek miktarına iblâğ etmedikçe taht-ı hıcirlerinde bulunan yetîmeleri[3] kendilerine nikâh etmeleri nehy ve hoşlarına giden diğer kadınları nikâh etmeleri[4] emredildi.' Müşârün ileyhâ dedi ki: 'Bu âyetten sonra nâs bunlar hakkında Resûlullah'a istiftâ ettiler, Allah teâlâ azze ve celle de وَيَسْتَفْتُونَكَ فِى النِّسَٓاءِۜ قُلِ اللّٰهُ يُفْتِيكُمْ فِيهِنَّۙ وَمَا يُتْلٰى عَلَيْكُمْ فِى الْكِتَابِ فِى يَتَامَى النِّسَٓاءِ الّٰتِى لَا تُؤْتُونَهُنَّ مَا كُتِبَ لَهُنَّ وَتَرْغَبُونَ اَنْ تَنْكِحُوهُنَّ [en-Nisâ 4/127][5] âyetini inzâl buyurdu. Bu وَاِنْ مَا يُتْلٰى عَلَيْكُمْ فِى الْكِتَابِ evvelki وَتَرْغَبُونَ اَنْ تَنْكِحُوهُنَّ de herhangi خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوا فِى الْيَتَامٰى فَانْكِحُوا âyetidir. [1283] birinizin taht-ı hıcrinde bulunan yetîmeye mal ve cemâl az olduğu zaman rağbet göstermemesidir. Binâenʿaleyh bunlara rağbet edilmediğinden dolayı mal ve cemâline rağbet ettikleri yetîmeleri[6] kısta riayet etmedikçe nikâh etmekten nehy olundular.'"[7]

---

1 B: "yetimdir".

2 B: "veremez".

3 B: "yetimleri".

4 B -"nehy ve hoşlarına giden diğer kadınları nikâh etmeleri".

5 "Bir de senden kadınlar hakkında fetvâ istiyorlar, de ki: Onlar hakkındaki fetvâyı size Allah veriyor. Yazılmış hakları olan mirası kendilerine vermediğiniz ve nikâhlamayı istemediğiniz öksüz kızlar hakkında…"

6 B: "yetimleri".

7 Buhârî, Şirket, 7; Müslim, İman, 6:
قَالَ: أَخْبَرَنِي عُرْوَةُ بْنُ الزُّبَيْرِ، أَنَّهُ سَأَلَ عَائِشَةَ رَضِيَ اللهُ عَنْهَا، عَنْ قَوْلِ اللهِ تَعَالَى: «وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا» إِلَى «وَرُبَاعَ» (النساء ٣/٤)، فَقَالَتْ: «يَا ابْنَ أُخْتِي هِيَ الْيَتِيمَةُ تَكُونُ فِي حَجْرِ وَلِيِّهَا تُشَارِكُهُ فِي مَالِهِ، فَيُعْجِبُهُ مَالُهَا وَجَمَالُهَا، فَيُرِيدُ وَلِيُّهَا أَنْ يَتَزَوَّجَهَا، بِغَيْرِ أَنْ يُقْسِطَ فِي صَدَاقِهَا، فَيُعْطِيهَا مِثْلَ مَا يُعْطِيهَا غَيْرُهُ، فَنُهُوا أَنْ يُنْكِحُوهُنَّ إِلَّا أَنْ يُقْسِطُوا لَهُنَّ، وَيَبْلُغُوا بِهِنَّ أَعْلَى سُنَّتِهِنَّ مِنَ الصَّدَاقِ، وَأُمِرُوا أَنْ يَنْكِحُوا مَا طَابَ لَهُمْ مِنَ النِّسَاءِ سِوَاهُنَّ» قَالَ عُرْوَةُ: قَالَتْ عَائِشَةُ: ثُمَّ إِنَّ النَّاسَ اسْتَفْتَوْا رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعْدَ هَذِهِ الآيَةِ، فَأَنْزَلَ اللهُ: «وَيَسْتَفْتُونَكَ فِي النِّسَاءِ» إِلَى قَوْلِهِ «وَتَرْغَبُونَ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ» (النساء ١٢٧/٤) وَالَّذِي ذَكَرَ اللهُ أَنَّهُ يُتْلَى عَلَيْكُمْ فِي الكِتَابِ الآيَةُ الأُولَى، الَّتِي قَالَ فِيهَا: «وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي اليَتَامَى، فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ» (النساء ٣/٤)، قَالَتْ

Yine Sahîh-i Müslim'de Hazret-i Âişe'den Urve, Urve'den oğlu Hişam tarîkiyle mervîdir. Hazret-i Âişe demiştir ki: وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامٰى şunun hakkında nâzil oldu ki, bir erkeğin yanında bir yetîme olur ve bu erkek onun velîsi ve vârisi bulunur, yetîmenin malı var, fakat o erkekten başka onu müdafaa ve nikâhına delâlet edecek bir velîsi de yoktur. İşte yegâne velîsi olan bu erkek onu malına tamaʿan, malına iştirak etmek için kimseye nikâh etmez, menʿ eder, ızrar eyler ve hüsn-i muʿâşerette bulunmaz. Binâenʿaleyh Allah teâlâ وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامٰى فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ buyurdu ki 'size neler helâl kıldım bak ve ızrar edeceğin şu yetîmeyi bırak' diyor."[1]

Yetimlerin mallarını veriniz ve malları dolayısıyla nefislerini ızrar da etmeyiniz mânasıyla bu tefsirin mâkablindeki âyete irtibatı da pek sarihtir. Zührî ve Rebîʿ[2] de[3] bu sûret-i tefsîre kāil olmuşlardır. Ebû Bekr-i Râzî de *Ahkâmu'l-Kur'ân*'da bunu tercih etmiş ve bunun İbn Abbas'tan dahi mervî olduğunu zikreylemiştir.[4] Böyle tezevvüc etmesi melhuz olan velîler de amcazâdeler gibi nikâh düşen akraba olabilir.

2. İbn Abbas hazretlerinden şu iki cümle mervîdir: "Erkekler emvâl-i eytâmdan dolayı dört kadına kasr edildiler. وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامٰى Çünkü bir adam, emvâl-i eytâm ile dilediği kadar kadın tezevvüc ediyordu, Allah teâlâ bunu nehyetti."[5]

عَائِشَةُ: وَقَوْلُ اللهِ فِي الآيَةِ الأُخْرَى: «وَتَرْغَبُونَ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ» (النساء ١٢٧/٤) يَعْنِي هِيَ رَغْبَةُ أَحَدِكُمْ لِيَتِيمَتِهِ الَّتِي تَكُونُ فِي حَجْرِهِ، حِينَ تَكُونُ قَلِيلَةَ الْمَالِ وَالجَمَالِ، فَنُهُوا أَنْ يَنْكِحُوا مَا رَغِبُوا فِي مَالِهَا وَجَمَالِهَا مِنْ يَتَامَى النِّسَاءِ إِلَّا بِالقِسْطِ، مِنْ أَجْلِ رَغْبَتِهِمْ عَنْهُنَّ.

1 Müslim, İman, 7:

حَدَّثَنَا هِشَامٌ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَائِشَةَ، فِي قَوْلِهِ: «وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَى» (النساء ٣/٤) قَالَتْ: أُنْزِلَتْ فِي الرَّجُلِ تَكُونُ لَهُ الْيَتِيمَةُ وَهُوَ وَلِيُّهَا وَوَارِثُهَا، وَلَهَا مَالٌ وَلَيْسَ لَهَا أَحَدٌ يُخَاصِمُ دُونَهَا، فَلَا يُنْكِحُهَا لِمَالِهَا، فَيَضُرُّ بِهَا وَيُسِيءُ صُحْبَتَهَا، فَقَالَ «إِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَى، فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ» (النساء ٣/٤) يَقُولُ: مَا أَحْلَلْتُ لَكُمْ، وَدَعْ هَذِهِ الَّتِي تَضُرُّ بِهَا.

2 H: "Rebîʿa".

3 H -"de".

4 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* II, 341-343.

5 *Tefsîru's-Sevrî,* s. 86; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 535:

عن ابن عباس قال: قصر الرجال على أربع من أجل أموال اليتامى.

عن ابن عباس قوله: «وإن خفتم ألا تقسطوا في اليتامى»، فإن الرجل كان يتزوج بمال اليتيم ما شاء الله تعالى، فنهى الله عن ذلك.

Buna karîb olmak üzere müfessirîn-i tâbiʿînden Hasan b. el-Hasan hazretleri[1] dahi demiştir ki: "Velîler taht-ı velâyetlerinde bulunan yetîmelerden[2] nikâhı helâl olanları [1284] tezevvüc ederlerdi. Fakat kendilerine rağbetlerinden değil, mallarına rağbeten tezevvüc ederlerdi ve binâenʿaleyh hüsn-i muʿâşerette bulunamazlar, miraslarını yemek için ölümlerini gözlerlerdi, bundan nehy olundular."[3]

3. Bundan evvelki وَاٰتُوا الْيَتَامٰىٓ اَمْوَالَهُمْ âyeti nâzil olunca velîler yetimlerin hukūkunda adalet yapamayıp vebâle gireceklerinden korkarak onlara velâyet[4] ve[5] vesayetten[6] çekinmeye başlamışlar ve hâlbuki o zaman taht-ı nikâhlarında on veya daha ziyade veya daha az kadın bulunabiliyor ve bunların hukūkuna riayet edemiyorlar, adalet yapamıyorlardı. Binâenʿaleyh bu âyetle onlara şöyle denilmiş oluyor: "Eğer hukūk-ı eytâmda adalet yapamamaktan korkuyor ve bundan dolayı onlara velâyetten çekiniyorsanız ale'l-umûm kadınlar hakkında da adaletsizlikten korkunuz da haklarını edâ edebileceğiniz miktarda kadınlar alınız ki bu da nihâyet dört olabilir". İbn Abbas'tan Katâde ve Süddî buna kāil olmuşlardır. Fakat bu rivayet şöyle takyid ediliyor: Buna nazaran evvelki âyet bundan evvel nâzil ve şâyiʿ olmak lâzım geliyor. Hâlbuki onun hükmünün zuhûru bundan sonraki وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَٓاءَ اَمْوَالَكُمُ... إلى ... وَكَفٰى بِاللّٰهِ حَسِيبًا [4/5-6] âyetlerine mütevakkıf bulunuyor. Bu ise nüzûlde mukāreneti iktizâ eder. Onun için bu mâna nokta-i nazarından sebep, âyet-i mezkûre değil, câhiliyede bile Arapların eytâm işlerini günahsınıp da kadın işini günahsınmamaları olduğu zikrolunuyor ki İbn Cerîr Taberî de Süddî'den ve Katâde'den

---

1 Müellifin kasdı muhtemelen meşhur tâbiî Hasan b. Yesâr el-Basrî'dir. Bu rivayeti nakleden Begavî mezkur zâta yalnız "Hasan" şeklinde atıf yapar. *Muvatta'* gibi bazı klasik kaynaklarda ise Hasan-ı Basrî'ye "Hasan b. Ebi'l-Hasan el-Basrî" şeklinde atıf yapıldığı vâkidir (Itk, 3). Şu hâlde metinde "Hasan b. Ebi'l-Hasan" yerine "Hasan b. el-Hasan" yazılmış olduğu söylenebilir.

2 B: "yetîmlerden".

3 Begavî, *Meʿâlimü't-Tenzîl,* II, 161:
قَالَ الْحَسَنُ: كَانَ الرَّجُلُ مِنَ أَهْلِ الْمَدِينَةِ يَكُونُ عِنْدَهُ الْأَيْتَامُ وَفِيهِنَّ مَنْ يَحِلُّ لَهُ نِكَاحُهَا فَيَتَزَوَّجُهَا لِأَجْلِ مَالِهَا وَهِيَ لَا تُعْجِبُهُ كَرَاهِيَةَ أَنْ يُدْخِلَهُ غَرِيبٌ فَيُشَارِكُهُ فِي مَالِهَا، ثُمَّ يُسِيءُ صُحْبَتَهَا وَيَتَرَبَّصُ بِهَا أَنْ تَمُوتَ وَيَرِثَهَا، فَعَابَ اللّٰهُ تَعَالَى ذَلِكَ، وَأَنْزَلَ اللّٰهُ هَذِهِ الْآيَةَ.

4 M, F ve B -"velâyet".

5 M ve B -"ve".

6 B: "vasiyetten".

bu suretle rivayet[1] eylemiştir[2]. Saîd b. Cübeyr hazretleri de demiştir ki: "Nâs o zaman bir emir veya nehiy vârid olmadıkça câhiliyedeki[3] âdetleri üzere bulunuyorlardı. Resûlullah'a yetimlerden sual ettiler, Allah teâlâ da bunu inzal buyurdu وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامٰى فَانْكِحُوا ki "yetimler hakkında adaletsizlikten korktuğunuz gibi kadınlar hakkında da korkunuz da adalet yapabilecek kadar nikâh ediniz" demektir.[4]

[1285] 4. İkrime'den de şöyle mervîdir: Kureyş'ten bir adamın müteʿaddid kadınları bulunur. Nezdinde eytâm da bulunur, derken kendi malı tükenir, yetimlerin malına meylederdi[5], binâenʿaleyh bu âyet nâzil oldu وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوا... Bir adam dört, beş, altı, on kadın tezevvüc ederdi, diğer biri de "ben de filan gibi niye tezevvüc etmeyeyim" der, yetimin malını alır, bu mal ile tezevvüc ederdi[6], binâenʿaleyh dörtten ziyade tezevvüc etmekten nehyedildi.[7]

Fahreddin Râzî de "bu kavl akrebdir. Çok adette kadın tezevvüc edilince o nisbette çok infak ve masrafa ihtiyaç hâsıl olacağından

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 536:

عن السدي: «وإن خفتم ألا تقسطوا في اليتامى» إلى «أيمانكم»، كانوا يشددون في اليتامى، ولا يشددون في النساء، ينكح أحدهم النسوة، فلا يعدل بينهن، فقال الله تبارك وتعالى: كما تخافون أن لا تعدلوا بين اليتامى، فخافوا في النساء، فانكحوا واحدة إلى الأربع. فإن خفتم أن لا تعدلوا فواحدة أو ما ملكت أيمانكم.

عن قتادة قوله: «وإن خفتم ألا تقسطوا في اليتامى فانكحوا ما طاب لكم من النساء» حتى بلغ «أدنى ألا تعولوا»، يقول: كما خفتم الجور في اليتامى وهمكم ذلك، فكذلك فخافوا في جمع النساء، وكان الرجل في الجاهلية يتزوج العشرة فما دون ذلك، فأحل الله جل ثناؤه أربعا، ثم صيرهن إلى أربع قوله: «مثنى وثلاث ورباع فإن خفتم أن لا تعدلوا فواحدة»، يقول، إن خفت أن لا تعدل في أربع فثلاث، وإلا فثنتين، وإلا فواحدة. وإن خفت أن لا تعدل في واحدة، فما ملكت يمينك.

2 B: "eylemişlerdir".

3 M ve B: "cahiliyye".

4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 536:

عن سعيد بن جبير قال، كان الناس على جاهليتهم، إلا أن يؤمروا بشيء أو ينهوا عنه، قال: فذكروا اليتامى، فنزلت: «وإن خفتم ألا تقسطوا في اليتامى فانكحوا ما طاب لكم من النساء مثنى وثلاث ورباع فإن خفتم ألا تعدلوا فواحدة أو ما ملكت أيمانكم»، قال: فكما خفتم أن لا تقسطوا في اليتامى، فكذلك فخافوا أن لا تقسطوا في النساء.

5 B: "meylederlerdi".

6 B -"diğer biri de 'ben de filan gibi niye tezevvüc etmeyeyim' der, yetimin malını alır, bu mal ile tezevvüc ederdi".

7 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 535:

عن سماك قال، سمعت عكرمة يقول في هذه الآية: «وإن خفتم ألا تقسطوا في اليتامى»، قال: كان الرجل من قريش يكون عنده النسوة، ويكون عنده الأيتام، فيذهب ماله، فيميل على مال الأيتام، قال: فنزلت هذه الآية: «وإن خفتم ألا تقسطوا في اليتامى فانكحوا ما طاب لكم من النساء».

عن سماك، عن عكرمة في قوله: «وإن خفتم ألا تقسطوا في اليتامى فانكحوا ما طاب لكم من النساء مثنى وثلاث ورباع فإن خفتم ألا تعدلوا فواحدة أو ما ملكت أيمانكم»، قال: كان الرجل يتزوج الأربع والخمس والست والعشر، فيقول الرجل: «ما يمنعني أن أتزوج كما تزوج فلان؟» فيأخذ مال يتيمه فيتزوج به، فنهوا أن يتزوجوا فوق الأربع.

bu ihtiyacın sevkiyle yetim velîlerinin mâl-ı yetîme vukūʿ-ı taʿaddîsi ihtimâline mebnî Cenâb-ı Allah teksîr-i nikâhtan tahvif etmiş gibidir"[1] diyerek bunu tercih etmiştir. Fakat bu tercih şâyân-ı tenkittir. Zira sebeb-i nehyin mâl-ı yetîme taʿaddî endişesine münhasır olması ve gerek nefs-i eytâmın ve gerek diğer cihetle adâlet-i nisvân meselesinin sebeb-i aslîde mülâhaza edilmemesi ve bunların nihâyet bir delâlet mevkiʿinde tutulmaları âyetin derin ve mütenevviʿ olan hikmet-i nüzûlünün hakkını vermemektir. Sonra câriye meselesinde aynı mahzurun vârid olmayacağı da teslim olunamaz. Bundan başka sevk-i âyetin doğrudan doğru taklîli istihdaf ettiği ve evvelen ve bizzat dörtten ziyadesini nehye müteveccih bulunduğu da müsellem değildir. Gerçi bu âyet ile taʿaddüd-i zevcâtın aʿzamî dört ile tahdîdi emr-i vâkiʿ ve binâenʿaleyh ziyadesinin neyhi de bi'z-zarûre sâbit ve bu suretle âdet-i câhiliyeye nazaran adedin tenzîli de muhakkak olmakla beraber nazmın dörde tenzîli siyâkında bir taklil mânasıyla değil, birden dörde kadar müsaade ile yine bir nevi teksir siyâkında bulunduğu ve Hazret-i Âişe'nin dediği gibi "bakınız Ben size neler helâl ettim" mânasını işʿâr ettiği de zâhirdir. Binâenʿaleyh tenzil ve ziyadeden nehiy bi'l-ibâre değil bi'l-işâredir. Bâlâda nakl olunan İbn Abbas kavli de nihâyet kasr u nehyin ancak sübûtunu ifade eder.

[1286] Bazı müfessirîn de demişlerdir ki: Bir adam, sâhib-i mal ve cemâl bir yetîme buldu mu esirgeyip kıskanarak onu tezevvüc ediveriyordu ve bu suretle bazen nezdinde hukuklarına riayet edemeyeceği kadar müteʿaddid yetîmeler toplanırdı. İşte[2] وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامٰى bunlar hakkındadır ve şöyle demektir: "Ve eğer o[3] yetim kızları, kadınları tezevvüc ettiğiniz vakit haklarında adalet yapamamaktan korkarsanız, diğer kadınlardan hoşunuza gidenleri tezevvüc ediniz."[4] Kâdî Beyzâvî de

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IX, 486:
وَهذَا الْقَوْلُ أَقْرَبُ، فَكَأَنَّهُ تَعَالَى خَوَّفَ مِنَ الْإِكْثَارِ مِنَ النِّكَاحِ بِمَا عَسَاهُ يَقَعُ مِنَ الْوَلِيِّ مِنَ التَّعَدِّي فِي مَالِ الْيَتِيمِ لِلْحَاجَةِ إِلَى الْإِنْفَاقِ الْكَثِيرِ عِنْدَ التَّزَوُّجِ بالعدد الكثير.

2 M ve B -"İşte".

3 B: "şu".

4 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* II, 59:
وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتامى فَانْكِحُوا مَا طابَ لَكُمْ مِنَ النِّساءِ أي إن خفتم أن لا تعدلوا في يتامى النساء إذا تزوجتم بهن، فتزوجوا ما طاب لكم من غيرهن. إذ كان الرجل يجد يتيمة ذات مال وجمال فيتزوجها ضناً بها، فربما يجتمع عنده منهن عدد ولا يقدر على القيام بحقوقهن.

bunu tercih etmiştir. Fakat Ebussuud'un bihakkın tenkid ettiği vechile buna nazım müsait değildir. Zira bu surette "diğer kadınları tezevvüc ediniz" diye emir ve tergīb mânasız olur. مِنَ النِّسَّاءِ yerine مِنْهُنَّ denilmesi lâzım gelirdi.[1]

6. Mücâhid demiştir ki bunun mânası "yetimler[2] hakkında adalet yapamamaktan korkuyorsanız zinadan korkunuz da size helâl ü hoş olan kadınlardan ikişer üçer dörder alınız ki harama düşmek tehlikesine mâruz olmayınız."[3]

Bu tefsir büyük bir hakikati muhtevîdir ki hukūk-ı eytâm ve adâlet-i nisvân mefhûmu içinde zinadan vikāye mânasının mühim bir esas teşkil ettiğini ve taʿaddüd-i zevcât müsaadesinin bu hikmet ile alâkadar olduğunu ve bunda fuhuş ve zina sefaletlerine karşı esaslı bir cidal bulunduğunu gösterir. Bu suretle görülüyor ki bu rivayetlerin bazıları sebeb-i nüzûlü, bazıları da hikmet ve fevâid-i nüzûlü göstermektedir. Bu cihetle her biri bir nokta-i nazardan ehemmiyeti hâizdir. Ve hey'et-i mecmûʿası âyetin[4] muhtemil veya müştemil olduğu mânaları da irâe etmektedir. Sebeb-i nüzûlü en sarih olarak gösteren Hazret-i Âişe rivayetidir. Yetimlerin velîler tarafından mal veya cemâline tamaʿan âhara nikâhtan menʿ edilip lâyık olmayan bir mehir ile kendilerine cebren nikâh ve nefisçe ve malca ızrar edilmeleri ve bu suretle mal ve cemâli az olan yetimlere hiç rağbet edilmeyerek bütün [1287] bütün sefalete düşürülmeleri[5] nüzûl-i âyetin sebeb-i aslîsini teşkil etmiş ve bunun için âyet, emirden evvel nehyi tazammun eylemiş ve ale'l-umûm adâlet-i nisvân gayesi de hikmet-i nüzûlü olmuştur. Ve işte taʿaddüdün tahdîdi bu hikmet ve fâide cümlesinden bulunduğu gibi taʿaddüde müsaade de nevʿ-i nisvânın[6]

---

1 Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm,* II, 141:
فلا يساعده الأمرُ بنكاح غيرِهن فإن المحذورَ حينئذ يندفع بتقليل عددهن.

2 B: "yetîmeler".

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 539:
عن مجاهد في قوله: «وإن خفتم ألا تقسطوا في اليتامى»، يقول: إن تحرجتم في ولاية اليتامى وأكل أموالهم إيمانا وتصديقا، فكذلك فتحرجوا من الزنا، وانكحوا النساء نكاحا طيبا «مثنى وثلاث ورباع، فإن خفتم ألا تعدلوا فواحدة أو ما ملكت أيمانكم»

4 B -"âyetin".

5 B: "düşmeleri".

6 B: "insanın".

sefaletine meydan vermemek ve tezyîd-i hars etmek hikmet ve fâidesini tazammun etmiştir.

Bâlâda dul kadınlara dahi "yetim" ıtlak edildiğini beyan etmiş idik. Sebeb-i nüzûl gerek münhasıran sığar-ı eytâm olsun ve gerekse mutlak menkûhalarla da alâkadar bulunsun her hâlde âyetin ale'l-ıtlâk adâlet-i nisvân hikmet ve gayesiyle alâkadar bulunduğu dahi âşikardır. Binâenʿaleyh sebebin husûsu, mefhum ve hükmün husûsiyetini iktizâ etmeyeceğinden وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوا فِى الْيَتَامٰى'da yetâmâ velev delâleten olsun dul kadınlara dahi[1] şâmil bir mefhûm-ı âm ile mülâhaza edilirse âyetin hükmü ve hikmeti daha ziyade bir vuzuh ile mütâlaa olunabilecektir.[2] Demek ki sebeb-i nüzûl nokta-i nazarından evliyâ ve ezvâca ve bi'n-nisbe mesâlih-i husûsiyeye taʿalluk eden bu âyet hüküm ve hikmet ve gāye-i nüzûl nokta-i nazarından onlarla beraber umûma ve maslahat-ı âmmeye taʿalluk ediyor ve bunun için nikâh mesâili hukūk-ı ibâddan başka bir de hakkullâhı, hukūk-ı umûmiyeyi mutazammındır. Bundan dolayıdır ki nikâh, min vech^in hak ve min vech^in vazifedir. Hem muâmele hem ibadettir. Allah teâlâ rikkat ve şefkat mevzûlarının en bârizi olan erhâm ve eytâma celb-i nazar ettikten sonra her iki hiss-i rakīkin te'sîr-i heyecânı tahtında hiss-i adâleti tahrik ederek hayat ve saʿâdet-i beşeriyenin kānûn-ı inkişâfı olan ve mesâil-i mâliye ile dahi alâkası bulunan emr-i nikâhı hem hak ve hem vazife haysiyetlerini hâiz, min vech^in tevsîʿ ve min vech^in tahdîdi mutazammın ve kadınla erkek beynindeki alâka-i fıtriyenin bütün inceliklerini muhtevî bir surette tesbit etmiş ve ale'l-umûm ricâli [1288] izdivâca tergīb ile himâye-i nisvâna sevk ve cevrden, haksızlıktan, ahlâksızlıktan, fuhuştan nehy ü tenfir eylemiştir. Eytâm ve nisvânın hukūku ve muhafazası vezâif-i[3] umûmiye cümlesinden bulunduğunu ve bu babda nikâhın mühim bir esas teşkil ettiğini ve mâkul bir taʿaddüd-i zevcât, nisvânın hukūk ve haysiyyet-i nevʿiyesi muktezayâtından[4]

1 M -"dahi".
2 B: "edilebilecektir".
3 B: "vazîfe-i".
4 B: "muktezâsından".

olduğunu ve fakat bunun adâlet-i nisvân gayesini ihlâl etmeyecek bir adl ü kasm ile tatbik edilmesi lâzım geldiğini ve bu suretle taʿaddüd-i zevcât[1] erkeklere ağır külfet ve vezâif tahmil ettiğinden dolayı hakka riayet edemeyip adaletsizlikten korkanların[2] bire veya cariyelere kanaat eylemesi lâzım geleceğini anlatmış "ve siz Allah'ın ittikā emirlerine karşı hukūk-ı eytâm ve nisvâna riayetsizlikten korkan insanlarsanız hâlinize göre bu tafsîlât dairesinde hareket etmeniz lâzım gelir" buyurmuştur[3] ki işte وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامٰى şartının mânası bu oluyor. Burada evvelâ şu sual hatıra gelebilir: Bu şart bulunmazsa ne olacak? Burada korkunun maʿnâ-yı hakīkīsine nazaran böyle bir sual mümkin değildir. Çünkü yetimler hakkında adaletsizlikten korkmamak bir küfür demek olur, binâenʿaleyh herhangi bir mü'min için işbu وَاِنْ خِفْتُمْ şartının bulunmamasını tasavvur bir tenakuz teşkil eder. Bu şart bulunmayınca cezâsı küfr olacağı mâlumdur. Bu cihetle bu şart فَانْكِحُوا emrini takyid değil, bir teyid mânasındadır. Lâkin "korkarsanız" demek, فَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تَعْدِلُوا'da olduğu gibi mecaz olarak "bilirseniz, bir haksızlık olacağını zannederseniz" mânasına olduğu takdirde hâl böyle değildir. Bu şartın bulunmadığını farz etmek mümkindir. Bu suretle yetimler hakkında haksızlık olmayacağı onların ne mallarına ne canlarına ne ırzlarına bir tecavüz vukūʿ bulmayacağı bilinir, haksızlık melhuz olmazsa ne olacağını tâyin etmek âyetin mefhûm-ı muhalifine ait bir hüküm olacağı cihetle bunu tâyin etmek bir ictihad meselesi teşkil eder. Hazret-i Âişe de sebeb-i nüzûle nazaran bunun [1289] bir sûret-i hallini göstermiştir. Mantıkan bir kaziyye-i şartiyede mukaddemin intifâsından tâlînin intifâsı lâzım gelmeyeceği cihetle, havf-ı mezkur bulunmadığı takdirde de gerek bir ve gerek müteʿaddid nikâh yapılamayacağı anlaşılmaz. Bunun için eimme-i müctehidînden ve müfessirînden hiçbiri bu şartın Hazret-i Âişe'nin beyan ettiği mehr-i sığardan başka kazâen bir hükmü ifade ettiğine kâil olmamıştır. Her iki mâna ile havf şartı umûr-ı kalbiyeden olduğu için

1 M ve B: "zevcatı".
2 H +"da".
3 B: "buyurulmuş".

kazâen değil, ancak diyâneten bir hüküm ifade edebilir. Nitekim adalet yapamayacağını bilen bir adam birden ziyade tezevvüc ederse cevrden hazer etmediği için âsim olur. Fakat nikâh da dörtten ziyade almış gibi bâtıl ve fâsid olmaz; nafaka, neseb vesâire gibi ahkâm-ı kazâiye cereyan eder. Ve baʿde'n-nikâh cevrden sakınabilirse yine müsâb olur.

Şu hâlde فَانْكِحُوا emrinin müfâdı nedir? Emir, vücûbda zâhir olacağı için Zâhiriyye bu emrin vücûb ifade ettiğine ve binâenʿaleyh vat' ü infâka kādir olan her ferd için asl-ı nikâhın farz-ı ʿayn olduğuna kāil olmuşlardır. Cumhûr-ı Ehl-i Sünnet de nefsin galeyânı ve zinaya düşmek korkusu hâlinde infâka kudreti olanlar için farz-ı ʿayn olduğunda müttefik iseler de sûret-i umûmiyede vücûba kāil değillerdir. Hanefiyyece ferdî nokta-i nazardan galeyan hâlinde vâcib, itidal hâlinde النِّكَاحُ سُنَّتِي فَمَنْ رَغِبَ عَنْ سُنَّتِي فَلَيْسَ مِنِّي hadîs-i şerîfi[1] mûcebince sünnet-i müekkede, kadına cevr korkusu hâlinde mekruhtur. Bundan başka yine Hanefiyyece de farz-ı kifâye olduğunu tasrih edenler[2] vardır ki her ferde değil ise[3] ümmetin hey'et-i mecmûʿasına nazaran farzdır, umûmu terk ederse âsim olurlar demek olur. Biz de âyetten bunu anlıyoruz. Fi'l-vâkiʿ umûmun birden nikâhı terk ettiği faraziyesi karşısında hepsinin ibadet ile meşgul olduğu bile tasavvur edilse inkırâz-ı kül muhakkaktır. Ve hiçbirinin bekā-yı İslâm'a sû'-i kasd ukūbetinden kurtulmayacağı zâhirdir. Binâenʿaleyh [1290] teehhül edenlere her vechile[4] muʿâvenet etmek de bir vazifedir. Nikah muʿâmelâtı da tasʿîb edilmeyip dâima teshil olunmalıdır. Çünkü tasʿîb-i nikâh, teshîl-i zina demektir, velhâsıl فَانْكِحُوا emri merbut olduğu kuyûda nazaran bazı ahvâlde vücûb, bazı ahvâlde[5] nedb delâiline mukārin olduğundan en umûmî müfâdı nedbdir. Nikah, nâfile ibadet ile iştigal için tecerrüdden efdaldir. İmam Şâfiî hazretleri ise[6] ibâhaya kāil olmuş,

1 İbn Mâce, Nikâh, 1. Krş. Buhârî, Nikâh, 1; Müslim, Nikâh, 5:
عن عَائِشَةَ، قَالَتْ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: النِّكَاحُ مِنْ سُنَّتِي، فَمَنْ لَمْ يَعْمَلْ بِسُنَّتِي فَلَيْسَ مِنِّي، وَتَزَوَّجُوا، فَإِنِّي مُكَاثِرٌ بِكُمُ الْأُمَمَ، وَمَنْ كَانَ ذَا طَوْلٍ فَلْيَنْكِحْ، وَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَعَلَيْهِ بِالصِّيَامِ، فَإِنَّ الصَّوْمَ لَهُ وِجَاءٌ.

2 B +"de".

3 B +"de".

4 B: "cihetle".

5 B -"vücûb, bazı ahvâlde".

6 H -"ise".

ibadet için tecerrüdün nikâhtan efdal ve hayırlı olduğuna hükmetmiştir ki bunların tafsîli fıkha aittir.

Taʿaddüde gelince: Bunun esas itibariyle mahza bir müsaade ve ibâha olduğunda ve havf-ı cevr takdîrinde mekruh bulunduğunda söz yoktur. Maʿamâfîh âyet bunun da bazı ahvâlde nedbini ve belki vücûbunu işʿârdan hâlî değildir ki bunu da en ziyade gerek erkekler ve gerek kadınlar için fuhş u zina tehlikesinin yüz göstereceği ahvâlde aramak lâzım gelir. مَثْنٰى وَثُلٰثَ وَرُبَاعَ Mûcebince bu müsaadenin aʿzamîsi dört olmuştur. Zira hasbe'l-lisan "şu elmaları şu cemaate ikişer ve üçer ve dörder taksim et" denildiği zaman bir kısmına yalnız iki, bir kısmına yalnız üç, bir kısmına yalnız dört isabet edeceği anlaşılır. Fakat Zâhiriyyeden bazısı bu adedlerin aʿdâd-ı tevzîʿiye olduğunu ال'i düşünmeyerek aradaki و'ye bakıp bundan bu adedlerin bir şahısta cemʿi iktizâ edeceği vehmine düşmüş ve mecmûʿunu iki ve üç ve dört gibi dokuz saymıştır. Bunlar iʿmâl-i fikri kabul etmedikleri gibi icmâʿı da kabul etmediklerinden asr-ı saadetten beri gelen ʿanʿane-i İslâmiye, eimme-i dinin ve bütün fukahâ-yı müctehidînin icmâʿlarına muhalefet etmişlerdir. Âyetin hitâbında Hazret-i Peygamber dâhil olmamakla beraber buradaki dokuz tevehhümünü Peygamber'in hâssa-i[1] mahsûsasına haml etselerdi belki bir vecih olurdu. Yoksa "mesnâ" mükerrer iki; "sülâs" mükerrer üç; "rubâʿ" mükerrer dört demek olduğundan bu hesapça dokuza değil, on sekize çıkmaları lâzım gelirdi. [1291] Diğer taraftan Râfızî Şîʿadan bir kısmı bu adedlerin hiçbir tahdid ifade etmediğini ve مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَٓاءِ umûmu üzere bâkī olup bu adedlerin ikişer, üçer, dörder ilâ âhirihî gibi bu taʿmîmi tekid etmiş olduğunu iddiaya kadar varmışlar ve mücerred hevâlarına tâbiʿ olmuşlardır. اَلْعِيَاذُ بِاللّٰهِ

Sebeb-i nüzûlde Hazret-i Âişe rivayetinin sıhhatini teyid eden bir nokta da şudur: {وَاٰتُوا النِّسَٓاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نِحْلَةً} Kadınlara mehirlerini de bir farîza-i diyânet olarak -taʿbîr-i âharla- bir atıyye-i ilâhiye olarak veriniz, seve seve ve bütün gönül hoşluğu ile veriniz. Yani siz erkekler

---

1 B: "hasîsa-i".

kadın malına göz dikmek ve nikâh için kadından mal gözetmek şöyle dursun, onları behemehâl münâsib bir mehir ile alınız ve mehirlerini kıskanarak değil, kerem ve semâhatle seve seve veriniz. Bu size bir kanun olsun da وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ [el-Bakara 2/228][1] sırrı tecellî etsin. Sâd'ın fethi ve dâl'ın zammıyla "sadukāt", sâd'ın zammı ve dâl'ın sükûnuyla "cümle" vezninde "sudka"nın cemʿidir ki mehir mânasınadır. "Nıhle" millet, şeriat ve diyânet mânasına, bir de hibe, atıyye ve ihsan mânasına gelir. Lisânımızda 'giybet' denilen mehr-i muʿaccel[2] âdetinin menşei de bu emirdir. Bu hitabda zevclerden başka velîlere de bir hisse vardır. Şayet kadınların mehirlerini velîleri tamamen veya kısmen kabz etmiş bulunurlarsa, ondan intifâʿa[3] hakları yoktur. Kadınların yedlerine teslim etmeleri lâzım gelir.

Ey zevcler veya velîler, siz böyle veriniz de {فَاِنْ طِبْنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا} o kadınlar gönül hoşluğu ile, kendi rızâlarıyla size o verilenden bir şey ihsan ederlerse {فَكُلُوهُ هَنٖيٓـًٔا مَرٖيٓـًٔا} onu da boğazınıza durmadan kemâl-i âfiyetle yeyiniz. Fakat {وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَٓاءَ اَمْوَالَكُمُ} sefihlere de [1292] mallarınızı vermeyiniz. ❁ "**Sefih**", aklı veya dini nâkıs olan hilâf-ı akıl veya hilâf-ı din harekâtta bulunan ahmak veya fâsık demektir ki, birinde Allah'a isyan mânası var birinde yoktur. Yani mallarınızı böyle eksik akıllı veya fâsıklara teslim edip de telef etmeyiniz ve fısk u sefâhete revaç vermeyiniz ki bu da bir hamâkat ve sefâhettir. {الَّتٖي جَعَلَ اللّٰهُ لَكُمْ قِيَامًا} O mallar ki Allah size mâ bihi'l-kıyâm yapmış, hayâtınızı onunla kāim kılmış, tedbîr ü idaresine sizi me'mur etmiştir. Binâenʿaleyh o malları evlâd ü iyâlinizden bile olsa süfehâya teslim etmeyiniz. Bunda iki mâna vardır. Birisi kendi milkiniz olan mallar demektir. Birisi de gerek milkiniz olsun ve gerek olmasın ale'l-ıtlâk taht-ı velâyet ve idarenizde bulunan emvâl demektir ki bunun en başlıcasını emvâl-i eytâm teşkil eder. Bu surette "emvâliniz" buyurulması, emvâl-i şahsiyenin muhafazasına da hukūk-ı umûmiye taʿalluk ettiğini gösterir ve binâenʿaleyh âyet gerek emvâl-i umûmiye ve gerek emvâl-i

---

1 "…yalnız erkekler için onlar üzerinde bir derece var…"
2 B: "müeccel".
3 B: "intifâʿ".

husûsiyenin idaresine süfehânın taslît edilmemesi lüzûmunu işʿâr eder. Bu mâna itibariyledir ki bunda sefîh-i bâliğin hacrine dahi bir delâlet anlaşılmıştır. Maʿamâfîh İmâm-ı Aʿzam bu hacre cevaz vermemiştir.

Evet, ber vech-i meşruh sefihlere mallarınızı vermeyiniz, fakat onları sefil dahi bırakmayınız da[1] {وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ} o malların içinde rızıklarını veriniz ve giydiriniz {وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلاً مَعْرُوفاً} ve onlara akla ve şerʿa muvâfık güzel sözler söyleyiniz. ❁ Bâlâda وَاٰتُوا الْيَتَامٰى اَمْوَالَهُمْ buyurulmuştu, şimdi de وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَٓاءَ buyurulduğuna ve çocukların tam akıllı olmadıkları ve binâenʿaleyh bu mazmunda dâhil bulundukları da[2] mâlum olduğuna nazaran yetimler hakkında ne yapacağız derseniz {وَابْتَلُوا الْيَتَامٰى} yetimleri de [1293] deneyiniz, tecribe ile tâlim ve terbiye ediniz, hüsn-i idâreye alıştırınız {حَتّٰٓى اِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ} nihâyet nikâh çağına geldikleri, yani bâliğ oldukları vakit {فَاِنْ اٰنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْداً} kendilerinden rüşd hisseder, akıllarının ve terbiye-i dîniyelerinin tamam olduğunu ve kendilerini hüsn-i suretle idare edebileceklerini yakından anlarsanız {فَادْفَعُٓوا اِلَيْهِمْ اَمْوَالَهُمْ} derhal mallarını kendilerine teslim ediniz. Şu hâlde hîn-i bülûğunda rüşdünü ibraz edemezse biraz beklenecek demek olur. Fakat bu hâl devam ederse ne olacak? Bunda ulemâ ihtilâf etmişlerdir. İmâm-ı Aʿzam yirmi beş yaşına kadar beklenir, o zaman her hâlde teslim olunur. Çünkü yirmi beş yaşı bir insanın dede olması mümkin olan bir sindir demiş ve ondan sonra hacri kabul etmemiştir.

{وَلَا تَأْكُلُوهَٓا اِسْرَافاً وَبِدَاراً اَنْ يَكْبَرُوا} Ve bu malları büyüyecekler de elimizden alacaklar diye bol bol sarf u israf ederek yemeyiniz {وَمَنْ كَانَ غَنِياًّ فَلْيَسْتَعْفِفْ} ganî olan velî veya vasî tamamen sakınsın, kendi malıyla kanaat etsin {وَمَنْ كَانَ فَقِيراً فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ} fakir olan velî veya vasî de mâruf vechile ücret-i saʿy ü hizmeti ve hâcet-i zarûriyesi kadar yesin. ❁ Bu mâruf اِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ [en-Nisâ 4/10], لَا تَأْكُلُٓوا اَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ [el-Bakara 2/188; en-Nisâ 4/29], وَاَنْ تَقُومُوا لِلْيَتَامٰى بِالْقِسْطِ [en-Nisâ 4/127] اَمْوَالَ الْيَتَامٰى ظُلْماً âyetleriyle mâlum olur. {فَاِذَا دَفَعْتُمْ اِلَيْهِمْ اَمْوَالَهُمْ فَاَشْهِدُوا عَلَيْهِمْ} O yetimlerin

1 M ve B -"da".
2 B -"da".

mallarını kendilerine teslim ettiğiniz zaman da onlara karşı şâhid tutunuz, şâhid huzurunda veriniz {وَكَفٰى بِاللّٰهِ حَسٖيبًا} Allah da bütün hesaplarınızı görmeye kâfidir. O'nun emirlerine, nehiylerine [1294] dikkat ederseniz başka muhâsibin mes'ûliyetinden korkmaya lüzum kalmaz. Fakat Allah'ın emirlerine muhalefet ederseniz başka hiçbir muhâsib de sizi kurtaramaz. ۞ Rifâʿa vefat etmiş ve oğlu Sâbit'i sağīr olarak bırakmış idi, velîsi "taht-ı hıcrimde biraderzâdem var, bunun malından bana ne kadar helâl olur ve malını ne zaman teslim edeyim?" diye Resûlullah'a sormuştu, bu âyet de bunun üzerine nâzil olmuştur.[1] Şimdi de miras ahkâmına geçiliyor.

{لِلرِّجَالِ نَصٖيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْاَقْرَبُونَ} Erkeklerin ebeveyninin ve yakın akrabalarının[2] bıraktıkları terikeden nasipleri {وَلِلنِّسَٓاءِ نَصٖيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْاَقْرَبُونَ} kadınların da ebeveyninin ve[3] akrabasının bıraktıkları terikeden nasipleri vardır. {مِمَّا قَلَّ مِنْهُ اَوْ كَثُرَ} Azından da vardır çoğundan da. Bu nasipler {نَصٖيبًا مَفْرُوضًا} mefruz, yani min tarafillah farz u takdir olunmuş, maktûʿan ve katʿiyyen vâcib bir nasip ve hisse olarak sâbittirler. ۞ Rivayet olunuyor ki devr-i câhiliyede Araplar "mızraklarıyla çarpışmayan ve yurdunu müdafaa etmeyen vâris olamaz" derler ve binâenʿaleyh kadınları ve gerek erkek, gerek dişi çocukları vâris tanımazlarmış. Ensar'dan Evs b. Sâbit radıyallâhu anh vefat etmiş, zevcesi Ümmü Kahle ile üç kızı kalmıştı, vasîleri olan amcazâdelerinden Süveyd ve Urfuta, yahut Katâde ve Arfece nâmında iki adam gelmişler, âdet-i câhiliye üzere müteveffânın mirasını kendilerine almışlar, zevcesine ve kızlarına hiçbir şey vermemişler, binâenʿaleyh kadın Ümmü Kahle Resûlullah'a şikayet etmiş, Aleyhissalâtü vesselâm "haydi evine git, bakayım Allah ne ihdâs edecek" buyurmuş idi ki işte bu âyet bunun üzerine nâzil oldu.[4] Bu

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 590; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 254:
عن قتادة: «ومن كان فقيرا فليأكل بالمعروف»، ذكر لنا أن عم ثابت بن رفاعة -وثابت يومئذ يتيم في حجره- من الأنصار، أتى نبي الله صلى الله عليه وسلم فقال: يا نبي الله، إن ابن أخي يتيم في حجري، فما يحل لي من ماله؟ قال: أن تأكل بالمعروف، من غير أن تقي مالك بماله، ولا تتخذ من ماله وفرا.

2 B: "akrabasının".

3 H ve F -"ve".

4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 598; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî,* II, 420-421:
عن عكرمة قال: نزلت في أم كحلة وابنة كحلة، وثعلبة وأوس بن سويد، وهم من الأنصار. كان أحدهم زوجها والآخر عم ولدها، فقالت: يا رسول الله،

âyet mirasın yalnız ricâle mahsus olmayıp vâlideynin ve bütün [1295] akrabanın terikesinden bütün ricâl ve nisânın kurb-i karâbetlerine göre bir hakk-ı verâseti sâbit bulunduğunu sûret-i umûmiyede işʿâr etmiş ve binâenʿaleyh bundan gerek asabât ve gerek zevi'l-erhâm hepsinin vâris olabileceği anlaşılmış olmakla beraber bunda henüz nasîb-i mefrûzun miktarı beyan olunmamış, bu cihet mücmel kalmış idi, bunun üzerine Resûlullah vasîlere haber gönderip "Evs'in malından hiçbir şeye yaklaşmayınız" buyurdu, baʿdehû يُوصِيكُمُ اللّٰهُ فٖٓي اَوْلَادِكُمْ nâzil oldu. Zevc ve zevcenin farzları da nâzil oldu. O zaman Resûlullah vasîlere zevcenin sümün hissesini vermelerini ve kızların hisselerini de tutmalarını emretti. Sonradan kızların nasiplerini de vermeleri için haber gönderdi, onlar da verdiler,[1] bu vechile bu hâdise ahkâm-ı mîrasın ilk sebeb-i nüzûlü olmuş ve bununla bu babdaki ahkâm ve âdât-ı sâbıka nesh olunup pek esaslı bir inkılab husûle gelmiş ve fakat bu ahkâm bir defada nâzil olmayıp evvelâ icmâl sâniyen tafsil ile bir tedric tâkip etmiştir ki bu gibi tedriclerin itkān ve ihzar nokta-i nazarından rûhlar üzerinde pek büyük netâic-i terbiyeviyesi vardır. Bu cümleden olmak üzere vâris olmayan akraba dahi bulunabileceğine işaretle evvelâ şöyle bir edeb-i dînî telkin olunuyor:

{وَاِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ اُولُوا الْقُرْبٰى} Mal taksim edilirken -vâris olmayan- büyük küçük karâbet sâhipleri {وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكٖينُ} ve akrabadan olmayan

---

توفي زوجي وتركني وابنته، فلم نورث! فقال عم ولدها: يا رسول الله، لا تركب فرسا، ولا تحمل كلا ولا تنكى عدوا، يكسب عليها ولا تكتسب! فنزلت: «للرجال نصيب مما ترك الوالدان والأقربون وللنساء نصيب مما ترك الوالدان والأقربون مما قل منه أو كثر نصيبا مفروضا»

1 Begavî, *Meʿâlimü't-Tenzîl,* II, 169:
قَوْلُهُ تَعَالَى: «لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ» الْآيَةَ، نَزَلَتْ فِي أَوْسِ بْنِ ثَابِتٍ الْأَنْصَارِيِّ، تُوُفِّيَ وَتَرَكَ امْرَأَةً يُقَالُ لَهَا أُمُّ كحلة وَثَلَاثَ بَنَاتٍ لَهُ مِنْهَا. فَقَامَ رَجُلَانِ هُمَا ابْنَا عَمِّ الْمَيِّتِ وَوَصِيَّاهُ سُوَيْدٌ وَعَرْفَجَةُ، فَأَخَذَا مَالَهُ وَلَمْ يُعْطِيَا امْرَأَتَهُ وَلَا بَنَاتِهِ شَيْئًا، وَكَانُوا فِي الْجَاهِلِيَّةِ لَا يُوَرِّثُونَ النِّسَاءَ وَلَا الصِّغَارَ، وَإِنْ كَانَ الصَّغِيرُ ذَكَرًا وَإِنَّمَا كَانُوا يُوَرِّثُونَ الرِّجَالَ، وَيَقُولُونَ: لَا نُعْطِي إِلَّا مَنْ قَاتَلَ وَحَازَ الْغَنِيمَةَ، فَجَاءَتْ أُمُّ كحلة فَقَالَتْ: يَا رَسُولَ اللهِ إِنَّ أَوْسَ بْنَ ثَابِتٍ مَاتَ وَتَرَكَ عَلَيَّ بَنَاتٍ وَأَنَا امْرَأَتُهُ، وَلَيْسَ عِنْدِي مَا أُنْفِقُ عَلَيْهِنَّ، وَقَدْ تَرَكَ أَبُوهُنَّ مَالًا حَسَنًا، وَهُوَ عِنْدَ سُوَيْدٍ وَعَرْفَجَةَ، وَلَمْ يُعْطِيَانِي وَلَا بَنَاتِي شَيْئًا وَهُنَّ فِي حِجْرِي، لَا يُطْعَمْنَ وَلَا يُسْقَيْنَ، فَدَعَاهُمَا رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَا يَا رَسُولَ اللهِ وَلَدَهَا لَا يركَبُ فَرَسًا وَلَا يَحْمِلُ كَلًّا وَلَا يَنْكَأُ عَدُوًّا، فَأَنْزَلَ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ، «لِلرِّجَالِ» يَعْنِي: لِلذُّكُورِ مِنْ أَوْلَادِ الْمَيِّتِ وَأَقْرِبَائِهِ «نَصِيبٌ» حَظٌّ «مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ» مِنَ الْمِيرَاثِ، «وَلِلنِّسَاءِ» لِلْإِنَاثِ مِنْهُمْ، «نَصِيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ» أَيْ: مِنَ الْمَالِ، «أَوْ كَثُرَ» مِنْهُ «نَصِيبًا مَفْرُوضًا» نُصِبَ عَلَى الْقَطْعِ، وَقِيلَ: جَعَلَ ذَلِكَ نَصِيبًا فَأَثْبَتَ لَهُنَّ الْمِيرَاثَ، وَلَمْ يُبَيِّنْ كَمْ هُوَ، فَأَرْسَلَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى سُوَيْدٍ وَعَرْفَجَةَ لَا تُفَرِّقَا مِنْ مَالِ أَوْسِ بْنِ ثَابِتٍ شَيْئًا، فَإِنَّ اللهَ تَعَالَى جَعَلَ لِبَنَاتِهِ نَصِيبًا مِمَّا تَرَكَ، وَلَمْ يُبَيِّنْ كَمْ هُوَ حَتَّى أَنْظُرَ مَا يَنْزِلُ فِيهِنَّ، فَأَنْزَلَ اللهُ تَعَالَى «يُوصِيكُمُ اللهُ فِي أَوْلَادِكُمْ» فلما نَزَلَتْ أَرْسَلَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى سُوِيدٍ وَعَرْفَجَةَ «أَنِ ادْفَعْ إِلَى أُمِّ كحلة الثُّمن مما ترك وَإِلَى بَنَاتِهِ الثُّلُثَيْنِ، وَلَكُمَا بَاقِي الْمَالِ»

yetimler, miskinler dahi mecliste hazır bulundukları takdirde {فَارْزُقُوهُمْ مِنْهُ} bunları da o taksim olunan maldan merzuk ediniz, biraz bir şey veriniz {وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلاً مَعْرُوفاً} ve kendilerine gönül alacak söz söyleyiniz. Bu âyette emirler nedbe haml edilmiştir. Bazıları vücûba da kāil olmuşlardır. {وَلْيَخْشَ الَّذِينَ لَوْ تَرَكُوا مِنْ خَلْفِهِمْ ذُرِّيَّةً ضِعَافاً خَافُوا عَلَيْهِمْ} Bir de o kimseler ki arkalarında zayıf zayıf, güçleri [1296] kuvvetleri yetmez birtakım zürriyet bırakmış olsalar üzerlerine korkup titreyeceklerdi, bunların yürekleri sızlasın da {فَلْيَتَّقُوا اللّٰهَ} Allah'tan korksunlar {وَلْيَقُولُوا قَوْلاً سَدِيداً} sağlam söz söylesinler, bu gibi işlerde kendilerine söz düşenler, kendilerini o vefat eden meyyit, ve onun yetim evlâdlarını kendi evlâdları yerine koyup düşünsünler de sözlerini ona göre dosdoğru söylesinler. Yetimler hakkında kendi evlâdları gibi hareket etsinler. ❁ Çünkü ölüm herkesin başına gelecek, herkesi bu köprüden geçirecektir. Ve bir hadîs-i şerifte vârid olduğu üzere لَا يُؤْمِنُ الْعَبْدُ حَتَّى يُحِبَّ لِأَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ "Kul kendisi için neyi seviyorsa kardeşi için de onu sevmedikçe mü'min olmaz."[1] Her hâlde şu muhakkak ki {اِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ اَمْوَالَ الْيَتَامٰى ظُلْماً اِنَّمَا يَأْكُلُونَ فٖى بُطُونِهِمْ نَاراً وَسَيَصْلَوْنَ سَعٖيراً} yetimlerin mallarını zulmen yiyenler, karınları dolusu bir ateşten başka bir şey yemiş olmazlar. Ve ileride "saʿîr" denilen öyle kaynar bir ateş içinde kalırlar ki mâlum olan ateşlerden hiçbirine benzemez ve şiddetinin derecesini Allah'tan başka kimse bilmez.[2] ❁ Rivayet olunuyor ki bu âyetin nüzûlü üzerine halk korkularından yetimler ile ihtilât etmemeye başlamışlar. Binâenʿaleyh vazifenin böyle kaçınmak olmadığını anlatmak için Sûre-i Bakara'daki قُلْ اِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ وَاِنْ تُخَالِطُوهُمْ فَاِخْوَانُكُمْ [2/220][3] âyeti nâzil olmuştur.[4]

---

1 Müslim, İman, 72. Krş. Buhârî, İman, 7:
عَنْ أَنَسٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، لَا يُؤْمِنُ عَبْدٌ حَتَّى يُحِبَّ لِجَارِهِ -أَوْ قَالَ: لِأَخِيهِ- مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ.

2 B -"ve şiddetinin derecesini Allah'tan başka kimse bilmez".

3 "De ki: Onlar hakkında bir ıslâh karışmamaktan daha hayırlıdır, kendilerine de karışırsanız ihvanınızdırlar…"

4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IV, 350:
عن ابن عباس قال: لما نزلت: «وَلا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إلا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ» و«إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَسَيَصْلَوْنَ سَعِيرًا» (النساء ٤/١٠)، انطلق من كان عنده يتيمٌ فعزل طعامَه من طعامه، وشرابه من شرابه، فجعل يفضُل الشيء من طعامه فيُحبس له حتى يأكله أو يفسُد. فاشتدَّ ذلك عليهم، فذكروا ذلك لرسول الله صلى الله عليه وسلم، فأنزل الله عز وجل: «ويسألونك عن اليتامى قل إصْلاح لهم خيرٌ وإن تخالطوهم فإخوانكم»، فخلطوا طعامهم بطعامهم وشرابهم بشرابهم.

Kalblere bu edeb ü terbiye, bu insaf, bu ʿadl ü hak hissi, bu ittikā rûhu telkin edildikten sonra şimdi bâlâda zikr olunan farz hisselerin miktarını beyan ve sâhiplerini tâyin ile ahkâm-ı mîrasın tafsîline gelelim:

يُوص۪يكُمُ اللّٰهُ ف۪ٓي اَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِۚ فَاِنْ كُنَّ نِسَٓاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ
ثُلُثَا مَا تَرَكَۚ وَاِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُۜ وَلِاَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا السُّدُسُ مِمَّا
تَرَكَ اِنْ كَانَ لَهُ وَلَدٌۚ فَاِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ وَلَدٌ وَوَرِثَهُٓ اَبَوَاهُ فَلِاُمِّهِ الثُّلُثُۚ فَاِنْ كَانَ لَهُٓ اِخْوَةٌ فَلِاُمِّهِ
السُّدُسُ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوص۪ي بِهَٓا اَوْ دَيْنٍۜ اٰبَٓاؤُ۬كُمْ وَاَبْنَٓاؤُ۬كُمْۚ لَا تَدْرُونَ اَيُّهُمْ اَقْرَبُ لَكُمْ نَفْعاًۜ
فَر۪يضَةً مِنَ اللّٰهِۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَل۪يماً حَك۪يماً ﴿١١﴾ وَلَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ اَزْوَاجُكُمْ اِنْ لَمْ
يَكُنْ لَهُنَّ وَلَدٌۚ فَاِنْ كَانَ لَهُنَّ وَلَدٌ فَلَكُمُ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْنَ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوص۪ينَ بِهَٓا اَوْ دَيْنٍۜ
وَلَهُنَّ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْتُمْ اِنْ لَمْ يَكُنْ لَكُمْ وَلَدٌۚ فَاِنْ كَانَ لَكُمْ وَلَدٌ فَلَهُنَّ الثُّمُنُ مِمَّا تَرَكْتُمْ مِنْ
بَعْدِ وَصِيَّةٍ تُوصُونَ بِهَٓا اَوْ دَيْنٍۜ وَاِنْ كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلَالَةً اَوِ امْرَاَةٌ وَلَهُٓ اَخٌ اَوْ اُخْتٌ فَلِكُلِّ
وَاحِدٍ مِنْهُمَا السُّدُسُۚ فَاِنْ كَانُٓوا اَكْثَرَ مِنْ ذٰلِكَ فَهُمْ شُرَكَٓاءُ فِي الثُّلُثِ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ
يُوصٰى بِهَٓا اَوْ دَيْنٍۙ غَيْرَ مُضَٓارٍّۚ وَصِيَّةً مِنَ اللّٰهِۜ وَاللّٰهُ عَل۪يمٌ حَل۪يمٌۜ ﴿١٢﴾

[1298] **Meâl-i Şerîfi**

Allah size miras taksîmini şöyle ferman buyuruyor; evlâdınızda: Erkeğe iki dişi payı kadar, eğer hepsi dişi olmak üzere ikiden ziyade iseler bunlara terikenin üçte ikisi, ve eğer bir tek kız ise o zaman ona yarısı. Ebeveyni için: Her birine ölenin terikesinden altıda bir şayet çocuğu varsa, amma çocuğu yok da anası babası vâris bulunuyorsa anasına üçte bir, eğer ölenin kardeşleri de varsa o vakit anasına altıda bir, hep ettiği vasiyetten veya borcundan sonra. Babalarınız ve oğullarınız, bilmezsiniz ki onların hangisi menfaatçe size daha yakındır. Bütün bunlar Allah'tan birer farîza, her hâlde Allah Alîm, Hakîm bulunuyor (11). Size ise zevcelerinizin terikesinin yarısı bir çocukları yoksa, ve eğer bir çocukları varsa o zaman size dörtte bir, ettikleri vasiyetten veya borçtan sonra. Onlara da sizin terikenizden dörtte bir eğer bir çocuğunuz

yoksa, ve eğer bir çocuğunuz varsa o zaman onlara sekizde bir, ettiğiniz vasiyetten veya borçtan sonra. Ve eğer bir erkek veya kadının (çocuğu ve babası yok da) kelâle [1299] cihetinden (yan koldan) mirasına konuluyor ve (ana) bir biraderi veya bir hemşiresi bulunuyorsa her birine altıda bir, ve eğer bundan ziyade iseler o zaman üçte birinde ortaklar, ızrar kastı olmaksızın edilen vasiyetten veya borçtan sonra ki bütün bunlar Allah'tan ferman, Allah ise hem Alîm'dir hem Halîm (12).[1]

Bu iki âyetten birincisi alâka-i vilâdet üzerinde cereyan edip meyyitten itibaren yukarıdan aşağıya ve aşağıdan yukarıya "fürûʿ" ve "usûl" tâbir olunur iki tarafı hâiz olan amûdî neseb karâbetine müteʿalliktir ki evlâd ve vâlideyn[2] bu amûdun meyyite bilâ vâsıta muttasıl olan mebde'leridir. İkincisi, evvelâ bi'l-vâsıta ittisal ifade eden alâka-i nikâha, sâniyen nesebde amûd-i nesebden hâriç olup onun etrafında bulunan[3] ve ona nazaran zayıf olduğundan dolayı "kelâle" tâbir olunan karâbet cihetine müteʿalliktir ki ancak bi'l-vâsıta ittisal ifade eder.

Fahreddin Râzî burada şöyle bir fezleke-i târihiye yapmıştır: "Cahiliye ahâlisi iki şey ile tevârüs ediyorlardı: Biri neseb, diğeri ahd. Neseb cihetinden ne sığārı ne de inâsı tevârüs etmezler, ancak ekāribden at üzerinde harb u darbe ve ahz-ı ganîmete muktedir ricâli tevris ederlerdi.[4]

1 H: " Allah size miras taksîmini şöyle ferman buyuruyor; evlâdınızda: Erkek için iki dişi payı kadar, şayet hepsi dişi olmak üzere ikiden ziyade ise bunlara terikeden üçte ikisi, eğer bir tek kız ise o zaman ona yarısı. Ebeveyni için: Her birine ölenin terikesinden altıda bir şayet çocuğu varsa, amma çocuğu yok da anası babası vâris bulunuyorsa anasına üçte bir, eğer ölenin kardeşleri de varsa o vakit anasına altıda bir, hep ettiği vasiyetten veya borcundan sonra. Babalarınızla oğullarınız, bilmezsiniz ki hangisi menfaatçe size daha yakındır. Bütün bunlar Allah'tan birer farîza, her hâlde Allah Alîm, Hakîm bulunuyor (11). Size zevcelerinizin terikesinden yarısı bir çocukları yoksa, ve eğer bir çocukları varsa o zaman size dörtte bir, ettikleri vasiyetten veya borçtan sonra. Onlara da sizin terikenizden dörtte bir eğer bir çocuğunuz yoksa, ve eğer bir çocuğunuz varsa o zaman onlara sekizde bir, ettiğiniz vasiyetten veya borçtan sonra. Ve eğer bir erkek veya kadının (çocuğu ve babası yok da) kelâle cihetinden (yan koldan) mirasına konuluyor ve (ana) bir biraderi ile bir hemşiresi bulunuyorsa her birine altıda bir, ve eğer bundan ziyade iseler o zaman üçte birinde ortaklar, ızrar kastı olmaksızın edilen vasiyetten veya borçtan sonra ki bütün bunlar Allah'tan ferman, Allah hem Alîm'dir hem Halîm (12)".

2 B: "ebeveyn".

3 B: "dolanan".

4 Bunu şöyle anlamak lâzım gelecektir: Yani sığāra ve inâsa bir hakk-ı verâset tanımazlar, öbürlerinin mürüvvet ve ihtiyârına* bırakırlar, onlar da dilerlerse bir şey verirler, dilerlerse** vermezlerdi. Çünkü sığār-ı nisvânda bile malı olanlar bulunduğu rivayetleri mevcuttur (Hâmiş) [Müellifin notu].
* B: "ihtiyarlarına";
** H +"bir şey".

Ahde gelince, bu iki vechile olurdu ki birincisi hılf idi, bir adam diğerine "demim demin ve hedmim hedmin; sen bana vâris olursun ben sana, sen benimle talep edilirsin ben de seninle" der, bu vech üzere akd-i muʿâhede ettiler mi hangisi arkadaşından evvel ölürse sağ kalanın şart mûcebince meyyitin malından hakkı olurdu. İkincisi de tebennî idi, bir adam başkasının oğlunu oğul edinir, baʿdemâ bu oğlanın nesebi babasına değil, [1300] bu adama nisbet edilir ve vârisi olurdu[1] ki bu tebennî de muʿâhede envâʿından bir nevidir. Allah teâlâ, Muhammed Mustafa sallallâhu aleyhi ve sellem hazretlerini baʿs buyurduğu zaman evvelemirde bunları câhiliyedeki hâl üzere terk etti. Hatta bazı ulemâ demişlerdir ki "hayır sade terk değil takrir bile etti ki وَلِكُلٍّ جَعَلْنَا مَوَالِيَ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْاَقْرَبُونَ [en-Nisâ 4/33] neseb ile tevârüsü, وَالَّذٖينَ عَقَدَتْ اَيْمَانُكُمْ فَاٰتُوهُمْ نَصٖيبَهُمْ [en-Nisâ 4/33] ahd ile tevârüsü takrirdir. Câhiliyede esbâb-ı tevârüs böyle idi. İslâm'daki esbâb-ı tevârüse gelince: Zikr olunduğu üzere hılf ve tebennî takrir olunmuş ve bunlara iki şey daha ilâve kılınmış idi ki biri hicret, diğeri muâhât, yani kardeşlik idi. Hicret; bir muhâcirin diğer muhâcire ziyade bir muhâletat ve muhâlesatla ihtisâsı bulunduğu zaman karâbeti olmasa bile verâseti sâbit oluyor ve muhâcir olmayan akrabasından dahi olsa o muhâcire vâris olamıyordu. Muâhât; Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem bunlardan her iki kişi beyninde bir kardeşlik akdettiriyor, bu da sebeb-i tevârüs oluyordu. Sonra Cenâb-ı Allah وَاُو۬لُوا الْاَرْحَامِ بَعْضُهُمْ اَوْلٰى بِبَعْضٍ فٖى كِتَابِ اللّٰهِ [el-Enfâl 8/75; el-Ahzâb 33/6][2] hükmüyle bunların hepsini neshetti ve İslâm'da tekarrur eden esbâb-ı verâset şu üçü oldu: Neseb, nikâh, velâ".[3]

---

1 H ve F: "olur".

2 "…Bir de erhâm sahibleri Allah'ın kitâbında birbirine daha yakındır…" / "…ulü'l-erhâm (akraba) da Allah'ın kitâbında birbirlerine diğer mü'minlerden ve muhacirlerden daha evlâdırlar…"

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IX, 508-509:
اعلَمْ أَنَّ أَهْلَ الْجَاهِلِيَّةِ كَانُوا يَتَوَارَثُونَ بِشَيْئَيْنِ: أَحَدُهُمَا: النَّسَبُ، وَالْآخَرُ الْعَهْدُ، أَمَّا النَّسَبُ فَهُمْ مَا كَانُوا يُوَرِّثُونَ الصِّغَارَ وَلَا الْإِنَاثَ. وَإِنَّمَا كَانُوا يُوَرِّثُونَ مِنَ الْأَقَارِبِ الرِّجَالَ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ عَلَى الْخَيْلِ وَيَأْخُذُونَ الْغَنِيمَةَ، وَأَمَّا الْعَهْدُ فَمِنْ وَجْهَيْنِ: الْأَوَّلُ: الْحِلْفُ، كَانَ الرَّجُلُ فِي الْجَاهِلِيَّةِ يَقُولُ لِغَيْرِهِ: دَمِي دَمُكَ، وَهَدْمِي هَدْمُكَ، وَتَرِثُنِي وَأَرِثُكَ، وَتَطْلُبُ بِي وَأَطْلُبُ بِكَ، فَإِذَا تَعَاهَدُوا عَلَى هَذَا الْوَجْهِ فَأَيُّهُمَا مَاتَ قَبْلَ صَاحِبِهِ كَانَ لِلْحَيِّ مَا اشْتَرَطَ مِنْ مَالِ الْمَيِّتِ، وَالثَّانِي: التَّبَنِّي، فَإِنَّ الرَّجُلَ مِنْهُمْ كَانَ يَتَبَنَّى ابْنَ غَيْرِهِ فَيُنْسَبُ إِلَيْهِ دُونَ أَبِيهِ مِنَ النَّسَبِ وَيَرِثُهُ، وَهَذَا التَّبَنِّي نَوْعٌ مِنْ أَنْوَاعِ الْمُعَاهَدَةِ، وَلَمَّا بَعَثَ اللهُ مُحَمَّدًا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَرَكَهُمْ فِي أَوَّلِ الْأَمْرِ عَلَى مَا كَانُوا عَلَيْهِ فِي الْجَاهِلِيَّةِ، وَمِنَ الْعُلَمَاءِ مَنْ قَالَ: بَلْ قَرَّرَهُمُ اللهُ عَلَى ذَلِكَ فَقَالَ: «وَلِكُلٍّ جَعَلْنا مَوالِيَ مِمَّا تَرَكَ الْوالِدانِ وَالْأَقْرَبُونَ» (النِّساءِ ٣٣/٤) وَالْمُرَادُ التَّوَارُثُ بِالنَّسَبِ. ثُمَّ قَالَ: «وَالَّذِينَ عَقَدَتْ أَيْمانُكُم فَآتُوهُمْ نَصِيبَهُمْ» (النِّساءِ ٣٣/٤) وَالْمُرَادُ بِهِ

İşbu tafsîl-i miras âyetinin sebeb-i nüzûlünde de Atâ şöyle rivayet etmiştir: "Saʿd b. Rebîʿ radıyallâhu anh şehid olmuş, iki kızı bir zevcesi, bir de biraderi kalmış idi. Biraderi malın hepsini alıverdi, kadın da Hazret-i Peygamber'e gelip 'yâ Resûlallah, işte Saʿd'ın kızları, Saʿd katledildi, bunların amcası da mallarını aldı' diye arz-ı hâl etti. Aleyhissalâtü vesselâm da "haydi şimdilik git, ümit ederim ki Allah bu babda hükmünü yakında verecektir' buyurmuş idi. Bir müddet sonra kadın yine geldi ve ağladı ve bunun üzerine bu âyet nâzil oldu, binâenʿaleyh Resûlullah kızların[1] amcasını çağırdı, 'Saʿd'ın iki kızına sülüsân ve bunların anasına sümün ver, bâkīsi de senin' buyurdu ve işte bu âyet mûcebince İslâm'da ilk [1301] taksim olunan miras bu oldu."[2] Demek ki bu öbüründen[3] evvel neticelenmiştir. Demek ki hikmet-i nüzûlün en mühim ciheti inâsın ve sığārın verâsete bihakkın teşrîki ve nikâhın gerek zevc ve gerek zevce için esbâb-ı tevârüse idhâli inkılâb-ı azîmi ile keyfiyet ve kemmiyet-i verâsetin sûret-i katʿiyyede tâyini ve bundan evvelki âdât ve ahkâmın nesh ü ilgāsıdır.

وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتٖى حَرَّمَ اللّٰهُ اِلَّا بِالْحَقِّؕ ذٰلِكُمْ وَصّٰيكُمْ بِهٖ [el-Enʿâm 6/151][4] gibi âyetlerden anlaşıldığı üzere "Allah'ın vasiyeti" tâbiri, "emir" kelimesinden daha kuvvetli bir îcâb-ı katʿî ifade eder. Bu, öyle bir emr-i belîğdir ki bunda bir hakkın iʿlâmıyla infâzı lüzûmunu ve ʿadem-i infâzında mes'ûliyetin

---

التَّوَارُثُ بِالْعَهْدِ، وَالْأَوَّلُونَ قَالُوا الْمُرَادُ بِقَوْلِهِ: «وَالَّذِينَ عَقَدَتْ أَيْمانُكُمْ فَآتُوهُمْ نَصِيبَهُمْ» لَيْسَ الْمُرَادُ مِنْهُ النَّصِيبَ مِنَ الْمَالِ، بَلِ الْمُرَادُ فَآتُوهُمْ نَصِيبَهُمْ مِنَ النُّصْرَةِ وَالنَّصِيحَةِ وَحُسْنِ الْعِشْرَةِ، فَهَذَا شَرْحُ أَسْبَابِ التَّوَارُثِ فِي الْجَاهِلِيَّةِ. وَأَمَّا أَسْبَابُ التَّوَارُثِ فِي الْإِسْلَامِ، فَقَدْ ذَكَرْنَا أَنَّ فِي أَوَّلِ الْأَمْرِ قَرَّرَ الْحِلْفَ وَالتَّبَنِّي، وَزَادَ فِيهِ أَمْرَيْنِ آخَرَيْنِ: أَحَدُهُمَا: الْهِجْرَةُ، فَكَانَ الْمُهَاجِرُ يَرِثُ مِنَ الْمُهَاجِرِ. وَإِنْ كَانَ أَجْنَبِيًّا عَنْهُ، إِذَا كَانَ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مُخْتَصًّا بِالْآخَرِ بِمَزِيدِ الْمُخَالَطَةِ وَالْمُخَالَصَةِ، وَلَا يَرِثُهُ غَيْرُ الْمُهَاجِرِ، وَإِنْ كَانَ مِنْ أَقَارِبِهِ. وَالثَّانِي: الْمُؤَاخَاةُ، كَانَ الرَّسُولُ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُؤَاخِي بَيْنَ كُلِّ اثْنَيْنِ مِنْهُمْ، وَكَانَ ذَلِكَ سَبَبًا لِلتَّوَارُثِ، ثُمَّ إِنَّهُ تَعَالَى نَسَخَ كُلَّ هَذِهِ الأسباب بقوله: «وَأُولُوا الْأَرْحامِ بَعْضُهُمْ أَوْلى بِبَعْضٍ فِي كِتابِ اللّٰهِ» (الْأَحْزَابِ ٦/٣٣) وَالَّذِي تَقَرَّرَ عَلَيْهِ دِينُ الْإِسْلَامِ أَنَّ أَسْبَابَ التَّوْرِيثِ ثَلَاثَةٌ: النَّسَبُ، وَالنِّكَاحُ، وَالْوَلَاءُ.

1 M ve B: "kızın".

2 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-ʿAzîm*, III, 881:

عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللّٰهِ قَالَ: جَاءَتِ امْرَأَةُ سَعْدِ بْنِ الرَّبِيعِ بِابْنَتَيْهَا مِنْ سَعْدٍ، فَقَالَتْ: يَا رَسُولَ اللّٰهِ، هَاتَانِ ابْنَتَا سَعْدِ بْنِ الرَّبِيعِ قُتِلَ أَبُوهُمَا مَعَكَ يَوْمَ أُحُدٍ شَهِيداً وَإِنَّ عَمَّهُمَا أَخَذَ مَالَهُمَا، فَاسْتَقَلْنَاهُ، فَلَمْ يَدَعْ لَهُمَا مَالا، وَلا تُنْكَحَانِ إِلا وَلَهُمَا مَالٌ. فَقَالَ: سَيَقْضِي اللّٰهُ فِي ذَلِكَ، فَأَنْزَلَ اللّٰهُ تَعَالَى آيَةَ الْمِيرَاثِ، فَبَعَثَ إِلَى عَمِّهِمَا فَقَالَ: أَعْطِ ابْنَتِي سَعْدٍ الثُّلُثَيْنِ، وَأَعْطِ أُمَّهُمَا الثَّمَنَ، وَلَكَ مَا بَقِيَ.

3 B: "öbürlerinden".

4 "…Allah'ın muhterem kıldığı nefsi haksız öldürmeyin, işittiniz a, işte size O bunları ferman buyurdu…"

ağırlığını ve bu ağır mes'ûliyetin[1] tamamen me'mûra[2] tahmil edilmiş bulunduğunu[3] ihtar ve aynı zamanda me'mûra mahabbet ve emniyeti işʿâr ile bir velâyet ve niyâbet iʿtâsını tazammun eden bir ahd ü taltif vardır. Zira vasiyet, mâbaʿd-i mevte taʿalluk edip tebdîli câiz olmayan ve geri alınması ihtimâli kalmayan lâzımü'l-icrâ bir emrin infâzı için emniyet ve itimad ile[4] velâyet-i niyâbiye tefvîzini tazammun eden bir beyan ve ahiddir. Binâenʿaleyh {يُوصِيكُمُ اللّٰهُ فِيٓ اَوْلَادِكُمْ} şöyle demek olur: Allah teâlâ vefâtınızdan sonra evlâdınızın hukūkunu temin zımnında müstahiklerine îsâli lâzım gelen farz nasipleri beyan ederek size şöyle emrediyor ve ahid veriyor: {لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِ} Zekerin hakkı ünseyeyn hazzının misli, bir erkek hakkı iki dişi hissesi kadar. ۞ İşte evvelâ erkek ve kadın hilkatinin mahiyetinde münderic olan bir düstûr-ı esâsî ki ahkâm-ı mîrâsın birçoğu bu esas üzere[5] halledilir. Sihâm-ı maktûʿanın takdîrinde de bu düstûrun bir tatbîki hissolunur. Bu düstûrun ifadesinde "ricâl" ve "nisâ" denilmeyip de "zeker" ve "ünsâ" buyurulması, sığār ve kibârın istihkakta müsâvî olduğunu ve bu babda bülûğ u kiberin hiç dahli [1302] olmadığını tansis etmek ve câhiliyede yapıldığı gibi etfâlin mahrûmiyetine meydan vermemek içindir ki eytâm âyetini vely ettirilmesi de bilhassa bu noktaya nazar-ı dikkati celb etmiştir. Bu suretle evvelemirde miras evlâd ile, evlâd içinde erkek ile başlanmış ve bununla alâka-i vilâdetin diğer taʿallukāttan kuvvetli bulunduğu anlatılmıştır. Demek ki en çok hisseyi evlâd, evlâd içinde de zükûr alacaktır.

Burada şöyle bir sual pek tabii olarak hatıra gelebilir: Dişi erkekten daha zayıf ve rakīk,[6] daha muhtaç bir fıtratta olduğuna göre mirastan hissesi erkekten daha ziyade olmak, hiç olmazsa müsâvî gözetilmek lâzım gelmez mi idi?[7] Binâenʿaleyh erkek nasîbinin muzâʿaf olmasında hikmet

1 B -"ağırlığını ve bu ağır mes'ûliyetin".
2 H: "me'mur".
3 B: "bulunduğu".
4 H ve F +"bir".
5 M ve B: "üzerine".
6 B +"ve".
7 M ve B -"idi".

nedir? Zamanımız efkârını işgal eden bu suâli müfessirîn ve fukahâ mevzûʿ-i bahis ederek hikmetini îzah eylemişlerdir. Şöyle ki:

Evvelâ: Sûrenin başından beri de anlaşıldığı üzere sûret-i umûmiyede erkekle dişinin aile hayatına girmeleri matlubdur, miras da buna müterettibdir. Hâlbuki aile hayatında infak mükellefiyeti erkeğe tahmil olunmuştur. Erkek bir kendisi bir de zevcesi olmak üzere lâekal iki kişi besleyecektir. Binâenʿaleyh erkek masrafı çok, kadınınki bundan az olacaktır, masraf ise îrâd ile mütenâsib olmak lâzım gelir. Masraf erkeğe tahmil edilirken îrâd tevzîʿinde kadına ziyade veya müsâvî verilmesi hem kāʿide-i iktisâda hem de adl ü hakka muhalif bir zulüm olur. Ve asıl o zaman müsâvât-ı hukūkiye esası ihlâl edilmiş bulunur. Binâenʿaleyh mirastaki bu tefâdul kadınların menfaati ve tesviye-i hâceti hesabına nafakāttaki fark-ı mükellefiyetin muʿâdili olmak üzere[1] bir muvâzene-i hukūkiye ve iktisâdiyeyi temin ederek adalet ve müsâvat düsturlarının dakīk bir tatbîkini tazammun etmektedir. Ganimet, garamet ile [1303] mütenâsibdir.[2] لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِ Kāidesi أَنْفِقُوا عَلَيْهِنَّ emriyle bir muʿâdele-i hukūkiyedir ki bunu ihlâl "haddini tecavüz eden zıddına münkalib olur" kāidesi mûcebince dâima nisvânın zararına neticelenerek verasetten bütün bütün mahrûmiyetine veya aile hayatında masrafa iştirak ile beraber emvâlinde dilediği gibi tasarruf hakkının hacr u nezʿine sebebiyet vermiştir.

Sâniyen: Kadın erkekte bulunmayan veya noksan olan bazı hasâisi hâiz olduğu gibi, erkek de kadında bulunmayan veya noksan olan

---

1 B +"böyle".

2 "Ebû Saîd el-Hâdimî'nin 'el-gunm bi'l-gurm' şeklinde ifade ettiği genel kural (*Mecâmiʿu'l-hakāʿik,* s. 369) Hz. Peygamber'in, 'Haraç damân karşılığındadır' meâlindeki hadisine (Ebû Dâvûd, Büyûʿ, 71; Nesâî, Büyûʿ, 15) dayanmakta olup bu husus *Mecelle*'de, 'Külfet nimete ve nimet külfete göredir' (md. 88) şeklinde veya aynı anlamda, 'Mazarrat menfaat mukabelesindedir' (md. 87) ve, 'Bir şeyin damânı nefʿi mukabelesindedir' (md. 85) küllî kaideleriyle ifade edilmiştir. Bu bağlamda ganimet ve haraç bir şeyden elde edilen her türlü yararı, karşıt anlamlısı olan garâmet de üstlenilen maddî külfeti, harcama yapma, tazmin etme veya zarara katlanma sorumluluğunu ifade eder. Hak ile sorumluluk, nimet ile külfet arasında mâkul bir dengenin bulunması, miras ve ceza hukukundan borçlar hukukuna kadar her alanda İslâm hukukunun temel ilkelerinden biri olmuş, bu sebeple de bir menfaate, bir malın mülkiyet ve yararına sahip olan kimseye denk bir külfetin (nafakayı temin etme, malın zarar ve ziyanını karşılama gibi) yüklenmesine özen gösterilmiştir." (Ali Bardakoğlu, "Garâmet", *DİA*, XIII, 359).

bazı hasâisi hâizdir. Bunun içindir ki dişi erkeğin aynı veya misli değil mukabili, muʿâdili, eşidir. Öyle bir eş ki hilkatte ve[1] vezâif-i fıtriye îfâsında erkeğin tâlîsidir. Erkeğin verdiği sermaye üzerinde işler, onu tenmiye eder. İşte erkekle dişi beynindeki bu fark-ı fıtrînin netâicinden biri de aralarındaki kıymet-i mâliye ve kudret-i iktisâdiye farkı olmuştur. Husûsî surette ferdi ferde değil, sûret-i umûmiyede dişi dişi, erkek erkek fıtratı üzere mülâhaza olunarak nevʿ nevʿe mukayese edildikleri zaman dişinin kesb ve idâre-i emvâl husûsundaki vüsʿu, taʿbîr-i âharla kıymet-i mâliyesi erkekten noksan olduğu bir hakīkat-i katʿiyye olarak görülür. Bu fark, fıkıhta lâekal üçte iki veya ikide bir olmak üzere tesbit edilmiştir. Denebilir ki sûret-i umûmiyede bir kadın yevmiyesi elli kuruş farz edilirse erkeğin yevmiyesi lâekal yetmiş beş veya yüz kuruş takdir edilmek lâzım gelir. Bir erkek diyetinin iki kadın diyetine müsâvî tutulması da bu hikmete mebnîdir. Zira can ödenmez, zâyiʿ olan kıymet-i mâliye ödenebilir. Ve her ne zaman mâlî bir haysiyet ve istihkak mevzûʿ-i bahis olursa[2] bu esas düşünülmelidir. Bundan ise burada şu iki netice hâsıl olur: Birincisi iktisâd-ı umûmî nokta-i nazarından medâr-ı kıyâm-ı hayat olan emvâlin kudret-i iktisâdiyesi fazla bulunan erkekler elinde idare edilmesi hem kadın ve hem erkek dâhil olmak üzere menâfiʿ ve hukūk-ı [1304] umûmiye iktizâsındandır. Şu kadar ki kadını kudret-i iktisâdiyeden[3] büsbütün mahrum addederek[4] hakkı olan iʿtibâr-ı mâlîden tamamen ıskāt etmek dahi menâfiʿ-i umûmiyeye mugāyirdir. Çünkü nısf kudretin inkârı ve ıskātı hukūken ve iktisâden bir zarardır. Vazʿiyyet-i cidâl ve rekabet de bir zarardır. Ve ale'l-husûs kadınlar için zarardır. Nısfın vâhide zammıyla müzdevic ve müteʿâvin bir[5] surette iʿmâl edilmesi ise tarafeyn için ʿayn-ı menfaattir. Binâenʿaleyh sermâye-i aslîyi teşkil eden mirasta erkek ve dişiden her birine kudret-i iktisâdiyeleriyle mütenâsib

---

1 B: "veya".
2 H ve F: "olduğu zaman".
3 B: "iktisâdiyesinden".
4 B: "ederek".
5 B +"bir".

mal tevzîʿ ve tevdiʿ[1] etmek, hakkullah olan menâfiʿ ve hukūk-ı umûmiye iktizâsındandır ki bâlâda وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَٓاءَ اَمْوَالَكُمُ الَّت۪ي جَعَلَ اللّٰهُ لَكُمْ قِيَاماً âyetinde bu esasa bir işaret sebk etmiş idi. İkincisi de mes'ûliyyet-i mâliyenin kadınlardan ziyade erkeğe tevcîhi ve hayât-ı ictimâʿiyye-i âilede vazîfe-i infâkın bilhassa erkeklere tahmîli lüzûmudur ki hem bir maʿdilet hem de menâfiʿ ve hukūk-ı nisvân ile beraber menâfiʿ-i âmme îcâbındandır. Zira teklif vüsʿ ile mütenâsib olmak lâzım gelir. Kadın ise erkekten ziyade muhtaç bulunmakla beraber ehliyyet-i mâliyesi aynı seviyede iştirâke mütehammil değildir. Bunun için kadının malı kendine kalmalı, erkek hakkın bahşettiği fazla-i kudretinden vazîfe-i[2] infâkı üzerine almalıdır. Çünkü garâmet ganimet ile mütenâsibdir.

Sâlisen, rivayet olunuyor ki Cafer-i Sâdık hazretlerinden bu mesele sorulduğu zaman "Havvâ şecere-i memnûʿadan bir avuç buğday aldı yedi, bir avuç daha aldı sakladı. Sonra bir avuç daha aldı, Âdem'e verdi. O kendi nasîbini erkeğin iki katı yapmaya kalktığı için Allah teâlâ da kalb etti, kadının nasîbini erkeğin nısfı yaptı" diye bir cevap vermiştir ki anlayabilenler için remzî ve temsîlî bir surette pek derin hakikatleri muhtevidir. Bu izâhât tefsirlerin, ezcümle Fahr-i Râzî'nin beyânâtından[3] muktebestir.[4] Ancak onların lisân-ı ilmîleri bazı tasarrufât ile tarafımızdan tavzih olunmuştur. Bundan bilhassa [1305] şu neticeye geliriz ki

1 M ve B -"ve tevdiʿ".
2 B -"vazîfe-i".
3 M ve B: "beyanından".
4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IX, 511-512; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî,* II, 426-427:
السُّؤَالُ الْأَوَّلُ: لَا شَكَّ أَنَّ الْمَرْأَةَ أَعْجَزُ مِنَ الرَّجُلِ لِوُجُوهٍ: أَمَّا أَوَّلًا فَلِعَجْزِهَا عَنِ الْخُرُوجِ وَالْبُرُوزِ، فَإِنَّ زَوْجَهَا وَأَقَارِبَهَا يَمْنَعُونَهَا مِنْ ذَلِكَ. وَأَمَّا ثَانِيًا: فَلِنُقْصَانِ عَقْلِهَا وَكَثْرَةِ اخْتِدَاعِهَا وَاغْتِرَارِهَا. وَأَمَّا ثَالِثًا: فَلِأَنَّهَا مَتَى خَالَطَتِ الرِّجَالَ صَارَتْ مُتَّهَمَةً، وَإِذَا ثَبَتَ أَنَّ عَجْزَهَا أَكْمَلُ وَجَبَ أَنْ يَكُونَ نَصِيبُهَا مِنَ الْمِيرَاثِ أَكْثَرَ، فَإِنْ لَمْ يَكُنْ أَكْثَرَ فَلَا أَقَلَّ مِنَ الْمُسَاوَاةِ، فَمَا الْحِكْمَةُ فِي أَنَّهُ تَعَالَى جَعَلَ نَصِيبَهَا نِصْفَ نَصِيبِ الرَّجُلِ. وَالْجَوَابُ عنه من وجوه: الأول: أن خروج الْمَرْأَةِ أَقَلُّ، لِأَنَّ زَوْجَهَا يُنْفِقُ عَلَيْهَا، وَخَرْجَ الرَّجُلِ أَكْثَرُ لِأَنَّهُ هُوَ الْمُنْفِقُ عَلَى زَوْجَتِهِ، ومن كان خروجه أَكْثَرَ فَهُوَ إِلَى الْمَالِ أَحْوَجُ. الثَّانِي: أَنَّ الرَّجُلَ أَكْمَلُ حَالًا مِنَ الْمَرْأَةِ فِي الْخِلْقَةِ وَفِي الْعَقْلِ وَفِي الْمَنَاصِبِ الدِّينِيَّةِ، مِثْلُ صَلَاحِيَّةِ الْقَضَاءِ وَالْإِمَامَةِ، وَأَيْضًا شَهَادَةُ الْمَرْأَةِ نِصْفُ شَهَادَةِ الرَّجُلِ، وَمَنْ كَانَ كَذَلِكَ وَجَبَ أَنْ يَكُونَ الْإِنْعَامُ عَلَيْهِ أَزْيَدَ. الثَّالِثُ: أَنَّ الْمَرْأَةَ قَلِيلَةُ الْعَقْلِ كَثِيرَةُ الشَّهْوَةِ، فَإِذَا انْضَافَ إِلَيْهَا الْمَالُ الْكَثِيرُ عَظُمَ الْفَسَادُ قَالَ الشَّاعِرُ:

إِنَّ الْفَرَاغَ وَالشَّبَابَ وَالْجِدَهْ ... مَفْسَدَةٌ لِلْمَرْءِ أَيَّ مَفْسَدَهْ

وَقَالَ تَعَالَى: «إِنَّ الْإِنْسانَ لَيَطْغى أَنْ رَآهُ اسْتَغْنى» (الْعَلَقِ ٩٦/٦-٧) وَحَالُ الرَّجُلِ بِخِلَافِ ذَلِكَ. وَالرَّابِعُ: أَنَّ الرَّجُلَ لِكَمَالِ عَقْلِهِ يَصْرِفُ الْمَالَ إِلَى مَا يُفِيدُهُ الثَّنَاءَ الْجَمِيلَ فِي الدُّنْيَا وَالثَّوَابَ الْجَزِيلَ فِي الآخرة، نَحْوُ بِنَاءِ الرِّبَاطَاتِ، وَإِعَانَةِ الْمَلْهُوفِينَ وَالنَّفَقَةِ عَلَى الْأَيْتَامِ وَالْأَرَامِلِ، وَإِنَّمَا يَقْدِرُ الرَّجُلُ عَلَى ذَلِكَ لِأَنَّهُ يُخَالِطُ النَّاسَ كَثِيرًا، وَالْمَرْأَةُ تَقِلُّ مُخَالَطَتُهَا مَعَ النَّاسِ فَلَا تَقْدِرُ عَلَى ذَلِكَ. الْخَامِسُ: روي أن جعفر الصَّادِقَ سُئِلَ عَنْ هَذِهِ الْمَسْأَلَةِ فَقَالَ: إِنَّ حَوَّاءَ أَخَذَتْ حَفْنَةً مِنَ الْحِنْطَةِ وَأَكَلَتْهَا، وَأَخَذَتْ حَفْنَةً أُخْرَى وَخَبَّأَتْهَا، ثُمَّ أَخَذَتْ حَفْنَةً أُخْرَى وَدَفَعَتْهَا إِلَى آدَمَ، فَلَمَّا جَعَلَتْ نَصِيبَ نَفْسِهَا ضِعْفَ نَصِيبِ الرَّجُلِ قَلَبَ اللَّهُ الْأَمْرَ عَلَيْهَا، فجعل نَصِيبَ الْمَرْأَةِ نِصْفَ نَصِيبِ الرَّجُلِ.

لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِ esası ileride erkekleri külfet-i[1] infaktan kurtarmak için erkekle dişi beyninde miras müsâvâtını ihzâra mâtuf bir mukaddime-i inkılab olmak üzere değil, ortada[2] hikmet-i hilkate muhalif olarak mevcud olan bir ihtilâl-i hukūkī ve ictimâʿîyi izâle ile muvâzene-i adl ü hakkı tesbit ve takrir eden ezelî bir kānûn-ı hakkın ifadesi olmak üzere nâzil olmuştur. اِنَّ الزَّمَانَ قَد اسْتَدَارَ كَهَيْئَتِهِ يَوْمَ خَلَقَ اللّٰهُ السَّموَاتِ وَالْاَرْضَ[3]

لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِ düsturu mûcebince[4] oğul evlâdı, yanında başka bir vâris bulunmazsa mirasın hepsini alabilecektir. Bir mertebede cihet ve kuvvet-i karâbetleri müttehid olan vârislerde de bu düstur cârî olacaktır. Fakat evlâd yalnız ünsâ veya inâs olduğu takdirde {فَاِنْ كُنَّ نِسَٓاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ} eğer evlâd ikiden ziyade dişiler[5] iseler {فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ} mecmûʿunun hakkı terikenin sülüsânı {وَاِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ} ve eğer bir kız ise bununki de nısftır. Acaba iki olursa ne olacak? Bu tasrih edilmemiş görünüyorsa da bunun da sülüsân olduğu fehvâ-yı kelâmdan vücûh ile müstebândır لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِ düstûrunun birle[6] iki mukayesesindeki sûret-i ifâdesi, kezâlik bu iki cümle-i şartiyenin tam tekabülü gibi karâin-i ifâde ile birinci cümle-i şartiye iki ve daha ziyade inâs iseler demek olduğunu vücûh ile isbat etmişlerdir. Ancak bunda İbn Abbas hazretleri münferiden muhalif olarak kalmış, "iki de nısf olmalı" demiştir. {وَلِاَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا السُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ اِنْ كَانَ لَهُ وَلَدٌ} Veled erkek[7] olursa bu iki südüsten mütebâkīyi tamamen alır. Erkek ve dişi muhtelit olursa لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِ alırlar. İki veya daha ziyade kız iseler mütebâkī sülüsâna müsâvî olduğundan tamamını alırlar. Bir kız ise [1306] nısf alacağından bir südüs bâkī kalır ki o da yine babaya ait olacaktır. Zira göreceğiz ki baba bâkī alabilen[8] asabâttandır. {فَاِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ وَلَدٌ وَوَرِثَهُٓ اَبَوَاهُ} Veledi bulunmadığı ve ebeveyni

1 B: "külfetli".
2 H ve F: "rivâyeten de".
3 "Zaman Allah'ın yeri ve gökleri yarattığı günkü şekline dönmüştür" (Buhârî, Tefsîr, 9/8).
4 H ve F -"mûcebince".
5 H ve F: "inâs".
6 B -"birle".
7 B: "iki".
8 B: "alan".

kaldığı takdirde hem baba ve[1] hem ananın vâris oldukları muhakkak, o zaman {فَلِاُمِّهِ الثُّلُثُ} ananın hakkı sülüs, binâenʿaleyh mütebâkīnin babaya ait olduğu bi'z-zarûre mâlumdur. Başkaca tasrîhe lüzum yoktur. Şu hâlde baba yalnız kalacak olursa bütün malı alabilecektir. Ve her ne[2] zaman bâkī bulunursa onu da alacaktır. Görülüyor ki babaya karşı anaya[3] sülüs takdîri de لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِ kāidesinin bir tatbiki demektir. Evlâd bulunmayınca ana ile baba evlâddan bir oğlan ile bir kız tekabülünde bulunmuş oluyorlar. Buradan evlâd bulunduğu zaman baba ile ana ʿale's-seviyye neden birer südüs[4] aldıklarını da istinbat edebiliriz. Mâlumdur ki iki südüs bir sülüse müsâvîdir. Bir sülüs ise babaya karşı bir ana hissesidir. Demek oluyor ki evlâdın kuvvet-i karâbetine binâen evlâd karşısında ebeveyn, baba karşısında bir ana hükmünde tutulmuş ve ona göre sülüse müsâvî olmak üzere ʿale's-seviyye birer südüs verilmiş ve artık babanın anaya karşı zükûreti nazar-ı iʿtibâra alınmamıştır. Ve bu nokta kıyâs-ı celîye muhalif görünürse de kıyâs-ı hafîye muvâfıktır ki zükûret hakkının evlâd tarafında bulunmasının netîce-i lâzımesidir. Ve ikisine müştereken bir sülüs takdir edilmeyip de birer südüs diye tahsis olunması da bu hikmetle alâkadar olsa gerektir. Bunun için veled bir kız olduğu takdirde, evlâd tarafındaki zükûret hakkını itmam edemediğinden bunu baba itmam eder de iki südüsle bir nısftan kalan bâkīyi yine baba re'sen bir erkek olarak alır ki buna "farz meʿa't-taʿsîb" denilir. Bu vech üzere zevc ve zevce kelâle miraslarında da لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِ düstûrunun tatbîkātı bellidir.[5]

[1307] {فَاِنْ[6] كَانَ لَهُٓ اِخْوَةٌ فَلِاُمِّهِ السُّدُسُ[7]} Ve eğer meyyitin veledi bulunmadığı hâlde iki veya daha ziyade biraderleri bulunursa, li-ebeveyn veya li-eb veya li-ümm nasıl birader olursa olsun bu surette ananın hakkı südüstür. ❁

---

1 H ve F -"ve".
2 H ve F -"ne".
3 B: "anana".
4 H ve F: "birer südüs neden".
5 B: "vardır".
6 B: "وَاِنْ".
7 B: "الثُّلُثُ".

Biraderler anayı sülüsten südüse hacb ederler. Gerçi biraderlerin karâbeti anadan uzaktır. Fakat iki veya daha ziyade oldukları zaman zükûretleri hasebiyle anaya karşı bir veled tesiri yaparlar. Sülüs ana hissesinin yarısını kendilerine çekmek için anayı südüse indirirler. Gerçi baba varsa bunları ıskat edip ellerinden alacaksa da anaya da mâniʿ olmuş olurlar. Bir birader ise bunu yapamaz.

{مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصٖى بِهَٓا اَوْ دَيْنٍ} Bütün bu hukūk-ı irsiye, şerʿan yapabileceği[1], yani yapması nâfiz ve meşrû[2] olur bir vasiyetten veya deynden sonra olarak sâbit olur. Terikeye hakk-ı verâsetin taʿalluku mertebede vasiyetten veya deynden muahhardır. ❁ Verâsetin baʿde'l-vasiyye olması deynin de vasiyetten sonra zikredilmesi gösterir ki mukaddemden başlayan tertib evvelâ deyn, sâniyen vasiyet, sâlisen verâsettir. Tertibde verâset[3], vasiyeti, vasiyet de şayet bulunursa deyni tâkip edecektir. Bunu ihtâr için Hazret-i Ali "Allah, vasiyeti evvel zikretti, fakat Resûlullah evvelâ deyn ile hükmetti" demiştir.[4] Bazı tefsirler bu tertîbin Kur'an'dan anlaşılmadığı zannında bulunarak bu babda birçok istidlâlât serd etmişlerse de hiçbirine lüzum yoktur. Çünkü مِنْ بَعْدِ kelimesinin mânasına nazaran tertîb-i zikrînin muahhardan mukaddeme doğru tabîî olarak cereyan ettiği mülâhaza edildiği zaman lafzan muahhar olanın mânen mukaddem olduğu zâhirdir. مِنْ بَعْدِ دَيْنٍ أَوْ وَصِيَّةٍ [5] denilse idi o zaman vasiyet, deyne mukaddem olmak lâzım gelirdi. اَوْ دَيْنٍ terdîdi her terikede deyn veya vasiyetin ictimâʿı zarûrî olmadığından nâşîdir. Bir de görülüyor ki vasiyet يُوصٖى بِهَا diye mukayyed, deyn mutlaktır. Demek ki her vasiyet [1308] verâsetten mukaddem değildir. "Vasiyet edebileceği nâfiz[6] bir vasiyet",

---

1 B: "yapılabileceği".
2 H: "yapılabilir ve yapılması mendub ve müstehab";
F +"~~yapılabilir ve yapılması mendub ve müstehab~~".
3 M: "vâris".
4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 46:
عن علي رضي الله عنه قال، إنكم تقرأون هذه الآية: «من بعد وصية يوصي بها أو دين»، وإن رسول الله صلى الله عليه وسلم قضى بالدين قبل الوصية.
5 B: "مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ أَوْ دَيْنٍ".
6 H: "vasiyet olunur";
F: "vasiyet ~~olunur~~".

veya[1] İbn Kesîr, İbn Âmir, Ebû Bekr[2] kıraatlerinde sâd'ın fethiyle[3] يُوصَى بِهَا okunduğuna göre "tavsiye olunur mendub bir[4] vasiyet" mukaddemdir. Bu ise mücmel olduğundan beyân-ı nebevî ile sülüs olmak ve vârislerinden[5] birine olmamak üzere tefsir edilmiştir. Bundan başka مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ kaydı, vasiyetin verâsetten mukaddem tenfîzi lüzûmunu işʿâr ettiği gibi يُوصِى بِهَا kaydı meşrû bir vasiyet yapmaya teşvik mânasını da müfîddir. (Sûre-i Bakara'da كُتِبَ عَلَيْكُمْ اِذَا حَضَرَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ اِنْ تَرَكَ خَيْرًا اَلْوَصِيَّةُ [2/180] âyetine bak). Lâkin "deyn" mutlak olduğundan ikrar veya beyyine ile sâbit olan herhangi bir borç bütün terikeyi de müstağrik olsa yine verâset ve vasiyetten mukaddem verilmesi lâzım gelir. Maʿahâzâ ikinci âyetinde bunun da bir kaydını göreceğiz.

{اٰبَاؤُكُمْ وَاَبْنَاؤُكُمْ لَا تَدْرُونَ اَيُّهُمْ اَقْرَبُ لَكُمْ نَفْعًا} Babalarınız ve oğullarınız bunların hangisi menfaatçe size daha yakındır bunu bilemezsiniz. ❁ Bu fıkra bir taraftan yapılan vasiyetin tenfîzi lüzûmunu, bir taraftan da vârislerin bir kısmını tafdîl ü tercih ve bir kısmını cüz'î veya küllî mahrum edecek bir vasiyet yapılmamasını ihtar ve aynı zamanda evlâda nazaran ebeveyne az hisse verilmesi şanlarının noksanından nâşî olmadığını ve binâenʿaleyh onlara ihtiramda kusur edilmemesini tavsiye ile ebeveyni bir taltiftir. Evvelâ vasiyetin tenfîzini ihtardır, yani vefat eden usûlünüz olsun fürûʿunuz olsun, vasiyet yapmayıp size ziyade mal bırakanı mı, yoksa vasiyet yapıp malı azaltmakla beraber sevaba sebep olanı mı, hangisi hakkınızda size daha nâfiʿdir? Bunu siz tâyin edemezsiniz, onu Allah bilir ve bildiği için vasiyet yapanın nefʿi akreb olduğunu anlatıyor ve tenfîzini tavsiye ediyor. Sâniyen mûrislere vasiyet yapmalarını ihtardır. Yani ölüme namzed olup miras bırakacak olanlar size vâris olacak usûl ü fürûʿunuzun hangisi dünya ve âhirette size daha nâfiʿ olacağını [1309] bilemezsiniz.

---

1 B: "yahut".

2 H: "Nâfi, Ebû Amr, Hamza, Kisâî";
F +"~~Nâfi, Ebû Amr, Hamza, Kisâî~~".

3 H: "kesriyle";
F +"~~kesriyle~~".

4 H: "meyyitin yapacağı nâfiz";
F: "tavsiye olunur mendub bir / meyyitin yapacağı nâfiz".

5 H ve F: "verâsetlerinden".

Onun için vârislerinizin bazısını tercih ve bazısını mahrum etmek için vârise vasiyet fikrinde bulunmayınız da Allah teâlâ'nın tavsiye ettiği vech üzere bırakınız; ne bilirsiniz mahrum etmek istediğiniz belki sonunda sizin için daha nâfiʿ olacaktır. Bu mâna "vârise vasiyet yoktur"[1] hadîs-i şerîfiyle beyan edilmiştir ki ikinci âyette غَيْرَ مُضَآرٍّ ile gösterilecektir.

{فَرِيضَةً مِنَ اللّٰهِ} Bütün bunlar Allah tarafından farîza olarak takdir ve tavsiye olunmuştur. ❁ Bu kayıt ta başta يُوصِيكُمُ اللّٰهُ fiiline merbut olarak aradaki beyânâtın cümlesine şâmildir. Bununla farziyet bir defa daha tekid olunmuştur: فَرِيضَةً مِنَ اللّٰهِ, يُوصِيكُمُ اللّٰهُ, نَصِيباً مَفْرُوضاً İlm-i ferâiz işte bu farîzaların ilmidir {اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلِيماً حَكِيماً} şüphe yok ki bu farîzaları takdir ve size tavsiye eden Allah tâ ezelde alîm ve hakîmdir. Binâenʿaleyh bunların hepsi Allah teâlâ'nın ilm ü hikmetiyle farz u takdir buyurmuş[2] olduğunda ve dünya ve âhiret mesâlih ve menâfiʿinize muvâfık bulunduğunda hiç şüphe etmeyiniz. Bu taksîmâtın isabetini akl-ı kāsırınız kavramaz da "kadınlara hiç verilmese idi veya müsâvî verilse idi, yahut şu cihet şöyle olsa idi" gibi hâtıralara saplanacak olursa onu ilm-i ilâhîye havâle ediniz ve mûcebiyle amel eyleyiniz.

{فَلَهُنَّ الثُّمُنُ مِمَّا تَرَكْتُمْ... اِلخ} Zevci vefat eden zevcelere bu suretle terikeden miras tahsis edilmekle Sûre-i Bakara'daki وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ اَزْوَاجاً وَصِيَّةً لِاَزْوَاجِهِمْ مَتَاعاً اِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ اِخْرَاجٍ [2/240][3] âyetindeki nafaka-i iddet hükmü nesh olunmuştur (*oraya bak*).

{وَاِنْ كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلَالَةً اَوِ امْرَاَةٌ... اِلخ} Eğer bir erkek veya kadın kelâle cihetinden mûres olur, yahut kelâle olarak mûres olur, yahut mirasına konulacak erkek veya kadın kelâle olur ve hâlbuki bir biraderi veya hemşiresi bulunursa her birinin hakkı bir südüstür. Birader veya hemşire birden ziyade [1310] iseler bir sülüste hepsi ʿale's-seviyye ortak olurlar. لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِ değil, zira buradaki birader ve hemşireden murad

1 Buhârî, Vasâyâ, 6; Ebû Dâvûd, Vasâyâ, 6; İbn Mâce, Vasâyâ, 6:
لاَ وَصِيَّةَ لِوَارِثٍ.

2 B: "buyurulmuş".

3 "Ve içinizden zevcelerini geri bırakarak vefat edecek olanlar, zevceleri için senesine kadar çıkarılmaksızın bir intifâʿı vasiyet etmek var…"

bi'l-icmâʿ ana bir kardeşlerdir. Bunun için sıfatlarında zükûret hükmü yoktur. Aʿzamî hisseleri sülüs olması da ana makamına kāim olduklarını gösterir. Diğer kardeşler sûrenin âhirinde gelecektir (*bak*).

"**Kelâle**": Vâlid[1], vâlide, veled cihetlerinin gayrı olan, yani usûl ve fürûʿ silsilesini teşkil eden ʿamûd-i nesebin hâricinde bulunan karâbet demektir. Bu kelime esasen yorulup kuvvetten düşmek veya etraftan ihâta edilmek[2] mânalarına bir masdar olup evvelkinde "kelâl", ikincide "iklîl" ile münasebetdardır. Bu karâbet vâlid[3] ve veled karâbetine nisbetle zayıf veya onun başını yahut etrafını sarmış bulunduğundan bu nâm ile tesmiye edilmiştir. "Karâbet" zî-karâbet mânasına geldiği gibi, "kelâle" de zî-kelâle mânasına olarak ne veled ne de vâlid ve vâlide bırakmamış olan mûrise, bir de ne veled ne de vâlid ve vâlide olmayarak kalan vârise dahi ıtlak olunur. Meselâ kardeşlik bir kelâle, usûl ve fürûʿdan[4] bir şey bırakmadan vefat eden kardeş bir kelâle, onun arkasından kalan kardeş, amca, hala vesâire de hep kelâledir. Bu âyetteki "kelâle" de evvelki mâna ile temyiz, zî-kelâle mânası itibariyle de hâl veya كَانَ'nin haberi olur. Evvelkinde cihet-i irsi, ikincide vâris veya mûrisin hâlini gösterir ki bi'n-netîce hüküm birdir. "Kelâle"nin tefsîrinde sahabenin akvâli ve mübahasesi çoktur. Hazret-i Ebû Bekr-i Sıddîk radıyallâhu anh'ın ihtiyârına göre "kelâle" vâlideyn ve veledin mâsivâsıdır ki muhtâr ve kavl-i sahîh de budur.[5] Hazret-i Ömer "kelâle, veledin mâsivâsıdır" der imiş, ve sorulduğu zaman "ben kelâle, veledi olmayandır re'yinde bulunuyorum, Ebû Bekir'e muhalefet etmekten hayâ ediyorum." "Kelâle, vâlid ve veledin mâsivâsıdır" dediği de mervîdir.[6] Kelâle mirası bir burada, bir de sûrenin âhirinde vardır.

---

1 H ve F -"Vâlid".
2 H ve F: "etmek".
3 H ve F: "vâlide".
4 H ve F: "fürûʿundan".
5 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 53-54:
عن الشعبي قال: قال أبو بكر رحمه الله عليه: إني قد رأيت في الكلالة رأيا فإن كان صوابا فمن الله وحده لا شريك له، وإن يك خطأ فمني ومن الشيطان، والله منه بريء، أن الكلالة ما خلا الولد والوالد. فلما استخلف عمر رحمة الله عليه قال: إني لأستحيي من الله تبارك وتعالى أن أخالف أبا بكر في رأي رآه.
6 İbnü'l-Münzir, *Tefsîru'l-Kur'ân,* II, 592:
عَنِ الشَّعْبِيِّ، قَالَ: كَانَ عُمَرُ يَقُولُ: «الْكَلالَةُ: مَنْ لا وَلَدَ لَهُ»، فَلَمَّا طُعِنَ عُمَرُ، قَالَ: «إِنِّي لأَسْتَحِي اللهَ أَنْ أُخَالِفَ أَبَا بَكْرٍ، أَرَى الْكَلالَةَ: مَا عَدَا الْوَلَدَ وَالْوَالِدَ»

Hazret-i Ömer oradaki لَيْسَ لَهُ وَلَد kaydını kelâlenin târifine bir işaret gibi mülahaza edermiş.

[1311] {غَيْرَ مُضَارٍّ} Hem vasiyetin ve hem deynin kaydıdır. Yani o suretle vasiyet veya deyn ki vereseyi ızrâra kalkışılmayarak yapılmış ola. ❁ Binâenʿaleyh evvelâ vereseden hiçbirine vasiyet muteber olmaz, mudârr olur. Bunun diğerlerine zarar olduğu ve müstahik oldukları hisse-i irsiyeyi tağyir edeceği zâhirdir. Demek ki bu kayd ile işbu miras âyetleri كُتِبَ عَلَيْكُمْ اِذَا حَضَرَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ اِنْ تَرَكَ خَيْرًاۚ اَلْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ [el-Bakara 2/180][1] âyetindeki hükm-i vasiyeti neshetmiştir. أَلَا لَا وَصِيَّةَ لِوَارِثٍ hadîs-i şerîfi[2] de bu neshi beyan eylemiştir (*bak*). Kezâlik ecnebîye veya vâris olmayan akrabaya da sülüsten ziyade vasiyet muteber olmaz, veresenin icazetine mütevakkıf olur. Zira taraf-ı risâletten يُوصِى بِهَا olan vasiyet sülüs olarak beyan buyurulmuştur. Fazlası vârisi ızrârdır. "Vasiyet ne kadar olmalıdır?" suâline karşı Aleyhissalâtü vesselâm bir hadîs-i meşhurda: "Sülüs, sülüs de çok, vereseni ağniyâ olarak bırakman, onları fakr u ihtiyaç içinde bırakmandan hayırlıdır."[3] Binâenʿaleyh malı az olanların sülüs vasiyet yapmaları bile müstahsen değildir. Vasiyetin böyle sülüsten muteber olması da maraz-ı mevtteki bir kimsenin veresesine karşı vazʿiyyet-i hukūkiyesi miras nokta-i nazarından bir erkeğe karşı bir kadın vaziyetine şebîh olduğunu anlatır. لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِ Düstûru hükmen[4] bunda da cereyan ediyor. Terikenin üçte biri meyyit için vasiyet hakkı, üçte ikisi vereseye miras hakkı oluyor. Deynin vereseyi ızrar kasdıyla olmasına gelince: Bu da maraz-ı mevtte yalan yere deyn ikrar etmesiyle olur. Bunun için maraz-ı mevtteki ikrâr-ı mücerred ile sâbit

---

1 "Birinize ölüm geldiği vakit bir hayır -bir mal- bırakacaksa, babası ve anası ve en yakın akrabası için meşrû bir surette vasiyet etmek (müttakīler üzerine icrâsı vâcib bir hak olarak) üzerinize yazıldı."

2 İbn Mâce, Vasâyâ, 6. Krş. Buhârî, Vasâyâ, 6; Ebû Dâvûd, Vasâyâ, 6.

3 Buhârî, Vasâyâ, 2; Müslim, Vasiyyet, 5; Ebû Dâvûd, Vasâyâ, 2:
عَنْ سَعْدِ بْنِ أَبِي وَقَّاصٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ، قَالَ: جَاءَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَعُودُنِي وَأَنَا بِمَكَّةَ، وَهُوَ يَكْرَهُ أَنْ يَمُوتَ بِالأَرْضِ الَّتِي هَاجَرَ مِنْهَا، قَالَ: «يَرْحَمُ اللهُ ابْنَ عَفْرَاءَ»، قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللهِ، أُوصِي بِمَالِي كُلِّهِ؟ قَالَ: «لاَ»، قُلْتُ: فَالشَّطْرُ، قَالَ: «لاَ»، قُلْتُ: الثُّلُثُ، قَالَ: «فَالثُّلُثُ، وَالثُّلُثُ كَثِيرٌ، إِنَّكَ أَنْ تَدَعَ وَرَثَتَكَ أَغْنِيَاءَ خَيْرٌ مِنْ أَنْ تَدَعَهُمْ عَالَةً يَتَكَفَّفُونَ النَّاسَ فِي أَيْدِيهِمْ، وَإِنَّكَ مَهْمَا أَنْفَقْتَ مِنْ نَفَقَةٍ، فَإِنَّهَا صَدَقَةٌ، حَتَّى اللُّقْمَةُ الَّتِي تَرْفَعُهَا إِلَى فِي امْرَأَتِكَ، وَعَسَى اللهُ أَنْ يَرْفَعَكَ، فَيَنْتَفِعَ بِكَ نَاسٌ وَيُضَرَّ بِكَ آخَرُونَ»، وَلَمْ يَكُنْ لَهُ يَوْمَئِذٍ إِلَّا ابْنَةٌ.

4 B: "hükmü".

olan deyn, irse takdim edilmez, vârisin icazetine mevkūf olur. İşbu ızrar kaydının burada zikredilmesi, kelâle vârislerini ızrar kasdı ağleb-i ihtimal olmasından nâşîdir.

{وَصِيَّةً مِنَ اللّٰهِ} Allah teâlâ bunları taraf-ı ilâhîsinden bir vasiyet olarak emr ü tavsiye ediyor. Bu da öbür âyetteki فَرِيضَةً مِنَ اللّٰهِ gibidir. Ve bununla hem [1312] bi-hasebi'l-maʿnâ iki makamın tefâvütüyle mütenâsib birer tekid yapılmış, hem de bu âyetin âhirinden evvelkinin başına bir "reddü'l-acüz ale's-sadr" bedîʿası gösterilmiştir. {وَاللّٰهُ عَلِيمٌ حَلِيمٌ} Allah Alîm'dir, ızrar kasdında bulunanları bilir, fakat Halîm olduğundan ukūbette istiʿcâl etmez. Binâenʿaleyh bu hilme mağrur olup ızrâra kalkışmamalı, yapılacak olan vasiyeti Allah rızâsı için yapmalı, vesâyâ-yı ilâhiyeye tevfîk-i hareket etmelidir.

تِلْكَ حُدُودُ اللّٰهِۜ وَمَنْ يُطِعِ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْر۪ي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِد۪ينَ ف۪يهَاۜ وَذٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظ۪يمُ ﴿١٣﴾ وَمَنْ يَعْصِ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ وَيَتَعَدَّ حُدُودَهُ يُدْخِلْهُ نَاراً خَالِداً ف۪يهَاۖ وَلَهُ عَذَابٌ مُه۪ينٌ ﴿١٤﴾

Meâl-i Şerîfi

İşte bütün bu ahkâm Allah'ın kestiği hudûddur, ve her kim Allah ve Resûlüne itaat ederse Allah onu altından ırmaklar akar cennetlere koyar, içlerinde ebedî kalmak üzere onlar[1], bu ise o fevz-i azîmdir (13). Her kim de Allah'a ve Resûlüne âsî olup hudûdunu aşarsa onu da bir ateşe sokar içinde ebedî kalmak üzere o, hem ona tezlîl edici bir azab var (14).[2]

Allah'a isyan ve hudûd-ı ilâhiyeyi[3] tecavüz edenlerin hakkı azâb-ı mühîn olduğundan dolayı:

1 M ve B: "onları".

2 H: "Bütün şu ahkâm Allah'ın kestiği hudûddur, ve her kim Allah'a ve Resûlüne itaat ederse Allah onu altından ırmaklar akan cennetlere koyacak, içlerinde hâlid kalmak üzere ki işte fevz-i azîm bu (13). Her kim de Allah'a ve Resûlüne âsî olup hudûdunu aşarsa onu bir ateşe sokacak içinde muhalled olmak üzere, hem terzil edici bir azab ona (14)".

3 B: "ilâhiyeye".

وَالّٰت۪ي يَأْت۪ينَ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَٓائِكُمْ فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ اَرْبَعَةً مِنْكُمْۚ فَاِنْ شَهِدُوا فَاَمْسِكُوهُنَّ
فِي الْبُيُوتِ حَتّٰى يَتَوَفّٰيهُنَّ الْمَوْتُ اَوْ يَجْعَلَ اللّٰهُ لَهُنَّ سَب۪يلاً ﴿١٥﴾ وَالَّذَانِ يَأْتِيَانِهَا
مِنْكُمْ فَاٰذُوهُمَاۚ فَاِنْ تَابَا وَاَصْلَحَا فَاَعْرِضُوا عَنْهُمَاۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ تَوَّاباً رَح۪يماً ﴿١٦﴾ اِنَّمَا
التَّوْبَةُ عَلَى اللّٰهِ لِلَّذ۪ينَ يَعْمَلُونَ السُّٓوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ يَتُوبُونَ مِنْ قَر۪يبٍ فَاُو۬لٰٓئِكَ يَتُوبُ اللّٰهُ
عَلَيْهِمْۜ وَكَانَ اللّٰهُ عَل۪يماً حَك۪يماً ﴿١٧﴾ وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذ۪ينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّـَٔاتِۚ حَتّٰٓى
اِذَا حَضَرَ اَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ اِنّ۪ي تُبْتُ الْـٰٔنَ وَلَا الَّذ۪ينَ يَمُوتُونَ وَهُمْ كُفَّارٌۜ اُو۬لٰٓئِكَ اَعْتَدْنَا
لَهُمْ عَذَاباً اَل۪يماً ﴿١٨﴾

[1313] **Meâl-i Şerîfi**

Kadınlarınızdan fuhşu irtikâb edenlerin aleyhlerine sizden [1314] dört şâhid getirin, eğer şehadet ederlerse o kadınları evlerde[1] hapsedin, tâ ölüm kendilerini alıp götürünceye veya Allah haklarında bir yol açıncaya kadar (15). Sizlerden onu irtikâb edenlerin ikisini de eziyete koşun, eğer tevbe edip ıslah olurlarsa onlardan vazgeçin, çünkü Allah Tevvâb, Rahîm bulunuyor (16). Fakat Allah'ın kabûlünü vaad buyurduğu tevbe o kimseler içindir ki bir câhillikle bir kabahat yaparlar da sonra çok geçmeden tevbe ederler, işte Allah bunların tevbelerini kabul buyurur ve Allah Alîm, Hakîm bulunuyor (17). Yoksa kabahatleri yapıp yapıp da tâ her birine ölüm gelince "işte ben şimdi tevbe ettim" diyen kimselere tevbe yok, kâfir oldukları hâlde[2] ölenlere de yok. Bunlar, işte bunlara Biz elîm bir azab hazırlamışızdır (18).[3]

1 B: "evlerinde".
2 B: "olarak".
3 H: "Kadınlarınızdan fuhşu irtikâb edenlerin aleyhlerine sizden dört şâhid getirin, eğer şehadet ederlerse o kadınları evlerde hapsedin, tâ ölüm kendilerini alıp götürünceye veya Allah haklarında bir yol açıncaya kadar (15). Sizlerden onu irtikâb edenlerin ikisini de eziyete koşun, eğer tevbe edip ıslah olurlarsa vazgeçin, çünkü Allah Gafûr, Rahîm bulunuyor (16). Fakat Allah'ın kabûlünü vaad buyurduğu tevbe öyle kimseler içindir ki bir câhillikle bir kabahat yaparlar da sonra çok geçmeden tevbe ederler, işte Allah bunların tevbelerini kabul buyurur, şüphesiz Allah bir Alîm, Hakîm bulunuyor (17). Yoksa kabahatleri yapıp yapıp da tâ her birine ölüm gelince 'işte ben şimdi tevbe ettim' diyen, ne de kâfir oldukları hâlde ölen kimselere tevbe yoktur. Biz onlara elîm bir azab âmâde etmişizdir (18)".

“**Fâhişe**”; haddini tecavüz etmiş pek çirkin, aşırı edepsizlik demektir.[1] “el-Fâhişe” de zinanın bir ismidir.

{وَالّٰت۪ي يَأْت۪ينَ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَٓائِكُمْ} Kadınlarınızdan, yani Müslüman kadınlarından zina yapanlar, Allah'ın çizdiği nikâh hudûdunu tecavüz edip onun zıddı olan o mâlum fiʿl-i şenîʿe bi'r-rızâ mübâşeret edenler oldu mu {فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ اَرْبَعَةً مِنْكُمْ} siz erkeklerden şehâdete ehil dört şâhidin o kadınlara karşı şehadetiyle isbat talep ediniz {فَاِنْ شَهِدُوا} vakʿa akabinde murûr-ı zaman olmadan derhâl şehadet ederlerse -ki bunda murûr-ı zaman şehirlerde bir ay, uzakça köylerde dört, nihâyet altı ay olmak üzere takdir olunmuştur- kadınların bu suretle mücrimiyetleri sâbit olduktan sonra {فَاَمْسِكُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ حَتّٰى يَتَوَفّٰيهُنَّ الْمَوْتُ اَوْ يَجْعَلَ اللّٰهُ لَهُنَّ سَب۪يلًا} o kadınları ölüm canlarını alıncaya veya Allah kendilerine bir yol tâyin edinceye kadar odalarda hapsediniz. ۞ Bununla zâniyenin cezâsı diğer bir hükm-i ilâhî nâzil oluncaya kadar bir [1315] müddet için ölünceye değin habs-i dâimî olmak üzere tâyin buyurulmuştur. Binâenʿaleyh Sûre-i Nûr'daki اَلزَّانِيَةُ وَالزَّان۪ي فَاجْلِدُوا [en-Nûr 24/2] âyetleri nâzil olunca bu habs-i dâimî cezâsı mensuh olmuştur ki اَوْ يَجْعَلَ اللّٰهُ لَهُنَّ سَب۪يلًا kaydının muktezâsı da budur. Şehadet hakkındaki hüküm ise sübût-i zinâ babında bir asl-ı muhkem olarak bâkīdir.

Erkeklerden fuhşiyâtta bulunanlara gelince; {وَالَّذَانِ يَأْتِيَانِهَا مِنْكُمْ} sizden onu yapar olanların ikisine de {فَاٰذُوهُمَا} ezâ ediniz, yani takdîri size muhavvel olmak üzere kavlen veya fiilen taʿzîr ile tedib ediniz. ۞ Burada وَالَّذَانِ diye tesniye sîgası îrâd olunması cây-i işkâl olmuştur. Cumhûr-ı müfessirîn bundan maksud zânî ile zâniye olduğuna kāil olmuşlar[2]. Fakat[3] bu surette erkeğin cezâsı kadından hafif olması, kadının habs-i dâimîden başka diğer bir taʿzîr ile de cezâlandırılması ve ezânın hapse dahi şümûlü mülâhaza edildiği takdirde de ifadede tekrar bulunması lâzım geleceği cihetle tatbîkinde ihtilâf da etmişlerdir.[4] Bazıları bunun nüzûlü muahhar

1 B: “etmektir”.
2 H: “olmuşlardır”.
3 B -“fakat”.
4 B: “edilmiştir”.

olup evvelâ kadın hakkında اَوْ يَجْعَلَ اللّٰهُ لَهُنَّ سَبٖيلًا medlûlü üzere habs-i dâimîyi neshetmiş ve bilâhare Sûre-i Nûr âyetiyle de burada mücmel olan taʿzîr beyan olunarak hadde tahvil edilmiş olduğunu söylemişlerdir ki en muvâfık olan da bu olsa gerektir. Diğer taraftan Mücâhid'den bunun zina hakkında değil, livata hakkında olduğu ve binâenʿaleyh وَالَّذَانِ iki erkekten ibaret bulunduğu[1] nakledilmiş, Ebû Müslim İsfahânî de bunu tercih eylemiştir.

{اِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللّٰهِ} Allah teâlâ'nın katʿiyyen kabûlünü vaʿd ü taahhüd eylediği tevbe ancak {لِلَّذٖينَ يَعْمَلُونَ السُّوٓءَ بِجَهَالَةٍ} bir cehaletle bilmeyerek fenalık yapıp da {ثُمَّ يَتُوبُونَ مِنْ قَرٖيبٍ} sonra çok geçmeden tevbe eden, günahında ısrar [1316] etmeyen kimselere aittir. {وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذٖينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّـَٔاتِ} Yoksa fenalık yapıp yapıp da {حَتّٰٓى اِذَا حَضَرَ اَحَدَهُمُ الْمَوْتُ} nihâyet her birine ölüm gelip çattığı zaman {قَالَ اِنّٖى تُبْتُ الْـٰٔنَ} "ben şimdi tevbe ettim" diyenlere[2] {وَلَا الَّذٖينَ يَمُوتُونَ وَهُمْ كُفَّارٌ} bir de kâfir olarak ölenlere tevbe yoktur[3]. ❁ Şu hâlde bu ikisi arasında bulunan, yani bilerek günah yapan çok geçmeden tevbe etmeyip seyyiâtı itiyad eden ve maʿamâfîh hâlet-i nezʿe gelip hayattan meyus olmadan evvel tevbe edenlerin tevbelerinin kabûlü katʿî değildir, meşiyyet-i ilâhiyeye kalmıştır. Bu babda tahkik şudur ki, hâlet-i nezʿden önce henüz hayattan meyus olmazdan evvel küfürden tevbe ile iman makbuldür. Fakat hâlet-i nezʿde yeis hâlinde küfürden tevbe ile iman makbul değildir. İmandan sonra amel-i hayr kesbedebilecek bir zaman bulunmalıdır. Lâkin[4] mü'min-i fâsıkın son nefesindeki tevbesi de makbul olabilir. لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللّٰهِ'dır [ez-Zümer 39/53][5]. Şu kadar ki bu tevbenin kabûlü de katʿî olarak mevʿud değildir. Bu âyetler işte bunu anlatmıştır.

---

1 B: "olduğu".
2 H: "diyen herhangi birinin";
F +"~~diyen herhangi birinin~~".
3 H: "ölenlerin tevbeleri makbul değildir";
F +" ~~ölenlerin tevbeleri makbul değildir~~".
4 B: "fakat".
5 "…Allah'ın rahmetinden ümidi kesmeyin…"

Seyyiâtın âkıbeti böyle azâb-ı elîm, hükm-i tevbe de öyle olduğu için nikâha müteʿallik ber vech-i âtî muharremâta çok dikkat etmek lâzım gelir:

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا يَحِلُّ لَكُمْ اَنْ تَرِثُوا النِّسَٓاءَ كَرْهاًۜ وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ لِتَذْهَبُوا بِبَعْضِ مَٓا
اٰتَيْتُمُوهُنَّ اِلَّٓا اَنْ يَأْت۪ينَ بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍۚ وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِۚ فَاِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسٰٓى
اَنْ تَكْرَهُوا شَيْـٔاً وَيَجْعَلَ اللّٰهُ ف۪يهِ خَيْراً كَث۪يراً ﴿١٩﴾ وَاِنْ اَرَدْتُمُ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَكَانَ
زَوْجٍۙ وَاٰتَيْتُمْ اِحْدٰيهُنَّ قِنْطَاراً فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْـٔاًۜ اَتَأْخُذُونَهُ بُهْتَاناً وَاِثْماً مُب۪يناً ﴿٢٠﴾
وَكَيْفَ تَأْخُذُونَهُ وَقَدْ اَفْضٰى بَعْضُكُمْ اِلٰى بَعْضٍ وَاَخَذْنَ مِنْكُمْ م۪يثَاقاً غَل۪يظاً ﴿٢١﴾ وَلَا
تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ اٰبَٓاؤُ۬كُمْ مِنَ النِّسَٓاءِ اِلَّا مَا قَدْ سَلَفَۜ اِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَمَقْتاًۜ وَسَٓاءَ سَب۪يلاًࣖ
﴿٢٢﴾ حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ اُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ وَاَخَوَاتُكُمْ وَعَمَّاتُكُمْ وَخَالَاتُكُمْ وَبَنَاتُ الْاَخِ
وَبَنَاتُ الْاُخْتِ وَاُمَّهَاتُكُمُ الّٰت۪ٓي اَرْضَعْنَكُمْ وَاَخَوَاتُكُمْ مِنَ الرَّضَاعَةِ وَاُمَّهَاتُ نِسَٓائِكُمْ
وَرَبَٓائِبُكُمُ الّٰت۪ي ف۪ي حُجُورِكُمْ مِنْ نِسَٓائِكُمُ الّٰت۪ي دَخَلْتُمْ بِهِنَّۘ فَاِنْ لَمْ تَكُونُوا دَخَلْتُمْ بِهِنَّ فَلَا
جُنَاحَ عَلَيْكُمْۘ وَحَلَٓائِلُ اَبْنَٓائِكُمُ الَّذ۪ينَ مِنْ اَصْلَابِكُمْۙ وَاَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الْاُخْتَيْنِ اِلَّا مَا قَدْ
سَلَفَۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ غَفُوراً رَح۪يماًۙ ﴿٢٣﴾

[1318] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Kadınlara zorla vâris olmanız size helâl olmadığı gibi verdiğiniz mehrin birazını kurtaracaksınız diye onları tazyik etmeniz de helâl olmaz, meğer ki arayı açacak bir fuhuş irtikâb eylemiş olsunlar. Haydin onlarla güzel geçinin, şayet kendilerini hoşlanmadınızsa olabilir ki siz bir şeyi hoşlanmazsınız da Allah onda birçok hayırlar takdir etmiş bulunur (19). Ve şayet bir zevceyi bırakıp da yerine diğer bir zevce almak istiyorsanız evvelkine yüklerle mehir vermiş de bulunsanız içinden bir şey almayın. Ne diye alacaksınız, bir bühtan ederek ve açık bir vebal yüklenerek mi? (20) Nasıl alırsınız

ki birbirinize karıştınız ve onlar sizden kuvvetli bir misak almışlardı (21). Bir de babalarınızın nikâhı geçmiş kadınları nikâhlamayın. Geçen geçti, şüphe yok ki o pek çirkindi, iğrenç idi, o ne fena âdetti (22). Sizlere şunlar haram kılındı: Analarınız, kızlarınız, hemşireleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, biraderlerinizin kızları, hemşirelerinizin kızları, ve sizi emziren süt analarınızla süt hemşireleriniz ve kadınlarınızın anaları, ve kendileriyle zifafa girdiğiniz[1] kadınlarınızdan ellerinizde bulunan üvey kızlarınız -şayet analarıyla zifafa girmemiş iseniz beis yok- ve kendi sulbünüzden gelmiş [1319] oğullarınızın hâlîleleri ve iki hemşire beynini cemʿ etmeniz; geçen geçti, ona Allah Gafûr, Rahîm bulunuyor (23).[2]

{لَا يَحِلُّ لَكُمْ اَنْ تَرِثُوا النِّسَّاۤءَ كَرْهًا} Câhiliyede bir âdet varmış; bir adam yakınından biri vefat ettiği zaman kalan zevcesinin veya çadırının üstüne sevbini atıp "kendisine vâris olduğum gibi karısına da vâris olacağım" dermiş ve böyle dedi mi o kadına herkesten ehak olurmuş. Dilerse onu eski mehirden başka bir mehir olmaksızın tezevvüc edermiş, dilerse başkasına tezvic eder, mehrini alır ve kadına ondan bir şey vermezmiş ve isterse ölen kocasında alacağı olan mehirden vazgeçirmek için ʿadıl (عضل) yapar, yani kendi almaz, âhara tezvîcine de mâniʿ olurmuş. Şayet kimse abayı atmadan kadın kendi akrabasının nezdine gidebilirse kendine sahip olabilirmiş. Bazıları da zevcesinden hoşlanmaz ve maʿamâfîh kadının malı bulunduğundan dolayı mirasına konmak için kerhen tutar, ölümünü

1 B: "zifaf ettiğiniz".

2 H: "Ey o bütün iman edenler! Kadınlara zorla vâris olmanız size helâl olmadığı gibi verdiğiniz mehrin birazını kurtaracaksınız diye onları tazyik etmeniz de helâl olmaz, meğer ki açık bir fuhuş irtikâb eylemiş olsunlar. Haydin onlarla güzel güzel geçinin, şayet kendilerini hoşlanmadınızsa olabilir ki siz bir şeyi hoşlanmazsınız da Allah onda birçok hayırlar takdir etmiş bulunur (19). Ve şayet bir zevceyi bırakıp da yerine diğer bir zevce almak istiyorsanız evvelkine yüklerle mehir vermiş de bulunsanız içinden bir şey almayın. Hem ne diye alacaksınız, ettiğiniz bühtanın, işlediğiniz açık günahın bedeli diye mi? (20) Nasıl alırsınız ki birbirinize karışmıştınız ve onlar sizden kuvvetli bir misak almışlardı (21). Bir de babalarınızın nikâhlanmış oldukları kadınları almayın. Geçen geçti, şüphe yok ki o pek çirkindi, iğrenç idi, o ne fena âdetti (22). Sizlere şunlar haram kılındı: Analarınız, kızlarınız, hemşireleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, biraderlerinizin kızları, hemşirelerinizin kızları, ve sizi emziren süt analarınızla süt hemşireleriniz, kayın analarınız, ve kendileriyle zifafa girdiğiniz kadınlarınızdan ellerinizde bulunan üvey kızlarınız -şayet analarıyla zifafa girmemiş iseniz beis yok- ve kendi sulbünüzden gelmiş oğullarınızın hâlîleleri ve iki hemşireyi cemʿ etmeniz; geçen geçti, ona Allah Gafûr, Rahîm bulunuyor (23)".

gözler, hüsn-i muʿâşerette bulunmazlarmış. İşte bu âyet ya evvelki veya bu sebepten dolayı nâzil olmuştur. Şu hâlde evvelkine göre helâl olmayan irsten murad kadınların kendilerine irstir. Kadın miras olmaz. İkinciye göre de mallarına irstir. Yani kerhen tutup malına konmak da helâl olmaz. Diğer taraftan bazıları da kadına ihtiyacı bulunmadığı hâlde tezevvüc eder, iyi geçinemez, bırakmak da ister, fakat mehrini nafakasını vermemek[1] ve hulʿa mecbur etmek için kadını tazyik eylerdi. Bunlara karşı da şöyle buyurulmuştur:

{وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ لِتَذْهَبُوا بِبَعْضِ مَٓا اٰتَيْتُمُوهُنَّ} Kadınlara verdiğinizin birazını bile almak için kendilerini tazyik, zevciyet nasîbinden menʿ etmeyiniz {اِلَّٓا اَنْ يَأْت۪ينَ بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ} meğer ki pek açık, karı koca arasını ayıracak aşırı bir edepsizlik veya bir zina yapmış olsunlar. Ancak o zaman ayrılmaya onlar [1320] sebebiyet vermiş olacaklarından hulʿ talebinde mâzur olabilirsiniz, yoksa yapmayınız. {وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ} Kadınlarınızla şerʿin inkâr etmeyeceği mâruf vechile muʿâşerette bulununuz. Burada "mâruf"tan murad yatak ve infak hususlarında insaflı, sözde sohbette tatlı bulunmak gibi husûsâttır. {فَاِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ} Şayet tabiatınıza hoş gelmez, sohbetlerinden bıkarsanız {فَعَسٰٓى اَنْ تَكْرَهُوا شَيْـًٔا وَيَجْعَلَ اللّٰهُ ف۪يهِ خَيْرًا كَث۪يرًا} olabilir ki siz bir şeyi hoşlanmazsınız da Allah onda birçok hayırlar halk etmiş bulunur. Binâenʿaleyh onları ber vech-i bâlâ, taraflarından bir mûcib olmaksızın mücerred nefsiniz hoşlanmadığından dolayı ayrılmaya kalkmayınız, muʿâşeretlerine sabrediniz {وَاِنْ اَرَدْتُمُ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَكَانَ زَوْجٍ} ve şayet bir zevceyi boşayıp yerine diğer bir zevce almak murad ederseniz {وَاٰتَيْتُمْ اِحْدٰيهُنَّ قِنْطَارًا} o zevcelerden birine kantarla[2], yani birçok mal da vermiş olsanız {فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْـًٔا} o verdiğiniz maldan hiçbir şey almayınız {اَتَأْخُذُونَهُ بُهْتَانًا وَاِثْمًا مُب۪ينًا} siz o[3] malı kadına bühtan yaparak veya açık bir vebal yüklenerek mi alacaksınız?[4] Ne çirkin, hiç bu yapılır mı? {وَكَيْفَ تَأْخُذُونَهُ} Hem[5] nasıl alabilirsiniz ki {وَقَدْ اَفْضٰى بَعْضُكُمْ اِلٰى بَعْضٍ} siz bundan evvel

---

1 H, F ve M: "verememek".
2 H ve F: "bir kıntâr".
3 B: "o siz".
4 H ve F: "alır mısınız?".
5 H ve F -"Hem".

birbirinize geçtiniz, halvet oldunuz, bununla mehir kesb-i katʿiyyet etti, mukabili alındı, size hakk-ı hizmetleri sâbit oldu, daha daha {وَاَخَذْنَ مِنْكُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا} ve onlar sizden mukaddemâ pek kuvvetli bir ahd ü misak da [1321] aldılar. ❁ Bu misak Allah'ın emri ve Peygamber'in sünneti üzere yapılan ʿakd-i nikâh ve ahkâmıdır ki bununla فَاِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ اَوْ تَسْرِيحٌ بِاِحْسَانٍ [el-Bakara 2/229][1] medlûlü üzere mâ-dâme'l-hayât hüsn-i suretle sohbet ve muʿâşeret, olamadığı[2] takdirde ihsan ile memnun ederek bırakmak taahhüd edilmiştir. Hâlbuki hudûd-ı ilâhîyi tecavüz edenler zâlimîn, baʿde'l-mîsâk nakz edenler ise hâsirûndurlar. فَمَنْ رَغِبَ عَنْ سُنَّتِي فَلَيْسَ مِنِّي buyuran[3] Resûlullah dahi "siz onları Allah'ın emanetiyle aldınız ve Allah'ın kelimesiyle helâllendiniz"[4] beyân-ı ʿâlîsiyle bu mîsâkın ağırlığına işaret buyurmuştur.

Bundan sonra nikâhı helâl olmayıp haram olan kadınlarla helâl olanların beyânına başlanıyor, şöyle ki {وَلَا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ اٰبَٓاؤُكُمْ مِنَ النِّسَٓاءِ اِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ} bir de atalarınızın yani baba ve dedelerinizin menkûhası olmuş bulunan kadınların ölmüş gitmiş olanlardan[5] başka hiçbirini nikâh etmeyiniz, atanızın el sürdüğü kadına el sürmeyiniz. ❁ Câhiliye ahâlisi kadınlara verâset meselesinden de anlaşıldığı üzere babalarının zevcelerini tezevvüc ederlermiş, bu âyet ile bu âdet-i şenîʿa ale'l-ıtlâk[6] nehy olunmuştur. Ve şâyiʿ bir âdet-i câhiliye olduğundan dolayı diğer muharremâttan evvel sûret-i mahsûsada zecr edilmiştir. Binâenʿaleyh dîn-i İslâm'da ataların nikâh-ı sahih ile sade akdedip el sürmedikleri veya nikâh-ı fâsid ile akdedip el sürdükleri yahut bilâ akid vat' etmiş bulundukları kadınlardan hiçbirini oğulları, torunları nikâhlanamazlar. Çünkü "nikâh" lafzı, esâs-ı lügatta zam mânasına olmasına mebnî kucağa çekmek mânasına da istiʿmâl olunabildiğinden menkûhada bu dahi melhuzdur.

---

1 "…ondan sonrası ya iyilikle tutmak ya güzellikle salmaktır…"
2 B: "olmadığı".
3 Buhârî, Nikâh, 1; Müslim, Nikâh, 5; İbn Mâce, Nikâh, 1.
4 Müslim, Hac, 147; Ebû Dâvûd, Menâsik, 56; İbn Mâce, Menâsik, 84:
فَإِنَّكُمْ أَخَذْتُمُوهُنَّ بِأَمَانِ اللهِ، وَاسْتَحْلَلْتُمْ فُرُوجَهُنَّ بِكَلِمَةِ اللهِ.
5 F: "olanlarından".
6 B -"ale'l-ıtlâk".

إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ istisnâsı şu iki mânayı müşʿirdir: Birincisi ölmüş gitmiş olan kadınların nikâh edilmelerine imkân olmadığından حَتّٰى يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ [el-Aʿrâf 7/40][1] kabîlinden muhâle taʿlîk ile ibâha kapısını külliyen kapamaktır. İkincisi de her nasılsa mâzîde olan olmuş, geçen geçmiş, bundan sonra [1322] sakın yapmayınız. Bir kere olmuş bulundu, artık vazgeçilmez, tevbe edilmez sanıp da ısrar etmeyiniz, hemen ayrılınız; zira {إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً} bu hâl, yani oğulların, torunların ataları menkûhalarını tezevvüc etmeleri pek çirkin bir şey, bir fuhuş {وَمَقْتًا} menfur ve mebguz {وَسَٓاءَ سَبِيلًا} ve pek kötü bir yoldur. Mâzîde de böyle idi, bugün ve yarın da böyledir. Câhiliyede bile haysiyetini tanıyanlar bundan istikrah ederlerdi.

Şimdi bundan başka diğer muharremâtı dinleyiniz: {حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ} Ey mü'minler! Size şunların nikâhı haram kılındı:

1. {أُمَّهَاتُكُمْ} Analarınız; kendi anneleriniz, babanızın ve ananızın anaları ve onların anaları ilh. nineleriniz. Ataların ale'l-ıtlâk menkûhalarını nikâh haram olunca anaların, ninelerin haram olduğu da evleviyetle anlaşılmış ise de ehemmiyetine binâen bilhassa tasrih edilmiştir.
2. {وَبَنَاتُكُمْ} Kızlarınız ki gerek bizzat kendi evlâdınız olan kızlar, gerek oğullarınız veya kızlarınızın kızları olan torunlarınız, gerekse torunların torunları ilh… kızlar.
3. {وَاَخَوَاتُكُمْ} Kız kardeşleriniz ki gerek ana baba bir, gerek baba bir, gerek ana bir bütün hemşireleriniz.
4. {وَعَمَّاتُكُمْ} Ammeleriniz, yani babalarınızın, dedelerinizin hemşireleri olan ale'l-umûm halalarınız, bibileriniz.
5. {وَخَالَاتُكُمْ} Hâleleriniz[2], yani analarınızın ve ninelerinizin hemşireleri olan büyük küçük ale'l-umûm teyzeleriniz.
6. {وَبَنَاتُ الْاَخِ} Ve biraderlerinizin[3] kızları, gerek evlâdı ve gerek torunu ilh… yeğenleriniz.

---

1 "…cemel iğnenin deliğinden geçinceye kadar…"
2 H ve F: "Halalarınız".
3 B: "biraderinizin".

[1323] 7. {وَبَنَاتُ الْاُخْتِ} Ve hemşirelerinizin[1] kızları, kezâlik ale'l-umûm yeğenleriniz.

Buraya kadar beyan olunan yedi mahrem neseb cihetinden olanlardır.

8. {وَاُمَّهَاتُكُمُ الّٰتى اَرْضَعْنَكُمْ} Sizi emzirmiş olan analarınız, yani süt analarınız ve nineleriniz ilh.

9. {وَاَخَوَاتُكُمْ مِنَ الرَّضَاعَةِ} Radâʿan kız kardeşleriniz, yani süt hemşireleriniz. Zira süt emzirenlere ana, emenlere kardeş ıtlak edilmiş olması bunlarda neseb evsâf ve ahkâmının cereyânını istilzam eder. Süt analar, süt hemşireler bulununca süt babalar, süt kızlar, süt halalar, süt teyzeler, süt birader ve kızları hep var[2] demektir. Binâenʿaleyh radâʿan haram olanların da bu kıyas üzere ber vech-i bâlâ yediye bâliğ olacağı ve bu ikisinin zikriyle mütebâkīsinden iktifâ edildiği anlaşılır. Gerçi maʿrız-ı beyanda sükut hasr ifade ederse de delâlet-i iltizâmiye ile işaret mevcut olunca sükut mevzûʿ-i bahis olamaz[3]. Fi'l-vâkiʿ Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz bu işareti tavzih veya bu icmâli beyan için كُلُّ مَا يَحْرُمُ مِنَ النَّسَبِ يَحْرُمُ مِنَ الرَّضَاعِ "Nesebden haram olanların hepsi radâʿdan[4] haram olur"[5] buyurmuştur. Binâenʿaleyh burada وَقِسْ عَلَيْهِمَا meâlinde bir işaret ve îcaz bulunduğu ve bu suretle buraya kadar neseben yedi, radâʿan da yedi olmak üzere min haysü'l-mecmûʿ on dört mehârim taʿdâd edilmiş olduğu unutulmamalıdır. Bundan sonra da musâhereten haram olanlara geliyoruz:

15. {وَاُمَّهَاتُ نِسَٓائِكُمْ} ʿAle'l-ıtlâk kadınlarınızın, yani gerek medhûl^ün^ bihâ olsun ve gerek olmasın menkûhalarınızın anaları, kayın analarınız ve kayın nineleriniz[6] ilh.

16. {وَرَبَٓائِبُكُمُ الّٰتى فى حُجُورِكُمْ مِنْ نِسَٓائِكُمُ الّٰتى دَخَلْتُمْ بِهِنَّ} Dâhil olduğunuz kadınlarınızdan doğmuş rebîbeleriniz, yani üvey kızlarınız ki -ekseriyet

1 B: "hemşirenizin".
2 B: "haram".
3 B: "olmaz".
4 B +"da".
5 Buhârî, Şehâdât, 7; Müslim, Radâʿ, 1, 5, 13:
قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي بِنْتِ حَمْزَةَ: لاَ تَحِلُّ لِي، يَحْرُمُ مِنَ الرَّضَاعِ مَا يَحْرُمُ مِنَ النَّسَبِ، هِيَ بِنْتُ أَخِي مِنَ الرَّضَاعَةِ.
6 M ve B -"ve kayın nineleriniz".

itibariyle- taht-ı [1324] terbiyenizdedirler. {فَاِنْ لَمْ تَكُونُوا دَخَلْتُمْ بِهِنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ} Bu surette[1] kadınlarınıza dâhil olmuş değil iseniz rebîbelerinizi nikâhta size günah yoktur. Demek ki anaları vat' kızları haram kılar. Kızları mücerred nikâh da anaları haram kılar.

17. {وَحَلَٓائِلُ اَبْنَٓائِكُمُ الَّذِينَ مِنْ اَصْلَابِكُمْ} Sulblerinizden bizzat ve bi'l-vâsıta gelen oğullarınızın halîleleri olan gelinleriniz ki bütün torunların zevcelerine de şâmildir, مِنْ اَصْلَابِكُمْ kaydıyla üvey oğullardan ve oğulluklardan[2] ihtiraz edilmiştir.

18. {وَاَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الْاُخْتَيْنِ} İki hemşire beynini taht-ı nikâhta cemʿ etmeniz, kezâlik biri erkek farz edildiği takdirde diğerine nikâhı câiz olmayan iki kadının, meselâ bir kızla halasının veya teyzesinin cemʿi de iki hemşirenin cemʿi gibi haramdır. Bunun için Aleyhissalâtü vesselâm meşhur bir hadîsinde buyurmuştur ki: لَا تُنْكَحُ الْمَرْأَةُ عَلَى عَمَّتِهَا، وَلَا عَلَى خَالَتِهَا، وَلَا عَلَى ابْنَةِ أَخِيهَا، وَلَا عَلَى ابْنَةِ أُخْتِهَا "Bir kadın ne halasının, ne teyzesinin, ne biraderzâdesinin, ne hemşirezâdesinin üzerine nikâh olunmaz"[3] {اِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ} ancak mâzîde geçmiş olanlar müstesnâ, onlardan dolayı muâheze yoktur. Nitekim Yaʿkūb aleyhisselâm'ın şeriatında vardı {اِنَّ اللّٰهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا} ona Allah Gafûr, Rahîm bulunuyor[4]. Fakat hâlen ve istikbâlen bunlar memnûʿ ve haramdırlar.

19. {وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَٓاءِ... إلخ}[5]

وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَٓاءِ اِلَّا مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْۚ كِتَابَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْۚ وَاُحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَٓاءَ ذٰلِكُمْ اَنْ تَبْتَغُوا بِاَمْوَالِكُمْ مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَۜ فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهٖ مِنْهُنَّ فَاٰتُوهُنَّ اُجُورَهُنَّ فَرِيضَةًۜ

1 H ve B: "suretle".
2 B -"ve oğulluklardan".
3 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* III, 338; Buhârî, Nikâh, 27; Müslim, Nikâh, 37; Ebû Dâvûd, Nikâh, 12: قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَا تُنْكَحُ الْمَرْأَةُ عَلَى عَمَّتِهَا، وَلَا عَلَى خَالَتِهَا، وَلَا الْمَرْأَةُ عَلَى ابْنَةِ أَخِيهَا، وَلَا عَلَى ابْنَةِ أُخْتِهَا.
4 H ve F: "Allah Gafûr, Rahîm'dir".
5 H ve F +"Hitâm-ı cüz'-i râbiʿ";
H +(*Âkif Bey*)
BEŞİNCİ CÜZ
Forma – Sahife
63 ilâ 70 1241 ilâ 1400

وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا تَرَاضَيْتُمْ بِهٖ مِنْ بَعْدِ الْفَرِيضَةِۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا ﴿٢٤﴾

[1325] **Meâl-i Şerîfi**

Bir de harb esiri olarak ellerinizde milk bulunanlar müstesnâ olmak üzere evli kadınlar, işte bütün bunlar size Allah yazısı olarak haram; bunların mâʿadâsı ise sifahdan kaçınarak namuslu yaşamak üzere mallarınızla isteyesiniz[1] diye size helâl kılındı. O hâlde hangilerinden nikâh ile müstefid oldunuzsa mehirlerini kendilerine verin[2] ki farzdır, o mehri kesiştikten sonra aranızda rızâlaştığınızda da size bir cünha[3] yoktur. Her hâlde Allah Alîm, Hakîm bulunuyor (24).[4]

{وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَٓاءِ اِلَّا مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْ} Milk-i yemîniniz olan, harbde esir olup elinizde milk olmuş bulunan cariyeler müstesnâ olmak üzere[5] bütün muhsaneler, yani evli[6] hür kadınlar[7] da[8] hepsi[9] size haram kılındı. ❁ Bununla وَلَا تَنْكِحُوا'dan buraya kadar icmâlen on beş, tafsîlen yirmi yirmi bir nevi kadın tahrim edilmiş oldu. Demek ki gerek Müslümanların gerek zimmîlerin ve gerek harbîlerin taht-ı nikâhında bulunan ve hür olan bütün kadınların da umumiyetle nikâhları haramdır. Ancak harbde esir olup[10] hürriyetlerini zâyiʿ etmiş bulunan cariyelerin nikâhı umûmiyetle haram değildir.

---

1 B: "isteyiniz".

2 B: "veriniz".

3 B: "cünâh".

4 H: "Bir de harb esiri olarak ellerinizde bulunanlar müstesnâ olmak üzere evli kadınlar, işte bütün bunlar size Allah yazısı olarak haram; bunların mâʿadâsı ise namusa bağlanarak ve zina etmeyerek mallarınızla isteyesiniz diye size helâl kılındı. O hâlde hangilerinden nikâh ile müstefid oldunuzsa mehirlerini kendilerine verin ki farzdır, o mehri kesiştikten sonra aranızda rızâlaştığınızda da size bir cünha yoktur. Çünkü Allah Alîm, Hakîm bulunuyor (24)".

5 H: "cariyelerden mâʿadâ kadınlardan";
F +"~~cariyelerden mâʿadâ kadınlardan~~".

6 H +"bulunan";
F +"~~bulunan~~".

7 H: "kadınların";
F: "kadınların".

8 H -"da".

9 H +"de";
F +"~~de~~".

10 H -"harbde esir olup".

Buradaki[1] اَلْمُحْصَنَاتُ kırâet-i ʿaşerenin hepsinde sâd'ın fethiyle, bundan mâʿadâsında ise gerek اَلْمُحْصِنَاتُ ve gerek مُحْصِنَاتُ Kisâî kıraatinde sâd'ın kesriyle, mütebâkī kıraatlerde yine fethiyle okunur. Biri "ıhsân"dan ism-i mefʿûl, biri de ism-i fâil [1326] sîgasıdır. "Ihsân", lügatta menâʿat ve muhkemlik demek olan "hasânet"ten müştak olup bir mevkiʿi kalʿa gibi müstahkem yapmak ve kocası karısını nâmahremden hıfz u sıyânet eylemek mânalarına müteʿaddî, ırzını muhafaza edip iffetli olmak veya evlenmek mânalarına lâzım olur. Kur'an'da da tezevvüc veya hürriyet veya İslâm veya iffet, dört mâna ile alâkadar olup yerine göre münasibine masruf olur. Binâenʿaleyh burada "muhsanât" evli, yani[2] zâtü'z-zevc ve اِلَّا مَا مَلَكَتْ istisnâsı karînesiyle de hür olan kadınlar demek olduğu âşikardır.

مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْ "Yemin", esasen sağ el mânasına olduğundan "milk-i yemîniniz" demek ellerinizle meşrû surette bihakkın kazandığınız milkleriniz demektir ki en ziyade köle ve cariyelerde istiʿmâl olunur. Burada mevzûʿ-i bahis kadınlar olduğu için bundan murad bihakkın mâlik olduğunuz cariyeler demek olduğu da zâhirdir. Bunlar kadınlardan istisnâ edilince geride ancak hür olanlar kalır. Ve sûret-i umûmiyede tahrim olunan muhsanâtın da hür olan zâtü'z-zevc kadınlar demek olduğu anlaşılır. Demek olur[3] ki hür olmayan kadınlar izdivac etmiş de bulunsalar hürreler gibi sûret-i umûmiyede haram değildirler. Bunlar ahkâm-ı mahsûsaya tâbiʿdirler. Bunların haram olanları bulunabileceği gibi helâl olanları da bulunabilecektir. Zira dâr-ı harbdeki zevciyetin ilk esaret sırasında hükmü mürtefiʿ olabilir de mâliklerine helâl olurlar. Yoksa bundan tezvic edilmiş olan cariyelerle taht-ı nikâhta iken ale'l-ıtlâk mâliklerine helâl olacağı gibi bir mâna anlaşılmamalıdır. Yani istisnâ, mutlak hurmetten değil, umum hurmetten ihrâcdır. Şümûl-i nefy tarîkiyle cariyelerin hıllini

---

1 H: "Burada".
2 H -"evli, yani".
3 B -"olur".

taʿmîm için değil, nefy-i şümul tarîkiyle tahrîmin[1] şümûl-i küllîsini nefy içindir. Diğer cihetten bu istisnâ bundan sonraki ikinci âyette beyan olunacak mânaya bir nevi işareti de hâizdir.

[1327] {كِتَابَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ} ❁ Tâ yukarıdaki حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ hükmüne merbuttur. Yani ber vech-i bâlâ zikr olunan kadınların tahrîmi üzerinize sûret-i katʿiyyede yazılmış bir Allah yazısıdır. Bunların hurmet-i nikâhı beşerî bir hatt-ı hümâyun değil, bir hatt-ı ilâhî muktezâsıdır. Nikah râbıta ve muâmelesinin zâtî olan birtakım levâzım-ı ictimâʿiye ve hukūkiye ve ahlâkiyesi vardır. Bu suretle işbu hurmet-i neseb, hurmet-i rahim, hurmet-i radâʿ, hurmet-i sıhriyet[2], hurmet-i ıhsân nikâhın ve aile teşkîlinin muktezâ-yı mahiyeti ve vazʿ-ı ilâhî ile çizilmiş hudûd ve hukūk-ı esâsiyesidir.

Bunlar tahrim edildi {وَاُحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَٓاءَ ذٰلِكُمْ} ve bunların mâʿadâsı kadınlar size helâl kılındı ki {اَنْ تَبْتَغُوا بِاَمْوَالِكُمْ مُحْصِن۪ينَ غَيْرَ مُسَافِح۪ينَ} siz erkekler muhsın ve gayr-i müsâfih olarak -yani iffetinizi muhafaza ederek ve sifahtan sakınarak- mehir veya semen olacak[3] mallarınızla nikâhlarını veya milkiyetlerini talep edesiniz. ❁ Muhsın olmak[4] iffetini muhafaza etmektir ki ıhsân veya tahsîn-i nefs dahi denilir. "Müsâfeha", "sefh"ten müfâʿaledir. "Sefh"; esasen kan ve su makūlesi mâyiʿâtı döküp akıtmak demek olduğundan "müsâfeha" veya "sifah", sırf suyunu boşaltmak, yani tarafeyn hars ü tenâsül maksadında bulunmayıp mücerred su akıtarak kazâ-yı şehvet etmek mefhûmunu ifade eder. Ve bunun için zinaya "sifah" denilir. Demek olur ki ber vech-i bâlâ kadınların helâl kılınmasından maksad-ı aslî, yani nikâhın ve istifrâşın hikmet-i meşrûʿiyeti tahsîn-i nefs ve hars ü tenâsüldür. Kazâ-yı şehvet buna müteferriʿdir. Yoksa mücerred kazâ-yı şehvet maksadıyla nikâh veya temellük câiz değildir. Bu maksad da ya hafî veya âşikar olur. Hafî olur, yani yalnız kalbde kalırsa akd-i nikâh zâhiren sahih olsa da diyâneten helâl olmaz. Fakat zâhirde mübhem olursa, meselâ

---

1 B -"hıllini taʿmîm için değil, nefy-i şümul tarîkiyle tahrîmin".
2 B -"hurmet-i sıhriyet".
3 B: "olarak".
4 B: "olarak".

akdin mücerred istimtâʿ kasdıyla [1328] olduğu tasrih edilir veya bir müddet-i muvakkate ile tevkīt olunursa bu surette nikâh hem diyâneten hem kazâen fâsid olur. Binâenʿaleyh غَيْرَ مُسَافِحِينَ kaydından tamamen anlarız ki nikâh-ı mütʿa, taʿbîr-i âharla metres tutmak helâl değildir, bir sifahtır. Erkekle kadın beynindeki alâka-i fıtriyenin hikmet-i hilkati âb-ı revân-ı hayâtın, akīm bir zevk-i mücerred için itlâfı[1] değil وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالاً كَثِيراً وَنِسَٓاءً hükmünün tecellîsidir. نِسَٓاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ'dür [el-Bakara 2/223][2], نِسَاؤُكُمْ لَهْوٌ لَكُمْ değildir. رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هٰذَا بَاطِلاً [Âl-i İmrân 3/191][3] Daha esasında هُوَ الَّذِى خَلَقَ لَكُمْ مَا فِى الْاَرْضِ جَمِيعاً [el-Bakara 2/29][4] âyetinden anlaşıldığı üzere insanların nefislerinde ve ırzlarında aslolan ibâha değil, hurmettir. Ve bunun için burada da evvelâ muharremât taʿdâd edilmiş, baʿdehû müsâfehadan ictinab ve ıhsân gayesi üzerine ve emvâl mukabilinde taleb-i nikâha müsaade[5] olunarak hill beyan olunmuştur. Velhâsıl nikâh, sifâhın zıddıdır. Sifah batıl ve gayr-i meşrûʿdur, gāye-i hilkati tahvîle çalışmaktan başka bir şey değildir. Nikah hüsn-i niyetle ve gayr-i muvakkat olmak üzere akdedilmek lâzımdır. Bir de اَنْ تَبْتَغُوا بِاَمْوَالِكُمْ kaydı şunu gösteriyor ki mehir nikâhın levâzımındandır. Nikah denildi mi mukabilinde bir mal söylenmemiş olsa bile behemehâl bir mehirden hâlî olmayacaktır. Binâenʿaleyh bu şerâit altında {فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ} o helâl kadınlardan her hangi birisiyle istimtâʿ ve intifâʿ ederseniz {فَاٰتُوهُنَّ اُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً} onların ecirlerini, yani bedel-i budʿları olan mehirlerini bir farîza olarak veriniz. Duhûl ile tamâm-ı mehir borç olur. ❁ Sûre-i Bakara'da kable'd-duhûl talâk vukuʿunda ise فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ [2/237][6] buyurulmuş idi. Maʿamâfîh {وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا تَرَاضَيْتُمْ بِهِ مِنْ بَعْدِ الْفَرِيضَةِ} mehir farz ü takdir olunup tesmiye edildikten sonra her ikinizin bi't-terâzî yaptığınız tenzil veya ibrâda günah yoktur. Nitekim bâlâda وَاٰتُوا النِّسَٓاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نِحْلَةًۜ فَاِنْ طِبْنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْساً فَكُلُوهُ هَنٖيٓئاً مَرٖيٓئاً [en-Nisâ 4/4] [1329] buyurulmuştu[7].

1 B -"itlâfı".
2 "Kadınlarınız sizin için bir harsdır…"
3 "…Yâ Rabbenâ (…) bunu Sen boşuna yaratmadın…"
4 "O, o hâlıktır ki yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı…"
5 B -"müsaade".
6 "…o vakit borç o kestiğiniz miktarın yarısıdır…"
7 B: "buyurulmuştur".

{اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلٖيماً حَكٖيماً} Şüphe yok ki bunları böyle emreden Allah bir Alîm, Hakîm bulunuyor[1]. Şimdi bilhassa cariyelerin nikâhına gelelim:

وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلاً اَنْ يَنْكِحَ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ فَمِنْ مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْ مِنْ فَتَيَاتِكُمُ الْمُؤْمِنَاتِۜ وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِاٖيمَانِكُمْۜ بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍۚ فَانْكِحُوهُنَّ بِاِذْنِ اَهْلِهِنَّ وَاٰتُوهُنَّ اُجُورَهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ مُحْصَنَاتٍ غَيْرَ مُسَافِحَاتٍ وَلَا مُتَّخِذَاتِ اَخْدَانٍۚ فَاِذَٓا اُحْصِنَّ فَاِنْ اَتَيْنَ بِفَاحِشَةٍ فَعَلَيْهِنَّ نِصْفُ مَا عَلَى الْمُحْصَنَاتِ مِنَ الْعَذَابِۜ ذٰلِكَ لِمَنْ خَشِىَ الْعَنَتَ مِنْكُمْۜ وَاَنْ تَصْبِرُوا خَيْرٌ لَكُمْۜ وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحٖيمٌ ﴿٢٥﴾

Meâl-i Şerîfi

İçinizden her kim hür olan mü'min kadınları nikâh edecek genişliğe güç yetiremiyorsa ona da ellerinizin altındaki mü'min cariyelerinizden[2] var. Allah kadrinizi imanınızla bilir. Mü'minler hep birbirinizden sayılırsınız, onun için fuhuşta bulunmayarak, gizli dost da edinmeyerek namuslu yaşadıkları hâlde onları sâhiplerinin izniyle nikâh ediniz ve mehirlerini [1330] güzellikle kendilerine veriniz. Eğer evlendikten sonra bir fuhuş irtikâb ederlerse o vakit üzerlerine hür kadınlar üzerine terettüb edecek cezânın yarısı lâzım gelir. Şu suret günaha girmek korkusu olanlarınız içindir, yoksa sabretmeniz sizin için daha hayırlıdır, bununla beraber Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir (25).[3]

{وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلاً اَنْ يَنْكِحَ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ} -Burada "muhsanât", milk-i yemîn mukabili olduğundan hür kadınlar mânasınadır.- Yani içinizden her kim hürre ve mü'mine olan kadınları nikâh edecek fazla

1 H ve F: "Allah Alîm ve Hakîm'dir".
2 B: "cariyelerden".
3 H: "Hür olan mü'min kadınları nikâh edecek genişliğe gücü yetmeyeniniz de ellerinizin altındaki mü'min cariyelerinizden alsın. Allah kadrinizi imanınızla bilir. Mü'minler hep birbirinizdensinizdir, onun için namuslu yaşadıkları, ne fuhuşta bulunur ne gizli dost edinir olmadıkları hâlde onları sâhiplerinin izniyle nikâh ediniz ve mehirlerini güzellikle kendilerine veriniz. Şayet evlendikten sonra bir fuhuş irtikâb ederlerse üzerlerine hür kadınlara terettüb edecek cezânın yarısı. Şu suret günaha girmek korkusu olanınız içindir, sabretmeniz ise sizin için daha hayırlıdır, bununla beraber Allah Gafûr, Rahîm'dir (25)".

bir istitâʿat-i mâliyeyi hâiz değil ise {فَمِنْ مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْ} bu da milk-i yemîniniz olan {مِنْ فَتَيَاتِكُمُ الْمُؤْمِنَاتِ} genç ve mü'mine cariyelerinizden nikâh etsin. ❁ Hürre bir zevcesi yoksa veya hürre almaya iktidâr-ı mâlîsi müsait değil ise nikâh ile câriye-i mü'mine alsın. Zira bunun masrafı azdır. Lâkin her hâlde mü'mineyi tercih etsin. Mü'mine ve cariye nikâhını ale'l-ıtlâk bir zül addetmesin çünkü {وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِاِيمَانِكُمْ} Allah[1] imanınıza aʿlemdir. {بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ} Siz birbirinizden[2], mü'minlerin hür olanlarıyla olmayanlarınız bir dinden, bir cinstensinizdir[3]. ❁ Hüsn-i niyetle onları tezevvüc etmek[4] inde'l-îcâb bir erkek için zül değildir. Zina tehlikesi daha büyük bir züldür. Şu kadar ki bunları hürre olan kadınlara tercih etmek de hürrelerin hukūkuna tecavüzdür. Bunun için taht-ı nikâhında hürre-i mü'mine bulunan bir adam onun üzerine cariye tezevvüc etmek asla câiz olmayacağı gibi, bir hürre-i mü'mineyi nikâh edebilmek kudretine mâlik[5] hür bir erkeğin de cariye tezevvüc etmesi mekruh veya haramdır ve o zaman cariye nikâhı bir züldür. İmam Şâfiî hazretleri âyetin mefhûm-ı muhalifini nazar-ı dikkate alarak buna haram [1331] demiş ise de İmâm-ı Aʿzam kerâhetine kāil olmuş, haram olan ancak hürre üzerine cariye nikâhına kalkışmak olduğunu beyan etmiştir.

Cariye nikâhının şart-ı sıhhatine, hükmüne ve gayesine gelince: {فَانْكِحُوهُنَّ بِاِذْنِ اَهْلِهِنَّ} İmdi cariyeleri sâhiplerinin izniyle nikâh ediniz {وَاٰتُوهُنَّ اُجُورَهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ} ve[6] mehirlerini veya nafakalarını kendilerine mâruf vechile güzelce veriniz ve bunları {مُحْصَنَاتٍ غَيْرَ مُسَافِحَاتٍ وَلَا مُتَّخِذَاتِ اَخْدَانٍ} evsâfıyla muttasıf olmaları üzere, bu hâlleri yaşamaları maksadıyla nikâh ediniz.

---

1 H ve F +"sizin".
2 H ve F -"birbirinizden".
3 B: "cinstensiniz".
4 H +"~~ve~~";
F +"ve".
5 H ve F +"bulunan".
6 H ve F -"ve".

❁ "**Ahdân**" "haden"in cemʿidir. "İttihâz-ı ahdân" gizli dost tutmak demektir. Devr-i câhiliyede iki nevi zina vardı. Birisi umûma karşı açıktan kârhânecilik, diğeri de birini dost tutarak husûsî bir surette gizlice zina etmek idi. Ve bunlar ale'l-ekser cariyelerle yapılırdı. İslâm'da bunların ikisi de menʿ olunmuştur. Şâyân-ı dikkattir ki hürrelere[1] ait olan âyette erkeklerin sifâhı, burada da kadınların sifâhı tasrih olunarak menʿ edilmiştir. Bu ise büyük bir edeb ve belâgati muhtevîdir. Evvelemirde hür olan kadınların sifâha tenezzül etmeyecekleri ve onlar hakkında sifah ve zina ihtimâlini tasavvur bile lâyık olmadığını ve böyle bir ihtimal olsa olsa erkekler yüzünden ve erkeklerin iffetsizliği dolayısıyla mutasavver olabileceği, cariyelere gelince bunların hasbe'z-zarûre sefâlet-i sifâha düşebilmeleri pek melhuz ve hatta câhiliyede âdet olduğu ve maʿamâfîh bunun da yine erkeklerin ahlâksızlığından neş'et ettiği ve bu sefâleti kaldırmak da erkeklerin elinde bulunduğu, erkekler hüsn-i niyetle hareket edip vazifelerini îfa ettikleri takdirde bunların da bu sefaletten kurtulacağı ve binâenʿaleyh Müslümanların hep bu gāye-i iffet ve salâhı tâkip etmeleri lüzûmu anlatılmıştır.

[1332] Binâenʿaleyh {فَاِذَٓا اُحْصِنَّ} cariyeler tezevvüc ile iffetleri temin olunduktan sonra {فَاِنْ اَتَيْنَ بِفَاحِشَةٍ} fuhuşa sülûk ederler, zina yaparlarsa {فَعَلَيْهِنَّ نِصْفُ مَا عَلَى الْمُحْصَنَاتِ مِنَ الْعَذَابِ} o vakit[2] bunlara da hür kadınlara tatbîki vâcib olan cezânın yarısı vâcib olur. Zira bu şerâit altında mazeretleri kalmaz ve maʿamâfîh esaret boyunlarında bulundukça hürreler seviyesinde de tutulamazlar. Bunun için {ذٰلِكَ} cariye tezevvücü {لِمَنْ خَشِيَ الْعَنَتَ مِنْكُمْ} içinizden galebe-i şehvetle bozulmak, günaha girmek, zina tehlikesine düşmek korkusu bulunanlar hakkındadır. Yoksa {وَاَنْ تَصْبِرُوا} sabretmeniz {خَيْرٌ لَكُمْ} hakkınızda daha hayırlıdır. ❁ İmam Şâfiî hazretleri buradan ne hürre ne cariye hiç evlenmemeniz daha hayırlıdır, ibadet nikâhtan efdaldir mânasını anlamış ise de eimme-i Hanefiyyenin dediği gibi bunun cariye nikâhı hakkında olduğu zâhirdir. Demek ki mehr ü

---

1 B: "hürre".
2 H ve F: "artık".

infak kudreti bulunanlar için galeyân-ı şehvet hâlinde nikâh vâcibdir ve böyle bir hâlde hürrenin mehr ü infâkına kudreti yetişmeyecek olanlara[1] bir cariye olsun tezevvüc etmesi vâcib ve bunda mü'mineyi tercih eylemesi de lâekal mendubdur. Çünkü cariyelerin dahi sefaletten kurtulmaları matlubdur. Buna ise mü'mine hepsinden ziyade lâyıktır. Binâenʿaleyh vücûb da ancak zina korkusu bulunanlar hakkındadır. Bu korku olmadığı takdirde cariye tezevvücü vâcib olmak şöyle dursun mendub bile değildir. Zira bunda bir taraftan hürrelerin sukūtuna sebebiyet vermek, diğer taraftan neseb necâbetini ve evlâdın ıstıfâsını ihlâl etmek gibi mahzurlar[2] da vardır. Bunun için Hazret-i Ömer "cariye tezevvüc eden herhangi bir hür, hürriyetinin yarısını zâyiʿ etmiş olur" [1333] demiştir.[3] Lâkin bütün bu mahzurlar zina tehlikesine karşı hiçtir. Çünkü zina doğrudan doğru tohumunu itlâf ve sûret-i umûmiyede gerek erkek ve gerek kadınlar için pis bir zillet ve nevʿ-i beşer için pek büyük sefâlettir. Ve insandan başka hayvânât içinde hiçbiri dişisini mahza suyunu telef[4] etmek için tâkip etmez. İnsanlar elinde mahbus edilen erkek hayvanlar istisnâ edilirse kediler köpekler bile dâhil olmak üzere hiçbir hayvan kösnümeyen dişisine cebren saldırmaz ve fiilini mahza telkih için yapar. Hatta develerin dişi sidiği koklaması telkihli olup olmadığını fark etmek için olduğu mâruftur. Hâsılı hayvânâtın bile muʿâmele-i behîmiyesinde sifah mahiyeti yoktur. Garîze ve fıtratları, taʿbîr-i âharla sevk-i tabîʿîleri buna meydan vermez. Bu rezalet, bu sevdâ-yı ʿakāmet beşeriyeti hayvânâttan daha süflî bir vaziyete düşüren bir fecîʿadır. Bu felâkete düşmekten ise cariye olsun tezevvüc etmelidir. Maʿamâfîh bu korku yoksa sabır daha hayırlıdır. Gerçi bunda da tenâsülden mahrumiyet varsa da {وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَح۪يمٌ}dir. Hâlbuki zinâkârlar için azâb-ı elîm vardır.

Bu beyânâttan sonra rahmet-i ilâhiye muktezâsınca hikmet ve makāsıd-ı teşrîʿiyeye müteʿallik olarak buyuruluyor ki:

---

1 B: "olanlar".
2 H, F, M ve B: "mahzurları".
3 *Sünenü Saîd b. Mansûr,* thk. Habîburrahman el-Aʿzamî, el-Hind: ed-Daru's-Selefiyye, 1403/1982, I, 229: قَالَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ: أَيُّمَا حُرٍّ تَزَوَّجَ أَمَةً فَقَدْ أَرَقَّ نِصْفَهُ، وَأَيُّمَا عَبْدٍ تَزَوَّجَ حُرَّةً فَقَدْ أَعْتَقَ نِصْفَهُ.
4 B: "itlaf".

يُرِيدُ اللّٰهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ وَيَهْدِيَكُمْ سُنَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَيَتُوبَ عَلَيْكُمْ وَاللّٰهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ﴿٢٦﴾ وَاللّٰهُ يُرِيدُ اَنْ يَتُوبَ عَلَيْكُمْ وَيُرِيدُ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الشَّهَوَاتِ اَنْ تَمِيلُوا مَيْلاً عَظِيماً ﴿٢٧﴾ يُرِيدُ اللّٰهُ اَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ وَخُلِقَ الْاِنْسَانُ ضَعِيفاً ﴿٢٨﴾

[1334] **Meâl-i Şerîfi**

Allah sizlere bilmediklerinizi bildirmek ve sizden öndekilerin yollarını göstermek ve salâha rücû'unuzu görerek günahlarınızı bağışlamak diliyor, hem[1] Allah Alîm'dir, Hakîm'dir (26). Allah tevbekâr olduğunuzu görerek size nazar buyurmak istiyorken[2] o şehvetleri ardında koşanlar sizin büyük bir yamuklukla yamulmanızı istiyorlar (27). Allah sizden ağır teklifleri hafifletmek istiyor, öyle ya insan zayıf yaratılmıştır (28).[3]

{يُرِيدُ اللّٰهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ} Allah'ın bu teşrî'âttan muradı size helâl ve haramı fark ettirip açıkça anlatmak {وَيَهْدِيَكُمْ سُنَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ} ve sizi sizden evvelkilerin sünnetlerine, yani sülûk edip ni'met ü saâdete erdikleri yollara hidâyet ve delâlet etmek {وَيَتُوبَ عَلَيْكُمْ} ve devr-i câhiliyede sizden nazarını, rahmetini çekmiş iken sizi İslâm ile böyle tarîk-i salâha ircâ' edip günahlarınızdan tevbe ettirerek üzerinize rahmet ve in'âmını tevâlî ettirmektir. ❁ Yani burada اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ. صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّٓالِّينَ duasına bir cevâb-ı mahsus vardır. Bu beyan olunan hill ü hurmet ahkâmı büsbütün yeni teşrî' olunmuş ve hiç tecribe edilmemiş bir yol değil esasen mukteza-yı hilkat ve fıtrat olup sizden mukaddem olanların ni'met ü saâdete ermelerine sebep olmuş mücerreb ve sâlim yollardır. Bundan evvel mütena''im olan enbiyâ ve sâlihînin mes'ûdiyetleri bilhassa bu yolda olmuştur. Binâen'aleyh burada şerâi'-i sâlifenin pek güzel bir inkişaf ile takrîri vardır. Bundan sapanların üzerinden nazar-ı ilâhî çekilir ve tekrar bu yola sülûk edenlere

---

1 F: "ve".

2 F +"onlar".

3 H: "Allah sizlere bilmediklerinizi bildirmek, sizden evvelkilerin yollarını göstermek ve salâha rücû'unuzu görerek günahlarınızı bağışlamak diliyor, Allah Alîm, Hakîm'dir (26). Allah tevbekâr olduğunuzu görerek günahlarınızı bağışlamak diliyor, şehvetlerine uyanlar da büyük bir meyl ile eğilmenizi istiyorlar (27). Allah üzerinizdeki tekâlîfi hafifletmek istiyor, insan zayıf yaratılmıştır (28)".

de [1335] yine nazar-ı ilâhî avdet eder. Zira إِنَّ اللّٰهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتّٰى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ'dir [er-Ra'd 13/11][1]. İşbu وَيَهْدِيَكُمْ سُنَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ nass-ı celîli şerâi'-i mütekaddimeden bazı ahkâmın takrîrine delâlet ettiği cihetle ilm-i usûldeki شَرَايِعُ مَنْ قَبْلَنَا شَرِيعَةٌ لَنَا إِذَا قَصَّهَا اللّٰهُ وَرَسُولُهُ[2] kāidesini tansis etmiş olduğunda şüphe yoktur. Ve yine şüphe yok ki burada bu takrir ber vech-i bâlâ vahiy ve beyân-ı ilâhî ile olmuştur. Bununla beraber biz şunda da iştibah etmiyoruz ki burada vahiyle takrirden başka ale'l-husûs devr-i nübüvvetten sonrası için istinbât-ı ilel-i ahkâmda tecribenin de bir ehemmiyet-i azîmesi bulunduğuna işâret-i mahsûsa vardır. Her hâlde ictihâdât-ı teşrî'iyede yalnız delâlet-i elfâz ile iktifâ edilmeyip tecribe ile hayâtın cereyân-ı hâricî ve hikemîsi dahi nazar-ı i'tibârda tutulmak lâzım gelecektir. فَاعْتَبِرُوا يَٓا اُو۬لِي الْاَبْصَارِ [el-Haşr 59/2][3] Emrinde bu nokta pek mühim bir mevki işgal etmiştir. Şu şart ile ki her hususta olduğu gibi bunda da şehvetten ve teşehhîden iyice ihtiraz etmek ve hâdisâta kasd-ı şehvetle bakmamak bir şart olduğu da şimdi anlaşılacaktır {وَاللّٰهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ}dir. Teşrî' bir eser-i irade olmakla beraber teşrî'-i ilâhî ilm ü hikmetle müterâfıktır. Rahmâniyet-i ilâhiye esbâba mütekaddim ise de rahîmiyet-i ilâhiye, nizâm-ı esbâb üzerine cereyan eder {وَاللّٰهُ يُرِيدُ اَنْ يَتُوبَ عَلَيْكُمْ} o Gafûr-ı Rahîm ve Alîm-i Hakîm olan Allah sizin tevbe ve salâhınızı görüp üzerinizden dâima nazar-ı rahmetle bakmak ve mes'ud etmek istiyor {وَيُرِيدُ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الشَّهَوَاتِ اَنْ تَمِيلُوا مَيْلًا عَظِيمًا} o şehevât arkasında koşup keyiflerine tâbi' olanlar da büyük bir inhiraf ile tarîk-ı haktan sapmanızı, kendilerine uyup haram, helâl tanımayarak fenalık yollarında dolaşmanızı ve uçurumlara sürüklenmenizi istiyorlar. Binâen'aleyh siz böyle fâcirlerin arzularına tâbi' olmayınız. İctihâdâtınızda, ef'âl ü harekâtınızda[4] şehvete değil, hikmete ve beyânât-ı ilâhiyeye ve önünüzde bulunan [1336] erbâb-ı rüşdün sîretlerine tebe'iyet ediniz[5] ve ilm-i teşrî'-i İslâmîde pek büyük bir esas olan şu âyete bakınız:

---

1 "…Her hâlde Allah bir kavme verdiğini onlar nefislerindekini bozmadıkça bozmaz…"
2 "Allah ve Resûlü zikrettikleri takdirde, bizden önceki şeriatlar bizim de şeriatımız sayılır."
3 "…Düşünün de ibret alın ey görecek gözleri olanlar!" H, F ve M: "اُو۬لِي الْاَلْبَابِ".
4 B -"ef'âl ü harekâtınızda".
5 B -"tebe'iyet ediniz".

{يُرِيدُ اللّٰهُ اَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْۚ وَخُلِقَ الْاِنْسَانُ ضَعِيفًا} Allah teâlâ sizden ağır teklifleri kaldırıp mes'ûliyetinizi tahfif etmek ister. Zira insan zayıf olarak halk edilmiştir. ❁ Binâenʿaleyh bâb-ı teşrîʿde şehvete tâbiʿ olmak câiz olmadığı gibi şiddet ü tazyik de câiz değildir. Burada رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَٓا اِصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا [el-Bakara 2/286][1] dualarının bir eser-i icâbeti vardır ki يُرِيدُ اللّٰهُ بِكُمُ الْيُسْرَ [el-Aʿrâf 7/157][2], وَيَضَعُ عَنْهُمْ اِصْرَهُمْ وَالْاَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ [el-Bakara 2/185][3], وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ [el-Hac 22/78][4] âyetleri, kezâlik جِئْتُكُمْ بِالْحَنِيفِيَّةِ السَّهْلَةِ السَّمْحَةِ hadîs-i nebevîsi[5] hep bu düstûr-ı yüsr ve tahfîfi nâtıktırlar. İnsanlar zannettikleri gibi kavî bir mahluk değildirler. Şiddete dayanamazlar, tahfîfe muhtaçtırlar ve dîn-i İslâm onlara bu tahfîfi bahşetmek için gelmiştir. Bu esâsâta binâen nikâh hususunda da teşdîdât gösterilmemeli, zinâya ve sû'-i istiʿmâle meydan vermemek için ahkâm ve muʿâmelât-ı nikâh teshil olunmalıdır. İbn Abbas hazretlerinden mervîdir ki şöyle demiştir: Sûre-i Nisâ'da sekiz âyet bu ümmet için güneşin üzerine doğduğu ve battığı şeylerin hepsinden hayırlıdır.

1. يُرِيدُ اللّٰهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ [en-Nisâ 4/26]
2. وَاللّٰهُ يُرِيدُ اَنْ يَتُوبَ عَلَيْكُمْ [en-Nisâ 4/27]
3. يُرِيدُ اللّٰهُ اَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ [en-Nisâ 4/28]
4. اِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَٓائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ[6] [en-Nisâ 4/31]
5. اِنَّ اللّٰهَ لَا يَغْفِرُ اَنْ يُشْرَكَ بِهِ [en-Nisâ 4/48, 116]
6. اِنَّ اللّٰهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ [en-Nisâ 4/40]
7. وَمَنْ يَعْمَلْ سُٓوءًا اَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهُ [en-Nisâ 4/110]
8. مَا يَفْعَلُ اللّٰهُ بِعَذَابِكُمْ اِنْ شَكَرْتُمْ وَاٰمَنْتُمْ [en-Nisâ 4/147][7]

---

1 "…Yâ Rabbenâ! Hem bize bizden evvelkilere yüklediğin gibi ağır yük yükleme…"
2 "…sırtlarından ağır yüklerini ve üzerlerindeki bağları, zincirleri indirir atar…"
3 "…Allah size kolaylık irade buyuruyor zorluk irade buyurmuyor…"
4 "…üzerinize dinde bir harac da yükletmedi…"
5 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 266; Begavî, *Meʿâlimü't-Tenzîl,* II, 199; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* X, 55:
فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنِّي لَمْ أُبْعَثْ بِالْيَهُودِيَّةِ وَلَا بِالنَّصْرَانِيَّةِ، وَلَكِنِّي بُعِثْتُ بِالْحَنِيفِيَّةِ السَّمْحَةِ...
6 B -"عَنْهُ".
7 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 256-257; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 291:

Bu esâsât-ı teşrîʿiye anlaşıldıktan sonra; nikâhın kudret-i mâliye ile bir alâka-i mahsûsası bulunmasına mebnî emvâlin kesb ü tasarrufuna müteʿallik olmak üzere ayrıca bir hitab ile buyuruluyor ki:

[1337]

يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَا تَأْكُلُٓوا اَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ اِلَّٓا اَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ
مِنْكُمْ وَلَا تَقْتُلُٓوا اَنْفُسَكُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِكُمْ رَحٖيماً ﴿٢٩﴾ وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ عُدْوَاناً وَظُلْماً
فَسَوْفَ نُصْلٖيهِ نَاراًۜ وَكَانَ ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ يَسٖيراً ﴿٣٠﴾ اِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَٓائِرَ مَا تُنْهَوْنَ
عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّـَٔاتِكُمْ وَنُدْخِلْكُمْ مُدْخَلاً كَرٖيماً ﴿٣١﴾ وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللّٰهُ بِهٖ
بَعْضَكُمْ عَلٰى بَعْضٍۜ لِلرِّجَالِ نَصٖيبٌ مِمَّا اكْتَسَبُوا وَلِلنِّسَٓاءِ نَصٖيبٌ مِمَّا اكْتَسَبْنَۜ وَسْـَٔلُوا
اللّٰهَ مِنْ فَضْلِهٖۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلٖيماً ﴿٣٢﴾ وَلِكُلٍّ جَعَلْنَا مَوَالِيَ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ
وَالْاَقْرَبُونَۜ وَالَّذٖينَ عَقَدَتْ اَيْمَانُكُمْ فَاٰتُوهُمْ نَصٖيبَهُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهٖيداً
﴿٣٣﴾ اَلرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَٓاءِ بِمَا فَضَّلَ اللّٰهُ بَعْضَهُمْ عَلٰى بَعْضٍ وَبِمَٓا اَنْفَقُوا مِنْ
اَمْوَالِهِمْۜ فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ لِلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللّٰهُۜ وَالّٰتٖى تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ
فَعِظُوهُنَّ وَاهْجُرُوهُنَّ فِى الْمَضَاجِعِ وَاضْرِبُوهُنَّۚ فَاِنْ اَطَعْنَكُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبٖيلاًۜ اِنَّ
اللّٰهَ كَانَ عَلِيّاً كَبٖيراً ﴿٣٤﴾ وَاِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَابْعَثُوا حَكَماً مِنْ اَهْلِهٖ وَحَكَماً مِنْ
اَهْلِهَاۚ اِنْ يُرٖيدَٓا اِصْلَاحاً يُوَفِّقِ اللّٰهُ بَيْنَهُمَاۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلٖيماً خَبٖيراً ﴿٣٥﴾ وَاعْبُدُوا اللّٰهَ
وَلَا تُشْرِكُوا بِهٖ شَيْـٔاً وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَاناً وَبِذِى الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكٖينِ وَالْجَارِ ذِى

عن ابن عباس قال: ثمان آيات نزلت في سورة النساء، هي خير لهذه الأمة مما طلعت عليه الشمس وغربت، أولاهن: «يريد الله ليبين لكم ويهديكم سنن الذين من قبلكم ويتوب عليكم والله عليم حكيم» (النساء ٢٦/٤)، والثانية: «والله يريد أن يتوب عليكم ويريد الذين يتبعون الشهوات أن تميلوا ميلا عظيما» (النساء ٢٧/٤)، والثالثة: «يريد الله أن يخفف عنكم وخلق الإنسان ضعيفا» (النساء ٢٨/٤)، ثم ذكر مثل قول ابن مسعود سواء، وزاد فيه: ثم أقبل يفسرها في آخر الآية: وكان الله للذين عملوا الذنوب غفورا رحيما.

عن ابن مسعود قال: في خمس آيات من سورة النساء: لهن أحب إلي من الدنيا جميعا: «إن تجتنبوا كبائر ما تنهون عنه نكفر عنكم سيئاتكم» (النساء ٣١/٤) وقوله: «إن الله لا يظلم مثقال ذرة وإن تك حسنة يضاعفها» (النساء ٤٠/٤)، وقوله: «إن الله لا يغفر أن يشرك به ويغفر ما دون ذلك لمن يشاء» (النساء ٤٨/٤، ١١٦)، وقوله: «ومن يعمل سوءا أو يظلم نفسه ثم يستغفر الله يجد الله غفورا رحيما» (النساء ١١٠/٤)، وقوله: «والذين آمنوا بالله ورسله ولم يفرقوا بين أحد منهم أولئك سوف يؤتيهم أجورهم وكان الله غفورا رحيما» (النساء ١٥٢/٤)

الْقُرْبٰى وَالْجَارِ الْجُنُبِ وَالصَّاحِبِ بِالْجَنْبِ وَابْنِ السَّبٖيلِۙ وَمَا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا
يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَالاً فَخُوراًۙ ﴿٣٦﴾ اَلَّذٖينَ يَبْخَلُونَ وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ وَيَكْتُمُونَ مَٓا
اٰتٰيهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖۜ وَاَعْتَدْنَا لِلْكَافِرٖينَ عَذَاباً مُهٖيناًۚ ﴿٣٧﴾ وَالَّذٖينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ رِئَٓاءَ
النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْاٰخِرِۜ وَمَنْ يَكُنِ الشَّيْطَانُ لَهُ قَرٖيناً فَسَٓاءَ قَرٖيناً ﴿٣٨﴾
وَمَاذَا عَلَيْهِمْ لَوْ اٰمَنُوا بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَاَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقَهُمُ اللّٰهُۜ وَكَانَ اللّٰهُ بِهِمْ عَلٖيماً
﴿٣٩﴾ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍۚ وَاِنْ تَكُ حَسَنَةً يُضَاعِفْهَا وَيُؤْتِ مِنْ لَدُنْهُ اَجْراً عَظٖيماً
﴿٤٠﴾ فَكَيْفَ اِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ اُمَّةٍ بِشَهٖيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلٰى هٰٓؤُلَٓاءِ شَهٖيداًۜ ﴿٤١﴾ يَوْمَئِذٍ
يَوَدُّ الَّذٖينَ كَفَرُوا وَعَصَوُا الرَّسُولَ لَوْ تُسَوّٰى بِهِمُ الْاَرْضُۜ وَلَا يَكْتُمُونَ اللّٰهَ حَدٖيثاً ﴿٤٢﴾

[1339] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o[1] bütün iman edenler! Mallarınızı aranızda bâtıl [1340] bahanelerle yemeyin, kendiliğinizden rızâlaşarak akdettiğiniz bir ticaret olmak başka. Kendilerinizi öldürmeyin de, Allah size cidden bir rahîm bulunuyor (29). Her kim de tecavüz ederek, zulmederek onu yaparsa yarın onu bir ateşe yaslayacağız, Allah'a göre bu kolay bulunuyor (30). Eğer siz nehy edildiğiniz günahların büyüklerinden ictinab ederseniz sizden kabahatlerinizi keffâretleriz ve sizi hoş bir mesleke koyarız (31). Bir de Allah'ın bazınıza diğerinden fazla verdiği şeyleri temenni etmeyin, erkeklere çalışmalarından bir nasip vardır, kadınlara da çalışmalarından bir nasip vardır. Çalışın da Allah'tan fazlını isteyin, her hâlde Allah her şeye alîm bulunuyor (32). Erkek ve dişi her biri için baba ve ananın ve en yakın akrabanın, ve akd ile yeminlerinizin bağladığı kimselerin terikelerinden vârislere de tahsis ettik, onlara da nasiplerini verin çünkü Allah her şeye karşı şâhid bulunuyor (33). Er olanlar kadınlar üzerinde hâkim dururlar; çünkü bir kere Allah birini diğerinden üstün yaratmış, bir de erler mallarından infak etmektedirler, onun için iyi kadınlar itaatkârdırlar, Allah kendilerini sakladığı cihetle kendileri de gaybı muhafaza ederler. Serkeşliklerinden endişe

1 B -"o".

ettiğiniz kadınlara gelince; evvelâ kendilerine nasihat edin, sonra yattıkları yerde mehcur bırakın, yine dinlemezlerse dövün. Dinledikleri hâlde incitmeye bahane aramayın; çünkü Allah çok yüksek, çok büyük bulunuyor (34). Eğer karı koca arasının açılmasından endişeye düşerseniz bir hakem onun tarafından, bir hakem de bunun tarafından gönderin. Bunlar gerçekten barıştırmak isterlerse Allah aralarındaki dargınlık yerine geçim verir, şüphesiz ki Allah bir Alîm, Habîr bulunuyor (35). Hem Allah'a ibadet edin ve O'na hiçbir şeyi şerîk koşmayın, sonra babaya anaya ihsan edin, akrabanıza da öksüzlere de, yoksullara da, yakın komşuya da, uzak komşuya da, arkadaşa da, yolda kalmışa da, ellerinizdeki memluklere de; her hâlde Allah kurumlu öğüngen olanların hiçbirini sevmez (36). Onlar ki hem kıskanırlar hem de herkese kıskançlık tavsiye ederler [1341] ve Allah'ın kendilerine fazlından verdiği şeyleri saklarlar. Biz de öyle nankörlere terzil edici bir azab hazırlamışızdır (37). Onlar ki Allah'a ve âhiret gününe inanmazlar da mallarını nâsa gösteriş için sarf ederler; her kim de kendine şeytan arkadaş olursa artık o ne fena arkadaştır (38). Ne vardı bunlar Allah'a iman getirseler ve âhiret gününe inansalar da Allah'ın kendilerine merzuk buyurduğu şeylerden infak etselerdi, ziyan mı ederlerdi? Allah kendilerini bilirdi (39). Her hâlde Allah zerre miskāli zulmetmez ve eğer bir hasene olursa onu kat kat artırır, bir de tarafından azîm bir ecir verir (40). Bakalım nasıl olacak, her ümmetten bir şâhid getirdiğimiz, seni de onların üzerine şâhid getirdiğimiz vakit? (41). İşte o gün öyle arzu edecek o küfredip Peygambere âsi olanlar ki keşke hâk ile yeksan edilselerdi de Allah'a bir sözü ketm etmeselerdi (42).[1]

---

1 H: "Ey o bütün iman edenler! Mallarınızı bâtıl bahanelerle yemeyin, aranızda kendiliğinizden rızâlaşarak akdettiğiniz bir ticaret olmak başka. Kendilerinizi öldürmeyin de, Allah size cidden bir rahîm bulunuyor (29). Her kim tecavüz ederek, zulmederek onu yaparsa yarın onu bir ateşe yaslayacağız, Allah'a göre bu kolay bulunuyor (30). Eğer siz nehy edildiğiniz günahların büyüklerinden ictinab ederseniz kabahatlerinizi keffâretleriz ve sizi kerîm bir mesleke koyarız (31). Bir de Allah'ın bazınıza diğerinden fazla verdiği şeyleri temenni etmeyin, erkeklerin kesblerinden bir nasipleri var, kadınların da kesblerinden bir nasipleri var. Çalışın da Allah'tan fazlını isteyin, şüphesiz Allah her şeye alîm bulunuyor (32). Ondan başka erkek ve dişi her biri için baba ve anasının ve en yakın akrabanın, ve yeminlerinizin akd ile bağladığı kimselerin terikelerinden vârisler de tahsis ettik, onlara da nasiplerini verin, şüphe yok ki Allah her şeye karşı şâhid bulunuyor (33).

{لَا تَأْكُلُٓوا اَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ} Mallarınızı aranızda -yani gerek umûmen ve gerek karı koca ve akraba beyninde- bâtıl, yani haksız, gayr-i meşrû bir vechile boş boşuna yemeyiniz; hem yekdiğerinizin malını muhık ve meşrû bir sebep olmaksızın almayınız, hem de o malları heder etmeyiniz. ❁ (*Sûre-i Bakara'daki* وَلَا تَأْكُلُٓوا اَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَٓا اِلَى الْحُكَّامِ [2/188] *âyetine bak*).

"**Bâtıl**"; Sirkat, hıyânet, gasb, kumar, ribâ, mübâdelât-ı fâside ve sefâhet, israf ve bütün esbâb ü makāsıd-ı gayr-i meşrûʿanın hepsine, yani hem sebeb-i kesbe ve hem sûret-i sarfa şâmildir. {اِلَّٓا اَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ} Ancak o emvâlin aranızdaki terâzîden husûle gelen bir ticaret olması başka. -Yahut- تِجَارَةٌ Asım, Hamza, Kisâî, Halef-i Âşir kıraatlerinden mâʿadâsında refʿ ile okunduğuna göre- ancak aranızda terâzîden husûle gelen bir ticaret bulunması başka, bundan ve bunu yemekten menhî değilsiniz. ❁ Bu istisnânın mâkablindeki muʿâmelât-ı bâtılede mefhûmen[1] dâhil olmadığı cihetle istisnâ-yı munkatıʿ [1342] olduğu ve binâenʿaleyh kasr ifade etmediği ve şu ticaretten başka hibe, sadaka, temlik,[2] ibâha ve irs gibi diğer esbâb-ı meşrûʿanın vücûduna mâniʿ

Erkek olanlar kadınlar üzerinde hâkimdirler; çünkü bir kere Allah birini birinden üstün yaratmış, bir de mallarından infak etmektedirler, onun için iyi kadınlar itaatkârdırlar, Allah kendilerini sakladığı cihetle kendileri de gaybı muhafaza ederler. Nüşûzlarından endişe ettiğiniz kadınlara gelince; evvelâ kendilerine nasihat edin, sonra yattıkları yerde mehcur bırakın, yine dinlemezlerse dövün. Dinledikleri hâlde incitmeye bahane aramayın; çünkü Allah yüksek, büyük bulunuyor (34). Eğer karı koca arasının açılmasından endişeye düşerseniz onun tarafından bir hakem, bunun tarafından da bir hakem gönderin. Bunlar gerçekten barıştırmak isterlerse Allah aralarındaki dargınlık yerine geçim verir, şüphesiz ki Allah bir Alîm, Habîr bulunuyor (35). Allah'a kulluk edin ve O'na hiçbir şeyi şerîk koşmayın, sonra babaya anaya da ihsan, akrabanıza da yetimlere de, bîçârelere de, yakın komşuya da, uzak komşuya da, arkadaşa da, yolda kalmışa da, ellerinizdeki memluklere de; her hâlde Allah kurumlu öğüngen olanları sevmez (36). Onlar ki hem kıskanırlar hem de herkese kıskançlık tavsiye ederler ve Allah'ın kendilerine fazlından verdiği şeyleri saklarlar. Biz de öyle nankörlere terzil edici bir azab hazırlamışız (37). Ve onlar ki mallarını nâsa gösteriş için sarf ederler de ne Allah'a ne âhiret gününe inanmazlar; her kim de kendisine şeytan arkadaş olursa artık o ona ne kötü arkadaşlık eder (38). Ne vardı bunlar Allah'a iman getirseler ve âhiret gününe inansalar da Allah'ın kendilerine merzuk buyurduğu şeylerden Allah için infak etselerdi, ziyan mı ederlerdi? Allah onları bilirdi (39). Bilmeli ki Allah zerre miskāli zulmetmez ve eğer bir hasene ise Allah onu katlar, bir de tarafından azîm bir ecir ihsan eder (40). Bak artık her ümmetten birer şâhid getirdiğimiz, seni de bunların üzerlerine şâhid getirdiğimiz vakit nasıl olacak? (41). O gün arzu edecek o küfredip Peygambere isyan edenler ki keşke hâk ile yeksan edilseler de Allah'a bir söz ketm etmeselerdi (42)".

1 B: "mefhûmuna".

2 H ve F +"ve".

olmayacağı beyan olunuyor. Ticaretin tahsîsen zikrine gelince, bunun hikmeti olarak deniliyor ki: Bununla ticaretin esbâb-ı milk içinde en mühim ve en kesîru'l-vukūʿ bir esas ve erbâb-ı haysiyet için en muvâfık bir tarîk[1] olduğu anlatılmıştır[2]. Biz buna şunu ilâve edeceğiz: Evvelâ, bunlar yalnız hukūkī nokta-i nazardır. Hâlbuki âyetin siyâkı nikâh ve infak için istihzârât-ı mâliye ile de alâkadar olduğundan daha ziyade iktisâdî haysiyeti de hâizdir. Yani malların istihsâli velev esbâb-ı meşrûʿa dâhilinde olsun, istihlâkâtında iktisad edilmesi ve hazır mal yemek sevdasında bulunulmayıp eldeki emvâlin tenmiye olunması ve bir sebeb-i zarûrî olmadıkça sermayeye dokunulmayıp hâsılâtından ve kârından yenilmesi, ve bu meyanda bilhassa ticarete itina olunması, ticarette de terâzî esasına iyi riayet edilmesi ve şu hâlde diğerlerinin emvâli şöyle dursun, kendi mallarının bile boş boşuna yenip yedirilmemesi lüzûmu ihtar edilmiştir.

Sâniyen, istisnâ-yı munkatıʿ bu tevehhümün defʿi için istidrak mevkiʿinde bulunacağından, burada hukūkī ve şerʿî nokta-i nazardan mühim bir müşkilin de halli vardır. Zira mücerred kıyâs-ı aklî ile düşünüldüğü zaman ticaret ribh kasdıyla mübadele demek olduğuna, mübadele mefhûmu ise tam bir muʿâdele mânasını mutazammın bulunduğuna nazaran herhangi bir mübadelede bir tarafın bir ribh istifade etmesi işbu mübadele ve müsâvat esasına mugāyir ve binâenʿaleyh ribâ gibi bir bâtıla şebîh olması ihtimâli kıyâs-ı celî ile dâima vâriddir. Hatta muʿâmelât-ı mâliyede mübadele ve muʿâvaza[3] pek mühim bir esas olmakla beraber nefsinde sarâhaten mâkul bile değildir. Çünkü aklen bir malın diğerine bedel olması mâkul ise mübadele abes, değil ise bir yalan demek olur.

Zarûrî [1343] olan bazı ihtiyâcât dolayısıyla وَاَحَلَّ اللّٰهُ الْبَيْعَ [el-Bakara 2/275][4] diye mübadele esasına müsaade buyurulmuş ise de bunun hasbe'z-zarûre bir müsaade olması hasebiyle buna ticaret kasdı munzam olduğu takdirde bu ticaretin bir nevi haksızlığı tazammun etmiş olması

1 M: "tarikı".
2 M ve B: "anlaşılmıştır".
3 B: "muvâzaʿa".
4 "…Hâlbuki Allah beyʿi helâl kıldı…"

ve binâenʿaleyh hiss-i takvâ ile hareket edecek olanların bunda bir bâtıl şüphesi tevehhüm edebilmeleri cidden muhtemildir. Sade muhtemil değil emr-i vâkiʿdir de. İşte bu tevehhümü defʿ için muhâlif-i kıyas görünen ticaretin يُرِيدُ اللّٰهُ اَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْۚ وَخُلِقَ الْاِنْسَانُ ضَعِيفاً [en-Nisâ 4/28] medlûlünce ihtiyâcât-ı beşeriyeden nâşî meşrû kılınmış olduğunu ve esasen mübadele mahiyetindeki muʿâdele ve müsâvat kaziyyesinin de ʿâkıdeynin mütekābil olan ihtiyaçlarına ve onu takdir edecek olan hüsn-i rızâlarına nazaran mütalaa edilmek lâzım geldiği ve terâzî olmayınca sade ticaretin değil, ale'l-umûm mübâdelât ve muʿâmelâttan hiçbirinin yapılamayacağını ve bi't-tabʿ ihtiyaç olmayınca terâzî bulunamayacağını ve şu hâlde muhill-i terâzî olan ticaretlerin de meşrû olmayacağını anlatmak için اِلَّٓا اَنْ تَكُونَ buyurulmuş ve bu suretle erbâb-ı takvânın ticaretten kaçınmaları şöyle dursun, bilakis boş boşuna mal yememek için ticaret ile iştigal etmeleri en muvâfık bir tarîk-ı iktisad olduğu anlatılmış ve akibinde buyurulmuştur ki: {وَلَا تَقْتُلُٓوا اَنْفُسَكُمْ} Ve kendi nefislerinizi veya kendinizden maʿdud olan nüfûsunuzu hiçbir vechile katletmeyiniz. Telef-i nefse sebep olmayınız. ❁ Siyâk-ı nefyde katl, ʿamden veya hatâen, mübâşereten veya tesebbüben katle şâmil olduğu gibi "enfüs" kelimesi de nefs-i ferdî ve nefs-i millîye muhtemil bulunduğundan bu nehiy, müteʿaddid mânaları müşʿirdir:

1. Evvelâ, doğrudan doğru insanın kendini öldürmesini, yani kasden intihar etmesini nehiydir ki bu zâhir olmakla beraber siyâk-ı âyete mülâyim değildir. Sâniyen insanın kendi telefine sebep olmasını nehiydir ki başlıca [1344] üç vechile îzah olunmuştur. Birincisi bazı câhillerin yaptığı gibi zühd ü[1] taʿabbüd nâmına şiddet iltizam edip nefsini son derece tazyik ile ezmektir ki Kâdî Beyzâvî bunu "cehele-i Hindin yaptıkları gibi" diye temsil etmiştir.[2] Terâzî ile ticareti hîlekârâne muʿâmelât-ı fâside gibi zühd ü takvâya muhalif farz ederek bu yolda kesb-i emvâlden imtinâʿ edip kendini telef-i nefse bâʿis olacak vechile fakr u zarûrete mâruz bırakmak bu kabîlden

1 B -"ü".
2 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* II, 71:
وَلا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ بالبخع كما تفعله جهلة الهند، أو بإلقاء النفس إلى التهلكة.

olacağı için bu mâna bilhassa siyâk-ı istisnâya muvâfıktır. İkincisi katle müeddî olan cinayetler irtikâb ederek kendi katline sebebiyet vermektir ki, şunun bunun malına bi-gayri hakkın tasallut etmek de bu cümledendir. Üçüncüsü velev hayır nâmına olsun herhangi bir suretle kendini boş boşuna tehlikeye ilkā etmektir ki ticaret yapacağım diye kendisini tehlikelere atmak da bu kabîldendir. Rivayet olunuyor ki Amr b. Âs bu âyetle istidlâl ederek soğuktan hazeren soğuk su ile iğtisalden çekinip teyemmüm etmiş, Resûlullah da bunu inkâr buyurmamıştır.[1]

2. Kendi nüfûsunuzu, taʿbîr-i âharla birbirinizi hiçbir vechile katletmeyiniz demek olur. Bunun da siyâk-ı âyete muvâfık olan ciheti haksız ve bâtıl bir surette yekdiğerin[2] malını yemenin, kezâlik ticaret hususunda hüsn-i terâzî gözetilmeyip herkesi ıztırâra sevk etmek için ihtikâr yollarına sapmanın katl ve itlâf-ı nüfûsa sebep olmasıdır.

Velhâsıl mallarınızı aranızda haksız ve boş boşuna yemeyin, terâzî ile ticaret yapın, böyle yapmazsanız helâk olur ve birbirinizi ihlâk edersiniz. Binâenʿaleyh hiçbir vechile katl-i nefse ve itlâf-ı nüfûsa sebebiyet vermeyin; {اِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِكُمْ رَح۪يماً}dır. Bunun için ekl-i bâtıla ve telef-i nefse müsaade etmez, terâzî ile ticarete müsaade eder. Ve güzel bir terâzî hayatı yaşamanızı ister. Bunun için {وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ} [1345] her kim katl-i nefsi veya ekl-i bâtılı veya sûrenin başından beri nehy edilegelen[3] günahları {عُدْوَاناً وَظُلْماً} haddini tecavüz edip âhara taʿaddî veya nefsine zulmederek kasten yaparsa {فَسَوْفَ نُصْل۪يهِ نَاراً} Biz onu ileride muhakkak bir ateşe yaslarız[4]. Gerçi "bu nasıl olur?" diye istibʿâd edenler bulunabilir, fakat {وَكَانَ ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ يَس۪يراً} bunu yapmak da[5] Allah'a nazaran pek kolaydır.

---

1 Ebû Dâvûd, Tahâret, 121/334. Bk. Buhârî, Teyemmüm, 7:
عن عمرو بن العاص، قال: احتَلَمتُ في ليلةٍ باردةٍ في غَزوةِ ذاتِ السَّلاسِلِ فأشفَقتُ أنْ اغتَسِلَ فَأهلِكَ، فتَيَمَّمتُ، ثمَّ صَلَّيتُ بأصحابي الصُّبحَ، فذكروا ذلك للنبيّ صلى الله عليه وسلم فقال: «يا عَمرو، صَلَّيتَ بأصحابِكَ وأنت جُنُبٌ؟» فأخبَرتُه بالذي مَنَعَني مِنَ الاغتِسالِ، وقلتُ: إني سمعتُ اللّٰهُ يقولُ: «وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا» (النساء ٢٩/٤)، فضَحِكَ رسولُ الله صلى الله عليه وسلم ولم يَقُل شيئاً.

2 B: "yekdiğerinin".

3 H ve F: "olunagelen".

4 H ve F: "oturturuz".

5 H ve F -"da".

❁ "ʿUdvânen ve zulmen" kayıtları gösteriyor ki azâb-ı nâra istihkākta en ziyade nazar-ı dikkate alınacak olan cihetler bunlardır. Maʿahâzâ rahmet-i ilâhiyenin tecelliyâtına bakınız ki {اِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَٓائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ} eğer nehy olunduğunuz günahların kebâir denilen büyüklerinden ictinab eder, kasden udvân ve zulm ile günah yapmaktan sakınırsanız {نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّـَٔاتِكُمْ} sağāir denilen diğer kabahatlerinizi[1] tarafınızdan keffâretler, mağfiret ederiz {وَنُدْخِلْكُمْ مُدْخَلًا كَرِيمًا} ve sizi cây-i tekrîm olan hoş bir yere koyarız, yahut -Nâfiʿ ve Ebû Caʿfer kıraatlerinde feth-i mîm ile مَدْخَلًا okunduğuna göre- sizi kerâmetli hoş bir medhale[2] idhâl ederiz. ❁ Hânelerinizin kapılarından mükrem olarak girer, kabirlerinize[3] mükrem olarak gider ve nihâyet cennette mükrem olarak kalırsınız. Fakat bu noktada pek mühim bir mes'ele-i ahlâkiye vardır ki o da sûret-i umûmiyede ve ale'l-husûs erkeklerle kadınlar arasında yekdiğerinizin makamına göz dikerek hased ve nefsâniyet taşımamak, tefâzul ve rekabet davalarına girişmemektir. Çünkü hased ve nefsâniyet birçok büyük günahların sâikidir. Bunun için {وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللّٰهُ بِه۪ بَعْضَكُمْ عَلٰى بَعْضٍ} Allah'ın bazınıza [1346] diğerinden fazla olarak bahşettiği mukadderâtı temenniye de[4] kalkışmayınız, birbirinizin malına, câhına ve sâir nâil olduğu vehbî veya kesbî mazhariyetlerine göz dikmeyiniz. Zira bu gibi temenniyât evvelâ hased ve nefsâniyet ve adâvet uyandırır, sâniyen takdir ve kısmet-i ilâhîye ʿadem-i rızâyı işʿâr eder; sâlisen, kendi hakkında mukadder olmayan bir şeyi temenni etmek hikmet-i kader ile muʿâraza ve beyhude bir elemdir. Diğerinin hakkında kesb ile mukadder olanı kuru kuru temenni bir atâlet ü betâlet ve tazyîʿ-i evkāttır. Bilâ kesbin mukadder olanı temenni de boş bir temennî-i muhâldir. {لِلرِّجَالِ نَص۪يبٌ مِمَّا اكْتَسَبُوا} Ricâlin iktisab ettikleri şeylerden bir nasipleri {وَلِلنِّسَٓاءِ نَص۪يبٌ مِمَّا اكْتَسَبْنَ} kadınların da iktisab ettikleri şeylerden bir nasipleri vardır. Hiçbirinin saʿy ü kesbi boşa[5] gitmez, behemehâl kendisine bir hisse verilir.

1 H ve F: "kötülüklerinizi".
2 B: "mahalle".
3 B: "kabilelerinize".
4 H ve F -"de".
5 H ve F: "boşuna".

Fakat fıtraten birinin istiʿdâd-ı kesbi fazla, diğerinin eksik olması, kezâlik birine kesbiyle mütenâsib olarak verildiği hâlde diğer birine kesbinden fazla verilmesi gibi sırf vehbî olan husûsât, müstakillen meşiyyet-i ilâhiye eseri olan bir mevhibedir ki bunda kimsenin sunʿu ve hakk-ı müdâhalesi yoktur. Bunun için gerek erkek ve gerek dişiye yaraşan diğerinin[1] nasîbini temenni etmek değil, Allah'ın kendisine bahşettiği kābiliyet ü istiʿdâd ile mütenâsib olarak çalışmak ve Allah'tan istemektir. Binâenʿaleyh çalışınız {وَسْـَٔلُوا اللّٰهَ مِنْ فَضْلِه۪...اِلخ} ve Allah'tan,[2] Allah'ın fazl u ihsânından isteyiniz de[3] herkesin elindeki şeyleri temenni etmeyiniz. Allah her şeye alîmdir, herkesin istihkākını bilir ve tafdîlini an ilm^in yapar. ۞ Demek ki nehyin asıl hedefi hasedden, atâletten, ahkâm-ı ilâhiyeye ve mukadderâta itirazdan menʿ ve fazl u fazîletin ve medhal-i kerîmin hased ü temenni ile değil, amel ile talep edilmesi lâzım geldiğini ihtardır.

Bu âyetin nüzûlü miras âyetleri dolayısıyla kadınlar [1347] tarafından izhar edilen bazı temenniyât ile alâkadardır. Ezcümle ezvâc-ı Resûlullah'dan Ümmü Seleme hazretlerinin "yâ Resûlallah! Erkekler gazâ ediyorlar, biz etmiyoruz ve bizim mirastan hakkımız nısf oluyor. N'olurdu biz de erkek olsa idik" diye bir temennide bulunduğu ve bu âyetin nâzil olduğu rivayet edilmiştir.[4] Bunun için bâlâda لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِ [en-Nisâ 4/11] düstûrunun hikmetlerine müteʿallik olmak üzere fıtrî ve hukūkī ve iktisâdî nokta-i nazarlarla zikredilmiş olan îzâhâtın me'hazlarını burada ve bundan sonraki bir iki âyette bir esâs-ı ahlâkīnin telkīni ve erkek-kadın münâfesesinin ıslâh u izâlesi ve aile hayatının takviye ve tanzîmi siyâkında tamamen gösterilmiş buluyoruz ki tafdil ve tefâdul mevâhib-i fıtriyeye, iktisab ve nasîb-i iktisab kıymet-i ameliye ve iktisâdiyeye, gelecek olan وَبِمَٓا اَنْفَقُوا muʿâdele-i infâka işaret etmiştir. Şimdi mirasın kesbî olmayıp mahza fazl u ihsân-ı ilâhî olduğunu ve bundan da gerek erkek gerek dişi her birine kesb gibi derecelerine göre bir hisse verilmiş bulunduğunu

1 M ve B: "diğerlerinin".
2 H ve F +"ve".
3 H ve F -"de".
4 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 322; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 5:
قَالَتْ أُمُّ سَلَمَةَ: «يَا رَسُولَ اللهِ، يَغْزُو الرِّجَالُ، وَلَا نَغْزُو، وَلَنَا نِصْفُ الْمِيرَاثِ؟» فَأَنْزَلَ اللهُ: «وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللهُ بِهِ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ» (النساء ٤/٣٢)

tefhim için ahkâm-ı mirası maʿa ziyâdetin bir telhis ile buyuruluyor ki: Ricâl ve nisâya iktisablarına göre birer nasip verdikten başka {وَلِكُلٍّ} bir de[1] erkek ve dişiden her biri için[2] {جَعَلْنَا مَوَالِيَ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْاَقْرَبُونَۜ وَالَّذِينَ عَقَدَتْ اَيْمَانُكُمْ} vâlideyn ve akrabanın ve yeminlerinizin akdedip bağladığı veyahut -عَاقَدَتْ kıraatine göre- yeminlerinizin mütekābilen ʿakd-i muʿâhede ettiği kimselerin -yani ʿakd-i nikâh ile zevc veya zevcenin veya ʿakd-i müvâlât ile mevle'l-müvâlâtın- terikelerinden miras alır vârisler yaptık. Herkesi yalnız kendi kesbiyle bırakmayıp mirası da hak yaptık ve bunu yalnız erkeklere veya[3] kadınlara tahsis etmeyip ikisine de verdik. Bir de yalnız ana, baba veya evlâd terikesinden değil, ale'l-umûm akrabanın terikelerinden derecelerine göre taʿmîm ettik. Karâbetle de kalmayıp akidlerle de miras verdik ki bütün bunlar mahz-ı fazl-ı ilâhîdir. [1348] Zira Allah vermezse kimsenin mirasa konması mümkin değildir. Binâenʿaleyh yekdiğerinizin[4] hisselerine göz dikmeyiniz de {فَاٰتُوهُمْ نَصِيبَهُمْ} bütün o[5] vârislere nasiplerini veriniz. Ve aranızda emvâlinizi bu suretle de bâtıl olarak yemeyiniz. Zira {اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيداً}dir.

Erkeklerin mirasta istihkakları ziyade olmasının hikmeti {اَلرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَّاءِ} erkekler ve ale'l-husûs recül olan tam erkekler kadınlar üzerinde kavvâmdırlar; onların üstlerinde dururlar, işlerine bakarlar, dikkatle gözetir, muhafaza ederler; kahyaları, müdirleri, muhafızları,[6] veliyyü'l-emirleridirler. ❁ Küçükler de buna namzeddirler.

"Kavvâm", "kāim"in mübalağası olup "kıyâm bi'l-emr"den me'huzdur. Bir kadının işine bakan ve muhafazasına ihtimam eden müdîr-i umûruna قيم المرأة ve daha kuvvetli olarak قوام المرأة denilir. Bu tâbir erkeğin kadına hâkimiyetini ve fakat keyfemettefak değil سَيِّدُ الْقَوْمِ خَادِمُهُمْ mazmûnu[7] üzere hâdimiyetle müterâfık bir hâkimiyetini ifade eder. Binâenʿaleyh bir taraftan erkeğin fazlını ifham ederken diğer taraftan

1 H ve F -"bir de".
2 H ve F: "içindir ki".
3 H ve F +"yalnız".
4 H ve F: "yekdiğerlerinizin".
5 H ve F -"o".
6 H ve F +"~~küçükler de buna namzeddirler~~".
7 Sehâvî, *el-Makāsıdü'l-hasene,* s. 395.

da kadının kıymet ü faziletini işʿâr eder. Ve bu tefâvüt içinde müsâvat davasını kaldırarak mütekābilen bir muʿâdele-i mütefâzıla[1] usûlüyle öyle bir vahdet temin eyler ki bu vaziyet imam ile ümmet beynindeki hukūk-ı mütekābileye benzeyecek ve bu suretle terbiye-i aile, terbiye-i ictimâʿiye[2] ve siyâsiyenin bir mebdeʾi olacaktır. Bunun için Kādî Beyzâvî قَوَّامُونَ'un tefsîrinde der ki:[3] يَقُومُونَ عَلَيْهِنَّ قِيَامَ الْوُلَاةِ عَلَى الرَّعِيَّةِ Şimdi bu esas da biri vehbî diğeri kesbî iki sebeple taʿlîl edilerek buyuruluyor ki: {بِمَا فَضَّلَ اللّٰهُ بَعْضَهُمْ عَلٰى بَعْضٍ} Çünkü Allah ricâl ve nisânın bazısını diğerine hilkaten tafdil etmiştir. ❁ هم Zamîri delâletiyle bundan erkeklerin kadınlara fazl ü rüchânı [1349] anlaşılmakla beraber âyetin öyle bir hüsn-i beyânı vardır ki bu fazl u fazîleti بِمَا فَضَّلَهُمُ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ diye ale'l-ıtlâk erkeklere kasr etmemiş, mübhem olarak bazısının diğerine tafdîlini ifade eylemiştir. Bu ise erkeğin kadında bulunmayan birtakım mezâyâ-yı fıtriyeyi hâiz olduğu gibi, aynı zamanda kadının da erkekte bulunmayan bazı mezâyâ-yı fıtriyeyi hâiz olduğunu ve bundan dolayı her ikisinin yekdiğerine muhtelif cihetten muhtaç bulunduklarını ve bu suretle erkekle kadın fıtraten mütefâvit ve mütekābilen mütefâzıl olduğu gibi her erkeğin ve kezâlik her kadının da seviyeleri bir olmadığını ve binâenʿaleyh her erkek her kadın ile ferden ferdâ[4] mukayese edilemeyeceğini ve maʿamâfîh bütün bunlar topyekün karşılaştırılınca kadınların erkeklere ihtiyâcı, erkeklerin kadınlara ihtiyâcından fazla ve çünkü beyan olunduğu vechile asıl miʿyâr-ı fazilet olan kesb ü iktisab nokta-i nazarından erkek haslet-i fâiliyetle kāim, kadın ise hiss-i tâat ve haslet-i kābiliyet ile rakīk ve câzibedar bir fıtratta ve bunun için kuvvet-i ricâl ile himâye ve muhafazaya daha ziyade muhtaç ve binâenʿaleyh bi'n-netîce sûret-i umûmiyede fazl u rüchânın ricâl tarafında bulunduğunu velâyet-i emir ve salâhiyet-i idarenin bihakkın erkek olan ricâle tevdîʿi ve kadınların onlara itaati hem bir hak ve hem de menfaʿat-i nisvânın muktezâsı olduğunu pek beliğ bir îcaz ile tefhim eyler. Ve işte erkeklerin nübüvvet, imamet, velâyet, ikāme-i şeʿâir, hudûd u

1 H: "mütefâzıl bir muʿâdele".
2 B: "ictimâʿiyeye".
3 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* II, 72.
4 M ve B -"ferdâ".

kısasta şehadet, vücûb-i cihad, vücûb-i cuma, ezan, hutbe, itikaf, asabelik, katl-i hatâ ve kasâmede tahammül-i diyet, talâk u ricʿatte istiklâl gibi birtakım hasâis ve hukūk u vezâif ile temayüzleri de bu cümledendir. قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَّاءِ Olarak ailede hakk-ı riyâseti hâiz olmalarının bir sebebi bu tefâzul-i fıtrî, biri de {وَبِمَّا اَنْفَقُوا مِنْ اَمْوَالِهِمْ} erkeklerin mallarından bir kısmını mehir ve nafakaya sarf etmeleri kaziyyesidir. ۞ Ki kesbî olan bu sebep de [1350] evvelkine merbuttur. Ve kadınların mirastan nasipleri yarım olması bilhassa bu sebeple alâkadardır. Ve bunda kadınların menfaati, irste müsâvî olmalarından çok ziyadedir. Şu hâlde zevcesinin hakkını edâ etmeyen, kadın malına göz diken ve vazîfe-i infakı yapmayan ve ailesinin ırz u namusunu muhafaza etmeyen erkekler ricâlden maʿdud değillerdir. Şüphesiz ki bu vazifelerini yapan ricâlin de kadınlar üzerinde kavvâm olmaları ve onlardan itaat ü sadakat beklemeleri bir hakk-ı meşrûʿlarıdır. Binâenʿaleyh {فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ} sâliha olan[1] kadınlar da Allah'a itaat ederler. Kocalarına karşı divan durup haklarına riayet ederler {حَافِظَاتٌ لِلْغَيْبِ} kocalarının gıyâbında nefis ve mâl ü namus ve haysiyet ve esrâr-ı aile gibi muhafazası lâzım gelen husûsâtı {بِمَا حَفِظَ اللّٰهُ} hıfz-ı ilâhîye istinâden muhafaza ederler. Zira Allah bunun muhafazasını emretmiştir. ۞ Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz'den mervîdir ki: "Nisânın[2] hayırlısı o kadındır[3] ki baktığın zaman seni mesrur eder, emredersen itaat eyler, gıyâbında bulunduğun zaman da seni malında ve nefsinde hıfz eder" buyurmuş ve bu âyeti okumuştur.[4] Bu âyetin de bâlâda beyan olunan Ümmü Seleme hazretlerinin sözü üzerine nüzûlü söylenmiş ise de bunun asıl sebeb-i nüzûlü şu veçhile rivayet olunuyor: Nükabâ-i Ensardan Saʿd b. Rebîʿe[5] karşı zevcesi Habîbe binti Zeyd b. Ebî[6] Züheyr ve bir rivayete göre Habîbe binti Muhammed b. Seleme nüşuz göstermiş, o da bir tokat

1 B: "olanlar".
2 H: "İnsanın".
3 B: "kadınlardır".
4 Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî, Kahire: Dâru Hecer, 1419/1999, IV, 87; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 295. Krş. İbn Mâce, Nikâh, 5; Ebû Dâvûd, Zekât, 32: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «خَيْرُ النِّسَاءِ الَّتِي إِذَا نَظَرْتَ إِلَيْهَا سَرَّتْكَ، وَإِذَا أَمَرْتَهَا أَطَاعَتْكَ، وَإِذَا غِبْتَ عَنْهَا حَفِظَتْكَ فِي نَفْسِهَا وَمَالِهَا» قَالَ: وَتَلَا هَذِهِ الْآيَةَ «الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ» إِلَى آخِرِ الْآيَةِ.
5 M: "Rebiaya".
6 M ve B -"Ebî".

vurmuş, binâenʿaleyh babası kızını almış, Resûlullah'a gidip şikayet etmiş, Resûlullah da لِنَقْتَصَّ مِنْهُ "her hâlde ondan kısasını alırız" buyurmuş idi. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu, Aleyhissalâtü vesselâm da "biz bir emir irade ettik, Allah da diğer bir emir irade buyurdu ve şüphe yok ki hayır Allah'ın irade ettiğidir" [1351] dedi.[1] Bu sebeple sâlihât-ı nisvânı beyandan sonra nâşizeler hakkında buyuruluyor ki:

{وَالّٰت۪ي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ} Ey kavvâm olan ve zevcelerinin haklarını veren zevcler! Nüşûzlarından, yani kafa tutup itaatsizlik etmelerinden korktuğunuz, korkacak bir emare hissettiğiniz karılara gelince…

"**Nüşûz**"; esâs-ı lügatta irtifâʿ ve tümseklik mânasından me'huz olarak kadının kocasına kafa tutup isyankâr bir vaziyet almasıdır ki, güya kendisini yüksek farz edip itaatini refʿ eylemiş olur. Bunu îzah için eimme-i müfessirînden şu beyânât vârid olmuştur: Kadının nüşûzu zevcine isyanı (İbn Abbas), koku sürünmemesi, zevcini nefsinden menʿ etmesi, mukaddemâ zevcine yaptığı muâmeleyi değiştirmesi (Atâ)[2], zevcini hoşlanmaması (Ebû Mansur), zevcinin mesken-i şerʿî olarak tâyin ettiği ikāmetgâhta beraber oturmaktan imtinâʿ edip onun arzu etmediği bir yerde ikāmet etmesi (denilir)[3] ki bu mânalar az çok birbirlerine yakındırlar.[4]

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 370; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 291-292:
نزلت فِي سعد بن الرَّبِيع بن عمرو من النقباء وَفِي امرأته حبيبة بِنْت زَيْد بن أَبِي زهير وهما من الأَنْصَار من بني الْحَارِث بن الخزرج وذلك أَنَّهُ لطم امرأته فأتت أهلها فانطلق أبوها معها إلى النَّبِيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: أنكحته وأفرشته كريمتي فلطمها. فَقَالَ النَّبِيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لتقتص من زوجها» فأتت مَعَ زوجها لتقتص منه. ثُمّ قَالَ النَّبِيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «ارجعوا هَذَا جبريل عَلَيْه السَّلام قَدْ أتاني» وَقَدْ أنزل اللهُ عَزَّ وجل: «الرِّجالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّساءِ...» يَقُولُ مسلطون عَلَى النّساء بِما فَضَّلَ اللهُ بَعْضَهُمْ عَلى بَعْضٍ وذلك أن الرَّجُل لَهُ الْفَضْل عَلَى امرأته فى الحق وَبِما أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوالِهِمْ يعني وفضلوا بما ساق إليها من المهر فهم مسلطون فِي الأدب والأخذ عَلَى أيديهن فَلَيْس بين الرَّجُل وَبَيْنَ امرأته قصاص إِلَّا فِي النَّفْس والجراحة. فَقَالَ النَّبِيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عِنْد ذَلِكَ: «أردنا أمرا وأراد الله أمرا وَالَّذِي أراد الله خيرًا»

2 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-vasît,* II, 46:
والنشوز ههنا: معصية الزوج وَهُوَ الترفع عَلَيْه بالخلاف، قَالَ عَطَاء: هِيَ أن لَا تتعطر لَهُ، وتمنعه نفسها، وتتغير عما كَانَتْ تفعله من الطواعية.

3 H ve F: "( )".

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* III, 626:
قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: نُشُوزُهُنَّ عِصْيَانُهُنَّ. وَقَالَ عَطَاءٌ: نُشُوزُهَا أَنْ لَا تَتَعَطَّرُ، وَتَمْنَعُهُ مِنْ نفسه، وَتَتَغَيَّرُ عَنْ أَشْيَاءَ كَانَتْ تَتَصَنَّعُ لِلزَّوْجِ بِهَا. وَقَالَ أَبُو مَنْصُورٍ: نُشُوزُهَا كَرَاهِيَّتُهَا لِلزَّوْجِ. وَقِيلَ: امْتِنَاعُهَا مِنَ الْمَقَامِ مَعَهُ فِي بَيْتِهِ، وَإِقَامَتُهَا فِي مَكَانٍ لَا يُرِيدُ الْإِقَامَةَ فِيهِ. وَقِيلَ: مَنْعُهَا نَفْسَهَا مِنَ الِاسْتِمْتَاعِ بِهَا إِذَا طَلَبَهَا لِذَلِكَ. وَهَذِهِ الْأَقْوَالُ كُلُّهَا مُتَقَارِبَةٌ.

Böyle bir hâl karşısında {فَعِظُوهُنَّ} evvelâ, bunlara vaʿz u nasihat ediniz {وَاهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ} sâniyen, yataklarda mehcûr bırakınız {وَاضْرِبُوهُنَّ} sâlisen, hafifçe ve şeyn-âver olmayacak bir surette biraz dövüveriniz.[1] Binâenʿaleyh [1352] {فَاِنْ اَطَعْنَكُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبِيلاً} size itaat ederlerse artık taarruz için aleyhlerinde vesile aramayınız ve vâkiʿ olan kusurlarını olmamış gibi addediniz. ❁ Çünkü günahtan tevbe eden günahı olmayan gibidir:[2] اَلتَّائِبُ مِنَ الذَّنْبِ كَمَنْ لَا ذَنْبَ لَهُ Her hâlde şunu muhakkak bilmeli ki {اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلِيًّا كَبِيراً} Allah teâlâ pek yüksek ve pek büyüktür. Binâenʿaleyh Allah'tan korkunuz da kadınlara karşı size vermiş olduğu kuvveti sû'-i istiʿmâl etmeyiniz, Allah'ın size karşı kudreti sizin kadınlara karşı kuvvetinizden çok yüksektir. Ve sizin Allah'a karşı günahlarınız kadınların size karşı günahlarından daha çok ve daha hadnâşinâsâne olduğu hâlde Allah sizin tevbelerinizi kabul ve seyyiâtınızı affederken size itaat eden zevcelerinizin vâkiʿ olan kusurlarını nasıl affetmezsiniz ve nasıl olur da onlara taarruz için vesile arar durursunuz? Diğer bir mâna ile: Allah zulümden ve haksızlıktan müteʿâlî bir sâhib-i kibriyâdır. Binâenʿaleyh O'nun ulüvv-i şân ve kibriyâsı karşısında zulümden, haksızlıktan, sadakatsizlikten, terbiyesizlikten, vazifelerinizi sû'-i istiʿmâl etmekten son derece sakınmalısınız.

Kadın itaat etmezse ne olacak? O zaman iş muhakemeye düşer. Binâenʿaleyh ey cemâʿat-i müslimîn, ve bilhassa ey hâkimler {وَاِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا} zevc ile zevce arasında şikāk korkulacak bir mahzurdur. Şayet bunlar arasında bir şikāk vukūʿundan korkar[3], yani zevciyet bâkī olduğu

---

1 Burada kadın dövülür mü diye bir hâtıra vârid olabilir. Evet dövülmez, fakat bu ifadede kadın demek nâşize, âsiye karı demek olmadığı da unutulmamak lâzım gelir. Sırasına göre insanca olmak üzere birkaç tokat, hiss-i isyan ile sukūta doğru giden hırçın bir karıya kadınlık şeref ü terbiyesini bahşetmek için güzel bir ders olabilir. Şair Ziya Paşa merhum:

Nush ile yola gelmeyeni etmeli tekdîr
Tekdîr ile uslanmayanın hakkı kötektir

demiştir. Zamanımızda Kur'ân'ın işbu وَاضْرِبُوهُنَّ emrini sû'-i tefsir ederek dillerine dolamak isteyen bazı Avrupalılar görüyoruz. Fakat ne garip bir tesadüftür ki biz bu âyetin tefsîriyle meşgul olduğumuz sırada bir Fransız mahkemesinin kocası tarafından dövülmüş olan bir Fransız karısının ikāme ettiği davaya karşı "hırçınlık edip kocasını tehevvüre getiren bir kadının yediği dayaktan dolayı talâk davası ikāmesine hakkı olmadığına" hükmettiğini gazeteler ilan ediyordu*. *Hâmiş* [Müellifin notu].
* B: "ediyorlardı".

2 İbn Mâce, Zühd, 30.

3 B -"Şayet bunlar arasında bir şikāk vukūʿundan korkar".

hâlde aralarının açıldığını anlarsanız {فَابْعَثُوا حَكَماً مِنْ اَهْلِهِ وَحَكَماً مِنْ اَهْلِهَا} biri zevcin akrabasından, biri de zevcenin akrabasından olmak üzere iki hakem gönderiniz. ❁ Zira akrabaları onların iç yüzlerini daha iyi bilirler ve salâhlarını daha ziyade arzu ederler. Maʿamâfîh akrabadan olmaları müstehab bulunduğu, yoksa ecânibden nasbları da [1353] câiz olabileceği beyan olunmuştur. Hakemi intihab hakkı evvelâ zevc ve zevceye aittir. Ve bunun her iki taraftan akrabalarının müşaveresiyle yapılması müstehab olacağı da مِنْ اَهْلِهِ ve مِنْ اَهْلِهَا kayıdlarının işaretlerinden anlaşılıyor. O hâlde akrabaları bulunmadığı veya ecânibden olmaları kendilerine tensib edildiği surette şüphesiz câiz olmak lâzım gelir.

Bu hakemlerin derece-i salâhiyetleri ne olacaktır? Telif veya tefrik her ikisini de yapabilirler mi?[1] Bu noktada müctehidîn ihtilâf etmişlerdir. Bir kısmı tefrik de yapabilirler ve bir talâk-ı bâin olur demişler ki bu Hazret-i Ali'den mervîdir. Bir kısmı da bunlar telife me'murdur, tefrik edemezler demiş ki bu da Hasan'dan mervîdir ve İmâm-ı Aʿzam'ın kavlidir. Gerçi tefrik salâhiyeti tasrih edildiği, zevc de bunu kabul ve tefviz eylediği takdirde ihtilâf yoktur. Ancak zevc tefrîke salâhiyet vermediği takdirde[2] mahkeme[3] kendiliğinden hakemeynin salâhiyet-i mutlaka ile intihâbına[4] cebr edebilir mi, edemez mi? Hâsılı hakemeyn zevceynin vekilleri mesabesinde midir, yoksa mahkemenin hükme me'zun nâibleri makamında mıdırlar? Ve mahkemenin re'sen[5] tefrîke salâhiyeti var mıdır, yok mudur? İşte ihtilâf bu noktalardadır. Şüphe yok ki âyetin siyâkı telif üzerindedir. Tefrikten bahis münâsib görülmeyip meskûtün anh bırakılmış ve bunun için bir ictihad mevzûʿu olmuştur.

Bu iki hakem {اِنْ يُرِيدَٓا اِصْلَاحاً} cidden hüsn-i niyetle ıslah murad ederler, aralarını düzeltmek isterlerse {يُوَفِّقِ اللّٰهُ بَيْنَهُمَا} Allah iki tarafın beynini

---

1 B: "yapabilecekler mi?".
2 B -"ihtilâf yoktur. Ancak zevc tefrîke salâhiyet vermediği takdirde".
3 H: "mahkemenin"; F: "mahkeme~~nin~~".
4 B -"intihabına".
5 B: "re'se".

tevfîk u te'lîf eder. Zevc ve zevcenin kalblerine meveddet ü mahabbet ilkā eyler, bunu nasıl yapar? {اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلٖيماً خَبٖيراً} Her hâlde Allah Alîm, Habîr'dir. Nasıl yapacağını bilir ve şüphe yok [1354] ki Alîm ve Habîr olan Allah'ın burada tefrik cihetini meskûtün anh bırakması da gayet mânidardır. Demek ki Allah'ın rızâsı şikakta değil, vifaktadır. Asıl matlub olan hüsn-i imtizacdır. ❁ Görülüyor ki bu ahkâm kadınların nüşûzu üzerinden yürümüştür. Acaba erkekler tarafından nüşuz olmaz mı, kadın herçibâdâbâd itaate mi mecburdur[1] gibi bir sual hatıra gelebilir. Evet, erkekler tarafından da nüşuz olabilir. İleride وَاِنِ امْرَاَةٌ خَافَتْ مِنْ بَعْلِهَا نُشُوزاً اَوْ اِعْرَاضاً [en-Nisâ 4/128][2] âyetinde buna müteʿallik ahkâm gelecek, ayrılmak meselesi de orada zikrolunacaktır. Fakat burada mevzûʿ-i bahis olan erkeklerin kavvâmiyeti ve mûcebince bütün vazifelerinin îfâsı ve binâenʿaleyh erkek tarafından hiçbir kabahat bulunmadığı takdîri üzerine cereyan ettiğinden bu şerâit altında erkeğin nüşûzu tasavvuru esasen gayr-i vârid olduğu gibi, maksad-ı beyan dahi hayât-ı ailenin mücerred salâh ve terbiyesine müteʿallik bulunduğu cihetle burada kadınların nüşûzundan bi't-tebaʿ bahsedilmiş ve erkeklerin nüşûzu meselesi bilâhare müstakillen beyan olunmak için geri bırakılmıştır. Bu suretle hayât-ı ailenin salâhı temin edildikten[3] sonra aile terbiyesinde umûmî bir ilmihal olarak esas ittihaz edilmesi lâzım gelen ahlâk-ı haseneye geçilerek evvelemirde şu on vazife emrediliyor:

Ki {وَاعْبُدُوا اللّٰهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهٖ شَيْـٔاً وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَاناً... اِلخ} birincisi, Allah'a ibadet ve ubûdiyet ve O'na hiçbir şey şerîk koşmayıp ihlas ile ibadet etmek; ikincisi anaya babaya ihsan ile muâmele etmek; üçüncüsü {وَبِذِى الْقُرْبٰى} akrabaya ihsan, dördüncüsü {وَالْيَتَامٰى} yetimlere ihsan, beşincisi {وَالْمَسَاكٖينِ} fukarâya ihsan, altıncısı {وَالْجَارِ ذِى الْقُرْبٰى} yakın komşuya ihsan ki hânesi yakın olur veya akrabadan bulunur. Yedincisi {وَالْجَارِ الْجُنُبِ} uzak komşuya ihsan ki ya hânesi [1355] uzak olur veya akrabadan

1 B -"kadın herçibâdâbâd itaate mi mecburdur".
2 "Ve eğer bir kadın kocasının serkeşliğinden veya yüz çevirmesinden endişe ediyorsa…"
3 B: "olunduktan".

olmaz veya gayrimüslim bulunur. ❁ Hadîs-i nebevîde vârid olmuştur ki "komşu üçtür. Birincisinin[1] üç hakkı vardır; hakk-ı civar, hakk-ı karâbet, hakk-ı İslâm. İkincisinin iki hakkı vardır; hakk-ı civar ve hakk-ı İslâm. Üçüncüsünün bir hakkı vardır; hakk-ı civâr ki bu ehl-i kitabdan ve müşrik[2] komşudur."[3] Sekizincisi, {وَالصَّاحِبِ بِالْجَنْبِ} yanındaki arkadaşa[4] ihsan, ki taʿallüm, tasarruf, sınaat, sefer gibi herhangi bir emr-i hasende[5] musâhabet eden arkadaş ve yoldaş demektir. Bu mefhum zevc ve zevceye dahi şâmil olur[6]. Dokuzuncusu {وَابْنِ السَّبِيلِ} yoldan gelen müsafire[7], yahut mutlaka dayfa ihsan. Onuncusu, {وَمَا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْ} köle ve cariye gibi[8] el altında bulunanlara ihsan. {اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَالًا فَخُورًا}

"**Muhtâl**" mütekebbir, "**fehûr**" övünen, tefâhur eden demektir ki Allah bunları sevmez, hele o bahil mütekebbirler[9] ki {اَلَّذِينَ يَبْخَلُونَ} hem kendileri bahillik ederler hem de nâsa buhl emrederler. ❁ Bazı Yahudîlerin Ensâra karşı "mallarınızı infak etmeyiniz, korkuyoruz ki fakir düşeceksiniz" diye nasihat etmeye kalkışmaları bu âyetin nüzûlüne sebep olmuştur.[10] {وَيَكْتُمُونَ مَٓا اٰتٰيهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهِ} Bir de Allah'ın mahz-ı fazlından kendilerine vermiş olduğu malı ve ilmi ketm eylerler {وَ} hele o mürâî mütefâhirler ki {اَلَّذِينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ رِئَٓاءَ النَّاسِ... الخ}

---

1 M: "Birisinin".
2 M (ilk baskı): "ehli kitabdan müşrik"; H ve F: "ehl-i kitabdan müşrik olan".
3 Mâtürîdî, III, 173; Semerkandî, I, 301; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 207:
روي عن رسول الله صَلَّى اللّٰهُ عَلَيهِ وَسَلَّمَ أنه قال: «الجِيرَانُ ثَلَاثَة: جَارٌ لَهُ حَقٌّ وَاحِد، وَجَار لَهُ حَقَّانِ، وَجَار لَهُ ثَلَاثَةُ حُقُوقٍ: فَأَما الذِي لَهُ حُقُوق ثَلَاثَة: حَق القَرَابَةِ، وَحَق الإسْلَامِ، وَحَق الجِوَارِ، وَالَّذِى لَهُ حَقَّانِ: حَق الإِسْلَامِ، وحَق الجِوَارِ، وَالذِي لَهُ حَق وَاحِدْ هُوَ حَق الجِوَارِ خَاصَّةً».
4 H ve F: "refîke".
5 B: "hasenede".
6 H ve F: "olabilir"; B -"Bu mefhum zevc ve zevceye dahi şâmil olur".
7 H ve F: "müsafir".
8 M -"gibi".
9 B: "mütekebbirleri".
10 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, VIII, 353:
عن ابن عباس قال: كان كَرْدَم بن زيد، حليفُ كعب بن الأشرف، وأسامة بن حبيب، ونافع بن أبي نافع، وبَحْريّ بن عمرو، وحُيَيّ بن أخطب، ورفاعة بن زيد بن التابوت، يأتون رجالا من الأنصار، -وكانوا يخالطونهم، ينتصحون لهم- من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم، فيقولون لهم: لا تنفقوا أموالكم، فإنا نخشى عليكم الفقر في ذهابها، ولا تسارعوا في النفقة، فإنكم لا تدرون ما يكون! فأنزل الله فيهم: «الذين يبخلون ويأمرون الناس بالبخل ويكتمون ما آتاهم الله من فضله»، أي: من النبوة، التي فيها تصديق ما جاء به محمد صلى الله عليه وسلم «وأعتدنا للكافرين عذابًا مهينًا» إلى قوله:«وكان الله بهم عليمًا»

{فَكَيْفَ اِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ اُمَّةٍ بِشَهٖيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلٰى هٰٓؤُلَٓاءِ شَهٖيدًا} ❁ Burada شَهِيد Hazret-i Îsâ hakkındaki وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهٖيدًا مَا دُمْتُ فٖيهِمْ [el-Mâide 5/117][1] hitâbı gibi işhâd olunan şâhid mânasına geldiği ve her ümmetten şâhid de [1356] o ümmetin peygamberi olduğu müfessirîn tarafından beyan olunmuştur. Yani bilir misin her ümmetten bir şâhid getirdiğimiz, yâ Muhammed, seni de o şâhidler üzerine şâhid getirdiğimiz vakit o kıyamet günü o kâfirlerin hâli ne olacak? İşte cevabı: {يَوْمَئِذٍ يَوَدُّ الَّذٖينَ كَفَرُوا وَعَصَوُا الرَّسُولَ} O[2] küfredip Peygamber'e isyan eden kâfirler o gün {لَوْ تُسَوّٰى بِهِمُ الْاَرْضُ} keşke yere geçmişler, üzerleri düzlenmiş, kendilerinden hiçbir eser kalmamış olsa idi diye arzu edecekler {وَلَا يَكْتُمُونَ اللّٰهَ حَدٖيثًا} ve Allah'a hiçbir sözü ketm edemeyecekler. ❁ Çünkü Sûre-i Yâsin'de geleceği üzere ağızları mühürlenecek, elleri ayakları söyleyecektir. İbn Mesud hazretlerinden şöyle rivayet olunmuştur ki: "Bir gün Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem 'bana bir Kur'an oku' diye emretti, ben de 'yâ Resûlallah, bana Kur'an'ı tâlim eden sensin' dedim, 'başkasından dinlemeyi severim' buyurdu, binâenʿaleyh Sûre-i Nisâ'dan başladım, vaktâ ki işbu فَكَيْفَ اِذَا جِئْنَا âyetine geldim, Resûlullah ağladı, ben de kıraati kestim" demiştir.[3]

Bu noktada tahâret-i bâtına ve zâhire ile اعْبُدُوا اللّٰه emrine bir inkişaf verilmek ve imandan sonra ibadetin akdemi namaz ve namazın ilk şartı da necasetten ve hadesten taharet olduğu ve tahâret-i kübrâ olan guslün de nikâh ve aile ahkâmı ile alâkası[4] pek ziyade bulunduğu, bunların icrâsı ise evvelemirde muhâfaza-i akl ü şuur ile olacağı tefhim kılınmak üzere buyuruluyor ki:

---

1 "…ve içlerinde bulunduğum müddetçe üzerlerinde şâhid idim…"

2 H ve F -"O".

3 Buhârî, Tefsîru'l-Kur'ân, 4/9; Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn, 247:
عَنْ عَبْدِ اللهِ، -قَالَ يَحْيَى: بَعْضُ الحَدِيثِ، عَنْ عَمْرِو بْنِ مُرَّةَ- قَالَ: قَالَ لِي النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «اقْرَأْ عَلَيَّ» قُلْتُ: آقْرَأُ عَلَيْكَ وَعَلَيْكَ أُنْزِلَ؟ قَالَ: «فَإِنِّي أُحِبُّ أَنْ أَسْمَعَهُ مِنْ غَيْرِي» فَقَرَأْتُ عَلَيْهِ سُورَةَ النِّسَاءِ، حَتَّى بَلَغْتُ: «فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلاَءِ شَهِيدًا» قَالَ: «أَمْسِكْ» فَإِذَا عَيْنَاهُ تَذْرِفَانِ.

4 B -"alâkası".

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلٰوةَ وَاَنْتُمْ سُكَارٰى حَتّٰى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ وَلَا جُنُباً
اِلَّا عَابِر۪ي سَب۪يلٍ حَتّٰى تَغْتَسِلُواۜ وَاِنْ كُنْتُمْ مَرْضٰٓى اَوْ عَلٰى سَفَرٍ اَوْ جَٓاءَ اَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ
الْغَٓائِطِ اَوْ لٰمَسْتُمُ النِّسَٓاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَٓاءً فَتَيَمَّمُوا صَع۪يداً طَيِّباً فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ
وَاَيْد۪يكُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَفُوًّا غَفُوراً ﴿٤٣﴾

[1357] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o[1] bütün iman edenler! Sarhoş iken namaza yaklaşmayın, söylediğinizi bilinceye kadar; cünüb iken de -yoldan geçmeniz başka- guslünüzü edinceye kadar, ve eğer hasta olur veya seferde bulunursanız veya biriniz hâcet yerinden gelir veya kadınlara dokunursanız da suya güç yetiremezseniz o zaman temiz bir toprağa teyemmüm edin: Niyetle yüzünüze ve ellerinize mesh eyleyin, cidden Allah affı çok bir gafûr bulunuyor (43).[2]

Bu âyetin sebeb-i nüzûlü Abdurrahman b. Avf hazretlerinin ziyafeti hâdisesi olduğu mervîdir[3] ki tafsîli Sûre-i Bakara'da يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ [2/219] âyetinde geçmiştir (*bak*).

Sarhoşluğun cünüplük ile ve ondan sakınmanın da tahâret ve gusül ile müterâfık olarak mevzûʿ-i bahis edilmesi ve bu hâlde mü'minin namaza yaklaşmaktan menʿi, müskirâtın hurmetini ve pisliğini anlatmak için ne kadar beliğdir. Bu mâna Sûre-i Mâide'de رِجْسٌ ... فَاجْتَنِبُوهُ [5/90] diye tasrih olunacaktır.

---

1 B -"o".

2 H: "Ey o bütün iman edenler! Sarhoş iken namaza yaklaşmayın, söylediğinizi bilinceye kadar; cünüb iken de -yoldan geçmeniz başka- gusül edinceye kadar, ve eğer hasta veya seferde bulunursanız veya biriniz hâcet yerinden gelir veya kadınlara dokunursanız suya güç yetiremezseniz o zaman temiz bir toprağa teyemmüm edin: Niyetle yüzünüze ve ellerinize mesh eyleyin, cidden Allah affı çok bir gafûr bulunuyor (43)".

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 376:

عن عبد الله بن حبيب: أن عبد الرحمن بن عوف صنعَ طعامًا وشرابًا، فدعا نفرًا من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم، فأكلوا وشربوا حتى ثَمِلوا، فقدّموا عليًّا يصلي بهم المغرب، فقرأ: «قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُون أَعْبُد مَا تَعْبُدُون، وَأَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ وَأَنَا عَابِدٌ مَا عَبَدْتُمْ لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِين»، فأنزل الله تبارك وتعالى هذه الآية: «لا تقربوا الصلاة وأنتم سكارى حتى تعلموا ما تقولون»

{لَا تَقْرَبُوا الصَّلٰوةَ} Burada bazı müfessirîn "salât"tan murad mescid ve musallâdır, bununla sarhoşlar mescidlere duhulden menʿ edilmişlerdir demiş [1358] ise de bu mânayı anlamak için salâtı maʿnâ-yı aslîsinden çıkarmaya lüzum yoktur. Bu nehiy, söylediğini bilmeyen sarhoşun namazı sahih olmadığına ve binâenʿaleyh sekrin hurmetine delâlet ettiği gibi, sarhoşun ve cünübün[1] mescide duhulden veya tekarrübden menʿine de bi'l-işâre delâlet edebilir. Binâenʿaleyh sarhoşun ve cünübün[2] mescide girmeleri ve hatta yakınında bulunmaları câiz değildir.

{وَلَا جُنُبًا اِلَّا عَابِرِى سَبِيلٍ حَتّٰى تَغْتَسِلُوا} Yolda gitmek hâli müstesnâ olarak cünüb iken de iğtisal edinceye kadar namaza yaklaşmayın ve binâenʿaleyh mescide de girmeyin.

"**Cünüb**"; Cenâbet olan, yani inzal vâkiʿ olmuş bulunandır ki, masdar gibi müfred veya cemʿe ıtlak olunur.

"**İğtisal**"; Gusletmek, yani baştan başa yıkanmaktır.

"**Âbirî sebîl**" Yolda gidenler, sefer hâlinde bulunanlar demektir. Bunların istisnâsı teyemmüm meselesinden dolayı olduğu şimdi anlaşılacaktır. Maʿamâfîh mefhum ale'l-ıtlâk yoldan mürûr hâline de[3] sâlihtir. Bu itibar ile de cünübün namaz kılınan mescidden değil, fakat yanındaki yoldan geçmesi câiz olduğuna bir işaret olur. Bu kayd-ı istisnâ cünüb ile iğtisal beyninde olduğu için sarhoşlara cihet-i taʿalluku yoktur. Demek ki söylediğini bilmez sarhoşların mescid civarından geçmelerine de mesağ yoktur. Çünkü esasen sarhoşluğa mesağ yoktur.

{اَوْ جَٓاءَ اَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَٓائِطِ} "**Gāit**"; engin, çukur yer demek olup halâya işarettir, bundan gelmek de hadesten, abdest bozmaktan kinayedir. {اَوْ لٰمَسْتُمُ النِّسَٓاءَ} Kisâî, Halef-i Âşir kıraatlerinde elifsiz اَوْ لَمَسْتُمُ النِّسَٓاءَ okunur. Bu "lems"den, evvelki "mülâmese"dendir. İkisi de kadınlara dokunmak demektir. Bunun da sûret-i mahsûsada bir dokunmak demek

---

1 M: "cünüüb".
2 M: "cünbüün".
3 B: "bile".

olan iltikā-i hıtâneyn mânasını ifade ettiğinde ittifak vardır ve gusül îcâb eder. Fakat bunda [1359] el veya sâire ile[1] mücerred tenin tene dokunması mânası da maksud mudur, değil midir? Burası muhtelefün fîhdir. Biz Hanefiyyece bu maksud değildir. Binâenʿaleyh kadının bir tarafına mücerred dokunuvermekle abdest bozulmaz. Lâkin Zâhiriyye ve Şâfiʿiyye bozulur, gusül değil fakat abdest almak lâzım gelir demişlerdir. Ancak Zâhiriyye "mülâmese" kelimesinin zâhirine bakarak dokunanın abdesti bozulur, dokunulanınki değil demişler. İmam Şâfiî ise ikisininki de bozulacağına kāil olmuştur. Hanefiyye tahfîfe, Şâfiʿiyye de teşdid ve ihtiyâta riayet etmişlerdir.

Hâsılı cünüb iken marîz olur veya seferde bulunursanız veya gerek sefer ve gerek hazarda abdest bozar veya kadınlara dokunur, gusül veya abdest îcâb eder {فَلَمْ تَجِدُوا مَٓاءً} de bir su bulamazsanız -ki maraz karînesiyle bu[2] bulamamak hakikaten veya hükmen bulamamaktan eʿam olmuş oluyor- böyle su bulamadığınız takdirde {فَتَيَمَّمُوا صَعِيداً طَيِّباً} saʿîd-i tayyibe teyemmüm eyleyiniz de {فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَاَيْدِيكُمْ} yüzlerinize ve ellerinize mesh ediniz.

"**Teyemmüm**"; Lügaten kasd demektir, binâenʿaleyh niyetsiz teyemmüm olmaz, mahiyetinde dâhildir. "**Saʿîd**" de yeryüzü demektir ki taşa toprağa şâmildir. Binâenʿaleyh eline hiç toprak bulaşmasa bile bir taş ile teyemmüm câiz olur. Lâkin İmam Şâfiî birazcık olsun toprak bulaşmalı demiştir. "**Tayyib**" de tertemiz demektir. Binâenʿaleyh mülevves veya şüpheli olmamalıdır. Demek[3] olur ki İslâm'da maddî ve manevî taharet meselesinin o kadar ehemmiyeti vardır ki su bulunamadığı[4] zaman hiç olmazsa gusül veya abdest yerine taharete niyet ve kalbini [1360] temizliğe rabt edip maddî cihetinden de tertemiz bir saʿîdi abdest aʿzâsının nısfı demek olan yüzüne ve dirseklerine kadar ellerine dokundurmalıdır. Yani ellerini bir kere saʿîde vurup yüzünü[5] mesh etmeli, bir kere de vurup dirseklerine kadar ellerini

---

1 B -"sâire ile".
2 H -"bu".
3 B +"ki".
4 M ve B: "bulamadığı".
5 M ve B -"yüzünü".

mesh etmelidir. İhtimal ki imanı olmayanlar "bundan ne çıkar?" derler. Fakat aklın bundan lâekal alacağı ders şudur ki insan hem zâhiren ve hem de bâtınen temizliği bırakmamalıdır. Tahâret-i kalbiye asıldır. Kalbi pis olan ne yapsa temizlenemez[1] ve lâkin yalnız kalb temizliği de kâfi gelmez, maddeten zâhirini de temizlemelidir. Su bulunmayınca[2] zarûrette teyemmüm esasen bir tahâret-i kalbiye işi olmakla beraber şart-ı maddî ve şekl-i zâhirînin de مَا لَا يُدْرَكُ كُلُّهُ لَا يُتْرَكُ كُلُّهُ medlûlü üzere en güzel bir muhafazasıdır. {اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَفُوًّا غَفُورًا}dır. Bunun için teyemmüme de ruhsat verir. Fakat sarhoşluğa ve cenâbet durmaya müsaade etmez.

Burada bahis muhâfaza-i akl ü şuura ve tahâret-i maddiye ve mâneviyeye müntehî olmakla bilhassa terbiye-i akliye ve fikriyeye revnak ve ahlâk u diyânete metanet verilmek ve bu suretle aile terbiyesinden terbiye-i umûmiyeye ve salâh-ı küllîye doğru gidilmek, mübareze ve mücahedeye girişmek için ve dost ve düşman, mü'min ve kâfir, hak ve bâtıl, salâh ve fesad temyîz ü mukayese olunmak üzere sarhoş vaziyetinde bulunan erbâb-ı dalâl ve udvânın ahvâline nazar-ı dikkati celb ile buyuruluyor ki:

اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذٖينَ اُوتُوا نَصٖيبًا مِنَ الْكِتَابِ يَشْتَرُونَ الضَّلَالَةَ وَيُرٖيدُونَ اَنْ تَضِلُّوا السَّبٖيلَ ﴿٤٤﴾ وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِاَعْدَٓائِكُمْ وَكَفٰى بِاللّٰهِ وَلِيًّا وَكَفٰى بِاللّٰهِ نَصٖيرًا ﴿٤٥﴾ مِنَ الَّذٖينَ هَادُوا يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهٖ وَيَقُولُونَ سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَاسْمَعْ غَيْرَ مُسْمَعٍ وَرَاعِنَا لَيًّا بِاَلْسِنَتِهِمْ وَطَعْنًا فِى الدّٖينِ وَلَوْ اَنَّهُمْ قَالُوا سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا وَاسْمَعْ وَانْظُرْنَا لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ وَاَقْوَمَ وَلٰكِنْ لَعَنَهُمُ اللّٰهُ بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ اِلَّا قَلٖيلًا ﴿٤٦﴾

[1361] **Meâl-i Şerîfi**

Bakmaz mısın şu kendilerine kitabdan bir nasip verilmiş olanlara? Kendileri sapkınlığı satın alıyorlar da istiyorlar ki siz de yolu sapıtasınız (44). Düşmanlarınızı Allah daha çok biliyor, velî de Allah yeter, nasîr de Allah yeter (45). O Yahudî olanlardan ki kelimeleri mevziʿle-

1 M: "temizlenmez".
2 M ve B: "bulamayınca".

rinden tahrif ediyorlar, ve dillerini eğerek, dine dokunarak "dinledik isyan ettik", "dinle dinlenilmeyesi"[1], رَاعِنَا diyorlar. Böyle diyeceklerine "işittik itaat ettik", "dinle ve bizi gözet" deselerdi elbette haklarında daha hayırlı ve daha dürüst olurdu. Ve lâkin küfürleri yüzünden Allah kendilerini lânetlemiştir. Onun için imana gelmezler, meğer ki pek az (46).[2]

[1362] {مِنَ الَّذِينَ هَادُوا} kendilerine nazar-ı dikkat celb olunan الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ'ı beyandır. Yani burada mevzûʿ-i bahis olan Yahudîlerdendir. Bunlar {يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ} kelimeleri yerlerinden tahrif ederler, sözü eğerler bükerler. ❁ Keyfiyet-i tahrif hakkında üç suret nakl olunmuştur:

1. Bir lafzı diğer lafza tebdil ederler. Meselâ Tevrat'ta evsâf-ı nebeviyeye müteʿallik olan "rebʿa" kelimesini "âdem-i tavîl"[3] tâbirine, kezâlik "recm" kelimesini "had" tâbirine tebdil etmeleri gibi ki kitâbette tahriftir. Buna karşı "her tarafta meşhur olan bir kitab böyle nasıl tahrif olunabilir? Buna imkân var mıdır?" denemez, zira bu gibi tahrîfât en ziyade bir lisandan diğer lisâna nakl ü terceme sırasında vâkiʿ olur. Bunun için terceme işi hem bir iktidar, hem bir istikāmet işidir. Bundan başka yazanların pek az ve iyi hâfızların mefkud veya nâdir olduğu zamanlarda bunun istinsahlar esnasında yapılması da mümkin olur. Daha sonra bu gibi tahrîfât, asla vâkıf olanları iğfal etmemekle beraber diğerlerini kolaylıkla iğfal edebilir.

2. İlkā-i şübhe ve te'vîlât-ı fâside ile bir lafzı öteye beriye çekerek mânasını haktan bâtıla çevirmektir ki bu da tefsîr ü îzahta yapılan bir tahrîf-i mânevîdir. Fahreddin Râzî "nitekim zamanımızdaki ehl-i bidʿat da

---

1 M: "dinlenilmesi"; B: "dinlenmeyesi".

2 H: "Bakmaz mısın şu kendilerine kitabdan bir nasip verilmiş olanlara? Sapkınlığı satın alıyorlar da istiyorlar ki siz de yolu sapıtasınız (44). Allah düşmanlarınızı daha çok biliyor, velî de Allah yeter, nasîr de Allah yeter (45). Yahudî olanlardan ki kelimeleri mevziʿlerinden tahrif ediyorlar, ve dillerini eğerek ve dine dokunarak 'dinledik isyan ettik', 'dinle dinlenilmeyesi', رَاعِنَا diyorlar. Böyle diyeceklerine 'işittik itaat ettik', 'dinle ve bizi gözet' deselerdi elbette haklarında daha hayırlı ve daha dürüst olurdu. Ve lâkin küfürleri yüzünden Allah kendilerini lânetlemiştir de imana gelmezler, meğer ki pek az (45)".

3 B: "ʿadem-i te'vîl".

fikirlerine muhalif olan âyetlerde böyle yapıyorlar" demiş ve "tahrîf"in tefsîrinde bu ikinci vechin asıl olduğunu da kayd etmiştir.

3. Yalnız kitab değil, bir söz söyledikleri zaman duydukları ve kalblerinde bildikleri gibi dosdoğru söylemeyip tahrif ederek söylemeleridir. Nitekim[1] Yahudîler huzûr-ı Peygamberî'ye gelirler, bazı şeyler sorarlar, yanından çıktıkları zaman Peygamber'in kelâmını tahrif [1363] ederek neşre çalışırlardı.[2] İşte Kur'an bunların sûret-i tahriflerini şu misâllerle anlatıyor:

Tahrif ederler {وَيَقُولُونَ} ve derler ki {سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا} bu bir {وَاسْمَعْ غَيْرَ مُسْمَعٍ} bu iki {وَرَاعِنَا} bu da üç. Yani Peygamber'e karşı evvelâ سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا diyecek yerde سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا derler, hep zıddına giderler. Sâniyen "اسْمَعْ: dinle" diyecek yerde غَيْرَ مُسْمَعٍ diye bir de cinas ilâve ederler ki bu kelime bir taraftan medh ü ta'zîme, bir taraftan ihânet ü şetme delâlet eder. Zira غَيْرَ مُسْمَعٍ ismâ' edilmiş olmayarak demek olduğundan, bir cihetten[3] "lutfen ve tenezzülen dinle, çünkü sana karşı söz söylemek ve zorla dinletmek haddimiz değildir" mânasına bir tâzim olabileceği gibi, diğer cihetten birkaç vechile de tahkir ifade eder. Evvelâ "dinle a söz dinlemez", sâniyen "dinle a dinlenmeyesice", sâlisen "dinle a iyi haber işitmeyesice" mânalarına da gelebilir ki bunlar hep şetm ü tahkirdir. Râbi'an "dinle, fakat benden işitmiş olmayarak dinle" demek de olabilir ki bu da bir tevdî'-i sır gibi olmakla beraber yalancılık teklîfini tazammun eden bir nifâkı da tazammun eder. رَاعِنَا Kelimesi de böyle zü'l-vecheyndir. Sûre-i Bakara'da يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا [2/104] âyetinde geçmiş idi (*bak*).

---

1 B -"Nitekim".

2 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* X, 93:

فِي كَيْفِيَّةِ التَّحْرِيفِ وُجُوهٌ: أَحَدُهَا: أَنَّهُمْ كَانُوا يُبَدِّلُونَ اللَّفْظَ بِلَفْظٍ آخَرَ مِثْلَ تَحْرِيفِهِمُ اسْمَ «رَبْعَةٍ» عَنْ مَوْضِعِهِ فِي التَّوْرَاةِ بِوَضْعِهِمْ «آدَمُ طَوِيلٌ» مَكَانَهُ، وَنَحْوَ تَحْرِيفِهِمُ «الرَّجْمَ» بِوَضْعِهِمُ «الْحَدَّ» بَدَلَهُ وَنَظِيرُهُ قَوْلُهُ تَعَالَى: فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هَذَا مِنْ عِنْدِ اللهِ (الْبَقَرَة ٧٩/٢) فَإِنْ قِيلَ: كَيْفَ يُمْكِنُ هَذَا فِي الْكِتَابِ الَّذِي بَلَغَتْ آحَادُ حُرُوفِهِ وَكَلِمَاتِهِ مَبْلَغَ التَّوَاتُرِ الْمَشْهُورِ فِي الشَّرْقِ وَالْغَرْبِ؟ قُلْنَا لَعَلَّهُ يُقَالُ: الْقَوْمُ كَانُوا قَلِيلِينَ، وَالْعُلَمَاءُ بِالْكِتَابِ كَانُوا فِي غَايَةِ الْقِلَّةِ فَقَدَرُوا عَلَى هَذَا التَّحْرِيفِ، وَالثَّانِي: أَنَّ الْمُرَادَ بِالتَّحْرِيفِ: إِلْقَاءُ الشُّبَهِ الْبَاطِلَةِ، وَالتَّأْوِيلَاتِ الْفَاسِدَةِ، وَصَرْفُ اللَّفْظِ عَنْ مَعْنَاهُ الْحَقِّ إِلَى مَعْنًى بَاطِلٍ بِوُجُوهِ الْحِيَلِ اللَّفْظِيَّةِ، كَمَا يَفْعَلُهُ أَهْلُ الْبِدْعَةِ فِي زَمَانِنَا هَذَا بِالْآيَاتِ الْمُخَالِفَةِ لِمَذَاهِبِهِمْ، وَهَذَا هُوَ الْأَصَحُّ. الثَّالِثُ: أَنَّهُمْ كَانُوا يَدْخُلُونَ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَيَسْأَلُونَهُ عَنْ أَمْرٍ فَيُخْبِرُهُمْ لِيَأْخُذُوا بِهِ، فَإِذَا خَرَجُوا مِنْ عِنْدِهِ حَرَّفُوا كَلَامَهُ.

3 B: "taraftan".

İşte bunlar böyle derler ve kelimeleri mevkiʿlerinden böyle tahrif ederler. Ve bunları söylerken {لَيًّا بِاَلْسِنَتِهِمْ} dillerini burarak, sarhoş gibi ağızlarını eğerek söylerler {وَطَعْنًا فِى الدِّينِ} hem de dîne taʿn etmek için söylerler. {وَلَوْ اَنَّهُمْ قَالُوا سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا} Hâlbuki bunlar Peygamber'e سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا diyeceklerine سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا {وَاسْمَعْ} ve اسْمَعْ غَيْرَ مُسْمَعٍ diyeceklerine yalnız اسْمَعْ {وَانْظُرْنَا} ve رَاعِنَا diyeceklerine [1364] انْظُرْنَا demiş olsalardı {لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ} kendileri için elbette hayırlı olurdu {وَلٰكِنْ لَعَنَهُمُ اللّٰهُ بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ اِلَّا قَلِيلًا} ve lâkin küfürlerinden dolayı Allah bunları lânetledi, onun için bunlar iman etmezler, etseler de pek az ederler. Ya pek az bir şeye iman ederler veya fâidesi olmayacak az bir zaman, meselâ hâlet-i nezʿde iman ederler. Veya içlerinde iman edenleri pek az bulunur. Fakat bulunur.

Bu münasebetle bunlara[1] ve hatta bütün ehl-i kitâba bir nasihat ve davet olmak üzere şöyle bir telvîn-i hitâb yapılıyor:

يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ اٰمِنُوا بِمَا نَزَّلْنَا مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ مِنْ قَبْلِ اَنْ نَطْمِسَ وُجُوهًا فَنَرُدَّهَا
عَلٰٓى اَدْبَارِهَٓا اَوْ نَلْعَنَهُمْ كَمَا لَعَنَّٓا اَصْحَابَ السَّبْتِۜ وَكَانَ اَمْرُ اللّٰهِ مَفْعُولًا ﴿٤٧﴾ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَغْفِرُ
اَنْ يُشْرَكَ بِه۪ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذٰلِكَ لِمَنْ يَشَٓاءُۚ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللّٰهِ فَقَدِ افْتَرٰٓى اِثْمًا عَظ۪يمًا ﴿٤٨﴾

Meâl-i Şerîfi

Ey o kendilerine kitab verilenler! Gelin o beraberinizdekini tasdiklemek üzere indirdiğimiz bu kitâba iman edin Biz birtakım yüzleri silip de enselerine çevirmezden veya onları ashâb-ı sebti lânetlediğimiz gibi lânetlemezden evvel, yoksa [1365] Allah'ın emri fiile çıkarılagelmiştir (47). Doğrusu Allah kendine şirk koşulmasını mağfiret etmez, ondan berisini dilediğine mağfiret buyurur. Kim de Allah'a şirk koşarsa pek büyük bir cinayet iftira etmiş olduğunda şüphe yoktur (48).[2]

---

1 M: "bunlar".

2 H: "Ey o kendilerine kitab verilenler! Gelin birtakım yüzleri silip enselerine çevirmezden veya onları ashâb-ı sebti lânetlediğimiz gibi lânetlemezden evvel iman edin bu indirdiğimize, beraberinizdekinin yegâne tasdikleyicisi olmak üzere. Yoksa Allah'ın emri fiile çıkarılagelmiştir (47). Doğrusu Allah kendine şerîk koşulmayı mağfiret etmez, bundan mâʿadâsını dilediğine mağfiret buyurur. Her kim de Allah'a şirk koşarsa artık şüphe yok ki azîm bir cinayet iftira etmiştir (48)".

{مِنْ قَبْلِ اَنْ نَطْمِسَ وُجُوهًا فَنَرُدَّهَا عَلٰٓى اَدْبَارِهَا} Nice vücûhu, yani yüzleri veya yüze gelenleri tams edip terslerine çevirmeden {اَوْ نَلْعَنَهُمْ كَمَا لَعَنَّٓا اَصْحَابَ السَّبْتِ} yahut onları ashâb-ı sebti lânetlediğimiz gibi lânetlemeden evvel iman ediniz.

"**Tams**", طمس esasen bir şeyin âsârını mahv ve alâimini[1] izâle etmek mânasına olmakla burada yüzlerin kılığından çıkıp yüz denecek hâlleri kalmamak mânasını ifade eder. İbn Abbas deve tabanı, hayvan tırnağı gibi olmasıyla; Katâde ve Dahhâk[2] فَطَمَسْنَا عَلَى اَعْيُنِهِمْ medlûlü üzere gözlerin görmez olmasıyla, bazı müfessirîn de suretlerin maymun yüzü gibi çirkin ve perişan olmasıyla temsil ve îzah eylemişlerdir. Bu bir vaʿîd-i şedîddir ki hem dünyevî hem uhrevî felâketleri ihtar[3] eder. Maʿamâfîh dünyevî olması daha zâhirdir. Ashâb-ı sebt Sûre-i Bakara'da geçmiş idi.

{اِنَّ اللّٰهَ لَا يَغْفِرُ اَنْ يُشْرَكَ بِهِ} Burada "şirk" mutlak olduğundan ale'l-ıtlâk küfür demek olduğu unutulmamalıdır. Bunun ehl-i kitâba iman teklîfi siyâkında vârid olmuş bulunması da bu babda bir karîne-i mahsûsa teşkil eder.

Bu âyetin nüzûlü üzerine Yahudîler "biz müşrik değiliz, Allah'ın havâssındanız" demişlerdi. Nitekim نَحْنُ اَبْنَٓاءُ اللّٰهِ وَاَحِبَّٓاؤُهُ [el-Mâide 5/18][4], لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ اِلَّٓا اَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ [Âl-i İmrân 3/24][5] da diyorlardı. Bir de bazı Yahudîler bir gün çocuklarını alıp huzûr-ı risâlete gelmişler, "yâ Muhammed bunların günahı var mıdır?" demişler, "hayır" buyurulmuş. Bunun üzerine "işte biz de tıpkı bunlar gibiyiz, gece yaptığımız günahlar gündüz, [1366] gündüz yaptığımız günahlar gece keffâretlenir" diye nefislerini tezkiye etmişlerdi. Binâenʿaleyh bunlar hakkında şu âyetler nâzil oldu:[6]

---

1 B: "alâmeti".
2 Kur'ân-ı Kerîm'de buna yakın bir ibare ihtiva eden iki âyet vardır: لَطَمَسْنَا عَلٰٓى اَعْيُنِهِمْ [Yâsîn 36/66], فَطَمَسْنَٓا اَعْيُنَهُمْ [el-Kamer 54/37].
3 B: "ihtivâ".
4 "…Biz Allah'ın oğulları ve sevgilileriyiz…"
5 "…Sayılı günlerden başka bize asla ateş dokunmaz…"
6 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* II, 78:
وقيل: ناس من اليهود جاءوا بأطفالهم إلى رسول الله صلّى الله عليه وسلّم فقالوا: هل على هؤلاء ذنب قال لا قالوا: والله ما نحن إلا كهيئتهم ما عملنا بالنهار كفر عنا بالليل، وما عملنا بالليل كفر عنا بالنهار.

اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذٖينَ يُزَكُّونَ اَنْفُسَهُمْۜ بَلِ اللّٰهُ يُزَكّٖى مَنْ يَشَٓاءُ وَلَا يُظْلَمُونَ فَتٖيلًا ﴿٤٩﴾ اُنْظُرْ كَيْفَ
يَفْتَرُونَ عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَۜ وَكَفٰى بِهٖٓ اِثْمًا مُبٖينًا۟ ﴿٥٠﴾

Meâl-i Şerîfi

Bakmaz mısın şu nefislerini tezkiye edip duranlara! Hayır, yalnız Allah dilediğini tezkiye eder (temize çıkarır) onlar da kıl kadar zulmedilmezler (49). Bak Allah'a karşı nasıl yalan uyduruyorlar, açık günah da bu yeter (50).[1]

Bir de rivayet olunuyor ki rüesâ-yı Yehûddan Huyey b. Ahtab ile Kaʿb b. Eşref maʿiyyetlerine Yehûddan yetmiş süvari alarak Mekke'ye gitmişler ve Kureyş ile bir ittifak ve muʿâhede akdederek Resûlullah ile olan ahidlerini nakz etmek istemişlerdi. Onlar da "siz ehl-i kitabsınız, Muhammed'e bizden daha yakınsınız. Binâenʿaleyh biz size emin olamayız, bizim mâbudlarımıza secde ediniz de mutmain olalım" diye bir teklif dermeyân etmişler, Yahudîler de derhâl kabul edip yapıvermişler, sonra Ebû Süfyan, Kaʿb'a hitâben "sen kitab okur âlim bir adamsın, biz ise ümmîyiz bilmeyiz. Binâenʿaleyh, bizim mi yoksa Muhammed'in mi hangimizin tuttuğumuz yol doğru?" diye sormuş, Kaʿb da "Muhammed ne diyor?" demiş[2], Ebû Süfyan[3] "yalnız Allah'a ibadeti emrediyor ve şirkten nehy ediyor" cevâbını vermiş, "sizinamininiz nedir?" deyince de "biz Beyt'in [1367] vâlileriyiz, hacılara su veririz, müsafirlere yemek yediririz, esirleri kurtarırız, şunu yaparız bunu yaparız" diye anlatmış; bunun üzerine Kaʿb "sizin yolunuz daha doğrudur" demiş ve putperestleri ehl-i imana tafdil ve tercih etmiş idi ki şu âyetler bunun hakkındadır:[4]

---

1 H: "Baksana şu kendilerini temize çıkaranlara! Doğrusu yalnız Allah'tır ki dilediğini temize çıkarır, bununla beraber kıl kadar zulüm de edilmezler (49). Bak Allah'a karşı nasıl yalan uyduruyorlar, açık günah da bu kadar olur (50)".

2 B: "diye sormuş".

3 B +"da".

4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 467-470. Krş. *et-Tefsîr min Süneni Saîd b. Mansûr*, dirâse ve thk. Saʿd b. Abdullah b. Abdülaziz Âlu Humeyd, Riyâd: Dâru's-Sumeyʿî, 1417/1997, IV, 1280-1281:

عن عكرمة: أن كعب بن الأشرف انطلق إلى المشركين من كفار قريش، فاستجاشهم على النبي صلى الله عليه وسلم، وأمرهم أن يغزوه، وقال: إنا معكم نقاتله. فقالوا: إنكم أهل كتاب، وهو صاحب كتاب، ولا نأمن أن يكون هذا مكرًا منكم! فإن أردت أن

اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذ۪ينَ اُو۫تُوا نَص۪يباً مِنَ الْكِتَابِ يُؤْمِنُونَ بِالْجِبْتِ وَالطَّاغُوتِ وَيَقُولُونَ لِلَّذ۪ينَ كَفَرُوا
هٰٓؤُ۬لَٓاءِ اَهْدٰى مِنَ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا سَب۪يلاً ﴿٥١﴾ اُو۬لٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ لَعَنَهُمُ اللّٰهُۜ وَمَنْ يَلْعَنِ اللّٰهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ
نَص۪يراًۜ ﴿٥٢﴾ اَمْ لَهُمْ نَص۪يبٌ مِنَ الْمُلْكِ فَاِذاً لَا يُؤْتُونَ النَّاسَ نَق۪يراًۙ ﴿٥٣﴾ اَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ
عَلٰى مَٓا اٰتٰيهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِه۪ۚ فَقَدْ اٰتَيْنَٓا اٰلَ اِبْرٰه۪يمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَاٰتَيْنَاهُمْ مُلْكاً عَظ۪يماً
﴿٥٤﴾ فَمِنْهُمْ مَنْ اٰمَنَ بِه۪ وَمِنْهُمْ مَنْ صَدَّ عَنْهُۜ وَكَفٰى بِجَهَنَّمَ سَع۪يراً ﴿٥٥﴾

Meâl-i Şerîfi

Bakmaz mısın şu kendilerine okuyup yazmaktan biraz [1368] nasip verilmiş olanlara? Cibt ü tâğūta inanıyorlar da Allah'ı tanımayanlara "bunlar mü'minlerden yolca daha doğru" diyorlar (51). Onlar Allah'ın lânetlediği kimseler, her kimi de Allah lânetlerse artık onu bir kurtaracak bulamazsın (52). Yoksa onlara mülkten bir[1] hisse mi var? Öyle olsa nâsa bir çekirdek bile vermezler (53). Yoksa o nâsa Allah'ın fazlından verdiği nimeti çekemiyorlar da hased mi ediyorlar? Evet, Biz Âl-i İbrâhim'e kitab ve hikmet verdik hem de azîm bir mülk verdik (54). Onun için onlardan kimi ona iman etmekte, kimi de ondan men' eylemekte, ona da cehennem alevi elvermektedir (55).[2]

نخرج معك، فاسجد لهذين الصنمين وآمن بهما. ففعل. ثم قالوا: نحن أهدى أم محمد؟ فنحن ننحر الكوماء، ونسقي اللبن على الماء، ونصل الرحم، ونقري الضيف، ونطوف بهذا البيت، ومحمد قطع رحمه، وخرج من بلده؟ قال: بل أنتم خير وأهدى! فنزلت فيه: «ألم تر إلى الذين أوتوا نصيبًا من الكتاب يؤمنون بالجبت والطاغوت ويقولون للذين كفروا هؤلاء أهدى من الذين آمنوا سبيلا»

عن ابن عباس قال: كان الذين حَزَّبوا الأحزاب من قريش وغطفان وبني قريظة: حيي بن أخطب، وسلام بن أبي الحقيق أبو رافع، والربيع بن الربيع بن أبي الحقيق، وأبو عمار، ووَحْوَح بن عامر، وهوذة بن قيس -فأما وحوح وأبو عمار وهوذة، فمن بني وائل، وكان سائرهم من بني النضير- فلما قدموا على قريش قالوا: هؤلاء أحبار يهود وأهل العلم بالكتب الأوَل، فاسألوهم: أدينكم خير أم دين محمد؟ فسألوهم، فقالوا: بل دينكم خير من دينه، وأنتم أهدى منه وممن اتبعه! فأنزل الله فيهم: «ألم تر إلى الذين أوتوا نصيبًا من الكتاب يؤمنون بالجبت والطاغوت» إلى قوله: «وآتيناهم ملكًا عظيمًا»

1 B +"bir".

2 H: "Baksana şu kendilerine okuyup yazmaktan biraz nasip verilmiş olanlara? Cibt ü tâğūta inanıyorlar da Allah'ı tanımayanlar için 'bunlar mü'minlerden daha doğru yolca' diyorlar (51). Bunlar Allah'ın lânetlediği kimseler, her kimi de Allah lânetlerse artık onu bir kurtaracak bulamazsın (52). Ya onların mülkten bir hissesi mi var? O takdirde insanlara bir çekirdek bile vermezlerdi (53). Yoksa o insanlara Allah'ın fazlından verdiği nimeti çekemiyorlar da hased mi ediyorlar? Fi'l-vâki' Biz Âl-i İbrâhim'e kitab ve hikmet verdik, verdik de onlara bir mülk-i azîm (54). İçlerinden kimi iman etti ona, kimi men'e kalktı, yetti buna da çılgın cehennem (55)".

{بِالْجِبْتِ وَالطَّاغُوتِ} "**Tâgūt**" kelimesinin mânası Sûre-i Bakara'da لَٓا اِكْرَاهَ فِي الدِّينِ [2/256] âyetinde geçmiş idi. "Cibt" ise put demektir. Kâhine de ıtlak edildiği naklediliyor. Bu suretle bu iki kelime Allah'tan başka ilâh ittihaz edilen zîrûh ve gayr-i zîrûh mâbudların tam isimleridir. Yekdiğeri makamına da kullanılabilirler[3]. Ekser ehl-i lügat "cibt" kelimesinin lügatta tasarrufu olmadığı fikrinde bulunmuşlardır. Fakat bunun aslı "cibs" olduğu naklolunuyor ki "cibs" habis ve alçak demektir.

اِنَّ اللّٰهَ لَا يَغْفِرُ اَنْ يُشْرَكَ بِهٖ [en-Nisâ 4/48] Hükmünün îzâhı için ehl-i kitâbın[2] bir kısmı hakkındaki vaʿîdden sonra ale'l-umûm kâfirlere ait olmak üzere de buyuruluyor ki:

اِنَّ الَّذٖينَ كَفَرُوا بِاٰيَاتِنَا سَوْفَ نُصْلٖيهِمْ نَاراًۜ كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْنَاهُمْ جُلُوداً غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَزٖيزاً حَكٖيماً ﴿٥٦﴾

Meâl-i Şerîfi

Şüphesiz âyetlerimizi tanımayan kâfirler, muhakkak ki Biz [1369] onları yarın bir ateşe yaslayacağız, derileri piştikçe azâbı duysunlar diye kendilerine tebdîlen başka deriler vereceğiz; çünkü Allah izzetine nihâyet olmayan bir hakîm bulunuyor (56).[3]

Bunlar böyle fakat:

وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَنُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدٖينَ فٖيهَٓا اَبَداًۜ لَهُمْ فٖيهَٓا اَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌۘ وَنُدْخِلُهُمْ ظِلاًّ ظَلٖيلاً ﴿٥٧﴾

Meâl-i Şerîfi

İman edip sâlih sâlih işler yapan mü'minlere gelince bunları altından ırmaklar akar cennetlere koyacağız, içlerinde ebedî kalmak üzere onlar.

---

3 H: "kullanılabilir".

2 B: "kitabdan".

3 H: "Her hâlde âyâtımızı tanımayan kimseleri Biz öyle bir ateşe yaslayacağız ki derileri piştikçe kendilerine tecdîden başka deriler vereceğiz, duysunlar diye azâbı. Çünkü Allah izzetine nihâyet olmayan bir hakîm bulunuyor (56)".

Kendilerine orada temiz, gayet temiz zevceler var. Hem[1] onları sâyebân edecek bir sâyeye koyacağız (57).[2]

{ظِلًّا ظَلِيلًا} Gölgeli gölge, koyu gölge, sâye-i hümâvâye ki niʿmet-i tâmme-i dâimeye işarettir. Zira erbâb-ı refah sûret-i umûmiyede dilnişîn gölgelerde yaşarlar. Nitekim lisânımızda da "sâyedâr olmak", "sâyebân olmak", "sâyesinde yaşamak", "sâyesinde yaşatmak" tâbirleri niʿmet ü saʿâdet mefhumlarındandır.

Bu hikmete mebnîdir ki:

اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُكُمْ اَنْ تُؤَدُّوا الْاَمَانَاتِ اِلٰٓى اَهْلِهَاۙ وَاِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ اَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِۜ
اِنَّ اللّٰهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهٖۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ سَم۪يعاً بَص۪يراً ﴿٥٨﴾

[1370] **Meâl-i Şerîfi**

Haberiniz olsun ki Allah size şunları emrediyor: Emanetleri ehline veresiniz[3] ve insanlar arasında hükmettiğiniz vakit adaletle hükmedesiniz[4]. Hakikat Allah size ne güzel vaaz veriyor, şüphesiz ki Allah Semîʿ, Basîr bulunuyor (58).[5]

{اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُكُمْ} Allah size şunları muhakkak emrediyor: {اَنْ تُؤَدُّوا الْاَمَانَاتِ اِلٰٓى اَهْلِهَا} Biri, emanetleri ehline vermeniz {وَاِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ اَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ} biri de insanlar arasında hükm ü hükûmet ettiğiniz vakit adaletle hükmetmeniz[6].

"**Emanet**": Esasen insanın emin ve mutemed olması, yani kendine maddî veya mânevî herhangi bir şeyin itmiʿnân-ı kalb ile korkusuz bir

1 F: "Ve".
2 H: "İman edip de sâlih sâlih işler yapanlara gelince bunları altından ırmaklar akar cennetlere koyacağız, içlerinde ebediyyen kalmak üzere onlar. Ve kendilerine orada gayet pâkize eşler, medîd bir sâyeye koyup da onları sâyebân edeceğiz (57)".
3 B: "veriniz".
4 B: "hükmediniz".
5 H: "Allah sizlere her hâlde emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor. Allah size cidden ne güzel öğüt veriyor, her hâlde Allah Semîʿ, Basîr bulunuyor (58)".
6 B: "hükmediniz".

surette teslim olunabilir ve arzu edildiği zaman sâlimen alınabilir bir hâlde bulunması mânasına masdar ve hâsıl-ı masdar[1] olduğu gibi, insanın bu haysiyet-i emânetine gerek Allah ve gerek kullar tarafından herhangi bir suretle bırakılmış olan şeye de masdar bi-maʿnâ mefʿûl olarak isim olmuştur ki, burada "emânât"[2] bu mânayadır. Ve bunların sâhiplerine edâsıyla insanlığın bir emânet-i ilâhiye olan haysiyet ü [1371] namus emanetinin muhafazası emredilmiştir. اِنَّا عَرَضْنَا الْاَمَانَةَ عَلَى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَالْجِبَالِ فَاَبَيْنَ اَنْ يَحْمِلْنَهَا وَاَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْاِنْسَانُ [el-Ahzâb 33/72][3] âyet-i celîlesi mûcebince insan Allah teâlâ'nın emanetini hâmil bir emîni, bir nâibi olmayı deruhde eden yegâne mahluktur ki bu sayede mahlûkāt-ı sâire üzerinde icrâ-yı hükm ü tasarrufa kudretyâb olabilir. Bu sayededir ki insanlar da yekdiğerine emîn olarak birbirlerine mütekābilen ve müteselsilen birçok hukūk ve emânât tevdîʿ ederler. İşte insanlar gerek Allah'a ve gerek kullara karşı bu haysiyet-i emanetlerini ne kadar hüsn-i muhafaza ederler ve emânâtı[4] ne derece yerli yerine koyabilirlerse[5] o nisbette kıymet ü salâhlarını artırmış bulunurlar[6] ve bu suretle zıll-i zalîl-i ilâhîye dâhil ve halk beyninde zâhiren ve bâtınen nâfiz bir hâkimiyet şerefine nâil olurlar. يَا دَاوُدُ اِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْاَرْضِ فَاحْكُمْ بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوٰى [Sâd 38/26][7] buyurulmuştur. Mahz-ı emanet haddizâtında hiçbir şeyle kābil-i telâfi değildir. Emânâtın[8] yegâne bir damânı varsa o da hıyanet veya şübhe-i hıyanet ile emanet haysiyet-i âliyesinin inkisar veya sukūtu ve emniyet ü niyâbetin damân-ı udvâna tehavvülüdür. Bunun için emniyeti sû'-i istiʿmâl edenler Allah'a ve kullarına karşı gāsıblar, eşkıyâlar gibi nazardan sukūt ederler ve zâhiren olmasa bile

1 B -"ve hâsıl-ı masdar".
2 B: "emanet".
3 "Evet, biz o emaneti göklere, yere ve dağlara arz ettik, onlar onu yüklenmeye yanaşmadılar, ondan korktular da onu insan yüklendi…"
4 B: "emaneti".
5 B: "koyabilirler".
6 B -"o nisbette kıymet ü salâhlarını artırmış bulunurlar".
7 "Yâ Dâvûd! Muhakkak ki biz seni arzda bir halife kıldık, imdi nâs arasında hak ile hükmet de (keyfe) hevâya tâbi olma…"
8 B: "emanetin".

bâtınen kalblerde damân-ı udvâna mahkum bulunurlar. Emanet ile hâkimiyetin bu alâka-i mühimmesine mebnî bu âyette edâ-yı emânât[1] ile hükm-i adalet müterâfık[2] olarak emredilmiş ve emr-i emanet emr-i hükme takdim olunmuştur. Binâenʿaleyh insanın Rabbine ve kendine ve halka karşı olmak üzere üç nevi muʿâmele-i emaneti vardır. Evvelâ Rabbine karşı emanete riâyeti ahkâm ve kavânîn-i ilâhiyenin tatbîkātına, yani vazife meselesine taʿalluk eder ki[3] bütün vezâif-i aʿzâya şâmildir. İbn Mesʿud hazretleri demiştir ki: "Emanet her şeyde lâzımdır; abdestte, cenabette, salâtta, zekâtta, savmda ilh." İbn Ömer hazretleri de demiştir ki: "Allah insanın uzv-ı tenâsülünü halk etti ve buyurdu ki: 'Bu bir emanettir, nezdinde sakladım, [1372] binâenʿaleyh bunu muhafaza et, ancak hakkıyla istiʿmâli müstesnâ."[4] İşte bütün aʿzânın da böyle birer emanet olan vazifeleri vardır. Kendine karşı emaneti din ü dünyasında kendine en nâfiʿ ve aslah olanı ihtiyar ve intihab etmesi, gazab u şehvet veya cehalet ile sonunda muzır olan şeylere düşmemesidir. Halka karşı emâneti hukuklarını gözetmek, alışverişte aldatmamak, ziyankâr olmamaktır ki ümerânın raʿiyyeye adaleti, ulemânın avâmı taʿassubât-ı bâtılaya sevk etmeyip dünya ve âhiret nâfiʿ olan aʿmâle ve iʿtikādât-ı sahîhaya sevki, avâmın da onlara karşı hıyanetten ictinâbı, kezâlik zevcin zevceye, zevcenin zevce karşı sadakatle ırzlarını ve çocuklarının neseblerini muhafaza etmeleri ve evlâdın terbiyesine dikkatleri bu cümlede dâhildir. Bu suretle اَلْاَمَانَاتِ gerek hukūk-ı ilâhiye ve gerek hukūk-ı ibâda, taʿbîr-i âharla gerek hukūk-ı umûmiye ve gerek hukūk-ı husûsiyeden insanların zimmet-i emanete taʿalluk eden fiilî veya kavlî veya iʿtikādî, maddî veya mânevî, mâlî ve gayr-i mâlî hukūkun kâffesine şâmil olduğu gibi يَأْمُرُكُمْ

1 B: "emanet".
2 B: "müteferrik".
3 H ve F: "ederken".
4 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* X, 109:
قَالَ ابْنُ مَسْعُودٍ: الْأَمَانَةُ فِي كُلِّ شَيْءٍ لَازِمَةٌ، فِي الْوُضُوءِ وَالْجَنَابَةِ وَالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ وَالصَّوْمِ. وَقَالَ ابْنُ عُمَرَ رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا: إِنَّهُ تَعَالَى خَلَقَ فَرْجَ الْإِنْسَانِ وَقَالَ هَذَا أَمَانَةٌ خَبَّأْتُهَا عِنْدَكَ فَاحْفَظْهَا إِلَّا بِحَقِّهَا.

hitâbının hükmü de bütün mükellefîne âmdır[1]. Hukūk-ı husûsiyeye taʿalluk eden ve emniyete tevdîʿ olunan vedâiʿ[2] vesâire emânâttan olduğu gibi, umûr ve hukūk-ı âmmeye taʿalluk eden cihât, menâsıb, velâyet, imâmet[3] ve icrâ-yı hükûmet, nasihat, iftâ dahi emânâttandır. Bir de "ehl" kelimesi sâhip ve ehliyetli mânalarına şâmil olduğu için bu emir verilmiş olan emânâtın sâhibine iade ve îsâlinden başka emanet edilecek şeylerin de ehline ve müstehıkkına tevdîʿ ve tefviz edilmesi mânasını da ifade eder. Ve bu mâna hukūk-ı âmmeden olan emânâtta hâiz-i ehemmiyettir ve ancak o[4] itibar ile me'mûrun bih ve vazife olur. Maʿamâfîh bu da hukūk-ı ilâhiyeden olan emânâtın sâhibine edâ ve îsâli demektir. Nitekim bu âyetin evliyâ-yı umûr hakkında nâzil olduğu da mervîdir. Sebeb-i nüzûlü hakkında meşhur olan rivayet şudur: Mekke'nin fethi günü Resûlullah Mekke'ye dâhil olduğu [1373] zaman Kâbe'nin miftahdârı bulunan Osman b. Talha b. Abdüddâr kapıyı kilitlemiş, anahtarını Resûlullah'a teslim etmekten imtinâʿ edip "Resûlullah olduğunu bilse idim menʿ etmezdim" demiş, derhâl Hazret-i Ali de Osman'ı tutmuş, kolunu bükmüş, anahtarı[5] alıp Kâbe'nin kapısını açmış ve Resûlullah girip iki rekat namaz kılmış idi. Çıktığı zaman amcası Hazret-i Abbas anahtarın kendine verilmesini ve eskiden uhdesinde bulunan sikāyet-i zemzem ile beraber sedânetin, yani miftahdârlığın cemʿ edilmesini talep etti. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu. Binâenʿaleyh Resûlullah anahtarların[6] Osman'a redd ü teslîmini ve kendisine iʿtizâr eylemesini Hazret-i Ali'ye emretti. Hazret-i Ali de götürüp iʿtizâr edince Osman "ikrah ve eziyet ettin, sonra geldin tâmire çalışıyorsun" dedi, Hazret-i Ali de "senin hakkında Allah teâlâ Kur'an inzâl buyurdu" deyip âyeti okudu. Bunun üzerine Osman أَشْهَدُ أَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللهِ deyip Müslüman oluverdi. Miftahdârlığın

---

1 B: "şâmildir".
2 M ve B: "vedi'a".
3 H: "emanet"; F +"emanet".
4 B: "bu".
5 B: "anahtarları".
6 H, F, M ve B: "anahtarları".

müebbeden Osman evlâdında kalması hakkında bir de vahiy geldi, sonra Osman Mekke'den hicret edip miftâhı biraderi Şeybe'ye verdi ki elyevm Şeybe evlâdındadır.[1] Şüphe yok ki sebebin husûsu hükmün umûmuna mâni' değildir. Bilakis bu sebep اَلْاَمَانَاتِ'ın pek şümullü olduğunu gösterir.

Bakınız {اِنَّ اللّٰهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِه۪} Allah size ne güzel vaaz ediyor. Emaneti edâ, adaletle hüküm, bunlar ne güzel şeylerdir. Ve sizin ne kadar menfaatinizedir. Her hâlde bu emirleri tutmalı[2], hıyanet ve zulümden ictinab etmeli. Zira {اِنَّ اللّٰهَ كَانَ سَم۪يعاً بَص۪يراً}dır. Binâen'aleyh hükümlerinizi işitir, emânât hakkında yaptıklarınızı görür.

Bu suretle ümerâ[3] ve hükkâm bütün evliyâ-yı umûra umum içinde veya sûret-i mahsûsada edâ-yı emânât ve adalet ile icrâ-yı hükm ü hükûmet emredildikten sonra [1374] şimdi de sâir ehl-i imana da bunları yapan ulü'l-emre itaati ve fakat sûret-i müstakillede değil, Allah'a ve Peygamber'e itaat tahtında itaati şu hitâb-ı âm ile emrediyor:

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اَط۪يعُوا اللّٰهَ وَاَط۪يعُوا الرَّسُولَ وَاُو۬لِي الْاَمْرِ مِنْكُمْۚ فَاِنْ تَنَازَعْتُمْ ف۪ي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ اِلَى اللّٰهِ وَالرَّسُولِ اِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِۜ ذٰلِكَ خَيْرٌ وَاَحْسَنُ تَأْو۪يلاًࣖ ﴿٥٩﴾

---

1 Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl,* II, 238. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* VIII, 491-492; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 332-333; Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,* s. 161-162; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* X, 108-109:
نَزَلَتْ فِي عُثْمَانَ بْنُ طَلْحَةَ الْحَجَبِيِّ مِنْ بَنِي عَبْدِ الدَّارِ، وَكَانَ سَادِنَ الْكَعْبَةِ، فَلَمَّا دَخَلَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَكَّةَ يَوْمَ الْفَتْحِ أَغْلَقَ عُثْمَانُ بَابَ الْبَيْتِ وَصَعِدَ السَّطْحَ فَطَلَبَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْمِفْتَاحَ، فَقِيلَ: إِنَّهُ مَعَ عُثْمَانَ، فَطَلَبَهُ مِنْهُ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَبَى، وَقَالَ: لَوْ عَلِمْتُ أَنَّهُ رَسُولُ اللهِ لَمْ أَمْنَعْهُ الْمِفْتَاحَ، فَلَوَى عَلِيٌّ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ يَدَهُ فَأَخَذَ مِنْهُ الْمِفْتَاحَ وَفَتَحَ الْبَابَ فَدَخَلَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْبَيْتَ وَصَلَّى فِيهِ رَكْعَتَيْنِ، فَلَمَّا خَرَجَ سَأَلَهُ الْعَبَّاسُ الْمِفْتَاحَ، أَنَّ يُعْطِيَهُ وَيَجْمَعَ لَهُ بَيْنَ السِّقَايَةِ وَالسِّدَانَةِ، فَأَنْزَلَ اللهُ تَعَالَى هَذِهِ الْآيَةَ، فَأَمَرَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ يَرُدَّ الْمِفْتَاحَ إِلَى عُثْمَانَ وَيَعْتَذِرَ إِلَيْهِ، فَفَعَلَ ذَلِكَ عَلِيٌّ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ، فَقَالَ لَهُ عُثْمَانُ: أَكْرَهْتَ وَآذَيْتَ ثُمَّ جِئْتَ تَرْفُقَ، فَقَالَ عَلِيٌّ: لَقَدْ أَنْزَلَ اللهُ تَعَالَى فِي شأنك قرآناً وَقَرَأَ عَلَيْهِ الْآيَةَ، فَقَالَ عُثْمَانُ: أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللهِ، وَكَانَ الْمِفْتَاحُ مَعَهُ، فَلَمَّا مَاتَ (وفي رواية: هاجر) دَفَعَهُ إِلَى أَخِيهِ شَيْبَةَ، فَالْمِفْتَاحُ وَالسِّدَانَةُ فِي أَوْلَادِهِمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ.

2 B -"tutmalı".

3 B: "emr".

Meâl-i Şerîfi

Ey o bütün iman edenler! Allah'a itaat edin, Peygamber'e de itaat edin, sizden olan ulü'l-emre de. Sonra bir şeyde nizâʿa düştünüz mü hemen onu Allah'a ve Resûlüne arz ediniz, Allah'a ve âhiret gününe gerçekten inanır mü'minlerseniz. O hem hayırlı, hem de netice itibariyle daha güzeldir (59).[1]

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا} Ey ehl-i iman {اَطٖيعُوا اللّٰهَ} Allah'a itaat ediniz[2] {وَاَطٖيعُوا الرَّسُولَ وَاُو۫لِى الْاَمْرِ مِنْكُمْ} ve Resûl'e itaat ediniz, sizden olan ulü'l-emre de. ❁ Dikkat edilmek lâzım gelir ki Allah ve Resûlü hakkında اَطٖيعُوا واَطٖيعُوا[3] diye itaat ıtlâkı üzere tasrih edildiği hâlde ulü'l-emr hakkında ayrıca واَطٖيعُوا اُو۫لِى الْاَمْرِ buyurulmayıp bunlara itaat Resûl'e atfen ve mahza itâʿat-i Resûl'e tebeʿan emrolunmuş ve bu suretle tâbiʿiyet tahtında itaatin hem aynı kuvvetle mutlak olduğu gösterilmiş, hem de isyan mevkiʿleri [1375] hükümden hariç bırakılmıştır. لَا طَاعَةَ لِمَخْلُوقٍ عِنْدَ مَعْصِيَةِ الخَالِقِ.[4] Kezâlik إِنَّمَا الطَّاعَةُ فِي الْمَعْرُوفِ hadîs-i şerifleri[5] de bunu mübeyyindir. Şu hâlde âmirin her emri me'mûru mes'ûliyetten kurtarmaya kâfi gelmez. Bi'l-farz bir me'mur âmirinin emriyle rüşvet alsa veya sirkat yapsa mes'ûliyetten kurtulamaz[6]. Bu mâna "âmirin hilâf-ı kanun emri me'mûru mes'ûliyetten kurtarmaz" diye de ifade olunur.

Şâyân-ı dikkat olan kayıdlardan birisi de mü'minlere hitâben مِنْكُمْ kaydıdır ki mânası vâzıhdır. Mü'minlerden olmayan ulü'l-emre itaat dînen vâcib kılınmamıştır. Bu hususta itaat değil, varsa bir ahde riâyet mevzûʿ-i bahis olacaktır. Fakat tâatin ʿadem-i vücûbundan behemehâl isyanın vücûbunu anlamaya kalkışmamalıdır. İtaatin ʿadem-i vücûbu

---

1 H: "Ey o bütün iman edenler! Allah'a itaat edin ve Resûlüne itaat edin, kendinizden olan ulü'l-emre de. Sonra herhangi bir şeyde birbirinizle nizâʿ ettiğiniz takdirde eğer siz gerçekten Allah'a ve âhiret gününe inanır mü'minlerseniz onu Allah'a ve Resûlüne arz edin. Netice itibariyle bu hem daha hayırlı, hem daha güzeldir (59)".

2 M -"ediniz".

3 B: "اطيعوا".

4 Tirmizî, Cihâd, 29. Krş. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 131.

5 Buhârî, Ahbâru'l-Âhâd, 1; Müslim, İmâre, 39.

6 H ve F: "kurtulmaz".

isyanın[1] vücûbunu müstelzim olmayacağından itaat mecburiyetinde bulunmamakla isyan mecburiyetinde bulunmak arasında fark vardır. Hakk-ı isyan başka, vazîfe-i isyan yine başkadır. Binâenʿaleyh buradan gayr-i mü'min bir muhitte bulunan mü'minlerin şuna buna karşı isyankâr bir ihtilâlci vaziyetinde telakkī edilmemeleri ve belki mü'minlerin her nerede bulunurlarsa bulunsunlar Allah'a ve Resûlü'ne karşı masiyetten ictinab ve aynı zamanda kendilerinden olan ulü'l-emre itaat etmeleri ve tâğūtlara boyun eğmemeleri lüzûmunu anlamak lâzım gelir. Bu nokta-i nazardan Tefsîr-i Taberî'de dahi mezkur olduğu üzere şu hadisler ne kadar mühimdir: İbn Zeyd'in babasından rivayet ettiği üzere Resûlullah buyurmuştur ki "Tâat tâat, tâatte belâ da vardır. Fakat Allah dilemiş olsa idi emri hep enbiyâda kılardı." Yani enbiyâ mevcut iken bile hükümdarlara emr nasip etmiştir. Ve nitekim Yahyâ aleyhisselâm'ın katline hüküm bile etmişlerdir.[2] Kezâlik Ebû Hureyre'den rivayet olunduğu üzere Hazret-i Peygamber buyurmuştur ki: "Benden sonra size birtakım vâliler velâyet edecek, iyi iyiliğiyle velâyet edecek, fâcir de fücûruyla velâyet edecek. Hakka [1376] muvâfık olan her hususta bunları dinleyin ve itaat edin ve arkalarında namaz kılın, iyilik yaparlarsa hem sizin hem onların lehinedir. Kötülük yaparlarsa sizin lehinize onların aleyhinedir."[3] Kezâlik Abdullah b. Ömer hazretlerinden rivayet olunduğu üzere Hazret-i Peygamber buyurmuştur ki: "Müslim olan kişinin tâat vecibesidir, hoşlandığında da hoşlanmadığında da[4]. Meğer ki masiyet ile emredilmiş olsun. Masiyet ile emrolunana tâat yok."[5] Sûre-i Şuʿarâ'da وَلَا تُطِيعُوٓا اَمْرَ الْمُسْرِفِينَ. اَلَّذِينَ يُفْسِدُونَ

---

1 H ve F +"~~adem-i~~".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 498:
قال ابن زيد... قال أبي: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم «الطاعةَ الطاعة، وفي الطاعة بلاء» وقال «ولو شاء الله لجعل الأمر في الأنبياء» يعني: لقد جعلت [الأمر] إليهم والأنبياء معهم، ألا ترى حين حكموا في قتل يحيى بن ز كريا؟

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 502; Dârekutnî, *Sünen,* II, 400:
عن أبي هريرة: أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: سيليكم بعدي ولاة، فيليكم البَرُّ ببِرِّه، والفاجر بفجوره، فاسمعوا لهم وأطيعوا في كل ما وافق الحق، وصلُّوا وراءهم. فإن أحسنوا فلكم ولهم، وإن أساؤوا فلكم وعليهم.

4 B: "hoşlanmadığındadır".

5 İbn Mâce, Cihâd, 40; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 503:
عَنْ ابْنِ عُمَرَ، أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: عَلَى الْمَرْءِ الْمُسْلِمِ الطَّاعَةُ فِيمَا أَحَبَّ أَوْ كَرِهَ، إِلَّا أَنْ يُؤْمَرَ بِمَعْصِيَةٍ، فَإِذَا أُمِرَ بِمَعْصِيَةٍ، فَلَا سَمْعَ وَلَا طَاعَةَ.

فِى الْاَرْضِ وَلَا يُصْلِحُونَ [26/151-152][1] âyeti de bu babda sarihtir. Ebussuud, tefsîrinde bütün bunları şu vechile telhis etmiştir:[2] وَاُو۬لِى الْاَمْرِ مِنْكُمْ Bunlar hulefâ-yı râşidîn ve onlara iktidâ eden ve doğru giden ümerâ-yı hak ve vülât-ı adldir. Ümerâ-yı cevre gelince; bunlar Allah'a ve Resûlullah'a atf ile vücûb-ı tâate istihkaktan uzaktırlar."[3]

Âyette والْأُمَرَاء buyurulmayıp اُو۬لِى الْاَمْرِ buyurulması şâyân-ı dikkattir. Bu mefhum ümerâ ve hükkâma şâmil olduktan başka emre bihakkın sâhip olmak ve merciʿ-i umûr bulunmak mefhûmunu da tazammun eder. Buna binâen ashâb ve tâbiʿînden eslâf-ı müfessirîn bu babda birkaç vecih nakletmişlerdir:

1. Hulefâ-i Râşidîn,

2. Sebeb-i nüzûlüne nazaran ümerâ-yı serâyâ, yani kumandanlar,

3. وَلَوْ رَدُّوهُ اِلَى الرَّسُولِ وَاِلٰٓى اُو۬لِى الْاَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذ۪ينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ [en-Nisâ 4/83] âyeti delâletiyle istinbât-ı ahkâma muktedir olan ehl-i ilm ü fıkh olduğu zikredilmiş ve bununla emrin yalnız askerî ve icrâî haysiyete mahsus olmayıp daha ziyade kazâî ve teşrîʿî haysiyete ait bulunduğu da gösterilmiştir. Binâenʿaleyh Ebû Bekr-i Râzî'nin dahi ihtar ettiği vechile[4] [1377] gerek âyetin üslûb-ı beyânına ve gerek rivâyâtın[5] hey'et-i mecmûʿasına nazaran meseleyi daha ziyade bir cemʿiyyetle mülâhaza etmek iktizâ eder. Bunun için Fahreddîn Râzî bu esası tedkik ederek Allah ve Resûlullah'tan sonra bir hey'et-i ictimâʿiye hâlinde itâʿat-i katʿiyyeleri vâcib kılınan ulü'l-emrden murad erbâb-ı

---

1 "İtaat etmeyin o kimselere ki yeryüzünü fesâda verirler de ıslah etmezler."

2 Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm,* II, 193:

وهم أمراءُ الحقّ وولاةُ العدلِ كالخلفاء الراشدين ومن يقتدي بهم من المهتدين وأما أمراءُ الجَوْرِ فبمعزل من استحقاق العطفِ على الله تعالى والرسولِ صلى الله عليه وسلم في وجوب الطاعةِ لهم.

3 Bu tefsir dururken Ebussuud'u Nâmık Kemal'in هر كار كه خسرو بكند شيرين است şiiriyle İbn Kemal'e nazaran intikāda kalkışması "geldi kafiye gitti safiye" kabîlinden bir haksızlık olmuştur. *Hâmiş* [Müellifin notu].

4 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* III, 178:

لِأَنَّ أُولِي الْأَمْرِ جَمَاعَةٌ.

5 B: "rivayetin".

hall ü akd denilen ve ittifakları bütün ümmeti temsil ederek kitab ü sünnetten sonra re'sen bir delîl-i şerʿî teşkil eden ehl-i icmâʿ olması lâzım geldiğini, Allah'a ve Peygamber'e itaatten sonra en mutlak tâatin ancak bu olabileceğini ve efrâd-ı[1] ümerâ ve hükkâm ve ulemâya itaat de bunlardan birine müteferriʿ bulunduğunu müdellel ve mufassal bir surette beyan etmiştir.[2]

Saʿîd b. Cübeyr'den rivayet edildiğine göre bu âyet Abdullah b. Huzâfe b. Kays dolayısıyla nâzil olmuştur. O sırada ki Hazret-i Peygamber bunu bir seriyyeye kumandan olarak göndermiş idi.[3] Süddî'nin rivayetine göre de Resûlullah Hâlid b. Velîd kumandasında bir seriyye göndermiş idi ki içlerinde Ammar b. Yasir de vardı. Gittiler, geceleyin hedef-i hareketleri olan kavme yakın bir yere kondular. Onlar da casuslarından aldıkları bir haber üzerine sabaha kadar kaçtılar. Yalnız içlerinden bir adam[4] ehl ü iyâline eşyalarının toplanmasını emretmiş ve kendisi zulmet-i leylde yürüyüp Hâlid'in askerine gelmiş ve Ammar b. Yasir'i sorup yanına varmış, "yâ Ebâ Yakzan" demiş, "ben Müslüman oldum أَشْهَدُ أَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ

---

1 B: "efrâdı".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* X, 112-114:
اعْلَمْ أَنَّ قَوْلَهُ: وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ يَدُلُّ عِنْدَنَا عَلَى أَنَّ إِجْمَاعَ الْأُمَّةِ حُجَّةٌ، وَالدَّلِيلُ عَلَى ذَلِكَ أَنَّ اللهَ تَعَالَى أَمَرَ بِطَاعَةِ أُولِي الْأَمْرِ عَلَى سَبِيلِ الْجَزْمِ فِي هَذِهِ الْآيَةِ وَمَنْ أَمَرَ اللهُ بِطَاعَتِهِ عَلَى سَبِيلِ الْجَزْمِ وَالْقَطْعِ لَا بُدَّ وَأَنْ يَكُونَ مَعْصُومًا عَنِ الْخَطَأِ، إِذْ لَوْ لَمْ يَكُنْ مَعْصُومًا عَنِ الْخَطَأِ كَانَ بِتَقْدِيرِ إِقْدَامِهِ عَلَى الْخَطَأِ يَكُونُ قَدْ أَمَرَ اللهُ بِمُتَابَعَتِهِ، فَيَكُونُ ذَلِكَ أَمْرًا بِفِعْلِ ذَلِكَ الْخَطَأِ وَالْخَطَأُ لِكَوْنِهِ خَطَأً مَنْهِيٌّ عَنْهُ، فَهَذَا يُفْضِي إِلَى اجْتِمَاعِ الْأَمْرِ وَالنَّهْيِ فِي الْفِعْلِ الْوَاحِدِ بِالِاعْتِبَارِ الْوَاحِدِ، وَإِنَّهُ مُحَالٌ، فَثَبَتَ أَنَّ اللهَ تَعَالَى أَمَرَ بِطَاعَةِ أُولِي الْأَمْرِ عَلَى سَبِيلِ الْجَزْمِ، وَثَبَتَ أَنَّ كُلَّ مَنْ أَمَرَ اللهُ بِطَاعَتِهِ عَلَى سَبِيلِ الْجَزْمِ وَجَبَ أَنْ يَكُونَ مَعْصُومًا عَنِ الْخَطَأِ، فَثَبَتَ قَطْعًا أَنَّ أُولِي الْأَمْرِ الْمَذْكُورِ فِي هَذِهِ الْآيَةِ لَا بُدَّ وَأَنْ يَكُونَ مَعْصُومًا، ثُمَّ نَقُولُ: ذَلِكَ الْمَعْصُومُ إِمَّا مَجْمُوعُ الْأُمَّةِ أَوْ بَعْضُ الْأُمَّةِ، لَا جَائِزٌ أَنْ يَكُونَ بَعْضَ الْأُمَّةِ، لِأَنَّا بَيَّنَّا أَنَّ اللهَ تَعَالَى أَوْجَبَ طَاعَةَ أُولِي الْأَمْرِ فِي هَذِهِ الْآيَةِ قَطْعًا، وَإِيجَابُ طَاعَتِهِمْ قَطْعًا مَشْرُوطٌ بِكَوْنِنَا عَارِفِينَ بِهِمْ قَادِرِينَ عَلَى الْوُصُولِ إِلَيْهِمْ وَالِاسْتِفَادَةِ مِنْهُمْ، وَنَحْنُ نَعْلَمُ بِالضَّرُورَةِ أَنَّا فِي زَمَانِنَا هَذَا عَاجِزُونَ عَنْ مَعْرِفَةِ الْإِمَامِ الْمَعْصُومِ، عَاجِزُونَ عَنِ الْوُصُولِ إِلَيْهِمْ، عَاجِزُونَ عَنِ اسْتِفَادَةِ الدِّينِ وَالْعِلْمِ مِنْهُمْ، وَإِذَا كَانَ الْأَمْرُ كَذَلِكَ عَلِمْنَا أَنَّ الْمَعْصُومَ الَّذِي أَمَرَ اللهُ الْمُؤْمِنِينَ بِطَاعَتِهِ لَيْسَ بَعْضًا مِنْ أَبْعَاضِ الْأُمَّةِ، وَلَا طَائِفَةً مِنْ طَوَائِفِهِمْ. وَلَمَّا بَطَلَ هَذَا وَجَبَ أَنْ يَكُونَ ذَلِكَ الْمَعْصُومُ الَّذِي هُوَ الْمُرَادُ بِقَوْلِهِ «وَأُولِي الْأَمْرِ» أَهْلَ الْحَلِّ وَالْعَقْدِ مِنَ الْأُمَّةِ، وَذَلِكَ يُوجِبُ الْقَطْعَ بِأَنَّ إِجْمَاعَ الْأُمَّةِ حُجَّةٌ... أَنَّ الْأُمَّةَ مُجْمِعَةٌ عَلَى أَنَّ الْأُمَرَاءَ وَالسَّلَاطِينَ إِنَّمَا يَجِبُ طَاعَتُهُمْ فِيمَا عُلِمَ بِالدَّلِيلِ أَنَّهُ حَقٌّ وَصَوَابٌ، وَذَلِكَ الدَّلِيلُ لَيْسَ إِلَّا الْكِتَابَ وَالسُّنَّةَ، فَحِينَئِذٍ لَا يَكُونُ هَذَا قِسْمًا مُنْفَصِلًا عَنْ طَاعَةِ الْكِتَابِ وَالسُّنَّةِ، وَعَنْ طَاعَةِ اللهِ وَطَاعَةِ رَسُولِهِ، بَلْ يَكُونُ دَاخِلًا فِيهِ، كَمَا أَنَّ وُجُوبَ طَاعَةِ الزَّوْجَةِ لِلزَّوْجِ وَالْوَلَدِ لِلْوَالِدَيْنِ، وَالتِّلْمِيذِ لِلْأُسْتَاذِ دَاخِلٌ فِي طَاعَةِ اللهِ وَطَاعَةِ الرَّسُولِ...

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 497:
عن سعيد بن جبير، عن ابن عباس: أن هذه الآية نزلت في عبد الله بن حُذافة بن قيس السهمي، إذ بعثه النبي صلى الله عليه وسلم في السرية.

4 B: "kadın".

وَأَنَّ[1] مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ diye şehadet ettim, kavmim ise sizi işitince kaçtılar, ben kaldım, benim Müslüman olmam yarın bir menfaat verir mi yoksa ben de kaçayım mı?" diye sormuş, Ammar da "hayır kaçma, menfaat verir" demiş o da kaçmamış idi. Sabahleyin Hâlid akın etmiş, o adamdan başka kimseyi bulamamışlar, bunu malıyla beraber tutmuşlar, Ammar haber alınca Hâlid'e gelmiş "o adamı bırak çünkü o Müslüman oldu ve ben ona eman verdim" demiş, Hâlid de "sen kim oluyorsun da adam [1378] kurtarıyorsun" diye çıkışmış ve binâenʿaleyh birbirlerine söz atışmışlar, nihâyet Resûlullah'a mürâfaʿa olmuşlar. Ammar'ın emânına icâzet vermiş ve bir daha emîre karşı böyle kendi kendine söz vermemesini de ihtar etmiş, bunun üzerine Peygamber'in yanında da atışmışlar, Hâlid "yâ Resûlallah, bu abd-i ecdaʿı bırakır mısın ki bana sebb etsin" demiş, Resûlullah da "yâ Hâlid, Ammar'a sebb etme, çünkü Ammar'a sebb edene Allah sebb eder, Ammar'a buğz edene Allah buğz eder, Ammar'a lânet edene Allah lânet eder" buyurmuş; Ammar da hiddetle kalkmış, binâenʿaleyh Hâlid arkasından koşup elbisesinden tutmuş iʿtizâr etmiş, o da razı olmuş idi. İşte اَطِيعُوا اللّٰهَ وَاَطِيعُوا الرَّسُولَ وَاُولِي الْاَمْرِ مِنْكُمْ bunun üzerine nâzil oldu diye nakledilmiştir.[2] Bu iki rivayetin halline göre âyet ümerâ-yı serâyâ ve umûr-ı askeriye sebebiyle nâzil olmuş ve fakat itaat meselesini umûmî olarak bir düstûr-ı esâsîye rabt etmiştir.

Binâenʿaleyh {فَاِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ} ey mü'minler -gerek sûret-i umûmiyede birbirinizle ve gerek ulü'l-emr ile beyninizde, gerekse ulü'l-emr olanlar

---

1 B: "وأشهد أن".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 498:

عن السدي: «أطيعوا الله وأطيعوا الرسول وأولي الأمر منكم»، قال: بعث رسول الله صلى الله عليه وسلم سريَّة عليها خالد بن الوليد، وفيها عمار بن ياسر، فساروا قِبَل القوم الذين يريدون، فلما بلغوا قريبًا منهم عرَّسوا، وأتاهم ذو العُيَيْنَتين فأخبرهم، فأصبحوا قد هربوا، غير رجل أمر أهله فجمعوا متاعهم، ثم أقبل يمشي في ظلمة الليل حتى أتى عسكر خالد، فسأل عن عمار بن ياسر، فأتاه فقال: يا أبا اليقظان، إني قد أسلمت وشهدت أن لا إله إلا الله، وأن محمدًا عبده ورسوله، وإنّ قومي لما سمعوا بكم هربوا، وإني بقيت، فهل إسلامي نافعي غدًا، وإلا هربت؟ قال عمار: بل هو ينفعك، فأقم. فأقام، فلما أصبحوا أغار خالد فلم يجد أحدًا غير الرجل، فأخذه وأخذ ماله. فبلغ عمارًا الخبر، فأتى خالدًا، فقال: خلِّ عن الرجل، فإنه قد أسلم، وهو في أمان مني. فقال خالد: وفيم أنت تجير؟ فاستبَّا وارتفعا إلى النبي صلى الله عليه وسلم: فأجاز أمان عمار، ونهاه أن يجير الثانية على أمير. فاستبَّا عند رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقال خالد: يا رسول الله، أتترك هذا العبد الأجدع يسبني؟ فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: يا خالد، لا تسبَّ عمارًا، فإنه من سب عمارًا سبه الله، ومن أبغض عمارًا أبغضه الله، ومن لعن عمارًا لعنه الله. فغضب عمار فقام، فتبعه خالد حتى أخذ بثوبه فاعتذر إليه، فرضي عنه، فأنزل الله تعالى قوله: «أطيعوا الله وأطيعوا الرسول وأولي الأمر منكم»

arasında- herhangi bir şeyde nizâʿ ederseniz {فَرُدُّوهُ اِلَى اللّٰهِ وَالرَّسُولِ[1]} onu Allah'a ve Resûlüne redd ü ircâʿ ediniz. Yani mücerred kendi keyf ü arzunuzla halle kalkışmayınız, müsâdemelere düşmeyiniz, başkalarına da gitmeyiniz de evvelâ Allah'ı, sâniyen Resûlullah'ı kendinize merciʿ biliniz, bu hükme ve bu mahkemeye müracaat ediniz. Aranızda yegâne hakem ve hâkim Allah ve Peygamber'i tanıyınız. Muhtelif hükümlerinizi, fikirlerinizi Allah'ın âyâtına ve Resûlullah'ın beyânâtına tatbik ve tevfik ederek tevhid ediniz ki Allah'a müracaat îmân-ı tevhidde ihlâs ile âyâtullâhı taharrî ve tedkik, Resûlüne müracaat da zamanında kendisine ve baʿdehû sünnetine ve hulefâsına arz-ı keyfiyet ile olur.

[1379] Zâhiriyye buradan muhtelefun fîh olan mesâilin her hâlde Kitab ve sünnete reddi vâcib olduğunu ve binâenʿaleyh kıyas ile amel câiz olmayacağını[2] zannetmişlerse de bedîhîdir ki Kitab ve sünnette mansus olmayan husûsâtın inde'n-nizâʿ Kitab ve sünnete redd ü ircâʿı için mülâhaza-i esbâb ü ilel ile mukāyese-i emsâlden başka bir yol yoktur. Kıyastan murad da zaten budur. Fıkh u hikmet de budur. Demek ki İslâm'da dört nevi ahkâm vardır. Kitabda mansus, sünnette mansus, ulü'l-emrin ittifakıyla mücmeʿun ʿaleyh ve kıyâs-ı sahih ile müstenbat ahkâm. Maʿamâfîh bu dördüncüsüyle ihtilâf azaltılabilirse de tamamen tevhid olunamaz. Bunda nizâʿ edildiği zaman da ulü'l-emrin şûrâsına ve nihâyet imamın emrine müracaat olunur ki bu da اَطِيعُوا اللّٰهَ وَاَطِيعُوا الرَّسُولَ وَاُولِى الْاَمْرِ مِنْكُمْ emri mûcebince emr-i ilâhîye müracaattır. Ve اَنْ تُؤَدُّوا الْاَمَانَاتِ اِلٰى اَهْلِهَا bunun da mebde'idir. Ve her hâlde Müslümanlar bir hâdisede ihtilâf ettikleri zaman evvelâ îmân-ı tevhid, edâ-yı emanet ve hükm bi'l-ʿadl vazifelerini derpiş edip kendilerini Allah'ın ve Peygamber'in huzurunda müctemiʿ görerek ona göre düşünmek ve fikirlerini arzularını Hak teâlâ'nın taht-ı tâbiʿiyetine vermek ve dâima hakkın tarîk-ı vahdetinde gitmek lâzım gelir. {اِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ} Eğer Allah'a ve âhiret gününe hakikaten iman ediyorsanız böyle yaparsınız, Allah'a ve Resûlüne

---

1 B: "ورسوله".
2 H ve F: "olamayacağını".

ve ulü'l-emre itaat eder ve şayet bir şeyde nizâʿınız olursa onu da Allah'a ve Resûlüne ircâʿ edersiniz {ذٰلِكَ} bu ircâʿ {خَيْرٌ} sizin için hâlen[1] mahz-ı hayrdır, nizâʿı keser {وَاَحْسَنُ تَأْوِيلاً} meâlen, netice itibariyle de daha güzeldir.[2]

Bu emirleri tesbitten sonra evvelemirde adlî ve teşrîʿî esaslar üzerinde cereyân-ı itaati temin ve mü'minlerin adl ile hükme me'mur iken hilâf-ı adl ü hak hükme [1380] tâlib olmamaları ve muhâkeme mesâilinde tuğyankâr bir vaziyet almamaları ve tâğūtlar mahkemesine müracaat etmemeleri lüzûmunu[3] telkin ve mü'min nâmı altında Peygamber'e itaatten hoşlanmayan ve onun hükmüne râzı olmayıp başka mahkemelere müracaat edenlerin münafık olduğunu tefhim ve bi'n-netîce Resûlullah'a itaati tahkim için nazar-ı dikkati celb ile buyuruluyor ki:

اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِينَ يَزْعُمُونَ اَنَّهُمْ اٰمَنُوا بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَٓا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ يُرِيدُونَ اَنْ
يَتَحَاكَمُٓوا اِلَى الطَّاغُوتِ وَقَدْ اُمِرُٓوا اَنْ يَكْفُرُوا بِهٖۜ وَيُرِيدُ الشَّيْطَانُ اَنْ يُضِلَّهُمْ ضَلَالاً بَعِيداً
﴿٦٠﴾ وَاِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا اِلٰى مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ وَاِلَى الرَّسُولِ رَاَيْتَ الْمُنَافِقِينَ يَصُدُّونَ
عَنْكَ صُدُوداًۚ ﴿٦١﴾ فَكَيْفَ اِذَٓا اَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيهِمْ ثُمَّ جَٓاؤُ۫كَ يَحْلِفُونَ
بِاللّٰهِ اِنْ اَرَدْنَٓا اِلَّٓا اِحْسَاناً وَتَوْفِيقاً ﴿٦٢﴾ اُو۬لٰٓئِكَ الَّذِينَ يَعْلَمُ اللّٰهُ مَا فٖي قُلُوبِهِمْ فَاَعْرِضْ
عَنْهُمْ وَعِظْهُمْ وَقُلْ لَهُمْ فٖٓي اَنْفُسِهِمْ قَوْلاً بَلِيغاً ﴿٦٣﴾ وَمَٓا اَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ اِلَّا لِيُطَاعَ
بِاِذْنِ اللّٰهِۜ وَلَوْ اَنَّهُمْ اِذْ ظَلَمُٓوا اَنْفُسَهُمْ جَٓاؤُ۫كَ فَاسْتَغْفَرُوا اللّٰهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا
اللّٰهَ تَوَّاباً رَحِيماً ﴿٦٤﴾ فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتّٰى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا
يَجِدُوا فٖٓي اَنْفُسِهِمْ حَرَجاً مِمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيماً ﴿٦٥﴾ وَلَوْ اَنَّا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ اَنِ
اقْتُلُٓوا اَنْفُسَكُمْ اَوِ اخْرُجُوا مِنْ دِيَارِكُمْ مَا فَعَلُوهُ اِلَّا قَلِيلٌ مِنْهُمْۜ وَلَوْ اَنَّهُمْ فَعَلُوا مَا يُوعَظُونَ
بِهٖ لَكَانَ خَيْراً لَهُمْ وَاَشَدَّ تَثْبِيتاً ﴿٦٦﴾ وَاِذاً لَاٰتَيْنَاهُمْ مِنْ لَدُنَّٓا اَجْراً عَظِيماً ﴿٦٧﴾

1 H -"hâlen".
2 H: "Ve âkıbeti pek güzeldir"; F +"~~Ve âkıbeti pek~~".
3 B: "lüzûmu".

وَلَهَدَيْنَاهُمْ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا ﴿٦٨﴾ وَمَنْ يُطِعِ اللّٰهَ وَالرَّسُولَ فَاُو۬لٰٓئِكَ مَعَ الَّذ۪ينَ اَنْعَمَ اللّٰهُ
عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيّ۪نَ وَالصِّدّ۪يق۪ينَ وَالشُّهَدَٓاءِ وَالصَّالِح۪ينَۚ وَحَسُنَ اُو۬لٰٓئِكَ رَف۪يقًاۜ ﴿٦٩﴾ ذٰلِكَ
الْفَضْلُ مِنَ اللّٰهِۜ وَكَفٰى بِاللّٰهِ عَل۪يمًا ﴿٧٠﴾

[1382] **Meâl-i Şerîfi**

Bakmaz mısın şunlara; o hem sana indirilene hem senden evvel indirilene iman ettiklerini söyler gezer kimselere[1] *ki o tâğūta (o azgın şeytana) muhakeme olmak istiyorlar. Hâlbuki onu tanımamakla emrolunmuşlardı. O şeytan da onları bir daha dönemeyecekleri kadar uzak bir dalâle düşürmek istiyor (60). "Allah'ın indirdiği hükme gelin, Peygamber'e gelin" denildiği vakit de onlara, görüyorsun o münafıkları ki senden çekiniyorlar da çekiniyorlar (61). Ya ellerinin yaptığı yüzünden başlarına bir musibet geldiği zaman nasıl? Sonra gelmişler de sana "billâhi muradımız sırf bir iyilik yapmak ve ara bulmaktan ibaret idi" diye yemin ediyorlar (62). Onlar öyle kimseler ki kalblerinde olanı Allah bilir, onun için sen onlara aldırma da kendilerine vaaz et ve nefisleri hakkında kendilerine beliğ, müessir söz söyle (63). Biz herhangi bir peygamberi gönderdikse mahza Allah'ın izniyle itaat edilmek için gönderdik. Eğer onlar nefislerine zulmettikleri zaman sana gelseler de günahlarına mağfiret dileseler, Peygamber de kendileri için istiğfar ediverse idi elbette Allah'ı Tevvâb, Rahîm bulacaklardı (64). Yok, yok Rabbine kasem ederim ki onlar aralarında çıkan çapraşık işlerde seni hakem yapıp sonra da verdiğin hükümden nefislerinde hiçbir darlık duymaksızın tam bir teslimiyetle teslim olmadıkça iman etmiş olmazlar (65). Eğer onlara "nefislerinizi öldürün" veya "diyarınızdan çıkın" diye yazsa idik pek azından mâʿadâsı onu yapmazlardı, fakat kendilerine vaaz olunanı yapsalardı elbette haklarında çok hayırlı ve pâyidar kılmak itibariyle de en sağlam bir hareket olurdu (66). Elbette o za-*

---

1 F: "kimseler".

man kendilerine ledünnümüzden pek büyük bir ecir de verirdik (67). Ve elbette kendilerini doğrudan doğru bir tarîk-ı müstakīme çıkarırdık (68). Öyle ya, her kim Allah'a ve Peygamber'e mutîʿ olursa işte onlar Allah'ın kendilerine inʿâm eylediği enbiyâ, sıddîkīn, şühedâ ve sâlihîn ile birliktedirler, bunlarsa ne güzel arkadaş! (69). İşte bu fazl, Allah'tan; elverir ki bilen Allah olsun (70).[1]

[1383] {اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذ۪ينَ يَزْعُمُونَ اَنَّهُمْ اٰمَنُوا بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَٓا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ} Baksana, o[2] sana inzal edilene ve senden evvel inzal olunana iman ettiklerini zuʿm edenlere[3], o[4] zâhiren Müslüman görünüp münafık olanlara {يُر۪يدُونَ اَنْ يَتَحَاكَمُٓوا اِلَى الطَّاغُوتِ} muhakemeleri için tâğūta, yani Allah'tan korkmaz şeytanetkâr azgına müracaat etmek istiyorlar {وَقَدْ اُمِرُٓوا اَنْ يَكْفُرُوا بِه۪} hâlbuki فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللّٰهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقٰى [el-Bakara 2/256][5] medlûlünce tâğūta küfretmeye me'mur bulunuyorlardı. Böyle iken tâğūtun mahkemesine gitmek istiyorlar. {وَيُر۪يدُ الشَّيْطَانُ اَنْ يُضِلَّهُمْ ضَلَالاً بَع۪يداً} Bu âyetin sebeb-i nüzûlü olmak üzere birkaç vakʿa[6] rivayet

1 H: "Baksana şu gerek sana indirilene ve gerek senden evvel indirilene iman ettiklerini söyler gezer kimselere ki o tâğūta (tuğyankâra) muhakeme olmak istiyorlar. Hâlbuki onu tanımamakla emrolunmuşlardı. O şeytan da onları bir daha dönemeyecekleri kadar uzak bir dalâle düşürmek istiyor (60). Onlara 'Gelin Allah'ın indirdiği hükme, gelin Peygamber'e' denildiği zaman da görürsün o münafıkları ki senden kaçınıyorlar da kaçınıyorlar (61). Ya nasıl bakalım ellerinin yaptığı yüzünden başlarına bir musibet geldiği zaman? Sonra gelmişler de sana 'billâhi muradımız sırf bir iyilik yapmak ve ara bulmaktan ibaret idi' diye yemin ediyorlar (62). Onlar öyle kimseler ki kalblerindekini Allah bilir, onun için sen onlara aldırma da kendilerine nasihat et ve nefisleri hakkında onlara beliğ, müessir söz söyle (63). Biz hiçbir peygamber göndermedik ki Allah'ın izniyle itaat edilmek için olmasın. Eğer onlar nefislerine zulmettikleri zaman sana gelseler de günahlarına mağfiret dileseler, Peygamber de kendileri için istiğfar ediverse idi elbette Allah'ı Rahîm bir Tevvâb bulacaklardı (64). Yok, yok Rabbine kasem ederim ki aralarında çıkan çapraşık işlerde onlar seni hakem yapıp sonra da verdiğin hükümden gönüllerinde hiçbir darlık duymaksızın tam bir teslimiyetle teslim olmadıkça iman etmiş olmazlar (65). Biz onlara 'nefislerinizi öldürün' veya 'diyarınızdan çıkın' diye yazsa idik bunu her hâlde pek azından mâʿadâsı yapmazlardı, fakat nasihat edildiklerini yapsalardı elbette kendileri için çok hayırlı ve pâyidar kılmak itibariyle de en sağlam bir hareket olurdu (66). Ve elbette o zaman kendilerine ledünnümüzden pek büyük bir ecir verirdik (67). Ve her hâlde doğrudan doğru bir tarîk-ı müstakīme çıkarırdık (68). Öyle ya, her kim Allah'a ve Peygamber'e mutîʿ olursa bunlar işte Allah'ın kendilerine inʿâm eylediği zatlarla; nebîler, sıddîklar, şehidler ve sâlihlerle birliktedirler, bunlarsa arkadaşça ne güzel! (69). İşte bu fazl Allah'tan; elverir ki bilen Allah olsun (70)".

2 H ve F -"o".

3 H ve F: "edenler".

4 H ve F -"o".

5 "…Artık her kim tâğūta küfredip Allah'a iman eylerse o işte en sağlam tutamağa yapışmıştır…"

6 H ve F: "vâkıʿa".

olunuyor. Bir hayli müfessirînin İbn Abbas'tan mervî olan beyanlarına göre bir münafık ile bir Yahudî münâzaʿa etmişler. Yahudî muhâkeme için Hazret-i Peygamber'e müracaatı, münafık da Yahudîlerin reisi olan Kaʿb b. Eşref'e gitmeyi teklif etmiş. Çünkü Yahudî haklı, münafık haksız imiş. Hâlbuki Hazret-i Peygamber'in ancak hakk u adaletle hükmettiği, Kaʿb b. Eşref'in de[1] rüşvete düşkün bulunduğu tarafeynce mâlum olduğundan Yahudî, Peygamber'e müracaatı, münafık da Kaʿb'a müracaatı arzu ediyormuş. Nihâyet Yahudî ısrar etmiş, Resûlullah'a müracaat etmişler, Yahudînin lehine münafığın aleyhine hüküm sâdır olunca münafık razı olmamış, "haydi Ömer'e gidelim, aramızda o hakem olsun" diye teklif etmiş. Varmışlar, Yahudî "Resûlullah benim lehime hükmetti, bu onun hükmüne râzı olmadı" diye anlatmış. Binâenʿaleyh Hazret-i Ömer münafığa "öyle mi?" diye sormuş, o da "evet" demiş. Bunun üzerine "yerinizde durunuz, azıcık dışarı[2] çıkayım gelir hükmümü[3] veririm" diyerek çıkmış, varıp kılıcını kuşanmış gelmiş ve derhal münafığın boynunu vurmuş, işini bitirmiş, sonra "mâdem ki beni [1384] hakem yaptınız, işte Allah'ın hükmüne ve Resûlünün hükmüne râzı olmayan hakkında benim hükmüm budur" demiş. Yahudî kaçmış, binâenʿaleyh münafığın taʿallukātı Hazret-i Peygamber'e şikayet etmişler, Ömer'i celb ile vakʿayı sual etmiş, o da "hükmünü[4] reddetti yâ Resûlallah" diye cevap vermiş, o zaman hemen Cibrîl aleyhisselâm gelip "Ömer Fâruk'tur, hak ile batılı tefrik etti" demiş, Aleyhissalâtü vesselâm da Hazret-i Ömer'e "أَنْتَ الْفَارُوقُ: Sen Fâruk'sun" buyurmuştur.[5]

---

1 M ve B -"de".
2 H ve F: "dışarıya".
3 H ve F: "hükmü".
4 B: "hükmü".
5 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 383-385; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, III, 337:
ابن عباس قال: نزلت في رجل من المنافقين يقال له بسر، كان بينه وبين يهودي خصومة، فقال: انطلق بنا إلى محمّد وقال المنافق بل إلى كعب بن الأشرف، وهو الذي سماه الله الطاغوت، فأبى اليهودي أن يخاصمه إلّا إلى رسول الله صلّى الله عليه وسلّم فلمّا رأى المنافق ذلك أتى معه رسول الله صلّى الله عليه وسلّم فاختصما إليه، فقضى رسول الله صلّى الله عليه وسلّم لليهودي فلما خرجا من عنده لزمه المنافق، وقال: انطلق بنا إلى عمر رضي الله عنه فأقبلا إلى عمر، فقال اليهودي: اختصمت أنا وهذا إلى محمّد فقضى لي عليه فلم يرض بقضائه وزعم أنه يخاصم إليكم وأنه تعلق بي فجئت معه فقال عمر للمنافق: أكذلك؟ قال: نعم. فقال لهما: رويد كما حتى أخرج إليكما فدخل عمر البيت وأخذ السيف ثم خرج إليهما فضرب به المنافق حتى برد وقال. هكذا أقضي بين من لم يرض بقضاء الله وقضاء رسول الله صلّى الله عليه وسلّم وهرب اليهودي ونزلت هذه الآية. وقال جبريل: إن عمر فرق بين الحق والباطل فسمي الفاروق.

Bu surette demek ki tâğūt Kaʿb b. Eşref'e işarettir. Şaʿbî'den bir rivayete göre de bu münafık hasmını Cüheyne Kabilesi'nden bir kâhine de davet etmiş, orada muhâkeme olmuşlardı.[1] Süddî'nin beyânına göre de hâdise Benî Kurayza ile Benî Nadîr arasında bulunan bir maktul hakkında vâkiʿ olmuş, tarafeynden Müslüman olanlar Hazret-i Peygamber'e gidip muhâkeme olmak istemişler, münafıklar da bundan imtinâʿ edip kâhin Ebû Berdetü'l-Eslemî'ye müracaatla muhâkeme talebinde ısrar etmişler ve ona gitmişlerdi.[2] Nitekim şöyle buyuruluyor: {وَاِذَا قٖيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا اِلٰى مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ وَاِلَى الرَّسُولِ} Onlara "Allah'ın inzal buyurmuş olduğu şerʿe ve Peygamber'e[3] geliniz" denildiği vakit de {رَاَيْتَ الْمُنَافِقٖينَ يَصُدُّونَ عَنْكَ صُدُودًا} yâ Muhammed, münafıkları gördün ki senden iʿrâz ve menʿe[4] kıyam ederler, ederler amma {فَكَيْفَ اِذَٓا اَصَابَتْهُمْ مُصٖيبَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدٖيهِمْ} elleriyle yaptıkları

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 508-509:

عن عامر في هذه الآية: «ألم تر إلى الذين يزعمون أنهم آمنوا بما أنزل إليك وما أنزل من قبلك يريدون أن يتحاكموا إلى الطاغوت»، قال: كان بين رجل من اليهود ورجل من المنافقين خصومة، فكان المنافق يدعو إلى اليهود، لأنه يعلم أنهم يقبلون الرشوة، وكان اليهودي يدعو إلى المسلمين، لأنه يعلم أنهم لا يقبلون الرشوة. فاصطلحا أن يتحاكما إلى كاهن من جُهَيْنة، فأنزل الله فيه هذه الآية: «ألم تر إلى الذين يزعمون أنهم آمنوا بما أنزل إليك» حتى بلغ «ويسلموا تسليمًا».

عن الشعبي قال: كانت بين رجل ممن يزعم أنه مسلم، وبين رجل من اليهود خصومة، فقال اليهودي: أحاكمك إلى أهل دينك -أو قال: إلى النبي- لأنه قد علم أن رسول الله صلى الله عليه وسلم لا يأخذ الرشوة في الحكم، فاختلفا، فاتفقا على أن يأتيا كاهنًا في جهينة، قال: فنزلت: «ألم تر إلى الذين يزعمون أنهم آمنوا بما أنزل إليك» يعنى: الذي من الأنصار، «وما أنزل من قبلك» يعني: اليهوديّ «يريدون أن يتحاكموا إلى الطاغوت» إلى الكاهن، «وقد أمروا أن يكفروا به» يعني: أمر هذا في كتابه، وأمر هذا في كتابه. وتلا «ويريد الشيطان أن يضلهم ضلالا بعيدًا»، وقرأ: «فلا وربك لا يؤمنون حتى يحكموك فيما شجر بينهم» إلى «ويسلموا تسليما».

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 510-511:

عن السدي: «ألم تر إلى الذين يزعمون أنهم آمنوا بما أنزل إليك وما أنزل من قبلك يريدون أن يتحاكموا إلى الطاغوت»، قال: كان ناس من اليهود قد أسلموا ونافق بعضهم. وكانت قُرَيظة والنَّضير في الجاهلية، إذا قُتِل الرجل من بني النضير قتلته بنو قريظة، قتلوا به منهم. فإذا قُتِل الرجل من بني قريظة قتلته النضير، أعطوْا ديتَه ستين وَسْقًا من تمر. فلما أسلم ناس من بني قريظة والنضير، قتل رجلٌ من بني النضير رجلا من بني قريظة، فتحاكموا إلى النبي صلى الله عليه وسلم، فقال النضيري: يا رسول الله، إنا كنا نعطيهم في الجاهلية الدية، فنحن نعطيهم اليوم ذلك. فقالت قريظة: لا ولكنا إخوانكم في النسب والدين، ودماؤنا مثل دمائكم، ولكنكم كنتم تغلبوننا في الجاهلية، فقد جاء الله بالإسلام! فأنزل الله يُعَيِّرهم بما فعلوا فقال: «وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ» (المائدة ٥٤/٥)، فعيَّرهم، ثم ذكر قول النضيري: «كنا نعطيهم في الجاهلية ستين وسقًا، ونقتل منهم ولا يقتلونا»، فقال «أَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ» (المائدة ٥٠/٥). وأخذ النضيري فقتله بصاحبه، فتفاخرت النضير وقريظة، فقالت النضير: نحن أكرم منكم! وقالت قريظة: نحن أكرم منكم! ودخلوا المدينة إلى أبي بُرْدة، الكاهن الأسلمي، فقال المنافق من قريظة والنضير: انطلقوا إلى أبي بردَة ينفِّر بيننا! وقال المسلمون من قريظة والنضير: لا بل النبي صلى الله عليه وسلم يُنفِّر بيننا، فتعالوا إليه! فأبى المنافقون، وانطلقوا إلى أبي بردة فسألوه، فقال: أعظِموا اللُّقمة -يقول: أعظِموا الخَطَر- فقالوا: لك عشرة أوساق. قال: لا بل مئة وسْق، ديتي، فإني أخاف أن أنفِّر النضير فتقتلني قريظة، أو أنفِّر قريظة فتقتلني النضير! فأبوا أن يعطوه فوق عشرة أوساق، وأبى أن يحكم بينهم، فأنزل الله عز وجل: «يريدون أن يتحاكموا إلى الطاغوت» وهو أبو بردة «وقد أمروا أن يكفروا به» إلى قوله: «ويسلموا تسليما»

3 H ve F: "şerʿ u kānûna".

4 H: "hakka".

bu cinayetten[1] dolayı başlarına bir musibet gelince nasıl oluyor?[2] {ثُمَّ جَٓاؤُكَ يَحْلِفُونَ بِاللّٰهِ اِنْ اَرَدْنَٓا اِلَّٓا اِحْسَانًا وَتَوْف۪يقًا} Sonra sana gelmişler[3], "billâhi bizim sû'-i niyetimiz yoktu, maksadımız[4] ihsan ve tevfikten ibaret idi" diye Allah'a yemin ediyorlar.[5] {اُو۬لٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ يَعْلَمُ اللّٰهُ مَا ف۪ي قُلُوبِهِمْ} Bunlar öyle kimselerdir ki kalblerindeki fenalığın derecesini Allah bilir. {فَاَعْرِضْ عَنْهُمْ وَعِظْهُمْ} Binâenʿaleyh bunlara yüz verme, [1385] acı ve müessir vaaz ile ders ver ve {وَقُلْ لَهُمْ ف۪ٓي اَنْفُسِهِمْ قَوْلًا بَل۪يغًا} ve nefisleri hakkında öyle beliğ ve müessir bir söz söyle ki canlarına işlesin. Bunlar Peygamber ne demek olduğunu anlamıyorlar {وَمَٓا اَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ اِلَّا لِيُطَاعَ بِاِذْنِ اللّٰهِ} hâlbuki[6] Biz herhangi bir resûlü gönderdik ise ancak Allah'ın izniyle itaat olunmak için göndermişizdir. Binâenʿaleyh Peygamber'e itaat Allah'ın emrine itaat, ona isyan Allah'a isyandır. {فَلَا} Hayır {وَرَبِّكَ} yâ Muhammed, Rabbine kasem olsun ki o kendilerini mü'min zuʿm edenler {لَا يُؤْمِنُونَ} mü'min olmazlar {حَتّٰى يُحَكِّمُوكَ ف۪يمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ} tâ ki aralarında çatallanmış, nizâʿlı işlerde seni hakem yapıp hükmüne[7] müracaat etsinler {ثُمَّ لَا يَجِدُوا ف۪ٓي اَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِمَّا قَضَيْتَ} sonra verdiğin hükümden gönüllerinde[8] hiçbir darlık duymasınlar {وَيُسَلِّمُوا تَسْل۪يمًا} ve teslîmiyet-i kâmile ile zâhiren ve bâtınen sana münkād olsunlar, işte o zaman hakīkī mü'min olurlar. {وَلَوْ اَنَّا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ اَنِ اقْتُلُٓوا اَنْفُسَكُمْ اَوِ اخْرُجُوا مِنْ دِيَارِكُمْ} Eğer biz onlara[9] "kendinizi öldürünüz" veya "diyarınızdan çıkınız" diye[10] yazsa idik, Benî İsrâil'de olduğu gibi günahtan tevbe ve halâs için kendi elleriyle intihar etmeyi veya vatanlarından çıkıp gitmeyi farz kılıp teklif etse idik {مَا فَعَلُوهُ اِلَّا قَل۪يلٌ[11] مِنْهُمْ} pek azı müstesnâ olmak üzere bunu yapmazlardı. Fakat şerʿ-i

---

1 H ve F: "cinayetlerden".
2 H: "bir musibet isabet edip de"; F: "bir musibet geldiği zaman nasıl olur / isabet edip de".
3 H -"Sonra sana gelmişler"; F: "Sonra gelmişler de sana".
4 F +"sade".
5 H: "diyerek sana geldikleri zaman hâlleri nasıl olur bilir misin?"; F +"~~diyerek sana geldikleri zaman hâlleri nasıl olur bilir misin?~~".
6 H -"hâlbuki".
7 H ve F: "hükme".
8 H +"~~kalblerinde~~".
9 H ve F: "bunlara".
10 H ve F: "diyer~~ek~~".
11 B: "قليلًا".

Muhammedî'de böyle şedîd bir mükellefiyet yoktur. Bilakis لَا تَقْتُلُٓوا اَنْفُسَكُمْ [en-Nisâ 4/29] vardır. Kendilerini ve vatanlarını ve dinlerini müdafaa ve tehlikeden, musibetten sıyânet [1386] emirleri vardır. Binâenʿaleyh buna teslîm-i nefs etmemek, ihlâs ile mü'min olmamak, nefsine ve vatanına zulmetmektir. {وَلَوْ اَنَّهُمْ[1] فَعَلُوا مَا يُوعَظُونَ بِهٖ لَكَانَ خَيْراً لَهُمْ} eğer onlar[2] verilen ve verilecek olan vaaz u nasihatleri yapmış olsalardı her hâlde kendileri için hayır {وَاَشَدَّ تَثْبٖيتاً} ve hayırda tesbîtlerine pek ziyade sebep olurdu. ❁ Biz burada mâkabli karînesiyle şu mânayı daha muvâfık buluyoruz: Diyarlarından, vatanlarından çıkmak şöyle dursun, onda kuvvetle tesbît ve takrirlerine sebep olurdu {وَاِذاً لَاٰتَيْنَاهُمْ مِنْ لَدُنَّٓا اَجْراً عَظٖيماً. وَلَهَدَيْنَاهُمْ صِرَاطاً مُسْتَقٖيماً} ve bu takdirde tarafımızdan kendilerine muhakkak büyük bir ecir de verirdik. Hem[3] onları şüphesiz bir sırât-ı müstakīme hidâyet[4] ederdik.[5] Çünkü {وَمَنْ يُطِعِ اللّٰهَ وَالرَّسُولَ...الخ}.

Şu hâlde:

يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا خُذُوا حِذْرَكُمْ فَانْفِرُوا ثُبَاتٍ اَوِ انْفِرُوا جَمٖيعاً ﴿٧١﴾ وَاِنَّ مِنْكُمْ
لَمَنْ لَيُبَطِّئَنَّۚ فَاِنْ اَصَابَتْكُمْ مُصٖيبَةٌ قَالَ قَدْ اَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَيَّ اِذْ لَمْ اَكُنْ مَعَهُمْ شَهٖيداً
﴿٧٢﴾ وَلَئِنْ اَصَابَكُمْ فَضْلٌ مِنَ اللّٰهِ لَيَقُولَنَّ كَاَنْ لَمْ تَكُنْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُ مَوَدَّةٌ يَا لَيْتَنٖى
كُنْتُ مَعَهُمْ فَاَفُوزَ فَوْزاً عَظٖيماً ﴿٧٣﴾ فَلْيُقَاتِلْ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ الَّذٖينَ يَشْرُونَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا
بِالْاٰخِرَةِۜ وَمَنْ يُقَاتِلْ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ فَيُقْتَلْ اَوْ يَغْلِبْ فَسَوْفَ نُؤْتٖيهِ اَجْراً عَظٖيماً ﴿٧٤﴾
وَمَا لَكُمْ لَا تُقَاتِلُونَ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ وَالْمُسْتَضْعَفٖينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَٓاءِ وَالْوِلْدَانِ الَّذٖينَ
يَقُولُونَ رَبَّنَٓا اَخْرِجْنَا مِنْ هٰذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ اَهْلُهَاۚ وَاجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ وَلِياًّۚ وَاجْعَلْ لَنَا
مِنْ لَدُنْكَ نَصٖيراًۜ ﴿٧٥﴾ اَلَّذٖينَ اٰمَنُوا يُقَاتِلُونَ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِۚ وَالَّذٖينَ كَفَرُوا يُقَاتِلُونَ فٖى

---

1 B +"مَا".
2 H ve F: "bunlar".
3 H ve F: "verir ve".
4 H ve F +"de".
5 B -"Hem onları şüphesiz bir sırât-ı müstakīme hidâyet ederdik".

سَبِيلِ الطَّاغُوتِ فَقَاتِلُٓوا اَوْلِيَٓاءَ الشَّيْطَانِۚ اِنَّ كَيْدَ الشَّيْطَانِ كَانَ ضَعِيفاً ﴿٧٦﴾ اَلَمْ تَرَ
اِلَى الَّذِينَ قِيلَ لَهُمْ كُفُّٓوا اَيْدِيَكُمْ وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَۚ فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ
اِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَخْشَوْنَ النَّاسَ كَخَشْيَةِ اللّٰهِ اَوْ اَشَدَّ خَشْيَةًۚ وَقَالُوا رَبَّنَا لِمَ كَتَبْتَ عَلَيْنَا
الْقِتَالَۚ لَوْلَٓا اَخَّرْتَنَٓا اِلٰٓى اَجَلٍ قَرِيبٍۜ قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌۚ وَالْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لِمَنِ اتَّقٰى وَلَا
تُظْلَمُونَ فَتِيلاً ﴿٧٧﴾ اَيْنَ مَا تَكُونُوا يُدْرِكْكُمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فِى بُرُوجٍ مُشَيَّدَةٍۜ وَاِنْ
تُصِبْهُمْ حَسَنَةٌ يَقُولُوا هٰذِهٖ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِۚ وَاِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَقُولُوا هٰذِهٖ مِنْ عِنْدِكَۜ قُلْ كُلٌّ مِنْ
عِنْدِ اللّٰهِۜ فَمَالِ هٰٓؤُلَٓاءِ الْقَوْمِ لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدِيثاً ﴿٧٨﴾ مَٓا اَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ
اللّٰهِۘ وَمَٓا اَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَۜ وَاَرْسَلْنَاكَ لِلنَّاسِ رَسُولاًۜ وَكَفٰى بِاللّٰهِ شَهِيداً ﴿٧٩﴾
مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ اَطَاعَ اللّٰهَۚ وَمَنْ تَوَلّٰى فَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظاًۜ ﴿٨٠﴾ وَيَقُولُونَ
طَاعَةٌۘ فَاِذَا بَرَزُوا مِنْ عِنْدِكَ بَيَّتَ طَٓائِفَةٌ مِنْهُمْ غَيْرَ الَّذِى تَقُولُۜ وَاللّٰهُ يَكْتُبُ مَا يُبَيِّتُونَۚ
فَاَعْرِضْ عَنْهُمْ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِۜ وَكَفٰى بِاللّٰهِ وَكِيلاً ﴿٨١﴾ اَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْاٰنَۜ وَلَوْ كَانَ مِنْ
عِنْدِ غَيْرِ اللّٰهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافاً كَثِيراً ﴿٨٢﴾ وَاِذَا جَٓاءَهُمْ اَمْرٌ مِنَ الْاَمْنِ اَوِ الْخَوْفِ
اَذَاعُوا بِهٖۜ وَلَوْ رَدُّوهُ اِلَى الرَّسُولِ وَاِلٰٓى اُولِى الْاَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْۜ
وَلَوْلَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَاتَّبَعْتُمُ الشَّيْطَانَ اِلَّا قَلِيلاً ﴿٨٣﴾ فَقَاتِلْ فِى سَبِيلِ اللّٰهِۚ
لَا تُكَلَّفُ اِلَّا نَفْسَكَ وَحَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَۚ عَسَى اللّٰهُ اَنْ يَكُفَّ بَأْسَ الَّذِينَ كَفَرُواۜ وَاللّٰهُ اَشَدُّ
بَأْساً وَاَشَدُّ تَنْكِيلاً ﴿٨٤﴾ مَنْ يَشْفَعْ شَفَاعَةً حَسَنَةً يَكُنْ لَهُ نَصِيبٌ مِنْهَاۚ وَمَنْ يَشْفَعْ شَفَاعَةً
سَيِّئَةً يَكُنْ لَهُ كِفْلٌ مِنْهَاۜ وَكَانَ اللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ مُقِيتاً ﴿٨٥﴾ وَاِذَا حُيِّيتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا
بِاَحْسَنَ مِنْهَٓا اَوْ رُدُّوهَاۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ حَسِيباً ﴿٨٦﴾

Meâl-i Şerîfi

Ey o bütün iman edenler! Hazırlığınızı görün de müfrezeler hâlinde harekete gelin, yahut toplu olarak seferber olun (71). Maʿamâfîh içi-

nizden öylesi vardır ki her hâlde ağır alacaktır; bakar, eğer size bir musibet isabet ederse "cidden", der, "Allah bana lutfetti, zira onlarla beraber hazır bulunmadım" (72). Ve eğer size Allah'tan bir fazl nasip olursa sanki kendisiyle aranızda hiçbir ülfet olmamış gibi mutlak diyecektir ki "ah, n'olaydım onlarla beraber olaydım da büyük bir murada ereydim" (73). O hâlde seferber olun da[1] o geçici dünyâ hayâtı âhiretin ebedî hayâtına satacak olanlar çarpışsın. Her kim Allah yolunda çarpışır da katl olunur veya gālip gelirse iki surette de biz ona yarın pek büyük bir ecir vereceğiz (74). Hem siz neyinize çarpışmayasınız? Allah yolunda ve o zebûn edilmiş erkekler, kadınlar, yavrular uğurunda ki "yâ Rabbenâ, bizleri bu ahâlisi [1390] zâlim memleketten çıkar, tarafından bize bir sâhip gönder, tarafından bize bir yardımcı gönder!" diye yalvarıp duruyorlar (75). İman edenler Allah yolunda cenk ederler, küfredenler ise tâğūtun yolunda cenk ederler. O hâlde siz şeytanın yârânını öldürmeye bakın, her hâlde şeytanın hilesi çürüktür (76). Bakmaz mısın o kendilerine "ellerinizi çekin ve namaz kılın, zekât verin" denilmiş olan kimselere? Şimdi üzerlerine kıtal yazılınca insanlardan Allah'tan korkarcasına veya daha bile ziyade korkuyorlar, ve şöyle dediler: "Ey bizim Rabbimiz? Niçin üzerimize bu kıtâli yazdın! N'olurdu bizi yakın bir ecele tehir edeydin?" De ki: Dünya zevki ne olsa azdır, âhiret ise Allah'tan korkanlar için sırf hayırdır, hem kıl kadar hakkınız yenmez (77). Her nerede olsanız ölüm size yetişir, eflâke ser çekmiş burçlarda da olsanız. Bununla beraber kendilerine bir güzellik erdi mi "bu Allah'tan" diyorlar, bir musibet de değdi[2] mi "bu senden" diyorlar. De ki hepsi Allah tarafından, fakat niye bu adamlar söz anlamaya yanaşmıyorlar (78). Sana[3] güzellikten her ne ererse bil ki Allah'tandır, kötülükten de başına her ne gelirse anla ki sendendir.

---

1 B -"büyük bir murada ereydim. O hâlde seferber olun da".
2 B: "geldi".
3 B: "Sonra".

Biz seni insanlara bir resûl olarak gönderdik, şâhit ise Allah yeter (79). Kim Resûl'e itaat ederse Allah'a itaat etmiş olur, kim de yan bükerse üzerlerine seni gözcü de göndermedik (80). "Baş üstüne" diyorlar, sonra da yanından çıktıklarında içlerinden birtakımı dediklerinin hilâfına tezvîrât yapıyorlar, Allah da yaptıkları tezvîrâtı kaydediyor. Onun için sen yüzlerine vurmaktan vazgeç de Allah'a havâle et, Allah vekîl yeter (81). Hâlâ Kur'ân'ı imʿân[1] ile teemmül etmezler mi? Eğer o Allah'tan başkası tarafından olsa idi elbette içinde birçok âhenksizlikler bulacaklardı (82). Hem emn ü havfa dair bir haber geldiği vakit kendilerine onu[2] yayıveriyorlar, hâlbuki onu Peygamber'e ve içlerinden ulü'l-emr olanlara arz etseler elbette bunların istinbâta kādir olanları onu anlar bilirlerdi. Eğer Allah'ın fazl u rahmeti üzerinizde[3] olmasa idi pek azınızdan mâʿadâsı şeytana uymuş gitmiştiniz (83). Onun için Allah yolunda çarpış, [1391] ancak nefsinden başkasıyla mükellef değilsin. Mü'minleri de çarpışmaya teşvik et, me'muldür ki Allah o küfretmekte bulunanların tazyîkini defʿ etsin. Allah tazyikçe de daha şiddetli, tenkilce de daha şiddetlidir (84). Her kim güzel bir şefaatte bulunursa ona ondan bir nasip olur, her kim de kötü bir şefaatte bulunursa ona da ondan bir nazîr olur, Allah her şeye nâzır bulunuyor (85). Size herhangi bir suretle sağlık verildiği zaman siz de ondan daha güzeli ile sağlık verin veya aynıyla mukābele edin, Allah her şeyi hesâba çekmekte bulunuyor (86).[4]

---

1 B: "iman".

2 B -"onu".

3 B: "üzerinde".

4 H: "Ey o bütün iman edenler! Hazırlığınızı görün de müfrezeler hâlinde harekete gelin, veya toplu olarak seferber olun (71). Maʿamâfîh içinizden öylesi vardır ki her hâlde ağır alacağına yemin etmiştir; bakar, eğer size bir musibet isabet ederse 'Allah bana cidden lutfetti, çünkü onlarla beraber bulunmadım' der (72). Eğer size Allah'tan bir fazl nasip olursa mutlak kendisiyle aranızda sanki hiçbir ülfet olmamışçasına 'ah, keşke onlarla beraber olaydım da büyük bir murada ereydim' der durur (73). Binâenʿaleyh çarpışsın o geçici dünyâ hayâtı âhiretin ebedî hayâtına satacak olanlar. Her kim Allah yolunda çarpışır da katledilir veya gālip gelirse iki surette de biz ona pek büyük bir ecir vereceğiz (74). Hem neyinize çarpışmayasınız siz Allah yolunda? Ve o zâr u zebûn edilmiş erkekler, kadınlar, yavrucuklar uğurunda ki 'yâ Rabbenâ, çıkar bizi bu ahâlisi zâlim memleketten, tarafından bize bir sâhip gönder, tarafından bize bir yardımcı gönder!' diye yalvarıp duruyorlar (75). İman edenler Allah yolunda cenk ederler, küfredenler ise tâğût yolunda cenk

{خُذُوا حِذْرَكُمْ} Uyanık, ihtiyatlı bulununuz; düşmandan sakınacak maddî mânevî esbâb ve vesâitinizi ittihaz ediniz, silâhınızı alınız da {فَانْفِرُوا ثُبَاتٍ} sübe sübe, yani takım takım, bölük bölük harekete geliniz.

"**Sübât**", "sübe"nin cemʿidir. "Sübe" ondan fazla ricâlden müteşekkil cemaat demektir. {اَوِ انْفِرُوا جَم۪يعاً} veya mecmûʿunuz birden seferberlik yapınız {وَاِنَّ مِنْكُمْ لَمَنْ} ve her hâlde içinizden öyle kimseler vardır ki {لَيُبَطِّئَنَّ} mutlaka betâet gösterir, yani ağır alır. Geri kalır durur da {فَاِنْ اَصَابَتْكُمْ مُص۪يبَةٌ} şayet size bir musibet isabet ederse, yani muvaffak olamadığınız, meşakkatler çektiğiniz veya şehid olduğunuz takdirde {قَالَ قَدْ اَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَيَّ اِذْ لَمْ اَكُنْ مَعَهُمْ شَه۪يداً} "ne iyi, Allah bana lutf u inʿâm etti, çünkü onlarla beraber bulunmadım" der, mahzun olacak yerde memnun olur {وَلَئِنْ اَصَابَكُمْ فَضْلٌ مِنَ اللّٰهِ} ve fakat Allah tarafından bir fazl u ihsâna konar, fütûhât u ganimete nâil olursanız [1392] {لَيَقُولَنَّ كَاَنْ لَمْ تَكُنْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُ مَوَدَّةٌ} sanki onunla sizin aranızda hiçbir meveddet olmamış ağyâr gibi behemehâl diyecektir ki {يَا لَيْتَن۪ي كُنْتُ مَعَهُمْ فَاَفُوزَ فَوْزاً عَظ۪يماً} "ah, ne olurdu keşke ben de bunlarla beraber ola idim de büyük muradlara ereydim". Yani sizin muvaffakiyet ve muzafferiyetinizden bir ahbab memnûniyeti kadar memnun olmayacak,

---

ederler. Hemen şeytanın yârânını öldürmeye bakın, şeytan hilesi her hâlde çürüktür (76). Bakmaz mısın şu kendilerine 'ellerinizi çekin ve namaz kılın, zekât verin' denilen kimselere? Derken üzerine kıtal yazılıverince insanlardan Allah'tan korkarcasına veya daha bile ziyade korkuyorlar da 'Hey Rabbimiz' dediler, 'bizim üzerimize bu kıtâli niçin yazdın? Bâri bizi yakın bir ecele tehir edeydin!' De ki: Dünya zevki ne olsa az, âhiret ise Allah'tan korkanlar için mahz-ı hayır, hem kıl kadar hakkınız yenmez (77). Her nerede olsanız, hatta eflâke ser çekmiş burçlarda bile bulunsanız yine ölüm size yetişir. Bununla beraber kendilerine bir güzellik kısmet oldu mu 'bu Allah'tan' diyorlar, bir musibet geldi mi de 'bu senden' diyorlar. De ki hepsi Allah tarafından, fakat niye bu adamlar söz anlayacak gibi değiller (78). Sana bir güzellik ererse bil ki Allah'tan, bir kötülük de gelirse başına anla ki senden. Biz seni insanlara resûl gönderdik, şâhit ise Allah yeter (79). Kim Resûl'e itaat ederse Allah'a itaat etmiş olur, kim de arka dönerse artık üzerlerine seni murâkıb göndermedik (80). 'Baş üstüne' diyorlar, sonra da yanından çıktıklarında içlerinden birtakımı dediklerinin hilâfına tezvîrât yapıyorlar, Allah da yaptıkları tezvîrâtı kaydediyor. Onun için sen yüzlerine vurmaktan vazgeç de Allah'a havâle et, Allah vekîl yeter (81). Ya imʿân ile teemmül etmezler mi Kur'ân'ı? Eğer o Allah'tan başkası tarafından olsa idi elbette içinde birçok âhenksizlikler bulacaklardı (82). Emn ü havfa dair bir haber geldiği vakit de kendilerine onu yayıyorlar, hâlbuki onu Peygamber'e ve içlerinden ulü'l-emr olanlara arz etselerdi bunların istinbâta kādir olanları elbette onu bilirlerdi. Eğer üzerinizde Allah'ın fazl u rahmeti olmasa idi pek azınızdan mâʿadâsı şeytana uymuş gitmiştiniz (83). Onun için Allah yolunda çarpış, maʿamâfîh nefsinden başkasıyla mükellef değilsin. Mü'minleri de çarpışmaya teşvik et, me'muldür ki Allah o küfretmekte bulunanların tazyîkini üzerinizden defʿ etsin. Allah tazyikce de daha şedîd, tenkilce de daha şedîddir (84). Kim güzel bir şefaatte bulunursa ona ondan bir nasip olur, kim de kötü bir şefaatte bulunursa ona ondan bir nazîr olur, Allah her şeye nâzır bulunuyor (85). Size herhangi bir suretle sağlık verildiği zaman daha güzeli ile sağlık verin veya onunla mukābele edin, Allah her şeyi hesâba çekmekte bulunuyor (86)".

memnûniyet yerine mahzûniyet duyacak, beraber bulunmadığına âhiret düşüncesiyle değil, mahza hubb-i dünya sevkiyle nedâmetler edecektir. Binâenʿaleyh bunlar böyle yapadursunlar {فَلْيُقَاتِلْ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ الَّذٖينَ يَشْرُونَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا بِالْاٰخِرَةِۜ وَمَنْ يُقَاتِلْ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ فَيُقْتَلْ اَوْ يَغْلِبْ فَسَوْفَ نُؤْتٖيهِ اَجْرًا عَظٖيمًا} hayât-ı dünyâyı âhirete satan, bugüne aldanmayıp sonunu gözeten ehl-i ihlâs dâima hazır bulunup muharebe etsin. ilh. ❁ Burada tedâfüʿî harbden başka tecâvüzî harbe de işaret ve bunun ne gibi bir maksad ve hikmetle meşrû olabileceğini tefhim sadedinde buyuruluyor ki:

{وَمَا لَكُمْ} Ne menfaatiniz, ne hakkınız, ne mazeretiniz var ki {لَا تُقَاتِلُونَ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ وَالْمُسْتَضْعَفٖينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَٓاءِ وَالْوِلْدَانِ الَّذٖينَ يَقُولُونَ رَبَّنَٓا اَخْرِجْنَا مِنْ هٰذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ اَهْلُهَاۚ وَاجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّاۚ وَاجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ نَصٖيرًا} Allah yolunda ve zulm ü tazyik altında kalmış, "yâ Rabbenâ! Bizi ahâlisi zâlim olan, zâlimler elinde bulunan şu memleketten çıkar ve bize tarafından bizi sever ve gözetir bir sâhip ve veliyyü'l-emr gönder ve yine tarafından bize bu zâlimlere karşı nusret edecek bir nasîr, bir mededkâr gönder" deyip duran zayıf ve bîçare erkekler ve kadınlar ve çocukların tahlîsi [1393] uğrunda muharebe etmeyeceksiniz? ❁ İşbu الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ اَهْلُهَا Ümmü'l-kurâ olan Mekke'ye işarettir ki müşrik olan ehl-i Mekke zuʿafâya ve ale'l-husûs içlerinde bulunan mü'minlere son derece zulm ü ezâ ediyorlardı ve zaten اِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظٖيمٌ [Lokman 31/13][1] medlûlünce şirk bütün zulümlerin başı olan bir zulm-i azîmdir. Allah teâlâ mazlumların dualarını kabul ve Peygamberi yediyle Mekke'nin fethini nasip edip velâyet ve nusret-i Muhammediye ile bekâm etmiş ve muazzez kılmıştır. Demek ki tecâvüzî harb ancak böyle Allah rızâsı için mazlumları zâlimlerin pençesinden kurtarmak ve halk üzerinde Allah teâlâ'nın ahkâm-ı adl ü rahmetini tatbik etmek için meşrû olabilir, yoksa zulm ü istibdâdı taʿmîm etmek[2] ve memleketler istîlâ eylemek gibi mahz-ı tecavüz ve taʿaddî için harb etmek asla meşrû değildir. Vuzûh-ı tâm için bu nokta-i mühimme, yani gāye-i harb meselesi bir de şu suretle tansîsen tesbit olunuyor:

---

1 "…çünkü şirk çok büyük bir zulümdür."
2 B -"etmek".

{اَلَّذٖينَ اٰمَنُوا يُقَاتِلُونَ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ} İman edenler Allah yolunda muharebe ederler {وَالَّذٖينَ كَفَرُوا يُقَاتِلُونَ فٖى سَبٖيلِ الطَّاغُوتِ} kâfirler de tâgūt yolunda; Allah'ın mâdûnunda perestiş edilen azıtganlar yolunda tuğyân u şeytanet uğrunda muharebe ederler. Binâenʿaleyh siz hazırlanınız da {فَقَاتِلُٓوا اَوْلِيَٓاءَ الشَّيْطَانِ} şeytan dostlarına, şeytan taraftarlarına muharebe ediniz ve korkmayınız {اِنَّ كَيْدَ الشَّيْطَانِ كَانَ ضَعٖيفًا} zira Hakk'a karşı şeytanın keyd ü hîlesi ne olsa zayıftır.

Müfessirîn diyorlar ki bunun için ehl-i hakk u hayr hayatlarında fakr u ibtilâ içinde bulunsalar bile ilelebed azîz olarak zikr-i cemîlleri bâkī kalır, bugün olmazsa yarın behemehâl mesʿud olurlar. Şerr ü şeytanet tuğyân u tezvir ile icrâ-yı hükm eden cebâbirenin tahakkümleri de [1394] ne olsa söner, yerlerinde yeller eser, şayet yâd olunurlarsa lânetle yâd olunurlar. تِلْكَ الدَّارُ الْاٰخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذٖينَ لَا يُرٖيدُونَ عُلُوًّا فِى الْاَرْضِ وَلَا فَسَادًاۜ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقٖينَ [el-Kasas 28/83][1], اَنَّ الْاَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِىَ الصَّالِحُونَ [el-Enbiyâ 21/105][2] Bir şâirin dediği gibi:

Zulmün topu var, dehşeti var, savleti varsa
Hakkın da bükülmez kolu var, kuvveti vardır.[3]

Böyle iken:

{اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذٖينَ قٖيلَ لَهُمْ كُفُّٓوا اَيْدِيَكُمْ} Baksana o bir vakitler kendilerine "ellerinizi çekiniz, sakın harbe sebebiyet vermeyiniz {وَاَقٖيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ} ve siz hemen namazı ikāme ve zekâtı iʿtâ ediniz" denilenler, yani harb ü kıtâlin zamanı değil iken ابْعَثْ لَنَا مَلِكًا نُقَاتِلْ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ [el-Bakara 2/246][4] diyenler gibi harbe taraftar olup da sakın yapmayınız diye menʿ edilenler {فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ} üzerlerine kıtal yazılıp farz kılınınca, harb bir vazîfe-i katʿiyye hâlini alınca {اِذَا فَرٖيقٌ مِنْهُمْ} bunlardan bir kısmı

1 "O âhiret evi (son yurd), biz onu öyle kimselere veririz ki yer yüzünde ne bir kibir ne de bir fesad istemezler, ve o âkibet korunan müttakīlerindir."
2 "…Her hâlde arz, ona Benim sâlih kullarım vâris olacaktır."
3 *"Zulmün topu var, güllesi var, kalʿası varsa,*
Hakkın da bükülmez kolu, dönmez yüzü vardır"
(Tevfik Fikret)
4 "…Bize bir melik gönder, Allah yolunda muharebe edelim…"

{يَخْشَوْنَ النَّاسَ كَخَشْيَةِ اللّٰهِ اَوْ اَشَدَّ خَشْيَةً} Allah'tan korkar gibi veya daha şiddetli bir surette insanlardan korkmaya başladılar {وَقَالُوا} kālen yahut hâlen {رَبَّنَا لِمَ كَتَبْتَ عَلَيْنَا الْقِتَالَ} "ey Rabbimiz, bize kıtâli niçin yazdın, niçin takdir ettin veya niçin farz kıldın? {لَوْلَٓا اَخَّرْتَنَٓا اِلٰٓى اَجَلٍ قَرِيبٍ} Bizi çok değil yakın bir vakte kadar tehir etse idin. Bir müddetçik daha bize mühlet verse idin de biraz daha yaşasak ne olurdu?" dediler. {قُلْ} Yâ Muhammed sen bunlara de ki {مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ} dünya metâʿı ne olsa azdır, her hâlde gelir geçer {وَالْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لِمَنِ اتَّقٰى} âhiret ise müttakī olan, fenalıktan korunabilenler [1395] için daha hayırlıdır. {وَلَا تُظْلَمُونَ فَتِيلًا} Kıl kadar zulüm de edilmezsiniz veya edilmezler لَا يُظْلَمُونَ.

"**Fetîl**"[1]; hurma çekirdeğinin şakkındaki ince iplik gibi çizgi demek olup azlık ve ehemmiyetsizlikte mesel olarak kullanılır ki lisânımızda "kıl kadar" tâbir olunur.

{اَيْنَ مَا تَكُونُوا يُدْرِكْكُمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فٖي بُرُوجٍ مُشَيَّدَةٍ} Her nerede olsanız ölüm size yetişir, müşeyyed burçlarda bulunsanız da, yani yüksek kalelerde veya müstahkem saraylarda, hatta gökteki yıldızlarda dahi bulunsanız yine gelir bulur. Binâenʿaleyh ölüm korkusuyla vazifeden kaçınmak mânasızdır. Mâdem ki her hâlde bir ölüm vardır, ona her zaman âmâde olmalı, hayât-ı dünyâya bağlanmamalı, vazifeyi seve seve yapmalıdır. {وَاِنْ تُصِبْهُمْ حَسَنَةٌ} Bir de yâ Muhammed, birtakım kimseler -ve bilhassa münafıklar- kendilerine bir hasene, bir nimet veya herhangi bir güzellik nasip olursa {يَقُولُوا هٰذِهٖ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ} "bu, Allah tarafındandır" diyorlar, Allah'tan biliyorlar {وَاِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ} ve eğer başlarına bir beliyye veya herhangi bir kötülük gelirse {يَقُولُوا هٰذِهٖ مِنْ عِنْدِكَ} "bu senin tarafındandır[2]" diyorlar.

Bu hususta şöyle rivayet olunmuştur ki, Resûlullah Medine'ye teşrif buyurduğu zaman Medine bolluk ve ucuzluk olmuştu, daʿvet-i Muhammediye üzerine Yahudîlerin inadı ve münafıkların nifâkı zuhur ettiği sıralarda kaht u galâ görülmeye başladı -bunda belki Medine'nin

---

1 B: "Fetîle".
2 M ve B: "tarafından".

kalabalanmaya başlamasının da bir alâkası mülâhaza edilse bile, yağmurların hilâf-ı muʿtâd az yağması, meyve ve mahsûlâtın olmaması gibi ahvâl-i âfâkiye de vardır- ki [1396] وَمَٓا اَرْسَلْنَا ف۪ي قَرْيَةٍ مِنْ نَبِيٍّ اِلَّٓا اَخَذْنَٓا اَهْلَهَا بِالْبَأْسَٓاءِ وَالضَّرَّٓاءِ [el-Aʿrâf 7/94][1] âyetinde her peygamberin gönderildiği memlekette bidâyeten böyle bir şiddet ve zarûretin yüz göstermesi de âdet-i ilâhiye olduğu beyan buyurulmuştur. İşte o zaman Yahudîler ve münafıklar "biz böyle şum bir adam görmedik, bu geleli meyvelerimiz az biter oldu ve esʿârımız galâlandı, pahalandı" diyorlar, bolluğu ve ucuzluğu Allah'a, darlığı ve pahalılığı Peygamber'e isnad ediyorlardı. Nitekim فَاِذَا جَٓاءَتْهُمُ الْحَسَنَةُ قَالُوا لَنَا هٰذِه۪ۚ وَاِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسٰى وَمَنْ مَعَهُ [el-Aʿrâf 7/131][2] medlûlünce vaktiyle Hazret-i Mûsâ ile dahi böyle teşe'üm etmişlerdi. Bu âyetin sebeb-i nüzûlü bu olmuş[3], lâkin âyet siyâk-ı beyan itibariyle ahvâl-i harbiyeye dahi alâkadar olduğundan hasene ve seyyie, bolluk ve darlık, sıhhat veya maraz, hayat veya memattan başka zafer veya mağlubiyet gibi netâyic-i harbiyeye dahi şâmil bir surette îrâd olunmuştur.

{قُلْ} Yâ Muhammed, de ki {كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ} başınıza gelen hasene ve seyyienin hepsi Allah tarafındandır. O'nun halk u takdîriyledir. ۞ Hasene Allah'ın bir ihsanı, seyyie de Allah'ın bir hızlânıdır. Bu, böyle iken {فَمَالِ هٰٓؤُلَٓاءِ الْقَوْمِ} bu adamların ne çıkarı var ki {لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَد۪يثًا} bir sözü veya hâdiseyi fıkhıyla, yani sırr u hikmetiyle anlamaya yaklaşmazlar da Allah tarafından başlarına gelen felâketi Peygamber'e isnad etmeye

---

1 "Biz hangi memlekete bir peygamber gönderdikse ibtida ahâlisini şiddet ve zarûretle sıkmışızdır…"

2 "Fakat kendilerine iyilik geldiği zaman 'ha, bu bizim hakkımız' dediler, ve başlarına bir kötülük gelirse Mûsâ ile maiyyetindekilerden teşe'üm ediyorlardı…"

3 Ferrâ', *Meʿâni'l-Kur'ân,* I, 278:

وذلك أن اليهود لما أتاهم النَّبِيّ صلى الله عليه وسلم بالمدينة قَالُوا: ما رأينا رجلا أعظم شؤما من هذا نقصت ثمارنا وغلت أسعارنا. فقال الله تبارك وتعالى: إن أمطروا وأخصبوا قَالُوا: هذه من عند الله، وإن غلت أسعارهم قَالُوا: هذا من قبل مُحَمَّد صلى الله عليه وسلم.

Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* X, 145:

قَالَ الْمُفَسِّرُونَ: كَانَتِ الْمَدِينَةُ مَمْلُوءَةً مِنَ النِّعَمِ وَقْتَ مَقْدَمِ الرَّسُولِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَلَمَّا ظَهَرَ عِنَادُ الْيَهُودِ وَنِفَاقُ الْمُنَافِقِينَ أَمْسَكَ اللهُ عَنْهُمْ بَعْضَ الْإِمْسَاكِ كَمَا جَرَتْ عَادَتُهُ فِي جَمِيعِ الْأُمَمِ، قَالَ تَعَالَى: «وَما أَرْسَلْنا فِي قَرْيَةٍ مِنْ نَبِيٍّ إِلَّا أَخَذْنا أَهْلَها بِالْبَأْساءِ وَالضَّرَّاءِ» فَعِنْدَ هذا قَالَ الْيَهُودُ وَالْمُنَافِقُونَ: مَا رَأَيْنَا أَعْظَمَ شُؤْمًا مِنْ هَذَا الرَّجُلِ، نَقَصَتْ ثِمَارُنَا وَغَلَت أَسْعَارُنَا مُنْذُ قَدِمَ، فَقَوْلُهُ تَعَالَى: «وَإِنْ تُصِبْهُمْ حَسَنَةٌ» يَعْنِي الْخَصْبَ وَرُخْصَ السِّعْرِ وَتَتَابُعَ الْأَمْطَارِ قَالُوا: هذَا مِنْ عِنْدِ اللهِ وَإِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ جَدْبٌ وَغَلَاءُ سِعْرٍ قَالُوا هَذَا مِنْ شُؤْمِ مُحَمَّدٍ، وَهَذَا كَقَوْلِهِ تَعَالَى: فَإِذا جاءَتْهُمُ الْحَسَنَةُ قالُوا لَنا هذِهِ وَإِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسى وَمَنْ مَعَهُ (الْأَعْرَافِ ٧/١٣١) وَعَنْ قَوْمِ صَالِحٍ: قالُوا اطَّيَّرْنا بِكَ وَبِمَنْ مَعَكَ (النَّمْلِ ٢٧/٤٧).

kalkışırlar. ۞ Şimdi de "öyle bizi niye dine davet edip duruyorsun, küfür de Allah'tandır" demeye kalkarlar, çünkü söz anlamamak yüzünden كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ denilince bir taraftan bundan kesb ü irâde-i beşeri nefy, ef'âl-i ibâdda cebr mânasını çıkarmaya kalkışırlar. Diğer taraftan "öyleyse mes'ûliyet nerede kalır? Allah itikad ve imanının[1] tabiat tasavvurundan ne farkı olur, Allah'a seyyie nasıl isnad olunur. Allah'ın muzır olan bir şeyi yaratması nasıl câiz olur?" gibi şüphelere saplanırlar. Bu noktada yâ Muhammed, hitâba lâyık ve [1397] kelâm-ı hakkı anlayacak olan sensin, dinle: {مَٓا اَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللّٰهِ} Sana her ne hasene isabet eder, her ne hayr u menfaat, tâat ü sevab nasip olursa Allah'tandır, kesbin olsa da Allah'tandır, olmasa da. ۞ Zira Allah murad etmeyince hiçbir şey olmaz. Allah teâlâ Rahmân-ı Rahîm olduğu için de hasenât O'nun irade ve takdîrine, halk u tekvînine istinad ile beraber rızâsına da tamamen muvâfıktır. Bunun için kesb-i beşerin alâkadar olmadığı hasenât, mahza ihsân-ı ilâhî olduğu gibi, irâde-i beşerin ta'alluk ettiği hasenât da Allah'ın takdîr u tekvînine, tenfîz ü tevfîkine, irade ve rızâsına iktiran etmiş olmak hasebiyle yine O'nun bir ihsânıdır. Bunun için enfüsî afakî, maddî mânevî, kesbî gayr-i kesbî ale'l-ıtlâk hasene Allah'tan bilinmelidir. Fakat {وَمَٓا اَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ} sana her ne seyyie isabet ederse o da kendinden, kendi nefsindendir, kendi günah veya kusurundandır. ۞ Gerçi كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ mûcebince bu da min indillahtır, Allah takdîr ü irade etmemiş olsa idi bu da olamazdı. Fakat bunda fiil veya terk cihetinden behemehâl senin bir sebebiyetin vardır. Bunun menşe'i senin kendin, senin arzun veya senin kusurun, senin hatân veya senin aczin, senin mahiyetindir. Zira sen evvelemirde kendi nefsinde ve haddizâtında kādir-i kül, mebde'-i vücud olsa idin elbette kendine hiçbir seyyie isabet ettirmezdin ve hiçbir taraftan sana bir zarar gelmek ihtimâli olmazdı. Binâen'aleyh birinci derecede seyyienin menşei, aslı 'adem ve imkân-ı mahz olan mâhiyet-i mahlûkanın acz-i zâtîsidir. Allah ona herhangi bir lahza-i vücudda ifâza-i hasene etmemiş olsa o derhal mahv ü helâk olur. Sâniyen başa[2] gelen seyyiâtın bir kısmı

1 M ve B: "iymanın".
2 B: "başına".

arzu ve irâde-i beşere müterettibdir. Beşer onu nefsinden tecellî eden bir irade ve ihtiyar ile bilerek veya bilmeyerek, bizzat veya dolayısıyla ister. Hatta ısrar da eder, irade ve ihtiyâr kuvveti [1398] nefsinde bir hasene olduğu hâlde istenen murad, hasene de seyyie de olabilir. Allah teâlâ da bahîl olmadığından kulunun iradesine izin verip tenfiz ederek muradını halk eder ve talep olunan seyyie yine min indillah gelmekle beraber sebeb ü menşe'i[1] nefs-i abd, kesb-i abd olur ve mes'ûliyet de buna ait bulunur. وَمَٓا اَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ اَيْديكُمْ وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ [eş-Şûrâ 42/30][2] Sâlisen umûmî mânasıyla seyyie günaha münhasır olmayıp mihnet ü meşakkate de şâmil olduğuna nazaran bazı sıkıntılar, elemler vardır ki tehzîb-i nefse sebep ve günahlara keffâret ve binâenʿaleyh mukaddime-i hayr olur. Bu gibi seyyienin de başa gelmesi mücerred nefsin salâhı veya halâsı hikmetine mebnî olduğundan bu da min indillah gelmekle beraber buna لِأَجْلِ نَفْسِكَ mânasına مِنْ نَفْسِكَ demek sahih olur ise de bunu hasenede saymak daha muvâfıktır. Binâenʿaleyh her ne suretle olursa olsun seyyie evvelâ abde nisbet edilmeli, insan onu kendisinden bilmeli ve maʿamâfîh مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ olduğunu da unutmamalıdır. Bu âyetten Mutezile'nin efʿâl-i ihtiyâriyede kul fiilinin hâlıkı olduğunu istinbâta kalkışmaları doğru değildir. Çünkü مَٓا اَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللّٰهِ böyle bir davaya münâfîdir. Velhâsıl كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ'dır. Fakat bundan cebir anlamamalıdır. مَٓا اَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللّٰهِ وَمَٓا اَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ îzâhıyla mütenâsib olarak ne cebir ne terk. "Emrun beyne emreyn" bir adalet ve mes'ûliyet anlamalıdır ki burada آمَنْتُ بِاللّٰهِ'deki خَيْرِهِ وَشَرِّهِ مِنَ اللّٰهِ تَعَالَى fıkra-i îmâniyesinin güzel bir şerhi vardır. Ve bu îzah kendini iyi başkasını kötü, iyiliği kendinden, kötülüğü başkasından bilen beşeriyet-i câhile ve mağrûrenin gururuna karşı bir ders olduğu gibi, kendisini ne iyilik ne de kötülük hiçbir şeyle alâkadar addetmeyen beşeriyet-i âtılanın atâletine ve ilişiksizliğine karşı da bir derstir. Her hâlde şunu iyi düşünmek lâzım gelir ki hem كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ hem de وَمَٓا اَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ olması Allah ile insan arasında mühim bir alâkanın mevcûdiyetine delâlet eder ki bu da اِنّ۪ي جَاعِلٌ فِي الْاَرْضِ خَل۪يفَةً

1 M ve B: "menşe'".
2 "Başınıza ne musibet geldiyse kendi ellerinizin kazancı iledir, hâlbuki bir çoğundan affediyor."

[el-Bakara 2/30][1] nass-ı celîlinde [1399] ifham olunan niyâbet اِنَّا عَرَضْنَا الْاَمَانَةَ [el-Ahzâb 33/72] beyân-ı kibriyâsında arz olunan emanet kaziyyeleridir. Nefis her ne zaman kendini ileri sürer, harekât ü irâdâtını kendi hesabına yapmaya kalkışırsa niyâbet ü emâneti sû'-i isti'mâl etmiş ve menşe'-i seyyie olmuş olur. Ve her ne zaman irâdâtını hakk-ı emânetin edâsı ve vazîfe-i niyâbetin icrâsı nokta-i nazarından sarf eder, kendini irâdetullâha teslim eylerse o zaman da mazhar-ı hasenât-ı ilâhiye olur. Ve işte merâtib-i insâniye bu iki haysiyetin tezâhürâtına merbuttur. Ve bunun en başında mertebe-i risâlet, onun başında da risâlet-i âmme vardır. Bunun için burada Resûlullah'ın risâlet-i âmmesi tansis olunarak mazhar-ı hasene-i külliye olduğuna işareten buyuruluyor ki:

{وَاَرْسَلْنَاكَ لِلنَّاسِ رَسُولاً} Ve biz seni umûm insanlara resûl gönderdik, sen onlara nefsini değil, Rabbinin irâdâtını, kudret-i bâhiresini göstereceksin. ❁ Binâen'aleyh senin nefsin kendi hesabına zuhûrdan müberrâdır. Sen hiçbir zaman menşe'-i seyyie olmazsın {وَكَفٰى بِاللّٰهِ شَهِيداً} ve buna şâhid olarak Allah yeter. Emr-i hakka bizzat hakkın şehadetinden daha beliğ hiçbir şey yoktur. Sen akvâl ü ef'âl ve irâdâtında senin değil Allah teâlâ'nın kudret ü irade ve rızâsını göstereceksin, hasenât-ı hakkı tecellî ettireceksin شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ [Âl-i İmrân 3/18][2] olduğu gibi شَهِدَ اللهُ أَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ الله olduğu da anlaşılacaktır.

Mâlumdur ki resûle itaat asîle itaattir. Bunun için {مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ اَطَاعَ اللّٰهَ} her kim Allah'ın Resûlüne itaat ederse Allah'a itaat etmiş olur. {وَمَنْ تَوَلّٰى} Her kim de nefsine uyar, itaatten yüz çevirirse seyyiâttan muhafaza edeceğim diye uğraşma {فَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظاً} çünkü biz seni onların üzerine muhafız göndermedik, resûl gönderdik. ❁ Artık onlar menşe'-i seyyie olan nefislerdir, elbette [1400] seyyiâtla[3] musâb olacaklardır. Sen onları seyyiâttan, cezâ-i seyyiâttan muhafaza edemezsin {وَيَقُولُونَ طَاعَةٌ} onlar طَاعَةٌ yani "baş üstüne" de[4] derler. {فَاِذَا بَرَزُوا مِنْ عِنْدِكَ}

---

1 "Ben yerde muhakkak bir halife yapacağım."
2 "Şehadet eyledi Allah şu hakikate: لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ başka tanrı yok ancak O…"
3 H: "seyyiâta".
4 B: "de (دى)".

Sonra yanından çıktılar mı {بَيَّتَ طَٓائِفَةٌ مِنْهُمْ غَيْرَ الَّذٖى تَقُولُ} bir kısmı yatağında sana söyleyeceğinin veya senin söyleyeceğinin hilâfını yatırır, taʿbîr-i âharla sana verdiği sözün veya senden aldığı emrin hilâfını yapmak için beyt yapmaya çalışır gibi tezvîrât uydurmakla[1] uğraşır, طَاعَةٌ dediği hâlde gönlünde isyanı kurar, gāile çıkarmaya uğraşır, sînesinde dâima bunu yatırır. مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ اَطَاعَ اللّٰهَ ۞ hükmüne karşı münafıkların bazısı "artık Muhammed, rubûbiyet davasına kalkışıyor" demek istemişler, bu âyet nâzil olmuştur.[2] Sûre-i Âl-i İmrân'da قُلْ اِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللّٰهَ فَاتَّبِعُونٖى... إلخ bak [3/31]. {وَاللّٰهُ يَكْتُبُ مَا يُبَيِّتُونَ} Onlar gönüllerinde ne yatırırlarsa Allah da onu yazar, vahiy ile sana bildirir, Kur'ân'a geçirir veya sırası gelince cezâlarını vermek üzere defterlerine geçirir. Binâenʿaleyh {فَاَعْرِضْ عَنْهُمْ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ} sen onlara bakma, her hususta Allah'a mütevekkil ol, bunları da ona havale eyle {وَكَفٰى بِاللّٰهِ وَكٖيلًا} Allah teâlâ kâfî bir vekildir.

{اَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْاٰنَ} Bunlar Kur'ân'ı tedebbür ve teemmül etmiyorlar mı? {وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللّٰهِ} Eğer bu Kur'an yahut senin söylediklerin Allah'tan başkası tarafından olsa idi {لَوَجَدُوا فٖيهِ اخْتِلَافًا كَثٖيرًا} bunda birçok tehallüf bulacaklardı, bu suretle gāibden verilen haberin ve bâhusus gizli gizli kalblerinde yatırdıkları şeyleri ihbar eden bu kadar haberlerin şaşan, doğru olmayan, vâkıʿa mutâbık [1401] bulunmayan yalanlarını yanlışlarını bulabilirlerdi, hâlbuki bulamıyorlar ve bulamazlar. Kendilerinden başka kimsenin âgâh olmadığı ahvâl ü efkâr ve esrarlarını Kur'ân'ın ve Peygamber'in aynen ve bilâ tehallüf haber verdiğini görüyorlar. Bunu tedebbür etmeleri ve Allah tarafından olduğunu tasdik eylemeleri iktizâ eder. Kur'ân'ın ne haberlerinde, ne vaʿd ü vaʿîdinde tehallüf eden hiçbir şey bulunamamıştır ve bulunamaz. Bundan başka Kur'an bir dâd-ı hak olmasa idi bunu baştan başa iʿcâzkâr, nâkābil-i

---

1 B: "yapmakla".

2 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 391; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* X, 150:
أن النبي صلى الله عليه وسلم قال فِي المدينة «من أحبني فقد أحبّ الله ومن أطاعنى فقد أطاع الله» فَقَالَ المنافقون: ألا تسمعون إلى هذَا الرَّجُل وما يقُولُ؟ لقَدْ قارب الشرك وَهُوَ ينهي ألا يعبد إِلَّا الله، فَمَا حمله عَلَى الَّذِي قَالَ إِلَّا أن نتخذه حنانا -يعنون ربا- كَمَا اتخذت النَّصارى عِيسَى ابْن مريم حنانا. فأنزل الله عَزَّ وجل تصديقا لقول نبيه صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطاعَ الله...» ثُمّ أخبر عن المنافقين فَقَالَ سُبْحَانَهُ «وَيَقُولُونَ طاعَةٌ...»

tanzir bir belâgat ü fesâhat içinde cereyan etmiş gitmiş bulmazlar; bazısını fasih, bazısını rekîk, bazısını kolay ve bazısını zor muʿâraza edilir ve fakat her hâlde edilir muhtelif, çok muhtelif bir surette bulurlardı. Bu kadar tenevvüʿât-ı beyan ve tefâvüt-i makāmât ile beraber hepsini müteşâbih ve mütenâsık bir nizâm-ı fıtrat, bir nazm-ı metîn ü muhkem içinde bulmazlardı.[1] Üslûb-ı beyânında cebr-i tabiattan, tekellüfât-ı fikriyeden, hakk u hayrı, istikāmet-i rûhu istihdaf etmeyen ağrâz-ı nefsiye ve temâyülât-ı hevâiyeden birçok nişâneler bulurlardı. Daha sonra kırâât[2] ve ahkâmında ve süver ü âyâtında makāsıd u meʿânînin, hikem ü mesâlihin, muktezayât-ı ahvâlin tefâvüt ve tehâlüfü ile mütenâsib ve hepsinde hükm-i hakkın cereyân-ı mahsûsunu gösteren âhenkdâr bir tenevvüʿ ve ihtilâf bulmazlar[3]; muhtelif ve muharref Tevrat ve İncil nüshalarında açıktan açığa görüldüğü üzre mevzûʿ-ı nesh ü taʿdîl olmayan aynı hâdisede, aynı zamanda ihtilâf-ı kesîr ile muhtelif ve mütenâkız nice haberler, hükümler bulurlardı. Evet, Kur'an'da ezmân ve emkine ve ahvâlin ihtilâfına göre muhtelif ahkâm ve tenevvüʿ-i meʿânî ifade eden kırâât[4] ve elfâz vardır. Ve bu cihetle müteʿârız mevkiʿde görünen âyât mevcuddur. Fakat bunların hiçbiri vahdet-i hakkı ihlâl eden aynı hâdisede, aynı zamanda, aynı şerâit altında mütenâkız ve perîşan mecrâ üzerinde değil, peyderpey yekdiğerini beyân-ı takrîr, beyân-ı tefsîr ve [1402] muktezayât-ı ahvâle göre beyân-ı tağyîr ve taʿdîl ve zaman zaman beyân-ı tebdîl ve nesh ile beyan ederek giden ve ebedî bir hayâtın cereyan ve hizmetini idâme eden bir inkişâf-ı mahsûs u muntazam üzerinde yürür gider ve gülşen-i hakikatte açılan bütün tecelliyyât-ı fıtrat ve mehâsin-i hilkat gibi kesret içinde vahdetin ve vahdet içinde tenevvüʿ ifade eden mütkan bir ıttırad ve mütenâsık bir ihtilâf ve tenevvüʿ arz eder. Ve ilm-i Kur'ân'ın en büyük ehemmiyeti ve zevki de ihtilâf-ı kesîrden ârî bulunan bu tenâsük-ı mütenevviʿ

1 B -"hâlbuki bulamıyorlar ve bulamazlar. Kendilerinden (…) mütenâsık bir nizâm-ı fıtrat, bir nazm-ı metîn ü muhkem içinde bulmazlardı".
2 B: "kıraat".
3 B: "bulamazlar".
4 B: "kıraat".

içinde kemâl-i tedebbür ile müteşâbihâtı muhkemâta ircâ' ederek âyât-ı Kur'an'dan ahkâm-ı Hakk'ı ve şuûn-ı âlemden vücûd-i Hakk'ı okuyup bulmaktır. Meselâ مَٓا اَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ ile كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ düsturları arasında zâhir bir te'âruz ve tenakuz var zannedilebilir. Hâlbuki bunlar yekdiğerinin mütemmim bir beyânı olarak beraberce düşünülmek ve aradaki tenakuz noktaları atılıp cihet-i vahdetleri mülâhaza edilmek üzere îrad buyurulmuş ve فَمَالِ هٰٓؤُلَٓاءِ الْقَوْمِ لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدٖيثاً ile de bu nokta bilhassa ihtar olunmuş, burada da sebk eden ahkâm-ı muhtelifenin bu gibi tenevvü'-i beyânın hükümde tenakuzdan değil, hikem ü mesâlih ve muktezayât-ı ahvâl ile mütenâsib ve mütenâsık bir hikmetten münba'is olduğu sûret-i mahsûsada anlatılmak ve münafıkların tezvîrâtına tamamen sed çekilmek için ihtilâf-ı kesîr nefy olunup لَوَجَدُوا فٖيهِ اخْتِلَافاً كَثٖيراً buyurulmuş ve tedebbüre sevk olunmuştur.

Bâlâda اَطٖيعُوا اللّٰهَ وَاَطٖيعُوا الرَّسُولَ وَاُولِى الْاَمْرِ مِنْكُمْ [en-Nisâ 4/59] diye itâ'atullah ile itâ'at-i Resûlullah temyiz edildiği hâlde burada مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ اَطَاعَ اللّٰهَ diye bi't-tevhîd Resûl'e itaat, Allah'a itaate ircâ' olunduğu sırada hem ulü'l-emre itaat kaziyyesinin itâ'at-i Resûl'e merbut ve mülhak olduğu anlatılmak, hem de Müslümanların terbiye-i siyâsiyesi yükseltilmek için buyuruluyor ki:

{وَاِذَا جَٓاءَهُمْ اَمْرٌ مِنَ الْاَمْنِ اَوِ الْخَوْفِ اَذَاعُوا بِهٖ} Bir de kendilerine emniyet veya havfa müte'allik tatlı veya acı bir emir, bir haber, bir [1403] şey geldi mi hemen neşr ü ifşâ ediveriyorlar, doğru mu değil mi, yahut neşrinde bir mazarrat var mı yok mu, menâfi'-i umûmiye nokta-i nazarından neşri câiz mi yoksa ketmi mi lâzım düşünmeden danışmadan işâ'a ediyorlar. ❁ Burada gazetecilerin de hâllerine temas eden bir ihtar vardır. {وَلَوْ رَدُّوهُ} {اِلَى الرَّسُولِ وَاِلٰٓى اُو۬لِى الْاَمْرِ} Bunlar bu işittikleri haberi Peygamber'e ve ulü'l-emre, yani o işe salâhiyet ve ihtisâsı bulunan zevâta veya ümerâya redd ü ircâ' etseler, danışsalar veya havale eyleseler {لَعَلِمَهُ الَّذٖينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ} onu içlerinden[1] ma'lûmât ve tecribeleri ve hüsn-i nazar ve basiretleri sayesinde

1 H: "içlerinde".

istinbât u istihrâc edebilecek olanlar her hâlde bilirler, ne yapılacağını anlar, anlatırlardı.

"**İstinbat**", "nebt" çıkarmaktır. "Nebat"[1] da bir kuyu kazılırken ilk çıkan su demektir. İşte halli matlub bir hâdise, bir mesele karşısında mebâdî ve maʿlûmât-ı mevcûdeyi tetebbuʿ ve istikrâ, tedkīk u tenkīh ve mukayese ederek yeni bir ilim istihrac etmeye dahi "istinbat" ve "istihrac" tâbir olunur ki bu bir meleke ve iktidâr-ı mahsustur. Herhangi bir işte böyle bir ehliyet ve iktidârı hâiz olanlar[2] o işin müctehidi ve bihakkın sâhibi ve indallah ulü'l-emrdirler. Bunun için bâlâda فَاِنْ تَنَازَعْتُمْ فٖى شَىْءٍ فَرُدُّوهُ اِلَى اللّٰهِ وَالرَّسُولِ diye Allah'a ve Resûlüne müracaat olunduğu gibi burada da Resûlullah'a ve böyle ulü'l-emre müracaat tavsiye olunarak bunlara itaatin itâʿat-i Resûl'e merbut ve mülhak olduğu bir daha anlatılmıştır. Bundan dolayıdır ki icmâʿda muteber olan re'y bu gibi ulü'l-emrin re'yidir.

Bu âyet bize bilhassa şu hükümleri ifham ediyor:

1. Ahkâm-ı hâdisât için doğrudan doğru nas ile [1404] mâlum olmayıp istinbat ile bilinecek olanlar da vardır.
2. İstinbat da bir hüccettir.
3. İstinbâta ehil olmayan avâmın ahkâm-ı hâdisâtta ehl-i ilme müracaatı ve taklîdi vâcibdir.
4. Resûlullah dahi istinbat ile mükelleftir, zira وَلَوْ رَدُّوهُ اِلَى الرَّسُولِ وَاِلٰٓى اُو۬لِى الْاَمْرِ'den sonra لَعَلِمَهُ الَّذٖينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ Resûl'e de şâmil olduğunda şüphe yoktur.

Sebeb-i nüzûle gelelim: Münafıklar fırsat buldukça tezvîrât ve erâcif neşrederler, zuʿafâ-yı müslimînden birtakım halk da seriyyelerin ahvâline müteʿallik tatlı veya acı herhangi bir haber işittikleri zaman sıhhatini, ʿadem-i sıhhatini tedkik etmeden ve önünü ardını saymadan doğrudan

1 M: "Nebıt".
2 M ve B: "olanların".

doğru neşr ü işâʿaya kalkarlardı ve bu gibi saygısızlıklardan[1] bazı mefsedetler hâsıl olurdu. Ekser müfessirîn, bu âyetin bundan dolayı nâzil olduğunu beyan ediyorlar[2] ki bu surette sebeb-i nüzûl, ahvâl-i harbiye ve askeriye olmuş oluyor. Diğer taraftan Sahîh-i Müslim'de Hazret-i Ömer'den İbn Abbas tarîkiyle rivayet olunduğuna göre Resûlullah kadınlarından uzlet ettiği esnada bir gün Hazret-i Ömer mescidde[3] nâsın "Resûlullah bütün kadınlarını tatlîk etmiş" diye müteessirâne bir surette konuştuklarını görmüş ve bunu havsalası almadığından derhal koşup me'zûniyet isteyerek huzur-ı risâlete girmiş, biraz hasbihâlden sonra bir vesile bulup "kadınlarını boşadın mı?" diye sual etmiş, "hayır" cevabını alınca çıkıp "mâlumunuz olsun Resûlullah kadınlarını boşamadı!" diye bir münâdî gibi nidâ etmiş, bu âyet de bunun üzerine nâzil olmuştur ki Hazret-i Ömer'in hakikati istinbâtına işaretle senâsını da ihtivâ etmiştir.[4]

---

1 H: "boşboğazlıklardan".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 569-570. Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* X, 153:

عن السدي: «وإذا جاءهم أمر من الأمن أو الخوف أذاعوا به»، يقول: إذا جاءهم أمر أنهم قد أمنوا من عدوهم، أو أنهم خائفون منهم، أذاعوا بالحديث حتى يبلغ عدوَّهم أمرُهم.

عن ابن جريج: «وإذا جاءهم أمر من الأمن أو الخوف أذاعوا به»، قال هذا في الأخبار، إذا غزت سريّة من المسلمين تخبَّر الناس بينهم فقالوا «أصاب المسلمون من عدوهم كذا وكذا»، «وأصاب العدو من المسلمين كذا وكذا»، فأفشوه بينهم، من غير أن يكون النبي صلى الله عليه وسلم هو الذي أخبرهم. قال ابن جريج: قال ابن عباس قوله: «أذاعوا به»، قال: أعلنوه وأفشوه.

Zeccâc, *Meʿâni'l-Kur'ân ve iʿrâbuhû,* thk. Abdülcelil Abdüh Şelebi, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988, II, 83:

وكان إذا علم النبي صلى الله عليه وسلم أنَّه ظاهر على قوم أمِن مِنهم، أو أعْلَمَ تجَمع قوم يخاف من جمع مِثلِهم، أذاع المنافقون ذلك ليحذَر مَنْ يحذر من الكفار، ويقوَى قلب من ينبغي أن يَقْوَى قلبه لما أذاعوا وكان ضَعَفَةُ الْمُسْلِمين يُشِيعُونَ ذلكَ معهمْ من غير علم بالضرَرِ في ذلك.

3 B: "mecliste".

4 Müslim, Talâk, 30. Krş. Buhârî, İlim, 27:

حَدَّثَنِي عَبْدُ اللهِ بْنُ عَبَّاسٍ، حَدَّثَنِي عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ، قَالَ: لَمَّا اعْتَزَلَ نَبِيُّ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نِسَاءَهُ، قَالَ: دَخَلْتُ الْمَسْجِدَ، فَإِذَا النَّاسُ يَنْكُتُونَ بِالْحَصَى، وَيَقُولُونَ: طَلَّقَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نِسَاءَهُ، وَذَلِكَ قَبْلَ أَنْ يُؤْمَرْنَ بِالْحِجَابِ، فَقَالَ عُمَرُ، فَقُلْتُ: لَأَعْلَمَنَّ ذَلِكَ الْيَوْمَ، قَالَ: فَدَخَلْتُ عَلَى عَائِشَةَ، فَقُلْتُ: يَا بِنْتَ أَبِي بَكْرٍ، أَقَدْ بَلَغَ مِنْ شَأْنِكِ أَنْ تُؤْذِي رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَتْ: مَا لِي وَمَا لَكَ يَا ابْنَ الْخَطَّابِ، عَلَيْكَ بِعَيْبَتِكَ، قَالَ فَدَخَلْتُ عَلَى حَفْصَةَ بِنْتِ عُمَرَ، فَقُلْتُ لَهَا: يَا حَفْصَةُ، أَقَدْ بَلَغَ مِنْ شَأْنِكِ أَنْ تُؤْذِي رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ وَاللهِ، لَقَدْ عَلِمْتِ أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، لَا يُحِبُّكِ، وَلَوْلَا أَنَا لَطَلَّقَكِ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَبَكَتْ أَشَدَّ الْبُكَاءِ، فَقُلْتُ لَهَا: أَيْنَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ قَالَتْ: هُوَ فِي خِزَانَتِهِ فِي الْمَشْرُبَةِ، فَدَخَلْتُ، فَإِذَا أَنَا بِرَبَاحٍ غُلَامِ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَاعِدًا عَلَى أُسْكُفَّةِ الْمَشْرُبَةِ، مُدَلٍّ رِجْلَيْهِ عَلَى نَقِيرٍ مِنْ خَشَبٍ -وَهُوَ جِذْعٌ يَرْقَى عَلَيْهِ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَيَنْحَدِرُ- فَنَادَيْتُ: يَا رَبَاحُ، اسْتَأْذِنْ لِي عِنْدَكَ عَلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَنَظَرَ رَبَاحٌ إِلَى الْغُرْفَةِ، ثُمَّ نَظَرَ إِلَيَّ، فَلَمْ يَقُلْ شَيْئًا، ثُمَّ قُلْتُ: يَا رَبَاحُ، اسْتَأْذِنْ لِي عِنْدَكَ عَلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَنَظَرَ رَبَاحٌ إِلَى الْغُرْفَةِ، ثُمَّ نَظَرَ إِلَيَّ، فَلَمْ يَقُلْ شَيْئًا، ثُمَّ رَفَعْتُ صَوْتِي، فَقُلْتُ: يَا رَبَاحُ، اسْتَأْذِنْ لِي عِنْدَكَ عَلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَإِنِّي أَظُنُّ أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ظَنَّ أَنِّي جِئْتُ مِنْ أَجْلِ حَفْصَةَ، وَاللهِ، لَئِنْ أَمَرَنِي رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِضَرْبِ عُنُقِهَا، لَأَضْرِبَنَّ عُنُقَهَا، وَرَفَعْتُ صَوْتِي، فَأَوْمَأَ إِلَيَّ أَنِ ارْقَهْ، فَدَخَلْتُ عَلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ مُضْطَجِعٌ عَلَى حَصِيرٍ، فَجَلَسْتُ، فَأَدْنَى

Bu rivayete göre sebeb-i nüzûl, Sûre-i Nisâ'nın esas itibariyle muhtevî bulunduğu ahkâm-ı aile ile bir alâkayı hâizdir. Fakat hükm-i terbiyevîsi umûmî olduğundan âyet daha ziyade ahvâl-i harbiye ve terbiye-i [1405] siyâsiyeyi istihdaf eder bir siyâk-ı nazmda îrâd buyurulmuştur. Çünkü bunlarda boşboğazlık daha çok yapılır ve daha ziyade muzırdır.

Ey Müslümanlar, {**وَلَوْلَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ**} sizin üzerinizde Allah'ın bu fazl u rahmeti, yani böyle Peygamber ve istinbâta muktedir ehl-i ilm ulü'l-emr ile tarîk-ı hakka irşad ve hidâyeti olmasa {**لَاتَّبَعْتُمُ الشَّيْطَانَ اِلَّا قَلِيلًا**} muhakkak ki siz ekseriyetle şeytana, şeytan gibi münafıklara uyardınız, onların aldatıcı re'y ü fikirlerine[1] tâbi' olur, fena yollara sürüklenirdiniz. Uymadığınız husus veya uymayan ricâl pek az olurdu, zira az çok aklı olan herhangi bir kimse her noktada şeytana aldanmaz, ârif-i esrâr-ı kitab olan ve istinbâta muktedir ulü'l-emr ulemâ-yı râsihînden bulunan zevât da hakk u savâbı bi-havlihî teâlâ temyîze muktedir bulunduklarından bunların da şeytana aldanması nâdir olur. Hâlbuki avâmın aldanması gālibdir. Ma'amâfîh ehl-i ilmin aldanmaması[2] da yine fazl u rahmet-i ilâhiye sayesindedir. Bunun için diğer bir âyette **وَلَوْلَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ**

عَلَيْهِ إِزَارَهُ وَلَيْسَ عَلَيْهِ غَيْرُهُ، وَإِذَا الْحَصِيرُ قَدْ أَثَّرَ فِي جَنْبِهِ، فَنَظَرْتُ بِبَصَرِي فِي خِزَانَةِ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَإِذَا أَنَا بِقَبْضَةٍ مِنْ شَعِيرٍ نَحْوِ الصَّاعِ، وَمِثْلِهَا قَرَظًا فِي نَاحِيَةِ الْغُرْفَةِ، وَإِذَا أَفِيقٌ مُعَلَّقٌ، قَالَ: فَابْتَدَرَتْ عَيْنَايَ، قَالَ: «مَا يُبْكِيكَ يَا ابْنَ الْخَطَّابِ» قُلْتُ: يَا نَبِيَّ اللهِ، وَمَا لِي لَا أَبْكِي وَهَذَا الْحَصِيرُ قَدْ أَثَّرَ فِي جَنْبِكَ، وَهَذِهِ خِزَانَتُكَ لَا أَرَى فِيهَا إِلَّا مَا أَرَى، وَذَاكَ قَيْصَرُ وَكِسْرَى فِي الثِّمَارِ وَالْأَنْهَارِ، وَأَنْتَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَصَفْوَتُهُ، وَهَذِهِ خِزَانَتُكَ، فَقَالَ: «يَا ابْنَ الْخَطَّابِ، أَلَا تَرْضَى أَنْ تَكُونَ لَنَا الْآخِرَةُ وَلَهُمُ الدُّنْيَا؟»، قُلْتُ: بَلَى، قَالَ: وَدَخَلْتُ عَلَيْهِ حِينَ دَخَلْتُ، وَأَنَا أَرَى فِي وَجْهِهِ الْغَضَبَ، فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللهِ، مَا يَشُقُّ عَلَيْكَ مِنْ شَأْنِ النِّسَاءِ؟ فَإِنْ كُنْتَ طَلَّقْتَهُنَّ، فَإِنَّ اللهَ مَعَكَ، وَمَلَائِكَتَهُ، وَجِبْرِيلَ، وَمِيكَائِيلَ، وَأَنَا، وَأَبُو بَكْرٍ، وَالْمُؤْمِنُونَ مَعَكَ، وَقَلَّمَا تَكَلَّمْتُ وَأَحْمَدُ اللهَ بِكَلَامٍ، إِلَّا رَجَوْتُ أَنْ يَكُونَ اللهُ يُصَدِّقُ قَوْلِي الَّذِي أَقُولُ، وَنَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ آيَةُ التَّخْيِيرِ: «عَسَى رَبُّهُ إِنْ طَلَّقَكُنَّ أَنْ يُبْدِلَهُ أَزْوَاجًا خَيْرًا مِنْكُنَّ» (التحريم ٦٦/٥)، «وَإِنْ تَظَاهَرَا عَلَيْهِ فَإِنَّ اللهَ هُوَ مَوْلَاهُ وَجِبْرِيلُ وَصَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمَلَائِكَةُ بَعْدَ ذَلِكَ ظَهِيرٌ» (التحريم ٦٦/٤)، وَكَانَتْ عَائِشَةُ بِنْتُ أَبِي بَكْرٍ، وَحَفْصَةُ تَظَاهَرَانِ عَلَى سَائِرِ نِسَاءِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللهِ أَطَلَّقْتَهُنَّ؟ قَالَ: «لَا»، قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللهِ، إِنِّي دَخَلْتُ الْمَسْجِدَ وَالْمُسْلِمُونَ يَنْكُتُونَ بِالْحَصَى، يَقُولُونَ: طَلَّقَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نِسَاءَهُ، أَفَأَنْزِلُ، فَأُخْبِرَهُمْ أَنَّكَ لَمْ تُطَلِّقْهُنَّ، قَالَ: «نَعَمْ، إِنْ شِئْتَ»، فَلَمْ أَزَلْ أُحَدِّثُهُ حَتَّى تَحَسَّرَ الْغَضَبُ عَنْ وَجْهِهِ، وَحَتَّى كَشَرَ فَضَحِكَ، وَكَانَ مِنْ أَحْسَنِ النَّاسِ ثَغْرًا، ثُمَّ نَزَلَ نَبِيُّ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَنَزَلْتُ، فَنَزَلْتُ أَتَشَبَّثُ بِالْجِذْعِ، وَنَزَلَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَأَنَّمَا يَمْشِي عَلَى الْأَرْضِ مَا يَمَسُّهُ بِيَدِهِ، فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللهِ إِنَّمَا كُنْتَ فِي الْغُرْفَةِ تِسْعَةً وَعِشْرِينَ، قَالَ: «إِنَّ الشَّهْرَ يَكُونُ تِسْعًا وَعِشْرِينَ»، فَقُمْتُ عَلَى بَابِ الْمَسْجِدِ، فَنَادَيْتُ بِأَعْلَى صَوْتِي، لَمْ يُطَلِّقْ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نِسَاءَهُ، وَنَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ: «وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِنَ الْأَمْنِ أَوِ الْخَوْفِ أَذَاعُوا بِهِ وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ» (النساء ٤/٨٣) فَكُنْتُ أَنَا اسْتَنْبَطْتُ ذَلِكَ الْأَمْرَ، وَأَنْزَلَ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ آيَةَ التَّخْيِيرِ.

1 B -"uyardınız, onların aldatıcı re'y ü fikirlerine".
2 M: "aldanması".

مَا زَكٰى مِنْكُمْ مِنْ اَحَدٍ [en-Nûr 24/21][1] buyurulmuştur. Binâenʿaleyh bu iki âyet beynindeki fazl u rahmetin farkı unutulmamalıdır. Birisi mutlak birisi mukayyeddir. Hâl böyle olunca, yani harb yazılmış, mazlumlar inler, acı büyük, metâʿ-ı dünya az, ölüm nasıl olsa mukadder, hazırlık ve itaat[2] lâzım olduğu hâlde münafıklar itaat etmez, hile ve tezvîre çalışır, birtakımları da ağır alır harbden kaçınırsa yâ Muhammed, {فَقَاتِلْ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ} bizzat sen fî sebîlillâh mukātele et {لَا تُكَلَّفُ اِلَّا نَفْسَكَ} sen ancak nefsinle mükellefsin, kendi fiilinden mes'ulsün, o hâlde yalnız da kalsan bu vazifeni îfâ eyle[3] {وَحَرِّضِ الْمُؤْمِنٖينَ} mü'minleri de teşvîk u tergīb et ki {عَسَى اللّٰهُ اَنْ يَكُفَّ بَأْسَ الَّذٖينَ كَفَرُوا} kâfirlerin zarar ve [1406] kuvvetini Allah'ın menʿ etmesi kaviyyen me'mûldür, yani mevʿuddur. ۞ Bu âyet Bedr-i Suğrâ seferi hakkında nâzil olmuştur. Sûre-i Âl-i İmrân'da اَلَّذٖينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ اِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ... الخ [Âl-i İmran 3/173] âyetinde îzah olunduğu üzere Resûlullah Uhud harbinin nihâyetinde Ebû Süfyan'a karşı bir sene sonra Zilkadede Bedr-i Suğrâ mevsiminde[4] muvâʿade etmiş, söz vermiş idi. Mîʿâdı gelince nâsı davet etti ve fakat birtakımları çekindi. Binâenʿaleyh bu âyet nâzil oldu ve Resûlullah "ben yalnız kalsam yine giderim" buyurdu ve yetmiş süvari meyânında hareket etti. Allah teâlâ da kâfirlerin kalbine bir korku verdi ve caydırdı, Merri Zahran'dan döndüler. Hazret-i Peygamber de maiyyetiyle birlikte Bedir'de sekiz gün kaldılar ve ticaret yaptılar, bu suretle "keff-i be's-i kefere" vaʿd-i ilâhîsi de kefere-i Kureyş aleyhine tahakkuk etti. Bunun sûret-i umûmiyede tahakkuku da nüzûl-i Îsâ meselesi olacağı söylenmiştir.[5] Resûlullah işbu

---

1 "…Eğer üzerinizde Allah'ın fazl u rahmeti olmasaydı içinizden hiçbiri ebedâ temize çıkamazdı…"

2 H: "tâat".

3 M: "ile".

4 M ve B: "mevsimine".

5 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 352-353. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 441, 542; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* III, 730-731:

وذلك أن رسول الله صلى الله عليه وسلّم لما التقى هو وأبو سفيان بن حرب يوم أحد وكان من هربهم ما كان، ورجع أبو سفيان إلى مكة فواعد رسول الله صلّى الله عليه وسلّم موسم بدر الصغرى في ذي القعدة فلما بلغ الميعاد قال الناس: اخرجوا إلى العدو. فكرهوا ذلك كراهة شديدة أو بعضهم، فأنزل الله تعالى «فَقاتِلْ فِي سَبِيلِ اللهِ لا تُكَلَّفُ إِلَّا نَفْسَكَ» أي لا تدع جهاد العدو وإنصاف المستضعفين من المؤمنين ولو وحدك... «وَحَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ على القتال» أي حثّهم على الجهاد ورغّبهم فيه، فتثاقلوا عنه ولم يخرجوا معه إلى القتال، فخرج رسول الله صلّى الله عليه وسلّم في سبعين راكبا حتى أتى موسم بدر، فكفّ بهم الله تعالى بأس العدو ولم يوافقهم أبو سفيان ولم يكن له أن يوافق، فانصرف رسول الله صلّى الله عليه وسلّم وأصحابه. وذلك قوله عَسَى اللهُ أي لعل الله أَنْ يَكُفَّ بَأْسَ الَّذِينَ كَفَرُوا أي

"Bedr-i Suğrâ" vakʿasında bu emre tevfîkan tek başına gitmeye kıyam buyurduğu gibi, buna imtisâlen Hazret-i Sıddîk da vefât-ı Peygamberî üzerine zekâttan imtinâʿ eden mürteddîne karşı böyle yapmış ve hilâfet-i Resûlullah'a istihkākını bununla da ispat etmiş ve muvaffak olmuş idi.

Evet, kâfirlerde be's ü kuvvet bulunabilir {وَاللّٰهُ اَشَدُّ بَأْساً وَاَشَدُّ تَنْكِيلاً} ve fakat Allah kuvvet ü kudretçe onlardan hem pek çok yüksek, hem de tenkîl ü taʿzîbi onlarınkinden çok şiddetlidir. Binâenʿaleyh kâfirlerin kuvvetinden korkup da Allah'a isyan etmemeli, Allah'ın kudret ve azâbından korkup da Allah'a itaat etmeli ve kâfirlere karşı gelmelidir. Bunun için yâ Muhammed, sen kendin fî sebîlillâh harb et ve mü'minleri tahrîd[1] ü tergīb de eyle, zira bu bir şefaat demektir. Hâlbuki {مَنْ يَشْفَعْ شَفَاعَةً حَسَنَةً}[2] her kim güzel bir şefaat yaparsa, yani Allah rızâsı için bir [1407] hayra tevassut ve delâlet ederse {يَكُنْ لَهُ نَصِيبٌ مِنْهَا} onun o şefaatten bir nasîbi, güzel bir sevabı olur. Hayra delâlet eden onu yapan gibidir[3] {وَمَنْ يَشْفَعْ شَفَاعَةً سَيِّئَةً} ve her kim şerʿe muhalif kötü bir şefaat yaparsa {يَكُنْ لَهُ كِفْلٌ مِنْهَا} onun da ondan aynı nisbette kötü bir hissesi olur. {وَكَانَ اللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ مُقِيتاً} Allah da her şeye muktedirdir. Ve[4] her şeyi lâyıkıyla gözetir. İyiyi iyiliğinden, kötüyü kötülüğünden kadrine göre hissedar eder.

Harb ve tahrîd[5] emirlerinden sonra tenkil fıkrasını bu şefaat âyetinin vely etmiş olması ne kadar beliğdir. Binâenʿaleyh şefâʿat-i seyyieden sakınmak lâzım geldiği gibi, her nevi şefâʿat-i hasene de yapılmalı ve kabul edilmelidir. Bu cümleden olmak üzere {وَاِذَا حُيِّيتُمْ بِتَحِيَّةٍ} kimin tarafından olursa olsun bir tahiyye ile tahiyyelendiğiniz, bir selâm ile

---

قتال المشركين وصولتهم حين ولّيتم وهي من الله واجب، حيث كان... فإن قيل: إذا كان من قولكم: إن عسى من الله واجب فقد قال الله عَسَى اللهُ أَنْ يَكُفَّ بَأْسَ الَّذِينَ كَفَرُوا ونحن نراهم في بأس وشدة، فأين ذلك الوعد؟ فيقال لهم: قد قيل: إن المراد به الكفرة الذين كفّ بأسهم في بدر الصغرى، والحديبية بقوله وَهُوَ الَّذِي كَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ الآية، فإن كان ظاهرها العموم فالمراد منها الخصوص. وقيل: أراد به المدة التي أمر الله فيها القتال لزوال الكفر بقوله وَقاتِلُوهُمْ حَتَّى لا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ كُلُّهُ لِلَّهِ فعند ذلك يكف بأس الذين كفروا، وهو الوقت الذي ينزل فيه عيسى عليه السلام فيكون حكما قسطا ويظهر الإسلام عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ.

1 M ve B: "tahris".
2 H +"ve".
3 Ebû Dâvûd, Edeb, 123:
فقال رسولُ الله صلى الله عليه وسلم: مَنْ دلَّ على خَيْرٍ فلهُ مِثْلُ أجرِ فَاعِلِه.
4 H -"Ve".
5 M: "tahris".

tekrim edildiğiniz vakit de {فَحَيُّوا بِاَحْسَنَ مِنْهَا} siz ondan daha güzeli ile tahiyye ediniz, selâmlayınız {اَوْ رُدُّوهَا} veya onu geri veriniz, yani gerisin geri misliyle cevap veriniz.

"**Tahiyye**", lügatta milk ve bekā mânasına gelir, nitekim şâir[1]:

أَسِيرُ بِهِ إِلَى النُّعْمَانِ حَتَّى   أُنِيخَ عَلَى تَحِيَّتِهِ بِجُنْدِ

demiştir ki عَلَى مُلْكِهِ demektir. Bir kimseye حَيَّاكَ اللهُ diye dua etmeye de "tahiyye" tâbir olunur ki "Allah ömürler versin", yahut "Allah seni sâhib-i mülk kılsın" veya "mülkünde bâkī kılsın" mânalarına gelir. Câhiliyede Araplar selâm mevkiʿinde حَيَّاكَ اللهُ derlerdi, sonraları bizde şâyiʿ olan "Allah ömürler versin" tâbiri bunun bir ihyâsı olmuştur. Fakat bunlar bir dua olmakla beraber ale'l-ıtlâk [1408] hayırlı bir dua değildir. Zira ömür, hayat, mülk behemehâl selâmet ü saadeti îcâb etmez, felâket içinde de geçebilir. Binâenʿaleyh bu suretle tahiyye haddizâtında nâkıs bir tahiyyedir, hepsinin başı baş selâmetidir. "Hayyâke'llâh, Allah ömürler versin" denildiği zaman muhatab bu mâna kasd edildiğini farz ederek hoşlanabilirse de bir gaflettir. Çünkü kāilin niyeti mâlum değildir, veyahut hiç düşünmemiştir. Bunun için dîn-i İslâm, bu nâkıs tahiyyeleri selâma tebdîl etmiş ve حَيَّاكَ اللهُ yerine dünya ve âhiret selâmet ü müsâlemet neşreden اَلسَّلَامُ عَلَيْكُمْ dua ve iltifatını ikāme eylemiş olduğundan İslâm'da tahiyye selâm olmuştur. Bunun için وَاِذَا حُيِّيتُمْ بِتَحِيَّةٍ size bir selâm verildiği vakit demek olur. Selâm bir tahiyye ve iltifattır. Fakat her tahiyye ve iltifat selâm değildir.

İşte Cenâb-ı Allah Peygamberini ve mü'minleri cihâda tergīb ederken İslâm'da harbin gayesi te'mîn-i müsâlemet olduğunu bilhassa ihtar için şefâʿat-i haseneye tergībden sonra düşmanlar müsâlemete tâlib oldukları vakit siz de daha güzel veya onlar kadar müsâlemete râzı olunuz diye emretmiş oluyor. Binâenʿaleyh burada وَاِذَا حُيِّيتُمْ بِتَحِيَّةٍ kavl-i ilâhîsi

---

1 Beyt, muhadramûn şairlerinden olan cengâver sahâbî Amr b. Maʿdîkerib b. Abdillâh ez-Zübeydî'ye aittir, vefat tarihi 21/641-42'dir.

وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا [el-Enfâl 8/61][1] meâlini mutazammın veya müstelzimdir.

Demişlerdir ki Nasârânın tahiyyesi elini ağzına koymak, Yahudîlerin birbirlerine tahiyyesi parmaklarla işaret etmek veya baş kesip kıç kırmak "tekfir", Mecusilerin tahiyyesi eğilmek, Arapların birbirine tahiyyesi حَيَّاكَ اللّٰهُ demek, mülûke tahiyyesi de أَنْعِمْ صَبَاحًا demek, Müslümanların birbirine tahiyyesi de اَلسَّلَامُ عَلَيْكُمْ ve daha güzeli اَلسَّلَامُ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ وَبَرَكَاتُهُ demektir. بِأَحْسَنَ مِنْهَا buna işarettir. Rivayet olunuyor ki bir adam Resûlullah'a اَلسَّلَامُ عَلَيْكَ demiş, cevaben وَعَلَيْكَ السَّلَامُ وَرَحْمَتُهُ buyurmuş. Diğer biri اَلسَّلَامُ عَلَيْكَ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ demiş, عَلَيْكَ السَّلَامُ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ وَبَرَكَاتُهُ buyurmuş. Diğer biri de اَلسَّلَامُ عَلَيْكَ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ وَبَرَكَاتُهُ demiş, buna da وَعَلَيْكَ buyurmuş, [1409] binâen'aleyh bu adam "نقصتني Allah teâlâ'nın dediği nerede kaldı?" demiş ve bu âyeti okumuş, Resûlullah da "sen bana fazla bir şey bırakmadın, ben de sana misliyle reddettim" buyurmuştur.[2] Çünkü bunda metâlibin hepsi mündericdir; mazarrâttan selâmet, menâfi'in husûlü ve sebâtı. Velhâsıl selâm pek büyük bir şeydir. Hatta اَلسَّلَامُ Allah teâlâ'nın esmâ-i hüsnâsındandır. Ve Kur'an'da on iki mevzi'de Allah teâlâ mü'mine selâm vermiştir. Selâm almak farz-ı kifâyedir. Neha'î'den, selâm sünnet, redd-i selâm, yani selâm almak farzdır diye mervîdir.[3] Hutbede, cehren tilâvet-i Kur'an, hadis rivâyeti, tedrîs-i ilim, ezan, ikāmet esnasında selâma cevap verilmez; oyun oynayanlara, şarkı söyleyenlere, kazâ-yı hacet edene, hamamda veya diğer bir yerde çıplak bulunana selâm verilmez.

---

1 "Ve eğer selme yanaşırlarsa sen de ona yanaş…"

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 544; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* X, 163. Taberânî şu lafızlarla rivâyet etmiştir (*el-Mu'cemü'l-kebîr,* VI, 246/6114):

وَبِإِسْنَادِهِ عَنْ سَلْمَانَ، قَالَ: جَاءَ رَجُلٌ فَسَلَّمَ عَلَى رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: السَّلَامُ عَلَيْكُمْ يَا رَسُولَ اللّٰهِ قَالَ «وَعَلَيْكَ السَّلَامُ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ»، ثُمَّ جَاءَ آخَرُ، فَقَالَ: السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا رَسُولَ اللّٰهِ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ، قَالَ «وَعَلَيْكَ السَّلَامُ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ وَبَرَكَاتُهُ»، ثُمَّ جَاءَ آخَرُ فَقَالَ: السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا رَسُولَ اللّٰهِ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ وَبَرَكَاتُهُ، فَقَالَ لَهُ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «وَعَلَيْكَ»، فَقَالَ الرَّجُلُ: يَا رَسُولَ اللّٰهِ، أَتَاكَ فُلَانٌ وَفُلَانٌ فَحَيَّيْتَهُمَا بِأَفْضَلَ مِمَّا حَيَّيْتَنِي؟ فَقَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «إِنَّكَ لَنْ -أَوْ- لَمْ تَدَعْ شَيْئًا، قَالَ اللّٰهُ عَزَّ وَجَلَّ: وَإِذَا حُيِّيتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا أَوْ رُدُّوهَا (النساء ٤/٨٦) فَرَدَدْتُ عَلَيْكَ التَّحِيَّةَ»

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 544:

وعن النخعي: السلام سنة والردّ فريضة.

Sünnet olan yürüyenin oturana, râkibin mâşîye, atlının merkepliye, küçüğün büyüğe, azın çoğa selâm vermesidir. İki kişi karşılaşınca ikisi de mübaderet ederler. İmâm-ı A'zam'dan mervîdir ki selâm alan sesini pek kaldırmaz. Hulâsa her kim tarafından olursa olsun verilen tahiyyeyi, selâmı lâekal misliyle olsun reddetmeli, selâm verene hiçbir zarar yapılmamalıdır. Müsâlemet müsâlemetle, ikram ikram ile karşılanmalı ve herhangi bir iyilik mümkin olduğu kadar karşılıksız bırakılmamalıdır. Çünkü {اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ حَسٖيباً} Allah teâlâ'nın her şey üzerine muhâsib olduğunda şüphe yoktur. Bütün bu işlerde de ancak O'nun hesabını düşünmelidir. İyi bilmeli ki:

اَللّٰهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۜ لَيَجْمَعَنَّكُمْ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ لَا رَيْبَ فٖيهِۜ وَمَنْ اَصْدَقُ مِنَ اللّٰهِ حَدٖيثاً ﴿٨٧﴾

[1410] **Meâl-i Şerîfi**

Allah, başka tapılacak yok ancak O. Celâli[1] hakkı için O sizi muhakkak kıyamet gününe toplayacak, onda şüphe yok. Allah'tan daha doğru sözlü kim olabilir? (87).[2]

Şu hâlde:

فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقٖينَ فِئَتَيْنِ وَاللّٰهُ اَرْكَسَهُمْ بِمَا كَسَبُواۜ اَتُرٖيدُونَ اَنْ تَهْدُوا مَنْ اَضَلَّ اللّٰهُۜ
وَمَنْ يُضْلِلِ اللّٰهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ سَبٖيلاً ﴿٨٨﴾ وَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ كَمَا كَفَرُوا فَتَكُونُونَ سَوَٓاءً فَلَا
تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ اَوْلِيَٓاءَ حَتّٰى يُهَاجِرُوا فٖي سَبٖيلِ اللّٰهِۜ فَاِنْ تَوَلَّوْا فَخُذُوهُمْ وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ
وَجَدْتُمُوهُمْۖ وَلَا تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ وَلِيّاً وَلَا نَصٖيراًۙ ﴿٨٩﴾ اِلَّا الَّذٖينَ يَصِلُونَ اِلٰى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ
وَبَيْنَهُمْ مٖيثَاقٌ اَوْ جَٓاؤُ۫كُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ اَنْ يُقَاتِلُوكُمْ اَوْ يُقَاتِلُوا قَوْمَهُمْۜ وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ
لَسَلَّطَهُمْ عَلَيْكُمْ فَلَقَاتَلُوكُمْۚ فَاِنِ اعْتَزَلُوكُمْ فَلَمْ يُقَاتِلُوكُمْ وَاَلْقَوْا اِلَيْكُمُ السَّلَمَۙ فَمَا جَعَلَ اللّٰهُ

---

1 B: "Celâl".

2 H: "Allah, başka ilâh yok ancak O. Billâhi toplayacak O sizi öyle bir güne ki geleceğinde şüphe yok. Kimdir Allah'tan daha doğru sözlü? (87)".

لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيلًا ﴿٩٠﴾ سَتَجِدُونَ اٰخَرٖينَ يُرٖيدُونَ اَنْ يَأْمَنُوكُمْ وَيَأْمَنُوا قَوْمَهُمْۜ كُلَّمَا رُدُّٓوا
اِلَى الْفِتْنَةِ اُرْكِسُوا فٖيهَاۚ فَاِنْ لَمْ يَعْتَزِلُوكُمْ وَيُلْقُٓوا اِلَيْكُمُ السَّلَمَ وَيَكُفُّٓوا اَيْدِيَهُمْ فَخُذُوهُمْ
وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْۜ وَاُو۬لٰٓئِكُمْ جَعَلْنَا لَكُمْ عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا مُبٖينًا ﴿٩١﴾

[1411] **Meâl-i Şerîfi**

O hâlde siz niye münafıklar hakkında iki fırka oluyorsunuz? Allah onları kazandıkları vebal yüzünden terslerine döndürdüğü hâlde Allah'ın saptırdığını yola getirmek mi istiyorsunuz? Her kimi Allah saptırırsa artık sen ona yol bulamazsın (88). Arzu ettiler ki kendilerinin küfre[1] saptıkları gibi siz de sapasınız[2] da beraber olasınız, onun için onlar Allah yolunda hicret edinceye kadar içlerinden dost edinmeyin, yok aldırmazlarsa o vakit bulduğunuz[3] yerde kendilerini tutun ve öldürün ve onlardan ne bir dost ne de bir yardımcı edinmeyin (89). Ancak şöylelerine dokunmayın ki sizinle aralarında misak olan bir kavme vâsıl olmuş bulunurlar, yahut ne size harb etmeyi ne de kendi kavimlerine harb etmeyi havsalalarına sığdıramayarak size gelmişlerdir. Eğer Allah dilese idi bunları üzerinize musallat kılardı da sizinle harb ederlerdi, o hâlde sizi bırakıp bir tarafa çekildikleri ve sizinle harb etmeyip sulha yattıkları takdirde de Allah aleyhlerinde size bir yol vermemiştir (90). Diğer birtakımlarını bulacaksınız ki hem sizden emin olmak hem de kavimlerinden emin kalmak isterler, fitneye [1412] sevk edildikçe de döner döner içine atılırlar. Eğer bunlar sizden çekinmezler ve sulha yatıp taarruzdan ellerini çekmezlerse kendilerini bulduğunuz yerde yakalayın ve öldürün, işte bunlar aleyhinde size açık bir ferman verdik (91).[4]

1 B -"küfre".
2 B: "sapsanız".
3 B: "bulunduğunuz".
4 H: "O hâlde siz niye münafıklar hakkında iki fırka oluyorsunuz? Allah onları kazandıkları vebal yüzünden terslerine döndürdüğü hâlde Allah'ın saptırdığını yola getirmek mi istiyorsunuz? Her kimi Allah saptırırsa artık sen ona yol bulamazsın (88). Arzu ettiler ki kendileri nasıl küfre saptılarsa siz de sapasınız da beraber olasınız. Binâen'aleyh Allah yolunda hicret edinceye kadar onlar, kendilerinden dost edinmeyin, aldırmazlarsa bulduğunuz yerde tutun onları ve vurun. Ne bir dost edinin onlardan ne bir

Hasan ve Mücâhid'den rivayet olunduğuna göre bir kavim Medine'ye gelip izhâr-ı İslâm ettikten bir müddet sonra Medine'den sıkıldıklarını bahane ederek bâdiyeye çıkmak için Resûlullah'tan izin istemişler ve çıkınca merhale merhale göçerek gitmişler, nihâyet müşriklere iltihak eylemişler, Müslümanlar da bunların Müslüman olup olmadığında ve harb nokta-i nazarından haklarında ne muâmele yapılmak lâzım geleceğinde ihtilâf etmişlerdi. Bu sebeple bunların esasen münafık oldukları beyan olunarak sûret-i umûmiyede hukūk-ı harbe müteʿallik bazı ahkâm tebliğ olunmak üzere şu âyetler nâzil olmuştur:[1]

{فَمَا لَكُمْ فِى الْمُنَافِقِينَ فِئَتَيْنِ} İmdi şefâʿat-i hasene sevap, şefâʿat-i seyyie vebal, Allah'a hesap vermek muhakkak, Allah bir, kıyamet gününde şüphe yok iken, siz o münafıklar hakkında niye iki fırka oluyorsunuz? {وَاللّٰهُ اَرْكَسَهُمْ بِمَا كَسَبُوا} Hâlbuki Allah onları kesbettikleri küfr ü maʿâsî sebebiyle terslerine çevirip reddetmiştir. {اَتُرِيدُونَ اَنْ تَهْدُوا مَنْ اَضَلَّ اللّٰهُ} Siz Allah'ın dalâlet verdiğine hidâyet vermek mi istiyorsunuz? {وَمَنْ يُضْلِلِ اللّٰهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ سَبِيلًا} Hâlbuki Allah her kime dalâlet verirse, yani her kimde dalâlet halk ederse yâ Muhammed, sen bile artık ona bir yol bulamazsın. {وَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ كَمَا كَفَرُوا فَتَكُونُونَ سَوَٓاءً} Onlar kendileri nasıl kâfirlerse siz de öyle küfür etseniz de hepiniz kâfirlikte müsâvî olsanız diye arzu etmektedirler. [1413] Binâenʿaleyh {فَلَا تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ اَوْلِيَٓاءَ حَتّٰى يُهَاجِرُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ} onlar fî sebîlillâh hicret edinceye, bu suretle imanlarını isbat

yardımcı (89). Ancak şöylelerine dokunmayın ki sizinle aralarında misak olan bir kavme vâsıl olmuş bulunuyorlar, yahut ne size harb etmeyi ne de kendi kavimlerine harb etmeyi havsalalarına sığdıramayarak size gelmişlerdir. Eğer Allah dilese idi bunları üzerinize musallat kılardı da sizinle harb ederlerdi, onun için sizi bırakıp bir tarafa çekildikleri ve sizinle harb etmeyip sulha yattıkları takdirde artık aleyhlerinde Allah size bir yol vermemiştir (90). Diğer birtakımlarını bulacaksınız ki hem sizden emin olmak hem de kendi kavimlerinden emin kalmak isterler, fitneye sevk edildikçe döner döner içine atılırlar. Eğer bunlar sizden çekinmezler ve sulha yatıp taarruzdan ellerini çekmezlerse kendilerini bulduğunuz yerde yakalayın ve öldürün, işte bunlar aleyhinde size açık bir ferman verdik (91)".

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* X, 168. Krş. Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* I, 192. Taberî'deki (*Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 9-10) rivayet şöyledir:

عن مجاهد: «فما لكم في المنافقين فئتين» قال: قوم خرجوا من مكة حتى أتوا المدينة يزعمون أنهم مهاجرون، ثم ارتدوا بعد ذلك، فاستأذنوا النبيّ صلى الله عليه وسلم إلى مكة ليأتوا ببضائع لهم يتّجرون فيها. فاختلف فيهم المؤمنون، فقائل يقول «هم منافقون» وقائل يقول «هم مؤمنون». فبين الله نفاقهم فأمر بقتالهم، فجاؤوا ببضائعهم يريدون المدينة، فلقيهم علي بن عويمر، أو هلال بن عويمر الأسلمي، وبينه وبين النبي صلى الله عليه وسلم حلف، وهو الذي حَصِر صدره أن يقاتل المؤمنين أو يُقاتل قومه، فدفع عنهم بأنهم يَؤُمُّون هلالا وبينه وبين النبي صلى الله عليه وسلم عهد.

eyleyinceye kadar içlerinden dostlar tutmayınız. {فَاِنْ تَوَلَّوْا} İmdi fî sebîlillâh hicret-i sahîha-i müstakīme ile izhâr-ı iman etmekten istinkaf ederlerse {فَخُذُوهُمْ} onları tutunuz {وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ} ve bulduğunuz yerde, yani Harem-i Şerîf içinde de olsa kendilerini katlediniz {وَلَا تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا} ve bunlardan ne bir dost ne bir yardımcı tutmayınız, külliyen ictinab ediniz {اِلَّا الَّذِينَ} ancak şu iki hâlin birinde bulunanlar ahz u katlden müstesnâdır.

1. {يَصِلُونَ اِلٰى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ} Sizinle aralarında bir misak ve muʿâhede bulunan herhangi bir kavme varıp ahidlerine dâhil olanlar. ❁ Böyle muhâribleri terk edip gayr-i muhârib olan muʿâhid bir kavmin ahd ü emânına iltihak edenler o kavim ile olan muʿâhedenin hükmüne tâbiʿ olurlar.
2. {اَوْ جَٓاؤُكُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ اَنْ يُقَاتِلُوكُمْ اَوْ يُقَاتِلُوا قَوْمَهُمْ} Yahut sizinle kıtâle girişmekten veya size muhârib olan kendi kavimlerine kıtal yapmaktan göğüsleri sıkışarak, yani ne sizinle ne kendi kavimleriyle harb etmeyi havsalalarına sığdıramayıp ne lehinizde ne aleyhinizde harbe karışmamak, bîtaraf kalmak arzusunda bulunarak soluk soluğa size gelmiş olanlar. ❁ Bunlar da ber vech-i âtî taarruzdan masundurlar.

Zira düşünmek ve takdir etmek lâzım gelir ki {وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ لَسَلَّطَهُمْ عَلَيْكُمْ} Allah dilemiş olsa idi elbette [1414] bunları, yani ne size ne de düşmanınız olan kendi kavimlerine harb etmek istemeyenleri üzerinize saldırırdı {فَلَقَاتَلُوكُمْ} da bunlar da öbürleri gibi sizinle muhakkak muharebe ederlerdi. Mâdem ki böyle olmadı bunun min tarafillah size bir lütuf olduğunu anlamalı ve şükrünü edâ etmelidir. Binâenʿaleyh {فَاِنِ اعْتَزَلُوكُمْ فَلَمْ يُقَاتِلُوكُمْ} bunlar sizden çekinirler de sizinle kıtâle girişmezler {وَاَلْقَوْا اِلَيْكُمُ السَّلَمَ} ve size arz-ı inkıyâd eylerlerse {فَمَا جَعَلَ اللّٰهُ لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيلًا} artık bunlar aleyhinde Allah size hiçbir yol vermemiştir. Onları bir muʿâhede sebk etmedi diye ne öldürmeye, ne esir etmeye, ne de herhangi bir taarruza mâruz kılmaya hakk u salâhiyetiniz yoktur. Harbden ictinab ile arz-ı inkıyâd etmeleri taarruzdan masûniyetlerine sebeb-i kâfîdir. ❁ Nitekim Benû Müdlic, Resûlullah'a bu suretle muharebeden ictinab ederek gelmişlerdi.

{سَتَجِدُونَ اٰخَر۪ينَ} Diğer birtakımlarını bulacaksınız {يُر۪يدُونَ اَنْ يَأْمَنُوكُمْ وَيَأْمَنُوا قَوْمَهُمْ} hem size emîn olmak hem de kendi kavimlerine emîn olmak isterler. Ya iki tarafça da hoş görünmek, göze girmek, el tutmak, zarar etmemek, sırasını bulunca külah kapmak için mü'min ile mü'min, kâfir ile kâfir olurlar veya mücerred zarar etmemek[1] maksadıyla bîtaraf olmak ve her iki taraf-ı muhâribin[2] husumetinden emîn kalmak, siyaset yapmak isterler. ❁ Rivayet olunduğuna göre Esed ve Gatafan'dan birtakımları Medine'ye gelirler, Müslümanların emniyet ü emânını celbetmek, bir harb vukūʿunda canlarını, mallarını temin eylemek için izhâr-ı İslâm ederler, ahidler verirler, yerlerine gidince de küfrederlerdi. Deniliyor ki bu hâl Benî Abdüddâr'ın âdetleri idi. Bir de Nuaym b. Mesʿûd-ı [1415] Eşcaʿî Müslümanlarla müşrikler beyninde emîn bir vaziyette bulunur, Peygamber ile müşrikler arasında söz götürür getirirdi. Sebeb-i nüzûl bunlardan birisi olmuştur.[3]

Böyleleri {كُلَّمَا رُدُّٓوا اِلَى الْفِتْنَةِ} fitneye itildikçe, küfr ü şirke veya harb ü ihtilâle doğru davet veya sevk edildikçe {اُرْكِسُوا ف۪يهَا} ona tepe taklak atılır, fena hâlde dalarlar. Her şirreti yaparlar. ❁ Şu hâlde bunlar hakkında evvelâ iyi bir siyaset kullanmak, küfr ü şirke doğru itmemek gerektir. Binâenʿaleyh bunlar sizden çekinirler ve sulh u müsâlemet[4] talep ederler ve ellerini çekip usluca otururlarsa febihâ وَاِذَا حُيِّيتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِاَحْسَنَ مِنْهَا... إلخ [en-Nisâ 4/86] Fakat {فَاِنْ لَمْ يَعْتَزِلُوكُمْ وَيُلْقُٓوا اِلَيْكُمُ السَّلَمَ وَيَكُفُّٓوا اَيْدِيَهُمْ} muharebede sizden çekinmezler ve size sulh ü müsâlemet arz etmezler ve ellerini çekmezler ise {فَخُذُوهُمْ وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ} bunları tutunuz ve

---

1 B: "etmek".
2 B: "muhâribîn".
3 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 396; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, VIII, 28; Begavî, *Meʿâlimü't-Tenzîl*, II, 262:
منهم أسد وغطفان أتوا النَّبِيّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ لهم النَّبِيّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أجئتم مهاجرين؟ قَالُوا: بل جئنا مسلمين، فإذا رجعوا إلى قومهم قَالُوا آمنا بالعقرب والخنفساء إذ تعود...
وَقَالَ الضَّحَّاكُ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ هُمْ بَنُو عَبْدِ الدَّارِ كَانُوا بِهَذِهِ الصِّفَةِ،
عن السدي قال: ثم ذكر نعيم بن مسعود الأشجعي وكان يأمن في المسلمين والمشركين، ينقل الحديث بين النبي صلى اللّٰه عليه وسلم والمشركين، فقال:«ستجدون آخرين يريدون أن يأمنوكم ويأمنوا قومهم كلما ردوا إلى الفتنة»، يقول: إلى الشرك.
4 H -"ve müsâlemet".

yakaladığınız yerde katlediniz {وَاُو۬لٰٓئِكُمْ جَعَلْنَا لَكُمْ عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا مُبِينًا} ve işte bunlara karşı taarruz için size açık bir ferman ve salâhiyet verdik.

Bu âyetler Sûre-i Mümtehine'deki لَا يَنْهٰيكُمُ اللّٰهُ عَنِ الَّذِينَ [60/8] ve اِنَّمَا يَنْهٰيكُمُ اللّٰهُ عَنِ الَّذِينَ [60/9] âyetleriyle ve Sûre-i Berâe'deki bazı âyetlerle beraber mülâhaza olunmak lâzım gelir ki tafsîlâtı ve ahkâm-ı müteferri'ası İmam Muhammed'in *Siyer-i Kebîr*'inde mebsuttur.

Muharebe sırasında olabilir ki bir adam diğer bir adamı görür, seçemez, harbî bir kâfir zanneder öldürür, sonra da bir mü'min veya bir mu'âhid[1] olduğu tebeyyün eyler, işte burada bu vâkı'anın hükmü umûmî bir surette beyan olunmak ve ba'dehû muharebeye müte'allik daha[2] bazı ahkâma geçilmek üzere buyuruluyor ki: [1416]

وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ اَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا اِلَّا خَطَـًٔا وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَـًٔا فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ اِلٰٓى اَهْلِه۪ٓ اِلَّٓا اَنْ يَصَّدَّقُوا فَاِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ عَدُوٍّ لَكُمْ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَاِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ فَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ اِلٰٓى اَهْلِه۪ وَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ تَوْبَةً مِنَ اللّٰهِ وَكَانَ اللّٰهُ عَلِيمًا حَكِيمًا ﴿٩٢﴾ وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَٓاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا وَغَضِبَ اللّٰهُ عَلَيْهِ وَلَعَنَهُ وَاَعَدَّ لَهُ عَذَابًا عَظِيمًا ﴿٩٣﴾

Meâl-i Şerîfi

Bir mü'minin bir mü'mini öldürmesi olamaz meğer ki hatâ ola. Ve kim bir mü'mini hatârâ öldürürse mü'min bir esir âzad etmesi ve ölenin vârislerine teslim edilecek bir diyet vermesi lâzım gelir, meğer ki vârisler tasadduk edeler. Eğer [1417] öldürülen kendi mü'min olmakla beraber size düşman bir kavimden ise o zaman öldürenin bir esir âzad etmesi lâzım gelir, ve eğer kendileriyle aranızda bir misak

1 B: "muhârib".
2 B -"bir surette beyan olunmak ve ba'dehû muharebeye müte'allik daha".

bulunan bir kavimden ise o zaman vârislerine teslim edilecek bir diyet vermek ve mü'min bir esir âzad etmek lâzım gelir. Bunlara gücü yetmeyen de Allah tarafından tevbesinin kabulü için ardı ardına iki ay oruç tutmak lâzım gelir. Allah Alîm, Hakîm bulunuyor (92). Her kim de bir mü'mini müteʿammiden öldürürse artık onun cezâsı cehennemde hulûddur, Allah ona gazab etmiş, lânet etmiş, azîm[1] bir azab hazırlamıştır (93).[2]

{وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ اَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا} Bir mü'minin bir mü'mini ibtidâen katletmesi olur şey değildir. İman buna mâniʿdir. {اِلَّا خَطَـًٔا} Meğer ki hatâen olarak, kasıdda veya fiilde bir yanlışlıkla kazârâ vukūʿ bula. ❁ Meselâ bir düşmana veya bir ava atarken kazârâ bir mü'mine rast gelir ki fiilde bir hatâdır. Yahut karşısındakinin mevkiʿine veya kisvesine bakıp bir harbî zanneder, atar vurur ki bu da kasd u niyette bir[3] hatâdır. Bunların dahi hiçbiri mubah değilse de hatâdan külliyen ihtiraz tâkat-i beşeriye tahtında olmadığından böyle bir hatâ mü'minin de başına gelebilir. Nitekim Ayyaş b. Ebî[4] Rebîʿa el-Mahzûmî ki Ebu Cehil'in ana bir kardeşi idi, Müslüman olmuş ve akrabasının şerrinden kaçarak hicret-i seniyyeden mukaddem, muhâcirîn-i evvelîn meyânında Medine'ye hicret etmiş idi. Bunun üzerine anası bu dönüp gelmedikçe yiyip içmemeye ve tavan altına girmemeye and içmiş, Ebû Cehil de yanına Hâris b. Zeyd b. Ebî Üneyse'yi almış beraber gitmişler, onu Medine'de bir dam başında "Utum" denilen kale gibi muhkem bir odada bulmuşlar. Ebû Cehil aşağıdan bunu kandırmak için dereden tepeden dolanarak "Muhammed seni sıla-i rahime teşvik

---

1 B: "elîm".

2 H: "Bir mü'min için bir mü'mini öldürmek olamaz meğer ki hatâ ola. Ve kim bir mü'mini hatârâ öldürürse mü'min bir esir âzad etmesi ve ölenin vârislerine teslim edilecek bir diyet vermesi lâzım gelir, meğer ki vârisler alacakları diyeti kendisine tasadduk edeler. Eğer öldürülen kendi mü'min olmakla beraber size düşman bir kavimden ise o zaman öldürenin bir esir âzad etmesi lâzım gelir, ve eğer kendileriyle aranızda bir misak bulunan bir kavimden ise o zaman vârislerine teslim edilecek bir diyet vermek ve mü'min bir esir âzad etmek lâzım gelir. Bunlara gücü yetmeyen de Allah tarafından tevbesinin kabulü için ardı ardına iki ay oruç tutmak lâzım gelir. Allah Alîm, Hakîm bulunuyor (92). Her kim de bir mü'mini müteʿammiden öldürürse artık onun cezâsı cehennemde hulûddur, Allah ona gazab etmiş, lânet etmiş ve azîm bir azab hazırlamıştır (93)".

3 H -"bir".

4 M ve B -"Ebî".

etmiyor mu? Binâenʿaleyh git anana iyilik et ve yine [1418] dininde kal" demiş, nihâyet o da inmiş, onlarla beraber gitmiş. Medine'den açıldıkları zaman tutmuşlar bunu bağlamışlar ve dövmüşler, yüzerden iki yüz değnek vurmuşlar. O da Hâris'e "bu benim kardeşim, fakat sen kim oluyorsun yâ Hâris! Eğer seni bir tenha bulursam öldürmek Allah için boynuma borç olsun!" demiş. Velhâsıl kolları bağlı olarak anasına gitmişler. Bu defa da anası evvelki dinine dönmedikçe bağı çözülmemesine yemin etmiş, o da lisânen yapmış, sonra yine hicret eylemiş idi. Bilâhare Hâris dahi Müslüman olup hicret etmiş, Ayyaş da buna zahr-ı Kubâ'da tenhâca rast gelmiş ve Müslüman olduğunu bilmeyerek vurmuş öldürmüş. Baʿdehû İslâm'a geldiğini haber alınca yaptığına nedâmet etmiş, huzûr-ı risâlete gelip "onu katlettim fakat Müslüman olduğunu bilmiyordum" demiş, bu âyet de bunun üzerine nâzil olmuştur diye rivâyet olunuyor[1].[2]

Kezâlik yevm-i Uhud'da Huzeyfe b. Yeman'ın pederi Yeman dahi asker-i İslâm tarafından bilinmeyerek hatâen katl olunmuş idi ki sebeb-i nüzûlün bu olduğu da mervîdir.[3] Binâenʿaleyh bir mü'minin bir mü'mini ibtidâen katletmesi din ü iman nokta-i nazarından yapılamazsa da katl-i hatâ müstesnâdır, bu olabilir ve ale'l-husûs harb sırasında pek muhtemildir[4] ve her nerede olursa olsun hükmü de ber vech-i âtîdir:

---

1 H: "edilmiştir".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 33. Krş. Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* X, 513; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* X, 174:

عن السدي: «وما كان لمؤمن أن يقتل مؤمنًا إلا خطأ»، قال: نزلت في عياش بن أبي ربيعة المخزومي، وكان أخًا لأبي جهل بن هشام، لأمه وإنه أسلم وهاجر في المهاجرين الأولين قبل قُدُوم رسول الله صلى الله عليه وسلم. فطلبه أبو جهل والحارث بن هشام، ومعهما رجل من بني عامر بن لؤي. فأتوه بالمدينة، وكان عياش أحبَّ إخوته إلى أمه، فكلَّموه وقالوا: إنّ أمك قد حلفت أن لا يُظِلَّها بيت حتى تراك، وهي مضطجعة في الشمس، فأتها لتنظر إليك ثم ارجع! وأعطوه موثقًا من الله لا يَهِيجونه حتى يرجع إلى المدينة، فأعطاه بعض أصحابه بعيرًا له نجيبًا وقال: إن خفت منهم شيئًا، فاقعد على النجيب. فلما أخرجوه من المدينة، أخذوه فأوثقوه، وجَلَده العامريّ، فحلف ليقتلنَّ العامري. فلم يزل محبوسًا بمكة حتى خرج يوم الفتح، فاستقبله العامريّ وقد أسلم، ولا يعلم عيّاش بإسلامه، فضربه فقتله. فأنزل الله: «وما كان لمؤمن أن يقتل مؤمنًا إلا خطأ»

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* X, 174. Krş. Buhârî, Eymân, 15; Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* III, 192:

رَوَى عُرْوَةُ بْنُ الزُّبَيْرِ أَنَّ حُذَيْفَةَ بْنَ الْيَمَانِ كَانَ مَعَ الرَّسُولِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمَ أُحُدٍ فَأَخْطَأَ الْمُسْلِمُونَ وَظَنُّوا أَنَّ أَبَاهُ الْيَمَانَ وَاحِدٌ مِنَ الْكُفَّارِ، فَأَخَذُوهُ وَضَرَبُوهُ بِأَسْيَافِهِمْ وَحُذَيْفَةُ يَقُولُ: إِنَّهُ أَبِي فَلَمْ يَفْهَمُوا قَوْلَهُ إِلَّا بَعْدَ أَنْ قَتَلُوهُ، فَقَالَ حُذَيْفَةُ: يَغْفِرُ اللهُ لَكُمْ وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ، فَلَمَّا سَمِعَ الرَّسُولُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ذَلِكَ ازْدَادَ وَقْعُ حُذَيْفَةَ عِنْدَهُ، فَنَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ.

4 B -"bu olabilir ve ale'l-husûs harb sırasında pek muhtemildir".

{وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَـًٔا} Her kim de[1] bir mü'mini hatâen katlederse {فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ} îcâbı bir mü'min köle veya cariyeye hürriyet verip âzad etmek {وَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ اِلٰٓى اَهْلِهِ} ve maktûlün veresesine teslim olunacak bir diyet verilmek. ❁ Bu diyetin sûret-i te'diyesi ve miktarı için fıkha müracaat. {اِلَّٓا اَنْ يَصَّدَّقُوا} Meğer ki verese o diyeti tasadduk yani afv ü ibrâ etsinler.

[1419] Tahrîr-i rakabe hakkullah olarak bir keffâret, diyet de hakk-ı abd olarak bir damândır. Bir mü'minin katline bu suretle biri hakkullah, biri de[2] hakk-ı abd olmak üzere iki hak taʿalluk eder. Hayat evvelemirde hakkullahtır, hürriyet de bir nevi hayattır, bu da hakkullahtır. Allah'ın kullarından bir mü'minin hakkullah olan hayâtı ifnâ edilmesine mukabil diğer bir mü'min kula hürriyet bahşederek yeni bir hayat kazandırmak hatâen kâtil olan mü'minin günahını setre vesile olacak en güzel ve en münâsib bir keffârettir ki bunda bir cihetten bir cezâ, bir cihetten de bir ibadet mânası vardır. Katl amden olsa idi bu günah keffâret ile örtülemezdi. Fakat hatâ az çok bir dikkatsizliği tazammun etmekle beraber külliyen kābil-i ihtirâz olmadığından kātil bir taraftan terbiyeye bir taraftan da tesliye ve muʿâvenete lâyıktır. Bunun için keffâretin[3] affı mevzûʿ-i bahis olamaz. Sonra hakkullah olan hayattan maktûlün bir hakk-ı istifâdesi vardı, hakk-ı hayâta mâlik idi; katl[4] hatâen de olsa bunu selb etmiş bulunduğundan ve hiçbir hak heder edilemeyeceğinden buna karşı mahza bir damân olmak üzere maktûlün yerine kalıp malından müstefid olacak olan vârislerine bir diyet verilmek de bir hakk-ı abddir. Ve kātil-i muhtî bunda da muʿâvenete lâyıktır. Bunun için âkılesi varsa diyete iştirak etmelidir. Vârislerin bunu affı da bir muʿâvenettir. Bundan dolayıdır ki afv ü ibrâ yerine "tasadduk" tabiriyle bu muʿâvenete tergīb edilmiştir. İşte dâr-ı İslâm'da bir mü'mini hatâen katlin hükmü ikidir[5]: keffâret, diyet. Ancak hatâen kātil gayr-i müslim ise yalnız diyet lâzım gelir. Dâr-ı harbe gelince:

---

1 H -"de".
2 B -"de".
3 H, M ve B: "keffâreti".
4 B: "kātil".
5 H: "bu ikisidir".

{فَاِنْ كَانَ} İmdi hatâen maktul {مِنْ قَوْمٍ عَدُوٍّ لَكُمْ} size düşman bir kavimden hâl-i harb kāim olan[1] dârü'l-harb ahâlisinden olur {وَهُوَ مُؤْمِنٌ} hâlbuki kendisi mü'min ve böyle [1420] olduğu hâlde bir mü'min tarafından orada hatâen katledilmiş bulunursa {فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ} kâtilin bir rakabe-i mü'mine âzad etmesi lâzım gelir. ❁ Burada diyetten sükût edilmiştir. Demek ki lâzım değildir. Ve maʿahâzâ mevrid-i ictihaddır. Bazı müfessirîn bunun taʿlîlinde, çünkü bu maktul ile ehl ü akrabası beyninde verâset yoktur demişler[2] ise de, bunun o dâr-ı harbde kendisi gibi mü'min bir vârisi bulunabilmek de mümkin olduğu, sonra bu takdirde dâr-ı İslâm'da maktul olup dâr-ı harbde gayr-i müslim akrabası bulunan bir mü'minin dahi diyeti alınmamak ve demi heder edilmek lâzım geleceği cihetle bu taʿlîl tam değildir. Diyet lâzım gelmemesinin asıl sebebi şudur: Çünkü dâr-ı harb dâr-ı ismet olmadığından bu mü'min düşman bir kavim beyninden çıkmamış ve orada ikāmeti ihtiyar etmiş olmakla kendi demini kendi heder etmiştir.

{وَاِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ} Ve eğer maktûl-i hatâ, sizinle aralarında -müebbed veya muvakkat herhangi- bir misak bulunan muʿâhid bir kavimden ise -bu surette o kavim gayr-i müslim ise de maktûlün müslim veya gayr-i müslim olduğuna bakılmayarak- her hâlde {فَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ اِلٰى اَهْلِهِ وَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ} diyet de keffâret de lâzım gelir. Nakz-ı mîsak tevehhümünden tehâşî için diyetin te'diyesine müsâraʿati ihtar için burada diyet birinci fıkranın aksine olarak takdîmen ifade edilmiştir. Şu hâlde dâr-ı İslâm tebaasından bulunan gayr-i müslim bir zimmî veya tebaʿa-i ecnebiyeden bulunan gayr-i müslim bir müste'men[3] veya bir müslim dâr-ı İslâm'da bir mü'min tarafından hatâen katledilirse, kezâlik dâr-ı İslâm ile muʿâhede-i mahsûsası bulunup hâl-i harbde olmayan ecnebî bir devlet tebaasından [1421] bir müslim ve belki gayr-i müslim dâr-ı İslâm hâricinde mensup olduğu memlekette bir mü'min tarafından

1 H -"olan".
2 B: "denilmiş".
3 M: "müste'min".

hatâen katl olunursa, bunların hepsinde dâr-ı İslâm'da hatâen katl olunan herhangi bir mü'minde olduğu gibi kātile hem diyet hem keffâret lâzım gelecektir. Yani birinci مَنْ قَتَلَ مُؤْمِناً fıkrası mutlak olmakla beraber tekābül karînesiyle dâr-ı İslâm'da katl olunan herhangi bir mü'min hakkında[1], ikinci فَإِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ عَدُوٍّ لَكُمْ وَهُوَ مُؤْمِنٌ adüvv olup muʿâhid olmayan bir devlet tebaasından dâr-ı harbde katl olunan bir mü'min hakkında, üçüncü مِنْ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ fıkrası da[2] dâr-ı İslâm'da zimmî ve müste'men[3] ile muʿâhid bir devlet-i ecnebiye tebaasından bulunan ve orada katl olunan mü'min hakkında demek olur. Zira bu mü'minin dâr-ı İslâm'da katli evvelki fıkrada dâhil bulunduğunda şüphe yoksa da dâr-ı İslâm hâricinde katlinin orada duhûlü ikinci fıkradan dolayı -ʿâm baʿde't-tahsîs mütebâkīde zan[4] ifade eder kāidesi mûcebince- şüpheli kalacağından, burada bu şüpheyi defʿ için zimmî ve müste'men[5] ile beraber مِيثَاقٌ mefhûmu altında bir daha tekrar olunmuştur.

Bu üç cümlede hatâen maktul olan şahsın mü'min veya gayr-i mü'min, dâr-ı İslâm'da[6] veya hâricinde olmasına nazaran bütün ihtimâlât gösterilmiş ve fakat bütün bunlarda ancak mü'min olan kātil-i muhtînin vecibesi beyan olunmuştur. Maʿamâfîh bundan gayr-i müslim velâkin muʿâhid bulunan kātil-i muhtînin vecibesi de diyet olacağı ve bunlara keffâret teklif olunmayacağı müstebân olur. Çünkü keffârette ibadet manası bulunduğundan gayr-i mü'minler imandan evvel bununla mükellef değildirler.

Demek ki hatâen kātil olan bir mü'mine diyet gerek lâzım olsun gerek olmasın, her hâlde keffâret olmak üzere bir rakabe-i mü'mine âzad etmek farzdır. Binâenʿaleyh {فَمَنْ لَمْ يَجِدْ} her kim, yani hatâen kātil olan herhangi bir mü'min âzad edecek bir mü'min rakabe bulamazsa, ne [1422] bir rakabe-i mü'mineye, ne de onu temellük edebilecek bir vâsıtaya mâlik

1 M ve B -"hakkında".
2 H -"da".
3 M: "müste'min".
4 M ve B: "zannı".
5 M: "müste'min".
6 H: "İslâm".

olmazsa {فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ} birbiri ardına hiç fasılasız iki ay oruç tutması lâzım gelir ki {تَوْبَةً مِنَ اللّٰهِ} bu sıyam, Allah tarafından tevbe için, tevbenin kabûlü içindir. Diğer bir mâna ile: Bu sıyam teklîfi asıl ve azîmet olan tahrirden âcize karşı min tarafillah bir ruhsat ve teshîle rücûʿdur, derece-i sâniyede bir keffârettir. ❁ Binâenʿaleyh ikisi de Allah tarafından mutâlebe olunur, kullar tarafından mutâlebe olunamaz. Hakk-ı ʿabd olan diyet makamına da kāim olamaz. Bir mü'min veya muʿâhidin hakkullah olan hayatının ifnâsı hatâen de olsa yine bir günahtır. Demek oluyor ki tahrîr-i rakabe-i mü'mine, ifnâ olunan hayat yerine kāim olabilecek bir nevi ihyâ olduğu gibi, sıyam da bir tahrîr mesabesindedir. Fi'l-vâkiʿ tahrîr-i rakabe diğer bir nefsi kayd-ı rıkk u esâretten tahlis olduğu gibi, oruç da kendi nefsini şehevâta esâretten tahlîs u tehzîbdir. Binâenʿaleyh mü'min olan kātil-i muhtî diğer bir rakabe-i mü'mineye hürriyet vermekten âciz kalınca hiç olmazsa ʿale't-tevâlî iki ay oruç tutarak nefsini kayd-ı şehevâttan âzad etmeli ve kendine bir hürriyet-i maʿneviye vererek günahtan kurtarmalıdır. Çünkü o da bir rakabe-i mü'minedir. {وَكَانَ اللّٰهُ عَلِيماً حَكِيماً} Allah teâlâ her şeye Alîm'dir, o kâtilin hâlini de bilir. Hakîm'dir, teşrîʿ etmiş olduğu bütün bu ahkâmı da hikmetiyle teşrîʿ etmiştir. Orucun iki ay[1] olmasının hikmetini de o bilir.

Katl-i hatânın ahkâmı bu, ʿamde gelince bunun hükm-i dünyevîsi Sûre-i Bakara'da يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلٰى... إلخ [2/178][2] beyan olunmuş idi, hükm-i uhrevîsi de şudur:

{وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِناً مُتَعَمِّداً} Mü'min veya kâfir her kim bir mü'mini müteʿammiden, bile bile, [1423] hayatına kastederek katlederse {فَجَزَٓاؤُهُ جَهَنَّمُ} cezâsı cehennemdir. {خَالِداً فٖيهَا} Orada pek uzun müddet ve belki ebeden mücâzat olunur. Çünkü {وَغَضِبَ اللّٰهُ عَلَيْهِ وَلَعَنَهُ وَاَعَدَّ لَهُ عَذَاباً عَظٖيماً} Allah buna gazab etmiş, lânetlemiş, şâyân-ı merhamet görmeyip büyük bir azab hazırlamıştır.

1 H -"ay".
2 "Ey o bütün iman edenler! Maktuller hakkında üzerinize kısas yazıldı…"

Bu âyetin sebeb-i nüzûlü Mıkyes b. Dabâbe nâmında bir mürted olmuştur. Şöyle ki, işbu Mıkyes b. Dabâbetü'l-Kinânî ve biraderi Hişam Müslüman olmuşlardı. Mıkyes bir gün biraderi Hişam'ı Benî Neccâr içinde maktul buldu, gelip Resûlullah'a kıssayı anlattı, Aleyhissalâtü vesselâm da onunla beraber ashâb-ı Bedir'den Zübeyr b. İyâz-ı Fihrî'yi Benî Neccâr'a gönderdi. Kâtili biliyorlarsa kısas etmesi için Mıkyes'e teslim etmelerini ve eğer bilmiyorlarsa diyeti edâ etmelerini emrediyordu. "Allah'ın Resûlüne semʿan ve tâaten; kātili bilmiyoruz, lâkin diyeti veririz" dediler ve yüz deve getirdiler, onlar da aldılar Medine'ye döndüler. Yolda gelirken şeytan Mıkyes'e şöyle bir vesvese verdi: "Kardeşinin diyetini kabul edeceksin de kendine baş kakıncağı yapacaksın öyle mi? Yanındakini öldür cana can olsun, diyet de kâr kalsın" dedi ve binâenʿaleyh Fihrî'nin bir gafletini gözetip kaya ile başını parçaladı, sonra develerin birine binip gerisini sürerek ve küfr ederek Mekke'ye döndü gitti, şöyle diyordu:

قَتَلْتُ بِهِ فِهْراً وَحَمَّلْتُ عَقْلَهُ   سَرَاةَ بَنِي النَّجَّارِ أَصحاب قَارِعِ
وَأَدْرَكْتُ ثَأْرِي وَاضْطَجَعْتُ مُوَسَّداً   وكُنْتُ إِلَى الأَوْثَانِ أَوَّلَ رَاجِعٍ[1]

Âyet bu vakʿa üzerine nâzil oldu.[2] Resûlullah'ın feth-i [1424] Mekke günü eman verdiği eşhâsdan istisnâ ettiği bu idi, bu kātil-i mürted o gün Kâbe'nin örtüsüne yapışmış olduğu hâlde emân verilmeyip katledildi.

---

1 "*Onun yerine Fihr'i katlettim ve diyetini yüklettim**
*Benî Neccâr eşrafına***, puğur deve sahiplerine****
*Öcümü***** aldım ve dayanıp yan geldim*
İlk evvel putlara rücûʿ eden de ben oldum" demiştir. (*Hâmiş*). [Müellifin notu].
* H: "aldım".
** H: "eşrafı".
*** H: "sahipleri".
**** H: "İntikamımı".

2 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 397-398:
نزلت فِي مقيس بن ضبابة الكناني، ثُمّ الليثي قتل رَجُلا من قريش يُقَالُ لَهُ عمرو مكان أَخِيهِ هِشَام بن ضبابة، وذلك أن مقيس بن ضبابة وجد أخاه قتيلا فِي الأَنْصَار فِي بني النَّجّار، فانطلق إلى النَّبِيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَخْبَرَه بِذَلِك فأرسل النَّبِيّ صلى الله عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إلى الأنصار رَجُلا من بني فهر مَعَ مقيس فَقَالَ: ادفعوا إلى مقيس قاتل أَخِيهِ، إن علمتم ذَلِكَ، وإلا فادفعوا إِلَيْهِ ديته. فَلَمَّا جاءهم الرَّسُول، قَالُوا: السمع والطاعة لله ولرسوله والله ما نعلم لَهُ قاتلا، ولكنا نؤدي ديته، ودفعوا إلى مقيس مائة من الإبل دية أخيه، فَلَمَّا انصرف مقيس عمد إلى رسول رَسُول اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فقتله وفر وارتد عن الْإِسْلام ورحل من المدينة وساق معه الدية ورجع إلى مكة كافرا، وَهُوَ يَقُولُ فِي شعره:
قتلت به فهرا وحملت عقله   سراة بني النَّجّار أرباب فارع
وأدركت ثأري واضطجعت موسدا   وكنت إلى الأوثان أوّل راجع
فنزلت فِيهِ بعد ما قتل النَّفْس وارتد عن الْإِسْلام وساق معه الدية إلى مكة.

İşte katl-i mü'min büyük bir cinayet ve ber vech-i bâlâ muʿâhid veya muʿâhidlere mülhak veya muʿtezil ve mülteci ve sulh u müsâlemet taraftarı kâfirlerin katli de memnûʿ ve haram ve hatta katl-i hatâda bile hükmü mü'min gibi olduğundan:

يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُٓوا اِذَا ضَرَبْتُمْ فِى سَبِيلِ اللّٰهِ فَتَبَيَّنُوا وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ اَلْقٰٓى اِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًاۚ تَبْتَغُونَ عَرَضَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَاۘ فَعِنْدَ اللّٰهِ مَغَانِمُ كَث۪يرَةٌۜ كَذٰلِكَ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلُ فَمَنَّ اللّٰهُ عَلَيْكُمْ فَتَبَيَّنُواۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَب۪يرًا ﴿٩٤﴾

Meâl-i Şerîfi

Ey o bütün iman edenler! Allah yolunda adım attığınız vakit iyi anlayın, dinleyin. Size İslâm selâmı veren kimseye -dünya hayatının geçici metâʿına göz dikerek- "sen mü'min değilsin" demeyin, Allah yanında çok ganimetler var. Önce siz de öyle idiniz, Allah kerem buyurdu da sizleri iman [1425] ile tanıttı. Onun için iyi anlayın dinleyin, muhakkak ki Allah ne yaparsanız habîr bulunuyor (94).[1]

Ey ehl-i iman! {اِذَا ضَرَبْتُمْ ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِ} Allah yolunda adım attığınız, gaza için hareket ettiğiniz vakit {فَتَبَيَّنُوا} tebeyyün ve vuzuh arayınız, ale'l-acele şüphe ve tevehhüm üzerine ve zayıf tevillerle değil teennî ve yakīn ile kılıç vurunuz. -Hamza, Kisâî, Halef-i Âşir kıraatlerinde sebattan فَتَثَبَّتُوا okunduğuna göre- iyi tutununuz, ayağınızı denk alınız, sağlam basınız, acele ile çürük tahtaya basmayınız, ayağınız kaymasın {وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ اَلْقٰٓى اِلَيْكُمُ السَّلَامَ} ve size İslâm selâmı veren, kendini İslâm gösteren kimseye -yahut خل, جع, ف, ك, ا kıraatlerinde elifsiz السَّلَمَ okunduğuna göre- size teslimiyet ve inkıyad vesâili takdim eden kimseye {لَسْتَ مُؤْمِنًا} "sen mü'min değilsin" demeyiniz. ۞ Mütebeyyin olan zâhir olandır. Bâtın hakkında verilecek

---

1 H: "Ey o bütün iman edenler! Arzda Allah yolunda adım attığınız vakit iyi anlayın, dinleyin. Size İslâm selâmını veren kimseye -dünya hayatının geçici metâʿına göz dikerek- 'sen mü'min değilsin' demeyin, Allah yolunda pek çok ganimetler var. Önce siz de öyle idiniz, Allah kerem buyurdu da sizleri iman ile tanıttı. Onun için iyi anlayın dinleyin, şüphesiz Allah her ne yaparsanız habîr bulunuyor (94)".

hüküm de mütebeyyin olmak için bir delîl-i zâhire müstenid olmalıdır. Bâtına zâhirden hükmolunur. Ve umûr-ı hafiyyede bir şeyin delili o şey makamına kāimdir. Selâm veya teslimiyet bir emr-i zâhir ve mütebeyyin, kalb ve vicdan ise hafî ve bâtın olduğundan o zâhir ve mütebeyyini bırakıp da kalb ü vicdâna bunun maksadı şu veya bu diye zâhirin hilâfına doğrudan doğru hükmetmeye kalkışmak bilâ tebeyyün hareket etmektir. Bunun için bir kimsenin zâhirde verdiği selâmı, gösterdiği teslimiyeti hiçe sayıp da onun hilâfına tevehhümât ile doğrudan doğru kalbine hükmetmeye kalkışmayınız, zâhirine göre muâmele ediniz. Bir zâhiri diğer bir zâhir, bir mütebeyyini diğer bir mütebeyyin nakz ederse o zaman da akvâ ve azher olanı tercih etmek için tesebbüt ve ihtiyat ile muhakeme ediniz. ❁ Îsâ b. Verdan kıraatinde ikinci [1426] mîmin fethiyle مُؤْمَنًا okunduğuna göre, "sana eman verilmez" demeyiniz, böyle deyip de hemen vurmayınız, Maʿamâfîh hiç demeyiniz değil {تَبْتَغُونَ عَرَضَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا} o alçak hayatın bir araz olan, devam ü sebâtı yok, geçici metâʿına gönül vererek; zavallının malına göz dikerek veya fâni bir maksat tâkip ederek öyle demeyiniz. Memnûʿiyet ale'l-ıtlâk değil, araz-ı dünya garazından hâlî olmayarak söylemeye müteveccihdir. Bu da tebeyyünü terk ettiren ve aceleye sâik olan hâle işarettir. Demek asıl siyâk-ı nehiy zâhirin hilâfına bilâ tebeyyün hükümden menʿdir. Binâenʿaleyh "mü'men değilsin" denileceği zaman ağrâz-ı dünyeviye ve nefsâniyeden tecerrüd ederek ve hak gözüyle bakarak demeli, kılıcı da ona göre vurmalıdır. Böyle olursa, yani selâm verene araz-ı dünya garazıyla "sen mü'men değilsin" denilmez, bilâ tebeyyün hareket olunmazsa {فَعِنْدَ اللّٰهِ مَغَانِمُ كَث۪يرَةٌ} Allah indinde pek çok ganimetler vardır ki bunları o gibi katllere tenezzül etmeyenler ve tebeyyün ve tesebbüt ile hareket edenler iğtinam eder.

Bu âyetin nüzûlüne birkaç hâdise sebep olmuştur:

1. Fedek ahâlisinden Mirdas b. Nehîk tek başına Müslüman olmuştu, kavminde ise bundan başka müslim yoktu. Peygamber'in Gālib b. Fudale kumandasında bir seriyyesi bunlara gitmiş idi. Kavim hep

kaçtılar ancak Mirdas Müslümanlığına itimat ederek kaldı. Atları görünce davarını dağın bir dolambacına sığındırdı. Vaktâ ki telâhuk ettiler tekbir aldılar, o da tekbir alıp indi ve لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللّٰهِ اَلسَّلَامُ عَلَيْكُمْ dedi. Fakat Üsâme b. Zeyd bunu katledip davarını sürdü, geldiler, Resûlullah'a haber verdiler. Binâenʿaleyh pek ziyade darıldı, şiddetle azarladı قَتَلْتُمُوهُ إِرَادَةَ مَا مَعَهُ "siz onu beraberindeki mala göz dikerek katlettiniz!" buyurdu. Sonra bu âyeti Üsâme'ye okudu, Üsâme "yâ Resûlallah benim için istiğfar et" diye rica etti [1427] فَكَيْفَ وَقَدْ قَالَ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ, "o lâ ilâhe illallah demişken nasıl olur?!" buyurdu, Üsâme kendisi demiştir ki: "Bunu mütemâdiyen tekrar etti, hatta o dereceye geldi ki mukaddemâ Müslüman olmamış bulunsa idim de bugün olsa idim diye temenni ettim, sonra hakkımda istiğfar eyledi ve bir rakabe âzad et diye emretti."[1]

2. Abdullah b. Ebî Hadred ve Ebû Katâde Hâris b. Rıbʿî ve Muhallim b. Cessâme[2] b. Kays-ı Leysî ve daha birkaç kişiyi Resûlullah İdam (إضم) tarafına göndermiş idi. İdam deresinde Âmir b. Azbat-ı Eşcaʿî rast gelmiş, tahiyye-i İslâm ile selâm vermiş, Muhallim b. Cessâme[3] ile bunun arasında câhiliyeden kalma bir kin varmış. Muhallim[4] bir ok atmış Âmir'i katletmiş, Resûlullah'a haber gelince gazablanmış,

---

1 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* X, 541-542. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 398-399; Müslim, İman, 158-159; Ebû Dâvûd, Cihâd, 102; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 78:

قال الكلبي، عن أبي صالح، عن ابن عباس: نزلت هذه الآية في رجل من بني مرة بن عوف بن سعد بن ذبيان، يقال له: مرداس بن نهيك، وكان من أهل فدك، وكان مسلماً، لم يسلم من قومه غيره، فسمعوا بسرية لرسول الله صلى الله عليه وسلم تريدهم، وكان يومئذ على السرية رجل يقال له: غالب بن فضالة الليثي، فهربوا، وأقام الرجل؛ لأنه كان على دين المسلمين، فلما رأى الخيل خاف أن يكون من غير أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم، فألجأ غنمه إلى عاقول من الجبل، وصعد هو إلى الجبل، فلما تلاحقت الخيل سمعهم يكبرون فلما سمع التكبير عرف أنهم من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم كبر ونزل، وهو يقول: لا إله إلا الله محمد رسول الله، السلام عليكم، فتغشاه أسامة بن زيد بن حارثة فقتله، واستاق غنمه، ثم رجعوا إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فأخبروه الخبر، فوجد رسول الله صلى الله عليه وسلم من ذلك وجداً شديداً، وقد كان سبقهم قبل ذلك الخبر، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «قتلتموه؛ إرادة ما معه؟» ثم قرأ رسول الله صلى الله عليه وسلم هذه الآية على أسامة، فقال: يا رسول الله، استغفر لي، فقال: «فكيف بلا إله إلا الله؟» فقالها رسول الله صلى الله عليه وسلم ثلاث مرات، قال أسامة: فما زال رسول الله صلى الله عليه وسلم يعيدها حتى وددت أني لم أكن أسلمت إلا يومئذ، ثم إن رسول الله صلى الله عليه وسلم استغفر لي بعد ثلاث مرات، وقال: «أعتق رقبة»، وبمثله قال قتادة.

2 M: "Muhallem ibni Cüsame".

3 M: "Muhallem ibni Cüsame".

4 M: "Muhallem".

Muhallim'in[1] istiğfar ricasına karşı لَا غَفَرَ اللهُ لَكَ buyurmuş, Muhallim[2] ağlayarak kalkmış, aradan yedi gün geçmemiş vefat etmiştir.[3]

3. Mikdad b. Esved'de dahi Üsâme vakʿası gibi bir vakʿa olmuş, Mikdad demiştir ki: "'Yâ Resûlallah!' dedim, 'ne buyurursun, küffardan birine rast gelsem, mukātele etsem o benim elimin birini kılıçla vursa, sonra bir ağaca siper alıp 'أَسْلَمْتُ لِلّٰهِ تَعَالَى: Allah'a müslim[4] oldum' dese, bundan sonra onu katledeyim mi?' Resûlullah 'etme' buyurdu. Ben de[5] 'yâ Resûlallah, o benim kolumu kesti' dedim, Aleyhissalâtü vesselam 'katletme, çünkü edersen o senin onu katlinden sonraki menzilinde, sen de onun söylediği kelimeyi söylemezden evvelki menzilesinde olursun.'"[6]

4. Birtakım sahâbe müşriklerle çarpışmışlar ve bozmuşlar, birisi birine mızrağı saldırmış, o da süngü yetişince "ben müslimim" demiş, fakat dinlememiş, katletmiş, baʿdehû keyfiyet Resûlullah'a arz edilince "müslim olduğunu zuʿm ettiği hâlde katlettin ha!" buyurmuş, o da "yâ Resûlallah, o onu müteʿavvizen söyledi" demiş, bunun üzerine

---

1 M: "Muhallemin".

2 M: "Muhallem".

3 İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 626:

قَالَ ابْنُ إِسْحَاقَ: حَدَّثَنِي يَزِيدُ بْنُ عَبْدِ اللهِ بْنِ قُسَيْطٍ، عَنْ الْقَعْقَاعِ بْنِ عَبْدِ اللهِ ابْنِ أَبِي حَدْرَدٍ، عَنْ أَبِيهِ عَبْدِ اللهِ بْنِ أَبِي حَدْرَدٍ، قَالَ: بَعَثَنَا رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى إِضَمَ فِي نَفَرٍ مِنْ الْمُسْلِمِينَ، فِيهِمْ أَبُو قَتَادَةَ الْحَارِثُ بْنُ رِبْعِيّ، وَمُحَلِّمُ بْنُ جَثَّامَةَ بْنِ قَيْسٍ، فَخَرَجْنَا حَتَّى إِذَا كُنَّا بِبَطْنِ إِضَمَ، مَرَّ بِنَا عَامِرُ بْنُ الْأَضْبَطِ الْأَشْجَعِيُّ، عَلَى قَعُودٍ لَهُ، وَمَعَهُ مُتَيِّعٌ لَهُ، وَوَطْبٌ مِنْ لَبَنٍ. قَالَ: فَلَمَّا مَرَّ بِنَا سَلَّمَ عَلَيْنَا بِتَحِيَّةِ الْإِسْلَامِ، فَأَمْسَكْنَا عَنْهُ، وَحَمَلَ عَلَيْهِ مُحَلِّمُ بْنُ جَثَّامَةَ، فَقَتَلَهُ لِشَيْءٍ كَانَ بَيْنَهُ وَبَيْنَهُ، وَأَخَذَ بَعِيرَهُ، وَأَخَذَ مُتَيِّعَهُ. قَالَ: فَلَمَّا قَدِمْنَا عَلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَخْبَرْنَاهُ الْخَبَرَ، نَزَلَ فِينَا: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا ضَرَبْتُمْ فِي سَبِيلِ اللهِ فَتَبَيَّنُوا... إِلَى آخِرِ الْآيَةِ.

Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 72-73:

عن ابن عمر قال: بعث النبي صلى الله عليه وسلم محلِّم بن جثَّامة مَبْعثًا، فلقيهم عامر بن الأضبط، فحياهم بتحية الإسلام، وكانت بينهم حِنَةٌ في الجاهلية، فرماه محلم بسهم، فقتله. فجاء الخبر إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فتكلم فيه عيينة والأقرع، فقال الأقرع: يا رسول الله، سُنَّ اليوم وغيِّر غدًا! فقال عيينة: لا والله، حتى تذوق نساؤه من الثكل ما ذاق نسائي فجاء محلِّم في بُرْدين، فجلس بين يديْ رسول الله ليستغفر له، فقال له النبي صلى الله عليه وسلم: لا غفر الله لك! فقام وهو يتلقى دموعه ببُرْديه، فما مضت به سابعة حتى مات، ودفنوه فلفظته الأرض. فجاؤوا إلى النبي صلى الله عليه وسلم فذكروا ذلك له، فقال: إن الأرض تقبل من هو شرٌّ من صاحبكم! ولكن الله جل وعز أراد أن يَعِظكم. ثم طرحوه بين صَدفَيْ جبل، وألقوا عليه من الحجارة، ونزلت: «يا أيها الذين آمنوا إذا ضربتم في سبيل الله فتبينوا» الآية.

4 H: "teslim".

5 H -"Ben de".

6 Müslim, İman, 155. Krş. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 190:

عَنِ الْمِقْدَادِ بْنِ الْأَسْوَدِ، أَنَّهُ أَخْبَرَهُ أَنَّهُ قَالَ: يَا رَسُولَ اللهِ، أَرَأَيْتَ إِنْ لَقِيتُ رَجُلًا مِنَ الْكُفَّارِ فَقَاتَلَنِي، فَضَرَبَ إِحْدَى يَدَيَّ بِالسَّيْفِ فَقَطَعَهَا، ثُمَّ لَاذَ مِنِّي بِشَجَرَةٍ، فَقَالَ: أَسْلَمْتُ لِلَّهِ، أَفَأَقْتُلُهُ يَا رَسُولَ اللهِ، بَعْدَ أَنْ قَالَهَا؟ قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «لَا تَقْتُلْهُ» قَالَ: فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللهِ، إِنَّهُ قَدْ قَطَعَ يَدِي، ثُمَّ قَالَ ذَلِكَ بَعْدَ أَنْ قَطَعَهَا، أَفَأَقْتُلُهُ؟ قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَا تَقْتُلْهُ فَإِنْ قَتَلْتَهُ فَإِنَّهُ بِمَنْزِلَتِكَ قَبْلَ أَنْ تَقْتُلَهُ، وَإِنَّكَ بِمَنْزِلَتِهِ قَبْلَ أَنْ يَقُولَ كَلِمَتَهُ الَّتِي قَالَ.

"هَلَّا شَقَقْتَ قَلْبَهُ: ha, kalbini yara idin" buyurmuştur.[1] [1428] İşbu هَلَّا شَقَقْتَ قَلْبَهُ itâbı daha birkaç vakʿada îrâd buyurulmuştur.

5. Buhârî ve Müslim'de rivayet olunduğu üzere Benî Süleym'den[2] bir adam sahâbeden birkaç zâta rast gelmiş, yanında davar da varmış. Selâm vermiş, onlar da bu selâmı teʿavvüz için verdi demişler ve katletmişler, davarını almışlar, Resûlullah'a gitmişler, bu âyet nâzil olmuş.[3] İşte bu hâdiselerin her biri âyetin sebeb-i nüzûlü olmak üzere rivayet edilmiş ve beynlerinde bir tenâfî de bulunmamış olduğuna nazaran deniliyor ki âyetin nüzûlüne asıl sebep bu vâkıʿâtın mütekārib bir zaman içinde taʿaddüdü olmuş ve herkes kendi vakʿasını sebep bilmiştir.

Ey mücâhidler {كَذٰلِكَ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلُ} siz de ekseriyet itibariyle bundan evvel bidâyeten Müslüman olduğunuz zaman tıpkı böyle idiniz; size selâm veren veya teslimiyet gösteren bu adam gibi ağzınızdan çıkan bir kelime ile, bir kelime-i şehâdet ile İslâm'a dâhil oldunuz, oldunuz da {فَمَنَّ اللّٰهُ عَلَيْكُمْ} Allah size inʿâm etti, canınızı malınızı taarruzdan masûn tuttu, sonra yükselttikçe yükseltti. Sıdk u istikāmetle mümtaz, kemâl-i iman ile benâm kıldı. Mahkûmiyetten hâkimiyete iʿlâ ve hazîne-i ilâhiyesinde

1 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-ʿAzîm,* III, 1039:
حَدَّثَنَا أَبِي، ثنا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، ثنا مُبَارَكٌ، ثنا الْحَسَنُ أَنَّ أُنَاساً مِنْ أَصْحَابِ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ذَهَبُوا يَتَطَرَّقُونَ فَلَقُوا أُنَاساً مِنَ الْعَدُوِّ، فَحَمَلُوا عَلَيْهِمْ، فَهَزَمُوهُمْ، فَشَدَّ مِنْهُمْ رَجُلٌ فَتَبِعَهُ رَجُلٌ يُرِيدُ مَتَاعَهُ، فَلَمَّا غشيه بالسِّنَانِ قَالَ: إِنِّي مُسْلِمٌ إِنِّي مُسْلِمٌ، فَأَوْجَزَهُ بِالسِّنَانِ فَقَتَلَهُ، وَأَخَذَ مُتَّبِعِيهِ، قَالَ: فَرُفِعَ ذَلِكَ إِلَى رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِلْقَاتِلِ: أَقَتَلْتَهُ بَعْدَ مَا قَالَ إِنِّي مُسْلِمٌ؟ قَالَ: يَا رَسُولَ اللّٰهِ: قَالَهَا مُتَعَوِّذاً. قَالَ: شَقَقْتَ قَلْبَهُ؟ قَالَ: لِمَ يَا رَسُولَ اللّٰهِ؟ قَالَ: لَتَعْلَمَ أَصَادِقاً هُوَ أَوْ كَاذِباً. قَالَ: وَكُنْتُ عَالِماً ذَلِكَ يَا رَسُولَ اللّٰهِ. قَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّمَا كَانَ يُعَبِّرُ عَنْهُ لِسَانُهُ، إِنَّمَا كَانَ يُعَبِّرُ عَنْهُ لِسَانُهُ. قَالَ: فَمَا لَبِثَ الْقَاتِلُ أَنْ مَاتَ فَحَفَرَ لَهُ أَصْحَابُهُ فَأَصْبَحَ وَقَدْ وَضَعَتْهُ الْأَرْضُ، ثُمَّ عَادُوا فَحَفَرُوا لَهُ فَأَصْبَحَ وَقَدْ وَضَعَتْهُ الْأَرْضُ إِلَى جَنْبِ قَبْرِهِ. قَالَ الْحَسَنُ: فَلا أَدْرِي كَمْ قَالَ أَصْحَابُ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَمْ دَفَنَّاهُ مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلاثَةً كُلُّ ذَلِكَ لَا تَقْبَلُهُ الْأَرْضُ، فَلَمَّا رَأَيْنَا الْأَرْضَ لَا تَقْبَلُهُ أَخَذْنَا بِرِجْلَيْهِ فَأَلْقَيْنَاهُ فِي بَعْضِ تِلْكَ الشِّعَابِ، فَأَنْزَلَ اللّٰهُ تَعَالَى: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا ضَرَبْتُمْ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ فَتَبَيَّنُوا...

2 M: "Selimdem".

3 Buhârî, Tefsîr, 4/17; Müslim, Tefsîr, 22:
عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُمَا: «وَلاَ تَقُولُوا لِمَنْ أَلْقَى إِلَيْكُمُ السَّلاَمَ لَسْتَ مُؤْمِنًا» (النساء ٤/٩٤) قَالَ: قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: « كَانَ رَجُلٌ فِي غُنَيْمَةٍ لَهُ فَلَحِقَهُ الْمُسْلِمُونَ، فَقَالَ: السَّلاَمُ عَلَيْكُمْ، فَقَتَلُوهُ وَأَخَذُوا غُنَيْمَتَهُ، فَأَنْزَلَ اللّٰهُ فِي ذَلِكَ إِلَى قَوْلِهِ: «تَبْتَغُونَ عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا» (النساء ٤/٩٤) تِلْكَ الْغُنَيْمَة. قَالَ: قَرَأَ ابْنُ عَبَّاسٍ السَّلاَمَ.
İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* V, 557:
عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: مَرَّ رَجُلٌ مِنْ بَنِي سُلَيْمٍ عَلَى نَفَرٍ مِنْ أَصْحَابِ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَمَعَهُ غَنَمٌ فَسَلَّمَ عَلَيْهِمْ، فَقَالُوا: مَا سَلَّمَ عَلَيْكُمْ إِلَّا لِيَتَعَوَّذَ مِنْكُمْ، فَعَمَدُوا إِلَيْهِ فَقَتَلُوهُ وَأَخَذُوا غَنَمَهُ، فَأَتَوْا بِهَا رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَنْزَلَ اللّٰهُ: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا ضَرَبْتُمْ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ فَتَبَيَّنُوا وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ أَلْقَى إِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًا تَبْتَغُونَ عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فَعِنْدَ اللّٰهِ مَغَانِمُ كَثِيرَةٌ» إِلَى آخِرِ الْآيَةِ (النساء ٤/٩٤)

nice ganimetlere namzed eyledi. Şimdi iş başına geçip harekete geldiğiniz vakit ağrâz-ı dünyeviyeye dalarak bu ahvâli unutmayınız da {فَتَبَيَّنُوا} tebeyyün gözetiniz -yahut فَتَثَبَّتُوا ihtiyatlı bulununuz- velev hâl-i ikrahta olsun İslâm'a gelenleri Allah'ın size yaptığı gibi ibtidâ kelime-i zâhiresiyle kabul ediniz, teslim alınız da sonra zuhur ve tebeyyün edecek hâllerine göre muâmele ediniz. Bunun selâm vermesi veya şehâdet getirmesi veya Müslüman görünmesi korkusundan başını kurtarmak veya hainliğinden kendini gizlemek için bir siper, bir kalkandır diyerek ilk ağızda [1429] katline kalkışmayınız, ihtiyat ediniz, sonunu gözetiniz, çünkü {اِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا}dır. Hayr u şer hiçbir amel cezâsız kalmaz.

Mü'minleri techiz ederek seferber ederken böyle tebeyyün ve tesebbüte sevk eyleyen bu evâmir ve ta'lîmâta karşı "o hâlde cihâda gitmemek ve iştirak etmemek daha büyük bir ihtiyat ve yerinden ayrılmamak daha hayırlı olacak" deyip de bilâ ma'ziretin oturup kalmamak için buyuruluyor ki:

لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ اُو۬لِي الضَّرَرِ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ بِاَمْوَالِهِمْ
وَاَنْفُسِهِمْۜ فَضَّلَ اللّٰهُ الْمُجَاهِدِينَ بِاَمْوَالِهِمْ وَاَنْفُسِهِمْ عَلَى الْقَاعِدِينَ دَرَجَةًۜ وَكُلًّا وَعَدَ اللّٰهُ
الْحُسْنٰىۜ وَفَضَّلَ اللّٰهُ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ اَجْرًا عَظِيمًاۙ ﴿٩٥﴾ دَرَجَاتٍ مِنْهُ وَمَغْفِرَةً
وَرَحْمَةًۜ وَكَانَ اللّٰهُ غَفُورًا رَحِيمًا ﴿٩٦﴾ اِنَّ الَّذِينَ تَوَفّٰيهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ ظَالِمٖٓي اَنْفُسِهِمْ قَالُوا
فِيمَ كُنْتُمْۜ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْاَرْضِۜ قَالُٓوا اَلَمْ تَكُنْ اَرْضُ اللّٰهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا
فِيهَاۜ فَاُو۬لٰٓئِكَ مَأْوٰيهُمْ جَهَنَّمُۜ وَسَٓاءَتْ مَصِيرًاۙ ﴿٩٧﴾ اِلَّا الْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَٓاءِ
وَالْوِلْدَانِ لَا يَسْتَطِيعُونَ حِيلَةً وَلَا يَهْتَدُونَ سَبِيلًا ﴿٩٨﴾ فَاُو۬لٰٓئِكَ عَسَى اللّٰهُ اَنْ يَعْفُوَ عَنْهُمْۜ
وَكَانَ اللّٰهُ عَفُوًّا غَفُورًا ﴿٩٩﴾ وَمَنْ يُهَاجِرْ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ يَجِدْ فِي الْاَرْضِ مُرَاغَمًا كَثِيرًا
وَسَعَةًۜ وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا اِلَى اللّٰهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكْهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ اَجْرُهُ عَلَى
اللّٰهِۜ وَكَانَ اللّٰهُ غَفُورًا رَحِيمًا ﴿١٠٠﴾

[1430] **Meâl-i Şerîfi**

Mü'minlerden özür sâhibi olmaksızın oturanlar ve Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihad edenler müsâvî olamazlar. Allah, mallarıyla ve canlarıyla mücâhid olanları oturanların derece itibariyle üzerine geçirdi. Gerçi Allah ikisine de hüsnâyı (cenneti) vaad buyurmuştur, bununla beraber Allah mücâhidlere oturanların fevkinde azîm bir ecir ihsan etmiştir (95). Tarafından derece derece rütbeler ve bir mağfiret ve rahmet... Öyle ya, Allah bir Gafûr, Rahîm bulunuyor (96). O kimseler ki nefislerine zulmetmektelerken melekler canlarını aldılar, "ne işte idiniz" dediler, "biz" dediler, "bu arzda zebun idik". "Ya", dediler, "Allah'ın arzı geniş değil mi idi oraya hicret etsenizdi[1] ya?" İşte bunların me'vâları cehennemdir, ona gidiş de ne fena şeydir (97). Ancak hakikaten zebun olanlar[2]; hiçbir çareye gücü yetmeyen ve hicret için yol bulamayan erkekler, kadınlar, çocuklar müstesnâ (98). Çünkü bunlardan Allah'ın o günahı af buyurması me'muldür. Allah affı çok bir Gafûr bulunuyor (99). Her kim Allah yolunda hicret ederse yeryüzünde gidecek çok yer de bulur, genişlik de bulur ve her kim Allah'a ve Peygamber'e hicret kastıyla evinden çıkar da sonra kendisine ölüm yetişirse muhakkak ki onun ecri Allah'a düşer. Allah bir Gafûr, Rahîm bulunuyor (100).[3]

---

1 B: "etse idiniz".

2 B: "onlar".

3 H: "Mü'minlerin özür sâhibi olmaksızın oturanlarıyla Allah yolunda mallarını ve canlarını feda ederek cihad edenleri müsâvî olamazlar. Mallarıyla ve canlarıyla mücâhid olanları Allah derece cihetiyle oturanların üzerine geçirdi. Gerçi Allah ikisine de hüsnâyı (cenneti) vaad buyurdu, bununla beraber azîm bir ecir ile Allah mücâhidleri oturanların fevkine çıkardı (95). Taraf-ı sübhânîsinden derece derece rütbelerle ve mağfiret ve rahmetle ki Allah Gafûr, Rahîm bulunuyor (96). Şunlar ki nefislerine zulmetmektelerken melekler canlarını aldılar, 'ne işte idiniz' dediler, 'biz bu arzda zebun idik' dediler. 'Ya', dediler, 'Allah'ın arzı geniş değil mi idi oraya hicret etsenizdi ya?' İşte bunların me'vâları cehennem, ne kötü merciʿdir o (97). Ancak hakikaten zâr u zebûn olan erkekler, kadınlar, çocuklar müstesnâ ki hicret için ne bir çare bulabilirler ne bir yol (98). İşte bunlardan Cenâb-ı Allah'ın o günahı af buyurması me'muldür. Allah affı çok bir Gafûr bulunuyor (99). Her kim Allah yolunda hicret ederse yeryüzünde gidecek çok yer de bulur, genişlik de bulur ve her kim Allah'a ve Peygamber'e hicret kastıyla evinden çıkar da sonra kendisine ölüm yetişirse muhakkak ki onun ecri Allah'a düşer. Allah Gafûr, Rahîm bulunuyor (100)".

[1431][1] Bir şeyden kalana, tekâsül edip oturana "kāʿid" denilir. Harbe gitmeyip geri kalanlara da "kāʿidûn" yahut "kaʿad" tâbir olunur. "Kāʿidûne ʿani'l-harb" demektir.

"**Darar**", bir şeye dâhil olan eksikliktir ki maraz veya körlük, topallık gibi sakatlık demektir. Nitekim anadan doğma aʿmâya ve pek zayıf hastaya "darîr" denilir, levâzım ve mühimmât tedarikinden âciz olmak da bu mânadadır. Binâenʿaleyh أُولِى الضَّرَرِ zararlılar; dertli, sakat, âciz, özürlüler; bunların gayrı olan غَيْرُ أُولِى الضَّرَرِ ise sahih ve sâlim ve kādir olanlar demek olur.

Bu âyetin bidâyeten mutlak olup bu fıkranın sonradan nâzil olduğu rivayet olunuyor. Berâ b. Âzib'den menkuldür ki bu âyet nâzil olduğu vakit Resûlullah "levh ve divit getiriniz" diye emredip لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُجَاهِدُونَ yazdırmış idi. Bu sırada İbn Ümmi Mektum gelmiş orada bulunuyordu ve darîru'l-basar, aʿmâ idi. "Allah'ım ben darîrim, bana ruhsat var mı?" dedi, bunun üzerine غَيْرُ أُولِى الضَّرَرِ nâzil oldu.[2] Kâtib-i Resûlullah Zeyd b. Sâbit'ten dahi şöyle menkuldür: "Resûlullah لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللهِ nâzil olmuştu, bana imlâ ediyordu, İbn Ümmi Mektum geldi, 'yâ Resûlallah, cihâda istitâʿatim olsa idi cihad ederdim, fakat aʿmâyım' dedi, derken Resûlullah'a vahiy baygınlığı geldi, ağırlaşıp gaşy oldu, dizi dizimin üstüne geldi[3] ve öyle ağır bastı ki ezip ufalayacak zannettim ve korktum, sonra açıldı, غَيْرُ أُولِى الضَّرَرِ dedi sonra, 'yaz لَا يَسْتَوِى الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولِى الضَّرَرِ وَالْمُجَاهِدُونَ فِى سَبِيلِ اللّٰهِ' buyurdu.[4] İbn Abbas'tan dahi mervîdir ki Bedir Muharebesi

---

1 H +"~~'Darar', bir şeye dâhil olan noksan yani eksiklik ki maraz veya körlük, topallık gibi sakatlık demektir. Herhangi bir sûretle levâzım ve mühimmât tedarikinden âciz olmak dahi bu hükümdedir. Binâenʿaleyh أُولِى الضَّرَرِ eksikli yani dertli veya sakat veya âciz, taʿbîr-i âharla özürlü olanlar demek olur. Gayrı da böyle olmayanlar, sıhhati, aʿzâsı tam ve kādir olanlardır~~".

2 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 301. Krş. Buhârî, Tefsîr, 4/18:

عَنِ الْبَرَاءِ بْنِ عَازِبٍ قَالَ: كُنْتُ عِنْدَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ «ادْعُوا لِي زَيْدًا يَجِيءُ أَوْ يَأْتِي بِالْكَتِفِ وَالدَّوَاةِ أَوِ اللَّوْحِ وَالدَّوَاةِ» اكْتُبْ «لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللهِ» قَالَ «هَكَذَا نَزَلَتْ»، قَالَ: فَقَالَ ابْنُ أُمِّ مَكْتُومٍ وَهُوَ خَلْفَ ظَهْرِهِ: يَا رَسُولَ اللهِ، إِنَّ بِعَيْنَيَّ ضَرَرًا قَالَ: فَنَزَلَتْ قَبْلَ أَنْ يَبْرَحَ: «غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ» (النساء ٤/٩٥)

3 B -"ağırlaşıp gaşy oldu, dizi dizimin üstüne geldi".

4 Buhârî, Cihâd, 31. Krş. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 91:

فَأَخْبَرَنَا أَنَّ زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ أَخْبَرَهُ «أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَمْلَى عَلَيْهِ: «لَا يَسْتَوِي القَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللهِ»، قَالَ: فَجَاءَهُ ابْنُ أُمِّ مَكْتُومٍ وَهُوَ يُملها عَلَيَّ، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللهِ، لَوْ أَسْتَطِيعُ الجِهَادَ لَجَاهَدْتُ -وَكَانَ رَجُلًا أَعْمَى- فَأَنْزَلَ

olduğu zaman Bedir'e çıkıp çıkmayanlar hakkında لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللهِ بِاَمْوَالِهِمْ وَاَنْفُسِهِمْ nâzil olmuştu. Abdullah b. Ümmi Mektum işitti. Ebû Ahmed b. Cahş b. Kaysi'l-Esedî ile beraber "yâ Resûlallah biz aʿmâyız, bize ruhsat var mı?" dediler لَا يَسْتَوِى الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ اُولِى الضَّرَرِ... -إلى- عَلَى الْقَاعِدِينَ دَرَجَةً nâzil oldu.[1] Bunlar gösterir ki اُولِى الضَّرَرِ sakat [1432] olanlar ve istitâʿatı bulunmayanlar demektir ki bunların gayrı da sahih ve sâlim ve istitâʿatli[2] olanlar demek olur. Bundan başka İbn Abbas'tan اُولِى الضَّرَرِ, أَهْلَ الضَّرَرِ demektir diye mervîdir.[3] Bu mefhum ziyan mânasına "zarar"dan me'huz olarak mülâhaza olunursa daha eʿamdır. Zira ehl-i zarar hem zarar çeken mütezarrırlara hem de zarar veren muzırlara şâmil olur. Zararlı âciz bulunanlar kendilerinde eksikli oldukları gibi, bi'z-zarûre cihâda gidemediklerinden dolayı sevapça mutazarrır, kudretleri varken harbe gitmeyenler de ya kendilerine lüzum olduğu hâlde gitmedikleri veya isyandan çekinmedikleri takdirde hem harb ve asayişe muzır hem de günahlarıyla mutazarrır olurlar. Özürlüler ehl-i zarar, zararlı oldukları gibi bunlar da zararlı ve ehl-i zarardırlar. Ve şu hâlde ikisi de اُولِى الضَّرَرِ'dırlar. Binâenʿaleyh bunların gayrı olan kāʿidûn istitâʿati olduğu hâlde harbe gitmeyen ve gitmemekle beraber zararı da olmayan ehl-i salâh ve selâmet demek olur. Ve bunun içindir ki وَكُلًّا وَعَدَ اللهُ الْحُسْنٰى buyuruluyor.

İşte bunlar nefsinde hüsnâ ile mübeşşer oldukları hâlde mücâhidîn ile lede'l-mukāyese onlara müsâvî olamayacakları ve mücâhidînin derecesi dünya ve âhiret bunların fevkinde olduğu ve sonra mağfiret ve rahmet-i ilâhiye de gerek bu kāʿidîn ve gerek mücâhidînden her birinin kendi

---

اللهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى عَلَى رَسُولِهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَفَخِذُهُ عَلَى فَخِذِي، فَثَقُلَتْ عَلَيَّ حَتَّى خِفْتُ أَنَّ تَرُضَّ فَخِذِي، ثُمَّ سُرِّيَ عَنْهُ، فَأَنْزَلَ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ «غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ» (النساء ٤/٩٥)

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 92. Krş. Tirmizî, Tefsîr, 4/3032:

عن ابن عباس، أنه سمعه يقول: «لا يستوي القاعدون من المؤمنين» عن بدر، والخارجون إلى بدر، لما نزل غزو بدر. قال عبد الله ابن أم مكتوم وأبو أحمد بن جحش بن قيس الأسدي: يا رسول الله، إنا أعميان، فهل لنا رخصة؟ فنزلت: «لا يستوي القاعدون من المؤمنين غير أولي الضرر والمجاهدون في سبيل الله بأموالهم وأنفسهم فضل الله المجاهدين بأموالهم وأنفسهم على القاعدين درجة»

2 H ve B: "istitâʿati".

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 95.

sınıflarında da birçok derecât ve merâtibe münkasim bulundukları anlatılmış ve bu suretle cihâdın her zaman herkes için farz-ı ʿayn olmayıp evvelemirde farz-ı kifâye olduğu ifham edilmiştir. Zira cihad herkese farz-ı ʿayn olsa idi istitâʿati bulunan kāʿidûna hüsnâ değil, ikāb mevʿud olurdu.

Görülüyor ki ale'l-umûm kāʿidûnun mücâhidîn ile mukayesesi tecviz olunmamış, bu mukayese غَيْرُ أُولِى الضَّرَرِ'a kasr edilmiş ve uli'z-zarar olanlar mukayeseden istisnâ olunmuştur. Çünkü ânifen anlaşıldığı üzere uli'z-zarar olan kāʿidûn iki kısımdır. Bir kısmı özürlü, bir kısmı da kādir ve âsi [1433] ve muzır olanlardır. Ehl-i özür olanlar bununla sûret-i umûmiyede mükellefiyetten istisnâ edilmiş olduğu gibi bunlar meyânında bir taraftan özr ü ıztırâbının şiddetine sabr u tahammül eylemek, diğer taraftan cihâdın faziletini takdir ederek mücâhidîn ile beraber bulunamadığından dolayı kederinden kanlı yaşlar dökerek selâmet ve muzafferiyetlerine dua ve اِذَا نَصَحُوا لِلّٰهِ وَرَسُولِه [et-Tevbe 9/91][1] irşâdına tevfîkan Allah ve Resûlullah için hayırhahlık etmek suretiyle mücâhede-i maʿneviye içinde bulunanların âhirette mücâhidîn derecesinde ecr ü sevâba nâil olabilmeleri ihtimâli anlatılmak için bunlar ʿadem-i müsâvattan istisnâ olunmuştur.

Kâdir ve âsi ve muzır olanlar ise müstahikk-i derece değil, müstahikk-i ikāb olacaklarından fî sebîlillâh mücâhidîn ile şöyle dursun sulahâyı kāʿidîn ile bile müsâvî olamayacakları cihetle mukāyese-i fazîlet mevzûundan hâriç bırakılmışlardır. Velhâsıl istisnâda asıl, isbattan nefiy, nefiyden isbat olmayıp mücerred ihrâc ve حُكْمٌ بِالْبَاقِي بَعْدَ الثُّنْيَا olmasına mebnî burada ʿadem-i müsâvattan istisnâ edilen أُولِى الضَّرَرِ hakkında ʿale's-seviyye sâbit bir müsâvat hükmü lâzım gelmeyeceğinden[2] "uli'z-zararın gayrı olan kāʿidîn, mücâhidîn ile müsâvî olamazlar amma[3] uli'z-zarar umûmiyetle müsâvî olurlar" gibi bir mâna anlamamalıdır. Belki "uli'z-zararın hükm-i müsâvâtı meskûtün anhdır. Onlar ya hiç müsâvî olamazlar

1 "Allah ve Resûlü için nasihat ettikleri takdirde…"
2 M ve B: "gelemeyeceğinden".
3 B -"olan kāʿidîn, mücâhidîn ile müsâvî olamazlar amma".

veya içlerinde müsâvî olanların bulunması melhuzdur" diye anlamalıdır. Bundan başka şunu da nazar-ı dikkatten ayırmamak lâzım gelir ki bu mukayesede mücâhidîn dahi mutlak bırakılmamış, evvelemirde iki kayd ile takyid olunmuştur. Birisi fî sebîlillâh olmak, diğeri mallarıyla ve canlarıyla olmaktır. Esasen örf-i şerʿde "mücâhidîn" fî sebîlillâh harb edenler demek olduğu hâlde "fî sebîlillâh" kaydının bir daha tasrîhi bu fazilete ermek için niyetin pek ziyade hâlis olması lüzûmunu ve her harb edenin değil, her mücâhidin bile bu mukayeseye dâhil olamayacağını işʿâr eder. [1434] بِاَمْوَالِهِمْ وَاَنْفُسِهِمْ Kaydı da hulûs-ı niyetten sonra kāʿidînden efdal olabilmek için mücâhidînde bu ikisinin birleşmesi de şart olduğuna işarettir. Mücâhidînin sarfiyâtına kāʿidînin muʿâvenet-i mâliyeleri karıştığı takdirde o kāʿidînin dahi hisse-i cihâdı bulunmuş olacağından o zaman tarafeyn beyninde ʿadem-i müsâvat ve fazilet hükmü sûret-i katʿiyye ve umûmiyede mevzûʿ-i bahis olamayacaktır[1]. Kāʿidîn arasında mücâhidînden efdal olmasa bile müsâvî olanlar bulunabilecektir. Ve[2] fakat bu da kuʿûdundan dolayı değil, cihâda mâlen iştirâkinden dolayı olduğu için fazilet kāʿidîn tarafında değil, mücâhidîn tarafındadır. Şu kadar ki bazı zamanlar bu mücâhidînin menbaʿ ve mebdeʾ-i fazîleti bilfiil saff-ı harbde değil, arkalarındaki kāʿidîn içinde duran cihâd-ı ekber mücâhidleri meyânında bulunabilir. Nitekim Hâlid b. Velîd ve emsâli mücâhidîn Müseylimetü'l-Kezzâb ile çarpışırlarken hiçbiri Medine'de ikāmet eden ve bütün bu cihâdı sevk ü idare eyleyen Hazret-i Sıddîk'tan daha mücâhid ve daha efdal olmadılar. Kezâlik Kisrâ ve Kayser ordularıyla çarpıştıkları zaman ne Hazret-i Ömer ne de Hazret-i Osman ve Hazret-i Ali'den daha mücâhid ve daha efdal değil idiler.

Burada "kāʿidîn" ve "mücâhidîn" kelimeleri maʿnâ-yı örfîleri mûcebince bi'l-ibâre fî sebîlillâh muharebeye ait bulundukları şüphesiz olmakla beraber asıl mefhumlarında kuʿûd, atâleti müşʿir ve mücâhede de bezl-i vüsʿ ederek ve zahmetler çekerek uğraşmak ve çalışmak demek

1 B: "olmayacaktır".
2 H -"Ve".

olduğu ve maʿnâ-yı örfîye ıtlakları bu mefhumdaki hususiyetlerinden nâşî bulunduğu cihetle bu mukayese sûret-i umûmiyede çalışanlarla çalışmayanların dahi müsâvî olamayacaklarını ve herhangi bir hususta fî sebîlillâh hüsn-i niyetle çalışanların oturanlardan efdal olduğunu ve şu kadar ki kötülük ve zarar için çalışanların bu mukayeseden hâriç bulunduklarını bi'l-işâre ifade eylemektedir. Bu işarete nazaran fî sebîlillâh mal u can ile mücâhede mefhûmunun [1435] وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا [el-Ankebût 29/69][1] âyetinde olduğu gibi o kadar büyük şümûlü vardır ki harb meselesi bunun cüz'iyyâtından biri demektir. Bundan dolayıdır ki Resûlullah harbden avdet buyurdukları zaman "رَجَعْنَا مِنَ الْجِهَادِ الْأَصْغَرِ إِلَى الْجِهَادِ الْأَكْبَرِ: küçük cihaddan büyük cihada döndük"[2] hadîs-i nebevîsiyle tehzîb-i nefs ve ıslâhât-ı dâhiliye ile uğraşmanın cihâd-ı ekber olduğunu tebliğ buyurmuşlardır[3].

Hâsılı {لَا يَسْتَوِى الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولِى الضَّرَرِ} mü'minlerden özürsüz ve zararsız olan kāʿidîn {وَالْمُجَاهِدُونَ فِى سَبِيلِ اللّٰهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ} mallarıyla ve canlarıyla fî sebîlillâh mücâhede edenler ile müsâvî olamazlar. Açıkçası {فَضَّلَ اللّٰهُ الْمُجَاهِدِينَ [بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ] عَلَى الْقَاعِدِينَ دَرَجَةً} Allah mücahede edenleri oturanlara derece itibariyle tafdil etti; çalışanlara çalışmayanların, fî sebîlillâh harb edenlere etmeyenlerin üstünde fazla bir derece verdi. {وَكُلًّا وَعَدَ اللّٰهُ الْحُسْنٰى} Maʿamâfîh Allah hüsnâyı, yani en güzel sevap olan cenneti ikisine de vaad buyurdu ve buyurduğu hâlde böyle yaptı. ❁ Bu böyle olunca hüsnâ mevʿud olmayan ve kuʿûdları me'zûnun fîh olmayıp zarar ve masiyet teşkil ettiğinden dolayı ikāb mevʿud olan kāʿidînin mücâhidîn ile müsâvî olamayacakları evleviyetle anlaşılır. İkisinin de hüsn-i akideleri ve hulûs-ı niyetleri olduğu ve hüsnâ ikisine de mevʿud bulunduğu hâlde bile müsâvî değildirler. {وَفَضَّلَ اللّٰهُ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ أَجْرًا عَظِيمًا} Allah mücâhidîni pek büyük bir ecir ile kāʿidîne fâik kılmıştır ki bu ecir de mücâhidîn beyninde ʿale's-seviyye bir mertebe değil

---

1 "Bizim uğurumuzda mücahede edenlere gelince elbette biz onlara yollarımızı gösteririz…"
2 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, VII, 36.
3 B: "buyurmuştur".

{دَرَجَاتٍ مِنْهُ وَمَغْفِرَةً وَرَحْمَةً} Allah'tan birçok dereceler ve mağfiret ü rahmet olmak suretiyledir. Bazısı [1436] kāʿidînden bir derece fazla ise diğer bazıları derecelerle fazladır. Ve derecât-ı mücâhidîn müteʿaddid ve mütefâzıldır ve bu ecirlerin içinde Allah'ın büyük bir mağfiret ve rahmeti de vardır. Bu sayede geçmiş günahlar da bu ecr ü derecâtı tenkīs etmeyecektir. Muhakkak {وَكَانَ[1] اللّٰهُ غَفُوراً رَحِيماً}dir.

Zararlı olan kāʿidînden bir kısm-ı mühimmin[2] hâline gelelim. {اِنَّ الَّذِينَ تَوَفّٰيهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ ظَالِمِىٓ اَنْفُسِهِمْ} O kimseler ki nefislerine zulmederlerken melekler dünyada canlarını alacak veya âhirette kendilerini yakalayıp mahşere sevk edeceklerdir, muhakkak {قَالُوا} melekler onlara {فِيمَ كُنْتُمْ} "siz ne hâlde idiniz, dininize müteʿallik ne işte bulunuyordunuz?" diye itâb edip soracaklar {قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِى الْاَرْضِ} onlar da "biz bu yerde, şu bulunduğumuz mevkiʿde zayıf addedilmiş kimseler idik,[3] kahr u mağlûbiyet altında acz ü zaʿfımızdan nâşî bir şey yapamıyorduk, zuʿafâ sayılırdık" diye iʿtizar edecekler {قَالُوا} melâike de bunlara {اَلَمْ تَكُنْ اَرْضُ اللّٰهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا} "Allah'ın arzı geniş değil mi idi; -meselâ Medine'ye, Habeşistan'a hicret edip kendilerini kurtaranlar gibi- yeryüzünde diğer bir tarafa hicret etse idiniz ya?" diyecekler ve iʿtizarlarını kabul etmeyeceklerdir[4]. {فَاُولٰٓئِكَ} İşte böyle bulundukları yerde vecîbelerini îfâya mâniʿ olan kahr u galebe altından çıkmak ve az çok müsâid bir tarafa gidebilmek kudretini olsun hâiz oldukları ve binâenʿaleyh bütün mânasıyla aceze ve zuʿafâdan bulunmadıkları hâlde kendilerini her vechile âciz addedip yerlerinden kımıldanmayanlar[5] bu suretle [1437] muktedir olabilecekleri vazifelerini terk etmiş ve küfr ü zulme müsâid bulunmuş olacaklarından bunların {مَأْوٰيهُمْ جَهَنَّمُ} me'vâları cehennemdir {وَسَٓاءَتْ مَصِيراً} ve bu gidiş ne fena bir gidiştir veya o cehennem ne fena yerdir![6]

---

1 H, M ve B: "اِنَّ".
2 B: "mühimminin".
3 M ve B +"yani".
4 B: "dinlemeyeceklerdir".
5 B: "kımıldamayanlar".
6 H -"veya o cehennem ne fena yerdir!".

Bu âyet Mekke'de Müslüman[1] olmuş ve hicret farz bulunduğu esnada hicret etmemiş olan birtakım kimseler hakkında nâzil olmuştur.[2] Demek ki hicret vâcib iken küffâra mümâşat edip oturmak doğrudan doğruya küfür değil ise de her hâlde bir masiyet ve nefse bir zulümdür. Müfessirînin beyânına göre bu âyet bir yerde dinini ikāmeye imkân bulamayan bir adamın oradan hicret etmesi vâcib olduğuna delâlet etmektedir. Hadîs-i nebevîde sahîhan vârid olduğu üzere "her kim diniyle bir yerden bir yere firar ederse gittiği bir karış yer de olsa cennete istihkāk kesbeder, babası İbrâhim ve peygamberi Muhammed aleyhimesselâm'ın refîki olur."[3] Rivayet olunuyor ki bu âyet nâzil olunca Resûlullah bunu Mekke Müslümanlarına göndermiş, Cündüb b. Damre radıyallâhu anh da oğullarına "beni yükletiniz, çünkü ben ne müstad'afînden ne de yolu bilmeyenlerden değilim, vallahi bu gece Mekke'de yatmam" demiş idi. Oğulları bunu bir sedyeye koyup Medine'ye müteveccihen yüklendiler, pek ihtiyar bir zat idi, yolda vefat etti.[4]

Demek oluyor ki lüzûmunda hicret dahi bir nevi mücahededir. Küffârın taht-ı kahrında ezilip kalmak ve dîn-i hakkın inkişâfına hizmet edememek, bi'n-netîce fena bir istihâleye sebep olabileceğinden az çok kudreti varken bundan kaçınmamak nefse bir zulümdür. {اِلَّا الْمُسْتَضْعَفِينَ...إلخ} Ancak bir çare bulamayacak, hicretin mütevakkıf olduğu esbâba güç

1 H: "nâzil".
2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* IX, 102:

وذكر أن هاتين الآيتين والتي بعدهما، نزلت في أقوام من أهل مكة كانوا قد أسلموا وآمنوا بالله وبرسوله، وتخلَّفوا عن الهجرة مع رسول الله صلى الله عليه وسلم حين هاجر، وعُرِض بعضهم على الفتنة فافْتُتِن، وشهد مع المشركين حرب المسلمين، فأبى الله قبول معذرتهم التي اعتذروا بها، التي بينها في قوله خبرًا عنهم: «قالوا كنا مستضعفين في الأرض"

3 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 372. Krş. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, VIII, 239; Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm,* II, 638:

وروى سليمان بن عمرو عن عباد بن منصور بن الناجي عن الحسن قال: قال رسول الله صلّى الله عليه وسلّم: «من فرّ بدينه من أرض وإن كان شبرا من الأرض استوجب به الجنة وكان رفيق أبيه إبراهيم ونبيه محمد صلّى الله عليه وسلّم»

4 Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,* s. 180-181. Krş. Vâkıdî, *el-Megāzî,* I, 73; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* IX, 117:

قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ فِي رِوَايَةِ عَطَاءٍ: كَانَ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ عَوْفٍ يُخْبِرُ أَهْلَ مَكَّةَ بِمَا يَنْزِلُ فِيهِمْ مِنَ الْقُرْآنِ، فَكَتَبَ الْآيَةَ الَّتِي نَزَلَتْ: «إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ» فَلَمَّا قَرَأَهَا الْمُسْلِمُونَ قَالَ [جندب] بْنُ ضَمْرَةَ اللَّيْثِيُّ لِبَنِيهِ وَكَانَ شَيْخًا كَبِيرًا: احْمِلُونِي فَإِنِّي لَسْتُ مِنَ الْمُسْتَضْعَفِينَ وَإِنِّي لَا أَهْتَدِي إِلَى الطَّرِيقِ. فَحَمَلَهُ بَنُوهُ عَلَى سَرِيرٍ مُتَوَجِّهًا إِلَى المدينة، فلما بلغ التَّنْعِيمَ أَشْرَفَ عَلَى الْمَوْتِ...

yetiremeyecek ve bizzat yahut bi'l-vâsıta yolu doğrultup gidemeyecek olan hakikaten zayıf ve bîçâre [1438] erkekler ve kadınlar ve çocuklar müstesnâ {فَاُو۬لٰٓئِكَ عَسَى اللّٰهُ اَنْ يَعْفُوَ عَنْهُمْ} çünkü bu gibi çaresizleri Allah'ın affetmesi kaviyyen me'muldür. Bunlar için de gitgide küfre istihâle tehlikesi melhuz bulunduğundan ale'l-ıtlâk maʿfüv olur denemezse de çocuklar henüz mükellef olmadıklarından büyükler de kalblerindeki imanı muhafaza etmek şartıyla terk-i hicrette mâzur bulunduklarından dolayı şâyân-ı afv ü gufrandırlar. {وَكَانَ اللّٰهُ عَفُوًّا غَفُورًا}dır.

{وَمَنْ يُهَاجِرْ ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِ} Ve her kim yolunu bilip de fî sebîlillâh muhaceret ederse {يَجِدْ فِي الْاَرْضِ مُرَاغَمًا كَث۪يرًا وَسَعَةً} arzda birçok gidecek, sığınacak veya düşmanlara rağm edecek yer ve genişlik bulur. ❁ Binâenʿaleyh yerinde bir nevi rahat ve refahı bulunanlar oradan ayrılınca behemehâl meşakkatlere ve darlıklara düşeceğini zannedip de korkmamalıdırlar. Bir de {وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِه۪ مُهَاجِرًا اِلَى اللّٰهِ وَرَسُولِه۪} her kim Allah'a ve Resûlüne muhâcir olarak evinden çıkar da {ثُمَّ يُدْرِكْهُ الْمَوْتُ} sonra maksadına vâsıl olmadan ölüm kendisine yetişirse {فَقَدْ وَقَعَ اَجْرُهُ عَلَى اللّٰهِ} ecri Allah üzerine düşer, yani amelini tamam etmiş gibi bâliğan-mâ-belağ ecrine nâil olur. ❁ Binâenʿaleyh bu babda "yerimden ayrılırsam maksada ya vâsıl olurum ya olamam[1], iyisi mi elimdekini de zâyiʿ etmeyeyim, dimyata pirince giderken evdeki bulgurdan da olmayayım"[2] diye düşünmemelidir. Allah için hareket eden hasbe'l-kader yarı yolda da kalsa yine tamam ecre nâil olacağını bilmelidir. {وَكَانَ اللّٰهُ غَفُورًا رَح۪يمًا}

[1439] Ânifen nakledildiği üzere Cündüb b. Damre Medine'ye gelirken yolda Tenʿim nâm mevkiʿe vardıklarında vefat edeceğini hissedip sağ elini sol eline koymuş "Allah'ım, şu senin, şu da Resûlünün, Resûlün sana ne ile biat ettiyse ben de öyle biat ediyorum" demiş ve teslîm-i rûh etmiş idi. Bu haber ashâb-ı Peygamberîye vâsıl olduğu zaman "Medine'de vefat etseydi ecir etem olurdu" demişler, bu âyet de bunun üzerine nâzil

1 B: "olmam".
2 B -"dimyata pirince giderken evdeki bulgurdan da olmayayım".

olmuştur.[1] Taleb-i ilim veya hac veya cihad veya bunlar gibi herhangi bir maksad-ı dînî ile livechillâh vâki' olan her hicret Allah'a ve Resûlüne hicret olduğunu da beyan etmişlerdir.

Mücâhidîn ile kāʿidînin mukayesesinden sonra mücâhidîn hakkındaki tahfîfât-ı[2] ilâhiye cümlesinden olmak üzere seferde, hâl-i havfta ve düşman karşısında ve belki maraz ve matar gibi ale'l-umûm mevâkiʿ-i zarûrette namazın keyfiyetini beyan ve bu suretle hem cihadın hem namazın dindeki ehemmiyet-i katʿiyyelerini tansis için buyuruluyor ki:

وَاِذَا ضَرَبْتُمْ فِى الْاَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ اَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلٰوةِۗ اِنْ خِفْتُمْ اَنْ يَفْتِنَكُمُ
الَّذٖينَ كَفَرُواۜ اِنَّ الْكَافِرٖينَ كَانُوا لَكُمْ عَدُوًّا مُبٖينًا ﴿١٠١﴾ وَاِذَا كُنْتَ فٖيهِمْ فَاَقَمْتَ لَهُمُ
الصَّلٰوةَ فَلْتَقُمْ طَٓائِفَةٌ مِنْهُمْ مَعَكَ وَلْيَأْخُذُٓوا اَسْلِحَتَهُمْ فَاِذَا سَجَدُوا فَلْيَكُونُوا مِنْ وَرَٓائِكُمْۖ
وَلْتَأْتِ طَٓائِفَةٌ اُخْرٰى لَمْ يُصَلُّوا فَلْيُصَلُّوا مَعَكَ وَلْيَأْخُذُوا حِذْرَهُمْ وَاَسْلِحَتَهُمْۚ وَدَّ الَّذٖينَ
كَفَرُوا لَوْ تَغْفُلُونَ عَنْ اَسْلِحَتِكُمْ وَاَمْتِعَتِكُمْ فَيَمٖيلُونَ عَلَيْكُمْ مَيْلَةً وَاحِدَةًۜ وَلَا جُنَاحَ
عَلَيْكُمْ اِنْ كَانَ بِكُمْ اَذًى مِنْ مَطَرٍ اَوْ كُنْتُمْ مَرْضٰٓى اَنْ تَضَعُٓوا اَسْلِحَتَكُمْۚ وَخُذُوا حِذْرَكُمْۜ
اِنَّ اللّٰهَ اَعَدَّ لِلْكَافِرٖينَ عَذَابًا مُهٖينًا ﴿١٠٢﴾ فَاِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلٰوةَ فَاذْكُرُوا اللّٰهَ قِيَامًا
وَقُعُودًا وَعَلٰى جُنُوبِكُمْۚ فَاِذَا اطْمَأْنَنْتُمْ فَاَقٖيمُوا الصَّلٰوةَۚ اِنَّ الصَّلٰوةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنٖينَ
كِتَابًا مَوْقُوتًا ﴿١٠٣﴾ وَلَا تَهِنُوا فِى ابْتِغَٓاءِ الْقَوْمِۜ اِنْ تَكُونُوا تَأْلَمُونَ فَاِنَّهُمْ يَأْلَمُونَ كَمَا
تَأْلَمُونَۚ وَتَرْجُونَ مِنَ اللّٰهِ مَا لَا يَرْجُونَۜ وَكَانَ اللّٰهُ عَلٖيمًا حَكٖيمًا ﴿١٠٤﴾

---

1 Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,* s. 180-181:

قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ فِي رِوَايَةِ عَطَاءٍ: كَانَ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ عَوْفٍ يُخْبِرُ أَهْلَ مَكَّةَ بِمَا يَنْزِلُ فِيهِمْ مِنَ الْقُرْآنِ، فَكَتَبَ الْآيَةَ الَّتِي نَزَلَتْ «إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ» فَلَمَّا قَرَأَهَا الْمُسْلِمُونَ قَالَ [جندب] بْنُ ضَمْرَةَ اللَّيْثِيُّ لِبَنِيهِ وَكَانَ شَيْخًا كَبِيرًا «احْمِلُونِي فَإِنِّي لَسْتُ مِنَ الْمُسْتَضْعَفِينَ وَإِنِّي لَا أَهْتَدِي إِلَى الطَّرِيقِ» فَحَمَلَهُ بَنُوهُ عَلَى سَرِيرٍ مُتَوَجِّهًا إِلَى المدينة، فلما بلغ التَّنْعِيمَ أَشْرَفَ عَلَى الْمَوْتِ، فَصَفَّقَ يَمِينَهُ عَلَى شِمَالِهِ وَقَالَ: «اللَّهُمَّ هَذِهِ لَكَ وَهَذِهِ لِرَسُولِكَ أُبَايِعُكَ عَلَى مَا بَايَعَتْكَ يَدُ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ» وَمَاتَ حَمِيدًا، فَبَلَغَ خَبَرُهُ أَصْحَابَ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالُوا: «لَوْ وَافَى الْمَدِينَةَ لَكَانَ أَتَمَّ أَجْرًا» فَأَنْزَلَ اللّٰهُ تعالى فيه هَذِهِ الْآيَةَ.

2 H: "tahkīkāt-ı".

[1440] **Meâl-i Şerîfi**

Sefer ettiğiniz vakit o küfredenlerin size bir fenalık yapmalarından korkuyorsanız namazdan kısmanız artık size bir [1441] günah olmaz, muhakkak ki kâfirler size açık bir düşman bulunuyorlar (101). Ve o vakit sen içlerinde olup da onlara namaz kıldırdığında içlerinden bir kısmı seninle beraber namaza dursun, silahlarını da yanlarına alsınlar. Bunlar secdeye vardıklarında diğer kısım arkanızda beklesinler, sonra o[1] namaz kılmamış olan diğer kısım gelsin, seninle beraber kılsınlar ve ihtiyatlı bulunsunlar ve silahlarını yanlarına alsınlar. Kâfirler arzu ederler ki silahlarınızdan ve eşyanızdan bir gâfil bulunsanız da size birdenbire bir baskın bassalar. Eğer yağan yağmurdan bir eziyet varsa veya hasta iseniz silahları bırakmanızda beis yoktur. Bununla beraber ihtiyatı elden bırakmayın, çünkü Allah kâfirler için mühîn bir azab hazırlamıştır (102). O korkulu zamanda namazı kıldınız mı gerek ayakta ve gerek otururken ve gerek yanlarınız üzerinde hep Allah'ı zikredin. Derken korkudan itmi'nan buldunuz mu o vakit namazı tam erkânıyla edâ edin, çünkü namaz mü'minler üzerine muayyen vakitlerle yazılı bir farz bulunuyor (103). Düşmanınız olan kavmi tâkip etmekte zaaf göstermeyin, eğer siz elemleniyorsanız şüphe yok ki sizin elemlendiğiniz gibi onlar da elemleniyorlardır. Kaldı ki siz Allah'tan onların ümit edemeyecekleri şeyler umuyorsunuz Allah da Alîm, Hakîm bulunuyor (104).[2]

---

1 B -"o".

2 H: "Sefer ettiğiniz vakit o küfredenlerin size bir fenalık etmelerinden korkuyorsanız namazdan kısmanız artık size bir günah olmaz, elbette kâfirler size açık bir düşman bulunuyorlar (101). O vakit sen içlerinde olup da kendilerine namaz kıldırdığında içlerinden bir kısmı seninle beraber namaza dursun, silahlarını da yanlarına alsınlar. Bunlar secdeye vardıklarında diğer kısım arkanızda beklesinler, sonra o namaz kılmamış olan diğer kısım gelsin, seninle beraber kılsınlar ve ihtiyatlı bulunsunlar ve silahlarını yanlarına alsınlar. Kâfirler arzu ederler ki silahlarınızdan ve eşyanızdan gâfil bulunsanız da size birdenbire bir baskın bassalar. Eğer yağan yağmurdan bir eziyet varsa veya hasta iseniz silahları bırakmanızda bir beis yoktur. Bununla beraber ihtiyatı elden bırakmayın, çünkü Allah kâfirler için mühîn bir azab hazırlamıştır (102). O korkulu zamanda namazı kıldınız mı gerek ayakta ve gerek otururken ve gerek yanlarınız üzere hemen Allah'ı zikredin. Derken korkudan itmi'nan buldunuz mu artık namazı tam erkânıyla edâ edin, çünkü namaz mü'minler üzerine muayyen vakitlerle yazılı bir farz bulunuyor (103). Düşmanınız olan kavmi tâkip etmekte zaaf göstermeyin, eğer siz elemleniyorsanız şüphe etmeyin ki onlar da sizin gibi elemleniyorlardır. Kaldı ki siz Allah'tan onların ümit edemeyecekleri şeyler ümit ediyorsunuz, Allah da Alîm, Hakîm bulunuyor (104)".

{وَاِذَا ضَرَبْتُمْ فِي الْاَرْضِ} Yeryüzünde sefer ettiğiniz vakit. ❁ Görülüyor ki burada "fî sebîlillâh" kaydı tasrih olunmamıştır. Binâenʿaleyh zâhirine nazaran gerek cihad ve gerek hicret, gerek ticaret ve gerek herhangi bir sebep ve maksadla vâkiʿ olan seferlerin hepsine şâmil olur ve bunun için âyetin ale'l-ıtlâk seferî namaz hakkında olduğu söylenmiştir. Maʿamâfîh âyetin yine sefer-i[1] cihad ile alâkadar olduğu da siyâkından zâhirdir. Ve bunun için burada ale'l-ıtlâk seferî namazlara bir îmâ bulunsa bile asıl mâsîka-leh havf-ı düşmanla alâkadar olan harb veya hicret seferi olduğundan hükm-i âyet [1442] salât-ı seferîden ziyade mevâkiʿ-i zarûrette salât-ı havfa nâzırdır.

Yani seferber olup yürüdüğünüz vakit {فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ اَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلٰوةِ اِنْ خِفْتُمْ اَنْ يَفْتِنَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا} kâfirlerin sizi fitne ve mihnete düşüreceklerinden korkarsanız namazı biraz kısa kesmenizde günah yoktur.

Mâlumdur ki "kasr", çekip uzatmanın zıddı olarak kısıp kısaltmak demektir. اَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلٰوةِ'da "kasr mine's-salât" iki suretle mutasavverdir. Birisi rekatların adedini kısaltıp dört yerine iki kılmak, yani kemmiyeten[2] kasr etmektir ki bir kısım müfessirîn bu mânayı vermişlerdir. Fakat bu mâna her namazda cereyan etmez, akşam ve sabah namazları hâriç kalır. Biri de kıyam yerine kuʿûd veya rükûb, rükûʿ ve sücûd yerine îmâ ile iktifâ eylemek gibi namazın hudûdunu ve evsâf u keyfiyyâtını kısaltmak, keyfiyeten kasr etmektir. Diğer cihetten kasr, habs ü tevkīf mânasına da gelir. Bu surette[3] de "kasr mine's-salât" namazın bazısını kazaya bırakmak demek olur. Zâhiriyye evvelki mânaya, yani kasr-ı rekʿata hasr etmiş ve bu âyet mûcebince seferde kasr-ı salâtın hâl-i havfa mahsus olduğuna ve binâenʿaleyh seferî olan bir adamın hâl-i emniyette namazını tam kılması lâzım geldiğine kāil olmuşlardır. Şâfiiyye de bu mânaya haml etmiş ve fakat havf ile takyid etmeksizin seferî olan bir adamın dört rekʿatlı namazları tansif etmesi câiz ve fakat itmam eylemesi evlâ olduğuna kāil olmuştur.

1 B: "seferî".
2 B: "kemmiyetten".
3 M ve B: "suretle".

Hanefiyyeye gelince: Burada üç mâna muhtemil olmakla beraber kasrdan murad ikinci mâna keyfiyeten kasr olması lâzım geleceğine ve esasen seferde dört rekatlıların iki rekat kılınması bir kasr değil bir itmam olduğuna ve binâenʿaleyh fazlası câiz olmadığına kāil olmuşlardır. Zira *Sahîh-i Buhârî*'de dahi mervî olduğu üzere [1443] namaz ilk farz kılındığı zaman hazarda ve seferde ikişer rekat olmak üzere farz kılınmış ve bilâhare hazarda öğle, ikindi, yatsı namazları dörde iblâğ edilerek tezyid kılınmış ve salât-ı sefer, hâl-i aslî üzere bırakılmıştır.[1] Ve bu hüküm Kitap ile değil Sünnet ile sâbittir. Bu âyet ise bilhassa hâl-i havf ile meşrut bulunduğundan bu cihetten sâkittir. Bunun için ale'l-ıtlâk ahkâm-ı seferi buradan istinbâta kalkışmak doğru değildir. Ve hâl-i havftan mâʿadâsının âyette meskûtün anh olduğu Şâfiiyyece de müsellemdir. Binâenʿaleyh seferde kasr-ı kemmiyet derece-i sâniyede meşrû bir ruhsat gibi görünürse de hakikatte derece-i ûlâda meşrû bir azîmet mahiyetinde olduğundan burada ruhsat verilen kasrın kasr-ı keyfiyet olması lâzım gelir. Bu tefsir Tâvus'tan ve İbn Abbas'tan dahi mervîdir. Resûlullah'ın bütün seferlerinde gerek hâl-i havf ve gerek hâl-i emniyette aded-i rekaʿâtı kasr etmiş olduğunda hiç ihtilâf edilmemiştir. Demek ki herhangi bir müsâfirin farzı esasen iki rekattır. Hazret-i Ömer'den mervî olduğu üzere seferde hâl-i emniyette kasr صَدَقَةٌ تَصَدَّقَ اللّٰهُ بِهَا عَلَيْكُمْ فَاقْبَلُوا صَدَقَتَهُ hadîs-i nebevîsi[2] mûcebince kabûlü lâzım gelen bir sadaka-i ilâhiyedir. Hâl-i havftaki kasr ise buna munzam olan bir kasr-ı keyfiyettir ki Sûre-i Bakara'daki فَاِنْ خِفْتُمْ فَرِجَالاً اَوْ رُكْبَانًا [2/239] âyetinde olduğu gibi havfın derecesine göre mâşiyen edâya veya îmâya, bunlar da olamadığı takdirde kazaya bırakmaya müsâiddir (*o âyete bak*).

Şimdi düşman muvâcehesinde vaziyetin müsaadesine göre kasr-ı salâtın cemaat ile yapılabilecek bir sûret-i mahsûsasına gelelim:

---

1 Buhârî, Salât, 1:

عَنْ عَائِشَةَ أُمِّ الْمُؤْمِنِينَ، قَالَتْ: فَرَضَ اللهُ الصَّلَاةَ حِينَ فَرَضَهَا رَكْعَتَيْنِ رَكْعَتَيْنِ فِي الحَضَرِ وَالسَّفَرِ، فَأُقِرَّتْ صَلَاةُ السَّفَرِ، وَزِيدَ فِي صَلَاةِ الحَضَرِ.

2 eş-Şâfiʿî, *el-Ümm,* Beyrut: Dâru'l-Maʿrife, 1410/1990, I, 208; Abdurrazzak, *el-Musannef,* III, 232; Müslim, Müsâfirîn, 4; Ebû Dâvûd, Salât, 269.

{وَاِذَا كُنْتَ فٖيهِمْ} Yâ Muhammed, sen bu hâl-i havfta bulunan ve kasr-ı salâta me'zun olan mücâhidînin içinde bulunup da {فَاَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلٰوةَ} onlara namaz kıldırdığın vakit {فَلْتَقُمْ طَٓائِفَةٌ مِنْهُمْ مَعَكَ} içlerinden bir kısmı [1444] seninle beraber dursunlar, yani askeri evvelâ iki kısım yap, bir kısmı düşman karşısında beklesin, bir kısmı da seninle beraber namaza dursunlar {وَلْيَأْخُذُٓوا اَسْلِحَتَهُمْ} ve namaza duranlar dahi silahlarını bırakmayıp yanlarına alsınlar {فَاِذَا سَجَدُوا} bunlar secde edip rekatı bitirdiler mi {فَلْيَكُونُوا مِنْ وَرَٓائِكُمْ} arkanızdan düşman karşısına çekilsinler {وَلْتَأْتِ طَٓائِفَةٌ اُخْرٰى لَمْ يُصَلُّوا} ve kılmamış olan diğer kısım gelsin, ikinci rekatı da {فَلْيُصَلُّوا مَعَكَ} seninle beraber bunlar kılsınlar. ❁ Demek ki kılınan namaz iki rekattır. Ve her rekata bi'l-münâvebe bir kısım iştirak etmiştir. Şu hâlde her birinin ikinci rekatları ne olacak? Kıtâlin başlaması gibi havfın iştidâdını müstelzim olan bir hâl-i cedîd tehaddüs etmedikçe ikinci rekatın da her biri tarafından yine bi'l-münâvebe itmam edilmesi lâzım gelecektir. Ve böyle olduğu sünnet-i nebeviye ile de beyan olunmuştur. İbn Ömer ve İbn Mesʿud hazerâtından rivayet olunduğu üzere Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem salât-ı havfı kıldırdığı[1] zaman âyette olduğu gibi ilk tâife ile bir rekat ve diğer tâife ile de bir rekat kılmış, sonra bu tâife düşman karşısına gitmiş, yine evvelki tâife gelip ikinci rekatı kıraatsiz kaza etmiş ve selâm vermiş, sonra bunlar gidip yine ikinci tâife gelmiş, birinci rekatı kıraat ile kaza etmişler ve selâm vermişler ve bu suretle her tâife iki rekat kılmışlardır.[2] Maʿamâfîh bu noktada diğer kaviller ve rivayetler de vardır.

---

1 B: "kıldığı".

2 Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Âsâr,* tashîh ve taʿlîk: Ebü'l-Vefâ el-Efgānî, Haydarâbâd: Lecnetü İhyâi'l-Meʿârif, ts., I, 505. Bkz. Tirmizî, Cumʿa, 46/564; Kâsânî, *Bedâiʿu's-sanâiʿ*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986, I, 243:

مُحَمَّدٌ، قَالَ: أَخْبَرَنَا أَبُو حَنِيفَةَ عَنْ حَمَّادٍ عَنْ إِبْرَاهِيمَ فِي صَلَاةِ الْخَوْفِ قَالَ: إِذَا صَلَّى الْإِمَامُ بِأَصْحَابِهِ فَلْتَقُمْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ مَعَ الْإِمَامِ وَطَائِفَةٌ بِإِزَاءِ الْعَدُوِّ فَيُصَلِّي الْإِمَامُ بِطَائِفَةِ الَّذِينَ مَعَهُ رَكْعَةً ثُمَّ تَنْصَرِفُ الطَّائِفَةُ الَّذِينَ صَلُّوا مَعَ الْإِمَامِ مِنْ غَيْرِ أَنْ يَتَكَلَّمُوا حَتَّى يَقُومُوا مَقَامَ أَصْحَابِهِمْ وَتَأْتِي الطَّائِفَةُ الْأُخْرَى فَيُصَلُّونَ مَعَ الْإِمَامِ الرَّكْعَةَ الْأُخْرَى ثُمَّ يَنْصَرِفُونَ مِنْ غَيْرِ أَنْ يَتَكَلَّمُوا حَتَّى يَقُومُوا فِي مَقَامِ أَصْحَابِهِمْ وَتَأْتِي الطَّائِفَةُ الْأُولَى حَتَّى يُصَلُّوا رَكْعَةً وُحْدَانًا ثُمَّ يَنْصَرِفُونَ فَيَقُومُونَ مَقَامَ أَصْحَابِهِمْ وَتَأْتِي الطَّائِفَةُ الْأُخْرَى حَتَّى يَقْضُوا الرَّكْعَةَ الَّتِي بَقِيَتْ عَلَيْهِمْ وُحْدَانًا. قَالَ مُحَمَّدٌ: وَبِهَذَا كُلِّهِ نَأْخُذُ. وَأَمَّا الطَّائِفَةُ الْأُولَى فَيَقْضُونَ رَكْعَتَهُمْ بِغَيْرِ قِرَاءَةٍ؛ لِأَنَّهُمْ أَدْرَكُوا أَوَّلَ الصَّلَاةِ مَعَ الْإِمَامِ، فَقِرَاءَةُ الْإِمَامِ لَهُمْ قِرَاءَةٌ، وَأَمَّا الطَّائِفَةُ الْأُخْرَى فَإِنَّهُمْ يَقْضُونَ رَكْعَتَهُمْ بِقِرَاءَةٍ؛ لِأَنَّهَا فَاتَتْهُمْ مَعَ الْإِمَامِ. وَهَذَا كُلُّهُ قَوْلُ أَبِي حَنِيفَةَ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ.

{وَلْيَأْخُذُوا حِذْرَهُمْ وَاَسْلِحَتَهُمْ} Ve bu ikinci tâife namaza gelirken teyakkuz ve ihtiraz üzere bulunsunlar ve silahlarını üstlerine alsınlar. ❁ Evvelkinde yalnız silahlarını alsınlar demekle iktifâ edildiği hâlde burada teyakkuz ve ihtiyât ü ihtirâz demek olan [1445] "hizr"in dahi ilâve edilmiş olması düşman karşısında yerlerini berikilere terk ederken pek ziyade ihtiyat ile hareket etmek lüzûmunu işʿâr içindir. Çünkü {وَدَّ الَّذٖينَ كَفَرُوا} kâfirler öyle arzu etmektedirler ki {لَوْ تَغْفُلُونَ عَنْ اَسْلِحَتِكُمْ وَاَمْتِعَتِكُمْ} siz esliha ve emtiʿanızdan, levâzım ve mühimmât-ı harbiyenizden gaflet etseniz, boş bulunsanız da {فَيَمٖيلُونَ عَلَيْكُمْ مَيْلَةً وَاحِدَةً} üzerinize birden bire bir saldırıverseler. ❁ İbn Abbas ve Câbir'den rivayet olunduğuna göre Resûlullah ashâbıyla öğle namazını kılmış, müşrikler de bunu görmüş idi. Sonradan "biz ne fena yaptık, niye o sırada hücum edivermedik" dediler ve diğer bir namaz esnasında baskın etmeye azm eylediler. Allah teâlâ da bu âyet ile Peygamberine onların esrârını bildirdi.[1] Maʿahâzâ {وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ اِنْ كَانَ بِكُمْ اَذًى مِنْ مَطَرٍ اَوْ كُنْتُمْ مَرْضٰٓى اَنْ تَضَعُٓوا اَسْلِحَتَكُمْ} ve eğer size yağmur kabîlinden bir eziyet olur veya hasta bulunursanız silahlarınızı bırakmanızda günah yoktur. Yağmur ve hastalık gibi bir sebepten nâşî silahları üstünüze almanız pek zahmet verir veya silahı bozmak ihtimâli bulunursa o zaman namaz kılarken üstünüze almayabilirsiniz ve bu almamak günah olmaz. ❁ Demek ki böyle bir eziyet ve zarar bulunmadıkça silahı üzerinde bulundurmak vâcib ve elden bırakmak günahtır ve bırakmak câiz olduğu zaman da {وَخُذُوا حِذْرَكُمْ} her hâlde hizrinizi tutunuz, kuşkulu durunuz, namaz kılarken dahi düşmandan

---

1 Vâkıdî, *el-Megāzî*, II, 582:

عن ابن عباس رضي الله عنه، قَالَ: فَحَانَتْ صَلَاةُ الظّهْرِ فَأَذّنَ بِلَالٌ وَأَقَامَ، فَاسْتَقْبَلَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْقِبْلَةَ وَصَفّ النّاسَ خَلْفَهُ يَرْكَعُ بِهِمْ وَيَسْجُدُ، ثُمّ سَلّمَ فَقَامُوا عَلَى مَا كَانُوا عَلَيْهِ مِنْ التّعْبِيَةِ. فَقَالَ خَالِدُ بْنُ الْوَلِيدِ: «قَدْ كَانُوا عَلَى غِرّةٍ، لَوْ كُنّا حَمَلْنَا عَلَيْهِمْ لَأَصَبْنَا مِنْهُمْ، وَلَكِنْ تَأْتِي السّاعَةَ صَلَاةٌ هِيَ أَحَبّ إلَيْهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَأَبْنَائِهِم» قَالَ: فَنَزَلَ جِبْرِيلُ عَلَيْهِ السّلَامُ بَيْنَ الظّهْرِ وَالْعَصْرِ بِهَذِهِ الْآيَةِ: «وَإِذا كُنْتَ فِيهِمْ فَأَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلاةَ فَلْتَقُمْ...» الْآيَةَ.

Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, II, 683:

عَنْ أَبِي عَيَّاشٍ الزُّرَقِيِّ، قَالَ: كُنَّا مَعَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِعُسْفَانَ فَحَضَرَتِ الصَّلَاةُ صَلَاةُ الظُّهْرِ وَعَلَى خَيْلِ الْمُشْرِكِينَ خَالِدُ بْنُ الْوَلِيدِ، قَالَ: فَصَلَّى رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِأَصْحَابِهِ الظُّهْرَ فَقَالَ الْمُشْرِكُونَ: إِنَّ لَهُمْ صَلَاةً بَعْدَ هَذِهِ أَحَبُّ إِلَيْهِمْ مِنْ أَبْنَائِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ يَعْنُونَ صَلَاةَ الْعَصْرِ فَنَزَلَ جِبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَيْنَ الظُّهْرِ وَالْعَصْرِ فَأَخْبَرَهُ وَنَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ «وَإِذَا كُنْتَ فِيهِمْ فَأَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلَاةَ» الْآيَةَ إِلَى آخِرِهَا (النساء ١٠٢/٤)...

teyakkuz ve tehaffuz ve ihtiraz[1] üzere bulununuz, uyanık ve ihtiyatlı olunuz, gāfil avlanmamak için ne lâzımsa yapınız, düşmanın bağteten [1446] hücûmuna mâruz kalmayasınız. ❁ Burada Fahreddîn Râzî der ki: "Bu âyet düşmandan hazer vâcib olduğunu anlattığından maznun olan mazarratların kâffesinden hazer ve ihtirâzın vücûbuna dahi delâlet eder. Bu suretle deva ile muʿâleceye ikdam etmek ve defʿ-i mazarrat için kendi eliyle çalışıp çabalamak, vebadan ihtiraz eylemek, mâil-i inhidam bir duvar altında oturmaktan sakınmak vâcibdir."[2] Ve bunu لَا عَدْوَى hadîs-i şerifine[3] muʿârız zannetmemelidir. Akīde-i dîniye nokta-i nazarından sirâyeti[4] maraz ve vefat için bir müessir-i hakīkī ve zarûrî itikad etmek başka, onu Hâlık teâlâ'nın meşiyyetiyle icrâ-yı te'sîr eden herhangi bir sebeb-i âdî gibi görmek ve bu cihetle ihtiraz eylemek yine başkadır. Nitekim düşmandan hazer emredilmekle beraber bunu hakikaten düşmanın kuvvet ü kudretine haml ettirmemek ve bu suretle vehm ü halecâna düşürmemek[5] ve kalbleri ancak Allah'a rabt ettirmek ve maʿamâfîh esbâba ihtimam emrini teyid eylemek için {اِنَّ اللّٰهَ اَعَدَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَاباً مُهِيناً} buyurulmuştur, ki Allah'ın kanunlarına küfr edip ihmal etmek dahi bu vaʿîdde dâhildir.

Kelbî'nin Ebû Salih'ten rivayetine göre "Resûlullah Benî Enmar'a harb için gazâya çıkmıştı. Vardılar, bir menzile kondular. Düşmandan hiçbir kimse görmüyorlardı. Nâs silahlarını koydular, Resûlullah da silahını bırakıp kazâ-i hâcete çıktı, dereyi geçti. Hava çiliyor, yağmur serpiyordu. Derken vâdi Resûlullah ile ashâbının arasında bir hâil oldu, binâenʿaleyh Resûlullah oturmuştu. Gavres b. Hâris el-Muhâribî bunu gördü ve "seni katletmezsem Allah beni katletsin" deyip kılıcı yanında dağdan indi, Resûlullah baktı ki herif gelmiş kılıcı çekerek baş ucuna

1 B -"ve tehaffuz ve ihtiraz".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 207:

الْمَسْأَلَةُ الرَّابِعَةُ: دَلَّتِ الْآيَةُ عَلَى وُجُوبِ الْحِذْرِ عَنِ الْعَدُوِّ، فَيَدُلُّ عَلَى وُجُوبِ الْحِذْرِ عَنْ جَمِيعِ الْمَضَارِّ الْمَظْنُونَةِ، وَبِهَذَا الطَّرِيقِ كَانَ الْإِقْدَامُ عَلَى الْعِلَاجِ بِالدَّوَاءِ وَالْعِلَاجِ بِالْيَدِ وَالِاحْتِرَازِ عَنِ الْوَبَاءِ وَعَنِ الْجُلُوسِ تَحْتَ الْجِدَارِ الْمَائِلِ وَاجِبًا والله أَعْلَمُ.

3 Buhârî, Tıb, 19; Müslim, Selâm, 102.

4 B: "sirâyet-i".

5 B: "düşmemek".

dikilmiş; "şimdi yâ Muhammed, seni benden kim kurtaracak?" diyordu. Derhâl Resûlullah "Allah azze ve celle" buyurdu ve اَللّٰهُمَّ اكْفِنِي غَوْرَث بْن الْحَارِثِ بِمَا شِئْتَ dedi Gavres de Peygamber'i vurmak için kılıcıyla saldırdı ve fakat iki küreğinin arasına [1447] bir sancı saplanıp yüzü koyun sürçtü ve kılıcı elinden fırladı. Hemen Resûlullah kalkıp kılıcı aldı ve "ey Gavres, şimdi seni benden kim menʿ eder?" buyurdu, o da "lâ ehad: hiç kimse yok" dedi. O zaman Aleyhissalâtü vesselâm أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ diye şehadet getirirsen ben de kılıcını sana veririm" buyurdu, o "hayır velâkin ilelebed sana kıtal yapmayacağıma ve aleyhinde hiçbir düşmana muʿâvenet eylemeyeceğime şehadet ederim" dedi, Resûlullah da kılıcı verdi. Bunun üzerine Gavres "vallahi, sen benden çok hayırlısın" dedi, Resûlullah da "ben ona senden ehakkım" buyurdu. Binâenʿaleyh Gavres dönüp arkadaşlarına gitti, vakʿayı anlattı, bazıları iman ettiler, o sırada vâdi durmuştu. Resûlullah da geçip ashâbına vakʿayı haber verdi.[1] İşte خُذُوا حِذْرَكُمْ emri böyle ansızın bir baskına uğramaktan tehaffuz içindir.

Bu âyette beyan buyurulan salât-ı havf Resûlullah'a hitâben vârid olmuş bulunduğu ve Resûlullah'ın imâmetiyle namaza ivaz bulunamayıp diğer imam da bulunabileceği için bir rivayette İmam Ebû Yûsuf bunun Resûlullah'a mahsus olduğuna ve Resûlullah'tan sonra salât-ı havf böyle bir imam ile kılınmayıp lâekal iki imam ile diğer namazlar gibi

---

1 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 378-379; Begavî, *Meʿâlimü't-Tenzîl,* II, 280-281. Krş. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 390; Buhârî, Megāzî, 31:

وَقَالَ الْكَلْبِيُّ عَنْ أَبِي صَالِحٍ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا نَزَلَتْ فِي رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَذٰلِكَ أَنَّهُ غَزَا مُحَارِبًا وَبَنِي أَنْمَارٍ، فَنَزَلُوا وَلَا يَرَوْنَ مِنَ الْعَدُوِّ أَحَدًا، فَوَضَعَ النَّاسُ أَسْلِحَتَهُمْ، وَخَرَجَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِحَاجَةٍ لَهُ قَدْ وَضَعَ سِلَاحَهُ حَتَّى قَطَعَ الْوَادِي وَالسَّمَاءُ تَرُشُّ، فَحَالَ الْوَادِي بَيْنَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَبَيْنَ أَصْحَابِهِ فَجَلَسَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي ظِلِّ شَجَرَةٍ فَبَصُرَ بِهِ غَوْرَثُ بْنُ الْحَارِثِ الْمُحَارِبِيُّ فَقَالَ: قَتَلَنِي اللهُ إِنْ لَمْ أَقْتُلْهُ، ثُمَّ انْحَدَرَ مِنَ الْجَبَلِ وَمَعَهُ السَّيْفُ فَلَمْ يَشْعُرْ بِهِ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَّا وَهُوَ قَائِمٌ عَلَى رَأْسِهِ وَمَعَهُ السَّيْفُ قَدْ سَلَّهُ مِنْ غِمْدِهِ فَقَالَ: يَا مُحَمَّدُ مَنْ يَعْصِمُكَ مِنِّي الْآنَ؟ فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: اللهُ، ثُمَّ قَالَ: اللّٰهُمَّ اكْفِنِي غَوْرَثَ بْنَ الْحَارِثِ بِمَا شِئْتَ، ثُمَّ أَهْوَى بِالسَّيْفِ إِلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِيَضْرِبَهُ فَأَكَبَّ لِوَجْهِهِ مِنْ زَلْخَةٍ زلخها مِنْ بَيْنِ كَتِفَيْهِ، وَنَدَرَ سَيْفُهُ فَقَامَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَخَذَهُ ثُمَّ قَالَ: يَا غَوْرَثُ مَنْ يَمْنَعُكَ مِنِّي الْآنَ؟ قَالَ: لَا أَحَدَ، قَالَ تَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ وأعطيكَ سيفكَ؟ قَالَ: لَا وَلَكِنْ أَشْهَدُ أَنْ لَا أُقَاتِلَكَ أَبَدًا وَلَا أُعِينُ عَلَيْكَ عَدُوًّا، فَأَعْطَاهُ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَيْفَهُ، فَقَالَ غَوْرَثُ: وَاللهِ لَأَنْتَ خَيْرٌ مِنِّي، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَجَلْ أَنَا أَحَقُّ بِذٰلِكَ مِنْكَ، فَرَجَعَ غَوْرَثٌ إِلَى أَصْحَابِهِ فَقَالُوا: وَيْلَكَ مَا مَنَعَكَ مِنْهُ؟ قَالَ: لَقَدْ أَهْوَيْتُ إِلَيْهِ بِالسَّيْفِ لِأَضْرِبَهُ فَوَاللهِ مَا أَدْرِي مَنْ زَلَخَنِي بَيْنَ كَتِفِي فَخَرَرْتُ لِوَجْهِي، وَذَكَرَ حَالَهُ قَالَ: وَسَكَنَ الْوَادِي فَقَطَعَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْوَادِيَ إِلَى أَصْحَابِهِ فَأَخْبَرَهُمُ الْخَبَرَ وَقَرَأَ عَلَيْهِمْ هَذِهِ الْآيَةَ: «وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ كَانَ بِكُمْ أَذًى مِنْ مَطَرٍ أَوْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَنْ تَضَعُوا أَسْلِحَتَكُمْ وَخُذُوا حِذْرَكُمْ» أَيْ: مِنْ عَدُوِّكُمْ.

kılınacağına kāil olmuş ki Mâlikiyye'den İbn Uleyye'nin dahi mezhebi bu imiş. Fakat cumhur, Resûlullah'tan sonra eimmenin o makama kāim nâib-i nebevî olmaları hasebiyle خُذْ مِنْ اَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكّ۪يهِمْ بِهَا [et-Tevbe 9/103][1] emrinde olduğu gibi hitâbın Peygamber'den sonra umerâya dahi mütenâvil bulunduğunu beyan etmişlerdir. Nitekim Said b. Âs Taberistan'da salât-ı havf kılmak istediği zaman "içinizde Resûlullah ile bir salât-ı havfa hazır ve şâhid olan kim var?" diye sormuş, Huzeyfe b. Yeman kalkıp târif etmiş, o da o suretle kıldırmış idi ki içlerinde birçok sahâbe de vardı.[2] Kezâlik Abdurrahman[3] b. Semüre maiyyetinde Kâbul'e[4] gaza ettikleri zaman bu da salât-ı havf kıldırmış idi.[5]

[1448] {فَاِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلٰوةَ} İmdi bu namazı edâ ettiğiniz, yani salât-ı havfı kıldığınız, kılıp bitirdiğiniz vakit {فَاذْكُرُوا اللّٰهَ قِيَاماً وَقُعُوداً وَعَلٰى جُنُوبِكُمْ} arkasından ayakta ve otururken ve yatarken cemîʿ-i ahvâlde Allah'ı zikir ve yâd ediniz ve hatta kıtâle giriştiğinizde bile ayakta kılıç çalarken, dizleyip endaht yaparken, yaralanıp yere düştüğünüzde Allah'ı kalbinizden çıkarmayınız, dilinizden bırakmayınız. -Diğer bir mâna ile- baʿdehû ahvâl şiddetlendiği zaman namaz kılmak istediğinizde her biriniz bulunduğunuz vaziyete göre, meselâ ayaktakiler ayakta, oturanlar oturduğu, yatanlar yattığı yerde olarak nasıl rast gelirse öylece îmâ ile kılınız ve bu hâl içinde Allah'ı zikrediniz. Bazı müctehidîn burada bilfiil

---

1 "Bunların mallarından bir sadaka al ki onunla kendilerini hem tathir edersin hem tezkiye…"

2 Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Hucce alâ ehli'l-Medîne,* thk. Mehdî Hasan el-Geylânî el-Kādirî, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403, I, 347-348; Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm,* II, 226-227:

عَن سليم بن عبد قَالَ كُنَّا عِنْد سعيد بن الْعَاصِ بطبرستان فَحَضَرت الصَّلَاة وَنحن نُقَاتِل الْعَدو ومعنا رجال من اصحاب رَسُول الله صلى الله عَلَيْهِ واله وَسلم حُذَيْفَة وَغير وَاحِد فَقَالَ ايكم شهد صَلَاة الْخَوْف مَعَ رَسُول الله صلى الله عَلَيْهِ واله وَسلم فَقَالَ حُذَيْفَة انا قَالَ فَكيف تَأْمُرهُمْ قَالَ يلبسُونَ اسلحتهم فتقوم طَائِفَة مِمَّا يَلِي الْعَدو وَطَائِفَة مَعَك فِي الصَّلَاة وتأمرهم ان حمل عَلَيْهِم الْعَدو ان يتكلموا ويسلموا فَتُصَلِّي بالذين مَعَك رَكْعَة وتسجد بهم سَجْدَتَيْنِ ثمَّ يقومُونَ مصَاف الَّذين لم يصلوا ويأتون فيصلون مَعَك رَكْعَة وسجدتين ثمَّ يرجعُونَ الى مصَاف اصحابهم ويأتون فيركعون رَكْعَة وسجدتين ويسلمون فيرجعون إِلَى مصَاف اصحابهم ويأتون فيركعون رَكْعَة وسجدتين ويسلمون وَقد قضوا الصَّلَاة.

3 H, M ve B: "Abdullah".

4 H, M ve B: "Bâbil'e".

5 Ebû Dâvûd, Salât, 285/1245. Krş. Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm,* II, 227:

وصلَّى عبد الرحمن بن سَمُرة هكذا، إلا أن الطائفة التي صلَّى بهم ركعةً ثم سلّم، مَضَوّا إلى مقامِ أصحابهم، وجاء هؤلاء فصَلَّوا لأنفسهم ركعةً، ثم رجعوا إلى مَقَام أولئك فصلَّوا لأنفسهم ركعةً. حدثنا بذلك مسلمُ بن إبراهيم، حدثنا عبد الصمد بن حبيب، أخبرني أبي أنهم غَزَوا مع عبد الرحمن بن سمُرةَ كابُلَ، فصلّى بنا صلاةَ الخوف.

kıtal hâlinde bile böyle îmâ ve zikirle namazın kılınacağını anlamışlarsa da eimme-i Hanefiyyenin muhtârına göre bilfiil kıtal ile iştigal namaza mâniʿdir. O zaman namaz kazaya bırakılır, nitekim yevm-i Ahzâb'da Resûlullah dört vakit namazı kazaya bırakmıştı.

{فَاِذَا اطْمَأْنَنْتُمْ} Baʿdehû harb bitip itmi'nan hâsıl ettiğiniz, kalbleriniz sükûnet bulup ahvâlden emin olduğunuzda {فَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ} vakti gelen namazı bütün erkân ve şerâitiyle güzelce kılınız,[1] yahut harb esnasında kılamadığınız namazları kaza ediniz. ❁ İmam Şâfiî hazretleri "o karışık zamanlarda kılınan namazların hepsini tamamıyla kaza ediniz" demiş ise de, bu mâna müstebʿaddır. Zâhir olan vakti gelenlerin edâsı veya kılınamayanların kazasıdır.

{اِنَّ الصَّلٰوةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَاباً مَوْقُوتاً} Zira namaz mü'minler üzerine bir kitâb-ı mevkūttur. Yani müretteb ve muayyen vakitlerde yazılı bir farz-ı katʿîdir. ❁ Ki bu evkāt Kur'an'da اَقِمِ الصَّلٰوةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ اِلٰى غَسَقِ الَّيْلِ وَقُرْاٰنَ الْفَجْرِ [el-İsrâ 17/78][2], وَاَقِمِ الصَّلٰوةَ طَرَفَيِ النَّهَارِ وَزُلَفاً مِنَ الَّيْلِ [Hûd 11/114][3], وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ غُرُوبِهَا وَمِنْ اٰنَاءِ الَّيْلِ فَسَبِّحْ وَاَطْرَافَ النَّهَارِ [Tâhâ 20/130][4], [1449] فَسُبْحَانَ اللّٰهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ. وَلَهُ الْحَمْدُ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَعَشِيًّا وَحِينَ تُظْهِرُونَ [er-Rûm 30/17-18][5] gibi âyetlerle öğle, ikindi, akşam, yatsı, sabah, beş vakit olmak üzere tâyin kılınmış ve hudûd-ı mahsûsasıyla tahdid ve târifi de taraf-ı risâletten beyan ve tafsil olunmuş ve o vakitten beri teʿâmülen de Müslümanlar beyninde zaruriyyât-ı dîniyeden olarak mazbut bulunmuştur. Namazın böyle evkāt-ı hamse ile takdiri maʿkūlât nokta-i nazarından şu vechile îzah da edilmiştir.

Âlemin cereyân-ı hayâtında her şey beş mertebe geçirir. Birincisi hudûs ve vücûda duhûl mertebesidir. Nitekim insan da doğar ve bir müddet

---

1 H +"~~kıldığınız o~~".
2 "Güneşin kaymasından gecenin kararmasına kadar namazı güzel kıl, bir de kıraatıyla mümtaz olan sabah namazını…"
3 "Hem namaz kıl gündüzün taraflarından ikisinde ve gecenin gündüze yakın saatlerinde…"
4 "…Rabbine hamd ile tesbih eyle; güneş doğmadan evvel ve batmadan evvel, gece saatlerinde de tesbih et gündüzün etrafında da…"
5 "O hâlde tesbih Allah'a, o zaman ki akşam edersiniz ve o zaman ki sabah edersiniz. Hem hamd O'na göklerde ve yerde ve ikindileyin ve o zaman ki öğle edersiniz."

neşv ü nemâ devresi yaşar ve bu müddete "sinn-i neşv ü nemâ" denilir. İkinci mertebe devr-i tevakkuftur ki bir müddet artıp eksilmeyerek sıfat-ı kemâli üzere kalır ve bu müddete "sinn-i şebâb" denilir. Üçüncü mertebe devr-i kühûlettir ki insanda gizli bir noksan yüz gösterir ve bu müddete "sinn-i kühûlet" denilir. Dördüncü mertebe devr-i şeyhûhat ki insanda açıktan açığa birtakım noksanlar zuhur etmeye başlar ve ölünceye kadar gider. Buna da "sinn-i şeyhûhat" ve "ihtiyarlık" denilir. Beşinci mertebe, öldükten sonra bir müddet âsârı bâkī kalıp bilâhare bu âsâr da mahv ü zâil olur ve ortada nâm u nişânı kalmaz. İşte âlemde bu beş mertebe gerek insanda ve gerek sâir hayvânât veya nebâtât hâdisâtının hepsinde cârîdir. Tulûʿ ve gurûbuna nazaran güneş de bu beş hâl ile alâkadardır. Meşrıktan doğduğu sırada hâli insanın doğduğu zamanki hâlini andırır,[1] peyderpey yükselir, nûru kuvvetlenir, harareti şiddetlenir, nihâyet semânın ortasına gelir bir lahza-i tevakkuf geçirir, sonra inmeye başlar ve hafî noksanlarla tedrîcen ikindiye kadar gider. Sonra noksanları tezahür eder, ziyâsı harareti zayıflar, inhitâtı artar ve sürʿatle gurûba teveccüh eyler. Gurûbdan sonra ufk-ı garbîde "şafak" denilen bazı âsârı kalır, sonra bu da muzmahil olur ve güneş sanki âlemde mevcut değil imiş gibi [1450] bir hâle gelir. Herkesin görebileceği bütün bu ahvâl, Allah'tan başka hiçbir kudretin hâkim olamayacağı umûr-ı ʿacîbe olduğu için Allah teâlâ bu beş hâlden her birini bir emr-i ilâhîye alâmet kılarak her birinde bir namaz farz kılmış ve bu beş vakit namazı her günkü tehavvülâtı tâyin ve irâe eden bir takvim gibi nâzım-ı vazîfe bir kitâb-ı mevkūt yapmıştır. Bunun içindir ki mü'minlerin namazları ne kadar muntazam olursa hâlleri de o nisbette muntazam olur. Namaz hem bir vesîle-i intizam hem de gāye-i inşirah olan bir vazîfe-i şükrandır. Havf hâlinde ümidi, emniyet hâlinde şevki tezyid eder. Fakat o zaman da vazife bundan ibaret zannedip de kalmamalıdır. Namazı güzelce kılınız. Bununla beraber {وَلَا تَهِنُوا فِى ابْتِغَٓاءِ الْقَوْمِ} o kavm-i küffârı taleb ü tâkipte gevşeklik de etmeyiniz, zayıf kalbli olmayınız, {اِنْ تَكُونُوا تَأْلَمُونَ} eğer siz bundan müteellim oluyorsanız

---

1 B -"Meşrıktan doğduğu sırada hâli insanın doğduğu zamanki hâlini andırır".

bilmelisiniz ki {فَاِنَّهُمْ يَأْلَمُونَ كَمَا تَأْلَمُونَ} onlar da sizin elemlendiğiniz kadar elemlenirler. Fazla olarak {وَتَرْجُونَ مِنَ اللّٰهِ مَا لَا يَرْجُونَ} siz Allah'tan onların ümit edemeyecekleri şeyler umarsınız. Onlar metâʿ-ı kalîl olan hayât-ı dünyâyı ararken siz nâmütenâhi sevap[1] ve âhiret istersiniz, sizin sâha-i ümîdiniz onlardan çok vâsiʿdir. Bunun için siz onlardan çok yüksek bir azm ü şevk ile mücahede etmelisiniz. {وَكَانَ اللّٰهُ عَل۪يماً حَك۪يماً} Allah ise Alîm ve Hakîm'dir. Binâenʿaleyh Allah'ın emirlerine imtisal edip ilm ü hikmet dairesinde hareket ediniz ki umduklarınıza nâil olasınız.

Burada dîn-i İslâm'ın rûhu ve kitâbın hikmet-i nüzûlü olan pek mühim bir mesele vardır ki hak ve ihkāk-ı hak [1451] kaziyyesidir. Kâfirlere karşı böyle mücahede ve tâkip emirlerini görüp de onlara hıyanet etmeyi, haksızlık yapmayı, yapmadıkları şeyi isnad ile iftira etmeyi muktezâ-yı diyânet zannetmemelidir. Hak, kâfire dahi taʿalluk etse yine haktır. Ve bir dinin kemâli telakkiyât-ı hukūkiyesinin şümûlü ve ciddiyetinde ve İslâm'ın en büyük inkişâfı adlî[2] kuvvetinin tecelliyâtında aranmak lâzım gelir. Kâfirin küfrü, hukūkuna tecavüzü mubah kılmaz. Dîn-i hakkın îcâbı kâfirin dahi lehinde aleyhinde ancak Allah'ın inzal buyurduğu kānûn-ı hak ve ahkâm-ı maʿdilet ve esbâb-ı ilm ile hükmetmektir. Çünkü yâ Muhammed:

اِنَّٓا اَنْزَلْنَٓا اِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَٓا اَرٰيكَ اللّٰهُۜ وَلَا تَكُنْ لِلْخَٓائِن۪ينَ
خَص۪يماًۙ ﴿١٠٥﴾ وَاسْتَغْفِرِ اللّٰهَۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ غَفُوراً رَح۪يماًۚ ﴿١٠٦﴾ وَلَا تُجَادِلْ عَنِ الَّذ۪ينَ
يَخْتَانُونَ اَنْفُسَهُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ خَوَّاناً اَث۪يماًۚ ﴿١٠٧﴾ يَسْتَخْفُونَ مِنَ النَّاسِ
وَلَا يَسْتَخْفُونَ مِنَ اللّٰهِ وَهُوَ مَعَهُمْ اِذْ يُبَيِّتُونَ مَا لَا يَرْضٰى مِنَ الْقَوْلِۜ وَكَانَ اللّٰهُ بِمَا يَعْمَلُونَ
مُح۪يطاً ﴿١٠٨﴾ هَٓا اَنْتُمْ هٰٓؤُ۬لَٓاءِ جَادَلْتُمْ عَنْهُمْ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا فَمَنْ يُجَادِلُ اللّٰهَ عَنْهُمْ
يَوْمَ الْقِيٰمَةِ اَمْ مَنْ يَكُونُ عَلَيْهِمْ وَك۪يلاً ﴿١٠٩﴾ وَمَنْ يَعْمَلْ سُٓوءاً اَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهُ ثُمَّ يَسْتَغْفِرِ

---

1 B: "savâb".
2 M: "adil"; B: "adl".

اللّٰهَ يَجِدِ اللّٰهَ غَفُوراً رَحِيماً ﴿١١٠﴾ وَمَنْ يَكْسِبْ اِثْماً فَاِنَّمَا يَكْسِبُهُ عَلٰى نَفْسِهِۜ وَكَانَ اللّٰهُ
عَلِيماً حَكِيماً ﴿١١١﴾ وَمَنْ يَكْسِبْ خَطٖيٓئَةً اَوْ اِثْماً ثُمَّ يَرْمِ بِهٖ بَرٖيٓئاً فَقَدِ احْتَمَلَ بُهْتَاناً
وَاِثْماً مُبٖيناً ﴿١١٢﴾ وَلَوْلَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكَ وَرَحْمَتُهُ لَهَمَّتْ طَٓائِفَةٌ مِنْهُمْ اَنْ يُضِلُّوكَۜ وَمَا
يُضِلُّونَ اِلَّٓا اَنْفُسَهُمْ وَمَا يَضُرُّونَكَ مِنْ شَيْءٍۜ وَاَنْزَلَ اللّٰهُ عَلَيْكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَكَ
مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُۜ وَكَانَ فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكَ عَظٖيماً ﴿١١٣﴾ لَا خَيْرَ فٖي كَثٖيرٍ مِنْ نَجْوٰيهُمْ اِلَّا مَنْ
اَمَرَ بِصَدَقَةٍ اَوْ مَعْرُوفٍ اَوْ اِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِۜ وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ ابْتِغَٓاءَ مَرْضَاتِ اللّٰهِ فَسَوْفَ
نُؤْتٖيهِ اَجْراً عَظٖيماً ﴿١١٤﴾ وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدٰى وَيَتَّبِعْ غَيْرَ
سَبٖيلِ الْمُؤْمِنٖينَ نُوَلِّهٖ مَا تَوَلّٰى وَنُصْلِهٖ جَهَنَّمَۜ وَسَٓاءَتْ مَصٖيراً ﴿١١٥﴾ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَغْفِرُ اَنْ
يُشْرَكَ بِهٖ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذٰلِكَ لِمَنْ يَشَٓاءُۜ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللّٰهِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالاً بَعٖيداً ﴿١١٦﴾ اِنْ
يَدْعُونَ مِنْ دُونِهٖٓ اِلَّٓا اِنَاثاًۚ وَاِنْ يَدْعُونَ اِلَّا شَيْطَاناً مَرٖيداًۙ ﴿١١٧﴾ لَعَنَهُ اللّٰهُۢ وَقَالَ لَاَتَّخِذَنَّ مِنْ
عِبَادِكَ نَصٖيباً مَفْرُوضاًۙ ﴿١١٨﴾ وَلَاُضِلَّنَّهُمْ وَلَاُمَنِّيَنَّهُمْ وَلَاٰمُرَنَّهُمْ فَلَيُبَتِّكُنَّ اٰذَانَ الْاَنْعَامِ
وَلَاٰمُرَنَّهُمْ فَلَيُغَيِّرُنَّ خَلْقَ اللّٰهِۜ وَمَنْ يَتَّخِذِ الشَّيْطَانَ وَلِيّاً مِنْ دُونِ اللّٰهِ فَقَدْ خَسِرَ خُسْرَاناً
مُبٖيناًۜ ﴿١١٩﴾ يَعِدُهُمْ وَيُمَنّٖيهِمْۜ وَمَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ اِلَّا غُرُوراً ﴿١٢٠﴾ اُو۬لٰٓئِكَ مَأْوٰيهُمْ
جَهَنَّمُ وَلَا يَجِدُونَ عَنْهَا مَحٖيصاً ﴿١٢١﴾ وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَنُدْخِلُهُمْ
جَنَّاتٍ تَجْرٖي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدٖينَ فٖيهَٓا اَبَداًۜ وَعْدَ اللّٰهِ حَقّاًۜ وَمَنْ اَصْدَقُ مِنَ اللّٰهِ
قٖيلاً ﴿١٢٢﴾ لَيْسَ بِاَمَانِيِّكُمْ وَلَٓا اَمَانِيِّ اَهْلِ الْكِتَابِۜ مَنْ يَعْمَلْ سُٓوءاً يُجْزَ بِهٖۙ وَلَا يَجِدْ لَهُ
مِنْ دُونِ اللّٰهِ وَلِيّاً وَلَا نَصٖيراً ﴿١٢٣﴾ وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ مِنْ ذَكَرٍ اَوْ اُنْثٰى وَهُوَ
مُؤْمِنٌ فَاُو۬لٰٓئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَلَا يُظْلَمُونَ نَقٖيراً ﴿١٢٤﴾ وَمَنْ اَحْسَنُ دٖيناً مِمَّنْ اَسْلَمَ
وَجْهَهُ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ وَاتَّبَعَ مِلَّةَ اِبْرٰهٖيمَ حَنٖيفاًۜ وَاتَّخَذَ اللّٰهُ اِبْرٰهٖيمَ خَلٖيلاً ﴿١٢٥﴾ وَلِلّٰهِ مَا
فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِۜ وَكَانَ اللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُحٖيطاً ﴿١٢٦﴾

[1454] **Meâl-i Şerîfi**

Elhak biz sana bihakkın Kitab indirdik ki insanlar arasında Allah'ın sana gösterdiği vechile hükmedesin; hâinlere müdafaa vekili olma (105). Ve Allah'a istiğfar eyle, çünkü Allah Gafûr, Rahîm bulunuyor (106). Nefislerine hıyanet edip duranlar tarafından mücadeleye kalkışma, çünkü Allah vebal yüklenen, hıyanetkâr olan kimseleri sevmez (107). İnsanlardan gizlemeye çalışırlar da Allah'tan gizlemeyi düşünmezler, hâlbuki O'nun [1455] râzı olmayacağı tezvîrâtı tertib ederlerken O yanı başlarında; hem Allah her ne yaparlarsa muhît bulunuyor (108). Haydi siz öyle yaptınız, bu dünyâ hayatta tuttunuz taraflarından mücadele ediverdiniz, fakat kıyamet günü onlar tarafından kim mücadele edecek, veya üzerlerine kim vekil olacak? (109). Hâlbuki kim bir kötülük yapar veya nefsine zulmeder de sonra Allah'ın mağfiretine sığınırsa Allah'ı bir Gafûr, Rahîm bulur (110). Maʿamâfîh kim bir vebal kazanırsa onu sırf kendi aleyhine kazanır, Allah Alîm, Hakîm de bulunuyor (111). Her kim de bir cinayet veya bir vebal kazanır da sonra onu bir bîgünâhın üzerine atarsa şüphesiz bir bühtan ve açık bir vebal daha yüklenmiş olur (112). Allah'ın fazl u rahmeti üzerinde olmasaydı onlardan bir tâife seni bile hükümde haktan şaşırtmayı kurmuşlardı. Maʿamâfîh onlar yalnız kendilerini şaşırırlar, sana hiçbir zarar edemezler. Nasıl edebilirler ki Allah sana kitap ve hikmet indirmekte ve bilmediklerini sana bildirmektedir, hem Allah'ın senin üzerinde fazlı çok büyük bulunuyor (113). Onların fısıldaşmalarının çoğunda hayır yoktur, ancak sadaka vermeyi veya bir mâruf işlemeyi veya insanların arasını düzeltmeyi emreden başka. Ve her kim bunu Allah'ın rızâsını arayarak yaparsa yarın biz ona büyük bir ecir vereceğiz (114). Her kim de kendisine hak tebeyyün ettikten sonra Peygamber'e muhalefette bulunur ve mü'minler yolunun gayrısına giderse biz onu gittiğine bırakırız ve kendisine cehennemi boylatırız ki o ne fena gidiştir (115). Doğrusu Allah kendine şirk koşulmasını mağfiret buyurmaz, ondan berisini ise dilediğine mağfiret buyurur. Kim de Allah'a şirk koşarsa

hakikatte pek uzak bir dalâle sapmıştır (116). O'nu bırakıp da sade dişilere tapıyorlar, ve sade yalabık bir şeytana tapıyorlar (117). Ki Allah onu lânetledi, o da şöyle dedi: "Celâlin hakkı için kullarından bir mukadder pay alacağım (118). Ve lâbüd onları sapıtacağım, ve her hâlde onları ümniyelere düşürüp olmayacak kuruntularla aldatacağım,[1] *ve lâbüd onlara emredeceğim de hayvanların kulaklarını dilecekler ve lâbüd onlara emredeceğim de Allah'ın [1456] halkını tağyir edecekler." Ve her kim Allah'ı bırakıp şeytanı velî ittihaz ederse şüphesiz açıktan açığa hüsrana düşmüştür (119). O, onlara vaad verir, ümniyelere ümitlere düşürür, fakat şeytan onlara kuru bir aldatmadan başka ne vaad eder? (120). İşte onların varacakları yer cehennemdir ve ondan halâsa hiçbir çare bulamayacaklardır (121). İman edip de iyi iyi işler yapan kimselere gelince yarın onları altından ırmaklar akar cennetlere koyacağız, ebediyyen onlarda kalacaklar. Hakkā Allah vaadi, Allah'tan daha doğru sözlü kim olabilir? (122). O, sizin kuruntularınızla da değil, ehl-i kitâbın kuruntularıyla da değil, kim bir kötülük yaparsa onunla cezâlanır ve Allah'tan beride ne bir velî bulabilir ne de bir nasîr (123). Gerek erkekten gerek dişi herhangi bir kişi de mü'min olarak iyi işlerden bir iş tutarsa işte böyleler cennete girerler ve zerrece hakları yenmez (124). Hem kimdir o kimseden daha güzel dinli ki özü muhsin olarak yüzünü tertemiz İslâm ile Allah'a tutmuş ve hanîf (sade Hakk'a boyun eğer muvahhid müslim) olarak İbrâhim milletine uymuştur, Allah ki İbrâhim'i halîl edindi (125). Hâlbuki göklerdeki ve yerdeki hep Allah'ındır ve Allah her şeyi muhît bulunuyor (126).*[2]

1 B -"Ve lâbüd onları sapıtacağım, ve her hâlde onları ümniyelere düşürüp olmayacak kuruntularla aldatacağım".

2 H: "Elhak biz sana hak Kitabı indirdik ki Allah'ın sana gösterdiği vechile insanlar arasında hükmedesin; hâinlere müdafaa vekili olma (105). Ve Allah'a istiğfar eyle, çünkü Allah Gafûr, Rahîm bulunuyor (106). Ve nefislerine hıyanet edip duranlar tarafından mücadeleye kalkışma, şüphe yok ki hıyanetkâr olan vebal yüklenen kimseyi Allah sevmez (107). Ettiklerini insanlardan gizlemeye çalışırlar da Allah'tan gizlemeyi düşünmezler, hâlbuki aralarında O'nun râzı olmayacağı tezvîrâtı tertib ederlerken O yanı başlarında; Allah her ne yapsalar muhît bulunuyor (108). Haydi sizler tâ onlarsınız, bu dünyâ hayatta tuttunuz taraflarından mücadele ediverdiniz, fakat kıyamet günü onlar tarafından kim mücadele edecek, veya kim olacak onlara müdafaa vekili? (109). Kim bir kötülük yapar veya nefsine zulmeder de sonra Allah'ın mağfiretine sığınırsa Allah'ı bir Gafûr, Rahîm bulur (110). Maʿamâfîh her kim bir vebal kazanırsa onu sırf kendi aleyhine kazanmıştır, Allah Alîm, Hakîm bulunuyor (111). Her kim de bir

{اِنَّٓا اَنْزَلْنَٓا اِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ} Biz sana "lâ raybe fîh" olan bu kitâb-ı ekmeli, bu Kur'ân-ı azîmü'ş-şân'ı hak ile, Hak teâlâ'nın insanlar üzerinde insanların ferden veya cemʿan yekdiğeri beynindeki hukūkun künhünü muhtevî, velhâsıl hakkı mübeyyin, bâtıldan ve eğrilikten müberrâ ve mahza şerʿ-i hakkı ve adl ü sıdkı gösteren bir düstûr-ı hidâyet olarak inzal eyledik ki {لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَٓا اَرٰيكَ اللّٰهُ} ale'l-umûm insanlar arasında Allah'ın sana gösterdiği ilm-i hak ve vahy-i mutlak ile hükmedesin. İnsanlar arasında itikādî veya amelî her nevi münâzaʿâtın hallinde Kitâbullah'ı düstur ve vahyi medâr-ı hüküm ittihaz edip hakk u hakikatle bihakkın hâkim [1457] olasın[1] ve ʿale's-seviyye herkese müstahik olduğu hakkını veresin. ❁ Yani kitâbın asıl hikmet-i nüzûlü beyne'n-nâs hükm ü hâkimiyet için hakkı gösteren bir esas olması ve bunun Peygamber'e inzal edilmiş olmasının hikmeti de Peygamber'in min tarafillah vârid olan vahyi ve vahiyden mütehassıl ilmi müstakillen medâr-ı hükm ittihaz

---

hatîe veya bir vebal kazanır da sonra onu bir bîgünâhın üzerine atarsa şüphesiz bir bühtan ve açık bir vebal daha yüklenmiş olur (112). Allah'ın fazlı ve rahmeti üzerinde olmasaydı onlardan bir tâife seni bile hükmünde haktan şaşırtmayı kurmuşlardı. Maʿamâfîh onlar yalnız kendilerini şaşırırlar, sana hiçbir zarar edemezler. Nasıl edebilirler ki Allah sana kitap ve hikmet indirmekte ve bilmediklerini sana bildirmektedir, Allah'ın senin üzerindeki fazlı azîm bulunuyor (113). Hayır yoktur onların fısıldaşmalarının çoğunda, ancak sadaka vermeyi veya bir mâruf işlemeyi veya dargınları barıştırmayı emreden başka. Ve bunu her kim Allah'ın rızâsını arayarak yaparsa yarın biz ona büyük bir ecir vereceğiz (114). Her kim de kendisine hak tebeyyün ettikten sonra Peygamber'e muhalefette bulunur ve mü'minler yolunun gayrısına giderse biz onu gittiğine bırakır ve kendisine cehennemi boylatırız ki o ne fena gidiştir (115). Şüphesiz Allah kendine şirk koşulmasını mağfiret buyurmaz, bundan mâʿadâsını ise dilediğine mağfiret buyurur. Kim de Allah'a şirk koşarsa fi'l-vâkiʿ pek uzak bir dalâle sapmıştır (116). O'nu bırakıp da sırf dişilere tapıyorlar, ve sade yalabık bir şeytana tapıyorlar (117). Ki Allah onu lânetledi, o da şöyle dedi: 'Celâlin hakkı için kullarından muayyen bir pay alacağım (118). Ve lâbüd onları sapıtacağım, ve lâbüd onları ümniyelere düşürüp olmayacak şeylerle aldatacağım, lâbüd onlara emredeceğim de davarların kulaklarını dilecekler ve lâbüd onlara emredeceğim de Allah hilkatini tağyir edecekler.' Her kim de Allah'ı bırakıp şeytanı velî ittihaz ederse şüphesiz açıktan açığa hüsrana düşmüştür (119). O, onlara vaad verir, ümniyelere ümitlere düşürür, fakat şeytan kuru bir aldatmadan başka onlara ne vaad eder? (120).* İman edip de iyi iyi işler yapan kimselere gelince yarın onları altından ırmaklar akan cennetlere koyacağız, içlerinde muhalled kalacaklar. Hakkā Allah vaadi, Allah'tan daha doğru sözlü de kim olabilir? (122). O, sizin kuruntularınızla değil, ehl-i kitâbın kuruntularıyla da değil, kim bir kötülük yaparsa onunla cezâlanır ve Allah'tan başka bir velî de bulamaz, bir nasîr de (123). Gerek erkek gerek dişi herhangi bir kişi de iyi işlerden bir iş tutarsa işte böyleler cennete girerler ve zerrece hakları yenmez (124). Kimdir o kimseden dince daha güzeli ki özü muhsin olarak yüzünü tertemiz Allah'a tutmuş ve bu suretle hanîf (sâir dinlerden çekinir hakperest bir muvahhid müslim) olarak İbrâhim milletine tabi olmuştur? Allah ki İbrâhim'i halîl edindi (125). Hâlbuki göklerdeki yerdeki hep Allah'ın ve Allah her şeyi muhît bulunuyor (126)".

* H nüshasında 121. âyetin meali yoktur.

1 B: "olsun".

etmesi ve vahiy vârid olan husûsâtta buna muhalif diğer esbâb ve delâili nazar-ı iʿtibâra almamasıdır. Zira delâil-i sâire sırf zâhirî olduğu hâlde vahiy künh-i hakka muntabık bir ilm-i zarûrîdir.

Demek ki hâkimin vazifesi ne kendinin, ne de şunun bunun re'y ve arzusunu değil, ancak hakkı tâkip etmesi ve yakīnen bildiği bir hakkın hilâfına asla hükmetmemesidir. Burada ilm-i hâkimin muteber olduğuna bir delil vardır. Fakat bunun bir re'y ü ictihad değil, bir ilm-i şuhûdî olması şarttır. Bunun için Hazret-i Ömer demiştir ki "Allah'ın bana verdiği re'y ile hükmettim" demeyiniz, zira بِمَٓا اَرٰيكَ اللّٰهُ vahiydir ve Peygamber'e mahsustur. Sizin re'yiniz ise ilim değil, nihâyet bir zandır."[1] Binâenʿaleyh hâkimler mücerred re'y ü kanaatleriyle hükmedemezler. Esbâb ve vesâit-i sübûtiye taharrîsine ve onların delâletine ittibâʿa mecburdurlar. Bununla beraber maksad-ı aslî hakka isabet olduğundan hâkimin ilm-i şühûdî ile mâlumu olan bir hususta ilmi hilâfına hükmetmesi asla câiz olmaz.

İşte yâ Muhammed, sen Allah'ın gösterdiği vahiy ile hükmet {وَلَا تَكُنْ لِلْخَٓائِنٖينَ خَصٖيمًا} hâinler lehine hasîm olma; yani kim olursa olsun, velevse ümmetinden bulunsun hâinleri müdafaa için berî olanlara velevse millet-i âhardan olsun husumet etme. Daha açıkçası hâinler nâmına müdafaa vekili olma, avukatlık etme. ❁ Bu âyetlerin Benî Übeyrık vakʿası hakkında nâzil olduğunda müfessirînin ittifâkı nakl olunuyor. Ebû Hayyân'ın nakline göre Kirmânî demiştir ki: "Bu âyetlerin Benî Zafer b. Hâris'ten Tuʿme b. [1458] Übeyrık hakkında nâzil olduğunda müfessirînin icmâʿı vardır. Ancak İbn Bahr demiştir ki münafıklar hakkında nâzil oldu ve bu فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقٖينَ فِئَتَيْنِ [en-Nisâ 4/88] kavl-i ilâhîsine merbuttur."[2] Übeyrık'ın Beşir, Bişr, Mübeşşir nâmında üç oğlu bulunduğu ve bunlardan Beşir'in başkalarına isnad ederek sahâbe hakkında hicviye söyler bir münafık

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 562. Krş. Ebû Dâvûd, Akdiye, 7/3586:

وعن عمر رضى الله عنه: لا يقولنّ أحدكم قضيت بما أرانى الله، فإنّ الله لم يجعل ذلك إلا لنبيه صلى الله عليه وسلم، ولكن ليجتهد رأيه، لأن الرأى من رسول الله صلى الله عليه وسلم كان مصيباً، لأن الله كان يريه إياه، وهو منا الظن والتكلف.

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 55:

وَقَالَ الْكِرْمَانِيُّ: أَجْمَعَ الْمُفَسِّرُونَ عَلَى أَنَّ هَذِهِ الْآيَاتِ نَزَلَتْ فِي طُعْمَةَ بن أبيرق أحمد بني ظفر بن الحرث، إِلَّا ابْنَ بَحْرٍ فَإِنَّهُ قَالَ: نَزَلَتْ فِي الْمُنَافِقِينَ، وَهُوَ مُتَّصِلٌ بِقَوْلِهِ: «فَما لَكُمْ فِي الْمُنافِقِينَ فِئَتَيْنِ» انْتَهَى.

olduğu rivayet edildiğine ve "Tuʿme" denilen de bu Beşir olduğuna göre, İbn Bahr'ın sözü dahi bu ittifâka münâfi değildir. Bunun için Râzî ıtlâkı üzere der ki: Bu âyetlerin ekserîsi Tuʿme b. Übeyrık hakkında nâzil olduğunda müfessirîn müttefiktir. Fakat vakʿanın keyfiyetinde birkaç rivayet vardır. Birisi Tuʿme zırhlı bir gömlek sirkat etmiş, talep olununca sirkati bir Yahudîye atfetmiş. İkincisi: Zırh kendisine vedîʿa bırakılmış, şâhid de yokmuş, talep olununca inkâr etmiş. Üçüncüsü: Talep edildiği zaman Yahudînin çaldığını iddia etmiş.[1] Ekser müfessirînin muhtârına göre rivayetlerin hâsılı şudur: Ensar meyânında Benî Zafer'den Tuʿme b. Übeyrık nâmında birisi komşusu Katâde b. Numan'dan bir gece bir un dağarcığı içinde bir dirʿ -zırh- çalmış, dağarcığın yırtığından un dökülerek götürmüş, Zeyd b. Semin nâmında bir Yahudînin nezdine bırakmış. Tuʿme aranmış zırh bulunmamış, almadığına ve bilmediğine yemin etmiş, bırakmışlar, un izini takip etmişler, Yahudînin evine varmışlar ve bulmuşlar. Yahudî bunu kendisine Tuʿme'nin getirip bıraktığını söylemiş ve buna Yahudîlerden şehadet edenler de olmuş. Benî Zafer Resûlullah'a gitmişler, Tuʿme'nin berâetine ve Yahudînin hırsızlığına şehadet etmişler[2] ve Tuʿme'yi müdafaa edip Müslümanlık nâmına Yahudîlerle mücadele eylemesini rica eylemişler. Resûlullah da zâhirde Müslüman olan Tuʿme'nin yeminine ve bunların şehadetine binâen öyle yapmak istemiş, bunun üzerine min tarafillah bu âyetler nâzil olmuş ve hâin ile müteberrîyi doğrudan doğru bildirerek Resûlullah'ı irşad ve [1459] hatâdan sıyânet buyurmuştur. Buna karşı Tuʿme hakka teslim olup tevbekâr olacak yerde Mekke'ye kaçmış ve irtidad etmiş. Evvelâ Sülâfe binti Saʿd nâmında bir kadının yanına inmiş, Hazret-i Hassan'ın bir şiirinden dolayı kadın

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 211:

اتَّفَقَ الْمُفَسِّرُونَ عَلَى أَنَّ أَكْثَرَ هَذِهِ الْآيَاتِ نَزَلَتْ فِي طُعْمَةَ بْنِ أُبَيْرِقٍ، ثُمَّ فِي كَيْفِيَّةِ الْوَاقِعَةِ رِوَايَاتٌ: أَحَدُهَا: أَنَّ طُعْمَةَ سَرَقَ دِرْعًا فَلَمَّا طُلِبَتِ الدِّرْعُ مِنْهُ رَمَى وَاحِدًا مِنَ الْيَهُودِ بِتِلْكَ السَّرِقَةِ، وَلَمَّا اشْتَدَّتِ الْخُصُومَةُ بَيْنَ قَوْمِهِ وَبَيْنَ قَوْمِ الْيَهُودِيِّ جَاءَ قَوْمُهُ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَطَلَبُوا مِنْهُ أَنْ يُعِينَهُمْ عَلَى هَذَا الْمَقْصُودِ وَأَنْ يُلْحِقَ هَذِهِ الْخِيَانَةَ بِالْيَهُودِيِّ، فَهَمَّ الرَّسُولُ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ بِذَلِكَ فَنَزَلَتِ الْآيَةُ، وَثَانِيهَا: أَنَّ وَاحِدًا وَضَعَ عِنْدَهُ دِرْعًا عَلَى سَبِيلِ الْوَدِيعَةِ وَلَمْ يَكُنْ هُنَاكَ شَاهِدٌ، فَلَمَّا طَلَبَهَا مِنْهُ جَحَدَهَا. وَثَالِثُهَا: أَنَّ الْمُودِعَ لَمَّا طَلَبَ الْوَدِيعَةَ زَعَمَ أَنَّ الْيَهُودِيَّ سَرَقَ الدِّرْعَ.

2 B -"'nin berâetine ve Yahudînin hırsızlığına şehadet etmişler".

bunu def' etmiş, sonra Benî Süleym'den[1] Haccac b. İlât[2] nâmında birinin yanına gitmiş, orada da bir sirkat yapmış, tard olunmuş, daha sonra yine hırsızlık için bir evin duvarını delerken duvar yıkılmış altında kalmış, bir rivayette bununla da ölmemiş, Mekke'den çıkarılmış, Araplardan bir tüccar kafilesine karışmış, bunlardan da bir metâʿ çalmış kaçmış ve fakat tutmuşlar, feci bir surette öldürmüşler, bundan dolayı da İslâm'da irtidad edenlerin hâl ü âkıbetini gösteren مَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدٰى... اِلخ [en-Nisâ 4/115] âyeti nâzil olmuştur.[3] Şu hâlde sebeb-i nüzûle nazaran "hâinîn"den murad bu Tuʿme ve buna muʿâvenet edenler, sûret-i umûmiyede de bu gibi haksızlar ve ahlâksızlardır.

Şimdi hak ve[4] hâkimiyet meselesinin ehemmiyetini; hâkimlerin, şâhidlerin, dava vekillerinin mes'ûliyetlerindeki dehşeti anlamalı ki Allah teâlâ İslâm-ı zâhirîye ve kavminin talep ve şehadetine binâen Tuʿme'yi müdafaaya meyletmiş olmasından dolayı Peygamber'i hatâdan sıyânet ederken, daha doğrusu kendisine gāibi ihbar eden bir mucize bahşederken bir hâkimin velev bilmeyerek olsun velevse esbâb-ı zâhireye aldanarak olsun bir hâin lehine meyledip berî'ü'z-zimme olan bir kimseye husumet etmesi haddizâtında bir kusur olduğunu işʿâr için o hâinlere hasîm olma {وَاسْتَغْفِرِ اللّٰهَ} ve Allah'a istiğfar et. Çünkü {اِنَّ اللّٰهَ كَانَ غَفُوراً رَحِيماً} Allah mağfiret isteyenlere Gafûr, Rahîm'dir diye istiğfâra davet etmeden diğer ihtârâta geçmemiştir. Fazl u rahmet-i ilâhiye ile hikmet ve nübüvvet sayesinde böyle bir kusur ve hatâdan sıyânet buyurulduğu[5] bilâhare [1460] minnet ile yâd edilecekse de evvelemirde istiğfâra davet edilmesi her hâlde bir itâb-ı belîği müşʿirdir. Binâenʿaleyh bu itâb-ı belîğ hâinlerin hıyanetlerini, haksızların haksızlıklarını bile bile zulm ü hıyanete muʿâvenet edenlere ve bir hiss-i menfaat veya sâika-i taassub ve müdâhene ile haksızlığa tergīb ve teşvik eyleyenlere ve kezâlik hükmünde

---

1 M: "Selimden"; B: "Selime'den".
2 M: "Allât".
3 Bk. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 404-405; Tirmizî, Tefsîr, 4/3036; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 176-188.
4 M ve B -"ve"; M: "hakkı".
5 M ve B: "buyurduğu".

ahkâm-ı hakkı esas ittihaz etmeyip re'y ü arzusuna tâbi' olanlara karşı şiddetini tasvir kābil olmayan gayet dehşetli bir tehdîd ü inzârı ve tevbeye tergībi tazammun eder. Bunun için bu şiddet ü cezâletle ihtârâta devam olunarak buyuruluyor ki:

{وَلَا تُجَادِلْ عَنِ الَّذِينَ يَخْتَانُونَ اَنْفُسَهُمْ... إلخ} Nefislerine hıyanet edenler tarafından veya onlardan dolayı mücadele etme, böylelerinin ne vekîl-i muhâmîsi ol ne şehadetleriyle hükmet.

"**Nefsine Hıyanet**" kendini aldatmak, bir menfaat celb ediyor zu'muyla bir zarar getirmektir. Bunun için bir insanın masiyete ikdam ile kendini ikāba mâruz kılması kendini aldatmak ve emânet-i ilâhiye olan nefsine[1] hıyanet etmektir. Hâine taraftar olmak da nefsine bir hıyanettir. {اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ خَوَّانًا اَثِيمًا} "Havvân" pek hâin, "esîm" pek günahkâr, yani hıyanetten sakınmayan ve günahtan çekinmeyen demektir. Bu ifadede ısrar ve itiyaddan tahzir ve tevbeye bir teşvik vardır. {يَسْتَخْفُونَ مِنَ النَّاسِ... إلخ} Burada nefse hıyanetin bir suretini îzah ve nefislerine hıyanet edenlerden bir kısm-ı mahsûsun tasvîri vardır ki bunlar {اِذْ يُبَيِّتُونَ مَا لَا يَرْضٰى مِنَ الْقَوْلِ} Allah'ın râzı olmayacağı sözler tebyit ederler ve bunu yaptıkları vakit Allah yanlarında iken ondan gizlemezler, Allah'a karşı bunu yapmaktan çekinmezler de insanlardan gizlerler. Yukarılarda da beyan olunduğu üzere "**tebyît**", "beytûtet"ten [1461] veya "beyt"ten me'huzdur. "Beytûtet"ten olduğuna göre bir işi geceleyin tedbir etmek, geceletmek, gece karanlığında yapmaktır. "Beyt"ten olduğuna göre de bir sözü manzum bir beyit, bir şiir yapar gibi uğraşıp uydurmak, tanzim etmeye çalışmaktır. Bu gibi kimseler de zihinlerinde veya aralarında fena fikirler tertip ederler. Bunları herkesten gizli tutmak için geceleri kendilerine mahsus hafî yerlerde ictimâ' ederek veya veznine mevzûnuna uydurup beyit tanzim eder gibi çalışarak ve süsleyerek Allah'ın râzı olmayacağı birtakım kararlar verirler, tezvîrât uydururlar ve bunları yaparken Allah'tan korkmazlar, onu hiçe sayarlar da insanlardan son derece çekinirler ve onları aldatmaya çalışırlar. Hâlbuki {وَكَانَ اللّٰهُ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطًا} onlar ne yapıyorlarsa Allah hepsini muhîttir.

1 M ve B: "nefse".

Hiçbirini kaçırmaz, erinde gecinde cezâlarını verir, böyle yapanlar bi'n-netîce kendilerini aldatmış nefislerine hıyanet etmiş olmaktan başka bir şey yapmış olmazlar. Yaptıkları fenalık bulundukları muhîtin içindedir. ❁ Tuʿme gibi hâinleri müdafaa ve himâye etmek isteyenler de bu gibiler meyânında bulunduğu için bu tasvir üzerine telvîn-i hitâb ile ve onlara tevcîh-i kelâm ile buyuruluyor ki:

Ey hâinleri müdafaa edenler! {هَٓا اَنْتُمْ} İşte siz {هٰٓؤُ۬لَٓاءِ} onlarsınız, o kendilerini aldatan, nefislerine hıyanet eden kimselersiniz ki {جَادَلْتُمْ عَنْهُمْ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا} bu hayât-ı dünyâda o hâinler tarafından mücadele ettiniz. Haydi dünyada bunu yapabilirsiniz, fakat böyle yapmakla onları hakikaten kurtardınız mı? {فَمَنْ يُجَادِلُ اللّٰهَ عَنْهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ} Sonra يَوْمًا لَا تَجْزٖى نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْـًٔا [el-Bakara 2/48, 123][1] olan yevm-i kıyâmette o hâinler tarafından kim mücadele edecek? {اَمْ مَنْ يَكُونُ عَلَيْهِمْ وَكٖيلًا} veya [1462] onlar üzerine kim vekîl-i muhâmî olacak? Bütün o amelleri muhît olan Allah teâlâ'nın azâbına karşı onların himâyesini, avukatlığını kim deruhde edecek düşünmüyor musunuz? Binâenʿaleyh siz dünyadaki bu mücadelenizle o hâinleri kurtarmış olmadığınız gibi bilakis onların mes'ûliyetlerine iştirak ederek nefsinize hıyanet etmiş ve kendinizi aldatmış oluyorsunuz. Ve Allah teâlâ Peygamberine وَلَا تُجَادِلْ عَنِ الَّذٖينَ يَخْتَانُونَ اَنْفُسَهُمْ buyurduğu için, kendinizi onun şefaatinden de mahrum etmiş bulunuyorsunuz. Maʿamâfîh bu böyledir diye me'yus olup da kendinizi büsbütün hıyanete kaptırmayınız, hemen tevbe ve istiğfar ediniz. Çünkü {وَمَنْ يَعْمَلْ سُٓوءًا} her kim başkasına bir kötülük yapar[2] {اَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهُ} veyahut kendine zulmeder de {ثُمَّ يَسْتَغْفِرِ اللّٰهَ} sonra Allah'a istiğfar ederse {يَجِدِ اللّٰهَ غَفُورًا رَحٖيمًا} Allah'ı Gafûr, Rahîm bulur. Lâkin "adam sen de, Allah Gafûr-ı Rahîm'dir" diye mağrurlanıp da günahı istihfaf etmemelidir. Zira {وَمَنْ يَكْسِبْ اِثْمًا فَاِنَّمَا يَكْسِبُهُ عَلٰى نَفْسِهٖ} her kim bir ism kazanırsa onu ancak nefsine kazanmış olur. O günah ile bozulan kendi nefsidir. Ve onun zarar u vebâlini çekecek olan ancak kendisi olur.

---

1 "…öyle bir günden ki kimse kimseden bir şey ödeyemez…"

2 M ve B: "yaparsa".

Ve bunun için her günah nefse bir hıyanettir.[1] Günahtan ihtiraz etmek lâzım gelir. Çünkü Allah Gafûr-ı Rahîm olmakla beraber {وَكَانَ اللّٰهُ عَلِيماً حَكِيماً}'dir[2] de, ilmiyle her şeyi, herkesin her maksadını, gizli âşikâr her günahını bilir, hikmetinden dolayı da her günahı fâiline isnad eder, cezâsını ona çektirir. O hâlde {وَمَنْ يَكْسِبْ خَطِيٓئَةً اَوْ اِثْماً} her kim bir hatîe veya ism kesbeder de {ثُمَّ يَرْمِ بِه۪ بَر۪ٓيـٓـًٔا} sonra[3] bu meksûbunu hiç alâkası olmayan [1463] berî bir kimseye atarsa {فَقَدِ احْتَمَلَ بُهْتَاناً وَاِثْماً مُب۪يناً} muhakkak bir bühtan ve açık bir ism yüklenmiş olur. ❁ "Hatîe" ile "ism"in tefrîkinde üç vecih vardır. Birincisi hatîe sagīre, ism kebîredir. İkincisi hatîe yalnız yapanda kalan zenb-i kāsır[4], ism ise zulm ü katl gibi başkasına tecavüz eden zenb-i müteʿaddîdir. Üçüncüsü hatîe[5] gerek ʿamden olsun gerek hatâen yapılması lâyık olmayan, ism ise ʿamden husûle gelendir. Demek ki başkasına iftira edilen günah gerek büyük gerek küçük olsun her iki takdirde iftiranın kendisi pek büyük bir günahtır. Mâhiyet-i iftira birdir. Başkasına yapmadığı bir fenalığı bühtan etmek haddizâtında ağır bir kebîre olduğu gibi, kendi günahını başkasına atfetmek, o günaha bu ağır kebîreyi ilâve etmektir. Binâenʿaleyh bütün bunlardan ihtiraz etmek ve şayet böyle bir şey olmuşsa derhâl tevbe ve istiğfar edip helâlleşmek lâzım gelir.

Bu ihtârâttan sonra böyle nefislerine hıyanet edip tebyît-i kavl ile meşgul hâinlerden bir kısmının Resûlullah'ı bile iğfal ve idlâl etmek istediklerini ihbar ve buna mukabil Resûlullah'ın bifadlihî teâlâ ismetini ilan ve uluvv-i kadrini beyan ile şükr ü mücâhedeye sevk için itâb-ı sâbıkın mahz-ı nimet olduğunu gösteren bir minnet ü iltifât-ı mahsus ile buyuruluyor ki:

Yâ Muhammed! {وَلَوْلَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكَ وَرَحْمَتُهُ} Üzerinde Allah'ın fazlı, yani her nimetten fazla bir nimet olan nübüvveti ve rahmeti, yani hıfz u ismeti

1 B -"Ve bunun için her günah nefse bir hıyanettir".
2 B: "bir".
3 B +"da".
4 B: "kasîr".
5 H -"hatîe".

olmasa idi {لَهَمَّتْ طَٓائِفَةٌ مِنْهُمْ اَنْ يُضِلُّوكَ} o hâinlerden bir güruh seni mutlaka şaşırtmak istemişlerdi[1]. ❁ Zira Tuʿme'nin kavmi onun sârık olduğunu bildikleri hâlde Peygamber'e gelmişler, onu müdafaa ve mücadele ile beraat ettirmesini ve sirkati Yahudîye isnad etmesini talep etmişler ve bu suretle [1464] bâtıl ve hatâ bir hüküm verdirmek[2] istemişlerdi. Hâlbuki onlar {وَمَا يُضِلُّونَ اِلَّٓا اَنْفُسَهُمْ} bununla başkasını değil, ancak kendilerini idlâl ediyorlardı. İsm ü udvâna teʿâvün ve yalan yere şehâdet ve bühtan ile kendilerini dalâlete düşürüyorlar, {وَمَا يَضُرُّونَكَ مِنْ شَيْءٍ} hâlde ve istikbâlde sana bir zarar yapmış olmuyorlardı. Çünkü sen hükmünü zâhir-i hâle binâ edecektin ve hilâfı mâlum ve müsbet olmadıkça bir hâkimin vazifesi de zâhir ile hükmetmek olacağından o hükmün mes'ûliyeti sana ait olmayacaktı. Hâlbuki sen bu kadarla kalmış değilsin {وَاَنْزَلَ اللّٰهُ عَلَيْكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ} Allah sana Kitab ve hikmet indirdi {وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ} ve bilmediğin esrâr u hakāiki sana[3] bildirdi. ❁ Kitab her delîlin fevkinde bir delil; hikmet, ilm ü amelde hakk u savâba isabet için en büyük bir haslet ve bu ilm-i ledün zavâhirin mâverâsını gösteren ve zâhir u bâtında hatâdan ve zarardan sıyânet eden bir rahmet-i ilâhiye, bir ʿayn-ı yakīn {وَكَانَ فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكَ عَظِيماً} ve bu suretle Allah'ın sana fazlı azîm oldu. Binâenʿaleyh sen, nübüvvet-i âmme ve riyâset-i tâmme ile zâhir u bâtında hatâdan maʿsum olarak hükmedersin ve sana hiçbir vechile bir zarar gelmek ihtimâli yoktur.

O hâinlere bakma {لَا خَيْرَ فٖي كَثٖيرٍ مِنْ نَجْوٰيهُمْ} onların fısıltılarının, tebyît-i kavl için ictimâʿ edip gizli konuşmalarının çoğunda hayır yoktur. {اِلَّا مَنْ اَمَرَ بِصَدَقَةٍ اَوْ مَعْرُوفٍ اَوْ اِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِ} Ancak bu meyanda sadaka veya bir mâruf veya beyne'n-nâs bir ıslah emredenler, bu üç maksaddan biri için toplanıp gizlice konuşanlar müstesnâ. {وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ ابْتِغَٓاءَ مَرْضَاتِ اللّٰهِ} [1465] Ve her kim bunları Allah rızâsı için yaparsa {فَسَوْفَ نُؤْتٖيهِ اَجْراً عَظٖيماً} yarın ona büyük bir ecir veririz. ❁ Demek ki başka bir maksadla

---

1 B: "istemişlerdir".
2 B: "vermek".
3 H -"sana".

değil, Allah rızâsı için olmak şartıyla bu üç maksaddan birisi için akd-i ictimâʿ edip gizlice konuşmak, müşavere ve müzakere etmek câiz ve hatta mendubdur. Bunların hâricindeki ictimâʿât ve müzâkerât-ı hafiyyede ise hiçbir hayır yoktur. Mü'minlerin bunlardan sakınmaları ve bu gibi ictimâʿâta iştirak etmemeleri ve hatta menʿ eylemeleri lâzım gelir.

"**Sadaka**", "**Maʿrûf**", "**Islâh-ı beyn**"; bu üç kelime aʿmâl-i hayriyenin hepsine şâmildir. Zira nâsa müteʿaddî olan amel-i hayr ya îsâl-i menfaat veya defʿ-i mazarrat içindir. Menfaat ise ya mal vermek gibi cismânîdir, sadaka ile bu nevʿe işaret olunmuştur, veya rûhânîdir. Emr bi'l-maʿrûf ile de bu nevʿe işaret olunmuştur. Islâh beyne'n-nâs da defʿ-i zarar kısmına işarettir. Görülüyor ki bütün bunlarda vaʿd-i ecir emre değil, وَمَنْ يَفْعَلْ diye fiile taʿlîk edilmiş ve Allah rızâsı için olmakla da takyid olunmuştur. {وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدٰى} Her kim bu suretle kendisine hak tebeyyün ettikten -yani ber vech-i bâlâ Kitâb ü hikmet ve ilm-i ledünnî ile izhâr-ı hakikat ederek risâlet ve hâkimiyet-i Muhammediye'yi isbat ve ilan eden mûcize-i gaybiye ve hidâyet-i ilâhiye anlaşıldıktan- sonra Peygamber'e şikāk eder {وَيَتَّبِـعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ} ve mü'minler[1] yolunun gayrısına ittibâʿ ederse {نُوَلِّهٖ مَا تَوَلّٰى} biz onu döndüğü tarafa çevirir {وَنُصْلِهٖ جَهَنَّمَ} ve cehenneme basarız {وَسَٓاءَتْ مَصِيراً} ve fakat bilir misiniz o cehennem ne fena [1466] bir yerdir? ❁ Bu âyet bâlâda nakledildiği üzere Tuʿme'nin hıyaneti beyân-ı ilâhî ile tebeyyün edince hakka teslîm-i nefs etmeyip Mekke'ye firar ve irtidad etmesi üzerine nâzil olmuştur.

"Şikāk" ve "müşâkka", "şakk"dan, ayrılıp muhalefete geçmektir.

"Sebîl-i mü'minîn", itikad ve amelde mü'minlerin tuttuğu tarîk-ı tevhid ve dîn-i kayyimdir ki Allah'a ve Resûlullah'a ve ulü'l-emre itaat yoludur. Bunun gayrısına tâbiʿ olmak da tarîk-ı tevhidden çıkmaktır. Mü'minler yolu olamayacağı mâlumdur. Binâenʿaleyh Resûlullah'a şikāk mü'minler yolunun gayrısına gitmek demek olacağı âşikâr olduğu hâlde bunun وَيَتَّبِـعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ diye ayrıca tasrîhi elbette şâyân-ı dikkattir.

1 B: "mü'minlerin".

Demek ki Resûlullah'a ittibâʿ gibi sebîl-i mü'minîne ittibâʿ dahi sarâhaten matlubdur. Resûlullah'tan nass-ı katʿî vârid olan husûsâtta Resûlullah'a şikāk ile mü'minler yoluna gitmemek mütelâzım ve aynı şey ise de nas vârid olmayan husûsâtta bu telâzüm zâhir değildir. Mü'minler وَلَوْ رَدُّوهُ اِلَى الرَّسُولِ وَاِلٰٓى اُو۬لِى الْاَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذ۪ينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ [en-Nisâ 4/83] nassına tevfîkan ittifak ve icmâʿ ile bir yol tuttukları zaman bazı kimseler mü'minlerin tuttuğu bu yola muhalefet ettikleri hâlde Resûlullah'a doğrudan doğru şikāk ve muhalefet mevkiʿinde bulunmamış olduklarını iddia edebilirler. İşte وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدٰى'dan sonra وَيَتَّبِـعْ غَيْرَ سَب۪يلِ الْمُؤْمِن۪ينَ kaydının tasrîhi bu ikisinin bizzat matlub ve mütelâzım bulunduğunu, yani Resûlullah'a şikāk mü'minler yoluna gitmemek demek olduğu gibi mü'minler yoluna gitmemek de Resûlullah'a şikāk demek olduğunu sarâhaten anlatmış ve binâenʿaleyh icmâʿ-ı ümmet ile dahi hüdânın tebeyyün edeceğini ve ona da ittibâʿın vücûbunu göstermiştir. Bunun için ulemâ-yı Ehl-i Sünnet ve Cemaat bu fıkrayı icmâʿ-ı ümmete ittibâʿın vücûbunu ifade için sevk olunmuş bir nas olarak anlamışlar ve vech-i delâleti muhtelif suretlerle îzah eylemişlerdir. "İttibâʿ" [1467] kelimesi de asıl meselenin tâbiʿiyet esası üzerinde deveran ettiğini gösterir.

"**Islâ**", bir şeyi yakmak için ateşe atmak ve ateşe atıp durdurmaktır. İşte hüdâ tebeyyün ettikten sonra Resûl'e şikāk eden ve mü'minler yolunun gayrısına ittibâʿ eden mürtedin âkıbeti budur. Bunu muvakkat sanmamalı ve yalnız Tuʿme gibi mürtedlere mahsus da zannetmemelidir. Çünkü {اِنَّ اللّٰهَ لَا يَغْفِرُ اَنْ يُشْرَكَ بِه۪ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذٰلِكَ لِمَنْ يَشَٓاءُ}dır. Yukarıda ve yine bu sûrede bu âyetin nazîri ehl-i kitab hakkında geçmiş ve[1] îzah olunmuş idi. Burada da Tuʿme gibi mürtedlerle beraber ehl-i kitâbın gayrı olan ehl-i küfr ü şirk nokta-i nazarından sevk olunmuştur. Bunun için orada عُزَيْرٌ ابْنُ اللّٰهِ, الْمَس۪يحُ ابْنُ اللّٰهِ gibi ibn isnad ve iftirasına işaretle وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللّٰهِ فَقَدِ افْتَرٰٓى اِثْماً عَظ۪يماً [en-Nisâ 4/48] buyurulduğu hâlde, burada şöyle buyuruluyor: {وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللّٰهِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالاً بَع۪يداً} Her kim Allah'a şirk ederse artık dalâl-i baʿîd ile dalâlete düşer gider, yani öyle sapıtır öyle sapıtır

---

1 B -"bu âyetin nazîri ehl-i kitab hakkında geçmiş ve"; "ve" yerine "de" yazılmıştır.

ki tarîk-ı haktan pek uzaklara düşer, mağfiret ve rahmet-i ilâhiyeden uzaklaştıkça uzaklaşır. ۞ Binâenʿaleyh şirk hem hakka bir iftira ve ism-i azîm hem de bir dalâl-i baʿîddir. Ve her iki surette zulm-i azîmdir. Maʿamâfîh bazı müşriklerde iftira haysiyeti bâriz, bazılarında da dalâl haysiyeti bârizdir. Bunun için her birinde ʿadem-i mağfiret makamına göre taʿlîl olunmuştur. Ehl-i kitâbın şirki dalâletten ziyade bir eser-i iftirâ, diğerlerinin şirki iftirâdan ziyade bir eser-i dalâlettir. Şu hâlde biri ahlâksızlığa biri de cehalete râciʿ demektir. Ve bunların her ikisi de tevbesiz kābil-i mağfiret değildir. Fakat cehaletten münbaʿis olan şirk erbâbının terakkiyât-ı ilmiye ve akliye ile şirkten vazgeçmeleri melhuz olduğu hâlde mahza ahlâksızlıktan münbaʿis şirk erbâbı ilimde [1468] terakki ettikçe bağy ü tuğyânını artırır, iftirasına devam etmek için daha ziyade vasıta bulmuş olur. Bundan dolayıdır ki ehl-i kitab hakkında وَمَا اخْتَلَفَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَهُمُ الْعِلْمُ [Âl-i İmrân 3/19][1] buyurulmuştur. Gerçi ilmin tehzîb-i ahlâk hususunda büyük ehemmiyeti vardır. Lâkin ahlâk işi ilimden ziyade bir irade ve ihtisas işi olduğundan iman için sade marifet kâfi olmadığı gibi, te'mînât-ı ahlâkiye için de sade ilim kâfi değildir. Eğer kâfi olsa idi hiçbir kimse hakkı bilirken yalan söyleyemez, hilâfına hareket edemezdi. Bir gaflet, bir şehvet, bir gazab, bir hased, bir itiyad, bir ümid, bir yeis, bir gurur, bazen bir kimseye pek iyi bildiği bir hakikatin ve hatta bütün bildiklerinin hilâfını yaptırmaya kâfi gelir. "İnsan bir hakkı anlar da kabul etmez olur mu?" diyenler herhangi bir yalancının doğrusunu bilip dururken yalancılık ettiğini ve herhangi bir dolandırıcının bilerek dolandırdığını düşünemeyenlerdir. Bunlara "öyle ise kesenizi önünüze gelen adama teslim eder misiniz?" denilse "hayır" diyeceklerinde[2] şüphe yoktur. Kezâlik "bütün fenalığın başı cehalette ve maʿârifsizliktedir" diyenler, zeki veya tahsil görmüş eşirrânın şirretinden daha çok korktuklarını hesap etmeyenlerdir. İblis bunun en büyük misâli, şeytanet de bu mânanın menbaʿ ve masdarıdır. Câhillerin şirki de

1 "…o kitab verilenlerin ihtilâf etmeleri ise sırf kendilerine ilim geldikten sonra…"
2 M: "diyeceklerine".

esasında böyle şeytanetkâr hâinlerin tahrîf-i hak ile tezvir ve iftiralarına aldanıp kapılmalarının eseridir. Vesâit-i iğfâliyenin en müessiri şehvet ve dâʿiye-i[1] şehvetin en müheyyici ise kadındır. زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَٓاءِ [Âl-i İmrân 3/14][2]

İşte Sûre-i Nisâ'da ehl-i şirkin iki nevi mütemâsil iki âyette iftira ve idlâl haysiyetleriyle taʿlîl olunarak ʿadem-i mağfirette birleştirildikten ve bu suretle buradan yukarı ircâʿ-ı nazar ettirildikten sonra bunların dalâl-i baʿîdleri Sûre-i Nisâ mevzûʿu ile mütenâsib olmak üzere şu suretle îzah olunuyor:

{اِنْ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهٖٓ اِلَّٓا اِنَاثًا} Allah'a şirk edenler Allah'ı bırakarak ancak inâsa dua [1469] ederler; kancıklara çağırır, kancıklara taʿabbüd ederler. Onların en ziyade perestiş ettikleri, gönül verip yalvardıkları veya nâmına davet ettikleri mâbudları kancıklar olur. ❁ Bunların nazarında ilâh mefhûmu mâbud tasavvuru her şeyden evvel bir kadın hayâlidir. Ve bunun içindir ki putlarının ekserîsi inâs suretinde, inâs ismindedir. Bunlar nefislerinden başka bir fâil görmek istemediklerinden mâbudlarını müessir, hâkim, faal olmak üzere değil, kendilerine mutâvaʿat mevkiʿinde bulunacak, hevâlarına râm olacak dişi unsurlarda, münfaʿil mahiyetlerde ararlar ve bu hâlet-i rûhiyeden dolayıdır ki bir işte kendilerine bir reis intihab edecek olsalar böyle yumuşakları ve âcizleri seçerler. Müfessirîn burada "inâs" kelimesini müennes-i gayr-i hakīkī mânasıyla "esnâm" diye tevil etmişler ve bununla inâs suretinde süslenir, müennes isimleriyle yâd edilir birtakım esnâma perestiş edildiğini göstermişlerdir. Arap müşriklerinin el-Lât, el-ʿUzzâ, Menat gibi inâs isimleriyle müsemmâ birçok putları vardı ki el-Lât "El-lâh"ın müennesi, el-ʿUzzâ, "el-Azîz"in müennesidir ve denilmiştir ki Arabın her kabilesinin bir sanemi vardı ve onları "benî fülânın ünsâsı, benî fülânın ünsâsı" diye yâd ederlerdi, yani saneme "ünsâ" derlerdi. Yunanlılar vesaire gibi putperest akvâmın ekser esnâmları da dişi olduğu mâlumdur. Binâenʿaleyh bu mâna

1 H: "dâʿî-i"; B: "devâʿî-i".
2 "İnsanlara kadınlar (…) kabîlinden şehevât sevgisi bezendi…"

haddizâtında sahihdir. Fakat bunu anlamak için "inâs" kelimesini maʿnâ-yı hakīkīsinden çıkarmaya lüzum yoktur. Her hayal[1] bir hakikatin inʿikâsı[2] olduğundan bu hâl inâsa incizâbın bir neticesi olarak mülâhaza edilmek ve inâsı maʿnâ-yı hakīkīsiyle mütalaa etmek hem asıldır, hem de âyetin rûh-ı mazmûnuna daha muvâfıktır. Yani müşrik rûhunun gāye-i maʿbûdu kadındır. Onun nazarında taʿabbüdün en büyük misâli taʿabbüd-i nisvândır (*Culte de femme*). O bütün zevkini, bütün ilhâmını kadından almak ister, kadın zevki onun için aʿzam-ı lezzât olur. Onun bütün hayâlâtının başında bir kadın hayâli vardır. Ve bundan [1470] dolayı her oturduğu yerde, her hürmet edeceği mevkiʿde güzel bir kadın resmi arar. Esnâmın ve hele ekser esnâmın kadın ismiyle tesmiye edilmiş olması da kadın taʿabbüdünün rûhuna[3] hâkim olmasından münbaʿisdir. Esnâmın mevkiʿi buna bir remz, bir timsal olmaktan ibarettir. Bu suretle fevkalâde veya muhayyel güzellerin suretleri taʿmîm olunarak onların hayâlleri karşısında diğer kadınlar tahkīr edilir. Ve en çirkin bir kadın, en güzel bir puttan daha kıymetli olmak lâzım gelirken mâbudunu kadın telakkī eden müşriklerin elinde hakīkī kadınlar öyle bir ibtizâle düşerler ki hürmet şöyle dursun en basit hukūk-ı insâniyeden bile mahrum edilirler. Davaya bakarsınız[4] kadın her şeydir. Fiiliyâta bakarsınız[5] kadın oyuncakların en sefili olmuştur. Bu hâl müşriklerin öyle bir dalâleti ve şeytanların öyle bir desîsesidir ki herhangi bir şeyi sevecek olsalar ona mutlaka bir kadın tasavvuru karıştırırlar. Güneşe taparlar, dişi tasavvur ederler. Yıldıza taparlar dişi tasavvur ederler. Melâikeye taparlar inâs tasavvur ederler ve bu suretle bütün zevk-i taʿabbüdü şehevâtta toplayıp hakları hakikatleri hayâllere feda ederek kadın hayâlleri karşısında hakīkī kadınları pâyimâl ederler.

Burada şunu da ihtar etmek lâzım gelir ki taʿabbüdün bir mahabbet ve ümid, bir de mehâfet ve haşyet vechesi vardır. Dua evvelemirde

1 B: "yalan".
2 H: "mânası".
3 M ve B: "rûha".
4 B: "bakarsanız".
5 B: "bakarsanız".

mahabbet ve ümid ifade eden bir taʿabbüddür. Hâlbuki müşriklerin havf u haşyet mâbudları da yok değildir. Ve böyle korku ve dehşet mâbudları da ekseriyetle erkeklerden intihab olunmuştur. Nitekim Arapların dahi Hübel ve Zülhuleysa gibi erkek isimli sanemleri de vardı. Bunlardan kaçılır ve şerlerinden kurtulmak için taʿabbüd edilir. Bu hakīkī bir taʿabbüd değil, bir nevi müdâhenedir. Bunlar bir "velî" olmaktan ziyade bir "nasîr" gibi tutulur ve birinin şerrinden diğerinin kuvvetine ilticâ olunur. Müşrikler bunların karşısında[1] birer [1471] kadın kesilirler ve bir kahramana arz-ı endam veya dehâlet eden kancık bir kadın hâlinde döşenir, yalvarır yaltaklanırlar. Binâenʿaleyh اِلَّٓا اِنَاثًا kasrı nasıl sahih olur denilmemelidir. Evvelâ böyle bir sual vârid olmamak için ale'l-ıtlâk ان تعبدون buyurulmamış اِنْ يَدْعُونَ buyurulmuş ve bununla müşriklerin dalâl-i baʿîdleri asıl mahabbet ve ümid yolundan başlamış olduğu anlaşılmıştır. Sâniyen اِلَّٓا اِنَاثًا istisnâ-yı müferrağı duanın mefʿûlü olduğu gibi fâilinden hâl olması da câiz olacağından, müşriklerin Allah'ı bırakmakla O'nun mâdûnundaki kuvvetler karşısında inâs hâline düştüklerine[2] dahi işaret olunmuş olur.

Evet, müşrikler Allah'ı bırakırlar da ancak inâsa dua ve taʿabbüd ederler. Veya Allah'ın mâdûnundakilere kadın gibi yalvarırlar {وَاِنْ يَدْعُونَ[3] اِلَّا شَيْطَانًا مَرِيدًا} ve böyle yapmakla Allah'ı bırakıp bir şeytân-ı merîde dua ve taʿabbüd etmiş olmaktan başka bir şey de yapmış olmazlar. ❁ Bunu onlara yaptıran, teşvik eden şeytandır. Onların inâsa tapmaları ya şeytana tapmanın aynı veya mukaddimesi veya neticesidir. Aksâ-yı mahabbetlerini bir Allah'a hasr etmeyip de kadınlara hasr etmiş olanlar şeytana aldanmaktan, şeytana kul olmaktan kurtulamazlar. Nitekim "اَلنِّسَاءُ حَبَائِلُ الشَّيْطَانِ: kadınlar şeytanın ağlarıdır"[4] denilmiştir. Şeytanlar başka tarîk ile aldatamadıklarını en ziyade kadınla aldatırlar. Bu suretle

---

1 M ve B: "Müşriklerin karşısında".
2 H: "düştükleri".
3 H, M ve B +"من دونه".
4 Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, *el-Emsâl,* thk. Dr. Abdülmecid Kutâmiş, Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1400/1980, s. 110. Abdullah b. Mesʿûd'un sözü olarak nakledilmiştir.

müşriklerin esnâma perestişleri de şeytanın emridir. Kezâlik bütün havl ü kuvvetin menbaʿı olan Allah'ı bırakıp da onun mâdûnundakilere kadın gibi yalvaranlar kendilerini bir şeytân-ı merîde teslim etmiş[1] olmaktan başka bir şey yapmış olmazlar.

"**Merîd**", "**mârid**", hayr ile alâkası yok demektir. Türkçe bunun tahrîfi olarak "meret" tâbir olunur. Bu maddenin asl-ı terkîbi kaypaklık mânasıyla alakadardır. Nitekim أَمْرَد yalabık صَرْحٌ مُمَرَّدٌ مِنْ قَوَارِيرَ [en-Neml 27/44][2] yalçın sırça saray, مرداء ot [1472] bitmez kumsal yer veya kasığında kıl bitmez kadın, شجرة مرداء yaprağı dökülmüş çıplak ağaç demektir.

Öyle bir şeytân-ı merîd ki {لَعَنَهُ اللّٰهُ} Allah onu lânetlemiş, hayr ile alâkasını kesip kendinden uzaklaştırmıştır. {وَقَالَ} O da Allah'a kasem ile demiştir ki {لَاَتَّخِذَنَّ مِنْ عِبَادِكَ نَصِيباً مَفْرُوضاً} elbette ben Senin kullarından mefruz, mukadder bir nasip alacağım {وَلَاُضِلَّنَّهُمْ} ve elbette onları haktan şaşırıp saptıracağım {وَلَاُمَنِّيَنَّهُمْ} ve elbette onları ümniyelere düşüreceğim; yani dipsiz emeller, boş ümitler, yalan sevdalar, batıl mefkûreler, idealler[3], umumcamalarla imrendireceğim {وَلَاٰمُرَنَّهُمْ} ve elbet emredeceğim {فَلَيُبَتِّكُنَّ اٰذَانَ الْاَنْعَامِ} de hayvanların kulaklarını doğrayacaklar, bu vechile Allah'ın helâl kıldığını haram kılacaklar. ❁ Araplar bir dişi deve beş defa doğurur ve beşincisi erkek olursa kulağını dilerler ve artık ondan intifâʿı haram addederlerdi. Bazı müfessirîn de demişlerdir ki putlara ibadet için kurbanlık nişanesi olmak üzere enʿâmın kulaklarını keserler ve bu bir küfr iken ibadet zannederlerdi. {وَلَاٰمُرَنَّهُمْ} Ve elbet[4] emredeceğim {فَلَيُغَيِّرُنَّ خَلْقَ اللّٰهِ} de Allah'ın hilkatini tağyir edecekler. ❁ Hilkatin suretini veya sıfatını değiştirerek vechini tahvil edecekler, fıtratı kemâline götürecek yerde bozacaklar, çığırından çıkaracaklar. Tefsirlerde vârid olan misâllere nazaran kadını erkek, erkeği kadın yapmaya çalışacaklar, kadın yerine erkek erkek yerine kadın kullanacaklar, bıyıklarını sakallarını yolacaklar, suratlarını boyayacaklar, kılıklarını değiştirecekler, kulak burun kesip

---

1 H -"etmiş".
2 "…mücellâ bir köşk, sırçadan…"
3 B: "iddialar".
4 B: "elbette".

göz çıkaracaklar, erkekleri iğdiş edip hadım ağası yapacaklar, aʿzâlarını [1473] vezâif-i hılkiyelerinin hilâfına kullanacaklar, nikâh yerine sifah edecekler, temizi bırakıp pisliklere koşacaklar, menfaati bırakıp mazarratı ihtiyar edecekler, ciddiyyâtı atıp eğlenceye heves edecekler, vazifeden kaçıp oyuna gidecekler, doğruluğu budalalık, eğriliği hüner sayacaklar, helâle haram, harama helâl, iyiye kötü, kötüye iyi diyecekler, hayr yerine şer işleyecekler, imar edilmesi lâzım geleni tahrip, tahrip edilmesi lâzım geleni imar edecekler, kānûn-ı ıstıfâyı sû'-i istiʿmâl ile hilkat hilâfına itiyadlar edinecekler, kānûn-ı hilkat hilâfına işler yapacaklar, rûhlarının fıtratındaki selâmet ü safvetlerini bozacaklar, kānûn-ı hakkı فِطْرَتَ اللّٰهِ الَّتٖى فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا [er-Rûm 30/30][1] olan dîn-i kayyimi, sırât-ı müstakīmi, hakperestliği bırakacaklar, mahlûku hâlık yerine koyacaklar, tevhidden çıkacaklar, bâtıl dinler ve fikirler arkasında koşacaklar, şuna buna taʿabbüd edecekler, şeytanet peşinde dolaşacaklar, لَا تَبْدٖيلَ لِخَلْقِ اللّٰهِ [er-Rûm 30/30][2] olduğunu bilmeyecekler, bilseler bile tanımayacaklar.

O merîd melʿun şeytan lânetlenince Allah'a karşı bu beş sözü hâlen veya kālen kasem ile söyledi, bu suretle Allah'ın kullarına musallat olarak onlardan maktûʿ bir hisse almaya karar verdi ki işte şirkin başı ve dalâlin menbaʿı budur. Kâinat içinde insanlara hasım olan ve insanların kalbine nüfuz ederek onları hakk u hayrdan şaşıran melʿun bir kuvve-i sâriye vardır ki Allah'ın emrine ilk isyan eden ve insanların aklını şaşırtan odur. Ve o şeytân-ı merîd Allah'ın lânetiyle[3] bu sözleri söylemek şenâʿatini câmiʿ böyle bir melʿundur. Ve müşrikler inâsa perestiş etmekle veya inâs vaziyetine düşmekle böyle bir şeytana perestiş etmiş olmaktan başka bir şey yapmazlar. Hâlbuki:

{وَمَنْ يَتَّخِذِ الشَّيْطَانَ وَلِيًّا مِنْ دُونِ اللّٰهِ} Allah'ı bırakıp da şeytanı veliyyü'l-emr ittihaz edenler Allah'ın emrini dinlemeyip şeytana itaat edenler {فَقَدْ خَسِرَ خُسْرَانًا مُبٖينًا} artık pek açık bir surette ziyan [1474] ederler. Zira

1 "…o Allah fıtratına ki insanları onun üzerine yaratmıştır…"
2 "…Allah yaratışına bedel bulunmaz…"
3 M ve B: "la'netine".

{يَعِدُهُمْ وَيُمَنّ۪يهِمْۜ} şeytan onlara mütemâdiyen vaadler eder, ümniyeler verir, ağızlarının suyunu akıtır, fakat {وَمَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ اِلَّا غُرُوراً} o melʿun şeytan onlara gururdan başka bir şey vaad etmez.

"**Gurûr**", insanın pek hoş bir şey buldum zannıyla keyiflenip sonra onun pek fena bir şey olduğunu anlayarak müteellim olması, önceden yalan yere sevinip sonradan cidden yerinmesi, yani aldanmasıdır ki şeytanın bütün vaadleri ve ümniyeleri hep böyle bir gururdan başka bir şey ifade etmez. {اُو۬لٰٓئِكَ} İşte bunların, o şeytanı velî ittihaz eden mağrurların şeytanla beraber {مَأْوٰيهُمْ جَهَنَّمُۘ} me'vâları, sonra varıp girecekleri yer cehennemdir. {وَلَا يَجِدُونَ عَنْهَا مَح۪يصاً} ve ondan kurtulup kaçacak hiçbir yer bulamayacaklardır. Şeytan melʿun olduğu için ilelebed mağfiretten hissesi yoktur. Şeytanın hissesine düşmüş, tuzağına geçmiş olan o müşrikler de o melʿûnun arkasında dalâl-i baʿîd ile dâll ve mağfiretten mahrumdurlar. Meğer ki fırsat elde iken tevbe ve istiğfar edip şirkten ve şeytanı velî ittihaz etmekten vazgeçmiş olsunlar. O zaman وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذٰلِكَ لِمَنْ يَشَٓاءُ [en-Nisâ 4/48, 116] hükmüne dâhil olurlar.

Bunlara mukabil {وَالَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَنُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْر۪ي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِد۪ينَ ف۪يهَٓا اَبَداً} iman edip iyi işler, sâlih ameller yapanları da altlarından ırmaklar akan cennetlere koyacağız, orada ilelebed muhalled olarak kalacaklar {وَعْدَ اللّٰهِ حَقّاً} bu da Allah'ın verdiği vaaddir. Ve hak olduğunda hiç şüphe yoktur. Çünkü {وَمَنْ اَصْدَقُ مِنَ اللّٰهِ ق۪يلاً} Allah'tan daha doğru sözlü kim olabilir?

[1475] Ey Müslümanlar! {لَيْسَ بِاَمَانِيِّكُمْ وَلَٓا اَمَانِيِّ اَهْلِ الْكِتَابِ} Allah'ın bihakkın vaad ettiği bu cennete duhûl gayesi ne sizin ümniyelerinizle olur ne de ehl-i kitâbın ümniyeleriyle. ❁ Nakl olunuyor ki Müslümanlarla ehl-i kitab birbirlerine karşı tefahur etmişler, her biri indallah kendilerinin daha evlâ olduğunu iddia etmiş, ehl-i kitab "bizim peygamberimiz sizin peygamberinizden evvel, kitâbımız kitâbınızdan mukaddemdir. Ve biz dîn-i İbrâhim üzereyiz" demişler, Yahudîler cennete ancak Yahudî olanlar girecek, Nasârâ da ancak Nasârâ olan girecek diye iddia etmişler.

Müslümanlar da "bizim peygamberimiz sizin peygamberinizden sonradır ve Hâtemü'l-Enbiyâ'dır. Kitabımız da sizin kitâbınızdan sonra ve onlara hâkimdir. Ve biz İbrâhim ve İsmâil ve İshak dini üzereyiz ve cennete ancak bizim dinimizde olanlar girecek" demişler, bunun üzerine bu âyet ve mâbaʿdi nâzil olmuş[1] ve böyle kuru kuru tefahurlarla, mücerred arzular, kuruntular, ümitler, temennilerle cennete girilemeyeceği anlatılmış ve onun yolu gösterilmiştir. Allah'ın bu vaadine ermek için sade ümniye ve temenni kâfi gelmez, zira:

{مَنْ يَعْمَلْ سُٓوءاً يُجْزَ بِهٖ} Gerek Müslüman ve gerek ehl-i kitab ve gerek sâireden her kim bir kötülük yaparsa onunla cezâlanır, ya dünyada veya âhirette veya her ikisinde onun bir cezâsını görür {وَلَا[2] يَجِدْ لَهُ مِنْ دُونِ اللّٰهِ وَلِيّاً وَلَا نَصِيراً} ve kendisine Allah'tan başka ne dehâlet edecek bir velî ne de kurtaracak bir yardımcı bulamaz. {وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ مِنْ ذَكَرٍ اَوْ اُنْثٰى وَهُوَ مُؤْمِنٌ} Erkekten olsun dişiden olsun her kim de mü'min olarak sâlih sâlih ameller işler, yaraşıklı işler yaparsa {فَاُو۬لٰٓئِكَ} işte bunlar {يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَلَا يُظْلَمُونَ نَقِيراً} [1476] cennete girerler ve bir nıkır kadarcık bile zulmedilmezler; yani en cüz'î, en ehemmiyetsiz bir miktarda bile hakları kesilmez. İşte cehennem görmeden cennete duhul hususunda Allah'ın hak olan vaʿd-i katʿîsi bunlar hakkındadır.

"**Nekīr**"; Esasen hurma çekirdeğinin zahrında beyaz çukurcuğa denilir ki fidan bundan biter. Nitekim yarığındaki ipliğe "fetîl", çekirdeğe yapışık ince kabuğa da "kıtmîr" denilir ve bunlar evzân ve mekādîr-i hakīreden kinaye olur. Lisânımızda da pek ufak tefek yerine "nıkır kıtmır" tâbiri mâruftur. İman ve amel-i sâlih yapmak için en güzel din hangisidir diye münakaşaya, mübahaseye de lüzum yoktur. {وَمَنْ اَحْسَنُ دِيناً مِمَّنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ}

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 408:

نزلت فى المؤمنين واليهود والنصارى، قَالَت اليهود: كتابنا قبل كتابكم، ونبينا قبل نبيكم، فنحن أهدى وأولى بِالله منكم. وقالت النَّصارى: نبينا كلمة الله وروح الله، وكلمته، وكان يحيي الموتى، ويبرئ الأكمه والأبرص، وَفِي كتابنا العفو وليس فِيه قصاص، فنحن أولى بِالله منكم مَعْشَر اليهود ومعشر الْمُسْلِمِين. فَقَالَ المسلمون: كذبتم كتابنا نسخ كُلّ كتاب، ونبينا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خاتم الأنبياء، وآمنا بنبيكم وكتابكم، وكذبتم نبينا وكتابنا وأمرتم وأمرنا أن نؤمن بكتابكم، ونعمل بكتابنا، فنحن أهدى منكم وأولى بِالله منكم. فأنزل عَزَّ وَجَلّ «لَيْسَ بِأَمانِيِّكُمْ» مَعْشَر الْمُؤْمِنِين «وَلا أَمانِيِّ أَهْلِ الْكِتابِ...»

2 H, M ve B: "ولم".

Dince o kimseden daha güzel kim olabilir ki özünü yüzünü tertemiz Allah'a tutmuş, teslim etmiş {وَهُوَ مُحْسِنٌ} ve bu hâlde her ne yaptıysa güzel yapmış, hasenât işlemiş, seyyiât yapmamış, işlediği hasenâtı da Allah huzurunda yaptığını bilerek gücü yetebildiği kadar en güzel surette yapmış {وَاتَّبَعَ مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ حَنِيفاً} ve hanîf, yani diğer dinlerden yüz çevirmiş bir muvahhid olarak İbrâhim milletine, İbrâhim'in izince giden hey'et-i ictimâʿiyeye ittibâʿ etmiştir. Çünkü {وَاتَّخَذَ اللّٰهُ اِبْرٰهِيمَ خَلِيلاً} Allah İbrâhim'i halîl edinmiştir. ۞ Binâenʿaleyh ona ittibâʿ eden hey'et-i ictimâʿiye الَّذٖينَ اَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيّٖنَ وَالصِّدّٖيقٖينَ وَالشُّهَدَٓاءِ وَالصَّالِحٖينَۚ وَحَسُنَ اُو۬لٰٓئِكَ رَفٖيقاً [en-Nisâ 4/69]'dır.

"**Halîl**", bir kimsenin umûr u esrârı arasına giren ve mahabbeti kalbinin eczâsına nüfuz eden dostu demektir ki hiçbir haleli olmayan meveddet mânasına "hullet"ten me'huzdur. Ve Allah'ın İbrâhim'i halîl edinmesi onu bir [1477] halîl gibi ıstıfâ-yı mahsus ile tekrim etmiş ve mazhar-ı esrâr-ı rabbânî kılmış olmasından mecazdır. Allah teâlâ İbrâhim aleyhisselâm'ı birtakım kelimât ile imtihan etmiş, o da onları itmâm eylemiş olmakla اِنّٖى جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ اِمَاماً [el-Bakara 2/124][1] tekrîmiyle imâm-ı enâm yapmış, sırr-ı ihyâya, melekût-ı aʿlâ ve süflâya muttali kılmış, o da kavmini ʿale't-tevâlî tevhîd-i ilâhîye davet etmiş, esnâma, nücûma, şems ü kamere ibadetten menʿ eylemiş, tâğūta karşı gelmiş, Allah uğrunda ateşlere atılmaktan, oğlunu kurban etmekten, malını müsâfirlere feda eylemekten çekinmemiş, ahlâk-ı ilâhiye ile tahallukta selefin hepsini geçmiş, ıstıfâ-yı insânînin en yükseği onda ve onun âlinde tecellî etmiş, zürriyeti -zâlimler müstesnâ olmak üzere- mülk ü nübüvvetle mübeşşer ve bekâm olmuştur. Böyle bir Halîlullah'ın milletine tâbiʿ olan zât da o halîliyetten elbette hisseyâb olacaktır. İşte o zât اَسْلَمْتُ وَجْهِىَ لِلّٰهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ [Âl-i İmrân 3/20][2] diyen Muhammed aleyhisselâm ve etbâʿ-ı sahîhası ve bu din dîn-i İslâm'dır. Ve bundan güzel hiçbir din yoktur. Aleyhissalâtü vesselâm demiştir ki: "Allah İbrâhim'i halîl, Mûsâ'yı neciy -yani kelîm-

1 "…Ben seni bütün insanlara imam edeceğim…"
2 "…Ben yüzümü İslâm ile tertemiz Allah'a tuttum, bana tâbiʿ olanlar da…"

ve beni habîb ittihaz etti. Sonra buyurdu ki: ‘İzzet ü celâlim hakkı için habîbimi halîlime ve kelîmime muhakkak îsâr ve tercih edeceğim.’”[1] Fi'l-vâkiʿ meşhur mirac hadislerinde sâbit olduğu üzere Leyle-i Miʿrac'da Resûlullah Mûsâ'yı altıncı, İbrâhim'i yedinci semâda görmüş ve kendisi bunları geçip makām-ı Cibrîl olan Sidre-i Müntehâ'ya ve sonra onun da mâverâsına geçmiştir.[2] Mukāyese-i edyân nokta-i nazarından Hıristiyanlar teʿâlîm-i nasrâniyenin daha güzel ve daha ulvî bir rûh telkin ettiğini ve binâenʿaleyh İslâm'dan daha ince ve daha güzel olduğunu iddia ederek “bir efendinin oğlu kulundan kıymetli ve şereflidir. Bunun için Îsâ hakkında ‘ibnullah' tâbiri büyük bir teşrif ve iʿzâzdan mecazdır. Îsâ nezd-i ilâhîde makbul bir kul pâyesiyle değil, bir evlâd nisbet ve pâyesiyle iʿzâz edilmiş olduğundan bir Hıristiyanın [1478] teslis ile nazarı da Allah'ın makbul kulları değil, evlâd gibi bu mertebe-i izzetten hissemend olmaktır. Şu hâlde bir efendinin makbul bir kulu ile oğlu arasındaki fark ne ise Müslümanlık ile Hıristiyanlık arasındaki fark odur. Nitekim Yuhanna İncili'nin on beşinci bâbında ‘eğer size emrettiğim şeylerin cümlesini icra ederseniz dostlarım olursunuz, artık size kul tesmiye etmem. Zira kul efendisinin ne ettiğini bilmez amma size dost tesmiye ettim, zira pederimden işittiğim şeylerin cümlesini size bildirdim' diye yazılıdır” diyorlar.[3] Ve işte وَاتَّخَذَ اللّٰهُ اِبْرٰهٖيمَ خَلٖيلًا fıkrası bilhassa bu noktayı da mukayese edip meselenin rûhu mahabbette olduğunu göstererek Hıristiyanların taʿlîmâtındaki şirk şâibelerini takbih etmiş ve İslâm'ın şeref ve izzetçe de yüksek ve her dinden güzel olduğunu anlatmıştır[4]. Evvelâ “ibnullah” tâbirinin mecaz olarak tâlim edildiği farz olunsa bile Allah'a karşı böyle bir mecazda hüsn yok, küfr vardır. Çünkü “ibn” tâbiri Allah'a mücâneset ve hakīkat-i ilâhiyeye iştirâk[5] îham eder ve Îsâ'da dahi ulûhiyet

---

1 Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân,* III, 81/1413:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: اتَّخَذَ اللهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا، وَمُوسَى نَجِيًّا وَاتَّخَذَنِي حَبِيبًا ثُمَّ قَالَ: وَعِزَّتِي وَجَلَالِي لَأُوثِرَنَّ حَبِيبِي عَلَى خَلِيلِي وَنَجِيِّي.

2 Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 6; Enbiyâ, 22, 43; Menâkıbu'l-Ensâr, 42; Müslim, Îman, 259, 263, 264.

3 Yuhanna: 15/14-15.

4 H +“~~ilan etmiştir~~”.

5 M ve B: “iştirâki”.

vardır demek olur. Ve nitekim tesliste bu itikad tasrih de ediliyor. Bu ise Allah'a iftirâ-yı azîm olan şirktir. Sâniyen bir efendinin nazarında oğlu behemehâl makbul bir kulundan daha kıymetli ve daha yüksek olması davası doğru değildir. Ne oğullar vardır ki köleye köle olmaya değmez, Hazret-i Nûh'un oğlu bunun en bâriz misâlidir. Sâlisen Yuhanna İncili'nin bu on beşinci bâbının bilhassa son âyetleri Îsâ'dan sonra Faraklit'in ve rûh-ı hakkın ve şâhidinin geleceğini beyan ederek dîn-i İslâm'ı ve biʿset-i Muhammediye'yi tebşir etmiş ve meselenin rûhu oğullukta değil dostlukta olduğunu göstermiştir. Ve hem de Allah'a kulluğu değil Îsâ'ya kulluğu nefy eylemiştir. Bütün bunlar aslındaki tahrîfattan katʿ-ı nazarla Türkçe tercemelerinde görülmekte olan tahrîfât-ı zâide içinden anlaşılmaktadır. Nezd-i ilâhîde mazhar-ı mahabbet ve kurbet olmanın en şâibesiz ve en yüksek [1479] derecesini gösteren "resûl", "velî", "halîl", "habîb" gibi evsâf-ı ʿâliyeyi bırakıp da şirk mazmunları üzerinde dolaşmak ve Allah'a kulluktan kaçınmak maʿnâ-yı diyânete mugāyir bir dalâl ve iftiradır. Ubûdiyeti inkâr, mâbudu inkârdır.

Şimdi bu beyan üzerine acaba Allah'ın İbrâhim'i halîl ittihaz etmesi hâriçten kendisine bir dost tedarikine ihtiyâcından mıdır? Şayet öyle ise hakikatte şirk tasavvurundan kurtulmak ve hanîf olarak tevhid üzerinde yürümek nasıl mümkin olur? Ve bu surette bütün bütün Allah'a teslîm-i nefs etmek O'nun hâricindeki kuvvetleri ihmal ile onlara karşı kendisini tehlikeye koymak demek olmaz mı? Ve sonra ortada bir hisse-i mefrûza almaya karar vermiş ve Allah'ın kullarını bedbaht etmeye azm eylemiş bir şeytân-ı melʿun bulunduğuna göre şerrinden kurtulmak için biraz da ona müdâra etmek lâzım gelmez mi? gibi birtakım tevehhümâta meydan bırakmamak üzere bu âyet ve bütün mebâhis-i sâbıka şu âyetle itmam olunuyor:

{وَلِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ} Göklerde her ne var ve yerde her ne varsa hepsi Allah'ındır. Allah'ın mahlûku, Allah'ın milkidir. Ulviyyât da Allah'ın, süfliyyât da Allah'ındır. Binâenʿaleyh İbrâhim'in halîliyeti ne milk-i ilâhî hâricinden bir intihab, ne de milk-i ilâhîden bir ihrâcdır. O bir gāye-i ubûdiyettir. Buna mukabil şeytanın melʿûniyeti de ne milk-i ilâhîden bir

ihrâc ne de milk-i ilâhîden hârice bir muâmeledir. Mukadder olan hisse-i azâbını almak için milk-i ilâhî içinde hayr u rahmetten mahrûmiyet ve bir gāye-i şekāvettir. Kezâlik Allah'a teslîm-i nefs etmeyenler milk-i ilâhîden çıkacak değil, milk-i ilâhî içinde şekāvet etmiş ve melʿûna iştirak eylemiş bulunacaktır. Zira milk-i ilâhîden hâriç bir şey yoktur. {وَكَانَ اللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطًا} Ve Allah her şeyi muhîttir. Yalnız semâvât ve arzdakiler değil, onların [1480] mâverâsında gerek âlem-i zihinde ve gerek âlem-i hâriçte "şey" denilebilen hiçbir mevcut yoktur ki evvel ü âhirinden, zâhir u bâtınından Allah teâlâ'nın ilm ü kudreti ve hükm-i ulûhiyetiyle muhât olmasın. ❁ Binâenʿaleyh enfüs ü âfâkda, ulviyyât ve süfliyyâtta, maddiyyât ve maneviyyâtta, dünya ve âhirette ihâta-i ilâhiyeden hâriç bir şey tasavvur etmek bir tenakuz, bir hayâl-i bâtıldır. Vücûd ve ilm-i Hakk'ın karşısında ahz-ı mevkiʿ etmeye çalışan tenakuzlar, hayâller bile o kudret-i muhîtanın hâricinde değil, O'nun te'sîr-i hükmü altında cereyan eder. Bütün kâinat-ı mümkinede silsile-i kaza ve kader O'nun îcâdı, O'nun tekvîni, O'nun ibdâʿı, O'nun mahkûmudur. Milk O'nun, bütün hakk-ı tasarruf ve hüküm O'nundur. Bütün cereyân-ı vücûd O'nun ilm ü kudreti ve ahkâm-ı ulûhiyeti tahtındadır. Bütün silsile-i mevcûdât böyle bir mâlik ve hâkim-i muhîtin tecelliyât-ı saltanatıdır. Ve bunda ancak O'nun nizamı, O'nun kanunları, O'nun ahkâm ve tekâlîfi, O'nun rahmet ü gazabı, O'nun sevâb ü ikābı icrâ-yı hükm eder. Allah denince[1] başka türlü düşünmek cehl ü dalâlden başka bir şey değildir. Artık her âkil[2] kendisine tahsis edilen sâha-i irâdede O'nun tekâlîfine ve O'nun emr ü nehyine münkād olmalı, özünü yüzünü tertemiz O'na tutmalı ve O'nun mahabbet ve rızâsına nâil olmak ve bu devlet-i hilkatte bir mertebe-i hüsnâ ihrâz etmek için her yaptığını güzel yapmalı ve O'nu sevenlerin yoluna gitmelidir. Ve bunun için ahkâm-ı adl ü hakka pek iyi riayet etmeli, hükm-i adl bu dîn-i ahsenin ahsen-i ameli olduğunu bilmeli, mü'minin kâfirin hukūkunu gözetmeli; teşehhiyât ile, hevâ ve hevesle, arzular, ümniyeler ile değil, her şeyde kavânîn-i Hak ile âmil

---

1 M ve B: "deyince".
2 B: "akıl".

olmalı ve onunla hükmetmelidir. Müşriklere, kâfirlere, münafıklara karşı muharebelerden,[1] mücahedelerden maksad da bu hükm-i adlin teminidir. Sırr-ı baʿs budur ve kitap bunun için inzal buyurulmuştur. Ve bunun için her amelde, her hükümde şerʿ-i Hakk'ı aramalı ve onu [1481] gözetmelidir. Ve bu din, terbiye-i aile ve milliye ve insâniyenin esası olmalı ve yalnız kalblerde kalmayıp yüzlerde de okunmalıdır.

Bu tenvîrât üzerine yine sûrenin evveline ircâʿ-ı nazar ettirerek ve bazı ashâb-ı kirâmın miras vesâireye müteʿallik sual ve istiftâlarına cevap olarak buyuruluyor ki:

Yâ Muhammed:

وَيَسْتَفْتُونَكَ فِى النِّسَٓاءِۜ قُلِ اللّٰهُ يُفْت۪يكُمْ ف۪يهِنَّۙ وَمَا يُتْلٰى عَلَيْكُمْ فِى الْكِتَابِ ف۪ى يَتَامَى النِّسَٓاءِ
الّٰت۪ى لَا تُؤْتُونَهُنَّ مَا كُتِبَ لَهُنَّ وَتَرْغَبُونَ اَنْ تَنْكِحُوهُنَّ وَالْمُسْتَضْعَف۪ينَ مِنَ الْوِلْدَانِۙ وَاَنْ تَقُومُوا
لِلْيَتَامٰى بِالْقِسْطِۜ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَاِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِه۪ عَل۪يمًا ﴿١٢٧﴾ وَاِنِ امْرَاَةٌ خَافَتْ مِنْ بَعْلِهَا
نُشُوزًا اَوْ اِعْرَاضًا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَٓا اَنْ يُصْلِحَا بَيْنَهُمَا صُلْحًاۜ وَالصُّلْحُ خَيْرٌۜ وَاُحْضِرَتِ الْاَنْفُسُ
الشُّحَّۜ وَاِنْ تُحْسِنُوا وَتَتَّقُوا فَاِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَب۪يرًا ﴿١٢٨﴾ وَلَنْ تَسْتَط۪يعُٓوا اَنْ تَعْدِلُوا
بَيْنَ النِّسَٓاءِ وَلَوْ حَرَصْتُمْ فَلَا تَم۪يلُوا كُلَّ الْمَيْلِ فَتَذَرُوهَا كَالْمُعَلَّقَةِۜ وَاِنْ تُصْلِحُوا وَتَتَّقُوا فَاِنَّ اللّٰهَ
كَانَ غَفُورًا رَح۪يمًا ﴿١٢٩﴾ وَاِنْ يَتَفَرَّقَا يُغْنِ اللّٰهُ كُلًّا مِنْ سَعَتِه۪ۜ وَكَانَ اللّٰهُ وَاسِعًا حَك۪يمًا ﴿١٣٠﴾
وَلِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِۜ وَلَقَدْ وَصَّيْنَا الَّذ۪ينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَاِيَّاكُمْ اَنِ
اتَّقُوا اللّٰهَۜ وَاِنْ تَكْفُرُوا فَاِنَّ لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِۜ وَكَانَ اللّٰهُ غَنِيًّا حَم۪يدًا ﴿١٣١﴾
وَلِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِۜ وَكَفٰى بِاللّٰهِ وَك۪يلًا ﴿١٣٢﴾ اِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ اَيُّهَا النَّاسُ
وَيَأْتِ بِاٰخَر۪ينَۜ وَكَانَ اللّٰهُ عَلٰى ذٰلِكَ قَد۪يرًا ﴿١٣٣﴾ مَنْ كَانَ يُر۪يدُ ثَوَابَ الدُّنْيَا فَعِنْدَ اللّٰهِ ثَوَابُ
الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِۜ وَكَانَ اللّٰهُ سَم۪يعًا بَص۪يرًا ﴿١٣٤﴾

1 B -"Müşriklere, kâfirlere, münafıklara karşı muharebelerden".

[1482] **Meâl-i Şerîfi**

Bir de senden kadınlar hakkında fetvâ istiyorlar, de ki: Onlar hakkındaki fetvâyı size Allah veriyor. Yazılmış hakları olan mirası kendilerine vermediğiniz ve nikâhlamayı istemediğiniz[1] öksüz kızlar hakkında ve mağdur çocuklar hakkında ve [1483] yetimlere insaf ile bakmanız hakkında kitapta yüzünüze karşı okunup duran âyetler var. Daha da hayra dair ne yaparsanız şüphe yok ki Allah ona da Alîm bulunuyor (127). Ve eğer bir kadın kocasının serkeşliğinden veya yüz çevirmesinden endişe ediyorsa bir sulh ile aralarını düzeltmelerinde kendilerine bir günah yoktur. Sulh hep hayırdır, nefislerse kıskançlığa hazırlanagelmiştir. Eğer arayı düzeltir ve geçimsizlikten sakınırsanız şüphe yok ki Allah her ne yaparsanız Habîr bulunuyor (128). Kadınlarınız arasında her vechile âdil davranmaya ne kadar hırs beslerseniz[2] yine muktedir olamazsınız, bari büsbütün meyledip de ötekini askıda kalmış gibi bırakmayın. Ve eğer arayı düzeltir ve haksızlıktan korunursanız şüphe yok ki Allah Gafûr, Rahîm bulunuyor (129). Yok eğer ayrılırlarsa Allah kudretiyle her birini diğerinden müstağnî kılar. Allah kudreti geniş bir Hakîm bulunuyor (130). Allah'ındır bütün göklerdeki, yerdeki. Celâlim hakkı için sizden evvel kitap verilenlere de tavsiye ettik size de ki Allah'tan korkun, ve eğer tanımamazlık ederseniz haberiniz olsun ki Allah'ındır bütün göklerdeki ve yerdeki, ve Allah bir Ganî, Hamîd bulunuyor (131). Allah'ındır bütün göklerdeki, yerdeki; dayanılacak (vekil) de Allah yeter (132). Dilerse sizleri giderir de ey insanlar, başkalarını getirir, Allah ona da kadîr bulunuyor (133). Kim dünya sevâbı istiyorsa bilsin ki dünya sevâbı da âhiret sevabı da Allah'ın yanındadır, ve Allah bir Semî', Basîr bulunuyor (134).[3]

1 B: "istediğiniz".
2 B: "beslerseniz".
3 H: "Yine senden kadınlar hakkında fetvâ istiyorlar, de ki: Onlar hakkındaki fetvâyı size Allah veriyor. Yazılmış hakları olan mirası kendilerine vermediğiniz ve nikahlamayı istemediğiniz öksüz kızlar hakkında ve mağdur çocuklar hakkında ve yetimlere insaf ile bakmanız hakkında kitapta yüzünüze karşı okunup duran âyetler var. Daha da hayra dair ne yaparsanız herhâlde Allah ona Alîm bulunuyor (127). Ve eğer bir kadın kocasının serkeşliğinden veya yüz çevirmesinden endişe ederse kendilerine bir sulh ile aralarını düzeltmelerinde günah yoktur. Sulh hep hayırdır, nefislerse kıskançlığa hazırlanagelmiştir. Eğer arayı düzeltir ve geçimsizlikten sakınırsanız şüphe yok ki Allah her ne yaparsanız Habîr bulunuyor

"**İstiftâ**"; fetvâ istemektir. "Meselede filana istiftâ ettim, şöyle iftâ etti" denilir ki fetvâ verdi demektir. "Daʿvâ" vezninde "fetvâ", "rü'yâ" vezninde "fütyâ" iftâ mânasına mevzûʿ isimlerdir. "İftâ" ise sual olunan bir müşkili hall ü izhâr etmektir ki kavî ve mükemmel, genç ve dinç olan فتى'dan me'huzdur. Ve gençleştirip kuvvetlendirmek demek[1] gibidir. Sanki bir kimsenin müşkilini halleden onu dinç bir genç gibi kuvvetlendirmiş olur. Binâenʿaleyh fetvâ bir hâdise-i müşkilede hükm-i hakkı izhar ile amel edecek kimsenin kalbine bir kuvvet vermektir. Müftî de [1484] bu kuvveti verebilmek için ehliyet[2] ve salâhiyetine ve ahlâk u metânetine bi-hakkın itimad olunur bir zât olmak lâzım gelir ki bu da مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ mazmûnu üzere sâhib-i İslâm ve ihsan olmak ve لَعَلِمَهُ الَّذٖينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ medlûlü üzere istinbâta muktedir ulemâdan bulunmak ile mümkin olur. Fakat müşrikler, kâfirler gibi kuvvetini haktan değil bâtıldan almak ve yalnız kendi arzularına kuvvet vermek emelinde bulunanlar yapacakları işlerde ya hiç kimseden istiftâya tenezzül etmezler veya müftîlerini âcizlerden, müdâhinlerden ve mâcinlerden intihab ederler. Bunlar da ya hükm-i hakkı bilmezler veya bilseler bile müsteftînin arzu-yı nefsine hizmet için asılsız veya zayıf zayıf fetvâlar verirler, ve bi'n-netîce bundan salâh yerine fesad ve kuvvet yerine zaaf hâsıl olur. Bunun için burada asıl iftânın Allah'a râciʿ olduğu ve Peygamber'in bile iftâ-yı ilâhî ile iftâ etmesi lâzım geldiği ve asıl hüküm ve kuvvet Allah'ın bulunduğu وَكَانَ اللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُحٖيطًا akibinde وَيَسْتَفْتُونَكَ فِي النِّسَٓاءِۜ قُلِ اللّٰهُ يُفْتٖيكُمْ beyânıyla beyan olunmuştur.

---

(128). Kadınlarınız arasında her vechile âdil davranmaya ne kadar hırs besleseniz muktedir olamazsınız, bari büsbütün meyledip de ötekini askıda kalmış gibi bırakmayın. Ve eğer arayı düzeltir ve haksızlıktan korunursanız şüphe yok ki Allah Gafûr, Rahîm bulunuyor (129). Yok eğer ayrılırlarsa Allah kudretiyle her birini diğerinden müstağnî kılar. Allah kudreti vâsiʿ bir Hakîm bulunuyor (130). Allah'ındır bütün göklerdeki, yerdeki. Celâlim hakkı için sizden evvel kitap verilenlere de size de şöyle tavsiye ettik: Allah'tan korkun, ve eğer tanımamazlık ederseniz haberiniz olsun ki Allah'ındır bütün göklerdeki ve yerdeki, Allah Ganî, Hamîd bulunuyor (131). Allah'ındır bütün göklerdeki ve yerdeki; vekil olarak da Allah yeter (132). O dilerse eyyühe'n-nâs sizi giderir de başkalarını getirir, Allah buna kadîr bulunuyor (133). Kim dünya sevâbı istiyorsa bilsin ki dünya sevâbı da Allah'ın yanında âhiret sevabı da, ve Allah Semîʿ, Basîr bulunuyor (134)".

1 B -"demek".

2 M ve B: "ehliyetine".

Yani yâ Muhammed! {وَيَسْتَفْتُونَكَ فِي النِّسَاءِ} Kadınlar hakkında senden istiftâ da ederler {قُلِ} sen onlara de ki {اللّٰهُ يُفْتِيكُمْ فِيهِنَّ} onlar hakkında Allah size ber vech-i âtî iftâ eder {وَمَا يُتْلٰى عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ} ve kitapta size tilâvet olunan âyetlerde suallerinizin bir kısmı bundan böyle hallolunacak ve bir kısmı şimdiye kadar tilâvet olunmakta bulunan âyât-ı kitab ile hallolunmuştur. ❁ Bu mânaya göre وَمَا يُتْلٰى, يُفْتِيكُمْ fiilinin fâiline maʿtuf veyahut وَمَا يُتْلٰى عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ يُفْتِيكُمْ فِيهِنَّ takdîrinde haberi mahzuf mübtedâ olarak atf-ı cümledir. Fakat müfessirînin beyânına göre وَمَا mübteda, فِي الْكِتَابِ [1] levh-i mahfuz mânasına haber olmak üzere bir cümle-i muʿteriza veya kasem olmak [1485] câizdir. Ve bu surette mâna: "Allah size ber vech-i bâlâ ve ber vech-i âtî iftâ eder ve bu size tilâvet olunan şeyler kitapta, yani levh-i mahfuzdadır." ❁ Binâenʿaleyh bu beyan olunan ve olunacak olan hukūkta adl ü insaf mürâʿât ve muhafazası vâcib umûr-ı azîmedendir. Yahut bu kitapta tilâvet olunan âyâta kasem ederim ki Allah size bunlar hakkında ber vech-i bâlâ ve ber vech-i âtî iftâ eder. Bâlâdaki iftâ bilhassa şunlar hakkındadır: {فِي يَتَامَى النِّسَاءِ} Kadın yetimleri, yahut yetîme kızlar ve kadınlar hakkında {الّٰتِي لَا تُؤْتُونَهُنَّ مَا كُتِبَ لَهُنَّ} ki siz onlara yazılmış, farz olan miras, mehir vesâire gibi hukuklarını vermezsiniz {وَتَرْغَبُونَ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ} bir de onları kendinize nikâh etmeye rağbet edersiniz veya kimseye nikâh etmek istemezsiniz ve her iki surette sefâlete düşürürsünüz. ❁ Bunun sebeb-i nüzûlü yukarıda وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامٰى فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ [en-Nisâ 4/3] âyetinde Hazret-i Âişe'den rivâyeten nakledilmiş idi. Bâlâdaki iftâ[2] bir de {وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الْوِلْدَانِ} bâliğ olmayan sağīr çocuklar hakkındadır ki bunlara miras vermiyorlardı يُوصِيكُمُ اللّٰهُ فِي أَوْلَادِكُمْ [en-Nisâ 4/11] buyuruldu. Bir de {وَأَنْ تَقُومُوا لِلْيَتَامٰى بِالْقِسْطِ} ale'l-umûm yetimler hakkında adalet ile kāim olmanız, işlerine adalet ile bakmanız hakkındadır. ❁ Ki وَآتُوا الْيَتَامٰى أَمْوَالَهُمْ وَلَا تَتَبَدَّلُوا الْخَبِيثَ... إلخ gibi âyâttır. {وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ} Gerek bunlar ve gerek sâire hakkında her ne hayır yaparsanız {فَإِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِهِ عَلِيمًا} Allah her hâlde onu bilir ve mükâfâtını verir.

1 B: "فِي الْكِتَابِ mübteda, وَمَا".
2 H, M ve B: "iftânın".

Gelelim bundan böyle beyan olunacak olanlara:

{وَاِنِ امْرَاَةٌ خَافَتْ مِنْ بَعْلِهَا نُشُوزاً} Ve eğer bir karı efendisinin nüşûzundan, [1486] yani kocasının kendisini hoşlanmayıp surat ve geçimsizlik ederek yanına yaklaşmamasından ve hakkını menʿ etmesinden {اَوْ اِعْرَاضاً} yahut iʿrâzından, yani herhangi bir sebeple musâhabet ve muânesetini azaltıp yüz çevirmesinden korkarsa (اَلرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَٓاءِ [en-Nisâ 4/34] *ayetine bak*) o zaman {فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَٓا اَنْ يُصْلِحَا بَيْنَهُمَا صُلْحاً} beynlerini bir sulh ile ıslah eylemelerinde veya -يَصَّالَحَا kıraatine göre- musâlaha olmalarında; meselâ ezvâc-ı Resûlullah'tan Sevde binti Zemʿa'nın[1] talâktan endişe ederek nevbetini Hazret-i Âişe'ye terk etmesi gibi kadının erkeği cezb etmek için hakkı olan mehrinde[2] veya kasm ve nevbetinde tenzîlât ve fedâkârlık yaparak veya bir şey bağışlayarak aralarını düzeltmeye çalışmasında ve erkeğin bunu kabul etmesinde bir günah yoktur. Yani böyle bir şey rüşvet gibi bir günah olmaz. {وَالصُّلْحُ خَيْرٌ} Sulh her hâlde müfârakattan ve geçimsizlikten hayırlıdır. {وَاُحْضِرَتِ الْاَنْفُسُ الشُّحَّ} Nefisler ise şuhh u imsâke ihzar olunmuştur, tabʿan buhl u hırsa mâil ve hazırdırlar. Kadın nevbetine harîs olur, hakkını vermek istemez, erkek de onun çirkinliğine veya herhangi bir eksikliğine karşı kendini çeker, hüsn-i muʿâşerette hasis[3] davranır. Binâenʿaleyh buna karşı diğer taraftan cüz'î bir semâhat ibraz ediliverirse mûcib-i memnûniyet olur ve arayı düzeltir. Fakat {وَاِنْ تُحْسِنُوا} ey erkekler, siz ihsan eder, hüsn-i muʿâşerette bulunur {وَتَتَّقُوا} nüşûz u iʿrâzdan sakınırsanız {فَاِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيراً} Allah teâlâ her hâlde sizin yaptıklarınıza âgâh olur ve ecrini zâyiʿ etmez. {وَلَنْ تَسْتَطِيعُٓوا اَنْ تَعْدِلُوا بَيْنَ النِّسَٓاءِ وَلَوْ حَرَصْتُمْ} Bir de [1487] kadınların arasını denk tutmaya, yani mahabbette dahi müsâvat üzere adalet yapmaya hırs da etseniz her hâlde muktedir olamazsınız. Hepsini ʿale's-seviyye bir derecede sevemezsiniz, buna gücünüz yetmez. ۞ Yetmeyince de لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْساً اِلَّا وُسْعَهَا [el-Bakara 2/286] medlûlünce Allah bunu teklif de etmez. Binâenʿaleyh {فَلَا تَمِيلُوا كُلَّ الْمَيْلِ فَتَذَرُوهَا كَالْمُعَلَّقَةِ} bütün meylinizi diğerine verip de zevcelerinizin bazısını

1 H: "Zemû'nun".
2 H: "mehrinden".
3 H: "mümsik".

muʿallaka, yani muʿallakta kalmış ne kocalı ne kocasız bir kadın gibi mühmel bırakmayınız ۞ ki işte فَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً [en-Nisâ 4/3] emri mûcebince korkulması lâzım gelen cevr adaletsizlik budur. Yani kadınlar hakkında iki nevi adalet vardır. Birisi infak ve kasm denilen nevbet-i beytûtet gibi hukūkta adalet ve müsâvattır ki bu vüsʿ ü iktidar dâhilindedir ve umûr-ı ihtiyâriyedendir. Ve teklif olunan adalet budur. Diğeri ise mahabette adalet ve müsâvattır ki, bu vüsʿ ü iktidâr-ı beşerîden hâriçtir. Çünkü mahabbet umûr-ı ıztırâriyedendir. فَلَا تَمِيلُوا... إلخ Karînesiyle burada adaletten murad da budur. Ve bundan menʿ teklîf-i mâ lâ yutakdır. Binâenʿaleyh teklif olunan adalet, mümkin olan hukūkta adalettir ve korkulması lâzım gelen adaletsizlik diğerini muʿâmele-i zevciyeden bi'l-külliye mahrum edip büsbütün muʿallak ve mühmel gibi bırakmak suretiyle cevrdir. Yani taʿâmı, kisve ve süknâsıyla nafakasını vermek ve nevbet-i beytûtette müsâvî tutup musâhabet ve muâneset eylemek kâfi değildir. Kadının ara sıra hazz-ı nefsânîsini de vermek, tahsīn (تحصين) etmek lâzımdır. Ancak bu noktada müsâvat teklîfi mâ lâ yutak olduğundan mevzûʿ-i bahis değildir. Hatta böyle bir teklif erkeğe cevrdir. Adalet denince her hâlde müsâvat düşünmemelidir. Elyakı lâyıka tercih etmek de bir hak, bir adalettir.

Görülüyor ki burada umûr-ı ihtiyâriye ile umûr-ı ıztırâriyenin[1] hükmü tefrik edilerek فَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً emrinin bir îzâhı vardır. Ve işte mahabbetin böyle umûr-ı [1488] ıztırâriyeden olması kaziyyesidir ki zinadan tevakkī için müteʿaddid zevcâta mesağ veren esbâb-ı zarûriyeden birisi olmuştur. Buna karşı "sevsin ve her fenalığı yapsın da nikâh etmesin" demek büyük bir zulümkârlık olacağı âşikârdır. Bunun için burada vahdet-i zevceye teşvik eden nassın îzâhıyla beraber taʿaddüd-i zevcenin şerâit ve ilcâât-ı zarûriyesinden en mühimi de anlatılmıştır. Hadîs-i şerifde de vârid olmuştur ki "مَنْ كَانَتْ لَهُ امْرَأَتَانِ يَمِيلُ مَعَ احدهما جَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَأَحَدُ شِقَّيْهِ مَائِلٌ: İki karısı olup da birine büsbütün meyl eden kimse yevm-i kıyamette bir şıkkı mâil olarak gelir."[2]

---

1 M: "ıztırâbiyenin".

2 Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* II, 471; İbn Mâce, Nikâh, 47; Ebû Dâvûd, Nikâh, 38:
قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ كَانَتْ لَهُ امْرَأَتَانِ يَمِيلُ مَعَ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى، جَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَأَحَدُ شِقَّيْهِ سَاقِطٌ.

{وَاِنْ تُصْلِحُوا} Ve eğer hasbe'z-zarûre böyle bir hâl olunca beynlerini ıslah eder, bozulan cihetlerini düzeltir {وَتَتَّقُوا} baʿdemâ meyilden sakınırsanız {فَاِنَّ اللّٰهَ كَانَ غَفُوراً رَحِيماً} Allah Gafûr ve Rahîm olduğundan geçmişe mağfiret eder. Ve sizi rahmetiyle bekâm eyler.

{وَاِنْ يَتَفَرَّقَا} Ve eğer sulh u ıslah ve hakem ü tevassut vesâire herhangi bir suretle karı koca beyni tevfik olunamaz da, her ikisi arzularıyla birbirlerinden ayrılırlarsa {يُغْنِ اللّٰهُ كُلّاً مِنْ سَعَتِهِ} Allah teâlâ kendi vüsʿati, gınâ ve kudretiyle her birini diğerinden müstağnî kılar, onu ona muhtaç etmez, onu da ona. Çünkü {وَكَانَ اللّٰهُ وَاسِعاً حَكِيماً} Allah Vâsiʿ ve Hakîm'dir. Çünkü {وَلِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ}dır. ۞ Demek olur ki tefrika iki tarafın rızâsıyla olmaz, birinin diğerinde gözü bulunursa bu iğnâ mevʿud değildir. Kadın ayrılmak istemez, geçinmek arzu ederse erkeğin onu tatlik etmesi günahtır. Kezâlik erkek bırakmak istemez, geçinmek arzu ederse hulʿa cebr etmek veya kuvve-i cebriye ile tefrik eylemek de günahtır. O zaman bir taraf zâlim mevkiʿinde kalır ki bundan son derece sakınmak lâzımdır.

[1489] {وَلَقَدْ وَصَّيْنَا الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَاِيَّاكُمْ} Ey Müslümanlar! Kasem olsun ki hem sizden evvel kendilerine kitap verilmiş olanlara ve hem size {اَنِ اتَّقُوا اللّٰهَ} Allah'a ittikā ediniz, azâbından korkunuz diye {وَاِنْ تَكْفُرُوا فَاِنَّ لِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ} ve şayet küfr ü küfran edecek olursanız biliniz ki semâvât ve arzda her ne varsa hepsi Allah'ındır. {وَكَانَ اللّٰهُ غَنِيّاً} Ve Allah her şeyden ganî ve sizin ibadetinizden müstağnîdir. {حَمِيداً} O kendi zâtında Hamîd'dir. Siz gerek hamd ediniz, gerek etmeyiniz O haddizâtında mahmud ve müstehakk-ı hamddir. Ne mahlûkātın küfr ü masiyetleriyle mutazarrır, ne de şükr ü tâatleriyle müntefiʿ olur. Ve Hamîd olduğundan dolayı mahz-ı rahmetiyle menâfiʿinizi temin ve sizi zarardan vikāye için ittikā ve küfr ü küfrandan ihtiraz emreder diye tavsiye ettik.

Fi'l-vâkiʿ {وَلِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ} semâvâtta her ne var ve arzda her ne varsa bütün bunlar halkan ve mülken, evvelen ve âhiren Allah'ındır. Bütün bunlarda bi-hükmi'l-ulûhiye îcad ve iʿdam, ihyâ ve

imâte, taltîf ü tekdîr, sevâb ü ikāb vesâire ile keyfemâyeşâ tasarruf eden ancak O'dur. Ve bu tasarruf ancak O'nun hakkıdır. Allah bunların bizzat sâhibi olduğu gibi {وَكَفٰى بِاللّٰهِ وَك۪يلاً} hepsinin umûrunu ve umûrun hepsini tedbir ve idare etmekte ve her birini kendi hesabına görüp gözetmekte vekil olarak dahi Allah kâfîdir. Binâenʿaleyh herkes O'na tevekkül ve itimad etmeli ve kendi umûrunda muvaffak olmak için O'na müracaat edip teslim olmalıdır. Zira {اِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ اَيُّهَا النَّاسُ} eyyühe'n-nâs! Bilmiş olunuz ki Allah [1490] dilerse sizi ortadan kaldırır, defʿ eder {وَيَأْتِ بِاٰخَر۪ينَ} ve yerinize diğerlerini getirir. {وَكَانَ اللّٰهُ عَلٰى ذٰلِكَ قَد۪يراً} Allah buna da kādirdir, hem pek kādirdir. وَاِنْ تَتَوَلَّوْا يَسْتَبْدِلْ قَوْماً غَيْرَكُمْ ثُمَّ لَا يَكُونُٓوا اَمْثَالَكُمْ [Muhammed 47/38][1] Rivayet olunuyor ki bu âyet nâzil olduğu zaman Resûlullah yed-i saâdetini Selmân-ı Fârisî'nin arkasına vurmuş, "onlar bunun kavmi" buyurmuştur.[2]

{مَنْ كَانَ يُر۪يدُ ثَوَابَ الدُّنْيَا} Her kim dünya sevâbı isterse bilmeli ki {فَعِنْدَ اللّٰهِ} {ثَوَابُ الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ} dünyanın da âhiretin de sevâbı ancak Allah'ın indindedir. Dünya sevâbını da verecek olan başkası değil yine Allah'tır. Bunun için de Allah'a ve Allah'ın kanunlarına müracaat etmek lâzımdır. Fakat bunun karşısında bir de âhiret sevâbı vardır. Şu hâlde Allah'a müracaat edip de yalnız dünya sevâbına göz dikmek ne kadar himmetsizlik ve[3] ne kadar budalalıktır. Âkil olan hiç olmazsa رَبَّنَٓا اٰتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً [el-Bakara 2/201][4] diye ikisini de istemeli veya eşref ü aʿlâsına nasb-ı nazar edip dünyayı kāle almayarak âhireti istemelidir. Çünkü مَنْ كَانَ يُر۪يدُ حَرْثَ الْاٰخِرَةِ نَزِدْ لَهُ ف۪ي حَرْثِه۪ [eş-Şûrâ 42/20][5] medlûlünce âhireti isteyen fazla olarak dünyadan da nasîbedâr olur. Nitekim Allah için mücahede eden dünya ganimetinden mahrum kalmaz, onunla beraber âhiret sevâbına da erer. Lâkin ganimet için harbe gidenler gibi sırf dünya peşinde koşanlar bunu bulurlarsa diğerlerinden mahrum kalırlar. Çünkü {وَكَانَ اللّٰهُ سَم۪يعاً بَص۪يراً}

---

1 "…ve eğer tersine giderseniz başka bir kavmi tutar yerinize getirir, sonra onlar sizin gibi olmazlar."
2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 299:

وقد روي عن النبي صلى الله عليه وسلم أنها لما نزلت، ضرب بيده على ظهر سَلْمان فقال: «هم قوم هذا»، يعني عجم الفرس.

3 M ve B -"ve".
4 "…Rabbenâ bize dünyada bir güzellik ver âhirette de bir güzellik…"
5 "Her kim âhiret ekimi isterse ona ekinini artırırız…"

Allah Semî' ve Basîr'dir; söylenenleri işitir, yapılanları görür, herkesin garaz u maksadını bilir ve ona göre muâmele eder. Bunun için şu emr ü vesâyâ-yı ilâhiyeyi iyi dinleyiniz:

يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا كُونُوا قَوَّامٖينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَٓاءَ لِلّٰهِ وَلَوْ عَلٰٓى اَنْفُسِكُمْ اَوِ الْوَالِدَيْنِ
وَالْاَقْرَبٖينَۚ اِنْ يَكُنْ غَنِيًّا اَوْ فَقٖيرًا فَاللّٰهُ اَوْلٰى بِهِمَا فَلَا تَتَّبِعُوا الْهَوٰٓى اَنْ تَعْدِلُواۚ وَاِنْ
تَلْوُٓا اَوْ تُعْرِضُوا فَاِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبٖيرًا ﴿١٣٥﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اٰمِنُوا
بِاللّٰهِ وَرَسُولِهٖ وَالْكِتَابِ الَّذٖى نَزَّلَ عَلٰى رَسُولِهٖ وَالْكِتَابِ الَّذٖٓى اَنْزَلَ مِنْ قَبْلُۜ وَمَنْ يَكْفُرْ
بِاللّٰهِ وَمَلٰٓئِكَتِهٖ وَكُتُبِهٖ وَرُسُلِهٖ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا بَعٖيدًا ﴿١٣٦﴾ اِنَّ الَّذٖينَ
اٰمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ اٰمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ ازْدَادُوا كُفْرًا لَمْ يَكُنِ اللّٰهُ لِيَغْفِرَ لَهُمْ وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ
سَبٖيلًاۜ ﴿١٣٧﴾ بَشِّرِ الْمُنَافِقٖينَ بِاَنَّ لَهُمْ عَذَابًا اَلٖيمًاۙ ﴿١٣٨﴾ اَلَّذٖينَ يَتَّخِذُونَ الْكَافِرٖينَ
اَوْلِيَٓاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنٖينَۜ اَيَبْتَغُونَ عِنْدَهُمُ الْعِزَّةَ فَاِنَّ الْعِزَّةَ لِلّٰهِ جَمٖيعًاۜ ﴿١٣٩﴾ وَقَدْ نَزَّلَ
عَلَيْكُمْ فِى الْكِتَابِ اَنْ اِذَا سَمِعْتُمْ اٰيَاتِ اللّٰهِ يُكْفَرُ بِهَا وَيُسْتَهْزَاُ بِهَا فَلَا تَقْعُدُوا مَعَهُمْ
حَتّٰى يَخُوضُوا فٖى حَدٖيثٍ غَيْرِهٖٓۘ اِنَّكُمْ اِذًا مِثْلُهُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ جَامِعُ الْمُنَافِقٖينَ وَالْكَافِرٖينَ
فٖى جَهَنَّمَ جَمٖيعًاۙ ﴿١٤٠﴾ اَلَّذٖينَ يَتَرَبَّصُونَ بِكُمْۚ فَاِنْ كَانَ لَكُمْ فَتْحٌ مِنَ اللّٰهِ قَالُٓوا اَلَمْ نَكُنْ
مَعَكُمْۘ وَاِنْ كَانَ لِلْكَافِرٖينَ نَصٖيبٌۙ قَالُٓوا اَلَمْ نَسْتَحْوِذْ عَلَيْكُمْ وَنَمْنَعْكُمْ مِنَ الْمُؤْمِنٖينَۜ فَاللّٰهُ
يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِۜ وَلَنْ يَجْعَلَ اللّٰهُ لِلْكَافِرٖينَ عَلَى الْمُؤْمِنٖينَ سَبٖيلًاۚ ﴿١٤١﴾ اِنَّ
الْمُنَافِقٖينَ يُخَادِعُونَ اللّٰهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْۚ وَاِذَا قَامُٓوا اِلَى الصَّلٰوةِ قَامُوا كُسَالٰىۙ يُرَٓاؤُ۫نَ النَّاسَ
وَلَا يَذْكُرُونَ اللّٰهَ اِلَّا قَلٖيلًاۘ ﴿١٤٢﴾ مُذَبْذَبٖينَ بَيْنَ ذٰلِكَۗ لَٓا اِلٰى هٰٓؤُلَٓاءِ وَلَٓا اِلٰى هٰٓؤُلَٓاءِۜ وَمَنْ
يُضْلِلِ اللّٰهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ سَبٖيلًا ﴿١٤٣﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْكَافِرٖينَ اَوْلِيَٓاءَ مِنْ
دُونِ الْمُؤْمِنٖينَۜ اَتُرٖيدُونَ اَنْ تَجْعَلُوا لِلّٰهِ عَلَيْكُمْ سُلْطَانًا مُبٖينًا ﴿١٤٤﴾ اِنَّ الْمُنَافِقٖينَ فِى
الدَّرْكِ الْاَسْفَلِ مِنَ النَّارِۚ وَلَنْ تَجِدَ لَهُمْ نَصٖيرًاۙ ﴿١٤٥﴾ اِلَّا الَّذٖينَ تَابُوا وَاَصْلَحُوا وَاعْتَصَمُوا

بِاللّٰهِ وَاَخْلَصُوا دٖينَهُمْ لِلّٰهِ فَاُو۬لٰٓئِكَ مَعَ الْمُؤْمِنٖينَۜ وَسَوْفَ يُؤْتِ اللّٰهُ الْمُؤْمِنٖينَ اَجْرًا عَظٖيمًا
﴿١٤٦﴾ مَا يَفْعَلُ اللّٰهُ بِعَذَابِكُمْ اِنْ شَكَرْتُمْ وَاٰمَنْتُمْۜ وَكَانَ اللّٰهُ شَاكِرًا عَلٖيمًا ﴿١٤٧﴾

[1493] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Hakkāniyetle durup adaleti yerine getirmeye uğraşır[1] hâkimler, Allah için şâhidler olunuz, gerekse nefislerinizin veya ebeveyninizin veya en yakınlarınızın aleyhine olsun, gerek zengin ve gerek fakir bulunsun. Çünkü Allah ikisinden de akdemdir, onun için haktan udûl edip de nefsin arzusuna tâbi‘ olmayın ve eğer dilinizi eğer veya çekinirseniz[2] şüphe yok ki Allah her ne yaparsanız Habîr bulunur (135). Ey o bütün iman edenler! Allah'a da Resûlüne de, Resûlüne tenzil buyurduğu kitaba da, daha evvel inzal buyurduğu kitaba da iman getirin. Her kim Allah'a ve meleklerine ve kitaplarına ve resullerine ve âhiret gününe kâfirlik ederse uzak, pek uzak bir dalâl ile sapmış, sapmış gitmiştir (136). Şunlar ki iman ettiler, sonra tuttular küfre gittiler, sonra yine iman ettiler, sonra yine küfre gittiler, sonra da küfürde ileri gittiler. Allah onları mağfiret edecek de değil, doğru bir yola çıkaracak da değildir (137). Müjdele münafıklara ki onlara elîm bir azab var (138). Onlar ki mü'minleri bırakarak kâfirlerin velâyetine tutunuyorlar, izzeti onların yanında mı arıyorlar? [1494] Fakat izzet tamamıyla Allah'ındır (139). O size kitâbında şunu da indirmiştir: Allah'ın âyetlerini işittiniz mi hakları inkâr ediliyor ve onlarla eğleniliyor, artık o heriflerin yanlarında oturmayın tâ ki başka bir lakırdıya dalsınlar, çünkü o zaman siz de onlar gibisinizdir. Şüphesiz ki Allah o münafıklarla kâfirleri cehennemde toplayacak topunu bir (140). Onlar ki sizi gözetiyorlar; eğer Allah'tan size bir fetih olursa "beraber değil miydik?" diyecekler ve eğer kâfirlere bir nasip düşerse "biz sizden üstün gelmedik mi? Sizi mü'minlerden kurtarmadık mı?" diyecekler. Artık kıyamet günü Allah beyninizde hükmünü verir, ve elbette kâfirler için

1 B: "uğraşırlar".
2 B: "çekerseniz".

mü'minler aleyhine bir yol verecek değil (141). Her hâlde münafıklar Allah'a hudʿa yapmaya çalışırlar, Allah da hudʿalarını başlarına geçirir, namaza kalktıkları vakit de üşene üşene kalkarlar, halka gösteriş yaparlar, yoksa Allah'ı pek az hatıra getirirler (142). Arada müzebzeb bir hâldedirler: Ne onlara, ne onlara. Her kimi de Allah şaşırtırsa artık ona sen yol bulamazsın (143). Ey o bütün iman edenler! Mü'minleri bırakıp da kâfirleri başlarınıza geçirmeyin, ister misiniz ki Allah için aleyhinizde açık bir saltanat husûle getiresiniz (144). Her hâlde münafıklar cehennemin en alt tabakasındadırlar, ihtimâli yok onlara bir kurtaracak da bulamazsın (145). Ancak tevbe edip hâllerini düzelten ve Allah'a sarılıp dinlerini Allah için hâlis kılan kimseler müstesnâ, çünkü bunlar mü'minlerle beraberdir, mü'minlere ise Allah azîm bir ecir verecektir (146). Siz şükreder, iman ederseniz Allah size azâbı nidecek? Hâlbuki Allah şükrü bilir bir Alîm bulunuyor (147).[1]

---

1 H: "Ey o bütün iman edenler! Hakkâniyetle durup adaleti yerine getirmeye uğraşır hâkimler, Allah için şâhidler olunuz, velevse kendinizin veya ebeveyninizin veya en yakın akrabanızın aleyhine olsun, gerek zengin ve gerek fakir bulunsun. Çünkü Allah ikisinden de akdemdir, onun için haktan udûl edip de nefsin arzusuna tâbiʿ olmayın ve eğer dilinizi büker veya çekinirseniz şüphe yok ki Allah ne yapıyorsanız Habîr bulunuyor (135). Ey o bütün iman edenler! İman getirin Allah'a ve Resûlüne ve Resûlüne tenzil buyurduğu kitaba ve daha evvel inzal buyurduğu kitaba. Ve her kim Allah'a ve melâikesine ve kitaplarına ve resullerine ve âhiret gününe kâfirlik ederse uzak, pek uzak bir dalâle düşmüş gitmiştir (136). Şunlar ki iman ettiler, sonra küfr ettiler, sonra iman ettiler, sonra küfr ettiler, sonra da küfürlerini artırdılar. Elbette Allah onları artık mağfiret de etmez, doğru yola da çıkarmaz (137). Müjde et o münafıklara, elîm bir azab var onlara (138). Onlar ki mü'minleri bırakarak kâfirleri velî ittihaz ediyorlar, izzeti onların nezdinde mi arıyorlar? Fakat izzet tamamıyla Allah'ındır (139). O size kitâbında şunu indirmişti de: İşittiniz mi Allah'ın âyetlerini hakları inkâr ediliyor veya eğlence yerine konuluyor, artık o heriflerin yanlarında oturmayın tâ ki başka lakırdıya dalsınlar, çünkü o zaman siz de onlar gibisinizdir. Şüphesiz ki Allah münafıklarla kâfirleri cemîʿan cehennemde cem edecek (140). Onlar ki sizi gözetirler; eğer Allah'tan size bir fetih müyesser olursa 'beraber değil miydik verin payımızı' derler ve eğer kâfirlere bir nasip düşerse 'ya biz sizden üstün gelmedik mi? Tepenize binmişlerken türlü desise ile sizi mü'minlerin elinden kurtarmadık mı? Getirin bakalım hissemizi' derler. Artık kıyamet günü Allah beyninizde hükmünü verir, ve elbette Allah kâfirler için mü'minler aleyhine bir yol verecek değil (141). Doğrusu münafıklar Allah'a hudʿa yapmaya çalışırlar, Allah da hudʿalarını başlarına geçirir, namaza kalktıkları vakit de üşene üşene kalkarlar, halka gösteriş yaparlar, yoksa Allah'ı pek az hatıra getirirler (142). Arada müzebzebdirler: Ne ötekilere, ne berikilere. Her kimi de Allah şaşırtırsa artık ona bir yol bulamazsın (143). Ey o bütün iman ederler!* Mü'minleri bırakıp da kâfirleri başlarınıza geçirmeyin, ister misiniz Allah için aleyhinizde açık bir saltanat husûle getiresiniz (144). Şüphesiz ki münafıklar cehennemin en alt tabakasındadırlar, ihtimâli yok onlara bir kurtaracak bulamazsın (145). Ancak tevbe edip hâllerini düzelten ve Allah'a sarılıp dinlerini Allah için hâlis kılan kimseler müstesnâ, çünkü bunlar mü'minlerle beraberdir, mü'minlere ise Allah yarın azîm bir ecir verecektir (146)"**.

* Kelime nüshada "ederler" şeklinde yazılmıştır.

** 147. âyetin meali yoktur.

{يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا} Ey iman edenler, yalnız kadınlar üzerinde kavvâm olmakla kalmayınız, her hususta {كُونُوا قَوَّام۪ينَ بِالْقِسْطِ} kavvâmîn bi'l-kıst olunuz. Adaletle kāim ve müstakīm hâkimler olup adl ü hakkāniyeti ikāme ediniz {شُهَدَٓاءَ لِلّٰهِ} Allah için numûne-i imtisal olacak [1495] şâhidler olunuz, hakka dosdoğru şehadet ediniz. {وَلَوْ عَلٰٓى اَنْفُسِكُمْ اَوِ الْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَب۪ينَ} Velev[1] kendinizin veya ebeveyn ve akrabanızın aleyhinde dahi olsa böyle olunuz. ❁ Ki bunda iki mâna vardır. Birisi; başkasının sizde bir hakkı varsa kendiniz ikrar ve itiraf ediniz ve ananız, babanız ve akrabanız aleyhine de olsa hükümden şehadetten kaçınmayınız demektir. Birisi de şahs-ı sâlis aleyhine şehadet kendinizin ve ta'allukātınızın bir zararını da intac edecek olsa yine dosdoğru şehadet ediniz demektir. {اِنْ يَكُنْ غَنِيًّا اَوْ فَق۪يرًا} Aleyhine veya lehine şehadet ettiğiniz kimseler[2] zengin olsa da böyle yapınız, fakir olsa da. Ne zengine müdahene etmek ne de fakiri gözetmek için şehadetten imtinâ' etmeyiniz, istikāmetten ayrılmayınız. Çünkü {فَاللّٰهُ اَوْلٰى بِهِمَا} ganîye de fakire de Allah daha evlâdır. O onları daha iyi gözetir. Binâen'aleyh {فَلَا تَتَّبِعُوا الْهَوٰٓى اَنْ تَعْدِلُوا} haktan udûl ile hevâya uymayınız, keyf ü arzuya tâbi' olmayınız, yahut adalet ediyoruz zu'muyla[3] hevâya uyup fakiri ganîye, akrabayı yabancıya tercih ederek hakkı ketm veya tahrif etmeyiniz {وَاِنْ تَلْوُٓا} ve şayet ikāme-i hakta veya şehadette dillerinizi eğer bükerseniz {اَوْ تُعْرِضُوا} veya büsbütün i'râz ederseniz {فَاِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَب۪يرًا} Allah her hâlde hepinizin yaptıklarınıza habîrdir. Hiçbiriniz yakanızı kurtaramazsınız. ❁ وَاِنْ تَلْوُٓا Hamza ve İbn Âmir kıraatlerinde lâm'ın zammı[4] ve vâv'ın sükûnuyla تَلُوا okunur ki evvelkisi لَوَى يَلْوِي لَيًّا'den, bu da وَلَى يَلِي وَلْيًا وَوَلَايَةً'dendir. Bu surette mâna: "Ve eğer şehadete me'mur olur da bihakkın edâ eylemez veya edâdan i'râz ve imtinâ' ederseniz her iki hâlde Allah yaptıklarınıza habîrdir. [1496] Birinde ecrini birinde de cezâsını verir" demek olur. İşte Müslümanlar böyle hevâya uymaz, âdil ve müstakīm قَوَّام۪ينَ بِالْقِسْطِ hakgû, hakperest شُهَدَٓاءَ لِلّٰهِ olmalıdır. O hâlde:

---

1 H: "Velevse".
2 H: "kimse".
3 B -"yahut adalet ediyoruz zu'muyla".
4 M ve B: "zammile".

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِهٖ وَالْكِتَابِ الَّذٖى نَزَّلَ} Ey imana gelenler {عَلٰى رَسُولِهٖ وَالْكِتَابِ الَّذٖٓى اَنْزَلَ مِنْ قَبْلُ} Allah ve Resûlüne, yani Muhammed aleyhisselâm'a ve Allah'ın bu resûlüne tenzil buyurduğu, vakit vakit, kısım kısım indirmekte olduğu bu kitaba, yani Kur'ân'a ve bundan evvel inzal buyurduğu cins-i kitaba iman ediniz. Zâhiren lisânınızla iman ettiğiniz gibi hakikaten kalbinizle de iman ediniz.[1] Bunların bazısına iman ettiğiniz gibi hepsine de iman ediniz. -İbn Kesîr, Ebû Amr, İbn Âmir kıraatlerinde mechul sîgasıyla نُزِّلَ ve اُنْزِلَ okunur.- Bunlara cidden iman ediniz. Zira {وَمَنْ يَكْفُرْ بِاللّٰهِ وَمَلٰٓئِكَتِهٖ وَكُتُبِهٖ وَرُسُلِهٖ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ} her kim Allah'a ve melâikesine ve kitaplarına ve peygamberlerine ve âhiret gününe küfr eder, bunlardan birini inkâr eylerse {فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالاً بَعٖيداً} dalâl-i baʿîd ile dalâlete düşmüş, haktan uzaklaşmış, artık yolunu bulamayacak derecede şaşırmış, maksadı kaybetmiş olur. ❁ Bununla küfrün bi-ʿaynihî وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللّٰهِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالاً بَعٖيداً [en-Nisâ 4/116] hükmüne mülhak bulunduğu, yani her küfrün şirk demek olduğu vâzıhan gösterilmiştir.

Rivayet olunduğuna göre ahbâr-ı yehûddan bir cemaat Resûlullah'a gelmişler, "yâ Resûlallah biz sana ve kitâbına ve Mûsâ'ya ve Tevrat'a ve Üzeyr'e iman ediyoruz ve bunlardan mâʿadâ kitapları ve peygamberleri tanımıyoruz" demişlerdi. Resûlullah da "hayır, Allah'a ve bütün Peygamberlerine ve Muhammed'e ve kitâbı Kur'ân'a ve ondan evvelki her kitaba iman ediniz" buyurdu, "yapmayız" dediler, bu âyet nâzil oldu ve hepsi iman ettiler.[2] Şâyân-ı dikkattir ki iman fıkrasında Allah'a, Resûlüne, Resûlüne tenzil kılınan kitaba, ondan evvel inzal kılınmış [1497] olan kitaba diye dört şeye iman tasrih olunmuştur. Bu da iman billah, iman bi'r-resûl, iman bi'l-kütüb diye üç mertebede hulâsa

---

1 M ve B -"Zâhiren lisânınızla iman ettiğiniz gibi hakikaten kalbinizle de iman ediniz".

2 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 401:

قال الكلبي عن أبي صالح عن ابن عباس: نزلت هذه الآية في عبد الله بن سلام وأسد وأسيد ابني كعب وثعلبة بن قيس بن كعب وسلام ابن اخت عبد الله بن سلام، وسلامة بن أخيه ويامين ابن يامين، فهؤلاء مؤمنو أهل الكتاب. أتوا رسول الله صلّى الله عليه وسلّم وقالوا: يا رسول الله إنا نؤمن بك وبكتابك، وبموسى والتوراة، وعزيز ونكفر بما سواه من الكتب والرسل، فقال لهم النبي صلّى الله عليه وسلّم: بل آمنوا بالله ورسوله محمد وبكتابه القرآن وبكل كتاب كان قبله، فقالوا: لا نفعل، فأنزل الله تعالى يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللَّهِ...

olunabilir. Hâlbuki küfr fıkrasında küfr billah, küfr bi-melâiketihî, küfr bi-kütübihî, küfr bi-rusulihî, küfr bi'l-yevmi'l-âhir diye melâike ve yevm-i âhiret de zammolunarak beş şey tasrih olunmuş, hem de Resûle diğer resuller de ilâve olunarak cemîʿ sîgasıyla رُسُلِهٖ buyurulmuştur. Bununla Allah ve Peygamber'e ve ale'l-umûm kitaplara iman her hâlde bütün peygamberlere ve melâikeye ve yevm-i âhirete imanı mutazammın bulunduğu gösterilmiş ve bir insanın Allah'a ve Peygamber'e ve kitaplara iman iddia edip de peygamberlerden birini veya melâikeyi veya âhireti inkâra kalkışması ve bu babda vârid olan âyâtı tevile çalışması ihtimâli bulunduğundan bunları münkir olanların kâfir billah oldukları bilhassa tansis olunmuştur.

Bütün bunlar müşrikler gibi dalâl-i baʿîd ile sapmış olanlardır. Şu da muhakkak ki {اِنَّ الَّذٖينَ اٰمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ اٰمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ ازْدَادُوا كُفْرًا} evvelâ iman etmiş, sonra küfr etmiş, sonra iman etmiş, sonra yine küfr etmiş ve tamamen küfre dalmış olanlar, böyle imandan küfre, küfürden imana dönerek nihâyet küfürde karar kılmış ve bu suretle küfrü tezyid etmiş olanlar yok mu? {لَمْ يَكُنِ اللّٰهُ لِيَغْفِرَ لَهُمْ وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ سَبٖيلًاۜ} Hiçbir vechile Allah'ın bunları mağfiret etmesine ve doğru yola sevk eylemesine ihtimal yoktur. Yani iman ederlerse kabul etmez değil, fakat ekseriyetle bunlar matbûʿu'l-kulûb olduklarından hâlet-i nezʿe gelmedikçe iman etmezler ve belki o zaman bile etmezler. Ve iman etmeyince de لَا يَغْفِرُ اَنْ يُشْرَكَ بِهٖ [en-Nisâ 4/116] medlûlünce asla mağfiret yüzü görmezler. Tevbenin makbul olabileceği bir zamanda tevbe edip ihlâs ile iman etseler, gelecek olan اِلَّا الَّذٖينَ تَابُوا... وَاَخْلَصُوا istisnâsı mûcebince [1498] kabul edilir ve mağfur olabilirlerdi amma etmezler ki… Bunun için {بَشِّرِ الْمُنَافِقٖينَ بِاَنَّ لَهُمْ عَذَابًا اَلٖيمًا} münafıklara müjde et ki onlara elîm bir azab muhakkaktır. ۞ Bu fıkra bu âyetin doğrudan doğru veya dolayısıyla münafıklara taʿallukunu ifade eder. Fi'l-vâkiʿ münafıklar zâhiren iman ederler sonra gizli gizli küfürler yaparlar, sonra mü'minleri görünce yine "amennâ" derler, sonra şeytanlarını bulunca "biz sizinleyiz" derler. Nifak u fesadda ısrar ederler. Maʿamâfîh âyetin zâhiri açıktan açığa imandan küfre, küfürden imana mükerreren tehavvül

gösteren ve nihâyet küfürde karar kılan ferdler ve cemaatler hakkındadır ki münafıklar da bunlara mülhaktır. Ve rivayet olunduğuna göre bunun asıl sebeb-i nüzûlü Yahudîlerdir. Zira Yahudîler evvelâ Hazret-i Mûsâ'ya iman ettiler, sonra ıcle taptıkları zaman küfrettiler, sonra Hazret-i Mûsâ avdet edince yine iman ettiler, sonra Hazret-i Îsâ'ya küfr ettiler, sonra da Hazret-i Muhammed aleyhisselâm'a küfür ile küfürlerini artırdılar[1] ki âyet bunların bu hâllerini tasvir ve böyle olanları da bunlara ilhak eylemiş, münafıklar da bunlara benzediği ve bunlara dost oldukları için بَشِّرِ الْمُنَافِقِينَ diye inzar mevkiʿinde tebşir ile tehekküme tâbiʿ tutulmuşlardır. Demek oluyor ki bu gibi televvünât sade efrâd hakkında değil, cemaatler hakkında da sebeb-i felâkettir. Zira Yahudîlerin âyette tasvir olunan bu hâlleri ferdlerinin değil, cemaat ve milletlerinin hâlidir. Çünkü Hazret-i Îsâ'ya ve Hazret-i Muhammed'e küfr eden ferdler, ıcle perestiş eden ve ondan evvel iman eyleyen ferdlerin aynı olmadığı mâlumdur. Lâkin bu tehavvül ve televvün o milletin bir haslet-i umûmiyesi olmuştur. Binâenʿaleyh burada bir zamanlar dîn-i İslâm'a hizmet etmiş olup da bilâhare kâh küfür ve kâh iman şuraya buraya bocalayarak sonunda küffâra istihâle etmiş olanların halâs ve selâmet bulmalarına asla ihtimal olmadığı da anlatılmış [1499] oluyor. Nitekim Endülüs'te irtidad edenlerin hiçbiri dünyalarını kurtaramamışlar, hepsi muzmahil olmuşlardır. Yani;

{اَلَّذِينَ يَتَّخِذُونَ الْكَافِرِينَ اَوْلِيَٓاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ} Onlar ki mü'minleri bırakıp kâfirleri dost ittihaz ederler ve onların arkalarından giderler. ۞ Münafıklar mü'minlere karşı Yahudîlerle müvâlât ediyorlardı, bunlar {اَيَبْتَغُونَ عِنْدَهُمُ الْعِزَّةَ} o kâfirlerin yanında izzet ve kuvvet mi arıyorlar? Onlara dost olmakla izzet ve şeref bulacaklarını, galebe edeceklerini mi zannediyorlar? Ne kadar yanılıyorlar {فَاِنَّ الْعِزَّةَ لِلّٰهِ جَمِيعاً} çünkü bütün izzet Allah'ındır. Ve ancak O'ndan alınır,[2] Allah'ın izzet vermediği kimseler hiçbir vechile azîz

---

1 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* I, 536:

فيه ثلاثة أقاويل: أحدها: أنهم آمنوا بموسى ثم كفروا بعبادة العجل ثم آمنوا بموسى بعد عوده ثم كفروا بعيسى ثم ازدادوا كفراً بمحمد صلى الله عليهم وسلم، وهذا قول قتادة.

2 B +"çünkü".

olamazlar, Allah ise mü'minleri iʿzâz etmiş[1] وَلِلّٰهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِه۪ وَلِلْمُؤْمِن۪ينَ [el-Münâfikûn 63/8][2] buyurmuştur[3]. Binâenʿaleyh kâfirlerin dostluğundan izzet beklemek ne kadar maʿkustur.

{وَقَدْ نَزَّلَ} Âsım ve Yaʿkūb kıraatlerinden mâʿadâsında mechul sîgasıyla {عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ} وَقَدْ نُزِّلَ hâlbuki mukaddemâ size Kitap'ta Allah[4] şöyle tenzil buyurmuş, şöyle indirilmiş idi: {اَنْ اِذَا سَمِعْتُمْ اٰيَاتِ اللّٰهِ يُكْفَرُ بِهَا وَيُسْتَهْزَاُ بِهَا} Ki Allah'ın âyâtını[5] küfr edilirken ve istihzâ olunurken işittiğiniz vakit {فَلَا تَقْعُدُوا مَعَهُمْ} o kâfirler ve müstehzîlerle beraber oturmayınız {حَتّٰى يَخُوضُوا ف۪ي حَد۪يثٍ غَيْرِه۪} tâ ki başka lakırdıya dalsınlar. O hâlde onlarla beraber oturmaktan bile sakınmak ve izzet-i imanı muhafaza etmek lâzım gelirken onlarla[6] müvâlât etmek ve onlardan izzet beklemek nasıl olur?

Mekke'de müşriklerin ahvâline karşı Peygamber'e hitâben وَاِذَا رَاَيْتَ الَّذ۪ينَ يَخُوضُونَ ف۪ٓي اٰيَاتِنَا فَاَعْرِضْ عَنْهُمْ حَتّٰى يَخُوضُوا ف۪ي حَد۪يثٍ غَيْرِه۪ [el-Enʿâm 6/68][7] [1500] nâzil olmuştu. Medine'de de ahbâr-ı yehûd bulundukları meclislerde Kur'an'dan küfr ü istihzâ ile bahsederler ve münafıklar da onlarla beraber bulunur dinlerlerdi. Bundan dolayı o âyet meâlen tezkir olunmuş ve bu suretle Peygamber'e hitâbın bütün ümmetine hitab demek olduğu anlatılmış ve buyurulmuştur ki {اِنَّكُمْ اِذاً مِثْلُهُمْ} bu takdirde, yani Allah'ın âyetleriyle küfr ü istihzâ edilirken beraberlerinde oturduğunuz surette siz onların, o kâfir müstehzîlerin mislisinizdir. O vakit siz de onlar gibi kâfir olursunuz. ❁ Bu âyetin zâhirine nazaran âyâtullah ile istihzâ küfr olduğu gibi, o sıra mücerred onların yanında oturmak dahi küfr olacağı anlaşılıyor. Maʿamâfîh ulemâ-yı akāid bunu rızâ ile takyid etmişlerdir ki buna karîne de sebeb-i nüzûlün münafıklar hakkında olmasıdır. Fakat rızâ, terk-i itiraz demek olduğuna göre sarâhaten veya zımnen itiraz edilmedikçe küfürden kurtulunmamak lâzım gelir. Kalkıp gitmek de bir

---

1 M ve B: "etmiştir".
2 "…Hâlbuki izzet Allah'ın ve Resûlünün ve mü'minlerindir…"
3 M ve B -"buyurmuştur".
4 M +"size".
5 H: "âyetlerini".
6 B: "onlara".
7 "Âyetlerimiz hakkında münasebetsizliğe dalanları gördüğün vakit de kendilerinden yüz çevir, tâ ki başka bir söze dalsınlar…"

itiraz demektir. Meğer ki اِلَّا مَنْ اُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْاِيمَانِ [en-Nahl 16/106][1] olsun. ❁ Oturur onlar gibi olursa ne mi olur? {اِنَّ اللّٰهَ جَامِعُ الْمُنَافِقِينَ وَالْكَافِرِينَ فِي جَهَنَّمَ جَمِيعاً} Şüphesiz ki Allah münafıklarla kâfirlerin mecmûʿunu cehennemde cemʿ edecektir. Dünyada âyâtullahı istihzâ etmekte ictimâʿ ettikleri gibi âhirette de azâb-ı cehennemde öylece ictimâʿ ederler.

{اَلَّذِينَ يَتَرَبَّصُونَ بِكُمْ} O münafıklar ki sizi gözetir beklerler {فَاِنْ كَانَ لَكُمْ فَتْحٌ مِنَ اللّٰهِ} derken Allah tarafından size bir fütûhât oluverirse {قَالُوا اَلَمْ نَكُنْ مَعَكُمْ} "biz sizinle beraber değil mi idik?" derler, hemen ganimete konmak isterler {وَاِنْ كَانَ لِلْكَافِرِينَ نَصِيبٌ} ve şayet nasip kâfirlerin olur, zafer kâfirlere nasip oluverirse o zaman da onlara [1501] {قَالُوا اَلَمْ نَسْتَحْوِذْ عَلَيْكُمْ وَنَمْنَعْكُمْ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ} biz size üstün gelmedik mi?[2] Ve sizi mü'minlerden sıyânet etmedik mi?[3] derler. Onlara minnet edip bir hisse kapmak isterler. ❁ Bu kelâm başlıca iki mânaya müsâiddir. Birisi "fırsat elimizde değil mi idi? Biz de mü'minlerle beraber olup size harb etse idik sizi mağlup ve perişan etmez mi idik? Hâlbuki siz dışarıdan uğraşırken biz kaleyi içinden feth ettik, mü'minlere yardım etmedik. Sizin hesabınıza onlara propaganda yaptık, aldattık, kalblerine zaaf düşürdük ve nihâyet bu sayede siz muzaffer oldunuz. Binâenʿaleyh bu galebede[4] bizim mevkiʿimiz sizden yüksektir" demek olur ki ekser müfessirîn bunu tercih etmişlerdir. Diğeri de "siz Müslümanları kuvvetli zannedip Müslüman olacak iken biz sizi menʿ etmedik mi? Muhammed'in işi zayıflayacak siz kuvvetleneceksiniz diye sizi imandan vazgeçirmedik mi? Bakınız işte dediğimiz oldu, bizim re'yimiz size gālip çıktı, binâenʿaleyh galebe asıl bizimdir. Bu zaferin ganimetine sizden ziyade biz lâyıkız" demektir ki bazı müfessirîn de bu mânayı ihtiyar etmişlerdir.

{فَاللّٰهُ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ} Binâenʿaleyh bu böyle kalmayacak, yevm-i kıyâmette Allah beyninizde hükmedecek, o zaman mü'min ile münafık tamamen seçilecektir. Dünyada zâhir ile hükm olunur, zâhirde kelime-i

---

1 "…Kalbi iman ile mutmain olduğu hâlde ikrah edilen başka…"
2 H: "galebe etmedik mi?".
3 H: "Ve mü'minlerden menʿ ile sıyânet eylemedik mi?".
4 M ve B -"galebede".

şehâdeti söyleyip Müslüman görünene Müslüman muâmelesi yapılır. Fakat âhiret için ise böyle değildir. Şunu bilmelidir[1] ki {وَلَنْ يَجْعَلَ اللّٰهُ لِلْكَافِرٖينَ عَلَى الْمُؤْمِنٖينَ سَبٖيلًا} Allah kâfirler için mü'minler üzerine katʿiyyen yol vermez. ❁ Dünyada bazen kâfirler zafer kazansalar, mü'minlere hâkim görünseler bile bu bir yol, bir kanun, bir şeriat değil, muvakkat ve ârızî bir imtihan ve istidracdır; kalblere nüfuz edecek hüccet ve burhandan mahrum, gelip geçici şeylerdir. شُهَدَٓاءَ لِلّٰهِ ,قَوَّامٖينَ بِالْقِسْطِ Olan [1502] ehl-i hakk u adl behemehâl onlara galebe eder. Dünyada olmazsa âhirette galebe eder. Şerʿ-i ilâhî'de kānûn-ı Hak'ta mü'min kâfirden dâima azizdir. Onun altında kalmaz. Ona pâyimal olmaz, izzetiyle ölür, izzet-i hakkı çiğnetmez. Ve işte bu hikmete mebnîdir ki bir mü'minenin kâfire tezvîci câiz olmaz, küfr olur. Çünkü onu ona tezvic etmek, mü'min üzerine kâfire yol vermek, o mü'mineyi kâfirin istîlâsına terk etmektir. Allah ise وَلَنْ يَجْعَلَ اللّٰهُ لِلْكَافِرٖينَ عَلَى الْمُؤْمِنٖينَ سَبٖيلًا buyurmuştur.

{اِنَّ الْمُنَافِقٖينَ يُخَادِعُونَ اللّٰهَ} Şüphe yok ki münafıklar Allah'a hudʿa yapmaya kalkışıyorlar. Kalblerinde küfür saklayıp zâhirde mü'min görünüyorlar ve sanki bununla Allah'ı aldatmak istiyorlar. {وَهُوَ خَادِعُهُمْ} Hâlbuki Allah onların hudʿalarını kendi başlarına geçirmiştir (*Sûre-i Bakara'nın başında münâfıkīn âyetlerine bak*). {وَاِذَا قَامُٓوا اِلَى الصَّلٰوةِ قَامُوا كُسَالٰى} Bunlar namaza kalktıkları vakit tembel tembel, istemeye istemeye keselân ile kalkarlar. Çünkü bunlar {يُرَٓاؤُنَ النَّاسَ} nâsa gösteriş yaparlar {وَلَا يَذْكُرُونَ اللّٰهَ} ve Allah'ı hatırlarına getirmezler, yâd etmezler {اِلَّا قَلٖيلًا} yâd ederlerse pek az ederler ki o da ağızlarındadır. Bunlar bunu yaparken {مُذَبْذَبٖينَ بَيْنَ ذٰلِكَ} iman ile küfür arasında müzebzeb, mütereddid, mütehayyir bir hâldedirler. {لَٓا اِلٰى هٰٓؤُلَٓاءِ وَلَٓا اِلٰى هٰٓؤُلَٓاءِ} Ne onlara ne de onlara, yani ne mü'minlere mâl olurlar ne de kâfirlere, ikisi arasında bocalar dururlar, çünkü bunları Allah şaşırmıştır. {وَمَنْ يُضْلِلِ اللّٰهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ سَبٖيلًا} Allah'ın şaşırdığına da artık bir yol bulamazsın. Nerede kaldı ki ona hidâyet edebilesin. Şu hâlde:

1 B: "bilmeli".

[1503] {يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْكَافِر۪ينَ اَوْلِيَٓاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِن۪ينَ} Ey mü'minler! Siz mü'minleri bırakıp da kâfirleri dost ittihaz etmeyiniz {اَتُر۪يدُونَ اَنْ تَجْعَلُوا لِلّٰهِ عَلَيْكُمْ سُلْطَانًا مُب۪ينًا} münafık olduğunuza dair Allah için aleyhinize açık ve müdafaası gayr-i kābil bir hüccet ve burhan vermenizi ister misiniz? Elbette istemezsiniz değil mi? Hâlbuki mü'minleri bırakıp kâfirlerle müvâlât etmek münafıklığın açık bir burhânıdır. {اِنَّ الْمُنَافِق۪ينَ فِى الدَّرْكِ الْاَسْفَلِ مِنَ النَّارِ} Münafıklar ise[1] hiç şüphe yok ateşin en alt tabakasındadırlar. ❁ Bunlar kâfirlerin en habîsi, en sefîli olduklarından yerleri de cehennemin dibidir. {وَلَنْ تَجِدَ لَهُمْ نَص۪يرًا} Ve artık onları buradan kurtaracak bir yardımcı, bir halaskâr bulamazsın. {اِلَّا الَّذ۪ينَ تَابُوا} Ancak nifaktan tevbe edenler, {وَاَصْلَحُوا} tevbe edip ıslâh-ı hâl eyleyenler, {وَاعْتَصَمُوا بِاللّٰهِ} ıslâh-ı hâl edip Allah'a tutunanlar, {وَاَخْلَصُوا د۪ينَهُمْ لِلّٰهِ} Allah'a tutunup Allah için dinlerini hâlis kılanlar müstesnâdırlar. {فَاُو۬لٰٓئِكَ مَعَ الْمُؤْمِن۪ينَ} Artık[2] bunlar kendilerinden hiç nifak sâdır olmayan mü'minlerle beraberdirler. {وَسَوْفَ يُؤْتِ اللّٰهُ الْمُؤْمِن۪ينَ اَجْرًا عَظ۪يمًا} Allah da mü'minlere muhakkak bir ecr-i azîm verecektir, binâenʿaleyh o tevbe edenler de bundan hissedar olacaklardır.

Ey insanlar, {مَا يَفْعَلُ اللّٰهُ بِعَذَابِكُمْ اِنْ شَكَرْتُمْ وَاٰمَنْتُمْ} siz şükreyler ve iman ederseniz Allah size azâbı ne yapacak? ❁ Çünkü vazʿ-ı ilâhîde azâbın hikmeti küfr ü küfrandan tahzir ve şükr ü imana sevk içindir. Binâenʿaleyh şükr ü iman hâsıl olduktan sonra Allah kullarını taʿzîb edip ne [1504] yapacak? {وَكَانَ اللّٰهُ شَاكِرًا عَل۪يمًا} Hâlbuki Allah Şâkir ve Alîm'dir. Şâkir'dir, yani azıcık bir tâate büyük sevap ile mukabele eder. Alîm'dir, yani pek büyük bir kadirdândır, şükr ü imanınızın kadrini bilir, takdir eder. O hâlde ihlâs ile tevbekâr olup ıslâh-ı hâl eden ve Allah'ın dinine sarılıp şükr ü iman yolunu tutanların ecr ü sevabdan mahrum kalmaları nasıl tasavvur olunur? ❁ Demek azab, küfr ü küfranda ısrarın ve vazʿ-ı ilâhîye muhalefetin bir neticesi ve bir hikmet-i ilâhiye meselesidir. Vazʿ-ı vücûd rahmet-i ilâhiye içindir, şükr ü iman da bunun tarîkidir. Küfr ü küfran

1 M ve B -"ise".
2 M ve B: "Çünkü".

ile Allah'tan kaçanlar bu tarîkten sapmaya, bu vazʿ-ı Hakk'ı bozmaya ve Allah ile mücadele etmeye savaşmış olduklarından dolayı Allah'tan ve rahmet-i ilâhiyeden tebâʿüd etmiş olurlar. Milk-i ilâhîden hurûc mümkin olmadığı için azab da işte bu vazʿın ve bu tebâʿüdün bir netîce-i lâzımesi olur. Bu netice esasen hak ile bâtıl, hayr ile şer, hüsn ile kubh beynindeki fark u temâyüze müterettibdir. Bu da Allah teâlâ'nın vücûb-ı vücûduyla şerîkinin imtinâʿı beynindeki nisbet-i tekābülün ferʿidir. Binâenʿaleyh küfr ü küfrandan sonra da olsa şükr ü iman ile Allah'a tekarrub yolu tutulunca artık azab için hiçbir sebep kalmaz. Şâkir ve Alîm olan Allah behemehâl o şükr ü imanın ecrini ihsan eder. Şükr ü imandan sonra küfr ü küfrana sapıp Allah'tan ve Allah yolundan kaçanlar azâba varacakları gibi küfr ü küfrandan sonra da olsa şükr ü iman yolunu tutup Allah'a doğru gidenler de behemehâl rahmet-i Hakk'a vâsıl olurlar. Şu hâlde cereyân-ı hayat yürüyüp dururken "artık ben vazifemi yaptım" deyip de Allah'a mağrur olarak şükr ü imandan sonra lâubâlîliğe, küfr ü küfrana sapmak câiz olamayacağı gibi, "ben şimdiye kadar küfr ü küfran yolunda dolaştım, günahlara müstağrak oldum, baʿdemâ halâs ihtimâli kalmamıştır" diye me'yus olup da henüz fırsat [1505] elde iken tevbe ve ıslahtan sarf-ı nazar etmek de câiz değildir. Derhâl seyyiâttan tevbekâr olup şükr ü iman yolunu tutmalıdır. Zira Allah Şâkir ve Alîm'dir.[1]

Şükr ü iman ile küfr ü küfrânın hükümlerini takdir sırasında beyânât-ı sâbıkanın mütemmimi ve beyânât-ı lâhikanın mukaddimesi olmak üzere şu ahlâk-ı ilâhiyeyi bilmek ve tevbekâr olanlara mâzîden dolayı zemm ü kadhta bulunmamak iktizâ eder:

لَا يُحِبُّ اللّٰهُ الْجَهْرَ بِالسُّٓوءِ مِنَ الْقَوْلِ اِلَّا مَنْ ظُلِمَؕ وَكَانَ اللّٰهُ سَم۪يعاً عَل۪يماً ﴿١٤٨﴾ اِنْ
تُبْدُوا خَيْراً اَوْ تُخْفُوهُ اَوْ تَعْفُوا عَنْ سُٓوءٍ فَاِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَفُوًّا قَد۪يراً ﴿١٤٩﴾

1 H +"Hitâm-ı Cüz'-i Hâmis

6. Cüz
Âkif Bey

Forma	Sahîfe
13:71 ilâ 83	1401 ilâ 1660".

Meâl-i Şerîfi

Allah fena sözün açıklanmasını sevmez, mazlum olan başka. Allah Semî', Basîr bulunuyor (148). Bir hayrı açıklar veya gizlerseniz yahut bir kötülüğü affederseniz şüphe yok ki Allah affı çok bir Kadîr bulunuyor (149).

{لَا يُحِبُّ اللّٰهُ الْجَهْرَ بِالسُّٓوءِ مِنَ الْقَوْلِ} Allah kötü sözün ilan edilmesini sevmez; kötü fiil şöyle dursun kötülüğün söz kabîlinden olarak bile meydana konulmasını istemez, buğz eder. ❁ Gerçi Allah ne fiilen ne kavlen, ne gizli ne âşikâr kötülüğün hiçbirini sevmez. Fakat velev sözle olsun i'lân ü izhâr edildiği zamandır ki bilhassa gazab ve ta'zîb eder. Ve işte azâb-ı ilâhînin sırr u hikmeti bu noktada, yani Allah'ın kötülüğü sevmemesindedir. {اِلَّا مَنْ ظُلِمَ} Ancak mazlum olan [1506] müstesnâ. Zulmedilmiş, hakkına tecavüz olunmuş olan kimse feryat edebilir, zâlim aleyhine bağıra bağıra beddua eyleyebilir veyahut ondan tezallüm ederek kötülüklerini söyleyebilir, hatta kötü sözlerine mukabele bi'l-misilde bulunabilir[1]. {وَكَانَ اللّٰهُ سَمِيعاً عَلِيماً} Ve Allah mazlûmun feryadını dinler,[2] hâlini bilir.

Bu âyetin sebeb-i nüzûlünde deniliyor ki; bir gün huzûr-ı risâlette bir adam Hazret-i Ebû Bekir'in yüzüne karşı şetm etmiş, o da birkaç kere sükut ettikten sonra nihâyet reddeylemiş idi, reddedince Aleyhissalâtü vesselâm meclisten kıyam buyuruverdi. Hazret-i Ebû Bekir "o bana şetm ederken oturuyordunuz, ben reddedince kıyam buyurdunuz" dedi. Resûlullah da "bir melek senin tarafından cevap veriyordu, sen reddedince o melek gitti şeytan geldi. Şeytan gelince ben de oturmadım" buyurdu ve bunun üzerine bu âyet nâzil oldu.[3] Bir rivayete göre de bir kavme bir müsâfir gelmiş, yemek vermemişler, şikayet etmiş, şikayetinden dolayı

---

1 H: "mukabele bi'l-misil de yapabilir".

2 H +"ve".

3 Mukātil b. Süleymân, *Tefsîr*, I, 418. Krş. Ebû Dâvûd, Edeb, 41/4896:

نزلت فِي أَبِي بَكْر رَضِيَ الله عَنْهُ شتمه رَجُل والنبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جالس فسكت عَنْهُ مرارا ثُمّ رد عَلَيْه أَبُو بَكْر رَضِيَ الله عَنْهُ فقام النَّبِيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عِنْد ذَلِكَ، فَقَالَ أَبُو بكر رَضِيَ الله عَنْهُ: يا رَسُول الله، شتمني وأنا ساكت، فلم تقل لَهُ شيئًا حَتَّى إذا رددت عَلَيْه قمت. قَالَ: إن ملكا كان يجيب عنك، فَلَمَّا أن رددت عَلَيْه ذهب الملك وجاء الشَّيْطَان، فلم أكن لأجلس عِنْد مجيء الشَّيْطَان.

da itâb edilmiş, bunun üzerine bu âyet nâzil olmuş,[1] hakkına riayet edilmeyen müsâfirin mazlumlar meyânında bulunduğu ve şikayete hakkı olduğu beyan buyurulmuştur.

{اِنْ تُبْدُوا خَيْراً اَوْ تُخْفُوهُ} Siz kavlen veya fiilen herhangi bir hayrı açık veya gizli yapar {اَوْ تَعْفُوا عَنْ سُٓوءٍ} veya kendinize karşı yapılan bir kötülüğü affederseniz, yani bilhassa affetmek hayrını yaparsanız {فَاِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَفُوًّا قَدِيراً} şüphe etmeyiniz ki Allah Afüvv ü Kadîr'dir. Affı çok, kudreti pek büyüktür. Binâenʿaleyh ahlâk-ı ilâhiye ile mütehallık olunuz da gücünüz yeterken affediniz ki indallah mazhar-ı afv olasınız ve ecrinizi alasınız.

Lâkin bu afv-ı ilâhîye kimlerin nâil olabileceğini iyi anlamak lâzım gelir, şöyle ki:

[1507]

اِنَّ الَّذٖينَ يَكْفُرُونَ بِاللّٰهِ وَرُسُلِهٖ وَيُرٖيدُونَ اَنْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ اللّٰهِ وَرُسُلِهٖ وَيَقُولُونَ نُؤْمِنُ بِبَعْضٍ وَنَكْفُرُ بِبَعْضٍۙ وَيُرٖيدُونَ اَنْ يَتَّخِذُوا بَيْنَ ذٰلِكَ سَبٖيلاًۙ ﴿١٥٠﴾ اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ حَقًّاۚ وَاَعْتَدْنَا لِلْكَافِرٖينَ عَذَاباً مُهٖيناً ﴿١٥١﴾ وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا بِاللّٰهِ وَرُسُلِهٖ وَلَمْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ اَحَدٍ مِنْهُمْ اُو۬لٰٓئِكَ سَوْفَ يُؤْتٖيهِمْ اُجُورَهُمْۜ وَكَانَ اللّٰهُ غَفُوراً رَحٖيماً ﴿١٥٢﴾

Meâl-i Şerîfi

O kimseler ki ne Allah'ı tanırlar ne peygamberlerini, ve o kimseler ki Allah'ı tanımak lâkin peygamberlerini tanımayıp ayırmak isterler. Ve o kimseler ki "peygamberlerin bazısına inanırız, bazısını tanımayız" derler ve böyle küfür ile iman arasında bir yol tutmak isterler (150). İşte bunlar hakkā kâfirdirler, biz de kâfirler için mühîn bir azab hazırlamışızdır (151). Allah'a ve peygamberlerine iman eden[2] ve pey-

1 Abdürrezzâk, *Tefsîr,* thk. Mahmud Muhammed Abduh, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419, I, 484. Krş. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 345-346; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 115:

عَنْ مُجَاهِدٍ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى «لَا يُحِبُّ اللهُ الْجَهْرَ بِالسُّوءِ مِنَ الْقَوْلِ» الْآيَةَ، قَالَ: أَضَافَ رَجُلٌ رَجُلًا فَلَمْ يُؤَدِّ إِلَيْهِ حَقَّ ضِيَافَتِهِ، فَلَمَّا خَرَجَ أَخْبَرَ النَّاسَ فَقَالَ «ضِفْتُ فُلَانًا فَلَمْ يُؤَدِّ إِلَيَّ حَقَّ ضِيَافَتِي» فَذَلِكَ جَهْرٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَنْ ظُلِمَ حِينَ لَمْ يُؤَدِّ إِلَيْهِ الْآخَرُ مِنْ ضِيَافَتِهِ.

2 H -"eden".

gamberlerinden hiçbirinin arasını ayırmayan kimselere gelince, işte bunların yarın kendilerine ecirlerini vereceğiz, ve[1] *Allah Gafûr, Rahîm bulunuyor (152).*[2]

{اِنَّ الَّذ۪ينَ يَكْفُرُونَ بِاللّٰهِ وَرُسُلِه۪... اِلخ} Bu âyetten anlaşılıyor ki kâfirler başlıca üç [1508] kısımdır. Birisi, ne Allah ne peygamber tanımayan, hiçbirine iman etmeyenler. İkincisi imanda Allah ile peygamberi tefrik edenler, yani Allah'a iman iddiasında bulunup da Allah'ın gönderdiği resullere inanmayanlar. Üçüncüsü, peygamberlerin bazısını tanıyıp da bazısını tanımayanlardır ki ehl-i kitabdan Yehûd ve Nasârâ bu kısımdandır. Ve bu âyet doğrudan doğru bunlar hakkında nâzil olmuş, iman ile küfür arasında mutavassıt bir mertebe, bir yol bulunmadığı ve peygamberlerden bazısını tanımamak hepsini tanımamak ve hepsini tanımamak Allah'ı da tanımamak demek olduğunu göstermiştir. Yani Allah'a ve resullerine küfr edenler, fakat bunu tasrih ederek değil re'y ü mezhebleri bu küfrü iktizâ eden {وَيُر۪يدُونَ اَنْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ اللّٰهِ وَرُسُلِه۪} ve Allah ile resulleri arasını imanda tefrik etmek isteyenler, hatta bunu da ale'l-ıtlâk ve sûret-i umûmiyede tasrih etmeyip sözleri bunu istilzam eden, {وَيَقُولُونَ نُؤْمِنُ بِبَعْضٍ وَنَكْفُرُ بِبَعْضٍ} "biz bazısına inanırız ve bazısına inanmayız" diyenler[3], meselâ "Mûsâ, Üzeyr, fülân ve fülân peygamberlere ve Tevrat'a inanırız lâkin Îsâ'ya ve Muhammed'e, İncil'e ve Kur'ân'a inanmayız" diyen Yahudîler, kezâlik "Mûsâ'ya ve Îsâ'ya, Tevrat'a ve İncil'e inanırız ama Kur'ân'a ve Muhammed'e inanmayız" diyen Nasârâ ve kezâlik Yahudîler meyânında "Muhammed bir peygamberdir amma bizim peygamberimiz değildir" diye kaçamak yapan {وَيُر۪يدُونَ اَنْ يَتَّخِذُوا بَيْنَ ذٰلِكَ سَب۪يلاً} ve bu suretle iman ile küfür beyninde bir yol tutmak isteyenler {اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ حَقًّا} işte bütün bunlar muhakkak kâfirdirler ve küfürleri hakka'l-yakīn sâbittir. Zira iman ile küfür, hak ile bâtıl beyninde bir mertebe yoktur. Bir peygambere küfretmek [1509] peygamberliğe küfretmektir. Peygamberliğe küfretmek bütün peygamberlere küfretmektir ve bütün peygamberlere küfretmek

---

1 H -"ve".
2 H +"ve".
3 B: "derler".

Allah'a küfretmektir. Çünkü Allah'ın bir emrine küfretmek ale'l-ıtlâk Allah'a küfretmektir. {وَاَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ عَذَاباً مُهِيناً} Biz de kemâl-i kudret ü azametimizle ale'l-umûm kâfirlere mühîn, ihanetli, zillet verici bir azab hazırlamışızdır, sırası gelince tadacaklardır. Binâenʿaleyh mevʿud olan afv ü ecir böyle küfr ü küfran erbâbına değildir {وَالَّذِينَ اٰمَنُوا بِاللّٰهِ وَرُسُلِهٖ وَلَمْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ اَحَدٍ مِنْهُمْ}[1] Allah'a ve peygamberlerine iman edip bunlardan hiçbirinin arasını ayırmayanlar yok mu[2] {اُو۬لٰٓئِكَ سَوْفَ يُؤْتِيهِمْ اُجُورَهُمْ} işte bunlara da[3] muhakkak ecirlerini vereceğiz {وَكَانَ اللّٰهُ غَفُوراً رَحِيماً} geçmiş olan günahlarına da Allah Gafûr, Rahîm'dir. O vaʿd-i mağfiret ve rahmet işte bunlaradır.

Bu temhidden sonra ehl-i kitâbın küfürlerini bi't-tafsîl tahkik ve taʿannüdlerini beyan ve ibtal için buyuruluyor ki:

يَسْـَٔلُكَ اَهْلُ الْكِتَابِ اَنْ تُنَزِّلَ عَلَيْهِمْ كِتَاباً مِنَ السَّمَٓاءِ فَقَدْ سَاَلُوا مُوسٰٓى اَكْبَرَ
مِنْ ذٰلِكَ فَقَالُٓوا اَرِنَا اللّٰهَ جَهْرَةً فَاَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ بِظُلْمِهِمْۚ ثُمَّ اتَّخَذُوا الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِ مَا
جَٓاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ فَعَفَوْنَا عَنْ ذٰلِكَۚ وَاٰتَيْنَا مُوسٰى سُلْطَاناً مُبِيناً ﴿١٥٣﴾ وَرَفَعْنَا فَوْقَهُمُ
الطُّورَ بِمِيثَاقِهِمْ وَقُلْنَا لَهُمُ ادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّداً وَقُلْنَا لَهُمْ لَا تَعْدُوا فِى السَّبْتِ وَاَخَذْنَا
مِنْهُمْ مِيثَاقاً غَلِيظاً ﴿١٥٤﴾ فَبِمَا نَقْضِهِمْ مِيثَاقَهُمْ وَكُفْرِهِمْ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَقَتْلِهِمُ الْاَنْبِيَٓاءَ
بِغَيْرِ حَقٍّ وَقَوْلِهِمْ قُلُوبُنَا غُلْفٌۜ بَلْ طَبَعَ اللّٰهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ اِلَّا قَلِيلاًۖ ﴿١٥٥﴾
وَبِكُفْرِهِمْ وَقَوْلِهِمْ عَلٰى مَرْيَمَ بُهْتَاناً عَظِيماًۙ ﴿١٥٦﴾ وَقَوْلِهِمْ اِنَّا قَتَلْنَا الْمَسِيحَ عِيسَى
ابْنَ مَرْيَمَ رَسُولَ اللّٰهِۚ وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلٰكِنْ شُبِّهَ لَهُمْۜ وَاِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ لَفِى
شَكٍّ مِنْهُۜ مَا لَهُمْ بِهٖ مِنْ عِلْمٍ اِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّۚ وَمَا قَتَلُوهُ يَقِيناًۙ ﴿١٥٧﴾ بَلْ رَفَعَهُ اللّٰهُ اِلَيْهِۜ
وَكَانَ اللّٰهُ عَزِيزاً حَكِيماً ﴿١٥٨﴾ وَاِنْ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ اِلَّا لَيُؤْمِنَنَّ بِهٖ قَبْلَ مَوْتِهٖۚ وَيَوْمَ

---

1 H: "والذين آمنوا ولم يفرقوا بين أحد من رسله".
2 H: "Bütün bunlara iman eden ve imanında Allah'ın peygamberlerinden hiçbirinin arasını ayırmayanlar yok mu?".
3 M ve B -"da".

الْقِيٰمَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيداًۚ ﴿١٥٩﴾ فَبِظُلْمٍ مِنَ الَّذ۪ينَ هَادُوا حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ اُحِلَّتْ
لَهُمْ وَبِصَدِّهِمْ عَنْ سَب۪يلِ اللّٰهِ كَث۪يراًۙ ﴿١٦٠﴾ وَاَخْذِهِمُ الرِّبٰوا وَقَدْ نُهُوا عَنْهُ وَاَكْلِهِمْ
اَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِۜ وَاَعْتَدْنَا لِلْكَافِر۪ينَ مِنْهُمْ عَذَاباً اَل۪يماً ﴿١٦١﴾ لٰكِنِ الرَّاسِخُونَ فِي
الْعِلْمِ مِنْهُمْ وَالْمُؤْمِنُونَ يُؤْمِنُونَ بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَٓا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَالْمُق۪يم۪ينَ الصَّلٰوةَ
وَالْمُؤْتُونَ الزَّكٰوةَ وَالْمُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِۜ اُو۬لٰٓئِكَ سَنُؤْت۪يهِمْ اَجْراً عَظ۪يماً ﴿١٦٢﴾

[1511] **Meâl-i Şerîfi**

Ehl-i kitab senden üzerlerine semâdan bir kitap indirivermeni istiyorlar. Çok görme, Mûsâ'ya bundan daha büyüğünü teklif ettiler, "Allah'ı bize açıktan göster" dediler de zulümleriyle kendilerini yıldırım çarptı. Sonra kendilerine o kadar açık mucizeler gelmişken tuttular danaya taptılar, derken biz bunlardan affettik de Mûsâ'ya kāhir bir saltanat verdik (153). Ve mîsâka bağlanmaları için Tûr'u üstlerine kaldırdık da "girin secdelere kapanarak o kapıya" dedik onlara. Hem "sebt günü tecavüz etmeyin" dedik de onlara kendilerinden ağır bir misak aldık (154). Bunun üzerine misaklarını nakz etmeleri[1] *ve Allah'ın âyâtına küfürleri ve enbiyâyı nâhak yere katlleri ve "kalblerimiz gılıflı" demeleri sebebiyle ki doğrusu Allah o kalblerin üzerini küfürleriyle tabʿ etmiştir de onun için imana gelmezler meğer ki pek az (155). Yine küfürleri ve Meryem'e karşı azîm bir bühtan söylemeleri (156). Ve "biz Allah'ın resûlü Mesih Îsâ b. Meryem'i katlettik" demeleri sebebiyle; hâlbuki onu ne katlettiler ne salb ettiler, velâkin kendilerine bir benzetme yapıldı, ve fi'l-hakīka onda ihtilâf edenler bundan dolayı şek*[2] *[1512] içindedirler, ona dair bir ilimleri yoktur ancak zan ardında giderler. Hâlbuki onu yakīnen katletmediler (157), doğrusu Allah onu kendine doğru refʿ eyledi. Allah bir Azîz, Hakîm bulunuyor (158). Ve ehl-i kitabdan hiçbiri yoktur ki celâlim hakkı için ölümünden evvel ona mutlak iman edecek*

1 B: "ettikleri".
2 B: "şikāk".

olmasın, kıyamet günü de o aleyhlerine şâhid olacak (159). Hâsılı o Yahudî olanların zâlimlikleri ve birçoklarını Allah yolundan çevirmeleri (160) ve nehy edildikleri hâlde ribâ almaları ve halkın emvâlini haksızlıkla yemeleri sebepleriyledir[1] ki evvelce onlara helâl kılınmış birçok pâk ve hoş nimetleri kendilerine haram ettik ve kâfir kalanlarına elîm bir azab hazırladık (161). Lâkin içlerinden ilimde rüsûhu olanlarla mü'minler senden evvel indirilenle beraber sana indirilene de iman ediyorlar, hele o namaza devam eden kullarıma bak, onlar ve zekât verenler, Allah'a ve âhiret gününe inanan bütün mü'minler işte hep bunlara yarın azîm bir ecir vereceğiz (162).[2]

{يَسْـَٔلُكَ اَهْلُ الْكِتَابِ اَنْ تُنَزِّلَ عَلَيْهِمْ كِتَابًا مِنَ السَّمَٓاءِ} Yâ Muammed! Ehl-i kitab -senin risâletine inanmak için Allah tarafından Kur'ân'ın sana kelâm hâlinde indirilmiş olmasını kâfi görmüyorlar ve bunu kütüb-i semâviyeden addetmek istemiyorlar da- senden kendilerine semâdan bir kitap indirivermeni talep ediyorlar. ❁ Bir kere Allah'ın değil, senin indirmeni istiyorlar, sâniyen başkasına değil, kendilerine, kendi üzerlerine indirmeni istiyorlar ki bununla risâleti kendilerinde müşahede ve kendilerinde peygamberliği tecribe etmedikçe iman etmeyeceklerini

---

1 B: "sebebiyledir".

2 H: "Ehl-i kitab senden üzerlerine semâdan bir kitap indirivermeni istiyor. Çok görme, Mûsâ'ya bundan daha büyüğünü teklif ettiler, 'Allah'ı bize açıktan göster' dediler, zulümleriyle de kendilerini yıldırım çarptı. Sonra kendilerine o kadar açık mucizeler gelmişken tuttular danaya taptılar, derken biz bunlardan affettik de Mûsâ'ya kâhir bir saltanat verdik (153). Ve mîsâka bağlanmaları için Tûr'u üstlerine kaldırdık ve onlara 'secdelere kapanarak girin o kapıya' dedik. Hem onlara 'sebt günü tecavüz etmeyin' dedik ve kendilerinden ağır bir misak aldık (154). İşte o misaklarını nakz etmeleri ve Allah'ın âyâtına küfürleri ve enbiyâyı nâhak yere katlleri, 'kalblerimiz gulf' demeleri sebebiyle, doğrusu Allah o kalblerin üzerini küfürleriyle tab' etmiştir de imana gelmezler meğer ki pek az (155). Yine küfürleri ve Meryem'e karşı söyledikleri azîm bühtan (156) ve 'biz Allah'ın resûlü Mesih Îsâ b. Meryem'i katlettik' demeleri sebebiyle; hâlbuki onu ne katlettiler ne salb ettiler, velâkin onlara bir teşbih yapıldı, fi'l-hakīka onda ihtilâf edenler de bundan dolayı şek içindeler, zanna uymaktan başka ona dair bir ilimleri yok. Onu yakīnen katletmediler (157), doğrusu Allah onu kendine doğru ref' eyledi. Allah bir Azîz, Hakîm bulunuyor (158). Hem ehl-i kitabdan herbiri celâlim hakkı için ona ölümünden evvel mutlak iman edecektir, kıyamet günü o aleyhlerine şâhid olacaktır (159). İşte Yahudî olanların zâlimlikleri yüzünden ve birçoklarını Allah yolundan çevirmeleri (160) ve nehy edildikleri hâlde ribâ almaları ve halkın emvâlini haksızlıkla yemeleri sebepleriyledir ki evvelce onlara helâl kılınmış birçok pâk ve hoş nimetleri kendilerine haram ettik ve kâfir kalanlarına elîm bir azab hazırladık (161). Lâkin içlerinden ilimde rüsûhu olanlarla mü'minler senden evvel indirilenle beraber sana indirilene de iman ediyorlar, hele o namaza devam eden kullarıma bak, onlar ve zekât verenler, Allah'a ve âhiret gününe inanan bütün mü'minler işte hep bunlara yarın azîm bir ecir vereceğiz (162)".

anlatmış oluyorlar. Sâlisen kitâbın mâna veya nazm ve mâna olarak vahyen kalbe nâzil olmasına ve baʿdehû onun kullar tarafından yazılmasına kāniʿ olmayıp semâdan bir hat ile yazılmış elvâh veya sahâif hâlinde bir cism-i mahsus olarak şu maddî gökten düşüvermesini arzu ediyorlar. Kitabın ulviyet ve semâviyeti ancak böyle bir şekl-i [1513] maddî ve cismânîde müşahedeleri tahtında tasdik olunabileceğini iddia eyliyorlar. Hâlbuki bu şerâit altında her cisim cânib-i kudretten bir kitap olduğunu ve fakat okumasını bilmediklerini düşünmüyorlar. Âyetin zâhirinden de anlaşılacağı üzere ekser müfessirînin beyânına göre bu ehl-i kitabdan murad Yahudîlerdir. Rivayet olunuyor ki Kaʿb b. Eşref ve Finhas b. Âzurâ gibi ahbâr-ı yehûd mahza tahakküm ve taʿannüd için huzûr-ı risâlete gelmişler, "eğer sen peygamber isen bize Hazret-i Mûsâ gibi semâdan ve topu birden bir kitap indir" demişler, bazıları bu kitâbın Tevrat gibi levh üzerine ve bir hatt-ı semâvî ile muharrer olmasını, diğer bazıları nâzil olurken kendilerinin de muʿâyene ve müşahede etmelerini, diğer bazıları da fülân ve fülân diye bizzat kendilerine indirilmesini ve bunun içinde "Muhammed Resûlullah" diye muharrer bulunmasını söylemişler, bu âyetler de bunun üzerine nâzil olmuştur.[1]

Buyuruluyor ki:[2]

Yâ Muhammed! Sen bunların bu suallerini iʿzâm etme, bunu bunlara çok görme {فَقَدْ سَاَلُوا مُوسٰٓى اَكْبَرَ مِنْ ذٰلِكَ} çünkü bunlar Mûsâ'dan bundan daha büyüğünü istediler, {فَقَالُٓوا اَرِنَا اللّٰهَ جَهْرَةً} "bize Allah'ı açıktan göster" dediler, dediler de {فَاَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ بِظُلْمِهِمْ} bu zulümleri sebebiyle kendilerini yıldırım çarptı (*Sûre-i Bakara'ya bak*). {ثُمَّ اتَّخَذُوا الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ}

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 419:

نزلت فِي اليهود وذلك أن كَعْب بن الأشرف وفنحاص اليهودي قَالُوا للنبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إن كُنْت صادقا بأنك رسول فأتنا بكتاب غَيْر هَذَا، مكتوب فِي السماء جملة واحدة كَمَا جاء به مُوسَى.

Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 256:

اعْلَمْ أَنَّ هَذَا هُوَ النَّوْعُ الثَّانِي مِنَ جَهَالَاتِ الْيَهُودِ، فَإِنَّهُمْ قَالُوا: إِنْ كُنْتَ رَسُولًا مِنْ عند الله فائتنا بِكِتَابٍ مِنَ السَّمَاءِ جُمْلَةً كَمَا جَاءَ مُوسَى بِالْأَلْوَاحِ. وَقِيلَ: طَلَبُوا أَنْ يُنَزِّلَ عَلَيْهِمْ كِتَابًا مِنَ السَّمَاءِ إِلَى فُلَانٍ وَكِتَابًا إِلَى فُلَانٍ بِأَنَّكَ رَسُولُ اللهِ وَقِيلَ: كِتَابًا نُعَايِنُهُ حِينَ يُنَزَّلُ، وَإِنَّمَا اقْتَرَحُوا ذَلِكَ عَلَى سَبِيلِ التَّعَنُّتِ لِأَنَّ مُعْجِزَاتِ الرَّسُولِ كَانَتْ قَدْ تَقَدَّمَتْ، وَحَصَلَتْ فَكَانَ طَلَبُ الزِّيَادَةِ مِنْ بَابِ التَّعَنُّتِ.

2 B -"Buyuruluyor ki:".

Sonra bunlara beyyinât geldikten, yani Hazret-i Mûsâ'nın Firavun'a karşı gösterdiği asâ, yed-i beyzâ ve fark-ı bahr muʿcizâtı gösterildikten sonra -ki henüz Tevrat nâzil olmamıştı- da tuttular ıcle taptılar [1514] {فَعَفَوْنَا عَنْ ذٰلِكَ} böyle iken biz bunu[1] affettik {وَاٰتَيْنَا مُوسٰى سُلْطَانًا مُبِينًا} ve Mûsâ'ya bir sultân-ı mübîn, yani üzerlerinde nüfûzu zâhir bir sulta-i hâkime verdik ❁ öyle ki isyanlarına tevbe olmak için nefislerini katletmelerini emr eyledik {وَرَفَعْنَا فَوْقَهُمُ الطُّورَ بِمِيثَاقِهِمْ} ve misaklarını almak için dağı -gölgelik gibi- tepelerine kaldırdık {وَقُلْنَا لَهُمُ ادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا} ve kendilerine "kapıdan usluca boynunuzu eğip secde ederek giriniz" dedik {وَقُلْنَا لَهُمْ لَا تَعْدُوا فِي السَّبْتِ} ve sebt, yani cumartesi günü kımıldamayın, taʿbîr-i âharla bu günün hürmetine tecavüz etmeyin, balık malık avlamayın dedik {وَاَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا} ve böyle tazyîk ve ilcâ ile bunlardan ağır bir misak aldık.

Benî İsrâil'in misaklarını almak için Tûr'un bir zulle, bir gölgelik gibi başlarına kaldırılıp dikilmesi mucizesi hakkında birkaç kavil vardır. Bazıları bu Tûr'dan murad Tûr-ı Sînâ olduğunu söylemişler, bazıları da kelimenin asıl mânasıyla bir dağ demek olduğunu beyan etmişlerdir. Maʿamâfîh anlaşılıyor ki Kur'an'da bu refʿ-i Tûr vakʿası bir tazyik ve ilcâ mânasını ifade siyâkında îrâd buyurulmaktadır. Sûre-i Bakara'da geçen خُذُوا مَٓا اٰتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ [2/63][2] bunun sarih bir ifadesi olduğu gibi, burada da سُلْطَانًا مُبِينًا'deki "sulta"yı îzah sırasında zikr olunmuştur. Binâenʿaleyh asıl maksad refʿ-i Tûr'un keyfiyeti değil, gayesidir. Yani Allah teâlâ bunları kemâl-i iman ile değil, dağın altında kafalarını ezecek gibi bir vaziyette maddî kuvvetle tazyik ederek dine rabt etmiş ve pek ağır bir surette misaklarını almıştır.

Bunlar bu ağır mîsâka rabt edildikten ve böyle zabt u rabt altına alındıktan sonra sebat ettiler mi? Hayır, [1515] bilakis mîsâkı nakz ettiler ve nice cinayetler yaptılar ve Allah'ın gazabına da asıl bundan sonra

1 M ve B: "bundan".
2 "…Verdiğimiz kitâbı kuvvetle tutun…"

uğradılar. Bunu beyan için buyuruluyor ki: {فَبِمَا نَقْضِهِمْ مِيثَاقَهُمْ... اِلخ} Baʿdehû misaklarını nakz etmeleri ve ber vech-i âtî taʿdâd olunan cinayetleri irtikab eylemeleri sebebiyle... ❁ Bu nazımda "bâ"nın müteʿallakı olan kelâm hazf edilmiştir ki "biz de belâlarını verdik, şu şu sebeplerden dolayı kendilerine lânet ve gazab ettik" demektir. Nitekim Sûre-i Mâide'de فَبِمَا نَقْضِهِمْ مِيثَاقَهُمْ لَعَنَّاهُمْ [5/13][1] diye musarrahtır. Bu gibi hazifler sükût içinde zihn-i sâmiʿe mümkin olan her hatırayı ilkā ederek gayet beliğ bir tehvil ifade eder.

Yani misaklarını nakz etmeleri {وَكُفْرِهِمْ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ} Allah'ın âyetlerine, ahkâm ve evâmirini gösteren delâil-i zâhire ve muʿcizât-ı bâhiresine küfr etmeleri {وَقَتْلِهِمُ الْاَنْبِيَٓاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ} ve birtakım enbiyâyı bigayr-i hakkın katl eylemeleri {وَقَوْلِهِمْ قُلُوبُنَا غُلْفٌ} ve "bizim kalblerimiz gulf'tür" demeleri sebebiyle ❁ ki bunda iki mâna vardır. Birisi "bizim kalblerimiz ilim mahfazalarıdır. Binâenʿaleyh ilmimiz sayesinde biz artık enbiyâdan filandan müstağnîyiz" demek; diğeri de "bizim kalblerimiz kabuklu, kaşerlidir, ne söylense müteessir olmaz. Binâenʿaleyh yapılan davet ve telkīnâtın hiçbiri kulağımıza girmez" demektir. Burada bu söze karşı bir cümle-i muʿteriza hâlinde şöyle buyuruluyor: {بَلْ} Hayır bunların kalbleri ilim mahfazası ve fıtraten kabuklu olduğundan değil, belki {طَبَعَ اللّٰهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ} Allah o kalblerin üzerine küfürlerini tabʿ etmiş, küfrü ısrar ve itiyadları hasebiyle artık onlara tabiat yapmış da {فَلَا يُؤْمِنُونَ اِلَّا قَلٖيلًا} ondan dolayı iman [1516] etmezler, ancak pek azı müstesnâ. Yoksa ne ilim insanı dinden, imandan, Allah'tan, peygamberden müstağnî kılar, ne de asl-ı fıtratta kalb-i beşer bu kadar katı ve bu kadar zâlim olur. Bir bu sebeplerle {وَبِكُفْرِهِمْ وَقَوْلِهِمْ عَلٰى مَرْيَمَ بُهْتَانًا عَظٖيمًا} bir de böyle tabiat edindikleri küfürleri ve Meryem aleyhinde pek büyük bir bühtan söylemeleri. ❁ Bunlar Hazret-i Meryem'e zina isnad etmek suretiyle büyük bir bühtanda bulunmuşlar, bu da Allah teâlâ'nın mess-i beşerî olmaksızın bir çocuk halk etmeye kudretini inkâr etmelerinden dolayı olmuştur. Bunu inkâr

---

1 "Sonra bu mîsaklarını nakz ettikleri içindir ki Biz onları lânetledik..."

ise kıdem-i tabîat davasıyla Allah'a küfürdür وَبِكُفْرِهِمْ buna işarettir. Bu küfürleriyle o büyük bühtâna kāil olmaları {وَقَوْلِهِمْ اِنَّا قَتَلْنَا الْمَسِيحَ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ رَسُولَ اللّٰهِ} ve "Allah'ın resûlü olan Mesih Îsâ b. Meryem'i biz katlettik" demeleri, yani vasf-ı risâletle istihzâ ve böyle bir zâtı katlettik[1] diye iftihar etmeleri sebebiyledir ki Allah bunları gazab u zillete dûçar etmiş, belâlarını vermiştir. {وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ} Hâlbuki bunlar onu hakikatte ne katlettiler ne salb. ۞ Çünkü hakīkat-i Îsâ bir kelime, bir rûh idi; bunu ise ne katledebildiler ne de salb {وَلٰكِنْ شُبِّهَ لَهُمْ} velâkin şüpheye düşürüldüler, onlara öyle gibi gösterildi.

Bu teşbih meselesinde muhtelif rivayetler vardır ki başlıca iki vecih zikretmişlerdir[2]:

1. Mütekellimînin birçoğu demiştir ki Yahudîler Hazreti Îsâ'yı katletmek istedikleri zaman Allah onu semâya ref' etti. Rüesâ-yı Yehûd da avâmın fitneye düşmesinden korktular, bir insan tuttular, katl ü salb ettiler ve nâsa "Mesih işte bu" diye telbis ederek ilan eylediler. Çünkü ekser halk onu şahsen değil, ancak ismen tanıyorlardı.

[1517] 2. شُبِّهَ لَهُمْ demek Îsâ'nın şebehi birine ilkā olundu, başka bir insan ona benzetildi, ona benzer bir surete konuldu demektir demişler ve bunda dört vecih nakleylemişlerdir:

1) Yahudîler Hazret-i Îsâ'nın ashâbıyla beraber fülân hânede bulunduklarını öğrendikleri zaman başlarında bulunan Yehuza kendi adamlarından Taytayus nâmında birine hâneye girip Îsâ'yı katledilmek üzere çıkarmasını emretmiş, o da girmiş, Allah teâlâ da Hazreti Îsâ'yı evin tavanından çıkarıp o adamı ona benzettirmiş, binâen'aleyh o zannetmişler, tutup salb ü katl eylemişler.

2) Îsâ'yı gözetmek için bir adam tâyin etmişler, Îsâ aleyhisselâm dağa çıkmış ve ref' olunmuş ve Allah o gözcüyü ona benzettirmiş, onu yakalamışlar katletmişler, "ben Îsâ değilim" diyegörmüşse de dinlememişler.

1 B -"demeleri, yani vasf-ı risâletle istihzâ ve böyle bir zâtı katlettik".
2 B: "zikredilmiştir".

3) Yehûd Hazret-i Îsâ'yı tutmaya azmettikleri zaman ashâbından[1] on kişi beraberinde bulunuyormuş, onlara "benin kılığıma sokulmaya râzı olup cenneti satın alacak olan kim var?" diye sormuş, içlerinden birisi de "ben" demiş, binâenʿaleyh Allah onu Îsâ'ya benzettirmiş, çıkarılmış katledilmiş ve Îsâ refʿ olunmuş.

4) Birisi Îsâ aleyhisselâm'ın ashâbından olduğunu iddia edermiş ve münafıkmış, gitmiş Hazret-i Îsâ aleyhine Yahudîlere delâlet etmiş ve onu tutmak için Yahudîlerle beraber girmiş, Allah teâlâ da onu ona benzettirmiş, binâenʿaleyh o katl ü salb olunmuş. Fakat görülüyor ki Fahreddin Râzî'nin dediği gibi "bu vecihler yekdiğeriyle müteʿârız ve mütedâfiʿdirler"[2], binâenʿaleyh âyeti tefsirde ihticâca sâlih değildirler.

Nasârâ Filâtos[3] devrinde Hazret-i Îsâ'nın Yahudîler tarafından katl ü salb edildiğine ve sonra kıyam edip semâya refʿ olunduğuna kāildirler. On iki havâriyyûndan biri bulunan Yehuda İskaryot'un Yahudî kâhinlerinden [1518] para alarak Hazret-i Îsâ'ya hıyanet ve katline delâlet eylediği ve bilâhare pişman olup kendini astığı İncillerde nakledilmektedir. Fakat Nasârâ diğer taraftan başlıca üç fırka olarak katlin Mesih'e keyfiyet-i taʿallukunda ihtilâf etmişlerdir: Bir kısmı katl ü salbin hem nâsûta hem lâhûta vâkiʿ olduğuna ve fakat lâhûta bi'l-mübâşere değil, ihsas ve şuur

---

1 B: "ashabdan".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 260:

اخْتَلَفَتْ مَذَاهِبُ الْعُلَمَاءِ فِي هَذَا الْمَوْضِعِ وَذَكَرُوا وُجُوهًا: الْأَوَّلُ: قَالَ كَثِيرٌ مِنَ الْمُتَكَلِّمِينَ: إِنَّ الْيَهُودَ لَمَّا قَصَدُوا قَتْلَهُ رَفَعَهُ اللهُ تَعَالَى إِلَى السَّمَاءِ فَخَافَ رُؤَسَاءُ الْيَهُودِ مِنْ وُقُوعِ الْفِتْنَةِ مِنْ عَوَامِّهِمْ، فَأَخَذُوا إِنْسَانًا وَقَتَلُوهُ وَصَلَبُوهُ وَلَبَّسُوا عَلَى النَّاسِ أَنَّهُ الْمَسِيحُ، وَالنَّاسُ مَا كَانُوا يَعْرِفُونَ الْمَسِيحَ إِلَّا بِالِاسْمِ لِأَنَّهُ كَانَ قَلِيلَ الْمُخَالَطَةِ لِلنَّاسِ، وَبِهَذَا الطَّرِيقِ زَالَ السُّؤَالُ. لَا يُقَالُ: إِنَّ النَّصَارَى يَنْقُلُونَ عَنْ أَسْلَافِهِمْ أَنَّهُمْ شَاهَدُوهُ مَقْتُولًا، لِأَنَّا نَقُولُ: إِنَّ تَوَاتُرَ النَّصَارَى يَنْتَهِي إِلَى أَقْوَامٍ قَلِيلِينَ لَا يَبْعُدُ اتِّفَاقُهُمْ عَلَى الْكَذِبِ. وَالطَّرِيقُ الثَّانِي: أَنَّهُ تَعَالَى أَلْقَى شَبَهَهُ عَلَى إِنْسَانٍ آخَرَ ثُمَّ فِيهِ وُجُوهٌ: الْأَوَّلُ: أَنَّ الْيَهُودَ لَمَّا عَلِمُوا أَنَّهُ حَاضِرٌ فِي الْبَيْتِ الْفُلَانِيِّ مَعَ أَصْحَابِهِ أَمَرَ يَهُوذَا رَأْسُ الْيَهُودِ رَجُلًا مِنْ أَصْحَابِهِ يُقَالُ لَهُ طَيْطَايُوسُ أَنْ يَدْخُلَ عَلَى عِيسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ وَيُخْرِجَهُ لِيَقْتُلَهُ، فَلَمَّا دَخَلَ عَلَيْهِ أَخْرَجَ اللهُ عِيسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ مِنْ سَقْفِ الْبَيْتِ وَأَلْقَى عَلَى ذَلِكَ الرَّجُلِ شَبَهَ عِيسَى فَظَنُّوهُ هُوَ فَصَلَبُوهُ وَقَتَلُوهُ. الثَّانِي: وَكَّلُوا بِعِيسَى رَجُلًا يَحْرُسُهُ وَصَعِدَ عِيسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي الْجَبَلِ وَرُفِعَ إِلَى السَّمَاءِ، وَأَلْقَى اللهُ شَبَهَهُ عَلَى ذَلِكَ الرَّقِيبِ فَقَتَلُوهُ وَهُوَ يَقُولُ لَسْتُ بِعِيسَى. الثَّالِثُ: أَنَّ الْيَهُودَ لَمَّا هَمُّوا بِأَخْذِهِ وَكَانَ مَعَ عِيسَى عَشَرَةٌ مِنْ أَصْحَابِهِ فَقَالَ لَهُمْ: مَنْ يَشْتَرِي الْجَنَّةَ بِأَنْ يُلْقَى عَلَيْهِ شَبَهِي؟ فَقَالَ وَاحِدٌ مِنْهُمْ أَنَا، فَأَلْقَى اللهُ شَبَهَ عِيسَى عَلَيْهِ فَأُخْرِجَ وَقُتِلَ، وَرَفَعَ اللهُ عِيسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ. الرَّابِعُ: كَانَ رَجُلٌ يَدَّعِي أَنَّهُ مِنْ أَصْحَابِ عِيسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ، وَكَانَ مُنَافِقًا فَذَهَبَ إِلَى الْيَهُودِ وَدَلَّهُمْ عَلَيْهِ، فَلَمَّا دَخَلَ مَعَ الْيَهُودِ لِأَخْذِهِ أَلْقَى اللهُ تَعَالَى شَبَهَهُ عَلَيْهِ فَقُتِلَ وَصُلِبَ. وَهَذِهِ الْوُجُوهُ مُتَعَارِضَةٌ مُتَدَافِعَةٌ واللهُ أَعْلَمُ بِحَقَائِقِ الْأُمُورِ.

3 Pontius Pilatus, M. 26-36 yılları arasında Roma İmparatorluğu'nun Yahudiye eyaleti valisiydi. Hz. Îsâ'yı yargılayan mahkemenin de başkanıydı.

ile vâsıl olduğuna kāil olmuşlardır ki bunlara "Melkâiyye" denilir. Diğer kısmı katl ü salbin iki cevherden mütevellid olan cevher-i Mesih'e vâkiʿ olduğuna kāil olmuşlardır ki bunlara da "Yaʿkūbiyye" denilir. Üçüncü bir kısmı da "Mesih'in nâsûtu katl olundu, lâhûtu suʿûd etti" demişler ki bunlara da "Nestûriyye" derler.

İmam Fahreddîn Râzî der ki: "Ekser hukemâ bu kavle karîb bir re'ydedirler. Zira sâbittir ki insan şu heykelden ibaret değildir. Belki ya bu beden içinde bir cism-i şerîf veya zâtında mücerred ve bu bedeni müdebbir olan bir cevher-i rûhânîdir. Binâenʿaleyh katl o heykel üzerine vâkiʿ olmuş, hakikatte Îsâ aleyhisselâm olan nefs ise maktul olmamıştır. Buna karşı 'her insan böyle değil mi? O hâlde bunu Îsâ'ya tahsîsin vechi nedir?' de denilemez, çünkü nefs-i Îsâ kudsî, ulvî, semâvî, envâr-ı ilâhiye ile şedîdü'l-işrâk, ervâh-ı melâikeye pek yakın bir nefs idi, böyle bir nefsin de katl ü tahrîb-i[1] beden ile büyük bir teellümü olmaz ve zulmet-i bedenden infisâl ettikten sonra da halâs olup füshat-i semâvâta ve envâr-ı âlem-i celâle yükselir, behcet ü saadeti büyür de büyür. Ve mâlumdur ki bu ahvâl herkeste olmaz ve belki Âdem aleyhisselâm'ın mebde'-i hilkatinden kıyamete kadar pek az zevâta nasip olmuştur. Îsâ aleyhisselam'ın bu hâle tahsîsinde mâna işte budur."[2]

Bu ihtilâfât hakkında buyuruluyor ki {وَاِنَّ الَّذٖينَ اخْتَلَفُوا فٖيهِ} bu husustа, bu Îsâ işinde ihtilâf etmiş olanlar da {لَفٖى شَكٍّ مِنْهُ} [1519] muhakkak bundan dolayı şek içindedirler. {مَا لَهُمْ بِهٖ مِنْ عِلْمٍ} Buna dair hiçbir ilimleri yoktur {اِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ} lâkin zanna tâbiʿ olmuşlardır. {وَمَا قَتَلُوهُ يَقٖينًا} Hâlbuki "biz

1 B: "tahribi".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XI, 261:

وَأَكْثَرُ الْحُكَمَاءِ يَرَوْنَ مَا يَقْرُبُ مِنْ هَذَا الْقَوْلِ، قَالُوا: لِأَنَّهُ ثَبَتَ أَنَّ الْإِنْسَانَ لَيْسَ عِبَارَةً عَنْ هَذَا الْهَيْكَلِ بَلْ هُوَ إِمَّا جسم شريف مناسب فِي هَذَا الْبَدَنِ، وَإِمَّا جَوْهَرٌ رُوحَانِيٌّ مُجَرَّدٌ فِي ذَاتِهِ وَهُوَ مُدَبِّرٌ فِي هَذَا الْبَدَنِ، فَالْقَتْلُ إِنَّمَا وَرَدَ عَلَى هَذَا الْهَيْكَلِ، وَأَمَّا النَّفْسُ الَّتِي هِيَ فِي الْحَقِيقَةِ عِيسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ فَالْقَتْلُ مَا وَرَدَ عَلَيْهِ، لَا يُقَالُ: فَكُلُّ إِنْسَانٍ كَذَلِكَ فَمَا الْوَجْهُ لِهَذَا التَّخْصِيصِ؟ لِأَنَّا نَقُولُ: إِنَّ نَفْسَهُ كَانَتْ قُدسِيَّةً عُلْوِيَّةً سَمَاوِيَّةً شَدِيدَةَ الْإِشْرَاقِ بِالْأَنْوَارِ الْإِلَهِيَّةِ عَظِيمَةَ الْقُرْبِ مِنْ أَرْوَاحِ الْمَلَائِكَةِ، وَالنَّفْسُ مَتَى كَانَتْ كَذَلِكَ لَمْ يَعْظُمْ تَأَلُّمُهَا بِسَبَبِ الْقَتْلِ وَتَخْرِيبِ الْبَدَنِ، ثُمَّ إِنَّهَا بَعْدَ الِانْفِصَالِ عَنْ ظُلْمَةِ الْبَدَنِ تتخلص إلى فسحة السموات وَأَنْوَارِ عَالَمِ الْجَلَالِ فَيَعْظُمُ بَهْجَتُهَا وَسَعَادَتُهَا هُنَاكَ، وَمَعْلُومٌ أَنَّ هَذِهِ الْأَحْوَالَ غَيْرُ حَاصِلَةٍ لِكُلِّ النَّاسِ بَلْ هِيَ غَيْرُ حَاصِلَةٍ مِنْ مَبْدَأِ خِلْقَةِ آدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ إِلَى قِيَامِ الْقِيَامَةِ إِلَّا لِأَشْخَاصٍ قَلِيلِينَ، فَهَذَا هُوَ الْفَائِدَةُ فِي تَخْصِيصِ عِيسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ بِهَذِهِ الْحَالَةِ.

Mesih'i katlettik" diyenler onu yakīnen katletmediler. ❁ Binâenʿaleyh katl cinayetiyle iftihar etmeleri de bir yalandır. Çünkü bir işten maksad ne ise hüküm ona göredir.[1] Onların ise katle teşebbüsten maksadları asla hâsıl olmadı. Gerçi ortada bir cesedin maktul olduğu mahsüs idi, fakat onların katletmek istedikleri Mesih bu değil idi, asıl Mesih'i öldüremediler {بَلْ رَفَعَهُ اللّٰهُ اِلَيْهِ} belki Allah onu kendine refʿ eyledi, onların izâle etmek istedikleri Îsâ'yı göklere çıkardı da kendilerini bednâm etti {وَكَانَ اللّٰهُ عَزِيزاً حَكِيماً} ve Allah ezelden bir Azîz ve Hakîm'dir.

{وَاِنْ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ اِلَّا لَيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ} Ehl-i kitabdan gerek Yehûd ve gerek Nasârâ hiçbiri yoktur ki ölümünden evvel Îsâ'ya iman edecek olmasın, her hâlde edecektir. Etmek mecbûriyetindedir. Çünkü ölüm zamanında imanın fâidesi olmayacak {وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيداً} ve yevm-i kıyamette Îsâ aleyhlerinde şâhid olacaktır. ❁ Ekser müfessirînin beyanına göre بِهِ zamiri Îsâ'ya, قَبْلَ مَوْتِهِ zamiri de iman edecek olan ehl-i kitaba râciʿdir ve İbn Abbas'tan da böyle menkuldür,[2] yani Îsâ ölmezden evvel demek değil, ehl-i kitabdan her biri ölmezden evvel demektir. Fakat "her hâlde iman edecek olunca Îsâ ne için aleyhlerinde şâhid olacak?" denilirse, buna karşı وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّـَٔاتِۚ حَتّٰٓى اِذَا حَضَرَ اَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ اِنِّي تُبْتُ الْـٰٔنَ [en-Nisâ 4/18] âyetinde geçtiği üzere îmân-ı yeis makbul olmadığından dolayı bu imanlarının kendilerine fâidesi olamayacağı[3] söylenmiştir. Fakat âyette حِينَ مَوْتِهِ [1520] buyurulmayıp قَبْلَ مَوْتِهِ buyurulduğuna nazaran bu cevap âyetin zâhirine pek de muvâfık değildir. Binâenʿaleyh âyetin meâli ölümden evvel Yahudîler tekzibden, Nasârâ ulûhiyet isnâdından tevbe ederek her hâlde Îsâ'ya iman etmek mecbûriyetindedirler, yani iman ile mükelleftirler. Ölüm gelmeden, tevbe kapısı kapanmadan, hâl-i ıztırâra düşmeden evvel tevbe edip imana gelmelidirler. Yoksa o zaman imanın da fâidesi

---

1 Mecelle, 2. madde.

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 382:

حدثني المثنى قال، حدثنا عبد الله بن صالح قال، حدثني معاوية، عن علي بن أبي طلحة، عن ابن عباس قوله: «وإن من أهل الكتاب إلا ليؤمنن به قبل موته»، قال: لا يموت يهودي حتى يؤمن بعيسى.

3 H: "olmayacağı".

olmayacak, Îsâ yevm-i kıyamette aleyhlerinde şâhid olacak, Yahudîler aleyhinde "yâ Rabbi bunlar beni tekzib ettiler" diye, Nasârâ aleyhinde de "yâ Rabbi bunlar bana ilâh ve ibnullah dediler" diye küfürlerine şehadet edecektir. Demek olur ki bunda hem rifʿat-i Îsâ'yı hem izzet-i ilâhiyeyi beyan vardır. Demek ki Fransız feylesoflarından Ernest Renan'ın tedkīkāt-ı târihiye davası altında Hazreti Îsâ'yı nübüvvet ve risâlet iddia etmemiş, ancak ahâli hem Roma hükûmetine hem de Yahudî rüesâsına olmak üzere iki vergi altında ezilmekte olduklarından dolayı Roma hükûmetinin tanınıp Yahudî rüesâsına vergi verilmemesi hakkında ahâliye teşvîkāt ve tahrîkâtta bulunmuş olduğundan dolayı Yahudîler tarafından katledilmiş alelâde bir şahıs olarak tasvir etmesi, Nasrâniyetten kaçmak için Yahudîlerin Hazret-i Îsâ'yı tekzib ve katl davasına iştirakten başka bir şey değildir.

{فَبِظُلْمٍ مِنَ الَّذ۪ينَ هَادُوا} Yine bu ehl-i kitabdan Yahudî olanların, yani buzağıya tapmaktan pek acı bir surette nefislerini öldürerek tevbe edenlerin mahza zulümlerinden dolayıdır ki {حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ اُحِلَّتْ لَهُمْ} kendilerine herkes gibi helâl kılınmış olan tertemiz nimetleri haram kıldık, onları o tayyibâttan mahrum ettik. ❁ (*Âl-i İmrân'da geçen* كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حِلاًّ لِبَنٖي اِسْرَآئٖلَ *[3/93] Sûre-i Enʿâm'da gelecek olan* وَعَلَى الَّذٖينَ هَادُوا حَرَّمْنَا كُلَّ ذٖي ظُفُرٍۚ وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَٓا اِلَّا مَا حَمَلَتْ ظُهُورُهُمَٓا اَوِ الْحَوَايَٓا اَوْ مَا اخْتَلَطَ بِعَظْمٍۜ ذٰلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِبَغْيِهِمْ *[6/146] âyetine bak.*)

[1521] Bu mahrûmiyetleri, o pâk helal nimetleri yemekten memnûʿiyetleri hep zulümleri sebebiyle {وَبِصَدِّهِمْ عَنْ سَب۪يلِ اللّٰهِ كَث۪يراً} ve Allah yolundan pek çok menʿ etmeleri {وَاَخْذِهِمُ الرِّبٰوا وَقَدْ نُهُوا عَنْهُ} ve ribâdan nehy edilmiş oldukları hâlde ribâ almaları {وَاَكْلِهِمْ اَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ} ve nâsın mallarını bâtıl tarîklerle yemeleri sebebiyle oldu. Bundan başka {وَاَعْتَدْنَا لِلْكَافِر۪ينَ مِنْهُمْ عَذَاباً اَل۪يماً} bunların kâfirlerine, yani küfürlerinde ısrar edip sana iman etmeyenlerine âhirette pek elîm bir azab da hazırladık. {لٰكِنِ الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ مِنْهُمْ وَالْمُؤْمِنُونَ} Lâkin yâ Muhammed! Bu ehl-i kitabdan -Abdullah b. Selâm ve arkadaşları gibi- ilimde rüsûhu bulunanlar ve

sahîhan ehl-i iman olanlar {يُؤْمِنُونَ بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَٓا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ... إلخ} hem sana inzal olunana hem de senden evvel inzal olunana iman ederler. {وَالْمُق۪يم۪ينَ الصَّلٰوةَ} ❁ İlk nazarda وَالْمُؤْتُونَ الزَّكٰوةَ وَالْمُؤْمِنُونَ atıflarıyla âhenk nokta-i nazarından bunun da her hâlde vav ile وَالْمُقِيمونَ الصَّلٰوةَ olması iktizâ ederdi gibi zannolunur.[1] Fakat Sûre-i Bakara'da لَيْسَ الْبِرَّ âyetinde وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ اِذَا عَاهَدُواۚ وَالصَّابِر۪ينَ فِي الْبَأْسَٓاءِ وَالضَّرَّٓاءِ fıkrasında dahi geçtiği[2] üzere bu gibi mevâkiʿde lisân-ı Arab fıkralardan herhangi birine bir husûsiyet vererek celb-i dikkat etmek istediği zaman iʿrâbı tahvil ederek "şuna bilhassa itina ediyorum" mânasına bir أَعْنِي: aʿnî" takdîriyle nasben okunur ki "buna medh üzere[3] nasb" tâbir olunur. Ve hatta mevsuf ile sıfat beyninde mutabakat vâcib iken bu nasb bazen bir sıfatta bile yapılır da مَرَرْتُ بِزَيْدٍ الْكَرِيمِ diyecek yerde الْكَرِيمَ sıfatı mansub okunabilir. İşte burada da [1522] salâtın faziletini işʿâr için ikāme-i salâta bilhassa itina olunarak وَالْمُقِيمونَ الصَّلٰوةَ yerinde وَالْمُق۪يم۪ينَ الصَّلٰوةَ buyurulmuştur ki bunun hâsılı وَالْمُقِيمونَ الصَّلٰوةَ وَأَعْنِي الْمُق۪يم۪ينَ الصَّلٰوةَ demek gibidir. Bundan başka bir de İmam Kisâî'nin ihtiyar ettiği vecih vardır ki o da bunun mansub olmayıp بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَٓا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ'deki ما'ya atf ile mecrur olması, yani iman edenler meyânında değil, iman olunanlar meyânında îrâd edilmiş bulunmasıdır ve bu suretle ikāme-i salât edenlerden murad lâm-ı ʿahd ile enbiyâ veya melâike demek olur. Maʿamâfîh evvelki vecih daha müreccah görülmüştür. Şu hâlde mâna: O râsihûn mü'minûn ve ikāme-i salât edenler ki bilhassa şâyân-ı itina ve memduhturlar, {وَالْمُؤْتُونَ الزَّكٰوةَ} ve zekâtlarını verenler {وَالْمُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ} ve Allah'a ve âhirete iman edenler {اُو۬لٰٓئِكَ سَنُؤْت۪يهِمْ اَجْراً عَظ۪يماً} işte yâ Muhammed, biz o kâfirlere mukabil bütün bunlara muhakkak büyük bir ecir vereceğiz.

Hazret-i Mûsâ'nın elvâhını ileri sürerek Kur'ân'ı hiçe sayıp üzerlerine semâdan bir kitap indirilmesini talep eden ve bu olmadığı takdirde nübüvvet-i Muhammediyenin sâbit olamayacağı iddiasında bulunan ehl-i

---

1 H +"~~Nitekim İbn Mesʿud mushafında böyle vav ile vârid olmuştur~~".
2 H: "sebk ettiği".
3 B: "üzerine".

kitab, bu talepleriyle mânen aleyhlerinde bir kitâb-ı ilâhînin nüzûlünü istemiş olduklarından terceme-i hâllerini ve mâzi ve istikballerini tasvir ve tefhim eden bu âyât-ı beyyinât inzal buyurulduktan sonra o suallerinde dermeyân etmek istedikleri şüphenin hem ilmî ve hakīkī, hem de iknâʿî ve ilzâmî bir surette cevabı îzah olunarak buyuruluyor ki:

Yâ Muhammed

اِنَّٓا اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ كَمَٓا اَوْحَيْنَٓا اِلٰى نُوحٍ وَالنَّبِيِّنَ مِنْ بَعْدِهٖۚ وَاَوْحَيْنَٓا اِلٰٓى اِبْرٰهٖيمَ وَاِسْمٰعٖيلَ
وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْاَسْبَاطِ وَعٖيسٰى وَاَيُّوبَ وَيُونُسَ وَهٰرُونَ وَسُلَيْمٰنَۚ وَاٰتَيْنَا دَاوُ۫دَ زَبُوراًۚ
﴿١٦٣﴾ وَرُسُلاً قَدْ قَصَصْنَاهُمْ عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ وَرُسُلاً لَمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَۜ وَكَلَّمَ اللّٰهُ مُوسٰى
تَكْلٖيماًۚ ﴿١٦٤﴾ رُسُلاً مُبَشِّرٖينَ وَمُنْذِرٖينَ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللّٰهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِۜ
وَكَانَ اللّٰهُ عَزٖيزاً حَكٖيماً ﴿١٦٥﴾ لٰكِنِ اللّٰهُ يَشْهَدُ بِمَٓا اَنْزَلَ اِلَيْكَ اَنْزَلَهُ بِعِلْمِهٖۚ وَالْمَلٰٓئِكَةُ
يَشْهَدُونَۜ وَكَفٰى بِاللّٰهِ شَهٖيداً ﴿١٦٦﴾ اِنَّ الَّذٖينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبٖيلِ اللّٰهِ قَدْ ضَلُّوا ضَلَالاً
بَعٖيداً ﴿١٦٧﴾ اِنَّ الَّذٖينَ كَفَرُوا وَظَلَمُوا لَمْ يَكُنِ اللّٰهُ لِيَغْفِرَ لَهُمْ وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ طَرٖيقاًۙ ﴿١٦٨﴾
اِلَّا طَرٖيقَ جَهَنَّمَ خَالِدٖينَ فٖيهَٓا اَبَداًۜ وَكَانَ ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ يَسٖيراً ﴿١٦٩﴾

[1523] **Meâl-i Şerîfi**

Fi'l-hakīka Biz sana (yâ Muhammed) öyle vahiy indirdik ki Nûh'a ve ondan sonra gelen bütün peygamberlere vahyettiğimiz gibi hem İbrâhim'e, İsmâil'e, İshak'a, Yaʿkūb'a, esbâta, Îsâ'ya, Eyyûb'a, Yûnus'a[1]*, Hârûn'a, Süleyman'a vahyettiğimiz*[2]*, [1524] hem Davud'a Zebur'u verdiğimiz gibi (163). Hem gerek sana evvelce naklettiğimiz resulleri ve gerek nakletmediğimiz resulleri gönderdiğimiz gibi, hem de Allah'ın Mûsâ'ya kelâm söylemesi gibi (164). Hep rahmet müjdecileri, azab habercileri olarak gönderilmiş peygamberler ki artık insanlar için Allah'a*

---

1 B -"Yûnus'a".
2 H +"gibi".

karşı peygamberlerden sonra bir iʿtizâr[1] bahanesi olamasın[2], Allah Azîz, Hakîm bulunuyor (165). Lâkin Allah bilhassa sana indirdiğiyle şehadet ediyor ki onu kendi ilm-i sübhânîsiyle indirdi, melekler de şehadet ediyorlar, maʿahâzâ Allah'ın şâhid olması kâfidir (166). Şüphesiz ki[3] küfr edip Allah yolundan menʿ edenler haktan saptılar, uzak saptılar (167). Şüphesiz küfr edip haksızlık edenleri Allah mağfiret edecek değil, cehennem yolundan başka bir yola çıkaracak da değil. Onlar ebediyyen onda muhalled, bu da Allah'a nazaran kolay bulunuyor (168-169).

{اِنَّٓا اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ كَمَٓا اَوْحَيْنَٓا اِلٰى نُوحٍ وَالنَّبِيّٖنَ مِنْ بَعْدِه۪} Muhakkak ki Biz sana tıpkı Nûh'a ve ondan sonraki bütün peygamberlere vahyettiğimiz gibi vahyettik. ❁ Yani mücerred bir ilham, bir sâniha, bir firâset değil, bütün enbiyâda kanun olan bir vahiy ile vahyettik. Sana olan vahiy o peygamberlerde cereyan eden ve onları peygamber tanıtan vahiylerin bütün envâʿını hâiz ve onların hey'et-i mecmûʿasına mümâsildir. Binâenʿaleyh seni onlardan tefrik[4] etmek küfr ü inaddan başka hiçbir şey değildir. Sen ilk gelen bir peygamber değilsin, Nûh'tan sana gelinceye kadar nice peygamberler gelmiştir. Ve bunların içinde ehl-i kitâbın tasdîkini iddia ettikleri birtakım meşâhîr-i enbiyâ vardır ki şimdi isimleri zikrolunacaktır. Ve bunlar öyle hep[5] semâdan birer kitap indirmemişlerdir. Mûsâ'nın elvâhı mucizesi hepsinde olmamıştır ve nübüvvetin levâzım-ı zarûriyesinden değildir. Nübüvvetin künhü bir Allah vergisi olan vahy-i mahsustur. Bütün peygamberler böyle vahy-i ilâhî ile peygamber olmuşlardır, sana da bütün [1525] onlara vahy olunduğu gibi vahy olunmuştur ve sende onların cümlesinin sûret-i vahyi tecellî etmiş ve sana indirilen kitap bu suretle indirilmiştir. Böyle iken o ehl-i kitâbın diğer peygamberleri tasdik iddia edip de seni onlardan ayırmaya kalkışmaları ve Allah'tan böyle bir vahiy

1 B: "iʿtirâz".
2 B: "olmasın".
3 B -"ki".
4 B: "fark".
5 H: "hep öyle".

ile indirilen bir kitâbı nübüvvet ve risâlet için kâfi görmeyip de üzerlerine semâdan bir kitap indirmeni talep etmeleri yalnız sana inanmamak değil, hiçbir peygambere inanmamaktır, bu da Allah'a inanmamaktır.

"Îhâ" vahiy göndermektir[1]. İbn Esîr'in *Nihâye*'de ve Süyûtî'nin *Dürr-i Nesîr*'de zikrettikleri vechile vahiy lügatta risâlet, kitâbet, işaret, ilham, kelâm-ı hafî mânalarına gelir. Ve asl-ı madde, sürʿat mânasınadır.[2] Râgıb'ın *Müfredât*'ta, Fîrûzâbâdî'nin *Besâir*'de tavzihlerine göre vahiy asl-ı lügatta işâret-i serîʿa demektir. Bu mâna kâh remiz ve târiz tarîkiyle kelâm ve kâh terkibden mücerred savt ve kâh cevârihten biriyle işaret ve kâh kitâbet ile olur. Nitekim فَاَوْحٰٓى اِلَيْهِمْ اَنْ سَبِّحُوا بُكْرَةً وَعَشِيًّا [Meryem 19/11][3] kavl-i ilâhîsi bu mânaya mahmuldür ki remiz veya itibar veya kitâbet denilmiştir. وَاِنَّ الشَّيَاطِينَ [el-Enʿâm 6/112][4] Kezâlik يُوحِي بَعْضُهُمْ اِلٰى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُوراً لَيُوحُونَ اِلٰٓى اَوْلِيَٓائِهِمْ [el-Enʿâm 6/121][5] âyetlerinde de vahiy bu vücûh üzerinedir ki مِنْ شَرِّ الْوَسْوَاسِ الْخَنَّاسِ [en-Nâs 114/4][6] nazm-ı mecîdinde işaret olunan vesvese ile olur. Bir de vahiy Allah teâlâ'nın enbiyâ ve evliyâsına ilkā olunan kelime-i ilâhiyeye ıtlak olunur. Bu da وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ اَنْ يُكَلِّمَهُ اللّٰهُ اِلَّا وَحْياً اَوْ مِنْ وَرَٓائِ حِجَابٍ اَوْ يُرْسِلَ رَسُولاً فَيُوحِيَ بِاِذْنِهِ مَا يَشَٓاءُ [eş-Şûrâ 42/51][7] kavl-i ilâhîsinin delâlet ettiği üzere birkaç neviʿdir ki ya Cibrîl aleyhisselâm'ın Hazret-i Peygamber'e sûret-i muayyenede teblîği gibi zâtı görülür ve kelâmı işitilir bir resûl-i meşhûd vâsıtasıyla veya Hazret-i Mûsâ'nın kelâmullahı işitmesi gibi min gayri muʿâyenetin semâʿ-i kelâm ile veya إِنَّ رُوحَ الْقُدُسِ نَفَثَ فِي رُوعِي hadîs-i nebevîsinde[8] beyan olunduğu üzere

1 H: "etmektir".

2 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs,* V, 163:

فِي حَدِيثِ أَبِي بَكْرٍ «الوَحَا الْوَحَا» أَيِ السُّرْعَةَ السُّرْعَةَ، ويُمَدّ ويُقصر. يُقَالُ: تَوَحَّيْتُ تَوَحِّياً، إِذَا أسرَعْتَ، وَهُوَ مَنْصُوبٌ عَلَى الإغْراء بفعلٍ مُضْمَر... وَقَدْ تَكَرَّرَ ذِكْرُ الْوَحْيِ فِي الْحَدِيثِ ويَقع عَلَى الكِتابة، وَالْإِشَارَةِ، والرِّسالة، والإلْهام، وَالْكَلَامِ الخفِيّ. يُقال: وَحَيْتُ إِلَيْهِ الكلامَ وأَوْحَيْتُ.

3 "…'Sabah ve akşam tesbih edin' diye onlara işaret verdi."

4 "…bunlar aldatmak için birbirlerine lâfın yaldızlısını telkin eder dururlar…"

5 "…bununla beraber şeytanlar kendi yârânına (…) mutlaka telkīnâtta bulunacaklardır…"

6 "Şerrinden o sinsi vesvâsın."

7 "Bununla beraber hiçbir beşer için kābil değildir ki Allah ona başka suretle kelâm söylesin, ancak vahy ile veya bir hicab arkasından veyâhud bir resul gönderip de izniyle ona dilediğini vahyettirmesi müstesnâ…"

8 Maʿmer b. Râşid, *el-Câmiʿ,* thk. Habîburrahman el-Aʿzamî, Pakistan: el-Meclisü'l-İlmî, 1403 (Abdürrezzâk, *el-Musannef*'in sonunda), XI, 125; Abdürrezzâk, *el-Musannef,* X, 191.

rûʿa, yani samîm-i kalbe nefs ile veya وَاَوْحَيْنَٓا اِلٰٓى اُمِّ مُوسٰٓى اَنْ اَرْضِعِيهِ [el-Kasas 28/7][1] gibi ilham ile veya وَاَوْحٰى رَبُّكَ اِلَى النَّحْلِ [en-Nahl 16/68][2] gibi teshîr ile veya rü'yâ-yı sâliha ile olur. Nitekim Aleyhissalâtü vesselâm [1526] اِنْقَطَعَ الْوَحْيُ وَبَقِيَت الْمُبَشِّرَاتِ: رُؤْيَا الْمُؤْمِنِ buyurmuştur[3]. Âyet-i mezkûrede ilham teshîr, rüya اِلَّا وَحْياً ile, semâʿ-ı kelâm اَوْ مِنْ وَرَٓائِ حِجَابٍ ile, teblîğ-i Cibrîl de اَوْ يُرْسِلَ رَسُولاً ile ifade olunmuştur. وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِباً اَوْ قَالَ اُوحِيَ اِلَيَّ وَلَمْ يُوحَ اِلَيْهِ شَيْءٌ [el-Enʿâm 6/93][4] zikr olunan envâʿ-ı vahiyden hiçbiri olmadığı hâlde oldu diye iddia edenler hakkındadır.[5] Hâsılı birçok âyetlerde vahiy bu muhtelif mânalarda istiʿmâl olunmuştur ki bunların hepsinde işâret-i serîʿa mânası vardır. Zeccâc vahyin lügaten maʿnâ-yı umûmîsini "اَلْإِعْلَامُ عَلَى سَبِيلِ الْخَفَاءِ: gizli bir surette bildirmek" diye târif etmiştir.[6] Zira sürʿat bir hafâyı da istilzam eder. Şu hâlde kim olursa olsun diğerine gizli bir surette maʿlûmât verir, bir ilim ilkā ederse ona umûmî mânasıyla bir vahiy yapmış olur. "İʿlâm", "ilim"den me'huz olduğuna ve ilim ise muhtelif merâtibe mütehammil olmakla beraber hatâya şâmil olamayacağına nazaran vahyin tarîki hafî olmakla beraber behemehâl bi'n-netîce musîb bir telkin ve işʿâr olması iktizâ eder. Ve gayr-i musîb olanlarda istiʿmâli mecaz olur. Ancak[7] gayesinin hayr olması şart değildir. Bunun için bir müfsidin gizliden gizli bir fesad belletmesine ve şeytanların tesvîlâtına dahi umûmî mânasıyla vahiy denilebilir. Binâenʿaleyh hakīkī mânasıyla vahiy denildiği zaman sürʿat, gizlilik mefhumlarıyla beraber behemehâl[8] bir kıymet-i ilmiye dahi matlubdur ki bu kıymet-i ilmiye, o iʿlâm ve işareti yapanın hâl ü şânına ve alanın kābiliyyet-i irfânına göre merâtib-i muhtelifede tasavvur olunabilir.

---

1 "O esnada Mûsâ'nın anasına şu vahyi verdik: Onu emzir…"

2 "Rabbin bal arısına da şöyle vahyetti…"

3 Buhârî, Taʿbîr, 5; Müslim, Salât, 207-208:

أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ، قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَقُولُ: «لَمْ يَبْقَ مِنَ النُّبُوَّةِ إِلَّا الْمُبَشِّرَاتُ» قَالُوا: وَمَا الْمُبَشِّرَاتُ؟ قَالَ: الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ.

4 "Uydurduğu yalanı Allah'a isnad eden veya kendine birşey vahy edilmemişken 'Bana vahy olunuyor' diyen kimseden (…) daha zâlim kim olabilir?..."

5 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 858-860; Fîrûzâbâdî, *Besâiru zevi't-temyîz fî letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz,* thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Kâhire: el-Meclisü'l-Aʿlâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1393-1416, V, 177-182.

6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 266.

7 B: "Yalnız".

8 M ve B -"behemehâl".

Demek ki ale'l-umûm vahiy, evvelemirde ikiye ayrılmak lâzım gelir ki biri mâsivallahtan olan işaret ve iʿlâm, diğeri de Allah tarafından olan işaret ve iʿlâmdır. Vahiy esâs-ı lügatta bunların hepsine şâmil ise de örf-i lügatta ancak Allah tarafından olan işaret ve iʿlâma isim olmuştur. ʿAle'l-ıtlâk vahiy denildiği zaman da bu anlaşılır. Bunun da وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ âyetinden anlaşıldığı üzere envâʿ-ı muhtelifesi ve bunların peygamberlere mahsus olup olmayanları da vardır. Şu hâlde umûmî mânasıyla vahiy [1527] peygamberlere mahsus değildir. Fakat enbiyâya mahsus olan bir tarz-ı vahiy vardır. Bu maʿnâ-yı hâs ile vahy-i nübüvvet diğer ulûm-ı beşeriyenin fevkinde bir keyfiyet-i mahsûsa ve zarûret-i katʿiyye ile hakka'l-yakīn bir ilim telkin eden tecellî-i Hakk'ın ism-i mahsûsudur. Şerʿan vahiy denildiği zaman da bu mâna kastedilir. Diğer aksâm-ı vahiy hem peygamberlerde hem de sâirlerinde bulunabilir. Fakat tam mânasıyla nübüvvet hangi neviʿde olursa olsun hiç şaşmayan bir vahy-i mahsus ile başlar ve bi't-tecribe taʿayyün eder. Diğer aksâm-ı vahiy ise bunu bi'l-istidlâl mülâhaza ve tasavvur edebilmek için bir sebeb-i kâfi teşkil eder. Yani her vahiy bir hâdise-i rûhiyedir. Gerek meşâʿir-i zâhire ve gerek meşâʿir-i bâtıneden kalbe bir tarîk-ı hafî ile serîʿ bir şuur telkin eden bir nüzûl-i rûhânîdir. Eğer bu nüzûlün bir Rûh-ı Emîn ile olduğu bi't-tecribe mâlum bulunursa tam mânasıyla vahiy tahakkuk etmiş ve o zât makām-ı nübüvveti ihraz eylemiş olur. Nitekim نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْاَمٖينُ. عَلٰى قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ الْمُنْذِرٖينَ [eş-Şuʿarâ 26/193-194][1] buyurulmuştur. Fakat Rûh-ı Emîn ile olduğu mâlum olmaz, kâh isabet eder kâh da etmezse o ya hiç vahiy değildir veya vahiy olsa bile hak nübüvvet bahşeden vahy-i tâm ve mahsus değildir. İşte burada اِنَّٓا اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ كَمَٓا اَوْحَيْنَٓا اِلٰى نُوحٍ وَالنَّبِيّٖنَ مِنْ بَعْدِهٖ buyurulmasında evvelâ bu vahyin vahy-i ilâhî olduğuna ve sâniyen vahy-i enbiyânın bu temâyüz-i mahsûsuna işaret buyurulmuş ve sâlisen Aleyhissalâtü vesselâm'ın bütün enbiyâda cereyan eden envâʿ-ı vahiyden her nevʿine mazhar bulunduğu da ifade kılınmıştır.

1 "Onu Rûh-i Emîn indirdi. Senin kalbin üzerine ki o münzirlerden olasın."

Şimdi bunu daha ziyade tavzih ve ehl-i kitâbı ilzam edecek noktaları tasrih ile buyuruluyor ki: {وَاَوْحَيْنَٓا اِلٰٓى اِبْرٰهٖيمَ وَاِسْمٰعٖيلَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْاَسْبَاطِ وَعٖيسٰى وَاَيُّوبَ وَيُونُسَ وَهٰرُونَ وَسُلَيْمٰنَ} Ve Biz Nûh'tan sonraki o enbiyâ meyânında ale'l-husûs -ehl-i kitabca dahi mâruf ve meşhur olan- İbrâhim'e, İsmâil'e, İshâk'a, Yaʿkūb'a, esbâta, yani evlâd-ı [1528] Yaʿkūb'a, Îsâ'ya, Eyyûb'e, Yûnus'a, Hârûn'a, Süleyman'a vahyettik {وَاٰتَيْنَا دَاوُ۫دَ زَبُوراً} ve bunlar meyânında Dâvûd'a bir Zebur da verdik. ۞ Vâhiyden mâʿadâ bir kitap ile de ikram ettik, hâlbuki ehl-i kitab umûmiyetle itiraf ederler ki bu taʿdâd olunan enbiyânın hiçbiri onların talep ettikleri vechile semâdan bir defada bir kitap indirmediler. Gerçi Davud'a Zebur verildi, lâkin bu da defʿaten elvâh ile nâzil olmadı. Bununla beraber bunların hepsi meşâhîr-i enbiyâdırlar. "Zebur", Hamza kıraatinde zâ'nın zammıyla okunur ki "zübür"ün cemʿidir. "Zübür", kezâlik feth ile "zebur", mezbur mânasına kitap demektir. Tefsîr-i Kurtubî'de der ki: Zebur yüz elli suredir ve içinde hiç ahkâm yoktur. Hepsi hikmetler, mevʿizalar ve Allah teâlâ'ya tahmid, temcid, senâdan ibarettir.[1]

Müfessirîn diyorlar ki Hazret-i Nûh min tarafillah lisânından ahkâm-ı şerʿiyye-i ilâhiye[2] teşrîʿ kılınan peygamberlerin evvelidir. Ve ilk evvel ümmeti taʿzîb olunan peygamber de odur. Bunun için evvelâ o[3] zikrolunmuş, sonra cemîʿ-i enbiyâ icmal edildikten sonra bazıları tasrih olunarak tafsil edilmiş ve bunda ulü'l-ʿazm peygamberlerin evveli bulunan Hazret-i İbrâhim'den bed' olunup Hazret-i Nûh ile beraber on iki peygamber zikredilmiş ve Hazret-i Mûsâ bunlar meyânında taʿdâd olunmayıp en nihâyete bırakılmıştır. Zira bunların taʿdâdından asıl maksad inzâl-i kitapta[4] Hazret-i Mûsâ gibi olmayan ve ehl-i kitabca müsellem bulunan meşâhîr-i enbiyâyı bir arada göstermektir. Maʿamâfîh enbiyânın bunlara münhasır olmadığını beyan ve وَالنَّبِيّٖنَ مِنْ بَعْدِهٖ icmâlinin tafsîlini itmam ve

1 Kurtubî, *el-Câmiʿ li-ahkâmi'l-Kur'ân*, VI, 17:

الزَّبُورُ كِتَابُ دَاوُدَ وَكَانَ مِائَةً وَخَمْسِينَ سُورَةً لَيْسَ فِيهَا حُكْمٌ وَلَا حَلَالٌ وَلَا حَرَامٌ، وَإِنَّمَا هِيَ حِكَمٌ وَمَوَاعِظُ.

2 H +"~~ile~~".

3 H: "bu".

4 H +"~~kütübde~~".

aynı mânanın nâsı min tarafillah davete me'mur olmak demek olan risâlet mefhûmuyla da cereyânını tefhim için buyuruluyor ki:

Bunlardan başka {وَرُسُلاً قَدْ قَصَصْنَاهُمْ عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ} sana [1529] bundan evvel haber verdiğimiz birtakım resuller {وَرُسُلاً لَمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ} ve sana haber vermediğimiz daha nice resuller de gönderdik. ❁ Binâenʿaleyh Allah'ın vahyettiği enbiyâ, gönderdiği resuller gerek burada ve gerek bundan evvel isimleri, kıssaları bildirilmiş olan mâlum ve meşhur zevâta münhasır zannedilmemelidir. İnsanlara daha birçok peygamberler gönderilmiştir ki bunların adetlerini, isimlerini, mahallerini, kavimlerini, kıssalarını ancak Allah bilir. Cenâb-ı Allah bu îzah ile de kâfirlerin tâkip ettikleri bazı teşkîlâtı katʿ etmiştir. Zamanımızda bazı kimselere tesadüf olunuyor ki bunlar güya enbiyâ hakkında bir şek uyandırmak için mütemâdiyen şu suâli dermeyân ediyorlar: "Allah Rabbü'l-âlemîn değil mi? Acaba peygamberlerini niçin mahdud yerlerden ve mahdud akvâmdan intihab etmiş? Neden hep peygamberler Arz-ı Mukaddes'ten ve civarından zuhur eylemiş? Arzın diğer kıtaʿâtındaki[1] insanlar Allah'ın mahlukları değil midirler? Çin'den, Japon'dan, Avrupa'dan, Amerika'dan peygamber niçin gönderilmemiş?" diyorlar ve bununla felsefe nâmına edyâna bir itiraz ettikleri fikrinde bulunuyorlar. Hâlbuki böyle bir sual esas itibariyle hilkatte ıstıfâ-yı mahsûsu bilmemekten neş'et eden ve hiçbir kıymet-i fikriye ve ilmiyesi olmayan vâhî bir sözden ibarettir. Böyle olduğunu göstermek için buna mukabil şunları sormak kâfidir: Bütün dünyadaki insanlar Allah'ın mahlukları değil midir? Niçin hepsini ʿale's-seviyye yaratmamış, niçin hepsini peygamber yapmamış? Haydi yapmamış, ya niçin akl ü dehâda, kudret ü kiyâsette müsâvî kılmamış, niçin tarihte mazbut olan büyük hukemâ birkaç kavme mahsus eşhâs-ı kalîle olmuştur? Niçin her kavimde eʿâzım mahdud ve maʿdud kimselerden ibaret bulunuyor? Niçin her kıtada, her memlekette, her kavimde kâşifler, fâtihler mebzul olmuyor? Niçin her zamanda dünyanın zimâm-ı [1530] siyâsetini bir kıta, bir millet tutuyor?

1 B: "kıtalarındaki".

Niçin meselâ bugünkü Avrupa her yerden ziyade ulûm u fünûnun, medeniyet ve siyaset avâmilinin merkezi oluyor? Niçin ve niçin... [1] ilh. Şu hâlde emsilesi pek çok olan bu gibi hususiyetler diğerleri hakkında garip görülmüyor da, en büyük bir ihtisâs-ı ilâhî olan nübüvvet ü risâlet hakkında niçin istiğrab ediliyor?

Kur'an daha evvel bu gibi hâtıraları إِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰٓى اٰدَمَ وَنُوحًا وَاٰلَ اِبْرٰهِيمَ وَاٰلَ عِمْرٰنَ عَلَى الْعَالَمِينَ [Âl-i İmrân 3/33][2] âyetinde irâde-i ilâhiyeyi ve ıstıfâ kanununu göstererek hal ve def' eylemiş idi. Bundan başka burada وَرُسُلًا لَمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ fıkrasıyla peygamberlerin mâlum olan zevâta münhasır olmadığını anlatarak enbiyânın Arz-ı Mukaddes ve civarına mahsus zevât-ı kalîleden ibaret olması hakkındaki faraziyenin de kizb-i mahz olduğunu anlatmış ve bununla meseleyi kökünden kal' etmiştir. Cemî enbiyânın adedi yüz yirmi dört bin[3] veya bir milyon dört yüz yirmi dört bin olduğu hakkında bazı rivayetler varsa da doğrusu enbiyâ ve rusülün adedi gayr-i mâlumdur. Zira وَرُسُلًا لَمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ buyurulmuştur. Şüphe yok ki dîn-i İslâm'da cemî'-i enbiyâya iman erkân-ı imandan bulunduğu cihetle bütün enbiyâ bildirilmiş olsa idi Müslümanlar bunlara ber tafsil iman ile mükellef olmak lâzım gelecek, bu da dinde bir harac-ı azîm olacaktı. Binâen'aleyh ıstıfâ-yı ilâhînin en yüksek merâtibinde bulunan e'âzım-ı enbiyânın beyânıyla iktifâ edilmesinde îmân-ı icmâlînin kifayeti gibi büyük bir lutf-i mahsus vardır.

Hâsılı isimleri, kıssaları bildirilen veya bildirilmeyen daha birçok peygamberler gönderildi {وَ} bütün bunlar arasında {كَلَّمَ اللّٰهُ مُوسٰى تَكْلِيمًا} Allah teâlâ Mûsâ'ya -verâ-i hicâbdan, yani لَنْ تَرٰينِى [el-A'râf 7/143][4] müeddâsı üzere kendini göstermeden- hakikaten kelâm ile söyledi ۞ ki böyle bilâ vasıta tekellüm-i ilâhî merâtib-i vahyin müntehâsıdır. Mûsâ'ya [1531] verilen kitapta da bundan daha yüksek bir sûret-i vahiy olmamıştır.

---

1 B -"Niçin ve niçin…".
2 "Gerçek Allah, Âdem'i ve Nûh'u ve Âl-i İbrâhim'i ve Âl-i İmrân'ı süzdü, âlemîn üzerine ıstıfâ buyurdu."
3 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* V, 265.
4 "…Beni kat'iyyen göremezsin…"

İşte yâ Muhammed! Nûh'tan sana gelinceye kadar gönderilen peygamberlerin hepsine biz böyle merâtib-i muhtelifede vahyettik, sana da onların mecmûʿuna yaptığımız gibi envâʿ-i vahyin hepsiyle vahyettik. İmdi diğer enbiyâ meyânında Mûsâ'nın müntehâ-yı merâtib-i vahy olan teklîm-i ilâhîye ihtisâsı öbürlerinin sıhhat-i nübüvvetlerinde ne bir şüpheyi istilzam etmiş, ne de imanda ve mâhiyet-i nübüvvette tefriklerini iktizâ[1] eylemiştir. Binâenʿaleyh Tevrat'ın ona bir defada nâzil olması, her peygamber için de böyle olmasını neden îcâb etsin? Ve ona öyle oldu diye ehl-i kitab her peygamberden o suretle nâzil olmuş bir kitap talep etmek hakkını nereden almış? Sana böyle envâʿ-i vahy ile nübüvvet ve risalet verilmiş iken hikem ü mesâlihe göre peyderpey Kur'an inzâl olunup dururken bu kitâb-ı ilâhîyi tanımayıp semâdan kitap isteyenler ve seni diğer peygamberlerden ayırmaya kalkışanlar artık küfr ü dalâletten başka bir şey yapmış olmazlar. Ve bu babda şâyân-ı kabul hiçbir mazeret de serd edemezler. Çünkü {رُسُلاً مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ} biz bütün insanlara böyle mübeşşir ve münzir olarak, yani iman ve itaat edenlere âhirette ecr ü sevâb ile müjde vermek, küfr ü isyan edenlere azâb-ı nârı haber verip tahzir etmek üzere resuller gönderdik ki {لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللّٰهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ} bu resullerden sonra Allah'a karşı insanların iʿtizâra vesile olacak hiçbir hücceti, bir tutamağı olmasın. Azâbı gördükleri zaman "yâ Rabbi, vaktiyle bize bunları bildirse idin; ahkâmını, şeriatını, kanunlarını bildiren bir resul gönderse idin de bilmediklerimizi öğrenip onlara tâbiʿ olsa idik ve bu felâketler başlarımıza gelmese idi ne olurdu? لَوْلَٓا اَرْسَلْتَ اِلَيْنَا رَسُولاً فَنَتَّبِعَ اٰيَاتِكَ مِنْ قَبْلِ اَنْ نَذِلَّ وَنَخْزٰى [Tâhâ 20/134][2] diye iʿtizâr etmeye [1532] hakları kalmasın {وَكَانَ اللّٰهُ عَزِيزاً حَكِيماً} Allah[3] ezelden böyle bir Azîz ve Hakîm'dir. Hükmüne karşı gelinmez, yaptığını hikmetiyle muhkem yapar. ❁ Binâenʿaleyh böyle mertebe mertebe müteʿaddid peygamberler göndermiş[4] ve o kitapların keyfiyet-i nüzûlde ve bazı

1 B: "istilzam".
2 "…Ne olurdu bize bir resul gönderseydin de biz zelil ve rüsvay olmadan evvel âyetlerine ittibâʿ etseydik."
3 B +"teâlâ".
4 H: "göndermişmesi".

şerâiʿ ve ahkâmda birbirlerinin aynı olmaması mahza hikmetinden ve ümmetlerin ahvâli tabakāt-ı muhtelife üzere bulunmasındandır. Çünkü tekâlîf-i ilâhiyenin medârı ahvâl ve mesâlih-i ibâddır. Allah teâlâ hikmet-i tekvîni muktezâsınca ümmetleri muhtelif ve mütegayyir etvâr ve hasâil ile yaratmış olduğu gibi hikmet-i teşrîʿi muktezâsıyla da bunlara meʿâş ve meʿâdlarında hâl ü şânlarına lâyık muhtelif ve mütegāyir olan istidatlarıyla mütenâsib şerâiʿ ve ahkâm emr ü teklif eylemiş ve arz-ı iʿtizâr[1] etmelerine vecih bırakmamıştır. Buna karşı kâffe-i nâsa mebʿûs olan bir peygambere semâdan topyekun bir kitap indirmesini[2] teklif etmek hem izzet-i ilâhiyeye bir tecavüz ve hem hikmet-i ilâhiyeye muhalif bir taleb-i fâsiddir.

Hakikat böyle iken o zalimler, o matbûʿu'l-kulûb kâfirler buna şehadet etmezler de hâlâ semâdan kitap isterler {لٰكِنِ اللّٰهُ يَشْهَدُ بِمَٓا اَنْزَلَ اِلَيْكَ} lâkin Allah sana inzal ettiğine[3] kendi şehadet ediyor ki {اَنْزَلَهُ بِعِلْمِه۪} O sana onu kendine mahsus olan ilmiyle inzal buyurdu. ۞ Bu öyle bir te'lîf-i bedîʿ ve kelâm-ı ilâhîdir ki buna Allah'tan başka hiç kimsenin ilm ü kudreti yetişemez[4], evvelîn ü âhirîn muʿârazasından âcizdir. Allah bunu öyle bir sunʿ-i iʿcâz ile inzal buyurdu ki nazm-ı belîğindeki[5] esrâr-ı belâgat, mazmûnundaki envâr-ı kudsiye, meʿânî-i gaybiyesindeki hakāik-ı ʿâliye, ahkâmındaki hikem ü mesâlih, gayesindeki saʿâdet-i mutlaka ilm-i ilâhîden başkasının kudret-i ihâtasından hâriçtir. Bu ne keyfemettefak vâkiʿ oluvermiş bir tesadüf [1533] ne de câhil bir tabiatın lâşuʿûrî bir feverânıdır. Her şeyi bilen ve her yaptığını bilerek yapan Allah teâlâ'nın ilm-i ezelîsiyle inzal buyurduğu bir fermân-ı hak, bir muʿcize-i bâhiredir. Buna Allah böyle şehadet ettiği gibi {وَالْمَلٰٓئِكَةُ يَشْهَدُونَ} melâike de şehadet eder. Çünkü melâike şehâdet-i ilâhiyenin hâmilleridirler[6]. Bunun inzâli Cibrîl-i Emîn'in risâleti ve onun maiyyetindeki bütün melâikenin

1 M: "i'tiraz".
2 B: "indirilmesi".
3 M ve B: "ettiğiyle".
4 B: "yetişmez".
5 B: "belîğinde".
6 M ve B: "hâmilleridir".

tebcîlâtı içinde vâki' olmuştur. Ve onlar لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ'dırlar [el-Enbiyâ 21/27][1]. Maʿahâzâ[2] başka şâhide ihtiyaç da yoktur {وَكَفٰى بِاللّٰهِ شَهٖيدًا} şâhid olmak üzere Allah yeter. Allah senin sıdk-ı nübüvvetine öyle beyyinât-ı bâhire ve hücec-i zâhire nasb u ikāme etmiştir ki bunlar diğer şâhidlerle istişhaddan muğnîdir. Muhammed ve Kur'an: Bunlarda zuhur eden tecelliyât-ı hak diğer şâhidlerden müstağnîdir. Hakk'ın kendine kendi tecelliyâtıyla şehadetinden daha beliğ hangi şehadet olabilir? قُلْ اَيُّ شَيْءٍ اَكْبَرُ شَهَادَةً قُلِ اللّٰهُ [el-Enʿâm 6/19][3] Buna karşı {اِنَّ الَّذٖينَ كَفَرُوا} Allah'ın şehadet ettiği herhangi bir hakikate küfredenler {وَصَدُّوا عَنْ سَبٖيلِ اللّٰهِ} ve Allah yolundan, yani tarîk-ı hak olan dîn-i İslâm'dan men' eyleyenler {قَدْ ضَلُّوا ضَلَالًا بَعٖيدًا}dırlar. {اِنَّ الَّذٖينَ كَفَرُوا} Böyle küfredip {وَظَلَمُوا} zulm eyleyenler, yani nübüvvet ve risâlet-i Muhammediyeyi inkâr etmek gibi haksızlıkta bulunanlar muhakkak ki {لَمْ يَكُنِ اللّٰهُ لِيَغْفِرَ لَهُمْ} Allah'ın bunları ne bir vechile mağfiret {وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ طَرٖيقًا. اِلَّا طَرٖيقَ جَهَنَّمَ} ne de cehennem yolundan başka bir tarîka hidâyet etmesi ihtimâli yoktur. Yani bunlar اِنَّ اللّٰهَ لَا يَغْفِرُ اَنْ يُشْرَكَ بِهٖ [en-Nisâ 4/48, 116] hükmüne tâbi'dirler. {خَالِدٖينَ فٖيهَٓا اَبَدًا} [1534] Cehennemde müebbeden kalacaklardır. "Bu kadar azgın kâfirler nasıl mağlup edilirler de cehenneme tıkılırlar?" diye istib'âda da mahal yoktur. Çünkü {وَكَانَ ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ يَسٖيرًا} bunu yapmak Allah'a pek kolaydır. Zaten kurmuş olduğu nizâmın hükmü budur. Onlar[4] ona kendi ayaklarıyle koşa koşa gideceklerdir.

Duydunuz ya:

يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَٓاءَكُمُ الرَّسُولُ بِالْحَقِّ مِنْ رَبِّكُمْ فَاٰمِنُوا خَيْرًا لَكُمْۜ وَاِنْ تَكْفُرُوا فَاِنَّ لِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ وَكَانَ اللّٰهُ عَلٖيمًا حَكٖيمًا ﴿١٧٠﴾

---

1 "O'nun sözünün önüne geçmezler…"
2 H: "Maʿamâfîh".
3 "De ki: 'Hangi şey şehadetçe en büyüktür?' De ki: 'Allah…'"
4 H -"Onlar".

Meâl-i Şerîfi

Ey insanlar! Hakikat size Rabbinizden hak ile Resul geldi.[1] *Hakkınızda hayr olmak için hemen ona iman edin ve eğer küfr edecek olursanız şüphe yok ki göklerde ve yerde ne varsa Allah'ın ve Allah Alîm, Hakîm bulunuyor (170).*

Bilhassa bu insanlar içinde:

يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا ف۪ي د۪ينِكُمْ وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللّٰهِ اِلَّا الْحَقَّۜ اِنَّمَا الْمَس۪يحُ ع۪يسَى
ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللّٰهِ وَكَلِمَتُهُۚ اَلْقٰيهَٓا اِلٰى مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُۘ فَاٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَرُسُلِه۪ۚ وَلَا تَقُولُوا
ثَلٰثَةٌۜ اِنْتَهُوا خَيْراً لَكُمْۜ اِنَّمَا اللّٰهُ اِلٰهٌ وَاحِدٌۜ سُبْحَانَهُٓ اَنْ يَكُونَ لَهُ وَلَدٌۢ لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ
وَمَا فِي الْاَرْضِۜ وَكَفٰى بِاللّٰهِ وَك۪يلاً ﴿١٧١﴾ لَنْ يَسْتَنْكِفَ الْمَس۪يحُ اَنْ يَكُونَ عَبْداً لِلّٰهِ
وَلَا الْمَلٰٓئِكَةُ الْمُقَرَّبُونَۜ وَمَنْ يَسْتَنْكِفْ عَنْ عِبَادَتِه۪ وَيَسْتَكْبِرْ فَسَيَحْشُرُهُمْ اِلَيْهِ جَم۪يعاً
﴿١٧٢﴾ فَاَمَّا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَيُوَفّ۪يهِمْ اُجُورَهُمْ وَيَز۪يدُهُمْ مِنْ فَضْلِه۪ۚ وَاَمَّا
الَّذ۪ينَ اسْتَنْكَفُوا وَاسْتَكْبَرُوا فَيُعَذِّبُهُمْ عَذَاباً اَل۪يماًۙ وَلَا يَجِدُونَ لَهُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ وَلِياًّ
وَلَا نَص۪يراً ﴿١٧٣﴾

[1535] **Meâl-i Şerîfi**

Ey ehl-i kitap! Dininizde gulüvv etmeyin, Allah'a karşı hak olmayanı söylemeyin, Mesih Îsâ b. Meryem sade Allah'ın resûlü ve Meryem'e ilkā eylediği kelimesi ve O'ndan bir rûhtur, başka bir şey değil. Gelin Allah'a ve resullerine[2] *iman getirin; "üç" demeyin, vazgeçin, hakkınızda hayırlı olur. Allah ancak bir tek ilâhtır*[3]*, O sübhân bir veledi olmaktan münezzehdir. Göklerde ve yerde ne varsa O'nun, vekil de Allah yeter*[4] *(171). Hiçbir zaman Mesih de Allah'ın bir kulu olmaktan çekinmez, melâike-i*

1 H: "Hakikat Rabbinizden hak ile size Resul geldi".
2 B: "resûlüne".
3 H: "Allah bir tek ilâhtır ancak".
4 H: "Allah gibi vekil olmaz".

mukarrebîn de. Ve her kim O'na ibadetten çekinir ve[1] kibirlenirse bilsin ki O yarın hepsini [1536] toplayıp huzuruna haşredecek (172). İşte o zaman o iman edip salâh işlemiş olanlara ecirlerini tamamıyla ödeyecek, hem de fazlından onlara ziyadesini verecek. Amma o kibirlerine yediremeyip çekinenleri elîm bir azab ile taʿzîb edecek, ve Allah'a karşı kendilerine ne bir hâmi ne de bir yardımcı bulamayacaklar (173).

{يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ} Mefhûm-ı[2] âm olmakla beraber yukarıda daha ziyade Yehûd istihdaf edildiği gibi burada da bilhassa Nasârâ istihdaf olunmuştur. Yani ey umûm insanlardan ve insanlar içinde ehl-i kitabdan bir kısım olan Nasârâ! {لَا تَغْلُوا فٖي دٖينِكُمْ} Dininizde gulüvv etmeyiniz, Îsâ aleyhisselâm'ın şân-ı rifʿatini bâlâda beyan olunduğu üzere inkâr ve tenzil etmeye, veled-i gayr-i meşrû meçhul "*inconnu*"[3] diye kazf eylemeye kalkışan Yahudîlerin tefritlerine mukabil siz de onun hakkında ulûhiyet iddiası ile ifrâta gitmeyiniz {وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللّٰهِ اِلَّا الْحَقَّ} ve Allah'a karşı haktan başka hiçbir şey söylemeyiniz. Allah teâlâ'yı hulûl, inkılâb ü ittihad, arkadaş ve veled ittihâzı vesâire gibi muhâl ve bâtıl olan evsâf ile tavsif etmeyiniz de böyle şâibelerden tenzih eyleyiniz ve her hususta hakkı tâkip ediniz, hak söyleyiniz. Çünkü {اِنَّمَا الْمَسٖيحُ عٖيسَى ابْنُ مَرْيَمَ} Mesih Îsâ b. Meryem başka bir şey değil ancak {رَسُولُ اللّٰهِ} Allah'ın bir resûlüdür {وَكَلِمَتُهُ} ve bir kelime-i tekvîniye veya teblîğiyesidir ki {اَلْقٰيهَٓا اِلٰى مَرْيَمَ} onu Meryem'e ilkā etmiş اِنَّ اللّٰهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُۙ اِسْمُهُ الْمَسٖيحُ عٖيسَى ابْنُ مَرْيَمَ [Âl-i İmrân 3/45][4] medlûlü üzere melekleriyle Meryem'e bildirip tebşir etmiş, nefh-i Cibrîl ile rahm-i Meryem'e bırakıp كُنْ فَيَكُونُ [Âl-i İmrân 3/47] emriyle tekvin eylemiştir {وَرُوحٌ مِنْهُ} Ve Allah tarafından bir rûhtur, ki [1537] Allah bununla birçok ölü kalblere hayat vermiştir. ❁ Risâlet, kelime, rûh; işte Mesih Îsâ b. Meryem'in son hakikati bunlardan ibarettir. "Îsâ katl ü salb olunmadı veya henüz ölmedi, semâya refʿ olundu" denildiği zaman bu

1 H -"ve".
2 B: "Mefhûmu".
3 H, M ve B: "incannu".

Kelime Fransızca'da "bilinmeyen" anlamına gelmektedir.
4 "…Haberin olsun Allah seni tarafından bir kelime ile müjdeliyor. İsmi Mesih Îsâ b. Meryem…"

hakikatten başka bir şey anlamamalıdır. Binâenʿaleyh {فَاٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَرُسُلِهٖ} Allah'a ve bütün resullerine iman ediniz; Allah'ı Allah, resullerini resul tanıyınız {وَلَا تَقُولُوا ثَلٰثَةٌ} ve üç demeyiniz; ne "ilahlar üçtür: Allah, Mesih, Meryem'dir" diye şirk-i sarih ile, ne de "Allah üçtür: Eb, İbn, Rûhu'l-kudüs; Ekānîm-i selâse, eşhâs-ı selâse olarak cevher-i vâhiddir" gibi bir şirk-i müevvel ile teslîse kāil olmayınız {اِنْتَهُوا} teslisten vazgeçiniz ki {خَيْرًا لَكُمْ} sizin için hayırlı olur. Zira {اِنَّمَا اللّٰهُ اِلٰهٌ وَاحِدٌ} Allah ancak bir ilâhtır, hiçbir vechile şirki kabul etmez, zâtında her türlü taʿaddüdden münezzeh ve ulûhiyette münferiddir {سُبْحَانَهُ اَنْ يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ} hâşâ O'nun için bir veled olmak ihtimâli yoktur. O'nu böyle bir şâibeden tesbih ve tenzih ederim, çünkü {لَهُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ} semâvâtta ve arzda, yukarılarda ve aşağıda her ne varsa hepsi O'nundur. Halk O'nun, mülk O'nun, hükm ü tasarruf O'nundur. Îsâ da dâhil olduğu hâlde eşyâdan hiçbir şey O'nun mülk ü melekûtundan hâriç değildir. {وَكَفٰى بِاللّٰهِ وَكِيلًا} Allah vekîl olarak da kâfîdir. Yani bütün bunları halk u tedbîr ve kendi nâmına zabt u idârede Allah'ın hiçbir kimseyi vekil tutmaya ihtiyâcı yoktur. O bizzat ve bi'l-asâle hükm ü tasarrufa kādir, ganî ʿani'l-ʿâlemîndir. [1538] Bununla beraber mahlûkātının umûrunu onların hesap ve menfaati nâmına en güzel tedbir ve idare eden ve edecek olan da O'dur. Onlar vazifelerini yapıp kendisine tevekkül ve itimad ederek tefvîz-i umûr ettikleri takdirde işlerini tesviye ve arzu ve emellerini tatmin etmek için kendilerini başka bir vekîle muhtaç da etmez. Hâsılı O bütün mahlûkātın tedbîr-i umûruna ve kendine istinad etmesine kâfîdir ve işinde bir vekîle muhtaç değildir. O her şeyin yerini tutar, hiçbir şey O'nun yerini tutamaz ve O'na istinad etmeden duramaz. Binâenʿaleyh Allah'ın milki hâricinde bir şey, Allah'ın yerini tutacak bir veled, makamına kāim olacak bir vekil, Allah'tan başka tefvîz-i umûr edilecek bir merciʿ, bir mâbud tasavvuru tasavvur-ı muhâldir. Bu gibi şeyler ancak fânîler ve âcizler hakkında tasavvur olunur. Resul denildiği zaman da bir vekil değil, ancak nâkil-i kelam bir emir kulu anlamalıdır. Buna karşı ey Nasârâ, "Mesih nasıl kul olur?" demeyiniz {لَنْ يَسْتَنْكِفَ الْمَسٖيحُ اَنْ يَكُونَ

عَبْدًا لِلّٰهِ... إلخ} Nasârâ Resûlullah'a gelmişler, "bizim sâhibimize niçin ayıp isnad ediyorsun?" demişler, "sâhibiniz kim?" buyurmuş "Îsâ" demişler, "ne dedim" buyurmuş "o Allah'ın abdi ve resûlüdür diyorsun" demişler; "Allah'a abd olmak bir âr değildir" buyurmuş ve bu âyet bunun üzerine nâzil olmuştur diye mervîdir.[1]

Gördünüz ya:

يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَٓاءَكُمْ بُرْهَانٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَاَنْزَلْنَٓا اِلَيْكُمْ نُوراً مُبِيناً ﴿١٧٤﴾ فَاَمَّا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا بِاللّٰهِ وَاعْتَصَمُوا بِه۪ فَسَيُدْخِلُهُمْ ف۪ي رَحْمَةٍ مِنْهُ وَفَضْلٍۙ وَيَهْد۪يهِمْ اِلَيْهِ صِرَاطاً مُسْتَق۪يماًۜ ﴿١٧٥﴾

[1539] **Meâl-i Şerîfi**

Ey insanlar! Bakın size Rabbinizden burhan geldi, size açık[2] bir nûr indirdik (174). İmdi kimler Allah'a iman edip buna sarılırlarsa[3] yarın onları taraf-ı ilâhîsinden mutlak bir rahmet içine koyacak, bir de fazl; ve onları doğru kendisine varan bir yolun yolcusu edecek (175).

"Burhân", zât-ı Muhammedî sallallâhu aleyhi ve sellem, "Nûr-i Mübîn", Kur'an.

"Sırât-ı Müstakīm", din ve şerîʿat-ı İslâm'dır ve bundan sonraki sûrelerde bu hidâyetin istikmâli beyan olunacaktır.

Şimdi sûrenin başındaki يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ [en-Nisâ 4/1] hitâbı bu burhân-ı rabbânî ile inkişaf ede ede böyle bir nûr-ı mübîne müntehî olduğu ve sırât-ı müstakīmi tenvir ettiği bu noktada ölüm ile alâkadar olan ve sûrenin evvelindeki ahkâm-ı emvâl ve mirası itmam eden bir âyet ile âhiri evvele ircâʿ etmek üzere buyuruluyor ki:

---

1 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, III, 420:

وذلك إن وفد نجران قالوا: يا محمد لم تعيب صاحبنا؟ قال: ومن صاحبكم؟ قالوا: عيسى. قال: وأي شي أقول؟ قال: تقول أنه عبد الله ورسوله، فقال لهم: إنه ليس بعار لعيسى أن يكون عبدا لله. قالوا: بلى، فنزلت نْ يَسْتَنْكِفَ الْمَسِيحُ أَنْ يَكُونَ عَبْداً لِلَّهِ الآية.

2 H: "hakkı bâtıldan ayıran".

3 B: "sarılırsa".

Yâ Muhammed! Bu sırât-ı müstakīme hidâyet arzusunda bulunanlar:

يَسْتَفْتُونَكَۜ قُلِ اللّٰهُ يُفْت۪يكُمْ فِي الْكَلَالَةِۜ اِنِ امْرُؤٌا هَلَكَ لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ وَلَهُٓ اُخْتٌ فَلَهَا نِصْفُ مَا تَرَكَۚ وَهُوَ يَرِثُهَٓا اِنْ لَمْ يَكُنْ لَهَا وَلَدٌۜ فَاِنْ كَانَتَا اثْنَتَيْنِ فَلَهُمَا الثُّلُثَانِ مِمَّا تَرَكَۜ وَاِنْ كَانُٓوا اِخْوَةً رِجَالًا وَنِسَٓاءً فَلِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِۜ يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمْ اَنْ تَضِلُّواۜ وَاللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَل۪يمٌ ﴿١٧٦﴾

[1540] **Meâl-i Şerîfi**

Senden fetvâ istiyorlar, de ki: Allah size kelâle (babası ve çocuğu olmayan) hakkında şöyle fetvâ veriyor: Bir kişi ölür, çocuğu yok, bir kız kardeşi var; buna terikesinin yarısı, o da buna vâris olur bunun çocuğu yoksa. Eğer iki kız kardeşi varsa bunlara onun terikesinden üçte ikisi, eğer erkekli dişili kardeşleri varsa o vakit erkeğe iki dişi payı kadar. Şaşırıyorsunuz diye Allah size beyan buyuruyor[1], Allah her şeye alîmdir (176).

"Kelâle"nin mânası sûrenin[2] baş tarafında وَاِنْ كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلَالَةً [en-Nisâ 4/12] geçmiş idi (*bak*). Bir rivayete göre evvelkisi kışın, bu ikinci âyet de yazın nâzil olmuş ve bunun için buna "âyet-i sayf" denilmiştir. O yaz وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ [Âl-i İmrân 3/97][3] âyeti nâzil olmuş, Resûlullah Mekke'ye gitmek için techîzât yapıyordu. Bu sırada, yani haccetü'l-vedâ'a gidilirken Medine'den çıkılmadan ve bazılarının kavlince yolda bu âyet nâzil olmuştur.[4] Berâ b. Âzib radıyallâhu anh bunun en son nâzil olan âyet, Berâe'nin en son nâzil olan sûre olduğunu[5] ve sahâbeden birçoğu da son

1 H: "ediyor".
2 H -"sûrenin".
3 "…o Beyt'i haccetmesi de insanlar üzerine Allah'ın bir hakkıdır…"
4 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* II, 290:

لما خرج رسول الله صلّى الله عليه وسلّم إلى حجّة الوداع نزلت عليه في الطريق «يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللّٰهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ» إلى آخرها فسمّى آية الصيف.

5 Ebû Avâne, *Müstahrec,* thk. Abdülkerim b. İbrâhim, el-Medînetü'l-Münevvere: el-Câmi'atü'l-İslâmiye, 1435/2014, XII, 515:

حدثنا أبو أمية، قال: حدثنا عبيد الله، قال: حدثنا إسرائيل، عن أبي إسحاق، عن البراء: آخر سورة أنزلت كاملة براءة، وآخر آية أنزلت خاتمة سورة النساء «يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللّٰهُ يُفْتِيكُمْ في الْكَلَالَةِ»

nâzil olan âyetlerden olduğunu söylemişlerdir. Sebeb-i nüzûl hakkında da Câbir b. Abdullah radıyallâhu anh'dan mervîdir ki: "Resûlullah ıyâdetime gelmiş idi, hasta idim. 'Yâ Resûlallah, ben kelâleyim malımı ne yapayım?' -Diğer bir rivayette 'miras kimindir? Bana ancak kelâle vâris olacak'- dedim, bu âyet bu sebeple nâzil oldu."[1] Hazret-i Sıddîk radıyallâhu anh bir hutbesinde demiştir ki: "Allah teâlâ'nın Sûre-i Nisâ'da ferâiz hakkında inzal buyurduğu âyetlerden birincisi veled ve vâlid hakkındadır. İkincisi zevc ve zevce ve ana bir kardeşler hakkındadır. Üçüncüsü ana baba bir veya baba bir kardeşler hakkındadır. Sûre-i Enfâl'in nihâyetindeki âyet de "zevi'l-erhâm" hakkındadır.[2] Binâenʿaleyh:

[1541] {إِنِ امْرُؤٌا هَلَكَ لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ وَلَهُٓ اُخْتٌ فَلَهَا نِصْفُ مَا تَرَكَ} Oğlan veya kız bir çocuğu bulunmayan bir adam ölür ve (li-ebeveyn yahut li-eb) bir hemşiresi bulunursa, terikesinin nısfı hemşiresinin farz hakkıdır. Diğer nısf asabesi varsa onun, yoksa redden yine hemşiresinindir. Oğlu bulunursa hemşire sâkıt olur, kızı bulunursa hemşirenin bir farz-ı muʿayyeni olmaz اِجْعَلُوا الْأَخَوَاتِ مَعَ الْبَنَاتِ عَصَبَةً hadîs-i şerifi[3] mûcebince asabe olur.

Amûd-i nesebin gayrını ifade eden "kelâle" mefhûmunda "veled ve vâlid olmamak" muteber olduğundan dolayı لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ vâlidi olmadığı gibi veledi de olmayan demek olur. Yani baba bulunursa ale'l-umûm kardeşler sâkıt olur, miras alamazlar. Hazret-i Ömer bu noktada biraz tereddüd etmiş ise de sünnet bu vech üzere tekarrur etmiş ve böyle olduğuna icmâʿ hâsıl olmuştur. Fakat ana فَاِنْ كَانَ لَهُٓ اِخْوَةٌ فَلِاُمِّهِ السُّدُسُ [en-Nisâ 4/11][4] medlûlünden anlaşıldığı üzere kardeşleri ıskāt etmez. Bu mesele ilm-i

---

1 Müslim, Ferâiz, 8:

أَخْبَرَنِي مُحَمَّدُ بْنُ الْمُنْكَدِرِ، قَالَ: سَمِعْتُ جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللهِ، يَقُولُ: دَخَلَ عَلَيَّ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَنَا مَرِيضٌ لَا أَعْقِلُ، فَتَوَضَّأَ، فَصَبُّوا عَلَيَّ مِنْ وَضُوئِهِ، فَعَقَلْتُ، فَقُلْتُ: «يَا رَسُولَ اللهِ، إِنَّمَا يَرِثُنِي كَلَالَةٌ»، فَنَزَلَتْ آيَةُ الْمِيرَاثِ، فَقُلْتُ لِمُحَمَّدِ بْنِ الْمُنْكَدِرِ: «يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ» (النساء ٤/١٧٦)، قَالَ: هَكَذَا أُنْزِلَتْ.

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, IX, 431:

وذكر لنا أنّ أبا بكر الصديق رضي الله عنه قال في خطبته: ألا إنّ الآية التي أنزل الله في أول سورة النساء في شأن الفرائض، أنزلها الله في الولد والوالد. والآية الثانية أنزلها في الزوج والزوجة والإخوة من الأم. والآية التي ختم بها سورة النساء، أنزلها في الإخوة والأخوات من الأب والأم. والآية التي ختم بها سورة الأنفال، أنزلها في أولي الأرحام، بعضهم أولى ببعض في كتاب الله مما جرَّت الرحِم من العَصَبة.

3 el-Mevsılî, *el-İhtiyâr li-taʿlîli'l-Muhtâr,* Kahire: Matbaʿatü'l-Halebî, 1356/1937, V, 94 (Senedi yoktur). Bk. Dârimî, Ferâiz, 4; Buhârî, Ferâiz, 12.

4 "…eğer ölenin kardeşleri de varsa o vakit anasına altıda bir…"

ferâizde şöyle ifade olunmuştur: وَبَنُو الْأَعْيَانِ وَالْعَلَّاتِ كُلُّهُمْ يَسْقُطُونَ بِالِابْنِ وَابْنِ الْإِبْنِ وَإِنْ سَفَلَ وَبِالْأَبِ بِالِاتِّفَاقِ، وَبِالْجَدِّ عِنْدَ أَبِي حَنِيفَةَ[1]

Birader vefat ederse böyle olduğu gibi {وَهُوَ يَرِثُهَٓا اِنْ لَمْ يَكُنْ لَهَا وَلَدٌ} bilakis o kalır, kız kardeşi ölür, çocuğu -kezâlik babası- bulunmazsa, o birader de ona vâris olur, yani bütün terikesini alır. Fakat oğlu veya babası bulunursa sâkıt olur. Kızı bulunursa tamamını alamaz bâkīyi alır. {فَاِنْ كَانَتَا اثْنَتَيْنِ} Eğer aynı şerâit altında kalan hemşireler iki veya daha ziyade iseler {فَلَهُمَا الثُّلُثَانِ مِمَّا تَرَكَ} farz hakları terikeden sülüsân, yani üçte ikidir. ۞ Bâkī, asabe varsa ona verilir. Yoksa farzan değil, redden yine onların olur. {وَاِنْ كَانُٓوا اِخْوَةً رِجَالاً وَنِسَٓاءً} Ve eğer kalanlar [1542] -yine aynı şerâit altında- erkekli dişili muhtelit kardeşler ise, yani hem birader ve hem hemşire varsa o zaman {فَلِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِ} taksim olunur. {يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمْ اَنْ تَضِلُّوا} ۞ İşbu اَنْ تَضِلُّوا ve emsâlini Basriyyûn كَرَاهَةَ أَنْ تَضِلُّوا diye, Kûfiyyûn da لِئَلَّا تَضِلُّوا diye takdir ederek tefsir etmişlerdir ki evvelkisine göre mâna: "Allah şaşırmanızı istemediği için size beyan ediyor". İkincisine göre de "şaşırmayasınız diye size beyan ediyor" demek olur. Bizim lehce-i lisânımıza göre "şaşırırsınız diye Allah size beyan ediyor" demek de aynı mânayı ifade eder. Fakat bu da "beyan etmezse şaşırırsınız" demek olduğundan daha uzun bir takdîri muhtevîdir. Hâlbuki bir harf-i nefy takdîri böyle bir cümle-i şartiye takdîrinden elbette evlâdır. يَسْتَفْتُونَكَ İstiftâsıyla bu beyan fıkrası gelecek olan Sûre-i Mâide beyânâtına da bir tavtı'edir. {وَاللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ}dir. Sizin hayat ve memâtınıza müteʿallik ahvâlinizi de pek iyi bildiğinden mesâlih ü menâfiʿinizi tazammun eden ahkâmını size beyan etmiştir. Binâenʿaleyh siz de bunları biliniz ve ilm ü nûr ile sırât-ı müstakīmde yürüyünüz ki mâide-i ilâhiyeye konasınız.

---

1 İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr,* Kahire: Matbaatü Mustafa el-Bâbî, 1386/1966, VI, 782.

سُورَةُ الْمَائِدَةِ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ مِائَةٌ وَعِشْرُونَ آيَةً

MÂİDE SÛRESİ

[1543] Bu Sûre-i Mâide dahi Medenîdir. Yani hicret-i seniyyeden sonra nâzil olmuştur. Hem de son zamanlarda nâzil olan sûrelerdendir. Nitekim: “سُورَةُ الْمَائِدَةِ مِنْ آخِرِ الْقُرْآنِ نُزُولًا، فَأَحِلُّوا حَلَالَهَا وَحَرِّمُوا حَرَامَهَا[1] : Sûre-i Mâide Kur’ân’ın nüzûlce muahhar olanlarındandır. Binâenʿaleyh helâlini helâl, haramını haram tutunuz”[2] diye de Aleyhissalâtü vesselâm’dan mervîdir. Hudeybiye senesinden itibaren nüzûle başlamış, bir kısmı feth-i Mekke senesi, bir kısmı da Haccetü’l-vedâ’da nâzil olmuştur. Bazıları bu sûrenin hepsi birden Haccetü’l-vedâ’da arefe günü, bazıları da bu sefer esnasında nâzil olduğunu söylemişlerdir. Esma binti Yezid’den menkuldür ki, “Sûre-i Mâide’nin cemîʿsi nâzil oldu, ben Resûlullah’ın nâkası Adbâ’nın zimâmını tutuyordum. Ağırlığından devenin kolları kırılayazdı” demiştir.[3] Lâkin cumhûrun tercîhine ve Hazret-i Ömer’den dahi sahih rivayete göre bu bütün sûre hakkında değil, bazı âyetler; ezcümle اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ [4] hakkındadır. Ve mâlumdur ki hicretten sonra gerek nefs-i Medine ve gerek bir seferde ve gerek Mekke’de nâzil olanlara “Medenî” denilir.

Âyetleri: Yüz yirmidir.

Kelimâtı: Bin sekiz yüz dört.

Harfleri: On bir bin dokuz yüz otuz üç.[5]

---

1 H, M ve B: “حلاله…حرامه”.

2 Kâsım b. Sellâm, Fedâilü’l-Kur’ân, s. 239. Krş. Tirmizî, Tefsîr, 5/3063:

قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: الْمَائِدَةُ مِنْ آخِرِ الْقُرْآنِ تَنْزِيلًا، فَأَحِلُّوا حَلَالَهَا وَحَرِّمُوا حَرَامَهَا.

Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 188

عَنْ جُبَيْرِ بْنِ نُفَيْرٍ، قَالَ دَخَلْتُ عَلَى عَائِشَةَ فَقَالَتْ: هَلْ تَقْرَأُ سُورَةَ الْمَائِدَةِ؟ قَالَ قُلْتُ: نَعَمْ. قَالَتْ: فَإِنَّهَا آخِرُ سُورَةٍ نَزَلَتْ فَمَا وَجَدْتُمْ فِيهَا مِنْ حَلَالٍ فَاسْتَحِلُّوهُ، وَمَا وَجَدْتُمْ فِيهَا مِنْ حَرَامٍ فَحَرِّمُوهُ.

3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 455, 458:

عَنْ أَسْمَاءَ بِنْتِ يَزِيدَ، قَالَتْ: إِنِّي لَآخِذَةٌ بِزِمَامِ الْعَضْبَاءِ -نَاقَةِ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- إِذْ أُنْزِلَتْ عَلَيْهِ الْمَائِدَةُ كُلُّهَا فَكَادَتْ مِنْ ثِقَلِهَا تَدُقُّ بِعَضُدِ النَّاقَةِ.

4 H +“~~âyetleri~~”.

5 H -“Bin sekiz yüz dört. Harfleri: On bir bin dokuz yüz otuz üç”.

Fâsılaları: د, ب, م, ن, ل, ر = لم ندبر [1]

İsimleri: Mâide, Ukūd, Munkıze, Müba'sire'dir.

[1544] "**Mâide**" yemekli sofra demektir. Sûre-i Nisâ'yı Sûre-i Mâide'nin tâkip etmesi ne kadar mütenâsib ve ne kadar mânidardır. Mâide-i Îsâ'nın bu sûrede zikredilmiş olması bu tesmiyenin zâhiren bir vechi gibi görünürse de doğrusu onun için buna "Sûre-i Mâide" denilmiş değil, bu, Sûre-i Mâide olduğu için o bunda zikredilmiştir. Esasında bu sûre ni'met-i İslâmın mâidesidir. Burada اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِى mü'eddâsınca ni'met-i İslâm tamamen kurtarılmış; ahidlerine vefa, akidlerini îfâ eden ehl-i imana sunulmuştur. Şöyle ki:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اَوْفُوا بِالْعُقُودِۜ اُحِلَّتْ لَكُمْ بَه۪يمَةُ الْاَنْعَامِ اِلَّا مَا يُتْلٰى عَلَيْكُمْ غَيْرَ مُحِلِّى الصَّيْدِ وَاَنْتُمْ حُرُمٌۜ اِنَّ اللّٰهَ يَحْكُمُ مَا يُر۪يدُ ﴿١﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تُحِلُّوا شَعَٓائِرَ اللّٰهِ وَلَا الشَّهْرَ الْحَرَامَ وَلَا الْهَدْيَ وَلَا الْقَلَٓائِدَ وَلَٓا اٰمّ۪ينَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنْ رَبِّهِمْ وَرِضْوَانًاۜ وَاِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُواۜ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ اَنْ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ اَنْ تَعْتَدُواۢ وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوٰىۖ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِۖ وَاتَّقُوا اللّٰهَۜ اِنَّ اللّٰهَ شَد۪يدُ الْعِقَابِ ﴿٢﴾ حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنْز۪يرِ وَمَٓا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ بِه۪ وَالْمُنْخَنِقَةُ وَالْمَوْقُوذَةُ وَالْمُتَرَدِّيَةُ وَالنَّط۪يحَةُ وَمَٓا اَكَلَ السَّبُعُ اِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ وَمَا ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ وَاَنْ تَسْتَقْسِمُوا بِالْاَزْلَامِۜ ذٰلِكُمْ فِسْقٌۜ اَلْيَوْمَ يَئِسَ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا مِنْ د۪ينِكُمْ فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِۜ اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ د۪ينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَت۪ي وَرَض۪يتُ لَكُمُ الْاِسْلَامَ د۪ينًاۜ فَمَنِ اضْطُرَّ ف۪ي مَخْمَصَةٍ غَيْرَ مُتَجَانِفٍ لِاِثْمٍۙ فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَح۪يمٌ ﴿٣﴾

1 H -" د, ب, م, ن, ل, ر = لم ندبر".

[1545] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Akidlerinizi îfâ ediniz. İhrama girdiğinizde avı helâl saymamanız şartıyla size enʿâm behâiminin âtîde okunacak olanlardan mâʿadâsı helâl kılındı, şüphe yok ki Allah ne isterse[1] hükmeder (1). Ey o bütün iman edenler! Ne Allah'ın şeʿâirine, ne şehr-i harâma, ne kurbanlık hediyelere, ne gerdanlıklarına, ne de Mevlâlarının gerek fazlını ve gerek rızâsını arayarak Beyt-i Haram'a doğru gelenlere sakın hürmetsizlik etmeyin. İhramdan çıktığınız zaman isterseniz avlanın, sizi Mescid-i Haram'dan menʿ ettiler diye birtakımlarına karşı beslediğiniz kin sakın sizi tecavüze sevk etmesin. Birr ü takvâ üzere yardımlaşın, günah ve taʿaddî üzere yardımlaşmayın. Allah'tan korkun, çünkü Allah'ın ikābı çok şiddetlidir (2). Size şunlar haram kılındı: Ölü, kan, [1546] hınzır eti, Allah'tan başkasının nâmına boğazlanan, bir de boğulmuş yahut vurulmuş yahut yuvarlanmış yahut süsülmüş yahut canavar yırtmış olup da canı üzerinde iken kesmedikleriniz ve dikili taşlar üzerinde boğazlananlar ve zarlarla kısmet paylaşmanız. Hep bunlar birer fısk (yoldan çıkıştır). Bugün kâfirler dininizi söndürebilmekten ümidlerini kestiler, onlardan korkmayın, yalnız Benden korkun. İşte bugün sizin için dininizi kemâle yetirdim, üzerinizdeki nimetimi tamâma erdirdim ve[2] size din olarak İslâm'a rızâ verdim. Şu kadar ki her[3] kim son derece açlık hâlinde çaresiz kalır da günaha meyl maksadı olmaksızın onlardan yemeye muztar olursa elbette Allah Gafûr, Rahîm'dir (3).

Bu sûrenin diğerlerinde bulunmayan on sekiz farîzayı tazammun ettiği beyan olunuyor. Ebû Hayyân'ın kaydettiği vechile derler ki: Arabın ilk feylesofu meşhur el-Kindî'ye tilmizleri "Ey hakîm! Bize şu Kur'ân'ın bir mislini yapıver" demişler, o da "Peki, hepsinin değil, amma bir kısmının mislini yapayım" demiş ve birçok günler çekilip kapanmış, sonra çıkmış, "vallahi" demiş, "buna ne bizim kudretimiz yetecek ne de başka birinin.

1 H: "irade buyurursa".
2 H -"ve".
3 H -"her".

Mushafı açtım, Sûre-i Mâide çıktı, baktım vefâyı söylemiş, neksten nehyetmiş, bir tahlîl-i âm yapmış, sonra bir istisnâ istisnâ eylemiş, sonra da kudret ü hikmetinden haber vermiş ve bütün bunları iki satıra sığdırmış. Bunu ise hiç kimse cildlerle yazı yazmadan ifade edemez."[1]

"'**Ukūd**", "Akd"in cemʿidir. "Akd" tevsik olunmuş ahid demektir ki bir şeyi diğerine sağlam surette bağlayan bağ ve düğüme, meselâ ip düğümüne teşbih edilmiştir. Yani akid asl-ı lügatta sıkı bağlamak ve düğümlemek, muhkem bağ ve düğüm demek olup, bundan naklen bir kimsenin bir şeyi iltizam veya âhara ilzam ederek kendini veya diğerini bağlamasına veya mütekābilen bağlanmalarına "akid" tesmiye olunmuştur ki "iʿtikād" da bundandır. [1547] Binâenʿaleyh her akid îcâb u kabûle mütevakkıf olmayıp bazıları mücerred îcâb ile dahi münʿakid olur ki nezirler ve müstakbele taʿalluk eden yeminler bu kabildendir.

"**Ahid**" dahi asl-ı lügatta bir şeyi hâlden hâle hıfz edip mürâʿât etmektir. Böyle mürâʿâtı ilzam veya iltizam edilen tevsîkāta da "ahid" tesmiye olunur. Bu itibar ile ahid ve akid müteradif veya mütelâzim demek iseler de "akid" kelimesi "misak" gibi daha ziyade bir ihkâm ifade eder.

"**Vefâ**" ve "**Îfâ**" ise ahd ü akdin mûcebini[2] edâ etmek, îcâbını tamamen icrâ eylemektir. Burada cemʿi muhallâ bi'l-lâm olan **الْعُقُود** istiğrak ifade eder ki, gerek Allah teâlâ'nın kullarına ilzam ve akdeylediği tekâlîf ve ahkâm-ı dîniyeye ve gerek ibâdın kendiliklerinden Allah'a karşı akdettikleri nezirlere ve yeminlere ve gerekse insanların kendi beynlerinde sahîhan akdeyledikleri emânât, muʿâmelât vesâireye müteʿallik her nevi ukūda şâmildir. Hatta ehl-i harb, ehl-i zimmet ve havâric vesâir nâs ile akdedilen muʿâhedât dahi dâhildir. Şu hâlde bundan şu kāide müstebân

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 157:

قَالُوا: وَقَدْ تَضَمَّنَتْ هَذِهِ السُّورَةُ ثَمَانِيَةَ عَشَرَ فَرِيضَةً لَمْ يُبَيِّنْهَا فِي غَيْرِهَا، وَسَنُبَيِّنُهَا أَوَّلًا فَأَوَّلًا إِنْ شَاءَ اللّٰهُ تَعَالَى. وَذَكَرُوا أَنَّ الْكِنْدِيَّ الْفَيْلَسُوفَ قَالَ لَهُ أَصْحَابُهُ: أَيُّهَا الْحَكِيمُ اعْمَلْ لَنَا مِثْلَ هَذَا الْقُرْآنِ، فَقَالَ: نَعَمْ، أَعْمَلُ مِثْلَ بَعْضِهِ، فَاحْتَجَبَ أَيَّامًا كَثِيرَةً ثُمَّ خَرَجَ فَقَالَ: وَاللّٰهِ مَا أَقْدِرُ، وَلَا يُطِيقُ هَذَا أَحَدٌ، إِنِّي فَتَحْتُ الْمُصْحَفَ فَخَرَجَتْ سُورَةُ الْمَائِدَةِ، فَنَظَرْتُ فَإِذَا هُوَ قَدْ نَطَقَ بِالْوَفَاءِ، وَنَهَى عَنِ النَّكْثِ، وَحَلَّلَ تَحْلِيلًا عَامًّا، ثُمَّ اسْتَثْنَى اسْتِثْنَاءً، ثُمَّ أَخْبَرَ عَنْ قُدْرَتِهِ وَحِكْمَتِهِ فِي سَطْرَيْنِ، وَلَا يَقْدِرُ أَحَدٌ أَنْ يَأْتِيَ بِهَذَا إِلَّا فِي أَجْلَادٍ انْتَهَى.

2 H: "akdi mûcebince".

olur ki "ʿukūdda asl olan sıhhattir, meğer ki fesadına bir delil kāim olsun". Bunun için herhangi bir akidde kavil sıhhat müddeʿîsinin, beyyine fesad müddeʿîsinindir. Meğer ki o akidde fesad butlandan başka bir mâna ifade etmemiş olsun. Çünkü butlan iddiası akdin ʿademini iddia ve vücûdunu inkâr demektir. Bunda ise beyyine vücud ve sıhhat müddeʿîsine teveccüh eder. Zira emr-i îfâ sahîhan mevcud olan akde müteveccihtir. Akid, sâbit ve münʿakid değil ise îfâ edilecek şey yoktur. Ebû Bekr Râzî bu maʿnâ-yı fıkhî ile *Ahkâm-ı Kur'an*'da der ki: "اَوْفُوا بِالْعُقُودِ Ukūd isminin mütenâvil olduğu cemîʿ-i ukūdun îfâsını iktizâ eder. Binâenʿaleyh herhangi bir akdin cevaz ve fesâdında veya herhangi bir nezrin sıhhat ve lüzûmunda ihtilâf ettiğimiz zaman اَوْفُوا بِالْعُقُودِ kavl-i ilâhîsi ile ihticac sahih olur."[1] Lâkin ukūd her nevi tekâlîf-i şerʿiyeden eʿam olduğu ve hâlbuki tekâlîf-i [1548] şerʿiye içinde mendûbât ve müstehabbâtın dahi vücûdu mâlum bulunduğu cihetle işbu اَوْفُوا emrinin de vücub ve nedbden eʿam bir mânaya mahmul olması lâzım geleceği de unutulmamak iktizâ eyler. Nitekim bunu Ebussuud tasrih etmiştir. Velhâsıl dinin hulâsası Allah ve kullarla sağlam birtakım uhûd ve mukāvelât akdetmek ve sahîhan akdedilen uhûd ve ukūdu îfâ ile hükmünü yerine getirmek demek olduğu bu sûrenin başında bir asl-ı küllî olarak icmâl olunup buyurulmuştur ki:

{يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اَوْفُوا بِالْعُقُودِ} Ey iman etmiş olan mü'minler! Bağlandığınız bütün akidleri îfâ ediniz. ۞ Yani evvelemirde iman bir akiddir. Ve siz bu akid ile Allah'a karşı birtakım uhûd ve ukūd yaptınız, bağlandınız, sonra kendiliğinizden veya kendi aranızda veya ale'l-ʿumûm insanlar beyninde birtakım akidler daha yapar bağlanırsınız. İşte bütün bu akidleri îfâ ediniz. Dinin kökü, imanın hükmü, Allah'ın emri icmâlen budur. Şimdi sûrenin ismiyle mütenâsib olmak üzere evvelâ vesâit-i maîşetten başlayarak bunun biraz tafsîline gelelim:

---

1 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* III, 286:

وَاقْتَضَى أَيْضًا الْوَفَاءَ بِعُقُودِ الْبِيَاعَاتِ وَالْإِجَارَاتِ وَالنِّكَاحَاتِ وَجَمِيعِ مَا يَتَنَاوَلُهُ اسْمُ الْعُقُودِ فَمَتَى اخْتَلَفْنَا فِي جَوَازِ عقده أَوْ فَسَادِهِ وَفِي صِحَّةِ نَذْرٍ وَلُزُومِهِ صَحَّ الاحتجاج بقوله تعالى أَوْفُوا بِالْعُقُودِ لِاقْتِضَاءِ عُمُومِهِ جَوَازَ جَمِيعِهَا مِنْ الْكَفَالَاتِ وَالْإِجَارَاتِ وَالْبُيُوعِ وَغَيْرِهَا وَيَجُوزُ الِاحْتِجَاجُ بِهِ فِي جَوَازِ الْكَفَالَةِ بِالنَّفْسِ وَبِالْمَالِ وَجَوَازِ تَعَلُّقِهَا عَلَى الْأَخْطَارِ لِأَنَّ الْآيَةَ لَمْ تُفَرِّقْ بَيْنَ شَيْءٍ مِنْهَا.

{اُحِلَّتْ لَكُمْ بَهٖيمَةُ الْاَنْعَامِ} Size behîme-i enʿâm helâl kılındı. ❁ Bunlarla intifâʿ eder ve helâl helâl yiyebilirsiniz {اِلَّا مَا يُتْلٰى عَلَيْكُمْ} ancak hurmeti okunan veya ber vech-i âtî okunacak olanlar müstesnâ -ki ezcümle حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ gelecektir.- Daha evvel bilhassa şu câlib-i dikkattir ki {غَيْرَ مُحِلِّى الصَّيْدِ وَاَنْتُمْ حُرُمٌ} siz ihramda iken saydı helâl kılamayacağınız, ihram hâlinde avlanmayı ve av eti yemeyi tecviz edemeyeceğiniz hâlde behîme-i enʿâm bazı müstesnâ ile helâl kılındı. ❁ Yani ey mü'minler, siz hayvan öldürmek câiz olmayan ihram hâlinde avdan ve av eti yemekten memnûʿsunuz, fakat bu hâlde bile bir akdin semeresi olmak üzere et yemekten mahrum kılınmadınız. [1549] Siz ihramda iken av olmamak şartıyla ihramda bulunmayanların kestikleri enʿâmdan yiyebilirsiniz ki bu hıll u hurmet birer akd-i ilâhîdir. Ve böyle başkasının kestiği hayvanın etini yiyebilmeniz her hâlde kendi aranızda yapacağınız beyʿ veya hibe gibi bir akdin semeresidir. Binâenʿaleyh bununla ukūdun fâidelerini ve dîn-i İslâm'da maîşetinizin nasıl tevsîʿ edildiğini takdir ve bu hıll u hurmeti îfâ eyleyiniz de helâli haram, haramı helâl yapmayınız. ❁ İleride اُحِلَّ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ... وَحُرِّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدُ الْبَرِّ مَا دُمْتُمْ حُرُماً [el-Mâide 5/96] âyetinde sarâhaten görülecektir ki ihram hâlinde haram olan sayd deniz avı değil, kara avıdır. Buradaki sayd da kara hayvânâtı demek olan behîme-i enʿâmdan istisnâ mevkiinde bulunmak itibariyle buna bir îmâyı mutazammındır. "Behîme" esasen aklı olmayan herhangi bir hayvan demektir ki ibhâm mânasından me'huzdur. Sonra bu isim berrî veya bahrî dört ayaklı hayvânâtta daha ziyade istiʿmâl olunarak onlara kesb-i ihtisas etmiştir. Burada helâl kılınan ise mutlak behâim değil, behîme-i enʿâmdır.

"**Enʿâm**" da "neʿam"ın cemʿi olup Sûre-i Enʿâm'da وَمِنَ الْاَنْعَامِ حَمُولَةً وَفَرْشاًۜ كُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللّٰهُ... ثَمَانِيَةَ اَزْوَاجٍۚ مِنَ الضَّأْنِ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْمَعْزِ اثْنَيْنِ... وَمِنَ الْاِبِلِ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْبَقَرِ اثْنَيْنِ [el-Enʿâm 6/142-144][1] diye beyan olunduğu üzere hayvânât-ı ehliyeden deve, sığır, davar yani koyun ve keçiye ıtlak olunur

1 "Enʿâm içinden gerek yük götüreni ve gerek serileni vücûda getiren de O, Allah'ın size merzuk kıldığı nimetlerden yeyin… Sekiz eş; koyundan iki, keçiden iki… Ve deveden iki, sığırdan iki…"

ki yumuşaklık mânasına olan “nuʿûmet”ten me’huzdur. Pençeliler şöyle dursun beygir, katır, eşek gibi “hâfir” denilen tek tırnaklı hayvânât bile enʿâmda dâhil değildirler. Nitekim Sûre-i Nahl’de وَالْاَنْعَامَ خَلَقَهَاۚ لَكُمْ فِيهَا دِفْءٌ وَمَنَافِعُ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ... وَالْخَيْلَ وَالْبِغَالَ وَالْحَمِيرَ لِتَرْكَبُوهَا وَزِينَةًۜ وَيَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ [en-Nahl 16/5, 8][1] buyurulmuştur. Şu hâlde “behîmetü’l-enʿâm” terkîb-i izâfîsi ya “çam ağacı” gibi izâfet-i beyâniye olup “enʿâm denilen behîmeler” demektir ki bu surette diğer bir âyetteki وَاُحِلَّتْ لَكُمُ الْاَنْعَامُ اِلَّا مَا يُتْلٰى عَلَيْكُمْ [el-Hac 22/30][2] gibi doğrudan doğru enʿâmın hılli tansis olunmuş ve bunlara şebîh olan ceylan, geyik vesâire gibi av hayvânâtı enʿâma mülhak olarak tahlil kılınmış olur. Veya behîmeden murad enʿâmın [1550] gayri olarak izâfet-i lâmiyye-i teşbîhiye ile “enʿâm gibi olan behâim” demektir ki, bu surette de[3] geviş getirmek ve enyâbı olmamak itibariyle enʿâma benzeyen geyik vesâir behâim-i vahşiyenin hılli tansis edilmiş ve menât-ı[4] hılle işaret kılınmış olur. Enʿâmın hılli ise mukaddemâ diğer nas ile beyan olunmuş bulunduğu gibi buradan da müşebbehün bih bir asıl olmak üzere yine bi’l-işâre anlaşılır ve bundan غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ fıkra-i hâliyesi ile saydın istisnâsı bir istisnâ-i muttasıl mevkiʿinde bulunacağı, “behîme” kaydı da te’kîde değil te’sîse masruf olup bir fâide-i zâide ifade edeceği cihetle bazı müfessirîn bu sureti tercih etmişlerdir. Lâkin bunda hâl-i ihrâma nazaran kelâmı tahrîm-i mahza tevcih vardır ki اَوْفُوا بِالْعُقُودِ siyâkına pek de mülâyim değildir. Zira vuhûştan intifâʿ sayda mütevakkıf olduğu cihetle bunu müteʿâkib hâl-i ihramda saydın memnûʿiyeti beyan olunurken hâl-i ihrâma nazaran bu hıllin hiç hükmü kalmamış ve o hâlde siyâk-ı kelâm büsbütün tahrîme teveccüh etmiş ve binâenʿaleyh bu memnûʿiyet hâlinde enʿâmın hıllinden intifâʿ ve ukūdun semerâtından istifade husûsu tansis edilmemiş ve bu niʿmet-i İslâm ile imtinan mânası gösterilmemiş olacaktır. Gerek bu ince zevki beyan ve gerek hıll-i

---

1 Enʿâmı da yarattı, sizin için onlarda bir ısınıklık ve bir takım menfaatler vardır, hem onlardan yersiniz… Hem binesiniz diye, hem de zînet olarak atları, katırları, merkebleri de yarattı ve bilemeyeceğiniz daha neler yaratacak!”

2 “…size ise karşınızda tilâvet olunup duranlar müstesnâ olmak üzere bütün enʿâm helâl kılındı…”

3 B -“de”.

4 B: “menâʿât-ı”.

enʿâmın asaleti müsellem olması hasebiyle ekser müfessirîn de evvelki izâfet-i beyâniye suretini tercih eylemişlerdir. Ki bunda "behîme" lafzı menât-ı hılli tansis etmemekle beraber bunu îmâ nüktesinden de hâlî değildir. Vuhûşun ilhâkına medar olur. Ve her iki takdirde behîme-i enʿâm behâim-i bahriyeye şâmil değildir.

Şimdi bu inʿâm-ı ilâhîye karşı acaba bu hıll u hurmet niçin böyle oluyor? Niçin enʿâm, ihlâl ve ihram, cemîʿ-i ahvâlde mubah kılınır da sayd bazen mubah, bazen haram oluyor? Hayvânâtın hepsi can değil midir? Nasıl oluyor da hükm-i ilâhîde bu hayvanların velevse bazıları insanlara helâl olabiliyor? gibi birtakım mülâhazalara [1551] da lüzum yoktur. Hıll u hurmet ahkâmını taʿlîlden ziyade taʿabbüdle îfâ etmelidir. Zira {إِنَّ اللّٰهَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ} şüphe yoktur[1] ki Allah neyi irade ederse onu hükmeder. Hükmünde muhtârdır. ۞ Yani esas itibariyle bütün ahkam O'nun[2] meşiyyet ü iradesine tâbiʿdir. İrâde-i ilâhiye üzerinde icrâ-yı te'sîr etmesi melhuz hiçbir illet, hiçbir kuvvet yoktur. Gerçi birçok defalar geçtiği üzere Allah teâlâ hakîm olduğundan tekâlîf-i ilâhiyenin medârı da mesâlih ve menâfiʿ-i ibâddır. Ve şu hâlde bu hıll u hurmet de birçok hikem-i bâliğayı mutazammındır. Fakat bütün bu hikmetler irâde-i ilâhiyenin semerât ve ahkam-ı müterettibesinden başka bir şey değildirler. Asıl illet-i hüküm o hikmetler, o maslahatlar değil, irâde-i sübhâniyedir. Meselâ insan hayvânâta müreccah ve enʿâm hayvânât-ı insâniyenin mesâlihine diğerlerinden daha elverişli yaratılmış ve bu gibi hikem ü mesâlih-i fıtriyeye binâen enʿâm helâl kılınmış denebileceği farz olunsun. Fakat buna karşı "acaba bu hilkat, bu nizam niye böyle olmuş, bunda ne zarûret varmış?" suali derhal vârid olur. Bunun ise yegâne cevabı Allah'ın böyle irade etmiş ve böyle hükmeylemiş olmasıdır. Binâenʿaleyh esas itibariyle bunların hiçbirinde zarûret-i zâtiye yoktur. Hepsi mümkinâttandır. Bütün vücûbun, zarûretin, hüsnün menşei Allah'tır. Hüküm, hikmet, hukuk, şerʿ hep bu iradenin taʿayyünâtıdır. Ve bunun için tekâlîfin hüsn

1 B: "yok".
2 H -"O'nun".

ü kubhu da her şeyden evvel hâlık ve mahluk, rubûbiyet ve ubûdiyet nisbetiyle irâdetullâha müsteniddir. Ve ilim ve hikmet-i hukuk ne kadar taʿmîk edilirse edilsin esasında[1] kānûn-ı taʿabbüdden hârice çıkamaz. Asıl hikmet tabîʿat-ı eşyânın değil, onların hâlıkı ve بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطٌ [Fussilet 41/54][2] olan Allah'ındır. Teşrîʿ nokta-i nazarından bu hıll u hurmet de mahzâ O'nun iradesi eseridir. Bunun için {يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَا تُحِلُّوا شَعَٓائِرَ اللّٰهِ} ey iman edenler ne Allah'ın [1552] şeʿâirine ❁ Yani iradesini gösteren merâsim ü tekâlîf-i dîniyesine ve ibâdât ve tâʿâtına[3] nişâne olan alâmât-ı müşʿiresine; meselâ hac için ihram, mîkātlar, cemreler, Safa ve Merve, meşʿar-i haram, Arefe ve rükn[4], tavâf ü saʿy, kurban, tahlîk ve ihlâl gibi "menâsik" denilen şiʿarlara {وَلَا الشَّهْرَ الْحَرَامَ} ve ne bu şeʿâirden maʿdûd olan şehr-i harâma. ❁ Yani kıtal haram olan receb, zilkade, zilhicce, muharrem dört aydan birine (*Sûre-i Bakara'da* اَلشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ *[2/194] bak*), {وَلَا الْهَدْيَ} ve ne hedye. ❁ Yani Kâbe'ye ihdâ olunan kurbanlıklara {وَلَا الْقَلَٓائِدَ} ne de kılâdelere ❁ Yani kurbanlık nişânesi olmak üzere hedylere herhangi bir şeyden takılan gerdanlıklara ve ale'l-husûs bunların takıldığı kılâdeli kurbanlıklara[5] {وَلَٓا اٰمّٖينَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ} ve ne Beyt-i Haram'a {يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنْ رَبِّهِمْ وَرِضْوَانًا} Rablerinden hem bir fazl -bir ticâret-i dünyeviye- ve hem rızâ ümit ederek ziyaret kastedenlere hürmetsizlik etmeyin. ❁ Yani bütün şeʿâiri muhterem tutun, hurmetini hetk eylemeyin. Ezcümle şehr-i harâma kıtal veya nesî ile riayetsizlikte bulunmayın, hedy ü kalâidin hurmetini ihlal etmeyin, diğerlerinin sevk ettiklerine taarruz etmeyin[6], kendinizin hedy sevk u taklîd etmesi de efʿâl-i ihramdandır. Binâenʿaleyh bozmayın derhal elbisenizi çıkarıp ihrama girmekle ve baʿdehû bunların etlerini tasadduk etmekle bu hurmeti muhafaza edin. Hem ziyaret hem ticaret kasdıyla Kâbe'ye gelenleri menʿ eylemeyin, huccâcın yolunu kesmeyin, Beyt-i Haram'a hâriçten gelenler de Mekke'ye ihramsız

1 H -"esasında".
2 "…O her şeyi muhît."
3 B: "tâatına".
4 M ve B: "rükûn".
5 B -"ve ale'l-husûs bunların takıldığı kılâdeli kurbanlıklara".
6 B -"diğerlerinin sevk ettiklerine taarruz etmeyin".

girmesin. {وَاِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا} Avlanacaksanız ihramdan ve Harem'den çıkıp hılle girdiğiniz vakit avlanın. ❁ O vakit Harem hâricinde sayda me'zûniyet var. Fakat [1553] sayd-ı Harem ne ihramlı ne ihramsız hiçbir hâlde câiz değil. لَا يُنَفَّرُ صَيْدُهَا[1]

{وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ اَنْ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ اَنْ تَعْتَدُوا} Bir zamanlar sizi Mescid-i Haram'dan menʿ ettiklerinden dolayı bir kavme olan buğz sizi kendilerine taarruz ve tecavüzünüzle günaha sokmasın, şeʿâire hürmetsizlik etmek cürmüne düşürmesin. ❁ İbn Kesîr ve Ebû Âmir kıraatlerinde hemze'nin kesriyle اِنْ صَدُّوكُمْ okunduğuna göre: Bir kavim sizi Mescid-i Haram'dan menʿ ederlerse onlara buğz ve kininiz şeʿâire hürmetsizlik ederek kendilerine taarruz etmeniz suretiyle sizi günaha sokmasın. {وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوٰى} Birr ü takvâ üzerinde yardımlaşın da {وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ} cürm ü taʿaddî üzerinde yardımlaşmayın. {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} Ve Allah'tan korkun, bu emirlere muhalefetten hazer edin {اِنَّ[2] اللّٰهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ} ve iyi bilin ki Allah'ın ikābı gayet şiddetlidir, dayanılır şey değildir.

Rivayet olunduğuna göre bu âyetin başlıca sebeb-i nüzûlü Benî Dubeyʿa b. Saʿlebe'den Hutam b. Hind-i Bekrî hâdisesi olmuştur. Bu Hutam Medine'ye gelmiş, atlarını Medine hâricinde bir yere bırakmış, yalnızca huzûr-ı Resûlullah'a varmış. Bir kavmin dâʿîsi olduğunu ve arkadaşlarıyla beraber gelip Müslüman olacaklarını vaad eylemiş. Çıktığı zaman Resûlullah "bu adam bir fâcir yüzüyle girdi ve bir gādir kafasıyla çıktı" buyurmuş. Sonra Medine'den çıkmış, Medine ahâlisinin yayılmakta olan develerine rast gelmiş, sürmüş götürmüş ve şu recezi söyleyerek gitmiş:

قَدْ لَفَّهَا اللَّيْلُ بِسَوَّاقٍ حُطَمْ　　لَيْسَ بِرَاعِي إِبِلٍ وَلا غَنَمْ
وَلا بِجَزَّارٍ على ظَهْرِ الوَضَمْ　　بَاتُوا نِيَامًا وَابْنُ هِنْدٍ لَمْ يَنَمْ

1 Muhammed b. Hasan, *el-Hucce alâ ehli'l-Medîne,* II, 408; Buhârî, Megāzî, 53.
2 H, M ve B: "واعلموا ان".

[1554]

بَاتَ يُقَاسِيهَا غُلامٌ كَالزَّلَمْ   خَدَلَّجُ السَّاقَيْنِ مَمْسُوحُ القَدَمْ[1]

Haber alınınca tâkip edilmiş, yetişilemememiş. Ertesi sene, yani Umre-i Kazâ senesi Bekir b. Vâil huccâcı meyânında Yemâme'den çıkmış, hacca gelmiş ve beraberinde hayli emvâl-i ticaret varmış ve sürdüğü develerden birçoğunu kılâdeleyip hedy olarak sevk etmiş. Müslümanlar karşıdan bunların geldiklerini işitince karşılayıp vurmak için Resûlullah'tan istîzân etmişler, bu âyet nâzil olmuş, müsaade buyurulmamıştır (Taberî, Ebû Hayyân, Ebussuud, Hâşiye-i Kāzî Şihâb).[2]

Umre-i Kazâ zilkadede vâki' olduğundan şehr-i haram evvelen ve bizzat buna işaret demektir. Diğer taraftan İbn Zeyd'in rivayetine göre Feth-i Mekke senesi müşrikler dahi Kâbe'yi ziyarete geliyorlar ve umreye giriyorlardı. Müslümanlar "ya Resûlallah bunlar müşrik, biz de bunları bırakmayalım baskın edelim" demişler وَلَٓا آمِّينَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ... إلخ nâzil olmuş.[3] Hudeybiye'yi ihtar eden وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ اَنْ صَدُّوكُمْ... إلخ fıkrası da buna daha ziyade mülâyimdir.

Bu rivayetlerde gösterilen sebeb-i nüzûle nazaran وَلَٓا آمِّينَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ yalnız Müslüman huccâcın değil, müşriklerin bile Kâbe'yi ziyaretten men' edilmemelerini âmirdir. Ve taleb-i rıdvân kendi mezheplerine nazaran, zu'mlarınca demektir. O hâlde Sûre-i Berâe'de مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ اَنْ

1 Bunları gece gaddar bir sürücü ile dürdü büktü
Ki ne deve çobanı ve ne koyun,
Ne de vadam üzerinde kassab
Hep uyudular, Hind oğlu ise uyumadı
Ok gibi bir oğlan bunlarla uğraşıyordu
Ki baldırları dolgun ayağı silik [Müellifin notu].

2 Ebussuud, *İrşâdü'l-'akli's-selîm,* III, 4. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* IX, 472-474; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 164; Şihâbüddîn el-Hafacî, *'İnâyetü'l-Kāzî ve kifâyetü'r-Râzî alâ tefsîri'l-Beyzâvî,* Beyrut: Dâru Sâdır, ts., III, 212-213:

أنَّ الآيَةَ نزلتْ في الحطم بن ضبعة البَكْري وقد كان أتى المدينة فخلّف خيلَه خارجها فدخل على النبيّ صلَّى الله عليهِ وسلم وحده ووعده أن يأتيَ بأصحابه فيُسلموا ثم خرج من عنده عليه السلام فمر بسَرْح المدينة فاستاقه فلما كان في العام القابل خرج من اليمامة حاجاً في حُجّاج بكرِ بنِ وائل ومعه تجارة عظيمة وقد قلّدوا الهدْي فسال المسلمون النبيّ صلَّى الله عليهِ وسلم أن يُخلّيَ بينهم وبينه فاباه النبيّ صلَّى الله عليهِ وسلم فأنزل الله عزَّ وجلَّ «يأَيُّهَا الذين امنوا لَا تُحِلُّواْ شَعَائِرَ اللّٰه...» الآية.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* IX, 474:

قال ابن زيد في قوله: «ولا آمين البيت الحرام» الآية، قال: هذا يوم الفتح، جاء ناسٌ يؤمُّون البيت من المشركين يُهِلُّون بعمرة، فقال المسلمون: يا رسول الله، إنما هؤلاء مشركون كمثل هؤلاء فلن ندعهم إلا أن نغير عليهم. فنزل القرآن: «ولا آمين البيت الحرام.

يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللّٰهِ شَاهِدِينَ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ بِالْكُفْرِ [et-Tevbe 9/17][1] ve إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَامِهِمْ هٰذَا [et-Tevbe 9/28][2] âyetleriyle dokuzuncu sene-i hicriyeden sonra müşrikler Mescid-i Haram'a yaklaşmaktan menʿ edildikleri zaman bu umum nesh olunmuş, وَلَٓا آٰمِّينَ yalnız Müslüman huccâca münhasır kalmıştır.

Kezâlik وَلَا الشَّهْرَ الْحَرَامَ hükmü de Sûre-i Bakara'da beyan [1555] olunduğu üzere وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ [2/191] gibi taʿmîm âyetleriyle mensuhtur. Cumhûr-ı ulemânın kavli de budur. Fakat bazı ulemâ şehr-i haramda taarruzî harbin memnûʿiyeti bâkī olduğuna ve taarruzu nehy eden وَلَا الشَّهْرَ الْحَرَامَ hükmünün mensuh olmadığına zâhib oldukları gibi, esasen وَلَٓا آٰمِّينَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ dahi Müslümanların gayrısına şâmil olmadığına ve çünkü يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنْ رَبِّهِمْ وَرِضْوَانًا taleb-i sevab ve rızâ-yı ilâhî mânasıyla mü'minlerin şiʿârında zâhir bulunduğuna ve şu hâlde müşriklerin menʿini emreden "Berâe" âyetlerinin buna taʿalluku olamayacağına kāil olmuşlardır. Bunun için Hasan radıyallahu anh "Sûre-i Mâide'de mensuh yoktur" demiş, Ebû Meysere'nin "Bu sûrede on sekiz farîza vardır ve bunda mensuh yoktur" dediği de nakledilmiş[3] ve bu babda bâlâda zikredilen سُورَةُ الْمَائِدَةِ مِنْ آخِرِ الْقُرْآنِ نُزُولًا، فَأَحِلُّوا حَلَالَهَا وَحَرِّمُوا حَرَامَهَا[4] hadîs-i şerifiyle dahi istidlâl olunmuştur ki bunlar sûrenin tamamı Haccetü'l-Vedâʿ senesinde nâzil olduğu rivayetine taraftar olmuşlar demektir. Maʿamâfîh Sûre-i Mâide'nin iki âyetinden mâʿadâsında mensuh bulunmadığı hakkında da bütün müfessirînin icmâʿı vardır. Hazret-i Ebû Bekir'in hacca me'mur olduğu dokuzuncu sene-i hicriyeye kadar Arap müşriklerinin hacdan menʿ edilmediği mâlumdur. Zikr olunan Berâe âyetlerinin nüzûlü üzerine bu seneden sonra menʿ edildiklerinde ve onuncu sene-i hicriyede Resûlullah'ın bizzat riyaset buyurduğu Haccetü'l-Vedâʿa kafirlerden

---

1 "Müşrikler vicdanlarına karşı kendi küfürlerine kendileri şâhid olup dururlarken Allah'ın mescidlerini maʿmûr etmeleri kābil değildir…"

2 "…Müşrikler bir pislikten ibarettirler, artık bu yıllarından sonra Mescid-i Haram'a yaklaşmasınlar…"

3 Kāsım b. Sellâm, *en-Nâsih ve'l-mensûh,* thk. Muhammed Sâlih el-Müdeyfir, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1418/1997, s. 137:

عن ابن عون قال: سألت الحسن هل نسخ من المائدة شيء؟ فقال لا.

عن أبي ميسرة قال: في المائدة ثماني عشرة فريضة وليس فيها منسوخ.

4 H, M ve B: "حلاله...حرامه".

hiçbirinin yaklaştırılmadığında da ihtilâf yoktur. Fakat mesele bundan evvel küffârın menʿ edilmemesi, menʿe dair bir emir vârid olmamasından mıdır, yoksa menʿ edilmemeleri bu âyetle emredilmiş olmasından, yani وَلَٓا اٰمِّينَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ küffâra da şâmil bulunduğundan mıdır? İşte ihtilâf bu noktadadır. Ve mâlumdur ki nesih, nassın mütebâkīdeki katʿiyyetine halel vermeyeceğinden, her iki surette وَلَٓا اٰمِّينَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ fıkrasının evvel ve âhir huccâc-ı müslimînin hacdan menʿ edilmemeleri hakkındaki hükmü katʿî ve muhkemdir. Berâe [1556] âyeti de müşrikîn aleyhinde[1] muhkemdir. Ve elyevm semere-i hilâf ancak "şehr-i haram" meselesinde zâhir olabilecektir. Zira bazı ulemânın dediği gibi burada nesih yoksa Müslümanlar şehr-i haram denilebilen dört ayın hiçbirinde taarruzî olarak iʿlân-ı harbe şerʿan me'zun değillerdir. Cumhûrun dediği gibi nesih varsa lüzûmuna göre gerek tedâfüʿî ve gerek taarruzî harb edebilmek için bu dört ay dahi diğer aylar gibidir. Mukaddemâ mevcut olan eşhur-i hurum kaydı bugün merfûʿdur. Biz de cumhur ile beraber bu re'ydeyiz. Sonra bu âyetin hac aylarında âsâyişin muhafazasına her zamandan ziyade ve bir sûret-i mahsûsada itina olunması lüzûmunu kemâl-i ehemmiyetle işʿâr ettiğinde de[2] şüphe yoktur.

غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ وَاَنْتُمْ حُرُمٌ İstisnâsına dair olan bu tafsilden sonra اِلَّا مَا يُتْلٰى عَلَيْكُمْ istisnâsının tafsîline gelelim:

اُحِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ الْاَنْعَامِ Lâkin {حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ} size şunlar haram edildi[3]:

1. {الْمَيْتَةُ} "Meyte" yani zebihsiz ölen, daha doğrusu tezkiyesiz ölen. "Meyte" canlı mukabili ölü demek değil, hiçbir te'sîr-i hâricî olmadan ölen demek de değil, mezbuh mukabili ölü مَا فَارَقَهُ الرُّوحُ مِنْ غَيْرِ ذَبْحٍ[4] tam maʿnâ-yı şerʿîsiyle söylenecek olursa مُذَكّٰى (müzekkâ) mukabili ölüdür[5] ki aşağıda gelecek olan اِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ bu tekābülü gösterecektir.

---

1 H: "hakkında".
2 H -"de".
3 B: "kılındı".
4 Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm,* III, 6.
5 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* I, 132:

قَالَ أَبُو بَكْرٍ الْمَيْتَةُ فِي الشَّرْعِ اسم حيوان الْمَيِّتِ غَيْرِ الْمُذَكَّى.

2. {وَالدَّمُ} "Dem", yani kan ki murad dem-i mesfuh olduğu diğer bir yerde, ezcümle Sûre-i En'âm'da mübeyyendir. Meyte meyte, dem de dem olduğu için liʿaynihâ pis ve haramdırlar. Fakat kanın böyle hurmeti şunu ifham eder ki meytenin haram olmasında akabilecek kanın tamamen içinde kalmış olmasının da az çok bir hissesi vardır. Ve meytenin mânasında bu dâhildir. Bazı müşrikler meyteyi yerler ve "kendi öldürdüğünüzü [1557] yiyorsunuz da Allah'ın öldürdüğünü niçin yemiyorsunuz?" derlermiş. Kezâlik kanı bağırsaklara doldururlar ve kızartır, misafirlerine yedirirlermiş.
3. {وَلَحْمُ الْخِنْزِيرِ} "Domuz eti"; ki Sûre-i En'âm'da فَاِنَّهُ رِجْسٌ [6/145] buyurulduğu üzere domuzun kendisi aynen necistir. Domuz eti de domuz eti olduğu için liʿaynihâ haramdır. Domuz kendisi ale'l-ıtlâk haram olduğu hâlde burada وَالْخِنْزِيرِ denilmeyip de وَلَحْمُ الْخِنْزِيرِ denilmesi aşağıdaki tezkiye istisnâsına bunun hiç taʿalluku olamayacağını iyi[1] anlatmak içindir.
4. {وَمَٓا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ بِهٖ} "Zebh edilirken üstüne Allah'tan başkasının ismi çekilen ve meselâ "bismillâti ve'l-uzzâ" denilen" ki beraberinde "bismillah" gerek denilsin gerek denilmesin. Bu da Allah'ın gayrısı nâmına kesildiği için haramdır. Hayvanı yaratan, insana musahhar eden ve buna onu kesmek hak ve kudretini veren Allah olduğu hâlde o hayvanı Allah'tan başkasının nâmına kesmek bir zulm-i azîm, bir şirktir. Böyle kesilen bir hayvan da mânevî ve hukūkī haysiyetle murdar ve haramdır.

Bu dört esastır. Bundan sonrakiler şerʿan bunların şümûlünde dâhildir. Onun için birçok âyetlerde yalnız bunların zikriyle iktifâ olunmuştur. Fakat câhiliyede birtakım kimseler meyteyi yemedikleri hâlde meyteyi bir te'sîr-i hâricî olmaksızın kendi kendine ölen diye telakkī ederler ve hakikatte meyte kabîlinden olan ber vech-i âtî ölüleri yerlerdi[2] ki

1 H -"iyi".
2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 507:

Müslümanlar hâricinde böyle kimseler hâlâ vardır. Binâenʿaleyh burada şerʿan meyte aksâmından bazıları şu suretle tafsil olunuyor:

5. {وَالْمُنْخَنِقَةُ} "Boğulan", yani gerek takıldığı iple ve gerek kement ile ve gerek el ile ve gerek ağaç ve taş [1558] arasına sıkışarak, velhâsıl herhangi bir suretle nefesi tıkanarak boğulup ölen.
6. {وَالْمَوْقُوذَةُ} "Vurulmuş", yani yakından veya uzaktan herhangi bir darbe ile vurulup ölmüş olan.
7. {وَالْمُتَرَدِّيَةُ} "Tereddî eden", yani yüksekten aşağı veya bir kuyuya, bir suya düşüp helâk olan.
8. {وَالنَّطِيحَةُ} "Tosuşan", yani süsülmüş ve süsmüş olan. At veya diğer bir hayvan çiftesiyle ölen de bu mânada olmakla beraber daha evvel mevkūzede dâhildir.
9. {وَمَٓا اَكَلَ السَّبُعُ} "Sebuʿ, yani canavar yiyen, yırtıcı bir hayvan tarafından telef edilen". Belli ki bundan maksad hayvanın boğazına giden değil, artığı ve hatta yırttığıdır.

"**Sebu**ʿ"; "nâb" tâbir olunur sivri dişleri bulunan arslan, kaplan, kurt, köpek vesâire gibi âdeten saldırır, kapar, cârih, kātil herhangi bir yırtıcı hayvan demektir ki, "mıhleb" tâbir olunur pençesi bulunan yırtıcı kuşlar dahi aynı mânada dâhildir. Lisânımızda "canavar / cânver" ismi üç mâna ile istiʿmâl olunmuştur. Birisi canlı mânasına ale'l-umûm hayvan demektir ki bu istiʿmâl şimdi kalmamış denecek kadar nâdirdir. İkincisi bilhassa hınzıra veya kurda ıtlâkıdır ki, "kara canavar" ve "boz canavar" diye tefrik olunur. Üçüncüsü cana saldıran yırtıcı[1] hayvan demektir ki, örfümüzde canavarın asıl mânası budur, sebuʿ da bu demektir. Câhiliyede meyteyi

---

وجه تكراره ذلك –وإن كان تحريم ذلك إذا مات من الأسباب التي هو بها موصوف، وقد تقدم بقوله: «حرمت عليكم الميتة»– أن الذين خوطبوا بهذه الآية كانوا لا يعدُّون «الميتة» من الحيوان، إلا ما مات من علة عارضة به غير الانخناق والتردِّي والانتطاح وفرس السبع. فأعلمهم الله أن حكم ذلك، حكم ما مات من العلل العارضة وأن العلة الموجبة تحريم الميتة، ليست موتها من علة مرض أو أذى كان بها قبل هلاكها، ولكن العلة في ذلك أنها لم يذبحها من أجل ذبيحته بالمعنى الذي أحلها به كالذي... عن السدي في قوله: «والمنخنقة والموقوذة والمتردية والنطيحة وما أكل السبع إلا ما ذكيتم»، يقول: هذا حرام، لأن ناسًا من العرب كانوا يأكلونه ولا يعدّونه ميتًا، إنما يعدون الميت الذي يموت من الوجع. فحرمه الله عليهم، إلا ما ذكروا اسم الله عليه، وأدركوا ذكاته وفيه الروح.

1 H +"~~canavar~~".

yemeyenler içinde de münhanikadan buraya kadar taʿdâd olunan beş ölüyü yiyenler bulunuyordu. Nitekim elyevm Hıristiyanlar domuz etini yedikleri gibi mevkūzeyi de yerler ve bilhassa domuzu tepesinden ağır bir demirle "vakz" ederek yerler. Güya bunları, bir illet-i dâhiliye ile ölmeyip bir insan veya hayvan fiʿl ü te'sîriyle ölmüş olduklarından meyte gibi [1559] değil, mezbuh gibi telakkī ederler. Hâlbuki bunların beşi de zebh ile kanları akıtılmamış olduğundan tamamen meytedirler ve haramdırlar.

{اِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ} Ancak tezkiye ettikleriniz müstesnâdır. Yani henüz canları çıkmadan yetişip zebh ile hayatlarına hitam verdikleriniz haram değildir. ❁ Binâenʿaleyh debelenirken, henüz gözünü kırpar veya kuyruğunu oynatır veya bacağını depretirken bile yetişilip kesilebilenler helâl olur. Bazı müfessirîn işbu اِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ istisnâsının istisnâ-yı munkatıʿ olduğuna, yani yukarıda zikr olunanların[1] hiçbirini hurmetten ihrâc etmiş olmayıp hepsine mukabil olarak helâl olanı ayrıca göstermiş bulunduğuna kāil olmuşlardır. Fi'l-vâkiʿ bütün kelimeler maʿnâ-yı şerʿî ile mülâhaza edildiği takdirde bu istisnânın hâsılı meyte ve haram olanlarla müzekkâ ve helâl olanların tekābülünü ifade etmekten başka bir şey değildir. Diğer bazı müfessirîn ise bu istisnânın en sondaki وَمَٓا اَكَلَ السَّبُعُ fıkrasına muhtas bir istisnâ-yı muttasıl olduğunu söylemişlerdir. Zira lafzen akreb olan budur. Bir de bunun mefhûm-ı lugavîsiyle mefhûm-ı şerʿîsi beyninde bir fark yoktur. Hâlbuki mâkablindeki natîha, mütereddiye, mevkūze, münhanika mefhûm-ı lügavîlerinden başka mevt mânasını da mutazammın olarak meyte aksâmından birer ism-i şerʿîdirler. Binâenʿaleyh onlara nazaran istisnâ ancak munkatıʿ olabilir. Bir istisnâ ise hem muttasıl hem munkatıʿ olamayacağı ve muttasıl mümkin iken munkatıʿa gidilemeyeceği için bu da muttasıl olarak yalnız sonuncuya merbut olabilir. Ancak bunların mevt mânasını tazammunları asıl[2] mefhumlarına nazaran değil, istisnâyı mülâhazadan sonra hükm-i hurmete nazaran olduğu ve maʿnâ-yı şerʿîleri de bununla

---

1 M ve B: "zikrolunan".
2 M: "aslı".

tekarrur ettiği mülâhaza edilirse اِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ mâkablindeki وَمَٓا اَكَلَ السَّبُعُ'den münhanikaya kadar beşinden bir istisnâ-yı muttasıl olduğu anlaşılır. Meselâ "münhanika" mefhûmu lügaten ölmüş ve ölmemiş olana şâmil [1560] bulunduğundan henüz ölmeden kesilebilenler hurmetten ihrâc edilmiş, ölmüş olanlar da haram kısmında kalmış bulunur. Fi'l-vâkiʿ Hazret-i Ali, İbn Abbas, Hasan, Katâde bunun münhanikadan وَمَٓا اَكَلَ السَّبُعُ'ya kadar mecmûʿundan istisnâ olduğunu söylemişler ve cumhûr-ı müfessirîn de bunu ihtiyar etmişlerdir. Ve maʿamâfîh bu üç sûret-i rabtın hiçbirinde hükm-i şerʿîye nazaran bir ihtilâf yoktur. Daha yukarıdaki dörde gelince: Bu istisnânın onlara hiç ittisâli ve onlardan bir şeyi hurmetten ihrâc etmesi ihtimâli yoktur. Çünkü mezbûhun bir daha zebhi muhal olduğundan bir kere اِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ'ün مَٓا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ'a ittisâli bulunmadığı bi'z-zarûre mâlumdur. Bunu atlayıp da daha üstündekilere merbut olamayacağı da kavâʿid-i lisan ile mâlumdur. Bundan başka bâlâda ihtar ettiğimiz vechile hınzırın kesilmesi mümkin ise de lahmın zebh edilmesi mutasavver değildir. Kezâlik kan ve meyte de böyledir. Bunun için hiç kimse bu istisnânın münhanikadan daha yukarısına ittisâli ihtimâline kāil olmamıştır. Ancak mecmûʿundan munkatıʿ olduğunu söyleyenler bulunmuştur. Binâenʿaleyh, o dört içinden tezkiye ile tahlîl edilebilmesi melhuz hiçbir şey tasavvur olunamaz. Gelelim tezkiyeye:

"**Tezkiye**", ذكى يذكو ذكًا وذكاةً sülâsîsinden tefʿîl'dir ki zekât yapmak demektir. Burada zekâtına yetişmek diye müfesserdir. "Asâ" vezninde "zekâ" ve "necât" vezninde "zekât" lügatta zebh etmek, yani boğazlamak mânasınadır. Bu maddenin aslı, lügatta bir tamamlanmak[1] mânasıyla alâkadar olduğu beyan olunuyor. Nitekim ateşin parlamasına ذُكُوٌّ ذَكًا ذَكَاءٌ denilir ki tamam iştiʿâl demektir. Kezâlik fehme "zekâ" denilir ki tamâm-ı fehm demektir. Sonra sinnin kemaline "zekâ" denilir ki, şebâbın nihâyetine gelip tamam olması demektir. İşte hayvanı boğazlamak da kanını akıtarak ve hararet-i garîziyesini teskin ederek hayatına tamamen hitam vermek demek olduğundan "zekâ" ve "zekât" tesmiye olunmuştur.

1 B -"mânasınadır. Bu maddenin aslı, lügatta bir tamamlanmak".

İşte kelimenin lügaten [1561] mânası ve esası budur. Ve bundan maʿnâ-yı şerʿîye nakl olunarak ذكاة bir ism-i şerʿî olmuştur ki zebh-i lügavîden min vechin ehas ve min vechin eʿamdır. Evvelâ ehastır. Çünkü gerek bu âyet ve gerek diğer nusûsa nazaran zekât-ı şerʿîde mevziʿ-i zekât ve kesilecek kısım, âlet, diyanet, besmele gibi bazı şerâit-i mahsûsa muteberdir. Binâenʿaleyh her mezbuh müzekkâ değildir. Sâniyen zekât-ı şerʿîde dahi zebh asıl olmakla beraber av hayvânâtında olduğu gibi zebhe kudret bulunmadığı zaman mücerred cerh ve isâle-i dem ile veya zebh şânından olmayan balıkta herhangi bir sebeb-i hâricî ile hudûs-i mevt şerʿan zekât olmaya kâfîdir. Hâlbuki bunlara ne şerʿan ne lügaten "zebh" denilmez. Bu suretle zekât-ı şerʿî "zekât-ı ihtiyar" ve "zekât-ı ıztırar" nâmıyla iki kısımdır. Zekât-ı ihtiyar mümkin olan yerde zekât-ı ıztırar kifayet etmez. Bunları biraz tafsil edelim.

Evvelâ, zebhi makdur olan hayvanda mevziʿ-i zekât "lebbe" denilen boyun dibinden, yani gerdandan çene altına kadardır. Resûlullah في اللبة والحلق buyurmuştur.[1] İmâm-ı Aʿzam Ebû Hanîfe demiştir ki "halkın, yani boğazın esfeli, evsatı, aʿlâsı hepsinde zebh lâ be'se bihtir."[2]

Sâniyen, kesilmesi vâcib olan şey أَوْدَاجُ tâbir olunan dört şeydir ki حُلْقُومُ yani nefes borusu olan gırtlak, مَرِئ yani yiyip içecek geçen mide yolu, bir de şahdamarları tâbir olunan iki damar ki hulkum ile merî' bunların aralarındadır. Bunların dördü de güzelce kesildi mi zekât tamamıyla ve sünneti vech üzere yapılmış olur. Bu dörtten eksik kesilirse eimme-i Hanefiye "evdâcın ekserîsi kesilirse yenir, bunların herhangi taraftan olursa olsun üçü kesilirse yenir" demişler. Maʿamâfîh Ebû Yûsuf şunu

---

1 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* III, 301:

رَوَى أَبُو قَتَادَةَ الْحَرَّانِيُّ عَنْ حماد بن سلمة عن أبي العشراء عن أَبِيهِ قَالَ سُئِلَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ الذَّكَاةِ فَقَالَ فِي اللَّبَّةِ وَالْحَلْقِ وَلَوْ طَعِنَتْ فِي فَخِذِهَا أَجْزَأَ عَنْك.

Buhârî, Zebâih, 24:

عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ: الذَّكَاةُ فِي الحَلْقِ وَاللَّبَّةِ.

Tirmizî, Sayd, 13/1481:

عَنْ أَبِي الْعُشَرَاءِ، عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللهِ، أَمَا تَكُونُ الذَّكَاةُ إِلَّا فِي الحَلْقِ وَاللَّبَّةِ؟ قَالَ: لَوْ طَعَنْتَ فِي فَخِذِهَا لَأَجْزَأَ عَنْكَ.

2 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* III, 300:

وَقَالَ أَبُو حَنِيفَةَ فِي الْجَامِعِ الصَّغِيرِ لَا بَأْسَ بِالذَّبْحِ فِي الْحَلْقِ كُلِّهِ أَسْفَلَ الْحَلْقِ وَأَوْسَطِهِ وَأَعْلَاهُ.

tasrih etmiştir ki "hulkum ve merî' ve iki damarın biri kesilmedikçe yenmez". İmam Mâlik ve Leys ise "evdâc ve hulkum kesilmelidir, biri bırakılırsa olmaz" demişlerdir. Sevrî de "evdâc kesilirse hulkum kesilmese bile beis [1562] yoktur" demiş, İmam Şâfiî hazretleri de "zekâtın kifayet edecek ednâ derecesi hulkum ile merî'yi kesmektir. Vedeceyn, yani iki damar da kesilmelidir. Maʿahâza bunlar kesilmez de hulkum ile merî' kesilirse câiz olur" demiştir.[1]

Sâlisen âlet; evdâcı yarıp kanı fışkırtabilecek keskince herhangi bir âlette beis yoktur, zekât sahihtir. Yerinde duran diş ve tırnak ile yarmak câiz değildir. Çıkmış tırnak veya kemik veya boynuz veya diş ile[2] yarmak mekruhtur. Kezâlik kör bıçakla da mekruhtur. Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştur "Allah teâlâ her şeye ihsânı yazmıştır, binâenʿaleyh katle müstahik birini katlettiğiniz zaman katli bile güzel yapınız, hayvanı zebh ettiğiniz zaman da zebhi güzel yapınız, her biriniz bıçağını bilesin ve keseceği hayvanı rahatça yatırsın".[3]

Râbiʿan diyanet, yani kesenin müslim veya ehl-i kitab olması, müslim ise ihramda bulunmaması.

Hâmisen besmele çekilmesi.

Sâdisen zekâtı[4] ıztırârî olan av mesâili bundan sonra da gelecektir. İşte zekât-ı şerʿî budur. Binâenʿaleyh ذال ile olan bu maddeyi, زا ile olan ve esasen "taharet ve nemâ" mânasına gelen "zekâ", "zekât", "tezkiye" maddesiyle karıştırmamalıdır. Böyle bir galat ile الا ما ذكيتم "tathir ve tasfiye

1 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* III, 300-301:

عَنْ أَبِي يُوسُفَ أَنَّ أَبَا حَنِيفَةَ قَالَ إِذَا قَطَعَ أَكْثَرَ الْأَوْدَاجِ أَكَلَ وَإِذَا قَطَعَ ثَلَاثَةً مِنْهَا أَكَلَ مِنْ أَيِّ جَانِبٍ كَانَ وَكَذَلِكَ قَالَ أَبُو يُوسُفَ وَمُحَمَّدٌ ثُمَّ قَالَ أَبُو يُوسُفَ بَعْدَ ذَلِكَ لَا تَأْكُلْ حَتَّى تَقْطَعَ الْحُلْقُومَ وَالْمَرِيءَ وَأَحَدَ الْعِرْقَيْنِ وَقَالَ مَالِكُ بْنُ أَنَسٍ وَاللَّيْثُ يَحْتَاجُ أَنْ يَقْطَعَ الْأَوْدَاجَ وَالْحُلْقُومَ وَإِنْ تَرَكَ شَيْئًا مِنْهَا لَمْ يُجْزِهِ وَلَمْ يَذْكُرْ الْمَرِيءَ وَقَالَ الثَّوْرِيُّ لَا بَأْسَ إِذَا قَطَعَ الْأَوْدَاجَ وَإِنْ لَمْ يَقْطَعْ الْحُلْقُومَ وَقَالَ الشَّافِعِيُّ أَقَلُّ مَا يُجْزِي مِنْ الذَّكَاةِ قَطْعُ الْحُلْقُومِ وَالْمَرِيءِ وَيَنْبَغِي أَنْ يَقْطَعَ الْوَدَجَيْنِ وَهُمَا الْعِرْقَانِ وَقَدْ يُسَلَّانِ مِنْ الْبَهِيمَةِ وَالْإِنْسَانِ ثُمَّ يُحْيِيَانِ فَإِنْ لَمْ يَقْطَعْ الْعِرْقَانِ وَقَطَعَ الْحُلْقُومَ وَالْمَرِيءَ جَازَ.

2 H -"ile".

3 Müslim, Sayd, 57; İbn Mâce, Zebâih, 3; Ebû Dâvûd, Edâhî, 12:

عَنْ شَدَّادِ بْنِ أَوْسٍ، قَالَ: ثِنْتَانِ حَفِظْتُهُمَا عَنْ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: إِنَّ اللهَ كَتَبَ الْإِحْسَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ، فَإِذَا قَتَلْتُمْ فَأَحْسِنُوا الْقِتْلَةَ، وَإِذَا ذَبَحْتُمْ فَأَحْسِنُوا الذَّبْحَ، وَلْيُحِدَّ أَحَدُكُمْ شَفْرَتَهُ، فَلْيُرِحْ ذَبِيحَتَهُ.

4 H: "zekât-ı".

ettiğiniz müstesnâdır" gibi bir mâna vermeye kalkışmamalıdır. Tezkiye ile pis hayvan temizlenmez, temiz hayvan pis ölmekten kurtarılır. Bu tafsil ve îzahtan maksadımız, zamanımızda bir tabîbin[1] Müslümanlara domuz eti yedirmek için yazdığı bir risalede düşmüş olduğu dalâleti ihtar etmektir.[2] Mâlumdur ki domuz etinde muzır bir mikrop (trişin)[3] bulunduğu son zamanlarda fennen anlaşılmıştır. Bu zat da evvelâ Kur'an'da lahm-i hınzırın haram kılınması hınzır olduğu için ʿaynen değil, ancak bu mikroptan dolayı olduğuna kendince bir karar vermiş, sonra hınzır etinde bu mâlum olan mikrobun fennen ve bi'l-kimya itlâf [1563] edilebildiğini mütâlaa ve bunun hınzırı bir tathir demek olduğuna da hükmeylemiş, bunun üzerine ذال ile زا'yı, ذكاة ile زكاة'ı , تذكيه ile تزكيه'yi tefrik etmeyerek إِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ istisnâsını ele almış, bunun tathir demek olduğunu ve lahm-i hınzıra kadar hepsine şâmil bulunduğunu, tahlîl ve tasfiye-i kimyeviyenin de bir tathir olması hasebiyle hınzır etini temizleyeceğini ve binâenʿaleyh hınzır eti zebh ile helâl olmadığı hâlde tasfiye-i kimyeviye ile helâl olabileceğini, diğerlerinde de aynı hükmün cereyan edeceğini iddia eylemiştir. Hâlbuki burada تزكيه ve تذكيه maddelerinin farkından katʿ-ı nazarla dahi böyle bir mülâhazaya imkân yoktur. Zira bu mülâhazaya göre domuz meytesinin yenmesi câiz olacak da meselâ boğulmak üzere bulunan bir koyunu ölmeden zebh edip yemek câiz olmayacak, bu surette tathir mânasıyla ذكيتم zebhe de şâmildir denecek olursa o zaman domuzun da zebh edilip yenmesi tecviz edilmiş bulunacak ve domuz eti haram değildir denilmiş olacaktır. Ve eğer bunun hınzıra taʿalluku olmadığı itiraf edilecek ise aynı kelimenin mazmûnu olduğu iddia edilen mikrop tasfiyesinin hınzıra taʿallukundan bahsetmek büyük[4] tenakuz teşkil edecektir. Sonra unutmamak lâzım gelir ki Kur'ân'ın haram kıldığı domuz etinin sade mikrobu değil, kendisidir. Buna karşı domuzun mücerred bu mikroptan

---

1 H (dn.) +"~~Milaslı İsmâil Hakkı Bey~~".

2 Müellifin sözünü ettiği eser, Milaslı İsmail Hakkı'nın (ö. 1938) *Tezkiyetü'l-luhûm fi'l-İslâm* isimli, 1925 yılında neşrettiği Arapça risaledir. Milaslı bunu genişleterek 1933'te *İslâm Dininde Etlerin Tezkiyesi* ismiyle Türkçe'ye çevirmiştir.

3 H -"(trişin)".

4 H ve B -"büyük".

dolayı pis ve haram olduğunu ve bunda maddî veya mânevî daha diğer esbâb u hikmet bulunamayacağını iddia etmek ise re'sen bir tahakküm ve bir haksızlıktır. Daha sonra etin içindeki mikropları bi'l-kimya itlâf edip öldürmek etin kendisinde tasfiye denebilecek bir tahlîl-i kimyevî yapmak da değildir. Binâenʿaleyh buna bir tathir demek de yanlıştır. Eğer maksad tam mânasıyla bir tahlîl veya te'sîr-i kimyevî ise herhangi bir lahm, sınâʿî veya hılkī bir surette bi'l-kimya tam bir tahlîl ve tahvîle tâbiʿ tutulduğu zaman o artık lahm ismini kaybeder, diğer bir mahiyete inkılâb eyler ve başka bir isim alır. Şerʿan onun hıll u [1564] hurmeti de yeni aldığı isim ve mahiyete göre ayrıca mülâhaza ve takdir olunur. Nitekim pis olan bir şey yanıp kül olduğu zaman tâhir olur, domuz kemiklerinden istihsâl olunacak fahmın veya fosforun diğerlerinden farkı olmaz, lâkin bunlar diğer meselelerdir.

Bu îzâhattan sonra sadedimize rücûʿ edelim:

10. {وَمَا ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ} Nusub üzerinde zebh olunanlar. ❁ Bu fıkra وَمَّا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ بِهٖ üzerine maʿtuftur, bu da haramdır. Demek ki her zebh zekât-ı şerʿî değildir.

"**Nusub**", mansub mânasına müfred veya "nisâb"ın veya "nusbe"nin cemʿidir, bunun cemʿi de "ensâb" gelir, bazı müfessirîn bunu "esnâm" diye tefsir etmişlerdir. Fakat diğerleri "esnâm" ile "ensâb"ın farkını göstermişlerdir. Şöyle ki, "esnâm" musavver ve menkuş taşlar, putlardır. "Nusub" ise hicâre-i mansûbe, yani dikili taşlardır ki musavver veya menkuş olması şart değildir, "vesen" gibidir. Nitekim Adiyy b. Hâtim boynunda salîb ile geldiği zaman Resûlullah "boynundan şu veseni at" buyurmuş, salîbe "vesen" tesmiye etmiş idi.[1] Demek ki "nusub" musavver ve menkuş olması şart olmayarak evsân kabîlinden ihtiram için vazʿ u nasb edilmiş taşlardır ki zamanımızda "âbide" tâbir ederler. Bunlar yekpâre bir taştan ibaret olabileceği gibi, birçok taşların ictimâʿından da olabilir ve sadece bir yığın hâlinde de bulunabilir. "Nusub"un müfred

---

1 "Vesen", elsine-i garbiyede târîh-i edyân kitaplarında "fetiş" denilendir [Müellifin notu].

veya cemiʿ olması mülâhazası da bundandır. "Ensâb" da müteʿaddid nusublar demektir.

Hâsılı, câhiliyede ve Kâbe'nin etrafında böyle dikilmiş veya konulmuş birtakım taşlar vardı ki bunlara hürmet ve tâzim ederler ve üzerlerinde kurban keserlerdi ve hatta bunlara bile kurban keserlerdi ve Mekke'de olduğu gibi diğer bilâd-ı Arabda dahi böyle tâzim ve ihtiram edilir [1565] ensâb vardı ki "Saʿd" dedikleri taş da bunlardan biri idi. İşte Mücâhid ve Katâde ve sâirlerinin dedikleri gibi nusub bu taşlardır. Mücâhid'in beyânına göre ehl-i câhiliye bunların üzerinde kurban keserler ve isterlerse bunları daha hoşlarına giden diğer taşlarla tebdil de ederlerdi. İbn Abbas hazretlerinden de "bunlar üzerinde kurban keserler ve bunlar üzerinde ihramdan çıkarlardı" diye menkuldür. İbn Cerîr demiştir ki: "Bunlar esnâm değildirler, sanem musavver olur. Bunlar ise üç yüz altmış kadar dikilmiş taşlardı. Derler ki bunun üç yüzü Huzâʿa'da idi, kurbanları zebh ettikleri vakit bunların Kâbe'ye gelen taraflarına kanları serperler ve etleri yarıp bu taşların üstlerine korlardı. Müslümanlar 'yâ Resûlallah, câhiliye ahalisi Beyt'e dem ile tâzim ederlerdi, bu ise bize daha ziyade[1] lâyık değil mi?' demişler, Resûlullah 'hayır' dememişti[2], bunun üzerine لَنْ يَنَالَ اللّٰهَ لُحُومُهَا وَلَا دِمَٓاؤُهَا وَلٰكِنْ يَنَالُهُ التَّقْوٰى مِنْكُمْ âyeti nâzil olmuştu."[3]

İşte وَمَا ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ bütün bunları tahrim etmiştir. Çünkü bunlar ya açıktan açığa مَٓا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ'dır veya o kabildendir, o mânadadır. Bu vechile ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ iki mâna ile tefsir olunmuştur: Birisi عَلَى "lâm" mânasına olarak nusub için zebh olunan" demektir. Fakat bunun وَمَٓا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ cümlesinden olduğu muhtâc-ı beyan değildir. Diğeri "nusuba karşı yani ona bir hürmeti mutazammın olarak üzerinde veya dibinde ve yanında

1 B -"ziyade".
2 B: "demişti".
3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 508:

قال ابن جريج: «النصب» ليست بأصنام، «الصنم» يصوَّر وينقش، وهذه حجارة تنصب، ثلثمئة وستون حجرًا، منهم من يقول ثلثمئة منها لخزاعة، فكانوا إذا ذبحوا نضحوا الدم على ما أقبل من البيت وشرَّحوا اللحم وجعلوه على الحجارة. فقال المسلمون: يا رسول الله، كان أهل الجاهلية يعظمون البيت بالدم، فنحن أحقُّ أن نعظمه! فكأن النبي صلى الله عليه وسلم لم يكره ذلك، فأنزل الله: لَنْ يَنَالَ اللهَ لُحُومُهَا وَلا دِمَاؤُهَا (الحج ٣٧/٢٢)

her ne nâma olursa olsun kesilen" demektir ki, bu surette zebh olunurken nusubun veya esnâmın veya diğer bir nâmın zikredilip edilmemesinden eʿam olur. Ve hatta nusuba hürmet fikri beslemek üzere yalnız ismullah zikrolunsa bile yine haram olur. Bu ise وَمَٓا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ mânasında olmakla beraber vâzıh değildir ve binâenʿaleyh tansîsi, meyteye nazaran münhanika vesâire gibi bir fâide-i mühimmeyi mutazammındır. Hulasa عَلَى النُّصُبِ her hâlde nusubun üzerinde ve üstünde kesilene münhasır değildir. Ve bununla yalnız mezbûhun [1566] hurmeti değil, bir tarz-ı zebhin hurmeti de beyan kılınmıştır. İşte bütün bu mânalarla مَٓا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ haram olduğundan dolayıdır ki bir emîrin veya eʿâzımdan birinin kudûmundan dolayı kurban kesmek haramdır. Fakat Allah için misafire ikram veya fukaraya tasadduk olmak üzere kesmek câizdir.

11. {وَاَنْ تَسْتَقْسِمُوا بِالْاَزْلَامِ} "Ezlâm", yani zarlarla kısmet istemeniz veya almanız. ❁ Câhiliye Arabları bir sefere, bir gazâya, bir ticarete, bir nikâha, hâsılı mühim bir işe teşebbüs edecekleri zaman üç zar ile bir kısmet çekerlermiş. Zarın birinde "Rabbim emretti" yahut "yap" diye emir, diğerinde "Rabbim nehyetti" yahut "yapma" diye nehiy yazılı, biri de boş olurmuş. Torbaya elini sokar birini çeker, emir çıkarsa yaparlar, nehiy çıkarsa yapmazlar, boş çıkarsa bir daha çalkarlarmış. İşte burada böyle falcılıktan nehy olunmuştur. Cumhûrun kavli budur. Bu surette "istiksam", rızık ve sâir havâice müteʿallik hayır ve şer kısmeti bilmek sevdası demek olur. Tefsîr-i Kaffâl'de der ki: "Bu istiksam câhiliyenin bir ibdâʿı idi ve matʿûmât hakkında yaptıklarına da muvâfık idi. Çünkü zebh ale'n-nusub Kâbe'nin yanında yapıldığı gibi orada bulundukları zaman bunu da orada yaparlardı."[1] Mücâhid, burada "ezlâm", Fürs ve Rûmun kumar oynadıkları kiʿâb, yani mükaʿʿab surette olan tavla zarları ile Arabın ok gibi olan zarlarından eʿam olduğunu söylemiştir.[2] Maʿamâfîh Arabda küçük çakıl taşlarından

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 285:

قَالَ الْقَفَّالُ رَحِمَهُ اللهُ: ذُكِرَ هَذَا فِي جُمْلَةِ الْمَطَاعِمِ لِأَنَّهُ مِمَّا أَبْدَعَهُ أَهْلُ الْجَاهِلِيَّةِ وَكَانَ مُوَافِقًا لِمَا كَانُوا فَعَلُوهُ فِي الْمَطَاعِمِ، وَذَلِكَ أَنَّ الذَّبْحَ عَلَى النُّصُبِ إِنَّمَا كَانَ يَقَعُ عِنْدَ الْبَيْتِ، وَكَذَا الِاسْتِقْسَامُ بِالْأَزْلَامِ كَانُوا يُوقِعُونَهُ عِنْدَ الْبَيْتِ إِذَا كَانُوا هُنَاكَ.

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 512:

zarlar olduğu da[1] nakledilmiştir.[2] Diyorlar ki asıl ezlâm-ı Arab üç neviʿ idi. Birisi zikr olunuduğu üzere üç zar ki herkes kendisi edinebilirdi. İkincisi yedi zar ki Kâbe'nin içinde "Hübel" denilen putun yanında dururdu[3]. Birinde اَلْعَقْلُ yazılı ki diyet işlerinde bu yediyi çekerler, اَلْعَقْلُ kime çıkarsa diyet ona lâzım gelir idi, birinde نَعَمْ diğerinde لَا yazılı; çekerler, çıkan ile amel ederlerdi. Birinde مِنْكُمْ birinde مُلْصَق birinde مِنْ غَيْرِكُمْ yazılı, bir [1567] insanın kendilerinden olup olmadığını tanımak için çekerler, çıkana ittibâʿ ederlerdi. Birinde de مِيَاه yazılı idi, su için çıktıklarında da bunu çekerlerdi. Bu yedi zar kâhinlerin ve hükkâmın nezdinde de Hübel'in yanındaki gibi bulunurdu. Üçüncüsü de on zar ki bu da Sûre-i Bakara'da يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ [2/219] âyetinde tafsil olunan meysir ve piyango zarları idi.[4] Bazı müfessirîn burada "istiksâm bi'l-ezlâm"dan murad yine bu meysir olduğuna kāil olmuşlardır. Fi'l-vâkiʿ bunun matʿûmâta münasebeti zâhirdir. Çünkü مَا ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ'un bir sûret-i taksimi demektir. Bu surette "istiksam", kısmet almak demek olur. Maʿamâfîh fal ile kısmet aramak da rızk ve taâm mesâiline alâkadardır. Velhâsıl bir mânaya göre falcılık, bir mânaya göre de kumarcılık neyh edilmiştir. Meysir başkaca nehy edilmiş olduğundan cumhur burada öbür mânayı tercih etmişlerdir. Ve her iki surette kurʿanın (قرعه) da her şeyde câiz olamayacağı anlaşılmıştır.

عن مجاهد في قول الله: «بالأزلام»، قال: القداح، يضربون لكل سفر وغزوٍ وتجارة.

عن مجاهد: «وأن تستقسموا بالأزلام»، قال: سهام العرب، وكعاب فارس والروم، كانوا يتقامرون بها.

1 H -"da".

2 B -"Maʿamâfîh Arabda küçük çakıl taşlarından zarlar olduğu da nakledilmiştir".

3 B: "bulunurdu".

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 172-173:

وَقِيلَ: الْأَزْلَامُ حَصًى كَانُوا يَضْرِبُونَ بِهَا، وَهِيَ الَّتِي أَشَارَ إِلَيْهَا الشَّاعِرُ بِقَوْلِهِ:

لَعَمْرُكَ مَا تَدْرِي الضَّوَارِبُ بِالْحَصَى ... وَلَا زَاجِرَاتُ الطَّيْرِ مَا اللهُ صَانِعُ

وَرُوِيَ هَذَا عَنِ ابْنِ جُبَيْرٍ قَالُوا: وَأَزْلَامُ الْعَرَبِ ثَلَاثَةُ أَنْوَاعٍ: أَحَدُهَا: الثَّلَاثَةُ الَّتِي يَتَّخِذُهَا كُلُّ إِنْسَانٍ لِنَفْسِهِ فِي أَحَدِهَا افْعَلْ وَفِي الْآخَرِ لَا تَفْعَلْ وَالثَّالِثُ غُفْلٌ فَيَجْعَلُهَا فِي خَرِيطَةٍ، فَإِذَا أَرَادَ فِعْلَ شَيْءٍ أَدْخَلَ يَدَهُ فِي الْخَرِيطَةِ مُنْسَابَةً، وَائْتَمَرَ بِمَا خَرَجَ لَهُ مِنَ الْآمِرِ أَوِ النَّاهِي. وَإِنْ خَرَجَ الْغُفْلُ أَعَادَ الضَّرْبَ. وَالثَّانِي: سَبْعَةُ قداح كانت عندها فِي جَوْفِ الْكَعْبَةِ، فِي أَحَدِهَا الْعَقْلُ فِي أَمْرِ الدِّيَاتِ مَنْ يَحْمِلُهُ مِنْهُمْ فَيَضْرِبُ بِالسَّبْعَةِ، فَمَنْ خَرَجَ عَلَيْهِ قَدَحُ الْعَقْلِ لَزِمَهُ الْعَقْلُ، وَفِي آخَرَ تَصِحُّ، وَفِي آخَرَ لَا، فَإِذَا أَرَادُوا أَمْرًا ضَرَبَ فَيَتَّبِعُ مَا يَخْرُجُ، وَفِي آخَرَ مِنْكُمْ، وَفِي آخَرَ مِنْ غَيْرِكُمْ، وَفِي آخَرَ مُلْصَقٌ، فَإِذَا اخْتَلَفُوا فِي إِنْسَانٍ أَهُوَ مِنْهُمْ أَمْ مِنْ غَيْرِهِمْ ضَرَبُوا فَاتَّبَعُوا مَا خَرَجَ، وَفِي سَائِرِهَا لِأَحْكَامِ الْمِيَاهِ إِذَا أَرَادُوا أَنْ يَحْفُرُوا لِطَلَبِ الْمِيَاهِ ضَرَبُوا بِالْقِدَاحِ، وَفِيهَا ذَلِكَ الْقِدَاحُ، فَحَيْثُ مَا خَرَجَ عَمِلُوا بِهِ. وَهَذِهِ السَّبْعَةُ أَيْضًا مُتَّخَذَةٌ عِنْدَ كُلِّ كَاهِنٍ مِنْ كُهَّانِ الْعَرَبِ وَحُكَّامِهِمْ عَلَى مَا كَانَتْ فِي الْكَعْبَةِ عِنْدَ هُبَلَ. وَالثَّالِثُ: قِدَاحُ الْمَيْسِرِ وَهِيَ عَشَرَةٌ، وَتَقَدَّمَ شَرْحُ الْمَيْسِرِ فِي سُورَةِ الْبَقَرَةِ.

{ذٰلِكُمْ فِسْقٌ} Bütün bunlar fısktır. Bu taʿdâd olunan muharremâta el uzatmak Allah'a itaatten ve Allah yolundan çıkmaktır. ❁ Binâenʿaleyh Müslümanlar bunlara asla el sunmamalıdırlar. Sofralarını, kursaklarını, şahıslarını, cemaatlerini bu gibi habâisten tenzih etmelidirler.

{اَلْيَوْمَ} Bugün şu zamân-ı hâzırda, şu sinîn-i ahîre zarfında veya bilhassa şu âyetin nâzil olduğu şu günde, şu demde ❁ ki bu âyet onuncu sene-i hicriyede Haccetü'l-Vedâʿda, yevm-i arefe olan cuma günü ikindiden sonra Aleyhissalâtü vesselâm Arafat'ta "Adbâ" namındaki nâka-i seniyyelerinin üzerinde vakfede iken nâzil olmuştu, nâkanın kolları şiddet-i vahy ile üzerinden basan humûle-i saâdetin ağırlığına tahammül edemeyip çöküvermişti.

Bugün {يَئِسَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ دِينِكُمْ} kâfirler sizin dininizden artık me'yus oldular, bu dini bozmak ve sizi [1568] kendilerine çevirmekten veya bu dine karşı size galebe edebilmekten ümitlerini kestiler. Binâenʿaleyh {فَلَا تَخْشَوْهُمْ} siz o kâfirlerden korkmayın, korkup da yemenizde içmenizde ve sair efʿâl ve harekâtınızda onlara mümâşat etmeyi hatırınıza getirmeyin, onlardan endişe etmeyin de {وَاخْشَوْنِ} ancak Benden korkun, Benden korkun da emirlerimi, nehiylerimi tamamen icrâ ve akidlerinizi hüsn-i îfâ edin. {اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ} Bugün sizin dininizi kemâline yetirdim, size bütün iman ve akāid ü ahlâk kāidelerini tansis ve en mükemmel usûl-i teşrîʿ ve kavânîn-i ictihâdı tâlim ettim, bundan sonra bu ahkâmın, bu hıll u hurmetin nesh olunması ihtimâli kalmadı {وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي} ve size nimetimi itmâm eyledim. ❁ Tevfik u hidâyetle saʿâdet-i tâmmeye eriştirdim, mansûr u muzaffer kıldım, Mekke'yi fetih ve câhiliye nişânelerini hedm, müşrikleri Kâbe'ye tekarrubdan ve çıplak tavaftan menʿ ederek ve sizi bugün kemâl-i emniyet ve gālibiyetle edâ-yı hac ve icrâ-yı ahkâm ettiğiniz şu makām-ı mesʿûda îsâl ve mücahedelerinizin semerâtını iktitâf ettirerek, velhâsıl sizi bir kuvvet-i azîme ve devlet-i hâkimeye mazhar edip tam mânasıyla اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ diyebilen bir hey'et-i ictimâʿiyye-i vahdâniye hâline getirerek bulunduğunuz şu makām-ı mukaddeste لَبَّيْكَ اَللّٰهُمَّ لَبَّيْكَ لَا شَرِيكَ لَكَ لَبَّيْكَ إِنَّ الْحَمْدَ وَالنِّعْمَةَ وَالْمُلْكَ

لَبَّيْكَ لَكَ diye iʿlâ-yı kelimetullâh ve iʿlân-ı hamd eden alınları ak, gönülleri pâk mümtaz ve mübeccel bir ümmet-i Muhammed kıldım da وَلِاُتِمَّ نِعْمَتى عَلَيْكُمْ [el-Bakara 2/150] vaadini incaz ettim {وَرَضٖيتُ لَكُمُ الْاِسْلَامَ دٖيناً} ve size din olmak üzere İslâm'ı beğendim, ona razı oldum -ki indallah dîn-i marzî başkası[1] değil ancak odur- ve işte taʿdâd olunan tahrîmât bu dîn-i ekmel ve bu niʿmet-i tâmme ve bu İslâm cümlesindendir. Binâenʿaleyh [1569] Müslümanlar bundan böyle başka teblîgâta muntazır olmayarak ve bu hurmetlerin nesh olunabileceğini hatıra getirmeyerek bu din mûcebince akidlerini îfâya ihtimam ve niʿam-ı ilâhiye ile mütenaʿʿim olmakta devam etmelidir.

Ashâb-ı âsâr demişlerdir ki bugünden sonra Hazret-i Peygamber nihâyet seksen bir veya seksen iki gün kadar muʿammer oldu ve baʿdemâ ahkâm-ı şerîatta ne bir ziyade, ne bir nesh, ne bir tebdil vâkiʿ olmadı. Bununla Hazret-i Peygamber'e vazîfe-i risâletin hitâmı ve binâenʿaleyh vefatının tekarrubu ihbar edilmiş bulunuyordu. Rivayet olunuyor ki Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem bu âyeti kıraat ettiği zaman ashâb-ı kiram cidden ferahlanmış ve pek büyük sürurlar izhar etmişler ve fakat Hazret-i Ebû Bekir ağlamış idi,[2] sual olundukda "bu âyet Resûlullah'ın vefatı tekarrub ettiğine delâlet ediyor" demiş ve bundan vazîfe-i teblîğin hitâma erdiğini anlamıştı.[3] Ve yine rivayet olunduğuna göre aynı mânayı Hazret-i Ömer de idrak etmiş idi.[4] Sûre-i Bakara'da beyan olunduğu üzere ercah-ı rivâyete göre وَاتَّقُوا يَوْماً تُرْجَعُونَ فٖيهِ اِلَى اللّٰهِ [2/281] âyeti de bundan sonra ertesi gün yevm-i nahrda, yani kurban bayramının birinci günü nâzil olmuş ve seksen bir gün sonra irtihâl-i nebevî vukūʿ bulmuştu.[5]

---

1 H: "başka".

2 H +"ve".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 288:

رُوِيَ أَنَّهُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَمَّا قَرَأَ هَذِهِ الْآيَةَ عَلَى الصَّحَابَةِ فَرِحُوا جِدًّا وَأَظْهَرُوا السُّرُورَ الْعَظِيمَ إِلَّا أَبَا بَكْرٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ فَإِنَّهُ بَكَى فَسُئِلَ عَنْهُ فَقَالَ: هَذِهِ الْآيَةُ تَدُلُّ عَلَى قُرْبِ وَفَاةِ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَإِنَّهُ لَيْسَ بَعْدَ الْكَمَالِ إِلَّا الزَّوَالُ، فَكَانَ ذَلِكَ دَلِيلًا عَلَى كَمَالِ عِلْمِ الصِّدِّيقِ حَيْثُ وَقَفَ مِنْ هَذِهِ الْآيَةِ عَلَى سِرٍّ لَمْ يَقِفْ عَلَيْهِ غَيْرُهُ.

4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 519:

عن هارون بن عنترة، عن أبيه قال: لما نزلت: «اليوم أكملت لكم دينكم»، وذلك يوم الحج الأكبر، بكى عمر، فقال له النبي صلى الله عليه وسلم: ما يبكيك؟ قال: أبكاني أنّا كنا في زيادة من ديننا، فأما إذ كمل، فإنه لم يكمل شيء إلا نقص! فقال: صدقت.

5 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* II, 290:

Mervîdir ki Hazret-i Ömer'in hilâfetinde bir gün Yahudîlerden birisi "yâ emîre'l-mü'minîn! Siz kitâbınızda okuyorsunuz bir âyet var, eğer bu bizim maʿşer-i yehûda nâzil olmuş olsa idi o günü biz bayram yapardık" demiş, "hangi âyet?" diye sormuş اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دٖينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتٖى... الآية olduğunu söylemiş, Hazret-i Ömer radıyallahu anh da "biz o günü ve o gün bunun Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'e nâzil olduğu mekânı tanırız, cuma günü arefede kāim bulunuyordu" buyurmuş ve o günün bayramımız olduğuna işaret eylemiştir.[1] İbn Abbas'tan dahi yevm-i ʿîd ve yevm-i cuma iki bayramın birleştiği bir günde nâzil oldu diye menkuldür.[2]

[1570] ذٰلِكُمْ فِسْقٌ'dan buraya kadara gelen اَلْيَوْمَ hitâb-ı izzetleri haram olan matʿûmâtın beyânı sırasında bir cümle-i muʿteriza siyâkında derc olunmuştur ki bunun hikmeti de bu tahrîmâtın bir zarar ve tazyik değil, bir dîn-i kâmil ve bir niʿmet-i tâmme cümlesinden olduğunu ve indallah dîn-i marzî olan dîn-i İslâm'ın ahkâm-ı muhkemesinden bulunduğunu ve Müslümanların bu gibi[3] habâise asla tenezzül etmemeleri îcab ettiğini bilhassa tefhim ile hurmeti tekid ve ictinâbı takrir etmektir. Binâenʿaleyh bunu tâkip eden فَمَنِ اضْطُرَّ... إلخ bu cümel-i muʿterizaya değil mâkablindeki tahrîmâta merbuttur. Fakat bu cümel-i iʿtirâziyenin haysiyet-i te'kîdiyle bâlâda işaret ettiğimiz vechile bu irtibâta şöyle bir siyâk-ı ifade verilmiş oluyor:

ثم نزل عليه وهو واقف بعرفة «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ» الآية فعاش بعدها أحدا وثمانين يوما، ثم نزلت عليه آيات الربا، ثم نزلت بعدها وَاتَّقُوا يَوْماً تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللهِ وهي آخر آية نزلت من السماء، فعاش رسول الله صلّى الله عليه وسلّم بعدها أحدا وعشرين يوما.

Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* III, 17:

فَنَزَلَتْ عَلَيْهِ بِعَرَفَةَ يَوْمَ عَرَفَةَ الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ الْآيَةَ ثُمَّ نَزَلَتْ عَلَيْهِ مِنْ الْغَدِ يَوْمَ النَّحْرِ «وَاتَّقُوا يَوْماً تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللهِ»

1 Buhârî, Îmân, 33; Meğâzî, 77; Tefsîr, 5/2; Müslim, Tefsir, 3-5:

عَنْ عُمَرَ بْنِ الخَطَّابِ، أَنَّ رَجُلًا، مِنَ اليَهُودِ قَالَ لَهُ: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ، آيَةٌ فِي كِتَابِكُمْ تَقْرَءُونَهَا، لَوْ عَلَيْنَا مَعْشَرَ اليَهُودِ نَزَلَتْ، لَاتَّخَذْنَا ذَلِكَ اليَوْمَ عِيدًا. قَالَ: أَيُّ آيَةٍ؟ قَالَ: «اليَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الإِسْلَامَ دِينًا» (المائدة ٣/٥) قَالَ عُمَرُ: قَدْ عَرَفْنَا ذَلِكَ اليَوْمَ، وَالْمَكَانَ الَّذِي نَزَلَتْ فِيهِ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَهُوَ قَائِمٌ بِعَرَفَةَ يَوْمَ جُمُعَةٍ.

2 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 5/3044:

عَنْ عَمَّارِ بْنِ أَبِي عَمَّارٍ، قَالَ: قَرَأَ ابْنُ عَبَّاسٍ: «اليَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الإِسْلَامَ دِينًا» (المائدة ٣/٥) وَعِنْدَهُ يَهُودِيٌّ فَقَالَ: لَوْ أُنْزِلَتْ هَذِهِ عَلَيْنَا لَاتَّخَذْنَا يَوْمَهَا عِيدًا، قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: فَإِنَّهَا نَزَلَتْ فِي يَوْمِ عِيدَيْنِ فِي يَوْمِ جُمُعَةٍ، وَيَوْمِ عَرَفَةَ. هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ غَرِيبٌ مِنْ حَدِيثِ ابْنِ عَبَّاسٍ.

3 M ve B -"gibi".

İmdi mü'minler bugün[1] bu kemâl-i dînîye erdiklerinden ve böyle habislerden kurtulup temiz ve musaffâ bir niʿmet-i tâmmeye nâil olduklarından dolayı Allah'a islâm ve inkıyad ile hamd ü şükr etsinler, bayram yapsınlar ve sakın tâʿat-i ilâhiyeden çıkıp da harama el sürmesinler ve bu haramların helâl olabileceğini hatırlarına getirmesinler. {فَمَنِ اضْطُرَّ فِى مَخْمَصَةٍ} Ancak her kim bir mahmasada yani karın kasığa geçmiş, ölümden veya ölüm mukaddimâtından korkulur bir açlık hâlinde muztar olur da {غَيْرَ مُتَجَانِفٍ لِاِثْمٍ} bir günaha meyl etmeyerek, yani zarûret miktarını tecavüz eylemeyerek veya diğer bir muztarrın elinden almayarak bunlardan yerse {فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحٖيمٌ} Allah Gafûr, Rahîmdir, muâhaze etmez. ❁ Zarûretler, haram olan şeyleri mubah kılar. Fakat ıztırar, gayrın hakkını ibtal etmez, nitekim bu mâna Sûre-i Bakara'da غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ [2/173] diye ifade olunmuş idi.

Muharremâtın bu vechile tafsîlini müteʿâkib bunların zıddı[2] olan hellâlerin tafsîli siyâkında buyuruluyor ki:

[1571]

يَسْـَٔلُونَكَ مَاذَٓا اُحِلَّ لَهُمْۜ قُلْ اُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُۙ وَمَا عَلَّمْتُمْ مِنَ الْجَوَارِحِ مُكَلِّبٖينَ تُعَلِّمُونَهُنَّ مِمَّا عَلَّمَكُمُ اللّٰهُۘ فَكُلُوا مِمَّٓا اَمْسَكْنَ عَلَيْكُمْ وَاذْكُرُوا اسْمَ اللّٰهِ عَلَيْهِۖ وَاتَّقُوا اللّٰهَۜ اِنَّ اللّٰهَ سَرٖيعُ الْحِسَابِ ﴿٤﴾ اَلْيَوْمَ اُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُۜ وَطَعَامُ الَّذٖينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ حِلٌّ لَكُمْۖ وَطَعَامُكُمْ حِلٌّ لَهُمْۘ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الْمُؤْمِنَاتِ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذٖينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ اِذَٓا اٰتَيْتُمُوهُنَّ اُجُورَهُنَّ مُحْصِنٖينَ غَيْرَ مُسَافِحٖينَ وَلَا مُتَّخِذٖٓي اَخْدَانٍۜ وَمَنْ يَكْفُرْ بِالْاٖيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُۘ وَهُوَ فِي الْاٰخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرٖينَ ﴿٥﴾

Meâl-i Şerîfi

Sana soruyorlar: Kendileri için helâl kılınan ne? De ki sizin için bütün pâk nimetler helâl kılındı, alıştırarak ve Allah'ın size öğrettiğinden

1 H -"bugün".
2 H: "zıd".

öğreterek yetiştirdiğiniz avcı hayvanların da size tutuverdiklerinden yiyin ve üzerine "bismillah" çekin ve Allah'tan korkun, çünkü Allah'ın muhasebesi çok sür'atlidir (4). Bugün pâk nimetler sizin için helâl kılındı, hem [1572] kendilerine kitap verilen ümmetlerin taâmları size helâl, sizin taâmlarınız da onlara helâl. Mü'min kadınların hür olanlarıyla sizden evvel kitap verilen ümmetlerin hür kadınları da iffetlerinizi muhafaza ederek, zina etmeksizin, gizli dost tutmaksızın kendilerine mehirlerini verip nikâhladığınız takdirde size helâldir, ve her kim şeriatın ahkâmını tanımazsa her hâlde bütün işlediği hederdir ve âhirette o hüsranda kalanlardandır (5).

{يَسْـَٔلُونَكَ} Yâ Muhammed, ümmetin sana şunu sorarlar veya soruyorlar: {مَاذَٓا اُحِلَّ لَهُمْ} Kendilerine[1] neler helâl kılındı? ❁ İkrime ve Muhammed b. Ka'b'den nakledildiğine göre Cebrâil aleyhisselâm "biz kelb bulunan eve girmeyiz" demiş olduğundan dolayı Hazret-i Peygamber köpeklerin öldürülmesini emretmiş ve Ebû Râfi'i buna me'mur eylemiş, o da Medine'deki kelbleri hep öldürüp Avâlî'ye kadar varmış, bunun üzerine Âsım b. Adiy ve Sa'd[2] b. Hayseme ve Uveym b. Sâide[3] gelmişler "مَاذَا أُحِلَّ لَنَا yâ Resûlallah?" demişler, Resûlullah sükut buyurmuş, sonra bu âyet nâzil olmuştur.[4] Hâkim Ebû Abdullah'ın *Sahîh*'inde senediyle rivayet ettiği üzere Ebû Râfi' demiştir ki: "Resûlullah bana köpeklerin katlini emretti, nâs geldiler 'yâ Resûlallah, katlini emrettiğin bu ümmetten bize ne helâl

1 H +"~~helâl kılınanlar nedir?~~".
2 H: "Saîd".
3 M ve B: "Sa'de".
4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* IX, 545-546:

عن أبي رافع قال: جاء جبريل إلى النبي صلى الله عليه وسلم يستأذن عليه، فأذن له فقال: قد أذنًا لك يا رسول الله! قال: أجل، ولكنا لا ندخل بيتًا فيه كلب! قال أبو رافع: فأمرني أن أقتل كل كلب بالمدينة، فقتلت حتى انتهيت إلى امرأة عندها كلب ينبح عليها، فتركته رحمة لها، ثم جئت إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فأخبرته، فأمرني فرجعت إلى الكلب فقتلته. فجاؤوا فقالوا: يا رسول الله، ما يحل لنا من هذه الأمة التي أمرت بقتلها؟ قال: فسكت رسول الله صلى الله عليه وسلم، فأنزل الله: «يسألونك ماذا أحِل لهم قل أحل لكم الطيبات وما علَّمتم من الجوارح مكلبين»

عن عكرمة: أنّ النبي صلى الله عليه وسلم بعث أبا رافع في قتل الكلاب، فقتل حتى بلغ العَوالي فدخل عاصم بن عدي، وسعد بن خيثمة، وعويم بن ساعدة، فقالوا: ماذا أحلَّ لنا يا رسول الله؟ فنزلت: «يسألونك ماذا أحل لهم قل أحل لكم الطيبات وما علمتم من الجوارح مكلِّبين"

عن محمد بن كعب القرظي قال: لما أمر النبي صلى الله عليه وسلم بقتل الكلاب، قالوا: يا رسول الله، فماذا يحل لنا من هذه الأمة؟ فنزلت: «يسألونك ماذا أحل لهم» الآية.

kılındı?' dediler, Allah teâlâ يَسْـَٔلُونَكَ مَاذَٓا اُحِلَّ لَهُمْ âyetlerini inzâl buyurdu."[1] Bundan başka Saʿîd b. Cübeyr demiştir ki: "Adiyy b. Hâtim ve Zeydü'l-Hayl 'yâ Resûlallah, biz kelblerle ve doğanlarla av avlarız, Âl-i Dirʿin ve Âl-i Ebî Havriye'nin[2] köpekleri yaban sığırlarını, yaban eşeklerini ve geyikleri alırlar. Bazısının zekâtına yetişiriz, bazısı da katledilir zekâtına yetişemeyiz, hâlbuki Allah teâlâ meyteyi haram kılmıştır. Binâenʿaleyh bize bunlardan neler helâl oluyor? demişlerdi. Bu âyet bu sebeple nâzil oldu."[3] Buna göre bu sual اِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ istisnâsına [1573] müterettib ve cevap da tezkiyenin maʿnâ-yı şerʿîsini tafsil ve îzah sadedinde vârid olmuş demek olur ki siyâka pek münâsibdir. Evvelki rivayet bu âyetlerin nüzûlü hurmet âyetinden mukaddem olduğuna, ikinci rivayet de muahhar bulunduğuna delâlet etmektedir. Bundan sonraki اَلْيَوْمَ, اَلْيَوْمَ اُحِلَّ لَكُمُ اَكْمَلْتُ لَكُمْ'den başka bir gün olmadığına göre de bu âyetlerin nüzulleri başka başka olduğunu kabul etmek müşkil olacaktır. اَلْيَوْمَ, اَلْيَوْمَ يَـئِسَ الَّذِينَ اَلْيَوْمَ اُحِلَّ لَكُمُ, اَكْمَلْتُ لَكُمْ denilen günlerin yekdiğerinden başka başka[4] günler olmadığı zâhir ve müsellem bulunduğundan bunlar mücerred yevm-i arefeyi değil, Sûre-i Mâide'nin bütün zamân-ı nüzûlünü istîʿâb eden sinîn-i ahîre-i Muhammediyeyi zamân-ı vâhid olarak ifade etmekte ve bu suretle gerek tafsîl-i hurmet ve gerek tafsîl-i hıll âyetlerinin târîh-i nüzûl[5] nokta-i nazarından ya hakikaten veya hükmen muttasıl ve mütekārin bulunduklarını anlatmaktadır. يَسْـَٔلُونَكَ مَاذَٓا اُحِلَّ لَهُمْ "Böyle soruyorlar" diye sual vâkiʿi hikaye değil, "sorarlar" diye vâkiʿ ve mümkine

---

1 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 340:

عَنْ أَبِي رَافِعٍ، قَالَ: أَمَرَنَا رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِقَتْلِ الْكِلَابِ فَقَالَ النَّاسُ: يَا رَسُولَ اللهِ، مَا أُحِلَّ لَنَا مِنْ هَذِهِ الْأُمَّةِ الَّتِي أَمَرْتَ بِقَتْلِهَا؟ فَأَنْزَلَ اللهُ «يَسْأَلُونَكَ مَاذَا أُحِلَّ لَهُمْ قُلْ أُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُ، وَمَا عَلَّمْتُمْ مِنَ الْجَوَارِحِ مُكَلِّبِينَ» (المائدة ٥/٤) هَذَا حَدِيثٌ صَحِيحُ الْإِسْنَادِ وَلَمْ يُخْرِجَاهُ.

2 B: "Hayriye'nin".

3 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 454; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 19; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 178:

وذلك أن زَيْد الخير وَهُوَ من بني المهلهل وعدي بن حاتم الطائيان سألا النَّبِيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالا: يا رَسُول اللهِ، كِلاب آل درع وآل حورية يصدن الظباء والبقر والحمر، فمنها ما تدرك ذكاته فيموت وَقَدْ حرم الله عَزَّ وجل الميتة فماذا يحل لنا، فنزلت «يَسْئَلُونَكَ ماذا أُحِلَّ لَهُمْ» من الصيد...

4 M ve B -"başka".

5 M ve B: "nüzûlü".

şâmil olarak daha umûmî bir sual tasavvur edilmek lâzım gelir. O[1] hâlde her türlü şüpheyi refʿ ü defʿ için:

{قُلْ} Yâ Muhammed, şöyle söyle: {أُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُ} Size tayyibât helâl kılındı. ۞ Habâis[2] değil, nitekim يُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَآئِثَ [el-Aʿrâf 7/157][3] buyurulmuştur. Binâenʿaleyh İslâm midesine, İslâm sofrasına pis şeyler değil hoş şeyler konmalıdır. Mukaddemâ dahi işʿâr olunduğu üzere "**tayyib**" lügatta "müstelez", yani hazzedilen temiz ve hoş şey demektir. Şübhe-i hurmet bulunmayan me'zûnun fîh olan helâle de buna teşbîhen tayyib denilir. Zira mazarratı olmamak mânasında birleşirler. İbn Cerîr Taberî gibi bazı müfessirîn burada "tayyibât"ı helâller diye tefsir etmişlerse[4] de "helâller helâl kılındı" demek rekîk bir ifade olacağından ekser müfessirîn ve müctehidîn bunun "lezzet ve iştihâ hissedilen temiz ve hoş şeyler" mânasına hamli vâcib [1574] olduğunu göstermişlerdir.[5] Binâenʿaleyh mâna "hoşa giden ve iştihâ hissedilen her temiz şey size helâl kılındı" demektir. Fakat bundan herkesin her[6] hoşuna giden şeyin helâl olduğunu da zannetmemelidir. Muhakkaktır ki sû'-i iʿtiyâd ile fıtrat ve ahlâkı bozulmuş kimselerin zevk u takdîrine itibar yoktur. İbret, tabʿ-ı selîmedir. Ve tayyibât ancak tabʿ-ı selîm erbâbının tiksinmeyip hoşlandıkları şeylerdir. Yoksa bâdiye halkı ve ıztırar içinde yaşayanlar her nevi hayvânâtı hoşlanıp yiyebilirler. Gerçi خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً [el-Bakara 2/29] medlûlünce ibâha asıldır. Ve bu umûma nazaran insandan başka her hayvandan, her nebattan ve her şeyden ekl ile dahi

1 B: "Şu".
2 B: "Habis".
3 "…temiz hoş şeyleri kendileri için helâl, murdar şeyleri üzerlerine haram kılar…
4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 543:

قال أبو جعفر: يعني بذلك جل ثناؤه: يسألك، يا محمد، أصحابك: ما الذي أحل لهم أكله من المطاعم والمآكل؟ فقل لهم: أحِل لكم منها «الطيبات»، وهي الحلال الذي أذن لكم ربكم في أكله من الذبائح وأحل لكم أيضًا مع ذلك، صيدُ ما علّمتم من «الجوارح»، وهن الكَواسب من سباع البهائم.

5 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, III, 456-457:

قَالَ بَعْضُهُمْ: الطَّيِّبَاتُ: هن المحللات، لكنه بعيد؛ لأنه كأنه قال: «أحل لكم المحللات» على هذا التأويل. لكنه يحتمل وجهين غير هذا: أحدهما: أن أحل لكم بأسباب تطيب بها أنفسكم من نحو: الذبح، والطبخ، والخبز، وغيره. لم يحل لكم ما يكره به أنفسكم التناول منه غير مطبوخ، ولا مذبوح، ولا مشوي، ولكن أحل لكم بأسباب طابت بها أنفسكم التناول منه، والله أعلم. ويحتمل وجهًا آخر: وهو أن أحل لكم ما يستطيب به طباعكم لا ما تنكره طباعكم وتنفر عنه، والله أعلم.

6 H -"her".

intifâʿ mubah olmak lâzım gelirdi. Fakat يُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَٓائِثَ [el-Aʿrâf 7/157] medlûlü üzere bu umumdan habâis ihrâc edilerek hıll tayyibâta tahsis olunmuş ve binâenʿaleyh ibâha-i asliyeyi takyid için bu bir büyük esas ve bir kānûn-ı küllî olmuştur ki helâl ve haramın tâyininde delîl-i mahsus bulunmadıkça buna müracaat olunur. Ve habâisi tefrik etmeyenlerin zevkine itibar olunmaz. Câhiliye Arapları, bâlâda beyan olunduğu üzere meyteyi[1] veya meyte kabîlinden bir hayli şeyleri yedikleri hâlde tayyibâttan olan enʿâmdan bazılarını Sûre-i Enʿâm'da beyan olunacağı üzere "bahîre", "sâibe", "vasîle", "hâm" nâmlarıyla kendilerine tahrim ederler, yemezlerdi. Bunların tayyib olduğuna[2] hükmettikleri hâlde bazı tevehhümâttan dolayı yemezlerdi, buna karşı tayyib olan her şeyin helâl olduğu beyan olunmuş ve bu hüküm قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللّٰهِ الَّتٖٓي اَخْرَجَ لِعِبَادِهٖ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ [el-Aʿrâf 7/32][3] âyetiyle de tekid buyurulmuştur ki esbâb veya hikmet-i nüzûl meyânında bu âdetin[4] katʿiyyen refʿi de vardır. Şüphe yok ki bu tayyibâtta behîme-i enʿâmdan başka kuşların ve hatta bütün nebâtâtın dahi hoşları dâhildir. Ve sonra اُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُ helâl olan her hayvanın cemîʿ-i eczâsı da helâl olmak lâzım gelmeyeceğini ve müzekkâ olan hayvânâtın eczâsı meyânında bulunan habâisin de haram olduğunu işʿâr etmektedir.

[1575] Velhâsıl tabʿ-ı selîmin ve fıtrat-ı sahîhanın hoşlandığı bütün tayyibât helâl kılındı {وَمَا عَلَّمْتُمْ مِنَ الْجَوَارِحِ مُكَلِّبٖينَ تُعَلِّمُونَهُنَّ مِمَّا عَلَّمَكُمُ اللّٰهُ}

"**Cevârih**", "câriha"nın cemʿidir ki esasen "cerh"ten me'huz olup tesir mânası mülâhazasıyla kâsibe mânasına isim olmuştur. Binâenʿaleyh "cevârih", "kevâsib" demektir. Bunun için el, ayak ve ağız gibi âlet-i cerh ve kesb olan aʿzâya" cevârih" denildiği gibi, av tutan yırtıcı hayvânâta ve kuşlara dahi "kevâsib" ve "cevârih" denilir ki burada murad budur. "Mükellibîn" "**mükellib**"in cemʿidir. "Mükellib" teklîb eden, yani

---

1 H: "meyte".
2 B: "olduklarına".
3 "De ki: Allah'ın kulları için çıkardığı zîneti ve temiz hoş rızıkları kim haram etmiş?..."
4 H: "hâdisenin".

hayvânât-ı cârihayı ava dadandırıp alıştıran, avcılık tâlim edip öğreten demektir ki bir kelb, sâhibi tarafından kışkırtıldığı yere gider, çağırılınca icâbet eder, avı tutunca hapseder yemez, sâhibi almak isteyince kaçmaz, zecr edince dinler ve bunu lâekal üç kere yapıp âdet edinirse muʿallem addolunur. Ahmed b. Hanbel ikiyi, Hasan-ı Basrî biri kâfi görmüştür.[1] Bu tâlime "teklib" denilmesi tağlib tarîkiyledir. Zira ale'l-ekser tâlim edilen kelblerdir. Maʿamâfîh her yırtıcı hayvana da "kelb" ıtlak olunur. Nitekim Ebû Leheb'in oğlu Utbe Şam seferine giderken Resûlullah "اللهمّ سلِّط عليه كلبًا من كلابك: İlâhî buna kelblerinden bir kelbi musallat et" diye dua etmiş, Utbe'yi de yolda arslan yemiş idi.[2] Bunun için bu tâlimin mâlum köpeğe mahsus olduğu zannedilmemelidir. Binâenʿaleyh mâna şudur: Bir de kelb ve sâir cevârih meyânından[3] ava alıştırarak Allah'ın size öğrettiği idrâkâttan tâlim ederek öğrettiğiniz muʿallem avcı hayvanlar helâl kılındı. Binâenʿaleyh bunlardan bu suretle intifâʿ eder, besler, alır satarsınız fakat yemeye gelince kendilerini değil {فَكُلُوا مِمَّٓا اَمْسَكْنَ عَلَيْكُمْ} size imsak ettikleri, tutuverdikleri avlardan yiyiniz. ❁ Dikkat edilmek lâzım gelir ki مَا أَمْسَكْنَ [1576] değil مِمَّٓا اَمْسَكْنَ'dir. Tuttuklarının hepsini değil, bir kısmını, eczâ-yı tayyibesini yiyiniz, sonra mutlaka أَمْسَكْنَ değil اَمْسَكْنَ عَلَيْكُمْ'dür, yani kendilerine değil size tutuverdiklerini yiyiniz. Şu hâlde bir kelb muʿallem olursa ve avcı tarafından sevk edilir de bir avı tutar, cerh eder, öldürür de avcı ona ölmüş olduğu hâlde yetişirse helâldir. Muʿallem cârihanın cerhi zebh makāmına kāim bir zekâttır. O onun bir âletidir. Diğer cevârih ve kezâlik ok, mızrak, tüfek de böyledir. Behemehâl diri iken yetişilip zebh edilmesi şart değildir. Zira o zaman muʿallem ile gayr-i muʿallemin farkı yoktur.[4] Fakat cevârih mefhûmu mûcebince cerh lâzımdır. Cerh etmeden boğar veya çarpar da

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 292:

وَقَالَ الْحَسَنُ الْبَصْرِيُّ رَحِمَهُ اللهُ: يَصِيرُ مُعَلَّمًا بِمَرَّةٍ وَاحِدَةٍ، وَعَنْ أَبِي حَنِيفَةَ رَحِمَهُ اللهُ فِي رِوَايَةٍ أُخْرَى أَنَّهُ يَصِيرُ مُعَلَّمًا بِتَكْرِيرِ ذَلِكَ مَرَّتَيْنِ، وَهُوَ قَوْلُ أَحْمَدَ رَحِمَهُ اللهُ، وَعَنْ أَبِي يُوسُفَ وَمُحَمَّدٍ رَحِمَهُمَا اللهُ: أَنَّهُ يَصِيرُ مُعَلَّمًا بِثَلَاثِ مَرَّاتٍ.

2 Kāsım b. Sellâm, *Garîbu'l-Hadîs,* thk. Hüseyin Muhammed Muhammed Şeref, Kahire: el-Hey'etü'l-Âmme, 1404/1984, I, 383; İbn Kuteybe, *el-Maʿârif,* thk. Servet Ukkâşe, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyye, 1992, s. 125; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IX, 135.

3 B: "meyânında".

4 B -"Zira o zaman muʿallem ile gayr-i muʿallemin farkı yoktur".

öldürürse bazıları مِمَّٓا اَمْسَكْنَ عَلَيْكُمْ zâhiren mutlaktır diyerek yine yenir demiş ise de doğrusu bunun münhanika veya mevkūzeden farkı yoktur, aynı mânada dâhildir, yenmez. Sonra kelb-i muʿallem cerh ü katletmiş olmakla beraber biraz da yemiş bulunursa bu da yenmez. Çünkü o onu kendine tutmuş demektir. مَٓا اَمْسَكْنَ عَلَيْكُمْ değildir. Maʿamâfîh Selmân-ı Fârisî'den, Saʿd b. Ebî Vakkâs'dan, İbn Ömer'den, Ebû Hureyre'den yenir diye rivayet de edilmiştir. Mâlik ve Evzâî yenir demişlerdir. Ancak bu meselede kelb ile kuş tefrik edilmiştir. Ve kuşun yemiş olması hılline mâniʿ olmayacağı gösterilmiştir ki Hanefiyye buna kāildirler.

Bu suretle bunların tuttuklarından yiyin {وَاذْكُرُوا اسْمَ اللّٰهِ عَلَيْهِ} ve üstüne Allah'ın ismini yâd edin, yani kelbi ve kuşu salarken besmele çekin {وَاتَّقُوا اللّٰهَؕ اِنَّ اللّٰهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ} ve her hâlde Allah serîʿu'l-hisâb olduğundan emirlerine muhalefetten sakının.

Muharremât[1] اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِى... إلخ diye tekid ve tevsik olunduğu gibi yine aynı mâna ile hellâlerin te'kîdi ve baʿdehû taʿmîmi zımnında buyuruluyor ki: {اَلْيَوْمَ اُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُ} ([1577]) Bugün size bütün tayyibât, her nevi hoş nimetler helâl kılındı {وَطَعَامُ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ حِلٌّ لَكُمْ} bir de ehl-i kitâbın taâmı, yani gerek bu tayyibâttan kestikleri ve avladıkları ve gerek ekmek vesâire gibi matʿûmâtları size helâl {وَطَعَامُكُمْ حِلٌّ لَهُمْ} sizin taâmınız da onlara helâldir. Yani yedirir ve satabilirsiniz. ❁ "Taâm"dan murad ne olduğu hakkında üç vecih vardır: Birincisi zebîha demektir. İkincisi ekmek[2] ve fâkihe gibi zekâta muhtaç olmayanlardır ki Zeydiyye eimmesinden menkul olan budur. Üçüncüsü zebâih ve sâir her nevi matʿûmâta şâmildir. Ekseriyet evvelki vechi tercih etmişlerdir. Çünkü zebîhadan mâʿadâsının taâm olmasında sâhibine ihtisâsı yoktur. Zebîha ise zâbihin fiiliyle taâm olabilir. Ve bunun için ehl-i kitâba izâfetinin bir mânası vardır.

1 M ve B -"Muharremât".
2 H -"ekmek".

Ahkâm-ı Kur'an'da Ebû Bekr-i Râzî der ki: "İbn Abbas'tan, Ebu'd-Derdâ'dan, Hasan ve Mücâhid ve İbrâhim ve Katâde ve Süddî'den rivayet edilmiştir ki وَطَعَامُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حِلٌّ لَكُمْ'den murad zebâihtir. Fi'l-vâkiʿ zâhir de bunu iktizâ eder. Gerçi "taâm" lafzını umûmu üzere istiʿmâl etsek gerek zebîhalarına ve gerek sâir taâmlarına şâmil olur. Fakat azher olan bilhassa zebâih murad olunmaktır. Çünkü ekmek, zeytinyağı ve sâir taâmların hükmü imal edenlerin husûsiyetiyle ihtilâf etmez. Bunlarda mecûsî veya kitâbînin farkı olmadığında kimsenin şüphesi yoktur. Muharremâtta zikr olunduğu üzere tezkiyesiz ölenlerin de gerek müslim ve gerek kitâbî ve gerek mecûsî vesâire[1] her kim tarafından öldürülmüş olursa olsun haram olduğunda Müslümanların ihtilâfı yoktur. Şu hâlde طَعَامُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حِلٌّ لَكُمْ diye bi't-tahsîs ehl-i kitâbın taâmı ibâha edilmekten murad bilhassa ihtilâf-ı edyân ile hükmü ihtilâf eden zebâihe haml edilmek vâcib olur."[2] Yani [1578] fâide-i beyan bilhassa[3] zebâih itibariyle zâhirdir. Belli ki أُوتُوا الْكِتَابَ kitâbı olmayanlardan ihtirazdır. Hâlbuki taâm hususunda ehl-i kitab ile diğerlerinin farkı[4] ancak zebâih ve av meselelerindedir. Ehl-i kitâbın meytesine, domuz etine ve şarabına varıncaya kadar her taâmı helâl olmadığı, muharremâttan bulunduğu gibi kitâbı olmayanların her taâmı haram olmadığı da mâlumdur. Binâenʿaleyh ehl-i kitâbı tahsis ederek diğerlerinden ihtiraz eden bu ibâha-i mahsûsanın fâidesi ancak zebâihte zâhirdir. Demek ki taâm, tayyibâttan olmak şartıyla umûmu üzre ibkā olunsa dahi nokta-i nazar ve hedef-i beyan bihassa ehl-i kitâbın kestikleri ve avladıkları helâl olduğunu

---

1 B -"gerek müslim ve gerek kitâbî ve gerek mecûsî vesâire".

2 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* III, 320:

وقَوْله تَعَالَى «وَطَعامُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتابَ حِلٌّ لَكُمْ» رُوِيَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ وَأَبِي الدَّرْدَاءِ وَالْحَسَنِ وَمُجَاهِدٍ وَإِبْرَاهِيمَ وَقَتَادَةَ وَالسُّدِّيّ أَنَّهُ ذَبَائِحُهُمْ وَظَاهِرُهُ يَقْتَضِي ذَلِكَ لِأَنَّ ذَبَائِحَهُمْ مِنْ طَعَامِهِمْ وَلَوْ اسْتَعْمَلْنَا اللَّفْظَ عَلَى عُمُومِهِ لَانْتَظَمَ جَمِيعُ طَعَامِهِمْ مِنَ الذَّبَائِحِ وَغَيْرِهَا وَالْأَظْهَرُ أَنْ يَكُونَ الْمُرَادُ الذَّبَائِحَ خَاصَّةً لِأَنَّ سَائِرَ طَعَامِهِمْ مِنَ الْخُبْزِ وَالزَّيْتِ وَسَائِرُ الْأَدْهَانِ لَا يَخْتَلِفُ حُكْمُهَا بِمَنْ يَتَوَلَّاهُ وَلَا شُبْهَةَ فِي ذَلِكَ عَلَى أَحَدٍ سَوَاءٌ كَانَ الْمُتَوَلِّي لِصُنْعِهِ وَاتِّخَاذِهِ مَجُوسِيًّا أَوْ كِتَابِيًّا وَلَا خِلَافَ فِيهِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَمَا كَانَ مِنْهُ غَيْرُ مُذَكًّى لَا يَخْتَلِفُ حُكْمُهُ فِي إِيجَابِ حَظْرِهِ بِمَنْ تَوَلَّى إِمَاتَتَهُ مِنْ مُسْلِمٍ أَوْ كِتَابِيٍّ أَوْ مَجُوسِيٍّ فَلَمَّا خَصَّ اللّٰهُ تَعَالَى طَعَامَ أَهْلِ الْكِتَابِ بِالْإِبَاحَةِ وَجَبَ أَنْ يَكُونَ مَحْمُولًا عَلَى الذَّبَائِحِ الَّتِي يَخْتَلِفُ حُكْمُهَا بِاخْتِلَافِ الْأَدْيَانِ.

3 H +"~~ihtilâf-ı edyân ile~~".

4 H +"~~ise~~".

göstermek ve bu suretle zekât için diyanet yani müslim veya ehl-i kitab olmak şart bulunduğunu anlatmaktır. Maʿamâfîh ذَبِيحَةُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ denilmiş olsa idi, o zaman sâir taâmlarının hurmeti şüphesi hâsıl olacak ve mütekābilen itʿâm-ı taʿâmın[1] cevâzı anlaşılamayacaktı, bunun için yine "taâm" lafzını tayyibâttan olmak şartıyla zebâih vesâireden eʿam olmak üzere asl-ı mefhûmuyla mülâhaza etmek ve ancak ehl-i kitâbın diğerlerinden farkı zebâih itibariyle olduğunu da mâ-sîka-leh olarak anlamak, yani zebâihin hıllini dâl bi'l-ibâre, diğerlerinin hıllini dâl bi'l-işâre olarak ahz etmek lâzım gelecektir. Ve bundan dolayıdır ki Ebû Bekir Râzî zebâih hakkında "azher" tâbirini kullanmıştır. Şunu da unutmamak lâzım gelir ki مَٓا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ sûret-i mutlakada haram idi. Ehl-i kitab ise zâhirde tevhid iddia ettiklerinden dolayı zâhir-i hâllerine nazaran zebîhalarında Allah'tan başkasının nâmını ilan etmezler demektir. Binâenʿaleyh bir Yahudî veya Nasrânînin kestiğini acaba ne nâm ile kesti diye tedkike kalkışmayarak ve zâhir-i hâlleriyle iktifâ ederek yemek câizdir. Fakat bir Nasrânînin meselâ bir koyunu[2] keserken veya ava köpeğini salarken "Mesih'in nâmına" dediğini bizzat duyan bir Müslümanın da o koyundan veya avdan yemesi câiz olmaz. Çünkü [1579] bunun مَٓا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ olduğu şüphesiz bir surette mâlumu[3] olmuştur. Ehl-i kitâbın zâhir-i hâliyle iktifâ câiz olunca Müslümanlık iddiasında bulunan herhangi bir kimsenin de zâhiriyle iktifâ câiz olacağında ve binâenʿaleyh gerek ehl-i sünnet olsun ve gerek olmasın firak-ı İslâmiye'den hepsinin zebîhası helâl olduğunda da şüphe yoktur. Meğer ki ıyâzen billâh irtidad etmiş olsun. Çünkü mürted ehl-i kitâba da intisab etse kestiği asla yenmez.

Taâm nevʿinden olan bu tayyibâttan mâʿadâ {وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الْمُؤْمِنَاتِ} mü'minelerden[4] muhsane olanlar, yani hürre ve afîfe Müslüman kadınlar ve kızlar, bunlardan başka {وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ} ehl-i kitabdan

1 M: "et'amın", sonraki baskılarda "taamın" şeklinde düzeltilmiştir.
2 B: "koyun".
3 B: "mâlum".
4 B: "mü'minlerden".

olan muhsaneler, yani hürre ve afîfe kadınlar ve kızlar dahi {اِذَٓا اٰتَيْتُمُوهُنَّ اُجُورَهُنَّ مُحْصِنٖينَ} ihsan ederek, yani taht-ı nikâhınıza alarak {غَيْرَ مُسَافِحٖينَ} ne sifah ile açıktan {وَلَا مُتَّخِذٖٓى اَخْدَانٍ} ne de dost tutmak suretiyle gizlice zina etmeyerek ücretleri olan mehirlerini kendilerine verdiğiniz takdirde sizin için helâldirler.

Görülüyor ki taâm hususunda iki taraftan müsaade gösterilmiş, Müslümanlara hem ehl-i kitâbın taâmlarını yemek hem de ehl-i kitâba Müslüman taâmını itʿâm etmek suretiyle mütekābilen alış veriş helâl kılınmış, fakat nikâh husûsunda bu hıll bir tarafa kasr edilmiş, yalnız Müslümanların ehl-i kitabdan iffet dairesinde nikâh ile kadın almaları tahlîl ve bununla mukaddemâ Sûre-i Bakara'da geçen وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتّٰى يُؤْمِنَّ [2/221] nehyi[1] ehl-i kitab kadınları hakkında nesh olunmuş ve mütekābilen Müslüman kadınlarının ehl-i kitâba tezvîcine asla müsaade olunmamış, bu cihet hurmet-i asliye ve sâbıka üzerine ibkā edilmiştir. [1580] Evvelemirde هُوَ الَّذٖى خَلَقَ لَكُمْ مَا فِى الْاَرْضِ جَمٖيعاً [el-Bakara 2/29] âyetinde beyan olunduğu üzere nüfûs-ı insâniye ve ırz mesâilinde ibâha değil hurmet asıldır. Sâniyen bu hurmet-i asliye ve ezeliye وَلَا تُنْكِحُوا الْمُشْرِكٖينَ حَتّٰى يُؤْمِنُوا [el-Bakara 2/221] nehyi ile tekid ve takrir olunmuştur (*bak*). Sâlisen Sûre-i Nisâ'da وَلَنْ يَجْعَلَ اللّٰهُ لِلْكَافِرٖينَ عَلَى الْمُؤْمِنٖينَ سَبٖيلاً [4/141] ile bu hurmet ve nehiy daha umûmî surette tavzih de kılınmıştır. Râbiʿan bütün helâllerin telhis ve beyan olunduğu bu âyette taâm her iki taraftan tahlîl edilerek nikâh için de bu maʿrız-ı beyan açılmış olduğu hâlde ehl-i kitabdan kadın almanın Müslümanlara hılli beyan olunmuş ve aksinden sükut edilmiştir ki bunda "beyân-ı zarûret" denilen bir kasr vardır. Ve bu suretle Müslüman kadınlarının ehl-i kitâba tezvîci asla mevzûʿ-i bahis olamayacağı ihtar edilmiş ve hurmet-i asliye ve sâbıka üçüncü defa olarak takrir ve tevsik olunmuştur. Pek vâzıh olan ve[2] asr-ı saadetten beri icmâʿ-ı ümmet

1 B -"nehyi".
2 B -"ve".

ile de mâlum bulunan bu meseleyi ihtârımıza sebep, zamanımızda edille-i İslâmiye'yi bilmeyen bazı câhillerin Kur'an'da buna dair bir nas bulunup bulunmadığını sual etmeleri olmuştur. Hâlbuki bu gibi hurmet asıl olan mesâilde müsaade edilmemiş olmak delîl-i kâfidir. Binâenʿaleyh bu gibiler hakkında "menʿ var mı" diye değil, "müsaade var mı" diye sormak lâzım gelir.

Burada gerek taâm ve gerek nikâh fıkralarındaki الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ ehl-i kitab olan Yehûd ve Nasârâdır. Hazret-i Ali radıyallahu anh Arap Nasârâsından Benî Tağlib hakkında "bunlar Nasrâniyetten şarap içmekten başka bir şey almamışlardır ve binâenʿaleyh Nasârâ hükmünde dâhil değildirler" demiş,[1] İmam Şâfiî de bunu ihtiyar eylemiş[2] ise de cumhur ve eimme-i Hanefiyye zâhir-i kitâba nazaran ale'l-umûm Nasârâ-yı Arabın zebîhaları dahi lâ be'se bih demişlerdir. Ancak İbn Abbas nikâh fıkrasında ehl-i kitabdan murad harbî olmayanlar olduğuna ve binâenʿaleyh harbî olan Yehûd ve Nasârâ kadınlarını nikâh câiz olmadığına kāil olmuştur. Fakat bunda da [1581] cumhûr-ı ulemâ âyetin ıtlâkı üzere harbî ve zimmîye şâmil bulunduğuna ve binâenʿaleyh harbî olan ehl-i kitabdan kadın tezevvüc etmek haram değil, bir zarûret bulunmadıkça nihâyet mekruh olduğuna kāildirler.[3]

---

1 eş-Şâfiʿî, *el-Ümm,* II, 254:

(قَالَ الشَّافِعِيُّ) أَخْبَرَنَا الثَّقَفِيُّ عَنْ أَيُّوب عَنْ ابْنِ سِيرِينَ عَنْ عُبَيْدَةَ عَنْ عَلِيٍّ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ: لَا تَأْكُلُوا ذَبَائِحَ نَصَارَى بَنِي تَغْلِبَ فَإِنَّهُمْ لَمْ يَتَمَسَّكُوا مِنْ دِينِهِمْ إِلَّا بِشُرْبِ الْخَمْرِ.

2 B: "etmiş".

3 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* III, 326:

وَقَدْ اُخْتُلِفَ فِي نِكَاحِ الْكِتَابِيَّاتِ مِنْ وَجْهٍ آخَرَ فَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ لَا تَحِلُّ نِسَاءُ أَهْلِ الْكِتَابِ إِذَا كَانُوا حَرْبًا وَتَلَا هَذِهِ الْآيَةَ «قاتِلُوا الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَلا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ» إلى قوله «وَهُمْ صاغِرُونَ» قَالَ الْحَكَمُ حَدَّثْت بِذَلِكَ إبْرَاهِيمَ فَأَعْجَبَهُ وَلَمْ يفرق في غَيْرَهُ مِمَّنْ ذَكَرْنَا قَوْلَهُ مِنْ الصَّحَابَةِ بَيْنَ الْحَرْبِيَّاتِ وَالذِّمِّيَّاتِ وَظَاهِرُ الْآيَةِ يَقْتَضِي جَوَازَ نِكَاحِ الْجَمِيعِ لِشُمُولِ الِاسْمِ لَهُنَّ قَالَ أَبُو بَكْرٍ وَمِمَّا يَحْتَجُّ بِهِ لِقَوْلِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَوْله تَعَالَى «لا تَجِدُ قَوْماً يُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ يُوادُّونَ مَنْ حَادَّ اللهَ وَرَسُولَهُ» وَالنِّكَاحُ يُوجِبُ الْمَوَدَّةَ بِقَوْلِهِ تَعَالَى «خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْواجاً لِتَسْكُنُوا إِلَيْها وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً» فَيَنْبَغِي أَنْ يَكُونَ نِكَاحُ الْحَرْبِيَّاتِ مَحْظُورًا لِأَنَّ قَوْله تَعَالَى «يُوادُّونَ مَنْ حَادَّ اللهَ وَرَسُولَهُ» إنَّمَا يَقَعُ عَلَى أَهْلِ الْحَرْبِ لِأَنَّهُمْ فِي حَدٍّ غَيْرِ حَدِّنَا وَهَذَا عِنْدَنَا إنَّمَا يَدُلُّ عَلَى الْكَرَاهَةِ وَأَصْحَابُنَا يَكْرَهُونَ مُنَاكَحَاتِ أَهْلِ الْحَرْبِ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ.

Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 293:

وَعَنْ عَلِيٍّ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ أَنَّهُ اسْتَثْنَى نَصَارَى بَنِي تَغْلِبَ، وَقَالَ: لَيْسُوا عَلَى النَّصْرَانِيَّةِ وَلَمْ يَأْخُذُوا مِنْهَا إِلَّا شُرْبَ الْخَمْرِ، وَبِهِ أَخَذَ الشَّافِعِيُّ رَحِمَهُ اللهُ. وَعَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا أَنَّهُ سُئِلَ عَنْ ذَبَائِحِ نَصَارَى الْعَرَبِ فَقَالَ لَا بَأْسَ بِهِ، وَبِهِ أَخَذَ أَبُو حَنِيفَةَ رَحِمَهُ اللهُ.

Ehl-i kitâbın gayriye gelince: Bunlardan Mecûsîler hakkında Resûlullah "سُنُّوا بِهِمْ سُنَّةَ أَهْلِ الكِتَاب، غَيرَ نَاكِحِي نِسائِهِم وَلا آكِلي ذَبَائِحِهِمْ: Mecûsîlere ehl-i kitab muamelesi yapınız, fakat kadınlarını nikâh etmemek ve kestiklerini yememek şartıyla"[1] buyurmuştur.

Maʿamâfîh dünyada ehl-i kitâba taâm ve kadın[2] cihetiyle verilen bu husûsiyetten dolayı âhiret nokta-i nazarından da böyle zannedilmesin, çünkü {وَمَنْ يَكْفُرْ بِالْاِيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ} her kim bu imana, yani bu dîn-i ekmele ve şerîʿat-ı İslâm'a küfr ederse bütün ameli tutulur {وَهُوَ فِي الْاٰخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ} ve âhirette hâsirînden olur. ❁ Binâenʿaleyh onların taâmlarını yerken veya kadınlarını tezevvüc ederken imanı haleldâr etmekten, irtidad tehlikesine düşmekten son derece ihtiraz etmelidir. Ve bundan dolayıdır ki harbiyyeyi tezevvüc mekruhtur. وَلَاَمَةٌ مُؤْمِنَةٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكَةٍ وَلَوْ اَعْجَبَتْكُمْ [el-Bakara 2/221]

ʿUhûd ve ukūd-i[3] ilâhiyeden hıll u hurmet ahkâmının tafsîli sırasında ikmâl-i din ve itmâm-ı nimet ile ahd-i rubûbiyetin îfâ edilmiş olduğu anlatıldıktan ve bu cümleden olmak üzere hayât-ı dünyeviye makāsıdından bulunan tayyibât-ı mâide, Sûre-i Nisâ'nın فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَّاءِ [4/3] mazmûnunu teşrîhen tayyibât-ı âile ile birleştirilerek cemâʿat-i mü'minîne sunulduktan ve nihâyet bundan böyle îfâ-yı ahd kaziyyesinin tamamen uhde-i ubûdiyete teveccüh ettiği, bunun da akd-i iman ile icrâ-yı ahkâm-ı İslâmiyeye mütevakkıf olduğu işʿâr ve bu dünyanın bir de âhireti bulunduğu ihtar edildikten sonra الطَّيِّبَاتُ لِلطَّيِّبِينَ [en-Nûr 24/26] medlûlü üzere niʿam-ı uhreviyenin istikmâli zımnında bu dîn-i ekmelin baʿde'l-iman miftâh-ı ubûdiyeti olan emr-i [1582] tahâretten bed' ile akd-i ubûdiyeti tevsik için buyuruluyor ki:

---

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, II, 396; Zeylaʿî, *Nasbu'r-râye,* III, 170. Krş. *Muvatta',* Zekât, 42; Ebû Yûsuf, el-Harâc, s. 79, 143, 225.

2 H: "kadın ve taâm".

3 B: "ʿUkūd ve ʿuhûd-i".

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اِذَا قُمْتُمْ اِلَى الصَّلٰوةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَاَيْدِيَكُمْ اِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُؤُ۫سِكُمْ وَاَرْجُلَكُمْ اِلَى الْكَعْبَيْنِۜ وَاِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُواۜ وَاِنْ كُنْتُمْ مَرْضٰٓى اَوْ عَلٰى سَفَرٍ اَوْ جَٓاءَ اَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَٓائِطِ اَوْ لٰمَسْتُمُ النِّسَٓاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَٓاءً فَتَيَمَّمُوا صَع۪يدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَاَيْد۪يكُمْ مِنْهُۜ مَا يُر۪يدُ اللّٰهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلٰكِنْ يُر۪يدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٦﴾ وَاذْكُرُوا نِعْمَةَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَم۪يثَاقَهُ الَّذ۪ي وَاثَقَكُمْ بِه۪ٓۙ اِذْ قُلْتُمْ سَمِعْنَا وَاَطَعْنَاۘ وَاتَّقُوا اللّٰهَۜ اِنَّ اللّٰهَ عَل۪يمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴿٧﴾

Meâl-i Şerîfi

Ey o bütün iman edenler! Namaza kalkacağınız vakit yüzlerinizi ve dirseklere kadar ellerinizi ve başlarınıza mesh [1583] edip her iki topuğa kadar ayaklarınızı yıkayın. Cünübseniz tastamam yıkanın. Eğer hasta veya seferde olursunuz[1] veya biriniz hâcet yerinden gelir veya kadınlara dokunursunuz da suya gücünüz yetmezse o vakit de temiz bir toprağa teyemmüm edin; niyetle ondan yüzlerinize ve ellerinize mesh eyleyin, Allah'ın murâdı sizi sıkıntıya koşmak değil velâkin O sizi pampâk etmek ve üzerinizdeki nimetini tamamlamak istiyor ki şükredesiniz[2] (6). Allah'ın üzerinizdeki nimetini ve sizi سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا *dediğiniz vakit bağladığı mîsâkını unutmayın. Allah'tan korkun, çünkü Allah bütün sînelerin künhünü[3] bilir (7).*

Bu âyete "âyet-i teyemmüm" denilmiştir ki Buhârî ve Müslim'de Hazret-i Âişe'den rivayet edildiği üzere müşârünileyhânın kılâdesinin düştüğü seferde geceleyin susuz bir mevkide kalınıp abdest almak kābil olamadığından[4] dolayı nâzil olmuş ve bu gibi ahvâlde abdest

1 B: "olursanız".
2 H: "velâkin böyle irade buyuruyor ki sizi pampâk etsin ve üzerinizdeki nimetini tamamlasın da gerek ki şükredesiniz".
3 H: "mâhiyetini".
4 B: "olmadığından".

yerine teyemmümü[1] emretmiştir.[2] Gerçi bu âyet evvelemirde abdestin farzlarını tesbit etmekte ve binâenʿaleyh aynı zamanda bir âyet-i vuzû' olduğu muhakkak bulunmakta ise de abdest ibtidâ bu âyet ile teşrîʿ edilmiş olmayıp tâ Mekke'de namazla beraber farz kılınmış ve hatta İslâm'da hiçbir zaman abdestsiz namaz kılınmamış olduğu mâlum bulunduğundan, bununla abdestin farziyeti reʿsen değil ahkâm-ı tahâreti istinbatta esas ittihaz edilmek üzere takrîren tesbit edilmiş ve bunun için[3] ismi vuzûdan ziyade teyemmüme muzâf kılınmıştır. Sahabeden Alkame b. Feğvâ radıyallahu anh demiştir ki: "Bu يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اِذَا قُمْتُمْ اِلَى الصَّلٰوةِ âyeti nâzil oluncaya kadar Resûlullah su dökmüş bulunursa abdest almadıkça ne konuşur ne de selâm alırdı. Biz söyleriz o söylemez, biz selâm veririz o vermez ve almazdı."[4] Yani Ebû Hayyân'ın da naklettiği vechile Resûlullah bu âyetten evvel abdestsiz bir iş yapmak şöyle dursun söz bile söylemezdi. Binâenʿaleyh bunun [1584] nüzûlü abdestin her amel için değil, namaz için farz olduğunu beyan ile Resûlullah'a bir ruhsat ifade etmiştir.[5] Zikr olunan sefer, ifk kıssasının zuhur ettiği Gazve-i Benî Mustalik olduğuna, bu[6] da altıncı

---

1 B: "teyemmüm".

2 Buhârî, Teyemmüm, 1; Müslim, Hayz, 108:

عَنْ عَائِشَةَ زَوْجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَتْ: خَرَجْنَا مَعَ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي بَعْضِ أَسْفَارِهِ، حَتَّى إِذَا كُنَّا بِالْبَيْدَاءِ أَوْ بِذَاتِ الجَيْشِ انْقَطَعَ عِقْدٌ لِي، فَأَقَامَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى التِمَاسِهِ، وَأَقَامَ النَّاسُ مَعَهُ وَلَيْسُوا عَلَى مَاءٍ، فَأَتَى النَّاسُ إِلَى أَبِي بَكْرٍ الصِّدِّيقِ، فَقَالُوا: أَلَا تَرَى مَا صَنَعَتْ عَائِشَةُ؟ أَقَامَتْ بِرَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالنَّاسِ وَلَيْسُوا عَلَى مَاءٍ، وَلَيْسَ مَعَهُمْ مَاءٌ، فَجَاءَ أَبُو بَكْرٍ وَرَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَاضِعٌ رَأْسَهُ عَلَى فَخِذِي قَدْ نَامَ، فَقَالَ: حَبَسْتِ رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالنَّاسَ، وَلَيْسُوا عَلَى مَاءٍ، وَلَيْسَ مَعَهُمْ مَاءٌ، فَقَالَتْ عَائِشَةُ: فَعَاتَبَنِي أَبُو بَكْرٍ، وَقَالَ: مَا شَاءَ اللّٰهُ أَنْ يَقُولَ وَجَعَلَ يَطْعُنُنِي بِيَدِهِ فِي خَاصِرَتِي، فَلَا يَمْنَعُنِي مِنَ التَّحَرُّكِ إِلَّا مَكَانُ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى فَخِذِي، فَقَامَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حِينَ أَصْبَحَ عَلَى غَيْرِ مَاءٍ، فَأَنْزَلَ اللّٰهُ آيَةَ التَّيَمُّمِ فَتَيَمَّمُوا، فَقَالَ أُسَيْدُ بْنُ الحُضَيْرِ: مَا هِيَ بِأَوَّلِ بَرَكَتِكُمْ يَا آلَ أَبِي بَكْرٍ، قَالَتْ: فَبَعَثْنَا البَعِيرَ الَّذِي كُنْتُ عَلَيْهِ، فَأَصَبْنَا العِقْدَ تَحْتَهُ.

3 M ve B -"için".

4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 22. Krş. Buhârî, Teyemmüm, 3:

عن عبد الله بن علقمة بن الفغواء، عن أبيه قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا أراق البول نكلمه فلا يكلمنا، ونسلم عليه فلا يرد علينا، حتى يأتي منزله فيتوضأ كوضوئه للصلاة. فقلنا: يا رسول الله، نكلمك فلا تكلمنا، ونسلم عليك فلا ترد علينا؟ قال: حتى نزلت آية الرخصة: «يا أيها الذين آمنوا إذا قمتم إلى الصلاة» الآية.

5 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 186:

وَقَالَ عَلْقَمَةُ بْنُ الْفَغْوِ وَهُوَ مِنَ الصَّحَابَةِ: إِنَّهَا نَزَلَتْ رُخْصَةً لِلرَّسُولِ لِأَنَّهُ كَانَ لَا يَعْمَلُ عَمَلًا إِلَّا عَلَى وُضُوءٍ، وَلَا يُكَلِّمُ أَحَدًا وَلَا يَرُدُّ سَلَامًا عَلَى غَيْرِ ذَلِكَ، فَأَعْلَمَهُ اللّٰهُ أَنَّ الْوُضُوءَ إِنَّمَا هُوَ عِنْدَ الْقِيَامِ إِلَى الصَّلَاةِ فَقَطْ دُونَ سَائِرِ الْأَعْمَالِ.

6 H, M ve B: "bunun".

sene-i hicriye şabanında Hudeybiye seferinden önce vukūʿ bulduğuna göre bu âyet Sûre-i Mâide'nin ilk nâzil olan âyetlerinden ve hatta bu sûrenin Hudeybiye'den sonra nâzil olduğu söylendiğine nazaran mukaddime-i nüzûlü olan ilk âyeti demek olur. Fakat unutmamak lâzım gelir ki Sûre-i Nisâ'da يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلٰوةَ وَاَنْتُمْ سُكَارٰ [4/43] âyetinde dahi geçmiş idi. *Bak*.

Kıraat: {وَاَرْجُلَكُمْ} İbn Kesîr, Ebû Amr, Âsım'dan Ebû Bekir Şuʿbe, Hamza, Ebû Cafer, Halef-i Âşir kıraatlerinde lâm cer ile esre ve mütebâkīsinde, yani Nâfiʿ, İbn Âmir, Âsım'dan Hafs, Kisâî, Yaʿkūb kıraatlerinde nasb ile üstün okunur. Nasb ayakların yüz ve el gibi فَاغْسِلُوا'ya taʿallukunda, cer de وَامْسَحُوا'ya taʿallukunda zâhirdir. Ve bu iki kıraatin birbirine tevfîki nokta-i nazarından bir mezhep ihtilâfı hâsıl olmuştur. Zira birine göre ayaklar yıkanacak, birine göre de mesh ile iktifâ olunabilecek görünüyor. Bunun en güzel ve en sahih sûret-i halli çıplak ayakların yıkanması, sünnet-i meşhûre ile sâbit olduğu vechile abdestle giyilmiş mest ve fotin üzerine de mesh edilmesidir. Cumhûr-ı ehl-i sünnetin mezhebi budur. Tesfîr-i Kaffâl'de sahabeden yalnız İbn Abbas ve Enes b. Mâlik, tâbiʿînden İkrime ve Şaʿbî ve Ebû Cafer Muhammed[1] b. Ali el-Bâkır'dan "ayaklarda abdestin farzı mesh" olduğu nakledilmiştir ki Şîʿa'dan İmâmiyye'nin mezhebi budur. Bütün cumhûr-ı fukaha ve müfessirîn ise "ayaklarda abdestin farzı yıkamak" olduğunu beyan etmişlerdir. Zâhiriyye'nin reisi olan Dâvûd İsfahânî de her ikisinin cemʿi vâcib olduğuna kāil olmuştur ki, bu da eimme-i Zeydiyye'den Nâsır li'l-Hakk'ın kavlidir. Hasan-ı Basrî ile Muhammed b. Cerîr Taberî [1585] de mükellefin mesh ile gasl beyninde muhayyer olduğunu söylemişlerdir.[2] Bunların münakaşası kütüb-i fıkhiyede mebsuttur. Burada ancak şu kadar söyleyelim ki çıplak ayaklara meshi tecviz etmek âyetin nihâyetinde

1 B -"Muhammed".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 305:

فَنَقَلَ الْقَفَّالُ فِي تَفْسِيرِهِ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ وَأَنَسِ بْنِ مَالِكٍ وَعِكْرِمَةَ وَالشَّعْبِيّ وَأَبِي جَعْفَرٍ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيِّ الْبَاقِرِ: أَنَّ الْوَاجِبَ فِيهِمَا الْمَسْحُ، وَهُوَ مَذْهَبُ الْإِمَامِيَّةِ مِنَ الشِّيعَةِ. وَقَالَ جُمْهُورُ الْفُقَهَاءِ وَالْمُفَسِّرِينَ: فَرْضُهُمَا الْغَسْلُ، وَقَالَ دَاوُدُ الْأَصْفَهَانِيُّ: يَجِبُ الْجَمْعُ بَيْنَهُمَا وَهُوَ قَوْلُ النَّاصِرِ لِلْحَقِّ مِنْ أَئِمَّةِ الزَّيْدِيَّةِ. وَقَالَ الْحَسَنُ الْبَصْرِيُّ وَمُحَمَّدُ بْنُ جَرِيرٍ الطَّبَرِيُّ: الْمُكَلَّفُ مُخَيَّرٌ بَيْنَ الْمَسْحِ وَالْغَسْلِ.

يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ diye beyan olunan hikmet-i tahârete katʿiyyen münâfî bulunduğu ve hele yıkanmamış kirli ayaklarla camilere girmenin taharet şöyle dursun, alelâde nezâfet ile bile kābil-i tevfîk olmadığı âşikârdır. Nitekim ayaklarını güzelce yıkamamış ve ökçelerinde biraz kuruluk kalmış olanlar hakkında Resûlullah "وَيْلٌ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ: vay şu ökçelerin ateşten hâline!" buyurmuş ve tekrar yıkanmasını emretmiştir.[1] Bir de murad mesh olsa idi بِرُؤُسِكُمْ gibi sadece[2] وَاَرْجُلِكُمْ demek kâfi olur, اِلَى الْكَعْبَيْنِ kaydına hiç de lüzum kalmazdı. Bu da esâs-ı farzın yıkamak olduğunu ve meshin buna ibtinâ etmesi lâzım geldiğini işʿâr eder. Hâsılı ayaklar hakkında yıkamak emri muhkem, mesh emri mücmeldir, ve sünnet-i seniyye ile beyan olmuştur.

اَوْ لٰمَسْتُمُ النِّسَٓاءَ Tıpkı Sûre-i Nisâ'daki gibi لَمَسْتُمُ النِّسَٓاءَ dahi okunmuştur (*Oraya bak*).

{يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُٓوا} Ey iman edenler -mâlum ya imandan sonra ilk vazife namazdır- siz {اِذَا قُمْتُمْ اِلَى الصَّلٰوةِ} namaza kalktığınız, yani namaza kalkmak istediğiniz vakit {فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَاَيْدِيَكُمْ اِلَى الْمَرَافِقِ} yüzlerinizi ve dirseklere kadar ellerinizi yıkayınız {وَامْسَحُوا بِرُؤُسِكُمْ} ve başlarınıza mesh ediniz {وَاَرْجُلَكُمْ اِلَى الْكَعْبَيْنِ} iki topuğa kadar ayaklarınızı da. ❁ Yani ayaklarınızı da yıkayınız, yahut mestli ise mesh ediniz, bu temizlikler yapılmadan namaz, namaz olmaz. "لَا يَقْبَلُ اللهُ صَلَاةً بِغَيْرِ طهُورٍ: Allah, taharetsiz hiçbir namazı kabul etmez."[3] Buna tuhûr[4] = temizlik, vuzû' = abdest denilir, ve işte [1586] abdestin farzı bunlardır. Ve görülüyor ki bu da dört şeyden

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 193:

عَنْ عَبْدِ اللهِ بْنِ عَمْرٍو، قَالَ: رَأَى رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَوْمًا يَتَوَضَّئُونَ وَأَعْقَابُهُمْ تَلُوحُ، فَقَالَ: وَيْلٌ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ، أَسْبِغُوا الْوُضُوءَ.

Müslim, Tahâret, 26:

عَنْ عَبْدِ اللهِ بْنِ عَمْرٍو، قَالَ: رَجَعْنَا مَعَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ مَكَّةَ إِلَى الْمَدِينَةِ حَتَّى إِذَا كُنَّا بِمَاءٍ بِالطَّرِيقِ تَعَجَّلَ قَوْمٌ عِنْدَ الْعَصْرِ، فَتَوَضَّئُوا وَهُمْ عِجَالٌ فَانْتَهَيْنَا إِلَيْهِمْ وَأَعْقَابُهُمْ تَلُوحُ لَمْ يَمَسَّهَا الْمَاءُ فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: وَيْلٌ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ أَسْبِغُوا الْوُضُوءَ.

2 B -"sadece".

3 Kāsım b. Sellâm, *et-Tahûr,* thk. Meşhur Hasan Mahmûd Selmân, Cidde: Mektebetü's-Sahâbe, 1414/1994, s. 144. Krş. Buhârî, Vudû', 2; Müslim, Tahâret, 1, 2.

4 B: "tuhr".

ibarettir: Üç gasl bir mesh. İmam Şâfiî bunların tertîbi de dâhil olmak ve bir de niyetsiz ibadet olamayacağı mülâhazasıyla niyet de hesâba katılmak üzere altı, Ahmed b. Hanbel hazretleri de yüzde ağız ve burun içlerinin dahi dâhil olduğu mülâhazasıyla mazmaza ve istinşâkı da idhâl edip sekiz saymıştır. Hanefiyyece ise, niyet, tertib, mazmaza, istinşak sünnettir. Ve abdestin daha birtakım sünnetleri ve âdâbı vardır ki bunları mükemmildir, hepsinin başında besmele vardır. Âyetin zâhirine bakınca her namaza kalkarken ayrıca bir abdest almak lâzım gibi görünür. Bunun için Zâhiriyye her namaz için ayrıca bir abdestin farz olduğuna kāil olmuşlardır. Ale'l-ekser Resûlullah'ın ve Hulefâ-i Râşidîn'in böyle yaptıkları da muhakkaktır. Fakat bunlar farz değil, sünnettirler. Çünkü feth-i Mekke günü Resûlullah beş vakit namazı bir abdest ile kılmış, Hazret-i Ömer de "yâ Resûlallah bundan evvel yapmadığın bir şey yaptın" demiş, cevâbında "ʿamden yaptım yâ Ömer" buyurulmuş olduğu da rivâyeten sâbittir[1] ki bu amd ile cevaz gösterilmiştir. Sonra âyetin tamamıyla zâhirine bakılacak olursa abdestin ancak namaza kalkıldığı zaman alınabilmesi lâzım gelecek ve binâenʿaleyh otururken abdest alıp da namaza kalkmak dahi kifayet etmeyecektir. Buna ise Zâhiriyye dahi kāil olmamıştır. Demek olur ki bu noktada âyetin zâhiri murad olmadığı müttefek[un] aleyh bulunduğundan gerek delâlet-i hâl ve gerek teyemmüm fıkralarında hadesin tasrîhi karîneleriyle âyetin ıtlâkı ya hitâbı abdesti olmayanlara tahsis veya إِذَا قُمْتُمْ مُحْدَثِينَ yani abdestiniz olmadığı hâlde namaza kalktığınız vakit mânasıyla takyid olunarak tefsir edilmek lâzım gelir. Ve o hâlde abdestin sebeb-i vücûbu mutlak irâde-i salât değil, hades şartıyla irâde-i salât demek olur ki cumhûrun kavli de budur. Sonra şâyân-ı dikkattir ki[2] وَامْسَحُوا رُؤُسَكُمْ değil, "bâ" ile وَامْسَحُوا بِرُؤُسِكُمْ buyurulmuştur. Bu ise "başınızla mesh ediniz" demek gibidir. Nasıl ki "mendili sildim" demekle "mendil ile [1587] sildim" demek arasında fark

1 Müslim, Tahâret, 86; Ebû Dâvûd, Tahâret, 66/172; Tirmizî, Tahâret, 45/61; Nesâî, Tahâret, 101: عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ بُرَيْدَةَ، عَنْ أَبِيهِ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صَلَّى الصَّلَوَاتِ يَوْمَ الْفَتْحِ بِوُضُوءٍ وَاحِدٍ، وَمَسَحَ عَلَى خُفَّيْهِ فَقَالَ لَهُ عُمَرُ: لَقَدْ صَنَعْتَ الْيَوْمَ شَيْئًا لَمْ تَكُنْ تَصْنَعُهُ، قَالَ: عَمْدًا صَنَعْتُهُ يَا عُمَرُ.

2 H -"ki".

vardır. Burada meshin başa yapılacağı ve başın âlet-i mesh olamayacağı zâhir bulunduğu hâlde bâ'nın idhâli bir maʿnâ-yı âliyyete işaret, bu ise örfen bir elden ibaret olmakla bu sûret-i ifadeden ve bir de "nâsıye" hadîsinden[1] eimme-i Hanefiyye "elinizi miʿyâr tutarak elinizle başınıza mesh ediniz" mânası anlaşıldığını göstermişler ve meshin farzı "cüz'î bir hareketle tam bir el miktarı, taʿbîr-i âharla nâsıye miktarı, taʿbîr-i âharla dörtte biri" olduğunu ve tamamını mesh sünnet bulunduğunu beyan etmişlerdir. Fakat İmam Mâlik ve Ahmed b. Hanbel tamamına meshin farz olduğuna, İmam Şâfiî de bir parmak dokunmanın kâfi bulunduğuna kāil olmuşlardır.

Gaslin mahiyeti, suyu aʿzânın üzerinden tamamen akıtmaktır. Ovmak şart değildir, binâenʿaleyh su damlamadıkça gasl denmez. Abdest hadesten taharet, yani itibârî ve gayr-i mer'î bir mülevveslikten temizlik olduğu için, bununla necasetten taharet için olan gasli birbirine karıştırmamalıdır. Necasetten taharette pislik iyice zâil oluncaya kadar yıkamak ve îcâbına göre ovmak veya silmek lâzım ise de, abdestte bu gibi mâniʿ-i tahâret olan kir ve pislikler daha evvel izâle edilmiş bulunacağından gayr-i mer'î olan hadesi izâle için bir defa yıkamak kâfi olabilir, farzı bu kadardır. Çünkü emir, tekrar icab etmez, fakat iki daha iyidir. Ve üç defa tekrar sünnettir, ovmak da sünnettir. Ancak İmam Mâlik ovmak farz demiştir.

"Mesh" esasen bir şeye dokunmak ve örfen el sürmektir. Şerʿan da farzı dokunmaktır. Binâenʿaleyh başa mesh taze, gayr-i müstaʿmel bir yaşlığın miktâr-ı matlûba isabeti demektir. Bunda tekrar sünnet değildir. Fakat hafifçe bir saç tesviyesi olabilir.

İşte namazın şartlarından biri böyle abdesttir. Fakat bunun kifayeti cenabet olmadığı takdirdedir. {وَاِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا} [1588] Ve eğer cünüb iseniz,

---

1 Müslim, Tahâret, 81:

عَنْ عُرْوَةَ بْنِ الْمُغِيرَةِ بْنِ شُعْبَةَ، عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: تَخَلَّفَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَتَخَلَّفْتُ مَعَهُ فَلَمَّا قَضَى حَاجَتَهُ قَالَ: «أَمَعَكَ مَاءٌ؟» فَأَتَيْتُهُ بِمِطْهَرَةٍ، فَغَسَلَ كَفَّيْهِ وَوَجْهَهُ، ثُمَّ ذَهَبَ يَحْسِرُ عَنْ ذِرَاعَيْهِ فَضَاقَ كُمُّ الْجُبَّةِ، فَأَخْرَجَ يَدَهُ مِنْ تَحْتِ الْجُبَّةِ، وَأَلْقَى الْجُبَّةَ عَلَى مَنْكِبَيْهِ، وَغَسَلَ ذِرَاعَيْهِ، وَمَسَحَ بِنَاصِيَتِهِ وَعَلَى الْعِمَامَةِ وَعَلَى خُفَّيْهِ، ثُمَّ رَكِبَ وَرَكِبْتُ فَانْتَهَيْنَا إِلَى الْقَوْمِ، وَقَدْ قَامُوا فِي الصَّلَاةِ، يُصَلِّي بِهِمْ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ عَوْفٍ وَقَدْ رَكَعَ بِهِمْ رَكْعَةً، فَلَمَّا أَحَسَّ بِالنَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ذَهَبَ يَتَأَخَّرُ، فَأَوْمَأَ إِلَيْهِ، فَصَلَّى بِهِمْ، فَلَمَّا سَلَّمَ قَامَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَقُمْتُ، فَرَكَعْنَا الرَّكْعَةَ الَّتِي سَبَقَتْنَا.

yani rüyada veya yakazada dıfk ile inzâl-i meni veya inzal olmasa bile iltikā-yı hitâneyn olmuş ise {فَاطَّهَّرُوا} tetahhur ediniz; kendinizi baştan tırnağa tamamen yıkayıp temizleyiniz, guslediniz ❁ ki Sûre-i Nisâ'da حَتّٰى تَغْتَسِلُوا [4/43] diye iğtisal ile tâbir buyurulmuştu. Burada tekellüf sîgasıyla "tetahhur" denilmiş ve iğtisalde mübalağa edilmesi lüzûmu gösterilmiştir. Bunun için haraca varmamak üzere mümkin olan her taraf yıkanmalı ve hatta ağız burun içleri bile yıkanmalıdır. Abdestte sünnet olan mazmaza ve istinşak gusülde farzdır.

Lâkin bu gusül ve o abdest mazeret bulunmadığı takdirdedir {وَاِنْ كُنْتُمْ مَرْضٰى} ve eğer hasta olur {اَوْ عَلٰى سَفَرٍ} veya sefer üzerinde bulunur {اَوْ جَٓاءَ اَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَٓائِطِ} veya herhangi biriniz helâdan gelir {اَوْ لٰمَسْتُمُ النِّسَٓاءَ} veya kadına dokunur[1] da {فَلَمْ تَجِدُوا مَٓاءً} bir su bulamazsanız ❁ yani ya taharriyyât-ı lâzimeden sonra hakikaten bulamaz, veya hastalık veya sefer mâniʿ-i taharrî veya mâniʿ-i istiʿmâl olduğundan dolayı taharrîye veya istiʿmâle kudret ü çare bulamazsanız o zaman abdest veya gusül yerine {فَتَيَمَّمُوا صَعِيداً طَيِّباً} hoş ve temiz bir saʿîde teyemmüm ediniz. Niyet eyleyiniz de {فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَاَيْدِيكُمْ مِنْهُ} o saʿîdden yüzlerinize ve kollarınıza mesh ediniz. ❁ Maraz veya sefer kayıtları suyu bulmaya veya kullanmaya mâniʿ olan özürleri, helâdan gelmek veya kadına dokunmak da abdesti veya guslü îcab eden sebepleri, suyu bulamamak da bunların yerine teyemmümün [1589] şart-ı sıhhatini göstermektedir. Bedîhîdir ki helâdan gelmek bedenden bir necasetin çıkmasından kinayedir ki lisânımızda "abdest bozmak" tâbir olunur. İnde'l-Hanefiyye böyledir. Fakat İmam Şâfiî sebîleynden çıkması demiş, İmam Mâlik de sebîleynden çıkması mutad olan necesler demiştir.

Sûre-i Nisâ âyetinde teyemmümün, saʿîdin mânaları ve daha bazı îzâhât geçmiş olduğundan oraya bakınız. Burada fazla olarak مِنْهُ kaydı zikredilmiş ve bu suretle teyemmümde mücerred kast ve niyet ile mesh kifayet etmeyip saʿîde temas etmek de lâzım olduğu işʿâr olunmuştur. مِنْ İbtidâ veya tebʿîz olmak muhtemildir. İbtidâ olduğuna göre elin saʿîde

1 M ve B: "dokunursunuz".

dokunması kâfîdir. Tebʿîz olduğuna göre de behemehâl elden yüze ve kollara da biraz bir şey sürülmesi lâzım gelir. Evvelki Hanefî, ikinci Şâfiî mezhebidir. Taşa ve mermere ve madene teyemmüm câiz olup olmayacağı hakkındaki ihtilâfâtın[1] menşei budur. İbtidâ olması ruhsat, tebʿîz olması ihtiyattır.

Şimdi sakın "bu külfetler, zahmetler nedir?" demeyiniz {مَا يُرِيدُ اللّٰهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ} bu taharet veya teyemmüm emirleriyle Allah'ın muradı size bir tazyik yapmak, harac ve zahmete koşmak değil {وَلٰكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ} velâkin o sizi tathir etmek, maddî manevî, görünür görünmez pisliklerden ve günahlardan temizlemek {وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ} ve size nimetini tamamlamak ister ki {لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} şükredesiniz; zâhiriniz ve bâtınınız temizlenip zevk-i niʿmeti tadasınız, münʿimi ve hakk-ı münʿimi göresiniz. Binâenʿaleyh dinde harac yoktur, tekâlîf-i dîniyeyi külfet ve zahmet değil, bir nimet tanımalıdır. Abdestin, guslün, teyemmümün hikmeti nezâfet-i maddiye ve tahâret-i [1590] mâneviyedir. Tayyibât tayyibîn için olduğundan taharet, nimet ve saadetin tamamlanmasına sebeptir. Bu da şükre sebeptir. Şükür de لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَاَزِيدَنَّكُمْ [İbrâhim 14/7][2] mûcebince izdiyâd-ı niʿmet ü saâdete sebeptir. Bu suretle tamamın fevkinde niʿmet ü saâdet nâmütenâhî bir izdiyâd ile cereyan edip gidecek demektir. Bâlâda وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي buyurulduğu hâlde ondan sonra burada وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ buyurulması, daha doğrusu nüzulde mukaddem bulunan bu âyetin bu vechile tertibde tehir olunması gösterir ki orada itmâm-ı niʿmet bir itmâm-ı izâfî ve dünyevîdir. Burada daha itmâmı vaad olunan nimet de ebedî ve nâmütenâhî olan niʿmet-i uhreviyedir. Bu vechile bunda اِنَّمَا تُوَفَّوْنَ اُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ [Al-i İmrân 3/185], وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ اِلَى اللّٰهِ ثُمَّ تُوَفّٰى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ [el-Bakara 2/281] mazmunlarına bir işaret vardır. Nihâyet burada şu da anlaşılıyor ki nimet ü saadetin en büyüğü şükrandır. Ve en mesʿud kimseler hiss-i şükran ile meşbûʿ olanlardır ve zevk-i rıdvan bunun içindedir. (*Sûre-i Fâtiha'da* اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ*'a bak*).

---

1 M ve B: "ihtilâfın".

2 "…Celâlim hakkı için, şükrederseniz elbette size artırırım…"

Hulâsa, ziyâde-i niʿmet şükür ile, şükür de nimeti unutmamakla kāim olacağından bu taharetleri yapınız {وَاذْكُرُوا نِعْمَةَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ} ve Allah'ın size olan nimetini ve ale'l-husûs niʿmet-i İslâm'ı unutmayınız, zikr ü fikrinizden çıkarmayınız[1], dâima yâd ile şükrediniz ki namaz bu şükür cümlesindendir. {وَمِيثَاقَهُ الَّذٖى وَاثَقَكُمْ بِهٖۤ اِذْ قُلْتُمْ سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا} Ve o mîsâkı yâd edip îfâ ediniz ki Allah onunla sizi سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا dediğiniz zaman tevsik etmiş, muhkemleştirmişti. ❁ Burada Sûre-i Bakara'nın hâtimesindeki[2] سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَاِلَيْكَ الْمَصٖيرُ... إلخ [el-Bakara 2/285] iman ve tevsîkātına bir işaret bulunduğu zâhirdir. Bu mîsaktan murad, Leyle-i Akabe'de ve Beyʿatü'r-Rıdvân'da vâkiʿ olan misak olduğu[3] ve Resûlullah ile olan bu mîsâkın Allah'a isnâdı اِنَّ الَّذٖينَ يُبَايِعُونَكَ اِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللّٰهَ [el-Feth 48/10][4] medlûlüne mübtenî bulunduğu[5] da söylenmiş ise de bunun tekvîn-i âlem ve hilkat-i Âdem'de mündemic olup Fâtiha'da [1591] اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعٖينُ diye akdedilen ve sonra peyderpey bütün Müslümanların Peygamber'e yüsr ü usr, neşât[6] ü keder cemîʿ-i ahvâlde semʿ u tâat esası üzere iman ve ittibâʿ ve beyʿatlarıyla tevsik olunan ve binâenʿaleyh bütün mîsaklara şâmil bulunan ahd-i ezelî olması daha vâzıh ve daha müreccahtır. Mücâhid, bu mîsaktan murad وَاِذْ اَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنٖۤى اٰدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ [el-Aʿrâf 7/172] âyetinde beyan olunan اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلٰى mîsâkı olduğunu, Süddî de Allah teâlâ'nın tevhid ve şerâiʿ hakkında nasb etmiş olduğu delâil-i akliye ve şerʿiye olduğunu söylemiş ve ekser mütekellimîn bunu ihtiyar etmişlerdir[7] ki bunların hepsi aynı meâle râciʿdirler. Çünkü asıl mîsak

---

1 B -"zikr ü fikrinizden çıkarmayınız".

2 B: "hitâmındaki".

3 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-vasît,* II, 164:

قال مجاهد، والكلبي، ومقاتل: هو ما أخذ عليهم حين أخرجهم من ظهر آدم، وأشهدهم على أنفسهم: ألست بربكم؟ قالوا: بلى. وقال جماعة من المفسرين: يعني بالميثاق حين بايعوا رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ على السمع والطاعة في كل ما أمر ونهى، والأيمان التي أخذت عليهم يوم بيعة العقبة، ويوم بيعة الرضوان.

4 "Her hâlde sana beyʿat edenler mahzâ Allah'a beyʿat ederler…"

5 Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm,* III, 11-12:

وإضافتُه إليه تعالى مع صدوره عنه عليه الصلاة والسلام لكون المرجعَ إليه كما نطق به قولُه تعالى «إنَّ الذين يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ الله»

6 B: "neş'e".

7 Neysabûrî, *Garâibu'l-Kur'ân ve rağâibu'l-Furkān,* II, 563:

وقال مجاهد والكلبي ومقاتل: إنه إشارة إلى قوله للذرية: «أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قالُوا بَلى» (الأعراف ١٧٢/٧) وقال السدي: هو ما ركز في العقول من حسن هذه الشريعة وهو اختيار أكثر المتكلمين.

birdir. Taʿaddüd eden bunun suver-i tevsîkiyesidir. Hatta bu tezkir de bir tevsiktir. Bu tezkîrin hâsılı اَوْفُوا بِالْعُقُودِ [el-Mâide 5/1] îcâbının kabûlü sebk etmiş olduğunu ihtar ile icrâsını tevsiktir. Binâenʿaleyh mâna şöyle demek olur:

"Hilkatinizin bütün safahât-ı mütekaddimesinde ve acz-i mutlakınızın hüküm sürdüğü edvâr-ı vücûdiyenizde fıtraten bağlanmış olduğunuz ve sonra ihtiyaçlarınızın tazyik eylediği, emellerinizin kaynaştığı şuurlu demlerinizde akl u fikrinizle samîm-i kalbinizden kopan münâcatlarınızla سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا diye kuvvetli mîsaklarla tevsik eylediğiniz o ahd-i ubûdiyeti, semerâtını vermeye, nimetlerine ermeye başladığınız eyyâm-ı vüsʿat ve hengâm-ı muvaffakiyette unutuvermeyiniz de o niʿmet-i İslâm'ı ve hidâyet-i imanı zevk-i şükran ile yâd edip akidlerinizi tamamen îfâ eyleyiniz {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} ve Allah'tan korkunuz da bunları unutup nankörlük etmeyiniz, kalbinizi bozmayınız. Çünkü {اِنَّ اللّٰهَ عَلٖيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ}dur. Sînelerinizde gizlenen en hafî şeyleri bilir, binâenʿaleyh yalnız tahâret-i cismâniye ve zâhiriye ile değil, hem cismânî hem rûhânî, hem zâhirî hem bâtınî bir tahâret-i kâmile ile tayyib ve pâk olarak kemâl-i ubûdiyetle huzûr-i ilâhîye geliniz ve nimetin tamamına erip şükrediniz.

[1592] O hâlde:

يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا كُونُوا قَوَّامٖينَ لِلّٰهِ شُهَدَٓاءَ بِالْقِسْطِۘ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلٰٓى اَلَّا تَعْدِلُواۜ اِعْدِلُواࣞ هُوَ اَقْرَبُ لِلتَّقْوٰىۘ وَاتَّقُوا اللّٰهَۜ اِنَّ اللّٰهَ خَبٖيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ ﴿٨﴾ وَعَدَ اللّٰهُ الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِۙ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَاَجْرٌ عَظٖيمٌ ﴿٩﴾ وَالَّذٖينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَٓا اُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَحٖيمِ ﴿١٠﴾

Meâl-i Şerîfi

Ey o bütün iman edenler! Allah için duran hâkimler, adalet numûnesi şâhidler olunuz ve sakın bir kavme buğzunuz sizi adaletsizliğe sevk etmesin. Adalet edin, takvâya en yakın olan odur. Allah'tan korkun,

müttakī olun, çünkü Allah her ne yaparsanız habîrdir (8). Allah o iman edip sâlih amelleri yapan kullarına şöyle vaad buyurdu: Hem mağfiret var onlara hem ecr-i azîm (9). Küfredip âyetlerimizi tekzib edenlere de şu: Onlar ashâb-ı cahîm (10).

Dîn-i tevhîdin gāye-i ahlâkiye ve hikmet-i ictimâʿiyesi ve siyâsiyesini hulâsa eden bu âyetin nazîri Sûre-i [1593] Nisâ'da geçmiş idi. Fakat orada قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَآءَ لِلّٰهِ [en-Nisâ 4/135] burada ise قَوَّامِينَ لِلّٰهِ شُهَدَآءَ بِالْقِسْطِ buyurulmuştur. Gerçi iki mânanın mütelâzim olduğunda şüphe yoktur. Elbette kāim bi'l-ʿadl olan kāim lillâh, kāim lillâh olan da şâhid bi'l-ʿadl olur. Ve[1] binâenʿaleyh ifade sırf kelâmda bir tefennün ve tenevvüʿden ibaret[2] zannedilebilir. Lâkin dikkat edilirse anlaşılır ki orada asıl maksad, Tuʿme hâdisesinde olduğu gibi mahabbet ve iltimas mevâkiʿinde adl ü hakkāniyeti gözetmek, kendisi ve sevdiği taʿallukātı aleyhinde bile olsa hakkı itiraf ve adaleti icrâ ettirmekti[3]. Burada ise maksad, adâvet ve nefret mevâkiʿinde adl ü hakkāniyeti gözetmek,[4] düşmanın lehinde bile hakk u adaleti iltizam ve tatbik etmektir. Yani orada siyâset-i dâhiliye, burada ise siyâset-i hâriciye nokta-i nazarı gālibdir. Sâniyen orada siyâk-ı kelâm kullara adalet ile Allah'a ihtisas ve ubûdiyeti temindir. Burada ise Allah'a ihtisas ve ubûdiyet ile kullara adaleti temindir. Her iki nokta-i nazarla da evvelkinde kıyâm bi'l-ʿadl ile, burada kıyâm lillâh ile başlamak münâsib olduğu derkârdır. Binâenʿaleyh:

{يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا} Ey mü'minler! Yalnız abdest alıp namaz kılmakla kalmayınız ve ancak o zaman Allah'ın huzûrunda kıyam edilir zannetmeyiniz {كُونُوا قَوَّامِينَ لِلّٰهِ} dâima Allah için kavvâm olunuz; yapmanız lâzım gelen her işe Allah için sarılıp Allah için icrâ-yı ahkâm ve idâre-i umûr ediniz. {شُهَدَآءَ بِالْقِسْطِ} Hep adl ü hakkāniyet şâhidleri olarak infâz-ı hak ediniz; her fiiliniz, her kavliniz Allah için olsun. Her vechile adl ü

1 H -"Ve".
2 M ve B: "ibarettir".
3 B: "ettirmektir".
4 B -"adâvet ve nefret mevâkiʿinde adl ü hakkāniyeti gözetmek".

hak şâhidi olunuz, icrâ-yı adalette numûne-i imtisal olunuz {وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلٰٓى اَلَّا تَعْدِلُوا} ve bir kavme şiddetle buğzunuz veya onların size buğz u adâveti sizi adaletsizliğe sevk etmesin. ❁ Binâenʿaleyh haklarında doğru [1594] şehâdet ve âdilâne hükmetmemeye veya müsle, kazf, gayr-i muhâribleri katl, nakz-ı ahd vesâire gibi helâl olmayan şeyleri irtikâb ile cevr ü taʿaddî yapmaya, günaha sokmaya sebep olmasın. {اِعْدِلُواۜ هُوَ اَقْرَبُ لِلتَّقْوٰى} Adalet yapınız ki adl takvâya akrebdir. Allah'ın vikāyesine girmek için en yakın vasıtadır. ❁ Artık siyâset-i hâriciyede düşman olan kâfirler hakkında adalet bu derece ehemmiyetle vâcib olunca siyâset-i dâhiliyede ve müslimîn hakkında icrâ-yı adaletin ne büyük bir farîza olduğunu ve[1] Sûre-i Nisâ âyetine ne kadar itina etmek lâzım geldiğini kıyas ediniz. Evet, adalet böyle yüksek ve takvâya en yakın bir vazifedir. Lâkin ayn-ı takvâ da değildir. Bunun için adalet yapınız {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} ve Allah'a ittikā ediniz; maksad-ı aksâ budur. Bütün felâh, bütün iş bundadır. Allah'tan korkmayan adalet de yapamaz. Binâenʿaleyh Allah'ın evâmir u ahkâmına muhalefetten sakınıp vikāyetullâha giriniz. Çünkü {اِنَّ اللّٰهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ} dur; iyi veya kötü, hiçbir amelden gaflet etmez ve hiçbirini hükümsüz bırakmaz.

{وَعَدَ اللّٰهُ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} O her amele habîr olan Allah, iman edip tahâret ü salât, adl ü takvâ gibi sâlih ameller yapan ve akidlerini îfâ eden kimselere şöyle vaad etti:

1. {لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَاَجْرٌ عَظِيمٌ} Onlara hem mağfiret hem de ecr-i azîm vardır.
2. {وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا} Küfr eden ve âyetlerimizi -ki işbu adl ü takvâ emirleri ve vaʿd ü vaʿîd haberleri[2] de bu cümledendir- tekzib edenler. {اُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَحِيمِ} Bunlar da hep ashâb-ı cahîmdirler. لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَاَجْرٌ عَظِيمٌ bir de [1595] اُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَحِيمِ işte âkıbet amellerin cezâsı ya o, veya[3] budur. Bu iki kaziyye Allah'ın tegayyür kabul etmez vaadidir.

---

1 H -"ve".
2 B: "emirleri".
3 M ve B: "ya".

Buna dünyada bir misâl olmak üzere:

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ اِذْ هَمَّ قَوْمٌ اَنْ يَبْسُطُٓوا اِلَيْكُمْ اَيْدِيَهُمْ فَكَفَّ اَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْۚ وَاتَّقُوا اللّٰهَۜ وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ ﴿١١﴾

Meâl-i Şerîfi

Ey o bütün iman edenler! Anın Allah'ın üzerinizdeki o nimetini ki bir vakit size bir kavim el uzatmayı kurmuştu da O bunların ellerini size dokunmaktan menʿ etmişti. Siz hep Allah'a korunun ve mü'minler yalnız[1] Allah'a dayansınlar (11).

Bunun sebeb-i nüzûlünde biri umûmî, biri de hususî olmak üzere iki vecih mervîdir:

1. İbtidâ-yı emirde müşrikler gālib ve kāhir, Müslümanlar ise mağlub ve makhur idiler. Müşrikler mütemâdiyen Müslümanları[2] belâya sokmak, basmak, öldürmek, yağmalamak istiyorlar, Allah teâlâ da onları maksadlarından menʿ ediyor, Müslümanları vikāye eyliyordu. Bu suretle az zaman içinde İslâm kuvvetlendi, Müslümanların şevketi büyüdü ve müşriklerin elleri kırıldı. İşte burada bu niʿmet-i halâs tezkir edilmiştir.[3]

[1596] 2. Bir vâkıʿa-i[4] mahsûsayı tezkir etmiştir. İbn Abbas, Kelbî[5] ve Mukātil'in beyanlarına göre Hazret-i Peygamber Benî Âmir'e bir seriyye göndermişti, Bi'r-i Maʿûne'de hepsi şehit olmuşlar, ancak bir

1 H: "artık".
2 H +"el uzatmak".
3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 321:

فِي سَبَبِ نُزُولِ هَذِهِ الْآيَةِ وَجْهَانِ: الْأَوَّلُ: أَنَّ الْمُشْرِكِينَ فِي أَوَّلِ الْأَمْرِ كَانُوا غَالِبِينَ، وَالْمُسْلِمِينَ كَانُوا مَقْهُورِينَ مَغْلُوبِينَ، وَلَقَدْ كَانَ الْمُشْرِكُونَ أَبَدًا يُرِيدُونَ إِيقَاعَ الْبَلَاءِ وَالْقَتْلِ وَالنَّهْبِ بِالْمُسْلِمِينَ، والله تَعَالَى كَانَ يَمْنَعُهُمْ عَنْ مَطْلُوبِهِمْ إِلَى أَنْ قَوِيَ الْإِسْلَامُ وَعَظُمَتْ شَوْكَةُ المسلمين فقال تعالى: «اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللهِ عَلَيْكُمْ إِذْ هَمَّ قَوْمٌ» وَهُوَ الْمُشْرِكُونَ «أَنْ يَبْسُطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ» بِالْقَتْلِ وَالنَّهْبِ وَالنَّفْيِ «فَكَفَّ» الله تَعَالَى بِلُطْفِهِ وَرَحْمَتِهِ أَيْدِيَ الْكُفَّارِ عَنْكُمْ أَيُّهَا الْمُسْلِمُونَ، وَمِثْلُ هَذَا الْإِنْعَامِ الْعَظِيمِ يُوجِبُ عَلَيْكُمْ أَنْ تَتَّقُوا مَعَاصِيَهُ وَمُخَالَفَتَهُ. ثُمَّ قَالَ تَعَالَى: «وَاتَّقُوا اللهَ وَعَلَى اللهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ» أَيْ كُونُوا مُوَاظِبِينَ عَلَى طَاعَةِ الله تَعَالَى، وَلَا تَخَافُوا أَحَدًا فِي إِقَامَةِ طَاعَاتِ الله تعالى.

4 B: "vakʿa-i".
5 M ve B -"Kelbî".

gāib aramakta bulunan üç kişi kurtulmuşlardı ki bunlardan birisi Amr b. Ümeyyetü'd-Damrî idi. Bununla diğer biri Resûlullah'a ihbâr-ı keyfiyet için beraber gittiler, yolda Benî Âmir'den olduklarını söyleyen iki kişiye tesadüf ettiler, ikisini de öldürdüler, meğer bunlar Benî Süleym'den[1] imişler, Resûlullah'dan emanları varmış, bunu bilmediler ve hatâ etmiş oldular. Binâenʿaleyh Benî Süleym[2] geldiler, diyet talep ettiler, bunun üzerine Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem maʿiyyet-i seniyyelerinde çehâr yâr-i güzîni[3] Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali radıyallâhu anhüm bulundukları hâlde çıktılar, Benî Nadîr'e vardılar. Çünkü bunlar kendilerine kıtal yapılmamak ve taraflarından diyetlere iʿâne olunmak[4] üzere Resûlullah ile muʿâhede akdetmişlerdi, Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem "Ashâbımdan biri benim eman verdiğim iki kişiyi vurdu, bana diyetleri lâzım geldi, buna sizin iʿânede bulunmanızı istiyorum" buyurdu, onlar da "buyurunuz yemeğimizi yiyiniz, istediğinizi veririz" derler[5] ve aralarında Resûlullah'a ve ashâbına bir suikast yapmaya da karar verirler[6]. Atâ'nın rivayetine göre üzerine damın üstünden büyük bir taş yuvarlatıp[7] ezmek için karar verirler ve hazırlarlar. Binâenʿaleyh Cebrâil nâzil olup hemen keyfiyeti haber verir, Resûlullah derhâl kalkar, hareket eder. Yahudîler "çömleklerimiz kaynıyor" derler. Resûl-i Ekrem azimleri vahy ile haber verildiğini söyler ve açılır. Bu âyetin sebeb-i nüzûlü bilhassa bu vakʿa olmuştur. Kavimden murad bu Benî Nadîr Yahudîleridir. Bunun gibi daha birtakım vâkıʿât vardır ki bazıları Sûre-i Nisâ'da salât-ı havfı emreden وَإِذَا كُنْتَ فِيهِمْ فَأَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلٰوةَ [4/102] âyetinde sebk etmiş idi.[8]

---

1 M: "Selimden"; B: "Selime'den".
2 M: "Selim"; B: "Selime".
3 B: "güzîn".
4 H ve M: "olmak".
5 B: "dediler".
6 H: "verdiler".
7 B: "yuvarlayıp".
8 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 322. Krş. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 101-104:

الْوَجْهُ الثَّانِي: أَنَّ هَذِهِ الْآيَةَ نَزَلَتْ فِي وَاقِعَةٍ خَاصَّةٍ ثُمَّ فِيهِ وُجُوهٌ: الْأَوَّلُ: قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ وَالْكَلْبِيُّ وَمُقَاتِلٌ: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰه عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعَثَ سَرِيَّةً إِلَى بَنِي عَامِرٍ فَقُتِلُوا بِبِئْرِ مَعُونَةَ إِلَّا ثَلَاثَةَ نَفَرٍ: أَحَدُهُمْ عَمْرُو بْنُ أُمَيَّةَ الضَّمْرِي، وَانْصَرَفَ هُوَ وَآخَرُ مَعَهُ إِلَى النَّبِيّ

Yani {يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا} Ey mü'minler ❁ Niʿmet-i ilâhiye [1597] yalnız îsâl-i hayr kabîlinden olanlar değil, şerden vikāye suretiyle olan nice nimetler de vardır. Bunun için {اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ} Allah'ın size şu nimetini de unutmayınız, şükrünü edâ ediniz ki {اِذْ هَمَّ قَوْمٌ اَنْ يَبْسُطُٓوا اِلَيْكُمْ} hani bir kavim size ellerini uzatmak istemişlerdi de {فَكَفَّ اَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ} {اَيْدِيَهُمْ} Allah onların ellerini sizden menʿ etmiş idi, o zaman bunu Allah'tan başka kim yapabilirdi? Binâenʿaleyh {وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ} mü'minler bunları unutmasınlar da ancak Allah'a tevekkül ve istinad etsinler. ❁ Allah'tan başka itimad ve istinad olunacak hiçbir şey olmadığını bilsinler, o ahlâksızlar gibi dünyaya veya şuna buna meyl ü istinâd ederek Allah'ın mîsaklarını nakz etmekten sakınsınlar, akidlerini îfâ ve ancak Allah'a dayanarak dâhil ve hâriçte adl ü takvâ ile icrâ-yı ahkâm ve iʿlân-ı İslâm eylesinler.

Bakınız, nakz-ı mîsak ne kadar şenîʿ ve âkıbeti ne fecîdir:

وَلَقَدْ اَخَذَ اللّٰهُ ميثَاقَ بَنٖٓى اِسْرَٓائٖيلَۚ وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَىْ عَشَرَ نَقٖيبًاۜ وَقَالَ اللّٰهُ اِنّٖى مَعَكُمْۜ لَئِنْ اَقَمْتُمُ الصَّلٰوةَ وَاٰتَيْتُمُ الزَّكٰوةَ وَاٰمَنْتُمْ بِرُسُلٖى وَعَزَّرْتُمُوهُمْ وَاَقْرَضْتُمُ اللّٰهَ قَرْضًا حَسَنًا لَاُكَفِّرَنَّ عَنْكُمْ سَيِّـَٔاتِكُمْ وَلَاُدْخِلَنَّكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُۚ فَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذٰلِكَ مِنْكُمْ فَقَدْ ضَلَّ سَوَٓاءَ السَّبٖيلِ ﴿١٢﴾ فَبِمَا نَقْضِهِمْ مٖيثَاقَهُمْ لَعَنَّاهُمْ وَجَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةًۚ يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهٖۙ وَنَسُوا حَظًّا مِمَّا ذُكِّرُوا بِهٖۚ وَلَا تَزَالُ تَطَّلِعُ عَلٰى خَٓائِنَةٍ مِنْهُمْ اِلَّا قَلٖيلًا مِنْهُمْ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاصْفَحْۜ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنٖينَ ﴿١٣﴾ وَمِنَ الَّذٖينَ قَالُٓوا اِنَّا نَصَارٰٓى اَخَذْنَا مٖيثَاقَهُمْ فَنَسُوا حَظًّا مِمَّا ذُكِّرُوا بِهٖۖ فَاَغْرَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَٓاءَ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِۜ وَسَوْفَ يُنَبِّئُهُمُ اللّٰهُ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ ﴿١٤﴾

صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِيُخْبِرَاهُ خَبَرَ الْقَوْمِ، فَلَقِيَا رَجُلَيْنِ مِنْ بَنِي سُلَيْمٍ مَعَهُمَا أَمَانٌ مِنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَتَلَاهُمَا وَلَمْ يَعْلَمَا أَنَّ مَعَهُمَا أَمَانًا، فَجَاءَ قَوْمُهُمَا يَطْلُبُونَ الدِّيَةَ، فَخَرَجَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَمَعَهُ أَبُو بَكْرٍ وَعُمَرُ وَعُثْمَانُ وَعَلِيٌّ حَتَّى دَخَلُوا عَلَى بَنِي النَّضِيرِ، وَقَدْ كَانُوا عَاهَدُوا النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى تَرْكِ الْقِتَالِ وَعَلَى أَنْ يُعِينُوهُ فِي الدِّيَاتِ. فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: رَجُلٌ مِنْ أَصْحَابِي أَصَابَ رَجُلَيْنِ مَعَهُمَا أَمَانٌ مِنِّي فَلَزِمَنِي دِيَتُهُمَا، فَأُرِيدُ أَنْ تُعِينُونِي، فَقَالُوا اجْلِسْ حَتَّى نُطْعِمَكَ وَنُعْطِيَكَ مَا تُرِيدُ، ثُمَّ هَمُّوا بِالْفَتْكِ بِرَسُولِ اللهِ وَبِأَصْحَابِهِ، فَنَزَلَ جِبْرِيلُ وَأَخْبَرَهُ بِذَلِكَ، فَقَامَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْحَالِ مَعَ أَصْحَابِهِ وَخَرَجُوا، فَقَالَ الْيَهُودُ: إِنَّ قُدُورَنَا تَغْلِي، فَأَعْلَمَهُمُ الرَّسُولُ أَنَّهُ قَدْ نَزَلَ عَلَيْهِ الوحي بما عزموا عليه.

[1598] **Meâl-i Şerîfi**

Celâli hakkı için ki Allah Benî İsrâil'den mîsak almıştı ve içlerinden on iki nakīb göndermiştik ve Allah buyurmuştu: Haberiniz olsun Ben sizinle beraberim, celâlim hakkı için eğer siz namazı kılar, zekâtı verir ve resullerime inanır, kendilerine kuvvetle yardım eder ve Allah'a karz-ı hasenle ikrâz muâmelesi yaparsanız elbette tarafınızdan kabahatlerinizi keffâretlerim ve mutlak sizi altından nehirler akar cennetlere [1599] korum. Bundan sonra da içinizden[1] her kim nankörlük eder, küfre saparsa artık düz yolun ortasında sapmış, kendini zâyiʿ etmiş olur (12). Sonra bu mîsaklarını nakz ettikleri içindir ki Biz onları lânetledik ve kalblerini kaskatı ettik. Kelimeleri yerlerinden oynatarak tahrif ederler, ihtar edildikleri hakikatlerden haz almayı unuttular, içlerinden pek azı müstesnâ olmak üzere onlardan dâima bir hâinliğe muttaliʿ olur durursun. Yine sen onlardan affet ve aldırma, çünkü Allah ihsan edenleri sever (13). "Biz Nasârâyız" diyenlerden de mîsaklarını almıştık, derken bunlar da ihtar edildikleri hakikatlerin birçoğunu unuttular[2], Biz de aralarına kıyamet gününe kadar sürecek buğz u adâvet bıraktık, yarın Allah onlara ne sanatlar yaptıklarını haber verecek (14).[3]

{وَلَقَدْ اَخَذَ اللّٰهُ مِيثَاقَ بَنٖٓى اِسْرَٓائٖيلَ} Bir zamanlar Allah Benî İsrâil'in de mîsâkını almıştı {وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَىْ عَشَرَ نَقٖيبًا} ve onlardan on iki nakīb göndermiştik. ❁ Evvelki cümlede "Allah", ikincide "Biz" diye gıyabdan

1 B -"içinizden".

2 B: "tuttular".

3 H: "Şânına kasem olsun ki Allah Benî İsrâil'den mîsak almıştı, içlerinden on iki nakīb göndermiştik de buyurmuştu Allah: Haberiniz olsun Ben sizinle beraberim, celâlim hakkı için eğer namazı kılar, zekâtı verir ve resullerime inanır, kendilerine kuvvetle yardım eder ve Allah'a karz-ı hasenle ikrâz muâmelesi yaparsanız elbette tarafınızdan seyyiâtınızı keffâretlerim ve mutlak sizi altından nehirler akar cennetlere korum. Bundan sonra da içinizden her kim nankörlük eder, küfre saparsa artık düz yolun ortasında sapmış, kendini zâyiʿ etmiş olur (12). Derken bu mîsaklarını nakz ettikleri içindir ki Biz onları lânetledik ve kalblerini kaskatı ettik. Kelimeleri yerlerinden oynatarak tahrif ederler, ihtar edildikleri hakikatlerden haz almayı unuttular, içlerinden pek azı müstesnâ olmak üzere onlardan dâima bir hâinliğe muttaliʿ olur durursun. Yine sen onlardan affet ve aldırma, çünkü Allah ihsan edenleri sever (13). Bir de 'Biz Nasârâyız' diyenlerden mîsaklarını almıştık, bunlar da ihtar edildikleri hakikatlerin birçoğunu unuttular, Biz de aralarına kıyamet gününe kadar sürecek buğz u adâvet bıraktık, yarın Allah onlara ne sanatlar yaptıklarını haber verecek (14)".

tekellüme iltifat, izhâr-ı azamet ve kibriyâ veya nakībleri Hazret-i Mûsâ vasıtasıyla gönderdiğine işaret içindir.

"**Nakīb**", teftiş mânasına "nakb"dan faʿîl bimaʿnâ fâil veya mefʿul olarak müfettiş veya teftiş veya tecribe olunmuş emîn ve muʿtemed mânasına olup bir kavmin ahvâlini bilen ve umûr u mesâlihine kefil[1] ve zâmin olan nâzır ve emînlerine ıtlak olunur ki reîsten başkadır; "nakîbu'l-eşrâf" gibi. Zeccâc'ın beyânına göre bu kelimenin aslı geniş delik demek olan "nakb"dan olduğu cihetle bizim "kulağı delik" tâbirinden anladığımız "esrâra vukūf" mânasını tazammun eden bir mefhum vardır. Benî İsrâil on iki sıbt olduklarından her sıbttan bir nakīb gönderilmiştir. Mücâhid, Kelbî ve Süddî demişlerdir ki bu nakībler Mûsâ aleyhisselâm'ın harbe me'mur olduğu cebbârlar [1600] şehrine gidip hâllerine vâkıf olmak ve dönüp peygamberleri Mûsâ'ya haber vermek için gönderilmişlerdi. Gittiler, birtakım ecrâm-ı azîme ve bir kuvvet ü şevket gördüler ve korktular, döndüler, gelir gelmez de kavimlerine söylediler, bildirdiler. Hâlbuki Mûsâ aleyhisselâm onlara[2] söylemekten nehyetmiş idi, fakat mîsaklarında durmadılar, caydılar, yalnız Yehuda sıbtından Kâleb b. Yufenna ile, Efrâim b. Yûsuf sıbtından Yûşa b. Nun sebât ettiler ki ileride gelecek olan قَالَ رَجُلَانِ مِنَ الَّذِينَ يَخَافُونَ [el-Mâide 5/23] âyeti bunlar hakkındadır.[3] Rivayet edildiğine göre Firavun'un garkından sonra Allah teâlâ Benî İsrâil'e arz-ı Şam'da cebâbire-i Kenʿâniyyûn'un sâkin oldukları Eriha'ya gitmelerini emretmiş ve "Ben burayı size vatan ve karargâh olmak üzere yazdım, gidiniz içindekilerle cihad ediniz, yardımcınız Benim" demiş, Hazret-i Mûsâ'ya da verilen emirlerin îfâsı zımnında her sıbttan kavmine kefil[4] olacak bir nakīb ve emîn intihâbını emr eylemiş idi.

---

1 B: "kâfil".

2 M ve B: "onları".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 322. Krş. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 111-113:

وَقَالَ مُجَاهِدٌ وَالْكَلْبِيُّ وَالسُّدِّيُّ: أَنَّ النُّقَبَاءَ بُعِثُوا إِلَى مَدِينَةِ الْجَبَّارِينَ الَّذِينَ أُمِرَ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ بِالْقِتَالِ مَعَهُمْ لِيَقِفُوا عَلَى أَحْوَالِهِمْ وَيَرْجِعُوا بِذَلِكَ إِلَى نَبِيِّهِمْ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ، فَلَمَّا ذَهَبُوا إِلَيْهِمْ رَأَوْا أَجْرَامًا عَظِيمَةً وَقُوَّةً وَشَوْكَةً فَهَابُوا وَرَجَعُوا فحدثوا قَوْمُهُمْ، وَقَدْ نَهَاهُمْ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنْ يُحَدِّثُوهُمْ، فَنَكَثُوا الْمِيثَاقَ إِلَّا كَالِبَ بْنَ يُوفِنَا مَنْ سِبْطِ يَهُوذَا، وَيُوشَعَ بْنَ نُونٍ مِنْ سِبْطِ إِفْرَاثِيمَ بْنِ يُوسُفَ، وَهُمَا اللَّذَانِ قَالَ اللهُ تَعَالَى فِيهِمَا «قَالَ رَجُلَانِ مِنَ الَّذِينَ يَخَافُونَ...» الآية (المائدة ٥/٢٣).

4 B: "kâfil".

Hazret-i Mûsâ nakībleri seçti ve Benî İsrâil üzerine mîsak aldı, nakībler bunlara kefil oldular ve bu suretle umûmen hareket ettiler, arz-ı Kenʿan'a yaklaştıkları zaman nakībleri zikr olunduğu vechile teftiş ve tecessüs için gönderdi.[1]

{وَقَالَ اللّٰهُ} Ve Allah Benî İsrâil'e demiş idi ki {اِنّ۪ي مَعَكُمْ} "Ben sizinle beraberim." ❁ Yani ilmimle, kudretimle yanınızda hazırım, emin olunuz sizi muzaffer kılacağım, şöyle ki: {لَئِنْ اَقَمْتُمُ الصَّلٰوةَ} eğer siz salâtı ikāme eder, {وَاٰتَيْتُمُ الزَّكٰوةَ} ve zekâtı verir {وَاٰمَنْتُمْ بِرُسُل۪ي} ve bütün resullerime iman {وَعَزَّرْتُمُوهُمْ} ve onları müdafaa eyler ❁ "taʿzîr"in aslı fenalığı defʿ edecek bir iş yapmaktır. Kabahatli kimselere yapılan te'dib ve terbiyeye "taʿzîr" denilmesi de seyyiâtı menʿ ve hasenâtı müdafaa olması itibariyledir.

[1601] Bunlardan başka {وَاَقْرَضْتُمُ اللّٰهَ قَرْضاً حَسَناً} bir de Allah'a karz-ı hasen ile ikraz da[2] ederseniz, yani farz vergi olan zekattan başka mücerred ihtiyârınızla Allah için sadakalar, iʿâneler verir, ve verdiklerinizin ecri ve mukabili Allah tarafından muhakkak ödeneceğine itikad ile beraber onu bugün dünyada almak ve görmek sevdasında bulunmaz da âhiret sevâbını ve mahza Allah'ın rızâsını mülâhaza ederek verirseniz, işte salâtı ikāme, zekâtı iʿtâ, cemîʿ-i rusule iman, bunları düşmanlara karşı müdafaa, Allah'a karz-ı hasen ile ikraz, bu beş şeyi yaptığınız takdirde {لَاُكَفِّرَنَّ عَنْكُمْ سَيِّـَٔاتِكُمْ} muhakkak ve muhakkak tarafınızdan seyyiâtınızı örteceğim {وَلَاُدْخِلَنَّكُمْ جَنَّاتٍ تَجْر۪ي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ} ve mutlaka sizi altlarından ırmaklar akan cennetlere koyacağım {فَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذٰلِكَ} bundan sonra, yani bu mîsaktan ve bu şart ve vaʿd-i müekkedden sonra her kim de kâfirlik eder, resullerin hepsine iman etmezse {فَقَدْ ضَلَّ سَوَٓاءَ السَّب۪يلِ} açık yolun ortasında göz göre sapmış; hiçbir mazeret kabul etmeyecek fâhiş bir hatâ yapmış, açıktan açığa en büyük tehlikelere atılmış olur. ❁ Binâenʿaleyh bundan evvel küfr

---

1 Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm,* III, 14:

رُوي إن بني إسرائيلَ لما استقروا بمصْرَ بعهد مَهْلِكِ فرعونَ أمرهم اللّٰه عز وجل بالمسير الى اريحا أرضِ الشام وكان يسكُنها الجبابرةُ الكَنعانيون وقال لهم إني كتبتُها لكم داراً وقراراً فاخرُجوا إليها وجاهِدوا من فيها وإني ناصِرُكم وأمر موسى عليه السلام أن يأخُذَ من كلّ سِبطٍ نقيباً أميناً يكون كفيلاً على قومه بالوفاء بما أُمروا به توثِقَةً عليهم فاختارَ النقباءَ وأُخذ الميثاقُ على بني إسرائيلَ وتكفَّلَ إليهم النُقباء وسار بهم فلما دنا من أرض كنعانَ بعث النقباءُ يتجسسون...

2 M ve B -"da".

edenler hakkında bir mazeret tevehhüm olunsa bile bundan sonrakiler için böyle bir şey mevzûʿ-i bahis olamaz. İşte Benî İsrâil vaktiyle böyle irşad edilmiş ve bu şerâit altında böyle kavî ve müekked bir mîsâka rabt olunmuş idi, fakat nakz ettiler. Binâenʿaleyh {فَبِمَا نَقْضِهِمْ مِيثَاقَهُمْ} başka bir sebeple değil, ancak mîsaklarını nakz ettiklerinden dolayıdır ki {لَعَنَّاهُمْ} biz de onları lânetledik.

[1602] Bu lânetin tefsîrinde üç vecih zikredilmiştir: Atâ'nın beyânına göre; "rahmetimizden tard ü tebʿîd ettik" demektir ki asıl mefhûmu ve en şümullü mânasıdır. Hasan ve Mukātil "mesh ettik, suretlerini maymunlara, hınzırlara çevirdik" demek olduğunu söylemişler, İbn Abbas hazretleri de "tezlil ettik, üzerlerine cizyeleri, ağır vergileri bastırdık" diye tefsir etmiştir[1] ki misâl ile tavzihtirler.

Velhâsıl sırf nakz-ı mîsak yüzündendir ki başlarına felâketler yağdırdık {وَجَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً} ve kalblerini kasvet içinde bıraktık; ne söylense duymaz, hakk u adl tanımaz, gadr u zulümden kaçınmaz, Allah'tan korkmaz, yeisten kurtulmaz bir hâle getirdik. ❁ Hamza ve Kisâî kıraatlerinde "yâ"nın teşdîdiyle elifsiz olarak قَسِيَّةً okunur ki züyûf veya mağşuş akçe demektir, yani kablerini mağşuş para gibi bozuk ve düşkün bir hâle getirdik. Bunun için {يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ} kelimeleri mevziʿlerinden tahrif ederler. ❁ Kelimeleri şuraya buraya çekerek kelâmı tağyir ederler. Bu onların öyle bir âdeti olmuştur ki sâirlerinden katʿ-ı nazarla kelâmullâhı ve arzularına muvâfık gelmeyen ahkâm-ı ilâhiyeyi tahrif ve tağyir ederler. Nitekim Tevrat'taki "recm" âyetini rüesâ hakkında "tahmîm" yani kömürle yüz karalamak diye te'vîle kalkışmışlardı. Fırsat bulunca elfâzı da tağyir ederler, fakat buna ale'l-ekser[2] imkân bulamadıklarından dolayı tahriflerini sû'-i te'vîl ile yaparlar. Kelâmullâhı tahrif etmekten daha büyük bir kasvet-i kalb de tasavvur olunmaz (*Sûre-i Nisâ'da* مِنَ الَّذِينَ هَادُوا يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ *[4/46] âyetine bak*).

---

1 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 38; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 324-325:

«لَعَنَّاهُمْ» قال ابن عباس: عذبناهم بالجزية. الحسن ومقاتل: بالمسخ. عطاء: أبعدناهم من رحمتنا.

2 M ve B: "ale'l-ekser buna".

Yine kalblerinin kasvetinden veya bozukluğundan dolayı {وَنَسُوا حَظًّا مِمَّا ذُكِّرُوا بِهِ} tezkir ve ihtar olundukları şeylerden en mühim bir kısmını da unuttular, -diğer bir mâna ile- tezkir edildikleri, belletildikleri şeylerin [1603] bir kısmından haz almayı, intifâʿ etmeyi unuttular, hatırlarına getirmez veya getiremez[1] oldular ki Hâtemü'l-Enbiyâ'ya iman bu cümledendir. {وَلَا تَزَالُ تَطَّلِعُ عَلٰى خَٓائِنَةٍ مِنْهُمْ} Yâ Muhammed, sen de bunlardan dâima bir hıyânete muttaliʿ olur durursun. ۞ Yani bunların âdetleri budur. Selefleri enbiyâya nakz-ı mîsak ve katl ile hıyanet edegeldikleri gibi, halefleri de sana hıyanet eder dururlar, ahidlerini nakz ederler, düşmanlarına müzâherette bulunurlar, seni katle ve tesmîme teşebbüs etmek isterler. {اِلَّا قَلٖيلًا مِنْهُمْ} Ancak birazı müstesnâ ۞ ki cumhûrun beyânına göre bunlar iman etmiş olanlardır. Maʿamâfîh, denilmiş: Bu kalîlin küfr üzere kalmış olmakla beraber siyâsî nokta-i nazarla yaptıkları ahidde duran ve hıyanet etmeyenler olması dahi muhtemildir. Bu kadar seyyiât ve hıyânâtın[2] taʿdâdından sonra "bunlara hiç eman vermeyiniz, hemen mahv ü ifnâ ediniz" tarzında bir emir verilecek gibi gelirken bakınız ne buyuruluyor:

{فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاصْفَحْ} Şimdi yâ Muhammed, sen bunlardan geçmişteki hıyanetlerini affet. ۞ Onları kāle alma, mâzîyi Allah'a bırak ve istikbâle bak, çünkü {اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنٖينَ}dir. Afv ü safh da bir ihsandır, sen ise huluk-ı azîm ile, mekârim-i ahlâk ile mebʿussun. Bu afv ü safh emrinin müstesnâ olan kalîle mi, yoksa diğerlerine de mi ait olduğu cây-ı bahs olmuştur. Bazı müfessirîn müstesnâya râciʿ olduğuna, yani Hazret-i Peygamber'e iman edenlerin mâzîdeki günahlarından veya iman etmemekle beraber ahdinde duranların ufak tefek kusurlarından afv ü safhı emrettiğine kāil olmuşlardır. Fakat bunun böyle hıyanetten istisnâ edilmiş olanlara rabtı lafzen karîb olmakla beraber mâna cihetiyle rekîk ve hilâf-ı zâhirdir. Doğrusu burada bu âyetin nüzûlünden [1604] mukaddem vâkiʿ olan hıyanetlere ait olmak üzere hâinlere bi'l-ibâre ve

1 B: "getirmez".
2 B: "hıyanetin".

müstesnâlara evleviyetle ve bi'd-delâle olmak üzere hepsine karşı umûmî bir afv ü safh emr edilmiş ve bu suretle rahmeten li'l-âlemîn olan Hazret-i Peygamber'e mukaddemâ el uzatmak isteyen hâinlere karşı bile gayz u intikam hissinden vâreste olarak adl ü adaletten başka mekârim-i ahlâk ile muâmele etmesi emrolunmuştur. Affin inde'l-ıtlâk cürm-i vâkıʿa masruf olacağı mâlumdur. Maʿamâfîh bunlarda hıyanetin devam edip duracağı beyan olunduktan sonra فَاعْفُ عَنْهُمْ buyurulması bu affın istikbâle de bir taʿallukunu işʿârdan hâlî değildir. Ve işte müfessirîni düşündüren de bu nokta olmuştur. Fakat bu cihetle afv ü safhın bütün istikbalde her cürme ve hatta her hıyanete umûm ve şümûlünü ifade eden hiçbir kayıt yoktur. Nihâyet bununla her hıyanetin tecziyesi vâcib olmadığı ve bazılarının affı câiz ve hatta mendub bulunduğu[1] anlaşılır. Çünkü emr-i mutlak esasen[2] ne umûm ifade eder ne de tekrar. Binâenʿaleyh burada Yahudîlerin bu kadar cinâyâttan sonra behemehâl tecziye edilmeleri lâzım gelir gibi bir zan defʿ edilmiş ve dîn-i İslâm'ın semâhati gösterilmiştir. Şu hâlde hâsıl-ı mâna "mâzîyi affet, istikbâlde de her hıyaneti tecziye taraftarı olma" demek olur. Katâde bunun Sûre-i Berâe'deki قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ [9/29] âyetiyle, bazıları âyet-i seyf ile, bazıları da Sûre-i Enfâl'deki وَاِمَّا تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً فَانْبِذْ اِلَيْهِمْ عَلٰى سَوَٓاءٍۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْخَٓائِنِينَ [8/58][3] âyetiyle mensuh bulunduğunu söylemişlerdir.[4] Lâkin فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاصْفَحْ mâzîde ve istikbâlde "Yahudîlerin hiçbir hıyanetini, hiçbir cürmünü tecziye etme" demek olmadığı gibi harb ü kıtal emirleri de hiçbir af yapma demek olmadığından, bunlarla nesih kavl-i cumhur indinde mercuhtur. Ancak وَاِمَّا تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً فَانْبِذْ اِلَيْهِمْ عَلٰى سَوَٓاءٍۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْخَٓائِنِينَ âyeti câlib-i dikkattir. Fakat yerinde görüleceği üzere bunu[5] da affı nesih değil belki buradaki icmâli bir tavzih olarak kabul etmek iktizâ eder. Çünkü nebz emri [1605] bile bir müsaadedir. Ve ondan sonra vukūʿ bulacak tevbe ve müracaatın kabûlü de memnûʿ değildir.

1 B -"ve bazılarının affı câiz ve hatta mendub bulunduğu".
2 B -"esasen".
3 "Her hangi bir kavimden de bir hıyanet endişe edersen evvelemirde (nebz et) ahidlerini reddettiğini düpedüz kendilerini bildir, çünkü Allah hâinleri sevmez."
4 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 38; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* II, 21.
5 B: "bunun".

Benî İsrâil böyle olduğu gibi {وَمِنَ الَّذٖينَ قَالُوا اِنَّا نَصَارٰى} o "biz Nasârâyız" diyenlerden, kendilerine "Nasârâ" nâmı veren, Nasârâ oldukları iddiasında bulunan Hıristiyanlardan dahi biz öylece mîsak almıştık. ❁ Bunlar da İncil mûcebince Allah'a ve resullerine[1] iman edecekler, Tevrat ve diğer kütüb-i münzele-i ilâhiye ile amel eyleyeceklerdi ki bu meyanda rûh-ı Hak olan Hâtemü'l-Enbiyâ da bilhassa dâhil idi, fakat {فَنَسُوا حَظًّا مِمَّا ذُكِّرُوا بِهٖ} çok geçmeden bunlar da mîsaklarından, tezkir ve ihtar olundukları şeylerden mühim bir kısmı, en ziyade hazz u nasîb alacakları esaslı noktaları terk edip unuttular, mîsaklarını bozdular, ezcümle tevhîde ve rûhu'l-Hak olan Hâtemü'l-Enbiyâ'ya iman bu meyandadır. Unuttuklarından dolayı {فَاَغْرَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَٓاءَ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ} biz de aralarında kıyamete kadar buğz u adâveti kışkırttık. ❁ Birbirlerini tekfir edip buğz u nefret saçtılar, yekdiğerinin kanlarını döktüler, kıyamete kadar da dökeceklerdir. {وَسَوْفَ يُنَبِّئُهُمُ اللّٰهُ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ} Ne yaptıkları, ne sanat işlediklerini de Allah ileride kendilerine haber verecektir. O zaman sanatlarının cezâsını görecekler, acısını tadacaklar[2], ne yaptıklarını anlayacaklardır. ❁ Bu cümle şedîd bir azab ile vaʿîd ve inzardır. Nitekim lisânımızda da "ben sana bu yaptığını anlatırım" demek şiddetli bir tehdit ifade eder. İsm-i Celâl'in tasrîhi de terbiye-i mehâbet içindir. Yaptıklarına "sanat" tâbir olunması da iki nükteyi ihtivâ eder ki evvelâ bunların bu fena amellerde rüsuhları olduğunu, nakz-ı mîsâkı, ihmâl-i kitâbı, buğz u adâvet saçmayı ve [1606] daha birtakım seyyiâtı sanat ittihaz eylediklerini işʿâr eder. Sâniyen bunların sanâyiʿ ile iftihar eylediklerini îmâ ederek Yahudîlerin ticaret sevdasıyla dini, Allah'ı ve âhireti unutmaları ale'l-ekser ticarette zarar u ziyan ile tasvir olunduğu gibi, bunların da sanat sevdasıyla Allah'ı, Peygamber'i dîn ü diyâneti[3] unutmaları muzır bir sanat olarak tasvir edilmiştir. Taʿzîb ü mücâzâttan يُنَبِّئُهُمْ diye tenbi'e, yani ihbâr u iʿlâm ile tâbir buyurulması da bunların yaptıkları aʿmâl-i seyyienin netâic-i uhreviyesiyle hakikatinden يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِنَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَاۚ وَهُمْ عَنِ الْاٰخِرَةِ

1 B: "Resûlüne".
2 B -"acısını tadacaklar".
3 B: "âhireti".

هُمْ غَافِلُونَ [er-Rûm 30/7][1] mûcebince gāfil bulunduklarını ve başlarına kıyamet kopmadan fenalıklarını anlamayacaklarını işʿâr eyler. Bütün bunlarla beraber bu cümlede âtîdeki hitâbât ve beyânâta bir tavtı'e ve ihzar mânası dahi[2] vardır. Zira bu meyanda yaptıklarının bazıları haber verilecektir. Bunun için bu noktada her iki ehl-i kitâba tevcîh-i hitâb ile buyuruluyor ki:

يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَٓاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ كَث۪يراً مِمَّا كُنْتُمْ تُخْفُونَ مِنَ الْكِتَابِ
وَيَعْفُوا عَنْ كَث۪يرٍۜ قَدْ جَٓاءَكُمْ مِنَ اللّٰهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُب۪ينٌۙ ﴿١٥﴾ يَهْد۪ي بِهِ اللّٰهُ مَنِ اتَّبَعَ
رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَيُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّورِ بِاِذْنِه۪ وَيَهْد۪يهِمْ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَق۪يمٍ
﴿١٦﴾ لَقَدْ كَفَرَ الَّذ۪ينَ قَالُٓوا اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْمَس۪يحُ ابْنُ مَرْيَمَۜ قُلْ فَمَنْ يَمْلِكُ مِنَ اللّٰهِ شَيْـٔاً
اِنْ اَرَادَ اَنْ يُهْلِكَ الْمَس۪يحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَاُمَّهُ وَمَنْ فِي الْاَرْضِ جَم۪يعاًۜ وَلِلّٰهِ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ
وَالْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَاۜ يَخْلُقُ مَا يَشَٓاءُۜ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ ﴿١٧﴾ وَقَالَتِ الْيَهُودُ
وَالنَّصَارٰى نَحْنُ اَبْنَٓاءُ اللّٰهِ وَاَحِبَّٓاؤُ۬هُۜ قُلْ فَلِمَ يُعَذِّبُكُمْ بِذُنُوبِكُمْۜ بَلْ اَنْتُمْ بَشَرٌ مِمَّنْ خَلَقَۜ يَغْفِرُ
لِمَنْ يَشَٓاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَٓاءُۜ وَلِلّٰهِ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَاۘ وَاِلَيْهِ الْمَص۪يرُ
﴿١٨﴾ يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَٓاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ عَلٰى فَتْرَةٍ مِنَ الرُّسُلِ اَنْ تَقُولُوا مَا
جَٓاءَنَا مِنْ بَش۪يرٍ وَلَا نَذ۪يرٍۘ فَقَدْ جَٓاءَكُمْ بَش۪يرٌ وَنَذ۪يرٌۜ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ ﴿١٩﴾

[1607] **Meâl-i Şerîfi**

Ey ehl-i kitab, şimdi size resûlümüz geldi, kitâbınızın gizlemekte olduğunuz birçok yerlerini sizlere beyan ediyor, [1608] birçoğundan da geçiyor. İşte size Allah'tan bir nûr, bir parlak kitap geldi (15). Allah bununla rıdvânı ardınca gideni selâmet yollarına doğrultacak ve izniyle onları zulmetlerden nûra çıkarıp doğru bir yola koyacak (16). Kasem olsun ki küfr etti şunlar, "Allah o Meryem'in oğlu Mesih'tir" diyenler.

---

1 "Bir zâhir bilirler dünyâ hayattan, âhiretten ise hep gāfildirler."
2 B -"dahi".

De ki: Eğer Allah Meryem'in oğlu Mesih'i ve anasını ve arzda bulunanların hepsini helâk etmek murad ederse O'ndan kim bir şey kurtarabilir? Bütün göklerin ve yerin ve aralarında ne varsa hepsinin mülkü Allah'ın, dilediğini yaratır ve Allah her şeye kadîrdir (17). Bir de Yehûd ve Nasârâ "biz Allah'ın oğulları[1] ve sevgilileriyiz" dediler, de ki: "Öyle de niçin size günahlarınızla azâb ediyor? Doğrusu siz onun yarattıklarından bir beşersiniz, dilediğine mağfiret ediyor dilediğine azâb, göklerin ve yerin ve aralarındakilerin mülkü bütün Allah'ındır, nihâyet dönüş de O'nadır" (18). Ey ehl-i kitab! Peygamberlerin arası kesildiği, bilinemez[2] hâle geldiği bir fetret zamanında bakınız size Resûlümüz geldi, tatlı ve acı hakikatleri size beyan ediyor, "bize ne beşâretle sevindirecek bir müjdeci, ne ihtar ile gocunduracak bir inzarcı gelmedi" demeyesiniz. İşte size hem beşîr, hem nezîr bir Peygamber geldi, ve Allah her şeye kadîrdir (19).[3]

{يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ} Ey ehl-i kitab! Ey Tevrat ve İncil ile mîsakları alınmış olan[4] Yehûd ve Nasârâ! {قَدْ جَٓاءَكُمْ رَسُولُنَا} Muhakkak kitaplarınızda evsâf-ı mahsûsası zikr olunarak vaʿd ü tebşîr edilmiş olan Resûlümüz Muhammed aleyhisselâm size geldi {يُبَيِّنُ لَكُمْ كَث۪يراً مِمَّا كُنْتُمْ تُخْفُونَ مِنَ الْكِتَابِ} o mensub olduğunuz kitap münderecâtından gizlemekte olduğunuz, haz almayı unuttuğunuz şeylerin birçoğunu size açıktan beyan ediyor {وَيَعْفُوا عَنْ كَث۪يرٍ}

---

1 B: "oğlu".

2 B: "bilinmez".

3 H: "Ey ehl-i kitab, şimdi size resûlümüz geldi, kitâbınızın gizlemekte olduğunuz birçok yerlerini sizlere beyan ediyor, birçoğundan da geçiyor. Şimdi size Allah'tan bir nûr, bir parlak kitap geldi (15). Allah bununla rıdvânı ardınca gideni selâmet yollarına doğrultacak ve izniyle onları zulmetlerden nûra çıkarıp dosdoğru bir yola koyacak (16). Billâhi katʿiyyen küfr etti şunlar, 'Allah o Meryem'in oğlu Mesih' diyenler. De ki: Allah'tan kim bir şeye mâlik olabilir eğer O Meryem'in oğlu Mesih'i ve anasını ve arzda bulunanların hepsini helâk etmek murad ederse? Bütün göklerin ve yerin ve aralarında ne varsa hepsinin mülkü Allah'ın, dilediğini yaratır ve Allah her şeye kādir (17). Bir de Yehûd ve Nasârâ 'biz Allah'ın oğulları ve sevgilileriyiz' dediler, de ki: 'Öyle de niçin azâb ediyor günahlarınızla size? Doğrusu siz onun yarattığından bir beşersiniz, dilediğine mağfiret ediyor dilediğine azâb, göklerin ve yerin ve aralarındakilerin mülkü bütün Allah'ın, hem de nihâyet dönüş O'nadır' (18). Ey ehl-i kitab! Peygamberlerin arası kesildiği, bilinemez hâle geldiği bir fetret zamanında bakınız size Resûlümüz geldi, tatlı ve acı hakikatleri size beyan ediyor, 'bize ne beşâretle sevindirecek bir müjdeci, ne ihtar ile gocunduracak bir inzarcı gelmedi' demeyesiniz. İşte size hem beşîr, hem nezîr bir Peygamber geldi, ve Allah her şeye kādîr (19)".

4 M ve B -"olan".

birçoğundan da affeyliyor, yüzünüze vurmuyor. Beyan [1609] ettikleri zarûrî olan esâsât-ı dîniyeyi muhtevî ve binâenʿaleyh diğerlerinden muğnî olduğu cihetle onları intibâhınıza havâle ediyor ve bir zarûret-i dîniye bulunmadıkça sizi teşhir ve tezlil etmek istemiyor. {قَدْ جَٓاءَكُمْ مِنَ اللّٰهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ} Şimdi size Allah'tan her türlü şekk ü dalâl zulmetlerini izâle eden bir nûr ve iʿcâzkâr bir beyan ile emr-i Hakk'ı îzah eden bir kitâb-ı mübîn, yani Kur'an geldi ki {يَهْدٖى بِهِ اللّٰهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ} Allah bununla rızâsı arkasında giden, yani Allah'a iman ile rızâsını arayan kimseleri selâmet yollarına -"es-Selâm" esmâ-i hüsnâ-i ilâhiyeden olduğuna göre- Allah yollarına hidâyet eder, doğrultur {وَيُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّورِ بِاِذْنِهٖ} ve onları izn ü teysîriyle zulmetlerden nûra -cehl ü küfür ve şaşkınlık zulmetlerinden nûr-i yakīn-i tevhîde- çıkarır {وَيَهْدٖيهِمْ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقٖيمٍ} ve bunları bir sırât-ı müstakīme; dosdoğru bir caddeye, bir kānûn-ı hakka götürür ۞ ki artık bundan sonrası ayn-ı selâmet ve felâhtır. Bu caddeden sapmaksızın gidenler doğruca giderler, rıdvân-ı ilâhîye ererler. صِرَاطَ الَّذٖينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّٓالّٖينَ

Görülüyor ki burada evvelâ Yehûd ve Nasârânın kitaplarında türlü türlü te'vîlât ü tahrîfât ile ketm ü ihfâya uğraştıkları risâlet-i Muhammediye meselesi kendilerine açıktan haber verilerek cümlesi sırât-ı müstakīme davet olunmuş ve bunların yaptıkları işlerde Allah'ın rızâsını hesâba almadıkları ve selâmeti nûr u vuzûhta ve istikāmette değil; zulmetlerde, sapa ve eğri yollarda aradıklarına da işaret edilmiştir. Bu ise Allah'a imansızlıktan neş'et ettiği cihetle bu meyanda bilhassa vahdâniyet-i ilâhiyeyi ittihad davasıyla ketm ü ihfâ edenlerin küfürleri pek açık [1610] bir bedâhetle anlatılmak ve cüz'î aklı bulunup şâyân-ı hitâb olabilecek hiç kimsenin böyle bedîhî bir küfrü iltizam edemeyeceği de ifham olunmak üzere hitâbdan gıyâba geçilerek buyuruluyor ki:

{لَقَدْ كَفَرَ الَّذٖينَ قَالُٓوا اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْمَسٖيحُ ابْنُ مَرْيَمَ} "Allah o Meryem'in oğlu Mesih'tir"[1] diyenler kasem olsun ki katʿiyyen küfrettiler. ۞ Burada

---

1 H: "Allah Meryem'in oğlu Mesih'ten ibarettir".

bunu kimlerin söylediği tasrih edilmiyor. Fakat bunların Yehûd'da değil, ancak "Nasârâyız" diyenler meyânında bulunacağı zâhirdir. Nasârâ'nın bunu inkâr ettikleri nakledilmiştir. Fi'l-vâkiʿ umûmiyetle teslîse kāil olan Nasârâ'nın böyle münhasıran birlik isnâdını inkâr etmeleri lâzım gelir gibi de görünür. Bunun için bazı müfessirîn bu söz Nasârâ meyânında ittihâda kāil olan gayr-i muʿayyen bir fırkanın mezhebi bulunduğunu, bazısı[1] ise bu âyetin Yaʿkūbiyye mezhebi, gelecek olan لَقَدْ كَفَرَ الَّذٖينَ قَالُٓوا اِنَّ اللّٰهَ ثَالِثُ ثَلٰثَةٍ [el-Mâide 5/73][2] âyetinin de Melkâniyye[3] mezhebi hakkında nâzil olduğunu söylemişlerdir. Diğer muhakkikīn-i müfessirîn ise "Nasârâyız" diyenlerin hepsinin mezhebleri sarâhaten olmasa bile iltizâmen bu olduğunu anlatmışlardır. Çünkü bunlar umûmiyetle Mesih'e ilâh dedikleri gibi, "Eb, İbn, Rûh üç ilâh bir ilâhtır. Cevher-i ulûhiyet birdir" diye teslis zımnında bir de tevhid iddia ettiklerinden hakikatte "Allah Mesih'ten ibarettir" demiş oluyorlar. Fi'l-vâkiʿ teslîs-i Nasârâ'nın iki yüzü vardır ki birisi şirk birisi ittihaddır. Şirk ile[4] muâhaze edildikleri zaman tevhid yüzünden görünürler, ittihad ile[5] muâhaze edildikleri zaman da "biz üç diyoruz" derler. Hıristiyanlar Eb, İbn, Rûhu'l-kudüs diye ayırdıkları üç ilâhı bir Allah olmak üzere birleştirdikleri zaman bu vahdetle Mesih'i kastederler, Eb ve Rûhu'l-kudüs'ün İbn'de tecessüdünü mülâhaza ederler ki işte "Allah Mesih b. Meryem'den ibarettir[6]" dedikleri budur. Küfr olmak için "Mesih ilâhtır" demek dahi kâfi olduğunda şüphe yok ise de, böyle demek "Mesih, Allah'tır [1611] veya Allah Mesih'tir" demenin aynı olmadığı cihetle buna Nasârâ mezheblerinin hangisi sarih ve hangisi zımnî bir surette temas edeceğini biraz mülâhaza edelim:

Evvelâ: Allah bir ism-i hâs olduğu gibi Mesih b. Meryem isminin de şahsı ifade eden bir ism-i hâs olduğu zâhirdir. Bunun için "Allah Meryem'in

1 B: "bazıları".
2 "Elbette küfretti şunlar, 'Allah üçün üçüncüsü' diyenler…"
3 M ve B: "Kelkâniyye".
4 H + "~~mülâhaza~~".
5 H + "~~mülâhaza~~".
6 M: "ibaret".

oğlu Mesih'tir" demek, Allah ile Mesih beyninde Mesih Îsâ'dır demek gibi tam bir ittihâd-ı şahsî iddia etmektir. Ve böyle diyenler Mesih'i ancak lâhuttan ibaret bir hüviyyet-i şahsiye farz etmiş olurlar. Ve İbn Meryem olan bir şahs-ı insânîden insâniyeti nefy edip onu yalnız lâhut olarak ahz eylemiş olurlar. Bu surette "Allah, Mesih'tir" demek "Mesih Allah'tır" demenin aynıdır. Mantıkan birisi diğerine mün'akis olur.

Sâniyen: Resmî Hıristiyanların iddia ettikleri gibi Mesih'in lâhuttan başka bir de nâsûtu bulunduğu, Mesih'in hem tam bir ilâh, hem de tam bir insan ve hatta bir insân-ı küllî olduğu tasavvur edildiğine göre kavl-i mezkûr "Allah bir insandadır veya bir nevi insandır" demek gibi bir ittihâd-ı cüz'î ve hulûl iddia etmek olur. Bu takdirde "Allah Mesih b. Meryem'dir" sözü "Mesih aynen Allah'tır" demek olmazsa da, "Mesih'in bazısı; bir cüz'ü veya cüz'îsi Allah'tır, Mesih'in hâricinde Allah yoktur, fakat Mesih'te Allah'tan başka bir şey de bulunabilir" demek olur.

Mesih hakkında bütün Nasârânın akidesi üç mezhebe ayrılmıştır. Bir kısmı Mesih'te ancak bir tabiat, diğer kısmı iki tabiat tasavvur ederler. Bir tabiat tasavvur edenlerin bazısı yalnız nâsut demiş, diğer bazısı da yalnız lâhut olduğunu iddia etmiştir. Birine göre Mesih ilâh değil ancak bir insandır, öbürüne göre de insan değil, ancak bir ilâhtır. Diğerleri ise Mesih'te biri lâhut biri nâsut iki tabiat var demişler ve bu nâsûtun küllî veya cüz'î olup [1612] olmadığından da bahs eylemişlerdir. Mukaddemâ İskenderiye kıssîslerinden olup Aryan mezhebinin sâhibi olan Arius ve taraftarları cidden muvahhid idiler. Bunlar Îsâ aleyhisselâm'ın bir kelimetullah olduğuna ve fakat Allah'ın mâdûnunda olup mahluk bulunduğuna ve Hazret-i Îsâ'nın bir ilâh değil, mahluk bir insân-ı ekmel [1]olduğuna kāil idiler. Arius Nasrâniyeti ibtidâ kabul eden İstanbul bânîsi Birinci Konstantin zamanında idi. Konstantin kendisi ve birkaç halefi bu

1 Arius (ö. 336) İskenderiye'de görev yapmış Libyalı din adamı. Hz. Îsâ'nın Allah ile aynı özden olduğunu reddederek onun mahluk olduğunu savunmuş, Allah'ın bir dengi ve benzeri olmadığını söylemiş, teslis inancına karşı çıkmış, bundan dolayı İskenderiye kilisesi bünyesinde başlayan tartışma tüm Hıristiyanlık âlemini etkilemiş ve mezkur ihtilâfın halli için 325 yılında Birinci İznik Konsili'nin toplanmasına sebebiyet vermiştir. Bu konsilde heretik ilan edilerek sürgüne gönderilmiş, daha sonra sürgünden kurtulmuşsa da kısa süre sonra İstanbul'da vefat etmiştir.

mezhebde bulunuyorlardı. Nasrâniyetin resmen zuhûrundan daha evvel Antakya patriki olan Samosatalı Paulos[1] ve buna tâbiᶜ olanlar dahi sahîhan ehl-i tevhid idiler. Bu zât "Îsâ aleyhisselâm diğer peygamberler gibi Allah'ın abdi ve resûlüdür. Allah onu rahm-i Meryem'de erkeksiz halk etmiştir. Hazret-i Îsâ bir insandır, onda ilâhiyet yoktur. Kelime nedir, Rûhu'l-kudüs nedir, bilmem" diyordu. Kezâlik Nasrâniyetin resmen zuhûrundan sonra Birinci Konstantin'in oğlu İkinci Konstantin zamanında İstanbul patriki bulunan Makedonios dahi mücerred tevhîde kāil oluyor; "Hazret-i Îsâ bir abd-i mahluk bir insandır, sâir enbiyâ gibi bir nebî ve resûlullahtır, Îsâ Rûhu'l-kudüs ve Allah'ın bir kelimesidir, lâkin Rûhu'l-kudüs ve Kelime mahlukturlar" diyordu. Bütün bu mezhebler bir Allah tanıyor ve Hazret-i Îsâ'da yalnız bir mâhiyet-i nâsut görüyorlardı ki asıl "Apostolik", yani havârî mezhebi addedilmesi lâzım gelen akīde-i Nasrâniyet de böyle olmak iktizâ ederdi. Âyetin bu mezheblere taᶜalluku yoktur. Fakat yine Birinci Konstantin zamanında M. 325 tarihinde İznik'te inᶜikād eden ilk sinodda iki bin kırk sekiz piskopos toplanıp içlerinden sâlifü'z-zikr Arius hâriç bırakılmak ve onun aleyhinde müttefik olmak üzere üç yüz on sekiz kişi seçilmiş ve bunlar İskenderiye patrikinin riyâseti tahtında ictimâᶜ ederek Arius'u tekfir ve teslîsi takrir edip ilk olarak Nasrâniyet kanunlarını vazᶜ eylemişlerdir. Bunların kabul [1613] ve neşrettikleri itikad şu idi: "Biz her şeyin mâliki, görülenin görülmeyenin sâniᶜi olan bir ilâh babaya ve bir oğula; bir Allah'ın bir oğlu, bütün mahlûkātın bikri ve masnûᶜ değil babasının cevherinden bir ilâh-ı haktan bir ilâh-ı hak, bütün âlemler ve her şey onun eliyle itkān edilmiş, bizim için ve bizim halâsımız için semâdan inmiş ve Rûhu'l-kudüs'ten tecessüd eyleyip bâkir Meryem'den doğmuş ve Pilatus zamanında salb ve defn olunmuş olan ve sonra üçüncü gün kalkıp semâya çıkan ve babasının sağında oturan ve ölülerle diriler beyninde hüküm vermek için bir kere daha gelmeye

---

1 H, M ve B: "Şemşatlı Pols".
Samosatalı Paulos (ö. 275) 260-268 arasında Antakya (Antiokheia) pispoposluğunda bulunmuş, görüşlerinin ortodoksiden sapma olarak görülmesi sebebiyle bazı konsillerde aforoz edilip görevinden uzaklaştırılmıştır. Tevhid ilkesini ve Hz. Îsâ'nın tanrı değil, beşer olduğunu savunuyordu (Zafer Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*, s. 226-7).

müheyyâ bulunan Yesûʿ Mesih'e iman ederiz. Bir de Rûhu'l-kudüs'e, babasından çıkacak olan rûh-ı hakka ve günahları mağfiret için bir vaftize -maʿmûdiyeye- ve Katolik bir cemâʿat-i kudsiyye-i Mesîhiye'ye[1] ve bedenlerimizin kıyâmına ve ilelebed hayât-ı dâimeye dahi iman ederiz ve 'bir vakit var idi ki Allah'ın oğlu yok idi' diyenlerle 'Allah'ın oğlu kendisiyle yek cevher değildir' diyenlerin Katolik kilisesi tarafından kâfir ilan olunacaklarını beyan eyleriz" demişler ve artık bu mukarrerât mezheb-i resmî ilan olunmuş idi.

Görülüyor ki bunlar ilk iman fıkrasında evvelâ Allah'ı Mesih'in gayrı gibi gösterdikleri hâlde, sâniyen Yesûʿ hakkında "babasının cevherinden bir ilâh-ı haktan bir ilâh-ı hak" diye ekānîm-i teslîsi toplayıp üçünü de ulûhiyetle Eb cevherinde ittihad ettirmişler, sonra da Mesih'i tutup Allah'ın sağ tarafına yani üstüne oturtmuşlardır ki bunun "Allah'ı makāmından azletmek ve hakikaten Allah Mesih'ten ibarettir" demek olduğu âşikârdır.

Sâniyen, bunların ikinci iman fıkrasında Rûhu'l-kudüs'ü "babasından çıkacak olan rûh-ı hak" diye tavsif ve tefsir ederek ifraz etmeleri de şâyân-ı dikkattir. Doğrusu bununla kütüb-i sâlifedeki Hâtemü'l-Enbiyâ tebşîrini tesbit eylemişlerdir. Çünkü bu fıkra bilhassa İncil'deki "ben [1614] gideceğim ve size benden sonra kendi nefsinden söylemeyen Faraklit, rûh-ı hak gelecek ve her şeyi tâlim edecek ve benim söylediğim şeyleri de size tezkir eyleyecektir"[2] diye Hazret-i Îsâ'nın kendisinden sonra geleceğini tebşir eylediği âhir zaman peygamberine ait olduğu pek âşikârdır. Burada Rûhu'l-kudüs'ün rûh-ı hak ile tefsir olunması ve bunun o zaman henüz gönderilmiş olmayıp ileride Allah tarafından geleceğini anlatmak üzere Nasârâ tâbiriyle "babasından çıkacak olan" diye tavsif edilmesi ve bir de Hazret-i Îsâ'nın bir daha gelmesi meselesinden sonra

---

1 B: "Yesûʿiyeye".

2 Yuhanna 16/7-13: "Lâkin ben size hakkı söylüyorum, benim gitmem size hayırlıdır zira ben gitmeyince size Tesellî Edici [Parakletos] gelmez (…) Ama ol hakikat ruhu geldiği zaman sizi cümle hakikate irşad edecektir, zira kendiliğinden söylemeyip işittiği şeylerin cümlesini söyleyecek ve vuku bulacak şeyleri size haber verecektir."

bunun ayrıca tasrih edilmiş bulunması tamamen gösterir ki bu Rûhu'l-kudüs'ten murad, mukaddemâ Îsâ'nın kendisinden tecessüd ettiği söylenen Rûhu'l-kudüs'ün aynı değil, bilâhare Allah'tan gelecek olan rûhu'l-hak ile müfesser bir rûhu'l-kudüstür. Bundan da doğrudan doğru Hâtemü'l-Enbiyâ imanı kastedilmiş bulunduğu âşikârdır. O zaman İznik Sinodu henüz biʿset-i Muhammediye karşısında bulunmadığından bunu kendi ıstılahlarına göre kitaplarından bir bişâret-i müstakbele olarak telhis etmişler ve garaz-ı mahsûsa tâbiʿ olmamışlardır. Fi'l-vâkiʿ kütüb-i sâlifede Allah'tan geleceği mevʿud olan o rûh-ı hak, bu karardan üç asır sonra biʿset-i Muhammediye ile gelmiş ve taraf-ı ilâhîden يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَٓاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ كَثٖيراً مِمَّا كُنْتُمْ تُخْفُونَ مِنَ الْكِتَابِ hitâbıyla ehl-i kitâba bu hakikati tezkir ve ihtar eylemiştir. İznik Sinodu Mesih'e iman fıkrasında ihlâs ve vuzûhu iltizam etmeyip فَاَغْرَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَٓاءَ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ medlûlü üzere mahza Arius ve Aryanîleri tekfir için harekete gelmiş, hakīkat-i Îsâ'yı gayr-i masnûʿ ve fakat Meryem'den mütevellid olmak gibi mütenâkız birtakım evsâf ile tasvir ve hakīkat-i ilâhiye ile cevherde tevhid ederek bir taraftan teslis, bir taraftan ittihad ve sonra Mesih'in Allah'a tefevvuku davalarını ihtivâ eden bedîhiyyü'l-butlân bir muammâ ile hakkı setr ü teşvîş etmiş ve bu suretle halefleri için zâhir ve bedîhî olan hakikatleri inkâra vesile olacak bir mebde-i nizâʿ ve bir [1615] muʿammâ-yı dalâlet vazʿ eylemiş bulunduğundan Allah ile Peygamberi, mâlik ile memlûkü, sâniʿ ile masnûʿu telbîs ü teşvîş eden bu ukde-i dalâlet gözleri, gönülleri karartmış, Allah bilinmez olmuş, Allah'tan geleceğine iman edilen rûh-ı hak büsbütün unutulmuş, sonraki Katolikler de bunun oğuldan, yani Mesih'ten dahi çıkması şarttır diye bir kayd daha ilâve eylemiş, o müjde-i ezeliye, o nûr-i mübîn parladığı ve اَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ [el-Bakara 2/87, 253] müeddâsınca Hazret-i Mesih'i kudsiyetle tasdîk u te'yîd ederek bütün beşeriyete dîn-i hakkı tâlim ve daʿvet-i Mesih'i hakkıyla ihtar ve tezkir ettiği ve rûy-ı zemînde melekût-i ilâhiyeyi bütün âlemîne gösterdiği hâlde "bu Nasrâniyet içinden ve Nasârâ kiliselerinden çıkmadı" diye inkâra sapılmış ve hâlâ sapılmaktadır. Sonraki Nasârâ

inkâr-ı hak hususunda daha ziyâde ifrâta gitmiş olmakla beraber bütün bunların menşe'-i dalâletleri İznik Sinodu'nun bu mütenâkız muammâsı olduğundan "Allah Meryem'in oğlu Mesih'ten ibarettir" diyen ittihad veya hulûl küfründen yalnız Panteistler, Monofizitler, Yaʿkūbîler değil, İznik Sinodu'ndan itibaren Melkânîler, yani Katolik ve Ortodokslar dahi mes'uldürler.

Müfessirîn burada mezâhib-i Nasârâ'dan başlıca[1] Melkâiyye, Nestûriyye ve Yaʿkūbiyye mezheblerini mevzûʿ-i bahis etmişlerdir. Çünkü bunlara mezâhib-i muhtelifenin umdeleri nazarıyla bakılabilir. Binâenʿaleyh hakikati anlamak için bu mezâhibe bir atf-ı nazar etmek îcâb edecektir.

"Melkâiyye" yahut "Melikiyye" veya "Melkit" Mezhebi, esasen İbrânîden "melk" kelimesinden me'huz olup hükümdar fırkası mânasıyla Katolikliğe ve Ortodoksluğa ıtlak edilmiş bir isimdir. Ve elyevm Rum Katoliklerine "melkit" denilmektedir. Frenklerin *Larousse* lügatında der ki: "Melkit" Ötikenler[2] tarafından Katoliklere verilmiş bir isimdir. Ve o zamandan beri "Grek" Ortodokslarında kalmıştır. *Bescherelle* lügatında ise "m. 451 tarihinde inʿikād eden dördüncü konsilin kararına tâbiʿ [1616] olanların ismidir ve bu isim o zaman Ötikenler tarafından Ortodokslara verilmiştir" der. Dördüncü asr-ı hicrîde yetişmiş olan Endülüslü İbn Hazm *Fasl* nâm eserinde demiştir ki: "Bugün Nasârâ fırkalarının başlıcaları Melkâiyye[3], Nestûriyye, Yaʿkūbiyye olmak üzere üçtür. Ve en büyükleri Melkâiyye[4] fırkasıdır ki Habeş ve Nûbe'den mâʿadâ mülûk-i Nasârâ'nın hepsinin ve yine Habeş ve Nûbe'den mâʿadâ Nasârâ memleketlerinden her birinin âmme-i ahâlisinin ve memâlik-i İslâmiye'den İfrîkiyye ve Sicilya ve Endülüs Nasârâsının cemîsinin ve Şam Nasârâsının ekserîsinin mezhebidir."[5] Ebû Hayyân dahi Endülüs Nasârâsının Melkânî olduğunu

---

1 B -"başlıca".
2 Yani Eutykhesçiler.
3 M ve B: "Melekâniyye".
4 M ve B: "Melekâniyye"; B -"Yaʿkūbiyye olmak üzere üçtür. Ve en büyükleri Melkâiyye".
5 İbn Hazm, *el-Fasl,* I, 273:

وعمدتهم الْيَوْم ثَلَاث فرق فأعظمها فرقة الملكانية وَهِي مَذْهَب جَمِيع مُلُوك النَّصَارَى حَيْثُ كَانُوا حاشي الْحَبَشَة والنوبة وَمذهب عَامَّة أهل كل مملكة لِلنَّصَارَى حَيْثُ كَانُوا حاشي الْحَبَشَة والنوبة وَمذهب جَمِيع نَصَارَى أفريقية وصقلية والأندلس وَجُمْهُور الشَّام.

ve "Mesih Allah'tır" dediklerini zikrediyor. İlk İznik Sinodu'ndan sonra Konstantin'in oğlu İkinci Konstantin zamanında İstanbul patriki olan Makedonios[1], Arius gibi Rûhu'l-kudüs ve Kelime'nin mahluk olduğunu ve Îsâ'nın mahluk bir insan ve bir peygamber bulunduğunu tasrih ederek tevhîd-i mücerrede kāil olmuş, Konstantin de bunu tervic etmiş idi. Bilâhare Büyük Theodosius[2] zamanında yüz elli piskoposun ictimâʿıyla Konstantiniye'de ikinci sinodda bu Makedonios ve tarafdârânı aforoz edilmiş ve Ariusîlerden sonra Makdûnîler de mezâhib-i merfûzadan olmuştur. Baʿdehû Ermenistan'ın istiklâl kesbettiği Küçük Theodosius[3] zamanında (m. 428) İstanbul patriklerinden Nestorius[4] Allah teâlâ'nın vâhid olup Eb, İbn, Rûhu'l-kudüs yani vücûd, ilim, hayat üç uknûmu bulunduğunu ve ekānîm-i selâse zât-ı ilâhî üzere ne zâid ne de hüve hüvesine aynı olmadığını, Hazret-i Îsâ'da biri rûhânî ve ilâhî, biri de cismânî ve nâsûtî iki şahsiyet bulunduğunu, Meryem'den doğan ancak insan olup ilâhın ancak ilâhdan doğduğunu ve Kelime'nin cesed-i Îsâ ile ittihâdı Melkâiyye'nin[5] dediği gibi imtizac ve tederruʿ suretiyle olmayıp güneşin pencereye veya billûra işrâkı gibi işrâk suretiyle olduğunu kabul etmiş ve bu suretle Nestûriyye mezhebi teessüs eylemiş olduğundan Efsus [1617] "Efes-Ayasluğ" şehrinde iki yüz piskopostan mürekkeb olarak üçüncü sinod ictimâʿ edip bunu aforozla telʿîn ederek nefy etmişler (431), bu suretle Nestûrîlik de mezâhib-i merfûdadan olmuştur. Fakat Nestorius durmamış, saʿîd-i Mısır'a gitmiş, mezhebini neşretmiş ve etbâʿı çoğalıp muhalifleriyle harb ü kıtal vâkiʿ olmuş ve bir vakit bu mezheb sönmüş, sonra Nusaybin Matranı Bersuma tarafından ihyâ edilmiş,

1 H, M ve B: "Makdunyos".

2 H, M ve B: "Tedus".

I. Theodosius, 379-395 yılları arasında Roma imparatoru idi. Doğu ve Batı Roma'nın ikisini birden idare eden son imparatordur, kendisinden sonra imparatorluk kesin biçimde ikiye ayrılmıştır. Konstantinopolis'te ekümenik bir kurul toplamış, Ariusçularla mücadele etmiş, İznik ortodoksluğunu tesis etmiştir.

3 II. Theodosius, 408-450 yılları arasında Doğu Roma imparatoru idi. İkinci Efes Konsili onun zamanında toplanmıştır.

4 Nestorius (386-450) Doğu Roma İmparatorluğu döneminde Konstantinopolis patrikliği yaptı (428-431). 431 yılında ortodoks Hıristiyan inancından saptığı gerekçesiyle görevinden azledilip sürgüne gönderildi.

5 M ve B: "Melekâniyye'nin".

Musul, Irak, Fâris ve Horasan Nasârâsında galebe etmiştir ki elyevm Musul ve civarında mevcuttur. Nestûrîliğe karşı mücadele ederken İstanbul patriklerinden Eutykhes (Ötikes)[1] bilakis Hazret-i Îsâ'da lâhûttan ibaret olmak üzere ancak bir tabiat bulunduğunu ve tecessüdden itibaren lâhûtun nâsûtu belʿ eylemiş olduğunu ve binâenʿaleyh katl ü salbin lâhûta taʿalluk ettiğini iddia etmiş ve bu suretle Frenklerin "monofizit" veya "monofizizm" tâbir ettikleri ittihâd-ı şahsî mezhebi zuhur eylemiş bulunduğundan sâlifü'z-zikr Küçük Theodosius'un halefi Marcianus zamanında (m. 451) İstanbul'da Kadıköyü'nde üçyüz otuz piskopostan mürekkeb dördüncü sinod Eutykhes aleyhinde ictimâʿ etmiş, fakat bu ictimâʿda Yaʿkūbîler çıkıp muhalefette bulunmuş, binâenʿaleyh bu[2] sinodun kararını iltizam eden ekseriyet mezhebine muhalifleri "Melkit" nâmını vermişler. Bundan sonra Yaʿkūbîlik de hayli münteşir olmuş, Marcianus'un halefi Büyük Leo'dan[3] sonra Küçük Leo[4], baʿdehû Zenon[5], baʿdehû Anastasius[6] hep Yaʿkūbî mezhebinde imişler. Sonra Justinus[7] hükûmete geçince Yaʿkūbîlerden pek çoğunu katl eylemiş, daha sonra Justinianus[8] zamanında da bilâd-ı Mısriye'de Yaʿkūbîlerle Melkâniler beyninde bir ihtilâl ve kıtal olmuştur.

İşbu Yaʿkūbiyye mezhebi mukaddemâ İstanbul rahiplerinden olup Antakya patriği bulunan Yaʿkūb Berdaî'ye (Jakob Baradaeus) mensubdur ki Monofizitlerin en mutaassıbı sayılır. Binâenʿaleyh bu fırka müteʿaddid Monofizit mezheblerinin umdesi demek olduğundan cümlesi bu [1618]

---

1 Eutykhes (ö. 454'ten sonra), Hz. Îsâ'nın doğasında ilâhî tabiatın insânî tabiatı tamamen yuttuğunu kabul eden monofizit din adamı. 451 tarihli Khalkedon (Kadıköy) Konsili tarafından aforoz edilip sürgüne gönderilmiştir.

2 M ve B -"bu".

3 I. Leo, 457-474 arasında Doğu Roma imparatorudur.

4 II. Leo, 474 yılının ocak ile kasım ayları arasında imparatorluk yapmıştır.

5 Zenon iki defa Doğu Roma İmparatoru olmuştur. İlk dönemi 474-475, ikinci dönemi ise 476-491 arasındadır.

6 H, M ve B: "Nestas".
I. Anastasius, 491-518 arasında Doğu Roma imparatorudur.

7 H, M ve B: "Yustin".
I. Justinus, 518-527 arasında Doğu Roma İmparatorudur.

8 H, M ve B: "Yustanos".
I. Justinianus 527-565 arasında Doğu Roma imparatorudur.

unvan altında mülâhaza olunabilir. Bunlar dahi ekānîm-i selâseye kāil ve üç sinod kararına tâbiʿ olmakla beraber dördüncüye muhalefet ederek Kelime'nin lahm ü deme inkılab ettiğini ve binâenʿaleyh Allah'ın tamamen Mesih olduğunu, cesed-i Mesih'ten zâhir olan O ve hatta hüve hüve aynı bulunduğunu iddia etmişlerdir[1]. Bir kısmı "Mesih Allah'tır" diye tasrih etmişler[2], bir kısmı "lâhût nâsût ile zuhur edip Mesih'in nâsûtu Hakk'ın mazharı oldu, fakat ne bir cüz'ün hulûlü ne de sade bir sıfat hükmünde olan Kelime'nin ittihâdı tarîkiyle değil, belki hüve hüve aynı ve meselâ meleğin insan suretinde temessülü gibi" demişlerdir. Ekserîsi "Mesih cevher-i vâhid, uknûm-ı vâhiddir, maʿamâfîh iki cevherdendir" diye zuʿm etmişler, bazen cevher yerine "iki tabiattan bir tabiattır" tâbirini kullanmışlar ve binâenʿaleyh İlâh-ı kadîm'in cevheriyle insân-ı muhdesin cevheri nefs ile beden gibi terekküb edip bir cevher, bir uknûm olduklarını, ancak "ilâh insan oldu" denilemeyip bilakis "insan ilâh oldu" denileceğini söylemişler, "nitekim kömür ateşe atılır ve 'kömür ateş oldu' denilir de, 'ateş kömür oldu' denilmez, hakikatte ise o ne mutlak ateş, ne mutlak kömür değil bir kordur" demişler, Kelime'nin de insân-ı küllî ile değil, bir insân-ı cüz'î, yani bir şahıs ile tamamen ittihad ettiğine[3] kāil olmuşlar ve maʿamâfîh bu ittihâda imtizac ve tederruʿ, hulûl,[4] inkılab dahi tâbir etmişler[5], lâkin bu hulûlü suyun süte karışması gibi hulûl-i cüz'î ile değil, âyineye insan suretinin hulûlüyle temsil eylemişlerdir. Melkâîler ise Mesih'in nâsûtu cüz'î ve şahsî değil, bir nâsût-ı küllî olduğuna kāildirler. Ve bundan dolayıdır ki papalarda ve eʿizzede bundan bir hisse ile kudsiyet tasavvur etmektedirler. Endülüslü İbn Hazm vaktiyle Yaʿkūbîlerin Mısır mülhakātında[6] bulunduklarını, Nûbe'nin hepsi, Habeş'in hepsi ve her ikisinin melikleri Yaʿkūbî olduklarını zikretmiştir.[7] *Larousse* da diyor ki:

---

1 B: "etmişler".
2 B -"Bir kısmı 'Mesih Allah'tır' diye tasrih etmişler".
3 H: "ettiklerine".
4 B +"ve".
5 H: "eylemişler".
6 H: "mâlikānında (مالقانده)".
7 İbn Hazm, *el-Fasl,* I, 275:

وهم فِي أَعمال مصر وَجَمِيع النّوبَة وَجَمِيع الْحَبَشَة وملوك الأمتين المذكورتين.

"Monofizitler kaviyyen teşekkül [1619] etmişlerdi ve bugün üç müstakil kiliseye mâliktirler: Ermeni Kilisesi, Suriye Yaʿkūbiye Kilisesi, Mısır Kıbt Kilisesi". İşte Katoliklere ve Ortodokslara şâmil olan Melkâniyye, baʿdehû Nestûriyye baʿdehû bütün Monofizistleri temsil etmek üzere Yaʿkūbiyye bu üç mezheb muvahhid olan Ariusîlerden katʿ-ı nazarla sâir Nasârâ fırkalarının başlıca mezheblerini ihtivâ etmektedir ki zamanımızda bilhassa Protestanlığı da bu meyanda saymak lâzım gelir. Dîn-i İslâm'ın zuhur ve tesiri üzerine ikinci asr-ı hicrîden (145) itibaren kiliselerdeki Hazret-i Îsâ ve Meryem ve havâriyyûn ve sâir rüesâ resimlerine taʿabbüdün putperestlik olduğunu anlayan ve Müslümanların itirazından âciz kalmış olan Hıristiyanlar içinde "İkonoklast" (put kıranlar) nâmıyla bir fırka zuhur etmiş olduğu gibi İstanbul'un Müslümanlar tarafından fethini[1] ve bu suretle Şarkī Roma'nın sukūtunu müteʿâkib dokuzuncu asr-ı hicrî nihâyetlerinde ve on altıncı asr-ı mîlâdî bidâyetlerinde Almanya'da Luther[2] nâm râhibin papalara karşı dînî ve siyâsî iʿtirâzât ve neşriyâtıyla başlayan ve "Reforme" denilen harekât ile Protestanlık zuhur etmiş ve on dokuzuncu konsil olan Lateran[3] Sinodu'nda aforoz edilmiş ve baʿdehû te'sîrât-ı siyâsiye ile inkişâf ederek müteʿaddid şubelere ayrılmış ve nihâyet İsveç, Danimarka, Prusya, İngiltere, Amerika'da mezheb-i resmî olmuştur.

Hıristiyanlıkta "Reforme" denilen dînî ve siyâsî tahrîkâttan çıkan mezheblerin ve fırkaların hey'et-i mecmûʿasına "Protestanlık" ıtlak olunur ki, bunların bir kısmı o zaman İncil ve akıl nâmına papaları

1 M ve B: "fethi".

2 Martin Luther (ö. 1546) Alman teolog, Protestanlık hareketinin kurucusu. Wittenberg Üniversitesi'nde ahlâk felsefesi profesörü oldu. Dînî meselelerle alakalı olarak yaşadığı kişisel buhranlar, Kilise'nin endüljans gibi bazı uygulamalarına karşı geliştirdiği düşünceler neticesinde rûhen Katolik kilisesinden uzaklaştı. 1517'de Wittenberg Şato Kilisesi'nin kapısına, teolojik meselelere dair düşünce ve eleştirilerini içeren 95 maddelik beyannamesini asarak ilan etti (Türkçesi: *Doksan Beş Tez*, çev. C. Cengiz Çevik, İş Bankası yay.). Bu bildiri çok büyük bir ilgi gördü ve Katolik Kilisesi'nin reforme edilmesi talebine yönelik bir akıma dönüştü. 1521 yılında Katolik kilisesinden aforoz edilen Luther, Ahd-i Cedîd'i Yunanca'dan Almanca'ya çevirdi. Ebedî kurtuluş için Tanrı'nın rahmeti ile Kutsal Kitap'ı esas kabul ederek kilisenin aracılığına karşı çıkan Luther'in başlattığı hareket, ilerleyen zamanda Hıristiyanlık içerisinde önemli bir bölünme kaynağı haline gelmiştir.

3 M: "Latirant".

protesto ederek Roma Kilisesi'nden ayrılan Katoliklerle teşkil edilmiş, bir kısmı da bizzat Protestan cemaatlerinin sînesinden türemiştir. Bu suretle diğer Nasârâ fırkalarının mecmûʿuna muʿâdil denecek kadar Protestan fırkaları hâsıl olmuştur ki başlıcaları Luteranizm, Kalvinizm, Presbiteranizm, Anglikanizm, Anabaptizm fırkalarıdır. Anglikanizm [1620] denilen İngiltere mezheb-i resmîsi Katolikliğe en yakın bir mezhebdir. Beynlerindeki başlıca fark İngilizlerin papayı tanımayıp kralı âmir ve hâkim tanımaları, papazların bekarlığının İngiltere'de menʿi, İncil'in tercemesiyle âyinin İngilizce icrâsı hususlarından ibarettir. Kilisenin hey'et-i kadîmesiyle rüesâ-yı rûhâniyenin silsile-i merâtibi külliyen bâkīdir.

ʿAle'l-umûm Protestanların dahi teslis ve ulûhiyet-i Mesih davasında Melkâîlerden, yani Katoliklerden farkı yoktur. Bunlar da onlar gibi ekānîm-i selâseye ve Mesih'te iki tabiat ile ittihâd-ı ulûhiyete kāildirler. Umûmî surette farkları başlıca birkaç noktada hulâsa edilmiştir: Birincisi, Protestan kiliseleri mürciedirler, halâs için itikadı kâfi görürler ve amele pek ehemmiyet vermezler. Bunlarca bir[1] itikadın miʿyârı Katoliklerde olduğu gibi papalar veya konsiller tarafından taʿyîn ü tefsir edilen anʿane değil, ferdin akl ü istişâresiyle mütâlaa ve tefsir edilmek üzere kitaplar, yani Ahd-i Atîk denilen Tevrat ve mülhakātı ve Ahd-i Cedîd denilen dört İncil ve levâhıkıdır. Bunlar hâkimiyet ve salâhiyeti "pasteur" dedikleri rüesâ-yı rûhâniye hey'etlerine tevdîʿ[2] ederler. Ve bunların intihâbında başlıca efrâda intihab salâhiyeti vermek suretiyle kilise hükûmetinde sâdıklara da bir hisse bırakırlar. Binâenʿaleyh akl-ı ferdî davası da mutlak değildir. İkincisi, Protestanlıkta rahbâniyet, yani papazların bekarlığı kaydı kaldırılmıştır. Ve ekser Protestan kiliselerinde Îsâ'nın çarmıha gerilmiş bir tasvîrinden başka put bulundurulmaz. Üçüncüsü, Protestanlar zenb-i fıtrî ve takdîr-i ezelî akīdesini bütün şiddetiyle iltizam ederler. Gerçi buna[3] Katolikler de kāildirler, fakat Protestanlar akla ehemmiyet

---

1 M ve B -"bir".
2 M ve B: "tevzîʿ".
3 M ve B: "Buna gerçi".

vermiş oldukları iddiasında bulundukları ve hâlbuki teslis ve ulûhiyyet-i Mesih ve bununla beraber salb itikadının akıl ile kābil-i tevfîk olmadığı da bedîhî bulunduğu cihetle, bu noktada insanların fıtraten günahkâr olduğunu ve bu [1621] günahtan ancak teslis ve salbe iman ile halâs mümkin olacağını, bunun ise bir akıl işi değil, bir takdîr-i ezelî ve bir inâyet-i rabbâniye işi bulunduğunu en esaslı bir akide olarak iltizam ve bununla davayı kazanacaklarını zannetmişlerdir. Ale'l-ıtlâk takdîr-i ezelî akidesi doğru olmakla beraber umûmen zenb-i fıtrî davası insanları isyana teşvikten başka bir şey olmadığı gibi sonra bunun yegâne çâre-i afvı teslis ve salb itikadıyla mümkin olacağı iddiası da hak ve akıl ile istihzâdan başka bir şey değildir. (*Sûre-i Âl-i İmrân'a bak*).

Protestanlıkta en ziyade hâkim olan rûh, papaların nüfûzunu kırmak ve Roma Kilisesi'nin taht-ı hâkimiyetinden çıkmak arzusu olmuştur. Fi'l-vâkiʿ Hıristiyanların esası İncil-i Şerîf olmak lâzım gelirdi ve güya Katolik Kilisesi'nin esası da bu idi. Fakat hakīkat-i hâlde eldeki İncillerin ilk İznik Konsili'ne kadar vüsûk ve sıhhatini temin edecek hiçbir vâsıta-i ilmiye yoktu. Evvelâ, bunların her biri bir zâtın tahrîri olduğundan nihâyet bir haber-i vâhide müntehîdir. Eğer dört zâtın dördü de bir tabaka ricâlinden olsalardı dört İncil'in müttefik olduğu noktalar dört râvînin ihbârına istinad etmiş olabilirdi. Lâkin bu dahi henüz bir tevâtür olabilmekten uzak idi. Hâlbuki bunlar içinde havâriyyûndan olarak yalnız Yuhanna (Saint Jean) vardır. Bunun ise kendisinden rivayeti sağlam olmadığı gibi, diğerlerinin de kimlerden ahz ile rivayet etmiş oldukları mâlum değildir. Binâenʿaleyh ittifak ettikleri noktalarda dahi bir mertebede dört rivayetin ictimâʿı yoktur. Sonra bunların ilk tahrir olundukları lisânın İbrânî olduğunda; Yunânî, Latin vesâir elsineye evvelâ bundan terceme ve nakledilmiş bulunduğunda âdetâ ittifak var demektir. Hatta İbn Hazm bunda hiçbir ihtilâf olmadığını nakleylemiştir.[1] Hâlbuki mevcut

1 İbn Hazm, *el-Fasl,* I, 279:

...لِأَن الْإِنْجِيل الَّذِي كَانَ فِيهِ ذكر الْأَب وَالِابْن وروح الْقُدس لَا يخْتَلف أحد من النَّاس فِي أَنه إِنَّمَا نقل عَن اللُّغَة العبرانية إِلَى السريانية وَغَيرهَا.

tercemelerin nihâyet Yunancaya istinad ettiği gösterilmektedir. Velhâsıl eldeki dört İncil'in resmiyeti mücerred İznik Sinodu'na müsteniddir. Ve ondan [1622] evvel bunların mevcûdiyetini ispat edecek vesâik-i ilmiye mefkuddur. Bunun için Hıristiyanlığın kütüb-i mukaddese nâmına istinad ettiği İnciller esas itibariyle Kur'ân-ı Azîmü'ş-şân gibi bütün vücûh-ı kıraatiyle katʿiyyen ve mütevâtiren sâbit bir nas, bir kitâb-ı mübîn olmak şöyle dursun, Müslümanlıkta metn ü senedleriyle rivâyeten ve dirâyeten cerh ü taʿdîl edilerek tahrîc ü tenkīh ve tesbit edilmiş olan hadis kitapları gibi sahih ve ilmî bir anʿane-i rivâyet ve şehâdete dahi müstenid değildir. Eldeki İncillerin bütün vüsûk-ı resmîsi, "authenticité"si Hazret-i Îsâ'dan tam üç asır sonra gelen ilk konsillerin kabullerine râciʿdir. Binâenʿaleyh ilk konsillerin salâhiyet-i mutlakası teslim edilmedikçe ne eldeki İncillerin medâr-ı iʿtikad olabilecek bir haysiyeti kalır ne de Hıristiyanlığın. Bunun için akla ehemmiyet verdikleri iddiasında bulunan Protestanların hiçbir zaman akıl ile kābil-i tevfîk olmadığı müttefek^{un} aleyh olan teslis anʿanesinde ve ulûhiyet-i Mesih davasındaki taassubları ve hatta Mesih'in ulûhiyetini inkâr ettiğinden dolayı "Michel Servet" [Miguel Serveto][1] nâmında İspanyalı bir tabibi ateşte yakmaları bir dalâlet-i rûhiye olduğu gibi anʿaneyi ve konsillerin salâhiyetlerini inkâr eden akılların mücerred o anʿane ile sâbit olan İncil tercemelerini mevsuk bir delîl-i iʿtikad gibi ileri sürmeleri de ondan daha garip bir tenâkuz-ı fikrî teşkil eder.

Velhâsıl Arius vesâire gibi Nasârâ-yı kadîme istisnâ edildikten sonra Katolik, Ortodoks, Nestûrî, Yaʿkūbî, Protestan vesâire hiçbir Hıristiyan fırkası yoktur ki itikadlarının esasını teslis teşkil etmesin ve Mesih'in ulûhiyetine kāil olmasın. Hâlbuki kendi lügatlarında teslis "mütemâyiz üç şahsın ancak bir ilâh teşkil etmesidir" diye târif edilmektedir. Binâenʿaleyh

---

1 Miguel Serveto (ö. 1553) İspanyol teolog, doktor, bilim insanı, Rönesans hümanisti. Avrupa'da kan dolaşımını doğru tasvir eden ilk bilim insanı olduğu ifade edilir. Vienne bölgesinde hekimlik yaptı, 1553 yılında teslisi reddeden *Christianismi Restitutio* isimli kitabını yayımladı. Vienne'de Roma Katolik yetkilileri tarafından yakalandı, hapisten kaçarak Calvin hakimiyetindeki Cenevre'ye kaçtı. Calvin'in verdiği bir vaaza katılan Serveto tanınıp yakalandı. Hem Katoliklere hem de Protestanlara göre sapkın olduğu kabul edilen Serveto, Calvin'in emriyle bir kazığa bağlanarak canlı canlı yakılmak suretiyle öldürüldü.

ale'l-umûm Hıristiyanlar Eb, İbn, Rûhu'l-kudüs nâmıyla her biri mütemâyiz ve aynı mertebede mütesâvî birer şahıs addettikleri ekānîm-i selâsenin üçü birden Yesûʿ Mesih'te bir ilâh teşkil ettiğine [1623] ve "Allah Meryem'in oğlu Mesih'ten ibaret" olduğuna kāildirler. Ancak Mesih'te Allah'tan başka bir cevher, bir tabiat daha olup olmadığına, yani "Mesih Allah'tır" denilip denilmeyeceğinde ihtilâf etmişlerdir. Monofizitler, Yaʿkūbîler ona da kāildirler, diğerleri değildir. Ve bunun içindir ki ekser Hıristiyanlar mezheblerinin Panteizm, yani vahdet-i vücûd nazariyesi olmadığını iddia ederler. Hatta Monofizitler bile cevher-i Mesih'in ve cevher-i ulûhiyetin vahdet ve ittihâdına kāil olmakla beraber ale'l-ıtlâk vahdet-i cevheri kabul etmediklerinden mezheblerini panteizmden ayrı tanımak isterler. Maʿamâfîh yine "Nasârâyız" diyenler içinde vahdet-i vücûda kāil olanlar da mevcuddur. *Mezâhib ve Metâlib* nâm eserimizde Avrupa târîh-i felsefelerinden nakledildiği vechile Pavlus'un muasırlarından olup Atina'da Hıristiyanlık neşrederken idam edilen Denys'in Hıristiyanlıkta vahdet-i vücûd mezhebinin müessislerinden olduğu ve bunun birçok zamanlar hafî bir surette intişar ede ede nihâyet on dokuzuncu asırda Protestanlık içinde Almanya'da mezheb-i resmî hâline geçtiği musarrahtır.[1] Demek olur ki âyet لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا اِنَّ الْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ هُوَ اللّٰهَ olsa idi Hıristiyan mezheblerinin ancak bir kısmına taʿalluk etmiş bulunacaktı. Hâlbuki لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ buyurulmuş

1 *Metâlib ve Mezâhib*'de şöyle deniliyor:

"Vücûd-ı ilâhî delillerinden sonra asıl felsefe-i ilâhiyeye, yani Allah'ın hakikati ve âlem ile münâsebâtına müteʿallik olan ilme girilir. Kurûn-ı vustâda bu hususa dair iki cereyân-ı fikrî buluruz: 1. Ortodoks, yani asıl felsefe-i nasrâniyedir ki Aristoteles ve Saint Augustinus felsefelerine istinad eyler. 2. Ehl-i bidʿat ve vahdet-i vücud felsefe-i ilâhiyesi olup İskenderâniye, yani işrâkiye mezhebi ile Denys l'Aréopagite'ten [Dionysius the Areopagite] teşaʿub eylemiştir. Evvelkisi kilisece musaddak ve medreselerde hükümran ve yegâne mazhar-ı intişar olan bir felsefedir. İkincisi de kenarda ve alttan alta, az çok mektum olarak firak-ı münharifede, bir de Arap medreselerinde cârî olurdu. Birincisi Saint Thomas'ta salâhiyet-i kâmile ile hulâsa edilmiş, ikincisi ise muhtelif tarihlerdeki iki sâhib-i tahrîre gelinceye kadar mükemmel ve mütenâsık bir surette inkişaf etmemiş idi. Bu iki muharririn birisi [Johannes] Scottus Erigena, öbürü de Meister Eckhart'tır. İşte zikr olunan felsefe-i ilâhiyelerden birincisi on yedinci asrın felsefe-i dîniyesi, ikincisi de on dokuzuncu asırda Almanya felsefe-i dîniyesinin esası olmuştur."

Elmalılı, Denys hakkında şu dipnotu düşmüştür: "Areopage, Atina'da otuz bir aʿzâdan mürekkeb bir mahkeme-i cinâyet imiş ki işbu "Denys" bu mahkeme aʿzâsından bir hâkim imiş, ona nisbetle Aréopagite diye telkīb edilmiş. Meşhur Pavlus eliyle ihtidâ etmiş Atina'da patriklik de yapmış ve mîladın birinci asrında şehit edilmiş (*Küçük Larousse*)." (s. 232-233 / 247 [2019 baskısı])

olmakla teslis iddia edenlerin hepsinin akidelerine şâmil olmuş ve burada bunların yalnız şirk ü taʿaddüd ifade eden teslis nokta-i nazarından değil, bilhassa bunun zımnında iddia ettikleri tevhid nokta-i nazarından küfürleri beyan olunmuştur. Teslis nokta-i nazarından küfürleri Sûre-i Nisâ'da وَلَا تَقُولُوا ثَلٰثَةٌ [4/171] ile beyan buyurulduğu gibi, ileride لَقَدْ كَفَرَ الَّذٖينَ قَالُوا اِنَّ اللّٰهَ ثَالِثُ ثَلٰثَةٍ [el-Mâide 5/73] âyetiyle de ikisi birden gösterilecektir. Ve her ne olursa olsun "Allah Mesih b. Meryem'dir" diyenlerin kâfir olduklarında şüphe yoktur.

{قُلْ} Yâ Muhammed, sen o kâfirlere de ki: [1624] {فَمَنْ يَمْلِكُ مِنَ اللّٰهِ شَيْـًٔا اِنْ اَرَادَ اَنْ يُهْلِكَ الْمَسٖيحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَاُمَّهُ وَمَنْ فِى الْاَرْضِ جَمٖيعًا} İmdi Allah Mesih b. Meryem'i ve onun aslı olan anasını ve bunlar gibi bütün şu arzda bulunan kimselerin cemîsini -ister gazab ister tahlis suretiyle olsun- ihlâk ve ifnâ etmek murad ederse buna karşı Allah'tan yerde ve gökte kim bir şey kurtarmaya kādir olabilir ki ulûhiyetten cüz'î bir hisseye mâlik olsun? Şüphe yok ki hiçbir kimse. ❁ Demek ki bütün bunlar haddizâtında kābil-i fenâdırlar. O hâlde bunlardan biri bulunan Mesih'in şahsı veya nevʿi veya cinsi nasıl ilâh olabilir? Hepsinin hâlık ve hâkimi olan Allah-ı lemyezel[in] sizin katl ü salb olunduğunu iddia ve bu suretle kābil-i fenâ olduğunu itiraf etmekte bulunduğunuz Mesih'in fevkinde olduğunu Allah'tan korkmadan nasıl inkâr edersiniz? Allah'ın iradesine karşı anasını ölümden kurtaramayan ve Allah murad etmezse kendini ve hatta bir kılını kurtarmak ihtimâli bulunmayan Mesih b. Meryem onu şahsıyla, aslıyla, nevʿiyle, cinsiyle ve mensup olduğu bütün âlemi ile ihlâk ve ifnâya kādir olan Allah teâlâ'ya nasıl müsâvî tutulur? Ve nasıl olur da Mesih'in Allah ile ittihâdı veya Allah'ı ihtivâsı iddia edilir? İlm ü kudret ve iradesi her şeyi muhît olan Allâhu azîmü'ş-şân'ı Meryem oğlu Mesih'in şahsiyetine veya nevʿiyetine veya cinsiyetine tenzil ederek fânilerle muhât farz edip de sarâhaten veya zımnen "Allah Mesih'ten ibarettir" demekten daha büyük bir küfür mü tasavvur edilir? Bu ne tenakuz, bu ne küfran, bu ne cür'et?! Yeryüzünde bulunan bütün zîrûhun, zevi'l-ʿukūlun, insanların ölegeldikleri ve ölmekte bulundukları

mâlum, Mesih'ten evvel dünyaya gelmiş, Mesih'i doğurmuş ve onun aslı ve anası olmuş olan Hazret-i Meryem'in de bu fânilerden olduğu ve Mesih'in anası olmakla ölümden kurtulamadığı da mâlum, sonra Mesih'in de vefatı ve ref'i muhakkak, demek ki bütün [1625] bunlar ne olursa olsunlar hiç kimsenin mukāvemet edemeyeceği bir kudret-i hâkimenin zebûnudurlar. İşte ilâh-ı hak bu kudretin sâhibi olan Allah'tır. Binâenʿaleyh bunların hayât ü memâtı, fenâ veya bekāsı mahza Allah'ın kudretine ve iradesine mahkumdur. O dilerse dilediği kadar ibkā eder, dilerse ifnâ eyler. Şâyet Allah diler de ifnâ etmezse onlar yine haddizâtında kābil-i fenâ olmaktan çıkmazlar. Allah ifnâlarını murad edecek olursa irâdetullâha karşı kendi kendilerini tutamazlar, çünkü maʿluldürler. Bu zarûretten dolayıdır ki Hıristiyanlar evvelâ bir baba ilâh itikad ederler. Şimdi farz edelim ki bunların hiçbiri daha ölmemiştir. Henüz bir hayât-ı beşer vardır ve henüz Mesih vefat etmemiştir. Fakat bununla gerek Mesih ve gerek diğerleri ve gerek hey'et-i mecmûʿası kābil-i fenâ olmaktan çıkamazlar. Kendi nefislerindeki acz ve imkân-ı zâtîden kurtulamazlar. Eğer Allah teâlâ bundan böyle bunları ifnâ etmek murad ediverirse ne bunlardan ne de semâvîler gibi bunların hâricindekilerden Allah'ın kudret ü iradesine karşı gelip mukāvemet edip de en cüz'î bir şey olsun kurtaracak, muhafaza ve ibkā edebilecek hiçbir kimse, hiçbir kuvvet[1] tasavvur olunamaz. Binâenʿaleyh Mesih'in şahsı, nevʿi, cinsi haddizâtında kābil-i helâk ve fenâ olmaktan kurtulamaz. Bunlar bilfiil değilse bilkuvve fânidirler. Fâni olması mümkin olan herhangi bir şahsın veya nevʿin veya cinsin ilâh sayılması ise haksızdır, bâtıldır. İlâh-ı hakīkī olan Hak teâlâ'ya küfürdür, hüsrandır. İlâhiyet her türlü şâibe-i acz ü noksandan münzzeh bir kudret-i bâliğa ve irâde-i hâkime ifade eder. Ve bihakkın ilâh demek, zât ü sıfâtına ve âsâr u ahkâmına ve hatta mevcûdâttan[2] hiçbirine O'nun kudretinin gayrı ve O'na cidden muʿâraza edebilecek hiçbir kudret taʿalluk etmeyen ve etmek ihtimâli bulunmayan mâlik-i kül, hâkim-i kül, muhît-i

1 H: "kudret".
2 B: "mevcûdâtın".

kül demektir. İlâh-ı Hakk'ın hakkı, kudretine[1] [1626] tesir edebilecek hiçbir kudret mutasavver olmamaktır. Bunun için velevse bilkuvve olsun herhangi bir fâni veya fâniler mecmûʿu ilâh olamaz. Bunlardan biri veya bazısı veya hepsi Allah ile zâten veya sıfaten küllî veya cüz'î bir surette ittihad edemez. Her nevi iştirâk, hulûl veya ittihad davaları küfürdür. İlâh olmak başka, ilâhî olmak yine başkadır.[2] Mesih'in katl ve salbini iddia eden Hıristiyanlar onun kābil-i helâk ve fenâ olduğunu ikrar ve itiraf etmekte bulunduklarından, bunların hem bu davalarını red ve hem ikrarlarıyla kendilerini ilzam için âyette yalnız اِنْ اَرَادَ اَنْ يُهْلِكَ الْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ demek kâfi iken bununla iktifâ edilmeyip, hakikati hem ilzâmî hem burhânî bir surette beyan ve tefhim etmek üzere وَاُمَّهُ وَمَنْ فِى الْاَرْضِ جَمِيعاً atıfları da zammedilmiştir ki pek şâyân-ı dikkattir. Bununla cüz'îden küllîye doğru giden bir istikrâ-yı nazarî tâlim edilerek Mesih'in evvelâ anasına, sâniyen yeryüzündeki bütün zîrûh, zevi'l-ʿukūl beşer cinsine dâhil ve bunlarla birtakım husûsâtta mütecânis ve mütemâsil olduğu anlatılmış ve bu suretle Mesih ve anasının kābil-i helâk ve fenâ olup ilâh olamayacakları evvelâ sarâhaten ve bilhassa sâniyen umûm içinde zımnen ve te'kîden isbat ve ihtar edilmiştir ki, bu ifadede Mesih'i nâsût-ı şahsî veya nâsût-ı küllî ile mülâhaza eden Hıristiyan mezheblerinin hepsine işaret olunarak اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ iddiasının gerek vahdet-i şahsiye ile ittihâd-ı şahsî ve ayniyet üzere ve gerek vahdet-i nevʿiye veya cinsiye ile[3] ittihâd-ı cüz'î ve tazammun suretinde olsun bütün ihtimâlâtıyla bâtıl ve küfr olduğu tefhim kılınmıştır. Yani Allah Mesih'in ne aynı, ne cüz'ü ne de cüz'îsi ve ferdidir. Ancak fevkinde hâlıkı, mâliki, hâkimidir. Taʿbîr-i âharla Mesih Allah'ın ne aynı, ne cüz'ü, ne küllü, ne de küllîsi değil, mâdûnudur. Sonra مَنْ يَمْلِكُ مِنَ اللّٰهِ شَيْـًٔا'de مَنْ ve شيء lafz-ı âm olmakla yerdekilerle beraber göktekiler ve melâike dahi dâhil olmak üzere bütün mâsivallâha şâmil bulunduklarından [1627] Zâtullâh'dan başka her şeyin kābil-i fenâ olduğunu işʿâr ile bütün mâsivâdan ulûhiyeti nefy etmiş ve

1 M ve B +"karşı".
2 B -"İlâh olmak başka, ilâhî olmak yine başkadır".
3 H: "üzere".

binâenʿaleyh bütün âlemin[1] veya eczâsından hiçbirinin dahi Allah ile ayniyeti veya küllî cüz'î bir ittihâdı mümkin olmadığına ve böyle sözlerin yalnız Mesih hakkında değil, diğerleri hakkında da söylenmesi Allah'a küfr olduğuna işaret eylemiştir. Binâenʿaleyh Allah'ı âlemde ifnâ etmeye uğraşan vahdet-i vücûd davaları da bâtıl ve küfürdür.

Velhâsıl ne Mesih ilâh olabilir, ne de âlem ve eczâ-i âlemden herhangi bir şey. Çünkü ilâh haddizâtında zevalden münezzeh ve mâfevk bir kudretin müdahalesinden âzâde olmalıdır. Bunların ise hepsi helâk olabilir. Allah bunların ibkāsını murad etmeyip de ihlâklerini murad edecek olursa hepsi derhâl mahvolur. Allah'ın ulûhiyetinde ve bütün bunlar üzerinde[2] dilediği gibi hakk-ı tasarruf ve kudret ü hâkimiyetinde[3] ise asla şüphe yoktur. Zira {وَلِلّٰهِ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا} bütün semâvât ü arz ve aralarındaki kâffe-i mevcûdât mülk ü melekûtu tamamen ve müstakillen Allah'ındır. ❁ Yani bütün mevcûdât üzerinde îcâd ü ifnâ, ihyâ vü imâte ve sâir herhangi bir suretle tasarruf-ı mutlak ve hakk-ı hâkimiyet Allah'ındır. Binâenʿaleyh Allah dilediğini ibkā, dilediğini ifnâ eder. Ve böyle yapmakla ne bir haksızlık etmiş olur ne de bir mukāvemete mâruz kalır. Ve şüphe yok ki Mesih de bunların içinde ve Allah'ın hükmü tahtındadır. Bunun böyle olduğunu Nasârânın da bilmesi lâzım gelir. Zira itikadlarının başında her şeyin mâliki, görülen ve görülmeyenin sâniʿ ve hâlıkı bir ilâha itikad vardır. Böyle iken Mesih'i hiçbir şey değilmiş gibi Allah'ın mülkü saymazlar, sonra dönüp Allah'a müsâvî tutarlar, sonra dönüp Allah'a takdim ederek sağ tarafına geçirtir oturturlar. Ve bu suretle riyâset ü hâkimiyeti ona verirler de artık "Allah, dün Meryem'den doğan ve [1628] Allah'ın takdîrine karşı gelemeyip asılan ve çıkıp üstüne oturan Mesih'ten ibarettir" diye hem Allah'a hem Mesih'e küfr ederler. Ve sonra da Mesih'in nâsûtunu taʿmîm ederek âbâ-i Yesûʿiyeye bile hisse-i ulûhiyet vermek isterler. Bunlar Allah'ın mâlik-i külli şey, Mesih'in de kābil-i helâk olduğunu itiraf ettikten sonra dönerler

1 B: "âlemîn".
2 M: "üzerine".
3 H: "kudret-i hâkimiyetinde".

Mesih'in kābil-i fenâ olmadığını iddia etmek için şöyle birtakım şüpheler ve safsatalar da serd ederler: "Mesih'in indallah bir şeref-i mahsûsu yok mudur? Baksanıza onun tevellüdü diğerlerine benziyor mu? O mucizeleriyle birtakım ölüleri diriltirken, körlerin gözlerini açarken, çamurdan kuş yapıp uçururken Allah'tan bazı şeyleri kurtarmış, Allah'ın hâlıkıyetine iştirak etmiş olmuyor mu? Binâenʿaleyh Allah ona ve onun vâsıtasıyla bu âleme kendi cevherinden bir şey vermemiş midir? O hâlde Allah'ın cevheri kābil-i fenâ olur mu?" derler. İşte bu gibi şübühât ve tevehhümâtı da redd ü izâle için buyuruluyor ki:

Allah {يَخْلُقُ مَا يَشَٓاءُ} ne dilerse halk eder ve dilediği gibi halk eder. ۞ Binâenʿaleyh ne Mesih'i bir anadan halk etmesinde ve ne ona bir şeref-i mahsus verip onun eliyle de halk u ihyâ yapmasında hiçbir şüpheye mahal yoktur. Allah Îsâ'yı böyle halk etmekle ona bir cevher-i ulûhiyet vermiş olmaz ve hele bunlarla Mesih'in Allah'a müsâvâtı ve tekaddümü hiç lâzım gelmez. Yani Allah teâlâ'nın îcâdı kendi Zâtından hârice[1] bir şey koparıp atmak suretiyle değildir. Mükevvenâttan hiçbiri O'ndan infisal, tevellüd, sudûr, bürûz etmez; O hiçbir şeye kendini, kendinden bir cüz'ü vermez, böyle bir tasavvur Zâtullâh'da teferruk ve inhilâl tasavvurudur ki tasavvur-ı muhâldir. Allah doğurmaz, halk eder, hem de neyi diler ve nasıl dilerse öyle halk eder. Dilerse bidâyeten sâha-i semâvât ü arzı ve besâiti ibdâʿ ettiği gibi bir madde-i asliye olmadan halk eder, dilerse bunların aralarındaki mahlûkātı halk [1629] ettiği gibi bir asıldan halk eder. Bunu da ya ibtidâen topraktan nebâtât ve hayvânâtı ve Âdem'i halk ettiği gibi, diler hilâf-ı cins bir asıldan inşâ eder veya diler mücânis bir asıldan inşâ eder. Bunu da[2] dilerse bir erkekten dişi halk etmek suretiyle tenevvüʿ ettirir, nitekim Âdem'den Havva'yı böyle halk etmiştir; dilerse bir dişiden[3] erkek halk etmek suretiyle tenevvüʿ ettirir, nasıl ki Îsâ'yı da böyle halk eylemiştir. Dilerse hem erkek hem dişiden halk eder ki sâir insanları

---

1 H: "hâriç".
2 H -"da".
3 H +"bir".

da böyle halk etmiş ve etmektedir. Kezâlik dilerse[1] diride memât halk eder, dilerse ölüde hayat halk eder; dilerse mebzul halk eder, dilerse nâdir ve bî-misâl halk eder. Dilerse hiçbir mahlûku istihdam etmeden halk eder,[2] dilerse sanâyi'-i beşeriyede olduğu gibi diğer bir mahlûku tavsit ederek halk eder ki işte Îsâ yediyle kuş halk etmesi, ölüleri diriltmesi de bu kabîldendir. Binâen'aleyh Îsâ da Allah'ın mahlûkudur, bunlar da, ve Îsâ bunları yaparken Allah'a karşı gelmiş, Allah'tan bir şey kurtarmış ve kendi ulûhiyetini göstermiş değil, ancak Allah'ın iradesini infaz etmiş ve ancak Allah'ın ulûhiyetini isbat eylemiştir. Yoksa Allah istemese idi Îsâ bunların hiçbirini yapamazdı. İşte Allah böyle her dilediğini dilediği gibi halk eder, bir Meryem'den bir[3] Mesih de halk eder ve onun vâsıtasıyla ölülerde hayat da halk eder, çünkü Allah'tır. {وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَیْءٍ قَدِيرٌ} ve Allah her şeye kemâl-i kudretle kādirdir. Ve her şeye karşı ale'l-ıtlâk kādirdir. Kudret-i ilâhiye hiçbir vechile kābil-i takyîd ü tahdîd değildir. Her şeye kemâl-i kudretle kādir olduğundan dilediği şeyi halk eder ve onda dilediği kadar kudret ü şeref de halk eder. Sonra her şeye karşı ale'l-ıtlâk kādirdir. Çünkü halk, hâlıkın kendinden bir şey koparmak, kendi zâtından, kendi kudretinden bir şey eksilmek demek olmadığından bütün mahlûkāt ve onlarda halk edilmiş olan kudretler kudret-i ilâhiyeyi kendilerine nakl [1630] etmiş değildirler. Bütün acz-i zâtîleriyle O'nun taht-ı hâkimiyetinde mahkûm u musahhardırlar. Bütün mahlûkāt ve onlardaki kudretler Allah'ın ve kudretinin parçaları ve tehavvülleri değil, eserleridir. Eserler ise müessirin aynı veya cüz'ü değil, ancak delîlidir. Mahlûkāt yekdiğerinden tesebbüb, tevellüd, tehavvül edebilir, bunun için eşyâda fenâ, tehavvül ve ıstıfâ ve tekâmül ve ihtilâf-ı merâtib cereyan eder. Fakat bütün bunlar eşyânın Allah'a nazaran değil, yekdiğerine nazaran olan nisbetleridir. Zira bütün eşyânın Allah'a nisbeti mahlûkun hâlıkına[4] mahkûmiyet ve delâletidir. Bütün bu tehavvüllerden, bu nisbetlerden eşyânın ve eşyâdaki kuvvet

1 H +"bir".
2 B -"Dilerse hiçbir mahlûku istihdam etmeden halk eder".
3 H -"bir".
4 H: "halkına".

ü kudretin haddizâtında acz ü fenâsı ve hepsinin fevkinde illet-i kül ve muhît-i kül olan kudret-i ilâhiyenin yegâne hâkimiyeti ve bekā-yı hâkimiyeti[1] okunur. Bunun içindir ki yalnız tabîʿat-ı eşyayı tetkik ile uğraşan fenler bile bütün[2] maʿlûmâtlarının başına illiyet ve bekā-yı illet kanununu yazarlar. Ve tehavvül-i illetten bekā-yı illete vâsıl olurlar. Yukarılarda da ihtar ettiğimiz vechile fencilerin[3] "tehavvül-i illet" ve "bekā-yı illet" tâbirleri beyninde zâhiren[4] bir tenakuz vardır. Ve bunun halli şudur: "Tehavvül-i illet" tâbiri eşyâ-yı mahlûkadaki kudret ü kuvvet-i mahlûkanın ifadesidir ki maksad, illet-i maʿlûle ve izâfiyenin tehavvülüdür. Bekā-yı illet de illet-i hakīkiyenin tehavvülden âzâde olarak hâkimiyet-i mutlakasını gösterir. Hâsılı fâni ve mütehavvil olan bâkī ve dâim olandır demek tenakuz olduğundan, akl ü naklin şu noktada katʿî bir intibâkı vardır ki mahkûm-ı tehavvül olan eşyâ gerek tenâkus ve gerek tekemmül üzere yürüsün bunların bütün kemâlleri ve kudretleri izâfîdir. Ve hepsi tamamen bâkī ve zevâl ü noksandan münezzeh olan kudret-i bâliğa-i ilâhiyenin mahkûmudur. Allah her şeye ve her şeye karşı kadîr[5] ve hiçbir şey Allah'a karşı kādir değildir. Allah'tan başka her şey haddizâtında âcizdir. Bu da kudret-i ilâhiyenin hükmüyledir. Mesih de [1631] âciz, Muhammed de âciz, beşer de âciz, melek de âcizdir. Arz u semâvâtıyla ve aralarındaki bütün kâinatıyla hey'et-i mecmûʿa-i âlem de âcizdir. Allah bunları her lahza halk u ifnâ etmekte ve hepsinin üzerinde mülk ü melekûtunu izhar edip durmaktadır. Ve binâenʿaleyh "Allah Mesih b. Meryem'den ibarettir" diyenlerin kâfir olduklarında şüphe yoktur.

{وَقَالَتِ الْيَهُودُ وَالنَّصَارٰى نَحْنُ اَبْنَٓاءُ اللّٰهِ وَاَحِبَّٓاؤُ۬هُ} Bir de Yehûd ve Nasârâ "biz Allah'ın oğulları[6] ve ehibbâsıyız." dediler. ❁ Kendilerinin başka insanlara benzemediklerini, sâir halka karşı indallâh böyle bir imtiyazları olduğunu iddia ettiler ve gurur ile Allah'tan korkmaz oldular, binâenʿaleyh

---

1 B -"ve bekā-yı hâkimiyeti".
2 M ve B -"bütün".
3 B: "fenlerin".
4 H: "zâhir".
5 M ve B: "kadîrdir".
6 H: "oğlu".

Müslümanlar Allah'a tevekkül ve istinad ederken her ne yapsak Allah bizi sever zannedip de böyle bir gurura düşmemeli ve Allah'ın kulları olduklarını unutmamalıdırlar. Bunu Nasârâ'nın söyledikleri mâlum ise de Yahudîlerin söyleyip söylemedikleri mevzûʿ-i bahis olmuştur. Fakat İbn Abbas radıyallâhu anhümâ'dan rivayet edildiğine göre, sebeb-i nüzûl asıl Yahudîler olmuştur. Çünkü Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Yahudîlerden bir cemaati dîn-i İslâm'a davet ve Allah'ın ikābıyla inzar etmiş idi, buna karşı "bizi bununla mı tehdit ediyorsun? نَحْنُ اَبْنَٓاءُ اللّٰهِ وَاَحِبَّٓاؤُهُ demişlerdir.[1] Nasârâya gelince; İncil'de "Mesih 'ben babama ve babanıza gidiyorum' dedi" diye bir fıkra nakletmektedirler.[2] "Allah'ın oğullarıyız" tâbirinin bir imtiyâz-ı mahsus davası olduğu belli, fakat bunu ne gibi bir mefhum mülâhaza ederek söyledikleri cây-ı tedkik görülmüştür. Denilmiş ki Yehûd bununla "ibnullah" dedikleri Üzeyr'e intisablarını, Nasârâ da "ibnullah" dedikleri Mesih'e intisablarını kasd etmişler ve bu[3] intisab ile kendilerini[4] şeref ü imtiyazda Allah'ın torunları hükmünde tutmuşlardır demek olur. Yahut doğrudan doğru Allah'a intisablarını kasdederek Allah'ın kendilerine bir baba gibi şefîk ve âtıfetkâr ve kendilerinin Allah [1632] yanında sevgili oğulları gibi nazlanabilecek derecede mukarreb ve kıymetdâr olduklarını iddia etmişlerdir ki her iki surette "ebnâullah" tâbiri mecaz demek olur. Diğer yerlerde de işaret ettiğimiz vechile edyân-ı sâlifede ve ale'l-husûs lisân-ı İbrânîde Allah teâlâ'ya raûf ve rahîm mânasından mecaz olarak "Eb" ıtlâkı tecviz edildiğini ve Hazret-i Îsâ'nın da bu mâna ile münâcâtında ve mevâʿizinde bu tâbiri kullandığını ve fakat bunun sonradan sû'-i istiʿmâl edilerek hakikat gibi telakkī edilmeye başlandığını bazı ulemâ zikretmişlerdir ki, işte "İbn" tâbiri de bu sû'-i istiʿmâl cümlesindendir. Nitekim asıl İbrânice İncil'de "İbn" ve "Veled" tâbirleri

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 150-151:
عن ابن عباس قال: أتى رسولَ الله صلى الله عليه وسلم نعمانُ بن أضَاء وبحريّ بن عمرو، وشأس بن عدي، فكلموه، فكلّمهم رسول الله صلى الله عليه وسلم، ودعاهم إلى الله وحذّرهم نقمته، فقالوا: «ما تُخَوّفنا، يا محمد!! نحن والله أبناء الله وأحبَّاؤه!!» كقول النصارى، فأنزل الله جل وعز فيهم: «وقالت اليهودُ والنصارى نحن أبناء الله وأحباؤه» إلى آخر الآية.

2 Benzer ifadeler için bk. Yuhanna 14.

3 M ve B -"bu".

4 M: "kendileri".

bulunmadığı hâlde "Eb" tâbirinin güya buna bi'l-istilzâm mesağ vermiş olması zannıyla sonraki İncillerde derc edilmiş olduğunu naklediyorlar. İhtimal ki bunda Yehûdun[1] عُزَيْرٌ ابْنُ اللّٰهِ [et-Tevbe 9/30] demiş olmaları da bir misâl tutulmuştur. Bazı Nasârâ Mesih hakkında "İbnullah" tâbirinin şeref ve kurbiyetten mecaz olduğunu söylemişlerdir. Lâkin bunun samimi olmayıp bir tesettür olduğu anlaşılıyor. Zira bâlâda zikredildiği vechile İznik Sinodu'nun ilan ettiği esâsât-ı iʿtikādiyelerinde "babasının cevherinden" diye tasrih edilmiş olması bunu tevellüd nazariyesiyle bir hakikat gibi isnad ettiklerini göstermektedir. Ancak kendileri hakkında اَبْنَٓاءُ اللّٰهِ demelerinin mecaz kasdıyla olduğunu kabul etmek mümkindir. Ve nitekim ânifen zikr olunduğu üzere müfessirîn de böyle göstermiştir. Lâkin[2] bu surette وَاَحِبَّٓاؤُهُ atfı bir atf-ı tefsir olmak lâzım gelecektir, bu da hilâf-ı zâhirdir. Biz birtakım Nasârânın ve ezcümle Protestanların işbu evlâdlık iddiasına sıkı bir surette sarıldıklarını görüyoruz. Hâlbuki mecaz olan bir ifadeye bu kadar şiddetli bir taassubla sarılmanın vechi îzah edilemez. Anlaşılıyor ki bunlar "biz Allah'ın evlâdlarıyız" demekle Allah olduğunu iddia ettikleri Mesih'e intisab kasd ediyorlar, fakat bunu sûret-i umûmiyede mecaz olarak değil yine tevellüd nazariyesini tâkip ederek ve bir hakikat gibi mülâhaza [1633] ederek söylüyorlar. Çünkü bunlar Mesih'in insâniyetini cüz'î ve şahsî değil, bir nâsût-ı küllî farz ettiklerinden ve bu nâsût-ı küllî ile de ale'l-umûm beşeriyete şâmil bir mâna değil, Nasrâniyet tenâsülü içinde bir kısm-ı mahsus kasd eylediklerinden dolayı Mesih'e ابن الله derken onu Allah ile bir cevherde ittihad ettirdikleri[3] gibi kendilerini de "ebnâullah" veya "evlâdullah" nâmıyla yâd ederken cevher-i Mesih ile ittihadlarını söylemek istiyorlar. Bu suretle bu tâbir avâm-ı Nasârâya nazaran bir mecaz, havâsa nazaran da bir hakikat gibi mülâhaza ediliyor. Nitekim Cizvitlerdeki "âbâ-i Yesûʿiyye" tâbiri de bunun bir muzâyifidir. Ve işte Nasârânın teslis muammâsını bir ukde-i sırriye olarak

---

1 B -"Yehûdun".
2 M ve B -"Ve nitekim ânifen zikr olunduğu üzere müfessirîn de böyle göstermiştir. Lâkin".
3 M ve B: "ettikleri".

iltizam ve tâkip etmelerinin sırrı, lâhût ile bir kısm-ı[1] nâsûtu tevellüd nazariyesiyle birleştirerek kendilerinden âbâ ve ebnâ silsilesi içinde bir hânedân-ı ulûhiyet teşkil etmek sevdâsı ve bu suretle kendilerini[2] her nevi mes'ûliyetten âzâde addedip sâir halk ve aksâm-ı beşer üzerinde bir hakk-ı temellük ve mutlak bir tasarruf ve hâkimiyet iddia eylemek hülyâsıdır ki نَحْنُ اَبْنَٓاءُ اللّٰهِ وَاَحِبَّٓاؤُهُ dedikleri zaman da "biz bir hânedân-ı ulûhiyetiz" demek isterler ve kendilerinde böyle bir imtiyâz-ı mahsus farz ederler. Her hâlde âyet bize gösteriyor ki gerek Yahudî ve gerek Nasârâ nakz-ı mîsak ile dîn-i hakdan çıkmış, hakīkī veya mecâzî bir tevellüd-i âlihe hülyâsı tutturarak kendilerini عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ olan Allah'ın kulları değil, evlâdı veya evlâdlığı ve münhasıran ahbâbı ve küfvü addeylemek gururuna düşmüşler, hukūkullah ve hukūk-ı ibâd tanımaz ve Allah'tan korkmaz olmuşlardır. Ve bu gurur kendilerinin sebeb-i felâketi olmuş ve olacaktır.

{قُلْ} Yâ Muhammed sen onlara de ki: {فَلِمَ يُعَذِّبُكُمْ بِذُنُوبِكُمْ} Öyle de Allah sizi günahlarınızla niye taʿzîb edip duruyor ya? Katllere mi mâruz olmadınız? Esaretlere mi düşmediniz? Nimetler, devletler mi zâyiʿ etmediniz, [1634] meshlere mi uğramadınız? {بَلْ اَنْتُمْ بَشَرٌ مِمَّنْ خَلَقَ} hayır, siz Allah'ın oğulları veya ahbâbı değil, zevi'l-ʿukūl olarak halk ettiği mahluklar cinsinden bir beşer, derisi çıplak, âciz, fakat kābil-i idrak bir mahluksunuz. Haddiniz bu, mahiyetiniz budur. Allah'ın mahlûku ve O'nun kudret ü iradesine mahkum bulunmak haysiyetiyle diğerlerinden hiçbir farkınız yoktur. Ne olsanız bir mahluk olmaktan kurtulamazsınız. Allah'ı sevenler hiç Allah'a muhalefet eder, günaha girer mi? Sonra Allah sevdiklerine azab eder mi? Allah ise mahluklarına karşı hiçbir hususta mecbur değildir. Ale'l-ıtlâk fâʿil-i muhtârdır. {يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَٓاءُ} Dilediğine mağfiret eder, seyyiâtını hasenât ile örter, rahmet ü mahabbetine[3] mazhar eder. ❁ Ki bunlar Allah'a ve peygamberlerine iman eden ve imanlarında sebat eyleyenler meyânında bulunurlar. {وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَٓاءُ} Dilediğine de azab eder, seyyiâtının cezâsını

1 B: "kısmı".
2 H: "kendini".
3 H: "mahabbete".

çektirir. ❁ Allah'a şirk koşan, mahlûku hâlık yerine koyanlar için de[1] bu azab muhakkaktır. اِنَّ اللّٰهَ لَا يَغْفِرُ اَنْ يُشْرَكَ بِهٖ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذٰلِكَ لِمَنْ يَشَٓاءُ [en-Nisâ 4/48, 116] İşte mahlûkun[2] hâlık karşısında mevkiʿi bu iki meşiyyetin ale's-seviyye ihtimâl-i mutlakıdır. Ve böyle olmakta sizin cins-i beşer içindeki sâir halktan hiçbir imtiyazınız yoktur. Dün çırçıplak bulduğunuz, yalın ayak başı kabak zarûretler içinde kıvrandığına güldüğünüz, insan yerine koymayıp her türlü hakarete[3] lâyık gördüğünüz bir ferd veya bir kavim yarın bakarsınız ki Allah'ın lutf u mağfiretine ermiş tepenize çıkmıştır. Bugün saadetlere gömülmüş, cihana hâkim olmuş, istikbâlini temin etmiş zannettiğiniz bir ferd veya kavim öbür gün bakarsınız ki Allah'ın bir belâsına çatmış, hâk-i helâke serilmiş, ateşler içinde yanmakta, ıztıraplar içinde kıvranmaktadır. Allah'a karşı bütün cins-i beşer şu iki takdîrin ihtimâl-i tenâvübüne ale's-seviyye mahkumdur. Çünkü {وَلِلّٰهِ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا} [1635] bütün semâvât ü arz ve bunların aralarındaki kâffe-i mevcûdât hepsi[4] bir mülk, bir hükûmet, bir saltanattır. Bu memleketin, bu hükûmetin, bu saltanatın hepsi tamamen ve müstakillen Allah'ın milkidir. Ve hepsi Allah'a milkiyetle mensubdur. Mevcûdâttan hiçbirinin Allah'a mahlûkiyet ve memlûkiyet, ubûdiyet ve mahkûmiyetten başka bir suretle intisab iddia etmeye hakkı yoktur. Hepsi O'nun mülk ü melekûtu tahtında zebûn ve mahkumdur. Allah bütün bunlar üzerinde halk ve zabt u idare, îcâd ü ifnâ, ihyâ ve imâte, taltif ü tecziye ile dilediği gibi tasarruf eder. Ve bu hak ancak O'nundur. Binâenʿaleyh bunlar içinde bir zerre mesabesinde olan şu arz üzerinde çırçıplak olarak halk edilen ve mahlûkāt-ı arziyenin bir kısm-ı kalîlinden ibaret bulunan cins-i beşer ve beşer içinden bir kısım halk nasıl olur da öyle bir iddiada bulunabilir? Hâlbuki {وَاِلَيْهِ الْمَصِيرُ} en nihâyet varılacak, baş vurulacak olan yegâne merciʿ de ancak O'dur. ❁ Bugün bu iddiada bulunanlar da diğerleri gibi O'nun taht-ı hükmünde bu dünyadan

1 H -"de".
2 H: "mahlûkātın".
3 H: "ihtikāra"; B: "harekete".
4 B -"hepsi".

çekilip âhirete gitmeye ve gittikleri zaman da başkasına değil, ancak O'na varmaya ve O'nun huzûrunda hesap verip tâat veya isyanlarının, iyilik veya kötülüklerinin acı veya tatlı cezâsını çekmeye mecburdurlar. Bu böyle iken kābil-i idrak olan beşeriyet bunu nasıl düşünmez ve nasıl Allah'a isyandan çekinmez de öyle bâtıl gururlara saplanır?

Şimdi bu muâhaze ve ihtardan sonra davette bir telattuf olmak üzere iltifat tarîkiyle buyuruluyor ki:

{يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ} Ey ehl-i kitab! {قَدْ جَٓاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ عَلٰى فَتْرَةٍ مِنَ الرُّسُلِ} Fetret-i rusüle karşı, yani vahiylerin kesildiği ve eserlerinin nisyan, tağyir ve tahrif ile indirâsa yüz tuttuğu ve dîn-i hakkın bilinemez, tanınamaz[1] hâle geldiği bir [1636] fetret zamanında size o Resûlümüz Muhammed geldi; sizin için, siz beşerin selâmet ü saâdeti için acı[2] tatlı her türlü ahkâm ve ahbâr-ı hakkı beyan ediyor ki {اَنْ تَقُولُوا مَا جَٓاءَنَا مِنْ بَشٖيرٍ وَلَا نَذٖيرٍ} yarın âhirette huzûr-ı ilâhîye varıp hesâba çekildiğiniz vakit "bize ne bir mübeşşir ne de bir[3] münzir gelmedi" -"mukaddemâ gelenlerin de âsârı bozulmuş, münderis olmuş, bir[4] fetret içinde kalmıştık"- demeyesiniz, böyle iʿtizâr etmeyesiniz {فَقَدْ جَٓاءَكُمْ بَشٖيرٌ وَنَذٖيرٌ} işte size tam bir mübeşşir ve münzir geldi. ❁ Bundan böyle öyle bir iʿtizâra da hakkınız kalmadı {وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدٖيرٌ} Allah da alâ külli şey'in kadîrdir. ❁ Binâenʿaleyh beşerden resul göndermeye, hem bunu bir zaman bir sünnet-i câriye yaparak mütevâliyen göndermeye hem de bunları inkıtâʿa uğratıp fetretler halk etmeye ve sonra bu fetretler içinde unutulan hakikatleri tezkir ve her şeyi tâlim ü beyan edecek ve beşeriyetin bütün özr ü dalâlini kesecek bir peygamber halk edip göndermeye dahi kādirdir. Velhâsıl kahra da kādir lutfa da kādirdir. O hâlde en ziyade muhtâc-ı irşad bulunduğunuz bir fetret zamanında gönderilmiş olan bu Resûl-i[5] zîşân'ın, bu niʿmet-i ilâhiyenin kadrini takdir ediniz, beyânâtına kulak verip itaat ediniz. Eskisi gibi küfr ü küfrandan, nakz-ı mîsaktan sakınınız

---

1 B: "tanınmaz".
2 H +"ve".
3 M ve B -"bir".
4 M ve B: "biz".
5 B: "rusül-i".

ve bu sayede günahlarınızın mağfiretini isteyiniz. Ve biliniz ki her ne olsanız sonunda dönüp dolaşıp اِلَيْهِ الْمَص۪يرُ ve عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ olan Allah teâlâ'nın huzûruna varacaksınız ve O'na karşı fetrette kalanlar gibi iʿtizâra da imkân bulamayacaksınız, bütün mes'ûliyet üzerinize yüklenip kalacak ve kendi azâbınızı kendi eliniz ve kendi meşiyyetinizle bile bile hazırlamış bulunacaksınız. Ey Yehûd ve ey Nasârâ, siz bugün de huzûr-ı ilâhîde bulunduğunuzu mülâhaza eder ve elinizi kalbinize koyup vicdan selâmetiyle bir düşünürseniz, [1637] İbrâhim'in duası, Mûsâ'nın ihbârı, Îsâ'nın tebşîri olan o Peygamber, o Rûh-ı Hak, o beşîr ü nezîr henüz bize gelmedi diyemezsiniz ve fetretler içinde karmakarışık olmuş, bin türlü tağyîrât ve tahrîfâta uğramış ve maʿamâfîh yine delâlet ve sarâhatiyle bu Peygamber'in geleceğini bildirmekte bulunmuş olan Tevrat ve İncil'den sonra Muhammed Resûlullah'ın geldiğini ve Kur'ân'ın her şüpheden sâlim olarak mevcûdiyetini inkâr edemezsiniz.

Yâ Muhammed! Sen bu beyânât cümlesinden olmak üzere şunu da hatırlat:

وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِه۪ يَا قَوْمِ اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ اِذْ جَعَلَ ف۪يكُمْ اَنْبِيَٓاءَ وَجَعَلَكُمْ
مُلُوكاًۗ وَاٰتٰيكُمْ مَا لَمْ يُؤْتِ اَحَداً مِنَ الْعَالَم۪ينَ ﴿٢٠﴾ يَا قَوْمِ ادْخُلُوا الْاَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ الَّت۪ي
كَتَبَ اللّٰهُ لَكُمْ وَلَا تَرْتَدُّوا عَلٰٓى اَدْبَارِكُمْ فَتَنْقَلِبُوا خَاسِر۪ينَ ﴿٢١﴾ قَالُوا يَا مُوسٰٓى اِنَّ ف۪يهَا
قَوْماً جَبَّار۪ينَۗ وَاِنَّا لَنْ نَدْخُلَهَا حَتّٰى يَخْرُجُوا مِنْهَاۚ فَاِنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا فَاِنَّا دَاخِلُونَ ﴿٢٢﴾
قَالَ رَجُلَانِ مِنَ الَّذ۪ينَ يَخَافُونَ اَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَيْهِمَا ادْخُلُوا عَلَيْهِمُ الْبَابَۚ فَاِذَا دَخَلْتُمُوهُ فَاِنَّكُمْ
غَالِبُونَ وَعَلَى اللّٰهِ فَتَوَكَّلُٓوا اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِن۪ينَ ﴿٢٣﴾ قَالُوا يَا مُوسٰٓى اِنَّا لَنْ نَدْخُلَهَٓا اَبَداً مَا
دَامُوا ف۪يهَا فَاذْهَبْ اَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَٓا اِنَّا هٰهُنَا قَاعِدُونَ ﴿٢٤﴾ قَالَ رَبِّ اِنّ۪ي لَٓا اَمْلِكُ اِلَّا
نَفْس۪ي وَاَخ۪ي فَافْرُقْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ الْقَوْمِ الْفَاسِق۪ينَ ﴿٢٥﴾ قَالَ فَاِنَّهَا مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ اَرْبَع۪ينَ
سَنَةًۚ يَت۪يهُونَ فِي الْاَرْضِ فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْفَاسِق۪ينَ ﴿٢٦﴾

[1638] **Meâl-i Şerîfi**

Bir vakit de Mûsâ kavmine şöyle demişti: "Ey kavmim, Allah'ın size olan nimetini düşünün, zira içinizde peygamberler vücûda getirdi ve sizi mülûk yaptı ve size âlemînden hiçbirine vermediği şeyi verdi (20). Ey kavmim, haydi Allah'ın sizin için yazdığı Arz-ı Mukaddes'e girin ve arkanıza dönmeyin ki hüsrâna düşerek berbad[1] olursunuz" (21). "Yâ Mûsâ", dediler, "orada bir kavim var hepsi cebbar, onlar oradan çıkmadıkça biz oraya giremeyiz, şayet çıkarlarsa biz de gireriz" (22). Onların o korktukları kimselerden Allah'ın niʿmet-i imanına kavuşturduğu iki er çıktı dedi ki: "Üzerlerine hücum edin kapıyı tutun, bir kere ona girdiniz mi muhakkak gālibsinizdir, haydin Allah'a mütevekkil olun[2] gerçekten mü'minlerseniz" (23). "Yâ Mûsâ", dediler, "onlar orada bulundukça biz oraya ebedâ girmeyiz[3], haydi sen Rabbinle git, ikiniz harb edin biz işte burada otururuz" (24). Dedi: "Yâ Rab, görüyorsun ben nefsimle kardeşimden [1639] başkasına söz geçiremiyorum, artık bizimle o fâsıklar kavminin arasını ayır" (25). Buyurdu ki: "Artık orası onlara kırk yıl haram kılındı, oldukları yerde sersem sersem dönüp duracaklar, artık acıma o fâsık kavme" (26).

{وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِه۪} Hani bir[4] vakit Mûsâ kavmine şöyle demişti: {يَا قَوْمِ اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ} "Ey benim kavmim, Allah'ın size olan nimetini zikr ü yâd ediniz {اِذْ جَعَلَ ف۪يكُمْ اَنْبِيَٓاءَ وَجَعَلَكُمْ مُلُوكاًۗ وَاٰتٰيكُمْ مَا لَمْ يُؤْتِ اَحَداً مِنَ الْعَالَم۪ينَ} o vakitki[5] nimetini ki içinizde enbiyâ yarattı ve sizi mülûk kıldı ve size âlemînden hiçbirine vermediği şeyler verdi." ❁ Âlemde hiçbir kavimde Benî İsrâil'deki kadar çok peygamber baʿs edilmemiş bulunduğu mâlumdur. Mukaddemâ evlâd-ı Yaʿkūb Esbât, sonra Mûsâ, Hârûn, Yûşa ve ezcümle Hazret-i Mûsâ'nın kavminden ihtiyar edip beraber Tûr'a

---

1 B: "perişan".
2 H +"hem".
3 M: "giremeyiz".
4 H: "o".
5 B: "vakit".

gittikleri yetmiş zat ve daha sonra nice enbiyâ-yı Benî İsrâil gelmiştir. Ancak âyetin ilerisinden sûret-i katʿiyyede anlaşılıyor ki Hazret-i Mûsâ bu ihtârı yaptığı zaman Benî İsrâil henüz Arz-ı Mukaddes'e girmemiş ve daha bir vatan tutmamış ve henüz mülûk devrine ermemişti. O sırada da Mûsâ, Hârûn ve yetmiş zat[1] ile[2] جَعَلَ[3] فِيكُمْ اَنْبِيَٓاءَ mütehakkık[4] ise de "sizi mülûk kıldı" demek nasıl mümkin olabilir? Gerçi bunun tahakkuk-ı vukūʿuna binâen istikbalden mâzi ile tâbir olarak "kılacaktır, kılacağı muhakkaktır veya ezelde böyle takdir etmiştir" mânasına olması[5] ve binâenʿaleyh enbiyâdan bütün enbiyâ-yı Benî İsrâil, mülûktan da bütün mülûk-i Benî İsrâil kasdedilmesi muhtemildir. Bu surette hâsıl-ı meâl: "Ey benim kavmim! Muhakkak ki Allah sizin içinizde daha birçok peygamberler yapacak ve sizi mülûk kılacak, saltanatlara nâil [1640] edecek ve size diğerlerine vermediği şeyler verecek, şimdi Allah'ın bunları yaptığı veya takdir ettiği vakit size olan nimetimi yâd ve tefekkür ediniz de ona göre hareket eyleyiniz" demek olur. Ve Hazret-i Mûsâ'nın bu tezkîri o günkü zamân-ı hâle değil, sırf istikbâle ait bir nimeti, bir takdîr-i ezelîyi gaybdan[6] tebşir ve ihbar telakkī edilmek lâzım gelir. Fi'l-vâkiʿ Benî İsrâil'in Mısır'dan hurûcundan Hazret-i Yahyâ'yı katl ve Hazret-i Îsâ'yı katle teşebbüs ettikleri zamana kadar içlerinden büyük küçük pek çok enbiyâ ve mülûk gelmiş ve bu meyanda Hazret-i Dâvûd ve Süleyman saltanatı gibi nübüvvet ve mülkü[7] cemʿ eden emsalsiz saltanatlar da geçmiş bulunduğunda şüphe yoktur. Ve burada Benî İsrâil'in o zamana kadar başka milletlere nasip olmayan en mesʿud devirlerine işaret de yok değildir. Fakat asıl maksad bu olsa idi اِذْ[8] جَعَلَ فِيكُمْ اَنْبِيَٓاءَ وَمُلُوكًا denilmek lâzım gelir ve bu daha veciz ve daha vâzıh olurdu. Hâlbuki اِذْ[9] جَعَلَ فِيكُمْ اَنْبِيَٓاءَ وَجَعَلَكُمْ مُلُوكًا buyurulmakla bazısını peygamber ve hepsini mülûk

1 H -"zat".
2 H +"~~beraber~~".
3 H, M ve B: "وجعل".
4 H: "muhakkak".
5 H: "olmak".
6 B: "kayd eden".
7 B: "mülûkü".
8 H: "و".
9 H: "و".

yapan bir mâna kasdedilmiş olduğu anlaşılıyor. Bunun için ekâbir-i müfessirînden Süddî vesâire burada mülûk "ahrâr" demek olduğunu göstermişler ve hürriyetten murad da tam mânasıyla hürriyet, yani hürriyet-i şahsiye ve siyâsiyeye şâmil bir mâna olduğunu anlatmışlar da **وَجَعَلَكُمْ مُلُوكًا** yani وَجَعَلَكُمْ أَحْرَارًا تَمْلِكُونَ أَنْفُسَكُمْ ولا تملكون وَلَا يَغْلِبُكُمْ عَلَى أَنْفُسِكُمْ غَالِبٌ بَعْدَمَا كُنْتُمْ فِي أَيْدِي الْقِبْطِ خدما ومملوكين ومغلوبين بِمَنْزِلَةِ أَهْلِ الْجِزْيَةِ demişlerdir ki, "siz mukaddemâ kavm-i kıbtın elinde bulunduğunuz; hizmetçi, köle ve ehl-i cizye menzilesinde mağlub ve mahkum olduğunuz hâlde sizi tahlis edip kendinize mâlik ve hukūk-ı insâniyye-i şahsiye ve siyâsiyenize sâhip, nefsinizi zabt ve umûrunuzu idareye kādir ahrâr kıldı, artık kimsenin memlûku, kölesi, hizmetçisi değilsiniz ve ehl-i cizye gibi bir gālibin taht-ı galebe ve istîlâsında bulunmuyorsunuz. Hem şahsen hür hem de cemâaten ve siyâseten hürsünüz" demektir.[1] Ve bu mâna hem nazm-ı âyete daha [1641] muvâfık ve hem fâide-i zâideyi mutazammındır. Bu surette Hazret-i Mûsâ'nın bu tezkîri yalnız niʿmet-i mevʿûde ve müstakbeleyi ihbar değil, niʿmet-i vâkıʿayı ve netâic-i[2] müterettibesini ihtardır ki hâsıl-ı meâli şu demek olur: "Ey benim kavmim, Allah sizin içinizde peygamberler yarattı ve sizin hepinizi esaret ve mahkûmiyetten kurtarıp sultanlık demek olan hürriyete nâil etti ve size öyle hârikulade şeyler ihsan eyledi ki şimdiye kadar hiçbir kavme nasip etmemiştir. Binâenʿaleyh ey ümmet-i ahrârım! Allah'ın bu nimetlerinin kadrini biliniz, kendinizi iyi idare ediniz. Peygamberlerinizin Allah tarafından size ihbar ve tebliğ ettikleri ve edecekleri husûsâtı hüsn-i rızânızla gereği gibi icrâ ve tatbik eyleyiniz de bu nimetlerden mütenaʿʿim ve Allah'ın bu ihsanlarından müstefid olmasını biliniz" demek olur ki hürriyet sultanlığının asıl kıymet ve ehemmiyeti kendine sâhip ve hukūkuna mâlik olmanın mânası ve fâidesi lâubalilik değil insanı cidden mesʿud edecek makāsıd u mesâlihe sarf-ı cehd için hüsn-i ihtiyardır. Bu ise evvelemirde ilm ü irfâna mütevakkıftır. Buna da her zaman ve her şahıs için akl-ı şahsî ve tecribe-i ferdiye kâfi gelmez, her şeyden evvel bir imdâd-ı mahsûs-ı ilâhîye,

1 Bk. Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 42; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 331.
2 B: "netice-i".

yani ihbâr-ı enbiyâya ihtiyaç vardır. Binâenʿaleyh umûmiyetle hürriyetten müstefid olabilmek için enbiyâya iman ve ihbâr u irşadlarına müracaat ve itaat etmek lâzım gelir. Allah da bunları vermiştir. O hâlde Allah'ın bu nimetlerini yâd ediniz de {يَا قَوْمِ ادْخُلُوا الْاَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ الَّت۪ي كَتَبَ اللّٰهُ لَكُمْ} Ey benim kavmim, Arz-ı Mukaddes'e giriniz ki Allah onu sizin için yazdı, yani size vatan ve mesken olmak üzere takdir ve kısmet etti, Levh-i Mahfûz'a yazdı. Binâenʿaleyh buna emin olarak ve başka bir endişeye tâbiʿ olmayarak azm ü cehd edip oraya giriniz {وَلَا تَرْتَدُّوا عَلٰٓى اَدْبَارِكُمْ} ve gerisin geri ardınıza dönmeyiniz. ❁ İmansızlık edip mürted olmayınız veya [1642] sebatsızlık edip karşınızdakilerden kaçmayınız, Mısır'a ve Mısır'daki hâl-i esârete avdet etmeye kalkmayınız ki {فَتَنْقَلِبُوا خَاسِر۪ينَ} hepiniz hâib ü hâsir olursunuz, dünya ve âhiret hüsrana düşer, her şeyden mahrum kalır, ziyana uğrar, ziyan olursunuz. ❁ Yani kısmetiniz geride değil ileridedir. Bu kısmet de mutlak değil; iman ve tâat, mücahede ve sebat ile meşrut ve mukayyeddir. Nitekim bâlâda اِنّ۪ي مَعَكُمْۜ لَئِنْ اَقَمْتُمُ الصَّلٰوةَ وَاٰتَيْتُمُ الزَّكٰوةَ وَاٰمَنْتُمْ بِرُسُل۪ي... اِلخ buyurulmuştu. İşte o günahların keffâretlenmesi ve o cennetlere duhûl bu şartlar altında ve Arz-ı Mukaddes'e duhûl ile mümkin olacaktır. Yoksa hâliniz berbattır. Allah'ın emrini, peygamberlerin teblîğini dinlemeyecek olursanız hürriyet, esaretten ziyade sebeb-i hüsran olur. Haydi azm ü cehd ediniz oraya giriniz.

"**Arz-ı Mukaddes**", arz-ı mutahhar ve mübarek demektir ki Beyt-i Makdis'in bulunduğu arzdır. Vaktiyle birçok enbiyânın makarrı olduğundan böyle tesmiye olunmuştur. Bir rivayete göre İbrâhim aleyhisselâm Cebel-i Lübnan'a çıktığı zaman Allah teâlâ "bak, gözün nereye kadar yetişirse orası mukaddestir ve zürriyetine mirastır" buyurmuş. Bunun tâyin ve tahdîdinde Tûr, yani Cebel ve havâlisi denilmiş; Dımaşk, Filistin ve Ürdün'ün bir kısmı denilmiş, Arz-ı Şam da denilmiştir. Hazret-i Mûsâ Mısır'dan çıktıktan sonra Arz-ı Şam'da iskân vaad edildiği ve Benî İsrâil'in buna "Arz-ı mevâʿîd[1]" dedikleri de söylenmiştir.

1 B: "mevâʿid".

İbn Cerîr Taberî der ki “en doğrusu Nebiyyullah Mûsâ aleyhisselâm'ın dediği gibi ‘Arz-ı Mukaddes’ demekle iktifâ olunmaktır. Çünkü şu arz veya bu arz olmasının hakīkat-i sıhhati ancak haber ile bilinebilir. Hâlbuki bu bâbda şehâdet-i katʿiyye denebilecek hiçbir haber yoktur. Şu kadar ki bu Arz-ı Mukaddes Fırat ile Ariş-i Mısır beynindeki arzdan hâriç de olmayacaktır. Çünkü bütün ehl-i te'vil [1643] ve siyerin ve ulemânın bu husûsu ihbarda icmâʿları vardır.”[1]

Mûsâ'nın bu teklîfine karşı kavmi ne dediler bilir misiniz? {قَالُوا يَا مُوسٰٓى اِنَّ فٖيهَا قَوْماً جَبَّارٖينَ} “Yâ Mûsâ, o dediğin yerde öyle bir kavim var ki hepsi cebbar, yani mukāvemet edilmez, istediğini zorla cebren ve kahren yaptırır, yahut boylarına yetişilmez iri, güçlü kuvvetli, dev gibi adamlar {وَاِنَّا لَنْ نَدْخُلَهَا حَتّٰى يَخْرُجُوا مِنْهَا} onlar oradan çıkmadıkça biz asla[2] oraya girmeyiz. Binâenʿaleyh {فَاِنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا فَاِنَّا دَاخِلُونَ} Onlar şayet oradan çıkarlarsa biz de muhakkak gireriz” dediler. ❁ Allah'a ve Peygamber'e karşı geldiler, duhûl emrine icâbeti “deve iğnenin deliğinden geçerse” kabîlinden muhâle taʿlîk etmek istediler ve sanki “balık kavağa çıkarsa biz de oraya gireriz” demiş oldular. Yukarıda geçtiği vechile on iki nakīb tecessüs için gönderildiklerinde iri iri korkunç birtakım ecsâm ve menâzır ve bir kuvvet ü şevket görmüşler, tutulmuş tehlikelere mâruz olmuşlar, korkmuşlar ve döndükleri zaman ikisinden mâʿadâsı kavimlerine neşr ü işâʿa etmişler ve korkutmuşlar.

Müfessirîn temsîlî bir ifade ile naklederler ki Mûsâ aleyhisselâm nakībleri tecessüs için gönderdiği zaman bu cebbarlardan biri bunları görmüş ve hepsini tutmuş, bahçesinden getirmekte olduğu bir meyve ile beraber torbasına koyup melikin önüne götürmüş, saçıvermiş ve “garip değil mi, bunlar bizimle harb etmek istiyorlar” demiş, melik de “haydi

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, X, 168:

قال أبو جعفر: وأولى الأقوال في ذلك بالصواب أن يقال: هي الأرض المقدّسة، كما قال نبي الله موسى صلى الله عليه، لأن القول في ذلك بأنها أرض دون أرض، لا تُدرك حقيقةُ صحته إلا بالخبر، ولا خبر بذلك يجوز قطع الشهادة به. غير أنها لن تخرج من أن تكون من الأرض التي ما بين الفرات وعريش مصر، لإجماع جميع أهل التأويل والسِّير والعلماء بالأخبار على ذلك.

2 H: “her hâlde”.

sâhibinize gidiniz ve gördüklerinizi haber veriniz" diye bunları salıvermiş, korku içinde gelmişler, vakʿayı Hazret-i Mûsâ'ya anlatmışlar, o da bunu kimseye söylememelerini emretmiş fakat dinlememişler, ancak içlerinden fetâ-yı Mûsâ Yûşa b. Nûn ile dâmâd-ı Mûsâ [1644] Kāleb b. Yufennâ işi teshîle çalışmışlar; çok güzel, çok hoş, nimeti bol bir memleket, ahâlisinin gövdeleri iri, bedenleri kuvvetli ise de kalbleri zayıf demişler. Diğer onu ise halkın gözlerini korkutmuş yıldırmışlar, gazâdan imtinâʿ etmelerine sebep olmuşlardır.[1] Bu nakilde cebâbire hükûmetinin kuvvetli bir zâbıta teşkîlâtı bulunduğu ve Benî İsrâil'in kendilerine hücum fikrinde olduğuna vâkıf bulundukları anlatılmış demektir ki bunların kuvvetlerini ve cesametlerini tasvir yolunda Benî İsrâil'in türlü türlü hikayeleri, masalları vardır. Ezcümle bu cebâbire hükûmetini başı gökte mağrur ve mütekebbir bir şahıs misâliyle temsil demek olan Âc yahut Ûc b. Unuk masalı bu meyanda nakledilir ki, fevkalâde büyük ve kuvvetli de olsa cebbar bir hükûmetin kudret-i ilâhiye ile nâgehânî bir darbe altında mahv u münkariz olabileceğini anlatır. Lisânımızda "Ucu boluk" diye mâruf olan bu târihî masalı burada nakletmek mevzûʿ-i bahis nokta-i nazarından fâidelidir. Şöyle ki:

Nakībler tecessüse çıktıkları zaman Ûc b. Unuk ile karşılaşmışlar ki üç bin üçyüz otuz üç arşın uzunluğunda boyu varmış ve üç bin senedir yaşıyormuş. Rast geldikleri zaman başında bir deste odun varmış, bunları

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 173:

عن ابن عباس قال: أمر موسى أن يدخل مدينة الجبَّارين. قال: فسار موسى بمن معه حتى نزل قريبًا من المدينة –وهي أريحاء– فبعث إليهم اثنى عشر عينًا، من كل سبطٍ منهم عينًا، ليأتوه بخبر القوم. قال: فدخلوا المدينة، فرأوا أمرًا عظيمًا من هيئتهم وجثهم وعظمهم، فدخلوا حائطًا لبعضهم، فجاء صاحب الحائط ليجتني الثمار من حائطه، فجعل يجتني الثمار وينظر إلى آثارهم، وتتبعهم. فكلما أصاب واحدًا منهم أخذه فجعله في كمه مع الفاكهة، وذهب إلى ملكهم فنثرهم بين يديه، فقال الملك: قد رأيتم شأننا وأمرنا، اذهبوا فأخبروا صاحبكم. قال: فرجعوا إلى موسى فأخبروه بما عايَنُوا من أمرهم.

Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 332:

ثُمَّ انْصَرَفَ أُولَئِكَ النُّقَبَاءُ إِلَى مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ فَأَخْبَرُوهُ بِالْوَاقِعَةِ، فَأَمَرَهُمْ أَنْ يَكْتُمُوا مَا عَاهَدُوهُ فَلَمْ يَقْبَلُوا قَوْلَهُ، إِلَّا رَجُلَانِ مِنْهُمْ، وَهُمَا يُوشَعُ بْنُ نُونٍ وَكَالِبُ بْنُ يُوفِنَا، فَإِنَّهُمَا سَهَّلَا الْأَمْرَ وَقَالَا: هِيَ بِلَادٌ طَيِّبَةٌ كَثِيرَةُ النِّعَمِ، وَالْأَقْوَامُ وَإِنْ كَانَتْ أَجْسَادُهُمْ عَظِيمَةً إِلَّا أَنَّ قُلُوبَهُمْ ضَعِيفَةٌ، وَأَمَّا الْعَشَرَةُ الْبَاقِيَةُ فَقَدْ أَوْقَعُوا الْجُبْنَ فِي قُلُوبِ النَّاسِ حَتَّى أَظْهَرُوا الِامْتِنَاعَ مِنْ غَزْوِهِمْ، فَقَالُوا لِمُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ «إِنَّا لَنْ نَدْخُلَها أَبَداً مَا دامُوا فِيها فَاذْهَبْ أَنْتَ وَرَبُّكَ فَقاتِلا إِنَّا هاهُنا قاعِدُونَ» (الْمَائِدَةِ ٥/٢٤) فَدَعَا مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ عَلَيْهِمْ فَعَاقَبَهُمُ اللهُ تَعَالَى بِأَنْ أَبْقَاهُمْ فِي التِّيهِ أَرْبَعِينَ سَنَةً.

tutmuş o destenin içine koymuş karısına götürmüş, "bak bunlar bizimle harb etmek sevdasında bulunuyorlar" diye önüne atıvermiş "şunları ayağımın altında ezivereyim mi?" demiş, o da "hayır öyle yapma, bırak gitsinler, gördüklerini kavimlerine haber versinler" demiş, bırakıvermişler. Onlar da bunların ahvâlini gözden geçirmişler, görmüşler ki üzümlerinin bir salkımını dört beş kişi götürebiliyor, nihâyet çıkmışlar, birbirlerine "eğer bunları Benî İsrâil'e haber verirseniz Nebiyyullah'a karşı irtidad ederler, binâenʿaleyh ketm edelim, yalnız Mûsâ ve Hârûn aleyhimesselâm'a söyleyelim,[1] onlar ne re'yde bulunacaklarsa bulunsunlar" demişler ve beynlerinde böyle ahd ü [1645] peymân etmişler ve yanlarına bir tane de üzüm almışlar ki bir adam ağırlığında varmış. Fakat geldiklerinde Kāleb ile Yûşa'dan mâʿadâsı ahidlerinde durmamışlar, her biri kendi sıbtlarını harbden nehyetmeye ve gördüklerini anlatmaya başlamışlar.

Daha sonra Mûsâ'nın ordugâhı bir fersah murabbaʿı imiş, Ûc gelmiş bunlara bakmış, dönmüş dağdan bu asker miktarında ve değirmen taşı şeklinde kocaman bir kaya yontup ordunun üzerine bastırmak için başına almış. Allah teâlâ da bir hüdhüd göndermiş, başına göre kayanın ortasını oymuş, delinmiş, birdenbire Ûc'un boğazına geçmiş, geçince sendelemiş, yıkılmış, çabalarken karşıdan Hazret-i Mûsâ yürümüş, boyu on arşın imiş, on arşın da asâsı varmış, on arşın da sıçramış, bu otuz arşın irtifâʿda ancak topuğuna yetişmiş, vurmuş fakat öldürmüş, bunun üzerine etraftan hançerlerle üşüşmüşler ve başını koparmışlar.[2]

---

1 B -"yalnız Mûsâ ve Hârûn aleyhimesselâm'a söyleyelim".

2 Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm,* III, 14-15. Krş. Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 36-37:

قيل لما توجه النقباءُ إلى أرضهم للتجسس لقِيَهم عوجُ بنُ عنق وكان طوله ثلاثة الاف وثلاثمائة وثلاثة وثلاثين ذراعا وقد عاش ثلاثة آلاف سنة وكان على رأسه حُزمةُ حطب فأخذهم وجعلهم في الحُزمة وانطلق بهم إلى امرأته وقال انظُري إلى هؤلاء الذين يزعُمون أنهم يريدون قتالنا فطرَحهم بين يدَيْها وقال ألا أطحَنُهم برِجْلي فقالت لا بل خلي عنهم حتى يُخبِروا قومَهم بما رؤوا ففعل فجعلوا يتعرّفون أحوالَهم وكان لا يحمِلُ عنقودَ عِنبِهم إلا خمسةُ رجال أو أربعة فلما خرج النقباءُ قال بعضُهم لبعض إن أخبرتم بني إسرائيلَ بخبر القومِ ارتدوا عن نبي الله ولكنِ اكتُموه إلا عن موسى وهارونَ عليهما السَّلامُ فيكونان هما يَريانِ رأيَهما فأخذ بعضُهم على بعضٍ الميثاقَ ثم انصرفوا إلى مُوسى عليهِ السَّلامُ وكان معهم حبةٌ من عنبِهم وِقْرَ رجل فنكثوا عهدَهم وجعل كلٌّ منهم ينهى سِبْطه عن قتالِهم ويُخبرهم بما رأى الا كالب ويشع وكان معسكرُ موسى فرسخاً في فرسخ فجاء عوج حتى نظر إليهم ثم رجع إلى الجبل فقور منه صخرة عظيمة على قدر العسكر ثم حملها على رأسه ليُطبِقَها عليهم فبعث الله تعالى الهُدْهُد فقوَّر من الصخرة وسَطَها المحاذِيَ لرأسه فانتقبت فوقعت في عُنُق عوج وطوقته فصرعته فاقبل موسى عليه السلام وطولُه عشرةُ أذرُعٍ وكذا طولُ العصا فتراما في السماء عشرةَ أذرع فما أصاب العصا إلا كعبا وهو مصروعٌ فقتله قالوا فأقبلت جماعةٌ ومعهم الخناجرُ حتى حزّوا رأسَه.

Bu, bir devletin sûret-i inkırâzını temsildir. Ûc b. Unuk bir şahs-ı hükmî fakat târihî bir masaldır. O zaman Arz-ı Mukaddes'te sâkin olup icrâ-yı hükûmet eden bir kavmin timsâlidir. Âhâd, aşerât, miât, ülûf merâtib-i a'dâddan her birinin ilk adedi ferd olan "üç" adedine darbının hâsılı bulunan üç bin üç yüz otuz üç adedi, Pisagorîlerin aded ta'miyesine me'haz olan sırrî bir usûl ile bu devletin dâire-i hükmünü, arâzisini, kuvvet-i maddiyesini gösterir. Bununla üç bin[1] üç yüz otuz üç arşın, Hazret-i Mûsâ'nın on arşın boyu tarafeynin maddeten mukayeselerine bir mi'yâr teşkil eder. Üç bin sene[2] bu kavmin eskiliğini, başındaki odun kābil-i işti'âl bir fitneyi temsildir ki bu casusların gelişi ve tutuluşları da bu fitneye bir zamîme olmuş demektir. Kadın, hükümdarın şehveti ve maiyyeti, üzüm servet ve ziraatin feyz ü bereketi, taş o devrin mancınık vesâire ile vesâit-i harbiyesi, bakış ve dönüş Benî İsrâil'in vürûdundan sonraki tedâbîr ve istihzârât, hüdhüd [1646] tasarruf-ı ilâhî; taşın delinmesi merkez-i hükûmetin fesad ve inhilâli, boğazına geçmesi tedâbîr-i harbiyenin aksülameli ve ihtilâl-i dâhilî, sendeleyip yıkılmak devletin izmihlâli, bu sırada Hazret-i Mûsâ'nın yürümesi Benî İsrâil'in ahîren hücûmu, üç bin küsüre nisbetle Mûsâ'nın on arşın boyu Benî İsrâil'in ve bulundukları arazinin miktarı, asâ Hazret-i Mûsâ'nın kuvve-i i'câzı, bunun on arşın boyu harben kat' edilen mesafe, on arşın sıçrama bilâ harbin işgal edilen mesafe, otuzar arşın irtifâ' üç bin üç yüz küsüre nisbetle ifnâ edilen kuvvet ve işgal edilen arazi, topuktan vurulup ölmek koca bir devlet ve memleketin kenarından ve güzergâhından cüz'î bir yerin işgāliyle muzmahil oluvermesi ve nihâyet etraftan üşüşüp başını koparmak hükûmetin ifnâsı ve memleketin akvâm-ı mücâvire tarafından taksim ve istîlâsıdır.

Yeknazarda bundan Benî İsrâil'in Arz-ı Mukaddes'e duhûlü Hazret-i Mûsâ'nın hayatında olmuş gibi zannedilirse de bunun yanlış olduğu söyleniyor. Binâen'aleyh burada Hazret-i Mûsâ'nın da şahsı değil mâneviyeti ve dini mülâhaza edilmiş demek olur.

---

1 H +"sene".
2 H -"sene".

Şimdi bunları nakletmekten maksadımız efsanelere karşı beyânât-ı Kur'âniyenin ihkâm ve itkānını anlatmaktır. Kur'an bize gösteriyor ki Benî İsrâil'in bu gibi efsaneleri, boyunu göklere çıkardıkları Âcların Ûcların, devlerin asl ü hakikati iki kelimeden ibarettir: قَوْماً جَبَّارِينَ Bu ve bu gibi ümem-i sâlife kıssalarında doğrudan doğru Kur'ân'ın ifâde-i muhkemesine dikkat etmek ve nazarları hayâlden hakikate nasıl tevcih ettiğini anlamak lâzımdır. Müfessirînin bu gibi makamlarda böyle hikayeleri nakilden maksadları, Kur'ân'ı bunlarla tefsir ve îzah fikrini vermek değil, Kitâb-ı Mübîn'in beyânât-ı muhkemesi ile rivâyât-ı sâlifenin mahiyetlerini ölçmek için bir mikyas ve misâl vermektir. Bunu fark u temyiz edemeyenler Kur'ân'ın mânasını bunlara ircâʿ ederek tasavvur etmek [1647] lâzım geldiği zannına düşerek pek çok hatâ etmiş olurlar. Allah teâlâ bu gibi tezkîrât ile Müslümanların diğer ehl-i kitab gibi efsaneler peşinde dolaşmamalarını ve dîn-i hakkı evham ve hayâlâtta değil, hakīkat-i vâkıʿada aramalarını ihtar etmiş ve bunun için kitâbına "kitâb-ı mübîn", "kitâb-ı hakîm" ıtlak etmiş, مِنْهُ[1] اٰيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ اُمُّ الْكِتَابِ buyurmuştur. Hakikat mümkin iken mecâza gidilmemesi lüzûmunu öğretmiştir. (*Sûre-i Bakara'da* اِنَّ اللّٰهَ لَا يَسْتَحْيِٓي اَنْ يَضْرِبَ مَثَلاً مَا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا *[2/26] âyetine ve Sûre-i Âl-i İmrân'a bak*).

Hâsılı Benî İsrâil Hazret-i Mûsâ'ya karşı "biz Arz-ı Mukaddes'e girmeyiz[2]" diye dayattılar. Ancak {قَالَ رَجُلَانِ مِنَ الَّذِينَ يَخَافُونَ} korkanlardan, yani Allah'tan ve Allah'ın emrine muhalefetten korkanlardan iki er -ekser rivayete göre Yûşa ve Kâleb- ki {اَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَيْهِمَا} Allah, ikisini de inʿâmıyla mesʿud eylemişdi[3], bunlar dediler ki: {ادْخُلُوا عَلَيْهِمُ الْبَابَ} "Üzerlerine kapıyı tutunuz, giriniz, {فَاِذَا دَخَلْتُمُوهُ فَاِنَّكُمْ غَالِبُونَ} çünkü onu tutup girdiniz mi, siz muhakkak gālibsiniz[4]." ۞ Binâenʿaleyh böyle yapınız {وَعَلَى اللّٰهِ فَتَوَكَّلُوا} ve ancak Allah'a dayanınız {اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ} eğer Allah'a ve nübüvvet-i Mûsâ'ya mü'min iseniz böyle yapınız. ۞ Allah'tan korkan ve mesʿud olan

1 H, M ve B: "فيه".
2 H: "giremeyiz".
3 H: "eyledi".
4 H: "gālibsinizdir".

bu iki er, Hazret-i Mûsâ'nın nübüvvetine ve vaʿd ü ihbârındaki sıdkına bihakkın iman etmekte bulunmuş olduklarından gördükleri kuvvet ü şevkete rağmen lutf-i Hak ile mîsaklarında sebat ederek bu suretle itimad ve emniyetlerini beyan ve kavimlerini[1] itaate teşvîk ü tergīb eylemişler ve bunlar bidâyeten bu sebatta mazhar-ı inʿâm-ı ilâhî oldukları gibi bilâhare Arz-ı Mukaddes'e girmek nimetine de nâil olmuşlardı.

[1648] Diğer bir rivayete göre رَجُلَانِ مِنَ الَّذِينَ يَخَافُونَ Benî İsrâil'in korkmakta oldukları cebbarlar kavminden iki recül demektir. Bunlar tevfîk-i ilâhî ile Hazret-i Mûsâ'ya iman edip gelmişler ve cebbarların içleri dışları gibi kavî olmadığını bildiklerinden bu suretle teşvîkātta bulunmuşlardır. Dahhâk, Saîd b. Cübeyr ve Kaffâl bu mânaya kāil olmuşlardır.[2] Fakat[3] evvelki mâna müraccahtır.

"el-Bâb"dan murad cebbarlar memleketinin kapısı, yani medhali, güzergâhı[4] demek olan bir şehir veya bu şehrin kapısıdır. İbn Ebî Nüceym'in Mücâhid'den rivayetinde قَرْيَةُ الْجَبَّارِينَ diye vârid olmuştur. Ve bunun Eriha olduğu da nakledilmiştir.[5]

Acaba kavm-i Mûsâ bu te'mînâta karşı ne yaptılar? {قَالُوا} Büsbütün azıtıp dediler ki {يَا مُوسٰٓى اِنَّا لَنْ نَدْخُلَهَٓا اَبَدًا مَا دَامُوا فِيهَا} "yâ Mûsâ muhakkak ki onlar orada bulundukça biz o arza ebedâ girmeyiz, kapı şöyle dursun o yere ilelebed ayak basmayız. Binâenʿaleyh {فَاذْهَبْ اَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَا} sen

1 M ve B: "kavmlerinin".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 181-182:

وقد قيل إن معنى ذلك: أنعم الله عليهما بالخوف .ذكر من قال ذلك: حدثنا القاسم قال، حدثنا الحسين قال، حدثنا خلف بن تميم قال، حدثنا إسحاق بن القاسم، عن سهل بن علي قوله:«قال رجلان من الذين يخافون أنعم الله عليهما»، قال: أنعم الله عليهما بالخوف. وبنحو الذي قلنا في ذلك كان الضحاك يقول، وجماعة غيره. حدثت عن الحسين قال، سمعت أبا معاذ قال، حدثني عبيد بن سليمان قال، سمعت الضحاك يقول في قوله: «قال رجلان من الذين يخافون أنعم الله عليهما»، بالهدى فهداهما، فكانا على دين موسى، وكانا في مدينة الجبّارين.

3 H +"~~İbn Mesʿud mushafında يَخَافُونَ الله okunduğu cihetle~~".

4 B -"güzergâhı".

5 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 183:

حدثني محمد بن عمرو قال، حدثنا أبو عاصم قال، حدثنا عيسى، عن ابن أبي نجيح، عن مجاهد في قول الله: «عليهم الباب»، قرية الجبَّارين.

Semerkandî, *Bahru'l-ʿulûm,* I, 382:

ادْخُلُوا عَلَيْهِمُ الْبابَ وهي أريحا أو إيلياء.

Rabbinle beraber[1] git de ikiniz harb ediniz {اِنَّا هٰهُنَا قَاعِدُونَ} biz behemehâl burada oturacağız, yani bir adım ileri gitmeyiz".

Hazret-i Mûsâ bunların fısk u temerrüdünü ve bu küfr ü inâdını görünce kemâl-i hüzn ü teessürle ve[2] câlib-i rahmet ü icâbet olan bir rikkat-i kalb ile Allah'a arz-ı şekvâ ederek {قَالَ} şöyle dedi: {رَبِّ اِنّ۪ي لَٓا اَمْلِكُ اِلَّا نَفْس۪ي وَاَخ۪ي} "Yâ Rab! Ben kendimden başkasına mâlik değilim, bir canım var ki kudretim, iradem, hükmüm ancak ona geçer, bir de kardeşime, yahut kardeşim de benim gibi. Binâenʿaleyh {فَافْرُقْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ الْقَوْمِ الْفَاسِق۪ينَ} bizimle şu itaatten çıkan, [1649] isyanda ısrar eden fâsık kavmin arasını ayır, yani bize bizim istihkākımız, onlara da kendi istihkaklarına göre hükmedip beynimizi fasl eyle." ❁ Demek ki Hazret-i Mûsâ ya o iki zâta bile tamamen emin olamayarak veya din kardeşi mânasını kasd edip onları da hesâba alarak böyle dua etti. Allah teâlâ da {قَالَ} buyurdu ki {فَاِنَّهَا مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ اَرْبَع۪ينَ سَنَةً} "o isyan ve bu dua sebebiyle bunlara o mevʿud olan Arz-ı Mukaddes kırk sene tahrim edilmiştir." ❁ Yani oraya girmeleri tahrîm-i şerʿî ile dînen haram olmak mânasına değil, menʿ mânasına tahrîm-i tekvînî ile kırk sene mahrum kılınmışlardır. Bu müddet zarfında hiçbiri oraya giremeyecek {يَت۪يهُونَ فِي الْاَرْضِ} şu kara yerde Tîh içinde nereye gittiklerini bilemeyecek[3]; açıkta vatansız, hayrân u sergerdân, serseri dolaşacaklardır. ❁ Bu hüküm, hürriyetlerini sû'-i istiʿmâl eden ve peygamberlerini dinlemeyen o fâsıkīn hakkında Hak teâlâ'nın bir hapis cezâsıdır. Belli ki bu ifadeden bunların hepsi bu müddeti dolduracak ve sonra halâs olacaklar mânası anlaşılmaz. Ölenler ölecek, kalanlar girmek isterlerse girebilecek demek olur. Hatta bazı müfessirîn demişlerdir ki: "Kırk sene ʿtahrîm'in değil يَت۪يهُونَ'nin kaydıdır. Binâenʿaleyh tahrim mutlaktır. Müddet ile mukayyed olan tîhtir. Tani tîh hâlinde de nihâyet kırk sene kalacaklar, fakat bunlara duhulden mahrûmiyet hâli bâkī olacak, çünkü o zamana kadar hepsi ölecek, ancak evlâdları olan nesl-i cedîd girecektir."

1 M ve B -"beraber".
2 H -"ve".
3 B: "bilmeyecek".

تاه يتيه ويتوه تيهاً وتيهاً وتوهاً şaşırıp son derece hayrette kalmak, isim olarak تيه ve تيهاء içinden çıkılmaz, yol bulunmaz beriyye, çöl demektir. Bunun için Benî İsrâil'in mahkum oldukları bu çöle "Sahrâ-yı Tîh" denilmiştir.

Acaba bu müddet zarfında Mûsâ ve Hârûn aleyhimesselâm[1] ne oldular? Nakledildiğine göre bu meselede [1650] rivayet muhteliftir: Bazıları Tîh'te kalmadılar demiştir ki âyetin zâhiri de bunu gösteriyor. Diğer bazıları ise kavimleriyle beraber Tîh'te kaldıklarını, fakat bunun kendileri hakkında bir azab olmayıp İbrâhim'e ateşin berd ü selâm olması gibi revh u selâmet olduğunu söylemişlerdir. Buna kāil olanlar da şu noktada ihtilâf etmişlerdir: Acaba Hârûn ile Mûsâ Tîh'te mi vefat ettiler, yoksa çıktılar mı? Bir kısmı Tîh'te evvelâ Hârûn'un,[2] bir sene sonra da Mûsâ'nın vefat ettiğine, ba'dehû vasîsi ve hemşîrezâdesi Yûşa b. Nûn nübüvvetle makāmına kāim olarak Kâleb de ber-hayat olduğu hâlde nesl-i cedîd ile çok geçmeden ve hatta bir rivayette vefât-ı Mûsâ'dan üç ay sonra Arz-ı Mukaddes'i feth eylediğine kāil olmuşlardır ki şâyi' olan da budur. Diğer bir kısmı ise Hazret-i Mûsâ'nın vefatından evvel Tîh'ten çıkıp cebbârîn ile harb ettiğini ve galebe edip Arz-ı Mukaddes'ten bir kısma dâhil olduğunu nakleylemişlerdir.

"Tîh" hem masdar hem isim olduğundan dolayı "tîhte kalmak" tâbiri iki mâna ile mülâhaza olunmalıdır. Birisi, tehayyür içinde sergerdân kalmak, diğeri de çölde kalmak. Şüphe yok ki birinci mâna enbiyâ hakkında tasavvur edilemez. Âyette vârid olan ve azâb u cezâ ifade eden يَتِيهُونَ ise bu mânayadır. Bu mâna ile Mûsâ ve Hârûn aleyhimesselâm tîhte kalmamışlardır. Fakat çölde kalmak ale'l-ıtlâk böyle değildir. Bir çölde icrâ edilen vazifenin müşkil de olsa bir cezâ ve azab olması lâzım gelmez. Nitekim enbiyânın âlemde en büyük mezâhime mâruz oldukları ve bu ibtilânın onlar hakkında bir azab değil, mansıb-ı nübüvvet muktezayâtından bulunduğu da mâlumdur. Binâen'aleyh Mûsâ ve Hârûn Tîh'te "yetîhûn" değil idiler, fakat çölde yine Benî

1 H: "aleyhisselâm".
2 H +"ve".

İsrâil'in başında "fi'l-arz" bulunuyorlardı demek olur. Hatta bu sayededir ki Benî İsrâil bu cezâ ve terbiye esnasında فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْناً [el-Bakara 2/60], وَظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ وَاَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوٰى [el-Bakara 2/57] mucizelerinden mütena"im [1651] olmakta devam etmişler ve bir nesl-i cedîd yetiştirmişlerdi. Yoksa kırk yılda değil, cüz'î bir zamanda tamamen münkariz olup giderlerdi. Arz-ı Mukaddes'e duhûl meselesine gelince: Beyt-i Makdis mevki'ine ve arz-ı Şam'a duhûl Hazret-i Yûşa zamanında olmakla beraber ilk hareket ve cebbârîni ilk mağlub eden darbe ile bâba duhûl Hazret-i Mûsâ'nın hayatında vâki' olmuş olduğu anlaşılıyor.

Binâen'aleyh {فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ} yâ Mûsâ böyle fâsık kavme, fâsıklar gürûhuna esef etme, bunlar cezâya müstahiktirler. ❁ Rivayet olunur ki Mûsâ aleyhisselâm duasına nedamet etmiş, bunun üzerine böyle buyurulmuştur.[1]

İşte yâ Muhammed, sen onlara bu kıssayı tezkir et, yine mütenebbih olmazlarsa sen de böyle fâsıklara esef etme ve sonraki cinayetlerinin hükmüne bir temhid olmak üzere:

وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَاَ ابْنَىْ اٰدَمَ بِالْحَقِّۢ اِذْ قَرَّبَا قُرْبَانًا فَتُقُبِّلَ مِنْ اَحَدِهِمَا وَلَمْ يُتَقَبَّلْ مِنَ الْاٰخَرِۜ
قَالَ لَاَقْتُلَنَّكَۜ قَالَ اِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللّٰهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ ﴿٢٧﴾ لَئِنْ بَسَطْتَ اِلَىَّ يَدَكَ لِتَقْتُلَنِى مَٓا
اَنَا بِبَاسِطٍ يَدِىَ اِلَيْكَ لِاَقْتُلَكَۚ اِنِّىٓ اَخَافُ اللّٰهَ رَبَّ الْعَالَمِينَ ﴿٢٨﴾ اِنِّىٓ اُرِيدُ اَنْ تَبُٓوأَ
بِاِثْمِى وَاِثْمِكَ فَتَكُونَ مِنْ اَصْحَابِ النَّارِۚ وَذٰلِكَ جَزٰٓؤُا الظَّالِمِينَۚ ﴿٢٩﴾ فَطَوَّعَتْ لَهُ نَفْسُهُ
قَتْلَ اَخِيهِ فَقَتَلَهُ فَاَصْبَحَ مِنَ الْخَاسِرِينَ ﴿٣٠﴾ فَبَعَثَ اللّٰهُ غُرَابًا يَبْحَثُ فِى الْاَرْضِ لِيُرِيَهُ
كَيْفَ يُوَارِى سَوْاَةَ اَخِيهِۜ قَالَ يَا وَيْلَتٰٓى اَعَجَزْتُ اَنْ اَكُونَ مِثْلَ هٰذَا الْغُرَابِ فَاُوَارِىَ
سَوْاَةَ اَخِىۚ فَاَصْبَحَ مِنَ النَّادِمِينَۚۛ ﴿٣١﴾

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 467-468:

فَقَالَ القوم لموسى عَلَيْه السَّلام: «ما صنعت بنا دعوت علينا حَتَّى بقينا فِي التيه» وندم مُوسَى عَلَيْه السَّلام عَلَى ما دعا عليهم وشق عَلَيْه حين تاهوا فأوحى الله عَزَّ وَجَلّ إليه «فَلا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْفاسِقِينَ»

[1652] **Meâl-i Şerîfi**

Hem onlara Âdem'in iki oğlunun kıssasını hakkıyla oku. Hani[1] ikisi birer yakınlık takdim ettiler de birinden kabul edildi diğerinden edilmedi. "Seni mutlak öldürürüm" dedi, öbürü "yok" dedi, "Allah ancak müttakīlerden kabul buyurur (27). Kasem ederim ki sen beni öldürmek için bana el uzatsan da ben seni öldürmek için sana el uzatacak değilim, ben Rabbü'l-âlemîn olan Allah'tan korkarım (28). Ben isterim ki sen benim günahımı da kendi günahını da yüklenip varasın da o ateşe lâyıklardan olasın, zâlimlerin cezâsı işte budur" (29). Bunun üzerine nefsi kendine kardeşini öldürmeyi kolay gösterdi, tuttu onu öldürdü, artık hüsrana düşenlerden olmuştu (30). Derken Allah bir karga gönderdi, yeri deşiyordu ki ona kardeşinin cesedini nasıl örteceğini göstersin. "Eyvah", dedi, "şu karga kadar olup da kardeşimin cesedini örtemedim ha!" Artık pişmanlığa düşenlerden olmuştu (31).

{وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَاَ ابْنَيْ اٰدَمَ بِالْحَقِّ} Bunlara karşı Âdem'in iki oğlunun veya iki Âdemoğlunun kıssasını da bihakkın oku. ❁ Çünkü onlar bu kıssanın tam mâsadakıdırlar. Ekser müfessirîn bu iki Âdem oğlu Hazret-i Âdem'in sulbî oğulları olan Kābil ve Hâbil olduğunu söylemişler, Hasan ve Dahhâk ise kıssanın [1653] âhirindeki مِنْ اَجْلِ ذٰلِكَ âyeti karînesiyle bunların Benî İsrâil'den iki şahıs olduğuna kāil olmuşlardır.[2] Her hâlde dikkat edilmek lâzım gelir ki kıssadan istifade için eşhâsın ta'yîn-i hüviyetleri lâzım olmadığından ale'l-ıtlâk ابْنَيْ اٰدَمَ buyurulmuş, بِالْحَقِّ kaydıyla da efsanelere değil, zât-ı vak'anın hakikatine celb-i dikkat edilmiştir. Çünkü Kābil ve Hâbil kıssası nâmıyla da acâib ü garâib birçok şeyler söylenmiştir. Yani bu kıssa bir vâkı'adır. Bi'l-farz bunun muhayyel olduğu tasavvur edilse bile

---

1 B: "Yani".

2 Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-Tenzîl,* tashih: Muhammed Ali Şâhin, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415, II, 32:

قوله عز وجل: «وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ ابْنَيْ آدَمَ بِالْحَقِّ» يعني اذكر لقومك وأخبرهم خبر ابني آدم وهما هابيل وقابيل في قول جمهور المفسرين ونقل عن الحسن والضحاك أن ابني آدم اللذين قربا القربان ما كانا ابني آدم لصلبه وإنما كانا رجلين من بني إسرائيل ويدل عليه قوله تعالى في آخر القصة «مِنْ أَجْلِ ذلِكَ كَتَبْنا عَلى بَنِي إِسْرائِيلَ أَنَّهُ مَنْ قَتَلَ نَفْساً بِغَيْرِ نَفْسٍ...» الآية والصحيح ما ذهب إليه جمهور المفسرين...

Benî İsrâil'in ahvâli bunun hakîkî bir mâsadakını teşkil eder, bu onlara bihakkın okunur. Binâenʿaleyh hatâ olmak ihtimâlinden kurtulmayacak olan türlü türlü rivayetlerden ve tafsîlâttan katʿ-ı nazarla yalnız nass-ı Kur'ân'ı tâkip etmelidir. Bir hadîs-i şerifte vârid olmuştur ki: "Allah teâlâ size iki Âdemoğlu ile bir mesel darb etti, bunun hayrını tutun, şerrini bırakın."[1] Şöyle ki:

{اِذْ قَرَّبَا قُرْبَانًا} Bir vakit iki Âdemoğlu birer kurban takdim etmişlerdi de {فَتُقُبِّلَ مِنْ اَحَدِهِمَا وَلَمْ يُتَقَبَّلْ مِنَ الْاٰخَرِ} her nedense birininki kabul edilmiş diğerininki[2] edilmemiş idi. ❁ "**Kurban**" örfümüzde tekarrub için kesilen zebîhaya[3] ıtlak olunursa da asıl mânası Allah'a tekarrub için arz u takdim edilen herhangi bir şey demektir ki gerek zebîha ve gerek diğer sadakalardan eʿamdır. Herhangi bir delil ile birinin kurbanının kabûlü, diğerinin ise ʿadem-i kabûlü anlaşılınca {قَالَ} kurbanı kabul edilmeyen öbürüne hased ederek {لَاَقْتُلَنَّكَ} "ahdim olsun seni katledeceğim" dedi. {قَالَ اِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللّٰهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ} Öbürü de dedi ki: "Allah ancak müttakîlerden kabul eder. ❁ Binâenʿaleyh Allah'tan kork, niyetini tashih et {لَئِنْ بَسَطْتَ اِلَيَّ يَدَكَ لِتَقْتُلَنِى} eğer sen beni öldürmek için elini uzatırsan {مَٓا اَنَا بِبَاسِطٍ يَدِىَ اِلَيْكَ لِاَقْتُلَكَ} ben [1654] seni öldürmek için elimi uzatıcı değilim. {اِنِّٓى اَخَافُ اللّٰهَ رَبَّ الْعَالَمِينَ} Çünkü ben, Rabbü'l-âlemîn olan Allah'tan her hâlde korkarım {اِنِّٓى اُرِيدُ اَنْ تَبُٓوءَ بِاِثْمِى وَاِثْمِكَ} ben bu suretle şunu isterim ki beni günaha sokmayasın da hem benim günahım hem de kendi günahınla dönüp gidesin, bu iki günahı yüklenerek can verip huzûr-ı Hakk'a varasın da {فَتَكُونَ مِنْ اَصْحَابِ النَّارِ} ashâb-ı nârdan olasın, zira {وَذٰلِكَ جَزٰٓؤُا الظَّالِمِينَ}[4] zâlimlerin cezâsı budur."

Burada iki sual vardır. Birincisi وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ اُخْرٰى [el-Enʿâm 6/164; el-İsrâ 17/15; Fâtır 35/18; ez-Zümer 39/7][5] olduğu hâlde kâtil, maktûlün

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 230. Krş. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 236:

حدثنا محمد بن عبد الأعلى قال، حدثنا المعتمر بن سليمان، عن أبيه قال، قلت لبكر بن عبد الله، أما بلغك أن نبيَّ الله صلى الله عليه وسلم قال: «إن الله جل وعز ضرب لكم ابني آدم مثلا فخذوا خيرَهما ودعوا شرَّهما»؟ قال: بلى.

2 H +"kabul".

3 B: "zebâihe".

4 B +"zira".

5 "…Vizr çekecek bir nefis başkasının vizrini çekmez…" / "…ve hiçbir vizr çeken diğerinin vizrini

günahını nasıl yüklenir? Bu nokta birkaç vechile îzah edilmiştir. Bir hadîs-i şerifte اَلْمُسْتَبَّانِ مَا قَالَا فَعَلَى الْبَادِئِ مَا لَمْ يَعْتَدِ الْمَظْلُومُ "sövüşenlerin bütün söyledikleri bâdi'e aittir. Yani ibtidâ başlayan hem aynen kendisinin günahını, hem de sebep olduğundan dolayı arkadaşının günahının bir mislini yüklenir. Fakat mazlum, tecavüz edip daha ileri gitmedikçe"[1] buyurulduğu gibi, burada da بِاِثْمى demek şâyet "sana karşı mukābeleten el uzatırsam gireceğim günahın bir misli" demektir. Binâenʿaleyh biri tecavüz eder diğeri de mukābele eyler de ikisi de maktul düşecek olursa bâdi' olan iki cinayet, öbürü de bir cinayet yapmış olur. Beriki mukābele etmeyecek olursa bu bir cinayetten de kurtulur. Fakat kātil yine iki cinâyet yapmış ve iki günah yüklenmiş bulunur ki birisi mazlûmu katletmek, diğeri kendini ukūbete müstahik kılıp ateşe atmak cinayetidir. Bundan başka اِثْمى demek hazf-i muzâf ile إِثْمُ قَتْلِي yani "beni öldürmek günahı", اِثْمِكَ de "bundan evvelki günahın, ezcümle kurbanının kabul edilmemesine sebep olan günahın"[2] demek de olabilir ki bu mâna İbn Abbas, İbn Mesʿud, Hasan ve Katâde hazerâtından nakil de edilmiştir.[3]

İkincisi, bir insan için kendinin Allah'a isyan etmesini [1655] istemek câiz olmadığı gibi, başkasının isyanını istemek de câiz değildir. O hâlde böyle bir müttakīnin diğeri hakkında iki ism istemesi nasıl câiz olur? Buna da iki cevap vardır. Birisi, bu sözden asıl maksad öbürünün günaha girmesini istemek değil, ne kendinin ne de onun günaha girmemesini istemek, günahtan tahzir edecek bir nasihat vermektir. İkincisi, isyan istemek câiz değil ise de âsînin ikāb ve tecziyesini istemek câizdir. Bu itibar ile mâna: "Ben günaha girmek istemem, sen ısrar edersen ben de senin Allah'tan cezânı isterim" demek de olabilir. Fakat evvelki daha muvâfıktır.

çekmez..." / "Hem günah çeken bir nefs, başkasının günahını çekmeyecek..." / "...Bir vizr çeken de diğerinin vizrini çekecek değildir..."

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 235; Müslim, Birr, 68.

2 B -"ezcümle kurbanının kabul edilmemesine sebep olan günahın".

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 215:

وعن أبي صالح، عن ابن عباس–وعن مرة، عن ابن مسعود– وعن ناس من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم: «إني أريد أن تبوء بإثمي وإثمك»، يقول: إثم قتلي، إلى إثمك الذي في عنقك «فتكون من أصحاب النار»؛ عن قتادة قوله: «إني أريد أن تبوء بإثمي وإثمك»، يقول: بقتلك إياي، وإثمك قبل ذلك.

Bu takvâ, bu fikr-i müsâlemet, bu hayırhahlık, bu nasihat, bu hiss-i uhuvvet üzerine {فَطَوَّعَتْ لَهُ نَفْسُهُ قَتْلَ اَخِيهِ} kurbanı kabul edilmeyen zâlimin nefsi, nefsâniyeti kendisine kardeşinin katlini tatvîʿ etti, yani vazgeçirmek şöyle dursun böyle büyük bir cinayeti güya bir tâat sevkiyle endişesiz yapılabilecek, mâniʿden âzâde, arzusuna mutîʿ ve âmâde bir şey gibi gösterdi, teshil ve hatta teşcîʿ etti. ❁ طَاعَ لَهُ الْمَرْتَعُ derler ki "istediği gibi otlamak için otlak önüne bol bol seriliverdi" demektir. Burada tatvîʿ bu mânaca "tavʿ"dan tefʿîldir. Bu suretle nefsi ona bu cinayeti[1] bir otlak gibi önüne serilmiş pek mutîʿ ve hoş bir şey gösterdi veya isyanı bir tâat gibi lâzimü'l-icrâ addettirdi de {فَقَتَلَهُ} kardeşini katletti {فَاَصْبَحَ مِنَ الْخَاسِرِينَ} ve binâenʿaleyh hâsirînden oldu. Bununla kendisine bir fâide temin etmek ihtimâli olmadıktan başka dininde de dünyasında da ziyan etti, hüsranlar içinde kaldı.

Evvelemirde öldürdüğü cesedi ne yapacağını şaşırdı {فَبَعَثَ اللّٰهُ غُرَابًا يَبْحَثُ فِى الْاَرْضِ} sonra Allah bir karga gönderdi ki yerde deşiniyordu. Bu gönderiş veya bu[2] deşiniş [1656] {لِيُرِيَهُ كَيْفَ يُوَارِى سَوْاَةَ اَخِيهِ} ona kardeşinin sev'esini, yani ortada görünmesi çirkin bir hâl alan lâşesini nasıl örtüp gizleyeceğini göstermek içindi. Kātil, karganın bu hareketinden mülhem olarak {قَالَ يَا وَيْلَتٰى} "eyvahlar olsun, vay bana" {اَعَجَزْتُ اَنْ اَكُونَ مِثْلَ هٰذَا الْغُرَابِ فَاُوَارِىَ سَوْاَةَ اَخِى} Ben şu karga kadar olup da kardeşimin lâşesini gömüp gizlemekten aciz oldum ha!..." dedi ve binâenʿaleyh {فَاَصْبَحَ مِنَ النَّادِمِينَ} nâdimîn gürûhundan oldu, nedâmetler içinde kaldı.

İşte:

مِنْ اَجْلِ ذٰلِكَۚ كَتَبْنَا عَلٰى بَنٖٓى اِسْرَٓائٖلَ اَنَّهُ مَنْ قَتَلَ نَفْساً بِغَيْرِ نَفْسٍ اَوْ فَسَادٍ فِى الْاَرْضِ فَكَاَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمٖيعاًۜ وَمَنْ اَحْيَاهَا فَكَاَنَّمَٓا اَحْيَا النَّاسَ جَمٖيعاًۜ وَلَقَدْ جَٓاءَتْهُمْ رُسُلُنَا بِالْبَيِّنَاتِۘ ثُمَّ اِنَّ كَثٖيراً مِنْهُمْ بَعْدَ ذٰلِكَ فِى الْاَرْضِ لَمُسْرِفُونَ ﴿٣٢﴾

1 B +"ona".
2 H -"bu".

Meâl-i Şerîfi

Bu ecilden Benî İsrâil'e kitapta bildirmiştik ki her kim bir nefsi bir nefis mukabili veya yeryüzünde bir fesâdı olmaksızın öldürürse sanki bütün insanları öldürmüş gibi olur, kim de bir adamın hayatını kurtarırsa bütün insanların hayatını kurtarmış gibi olur. Celâlim hakkı için resullerimiz [1657] onlara beyyinelerle geldiler de sonra içlerinden birçoğu bütün bunların arkasından hâlâ yeryüzünde fesad ve cinayette israf etmekte bulunuyorlar (32).

{مِنْ اَجْلِ ذٰلِكَ} Sırf bundan dolayı, yani Âdemoğlunun kardeşini, hem de sâlih ve müttakī ve hayırhah bir kardeşini bile bi-gayri hakkın öldürmesi bir emr-i vâkiʿ ve bu kıssa mazmûnunun Benî İsrâil'e bihakkın muntabık olmasından nâşîdir ki {كَتَبْنَا عَلٰى بَنٖٓي اِسْرَٓائٖيلَ} Benî İsrâil üzerine şöyle yazdık: Yani onlara indirilmiş olan kitaplarda emrimizle şu hükümler yazılıp farz ve kanun kılındı ki {اَنَّهُ مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ اَوْ فَسَادٍ فِي الْاَرْضِ} her kim nüfûs-ı insâniyeden bir nefsi ne kısas îcab eden bir katl-i nefs, ne de yeryüzünde kanını heder edecek bir fesad mukabili olmayarak, yani bu iki sebepten biri bulunmayarak katlederse {فَكَاَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمٖيعًا} bunun -kendisi de dâhil olduğu hâlde- bütün nâsı katletmiş gibi olduğu muhakkak. ❁ Çünkü bi-gayri hakkın birini katleden kātil, umûmiyet üzere hakk-ı hayâtı tanımamış, kanların hurmetini, nefislerin ismetini hetk etmiş, katl-i nefse yol açmış, sâirlerine de cür'et vermiş olur. Binâenʿaleyh bir kimseyi öldüren herkesi öldürmüş gibi Allah'ın gazabına ve azâb-ı azîmine müstahik olur da hakk-ı hayâtı kalmaz, demi heder ve katli vâcib olur. İşte bi-gayri hakkın katl-i nefs böye bir zarar-ı âmdır. Bu gibi katllere bâʿis ve zarar-ı âmmı müstelzim olacak ve âsâyiş-i umûmîyi ihlâl edecek fesad, şekāvet, ihtilal de böyledir. Bunun için böyle bir kātil[1] veya müfsidi katleden herkesi katletmiş gibi değil, belki ihkāk-ı hak etmiş veya bir tahlis yapmış olur. {وَمَنْ اَحْيَاهَا} Her kim de bir nefsi ihyâ

1 B: "katl".

eder, yani affetmek veya katline mâniʿ olmak veya herhangi [1658] bir sebeb-i helâkten kurtarmak suretiyle bekā-yı hayâtına sebep olursa {فَكَاَنَّمَٓا اَحْيَا النَّاسَ جَم۪يعاً} sanki insanların cemîʿsini ihyâ etmiş, birine yaptığını -kendisi de dâhil olduğu hâlde- hepsine yapmış gibi olur.

Mâlumdur ki herhangi bir teşbih, müşebbeh ile müşebbehün bihin her cihette ve cemîʿ-i ahkâmda müsâvî olmalarını iktizâ etmez. Binâenʿaleyh bundan umûma müteʿallik olan katl veya ihyânın bir kişiye müteʿallik katl ü ihyâdan hiçbir vechile farkı yoktur demek anlaşılmamalıdır. Her iki fıkradaki teşbihlerden maksad katl-i nefsin zararı, ihyâ-yı nefsin de menfaʿati âm olduğunu vâzıhan anlatmak ve binâenʿaleyh katle karşı kısâsen ve yeryüzünde fesad cürmüne karşı cezâen katl ü idamın meşrûiyetini tesbit ile katl ü taarruzdan terhib ve muhâfaza-i hayâta tergībdir.

Fakat burada iki sual vardır: Evvelâ Benî İsrâil'e bu ahkâmın yazılıp vâcib olması niçin مِنْ اَجْلِ ذٰلِكَ olsun? Vaktiyle Kābil'in Hâbil'i o suretle öldürmüş olması Benî İsrâil'e bu ahkâmın vücûbu için ne münasebetle sebeb ü illet olabiliyor? Bunu Benî İsrâil'e tahsîsin vechi nedir? مِنْ أَجْلِ ذلِكَ كَتَبْنَا عَلَى النَّاسِ veya عَلَى بَنِي آدَم buyurulmak lâzım gelmez mi idi? İşte bundan dolayı Hasan ve Dahhâk mezkur kıssadaki katlin bizzat Hazret-i Âdem'in iki sulbî oğulları arasında değil Benî İsrâil'de vukūʿ bulduğuna ve iki Âdemoğlundan murad Benî İsrâil'den iki kişi demek olduğuna ve Benî İsrâil'de böyle bir katl vakʿasının vukūʿu bu ahkâmın nüzûlü için bir sebeb-i mahsus teşkil ettiğine zâhib olmuştu. Fakat cumhûrun beyânına göre kıssa böyle değildir. O hâlde bunu şöyle anlamak lâzım gelir: مِنْ اَجْلِ ذٰلِكَ kıssaya değil, kıssanın mazmûnundaki meʿânî-i müessireye râciʿdir. Şöyle ki: İnsan öldürmek haddizâtında büyük bir zulüm ve netâici hüsran ü nedâmetten başka bir şey olmayan büyük bir cinayettir. İnsan olanların bundan son derece sakınmaları îcab eder. [1659] Hâlbuki beşeriyette bu zulüm emr-i vâkiʿdir. Hatta iki Âdemoğlunun biri iyi bir kardeşine bu zulmü pek

hazin bir surette yapmış ve felâketi dillere destan olmuştur. Bu evvelâ bir kasd-ı menfaatten değil, mücerred bir kasd-ı ızrardan, bir hased ü nefsâniyetten neş'et etmiş, hem de ihtirasın galeyanına müsait bir hâl içinde değil, Allah'a arz edilen bir ibadetin, bir kurban takdim etmenin kabul edilip edilmemesinden ve Allah'ın iradesine râzı olmamak dâʿiyesinden neş'et eden bir hased, bir hased ki buna karşı en yüksek bir hiss-i takvâ ile ibraz edilen hayırhahlık, müsâlemetperverlik ve insanlığın her türlü hissiyât-ı necîbesini gıcıklamaya kâfi gelecek olan[1] en ahlâkī, en âkilâne nesâyih ve tahzîrât-ı mâneviye asla müfîd olmuyor. Bilakis bütün bunları cinayetin esbâb-ı müşevvikası yerine koyuyor. Kendine karşı elini kaldırmayan,[2] kaldırmak istemeyen ve iyi bir kardeş olmaktan başka bir arzu beslemeyen o güzel kardeşine, "seni öldürmek ne kolay, ne tatlı şeymiş" diyerek saldırıp kıydırıyor. Sonra da hüsranlara, nedametlere düşürüyor ve öyle bir hâl-i felâkete getiriyor ki mukaddemâ o yüksek kardeşinin sarih ve vâzıh nesâyih u irşâdâtını dinlemeyen o kafa emr-i ilâhî ile en sonunda cîfeler arkasında dolaşan bir karganın harekâtından eyvahlar çekerek ders-i intibah almaya ve ona gıbtalar ederek nedametler çekmeye mecbur oluyor. İşte beşeriyette katl-i nefs cinayetinin bir emr-i vâkiʿ olmasından nâşî buna karşı mukāvemet ve kısas sûret-i umûmiyede bir hakk-ı meşrûʿ olduğu gibi, bilhassa bu vakʿa veya bu kıssada cinayete sâik olan ve icrâsını teshil eden hâlet-i rûhiye, ezcümle hased ü nefsâniyet ve mukāvemet-i fiʿliye olmadığı zaman tatvîʿ-i cinâyet hasleti Benî İsrâil'de pek bâriz ve kıssanın mazmûnu bunların ahvâline tamamen mutâbık olduğundan dolayı bunlar hakkında daha ziyade ahkâm-ı şedîde inzal buyurulmuş, hem kısas hem de [1660] فَسَادٍ فِي الْاَرْضِ cürmüne karşı idam cezâsı farz kılınmış, ferdin hakk-ı hayâtı, umûmun hakk-ı hayâtına müsâvî ve ferdi tahlis umûmu tahlis mânasında olduğu anlatılmıştır.

---

1 B -"gıcıklamaya kâfi gelecek olan".
2 H +"ve".

Acaba bunlarda hâlâ bu hâlet-i rûhiye mevcud mudur? Binâenʿaleyh bu şiddete hâlâ lüzum var mıdır? Ve bu hüküm elyevm cârî olmalı mıdır? Yoksa mücerred nasihat kâfi midir? {وَلَقَدْ جَٓاءَتْهُمْ رُسُلُنَا بِالْبَيِّنَاتِ} Alimallah bunlara bizim nice resullerimiz beyyinât ile geldiler, bu babda açık ve katʿî burhanlarla beyânâtta bulundular {ثُمَّ اِنَّ كَث۪يراً مِنْهُمْ بَعْدَ ذٰلِكَ} baʿdehû bunların birçoğu bundan sonra da {فِي الْاَرْضِ لَمُسْرِفُونَ} yeryüzünde hâlâ israf etmekte, fırsat buldukça katl ü fesadda bîperva ifrat eylemektedirler. ❁ Hatta bundan sonradır ki peygamberleri öldürmeye kalkıştılar ve nice nice ihtilâller çıkardılar. Binâenʿaleyh arz üzerinde bunlar ve bu gibi müsrifler mevcud oldukça bunlara karşı yalnız beyyinât-ı kavliye ve uhreviye ile iktifâ olunmayıp beyyinât-ı fiʿliye olan ahkâm-ı şedîde tatbîki umum insanların hakk-ı hayâtını sıyânet ve yeryüzünde icrâ-yı fesâda mümânaʿat etmek için her zaman bir kānûn-ı haktır.

Fi'l-vâkiʿ:

اِنَّمَا جَزٰٓؤُا الَّذ۪ينَ يُحَارِبُونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْاَرْضِ فَسَاداً اَنْ يُقَتَّلُٓوا اَوْ يُصَلَّبُٓوا اَوْ تُقَطَّعَ اَيْد۪يهِمْ وَاَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ اَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْاَرْضِۜ ذٰلِكَ لَهُمْ خِزْيٌ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ عَظ۪يمٌۙ ﴿٣٣﴾ اِلَّا الَّذ۪ينَ تَابُوا مِنْ قَبْلِ اَنْ تَقْدِرُوا عَلَيْهِمْۚ فَاعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَح۪يمٌ۟ ﴿٣٤﴾

[1661] **Meâl-i Şerîfi**

Fakat Allah'a ve Resûlü'ne harb etmeye kalkışan ve yeryüzünde fesada çalışanların cezâsı, taktîl olunmalarından veya asılmalarından veya ellerinin ayaklarının çapraz kesilmesinden veya bulundukları yerden nefy edilmelerinden başka bir şey olmaz. Bu onlara dünyada çekecekleri bir zillettir[1], âhirette ise kendilerine azîm bir azab vardır[2] (33). Ancak elinize geçirmezden evvel tevbe edenleri olursa biliniz ki Allah Gafûr, Rahîm'dir (34).

---

1 H: "zillet".
2 H: "var".

Bu âyetin sebeb-i nüzûlü hakkındaki rivayetler şunlardır:

1. Ehl-i kitabdan bir kavim hakkında nâzil olmuştur ki Hazret-i Peygamber ile beynlerinde ahd ü mîsak akdetmişlerdi, nakz-ı ahd ettiler ve yol kesip yeryüzünde fesad yapmaya kalkıştılar (İbn Abbas'tan bir rivayet).[1]

2. Müşrikîn hakkında nâzil olmuştur (İkrime'den ve Hasan-ı Basrî'den ve Atâ'dan rivayet).[2]

3. Vakʿaları meşhur olan Ureyneliler hakkında nâzil olmuştur ki ʿUkül, ʿUreyne ve Becîle'den bir kısım halk yoksulluk ve hastalık içinde oldukları hâlde Medine'ye gelmişler, izhâr-ı İslâm eylemişler, Resûlullah kendilerini zekattan toplanan beytülmal develerinin raʿy olundukları mahalle göndererek bunların sütlerinden içip geçinmelerini [1662] ve marazlarını da bu develerin sidikleriyle tedavi etmelerini emretmiş. Varmışlar, bir müddet sonra tamamen kesb-i sıhhat edip iyileştikten sonra irtidad etmişler, çobanları öldürüp develeri sürmüşler ve yolları kesip ırza da tecavüz ederek kaçmışlar, fakat tâkip olunup yakalanmışlardı (Enes b. Mâlik, Urve b. Zübeyr ve daha bazı zevâttan rivayet).[3]

4. Ebû Bürde dahi denilen Hilâl b. Uveymir-i Eslemî'nin kavmi hakkında nâzil olmuştur ki Resûlullah bu Hilâl ile "ne lehine ne aleyhine muʿâvenet etmemek, ona gelen Müslümanlar emanlı olup heyecana

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 243:

عن ابن عباس قوله: «إنما جزاء الذين يحاربون الله ورسوله ويسعون في الأرض فسادًا»، قال: كان قوم من أهل الكتاب بينهم وبين النبي صلى الله عليه وسلم عهدٌ وميثاق، فنقضوا العهدَ وأفسدوا في الأرض، فخيَّرَ الله رسوله: إن شاء أن يقتل، وإن شاء أن يقطع أيديهم وأرجلهم من خِلافٍ.

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 244:

عن عكرمة والحسن البصري قالا قال: «إنما جزاء الذين يحاربون الله ورسوله» إلى «أن الله غفور رحيم»، نزلت هذه الآية في المشركين، فمن تاب منهم من قبل أن تقدِروا عليه لم يكن عليه سبيل. وليست تُحْرِزُ هذه الآية الرجلَ المسلم من الحدِّ. إن قتل أو أفسد في الأرض أو حارب الله ورسوله، ثم لحق بالكفار قبل أن يُقْدَر عليه، لم يمنعه ذلك أن يقام فيه الحدُّ الذي أصاب.

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 245-251:

عن أنس: أن رهطًا من عُكْلٍ وعُرَينة، أتوا النبي صلى الله عليه وسلم فقالوا: يا رسول الله، إنا أهل ضَرْع، ولم نكن أهل ريفٍ، وإنا استوخمنا المدينة، فأمر لهم النبي صلى الله عليه وسلم بِذَوْدٍ وراعٍ، وأمرهم أن يخرجوا فيها فيشربوا من ألبانها وأبوالها، فقتلوا راعيَ رسول الله صلى الله عليه وسلم، واستاقوا الذود، وكفروا بعد إسلامهم. فأتيَ بهم النبي صلى الله عليه وسلم، فقطع أيديهم وأرجلهم، وَسَمل أعينهم، وتركهم في الحرَّة حتى ماتوا. فذُكر لنا أن هذه الآية نزلت فيهم: «إنما جزاء الذين يحاربون الله ورسوله»

düşürülmemek, kezâlik her kim Resûlullah'a gitmek üzere Hilâl'e uğrarsa emanlı olup heyecana düşürülmemek" üzere akd-i müvâdaʿa etmiş idi. Bir gün Benî Kinâne'den bir kısım halk Müslüman olmak maksadıyla gelirken Hilâl'in kavmine uğramış, o gün de Hilâl orada yokmuş, kavmi tutmuşlar bunların yollarını kesmişler ve kendilerini katledip mallarını almışlardı.[1]

Bu rivayetlerin mecmûʿundan anlaşıldığı üzere âyetin nüzûlü her hâlde katʿ-ı tarîk şekāvetiyle alâkadardır. Fakat bazıları bu hükmün küffâra mahsus olduğuna, bazıları da füssâk-ı müslimîne dahi şâmil bulunduğuna kāil olmuşlardır ki ekser fukahânın kavli de budur.

Resûlullah'a muharebe aklen ve âdeten mümkin olabilirse de Allah ile muharebe ne aklen ne de şerʿan mümkin olmadığından her hâlde mecazdır. Hâlbuki bir lafzın hem hakikat hem mecaz olması câiz olamaz. Binâenʿaleyh burada muharebe hem Allah'a ve hem Resûlüne taʿalluku itibariyle mecaz olmak lâzım gelir. Şu hâlde "muharebe" lafzı ya Allah ve Resûlünün evâmir u ahkâmına muhalefetten mecazdır, veya o evâmir ü ahkâmı tatbik ve icrâ eden ibâdullâha muharebeden mecazdır. Sonra bu muharebenin maʿnâ-yı maʿrûfuyla açık muharebe olmadığı da [1663] gerek siyaktan ve gerekse esbâb-ı nüzûlden anlaşılmaktadır. Zira görülüyor ki bunda esaret ve cizye gibi ahkâm yoktur. Ekser müfessirîn ve fukahâ harbin aslı bir selb mânasını mutazammın olmak itibariyle bu muharebeden murad katʿ-ı tarîk demek olduğunu beyan etmişler ve buna "sirkat-i kübrâ" nâmını[2] vermişlerdir. Bazıları da gerek şehir hâricinde ve gerek dâhilinde olsun مكابره باللصوصية yani açıktan hırsızlığa cür'et demişlerdir.[3] Bu mânalar ise harbî-i mahz, müste'men, muʿâhid[4], zimmî,

---

1 Muhammed b. Hasan, *el-Asl,* VII, 227:

سعيد قال: سمعت أبا سليمان قال: سمعت محمد بن الحسن قال: أخبرنا أَبو يوسف عن الكلبي عن أبي صالح عن ابن عباس قال: وادع رسول الله صلى الله عليه وسلم أبا بردة هلال بن عويمر الأسلمي. قال: فجاء أناس يريدون الإسلام، فقطع عليهم أصحاب أبي بردة الطريق. قال: فنزل جبريل على رسول الله صلى الله عليه وسلم بالحد فيهم: أن من قتل وأخذ المال صلب، ومن قتل ولم يأخذ مالاً قتل، ومن أخذ مالاً ولم يقتل قطعت يده ورجله من خلاف، ومن جاء مسلماً هدم الإسلام ما كان في الشرك.

2 H: "nâmı".

3 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* II, 125.

4 B -"muʿâhid".

küffârdan vâki' olabileceği gibi feseka-i Müslimîn tarafından da olabilir. Velhâsıl bunlar, yekdiğerini himâye ederek toplanıp bir kuvve-i mâni'a teşkil eyleyen ve bu suretle gerek Müslümanların ve gerek İslâm tâbi'iyet veya ahdinde bulunanların canlarına veya mallarına veya ırzlarına[1] kasd ve âsâyişlerini ihlâl eyleyen şekāvet-i ictimâ'iye ve siyâsiye erbâbıdır. Ve bu âyette bunların cezâsı olan hadd-i şer'î beyan olunmuştur. Şöyle ki:

{إِنَّمَا جَزٰٓؤُا الَّذٖينَ يُحَارِبُونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ} Allah'a ve Resûlüne muharebe eden; yani Allah'ın ve Resûlünün evâmir u ahkâmına fiilen muhalefet ile Allah'a ve Resûlullah'a harb vaziyeti alan {وَيَسْعَوْنَ فِي الْاَرْضِ فَسَادًا} ve yeryüzünde fesad için sa'y eyleyen; cana veya mala veya ırza tasallut veya hars ü nesli ihlâke teşebbüs ve tesebbüb ile nizâm-ı hakkı ve âsâyiş-i halkı ihlâl ve ifsad için çalışan kimselerin cürümlerinin derecelerine göre cezâları şundan ibarettir:

{اَنْ يُقَتَّلُوٓا} Taktîl edilmeleri ❁ Yani katl yapmışlar ise kısâsen değil, affı câiz olmamak üzere hadden katledilmeleri {اَوْ يُصَلَّبُوٓا} veya taslîb olunmaları ❁ yani hem katl yapmışlar hem de mal almış veya ırza tecavüz etmişlerse hayyen salb edilip süngü ile katl olunarak, yahut katl olunduktan sonra meyyiten salb edilerek teşhir [1664] edilmeleri {اَوْ تُقَطَّعَ اَيْدٖيهِمْ وَاَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ} veya ellerinin ve ayaklarının çapraz kesilmesi ❁ yani katl yapmamışlar da yalnız mal almışlar ise biri sağdan biri soldan olmak üzere birer elleriyle birer ayaklarının kesilmesi {اَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْاَرْضِ} veya arzdan nefy edilmeleri ❁ yani bunların hiçbirini yapmış olmayıp yalnız yolu tehdit etmişler ise yeryüzünden nefy olunmaları ❁ hapsedilmeleri veya bulundukları yerden diğer bir yere sürülmeleri.

İşte Allah'a ve Resûlüne harb vaziyeti alarak teşhîr-i silah edip sâ'î bi'l-fesad olanların derecelerine göre muayyen olan cezâları, yani hadd-i şer'îleri bu suretle taktîl veya taslîb veya taktî'[2] veya nefyden ibarettir. Mâlumdur ki herhangi bir harbin mahiyeti bu dördün birinden hâlî kalmaz ve bu cezâlar bunların iltizam ettikleri ef'âlin lâzım-ı mahiyeti olarak bihakkın

---

1 B -"veya ırzlarına".
2 B: "kat'".

mukabilleridir. Atâ'dan, Katâde'den Hasan'dan[1] buradaki terdidlerin, yani أَوْ harf-i atfının tahyir için olduğuna dair bazı rivayetler vardır.[2] Buna nazaran veliyyü'l-emr bunlara bu dört cezâdan birini tatbîke mecbur, fakat iktizâ-yı maslahata göre bunlardan birinin tâyininde muhayyerdir demek olur. Lâkin cumhur bunun gerek rivâyeten ve gerek dirâyeten doğru olmadığını ve terdîdin tahyir için değil, bâlâda gösterildiği üzere derecât-ı cürme göre tevzîʿ u taksim için olduğunu ve binâenʿaleyh veliyyü'l-emrin bu babda hakk-ı hıyârı olmayıp cürmün derecesine göre ikāme-i had ile mükellef bulunduğunu, meselâ hapsi lâzım geleni katʿ, katʿı lâzım geleni katl ve yalnız katli lâzım geleni salb edemeyeceği gibi bunun aksini de yapamayacağını ve hiçbir vechile hakk-ı affı olmadığını beyan etmişlerdir. Fi'l-vâkiʿ kātili hapis ile iktifâ ve kātil olmayanı salb edebilmek gibi[3] rivâyeten ve dirâyeten gayr-i maʿkul bir tahyir mânasının butlânı âşikârdır. Fakat biz burada şunu [1665] söyleyebiliriz ki: أَوْ haddizâtında tahyîr[4] ü taksîme muhtemildir. Gerçi burada taksim ve tevzîʿ rivâyeten ve dirâyeten müreccah ve muhtârdır. Fakat bununla tahyir ihtimâlinin ale'l-ıtlâk batıl ve sâkıt olması da lâzım gelmez. Çünkü nefyi katʿa, katʿı katle, katli salbe çıkarabilecek vechile teşdîd-i cezâ suretinde bir tahyir asla câiz olamamakla beraber, bilakis salbi katle, katli katʿa, katʿı hapse tenzil edebilecek vechile tahfîf-i cezâ suretinde bir hıyâr ve bir salâhiyet mülâhaza edilmesi maʿkul ve mümkindir. Tahyir ihtimâli haddizâtında mevcud ve bazı rivayetle de mervî olduğu hâlde bu imkân büsbütün inkâr edilemez ve edilemeyince[5] de zaten اَلْحُدُود تَنْدَرِئُ بِالشُّبُهَاتِ olduğu[6] cihetle ihtilâfı hâl ü zamana göre muhaffif-i cezâ olmak üzere lede'l-iktizâ bu ihtimâli dahi iʿmâl etmek sahih

1 B -"Hasan'dan".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 262-263:

وقال آخرون: الإمام فيه بالخيار: أن يفعل أيَّ هذه الأشياء التي ذكرَها الله في كتابه. ذكر من قال ذلك: حدثني يعقوب قال، حدثنا هشيم قال، أخبرنا جويبر، عن عطاء وعن القاسم بن أبي بزة، عن مجاهد في المحارب: أن الإمام مخير فيه، أيَّ ذلك شاءَ فعل. حدثنا ابن حميد قال، حدثنا جرير، عن عاصم، عن الحسن في قوله: «إنما جزاء الذين يحاربون الله ورسوله»، إلى قوله: «أو ينفوا من الأرض»، قال: يأخذ الإمام بأيِّها أحب. حدثنا هناد قال، حدثنا أبو أسامة قال، أخبرنا أبو هلال قال، أخبرنا قتادة، عن سعيد بن المسيب: أنه قال في المحارب: ذلك إلى الإمام، إذا أخذه يصنع به ما شاء.

3 H: "için".

4 M ve B: "tahyîre".

5 M ve B: "edilmeyince".

6 Bkz. Ebû Yûsuf, *el-Harâc,* s. 166-167; Serahsî, *el-Mebsût,* VII, 209.

olabilecektir. Bu mâna bir lafzı aynı zamanda hem tahyir hem de tenvîʿe haml ederek iki mânayı bir delâlette cemʿ etmek değil, muhtelif ahvâl ve muhtelif zamanlara göre iki mânayı bi'l-münâvebe mülâhaza ederek bir nevi tahyîre muhtemil taksim ile عَمَلًا بِالْإِحْتِمَالين her şüpheden ârî bir mâna ahz etmektir ki, hem haddin mânasına hem de kavâʿid-i umûmiyeden olan tahfif ahkâmına pek muvâfıktır.

Mâlumdur ki "salb"in asıl mânası kollarından bir yere germektir. Nitekim "salîb" bundan me'huzdur. İmam Şâfiî hazretleri[1] salbin meyten yapılmasını, yani evvelâ katledilip Müslüman ise namazı da kılındıktan sonra salb ü teşhir olunmasını tercih eylemiştir ki erfak olduğunda şüphe yoktur. Arzdan nefye gelince: Esasen "nefy" idam etmek, yok etmek demektir. Hâlbuki burada katl ü salbe mukabil zikredilmiş olduğu için idam mânasına olmadığı zâhirdir. O hâlde ber-hayat olan bir kimsenin bütün arzdan nefyi ancak hapis demek olabilir ki lisân-ı Arabda "nefy" bu mânaya da müstaʿmel olduğunda[2] ihtilâf yoktur. İmâm-ı Aʿzam Ebû Hanîfe hazretleri ve ekser ehl-i lügat bu mânayı ihtiyar etmişlerdir. Gerçi [1666] bulunduğu beldeden diğer bir beldeye çıkarmaya veya dâr-ı İslâm'dan çıkarmaya dahi nefy denilebilirse de bunun ikisi de mahzurdan sâlim olmadığı için tecviz olunmamıştır. Çünkü maksad defʿ-i şerdir. Hâlbuki bir şakīyi diğer bir beldeye sevk etmek orada bulunan ibâdullahı ızrardan hâlî olmaz. Büsbütün dâr-ı İslâm'dan dâr-ı harbe çıkarmak ise harbîlere bir şahsın iltihâkını[3] tervic eylemek demek olduğundan hiç câiz olmaz demişlerdir. Maʿamâfîh eşhâs ve mevâkiʿin ihtilâfına göre mahzûr-ı mezkûrun vârid olmayacağı anlaşılırsa diğer bir beldeye nefyin câiz olduğuna kāil olanlar da vardır. Ezcümle Ömer b. Abdülaziz hazretlerinden bu mâna mervîdir. Mukaddemâ, Tihâme'nin arkasında "Dehlek", Habeş'te "Nâsıʿ" birer menfâ idi denilmiştir. Lisânımızda da "nefy" bu mânaya müstaʿmeldir. İmam Şâfiî de demiştir ki burada "nefy" iki mânaya muhtemildir. Birisi eğer bunlar katl yapmış ve mal almış ve tutulmuş iseler hadleri ikāme olunur ve eğer

---

1 M ve B: "Hazretlerinin".
2 B: "istiʿmâl olunduğunda".
3 M: "ilhâkını".

tutulmamış iseler[1] ilelebed tâkip olunurlar. İşte bu surette "nefy"den murad bunların hükûmetten korkarak bir beldeden bir beldeye mütemâdiyen kaçıp gitmeleridir. İkincisi mücerred ihâfe ile kalmış ve katl yapmamış ve mal almamış olanlar dahi mütemâdiyen tâkip olunurlar. Fakat tutuldukları zaman taʿzîr ve haps edilirler, bunlar hakkında da nefyden murad yalnız hapistir.[2] İmam Şâfiî'nin "nefy"i böyle iki hâle göre iʿmâl etmesi bizim tahyir ve taksim meselesindeki ihtârımıza şebîhtir. Bir de Şâfiî'nin bu ifadesi hapsin had değil, taʿzîr[3] mahiyetinde olduğunu göstermektedir. Fi'l-vâkiʿ mikdâr-ı habs muayyen olmadığına göre böyle olmak lâzım gelir. Şu hâlde bunun had olması asl-ı habse nazarandır.

İşte Allah'a ve Resûlüne muharebe eden ve yeryüzünde fesad için saʿy edenlerin cezâları başka bir şey değil, ya katl olunmak, ya salb olunmak, ya elleri ayakları "min hilâfin" kesilmek veya arzdan nefy olunmaktır. Fakat bu [1667] kasr-ı cezâ mutlak değil izâfîdir. Zira {ذٰلِكَ لَهُمْ خِزْيٌ فِي الدُّنْيَا} bu cezâ bunların sırf dünyadaki zillet ü rezaletleridir. Bundan başka {وَلَهُمْ فِي الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ} bunlar için âhirette pek büyük bir azab daha vardır. ۞ Ki o bunların hiçbiriyle kābil-i kıyas değildir.

---

1 B -"hadleri ikāme olunur ve eğer tutulmamış iseler".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 347-348:

الْمَسْأَلَةُ السَّادِسَةُ: اخْتَلَفُوا فِي تَفْسِيرِ النَّفْيِ مِنَ الْأَرْضِ. قَالَ الشَّافِعِيُّ رَحِمَهُ اللهُ: مَعْنَاهُ إِنْ وَجَدَ هَؤُلَاءِ الْمُحَارِبِينَ قَتَلَهُمْ وَصَلَبَهُمْ وَقَطَعَ أَيْدِيَهُمْ وَأَرْجُلَهُمْ مِنْ خِلَافٍ، وَإِنْ لَمْ يَجِدْهُمْ طَلَبَهُمْ أَبَدًا حَتَّى إِذَا قَدَرَ عَلَيْهِمْ فَعَلَ بِهِمْ مَا ذَكَرْنَاهُ، وَبِهِ قَالَ أَحْمَدُ وَإِسْحَاقُ رَحِمَهُمَا اللهُ. وَقَالَ أَبُو حَنِيفَةَ رَحِمَهُ اللهُ: النَّفْيُ مِنَ الْأَرْضِ هُوَ الْحَبْسُ، وَهُوَ اخْتِيَارُ أَكْثَرِ أَهْلِ اللُّغَةِ، قَالُوا: وَيَدُلُّ عَلَيْهِ أَنَّ قَوْلَهُ «أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ» إِمَّا أَنْ يَكُونَ الْمُرَادُ النَّفْيَ مِنْ جَمِيعِ الْأَرْضِ، وَذَلِكَ غَيْرُ مُمْكِنٍ مَعَ بَقَاءِ الْحَيَاةِ، وَإِمَّا أَنْ يَكُونَ إِخْرَاجُهُ مِنْ تِلْكَ الْبَلْدَةِ إِلَى بَلْدَةٍ أُخْرَى، وَهُوَ أَيْضًا غَيْرُ جَائِزٍ، لِأَنَّ الْغَرَضَ مِنْ هَذَا النَّفْيِ دَفْعُ شَرِّهِ عَنِ الْمُسْلِمِينَ، فَلَوْ أَخْرَجْنَاهُ إِلَى بَلَدٍ آخَرَ لَاسْتَضَرَّ بِهِ مَنْ كَانَ هُنَاكَ مِنَ الْمُسْلِمِينَ، وَإِمَّا أَنْ يَكُونَ الْمُرَادُ إِخْرَاجَهُ إِلَى دَارِ الْكُفْرِ وَهُوَ أَيْضًا غَيْرُ جَائِزٍ، لِأَنَّ إِخْرَاجَ الْمُسْلِمِ إِلَى دَارِ الْكُفْرِ تَعْرِيضٌ لَهُ بِالرِّدَّةِ وَهُوَ غَيْرُ جَائِزٍ، وَلَمَّا بَطَلَ الْكُلُّ لَمْ يَبْقَ إِلَّا أَنْ يَكُونَ الْمُرَادُ مِنَ النَّفْيِ نَفْيَهُ عَنْ جَمِيعِ الْأَرْضِ إِلَّا مَكَانَ الْحَبْسِ. قَالُوا: وَالْمَحْبُوسُ قَدْ يُسَمَّى مَنْفِيًّا مِنَ الْأَرْضِ لِأَنَّهُ لَا يَنْتَفِعُ بِشَيْءٍ مِنْ طَيِّبَاتِ الدُّنْيَا وَلَذَّاتِهَا، وَلَا يَرَى أَحَدًا مِنْ أَحْبَابِهِ، فَصَارَ مَنْفِيًّا عَنْ جَمِيعِ اللَّذَّاتِ وَالشَّهَوَاتِ وَالطَّيِّبَاتِ فَكَانَ كَالْمَنْفِيِّ فِي الْحَقِيقَةِ. وَلَمَّا حَبَسُوا صَالِحَ بْنَ عَبْدِ الْقُدُّوسِ عَلَى تُهْمَةِ الزَّنْدَقَةِ فِي حَبْسٍ ضَيِّقٍ وَطَالَ لُبْثُهُ هناك ذَكَرَ شِعْرًا، مِنْهُ قَوْلُهُ:

خَرَجْنَا عَنِ الدُّنْيَا وعن وصل أهله ... فلسنا من الأحياء وَلَسْنَا مِنَ الْمَوْتَى
إِذَا جَاءَنَا السَّجَّانُ يَوْمًا لِحَاجَةٍ ... عَجِبْنَا وَقُلْنَا جَاءَ هَذَا مِنَ الدُّنْيَا

قَالَ الشَّافِعِيُّ رَحِمَهُ اللهُ: هَذَا النَّفْيُ الْمَذْكُورُ فِي الْآيَةِ مَحْمُولٌ عَلَى وَجْهَيْنِ: الْأَوَّلُ: أَنَّ هَؤُلَاءِ الْمُحَارِبِينَ إِذَا قَتَلُوا وَأَخَذُوا الْمَالَ فَالْإِمَامُ إِنْ أَخَذَهُمْ أَقَامَ عَلَيْهِمُ الْحَدَّ، وَإِنْ لَمْ يَأْخُذْهُمْ طَلَبَهُمْ أَبَدًا فَكَوْنُهُمْ خَائِفِينَ مِنَ الْإِمَامِ هَارِبِينَ مِنْ بَلَدٍ إِلَى بَلَدٍ هُوَ الْمُرَادُ مِنَ النَّفْيِ. الثَّانِي: الْقَوْمُ الَّذِينَ يَحْضُرُونَ الْوَاقِعَةَ وَيُكْثِرُونَ جَمْعَ هَؤُلَاءِ الْمُحَارِبِينَ وَيُخِيفُونَ الْمُسْلِمِينَ وَلَكِنَّهُمْ مَا قَتَلُوا وَمَا أَخَذُوا الْمَالَ فَالْإِمَامُ إِنْ أَخَذَهُمْ أَقَامَ عَلَيْهِمُ الْحَدَّ، وَإِنْ لَمْ يَأْخُذْهُمْ طلبهم أبدا. فيقول الشافعي هاهنا: إِنَّ الْإِمَامَ يَأْخُذُهُمْ وَيُعَزِّرُهُمْ وَيَحْبِسُهُمْ، فَالْمُرَادُ بِنَفْيِهِمْ عن الأرض هُوَ هَذَا الْحَبْسُ لَا غَيْرَ، والله أَعْلَمُ.

3 B: "tahzir".

{اِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ قَبْلِ اَنْ تَقْدِرُوا عَلَيْهِمْ} Ancak sizin kudretiniz kendilerini istîlâ etmeden, derdestleri tahakkuk eylemeden evvel tevbe etmiş olanlar müstesnâdırlar {فَاعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} O vakit[1] biliniz ki Allah şüphesiz Gafûr, Rahîm'dir. ❁ Binâenʿaleyh bu suretle tevbekâr olanlar hakkında hukūkullah davası tâkip edilmez ve zikr olunan hudûddan hiçbirisi ikāme olunmaz. Ancak hukūk-ı şahsiye davası kalır. Katl yapmışlar ise verese-i maktul diler affederler, diler bi'l-muhâkeme sâbit olduktan sonra kısas ettirebilirler. Tevbe ile sâkıt olan hüküm, katlin hadden vücûb-ı istîfâsıdır, cevâzı değildir. Kezâlik mal almışlar ise mal sahipleri mallarının istirdad veya tazmînini talep ve davada muhtardırlar. Sonra[2] gerek böyle ve gerekse harb vaziyeti almadan sâʿî bi'l-fesad olanlar hakkında gerek hukūkullah ve gerek hukūk-ı ibâd dolayısıyla ulü'l-emrin bir de taʿzîr salâhiyeti vardır ki, haddi îcab edecek dereceye bâliğ olmayan münkerâtta tatbik edilir. Tafsîlâtı fıkha aittir. Kāʿide-i umûmiyesi şudur: "وَيُعَزَّرُ كُلُّ مُرْتَكِبٍ مُنْكَرًا: Bir münker irtikâb eden her şahıs taʿzîr olunabilir".

Şimdi:

يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ وَابْتَغُٓوا اِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ وَجَاهِدُوا فِى سَبِيلِهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿٣٥﴾ اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ اَنَّ لَهُمْ مَا فِى الْاَرْضِ جَمِيعًا وَمِثْلَهُ مَعَهُ لِيَفْتَدُوا بِهِ مِنْ عَذَابِ يَوْمِ الْقِيٰمَةِ مَا تُقُبِّلَ مِنْهُمْۚ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ ﴿٣٦﴾ يُرِيدُونَ اَنْ يَخْرُجُوا مِنَ النَّارِ وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنْهَاۘ وَلَهُمْ عَذَابٌ مُقِيمٌ ﴿٣٧﴾

[1668] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Allah'tan korkun ve O'na yaklaşmaya vesile arayın ve O'nun yolunda mücahede edin ki felâha erebilesiniz (35). Şüphesiz o küfr edenler bütün arzdaki ve daha bir o kadarı onların olsa da kıyamet gününün azâbından kurtulmak için fidye verecek olsa-

---

1 H: "Zira".
2 H -"Kezâlik mal almışlar ise mal sahipleri mallarının istirdad veya tazmînini talep ve davada muhtardırlar. Sonra".

lar kendilerinden kabul edilmez, onlara elîm bir azab vardır (36). Ateşten çıkmak isteyecekler, fakat ondan çıkacak değillerdir, onlara boyuna gidecek bir azab vardır (37).[1]

{يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا} Ey Allah'a ve Resûlüne iman edenler! Siz o nakz-ı mîsak edenlere, o kafirlere, o fâsıklara, o sâʿî bi'l-fesad olanlara benzemeyiniz de {اتَّقُوا اللّٰهَ} Allah'a ittikā ediniz; Allah'ın cezâsından, azâbından korkunuz; çirkinliklerden sakınınız, şayet bir günaha düştünüzse hemen tevbe ediniz. Zira anladınız ki Gafûr Rahîm olan Allah'ın azâb u ikābı da pek büyüktür. Fakat takvâyı yalnız fenalık yapmamaktan ve mücerred kaçınmaktan ibaret menfî bir haslet telakkī etmeyiniz. Kıssada dinlediniz ki müttakī Âdemoğlunun kardeşinin tasmîm ettiği cinayete karşı bile Allah korkusuyla elini uzatmak [1669] istememesi ve mücerred nasihat ile iktifâ etmesi, kendisini katlden kurtarmaya kâfi gelmedi. Binâenʿaleyh seyyiâttan kaçınmakla iktifâ etmeyip tam mânasıyla ittikā ediniz de Allah'ın vikāyesine girmek ve mağfiret ü rahmetine ermek için {وَابْتَغُٓوا اِلَيْهِ الْوَس۪يلَةَ} Allah'a vesile de talep ediniz. ❁ Boş durmayıp ve mücerred iman ve havf ile iktifâ etmeyip Allah'a yakınlık için vesile de taharrî ediniz. En münasib esbâba teşebbüs ile mahabbet-i ilâhiyeye şâyan güzel ameller yapmaya iradenizi sarf eyleyiniz de {وَجَاهِدُوا ف۪ي سَب۪يلِه۪} ve Allah yolunda, dîn-i İslâm uğrunda, tarîk-ı müstakīm üzerinde bezl-i vüsʿ ile mücahede ediniz. ❁ Enfüsî, âfâkī mevâniʿ u müşkilâta göğüs gerip hak düşmanlarını yeniniz.

Lisânımızda mâruf olduğu üzere "**vesîle**" kendisiyle bir maksûda tevessül olunan, yani tekarrub edilen sebep, sebeb-i kurbet demektir ki "mâ bihi't-tekarrub" mânasına sadece "kurbet" dahi tâbir olunur. Nitekim Hasan, Mücâhid, Atâ, Abdullah b. Kesîr gibi birçok müfessirîn-i eslâf أي القُرْبَة diye tefsir etmişlerdir. Katâde "Allah'a tâat ve râzı olacağı amel ile

1 H: "Ey o bütün iman edenler! Allah'tan korkun ve O'na yaklaşmaya vesile arayın ve O'nun yolunda mücahede edin ki felâha erebilesiniz (35). Şüphesiz o küfr edenler bütün arzdaki ile daha bir o kadarı kendilerinin olsa da kıyamet gününün azâbından kurtulmak için fidye verecek olsalar kabul edilmez, onlara elîm bir azab var (36). Ateşten çıkmak isteyecekler, fakat çıkacak değiller, onlara boyuna gidecek bir azab var (37)".

tekarrub ediniz" diye anlatmış, Süddî de فهي المسألة والقربة yani istemek ve kurbet diye ifade etmiştir ki hem "ibtiğā"yı, hem "vesile"yi beyandır. İbn Zeyd de "mahabbet, Allah'a kendinizi sevdirmeye çalışınız" demiş ve اُولٰٓئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ اِلٰى رَبِّهِمُ الْوَسِيلَةَ [el-İsrâ 17/57][1] âyetini okumuştur.[2] Binâenʿaleyh hâsıl-ı mâna: "Biz mü'miniz, Allah bizi mücerred iman ile sever deyip de lâubâli olmayınız, Allah'tan korkunuz, fena ahlâktan ve fena amelden sakınınız. Sonra yalnız korkmak ve sakınmakla da kalmayınız, iradenizi sarf edip esbâba da teşebbüs ediniz, Allah'ın emirlerini îfâ eyleyiniz ve bununla da kalmayıp Allah'a yaklaşmak için dâima vesile arayınız, her fırsattan bi'l-istifâde kendi gönlünüz ve hüsn-i arzunuzla ferâiz ve [1670] vâcibât hâricinde güzel güzel işler, rızâ-yı ilâhîye muvâfık ameller yaparak kendi tarafınızdan da kendinizi Allah'a sevdirmek isteyiniz. İsteyerek, yalvararak çalışınız ve uğraşınız" demek olur. Ve bunda لَا يَزَالُ عَبْدِي الْمُؤْمِنُ يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ hadîs-i kudsîsi[3] mazmûnunun münderic olduğu zâhirdir. "Vesile cennette bir menziledir: اَلْوَسِيلَةُ مَنْزِلَةٌ فِي الْجَنَّةِ"[4] hadîs-i şerîfi de vesilenin ehemmiyet-i uhreviyesini nâtıktır. Hâsılı vesile lâzımdır. Ve onu bulmak için isteyip aramak ve tevessül etmek de lâzımdır. Çünkü vesilenin vesilesi de iman ve ittikā ile taleb ü iradedir. Ve şu hâlde asıl vesile Allah'a kasd-ı tekarrub ve arzû-yı tehabbubdur. Ve işte وَابْتَغُٓوا اِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ bu kasd ü niyet ile taharrî-i esbâbı ve ahlâk-ı hamîde ve aʿmâl-i sâliha gibi rızâullâha muvâfık vesâil-i hasene istihzârıyla ubûdiyet için saʿyi âmirdir. Ve bunun içindir ki buna mücahede emri

---

1 "Onların yalvarıp durdukları, Rablerine (…) vesîle ararlar…"

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 291:

عن عطاء: «وابتغوا إليه الوسيلة»، قال: القربة.

عن السدي: «يا أيها الذين آمنوا اتقوا الله وابتغوا إليه الوسيلة»، قال: فهي المسألة والقربة.

عن قتادة قوله: «وابتغوا إليه الوسيلة»، أي: تقربوا إليه بطاعته والعملِ بما يرضيه.

عن مجاهد: «وابتغوا إليه الوسيلة»، القربة إلى الله جل وعزّ.

عن الحسن في قوله: «وابتغوا إليه الوسيلة»، قال: القربة.

عن عبد الله بن كثير قوله: «وابتغوا إليه الوسيلة»، قال: القربة.

قال ابن زيد في قوله: «وابتغوا إليه الوسيلة»، قال: المحبّة، تحبّبوا إلى الله. وقرأ: «أُولَئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ إِلَى رَبِّهِمُ الْوَسِيلَةَ» (الإسراء ١٧/٥٧)

3 Buhârî, Rikāk, 38:

وَمَا يَزَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أُحِبَّهُ...

4 İbn Hibbân, *Sahîh*, IV, 589. Krş. Müslim, Salât, 11.

terfik edilmiştir. İman ittikā ile, ittikā ibtiğā-yı vesîle ile, ibtiğā-yı vesîle mücahede ile tekemmül eder.

İmdi imandan sonra bu üç emri îfâ ediniz ve bunlara da inanıp icrâ eyleyiniz ki {لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ} felah bulmayı ümit edesiniz. Zira:

{اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا} Hiç şüphe yok ki o küfr edenler {لَوْ اَنَّ لَهُمْ مَا فِي الْاَرْضِ جَمِيعاً وَمِثْلَهُ مَعَهُ لِيَفْتَدُوا بِهِ مِنْ عَذَابِ يَوْمِ الْقِيٰمَةِ} kıyamet gününün azâbından fidye verip nefislerini kurtarmak için bi'l-farz bütün arzdaki şeylerin mecmûʿu ve[1] daha bir misliyle beraber kendilerinin olsa hepsini feda etmek isterler ama {مَا تُقُبِّلَ مِنْهُمْ} kendilerinden[2] kabul olunmaz {وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ} ve onlara mahsus elîm bir azab vardır. {يُرِيدُونَ اَنْ يَخْرُجُوا مِنَ النَّارِ} Ateşten çıkmak isterler [1671] {وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنْهَا} hâlbuki onlar ondan çıkamazlar. ❁ Çıkmak istedikçe küfrün muktezâsı olarak yine içine atılırlar. {وَلَهُمْ عَذَابٌ مُقِيمٌ} Ve bunların hakkı köklü ve ebedî bir azabdır. ❁ Binâenʿaleyh siz bunlara asla benzemeyin ve bunlardan korkup çekinmeyin de ancak Allah'tan korkun ve Allah'a tekarrub için vesile isteyin, esbâbı[3] istihzar edin de bunlarla mücahede eyleyin ve yeryüzünde fesad için çalışanların da dünyadaki cezâsını verin. Ve bu cümleden olmak üzere:

وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا اَيْدِيَهُمَا جَزَٓاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالاً مِنَ اللّٰهِ وَاللّٰهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ
﴿٣٨﴾ فَمَنْ تَابَ مِنْ بَعْدِ ظُلْمِهِ وَاَصْلَحَ فَاِنَّ اللّٰهَ يَتُوبُ عَلَيْهِ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٣٩﴾

Meâl-i Şerîfi

Hırsızlık eden erkek ve hırsızlık eden kadın sâbit oldu mu ellerini kesin, kazandıklarına cezâen Allah'tan kelepçek[4], çünkü Allah Azîz'dir[5], Hakîm'dir (38). Böyle iken her kim de işlediği zulmün arkasından tevbe edip salâha dönerse Allah elbette tevbesini kabul buyurur. Çünkü Allah Gafûr'dur[6], Rahîm'dir (39).

---

1 M ve B -"ve".
2 H: "onlardan".
3 H: "esbâb".
4 B: "kelepçe".
5 H: "Azîz".
6 H: "Gafûr".

"**Sirkat**", lügatta "gayrın malını hufyeten almak"tır ki lisânımızda "hırsızlık" tâbir olunur. Hırsızın ale'l-ekser göz diktiği, çalmak istediği mal, emvâl-i mergūbe olur. [1672] Yoksa alınması âdeten müsamaha edilen şeylerin alınıvermesini örf, tam mânasıyla bir sirkat addetmez. Sirkatin mahiyetinde mal sâhibinin hıfz u nazarını çalmaya kalkışmak mânası vardır. Bunun için sirkat fiilinin haddi îcab edecek derecede tam mânasıyla tahakkuku iki şarta mütevakkıftır ki birisi alınan malın az çok mergub denebilecek bir nisâba bâliğ olması, diğeri de hırz-ı mekânî veya hırz-ı hıfzî ile muhrez bulunmasıdır. Ancak İbn Abbas, İbn Zübeyr, Hasan-ı Basrî ne miktarın ne de hırzın şart olmadığına ve azın çoğun sirkat olup had lâzım geleceğine kāil olmuşlardır ki Zâhiriyye'den Dâvûd-ı İsfahânî'nin ve Havâric'in kavilleri de budur. Gerçi az veya bekçisiz açıktaki bir malı alıvermek dahi sirkat kabîlinden ise de bu ıtlâkın tam bir hakikat olduğu şüphelidir. Zira örfün müsamaha ettiği miktarı alıvermek bir terbiyesizlik olmakla beraber ne açığına "gasp" ne de habersiz alınmasına "hırsızlık" denilivermediği de mâlumdur. Hâlbuki hudûd her vechile katʿî ve yakīnî ve şüphe ile sâkıt olduğundan eli kesilecek hırsıza tam mânasıyla ve şüphesiz olarak "sârik" veya "sârika" denilebilmek için nisab ve hırz her hâlde şart olmalıdır. Ve bunu isbat için rivayet olunan haberler hiç nazar-ı iʿtibâra alınmasa bile "sirkat" kelimesinin tam mefhûm-ı örfîsi bunu muktezîdir. Ve cumhûr-ı fukahâ bunda müttefiktirler. Ancak nisâbın miktarında ihtilâf etmişlerdir. Bir kere rubʿ dinar veya üç dirhemden aşağısına itibar eden olmamış ve İmâm-ı Aʿzam Ebû Hanîfe hazretleri madrub olmak üzere on dirhem gümüş akçe kıymetine bâliğ olmayana itibar edilmeyeceğini[1], yani bunun mâdûnunda taʿzîr yapılırsa da had lâzım gelmeyeceğini göstermiştir ki, bir dînara muʿâdil demektir. Fi'l-vâkiʿ gayrın bir habbesini çalmak dahi lügaten ve örfen bir sirkat olsa bile katʿiyyet demek olan hudûdda şüphenin muteber bulunduğunda söz olmadığından fiʿl-i sirkatin cezâ ve nekâl olan haddi îcab [1673] edecek bir cürm olması şübhe-i ibâhadan, şübhe-i haktan, şübhe-i ıztırardan

1 H: "edilemeyeceğini".

dahi hâlî olmasını iktizâ eder. Hâlbuki bir malın hıfz edilmemesi bir müsamaha ve binâenʿaleyh bir şübhe-i ibâha teşkil edeceği gibi, bir şahsın cüz'î miktarda bir malı sirkate tenezzül etmesi de her hâlde bir şübhe-i ıztırardan hâlî değildir. Evvelemirde zekat, sadakāt gibi infak ahkâmıyla defʿ-i ıztırar esbâbı temin olunduktan وَفٖيٓ اَمْوَالِهِمْ حَقٌّ[1] لِلسَّٓائِلِ وَالْمَحْرُومِ [ez-Zâriyât 51/19. Krş. el-Meʿâric 70/24-25][2] buyurulduktan ve muharremâttan ahvâl-i ıztırâr istisnâ edildikten sonradır ki Hak teâlâ cezâ-yı sirkati emretmiştir. Bu şerâit-i umûmiye altında ise sirkate ictisar eden bir elin hey'et-i ictimâʿiyye-i İslâmiye içinde kangren olmuş bir uzuv gibi katʿı lâbüd olur. Fakat fukarânın hakkını vermeyen, erbâb-ı ıztırârın ıztırârını düşünmeyen ve bilakis o ıztırârı günden güne teşdid eyleyen bir hey'et-i ictimâʿiyenin sâriklere karşı vaziyeti sirkat-i kübrâ erbâbının vaziyetine şebîh olmaktan kurtulamaz. Binâenʿaleyh ıztırar veya şübhe-i ıztırar ile katʿî bir cezâ ve nekâle istihkak sâbit olamaz. Nitekim Hazret-i Ömer bir kaht senesinde hadd-i sirkati tatbik etmemiştir. Çünkü umûmun zarûret ve ihtiyâca mâruz bulunduğu böyle bir zamanda vazîfe-i infâkın gereği gibi yapılamayacağı zâhir bulunduğundan her ferd haddizâtında muztar olmasa bile şübhe-i ıztırar içindedir. Şu hâlde malın açıkta bırakılması bir şübhe-i ibâha olacağı gibi, alelâde ahvâlde çalınan malın bir muztarrın el uzatabileceği mikdâr-ı kalîlden fazla bir nisabda bulunmaması da şübhe-i ıztırardan sâlim olamayacağından fiʿl-i sirkatin bihakkın cezâ ve nekâl olan haddi mûcib bir cürm olması için hem nisâbın hem hırzın şart olması lâzım gelir. Ve bu şartlar "sirkat" mefhûm-ı lügavîsinden olmasa bile bihakkın "cezâ" ve "nekâl" mefhumlarından bi'l-işâre sâbit, bundan başka hem kitâbın kavâʿid-i umûmiyesi hem de sünnet-i seniyye ile müeyyeddir ki tafsîlâtı fıkha aittir.

Velhâsıl, sârika bir şübhe-i özür bırakmamak için her [1674] hâlde bir nisâbın da şart olduğu katʿîdir. Ancak bu nisâbın miktarı müctehedünfîhtir. Ve fukahâ sünen-i nebeviyeye nazaran bunun rubʿ dinar ile bir dinar

---

1 H, M ve B +"معلوم".

2 "Ve mallarında sâil ve mahrum için bir hak vardı" / "Ve onlar ki mallarında vardır bir hakk-ı maʿlûm, hem sâil için hem mahrum."

veya on dirhem beyninde deverân ettiğinde de ittifak etmişler, Şâfiî gibi kimisi asgarîyi, İmâm-ı Aʿzam gibi kimisi de aʿzamîyi ihtiyar eylemişlerdir ki şüpheden tamamen sâlim olan da budur. Acaba on dirhemden ziyade bir miktar kabûlüne imkân yok mudur? Biz buna vardır cevabını vermek istiyoruz ve mikdâr-ı nisâbın bu iki had arasında deverânı mücmaʿun aleyh olduğuna kāil olmuyoruz. Mâdem ki asl-ı miktar meselesi müctehedün fîhtir, ve mâdem ki bu babda şüphe meselesinin büyük bir ehemmiyeti vardır, o hâlde bunun mâhiyet-i ictihâdiyesini muhafaza eden bir zaman meselesi olduğunu kabul etmek lâzım gelir. Eğer böyle olmasa idi müctehidîne aʿzamî ve asgarî fikirlerini veren misâller, haberler sâbit olmazdı. Bir dinar, bir miskal altın demektir ki o zaman on dört kırat olan vezni sebiʿ dirhemiyle on dirhem gümüş kıymetçe buna muʿâdil idi. On iki dirhem addedildiği dahi varsa da bu daha küçük bir dirhem mikyâsıdır. Ve buna nazaran rubʿ dinar üç dirhem denir. Nitekim bugün bizde müteʿâref olan on altı kıratlık dirhem ile sekiz dirhem on iki kırat tutar ki mecidiyeden biraz fazladır. Demek ki o zamanlar[1] altın gümüş farkı vasatî olarak bire on, şimdi ise biz görüyoruz ki bu fark beş altı misli artmıştır. Bir miskal altın sekiz on dirhem değil, kırk elli dirhem gümüş muʿâdiline çıkmıştır. Altın gümüş farkı böyle olduğu gibi eşyâ ile nukūd arasında da bu tefâvüt zâhirdir. Bir zaman bir miskal altına muʿâdil olup şübhe-i ıztırârı katʿ eden on dirhem gümüş bugün için o zamanın üç dirhem gümüşünden daha mâdûn bir kıymette bulunduğunda şüphe olmadığı gibi, bugünün bir miskal altını da böyledir. Binâenʿaleyh mikdâr-ı nisâb, şübhe-i ıztırârın defʿi nokta-i nazarından ihtilâf-ı zaman ile mütehavvildir. [1675] Bu misâllerden bi'l-istifâde zamanına göre şüpheye mahal bırakmayacak vechile bir miktar tâyini câiz ve hatta lâzımdır. Zira فَمَنِ اضْطُرَّ فٖي مَخْمَصَةٍ غَيْرَ مُتَجَانِفٍ لِاِثْمٍۙ فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحٖيمٌ [el-Mâide 5/3] hükmünün hudûdda dahi muteber olduğunda söz olmadığı gibi, bunun şüphesinin de muteber olduğunda şüphe yoktur. Ve işte mikdâr-ı nisâb o ismi ve ona karşı cezâ ve nekâle istihkākı tâyin edecek olan bir miʿyârdır.

---

1 B: "Demek o zaman".

Ey mü'minler {وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ} sârik ve sârikanın da ❁ yani şüphe ve her[1] mazeretten âzâde olarak sirkati tahakkuk eden gerek erkek ve gerek dişi hırsızların da {فَاقْطَعُٓوا اَيْدِيَهُمَا جَزَٓاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللّٰهِ} kesbettikleri amele bir cezâ, Allah'tan bir nekâl -yani bir daha yapamamaları[2] için bihakkın bir bağ, bir tuşak, bir[3] kelepçe- olmak üzere ellerini kesiniz. İbn Mesʿud mushafında فَاقْطَعُوا أَيْمَانَهُمَا olduğundan dolayı ibtidâ sağını, tekrar ederse solunu da kesiniz. Çünkü {وَاللّٰهُ[4] عَز۪يزٌ حَك۪يمٌ} Allah hem Azîz hem Hakîm'dir. Emrine karşı gelinmez, hükmünü hikmetle verir. Hak O'nun himâye-i izzetinde, cezâ O'nun cümle-i hikmetindendir. Zulm ü fesâda râzı olmayan, hayr u hakka çalışmak için el ve kudret ihsan eden; ittikāyı, ibtiğā-yı vesîleyi, mücahedeyi emr eyleyen; fakirleri korumak, muztarları gözetmek, düşkünlere yardım etmek için bu kadar âyât ü ahkâm indiren; infak, zekat, sadakāt, teʿâvün ahkâmıyla istitâʿatı olanlara vazifeler farz kılan, zenginlerin mallarından sâillere mahrumlara bir hakk-ı maʿlûm veren Allah teâlâ'nın bu emirlerini, bu ahkâmını icrâ ve tatbik eden hey'et-i ictimâʿiyye-i İslâmiye içinde Allah'tan korkmayarak, Allah'a tekarrub için vesîle-i hasene talebinde bulunmayarak ve Allah yolunda mücahede etmek için nefsinin, şehvetinin tekāzâsına sabredemeyerek gayrın hukūkuna gizlice el uzatmak kendisinin ne hakkı, ne de [1676] şübhe-i hakkı taʿalluk etmeyen bir malı Allah görmüyormuş gibi sirkate cür'et etmek elbette Allah'ın izzetine bir tecavüz ve gizliden gizliye bir harbdir. Ve böyle bir elin cezâsı da kesilmektir. Binâenʿaleyh cürm ile cezâ beyninde muʿâdele yok zannedilmesin. Zira bu cezâ yalnız malın mukabili değil, gizli bir hıyanet ve izzet-i ilâhiyeye bir tecavüz olan fiʿl-i sirkatin cezâsıdır. Bu el kendini ateşe sokmuş veya kılıca uzatmıştır. Bu, gerek ona ve gerek ona uyup azacak olanlara Allah tarafından öyle sâbit bir[5] kelepçedir. Bununla hem sârik fesaddan temizlenir, hem de

---

1 M ve B -"her".
2 B: "yapmamaları".
3 H +"~~pranga~~".
4 H, M ve B: "إن الله".
5 H +"~~pranga~~dır".

diğerleri. Sonra Allah teâlâ'nın izzetine bu vechile tecavüz edenleri bu cezâya müstehik kılması ve böyle dâimî bir[1] kelepçeye koyup haddini bildirmesi mücerred bir eser-i gazab değil, mahz-ı hikmettir. Bu cezâ tatbik edilen hey'et-i ictimâʿiyede sirkatin kökü kesilir. Kesilmeye lâyık el bulunmaz olur. O şart ile ki bihakkın tatbik edilsin ve her şüpheden sâlim olarak tatbik edilsin de hiçbir haksızlığa meydan verilmesin. Aksi hâlde izzet ve hikmet-i ilâhiye de maʿkûs surette tecellî eder. Bi-gayri hakkın bir mal sirkat eden elin cezâsı kesilmek olursa, bi-gayri hakkın bir el sirkat eden ellerin cezâsı ne olmak lâzım geleceği tasavvur olunsun[2].

{فَمَنْ تَابَ مِنْ بَعْدِ ظُلْمِهِ وَاَصْلَحَ فَاِنَّ اللّٰهَ يَتُوبُ عَلَيْهِۜ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَح۪يمٌ} Yani sirkat yapıp kendi elinin kesilmesine sebebiyet vererek kendine zulmetmiş olan sârik veya sârikadan herhangi birisi eli kesildikten sonra tevbe edip ıslâh-ı hâl ederse Allah Gafûr-ı Rahîm olduğu için tevbesini her hâlde kabul eder. Ve âhirette ona başka azab yapmaz, rahmet ü mağfiret eyler. Binâenʿaleyh eli kesilmiş ve tevbekâr olmuş olanlara mukaddemâ hırsızlık etmiş diye fena nazarla bakmamalı, merhamet edip muʿâvenette bulunmalıdır.

Bu tevbe haddin icrâsından evvel olursa had sâkıt [1677] olur mu olmaz mı? Cumhur ve Hanefiyye mal sâhibi affetmedikçe olmaz; İmam Şâfiî ise bir kavlinde olur demiştir. Fi'l-vâkiʿ zulümden murad nefsine değil, âhara olan sirkat olduğu takdirde bu âyet bunu ifade etmiş olacağı ve bâlâdaki sirkat-i kübrâ erbâbının tevbeleri meselesi de bir itibar ile bunu teyid edeceği cihetle biz de bu mânayı tercih eyleyeceğiz. Ancak bu surette وَاَصْلَحَ kaydı mûcebince salâh-ı hâlinin tebeyyünü için taʿzîren bir müddet-i münâsibe habsi[3] ve çalınan mal istihlâk edilmiş ise tazmîni lâzım geleceğinden zühul olunmamalıdır. Haddi icrâ edildiği takdirde ise; جَزَٓاءً بِمَا كَسَبَا medlûlünce fiilin tam cezâsı verilmiş ve istihlâk dahi "kesb" mefhûmunda dâhil bulunmuş olacağından damân lâzım gelmez. Fakat aynen mevcud ise istirdad olunur. Çünkü meksub değildir.

---

1 H +"~~prangaya~~".
2 H: "edilsin".
3 M ve B: "hapis/habs".

Şimdi bu ahkâm ve evâmir-i ilâhiyenin şiddeti ve âlem-i beşeriyette bu gibi cezâlara müstahik erbâb-ı fesâdın mevcudiyeti rahmeten li'l-âlemîn olan kalb-i Resûlullah'ta bir haşyet ü hayrete, bir hüzn ü teessüre bâʿis olabileceğinden bundan neyh ile ahkâm-ı maʿdeletin icrâsına sevk için buyuruluyor ki:

Yâ Muhammed:

اَلَمْ تَعْلَمْ اَنَّ اللّٰهَ لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ يُعَذِّبُ مَنْ يَشَٓاءُ وَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَٓاءُ وَاللّٰهُ عَلٰى
كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿٤٠﴾ يَٓا اَيُّهَا الرَّسُولُ لَا يَحْزُنْكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ مِنَ الَّذِينَ قَالُٓوا
اٰمَنَّا بِاَفْوَاهِهِمْ وَلَمْ تُؤْمِنْ قُلُوبُهُمْ وَمِنَ الَّذِينَ هَادُوا سَمَّاعُونَ لِلْكَذِبِ سَمَّاعُونَ لِقَوْمٍ اٰخَرِينَ لَمْ
يَأْتُوكَ يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ مِنْ بَعْدِ مَوَاضِعِهِ يَقُولُونَ اِنْ اُوتِيتُمْ هٰذَا فَخُذُوهُ وَاِنْ لَمْ تُؤْتَوْهُ فَاحْذَرُوا
وَمَنْ يُرِدِ اللّٰهُ فِتْنَتَهُ فَلَنْ تَمْلِكَ لَهُ مِنَ اللّٰهِ شَيْـًٔا اُولٰٓئِكَ الَّذِينَ لَمْ يُرِدِ اللّٰهُ اَنْ يُطَهِّرَ قُلُوبَهُمْ لَهُمْ
فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَلَهُمْ فِي الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿٤١﴾ سَمَّاعُونَ لِلْكَذِبِ اَكَّالُونَ لِلسُّحْتِ
فَاِنْ جَٓاؤُكَ فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ اَوْ اَعْرِضْ عَنْهُمْ وَاِنْ تُعْرِضْ عَنْهُمْ فَلَنْ يَضُرُّوكَ شَيْـًٔا وَاِنْ حَكَمْتَ
فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ ﴿٤٢﴾ وَكَيْفَ يُحَكِّمُونَكَ وَعِنْدَهُمُ التَّوْرٰيةُ
فِيهَا حُكْمُ اللّٰهِ ثُمَّ يَتَوَلَّوْنَ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ وَمَٓا اُولٰٓئِكَ بِالْمُؤْمِنِينَ ﴿٤٣﴾ اِنَّٓا اَنْزَلْنَا التَّوْرٰيةَ
فِيهَا هُدًى وَنُورٌ يَحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ اَسْلَمُوا لِلَّذِينَ هَادُوا وَالرَّبَّانِيُّونَ وَالْاَحْبَارُ بِمَا
اسْتُحْفِظُوا مِنْ كِتَابِ اللّٰهِ وَكَانُوا عَلَيْهِ شُهَدَٓاءَ فَلَا تَخْشَوُا النَّاسَ وَاخْشَوْنِ وَلَا تَشْتَرُوا
بِاٰيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلًا وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ ﴿٤٤﴾ وَكَتَبْنَا
عَلَيْهِمْ فِيهَٓا اَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْاَنْفَ بِالْاَنْفِ وَالْاُذُنَ بِالْاُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ
وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ فَمَنْ تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُ وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ
الظَّالِمُونَ ﴿٤٥﴾ وَقَفَّيْنَا عَلٰٓى اٰثَارِهِمْ بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرٰيةِ

وَاٰتَيْنَاهُ الْاِنْجِيلَ فِيهِ هُدًى وَنُورٌۙ وَمُصَدِّقاً لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرٰيةِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةً لِلْمُتَّقِينَ
﴿٤٦﴾ وَلْيَحْكُمْ اَهْلُ الْاِنْجِيلِ بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ فِيهِۜ وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ
الْفَاسِقُونَ ﴿٤٧﴾ وَاَنْزَلْنَٓا اِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقاً لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيْمِناً
عَلَيْهِ فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ وَلَا تَتَّبِعْ اَهْوَٓاءَهُمْ عَمَّا جَٓاءَكَ مِنَ الْحَقِّۜ لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ
شِرْعَةً وَمِنْهَاجاًۜ وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ لَجَعَلَكُمْ اُمَّةً وَاحِدَةً وَلٰكِنْ لِيَبْلُوَكُمْ فٖى مَٓا اٰتٰيكُمْ فَاسْتَبِقُوا
الْخَيْرَاتِۜ اِلَى اللّٰهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعاً فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَۙ ﴿٤٨﴾ وَاَنِ احْكُمْ
بَيْنَهُمْ بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ وَلَا تَتَّبِعْ اَهْوَٓاءَهُمْ وَاحْذَرْهُمْ اَنْ يَفْتِنُوكَ عَنْ بَعْضِ مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ اِلَيْكَۜ
فَاِنْ تَوَلَّوْا فَاعْلَمْ اَنَّمَا يُرِيدُ اللّٰهُ اَنْ يُصِيبَهُمْ بِبَعْضِ ذُنُوبِهِمْۜ وَاِنَّ كَثِيراً مِنَ النَّاسِ لَفَاسِقُونَ
﴿٤٩﴾ اَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَۜ وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللّٰهِ حُكْماً لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ۠ ﴿٥٠﴾

[1681] **Meâl-i Şerîfi**

Bilmez misin[1] ki Allah, bütün semâvât ü arz mülkü O'nun; dilediğini azâba çeker, dilediğinin günahını örter olduğunu? Allah her şeye kadîrdir (40). Ey o şanlı Resûl, seni mahzun etmesin o küfürde yarış edenler; gerek o ağızlarıyla "âmennâ" deyip de kalbleri mü'min olmayanlardan olsun ve gerek Yahudî olanlardan. Onlar yalancılık etmek için dinlerler, sana gelmeyen diğer bir kavim için dinlerler, yerli yerinde söylenen kelimeleri sonradan tahrif ederler. "Size böyle fetvâ verilirse tutun, verilmezse sakının" derler. Kim ki Allah onun fitneye düşmesini murad etmiştir, sen, ihtimâli yok, onun lehine Allah'tan zerrece bir şeye mâlik olamazsın. Onlar öyle kimselerdir ki Allah kablerini tathir etmek murad etmemiştir. Onların dünyada hakları bir zillet, âhirette de hakları azîm bir azabdır (41). Boyuna yalancılık için dinlerler, boyuna haram yerler. Artık sana gelirlerse ister aralarında hükmet, ister kendilerinden yüz çevir. Eğer yüz çevirirsen sana hiçbir zarar edemezler.

1 B: "Bilmezsin".

Şayet hükmedersen aralarında adaletle hükmet, çünkü Allah adalet edenleri sever (42). Yanlarında Tevrat, onda hükmullah dururken seni nasıl hakem yapıyorlar? Sonra arkasından ne diye dönüyorlar? [1] *Öylelerin mü'minlerle alâkası yok (43). Fi'l-vâkiʿ biz Tevrat'ı indirdik; onda bir hidâyet, bir nur vardı. Müslim olan nebiyyûn, Yahudîlere onunla hükmederlerdi, rabbâniyyûn ve ahbâr da. Kitâbullahın muhafazasına me'mur edilmiş olmaları ve üzerine nâzır ve murâkıb bulunmaları hasebiyle hükmederlerdi. Artık insanlardan korkmayın, Benden korkun, Benim âyetlerimi birkaç paraya değişmeyin, ey hâkimler! Her kim Allah'ın indirdiği ahkâm ile hükmetmezse onlar hep kâfirlerdir (44). Hem onda üzerlerine şöyle yazdık: Cana can, göze göz, buruna burun, dişe diş, cerhler birbirine*[2] *kısastır. Kim de bu hakkını sadakasına sayarsa o, ona keffâret olur ve her kim Allah'ın indirdiği ahkâm ile hükmetmezse onlar hep zâlimlerdir (45). Arkadan da o peygamberlerin izleri [1682] üzerinde Meryem'in oğlu Îsâ'yı gönderdik; bir tasdikçi olmak üzere önündeki Tevrat için, ve ona İncil'i verdik; içinde bir hidâyet ve nûr, ve önündeki Tevrat'ı musaddık, ve bir irşad ve mevʿiza olarak müttakīler için (46). Ehl-i İncil de onun içinde Allah'ın indirdiğiyle hükmetsin ve kim Allah'ın indirdiğiyle hükmetmezse hep onlar -dinden çıkmış- fâsıklardır (47). Sana da bu hak kitâbı indirdik, kitap cinsinden önünde olanı musaddık ve üzerine nigâhbân hâkim olmak üzere. Onun için sen de aralarında Allah'ın indirdiğiyle hükmet, bu sana gelen haktan ayrılıp da onların arzuları arkasından gitme. Her biriniz için bir şirʿa yaptık, bir de minhâc. Allah dilese idi hepinizi bir tek ümmet kılardı, lâkin sizi her birinize verdiği şeyde imtihan edecek. O hâlde durmayın, hayırlara yarış edin, nihâyet dönümünüz hep Allah'adır, o vakit O sizlere nelerde ihtilâf ediyor idiğinizi*[3] *haber verecektir (48). Ve şu emri indirdik: Aralarında sırf Allah'ın indirdiği ile hükmet, keyiflerine tâbiʿ olma ve onlardan sakın Allah'ın indirdiği ahkâmın birinden seni*

---

1 B -"Sonra arkasından ne diye dönüyorlar?".
2 B: "birbirlerine".
3 B: "ediyorduğunuzu".

şaşırtmasınlar[1]*. Yine yüz çevirirlerse bil ki Allah onların bazı günahları sebebiyle başlarına mutlaka bir musibet getirmek istiyor, ve her hâlde insanlardan birçoğu fâsıktırlar (49). Durmuşlar da câhiliyet devrinin hükmünü mü istiyorlar? Kimmiş Allah'tan daha güzel hüküm verecek; fakat bunu yakīn şânından olan bir kavim anlar (50).*[2]

Sebeb-i Nüzûl: Ebû Hüreyre, Berâ b. Âzib, İbn Abbas ve daha birçoklarından vârid olan rivayetlerin hâsılına göre Tevrat'ta Benî İsrâil'den zina edenlere recm emredilmişti ve bunu tatbik ediyorlardı. Nihâyet bir gün büyüklerinden birisi zina etmiş, recm için toplanmışlar, fakat ileri gelen havâs ve eşraf kalkmışlar, menʿ etmişler. Sonra zuʿafâdan birisi zina

1 B: "şaşırmasınlar".

2 H: "Bilmez misin ki Allah, bütün semâvât ü arz mülkü O'nun; dilediğini azâba çeker, dilediğinin günahını örter olduğunu? Allah her şeye kadîrdir (40). Ey şanlı Resûl, mahzun etmesin seni o küfürde yarış edenler; gerek o ağızlarıyla 'âmennâ' deyip de kalbleri mü'min olmayanlardan ve gerek Yahudî olanlardan. Onlar yalancılık etmek için dinlerler, sana gelmeyen diğer bir kavim için dinlerler, yerli yerinde söylenen kelimeleri sonradan tahrif ederler. 'Size böyle fetvâ verilirse tutun, verilmezse sakının' derler. Kim ki Allah onun fitneye düşmesini murad etmiştir, sen, ihtimâli yok, onun lehine Allah'tan zerrece bir şeye mâlik olamazsın. Onlar öyle kimselerdir ki Allah kablerini tathir etmek murad etmemiştir. Onlar, kendilerine dünyada bir zillet, âhirette de azîm bir azab var (41). Boyuna yalancılık için dinlerler, boyuna haram yerler. Artık sana gelirlerse ister aralarında hükmet, ister kendilerinden yüz çevir. Eğer yüz çevirirsen sana hiçbir zarar edemezler. Şayet hükmedersen aralarında adaletle hükmet, çünkü Allah adalet edenleri sever (42). Yanlarında Tevrat, onda hükmullah dururken seni nasıl hakem yapıyorlar? Sonra arkasından ne diye dönüyorlar? Öylelerin mü'minlerle alâkası yok (43). Fi'l-vâkiʿ biz Tevrat'ı indirdik; onda bir hidâyet, bir nur vardı. Müslim olan nebiyyûn, Yahudîlere onunla hükmederlerdi, rabbâniyyûn ve ahbâr da. Kitâbullahın muhafazasına me'mur edilmiş olmaları ve üzerine nâzır ve murâkıb bulunmaları hasebiyle hükmederlerdi. Artık insanlardan korkmayın, Benden korkun, Benim âyetlerimi birkaç paraya değişmeyin, ey hâkimler! Her kim Allah'ın indirdiği ahkâm ile hükmetmezse işte onlar kâfirler (44). Hem onda üzerlerine şöyle yazdık: Cana can, göze göz, buruna burun, dişe diş, cerhler birbirine kısastır. Kim de bu hakkını sadakasına sayarsa o, ona keffaret olur ve her kim Allah'ın indirdiği ahkâm ile hükmetmezse işte onlar zâlimler (45). O peygamberlerin izleri üzerinde Meryem'in oğlu Îsâ'yı da önündeki Tevrat'ın bir tasdikçisi olmak üzere arkadan gönderdik ve ona İncil'i verdik; bir hidâyet ve nûru hâvî ve önündeki Tevrat'ı musaddık olarak ve Allah'tan korkanlara bir irşad ve mevʿiza hâlinde (46). Ehl-i İncil de onun içinde Allah'ın indirdiğiyle hükmetsin ve kim Allah'ın indirdiğiyle hükmetmezse işte onlar -dinden çıkmış- fâsıklar (47). Sana da bu hak kitâbı indirdik, kitap cinsinden önünde olanı musaddık ve üzerine nigehbân hâkim olmak üzere. Onun için sen de aralarında Allah'ın indirdiğiyle hükmet, bu sana gelen haktan ayrılıp onların arzuları arkasından gitme. Her biriniz için bir şirʿa yaptık, ve bir minhâc. Allah dilese idi hepinizi bir tek ümmet kılardı, lâkin sizi her birinize verdiği şeyde imtihan edecek. O hâlde durmayın, hayırlı gayelere yarış edin, nihâyet hepinizin dönümü Allah'adır, o vakit O sizlere nelerde ihtilâf ediyor idiğinizi haber verir (48). Ve şu emri indirdik: Aralarında sırf Allah'ın indirdiği ahkâmın birinden seni şaşırtmasınlar. Eğer yüz çevirirlerse bil ki mücerred bazı günahları sebebiyle Allah onların başlarına bir musibet getirmek istiyor, ve şüphesiz insanlardan birçoğu mutlak fâsıklardır (49). Durmuşlar da câhiliyet devrinin hükmünü mü istiyorlar? Kimmiş Allah'tan daha güzel hüküm verecek; fakat bunu yakīn şânından olan bir kavim anlar (50)".

etmiş, bunu recm etmek için toplanmışlar, bu defa da zuʿafâ gürûhu kalkmış "arkadaşınızı recm etmedikçe bunu da etmeyin, ikisini de recm edin" demişler. Bunun üzerine "mesele müşkilleşti, geliniz bir çaresine bakalım" demişler. Recmi bırakıp tahmîme [1683] karar vermişler ki elyaftan örülmüş, zifte bulanmış bir kamçı ile kırk kamçı vururlar, yüzünü karalarlar, ters yüzüne bir merkebe bindirip dolaştırır teşhir ederlermiş. Resûlullah Medine'yi teşrif edinceye kadar böyle yapıyorlarmış. Berâ b. Âzib radıyallahu anh'dan mervî olduğu üzere bir gün Resûlullah Medine'de böyle bir Yahudînin dolaştırıldığına bizzat tesadüf etmiş, ulemâlarından birini çağırmış, "sizde zânînin haddi böyle midir?" diye sormuş, "evet" demiş, "Mûsâ'ya Tevrat'ı indiren Allah için söyle, kitâbınızda zânînin haddini böyle mi buluyorsunuz?" deyince, "böyle yemin vermese idin söylemezdim, doğrusu recimdir" demiş ve kıssayı nakletmiştir. Sonra eşrâf-ı Yehûddan Yüsre nâmında bir kadın Hayber eşrafından bir Yahudî ile zina etmiş, tutmuşlar Benî Kureyza'dan birtakımlarını Resûlullah'a göndermişler, "sorunuz bakalım zina hakkında ona inzal olunan hüküm nedir? Korkarız ki bizi rüsvâ eder, şayet celd derse tutunuz, recim derse sakınınız" demişler, gelmişler sormuşlar. Ebû Hüreyre radıyallahu anh'ın rivayetine göre "şu adam ıhsānından sonra bir muhsane ile zina etti, seni hakem yapıyoruz hükmet" demişler. Bunun üzerine Resûlullah kalkmış Yahudîlerin dershanelerine gitmiş, "Ey maʿşer-i Yehud, bana en âliminizi çıkarınız[1]" buyurmuş, onlar da Abdullah b. Sûriyâ'yı çıkarmışlar[2], Benî Kureyza'dan bazılarının rivayetine göre o gün İbn Sûriyâ ile beraber Ebû Yasir b. Ahtab'ı ve Vehb b. Yahudâ'yı da çıkarmışlar ve "işte bunlar bizim ulemâmız" demişler. Resûlullah biraz konuşmuş nihâyet kalanlar içinde "Tevrat'a aʿlem olan budur" diye İbn Sûriyâ'yı göstermişler ki henüz genç ve yaşça diğerlerinden küçük ve aʿver imiş. Resûlullah bununla tenha kalmış ve meseleyi açmış, "ey İbn Sûriyâ! Allah'a ve Allah'ın Benî İsrâîl'e olan nimetlerine and vererek söylüyorum, ıhsānından sonra zina eden kimse hakkında Allah'ın Tevrat'ta recm ile hükmettiğini biliyor musun?"

---

1 B: "çağırınız".
2 B: "çağırmışlar".

[1684] buyurmuş, o da "Allah için evet yâ Ebe'l-Kâsım, bunlar senin nebiyy-i mürsel olduğunu katʿiyyen bilirler velâkin hased ediyorlar" demiş. Resûlullah da oradan çıkmış, gelip hükmünü vermiş, zânî ve zâniye[1] ikisinin de recmini emretmiş[2]. Benî Osman b. Gâlib b. en-Neccâr Mescidi'nin kapısı önünde recm edilmişler. Fakat İbn Sûriyâ böyle dediği hâlde sonradan sefele-i Yehûdun hücûmuyla küfr etmiş ve işte لَا يَحْزُنْكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِى الْكُفْرِ âyeti ve tahrif vakʿası bunları ihtar ederek nâzil olmuştur.[3] Bir de İkrime ve Katâde ve daha bazılarının rivayetine göre Benî Nadîr Yahudîleri Benî Kureyza'dan daha haysiyetli ve eşref imiş. Bunun için Benî Kureyza'dan biri, Benî Nadîr'den birini katlederse katledilir, fakat Benî Nadîr'den biri[4] Benî Kureyza'dan birini katlederse yüz vesak hurma diyet alınırmış. İbn Zeyd'in rivayetine göre Huyey b. Ahtab Nadarî için iki diyet, Kurazî için bir diyet hükmedermiş. Sonra Benî Nadîr'den biri Benî Kureyza'dan birini katletmiş, Benî Kureyza da Resûlullah'ın hükmüne müracaat etmişler وَاِنْ حَكَمْتَ فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ buna işâreten nâzil olmuştur.[5] Hâsılı bu âyetler gayr-i müslimlerin hükm-i İslâma müracaatı hakkında nâzil olmuştur. Ve bu meyanda onların ahlâkı ve müracaattan maksadları da işʿâr edilmiştir. Fakat bu âyetlerin siyâkında zinaya dair sarahat bulunmadığına nazaran asıl sebeb-i nüzul olan hâdise

1 H: "zâniyenin".
2 B -"zânî ve zâniye ikisinin de recmini emretmiş".
3 Müslim, Hudûd, 28. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 564-566; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 303-306:

عَنِ الْبَرَاءِ بْنِ عَازِبٍ، قَالَ: مُرَّ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِيَهُودِيٍّ مُحَمَّمًا مَجْلُودًا، فَدَعَاهُمْ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: «هَكَذَا تَجِدُونَ حَدَّ الزَّانِي فِي كِتَابِكُمْ؟»، قَالُوا: نَعَمْ، فَدَعَا رَجُلًا مِنْ عُلَمَائِهِمْ، فَقَالَ: «أَنْشُدُكَ بِاللهِ الَّذِي أَنْزَلَ التَّوْرَاةَ عَلَى مُوسَى، أَهَكَذَا تَجِدُونَ حَدَّ الزَّانِي فِي كِتَابِكُمْ» قَالَ: لَا، وَلَوْلَا أَنَّكَ نَشَدْتَنِي بِهَذَا لَمْ أُخْبِرْكَ، نَجِدُهُ الرَّجْمَ، وَلَكِنَّهُ كَثُرَ فِي أَشْرَافِنَا، فَكُنَّا إِذَا أَخَذْنَا الشَّرِيفَ تَرَكْنَاهُ، وَإِذَا أَخَذْنَا الضَّعِيفَ أَقَمْنَا عَلَيْهِ الْحَدَّ، قُلْنَا: تَعَالَوْا فَلْنَجْتَمِعْ عَلَى شَيْءٍ نُقِيمُهُ عَلَى الشَّرِيفِ وَالْوَضِيعِ، فَجَعَلْنَا التَّحْمِيمَ، وَالْجَلْدَ مَكَانَ الرَّجْمِ، فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «اللهُمَّ إِنِّي أَوَّلُ مَنْ أَحْيَا أَمْرَكَ إِذْ أَمَاتُوهُ»، فَأَمَرَ بِهِ فَرُجِمَ، فَأَنْزَلَ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ: «يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ لَا يَحْزُنْكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ» إِلَى قَوْلِهِ «إِنْ أُوتِيتُمْ هَذَا فَخُذُوهُ» (المائدة ٥/١٤)، يَقُولُ: ائْتُوا مُحَمَّدًا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَإِنْ أَمَرَكُمْ بِالتَّحْمِيمِ وَالْجَلْدِ فَخُذُوهُ، وَإِنْ أَفْتَاكُمْ بِالرَّجْمِ فَاحْذَرُوا، فَأَنْزَلَ اللهُ تَعَالَى «وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ» «وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ» «وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ» فِي الْكُفَّارِ كُلُّهَا.

4 M ve B -"Benî Nadîr'den biri".
5 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* I, 363. Bkz. Ebû Dâvûd, Diyât, 1; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 326-327:

عَنْ عِكْرِمَةَ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ فِي قَوْلِهِ عَزَّ وَجَلَّ: «فَإِنْ جَاءُوكَ فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ أَوْ أَعْرِضْ عَنْهُمْ وَإِنْ تُعْرِضْ عَنْهُمْ فَلَنْ يَضُرُّوكَ شَيْئًا وَإِنْ حَكَمْتَ فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ إِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ»، قَالَ: كَانَ بَنُو النَّضِيرِ إِذَا قَتَلُوا قَتِيلًا مِنْ بَنِي قُرَيْظَةَ، أَدَّوْا إِلَيْهِمْ نِصْفَ الدِّيَةِ، وَإِذَا قَتَلَ بَنُو قُرَيْظَةَ مِنْ بَنِي النَّضِيرِ قَتِيلًا أَدَّوْا إِلَيْهِمُ الدِّيَةَ كَامِلَةً، فَسَوَّى رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَيْنَهُمُ الدِّيَةَ.

ikinci rivayet vechile bir katl vakʿası olmak daha muvâfık görünüyor. Binâenʿaleyh evvelki vakʿa sebeb-i nüzul olmaktan ziyade âyetin bi'l-istitrât işaret ettiği vekâyiʿ-i mütekaddime cümlesinden olabilir. Bir de İbn Atıyye rivâyet-i sahîhaya göre recm meselesini asıl meydana koyup ulemâ-yı Yehûdu rüsvay eden Abdullah b. Selâm olduğunu söylemiştir.[1]

{يَٓا اَيُّهَا الرَّسُولُ} Unvân-ı risâletle[2] nidâ, tefhıym-i şan ve takviye-i kalb ile îfâ-yı vazifeye sevk ve {لَا يَحْزُنْكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ} [1685] tesellisine hüsn-i ihzar içindir. Zira "küfre müsâraʿat edenler seni mahzun etmesin" demek, zâhiren kâfirleri Peygamber'e hüzün verecek harekâttan nehy olmakla beraber hakikatte "sen bunlardan mahzun olma" diye Peygamber'i nehydir. Hüzün ise efʿâl-i ihtiyâriyeden olmadığı için bundan murad nehy değil, tesliye ve izâle-i hüzündür. Ve bunda adl ü hakkı tanımayanlara karşı tefhıym-i hak ve icrâ-yı hükm etmenin âdeten bâʿis-i hüzün olduğuna da işaret vardır. {مِنَ الَّذِينَ قَالُوا اٰمَنَّا بِاَفْوَاهِهِمْ وَلَمْ تُؤْمِنْ قُلُوبُهُمْ وَمِنَ الَّذِينَ هَادُوا} Küfre müsâraʿat edenleri beyandır. Yani bunlar ağızlarıyla "âmennâ" diyen ve fakat kalblerinde iman olmayan münafıklarla Yahudîlerden imiş, hüküm sebeb-i nüzûle ve eşhâs-ı maʿdûdeye münhasır olmayıp âm olmak için evsâf-ı mümeyyizeleriyle târif olunarak buyuruluyor ki; bunlar:

1. {سَمَّاعُونَ لِلْكَذِبِ}dirler, yani pek ziyade yalan dinleyicidirler. ۞ Doğru söz bunların zevkine gitmez, onu dinlemekten içleri sıkılır, fakat yalana gelince seve seve dinlerler, memnun olurlar. Yalanlar, romanlar, masallar, propagandalar, erâcîf, iftira, tezvîrât, meddahlık bunların pek mahzuz olarak dinledikleri şeylerdir. Ve bu hâl onlarda bir meleke olmuştur. Bunun için dâima yalancılara mahkum olurlar. Bundan dolayı:
2. {سَمَّاعُونَ لِقَوْمٍ اٰخَرِينَ لَمْ يَأْتُوكَ}dürler. Yani sana gelmeyen ve geriden geriye iğfâlât yapan diğer bir kavmi dinlerler ki asıl küfrün, yalanın menbaʿı

1 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* II, 196-197. Bk. Buhârî, Menâkıb, 26:

قال القاضي أبو محمد: وفي هذا نظر، والرواية الصحيحة أن ابني صوريا وغيرهم جحدوا أمر الرجم وفضحهم فيه عبد الله بن سلام، وإنما اللفظ عام في كل حبر مستقيم فيما مضى من الزمان، وأما في مدة محمد صلى الله عليه وسلم فلو وجد لأسلم فلم يسم حبرا ولا ربانيا.

2 H +"~~hitab~~".

bunlardır. Bunlar öyle tezvîrât yaparlar ki {يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ مِنْ بَعْدِ مَوَاضِعِهِ} yerli yerine mevzilerine konduktan sonra kelimât-ı hakkı tahrif ederler, vazʿ-ı aslîsinden çıkarırlar. ❁ Güya bunların nazarında kelâm doğruyu anlatmak, hakk u hakikati beyan etmek için değil, [1686] hakikati setr etmek, aldatmak için vazʿ olunmuştur. Kendileri hep eğri söyledikten başka mâlum ve mukarrer olan kelâmları, hatta kelâm-ı ilâhîyi ve kitapları da tahrif ederler. Baksanıza recm âyetine ne yaptılar. Bu gelmeyenlerin Fedek Yahudîleri olduğu da söylenmiştir. Bu fıkra bunların yalnız dâhilde perde arkasından[1] tahrîkât yapanlarına mahsus olmayıp, vazʿiyyet-i siyâsiyelerine ve ecnebî telkīnâtına tâbiʿ bulunduklarına dahi işareti muhtevîdir. Yani küfre müsâraʿat edenler en ziyade ecnebî telkīnâtına kulak verenlerdir[2].

Böyle perde arkasından tahrîf-i kelâm ve tezvîr-i meram ederek yalan dinleyicileri tahrik edenler sana ve senin mahkemene gelenlere {يَقُولُونَ اِنْ اُو۫تٖيتُمْ هٰذَا فَخُذُوهُ وَاِنْ لَمْ تُؤْتَوْهُ فَاحْذَرُوا} "şöyle hüküm verilirse tutun, verilmezse sakın yanaşmayın" derler, küfür telkin ederler. O yalan dinleyiciler de bunlara aldanır, küfre müsâraʿat ederler. {وَمَنْ يُرِدِ اللّٰهُ فِتْنَتَهُ فَلَنْ تَمْلِكَ لَهُ مِنَ اللّٰهِ شَيْـًٔا} Ve her kim ki Allah onun fitneye düşmesini murad eder, artık sen onun için Allah'tan hiçbir şey kurtarmaya mâlik olamazsın. Binâenʿaleyh bunlar seni mahzun etmesin. Çünkü {اُو۬لٰٓئِكَ الَّذٖينَ لَمْ يُرِدِ اللّٰهُ اَنْ يُطَهِّرَ قُلُوبَهُمْ} bunlar öyle kimselerdir ki Allah bunların kalblerinin tathîrini murad etmemiştir. ❁ Kalblerini bu suretle tabʿ u hatm etmiştir. Şüphe yok ki Allah bu kalblerin de tathîrini murad etse idi, bunlar da kābil-i salâh olurlardı, fakat etmemiştir. Buna niçin etmemiştir denemez. Zira irâde-i ilâhiye mebde'ü'l-ileldir (*bu sûrenin başına, kezâlik Sûre-i Bakara'ya* اِنَّ الَّذٖينَ كَفَرُوا... إلخ *bak.*) Bu her iki kısmın hakkı {لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَلَهُمْ فِي الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ عَظٖيمٌ}dir. Bunlar:

3. {سَمَّاعُونَ لِلْكَذِبِ اَكَّالُونَ لِلسُّحْتِ} Yalan dinleyici, haram yiyicidirler. [1687] ❁ Rüşvet alırlar, yalan olduğunu bildikleri bir davayı dinler

1 M ve B: "arkasında".
2 H: "verirler".

hükmederler veya ettirmeye çalışırlar. Hasis bir menfaat için yalanı tervic ederler. Tezvîr ü iğfal peşinde koşarlar. Rüşvet ile bile bile yalancı şâhid dinlerler, yalan yere şâhidlik ederler; para alır haksızların, yalancıların yalanlarını neşrederler, yalanlar uydurup para çekerler.

"**Suht**", سحت sîn'in zammı ve hâ'nın sükûnuyla ve د ح ر جع يع kıraatlerinde ح'nın da zammı ile haram mal demektir ki bir şeyin kökünü kazımak mânasına "saht"ten me'huzdur. Haram da bereketi olmadığı ve hânümânlar yıktığı için "suht" tesmiye edilmiştir. Bir hadîs-i şerîfte "كُلُّ لَحْمٍ أَنْبَتَهُ السُّحْتُ فَالنَّارُ أَوْلَى بِهِ: Suhtun bitirdiği her ete en lâyık olan şey ateştir"[1] diye vârid olmuştur. Suht her nevi harama şâmildir. Maʿamâfîh ale'l-ekser sâhibinin gizlemek mecbûriyetini hissettiği bir ayıp, bir âr olan, hasis ve alçak menfaatlerde[2] istiʿmâl edilir. Nitekim Hazret-i Ömer, Osman, Ali, İbn Abbas, Ebû Hüreyre ve Mücâhid'den rivayet olarak suht, "rüşvet, mehr-i bağy, usb-i fahl, semen-i hamr, semen-i meyte, hulvân-ı kâhin, masiyete isti'câr"dır diye tafsil olunmuş. Bazıları biraz daha tezyid, bazıları da tenkis etmiş. İbn Mesʿud hediyye-i şefâati de tasrih eylemiştir.[3]

{فَاِنْ جَٓاؤُ۫كَ} İmdi yâ Muhammed, bunlar sana hüküm için gelirlerse {فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ اَوْ اَعْرِضْ عَنْهُمْ} diler muhakemelerine bak, beynlerinde hükmet, münâzaʿayı kes; diler bakma, yüzünü çevir, kendi kendilerine ne hâlleri varsa görsünler. Yani muhayyersin. {وَاِنْ تُعْرِضْ عَنْهُمْ فَلَنْ يَضُرُّوكَ شَيْـًٔا} Şayet sen onlardan başını çevirirsen sana hiçbir zarar edemezler. {وَاِنْ حَكَمْتَ فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ} Ve şayet hükmedersen beynlerinde adalet ve ihtiyat ile hükmet {اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ} [1688] Allah adalet yapanları elbette sever. ❁ Atâ, Nehaʿî, Şaʿbî, Katâde, İbn Cerîr, Esam, Ebû Müslim, Ebû Sevr demişlerdir ki, "hükkâm-ı müslimîn için de bu hükm-i tahyir bâkīdir; diler hükmederler, diler iʿraz ederler[4]." Lâkin İbn Abbas, Mücâhid, İkrime, Hasan, Atâ-i Horasanî, Ömer b. Abdulaziz ve Zührî

---

1 Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî, *el-Kesb,* thk. Süheyl Zekkâr, Dımeşk, 1400, s. 105; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 323; Taberânî, *el-Muʿcemü'l-kebîr,* I, 73.

2 H +"~~istihsal~~".

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 319-324.

4 H -"diler iʿrâz ederler".

"Bu hükm-i tahyir gelecek olan وَاَنِ احْكُمْ بَيْنَهُمْ بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ [el-Mâide 5/49] emriyle mensuhtur. Binâenʿaleyh müracaat ettikleri zaman bunları kendi hâkimlerine reddetmek câiz değildir" demişlerdir.[1] Hâlbuki bir iki noktada daha nesh sözü geçmiş idi. Meşâyih-i Hanefiyye dahi red câiz olmadığına kāil olmuşlardır. Bazı ulemâ da tahyîrin muʿâhidlere mahsus olduğuna kāildirler. Bu cümleden İmam Şafiî ehl-i zimmet muhakemeye tâlib oldukları zaman Müslüman hâkimlerine hüküm vâcibdir, fakat Müslümanlarla bir müddete kadar muʿâhede akdetmiş olan muʿâhidler beyninde hüküm vâcib değil, muhayyerdir demiştir. Tahyir hükmü bir tarafın müracaatı, vücub hükmü de tarafeynin bi'r-rızâ müracaatları hâline haml edilirse neshe hâcet kalmaksızın tevfîk ü te'lîf mümkin görünür.

Şimdi bunların hakeme müracaatları fikr-i haktan ve hüsn-i niyetten neş'et etmeyip, mahza hevâlarına bir çare aramak maksadıyla olduğunu beyan için buyuruluyor ki:

{وَكَيْفَ يُحَكِّمُونَكَ وَعِنْدَهُمُ التَّوْرٰيةُ فِيهَا حُكْمُ اللّٰهِ} Yanlarında Tevrat, Tevrat'ta hükmullah varken onlar seni nasıl tahkim ediyorlar, ne diye hakem yapıyorlar? {ثُمَّ يَتَوَلَّوْنَ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ} Sonra da nasıl dönüyorlar! Hiç şüphe yok ki Allah'ın hükmüne ve kendilerinin iman iddia ettikleri kitaba imanları yok da ondan. O hâlde {وَمَٓا اُو۬لٰٓئِكَ بِالْمُؤْمِنِينَ} bunlar[2] asla mü'min değillerdir. Ne Tevrat'a iman ederler ne Kur'ân'a, ancak hevâları, şehvetleri arkasında koşarlar. ۞ Bunun için sen bunların küfre müsâraʿatlarına mahzun olma.

[1689] İyi ama, Tevrat ile hâlâ amel câiz olabilir mi? Bazı şerâit altında evet. Çünkü {اِنَّٓا اَنْزَلْنَا التَّوْرٰيةَ فِيهَا هُدًى وَنُورٌ} hiç şüphesiz Biz Tevrat'ı bir hidâyet ve nûru mutazammın olarak indirdik {يَحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ اَسْلَمُوا}

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 264:

فَإِنْ جاؤُكَ فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ أَوْ أَعْرِضْ عَنْهُمْ أي فإن جاؤوك لِلْحُكْمِ بَيْنَهُمْ فَأَنْتَ مُخَيَّرٌ بَيْنَ أَنْ تَحْكُمَ، أَوْ تُعْرِضَ. وَالظَّاهِرُ بَقَاءُ هَذَا الْحُكْمِ مِنَ التَّخْيِيرِ لِحُكَّامِ الْمُسْلِمِينَ. وَعَنْ عَطَاءٍ، وَالنَّخَعِيِّ، وَالشَّعْبِيِّ، وَقَتَادَةَ، وَالْأَصَمِّ، وَأَبِي مُسْلِمٍ، وَأَبِي ثَوْرٍ: أَنَّهُمْ إِذَا ارْتَفَعُوا إِلَى حُكَّامِ المسلمين، فإن شاؤوا حكموا وإن شاؤوا أَعْرَضُوا. وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ، وَمُجَاهِدٌ، وَعِكْرِمَةُ، وَالْحَسَنُ، وَعَطَاءُ الْخُرَاسَانِيُّ، وَعُمَرُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ، وَالزُّهْرِيُّ: التَّخْيِيرُ مَنْسُوخٌ بِقَوْلِهِ: «وَأَنِ احْكُمْ بَيْنَهُمْ بِما أَنْزَلَ اللهُ» فَإِذَا جاؤوا فَلَيْسَ لِلْإِمَامِ أَنْ يَرُدَّهُمْ إِلَى أَحْكَامِهِمْ.

2 B: "onlar".

{لِلَّذٖينَ هَادُوا} bütün Müslim olan, dinleri Allah'a islâm ve inkıyaddan ibaret bulunan enbiyâ bununla Yahudîler hakkında hükmederler. Enbiyânın islâm ile tavsifleri şeref-i İslâmı ibraz için bir sıfat-ı külliye-i mâdihadır ki enbiyâ içinde اِنَّ الدّٖينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ [Âl-i İmrân 3/19] olan İslâm ile mütedeyyin olmadık hiçbir ferd bulunmadığını işʿâr ile Yahudîlere târiz ifade eder. Nazmın zâhiri bütün enbiyâya şâmildir ki hangisi olsa Yahudîler hakkında bununla hükmeder, binâenʿaleyh Muhammed de… demek olur. Maʿamâfîh bu hükmün Yahudîler hakkında olması karînesiyle murad, Mûsâ'dan Îsâ'ya kadar olan peygamberlerdir denilmiş. Bazıları da الَّذٖينَ اَسْلَمُوا'dan murad, dîn-i İbrâhim üzere olan enbiyâdır demişler. İkrime "Muhammed ve ondan evvelki enbiyâ" diye tasrih etmiş, Hasan ve Süddî de "Yahudîlere hükmü haysiyetiyle bilhassa Muhammed aleyhisselâm muraddır" demişler.[1] Zira asl-ı mâ-sîka-leh hükm-i Muhammedîyi isbattır. Şu hâlde hâsıl-ı mâna; Yahudîlere hakem mevkiinde bulunan her peygamber bununla onlara hükmeder. Binâenʿaleyh Muhammed aleyhisselâm da… Bunlardan mâʿadâ {وَالرَّبَّانِيُّونَ وَالْاَحْبَارُ} bütün rabbâniyyûn ve ahbâr da. ❁ "Rabbânî" ve "rabbî" kelimelerinin mânası Sûre-i Âl-i İmrân'da وَكَاَيِّنْ مِنْ نَبِيٍّ قَاتَلَ مَعَهُ رِبِّيُّونَ كَثٖيرٌ [3/146] âyetinde geçmiş idi ki İbn Abbas'tan rivayete göre "rabbânî", nâs üzerinde ilim ile icrâ-yı siyâset eden ve büyük ilimden evvel küçük maʿlûmât ile terbiye eyleyen erbâb-ı ilim ve velâyet demek oluyordu.[2] "Ahbâr" da hâ'nın kesri veya fethiyle حبر'in cemʿidir ki tahbir ve tahsin mânasına "habr"dan[3] me'huz ve mürekkeb demek olan "hibr" ile de münasebetdâr olarak [1690] ilmi "tahbîr", yani tahrîren veya takrîren tahsin ve tezyîn ü te'lîf ederek tesbit

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 267:

ظَاهِرُ قَوْلِهِ: النَّبِيُّونَ، الْجَمْعُ. قَالُوا: وَهُمْ مِنْ لَدُنْ مُوسَى إِلَى عِيسَى. وَقَالَ عِكْرِمَةُ: مُحَمَّدٌ وَمَنْ قَبْلَهُ مِنَ الْأَنْبِيَاءِ. وَقِيلَ: النَّبِيُّونَ الَّذِينَ هُمْ عَلَى دِينِ إِبْرَاهِيمَ. وَقَالَ الْحَسَنُ وَالسُّدِّيُّ: هُوَ مُحَمَّدٌ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَذَلِكَ حِينَ حَكَمَ عَلَى الْيَهُودِ بِالرَّجْمِ وَذَكَرَهُ بِلَفْظِ الْجَمْعِ كَقَوْلِهِ: «أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ». «والَّذِينَ أَسْلَمُوا» وَصْفُ مَدحَ الْأَنْبِيَاءَ كَالصِّفَاتِ الَّتِي تَجْرِي عَلَى اللهِ تَعَالَى، وَأُرِيدَ بِإِجْرَائِهَا التَّعْرِيضُ بِالْيَهُودِ وَالنَّصَارَى، حَيْثُ قَالَتِ الْيَهُودُ: إِنَّ الْأَنْبِيَاءَ كَانُوا يَهُودًا، وَالنَّصَارَى قَالَتْ: كَانُوا نَصَارَى، فَبَيَّنَ أَنَّهُمْ كَانُوا مُسْلِمِينَ، كَمَا كَانَ إِبْرَاهِيمُ عَلَيْهِ السَّلَامُ.

2 Bk. Buhârî, İlim, 10:

وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: «كُونُوا رَبَّانِيِّينَ» حُلَمَاءَ فُقَهَاءَ، وَيُقَالُ: الرَّبَّانِيُّ الَّذِي يُرَبِّي النَّاسَ بِصِغَارِ العِلْمِ قَبْلَ كِبَارِهِ.

3 M: "hıbirden".

ve idâmeye çalışan yahut güzel kalem sâhibi olan yüksek âlimler demektir. Esasında bu mâna ile ulemâ-yı Yehûda "ahbâr" denilmiştir. Fakat burada murad müstakīm ve tam mânasıyla ahbâr olan fukahâ-yı Yehûddur. Zemahşerî der ki: "Rabbâniyyûn ve ahbâr, Hârûn aleyhisselam'ın evlâdlarından tarîkat-i enbiyâyı iltizam eden zühhâd ve ulemâdırlar."[1]

Hulâsa yalnız enbiyâ değil, vârisleri olan hakīkī rabbâniyyûn ve ahbâr, eimme ve fukahâ dahi bununla hükmederler. {بِمَا اسْتُحْفِظُوا مِنْ كِتَابِ اللّٰهِ وَكَانُوا عَلَيْهِ شُهَدَٓاءَ} Çünkü bütün bu enbiyâ ve rabbâniyyûn ve ahbâr kitâbullâhı, hakikaten kitâbullahtan olanı muhafazaya me'mur edilmiş ve bunun üzerine şâhid olmuş bulunduklarından bu sebep ve bu haysiyetle öyle hükmederler. ۞ Ki bu muhafaza iki vechiledir: Birisi kalblerinde hıfz ve dilleriyle taʿlîm ü tedrîs ve beyan etmek, birisi de ahkâmına ittibâʿ edip mûcebince amel ederek hıfz eylemektir. Binâenʿaleyh {فَلَا تَخْشَوُا النَّاسَ وَاخْشَوْنِ} {وَلَا تَشْتَرُوا بِاٰيَاتٖي ثَمَنًا قَلٖيلًا} çünkü {وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ} her kim Allah'ın indirdiği kitap ile hükmetmez, O'nun hâkimiyetini tanımazsa, işte bunlar o kâfirlerdir. ۞ Ki bunlar için azâb-ı elîm, azâb-ı mukīm vardır. Bunlar ateşten çıkmak isterler de çıkamazlar.

Biz Tevrat'ı indirdik {وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فٖيهَا} ve onda bu Yahudîlerin üzerine şöyle yazdık, şöyle farz kıldık ki {اَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِۙ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْاَنْفَ بِالْاَنْفِ وَالْاُذُنَ بِالْاُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّۙ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ} elbette cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş ve ale's-seviyye cerhler [1691] birbirine kısastırlar. ۞ Yahut can cana mukabildir, göz göze mukabildir, burun buruna mukabildir, kulak kulağa mukabildir, diş dişe mukabildir ve ilâ âhirihi bunlar gibi mümâselet mümkin olan cerhler birbirine kısastır. Kisâî kıraatinde وَالْعَيْنُ وَالْاَنْفُ وَالْاُذُنُ وَالسِّنُّ وَالْجُرُوحُ hepsi refʿ ile okunmuştur ki her biri birer cümle olarak اَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ cümlesine bi-hasebi'l-maʿnâ atf ile "şunu da yazdık şunu da, şunu da ilâ âhirihi" diye "ketb"in mefʿûlü olur. İbn Kesir, Ebû Amr, İbn[2] Âmir kıraatlerinde وَالْجُرُوحُ refʿ ile okunur

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 637:
وَالرَّبَّانِيُّونَ وَالْأَحْبارُ والزهاد والعلماء من ولد هارون الذين التزموا طريقة النبيين وجانبوا دين اليهود.

2 M ve B: "Ebî".

ki tafsilden sonra hükmün taʿmîm ve icmâli olur. Nâfiʿ, Âsım, Hamza kıraatlerinde ise hepsi "nefs"e atıfla mansub okunur ve kısas mecmûʿunun haberi olabilir. Gösterdiğimiz iki meal bunları ihtardır. Maʿamâfîh hüküm ihtilâf etmez. Yani hakk-ı hayâtına amden taʿaddî edilip bi-gayr-i hakk^ın^ öldürülen insanın katlinden dolayı kātilin de tam hakkı bir candır. İtlâf edilen bir hakkın tam îcâbı da misliyle ödenmektir. Bir can da bir cana tamamen mümâsil ve mukabildir. Ve hakk-ı hayat müsâvîdir. Binâenʿaleyh maktûlün esâs-ı hakkı kâtilin canıyla kısas olunmaktır. Bir can yerine bir candan fazla almak veya noksan vermek haksızdır, zulümdür. Meğer ki hak sâhibi noksanı almaya râzı olsun. Kezâlik bir göz kör edenin tam borcu bir gözdür. Derece-i rü'yetleri velevse müsâvî olmasın. Hakk-ı[1] hayat nokta-i nazarından bir göz de bir gözün mislidir. Binâenʿaleyh göz kör edenin tam vecîbesi de nihâyet gözünü verip kör olmaktır. Çünkü bir göz bir gözün dengi, körlük körlüğün kısasıdır. Fazlası fazla noksanı noksandır. Burun, kulak, diş ilh. hepsinde de aynı mümaselet cârîdir. Ve bu minval üzere müsâvat ve mümaseletin muhafazası katʿiyyetle mümkin olan her katʿ-ı uzvun, her cerîhanın kısası kendi mislidir. Meselâ[2] bir mafsalından parmak veya el ve ayak veya dibinden zeker ve ünseyeyn[3] kesilmek veya eti ezmeden veya kemiği kırmadan baş yarmak gibi [1692] mümaseletin muhafazası mümkin olan cerîhalar mislini misline takas olur. Fakat et parçalanmak, kemik kırılmak[4] veya dâhile nüfuz etmiş olmak gibi muhâfaza-i mümaselet ve müsâvat mümkin olmayan veya telef-i nefis tehlikesi bulunan cerhler böyle değildir. Kısas, tam misli misline tekabül ve takas demek olduğundan mümaselet bulunmayan veya mümaseletin muhafaza edilememesi ihtimâli bulunan cerhlere kısas yapılamaz. Binâenʿaleyh bunlar tam mânasıyla ödenemeyip bi'z-zarûre tam bir misl-i maʿkul olmayan maliyet itibariyle, yani erş veya hükûmet-i adl ile istîfâ olunabilir. Kısas tam bir istîfâ olduğu için bunda hukūk-ı

---

1 B: "hakīkī".

2 M ve B -"Meselâ".

3 Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-ʿayn,* VIII, 244; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*:
والأُنثيانِ: الخُصْيتانِ،

4 H +"~~gibi~~".

abdin istîfâsı zımnında hukūkullah ve hukūk-ı umûmiye dahi istîfâ edilmiş olur. Ve başka hiçbir cezâ lâzım gelmez. Lâkin kısas edilemeyince diğer suretle istîfâ nâkıs demek olacağından erş ile tazmînattan başka taʿzîren bir cezâ istihkākı sâkıt olamaz.

Sonra şunu da unutmamak lâzım gelir ki kısas nazar-ı şâriʿde[1] icrâsı evvelen ve bizzat maksud olmak üzere meşrû kılınmış bir hüküm değil; tecavüz edilen, itlaf olunan bir hakkın îcâbı olmak ve hakk-ı hayâtın masûniyetini temin etmek için meşrû kılınmıştır. Yani cana can, göze göz yazılmak, can almak göz çıkarmak için değil, cana dokundurmamak, göz çıkartmamak içindir. Binâenʿaleyh {فَمَنْ تَصَدَّقَ بِهٖ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُۜ} Her kim kısas hakkını tasadduk eder, affeylerse bu kendisine bir keffâretti̇r. ۞ Yani kısas evvelemirde bir hakk-ı abddir. Bunun hukūkullahdan bir vazife ve farîza olması hukūk-ı şahsiye zımnında tahakkuk eder. Sâhib-i hak ise hakkının istîfâsına da, ıskātına da mâliktir. O hâlde sâhib-i hak tarafından talep ve dava olunmadıkça kısas yapılamaz. Ancak talep ettiği zaman icrâsı[2] farz olursa da, bu talep kendisine farz değil, hatta affetmesi mendubdur. Şâriʿ teâlâ taleb-i kısas emretmek şöyle dursun bilakis affa tergīb ve teşvik için "tasadduk" ve "keffâret" [1693] tâbir buyurmuştur. Bu hakkını affeden bütün günahlarını mağfirete vesile olacak büyük bir sadaka yapmış olacaktır. Çünkü bu af bir insana bir hayat kazandırmaktır. Buna da bütün insanları ihyâ etmiş kadar bir sevab vaad olunmuştur. Demek ki kısas nazar-ı Şâriʿde icrâsı matlub olduğu için değil, وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ يَٓا اُو۬لِي الْاَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ [el-Bakara 2/179] medlûlü üzere hakk-ı hayâta taʿaddî ve tecavüz vahşetlerinden, cinayetlerinden hayât-ı beşeri vikāye için meşru kılınmıştır. Gerçi kısas da bir itlâfı mutazammındır ve bir zarara zarar ile mukabele gibi tevehhüm olunabilir.[3] Fakat bu itlâf hakk-ı hayâtı refʿ eden bir cinayet ve vahşeti itlâftır. Bu ise hakk-ı hayâtın yaşaması demektir. Bunun için dünyada adalet ve müsâvâta kısastan daha büyük bir misâl gösterilemez ve zaten kısasın mânası müsâvat ve muʿâdele-i tâmme

1 B: "şerʿde".
2 H -"icrâsı".
3 B -"ve bir zarara zarar ile mukabele gibi tevehhüm olunabilir".

demektir. Hakk-ı hayâtı ifnâ eden bir cânînin hakk-ı hayâtı olmadığını re'ye'l-ʿayn görmesi ne büyük bir manzara-i adalettir. Sonra hakk u adlin bu manzara-i hâkimiyeti altında hakk-ı hayâtın kendi kesbiyle insilâbını gören bir kimseyi affedip de kendisine yeniden bir hakk-ı hayat bahşetmekte de[1] öyle yüksek, öyle kudsî bir manzara-i ihsan vardır ki âlem-i beşeriyette bundan daha güzel, daha yüksek bir ihsan misâli gösterilemez. وَمَنْ اَحْيَاهَا فَكَاَنَّمَٓا اَحْيَا النَّاسَ جَم۪يعاً İşte bu hükm-i ilâhî bir tarafında böyle bir manzara-i adalet, bir tarafında da böyle bir manzara-i ihsan tecellî eden bir hidâyet ve nûrdur. Yahudîler ise kitaplarında yazılan bu ahkâm-ı ilâhiye ile de hükmetmez oldular {وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ} ve her kim ki Allah'ın inzal buyurduğu ahkâm ile hükmetmezse işte bunlar da o zâlimlerdir, o haksızlar gürûhundan başka bir şey değillerdir. ❁ Çünkü zulüm her hangi bir şeyin hakkını vermemek, onu Allah'ın tâyin ettiği mevziʿ-i lâyıkının gayrıya koymaktır. Allah'ın hükmedilmek için indirdiği, bildirdiği, yazdırdığı ahkâm ile hükmetmemek de evvelâ [1694] kānûn-ı hakkın hakkını vermemektir. Bu da hiçbir şeyin hakkını vermemek, ya ifrat veya tefrit etmektir. Zulmün zulüm, zâlimin zâlim olmasını tâyin eden hüküm ve bu hükme miʿyâr ittihaz edilen delil de Allah teâlâ'nın inzal buyurduğu ahkâm ve kavâʿid-i haktır. Binâenʿaleyh bununla hükmetmemek zulüm ile adli, zâlim ile mazlûmu ve bunlar beynindeki nisbet-i hakkı tefrik ve temyiz etmemektir. Zulüm ve zâlimi tefrik etmeyen, tefrik etmek istemeyen, nisbet-i hakkı görmeyen ve görmek istemeyenler ise zâlimlerin başlarıdırlar ve asıl zâlim bunlardır. Ve bunlar Benî Nadîr ve Benî Kureyza hâdisâtında olduğu gibi Yahudîlere Yahudîlik vecîbesini tatbik etmeyen zâlimler gürûhundandırlar. Fakat şunu da bilmek lâzım gelir ki Allah'ın indirdiği hüküm Tevrat'tan ve Tevrat'takilerden ibaret değildir. Tevrat'ı indirdikten başka {وَقَفَّيْنَا عَلٰٓى اٰثَارِهِمْ بِعٖيسَى ابْنِ مَرْيَمَ مُصَدِّقاً لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرٰيةِ} bir de Biz o peygamberlerin izleri üzere arkalarından Îsâ b. Meryem'i önündeki Tevrat'ı musaddık olarak gönderdik. ❁ Binâenʿaleyh Tevrat'ın hükmüyle amel onun tasdîki ile meşrut olmak

---

1 B -"de".

üzere bir daha teeyyüd etti, bu vechile Îsâ'yı gönderdik {وَاٰتَيْنَاهُ الْاِنْج۪يلَ} ona da İncil'i {ف۪يهِ هُدًى وَنُورٌ} bir hidâyet ve nûru mutazammın {وَمُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرٰيةِ} ve önündeki Tevrat'ı musaddık ve müeyyid {وَهُدًى وَمَوْعِظَةً لِلْمُتَّق۪ينَ} ve müttakīlere bir hidâyet ve mevʿiza olarak verdik. {وَلْيَحْكُمْ اَهْلُ الْاِنْج۪يلِ بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ ف۪يهِ} Ehl-i İncil de Allah'ın bunda inzal buyurduğu tasdik, hidâyet ve mevʿiza ile hükmetsin. ❁ Hamza kıraatinde وَلْيَحْكُمْ lâm'ın kesri mîm'in fethiyle okunur ve mefʿûl[ün] leh olmak üzere هُدًى وَمَوْعِظَةً لِلْمُتَّق۪ينَ'e atf olur ki "Müttakīlere hidâyet ve mevʿiza olmak üzere ve ehl-i İncil'in bundaki tasdik, hidâyet ve mevʿiza-i ilâhiye ile [1695] hükmetmeleri için verdik" demektir. Demek ki Îsâ enbiyâ-yı sâlifenin izinde olmakla beraber müstakillen bir şerʿ ile baʿs buyurulmuş bir resuldür. Ve Yahudîlik bununla hitam bulmuş, yani neshedilmiştir. Bundan böyle Îsâ ve İncil'in tasdîkini nazar-ı mülâhazaya almadan Tevrat ile doğrudan doğru ve ale'l-ıtlâk amel câiz değildir. Îsâ ve İncil'i tanımayıp Yahudîlik iddia edenler haddizâtında kâfir ve zâlimdirler. Fakat bunlar kendi dava ve itikadlarına nazaran İncil ahkâmı ile sûret-i mutlakada ilzam olunamazlarsa da Tevrat ahkâmıyla ale'l-ıtlâk ilzam olunurlar. Hâlâ ıtlâkı üzere vâcibü'l-amel kitâbullah olduğuna imanın lüzûmunu iddia eden Yahudîler Tevrat ile hükmetmedikleri veya Tevrat mûcebince aleyhlerine verilen hükme itiraz eyledikleri takdirde kendi davalarını nakz ve küfür ve zulümlerini itiraf ve kendilerinin kendi nazarlarında da kâfir ve zâlim olduklarını isbat eylemiş olurlar. Binâenʿaleyh Tevrat ile Yahudîler aleyhine hüküm ve ilzam böyle olduğu gibi, Nasârâ hakkında da İncil böyledir. O hâlde ehl-i İncil, yani Nasârâ'nın hakkı da İncil ile mutlak, Tevrat ile de İncil'in tasdîki dairesinde mukayyed olarak hükmetmek ve bu suretle verilen hükümleri bilâ kayd u şart kabul eylemektir. {وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ} Ve her kim Allah'ın inzal buyurduğu ahkâm ile hükmetmezse işte bunlar da o fâsıklardır. Yani Allah'ın hükmünden veya imandan çıkmış kimselerdir. Meselâ Tevrat'taki ahkâm-ı kısastan sonra İncil'de mukābele bi'l-misl yapmayıp her hâlde affetmeyi emreden bir hüküm nâzil olmuş ise ehl-i İncil

kısas talep edememeli[1] değil, fakat sübûtundan sonra affetmelidir. Etmediği takdirde kendi nazarında dahi bi'z-zarûre fâsıktır. Ya Allah'ın hükmüne iman ettiği hâlde o hükümden hârice çıkmış âsî bir fâsıktır veya o gün onu kalben de tanımamak veya istihfaf etmekle imandan çıkmış kâfir bir fâsıktır. Ve her iki hâlde fâsık cezâsına müstahiktir. Binâenʿaleyh Tevrat'a mutâbık hükmü kabul etmeyen Yahudîler, İncil'e mutâbık [1696] hükmü kabul etmeyen Hıristiyanlar kendi nazarlarında ve itikadlarında dahi kâfir veya zâlim veya fâsıktırlar veya hepsidirler. Kezâlik bunlara benzeyenler de bunlar gibidirler. Küfürleri hükm-i ilâhîyi inkâr veya istihkar etmelerinden, zulümleri miʿyarı hak olan hükm-i ilâhîyi atıp başka ahkâm ile hükmettiklerinden, fıskları da hükm-i haktan hurûc eylediklerinden dolayıdır. Şu hâlde ya bu üç vasfın hepsi birliktedir veya her biri hükümden imtinâʿa munzam olan bir hâle göre müstakil sıfatlardır[2].

Tevrat ve İncil böyle, fakat Allah'ın inzal ettiği bunlardan ibaret de değil. Yâ Muhammed {وَاَنْزَلْنَٓا اِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ} asıl kitâbı, o kitâb-ı kâmil olan Kur'ân'ı da hakkıyla hakka mülâbis olarak, yani mazmûn-ı hak, vâsıta-i hak, inzâl-i hak ile sana indirdik {مُصَدِّقاً لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ} kitab cinsinden, kütüb-i münzele cümlesinden önünde bulunanı musaddık {وَمُهَيْمِناً عَلَيْهِ} ve onun üzerine müheymin. Yani sâir kitablar üzerine emîn bir nâzır ve şâhid, murâkıb ve hâkim olmak üzere hakkıyla indirdik ❁ ki bu kitab hem müheymin olan Allah teâlâ'nın bizzat taht-ı hıfzında olarak tağyîr u tahriften masun kalacak, hem diğer kitabların vâcibü'l-amel olarak muhtevî oldukları ahkâm-ı hakkı tazyîʿ ve tahriften mahfuz tutacak, şehadetiyle hakāyıkı tashih ve tahrîfâtı ibtal edecek ve bunun tasdîkinden geçmeyen yahut buna muhalif olan kütüb-i sâire ve şerâyiʿ-i mütekaddime ahkâmıyla amel câiz olmayacaktır. Bu kitap onlar üzerinde tasdik ve teyidine müracaat olunacak emin bir merci, bir muhafız ve murâkıb, bir şâhid-i hak olacaktır. Ve artık Tevrat veya İncil ile hükmün ıtlâkı da bununla mukayyed bulunacaktır.

---

1 B: "etmemeli".
2 M ve B: "sıfatlardandır".

"**Müheymin**", هيمن'den ism-i fâil olarak bir şey üzerine rakīb ve hâfız olan şâhid ve emîn demektir. [1697] Diyorlar ki bu vezinde هيمن[1]، سيطر، بيطر، حمير، بيقر beş lafızdan başka yoktur. Bazı lügaviyyîn bunun أراق yerine هراق, اياك yerine هياك kabîlinden olarak korkudan emîn kılmak mânasına آمن'den bir ism-i fâil olduğuna zâhib olmuşlar ise de zikrolunan nazirler mevcud iken böyle bir tasavvurun lüzumsuz bir tekellüf olduğu beyan olunmuştur. İbn Kuteybe bunun "mü'min" lafzının ism-i tasgīri zannetmiş ise de, Ebu'l-Abbâs Müberred bundan tahzir etmiştir. Zira "Müheymin" esmâ-i ilâhiyedendir de.

{فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ} Binâenʿaleyh sen onlar, o sana gelenler beyninde her kim olursa olsun Allah'ın bihakkın inzal eylediği kitap ile hükmet {وَلَا تَتَّبِعْ اَهْوَٓاءَهُمْ عَمَّا جَٓاءَكَ مِنَ الْحَقِّ} sana gelen haktan inhiraf ederek onların hevâlarına, eğri arzularına uyma. Zira hevâya uyulmamak için {لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجاً} sizden her birine -yani siz ümmet-i İslâmiyeden, yahut siz ümmetlerden her birinize- biz bir şirʿa, maksûd-ı Hakk'a götürür husûsî birer yol ve bir minhac, yani bütün o şirʿaları ihtivâ eden umûmî bir cadde, bir tarîk-i vâzıh tâyin ettik.

"Şirʿa", "**Şerîʿa**", "**Meşreʿa**" asl-ı lügatta bir ırmak veya herhangi bir su menbaʿından su[2] içmek veya[3] almak için girilen yol demektir. Bundan[4] insanların hayât-ı ebediye ve saʿâdet-i hakīkiyeye vusûlü için Allah teâlâ'nın vazʿ u teklif ettiği ahkâm-ı mahsûsaya ve mezheb-i müstakīme bi'l-istiʿâre ıtlak edilmiştir ki "din" demektir. Ya kapalı bir şeyi yarıp açmak ve beyân u tavzih etmek mânasına شرع masdarından veya bir şeye duhul mânasına "şürûʿ"dan me'huzdur. Evvelkisi şâriʿe, ikincisi sâlike nazaran münasebeti demek olur.

"**Minhac**" da vâzıh, açık yok demektir. "Şirʿa" Fransızca "procédé", "minhac" da "méthode" kelimeleriyle terceme [1698] olunabilir. Bazıları

---

1 H ve M: "همين".
2 B -"menbaʿından su".
3 H +"su".
4 M ve B: "Bunda".

"şirʿa" ile "minhac"ın bir mânadan ibaret olup tekid için tekrar edildiğine ve her ikisinden de murad "din" demek olduğuna kāil olmuşlardır. Diğerleri ise tefrik etmişler ve demişler ki: "Şirʿa" mutlak şeriattan, "tarikat" da mekârim-i şeriattan ibarettir. "Minhac"dan murad budur. Binâenʿaleyh "şeriat evvel ve tarikat âhirdir" demişler. Müberred; "şirʿa" tarîkin ibtidâsı, minhac da tarîk-i müstemirdir demiş. İbn Enbârî de "şirʿa" o tarîktir ki bazen vâzıh ve bazen gayr-i vâzıh olabilir. "Minhac" ise her hâlde vâzıh olur demiştir. Tahkīki budur ki, âyette "şirʿa" ve "minhac" bir mânadan ibaret değildir. "Şirʿa", ezmân u emkine ve ahvâlin ihtilâfıyla ihtilâf edebilen fürûʿ-i din, "minhac" da dâima sâbit ve vâzıh ve müstemir olan usûl-i dindir ki "şirʿa" bunun teşaʿʿubât ve tenevvüʿâtı demektir. Her milletin mensup olduğu peygambere indirilen ahkâm-ı mahsûsa birer şirʿa; Allah'a, peygamberlere, âhirete iman gibi bunların hepsinin müşterek ve müttefik oldukları usûl de minhacdır. Bu iki haysiyetledir ki bazı enbiyâ ve şerâyiʿin nokta-i ihtilâfını bazen de شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدّ۪ينِ مَا وَصّٰى بِه۪ نُوحاً وَالَّـذ۪ٓى اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِه۪ٓ اِبْرٰه۪يمَ وَمُوسٰى وَع۪يسٰٓى اَنْ اَق۪يمُوا الدّ۪ينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا ف۪يهِ [eş-Şûrâ 42/13][1] gibi nokta-i ittifâkını gösteren âyetler görürüz. Nitekim burada da evvelâ birbirlerinin izlerinden gönderilen enbiyânın ve kitapların sonrakileri öndekilerini tasdik ettikleri, sâniyen bu tevâlî ve tasdik içinde şerâyiʿ ve ümemin muhtelif oldukları beyan olunmuştur. Bunun birisi لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِنْ رُسُلِه۪ [el-Bakara 2/285] birisi de تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلٰى بَعْضٍ [el-Bakara 2/253] haysiyetidir. İncil'in önündeki Tevrat'ı, Kur'ân'ın önündeki Tevrat ve İncil bütün cins-i kitâbı musaddık ve yekdiğerinden ale'd-derecât mütemâyiz olarak nâzil olduklarını beyandan sonra bu âyet bize gösteriyor ki, ümem-i mâziye ve hâzıradan muhtelif ümmetlere hevâya uymamaları için evvelâ hâllerine münasib birer şirʿa ve bir minhac verilmiştir. Meselâ Hazret-i Mûsâ'dan baʿs-i Îsâ'ya kadar olan ümmetin şirʿası Tevrat'ta ve biʿset-i [1699] Îsâ'dan biʿset-i Muhammediyeye kadar olan ümmetin şirʿası İncil'de, biʿset-i Muhammediyeden itibaren mevcud olan ümmetin şirʿası da Kur'an'dadır. Ve bütün bu şirʿaların müttefik ve

1 "Sizin için dinden Nûh'a tavsiye ettiğini ve sana vahy eylediğimizi ve İbrâhim'e ve Mûsâ'ya ve Îsâ'ya tavsiye kıldığımızı teşri buyurdu; şöyle ki: Dini doğru tutun ve onda tefrikaya düşmeyin…"

müntehî oldukları bir minhâc-ı küllî vardır ki bunda hepsi müşterektir ve bu Kur'an'dadır. Bu suretle Kur'an, dîn-i İslâm, şerîʿat-ı Muhammediye her kitâbın, her şeriatın künhünü ihtivâ eden ve mevcud olan her ümmetin harekâtına hâkim ve rehber olacak şirʿasını câmiʿ bulunan bir minhâc-ı haktır. وَرَفَعَ بَعْضَكُمْ[1] فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ [el-Enʿâm 6/165][2] Binâenʿaleyh hüküm herkesin keyf ü hevâsına tebeʿiyetle değil, Allah'ın indirdiği şirʿa ve minhac ile olmak vâcibdir. Mâdem ki Allah muhtelif zamanlarda muhtelif ümmetlere bir silsile-i ıstıfâ ve tekâmül ile birer şirʿa ve minhac göndermiş ve muahharı mukaddeme musaddık ve hâkim kılmıştır, o hâlde muahhar olan şeriatın vürûdundan itibaren mukaddem olan şeriat ümmetinin de şeriatı olduğunda, yani Yahudîlerin Nasrâniyeti ve her ikisinin İslâm'ı tanımaları lâzım geldiğinde şüphe yok ise de mukaddem olan şeriat, muahhar olan ümmetin de şeriatı mıdır değil midir? Ulemâ, ilm-i usûlde ve bu âyetin tefsîrinde bunu mevzûʿ-i bahis etmişlerdir. Bir kısmı mâdem ki bu minval üzere her ümmete bir şirʿa tahsis olunmuştur, o hâlde mukaddem olan şeriat, muahhar olan ümmetin şeriatı değildir. Ve binâenʿaleyh شَرِيعَةُ مَنْ قَبْلَنَا شَرِيعَةٌ لَنَا değildir demişler. Diğer bir kısmı ise شَرِيعَةُ مَنْ قَبْلَنَا شَرِيعَةٌ لَنَا مَا لَمْ تُنْسَخْ yani bizden evvelki ümmetin şeriatı bizim de şeriatımızdır. Fakat mutlaka değil, mensuh olmamak şartıyla demişlerdir. Buna göre İncil veya sünnet-i Îsâ ile neshedilmemiş olan ahkâm-ı Tevrat Nasârâ'nın da şeriatı olduğu gibi, Kur'an veya sünnet-i Muhammediye ile neshedilmememiş olan Tevrat ve İncil ahkâmı Müslümanların da şeriatı demektir. Ve binâenʿaleyh mensuh olmayan, yani nusûs-ı İslâmiyeye muhalif bulunmayan ahkâm-ı Yehûd ve Nasârâ ile Müslümanların amel etmesi câiz olacaktır. Lâkin [1700] tahkīki şudur ki شَرِيعَةُ مَنْ قَبْلَنَا شَرِيعَةٌ لَنَا إِذَا قَصَّهَا اللهُ وَرَسُولُهُ yani bizden evvelki ümmetlerin şeriatı bizim de şeriatımızdır, lâkin ale'l-ıtlâk değil, Allah kitâbında ve Resûlü sünnetinde[3] nakletmiş olmak şartıyla. Binâenʿaleyh neshedilmemiş olmak, muhalif bulunmamak kâfi değil, Kur'ân'ın veya Peygamber'in tasdîkinden geçmiş olması da

1 H, M ve B: "بعضهم".
2 "…ve bazınızı bazınızın derecelerle fevkine çıkardı…"
3 M ve B: "sünnette".

şarttır. Bu suretledir ki şerâyiʿ-i sâlife bizim şeriatımızdan cüzdür ve bizim şeriatımız hepsini muhîttir. Bunun için Kur'ân'ın ümem-i sâlife ve Tevrat ve İncil hakkında naklettiği kısas u ahkâmı onlardaki tafsîlâta göre değil, Kur'ân'ın ifadesine ve Resûlullah'ın beyânına göre anlamak lâzım olduğu gibi, "Kur'ân'da falan hüküm, Yehûd veya Nasârâ veya diğerleri hakkındadır, meselâ وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا Yehuda aittir, binâenʿaleyh biz Müslümanların şeriatı değildir" demekle de kalmamalıdır. İşte Allah böyle her ümmete bir şirʿa vermiş ve onların hepsini de ümmet-i Muhammed'e tahsis ettiği şirʿada مُصَدِّقاً لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ[1] وَمُهَيْمِناً عَلَيْهِ olarak nâzil bi'l-hak olan bu kitâb-ı ekmel ile, minhâc-ı İslâm'da cemʿ eylemiştir.

Ey insanlar! Ey ümem-i muhtelife {وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ لَجَعَلَكُمْ اُمَّةً وَاحِدَةً} Allah dilese idi sizin evvel ü[2] âhir hepinizi ibtidâ-yı beşeriyette olduğu gibi bir ümmet kılardı ۞ da silsile-i târîh-i beşerde muhtelif ümmetler yaratmaz, müteʿaddid peygamberler, müteʿaddid şeriatlar göndermezdi. Bütün insanlar envâʿ-ı hayvânâttan her birinde olduğu gibi muttarid, yeknesak bir hayat içinde geçer giderdi. {وَلٰكِنْ} Böyle yapmadı ve öyle dilemedi de müteʿaddid ümmetler ve zamanlarına, hâllerine göre mütenevviʿ şeriatlar yaptı, yaptı da evvel yokken Mûsâ ile ehl-i Tevrat'ı ve ondan sonra Îsâ ile ehl-i İncil'i ve nihâyet Muhammed ile ehl-i Kur'ân'ı vücûda getirdi ve her birinize bir şirʿa ve minhac verdi ki {لِيَبْلُوَكُمْ فِي مَٓا اٰتٰيكُمْ} her birinizi size vermiş olduğu [1701] şeriatlarda imtihan etsin, tarîk-i tecribeden geçirsin de o minhac üzerinde müsâbaka ettirsin. Binâenʿaleyh {فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ} siz de hep hayır işlere, âkıbeti en güzel olan şeylere koşunuz, yarış ediniz de ۞ hevâlarınıza, keyiflerinize uyup kalmayınız ve bu minhâc-ı hakta ihtilâf etmeyiniz. Zira bugün ederseniz yarın {اِلَى اللّٰهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعاً فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ}dur.

Yâ Muhammed! Sana bu kitâb-ı hakkı {وَ} bir de şu emri inzal ettik ki {اَنِ احْكُمْ بَيْنَهُمْ بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ وَلَا تَتَّبِعْ اَهْوَٓاءَهُمْ} ۞ Rivayet olunduğuna göre Yehuddan bir cemaat toplanmışlar, "haydi kalkalım Muhammed'e gidelim, belki bir

1 H, M ve B -"من الكتاب".
2 M -"ü".

fitneye düşürür dininden şaşırırız" demişler, varmışlar; "yâ Ebe'l-Kâsım" demişler, "bilirsin ki biz Yehudun ahbâr ve eşrâfıyız, biz sana tâbiʿ olursak bütün Yahudîler de tâbiʿ olurlar. Şimdi bizimle hasımlarımız arasında bir dava var, sana muhakeme olalım, sen de bizim lehimize hüküm ver de biz de iman edelim, seni tasdik eyleyelim." Resûlullah ibâ etmiş ve bu âyet nâzil olmuştur.[1] Şu hâlde mâna: Muhakemeden imtinâʿ etme, fakat hükme gelince Allah'ın bildirdiği hak ile hükmet de onların hevâlarına, haksız arzularına uyma {وَاحْذَرْهُمْ اَنْ يَفْتِنُوكَ عَنْ بَعْضِ مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ اِلَيْكَ} ve iyi sakın ki onlar seni Allah'ın sana inzal ettiği şirʿa ve minhacın bildirdiği ahkâm-ı hakkın tamamından şöyle dursun, birisinden bile aldatıp şaşıramasınlar[2], hiçbir vechile fitneye düşüremesinler, hükmünde küfürden, zulümden, fısktan hiçbir eser bulunmasın. {فَاِنْ[3] تَوَلَّوْا} Şayet onlar bunu kabul etmeyip başkasını isterlerse [1702] {فَاعْلَمْ اَنَّمَا يُرِيدُ اللّٰهُ اَنْ يُصِيبَهُمْ بِبَعْضِ ذُنُوبِهِمْ} o zaman bil ki her hâlde Allah onlara başka bir sebeple değil, günahlarının bazısı sebebiyle bir musibet vermek istiyor ۞ ki Allah'ın iradesine karşı gelmenin ihtimâli olmadığı mâlumdur. Bu bazı zünûb Allah'ın hükmünü kabul etmemek, hilâf-ı hak hüküm istemek günahıdır. Bunun bu suretle ifadesi şu mânaları işʿâr eder: Evvelâ, ibhâma nazaran bu günah sarâhaten yâd edilmesi lâyık görülmeyen pek büyük bir günahtır. Haksızlar bile sûret-i haktan görünerek haksızlık peşinde dolaşırlar. Binâenʿaleyh açıktan haksızlık istemenin ve hükmullâhı kabul etmemenin ne büyük bir günah olduğu tasavvur edilsin. Sâniyen bu sevdâda bulunanların pek çok günahları vardır. Ve bu büyük günah onlardan biridir. Sâlisen Allah dünyada her günah ile muâhaze etmez, tecil eder. وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللّٰهُ النَّاسَ بِمَا كَسَبُوا مَا تَرَكَ عَلٰى ظَهْرِهَا مِنْ دَٓابَّةٍ وَلٰكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّى [Fâtır 35/45][4] Veya

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 482-483:

وذلك أن قوما من رءوس اليهود من أَهْل النضير اختلفوا فَقَالَ بعضهم: لبعض انطلقوا بنا إلى محمد لعلنا نفتنه ونرده عما هُوَ عَلَيْه، فَإِنَّمَا هُوَ بشر إذن فيستمع، فأتوه فقالوا لَهُ: هَلْ لك أن تحكم لنا عَلَى أصحابنا أَهْل قريظة فِي أمر الدماء كَمَا كُنَّا عَلَيْه من قبل، فَإِن فعلت فإنا نبايعك ونطيعك، وإنا إذا بايعناك تابعك أَهْل الكتاب كلهم لأنا سادتهم وأحبارهم فنحن نفتنهم ونزّلهم عما هُمْ عَلَيْه حَتَّى يدخلوا فِي دينك. فأنزل الله عَزَّ وَجَلّ يحذر نبيه صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: «وَلا تَتَّبِعْ أَهْواءَهُمْ...»

2 B: "şaşırmasınlar".

3 H, M ve B: "وإن".

4 "Bununla beraber Allah insanları kesbleriyle hemen muâhaze ediverecek olsa yeryüzünde bir deprenen bırakmazdı ve lâkin müsemmâ bir ecele kadar onları tehir buyurur…"

affeyler, fakat hak olduğu katʿiyyen mâlum bulunan bir hükmü kabul etmemek günahı vâkiʿ oldu mu, bunun her hâlde muâhaze olunacağı[1] ve bunların haksızlıkla behemehâl bir musibete mâruz olacakları bilinmek lâzım gelir. Böyle olmakla beraber {وَاِنَّ كَث۪يراً مِنَ النَّاسِ لَفَاسِقُونَ} insanların birçoğu fâsıktırlar, mâlum ve muayyen bulunan hudûd-ı haktan çıkmakta musırdırlar. ❁ Ve işte bundan dolayıdır ki ahkâm-ı hakkı tebliğden sonra hükm ü hükûmete lüzum vardır. Ve hâkimlerin hak ile hükmetmeleri ve bu fâsıklar gürûhundan olmamaları vâcibdir. Yoksa haksız hükm ü hükûmet musibeti taʿcilden başka bir şey yapmaz.

Böyle iken {اَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ} o ilm ü din iddiasında bulunanlar[2] Allah'ın hükmüne râzı olmayıp da meyl ü müdahene, garazkârlık, müsâvatsızlık gibi haksız davaya tâbiʿ, câhiliyet hükmü, câhiliyet kanunu[3] mu istiyorlar? [1703] {وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللّٰهِ حُكْماً} Hâlbuki[4] hükm ü hâkimiyeti Allah'tan daha güzel kim vardır? ❁ Allah'ın hükmünden daha güzel hangi hüküm, Allah hükmüyle hükmeden hâkimden daha güzel hükmedecek hangi hâkim tasavvur olunur? Fakat bu istifham herkese değil {لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ} îkān sâhibi olan kimseler, cemaatler içindir. Bunu ancak ehl-i îkān takdir eder.[5] Yoksa küfr ü reyb içinde bulunanlar, kalblerinde maraz olanlar, bir zâlimin haksız hükmüne "daha güzeldir" demekten çekinmezler.

Rivayete göre bu âyet, Benî Nadîr ile Benî Kureyza Yahudîleri beynindeki katl vakʿasından dolayı Aleyhissalâtü vesselâm'dan hüküm talep etmeleri ve taraf-ı risâletten müsâvat ile hükmedilmesi üzerine Benî Nadîr'in bu müsâvat hükmüne râzı olmayarak câhiliye âdeti vechile tefâdul sevdâsında bulunmaları sebebiyle nâzil olmuştur.[6] Bu sebebe

1 H, M ve B: "olunacağını".
2 M ve B: "bulunanların".
3 B -"câhiliyet kanunu".
4 B -"Hâlbuki".
5 B -"Bunu ancak ehl-i îkān takdir eder".
6 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 359-360:

عن ابن جريج قال: لما رأت قريظة النبيَّ صلى الله عليه وسلم قد حكم بالرجم، وكانوا يخفونه في كتابهم، نهضت قريظة فقالوا: «يا محمد، اقضِ بيننا وبين إخواننا بني النضير» وكان بينهم دمٌ قبلَ قدوم النبي صلى الله عليه وسلم، وكانت النضير يتعزَّزون على بني قريظة، ودياتهم على أنصاف ديات النضير، وكانت الدِّية من وُسُوق التمر: أربعين ومئة وسق لبني النضير، وسبعين وسقًا لبني قريظة= فقال: «دمُ القرظيّ وفاءٌ من دم النضيريّ!» فغضب بنو النضير وقالوا: لا نطيعك في الرَّجم، ولكن نأخذ بحدودنا التي كنَّا عليها! فنزلت: «أَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ» ونزل: «وكتبنا عليهم فيها أن النفس بالنفس» الآية.

nazaran Yahudîlerin şirʿa-i İslâm'a hükm-i Muhammedîye iman ve ittibâʿ etmemekle yalnız Kur'ân'a ve Muhammed aleyhisselâm'a değil, kendi dinleri ve kitapları olduğunu iddia ettikleri Tevrat'ı ve şerîʿat-ı Mûsâ'yı dahi tanımayıp ale'l-ıtlâk hükm-i ilâhîye küfr ederek câhiliye ahkâmı peşinde koşmak istediklerini beyan ve isbat ile hem iman iddialarına rağmen küfür, hem ilm ü şerâfet iddialarına rağmen cehalet ve fısk ve istihkāk-ı azab ile muâhaze eylemiş ve sebebin husûsiyetiyle beraber mefhûmun umûmuna nazaran da bu hüküm yalnız Yehûda mahsus olmayıp Nasârâ vesâire hakkında da böyle olduğunu ve binâenʿaleyh şirʿa-i İslâm'ın şerîʿat-i âmme ve minhâc-ı kül[1] olup bunu tanımayan Yehûd ve Nasârâ'nın kendi dîn ü şeriatlarını da tanımamış olacaklarını anlatmış ve bu suretle Müslümanların beyne'l-ümem vazifelerindeki şümûlün ehemmiyetini göstermiştir.

O hâlde:

[1704]

يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارٰٓى اَوْلِيَٓاءَۢ بَعْضُهُمْ اَوْلِيَٓاءُ بَعْضٍۜ وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ
مِنْكُمْ فَاِنَّهُ مِنْهُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمٖينَ ﴿٥١﴾ فَتَرَى الَّذٖينَ فٖي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ
يُسَارِعُونَ فٖيهِمْ يَقُولُونَ نَخْشٰٓى اَنْ تُصٖيبَنَا دَٓائِرَةٌۜ فَعَسَى اللّٰهُ اَنْ يَأْتِيَ بِالْفَتْحِ اَوْ اَمْرٍ مِنْ
عِنْدِهٖ فَيُصْبِحُوا عَلٰى مَٓا اَسَرُّوا فٖٓي اَنْفُسِهِمْ نَادِمٖينَۜ ﴿٥٢﴾ وَيَقُولُ الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اَهٰٓؤُ۬لَٓاءِ
الَّذٖينَ اَقْسَمُوا بِاللّٰهِ جَهْدَ اَيْمَانِهِمْۙ اِنَّهُمْ لَمَعَكُمْۜ حَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْ فَاَصْبَحُوا خَاسِرٖينَ ﴿٥٣﴾
يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دٖينِهٖ فَسَوْفَ يَأْتِي اللّٰهُ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُٓ اَذِلَّةٍ
عَلَى الْمُؤْمِنٖينَ اَعِزَّةٍ عَلَى الْكَافِرٖينَۘ يُجَاهِدُونَ فٖي سَبٖيلِ اللّٰهِ وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَٓائِمٍۜ ذٰلِكَ
فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْتٖيهِ مَنْ يَشَٓاءُۜ وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَلٖيمٌ ﴿٥٤﴾ اِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللّٰهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا
الَّذٖينَ يُقٖيمُونَ الصَّلٰوةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكٰوةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ ﴿٥٥﴾ وَمَنْ يَتَوَلَّ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ وَالَّذٖينَ

1 B: "küllî".

اٰمَنُوا فَاِنَّ حِزْبَ اللّٰهِ هُمُ الْغَالِبُونَ ﴿٥٦﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الَّذٖينَ اتَّخَذُوا
دٖينَكُمْ هُزُواً وَلَعِباً مِنَ الَّذٖينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَالْكُفَّارَ اَوْلِيَٓاءَۚ وَاتَّقُوا اللّٰهَ
اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنٖينَ ﴿٥٧﴾ وَاِذَا نَادَيْتُمْ اِلَى الصَّلٰوةِ اتَّخَذُوهَا هُزُواً وَلَعِباًۜ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَوْمٌ
لَا يَعْقِلُونَ ﴿٥٨﴾ قُلْ يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ هَلْ تَنْقِمُونَ مِنَّٓا اِلَّٓا اَنْ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْنَا
وَمَٓا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلُۙ وَاَنَّ اَكْثَرَكُمْ فَاسِقُونَ ﴿٥٩﴾ قُلْ هَلْ اُنَبِّئُكُمْ بِشَرٍّ مِنْ ذٰلِكَ مَثُوبَةً عِنْدَ
اللّٰهِۜ مَنْ لَعَنَهُ اللّٰهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ وَجَعَلَ مِنْهُمُ الْقِرَدَةَ وَالْخَنَازٖيرَ وَعَبَدَ الطَّاغُوتَۜ اُو۬لٰٓئِكَ
شَرٌّ مَكَاناً وَاَضَلُّ عَنْ سَوَٓاءِ السَّبٖيلِ ﴿٦٠﴾ وَاِذَا جَٓاؤُ۫كُمْ قَالُٓوا اٰمَنَّا وَقَدْ دَخَلُوا بِالْكُفْرِ
وَهُمْ قَدْ خَرَجُوا بِهٖۜ وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا كَانُوا يَكْتُمُونَ ﴿٦١﴾ وَتَرٰى كَثٖيراً مِنْهُمْ يُسَارِعُونَ فِى
الْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاَكْلِهِمُ السُّحْتَۜ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٦٢﴾ لَوْلَا يَنْهٰيهُمُ الرَّبَّانِيُّونَ
وَالْاَحْبَارُ عَنْ قَوْلِهِمُ الْاِثْمَ وَاَكْلِهِمُ السُّحْتَۜ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَصْنَعُونَ ﴿٦٣﴾ وَقَالَتِ
الْيَهُودُ يَدُ اللّٰهِ مَغْلُولَةٌۜ غُلَّتْ اَيْدٖيهِمْ وَلُعِنُوا بِمَا قَالُواۢ بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِۙ يُنْفِقُ كَيْفَ
يَشَٓاءُۜ وَلَيَزٖيدَنَّ كَثٖيراً مِنْهُمْ مَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طُغْيَاناً وَكُفْراًۜ وَاَلْقَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ
وَالْبَغْضَٓاءَ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِۜ كُلَّمَٓا اَوْقَدُوا نَاراً لِلْحَرْبِ اَطْفَاَهَا اللّٰهُۙ وَيَسْعَوْنَ فِى الْاَرْضِ فَسَاداًۜ
وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدٖينَ ﴿٦٤﴾ وَلَوْ اَنَّ اَهْلَ الْكِتَابِ اٰمَنُوا وَاتَّقَوْا لَكَفَّرْنَا عَنْهُمْ سَيِّـَٔاتِهِمْ
وَلَاَدْخَلْنَاهُمْ جَنَّاتِ النَّعٖيمِ ﴿٦٥﴾ وَلَوْ اَنَّهُمْ اَقَامُوا التَّوْرٰيةَ وَالْاِنْجٖيلَ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْهِمْ مِنْ
رَبِّهِمْ لَاَكَلُوا مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ اَرْجُلِهِمْۜ مِنْهُمْ اُمَّةٌ مُقْتَصِدَةٌۜ وَكَثٖيرٌ مِنْهُمْ سَٓاءَ مَا يَعْمَلُونَ۟
﴿٦٦﴾ يَٓا اَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَۜ وَاِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُۜ وَاللّٰهُ
يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الْكَافِرٖينَ ﴿٦٧﴾ قُلْ يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ لَسْتُمْ عَلٰى
شَيْءٍ حَتّٰى تُقٖيمُوا التَّوْرٰيةَ وَالْاِنْجٖيلَ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْۜ وَلَيَزٖيدَنَّ كَثٖيراً مِنْهُمْ مَٓا
اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طُغْيَاناً وَكُفْراًۚ فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرٖينَ ﴿٦٨﴾ اِنَّ الَّذٖينَ اٰمَنُوا

وَالَّذٖينَ هَادُوا وَالصَّابِؤُنَ وَالنَّصَارٰى مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحاً فَلَا خَوْفٌ
عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٦٩﴾ لَقَدْ اَخَذْنَا مٖيثَاقَ بَنٖٓى اِسْرَٓائٖلَ وَاَرْسَلْنَٓا اِلَيْهِمْ رُسُلاًۜ كُلَّمَا
جَٓاءَهُمْ رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوٰٓى اَنْفُسُهُمْۙ فَرٖيقاً كَذَّبُوا وَفَرٖيقاً يَقْتُلُونَ ﴿٧٠﴾ وَحَسِبُٓوا اَلَّا تَكُونَ
فِتْنَةٌ فَعَمُوا وَصَمُّوا ثُمَّ تَابَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ ثُمَّ عَمُوا وَصَمُّوا كَثٖيرٌ مِنْهُمْۜ وَاللّٰهُ بَصٖيرٌ بِمَا
يَعْمَلُونَ ﴿٧١﴾ لَقَدْ كَفَرَ الَّذٖينَ قَالُٓوا اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْمَسٖيحُ ابْنُ مَرْيَمَۜ وَقَالَ الْمَسٖيحُ يَا بَنٖٓى
اِسْرَٓائٖلَ اعْبُدُوا اللّٰهَ رَبّٖى وَرَبَّكُمْۜ اِنَّهُ مَنْ يُشْرِكْ بِاللّٰهِ فَقَدْ حَرَّمَ اللّٰهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ وَمَأْوٰيهُ
النَّارُۜ وَمَا لِلظَّالِمٖينَ مِنْ اَنْصَارٍ ﴿٧٢﴾ لَقَدْ كَفَرَ الَّذٖينَ قَالُٓوا اِنَّ اللّٰهَ ثَالِثُ ثَلٰثَةٍۢ وَمَا مِنْ اِلٰهٍ
اِلَّٓا اِلٰهٌ وَاحِدٌۜ وَاِنْ لَمْ يَنْتَهُوا عَمَّا يَقُولُونَ لَيَمَسَّنَّ الَّذٖينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابٌ اَلٖيمٌ ﴿٧٣﴾
اَفَلَا يَتُوبُونَ اِلَى اللّٰهِ وَيَسْتَغْفِرُونَهُۜ وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحٖيمٌ ﴿٧٤﴾ مَا الْمَسٖيحُ ابْنُ مَرْيَمَ اِلَّا رَسُولٌۚ
قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُۜ وَاُمُّهُ صِدّٖيقَةٌۜ كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَۜ اُنْظُرْ كَيْفَ نُبَيِّنُ لَهُمُ الْاٰيَاتِ
ثُمَّ انْظُرْ اَنّٰى يُؤْفَكُونَ ﴿٧٥﴾

[1709] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Yehûd ile Nasârâ'yı yâr tutmayın, onlar ancak birbirlerinin yârânıdırlar. İçinizden her kim onlara yardaklık ederse muhakkak onlardan maʿduddur, Allah ise zulmedenleri doğru yola çıkarmaz (51). Onun için yüreklerinde nifak illeti olanları görürsün ki onların içine koşar dururlar; "ne yapalım, tersine bir devrin başımıza dönmesinden korkuyoruz" derler. Me'mul ki Allah yakında o fethi veya nezd-i ilâhîsinden bir emr ihsan ediverir de nefislerinde gizlediklerine pişman olurlar (52). Mü'minler de "hâ" derler, "şunlar mı o, sizinle beraber olduklarına olanca yeminleriyle Allah'a yemin edenler? Bütün çabaladıkları boşuna gitti de hüsran içinde kaldılar" (53). Ey o bütün iman edenler! İçinizden kim dininden dönerse duysun: Allah onun yerine öyle bir kavim getirecek ki Allah onları sever, onlar Allah'ı severler; mü'minlere karşı boyunları aşağıda, kâfirlere karşı başları yukarıda,

Allah yolunda mücahede ederler, dil uzatanın levminden korkmazlar. İşte o Allah'ın fazlıdır, onu dilediğine verir ve Allah Vâsiʿdir, Alîm'dir (54). Sizin velîniz evvel Allah, sonra Resûlü, sonra o iman etmiş olanlardır ki namaza devam ederler ve rükû hâlinde zekât verirler. (55) Ve her kim Allah ve Resûlüne iman edenlere yâr olursa şüphe yok ki Allah hizbidir ancak gālib olacaklar (56). Ey o bütün iman edenler! Ne o sizden evvel kitap verilenlerden dininizi eğlence ve oyuncak yerine tutanları ne de diğer kâfirleri dost tutmayın, Allah'tan korkun eğer mü'minlerseniz (57). Namaza ezan okuduğunuz zaman onu bir eğlence ve oyun yerine koyuyorlar[1]*, bu işte onların akılları ermez bir güruh olmalarından (58). De ki: Ey ehl-i kitab! Siz sırf şunun için bizden hoşlanmıyorsunuz: Biz Allah'a iman ettiğimiz gibi hem kendimize indirilene hem daha evvel [1710] indirilmiş olana iman etmekteyiz, sizin ise ekseriniz fâsıksınız (59). De ki: Size Allah yanında cezâca ondan daha fenasını haber vereyim mi? O kimseler ki Allah kendilerine lânet etmiş, gazabına uğratmış, onlardan maymunlar, hınzırlar ve tâğūta tapanlar yapmış. İşte bunlar mevkice daha fena ve düz yoldan daha sapkındırlar (60). Size geldiklerinde de "âmennâ" derler, hâlbuki kâfir girmişler kâfir çıkmışlardır. Neler ketm ediyor idiklerini ise Allah kendilerinden daha iyi bilir (61). Onlardan birçoğunu görürsün ki günaha girmek, zulmetmek ve haram yemekte sürʿat yarışı yaparlar, her hâlde ne fena yaparlar (62). Bari rabbâniyyûn ve ahbâr, bunları günah söylemekten ve haram yemekten nehyetseler! Ne fena sanata alışmışlar (63). Bir de Yahudîler "Allah'ın eli bağlı" dediler ve dedikleriyle elleri bağlandı ve melʿun oldular. Hayır, O'nun iki eli de açık, dilediği gibi bahşediyor. Celâlim hakkı için sana Rabbinden indirilen onlardan birçoğunun tuğyânını ve küfrünü artıracaktır. Maʿamâfîh Biz onların arasına kıyamete kadar sürecek buğz ve adavet bıraktık, her ne zaman harb için bir yangın tutuşturdularsa Allah onu söndürdü. Hep yeryüzünde fesad için koşarlar, Allah ise müfsidleri sevmez (64). Eğer ehl-i kitab*

1 B: "koyanlar".

iman etselerdi, Allah'tan korksalardı şüphesiz kabahatlerini keffâretler ve kendilerini na'îm cennetlerine koyardık (65). Eğer onlar Tevrat'ı ve İncil'i ve Rableri tarafından kendilerine sâir indirileni doğru tutsalardı elbette hem üstlerinden yerlerdi, hem ayaklarının altından. İçlerinden mutedil bir ümmet yok değil, lâkin çoğu ne kötü işler yapıyorlar (66). Ey şanlı Resul! Sana Rabbinden her indirileni tebliğ et, etmezsen O'nun risaletini edâ etmiş olmazsın. Allah seni insanlardan koruyacak, emin ol Allah kâfirleri muradlarına erdirmeyecek (67). De ki: Ey ehl-i kitab! Siz Tevrat'ı ve İncil'i ve daha size Rabbinizden indirileni tutup icrâ etmedikçe hiçbir şey değilsiniz. Celâlim hakkı için sana Rabbinden indirilen -bu Kur'an- onlardan birçoğunun tuğyânını ve küfrünü artıracak, o hâlde kâfirlere acıyacağın tutmasın (68). Şüphe yok ki iman edenler ve Yahudîler, Sâbiîler, Nasrânîler; bunlar içinden her kim Allah'a ve âhiret gününe iman edip de sâlih olarak çalışırsa artık [1711] onlara korku yoktur ve onlar mahzun olacak değillerdir (69). Celâlim hakkı için Benî İsrâîl'in mîsâkını aldık ve kendilerine resuller gönderdik. Canlarının istemediği bir hükümle bir resul geldikçe onlar[1] bir takımına yalancı dediler, bir takımını da öldürüyorlardı (70). Hem başlarına bir fitne kopmayacak sandılar da kör ve sağır kesildiler, sonra Allah tevbelerini kabul buyurdu. Sonra içlerinden birçoğu yine kör ve sağır kesildiler, şimdi de Allah görüyor ne yapıyorlar (71). Elbette küfr etti şunlar; "Allah Meryem'in oğlu Mesih'tir" diyenler, hâlbuki Mesih şöyle demişti: "Ey Benî İsrâîl! Hep Allah'a ibadet ediniz, benim de rabbim sizin de rabbiniz, Allah'a kim şirk koşarsa Allah ona cennetini haram etmiştir ve varacağı yer ateştir ve zâlimlerin ensârı yoktur." (72). Elbette küfr etti şunlar: "Allah üçün üçüncüsü" diyenler. Hâlbuki bir tek ilâhtan başka ilâh yok. Eğer bu dediklerinden vazgeçmezlerse elbette içlerinden kâfir kalanlarına şüphesiz ki bir elîm azab dokunacaktır (73). Daha Allah'a tevbe edip istiğfar etmeyecekler mi? Allah Gafûr, Rahîm'dir (74). Meryem'in oğlu Mesih başka bir şey değil, sade bir re-

1 M ve B: "onlara".

suldür. Kendisinden evvel de birçok resuller geçti, anası da gayet doğru bir kadın, ikisi de yemek yerlerdi. Bak biz âyetlerimizi onlara nasıl açık anlatıyoruz? Sonra da bak onlar nasıl çeviriliyorlar? (75).[1]

1 H: "Ey o bütün iman edenler! Yehûd ile Nasârâ'yı yâr tutmayın, onlar ancak birbirlerinin yârânıdırlar. İçinizden her kim onlara yardaklık ederse muhakkak onlardan maʿduddur, Allah ise zulmedenleri doğru yola çıkarmaz (51). Onun için yüreklerinde nifak illeti olanları görürsün ki onların içine koşar dururlar; 'ne yapalım, tersine bir devrin başımıza dönmesinden korkuyoruz' derler. Ola ki Allah hemen nezd-i ilâhîsinden fetih veya bir emr ihsan eder de nefislerinde gizlediklerine pişman olurlar (52). Mü'minler de derler, 'ta şunlar mı o, sizinle beraber olduklarına olanca yeminleriyle Allah'a yemin edenler? Bütün çabaladıkları boşuna gitti de hüsran içinde kaldılar' (53). Ey o bütün iman edenler! İçinizden kim dininden dönerse duysun: Allah onun yerine öyle bir kavim getirecek ki Allah onları sever, onlar Allah'ı severler; mü'minlere karşı boyunları aşağıda, kâfirlere karşı başları yukarıda, Allah yolunda mücahede ederler, dil uzatanın levminden korkmazlar. Allah'ın fazlıdır o, dilediğine verir, Allah Vâsiʿ, Alîm'dir (54). Sizin velîniz evvel Allah, sonra Resûlü, sonra o iman etmiş olanlardır ki namaza devam ederler ve rükû hâlinde zekât verirler. (55) Her kim de Allah'a ve Resûlüne iman edenlere yâr olursa şüphe yok ki Allah hizbi, onlardır gālib olacaklar (56). Ey o bütün iman edenler! Ne sizden evvel kitap verilenler arasından dininizi eğlence ve oyuncak yerine tutanları ne de diğer kâfirleri dost tutmayın, Allah'tan korkun eğer mü'minlerseniz (57). Namaz için ezan okuduğunuz zaman onu eğlence yerine, oyuncak yerine koyuyorlar, bu işte onların akılları ermez bir güruh olmalarından ileri geliyor (58). De ki: Ey ehl-i kitab! Siz bizden sırf şunun için hoşlanmıyorsunuz: Biz Allah'a, hem kendimize indirilene hem daha evvel indirilmiş olana iman etmekteyiz, sizin ise ekseriniz fâsıksınız (59). 'Size' de, 'Allah yanında cezâsı itibariyle ondan daha fenasını haber vereyim mi? O kimseler ki Allah kendilerine lânet etmiş, gazabına uğratmış, kendilerinden maymunlar, hınzırlar ve tâğūt kulları husûle getirmiş. İşte bunlar mevkice daha fena ve yolca daha sapıktırlar' (60). Bunlar size geldiklerinde 'âmennâ' derler, hâlbuki kâfir girmişler kâfir çıkmışlardır. Sînelerinde neler gizlediklerini Allah kendilerinden daha iyi biliyor (61). Onlardan birçoğunu görürsün ki günaha girmek, zulmetmek ve haram yemekte sürʿat yarışı yaparlar, her hâlde ne de fena yaparlar (62). Bari rabbânîleri ile ahbâr, bunları günah söylemekten ve haram yemekten nehyetseler! Ne fena sanata alışmışlar (63). Bir de Yahudîler 'Allah'ın eli bağlı' dediler, elleri bağlandı dedikleri yüzünden ve melʿun oldular. Hayır, O'nun iki eli de açık, dilediği gibi bahşediyor. Celâlim hakkı için sana Rabbinden indirilen onlardan birçoğunun tuğyânını ve küfrünü artıracak. Maʿamâfîh Biz onların arasına kıyamete kadar sürecek buğz ve adavet bıraktık, her ne zaman harb için bir yangın tutuşturdularsa Allah onu söndürdü. Hep yeryüzünde fesad için koşarlar, Allah ise müfsidleri sevmez (64). Eğer ehl-i kitab iman etseler de Allah'tan korksalardı şüphesiz seyyiâtlarını keffâretler ve kendilerini naʿîm cennetlerine koyardık (65). Eğer onlar Tevrat ile İncil'in ve Rableri tarafından kendilerine ne indirilmişse hepsinin ahkâmını yerine getirselerdi hem üstlerinden yerlerdi, hem ayakları altından. İçlerinden itidalli bir ümmet yok değil, lâkin çoğu ne kötü işler yapıyorlar (66). Ey şanlı Resul! Sana Rabbinden her indirileni tebliğ et, etmezsen O'nun risaletini edâ etmiş olmazsın. Allah seni insanlardan koruyacak, emin ol Allah kâfirleri muradlarına erdirmeyecek (67). De ki: Ey ehl-i kitab! Siz Tevrat'ı ve İncil'i ve daha siz Rabbinizden indirileni tutup icrâ etmedikçe hiçbir şey değilsiniz. Celâlim hakkı için sana Rabbinden indirilen -bu Kur'an- onlardan birçoğunun tuğyânını ve küfrünü artıracak, artık kâfirlere acıyacağın tutmasın (68). Şüphe yok ki iman edenler ve Yahudîler, Sâbiîler, Nasrânîler; bunlar içinden her kim Allah'a ve âhiret gününe iman edip de sâlih olarak çalışırsa artık onlara korku yoktur ve onlar mahzun olacak değillerdir (69). Celâlim hakkı için Benî İsrâîl'in mîsâkını aldık ve kendilerine resuller gönderdik. Canlarının istemediği bir hükümle bir resul geldikçe bir takımına yalancı dediler, bir takımını da öldürürlerdi (70). Başlarına bir fitne kopmayacak sandılar da kör, sağır kesildiler, sonra Allah tevbelerini kabul etti. Sonra yine içlerinden birçoğu kör ve sağır kesildiler, hâlbuki Allah ne yapıyorlarsa görüyor (71). Herhâlde 'Allah o Meryem'in oğlu Mesih'tir' diyenlerin kâfir oldukları meydanda, hâlbuki Mesih şöyle demişti: 'Ey Benî İsrâîl! Hep Allah'a ibadet ediniz, benim de rabbim sizin de rabbiniz, Allah'a kim şirk koşarsa Allah ona cennetini haram etmiştir, varacağı yer ateş olur ve zâlimlerin ensârı yoktur.' (72). 'Allah üçün üçüncüsü' diyenlerin de kâfir oldukları meydanda. Bir tek ilâhtan başka ilâh yoktur. Eğer dediklerinden vazgeçmezlerse böyle kâfir kalanlarına lâbüd bir azâb-ı

{لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارٰٓى اَوْلِيَٓاءَ} Yehûd ve Nasârâ'yı evliyâ ittihaz etmeyiniz. ❁ Onlara velî olmayınız değil; onları velî tutmayınız, itimad edip de yâr tanımayınız, yardaklık etmeyiniz; velâyetlerine, hükümlerine, muʿâvenetlerine müracaat etmek, evliyâ-yı umûr yapmak şöyle dursun onlara hakīkī bir ahbab gibi kemâl-i safvetle itimad edip de kendinizi kaptırmayınız.[1] Velhâsıl onları yâr olur zannedip de yârânınız gibi sıkı fıkı muʿâşeretlerine dalmayınız, tuzaklarına düşmeyiniz, hevâlarına iştirak etmeyiniz (*Sûre-i Âl-i İmrân sahife 2*['ye] *bak*). Görülüyor ki لَا تَكُونُوا أَوْلِيَاءَ لِلْيَهُودِ وَالنَّصَارَى buyurulmamış [1712] لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارٰى buyurulmuştur. Çünkü لَا يَنْهٰيكُمُ اللّٰهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ اَنْ تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُٓوا اِلَيْهِمْ'dir [el-Mümtehine 60/8][2]. Binâenʿaleyh mü'minler Yehûd ve Nasârâ'ya iyilik etmekten, dostluk yapmaktan, onlara veliyyü'l-emr olmaktan nehy ü menʿ edilmiş değil, onları velî ittihaz eylemekten, yardaklık etmekten nehy edilmişlerdir. Çünkü onlar mü'minlere yâr olmazlar. {بَعْضُهُمْ اَوْلِيَٓاءُ بَعْضٍ} Nihâyet bazıları bazılarının dostları, birbirlerinin yârânıdırlar. ❁ Yani Yehûd birbirinin, Nasârâ da birbirinin yârânıdırlar. Ne Yehûd kendilerinden olmayana yâr olur ne de Nasârâ, bunların dostlukları kendilerine münhasırdır. Bu da hepsi arasında değil, bazısı beynindedir. {وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ مِنْكُمْ فَاِنَّهُ مِنْهُمْ} Ve siz mü'minlerden her kim onları yâr tanır, velî tutarsa şüphe yok ki o da onlardandır[3]. ❁ Onlara temessül etmiş, onların huyunu kapmıştır. O artık hakka değil, onlara ve hevâsına hizmet eder. Netice itibariyle onlardan sayılır. Âhirette onlarla beraber haşr olunur. Çünkü {اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ} Allah zâlimler gürûhunu[4] her hâlde doğru yola çıkarmaz. Binâenʿaleyh Yehûd ve Nasârâ'yı velî ittihaz edenler de onlardan olur, başlarını kurtaramazlar.

---

elîm dokunacağında şüpheleri olmasın (73). Daha Allah'a tevbe edip istiğfar etmeyecekler mi? Allah Gafûr, Rahîm iken (74). Meryem'in oğlu Mesih başka bir şey değil, bir resuldür. Kendisinden evvel de birçok resuller geçti, anası da gayet doğru bir kadın, ikisi de yemek yerlerdi. Bak biz âyetlerimizi onlara nasıl açık anlatıyoruz? Sonra da bak onlar nasıl çevriliyorlar? (75)".

1 H +"~~Hulâsa~~".

2 "Allah sizi din hakkında size kıtal yapmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayan kimselerden, onlara iyilik etmeniz ve kendilerine adalet yapmanızdan nehyetmez…"

3 H: "ondandır".

4 M: "güruhunun"; sonraki baskılarda "güruhunu" şeklinde düzeltilmiştir.

İmdi yâ Muhammed, {فَتَرَى الَّذٖينَ فٖى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ} kalblerinde maraz olanları -*Sûre-i Bakara'nın başına bak*- İbn Übey ve emsâli münafıkları görürsün ki {يُسَارِعُونَ فٖيهِمْ} Yehûd ve Nasârâ içinde onların müvâlât ve muâvenetleri bâbında hızla koşuşurlar {يَقُولُونَ نَخْشٰٓى اَنْ تُصٖيبَنَا دَٓائِرَةٌ} "korkarız ki devir aleyhimize döner, başımıza bir musibet erer" derler.

۞ "**Dâire**", dünyanın başucunda dönüp dolaşan musibet ve inkılâbı demektir. Bunlar âhireti hesâba almaz, [1713] hakkın galebesine, İslâm'ın teʿâlîsine bel bağlamaz, tersine bir inkılâb oluverip devletin küffâra geçmesini düşünür ve öyle bir hâlde onlardan istifade edebileceğini de ümid eder ve bu ümid ile özürleri kabahatlerinden büyük olmak üzere bu suretle itizar[1] ederler. Ve bununla güya bir darlık zamanında Müslümanlara bir hizmet etmek fikriyle âkilâne bir ihtiyatta bulunuyorlarmış gibi görünmek isterler. Hâlbuki hakikatte Resûlullah'ın muvaffakiyetinden ve dîn-i İslâm'ın hakkiyetinden şüphe ederler. Ve ihtilâl ü inkılâb peşinde dolaşırlar. Rivayet olunuyor ki bu sözü reîsü'l-münafıkīn[2] Abdullah b. Übey söylemiştir. Benî Kaynukaʿ Yahudîleri Resûlullah'a muharib bir vaziyet aldıkları zaman Ubâde b. Sâmit radıyallahu anh[3] "Benim bu Yahudîlerden pek çok dostum var, fakat ben bunların dostluklarından Allah'a ve Resûlüne teberrî ediyor, Allah ve Resûlüne arz-ı müvâlât eyliyorum" demişti. Abdullah b. Übey de "ben öyle bir adamım ki devâirden korkarım, dostlarımdan vazgeçmem" demiş ve bu âyetler nâzil olmuştur.[4]

Öyle ama devrin bu gibi ihtimâlâtı içinde kendilerinden başka kimseye yâr olmayanlardan ümid beklemekten ise {فَعَسَى اللّٰهُ اَنْ يَأْتِىَ بِالْفَتْحِ اَوْ اَمْرٍ مِنْ عِنْدِهٖ} Allah'ın Resûlullah'a ve Müslümanlara fütûhât veya sâir

---

1 M: "ı'tiraz".
2 M ve B: "reîs-i münafıkīn".
3 H +"hazretleri ~~demiştir ki~~".
4 İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 49:
قَالَ ابْنُ إسْحَاقَ: وَحَدَّثَنِي أَبِي إسْحَاقُ بْنُ يَسَارٍ، عَنْ عُبَادَةَ بْنِ الْوَلِيدِ بْن عُبَادَةَ ابْن الصَّامِتِ، قَالَ: لَمَّا حَارَبَتْ بَنُو قَيْنُقَاعَ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، تَشَبَّثَ بِأَمْرِهِمْ عَبْدُ اللهِ بْنُ أُبَيّ بن سَلُولَ، وَقَامَ دُونَهُمْ. قَالَ: وَمَشَى عُبَادَةُ بْنُ الصَّامِتِ إلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَكَانَ أَحَدَ بَنِي عَوْفٍ، لَهُمْ مِنْ حِلْفِهِ مِثْلُ الَّذِي لَهُمْ مِنْ عَبْدِ اللهِ بْن أَبِيّ، فَخَلَعَهُمْ إلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَتَبَرَّأَ إلَى اللهِ عَزَّ وَجَلَّ، وَإِلَى رَسُولِهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ حِلْفِهِمْ، وَقَالَ: يَا رَسُولَ اللهِ، أَتَوَلَّى اللهَ وَرَسُولَهُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالْمُؤْمِنِينَ، وَأَبْرَأُ مِنْ حِلْف هَؤُلَاءِ الْكُفَّارِ وَوِلَايَتِهِمْ. قَالَ: فَفِيهِ وَفِي عَبْدِ اللهِ بْنِ أُبَيّ نَزَلَتْ هَذِهِ الْقِصَّةُ مِنَ الْمَائِدَةِ «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُودَ وَالنَّصارى أَوْلِياءَ...»

suretle bir küşâyiş ihsan edivermesi veyahut taraf-ı rabbânîsinden bir emr ile o dost dediklerine hâtır u hayâle gelmez bir felâket verivermesi ve binâenʿaleyh {فَيُصْبِحُوا عَلٰى مَٓا اَسَرُّوا فٖٓي اَنْفُسِهِمْ نَادِمٖينَ} bu münafıkların gönüllerinde gizledikleri şeylere nâdim olmaları pek yakın ve Allah'tan daha ziyade me'mul bir ihtimâldir. ۞ Ki bu bir vaʿd-i ilâhîdir. Allah'ın kudretiyle Yehûd ve Nasârâ'nın kudret ve ahlâkları karşılaştırılınca haddizâtında akreb olan bu vaʿd-i ilâhî ile de kesb-i [1714] katʿiyyet eden bu ihtimal tahakkuk ettiği zaman bunların bu hâllerini gören mü'minler ne der bilir misiniz?

{وَيَقُولُ الَّذٖينَ اٰمَنُوا} O zaman da mü'minler bu münafıklara işâreten ve bunların ümid bekledikleri o mağlub ve perişan dostlarına hitâben yüzlerine karşı veya kendi aralarında derler ki {اَهٰٓؤُ۬لَٓاءِ الَّذٖينَ اَقْسَمُوا بِاللّٰهِ جَهْدَ اَيْمَانِهِمْ اِنَّهُمْ لَمَعَكُمْ} "acaib, her hâlde sizinle beraber olduklarına -وَاِنْ[1] قُوتِلْتُمْ لَنَنْصُرَنَّكُمْ [el-Haşr 59/11][2] diye- güçlerinin yetebildiği yeminlerle Allah'a kasem edenler şunlar mıydılar?[3]" ۞ Bakınız ne oldular: {حَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْ فَاَصْبَحُوا خَاسِرٖينَ} Bütün amelleri, bütün mesâîleri boşa gitti de hepsi hâib ü hâsir oldular. ۞ Nitekim sûrenin yukarısında وَمَنْ يَكْفُرْ بِالْاٖيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُۘ وَهُوَ فِي الْاٰخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرٖينَ [5/5] buyurulmuş idi.

Âsım, Hamza, Kisâî, Halef-i Âşir kıraatlerinde vâv-ı istînâfiye ve lâm'ın refʿiyle وَيَقُولُ; Nâfi, İbn Kesîr, İbn Âmir, Ebû Caʿfer kıraatlerinde vâvsız يَقُولُ okunur ki ikisi de su'âl-i mukadder ve cevab[4] cümle-i istînâfiyedir ve mâna birdir. Ebû Amr, Yaʿkūb kıraatlerinde ise vâv-ı atıf ve lâm'ın nasbıyla وَيَقُولَ okunur ki bu da يُصْبِحُوا üzerine atıftır. Sonundaki حَبِطَتْ fıkrasının هٰٓؤُ۬لَٓاءِ'den bir haber ve istifhâm-ı taʿaccübî mazmûnunda dâhil olarak mü'minlerin makūlünden olması da muhtemeldir. Ve bu takdirde mâna "Onlar bunlar mıdırlar? Allah'ın kudretine bakın ki bütün mesâîleri ne kadar boşa gitti de ne büyük hüsrana düştüler" demek olur.

---

1 H, M ve B: "لَئِن".
2 "…ve şayet size kıtal yapılırsa muhakkak size yardım ederiz…"
3 B: "mıdırlar".
4 M ve B: "suali mukaddere cevab".

Fakat gösterdiğimiz vechile bunun âkıbet-i hâli telhis eden re'sen bir kelâm-ı ilâhî, bir cümle-i müste'nefe olması daha zâhirdir. İşte Yehûd ve Nasârâ'yı evliyâ ittihaz etmek böyle nifak gibi bir maraz-ı kalbîden neş'et eder ve irtidâda dâʿî olur. Bunun da âkıbeti habt-ı amel ile hüsrân-ı küllîden başka bir şey olmaz. Çünkü irtidâdın cezâsı budur. Görülüyor ki فَرَأَيْتَ [1715] buyurulmamış, فَتَرَى buyurulmuştur. Bu ise istikbal ve istimrar fiilidir. Demek ki bunlar mâzîye ait değil müstakbele ait ve emsâli birçok defalar görülecek vukūʿâttır. Bunun için şimdi de ale'l-ıtlâk mürtedlerin hâllerine geçilerek {يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ –Nâfi, İbn Âmir, Ebû Caʿfer kıraatlerinde مَنْ يَرْتَدِدْ– مِنْكُمْ عَنْ دٖينِهٖ} buyuruluyor ki bütün bunlar Kur'ân'ın kable'l-vukūʿ haber verdiği vâkıʿât cümlesindendir. İbn Kaʿb, Dahhâk, Hasan, Katâde, İbn Cüreyc vesâire demişlerdir ki bu âyet kıyâmete kadar bütün mü'minlere hitâben nâzil olmuştur. Yani bu âyet sebebi hâs hükmü âm olan diğer bazıları gibi bir sebeb-i mahsus ve bir vâkıʿa-i mahsûsa üzerine değil, doğrudan doğruya umum mü'minlere ale'l-ıtlâk irtidâdın bir hükmünü tefhim için nâzil olmuştur. Müfessirîn burada bu âyetin ihbârına muntabık olmak üzere bilâhare muhtelif zamanlarda vukūʿa gelen on bir irtidad vakʿasından bahsetmişlerdir ki üçü Resûlullah'ın irtihâlinden evvel vâkiʿ olmuştur.

1. Benî Müdlic irtidâdıdır ki reisleri Zülhımâr[1] denilen Esved-i Ansî'dir. Bu bir kâhin idi, Yemen'de nübüvvet iddia ve bazı beldeleri istîlâ edip Resûlullah'ın me'murlarını çıkarmış idi. Aleyhissalâtü vesselâm da Yemen vâlisi Muaz b. Cebel'e ve sâdât-ı Yemen'e yazdı, Allah teâlâ da onu Feyrûz-i Deylemî'nin eliyle helâk etti, geceleyin basılıp katledildi. O gece Resûlullah bunu haber verdi, Müslümanlar mesrur oldular ve ertesi gün idi ki vefât-ı Peygamberî vukūʿ buldu. Sonra rebiülevvelin âhirinde de Yemen'den haber geldi.

2. Müseylimetü'l-kezzâb'ın kavmi olan Benî Hanife irtidâdıdır. Bu kezzâb da nübüvvet iddia etmiş, Resûlullah'a şöyle yazmıştı: "مِنْ مُسَيْلِمَةِ رَسُولِ اللهِ إِلَى مُحَمَّدٍ رَسُولِ اللهِ، أَمَّا بَعْدُ فَإِنَّ الْأَرْضَ نِصْفُهَا لِي وَنِصْفُهَا لَكَ: Arzın

1 M ve B: "Zuhımar".

nısfı benim nısfı senin". Aleyhissalâtü vesselâm [1716] da şöyle cevab vermişti: Muhammed Resûlullah'tan Müseylimetü'l-kezzâb'a أَمَّا بَعْدُ فَإِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشاءُ مِنْ عِبادِهِ وَالْعاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ Sonra buna Hazret-i Ebû Bekir hilâfetinde asker gönderip harb etti ve Hazret-i Hamza'nın kâtili Vahşi yediyle katl olundu. Vahşi "Ben câhiliyetimde hayru'n-nâsı, islâmımda da şerru'n-nâsı katlettim" der idi.[1]

3. Tuleyha b. Huveylid'in kavmi olan Benî Esed'in irtidâdı ki Tuleyha da vefât-ı Peygamberî sıralarında nübüvvet iddia etmiş idi. Buna da Hazret-i Ebû Bekir Hâlid b. Velîd'i sevk etti, baʿde'l-harb Tuleyha münhezim olup Şam'a kaçtı, baʿdehu İslâm'a geldi ve pek güzel Müslüman oldu ki İran muhârebâtı gibi büyük muharebelerde en güzel hizmet eden eʿâzımdandır. Diğer yedi fırka da Peygamber'in vefâtından sonra Hazret-i Ebû Bekir zamanında irtidad etmiş idi ki bunlar:

4. 1) Uyeyne b. Hısn'ın kavmi Fezâre

5. 2) Kurre b. Selemetü'l-Kureyşî'nin kavmi Gatafan

6. 3) Fücâe b. Abdi Yâleyl'in kavmi Benû Süleym[2]

7. 4) Mâlik b. Nüveyre'nin kavmi Benû Yerbuʿ

8. 5) Secah binti Münzir'in kavmi olan Temîm'in bir kısmı ki bu Secah nefsini Müseylimetü'l-kezzâb'a tezvic etmişti ve kıssası meşhurdur. Ebü'l-Alâ el-Maarrî استغفر واستغفري unvanlı kitâbında şöyle demiştir:

أَمَّتْ سجَاحٌ وَوَالاهَا مُسَيْلِمَةٌ كَذَّابَةٌ فِى بَنِى الدُّنْيَا وَكَذَّابُ[3]

9. 6) Eşʿas b. Kays'ın kavmi Kinde

10. 7) Hutam b. Zeyd'in kavmi Benî Bekr b. Vâil. Allah teâlâ Hazret-i

---

1 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, IV, 77-78:

وكان وحشي: يقول قتلت خير الناس في الجاهلية وقتلت شر الناس في الإسلام.

2 M: "Selim".

3 Secah kocasız kaldı yahut teşne idi Müseylime de ona müvâlât etti. Dünya evlâdı içinde biri bir kezzâbe biri de bir kezzâb [Müellifin notu].

Ebû Bekir'in eliyle bütün bu yedi fırka mürteddînin de işlerini bitirdi, gāilelerini def' etti.

11. Cebele b. Eyhem'in kavmi olan Gassan ki bu Cebele de Hazret-i Ömer zamanında İslâm'a gelmişti. Bir [1717] fakire vurduğu bir tokattan dolayı kısâsen bir tokat yiyeceğini anlayınca kibrine yediremeyip irtidad edip bilâd-ı Rum'a kaçmış idi ki kıssası meşhurdur.[1] Görülüyor ki bu vak'alar sadece ferdî bir irtidad hâlinde kalmamıştır.

Hâsılı ey ehl-i iman, sizden ferd veya cemaat her kim dininden döner irtidad ederse bilmiş olsun ki {فَسَوْفَ يَأْتِي اللّٰهُ بِقَوْمٍ} Allah onların belâlarını verip yerlerine diğer bir kavim getirecektir. Öyle bir kavim ki {يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ} hem Allah onları sever, dünya ve âhiret hayırlarını murad eder[2], hem de onlar Allah'ı severler, tâatine koşar, isyandan kaçarlar. Öyle bir kavim ki {اَذِلَّةٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ} mü'minlere karşı mütezellil yani mütevâzı, refîk ve merhametli {اَعِزَّةٍ عَلَى الْكَافِرِينَ} kâfirlere karşı izzetli, satvetli {يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ} fî sebîlillâh mücâhede ederler {وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ} levm edenin levminden korkmazlar, yani hem cihad ederler hem de dinlerinde pek salâbetlidirler. Îfâ-yı vazîfe etmek lâzım geldiğini gördüler mi münafıklar gibi şunun bunun hatırına gönlüne bakmaz, dedikodudan sakınmaz, vazifelerini yaparlar. {ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ} Bu hâl, bu evsaf ise mahza Allah'ın fazl u ihsânıdır. {يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ} O, bunu

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 296-297. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 77-78; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 644-646:

وَابْنُ كَعْبٍ وَالضَّحَّاكِ وَالْحَسَنِ وَقَتَادَةُ وَابْنُ جُرَيْجٍ وَغَيْرُهُمْ: نَزَلَتْ خِطَابًا لِلْمُؤْمِنِينَ عَامَّةً إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ. وَمَنْ يَرْتَدَّ جُمْلَةٌ شَرْطِيَّةٌ مُسْتَقِلَّةٌ، وَهِيَ إِخْبَارٌ عَنِ الْغَيْبِ. وَتَعَرَّضَ الْمُفَسِّرُونَ هُنَا لِمَنِ ارْتَدَّ فِي قِصَّةٍ طَوِيلَةٍ نَخْتَصِرُهَا، فَنَقُولُ: ارْتَدَّ فِي زَمَانِ الرَّسُولِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَذْحِجٌ وَرَئِيسُهُمْ عَبْهَلَةُ بْنُ كَعْبٍ ذُو الْخِمَارِ، وَهُوَ الْأَسْوَدُ الْعَنْسِيُّ قَتَلَهُ فَيْرُوزٌ عَلَى فِرَاشِهِ، وَأَخْبَرَ الرَّسُولُ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِقَتْلِهِ، وَسَمَّى قَاتِلَهُ لَيْلَةَ قُتِلَ. وَمَاتَ رسول الله صلى الله عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ الْغَدِ، وَأَتَى خَبَرُ قَتْلِهِ فِي آخِرِ رَبِيعٍ الْأَوَّلِ وَبَنُو حَنِيفَةَ رَئِيسُهُمْ مُسَيْلِمَةُ قَتَلَهُ وَحْشِيٌّ، وَبَنُو أَسَدٍ رَئِيسُهُمْ طُلَيْحَةُ بْنُ خُوَيْلِدٍ هَزَمَهُ خَالِدُ بْنُ الْوَلِيدِ، وَأَفْلَتَ ثُمَّ أَسْلَمَ وَحَسُنَ إِسْلَامُهُ. هَذِهِ ثَلَاثُ فِرَقٍ ارْتَدَّتْ فِي حَيَاةِ الرَّسُولِ صَلَّى الله عليه وسلم، وَتَنَبَّأَ رُؤَسَاؤُهُمْ. وَارْتَدَّ فِي خِلَافَةِ أَبِي بَكْرٍ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ سَبْعُ فِرَقٍ. فَزَارَةُ قَوْمُ عُيَيْنَةَ بْنِ حِصْنٍ، وَغَطَفَانُ قَوْمُ قُرَّةَ بْنِ سَلَمَةَ الْقُشَيْرِيِّ، وَسُلَيْمٌ قوم الفجاه بن عبد يا ليل، وَيَرْبُوعٌ قَوْمُ مَالِكِ بْنِ نُوَيْرَةَ، وَبَعْضُ تَمِيمٍ قَوْمُ سَجَاحِ بِنْتِ الْمُنْذِرِ وَقَدْ تَنَبَّأَتْ وَتَزَوَّجَهَا مُسَيْلِمَةُ وَقَالَ الشَّاعِرُ:

أَضْحَتْ نَبِيَّتُنَا أُنْثَى نَطِيفُ بِهَا　　　وَأَصْبَحَتْ أَنْبِيَاءُ اللّٰهِ ذُكْرَانَا

وَقَالَ أَبُو الْعَلَاءِ الْمَعَرِّيُّ:

أَمَّتْ سَجَاحِ وَوَالَاهَا مُسَيْلِمَةُ　　　كَذَّابَةٌ فِي بَنِي الدُّنْيَا وَكَذَّابُ

وَكِنْدَةُ قَوْمُ الْأَشْعَثِ، وَبَكْرُ بْنُ وَائِلٍ بِالْبَحْرَيْنِ قوم الحظم بْنِ يَزِيدَ. وَكَفَى اللّٰهُ أَمْرَهُمْ عَلَى يَدَيْ أَبِي بَكْرٍ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ. وَفِرْقَةٌ فِي عَهْدِ عُمَرَ: غَسَّانُ قَوْمُ جَبَلَةَ بْنِ الْأَيْهَمِ نَصَّرَتْهُ اللَّطْمَةُ وَسَيَّرَتْهُ إِلَى بَلَدِ الرُّومِ بَعْدَ إِسْلَامِهِ.

2 B -"dünya ve âhiret hayırlarını murad eder".

kime dilerse verir, dileyene de verir. Binâenʿaleyh hiçbiriniz ümidsizliğe düşmeyiniz, düşüp de kâfirler peşinde koşmayınız, Allah'tan böyle evsâfa mâlik bir kavim olmayı isteyiniz, dileyiniz, fakat bunu cebren alınır bir istihkak da zannetmeyiniz, inhisar fikrine sapmayınız {وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَلٖيمٌ} Allah hem Vâsiʿdir hem [1718] Alîm. Eltâf u ihsânı çok, ihsânına mâniʿ u müzâhim yoktur. O'nu hiçbir şey takyid edemez, en ümidsiz zamanda en umulmadık yerden, en umulmaz kimselerde neler neler halk eder. Nasıl halk eder bunu O bilir. Zira O her şeyi bilir, binâenʿaleyh lütf u ihsânını kimlere ve ne suretle vereceğini de bilir. Bu şereflere, bu hürriyete, bu izzet ü istiklâle ermek isteyenler başkalarının değil ancak Allah'ın velâyetine koşmalı, Allah'ın sevgili Peygamberine, mü'minlere baş tutmamalı, mahabbet ve nusret etmelidir. اِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللّٰهُ... إلخ

Anlaşılıyor ki irtidad bir vakʿaya münhasır olmadığı gibi bu kavim de muayyen bir kavimden ibaret değil. Mürtedlerin zararlarına mukabil olmak ve onların terk ettikleri mevkiʿ-i saâdeti işgal eylemek üzere kıyamete kadar zaman zaman nevbetle gelecek ve iʿlâ-yı kelimetullâh ile İslâm'a hizmet edecek müteʿaddid akvâma işarettir ki zikr olunan evsâf bunların evsâf-ı mümeyyizelerini ve cihet-i vahdetlerini teşkil eder. Binâenʿaleyh bunların hey'et-i mecmûʿasını ancak Alîm olan Allah teâlâ bilir. Fakat gerek zuhûrundan sonra ve gerek bazı âsâra nazaran zuhûrundan evvel bazılarını tâyin ve tasavvur mümkin olabileceğinden müfessirîn bunları kaydetmişlerdir:

1. Hazret-i Hasan, Katâde, Dahhâk, İbn Cüreyc demişlerdir ki bunlar Ebû Bekir ve ashâbıdırlar, çünkü mürteddîne bunlar harb ettiler.
2. Ebû Bekir, Ömer ve ashâbıdırlar. Zira devr-i Resûlullah'tan sonra mücâhedât bunların hilâfetlerinde vâkiʿ oldu.
3. Süddî demiştir ki bu âyet evvelâ ensar hakkındadır. Zira evvelâ küffâra karşı Resûlullah'a nusret ve izhâr-ı dîne muʿâvenet eden bunlardır.
4. Ehl-i Yemen'dir. Zira Hâkim'in *Müstedrek*'inde sened-i sahih ile rivayet olunduğu üzere bu âyet nâzil [1719] olduğu zaman Aleyhissalâtü vesselâm Ebû Mûsâ el-Eşʿarî radıyallahu anh'a işaret buyurarak

"قَوْمُ هَذَا: bunun kavmi" buyurmuştur.[1] Ve fi'l-vâkiʿ bunlar Resûlullah zamanında çok mücâhedeler ve hizmetler etmişler ve Hazret-i Ömer fütûhatının kısm-ı aʿzamı da bunların yediyle olmuştur.

5. Kavm-i Fürs'tür. Çünkü yine rivâyet-i sahîhada vârid olduğu üzere Aleyhissalâtü vesselâm'dan sual olunmuş, yed-i saâdetleriyle Selmân-ı Fârisî radıyallahu anh'ın omuzuna vurup "هَذَا وَذَوُوهُ: bu ve bunun sâhibleri" buyurmuş; sonra da "iman, Süreyyâ'ya muʿallak olsa ebnâ-i Fâris'ten bir takım ricâl her hâlde uzanır alırlardı" لَوْ كَانَ الْإِيمَانُ مُعَلَّقاً بِالثُّرَيَّا لَنَالَهُ رِجَالٌ مِنْ أَبْنَاءِ فَارِسٍ buyurmuştur[2] ki bu hadîs-i şerifte İmâm-ı Aʿzam Ebû Hanife hazretlerinin menâkıbına da delâlet vardır.
6. Denilmiş ki bunlar Nehaʿdan iki bin, Kinde'den beş bin ve efnâ-i[3] nâstan üç bin kişi idiler ki Kâdisiye günü cihad ettiler.[4]

Velhâsıl bu kavmi bir zamana münhasır münferid bir kavimden ibaret telakkī etmemeli, imandan sonra herhangi bir suretle İslâm'dan yüz çevirenlerin kendilerine terk-i mevkiʿ etmeye mecbur oldukları ve olacakları herhangi bir kavim olarak anlamalıdır. Ve burada yalnız irtidâd-ı iʿtikadî değil, irtidâd-ı amelî de mevzûʿ-i bahistir. Vaktiyle Yehud'un Nasârâ'ya, Nasârâ'nın Müslümanlara terk-i mevkiʿ ettikleri gibi, niʿmet-i İslâm'ın kadrini bilmeyen[5] nankörler de onun kadrini bilecek, şükrünü edâ

---

1 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 342:

عن سماك بن حرب، قال: سمعت عياضا الأشعري، يقول: لما نزلت «فسوف يأتي الله بقوم يحبهم ويحبونه» (المائدة ٥/٥٤) قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «هم قومك يا أبا موسى»، وأومأ رسول الله صلى الله عليه وسلم بيده إلى أبي موسى الأشعري. هذا حديث صحيح على شرط مسلم ولم يخرجاه.

2 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 79; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 646; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XII, 378. Krş. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VI, 415; Ebû Ya'lâ, *el-Müsned,* III, 23; İbn Hibbân, *es-Sahîh,* XVI, 298:

وروي أن رسول الله صلى الله عليه وسلم سئل عن هذه الآية فضرب يده على عاتق سلمان الفارسي وقال: «هذا وذووه» ثم قال: «لو كان الدين معلقا بالثريا لناله رجال من أبناء فارس»

3 M'nin sonraki baskılarında kelime "ebnai" şeklinde değiştirilmiştir.

4 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 78-79. Krş. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 411-420; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 646; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 297:

قال علي بن أبي طالب والحسن وقتادة: هم أبو بكر وأصحابه. مجاهد: هم أهل اليمن، وقال غياض بن غنم الأشعري: لما نزلت هذه الآية أومى رسول الله صلّى الله عليه وسلّم إلى أبي موسى الأشعري فقال: «هم قوم هذا» قال النبي عليه الصلاة والسلام: «أتاكم أهل اليمن، هم ألين قلوبا وأرق أفئدة الإيمان يماني والحكمة يمانية» الكلبي: هم أحياء من اليمن ألفان من النخع وخمسة آلاف من كندة وبجيلة وثلاث آلاف من سائر الناس فجاهدوا في سبيل الله بالقادسية. السدّي: هم الأنصار. ويروى أنّ رسول الله صلّى الله عليه وسلّم سئل عن هذه الآية فضرب يده على عاتق سلمان الفارسي فقال: «هذا وذووه» ثم قال: «لو كان الدين معلقا بالثريا لناله من أبناء فارس»

5 H +"~~Müslümanlar~~".

edecek yeni bir kavm-i müslime terk-i mevkiʿ etmeye mecbur olacaklardır. Târîh-i beşer, târîh-i İslâm bunun büyük küçük misâlleriyle mâlâmâldir. Ferdleri, akvâm-ı sağīreyi bırakalım da en büyük misâllerini alalım. Evvela Araplar, kavimden kavme bu hizmeti yapmışlar, baʿdehu Emeviyye'nin son zamanlarında olduğu gibi bu hizmet Arab'dan Acem'e doğru geçmiş, hadîs-i şerîfin de delâlet ettiği üzere kavm-i Fürs mânen ve maddeten İslâm'a pek büyük hizmetler eylemiş, [1720] sonra bunlar da aynı hâle gelmiş, bu defa da Allah Türkleri göndermiş, Arabların, Fürslerin kadrini bilemeyip zâyiʿ ettikleri devlet-i İslâm'ı ele alarak İstanbul'a ve oradan kıtaʿât-ı arzın her tarafına yaymışlar binâenʿaleyh ebnâ-i Fâris hadîsinin delâleti ve feth-i Kostantıniyye hadîsinin[1] sarâhati ve فَعَسَى اللّٰهُ اَنْ يَأْتِيَ بِالْفَتْحِ اَوْ اَمْرٍ مِنْ عِنْدِه۪ vaʿd-i ilâhîsinin ıtlak ve işareti ile Türkler de بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُٓ اَذِلَّةٍ عَلَى الْمُؤْمِن۪ينَ اَعِزَّةٍ عَلَى الْكَافِر۪ينَۘ يُجَاهِدُونَ ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِ وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَٓائِمٍ tebşîrine dâhil olmuşlardır. Demek ki onlar da bu nimetin kadrini bilmez, küfr ü küfrâna doğru giderlerse, mevkilerini Allah'ın göndereceği diğer bir kavme terk etmeye mecbur olacaklardır. Ve kim bilir Vâsiʿ ve Alîm olan Allah kıyamete kadar daha ne kavimler gönderecektir. İşte ta yukarıdan اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ [5/20] tezkîrinden beri gelen ve daha devam edecek olan beyânâtın siyâk u sibâkına nazaran hâsıl-ı meâl bu noktada toplanmaktadır.

Binâenʿaleyh ey mü'minler, dininizin kadrini biliniz, hiçbir kavme inhisar kabul etmeyen bu vâsiʿ feyz-i Hakk'ı, bu fazl-ı ilâhîyi, bu yüksek hürriyeti bırakıp da başkalarının muvâlâtı arkasına düşmeyiniz {اِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللّٰهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذ۪ينَ اٰمَنُوا} sizin her mânasıyla velîniz, veliyyü'l-emriniz, muhibbiniz, nâsırınız başkası değil ancak Allah ve Allah'a tebeʿan Resûlü ve Allah'a ve Resûlüne tebeʿan mü'minlerdir. {الَّذ۪ينَ يُق۪يمُونَ الصَّلٰوةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكٰوةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ} Öyle mü'minler ki Allah'a ve Allah'ın emirlerine boyun eğerek rekatlarıyla güzelce namaz kılarlar ve Allah'ın emrine inkıyad ederek hüsn-i rızâlarıyla zekâtlarını verirler, yahut rükûda oldukları hâlde zekât verirler.

---

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* IV, 335; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr,* II, 441/1754; Hâkim, *el-Müstedrek,* IV, 468/8300; Heysemî, *Mecmaʿu'z-zevâid,* VI, 218:

حدثني عبد الله بن بشر الخثعمي، عن أبيه أنه سمع النبي صلى الله عليه وسلم يقول: «لتفتحن القسطنطينية، فلنعم الأمير أميرها، ولنعم الجيش ذلك الجيش». قال: فدعاني مسلمة بن عبد الملك فسألني، فحدثته، فغزا القسطنطينية

Bu âyetin sebeb-i nüzûlü hakkında birkaç rivayet vardır. Evvelkisi Ubâde b. Sâmit hazretlerinin bâlâda nakledilen sözü ve mü'minlerden murad umumdur. İkincisi [1721] İkrime'nin rivayetine göre Hazret-i Ebû Bekir'dir. Üçüncüsü Atâ'nın İbn Abbas'tan rivayetine göre de Hazret-i Ali'dir. Ebû Zer'den de "Bir gün mescidde öğle namazını kılmıştık, bir sâil "Yâ Rabbi şâhid ol, Resûlullah'ın mescidine geldim dilendim[1] kimse bana bir şey vermedi" diye şikâyet etti. Hazret-i Ali daha namaz kılıyordu ve rükûda idi, sâile serçe parmağındaki bir yüzüğü îmâ etti o da gitti aldı, Resûlullah bakıyordu, "Allahım, kardeşim Mûsâ senden رَبِّ اشْرَحْ لِى صَدْرِى... إلى ...وَاَشْرِكْهُ فِى اَمْرِى [Tâhâ 20/25-32] diye niyaz etti, sen de سَنَشُدُّ عَضُدَكَ بِاَخِيكَ وَنَجْعَلُ لَكُمَا سُلْطَانًا [el-Kasas 28/35][2] diye Tevrat'ı inzal buyurdun. Allahım[3], ben de peygamberin Muhammedim, benim de sîneme genişlik ver, işimi kolaylaştır, bana da ehlimden Ali'yi vezir yap ve bununla arkama kuvvet ver" dedi. Henüz bu kelimâtı itmam etmeden Cibrîl nâzil oldu "Yâ Muhammed ikra' اِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللّٰهُ وَرَسُولُهُ... إلخ dedi" diye bir rivayet vardır. Bu iki rivayete nazaran وَالَّذِينَ اٰمَنُوا'dan murad şahs-ı muayyendir diyenler olmuş ve bundan dolayıdır ki Şîa Hazret-i Ali'nin imameti meselesinde bu âyet ile istidlâl etmek istemişlerdir.[4] Şüphe yok ki Ebû Bekir ve Ali وَالَّذِينَ اٰمَنُوا الَّذِينَ cümlesindendirler fakat yalnız değil.

---

1 B -"dilendim".

2 "…biraderinle bâzûna kuvvet vereceğiz ve sizin için bir saltanat kuracağız…"

3 B -"Allahım".

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XII, 382-386. Krş. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 424-426; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 80-81:

الْمَسْأَلَةُ الْأُولَى: فِي قَوْلِهِ وَالَّذِينَ آمَنُوا قَوْلَانِ: الْأَوَّلُ: أَنَّ الْمُرَادَ عَامَّةُ الْمُؤْمِنِينَ، وَذَلِكَ لِأَنَّ عُبَادَةَ بْنَ الصَّامِتِ لَمَّا تَبَرَّأَ مِنَ الْيَهُودِ وَقَالَ: أَنَا بَرِيءٌ إِلَى اللهِ مِنْ حِلْفِ قُرَيْظَةَ وَالنَّضِيرِ، وَأَتَوَلَّى اللهَ وَرَسُولَهُ نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ عَلَى وَفْقِ قَوْلِهِ.... الْقَوْلُ الثَّانِي: أَنَّ الْمُرَادَ مِنْ هَذِهِ الْآيَةِ شَخْصٌ مُعَيَّنٌ، وَعَلَى هَذَا فَفِيهِ أَقْوَالٌ: الْأَوَّلُ: رَوَى عِكْرِمَةُ أن هذه الْآيَةَ نَزَلَتْ فِي أَبِي بَكْرٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ. وَالثَّانِي: رَوَى عَطَاءٌ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ أَنَّهَا نَزَلَتْ فِي عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ عليه السلام. وروي أَنَّ عَبْدَ اللهِ بْنَ سَلَامٍ قَالَ: لَمَّا نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ قُلْتُ يَا رَسُولَ اللهِ أَنَا رَأَيْتُ عَلِيًّا تَصَدَّقَ بِخَاتَمِهِ عَلَى مُحْتَاجٍ وَهُوَ رَاكِعٌ، فَنَحْنُ نَتَوَلَّاهُ. وَرُوِيَ عَنْ أَبِي ذَرٍّ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ: صَلَّيْتُ مَعَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمًا صَلَاةَ الظُّهْرِ، فَسَأَلَ سَائِلٌ فِي الْمَسْجِدِ فَلَمْ يُعْطِهِ أَحَدٌ، فَرَفَعَ السَّائِلُ يَدَهُ إِلَى السَّمَاءِ وَقَالَ: اللّٰهُمَّ اشْهَدْ أَنِّي سَأَلْتُ فِي مَسْجِدِ الرَّسُولِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَمَا أَعْطَانِي أَحَدٌ شَيْئًا، وَعَلِيٌّ عَلَيْهِ السَّلَامُ كَانَ رَاكِعًا، فَأَوْمَأَ إِلَيْهِ بِخِنْصَرِهِ الْيُمْنَى وَكَانَ فِيهَا خَاتَمٌ، فَأَقْبَلَ السَّائِلُ حَتَّى أَخَذَ الْخَاتَمَ بِمَرْأَى النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: اللَّهُمَّ إِنَّ أَخِي مُوسَى سَأَلَكَ فَقَالَ: «رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي» إِلَى قَوْلِهِ «وَأَشْرِكْهُ فِي أَمْرِي» (طه ٢٠/٢٥-٣٢) فَأَنْزَلْتَ قُرْآنًا نَاطِقًا «سَنَشُدُّ عَضُدَكَ بِأَخِيكَ وَنَجْعَلُ لَكُمَا سُلْطَاناً» (الْقَصَص ٢٨/٣٥) اللَّهُمَّ وَأَنَا مُحَمَّدٌ نَبِيُّكَ وَصَفِيُّكَ فَاشْرَحْ لِي صَدْرِي وَيَسِّرْ لِي أَمْرِي وَاجْعَلْ لِي وَزِيرًا مِنْ أَهْلِي عَلِيًّا اشْدُدْ بِهِ ظهري. قال أبو ذر: فوالله مَا أَتَمَّ رَسُولُ اللهِ هَذِهِ الْكَلِمَةَ حَتَّى نَزَلَ جِبْرِيلُ فَقَالَ: يَا مُحَمَّدُ اقْرَأْ «إِنَّما وَلِيُّكُمُ اللّٰهُ وَرَسُولُهُ» إِلَى آخِرِهَا، فَهَذَا مَجْمُوعُ مَا يَتَعَلَّقُ بِالرِّوَايَاتِ فِي هَذِهِ الْمَسْأَلَةِ. الْمَسْأَلَةُ الثَّانِيَةُ: قَالَتِ الشِّيعَةُ: هَذِهِ الْآيَةُ دَالَّةٌ عَلَى أَنَّ الْإِمَامَ بَعْدَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هُوَ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ...

{وَمَنْ يَتَوَلَّ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا فَاِنَّ حِزْبَ اللّٰهِ هُمُ الْغَالِبُونَ} ❁ "**Hizb**" lügatta bir zâtın re'yine tâbiʿ olup kendisiyle beraber bulunan ashâbıdır ki kendilerini tazyik eden bir iş için toplanmış kimseler demektir. حِزْبِ اللّٰهِ unvânını müfessirîn جُنْدُ اللهِ، أَوْلِيَاءُ اللهِ، أَنْصَارُ اللهِ، شِيْعَةُ الله diye muhtelif tâbirlerle tefsir etmişlerdir. Yani hakikatte gālib olanlar ancak Allah ordusu veya Allah dostları veya Allah yardımcıları veya Allah taraftarları, Allah fırkasıdır. Asıl velâyet Allah'ındır. Diğerlerinin galebesi sûrî veya muvakkattir. Bunun için {يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الَّذٖينَ اتَّخَذُوا دٖينَكُمْ هُزُواً وَلَعِباً مِنَ الَّذٖينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَالْكُفَّارَ اَوْلِيَٓاءَ} ❁ Görülüyor ki evvelki nehiy sûret-i umûmiyede yalnız Yehûd ve Nasârâ'ya [1722] mahsus idi. Burada ise nehiy ale'l-umûm küffâra dahi taʿmîm edilmiştir. Ve aynı zamanda bu nehiy ehl-i kitâbın dîn-i İslâm'ı istihzâ ve istihfaf edenlerine tahsis olunmuştur. Bunun sebeb-i nüzûlünde deniliyor ki Rifaʿa b. Zeyd ile Süveyd b. Hâris zâhiren Müslüman olmuşlar, Müslüman olmuş gibi görünmüşler, sonra münafıklığa girişmişler, Müslümanlardan birtakım kimselerin de bunlara meveddeti varmış, bu âyet bunlar hakkında nâzil olmuştur.[1] Şu hâlde zâhiren Müslüman görünüp bâtınen küfr ü nifak taşımak, dini makāsıd-ı hasîseye âlet yapmak, dini eğlence ve oyuncak yerine koymaktır ve bununla evvelâ izhâr-ı İslâm ederek Müslümanlara içlerinden fesad saçmak isteyen dönme kâfirlere nazar-ı dikkat celb edilmiştir. Maʿamâfîh sebep hâs olmakla beraber hüküm âmdır ve her nevi istihzâya şâmildir. Bunun için bu ıtlaktan sonra istihzânın bir nevʿ-i mahsûsunu beyan ile şöyle buyuruluyor:

{وَاِذَا نَادَيْتُمْ اِلَى الصَّلٰوةِ اتَّخَذُوهَا هُزُواً وَلَعِباً} O kâfirleri de dost ittihaz etmeyiniz ki namaza nidâ ettiğiniz, yani ezan okuduğunuz vakit o ezan veya namazı eğlence ve oyun yerine tutar, istihzâ ederler {ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْقِلُونَ} bu da bunların akılsız bir kavim olmalarından neş'et eyler. ❁ Bu akılsızlıkları cümlesindendir ki mânasız çanları hoşlanır dinlerler de tevhîde, salât ü felâha çağıran yüksek mânalı güzel ezanlardan hoşlanmazlar.

---

1 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 568:

وَكَانَ رِفَاعَةُ بْنُ زَيْدِ بْنِ التَّابُوتِ، وَسُوَيْدُ بْنُ الْحَارِثِ قَدْ أَظْهَرَا الْإِسْلَامَ وَنَافَقَا فَكَانَ رِجَالٌ مِنْ الْمُسْلِمِينَ يُوَادُّونَهُمَا. فَأَنْزَلَ اللّٰهُ تَعَالَى فِيهِمَا: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الَّذِينَ...

Bu âyet evvelâ ezanın meşrûiyetine, sâniyen onunla istihzâ ve istihfâfın küfr olduğuna delâlet etmektedir. Bunun için ezana icâbet vâcibdir. Bu âyetin sebeb-i nüzûlünde de şu iki rivayet vardır: Ezan okununca Müslümanlar namaza kalktıklarında Yahudîler gülüp istihzâ ederek قاموا لا قاموا، صلوا لا صلوا، ركعوا لا ركعوا "kalktılar kalkmaz olsunlar, kıldılar kılmaz olsunlar, rükû ettiler etmez olsunlar" derlermiş.[1] Süddî'nin rivayetine göre Medine'de bir Nasrânî varmış, [1723] müezzinin أشهد[2] أن محمدا رسول الله dediğini işittiği zaman "أَحْرَقَ اللّٰهُ الْكَاذِبَ: Allah yalancıyı yaksın" dermiş. Bir gece hizmetçisi elinde bir ateş ile odasına giderken bir şerâre sıçramış, hâne halkı da uykuda imiş, derken bir yangın çıkmış, nasrânî de bütün ailesi ile beraber yanmış gitmiş, bu âyet de bunun üzerine nâzil olmuştur.[3]

Şimdi ehl-i kitâbın Müslümanlar hakkında besledikleri fikr-i fesad ile dini istihzâ ve istihfaf etmelerine karşı cevâb u itâb ve nush u irşad olmak üzere buyuruluyor ki: {قُلْ يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ هَلْ تَنْقِمُونَ مِنَّا... إلخ}

"**Nakm**", bir şeyi hoşlanmamaktır ki "niʿmet"in zıddı ve azab demek olan "nıkmet" bundan veya bu mâna ondan me'huzdur. Bu âyette pek güzel bir kıyâs-ı mukassem vardır. Yani ey ehl-i kitab, sizin bizden hoşlanmamanız, bizi taʿyîb etmeniz, dinimizi beğenmemeniz hiç başka bir şeyden değil ancak iki sebepten dolayıdır: Birisi bizim Allah'a ve Allah tarafından bize, bizim Peygamberimiz Muhammed Mustafa'ya indirilen şirʿa ve minhâca, kitab ve sünnete ve bundan evvel geçen peygamberlere inzal edilmiş olan kitaplara ve bu meyanda Tevrat ve İncil'e de iman etmemiz, diğeri de sizin ekserinizin fâsık olmasıdır. İşte bizi beğenmemenize ve bize kızmanıza bu iki şeyden başka sebep yoktur. Bizim imanımız sizden geniş ve sizin esaslarınızı da câmiʿ. Sizin

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 487:

وذلك أن اليهود كانوا إذا سمعوا الأذان ورأوا الْمُسْلِمِين قاموا إلى صلاتهم يقولون «قَدْ قاموا لا قاموا» وإذا رأوهم ركعوا قَالُوا «لا ركعوا» وإذا رأوهم سجدوا ضحكوا وقالوا «لا سجدوا» واستهزءوا.

2 M ve B: "وأشهد".

3 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 82:

قال السدي: نزلت في رجل من النصارى كان إذا سمع المؤذن يقول: أشهد أن محمدا رسول الله، قال: أحرق الله الكاذب، فدخل خادمه بنار ذات ليلة وهو نائم وأهله نيام فتطاير منها شرارة في البيت فأحرق البيت وأحرق هو وأهله.

ise hem sâha-i iman ve vicdanınız dar, hem de ekseriyetiniz fâsık ve vicdansız. Şüphe yok ki birincisi olan vüsʿat-i iman ve vicdan ayıplanacak bir şey değil, takdir edilmesi lâzım gelen bir haktır. Şu hâlde sizin bizi hoşlanmamanızın yegâne sebebi fıskınız, vicdansızlığınızdır. Fi'l-vâkiʿ dar kafalılar yüksek kafalıları, vicdansızlar vicdanlıları, fâsıklar sulehâyı sevmezler ve onları izʿac etmek için ellerinden geleni yaparlar. Ellerinden gelirse bir yudum suda boğmak isterler. Ekâbirin kıymeti de bunlara tahammül [1724] etmek ve mücahede eylemektir. Demek oluyor ki bu âyet ehl-i kitâba cevap verirken evvelemirde Müslümanlara bir derstir. Çünkü Müslümanlar an-cemâʿat[in] bu cevâbı verebilmek için bu geniş ve kuvvetli imana sâhip olmak ve ekseriyet fâsık olmamak lâzım gelir. Yoksa Yehûd ve Nasârâ'nın fıskına iştirak edip de onlara kendini beğendirmeye çalışmak veya onlara galebe ümidini beslemek hem hakka iftira ve hem kendini terzil etmektir.

{قُلْ هَلْ اُنَبِّئُكُمْ بِشَرٍّ مِنْ ذٰلِكَ مَثُوبَةً عِنْدَ اللّٰهِ} "**Nebe'**", haber-i mühim demektir. Buradaki ذٰلِكَ ism-i işaretinin müşârün ileyhi hakkında ve şerriyet husûsunda söz edilmiştir. Bir rivayete göre Yahudîlerden bir kısmı gelmişler, Resûlullah'a dinini sormuşlar, Resûlullah اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْنَا وَمَٓا اُنْزِلَ اِلٰٓى اِبْرٰهِيمَ... وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ [el-Bakara 2/136] diye cevap vermiş. Îsâ'yı işittikleri zaman "biz sizin dininizden daha şerîr din bilmiyoruz" demişler, bu âyet bunun üzerine nâzil olmuş.[1] Binâenʿaleyh bunlar dine "şer" tâbir ettiklerinden dolayı "sizin şer dediğinizden daha şerrini size haber vereyim ki o sizin din nâmını verdiğiniz kendi hâlinizdir" mânasına mücârat tarîkiyle "şer" tâbir olunmuş ve ذٰلِكَ de taʿyîb edilen dine işarettir denilmiş ise de, biz bu sebeb-i nüzûle itiraz etmemekle beraber şu mânayı daha zâhir buluyoruz: Yâ Muhammed, o ehl-i kitâba şöyle de: Daha fenasını kemâl-i ehemmiyetle haber vereyim mi? İşte {مَنْ لَعَنَهُ اللّٰهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ} Allah'ın lânetlediği (فَبِمَا نَقْضِهِمْ مِيثَاقَهُمْ لَعَنَّاهُمْ *[el-Mâide 5/13] bak*) ve

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 651. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 487-488:

وروى أنه أتى رسول الله صلى الله عليه وسلم نفر من اليهود فسألوه عمن يؤمن به من الرسل؟ فقال «آمنا بالله وما أنزل إلينا» إلى قوله «ونحن له مسلمون» فقالوا حين سمعوا ذكر عيسى عليه السلام: ما نعلم أهل دين أقل حظاً في الدنيا والآخرة منكم، ولا دينا شراً من دينكم. فنزلت.

üzerine gazab ettiği {وَجَعَلَ مِنْهُمُ الْقِرَدَةَ وَالْخَنَازِيرَ} ve kendilerinden maymunlar ve hınzırlar yaptığı {وَعَبَدَ الطَّاغُوتَ} ve bir de tâgūta tapan ❁ tâgūta kulluk eden kimseler {أُولَٰئِكَ شَرٌّ مَكَانًا وَأَضَلُّ عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ} işte bunlar mevkice daha fena ve tarîk-i müstakīmden daha ziyade sapmış kimselerdir.

[1725] Kırade ve hanâzîr yapılanların yani sûreten ve mânen "mesh" denilen bu hâle getirilenlerin ashâb-ı sebt olduğu, bunların gençleri maymun, ihtiyarları da hınzır kılığına konulmuş bulunduğu zikrediliyor ki ümem-i sâlifede ve ezcümle Benî İsrâîl'de böyle meshler mâruftur. Nasârâ'da da mâide-i Îsâ ashâbı hakkında mesh mervîdir. Bunun için bazı müfessirîn kırade ashâb-ı sebt, hanâzîr mâide-i Îsâ ashâbıdır demişlerdir[1] ki Sûre-i Bakara'da ashâb-ı sebt hakkında yalnız كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ [2/65] buyurulduğuna nazaran bu daha muvâfık olsa gerektir. İnsanların böyle hayvan hâline konulmasına "mesh" tâbir olunur ki ya yalnız mânevî veyahut hem sûrî ve hem mânevî olmak üzere iki türlüdür. Mesh-i mânevî; sefâlet-i ahlâkiye intac eden tehavvül, mesh-i sûrî ve mânevî de sefâlet-i ahlâkiye ile beraber sefâlet-i hayâtiyeyi intac eden tehavvüldür ki buna "mesh-i hakīkī" dahi tâbir olunur. Memsuh olanlarda tenasül olmaz, binâenʿaleyh maymun ve hınzır oldular demek, envâʿ-ı hayvânâttan maymun ve hınzır tenasülü yapar bir nevi oldular demek değil, sefâlet-i külliye içinde inkıraz ve akamete mahkum oldular demektir. Maʿamâfîh insanın maymundan jenerasyon tarîkiyle tekâmül ettiğini iddia edenlerin yine insanın da jenerasyon tarîkiyle maymuna inkılab edeceğini bir kanun gibi mülâhaza etmeleri iktizâ eder. Ve bu âyet bunlara da bir cevap ve inzârı tazammun eyler. Âyette lânetten gazaba, gazabdan meshe, meshten ubûdiyyet-i tâgūta doğru giden silsile-i beyan gösteriyor ki bunların hey'et-i mecmûʿası değil her biri bir şerdir. Ve bunlar içinde ednâsı lânet, aksâsı tâgūta ubûdiyettir. Demek ki tâgūta ubûdiyet bunların cümlesini istilzam eden bir mebde'-i şerdir. Bunlar evvela melʿun olur, rahmet-i ilâhiyeden tebʿîd edilir, sâniyen tebʿîd ile kalmaz gazab-ı ilâhî başlarına çöker, âlâm u mesâib içinde kıvranırlar. Sâlisen maymun gibi bir insan

1 H: "demişler".

mukallidi; kararsız, mütelevvin, sahtekâr, bir bakışa[1] zeki, insanın [1726] her yaptığını derhâl taklid eder, fakat hakikatte ne yaptığını bilmez, taklid derdiyle her felâkete atılır, sevk edilir; gayet çirkin, suratsız bir maskaralık timsâli veya hınzır gibi canavar, boynu bükülmez, kafası tuttuğuna gider, her habâseti yapar, her pisliği yer, derisi bile dibâgat kabul etmez, müstekreh, menfur, makhur bir cinayet ve denâet timsâli olur gider. *("Tâgūt"un mânası için Sûre-i Bakara'da* لَٓا اِكْرَاهَ فِي الدِّينِ *[2/256] âyetine bak*). وَعَبَدَ الطَّاغُوتَ "Abede" fi'l-i mâzî olarak لَعَنَ veya غَضِبَ'ye ma'tuf olup وَمَنْ عَبَدَ demektir. Fakat Hamza kıraatinde bâ'nın zammı ve tâ'nın cerriyle terkîb-i izâfî olarak وَعَبُدَ الطَّاغُوتِ okunur ki bu surette de "kırade" ve "hanâzîr"e ma'tuftur. عَبُدَ "Yekuz" vezninde sıfattır.

Bunlar {وَاِذَا جَٓاؤُ۫كُمْ[2]... يَكْتُمُونَ} ey mü'minler, size geldikleri vakit de "âmennâ" derler, mü'min görünürler, hâlbuki kâfir girer kâfir çıkarlar[3], gönüllerinde ne küfürler ne fesadlar gizlerler ve düşünmezler ki bu gizledikleri küfr ve nifaktan Allah gāfil değil, onları kendilerinden daha ziyade bilir. Yâ Muhammed veya ey muhatab {وَتَرٰى كَث۪يرًا مِنْهُمْ} bunların hepsi değil fakat çoğunu görürsün ki {يُسَارِعُونَ فِي الْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاَكْلِهِمُ السُّحْتَ} ism, udvân, haram yemek, bu üçüne mütemâdiyen koşarlar, atılırlar. ❁ Ki yalancılık, küfürbazlık etmek, zulmetmek udvânın, rüşvet de suhtün en bâriz misâllerindendir. (سَمَّاعُونَ لِلْكَذِبِ اَكَّالُونَ لِلسُّحْتِ *[5/42] bak*) {لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} Bu yaptıkları ne fenâ[4] amel!... {لَوْلَا يَنْهٰيهُمُ الرَّبَّانِيُّونَ وَالْاَحْبَارُ عَنْ قَوْلِهِمُ الْاِثْمَ وَاَكْلِهِمُ السُّحْتَ} Rabbânîler[5], yani başlarında rabbânîlik iddiasında bulunan evliyâ-yı umûrları siyâsiyyûnu ve "ahbâr" denilen ulemâları bunları yalan söylemekten ve haram yemekten nehyetseler a!.. Fakat [1727] etmiyorlar, lâekal sükût ile olsun tervic ediyorlar. {لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَصْنَعُونَ} Herhâlde bu işledikleri pek fena bir sanat. ❁ Demek ki bunlar bunu sanat ittihaz etmişler, pek çirkin bir siyaset sanatına düşmüşlerdir. Ve bütün mes'ûliyetin esası bunlardadır. Ve halkın

---

1 B: "başa".
2 H, M ve B: "جاءكم".
3 H: "gâvur girer gâvur çıkarlar".
4 M ve B -"ne fenâ".
5 B: "Rabbâniyyûn".

ahlâkını dinini bozan bunlardır. Tâgūt bunlar içindedir. Ve anlaşılıyor ki rabbâniyyûnun mes'ûliyeti ahbârdan daha mukaddemdir. Ulemâ demişlerdir ki Kur'an'da ulemâyı tevbih eden âyetler içinde en şiddetlisi, en korkuncu budur.[1] İbn Mübarek hazretleri de bu âyetin mazmûnunu şu beytiyle ifade etmiştir:

وَهَلْ أَفْسَدَ الدِّينَ إِلَّا الْمُلُو　　كُ وَأَحْبَارُ سُوءٍ وَرُهْبَانُهَا

{وَقَالَتِ الْيَهُودُ} Yahudîler {يَدُ اللّٰهِ مَغْلُولَةٌ} "Allah'ın eli bağlıdır, sıkıdır" dediler. ❁ Bu söz mahcurdur, mukayyeddir, dilediği gibi tasarrufa kādir değildir, her istediğini yapamaz ve binâenʿaleyh istediği gibi infak ve ihsan da edemez. Dardır, bol rızık veremez demek olduğu gibi eli sıkıdır, tabiatında buhl ve imsak vardır. Vermek istemez, isteyemez demek de olabilir. Yani ya doğrudan doğru nefy-i cûddan veya nefy-i kudret ile beraber nefy-i cûddan kinayedir. Lisân-ı Arab'da "gull-i yed" tâbiri buhl ve imsaktan, "bast-ı yed" de el açıklığı gibi cûd ve keremden kinaye olur. Ve onun için hakikaten el bulunmayan mevkide de istiʿmâl olunur. Lisânımızda "eli bağlı" demekle "eli sıkı" demek arasında fark vardır. Eli bağlılık el darlığı gibi bir müzâyaka, fakr veya acz ve mâniʿa ifade eder. El sıkılığı ise esasen yine darlıktan me'huz olmakla beraber bu mâna mülâhaza olunmaksızın servet ve kudreti de varken doğrudan doğru buhl ve imsâk-i cibillî ifade eder. Zira kinayeler ya bi-mertebetin veya bi-merâtib levâzımda istiʿmâl demektir. Arapça "gull-i yed" ise her iki mânaya müsâiddir. Nitekim وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً اِلٰى عُنُقِكَ'de [el-İsrâ 17/29][2] el sıkılığı غُلَّتْ اَيْدِيهِمْ'de de el [1728] bağlılığı zarûret ve müzâyaka mânasınadır. Yehûd يَدُ اللّٰهِ مَغْلُولَةٌ derken eli hem bağlı hem sıkı mânasını kasdetmişler ki cevapta بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِۙ يُنْفِقُ كَيْفَ يَشَٓاءُ buyurulmuş, hem kudret ve hem meşiyyet-i tâmme ile cûd isbat olunmuştur. Binâenʿaleyh

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 449:

وكان العلماء يقولون: ما في القرآن آية أشدَّ توبيخًا للعلماء من هذه الآية، ولا أخوفَ عليهم منها... عن الضحاك بن مزاحم في قوله: «لولا ينهاهم الربانيون والأحبار عن قولهم الإثم» قال: ما في القرآن آية، أخوف عندي منها: أَنَّا لا ننهى... عن ابن عباس قال: ما في القرآن آية أشدَّ توبيخًا من هذه الآية: «لولا ينهاهم الربانيون والأحبار عن قولهم الإثم وأكلهم السحت لبئس ما كانوا يعملون» قال: كذا قرأ.

2 "Hem elini bağlayıp boynuna asma…"

Yehûdun bu sözü "Allah her istediğini yapamaz ve her istediğini veremez, onun için bol bol rızık da veremez; yoksa Yahudîlere hiç darlık çektirmez, her şeyi ihsan ediverirdi[1]" meâlinde olduğu anlaşılıyor.

İbn Abbas, İkrime ve Dahhâk demişlerdir ki mukaddemâ bolluk ve ucuzluk içinde bulunan ve hatta bulundukları yerlerde halkın en zengini olan Yahudîler bilâhare Allah'a isyanları yüzünden darlığa ve sıkıntıya düşmüş olmalarından dolayı bu sözü Finhas b. Âzura söylemiş ve bu âyet bu sebeple nâzil olmuştur.[2] Mukātil ise İbn Sûriya ve Âzir b. Ebî Âzir'in dahi Finhas ile beraber olduklarını ve hatta istikraz âyetlerine karşı اِنَّ اللّٰهَ فَق۪يرٌ وَنَحْنُ اَغْنِيَٓاءُ [Âl-i İmrân 3/181] dedikleri gibi, Buhtünassar ve Nasârâ tarafından Beyt-i Makdis'in tahrîbi hâdiselerine de "Eğer Allah'ın eli bağlı olmasa idi bunları bizden men' ederdi" dediklerini rivayet eylemiştir.[3] Yehûdun bu sözü ashâb-ı Resûlullah'ın şiddetli fakr u ihtiyaç içinde bulundukları sırada "Muhammed'in ilâhı fakir, eli bağlıdır, onun için onları zarûretten kurtaramıyor" tarzında Müslümanlarla istihzâ etmek için söylemiş olmaları ihtimâli de söylenmiştir.[4] Âyette bunun rabbâniyyûn ve ahbârın sıfatlarını[5] takbih akabinde îrad edilmiş

---

1 M: "ediyordu".

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 87:

قال ابن عباس وعكرمة والضحّاك وقتادة: إن الله كان قد بسط على اليهود حتى كانوا من أكثر الناس مالا وأخصبهم ناحية فلما عصوا الله في محمد عليه السلام وكذبوا به كف الله عنهم ما بسط عليهم من السعة فعند ذلك قال فنحاص بن عازورا: يَدُ اللهِ مَغْلُولَةٌ لم يردوا إلى عنقه ولكنهم أرادوا إنها مقبوضة بمعنى منه ممسكة عن الرزق فنسبوه إلى البخل.

3 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 490:

وَقالَتِ الْيَهُودُ يعني ابْن صوريا وفنحاص اليهوديين وعازر بن أَبِي عازر يَدُ اللهِ مَغْلُولَةٌ يعني ممسكة أمسك الله يده عنا فلا يبسطها علينا بخير وليس بجواد وذلك أن الله عَزَّ وَجَلّ بسط عليهم فِي الرزق فَلَمَّا عصوا واستحلوا ما حرم عليهم أمسك عَنْهُم الرزق، فقالوا عِنْد ذَلِكَ يد الله محبوسة عن البسط.

İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr,* I, 565:

وقال مقاتل: فنحاص وابن صوريا وعازر بن أبي عازر. وفي سبب قولهم هذا ثلاثة أقوال: أحدها: أن الله تعالى كان قد بسط لهم الرزق، فلما عصوا الله تعالى في أمر محمّد صلّى الله عليه وسلّم وكفروا به كفَّ عنهم بعض ما كان بسط لهم، فقالوا: يد الله مغلولة، رواه أبو صالح عن ابن عباس، وبه قال عكرمة. والثاني: أن الله تعالى استقرض منهم كما استقرض من هذه الأمة، فقالوا: إِن الله بخيل، ويده مغلولة فهو يستقرضنا، قاله قتادة. والثالث: أن النصارى لما أعانوا بختنصر المجوسي على تخريب بيت المقدس، قالت اليهود: لو كان الله صحيحاً لمنعنا منه، فيده مغلولة، ذكره قتادة أيضاً.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XII, 393-394:

لَعَلَّ الْقَوْمَ لَمَّا رَأَوْا أَصْحَابَ الرَّسُولِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي غَايَةِ الشِّدَّةِ وَالْفَقْرِ وَالْحَاجَةِ قَالُوا عَلَى سَبِيلِ السُّخْرِيَةِ وَالِاسْتِهْزَاءِ: إِنَّ إِلَهَ مُحَمَّدٍ فَقِيرٌ مَغْلُولُ الْيَدِ، فَلَمَّا قَالُوا ذَلِكَ حَكَى اللهُ عَنْهُمْ هَذَا الْكَلَامَ.

5 M ve B: "san'atlerini".

olması hasebiyle siyâkı bize şunu işʿâr ediyor ki bu söz Yahudîlerin ahbârı tarafından söylenmiş olmak itibariyle umûmuna nisbet edilmiştir. Ve demek oluyor[1] ki bu söz[2] Yahudîlerin akide ve ahlâklarına müteʿallik bir düstur mahiyetinde fezleke edilmiş ve umûmun anlayabileceği bir ifade ile ifade olunmuştur. Binâenʿaleyh bunda başlıca iki mesele vardır. Birisi sonraki Yahudîlerin kudret-i ilâhiye hakkındaki felsefî nazariyeleri, diğeri de buna müteferriʿ olarak ahlâk ve iktisadda tutturdukları buhl [1729] ve imsak düsturları ki bunlar bâlâda zikr olunan seyyiâtın esbâbından en mühimini teşkil eder. Demek oluyor ki ulemâ-yı Yehûd sonradan tabiat ve îcab nazariyesine saparak Allah teâlâ'nın tam mânasıyla fâʿil-i muhtar olmadığı ve kudret ve irâde-i ilâhiyenin kavânîn-i tabîʿiye ile mukayyed ve mahdud olup onun fevkine geçemeyeceği, taʿbîr-i âharla Allah kâinatı halk ettikten sonra artık istirahate çekilip hüküm ve kudretini نَحْنُ اَبْنَٓاءُ اللّٰهِ وَاَحِبَّٓاؤُهُ [5/18] dedikleri gibi mahlûkātına tevdîʿ etmiş olmakla onlara dilediği gibi sevab ve ikāb yapamayacağı ve bu suretle eli bağlanmış, cûd u ihsânı gayet daralmış olduğu ve binâenʿaleyh Yahudîlerin bunu böyle bilip mûcebince her hususta buhl u imsâkı düstûr-i iktisad ittihaz etmeleri lâzım geldiği fikrine düşmüşler ve bu fikir altında Allah'ın hem rahmetinden me'yus ve hem gazabından emîn olarak o fena sanata sülûk etmişler, velhâsıl يَدُ اللّٰهِ مَغْلُولَةٌ demişler. {غُلَّتْ اَيْدِيهِمْ وَلُعِنُوا بِمَا قَالُوا} Kendi elleri bağlanmış, öyle söylemişler ve söyledikleriyle melʿun olmuşlardır. Elleri bağlansın ve sözleriyle melʿun olsunlar. ❁ Bu fıkra, ya bu sözlerinin sebeb ve müsebbebini ihbar veya bu sebeple aleyhlerine duayı tâlim ve telkin eden bir inşâdır.

{بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ} Hayır Allah'ın iki eli de açıktır. Yed-i cemâli de açık yed-i celâli de. Hâşâ O bahîl değil, cevâd-ı mutlaktır; âciz değil kādir-i mutlaktır. {يُنْفِقُ كَيْفَ يَشَٓاءُ} Nasıl dilerse öyle infak eder; isterse verir, isterse vermez; isterse az verir isterse çok, isterse hesab ile verir, isterse hesabsız; isterse sebep ile verir isterse sebepsiz. ❁ Hem ganiyy-i

---

1 H: "olur".

2 B -"Yahudîlerin ahbârı tarafından söylenmiş olmak itibariyle umûmuna nisbet edilmiştir. Ve demek oluyor ki bu söz".

kerîm, hem kādir-i mutlak, hem fâʿil-i muhtâr, hem rezzâk ale'l-ıtlâktır. Ne vermeye mecburdur ne vermemeye, ne vermekle gınâsı tükenir ne vermemekle buhlü lâzım gelir. Ne kudretini tahdid edecek bir kuvvet[1] vardır, ne de iradesini menʿ edecek bir kanun. Kudretleri takyid eden kayıtlar, iradeleri tazyik eyleyen [1730] kanunlar Allah üzerinde değil, ancak ve ancak mahlûkāt üzerinde hâkimdir. Onların hudûdundan çıkmaya yol bulamayacak olanlar hâlık değil, mahluk olanlardır. يَرْزُقُ مَنْ يَشَٓاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ [el-Bakara 2/212; Âl-i İmrân 3/37; en-Nur 24/38][2], يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَٓاءُ وَيَقْدِرُ [er-Raʿd 13/26; el-İsrâ 17/30; er-Rûm 30/37; Sebe' 34/36; ez-Zümer 39/52; eş-Şûrâ 42/12][3], وَلَوْ بَسَطَ اللّٰهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِه۪ لَبَغَوْا فِي الْاَرْضِ وَلٰكِنْ يُنَزِّلُ بِقَدَرٍ مَا يَشَٓاءُ [eş-Şûrâ 42/27][4], قُلِ اللّٰهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَٓاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَٓاءُۘ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَٓاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَٓاءُۜ بِيَدِكَ الْخَيْرُۜ اِنَّكَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ. تُولِجُ الَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُولِجُ النَّهَارَ فِي الَّيْلِۘ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّۘ وَتَرْزُقُ مَنْ تَشَٓاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ [Âl-i İmrân 3/26-27][5], وَمَنْ يَتَّقِ اللّٰهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجاً. وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ [et-Talâk 65/2-3][6], اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُوالْقُوَّةِ الْمَت۪ينُ [ez-Zâriyât 51/58][7]

Tenbih: Ânifen işaret ettiğimiz vechile lisânımızda "falanın eli açık" denildiği zaman mâlumdur ki bu tabirlerde "el" kelimesinin müfred olarak bir mânası kasdedilmez ve "eli açık" terkîbi hey'et-i mecmûʿasıyla bir kelime gibi "sahî" mânasından mecaz, daha doğrusu kinaye olur. Maʿnâ-yı hakīkī mümkin olsa bile düşünülmez. Sahî civanmerd olan

1 M ve B: "kudret".

2 "…dilediğine hesabsız nimetler verir" / "…*dilediğini hesabsız merzuk buyurur*" / "…dilediğine hesabsız rızık verir."

3 "…dilediği kimseye rızkı genişletir, daraltır da…" / "…hem dilediğine rızkı bast eder hem de sıkar…" / "…dilediğine rızkı serer, hem de sıkar…" / "…rızkı dilediğine döşer, dilediğine sıkar…" / "…rızkı dilediğine açar, kısar da…" / "…rızkı dilediğine açar ve kısar…"

4 "Bununla beraber Allah kullarına rızkı bol bol seriverse arzda azar ve taşgınlık ederlerdi. Ve lâkin dilediği kadar bir miktar ile indiriyor…"

5 "De ki: Ey mülkün sâhibi Allahım! Dilediğine mülk verirsin, dilediğinden de mülkü çeker alırsın ve dilediğini azîz edersin, dilediğini zelîl edersin. Hayır yalnız Senin elindedir, muhakkak ki Sen her şeye kādirsin. Geceyi gündüzün içine sokarsın, gündüzü gecenin içine sokarsın, ölüden diri çıkarırsın, diriden ölü çıkarırsın, dilediğine de hesabsız rızık verirsin.

6 "…Her kim de Allah'tan korkarsa Allah ona bir mahrec müyesser kılar ve onu hâtır u hayâline gelmez cihetten merzuk eder…"

7 "Şüphe yok ki Allah, Rezzâk, kuvvet sâhibi, metîn O."

kimsenin ihsan ve iʿtâ sırasında dâima elini uzatıp açmakta ve herkes ondan alacağını almakta olması gibi, esâs-ı istiʿmâle sebep olan mülâzeme kimsenin hatırına gelmez, hatta o derecede ki bazen maʿnâ-yı hakīkī mümkin bile olmaz. Meselâ iki kolu dibinden kesilmiş olan bir kimse bile haddizâtında sahî olursa ona "eli açık" denilir. İşte Arapça'da يَدُهُ مَبْسُوطَةٌ dahi tıpkı böyledir. يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ İse bunun tekid ile bir mübalağasıdır ki, kendisinde buhldan aslâ eser olmayıp mütemâdiyen ve son derece vergili olduğunu ifade eder. Ve bunlarda "yed" kelimesinin ne müfred ne tesniyesinde bir maʿnâ-yı mahsus asla maksud veya mutasavver değildir. Ve bunun lisân-ı Arabda birçok misâlleri vardır. Meselâ:

جَادَ الْحِمَى بَسْطُ الْيَدَيْنِ بِوَابِلِ   شَكَرَتْ نَدَاهُ[1] تِلَاعُه وَوِهَادُهُ

diyen şâirin derelerinin tepelerinin feryadını meşkur kılan kuvvetli bir yağmuru koruya ihsan eden بَسْطُ الْيَدَيْنِ tâbirinde asla el tasavvur etmeyip mahza bezl-i nimet kasdettiği şüphesizdir. Kezâlik Lebîd:

وَغَدَاةِ رِيحٍ قَدْ شهدت[2] وَقرَّةٍ   إذ أَصْبَحَتْ بِيَدِ الشَّمَالِ زِمَامُهَا

[1731] diye soğuğun yularını poyrazın elinde gördüğü rüzgâr sabahı mücerred bir istiʿâre-i temsîliye ile poyrazın tesirini ve soğuğun şiddetini anlatmıştır. Demek ki rüzgâr gibi el tasavvuru mümkin olmayan şeylere bile lisanda el isnadı ve hatta bir maʿnâ-yı müfred kasdedilmeyerek isnadı pek çoktur. İşte بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ يُنْفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ nazm-ı celîlinde de maʿnâsıyla cûd-i müekked kudret-i bâliğa ve irâde-i kâmile maksud olduğundan "yed"in ne hakīkī, ne gayr-i hakīkī hiçbir mânası melhuz olmayarak terkîbin mecmûʿundan bir maʿnâ-yı kinâî murad edildiğinde tereddüde mahal yoktur. Ancak bundan "yed"in maʿnâ-yı maʿrûfu mülâhaza olunmaksızın يَدُ اللهِ ıtlâkının memnûʿ olmayıp câiz ve meşru olduğu anlaşılır. Fi'l-vâkiʿ Allah'a yed nisbet eden birçok âyât ve ehâdîs vardır ki bunların bazısı aded beyan olunmaksızın يَدُ اللهِ فَوْقَ اَيْدِيهِمْ [el-Feth 48/10]

---

1 H, M ve B: "نداء".

2 Kaynaklarda شهدت kelimesi yerine وزّعت veya كشفت kelimeleri geçmektedir.

âyeti ve يَدُ اللهِ مَعَ الْجَمَاعَةِ hadîsi[1] gibi mutlaktır. Bu âyet, kezâlik مَا مَنَعَكَ اَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَىَّ [Sâd 38/75][2] âyeti ve كِلْتَا يَدَيْهِ يَمِين hadîsi[3] gibi bazısında iki yed zikredilmiştir. Bazısında da cemʿ vârid olmuştur اَنَّا خَلَقْنَا لَهُمْ مِمَّا عَمِلَتْ اَيْدٖينَٓا اَنْعَاماً [Yâsîn 36/71][4] gibi. Bunlardan ise bir akāid meselesi hâsıl olmuştur. Selef demişlerdir ki "Kur'an'da Allah'a yed isbat edilmiş olduğu ve لَيْسَ كَمِثْلِهٖ شَيْءٌ [eş-Şûrâ 42/11][5] mûcebince 'yedullah'ın bizim bildiğimiz cism-i mahsus olamayacağı da aklen ve naklen mâlum bulunduğu cihetle biz Allah'ın yedi vardır diye iman eder ve hakikatini ilm-i ilâhîye tefviz eyleriz, tefsîrine kalkışmayız ilh." Yani bunu[6] müteşâbihâttan tanımışlar ve وَمَا يَعْلَمُ تَأْوٖيلَهُٓ اِلَّا اللّٰهُ [Âl-i İmrân 3/7][7] demişlerdir. Fakat sonradan bazı mücessime zuhur ettiği cihetle mütekellimîn bunları muhkemâta tevfîkan her birinde makamına münasib bir mâna ile tevil ve îzâhı tecviz eylemişlerdir. Lügat-ı Arabda "yed" kelimesi vücûh-i muhtelife üzere istiʿmâl olunagelmiştir.

1. Mâlum olan uzv-ı mahsûsun ismi ki kâh bileğe ve kâh koltuğa kadar ıtlak edilir.
2. Nimet mânasınadır ki cemʿinde "eyâdî" أيَادِي kullanılır. [1732] لِفُلَانٍ كَثُرَتْ أيَادِي ,عِنْدِي يَدٌ أَشْكُرُهُ عَلَيْهَا فُلَانٍ عِنْدِي denilir. Lisânımızda bu mâna pek müteʿâref değildir. Fakat "efendim elinizin altında yaşayayım" denildiği zaman da nimetiniz ve inâyetiniz sayesinde demek olur.
3. Kuvvet ü kudret mânasınadır. Nitekim اُو۬لِي الْاَيْدٖى وَالْاَبْصَارِ [Sâd 38/45][8] zevi'l-kuvâ ve'l-ʿukūl diye tefsir edilmiştir. Sîbeveyhi'nin naklettiği üzere Araplar لَا يَدَ لَكَ بِهَذَا derler ki maksad kemâl-i kudreti nefydir. Yani "senin buna pek kudretin yoktur" demektir. Lisânımızda da bu mâna çok müteʿâreftir. Meselâ "el elden üstündür arşa varıncaya kadar"

1 Tirmizî, Fiten, 7/2166; Nesâî, Tahrim, 6.
2 "…o Benim iki elimle yarattığıma secde etmene ne mâniʿ oldu sana?…"
3 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* II, 160; Müslim, İmâre, 18.
4 "…Biz onlar için ellerimizin yaptıklarından bir takım (enʿâm) yumuşak hayvanlar yaratmışız da…"
5 "…O'nun misli gibi bir şey yoktur…"
6 B -"bunu".
7 "…Hâlbuki onun tevilini ancak Allah bilir…"
8 "…eller ve gözler sahipleri idiler."

denilir ki, "kudret kudretten üstündür. Ancak Allah'ın kudretinin üstünde hiçbir kudret yoktur" demektir. Kezâlik "fülanın bunda eli var, yahut parmağı var" denildiği zaman da tesiri, sun' u dahli var demektir ki bu da kudret mânasına müteferri'dir. Bu cümleden olmak üzere lisânımızda el, âlet ve vâsıta-i icrâiye mânasına da kullanılır. "Bu işte falanın eli fülandır, falan, fülanın eli ayağıdır" denildiği zaman bu mâna kasdedilir. Bu isti'mâl Arapça'da da yok değildir.

4. Milk mânasınadır. "Şu arazi falanın yedindedir" denilir ki, taht-ı milkinde veya tasarrufundadır demek olur. Nitekim الَّذِى بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ [el-Bakara 2/237][1] demek nikâhı akdetmek salâhiyetine mâlik olan demektir.

5. Şiddet-i inayet ve ihtisas mânasınadır ki "ben bunu elimle yaptım" demek, "kendim yaptım" demek olduğu gibi, "itina ettim, pek husûsî surette ehemmiyet verdim, binâen'aleyh bence büyük bir kıymeti vardır" demek de olur. Âdem hakkında لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَىَّ buyurulması bu vechile bir şeref-i mahsûsu beyandır.

İşte Allah teâlâ'ya nisbet olunan[2] "yed"de evvelki mânadan başka hepsi kābil-i mülâhazadır. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî rahmetullahi aleyh bazı akvâlinde demiştir ki: "Yedullah zâtullah ile kāim bir sıfattır ki kudretten başkadır. Ve ıstıfâ [1733] tarîkiyle tekvîn bunun şânındandır."[3] Fakat Eş'arî'nin tekvîn sıfatını kudret sıfatına ircâ' ettiğine nazaran böyle demesi, yed mutlak kudret değil, bir kudret-i hâssadır mânasına telakkī edilebilir. Ekser ulemâ da Allah teâlâ hakkında yed, kudretten veya nimetten ibaret olduğuna kāil olmuşlardır. Lâkin بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ'de bu mebâhisin cereyânına hiç de lüzum yoktur. Zira bu, Yehudun kinayesine yine kinaye ile ber vech-i ma'ruf bir cevap olduğu cihetle, bunun tevili bilinemeyecek olan müteşâbihâttan olmadığı ve binâen'aleyh buradaki

---

1 "…nikâhın düğümü elinde bulunan erkek…"

2 M ve B: "olan".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XII, 396:
وهاهنا قول آخر، وهو أن أبا الحسن الأشعري رحمه الله زعم في بعض أقواله أن اليد صفة قائمة بذات الله تعالى، وهي صفة سوى القدرة من شأنها التكوين على سبيل الاصطفاء.

"yed"den bu mânaların hiçbiri mülâhaza olunmayarak cûd u kudretin doğrudan doğruya terkibden maʿnâ-yı kinâî olmak üzere anlaşıldığı unutulmamalıdır. Ve bundan dolayı burada "Allah'ın iki kudreti ne demektir?" diye bir suale de mahal yoktur. Zira tesniye bâlâda ihtar edildiği üzere maʿnâ-yı terkîbe nazaran mahz-ı mübalağa ve tekid içindir. Maʿamâfîh كِلْتَا يَدَيْهِ يَمِينٌ hadîsinde olduğu gibi burada da "yed"in kinayeden katʿ-ı nazarla bir mânasını mülâhaza etmek lâzım gelirse iki "yed"in biri yed-i bast biri de yed-i kabz olmak üzere kudret-i ilâhiyenin cemâl ve celâli haysiyetlerini anlamak iktizâ eder. Nitekim eser-i celâli göstermek üzere buyuruluyor ki:

{وَلَيَزِيدَنَّ كَثِيراً مِنْهُمْ مَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طُغْيَاناً وَكُفْراً} Ve her hâlde Rabbinden sana indirilen bu âyât-ı[1] Kur'âniye o Yahudîlerden birçoğunun tuğyânını ve küfrünü artıracaktır. ❁ Baʿdemâ bunlar tâgutlukta daha ileri gideceklerdir. Zira lânete kesb-i istihkak etmiş olanlar لَمْ يُرِدِ اللّٰهُ اَنْ يُطَهِّرَ قُلُوبَهُمْ [el-Mâide 5/41] hükmüne mahkum olmuş zâlimlerdir. Kur'ân'ın hidâyet-i fiʿliyesi ise müttakīler, mü'minler içindir. هُدًى لِلْمُتَّقِينَ [el-Bakara 2/2][2], يُضِلُّ بِهِ كَثِيراً وَيَهْدِى بِهِ كَثِيراً [el-Bakara 2/26][3], وَنُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْاٰنِ مَا هُوَ شِفَٓاءٌ وَرَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَ وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ اِلَّا خَسَاراً [el-İsrâ 17/82][4] Fakat bunların küfr ü tuğyânından endişeye de mahal yoktur. Çünkü {وَاَلْقَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَٓاءَ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ}dir. Bunun için [1734] {كُلَّمَٓا اَوْقَدُوا نَاراً لِلْحَرْبِ اَطْفَاَهَا اللّٰهُ}dır. ❁ Binâenʿaleyh bunlar hiçbir zaman hakīkī bir kuvvet ve izzet bulamazlar. {وَيَسْعَوْنَ فِى الْاَرْضِ فَسَاداً} Yeryüzünde dâima fesada çalışır dururlar. {وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ} Allah ise müfsidleri sevmez, sâʿî bi'l-fesad olanların cezâsını verir. Ve vermek için yed-i kudreti bağlı değildir. Onları telʿin, tazyik, taʿzib eder de eder. Bununla beraber yed-i rahmeti de bağlı değildir. Bunun için {وَلَوْ اَنَّ اَهْلَ الْكِتَابِ اٰمَنُوا وَاتَّقَوْا... إلخ} ehl-i kitab fesada saʿy etmekten tevbekâr olup iman ve ittikā etseler, fesaddan sakınıp yed-i rahmete tâlib olsalardı ❁ bütün kötülüklerini istedikleri gibi taraflarından muhakkak

---

1 B: "âyet-i".
2 "…ʿayn-ı hidâyet, korunacaklar için."
3 "…Evet Allah onunla birçoklarını şaşırtır, yine onunla birçoklarını yola getirir…"
4 "Biz de Kur'an'dan peyderpey öylesini indiririz ki mü'minler için o bir şifâ ve bir rahmettir, zâlimlerin ise ancak hasârını artırır."

örter, onları niʿmet-i ebediye cennetlerine koyar[1], mesʿud ederdik. {وَلَوْ اَنَّهُمْ اَقَامُوا التَّوْرٰيةَ وَالْاِنْجِيلَ} Bunlar iman edip Tevrat ve İncil'i {وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْهِمْ مِنْ رَبِّهِمْ} ve Rablerinden kendilerine inzal edilen diğer kitapları ve âyâtı ikāme etseler, yani her türlü tahriften âzâde olarak gözlerinin önüne dikip hiçbirinden hazlarını unutmaksızın bunların mutazammın olduğu uhûd-i ilâhiyeyi îfâ eyleseler ve bu suretle müttakī olsalardı ki o zaman risâlet-i Muhammediyeye iman etmiş bulunacaklardı, bu takdirde {لَاَكَلُوا مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ اَرْجُلِهِمْ} hem üstlerinden ve hem ayaklarının altından yiyecekler, her taraflarından niʿmet-i ilâhiyeye müstağrak olacaklardı da sıkıntılar içinde kalıp buhl ü imsak derdiyle يَدُ اللّٰهِ مَغْلُولَةٌ demeyecek, laʿnet ü gazaba müstahik olmayacaklar, hem âhiret ve hem dünya saadetine ereceklerdi. ❁ Bunlara Tevrat ve İncil'den mâʿadâ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْهِمْ مِنْ رَبِّهِمْ'den [1735] murad, sâir enbiyâya nâzil olan Kitâb-ı Şaʿya, Kitâb-ı Habkuk, Kitâb-ı Danyal gibi biʿset-i Muhammediye tebşîrâtıyla memlû bulunan kitaplar ve Kur'an'da bu âyetler gibi ehl-i kitâba hitâben inzal buyurulan âyâttır. لَاَكَلُوا مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ اَرْجُلِهِمْ müteʿaddid mânalara muhtemildir. Evvelâ; yalnız alt üst değil, her cihetle bolluktan kinayedir ki hiçbir cihetten yoksulluk görmeyecek, baştan ayağa nimete müstağrak olarak mütemâdiyen mütenaʿʿim olacaklardı demek olur. Sâniyen; yukarıdan yemek yağmur vesâire gibi vâridât-ı semâviyeden istifade etmek, ayak altından yemek mahsûlât-ı arziyeden intifâʿ etmektir. Sâlisen; yukarıdan yemek ağaçların meyvelerine, aşağıdan yemek de mezrûʿâta işaret olabilir. Râbiʿan; yukarıdan yemek bilâ-kesb[in] ihsan olunacak mevâhib-i rabbâniyeyi, ayaklarının altından yemek de saʿy ü amel ile kazanılacak nimetleri ifade eder. Hâmisen; mâfevkten yemek devletin istihsal ve tevzîʿ eylediği menâfiʿ-i âmmeye, mâtahttan yemek de teşebbüs-i şahsî ile olan istihsâlât-ı ferdiyeye delâlet edebilir. Sâdisen; اَوْفُوا بِالْعُقُودِ emrini îfâ edip اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ hitâbıyla ve وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِى tezkîrine muhatab olan Müslümanların o zaman zarûretten kurtularak nâil oldukları saʿâdet-i hâle işaretle, bu saadetten mahrum kalanların gıptalarını tahrik

1 H: "kadar".

mânası melhuzdur. Sâbiʿan; bunlardan başka âhiretteki cennât-ı naʿîmin tarz-ı tenaʿʿumunu da bir tasvirdir.

Lâkin bunlar böyle iman ve ittikā ile bunları ikāme etmediler {مِنْهُمْ اُمَّةٌ مُقْتَصِدَةٌ} içlerinde muktesıd, yani mutedil bir ümmet, bir tâife var. Fakat az, hâlbuki {وَكَث۪يرٌ مِنْهُمْ} çoğu -bâlâda gördüğünüz vechile- {سَٓاءَ مَا يَعْمَلُونَ} ne fena şeyler ne çirkin ameller yapıyorlar!.. ❁ Binâenʿaleyh kavmin hey'et-i umûmiyesine ekalliyetin celb [1736] edebileceği saadeti ekseriyetin celb ettiği felâket ifnâ ediyor. وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُص۪يبَنَّ الَّذ۪ينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَٓاصَّةً [el-Enfâl 8/25][1] zâhir oluyor. Umûmunda bast yerine kabz vukūʿ buluyor. ❁ O hâlde bu ekalliyet o ekseriyetten her vechile katʿ-ı alâka etmelidir ki bu iştirakten kurtulmuş olsunlar. Hâsılı Allah'ın yed-i rahmeti de açıktır, yed-i gazabı da ve bütün bu ahkâm-ı rahmet ü gazab başka hiçbir kayd-ı mecbûriyet olmaksızın mahza Allah'ın irâde-i sübhâniyesidir. Ve bunlara mahkum olan Allah değil, kullardır. Bununla beraber kullar da talepte muhtardır. Binâenʿaleyh kullar bunun hangisini ister ve hangisinin yoluna koşarsa ona vâsıl olur. Yed-i rahmete koşan onu dâima açık, dilediği gibi rahmet saçıyor bulur[2]. Yed-i gazaba koşan da onu[3] dâima açık, dilediği gibi gazab saçıyor bulur. İkisi de sağ, ikisi de kavîdir.

"**İktisad**" lügatta "amelde itidal" demektir ki, "kasd"dan me'huzdur. Çünkü matlûbunu iyi tanıyan bir kimse onu hiç eğilip bükülmeden istikāmet üzere kasdeder. Maksûdunun mevziʿ ü mevkiʿini bilemeyen ise tehayyür içinde kalır. İfrat veya tefrit ile kâh sağa kâh sola bocalar, çabalar durur. İşte bu sebeple iktisad, maksada müeddî olan amel demek olmuştur. Umûr-ı mâliyedeki iktisadın da esası budur. Buradaki "ümmet-i mukteside" hakkında müfessirîn iki kavil nakleyliyorlar. Birine göre murad Yahudîlerden Abdullah b. Selâm, Nasârâ'dan Necâşî gibi ehl-i kitab meyânından Resûlullah'a iman edenlerdir. Diğerine göre de وَمِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ اِنْ تَأْمَنْهُ بِقِنْطَارٍ يُؤَدِّه۪ٓ اِلَيْكَ[4] [Âl-i İmrân 3/75][5] medlûlü üzere ehl-i

1 "Ve öyle bir fitneden sakının ki hiç de içinizden yalnız zulmedenlere dokunmakla kalmaz…"
2 B -"bulur".
3 M: "onun".
4 H, M ve B: "اليه".
5 "Ehl-i kitabdan öylesi vardır ki ona yüklerle emanet bıraksan onu sana te'diye eder…"

kitab içinde kendi dinlerinde adl ü müstakīm olan ve Resûlullah'a iman etmiş olmamakla beraber şiddetli inad ve gılzatı bulunmayıp mutedil ve bîtaraf bulunan kimselerdir ki evvelkiler de bu gibilerden zuhur eder. Bizce de zâhir olan ikincisidir. Zira evvekine göre مِنْهُمْ kevn-i sâbıkla mecâza mahmul olmak lâzım gelecektir.

Şimdi {يَٓا اَيُّهَا الرَّسُولُ} ey o ehl-i kitâbın kitaplarında [1737] tebşir edilmiş olan ve onların iman etmeleri lâzım gelen Resûlüm Muhammed! Sen onlar içinde muktesidlerin azlığına ve fâsıkların çokluğuna bakma ve o ekseriyet-i fâsıka ve müfsidenin sana bir zarar yapabileceklerinden korkma da {بَلِّغْ مَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ} Rabbinden sana inzal olunanın -acı tatlı- hepsini tebliğ et. ❁ Rivayet olunuyor ki Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem bir hadîs-i şerîfinde şöyle buyurmuştur: "Allah teâlâ beni risaletiyle baʿs buyurdu, binâenʿaleyh pek sıkıldım ve görüyorum ki nâs beni tekzib ediyorlar; Yehud, Nasârâ, Kureyş tahvif eyliyorlar. Vaktâ ki Allah 'risâlâtımı tamamen tebliğ etmezsen seni taʿzib ederim' dedi, havf da bi'l-külliye zâil oldu."[1] {وَاِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ} Eğer böyle yapmazsan, yani sana tebliğ edilmek için indirilen münzelâtı tebliğ etmezsen Allah'ın risâletini, elçiliğini îfâ etmemiş olursun. -Nâfiʿ kıraatinde رِسَالَاتِهِ okunduğuna göre- Allah'ın risâletlerini tamamen îfâ etmemiş, vazifeni yapmamış olursun. {وَاللّٰهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ} Allah ise seni nâstan tamamen muhafaza edecek. Zira {اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ} muhakkak ki Allah kâfirler gürûhunu maksadlarına muvaffak etmeyecek, sana karşı herhangi bir sûikasda yol vermeyecektir. Sana zarar vermeye, sûikasd yapmaya kalkışacak olanların her hâlde kâfirlerden olacağında şüphe yoktur. Binâenʿaleyh Allah seni herhâlde nâstan sıyânet ve muhafaza eder. Fakat hiçbir kimseyi Allah'ın azâbından sıyânet edecek bir muhafız yoktur. Onun için vazîfe-i risâletini tamamen îfâ et ve hiç kimseden pervâ etmeyerek {قُلْ} de ki {يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ لَسْتُمْ عَلٰى شَيْءٍ} ey ehl-i kitab, siz hiçbir şey

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 659:

وروي عن رسول الله صلى الله عليه وسلم: بعثني الله برسالاته فضقت بها ذرعا، فأوحى الله إليّ «إن لم تبلغ رسالاتي عذبتك» وضمن لي العصمة فقويت.

üzerinde değilsiniz, yani diyanetiniz yok, din nâmını verdiğiniz, gittiğiniz yol [1738] hiçbir şey değildir. {حَتّٰى تُقٖيمُوا التَّوْرٰيةَ وَالْاِنْجٖيلَ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ} Tâ ki Tevrat'ı ve İncil'i ve Rabbinizden size inzal olunanların hepsini ki Kur'an ve Kur'ân'ın bu âyeti de bu cümledendir- ikāme edesiniz, bunlara hakkıyla riayet edesiniz. Mukaddemi muahharın tasdîkinden geçirerek mecmûʿunun hâsılına göre Allah'ın uhûd ve ukūdunu tanıyıp îfâ edesiniz. İşte o zaman bir şey üzerinde bulunmuş, bir dine sâhip olmuş olursunuz. Yoksa bu gidişiniz dinsizlikten, yolsuzluktan başka hiçbir şey değildir. Yâ Muhammed, bunu hiç sakınmadan söyle {وَلَيَزٖيدَنَّ كَثٖيراً مِنْهُمْ مَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طُغْيَاناً وَكُفْراً} ve maʿamâfîh emin ol ki Rabbinden sana inzal olunan ve hak olduğunda hiç şüphe bulunmayan bu âyet de onların çoğunun -ezcümle ulemâ ve rüesâlarının- tuğyân u küfrünü artıracaktır. Fakat bundan dolayı {فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرٖينَ} kâfirler gürûhuna karşı gam yeme. ❁ Ve bu teblîğ-i hak, içlerinde bir ekalliyet de olsa hakkı tanımak kābiliyetinde bulunan ümmet-i muktesideye müfîd olabilir. Zira:

{اِنَّ الَّذٖينَ اٰمَنُوا} Şunda şüphe yoktur ki ale'l-ʿumûm iman edenler, yani münafıklar dahi dâhil olmak üzere zâhiren iman etmiş olan, Müslüman nâmını taşıyanlar {وَالَّذٖينَ هَادُوا} Yahudî olanlar {وَالصَّابِؤُنَ} kezâlik sâbiîler {وَالنَّصَارٰى} Nasrânîler, bütün bunlardan {مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحاً} her kim Allah'a ve âhiret gününe hakikaten iman edip imanın muktezâsına yaraşır amel-i sâlih yapar ise {فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ} bunlara ne bir korku vardır ne de bunlar mahzun olurlar. ❁ Görülüyor ki bir [1739] nazîri Sûre-i Bakara'da geçen bu âyette evvelâ iman edenler ve Yahudîler, Nasârâ, Sâbiûn diye dört sınıf zikredilmiş ve bu suretle Yehud, Nasârâ, Sâbiîn mü'minlere mukabil ve binâenʿaleyh gayr-i mü'min olarak gösterilmiş ve sonra Allah'a ve âhirete iman edip amel-i sâlih yapanların havf ve hüzünden katʿiyyen âzâde olacakları da tebşir edilmiştir. Bundan ise bu vaʿd ü tebşîrin bu dört sınıftan ancak mü'minlere mahsus olduğu ve Yehud, Nasârâ, Sâbiîn bu üçünün tebşirden hâriç bulundukları ve maʿamâfîh bunlar da iman ederlerse mü'minler sınıfına dâhil olup aynı vaʿd ü tebşîr ile bekâm olacakları ve binâenʿaleyh bunların da me'yus olmayıp

hemen tevbekâr olarak iman ve amel-i sâlihe mübâderet eylemeleri lüzûmu anlaşılacağı derkârdır. Zira "Mü'min ve gayr-i mü'min her kim mü'min ise bahtiyardır" denilince bu bahtiyarlık mü'mine kasr olunmuş ve gayr-i mü'min istisnâ edilmiş olur. Ve "Mü'min ve gayr-i mü'min her kim mü'min olur ise bahtiyar olur" denildiği zaman da gayr-i mü'mine iman teklif edilmiş ve bu şart ile ona dahi bahtiyarlık vaad olunmuş olur. İşte bu âyetin gayet sarih ve âşikâr olan mânası ve mâ-sîka-lehi budur. Ve bunun içindir ki bâlâda olduğu gibi bundan sonraki âyetlerde de bu üç sınıfın küfürleri ve kābiliyyet-i îmâniyeleri tafsil olunmuştur. Bundan başka mü'minlerin evvelâ Yehûd ve Nasârâ ve Sâbiîn ile bir nesakta zikr ü cemʿ olunup da sonradan hepsine bir مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ... إلخ diye bir kaziyye-i şartiye ile hüküm olunmasında diğer nükteler dahi vardır. Evvelâ; mü'minlere dahi gösteriliyor ki âhirette havfsız, hüzünsüz felâh-ı katʿî yalnız îmân-ı zâhirî ile hâsıl olmaz. Müslümanlık zâhiren mü'min görünmekten ibaret değildir. Zâhirî bir Müslümanlığın Yehud, Nasârâ ve Sâbiînden büyük bir farkı yoktur. Havfsız, hüzünsüz felâh-ı katʿî zâhir ve bâtından müekked ve muzâʿaf bir îmân-ı hakīkīye ve bununla beraber amel-i sâlihe mütevakkıftır. Îmân-ı hakīkī olmadan amel-i sâlih [1740] dünya için müfîd olsa bile âhiret için müfîd olmaz. Sonra amel-i sâlih olmadan sadece îmân-ı hakīkī mümkin ise de kâmil olmaz, azâb-ı ebedîden tahlis etse bile ale'l-ıtlâk havf u hüzünden tahlis etmez. Çünkü usât-ı mü'minîne de azab vardır. Ve lâekal muhtemildir. Binâenʿaleyh dinin bişâret-i katʿiyyesi îmân-ı hakīkī ile amel-i sâlihin ictimâʿındadır. Îmân-ı hakīkînin rükn-i evveli[1] Allah'a ve âhiret mes'ûliyetine hakikaten ve bütün mevcûdiyetiyle cidden inanmaktır. Ve yukarıdan beri anlaşıldığı üzere Allah'a hakikaten inanmak da Allah teâlâ'nın zât ve sıfâtına ve evvel ve âhir inzal ve irsal buyurduğu her şeye, her hakka, her hükme irsal ve inzal ettiği vechile inanmakla mümkin olur ki bu münzelât zaman zaman tezâyüd ve inkişaf eder. Ve Allah'a cidden inanan hepsine inanır. Âhirete iman ise sonunda mes'ûliyete, iman ve amel edip edilmediğine

1 B: "rüknü evvelâ".

göre sevab ve ikāba, bir gün gelip iman ve amel edenlerle etmeyenlerin hesabı görülüp mükâfat ve mücâzatları verileceğine cidden inanmaktır. Nitekim Sûre-i Bakara'nın başında وَالَّذٖينَ يُؤْمِنُونَ بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَٓا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَۚ وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ ve Sûre-i Nisâ'da وَمَنْ يَكْفُرْ بِاللّٰهِ وَمَلٰٓئِكَتِهٖ وَكُتُبِهٖ وَرُسُلِهٖ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالاً بَعٖيداً [4/136] buyurulmuştur. Amel-i sâlihe gelince: Bu da Allah'a ve âhirete imanın muktezâsına göre ve Allah'ın inzal ve irsal buyurduğu delâil ve ahkâma ve ihbar ve inşâya tevfîkan kemâl-i ihlâs ve hüsn-i niyetle Allah'ın râzı olacağı güzel ameller yapmaktır. Bunun içindir ki bundan evvelki âyette يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ لَسْتُمْ عَلٰى شَيْءٍ حَتّٰى تُقٖيمُوا التَّوْرٰيةَ وَالْاِنْجٖيلَ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ buyurulmuş ve yalnız Tevrat ve İncil'in ikāmesi bile bu babda kâfi olmadığı ve bütün münzelâtın ikāmesi matlub bulunduğu anlatılmıştı. Binâenʿaleyh مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحاً فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ mazmûnunun hâsılı بَلٰى مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُٓ اَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهٖۖ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ [el-Bakara 2/112] mazmûnunun aynıdır. Ve nitekim Sûre-i Bakara âyeti bu mâna ile fezleke edilmiştir.

Sâniyen; gösteriliyor ki ahkâm-ı ilâhiyede dünyevî [1741] ve uhrevî iki haysiyet ve bunlarda biri zâhirî ve siyasî, biri de hakīkī ve tam mânasıyla dînî iki manzara vardır ki birisi اِنَّ الَّذٖينَ اٰمَنُوا diğeri de مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ ile ifade kılınmıştır. Zâhirî ve siyasî nokta-i nazardan hükm-i İslâm altında müslim ve gayr-i müslim ictimâʿ ederler. Bu cihetle zâhirî mü'minlerin Yehud, Nasârâ, Sâbiînden büyük bir farkları yoktur. Siyâset-i İslâmiyede her biri mensub oldukları[1] diyanetleriyle tanınır, hürriyet-i dîniyelerine riayet edilir, o dairede mevcûdiyet-i mahsûsaları gözetilir, İslâm'a cebr olunmaz, akidelerine karışılmaz, kendi diyanetleriyle ilzam olunurlar. Diyanet nokta-i nazarından her biri ahidlerine[2] göre ehl-i Tevrat Tevrat'a, ehl-i İncil İncil'e, öbürleri de itikadlarına bırakılır, Müslüman da Müslümanlığına sevk edilir. Ahkâm ve muʿâmelât-ı dünyeviye nokta-i nazarından ise hepsi لَهُمْ مَا لَنَا وَعَلَيْهِمْ مَا عَلَيْنَا[3] medlûlü üzere hukūk ve

1 H: "olduğu".
2 M: "akidlerine"; B: "akidelerine".
3 İbn Nüceym, *en-Nehru'l-fâik şerhu Kenzi'd-dekāik,* thk. Ahmed Azv İnâye, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2002, III, 202; *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 181.

vezâifte müsâvî ve aynı kānûn-ı esâsîye tâbiʿ tutulur. Bu cihetle vazifesine riayet eden bir gayr-i mü'min bir mü'min gibi veya ondan daha ziyade[1] hazz-ı dünyevî alabilir. Binâenʿaleyh İslâm'ın vaad ettiği saʿâdet-i mutlaka yalnız bu cihetten değil, âhiret ve âkıbet itibariyledir. Çünkü sonunda kendini tamamen kurtaracak ve havf u hüzünden kurtulacak olanlar zâhir ve bâtını mükemmel hakīkī mü'min ve müslüman olanlardır. Ve işte zâhire nazaran müsâvat hakikat ve âkıbete nazaran tefâvüt ifade eden bu nokta hükm-i İslâm altında bulunan Yehud, Nasârâ ve Sâbiîne dünyada Müslümanlarla beraber müsâvat, adalet, hürriyet vaadiyle bir tebşîri ve zâhirî Müslümanlara bir inzârı ve hakīkī Müslümanlara da bir tebşîr-i mutlakı muhtevîdir. Ve binâenʿaleyh âyetin birinci kısmı şerîʿat-ı İslâmiyenin ahkâm-ı dünyeviyesini telhis eden siyâsî ve ictimâʿî bir haysiyeti, ikinci مَنْ اٰمَنَ... إلخ kısmı da tam mânasıyla hükm-i dînîyi icmal eden mutlak bir haysiyeti irâe etmekte ve o siyaseti böyle hakīkī bir imanın idâme edeceğini göstermektedir. Sûre-i Bakara'da devlet-i İslâm'ın tamâmî-i teessüsünden [1742] evvel اَوْفُوا بِعَهْدٖٓى اُوفِ بِعَهْدِكُمْ [el-Bakara 2/40][2] emrine tevfîkan yapılan bu vaʿd ü tebşîr, feth-i Mekke ile devlet-i İslâm'ın tekarrurundan sonra işbu Sûre-i Mâide âyetiyle اَوْفُوا بِالْعُقُودِ emrine müteferriʿ olarak kavlen ve fiilen tekid ve tesbit olunmuştur. Ve bu tekid ve tekarrurdan başka iki âyet beyninde esas itibariyle hiçbir fark yoktur. Gerçi Sûre-i Bakara âyetindeki فَلَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ [2/62] fıkrası burada zikredilmemiştir. Lâkin لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ bunu müstelzim bulunduğundan evvelkindeki tasrîhe binâen burada îcaz olunması ayrı bir mâna ifade etmez. Bir de orada atf-ı müfred kabîlinden وَالصَّابِئِينَ yâ ile mansub ve Nasârâ'dan muahhar olduğu hâlde burada وَالصَّابِؤُنَ kezâlik meâlinde atf-ı cümle takdîrinde vav ile merfûʿ, Nasârâ'dan mukaddem zikrolunmuştur. Bu da كافرون، كافرين gibi bir iʿrab farkından ibarettir ki kelimenin esas mânasında bir farkı muktezî değildir. Binâenʿaleyh "sâbiîn" ne ise "sâbiûn" da odur. İkisi de Sâbiîler demektir.

---

1 B +"bir".

2 "…ahdime vefa edin ki ahdinize vefa edeyim…"

Bundan nihâyet Sâbiîlerin Yehûd ve Nasârâ arasında mütelevvin bir hâlde bulunduklarına veya Nasârâ'da da bir nevi sâbiîlik bulunduğuna bir îmâ olabilir. Fakat bundan dolayı bu iki cümlenin veya âyetin mânalarında ve hükümlerinde bir fark da lâzım gelmez.

Bu tafsil ve ihtâra sebep şudur:

Kur'ân'ın Fransızca tercemesinde Kazimirski[1] bu iʿrab farkı yerine bir nisbet farkı ikāme ederek Sûre-i Bakara âyetindeki الصَّابِئِينَ cemʿini "Sabeinler" (*les sabéites*)[2] diye ve işbu Mâide âyetindeki الصَّابِؤُنَ cemʿini de "Sabeenler" (*les sabéens*) diye terceme ederek iki âyeti farklı gibi ifade etmiş ve sonra hâmişinde "Sabeinler mutaassıb Hıristiyanlardır ki bunları nücûma tapan ve binâenʿaleyh müşrik olan sabeenlerle karıştırmamak îcab eder" diye bir de ihtar yapmıştır. Gerçi ileride göreceğimiz vechile "sâbiîn" nâmı altında biri ehl-i kitab biri müşrik iki sınıf bulunduğu dahi zikredilmiş olduğuna göre bu ihtar pek esassız değil ise de bununla "sâbiîn"i "sâbiûn"dan başka göstermek [1743] ve âyetlerden herbirini birine tahsis ederek tefrik ve terceme etmek doğru değildir. Evvelkindeki Yehûd ve Nasârâ ile ikincisindeki Yehûd ve Nasârâ'da fark aramak doğru olmadığı gibi, "sâbiîn" ile "sâbiûn" da öyledir. Nikah, zebîha mesâili gibi ahkâm-ı ferʿiyeye nazaran ehl-i kitab ve müşrik tefrîkinin bir hükmü, bir fâidesi olabilirse de asl-ı imana davet eden ve şerâit-i imana müteʿallik bulunan bu gibi âyetlerde bu farkın ve bu ihtârın hükmü yoktur. Çünkü ehl-i kitab olanlar iman edince kabul edilecek de müşrikler iman ederse reddolunacak değildir. Zira "her kim Allah'a ve âhirete hakikaten iman eder ve salâh ile çalışırsa[3] onlara havf u hüzün yoktur" cümle-i hükmiyesi öyle bir taʿmîmdir ki zikr olunan dört sınıftan hâriç olmak üzere tasavvur olunabilecek dinli dinsiz, Mecus, zındık vesâire herhangi bir sınıf ve herhangi bir ferdin iman ettikleri ve amel-i sâlih yaptıkları takdirde aynı hükümde dâhil olacaklarını beyan etmiştir. Maʿamâfîh tefrîk-i mezkûr büsbütün esassız olmadığı gibi,

1 Albin de Biberstein Kazimirski (ö. 1887) Fransız oryantalist. *Le Coran* (1840) isimli Kur'an tercümesiyle meşhur olmuştur.

2 H: "les sabétis".

3 H: "sâlih amel yaparsa".

iki sınıf yine bir hükümde birleşmiş olmak itibariyle iki âyeti birbirine teʿâruz ettirecek fâhiş bir hatâ da değildir. Nihâyet her âyetten müstakillen ve birbirini te'kîd ü takrîr olmak üzere anlaşılacak olan bir mânayı iki âyet mecmûʿundan müştereken ve bilâ-te'kîd anlatmak istemiştir. "Zeyd okursa mesʿud olur, Amr okursa mesʿud olur" demekle "Zeyd ve Amr okurlarsa mesʿud olurlar, evet Zeyd ve Amr okurlarsa mesʿud olurlar" demek arasında bir teʿâruz bulunmadığı gibi, hükümde bir fark da yoktur. Fakat Frenkler bakınız bunu nasıl sû'-i istiʿmâl etmişlerdir.

Fransızca "*Koran Analysé*" (Tahlil edilmiş Kur'an)[1] nâmında bir eser vardır ki bunda Fransızlar tarafından Kur'ân'ın Kazimirski tercemesi esas ittihaz edilerek sûreler, âyetler muhtelif ve müteʿaddid mevzûlara göre tahlil ve taksim olunup parçalanmış ve altlarına ara sıra [1744] müsteşrikler tarafından birtakım notlar da konulmuş ve mukaddimesinde bu kitâbı tertibden maksad Müslümanlar üzerine me'mur olacak Fransızlara Müslümanları kitaplarıyla kandırabilmeleri için Kur'ân'ın münderecâtını öğretmek ve bilhassa Cezâyir Müslümanları üzerinde Fransız siyasetine bir hizmet etmek olduğu da tasrih kılınmıştır. Bu eserde bu iki âyet "tolérance" yani müsamaha mevzûu altında cemʿ edilmiş ve zîrine şöyle bir tahşiye ilâve olunarak denilmiştir ki:

"Eski Müslüman müctehidleri bu Sûre-i Bakara âyetinin beşinci sûre olan Mâide âyeti ile neshedilmiş olmasını istiyorlar. Bu ise mezheb taassubunu her mikyasın hâricine çıkarmaktır. Öbürüsü -yani Sûre-i

---

1 Bahsi geçen *Le Koran Analysé* isimli eser (Paris, 1878), konularına göre açıklamalı bir Kur'an fihristi olup Jules la Beaume tarafından hazırlanmıştır. Kitabın alt başlığı şöyledir: "D'Après la Traduction de M. Kasimirski Et les Observations de Plusieurs Autres Savants Orientalistes".
Eser, Muhammed Fuad Abdülbâkî tarafından *Tafsîlü âyâti'l-Kur'âni'l-hakîm* ismiyle tercüme edilmiş (Kahire 1342), Abdülbâkî'nin bu çalışması da Bekir Karlığa tarafından *Mevzûlarına göre âyet-i kerîmeler ve mealleri* başlığı altında Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul, 1980).
Müellif, *Metâlib ve Mezâhib* tercümesinin başına yazdığı Dibace'de mezkur esere şu sözleriyle atıf yapıyor: "*Koran Analysé* nâmıyla âyât-ı Kur'âniyeyi Fransızca tercümelerine göre mevzulara tahlil ve tasnîf eden eser-i mühimmin hâşiyelerindeki notlara dikkat edilirse görülür ki Avrupa bizim teceddüdât-ı ahîremizi, ya Protestanlığa veya diğer bir Avrupa mezhebinin tesirine atfetmekte ve hep bunları kendilerine bende olmak gibi bir gaye ile mütâlaa eylemektedir. Fakat Avrupa korkmasa idi, bir ilim ve felsefesine bakar, bir de dinine bakardı da o ilim ve felsefe ile taban tabana mütenâkız olan dinini, rüsûmunu bize telkīh etmeye çalışmadan vazgeçer, o ilim ile kucaklaşacak olan İslâmiyeti tervîce uğraşır ve hayât-ı İslâm'a ızdırab vermekten zevk almazdı" (s. 37).

Bakara âyeti- gibi diğer âyet de müsamahakârlık hususunda daha yüksek bir rûh ile isbat ediyorlar ki lâekal dînî olduğu kadar siyâsî bir zât olan Hazret-i Muhammed zurûfun, ezmine ü emkine ve ahvâlin muktezayâtına ittibâʿ ediyordu. Onun hadîsini şerh u tafsil ettiklerini iddia eden ilk müctehidler ise mü'minlerin askerî muzafferiyetleriyle müteheyyic olarak Kur'ân'ın insânî olan donelerini, mebâdî-i mevhûbesini unuttular. Fakat hayli müddetten beri Garb'ın her şeyde iktisab etmiş olduğu tefevvuk, İslâm'ın en büyük mehâfil-i siyâsiyesindeki gururları mahsus bir surette teskin etti. Şüphesiz ki diğer imamlar, yani kanun babaları gelecek bu işi itmam edecektir."[1] Böyle demiş ve nihâyet "Şimdi Fransa'da yeni bir mezheb teşkîline girişilmiştir ki mevcud olan esaslı üç mezhebden daha az ortodoks olmayacaktır"[2] diye bir fıkra da ilâve kılınmıştır.

Müslümanları cehd ü ictihâda sevk eden fakat Müslümanlık için değil, yeni Fransız mezhebine simsarlık etmek için sevk etmek isteyen ve ağrâz-ı siyâsiye ile kaynaşan bu sözler Frenk eserleriyle meşgul olan heveskâr ve gāfil gençler üzerinde yanlış intibâlar bırakmış olduğu için [1745] biz burada tefsir nokta-i nazarından biraz daha bahsi uzatmak mecbûriyetinde bulunuyoruz.

Evvelâ şunu ihtar edelim ki ne eski ne yeni, ne müctehid ne de gayr-i müctehid İslâm ulemâsı meyânında bu iki âyetten birinin birisiyle veya diğer bir âyetle mensuh olmasını isteyen veya tasavvur eden hiç kimse yoktur ve olmak ihtimâli de yoktur. Müteʿaddid yerlerde îzah ettiğimiz vechile bütün eimme-i müctehidîn ve evvel ü âhir bütün ulemâ-yı müslimîn şunda müttefiktirler ki iman ve itikad mesâili gibi usûl-i dinde

---

1 "Les anciens docteurs musulmans veulent que ce verset ait été abrogé par le verset 73 du ch. v (Tolérance); c'est pousser hors de toute mesure la fanatisme sectaire. D'autres versets d'un esprit encore plus élevé prouvent qu'en matière de tolérance, comme un tout autre, Mahomet, homme politique autant au moins que religieux, obéit aux indications des circonstances. Les docteurs qui, les premiers, prétendirent à développer sa parole, exaltés par les succés militaires des croyants, oubliérent les données humanitaires du Koran. Mais la supériorité en toutes choses acquise depuis longtemps par l'Occident a sensiblement calmé les vanités dans les grands cercles politiques de l'Islamisme. D'autres Imams, ou péres de la loi, viendront sans doute qui achèveront l'œuvre." (*Le Koran Analysé*, s. 425).

2 "A la France donc à provoquer la formation d'une nouvelle secte qui ne sera pas moins orthodoxe que les trois capitales encore existantes." (*Le Koran Analysé*, s. 425)

ve ihbarlarda nesih mümkin ve mutasavver değildir. Bu noktada İslâm ve Kur'an mâkablini nâsih değil; musaddık, müeyyid, musahhihtir. Evet, nesih de bir hakikat, bir kanundur. Neshi inkâr etmek, hilkatteki tegayyürâtı inkâr etmek veya âlemde tegayyürâtın kanunsuzluğunu iddia etmek gibi bir cehaletten başka bir şey değildir. Neshi inkâr etmek isteyenler şunu düşünmelidir ki eğer Allah teâlâ'nın halk u emrinde bir nesih kanunu olmasa idi âlemde ne bir tehavvül olur[1], ne de ukūd u mukāvelâtta ve kavânîn-i mevzûʿada beyne'l-beşer fesh u ilgā muʿâmelâtına imkân bulunurdu. Fakat şunu da bilmeli ki neshin mevzuu, müteʿallakı ancak ihtilâf-ı zaman ü mekân ve tefâvüt-i ahvâl ü mesâlih ile alâkadar olan ahkâm-ı ferʿiye olabilir. Edyân-ı sâlifede ve bidâyet-i İslâm'da mensuh olduğu beyan olunan ahkâm da hep bu cümleden olanlardır. Yoksa hakāik-i ezeliyede ve ameli değil, mücerred ilmi matlub olan ve hatta zamânî bulunan ihbârât-ı sâdıkada nesh olamaz. Her zaman hak ve sâbit olan usûl-i din ü iman bütün edyân-ı münzelede müttehid olmak üzere mahfuz tutulur. Gerek cehaletten ve gerek şeytanetten münbaʿis olarak tahrif suretiyle girmiş olan akāid-i bâtıla ve efkâr-ı fâside ise usûlde olsun, fürûʿda olsun dâima redd ü ibtal edilir. Mevzûʿ-i bahsimiz olan iki âyet ise fürûʿâttan değil, en yüksek usûl-i imandandır. مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحاً فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ [1746] düstûru bir hakīkat-i ezeliyedir. Ve bunu kabul ve tatbik etmeyen hiçbir din, dîn-i hak değildir. Muhammed aleyhisselâm'ın tebliğ ettiği bu hakikat, Mûsâ'nın da Îsâ'nın da ve bütün enbiyânın da tebliğ ettikleri bir hakikattir. Gerek ümem-i sâlifede ve gerek ümem-i lâhikada hakīkī mü'minler bu düstûra münkād olanlardır. Hakīkaten müslim ve âkıbette mesʿud olacak olanlar da bunlardır. Yehud, Nasârâ, Sâbie bu hakikate cidden iman ile münkād olmadıkları ve bunu tatbik etmedikleri andan itibaren gayr-i mü'min olmuşlardır ve ale'l-umûm münafıklar da böyledir. Kezâlik buna imanı olup da tatbik etmeyen fâsıklar dahi havf u hüzünden sûret-i mutlakada âzâde kalamayacaklardır. Baʿdemâ da her kim bu hakikate cidden

1 B -"olur".

iman eder sonuna kadar münkād olursa hiç şüphesiz mü'min-i hakīkī[1] olur. Mâzîdeki bütün seyyiâtı silinir, o mesʿudlar zümresine lâhık olur. Binâenʿaleyh en yüksek usûl-i imandan bulunan böyle hakikatler nesih mevzûʿundan ale'l-ıtlâk hâriçtir. Ve bunlarda mensûhiyete kāil olan veya arzu eden Müslüman tasavvur olunamaz. Eski yeni bütün ulemâ-yı İslâm bu noktada müttefik bulundukları hâlde Frenklerin "eski Müslüman müctehidleri evvelki âyetin bu âyet ile neshedilmiş olmasını istiyorlar" sözü sarih bir yalan ve açıktan açığa bir iftiradır. Ve bütün esası böyle bir iftiradan ibaret olan diğer sözlerin mahiyeti de bundan bellidir. Hem bu iftira, an kasd[in] değilse pek câhilânedir. Çünkü nesih nefy ü isbat ile müteʿârız iki kanunun mukaddemine muahharıyla hitam veren bir beyân-ı tebdîldir. Bu âyetler ise taʿdâd olunan sınıflar, ezcümle sâbiîn ve sâbiûn gerek birbirinin aynı olsun ve gerek Kazimirski'nin zannettiği gibi farklı bulunsun hükme gelince ikisinde de birbirinin aynı olan مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحاً فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ kaziyyesinden ibarettir. Burada nesih mümkin farz edilse bile ortada iki hüküm yoktur ki nesihten bahsedilsin. Ne, neyi neshedecek? مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ yine [1747] مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ ile mi neshedilmiş olacak? Binâenʿaleyh bu suretle bir nesih iftirasına kalkışmak aynı zamanda bir cehalet ilan eylemektir. Fakat bunu yapan Müslüman müctehidleri değil, onlara hücum etmek için iftiradan başka bir çare bulamayan ve yeni Fransız mezhebine davete çalışan o Frenk doktorlarının kendileri olmuştur. Bu ise siyaset taassubunu her mikyâsın hâricine çıkarmaktır. Garb'ın son zamanlardaki galebe-i ihtilâliyle müteheyyic olarak iʿlân-ı gurur edenlerin مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحاً gibi ilâhî mebâdîye sarılan ve haktan başka bir şey düşünmeyen ilk Müslüman müctehidlerini "mü'minlerin zaferleriyle müteheyyic olarak insânî mebâdîyi unuttular" diye kıyâs-ı nefs eyleyerek gayr-i insânî bir his ile tasavvur etmeleri de garip bir itiraftır. Mü'minlerin zaferleriyle müteheyyic olmak insanlığı unutmak ise, gayr-i mü'minlerin tefevvuklarıyla mağrur olmak da insânî bir şey olmayacaktır.

1 B: "kâmil".

Sâniyen, Hazret-i Peygamber'in kavlen ve fiilen ahkâm-ı rubûbiyeti tebliğ ederken âleme en yüksek bir ders-i siyâset tâlim etmiş olduğu ve zurûfun, ezmine ve emkine ve ahvâlin muktezayâtına muvâfık ahkâm-ı ameliyeyi dahi tebliğ ve icrâ buyurduğu şüphesizdir. Ve zaten nesih mesâili de bu gibi ahkâmdadır. Bu da dîn-i İslâm'ın her zaman ve mekânda umum için mebâdî veren bir dîn-i hak olması esbâbından biridir. Fakat bu gibi ahkâm-ı mütehavvile ferʿîdir. Bunların başında "usûl" denilen ahkâm-ı sâbite vardır. Ve bunların ikisi de kānûn-ı haktır. Bu suretledir ki dîn-i İslâm hem tehaffuz ve[1] hem tehavvül kanununu câmiʿdir. Neshi inkâr edenler dini yalnız bir kānûn-ı tehaffuz olmak üzere mülâhaza ederler. Ve bunun için tehavvül ve inkılâb noktalarında dinsiz kalırlar. Din ile siyâsetin ictimâʿ etmeyeceğini zannederler. Dini inkâr edenler de kānûn-ı tehaffuzu ve ahkâm-ı sâbiteyi inkâr ederler. Her nokta-i nazardan nesh ü tehavvül içinde yürümek ve sâbit bir fikr-i hak duymamak isterler. Hâlbuki Sûre-i [1748] Enʿâm'da geleceği üzere cereyân-ı âlem ve ale'l-husûs hayât-ı beşer فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ [el-Enʿâm 6/98] düstûru mûcebince bir taraftan istikrar[2] ve tehaffuz, bir taraftan istîdâʿ ve tehavvül nizamları içinde yürür. Bunların biri bekā-yı illetle sebat ve devama, biri de terakki ve ıstıfâ ile tekemmüle nâzırdır. Bunun için kānûn-ı tehaffuza istinad etmeyen din, din değildir. Kānûn-ı tehavvülü ihtivâ etmeyen din de kâmil ve umûmî değildir. Ve dîn-i İslâm her ikisini câmiʿdir. Ve şüphe yok ki tehaffuz u sebat aslın ve tehavvül ü inkılab ferʿin vasfıdır. İnanacağım, iman u itikad edeceğim, dayanacağım mebde' her hâlde sâbit olmalıdır. Muhtelif zaman ve mekânda ve muhtelif şerâit ü ahvâl tahtındaki tehavvülâtıma göre icrâ ve tatbik edeceğim mikyaslar da kābil-i tehavvül olmalıdır. Binâenʿaleyh şunu asla unutmamak lâzım gelir ki siyâset-i Muhammediye dinde ve ahkâm-ı hakta hâkim değil, din ve ahkâm-ı hak siyâset-i Muhammediye ile beraber bütün mevcûdiyyet-i Muhammediyede hâkimdir. Bunun için Hazret-i Muhammed dînî olduğu kadar siyâsî değil; siyasetiyle, hayatıyla ve bütün mevcûdiyet ve

1 M ve B -"ve".
2 M: "istikra".

insâniyetiyle emr-i Hakk'a nasb-ı nazar etmiş dînî bir zât, bir Resûlullah idi. Zurûfun muktezayâtına mutâbık ahkâm ile hareket ettiği zaman da[1] o, zurûf u muhîte değil, onları ona emreden Allah teâlâ'nın evâmir ve ahkâm-ı sâbitesine ittibâʿ ediyordu ki mevzûʿ-i bahsimiz olan iki âyette işte bu ahkâm-ı sâbiteden ve bu usûlden umûma karşı Allah'a iman ve inkıyad lüzûmunu haber veren مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ... اِلخ hükmünde zurûf u ahvâlin muktezayâtına ittibâʿ cihetini isbat edecek hiçbir delâlet yoktur. Bilakis yalnız hakka ittibâʿ ile taʿdâd olunan sunûfa muhalefet vardır. *Koran Analysé* mürettibleri bu âyetleri parçalamayıp da Kur'an'daki tertiblerine göre alt ve üstleriyle göstermiş olsalardı belki bu kadar mugālataya cür'et edemezlerdi. Ezcümle bu âyetin üstündeki بَلِّغْ مَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَۜ وَاِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُۜ وَاللّٰهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ. قُلْ يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ لَسْتُمْ عَلٰى شَيْءٍ حَتّٰى تُقِيمُوا التَّوْرٰيةَ وَالْاِنْجِيلَ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْۜ وَلَيَزِيدَنَّ كَثِيراً مِنْهُمْ مَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طُغْيَاناً وَكُفْراًۚ فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ [1749] âyetleri[2] o kadar açık bedâhetle isbat eder ki Peygamber bu âyetleri muhîtindeki insanların kesret-i muhalefet ve tuğyanlarına rağmen yalnız Allah'ın emrine ittibâʿ ve mahza Allah'ın ismetine istinad ederek tebliğ etmiştir. Gerek Sûre-i Bakara âyetinin üst tarafı okunur ve gerek يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَكُمْ هُزُواً وَلَعِباً مِنَ الَّذِينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَالْكُفَّارَ اَوْلِيَٓاءَ [5/57] âyetinden buraya kadar gelen ve daha gelecek olan âyetlere dikkat olunursa Kur'ân'ın bunlara ne güzel cevaplar vermiş ve ne vâzıh irşadlarda bulunmuş olduğu görülür: لَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ [el-Bakara 2/42], يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ [en-Nisâ 4/46; el-Mâide 5/13], يُسَارِعُونَ فِي الْاِثْمِ [el-Mâide 5/59], هَلْ تَنْقِمُونَ مِنَّٓا اِلَّٓا اَنْ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ [el-Mâide 5/62], وَالْعُدْوَانِ لَوْلَا يَنْهٰيهُمُ الرَّبَّانِيُّونَ وَالْاَحْبَارُ عَنْ قَوْلِهِمُ الْاِثْمَ [el-Mâide 5/63], وَلَيَزِيدَنَّ كَثِيراً مِنْهُمْ مَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طُغْيَاناً وَكُفْراً [el-Mâide 5/68], لَبِئْسَ[3] مَا كَانُوا [el-Mâide 5/64], وَيَسْعَوْنَ فِي الْاَرْضِ فَسَاداًۜ وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ

1 H -"da".
2 M ve B: "âyetler".
3 H, M ve B: "ولبئس".

مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحاً فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا [el-Mâide 5/63], يَصْنَعُونَ هُمْ يَحْزَنُونَ [el-Mâide 5/69]

Maʿamâfîh biz bu satırları bi-gayr-i hakkın İslâm aleyhine çalışan ve fakat çalışan Fransızlara karşı değil; İslâm için bi-hakkın çalışmayan, Allahını, peygamberini, dinini, diyanetini, kitâbını, âhiretini unutup vazifesini yapmayan, kendinden geçmiş, cehalet ve sukūt içinde şeytanlara kul olmak vaziyetine düşmüş Müslüman enkāzına âkıbetlerini göstermek için yazıyoruz. Anlaşıldı ki Allah teâlâ Kur'ân'ında zâhirî mü'minleri Yehûd ve Nasârâ, Sâbiîn gibi mukabilleriyle bir siyakta taʿdâd etmiş ve vaʿd-i katʿîsini Allah'a ve âhirete hakikaten iman edip amel-i sâlih yapan hakīkī mü'minlere tahsis eylemiştir. Garb ve Şark değişir, bu kanun değişmez. Demek iş mü'min görünmekte değil mü'min-i kâmil olmakta ve bu iman ile çalışıp son zaferi kazanmaktadır. İman ve İslâm hiçbir zaman mağlub olmaz, burhan onundur. Fakat nâkıs ve fâsık mü'minlerdir ki ona mağlûbiyet şâibesi sürerler.

Şimdi bu münakaşaya sebebiyet veren "Sâbiîn" kelimesine gelelim:

[1750] "**es-Sâbiîn**", "**es-Sâbiûn**": Kıraatlerin ekserîsinde hemze ile, Nâfiʿ ve Ebû Caʿfer kıraatlerinde de hemzesiz "es-sâbîn", "es-sâbûn" okunur ki bunda[1] ya hemzenin "yâ"ya kalbiyle veya aslında hemzesiz olarak "sâbî"nin cemʿi olmak üzere iki vecih mülâhaza olunmuştur.

Arapça hemze ile قَارِئ vezninde صَابِئ meşhur bir dinden diğer bir dine çıkana denilir. *Kâmûs*'ta der ki: صبأ يصبأ صبأ وصبوأ Dininden başka bir dine çıktı. صَبَأَت النُّجُومُ Nücûm matlaʿından çıktı, demektir.[2] İbn Esîr de *en-Nihâye*'sinde[3] der ki: "Bir kimse dininden başka bir dine çıktığı zaman صَبَأَ فُلَان denilir. Kureyş dîn-i İslâm'a dâhil olanlara مَصْبُوء makamında مَصْبُو ve Müslümanlara "subât" derlerdi ki "kādî / kudât" gibi "sâbî"nin cemʿidir."[4] Sâbî ise gençlik cehalet sevdasıyla bir şeye meyl ü mahabbet

1 B: "burada".
2 Âsım Efendi, *Kāmus Tercemesi,* I, 61.
3 H, M ve B: "*Minhâc*'ında".
4 İbn Esîr, *en-Nihâye,* III, 3:

etmek mânasına "sabv" ve "sabve"den ism-i fâildir ki hevâî ve âşüfte demek gibidir. Bundan başka "sâbi'"in muhaffefi de olur. Fahreddin Râzî demiştir ki: "Hemze ile kıraat maʿnâ-yı tefsîre akrebdir. Zira ehl-i ilim هُوَ الخَارِجُ مِنْ دِيْنٍ إِلَى دِيْنٍ آخَر demişlerdir."[1] Ebû Hayyân'ın ifadesine göre de هُوَ الخَارِجُ مِنْ دِيْنٍ مَشْهُورٍ إِلَى دِيْنٍ آخَر'dır.[2] İşte bu mâna kelimenin tam Arabî olan mânasıdır. Tam Arabî olan bu mefhûma nazaran "sâbiîn" ve "sâbiûn" "İslâm, Yahudî ve Nasârâ dinlerinden hâriç olanlar" mânasına bir taʿmîmi ifade etmiş olur ki Mü'minler, Yahudîler, Hıristiyanlar vesâire demek gibidir.

Sonra "sâbie", "sâbiîn", "sâbiûn" veya "sâbîn" ve "sâbûn" eski bir din veya mezheb-i mahsûsa mensub bir tâifeye, bir millete isim olarak ıtlak edilir ki bu mânaca kelimenin aslı Arabî olup olmadığı muhtelef[ün] fîhtir. Arabî olduğuna göre zikr olunan صَابِئ veya sâbî mânalarının birinden me'huzdur. Arabî olmayıp Süryanî gibi diğer bir lisandan me'huz olduğuna göre ise aslı "sâbî"dir. Şît aleyhisselâm'ın ikinci oğlu veya İdrîs aleyhisselâm'ın oğlu olduğu iddia edilmiştir. Bu ihtilâfın hâsılına göre anlaşılıyor ki [1751] bunlar kendilerine "sâbî" demişlerdir. Arab da gerek bunlara ve gerek müşâbihlerine sapık veya nücum-perest mânasına "sâbi'" veya "sâbî" ıtlak etmişlerdir.

Bunlar kimlerdir? Ve bu nasıl bir mezheb veya dindir? *Kâmûs*'ta: "Sâbiûn Nûh aleyhisselâm'ın dini üzere bulunduklarını zuʿm ederler ve kıbleleri nısf-ı nehâr sırasında şimal rüzgârının estiği yerdir" diyor.[3] *Tehzîb*'de ise "Sâbiûn bir kavimdir ki dinleri Nasârâ dinine benzer. Ancak kıbleleri cenub rüzgârının estiği yerdir. Ve Nûh aleyhisselâm'ın

---

يُقَالُ «صَبَأَ فلانٌ» إِذَا خَرج مِنْ دين إِلَى دِينٍ غَيْرِه، مِنْ قَوْلِهِمْ «صَبَأَ نابُ البعير» إِذَا طَلَعَ. و«صَبَأَتِ النّجومُ» إِذَا خرجَت مِنْ مَطَالِعها. وَكَانَتِ العرَبُ تُسمِّي النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الصَّابِئ، لِأَنَّهُ خَرَجَ مِنْ دِين قُرَيش إِلَى دِينِ الْإِسْلَامِ. ويُسمُّون مَنْ يَدْخُل فِي الْإِسْلَامِ مَصْبُوّاً، لِأَنَّهُم كانُوا لَا يَهْمِزُون، فأَبْدَلُوا مِنَ الْهَمْزَةِ وَاواً. ويُسمُّون الْمُسْلِمِينَ الصُّبَاة بِغَيْرِ هَمْزٍ، كَأَنَّهُ جَمعُ الصَّابِي غَيْرَ مَهْمُوزٍ، كقَاضٍ وقُضَاةٍ، وغازٍ وغُزَاةٍ.

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* III, 535:

وَالِاخْتِيَارُ الْهَمْزُ لِأَنَّهُ قِرَاءَةُ الْأَكْثَرِ وَإِلَى مَعْنَى التَّفْسِيرِ أَقْرَبُ لِأَنَّ أَهْلَ الْعِلْمِ قَالُوا: هُوَ الْخَارِجُ مِنْ دِينٍ إِلَى دِينٍ

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* I, 386:

الصَّائِبُونَ، قِيلَ: الْخَارِجُونَ مِنْ دِينٍ مَشْهُورٍ إِلَى غَيْرِه.

3 Âsım Efendi, *Kāmus Tercemesi,* I, 62.

dininde olduklarını söylerler."[1] Müfessirînin hulâsa-i beyanlarına göre bunlar Yehûd ile Nasârâ veya Yehûd ile Mecus veya Nasârâ ile Mecus beyninde bir tâifedir ki hem ehl-i kitab denebilecek cihetleri veya sınıfı hem de müşrik veya putperest denecek cihetleri veya sınıfı vardır. Diyanetlerinin aslı İdrîs veya Nûh aleyhisselâm dini olduğu da söylenmiş, esasında melâike veya nücûma teʿabbüd ettikleri ve abede-i evsân oldukları da söylenmiştir. Anlaşılıyor ki sâbîlik esas itibariyle münzel olması melhuz ve fakat mürûr-ı zaman ile felsefî ve siyâsî te'sîrât altında birçok inhirâfât ve tehavvülâta mâruz olarak bir sırriyet veya bâtınîlik iktisab etmiş eski bir mezhebdir. Ve lâekal bunları sâbie-i ûlâ ve sâbie-i ahîre olmak üzere mülâhaza ederek yerine göre aralarındaki müşterek ve mütemâyiz cihetleri bulunabilecektir. Târihî nokta-i nazarla sâbie-i ûlâ Hind'de ve[2] eski Mısrîlerde, Süryânî ve Kildânîlerde az çok bir tefâvüt ile cârî olmuş bir mezhebdir. Ve maʿamâfîh bu mezhebi en ziyade temsil edenler Süryânî ve Kildânîlerdir. Eski Yunan ve Rum dinleri de bunların bir inʿikâsıdır. Sâbie-i ahîre dahi Benî İsrâîl, İran, Yunan, Roma vesâire gibi muhtelif harslar altında kalmış olan Süryânî ve Kildânî enkâzıdır ki bakıyyeleri el-Cezire ve Musul taraflarındaki Nabatîler olmuştur. Abbasiye devrinde Yunan âsârını Arapça'ya terceme eden Sâbit b. Kurre gibi feylesof ve mütercimler [1752] bunlardan idi. *ʿUyûnü'l-enbâ fî tabakāti'l-etıbbâ*'da: "Ebu'l-Hasen Sâbit b. Kurretü'l-Harrânî Harran'da ikāmet eden Sâbieden idi. Mezhebine müteʿallik olarak rüsûm ve furûz ve sünene dair, mevtânın tekfîn ü defnine dair ve sâbiîlerin itikadına dair, taharet ü necâsete dair risaleleri vardır. Oğlu Sinan b. Sâbit Hürmüs'ün *Nevâmîs*'ini Arabî'ye nakletmiştir. Ve deniliyor ki 'sâbiûn'un nisbeti صَاب'adır. Bu da İdrîs aleyhisselâm'ın oğlu طاط'tır."[3] diye mezkurdur.

---

1 Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga*, XII, 180:
قَالَ اللَّيْث: الصابئُون: قوم يُشبِه دينهُم دينَ النّصارى، إِلَّا أَن قِبلتَهم نحوَ مَهَبّ الجَنوب، يَزعمون أنّهم على دِين نوح، وهم كاذبون.

2 H +"~~kadîm~~".

3 İbn Ebî Usaybiʿâ, *ʿUyûnü'l-enbâ' fî tabakāti'l-etıbbâ'*, thk. Nizar Rıza, Beyrût: Mektebetü'l-Hayât, ts., s. 295.

Şihâbuddin Ahmed b. Fazlullah el-Ömerî *Mesâlikü'l-ebsâr*'ında[1] ve Ebu'l-Fidâ *Târîh*'inde Ebu'l-Îsâ el-Mağribî'nin kitâbında nakledildiğine göre "Ümmet-i Süryân akdemü'l-ümemdir. Ve bunların milletleri sâbiîn milletidir. Bunlar dinlerini Şît ve İdrîs aleyhisselâm'dan ahz ettiklerini söylerler. Şît'e azv eyledikleri bir kitapları vardır. Buna 'Suhuf-i Şît' derler. Bunda kerem, şecaat, sıdk, garibe taraftarlık gibi mekârim ve mehâsin-i ahlâk zikr ü emr edilmiş ve rezâil zikr olunup ictinâbı emrolunmuştur. Sâbiînin birtakım ibadetleri de vardır. Ezcümle yedi vakit namazları vardır ki beş vakti Müslümanlarınkine tevafuk eder. Altıncısı kuşluk, yedincisi de gecenin tam altıncı saatindedir. Namazları niyet ve bir de başka bir şey karıştırılmamak itibariyle Müslüman namazına benzer. Rükûsuz ve sücudsuz cenaze namazları da vardır. Otuz veya yirmi dokuz gün oruç tutarlar ve savm ve fıtırlarında hilâle riayet ederlerdi, o suretle ki fıtırlarında şems, hamel burcuna dâhil olmuş bulunurdu ve gecenin rub'-ı ahîrinden kurs-ı şemsin gurûbuna kadar oruç tutarlardı ve 'hamse-i mütehayyire' denilen kevâkibin büyût-i şereflerine nüzullerinde birtakım bayramları vardır. Ve hamse-i mütehayyire Zuhal, Müşterî, Mirrîh, Zühre, Utarid'dir. Beyt-i Mekke'ye tâzim dahi ederler. Fakat Harran zâhirinde bir yerleri vardır ki oraya haccederler ve Mısır ehrâmına da tâzim [1753] ederler. Ve bunların biri Şît b. Âdem'in kabri, diğer biri Uhnuh'un (İdrîs'in) kabri, biri de nisbet oldukları Sâbî b. İdrîs'in kabri olduğu zu'mundadırlar. Ve şemsin burcu şerefine duhûlü gününe tâzim ederler."[2] İbn Hazm demiştir ki sâbîlerin mensub oldukları din, edyânın

---

1 Ayasofya Kütüphanesi 3435 numarada ansiklopedi gibi büyük bir eserdir [Müellifin notu].

2 Ebü'l-Fidâ 'İmâdüddîn İsmâil b. Ali (ö. 732), *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer,* el-Matba'atü'l-Hüseyniyyetü'l-Mısrıyye, ts., I, 81-82:

من كتاب أبي عيسى المغربي قال: أمة السريان هي أقدم الأمم، وكلام آدم وبنيه بالسرياني، وملتهم هي ملة الصابئين، ويذكرون أنهم أخذوا دينهم عن شيث وإدريس، ولهم كتاب يعزونه إِلى شيث، ويسمونه صحف شيث، يذكر فيه محاسن الأخلاق، مثل الصدق والشجاعة والتعصب للغريب وما أشبه ذلك، ويأمر به، ويذكر الرذائل ويأمر باجتنابها، وللصابئين عبادات، منها سبع صلوات، منهن خمس توافق صلوات المسلمين، والسادسة صلاة الضحى، والسابعة صلاة يكون وقتها في تمام الساعة السادسة من الليل، وصلاتهم كصلاة المسلمين من النية، وأن لا يخلطها المصلي بشيء من غيرها، ولهم الصلاة على الميت بلا ركوع ولا سجود، ويصومون ثلاثين يوماً وإن نقص الشهر الهلالي صاموا تسعاً وعشرين يوماً، وكانوا يراعون في صومهم الفطر والهلال، بحيث يكون الفطر وقد دخلت الشمس الحمل، ويصومون من ربع الليل الأخير إِلى غروب قرص الشمس، ولهم أعياد عند نزول الكواكب الخمسة المتحيرة بيوت أشرافها، والشمسة المتحيرة: زحل والمشتري والمريخ والزهرة وعطارد. ويعظمون بيت مكة، ولهم بظاهر حران

en eskisi ve bir zamana kadar dünyada gālib olanıdır. Nihâyet birtakım muhdesât ihdâs ettiler ve bunun üzerine Cenâb-ı Allah bunlara Hazret-i İbrâhim'i baʿs buyurdu."[1]

Şehristanî *Milel ü Nihal*'inde târîh-i edyân nokta-i nazarından der ki: "İbrâhim aleyhisselâm zamanında bütün firak-ı beşer iki sınıfa râciʿ bulunuyordu: Sâbie, Hunefâ. Sâbie, 'biz maʿrifetullahta ve Allah'a tâati[2] ve evâmir ü ahkâmını tanımakta bir mutavassıta muhtâcız. Lâkin o mutavassıt rûhânî olmak lâzımdır. Çünkü rûhânîler mukaddes ve tâhir ve Rabbü'l-erbâb'a karîbdirler. Cismânîler ise bizim gibi yerler içerler ve bizim gibi beşere itaat ederseniz hüsranda kalırsınız' derlerdi. Hunefâ da 'biz beşer, maʿrifet ü tâatte cins-i beşerden bir mutavassıta muhtâcız, bir beşer ki tahâret ü ismette, te'yîd ü hikmette derecesi mücerred rûhâniyyâttan daha yüksek olsun. Beşeriyeti haysiyetiyle bize mümâsil, rûhâniyeti cihetiyle bizden mümtaz bulunsun da rûhâniyeti tarafıyla vahiy telakkī etsin, beşeriyeti tarafıyla da nevʿ-i insâna telkin eylesin' derlerdi ki Kur'an'da قُلْ اِنَّمَٓا اَنَا۬ بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُوحٰٓى اِلَيَّ [el-Kehf 18/110; Fussilet 41/6][3], قُلْ سُبْحَانَ رَبّ۪ي هَلْ كُنْتُ اِلَّا بَشَرًا رَسُولًا [el-İsrâ 17/93][4] bu mânaya işarettir. Fakat yalnız rûhânî tevassutu iltizam etmek isteyen Sâbie, sırf rûhâniyyâta iktisar etmeye, doğrudan doğru aynlarına tekarrub ederek onlardan bizzat telâkkiyâtta bulunmaya da çare bulamadılar. Binâenʿaleyh bir kısmı tuttular rûhâniyyâtın heykellerine ilticâ ederek bunlardan istimdâda kalktılar ki bu heyâkil seyyârât-ı sebʿa ve bazı sevâbittir. Bu suretle Rum Sâbiesinin penâhı seyyârât, Hind Sâbiesinin penâhı da sevâbit oldu. Birçoğu da heyâkilden eşhâsa, yani o nücûmun

---

مكان يحجونه، ويعظمون أهرام مصر، ويزعمون أن أحدها قبر شيث بن آدم، والآخر قبر إدريس، وهو حنوخ، والآخر قبر صابي بن إدريس الذي ينتسبون إِليه، ويعظمون يوم دخول الشمس برج الحمل، فيتهادون فيه ويلبسون أفخر ملابسهم، وهو عندهم من أعظم الأعياد لدخول الشمس برج شرفها.

1 İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal,* Kahire: Mektebetü'l-Hancî, ts., I, 36:

وَكَانَ الَّذِي يَنْتَحِلهُ الصائبون أقدم الْأَدْيَان على وَجه الدَّهْر وَالْغَالِب على الدُّنْيَا إِلَى أَن أَحْدَثُوا فِيهِ الْحَوَادِث وبدلوا شرائعه بِمَا ذكرنَا فَبعث الله عز وَجل إِلَيْهِم إِبْرَاهِيم خَلِيله صلى الله عَلَيْهِ وَسلم بدين الْإِسْلَام الَّذِي نَحن عَلَيْهِ الْآن.

2 H: "itaati".

3 "De ki: Ben sırf sizin gibi bir beşerim ancak bana şöyle vahy olunuyor…"

4 "…De ki: Sübhanallah ben ancak beşer bir resûlüm."

[1754] Rum'da tabiatları, Hind'de havâsları nazar-ı iʿtibâra alınarak eşkâl-i hey'iyyelerine göre yapılan müşahhas timsallerine tenezzül ettiler. Mücerred rûhâniyet taassubu böyle zıddına münkalib olup zîrûh olan beşerin kendini unutarak rûhsuz cisimler önünde tenezzülüne müncer oldu ve bu, temsîl-i rûhâniyet sayıldı. Bunlar düşünemiyorlardı ki bu temsillerin dolayısıyla delâlet ettiği rûhâniyet rûhâniyyet-i mücerrede değil, nihâyet rûhâniyyet-i beşeriyenin bir temsîli oluyordu. Fark edemiyorlardı ki bu temsiller kevâkibden ve onların rûhânîlerinden evvel bir rûh-i beşerînin yanlış tasavvurât ve temâyülâtını, dalâlini ifade ederler. İşte bunlardan 'ashâb-ı heyâkil' denilen evvelki fırka abede-i kevâkib, 'ashâb-ı eşhâs' olan ikinci fırka da abede-i esnâmdırlar. İbrâhim aleyhisselâm her iki fırkayı kavlen ve fiilen kırarak semâhat ve sühûletiyle bir millet-i kübrâ ve şerîʿat-ı uzmâ olan ve bir dîn-i kayyim ve sırât-ı müstakīm bulunan hanîfiyeti takrîr ü taʿmîm etti. Onun evlâdından bulunan enbiyânın hepsi de bunu takrir ediyorlardı. Ale'l-husûs sâhib-i şerîatımız Muhammed Mustafa sallallâhu aleyhi ve sellem bu takrirde nihâyet-i kusvâya ve maksad-ı aʿlâya erdi. Burada en şâyân-ı dikkat nokta şudur ki tevhid, Hanîfliğin ehass-ı erkânıdır. Bunun için Kur'an'da zikr olunduğu her mevziʿde Hanîfiyet nefy-i şirke mukārin olarak zikredilmiştir." حَنِيفاًۜ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ [el-Bakara 2/135. Krş. Âl-i İmrân 3/67][1], حُنَفَٓاءَ لِلّٰهِ غَيْرَ مُشْرِكِينَ بِهِ [el-Hac 22/31][2].[3]

---

1 "…hakperest hanîf (…) ki o hiçbir zaman müşriklerden olmadı."

2 "Allah için, O'na şirk koşmayan hanifler olun…"

3 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal,* II, 35-37:

وكانت الفرق في زمان إبراهيم الخليل عليه السلام راجعة إلى صنفين اثنين أحدهما: الصابئة والثاني الحنفاء. فالصابئة: كانت تقول: إنا نحتاج في معرفة الله تعالى، ومعرفة طاعته، وأوامره، وأحكامه إلى متوسط، لكن ذلك المتوسط يجب أن يكون روحانيا لا جسمانيا، وذلك لزكاء الروحانيات، وطهارتها، وقربها من رب الأرباب. والجسماني بشر مثلنا: يأكل مما نأكل، ويشرب مما نشرب، يماثلنا في المادة والصورة، قالوا: «ولئن أطعتم بشرا مثلكم إنكم إذا لخاسرون». والحنفاء: كانت تقول: إنا نحتاج في المعرفة والطاعة إلى متوسط من جنس البشر تكون درجته في الطهارة، والعصمة، والتأييد، والحكمة فوق الروحانيات يماثلنا من حيث البشرية، ويمايزنا من حيث الروحانية، فيتلقى الوحي بطرف الروحانية، ويلقى إلى نوع الإنسان بطرف البشرية، وذلك قوله تعالى: «قل إنما أنا بشر مثلكم يوحى إلي أنما إلهكم إله واحد»، وقال عز ذكره: «قل سبحان ربي هل كنت إلا بشرا رسولا»

ثم لما لم يتطرق للصابئة الاقتصار على الروحانيات البحتة، والتقرب إليها بأعيانها، والتلقي عنها بذواتها، فزعت جماعة إلى هياكلها وهي السيارات السبع، وبعض الثوابت. فصابئة النبط والفرس والروم مفزعها السيارات، وصابئة الهند: مفزعها الثوابت.

وسنذكر مذاهبهم على التفصيل، على قدر الإمكان، بتوفيق الله تعالى. وربما نزلوا عن الهياكل إلى الأشخاص التي لا تسمع، ولا تبصر، ولا تغني عنهم شيئا. والفرقة الأولى هم عبدة الكواكب، والثانية هم عبدة الأصنام. ولما كان الخليل عليه السلام مكلفا

Sâbîlik evvel zamanda müstakillen hevâ ve hayvâniyetleri ve tahakkümât-ı indiye ve temâyülât-ı hissiyeleri peşinde koşan Haşîşiyye, Tabîʿiyye ve Dehriyye'nin sefâlet-i rûhiyelerini görerek beşeriyet ve cismâniyetten tiksinip bir takım hudûd ve ahkâm-ı akliye kabul etmiş ve bunun esaslarını vahiy ile müeyyed kavânînden ahz etmekle beraber nazarlarını mücerredât-ı akliyeye kasr eylemiş ve aradıklarını yerde ve insanlıkta değil, semâda ve ecrâm-ı semâviyede bulmak istemiş bir mezheb dini gibi zuhur [1755] etmiştir ki bunlar Âzimûn ve Hürmüs'ü muʿallim-i evvel telakkī eden sâbie-i ûlâdırlar. Şehristanî burada ale'l-umûm sâbieyi anlatmak için târîh-i felsefe nokta-i nazarından şöyle bir taksîm-i zâbıt yaparak ve sâbie-i ahîre felsefelerini tedkik ve münakaşa ederek der ki: İnsanların bir kısmı ne mahsüse, ne maʿkūle kāil olmaz, bunlar Sofestâiyyedirler. Bir kısmı mahsüse kāil olur, maʿkūle kāil olmaz, bunlar Tabîʿiyye'dirler[1]. Bir kısmı mahsüse de maʿkūle de kāil olur; hudûd u ahkâma kāil olmaz, bunlar Felâsife-i Dehriyye'dirler. Bir kısmı mahsüs ve maʿkūle ve hudûd u ahkâma da kāil olur, münzel bir şeriat ve islâma kāil olmaz, bunlar Sâbie'dirler. Bir kısmı bunların hepsine nevʿanmâ bir şeriat ve islâma da kāil olur, fakat şerî'at-ı Mustafa sallallahu aleyhi ve sellem'e kāil olmaz, bunlar Yehûd ve Nasârâ'dırlar. Bir kısmı da hepsine kāil olur, bunlar da Müslimîn'dir. Sâbie; Sofestâiyye, Tabîʿiyye ve Felâsife-i Dehriyye gibi dinsizlere mukabil olan ale'l-umûm ashâb-ı edyân içinde tekābül-i evvelî ile Hunefâ'ya tekabül eder. Sâbie ve Hunefâ; işte bütün

---

بكسر المذهبين على الفرقتين، وتقرير الحنيفية السمحة السهلة، احتج على عبدة الأصنام قولا، وفعلا، كسرا من حيث القول، وكسرا من حيث الفعل فقال لأبيه آزر: «يا أبت لم تعبد ما لا يسمع ولا يبصر ولا يغني عنك شيئا» الآيات حتى «فجعلهم جذاذا إلا كبيرا لهم» وذلك إلزام من حيث الفعل، وإفحام من حيث الكسر. ففرغ من ذلك كما قال الله تعالى: «وتلك حجتنا آتيناها إبراهيم على قومه نرفع درجات من نشاء إن ربك حكيم عليم». وابتدأ بإبطال مذاهب عبدة الكواكب على صيغة الموافقة كما قال تعالى: «وكذلك نري إبراهيم ملكوت السماوات والأرض» أي كما آتيناه الحجة كذلك نريه المحجة، فساق الإلزام على أصحاب الهياكل مساق الموافقة في المبدأ، والمخالفة في النهاية، ليكون الإلزام أبلغ، والإفحام أقوى، وإلا فإبراهيم الخليل عليه السلام لم يكن في قوله: «هذا ربي» مشركا، كما لم يكن في قوله: «بل فعله كبيرهم هذا» كاذبا. وسوق الكلام من جهة الإلزام، غير سوقه على جهة الالتزام. فلما أظهر الحجة وبين المحجة، قرر الحنيفية التي هي الملة الكبرى، والشريعة العظمى، وذلك هو الدين القيم.

وكان الانبياء من أولاده كلهم يقررون الحنيفية، وبالخصوص صاحب شرعنا محمد صلوات الله عليه، كان في تقريرها قد بلغ النهاية القصوى، وأصاب المرمى وأصمى. ومن العجب أن التوحيد من أخص أركان الحنيفية، ولهذا يقترن نفي الشرك بكل موضع ذكر الحنيفية: «حنيفا مسلما وما كان من المشركين» «حنفاء لله غير مشركين به»

1 B: "Tabîʿiyyûn'durlar".

edyânın bizzat mütekabil olan iki şuʿbe-i asliyesi. Sabve, evvelen ve bizzat Hanîfiyet mukabilidir. Sâbie -din taharrî ederken- hak yolunda meylettikleri ve nehc-i enbiyâdan saptıkları içindir ki "sâbie" nâmını almışlardır. Fakat kendileri -aşk u hevâ mânasıyla- 'sabve, kayd-ı ricâlden inhilâldir' derler. Çünkü Hunefâ mezhebi, risâlet-i beşeriye ile beşer-i cismânîye[1] taraftarlık esası üzerinde deveran ettiği gibi, Sâbie mezhebi de beşer-i cismânîyi istihkar ile rûhâniyyûna taraftarlık esası üzerinde deveran eder. Ve bunun için Sâbie beşerin resûl-i beşerîye iktidâ ve ittibâʿ ile doğrudan doğru Allah'a ibadet etmesini emr-i hak değil, kayd-ı ricâl gibi göstererek hâric-i beşerden Allah'a tekarrub için vesâit ve münâsebât taharrî eder. Ve bunu evvela rûhâniyyât-ı mahzada arar. Ve kendilerinin rûhânî-i mahz olabileceklerini zannederek cismâniyeti ezmek ve beşer-i [1756] cismânîden ale'l-ıtlâk katʿ-ı alâka etmek isterler. Ve bu suretle sâbie, mezheblerinin iktisab olduğunu iddia eder. Hudûd-ı fıtrattan hâriç iktisâba davet ederler. Bunlara mukabil Hunefâ da mezheblerinin fıtrat olduğunu dava eder ve fıtrata davet eylerler.[2] Hunefâ'ya göre mahsüs ve maʿkul, cismânî ve rûhânî ikisinin de kıymet-i mahsûsaları vardır. Fakat bu kıymetler hiçbirinde mutlak değil, izâfîdir. Bir maʿkul mahsüsâtta misâli bulununcaya kadar muhayyel ve mevhumdur. Bir mahsüs de maʿkūlâtta[3] misâli bulunmadıkça mahsüs değil bir serâb-ı maʿdumdur.

---

1 H: "cismânîyi".

2 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal,* II, 62-63:

١. من الناس من لا يقول بمحسوس ولا معقول، وهم السوفسطائية.

٢. ومنهم من يقول بالمحسوس، ولا يقول بالمعقول، وهم الطبيعية.

٣. ومنهم من يقول بالمحسوس والمعقول، ولا يقول بحدود وأحكام، وهم الفلاسفة الدهرية.

٤. ومنهم من يقول بالمحسوس والمعقول والحدود والأحكام. ولا يقول بالشريعة والإسلام، وهم الصابئة.

٥. ومنهم من يقول بهذه كلها وبشريعة ما وإسلام، ولا يقول بشريعة نبينا محمد صلى الله عليه وسلم. وهم: المجوس، واليهود والنصارى.

٦. ومنهم من يقول بهذه كلها، وهم المسلمون.

ونحن قد فرغنا عمن يقول بالشرائع والأديان، فنتكلم الآن فيمن لا يقول بها ويستبد برأيه وهواه، في مقابلتهم.

الفصل الأول: الصابئة

قد ذكرنا فيما تقدم أن الصبوة في مقابلة الحنيفية. وفي اللغة: صبأ الرجل: إذا مال وزاغ. فبحكم ميل هؤلاء عن سنن الحق، وزيغهم عن نهج الأنبياء, قيل لهم الصابئة. وقد يقال: صبأ الرجل إذا عشق وهوى. وهم يقولون: الصبوة هي الانحلال عن قيد الرجال. وإنما مدار مذهبهم على التعصب للروحانيين. كما أن مدار مذهب الحنفاء هو التعصب للبشر الجسمانيين. والصابئة تدعي أن مذهبها هو الاكتساب، والحنفاء تدعي أن مذهبها هو الفطرة. فدعوة الصابئة إلى الاكتساب، ودعوة الحنفاء إلى الفطرة.

3 B: "mutlakā".

Zât-ı Hak ne maʿkūl-i mahz, ne de mahsüs-i mahzdır. Ne mahsüs tamamen maʿkūle ircâʿ olunur, ne de maʿkul tamamen mahsüse ircâʿ olunur. Her ikisi de birbirini mütekābilen temsil eylemek üzere hakka ircâʿ olunur. Kezâlik te'sîr-i mutlak ne rûhâniyyet-i mahzaya münhasırdır ne de cismâniyyet-i mahzaya, cisim ruhtan müteessir olduğu gibi rûh da cisimden müteessir olur. Rûh ile cisim arasında mütekābilen bir tesir ve teessür vardır. Lemha-i hak bu ikisinin arasından[1] bulunur. Fâʿil-i hakiki ne rûh ne cisimdir. Ne rûh cismin eseri, ne de cisim rûhun eseridir. İkisi de Allah'ın eseri ve Allah'ın âyâtıdır. Allah yalnız maddesiz olanların değil, maddenin ve maddeden olanların da hâlık ve münşi'idir. Kezâlik hayr u kemâl, fazîlet ü selâmet rûhâniyyet-i mücerredeye münhasır değildir. Şerr ü noksan, fesâd u rezîle rûhâniyatta da vardır. Öyle olmasa idi rûhâniyyâtın merâtibinde ihtilâf bulunmaz ve melekiyet mukabilinde şeytanet olmazdı. Cismâniyet, haddizâtında ve fıtratına nazaran mebde'-i şer değildir. Cismâniyette öyle faziletler vardır ki onlar rûhânîlerde bulunamaz. Binâenʿaleyh rûhâniyet ve cismâniyeti câmiʿ olan nevʿ-i beşerde delâil-i hak ve Allah'a kurbiyet rûhâniyyet-i mücerrededen daha fazladır. Nevʿ-i beşer rûhânî-i mücerredden belki daha efdal ve ekmeldir. Hatta beşer melekin maiyyetinde değil, melek beşerin maiyyetindedir. Beşerin [1757] Allah'a tekarrubu için rûhâniyyet-i mücerredenin tevassutu zarûrî değildir. Allah'tan beşere ve beşerden Allah'a doğru bir yol vardır. Halk Allah'ın olduğu gibi emir de Allah'ındır. Hudûd u ahkâm da Allah'ındır. Allah'ın tâyin ettiği, Allah'ın inzal ettiğidir. Beşer ne hadsiz[2] ne mühmeldir ne de fıtratın müsâid olmadığı hudûdu iktisab edebilir. Fıtratı bozmaya çalışmamalı ve cismâniyeti istihkar edip ezmeye uğraşmamalıdır. Fakat sâbie bu nokta-i iʿtidalden çıkmış, kurb-i hak mücerred rûhâniyettedir zuʿmuyla mahsüsü maʿkūle, cismânîyi rûhânîye ircâʿ etmeye, beşerden melek yapmaya kalkışmış[3], suhûleti suʿûbete,

1 M ve B: "arasında".
2 H: "hadsizdir".
3 H: "kalkmış".

semâhati tazyîke, tecerrüdü ictimâʿa, inkıyâdı inhilâle tercih etmeye çalışmış ve binâenʿaleyh rûhâniyet taassubu etrafında dolaşmak isterken gayr-i rûhânî cismâniyetlerden istimdâda kadar tenezzül etmiş, vahdet ve tecerrüd ararken kesret ve şirk içinde kalmıştır. Bunun için sâbie-i ûlâ da Hunefâ'dan bazı esaslar alarak ashâb-ı rûhâniyyât yahut abede-i melâike olmak üzere başlamış; ashâb-ı heyâkil yahut abede-i kevâkib, ashâb-ı eşhâs yahut abede-i esnâm olmakta karar etmiş ve bu iki fırkadan her biri de biri Hızbâniyye biri de Hıribbâniyye nâmıyla iki mezheb-i esâsîye ayrılmıştır.

Ashâb-ı rûhâniyyât: Rûh bir cevher, feth ile "revh" de onun hâlet-i mahsûsasıdır. Buna göre "rûhâniyet" ve "revhâniyet" diye iki tâbir vardır. Bunların mezhebi şudur: Âlemin hakîm ve şevâib-i hudûstan mukaddes bir sâniʿ-i fâtırı vardır. Ve bizim vecîbemiz O'nun huzûr-ı celâline vusûlden aczimizi bilmektir. O'na ancak yanında mukarrebîni olan mutavassıtları vâsıtasıyla tekarrub olunur. Bunlar ise cevheren ve fiilen ve hâleten mutahhar ve mukaddes olan rûhâniyyûndur. Cevher nokta-i nazarından rûhâniyyûn, mevâdd-ı cismâniyeden mukaddes, kuvâ-yı cesedâniyeden müberrâ, harekât-ı mekâniye ve tegayyurât-ı zamâniyeden münezzehtirler. Cibilletleri taharet, fıtratları [1758] takdîs ü tesbîh üzerinedir. لَا يَعْصُونَ اللّٰهَ مَٓا اَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ'durlar [et-Tahrîm 66/6][1]. Bizi buna muʿallim-i evvelimiz Âzimun ve Hürmüs irşad ettiler. Biz bunlara tekarrub ederiz ve bunlara tevekkül eder dayanırız. Bizim rablerimiz, ilâhlarımız, indallah vesilelerimiz, şefîʿlerimiz bunlardır. Allah da rabbü'l-erbâb ve ilâhü'l-âlihedir. Binâenʿaleyh bizim vazifemiz nefislerimizi şehevât-ı tabîʿiyye kirlerinden tathir etmek ve ahlâkımızı kuvâ-yı şehevâniye ve gazabiye alâkalarından tehzib eylemektir ki, bu sayede bizimle rûhâniyyât arasında bir münasebet hâsıl olsun da onlardan hâcetlerimizi isteyelim ve ahvâlimizi kendilerine arz edelim ve bütün umûrumuzda onlara âşık ve sâbî olalım ki onlar da bizim ve

---

1 "…Allah kendilerine ne emrettiyse O'na isyan etmezler ve her neye me'mur iseler yaparlar."

kendilerinin hâlık ve râzıkımıza şefaat etsinler. Bu tathîr u tehzîb ise ancak bizim kesbimizle ve kendimize hâkimiyetimizle nefislerimizi şehevât denâetlerinden keserek rûhâniyyât cihetinden istimdad etmemizle olur. İstimdad dahi dualarla, namazlarla, bezl-i sadakāt, matʿûmât ve meşrûbâttan imsak ve takrîb-i karâbîn ve zebâih ve tebhîr-i buhûrât ve taʿzîm-i azâim ile tazarruʿ ve niyazdır. Bu suretle nefislerimizde bilâ vâsıta[1] bir istimdad istiʿdâdı hâsıl olur ki o zaman biz de tıpkı vahiy iddia edenlerin hükmünü iktisab ederiz. Ve hatta rûhânî-i mahz olur, ilâhlar sırasına geçeriz. Enbiyâ bizim nevʿde emsâlimiz, surette eşkâlimiz, maddede müşâriklerimizdirler. Yediğimizden yerler, içtiğimizden içerler, surette bize benzerler, biz onlara niçin itaat edelim?" derler. Kur'an da وَلَئِنْ اَطَعْتُمْ بَشَراً مِثْلَكُمْ اِنَّكُمْ اِذاً لَخَاسِرُونَ [el-Mü'minûn 23/34][2] bunların bu sözlerini nâtıktır.

Fiil nokta-i nazarından rûhâniyyûn ihtirâʿ ve îcâdda, bir hâlden bir hâle tahvîl-i umûrda ve mahlûkātı bir mebde'de kemâle tevcihte avâmil-i mutavassıtadırlar. Hazret-i ilâhiyye-i kudsiyeden kuvvet istimdad eder ve mevcûdât-ı süfliyeye ifâza-i feyz eylerler. Ve bunların merâtib-i müterettibesi vardır.

Evvelâ, müdebbirât-ı nücûm, ezcümle kevâkib-i [1759] seyyâreyi feleklerinde tedbir ve idare eden rûhânîler vardır ki, yedi kevkeb-i[3] seyyâre bunların heykelleridir. Her rûhânînin bir heykel-i mahsûsu ve her heykelin bir feleki vardır. Ve o rûhânînin o heykele nisbeti, rûhun cesede nisbeti gibidir. O, o heykelin rabbi, müdebbir ve müdîridir. Sâbie o rûhânîlere "âlihe" ve heyâkile "erbâb" derler ve maʿamâfîh ekseriya heyâkile "âbâ" ve anâsıra "ümmehât" tesmiye ederler. Rûhâniyyâtın fiʿl ü te'sîri o heyâkil-i tabâyiʿ ve anâsırda birtakım infiʿâlât husûle getirecek vechile bir mikdâr-ı mahsusta tahrik etmektir. Bundan mürekkebâtın terkîbât ve imtizâcâtı husul bulur da buna tebeʿan kuvâ-yı cismâniye gelir. Ve bu kuvâ-yı

1 B: "bi'l-vâsıta".
2 "Ve şayet sizin gibi bir beşere itaat ederseniz muhakkak ki siz o hâlde katʿiyyen hüsrandasınızdır."
3 B: "kevâkib-i".

cismâniye üzerine de envâʿ-ı nebâtât ve envâʿ-ı hayvânâtta olduğu gibi nüfûs-ı rûhâniye biner ve bu te'sîrât kâh bir rûhânî-i küllîden küllî olarak ve kâh bir rûhânî-i cüz'îden cüz'î olarak sâdır olur. Meselâ cins-i matarla beraber bir melek, beher katresiyle de bir melek vardır. Bu suretle:

Sâniyen, cevvde zuhûra gelen âsâr-ı ulviyenin müdebbirleri olan rûhaniyyûn vardır ki yağmur, kar, dolu, rüzgâr gibi arzdan çıkıp inen âsâr, sâʿikalar, şihablar, raʿd ü berk, kuyruklu yıldızlar gibi semâdan nüzul ile cevvde tehaddüs eden âsâr, kezâlik zelzeleler, sular, buharlar vesâire gibi arzda tehaddüs eden âsâr bunlarla tedbîr ü idare olunur.

Sâlisen, bütün mevcûdâta sârî olan kuvâ-yı mutavassıta vardır ki kâinâtın hepsindeki hidâyet-i şâyiʿa bunlarla tedbîr ü idare olunur. Öyle ki kābiliyeti bulununca kuvvet ve hidâyetten hâlî hiçbir mevcud görmeyiz. İşte rûhâniyyûn böyle fâʿil-i müessirdirler.

Hâl nokta-i nazarından rûhâniyyâtın ahvâli, Rabbü'l-erbâb'ın civârında revh u reyhan, niʿmet ü lezzet, râhat u behcet ve[1] sürur olduğu da hafî değildir. Taʿâm ve şarabları tesbîh ü takdîs, temcîd ü tehlîldir. Bütün ünsiyetleri [1760] zikrullah ve tâʿatullah iledir. Kimi kāim kimi râkiʿ kimi sâcid kimi kāʿid, behcet ü lezzetinden hiçbiri hâlini tebdil etmez, kimi huşûʿundan gözünü açmaz, kimi nazarından gözünü kırpmaz, kimi sâkin-i gayr-i müteharrik, kimi müteharrik-i gayr-i sâkin, kimi âlem-i kabzda kerûbî, kimi âlem-i bastta rûhânî لَا يَعْصُونَ اللّٰهَ مَٓا اَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ'durlar. Hunefâ ise bunların müdebbir ve müdîr[2] avâmil-i müessire olmayıp, melekût-i ilâhînin delâili ve Allah'ın gerek tekvîn ve gerek teşrîʿ itibariyle evâmir ü ahkâmını mübelliğ olan resulleri olduğunu ve bütün bunların bir fıtrat-ı mümtâze ile yaratılmış efrâd-ı beşerin aldığı vahiy ve marifetle bilindiğini ve o fıtrat-ı mümtâzede bulunmayanların bunları esas itibariyle o beşeriyyet-i mümtâzenin tevassutu ve taʿlîm ü telkīni ile öğrendiklerini ve her hâlde beşeriyette zuhur eden ve edebilecek olan efʿâl ü âsârın daha yüksek olduğunu ve cismânî olan

---

1 H -"ve".
2 B +"ve".

rûhâniyyet-i beşeriyenin kābil-i sukūt olmakla beraber kemâlden kemâle kābil-i terakkī de olduğunu ve binâenʿaleyh her ferd-i beşer her rûhânîye nazaran değil ise de nevʿ-i rûhânîye nazaran nevʿ-i beşerin daha yüksek bir fazilete ve kurb-i Hak'da daha ziyade şâyân-ı gıbta behcet ü sürûra, hem rûhânî hem cismânî bir cennet-i naʿîme ve rıdvân-ı ekbere namzed bulunduğunu ve fakat Allah'a şerîk bulunmak muhâl[1] olduğundan bu terakki ve tekemmülâtın hiçbir zaman ulûhiyete irtikā ve iştirak mertebesine varamayacağını ve bu terakki ve tekemmülün ancak Allah'a tevekkül ve istinad ile mümkin olabileceğini, hem asl-ı fıtratta hem her lemha-i terakkide halk u emr ancak bir Allah'ın olduğundan herhangi bir şirkin sukūt olacağını ve binâenʿaleyh zât u sıfât ve te'sîr ü emr her vechile tevhîd-i ulûhiyet ederek beşerin bütün nokta-i istinâdını rûhâniyet ve cismâniyetin müttefik iki şâhid olarak delâlet ettikleri merciʿ-i kül, hâlık-ı âlem ve Rabbü'l-âlemîn olan Hak teâlâ'ya iman ve şehadette tanıyıp [1761] bütün mevcûdiyetleriyle O'na teveccüh etmeleri ve en yüksek vâsıta ve rehberlerini de rûhâniyet ve cismâniyeti câmiʿ bulunan nevʿ-i beşer içinde fıtrat-ı mümtâze ile yaratılmış enbiyâ ve mürselîn ve onların vârislerinde aramaları ve Allah'ın beşeriyete ihsan buyurduğu bu nimete, bu sırât-ı müstakīme şükredip nankörlük etmemeleri lâzım geleceğini anlatmışlardır.

Şehristânî evvelâ Sâbieyi rûhâniyet taassubu ile hareket eden ashâb-ı rûhâniyyâtta icmal ve Sâbie-i ahîre felsefelerine nazaran Hunefâ ile Sâbienin bu babda birçok münâzarât ve münakaşalarını bast ederek muhakeme ettikten sonra[2] en esaslı fırkalarını tafsil ederek der ki:

"Ashâb-ı heyâkil: İnsan bir mutavassıta muhtaç olunca ona teveccüh ve tekarrub mümkin olmak ve kendisinden istifade edilebilmek için bu mutavassıtın görülür bir şey olması lâzım geleceğini hisseden ashâb-ı rûhâniyyât evvelemirde sebʿa-i seyyâreden ibaret olan heyâkile ilticâ etmişler ve binâenʿaleyh evvelâ bunların büyût ve menâzırını, sâniyen

1 M: "mahal"; sonraki baskılarda "muhal" diye düzeltilmiştir.
2 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal,* II, 64-106.

metâliʿ ve meğāribini, sâlisen tabiatlarına müterettib muvâfık ve muhalif şekillerde ittisâlâtını, râbiʿan buna göre gecelerin, gündüzlerin, saatlerin taksîmâtını, hâmisen yine bunun gibi suver u eşhâsın, ekālîm ü emsârın takdîrini öğrenmeye çalışmışlar ve bunun üzerine havâtîm (mühürler) yapmışlar, "ʿazâim' nâmıyla birtakım havâs, efsun, dua bellemişler ve her kevkebe -meselâ Zuhal'e cumartesi gibi- bir gün tâyin etmişler ve ilk saatine riayet etmişler ve onun suretine ve hey'etine göre yapılmış hâtemini kullanmışlar, ona mahsus elbise giymişler, ona mahsus buhurlar yakmışlar ve ona mahsus dualarla ondan istenecek hâcetlerini istemişler ve her birine böyle bir gün ve saat tâyin etmişler ve bunlara 'erbâb', 'âlihe'; Allah teâlâ'ya da 'Rabbü'l-erbâb' ve 'İlâhu'l-âlihe' demişler. İçlerinden birtakımları da güneşi ilâhu'l-âlihe ve rabbü'l-erbâb addeylemişler ve bu suretle heyâkile, [1762] rûhâniyyâta tekarrub için, rûhâniyyâta da Bârî teâlâ'ya tekarrub için taʿabbüd etmişler. Çünkü heyâkilin ebdân-ı rûhâniyyât olduğuna itikad eylemişlerdir. Ve sonra kevâkibin amel ü te'sîrâtı esası üzerine müretteb bir takım acâib-i hiyel ve sanâyiʿ istihrac etmişler ki bunlara 'tılsım' nâmı verilir. Kitaplarında mezkur olan o tılsımlar ve sihir, kehânet ve tencim[1], tahtim, tazim, suver bunların hepsi onların ulûmundandır. İşte bunlara "ashâb-ı heyâkil" ve "ʿabede-i kevâkib" denilir.

Ashâb-ı eşhâsa gelince: Bunlar da ashâb-ı heyâkil gibi mutavassıtın lüzûmuna ve rûhâniyyâtın bu vesâil-i mutavassıta olduğuna ve fakat onların[2] gözle görülemedikleri ve lisanlarla hitab edilemedikleri cihetle kendilerine tekarrub ancak heykellerine tekarrubla tahakkuk edebileceğine kāil olmakla beraber heyâkilin dahi bazı vakit görünüp bazı vakit de görünmediklerine binâen onlara tekarrubun da sâfî ve dâimî olamayacağına ve binâenʿaleyh heyâkile tekarrub için de göz önüne dikilmiş birtakım suver ve eşhâs lâzım olduğuna hükmederek heyâkil-i sebʿadan her birinin heykelî misâlinde birtakım esnâm-ı müşahhasa ittihaz

---

1 B: "tancim".
2 B: "bunların".

etmişler ve her birinde o heykelin cevher-i mahsûsuna riayet ederek yine nücûm esası üzere bunlar taʿabbud etmeye ve bunlarla kevâkibe ve onlarla rûhâniyyâta ve onlarla Allah'a tekarrub edeceklerine itikad eylemişlerdi ve bunlara âlihe-i semâviye mukabilinde 'âlihe' demişlerdir ki işte bu ashâb-ı eşhâs abede-i esnâm cümlesindendirler. Bâlâda gösterildiği üzere İbrâhim aleyhisselâm baʿs olunduğu zaman Sâbie böyle ashâb-ı heyâkil ve ashâb-ı esnâm olmak üzere iki sınıf bulunuyorlardı. Hazret-i İbrâhim hak olan Hanîfiyet'e davet etti إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِى فَطَرَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ حَنِيفاً وَمَٓا اَنَا۬ مِنَ الْمُشْرِكِينَ [el-Enʿâm 6/79][1] diye mezheb-i Hunefâ'yı takrir ve mezheb-i Sâbie'yi ibtal eyledi. Fıtratın Hanîfiyet'ten ibaret ve taharetin bunda bulunduğunu ve fıtrattan maksud tevhîde şehadet, necat ve halâsın buna mütevakkıf olduğunu, [1763] şerâyiʿ u ahkâmın bu şehadete birer şirʿa ve minhac olup enbiyâ ve rusülün bunları takrir ve takdir için gönderildiğini, fâtiha ve hâtimenin ve mebde' ü kemâlin bu şerâyiʿ ve menâhici telhis ve tahrîre menût ve dîn-i kayyimin, sırât-ı müstakīmin bundan ibaret olduğunu beyan etmiştir. Ve Allah teâlâ peygamberi Muhammed Mustafa sallallahu aleyhi ve sellem'e de فَاَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفاًۜ فِطْرَتَ اللّٰهِ الَّتِى فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَاۜ لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللّٰهِۜ ذٰلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُۙ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ. مُنِيبِينَ اِلَيْهِ وَاتَّقُوهُ وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَلَا تَكُونُوا مِنَ الْمُشْرِكِينَ. مِنَ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيَعاًۜ كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ [er-Rûm 30/30-32][2] buyurmuştur.

Hızbâniyye, Sâbie'den bir cemaattir ki sâniʿ-i maʿbûdun hem vâhid hem kesîr olduğuna kāildirler. Derler ki: Zâtında, evvelinde, aslında, ezelde vâhiddir. Fakat eşhâs ile re'ye'l-ʿayn tekessür eder ve bu eşhâs müdebbirât-ı sebʿa, bir de âlim, fâzıl olan eşhâs-ı arziyye-i hayriyedir ki vâhid-i evvel bunlarla zuhur ve şahıslarıyla teşahhus eyler. Ve bu tekessür onun zâtındaki vahdetini ibtal etmez. O, feleki ve felekteki cemîʿ-i ecrâm

1 "Ben her dinden geçip sade hakka eğilerek yüzümü o gökleri ve yeri yaratmış olan Fâtır'a döndüm ve ben müşriklerden değilim."

2 "O hâlde yüzünü dine bir hanîf olarak tut; o Allah fıtratına ki insanları onun üzerine yaratmıştır, Allah yaratışına bedel bulunmaz, doğru sâbit din odur velâkin nâsın ekserisi bilmezler. Başkasından geçerek hep O'na gönül verin ve O'na korunun ve namaza devam edin de müşriklerden olmayın. Onlardan ki dinlerini ayırıp öbek öbek olmuşlardır, her hizib kendilerindekine güvenmektedir."

u kevâkibi ibdâ' etmiş ve onları bu âlemin müdebbirâtı kılmıştır. Bunlar âbâ, anâsır[1] ümmehât, mürekkebât[2] mevâlîddirler. Âbâ, hay ve nâtıktırlar. Eserlerini anâsıra te'diye ederler. Anâsır da o âsârı rahimlerine kabul ederler ve bundan mevâlîd olur. Ve sonra mevâlîdden bazen öyle sâfî ve isti'dâdı kâmil, küdûretsiz bir mizac ile bir şahs-ı mürekkeb tesadüf ediverir ki ilâh bununla âlemde teşahhus eder. Sonra tabî'at-i kül ekālîm-i meskûneden her birinde her otuz altı bin dört yüz yirmi beş sene başında insan ve sair ecnâs-ı hayvânâtın her nev'inden erkek dişi bir çift ihdas eder ve o nevi o müddette bâkī kalır. O devir tamam olunca o envâ'ın nesli ve tevâlüdü[3] kesilir; yeni bir devir, insanı, hayvânâtı, nebâtâtıyla yeni bir karn başlar. Ve dehr ebeden böyle gider. Ve işte enbiyâ lisânındaki kıyâmet-i mev'ûde budur. Yoksa bu dâr-ı dünyâdan başka dâr-ı âhiret yoktur. Ölen dirilmez, kabre giren[4] ba's olunmaz derler. اَيَعِدُكُمْ اَنَّكُمْ اِذَا مِتُّمْ وَكُنْتُمْ تُرَابًا وَعِظَامًا اَنَّكُمْ مُخْرَجُونَ. هَيْهَاتَ هَيْهَاتَ لِمَا تُوعَدُونَ [el-Mü'minûn 23/35-36][5] [1764] bunların sözüdür. Tenâsuh, hulûl davaları bunlardan çıkmıştır. Tenâsuh ilâ gayri'n-nihâye tekerrür-i edvâr, hulûl de zikr olunduğu üzere ilâhın bir şahısta teşahhusudur ki şahsın isti'dâd-ı mizâcına göre bazen tam zâtının hulûlüyle bazen de zâtından bir cüz'ün[6] hulûlüyle olduğunu söylerler. Ve ekseriya demişlerdir ki bu teşahhus heyâkil-i semâviyenin hepsiyle birdendir. O vâhiddir. Ancak yegân yegân her birinde fiili ondaki[7] âsârı ve onunla teşahhusu kadar zâhir olur. Binâen'aleyh heyâkil-i seb'a onun a'zâ-yı seb'ası ve bizim a'zâ-yı seb'amız onun heyâkil-i seb'asıdır ki o bunlarla zâhir olur da bizim lisânımızla söyler, gözlerimizle görür, kulaklarımızla işitir, ellerimizle kabz u bast eder, ayaklarımızla gider gelir ve cevârihimizle fi'l ü te'sîr yapar. Ve bunların zu'munca şurûr u kabâyıhı, gübreleri, pis böcekleri, yılanları, akrebleri halk etmek Allah'ın şânına

1 M: "anâsırı".
2 M: "mürekkebâtı".
3 B: "tevellüdü".
4 M ve B: "giden".
5 "'Siz öldüğünüz ve bir toprak, bir yığın kemik olduğunuz vakit muhakkak çıkarılacaksınız' diye mi vaad ediyor? Heyhât! O vaad olunduğunuz şey ne kadar uzak!"
6 H: "cüz'ünün".
7 B: "oldukları".

yaraşmaz. Bunların hepsi kevâkibin saâdet ü nuhûsetle ittisâlâtından ve anâsırın safvet u küdûretle ictimâʿâtından bi'z-zarûre veya tesadüfen vâkiʿ olur.

Hıribbâniyye'ye gelince, bunlar sözlerini "Âzimûn, Hürmüs, Aʿyânâ, Evâzî" nâmıyla dört peygambere nisbet ederler ve içlerinde Eflâtun'un anası tarafından dedesi[1] Solon'a da nisbet eden ve bunun peygamber olduğunu zuʿm eyleyenler de vardır. "Evâzî bize soğanı, cirris balığını, baklayı tahrim etti" derler. Ale'l-umûm sâbie üç namaz kılarlar, cenabetten ve bir de meyyite dokunmaktan dolayı yıkanırlar. Hınzır, deve, kelb ve mıhlebi bulunan kuşlar ve güvercin eklini haram tanırlar. Hitandan, içkide sarhoşluktan nehy ederler. Tezvicde velî ve şuhûd ile emrederler. Hükm-i hâkim olmaksızın talâkı tecviz etmezler. İki kadını cemʿ etmeye de cevaz vermezler.

Sâbie'nin cevâhir-i akliyye-i rûhâniye nâmlarına ve kevâkibin eşkâl-i semâviyesi üzerine binâ ettikleri heykellere [1765] gelince: Ezcümle illet-i ûlâ heykeli, bunun dûnunda akıl heykeli, zarûret heykeli, nefis heykeli, bunlar müdevver şekildedirler. Zuhal heykeli müseddes, Müşteri heykeli müselles, Mirrih heykeli murabbaʿ-ı müstatîl, Şems heykeli murabbaʿ, Zühre heykeli murabbaʿın cevfinde müselles, Utarid heykeli murabbaʿ-ı müstatîlin cevfinde müselles, Kamer heykeli müsemmendir."[2]

Bâlâda işaret edildiği üzere sevâbiti esas ittihaz eden ve ahkâm-ı nücûmu onların havâssına istinad ettiren Sâbie de vardır ki Hind ve Arab Sâbieleri bunlardandır. Sâbie felâsifesi Âzimûn'dan şunu nakletmişlerdir ki: "Mebâdi'-i üvel beştir: Bârî teâlâ, akl, nefs, mekân ve halâdır. Ve mürekkebâtın vücûdu bunlardan sonradır." Fakat Hürmüs'ten nakledilen böyle değildir. Hürmüs demiştir ki: "Tabʿan fâzıl, mayası mahmud, âdeti marzî, âkıbeti ümidli kişinin ilk vecîbesi Allah teâlâ'ya tâzim ve O'nu mârifete[3] şükretmektir. Bundan sonra da üzerinde nâmusun menzilesini

---

1 H: "dede".
2 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal,* II, 107-115.
3 M ve B: "mârifetine".

itiraf ile tâʿati hakkı[1] ve sultanın münâsaha ve inkıyad hakkı ve nefsin[2] ictihad ve bâb-ı saâdeti fethte de'b ü iʿtiyad hakkı ve hulesâsının kendilerine meveddet ve bezle müsâraʿatla tahallî[3] hakkı vardır ki bu esasları muhkemleştirdikten sonra âmmeden defʿ-i ezâ ve suhûlet-i hulk ile hüsn-i muʿâşeretten başka bir şey kalmaz." Ve görülüyor ki Hürmüs tamamen Hunefâ esasını takrir etmiş, Allah'a tâzimden sonra "nâmus" tâbiriyle risâleti ifade etmiş[4] ve resule tâati ve menzilesinin itirafını maʿrifetullâha vely ettirmiş ve burada rûhâniyyâta tâzimi zikretmemiş[5], nihâyette de suhûlet-i hulku göstermiştir. Ve Hürmüs'ten Hunefâ mezhebini takrir eden daha diğer hikemiyyât da nakletmişlerdir.

Demek ki Sâbie'nin evsâf-ı mümeyyizesi şu dörtte hulâsa olunur:

1. Aslında bir dîn-i münzelden iktibas ve inhiraf. [1766]
2. Rûhâniyet taassubu, taʿbîr-i âharla taʿabbüd-i melâike.
3. Taʿabbüd-i nücûm.
4. Taʿabbüd-i esnâm.

Bu dörtten taʿassub-i rûhâniyet, taʿabbüd-i melâike en esâsî ve buna müteferriʿ olarak taʿabbüd-i kevâkib en bâriz vasıfları olduğu ve taʿabbüd-i esnâm bu iki hâlet-i rûhiyeden neş'et ettiği anlaşılıyor. Şu evsâf altında mutlak Sâbie-i Hind'in Buda'larını, Çin'in Konfiçyüslerini, son zamanların "Spiritizm"[6] ve "Spiritüalizm"[7], "İdealizm" dedikleri mezheblerin ve Nasârâ'nın Enthusiast fırkalarının aslını ihtivâ eder. Bilhassa Hızbâniyye ise "Panteizm" ve[8] "Panteist" kelimelerinin mukabili demektir. Hulûl, Allah'ın cân-ı cihan, rûh-i âlem olması akidesi eski Yunan ve Roma dinleri, ilâhların tevellüd ve tevâlüdü[9] fikirleri Sâbie'nin

---

1 B: "tâʿat-i hakkı".
2 M ve B: "nefsinin".
3 M ve B: "tahlil".
4 B -"Allah'a tâzimden sonra "nâmus" tâbiriyle risâleti ifade etmiş".
5 M ve B: "etmiş".
6 M: "espirtizm".
7 M: "espiritüalizm".
8 B -"dedikleri mezheblerin ve Nasârâ'nın Enthusiast fırkalarının aslını ihtivâ eder. Bilhassa Hızbâniyye ise 'Panteizm' ve"; M -"ve".
9 B: "tevâlüd ve tevellüdü".

bu Hızbâniyye mezhebine râciʿdir. Nasârâ'nın da rûhâniyetçilikte ve ulûhiyyet-i Mesih davasında bunlara müşabeheti vardır. Şer meselesinde de Hızbâniyye Mecus ile münasebetdârdır. Hırıbbâniyye ise Hızbâniyye kadar ileri gitmemiş, az çok bazı enbiyâ izini tâkip etmiştir. Âzimûn'un Hazret-i Şît, Hürmüs'ün Hazret-i İdrîs olduğunu söylemişler, Hazret-i Nûh'u da dermeyan etmişlerdir ki Aʿyânâ dedikleri de bu olsa gerektir. Ve bu kısım Sâbie'de bir ehl-i kitab haysiyeti de yok değildir. Bu noktada Fahreddin Râzî de demiştir ki: "Nücûm hakkındaki nazarları iki vechile mülâhaza olunabilir. Birisi nücûma hiçbir tesir isnad etmeyerek yalnız Allah'a ibadet için birer kıble itikadıyla teveccüh etmeleridir ki bu surette müşrik değillerdir. Diğeri de Allah teâlâ'nın âlemi halk ettikten sonra O'nun tedbir ve idaresini nücûma tefviz etmiş olduğu ve binâenʿaleyh Allah'ın nücûm üzerinde, nücûmun da bu âlem-i süflîde müessir birer rab oldukları itikadıyla taʿabbüd etmeleridir ki bu Kildânîlere nisbet edilen kavildir."[1] Ve bunlar müşriktirler. İşte mutlak Sâbie bir taraftan [1767] ale'l-ıtlâk müşrik, bir taraftan da bir ehl-i kitab manzarası arz ettiklerinden tâbiʿîn ve fukahâ da Sâbie-i ahîreye şerʿan Yehûd ve Nasârâ gibi ehl-i kitab nazarıyla mı, yoksa müşrik nazarıyla mı muâmele edileceğinden bahsetmişler; bazısı "ehl-i kitab gibidir, kestikleri yenir, kadınları tezevvüc edilir" demişler, bazıları da "müşrik ve mecus gibidirler, kestikleri yenmez, kadınları tezevvüc de edilmez" demişlerdir. İmâm-ı Aʿzam'dan ehl-i kitab oldukları, İmâmeyn'den de ehl-i kitab olmadıkları mervîdir. Ebu'l-Hasen el-Kerhî demiştir ki: "İmâm-ı Aʿzam indinde ehl-i kitabdan olan Sâbiûn dîn-i Mesîh'i intihal etmiş olan bir kavimdir ki İncil okurlar, lâkin kevâkibe taʿabbüd eden Sâbiûn, yani Harran nahiyesindekiler ne İmâm-ı Aʿzam ne İmâmeyn hiçbirinin indinde ehl-i kitab değillerdir." Ebû Bekir Râzî *Ahkâm-ı Kur'ân*'ında bunu naklettikten sonra der ki: "Şu zamanda Sâbiûn ismiyle mâruf olanlarda

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* III, 536:

ثم لهم قولان. الأول: أن خالق العالم هو الله سبحانه، إلا أنه سبحانه أمر بتعظيم هذه الكواكب واتخاذها قبلة للصلاة والدعاء والتعظيم. والثاني: أن الله سبحانه خلق الأفلاك والكواكب، ثم إن الكواكب هي المدبرة لما في هذا العالم من الخير والشر والصحة والمرض، والخالقة لها فيجب على البشر تعظيمها لأنها هي الآلهة المدبرة لهذا العالم ثم إنها تعبد الله سبحانه، وهذا المذهب هو القول المنسوب إلى الكلدانيين الذين جاءهم إبراهيم عليه السلام رادا عليهم ومبطلا لقولهم.

ehl-i kitab yoktur. Yani gerek[1] Harran nevâhîsinde bulunanların, gerekse Vâsıt sevâdında, Betâih nevâhîsinde bulunanların fi'l-asl milletleri birdir. Hepsinin de itikadlarının aslı kevâkib-i sebʿaya tâzim ve ibadet ve onları ilâh ittihaz etmektir. Bunlar fi'l-asl abede-i evsândırlar. Fakat Fürs'ün Irak iklimine galebe ettiği ve Sâbiîn hükûmetini[2] ki Nabat idiler, izâle eylediği vakitten beri bunlar açıktan[3] ibâdet-i evsâna cesaret edemez oldular. Çünkü Fürsler onları bundan menʿ etmişlerdi. Kezâlik Rum ve ehl-i Şam ve Cezire Sâbiîn idiler. Konstantin tanassur edince bunları seyf ile Nasraniyete sevk etti. Ve o vakitten itibaren ibâdet-i evsân battı ve bunlar zâhirde Nasârâ içine karıştılar ve lâkin çoğu evsâna ibadetlerini gizleyerek eski nıhlelerinde kaldılar. İslâm zuhur edince de Nasârâ cümlesinden olarak ahd-i İslâm'a dâhil oldular. Müslümanlar bunlarla Nasârâ arasını temyiz etmediler, çünkü bunlar evsâna ibadetlerini gizliyorlar ve asıl itikadlarını ketm ediyorlardı ve fi'l-vâkiʿ bunlar itikadlarını ketm etmekte en mâhir kimselerdir. [1768] Çocuklarının akılları ermeye başladığından itibaren dinlerini ketm etmeleri husûsunda da birçok işleri ve hîleleri vardır. İsmâiliyye mezheb kitmânını bunlardan ahz etmiştir. Ve davetlerinin müntehâsı da bunların mezhebine dayanır.[4] Hepsinin aslı kevâkib-i sebʿayı âlihe ittihaz edip taʿabbüd etmek ve onların isimlerine göre esnâm edinmektir. Bu hususta aralarında hilâf yoktur. Harran nâhiyesinde bulunanlarla Betâih nahiyesinde bulunanlar arasındaki hilâf ancak şeriatlarından bazı şeylerdedir. Ve bunlarda ehl-i kitab yoktur."[5]

---

1 M ve B -"gerek".
2 M ve B: "hükûmeti".
3 B -"açıktan".
4 İsmâiliyye Karâmita'nın en bâtınîsi ve gizli ihtilâl teşkilâtı yapan cemʿiyyât-ı sırriyenin en ketûmudur [Müellifin notu].
5 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, III, 328:

وَقَدْ اُخْتُلِفَ فِي الصَّابِئِينَ هُمْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أَمْ لَا فَرُوِيَ عَنْ أَبِي حَنِيفَةَ أَنَّهُمْ أَهْلُ كِتَابٍ وَقَالَ أَبُو يُوسُفَ وَمُحَمَّدٌ لَيْسُوا أَهْلَ كِتَابٍ وَكَانَ أَبُو الْحَسَنِ الْكَرْخِيُّ يَقُولُ الصَّابِئُونَ الَّذِينَ هُمْ عنده مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ قَوْمٌ يَنْتَحِلُونَ دِينَ الْمَسِيحِ ويقرؤن الْإِنْجِيلَ فَأَمَّا الصَّابِئُونَ الَّذِينَ يَعْبُدُونَ الْكَوَاكِبَ وَهُمْ الَّذِينَ بِنَاحِيَةِ حَرَّانَ فَإِنَّهُمْ لَيْسُوا بِأَهْلِ كِتَابٍ عِنْدَهُمْ جَمِيعًا قَالَ أَبُو بَكْرٍ الصَّابِئُونَ الَّذِينَ يُعْرَفُونَ بِهَذَا الِاسْمِ فِي هَذَا الْوَقْتِ لَيْسَ فِيهِمْ أَهْلُ كِتَابٍ وَانْتِحَالُهُمْ فِي الْأَصْلِ وَاحِدٌ أَعْنِي الَّذِينَ بِنَاحِيَةِ حَرَّانَ وَالَّذِينَ بِنَاحِيَةِ الْبَطَائِحِ فِي سَوَادِ وَاسِطَ وَأَصْلُ اعْتِقَادِهِمْ تَعْظِيمُ الْكَوَاكِبِ السَّبْعَةِ وَعِبَادَتُهَا وَاتِّخَاذُهَا آلِهَةً وَهُمْ عَبَدَةُ الْأَوْثَانِ فِي الْأَصْلِ إلَّا أَنَّهُمْ مُنْذُ ظَهَرَ الْفُرْسُ على إقليم العراق مَمْلَكَةَ الصَّابِئِينَ وَكَانُوا نَبَطًا لَمْ يَجْسُرُوا عَلَى عِبَادَةِ الْأَوْثَانِ ظَاهِرًا لِأَنَّهُمْ مَنَعُوهُمْ مِنْ ذَلِكَ وَكَذَلِكَ الرُّومُ وَأَهْلُ الشَّامِ وَالْجَزِيرَةِ كَانُوا صَابِئِينَ فَلَمَّا تَنَصَّرَ قُسْطَنْطِينُ حَمَلَهُمْ بِالسَّيْفِ عَلَى الدُّخُولِ فِي النَّصْرَانِيَّةِ فَبَطَلَتْ عِبَادَةُ الْأَوْثَانِ مِنْ ذَلِكَ الوقت ودخلوا في عمار النَّصَارَى فِي الظَّاهِرِ وَبَقِيَ كَثِيرٌ مِنْهُمْ عَلَى تِلْكَ النِّحْلَةِ مُسْتَخْفِينَ بِعِبَادَةِ الْأَوْثَانِ فَلَمَّا ظَهَرَ الْإِسْلَامُ دَخَلُوا فِي جُمْلَةِ النَّصَارَى

Ebû Bekr Râzî Sûre-i Mâide'de bu îzâhâtı verdikten ve ikisi arasında bir asl-ı müşterek gösterdikten sonra Sûre-i Berâe'de de demiştir ki: "Sâbiîn iki kısımdır. Birisi Kesker ve Betâih nevâhîsinde bulunanlardır. Bize bâliğ olduğuna göre bunlar diyanetlerinin pek çoğunda Nasârâ'ya muhalif olmakla beraber Nasârâ'dan bir sınıftırlar. Zira Nasârâ'nın Merkûniyye, Aryûsiyye, Mârûniyye gibi böyle birçok fırkaları vardır ki Nestûriyye, Melkiyye, Yaʿkūbiyye nâmındaki üç fırkanın üçü de onlardan teberrî ederler ve onları tahrim eylerler. Bu fırka da Yahyâ b. Zekeriyyâ'ya ve Şît'e intisab eyliyorlar. Allah teâlâ'nın Şît b. Âdem'e ve Yahyâ b. Zekeriyyâ'ya inzal eylediği kitaplardır diye bazı kitaplara da intihal ediyorlar. Ve Nasârâ bunlara Yuhannasiyye -St. Jean[1] Hıristiyanları, yani Yahyeviyye- nâmını veriyorlar. İşte İmâm-ı Aʿzam'ın ehl-i kitabdan saydığı, zebîhalarının eklini ve kadınlarının münakâhasını mubah gördüğü Sâbiîn bu fırkadır. Kendilerine Sâbiîn tesmiye eden bir fırka daha vardır ki enbiyâdan hiçbirine intisab etmezler ve kütüb-i ilâhiyeden hiçbiriyle intihalleri yoktur. Bunlar ehl-i kitab değildirler. Ve böyle bir nıhlenin zebîhaları yenmeyeceğinde ve kadınları nikâh edilmeyeceğinde ise ihtilâf[2] yoktur."[3]

[1769] Her iki âyette Kur'ân Sâbîleri Yehûd ve Nasârâ gibi mü'minlere mukabil zikretmekle bunların da gayr-i mü'min olduklarına işaret etmiştir. Fakat ehl-i kitab olup olmadıklarına gelince, ehl-i kitab siyâkında zikredilmiş olmalarına ve Yehûd ve Nasârâ beyninde deveran ettirilmelerine göre ehl-i kitab değilse de Mecus gibi ve hatta onlara

---

وَلَمْ يُمَيِّزْ المسلمين بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ النَّصَارَى إِذْ كَانُوا مُسْتَخِفِّينَ بِعِبَادَةِ الْأَوْثَانِ كَاتِمِينَ لِأَصْلِ الِاعْتِقَادِ وَهُمْ أَكْتَمُ النَّاسِ لَاعْتِقَادِهِمْ وَلَهُمْ أُمُورٌ وَحِيَلٌ فِي صِبْيَانِهِمْ إِذَا عَقَلُوا فِي كِتْمَانِ دِينِهِمْ وَعَنْهُمْ أَخَذَتْ الْإِسْمَاعِيلِيَّة كِتْمَانَ الْمَذْهَبِ وَإِلَى مَذْهَبِهِمْ انْتَهَتْ دَعْوَتُهُمْ وَأَصْلُ الْجَمِيعِ اتِّخَاذُ الْكَوَاكِبِ السَّبْعَةِ آلِهَةً وَعِبَادَتُهَا وَاتِّخَاذُهَا أَصْنَامًا عَلَى أَسْمَائِهَا لَا خِلَافَ بَيْنَهُمْ فِي ذَلِكَ وَإِنَّمَا الْخِلَافُ بَيْنَ الَّذِينَ بِنَاحِيَةِ حَرَّانَ وَبَيْنَ الَّذِينَ بِنَاحِيَةِ الْبَطَائِحِ فِي شَيْءٍ مِنْ شَرَائِعِهِمْ وَلَيْس فِيهِمْ أَهْلَ كِتَابٍ.

1 M: "Senjan".

2 H: "hilâf".

3 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, IV, 283:

وهم فريقان أحدهما بنوا حي كَسْكَرَ وَالْبَطَائِحَ وَهُمْ فِيمَا بَلَغْنَا صِنْفٌ مِنْ النَّصَارَى. وَإِنْ كَانُوا مُخَالِفِينَ لَهُمْ فِي كَثِيرٍ من ديانتهم لِأَنَّ النَّصَارَى فِرَقٌ كَثِيرَةٌ مِنْهُمْ الْمَرْقُونِيَّةُ والْآرْيُوسِيَّةُ وَالْمَارُونِيَّةُ وَالْفِرَقُ الثَّلَاثُ مِنْ النَّسْطُورِيَّةِ وَالْمَلْكِيَّةِ وَالْيَعْقُوبِيَّةِ يبرءون منهم ويحرمون وَهُمْ يَنْتَمُونَ إِلَى يَحْيَى بْنِ زَكَرِيَّا وَشِيثٌ وَيَنْتَحِلُونَ كُتُبًا يَزْعُمُونَ أَنَّهَا كُتُبُ اللهِ الَّتِي أَنْزَلَهَا عَلَى شِيثِ بْنِ آدَمَ وَيَحْيَى بْنِ زكريا والنصارى تسميهم يوحناسية فَهَذِهِ الْفِرْقَةُ يَجْعَلُهَا أَبُو حَنِيفَةَ رَحِمَهُ اللهُ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَيُبِيحُ أَكْلَ ذَبَائِحِهِمْ وَمُنَاكَحَةَ نِسَائِهِمْ وَفِرْقَةٌ أُخْرَى قَدْ تَسَمَّتْ بِالصَّابِئِينَ وَهُمْ الْحَرَّانِيُّونَ الَّذِينَ بِنَاحِيَةِ حَرَّانَ وَهُمْ عَبَدَةُ الْأَوْثَانِ وَلَا يَنْتَمُونَ إِلَى أَحَدٍ مِنْ الْأَنْبِيَاءِ وَلَا ينحلون شَيْئًا مِنْ كُتُبِ اللهِ فَهَؤُلَاءِ لَيْسُوا أَهْلَ الْكِتَابِ وَلَا خِلَافَ أَنَّ هَذِهِ النِّحْلَةَ لَا تُؤْكَلُ ذَبَائِحُهُمْ وَلَا تُنْكَحُ نِسَاؤُهُمْ.

da şâmil olabilecek bir vechile beyne beyne[1] bir ehl-i kitab şüphesinde bulunduklarına bir îmâ yapmış olmakla beraber إِنَّمَٓا أُنْزِلَ الْكِتَابُ عَلٰى طَٓائِفَتَيْنِ مِنْ قَبْلِنَا [el-En'âm 6/156][2] âyetinin delâlet ettiği vechile Kur'an'da Müslümanlardan evvel ehl-i kitab ıtlâkı Yehûd ve Nasârâ'ya münhasır olduğundan ve her iki âyette "Sâbiîn" ve "Sâbiûn" Yehûd ve Nasârâdan ayrı olarak zikredilmiş bulunduğundan âyetlerin zâhiri bunların ehl-i kitab olmadığını göstermektedir. Ulemânın zikr olunan ihtilâfı da vâki'de bu nâmı taşıyanlar içinde Yehûd ve Nasârâ'dan ma'dud olanlar bulunup bulunmadığını tâyin ve tedkik meselesinden münba'istir.

Şunu ihtâra hâcet yoktur ki, "Nasârâ" ismi bütün firak-ı Nasârâ'ya şâmil olduğundan Nasârâ'nın Yuhannesiyye, St. Jean[3] Hıristiyanları dedikleri fırka-i[4] Sâbiîn, Nasârâ'dan ma'dud bir fırka olunca elbet bunlar da "Nasârâ" ismi altında dâhildirler. Ve şu hâlde Yehûd ve Nasârâ'dan başkaca zikr olunan Sâbiîn de[5] bunlardan mâ'adâ olan Sâbiûn'a masruf olmak lâzım gelir. Binâen'aleyh Kazimirski mâdem bunların mutaassıb Hıristiyanlar olduğunu kabul ve ihtar etmiştir, o hâlde bu ihtârı yaparken bunları her iki âyette "Nasârâ" ismi altında mülâhaza etmek ve "Nasârâ" denildikten sonra "Sabeit" denilmesinin mânası kalmayacağını düşünmek ve Nasârâ'dan sonra zikredilen Sâbiîn'i de Sâbiûn gibi "Sabeen" diye terceme etmek ve Frenkleri teşvîşe düşürmemek iktizâ ederdi. Frenkler de bu bâriz hatâyı anlamak ve bundan dolayı müctehidîn-i İslâm'a gayr-i insânî bir his ile zebandırazlıkta bulunmamak lâzım [1770] gelirdi. Ve îzah olunduğu üzere Sâbie'ye mukabil rûhâniyet ve cismâniyetin nokta-i ictimâ'ında yürüyen ve bu suretle insânî kıymeti, insânî fıtratı Allah'tan sonra her şeyin fevkinde kābil-i terakki ve kemâl gören Hanîfiyyet'in en yüksek, en mütekâmil tezahürü olan dîn-i İslâm'ı hak ve insâniyet nâmına bütün beşeriyete tavsiye edecek yerde ağrâz-ı siyâsiye ile onun aleyhinde idâre-i kelâm etmemek îcab eylerdi.

---

1 B -"hatta onlara da şâmil olabilecek bir vechile beyne beyne".
2 "…Kitâp yalnız bizden evvel iki tâifeye indirildi…"
3 M: "Senjan".
4 B: "firak-ı".
5 M ve B -"de".

Velhâsıl hakikat şudur ki; Müslüman, Yehud, Nasârâ ve Sâbiîn, bu dört sınıf içinde ve hatta bunların hâricinde her kim gerek devam ve sebat ve gerek bundan böyle tevbe ve salâh ile مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا şartını hâiz ve bu vasfa cidden ve tam mânasıyla sâhip olursa bunlara havf u hüzün yoktur. Her şâibeden âzâde bir felâh-ı hakīkī muhakkaktır. Ve bu suretle rahmet-i ilâhiye yolu herkese açıktır.

Şüphe yok ki Allah'a iman, Allah'tan gelen her hakkı tanıyıp kabul ve tasdik etmektir. Bunun lâzımı olan âhirete iman ise istikbalde behemehâl bir mes'ûliyet gününün geleceğini ve her amelin iyi veya kötü cezâsı verileceğini itiraf ve tasdik etmektir. Bu imana yaraşan amel de yaşadığı zamana kadar Allah'tan gelmiş olan münzelâtı hakkıyla ikāme edip mûcebince haddizâtında güzel ve nâfi' işler yapmak, kötülükten kaçıp hasenâta koşmaktır. Ve işte böyle olanların o mes'ûliyet günü her nevi havf u hüzünden kurtulacakları, felâh ve sa'âdet-i hakīkiyeye erecekleri muhakkaktır. Bu kanun her zaman için haktır. Dün de hak bugün de hak, yarın da haktır. Hem herkes ve her kavim için de haktır.[1] Müslüman için de hak, Yehûd için de hak, Nasârâ için de hak, hatta Sâbiîler için bile haktır. Evvel ü âhir hiçbir din, hiçbir şir'a[2] tasavvur olunamaz ki bunu bir minhac olarak kabul etmesin ve bunun hilâfını iddia edebilsin. Yehûd ve Nasârâ'nın [1771] bu kānûn-ı hakka evvel ü âhir ne derece mutâbık olduklarına ve olabileceklerine gelince:

{لَقَدْ اَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنٖٓى اِسْرَٓائٖيلَ} Kasem olsun ki biz bu iman esası üzere Benî İsrâil'in mîsâkını aldık {وَاَرْسَلْنَٓا اِلَيْهِمْ رُسُلًا} ve onlara birçok resuller gönderdik. Fakat {كُلَّمَا جَٓاءَهُمْ رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوٰٓى اَنْفُسُهُمْ} onlara nefislerinin hoşlanmayacağı bir emr-i hak ile her ne zaman bir[3] resul geldiyse {فَرٖيقًا كَذَّبُوا} o gelen resullerden bir kısmını verdikleri iman mîsâkına rağmen tekzib ettiler {وَفَرٖيقًا يَقْتُلُونَ} bir kısmını da katlediyorlardı. ۞ Verdikleri söz mûcebince Allah'a iman edip amel-i sâlih şöyle dursun, bilakis Allah'ın gönderdiği peygamberleri tekzib ve hatta katlediyorlardı. {وَحَسِبُٓوا اَلَّا[4] تَكُونَ فِتْنَةٌ}

1 B -"Hem herkes ve her kavim için de haktır".
2 B: "şeriat".
3 H -"bir".
4 H, M ve B: "ان لا".

Ve bu tekzib veya katlde bir fitne, yani kendileri için bir belâ ve musibet olmayacağını zannettiler. Yahut -Ebû Amr, Hamza, Kisâî, Yaʿkūb, Halef-i Âşir kıraatlerinde refʿ ile اَلَّا[1] تَكُونُ okunduğuna göre- ve zannettiler ki katʿiyyen bir fitne olmaz ❁ eğer bunların âhirete, mes'ûliyete imanları olsa idi böyle zannetmeyeceklerdi. Hâlbuki böyle zannettiler de {فَعَمُوا وَصَمُّوا} kör ve sağır oldular: delâil-i hakkı görmez, hak sözü işitmez oldular. {ثُمَّ تَابَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ} Sonra Allah kendilerine tevbe nasib etti, tevbe ettiler. Allah da kabul eyledi. {ثُمَّ عَمُوا وَصَمُّوا} Sonra yine kör sağır oldular. Fakat hepsi değil {كَثِيرٌ مِنْهُمْ} içlerinden birçoğu böyle oldular ve öyle yaptılar. ❁ Binâenʿaleyh mâzîde bunların çoğunun مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحاً [1772] olmadıkları muhakkak {وَاللّٰهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ} Allah ise sade mâzîdeki amellerine değil, bundan böyle ne yapacaklarına da âgâhtır. Ve amellerine göre cezâlarını verecektir. Bunun için وَلَيَزِيدَنَّ كَثِيراً مِنْهُمْ مَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طُغْيَاناً وَكُفْراًۚ فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ buyurmuştur.

Nasârâ'ya gelince: Bâlâda dahi sebk ettiği vechile {لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُٓوا اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَۜ وَقَالَ الْمَسِيحُ يَا بَنٖٓي اِسْرَٓائِيلَ اعْبُدُوا اللّٰهَ رَبّٖي وَرَبَّكُمْۜ اِنَّهُ مَنْ يُشْرِكْ بِاللّٰهِ فَقَدْ حَرَّمَ اللّٰهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ وَمَأْوٰيهُ النَّارُۜ وَمَا لِلظَّالِمٖينَ مِنْ اَنْصَارٍ} Mesih kendisi "Ey Benî İsrâil! Rabbim ve rabbiniz olan Allah'a ibadet ediniz, ancak O'nu mâbud tanıyınız. Zira her kim Allah'a şirk ederse Allah onu cennetinden mahrum eder, me'vâsı ateş olur, zâlimlere yardımcı da yoktur" demiş olduğu hâlde "Allah Mesîh b. Meryem'den ibarettir" diyenler kasem olsun ki muhakkak küfr ettiler. ❁ Yukarıda bu iddianın haddizâtında küfr olduğu gösterilmiş idi. Burada ise bilhassa Hazret-i Îsâ'ya iman ve tâzim nâmına söylenmiş olan bu sözün onu tekzib ve davetine muhalefet olduğu da anlatılmıştır. Nasârâ'nın ellerindeki İncil'lerde bile Hazret-i Mesih'in bu sözü mezkurdur. "Ey maʿşer-i Beni'l-Maʿmûdiye yahut ey maʿşer-i şuʿûb[2]! Bizimle kalkınız, babama ve babanıza, ilâhım ve ilâhınıza, halâskârım ve halâskârınıza." (*Sûre-i Âl-i İmrân'da kelime-i Îsâ'ya bak.*)

---

1 H, M ve B: "ان لا".
2 B: "şaʿb".

Evet, {لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا اِنَّ اللّٰهَ ثَالِثُ ثَلٰثَةٍ وَمَا مِنْ اِلٰهٍ اِلَّا اِلٰهٌ وَاحِدٌ} vâhid, yani vahdâniyetle mevsuf ve kabûl-i[1] şirketten münezzeh bir ilâhtan başka hakikatte ibadete müstahik olabilecek hiçbir ilâh, hiçbir mâbud mevcud olmadığı hâlde üç ilâh farz edip de "Allah üçün üçüncüsüdür" diyenler kasem olsun ki muhakkak küfr ettiler. ۞ Bir hayli[2] [1773] müfessirîn "sâlisü selâse: ehadü selâseti âlihe" yani üç ilâhın biri demek olduğunu söylemişler ve bazıları bilhassa üçüncü mânasına[3] tertib maksud olmadığını da tasrih etmişlerdir. Zira lisân-ı Arab'da sâni, sâlis, râbiʿ ilh. diye ism-i fâʿil vezninde olan ism-i adedler, bir ism-i aded, bir de şibih fiil olan ism-i fâʿil olmak üzere istiʿmâl olunur. İsm-i fâʿil olunca sânî vâhid, sâlisü isneyn, râbiʿu selâse gibi bir mertebe aşağısına muzâf kılınarak onun hâricindeki mertebeyi gösterir ki tasyîr ifade eder. "Biri ikileyen, ikiyi üçleyen, üçü dörtleyen" demek olur. Diğerinde ise mücerred kendi hâli kastedilir. ثَالِثُ ثَلٰثَةٍ gibi ayn-ı adede muzâf kılınır ve "üçün biri demek olur" diye kütüb-i nahvde musarrahtır. Şu hâlde "Allah sâlisü selâsedir" diyenler, "ilâh üçtür, lâkin Allah birdir, bu üçün biridir" demiş oluyorlar. Bu takdirde "ekānîm-i selâse" nâmıyla Eb, Rûhu'l-kudüs, İbn yahut bazı kavle göre Eb, Üm, İbn diye üç ilâh taʿdad eden Nasârâ Allah dedikleri zaman bu üç beyninde hiçbir tertib itibar etmeyerek mübhem surette ale'l-ıtlâk birini kastederler demek olur. Bu ise Rûhu'l-kudüs'e ve İbn'e dahi muhtemil olmakla beraber daha ziyade Eb'de[4] mütebâdir zannedilir. Ve bu surette ثَالِثُ ثَلٰثَةٍ diyenler اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ diyenlerden başka olmak lâzım gelir. Bunun içindir ki evvelki âyet Yaʿkūbiyye, bu da Melkânî ve Nestûriyye fırkaları hakkında olduğunu söylemişlerdir. Fi'l-vâkiʿ küfr olmak için "ehadü selâse" demek de kâfîdir. Ve Nasârâ'dan hikâye olmayan وَمَا مِنْ اِلٰهٍ اِلَّا اِلٰهٌ وَاحِدٌ kavl-i ilâhîsi de bilhassa bu noktayı müşʿirdir. Sonra Nasârâ'nın ekānîm-i selâsede müsâvat iddiasına da mutâbıktır. Fakat biz "sâlisü selâse" tâbirinin "ehadü selâse" tâbirine ale'l-

1 B: "kābil-i".
2 B: "Binâenʿaleyh".
3 M: "ma'asına".
4 B: "adede".

ıtlâk mürâdif olduğunu kabul edemeyeceğiz[1]. "Sâlisü selâse" üçün içinde üçüncü mertebede bulunan biri mânasına "ehadü selâse" demektir ki ehastır. Bunda da her hâlde mertebe muteberdir. Şu kadar ki bu mertebe sâbit olmak şart olmayıp [1774] itibârî de olabilir. Evvel herhangi birinden itibar edilebilirse sâlis yine ikinciden sonra gelir. "Sâlisü selâse" diyen sade "üçün biri" dememiş, "üçün üçüncüsü" demiştir. Gerçi bir tertîb-i sâbit kastedilmediğine göre bu üçüncü her birine muhtemil dahi olabilirse de üçüncü üçüncüdür. Binâenʿaleyh "ehadü selâse" denilmeyip de "sâlisü selâse" denilmesi, her hâlde câlib-i dikkattir. Ve doğrusu bu kavil teslîse kāil olan umum Nasârâ fırkalarının akidesidir. Burada teslîs-i Nasârâ'nın bütün mahiyeti mündericdir: Sâlisü selâse. Bu bize gösteriyor ki Nasârâ teslîsi ile "Allah üçtür" demiyor, "ilâh üçtür" diyor ve Allah'ı bu üçün üçüncüsü addediyor. Yani üç ilâhın üçünü de saymadan "Allah" demiş olmuyor. Nazarında cevher veya tabîʿat-i ulûhiyet birdir. Lâkin şahıs üçtür. Ekānîm-i selâsenin her biri bir ilâhtır. Eb ilâh, Rûhu'l-kudüs ilâh, İbn ilâhtır. Ve bu cihetle üçü müsâvîdir. Maʿamâfîh hiçbir tertib de yok değildir. Beynlerinde itibârî olsun bir tertib vardır. Daha doğrusu Eb, İbn kelimeleri haddizâtında birer mertebe işʿâr ve bir tertîb-i tabîîye delâlet ederler. Gerçi herhangi birinden taʿdâda[2] başlanabilir. Fakat umûmiyetle Eb'den başlanır. Nitekim ilk İznik Konsili'nin akidesinde Yesûʿ Mesih hakkında "Babasının cevherinden ilâh-ı haktan bir[3] ilâh-ı hak olan İbn-i vâhid" denilmiş olması bir tertîb-i tabîî ifadesidir. Münferiden mülâhaza olunan Eb bir ilâh, Rûhu'l-kudüs bir ilâh, İbn bir ilâh addedilir. Ancak üçü birden mülâhaza olundukları mertebededir ki Allah denilmiş olur. Bununla üç basit bir de mürekkeb olmak üzere dört ilâh farz ettikleri de zannolunmamalıdır. Zira üçün her hâlde üçüncüsü olan birinde birleştiklerini[4] tasavvur ederler ki "râbiʿu selâse" demezler de "sâlisü selâse" derler. Nitekim "bir, iki, üç" diye sayıldığı zaman bir

1 B: "etmeyeceğiz".
2 B -"taʿdâda".
3 H -"bir".
4 M ve B: "birleştiğini".

birinci, iki ikinci, üç üçüncüdür ve aynı zamanda bir adettir ki birle[1] iki bunda birleşmiştir. Bu üçüncü adet ikiyi üçleyen bir değildir. Birinci olan bir, ikinci olan ve bir adet teşkil [1775] eden iki de değildir, hepsidir. Ve aynı zamanda üçüncüdür. Yoksa bir iki üçün yekûnu olan altı adedi gibi dördüncü bir adet değildir. İşte teslîs-i Nasârâ da hem üç hem birdir. Ve bu bir râbiʿu selâse değil, sâlisü selâsedir. Üç ilâhı üçüncüsü olan birinde birleştirirler. Bu sâlisten murad İbn olduğu da ifadelerinden zâhirdir. Fakat umûmiyetle bunu tasrih etmiyor görünürler de "râbiʿu selâse" demezler, "sâlisü selâse" derler, fakat üçü sayıp birleştirmeden kelimenin İbn'de tecessüdünü itibar etmeden evvel Allah demiş olmazlar. Binâenʿaleyh bunların nazarında "Eb" bazı tâbire göre "Vücud", haddizâtında bir ilâhtır. Lâkin Allah değil Allah'ın babasıdır. Kezâlik "Rûhu'l-kudüs" ve bazı tâbire göre "Hayat", haddizâtında bir ilâhtır. Lâkin Allah değil Allah'ın kelimesi veya rûhudur. Kezâlik "İbn" veya "Kelime" ve bazı tâbire göre "İlim" de kendi zâtında bir ilâhtır. Ve babasının cevherinden, rûhundan oğludur. Babadan ve rûhtan ayrı gibi mülâhaza edildiği mertebede henüz Allah değil, İbnullah veya Kelime'dir. Ancak Eb'in cevheriyle, rûhuyla, kelimesiyle olan İbn'de tecessüdü mülâhaza edildiği andadır ki üçü bir mesih olmuş ve Allah mülâhaza edilmiş olur. Nitekim İznik Konsili "bir vakit var idi ki Allah'ın oğlu yoktu" diyenleri tekfir etmiş idi. Çünkü nazarlarında oğuldan evvel ilâh varsa bile henüz Allah yok idi. Demek ki teslîs-i Nasârâ açıktan açığa الله ثَلَاثَة demek olmadığı gibi, ale'l-ıtlâk "ehadü selâse" demek de değildir. "İlâhlar üçtür, Allah ise bunların içinde sâlisü selâsedir" demektir. Bu da Allah Mesih demektir. Bunun içindir ki Nasârâ "ilâh üçtür" dedikleri hâlde لَا اِلٰهَ اِلَّا الله da derler ve bunu لَا اِلٰهَ اِلَّا الْمَسِيح demeye müsâvî tutarlar. "İlâh üçtür" demekle beraber Mesih'in hâricinde hiçbir ilâh tanımazlar. Binâenʿaleyh ثَالِثُ ثَلٰثَةٍ bi-hasebi'l-mefhûm Mesîh b. Meryem'den eʿam gibi görünürse de Nasârâ itikadında bi-hasebi't-tahakkuk müsâvîdirler. اِنَّ اللّٰهَ ثَالِثُ ثَلٰثَةٍ demek اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ demenin diğer bir ifadesidir.

1 B: "biriyle".

Bunu iyi mülâhaza edebilmek [1776] için "ilâh" kelimesiyle "Allah" kelimesinin mânalarındaki mazmun ve şümûlü iyi gözetmek lâzım gelir. Fâtiha'da tafsil ettiğimiz vechile "ilâh" ism-i cins olduğundan mefhûmuna nazaran müteʿaddid farz olunabilir. Lâkin "Allah" ism-i hâs olduğundan ancak vâhid olarak mülâhaza edilebilir. "Allah" haddizâtında bihakkın mâbud olan ve mâfevki kābil-i tasavvur olmayan Ehad-i ekmel'dir. Ve binâenʿaleyh hakikatte ilâh ancak O'dur. Lâkin "ilâh" ve "mâbud" kelimeleri izâfî olarak da mülâhaza edilir. Ve bunun için Allah'tan mâʿadâsına da ıtlak edilir. Ve herhangi bir kimsenin en çok tâzim ettiği, arz-ı ubûdiyet eylediği ne ise o onun ilâhıdır. Fakat bu bâtıl ve fânî de olabilir. O zaman ona "onun ilâhı" denilir de, "Allah'ı" denemez. Hatta izâfetle "falanın Allah'ı" demek lisânen bile câiz değildir. "Allah" muzâf olmaz, muzâf[un] ileyh olur. "Benim Allah'ım" demek "benim ilâhım" demek olabilir. "Allah" ismini bilmeyen veya anlamayan ve kullanmayan ve ancak "mâbud, rab, tanrı, dieu ilh." gibi ilâh mânasına olan ism-i cins kelimeler istiʿmâl eden lisanlarla bu farkı anlatabilmek mümkin değildir. Meselâ Fransızca "Dieu üçtür, Dieu birdir" denilmekle bu mâna ifade edilemez. Bu noktada Nasârâ "Allah" ismi yerine Îsâ b. Meryem'in lakabı olan "Mesih" vasfını Vâhid-i[1] Ekmel'in bir ifadesi olmak üzere ahz etmişlerdir. Bunun için nazarlarında İlâh üçtür fakat Mesih birdir. Her biri bir ilâh farz edilen ekānîm-i selâsede Yesûʿ yalnız İbn'dir. Lâkin Yesûʿ Mesih hepsidir. Eb ve Kelime ve İbn kendi zatlarında mütemâyiz oldukları hâlde Yesûʿ Mesih'te mütesâdıktırlar ve Ehad-i Ekmel bu addedilir. Bundan dolayıdır ki Nasârâ Yesûʿ Mesih'ten evvel avâlimin Kelime ile halk edilmiş olduğunu ve her şeyin hâlık u mâliki bir Eb İlâh bulunduğunu kabul etmekle beraber henüz avâlimin itkansız olup bu itkānın tecessüd-i Kelime üzerine Yesûʿ Mesih yediyle vukūʿa geldiğini ilk İznik konsilinden beri akidelerinin başına yazmışlardır. [1777] Demek ki bunlara göre ekānîm-i selâse evvel ve sânîsiyle değil, sâlisle[2] ekmeldir. Üçünün teşkil ettiği ilâh-ı vâhid ve vâhid-i ekmel Eb değil, Rûhu'l-kudüs değil, hepsi

1 M: "ve ehadi".
2 B: "sâlisiyle".

olan Yesûʿ Mesih'tir, sâlisü selâse'dir. Binâenʿaleyh bunların nazarında bir olan Allah ale'l-ıtlâk ehad-i selâse değil, sâlis-i selâsedir, kelimenin tecessüd ettiği Mesih'tir.

اِنَّ اللّٰهَ ثَالِثُ ثَلٰثَةٍ demek hem "selâse" kelimesi, hem de "sâlis" kelimesi itibariyle olmak üzere iki vechile küfürdür. Birisi hakikatte bir ilâhtan başka ilâh olmadığı hâlde üç ilâh farz etmek ve bunların her birine ilâh-ı hak demektir ki şirk-i mahzdır. Birin hakkı olan ulûhiyeti onunla beraber ikiye daha vermektir; yalandır, zulümdür. Allah'ın hakkını inkârdır. "Allah üç" demek gibi bir tenakuzdur. Birisi de bu şirk u taʿaddüd içinde yalan bir tevhid davasıyla Allah'ı bu selâsenin sâlisi farz etmek, Allah'tan başkasına Allah demektir ki bu da Allah'ı ve Allah'ın evveliyetini inkâr eylemektir. Hâlbuki Allah teâlâ yok demekle yok olmayacağı ve yalan itikad ile hak ve hakikat değişmeyeceği için bu da haddizâtında diğer bir şirktir. Ve fi'l-hakīka teslîs-i Nasârânın böyle biri şirk, biri tevhid görünen iki yüzü vardır ki hakikatte ikisi de şirktir. Ve bu şirk haddizâtında Allah'ın evveliyetini inkâr etmeyen ve maʿamâfîh açıktan şirk iddia eden sarih müşriklerin şirkinden daha ileri gitmiş olmakla beraber onlarınki kadar sarih değil, kaçamaklıdır. Hakikati ise her şüpheden âzâde olarak yakīn-i katʿî ile söylemek lâzım olduğundan bu Nasârâ'nın müşrikliği şüpheli olursa da bu teslis davasıyla kâfir olduklarında asla şüphe yoktur. Ve işte Allah teâlâ işbu لَقَدْ كَفَرَ الَّذٖينَ قَالُٓوا اِنَّ اللّٰهَ ثَالِثُ ثَلٰثَةٍ وَمَا مِنْ اِلٰهٍ اِلَّٓا اِلٰهٌ وَاحِدٌ âyetiyle teslîse kāil olan ale'l-umûm Nasârâ'nın iddia ettikleri teslîsin bütün künhünü "sâlisü selâse" diye iki kelimede telhis ile her iki cihetten küfürlerini kasem ve tekid ile beyan eylemiştir. Gerçi Allah teâlâ bunların Hazret-i Îsâ'ya ensar olmadıklarını tamamen [1778] anlatmak üzere böyle diyenlerin Nasârâ olduklarını zikretmemiştir. Lâkin "sâlisü selâse diyenler" tâbirinin de ekānîm-i selâseye kāil olan firak-ı Nasârâ'nın hepsine şâmil olduğu zâhirdir. Bunda yalnız Melkânî denilen Katolik ve Ortodokslarla Nestûrîler değil, Yaʿkūbîler, taʿbîr-i âharla Monofizitler dahi dâhildirler. Hatta bir vakitler mevcut olup sonradan tamamen

münkariz olan ve ekānîm-i selâseyi Eb, Üm, İbn diye sayan Berberânîler dahi dâhildirler. Bâlâda dahi tafsil olunduğu üzere اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْمَسٖيحُ ابْنُ مَرْيَمَ diyenler de Yaʿkūbiyyeye münhasır değildir. Hâsılı hakikatte ثَالِثُ ثَلٰثَةٍ demek de هُوَ الْمَسٖيحُ ابْنُ مَرْيَمَ demenin diğer bir tâbiridir. Bu iki tâbir, biri tevhid suretinde şirk, biri de şirk için tevhid iddia eden teslîs-i Nasârâ'nın her iki vechile künhünü ve küfr olduğunu nâtıktır. Binâenʿaleyh bunlar da dîn-i hakkın birinci rüknü olan مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ şartını hâiz değildir.

{وَاِنْ لَمْ يَنْتَهُوا عَمَّا يَقُولُونَ} Ve eğer bu söyledikleri sözlerden vazgeçmezler, vazgeçip şâibe-i şirkten ârî bir tevhid ile Allah'a iman etmezlerse {لَيَمَسَّنَّ الَّذٖينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابٌ اَلٖيمٌ} içlerinden böyle kâfir kalanlara elbette ve elbette elîm bir azab dokunacaktır. {اَفَلَا يَتُوبُونَ اِلَى اللّٰهِ وَيَسْتَغْفِرُونَهُ} Binâenʿaleyh bunlar bundan böyle bu küfürlerden vazgeçip Allah'a tevbe ve istiğfar etmezler mi? {وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحٖيمٌ} Hâlbuki Allah Gafûr, Rahîm'dir; tevbe ve istiğfar ederlerse mağfiret eder ve kendilerini fazl u rahmetiyle mesʿud eyler. ❁ Anlaşılıyor ki Nasârâ Yehûd kadar cehûd değildir. İçlerinde tevbe ve istiğfar ile imana gelmek kābiliyetinde bulunanlar onlardan ziyadedir. Fi'l-vâkiʿ bir sahife sonra bu cüz'ün nihâyetiyle yedinci cüz'ün başında bu mâna tasrih edilecektir. Bunun için bunlar [1779] tevbe ve istiğfâra teşvikten sonra tarîk-i burhânîde tahkīk-i hak ile tenvirleri zımnında buyuruluyor ki:

{مَا الْمَسٖيحُ ابْنُ مَرْيَمَ اِلَّا رَسُولٌ} Mesîh b. Meryem başka bir şey değil, ancak bir resuldür. İlâh değil, ancak Allah'ın burhân u ferman ile gönderdiği bir elçi, bir mübelliğ, bir peygamberdir. Hem ilk olarak gelmiş[1] bir resul de değil {قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ} ondan evvel birçok resuller gelip geçmiştir. ❁ Ki Allah teâlâ Mesih'e bahşettiği delâil ü hasâis-i mümtâzenin emsâlini daha evvel onlara bahşetmiş ve onlar bu hasâis ve delâil-i mümtâze ile ancak risaletlerini isbat eylemişler ve sonra da geldileri gibi durmayıp geçmiş gitmişlerdir. Meselâ Allah Mesih'in eliyle mevtâya hayat verdiyse ondan evvel Mûsâ'nın elinde asâya hayat vermiş ve onu koşar bir ejder

---

1 H: "gelip geçmiş".

yapmıştı ki bu daha acîbdir. Allah Mesih'i babasız halk etmiş ise daha evvel Âdem'i babasız ve anasız halk etti, bu daha garibdir.

İşte Mesîh b. Meryem mâzîde kendisinin kemâlâtına iştirak etmiş bu kadar emsâl ve nazîri geçen ve onlar gibi gelip geçeceği derkâr bulunan bir resul, {وَاُمُّهُ صِدّ۪يقَةٌ} anası da bir sıddîka, yani sıdk u sadâkatten ayrılmayan, Allah'ı ve resullerini tasdik eden sâir kadınlar gibi özünde, sözünde, işinde gayet sâdıka bir kadındır. Bundan başka {كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ} ana oğul ikisi de yemek yerlerdi. ❁ Kendi nefislerinde yokluk, eksiklik içinde kalır, hâriçten gıda almaya muhtaç olurlar. Teneffüs etmek, dolup boşalmak ıztırârından kurtulamazlardı ki hayvânâtın mahkum olduğu bir ihtiyaç ve ıztırardır. Herhangi bir ihtiyaç ile muhtaç olanlara ilâh demek ise muhtaç değil demektir, yalandır, tenakuzdur. Binâenʿaleyh sade yemek yediklerinden belli ki ne Mesih ilâhtır ne de anası. Görülüyor ki burada ilâhiyetin bir muktezîsi bir de [1780] münâfîsi itibariyle gayet vâzıh iki burhan gösterilmiştir ki hem istintâcî hem istikrâî haysiyetleri hâizdir.

Evvelâ, ulûhiyeti muktezî olan kemâl nokta-i nazarından bakıldığı zaman Mesih'in ve anasının aksâ-yı kemâlleri kābil-i iştirak olan ve hatta bilfiil emsâl ve nazîrleri sebk etmiş bulunan bir kemâldir. Böyle bir kemâl ise kemâl-i bî-nazîri iktizâ eden hakk-ı ulûhiyeti îcab etmez, ancak emsâl ve nazîrlerinin hükmünü bahşeder ki o da Mesih hakkında risâlet, anası hakkında sahâbîliktir. Diğer taraftan ulûhiyete münâfî olan noksan nokta-i nazarından bakıldığı zaman Mesih'in ve anasının kemâlleri imkân-ı fenâ ve zevâli selb değil, emsâl-i sâbıkalarıyla onu teyid ve isbat eden ve binâenʿaleyh bir noksan ile müterâfık bulunan bir kemâldir. Bu ise vücûd-ı vücûba ve bekāya mütevakkıf olan hakk-ı ulûhiyete münâfîdir.

Sâniyen, mâzîdeki resuller geçmemiş, Mesih ilk[1] resul ve anası ilk sıddîka olmuş olsa idi bihakkın ilâh mefhûmunu idrak eden her sâhib-i akıl Mesih'i ve anasını kendi şahıslarıyla mülâhaza eder ve ilâh olamayacaklarını yakīnen anlardı. Zira anası da oğlu da yiyorlar içiyorlar,

1 M: "ile".

ale'l-umûm hayvânâtta bulunan bir ihtiyaçtan âzâde kalamıyorlardı ve elbette bunun levâzımından bulunan ifrâzâta da mecbur bulunuyorlardı. Binâenʿaleyh başka hiçbir delil aramaya lüzum kalmadan her akl-ı selîm bi'z-zarûre anlar ki diğer kemâlâtına rağmen böyle bir ihtiyâc-ı beşerî ve hayvânî ile muhtâc bizâtihi olan herhangi bir mevcud ilâh-ı hak olamaz. Çünkü ilâh-ı hak haddizâtında her türlü ümîd ü mehâfete merciʿ, her kemâle bütün kemâliyle mâlik her türlü ihtiyâc u noksandan müberrâ ganiyy-i mutlak, muhtâc^un ileyh ale'l-ıtlâk demektir.

Yâ Muhammed {اُنْظُرْ كَيْفَ نُبَيِّنُ لَهُمُ الْاٰيَاتِ} bak biz onlara âyât ve delâil-i hakkı nasıl, ne güzel, ne açık beyan ediyoruz [1781] {ثُمَّ انْظُرْ اَنّٰى يُؤْفَكُونَ} sonra da bak onlar nasıl veya nereden çevriliyorlar. Bu açık hakikatlerden ne fenâ saptırılıyor da asl u esası yok bâtıl sevdâlar peşinde dolaştırılıyorlar?[1] ❁ Hemzenin fethiyle "efk" kalb ve sarf, yani dönderip çevirmek demektir.

Yâ Muhammed:

قُلْ اَتَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ مَا لَا يَمْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَلَا نَفْعًاۜ وَاللّٰهُ هُوَ السَّم۪يعُ الْعَل۪يمُ ﴿٧٦﴾

Meâl-i Şerîfi

De ki: Ya daha siz Allah'ı bırakıyorsunuz da size kendiliklerinden ne bir zarara ne bir fâideye mâlik olmayan şeylere mi tapıyorsunuz? Hâlbuki Allah işiten, bilen ancak O (76).

Yukarıki âyetteki istidlâller "şerîk ve nazîri bulunan ilâh olamaz, kābil-i fenâ olan ilâh olamaz, muhtaç olan ilâh olamaz" diye birer kübrâya merbut bulunuyordu ki bu kübrâlar "ilâh-ı hak" mefhûmunun kendisinde münderic ve kazâyâ-yı riyâziye gibi mücerred bir tahlil ile mâlum, kazâyâ-yı tahlîliyye-i evveliyeden oldukları için tayyedilmişlerdi ve gösterildiği vechile takrîr-i mantıkīsinin hulâsaları şu oluyordu:

1. Mesih ve anası şerîk ve nazîri bulunan zevâttırlar (suğrâ). Belli ki şerîk ve nazîri bulunanlar ilâh olamazlar (kübrâ). Binâenʿaleyh ne Mesih ne anası ilâh olamazlar.

---

1 H: "dolaştırılıyor?".

2. Mesih ve anası emsâlleri delâletiyle kābil-i fenâdırlar. Belli ki kābil-i fenâ olanlar[1] ilâh olamazlar[2]. Binâenʿaleyh ne Mesih ne anası ilâh olamazlar.

[1782] 3. Mesih ve anası yemek yer birer muhtaç idiler. Belli ki muhtaç olan ilâh olamaz. Binâenʿaleyh ne Mesih ne anası ilâh olamazlar.

İşte bu âyet evvelemirde mâbudun en bariz bir hâssasını[3] göstererek "âciz olan mâbud olamaz" diye bir kaziyye-i külliye ile o üç kübrâya sarâhaten bir tenbih yapmış ve onların bedâhetini idrak edemeyecek olanlara daha umûmî ve daha celî bir kübrâ ile beyân-ı hakikat edivermiştir. Yani şerîk ü nazîri bulunan herhangi bir şey onun hissesine mâlik olamayacağından haddizâtında bir âcizdir. Kezâlik kābil-i fenâ olan haddizâtında bir âcizdir, muhtaç olan haddizâtında bir âcizdir. Âciz olan ise mâbud olamaz, çünkü mâbud hiçbir vechile acz ü noksanı mümkin ve mutasavver olmayan kādir-i kül ve ekber-i mutlak demektir. Bir de "yemek yerlerdi" buyurulmasına karşı Sâbiîler ve putperestler tarafından "o hâlde yemek içmek ihtiyâcı bulunmayan melâikeye ve heyâkil-i câmideye tapmak mâkul olacaktır" diye bir tevehhüm dermeyan edilebilir. Bu cihetle de bu âyet bu tevehhüm ve mugālatanın da kökünü kesmek için meselenin acz ü kudret, menfaat ü mazarrat meselesi olduğunu ve bu mânanın esas itibariyle hepsinde müsâvî bulunduğunu anlatmış ve bununla beraber Sâbiîliğin ve evsâna perestişin daha mâdûn bir mahiyette olduğunu da ifham ederek onlara târiz ve Nasârâ'ya inzar ile demiştir ki "Ey Nasârâ siz -Sâbiîler ve putperestler gibi- Allah'ı bırakıp da O'na karşı size ne zarar ne menfaat hiçbir şey yapmayacak olan âcizlere mâbud der, ibadet mi edersiniz? Hâlbuki Allah size her menfaat ü mazarratı yapmaya kādir olduğu gibi Semîʿ u Alîm'dir de. Gizli açık her sözü işitir. Zâhirdeki fiiller şöyle dursun kalblerdeki itikadları, niyetleri bile bilir. Bu kudret-i bâliğa karşısında şirk etmenin, o âcizlere mâbud demenin, ibadet etmenin ne

1 H: "olan".
2 H: "olamaz".
3 B: "hasîsasını".

büyük küfran, ne kadar tehlikeli olduğunu düşünmez misiniz? [1783] İşte sizin Mesih'e ilâh ve mâbud demenizin bundan hiç farkı yoktur. Çünkü Mesih her ne mazarrat, her ne menfaat yapabilirse kendi zâtından mâlik olarak değil, Allah'ın ihsan ve temlîkiyle yapabilir. Sonra ne Allah'ın verebileceği belâyâ ve mesâib kadar zarara, ne de Allah'ın ihsan edebileceği sıhhat ve vüsʿat, hayr u saadet kadar menfaate hiçbir zaman mâlik olamaz. Çünkü Allah ganî bi'z-zât, kādir bi'z-zâttır. Mesih ise fakīr bi'z-zât, âciz bi'z-zâttır. Her neye mâlik ise hepsi Allah'tan ve Allah'ındır. Allah'ın karşısında Mesih bir lokmaya muhtaç âciz-i mutlak, Mesih'in karşısında Allah her şeyi veren kādir-i mutlak. Allah'ın bütün kemâli kendinden, Mesih'in ise nesi varsa Allah'tan. Bu böyle iken Allah'ın kemâlini Mesih'e, Mesih'in aczini Allah'a isnad edip de Allah yerine Mesih'e ibadet etmek ne cür'et, ne cehalet, ne idraksizliktir! Ne kadar zıddına bir tağyîr-i hak, ne büyük bir ifk ü hamâkattir!

قُلْ يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا ف۪ي د۪ينِكُمْ غَيْرَ الْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعُٓوا اَهْوَٓاءَ قَوْمٍ قَدْ ضَلُّوا
مِنْ قَبْلُ وَاَضَلُّوا كَث۪يراً وَضَلُّوا عَنْ سَوَٓاءِ السَّب۪يلِ ﴿٧٧﴾ لُعِنَ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا مِنْ بَن۪ٓي
اِسْرَٓائ۪يلَ عَلٰى لِسَانِ دَاوُ۫دَ وَع۪يسَى ابْنِ مَرْيَمَۜ ذٰلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ ﴿٧٨﴾
كَانُوا لَا يَتَنَاهَوْنَ عَنْ مُنْكَرٍ فَعَلُوهُۜ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ ﴿٧٩﴾ تَرٰى كَث۪يراً مِنْهُمْ
يَتَوَلَّوْنَ الَّذ۪ينَ كَفَرُواۜ لَبِئْسَ مَا قَدَّمَتْ لَهُمْ اَنْفُسُهُمْ اَنْ سَخِطَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ وَفِي الْعَذَابِ
هُمْ خَالِدُونَ ﴿٨٠﴾ وَلَوْ كَانُوا يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَالنَّبِيِّ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْهِ مَا اتَّخَذُوهُمْ اَوْلِيَٓاءَ
وَلٰكِنَّ كَث۪يراً مِنْهُمْ فَاسِقُونَ ﴿٨١﴾

[1784] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: "Ey ehl-i kitâb! Dininizde haksız ifrata dalmayın, bundan evvel şaşmış, birçoklarını da şaşırtmış ve yolun doğrusundan sapmış bir kavmin hevâları ardından gitmeyin" (77). Benî İsrâîl'den o küfr edenler hem Dâvûd'un, hem Meryem'in oğlu Îsâ'nın lisânıyla telʿîn edildiler.

Bu onların isyan etmeleri ve hakkın hudûdunu tecavüz eder olmaları sebebiyle idi (78). İşledikleri bir münkerden vazgeçmezlerdi, fi'l-hakīka ne fena yapıyorlardı (79). Onlardan birçoğunu görürsün ki Allah'ı tanımayanlara yardaklık ederler, elbette nefislerinin kendileri için takdim ettiği hediye ne çirkin. Allah onlara gazab etti ve azabda muhalleddir onlar (80). Eğer Allah ve Peygamber'e ve ona indirilene imanları olsa idi, o kâfirleri yâr tutmazlardı, lâkin onların çoğu imandan uzak fâsıklardır (81).[1]

Yâ Muhammed {قُلْ} de ki: {يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ} Ey ehl-i kitab ve ale'l-husûs ey Nasârâ! {لَا تَغْلُوا ف۪ي د۪ينِكُمْ غَيْرَ الْحَقِّ} Dininizde haksız gulüv etmeyiniz. ❁ "**Gulüv**" esasında oku ileriye atmaktır. Bundan her hangi bir şeyin kadr u menzilesini geçmek ve haddini tecavüz edip ileriye gitmek mânasına [1785] tefrî' ve tevsî' olunmuştur. Buradan anlaşılıyor ki dinin haddi haktır. Ve ehl-i kitâbın bulundukları dinde hak da vardır bâtıl da. Kezâlik dinde gulüv iki türlüdür. Birisi haklı gulüv diğeri haksız gulüvdür. Haklı gulüv, dinin hakāikini tefahhus ve dekāikini teftîş ü tedkik etmek ve delâil ü berâhînini tahsil ile ahkâmını kemâl-i dikkatle tatbik eylemekdir[2] ki buna "salâbet", "ittikā", "vera'", "ictihad", "mücahede", "gayret" ve "hamiyyet-i dîniye" dahi tâbir olunur. Âyet bunu nehyetmemiş, belki tervic eylemiştir. Hak olan husûsâtta ne kadar ileri gidilse ifrat ve taassub sayılmaz. Diğeri ise bâtıl ve haksız olan gulüvdür ki bu da edilleye göz yumup şüpheler arkasına düşerek ifrat veya tefrit ile hakkı tecavüz etmek ve zâhir olan hakkı teslim etmeyip hilâfını iltizam eylemektir ki buna da "taassub" ve "hamiyyet-i câhiliye" tâbir olunur. Âyet غَيْرَ الْحَقِّ diye işte bu nevi gulüvvü nehyetmiştir. Yani dinde hedefiniz dâima hak olsun; kör bir taklid, kuru bir taassub ile ifrat

1 H: "'Ey ehl-i kitâb!' de, 'dininizde haksız ifrata dalmayın, bundan evvel şaşmış, birçoklarını da şaşırtmış ve yolun doğrusundan sapmış bir kavmin hevâları ardından gitmeyin' (77). Tel'în edildi onlar, o Benî İsrâîl'den küfr edenler hem Dâvûd'un lisânıyla, hem Meryem'in oğlu Îsâ'nın. Sebebi, çünkü isyan etmişlerdi ve hakkın hudûdunu tecavüz ediyorlardı (78). İşledikleri bir münkerden vazgeçmezlerdi, fi'l-hakīka ne fena yapıyorlardı (79). Onlardan birçoğunu da görürsün Allah'ı tanımayanlara yardaklık ederler, nefislerinin kendileri için takdim ettiği hediye ne çirkin. Allah onlara gazab etti ve azabda muhalled onlar (80). Eğer Allah'a ve Peygamber'e ve ona indirilene imanları olsa idi, o kâfirleri yâr tutmazlardı, lâkin onların çoğu imandan uzak fâsıklardır (81)".

2 M: "eylemelidir".

veya tefrîte sapıp hakkı tecavüz etmeyiniz. Haksızlık yapmayınız, nâhak şeylerde ısrar etmeyiniz. Ey Nasârâ, siz Mesih'in hak olan risâletini ileri geçip de onu mâbudluk mertebesine çıkarmayınız, ey Yehûd siz de onun risalet ü nübüvvetini inkâr ve kadr ü menzilesini tenzil edip de Allah'ın bahşettiği hakkına tecavüz etmeyiniz. {وَلَا تَتَّبِعُٓوا اَهْوَٓاءَ قَوْمٍ قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَاَضَلُّوا كَث۪يراً وَضَلُّوا عَنْ سَوَٓاءِ السَّب۪يلِ} Ve bundan evvel, yani biʿset-i Muhammediyeden mukaddem dininizden muhakkak sapmış, dalâlete düşmüş, birçoklarını da idlâl etmiş, sapıtmış ve sonra biʿset-i Muhammediye ile gösterilmiş olan doğru yoldan yan çizmiş bir kavmin, yani seleflerinizin hevâlarına tâbiʿ olmayınız. Onları taklid edip arkalarından gitmeyiniz. ❁ Görülüyor ki bu âyette bunların ثُمَّ انْظُرْ اَنّٰى يُؤْفَكُونَ medlûlünce nasıl ve nereden çevrilip âyât-ı haktan saptırıldıklarının bir beyânı vardır:

[1786]

1. Esasen dinlerinde hakkı hedef ittihaz etmemeleri,
2. Bu sebeple haksız gulüvv ü taassub etmeleri,
3. Seleflerini kör körüne taklid etmeleri,
4. Hevâ ve temâyülât-ı nefsâniyeye ittibâʿ etmeleri[1] ki, birincinin de sebebini teşkil eyler.

Ve işte iman ile küfrün, dîn-i hak ile dîn-i bâtılın mebde-i fârıkı budur. İlâh-ı hakka ubûdiyet, hevâ-yı nefse ubûdiyet ki zamânımızda "hissiyâta[2] tâbiʿ olmak" tâbir olunur. Demek ki Mesih'e ilâh diyenler[3] lede't-tahkīk Mesih'e değil, mücerred kendi hevâlarına taʿabbüd edenlerdir. Buna mukabil Mesih'e tecavüz edenler de yine kendi hevâlarına taʿabbüd edenlerdir.[4] Binâenʿaleyh Mesih'e ilâh diyen Nasârâ, Yehudun zıddına gitmiş görünmekle beraber hevâya ittibâʿ etmek, hissiyât u taassub arkasında koşmak itibariyle Yehudun yoluna gitmişler ve onlara tâbiʿ olmuşlardır.

---

1 B: "tâbiʿ olmaları".
2 M ve B: "hissiyâtına".
3 H: "diyenler~~in~~"; M ve B: "diyenlerin".
4 B -"Buna mukabil Mesih'e tecavüz edenler de yine kendi hevâlarına taʿabbüd edenlerdir".

İşte böyle dâll u mudil kimselerin hevâlarına ittibâʿ etmeyiniz ve bu hitâba karşı da haksız gulüv edip "bizim seleflerimizde böyle kimseler yoktur" demeyiniz. Zira {لُعِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ بَنِي اِسْرَٓائِيلَ عَلٰى لِسَانِ دَاوُدَ وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ} Benî İsrâîl'den küfr edenlere hem Dâvûd'un lisânı, hem de Îsâ b. Meryem'in lisânı ile lânet edildi. ❁ Ekser müfessirîn demişlerdir ki, lisân-ı Dâvûd ile lânet ashâb-ı sebte, lisân-ı Îsâ ile lânet ashâb-ı Mâide'ye olmuştu[1]. Eyle ahâlisi sebt günü taʿaddî ettikleri zaman Dâvûd aleyhisselâm onlara lânet etmiş, maymunlara dönmüşler (*Sûre-i Aʿrâf'a bak*), ashâb-ı Mâide de bu sûrenin nihâyetine doğru geleceği üzere "Mâide"nin nüzûlünden ve onunla mütenaʿʿim olduktan sonra nankörlük etmişler, Îsâ aleyhisselâm da beddua ve lânet etmiş, hınzırlara dönmüşler {ذٰلِكَ} bu lânet {بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ} bu nankörlerin isyan etmeleri [1787] ve tecavüz eder olmaları sebebiyle idi. Yani {كَانُوا لَا يَتَنَاهَوْنَ عَنْ مُنْكَرٍ فَعَلُوهُ} yaptıkları bir münkerden birbirlerini nehyetmezlerdi. {لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ} Vallahi ne fena yapıyorlardı! ❁ Mâdem ki lânetin sebebi isyanları ve hakka tecavüzü itiyad etmeleri idi, demek oluyor ki bunlardan sonra isyan ve tecavüz ve haksız gulüv edenler dahi tıpkı onlar gibi lisân-ı Dâvûd ve Îsâ ile melʿundurlar.

Ey muhatab! Şimdi {تَرٰى كَثِيرًا مِنْهُمْ يَتَوَلَّوْنَ الَّذِينَ كَفَرُوا} dîn ü iman iddiasında bulunan bu ehl-i kitabdan birçoğunu görürsün ki -Resûlullah'a ve mü'minlere buğzlarından nâşî- kâfirlere, yani müşriklere pek sıkı dostluk ediyorlar. ❁ Müşriklerden taraf oluyorlar, onların velâyeti arkasına düşüyorlar {لَبِئْسَ مَا قَدَّمَتْ لَهُمْ اَنْفُسُهُمْ} vallahi nefisleri kendileri için kıyamet gününe ne fenâ şey takdim ettiler ki şudur: {اَنْ سَخِطَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ وَفِي الْعَذَابِ هُمْ خَالِدُونَ} Allah onlara[2] hışm etti ve azabda muhalleddirler. ❁ Çünkü Allah'a da imanları yok o Peygamber'e de {وَلَوْ كَانُوا يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَالنَّبِيِّ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْهِ} eğer bunlar Allah'a ve o Peygamber'e ve ona inzal olunana iman eder olsalardı {مَا اتَّخَذُوهُمْ اَوْلِيَٓاءَ} Allah'ın ve Peygamber'in düşmanı olan o kâfirleri dost tutmazlar, evliyâ tanımazlardı. {وَلٰكِنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ فَاسِقُونَ} Velâkin bunların çoğu dinden çıkmış fâsıklardır. ❁ Mâzîde مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا olmadıkları gibi bugün de değildirler, baʿdemâ olmaları da müstebʿaddır.

1 B: "olmuştur".
2 M ve B: "kendilerine".

Bilakis tuğyan ve taʿaddîlerini artıracaklardır. Mü'minleri hoşlanmamaları, dîn-i İslâm ile istihzâ etmeleri de [1788] bundandır. Bunun için mü'minler bunları dost bilmemeli ve bunlar gibi olmamalıdırlar. Allah'ın bahşettiği niʿmet-i İslâm'ı unutmamalı, nankörlük etmemeli, mîsaklarını bozmamalı, ahidlerini, akidlerini îfâ etmeli, amel-i sâlih yapmalı, قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَٓاءَ لِلّٰهِ [en-Nisâ 4/135] olmalıdırlar.

Görülüyor ki bu âyetin mazmûnu evvelâ bunlarda مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا şartının hâlen dahi intifâsını tasrih ve fâsılasıyla ta yukarıdaki وَاَنَّ اَكْثَرَكُمْ فَاسِقُونَ [5/59] fâsılasını tekid ve o âyeti ihtar ve oradan daha mâkabline doğru bir ircâʿ-ı nazar ettirmişir. Demek ki burada sûrenin başına kadar gerisin geri bir mülâhaza daha yapılacak ve tekrar dönülüp mâbaʿdine devam edilecektir. Şâyân-ı dikkattir ki yukarıda ekserinin fâsık oluğu söylendiği hâlde burada[1] "kesîr" tâbir buyurulmuş, yani "birçoğu" denilmiştir. Gerçi eksere dahi "kesîr" denilebilirse de كثيرهم ile كَثِيرًا مِنْهُمْ yani "çoğu" ile "birçoğu" tâbirleri arasında bir[2] fark da vardır. Bu fark bize şu iki mânadan birini ihtar eder:

1. Demek ki ikinci "fısk" evvelkinden eşeddir. Ekserin fıskı tâatsizlik mânasına fısktır ki itikadsız olup olmamaktan eʿamdır, ekseriyetin ehl-i kitab olmaktan çıkmasını istilzam etmez. Birçoğunun fıskı ise bütün bütün küfr ü tuğyan ile ehl-i kitab olmaktan hurûc ve irtidad mânasına bir fısktır ki öbüründen eşed bir şerdir.

2. Her ikisinde "fısk" aynı mânaya olmakla beraber demek ki dîn-i İslâm'ın intişârı ve bu hitâbât-ı Kur'âniyenin feyz-i te'sîri ile ehl-i kitâbın ekseriyyet-i fâsıkası azalmış وَلٰكِنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ فَاسِقُونَ kalmışlar, fakat bu kesîrin fıskı وَلَيَزِيدَنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ مَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طُغْيَانًا وَكُفْرًا medlûlünce keyfiyet itibariyle eski ekseriyetin fıskından çok ziyade, çok şiddetli olmuştur. Fi'l-vâkiʿ dîn-i İslâm'ın intişârı evvelemirde bütün kitapları ve edyânı câmiʿ yeni bir kitap etrafında toplanan sâlih ve müstakīm yeni bir ümmet, yeni bir ehl-i [1789] kitab teşkil

1 M ve B +"da".
2 M ve B -"bir".

etmiştir. Sâniyen umûmiyetle ehl-i kitab üzerinde bir hiss-i salâh uyandırmış, sâlisen ehl-i kitâbın ekalliyyet-i mü'mine ve sâlihası İslâm'a iltihak etmiş, diğer taraftan ekseriyyet-i fâsıka kalmıştır. Sonra bu ekseriyyet-i fâsıkanın birçoğu da Müslüman olmamakla[1] beraber az çok bir intibâh-ı salâh ile İslâm tâbiʿiyetine girmiş, zimmet-i İslâm'ı kabul eylemiş ve bu suretle eski fısklarının birçoğundan vazgeçmiştir. Bu suretle o ekseriyyet-i fâsıka azalmış, fakat buna mukabil birçoğu da hakkı büsbütün unutmuş, gayz u taassuba sarılmış, küfr ü tuğyânını artırdıkça artırmış, her münkeri tervic etmiş, İslâm'a husumette müşriklerle beraber olmuş ve hatta daha ileri gitmiş, lisân-ı Dâvûd ve Îsâ ile telʿîn edilen melʿunlar menzilesine düşmüştür. Binâenʿaleyh mukaddemâ وَاَنَّ اَكْثَرَكُمْ فَاسِقُونَ hitâbına lâyık olan ehl-i kitab, kemmiyet nokta-i nazarından eski hâline nazaran وَلٰكِنَّ كَث۪يرًا مِنْهُمْ فَاسِقُونَ kalmış ve fakat keyfiyet nokta-i nazarından شَرٍّ مِنْ ذٰلِكَ مَثُوبَةً عِنْدَ اللّٰهِ [5/60], اَنْ سَخِطَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ وَفِي الْعَذَابِ هُمْ خَالِدُونَ olmuşlardır. Demek ki ehl-i İslâm mîsâkı[2] iman ve salâha gereği gibi riayette devam ve hayrâtta müsâbaka ile mücahedeye ikdam ettikçe fısk azalacak, salâh-ı âlem tezâyüd edecek, herkes لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ sırrına mazhariyetle mesʿud olacak ve aksi hâlde Müslümanların hâli de ehl-i kitâbın hâline dönecek, fâsıklara mahkum olup onların sürüklediği azâba düşeceklerdir.

Bu tafsîlâttan ve fıskın azalmasından anlaşıldı ki ehl-i kitab içinden evvelâ ekser-i fâsıkīne, sonra da kesîr-i fâsıkīne tekabül eden birer kısım vardır ki haksız gulüvv ü taassubdan sakınır mutedil bir ümmet-i muktesidedirler. Bunların bir kısmı ekseriyyet-i fâsıkaya iştirak etmemiş, evvel ü âhir iman u salâhlarını muhafaza etmişler, Mûsâ'ya olduğu gibi Îsâ'ya, Îsâ'ya olduğu gibi Hâtemü'l-enbiyâ'ya da iman eylemişlerdir. Bunların hâllerinde bir fark varsa mukaddemâ o Peygamber, o Rûh-ı hak gelecek diye [1790] iman ederken gelince de geldi diye iman etmiş ve münzelât-ı sâbıka ile beraber münzelât-ı lâhikayı da ikāme eylemiş

1 B: "olmakla".
2 B: "mîsâkı".

olmalarından ibarettir. Diğer kısmı ise mukaddemâ ekseriyyet-i fâsıkadan olduğu hâlde bilâhare intibah hâsıl etmiş, tevbekâr olmuş ve öbürlerine iltihak ederek kesîr-i fâsıkīne mukabil ahz-ı mevkiʿ etmişlerdir veya edeceklerdir ki işte bunlar مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا'dırlar.

Acaba bunlar içinde Yehûd ve Nasârâ da aynı nisbette midirler, yoksa farklı mıdırlar? Bu nokta-i nazardan Yehûd ile Nasârâ'yı mukayeseye gelince: Fi'l-vâkiʿ bunların ikisinin de çoğu fâsıktır, fâsıklar da mü'minleri sevmezler, adavet ederler. Maʿamâfîh hepsinin derece-i adavetleri ve kābiliyyet-i meveddetleri de müsâvî değildir. Yâ Muhammed![1]

لَتَجِدَنَّ اَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِلَّذ۪ينَ اٰمَنُوا الْيَهُودَ وَالَّذ۪ينَ اَشْرَكُواۚ وَلَتَجِدَنَّ اَقْرَبَهُمْ مَوَدَّةً لِلَّذ۪ينَ
اٰمَنُوا الَّذ۪ينَ قَالُٓوا اِنَّا نَصَارٰىۜ ذٰلِكَ بِاَنَّ مِنْهُمْ قِسّ۪يس۪ينَ وَرُهْبَانًا وَاَنَّهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ
﴿٨٢﴾ وَاِذَا سَمِعُوا مَٓا اُنْزِلَ اِلَى الرَّسُولِ تَرٰٓى اَعْيُنَهُمْ تَف۪يضُ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا عَرَفُوا مِنَ
الْحَقِّۚ يَقُولُونَ رَبَّنَٓا اٰمَنَّا فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِد۪ينَ ﴿٨٣﴾ وَمَا لَنَا لَا نُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَمَا جَٓاءَنَا
مِنَ الْحَقِّۙ وَنَطْمَعُ اَنْ يُدْخِلَنَا رَبُّنَا مَعَ الْقَوْمِ الصَّالِح۪ينَ ﴿٨٤﴾ فَاَثَابَهُمُ اللّٰهُ بِمَا قَالُوا جَنَّاتٍ
تَجْر۪ي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِد۪ينَ ف۪يهَاۜ وَذٰلِكَ جَزَٓاءُ الْمُحْسِن۪ينَ ﴿٨٥﴾ وَالَّذ۪ينَ كَفَرُوا
وَكَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَٓا اُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَح۪يمِ ﴿٨٦﴾

[1791] **Meâl-i Şerîfi**

Nâsın mü'minlere adâvetçe en şiddetlisini her hâlde Yahudîlerle müşrikler bulacaksın. Mü'minlere meveddetçe en yakınlarını da her hâlde "Biz Nasârâyız" diyenler bulacaksın, sebebi; çünkü bunların içinde âlim keşişler ve târik-i dünya râhibler vardır ve bunlar kibr etmezler (82). Peygamber'e indirileni dinledikleri zaman da gözlerini görürsün

---

1 H +"Hitâm-ı Cüz'-i Sâdis
7. Cüz' / Âkif Bey

Forma	–	Sahîfe
10-84 ilâ 93	–	1661 ilâ 1860".

ki[1] âşinâ çıktıkları haktan yaşlar dolup boşanarak "Yâ rabbenâ" derler, "inandık, iman getirdik, şimdi Sen bizi şehadet getirenlerle beraber yaz (83). Hem biz neye iman etmeyelim Allah'a ve bu bize gelen hakka; bütün emelimiz, Rabbimizin bizi sâlihîn zümresinin maiyyetine koyması iken" (84). Böyle demelerine mukabil Allah da kendilerine sevab olarak altından ırmaklar akan cennetleri verdi, içlerinde muhalled kalmak üzere onlar ki işte muhsinlere mükâfat odur (85). Küfr edip âyetlerimizi tekzib eyleyenler ise onlar hep ashâb-ı cahîmdirler[2] (86).[3]

{لَتَجِدَنَّ اَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِلَّذ۪ينَ اٰمَنُوا الْيَهُودَ وَالَّذ۪ينَ اَشْرَكُوا} Gerek Yehûd [1792] ve Nasârâ ehl-i kitab, gerekse bunların gayrı ale'l-umûm kâfir olan nâs içinde mü'minlere adâvetçe en şiddetlisini kasem olsun ki Yahudîler ve müşrikler bulacaksın. -Ehl-i imana şiddet-i adâvet nokta-i nazarından Yahudîleri müşriklerin de önünde göreceksin.- Demek ki bunlar imandan uzaktırlar, kesîr-i fâsikūn bunlarda daha ziyadedir. Çünkü bunların dünyaya hırsı hepsinden çoktur. وَلَتَجِدَنَّهُمْ اَحْرَصَ النَّاسِ عَلٰى حَيٰوةٍۚ وَمِنَ الَّذ۪ينَ اَشْرَكُوا... إلخ [el-Bakara 2/96] Ve çünkü bunların kalbleri[4] kasvetlidir. وَجَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً [el-Mâide 5/13] Hevâya inhimakleri, fesâda meyilleri, hakka karşı kibr u inadları pek kuvvetlidir. Enbiyâyı tekzib ve katlde, isyân u ihtilâlde mümâreseleri pek ziyadedir.

{وَلَتَجِدَنَّ اَقْرَبَهُمْ مَوَدَّةً لِلَّذ۪ينَ اٰمَنُوا الَّذ۪ينَ قَالُٓوا اِنَّا نَصَارٰى} Ve yine kasem olsun ki bütün bu nâsın mü'minlere meveddetçe en yakınını "Biz Nasârâyız" diyenler bulacaksın. ❁ Gerçi bunlar da umûmiyetle mü'min değildir. Ve mü'minlere adavet bunlarda da vardır. Fakat cins cinse mülâhaza edildiği

---

1 B -"ki".

2 B: "cehennemdirler".

3 H: "Her hâlde nâsın mü'minlere adâvetçe en şiddetlisini Yahudîler ve müşrikler bulacaksın. Meveddetçe en yakınlarını da her hâlde "Biz Nasârâyız" diyenler bulacaksın. Bu şu sebeple oluyor ki bunların içinde âlim keşişler ve târik-i dünya râhibler var ve bunlar kibr etmezler (82). Ve Peygamber'e indirileni dinledikleri zaman görürsün gözlerini ki âşinâ çıktıkları haktan coşar, yaş dolar boşanır 'Yâ rabbenâ, inandık, iman getirdik, şimdi Sen bizi şehadet getirenlerle beraber yaz (83). Biz neye iman etmeyelim Allah'a ve bu bize gelen hakka ki zâten bütün emelimiz, Rabbimizin bizi sâlihîn zümresinin maiyyetine koymasıdır' derler (84). Böyle demelerine mukabil Allah da kendilerine sevab olarak altından ırmaklar akan cennetleri verdi, içlerinde muhalled kalmak üzere ki işte muhsinlere mükâfat odur (85). Hâlbuki küfr eden, bu âyetlerimizi tekzib eyleyenler hep ashâb-ı cahîmdirler (86)".

4 H +"pek".

zaman öbürlerinin adavette şiddeti ziyade, bunların da mü'minleri sevebilmek kābiliyeti ziyadedir. Yani onların meveddetleri ihtimâli büsbütün yok değil, lâkin bunların meveddeti daha ziyade melhuz ve daha ziyade yakın bir ihtimâldir. Bunlarda iman kābiliyeti, ehl-i iman mahabbeti öbürlerinden fazla bulunur. {ذٰلِكَ} Bunların akreb bulunması şu sebepledir ki {بِاَنَّ مِنْهُمْ قِسّ۪يس۪ينَ} bunlardan kıssîsler, yani ilm ü ibadetle meşgul keşişler {وَرُهْبَانًا} ve râhibler, yani âhiret korkusuyla manastırlarda nefislerini ezen taʿabbud ile meşgul târik-i dünyâlar vardır. {وَاَنَّهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ} Bir de bunlar mütekebbir değildirler. ۞ Mütevâzı ve mûnisdirler. Bu iki sebeple mü'minleri sevebilmeleri daha ziyade melhuzdur. Ve binâenʿaleyh kulaklarına söz girmek [1793] ve anladıkları zaman hakkı kabul etmek ihtimâlleri fazladır.

"**Kıssîs**": Gece bir şeyi taleb ve tetebbuʿ etmek mânasına قَسَّ'den mübalağa sîgasıdır. İlm ü dîni tetebbuʿları itibariyle Nasârâ rüesâsından âlim ve âbid olanlara da "kass" ve "kıssîs" denilmiştir. İbn Zeyd'in beyânına göre "kıssîs" ruhbânın reisi demektir. İbn Atıyye aslı Arabî olmayıp muʿarreb bulunduğunu, Kutrub da aslı Rumca olup âlim demek olduğunu söylemişlerdir ki *Kâmûs* mütercimi de "keşiş olacaktır" diyor.[1] Râgıb'ın *Müfredât*'ında dahi beyan olunduğu üzere ruhban "rehbet"ten "râhib"in cemʿidir. "Süʿbân" gibi müfred olarak istiʿmâl edildiği de zikredilmiştir ki o zaman cemʿi "rehâbîn" ve "rehâbine" gelir. "Rehbet" ıztırap ile korkup çekinmektir. "Terehhüb" manastırda taʿabbüd etmektir ki istiʿmâl-i rehbet demektir. "Rehbâniyet" de fart-ı rehbetten taʿabbüde tahammülde gulüvv ü ifrat etmektir.[2] Eski Nasârâ'da et yememek, savm-ı visâl tutmak, nefislerine eziyet için boyunlarına zincir takmak ve hatta kendilerini iğdiş etmek derecesine varanlar olmuştur ki bunlar nefs ile mücahede ederek ihtirâsâtını kalʿ

1 Âsım Efendi, *Kāmus Tercemesi,* II, 987.
2 Ragıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 366-367:

الرَّهْبَةُ والرُّهْبُ: مخافة مع تحرّز واضطراب،... والتَّرَهُّبُ: التّعبّد، وهو استعمال الرّهبة، والرَّهْبَانِيّةُ: غلوّ في تحمّل التّعبّد، من فرط الرّهبة... والرُّهْبَانُ يكون واحدا، وجمعا، فمن جعله واحدا جمعه على رَهَابِينَ، ورَهَابِنَةٌ بالجمع أليق.

etmek, nefsi sabr u tahammül ile tâate alıştırmak ve Nasârâ tâbirince zenb-i fıtrî ile âlûde olan nefsi tathîr ü takdîs ederek rızâ-yı ilâhîyi isticlâb etmek gibi makāsıdı tazammun eden bir hareket ise de haddizâtında لَا تَغْلُوا فِى دِينِكُمْ غَيْرَ الْحَقِّ hükmünde dâhil olan gayr-i fıtrî gulüv ve teşdîdât cümlesindendir. Nasârâ güya Hazret-i Yahyâ ve Îsâ aleyhimesselâm'ın hayât-ı tecerrüdlerini ileri götürmek ve bu suretle rızâullâha ermek maksadıyla bu tarz-ı rehbâniyeti rüesâ-yı din hakkında bir farîza olmak üzere ibdâʿ eylemiş iseler de Sûre-i Hadîd'de وَقَفَّيْنَا بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَاٰتَيْنَاهُ الْاِنْجِيلَ وَجَعَلْنَا فِى قُلُوبِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ رَأْفَةً وَرَحْمَةً وَرَهْبَانِيَّةً ابْتَدَعُوهَا مَا كَتَبْنَاهَا عَلَيْهِمْ اِلَّا ابْتِغَاءَ رِضْوَانِ اللّٰهِ فَمَا رَعَوْهَا حَقَّ رِعَايَتِهَا [57/27][1] âyetinde ihtar olunduğu üzere buna hakkıyla riayet edememişler ve meşrûʿdan kaçarken gayr-i meşrû hâlâta düşmüşlerdir. Ve bunun için لَا رَهْبَانِيَّةَ فِي الْإِسْلَام'dır.[2] Ve böyle olduğu bu [1794] âyetleri müteʿâkib anlatılacaktır. Fakat her nevi ahlâk-ı zemîmenin başı olan hırs-ı dünyâ ve ittibâʿ-ı şehevât tuğyânı ile bunun tamamen zıddı demek olan rehbâniyet mukayese edildiği zaman her hâlde dünya ihtirâsâtına karşı rehbâniyet mücahedesinin bir fazilet olduğu da inkâr edilemez. Zira hubb-i dünyâ re's-i küll-i hatîedir. Bir millet içinde böyle ciddi bir rehbet ile son derece zâhidâne ve müteʿabbidâne bir tecerrüd ve sabr u tahammül hayatı tâkip edebilenler, o millette bir hiss-i iʿtidâl uyandırabilecek bir nümûne-i tehzîb olmaktan hâlî kalmazlar. İşte bu haysiyetledir ki sahîhan ilm ü amele ihtimam eden kıssîsînin ve şehevât-ı dünyeviyeden[3] tecerrüde çalışan ruhbânın mevcûdiyetleri Nasârâ'nın kibirlerini kıran ve mü'minlere kurb-i meveddetlerine sebep olan menâkıblarından sayılmıştır. Yoksa rehbâniyet nâmı altında dünya peşinde koşanların, helâli menʿ edip harama göz yumanların dîn ü dünyâya muzır kesîr-i fâsıkūn'dan olduklarında şüphe yoktur. Nitekim Sûre-i Hadîd'de

---

1 "…bir de Meryem'in oğlu Îsâ ile tâkip ettik ve ona İncil'i verdik ve ona tâbiʿ olanların kalblerinde bir rikkat bir merhamet yarattık, bir de rehbâniyet ki onu onlar ibdâʿ ettiler, Biz onu üzerlerine yazmamıştık, ancak Allah rızâsını aramak için yaptılar, sonra da ona hakkıyla riayet etmediler…"

2 İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Hadîs,* I, 444-445; Herevî, *el-Garîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadîs,* thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419/1999, III, 797.

3 B: "dünyâdan".

فَاٰتَيْنَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا مِنْهُمْ اَجْرَهُمْۚ وَكَث۪يرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ [57/27][1] buyurulmuştur. Velhâsıl âyet bize gösteriyor ki ilim ve ulemâya mahabbet, âhiret düşüncesi, âkıbet endişesi, kezâlik kibirsizlik velevse kâfirde olsun haddizâtında mahmud, en nâfiʿ, en güzel esbâb-ı tekarrub cümlesindendir. Ve bu sebepledir ki Nasârâ ehl-i imana meveddet nokta-i nazarından daha yakın bir vaziyettedir. Ve binâenʿaleyh bu ahlâkıyet mevcud oldukça Nasârâda kābiliyyet-i iman daha fazladır. Ve bunlardan cidden imana gelenler Yahudîlerden daha çok olmuştur.

Bu suretle bunlar kibirsiz ve ehl-i imana meveddetçe diğerlerinden akreb bulunduğu gibi, içlerinde bilfiil iman eden ve edecek olan ince kalbli, hak-âşina mü'minler dahi bulunduğunu isbat ile ehl-i imana nakl-i hitab için şöyle buyuruluyor:

[1795] {وَاِذَا سَمِعُوا مَٓا اُنْزِلَ اِلَى الرَّسُولِ} Peygamber'e indirilen Kur'ân'ı dinledikleri vakit de {تَرٰٓى اَعْيُنَهُمْ} gözlerini görürsün ki {تَف۪يضُ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا} {عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ} tanıdıkları ve bir kısmına âşina oldukları haktan mütehassis ve müteessir olarak coşar, gözyaşlarından dolar dolar taşar, gözleri dolarak {يَقُولُونَ} derler ki {رَبَّنَٓا اٰمَنَّا فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِد۪ينَ} ey Rabbimiz, biz -bu indirdiğin hakka ve gönderdiğin Resûl'e bilâ kayd u şart- iman ettik. Sen bizi de onun ümmeti olan şâhidîn ile beraber yaz. ❁ Yani bunlar kitaplarında rûhu'l-hak olan o âhir zaman peygamberinin geleceğini bilirler. Ve "İman ederiz gelecektir" diye itikad ederler. Ve onun biʿsetine iştiyak besler, intizar ederler. Kur'ân'ı dinledikleri zaman da hakka karşı kibirleri olmadığı ve kalblerinde rikkat u ihlâs ve o şevk ü intizar mevcud bulunduğu cihetle hakkı tanırlar, feyz-i te'sîrini duyarlar. Gözlerine yaşlar dolar, o Resûl-i hakkın baʿs edilmiş, gelmiş olduğunu anlarlar. Gıyâbî olan imanları şuhûda münkalib olur. Mukaddemâ "İman ederiz gelecektir" derken bu kerre "geldi, iman ettik" derler. Ehl-i şuhûd u şehadet olan ümmet-i Muhammed defterine yazılmalarını niyaz ederler. Kendi nefislerine, yahut itiraz edenlere karşı bu iman ve itikadlarını

1 "…biz de içlerinden iman etmiş olanlara ecirlerini verdik, çokları ise yoldan çıkmış fâsıklardır."

te'yîd ü isbat için şunu da söylerler: {وَمَا لَنَا لَا نُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَمَا جَٓاءَنَا مِنَ الْحَقِّ}[1] Biz Allah'a ve bize hak olarak her ne gelmişse ona niçin, ne sebep, ne hak, ne mazeretle iman etmeyeceğiz {وَنَطْمَعُ اَنْ يُدْخِلَنَا رَبُّنَا مَعَ الْقَوْمِ الصَّالِحٖينَ} hâlbuki Rabbimizin bizi de sulehâ zümresiyle beraber aynı medhale idhal etmesini arzu eder ve buna tamaʿ u iştiyak besleriz. ❁ Binâenʿaleyh iman etmemeye [1796] hiçbir sebep olmadıktan başka, sulehâ zümresinin âkıbet ve mukadderâtına iştirak etmek tamaʿ ve arzusu gibi imanı muktezî olan yüksek bir sebep ve dâʿî de var.

İşte onlar Kur'ân'ı dinledikleri zaman hakkı tanıyıp böyle derler ve derken gözleri yaşlarla dolar taşar. Binâenʿaleyh {فَاَثَابَهُمُ اللّٰهُ بِمَا قَالُوا جَنَّاتٍ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدٖينَ فٖيهَا} Allah da onlara itikad ve ihlâs ile söyledikleri bu sözleri sebebiyle altlarından ırmaklar akan cennetleri sevab ve mükâfat olarak bahşetmiştir, orada muhalled kalacaklardır. {وَذٰلِكَ جَزَٓاءُ الْمُحْسِنٖينَ} Muhsinlerin yani hüsn-i nazar, hüsn-i niyet ve hüsn-i amel sâhiplerinin[2], taʿbîr-i âharla yaptıkları işi en güzel suretle yapmayı itiyad edenlerin cezâsı da budur.

Rivayet olunuyor ki bu dört âyet Necâşî ve ashâbı hakkında nâzil olmuştur. Muhâcirîn-i evvelîn[3] Habeşistan'a hicret ettikleri zaman Mekke müşrikleri arkalarından bir heyet göndermiş ve Necâşî'yi aleyhlerinde tahrîk ü teşvîk ederek onları tazyik ve perişan ettirmek istemişlerdi. Bunun üzerine Necâşî ileri gelen kıssîsîn ve ruhban ile bir meclis akdetmiş ve Müslümanlarla müşrikleri de oraya davet eylemiş idi. Bu mecliste ictimâʿ ettikleri zaman Necâşî Müslümanlara hitâben "Kitabınızda Hazret-i Meryem'in zikri var mıdır?" diye sormuş, Caʿfer b. Ebû Tâlib hazretleri de "evet, onun nâmına mensub bir sûre vardır" demiş, ذٰلِكَ عٖيسَى ابْنُ مَرْيَمَ [19/34] âyetine kadar Sûre-i Meryem'i, arkasından وَهَلْ اَتٰيكَ حَدٖيثُ مُوسٰى'ya [20/9] kadar Sûre-i Tâhâ'yı kıraat etmiş ve binâenʿaleyh Necâşî ağlamış idi. Bilâhare Necâşî Medine'de Resûlullah'a yetmiş kişilik bir heyet

---

1 B +"Ve".
2 M ve B: "sahiblerini".
3 M ve B: "evvelînin".

göndermiş, Resûlullah da onlara Sûre-i Yâsîn'i kıraat buyurmuş, kezâlik bunlar da ağlamışlar ve iman etmişlerdi. Bu âyetler de bunların hâllerini tasvir ederek nâzil olmuştur.[1] Bunun için bazı müfessirîn bu âyetlerin hükmü bunlara [1797] ve şiddet-i adâvet kaziyyesinin de zamân-ı risâlette bulunan Medine Yahudîlerine mahsus olduğuna kāil olmuşlardır. Fakat âyetin zâhiri âm olduğundan, ekser-i müfessirîn her iki kavmin cins cinse mukayeselerini nâtık bulunduğunu beyan etmişlerdir. Fi'l-vâkiʿ Abdullah b. Selâm ve emsâli gibi, Yahudîlerden dahi bu suretle imana gelenler bulunmuş ise de bunlar nâdir, Nasârâ'dan imana gelenler ise evvel ü âhir çok bulunduğundan her hâlde kābiliyyet-i imanın ve kurb-i meveddetin Nasârâ'da daha ziyade olduğu gösterilmiştir.

Muhsinler böyle, bunlara[2] mukabil {وَالَّذٖينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَٓا اُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَحٖيمِ}dir. ۞ Nasârâ'nın İslâm'a tekarrub ve telâkīsini[3] işʿâr eden bu beyânâtta Nasârâ evvelâ içlerinde kıssîsîn ve ruhban bulunmakla medh edildiği, ruhbanlığın mânası da dünya lezâiz ü tayyibâtından bütün bütün inkıtâʿ u ihtiraz demek olduğu cihetle bundan Müslümanların rehbâniyete tergībi mânası tevehhüm olunmamak ve İslâm'da rehbâniyet bulunmadığı anlatılmak[4] için burada yine sûrenin evvelindeki îfâ-yı ukūd ve hıll ü hurmet ahkâmına nakl-i kelâm ile mü'minlere hitâben buyuruluyor ki:

يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَا تُحَرِّمُوا طَيِّبَاتِ مَٓا اَحَلَّ اللّٰهُ لَكُمْ وَلَا تَعْتَدُواۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدٖينَ ﴿٨٧﴾ وَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللّٰهُ حَلَالًا طَيِّبًاۖ وَاتَّقُوا اللّٰهَ الَّـذٖٓى اَنْتُمْ بِهٖ مُؤْمِنُونَ ﴿٨٨﴾ لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللّٰهُ بِاللَّغْوِ فٖٓى اَيْمَانِكُمْ وَلٰكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْاَيْمَانَۚ

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 669. Bk. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 499-501:

وذلك نحو ما يحكى عن النجاشيّ رضى الله عنه أنه قال لجعفر بن أبى طالب –حين اجتمع في مجلسه المهاجرون إلى الحبشة والمشركون لعنوا وهم يغرونه عليهم ويتطلبون عنتهم عنده–: هل في كتابكم ذكر مريم؟ قال جعفر: فيه سورة تنسب إليها، فقرأها إلى قوله: «ذٰلِكَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ» وقرأ سورة طه إلى قوله: «وَهَلْ أَتاكَ حَدِيثُ مُوسى» فبكى النجاشي وكذلك فعل قومه الذين وفدوا على رسول الله صلى الله عليه وسلم وهم سبعون رجلا حين قرأ عليهم رسول الله صلى الله عليه وسلم سورة يس، فبكوا.

2 H: "buna".

3 M ve B: "telâkkısini".

4 B -"ve İslâm'da rehbâniyet bulunmadığı anlatılmak".

فَكَفَّارَتُهُٓ اِطْعَامُ عَشَرَةِ مَسَاكِينَ مِنْ اَوْسَطِ مَا تُطْعِمُونَ اَهْلِيكُمْ اَوْ كِسْوَتُهُمْ اَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍۜ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلٰثَةِ اَيَّامٍۜ ذٰلِكَ كَفَّارَةُ اَيْمَانِكُمْ اِذَا حَلَفْتُمْۜ وَاحْفَظُٓوا اَيْمَانَكُمْۜ كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمْ اٰيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٨٩﴾

[1798] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler, Allah'ın size helâl kıldığı nimetlerin hoşlarını kendinize haram etmeyin, aşırı da gitmeyin, çünkü Allah aşırı gidenleri sevmez (87). Hem Allah'ın size merzuk kıldığı nimetlerden helâl ve hoş olarak yiyin, hem de kendisine mü'min bulunduğunuz Allah'tan korkun (88). Allah sizi yeminlerinizde -bilmeyerek ettiğiniz- lağv ile muâhaze etmez velâkin bile bile akdettiğiniz yeminlerle sizi muâhaze buyurur. Bunun da keffâreti çoluğunuza çocuğunuza yedirdiğinizin orta derecesinden on fakiri doyurmak yahut giydirmek yahut bir esir âzâd etmektir. Bunlara gücü yetmeyen üç gün oruç tutar, işte yemin ettiğiniz vakit yeminlerinizin keffâreti bu, bununla beraber yeminlerinizi gözetin. Böyle beyan ediyor Allah size âyetlerini ki şükredesiniz (89).[1]

{يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تُحَرِّمُوا طَيِّبَاتِ مَٓا اَحَلَّ اللّٰهُ لَكُمْ} Allah'ın size helâl kıldığı nimetlerin hoş ve[2] leziz olanlarını haram kılmayınız. ❁ Yani onlardan kendinizi tesebbüben veya mübâşereten mahrum [1799] etmeyiniz. Evvelâ Yehûd gibi ukūdu îfâ etmemek ve mîsâkı unutup nakz etmek suretiyle o nimetlerin inkıtâ'ına sebep olmayınız. Sâniyen Nasârâ gibi ukūd-ı ilâhiyeye muhalif akidler yaparak, ifrât u teşdîdi iltizam ederek Allah'ın size اَلْيَوْمَ اُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُۜ وَطَعَامُ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ حِلٌّ لَكُمْۖ وَطَعَامُكُمْ

1 H: "Ey o bütün iman edenler, Allah'ın size helâl kıldığı şeylerin hoşlarını kendinize haram etmeyin, aşırı da gitmeyin, çünkü Allah aşırı gidenleri sevmez (87). O hâlde Allah'ın size merzuk kıldığı nimetlerden helâl ve hoş olarak yiyin, bununla beraber korkun o Allah'tan ki sizler O'na mü'minlersiniz (88). Allah sizi yeminlerinizde -bilmeyerek ettiğiniz- lağv ile muâhaze etmez velâkin bile bile akdettiğiniz yeminlerle sizi muâhaze eder. Bunun da keffâreti çoluğunuza çocuğunuza yedirdiğinizin orta derecesinden on fakiri doyurmak yahut giydirmek yahut bir esir âzâd etmektir. Bunlara gücü yetmeyen üç gün oruç tutar, işte yemin ettiğiniz vakit yeminlerinizin keffâreti bu, bununla beraber yeminlerinizi gözetin. Böyle beyan ediyor Allah size âyetlerini ki şükredesiniz (89)".

2 M ve B -"ve".

حِلٌّ لَهُمْ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الْمُؤْمِنَاتِ [el-Mâide 5/5] diye helâl u mubah kıldığı niʿam-ı tayyibeden kendinizi menʿ etmeyiniz, {وَلَا تَعْتَدُوا} hudûd-ı hakkı, ukūd-ı ilâhiye ahkâmını tecavüz de[1] eylemeyiniz. ❁ Evvela helâle haram demeyiniz, sâniyen o hoş ve temiz nimetleri kesbde gayrın hakkına tecavüz etmek suretiyle haram yapmayınız. Sâlisen helâl olarak kazandığınız nimetlere de ihtiyâc-ı hakīkīden ziyade ihtirâs u inhimak ile atılıp israf etmeyiniz ve mücerred şehevât arkasında dolaşmayınız, gerek nefsin ve gerek gayrın hakkını gözeterek iʿtidâl ü iktisad ile hareket eyleyiniz. Çünkü {إِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ} Allah mütecâvizleri sevmez, bu muhakkaktır. Hâsılı helâli haram, haramı helâl yapmayınız da {وَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللّٰهُ حَلَالًا طَيِّبًا} Allah'ın sizi[2] merzuk ettiği nimetlerden helâl ü hoş ve temiz olarak yiyiniz {وَاتَّقُوا اللّٰهَ الَّذٖى اَنْتُمْ بِهٖ مُؤْمِنُونَ} ve iman etmiş olduğunuz Allah'a ittikā ediniz, muâhazesinden korkunuz da ifrat ve tefritten hazer eyleyiniz. ❁ Ne Allah'ın nimetlerini beğenmemek, onlardan kaçınmak gibi nankörlük, ne de bu dünya nimetlerini gāye-i emel zannedip Allah'tan ve âhiretten gaflet ederek esîr-i hırs ve şehvet olunuz.

Rivayet olunuyor ki bir gün Resûlullah ashâbına kıyâmeti tavsif etmiş ve son derece[3] inzarda bulunmuş idi. Ashâb-ı kiram bundan müteessir olup rikkate gelerek Osman b. Mazʿûn'un hânesinde toplanmışlar, dâima oruçlu olmaya, döşek üzerinde uyumamaya, et ve yağlı [1800] yememeye, kadınlara yaklaşmamaya, koku sürünmemeye, dünyayı terk etmeye, eski çul paçavra giyip yeryüzünde seyahat etmeye ve erkekliklerini kesmeye müttefikan karar vermişler ve derhâl bu haber Resûlullah'a vâsıl olmuş, binâenʿaleyh onlara "Ben böyle emrolunmadım, muhakkak ki nefsinizin üzerinizde bir hakkı vardır. Binâenʿaleyh sâim olunuz muftır da olunuz, kāim olunuz nâim de olunuz. Ben namaz kılarım uyku da uyurum, oruç tutarum iftar da

1 B -"de".
2 B: "size".
3 M ve B +"de".

ederim, et de yerim yağ da yerim, kadınlara da mukārenet ederim. Benim sünnetimden yüz çeviren benden değildir" فَمَنْ رَغِبَ عَنْ سُنَّتِي فَلَيْسَ مِنِّي buyurmuş,[1] bu âyetler[2] nâzil olmuştur.[3] Yine rivayet olunuyor ki Resûlullah tavuk ve pâlûze yerdi, tatlı ve bal hoşuna giderdi ve buyurdu ki إِنَّ الْمُؤْمِنَ حُلْوٌ يُحِبُّ الْحَلَاوَةَ "Mü'min tatlıdır, halâveti tatlılığı sever."[4] İbn Mesʿud hazretlerinden menkuldür ki bir zat ona "Ben döşeği kendime haram ettim" demiş, o da bu âyeti okumuş, "döşeğine yat ve yemînine keffâret ver" diye cevap vermiştir. Hasan-ı Basrî hazretlerinden menkuldür ki bir gün yemeğe davet edilmiş, beraberinde Ferkad-i Sebhî ve ashâbı da varmış. Sofraya oturmuşlar, yağlı tavuklar, tatlı vesâire türlü türlü yemekler var. Ferkad bir kenara çekilmiş, Hasan-ı Basrî de "oruçlu mu" diye sormuş, "hayır, böyle envâʿ-ı taʿâmı mekruh görür" demişler. Binâenʿaleyh Hasan-ı Basrî Ferkad'e dönmüş, "yâ Ferkadcik" demiş, "sen hâlis tereyağı ve buğday özü ile luʿâb-ı nahli, yani balı bir müslim ayıplar re'yinde mi bulunuyorsun?" demiştir. Yine müşârün ileyh Hasan-ı Basrî'ye "Falan zat pâlûze yemiyor, şükrünü edâ edemem diyor" demişler, "soğuk su içiyor mu?" diye sormuş, "evet" demişler,

---

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 158; Buhârî, Nikâh, 1; Müslim, Nikâh, 5.

2 B: "âyet".

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 517-518:

عن السدي: «يا أيها الذين آمنوا لا تحرّموا طيبات ما أحل الله لكم ولا تعتدوا إنّ الله لا يحب المعتدين»، وذلك أنّ رسول الله صلى الله عليه وسلم جلس يومًا فذكر الناس، ثم قام ولم يزدهم على التَّخويف. فقال أناسٌ من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم كانوا عشرة، منهم علي بن أبي طالب وعثمان بن مظعون: ما خِفْنا إن لم نُحْدِث عملا! فإنّ النصارى قد حرَّموا على أنفسهم، فنحن نحرِّم! فحرَّم بعضهم أكل اللَّحم والوَدَك، وأن يأكل بالنهار، وحرَّم بعضهم النوم، وحرَّم بعضهم النساء. فكان عثمان بن مظعون ممَّن حرم النساءَ، وكان لا يدنو من أهله ولا يدنون منه. فأتت امرأتُه عائشةَ، وكان يقال لها: «الحولاء»، فقالت لها عائشة ومن عندها من نساءِ النبيّ صلى الله عليه وسلم: ما بالُك، يا حولاءُ متغيِّرةَ اللون لا تمتشِطين ولا تطيَّبين؟ فقالت: وكيف أتطيَّب وأمتشط، وما وقع عليّ زوجي، ولا رفع عني ثوبًا، منذ كذا وكذا! فجعلن يَضحكن من كلامها. فدخل رسول الله صلى الله عليه وسلم وهنّ يضحكن، فقال: ما يضحككن؟ قالت: يا رسول الله، الحولاءُ، سألتها عن أمرها فقالت: «ما رفع عني زوجي ثوبًا منذ كذا وكذا» فأرسل إليه فدعاه فقال: ما بالك يا عثمان؟ قال: إني تركته لله لكي أتخلَّى للعبادة! وقَصَّ عليه أمره. وكان عثمان قد أراد أن يَجُبَّ نفسه، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أقسمتُ عليك إلا رجعت فواقعتَ أهلك! فقال: يا رسول الله إني صائم! قال: أفطر! فأفطر، وأتى أهله. فرجعت الحولاءُ إلى عائشة قد اكتحلت وامتشطت وتطيَّبت. فضحكت عائشة، فقالت: ما بالك يا حولاء؟ فقالت: إنه أتاها أمس! فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ما بالُ أقوامٍ حرَّموا النساء، والطعامَ، والنومَ؟ ألا إني أنام وأقوم، وأفطر وأصوم، وأنكح النساء، فمن رغب عن سُنَّتي فليس مني! فنزلت: «يا أيها الذين آمنوا لا تحرِّموا طيبات ما أحل الله لكم ولا تعتدوا»، يقول لعثمان: «لا تَجُبَّ نفسك. فإن هذا هو الاعتداء» وأمرهم أن يكفِّروا أيْمانهم، فقال:»لا يؤاخذكم الله باللَّغو في أيمانكم ولكن يُؤَاخذكم بما عقّدتم الأيمان».

4 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 102. Krş. Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân,* VIII, 88:

وروي عن عائشة وأبي موسى الأَشْعريّ أن النَّبِيّ صلى الله عليه وسلم كان يأكل الدجاج والفالوذج، وكان يعجبه الحلواء والعسل وقال: «إن المؤمن حلو يحب الحلاوة»

buyurmuş ki "o hâlde bu adam câhil, Allah teâlâ'nın ona soğuk sudaki nimeti pâlûzeden daha çok olduğunu bilmiyor."[1]

Şimdi burada bir müşkil vardır. اَوْفُوا بِالْعُقُودِ emri ale'l-umûm ukūda şâmil ve şüphe yok ki yeminler de bu [1801] ukūdda dâhil idi. Burada da لَا تُحَرِّمُوا طَيِّبَاتِ مَٓا اَحَلَّ اللّٰهُ لَكُمْ buyurulmuştur. Şu hâlde bir kimse herhangi bir sebeple yemin eder ve bu yemin ile bir helâli kendine tahrim etmiş bulunursa ne yapacak? Zira yemîninde dursa لَا تُحَرِّمُوا mîsâkını nakz etmiş olacak, durmasa akd-i yemîni îfâ etmemiş olacak. İşte bu müşkili hal için buyuruluyor ki:

{لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللّٰهُ بِاللَّغْوِ فٖٓي اَيْمَانِكُمْ} Allah yeminleriniz içinde lağv olan kasemlerle sizi muâhaze etmez. -O bir akid değildir.- (*Yemîn-i lağvın târif*[2] *ve tefsîri Sûre-i Bakara'da geçmiş idi, bak.*) {وَلٰكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْاَيْمَانَ} Velâkin akdetmiş olduğunuz, yani "şöyle yapacağım, böyle yapacağım", yahut "şöyle olursa şöyle edeceğim" tarzında istikbâle müteʿallik olmak üzere kendinizi bağladığınız yeminlerle sizi muâhaze eder. ❁ Bunlara "yemîn-i münʿakide" tâbir olunur. Meselâ "vallahi evlenmeyeceğim, vallahi zevceme tekarrub etmeyeceğim, vallahi yarın oruç tutacağım", yahut "vallahi sigara içmeyeceğim" gibi yeminler yemîn-i[3] münʿakidedirler. Ve bu gibi yeminler birer akd oldukları için îfâ edilmeleri lâzım gelir. Edilmezse Allah muâhaze eder, bunlar ise iki türlüdür. Birisi masiyet olmayan bir şeye yemindir ki bunun nakzı asla câiz değildir, büyük günahtır. Diğeri masiyet olan bir şeye yemindir ki bunda sebat, nakzından daha günahtır. Ve bunun için ehven-i şerreyn ihtiyar olunup مَنْ حَلَفَ عَلَى يَمِينٍ، ثم رَأَى غيرَهَا خيرًا مِنْهَا، فَلْيُكَفِّرْ عَنْ يَمِينِهِ ثم لِيَأْتِ بِالَّذِي هُوَ خَيْر

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 671-672. Krş. Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 102:

وعن ابن مسعود أن رجلا قال له: إني حرمت الفراش فتلا هذه الآية وقال: نم على فراشك وكفر عن يمينك. وعن الحسن أنه دعى إلى طعام ومعه فرقد السبخيّ وأصحابه، فقعدوا على المائدة وعليها الألوان من الدجاج المسمن والفالوذ وغير ذلك، فاعتزل فرقد ناحية، فسأل الحسن: أهو صائم؟ قالوا: لا، ولكنه يكره هذه الألوان، فأقبل الحسن عليه وقال: يا فرقد، ترى لعاب النحل بلباب البرّ بخالص السمن يعيبه مسلم. وعنه أنه قيل له. فلان لا يأكل الفالوذ ويقول: لا أؤدّى شكره. قال: أفيشرب الماء البارد؟ قالوا: نعم. قال: إنه جاهل، إن نعمة الله عليه في الماء البارد أكثر من نعمته عليه في الفالوذ.

2 B: "târifi".

3 M ve B -"yemîn-i".

hadîs-i şerîfi[1] medlûlünce yemînin nakzı tercih edilir ve keffâret verilir ki, bu keffâret hem nakz-ı yemînin dünyada bir cezâsı ve muâhazesi, hem de muâhaze-i uhreviyeden halâs için bir ibadettir. Maʿamâfîh keffâretin lüzûmu yalnız bu kısma mahsus değildir. Evvelkinde de vâcibdir, çünkü nakzı câiz ve evlâ olan bir akd-i yemînin bozulmasından dolayı muâhaze demek olan keffâret vâcib olunca nakzı asla câiz olmayan yemînin bozulmasından dolayı bu muâhazenin [1802] evleviyetle farz olacağı derkârdır. Bu suretle bütün[2] keffâretlerde hem ukūbet hem de ibadet mânası vardır. Ve herhangi bir yemîn-i münʿakide bozulduğu zaman da dünyada bir keffâret ile muâhaze edilir. Ve bu keffâret ile bâlâdaki müşkil hallolunur.

{فَكَفَّارَتُهُ} İmdi yemîni bozmanın keffâreti {اِطْعَامُ عَشَرَةِ مَسَاكِينَ مِنْ اَوْسَطِ مَا تُطْعِمُونَ اَهْلِيكُمْ} ehl ü iyâlinize yedirdiğiniz taʿâmın nevʿ u mikdârında[3] evsatından[4] on miskini bir gün doyurmaktır. ❁ Bu iki suretle olur. Birisi bir akşam bir de sabah çağırıp yemek yedirerek karınlarını doyurmaktır ki buna "ibâha" tesmiye edilir. Diğeri de akşam sabah doyuracak kadar ellerine bir şey vermektir ki buna da "temlîk" tesmiye edilir. İmâm-ı Aʿzam Ebû Hanife'ye göre bunun miktarı her miskin için bir fitre gibi buğdaydan yarım sâʿ, diğerlerinden bir sâʿdır. İmam Şâfiî'ye göre de bir müddür. Keffâret-i yemin ya böyle on miskini itʿâmdır {اَوْ كِسْوَتُهُمْ} yahut on miskinin kisveleridir. ❁ Kisve, setr-i avret edecek bir sevb demektir, bir rivayete göre de bir "sevb-i câmiʿ" bütün bir kat elbisedir. {اَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ} Veyahut bir rakabe, bir köle veya cariye, insan âzad etmektir. ❁ İmam Şâfiî keffâret-i katle kıyâsen bunun da mü'min olmasını şart etmiş ise de eimme-i Hanefiyye keffâret-i katlden mâʿadâsında nassın zâhirine nazaran rakabe-i kâfireyi de kâfi görmüşlerdir. Hâsılı keffâret-i yeminde bu üçten biri vâcibdir, tâyininde mükellef muhayyerdir. {فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلٰثَةِ اَيَّامٍ}

1 Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* II, 185, 204, 361; Müslim, Eymân, 12.
2 B +"bu".
3 H: "mikdarda".
4 M ve B: "evsattan".

Binâenʿaleyh her kim bunlardan birini bulamaz, vermeye kudretyâb olamazsa onun keffâreti de üç gün oruçtur. ❁ İbn Mesʿud mushafında ثَلٰثَةِ أَيَّامٍ مُتَتَابِعَات olduğundan bu üç günün bilâ fâsıla birbiri arkasına [1803] tutulması[1] da vâcibdir. {ذٰلِكَ كَفَّارَةُ اَيْمَانِكُمْ اِذَا حَلَفْتُمْ} İşte yemin ettiğiniz vakit yeminlerinizin keffâreti budur. Bozulduğu zaman bu keffâreti edâ ediniz.[2] {وَاحْفَظُٓوا اَيْمَانَكُمْ} Ve yeminlerinizi muhafaza ediniz. ❁ Yani evvelâ her şeye yemin etmeyiniz, sâniyen yemîninizin suretini iyi belleyiniz, ihmal ile unutmayınız. Sâlisen masiyet olmayan ve bir hayrı menʿ etmeyen yeminlerde gücünüz yettiği kadar sebat ediniz, bozmayınız. Râbiʿan[3], bozduğunuz takdirde keffâretini de vererek yemînin şânını muhafaza ediniz. {كَذٰلِكَ[4] يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمْ اٰيَاتِه۪ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} İşte Allah size âyetlerini böyle beyan ediyor ve ber vech-i âtî daha beyan edecektir ki şükredesiniz:

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْاَنْصَابُ وَالْاَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ
فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿٩٠﴾ اِنَّمَا يُر۪يدُ الشَّيْطَانُ اَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَٓاءَ
فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللّٰهِ وَعَنِ الصَّلٰوةِ فَهَلْ اَنْتُمْ مُنْتَهُونَ ﴿٩١﴾ وَاَط۪يعُوا
اللّٰهَ وَاَط۪يعُوا الرَّسُولَ وَاحْذَرُوا فَاِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَاعْلَمُٓوا اَنَّمَا عَلٰى رَسُولِنَا الْبَلَاغُ الْمُب۪ينُ
﴿٩٢﴾ لَيْسَ عَلَى الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ ف۪يمَا طَعِمُٓوا اِذَا مَا اتَّقَوْا وَاٰمَنُوا
وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ثُمَّ اتَّقَوْا وَاٰمَنُوا ثُمَّ اتَّقَوْا وَاَحْسَنُوا وَاللّٰهُ يُحِبُّ الْمُحْسِن۪ينَ ﴿٩٣﴾

[1804] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! İçki, kumar, putlar, kısmet çekilen zarlar hep şeytan işi murdar bir şeydir, onun için siz ondan kaçının ki yakayı kurtarasınız (90). İçki ile kumarda şeytan sırf aranıza adavet ve kin düşürmeyi ve sizi Allah'ı anmaktan ve namaz kılmaktan alıkoymayı ister. Artık vazgeçiyorsunuz değil mi? (91). Allah'ı dinleyin, Peygam-

1 B: "olması".
2 B -"Bozulduğu zaman bu keffâreti edâ ediniz".
3 B -"Râbiʿan".
4 H, M ve B: "ذلك".

ber'i dinleyin de sakının, eğer kulak asmazsanız biliniz ki Resûlümüze düşen sade açık bir tebliğden ibarettir (92). İman edip de salâhlı salâhlı işler yapan kimseler bundan böyle sakındıkları ve imanlarında sebat ile sâlih sâlih işlerine devam eyledikleri, sonra takvâlarında ve imanlarında rüsuh buldukları, sonra bu takvâ ile beraber her yaptığını güzel yapan ihsan mertebesine erdikleri takdirde mukaddemâ tattıklarında kendilerine bir beis yoktur, Allah muhsinleri sever (93).[1]

{يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا} Ey iman edenler ❁ helâl olan tayyibâtı tahrim etmediğiniz gibi haram olan habâisten de iyi sakınınız. Ezcümle {اِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ} muhakkak hamr, yani müskirât ve meysir, yani piyango ve kumar (*Sûre-i Bakara'da* يَسْئَلُونَكَ[2] عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ *[2/219] bak*) {وَالْاَنْصَابُ} ensâb, yani taʿabbüd için dikilmiş taş vesâir evsân ü asnâm {وَالْاَزْلَامُ} kumar ve piyango kalemleri, okları, zarları (*bu sûrenin başında "nusub" ve "ezlâm" kelimelerine bak*) bütün bunlar başka bir şey değil, ancak {رِجْسٌ} birer ricstir; akılların[3] tiksineceği, iğreneceği pis, murdar bir şeydir. {مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ} Şeytanın amelindendir[4]. Şeytan[5] işi, [1805] şeytan teşvîkidir. {فَاجْتَنِبُوهُ} Binâenʿaleyh bu pislikten ictinab ediniz, uzak kaçınız ki {لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ} felâh bulabilesiniz[6].

Bu âyet, müskirâtın menʿ u tahrîmi hakkında üçüncü ve son olarak nâzil olan âyettir ki birincisi Sûre-i Nisâ'daki لَا تَقْرَبُوا الصَّلٰوةَ وَاَنْتُمْ سُكَارٰى [4/43] ikincisi de Sûre-i Bakara'daki يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِۜ قُلْ فِيهِمَٓا اِثْمٌ كَبِيرٌ [2/219] âyeti idi, oraya bak. Allah teâlâ bu âyette hamr u meysirin

1 H: "Ey o bütün iman edenler! İçki, kumar, putlar, kısmet çekilen zarlar hep şeytan işi murdar bir şey, onun için siz ondan ictinab edin ki yakayı kurtarasınız (90). İçki ile kumarda şeytan sırf aranıza adavet ve kin düşürmeyi ve sizi Allah'ı anmaktan, namaz kılmaktan alıkoymayı ister. Artık vazgeçiyorsunuz değil mi? (91). Allah'ı dinleyin, Peygamber'i dinleyin de hazer eyleyin, eğer kulak asmazsanız Resûlümüze düşen açık bir tebliğden ibarettir (92). İman edip de salâhlı salâhlı işler yapan kimseler bundan böyle sakındıkları ve imanlarında sebat ile sâlih sâlih işlerine devam eyledikleri, sonra takvâlarında ve imanlarında rüsuh buldukları, sonra bu takvâ ile beraber her yaptığını güzel yapan ihsan mertebesine erdikleri takdirde mukaddemâ tattıklarında kendilerine bir beis yoktur, Allah muhsinleri sever (93)".

2 H, M ve B +"و".

3 M ve B: "aklınızın".

4 B: "amellerindendir".

5 M ve B: "şeytanın".

6 M ve B: "bulasınız".

hurmetini vücûh ile tekid etmiştir. Evvelâ cümlenin başı اِنَّمَا ile tasdir kılınmış, sâniyen, ensâb ve ezlâm ile beraber zikr olunarak شَارِبُ الْخَمْرِ كَعَابِدِ الْوَثَنِ "şarab içen puta tapan gibidir"[1] hadîs-i şerîfi medlûlünce putperestlik kabîlinden gösterilmiş, sâlisen "rics" tesmiye olunmuş, râbiʿan şerr-i mahz veya gālib olduğuna tenbîhen مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ buyurulmuş, hâmisen bizzat ʿaynlarından ictinab emredilmiş, sâdisen bu ictinab felâh ümidine bir sebep yapılmıştır. Sâbiʿan da bu beyandan asıl maksad hamr u meysirin tahrîmi olduğu ihtar ve bunların tahrîmini iktizâ eden dînî, dünyevî mefsedet ve veballerini takrir ve amel-i şeytanı tavzih ile buyurulmuştur ki:

{اِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ اَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَٓاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللّٰهِ وَعَنِ الصَّلٰوةِ} Hamr u meysirde şeytanın muradı başka değil, ancak aranıza buğz u adâvet düşürmek ve sizi Allah'ı zikr ü yâd etmekten ve namazdan menʿ eylemektir. ۞ Ki bir kere bunlar olduktan sonra artık her günah, her cinayet işlenir; ne din kalır ne iman, ne dünya kalır ne âhiret. Sâminen, bütün esbâb-ı hurmet tafsil edildikten sonra itaat takrîri alınmak üzere istifhâm-ı takrîrî ile tevsîk-i mîsak için buyuruluyor ki: {فَهَلْ اَنْتُمْ مُنْتَهُونَ} Artık siz şimdi bu nehyi kabul ettiniz ve hamr u meysirden tamamen vazgeçtiniz mi? Elbette geçtiniz değil mi? -Bunun üzerine Hazret-i Ömer'in ne söylediği Sûre-i Bakara'da [1806] geçmiş idi.- Tâsiʿan, sûret-i umûmiyede, tevsîk-ı itâat ve ekîden tahzîr-i muhâlefetle buyuruluyor ki: Vazgeçiniz {وَاَطٖيعُوا اللّٰهَ وَاَطٖيعُوا الرَّسُولَ} ve Allah'a itaat ediniz, Peygamber'e itaat ediniz {وَاحْذَرُوا} ve muhalefetten hazer ediniz. {فَاِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَاعْلَمُوا} Şayet itaatten yüz çevirecek olursanız biliniz ki {اَنَّمَا عَلٰى رَسُولِنَا الْبَلَاغُ الْمُبٖينُ} bizim Resûlümüzün üzerine ait olan vazife belâğ-ı mübînden, açık bir tebliğden ibarettir ki o da onu işte yapmıştır. Ondan ötesinin mes'ûliyeti ve zararı ona değil, sırf sizin kendinize aittir.

---

1 *Müsnedü'l-Hâris,* thk. Hüseyin Ahmed Sâlih el-Bâkirî, el-Medînetü'l-Münevvere: Merkezü Hıdmeti's-Sünne, 1413/1992, II, 591. Krş. Abdürrezzâk, *el-Musannef,* IX, 237; İbn Mâce, Eşribe, 3.

Rivayet olunuyor ki tahrîm-i hamr âyeti nâzil olduktan sonra ashâb "Yâ Resulallah, ya bundan evvel vefat eden ve şarab içmiş bulunan ihvânımızın âhirette hâli ne olacak?" demişler, şu âyet nâzil olmuş:[1] {لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعِمُوا} İman edip sâlih, iyi işler yapanlara {إِذَا مَا اتَّقَوْا وَاٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} haramdan sakınıp iman etmekte ve aʿmâl-i sâliha yapmakta cidden, zâhiren veya bâtınen sebat ettikleri {ثُمَّ اتَّقَوْا وَاٰمَنُوا} sonra yine haram kılınandan sakınıp iman eyledikleri {ثُمَّ اتَّقَوْا} sonra ittikāda, meʿâsîden sakınmakta devam edip {وَاَحْسَنُوا} ihsan yaptıkları, güzel güzel ameller taharrî ederek onlarla güzelce iştigal eyledikleri takdirde mâzîde tattıkları, yani nehiyden evvel içtikleri içkide günah yoktur.[2] Bunlar mertebe-i ihsandadırlar. {وَاللّٰهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ} Ve[3] Allah muhsinleri sever,[4] onları muâhaze etmez. ❁ Şu hâlde gāye-i felâh ve saadet rehbâniyette değil, bu şerâit altında ihsandadır.

[1807] Görülüyor ki bu âyette iman ve amel-i sâlih iki kere ve takvâ üç mertebe olarak zikredilmiş ve nihâyet mertebe-i ihsâna gelmiştir ki takvânın bu üç defa zikri muhtelif vücûh ve merâtib-i takvâya işarettir. Evvelâ mâzî, hâl, istikbâl, ezmine-i selâseye işarettir. Sâniyen ahvâl-i selâseye işarettir ki birincisi insanın kendisiyle yine kendi nefsi ve vicdânı beyninde takvâ ve iman, ikincisi kendisiyle diğer insanlar beyninde takvâ ve iman, üçüncüsü kendisiyle Allah beyninde takvâ ve[5] imandır. Bunun için üçüncüsünde iman ihsâna tebdil edilmiş, Aleyhissalâtü vesselâm'ın الإِحْسَانُ أَنْ تَعْبُدَ اللّٰهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ، فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ târifine[6] işaret buyurulmuştur. Sâlisen Sûre-i Bakara'nın evvelinde beyan olunduğu üzere

---

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* I, 234:

عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: لَمَّا حُرِّمَتِ الْخَمْرُ، قَالَ أُنَاسٌ: يَا رَسُولَ اللهِ، أَصْحَابُنَا الَّذِينَ مَاتُوا وَهُمْ يَشْرَبُونَهَا؟ فَأُنْزِلَتْ: لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعِمُوا.

2 H: "ihsan yaptıkları, güzel güzel ameller taharrî ederek onlarla güzelce iştigal eyledikleri müddetçe tattıkları, yani yiyip içtikleri şeylerde günah yoktur".

3 H: "Hâlbuki".

4 H +"ve".

5 B -"iman, ikincisi kendisiyle diğer insanlar beyninde takvâ ve iman, üçüncüsü kendisiyle Allah beyninde takvâ ve".

6 Buhârî, Tefsir, 31; Müslim, İman, 1.

mebde', vasat, müntehâ olmak üzere takvânın üç mertebesi bulunduğuna işarettir. Râbiʿan tevakkī olunacak şeylerin merâtibine işarettir.[1] Çünkü evvelâ ikābdan tevakkī için haramı terk, sâniyen harama düşmemek için şüphelileri terk, sâlisen nefsi hıssetten sıyânet ve tabiat ve itiyad kirlerinden tehzib için bazı mubâhâtı terk gerektir. Nitekim bu noktaya bâlâdaki لَا تُحَرِّمُوا طَيِّبَاتِ مَٓا اَحَلَّ اللّٰهُ لَكُمْ kavl-i ilâhîsinde de bir işaret vardır. Zira اُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُ [el-Mâide 5/5] medlûlünce helâl kılınanlar zaten tayyibât olduğu hâlde helâllerin tayyibâtı طَيِّبَاتِ مَٓا اَحَلَّ اللّٰهُ buyurulması tayyibâtın tayyibâtı meâlini ifade eder ki, bu da hasis olan mubâhâttan bir ihtirâzı tazammun eyler.

Hamr u meysir ve sâire gibi dâima haram olanlardan başka bir de muvakkaten ve sırf taʿabbüd ve terbiye hikmetiyle menʿ u tahrim edilenler vardır ki buna da sûrenin başında غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ وَاَنْتُمْ حُرُمٌ kaydıyla işaret buyurulmuş idi. Şimdi buna celb-i dikkatle buyuruluyor ki:

يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَيَبْلُوَنَّكُمُ اللّٰهُ بِشَيْءٍ مِنَ الصَّيْدِ تَنَالُهُٓ اَيْدِيكُمْ وَرِمَاحُكُمْ لِيَعْلَمَ اللّٰهُ مَنْ يَخَافُهُ بِالْغَيْبِ فَمَنِ اعْتَدٰى بَعْدَ ذٰلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ اَلِيمٌ ﴿٩٤﴾

[1808] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Haberiniz olsun Allah gaybda kendisinden korkanları meydana çıkarmak için muhakkak ki[2] sizleri av gibi bir şeyle imtihan edecek. Bir av bolluğu ki isteseniz elleriniz de yetişebilecek, mızraklarınız da. Kim bunun üzerine tecavüzde bulunursa işte ona elîm bir azab var (94).

Bu âyet Hudeybiye senesi nâzil olmuş ve bu imtihan o sene vukūʿ bulmuştur. Resûlullah Tenʿim nâm mahalle muvâsalat buyurduklarında av hayvânâtı, âhû vesâir envâʿ-i vuhûş mü'minlerin etrafına mebzul bir surette dolmuş, yüklerinin aralarına varıncaya kadar sokulmuş,

1 B -"Râbiʿan tevakkī olunacak şeylerin merâtibine işarettir".
2 H -"ki".

mızraklarını dürtseler yetişecek ve hatta elleriyle tutsalar tutulabilecek derecede yaklaşmış idi. Hâlbuki mü'minlerin hepsi ve bir rivayette bazısı ihramda olmakla bunlara el uzatmaktan memnûʿ bulunduklarından bu hâl onlar için önlerine gelen ve hırslarını gıcıklayan bir dünya nimetine karşı ondan menʿ eden Allah'ın emrine derece-i riâyetlerini gösterecek, yani Allah'tan korkanla korkmayanları temyiz edecek bir imtihan olmuştur.[1] Fi'l-vâkiʿ hamr u meysir gibi doğrudan doğru zarar olduklarından dolayı haram kılınan şeylerde Allah'ın emrine riayet bi'n-nisbe pek kolaydır. Fakat bu gibi illet ü hikmeti açık ve mâlum olan şeylerde emir veya nehye riayette nefsin zarar ve menfaati garazı bulunduğundan Allah mahabbeti veya Allah korkusu hâlis ve samimi olamaz. Bunlar Allah için değil, nefs için bir perestiş demektir. اَلَّذٖينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ ve مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ [el-Bakara 2/112], مَنْ[2] يَشْرٖى نَفْسَهُ ابْتِغَٓاءَ مَرْضَاتِ اللّٰهِ [el-Bakara 2/207] muktezâsınca kemâl-i ihlâs ve islâm ise yaptığını mahza Allah için, Allah rızâsı için yapmaktadır. Tevhid ancak bundadır [1809] bu ise bütün ağrâz-ı nefsâniyeden tecerrüde mütevakkıftır. Bu da nefsin zarar veya menfaati zâhir olmayan, taʿbîr-i âharla zâhirde maʿkūlü'l-maʿnâ bir illet ve hikmeti görünmeyip bütün hikmeti mücerred Allah'ın emrine itaatten ve O'nun rızâsına tebaʿiyetten ibaret olan ve binâenʿaleyh zâhire nazaran gayr-i nâfiʿ ve muzır görünse bile îfâ edilmesi lâzım gelen, velhâsıl Allah ve rızâullah her şeyin ve her menfaatin başı olmak iman u itikadıyla yapılan amellerle tezahür eder ki bunlara "umûr-ı taʿabbüdiye" ıtlak olunur. Ve hayr bizâtihi olan ihsan ancak bununla tebeyyün eder. Ve insan şirk-i nefsten ancak bununla kurtulur. Yoksa insanın kalbinde kendine tapmak hissi silinmemiş ve hakikatte "lâ ilâhe illallah" denilmemiş olur. Ve Allah'ın mâdûnunda kendi hayr u menfaatini

---

1 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-ʿAzîm,* IV, 1204:

عَنْ مُقَاتِلِ بْنِ حَيَّانَ فِي قَوْلِهِ: لَيَبْلُوَنَّكُمُ اللهُ بِشَيْءٍ مِنَ الصَّيْدِ قَالَ: أُنْزِلَتْ فِي عُمْرَةِ الْحُدَيْبِيَةِ فَكَانَتِ الْوَحْشُ وَالطَّيْرُ والصَّيْدُ يَغْشَاهُمْ فِي رِحَالِهِمْ لَمْ يَرَوْا مِثْلَهُ قَطُّ فِيمَا خَلا فَنَهَاهُمُ اللهُ عَنْ قَتْلِهِ، وَهُمْ مُحْرِمُونَ، لِيَعْلَمَ اللهُ مَنْ يَخَافُهُ بِالْغَيْبِ.

Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 108:

نزلت عام الحديبية، ابتلاهم الله عز وجل بالصيد، فكان الوحش تغشى رحالهم كثرة وهم محرمون، فبينا هم يسيرون بين مكة والمدينة إذا عرض لهم حمار وحشي، فحمل عليه أبو اليسر بن عمرو، فطعنه برمحه فقتله، فقيل له: إنك قد قتلت الصيد، وأنت محرم، فأتى رسول الله صلى الله عليه وسلم، فسأله عن ذلك، فأنزل الله عز وجل: يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَيَبْلُوَنَّكُمُ اللهُ...

2 H, M ve B +"و".

düşünmek iddiasında bulunanlar da haddizâtında hayr u menfaat düşünmemiş olurlar. Bunun içindir ki meselâ müskirâtı Allah'ın nehy ü tahrim ettiği için değil, mahza kendilerine zarar olduğu için terk edenler, bu terklerinden dolayı dünyada o zarardan nefislerini kurtarsalar bile âhirette bundan dolayı bir sevâba nâil olamazlar. Zira onu Allah rızâsı için terk etmemişlerdir. Ve yine bunun içindir ki namaz, oruç, zekât, hac gibi ibâdât, nefsimize şu şu fâideleri ve menfaatleri[1] vardır gibi bir garaz-ı nefsânî ile değil mahza Allah rızâsı için ve Allah'ın emri olduğu için mücerred bir fikr-i taʿabbüdle ve mahza Allah'a tekarrub için hâlis muhlis ibadet niyetiyle[2] yapılmak lâzım gelir. Ve öyle olmadıkça makbul[3] olmaz. Çünkü o zaman Allah'a değil nefse ibadet edilmiş olur. Nefs ise hangi hevâsı gālib olur ise onun peşinde koşar. Böyle demek bunların nefsü'l-emrde hiçbir fâidesi yok demek değil, belki fevâid ü menâfiʿi taʿdâd u taʿyîn edilemeyecek kadar umûmî ve nâmütenâhî demektir. Fakat Allah ve rızâullah mefhûmuna nazaran "umûmî" ve "nâmütenâhî" kelimeleri dahi kāsır olduğundan ibadette nefsine az çok bir hisse-i maʿbûdiyet [1810] mülâhazası vermekten hâlî olmayan menâfiʿ-i umûmiye ve gayr-i mütenâhiye fikirlerinden dahi tecerrüd ederek Allah sevgisini ve Allah korkusunu her menfaat ü zarara takdim eylemek, ancak ve ancak Allah'ı ve Allah'ın emrini mülâhaza etmek bir şart-ı aslîdir. İşte birtakım helâlleri muvakkaten tahrim ve menʿ demek olan ihram dahi Allah'ı böyle bir niyyet-i ihlâs ile tanıyıp tanımayanları temyiz edecek mücerred bir hikmet-i taʿabbüdle emredilmiştir ki bunlarla insanların terbiye-i faziletleri tekâmül edecek, Allah için mütedeyyin olanlarla dünya ve nefisleri için mütedeyyin olanlar temayüz edecektir. Fakat mâlumdur ki elde bulunmayan bir nimetten sarf-ı nazar etmek ile nimetin karşısında menʿ-i nefs etmek arasında fark vardır. Birincisi kolay, ikincisi zordur. Meselâ bir dağ başında kalmış kimsenin açlığa sabrederek Allah'a ibadet etmesiyle, kurulmuş bir sofranın karşısında açlığa sabrederek ibadet etmesi arasındaki fark mülâhaza edilsin. Elbette evvelkinde maʿnâ-yı

1 M ve B -"ve menfaatleri".
2 B -"ve mahza Allah'a tekarrub için hâlis muhlis ibadet niyetiyle".
3 B: "kabul".

fazilet az, ikincisinde ise çoktur. Evvelkinde muvaffak olanların çoğu ikincide olamaz. Rehbâniyet terbiyesiyle İslâm terbiyesinin arasındaki fark da bu misâlden tezahür eder. Bu âyette Allah teâlâ ihramın hikmetini göstermek üzere mü'minleri böyle bir imtihâna tâbiʿ tutacağını beyan ile buyurmuştur ki:

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَيَبْلُوَنَّكُمُ اللّٰهُ بِشَیْءٍ مِنَ الصَّيْدِ} Ey mü'minler, elbette Allah sizi av nevinden bir şey ile -yani can ve bilfiil elde bulunan mal fedâsı kadar zor ve büyük değil,[1] oldukça kolay bir şey ile- imtihan edecek. {تَنَالُهُٓ اَيْدٖيكُمْ وَرِمَاحُكُمْ} Öyle bir şey veya o suretle bir av ki elleriniz ve mızraklarınız onu yakalayıverecek bir hâlde. ❁ Yani av hayvânâtı o kadar mebzul olacak ve yanınıza o kadar yakın sokulacak ki ellerinizle tutsanız tutabilecek ve [1811] mızraklarınızla dürtseniz erişebilecek bir vaziyette bulunacak, bu hâl içinde siz ise ihramda ve avdan memnûʿ olacaksınız. Bu da sizin nimetler karşısında Allah'ı ne kadar saydığınızı ve emirlerini ne kadar tanıdığınızı ve onun ikābından ne kadar korktuğunuzu isbat edecek bir imtihan olacaktır. Her hâlde Allah sizi böyle bir şey ile imtihan edecek ki {لِيَعْلَمَ اللّٰهُ مَنْ يَخَافُهُ بِالْغَيْبِ} Allah kendisini gıyâbında tanıyıp ikābından korkanları bilsin, ❁ yani sâirlerinden temayüz ettirip meydana çıkarsın da ileride kendilerine nice nice niʿam-ı uzmâ tevdîʿ olunacak ve büyük büyük emânât-ı ilâhiyeye ehil olacak zevâtın ehliyetlerini tebeyyün ve tahakkuk ettirsin. Binâenʿaleyh {فَمَنِ اعْتَدٰى بَعْدَ ذٰلِكَ} bu imtihandan ve Allah'ın haber verdiği bu av ibtilâsının tahakkukundan sonra her kim tecavüz eder, menʿ olunduğu şeye el sunarsa {فَلَهُ عَذَابٌ اَلٖيمٌ} ona elîm bir azab vardır. Böyleleri istikbâlin büyük nimetlerinden mahrum olduktan başka dünya ve âhirette elîm bir azab da göreceklerdir. ❁ Zira böyle bir av hâlinde kendini tutamayan ve Allah'ın hükmüne riayet edemeyenler, nefislerin daha ziyade meyyal ve daha ziyade haris olacakları şeylere karşı nasıl sabredebilirler? Ve öyle niʿam-ı uzmânın emanetlerini nasıl edâ ederler? Ve o hâlde böyle kimseler canların, ırzların, hazinelerin, hukūkullâhın, hukūk-ı nâsın başına geçmek ehliyet ve salâhiyetini nasıl hâiz olabilirler.

---

1 B -"bilfiil elde bulunan mal fedâsı kadar zor ve büyük değil".

Görülüyor ki bu âyet ihramdaki hikmet-i taʿabbüdü tavzih etmek için mü'minlere ileride teveccüh edecek niʿam-ı uzmâ-yı ilâhiyenin av suretinde bir misâl-i mütekaddimini teşkil eden hârikulâde bir mebzûliyetin[1] vukūʿ bulacağını ihbar ve bununla mü'minlerin en büyük emânât-ı ilâhiyeye ehliyet temin edecek bir imtihan [1812] ve tehzibden geçirileceklerini ihtar etmiş ve ehl-i imana büyük bir ders ve yüksek bir terbiye-i fazilet veren bir mucizeyi işʿâr eylemiştir. Binâenʿaleyh mü'min öyle bir fazilet ile temayüz etmek lâzım gelir ki her zaman haram ve habis olan şeyler şöyle dursun, aslı helâl olan her türlü nimetler etraflarına saçılmış, önlerine konulmuş olsa bile izn-i ilâhî ve cevâz-ı şerʿî olmadan onlara el uzatmayacak; haksız, salâhiyetsiz hiçbir şeye dokunmayacak, kendine sâhip, nefsine mâlik, temâyülâtına hâkim, evâmir-i ilâhiyeye münkād olacak, bu suretle her türlü emânâta ehil bir fazîlet-i ahlâkiye ile imtiyaz edecektir. Hudeybiye senesi Müslümanlar böyle bir imtihân u tehzîb ile ıstıfâ edilmiş ve Hudeybiye musâlahasının kendisi de bu imtihanın diğer bir suretle te'kîd ü te'yîdi olmuş ve bundan sonra mâide-i İslâm inkişaf etmiş de etmiştir. Ve ihram işte böyle bir ıstıfâ hikmetiyle meşru kılınmıştır. Bu hikmete mebnî:

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَاَنْتُمْ حُرُمٌۜ وَمَنْ قَتَلَهُ مِنْكُمْ مُتَعَمِّداً فَجَزَٓاءٌ مِثْلُ
مَا قَتَلَ مِنَ النَّعَمِ يَحْكُمُ بِه۪ ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ هَدْياً بَالِغَ الْكَعْبَةِ اَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامُ مَسَاك۪ينَ اَوْ
عَدْلُ ذٰلِكَ صِيَاماً لِيَذُوقَ وَبَالَ اَمْرِه۪ۜ عَفَا اللّٰهُ عَمَّا سَلَفَۜ وَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمُ اللّٰهُ مِنْهُۜ وَاللّٰهُ
عَز۪يزٌ ذُوانْتِقَامٍ ﴿٩٥﴾ اُحِلَّ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ وَطَعَامُهُ مَتَاعاً لَكُمْ وَلِلسَّيَّارَةِۚ وَحُرِّمَ عَلَيْكُمْ
صَيْدُ الْبَرِّ مَا دُمْتُمْ حُرُماًۜ وَاتَّقُوا اللّٰهَ الَّـذ۪ٓي اِلَيْهِ تُحْشَرُونَ ﴿٩٦﴾ جَعَلَ اللّٰهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ
الْحَرَامَ قِيَاماً لِلنَّاسِ وَالشَّهْرَ الْحَرَامَ وَالْهَدْيَ وَالْقَلَٓائِدَۜ ذٰلِكَ لِتَعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا فِي
السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ وَاَنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَل۪يمٌ ﴿٩٧﴾ اِعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ شَد۪يدُ الْعِقَابِ

---

1 H, M ve B: "mebzûliyeti".

وَاَنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَح۪يمٌۜ ﴿٩٨﴾ مَا عَلَى الرَّسُولِ اِلَّا الْبَلَاغُۜ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا تَكْتُمُونَ
﴿٩٩﴾ قُلْ لَا يَسْتَوِي الْخَب۪يثُ وَالطَّيِّبُ وَلَوْ اَعْجَبَكَ كَثْرَةُ الْخَب۪يثِۚ فَاتَّقُوا اللّٰهَ يَٓا اُو۬لِي
الْاَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ۟ ﴿١٠٠﴾

[1813] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Sizler ihramda iken avı öldürmeyin. İçinizden her kim onu amden öldürürse ona mevâşîden öldürdüğünün misli bir cezâ vardır ki Kâbe'ye vâsıl olmuş bir kurbanlık olmak üzere buna aranızdan adalet sâhibi iki adam hükmeder veya bir keffâret vardır ki o nisbette fukarâyı doyurmak veya onun dengi oruç tutmaktır. Tâ ki bu suretle ettiğinin vebâlini tatsın, Allah geçmişi af buyurdu, [1814] fakat kim bir daha yaparsa Allah ondan onun intikamını alacak. Allah Aziz'dir, intikamı vardır (95). Deniz avı ve yemesi size helâl kılındı ki size ve seyyar olanlarınıza medâr olsun. Kara avı ise ihramda bulunduğunuz müddetçe üzerinize haram kılındı, hep huzuruna haşr olunacağınız[1] Allah'tan korkun (96). Allah Kâbe'yi, o Beyt-i Haram'ı insanlar için bir medâr-ı hayat kıldı, o şehr-i haramı da, o boyunları bağsız ve bağlı kurbanlıkları[2] da. Bütün bunlar şunu bilesiniz içindir ki Allah göklerdekini ve yerdekini bilir ve hakikat Allah her şeye Alîm'dir[3] (97). Mâlumunuz olsun ki hakikaten şedîdü'l-ikābdır Allah, hem de hakikaten Gafûr u[4] Rahîm'dir Allah (98). Peygamber'in üzerindeki ancak bir tebliğdir, açıkladığınız ve gizlediğiniz şeylerin hepsini bilecek olan ise ancak Allah'tır (99). De ki: Murdarla temiz bir olmaz, murdarın çokluğu tuhafına da gitse. O hâlde ey temiz özü, düşünür beyni olanlar, Allah'a korunun ki felâha eresiniz (100).[5]

---

1 B: "olunacaksınız".
2 B: "kurbanları".
3 H: "her şeyedir".
4 H -"u (ve)".
5 H: "De ki: Murdarla temiz bir olmaz, murdarın çokluğu hoşuna gitse de. Ey temiz özü, düşünür beyni olanlar, o hâlde Allah'a korunun ki felâha eresiniz (100)".

{لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَاَنْتُمْ حُرُمٌ} "**Hurum**", "haram"ın cemʿidir ki muhrim yani gerek Harem'de ve gerek Hil'de olsun ihramda bulunan demektir. Ve Harem'de bulunup da ihramda olmayan dahi bu hükümdedir. "**Sayd**"; av, gerçi eti yenene de yenmeyene de[1] ıtlak olunur. Fakat örfte daha ziyade eti yenenlerde mütebâdirdir. Burada da lâm-i ahd veya mutlakın kemâline sarfı ile murad budur. Nitekim bir hadîs-i şerifde خمسٌ يقْتَلْنَ في الحِلِّ والحَرَم: الحدأة، والغُراب، والعَقْرَب –وفي رواية: الحية– والفَأْرة، والكَلْبُ العَقُور "Beş şey Hil'de de Harem'de de katledilir: Çaylak, karga, akrep -ve bir rivayette yılan-, fare, kelb-i akūr"[2] buyurulması da bunu müeyyiddir. Ve kelb-i akūr mefhûmunda insana saldıran diğer yırtıcı hayvanların cevâz-ı katline de tenbih vardır.

Hâsılı ey mü'minler, siz ihramda iken avı katletmeyiniz {وَمَنْ قَتَلَهُ مِنْكُمْ مُتَعَمِّدًا} içinizden her kim müteʿammid [1815] olarak, yani ihramda olduğunu ve katl-i saydın kendiye haram bulunduğunu bilerek avı kasden katlederse {فَجَزَٓاءٌ مِثْلُ مَا قَتَلَ مِنَ النَّعَمِ} katlettiği ava mümâsil enʿâmdan deve, sığır, davardan bir cezâ lâzım gelir. Yani onun ona mümâsil olduğu mücerred kendi takdîrinizle değil, ehl-i hibre makamında şâyân-ı iʿtimad iki doğru kimsenin takdîriyle tâyin olunur. Ve bu cezâ {هَدْيًا بَالِغَ الْكَعْبَةِ} Kâbe'ye varacak bir hedy olmak üzere lâzım gelir. İhramda katl-i saydın cezâsı ya bu, {اَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامُ مَسَاكِينَ} veya fukarâ taâmı bir keffâret {اَوْ عَدْلُ ذٰلِكَ صِيَامًا} veya bunun dengi oruçtur. ❁ Hakem mârifetiyle avın kıymeti takdir olunur. Bununla ya Kâbe'ye varacak bir hedy alınır veya taâm alınıp her fakire yarım sâʿ olmak üzere fukarâya verilir. Veyahut her yarım sâʿ yerine bir oruç tutulur. Bu üçü beyninde muhayyer bir cezâ vâcib olur ki {لِيَذُوقَ وَبَالَ اَمْرِهِ} ihramda iken avı katleden kimse yaptığı fiilin vebâlini, ağırlığını tatsın. Âyetin zâhirine nazaran katl-i sayd amden olmayıp hatâ veya[3] nisyan suretiyle olursa cezâ lâzım gelmeyecek zannedilebilir.

---

1 H: "ve zebîhaya da".

2 Bk. *Muvatta',* Hac, 88; Buhârî, Cezâ'ü's-Sayd, 5; Müslim, Hac, 66; *Müstahrecü Ebî Avâne,* thk. Sirâcülhak b. Muhammed Hâşim, el-Medînetü'l-Münevvere: el-Câmiʿatü'l-İslâmiye, 1435/2014, IX, 145; Taberânî, *Müsnedü'ş-Şâmiyyîn,* IV, 24.

3 M ve B: "ve".

Lâkin mefhûm-ı muhalifin muteber olmadığı da unutulmamak lâzım gelir. Hazret-i Ömer'den, İbn Abbas'tan, Tâvûs'tan, Hasan'dan, İbrâhîm Nehaî'den, Zührî'den rivayete göre hatâ ve nisyanda dahi bu cezâ vardır. Ebû Hanife, Mâlik ve Şâfiî ve ashabları da buna kāil olmuşlardır. Sonra muhrimin avladığı veya kestiği her ne suretle olursa olsun Hanefiyye ve Mâlikiyyece meyte hükmündedir, müzekkâ değildir, ne kendisi yiyebilir ne başkası. Fakat İmam Şâfiî müzekkâdır, başkası yiyebilir demiştir (*tafsîlât için fıkha müracaat*). {عَفَا اللّٰهُ عَمَّا سَلَفَۜ وَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمُ اللّٰهُ مِنْهُۜ وَاللّٰهُ عَز۪يزٌ ذُوانْتِقَامٍ}'dır.

[1816] {اُحِلَّ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ وَطَعَامُهُ مَتَاعاً لَكُمْ وَلِلسَّيَّارَةِ} Size her nevi deniz avı ve taâmı, yani yenebilecek şeylerinden yemek gerek mukīm olanların ve gerekse yolcuların temettuʿ ve istifadesi için her zaman helâl kılındı. ❁ Ki taze taze tutar veya kurutur, tuzlar, hazarda veya seferde yer veya ticaretiyle[1] intifâʿ edersiniz {وَحُرِّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدُ الْبَرِّ مَا دُمْتُمْ حُرُماً} kara avı da ihramda bulunduğunuz müddetçe size haram kılındı. ❁ Şâyân-ı dikkattir ki sayd-ı berde وَطَعَامُهُ buyurulmamıştır. Demek ki ihramda bulunan kimse kara avı avlayamaz ve kezâlik hayvan da zebh edemez. Fakat ihramda bulunmayan kimsenin avladığı avdan ve zebh ettiği hayvandan yiyebilir. Şu kadar ki avlanması veya kesilmesi kendi tarafından emredilmiş veya delâlet edilmiş olmasın. Deniz avına gelince, başka zaman olduğu gibi ihramda dahi hem saydı hem yemesi ale'l-ıtlâk helâldir. İmam Şâfiî هُوَ الطَّهُورُ مَاؤُهُ وَالْحِلُّ مَيْتَتُهُ "Denizin suyu tâhir ve mutahhir ve meytesi helâldir"[2] hadîs-i şerîfi ile dahi istidlâl ederek gerek balık nevʿinden olsun gerek olmasın, denizden avlanan her hayvanın helâl olduğuna kāil olmuş ise de müteʿâref ve mütebâdir olan balıktır. Balık zebh olunmadan yendiği için "meyte" tâbir olunmuştur. Yoksa kendi kendine denizde ölen hayvan balık da olsa[3] yenmez. Rivayet olunduğuna göre bu âyet Benî Müdlic hakkında nâzil olmuştur. Bunlar deniz sahillerine inerlerdi,

---

1 M ve B: "ticaretle".
2 *Muvatta'*, Tahâret, 12; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* I, 121; İbn Mâce, Tahâret, 38; Ebû Dâvûd, Tahâret, 39.
3 H: "olsa da".

suyun çekilmesiyle kenarda kalan balıklardan sual etmişlerdi.[1] Bahrden murad ale'l-umûm vâsiʿ ve çok sulardır ki nehirlere, göllere, derelere, büyük havuzlara ve menbaʿlara dahi şâmildir. Hepsinin hükmü birdir. Ancak bazı ulemâ "bahr"dan murad mâruf vechile denizdir, sebeb-i nüzul de buna delâlet eder, diğerleri buna mülhaktır demişler. İşte deniz avı ve taâmı [1817] böyle her zaman helâl ve mubah, fakat ihramda veya Harem'de bulunulduğu müddetçe kara avı haramdır. {وَاتَّقُوا اللّٰهَ الَّـذٖٓى اِلَيْهِ تُحْشَرُونَ} En nihâyet toplanıp kendisine varacağınız, huzûrunda haşr olunacağınız Allah'tan korkunuz da haramdan, hürmetsizlikten sakınınız.

{جَعَلَ اللّٰهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَاماً لِلنَّاسِ} Allah Beyt-i Haram olan -gayet muhterem ve her vechile hürmeti vâcib bulunan- Kâbe'yi nâsın mâbihi'l-kıyâmı kıldı. ❁ Halk bununla tutunur kalkınır, din ve dünyaları bununla kāimdir. Maʿâş u meʿâdlarında sebeb-i intiʿâşlarıdır. Korkanlar buraya ilticâ eder, zuʿafâ burada emniyet bulur. Huccâc ve zâirîn buraya gelir. Namaz kılanlar buraya teveccüh eder. اَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمُ اللّٰهُ جَمٖيعاً [el-Bakara 2/148][2] sırrı bununla zâhir olur ilh. {وَالشَّهْرَ الْحَرَامَ وَالْهَدْىَ وَالْقَلَٓائِدَ} Haccın îfâ kılındığı şehr-i harâmı, hedy ve kalâidi dahi böyle yaptı, bütün bunları nâsın maddî, mânevî hayatlarının medâr-ı kıyâmı kıldı. {ذٰلِكَ} Allah'ın bunları böyle yapması {لِتَعْلَمُوا} şunu bilmeniz içindir ki {اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ وَاَنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَىْءٍ عَلٖيمٌ} hiç şüphesiz ki Allah göklerde her ne var ve yerde her ne varsa hepsini bilir. Ve hiç şüphe yok ki Allah her şeye kemâliyle Alîm'dir. ❁ Ve bu taʿabbüdâtın vukūʿundan evvel mazarratları defʿ ve menâfiʿ-i müterettibeyi celb eden ahkâmın teşrîʿi, hayât-ı nâsın böyle birtakım hikem-i zâhire ve bâtıneyi muhtevî ahkâm-ı ledünniye ve nizâm-ı muntazamla kıyâmı Allah teâlâ'nın hikmetine ve kemâl-i ilmine delildir. Binâenʿaleyh bunu icmâlen bilesiniz ve bunların hikmet-i tafsîliyesi sizin ilm-i nâkısınız ve akl-ı kāsırınızla ihâta olunabilmekten çok yüksek olduğunu anlayasınız da bu taʿabbüdâtın ve

1 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* II, 69:

وحكى الكلبي أن هذه الآية نزلت في بني مدلج، وكانوا ينزلون بأسياف البحر، سألوا عما نضب عنه الماء من السمك، فنزلت هذه الآية فيهم.

2 "Her nerede olsanız Allah sizi toplar, bir araya getirir…"

bu tahrîmât u tahlîlâtın hikem ve esrâr-ı hafiyyesini ilm-i ilâhîye tefviz edip [1818] muktezâsıyla amel edesiniz. {اِعْلَمُوا} İyi biliniz ki {اَنَّ اللّٰهَ شَدٖيدُ الْعِقَابِ} Allah'ın ikābı pek şiddetli olduğu muhakkak {وَاَنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحٖيمٌ} bununla beraber Allah'ın Gafûr, Rahîm olduğu da muhakkak. ❁ Bunun için Allah'ın ahkâm ve şeʿâirine iyi dikkat etmeli ve bunları yalnız ikāb korkusuyla değil, hem yüksek bir mehâfet ü haşyet, hem de yüksek bir ümîd-i mağfiret ve aşk-ı rahmetle tatbik ve icrâ etmelidir.

{مَا عَلَى الرَّسُولِ اِلَّا الْبَلَاغُ} Elçinin, Peygamber'in vazifesi[1] tebliğden ibarettir. ❁ İşte o da bunu bâliğan mâ-belâğ yapmıştır. Artık sizin için hiçbir vechile iʿtizâra ve Peygamber'den başka şeyler talebine hak yoktur. {وَاللّٰهُ يَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا تَكْتُمُونَ} Ve ancak O, her şeye Alîm olan Allah bilir. Siz ne izhar edip ne gizliyorsunuz,[2] dışınızı da bilir, içinizi de. ❁ Binâenʿaleyh tasdik ve tekzîbinizde, efʿâl ve âmâlinizde[3], makāsıd ve efkârınızda ona göre ihlâs u samîmiyetle hareket ediniz.

Ya Resul![4] {قُلْ}[5] De ki {لَا يَسْتَوِى الْخَبٖيثُ وَالطَّيِّبُ وَلَوْ اَعْجَبَكَ كَثْرَةُ الْخَبٖيثِ} ey kābil-i hitab olan âkil; eşhâsta, aʿmâlde, emvâlde, hâsılı herhangi bir şeyde habîsin kesreti, kötünün çokluğu hoşuna gitse bile hiçbir zaman habis ile tayyib, iyi ile kötü, pis ile temiz müsâvî olmaz. ❁ İyilik kötülük, pislik temizlik sade bir telâkkī meselesi değil, haddizâtında bir mânayı hâizdir. Gerçi dünyada habis tayyibden daha çok, daha mebzul bulunabilir. Meselâ boncuk elmastan, bakır altından, ısırgan dikeni gülden, karga bülbülden, hayvan insandan, câhil âlimden, kâfir mü'minden, fâsık sâlihten, hâsılı kötü iyiden daha [1819] çok bulunur ve daha çabuk yetişir ve birtakım kimseler kemmiyetten daha ziyade memnun olduklarından dolayı haram helâl, iyi kötü demez, kötüleri toplar ve çokluğu ile iftihar eder sevinirler. Hâlbuki haddizâtında iyi iyi, kötü kötüdür. Pis pis, temiz temizdir. Yüz okka kokmuş kurtlu et yığmadan ise bir okkacık tertemiz ekmeğe mâlik

1 H: "vecîbesi".
2 H: "O her şeye alîm olan Allah sizin izhâr ettiğiniz şeyleri de bilir, ketm ettiklerinizi de".
3 M ve B: "a'mâlinizde".
4 H: "Muhammed".
5 H +"Sen".

olmak elbette daha iyidir. Binâenʿaleyh {فَاتَّقُوا اللّٰهَ يَٓا اُو۬لِي الْاَلْبَابِ} ey ulü'l-elbâb, Allah'tan korkun da çok olan habislere tâlib olacağınıza velevse az olsun iyilere ve temizlere tâlib olunuz ki {لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ} felâh bulabilesiniz. ❁ Her hâlde itibar çokluğa değil, temizliğe ve iyiliğedir.

Bu âyetin sebeb-i nüzulü, sûrenin başında لَا تُحِلُّوا شَعَٓائِرَ اللّٰهِ âyetinde geçtiği üzere Hutam b. Dubeyʿatü'l-Bekrî vakʿası olmuştur. Bir de bir kimse "Benim ticaretim şarab satmaktı, ben bundan birçok servet kazandım, bu maldan Allah'a tâat olan ameller yaparsam fâidesi olur mu?" diye Resûlullah'a sual etmiş, Aleyhissalâtü vesselâm da "Sen onu hacca veya cihada veya sadakaya da sarf etsen indallah bir sinek kanadına değmez, her hâlde Allah tayyibden başkasını kabul etmez" buyurmuş ve bir rivayette bu âyet bunun hakkında nâzil olmuştur.[1]

Şimdi erbâb-ı ukūl velevse az olsun dâima tayyibâtı tercih etmek lâzım geldiği gibi mâlâyaʿnîden, mânasız, münasebetsiz, âkıbeti muzır dedikodudan, asılsız abes şeylerden dahi sakınmak lâzımdır. Bunun için:

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تَسْـَٔلُوا عَنْ اَشْيَٓاءَ اِنْ تُبْدَ لَكُمْ تَسُؤْكُمْۚ وَاِنْ تَسْـَٔلُوا عَنْهَا ح۪ينَ يُنَزَّلُ الْقُرْاٰنُ تُبْدَ لَكُمْۜ عَفَا اللّٰهُ عَنْهَاۜ وَاللّٰهُ غَفُورٌ حَل۪يمٌ ﴿١٠١﴾ قَدْ سَاَلَهَا قَوْمٌ مِنْ قَبْلِكُمْ ثُمَّ اَصْبَحُوا بِهَا كَافِر۪ينَ ﴿١٠٢﴾ مَا جَعَلَ اللّٰهُ مِنْ بَح۪يرَةٍ وَلَا سَٓائِبَةٍ وَلَا وَص۪يلَةٍ وَلَا حَامٍۙ وَلٰكِنَّ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا يَفْتَرُونَ عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَۜ وَاَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ ﴿١٠٣﴾ وَاِذَا ق۪يلَ لَهُمْ تَعَالَوْا اِلٰى مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ وَاِلَى الرَّسُولِ قَالُوا حَسْبُنَا مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ اٰبَٓاءَنَاۜ اَوَلَوْ كَانَ اٰبَٓاؤُ۬هُمْ لَا يَعْلَمُونَ شَيْـًٔا وَلَا يَهْتَدُونَ ﴿١٠٤﴾

---

1 Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,* s. 212-213; Kıvâmü's-sünne, *et-Terğîb ve't-terhîb,* II, 96/1235:

عَنْ جَابِرٍ، قَالَ: قال النبي صلى الله عليه وسلم: إِنَّ اللهَ عَزَّ وَجَلَّ حَرَّمَ عَلَيْكُمْ عِبَادَةَ الْأَوْثَانِ، وَشُرْبَ الْخَمْرِ، وَالطَّعْنَ فِي الْأَنْسَابِ، أَلَا إِنَّ الْخَمْرَ لُعِنَ شَارِبُهَا وَعَاصِرُهَا وَسَاقِيهَا وَبَائِعُهَا وَآكِلُ ثَمَنِهَا. فَقَامَ إِلَيْهِ أَعْرَابِيٌّ فَقَالَ: يَا رسول الله، إني كُنْتُ رَجُلًا كَانَتْ هَذِهِ تِجَارَتِي فَاعْتَقَبْتُ مِنْ بَيْعِ الْخَمْرِ مَالًا، فَهَلْ يَنْفَعُنِي ذَلِكَ الْمَالُ إِنْ عَمِلْتُ فِيهِ بِطَاعَةِ اللهِ؟ فَقَالَ له النبي صلى الله عليه وسلم: إِنْ أَنْفَقْتَهُ فِي حَجٍّ أَوْ جِهَادٍ أَوْ صَدَقَةٍ لَمْ يَعْدِلْ عِنْدَ اللهِ جَنَاحَ بَعُوضَةٍ، إِنَّ اللهَ لَا يَقْبَلُ إِلَّا الطَّيِّبَ. فَأَنْزَلَ اللهُ تعالى تصديقاً لقول رسول الله صلى الله عليه وسلم: قُلْ لَا يَسْتَوِي الْخَبِيثُ وَالطَّيِّبُ وَلَوْ أَعْجَبَكَ كَثْرَةُ الْخَبِيثِ [فَالْخَبِيثُ: الْحَرَامُ].

[1820] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Öyle şeylerden sual etmeyin ki size açılırsa fenânıza gidecektir. Hâlbuki Kur'an indirilmekte iken sorarsanız onlar size açılır. Allah onlardan şimdilik af buyurdu, Allah Gafûr, Halîm'dir (101).[1] Fi'l-vâkiʿ öyle meseleleri sizden evvel bir kavim sordu da sonra o yüzden kâfir oldular (102). Ne bahîre ne sâibe ne vasîle ne hâm'dan hiçbirini Allah meşru kılmadı, lâkin küfr etmekte olan kimseler, Allah nâmına yalan söyleyerek O'na iftira ediyorlar, çoklarının da aklı ermez (103). Bunlara "gelin, Allah'ın indirdiği ahkâma ve Peygamber'e" denildiği zaman da, "bize atalarımızı üzerinde bulduğumuz şeyler yeter" diyorlar, ya ataları bir şey bilmez ve doğru yola gitmezler idi ise[2] de mi? (104).

[1821] {يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تَسْـَٔلُوا عَنْ اَشْيَٓاءَ اِنْ تُبْدَ لَكُمْ تَسُؤْكُمْ} Ey iman edenler! Birtakım şeyler vardır ki size beyan ve izhar olunursa gücünüze gider, kederinizi mûcib olur, böyle olması melhuz şeylerden sual sormayınız. ۞ Çünkü cevâbında mükedder olursunuz, âkil olanlar ise kendi kederine bâʿis olacak şeyi yapmaz. {وَاِنْ تَسْـَٔلُوا عَنْهَا ح۪ينَ يُنَزَّلُ الْقُرْاٰنُ} Ve eğer Kur'ân'ın indirildiği sırada, yani vahiy zamanında böyle şeylerden sual ederseniz {تُبْدَ لَكُمْ} size onlar izhar edilir, cevâbı verilir, binâenʿaleyh kederlenmeniz muhakkak olur. Bunun için Peygamber'e bunları sormayınız. Onlar öyle şeylerdir ki {عَفَا اللّٰهُ عَنْهَا} Allah bunlardan sizi affetmiş, mükellef tutmamıştır. {وَاللّٰهُ غَفُورٌ حَل۪يمٌ} Mâlum ya Allah Gafûr'dur, Halîm'dir. Birçok şeyleri affeder. Bunun için geçen geçti, Allah affetti, fakat bir daha böyle bir şey yapmayınız.

Anlaşılıyor ki bunlar ihbar ve izhar edilmesi sâhiplerini rüsvây edecek olan esrâr-ı hafiyye veya sorulması sû'-i edeb ve terbiyesizlik olan münasebetsiz, fâidesiz veya mâlâyaʿnî şeyler kabîlinden ihbâriyyâta müteʿallik sualler yahut taʿmîki takat getirilemeyecek birtakım tekâlîf-i

1 H: "Ey o bütün iman edenler! Öyle şeylerden sual etmeyin ki açılırsa size canınızı sıkacaktır. Hâlbuki Kur'an indirilmekte iken sorarsanız onlar size açılır. Allah onlardan şimdilik af buyurdu, Allah Gafûr, Halîm'dir (101)".

2 H: "gitmezlerse".

şâkkayı istilzam edecek inşâiyyâta müteʿallik suallerdir. Nitekim Hazret-i Ali'den rivayet olunduğu üzere وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ [Âl-i İmrân 3/97] âyeti nâzil olduğu zaman Resûlullah bir hutbe îrad etmiş, Allah teâlâ'ya hamd ü senâdan sonra "Allah üzerinize haccı farz kıldı" buyurmuş idi. Benî Esed'den Ukkāşe[1] b. Mihsan ve bir rivayette Süraka b. Mâlik de "Her sene mi yâ Resulallah?" dedi. Resûlullah cevâbına iltifat buyurmadı, o da üç kere tekrar etti, bunun üzerine "hayır, fakat evet demeyeceğime nasıl emin oldun? Vallahi evet desem vâcib olacaktı, vâcib olsaydı [1822] dayanamayacaktınız, terk etseniz de kâfir olacaktınız. Binâenʿaleyh benim sizi terk ettiğim müddetçe siz de beni terk ediniz. Sizden evvelkiler hep kesret-i sualden ve peygamberlerine karşı ihtilâftan helâk oldular. Bir şey emrettiğim zaman gücünüz yettiği kadar tutunuz, bir şeyden nehyettiğim zaman da ictinab ediniz" buyurdu.[2] Kezâlik Hazret-i Enes ve Ebû Hüreyre'den rivayet olunduğu üzere "nâs, Resûlullah'a birçok şeyler sormuşlar, hatta ibrâm u ilhah derecesine varmışlardı. Bir gün Resûlullah gazabnâk olarak hutbeye kalktı, Allah'a hamd ü senâdan sonra "sorunuz, vallâhi şu makamda bulunduğum müddetçe her ne sorarsanız beyan edeceğim!" buyurdu. Ashâb-ı kiram başlarına bir tehlike gelmek üzere bulunduğundan korktular. Enes radıyallahu anh demiştir ki: "Sağıma soluma baktım herkes başına elbisesini çekmiş ağlıyordu. Kureyş'ten Benî Sehm'den Abdullah b. Huzafe denilen adam ki rical ile bir münâzaʿa ettiği zaman babasının gayrısına nisbet edilirdi. Kalktı, "yâ Nebiyyallah! Benim babam kim?" dedi, Aleyhissalâtü vesselâm da "baban Huzafe b. Kaysi'z-Zührî" buyurdu. Diğer biri de kalktı, "benim babam nerede?" dedi, فِي النَّار buyurdu. Sonra Hazret-i Ömer radıyallahu anh kalktı, "biz rab olarak Allah'a, din olarak İslâm'a, resul ve nebi olarak Muhammed aleyhisselâm'a râzı olduk, biz fitnelerden Allah'a sığınırız.

---

1 M: "Ukâşe".

2 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 114. Krş. Müslim, Hac, 412; İbn Mâce, Menâsik, 2:

وقال علي بن أبي طالب، وأبو أمامة الباهلي: خطبنا رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقال: «إن الله كتب عليكم الحج»، فقام رجل من بني أسد، يقال له: عكاشة بن محصن، فقال: أفي كل عام يا رسول الله؟ فأعرض عنه، حتى عاد مرتين، أو ثلاثًا، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ويحك وما يؤمنك أن أقول: نعم، والله لو قلت نعم لوجبت، ولو وجبت ما استطعتم، ولو تركتم لكفرتم، فاتركوني ما تركتكم، فإنما هلك من كان قبلكم بكثرة سؤالهم واختلافهم على أنبيائهم، فإذا أمرتكم بشيء فأتوا منه ما استطعتم، وإذا نهيتكم عن شيء فاجتنبوه.

Henüz biz câhiliyeden ve şirkten daha yeni kurtulduk, binâenʿaleyh bizi affet yâ Resulallah!" dedi, Resûlullah'ın da gazabı sükûnet buldu.[1] ❁ Ki bu âyetlerin sebeb-i nüzûlü bu vakʿalar olduğu mervîdir.

Ey mü'minler! {قَدْ سَاَلَهَا قَوْمٌ مِنْ قَبْلِكُمْ} Sizden evvel bir kavim böyle meseleler sordular da {ثُمَّ اَصْبَحُوا بِهَا كَافِرِينَ} sonra bu sebeple kâfir oldular. ❁ Benî İsrâîl, peygamberlerine birtakım şeyler sorarlar, sonra tutmazlar, terk ederler, helâk olurlardı. Binâenʿaleyh mü'minler bu kâfirler gibi olmamalı, onların meslekine sülûk etmemeli, kezâlik câhiliye [1823] uydurması asılsız, abes şeylerden de vazgeçmelidirler. {مَا جَعَلَ اللّٰهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَٓائِبَةٍ وَلَا وَصِيلَةٍ وَلَا حَامٍ} Allah ne bahîre ne sâibe ne vasîle ne hâm hiçbirini meşrû kılmamıştır. Şerʿ-i ilâhîde bunların aslı yoktur. ❁ Câhiliye ahâlisi bir dişi deve beş batın doğurur ve beşinci erkek olursa kulağını "bahr" ederler, yani yararlar, salıverirlerdi ve artık ne sağarlar, ne binerler, ne kullanırlardı ki "bahîre" budur. Sâniyen, bir adam başına bir dert geldiği ve meselâ hasta olduğu zaman "şifa bulursam nâkam sâibe olsun" diye nezr eder, bahîre gibi salıverir, intifâʿını tahrim eylerdi. Sâlisen, koyun dişi doğurursa kendilerinin, erkek doğurursa ilâhlarının olurdu. Şayet ikisini birden doğurursa وَصَلَتْ أخَاهَا derler, bu dişiden dolayı erkeğini de kurban etmezlerdi ki "vasîle" de budur. Râbiʿan, bir erkek devenin dölünden on batın doğarsa onun sırtını haram addederler ve hiçbir sudan ve meradan menʿ etmezler, قَدْ حَمَى ظَهْرَهُ derlerdi ki "hâm", "hâmî" de budur. Bunlar meşrûʿ[2] hak değil {وَلٰكِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يَفْتَرُونَ عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَ} velâkin kâfir olanlar Allah'a karşı din, şeriat nâmına böyle yalan[3] uydurur, iftira ederler. ❁ Müfessirîn demişlerdir ki, Amr b. Luhay el-Huzâî Mekke'ye melik[4]

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XI, 99-103. Krş. Buhârî, Mevâkît, 11; Müslim, Fedâil, 136-137:

عن أنس قال: سأل الناسُ رسولَ الله صلى الله عليه وسلم حتى أحْفَوه بالمسألة، فصعد المنبر ذات يوم، فقال: «لا تسألوني عن شيء إلا بيَّنْتُ لكم!» قال أنس: فجعلت أنظر يمينًا وشمالا فأرى كل إنسان لافًّا ثوبَه يبكي، فأنشأ رجل كان إذا لاحَى يُدعى إلى غير أبيه، فقال: يا رسول الله، من أبي؟ فقال: «أبوك حذافة»! قال: فأنشأ عمر فقال: رضينا بالله ربًّا، وبالإسلام دينًا، وبمحمد صلى الله عليه وسلم رسولا وأعوذ بالله من سوء الفتن! فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «لم أرَ الشرّ والخيرَ كاليوم قط! إنه صُوِّرت لي الجنة والنار حتى رأيتهما وراء الحائط!» وكان قتادة يذكر هذا الحديث عند هذه الآية: «لا تسألوا عن أشياء إن تبد لكم تسؤكم"

2 M: "meşruı".

3 H: "yalanlar".

4 B: "mâlik".

olmuş idi, dîn-i İsmâil'i ibtidâ değiştiren de bu olmuş idi. Asnâm yaptırmış, evsân nasb ettirmiş; bahîre, sâibe, vasîle, hâm âdetlerini vazʿ eylemişti. Bunun hakkında Aleyhissalâtü vesselâm "ben onu ateşte gördüm, ehl-i nârı rîh-i kusb'u ile îzâ ediyordu" buyurmuştur ki "aksâb" "emʿâ" demektir.[1] İşte kâfirlerin ileri gelen havâssı, rüesâsı böyle ekâzîb ü ebâtîl uydurarak halkı idlâl ederler[2] ve peygamberleri de kendileri gibi farz ederek Allah'a iftira ederler. {وَاَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ} Ve bu kâfirlerin ekserisinin, ale'l-husûs avâmının akılları da ermez, onlara tâbiʿ olur giderler.

[1824] {وَاِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا اِلٰى مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ وَاِلَى الرَّسُولِ} Bir de bunlara "Allah'ın inzal buyurduğu şerʿ-i hakka ve Peygamber'e geliniz" denildiği zaman {حَسْبُنَا مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ اٰبَٓاءَنَا} derler. Körü körüne onlara, o âdet-i kâfirâneye taklid ederler. Acâib {اَوَلَوْ كَانَ اٰبَٓاؤُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ شَيْـٔاً وَلَا يَهْتَدُونَ} ataları hiçbir şey bilmez ve doğru yola gitmez olsalar bile mi? Yani âdete itibar etmek atalara, eslâfa hürmetle onlara ittibâʿ eylemek gerçi ale'l-ıtlâk memnûʿ değil, birçok ahvâlde lâzımdır bile, fakat bu ittibâʿ cehl ü dalâle değil, ilm ü hidâyete masruf olmak lâzım gelir. İktidâ ve taklid mücerred âlime bile değil, ancak hidâyetkâr olan âlim-i âmile olmalıdır. Daha doğrusu şahs-ı âlime değil, onun hak olan[3] ilminedir. Örf ü âdet de maʿkūl u meşrûʿ olmak şartıyla muteberdir. Zira Hak'tan başkasına ittibâʿ eden her hâlde zarar eder. Bunun için siz o kâfirlere bakmayınız da:

يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا عَلَيْكُمْ اَنْفُسَكُمْۚ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ اِذَا اهْتَدَيْتُمْۜ اِلَى اللّٰهِ مَرْجِعُكُمْ
جَمِيعاً فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿١٠٥﴾

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XII, 447. Krş. Abdürrezzâk, *Tefsîr*, II, 32; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 275; Buhârî, Menâkıb, 9; Müslim, Küsûf, 9; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XI, 118:

قَالَ الْمُفَسِّرُونَ: إِنَّ عَمْرَو بْنَ لُحَيٍّ الْخُزَاعِيَّ كَانَ قَدْ مَلَكَ مَكَّةَ وَكَانَ أَوَّلَ مَنْ غَيَّرَ دِينَ إِسْمَاعِيلَ، فَاتَّخَذَ الْأَصْنَامَ، وَنَصَبَ الْأَوْثَانَ، وَشَرَعَ الْبَحِيرَةَ والسائبة وَالْوَصِيلَةَ وَالْحَامَ. قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «فَلَقَدْ رَأَيْتُهُ فِي النَّارِ يُؤْذِي أَهْلَ النار بريح قصبه» والقصب الأمعا وَجَمْعُهُ الْأَقْصَابُ.

2 H: "eylerler".

3 B -"âlim-i âmile olmalıdır. Daha doğrusu şahs-ı âlime değil, onun hak olan".

Meâl-i Şerîfi

Ey o bütün iman edenler! Sizler kendinizi[1] düzeltmeye bakın, siz doğru gittikten sonra öte taraftan sapanlar size bir ziyan dokunduramaz. Hepinizin varacağı nihâyet Allah, o vakit haber verecek O size neler yapıyordunuz (105).

[1825] Burada عَلَيْكُمْ zarf değil اِلْزَمُوا mânasına ism-i fiildir. Mü'minler kâfirlerin hâllerine bakarlar, emr ü nehy dinlemez, dalâl içinde yüzdüklerini görürler, bunlara müteessif olarak imanlarını temenni ederlerdi, bu sebeple bu âyet nâzil olmuş[2] ve buyurulmuştur ki:

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا عَلَيْكُمْ اَنْفُسَكُمْ} Ey iman edenler! Siz ancak kendinize[3] bakınız, umûmiyetle hepiniz kendi şahıslarınızın[4], kendi millet ü cemaatinizin salâhına[5] ihtimam ediniz, evvelâ kendinizi düzeltmeye uğraşınız. Zira {لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ اِذَا اهْتَدَيْتُمْ} siz, ferden ve cemâaten hepiniz hidâyette bulunur, doğru yolu tutarsanız dalâlette kalanlar size zarar vermez. ❁ Bundan hiç kimse kimseye karışmasın, herkes kendi nefsinde bir hayât-ı infirad yaşasın gibi bir mâna anlaşılmamalıdır. Mâlumdur ki hidâyette olmanın, doğru yolu tutmanın erkânından biri de istitâʿati kadar emr bi'l-maʿruf, nehy ani'l-münker yapmaktır. وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ اُمَّةٌ يَدْعُونَ اِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ [Âl-i İmrân 3/104], كُنْتُمْ خَيْرَ اُمَّةٍ اُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ [Âl-i İmrân 3/110] bâlâda geçmiş idi. Kezâlik bir hadîs-i şerifde de "sizden her kim bir münkeri görür ve tağyîrine muktedir olursa onu eliyle tağyir etsin ve eğer buna muktedir olamazsa diliyle tağyir etsin, buna da muktedir olamazsa kalbiyle tağyir etsin"[6] buyurulmuştur. Hazret-i Sıddîk

---

1 H: "kendilerinizi".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 685. Krş. Semerkandî, *Bahru'l-ʿulûm,* I, 424:
كان المؤمنون تذهب أنفسهم حسرة على أهل العتو والعناد من الكفرة، يتمنون دخولهم في الإسلام، فقيل لهم «عليكم أنفسكم»...

3 H: "kendilerinize".

4 M ve B: "şahıslarınızı".

5 H: "salâhınıza".

6 Müslim, İman, 78; Tirmizî, Fiten, 11:
فَقَالَ أَبُو سَعِيدٍ: ... سَمِعْتُ رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «مَنْ رَأَى مِنْكُمْ مُنْكَرًا فَلْيُغَيِّرْهُ بِيَدِهِ، فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِلِسَانِهِ، فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِقَلْبِهِ...»

radıyallahu anh'tan da mervîdir ki bir gün minberde şöyle demiştir: "Ey nâs, siz bu âyeti okur ve mevziʿinin gayrıya kor, ne olduğunu bilmezsiniz. Ben Resûlullah'tan işittim, diyordu ki: 'Nâs bir münkeri görürler de tağyir etmezlerse Allah teâlâ umûmiyetle hepsine ikāb eder.'[1] Binâenʿaleyh mârufu emr ve münkerden nehy ediniz. يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا عَلَيْكُمْ اَنْفُسَكُمْ... إلخ âyetini yanlış anlayarak mağrur olup da her biriniz 'Neme lâzım, ben nefsime bakarım' demesin. Vallâhi ya mârufu emr ve münkerden nehy edersiniz, yahut Allah sizin üzerinize şer olanlarınızı [1826] istiʿmâl eder de onlar size en kötü azabları peylerler[2], sonra iyileriniz dua ederler de müstecâb olmaz."[3] Yine Aleyhissalâtü vesselâm'dan şu hadis mervîdir ki: "Hiçbir kavim yoktur ki içlerinde münker işlensin veya fenâlık yol alsın ve onlar onu tağyir ve inkâr etmesinler de onların hepsine ukūbetini taʿmîm etmek Allah'a hak olmasın olmaz, her hâlde umûmu ukūbete müstahik olur, sonra da duaları müstecab olmaz."[4] وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصٖيبَنَّ الَّذٖينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَٓاصَّةً [el-Enfâl 8/25][5] âyet-i kerîmesi de bunu nâtıktır. Binâenʿaleyh bu âyeti sırf ferdî bir mânada telakkī etmemeli, اَنْفُسَكُمْ'den nefs-i ferdî ve hey'et-i umûmiyesiyle nefs-i ictimâʿîye şâmil bir mâna anlamalıdır. Yani her ferd kendi ferdiyetinde vazifesini bilir ve yapar. Müslüman hey'et-i ictimâʿiyesi de umûr-i âmmesi itibariyle an-cemâʿatin salâh üzere bulunur, bilfiil hidâyet üzere gider, nefs-i ferdî ferdiyetinde[6], nefs-i ictimâʿî ictimâʿiyetinde hidâyet ü salâhını muhafaza eylerse onlara

---

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* I, 5. Krş. Ebû Yûsuf, *el-Harâc,* s. 20; Ebû Dâvûd, Melâhim, 17:

قَالَ: حَدَّثَنَا قَيْسٌ، قَالَ: قَامَ أَبُو بَكْرٍ، رَضِيَ اللهُ عَنْهُ، فَحَمِدَ اللهَ عَزَّ وَجَلَّ، وَأَثْنَى عَلَيْهِ، فَقَالَ: يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّكُمْ تَقْرَءُونَ هَذِهِ الْآيَةَ: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ» إِلَى آخِرِ الْآيَةِ (الْمَائِدَة ٥/١٠٥) وَإِنَّكُمْ تَضَعُونَهَا عَلَى غَيْرِ مَوْضِعِهَا، وَإِنِّي سَمِعْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَقُولُ: «إِنَّ النَّاسَ إِذَا رَأَوْا الْمُنْكَرَ، لا يُغَيِّرُوهُ، أَوْشَكَ اللهُ أَنْ يَعُمَّهُمْ بِعِقَابِهِ»

2 B: "yaparlar".

3 İbn Ebi'd-Dünyâ, *el-Emr bi'l-maʿrûf ve'n-nehy ani'l-münker,* thk. Salâh b. Âyiz eş-Şelâhî, Mektebetü'l-Gurabâi'l-Eseriyye, 1418/1997, s. 67. Krş. İbn Mâce, Fiten, 20:

حَدَّثَنَا قَيْسُ بْنُ أَبِي حَازِمٍ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا بَكْرٍ، رَضِيَ اللهُ عَنْهُ، يَقُولُ: أَيُّهَا النَّاسُ، لَا تَغُرَّنَّكُمْ هَذِهِ الْآيَةُ الَّتِي فِي الْمَائِدَةِ: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ» الْآيَةَ، لَتَأْمُرُنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَلَتَنْهَوُنَّ عَنِ الْمُنْكَرِ، أَوْ لَيُسَلِّطَنَّ اللهُ عَلَيْكُمْ شِرَارَكُمْ ثُمَّ لَيَدْعُوَنَّ خِيَارُكُمْ فَلَا يُسْتَجَابُ لَهُمْ، وَاللهِ لَتَأْمُرُنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَلَتَنْهَوُنَّ عَنِ الْمُنْكَرِ، أَوْ لَيُعَاقِبَنَّكُمُ اللهُ تَعَالَى بِعِقَابٍ.

4 Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* IV, 364, 390. Krş. Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm,* III, 88:

عَنْ عُبَيْدِ اللهِ بْنِ جَرِيرٍ، عَنْ أَبِيهِ، أَنَّ نَبِيَّ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: مَا مِنْ قَوْمٍ يُعْمَلُ فِيهِمْ بِالْمَعَاصِي، هُمْ أَعَزُّ وَأَكْثَرُ مِمَّنْ يَعْمَلُهُ، لَمْ يُغَيِّرُوهُ إِلَّا عَمَّهُمُ اللهُ بِعِقَابٍ.

5 "Ve öyle bir fitneden sakının ki hiç de içinizden yalnız zulmedenlere dokunmakla kalmaz…"

6 B: "ferdâniyetinde".

kâfirlerin, müşriklerin, yabancı milletlerin dalâletleri hiçbir zarar vermez. Yoksa "ben yapmıyorum ya başkaları ne yaparlarsa yapsınlar" deyip de umûr-i âmmenin cereyânına alâkadar olmayan ve onun ıslâhını vazife edinmeyenler kendi nefislerinde doğru yolu tutmamış ve zimâm-ı umûru şirârın ve erbâb-ı dalâlin ellerine teslim etmiş olacaklarından dolayı her hâlde mes'ul olur, zarar görürler. Maʿamâfîh âyet bize asıl şunu da gösteriyor ki salâh ve hidâyet-i ictimâʿiyenin de mebde'i salâh ve hidâyet-i ferdiyedir. Ferdler doğrulunca cemaat de doğrulmuş olur. Cemiyetini ıslâh u tanzim etmek isteyen ferdler evvelemirde kendilerini ıslah etmeli, emr bi'l-maʿrûf ve nehy ani'l-münkere evvelâ kendi nefislerinden başlamalıdırlar. Her ferd hak yolunu tutup kendini bilfiil ıslah edince âhara numûne olması, salâh u hidâyetinin diğerlerine sirâyet etmesi bi'n-nisbe kolay olur. Nefs-i ferdî böyle olduğu gibi nefs-i ictimâʿî de böyledir. Nefsinde kendi umûru muhtel, salâh u hidâyete muhtaç olan bir kavim de diğer kavmi ıslah [1827] edemez, diğerlerini ıslah etmek veya onların zararlarından kendilerini vikāye eylemek isteyen bir millet evvelemirde kendi umûr-ı dâhiliyesini ıslah ve tanzim etmeli, kendi yolunu doğrultmalıdır. Bunun için mü'minler de diğerlerinden evvel kendilerini düzeltmeli ve kendi umûr-ı dâhiliyelerini ıslâha dikkat eylemelidirler. Bunu yaptılar mı diğer bozuk olan efrâd u akvâmın dalâletinden mutazarrır ve mes'ul olmazlar. Onların zarar ve mes'ûliyetleri sırf[1] kendilerine ait kalır. Binâenʿaleyh erbâb-ı dalâle bakmayınız da evvelâ kendinize dikkat ediniz. Zira her kim, hangi ferd veya hangi cemaat olursa olsun {إِلَى اللّٰهِ مَرْجِعُكُمْ جَم۪يعًا} âkıbet hepinizin merciʿi ancak Allah'tır. Mü'min ve kâfir, sâlih ve fâsık, doğru ve eğri hepiniz nihâyette Allah'a gidecek, Allah'ın huzûruna varacaksınız ve O'ndan başka bir merci bulamayacaksınız {فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ} O da o vakit size her ne yaptınızsa hepsini haber verecek, ona göre muâmele edecektir, kâr mı zarar mı ettiniz o zaman anlaşılacaktır. ❁ Binâenʿaleyh doğru yol ancak Allah yolu, Allah'ın rızâsı yoludur. Âkil olan evvel ü âhir bundan ayrılmamak lâzım gelir. Her kim olursa olsun ölümden, âhiretten, Allah'tan kurtuluşa imkân yoktur.

1 B -"sırf".

Ölüm ve âhireti ihtar eden bu noktada vâkıʿa-i mevt ile alâkadar bir hükm-i dünyevîyi tebliğ ile hıfz-ı enfüsten sonra hıfz-ı hukūk ve emvâlin dahi vücûbunu tefhim etmek ve bu suretle عَلَيْكُمْ اَنْفُسَكُمْ emrinin son nefeste bile ictimâʿiyetten münfek olamayacağını anlatmak üzere buyuruluyor ki:

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا شَهَادَةُ بَيْنِكُمْ اِذَا حَضَرَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ ح۪ينَ الْوَصِيَّةِ اثْنَانِ ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ اَوْ اٰخَرَانِ مِنْ غَيْرِكُمْ اِنْ اَنْتُمْ ضَرَبْتُمْ فِي الْاَرْضِ فَاَصَابَتْكُمْ مُص۪يبَةُ الْمَوْتِۜ تَحْبِسُونَهُمَا مِنْ بَعْدِ الصَّلٰوةِ فَيُقْسِمَانِ بِاللّٰهِ اِنِ ارْتَبْتُمْ لَا نَشْتَر۪ي بِه۪ ثَمَناً وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبٰىۙ وَلَا نَكْتُمُ شَهَادَةَ اللّٰهِ اِنَّٓا اِذاً لَمِنَ الْاٰثِم۪ينَ ﴿١٠٦﴾ فَاِنْ عُثِرَ عَلٰٓى اَنَّهُمَا اسْتَحَقَّٓا اِثْماً فَاٰخَرَانِ يَقُومَانِ مَقَامَهُمَا مِنَ الَّذ۪ينَ اسْتَحَقَّ عَلَيْهِمُ الْاَوْلَيَانِ فَيُقْسِمَانِ بِاللّٰهِ لَشَهَادَتُنَٓا اَحَقُّ مِنْ شَهَادَتِهِمَا وَمَا اعْتَدَيْنَٓاۘ اِنَّٓا اِذاً لَمِنَ الظَّالِم۪ينَ ﴿١٠٧﴾ ذٰلِكَ اَدْنٰٓى اَنْ يَأْتُوا بِالشَّهَادَةِ عَلٰى وَجْهِهَٓا اَوْ يَخَافُٓوا اَنْ تُرَدَّ اَيْمَانٌ بَعْدَ اَيْمَانِهِمْۜ وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاسْمَعُواۜ وَاللّٰهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِق۪ينَ ﴿١٠٨﴾

[1828] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Herhangi birinize ölüm hâli geldiği o[1] vasiyet zamanı aranızdaki şehadet ya kendinizden adalet sâhibi iki adam veya yolculuk ediyordunuz da ölüm musibeti başınıza geldiyse sizin gayrınızdan iki diğeridir. [1829] Bunları namazdan sonra alıkorsunuz, şüphelendiğiniz takdirde şöyle yemin ederler: "Billâhi hısım da olsa yemînimizi hiçbir bedele değişmeyiz, Allah'ın şehadetini ketm de etmeyiz, biz o takdirde şüphesiz vebâle girenlerden oluruz" (106). Eğer bunların bir vebâle müstahik olduklarına vukuf hâsıl edilirse o vakit ercah olan bu ikinin yerine bunların aleyhlerinde bulundukları mukabil taraftan diğer iki kişi dikilir, şöyle yemin ederler: "Billâhi bizim şehadetimiz on-

---

1 B: "ve".

ların şehadetinden[1] daha doğrudur ve hakkı tecavüz etmedik, şüphesiz o takdirde zâlimlerden oluruz" (107). Bu işte şehadeti olduğu gibi edâ etmelerine veya yeminlerinden sonra yeminlerinin reddedilmesinden korkmalarına en yakın bir çaredir. Allah'tan korkun ve iyi dinleyin, çünkü Allah fâsıklar gürûhunu doğru yola çıkarmaz (108).

Bu âyetin sebeb-i nüzûlü Temîm-i Dârî ve biraderi Adiy ve beraberlerinde Amr b. el-Âs'ın âzadlısı Büdeyl[2] üçü ticaret için Şam'a çıkmışlardı. Büdeyl Müslim muhacir, diğer iki birader de henüz Nasrânî imişler. Şam'a vardıklarında Büdeyl hastalanmış ve yanında nesi varsa hepsini güzelce bir defter edip bir sahifeye yazmış, arkadaşlarına haber vermeksizin kumaşların arasına yerleştirmiş, sonra onlara avdet ettikleri zaman bu emtiʿasını ehline teslim edivermelerini vasiyet etmiş ve vefat eylemiş. Onlar da o emtiʿa meyânından üç yüz miskal miktarında altın ile menkuş bir gümüş kabı almışlar, mütebâkī eşyâyı avdetlerinde Büdeyl'in ehline teslim etmişler, bunlar da eşyâyı taharrî ettiklerinde defteri bulmuşlar, o gümüş kabın da mezkur olduğunu görmüşler, Temîm ile Adiyy'e "bu inâ (اناء) nerede?" diye sormuşlar, "bilmiyoruz, bize teslim ettiğini size verdik" demişler. Bunun üzerine Resûlullah'a mürâfaʿa olmuşlar, işbu يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا âyeti inzal buyurulmuş. Binâenʿaleyh Resûlullah Temîm ile Adiyy'i ikindi namazından sonra minberin yanında, kendilerine teslim edilen eşyâdan hiçbir şeye hıyanet etmediklerine ve ketm eylemediklerine dair [1830] Lâ ilâhe illâ Hû olan Allah'a kasem ile tahlif etmiş. Onlar da yemin ettiklerinden sebillerini tahliye eylemiş, sonra o gümüş kap bunlardan satın alan müşterinin elinde Mekke'de bulunmuş, Benî Sehm bunu haber alınca Adiy ile Temîm'den yine talep etmişler, bu defa da her ikisi "biz bunu Büdeyl'den satın almıştık" demişler, buna karşı "biz size 'Büdeyl eşyâsından hiçbir şey sattı mı?' diye sormadık mı? O zaman siz 'hayır' demediniz mi idi?" dediklerinde, "evet ama bizim beyyinemiz yoktu, bunun için ikrar etmek

1 B: "şehadetlerinden".
2 B: "Amr b. el-Âs Büdeyl".

istemedik" dediklerinden tekrar Resûlullah'a mürâfaʿa olmuşlar, bunun üzerine de فَاِنْ عُثِرَ âyeti nâzil olmuş, Amr b. el-Âs ile Muttalib b. Ebî Vedâʿa kalkmışlar, yemin etmişler ve kabı almışlardır.[1] Çünkü şirâ iddiası isbat edilmediğinden yemin bunlara teveccüh etmiştir. Bu âyet Kur'ân'ın iʿrabı, mânası, hükmü itibariyle en müşkil âyâtından olduğu söylenmiştir.

{يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا شَهَادَةُ بَيْنِكُمْ اِذَا حَضَرَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ ح۪ينَ الْوَصِيَّةِ} Ey iman edenler! Emrolunduğunuz şeylerden biri de herhangi birinize ölüm göründüğü vakit, vasiyet zamanı aranızdaki şehadettir. ❁ O zaman vasiyet etmek gerek olduğu gibi işhad da etmeli, şâhidler de bunu muhafaza edip lüzûmu hâlinde hüsn-i edâ eylemelidirler. {اثْنَانِ ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ} Şehadet edecek olanlar sizden, yani akraba ve taʿallukātınızdan ve mü'minlerden iki adalet sâhibi {اَوْ اٰخَرَانِ مِنْ غَيْرِكُمْ} yahut gayrınızdan, gayr-i müslimlerden iki kişidir. Fakat bu diğer iki kişinin şehadeti ancak {اِنْ اَنْتُمْ ضَرَبْتُمْ فِي الْاَرْضِ فَاَصَابَتْكُمْ مُص۪يبَةُ الْمَوْتِ} seferde bulunursunuz da ölüm musibeti başınıza gelirse o takdirdedir. ❁ Çünkü o zaman kendinizden kimse bulunmak mümkin olmaz da zarûret [1831] tahakkuk edebilir. {تَحْبِسُونَهُمَا مِنْ بَعْدِ الصَّلٰوةِ} Bu ikisini namazdan sonra -ale'l-husûs ikindi namazından sonra- hapsedersiniz, yani alıkor, durdurursunuz da {فَيُقْسِمَانِ بِاللّٰهِ اِنِ ارْتَبْتُمْ} kendilerinden şüphelenir, kuşkulanırsanız Allah'a {لَا نَشْتَر۪ي بِه۪ ثَمَناً} "bu yemin mukabilinde hiçbir semen almayız. Yani yemînimizi bedele satarak, şuna buna tamaʿ ederek yalan yere yemin etmeyiz. {وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبٰى} Lehine yemin edeceğimiz kimse akrabamızdan olsa yine etmeyiz {وَلَا نَكْتُمُ شَهَادَةَ اللّٰهِ} Allah'ın şehadetini, yani Allah'ın bildiği ve doğruca edâsını emr eylediği şehadeti ketm de etmeyiz. {اِنَّٓا اِذاً لَمِنَ الْاٰثِم۪ينَ} O takdirde bizim her hâlde günahkârlardan olduğumuzda şüphe yoktur" diye yemin ederler.

Burada şâyân-ı dikkat iki mesele vardır ki birisi Müslimin bulunamayacağı zarûret hâlinde gayr-i müslimin işhâdı ve şehadeti, diğeri de şâhidlere yemin verilebilmek meselesidir. Cumhûr-i fukahâya göre مِنْكُمْ akrabanızdan ve kabilenizden اَوْ اٰخَرَانِ مِنْ غَيْرِكُمْ de kabilenizden olmayan mü'minlerden demektir. Akraba meyyitin ahvâline daha vâkıf

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 511-514; Buhârî, Vasâyâ, 35; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XI, 185-192.

ve sâirlerden eşfak olacağı için vasiyete evvelâ hısım ve akrabadan ve sefer gibi bunların bulunamadığı ahvâlde de ecânibden istişhad edilmek daha muvâfık olduğu gösterilmiştir. İbn Abbas, Ebû Mûsâ el-Eşʿarî, Saîd b. Cübeyr, Saîd b. Müseyyeb, Şüreyh, Mücâhid ve İbn Cüreyc'den nakledildiğine göre bir insan gurbette bulunur ve vasiyetine işhad edecek Müslüman bulamazsa Nasrânî, Yahudî, Mecusî, putperest veya herhangi bir kâfir olursa olsun işhad edebilir ve şehadetleri kabul edilebilir. Ve bu suretten mâʿadâsında kâfirin mü'min aleyhine şehadeti [1832] câiz olmaz. مِنْكُمْ Müslümanlardan مِنْ غَيْرِكُمْ gayr-i müslimlerden demektir. İmam Şâfiî demiştir ki: Müslümanlardan bir adam gurbette hastalanmış, vasiyetine işhad edecek Müslüman bulamamış, ehl-i kitabdan iki adamı işhad eylemiş idi. Kûfe'ye geldiler, vali bulunan Ebû Mûsâ el-Eşʿârî'ye vardılar, vakʿayı haber verdiler, o adamın terekesini ve vasiyetini takdim ettiler, Ebû Mûsâ "bu iş bir kere ahd-i Resûlullah'ta vâkiʿ olmuş, o zamandan beri vukūʿ bulmamıştı" dedi ve ikisini de Kûfe mescidinde ikindi namazından sonra yalan söylemediklerine, tebdîl ü tahrîf etmediklerine dair Allah'a yemin verdi ve şehadetlerini kabul etti.[1] Bu kavle kāil olanların bir kısmı bu hükmün muhkem ve bâkī bulunduğunu, bir kısmı da mensuh olduğunu söylemişlerdir. Cessas Ebû Bekr-i Râzî *Ahkâm-ı Kur'ân*'ında der ki: "Bu âyetin zâhiri Müslimin seferdeki vasiyetine ehl-i zimmetin şehadeti câiz olmasını iktizâ eder -yani مِنْ غَيْرِكُمْ gayr-i müslimler demek olduğu ve bunun da ehl-i zimmete masruf olması zâhirdir.- Vasiyette beyʿ veya ikrâr-ı deyn veya bir şeyi vasiyet veya hibe veya sadaka herhangisi[2] bulunursa bulunsun maraz-ı mevtte akdedildiği zaman "vasiyet" ismi hepsine şâmildir. Allah teâlâ seferde olmak üzere hîn-i vasiyette bunların şehadetine cevaz vermiş ve vasiyeti tahsis etmemiştir. Hîn-i vasiyette ise ikrâr-ı deyn veya ayn veya sâire olabilir. Âyet bunları tefrik eylememiştir. Fakat Sûre-i

1 Ebû Dâvûd, Akdiye, 19. Krş. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XII, 451; Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, IV, 159:

عن الشعبيّ، أن رجلاً من المسلمين حضرته الوفاةُ بدَقُوقا هذه ولم يجد أحداً من المسلمين يُشهِده على وصيته، فأشهدَ رجلين من أهل الكتاب، فقَدِمَا الكوفةَ، فأتيا الأشعريَّ، فأخبراه، وقدما بترِكَته ووصيَّته، فقال الأشعريُّ: هذا أمرٌ لم يكن بعد الذي كان في عهد رسولِ الله صلَّى الله عليه وسلم، فأحلَفَهُما بعد العصر بالله ما خانا ولا كذبا ولا بدَّلا ولا كَتَما ولا غيَّرا، وإنها لوصِيةُ الرجلِ وتَركتُه فأمضى شهادتَهما.

2 H: "herhangi birisi".

Bakara'daki Müdâyene Âyeti Kur'ân'ın en son nâzil olan âyetlerinden olduğu muhakkak surette mervîdir. Gerçi bazıları Sûre-i Mâide'nin de آخِرِ مَا نَزَلَ'den olduğunu rivayet etmişlerse de, bu her âyetinin değil, sûre itibariyle fi'l-cümle âhir-i mâ-nezel olduğunu ifade edebilir. Müdâyene Âyeti'nde ise gerek vasiyet ve gerek sâireye ve gerek hazara ve gerek sefere şâmil olmak üzere mü'minler aleyhinde ehliyet-i şehadet وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ... مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاۤءِ [el-Bakara 2/282] diye Müslümanlara hasr edildiği cihetle gayr-i müslimin [1833] hazarda ve seferde ve vasiyette Müslim üzerine cevâz-ı şehadetinin neshini tazammun eder. Fakat şu da unutulmamalıdır ki bu Mâide âyeti ehl-i zimmetin seferde vasiyyet-i müslime şehadetinin cevâzını ifade ederken zimmînin vasiyetine dahi şehadetinin cevâzına delâlet eder. Ve sonra vasiyyet-i müslime cevâz-ı şehadeti Âyet-i Müdâyene ile neshedildiği zaman da zimmînin vasiyyet-i zimmîye gerek hazarda ve gerek seferde cevâz-ı şehadeti hükmü bâkī kalmış olur. Bundan başka bu âyet-i Mâide şuna da delâlet eder ki, iki vasînin vasiyyet-i meyyite şehadeti câizdir. Ve bunların meyyitten bir şey iştirâ davaları beyyinesiz kabul edilmez. Kavl maʿa'l-yemîn veresenindir.[1] Yani mevzûʿ-i bahis olan neshin bu noktalara şümûlü yoktur. Gerçi Kadı Beyzâvî "مِنْ غَيْرِكُمْ" akraba demektir, bunu ehl-i zimmet ile tefsir edenler ise mensuh demişlerdir. Çünkü zimmînin Müslim aleyhine şehadeti icmâʿan

---

1 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, IV, 161-162:

وَالَّذِي يَقْتَضِيهِ ظَاهِرُ الْآيَةِ جَوَازُ شَهَادَةِ أَهْلِ الذِّمَّةِ عَلَى وَصِيَّةِ الْمُسْلِمِ فِي السَّفَرِ سَوَاءٌ كَانَ فِي الْوَصِيَّةِ بَيْعٌ أَوْ إِقْرَارٌ بِدَيْنٍ أَوْ وَصِيَّةٍ بِشَيْءٍ أَوْ هِبَةٍ أَوْ صَدَقَةٍ هَذَا كُلُّهُ يَشْتَمِلُ عَلَيْهِ اسْمُ الْوَصِيَّةِ إِذَا عَقَدَهُ فِي مَرَضِهِ وَعَلَى أَنَّ اللّٰهَ تعالى أجاز شهادتهما عليه الْوَصِيَّةِ لَمْ يُخَصِّصْ بِهَا الْوَصِيَّةَ دُونَ غَيْرِهَا وَحِينَ الْوَصِيَّةِ قَدْ يَكُونُ إِقْرَارٌ بِدَيْنٍ أَوْ بِمَالِ عَيْنٍ وَغَيْرُهُ لَمْ تُفَرِّقْ الْآيَةُ بَيْنَ شَيْءٍ مِنْهُ ثُمَّ قَدْ رُوِيَ أَنَّ آيَةَ الذين مِنْ آخِرِ مَا نَزَلَ مِنْ الْقُرْآنِ وَإِنَّ كَانَ قَوْمٌ قَدْ ذَكَرُوا أَنَّ الْمَائِدَةَ مِنْ آخِرِ مَا نَزَلَ وَلَيْس يَمْتَنِعُ أَنْ يُرِيدُوا بِقَوْلِهِمْ مِنْ آخِرِ مَا نَزَلَ مِنْ آخِرِ سُورَةٍ نَزَلَتْ فِي الْجُمْلَةِ لَا عَلَى أَنَّ كُلَّ آيَةٍ مِنْهَا مِنْ آخِرِ مَا نَزَلَ وَإِنْ كَانَ كَذَلِكَ فَآيَةُ الدَّيْنِ لَا مَحَالَةَ نَاسِخَةٌ لِجَوَازِ شَهَادَةِ أَهْلِ الذِّمَّةِ عَلَى الْوَصِيَّةِ فِي السَّفَرِ لِقَوْلِهِ «إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدَيْنٍ إِلَى أجل مسمى» -إلى قوله- «واستشهدوا شهيدين من رجالكم» وَهُمْ الْمُسْلِمُونَ لَا مَحَالَةَ لِأَنَّ الْخِطَابَ تَوَجَّهَ إِلَيْهِمْ بِاسْمِ الْإِيمَانِ وَلَمْ يُخَصِّصْ بِهَا حَالَ الْوَصِيَّةِ دُونَ غَيْرِهَا فَهِيَ عَامَّةٌ فِي الْجَمِيعِ ثم قال «ممن ترضون من الشهداء» وَلَيْسَ الْكُفَّارُ بِمَرْضِيِّينَ فِي الشَّهَادَةِ عَلَى الْمُسْلِمِينَ فَتَضَمَّنَتْ آيَةُ الدَّيْنِ نَسْخَ شَهَادَةِ أَهْلِ الذِّمَّةِ عَلَى الْمُسْلِمِينَ فِي السفر وفي الحضر أو فِي الْوَصِيَّةِ وَغَيْرِهَا فَانْتَظَمَتْ الْآيَةُ جَوَازَ شَهَادَةِ أَهْلِ الذِّمَّةِ عَلَى وَصِيَّةِ الْمُسْلِمِ وَمِنْ حَيْثُ دَلَّتْ عَلَى جَوَازِهَا عَلَى وَصِيَّةِ الْمُسْلِمِ فِي السَّفَرِ فَهِيَ دَالَّةٌ أَيْضًا عَلَى وَصِيَّةِ الذِّمِّيِّ ثُمَّ نُسِخَ فِيهَا جَوَازُهَا عَلَى وَصِيَّةِ الْمُسْلِمِ بِآيَةِ الدَّيْنِ وَبَقِيَ حُكْمُهَا عَلَى الذِّمِّيِّ فِي السَّفَرِ وَغَيْرِهِ إِذْ كَانَتْ حَالَةُ السَّفَرِ وَالْحَضَرِ سَوَاءٌ فِي حُكْمِ الشَّهَادَاتِ وَعَلَى جَوَازِ شَهَادَةِ الْوَصِيَّيْنِ عَلَى وَصِيَّةِ الْمَيِّتِ لِأَنَّ فِي التَّفْسِيرِ أَنَّ الْمَيِّتَ أَوْصَى إِلَيْهِمَا وَأَنَّهُمَا شَهِدَا عَلَى وَصِيَّتِهِ وَدَلَّتْ عَلَى أَنَّ الْقَوْلَ قَوْلُ الْوَصِيِّ فِيمَا فِي يَدِهِ لِلْمَيِّتِ مَعَ يَمِينِهِ لِأَنَّهُمَا عَلَى ذَلِكَ اُسْتُحْلِفَا وَدَلَّتْ عَلَى أَنَّ دَعْوَاهُمَا شَرَى شَيْءٍ مِنْ الْمَيِّتِ غَيْرُ مَقْبُولَةٍ إِلَّا بِبَيِّنَةٍ وَأَنَّ الْقَوْلَ قَوْلُ الْوَرَثَةِ أَنَّ الْمَيِّتَ لَمْ يَبِعْ ذَلِكَ مِنْهُمَا مَعَ أَيْمَانِهِمْ.

mesmû'[1] değildir"[2] demiş ise de Fahreddin Râzî muhtelef^ün fîh olduğunu göstermiş[3] ve hatta "mensuh değildir" diyenlerin kavlini vücûh-i sitte ile tashih ederek tercih yolunda idâre-i kelâm etmiştir. Evvelâ hitab cemî'-i mü'minînedir. Şu hâlde اٰخَرَانِ مِنْ غَيْرِكُمْ cemî'-i mü'minînin gayri demek olur. Sâniyen bunların şehadeti اِنْ اَنْتُمْ ضَرَبْتُمْ فِي الْاَرْضِ diye sefer ile takyid edilmiştir. Eğer bunlar Müslim olsalar idi cevâz-ı istişhadları seferle meşrut olmamak lâzım gelirdi, çünkü Müslimin şehadeti hazarda ve seferde câizdir. Sâlisen tahlif meselesi de bunların gayr-i müslim olmasına bir karîne demektir. Râbi'an rivayet olunan sebeb-i nüzul iki Nasrânînin Müslim olan Büdeyl üzerine şehadeti hakkındadır. Bütün bunlar Ebû Bekr Râzî'nin dediği gibi âyetin zâhiri مِنْ غَيْرِكُمْ gayr-i müslim hakkında olmasını iktizâ eder. Hâmisen Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin bâlâda nakledilen hükmü ashabdan kimse tarafından inkâr edilmemiş olduğuna göre bir icmâ demektir. Sâdisen mesele Müslümanlardan işhad edecek kimsenin bulunamayacağı [1834] gurbet hâline ait olduğu için bir zarûret meselesidir. اَلضَّرُورَاتُ تُبِيحُ الْمَحْظُورَاتِ[4]'dır. Bir gurbette bulunan ve eceli tekarrub eden bir Müslim işhad edecek Müslüman bulamaz ve bu hâlde küffârın da şehadeti makbul olamazsa birçok mühimmâtını zâyi' etmeye mahkum olur. İhtimâl ki zekât, keffâret borçları vardır. Ve ihtimal ki nezdinde vedî'alar ve zimmetinde sâir düyûn vardır. Binâen'aleyh ricâlin muttali' olamadığı husûsâtta zarûretten dolayı yalnız nisvânın şehadeti câiz olduğu gibi bunda da olmalıdır demiş ve neshi istib'âd eylemiştir.[5]

---

1 B: "mensuh".

2 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* II, 147:

ذَوا عَدْلٍ مِنْكُمْ أي من أقاربكم أو من المسلمين وهما صفتان لاثنان. أَوْ آخَرانِ مِنْ غَيْرِكُمْ عطف على اثنان، ومن فسر الغير بأهل الذمة جعله منسوخاً فإن شهادته على المسلم لا تسمع إجماعاً.

3 M ve B: "göstermiştir".

4 H, M ve B: "المحذورات".

5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XII, 451-452:

الْمَسْأَلَةُ الثَّانِيَةُ: اخْتَلَفَ الْمُفَسِّرُونَ فِي قَوْلِهِ مِنْكُمْ، عَلَى قَوْلَيْنِ: الْأَوَّلُ: وَهُوَ قَوْلُ عَامَّةِ الْمُفَسِّرِينَ أَنَّ الْمُرَادَ: اثْنَانِ ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ يَا مَعْشَرَ الْمُؤْمِنِينَ، أَيْ مِنْ أَهْلِ دِينِكُمْ وَمِلَّتِكُمْ، وَقَوْلُهُ أَوْ آخَرانِ مِنْ غَيْرِكُمْ إِنْ أَنْتُمْ ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ يَعْنِي أَوْ شَهَادَةَ آخَرَيْنِ مِنْ غَيْرِ أَهْلِ دِينِكُمْ وَمِلَّتِكُمْ إِذَا كُنْتُمْ فِي السَّفَرِ، فَالْعَدْلَانِ الْمُسْلِمَانِ صَالِحَانِ لِلشَّهَادَةِ فِي الْحَضَرِ وَالسَّفَرِ، وَهَذَا قَوْلُ ابْنِ عَبَّاسٍ، وَأَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ، وَسَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، وَسَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ، وَشُرَيْحٍ وَمُجَاهِدٍ وَابْنِ سِيرِينَ وَابْنِ جُرَيْجٍ. قَالُوا: إِذَا كَانَ الْإِنْسَانُ فِي الْغُرْبَةِ، وَلَمْ يَجِدْ مُسْلِمًا يُشْهِدُهُ عَلَى وَصِيَّتِهِ، جَازَ لَهُ أَنْ يُشْهِدَ الْيَهُودِيَّ أَوِ النَّصْرَانِيَّ أَوِ الْمَجُوسِيَّ أَوْ عَابِدَ الْوَثَنِ أَوْ أَيَّ كَافِرٍ كَانَ وَشَهَادَتُهُمْ مَقْبُولَةٌ، وَلَا يَجُوزُ شَهَادَةُ الْكَافِرِينَ عَلَى الْمُسْلِمِينَ إِلَّا فِي هَذِهِ الصُّورَةِ قَالَ الشَّعْبِيُّ رَحِمَهُ اللهُ: مَرِضَ رَجُلٌ مِنَ الْمُسْلِمِينَ فِي الْغُرْبَةِ،

Fi'l-vâki' Sûre-i Mâide مِنْ آخِرِ مَا نَزَلَ مِنَ الْقُرْآن'dır. Bunda mensuh yoktur veya ikiden ziyade mensuh yoktur rivayetlerinden kat'-ı nazarla zarûret illetiyle tecviz edilmiş olan husûsâtta da nesh tasavvur olunmamak lâzım gelir (bu babda İbn Kayyim el-Cevziyye'nin[1] siyâset-i şer'iyyeden *Turuk-i Hükmiye* [*et-Turuku'l-hukmiyye fi's-Siyâseti'ş-Şer'iyye*] nâm eserinde de tafsîlât vardır.)

Şâhid ve tahlif meselesine gelince أَشْهَدُ بِالله demek esasen bir yemin mânasını mutazammındır. Sonra şâhid erbab-ı adl u istikāmetten olmak lâzım gelir. Binâen'aleyh şâhidi[2] bir daha tahlif etmek hem onu bir tahkir ve ezâ mânasını mutazammındır, hem de yemini tekrar ettirmek suretiyle bir ifrat ve bir sû'-i isti'mâldir. Bunun için eimme-i müctehidînin çoğuna göre şâhidi tahlif[3] gayr-i meşrû'dur. Her tahlîfin vâcib olmadığı müttefekun aleyhtir. Bu âyette ise اِنِ ارْتَبْتُمْ kaydıyla irtiyab hâlinde şâhidin tahlîfi,

---

فَلَمْ يَجِدْ أَحَدًا مِنَ الْمُسْلِمِينَ يُشْهِدُهُ عَلَى وَصِيَّتِهِ، فَأَشْهَدَ رَجُلَيْنِ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ، فَقَدِمَا الْكُوفَةَ وَأَتَيَا أَبَا مُوسَى الْأَشْعَرِيَّ، وَكَانَ وَالِيًا عليها فأخبراه بالواقعة وقد ما تَرِكَتَهُ وَوَصِيَّتَهُ. فَقَالَ أَبُو مُوسَى: هَذَا أَمْرٌ لم يكن بعد الذي كَانَ فِي عَهْدِ الرَّسُولِ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ، ثُمَّ حَلَّفَهُمَا فِي مَسْجِدِ الْكُوفَةِ بَعْدَ الْعَصْرِ، بالله أَنَّهُمَا مَا كَذَبَا وَلَا بَدَّلَا وَأَجَازَ شَهَادَتَهُمَا، ثُمَّ إِنَّ الْقَائِلِينَ بِهَذَا الْقَوْلِ، مِنْهُمْ مَنْ قَالَ هَذَا الْحُكْمُ بَقِيَ مُحْكَمًا وَمِنْهُمْ مَنْ قَالَ صَارَ مَنْسُوخًا.

الْقَوْلُ الثَّانِي: وَهُوَ قَوْلُ الْحَسَنِ وَالزُّهْرِيِّ وَجُمْهُورِ الْفُقَهَاءِ: أَنَّ قَوْلَهُ ذَوا عَدْلٍ مِنْكُمْ أَيْ مِنْ أَقَارِبِكُمْ وَقَوْلَهُ أَوْ آخَرانِ مِنْ غَيْرِكُمْ أَيْ مِنَ الْأَجَانِبِ إِنْ أَنْتُمْ ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ أَيْ إِنْ تُوُقِّعَ الْمَوْتُ فِي السَّفَرِ، وَلَمْ يَكُنْ مَعَكُمْ أَحَدٌ مِنْ أَقَارِبِكُمْ، فَاسْتَشْهِدُوا أَجْنَبِيَّيْنِ عَلَى الْوَصِيَّةِ. وَجَعَلَ الْأَقَارِبَ أَوَّلًا لِأَنَّهُمْ أَعْلَمُ بِأَحْوَالِ الْمَيِّتِ وَهُمْ بِهِ أَشْفَقُ، وَبِوَرَثَتِهِ أَرْحَمُ وَأَرْأَفُ، وَاحْتَجَّ الذَّاهِبُونَ إِلَى الْقَوْلِ الْأَوَّلِ عَلَى صِحَّةِ قَوْلِهِمْ بِوُجُوهٍ.

الْحُجَّةُ الْأُولَى: أَنَّهُ تَعَالَى قَالَ فِي أول الآية يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا فعم بِهَذَا الْخِطَابِ جَمِيعَ الْمُؤْمِنِينَ، فَلَمَّا قَالَ بَعْدَهُ أَوْ آخَرانِ مِنْ غَيْرِكُمْ كَانَ الْمُرَادُ أَوْ آخَرَانِ مِنْ جَمِيعِ الْمُؤْمِنِينَ لَا مَحَالَةَ. الْحُجَّةُ الثانية: أنه قَالَ تَعَالَى: أَوْ آخَرانِ مِنْ غَيْرِكُمْ إِنْ أَنْتُمْ ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ وَهَذَا يَدُلُّ عَلَى أَنَّ جَوَازَ الِاسْتِشْهَادِ بِهَذَيْنِ الْآخَرَيْنِ مَشْرُوطٌ بِكَوْنِ الْمُسْتَشْهِدِ فِي السَّفَرِ، فَلَوْ كَانَ هَذَانِ الشَّاهِدَانِ مُسْلِمَيْنِ لَمَا كَانَ جَوَازُ الِاسْتِشْهَادِ بِهِمَا مَشْرُوطًا بِالسَّفَرِ، لِأَنَّ اسْتِشْهَادَ الْمُسْلِمِ جَائِزٌ فِي السَّفَرِ وَالْحَضَرِ. الْحُجَّةُ الثَّالِثَةُ: الْآيَةُ دَالَّةٌ عَلَى وُجُوبِ الْحَلِفِ عَلَى هَذَيْنِ الشَّاهِدَيْنِ مِنْ بَعْدِ الصَّلَاةِ، وَأَجْمَعَ الْمُسْلِمُونَ عَلَى أَنَّ الشَّاهِدَ الْمُسْلِمَ لَا يَجِبُ عَلَيْهِ الْحَلِفُ، فَعَلِمْنَا أَنَّ هَذَيْنِ الشَّاهِدَيْنِ لَيْسَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ. الْحُجَّةُ الرَّابِعَةُ: أَنَّ سَبَبَ نُزُولِ هَذِهِ الْآيَةِ مَا ذَكَرْنَاهُ مِنْ شَهَادَةِ النَّصْرَانِيَّيْنِ عَلَى بديلٍ وَكَانَ مُسْلِمًا. الْحُجَّةُ الْخَامِسَةُ: مَا رُوِّينَا أَنَّ أَبَا مُوسَى الْأَشْعَرِيَّ قَضَى بِشَهَادَةِ الْيَهُودِيَّيْنِ بَعْدَ أَنْ حَلَّفَهُمَا، وَمَا أَنْكَرَ عَلَيْهِ أَحَدٌ مِنَ الصَّحَابَةِ، فَكَانَ ذَلِكَ إِجْمَاعًا. الْحُجَّةُ السَّادِسَةُ: أَنَّا إِنَّمَا نُجِيزُ إِشْهَادَ الْكَافِرِينَ إِذَا لَمْ نَجِدْ أَحَدًا مِنَ الْمُسْلِمِينَ، وَالضَّرُورَاتُ قَدْ تُبِيحُ الْمَحْظُورَاتِ، أَلَا تَرَى أَنَّهُ تَعَالَى أَجَازَ التَّيَمُّمَ وَالْقَصْرَ فِي الصَّلَاةِ، وَالْإِفْطَارَ فِي رَمَضَانَ، وَأَكْلَ الْمَيْتَةِ فِي حَالِ الضَّرُورَةِ، وَالضَّرُورَةُ حَاصِلَةٌ فِي هَذِهِ الْمَسْأَلَةِ، لِأَنَّ الْمُسْلِمَ إِذَا قَرُبَ أَجَلُهُ فِي الْغُرْبَةِ وَلَمْ يَجِدْ مُسْلِمًا يُشْهِدُهُ عَلَى نَفْسِهِ، وَلَمْ تَكُنْ شَهَادَةُ الْكُفَّارِ مَقْبُولَةً فَإِنَّهُ يُضَيِّعُ أَكْثَرَ مُهِمَّاتِهِ، فَإِنَّهُ رُبَّمَا وَجَبَتْ عَلَيْهِ زَكَوَاتٌ وَكَفَّارَاتٌ وَمَا أَدَّاهَا. وَرُبَّمَا كَانَ عِنْدَهُ وَدَائِعُ أَوْ دُيُونٌ كَانَتْ فِي ذِمَّتِهِ، وَكَمَا تَجُوزُ شَهَادَةُ النِّسَاءِ فِيمَا يَتَعَلَّقُ بِأَحْوَالِ النِّسَاءِ، كَالْحَيْضِ وَالْحَبَلِ وَالْوِلَادَةِ وَالِاسْتِهْلَالِ لِأَجْلِ أَنَّهُ لَا يُمْكِنُ وُقُوفُ الرِّجَالِ عَلَى هَذِهِ الْأَحْوَالِ، فَاكْتَفَيْنَا فِيهَا بِشَهَادَةِ النِّسَاءِ لِأَجْلِ الضَّرُورَةِ، فَكَذَا هَاهُنَا. وَأَمَّا قَوْلُ مَنْ يَقُولُ: بِأَنَّ هَذَا الْحُكْمَ صَارَ مَنْسُوخًا فَبَعِيدٌ، لِاتِّفَاقِ أَكْثَرِ الْأُمَّةِ عَلَى أَنَّ سُورَةَ الْمَائِدَةِ مِنْ آخِرِ مَا نَزَلَ مِنَ الْقُرْآنِ، وَلَيْسَ فِيهَا مَنْسُوخٌ.

1 M: "Cevzînin".
2 B -"şâhidi".
3 H: "şâhidin tahlîfi".

hem de vakit ve keyfiyette tağliz suretiyle tahlîfi lüzûmu gösterilmiştir. Gerçi bundan bu vücûbun zikr olunduğu üzere gayr-i müslim şâhidler hakkında olduğu anlaşılıyor. Fakat aynı zamanda bundan Müslim olan şâhidler hakkında da şüphe edildiği zaman tahlîfin cevâzı bi'd-delâle anlaşılır. Hazret-i Ali'nin şâhid ve râvîyi töhmet hâlinde tahlif ettiği de menkuldür.[1] Binâenʿaleyh ahlâkın fesâdı ve fıskın kesreti zamanlarında ve ale'l-husûs şehadetin yemin demek olduğunu bilmeyerek şehadete gelenlerin tahlîfi câiz olmalıdır.

[1835] {فَاِنْ عُثِرَ عَلٰٓى اَنَّهُمَا اسْتَحَقَّٓا اِثْماً} Baʿdehu, yani hükümden sonra bu iki şâhidin isme müstahik olduklarına, yani hakikati tahrif etmek gibi bir günah işlediklerine muttaliʿ olunursa o zaman {فَاٰخَرَانِ يَقُومَانِ مَقَامَهُمَا} o iki şâhidin veya vasînin makamlarına {مِنَ الَّذٖينَ اسْتَحَقَّ عَلَيْهِمُ الْاَوْلَيَانِ} evlâ ve akdem olan bu iki şâhidin veya vasînin aleyhlerinde günaha müstahik oldukları, yani haklarına tecavüz ettikleri kimselerden diğer iki şâhid kāim olur. ❁ Hafs kıraatinde mâlum sîgasıyla اسْتَحَقَّ okunur, الْاَوْلَيَانِ bunun fâili olur. Sâir kıraatlerin hepsinde ise mechul sîgasıyla اسْتُحِقَّ okunur. Sonra sâirlerinde yine الْاَوْلَيَانِ okunmakla beraber Âsım'dan Ebû Bekir, kezâlik Hamza ve Yaʿkūb kıraatlerinde الْاَوَّلٖينَ okunur. Şu hâlde اسْتَحَقَّ عَلَيْهِمُ الْاَوْلَيَانِ okunduğuna göre mâna "müstehakk^un aleyh olanlardan, yani haklarına tecavüz edilmiş bulunanlardan diğer iki şâhid öbürlerinin makamına kāim olur. O zaman bu iki evlâ ve ehaktırlar" demek olur ki bu surette الْاَوْلَيَانِ, هُمَا الْاَوْلَيَانِ takdîrinde haber veya اٰخَرَانِ'dan bedeldir. "Evvel"in cemʿi olan الْاَوَّلٖينَ kıraatlerine göre mâna ise "evvelki müstehakk^un aleyh olanlardan diğer iki öbürlerinin makamına kāim olur" demektir ki hepsinin meâli birdir. Ve murad o iki şâhidin veya vasînin karşısında hasım olan verese demektir. İlk önce evvelki iki kişi vasî veya vasiyet şâhidi olduklarından yeminleriyle sözleri râcih idi,

1 Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* I, 2; Ebû Dâvûd, Vitr, 26/1521; Tirmizî, Salât, 181/406; Tefsîr, 3/3006:

عن أسماء بن الحكم الفزاري عن علي رضي الله عنه، قال: كنت إذا سمعت من رسول الله صلى الله عليه وسلم حديثا نفعني الله بما شاء منه، وإذا حدثني عنه غيري استحلفته، فإذا حلف لي صدقته، وإن أبا بكر رضي الله عنه حدثني -وصدق أبو بكر- أنه سمع النبي صلى الله عليه وسلم...

bilâhare yani baʿde'l-hükm muteber bir delil ile hıyânetlerine ıttılâʿ hâsıl olunca bu defa söz ve yemin evvelce mahkûm[un] aleyh olan ve bu kere münkir ve zâhir-i hâl müddeʿîsi[1] bulunan vereseye teveccüh edecek ve onların makamına bunlar kāim olacaktır. Binâenʿaleyh veresenin bu kere de maʿnâ-yı maʿrûfuyla şâhid vaziyetinde bulunmadıkları bellidir. O hâlde bunların iki olması şart olmayıp bir de olsa hüküm yine böyle olmak lâzım [1836] gelir. Binâenʿaleyh فَاٰخَرَانِ buyurulması şâhidde olduğu gibi vâhidden ale'l-ıtlâk ihtiraz için değil, evvelâ sebeb-i nüzûle nazaran vukūʿîdir. Sâniyen meselede evvelki şâhidlerin vasî bulunmaları takdîri de âyetin müfâdı cümlesindendir. Vasîlerin hıyânetlerine ıttılâʿ hâsıl olduğu takdirde ise azilleriyle yerlerine diğerlerinin nasbı lâzım gelir. Binâenʿaleyh meyyit tarafından vasiyy-i muhtâr olarak nasb edilmiş olan iki kişinin evvelâ emîn olmak üzere yeminleriyle kavilleri tasdik olunduktan sonra hıyânetlerine ıttılâʿ hâsıl olunca azilleriyle yerlerine aynı adedde vereseden iki kişinin nasbı husûsuna dahi işaret buyurulmak üzere فَاٰخَرَانِ يَقُومَانِ مَقَامَهُمَا buyurulmuştur. Bunun içindir ki vasiyy-i muhtârın hıyâneti iddia edildiği zaman eğer deyn davası ise muhakemenin hitâmıyla hıyânetin sübûtundan sonra ve fakat ayn davası ise muhakemenin cereyan edebilmesi için evvelemirde vasînin azl ile işten el çektirilmesi lüzûmu ve baʿde'l-muhâkeme hıyânet sâbit olmayıp şüphe zâil olduğu takdirde hâkim tarafından tekrar nasb edilebileceği kütüb-i fıkhıyye-i Hanefiyyede mücmaʿ[un] aleyh olmak üzere musarrahtır.

Bunlardan başka bu âyet şunu da gösteriyor ki "baʿde'l-hükm defʿ mesmûʿdur", "kesb-i katʿiyyet eden bir hükümden sonra delâil-i cedîde zuhur ederse muhakeme iade olunur". Hâsılı bu iki âyet şehadet, vasiyet, yemin, tercîh-i beyyinât mesâili itibariyle birçok esâsât-ı hukūkiyeyi muhtevî gayet beliğ ve veciz birer asıldır[2].

Bu suretle tarafeynin vaziyeti tehavvül eder, evvelkilerin makamına taraf-ı mukābilden ikisi kāim olur ve bu defa yemin bunlara teveccüh

---

1 B: "müeddâsı".
2 H: "asıldırlar".

eder de onlar def'lerini isbat edemedikleri surette bunlar {فَيُقْسِمَانِ بِاللّٰهِ لَشَهَادَتُنَٓا اَحَقُّ مِنْ شَهَادَتِهِمَا} "billâhi bizim şehadetimiz onların şehadetinden [1837] daha hak, daha doğrudur {وَمَا اعْتَدَيْنَا} ve biz bu şehadetimizde hakkı tecavüz etmedik {اِنَّٓا اِذاً لَمِنَ الظَّالِمِينَ} çünkü tecavüz ettiğimiz takdirde muhakkak zâlimlerden olduğumuzda şüphe yoktur" diye kasem ederler, yeminleriyle kavilleri tasdik olunur. ❁ Buradaki لَشَهَادَتُنَا'dan murad فَشَهَادَةُ اَحَدِهِمْ اَرْبَعُ شَهَادَاتٍ بِاللّٰهِ [en-Nûr 24/6][1] âyetinde olduğu gibi yemin demek olduğu beyan olunuyor. Zira esasen şehadet ilm-i şuhûdî ile yakīnen ihbâr-ı hak demek olduğundan gayr aleyhinde şehadete hem شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ [Âl-i İmrân 3/18], شُهَدَٓاءَ لِلّٰهِ وَلَوْ عَلٰٓى اَنْفُسِكُمْ [en-Nisâ 4/135] gibi ikrâra, hem de yemine, yani kasem ile tekid ve takviye edilen habere dahi ıtlak olunur ve vasiyet mânasına da gelir. Binâen'aleyh burada yemin ile tefsir edilmesinden yemine yemin gibi iki kere kasem mânası tevehhüm olunmamalıdır. Murad "bizim ilm-i yakīnimizi ifade eden haberimiz, kavlimiz" demek olduğu zâhirdir.

{ذٰلِكَ} Bu zikr olunan hüküm veya bu tahlif {اَدْنٰٓى اَنْ يَأْتُوا بِالشَّهَادَةِ عَلٰى وَجْهِهَا} şâhidlerin vech-i lâyıkıyla, yani tahammül ettikleri vechile olduğu gibi şehadet etmelerine {اَوْ يَخَافُٓوا اَنْ تُرَدَّ اَيْمَانٌ بَعْدَ اَيْمَانِهِمْ} veyahut yeminlerinden sonra yeminler müdde'îlere reddolunmaktan, yani bu suretle kendilerinin yalanları meydana çıkarak rüsvay olmaktan korkmalarına akrebdir. ❁ Tağlîz-i yemînde havf-ı âhiret, redd-i yeminde de havf-ı dünya hikmet-i şer'iyeleri vardır. Bu iki havfın ictimâ'ı da şehadeti bihakkın edâ etmeye en ziyade sâik olacak olan sebeptir. Bunu böyle biliniz. {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} Ve Allah'tan korkunuz {وَاسْمَعُوا} ve -Allah'ın tavsiye ettiği ahkâmı- dinleyiniz, icâbet ediniz. ❁ Eğer ittikā [1838] etmez ve dinlemezseniz fâsık olursunuz {وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ} Allah ise fâsıklar gürûhunu doğru yola çıkarmaz.[2]

يَوْمَ يَجْمَعُ اللّٰهُ الرُّسُلَ فَيَقُولُ مَاذَٓا اُجِبْتُمْۜ قَالُوا لَا عِلْمَ لَنَاۜ اِنَّكَ اَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ ﴿١٠٩﴾

1 "…Her biri şöyle şehâdet etmelidir: Dört şehâdet 'Billâhi…'"
2 H +"O günden korkunuz ki".

Meâl-i Şerîfi

O gün ki Allah bütün resulleri toplayacak da "size ne cevap verildi?" buyuracak. "Bizde ilim yok, Sensin Allâmü'l-guyûb, Sen!" diyecekler (109).[1]

{يَوْمَ يَجْمَعُ اللّٰهُ الرُّسُلَ} Bu "yevm" اتَّقُوا اللّٰهَ'daki lafza-i celâlden[2] bedeldir. Yani Allah'tan, Allah'ın o gününden[3] ittikā ediniz ki o gün Allah bütün peygamberleri cemʿ edecek de {فَيَقُولُ مَاذَٓا اُجِبْتُمْ} "ne gibi icâbetle icâbet olundunuz? Ne ile, hangi suretle karşılandınız, kabul edildiniz?" diyecektir. Onlar da ne diyecekler bilir misin? {قَالُوا لَا عِلْمَ لَنَاۜ اِنَّكَ اَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ} "Yâ Rab! Senin ilmine nazaran bizim hiç ilmimiz yoktur. Muhakkak ki Allâmü'l-guyûb Sen, ancak Sensin." ۞ Yani[4] "ümmetlerimizin zamirlerinde gizlediklerini, arkamızdan neler yaptıklarını ancak Sen bilirsin, zâhirde bize gösterdiklerini de Sen bizden daha iyi bilirsin[5]" diyecekler, böyle diyecekleri ilm-i ilâhîde muhakkaktır. Yahut dünyada böyle dediler, âhirette de diyecekler. Şefaate cür'et etmek şöyle dursun, tamamen ilm-i ilâhîye tefvîz-i emr ile zımnen bir nevi şikâyet bile ettiler ve edecekler de فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ [el-Mâide 5/105] sırrı bütün dehşetiyle [1839] zâhir olacaktır. Hâsılı Allah o gün umûmiyetle peygamberlere ümmetlerinin sûret-i icâbetini soracak, onları onların aleyhinde şâhid tutup intâk edecek, onlar da tamamen ilm-i ilâhîye tefviz eyleyecekler, Allah da her peygambere verdiği âyât u delâili ve bunlara karşı ümmetlerinin aldıkları vaziyeti ber vech-i âtî birer birer taʿdâd ederek hüsn-i icâbette bulunmayanları tevbih eyleyecektir. İşte bu mânayı ifade etmeye ve birer birer her peygambere ve ümmetine karşı yapılacak taʿdâd ve tevbih suretini göstermek üzere enbiyâ meyânında en ziyade ifrât u tefrîte mâruz olan Hazret-i Îsâ misâl olarak şöyle tasvir olunuyor:

---

1 H: "O gün ki Allah bütün resulleri toplayacak da buyuracak: 'Ne cevap verildi size?' diyecekler: 'Bizde ilim yok, Sensin Allâmü'l-guyûb, Sen!' (109)".

2 H: "celâleden".

3 H +"~~korkunuz~~".

4 H +"~~insanların~~".

5 B -"zâhirde bize gösterdiklerini de Sen bizden daha iyi bilirsin".

O gün, o dem ki:

إِذْ قَالَ اللّٰهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ اذْكُرْ نِعْمَتِي عَلَيْكَ وَعَلٰى وَالِدَتِكَۢ اِذْ اَيَّدْتُكَ بِرُوحِ
الْقُدُسِ تُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَكَهْلًاۚ وَاِذْ عَلَّمْتُكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرٰيةَ وَالْاِنْجِيلَۚ
وَاِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّينِ كَهَيْـَٔةِ الطَّيْرِ بِاِذْنِي فَتَنْفُخُ فِيهَا فَتَكُونُ طَيْرًا بِاِذْنِي وَتُبْرِئُ الْاَكْمَهَ
وَالْاَبْرَصَ بِاِذْنِيۚ وَاِذْ تُخْرِجُ الْمَوْتٰى بِاِذْنِيۚ وَاِذْ كَفَفْتُ بَنِي اِسْرَٓائِيلَ عَنْكَ اِذْ جِئْتَهُمْ
بِالْبَيِّنَاتِ فَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ اِنْ هٰذَٓا اِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ ﴿١١٠﴾ وَاِذْ اَوْحَيْتُ اِلَى
الْحَوَارِيِّنَ اَنْ اٰمِنُوا بِي وَبِرَسُولِيۚ قَالُٓوا اٰمَنَّا وَاشْهَدْ بِاَنَّنَا مُسْلِمُونَ ﴿١١١﴾

[1840] **Meâl-i Şerîfi**

Allah buyurduğu vakit: "Ya Îsâ ibni Meryem, sana ve vâlidene olan nimetimi düşün. Hani seni Rûhu'l-kudüs ile müeyyed kıldım, nâsa kelâm söylüyordun hem beşikte hem yetişkin iken ve hani sana kitabet, hikmet, Tevrat ve İncil öğrettim ve hani Benim iznimle çamurdan kuş biçimi gibi taslıyordun, içine üflüyordun da Benim iznimle bir kuş oluveriyordu. Hem anadan doğma a'mâyı ve abraşı Benim iznimle iyi ediyordun ve hani ölüleri Benim iznimle hayata çıkarıyordun ve hani senden Benî İsrâîl'i def' etmiştim, o vakit ki onlara o açık mucizeleri getirmiştin de içlerinden kâfirlik edenler şöyle demişti: 'Bu apaçık bir sihirden başka bir şey değil' (110). Ve hani 'Bana ve resûlüme iman edin' diye havâriyyûna ilham etmiştim, 'iman ettik, bizim şüphesiz müslimler olduğumuza şâhid ol' demişlerdi" (111).[1]

1 H: "Allah buyurduğu vakit: 'Ya Îsâ ibni Meryem, sana ve vâlidene olan nimetimi düşün. Hani seni Rûhu'l-kudüs ile müeyyed kıldım, nâsa kelâm söylüyordun beşikte iken de yetişkin iken de. Ve hani sana kitabet, hikmet, Tevrat ve İncil öğrettim ve hani Benim iznimle çamurdan kuş biçimi gibi taslıyordun, derken içine üflüyordun da Benim iznimle bir kuş oluveriyordu. Ve sen anadan doğma a'mâyı ve abraşı Benim iznimle iyi ediyordun ve hani ölüleri Benim iznimle hayata çıkarıyordun ve hani senden Benî İsrâîl'i def' etmiştim, o vakit ki onlara o açık mucizeleri getirmiştin de içlerinden kâfirlik edenler şöyle demişti: «Bu apaçık bir sihirden başka bir şey değil» (110). Ve hani «Bana ve resûlüme iman edin» diye havâriyyûna ilham etmiştim, «iman ettik, bizim şüphesiz müslimler olduğumuza şâhid ol» demişlerdi' (111)".

{إِذْ قَالَ اللّٰهُ} ❁ Muktezâ-yı zâhir istikbal sîgasıyla إِذْ يَقُولُ buyurulmak iken, mâzî sîgasıyla قَالَ buyurulmasında iki nükte vardır. Birisi meşhur olduğu üzere ileride bu hitâbın vukūʿu muhakkak olduğundan dolayı âtî, vâkiʿ suretinde tasvir edilmiştir. Nitekim lisânımızda da "şöyle dediği zaman ne yaparsın?" denildiği zaman, istikbalden mâzî ile tâbir edilmiş olur ki, "böyle diyeceği muhakkaktır, derse ne yaparsın?" demek [1841] olur. Biri de kelâm-ı[1] ilâhînin ezelî olduğuna ve Allah'a nisbet edilen fiillerde zamâniyet melhuz olmadığına ve binâenʿaleyh o gün âhiretteki bu hitâbın bir bidâyet-i kelâm değil, ezelî olan kelâm-ı ilâhînin muhâtaba zuhur ve tecellî ile taʿalluku olacağına tenbihtir. Yani Allah'ın şöyle dediği günden ittikā ediniz ki {يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ اذْكُرْ نِعْمَتِى عَلَيْكَ وَعَلٰى وَالِدَتِكَ} "Ey Meryem'in oğlu Îsâ! Benim sana ve vâlidene olan nimetimi hatırla {إِذْ اَيَّدْتُكَ بِرُوحِ الْقُدُسِ} o zamanki nimetimi ki hani Ben seni Rûhu'l-kudüs ile teyid ve takviye etmiş idim." ❁ Nasârâ iki vech ile Rûhu'l-kudüs itikad ederler. Birisi Îsâ'nın Meryem'den tevellüd ve tecessüdüne mebde' olan Rûhu'l-kudüs ki buna yalnız "Rûhu'l-kudüs" derler. Akīde-i İslâm'da bu Cebrâil aleyhisselâm'dır. Biri de âhir zamanda çıkacak olan Rûhu'l-kudüs'tür ki, Nasârâ buna "Rûhu'l-Hak olan Rûhu'l-kudüs" derler. Bu bir hâtemü'l-enbiyâ akidesidir. Fakat Nasârâ bunun hakīkat-i Muhammediye olduğunu kabul etmemektedirler. Doğrusu Rûhu'l-kudüs zâtı itibariyle birdir ki ulü'l-azm rusül-i kirâma nâzil olan Cebrâil aleyhisselâm'dır. Münzel ve müteʿallakı itibariyle de müteʿaddid isimlerle yâd edilir. Meselâ daha ziyade hayât-ı tecerrüd ve rûhâniyet yaşayan, Yehûdun müftereyâtından berî ve mutahhar olan Hazret-i Îsâ'ya nüzul ve tecellîsi itibariyle "Rûhu'l-kudüs" ve hayât-ı hakikat yaşayan Hazret-i Muhammed'e nüzul ve tecellîsi itibariyle de "Rûhu'l-hak", "Rûhu'l-emîn", "Nûr-ı Muhammedî" ve sûret-i umûmiyede "Rûhullah" dahi tâbir olunur. Binâenʿaleyh Hazret-i Îsâ'ya إِذْ اَيَّدْتُكَ بِرُوحِ الْقُدُسِ hitâbı evvelen ve bizzat Cibril ile teyidi ifâde etmekle beraber arkasından yine

1 B: "kalem-i".

Cibrîl'in nüzûlü ve biʿset-i Muhammediye ile dahi teyidine bir işareti muhtevîdir. Ve mâna şu demek olur: "Yâ Îsâ ibni Meryem, seni Rûhu'l-kudüs ile, senden sonra [1842] Muhammed'de rûhu'l-hak ve rûhu'l-emin olarak tecellî eden Cibrîl ile teyid eyledim, İsimden mutahhar kavî bir hayât-ı rûhiyeye mazhar ve ihyâ-yı din eden müessir bir kelâm ile takviye ettim. {تُكَلِّمُ النَّاسَ فِى الْمَهْدِ وَكَهْلًا} Sen hem beşikte tıfıl ve hem yetişmiş racül iken nâsa tekellüm ediyordun اِنِّى عَبْدُ اللّٰهِ اٰتَانِىَ الْكِتَابَ... إلخ [Meryem 19/30][1] diyordun {وَاِذْ عَلَّمْتُكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرٰيةَ وَالْاِنْجِيلَ} ve o zamanki nimetimi ki hani sana kitabet, hikmet, Tevrat, İncil öğretmiştim {وَاِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّينِ كَهَيْـَٔةِ الطَّيْرِ} ve o zamanki nimetimi ki hani sen çamurdan kuş sureti gibi bir şey halk ediyordun ve bunu kendi zâtî olan kudretinle değil {بِاِذْنِى} Benim iznimle, irademle halk ediyordun, ediyordun da {فَتَنْفُخُ فِيهَا} içine üflüyordun {فَتَكُونُ طَيْرًا بِاِذْنِى} o suret de Benim iznimle bir kuş oluyordu {وَتُبْرِئُ الْاَكْمَهَ وَالْاَبْرَصَ بِاِذْنِى} ve yine Benim iznimle körü ve abraşı iyi ediyordun {وَاِذْ تُخْرِجُ الْمَوْتٰى بِاِذْنِى} ve o zamanki nimetimi ki hani ölüleri yine Benim iznimle diriltip kabirlerinden çıkarıyordun {وَاِذْ كَفَفْتُ بَنِى اِسْرَٓائِيلَ عَنْكَ} ve o zamanki nimetimi ki hani senden Benî İsrâîl'i defʿ etmiş, seni katletmek isteyen Yahudîlerin elinden kurtarmış idim {اِذْ جِئْتَهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ} o vakit ki sen onlara ber vech-i bâlâ beyyinât ile gelmiş idin de {فَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ اِنْ هٰذَٓا اِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ} o Benî İsrâil'in kâfir olanları "bu açık bir sihirden başka bir şey değil" demiş idiler. ❁ Yâ Îsâ, sen bu nimetlere mazhar oldun ve bu beyyinâta karşı böyle bir küfr [1843] ile karşılandın, bundan başka {وَاِذْ اَوْحَيْتُ اِلَى الْحَوَارِيِّنَ اَنْ اٰمِنُوا بِى وَبِرَسُولِى} o zamanki nimetimi de hatırla ki hani Ben havâriyyûna 'Bana ve Resûlüme iman ediniz' diye vahiy göndermiştim, yani sana ve sâir enbiyâya vahyettiğim kitaplar ile emr eylemiştim ❁ yahut kalblerine böyle ilham etmiş idim, onlar da {قَالُٓوا اٰمَنَّا وَاشْهَدْ بِاَنَّنَا مُسْلِمُونَ} 'iman ettik ve şâhid ol biz hiç şüphesiz müslimiz, yani imanımızda muhlisiz' dediler." ❁ Evvelki kâfirlere mukabil bir kısım da seni ve Allah'ın emrini böyle bir iman u islâm ve ihlâsa işhad sözüyle

1 "…Haberiniz olsun, ben Allah'ın kuluyum, O bana kitap verdi…"

karşıladılar. İşte ey mü'minler, Allah'ın Îsâ'ya böyle dediği ve böyle bir bir nimetlerini ta'dâd ederek kâfirleri tevbih ve mü'minleri tasdîk ü tehyîc ettiği ve bütün peygamberlere ve ümmetlerine yaptıklarını böyle birer birer haber vereceği günden korkun ve korunun.

Dikkat etmek lâzım gelir ki bu âyetler Hazret-i Îsâ'ya hitâben değil, âhirette ona olacak hitâbı hikâyeten ümmet-i Muhammed'e hitabdır. Çünkü اتَّقُوا اللّٰهَ emrine merbuttur. Havâriyyûnun islâmlarına işhad ettikleri bu noktada onların da hâllerini tasvir ve yâd için şâhid ale'l-kül olan Resûlullah'a telvîn-i hitab ve hitâb-ı âmmı andırır bir lehce-i beyan ve iltifat ile buyuruluyor ki:

Yâ Muhammed, sen burada şunu hatırla ve hatırlat:

اِذْ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ اَنْ يُنَزِّلَ عَلَيْنَا مَٓائِدَةً مِنَ السَّمَٓاءِۜ
قَالَ اتَّقُوا اللّٰهَ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿١١٢﴾ قَالُوا نُرِيدُ اَنْ نَاْكُلَ مِنْهَا وَتَطْمَئِنَّ قُلُوبُنَا وَنَعْلَمَ
اَنْ قَدْ صَدَقْتَنَا وَنَكُونَ عَلَيْهَا مِنَ الشَّاهِدِينَ ﴿١١٣﴾ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ اللّٰهُمَّ رَبَّنَٓا اَنْزِلْ
عَلَيْنَا مَٓائِدَةً مِنَ السَّمَٓاءِ تَكُونُ لَنَا عِيداً لِاَوَّلِنَا وَاٰخِرِنَا وَاٰيَةً مِنْكَۚ وَارْزُقْنَا وَاَنْتَ خَيْرُ
الرَّازِقِينَ ﴿١١٤﴾ قَالَ اللّٰهُ اِنّ۪ي مُنَزِّلُهَا عَلَيْكُمْۚ فَمَنْ يَكْفُرْ بَعْدُ مِنْكُمْ فَاِنّ۪ٓي اُعَذِّبُهُ عَذَاباً لَٓا
اُعَذِّبُهُٓ اَحَداً مِنَ الْعَالَمِينَ۟ ﴿١١٥﴾

[1844] **Meâl-i Şerîfi**

Bir vakit de o havâriyyûn "yâ Îsâ ibni Meryem! Rabbin bize semâdan bir mâide indirebilir mi?" demişlerdi. "Allah'tan korkun mü'minseniz" dedi (112). "Biz" dediler, "istiyoruz ki ondan yiyelim, kalblerimiz itmi'nan bulsun[1] da senin bize doğru söylediğini bilelim ve ona şehadet edenlerden olalım" (113). Îsâ ibni Meryem şöyle yalvardı: "Yâ Allah! Ey bizim yegâne rabbimiz! Bize semâdan bir mâide indir ki bizim için

1 B: "dolsun".

hem evvelimiz hem âhirimiz için bir bayram ve kudretinden bir nişane ola ve bizleri merzuk eyle ki sen hayru'r-râzikīnsin" (114). Allah buyurdu ki "Ben onu sizlere elbette indiririm, fakat ondan sonra içinizden her kim nankörlük ederse artık onu âlemînden hiçbirine yapmayacağım bir azab ile taʿzîb ederim" (115).[1]

{إِذْ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ} O vakti[2] ki havâriyyûn "yâ [1845] Îsâ ibni Meryem" dediler, {هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ اَنْ يُنَزِّلَ عَلَيْنَا مَٓائِدَةً مِنَ السَّمَٓاءِ} "Rabbin bizim üzerimize semâdan bir mâide indirebilir mi?" ❁ Bu tâbir, zâhirine nazaran kudret-i ilâhiyede bir şüphedir. Bu da havâriyyûnun hakikaten ihlâs ile iman etmemiş olduklarını ifade eder. O hâlde ya o zaman imanları daha tahkik ve marifet üzere değil idi veyahut هَلْ يَسْتَطِيعُ'dan maʿnâ-yı murad başkadır. Nitekim bazı müfessirîn demişlerdir ki, burada "istitâʿa"dan murad muktezâ-yı kudret değil, muktezâ-yı hikmet ve irade olan istitâʿattır. Yani "semâdan bize bir mâide indirmek Rabbinin hikmet ve iradesine muvâfık olabilir mi?" demektir. Süddî gibi diğer bazı müfessirîn ise isticâbe ve icâbet gibi يَسْتَطِيعُ'nun يُطِيعُ mânasına geldiğini[3], yani "semâdan bir mâide indirmek talebine Rabbin muvafakat eder mi, hâsılı istersen indirir mi?" demek olduğunu söylemişlerdir. Kisâî kıraatinde هَلْ تَسْتَطِيعُ رَبَّكَ okunur ki, "semâdan bize bir[4] mâide indirmesini Rabbinden isteyebilir misin?" demek olur. Bu surette evvelki mahzur vârid olmaz. Maʿamâfîh her ne olursa olsun bu sualde bir harika, bir mucize talebi vardır. Hâlbuki muʿcizât gaye değil, delâildir. Mü'min ise medlûle iman etmiştir. Bunun için mucize talebi şiʿâr-ı küfürdür. Kudret-i Hakk'ı imtihan sevdâsıdır. Bir de harika ve mucize talebinde ısrar onu umûmî bir âdet ve tabiat gibi muttarid farz etmektir. Bu ise

---

1 H: "Bir vakit de o havâriyyûn 'yâ Îsâ ibni Meryem! Rabbin bize semâdan bir mâide indirebilir mi?' demişlerdi. 'Allah'tan korkun' dedi, 'eğer mü'minseniz' (112). 'Biz' dediler, 'istiyoruz ki ondan yiyelim, kalblerimiz itmi'nan bulsun da senin bize doğru söylediğini bilelim ve ona şehadet edenlerden olalım' (113). Îsâ ibni Meryem şöyle yalvardı: 'Yâ Allah! Ey bizim yegâne rabbimiz! Bize semâdan bir mâide indir ki bir bayram ola bizim için hem evvelimiz hem âhiretimiz için ve kudretinden bir nişane. Bizleri merzuk eyle. Sen hayru'r-râzikīnsin' (114). Allah buyurdu ki 'Ben onu sizlere elbette indiririm, fakat ondan sonra kim küfre sapacak olursa içinizden artık onu âlemînden hiçbirine yapmayacağım bir azab ile taʿzîb ederim' (115)".

2 B: "vakit".

3 M ve B: "geldiği".

4 M ve B -"bir".

bir tenakuzdur. Binâenʿaleyh mü'minin mucize talebinde ısrarı asla câiz olamayacağı gibi, mucize talep ediyor gibi görünmesi bile imanında bir şüpheyi îmâ edeceği cihetle sû'-i edebdir.

İşte bu gibi hikmetlere binâen {قَالَ} Îsâ dedi ki: {اتَّقُوا اللّٰهَ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنٖينَ} "Eğer siz hakikaten mü'min iseniz Allah'tan korkunuz. Böyle bir talepte bulunmayınız." ۞ Yani "Allah'ın kudretinde ve benim sıhhat-i nübüvvetimde şüpheyi [1846] îmâ edecek ve sizi iman ve ihlâs iddianızda şüpheli gösterecek söz sarf etmeyiniz" diye tahzir etti ki, bu tahzir ve ihtarda ne büyük bir nezâhet ve ne büyük bir terbiye münderic bulunduğunu iyi düşünmeli.

{قَالُوا} Havâriyyûn makām-ı iʿtizarda maksadlarını ve ihlâslarını beyan ile {نُرٖيدُ اَنْ نَأْكُلَ مِنْهَا وَتَطْمَئِنَّ قُلُوبُنَا وَنَعْلَمَ اَنْ قَدْ صَدَقْتَنَا وَنَكُونَ عَلَيْهَا مِنَ الشَّاهِدٖينَ} dediler, bu beyan üzerine {قَالَ عٖيسَى ابْنُ مَرْيَمَ} Îsâ ibni Meryem -bunların maksadlarındaki meşrûiyeti görerek bu arzudan vazgeçemeyeceklerini[1] anlayıp kemâliyle ilzâm-ı hüccet murad ederek- Allah'a niyaz edip şöyle dedi: {اَللّٰهُمَّ رَبَّنَا} "Ey Rabbimiz olan Allah celle celâluhu! {اَنْزِلْ عَلَيْنَا مَٓائِدَةً مِنَ السَّمَٓاءِ} Bize semâdan (yüksekten) bir mâide indir, öyle bir mâide ki {تَكُونُ لَنَا عٖيداً لِاَوَّلِنَا وَاٰخِرِنَا} o -yani onun indiği gün- bize, bizim evvelimize âhirimize -mütekaddimînimize müteahhirînimize- bayram {وَاٰيَةً مِنْكَ} ve Senden bir âyet -Senin kemâl-i kudretine ve benim sıhhat-i nübüvvetime delâlet eden bir alâmet- olsun. Bize böyle bir mâide indir. {وَارْزُقْنَا} Ve ondan bizi merzuk et {وَاَنْتَ خَيْرُ الرَّازِقٖينَ} ki rızık verenlerin en hayırlısı Sensin". ۞ Çünkü Allah rızkın hem hâlıkı hem de bilâ-garaz muʿtîsidir. Ne kadar şâyân-ı dikkattir ki havâriyyûn mâideyi talep ve maksadlarını zikrederken ekli takdim ve diğer makāsıd-ı dîniyye-i rûhâniyeyi tehir etmişlerdi. Hâlbuki Hazret-i Îsâ makāsıd-ı dîniyeyi [1847] takdim ve maksad-ı ekli hem tehir hem de rızık olmakla ifade etmiş ve sonra rızıkta kalmayıp Rezzâk'a intikal ve O'na tâzim ve senâ ile arz-ı şükran da eylemiştir. Bunlar mülâhaza edilince rûhların derecâtındaki merâtib ne büyük bir fark ile tezahür ediyor.

---

1 B: "vazgeçmeyeceklerini".

Bu dua ve niyaza karşı {قَالَ اللّٰهُ} Allah teâlâ {اِنّ۪ي مُنَزِّلُهَا عَلَيْكُمْ} "muhakkak Ben onu size indiririm, birçok kereler indiririm, bu kolay, fakat {فَمَنْ يَكْفُرْ بَعْدُ مِنْكُمْ} bundan sonra da sizden her kim küfr ederse {فَاِنّ۪ٓي اُعَذِّبُهُ عَذَابًا} her hâlde onu öyle bir azab ile taʿzîb ederim ki {لَٓا اُعَذِّبُهُٓ اَحَدًا مِنَ الْعَالَم۪ينَ} öyle bir azâbı âlemînden hiçbirine yapmam" buyurdu.

İmdi bu mâide indi mi, inmedi mi? Bu babda müfessirîn beyninde üç rivayet vardır:

1. Cumhûrun rivayetine göre iki gamâme arasında kırmızı bir sofra indi, inerken bakıyorlardı, geldi ta önlerine düştü. Bunun üzerine Îsâ aleyhisselâm ağladı, "İlâhî, beni şâkirînden kıl, ilâhî, bunu bir rahmet kıl, bir müsle ve ukūbet kılma!" diye dua etti. Kalktı, abdest alıp namaz kıldı, yine ağladı, sonra örtüsünü açtı ve بِسْمِ اللهِ خَيْرِ الرَّازِقِينَ dedi. Ne baksınlar, kızarmış, pulsuz ve kılçıksız yağ akıyor bir balık, baş tarafında tuz, kuyruk tarafında sirke ve etrafında pırasadan mâʿadâ envâʿ-ı sebze ve beş yufka ki birinde zeytin, ikincisinde bal, üçüncüsünde tereyağı, dördüncüsünde peynir, beşincisinde pastırma. Şemʿûn, "yâ Rûhallah!" dedi, "bu dünya taʿâmından mı, âhiret taʿâmından mı?" O da "ikisinden de değil, velâkin Allah teâlâ'nın kudretiyle ihtirâʿ ettiği bir şey, niyaz ettiğiniz[1] şeyi yiyiniz ve şükr [1848] ediniz ki Allah size tevâlî ettirir ve daha fazl u kereminden tezyid de eyler" dedi. "Yâ Rûhallah, bu mucizeden bize bir mucize daha göstersen?" dediler, binâenʿaleyh "Ey balık, bi-iznillah diril!" dedi, balık da teprendi. Sonra "dön evvelki hâline" dedi, döndü yine kebab oldu. Baʿdehu mâide uçtu, sonra da isyan edenler oldu, maymun ve hınzıra mesh olundular. İndiği gün bir pazar günü imiş, Nasârâ o günü bayram ittihaz etmişler.
2. Diğer bir rivayete göre mâide kırk gün, gün aşırı iniyordu. Fukarâ, ağniyâ, zuʿafâ, sığâr u kibâr toplanıp yiyorlardı. Fey'-i zevâl dönünce uçar giderdi ve arkasından gölgesinde bakarlardı, bundan hangi bir fakir yediyse müddet-i ömründe zengin olmuş ve hangi bir hasta yediyse şifa bulmuş ve bir daha hastalanmamış idi. Sonra Allah teâlâ

---

1 B +"bir".

"Mâidemi ağniyâya ve sağlamlara değil, fukarâya ve hastalara tahsis et" diye vahyetti, bunun üzerine nâs ıztırab ve ihtilâle düştü ve binâenʿaleyh seksen üç kişi mesh olundu.

3. Bir de denilmiştir ki, Allah inzâlini o şart ile vaad edince istiğfar ettiler, "böyle bir tehlikeyi arzu etmeyiz" dediler, binâenʿaleyh nâzil olmadı.

Kadı Beyzâvî bu üç rivayeti zikrettikten sonra şöyle demiştir: "Mücâhid'den, 'bu bir meseldir ki Allah teâlâ bunu muʿcizât talebinde ısrar edenler için darb buyurmuştur' diye menkuldür. Bazı sûfiyyeden de 'burada mâide hakāik-i maʿâriften[1] ibarettir. Çünkü etʿime gıdâ-yı beden olduğu gibi, hakāik-i maʿârif de gıdâ-yı rûhtur' diye menkuldür. Bu hâl şöyle mülâhaza olunabilir ki bunlar henüz vukūfuna müstaʿid bulunmadıkları birtakım hakāika rağbet etmişler, Îsâ aleyhisselâm da 'Eğer siz imanı tahsil ettinizse takvâyı istiʿmâl ediniz ki bunlara muttaliʿ olabilesiniz' demiş, onlar ise sualden vazgeçmemişler, ilhah eylemişler, ısrarlarından dolayı o da istemiş [1849] Allah teâlâ da[2] bunun inzâli kolay olduğunu, velâkin âkıbeti muhataralı ve korkunç bulunduğunu anlatmıştır. Zira sâlike makamından daha yüksek bir makam münkeşif olduğu zaman ona tahammül edememesi ve binâenʿaleyh istikrar bulamayıp bu yüzden dalâl-i baʿîde düşmesi ihtimâli pek melhuzdur."[3]

---

1 B: "mârifetten".
2 M ve B -"da".
3 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* II, 150:

روي: أنها نزلت سفرة حمراء بين غمامتين وهم ينظرون إليها حتى سقطت بين أيديهم، فبكى عيسى عليه الصلاة والسلام وقال: اللهم اجعلني من الشاكرين اللهم اجعلها رحمة ولا تجعلها مثلة وعقوبة، ثم قام فتوضأ وصلى وبكى، ثم كشف المنديل وقال: بسم الله خير الرازقين، فإذا سمكة مشوية بلا فلوس ولا شوك تسيل دسماً وعند رأسها ملح وعند ذنبها خل وحولها من ألوان البقول ما خلا الكراث، وإذا خمسة أرغفة على واحد منها زيتون وعلى الثاني عسل وعلى الثالث سمن وعلى الرابع جبن وعلى الخامس قديد فقال شمعون: يا روح الله أمن طعام الدنيا أم من طعام الآخرة قال: ليس منهما ولكن اخترعه الله سبحانه وتعالى بقدرته كلوا ما سألتم واشكروا يمددكم الله ويزدكم من فضله، فقالوا: يا روح الله لو أريتنا من هذه الآية آية أخرى فقال: يا سمكة احيي بإذن الله تعالى فاضطربت ثم قال لها عودي كما كنت فعادت مشوية ثم طارت المائدة، ثم عصوا بعدها فمسخوا. وقيل كانت تأتيهم أربعين يوماً غباً يجتمع عليها الفقراء والأغنياء والصغار والكبار يأكلون حتى إذا فاء الفيء طارت وهم ينظرون في ظلها، ولم يأكل منها فقير إلا غني مدة عمره، ولا مريض إلا بريء ولم يمرض أبداً، ثم أوحي الله تعالى إلى عيسى عليه السلام أن اجعل مائدتي في الفقراء والمرضى دون الأغنياء والأصحاء، فاضطرب الناس لذلك فمسخ منهم ثلاثة وثمانون رجلاً. وقيل لما وعد الله إنزالها بهذه الشريطة استعفوا وقالوا: لا نريد فلم تنزل. وعن مجاهد أن هذا مثل ضربه الله لمقترحي المعجزات. وعن بعض الصوفية: المائدة هاهنا عبارة عن حقائق المعارف، فإنها غذاء الروح كما أن الأطعمة غذاء البدن وعلى هذا فلعل الحال أنهم رغبوا في حقائق لم يستعدوا للوقوف عليها، فقال لهم عيسى عليه الصلاة والسلام: إن حصلتم الإِيمان فاستعملوا التقوى حتى تتمكنوا من الاطلاع عليها، فلم يقلعوا

Şihâb'ın dediği gibi Kadı Beyzâvî'nin bu tezyîlini âyetin bir tefsîri olmak üzere değil, bir maʿnâ-yı işârî olmak üzere kaydetmelidir.[1] Bununla bu kıssanın Resûlullah'a ve mü'minlere hikmet-i tezkîri de tavzih edilmiş oluyor. Demek ki mâide-i Îsâ, mâide-i İslâm için bir misâl-i ibret olmaktan ziyade bir mesel-i ibrettir. Küfrün ve küfrân-ı niʿmetin azâbı yalnız âhirette değil, dünyada da büyüktür. Nimet ne kadar büyük, ne kadar hârikulâde ise küfr ü küfrânın azâbı da o nisbette bî-misâl ve o nimetin zevâli de o nisbette elîm olur. اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتٖى وَرَضٖيتُ لَكُمُ الْاِسْلَامَ دٖيناً buyurulduğu gün ehl-i İslâm'a ihsan edilmiş bulunan mâidenin gerek tayyibâtı ve gerek sûret-i ihsânı itibariyle mâide-i Îsâ'dan ne kadar büyük bir devlet olduğunu düşünmeli de buna karşı küfr ü küfrânın nasıl bir azâba müstehak olacağını anlamalıdır.

Bu suretle Sûre-i Mâide mazmûnunun bir lübbü demek olan bu tezkir yapıldıktan sonra yine tezkîr-i âhirete devam ile yukarıdaki اِذْ قَالَ اللّٰهُ kıssasına atfen ve وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاسْمَعُوا emri tahtında mü'minlere hitâben şöyle buyuruluyor:

وَاِذْ قَالَ اللّٰهُ يَا عٖيسَى ابْنَ مَرْيَمَ ءَاَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونٖى وَاُمِّىَ اِلٰهَيْنِ مِنْ دُونِ اللّٰهِۜ قَالَ سُبْحَانَكَ مَا يَكُونُ لٖٓى اَنْ اَقُولَ مَا لَيْسَ لٖى بِحَقٍّۜ اِنْ كُنْتُ قُلْتُهُ فَقَدْ عَلِمْتَهُۜ تَعْلَمُ مَا فٖى نَفْسٖى وَلَٓا اَعْلَمُ مَا فٖى نَفْسِكَۜ اِنَّكَ اَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ ﴿١١٦﴾ مَا قُلْتُ لَهُمْ اِلَّا مَٓا اَمَرْتَنٖى بِهٖٓ اَنِ اعْبُدُوا اللّٰهَ رَبّٖى وَرَبَّكُمْۚ وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهٖيداً مَا دُمْتُ فٖيهِمْۚ فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنٖى كُنْتَ اَنْتَ الرَّقٖيبَ عَلَيْهِمْۜ وَاَنْتَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ شَهٖيدٌ ﴿١١٧﴾ اِنْ تُعَذِّبْهُمْ فَاِنَّهُمْ عِبَادُكَۚ وَاِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ فَاِنَّكَ اَنْتَ الْعَزٖيزُ الْحَكٖيمُ ﴿١١٨﴾

عن السؤال وألحوا فيه فسأل لأجل اقتراحهم، فبين الله سبحانه وتعالى أن إنزاله سهل ولكن فيه خطر وخوف عاقبة، فإن السالك إذا انكشف له ما هو أعلى من مقامه لعله لا يحتمله ولا يستقر له فيضل به ضلالاً بعيدا.

1 *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* III, 301-302:

(وعن بعض الصوفية الخ) ان قال إن المقصود من الآية هذا فلا وجه له وان أراد أنه من البطون القرآنية فنعم، وتنزيل النظم عليه ظاهر.

[1850] **Meâl-i Şerîfi**

Hem Allah buyurduğu vakit "Ey Meryem'in oğlu Îsa! Sen mi dedin o insanlara 'beni ve anamı Allah'ın yanında iki ilâh edinin' diye?" "Hâşâ", der, "münezzeh sübhânsın yâ Rab! Benim için hak olmayan bir sözü söylemekliğim bana yakışmaz, eğer söyledimse elbette mâlumundur. Sen benim nefsimdekini bilirsin, ben ise Senin zâtındakini bilmem. Şüphesiz ki Sen Allâmu'l-guyûbsun (116). Sen bana ne emrettinse ben onlara ancak onu söyledim; 'hep Rabbim ve Rabbiniz Allah'a kulluk edin' dedim ve içlerinde bulunduğum müddetçe üzerlerinde şâhid idim, vaktâ ki beni içlerinden aldın, üzerlerinde murâkıb ancak Sen kaldın ve zaten Sen her şeye şâhidsin (117). Eğer onlara azab edersen şüphe yok ki Senin kullarındırlar ve eğer kendilerine mağfiret kılarsan yine şüphe yok ki Sen o Azîz, Hakîm'sin" (118).[1]

[1851] {ءَاَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَاُمِّيَ اِلٰهَيْنِ مِنْ دُونِ اللّٰهِ} "O nâsa 'beni ve anamı Allah'tan başka iki ilâh ittihaz edin' diye sen mi söyledin?" ❁ Bunun ne müthiş bir hitâb-ı tevbih olduğunu düşünmeli ve Hazret-i Îsâ'nın makām-ı ulûhiyete karşı nasıl bir mevkiʿ-i acz ü ubûdiyette bulunduğunu anlamalıdır. Şüphe yok ki bu tevbîhin asıl hedefi şimdi tebeyyün edeceği üzere bizzat Hazret-i Îsâ değil, onu mâbud ittihaz eden erbâb-ı teslîstir. Fakat onların Hazret-i Îsâ'ya tâzim nâmına gulüv ettikleri küfrün ona huzûr-ı ilâhîde nasıl bir mes'ûliyet tevcih etmiş olduğunu ve binâenʿaleyh o kâfirlerin nezd-i Hak'ta nasıl bir mevkiʿ-i tevbîh u ikābda bulunduklarını tasavvur etmelidir. Bu âyetten anlaşılıyor ki Allah'tan başka Îsâ'yı ilâh ittihaz edenler bulunduğu

---

1 H: "~~Ve Allah'ın şöyle dediği günden korkunuz ki:~~ Hem Allah buyurduğu vakit ki: 'Ey Meryem'in oğlu Îsa! Sen mi dedin o insanlara «beni ve anamı Allah'tan mâʿadâ iki ilâh edinin» diye?' 'Hâşâ yâ Rab' demiştir, 'ben Zât-ı sübhânını her türlü şirkten tenzîh ederim. Benim için hak olmayan bir sözü söylemekliğim bana yakışmaz, eğer söyledimse elbette mâlumundur. Sen benim nefsimdekini bilirsin, ben ise Senin zâtındakini bilmem. Sensin şüphesiz Allâmu'l-guyûbsun Sen (116). Sen bana ne emrettinse ben onlara ancak onu söyledim; «hep Rabbim ve Rabbiniz Allah'a kulluk edin» dedim ve içlerinde bulunduğum müddetçe üzerlerinde şâhid idim, vaktâ ki beni içlerinden aldın, üzerlerinde murâkıb ancak Sen kaldın ve zaten Sen her şeye şâhidsin (117). Eğer onlara azab edersen şüphe yok ki Senin kullarındırlar ve eğer kendilerine mağfiret kılarsan yine şüphe yok ki Sen o Azîz, Hakîm'sin Sen' (118)".

gibi, anası Hazret-i Meryem'i de ilâh ittihaz edenler varmış. Acaba bunlar kimlerdir? Âyet bu ciheti tasrih etmemiştir. Maʿamâfîh zâhir ki bu da olsa olsa Îsevîler meyânında bulunacaktır. Gerçi Nasârâ tarafından mezheblerince Hazret-i Meryem'in teslîse idhal edilmediği ve binâenʿaleyh ona oğlu Îsâ gibi ilâh denmediği dermeyan edilerek bu âyete itiraz olunmak istenilmiştir. Lâkin evvelâ İbn Hazm'ın *Fasl*'ında[1] zikrettiği vechile Nasârâ'dan Berberâniye fırkası var idi ki bunlar Îsâ'ya da anasına da ilâh diyorlardı. Bu mezheb bilâhare munkariz olmuş, kalmamıştır. Demek ki bunlar teslîsi Eb, Üm, İbn diye sayıyorlardı ve avâmın nazarında teslîsin vech-i zâhiri de budur. Sâniyen teslîs-i Nasârâ ittihad değilse hulûl akidesinden münfek değildir. Îsâ'da bir tabîʿat-i lâhut veya Îsâ'nın bir cüz'ünü lâhut farz ederek onu bir ilâh-ı ekmel ittihaz edenler, Meryem'in de esnâ-yı hamlde o cüz'-i lâhûtu hâmil ve binâenʿaleyh bir ilâh olduğu akidesinden bi'z-zarûre hâlî değildirler ve sonra kiliselerinde ve hânelerinde Hazret-i Îsâ gibi Hazret-i Meryem'in dahi tasvirlerine karşı vaziyetleri vazʿ-ı taʿabbüdden başka bir şey değildir. Bu itibar ile âyetin [1852] mazmûnu yalnız Berberânîlere değil, diğerlerine de şâmildir. Sâlisen böyle bir itiraz âyetin mazmûnundaki hitâb-ı tevbih ve mes'ûliyetin dehşetini tasavvur etmemek ve hesâba almamaktan münbaʿistir. Zira tevbîhin asıl şiddeti Îsâ'nın ilâh ittihaz edilmesi noktasında toplanmaktadır. Çünkü hitâb-ı mes'ûliyet "yâ Îsâ ibni Meryem" diye doğrudan doğru ona tevcih olunmuştur. Buna karşı Hazret-i Îsâ'nın "yâ Rabbi! Anamı demedim ama beni dedim" diyebileceğini farz etmek ve binâenʿaleyh Îsâ'ya ilâh demekte ısrar ettikleri hâlde anasına ilâh dememekle bu dehşetli mes'ûliyetin ikābını tahfif edecekleri zuʿmunda bulunmak ne büyük dalâlet olduğunu ihtâra bile hâcet yoktur. Ve işte bu küfürlerdir ki Hazret-i Îsâ'yı huzûr-ı ilâhîde böyle müthiş bir mevkiʿ-i mes'ûliyette bulundurmuştur. Îsâ bu mes'ûliyeti kabul eder zannetmesinler, o bu suale cevâben ne dedi ve ne diyecek bilir misiniz?

1 M: "Fisalinde".

{قَالَ} Îsâ muhakkak diyecek ki {سُبْحَانَكَ} "Seni Sana lâyık nezâhet ile tenzih ederim, nezâhet-i sübhâniyene ilticâ eder ve öyle nâhak[1] ve nârevâ bir sözden arz-ı berâet[2] eylerim, hâşâ yâ Rabbî! {مَا يَكُونُ لٖٓي اَنْ اَقُولَ مَا لَيْسَ لٖي بِحَقٍّ} Bana[3] hak ve lâyık olmayan sözü söylemem bana revâ olmaz, buna ilmini işhâd ederim. {اِنْ كُنْتُ قُلْتُهُ} Eğer ben onu söylemiş olsa idim {فَقَدْ عَلِمْتَهُ} elbette Sen bilirdin, çünkü Sen benim dışım, izhâr u iʿlan eylediklerim şöyle dursun {تَعْلَمُ مَا فٖي نَفْسٖي} nefsimde gizlediğim, gönlümden geçirdiğim şeyleri bilirsin. {وَلَٓا اَعْلَمُ مَا فٖي نَفْسِكَ} Ben ise Senin nefsindekini, ilminde gizlediğin maʿlûmâtı bilmem. ❁ Binâenʿaleyh söylemediğimi bildiğin hâlde bana bu suali sormaktaki [1853] hikmet-i sübhâniyeni de bilmem {اِنَّكَ اَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ} çünkü bütün gaybları tamamıyla bilen Allâmu'l-guyûb Sen, ancak Sensin." ❁ Tenzîhât-ı kâmile ve taʿzîmât-ı bâliğa ile Îsâ o müthiş suale karşı böyle rakīk bir edeb-i ubûdiyet içinde delâleten nefy ile müekked ve müberhen bir surette cevap verdikten sonra, o isnâdı sarâhaten nefy ederek diyecek ki: {مَا قُلْتُ لَهُمْ} "Ben onlara başka bir şey söylemedim {اِلَّا مَٓا اَمَرْتَنٖي بِهٖ} ancak beni me'mur ettiğin emrini söyledim. {اَنِ اعْبُدُوا اللّٰهَ رَبّٖي وَرَبَّكُمْ} Yani 'hem benim, hem sizin rabbiniz olan Allah'a ibadet ediniz, ancak O'nu mâbud tanıyınız' dedim (*Sûre-i Âl-i İmrân'a bak*). {وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهٖيداً مَا دُمْتُ فٖيهِمْ} İçlerinde bulunduğum müddetçe de üzerlerine şâhid oldum. Binâenʿaleyh bu müddet zarfında leh veya aleyhlerinde icâbet ve ʿadem-i icâbetlerine şehadet edebilirim. {فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنٖي} Fakat vaktâ ki Sen beni vefat ettirdin, içlerinden aldın, kaldırdın اِنّٖي مُتَوَفّٖيكَ وَرَافِعُكَ اِلَيَّ [Âl-i İmrân 3/55] vaadini incaz eyledin, o andan itibaren {كُنْتَ اَنْتَ الرَّقٖيبَ عَلَيْهِمْ} üzerlerine murâkıb, gözcü[4] ancak Sen oldun {وَاَنْتَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهٖيدٌ} ve Sen her şeye şâhidsin, önüne de şâhid sonuna da şâhidsin. Şimdi {اِنْ تُعَذِّبْهُمْ فَاِنَّهُمْ عِبَادُكَ} eğer onlara azab edersen şüphe yok ki onlar kulların, memlüklerin. Mülk[5] Senin, hak Senin,

1 H: "nâra ehak".
2 B -"eder ve öyle nâhak ve nârevâ bir sözden arz-ı berâet".
3 B -"Bana".
4 B: "gözcü, murâkıb".
5 M: "milk".

adl Senindir. {وَاِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ فَاِنَّكَ اَنْتَ الْعَز۪يزُ الْحَك۪يمُ} Ve eğer mağfiret edersen şüphe yok ki Sen Azîz ü Hakîm'sin ve Azîz ü Hakîm ancak Sensin". ❁ Binâenʿaleyh ne taʿzîbinde [1854] bir haksızlık, ne mağfiretinde bir izzetsizlik, bir isabetsizlik tasavvur olunabilir. Ne istersen yaparsın, ne yaparsan ayn-ı hikmet ve savâb olur. İzzet-i kibriyâ Senin, hikmet-i bâliğa Senindir. Ne hükmüne müdahale olunabilir ne de hikmetine itiraz edilebilir. Her korkunun merciʿi Sen, her ümidin merciʿi yine Sensin. Hâsılı ulûhiyet ve hâkimiyet ancak Senindir. İlâh-ı yegâne ancak Sensin. ❁ İşte ey mü'minler, Îsâ'nın huzûr-ı ilâhîde kemâl-i teslimiyet ve sıdk u ihlâs ile böyle dediği ve bütün peygamberlerin de bu minval üzere ilim ve hükm-i ilâhîye tefvîz-i emr eylediği o yevm-i cemʿ ve sualden korkunuz ve o yevm-i dînin mâlik-i müstakilli olan Allah'a havf ile ittikā ediniz ve Allah'ın emirlerini dinleyiniz.

Fakat bu ihtârât üzerine; "mâdem ki Allah teâlâ herkese karşı böyle taʿzib ve mağfirete ale'l-ıtlâk kādirdir ve bundan O'nu menʿ edecek hiçbir kuvvet, hiçbir hüküm de mutasavver değildir, o hâlde kâfirlere mağfireti, mü'minlere taʿzîbi de mümkin demektir. Ve o hâlde Allah'tan korkup korkmamanın, emrini dinleyip dinlememenin hükmü müsâvî olmaz mı? Dünyada emsâli görülegeldiği gibi Allah o gün de kâfirleri mütenaʿʿim, mü'minleri müteellim kılarsa ve meselâ sıdk ile arz-ı ubûdiyet eden Îsâ'yı taʿzîb edip de, ona ilâh diyen kâfirlere mağfiret edecek olursa, bu tezkîrâttan ne menfaat hâsıl olacak?" diye bir tevehhüm hatıra gelebilir. Binâenʿaleyh Allah teâlâ'nın kudret-i mutlakasıyla beraber ahlâk-ı ilâhînin[1] hikmetini[2] isbat ve vücûb ʿalallah olmamakla beraber vücûb ʿanillah'ın sübûtunu beyan ile böyle bir tevehhümü defʿ ve o müthiş sual karşısında Hazret-i Îsâ'da ve sâir zümre-i enbiyâ ve sıddîkīnde hâsıl olan heyecân-ı haşyeti izâle için ihbâr-ı tenfîz suretinde bir vaad veya vaʿd-i tenfîz suretinde bir inşâ olmak üzere şu hükm-i ilâhî tebliğ olunuyor ki:

---

1 H: "ilâhiyenin".
2 H: "hükmünü".

[1855]

قَالَ اللّٰهُ هٰذَا يَوْمُ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْۜ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدٖينَ فٖيهَٓا اَبَدًاۜ رَضِىَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُۜ ذٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظٖيمُ ﴿١١٩﴾ لِلّٰهِ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا فٖيهِنَّۜ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدٖيرٌ ﴿١٢٠﴾

Meâl-i Şerîfi

Allah buyurur ki: Bu, işte sâdıklara sadâkatlerinin fâide vereceği gündür. Onlara[1] altından ırmaklar akar cennetler var, ebediyen içlerinde kalmak üzere onlar. Allah onlardan râzı olmuş, onlar da Allah'tan râzı. İşte o fevz-i azîm bu (119). Allah'ındır bütün o göklerin ve yerin ve bunlarda ne varsa hepsinin mülkü ve O her şeye kādir, dâima kādirdir (120).[2]

{قَالَ اللّٰهُ} O Azîz ve Hakîm ve Hâkim-i mutlak olan Allah teâlâ muhakkak buyuracak ki {هٰذَا} işte bu korkunç gün {يَوْمُ يَنْفَعُ الصَّادِقٖينَ صِدْقُهُمْ} sâdıklara sadâkatlerinin menfaat vereceği gündür. -Nâfiʿ kıraatinde nasb ile يَوْمَ okunduğuna göre- Allah buyurdu ki bu sual ve cevab sâdıklara sadâkatlerinin menfaat vereceği gündedir, o gün vâkiʿ olacaktır. Dünyada ahidlerinde duran, akidlerini ihlâs ile îfâ eden sâdıklara Allah öyle vaʿd ü tebşîr eder ki onların sıdk u ihlâsları yevm-i dîn olan o korkunç yevm-i cemʿ ü sualde her hâlde kendilerine nâfiʿ olacak, [1856] hem dünyadaki gibi humûm ü gumûm ile karışık bir menfaat değil, her türlü havf u hüzünden âzâde bir nefʿ ile nâfiʿ olacaktır. {لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ} Altlarından[3] ırmaklar akan cennetler onlarındır, onlara mahsustur.[4] {خَالِدٖينَ فٖيهَٓا اَبَدًا} O sâdıklar orada ebeden muhalled olarak kalacaklar {رَضِىَ اللّٰهُ عَنْهُمْ} Allah onlardan rızâ-yı ezelîsiyle râzı olup rıdvânına erdirmiş {وَرَضُوا عَنْهُ} onlar da dünyada Allah'tan râzı olmuş, mahza rızâ-yı ilâhî uğrunda koşmuş

1 B: "Onları".
2 H: "Allah buyurur ki: Bu, işte sâdıklara sadâkatlerinin fâide vereceği gün. Altından ırmaklar akar cennetler onların, içlerinde kalmak üzere onlar ebediyen. Allah onlardan râzı olmuş, onlar Allah'tan râzı. İşte o fevz-i azîm bu (119). Allah'ındır bütün o göklerin ve yerin ve bunlarda ne varsa hepsinin mülkü ve O her şeye kādir, dâima kādir (120)".
3 M: "Altlarında".
4 M ve B -"onlara mahsustur".

oldukları gibi bu gün tamamen zevk-i rıdvâna ermiş bulunacaklar, hem râzı hem marzî kalacaklardır. {ذٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظٖيمُ} İşte fevz-i azîm bundan, bu rıdvandan ibarettir. Bütün gönüllerin aradıkları zevk-i visâlin en büyüğü bu rıdvandır. İlelebed rızâ-yı ilâhî ile rızâ-yı abdin ictimâʿı demek olan bu rıdvânın fevkinde ne bir murad tasavvur olunabilir ne de bir zevk. Ve bu fevz-i azîm mâsivallahın değil ancak Allah'ın rızâsında ve ancak O'na sıdk u ihlâstadır. Çünkü {لِلّٰهِ[1] مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا فٖيهِنَّ}[2] bütün semâvât u arz ve muhteviyâtı mülk ü saltanatı ancak Allah'ındır. Bunula beraber {وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدٖيرٌ} o Allah her şeye de kemâl-i[3] kudretle kādirdir[4]. ۞ Bütün bu âlemde ve eczâ-yı âlemde dilediği gibi icrâ-yı tasarruf ve saltanata kādir olduğu gibi, daha başka âlemler yapmaya dahi kādirdir. Bunun için Allah'ın mâdûnunda herhangi bir şeyin ve herhangi bir kimsenin rızâsına nâiliyetin hükmü yoktur. O bugün zevk ise yarın elemdir. Müebbeden nâfiʿ olacak olan sıdk u ihlâs ancak Allah'a olan sıdk u ihlâstır. Binâenʿaleyh ey mü'minler, Yehûd ve Nasârâ gibi mîsaklarınızı nakz etmeyiniz, mahza Allah rızâsı için akidlerinizi îfâ ile sıdk u [1857] ihlâsınızı isbat ediniz de bu fevz-i azîme ve bu rıdvân-ı ilâhîye eriniz. Asıl mâide-i ilâhiye bu, asıl bayram işte o gündür ve hiç şüphe yok ki Allah her şeye kādir olduğu gibi buna da kādirdir.

Şimdi Sûre-i Mâide bununla hitam buluyor ve bunu اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ şükrânıyla Sûre-i Enʿâm tâkip ediyor.

---

1 H, M ve B: "ولله".
2 M ve B +"o".
3 B: "kâmil".
4 H: "kādir".

سُورَةُ الْأَنْعَامِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ مِائَةٌ وَخَمْسٌ وَسِتُّونَ آيَةً[1]

ENʿÂM SÛRESİ

[1861] Bu Sûre-i Enʿâm Mekkîdir. Ancak altı veya üç âyeti müstesnâ.[2] İbn Abbas radıyallâhu anh demiştir ki "bu sûre Mekkîdir, cümlesi birden bir gecede nâzil olmuş ve yetmiş bin melek teşyîʿ etmiştir. Resûl-i Ekrem sallallahu aleyhi ve sellem kâtiblerin hepsini çağırdı ve cümlesini o gece yazdılar. Ancak altı âyet müstesnâdır ki bunlar da قُلْ تَعَالَوْا اَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ[3] [6/151], وَمَا قَدَرُوا اللّٰهَ حَقَّ قَدْرِهٖ [6/91], وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى [6/93], وَلَوْ تَرٰٓى اِذِ الظَّالِمُونَ [6/93], وَالَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْلَمُونَ [6/114], اَلَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ[4] [6/20] âyetleridir."[5] Müşârun ileyhten ve Mücâhid ve Kelbî'den diğer bir rivayette ancak قُلْ تَعَالَوْا اَتْلُ ilâ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ [6/153] üç âyet Medine'de nâzil olmuştur. Katâde ancak وَمَا قَدَرُوا اللّٰهَ حَقَّ قَدْرِهٖ [6/91], وَهُوَ الَّذٖٓى اَنْشَاَكُمْ [6/98] âyetleri,[6] Kisâî de ancak iki âyet قُلْ مَنْ اَنْزَلَ الْكِتَابَ [6/91] ile mürtabıtı Medine'de nâzil oldu demişlerdir.[7] Bir de قُلْ لَٓا اَجِدُ [6/145] âyetinin Mekke'de Arefe günü nâzil olduğu zikredilmiştir.[8] Hazret-i Enes radıyallahu anh'tan rivayet olunduğuna göre Resûlullah şöyle buyurmuştur ki: "Kur'an'da Sûre-i Enʿâm'ın gayrı bir sûre bana

---

1 H -"وَهِيَ مِائَةٌ وَخَمْسٌ وَسِتُّونَ آيَةً".

2 H +"~~olarak Medenîdirler~~".

3 H, M ve B -"ربكم".

4 H, M ve B: "يعرفون".

5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XII, 471. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* I, 547-548; Kāsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân,* s. 240; Semerkandî, *Bahru'l-ʿulûm,* I, 433:

قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ: إِنَّهَا مَكِّيَّةٌ نَزَلَتْ جُمْلَةً وَاحِدَةً، فَامْتَلَأَ مِنْهَا الْوَادِي، وَشَيَّعَهَا سَبْعُونَ ألف ملك، ونزلت الملائكة فملئوا مَا بَيْنَ الْأَخْشَبَيْنِ، فَدَعَا الرَّسُولُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْكُتَّابَ وَكَتَبُوهَا مِنْ لَيْلَتِهِمْ إِلَّا سِتَّ آيَاتٍ فَإِنَّهَا مَدَنِيَّاتٌ «قُلْ تَعالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ...» إِلَى آخِرِ الْآيَاتِ الثَّلَاثِ وَقَوْلُهُ «وَما قَدَرُوا اللهَ حَقَّ قَدْرِهِ» الْآيَةَ وَقَوْلُهُ «وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرى عَلَى اللهِ كَذِباً»

Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 427:

وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: نَزَلَتْ لَيْلًا بِمَكَّةَ حَوْلَهَا سَبْعُونَ أَلْفَ مَلَكٍ يَجْأَرُونَ بِالتَّسْبِيحِ، إِلَّا سِتَّ آيَاتٍ «قُلْ تَعالَوْا أَتْلُ»، «وَما قَدَرُوا اللهَ»، «وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرى»، «وَلَوْ تَرى إِذِ الظَّالِمُونَ»، «وَالَّذِينَ آتَيْناهُمُ الْكِتابَ يَعْلَمُونَ»، «الَّذِينَ آتَيْناهُمُ الْكِتابَ يَعْرِفُونَهُ» انْتَهَى.

6 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 427:

وَعَنْهُ أَيْضًا وَعَنْ مُجَاهِدٍ وَالْكَلْبِيِّ إِلَّا ثَلَاثَ آيَاتٍ مِنْهَا نَزَلَتْ بِالْمَدِينَةِ «قُلْ تَعالَوْا أَتْلُ...» إِلَى قَوْلِهِ «لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ» وَقَالَ قَتَادَةُ: إِلَّا «وَما قَدَرُوا اللهَ حَقَّ قَدْرِهِ»، «وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَ»

7 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 427:

وَقَالَ الْكِسَائِيُّ: إِلَّا آيَتَيْنِ نَزَلَتَا بِالْمَدِينَةِ وَهُمَا «قُلْ مَنْ أَنْزَلَ الْكِتابَ» وَمَا يَرْتَبِطُ بِهَا.

8 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 427:

وَذَكَرَ ابْنُ الْعَرَبِيِّ أَنَّ قَوْله «قُلْ لَا أَجِدُ» نَزَلَ بِمَكَّةَ يَوْمَ عَرَفَةَ.

cümleten nâzil olmadı[1] ve şeytanlar bu sûre için toplandıkları kadar hiçbir sûre için toplanmamışlardı. Bu sûre bana Cibrîl ile maiyyetinde elli bin melek olduğu hâlde gönderildi, [1862] bunu kuşatmışlar, bir düğün debdebesiyle getirdiler, havuza su kor gibi sadrımda kararlaştırdılar. Allah teâlâ bununla beni ve sizi öyle iʿzâz etti ki artık bundan sonra ilelebed izlâl etmez. Bunda müşriklerin bütün hüccetlerinin ibtâli ve Allah'ın hulfü nâ-kābil bir vaadi vardır."[2] Muhammed b. Münkedir'den dahi mervîdir ki Sûre-i Enʿâm nâzil olduğu zaman Resûlullah tesbih etmiş ve "bu sûreyi ufuğu seddedecek kadar melâike teşyîʿ etti" buyurmuştur.[3]

Âyetleri: Yüz altmış beştir. Kûfî.

Kelimâtı: Üç bin elli iki.

Hurûfu: On iki bin iki yüz kırk.

Fâsılası: ل, م, ن, ظ, ر (لم نظر)

İsimleri "Sûretü'l-Enʿâm", "Sûretü'l-Hücce"; çünkü Enʿâm mükerrer surette zikredilmiştir. Esası da hüccet-i nübüvveti tezkirdir. تِلْكَ حُجَّتُنَا [6/83], فَلِلّٰهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ [6/149][4]

Bu sûrede tevhid, adl, nübüvvet, meʿâd delilleri ve ehl-i butlan ve ilhâdın mezheblerini ibtal ve Sûre-i Mâʾide'de geçen enʿâmın hill ü hürmetine müteʿallik tafsîlât vardır. Binâenʿaleyh Sûre-i Mâʾide'yi Sûre-i Enʿâm'ın tâkip etmesi de pek mânidardır. Sûre-i Mâʾide اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ [5/3] mazmûnunu muhtevî olmak ve nüzulde muahhar bulunmak itibariyle bir gāye-i kemâli ihtivâ ediyordu. Sûre-i Enʿâm ise evvelemirde bu tekemmülün seyr-i inkişâfını muhtevîdir. Bunun için Mâʾide'ye

---

1 Maʿamâfîh Sûre-i Fâtiha'nın da toptan nâzil olduğu anlaşılıyordu [Müellifin notu].

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XII, 471. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 548; Taberânî, *el-Muʿcemü's-sağîr,* I, 145; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 131:

وَعَنْ أَنَسٍ قَالَ :قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَا نَزَلَ عَلَيَّ سُورَةٌ مِنَ الْقُرْآنِ جُمْلَةً غَيْرَ سُورَةِ الْأَنْعَامِ، وَمَا اجْتَمَعَتِ الشَّيَاطِينُ لِسُورَةٍ مِنَ الْقُرْآنِ جَمْعَهَا لَهَا، وَقَدْ بُعِثَ بِهَا إِلَيَّ مَعَ جِبْرِيلَ مَعَ خَمْسِينَ مَلَكًا أَوْ خَمْسِينَ أَلْفَ مَلَكٍ يَزُفُّونَهَا وَيَحُفُّونَهَا حَتَّى أَقَرُّوهَا فِي صَدْرِي كَمَا أُقِرَّ الْمَاءُ فِي الْحَوْضِ، وَلَقَدْ أَعَزَّنِي اللهُ وَإِيَّاكُمْ بِهَا عِزًّا لَا يُذِلُّنَا بَعْدَهُ أَبَدًا، فِيهَا دَحْضُ حُجَجِ الْمُشْرِكِينَ وَوَعْدٌ مِنَ اللهِ لَا يُخْلِفُهُ.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XII, 471:

وَعَنِ ابْنِ الْمُنْكَدِرِ: لَمَّا نَزَلَتْ سُورَةُ الْأَنْعَامِ سَبَّحَ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَقَالَ: لَقَدْ شَيَّعَ هَذِهِ السُّورَةَ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مَا سَدَّ الْأُفُقَ.

4 Fîrûzâbâdî, *Besâiru zevi't-temyîz fî letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz,* thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Kâhire: el-Meclisü'l-Aʿlâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1393-1416, I, 187.

mütekaddim olan bu inkişâfın[1] tertîb-i Kur'ân'da onu tâkip etmesi de وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ [5/6] fıkrasında beyan olunan hikmeti tazammun eder. Ve وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتٖى [5/3]'den sonra abdest ve teyemmüm âyetinin bundan anlaşılır ki Kur'an'da Sûre-i En'âm'dan itibaren Sûre-i Fâtiha'nın ikinci bir devre-i inkişaf ve tafsîline başlanmaktadır. Bu suretle Mâ'ide'nin hitâmında hamd ü şükrânı telkin ederek başlayan Sûre-i En'âm [1863] Fâtiha'nın اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمٖينَ mebde'ini bir sûret-i mahsûsada bast u tavzih ile ibtidâ etmiş ve bu vechile her nihâyet bir bidâyetin medhali olduğunu göstermiştir. Buna binâen semâvât u arz saltanatı kendisinin mülkü olan ve عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدٖيرٌ bulunan Allah teâlâ'ya sıdk u ihlâs ile şu suretle hamd ü senâ[2] ve arz-ı ta'zîmât etmeliyiz:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحٖيمِ

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذٖى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَۜ ثُمَّ الَّذٖينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ
يَعْدِلُونَ ﴿١﴾ هُوَ الَّذٖى خَلَقَكُمْ مِنْ طٖينٍ ثُمَّ قَضٰٓى اَجَلًاۜ وَاَجَلٌ مُسَمًّى عِنْدَهُ ثُمَّ اَنْتُمْ تَمْتَرُونَ
﴿٢﴾ وَهُوَ اللّٰهُ فِى السَّمٰوَاتِ وَفِى الْاَرْضِۜ يَعْلَمُ سِرَّكُمْ وَجَهْرَكُمْ وَيَعْلَمُ مَا تَكْسِبُونَ ﴿٣﴾
وَمَا تَأْتٖيهِمْ مِنْ اٰيَةٍ مِنْ اٰيَاتِ رَبِّهِمْ اِلَّا كَانُوا عَنْهَا مُعْرِضٖينَ ﴿٤﴾ فَقَدْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ لَمَّا
جَٓاءَهُمْۜ فَسَوْفَ يَأْتٖيهِمْ اَنْبٰٓؤُا مَا كَانُوا بِهٖ يَسْتَهْزِؤُنَ ﴿٥﴾ اَلَمْ يَرَوْا كَمْ اَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ
مِنْ قَرْنٍ مَكَّنَّاهُمْ فِى الْاَرْضِ مَا لَمْ نُمَكِّنْ لَكُمْ وَاَرْسَلْنَا السَّمَٓاءَ عَلَيْهِمْ مِدْرَارًاۖ وَجَعَلْنَا
الْاَنْهَارَ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهِمْ فَاَهْلَكْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ وَاَنْشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْنًا اٰخَرٖينَ ﴿٦﴾ وَلَوْ
نَزَّلْنَا عَلَيْكَ كِتَابًا فٖى قِرْطَاسٍ فَلَمَسُوهُ بِاَيْدٖيهِمْ لَقَالَ الَّذٖينَ كَفَرُٓوا اِنْ هٰذَٓا اِلَّا سِحْرٌ مُبٖينٌ
﴿٧﴾ وَقَالُوا لَوْلَٓا اُنْزِلَ عَلَيْهِ مَلَكٌۜ وَلَوْ اَنْزَلْنَا مَلَكًا لَقُضِىَ الْاَمْرُ ثُمَّ لَا يُنْظَرُونَ ﴿٨﴾ وَلَوْ
جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا وَلَلَبَسْنَا عَلَيْهِمْ مَا يَلْبِسُونَ ﴿٩﴾ وَلَقَدِ اسْتُهْزِئَ بِرُسُلٍ مِنْ
قَبْلِكَ فَحَاقَ بِالَّذٖينَ سَخِرُوا مِنْهُمْ مَا كَانُوا بِهٖ يَسْتَهْزِؤُنَ ۧ ﴿١٠﴾ قُلْ سٖيرُوا فِى الْاَرْضِ ثُمَّ
انْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبٖينَ ﴿١١﴾

1 B -"muhtevîdir. Bunun için Mâ'ide'ye mütekaddim olan bu inkişâfın".
2 H +"~~etmeliyiz~~".

[1864] **Meâl-i Şerîfi**

Hamd O Allah'ın hakkıdır ki gökleri ve yeri yarattı, zulmetleri ve nûru yaptı, sonra da Hakk'ı tanımayanlar bunları kendilerini yaratana denk tutuyorlar (1). O, O hâlıktır ki sizi bir çamurdan yarattı, sonra bir eceli bitirdi, bir ecel de nezdinde müsemmâ. Sonra da siz daha şüphe ediyorsunuz (2) Hâlbuki O göklerde de Allah yerde de, sizin içinizi de bilir dışınızı da. Daha ne kesbedeceksiniz onu da bilir (3). Böyle iken onlara rablerinin âyetlerinden herhangi bir âyet gelmiyor ki mutlak ondan yüz çevirmiş olmasınlar (4). İşte en belli hak geldiği zaman da kendilerine yalan dediler, fakat yakında onlara ne ile istihzâ etmekte olduklarının[1] haberleri gelecek (5). Görmediler mi önlerinde kaç karn helâk ettik, bu yerde onlara size [1865] vermediklerimizi vermiştik ve üzerlerine semâyı bol bol salıvermiştik, ırmakları ayaklarının altından akar bir hâle getirmiştik. Öyle iken onları günahlarıyla helâk ettik de arkalarından yeni bir karn olarak başkalarına neş'et verdik (6). Sana kâğıt üzerinde yazılmış olarak bir kitap indirseydik de onu elleriyle yoklasaydılar, her hâlde o küfürlerinde inad edenler yine diyeceklerdi ki "Bu, apaçık bir sihirden başka bir şey değil" (7). Bir de "şunun üzerine bir melek indirilse de görsek a" diyorlar. Eğer öyle bir melek indirse idik her hâlde iş bitirilmiş olur, kendilerine bir ân bile göz açtırılmazdı (8). Kendisini bir melek kılaydık yine onu bir er kılacaktık ve düşmekte bulundukları şüpheye onları yine düşürecektik (9). Kasem olsun ki (yâ Muhammed) senden evvel gönderilen peygamberlerle de eğlenildi, fakat o eğlendikleri[2] hak, o maskaralığı edenleri çepçevre kuşatıverdi (10). De ki: Yeryüzünde dolaşın da bakın o peygamberlere yalancı diyenlerin âkıbeti nasıl olmuş? (11).[3]

---

1 B -"olduklarının".

2 M: "eğlenildikleri"; sonraki baskılarda "eğlendikleri" şeklinde düzeltilmiştir.

3 H: "Hamd O Allah'ın hakkıdır ki gökleri ve yeri yarattı ve zulmetleri ve nûru yaptı, sonra da Hakk'ı tanımayanlar bunları kendilerini yaratana denk tutuyorlar (1). O, O hâlıktır ki sizi çamurdan yarattı, sonra bir eceli bitirdi, bir ecel de nezdinde müsemmâ. Sonra da siz daha şüphe ediyorsunuz (2) Hâlbuki O göklerde de Allah yerde de, sizin içinizi de bilir dışınızı da. Daha ne kesbedeceksiniz onu da bilir

{اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ} Hamd hep Allah'a[1] {الَّذٖى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ} ki başların üstündeki semâvâtı ve ayakların altındaki arzı halk etti {وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ} ve zulumât[2] u nûru yaptı. ۞ Binâenʿaleyh O'nun bunlar üzerindeki mülk ü saltanatı ve rubûbiyeti yalnız vücudlarından sonraki tedbir ve tekemmülleri, avârız-ı lâhikaları üzerinde cereyan eden ve zat[3] ve tabiatlarına mahkum bulunan tâlî ve maʿlûl bir mülk ü rubûbiyet değil, daha evvel halk u caʿl ile bütün mevcûdiyetlerine dahi hâkim olan bir mülk ü saltanattır. Ve bunun için bütün hamd ü senâ, bütün taʿzîm u şükran ancak ve ancak Allah'ın hakkıdır. Zâten ve sıfaten Allah'a mahsustur.

Kur'an'da beş sûrenin evvelinde اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ kelime-i tayyibesi mezkurdur. Evvelâ Fâtiha'da اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمٖينَ, sâniyen bu sûrede اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذٖى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ, sâlisen Sûre-i Kehf'de [1866] اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذٖٓى اَنْزَلَ عَلٰى عَبْدِهِ الْكِتَابَ, râbian Sûre-i Sebe'de اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذٖى لَهُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ, hâmisen Sûre-i Fâtır'da اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ جَاعِلِ الْمَلٰٓئِكَةِ رُسُلًا buyurulmuştur ki bunların hepsi Fâtiha'daki اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمٖينَ tahmîdiyle âlemînde rubûbiyyet-i ilâhiyenin vücûh ile tafsîl ü îzâhıdır.

Mâide'nin hâtimesinden intikālen burada görülüyor ki semâvât u arz hakkında "halk", zulumât[4] ve nûr hakkında "caʿl" tâbir olunmuştur. Müfessirîn diyorlar ki "caʿl" de "halk" gibi bir inşâ ve ibdâʿdır. Şu

---

(3). Böyle iken onlara rablerinin âyetlerinden herhangi bir âyet gelmiyor ki mutlak ondan yüz çevirmiş olmasınlar (4). İşte en belli hak geldiği zaman da kendilerine yalan dediler, fakat yakında onlara ne ile istihzâ etmekte olduklarının haberleri gelecek (5). Görmediler mi önlerinde kaç karn helâk ettik, bu yerde onlara size vermediklerimizi vermiştik ve üzerlerine semâyı bol bol salıvermiştik, ırmakları ayaklarının altından akan bir hâle getirmiştik. Öyle iken onları günahlarıyla helâk ettik de arkalarından yeni bir karn olarak başkalarına neş'et verdik (6). Sana kâğıt üzerinde yazılmış olarak bir kitap indirseydik de onu elleriyle yoklasaydılar, her hâlde o küfürlerinde inad edenler yine diyeceklerdi ki 'Bu, apaçık bir sihirden başka bir şey değil' (7). Bir de 'şunun üzerine bir melek indirilse de görsek a' diyorlar. Eğer öyle bir melek indirse idik her hâlde iş bitirilmiş olur, kendilerine bir ân bile göz açtırılmazdı (8). Kendisini bir melek kılaydık yine onu bir er kılacaktık ve düşmekte bulundukları şüpheye onları yine düşürecektik (9). Kasem olsun ki (yâ Muhammed) senden evvel gönderilmiş peygamberlerle de eğlenildi, fakat o eğlendikleri hak, o maskaralığı edenleri çepçevre kuşatıverdi (10). 'Yeryüzünde dolaşın da bakın o peygamberlere yalancı diyenlerin âkıbeti nasıl olmuş?' de (11)".

1 B: "Allah'ın".
2 B: "zulmet".
3 M ve B: "zatı".
4 B: "zulmet".

kadar ki halk inşâ-yı tekvînîye muhtas ve bir takdîr ü tesviye mânasını da mutazammındır. Yani "halk"ta mahlûkun her vechile mekādîr-i mahsûsasını ibdâʿ ve takdir eden mütekaddim bir ilm-i muhît ve ona göre gerek bilâ madde ve gerek bir maddeden tekvin ve tesviye mânası vardır. Ve bu suretle "fıtrat" mefhûmu "halk" ve "hilkat" mefhûmundan bir cüzdür. "Caʿl" ise bu âyette olduğu gibi inşâ-yı tekvînî ile مَا جَعَلَ اللّٰهُ مِنْ بَحِيرَةٍ [el-Mâide 5/103] âyetinde olduğu vechile inşâ-yı teşrîʿîden eʿam olduğu gibi, bundan başka "caʿl"de bir tasyîr u tazmin mânası, yani mefʿûlünün diğer bir şey ile zarfiyet veya gāiyet veya mebdeʾiyet veya diğer herhangi bir vechile mülâbesesi mânası dahi vardır ki, bu şey arada kâh zımnî bir kayd olarak ve kâh ikinci bir mefʿul suretinde umde-i kelâm olarak[1] mülâhaza olunur. Evvelkinde "caʿl" velev zımnen olsun mukayyed bir mefʿûle taʿalluk eder. جَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ [el-Enʿam 6/1], وَجَعَلَ بَيْنَهُمَا بَرْزَخًا [el-Furkān 25/53][2], وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ [er-Raʿd 13/3; Fussilet 41/10; el-Mürselât 77/27][3], وَاجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا [en-Nisâ 4/75] gibi, ikincisinde ise يَجْعَلُونَ اَصَابِعَهُمْ فٖٓي اٰذَانِهِمْ [el-Bakara 2/19], وَجَعَلَ الَّيْلَ سَكَنًا [el-Enʿâm 6/96] gibi iki mefʿûle taʿalluk eder. Ve makamına göre bu ikinci şeyin bir kayd-ı zımnî veya umde-i kelâm olup olmadığını tefrik etmek lâzım gelir ki bu mânalar lisânımızda "yapmak" ve "kılmak" kelimeleriyle ifade olunabilir. Nitekim "karanlık yaptı", "aydınlık yaptı", "geceyi gündüz, gündüzü gece yaptı", "karanlığı nahoş, aydınlığı hoş kıldı" denilebilir. Demek olur ki zulumât u nûrun mecʿûliyeti yekdiğeriyle teʿâkubu ve semâvât u arzdaki eşyânın vücûd-i mahlukları zımnında birer [1867] hâdise-i mütekābile olmaları itibariyledir. Ve bundan zât-ı zulmetin nûr gibi bir emr-i vücûdî ve aʿdâm-ı asliyenin umûr-i mevcûde olması ve eşyâdan katʿ-ı nazarla zamanın leyl ü nehârın haddizâtında mevcud bulunması lâzım gelmez. Demek ki Manicilerin[4] dediği gibi zulumât u nûrun biri hâlık-ı şer, biri hâlık-ı hayr iki mebdeʾ-i evvel olmaları şöyle dursun, bunlar semâvât u

1 B -"ve kâh ikinci bir mefʿul suretinde umde-i kelâm olarak".
2 "…aralarına da bir berzah (…) koymuştur."
3 "…ve onda oturaklı dağlar (…) yaptı…" / "Hem ona üstünden ağır baskılar yaptı…" / "Ve oturtup da onda (…) oturaklı dağlar…"
4 H: "Mâneviyecilerin".

arzın hilkati zımnında mecʿûl-i tâlî ve zımnî, nisbî ve izâfî birer hâdiseden başka bir şey değillerdir[1]. Zulumâtın nûra takdîmi eşyâ-yı mahlûkada aʿdâm-ı asliyenin melekâta mukaddem olmasına işarettir. "Zulumât"ın cemiʿ[2], "nûr"un müfred olarak îrâdı da zulmetin kesret, şirk ü teşettüt ile alâkadar[3] bulunduğuna ve bunda vahdet ve ferdâniyetin kesrette istiğrâkına, nûrun ise tevhid ile alâkadar olduğuna ve bunda kesretin vahdette istiğrâkına bir tenbih gibidir. Ve bu cemʿ u takdim ile ifrad ve tehirde zulumât u nûrun semâvât u arz karînesine ayrıca bir hüsn-i tekābülü de vardır. Sonra "zulumât" ve "nûr"dan murad leyl ü nehârın teʿâkubunda görüldüğü üzere mahsüs olan iki hâdise-i mütekābile olduğu zâhirdir. Zira lafızların hakīkat-i lügaviyeleri budur. Maʿamâfîh nûr inşirâha, zulmet gumûma sebep olmak itibariyle bunlar küfr ü iman, cehl ü ilim, keder ü sürûr, şerr ü hayr gibi mâneviyata îmâdan da hâlî değildirler. Ve hatta bu mânalarda[4] mecâz-ı müteʿâref olmak üzere müstaʿmeldirler. Bundan[5] dolayı bazı müfessirîn bununla tefsir etmişler, Vâhidî de zulumât u nûrun mahsüs ve maʿkul her ikisine şâmil bulunduğunu göstermiştir[6] ki umûm-i mecaz demek olur. Fi'l-vâkiʿ delîl-i maʿrifet ve tevhid olan nûrun yalnız bir hâdise-i âfâkiye ve cismâniye olmasında ısrar doğru değildir. Bunda enfüsiyet ile âfâkiyetin, maddiyet ile mâneviyetin bir intibâkı, bir lemha-i visâli vardır ki biz ona "idrâk" ve "şuhûd" ve "şuʿûr-i vicdân" tesmiye ederiz. Binâenʿaleyh nûrda[7] her hâlde bir mâna gözetilmeli ve mahsüs ve [1868] maʿkūlü câmiʿ[8] bir maʿnâ-yı âm mülâhaza olunmalıdır. Havâssin tenevvüʿüne rağmen "nûr"un müfred olarak îrâdı da hepsinin nûr-i şuur ve idrâkte toplandığını ifham eder.

---

1 B: "değildirler".
2 B: "cemîʿ".
3 B -"îrâdı da zulmetin kesret, şirk ü teşettüt ile alâkadar".
4 B: "mânalardan".
5 B -"mecâz-ı müteʿâref olmak üzere müstaʿmeldirler. Bundan".
6 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* Riyad: Câmiʿatü'l-İmâm Muhammed b. Suûdi'l-İslâmiyye, 1430, VIII, 8: قال ابن عباس: «وجعل الظلمات» ظلمة الشرك، وظلمة النفاق، وظلمة الكفر، وظلمة العصيان، «والنور» يريد نور الإسلام، ونور الإيمان، ونور النبوة، ونور اليقين. وقال الحسن: يعني الكفر والإيمان. وقال السدي: يعني الليل والنهار. وهو اختيار الزجاج، والأولى أن يكون هذا عاما في كل ظلمة ونور؛ لأن جميع ذلك مخلوق لله تعالى.
7 B: "burada".
8 H +"~~bulunan~~".

İşte Allah öyle bir Rabbü'l-âlemîn'dir ki maddiyyât ve maʿneviyyâtıyla semâvât ve arzı halk etmiş ve zulumât u nûru yapmıştır. {ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا} Sonra bütün bu nimetlere nankörlük edip küfredenler, {بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ} O yaratan Rablerine bu mahlûkâtı veya bunlardan bazılarını denk tutuyorlar. ❁ Bir kısmı tutuyor tabîʿat-ı eşyâya tapıyor, bir kısmı tutuyor nücûma, güneşe tapıyor. Bir kısmı tutuyor hayr ilâhı, şer ilâhı, Yezdân ve Ehrimen diye zulmete ve nûra tapıyor; bir kısmı tutuyor harârete, ateşe tapıyor; bir kısmı tutuyor taşlara, topraklara, madenlere ve bunlardan yaptıkları putlara tapıyor; bir kısmı tutuyor nebâtât[1] ve hayvânâta tapıyor; bir kısmı tutuyor inâsa[2] tapıyor. Bir kısmı tutuyor Firavun ve Nemrud gibi azgın tâgutlara tapıyor, bir kısmı da Îsâ ve anası veya melâike gibi ibâdullaha tapıyorlar. Ki bütün bunların Hâlık teâlâ'ya karşı ne büyük bir küfran, ne kadar bir izʿânsızlık olduğu bedîhîdir.

Acaba bunlar bu küfr ü küfrânın mes'ûliyetini hiç düşünmüyorlar, o Hâlık teâlâ'nın kendilerine hiçbir şey yapamayacağını mı zannediyorlar? Ey insanlar {هُوَ الَّذِى خَلَقَكُمْ مِنْ طِينٍ} O öyle bir Allah'tır ki sizin hepinizi bir çamurdan halk etti. ❁ Allah, arzı halk ettiği zaman üzerinde hayattan hiçbir eser yoktu. O hayatsız mevâdd-ı arziyeden çamur,[3] çamurdan da[4] nebat, hayvan, insan halk etti ve sonra o insanın sulbünden o çamurun bir numûne-i ıstıfâsı olarak çıkardığı bir "mâ-i mehîn" [1869] içindeki zerreciklerden bir sülâle-i mütevâliye olarak sizleri halk eyledi ve eylemektedir. Sizin madde-i ûlânız bir çamurdan ibarettir. Onu insan yapan Allah'tır. Burada tefsîr-i meşhur budur. Allah teâlâ insanları Âdem'den, Âdem'i de bir tînden halk etmiştir. Fahreddin Râzî der ki: "Bence bunda diğer bir vecih daha vardır, şöyle ki; insan meni ile dem-i tamstan[5] mahluktur. Bunlar ise kandan, kan da ağziyeden tevellüd eder.

1 M ve B: "nebâtâta".
2 B: "insana".
3 H +"ve".
4 H -"da".
5 H nüshasında metinde "tamstan" yazılmış, kelime üzerine işaret konularak metnin kenarına "'dem-i tamstan' olacak" şeklinde bir not düşülmüştür.
M ve B -"dem-i".

Ağziye de ya hayvânî veya nebâtîdir. Hayvânî olduğu takdirde o hayvanın keyfiyet-i tevellüdündeki hâli insanın keyfiyet-i tevellüdündeki hâli gibidir. Kala kala ağziye-i nebâtiye kalır. Binâenʿaleyh sâbit ki insan dolayısıyla ağziye-i nebâtiyeden, ağziye-i nebâtiye de şüphe yok ki tînden mütevelliddir. Ve o hâlde her insan bu suretle ibtidâen tînden mahluktur. Tînden nutfe, nutfeden kalb, dimağ, kebid vesâire gibi sıfatta, surette, levnde, şekilde muhtelif echize ve aʿzâ tevellüd ve teşekkül etmesi ise kendi kendine olabilecek bir şey değildir. Bu sanʿat-ı bedîʿa ancak bir mukaddir-i hakîm ve müdebbir-i rahîmin takdir ü tedbîri ile mümkin olabilir."[1] Çünkü yok, kendi kendine var olamaz. Kendiliğinden tevellüd (*génération spontanée*), hudûs bilâ ille[2] muhâl ve bâtıldır. Bâhusus böyle bir ıstıfâ ile böyle bir insan vücûdunun tesadüfen ve câhilâne bir surette meydana gelmesi evleviyetle bâtıl ve muhâldir. Râzî'nin bu ihtârı fi'l-hâl meşhud ve mâlum vâkıʿât-ı hayâtiyeyi mülâhaza ile yalnız Âdem aleyhisselâm'ın değil, her insanın edvâr-ı muhtelife içinde tînden bi'l-ıstıfâ halk edilmiş olduğunu göstermesi ve hilkat-i Âdem'i tenvîr ü tavzih eylemesi itibariyle cidden hâiz-i ehemmiyettir. Ancak bu müşahede tefsîr-i meşhurda olduğu gibi ilk insanın, ilk nutfenin halkını bir îzah olmak üzere mülâhaza edilmedikçe meselenin bütün künhüyle kavranılmış olacağı câ-yı nazardır. Zira nevʿ-i beşerin arz üzerinde ilk halkına kadar çıkılmayınca her insanın [1870] nutfeden evvel tînden halk edilmiş olduğu bihakkın tezahür edemez. Çünkü her ferdin halk olunduğu nutfe-i peder ve tams-i mâder topraktan aldığı gıdasına mukaddemdir. Bu cihetle hilkat-i beşer مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ مَٓاءٍ مَهٖينٍ'dir [es-Secde

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XII, 480:
وعندي فيه وجه آخر، وهو أن الإنسان مخلوق من المني ومن دم الطمث، وهما يتولدان من الدم، والدم إنما يتولد من الأغذية، والأغذية إما حيوانية وإما نباتية، فإن كانت حيوانية كان الحال في كيفية تولد ذلك الحيوان كالحال في كيفية تولد الإنسان، فبقي أن تكون نباتية، فثبت أن الإنسان مخلوق من الأغذية النباتية، ولا شك أنها متولدة من الطين، فثبت أن كل إنسان متولد من الطين. وهذا الوجه عندي أقرب إلى الصواب. إذا عرفت هذا فنقول: هنا الطين قد تولدت النطفة منه بهذا الطريق المذكور، ثم تولد من النطفة أنواع الأعضاء المختلفة في الصفة والصورة واللون والشكل مثل القلب والدماغ والكبد، وأنواع الأعضاء البسيطة كالعظام والغضاريف والرباطات والأوتار وغيرها، وتولد الصفات المختلفة في المادة المتشابهة لا يمكن إلا بتقدير مقدر حكيم ومدبر رحيم وذلك هو المطلوب.

2 B: "ʿilel".

32/8][1]. Sulbde nutfenin, rahimde tams ü beydanın hilkati dahi menşe'-i nebâtî dolayısıyla türâba ve suya medyun ise de bunların deme temessülü daha evvel o sulb ü rahimin garîza-i hayâtiyesine, bu da tevellüd ettiği nutfe ve tamse medyundur. Binâenʿaleyh meseleyi ez-her cihet tahlil etmiş olmak için tînin mebde'-i hilkat-i beşer olması ilk nutfe ve tamsin hilkatine kadar ircâʿ edilmek lâzım gelir ki bu da evvelâ hilkat-i Âdem'i mülâhaza ile mümkin olur. Bu münasebetle zamanımızın nazariyyât-ı fenniyesini bir gözden geçirmek müfîd olacaktır. Bugünkü nazariyâta göre gerek hayvânî ve gerek nebâtî mebde'-i hayat son tahlilde bir "sellûl"e, yani bir hüceyreye müntehî olmaktadır. Bir nebat, bir hayvan, bir insan bedeninin bütün aʿzâ-yı ensâcı, hurdebîn ile muayene olunabilen gayet küçük müdevver veya mustatîl birtakım huceyrelerin bir sanʿat-i bedîʿa[2] ile dokunmasından mütehassıldır. Hayat ve uzviyetin ilk numûnesi bir hüceyrededir ki biz bunları insanlar hakkında zahr-ı Âdem'den çıkarılan zerrecikler diye mülâhaza edebiliriz. Huceyre, huceyreden tevellüd ederek tekessür eder. Bir huceyre hava, su ve sâir mevâdd-ı arziyeyi tegazzî ve onlar huceyrenin içinde uzviyete temessül eder. Bundan diğer huceyreler tevellüd eyler ve mecmûʿundan da bir zîhayat beden dokunur, meydana gelir ve bu suretle envâʿ-ı nebâtât, envâʿ-ı hayvânât ve bu meyanda insanlar birli veya ikili olarak kendi huceyre-i asliyeleri üzerinde bir sülâle tâkip ederler. Bir insanın mebde'-i teşekkülü olan ilk huceyre anasının rahminde bir yumurta huceyresiyle onu telkīh eden bir nutfe huceyresinin teşkil[3] ettikleri mülakkah bir huceyre olmak üzere mütalaa olunur ki horoz tohumuyla [1871] aşılanmış bir tavuk yumurtası bunun tam değilse de zâhirî bir numûnesi gibidir. Şimdi, "her huceyre kendi tabiatıyla kendini yaratıyor" demek, yoktan illetsiz bir eser tasavvur etmek olduğu için nasıl bir tenakuz ve muhâl ise, "bütün huceyrât-ı mütevellidenin hâlıkı ve bunları bir beden olarak nesc edip vücûda getiren sâniʿi de ilk huceyredir" demek dahi ondan daha büyük bir

1 "…bir sülâleden, bir hakir sudan…"
2 H: "bedîʿ".
3 M ve B: "teşekkül".

tenakuz ve muhâldir. Çocuğu yaratan ve yaşatan kendisi veya anası ve[1] babasıdır zannetmek gibi açık bir cehalettir. Şüphe yok ki bir huceyreden bir nutfenin "meşîc"inden yüzlerle, binlerle, milyonlarla[2] milyarlarla huceyrât[3] halk eden ve bunları nesc ederek evsâf ve eşkâlleri ve menâfiʿ[4] ve garîzeleri muhtelif aʿzâ ve echizeden müteşekkil mükemmel bir beden, bir hayat makinesi hâlinde işleten sanʿat-ı bedîʿa bunların cümlesi üzerinde hâkim olan bir kudret-i bâliğa-i ilâhiyenin en mükemmel şâhididir. Ve böyle olduğu Kur'ân'ın müteʿaddid âyetlerinde de gösterilecektir. Fakat bu âyetten çıkan[5] mesele yalnız bundan ibaret kalmıyor. O ilk huceyrenin menşe'i ne olduğu da gösteriliyor ki bütün kudret-i hâlıka-i hayâtiyenin o bir huceyreye ait olması gibi bir tevehhüme de meydan kalmasın. Bugün erbâb-ı fen diyorlar ki: Hayat ve uzviyet böyle bir huceyreye, bir tohuma râciʿdir ve Pasteur tecribesine nazaran da gerek nebâtî ve gerek hayvânî her zîhayat, her uzviyet behemehâl kendi nevʿinden böyle bir tohum ile mesbuktur, yani bir sülâledir. Génération spontanée, kendi kendine tevellüd yoktur ve olamaz. İlletsiz bir hâdise olamayacağını anlatan bu ifadeden birçokları yanlış neticeler çıkarmış ve kudret-i hâlıkayı inkâra kadar varmışlardır. Hâlbuki bu noktada fennin tafsîlen tahlil edemediği ve maʿamâfîh icmâlen halleylediği ikinci bir safha vardır. Zira arzın ve arz üzerinde hayatın kadîm olmadığı fennen ve mantıkan mâlum olduğu gibi, huceyrenin mürekkeb ve mütekevvin ve binâenʿaleyh hâdis olduğu [1872] da yakīnen mâlumdur. Ve hatta kimyâ-yı uzvîde ve ilm-i ensâcda huceyrelerin terkîbâtına ve eşkâline müteʿallik bir hayli maʿlûmât da vardır. Gayr-i uzvî birtakım mevâdd-ı basîtadan zîhayat bir huceyre-i uzviye terekküb etmiş bulunuyor. Gerçi fen bu mevâddın bi's-sınâʿa terkîbinden bir huceyre yapamıyor. Fakat huceyrenin mürekkeb ve mütekevvin ve hâdis olduğu da her şüpheden âzâde olarak mâlum bulunuyor. Ve zâten tevellüd-i müteselsil tasavvuru da her

1 B: "veya".
2 M: "milyonlar".
3 M ve B: "huceyratı".
4 M ve B: "menafi'i".
5 H -"çıkan".

huceyrenin tekevvün ve hudûsunu tasavvur etmektir. Şu hâlde "huceyre içinde huceyre ve daha evvel arz üzerinde ilk insan veya ilk hayvan veya ilk nebat huceyresi nasıl ve nereden yapılmıştır" suali vardır. Buna karşı fenn-i beşer: "Nasıl yapıldığını henüz bilmiyorum ve fakat şurası muhakkaktır ki her hâlde mevâdd-ı basîta-i arziyeden yapılmıştır. Bu nokta fennen ve aklen müteyakkandır. Zira terkîbâtında arzda bulunabilen mevâdd-ı basîta müşahede olunuyor" cevâbını vermekte ve bu noktada mesele kimyadan ve ilm-i hayattan kānûn-ı ıstıfâ ile hikmet-i ilâhiye sahasına geçmektedir. İlletsiz kendi kendine hudus mânasına "génération spontanée", tevellüd veya tekevvün bi-nefsihi haddizâtında bir tenakuz olduğu için aklen ve fennen bi'z-zarûre muhâl ve aynı zaman huceyrenin hâdis ve mütekevvin olduğu da yakīnen mâlum bulunduğundan, bu babda Pasteur nazariyesi daha ziyade felsefî demek olan ıstıfâ mülâhazasına lüzum görmeden fenni doğrudan doğru kudret-i hâlıkaya istinad[1] ettirmiştir. Çünkü ıstıfâyı mevzûʿ-i bahis etmenin neticesi de bunu isbattan başka bir şey değildir. Yoksa "Her zîhayat kendi nevʿine mahsus bir tohumdan olur. Génération spontanée yoktur" diyen Pasteur bu sözü ile huceyrât-ı ibtidâiyenin kıdem[2] ve ezeliyetini iddia etmek gibi bir tenakuzu iltizam eylemek istememiştir. Pasteur bilirdi ki huceyrât-ı hayâtiye fennen aʿzamî olarak yüz derece-i harârete bile tahammül [1873] edemez, helâk olur. Ve hatta bundan dolayıdır ki mevkiʿ-i tecribeye koyduğu şişelerindeki suları ve onlardaki mevâdd-ı uzviyeyi bu suretle taʿkīm etmiştir. Şu hâlde ilm-i tabakāt-ı arza nazaran sonradan teşekkül eden ve bir vakitler binlerle derece-i harâret içinde bulunan küre-i arz üzerinde kadîm ve ezelî bir huceyre-i hayâtiyenin mevcûdiyetini nasıl kabul ve tasavvur etmiş olabilir? Ve şayet ettiyse böyle bir davanın ne kıymet-i ilmiyesi olur? Binâenʿaleyh huceyre-i ibtidâiye her hâlde hâdis ve mevâdd-ı arziyeden mütekevvindir. Fakat bi-nefsihi tevellüd ve tekevvün de bâtıl olduğundan bunun halk u tekvîni bizzat Hâlık teâlâ'nın kudret-i ezeliyesine müstenid ve O'na delil ve şâhiddir. Ve bu babda ilk

1 H: "isnad".
2 B: "kadîm".

huceyrenin küre-i arza diğer ecrâm-ı semâviyeden gelip gelmediğini farz etmeye kalkışmak da söz uzatmaktan başka bir şey değildir. Hâsılı insan içinde insanın, huceyre içinde huceyrenin tevellüd ve tekevvünü ile sülâle-i hayâtın tevâlîsi tegaddî ile alâkadar, tegaddî ise arzdan, çamurdan halk olunarak gelen bir gıdayı tahvil ve temsil demek olduğu derkârdır. Ve bu suretle mevâdd-ı arziyenin hilkat-i beşere velev kısmen olsun bir mebde' bulunduğu da zâhir ve kudret-i hâlıkayı bu tahvil ve temsil suretindeki ıstıfâdan fehm ederek meseleyi kısa kesmek de mümkindir. Ancak bunun illet-i hâlıkasını tegaddî ve temsil kudretinde farz etmek, bu kudreti de sırf o insan veya o huceyrenin daha evvelki bir insan veya huceyreden tevarüs ettiği kuvve-i hayâtiye eseri olarak mülâhaza etmek mümkin ve hatta muʿtad bulunduğundan, bu hâl içinde insanın bidâyeten tînden halk edilmiş olması esasına henüz ihtilât ve iltibastan sâlim bir surette tevazzuh etmiş nazarıyla bakılamaz. Ve Pasteur nazaryesini tâkip edenler de bu safha-i tevâlî içinde illet-i hâlıkayı ilk huceyrenin mâlik bulunduğu kuvve-i hayâtiyede gözetebilirler. Fakat mesele, arz üzerinde ilk tekevvün eden [1874] huceyrede mütalaa edilir; hem de illetsiz hudus, tevellüd bi-nefsihi muhâl olduğu ve huceyrenin kadîm ve ezelî olamayıp bi'z-zarûre hâdis bulunduğu unutulmayarak mütalaa edilirse o zaman gerek pastörcüler ve gerek ıstıfâcılar, herkes bi'z-zarûre itiraf etmek mecbûriyetindedirler ki beşerin madde-i ibtidâiyesi mevâdd-ı arziyeden, arzın çamurundandır. Ve nutfe-i[1] beşer o çamurun süzülmüş, ıstıfâ görmüş bir şekl ü suretidir. مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ [el-Mü'minûn 23/12][2]

İşte Allah o hâlıktır ki insanları ibtidâen böyle bir çamurdan halk eyledi {ثُمَّ قَضٰٓى اَجَلًا} sonra bir ecel kazâ etti; takdîr ü hükm edip bilfiil mevkiʿ-i icrâya koydu, her dünyaya geleni ölümüne kadar bir ecel ile tecil eyledi ki her eceli yetenin ölmekte olduğu zâhir ve hepinizin mâlum ve meşhûdudur. Bundan başka {وَاَجَلٌ مُسَمًّى عِنْدَهُ} takdîr ü tesmiye edilmiş bir ecel, bir ecel-i müsemmâ da O'nun indinde, O'nun huzurunda vardır.

1 M ve B: "fakat".
2 "…çamurdan bir sülâleden…"

❁ Ki bu da bu hayât-ı dünyadaki nîk u bed bütün efʿâlin baʿde'l-mevt mes'ûliyeti vakti, yani ecel-i sâʿat ve kıyamet, yahut ecel-i baʿsdir ki bu henüz kazâ edilmemiş, fiʿliyyâtı meşhûdunuz değil, gāibdir. Fakat takdîr ü tesmiye edilmiştir. Bilâhare huzûr-ı ilâhîde behemehâl icrâ ve infaz edilecek فَرِيقٌ فِى الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِى السَّعِيرِ [eş-Şûrâ 42/7][1] ebediyen taʿayyün edecektir.

Yukarılarda dahi sebk ettiği üzere "ecel" bir vakit veya o vaktin nihâyeti demektir. Meselâ "şu borç bir sene müecceldir" denildiği zaman bir sene bir eceldir. Sonra "eceli geldi" denildiği zaman da senenin nihâyeti geldi demek olur. Ve bu âyette her iki mâna câizdir. Maʿamâfîh birincide vakit, ikincide nihâyet mânası daha muvâfıktır. Binâenʿaleyh insanın dünyada eceli demek mevtine kadar müddet-i ömrü veya onun nihâyeti ân-ı mevti demektir. Öldüğü lahzada bu ecel gelmiş ve yetmiş olur. Herhangi mâna tasavvur edilirse edilsin bu [1875] ömür, bu ecel birdir, bir kere tahakkuk eder. Bir insan için bir mevte kadar iki ecel tasavvuruna imkân yoktur. Ve ölüm her ne sebeple olursa olsun ecel yetmiş, ömür bitmiş olur. Ve artık ona "ecelsiz öldü" demek tenakuzdan başka bir şey değildir. O gün anlaşılır ki ezelde mukadder ve müsemmâ olan bu, bugün tahakkuk edip fiilen kazâ edilen de budur. Fakat bunun kazâsıyla, bu ecel yetmekle insanın, vücûdun her şeyi, her iş bitmiş olmaz. Bundan sonra da diğer bir ecel, bir nihâyet gelecektir, bu ecel de bu müddetin nihâyetinde ve huzûr-ı ilâhîde iyi ve kötü her mes'ûliyet hitam bulacak, suâl ü hesab tamam olup hayât-ı dünyânın bütün defterleri kapanacak, ondan sonra ya ebediyen sevab veya ebediyen ikāb devresi gelecektir. Ve işte burada اَجَلٌ مُسَمًّى عِنْدَهُ bu âkıbet, bu nihâyettir ki buna "kıyamet", "sâʿat", "yevm-i baʿs", "yevm-i cemʿ", "yevm-i suâl", "yevm-i hisâb", "yevm-i cezâ", "yevm-i dîn", "yevm-i fasl" denilir. وَاِنَّ الدَّارَ الْاٰخِرَةَ لَهِىَ الْحَيَوَانُ [el-Ankebût 29/64][2] bu fasıldan itibaren tecellî ve tahakkuk eyleyecektir. Ve artık buna nihâyet yoktur. Ecel-i mevtten başka bir ecel olan bu "ecel-i müsemmâ", ecelin nihâyet mânası itibariyle fasl-ı âhiretin mebde'i olan sâat ve vakit

1 "…bir fırka cennette, bir fırka saîrde."
2 "…ve hakikaten son yurd (dâr-ı âhiret) işte hâlis hayat o…"

mânası mülâhazasıyla da mevtten o saate kadar olan berzah müddetiyle tefsir olunur ki meal birdir. Ve tefsîr-i sahîh ve muteber bu mânalardır. Maʿamâfîh bazı müfessirîn diğer vecihler[1] de söylemişlerdir ki bunlardan bilhassa bazılarını ihtar edelim:

1. Ebû Müslim demiştir ki: Kazâ olunan birinci ecel geçmişlerin, yani vefat eden eşhâs ve ümem-i sâlifenin ecelleridir. İkinci ecel de henüz vefat etmemiş bulunanların ecel-i mevtleridir ki bunu ancak Allah bilir. Buna göre mevzûʿ-i bahis her şahıs için ancak bir ecel-i mevt demek olur ki اَجَلًا ve اَجَلٌ tenkirlerine nazaran hilâf-ı zâhirdir. Birinci ecel herkesin geçen ömrü miktarı, ikinci ecel de kalan ömrü miktarı demek de böyledir. Hatta bizce burada birinci eceli ecel-i eşhâs, ikinci eceli لِكُلِّ اُمَّةٍ اَجَلٌ [el-Aʿrâf 7/34; Yûnus 10/49][2] medlûlü [1876] üzere ecel-i ümem, yani birisi mevt-i ferdî eceli, diğeri mevt-i millî eceli olmak üzere mülâhaza etmek de vârid-i hâtır olur. Fakat mervî olan evvelki mâna bunu mutazammındır. قَضٰۤى اَجَلًا ikisine de şâmildir.

2. Bazıları da demiş ki her insanın iki eceli vardır. Birisi âcâl-i tabîʿiye, ikincisi âcâl-i ıhtirâmiyedir. Ecel-i tabîʿî şudur: Mizac, avârız-ı hâriciyeden masûn kalmış olsa idi müddet-i bekāsı falan vakte kadar varacaktı. Ecel-i ıhtirâmî de gark, hark, haşerat sokmak vesâire gibi esbâb-ı hâriciyeden muʿdil bir sebep ile husûle gelendir. Fahreddin Râzî bunu hukemâ-yı İslâm kavli diye nakletmiştir ki, murad etıbbâdır.[3] Etıbbâ arasında bir ömr-i

---

1 H: "diğer bir vechile de".

2 "Her ümmet için bir müddet mukadder…" / "…her ümmet için bir ecel vardır…"

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XII, 480-481:

وَأَمَّا قَوْلُهُ تَعَالَى: «وَأَجَلٌ مُسَمًّى عِنْدَهُ» فَاعْلَمْ أَنَّ صَرِيحَ هَذِهِ الْآيَةِ يَدُلُّ عَلَى حُصُولِ أَجَلَيْنِ لِكُلِّ إِنْسَانٍ. وَاخْتَلَفَ الْمُفَسِّرُونَ فِي تَفْسِيرِهِمَا عَلَى وُجُوهٍ: الْأَوَّلُ: قَالَ أَبُو مُسْلِمٍ قَوْلُهُ «ثُمَّ قَضى أَجَلًا» الْمُرَادُ مِنْهُ آجَالُ الْمَاضِينَ مِنَ الْخَلْقِ وَقَوْلُهُ وَأَجَلٌ مُسَمًّى عِنْدَهُ الْمُرَادُ مِنْهُ آجَالُ الْبَاقِينَ مِنَ الْخَلْقِ فَهُوَ خَصَّ هَذَا الْأَجَلَ. الثَّانِي: بِكَوْنِهِ مُسَمًّى عِنْدَهُ، لِأَنَّ الْمَاضِينَ لَمَّا مَاتُوا صَارَتْ آجَالُهُمْ مَعْلُومَةً، أَمَّا الْبَاقُونَ فَهُمْ بَعْدُ لَمْ يَمُوتُوا فَلَمْ تَصِرْ آجَالُهُمْ مَعْلُومَةً، فَلِهَذَا الْمَعْنَى قَالَ «وَأَجَلٌ مُسَمًّى عِنْدَهُ» وَالثَّانِي: أَنَّ الْأَجَلَ الْأَوَّلَ هُوَ أَجَلُ الْمَوْتِ وَالْأَجَلُ الْمُسَمَّى عِنْدَ اللهِ هُوَ أَجَلُ الْقِيَامَةِ، لِأَنَّ مُدَّةَ حَيَاتِهِمْ فِي الْآخِرَةِ لَا آخِرَةَ لَهَا وَلَا انْقِضَاءَ وَلَا يَعْلَمُ أَحَدٌ كَيْفِيَّةَ الْحَالِ فِي هَذَا الْأَجَلِ إِلَّا اللهُ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى. وَالثَّالِثُ: الْأَجَلُ الْأَوَّلُ مَا بَيْنَ أَنْ يُخْلَقَ إِلَى أَنْ يَمُوتَ. وَالثَّانِي: مَا بَيْنَ الْمَوْتِ وَالْبَعْثِ وَهُوَ الْبَرْزَخُ. وَالرَّابِعُ: أَنَّ الْأَوَّلَ هُوَ النَّوْمُ وَالثَّانِيَ: الْمَوْتُ. وَالْخَامِسُ: أَنَّ الْأَجَلَ الْأَوَّلَ مِقْدَارُ مَا انْقَضَى مِنْ عُمُرِ كُلِّ أَحَدٍ، وَالْأَجَلَ الثَّانِي: مِقْدَارُ مَا بَقِيَ مِنْ عُمُرِ كُلِّ أَحَدٍ. وَالسَّادِسُ: وَهُوَ قَوْلُ حُكَمَاءِ الْإِسْلَامِ أَنَّ لِكُلِّ إِنْسَانٍ أَجَلَيْنِ: أَحَدُهُمَا: الْآجَالُ الطَّبِيعِيَّةُ. وَالثَّانِي: الْآجَالُ الِاخْتِرَامِيَّةُ. أَمَّا الْآجَالُ الطَّبِيعِيَّةُ: فَهِيَ الَّتِي لَوْ بَقِيَ ذَلِكَ الْمِزَاجُ مَصُونًا مِنَ العوارض الخارجية لَانْتَهَتْ مُدَّةُ بَقَائِهِ إِلَى الْوَقْتِ الْفُلَانِيِّ، وَأَمَّا الْآجَالُ الِاخْتِرَامِيَّةُ: فَهِيَ الَّتِي تَحْصُلُ بِسَبَبٍ مِنَ الْأَسْبَابِ الْخَارِجِيَّةِ: كَالْغَرَقِ وَالْحَرْقِ وَلَدْغِ الْحَشَرَاتِ وَغَيْرِهَا مِنَ الْأُمُورِ الْمُعْضِلَةِ.

tabîʿî nazariyesi vardır. Ve nitekim tabiblerimiz lisânında ecel-i tabîʿîye "ecel-i müsemmâ", ecel-i ıhtirâmîye de "ecel-i kazâ" tâbir edilmek muʿtad olmuştur. Böyle bir telakkī kable'l-mevt hayatta esbâba, hıfzussıhhaya, tedâviye, tahaffuzât-ı hâriciyeye riayetin menâfiʿini göstermek nokta-i nazarından müfîddir. Lâkin bunu iki ecel diye anlamak doğru değildir. Yani bir insanın biri tabîî, biri ıhtirâmî olmak üzere iki eceli yoktur. Ya tabîî veya ıhtirâmî bir eceli vardır. Zira fiilen vâkiʿ olacak olan ecel, bunların ancak biridir. Diğeri bir imkândan ibarettir. Vücûh-i imkân, müteʿaddid ve hatta nâmütenahî olabilir, fakat vâkiʿ birdir. Hakīkaten ömür, ecel de o vâkiʿden ibarettir. Allah'ın takdîr ü kazâ ettiği de odur. Allah'ın bildiği şaşmaz; O mümkini mümkin, vâkiʿi vâkiʿ olarak bilir. Binâenʿaleyh ecel-i tabîʿî ve ıhtirâmî taksîmi ecel-i mümkin, ecel-i vâkiʿ diye bir taksim yapmak gibidir. Esbâb-ı hâriciye ıhtirâmı ile ölenin tabîî olarak ölmesi mümkin olduğu gibi, tabîî olarak ölenin de esbâb-ı hâriciye ile ölmesi[1] melhuzdur[2]. Fakat o her hâlde bunların yalnız biriyle ölecektir. Hâlbuki ecel denildiği zaman mümkini değil vâkiʿi anlamak lâzım gelir. Vâkiʿ vukūʿundan evvel henüz imkân sahasındadır. Binâenʿaleyh henüz ölmeyen bir [1877] kimsenin esbâb-ı tahaffuza riayeti meşru ve hatta vazifedir. Fakat vâkiʿin vukūʿuyla sâha-i imkân kapanmış, ecel tahakkuk etmiştir. Binâenʿaleyh o zaman da vazife, vâkıʿa teslim olmaktır. Sonra "ömr-i tabîʿî" sözü de mücerred bir nazariyedir. Ölüm her ne olsa bir ıhtiram ve tahrib olmaktan çıkmaz. Herem esasen bir ıhtiram eseridir, yoksa tabiatın tabiat olmak üzere muktezâsı ıttıraddan başka bir şey değildir. Teʿsîr-i hâricî ile ıhtiram mevzûʿ-i bahis olmayınca ömr-i tabîʿî nâmütenahî olmak iktizâ ederdi. Demek ki hüküm tabiatta değil, hâlık-ı tabiattadır. Ve o hâlde tabiat sözü bir tağlit ve teşkiktir. Bu gibi sözlerle insanlar emr-i yakīn olan ölümde bile şeklere düşer dururlar. Nitekim buyuruluyor ki: {ثُمَّ اَنْتُمْ تَمْتَرُونَ} Sonra ey kâfirler, siz tutar şekk ü tereddüd edersiniz ha!.. ❁ Yani Allah teâlâ'nın sizi ve sizin madde-i ûlânıza varıncaya kadar bütün usûlünüzü halk eden hâlık ve size takdîr ü hükm ettiği ecel gelinceye kadar hayâtınızı veren bir

1 M: "olması".
2 H: "olması da mümkindir".

muhyî-i kādir olduğu nefsinizdeki âsâr-ı meşhûdesiyle sâbit ve muhakkak ve böyle maddeler yaratmaya ve onlarda hayatlar ibdâʿ etmeye ve sonra bu hayatı dilediği ecele kadar ibkā eylemeye kādir olan Hâlık teâlâ'nın bu halk u ihyâyı bir daha yapmaya kudreti evleviyetle müberhen bulunduğu hâlde, siz kalkar kudret-i ilâhiyede şüpheler eder, keyfiyetini ihâta ve idrak edemediğinizden dolayı indallah muayyen ve mukadder olan bu ecel-i müsemmâda, bu yevm-i mes'ûliyet hakkında şekler, tereddüdler çıkarır, Allah'a küfürler eder, kendinizi yahut semâvî veya arzî diğer mahlûkātı Allah'a denk tutarsınız öyle mi? Hâlbuki {وَهُوَ اللّٰهُ فِي السَّمٰوَاتِ وَفِي الْاَرْضِ} O[1] Allah hem semâvâtta hem arzda mâbud bir Allah'tır. {يَعْلَمُ سِرَّكُمْ وَجَهْرَكُمْ} Sizin sırrınızı cehrinizi, gizlinizi açığınızı bilir. {وَيَعْلَمُ مَا تَكْسِبُونَ} [1878] İyi kötü, gizli âşikâr her ne kazanıyor, her neye istihkak kesbediyorsanız onu da bilir. O ecel-i müsemmâ gelince müstehakkınızı tamamen verir. Yâ Muhammed {وَمَا تَأْتِيهِمْ مِنْ اٰيَةٍ مِنْ اٰيَاتِ رَبِّهِمْ} bu kâfirlere Rablerinin âyetlerinden, yani Allah teâlâ'nın ulûhiyet ü vahdâniyetine ve kudret ü ahkâmına delâlet eden tenzîlî veya tekvînî delâilinden hiçbir âyet de gelmez ki {اِلَّا كَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ} illâ onlar, ondan yüz çevirmiş bulunurlar. ❁ İltifat etmezler. Bunun için {فَقَدْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ لَمَّا جَٓاءَهُمْ} hakkı, yani Kur'ân'ı[2] kendilerine gelince tekzib ettiler. ❁ Böyle en büyük hakkı tekzib edenler diğerlerine nasıl iltifat ederler?[3] Fakat {فَسَوْفَ يَأْتِيهِمْ اَنْبٰٓؤُا مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِؤُنَ} onlara ne ile istihzâ etmekte bulunduklarının müthiş haberleri lâcerem gelecek. ❁ Hak ile istihzâ etmenin ne olduğunu o zaman anlayacaklardır. {اَلَمْ[4] يَرَوْا كَمْ اَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ} Görmediler mi onlardan evvel Biz ne kadar karn helâk ettik?

"**Karn**" iki mânaya gelir. Birisi zamandan bir müddete[5] mukterin olan ümmet, bir zaman ahâlisi olan hey'et-i ictimâʿiye ki خَيْرُ الْقُرُونِ قَرْنِي hadîs-i şerîfi[6] bu mânayadır. Bunda sivrilmek veya mukarenet etmek

---

1 H: "Ve".
2 H: "hak, yani Kur'an".
3 B -"Böyle en büyük hakkı tekzib edenler diğerlerine nasıl iltifat ederler?".
4 H, M ve B: "اولم".
5 H: "müddette".
6 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* I, 378; Buhârî, Şehâdât, 9; Müslim, Fedâilü's-Sahâbe, 212:
خَيْرُ النَّاسِ قَرْنِي، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ...

mânası vardır. Bu mukarenet veya efrâdın yekdiğerine mukareneti veya bir peygamber, bir âlim, bir reis gibi büyük bir şahsiyete mukareneti mülâhaza olunur. Diğeri de müddet-i zamânın kendisine denir ki asır gibi ekseriyetle yüz sene takdir edilmiştir. Burada murad evvelkidir. Yani Biz, zaman zaman ne sivrilmiş ümmetler, ne cemaatler helâk ettik ki {مَكَّنَّاهُمْ فِي الْاَرْضِ مَا لَمْ نُمَكِّنْ لَكُمْ} bu arzda size [1879] vermediğimiz müknet ve kuvveti onlara vermiş idik. ۞ Yani yeryüzünde onlara öyle mekân ve vatan verdik ve o vatanda onları öyle yerleştirdik, kararlaştırdık ve kendilerine öyle kuvvetler, âletler, servetler bahşeyledik idi ki ey ehl-i Mekke, size o kadar kuvvet ve müknet ve mekân ü[1] mekânet vermedik. {وَاَرْسَلْنَا السَّمَٓاءَ عَلَيْهِمْ مِدْرَارًا} Ve üzerlerine semâyı, semânın feyzini göndermiş de göndermiştik {وَجَعَلْنَا الْاَنْهَارَ تَجْر۪ي مِنْ تَحْتِهِمْ} ve nehirleri öyle yapmış idik ki altlarından akıyor da akıyordu. ۞ Yani böyle cennet gibi vatanlarda üstlerinden altlarından nimetlere müstağrak olarak ucuzluk, bolluk içinde, nehirler, bağlar, bahçeler, meyveler arasında safâ ile yaşıyorlardı. Derken {فَاَهْلَكْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ} biz o ümmetleri günahları sebebiyle mahv u helâk ettik. ۞ O müknetler bu servetler kendilerini kurtaramadı[2], hepsi mahvoldu {وَاَنْشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْنًا اٰخَر۪ينَ} ve arkalarından yerlerine diğer nesiller, başka cemaatler ihdâs u ikāme ettik. ۞ Hâsılı Allah teâla sizden evvelki Âd ve Semûd vesâire gibi akvâmı günahları yüzünden helâk edip ecellerini yetirmeye ve yerlerine başkalarını ihdâs u ikāme edip onlarla[3] yeryüzünü ıslâh u iʿmâra kādir olduğu gibi size de böyle yapmaya kādirdir. Bundan anlaşılıyor ki ümmetlerin hulûl-i ecelinde zünûb u hatîâtın sebebiyeti mühimdir. Ve bu ecel, ecel-i mes'ûliyetten bir lahzadır. Maʿamâfîh böyle olması ne onun mukadder olmasına mâniʿdir, ne de ecelin taʿaddüdünü istilzam eder. Ancak şu sâbit olur ki bir ümmet vezâifinde kusur etmezse onun pek uzun müddet devam ve bekāsı mümkin olacaktır. Ve her hâlde helâk olan ümmetlerin sebeb-i helâki kendi günahları olmuştur.

1 M ve B -"mekân ü".
2 H: "kurtarmadı".
3 B: "onlara".

Yâ Muhammed {وَلَوْ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ كِتَابًا فِي قِرْطَاسٍ} biz yukarıdan [1880] senin üzerine kâğıtta yazılı mücessem bir kitap indirse idik de {فَلَمَسُوهُ بِاَيْدِيهِمْ} onlar gözleriyle gördükten başka ona elleriyle de dokunsa[1] idiler {لَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا اِنْ هٰذَا اِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ} o küfrü itiyad etmiş olanlar mutlaka "bu açık bir sihirden başka bir şey değil" derlerdi. ۞ فَلَمَسُوهُ بِاَيْدِيهِمْ kaydı hiss-i lemsin hiss-i rü'yetten daha yakın ve daha kuvvetli olduğunu ve yalnız gözün aldanabileceği yerde lemsin aldanmayacağını işʿâr eder.

Bu âyetin sebeb-i nüzûlü Abdullah b. Ebî Ümeyye olmuştur: Resûlullah'a karşı izhâr-ı temerrüd[2] ederek; "sana iman etmem, tâ ki semâya çıkasın, sonra bir kitap indiresin ki onda 'Rabb-i izzetten Abdullah b. Ebî Ümeyye'ye' diye yazılmış bulunsun ve bana seni tasdik etmemi emretsin ve maʿamâfîh bunu da yapsan tasdik edeceğimi zannetmiyorum" demişti. Fakat bilâhare iman etmiş ve Tâif'te şehid olmuştur.[3] İşte nefislerinde hakka inanmamak kararını verip delâil-i hakka iltifat etmeyen ve bundan dolayı Peygamber'in sıdkına inanmayan ve inanmak istemeyen kâfirler nübüvveti bir sihir, bir göz boyayıcılığı[4], bir hîlekârlık kabîlinden göstermek istedikleri için muʿcizât-ı Muhammediye ve bâhusus iʿcâz-ı Kur'an karşısında ilk söz olarak "bu açık bir sihir" dedikleri gibi, talep eyledikleri surette elleriyle tutulur mücessem bir kitap, bir mektup da indirilmiş olsa ona da aynı vechile "bu açık bir sihir" derlerdi. {وَقَالُوا} Ve hatta dediler ki {لَوْلَا اُنْزِلَ عَلَيْهِ مَلَكٌ} "bunun üzerine (bu kitâbın yahut bu kitap ile beraber Muhammed'in üzerine) açıktan açığa bir melek indirilse ya! Mâdem ki melek iniyormuş, indirilse de biz de görsek, dinlesek[5] ya. ۞ Nadr b. Hâris, yine Abdullah b. Ebî [1881] Ümeyye, Nevfel b. Huveylid[6],

---

1 M ve B: "onu elleriyle de ellese".
2 H: "lânet".
3 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* II, 269. Krş. Semerkandî, *Bahru'l-ʿulûm,* I, 435:
ويشبه أن سبب هذه الآية اقتراح عبد الله بن أبي أمية وتعنته إذ قال للنبي صلى الله عليه وسلم: لا أؤمن لك حتى تصعد إلى السماء ثم تنزل بكتاب فيه «من رب العزة إلى عبد الله بن أبي أمية»، يأمرني بتصديقك، وما أراني مع هذا كنت أصدقك، ثم أسلم بعد ذلك عبد الله وقتل شهيدا في الطائف.
4 B: "boyacılığı".
5 M ve B -"dinlesek".
6 H, M ve B: "Hâlid".

Hazret-i Peygamber'e "Yâ Muhammed biz sana asla inanmayız, meğer ki bize Allah tarafından bir mektup getiresin, beraberinde de dört melâike gelip o mektubun Allah tarafından olduğuna ve sen onun resûlü bulunduğuna şehadet etsin" demişlerdi.[1] Nitekim لَوْلَٓا اُنْزِلَ اِلَيْهِ[2] مَلَكٌ فَيَكُونَ مَعَهُ نَذِيراً [25/7][3] dedikleri de Sûre-i Furkan'da gelecektir. Hâlbuki {وَلَوْ اَنْزَلْنَا مَلَكًا} dedikleri gibi bir melek indirse idik {لَقُضِىَ الْاَمْرُ} her iş bitirilirdi[4] ❁ olacak olur, kıyametleri kopardı {ثُمَّ لَا يُنْظَرُونَ} sonra kendilerine göz açtırılmaz, biz lahza mühlet verilmezdi. ❁ Derhâl mahvolurlar, Peygamber'in haber vermek, inzar etmek için baʿs olunduğu azab hemen tatbik edilmiş bulunurdu ve artık peygamber irsâlinin hikmeti, mânası kalmazdı. Çünkü meleği sûret-i hakîkiyesiyle görmeye tâkat getiremezler, yıldırım çarpmaktan daha müthiş bir surette helâk olurlardı. Ale'l-husûs ki o Kur'ân'ı getiren Cibrîl'dir. Ve onun bir sayhası bir memleketi mahvetmeye kâfi gelmiştir. Peygamberler içinde bile pek nâdir zevât onu[5] sûret-i hakīkiyesiyle nâdiren görebilmiştir. Vahiy esnâsında Peygamber'in nasıl bir tazyik içinde kendisinden geçtiği de mâlumdur. Bunun için {وَلَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا} Biz onu -o gönderdiğimiz peygamberi beşer değil, dedikleri gibi- melek yapsa idik {لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا} mutlak onu bir recül yapar, bir erkek suretine koyar da gönderirdik. ❁ Nasıl ki Resûlullah'a da Cibrîl çok defa Dıhyetü'l-Kelbî suretinde temessül ederek inerdi.[6] Bazen de Peygamber'le beraber sahabeye de gayet beyaz elbiseli ve çok siyah saçlı bir adam suretinde zuhur ederdi. Üzerinde hiçbir sefer alâimi görünmez ve sahabeden hiçbiri de tanımazdı.[7] Vahiy hadislerinde وَأَحْيَانًا يَتَمَثَّلُ لِيَ الْمَلَكُ رَجُلًا buyurulduğu[8] mâlumdur. Cibrîl'in bir [1882] aʿrâbî suretinde

---

1 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 135-136. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* I, 550:
قال (مقاتل والكلبي): نزلت في النضر بن الحارث، وعبد الله بن أبي أمية، ونوفل بن خويلد، قالوا «يا محمد، لن نؤمن لك، حتى تأتينا بكتاب من عند الله، ومعه أربعة من الملائكة؛ يشهدون عليه أنه من عند الله، وأنك رسوله» فأنزل الله عز وجل قوله «وَلَوْ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ كِتَابًا فِي قِرْطَاسٍ...»

2 H, M ve B: "عليه".

3 "…ona bir melek indirilse de maiyyetinde yaver bir savulcu olsa ya!"

4 H: "biterdi".

5 B -"onu".

6 Bk. İbn İshâk, *Sîre*, s. 297; Vâkıdî, *el-Megāzî,* I, 78; Abdurrezzâk, *el-Musannef,* V, 370; İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 234; Buhârî, Menâkıb, 25; Müslim, Îmân, 271; Nesâî, Îmân, 6.

7 Müslim, Îmân, 1.

8 *Muvatta'*, Kur'ân, 7; Buhârî, Bed'ü'l-Vahy, 2; Tirmizî, Menâkıb, 7.

geldiği; imanı, islâmı, ihsânı sual ederek binâ-yı İslâm'ı tâlim ettiği de meşhurdur.[1] Ve nasıl ki Hazret-i Meryem'e "bir beşer-i sevî" suretinde temessül etmiş idi,[2] kezâlik Hazret-i İbrâhim'e ve Hazret-i Lût'a melâike müsafir suretinde gelmişlerdi.[3]

Burada لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا buyurulması şâyân-ı dikkattir. Bununla meleğin kadın suretinde gönderilmesi ihtimâli bulunmadığı bilhassa anlatılmıştır. Zira bu kâfirler melâikeyi inâs tahayyül ediyorlardı. Bu gibi akāid-i bâtıladan nehy ü tahzir için gönderileceği mevzûʿ-i bahis olan meleğin kadın suretinde gönderilmesi ise o zehâbı tervic demek olacağından muhâlif-i hikmet bir tenâkuz-ı fiʿlî olurdu. Melekler hakikatte onların hayalleri gibi dilber kızlar değildir. Hatta onlara karşı inâs suretinde temessülleri bile muhtemil değildir. Buna işâreten buyurulmuştur ki: Peygamberi melek gönderecek olsa idik, her hâlde bir erkek suretine kor da gönderirdik {وَلَلَبَسْنَا عَلَيْهِمْ مَا يَلْبِسُونَ} ve şimdi onların yaptıkları telbîsi o zaman da Biz kendilerine yapmış olurduk; onları aynı işkâl ü iltibâsa ziyadesiyle düşürmüş bulunurduk. ❁ Şimdi Peygamber, beşer olduğundan dolayı kendilerine mümâsil göstererek مَا هٰذَٓا اِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ [el-Mü'minûn 23/24, 33][4] diye telbîs ü inkâra kalkışan kâfirler, o zaman da meleği insan suretinde görecekler ve ona "biz senin melek olduğunu ne bilelim, sen de bizim gibi bir beşersin" diyeceklerdi. Melek olduğuna inanmayacaklar, istidlâlâtını dinlemeyecekler, risâletini kabul ve tasdik etmeyeceklerdi. Fazla olarak bu şüphe ve işkâl yalnız onların telbisleri olmakla kalmayacak, Allah kendilerini böyle bir iltibas karşısında bulundurmuş olacaktı.

Yâ Muhammed, {وَلَقَدِ اسْتُهْزِئَ بِرُسُلٍ مِنْ قَبْلِكَ} kasem olsun ki senden evvel birçok peygamberlerle istihzâ edildi de [1883] {فَحَاقَ بِالَّذِينَ سَخِرُوا مِنْهُمْ} onlarla eğlenenleri sebeb-i istihzâ addettikleri hakikat sarıp kuşatıverdi. ❁ İstihzâlarının tazyîk-i vebâli altında mahvoldular. Binâenʿaleyh sen o

1 Buhârî, Îmân, 37; Müslim, Îmân, 1.
2 Meryem 19/17.
3 Hûd 11/ 78; el-Hicr 15/51, 68; ez-Zâriyât 51/24; el-Kamer 54/37.
4 "…Bu başka değil ancak sizin gibi bir beşer…"

kâfirlerin tekzîb ü taʿannüdünden müteessir ve me'yus olma da onlara {قُلْ} şöyle de {سِيرُوا فِي الْاَرْضِ ثُمَّ انْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ} arzda gezip dolaşınız da sonra bakınız, hakkı tekzib edenlerin âkıbeti nasıl ve ne imiş. ۞ Allah onları nasıl yerlere geçirmiş görünüz de ibret alınız. Bu emirlerle gösteriliyor ki evvelâ hareket-i mekâniye, sâniyen bunun zımnındaki hareket-i zamâniye[1] ile keyfiyet-i vâkıʿâtı mevki ve mertebelerinde kemâhiye müşahede, sâlisen bu müşahedede[2] evvelden âhire gelen veya âhirden evvele giden bir cereyân-ı tertîb içinde âhirin keyfiyetinde tevakkuf ile onu ahz u idrâk, râbiʿan buna kıyas ile şâhidden gāibe intikal ve nazar; fikrin, itibarın şerâit-i asliyesidirler.

Şimdi bu ibretin hâsılını beyan için buyuruluyor ki:

Yâ Muhammed!

قُلْ لِمَنْ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ قُلْ لِلّٰهِۜ كَتَبَ عَلٰى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَۜ لَيَجْمَعَنَّكُمْ اِلٰى يَوْمِ
الْقِيٰمَةِ لَا رَيْبَ فِيهِۜ اَلَّذِينَ خَسِرُٓوا اَنْفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿١٢﴾ وَلَهُ مَا سَكَنَ فِي الَّيْلِ
وَالنَّهَارِۜ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿١٣﴾ قُلْ اَغَيْرَ اللّٰهِ اَتَّخِذُ وَلِيًّا فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَهُوَ
يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُۜ قُلْ اِنّ۪ٓي اُمِرْتُ اَنْ اَكُونَ اَوَّلَ مَنْ اَسْلَمَ وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿١٤﴾
قُلْ اِنّ۪ٓي اَخَافُ اِنْ عَصَيْتُ رَبّ۪ي عَذَابَ يَوْمٍ عَظ۪يمٍ ﴿١٥﴾ مَنْ يُصْرَفْ عَنْهُ يَوْمَئِذٍ فَقَدْ رَحِمَهُۜ
وَذٰلِكَ الْفَوْزُ الْمُب۪ينُ ﴿١٦﴾ وَاِنْ يَمْسَسْكَ اللّٰهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ لَهُٓ اِلَّا هُوَۜ وَاِنْ يَمْسَسْكَ
بِخَيْرٍ فَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ ﴿١٧﴾ وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِه۪ۜ وَهُوَ الْحَك۪يمُ الْخَب۪يرُ ﴿١٨﴾

[1884] **Meâl-i Şerîfi**

"Kimin şu göklerdeki ve yerdeki?" de. "Allah'ın" de, O kendi uhdesine rahmeti yazdı. Her hâlde sizi kıyamet gününe toplayacak, bunda şüpheye mahal yok. Nefislerine yazık edenlerdir ki iman etmezler (12). Hâlbuki gecede gündüzde barınan ne varsa O'nun, ve işiten bilen an-

---

1 B: "nazariye".
2 H +"~~içinde~~".

cak O (13). "Ya" de, "o göklerin, yerin yaratanı Allah'tan başkasını mı velî ittihaz edeceğim? Hâlbuki O besliyor da kendisi beslenmekten münezzeh bulunuyor ve ben cidden ehl-i İslâm'ın birincisi olmakla emrolundum ve 'sakın müşriklerden olma' buyuruldu" (14). "Ben" de, "Rabbime isyan edecek olursam cidden büyük bir günün azâbından korkarım" (15). Kim kendisinden o gün azab bertaraf edilirse işte onu rahmetiyle yarlığamıştır. Ve işte ayan beyan kurtuluş odur (16). Eğer Allah sana bir keder dokundurursa onu O'ndan başka açacak yoktur ve eğer sana bir hayır dokundurursa [1885] yine O her şeye kādirdir (17). Kullarının üstünde Kâhir O. Hakîm O, Habîr O (18).[1]

{قُلْ لِمَنْ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ قُلْ لِلّٰهِ} ❁ Burada evvelâ gösteriliyor ki hakīkat-i ilmin başı idrâk-i illet ve taharriyât-ı ilmiyenin başı da taharrî-i illettir. Ve itmi'nân-ı kalb, illet ile ma'lul beynindeki nisbet-i illiyetin keyfiyetini idraktedir. Sâniyen gösteriliyor ki taharriyât-ı ilmiyenin iki rükn-i mühimmi vardır: Biri sual diğeri cevap. Bilmek için evvelemirde ne aradığını bilmek, sualini tâyin ve tasvir etmek lâzımdır. Fi'l-vâki' tasvîr-i suâl, yani vaz'-ı mes'ele ilmin nısfıdır denilir. Demek ki ilk vazife semâvât ve arzdaki eşyâya bakıp bunlardaki tehavvülâtı görmek ve binâen'aleyh umûmunun illetini taharrî edip "bunlar kimin?" suâlini sormak ve buna nefsinde "Allah'ın" cevâbını almaktır. Sâlisen bu suâl ü cevâbın "kul, kul" diye gayet sade bir surette emr-i ta'lîmi de iki hakikati müş'irdir. Birincisi gösteriyor ki, bu sual ve o lahzada bu cevap dahi Allah teâlâ'nın kalb-i beşere bir emr ü ilhâmıdır. O "bunu sor" ve arkasından da "şu cevâbı ver" diye emrediyor; bu suretle bunlarda Allah'a delâlet eden âyât-ı

1 H: "'Kimin şu semâvât ile arzdaki?' de. 'Allah'ın' de, O kendi uhdesine rahmeti yazdı. Elbette sizi kıyamet gününe toplayacak, bunda şüpheye mahal yok. Nefislerine yazık edenlerdir ki iman etmezler (12). Hâlbuki gecede gündüzde barınan O'nun, ve işiten bilen ancak O (13). 'Ya' de, 'o göklerin, yerin yaratanı Allah'tan başkasını mı velî ittihaz edeceğim? Hâlbuki O besliyor ve kendisi beslenmekten münezzeh bulunuyor', 'ben' de, 'cidden ehl-i İslâm'ın birincisi olmakla emrolundum ve «sakın müşriklerden olma» buyuruldu' (14). 'Ben' de, 'Rabbime isyan edecek olursam cidden büyük bir günün azâbından korkarım' (15). Kim kendisinden o gün azab bertaraf edilirse işte onu rahmetiyle yarlığamıştır. Ve işte ayan beyan kurtuluş odur (16). Eğer Allah sana bir keder dokundurursa onu O'ndan başka açacak yoktur ve eğer sana bir hayır dokundurursa yine O her şeye kādirdir (17). Kullarının üstünde Kâhir O. Hakîm O, Habîr O (18)".

enfüsiye oluyorlar. Ve Allah'ın şuûn-ı nefsiyede hâkim bulunduğunu isbat ediyorlar. İkincisi demek ki semâvât ve arza nazar edenler için bu sual son derece zarûrî ve bedîhî olduğu gibi, buna "Allah'ın!" cevâbını vermek de o kadar zarûrî ve bedîhîdir. Zira semâvât u arzın tehavvülât ve teessürâtını görmek ve bunların bir mâlik-i müdebbire muhtaç olduğunu hissetmek Allah'ın varlığını duymak demektir. Ve zaten Allah demek bunların illet-i küllü, hâlıkı, mâliki, hâkimi demektir. Ve o hâlde bu suâle karşı "lillâh!" cevâbı, bedîhî bir kaziyye-i tahlîliyeden ibarettir.

İşte bu suretle evvelâ bütün mevcûdât-ı mekâniyeye şâmil olan semâvât ve arz ile mekân ve hâdisât-ı [1886] mekâniye, sonra وَلَهُ مَا سَكَنَ فِي الَّيْلِ وَالنَّهَارِ âyetiyle zaman ve hâdisât-ı zamâniye irâe olunarak ve Allah teâlâ'nın hem mekân ü mekâniyyâta, hem de zamân ü zamâniyyâta mâlik ve hâkim olduğu beyan edilerek isbât-ı sâniʿ ve meʿâd mesâilinin künh ü lübbü takrir edilmiştir ki sûrenin evvelindeki خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ fıkraları da mekânî ve zamânî bu iki nokta-i nazarı icmâl etmiş ve halk ve caʿl hükümleriyle de illiyet kanunu ve maʿnâ-yı illiyet işʿâr kılınmış olmakla bu âyetler o âyetin bir inkişâfıdır.

Bu cevaptan sonra nevbet bu eşyâdan ve bu nisbet-i illiyetten Allah teâlâ'nın sıfât-ı zâtiye ve mâneviyesini istidlâl ve istişhad ederek anlamaya ve ona göre her mevziʿde suâlini tasvir ve cevâbını tahrir ede ede Allah'ı tefekkür ederek zaman üzerinde mebde'den meʿâda yürümeye gelir. Bunun için buyuruluyor ki:

{كَتَبَ عَلٰى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ} O Allah ki kendine rahmeti[1] yazdı. ۞ Yani Allah[2] cemîʿ-i mahlûkāta mâlik ve hâkim ve rahmet ü gazaba ale's-seviyye kādir ve her ne isterse yapmak O'nun bilâ muʿârız hakkı olduğu ve O'nun fevkinde icrâ-yı te'sîr edecek bir mûcib ve miʿyâr-ı hak bulunmadığı hâlde bizzat kendisi tefaddul[3] ve ihsan tarîkiyle bütün milkine rahmeti iltizam edip kendi Zât-ı mukaddesine bi'l-ihtiyar vâcib kıldı, rahmeti

1 M ve B: "rahmet".
2 M ve B -"Allah".
3 M ve B: "fazl".

ahlâk edindi. Bütün bu eşyâyı rahmetiyle halk etti ve bütün cereyân-ı şu'ûn O'nun sutûr-i rahmeti oldu. Binâenʿaleyh Allah ile mahlûkātı beynindeki nisbet-i halk ve rubûbiyette Allah tarafından evvelen ve bizzat gelen ve muntazar olan hükm ü te'sîr rahmetten ibarettir. Ahkâm-ı gazab evvelen ve bizzat[1] ahlâk-ı ilâhînin muktezâsı değil, cihet-i halktan, halkın gerek kendi aralarındaki nisbet-i taʿaddüdleri ve gerek ahlâk-ı ilâhiyeden tebâʿüdleri muktezâsı olarak derece-i sâniyede ve tâlî bir surette lâhik olur. Ve bu lühûk da yine rahmet-i ilâhiyenin muktezâsıdır. Elemin halkı maksûdun li-zâtihi değil, lezzete taʿayyün vermek, onun hükmünü muhafaza etmek ve lezâiz-i fâniyeden lezâiz-i bâkıyeye geçmek içindir. Allah teâlâ'nın cümle-i rahmetindendir ki [1887] insanları da ibtidâen fıtrat-ı selîme üzere halk etmiş, akl ü ihtiyar ve hürriyet vermiş ve enfüs ü âfâkta nasb-ı âyât ve irsâl-i rusül ve inzâl-i kütüb ile marifet ve tevhîdine hidâyet eylemiş, rahmet ü rıdvânının muktezayâtına davet ve gazab u ikābına müeddî ahvâlden tahzir etmiştir. Allah teâlâ'nın kendiye rahmeti yazmış olmasından dolayıdır ki bu rahmeti ve niʿmet-i hürriyeti sû'-i istiʿmâl edip böyle Allah'tan udûl, fıtratullâhı tebdîl ü tağyîre kıyam, âyât ve delâilden iʿrâz, kitapları tekzib ve peygamberlerle istihzâ, velhâsıl ahlâk-ı ilâhî hilâfına muktezayât-ı gazabı iltizam edenler hakkında ukūbeti taʿcil etmez, tevbe ve ilticâyı kabul eder, yoksa sizi de çoktan o mahv u münkariz olanların yanına gönderirdi. Fakat yine Allah'ın rahmeti kendine yazmış olmasından nâşîdir ki bu imhâl, nâmütenâhî gidemez, elbette bunun bir ecel-i müsemmâsı vardır. Ve elbette Allah hilâf-ı rızâsı olan bu cür'etleri ahkâm-ı gazabıyla karşılayacak, nizâm-ı rahmetini ilelebed idâme edecektir.

Ey mükezzibîn, bunun için {لَيَجْمَعَنَّكُمْ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ} kasem olsun ki o Rahmân-ı Rahîm olan Allah yevm-i kıyâmete kadar sizi -o âkıbetlerini göreceğiniz mükezzibîn-i mâziye ile beraber hepinizi kabirlerde ve mahşer yerinde- toplayacak da rızâsına doğru gidenleri rahmet-i ebediyesiyle bekâm ederken sizin de şirk ü mâsiyetlerinizin cezâsını verecektir. {لَا رَيْبَ فِيهِ} Bunda, bu cemʿde ve bu kıyamet gününün geleceğinde hiç

1 B -"gelen ve muntazar olan hükm ü te'sîr rahmetten ibarettir. Ahkâm-ı gazab evvelen ve bizzat".

şekk ü şüphe yoktur. {اَلَّذٖينَ خَسِرُوٓا اَنْفُسَهُمْ} Nefislerini ziyan edenler, yani kendilerinin rahmet-i ilâhiyeden sermayeleri olan fıtrat-ı asliyeyi, akl-ı selîmi, istiʿdâd-ı mahsûsu sû'-i istiʿmâl ile zâyiʿ edenlerdir ki {فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ} onlar bu hakikate inanmazlar. ❁ Ve bu suretle kendi kendilerine zulmetmiş olurlar. İyi [1888] bilmeli ki gün bugün, sâat bu sâat değildir. Bugün tatlı görünenler yarın acı, bugün acı gelenler[1] yarın tatlı olabilir. Zaman derler bir şey vardır, hâli istikbal tâkip eder. Gecelerin gündüzleri, gündüzlerin geceleri gelir.

Semâvât ve arz Allah'ın olduğu gibi {وَلَهُ مَا سَكَنَ فِى الَّيْلِ وَالنَّهَارِ} gece ile gündüzde sâkin olan, gecelerin zulmeti ve gündüzlerin ziyâsı içinde mesken tutan, gizli açık, sâkin ve müteharrik her şey de O'nundur. {وَهُوَ السَّمٖيعُ الْعَلٖيمُ} Ve O Semîʿ u Alîm'dir. Bütün mesmûʿâtı tamamıyla işitir ve her şeyi tamamıyla bilir. O'ndan gizli kalacak ne bir kavl vardır, ne de bir fiil. ❁ Binâenʿaleyh gazabdan evvel rahmeti kendine yazmış ve bu vechile rahmeti gazabını[2] sebk etmiş[3] olan Allah'tan bidâyeten gazab gelmiyor diye nihâyeten de gelmez, nefislerin sû'-i istiʿmâlinin hiç mes'ûliyeti olmaz zannedip de nefislere ziyan etmemeli, âhirete inanmalı ve o gün için çalışmalıdır.

Yâ Muhammed {قُلْ} de ki {اَغَيْرَ اللّٰهِ اَتَّخِذُ وَلِيًّا} ben Allah'ın gayrısını mı velî tutacağım? {فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Gökleri ve yeri yaratan, bütün fıtratları yapan Allah'tan başkasına mı gönül verip velâyetine sığınacağım, mâbud tanıyacağım? {وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ} Hâlbuki O yaratan yarattıktan başka itʿâm da eder; rızık verir, müntefiʿ kılar da buna mukabil kendisi itʿâm olunmaz, taâm ve intifâʿdan ve her türlü ihtiyaçtan münezzeh ve müstağnîdir. ❁ Böyle ganî li-zâtihi ve muhsin li-zâtihi olan yaratanı bırakıp da, zâtında muhtaç olanlara, gayrıdan intifâʿ ihtiyacında bulunanlara perestiş etmek aklen bile ne kadar büyük şenâʿat ve hamâkat olduğu da âşikârdır.

---

1 B: "görünenler".
2 M: "gadabı".
3 B -"ve bu vechile rahmeti gazabını sebk etmiş".

[1889] "**Fâtır**", "fatr"dan ism-i fâʿildir ki, "fıtrat" bunun binâ'-i nevʿi veya hâsıl-ı masdarıdır. Lisânımızda da pek çok müstaʿmel olan bu kelimenin mânasını biraz îzah edelim. İbn Abbas'tan mervîdir ki "Ben" demiş, "'fâtır'ın mânasını iyice bilmiyordum, nihâyet bana iki aʿrâbî bir kuyu hakkında muhakemeye geldiler. Birisi أَنَا فَطَرْتُهَا، أي: ابْتَدَأْتُهَا yani 'ben başladım, ibtidâ ben kazdım' dedi."[1] İbn Enbârî de şöyle beyan etmiştir ki: "Fatr"ın aslı bir şeyi ibtidâsında şakketmek, yarmaktır."[2] Bundan anlaşılır ki lisânımızdaki "yaratmak" kelimesi daha ziyade bununla alâkadardır. Ve bunun îzâhı şudur: Mevcûdât-ı hâdise vücûda gelmezden evvel maʿdumdurlar, gayr-i mütemâyizdirler. Semâvât ve arz da ecrâm ve ecsâm-ı süfliyesiyle bütün kâinât-ı maddiyeden katʿ-ı nazarla fezâ-yı mutlak mülâhaza edildiği zaman ve meselâ sâkin ve tenhâ bir yerde göz yumulduğu veya gayet karanlık bir yerde veya bir gecede muhîte iltifat olunduğu zaman hiçbir noktada bir yarık, bir delik görünmez; hepsi zulmette, ʿademde, bitişik, kapanık, retk bir hâlde bulunur ki insanlara ʿadem-i mutlak ancak bu suretle tavazzuh edebilir. Nitekim اَنَّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا [el-Enbiyâ 21/30][3] gelecektir. Ve sonra bu hâl içinde bir noktadan bir mevcûdiyetin belirdiği, meselâ bir ışığın, bir yıldızın doğduğu lahza tasavvur edilirse, bunun o noktada fezâyı yarıp orada bir buʿd, bir delik, bir pencere gibi zuhur ettiği görülür. Ve işte mevcûdât-ı hâdisenin ilk ân-ı vücûdu fezâ-yı ʿademin böyle bir yarılışıdır. Bu şak, bu yarış "fatr", ve bu ilk yarılıştaki hâl-i vücûd bir "fıtrat"tır. Yaratmak ve yaratılış da budur. Binâenʿaleyh fıtrat, bir ilm-i mütekaddim[4] ile takdir etmek mânasını da mutazammın olan "halk" mefhûmunun cüz'-i sânîsi demektir. Ve bu itibar iledir ki "halk" u "hilkat", "fatr" u "fıtrat" müteradif olarak istiʿmâl olunur. ʿAdemden yaratılış böyle olduğu

---

1 Kāsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân,* s. 345:
عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: كُنْتُ لَا أَدْرِي مَا فَاطِرِ السَّمَوَاتِ حَتَّى أَتَانِي أَعْرَابِيَّانِ يَخْتَصِمَانِ فِي بِئْرٍ، فَقَالَ أَحَدُهُمَا: أَنَا فَطَرْتُهَا، يَقُولُ: أَنَا ابْتَدَأْتُهَا

2 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* VIII, 41; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XII, 491:
وقال ابن الأنباري: أصل الفطر شق الشيء عند ابتدائه.

3 "…Semâvât u arz bitişik idiler de biz onları ayırdık…"

4 M: "mütekaddem".

gibi, bir madde-i asliyeden yaratılış da böyledir. Bir maddeden diğer bir cismin, bir mevcûdun zuhur etmesi evvelemirde [1890] böyle bir şak ile başlar. Bir şak ki hem evvelki maddeyi hem de fezâyı yarmıştır. Bir cirimden diğer bir cirmin kopması, bir tohumdan bir çemenin çıkması, bir huceyreden bir huceyrenin doğması hep bir şaktır. Bu şak evvelki maddeye nazaran bir harâb ü fesad, fakat ondan çıkan yeni mevcûda nazaran da bir şakk-ı ıslah ve vücuddur. İlk ʿademi yarış, maddeyi çıkarışta ise hiçbir maʿnâ-yı fesad yoktur. O mahz-ı salâh olan bir şaktır. İşte evvelemirde mekâniyyâtta bâriz olan bu mâna dolayısıyla herhangi bir şeyin madde ile gerek mesbuk olsun ve gerek olmasın bilfiil olan ilk îcâd u ibdâʿına "fatr" ve ilk hâlet-i vücûdiyesine "fıtrat" tesmiye olunmuştur ki bu fıtratın tevâlîsi içindeki sûret-i ıttırâda da "tabiat" tesmiye olunur. Bunun için fıtrat, tabiata mukaddemdir. Maʿnâ-yı tabiat hâl-i fıtratın tevâlî ve tekerrürü mertebesinden başlayan bir tâlîsidir.

İşte فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ olan Allah hem bütün fıtratları yapar yaratır, hem de onların mukadder olan devam ve tevâlîleri için muhtaç oldukları havâic-i tabîʿiyeyi de bahş u ihsan eder. Ve kendisi her ihtiyaçtan müberrâdır. Bu halk u ihsânına bedel kullarından, mahlûkātından hiçbir intifâʿ maksadı gözetmez. Ancak hâlet-i sâniyede rahmet-i ebediyesine îsâl ile onları gazabından vikāye için kendine, evâmir ü ahkâmına islâm ve inkıyad ister.

Yâ Muhammed {قُلْ} de ki {اِنّٖٓ اُمِرْتُ اَنْ اَكُونَ اَوَّلَ مَنْ اَسْلَمَ} "bana Müslümanların; Allah'a teslîm-i nefs ile ihlâs üzere inkıyad edenlerin evveli olmam emredildi {وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكٖينَ} ve 'sakın müşriklerden olma' buyuruldu, bana bu emr ü nehy son derece katʿî ve muhakkaktır. {اِنّٖٓ اَخَافُ اِنْ عَصَيْتُ رَبّٖى عَذَابَ يَوْمٍ عَظٖيمٍ} Ben şayet Rabbime isyan [1891] eder, bu emr ü nehye muhalefet eylersem her hâlde büyük bir günün azâbından korkarım. {مَنْ يُصْرَفْ عَنْهُ يَوْمَئِذٍ} Her kim ki o gün kendisinden azab sarf u defʿ edilir -Âsım'dan Ebû Bekir Şuʿbe rivayeti, Hamza ve Kisâî kıraati maʿlum sîgasıyla يَصْرِفْ olduğuna[1] göre- ondan Allah, azabı

1 B: "okunduğuna".

bertaraf ederse {فَقَدْ رَحِمَهُ} işte Allah o kimseye hakikaten rahmet etmiştir. {وَذٰلِكَ الْفَوْزُ الْمُبِينُ} Ve işte o fevz-i mübîn; o açık, katʿî halâs, o aranan büyük murad da budur.

Ey insan, {وَاِنْ يَمْسَسْكَ اللّٰهُ بِضُرٍّ} bir de Allah sana bir durr, yani bir elem, bir hüzün, bir korku veya bunların birine veya hepsine bâʿis olacak hastalık, fakirlik veya sâire gibi bir sıkıntı, bir tazyik dokundurursa {فَلَا كَاشِفَ لَهُٓ اِلَّا هُوَ} onu O Allah'tan başka açacak yoktur. {وَاِنْ يَمْسَسْكَ بِخَيْرٍ} Ve eğer sana bir hayr dokundurursa; yani durru defʿ eder veya lezzet, sürur veya bunların birine veya[1] her ikisine bâʿis olan sıhhat, gınâ, muzafferiyet gibi bir menfaat verirse {فَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ} O her şeye kādirdir[2]. Binâenʿaleyh onu idâme ve izâleye de kādirdir. {وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ} Velhâsıl O kādir, kullarının fevkinde kāhirdir. ❁ Mâ-tahttan icrâ-yı te'sîr etmeye çalışır ve mağlub olması muhtemil bir müessir değil, her vechile üstün, dâima gālib ve kāhir bir kādirdir. Ne durruna muʿâraza edilebilir, ne hayrına müzâhame. Durr O'nun durru, hayr O'nun hayrıdır. {وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ} Ve O efʿâlinde hakîm, ibâdının ahvâline Habîr ü Alîm'dir. Hem yegâne Hakîm ve Habîr'dir ki O [1892] Hakîm ü Habîr olmasa idi hikmet ve hayr nişâneleri nereden gelirdi? Binâenʿaleyh böyle kâşif-i durr, muʿtî-i hayr, Kādir ü Kāhir, Hakîm ü Habîr bir Allah'ın karşısına başkası nasıl velî ittihaz edilir de istiklâlen veya iştirâken mâbud tanınabilir?

Bu Hakîm ü Habîr fâsılası ve bu hikmet ü hayr noktasında ilm-i hikmetin en mühim esasını teşkil eden şâhid-i hak ve menât-ı yakīn meselesi ile nübüvvet-i Muhammediyeyi takrir siyâkında buyuruluyor ki:

Yâ Muhammed:

قُلْ اَيُّ شَيْءٍ اَكْبَرُ شَهَادَةًۜ قُلِ اللّٰهُ شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَاُوحِيَ اِلَيَّ هٰذَا الْقُرْاٰنُ لِاُنْذِرَكُمْ بِهِ وَمَنْ بَلَغَۜ اَئِنَّكُمْ لَتَشْهَدُونَ اَنَّ مَعَ اللّٰهِ اٰلِهَةً اُخْرٰىۜ قُلْ لَٓا اَشْهَدُۚ قُلْ اِنَّمَا هُوَ اِلٰهٌ وَاحِدٌ

1 M ve B: "ve".
2 M ve B +"de".

وَاِنَّن۪ي بَر۪ٓيءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ ﴿١٩﴾ اَلَّذ۪ينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ اَبْنَٓاءَهُمْۢ
اَلَّذ۪ينَ خَسِرُٓوا اَنْفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٢٠﴾ وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا اَوْ
كَذَّبَ بِاٰيَاتِه۪ۜ اِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ ﴿٢١﴾ وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَم۪يعًا ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذ۪ينَ اَشْرَكُٓوا
اَيْنَ شُرَكَٓاؤُ۬كُمُ الَّذ۪ينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ ﴿٢٢﴾ ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ اِلَّٓا اَنْ قَالُوا وَاللّٰهِ رَبِّنَا مَا
كُنَّا مُشْرِك۪ينَ ﴿٢٣﴾ اُنْظُرْ كَيْفَ كَذَبُوا عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴿٢٤﴾

[1893] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: "Hangi şey şehadetçe en büyüktür?" De ki "Allah şâhid benimle sizin aranızda ve bana bu Kur'an vahy olundu[1] *ki sizi ve her kime ererse onu bununla inzar edeyim." Ya siz, Allah ile beraber diğer ilâhlar olduğuna gerçekten şehadet mi ediyorsunuz? De ki: "Ben şehadet etmem", de ki "hakikat ancak şu: O bir tek ilâh, ve şüphesiz ki ben sizin şerîklerinizden tamamen berîyim" (19). Kendilerine kitap verdiğimiz ümmetlerin ulemâsı O Peygamber'i kendi oğullarını bilir gibi bilirler. Kendilerine yazık edenlerdir ki ancak iman getirmezler (20). Allah'a iftira ederek yalan uyduran veya O'nun âyetlerine yalan diyen kimseden daha zâlim kim olabilir? Şüphe yok ki zâlimler felâh bulmazlar (21). Hele hepsini mahşere toplayacağımız, sonra o şirk koşanlara diyeceğimiz gün: "Hani nerde o sizin zu'm etmekte olduğunuz şerîkleriniz?" (22). Sonra başka fitnelik edemeyecekler, sade şöyle diyecekler: "Rabbimiz Allah'a yemin ederiz, vallahi bizler müşrik değil idik" (23). Bak vicdanlarına karşı nasıl yalan söylediler, gāib oluverdi de kendilerinden o*[2] *uydurdukları mâbudlar (24).*[3]

1 B: "olunuyor".
2 B -"o".
3 H: "'Hangi şeydir' de, 'şehadeti en büyük?' 'Allah' de, 'şâhid benimle sizin aranızda, hem bana bu Kur'an vahy olundu ki onunla sizi ve her kime ererse onu inzar edeyim diye.' Ya siz sahihden şehadet ediyor musunuz Allah ile beraber diğer ilâhlar var diye? 'Ben şehadet etmem' de; 'hakikat' de, 'ancak şu: O bir tek ilâh, ve her hâlde ben sizin şerîklerinizden tamamen berîyim' (19). Kendilerine kitap verdiğimiz ümmetlerin ulemâsı O Peygamber'i kendi oğullarını bilir gibi bilirler. Nefislerine yazık edenlerdir ki ancak iman getirmezler (20). Allah'a iftira ederek yalan uyduran veya O'nun âyetlerine yalan diyen kimseden daha zâlim kim olabilir? Şüphe yok ki zâlimler felâh bulmazlar (21). Hele hepsini mahşere toplayacağımız, o şirk koşanlara diyeceğimiz gün: 'Hani nerde o sizin zu'm etmekte olduğunuz şerîkle-

Rivayet olunuyor ki ehl-i Mekke "Yâ Muhammed, Allah senden başka bir resul bulamadı mı? Biz seni tasdik eden bir kimse görmüyoruz. Yehûd ve Nasarâ'ya da senden sual ettik, onlar da kendilerinde senin nübüvvetine dair bir haber olmadığı fikrinde bulunuyorlar. Binâen'aleyh bize senin nübüvvetine şehadet edecek bir şâhid göster" demişler ve bu âyet, bu sebeple nâzil olmuştur:[1]

{قُلْ اَىُّ شَىْءٍ اَكْبَرُ شَهَادَةً} "Şehadeti en büyük olan hangi [1894] şeydir?" de. {قُلِ اللّٰهُ} "Allah" de {شَهٖيدٌ بَيْنٖى وَبَيْنَكُمْ} "benimle sizin aranızda O şâhid". ❁ Asıl şehadet Hakk'ın huzûruna ilm-i yakīn, edâ-yı şehâdet de o ilmi ihbâr u tebliğdir. İlm-i yakīnin menât u mebde'i sözde, zihinde, vicdanda değil, zihnin vâki' ve nefsü'l-emre intibâkında, yani Zât-ı Hak'tadır. Hakk'ın kendine şehadetidir ki yakīnin hakikatini teşkil eder. Binlerle, yüz binlerle kişi bir şey hakkında "şu şöyledir" diye müttefikan şehadette bulunsalar, eğer nefsü'l-emrde o şey öyle değilse bunlar yalancı şâhidden başka bir şey olmazlar. Çünkü şehadetleri Hakk'ın kendine şehadetine müstenid değildir. Hâlbuki شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ [Âl-i İmrân 3/18] âyetinde beyan olunduğu üzere hiçbir şeyin ilm-i ilâhî hâricinde nefsü'l-emri yoktur. Eşyânın kendilerine şehadeti de Allah teâlâ'nın Kendine ve onun zımnında onlara şehadetine[2] müsteniddir. Bütün beyyinât, tecribeler, istidlâller Allah'ın şehadetine râci' olmak ve birer âyât-ı Hak bulunmak itibariyledir ki ilim ifade ederler. Hiçbir kalb ve vicdan da kendi nefsinde Allah'ı işhad etmeden kendi kendine hiçbir şey hakkında şehadet edemez, hatta kendine şehadet edemez. Yani o vicdandaki ifade vicdânın değil, vücûdun bir ifade ve şehadeti olması haysiyetiyledir ki yakīn olur. İlm-i[3] yakīnin kendi yakīniyeti de kendi vücûdunda kendi

---

riniz?' (22). Sonra başka fitnelik edemeyecekler, sade şöyle diyecekler: 'Rabbimiz Allah'a yemin ederiz, vallahi müşrik değil idik biz' (23). Bak vicdanlarına karşı nasıl yalan söylediler, kendi kendilerine yalan çıkardılar, gāib oluverdi de onlardan o uydurdukları mâbudlar (24)".

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* I, 553-554; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 140:
وذلك أن كفار قريش قالوا للنبي صلى اللّٰه عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أما وجد اللّٰه رسولا غيرك ما نرى أحدا يصدقك بما تَقُولُ وقد سألنا عنك أَهْل الكتاب، فزعموا أَنَّهُ لَيْسَ لك عندهم ذكر فَمنْ يشهد لك أن اللّٰه هُوَ الَّذِي أرسلك؟ فَقَالَ اللّٰه للنبي صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «قُلْ» لهم «أَيُّ شَيْءٍ أَكْبَرُ شَهادَةً» قَالُوا: اللّٰه أكبر شهادة من غيره. فَقَالَ اللّٰه: «قُلْ» لهم يا محمد: «اللّٰهُ شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ» بأنى رسول…

2 B: "şehadetlerine".

3 B: "İlmin".

ayniyetinde bulunur. O var olduğu yerde var, yok olduğu yerde yoktur. Onun kendi vücûdu, kendi ayniyeti ise ilm-i ilâhîdedir ve onun bir ifadesi, bir âyetidir. Enfüsî, âfâkī hiçbir şey Allah'ın şehadetine istinad etmeden ve bir şehâdet-i ilâhiye olmadan kendine şehadet edemez. Allah'ın şâhid olmadığı şehadet bulunamaz ve Allah işhad edilmeden hiçbir şehadet yapılamaz. Hâsılı Allah'tan büyük bir şey ve Allah'ın fevkinde hiçbir Alîm ü Habîr mutasavver değildir. Ve Allah'tan büyük şâhid de tasavvur olunamaz. Allah'ın şehadeti de her şeyden evvel bahşettiği ilm-i yakīn ile zâhir olur. O da bahşettiği kalbde bulunur. Ve [1895] onun şâhidi evvelâ Allah ile kendisi olur. Vahy-i nübüvvet işbu قُلْ... قُل emirlerinin gösterdiği vechile cebrî bir ilkā-yı Hak[1], bir fıtrat-ı hâssa olarak Allah teâlâ'nın ayne'l-yakīn bir emr ü şehadetidir. Nübüvvet-i Muhammediye de her şeyden evvel Allah teâlâ'nın kendi zâtındaki ilmi ve kalb-i Muhammedîdeki şehadeti ile sâbittir. Muhammed'in Resûlullah olduğunu ve bu davada sâdık bulunduğunu henüz hiç kimse bilmez, hiç kimse şehadet etmezse ona Allah şâhiddir. Onu kalb-i Muhammedîdeki şehadetiyle isbat eden Allah dilerse bütün enfüs ü âfâkta da kendine şehadet ettiği lâ-yüʿad velâ-yuhsâ şâhidler halk ederek isbat eyler ve nitekim etmiştir. İyi bilmek lâzım gelir ki vahy-i nübüvvet sadece bir ilham almak değil, cebr-i ilâhî ile bir şehâdet-i ilâhiye telâkkī etmek ve aldığı ıztırâr-ı katʿî ile ayne'l-yakīn bilmektir. Bunun için buyuruluyor ki:

Yâ Muhammed, en büyük şehadet Allah'ın şehadeti olduğunu söyle ve Allah'ı işhad ederek de ki "sizinle benim aramda şâhid O'dur. {وَاُوحِيَ اِلَيَّ هٰذَا الْقُرْاٰنُ} Ve bana bu Kur'an vahy olundu ki {لِاُنْذِرَكُمْ بِهٖ وَمَنْ بَلَغَ} bununla karşımdaki sizleri ve gāibde bunun bâliğ ve vâsıl olduğu herkesi inzar edeyim, o korkunç âkıbetten korunmak için tahzir eyleyeyim." ❁ Demek ki Kur'ân'ın ahkâmı vakt-i nüzûlünde mevcud olanlara münhasır değildir. Onlardan sonra kıyamete kadar gelecek olanlara dahi umûmen şâmildir. Ancak Kur'ân'ın bâliğ olmadığı, kulaklarına[2] erişmediği kimseler muâheze olunmazlar.

---

1 H +"~~Hak'tır~~".
2 B: "kulakların".

Böyle söyle ve o müşrikleri inzar için şunu da ilâve eyle: {اَئِنَّكُمْ لَتَشْهَدُونَ اَنَّ مَعَ اللّٰهِ اٰلِهَةً اُخْرٰى} Muhakkak Allah'ın maiyyetinde başka ilâhlar var diye hakikaten siz mi katʿî şehadette bulunuyorsunuz? Sahihten siz mi buna şâhidlik ediyorsunuz? {قُلْ لَٓا اَشْهَدُ} "Ben ona şehadet etmem", de [1896] {قُلْ اِنَّمَا هُوَ اِلٰهٌ وَاحِدٌ وَاِنَّنٖى بَرٖٓیءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ} "ben ancak 'Allah tek bir ilâhtır' diye şehadet ederim, أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ derim ve her hâlde ben sizin Allah'a ortak tuttuğunuz şeylerden berîyim" de. ❁ Bundan anlaşılıyor ki bir kimse İslâm'a girerken أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ şehadetinden sonra وَاِنَّنٖى بَرٖٓیءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ mazmûnu üzere sarâhaten dahi edyân-ı sâireden teberrî etmelidir. Maʿamâfîh لَا إِلٰهَ nefyi esasen bu teberrîyi mutazammın bulunduğundan ulemâ, bu tasrîhe müstehab demişlerdir.

Yehûd ve Nasarânın nübüvvet-i Muhammediyeyi inkâr etmelerine gelince, {اَلَّذٖينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ... اِلخ} (*Sûre-i Bakara'da ikinci cüz'ün ikinci sahifesine bak*).

Son zamanlarda[1] tertib ettirilmiş olan ve[2] *Târîh-i İslâm* diye terceme ve tabʿ olunan eserin müellifi İtalyan Caetani[3] demiş ki: "Muhammed

---

1 H +"~~papalık tarafından~~".

2 H +"~~Hüseyin Câhid Bey tarafından~~".

3 M: "Kaytano".
İtalyan şarkiyatçısı Leone Caetani'nin (1869-1935) kaleme aldığı *Annali dell'Islâm* (İslâm Tarihi; 1905-1926) isimli 10 ciltlik eser, Hz. Peygamber'in hayatından hicretin 40. yılına kadar gelen, zamanında İslâmî araştırmalar sahasında etkili olmuş bir çalışmadır. Bu eserin özelliklerinden birisi geniş bir araştırıcı kadrosunun desteğiyle ve zengin bir literatüre dayalı olarak kaleme alınmış olması ise, diğeri de İslâmiyete, Peygamberimize ve bütün bir İslâm kültürüne karşı son derece önyargılı ve düşmanca bir tutum içermesidir. Bu kitabın Resûlullah'ın hayatına ait bölümü Hüseyin Câhid Yalçın'ın çevirisiyle 1924-1927 yılları arasında Türkçe olarak (on cilt halinde) neşredilmiştir. Caetani'nin kitabı, tıpkı daha önce Reinhart Dozy'nin *Essai sur l'Histoire de l'Islamisme* (1863) isimli eserinin Abdullah Cevdet tarafından 1908 yılında *Tarih-i İslâmiyet* adıyla yapılan çevirisi gibi, İslâmiyet hakkında birinci el kaynaklardan bilgilenme imkânı olmayan aydın kesimler ve öğrenciler arasında etkili olmuş, menfi ve çarpık bir din anlayışına yol açmıştır. Bazı hamiyet sâhibi ilim adamları tarafından Caetani tarihine yönelik birkaç eleştiri yazısı yazılmışsa da, bunlar arasında hiçbiri sistematik ve kapsamlı bir reddiye hüviyeti taşımıyordu. Caetani tarihi hakkında üç yazı yayımlayan (Elmalılı'nın da yakın dostu olan) Babanzade Ahmed Naim şöyle diyordu: "Vatikan'ın propaganda teşkilatı ile irtibatından pek ziyade şüphelendiğim bu eserin her hata ve tahrîfini redde vakit müsaid olamaz. Çünki bahis bahis, satır satır kitabı tâkip edip yanlışlıklarını, tahriflerini, bazı yerlerdeki cehillerini meydana çıkarmak pek uzun sürer." (Babanzade Ahmed Naim, "İslâm Tarihi Hakkında: Hüseyin Cahid Beyefendi'ye Açık Mektup", *Sebilürreşad*, sy. 638, 18 Recep 1343-12 Şubat 1341, s. 212-213.) Babanzade'nin bahsettiği anlamda bir gayreti son dönem âlimlerinden Mustafa Âsım Köksal (ö. 1998) gösterecek, beş yılının tamamını bir vazife bilinci ile bu işe ayıracaktır. *Caetani'ye Reddiye*'nin 1961'den itibaren muhtelif baskıları yapılmış, 2015 yılında Köksal'ın *İslâm Tarihi* adlı eserinin Medine devri ciltlerindeki eleştirilerin bir araya getirildiği ikinci cildiyle birlikte iki cilt olarak basılmıştır.

hiçbir müşkilât karşısında yılmamış, hiç ye'se düşmemiş, kanaati asla tezelzüle uğramamıştır. Onda öyle bir iʿtimâd-ı nefs vardı ki bunun sırrı anlaşılamamış ve kendisiyle beraber defn olup gitmiştir." Belli ki bu söz hakikati hem itiraf hem tahriftir. Belli ki bir beşerin bu derece nefsine itimadı kābil-i tasavvur olmadığından buna bir "sır" tesmiye etmiştir. Bu sır onun nefsine itimadının sırrı değil, Hakk'a, Allah'a itimadının sırrıdır ki o da nübüvvet ü risaleti ve Allah'ın emr ü şehadetiyle nübüvvetine olan yakīni ve davasındaki sıdk u sadâkatinin burhânıdır. Resûlullah hiçbir zaman nefsine itimad etmemiş, dâima ve dâima Allah'a ve Allah'ın teblîgātına tevekkül ve itimad etmiştir. اَغَيْرَ اللّٰهِ اَتَّخِذُ وَلِيًّا [el-Enʿâm 6/14], اِنّٖٓى اُمِرْتُ اَنْ اَكُونَ اَوَّلَ مَنْ اَسْلَمَ [el-Enʿâm 6/14], اَللّٰهُ شَهٖيدٌ بَيْنٖى وَبَيْنَكُمْ [el-Enʿâm 6/19], اِنّٖى تَوَكَّلْتُ عَلَى اللّٰهِ رَبّٖى وَرَبِّكُمْ مَا مِنْ دَٓابَّةٍ اِلَّا هُوَ اٰخِذٌ بِنَاصِيَتِهَا اِنَّ رَبّٖى عَلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقٖيمٍ[1] [Hûd 11/56][2], وَاُفَوِّضُ اَمْرٖٓى اِلَى اللّٰهِ اِنَّ اللّٰهَ بَصٖيرٌ بِالْعِبَادِ [el-Mü'min 40/44][3] demiştir. Edʿiye-i me'sûresinde dahi vârid olduğu üzere "ey semâvât u arzın rabbi olan Rabbim! Sana ahd ederim ki beni nefsime havale etme, zira Sen beni nefsime havale [1897] eder, kendime bırakırsan nefsim beni şerre yaklaştırır ve hayırdan uzaklaştırır." لَا تَكِلْنِي إِلَى نَفْسِي فَإِنَّك إِنْ تَكِلْنِيَ إِلَى نَفْسِي تُقَرِّبْنِي مِنَ الشَّرِّ وَتُبَاعِدُنِي مِنَ الْخَيْرِ diye[4] dua eden Resûlullah'a iʿtimâd-ı nefs isnâdı bühtandan başka ne olur? Nefse itimad kendini bilmemek, Allah'ı tanımamak, kendini ve kendi hevâsını mebde'-i hak, ilâh ittihaz etmekten başka bir şey değildir. Kur'an baştan başa bunun bir cehalet ve tuğyandan ibaret olduğunu isbat ve dâima Allah'a tevekkül ve itimad emirleri ile doludur. Dâima Allah'a ubûdiyete davet eden ve kendisi Allah'ın abdi ve resûlü olduğuna işhad edip duran

---

1 H, M ve B: "على كل شيء حفيظ".

2 "Her hâlde hem benim rabbim hem sizin rabbiniz olan Allah'a dayanmışım, hiç yerde bir debelenen yoktur ki nâsiyesini O tutmuş olmasın, şüphe yok ki Rabbim doğru bir yol üzerindedir."

3 "…Ben emrimi Allah'a tefviz ediyorum, her hâlde Allah kullarını görür gözetir."

4 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 412. Krş. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 68/29526; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 409/3426; Heysemî, *Mecmau'z-zevâid,* X, 174:
عَنِ ابْنِ مَسْعُودٍ، أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: مَنْ قَالَ: «اَللّٰهُمَّ فَاطِرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، عَالِمَ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ، إِنِّي أَعْهَدُ إِلَيْكَ فِي هَذِهِ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا، أَنِّي أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلهَ إِلَّا أَنْتَ، وَحْدَكَ لَا شَرِيكَ لَكَ، وَأَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُكَ وَرَسُولُكَ، فَإِنَّكَ إِنْ تَكِلْنِي إِلَى نَفْسِي تُقَرِّبْنِي مِنَ الشَّرِّ وَتُبَاعِدْنِي مِنَ الْخَيْرِ، وَإِنِّي لَا أَثِقُ إِلَّا بِرَحْمَتِكَ، فَاجْعَلْ لِي عِنْدَكَ عَهْدًا، تُوَفِّينِيهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، إِنَّكَ لَا تُخْلِفُ الْمِيعَادَ» إِلَّا قَالَ اللهُ لِمَلَائِكَتِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ: إِنَّ عَبْدِي قَدْ عَهِدَ إِلَيَّ عَهْدًا، فَأَوْفُوهُ إِيَّاهُ، فَيُدْخِلُهُ اللهُ الْجَنَّةَ.

Fahr-ı risâlet'in nübüvvetini inkâr etmek için ona böyle bir daʿvâ-yı teellüh isnâdı ne kadar açık bir iftira, sonra buna bir sır tasavvuruna kalkışılması ne garib bir dalâlettir. Eğer iʿtimâd-ı nefsten maksad sıdkına emniyeti, nübüvvetine iman ve îkānındaki kuvvet-i yakīni ise sıdk u îkān da nefse itimad değil, Hakk'a itimaddır. Doğru zann u itikad ederek vâkiʿin hilâfını söyleyen kimseye sâdık denemez, sâdık olan kimse de sıdkına emin olabilmek için nefsine, itikadına değil, Hakk'a itimad etmiş olmak ve hakkı temsil eylemiş bulunmak lâzım gelir. Bir insan için itimadsızlık, itimad edememek ve edilememek büyük bir rezîle, reyb ü tereddüd müthiş bir maraz-ı kalbî ve büyük bir felâkettir, fakat iʿtimâd-ı nefs de bir meziyet ü fazilet değil, ondan daha fena bir gurur ve hamâkattir. Bunu bir meziyet gibi mülâhaza edenler Allah'ı bilmeyen ve kendilerini zât-ı hak zuʿm eden mağrurlardır. Ne garib cehalettir ki ayağını bir yere itimad ettirmeden dikilemediğini pek âlâ bilen ve dayanmak için bir mesnede göz atıp duran bu mağrurlar iʿtimâd-ı nefsten bahsederler ve bunu bir fazilet gibi tavsiye eylerler. Hâlbuki nefse itimad çürük bir tahtaya dayanmaktır ve hiçbir şeye itimad etmemektir ki böyleleri, kimse için şâyân-ı iʿtimad olamazlar. Kendi hâricinden teneffüse muhtaç olan bir [1898] fânînin kendine itimadı davası kadar da gülünç ne tasavvur olunabilir. Evet insan itimad etmeli ve şâyân-ı iʿtimad olmalıdır. Bu hem bir ihtiyaç, hem bir vazifedir. Ve bunun içindir ki insan ne olursa olsun kulluktan çıkamaz. Fakat itimad olunan şey ne kadar kavî ve şâyân-ı iʿtimad olursa itimadın kıymeti de onunla mütenâsib olur. Nefis bugün olmazsa yarın yıkılır. O kendi kendine dayandığı zaman birinde olmazsa ikincisinde aldanır ve aldatır. Akıl[1] da hiçbir mebde'e tutunmadan hiçbir şey bilemez. Âlemde herhangi bir şeye itimad edilse neticesi yine itimatsızlıktır, çünkü fânîdir. Hayy-i lâyemût ancak Allah teâlâ'dır. Ve binâenʿaleyh fazîlet-i iʿtimad, ancak Allah'a itimaddadır. Ve ancak Allah'a itimad edenlerdir ki فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقٰى [el-Bakara 2/256]'dır. Ve bunlar nefislerini Hakk'a teslim eden ve Hak uğrunda hiçbir fedâkârlıktan çekinmeyen sâdıklar, muhlislerdir.

1 B: "Âkil".

Allah'ı bilmeyen veya rabbini kendinde görmek isteyen itimadsızlar da bunu anlayamazlar, bir iʿtimâd-ı nefs zannederler. İʿtimâd-ı nefs ile fedâ-yı nefs beynindeki tenakuz da âşikâr olduğundan şaşarlar, Allah'a itimad deseler hakkı itiraf etmiş olacaklarından çekinirler; "bilmiyoruz bu bir sır, bir muamma" derler, bir türlü iman edemezler. İtalyan müverrihi de "Muhammed'de bir sır var idi ki bu sır bütün mevcûdiyetiyle hakka itimadının, Allah'a islâm ve inkıyâdının sırrıdır. Ve işte bu sır, bu nâmûs-ı ekber, nübüvvet ü risalettir. Onun bir resûlullah olduğuna şüphe yok. Fakat peygamber olmayanların da o nâmûs-ı ekberi müşahede etmelerine ve bu sırrın künhünü ihâta edebilmelerine ihtimal yoktur" dese idi doğru söylemiş olacaktı. Fakat târîh-i İslâm'dan, hayât-ı Muhammedîden hem bu hakikati anlamış hem de Allah'ı ve nübüvveti tasdik etmiş olmamak için tahrif etmeden söyleyememiştir. Nübüvvetten daha evvel haberdar olmuş bulunan ehl-i kitâbın nübüvvet-i Muhammediyeyi oğullarını bildikleri gibi [1899] bildiklerine velâkin nefislerine ziyan etmiş, mevhibe-i[1] fıtrat olan kābiliyyet-i imanlarını zâyi eylemiş olduklarından dolayı Hakk'a iman edemediklerine bu da bir misâl teşkil eylemiştir. Bunun üzerine Allah'a iftiranın ne büyük bir zulüm olduğu ve Allah teâlâ'nın her şeye şâhid olmasına rağmen yalan söyleyen yalancıların âkıbette yalanlarını inkâr vaziyetine düşecek, alçak, elîm bir zillet ve mes'ûliyete giriftar olacaklarını beyan ile inzâra devam olunup buyuruluyor ki:

{وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِباً... إلخ}

وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ اِلَيْكَۚ وَجَعَلْنَا عَلٰى قُلُوبِهِمْ اَكِنَّةً اَنْ يَفْقَهُوهُ وَفٓى اٰذَانِهِمْ وَقْراًۜ وَاِنْ
يَرَوْا كُلَّ اٰيَةٍ لَا يُؤْمِنُوا بِهَاۜ حَتّٰٓى اِذَا جَٓاؤُكَ يُجَادِلُونَكَ يَقُولُ الَّذ۪ينَ كَفَرُٓوا اِنْ هٰذَٓا اِلَّٓا
اَسَاط۪يرُ الْاَوَّل۪ينَ ﴿٢٥﴾ وَهُمْ يَنْهَوْنَ عَنْهُ وَيَنْـَٔوْنَ عَنْهُۚ وَاِنْ يُهْلِكُونَ اِلَّٓا اَنْفُسَهُمْ وَمَا
يَشْعُرُونَ ﴿٢٦﴾ وَلَوْ تَرٰٓى اِذْ وُقِفُوا عَلَى النَّارِ فَقَالُوا يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ وَلَا نُكَذِّبَ بِاٰيَاتِ رَبِّنَا
وَنَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِن۪ينَ ﴿٢٧﴾ بَلْ بَدَا لَهُمْ مَا كَانُوا يُخْفُونَ مِنْ قَبْلُۜ وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا

1 B: "mevâhib-i".

عَنْهُ وَاِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ ﴿٢٨﴾ وَقَالُٓوا اِنْ هِيَ اِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ ﴿٢٩﴾
وَلَوْ تَرٰٓى اِذْ وُقِفُوا عَلٰى رَبِّهِمْۜ قَالَ اَلَيْسَ هٰذَا بِالْحَقِّۜ قَالُوا بَلٰى وَرَبِّنَاۜ قَالَ فَذُوقُوا الْعَذَابَ
بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ ﴿٣٠﴾ قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقَٓاءِ اللّٰهِۜ حَتّٰٓى اِذَا جَٓاءَتْهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً
قَالُوا يَا حَسْرَتَنَا عَلٰى مَا فَرَّطْنَا فِيهَاۙ وَهُمْ يَحْمِلُونَ اَوْزَارَهُمْ عَلٰى ظُهُورِهِمْۜ اَلَا سَٓاءَ مَا
يَزِرُونَ ﴿٣١﴾ وَمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَٓا اِلَّا لَعِبٌ وَلَهْوٌۜ وَلَلدَّارُ الْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يَتَّقُونَۜ اَفَلَا
تَعْقِلُونَ ﴿٣٢﴾

[1900] **Meâl-i Şerîfi**

İçlerinden kimi de vardır seni Kur'an okurken dinler, fakat biz onların kalblerine onu zevkiyle anlamalarına mâni' kabuklar geçirmişizdir, kulaklarında da bir ağırlık vardır. Her mucizeyi görseler de iman etmezler, hatta sana geldiklerinde seninle cidal yapmaya kalkışarak der ki o hak tanımaz kâfirler: "Bu, eskilerin esâtîrinden başka bir şey değil" (25). Öbürleri ise hem ona yaklaşmaktan nehy ederler, hem de kendileri ondan uzaklaşırlar ve bu suretle mücerred nefislerini helâk ederler de farkına varmazlar (26). Görsen, ateşin başına durdurulup da "âh!" dedikleri vakit; "âh n'olurdu bir geri çevrilsek de Rabbimizin âyetlerini inkâr etmesek, mü'minlerden olsaktı" (27). Hayır, evvelce gizleyip durdukları karşılarına çıktı da ondan, yoksa geri çevrilselerdi mutlak o nehy edildikleri fenalığa yine döneceklerdi şüphesiz yine yalancılar (28). Yine dönüp "hayat, sırf dünya hayatımızdan ibaret, biz bir daha dirilecek değiliz" [1901] diyeceklerdi (29). Hem görsen onları, Rablerinin huzuruna durdukları vakit! "Nasıl", diyecek; "şu gördüğünüz hak değil mi imiş?" "Evet, Rabbimiz hakkı için" diyecekler. "O hâlde" buyuracak, "tadın azâbı, küfrettiğinizin cezâsı" (30). Hakikat hüsranda kaldı o, Allah'ın karşısına çıkacaklarını inkâr eden kimseler ki nihâyet saat gelip ansızın kendilerini bastırıverince "eyvah! Hayatta yaptığımız taksirlerden dolayı hasretlerimize bak" derler. O dem ki bütün veballerini sırtlarına yüklenmiş götürüyorlardır, bak ki ne fena yükler

götürüyorlar! (31). Dünyâ hayat bir oyundan, bir oyalanmadan başka nedir? Elbette dâr-ı âhiret korunan müttakīler için daha hayırlıdır, hâlâ akıllanmayacak mısınız? (32).[1]

{وَمِنْهُمْ مَنْ... إلخ} ❁ Ebû Süfyan, Velîd, Nadr, Utbe, Şeybe, Ümeyye, Ebû Cehil ve akranları Resûlullah'ı Kur'an tilâvet ederken dinlemişler, Nadr'a demişler ki: "Yâ Ebâ Kuteyle[2] Muhammed ne diyor?" o da "Kaʿbe'yi, Beyt'i yapana kasem ederim ki ne diyor bilmem, ancak dilini oynatıyor. Ve benim kurûn-ı mâziyeden size söylediğim gibi evvelkilerin esâtîrini söylüyor" demiş. Nadr'ın şiirleri varmış, Acem diyarında Rüstem ve İsfendiyar hikâyeleri gibi birtakım hikâyeler toplayıp nazm etmiş, Kureyş'e okur, dinlerlermiş. Ebû Süfyan "ben onun söylediklerinin bazısını hak buluyorum" demiş, Ebû Cehil de "sakın bunun hiçbir şeyini ikrar etme" demiş, o da "ölüm bana ondan ehvendir" demiş ve bu âyet bunlar hakkında nâzil olmuştur.[3]

---

1 H: "~~Bunlardan bazıları da vardır ki Kur'an okurken sana kulak verirler, Biz ise onların kalblerine dinlediklerinin zevkine varmalarına mani örtüler çekmiş ve kulaklarına ağırlık vermişizdir. Dinlemek şöyle dursun her âyeti görseler ona da inanmazlar. Hatta sana mücadele ederek geldikleri vakit o kâfirler 'Bu eskilerin esâtîrinden başka bir şey değil' derler.~~ İçlerinden kimi de vardır seni Kur'an okurken dinler, fakat Biz ise onların kalblerine onu zevkiyle anlamalarına mâniʿ kabuklar geçirmişizdir, kulaklarında da bir ağırlık vardır. Her mucizeyi görseler de iman etmezler, hatta sana geldiklerinde sana cidal yapmaya kalkışırlar, der o hak tanımaz kâfirler: 'Bu, eskilerin esâtîrinden başka bir şey değil' (25). Öbürleri ise ona yaklaşmaktan nehy ederler ve kendileri uzaklaşırlar ve bu suretle mücerred nefislerini helâk ederler de farkına varmazlar (26). Görürsün, ateşin başına durdurulup da 'âh!' dedikleri vakit; 'n'olurdu bir geri çevrilsek de Rabbimizin âyetlerini inkâr etmesek, mü'minlerden olsaktı' (27). Hayır, evvelce gizleyip durdukları karşılarına çıktı da ondan, yoksa geri çevrilselerdi mutlak o nehy edildikleri fenalığa yine döneceklerdi şüphesiz yine yalancılar (28). Yine dönüp 'hayat, sırf dünya hayatımızdan ibaret, biz bir daha dirilecek değiliz' diyeceklerdi (29). Gördün onları, Rablerinin huzuruna durduruldukları vakit! 'Nasıl', diyecek; 'şu gördüğünüz hak değil mi imiş?' 'Evet, Rabbimiz hakkı için' diyecekler. 'O hâlde' buyuracak, 'tadın azâbı, küfrettiğinizin cezâsı' (30). Hakikat hüsranda kaldı o kimseler ki Allah'ın karşısına çıkacaklarını inkâr ettiler, nihâyet saat gelip ansızın kendilerini bastırıverince 'eyvah!' dediler, 'Hayatta yaptığımız taksirlerden dolayı hasretlerimize bak'. O dem ki onlar veballerini sırtlarına yüklenmiş götürüyorlardır, bak ki ne fena yükler götürüyorlar! (31). Dünyâ hayat bir oyundan, bir oyalanmadan başka nedir? Elbette dâr-ı âhiret korunan müttakīler için daha hayırlı, hâlâ akıllanmayacak mısınız? (32)".

2 M: "Katiyle".

3 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 141; Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,* s. 217; Begavî, *Meʿâlimü't-Tenzîl,* III, 136; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 468:

قال الكلبي: اجتمع أبو سفيان بن حرب، والوليد بن المغيرة، والنضر بن الحارث، وعتبة وشيبة ابنا ربيعة، وأمية وأُبي ابنا خلف، والحارث بن عامر، استمعوا حديث رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقالوا للنضر: يا أبا قتيلة! ما يقول محمد؟ قال «والذي جعلها بيته –يعني: الكعبة– ما أدري ما يقول، إلاّ أنه يحرك لسانه، ويقول أساطير الأولين، مثل ما كنت أحدثكم عن القرون الماضية» وكان النضر كثير الحديث عن القرون وأخبارها، فقال أبو سفيان: إني لأرى بعض ما يقول حقًّا، وقال أبو جهل: كلاّ، فأنزل الله تعالى: «وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ» وَفِي رِوَايَةٍ: لَلْمَوْتُ أَهْوَنُ عَلَيْنَا مِنْ هَذَا.

{وَجَعَلْنَا عَلٰى قُلُوبِهِمْ اَكِنَّةً اَنْ يَفْقَهُوهُ... اِلخ} ❁ "**Fıkıh**", bir şeyi, bir sözü illet ü hikmetiyle zevkine vararak anlamak ve hatta tatbik edecek surette anlamaktır.

"**Ekinne**", كنانة'nin cemʿidir ki kat kat örtüler demektir. Tenvîni de tenkîrdir. Herkesin tanımadığı garib ve müstenker örtüler mânasını ifade eder. Yani biz de [1902] kalblerine kat kat ve görülmedik örtüler koymuşuzdur ki dinledikleri Kur'ân'ı zevk-i fıkhıyla[1] anlamalarına mâniʿdir. Ve hatta kulaklarında bir[2] ağırlık vardır, dinlediklerini iyice duymazlar bile. Burada Sûre-i Bakara'nın خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ [2/7] âyetinin mazmûnu vardır. Gerçi hak âzâna izinleri olmadan girer. Fakat kulağın kulak olması ve onun ardında açık bir kalb bulunması ve Allah'ın izni de şarttır. Hak ne kadar açık olursa olsun mâniʿalı kulaklara ve kalblere nüfuz edivermez; duymak, anlamak da fıtratta dâd-ı Hak olan bir kābiliyettir. Ve sonra Allah tarafından bir mâniʿa ikāme edilmemesine mütevakkıftır. Allah bunlara da fıtraten kulak ve kalb vermemiş değildir. Fakat o kalbler öyle müktesebâta sarılmış ve öyle bir tabʿ u tabîat içinde örtülmüş kalmış[3] ve binâenʿaleyh fıtratlarında hakka müteveccih olan kābiliyetleri öyle kapanmış, hitâma ermiştir ki bundan böyle delîl-i hakkı dinleseler değil ya, görseler bile yine inanamazlar. Fıtrat-ı asliyeyi kapatan bu örtüler, bu mâniʿalar, akılların sihir, esâtîr gibi yanlış mebde'lere tutulması, bâtıl itikadlara saplanması, nefislerin ağrâz u ihtirâsâta bürünmesidir ki herhangi bir şahısta bunlar tabʿ olunup tabiat hâline geldi mi artık onda hakkı anlamak ve kabul etmek kābiliyeti kalmaz, istiʿdâd-ı iman söner. Fıtrattaki bu kābiliyet ve istiʿdâdın derecesi eşhâsın ihtilâfıyla muhteliftir. Kiminde serîʿ, kiminde batî, kiminde şedîd, kiminde hafiftir. Kiminde az, kiminde daha çok bir zamanda söner veya inkişaf eder. Bu mikdâr-ı ihtilâf, bizzat irade ve meşiyyet-i ilâhiye eseridir. Ancak herkes derecesine göre mevhub olan kuvve-i fıtriyenin evvelinden, sönebileceği zamana

---

1 B: "fıkhî ile".
2 H -"bir".
3 B -"ve öyle bir tabʿ u tabîat içinde örtülmüş kalmış".

kadar geçecek müddet zarfındaki ihtiyârından, sû'-i istiʿmâl veya hüsn-i istiʿmâlinden mes'uldür. Ölümden sonra kimse bir şey kesbedemeyeceği gibi, bir mevt-i rûhânî demek olan hitâm-ı kābiliyet ve istikrâr-ı tabîattan sonra da böyledir. Gözler bakar, kulaklar dinler, fakat hiç yeni bir şey [1903] duymaz, her ne alırsa tabiatı olan mukarrerât-ı sâbıkasına temsil eder. O artık onun için bir hakīkat-i cedîde değil, "esâtîr-i evvelîn" olur kalır. Ölüm Allah'ın emr ü irâdesiyle olduğu gibi mâniʿaların ikâmesi ve kābiliyetin sönmesi de Allah'ın emr ü irâdesiyledir. Bunun için وَجَعَلْنَا buyurulmuştur. Bu da abdin müddet-i kābiliyet zarfındaki taleb ü ihtiyârına mübtenî olacak olan mes'ûliyete münâfî değildir. "O mâniʿaları koyan Allah olduğu hâlde mes'ûliyet neden?" suâli vârid değildir. Bâlâda اَلَّذٖينَ خَسِرُٓوا اَنْفُسَهُمْ beyânıyla bu şüpheye mahal olmadığı gösterilmiştir. Bu nokta mezâlik-i akdâm olduğundan dikkat lâzımdır. Herkes bilmelidir ki evvelemirde kendisine rahmet-i ilâhiye olarak az veya çok bir ecel ile bir sermâye-i fıtrat verilmiştir. Bu bir gün olup tükenir, bu sû'-i istiʿmâl edilir bitirilirse Allah bir daha vermeye mecbur değildir. Bir gün gelir ki bütün mâniʿaları önüne yığar ve ondan sonra bu sû'-i istiʿmâlin mes'ûliyeti devri gelir. Binâenʿaleyh fırsat elde iken ve onun azlığına çokluğuna itiraz etmeyerek o rahmeti tenmiye etmeli, ebedî rahmete ermelidir (*Sûre-i Bakara'ya bak*). Yoksa bu âyette gösterilen kâfirler gibi kābiliyetleri kapanınca ter ü taze en güzel nimetler önlerine konur da tadamaz, "bunlar eskimiş kokmuş şeylerdir" diye mücadele eder.

{اَسَاطٖيرُ الْاَوَّلٖينَ} ۞ "**Esâtîr**"; سطر'dan me'huz bir sîga-i cemʿdir ki müfredi "üstûr" ve "üstûre" veya "üstîr", "üstîre" veya "istâra"dır[1]. Yahut "satr"ın cemʿi "sütûr", "sütûr"un cemʿi "estâr", "estâr"ın cemʿi de "esâtîr"dir. Bunun kendi lafzından müfredi olmayan "abâdîd" ve "şemâtît" gibi bir ism-i cemʿ olduğu da söylenmiştir. Fahreddin Râzî der ki: "Cumhur esâtîru'l-evvelîn مَا سَطَرَهُ الْأَوَّلُونَ yani evvelkilerin yazdıkları şeyler diye tefsir etmişlerdir. İbn Abbas 'esâtîru'l-evvelîn'in mânası أَحَادِيثُ الْأَوَّلِينَ الَّتِي كَانُوا يَسْطُرُونَهَا أَيْ يَكْتُبُونَهَا demiştir ki evvelkilerin tastir eder, yani yazar oldukları

1 M: "estır, estıre veya estara'dır".

sözleri demektir. Bazıları [1904] 'esâtîr'in türrehât, -yani hurâfât ve ebâtîl, uydurma, saçma, masal- demek olduğunu söylemişlerdir. Fakat bu tefsir değil, mânadır. Esâtîr, türrehât demek olduğu için değil, evvelkilerin esâtîri Rüstem ve İsfendiyar hikâyeleri gibi fâidesiz kelâmlar olduğu içindir ki 'esâtîru'l-evvelîn", türrehât ile tefsir olunmuştur."[1] Demek ki evvelâ 'esâtîr' kelimesinin asıl mefhûmu tastir edilmiş, yazılmış, "mestûrât" demektir. Bunun bir hurafe olup olmaması ise kelimenin medlûlü değildir. Esas itibariyle yazılmış olan bir şeyin tesbit ve ihbârı matlub bir ehemmiyeti hâiz olması lâzım gelir. Şu nokta şâyân-ı ihtardır ki "esâtîr"in müfredi olarak zikredilen "üstûr", "üstûre", "üstîr", "üstîre", "istâra"[2] kelimelerinin Yunanca "istoria"[3] kelimesiyle alâkadar olduğu zâhirdir. Frenkler de buna "histoire" (istuvar) demişlerdir. Biz de bugün bunu "tarih" diye terceme ediyoruz. Binâenʿaleyh "esâtîr"in[4] asıl mânası bugünkü tâbirimizce "tevârih" demektir. Anlaşılıyor ki Arapça'da "ustûre", "üstîre"[5] gibi müfredlerin istiʿmâli nâdirdir. Umûmiyetle "esâtîr" kullanılmış ve bunun için cemʿiyyeti takdîrî gösterilmiştir. Ve kelimenin ucmeden muʿarreb olduğu da tasrih edilmemiştir. Yani "esâtîr" Arabîdir. Fakat "ustûre"nin Arabî olup olmadığı câ-yı nazardır. "Ustûre" Yunanca hâlis haber ve istihbar diye târif edilen "istoria"nın aynı değilse her hâlde ikisi müşterek bir asla râciʿdir. Nitekim Fârisî'de muhkem demek olan "üstuvâr" kelimesi de bu asla dâhildir. Hâsılı "esâtîr" Frenklerin "histoire" dedikleridir. Bu da bugün tarih diye terceme edildiğine göre "esâtîr-i evvelîn" eskilerin tarihi, târîh-i kadîm demek olur. Ancak bunda "tarih" kelimesinin ifade ettiği taʿyîn-i vakt mânası olmayarak ale'l-ıtlâk mâzî, evvel zaman mânası vardır. Zira taʿyîn-i vakt mânasıyla "tarih", İslâmî bir kelimedir. Ve frenklerin "histoire" kelimesinde de esasen bu mâna

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XII, 506:
ثُمَّ قَالَ الْجُمْهُورُ: أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ مَا سَطَرَهُ الْأَوَّلُونَ. قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: مَعْنَاهُ أَحَادِيثُ الْأَوَّلِينَ الَّتِي كَانُوا يَسْطُرُونَهَا أَيْ يَكْتُبُونَهَا. فَأَمَّا قَوْلُ مَنْ فَسَّرَ الْأَسَاطِيرَ بِالتُّرَّهَاتِ، فَهُوَ مَعْنًى وَلَيْسَ مُفَسِّرًا. وَلَمَّا كَانَتْ أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ مِثْلَ حَدِيثِ رُسْتُمَ وَاسْفَنْدِيَارَ كَلَامًا لَا فَائِدَةَ فِيهِ لَا جَرَمَ فُسِّرَتْ أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ بِالتُّرَّهَاتِ.

2 M: "estır, estıre, estare".

3 M: "isturya".

4 B: "estârın".

5 M: "estıre".

yoktur. Ve demek ki "esâtîr-i evvelîn" tâbiri dahi kelimelerin mânasına nazaran türrehât, hurâfât demek değildir. Fakat esâtîr içinde [1905] birçok efsaneler bulunduğundan ve daha doğrusu "esâtîr-i evvelîn" efsane hâlinde kaldığından türrehât ve hurâfât mefhumları "esâtîr-i evvelîn" tâbirinin bir lâzımı olmuş ve bunun muhaffefi olarak "esâtîr" kelimesi de Araplarca hurâfâttan kinaye olarak kullanılmıştır. Ve bunun için *Kāmûs*'ta da "esâtîr"in nizamsız kelâm, yani saçma mânasına geldiği gösterilmiştir. Nitekim zamanımızda da "târîh-i kadîm" ve hatta "tarih" kelimelerini vâhî, boş şeyler mânasına kullananlar vardır. "O tarihe karışmış", "bu artık bir tarih olmuş" denildiği zaman; yalan olmuş, masal olmuş, sade lafta kalmış yahut adı, nâmı pâydar olmuş, iştihar etmiş mânalarından her biri[1] kasdedilebilir. Bu suretle Araplarca esasen "mestûrât-ı evvelîn" demek olan "esâtîr-i evvelîn" Türklerin masal, Yunanlıların "mithos"[2] Frenklerin "mythe" (mit) dedikleri eski kahramanlık hikâyeleri, evvel zaman efsaneleri, destanları olarak mülâhaza edilmiş ve uydurma, hurâfât mânasında kullanılmıştır. Hâl, mâzîye rabt edilmeden hiçbir şey bilinmez, mâzîyi hâle rabt ederek hâdisât içindeki cereyân-ı zamânı bir satr-ı mümted hâline koyan tarih de şüphesiz bir üstuvâr olan mestûrâttan ibarettir. Bu mestûrâtın üstuvâr olabilmesi de içinde bulunduğu vâkıʿâtı mâzîden tevârüs ettiği maʿlûmat ve müstahberâtına rabt etmesiyledir. Bu vâkıʿât ise yalnız âfâkiyyâttan ibaret olmayıp fikriyyât ve enfüsiyyâta, zamanın muhtevî olduğu tasavvurât ve tahayyülâta[3] da şâmildir. Çünkü bir zamanda vâkiʿ olan bir tahayyül[4] dahi o zamanın vâkıʿâtındandır. Hâlbuki zamân-ı vukūʿ, zamân-ı tastîre nazaran mâzî olduğu gibi, esasen sanʿat-ı tastîr ve kitâbet de mâzî-i mütekaddime nazaran muahhardır. Binâenʿaleyh mestûrât, hâli mâzîye rabt ederken mestûrât-ı mütekaddimeyi tâkip etmek mecbûriyetinde bulunduğu gibi sanʿat-ı kitâbetin hudûsundan itibaren başlayan ilk mestûrât da kendine

---

1 B -"her biri".
2 M: "misus".
3 B: "tasavvurât, tehavvülâta".
4 B: "tehavvül".

tekaddüm eden ve tastir edilmemiş bulunan zamân-ı evvelîni lisânen ve fikren tevârüs ettiği ahbâr [1906] ve âsârdan ahz ederek yazmaya mecburdur. Ve bunun içindir ki evvelînin tarihi evvelemirde en ziyade ağızlarda dolaşan sözler olarak satıra geçmiş ve sonra da satırdan satıra geçerken nice nice tehavvülâta mâruz olmuş bulunur. Binâenʿaleyh "esâtîr", "mestûrât", "histoire"; tarih, masal ve hurâfât demek olmadığı hâlde bunların akdemi bulunan "esâtîr-i evvelîn", "târîh-i evvelîn", masal ve efsane ile müterâdif gibi olmuştur.

Yunanlılar masallar, târihî efsaneler yazmayı bir sanʿat-ı edebiye addetmişler ve bu suretle birçok mâbudlar ve nîm mâbudlar ve eski kahramanlar hikâyeleri yazmışlardır ki Frenkler bu sanata ve bunları tetebbuʿ etmek ilmine "mitoloji" (*mythologie*) derler ve bunu "*histoire fabuleuse* - efsânevî tarih" ve "*science de mythe* - masallar ilmi" diye târif de ederler. Ve bundan en ziyade "Hindû-yi Avrupâî" dedikleri Hind, Fürs, Yunan, Latin, Cerman, İslav, Selt akvâmının ilk masallarını kasdederler ve bunları ibtidâî insanların hissiyâtını, tahayyülâtını[1], tefekkürâtını, iʿtikādâtını, maʿlûmâtını anlamak için delil ve ilmin menâbiʿ-i ibtidâiyesi sayarlar da "tarih, felsefe, edyân bunlardan çıkmıştır" derler. Ve târîh-i felsefede, târîh-i edyânda mitolojiye mühim bir esas nazarıyla bakarlar. Böyle demek tarih masaldır, felsefe masaldır ilm ü din masaldır demek olmadığı ise zâhirdir. Fakat birçokları bundan tarihin, felsefenin, ilmin, dinin ve bâhusus dinin bir masal demek olduğu tevehhümüne kapılarak yeni yeni masallar uydurmakla yeni tarihler, yeni felsefeler, yeni dinler, ilimler îcad ve ihtirâʿ olunabileceği zuʿmuna düşmüşler; dîn-i hakkın bir hakikat olduğunu, hayallerin, masalların bile bir hakikatin inʿikas ve inhirâfı demek olduğunu anlamamışlardır. Bunlar hakk u bâtılı tefrik etmeyerek ale'l-umûm edyâna "esâtîru'l-evvelîn" ve "hurâfât" derler. Ve böyledir diye mücadele ederler. Bu da kalblerinin hurâfât ile meşbûʿ olmasından ve bu mâniʿalar içinde hakkı anlamak [1907] kābiliyyet-i fıtriyesini zâyiʿ etmiş bulunmasından neş'et eyler. İşte bu

1 B: "tehavvülâtını".

âyet bize gösteriyor ki "Kur'an اِنْ هٰذَٓا اِلَّٓا اَسَاطٖيرُ الْاَوَّلٖينَ" diyen kâfirler de bunlardan ve bunların pîrlerindendir. "Esâtîru'l-evvelîn" demekle de şöyle demiş oluyorlar: "Evvelâ" diyorlar, "Kur'an bir vahy-i ilâhî, bir kitâb-ı hak değil. Bunun me'hazı, menbaʿ-ı ilhâmı eskiden yazılmış olan mestûrât ve mektûbâttan ibaret. Muhammed bunu eski kitaplardan alıp alıp yazdırıyor. Binâenʿaleyh bu bir mucize değil, hatta bunda yeni bir hakikat olmadıktan başka hiçbir hakikat de[1] yoktur. Zira bu sade esâtîr değil esâtîr-i evvelînden, esâtîr-i evvelîn gibi hakikatte mânası olmayan boş satırlardan, yalan hurâfelerden, masallardan ibarettir. O bunları yazdırıp yazdırıp söylüyor diye bir târiz de yapıyorlar. Sûre-i Furkan'da[2] geleceği üzere اَسَاطٖيرُ الْاَوَّلٖينَ اكْتَتَبَهَا فَهِيَ تُمْلٰى عَلَيْهِ بُكْرَةً وَاَصٖيلًا[3] [25/5][4] diyorlar. Kalblerinin bozukluğundan dolayı ahsenü'l-hadîs olan kelâm-ı hak ile esâtîr-i evvelîni ve hurâfâtı tefrik ve temyiz edemeyecek bir hâlde bulunuyorlar ki beşeriyeti tahrîf-i hakāyık eden hurâfâttan kurtarıp haktan başka bir şeye perestiş edilmemesi lüzûmunu öğreterek sırât-ı müstakīm olan cadde-i hakīkate hidâyet eden ve bir lisân-ı muʿciz-beyân ile hidâyet eden Kur'an ile Muhammed aleyhissalâtü vesselâm beşeriyete ne getirmiş diyenler de bunların tilmizleridir.

{وَهُمْ يَنْهَوْنَ عَنْهُ} Öbürleri ise[5] hem Kur'an'dan, Peygamber'den nehy, halkı hakka imandan menʿ ederler {وَيَنْـَٔوْنَ عَنْهُ} hem de kendileri uzak kaçarlar. {وَاِنْ يُهْلِكُونَ اِلَّٓا اَنْفُسَهُمْ} Böyle yapmakla ise ancak kendilerini helâk ederler de {وَمَا يَشْعُرُونَ} haberleri olmaz. {وَلَوْ تَرٰٓى اِذْ وُقِفُوا عَلَى النَّارِ} Sen bunların, bu kâfirlerin, mükezziblerin ateşe tutuldukları, [1908] tutulup da {فَقَالُوا يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ وَلَا نُكَذِّبَ بِاٰيَاتِ رَبِّنَا} "âh geri döndürülse idik de Rabbimizin âyetlerini, vâkıʿâtı ve âkıbetleri vukūʿundan evvel ihbar eden delâil ve işârâtını tekzib etmese idik {وَنَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنٖينَ} biz de o mü'minlerden olsa idik" dedikleri vakit hâllerini bir görsen… O ne fecî, ne şenîʿ bir âkıbet olacaktır. İbtidâ

1 H -"de".
2 B: "Sebe'de".
3 H, M ve B: "عشيا".
4 "O evvelkilerin esâtîri, onları yazdırtmış da sabah akşam kendisine onlar okunuyor…"
5 H: "Bunlar".

hakkı inkâr ve tekzib edenler, yanlış yola gidenler, âkıbet böyle ateşe düşer[1], hatâlarının cezâlarını görürler ve gördükleri zaman yaptıklarına çarnâçar peşiman olurlar da geri dönmek ve doğru gitmek temennisinde bulunurlar. Fakat zanneder misiniz ki bu kâfirlerin o zamanki nedametleri ve iman temennileri ciddi ve sâdıkāne bir iman eseridir? {بَلْ بَدَا لَهُمْ مَا كَانُوا يُخْفُونَ مِنْ قَبْلُ} Hayır, bundan evvel gizledikleri fenalıklar, nifakları, a'mâl-i habîseleri karşılarına çıkar, yüzlerine vurulur da bu ondandır, ondan bîzâr oldukları içindir. {وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ} Yoksa geri çevrilmiş olsalardı yine dönecek, her hâlde nehy olundukları menhiyyâtı yapacaklardı. {وَاِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ} Şüphe yok ki bunlar bu sözlerinde, bu vaadlerinde yalancıdırlar. ❁ Dünyada böyle kaç defalar başları sıkılmış, nedametler göstermişlerdir de ilk fırsatta yine eski yaptıklarını yapmışlardır {وَقَالُوا} ve demişlerdir ki {اِنْ هِيَ اِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا} "hayat, şu bizim içinde bulunduğumuz alçak hayattan, hayât-ı dünyâdan ibarettir. {وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ} Biz öldükten sonra bir daha dirilecek, ba's olunup bir daha hayata gelecek değiliz a..." Âhireti görseler de dönseler yine [1909] böyle diyecekler ve öyle yapacaklardı. Küfr ü me'âsî bunlara bu kadar müstakir bir huy olmuştur. Bunun için ne dönebilirler ne döndürülürler[2]. {وَلَوْ تَرٰٓى اِذْ وُقِفُوا عَلٰى رَبِّهِمْ} Öyle diyen yalancıların; rablerinin, yani Hak teâlâ'nın huzûruna sevk edilip durdurulduklari vakit hâllerini bir görsen! Neler olacak neler? {قَالَ} Allah muhakkak hitâb-ı ezelîsiyle {اَلَيْسَ هٰذَا بِالْحَقِّ} "nasıl bu ba's hak değil mi imiş?" diyecek {قَالُوا بَلٰى وَرَبِّنَا} "evet yâ Rabbi, hak imiş, Rabbimize kasem olsun ki hak imiş" diyecekler. {قَالَ} Allah muhakkak buyuracak ki {فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ} "öyle ise şimdi acı mı tatlı mı azâbı tadınız, çünkü siz buna inanmıyor küfr ediyordunuz" {قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقَٓاءِ اللّٰهِ} ebedî hüsrana daldılar o kimseler ki Allah'a mülâkātı, Allah'ın huzûruna varacaklarını yalan saydılar. {حَتّٰٓى اِذَا جَٓاءَتْهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً} Tâ vakt ü sâat kendilerine ansızın gelinceye kadar inkâr ettiler de o vakit {قَالُوا يَا حَسْرَتَنَا عَلٰى مَا فَرَّطْنَا فِيهَا} "vay başımıza gelenlere, eyvah bu babdaki taksîrâtımıza! Ey hasretlerimiz, gel, gel tam sırasıdır!" dediler, o hâlde ki {وَهُمْ يَحْمِلُونَ اَوْزَارَهُمْ عَلٰى ظُهُورِهِمْ} bütün

1 B: "düşerler".
2 H: "döndürebilirler".

sıkletleriyle veballerini sırtlarına yüklenmiş bulunurlar {اَلَا سَٓاءَ مَا يَزِرُونَ} bakınız ne fena bir yük, ne çekilmez veballer yükleniyorlar. ❁ Bu âyette baʿs ü kıyameti inkâr edenlerin diğer bir hâlleri îzah olunmuştur ki birisi hüsran, birisi de büyük vizirler, veballer çekmektir.

[1910] "**Hüsran**" sevâb-ı azîmin, naʿîm-i mukīmin fevt ü zayâʿını görmek, "**vizr**" ü "**vebal**" de ikāb-ı azîmin içinde kalmaktır. Allah teâlâ nefs-i nâtıka-i kudsiye cevherini bu âlem-i cismânîye sevk buyurmuş ve ona şu gördüğümüz âlât-ı cismâniye ve edevât-ı cesedâniyeyi vermiş ve akl ü tefekkür ihsan etmiş ki bu âlât ü edevât ve bu meşâʿir ü melekâtı istiʿmâl ile azamet-i menâfiʿi baʿde'l-mevt tezahür edecek meʿârif-i hakka ve ahlâk-ı fâzıla istihsâl etsin. Binâenʿaleyh insan bu âlât ü edevâtı, bu kuvve-i akliye ve fikriyesini şu lezâiz-i mahdûde ve mühlike ve şu saʿâdât-ı[1] munkatıʿayı istihsâlde istiʿmâl ederse ömrünün âhirine geldiği zaman telâfisi kābil olmayacak surette ziyanlara müstağrak olduğunu görür. Çünkü bütün sermayesi fenâya gittiği gibi matlub zannettiği ve kazanmaya saʿy eylediği ribhi de fenâya gider, munkatıʿ olur. Artık elinde ne sermayeden bir şey kalır, ne de kârdan. Bu ise hiç inkârı kābil olmayan hüsrân-ı mübîndir. Bir insan ölümü ne kadar tabîî görürse görsün, hatta isterse onu âlâm-ı hayâta karşı bir halâskâr gibi karşılamak istesin, onun için bu hüsrânı görmek ve bunun âlâm-ı dilsûzuyla gözlerini kapayıp en büyük lezzet bildiği bu âleme ebedî bir ye's-i hazîn içinde hasretle veda edip gitmek muhakkaktır. Fakat bu hüsrân ü hasret ve bu elem-i müebbed, baʿs ü kıyâmeti inkâr eden ve bu dünyânın saʿâdât-i[2] âcile ve lezâiz-i fâniyesini müntehâ-yı saʿâdât[3] ve nihâyet-i kemâlât itikad edenlere münhasırdır. Baʿs ü kıyâmete iman etmiş olan ve yevm-i meʿâd için levâzım u mühimmât istihzârına saʿy etmiş bulunan ehl-i imana gelince, bunlar[4] o dem-i firakta hicrân-ı gurbetten maʿşûk-ı vicdânı olan semt-i cânâna doğru davet olunmuş bir âşık-ı üftâde rûhuyla uçar giderler.

1 B: "saʿâdet-i".
2 B: "saʿâdet-i".
3 B: "saʿâdet".
4 B: "onlar".

"**Sâʿat**", eczâ-yı zamandan bir cüz'-i kalîlin ismidir ki gece ile gündüzün yirmi dört cüz'de bir cüz'üdür. Elif lâm ile "**es-Sâʿa**" da yevm-i hisâb u mes'ûliyet olan yevm-i [1911] kıyâmetin ismidir. O gün hesabın sürʿatine mebnî bir hesab saati demektir. İkinci bir kavle göre de kıyâmetin koptuğu vaktin ismidir ki Allah'tan başka kimsenin bilmediği bir saatte ansızın bastıracağından dolayı tesmiye edilmiştir. İndallah mâlum olan saat demek olur. Nitekim âyette de بَغْتَةً buyurulmuştur. Zikr olunan hasret ü tehassürün başladığı vakt-i mevt de âhirete intikalin bir başlangıcı ve mukaddimesi olmak itibariyle mevt de kıyamet cinsinden addedilip o nâm ile yâd olunmuştur.

Hayat, hayât-ı dünyâdan ibaret zannedenler anlamalı ki {وَمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَٓا اِلَّا لَعِبٌ وَلَهْوٌ} hayât-ı dünyâ mücerred hayât-ı dünya olmak itibariyle lehv ü laʿbden başka bir şey değildir. Dipsiz, sonu karanlık bir gafletten, fâidesiz oyuncaktan ibarettir. ❁ Bunun ânât-ı seyrini, lezzet sayılan şeylerini bir lahza mülâhaza edip de ölümü göz önüne getirenler bunda asla tereddüd etmezler. Bunun içindir ki "hayat, hayât-ı dünyâdır" diyenler[1] en büyük zevki onu ve âkıbetini unutmak için lehviyyât ile eğlenmek, oyunlarla vakit öldürmekte bulurlar. {وَلَلدَّارُ الْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لِلَّذٖينَ يَتَّقُونَ} -İbn ʿÂmir وَلَدَارُ الْاٰخِرَةِ- ve herhâlde dâr-ı uhrâ, âhiret evi, son vatan, hayât-ı âhire evi, lehv ü laʿibden küfr ü meʿâsîden korunur olan müttakīler hakkında hayırlıdır. ❁ Çünkü o hayât-ı dâime, menâfiʿ-i hâlisa, lezâiz-i bâkıyedir. Binâenʿaleyh {اَفَلَا تَعْقِلُونَ} ey insanlar akıl etmez misiniz, aklınız yok mu ki hayât-ı dünyânın ne olduğunu düşünüp de takvâya sarılasınız. ❁ İbn Kesir, Ebû Amr ve Âsım'dan Ebû Bekir Şuʿbe, Hamza, Kisâî, Halef-i Âşir kıraatlerinde اَفَلَا يَعْقِلُونَ okunduğuna göre hayat, hayât-ı dünyadan ibaret deyip de baʿs ü saʿati inkâr edenlerin hiç aklı yok mu ki bu kadar gaflete dalarlar da lehv ü laʿb [1912] arkasında koşarlar ve bu sevda ile Allah'ı, Peygamber'i, âhireti inkâr eder, küfr ü meʿâsîden sakınmazlar.

---

1 H, M ve B: "diyenlerin".

Küffârın tekzîb ü şemâtetlerine karşı Resûlullah'ı tesliye ve takviye için buyuruluyor ki:

Yâ Muhammed:

قَدْ نَعْلَمُ اِنَّهُ لَيَحْزُنُكَ الَّذ۪ي يَقُولُونَ فَاِنَّهُمْ لَا يُكَذِّبُونَكَ وَلٰكِنَّ الظَّالِم۪ينَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ يَجْحَدُونَ
﴿٣٣﴾ وَلَقَدْ كُذِّبَتْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ فَصَبَرُوا عَلٰى مَا كُذِّبُوا وَاُو۫ذُوا حَتّٰٓى اَتٰيهُمْ نَصْرُنَاۚ
وَلَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِ اللّٰهِۚ وَلَقَدْ جَٓاءَكَ مِنْ نَبَأِ۬ي الْمُرْسَل۪ينَ ﴿٣٤﴾ وَاِنْ كَانَ كَبُرَ عَلَيْكَ
اِعْرَاضُهُمْ فَاِنِ اسْتَطَعْتَ اَنْ تَبْتَغِيَ نَفَقاً فِي الْاَرْضِ اَوْ سُلَّماً فِي السَّمَٓاءِ فَتَأْتِيَهُمْ بِاٰيَةٍۜ
وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ لَجَمَعَهُمْ عَلَى الْهُدٰى فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْجَاهِل۪ينَ ﴿٣٥﴾ اِنَّمَا يَسْتَج۪يبُ الَّذ۪ينَ
يَسْمَعُونَۜ وَالْمَوْتٰى يَبْعَثُهُمُ اللّٰهُ ثُمَّ اِلَيْهِ يُرْجَعُونَ ﴿٣٦﴾

[1913] **Meâl-i Şerîfi**

Celâlim hakkı için biliyoruz ki söyledikleri laf seni cidden incitiyor, maʿamâfîh onların yalancı dedikleri sen değilsin, lâkin zâlimler Allah'ın âyetlerine cehûdluk ediyorlar (33). Celâlim hakkı için senden önce gönderilen peygamberler tekzib olundu da tekzib ve ezâ edilmelerine karşı sabrettiler, nihâyet kendilerine nusretimiz geldi. Öyle ya Allah'ın kelimât-ı vaʿdini değiştirebilecek hiçbir kuvvet yoktur. Alimallah sana mürselîn kıssalarından haber de geldi[1] (34). Eğer onların omuz dönmeleri sana pek ağır geliyorsa[2] haydi kendi kendine yerin dibine inecek bir baca veya göklere çıkacak bir merdiven arayıp da onlara bambaşka bir âyet getirmeye gücün yettiği takdirde hiç durma. Allah dilemiş olsa idi elbette onları hidâyet üzere toplardı, o hâlde sakın câhillerden olma (35). Sade işitmesi olanlar davete icâbet eder, ölülere gelince onları Allah diriltir, sonra hepsi O'nun huzuruna çıkarılırlar (36).

1 H: "mürselîn haberinden geldi de".
2 H: "pek ağır geliyorsa sana".

{قَدْ نَعْلَمُ} Yâ Muhammed, biz pek iyi biliyoruz {إِنَّهُ لَيَحْزُنُكَ} -Nâfiʿ kıraatinde لَيُحْزِنُكَ- {الَّذِى يَقُولُونَ} onların söylemekte oldukları sözler her hâlde seni mahzun ediyor ❁ fakat etmesin {فَاِنَّهُمْ لَا يُكَذِّبُونَكَ} çünkü onlar hakikatte seni tekzib etmezler. -Nâfiʿ ve Kisâî kıraatlerinde ifʿâlden لَا يُكْذِبُونَكَ okunduğuna göre- seni kizbe nisbet etmezler, sana yalancı demezler {وَلٰكِنَّ الظَّالِمِينَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ يَجْحَدُونَ} velâkin zâlimler Allah'ın âyetlerini inkâr ederler.

Rivayet olunuyor ki Ebû Cehil "Biz seni tekzib etmiyoruz, sen bizim nazarımızda sâdıksındır. Biz ancak senin getirdiğini tekzib ediyoruz" demiş.[1] Kezâlik Kureyş'ten Hâris b. Âmir "Yâ Muhammed, vallahi sen bize hiç yalan söylemedin velâkin biz sana uyarsak yerimizden olacağız, [1914] bundan dolayı iman etmiyoruz" demiş ve bu âyet de bunlar sebebiyle nâzil olmuştur.[2] Hayât u ahlâk-ı Muhammedî'ye az çok vâkıf olan kâfirlerin küfürlerinde kendi vicdanlarına karşı tutunabildikleri şüphenin bütün mahiyeti şudur: "Hazret-i Muhammed kendi vicdanında kâzib değildir. O bile bile kimseyi aldatmaya tenezzül etmez, nübüvvet ve risalet iddiasını da uydurma ve iğfal tarîkiyle yapmamıştır. Belki nübüvvet ve risaletin sıhhatini tahayyül etmiş ve kendi vicdanında kendinin peygamber olduğuna inanmış ve bu iman ve itikad ile bu iddiada bulunmuştur. Lâkin onun inandığı nübüvvet ve risalet, haber verdiği baʿs ü kıyamet gibi şeyler haddizâtında ve nefsü'l-emrde olmayacak, inanılamayacak[3] şeylerdir. Binâenʿaleyh davası yalan değil

---

1 Tirmizî, Tefsîr, 6/3064; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XI, 334; Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,* s. 219:
عَنْ نَاجِيَةَ بْنِ كَعْبٍ، عَنْ عَلِيٍّ، أَنَّ أَبَا جَهْلٍ قَالَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «إِنَّا لَا نُكَذِّبُكَ، وَلَكِنْ نُكَذِّبُ بِمَا جِئْتَ بِهِ» فَأَنْزَلَ اللّٰهُ «فَإِنَّهُمْ لَا يُكَذِّبُونَكَ وَلَكِنَّ الظَّالِمِينَ بِآيَاتِ اللّٰهِ يَجْحَدُونَ»

2 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* I, 558. Krş. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr,* II, 22; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtî-hu'l-gayb*, XII, 518:
نزلت فى الحارث بن عامر ابن نوفل بن عبد مناف بن قصي. كان الحارث يكذب النبي صلى الله عليه وسلم في العلانية فإذا خلا مع أهل ثقته، قال: «ما محمد من أهل الكذب، وإني لأحسبه صادقًا» وكان إذا لقي النبي صلى الله عليه وسلم قال: «إنا لنعلم أن هذا الذي تقول حق وإنه لا يمنعنا أن نتبع الهدى معك إلا مخافة أن يتخطفنا الناس يعني العرب من أرضنا إن خرجنا فإنما نحن أكلة رأس ولا طاقة لنا بهم» نظيرها في القصص «وَقالُوا إِنْ نَتَّبِعِ الْهُدى مَعَكَ نُتَخَطَّفْ مِنْ أَرْضِنا» فأنزل الله: «قَدْ نَعْلَمُ إِنَّهُ لَيَحْزُنُكَ الَّذِي يَقُولُونَ...

3 B: "inanılmayacak".

yanlıştır, o aldatmaz fakat aldanmış, o peygamber değil fakat[1] kendini peygamber zannetmiştir" derler. Son Avrupa müverrih ve feylesoflarının ekseriyetle iddiaları da budur: "Hazret-i Muhammed, kendi vicdanında kendi nübüvvet ve risaletinin sıhhat ü hakkiyetine emin[2] idi, irtihâline kadar da bu îkān ve itimadı asla mütezelzil olmadı, bu bir hakīkat-i târihiyedir" diyorlar. Bununla beraber nübüvvetine iman da etmiyorlar. Çünkü nübüvvet ü risâletin haddizâtında hak bir emr-i vâkiʿ olabileceğine inanmıyorlar, nübüvvet ve risaletin emr-i vâkiʿ olabileceği kabul edildiği surette ilmen[3] ve tarihen delâil-i nübüvvet ü iʿcâzı diğer enbiyâdan daha ziyade bâriz ve zâhir bulunan nübüvvet-i Muhammediyeyi inkâr etmenin açıktan açığa bir garazkârlık olduğunu biliyorlar. Bunlar böyle kendi gönüllerinde nübüvvet ve risalet olamaz, hayât-ı dünyâdan başka hayat, baʿs baʿde'l-mevt mümkin değildir gibi indî bir tahakküm, bir ukde tutturmuşlar[4] ve kendi tâbirlerince bu "dogme"dan[5], bu ukdeden risâlet-i Muhammediyenin de gayr-i mümkin olduğunu ve binâenʿaleyh Hazret-i Muhammed'in sadâkat-i rûhiye ve ahlâk-ı fâzılesine rağmen nübüvvetine [1915] inanmasında yanlış bulunduğunu iddiaya kalkışıyorlar. İşte Allah teâlâ bu âyette gösteriyor ki bütün bu şüpheler, bu tekzib ve inkârlar doğrudan doğru Hazret-i Peygamber'e değil Allah'a müteveccih bir tekzib ve inkârdır. Haddizatında mümkin bulunan ve gayr-i maʿkul hiçbir tenakuzu istilzam etmeyen nübüvvet ve risaleti, halk u baʿsi imkânsız farz etmek Allah'a ve kudretullâha inanmamaktan neş'et eder. Bu da her tarafta zâhir ve bâhir olan delâil-i hakkın, âyât-ı ilâhiyenin haklarını teslim etmemek, delâletlerini anûdâne bir inkâr ile inkâr eylemek haksızlığından münbaʿistir. Bu ise bir zulm-i nefstir. Böyle zulmü itiyad eden ve edille-i hakkın bütün inceliğiyle kıymetini vermeyen zâlimler bütün âlemlerin Allah'a ve kudretullâha delâlet edip duran delâil-i bâhire olduğunu inkâr

1 H -"fakat".
2 B: "hakkāniyetine iman etmiş".
3 B: "ilmin".
4 M ve B: "tutmuşlar".
5 M: "ʿduğm'dan"; B: "düğümden".

ederler. Ve bu suretle Kur'ân'ı ve nübüvvet-i Muhammediyeyi dahi cehûdcasına inkâr ederler. "Kur'an ve Muhammed yok" demezler, fakat âyât-ı Kur'an'da, fıtrat-ı Muhammediyede tecellî eden beyyinât-ı hakkın Allah'a ve Allah'ın ilm ü kudretine delâlet-i sarîhalarını tanımazlar; "bunlar Allah'ın eseri değil, Muhammed'in" derler. Hâsılı tekzibleri bizzat şahsiyet-i Muhammediyeye değil, Allah'ın kudretini ve berâhîn-i kudretini inkâr etmek zulmüne râciʿdir ki bu da zâlimlerin âdetidir. Ve binâenʿaleyh bu haksızlığın, bu cür'etin cezâsını verecek olan Allah, çekecek olan da kendileridir. {وَلَقَدْ كُذِّبَتْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ} Yâ Muhammed, kasem olsun ki senden evvel birçok peygamberler böyle zâlimler tarafından tekzîbe mâruz oldular da {فَصَبَرُوا عَلٰى مَا كُذِّبُوا وَاُوذُوا} tekzib ve îzâ' olunmalarına karşı sabr u sebat ettiler {حَتّٰٓى اَتٰيهُمْ نَصْرُنَا} nihâyet kendilerine nusretimiz erişti. ۞ Binâenʿaleyh sen de bunlara imtisal et ve nusretimiz gelinceye kadar sabr eyle, böyle sabredenlere [1916] nusret-i ilâhiye erişir {وَلَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِ اللّٰهِ} Allah'ın kelimâtını, vaadlerini tebdil edebilecek hiçbir kuvvet yoktur. Allah وَلَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا لِعِبَادِنَا الْمُرْسَلٖينَ. اِنَّهُمْ لَهُمُ الْمَنْصُورُونَ. وَاِنَّ جُنْدَنَا لَهُمُ الْغَالِبُونَ [es-Sâffât 37/171-173],[1] كَتَبَ اللّٰهُ لَاَغْلِبَنَّ اَنَا۬ وَرُسُلٖى [el-Mücâdele 58/21][2] buyurmuştur. Bu kelimeler, bu vaadler her hâlde yerini bulacaktır. {وَلَقَدْ جَٓاءَكَ مِنْ نَبَإِ۬ی الْمُرْسَلٖينَ} Alimallah sana peygamberler haberinden, onların ahvâl ve vâkıʿât-ı mühimmesinden hayli maʿlûmât da geldi ۞ ki bu âyet de işte onlardan biridir. {وَاِنْ كَانَ كَبُرَ عَلَيْكَ اِعْرَاضُهُمْ} Eğer o kâfirlerin, zâlimlerin yüz çevirmeleri sana pek ağır geliyor, gözünde büyüyor, sabr u tahammül edilmez bir şey gibi görünüyorsa {فَاِنِ اسْتَطَعْتَ اَنْ تَبْتَغِيَ نَفَقًا فِي الْاَرْضِ اَوْ سُلَّمًا فِي السَّمَٓاءِ} sen kendi başına yerde derinliklerine işler bir menfez veya gökte üstüne çıkacak bir merdiven bulup da {فَتَأْتِيَهُمْ بِاٰيَةٍ} onlara tek bir âyet, iman ettirecek bir harika getirmeye muktedir olabilirsen hiç durma yap {وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ لَجَمَعَهُمْ عَلَى الْهُدٰى} Allah dilemiş olsa idi hepsini hidâyet üzere[3] toplar, cümlesine iman nasib eder, cemâʿat-i vâhide yapardı. ۞ Mâdem

1 "Celâlim hakkı için risaletle gönderilen kullarımız hakkında şu kelimemiz sebkat etmiştir: Onlar elbette onlar muhakkak muzaffer olacaklardır ve elbette bizim askerlerimiz mutlak onlar gālib geleceklerdir."

2 "Allah yazdı: Celâlim hakkı için her hâlde Ben yenerim Ben ve resullerim…"

3 M ve B: "üzerinde".

ki yapmamış, demek ki dilememiştir. O dilemeyince de sen hangi âyeti getirsen, hangi hârikayı göstersen iman ettiremezsin. Binâenʿaleyh {فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْجَاهِلِينَ} sakın câhiller gürûhundan olma. Onları imana getirmek için hemen yerlere geçip veya göklere çıkıp da bir âyet, bir hârika-i kāhire arayacak derecede hırslanma da sabret. Çünkü {اِنَّمَا يَسْتَجِيبُ الَّذِينَ يَسْمَعُونَ} davete duyanlar, sâmiʿası bulunanlar icâbet eder {وَالْمَوْتٰى يَبْعَثُهُمُ اللّٰهُ} ölüleri de Allah baʿs eder, diriltir. ❁ Binâenʿaleyh [1917] bugün duymayanlar yarın duyabilirler. Bugün iman etmeyenler yarın edebilirler. {ثُمَّ اِلَيْهِ يُرْجَعُونَ} Sonra da duyan duymayan, iman eden etmeyen hepsi Allah'a ircâʿ olunurlar, ❁ hayr veya şer cezâlarını bulurlar:

Evet, ölü gibi duygusu olmayan, işitmek şânından bulunmayanlar Allah'ın bu kadar âyât-ı beyyinâtını hiçe saydılar da:[1]

وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ اٰيَةٌ مِنْ رَبِّهٖۜ قُلْ اِنَّ اللّٰهَ قَادِرٌ عَلٰٓى اَنْ يُنَزِّلَ اٰيَةً وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٣٧﴾ وَمَا مِنْ دَٓابَّةٍ فِي الْاَرْضِ وَلَا طَٓائِرٍ يَط۪يرُ بِجَنَاحَيْهِ اِلَّٓا اُمَمٌ اَمْثَالُكُمْۜ مَا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ثُمَّ اِلٰى رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ ﴿٣٨﴾ وَالَّذ۪ينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا صُمٌّ وَبُكْمٌ فِي الظُّلُمَاتِۜ مَنْ يَشَاِ اللّٰهُ يُضْلِلْهُۜ وَمَنْ يَشَأْ يَجْعَلْهُ عَلٰى صِرَاطٍ مُسْتَق۪يمٍ ﴿٣٩﴾

Meâl-i Şerîfi

Durmuşlar da "ona bambaşka bir âyet indirilse ya" diyorlar, de ki: Şüphesiz Allah öyle bir mucizeyi indirip durmaya kādirdir velâkin ekserisi bilmezler (37). Hem yerde debelenen hiçbir hayvan ve iki kanadıyla uçan hiçbir kuş yoktur ki sizin gibi birer ümmet olmasınlar. Biz kitapta hiçbir tefrit yapmamışızdır, sonra hepsi toplanır Rablerine haşr olunurlar (38). [1918] Âyetlerimize yalan diyenler birtakım sağırlar ve dilsizlerdir, zulmetler içindedirler. Kimi dilerse Allah şaşırtır, kimi de dilerse bir tarîk-i müstakīm üzerinde bulundurur (39).[2]

---

1 M: "a".

2 H: "Durmuşlar da 'şuna bambaşka bir âyet indirilse dursa ya' diyorlar, de ki: Şüphesiz Allah öyle bir mucizeyi indirip durmaya kādirdir velâkin ekserisi bilmezler (37). Yerde debelenen hiçbir hayvan ve iki kanadıyla uçan hiçbir kuş yoktur ki sizin gibi birer ümmet olmasınlar. Biz kitapta hiçbir şeyi ih-

{وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ اٰيَةٌ مِنْ رَبِّهٖ} Ve[1] "ona rabbinden bir âyet indirilse ya" dediler. ❁ İnen âyetleri duymadılar,[2] inkâr ettiler de peygambere kendi gönüllerince bir âyet ve alâmet, bir mucize indirilmesini tahrik-âmiz[3] bir itiraz suretinde talep ve temenni ettiler. Yâ Muhammed, {قُلْ} sen de ki {اِنَّ اللّٰهَ قَادِرٌ عَلٰٓى اَنْ يُنَزِّلَ اٰيَةً} Allah bir âyet, bir alâmet, bambaşka bir mucize indirmeye şüphesiz kādirdir. ❁ İndirmezse aczinden değil hikmetindendir. {وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ} Velâkin onların ekserisi bilmezler. ❁ İlim şanlarından değildir. Âyeti, delil ü alâmeti fark etmezler. Ondan alınması lâzım gelen ilmi alamazlar, ineni anlamadıkları gibi ineceği[4] de anlamazlar. İstediklerinin kendilerine müfîd ve peygamber baʿsinden maksud olan hikmet-i inzar ve teklîfe muvâfık olup olmayacağını ve indirilmekte bulunan ve bunca delâil-i maʿkūleyi[5] ihtivâ eden âyât-ı nâtıkadan istidlâl ve intifâʿ edemeyenlerin vâkıʿât-ı münferideden hiç istidlâl ve intifâʿ edemeyeceklerini, delil ve âyetin asıl ehemmiyeti vâkıʿâtı vukūʿundan evvel anlatmasında olmak itibariyle talep olunan vâkıʿât-ı münferide ve hârikanın bir delil değil bir medlûl, bir netice olacağını ve binâenʿaleyh nefs-i vâkıʿanın haddizâtında dağların başa geçmesi gibi bir musîbet ü belâ olabileceğini ve ale'l-husûs münkirlerin bütün kuvve-i ihtiyâriyelerini selb ederek inkârlarını cebrî bir surette kalʿ u izâle edecek olan bir vâkıʿanın, bir âyet-i kudretin kendilerini kahr u mahv edecek bir musîbet-i fiʿliyeden başka bir şey olmayacağını ve bunun ise kendilerine değil ancak sâirlerine bir ibret ve [1919] âyet olacağını bilmezler de öyle câhilâne temenniyâtta bulunurlar ve dediklerinin yapılmasını kudret-i ilâhiyeyi inkâra ve âyât-ı hakkı tekzîbe vesile ittihaz ederler. "O peygamber de, ona şöyle bir mucize inse ya!" derler dururlar. Gerçi içlerinde bilenler ve

mal etmedik, sonra hepsi Rablerine haşr olunuyorlar (38). Âyetlerimize yalan diyenler zulümât içinde birtakım sağır ve dilsizlerdir. Kimi dilerse Allah şaşırtır, kimi de dilerse bir tarîk-i müstakīm üzerinde bulundurur (39)".

1 H -"Ve".
2 H -"duymadılar".
3 M ve B: "tahkirâmiz".
4 B: "inceliği".
5 H: "maksûdeyi".

hevâlarına uyup mahza inad u bağy için böyle diyenler de vardır. Lâkin[1] ekserisi bilmezler. Peygamber ise câhillere, bâğīlere uymak için değil, iʿlâm[2] ve ihbar ile inzâr u irşad için gönderilmiştir. Eğer onlar duysalar bilselerdi vâkiʿde kudretullâha delâlet eden âyât-ı fiʿliye mi yoktur? Ey münkirler {وَمَا مِنْ دَٓابَّةٍ فِي الْاَرْضِ} yerde debelenen hiçbir hayvan {وَلَا طَٓائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ} ve iki kanadıyla uçar[3] hiçbir kuş yoktur ki {اِلَّٓا اُمَمٌ اَمْثَالُكُمْ} sizin emsâliniz ümmetler olmasın. ❁ Bu âyetin sevki iki vecih ile mülâhaza olunur. Birisi ilmi ve âhirete imanı olmayıp hayatı bu dünyâ hayattan ibaret farz edenlerin ale'l-umûm hayvanlardan fazla bir meziyeti hâiz olmadıklarını anlatmaktır ki اُو۬لٰٓئِكَ كَالْاَنْعَامِ بَلْ هُمْ اَضَلُّ [el-Aʿrâf 7/179][4] gibidir, nitekim ikinci âyet de bunu tavzih eyler. Diğer bir vecih de Allah teâlâ'nın kudret-i delâilini anlamak için diğer hayvânâtın hilkatlerinde ve tarz-ı hayatlarında insanların istifade edeceği pek çok esrar bulunduğunu ihtardır. Ki ekseriyetle müfessirîn bu vechi ihtiyar etmişlerdir, yani[5] hepsi sizin gibi bidâyeten topraktan yaratılmış, bir nevi hayata mazhar edilmiş, bir nizam altına alınmış, hepsi sizin gibi rızıkları, ecelleri takdir olunmuş, vakt-i mukaddere kadar yer içer, tegaddî eder, hepsi sizin gibi yekdiğerine suver-i muhtelife içinde bir teşâbüh ve mücaneset taşır, hepsi sizin gibi bir ictimâʿ yapar, birbiriyle tanışır, yanaşır veya kaçar, koklaşır veya dövüşür, hepsi sizin gibi yekdiğerinden doğar, tenasül eder, hepsi sizin gibi bir asıldan çıkar,[6] tekessür, tenevvüʿ eder. Kudret-i[7] fâtırenin hükm ü te'sîriyle vahdetten çıkan bu tenevvüʿ ve tehâlüf [1920] içinde hepsi sizin gibi bir hayât-ı hayvânî yaşayan tavâif-i muhtelife ve sunûf-ı mü'telifedir.

---

1 B: "Velâkin".
2 B: "ilim".
3 H: "uçan".
4 "…İşte bunlar behâim gibi, hatta daha şaşkındırlar…"
5 H -"Bu âyetin sevki iki vecih ile mülâhaza olunur. Birisi ilmi ve âhirete imanı olmayıp hayatı bu dünyâ hayattan ibaret farz edenlerin ale'l-umûm hayvanlardan fazla bir meziyeti hâiz olmadıklarını anlatmaktır ki اُو۬لٰٓئِكَ كَالْاَنْعَامِ بَلْ هُمْ اَضَلُّ [el-Aʿrâf 7/179] gibidir, nitekim ikinci âyet de bunu tavzih eyler. Diğer bir vecih de Allah teâlâ'nın kudret-i delâilini anlamak için diğer hayvânâtın hilkatlerinde ve tarz-ı hayatlarında insanların istifade edeceği pek çok esrar bulunduğunu ihtardır. Ki ekseriyetle müfessirîn bu vechi ihtiyar etmişlerdir, yani".
6 B -"koklaşır veya döğüşür, hepsi sizin gibi yekdiğerinden doğar, tenasül eder, hepsi sizin gibi bir asıldan çıkar".
7 B: "Fıtrat-ı".

Yerde sürünenleri, havada uçanları ile her nevʿi size, siz nevʿ-i beşere[1] bir vech-i temâsülü hâiz olarak umûmu sizin emsâlinizdir. Siz de sunûf ve havâss-ı muhtelifenizle onların bir mislisiniz, hepsi takdîr-i ilâhî ve tedbîr-i rabbânî dairesinde nizâmât-ı mahsûsa ve kavânîn-i hâkime altına konulmuş ahvâli mahfuz, umûru mukannen, mesâlihi merʿî ve cârî sizin gibi birer ümmet ve binâenʿaleyh size birer ders-i ibrettirler. Hepsi fıtrat-ı asliyeleri ve nizâm-ı vücudlarıyla kudret-i ilâhiyenin birer manzûme-i delâili ve kitâb-ı hikmetin âyetleridirler. {مَا فَرَّطْنَا فِى الْكِتَابِ مِنْ شَىْءٍ} Biz kitapta hiçbir tefrit ve taksir yapmadık, hiçbir şey eksik bırakmayıp, hepsini nizâmına rabt ettik, kitaba yazdık.[2] ❁ Bütün hilkat bir kitab ve bütün eşyâ o kitab mazmûnunun kelimât ve medlûlünü ifade eden nukūş ve hutûttur. Âlemde cereyan edecek olan cemîʿ-i mahlûkātın iri ufak, ulvî ve süflî her şeyin ahvâli levh-i mahfuzda tamamen ve mufassalen yazılmış, hiçbiri ihmal edilmemiştir. أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللّٰهُ الْقَلَمَ[3] ve قَدْ جَفَّ الْقَلَمُ بِمَا هُوَ كَائِنٌ'dir.[4] İlm-i Hak kalblere o kitaptan nâzil olur. Ve Kalem-i Evvel'in yazdığı bu yazı, tesbit ettiği bu nizam sayesindedir ki eşyâyı tedkik ve tetebbuʿ ile marifetler, ilimler, fikirler edinilir, kitaplar telif ve tasnif olunur, mâzî ve istikbal kanunları sezilir. Şu'ûn-ı hâdiseden ezel ve ebedin kelimât ü âyâtı okunur. Ve hele yerde debelenen devâbbın, kanat denilen iki basit yelpaze ile yerden kalkıp semâya doğru fırlayan uçan tuyûrun harekât ve mukadderâtında âmil olan nizâm-ı kudretin, kānûn-ı hareket ve hayatın ve bunların netâic-i hâsılasının tedkik ve tetebbuʿundan bütün bunları temsil eden beşeriyetin ne gibi hayatlara namzed olduğunu ve bu babda ne kadar ahkâm ve tekâlîf-i ilâhiyenin cereyânına ittibâʿ etmek mecbûriyetinde bulunduğunu ve Allah'ın yazdığı yazıların katʿiyyetini ve mücerred hayât-ı hayvânî [1921] yaşamak isteyenlerin bunlardan ve kendi hilkat ve fıtratlarından ne kadar tegāfül ettiğini az çok anlamak

1 M ve B -"siz nevʿ-i beşere".

2 H: "Biz kitapta hiçbir tefrit ve taksir yapmamış, hiçbir şey terk ve ihmal etmemişiz, hepsini nizâma rabt etmiş, kitaba yazmışızdır".

3 *Tefsîru Mücâhid,* s. 668; *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, I, 388; Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned,* I, 471; Ebû Dâvûd, Sünnet, 17; Tirmizî, Kader, 16.

4 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 307. Krş. Buhârî, Nikâh, 8; Tirmizî, İman, 17.

mümkin olur. Bu böyle olduğu gibi Kur'an'da da beşeriyetin muhtaç bulunduğu delâil ve tekâlîf-i ilâhiyeden hiçbir mühimme terk ve ihmal edilmemiş, hepsi icmâlden tafsîle veya tafsilden icmâle giden bir beyân-ı bedîʿ ile muhkem ve müteşabih suver-i muhtelife zâhir veya hafî delâil ve işârât içinde tezkir ve ihtar olunmuştur ki اِلَّٓا اُمَمٌ اَمْثَالُكُمْ ihtârı da bu cümledendir. Bunlar gösterir ki Allah teâlâ'nın kudret-i gaybında, levh-i mahfûzunda bulunmayan ve bulunamayacak olan hiçbir âyet yoktur. O kādir olan Allah tekvînî, teşrîʿî, kavlî, fiʿlî her âyeti indirebilir; onu da kitâbına yazmış, nizâmına rabt etmiş, hiçbir ihmâl ü taksir etmemiştir. Fakat âyetin müfîd olması az çok bir mümaselet ifade ederek suver-i muhtelife içinde emsâlden emsâle delâlet eylemesinde ve binâenʿaleyh bir tafsîli icmâl ve bir külliyeti işʿâr etmesindedir. Vâkıʿâtı yalnız tafsîlâtından okumak ve her vâkıʿayı münferiden mülâhaza etmek ve bilhassa yaşamak isteyenler hiçbir âyet okuyamazlar. Nefs-i[1] vukūʿât içinde boğulmuş kalmış, kendileri başkalarına ibret olmuş olurlar. Meselâ falanın başına dağ yıkılmış, falanı yıldırım çarpmış bunu münferiden mülâhaza etmekte hiçbir mâna yoktur. O kalemin kuruduğu bir vâkıʿadır. Onun bir âyet olabilmesi emsâli dağların, emsâli başlara yıkılıp düşebileceğini ve Allah'ın buna kādir olduğunu ve binâenʿaleyh bundan sakınmak ve korunmak[2] lâzım geldiğini anlatması itibariyledir. Havada kuşun kanadıyla uçtuğunu görüp de ondan tayerân kanunlarını ve o kanunları yazan Allah'ın kudretini anlamaya çalışanlar içindir ki kuşların tayerânı bir âyet olur. Bütün hayvânâtın böyle birer âyet olduğunu anlamayan ve mümaseletleri istihrâca çalışmayanlara ne kadar âyât indirilse boştur. İndirilen bu kadar âyetleri kāle almayıp da "bir âyet indirilse ya" diyenler, âyeti anlar ve dinler [1922] olsalardı gözleri önünde emsalleri olan hayvânâttan gereği gibi ders-i ibret alırlar ve nasıl bir hayât-ı hayvânî yaşadıklarını fehm ederlerdi de Allah teâlâ'nın neler yaratmaya kādir bulunduğunu ve hayatın, içinde bulundukları hayât-ı dünyâdan ibaret olmadığını takdir

1 B: "Nefsi".
2 M: "korkmak".

ederler ve öyle hayât-ı dünyâya sarılıp âyât-ı ilâhiyeyi tekzib ve inkâr etmezlerdi. Allah'ın kudretini anlamalı ki ne yerde sürünen hayvanlar mukadder olan hayatlarını yaşamak için muhtaç bulundukları rızıktan mahrum kalırlar, ne de havada uçan kuşlar Allah'ın yazdığı hudûdu tecavüz edebilirler. Hepsinin ahvâl ve harekâtı mahfuz, sergüzeşt-i hayatları bütün ânâtıyla ümmü'l-kitâbda mektub ve mazbuttur. Debelenir koşarlar, uçar sekerler, {ثُمَّ اِلٰى رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ} sonra bütün bu ümmetler rablerine haşr olunurlar. Âhirete sevk edilir, Rabbü'l-âlemîn'in huzûr-ı kibriyâsına toplanırlar ۞ da o zaman birbirlerinden acılarını çıkarırlar, hadîs-i nebevîde vârid olduğu üzere boynuzsuzlar boynuzlulardan öçlerini alırlar.[1] Hiçbir hayvan yoktur ki hakkında bu yazılmamış bulunsun, bu âkıbet başına gelmeyecek olsun.

Kitapta hiçbir tefrit olmadığı hâlde {وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا} bizim âyetlerimizi tekzib edenler ise {صُمٌّ} sağırdırlar. ۞ Onları duymazlar, gereği gibi tedebbür ve fehm edecek surette işitmezler ve bundan dolayı "esâtîru'l-evvelîn" derler. Ve âyâttan addetmezler de başka âyet talep ederler. {وَبُكْمٌ} Ve dilsizdirler. ۞ Hakkı söyleyemezler. Ve onun için davetine icâbet edemezler. {فِى الظُّلُمَاتِ} Türlü türlü zulmetler içindedirler. ۞ Küfür, cehalet, inad, taklid, hevâ ve ihtiras zulmetleri içinde önlerindekini görmezler, karanlıkta yuvarlanır giderler. Evet {مَنْ يَشَأِ اللّٰهُ يُضْلِلْهُ} Allah kimi dilerse [1923] onu dalâlette bırakır. ۞ Onda dalâlet halk eder. Kendi yolundan sapıtır. Dalâlet onun tabîʿat-ı müstakırresi olur kalır. Allah'ın duyurmadığına kimse bir şey duyuramaz. Allah'ın söyletmediğine kimse bir şey söyletemez, Allah'ın göstermediğine kimse bir şey gösteremez, Allah'ın şaşırdığını kimse yola getiremez. Ağız, dil, göz, kulak verdikten sonra da Allah dilerse o dili söyletmez, o göze göstermez, o kulağa işittirmez. Gerçi bâlâda geçtiği vechile Allah kendine rahmeti yazmış, fıtratı hidâyet üzere yapmıştır. Evvelen ve bizzat O'ndan idlâl-i cebrî

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* I, 72; Müslim, Birr, 60:
عَنْ عُثْمَانَ، أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: إِنَّ الْجَمَّاءَ لَتُقَصُّ مِنَ الْقَرْنَاءِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.
عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: لَتُؤَدُّنَّ الْحُقُوقَ إِلَى أَهْلِهَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ، حَتَّى يُقَادَ لِلشَّاةِ الْجَلْحَاءِ، مِنَ الشَّاةِ الْقَرْنَاءِ.

gelmez. İdlâl-i ilâhî abdin taleb-i dalâle müteveccih bir sû'-i ihtiyârı ile alâkadardır. Fakat yerde sürünen devâb ile havada uçan kuşların tefâvütü kabîlinden merâtib-i fıtratın tefâvütü mahza O'nun eser-i meşiyyeti olduğu gibi, meşiyyet-i abdin infâzı ve onun tabʿ u hatmi de mahza O'nun eser-i meşiyetidir. Bazısında yüzlerce[1] talepten sonra tabʿ etmediği dalâli, diğer bazısında birkaç talep ile tabʿ eder. {وَمَنْ يَشَأْ يَجْعَلْهُ عَلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ} Ve her kimi dilerse onu bir sırât-ı müstakīme kor ❁ ki üzerinde yürüyen doğruca gider, maksûduna erer.

Âyâtullahı tekzib eden, sırât-ı müstakīmden kaçınan ve Allah'tan başka mâbudlara tapınan müşriklere fıtratta bi'z-zarûre merkuz bulunan âyât-ı[2] vahdâniyeti takrir ile kendi nefislerindeki kizb tenakuzlarını izhar ve âkıbetlerini irâe için yâ Muhammed:

قُلْ اَرَاَيْتَكُمْ اِنْ اَتٰيكُمْ عَذَابُ اللّٰهِ اَوْ اَتَتْكُمُ السَّاعَةُ اَغَيْرَ اللّٰهِ تَدْعُونَۚ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٤٠﴾ بَلْ اِيَّاهُ تَدْعُونَ فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ اِلَيْهِ اِنْ شَٓاءَ وَتَنْسَوْنَ مَا تُشْرِكُونَۚ ﴿٤١﴾ وَلَقَدْ اَرْسَلْنَٓا اِلٰٓى اُمَمٍ مِنْ قَبْلِكَ فَاَخَذْنَاهُمْ بِالْبَأْسَٓاءِ وَالضَّرَّٓاءِ لَعَلَّهُمْ يَتَضَرَّعُونَ ﴿٤٢﴾ فَلَوْلَٓا اِذْ جَٓاءَهُمْ بَأْسُنَا تَضَرَّعُوا وَلٰكِنْ قَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٤٣﴾ فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهٖ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ اَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍۜ حَتّٰٓى اِذَا فَرِحُوا بِمَٓا اُو۫تُٓوا اَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً فَاِذَا هُمْ مُبْلِسُونَ ﴿٤٤﴾ فَقُطِعَ دَابِرُ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُواۜ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿٤٥﴾

[1924] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: Bir düşünür müsün kendinizi? Eğer Allah'ın azâbı başınıza gelir veya o saat başınıza gelirse Allah'tan başkasına mı dua edersiniz? Eğer doğru söylerseniz söyleyin bakayım. (40) Doğrusu yalnız O'na dua edersiniz de dilerse o feryada geldiğiniz belâyı üzerinizden kaldırır ve o

---

1 M: "yüzlerle".
2 M: "âyeti".

lahza siz o şirk koştuklarınızın hepsini unutursunuz[1] *(41). Celâlim hakkı için senden önce birtakım ümmetlere resuller gönderdik, dinlemediler de onları şiddetler ve zarûretlerle sıktık, gerek ki yalvarsınlar diye (42). Hiç olmazsa böyle tazyîkimiz geldiği vakit bari yalvarsaydılar, velâkin kalbleri katılaşmış, şeytan da her ne yapıyorlar ise kendilerine süslü göstermişti (43). Bu sebeple vaktâ ki edilen ihtarları unuttular, üzerlerine her [1925] şeyin kapılarını açıverdik. Nihâyet kendilerine verilen bu genişlik ve serbestlik ile tam ferahlandıkları sırada ansızın tuttuk kendilerini yakalayıverdik. Ne bakarsın, hepsi bir anda bütün ümidlerinden mahrum düştüler (44). Artık o zulmedip duran kavmin kökü kesilmişti, hamdolsun Allah'a, o Rabbü'l-âlemîn'e (45).*[2]

اَرَاَيْتَكُمْ Bu tâbir lisân-ı Arabda nazîri bulunmayan bir kelime-i istifham ve taaccübdür ki derin bir hayret ilkāsıyla أَخْبِرُونِي mânasını ifade eder. Kāideye nazaran bunun tam mânası "sen kendinizi gördün mü söyle" demek gibi görünürse de nahivde bu suretle fâil ve mefʿul olmayıp alâ gayr-i kıyas bir terkib olduğu beyan olunuyor[3]. Ve أَرَأَيْتَكَ "sen sen gördün mü?" أَرَأَيْتَكُمْ "sen siz gördünüz mü?" makamında bir tekid ve tefsir mânasında bulunduğu ve hey'et-i umûmiyesi "acaib, haydi haber ver veya haber veriniz" meâlinde kullanıldığı gösteriliyor. أَرَأَيْتَ'de hemze istifham içindir ki taaccüb ve ihbar bunun lâzımıdır. Bu fiil rü'yet-i basariyeden veya re'ye isabet etmek, ciğere nüfuz etmek mânasına re'y ve itikaddan veya iki mefʿûlüne taʿaddî eden efʿâl-i kulûbdan bâbında bâkī rü'yet-i ilmiyeden veyahut bâbında bâkī olmayıp ihbar mânasına

1 B -"ve o lahza siz o şirk koştuklarınızın hepsini unutursunuz".

2 H: "De ki: Gördün mü şunları? Eğer Allah'ın azâbı başınıza gelirse veya o saat başınıza gelirse Allah'tan başkasına mı dua edersiniz? Eğer doğru söylerseniz söyleyin bakayım. (40) Doğrusu yalnız O'na dua edersiniz de dilerse o feryada geldiğiniz belâyı üzerinizden kaldırır ve o lahza o şirk koştuklarınızın hepsini unutursunuz (41). Celâlim hakkı için senden önce birtakım ümmetlere resuller gönderdik, dinlemediler de onları şiddetler ve zarûretlerle sıktık, gerek ki yalvarsınlar diye (42). Hiç olmazsa böyle tazyîkimiz geldiği vakit bari yalvarsaydılar, velâkin kalbleri katılaşmış, şeytan da kendilerine her ne yapıyorlarsa süslemişti (43). Bu sebeple vaktâ ki edilen ihtarları unuttular, üzerlerine her şeyin kapılarını açıverdik. Nihâyet kendilerine verilen bu genişlik ve serbestlik ile tam ferahlandıkları sırada ansızın tuttuk kendilerini yakalayıverdik. Ne bakarsın, hepsi bir anda bütün ümidlerinden mahrum düştüler (44). Artık o zulmedip duran kavmin kökü kesilmişti, hamdolsun Allah'a, o Rabbü'l-âlemîn'e (45)".

3 M ve B: "olunur".

olan rü'yet-i ilmiyeden olmak üzere dört iştikak ile istiʿmâl edilir. Evvelki üçünde asl-ı kelimeden olan ikinci hemze ya tahkik veya beyne beyne teshil ile okunur, hazfi câiz olmaz. Ve muhâtabın ihtilâfına göre أَرَأَيْتَ أَرَأَيْتُمَا أَرَأَيْتُمْ gibi "tâ" ihtilâf eder fâʿili gösterir ve buna أَرَأَيْتَكَ أَرَأَيْتَكُمْ gibi "kâf" ilhâkı câiz olmaz. Fakat ihbar mânasına rü'yet-i ilmiyeden olduğu vakit hemzenin tahkīki ve beyne beyne teshîli ve hazfi ve elife ibdal ile meddi de câiz olur. Nitekim cumhur kıraatlerinde tahkik ile Nâfiʿ ve Ebû Caʿfer'de teshil ile, Kisâî'de iskāt ile ve Verş'te ibdal ile okunmuştur ki bu ibdal kāʿide-i sarfa muhalif olmakla beraber kelâm-ı Arabda vardır. [1926] Sonra işbu أَخْبِرْنِي mânasında muhâtabın ihtilâfına göre أَرَأَيْتَ أَرَأَيْتِ[1] أَرَأَيْتُمْ gibi "tâ"nın ke'l-evvel ihtilâfı câiz olduğu gibi, "tâ" müfred-i müzekkerdeki hâli üzere meftuh kalmakla beraber ihtilâf-ı muhâtabı işʿâr için âhirine أَرَأَيْتَكَ أَرَأَيْتَكُمْ gibi muhtelif surette kâf-ı muttasıla ilhâkı da câiz olur ki bu hâl bu fiile mahsustur. Binâenʿaleyh أَرَأَيْتُمْ, أَرَأَيْتَكُمْ makamında olarak أَخْبِرُونِي "bana haber veriniz" demektir. Yani كُمْ zamîri mefʿul değil, fâʿilin ihtilâfına delâlet eden bir harftir. Basriyyûnun îzâhı budur. Fakat Kisâî bunun mefʿûl-i evvel makamında olduğuna kāil olmuştur. Bu surette mâna yine أَخْبِرُونِي olmakla beraber أَرَأَيْتُمْ ile أَرَأَيْتَكُمْ, أَرَأَيْتَ ile أَرَأَيْتَكَ arasında esas itibariyle ince bir zevk farkı vardır. أَرَأَيْتَكُمْ kalbin vâkiʿde kendine ve kendi enfüsiyyâtına[2] müteʿallik vicdânından, yani bir şuura şuurdan, أَرَأَيْتُمْ ise mutlak bir vicdân-ı şuurdan sual ve istihbar demek olur. Nitekim bu âyette اَرَاَيْتَكُمْ istifhâmı bir fiʿl-i enfüsî olan duaya müteʿallik vicdâna teveccüh etmiş اَغَيْرَ اللّٰهِ تَدْعُونَ buyurulmuştur. Gelecek olan قُلْ اَرَاَيْتُمْ âyetinde de مَنْ اِلٰهٌ غَيْرُ اللّٰهِ يَأْتِيكُمْ بِهِ buyurulmuş, enfüse hâriçlerinden vâkiʿ olacak ityâna müteʿallik vicdâna tevcih edilmiştir ki Kisâî mezhebi hem kıyâs-ı nahve muvâfık, hem de bu ince farkı ibraz etmiş olmak hasebiyle bizce daha ziyade şâyân-ı dikkattir.

{قُلْ} Yâ Muhammed, müşriklere de ki {اَرَاَيْتَكُمْ} umûmiyetle her biriniz kendinizi gördünüz, anladınız mı? Kendinize, vicdânınıza hakikaten

---

1 B: "أرأيتما".
2 H: "nefsâniyetine".

şuurunuz var mı? Varsa şunu bana söyleyiniz, haber veriniz bakayım: {اِنْ اَتٰيكُمْ عَذَابُ اللّٰهِ} Eğer size Allah'ın -dünyada münkariz olan ümmetlere gelen- azâbı gelirse {اَوْ اَتَتْكُمُ السَّاعَةُ} veya geleceği muhakkak olan saat gelir, başınıza kıyamet koparsa {اَغَيْرَ اللّٰهِ تَدْعُونَ} Allah'ın gayrısına mı dua ve ilticâ edersiniz? [1927] ❁ Yani vicdanlarınızın derinliklerine inerek kendinizi iyice yoklayınız, tartınız bakayım; böyle mühlik derd[1] ü felâket karşısında bulunduğunuz veya içine düştüğünüz elîm ve müthiş bir zamanda nasıl bir hâlet-i rûhiye içinde bulunursunuz? Bütün ümidleriniz silinir, ölmüş gibi ye's-i küllîye mi düşersiniz? Yoksa henüz canınız çıkmadıkça yine bir ümîd-i halâs besler, derinden derine bir müncîye ilticâ hissiyle inler misiniz? Eğer inlerseniz o zaman samîm-i kalbinizden kime ilticâ eder, kime çağırır yalvarırsınız? Allah'a mı yoksa Allah'ın gayrı mâbud tanıdığınız putlarınıza mı? {اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} Eğer siz sâdık iseniz, hakikatte Allah'tan başka ilâhlar vardır iddiasında yalancı değil iseniz söyleyiniz, öyle bir zamanda Allah'tan başkasından ümid bekler, Allah'tan[2] başkasına dua ve niyaz eder misiniz? {بَلْ} Hayır {اِيَّاهُ تَدْعُونَ} ancak Allah'a dua eder, her ne umarsanız O'ndan umar ve yalnız O'na niyaz edersiniz. {فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ اِلَيْهِ اِنْ شَٓاءَ} O da dilerse dua ettiğiniz azâbı, sıkıntıyı açar, başınızdan def' eder {وَتَنْسَوْنَ مَا تُشْرِكُونَ} ve o vakit siz Allah'a şerîk tuttuğunuz şeyleri unutur, evvelce tapındığınız diğer ilâhlarınızı o müddet zarfında terk eder, hatırınıza bile getirmezsiniz. ❁ Çünkü keşf-i durra kādir merci'-i yegâne ancak Allah olduğu fıtrat-ı ukūlde ve künh-i vicdanda merkuzdur. İşin ciddiyeti ve korkunun dehşeti diğerlerini siler süpürür ve o zaman Allah'tan başkasının hiç olduğunu vicdanlar açıktan açığa duyar, akıllar idrak eder; elverir ki akıl kalmış, vicdan donmamış bulunsun.

Yâ Muhammed {وَلَقَدْ اَرْسَلْنَٓا اِلٰٓى اُمَمٍ مِنْ قَبْلِكَ} sen emin ol [1928] ki senden evvel birçok ümmetlere biz resuller gönderdik; böyle tanımadılar, küfr ettiler de {فَاَخَذْنَاهُمْ بِالْبَأْسَٓاءِ وَالضَّرَّٓاءِ} Biz de onları be'sâ' yani şiddetli fakr, maişet darlığı ve darrâ, yani emrâz ve âfât ile sıktık, fakr u zarûretle tuttuk tazyik eyledik {لَعَلَّهُمْ يَتَضَرَّعُونَ} ki tazarru' etsinler, zilletlerini anlayıp

---

1 B -"derd".
2 B -"başkasından ümid bekler, Allah'tan".

isyanlarına tevbekâr olsunlar, gufrânımıza dehâlet eylesinler; yani bu hâl içinde tevbe ve tazarruʿ etmeleri mümkin ve muhtemil idi. {فَلَوْلَٓا اِذْ جَٓاءَهُمْ بَأْسُنَا تَضَرَّعُوا} İmdi tazyîkimiz kendilerine geldiği sırada tazarruʿ ve dehâlet etselerdi ya {وَلٰكِنْ قَسَتْ قُلُوبُهُمْ} velâkin etmediler, gittikçe kalbleri katılaştı. ❁ Kābiliyyet-i intibâhiyelerini zâyiʿ ettiler, fakr u zarûrete alıştılar {وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} şeytan da yapageldiklerini alladı pulladı, kendilerine hoş gösterdi. ❁ Yaptıklarını fena diye değil, iyi yapıyoruz diye yapmaya, şerri hayr, günahı sevap telakkī etmeye başladılar. Artık tevbe ve rücûʿ ihtimali kalmadı, vicdanlar dondu, akıllar tutuldu, azıttılar da azıttılar.

İbtidâ, fakr u ihtiyaç mahlûkun ʿadem-i aslîsi muktezâsı ve lâzım-ı mahiyetidir. Onu defʿ ü izâle eden de rahmet-i ilâhiyedir. O rahmetin tenâkusu ile ârız olan fakr u zarûret ve tazyik ile âsî ve serkeş insanlara hadlerini ve kendi kendilerine bırakıldığı zaman muktezâ-yı mâhiyetlerini ihsas ve irâe ederek hiss-i salâh ve ubûdiyeti uyandıracak bir âyet-i fiʿliye ve muhtıra-i ilâhiyedir. Ve binâenʿaleyh ihtar ettiği mânayı anlayanlar için bir nimettir. Fakat bunun bu kuvve-i ihtâriye ve delâlet-i irşâdiyesi dâimî değil, bir müddet-i mahsûsa ile [1929] mahduddur. Bunun için böyle bir tazyîk-i ilâhîye mâruz olanlar onu evvelemirde nimet bilmeli ve serîʿ bir surette intibah hâsıl ederek nefsin tuğyânını kırmalı ve acz-i ubûdiyeti derhâl anlayıp tevbe ve tazarruʿ ile Allah'a ilticâ ve tarîk-i salâha rücûʿ eylemelidir. Bu intibah ne kadar serîʿ olursa dünya ve âhiret fâidesi de o kadar mühim olur. Bunu idrak edip tevbekâr olanlar dünyada olmazsa her hâlde ukbâda istifade ederler. En şedîd olan ilk tesir lahzaları geçtikçe ihtârın kuvveti tenâkus eder, daha ziyade teşdîdine lüzum hâsıl olur ve gittikçe intibah ihtimâli azalır, kesb-i müşkilât eder. Nihâyet o müddet-i mahdûde biter, tazyîkin bütün kuvve-i ihtâriyesi de tükenir, bir iʿtiyâd u tabʿ hâline gelir ve kalb öyle katılaşır ki artık ondan sonraki tuğyan alabildiğine iştidad eyler. Artık tazyîk u teşdîdin hiçbir hâssa-i terbiyeviyesi kalmaz. Bunun için terbiyevî bir hikmet ve maksadla tatbik olunacak tazyik ve teşdid uzun ve devamlı olmamak lâzım gelir. Hikmet-i rubûbiyet tazyîki, teşdîdi ve nihâyet taʿzîbi;

fesâdı ıslah, seyyiâtı tahdid, tevkif, taʿkīm için tatbik eder. Menşe'i fakr u zarûret olan seyyiâta karşı teşdîd-i tazyik ise o seyyiâtı teksir demek olur. Bunun ihtimâl-i salâhı varsa teşdidde değil, teysirdedir. اَلشَّيْءُ[1] إِذَا ضَاقَ اِتَّسَعَ'dır. Tazyik ile katılmış olan kalbleri yumuşatırsa teysir ve tevsîʿ yumuşatabilir. Ve artık bu tevsîʿ ve ittisâʿ onlara ya kesb-i salâh ettirir veya patlatır bitirir. Ve her iki takdirde seyyiât taʿkīm edilmiş, kötülerin arkası alınmış olur. Binâenʿaleyh {فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ} o katı kalbliler vaktâ ki ihtar olundukları ibretleri unuttular: ۞ Evvela, bir teysîr-i tedrîcî ifade eden ihtârât-ı rusülü, sâniyen tevbe ve tazarruʿ telkin eden be'sâ' ve darrâ' muhtıralarını düşünmek ve mütenebbih olmak ihtimalleri kalmadı. O zaman {فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ اَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ} üzerlerine her şeyin [1930] kapısını açtık. ۞ O şiddet ve müzâyakadan sonra onlara öyle bir hürriyet ve refah verdik ki maddî mânevî bütün mâniʿaları kaldırdık, her taraftan üzerlerine nimetler saldırdık,[2] iyi kötü her şey kendilerine bol bol açık bulunuyordu. Her türlü rahatlar, sıhhatler, zaferler, muvaffakiyetler, zevkler, safâlar önlerinde âmâde idi. Ne arzu etseler bulacak, ne isteseler yapabilecek bir hâle geldiler. Kendilerine kendi iradelerinden başka menʿ u takyid edecek hiçbir şey görünmüyordu. Öyle serbest bir imtihana kondular ve öyle istidracları arttı ki {حَتّٰٓى اِذَا فَرِحُوا بِمَٓا اُو۫تُٓوا} nihâyet bu hürriyet ve refah ile ferahlandılar. Tuttukları yolun iyi olduğuna ve bütün bunlar kendi istihkakları bulunduğuna ve her mes'ûliyetten âzâde olduklarına hükmettiler. Hiçbir kayd, hiçbir kaygı duymaz oldular, her şey kendilerininmiş, Allah ve âhiret yokmuş gibi zevk ü safâya daldılar, keyiflerini çattılar. Tam böyle ferahlandıkları, gel keyfim gel dedikleri sırada {اَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً} kendilerini birdenbire bastırıp yakalayıverdik {فَاِذَا هُمْ مُبْلِسُونَ} o saat iblis gibi bütün ümidleri kesildi, ye's ve hirmân-ı mutlak içinde donakaldılar. Bundan böyle onlar nihâyetsiz bir hasret içindedirler. {فَقُطِعَ دَابِرُ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا} Artık o zulmeden -şükür yerine küfr eyleyen- kavmin ardı alındı, kökü kesildi.[3] Arkalarından hiç kimse bırakılmadı,

1 B -"الشيء".
2 B -"her taraftan üzerlerine nimetler saldırdık".
3 B -"kökü kesildi".

hepsi ihlâk edildi ve bu suretle zulümlerine nihâyet verildi. ❁ Böyle zâlimleri bile her türlü ihtârâtı yaptıktan ve rubûbiyyet-i ilâhiyenin her nevi âsâr-ı rahmetini gösterip her imtihandan geçirdikten sonra taʿzîb ve ihlâk etmek ve rû-yi zemîni bu vechile zulm u şurûrdan [1931] tahlis eylemek[1] elbette ibâdullah için pek büyük şükranlara lâyıktır. {وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ} Her nimet gibi bunun da hamd ü şükrânı, Rabbü'l-âlemîn olan Allah'adır, O'nun hakkıdır.

Yâ Muhammed! Sen Allah'a hamd et de hamd etmeyen nankörlere:

قُلْ اَرَاَيْتُمْ اِنْ اَخَذَ اللّٰهُ سَمْعَكُمْ وَاَبْصَارَكُمْ وَخَتَمَ عَلٰى قُلُوبِكُمْ مَنْ اِلٰهٌ غَيْرُ اللّٰهِ يَأْتِيكُمْ
بِهِۜ اُنْظُرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الْاٰيَاتِ ثُمَّ هُمْ يَصْدِفُونَ ﴿٤٦﴾ قُلْ اَرَاَيْتَكُمْ اِنْ اَتٰيكُمْ عَذَابُ اللّٰهِ
بَغْتَةً اَوْ جَهْرَةً هَلْ يُهْلَكُ اِلَّا الْقَوْمُ الظَّالِمُونَ ﴿٤٧﴾ وَمَا نُرْسِلُ الْمُرْسَلِينَ اِلَّا مُبَشِّرِينَ
وَمُنْذِرِينَۚ فَمَنْ اٰمَنَ وَاَصْلَحَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٤٨﴾ وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا
يَمَسُّهُمُ الْعَذَابُ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ ﴿٤٩﴾

Meâl-i Şerîfi

De ki: "söyleyin bakayım: Eğer Allah sizin kulaklarınızı ve gözlerinizi alıverir ve kalblerinizi mühürleyiverirse, kimdir Allah'tan başka bir ilâh ki onu size getirip verecek?" Bak biz âyetlerimizi nasıl evirip çevirip türlü suretlere sokuyoruz? Sonra da onlar nasıl geçiveriyorlar? (46) De ki: "Gördün [1932] mü kendinizi; şayet Allah'ın azâbı ansızın yahut açıktan başınıza geliverirse zâlimler gürûhundan başkası mı helâk olacak? (47) Biz o gönderilen peygamberleri ancak rahmetimizin müjdecileri ve azâbımızın habercileri olmak üzere göndeririz. Onun için kim iman edip salâh yolunu tutarsa onlara korku yoktur ve mahzun olacaklar onlar değildir (48). Âyetlerimize yalan diyenlerdir ki fıskı âdet edindikleri için kendilerine azab dokunacaktır (49).[2]

---

1 H -"eylemek".

2 H: "'Gördün mü?' de, 'söyleyin bakayım: Eğer Allah sizin kulaklarınızı ve gözlerinizi alıverir ve kalblerinizi mühürleyiverirse, kimdir Allah'tan başka bir ilâh ki onu size getirip verecek?' Bak biz âyetlerimizi

{قُلْ اَرَاَيْتُمْ} De ki şunu bana haber veriniz {اِنْ اَخَذَ اللّٰهُ سَمْعَكُمْ وَاَبْصَارَكُمْ} eğer Allah kulaklarınızdaki işitmek ve gözlerinizdeki görmek kuvvesini alıverir, duyan kulaklarınızı sağır, gören gözlerinizi kör ediverir {وَخَتَمَ عَلٰى قُلُوبِكُمْ} ve kalblerinizi mühürleyiverirse ❁ Yani tabʿ eder, hayr u hidâyeti anlamayacak bir hâle kor veya mecnunlar gibi akılları giderir veya hiçbir şey duyamayacak vechile kalblerinizi öldürür, bütün şuurunuzu selb ediverirse {مَنْ اِلٰهٌ غَيْرُ اللّٰهِ يَأْتِيكُمْ بِهِ} Allah'tan başka onu size getirecek ilâh[1] kim? ❁ Yani işitir kulaklarınız, görür gözleriniz, duyar kalbleriniz var; bunları görüyor, biliyorsunuz değil mi? İnsanlığınızın en şerefli kuvveleri olan bu vasıtaları size veren Allah dilerse sağırlar, körler, yanılanlar, delirenler, uyuyanlar, bayılanlar, ölenlerde yaptığı gibi sizden yine alabilir. Bunu da görüyor, biliyorsunuz değil mi? Allah bunlardan birini veya hepsini alırsa sağırların kulakları, körlerin gözleri açıldığı, delilerin ayıldığı, uyuyanların uyandığı gibi dilediği zaman yine verebiliyor. Bunu da görüyorsunuz değil mi? Peki ama Allah bunları alır ve vermek istemezse size onları alıp getirecek, iade edebilecek hiçbir kimse, Allah'tan başka hiçbir [1933] kudret tasavvur olunabilir mi? Ve hele sizin ilâh diye tapındıklarınızdan birinin bunları iade edebilmesine imkân var mıdır? Hayır değil mi? O hâlde Allah'ın varlığını ve birliğini ve kudretini nasıl inkâr ediyorsunuz ve nasıl olup da Allah'tan başka ilâh var diyorsunuz? Ve nasıl oluyor da baʿs ü kıyâmetin imkânına ve bunları resûlüne tebliğ edebileceğine inanmıyorsunuz?

Ey muhatab, {اُنْظُرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الْاٰيَاتِ} bak biz âyetleri nasıl tasrif ediyoruz ❁ nasıl tenvîʿ ediyor ve nasıl şekilden şekle koyuyoruz. Bir vücudda kulaklar yapıyoruz, gözler yapıyoruz, kalbler yapıyoruz; bunları alıyoruz

---

nasıl evirip çevirip türlü suretlere koyuyoruz? Sonra da onlar nasıl geçiveriyorlar? (46) 'Gördün mü kendinizi' de, 'şayet Allah'ın azâbı ansızın yahut açıktan başınıza geliverirse zâlimler gürûhundan başkası mı helâk olacak?' (47) Biz o gönderdiklerimizi ancak rahmetimizin müjdecileri ve azâbımızın habercileri olmak üzere göndeririz. Onun için kim iman edip salâh yolunu tutarsa onlara korku yoktur ve onlar değildir mahzun olacaklar (48). Âyetlerimize yalan diyenlerdir ki fıskı âdet edindikleri için kendilerine azab dokunacaktır (49)".

1 H -"ilâh".

veriyoruz, bir kalbe hem kulaktan hem gözden hem de kendinden nişanlar veriyor, delâletler telkin ediyoruz. Onlara hem varlıklarını duyuruyoruz hem yokluklarını. Aynı bir medlûlü kâh kulaklara koyuyoruz, kâh gözlere sokuyoruz, kâh doğrudan doğru kalbe bırakıyoruz. Bir mâna kâh bir ses olup kulaklarda çınlıyor, kâh bir nakış olup gözlerde parıldıyor, kâh bir elem ü lezzet veya bir akl-ı mahz olup kalbleri oynatıyor. Bir ses, bir nakış, bir akıl[1] kâh mâzîleri çekip getiriyor, kâh istikballere[2] sürükleyip[3] götürüyor, kâh bir câzibe-i niʿmet ile iradeleri cezb ü tergīb ediyor ve kâh bir dâfiʿa-i nikmet ile nefretler, terhîbler saçıyor. Bir ses nağmeden nağmeye, vakfeden vakfeye muhtelif keyfiyetler içinde diziliyor, kulaklara dökülüyor, müstakīm ve münhanî, münkesir veya gayr-i münkesir hareketler, sükunlar bir ziyâ ile muhtelif suretler iktisab edip gözlere sokuluyor. Bütün bunlar aynı bir mâna ile bir şuur, bir idrak, bir nûr olup kalblere iniyor, intibâʿ ediyor. Derken o şuur ve idrak o kalbden yine aynı mâna ile harekete geliyor; mütenevviʿ, müteşâbih, mütemâsil suver u keyfiyyât ile nefislerden, bedenlerden birer fiil olarak çıkıyor. Evvelki gibi ağızlardan ses, ellerden yazı olarak peyderpey intişar ediyor ve bütün [1934] bu tasarrufât ve tehavvülâtta o kulakları, gözleri, kalbleri, vücudları birleştiren aynı mânalar sâbit ve aynı medlûller bâkī kalıp gidiyor. Ebʿâd-ı fezâ, imtidâd-ı zaman içinde kalblerle duyulup hafızalarda tutulan, dillerle söylenip kulaklarla işitilen, ellerle sahifelere yazılıp gözlerle görülen, ağızlarla okunan ve bu suretle tekrar tekrar intişar edip yaşayan ve fakat bunların hiçbirine hulûl etmiş olmayıp o ebʿâd ve imtidâdı tayyederek bir noktada bir lemha-i vicdanda toplayan o meʿânî-i bâkiye ve hakāik-i sâbitedir ki vâhid olan Allah teâlâ'nın vücûduna ve kemâl-i kudret ü tasarrufuna delâlet eden âyât-ı Hakk'ın aslı ve zât u sıfât-ı[4] Hakk'ın ifadesi olan ve Allah'ın teblîğ ü ifadeye kādir en beliğ bir mütekellim olduğunu dahi isbat eden Kur'ân'ın, kelâmullahın kendisidirler. Bakınız Allah o

1 B -"mahz olup kalbleri oynatıyor. Bir ses, bir nakış, bir akıl".
2 B: "istikballeri".
3 M ve B: "çekip".
4 B: "sıfatı".

âyetleri Kur'ân'ında ne tertiblere, ne üsluplara, ne nazımlara koyuyor: Kâh inşâya, kâh ifnâya, kâh iadeye tevcih ediyor, kâh mücerred bir tenbih ve ihtar yapıyor; kâh hissiyâtı tahrik edip tergībler, terhîbler saçıyor, kâh semâvât ve arzı gezdirip âfâkı dolaştırıyor; kâh kalblerin, vicdanların derinliklerine indirip enfüsiyyâtı gösteriyor; kâh mukaddimât-ı akliye tertîbiyle mantıklar içinde şâhidden gāibi anlatıyor. Kâh aynı mazmûnu, aynı haberi, aynı müşahedeyi, aynı âyeti bir sanʿat-ı bedîʿa ile şekilden şekle, suretten surete, nazımdan nazma mütenevviʿ, müteʿaddid âyetler yapıyor ve kâh müteʿaddid, muhtelif âyetleri bir âyete ifrağ edip tafsilleri icmal eyliyor. Velhâsıl şu'ûn-ı hakikati nasıl bir harf, bir kelime hâline getiriyor, o hurûf ve kelimâtı nasıl sîgalara çekiyor da o beyyinât-ı bâliğa ile kendi varlığını, vahdâniyetini, kudret-i tasarrufunu kulaklara, gözlere, kalblere nasıl tebliğ eyliyor {ثُمَّ هُمْ يَصْدِفُونَ} sonra da onlar bu âyetlerden nasıl iʿrâz ediyorlar?

{قُلْ اَرَاَيْتَكُمْ} Yâ Muhammed de ki: Vicdânınızı iyi tartın [1935] da şunu bana iyi haber veriniz: {اِنْ اَتٰيكُمْ عَذَابُ اللّٰهِ بَغْتَةً اَوْ جَهْرَةً} Eğer size Allah'ın azâbı hiçbir delil ü alâmeti olmaksızın birdenbire veya önce delâil ve emârâtını göstererek açıktan açığa gelirse {هَلْ يُهْلَكُ اِلَّا الْقَوْمُ الظَّالِمُونَ} zâlimler gürûhundan, yani küfrü iman yerine koyan sizden başkası mı helâk olacak? Hayır. ❁ Bir de o kâfirler risaletin mâhiyet ü vezâifini, peygamberlerin hikmet-i irsâlini bilmezler de peygamberden vazife ve salâhiyeti hâricinde şeyler talep ederler. Hâlbuki {وَمَا نُرْسِلُ الْمُرْسَلٖينَ} Biz öteden beri gönderdiğimiz resulleri başka değil {اِلَّا مُبَشِّرٖينَ وَمُنْذِرٖينَ} ancak birer mübeşşir ve münzir olarak göndeririz. ❁ Bütün peygamberler kavimlerine meserret verecek şeyleri haber verip müjdelemek ve mazarrat verecek şeyleri haber verip korkutmak ve sakındırmak, tâatları ve tâatların sevâbını, masiyetleri ve masiyetlerin ikābını ihbar ve tebliğ etmek için gönderilir. Yoksa haber verilen şeylerin vukūʿ ve îkāʿına[1] onların asla hakk-ı müdâhaleleri yoktur, o Allah'a aittir. Peygamberin vazifesi acı ve tatlı sâdık haberler vermektir. Binâenʿaleyh {فَمَنْ اٰمَنَ وَاَصْلَحَ... اِلخ}

1 B: "ikābına".

Bu mâlum olduktan sonra davayı îzah ederek ve o kâfirlerin suallerine cevap olarak yâ Muhammed!

قُلْ لَٓا اَقُولُ لَكُمْ عِنْدٖى خَزَٓائِنُ اللّٰهِ وَلَٓا اَعْلَمُ الْغَيْبَ وَلَٓا اَقُولُ لَكُمْ اِنّٖى مَلَكٌۚ اِنْ اَتَّبِعُ اِلَّا
مَا يُوحٰٓى اِلَيَّۜ قُلْ هَلْ يَسْتَوِى الْاَعْمٰى وَالْبَصٖيرُۜ اَفَلَا تَتَفَكَّرُونَ ﴿٥٠﴾ وَاَنْذِرْ بِهِ الَّذٖينَ
يَخَافُونَ اَنْ يُحْشَرُٓوا اِلٰى رَبِّهِمْ لَيْسَ لَهُمْ مِنْ دُونِهٖ وَلِىٌّ وَلَا شَفٖيعٌ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ ﴿٥١﴾ وَلَا
تَطْرُدِ الَّذٖينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدٰوةِ وَالْعَشِىِّ يُرٖيدُونَ وَجْهَهُۜ مَا عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَیْءٍ
وَمَا مِنْ حِسَابِكَ عَلَيْهِمْ مِنْ شَیْءٍ فَتَطْرُدَهُمْ فَتَكُونَ مِنَ الظَّالِمٖينَ ﴿٥٢﴾ وَكَذٰلِكَ فَتَنَّا
بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لِيَقُولُٓوا اَهٰٓؤُلَٓاءِ مَنَّ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ مِنْ بَيْنِنَاۜ اَلَيْسَ اللّٰهُ بِاَعْلَمَ بِالشَّاكِرٖينَ ﴿٥٣﴾
وَاِذَا جَٓاءَكَ الَّذٖينَ يُؤْمِنُونَ بِاٰيَاتِنَا فَقُلْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلٰى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَۙ اَنَّهُ
مَنْ عَمِلَ مِنْكُمْ سُٓوءًا بِجَهَالَةٍ ثُمَّ تَابَ مِنْ بَعْدِهٖ وَاَصْلَحَ فَاَنَّهُ غَفُورٌ رَحٖيمٌ ﴿٥٤﴾ وَكَذٰلِكَ
نُفَصِّلُ الْاٰيَاتِ وَلِتَسْتَبٖينَ سَبٖيلُ الْمُجْرِمٖينَ ﴿٥٥﴾

[1937] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: "Ben size 'Allah'ın hazineleri benim yanımdadır' demem, gaybı da bilmem; size 'ben meleğim' de demem. Ben ancak bana verilen vahye ittibâ' ederim." [1] *De ki: Kör, görenle bir olur mu? Artık bir düşünmez misiniz? (50) Hem bununla şunları inzar eyle ki, Rablerinin huzûruna haşr olunacaklarından korkarlar, öyle ki kendileri için O'nun huzûrunda ne bir dost ne bir şefaatçi yok, gerektir ki onlar korunurlar (51) Ve öyle Rablerinin cemâlini isteyerek sabah akşam O'na dua edenleri yanından kovayım deme. Sana onların hesabından bir şey yok, senin hesabından da onlara bir şey yok ki bîçareleri kovup da zâlimlerden olacaksın (52). Böyle bazılarını bazısıyla fitneye de düşürmüşüzdür ki şöyle desinler: "Â! Şunlar mı o Allah'ın*

1 B -"Ben ancak bana verilen vahye ittibâ' ederim".

aramızdan lütfuna lâyık gördüğü kimseler?" Allah şükreden kullarını daha iyi bilir değil mi? (53) Âyetlerimize iman ediyor olanlar yanına geldikleri zaman da de ki: "Selâm sizlere, Rabbiniz kendine rahmeti yazdı. İçinizden her kim bir câhillikle bir kabahat yapmış, sonra arkasından tevbe edip düzelmiş ise ona karşı Gafûr, Rahîm olmayı irade buyurdu" (54). Daha böyle âyetlerimizi tafsil edeceğiz, hem mücrimlerin yolu seçilsin diye (55).[1]

Kıraat: وَلِتَسْتَبِينَ Âsım'dan Şuʿbe, Hamza, Kisâî, Halef-i Âşir "ye" ile وَلِيَسْتَبِينَ; سَبِيلُ Nâfiʿ ve Ebû Caʿfer nasb ile سَبِيلَ.

{لَٓا اَقُولُ لَكُمْ عِنْدٖي خَزَٓائِنُ اللّٰهِ} ❁ "**Hazâin**"; lisânımızda "hazine" veya "hazne" tâbir olunan "hizâne"nin cemʿidir ki, ellerin erişemeyeceği bir surette mal iddihar olunan muhrez mekânın ismidir. -Yani ben "Allah'ın kudret hazineleri bendedir, bana tefviz olunmuştur, ben onlarda istiklâlen veya isti'zânen dilediğim gibi tasarruf ederim" demem[2], böyle bir iddiada bulunmam.- Binâenʿaleyh âyetler indirmek veya azab inzal eylemek [1938] veya dağları altın yapmak vesâire gibi şeyler bana ait değildir. Bana "Sen, Allah tarafından resul isen Allah'tan iste de bize dünya saadetlerini bol bol versin, yoksa risaletine inanmayız" demeye hakkınız yoktur. Onlar benim elimde değil, Allah'ın elindedir. Dilediğine mülk veren, dilediğinden mülkü nezʿ eden, dilediğini iʿzâz ve dilediğini izlâl eden "bi-yedihi'l-hayr" O'dur. {وَلَٓا اَعْلَمُ الْغَيْبَ} Ben gaybı da bilmem:

---

1 H: "'Ben' de, 'size «Allah'ın ~~bütün~~ hazineleri benim yanımdadır» demem, gaybı da bilmem; size «ben meleğim» de demem. Ben ancak bana ~~vahyolunana~~ verilen vahye ittibâʿ ederim.' 'Hiç' de, 'kör ~~ile~~ görenle müsâvî olur mu? ~~Binâenʿaleyh siz~~ Artık bir düşünmez misiniz?' ~~de~~ (50) Bununla şunları inzar eyle ki, Rablerinin huzûruna haşr olunacaklarından korkarlar, kendileri için O'ndan başka bir velî de yoktur, bir nasîr de; gerektir ki onlar korunurlar (51) Hem öyle mahza Rablerinin cemâlini isteyerek sabah akşam O'na dua edenleri yanından kovayım deme. Sana onların hesabından bir şey yok, senin hesabından da onlara bir şey yok ki bîçareleri kovup da zâlimlerden olacaksın (52). Böyle bazılarını bazısıyla fitneye de düşürdük ki şöyle desinler: 'Â! Şunlar mı imiş Allah'ın aramızdan lütfuna lâyık gördüğü kimseler?' Allah şükreden kullarını daha iyi bilir değil mi imiş be! (53) Âyetlerimize iman ediyor olanlar yanına geldikleri zaman da de ki: 'Selâm sizlere, Rabbiniz kendine rahmeti yazdı. Hakikat içinizden her kim bir câhillikle bir kabahat yapmış, sonra onun arkasından tevbe edip de düzelmiş ise ona karşı Gafûr, Rahîm olmayı irade buyurdu' (54). Daha böyle âyetlerimizi tafsil edeceğiz, hem mücrimlerin yolu seçilsin diye (55)".

2 M: "diyemem".

İlmimden gāib bulunan ef‘âl ve ma‘lûmât-ı ilâhiyeyi bilirim diye iddia da etmem; kehanet taslamam. Diğer bir âyette de وَلَوْ كُنْتُ اَعْلَمُ الْغَيْبَ لَاسْتَكْثَرْتُ مِنَ الْخَيْرِۚ وَمَا مَسَّنِيَ السُّوٓءُ اِنْ اَنَا اِلَّا نَذٖيرٌ وَبَشٖيرٌ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ [el-A‘râf 7/188][1] gelecektir. Binâen‘aleyh bana “o saat ne vakit?” veya “azab ne zaman?” gibi gayb sualleri sormanızın da mânası yoktur. {وَلَٓا اَقُولُ لَكُمْ اِنّٖي مَلَكٌ} Ben size “Bir meleğim” de demem, bir melek olduğumu da iddia etmem. ❁ Binâen‘aleyh اَوْ تَرْقٰى فِى السَّمَٓاءِ [el-İsrâ 17/93][2] diye beşerde âdet olmayan göğe çıkmak gibi harikulâde ef‘âli bana teklif etmeye veya benim meleklerde bulunmayan yemek içmek gibi evsâf-ı beşeriyemi risaletime mâni‘ addedip مَالِ هٰذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْشٖى فِى الْاَسْوَاقِ [el-Furkân 25/7][3] demeye de hakkınız yoktur. {اِنْ اَتَّبِعُ} Ben başka bir şeye[4] değil {اِلَّا مَا يُوحٰٓى اِلَيَّ} ancak bana gönderilen vahye uyarım, ona tâbi‘ olurum. ❁ Gayba müte‘allik verdiğim haberler benim kendimden değil, Allah’tan bana vârid olan vahiylerdir ve Allah’ın ilmini tebliğdir. فَلَا[5] يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِهٖٓ اَحَدًا. اِلَّا مَنِ ارْتَضٰى مِنْ رَسُولٍ فَاِنَّهُ يَسْلُكُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهٖ رَصَدًا [el-Cin 72/26-27][6] medlûlünce Allah gaybına hiç kimseyi muttali‘ ve hâkim kılmaz. Ancak ihtiyar ettiği ve emin kıldığı resul müstesnâdır. Ona önünden ve ardından rasadlar kor, temin eder ve o suretle ona meşhud ve mâlumu olmayan bazı gaybları vahyeder, haber verir; mazmûn-ı haber o resûlün yanında hazır olmadığı, gāib bulunduğu hâlde vahiy ve haber bilfiil meşhud ve hâzır bulunur. Ve onun bizzat mâlumu olmayan gayb, bu [1939] sayede âyet ve alâmetiyle mâlumu olur. Velev bi’l-vâsıta olsun mâlumu[7] olan da her vechile gayb olmaz. Bilinen gayb-ı mutlak değil gayb-ı[8] muhberdir. Bunun içindir ki ilm-i beşerin hepsi bir haber, bir kaziyye mahiyetinde tecellî eder ve ilm-i beşerin hakkı, iş‘ârı, zât-ı hakkın değil âyet ve alâmetinin kalbde

1 “…Eğer ben bütün gaybı bilir olsa idim daha çok hayır yapardım ve kötülük denilen şey yanıma uğramazdı. Ben o değil, ancak iman edecek bir kavim için inzâr u bişârete me’mur bir peygamberim.”
2 “…yahut semâya çıkasın…”
3 “…Bu Peygamber’e ne oluyor? (…) Yemek yiyor ve çarşılarda yürüyor…”
4 B: “şey”.
5 H, M ve B: “ولا”.
6 “…fakat gaybına kimseyi apaçık âgâh etmez, ihtiyar buyurduğu bir resûlden başka, çünkü onun önünden ve ardından râsıdler dizer.”
7 M ve B: “mâlum”.
8 H: “gayr-i”.

huzûruyla bir delâlet-i kelâmiyedir. Ve bunun damânı Hak teâlâ'nın kendiye şehadetidir. Mahsüsât ve meşhûdâtta bile kulaklara, gözlere ve onlar vasıtasıyla kalbe vârid olan zevât-ı eşyâ değil, âyât-ı eşyâdır. Ve en celî, en sarih âyet, kelâm-ı Hak ve en vâzıh ilim ihbâr-ı Hak'tır. Vahiy de kelâmullah olan âyât-ı Hakk'ın kalbe nüfûz-ı cebrîsidir. Risalet de Allah'tan vahiy telakkī etmek ve muktezâsıyla amel eylemekten ibarettir. Peygamber vahiy ile âyât-ı Hakk'ı müşahede ve ihbar eder. Elbette duyan duymayana karşı hüccettir. Ve peygamberlerle peygamber olmayanların farkı gözlülerle aʿmâların farkı gibidir. Aʿmâlar göremedikleri[1] şeyleri ancak görenlerin ihbârından dinleyerek semʿ tarîkiyle istifade edecekleri gibi, peygamber olmayanlar da peygamberlerden öyle istifade edebilirler. Aʿmâlara gözlülerin delâil ve âyâtı olan elvânı anlatmak mümkin olmaz. Sağır ve deli değillerse önlerindeki uçurumu söyleyerek sakındırıp korundurmak ve âyât-ı semʿ ve kalb sayesinde sâlim yolları anlatmak mümkin olur. Bunun için buyuruluyor ki:

{قُلْ هَلْ يَسْتَوِى الْاَعْمٰى وَالْبَصِيرُ} "Kör ile gören müsâvî olur mu? {اَفَلَا تَتَفَكَّرُونَ} İmdi siz bir tefekkür etmez misiniz?" de. {وَاَنْذِرْ بِهِ الَّذِينَ} Ve bu vahiyle o kimseleri inzar et ki {يَخَافُونَ اَنْ يُحْشَرُوا اِلٰى رَبِّهِمْ} Rablerine haşr olunmaktan korkarlar. O hâlde ki {لَيْسَ لَهُمْ مِنْ دُونِهِ وَلِيٌّ وَلَا شَفِيعٌ} kendilerinin O'ndan, Rabbü'l-âlemîn'den başka ne bir velîleri ne de bir [1940] şefîʿleri yoktur. Gerek vukūʿuna iman ile olsun ve gerek imkân ve ihtimal üzerine şekk ü tereddüdle olsun, kalblerinde böyle bir haşr korkusu, bir âhiret hissi bulunduğu hâlde korunmayan veya korunmasını bilmeyen gayr-i muttakīleri inzar eyle {لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ} ki[2] bunlar belki korunurlar. ۞ Yani bunlar içinde bu sayede ittikā edecek, korunacak olanlar vardır. Gerçi haşr ve âhireti külliyen inkâr edenler yahut âhirete inanmakla beraber Allah'ın azâbından kendilerini katʿiyyen kurtarabilecek, Allah'tan başka velîleri veya şefaatçileri bulunduğuna cezmen itikad etmiş bulunanlar, meselâ putlarının vesâir ilâh tanıdıklarının ve babalarının, dedelerinin,

1 B: "görmedikleri".
2 B -"ki".

pirlerinin ve Allah'ın izni olmadan peygamberlerinin Allah'a karşı kendilerine sâhip olup şefaat edeceğine inanmış olanlar kābil-i inzar değil iseler de Allah'tan başka velî ve şefî'leri olmadığına inanan veya ihtimal verenler kābil-i inzar ve teessürdürler.

Böyle gayr-i müttakīleri inzar emrinden sonra müttakīlere ikram ve tebşir için buyuruluyor ki: {وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ} Ve şöyle müttakīleri kovma ki {يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدٰوةِ وَالْعَشِيِّ} sabah akşam, yani her zaman Rablerine dua ve ibadet ederler ve ederken {يُرِيدُونَ وَجْهَهُ} sırf O'nun -O rabbü'l-âlemîn'in-cemâlini, rızâsını isterler. Hulûs-i niyet ile ve ancak Allah'a teveccüh ederek dâima dua ve ibadet ederler. {مَا عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ} Onların hesaplarından hiçbir şey sana ait değil {وَمَا مِنْ حِسَابِكَ عَلَيْهِمْ مِنْ شَيْءٍ} senin hesabından hiçbir şey de onlara ait değildir ۞ ki muhasebe vazifesi veya endişesiyle {فَتَطْرُدَهُمْ} onları kovasın. Binâen'aleyh kovma {فَتَكُونَ مِنَ الظَّالِمِينَ} ki zâlimlerden olursun.

[1941] Rivayet olunuyor ki Kureyş'in ileri gelenlerinden birtakımları Hazret-i Peygamber'e uğramışlar, yanında Suheyb, Habbâb[1], Bilâl, Ammâr, Selmân ve sâir fukarâ-yı müslimîn bulunuyormuş. "Yâ Muhammed! Sen kavminden vazgeçtin de bunlara mı râzı oldun? Biz bunları arkasından mı gideceğiz? Bunları yanından tard etsen biz senin meclisine gelir konuşur, belki ittibâ' ederiz" demişler, Resûlullah مَا أَنَا بِطَارِدِ الْمُؤْمِنِينَ "ben mü'minleri tard etmem" buyurmuş, "o hâlde biz geldiğimiz vakit bunları kaldır, gittiğimiz vakit istersen yanında oturt" demişler. Hazret-i Ömer de "Yâ Resûlallah, yapsan bakalım ne olacaklar?" demiş, sonra onlar[2] ilhah etmişler ve bunun yazılmasını istemişler. Resûlullah da yazılmak için bir sahife ile Hazret-i Ali'yi çağırtmış ve bu âyet وَلِتَسْتَبِينَ سَبِيلُ الْمُجْرِمِينَ'e kadar bu sebeple nâzil olmuştur. Bunun üzerine Resûlullah sahifeyi atmış ve Hazret-i Ömer sözüne i'tizar etmiştir. Selmân ve Habbâb[3] radıyallahu anhümâ demişlerdir ki: "Bu âyet bizler[4]

1 H, M ve B: "Cenâb".
2 M ve B: "onlara".
3 H, M ve B: "Cenâb".
4 M ve B: "bizlerin".

hakkında nâzil oldu, Resûlullah bizimle beraber oturur ve biz kendisine dizimiz mübarek dizine dokununcaya kadar yaklaşırdık ve istediği zaman yanımızdan kalkardı. Sonra Sûre-i Kehf'te وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذٖينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدٰوةِ وَالْعَشِيِّ [18/28][1] nâzil oldu ve binâenʿaleyh biz kalkmadan kalkmayı terk buyurdu ve dedi ki الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يُمِتْنِي حَتَّى أَمَرَنِي أَنْ أَصْبِرَ نَفْسِي مَعَ قَوْمٍ مِنْ أُمَّتِي، مَعَكُمُ الْمَحْيَا، وَمَعَكُمُ الْمَمَاتُ "Hamdolsun Allah'a ki ümmetimden bir kavim ile beraber nefsime sabrettirmemi bana emretmeden beni öldürmedi, hayat sizinle, memat sizinle…"[2]

Zira {وَكَذٰلِكَ} böyle bir fitne ile ❁ yani tard ü istihkāra şâyan zannedilen fukara ve zuʿafâyı iman ve ihlâs ile memnun ve muazzez etmek gibi bir imtihan iledir ki {فَتَنَّا بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ} onların bir kısmını diğer kısmıyla imtihan ettik. {لِيَقُولُٓوا اَهٰٓؤُ۬لَٓاءِ مَنَّ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ مِنْ بَيْنِنَا} "Şunları mı Allah aramızdan [1942] minnet ü inʿâmına lâyık gördü?" desinler diye fitneye düşürdük, birbirleriyle mübtelâ kıldık. ❁ Nefislerine, mevkiʿ ve ikballerine mağrur olarak diğerlerini ve ale'l-husûs düşkün fukara ve zuʿafâ kısmını istihkar edenleri bir gün gelir Allah onlarla imtihan eder, kendilerine vermediğini onlara verir, karşılarına çıkarır, gururlarını kırar[3]. O zaman onlar[4] o nimetlerin esası bir ihsân-ı ilâhîden ibaret olduğunu ve[5] Allah teâlâ'nın dilediğine dilediğini vermekte bulunduğunu anlayarak acz-i ubûdiyetlerini idrâk eder ve Hakk'a teslîm-i nefs edip tevbekâr olurlarsa bu imtihanda kazanmış olurlar. Fakat kibr ü gururlarını

---

1 "Nefsince de o kullarla beraber sabret ki sabah akşam (her vakit) Rab'lerine dua eder…"

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XII, 540. Krş. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XI, 376-381; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 149:

رُوِيَ عَنْ عَبْدِ اللهِ بْنِ مَسْعُودٍ أَنَّهُ قَالَ: مَرَّ الْمَلأُ مِنْ قُرَيْشٍ عَلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَعِنْدَهُ صُهَيْبٌ وَخَبَّابٌ وَبِلَالٌ وَعَمَّارٌ وَغَيْرُهُمْ مِنْ ضُعَفَاءِ الْمُسْلِمِينَ، فَقَالُوا: يَا مُحَمَّدُ أَرَضِيتَ بِهَؤُلَاءِ عَنْ قَوْمِكَ؟ أَفَنَحْنُ نَكُونُ تَبَعًا لِهَؤُلَاءِ؟ اطْرُدْهُمْ عَنْ نَفْسِكَ، فَلَعَلَّكَ إِنْ طَرَدْتَهُمْ اتَّبَعْنَاكَ، فَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: «مَا أَنَا بِطَارِدِ الْمُؤْمِنِينَ» فَقَالُوا فَأَقِمْهُمْ عَنَّا إِذَا جِئْنَا، فَإِذَا أَقَمْنَا فَأَقْعِدْهُمْ مَعَكَ إِنْ شِئْتَ، فَقَالَ «نَعَمْ» طَمَعًا فِي إِيمَانِهِمْ. وَرُوِيَ أَنَّ عُمَرَ قَالَ لَهُ «لَوْ فَعَلْتَ حَتَّى نَنْظُرَ إِلَى مَاذَا يَصِيرُونَ»، ثُمَّ أَلَحُّوا وَقَالُوا لِلرَّسُولِ عَلَيْهِ السَّلَامُ «اكْتُبْ لَنَا بِذَلِكَ كِتَابًا» فَدَعَا بِالصَّحِيفَةِ وَبِعَلِيٍّ لِيَكْتُبَ فَنَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ، فَرَمَى الصَّحِيفَةَ، وَاعْتَذَرَ عُمَرُ عَنْ مَقَالَتِهِ، فَقَالَ سَلْمَانُ وَخَبَّابٌ: فِينَا نَزَلَتْ، فَكَانَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْعُدُ مَعَنَا وَنَدْنُو مِنْهُ حَتَّى تَمَسَّ رُكْبَتُنَا رُكْبَتَهُ، وَكَانَ يَقُومُ عَنَّا إِذَا أَرَادَ الْقِيَامَ، فَنَزَلَ قَوْلُهُ «وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ» (الْكَهْفِ ١٨/٢٨) فَتَرَكَ الْقِيَامَ عَنَّا إِلَى أَنْ نَقُومَ عَنْهُ وَقَالَ: الْحَمْدُ للهِ الَّذِي لَمْ يُمِتْنِي حَتَّى أَمَرَنِي أَنِ أَصْبِرَ نَفْسِيَ مَعَ قَوْمٍ مِنْ أُمَّتِي، مَعَكُمُ الْمَحْيَا وَمَعَكُمُ الْمَمَاتُ.

3 B -"gururlarını kırar".

4 B -"onlar".

5 M ve B -"ve".

yenecek yerde büsbütün azıtır ve "servetlerimiz veya asâletlerimiz veya zekâlarımız, ilimlerimiz, ictimâʿî mevkilerimizle bizler dururken Allah böyle düşkün, züğürt, bayağı kimseleri mi bizim önümüze düşürecek veya karşımıza çıkaracak? Böyle şey olmaz!" diye ehl-i faziletin faziletini inkâra ve Allah'ın takdîrine müdahaleye kalkıştılar mı bu artık onların imtihanda zâyiʿ ettikleri, inkılâb-ı zamanın en derin uçurumlarına yuvarlanmaya başladıkları gündür. Ve işte Allah o mağrurları, zâlimleri bu âkıbete getirmek için böyle bir fitne ve imtihana düşürmüştür. كَذٰلِكَ temsîli gösteriyor ki bu imtihanın suver-i muhtelifesi bulunmakla beraber başı ve en mühimi mağrûr-ı ikbâl olanların küfr ü fıskına ve ittikāsızlığına mukabil fukara ve zuʿafâya Allah'a iman ve ihlâs nimetinin bahşedilmesidir. Ve bu âyet bunu beyan ile وَلَا تَطْرُدِ... فَتَكُونَ مِنَ الظَّالِم۪ينَ nehyinin sırr u hikmetini işʿâr buyurmuştur.

Acaba {اَلَيْسَ اللّٰهُ بِاَعْلَمَ بِالشَّاكِر۪ينَ} Allah şâkir kullarına[1] onlardan ve herkesten aʿlem değil midir? ۞ Ki o mağrur nankörler, o muhlis müttakīlere Allah'ın inʿâmını istibʿâd ediyor ve onların tard olunmalarını istiyorlar? Binâenʿaleyh sakın onları kovma {وَاِذَا جَٓاءَكَ الَّذ۪ينَ يُؤْمِنُونَ بِاٰيَاتِنَا فَقُلْ... اِلخ} [1943] böyle tebşir et. {كَذٰلِكَ} Böyle, tâ yukarılardan beri gelen tafsîlât-ı bedîʿa ile {نُفَصِّلُ الْاٰيَاتِ} biz âyetleri tafsil ederiz {وَلِتَسْتَب۪ينَ سَب۪يلُ الْمُجْرِم۪ينَ} ve mücrimler yolu tamamen tebeyyün etmek için -سَب۪يلَ kıraatine göre- mücrimlerin yolunu senin tavzih ettirmen, kesip atman içindir ki daha tafsil edeceğiz:

قُلْ اِنّ۪ي نُه۪يتُ اَنْ اَعْبُدَ الَّذ۪ينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِۜ قُلْ لَٓا اَتَّبِعُ اَهْوَٓاءَكُمْۙ قَدْ ضَلَلْتُ اِذاً وَمَٓا
اَنَا۬ مِنَ الْمُهْتَد۪ينَ ﴿٥٦﴾ قُلْ اِنّ۪ي عَلٰى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبّ۪ي وَكَذَّبْتُمْ بِه۪ۜ مَا عِنْد۪ي مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِه۪ۜ
اِنِ الْحُكْمُ اِلَّا لِلّٰهِۜ يَقُصُّ الْحَقَّ وَهُوَ خَيْرُ الْفَاصِل۪ينَ ﴿٥٧﴾ قُلْ لَوْ اَنَّ عِنْد۪ي مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِه۪
لَقُضِيَ الْاَمْرُ بَيْن۪ي وَبَيْنَكُمْۜ وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِالظَّالِم۪ينَ ﴿٥٨﴾ وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَٓا
اِلَّا هُوَۜ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِۜ وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ اِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٍ ف۪ي ظُلُمَاتِ

---

1 H: "kullarını".

الْاَرْضِ وَلَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ اِلَّا فٖى كِتَابٍ مُبٖينٍ ﴿٥٩﴾ وَهُوَ الَّذٖى يَتَوَفّٰيكُمْ بِالَّيْلِ وَيَعْلَمُ
مَا جَرَحْتُمْ بِالنَّهَارِ ثُمَّ يَبْعَثُكُمْ فٖيهِ لِيُقْضٰٓى اَجَلٌ مُسَمًّىۚ ثُمَّ اِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ ثُمَّ يُنَبِّئُكُمْ بِمَا
كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٦٠﴾ وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهٖ وَيُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةًۜ حَتّٰٓى اِذَا جَٓاءَ اَحَدَكُمُ
الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا وَهُمْ لَا يُفَرِّطُونَ ﴿٦١﴾ ثُمَّ رُدُّٓوا اِلَى اللّٰهِ مَوْلٰيهُمُ الْحَقِّۜ اَلَا لَهُ الْحُكْمُ
وَهُوَ اَسْرَعُ الْحَاسِبٖينَ ﴿٦٢﴾ قُلْ مَنْ يُنَجّٖيكُمْ مِنْ ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ تَدْعُونَهُ تَضَرُّعًا
وَخُفْيَةًۚ لَئِنْ اَنْجٰينَا مِنْ هٰذِهٖ لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرٖينَ ﴿٦٣﴾ قُلِ اللّٰهُ يُنَجّٖيكُمْ مِنْهَا وَمِنْ كُلِّ
كَرْبٍ ثُمَّ اَنْتُمْ تُشْرِكُونَ ﴿٦٤﴾ قُلْ هُوَ الْقَادِرُ عَلٰٓى اَنْ يَبْعَثَ عَلَيْكُمْ عَذَابًا مِنْ فَوْقِكُمْ اَوْ
مِنْ تَحْتِ اَرْجُلِكُمْ اَوْ يَلْبِسَكُمْ شِيَعًا وَيُذٖيقَ بَعْضَكُمْ بَأْسَ بَعْضٍۜ اُنْظُرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الْاٰيَاتِ
لَعَلَّهُمْ يَفْقَهُونَ ﴿٦٥﴾ وَكَذَّبَ بِهٖ قَوْمُكَ وَهُوَ الْحَقُّۜ قُلْ لَسْتُ عَلَيْكُمْ بِوَكٖيلٍۜ ﴿٦٦﴾ لِكُلِّ نَبَاٍ
مُسْتَقَرٌّؗ وَسَوْفَ تَعْلَمُونَ ﴿٦٧﴾

[1945] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: "Ben sizin Allah'tan başka taptıklarınıza ibadet etmekten nehy edildim." De ki: "Ben sizin hevâlarınıza tâbiʿ olmam, o takdirde şaşırmışım ve ben hidâyete erenlerden değilmişim demek olur" (56). De ki: "Ben Rabbimden bir beyyine üzerindeyim, siz ise O'nu tekzib ettiniz. Acele istediğiniz azab benim elimde değil, hüküm ancak Allah'ındır. O hakkı anlatır, hem O dava fasl edenlerin en hayırlısıdır" (57). De ki: "[1]O acele ettiğiniz benim elimde olsa idi sizinle aramızda iş çoktan hüküm giymişti. Maʿamâfîh haksızları Allah daha çok bilir" (58). Gaybın anahtarları O'nun yanındadır, onları ancak O bilir. Hem kara ve denizde ne varsa bilir, bir yaprak düşmez ve arzın zulumâtı içine bir habbe de gitmez ki O bilmesin. Ne bir yaş ne de bir kuru yoktur ki her hâl bir kitâb-ı mübînde olmasın (59). O'dur ki sizleri geceleyin kendinizden geçirir alır, bununla beraber gündüz kazandıklarınızı bilir tutar. Son-

---

1 B +"Eğer".

ra sizi onun içinde baʿs eder ki mukadder olan bir ecel tamamlansın. Sonra O'nadır yine nihâyet dönümünüz, sonra size haber verecek neler işliyordunuz (60). Kullarının fevkinde kâhir O, üzerinize harekâtınızı zabt eden hafaza gönderir. Hatta birinize ölüm geldiği vakit onu gönderdiğimiz melekler kabz ederler ve onlar vazifelerinde kusur etmezler (61). Sonra o kabz olunanlar hak mevlâları Allah'a redd ü teslim edilirler. Âgâh olun, hüküm O'nun ve O hesab görenlerin en serîʿi (62). De ki: "Kim kurtarır sizi o karanın, denizin zulmetlerinden, gizliden gizliye yalvara yalvara dualar ederek dediğiniz demler: 'Ahdimiz olsun eğer bizi bundan kurtarırsan[1] şeksiz şüphesiz şâkirînden oluruz'" (63). De ki: "Allah kurtarır [1946] sizi ondan ve her sıkıntıdan, sonra da siz müşriklik edersiniz" (64). De ki: "O size üstünüzden veya altınızdan bir azab salıvermeye yahut birbirinize katıp bazınızın bazınızdan hıncını tattırmaya da kādirdir." Bak âyetleri nasıl tasrif ediyoruz, gerek ki fıkhıyla anlasınlar (65). Bu böyle hak iken kavmin buna yalan dedi, de ki: "Üzerinize vekil değilim (66). Her haberin mukarrer bir zamanı var, artık ileride bilirsiniz" (67).[2]

---

1 Müellif burayı اَنْجَيْتَنَا kıraatine göre tercüme etmiştir.

2 H: "~~De ki: 'Katʿî biliniz~~ 'Ben' de, '~~sizin~~ Allah'tan başka ~~çağırıp yalv~~ taptıklarınıza ibadet etmekten nehy edildim.' 'Ben' de, 'sizin hevâlarınıza tâbiʿ olmam, ~~uyarsam muhakkak dalalete düştüm~~ o takdirde şaşırmışım ve ben hidâyete erenlerden ~~değilim~~ değilmişim demek olur' (56). ~~De ki~~: 'Ben' de, '~~her hâlde Rabbimin pek büyük~~ Rabbimden bir beyyine~~si~~ üzerindeyim, siz ise O'nu tekzib ettiniz. Acele istediğiniz azab benim elimde değil, hüküm ancak Allah'ın. O hakkı ~~O ayıtır~~ anlatır, ~~(O kazâ eder, keser atar)~~ ve O dava ~~ayıranların, nizâʿ kesenlerin~~ fasl edenlerin en hayırlısıdır' (57). 'Eğer' de, 'o acele istediğiniz benim elimde olsa idi sizinle aramızda iş çoktan hüküm giymişti. Maʿamâfîh haksızları Allah daha çok bilir' (58). Gaybın anahtarları O'nun yanındadır, başkası bilmez onları ancak O. Kara ile denizde de ne varsa bilir, tek bir yaprak düşmez ne de bir dâne arzın zulumâtı içine gitmez ki O bilmesin. Ve yaş kuru ne varsa hepsi her hâlde bir kitâb-ı mübîndedir (59). O O'dur ki sizleri geceleyin kendinizden geçirir alır, bununla beraber gündüz kazandıklarınızı bilir tutar. Sonra sizi onun içinde baʿs eder ki mukadder olan bir ecel tamamlansın. Sonra yine dönümünüz O'na, sonra haber verecek size ne işliyordunuz (60). Hem O'dur kullarının fevkinde kâhir ve üzerinize harekâtınızı zabt eden hafaza gönderir. Hatta birinize ölüm geldiği vakit onu gönderdiğimiz melekler kabz ederler ve onlar vazifelerinde kusur etmezler (61). Sonra o kabz olunanlar hak mevlâları Allah'a redd ü teslim olunurlar. Âgâh olun, hüküm O'nun ve O hesab görenlerin en serîʿi (62). 'Kim kurtarır' de, 'sizi karanın, denizin zulmetlerinden, gizliden gizliye yalvara yalvara dualar ederek dediğiniz demler: «Ahdimiz olsun eğer bizi bundan kurtarırsan şeksiz şüphesiz şâkirînden oluruz»' (63). 'Allah kurtarır da' de, 'sizi bundan ve her sıkıntıdan, sonra siz müşriklik edersiniz' (64). 'Kādir de O' de, 'size üstünüzden veya altınızdan bir azab salıvermeye yahut birbirinize katıp bazınızın bazınızdan hıncını tattırmaya.' Bak âyetleri nasıl tasrif ediyoruz, gerek ki fıkhıyla anlayalar (65). Kavminse buna yalan dedi, hâlbuki hak bu. De ki: 'Üzerinize vekil değilim (66). Her haberin mukarrer bir zamanı var, artık ilerde bilirsiniz' (67)".

{يَقُصُّ الْحَقَّ} ❁ Nâfiʿ, İbn Kesîr, Âsım, Ebû Caʿfer kıraatlerinde "sad" ile, mütebâkīsinde noktalı "dad" ile يَقْضِ الْحَقَّ okunur ki birisi "kass (قص)"dan birisi de "kazâ (قضاء)"dandır. Kazâ'nın aslı bir işi tamamıyla fasl etmek, ayırıp bitirmektir ki "kesip atmak" dahi tâbir olunur. "Hükm"ün aslı da menʿ etmektir. Bâtılı menʿ etmesi itibariyledir ki "hüküm" denilmiştir. "Kasas" ve "kıssa"dan "kass" bir haberi tebliğ ve tefhim etmektir ki Türkçe "ayıtmak" tâbir olunur. Bunu "ayıltmak" masdarıyla karıştırmamalıdır. "Kazâ", kavlî veya fiilî veya her ikisi ile olur. "Kass" ise kavlî olur, قَصَّ الْأَثَرَ iz gütmek[1] mânasına da gelir ve o zaman fiilî olur. Hâsılı hüküm ve hâkimiyette, kazâ ve kadılıkta biri ilmî, biri amelî iki haysiyet vardır. "Kass" daha ziyade bunun ilmî haysiyetine, "kazâ" da daha ziyade amelî ve icrâî haysiyetine nâzırdır. Ve hakk u bâtılı fasl, bunların hâsıllarıdır. Binâenʿaleyh burada hem teşrîʿî ve ilmî, hem de icrâî ve amelî hüküm ve hâkimiyetin ancak Allah'a mahsus ve hükm-i ilâhînin hem hak, hem hayr olduğu tefhim buyurulmuştur.

{قُلْ} De ki {لَوْ اَنَّ عِنْدٖى مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهٖ} ivdiğiniz[2] şey - فَاَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّمَٓاءِ اَوِ ائْتِنَا بِعَذَابٍ اَلٖيمٍ [el-Enfâl 8/32][3] "sen peygamber isen gökten başımıza taş yağdır veya bize elîm bir azab getir" diye acele istediğiniz azab- benim elimde olsa idi {لَقُضِىَ الْاَمْرُ بَيْنٖى وَبَيْنَكُمْ} [1947] benim aramla sizin aranızda iş kesilir biterdi, bana kalsa ben onu hemen yapardım. Lâkin {وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِالظَّالِمٖينَ} Allah zâlimleri ve onlara yapacağını daha iyi bilir. Çünkü {وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ} bütün gayb miftahları O'nun nezdindedir.

"**Mefteh**", "mim"in fethiyle ism-i mekân, açılacak yer demektir. "Mim"in kesriyle de "miftah" gibi ism-i âlet olup anahtar demektir. Yani daha açılmamış, vücûda gelmemiş, bizim ilmimiz taʿalluk etmemiş o kadar gayb hazineleri vardır ki, bütün bunların kapıları veya anahtarları ancak Allah'ın nezdinde, Allah'ın elindedir. {لَا يَعْلَمُهَٓا اِلَّا هُوَ} Onları O'ndan başka kimse bilmez. ❁ O bütün bu gaybları bildiği gibi hazırdaki bütün

---

1 H: "bırakmak".
2 M: "evdiğiniz".
3 "…durma üzerimize gökten taşlar yağdır veya bize daha elîm bir azab ver."

mevcûdâtı da bütün teferruât ve cüz'iyyâtına varıncaya kadar bilir[1], meselâ {وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ} karada ve denizde ne varsa hepsini de bilir {وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ اِلَّا يَعْلَمُهَا} ve hiçbir yaprak düşmez ki her hâlde onu bilmesin[2]. {وَلَا حَبَّةٍ فِي ظُلُمَاتِ الْاَرْضِ} Ne arzın zulmetlerine düşer bir dâne {وَلَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ} ne yaş ne de kuru hiçbir şey yoktur ki[3] {اِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ} her hâlde hepsi Allah'ın ʿindinde bir kitâb-ı mübînde olmasın[4]. ❁ Gāib ve şâhid, maʿkūlât ve mahsüsât, külliyyât ve cüz'iyyât büyük küçük sukūt ve istikrar, hareket ve sükûn, hayat ve memat, hâsılı olmuş olacak, gizli açık her şey bütün tafsîlâtı, bütün inceliğiyle gayet açık ve beliğ bir kitaptadır. Yani ilm-i ilâhîde veya Levh-i Mahfuz'dadır. Hem [1948] müfredâtı, hem silsile-i nizâmâtı ile indallah mâlum ve mazbuttur.

Berr ü bahr vâkıʿâtından sonra sukūt vâkıʿâtının yaprak ve dâne ile temsil olunması bütün ecrâm-ı semâviye harekâtının birer yaprak ve dâne gibi sukūt kanunlarına tâbiʿ bulunduğuna bir delâleti hâizdir. Ve şâyân-ı dikkattir ki bu delâlet, eşyâdan nasıl ve ne suretle okunabilirse Kur'an'dan da o kadar okunabilmektedir. Doğrudan doğru ecrâmın sukūt ve harekâtı ifade olunmayıp da yaprağın ve dânenin sukūtu tasrih olunması hem maʿlûmât-ı ilâhiyenin kesret ve inceliğini tasvir, hem de insanlara nazaran sukūt kanunlarının evrâk ve hubûbâtta cereyânı sarih ve bedîhî ve ecrâmda hafî ve istidlâlî olduğuna ve yerde zulumâta bir dâne sukūtunun cevv-i semâda ecrâmın sukūt ve harekâtını bilmeye bir miftah teşkil edebileceğine bir îmadır. Bu âyetin evvelâ gaybdan şuhûda, maʿkulden mahsüse, sonra derece derece mahsüsten maʿkūle, şuhuddan gayba giden öyle bir tertîb-i bedîʿi vardır ki bunun ne îzâhı biter, ne acâibi tükenir.

{وَهُوَ الَّذٖى} O Allah O kādirdir ki {يَتَوَفّٰيكُمْ بِالَّيْلِ} geceleyin sizi vefat ettirir; uyutur kendinizden geçirir, nefislerinizi sizden alır kabz eder {وَيَعْلَمُ مَا جَرَحْتُمْ بِالنَّهَارِ} ve o hâlde sizin gündüzün cerh ettiğiniz, elinizle yaptığınız, kesbeylediğiniz[5] şeyleri -siz bilmezken- O bilir.

---

1 H -"bilir".
2 H: "bilir".
3 H +"böyle olmasın".
4 H: "mübîndedir".
5 B: "ettiğiniz".

"**Cerh**", asl-ı lügatta mâlum ki bir şeye icrâ-yı te'sir edip zedelemektir. Bunun lâzımı olarak ele geçirmek, kesbetmek mânasına da müteʿâreftir. Nitekim bedenin el, ayak, diş, lisan gibi aʿzâ-yı müessire ve âmilesine "câriha" ve "cevârih" tesmiye olunur ki "kâsibe" ve "kevâsib" demektir. Ve burada "cerh" bu mânayadır. اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ [el-Câsiye 45/21], اكْتَسَبُوا السَّيِّئَاتِ demek olduğu gibi. İbn Atıyye asıl mânasıyla cerhten olması da muhtemil bulunduğunu söylemiştir.[1] Fakat kesb ü [1949] amel mânası hem buna şâmil hem makam karînesiyle zâhir olduğu gibi, umûmiyetle tefsirlerin rivayeti de budur. Yani siz o gün uyumazdan evvel aʿzânızın harekâtıyla birtakım tesirler icrâ etmiş, işler yapmış, maddî veya mânevî, hayr veya şer birtakım şeyler kesbetmiş bulunursunuz ki bunlar sizin amellerinizdir. Bedeninizin, uzviyetinizin yıpranması, cerîhadâr olması da bu müktesebât cümlesindendir. Siz gündüzün uyanık iken iktisab ettiğiniz ve hatta kendi elinizle yaptığınız bu amellerin bazısını bilmezseniz de bazısını bilirsiniz. Fakat gece oldu mu Allah nefs-i nâtıkanızı kabz eder, sizden alır, siz ölü gibi kendinizden geçersiniz ve şuûr u idrâkâtınıza sâhip ve mâlik olamazsınız. O zaman gündüzün bildiklerinizi ve kendi eseriniz olmak üzere en yakın bildiklerinizi[2] bile bilemez olursunuz. Hâlbuki siz böyle ölü bir hâlde iken Allah onların hepsini bilir {ثُمَّ يَبْعَثُكُمْ فِيهِ} sonra gündüzün yine sizi baʿs eder. ۞ Bedeninizde zedelenen, uzviyetinizden ölen eczânızı uykuda haberiniz olmadan telâfi ederek yeniler ve sizden aldığı şuur ve idrâkâtınızı yine sabahleyin size iade edip ke'l-evvel hayât-ı maddiye ve mâneviyenizle sizi tekrar ihyâ eder, uyandırır ve o zaman siz geceyi gündüzü fark eder, kendinizi ve müktesebât-ı sâbıkanızı hiç zâyiʿ etmemiş, arada hiçbir fâsıla-i inkıtâʿ geçmemiş gibi bilir tanırsınız. Bunun düşünüp anlayanlar için hayât-ı mâneviye nokta-i nazarından nasıl bâhir ve zâhir baʿs baʿde'l-mevt olduğu âşikâr olduktan başka, hayât-ı maddiye

---

1 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* II, 300:

وجَرَحْتُمْ معناه كسبتم، ومنه جوارح الصيد أي كواسبه، ومنه جوارح البدن لأنها كواسب النفس، ويحتمل أن يكون جَرَحْتُمْ هنا من الجرح كأن الذنب جرح في الدين، والعرب تقول جرح اللسان كجرح اليد، وروي عن ابن مسعود أو سلمان شك ابن دينار، أنه قال: إن هذه الذنوب جراحات فمنها شوى ومنها مقتلة، ألا وإن الشرك بالله مقتلة.

2 B -"ve kendi eseriniz olmak üzere en yakın bildiklerinizi".

nokta-i nazarından da böyledir. Her iki hayat her gün her gece ve hatta her lahza böyle rûhânî ve cismânî bir baʿs baʿde'l-mevt içindedir. Bunu birçokları mecâzî bir mâna ile baʿs telakkī ederlerse de cidden ilmî bir nazarla bakıldığı zaman bunun tam mânasıyla bir baʿs olduğu tezahür eder. Bir yaprağın, bir dânenin, bir taşın sukūtuyla yıldızların [1950] harekâtındaki sukūt ve câzibe-i umûmiye aynı mânada nasıl müttehid ve ondan bunları istinbat nasıl ilmî ise, uyuyup uyanmaktan baʿs baʿde'l-mevti anlamak ondan daha zâhir bir hakikattir. Gayet âdî bir mesele gibi görünen uyuyup uyanmak meselesi gerek ilm-i vezâifi'l-aʿzâ ve gerek ilmü'n-nefs nokta-i nazarından son derece şâyân-ı dikkat ve hâiz-i ehemmiyettir. Her gün yıpranıp ölen eczâ-yı uzviyenin ve her gece inkıtâʿ eden idrâkât-ı ilmiyenin tekerrür ve iʿâde-i emsâl içinde gidip gelerek aynı bir hayâtı idâme ve aynı bir nefsin şahsiyet ve vahdetini ifade edip durması, ilm-i hikmet-i ilâhiye nokta-i nazarından rûhun bizzat vahdet ve bekāsına delâletten evvel Allah'ın vücûduna, bekāsına, vahdâniyetine, tekrar ve iade edilen rûhânî ve cismânî tam mânasıyla baʿs baʿde'l-mevte kudretine delâlet eden şevâhid ve edille-i katʿiyyedendir ki bununla baʿs baʿde'l-mevtin yalnız imkânı değil, bilfiil vukūʿu da görülüp durmaktadır. İşte Allah insanları her gece böyle vefat ettiriyor ve onlar uyurken maddî mânevî neleri varsa hepsini biliyor ve ertesi gün aynen iade edip baʿs ediyor ki {لِيُقْضٰٓى اَجَلٌ مُسَمًّى} bir[1] ecel-i müsemmâ kazâ olunsun, mukadder olan vakit, ömür tamam olsun. Bu böyle olduğu gibi {ثُمَّ اِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ} sonra o saat gelince rücûʿunuz yine O'nadır. Nihâyet yine yalnız O'na rücûʿ edersiniz. {ثُمَّ يُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ} Ondan sonra da O size bu hayatta bütün[2] yaptıklarınızı haber verecektir. {وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ} Ve o ibâdının fevkinde yegâne kāhirdir. ❁ O ʿademi[3] vücud ile, vücûdu ifnâ ve ifsad ile ve her şeyi zıddıyla, nûru zulmet, zulmeti nûr, geceyi gündüz, gündüzü gece, harâreti bürûdet, bürûdeti harâret ile ilh.. kahr [1951] eder {وَيُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةً} Ve üzerinize hafaza gönderir, onlar, sizi ve amellerinizi muhafaza

1 H -"bir".
2 M ve B -"bütün".
3 B: "ʿadem-i".

ve murâkabe ederler. ❁ Ki bunlar لَهُ مُعَقِّبَاتٌ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ يَحْفَظُونَهُ مِنْ اَمْرِ اللّٰهِ [er-Raʿd 13/11],[1] مَا يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ اِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ [Kâf 50/18],[2] وَاِنَّ عَلَيْكُمْ لَحَافِظِينَ. كِرَامًا كَاتِبِينَ. يَعْلَمُونَ مَا تَفْعَلُونَ [el-İnfitâr 82/10-12][3] âyetlerinde beyan olunan melâikedir ki lisân-ı şerʿde "hafaza melâikesi" tâbir olunur. Felâsife "ʿanâsır-ı muhtelife ve tabâyiʿ-i mütezâddeyi mezc ü te'lif ederek bunlara[4] bir mizac ve havâss-ı mahsûsa vermesi ve bu mizac ve havâs ile onları bir nefs-i müdebbire ve kuvâ-yı hissiye ve harekiye ve nutkıyeyi kabûle müstaʿid kılması Allah teâlâ'nın kāhiriyeti, yani kudretinin her kudret fevkinde kahr u galebesi cümlesindendir. Ve hafazadan murad o nüfus ve ervâh-ı müdebbire ve o kuvâ ve melekât-ı rûhiyedir" demişler. Fakat bu îzâhın nâkıs olduğunda şüphe yoktur.

{حَتّٰٓى اِذَا جَٓاءَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ} Nihâyet herhangi birinize mevt geldiği, esbâb-ı mevt eriştiği vakit {تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا} onu da tarafımızdan resullerimiz vefat ettirir, emrimizle rûhunu kabz ederler. -Hamza kıraatinde imâle ile تَوَفّٰيهُ okunur.- Müfessirînden bazıları bu resullerin, işbu vefat melâikelerinin dahi yine hafaza melâikesinden ibaret olduğuna kāil olmuşlar ve hafazayı Melekü'l-Mevt'in aʿvânından saymışlardır. Lâkin ekseriyet vefat resulleri olan Melekü'l-Mevt ve aʿvânının hıfz resullerinden başka olduğunu söylemişlerdir. Hâsılı her vechile hükm-i ilâhî tahtındasınız; hayatınız, mematınız, emr-i ilâhî ile ve Allah'ın hıfz u murâkabe ve vefat resulleri me'murları yedinde cereyan eder. {وَهُمْ لَا يُفَرِّطُونَ} Ve bu resuller tefrit etmezler. ❁ Ne hıfzda ne mevtte zerrece[5] kusur etmez, vazifelerini yapar, Allah'ın emrini tehirsiz icrâ ederler. {ثُمَّ رُدُّٓوا اِلَى اللّٰهِ مَوْلٰيهُمُ الْحَقِّ} Sonra o [1952] vefat edenler hep hak mevlâları olan Allah'a reddolunurlar. Hiçbirinde ne kendilerinin ne sâir mevâlî-i bâtılanın hükm ü tasarrufu kalmadı, hepsi çarnâçâr Allah'ın hükmüne teslim edildiler[6]. {اَلَا لَهُ الْحُكْمُ} Gāfil olmayınız

---

1 "Her biri için önünden ve arkasından takip eden melâike vardır, onu Allah'ın emrinden dolayı gözetirler…"
2 "Her ne söz atarsa mutlak yanında hâzır bir gözcü vardır."
3 "Hâlbuki üzerinizde hâfızlar var, kirâm kâtibler var, her ne yaparsanız biliyorlar."
4 B -"bunlara".
5 M ve B +"bir".
6 M ve B: "edilirler".

ki hüküm ancak Allah'ındır. {وَهُوَ اَسْرَعُ الْحَاسِبِينَ} Ve o hesab görenlerin en serîʿidir. Murad edince bir lemhada bütün kâinatın hesabını görüverir.

{قُلْ مَنْ يُنَجِّيكُمْ مِنْ ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ} De ki:[1] Kimdir O ki sizi berr ü bahr zulmetlerinden kurtarır, öyle bir hâlde ki -Yaʿkūb kıraatinde nûn'un sükûnu ve cîm[2] şeddesiz olarak يُنْجِيكُمْ okunur- {تَدْعُونَهُ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً} siz O'na açıktan açığa ve gizliden gizliye yalvararak şöyle dua edersiniz: -Âsım'dan Ebû Bekir Şuʿbe rivayetinde havften خِفْيَةً[3] okunur. Yani- siz ona şiddetli bir korku içinde ümitlenip yalvararak şöyle dua ve ilticâ edersiniz. {لَئِنْ اَنْجٰينَا[4] مِنْ هٰذِهِ لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ} "Kasem olsun ki eğer bizi bundan kurtarırsa[5] her hâlde biz şâkirînden olacağız" dersiniz. ❁ Âsım, Hamza, Kisâî, Halef-i Âşir kıraatlerinden mâʿadâsında اَنْجَيْتَنَا[6] okunur ki muhatab sîgasıyla "kurtarırsan"[7] demektir. {قُلِ اللّٰهُ يُنَجِّيكُمْ مِنْهَا وَمِنْ كُلِّ كَرْبٍ} De ki O Allah'tır sizi o zulmetlerden ve her sıkıntıdan kurtarır durur {ثُمَّ اَنْتُمْ تُشْرِكُونَ} sonra siz döner O'na şirk koşarsınız, ahdinizi îfâ etmez, şükreylemezsiniz. -Nâfiʿ, İbn Kesir, İbn Âmir ve İbn Zekvân, Yaʿkūb kıraatlerinde يُنْجِيكُمْ okunur- {قُلْ هُوَ الْقَادِرُ عَلٰٓى اَنْ يَبْعَثَ عَلَيْكُمْ عَذَابًا مِنْ فَوْقِكُمْ اَوْ مِنْ تَحْتِ اَرْجُلِكُمْ} De ki: O Allah size fevkinizden veya [1953] ayaklarınızın altından bir azab göndermeye ❁ fevkten azab yıldırım düşmek, taş yağmak, tufan olmak gibi âfât-ı semâviye, ayakların altından azab da zelzele olmak, hasf, yani yer göçmek, su ve ateş çıkmak gibi âfât-ı arziye hakkında zâhirdir. İbn Abbas hazretleri مِنْ فَوْقِكُمْ vülât-ı cevr, مِنْ تَحْتِ اَرْجُلِكُمْ sifle-i sû' demiştir[8] ki mâfevkten azab, mâtahtten azab demektir. Bazı

---

1 H: "Şöyle de:".

2 M ve B: "cîm'in".

3 H, M ve B: "خيفة".

4 H, M ve B: "اَنْجَيْتَنَا".

5 H, M ve B: "Sen bizi bundan kurtarırsan";
Müellif meal kısmında da, burada da اَنْجَيْتَنَا kıraatine göre anlam takdir etmiş olmakla beraber Âsım kıraatinde اَنْجٰينَا okunduğuna nazaran meal yukarıda verdiğimiz şekilde olmalıdır.

6 H, M ve B: "اَنْجٰينَا".

7 H, M ve B: "gāib sîgasıyla 'kurtarırsa'";
Burada ismi zikredilen imamların kıraati اَنْجَيْتَنَا şeklinde olup اَنْجٰينَا kıraati diğer imamlara aittir. Metinde sehven bir nisbet hatâsı olmuş, tercüme de ona göre yapılmıştır. Bu sebeple metinde tercümeyi mezkur imamların kıraatine göre düzelttik.

8 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 543. Krş. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XI, 418; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-*

müfessirîn de baştan veya alttan gelen emrâz u mesâib ile tefsir etmiştir. Âyet hepsine muhtemildir. {اَوْ يَلْبِسَكُمْ شِيَعًا}

"**Şiya**ʿ" "şîʿa"nın cemʿi, "şîʿa" birbirinin arkasından giderek bir emîre veya reise tarafdar olan fırka demektir. ❁ Veya sizi şîʿa şîʿa birbirinize geçirmeye, yani her biri bir reise tarafdar olmuş ve muhtelif hevâlara ayrılmış, muhtelif fırkalara parçalayıp birbirinizle çarpıştırmaya {وَيُذٖيقَ بَعْضَكُمْ بَأْسَ بَعْضٍ} ve bazınıza diğer bazınızın katl vesâire gibi be's ü şiddetini acı acı tattırmaya kādirdir. Ve bunlara kādir olan ancak O'dur. {اُنْظُرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الْاٰيَاتِ لَعَلَّهُمْ يَفْقَهُونَ} ❁ Bu âyetlerin mazmûnunda bâlâda geçen bazı âyetlerin mânaları tasrif olunmuş, diğer bir şekl ü surette ifade edilmiş olduğundan burada bunun hikmeti beyan buyurulmuştur.

{قُلْ لَسْتُ عَلَيْكُمْ بِوَكٖيلٍ} De ki ben üzerinize bir vekil değilim. ❁ Allah'ın kudreti bana tefvîz u havâle olunmuş değildir. Binâenʿaleyh ne O'nun size yapacağı azâbı yapabilirim, ne de sizi ondan muhafaza edebilirim. Ben ancak bir resûlüm, bir elçi, bir muhbirim. Allah'ın vahyettiği evâmir ve ahbâr ve ahkâmı O'nun nâmına izafetle haber verir tebliğ ederim. {لِكُلِّ نَبَاٍ مُسْتَقَرٌّ} Her haberin, her haber verilen şeyin kararlaştığı bir zaman vardır. ❁ Sizin azâbınız da bu cümledendir. [1954] {وَسَوْفَ تَعْلَمُونَ} Siz de başınıza geleceği yakında bilirsiniz. ❁ Böyle de.

وَاِذَا رَاَيْتَ الَّذٖينَ يَخُوضُونَ فٖٓى اٰيَاتِنَا فَاَعْرِضْ عَنْهُمْ حَتّٰى يَخُوضُوا فٖى حَدٖيثٍ غَيْرِهٖۜ وَاِمَّا يُنْسِيَنَّكَ الشَّيْطَانُ فَلَا تَقْعُدْ بَعْدَ الذِّكْرٰى مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمٖينَ ﴿٦٨﴾ وَمَا عَلَى الَّذٖينَ يَتَّقُونَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ وَلٰكِنْ ذِكْرٰى لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ ﴿٦٩﴾ وَذَرِ الَّذٖينَ اتَّخَذُوا دٖينَهُمْ لَعِبًا وَلَهْوًا وَغَرَّتْهُمُ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا وَذَكِّرْ بِهٖٓ اَنْ تُبْسَلَ نَفْسٌ بِمَا كَسَبَتْۗ لَيْسَ لَهَا مِنْ دُونِ اللّٰهِ وَلِيٌّ وَلَا شَفٖيعٌۚ وَاِنْ تَعْدِلْ كُلَّ عَدْلٍ لَا يُؤْخَذْ مِنْهَاۜ اُولٰٓئِكَ الَّذٖينَ اُبْسِلُوا بِمَا كَسَبُواۚ لَهُمْ شَرَابٌ مِنْ حَمٖيمٍ وَعَذَابٌ اَلٖيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ ﴿٧٠﴾

Kur'ân, IV, 113; Nehhâs, *Meʿâni'l-Kur'ân,* thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, Mekketü'l-Mükerreme: Câmiʿatü Ümmi'l-Kurâ, 1409, II, 440; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* II, 126:
وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: «مِنْ فَوْقِكُمْ» وُلَاةُ الْجَوْرِ و«مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِكُمْ» سفلة السُّوءِ وَخدمته.

Meâl-i Şerîfi

Âyetlerimiz hakkında münasebetsizliğe dalanları gördüğün vakit de kendilerinden yüz çevir, tâ ki başka bir söze dalsınlar, [1955] şayet şeytan bunu sana bir an unutturursa hatırına geldiği gibi hemen kalk, o zâlimler gürûhu ile beraber oturma (68). Gerçi Allah'tan korkanlara onların hesabından bir şey düşmez, velâkin bir ihtar olur, belki sakınırlar (69). Bırak o dinlerini oyun ve eğlence edinen ve dünyâ hayat kendilerini aldatmış bulunan kimselere[1] de bu vesile ile şunu ihtar et ki bir nefis kendi kesbiyle besâlet kabzasına düşmeye görsün, o vakit Allah'ın huzûr-ı celâlinde ona başka ne bir sahâbet eden bulunur ne bir şefaat. Her türlü fidyeyi denkleştirse bile kabul edilmez, onlar azâbın kabza-i besâletine teslim olunmuş[2] kimselerdir. Nankörlük ettiklerinden dolayı onlara sade hamîmden bir şarap ve elîm bir azab vardır (70).[3]

{وَاِذَا رَاَيْتَ الَّذٖينَ يَخُوضُونَ فٖٓي اٰيَاتِنَا} ❁ "**Havd**", eğlence tarzında ve aşırı derecede dalmak demektir. Sûre-i Nisâ'da geçen وَقَدْ نَزَّلَ عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ اَنْ اِذَا سَمِعْتُمْ اٰيَاتِ اللّٰهِ يُكْفَرُ بِهَا وَيُسْتَهْزَاُ بِهَا فَلَا تَقْعُدُوا مَعَهُمْ حَتّٰى يَخُوضُوا فٖي حَدٖيثٍ غَيْرِهٖ [4/140] âyeti de (*bak*) bunun tefsîri olduğundan hitâbın hitâb-ı âm olduğunu, "havd"ın ve "iʿrâz"ın mânalarını vâzıhan göstermiştir. Binâenʿaleyh bazı Haşviyye'nin tevehhüm ettiği gibi bundan ilâhiyat mesâilinde taʿmîk u tetebbuʿun, istidlâl ve münazaranın âyâtullaha dalmaktır diye hurmetini istinbâta kalkışmamalı, ancak delil ile uğraşırken medlulden tegāfül edecek derecede dalgınlığa da düşmemelidir. Hâsılı; ve ey mü'min, hadlerini bilmeyerek âyetlerimize dalıp eğlenenleri, taʿna girişenleri, küfr ü istihzâya kalkışanları gördüğün vakit -ki Mekke'de Kureyş müşrikleri

---

1 B: "kimseleri"; M ilk baskıda "kimseleri" olup sonraki baskılarda "kimselere" şeklinde düzeltilmiştir.

2 B: "olmuş".

3 H: "Âyetlerimiz hakkında münasebetsizliğe dalanları gördüğün vakit kendilerinden yüz çevir, tâ ki başka bir söze dalsınlar, şayet şeytan bunu sana bir an unutturursa hatırına geldiği gibi hemen kalk, o zâlimler gürûhu ile beraber oturma (68). Gerçi Allah'tan korkanlara onların hesabından bir şey düşmez, velâkin bir ihtar, belki sakınırlar (69). Bırak o dinlerini oyun ve eğlence edinen ve dünyâ hayat kendilerini aldatmış bulunan kimselerie de bu vesile ile şunu ihtar et ki bir nefis kendi kesbiyle besâlet kabzasına düşmeye görsün, o vakit Allah'ın huzûr-ı celâlinde ona başka ne bir sahâbet eden bulunur ne bir şefaat. Her türlü fidyeyi denkleştirse bile kabul edilmez, onlar azâbın kabza-i besâletine teslim olunmuş kimselerdir. Onlara sade hamîmden bir şarap ve elîm bir azab vardır, çünkü küfr edegelmişlerdir (70)".

böyle yapıyorlardı- {فَاَعْرِضْ عَنْهُمْ} onlardan çekil, yanlarında oturma {وَاِمَّا يُنْسِيَنَّكَ} ۞ İbn Âmir kıraatinde tefʿilden يُنَسِّيَنَّكَ; {الشَّيْطَانُ} şayet şeytan sana unutturursa -seni işgal eder, bu nehyi unutmana sebep olursa- ki bu ihtimal, hitâbın [1956] her mü'mine âm olması haysiyetiyledir. {فَلَا تَقْعُدْ بَعْدَ الذِّكْرٰى مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ} Hatırladıktan sonra o zâlimler gürûhuyla beraber oturma. ۞ "Zâlimîn" tâbir olunması "havd" mefhûmunda haddini tecavüz mânası bulunduğunu işʿâr ve illet-i nehyi taʿmîm ile ale'l-umûm zâlimlerle beraber oturmanın dahi menhî olduğunu tasrihtir.

{وَذَرِ الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَعِباً وَلَهْواً وَغَرَّتْهُمُ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا} Dinlerini eğlence ve oyuncak tutan ve hayât-ı dünya kendilerini mağrur etmiş olanları bırak. ۞ Yani hayât-ı dünyâya dalıp din işlerini keyf ü hevâlarına göre eğlence ve oyun kabîlinden tutanlar veya din nâmına eğlence ve oyun gibi gönül eğlendirip aldatmaktan başka fâidesi olmayan şeylere tutunanları veya mükellef oldukları dîn-i hakkı dünya hayatına mağrur olarak ve âkıbet ve âhireti hesâba almayarak eğlence ve oyuncak yerine koyup istihzâ edenleri veya dini ağrâz-ı dünyeviyeleri için bâziçe ittihaz edenleri, velhâsıl dinleri oyuncaktan ibaret olan ve dini oyuncak addedenleri terk et, bunlarla muâşeret ve ihtilât etme.

Bunları bırak emri, onlarla muâşeret ve ihtilâttan menʿ ve فَذَرْهُمْ يَخُوضُوا وَيَلْعَبُوا حَتّٰى يُلَاقُوا يَوْمَهُمُ الَّذِى[1] يُوعَدُونَ [ez-Zuhruf 43/83; el-Meʿâric 70/42][2] kabîlinden onları bir tehdid ve inzar olduğuna ve yoksa "inzar etme, bir şey söyleme" demek olmadığına işâreten buyuruluyor ki: {وَذَكِّرْ بِهٖٓ اَنْ تُبْسَلَ نَفْسٌ بِمَا[3] كَسَبَتْ}

قُلْ اَنَدْعُوا مِنْ دُونِ اللّٰهِ مَا لَا يَنْفَعُنَا وَلَا يَضُرُّنَا وَنُرَدُّ عَلٰٓى اَعْقَابِنَا بَعْدَ اِذْ هَدٰينَا اللّٰهُ كَالَّذِى اسْتَهْوَتْهُ الشَّيَاطِينُ فِى الْاَرْضِ حَيْرَانَۖ لَهٗٓ اَصْحَابٌ يَدْعُونَهٗٓ اِلَى الْهُدَى ائْتِنَاۜ قُلْ

1 H, M ve B +"فيه".
2 "Şimdi bırak onları dalsınlar, oynayadursunlar, tâ vaad oldundukları günlerine çatasıya kadar." / "O hâlde bırak onları dalsınlar ve oynayadursunlar, tâ o vaad olundukları güne çatacakları deme kadar."
3 H, M ve B: "ما".

اِنَّ هُدَى اللّٰهِ هُوَ الْهُدٰىۜ وَاُمِرْنَا لِنُسْلِمَ لِرَبِّ الْعَالَمٖينَۙ ﴿٧١﴾ وَاَنْ اَقٖيمُوا الصَّلٰوةَ وَاتَّقُوهُۜ وَهُوَ الَّـذٖٓى اِلَيْهِ تُحْشَرُونَ ﴿٧٢﴾ وَهُوَ الَّذٖى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ بِالْحَقِّۜ وَيَوْمَ يَقُولُ كُنْ فَيَكُونُۜ قَوْلُهُ الْحَقُّۜ وَلَهُ الْمُلْكُ يَوْمَ يُنْفَخُ فِى الصُّورِۜ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِۜ وَهُوَ الْحَكٖيمُ الْخَبٖيرُ ﴿٧٣﴾

[1957] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: "Hiç biz Allah'ı bırakır da bize ne menfaat ne zarar yapamayacak nesnelere yalvarır mıyız? Ve Allah bizi hidâyetine kavuşturmuş iken ardımıza döner miyiz?" O avanak gibi ki arzda şaşkın şaşkın dolaşırken kendini şeytanlar ayartıp uçuruma çekmekte, beride ise arkadaşları var, 'bize gel' diye onu doğru yola çağırıp duruyorlar. De ki: "Her hâlde hidâyet Allah hidâyeti ve biz şöyle emredildik: 'Hâlis müslim olalım Rabbü'l-âlemîn'e'" (71). Hem namazı kılın ve O'ndan korkun, haşr olunup varacağınız O (72). Ve o gökleri, yeri yaratan hakkıyla O, hem "ol"[1] diyeceği gün o da oluverir. Hak O'nun dediği, sûr üfürüleceği gün de mülk O'nun. Hem gayba âlim hem şehadete; Hakîm O'dur, Habîr O (73).[2]

[1958] {قُلْ اَنَدْعُوا مِنْ دُونِ اللّٰهِ مَا لَا يَنْفَعُنَا وَلَا يَضُرُّنَا} De ki "biz -ulûhiyet sıfatlarının hepsine sâhip ve her menfaat ve zarara kādir olan- Allah'tan geçerek bize, kendi kendilerine ne menfaat ve ne zarar bile veremeyecek olan şeylere, cansız putlara, âciz mahluklara, masnûʿlara mı yalvaracağız {وَنُرَدُّ عَلٰٓى اَعْقَابِنَا بَعْدَ اِذْ هَدٰينَا اللّٰهُ} ve Allah bize hidâyet ettikten, doğru yolu gösterdikten sonra gerimize mi döneceğiz?" {كَالَّذٖى اسْتَهْوَتْهُ الشَّيَاطٖينُ فِى الْاَرْضِ حَيْرَانَۖ لَهُٓ اَصْحَابٌ يَدْعُونَهُٓ اِلَى الْهُدَى ائْتِنَا} "Bize gel!" diye kendine çağırıp duran

---

1 B: "o".

2 H: "'Hiç' de, 'biz Allah'ı bırakır da bize ne menfaat ne zarar yapamayacak nesnelere yalvarır mıyız? Ve Allah hidâyetine kavuşturmuş iken bizi ardımıza [Arapça ibare] döner miyiz?' O avanak gibi ki arzda şaşkın şaşkın dolaşırken kendini şeytanlar ayartıp uçuruma çekmekte, beride ise arkadaşları var, 'bize gel' diye onu doğru yola çağırıp duruyorlar. De ki: "Her hâlde hidâyet Allah hidâyeti ve biz şöyle emredildik: 'Hâlis müslim olalım Rabbü'l-âlemîn'e'" (71). Hem namazı kılın ve O'ndan korkun, haşr olunup varacağınız O (72). Ve o gökleri, yeri yaratan hakkıyla O, hem "ol" diyeceği gün o da oluverir. Hak O'nun dediği, mülk O'nun sûr üfürüleceği gün. Hem gayba âlim hem şehadete; Hakîm O'dur, Habîr O (73)."

arkadaşları varken yeryüzünde hayran ve sersem kalarak şeytanların hevâ ve hevese çekip şaşırdığı şaşkın gibi mi olacağız? ❁ Bunun sebeb-i nüzûlü Hazret-i Ebû Bekir'in oğlu Abdurrahman'ın imanından evvelki hâli olduğu hakkında bir rivayet vardır ki Resûlullah, babası ve sâir ashab kendini İslâm'a davet ettikleri hâlde o bilakis tutmuş babası Hazret-i Ebû Bekir'i putperestliğe davet etmeye kalkışmış idi deniliyor.[1]

{قُلْ} De ki {اِنَّ هُدَى اللّٰهِ هُوَ الْهُدٰى} rehber ancak Allah rehberidir, ancak Allah hidâyetidir ki hidâyettir {وَاُمِرْنَا لِنُسْلِمَ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ} ve bize bilhassa Rabbü'l-âlemîn'e islâm ve inkıyad edelim {وَاَنْ اَقِيمُوا الصَّلٰوةَ} ve namazı ikāme ediniz {وَاتَّقُوهُ} ve Allah'a ittikā ediniz diye emrolundu {وَهُوَ الَّذٖى اِلَيْهِ تُحْشَرُونَ} ve buyuruldu ki nihâyet hepinizin haşr olunup toplanacağınız ancak O'dur. {وَهُوَ الَّذٖى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ بِالْحَقِّ} Ve O, o Hâlık'tır ki gökleri ve yeri hak ile halk etti. ❁ Semâvât u arz mütehakkık, mahlûkiyetleri muhakkak, [1959] Hâlıkları ancak Allah olduğu muhakkak ve bütün bunların hakka mülâbesetleri, hakka delâletleri, eser-i hak oldukları muhakkak, binâenʿaleyh bâtıl hiçbir zaman sebep ve gāye-i hilkat olmaz. Ve bu semâvât ve arzın hilkati eğlence ve oyuncak, bâtıl ve abes ve hikmetsiz olamaz. Hepsi Hak'ta toplanacak ve Hak teâlâ'ya haşr olunacaktır. Ne zaman olacak denilirse {وَيَوْمَ يَقُولُ كُنْ فَيَكُونُ} "O, 'ol!' diyeceği gün hemen olur" sözü {قَوْلُهُ الْحَقُّ} O'nun hak kelâmıdır, "ol" dediği gün, olacaktır. {لَهُ الْمُلْكُ يَوْمَ يُنْفَخُ فِى الصُّورِ} Ve sûr üfürüldüğü, kıyamet borusu çalındığı gün mülk, hükm ü saltanat tamamen ve müstakillen O'nun, ancak[2] O'nundur. Çünkü {عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ} sûr üfürüldüğü gün meydana çıkacak olan gaybı ve yıkılacak olan bu günkü meşhûdâtı bilen O'dur. {وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ} Ve Hakîm O, Habîr O'dur.

Böyle de ve O Hakîm ü Habîr'in ihbârıyla şunu yâd et:

---

1 İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân,* thk. Ahmed Sakr, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1398/1978, s. 155:

نزلت في عبد الرحمن بن أبي بكر. وأصحابه: أبوه وأمّه.

Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 159. Krş. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XIII, 26:

نزلت في عبد الرحمن بن أبي بكر حين دعا أباه إلى الكفر فأنزل الله تعالى «قُلْ أَنَدْعُوا مِنْ دُونِ اللّٰهِ ما لا يَنْفَعُنا...»

2 B -"hükm ü saltanat tamamen ve müstakillen O'nun, ancak".

وَاِذْ قَالَ اِبْرٰهِيمُ لِاَبِيهِ اٰزَرَ اَتَتَّخِذُ اَصْنَامًا اٰلِهَةً اِنّ۪ٓي اَرٰيكَ وَقَوْمَكَ ف۪ي ضَلَالٍ مُب۪ينٍ ﴿٧٤﴾
وَكَذٰلِكَ نُر۪ٓي اِبْرٰه۪يمَ مَلَكُوتَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَلِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِن۪ينَ ﴿٧٥﴾ فَلَمَّا جَنَّ
عَلَيْهِ الَّيْلُ رَاٰ كَوْكَبًا قَالَ هٰذَا رَبّ۪ي فَلَمَّٓا اَفَلَ قَالَ لَٓا اُحِبُّ الْاٰفِل۪ينَ ﴿٧٦﴾ فَلَمَّا رَاَ الْقَمَرَ
بَازِغًا قَالَ هٰذَا رَبّ۪ي فَلَمَّٓا اَفَلَ قَالَ لَئِنْ لَمْ يَهْدِن۪ي رَبّ۪ي لَاَكُونَنَّ مِنَ الْقَوْمِ الضَّٓالّ۪ينَ ﴿٧٧﴾
فَلَمَّا رَاَ الشَّمْسَ بَازِغَةً قَالَ هٰذَا رَبّ۪ي هٰذَٓا اَكْبَرُ فَلَمَّٓا اَفَلَتْ قَالَ يَا قَوْمِ اِنّ۪ي بَر۪ٓيءٌ مِمَّا
تُشْرِكُونَ ﴿٧٨﴾ اِنّ۪ي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذ۪ي فَطَرَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ حَن۪يفًا وَمَٓا اَنَا مِنَ
الْمُشْرِك۪ينَ ﴿٧٩﴾ وَحَٓاجَّهُ قَوْمُهُ قَالَ اَتُحَٓاجُّٓونّ۪ي فِي اللّٰهِ وَقَدْ هَدٰينِ وَلَٓا اَخَافُ مَا تُشْرِكُونَ
بِه۪ٓ اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ رَبّ۪ي شَيْـًٔا وَسِعَ رَبّ۪ي كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا اَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ ﴿٨٠﴾ وَكَيْفَ اَخَافُ
مَٓا اَشْرَكْتُمْ وَلَا تَخَافُونَ اَنَّكُمْ اَشْرَكْتُمْ بِاللّٰهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِه۪ عَلَيْكُمْ سُلْطَانًا فَاَيُّ الْفَر۪يقَيْنِ
اَحَقُّ بِالْاَمْنِ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٨١﴾ اَلَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُٓوا ا۪يمَانَهُمْ بِظُلْمٍ اُو۬لٰٓئِكَ لَهُمُ
الْاَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ ﴿٨٢﴾

[1961] **Meâl-i Şerîfi**

Vaktiyle İbrâhim babası Âzer'e ne demişti? "Sen putları kendine bir sürü ilâh ediniyorsun öyle mi? Doğrusu ben seni ve kavmini açık bir dalâl içinde görüyorum" (74). Bu suretle İbrâhim'e göklerin ve yerin melekûtunu gösteriyorduk ki yakīn hâsıl edenlerden olsun (75). Vaktâ ki üzerini gece kapladı, bir yıldız gördü, "bu imiş rabbim" dedi. Derken batıverince "ben öyle batanları sevmem" dedi (76). Vaktâ ki ay doğmak üzere iken gördü, "bu imiş rabbim" dedi. Derken batınca "kasem ederim ki" dedi, "rabbim beni hidâyetine mazhar etmese idi muhakkak şu şaşkın kavimden olacakmışım" (77). Vaktâ ki güneş doğmak üzere iken gördü, "bu imiş rabbim, bu hepsinden büyük" dedi. O da batınca "ey kavmim" dedi, "haberiniz olsun ben sizin şirk koştuğunuz şeylerden berîyim (78). Ben her dinden geçip sade hakka eğilerek yüzümü o gökleri ve yeri yaratmış olan Fâtır'a döndüm ve ben müşriklerden değilim"

(79). Kavmi de kendisine karşı ihticâca kalkıştı; o "siz" dedi, "bana Allah hakkında ihticâca mı kalkışıyorsunuz? Hâlbuki O bana hakikati doğrudan doğru gösterdi, sizin O'na şirk koştuğunuz şeylerden ise ben hiçbir zaman korkmam, Rabbim dilemedikçe onlar bana hiçbir şey yapamaz. Rabbim her şeyi ilmen ihâta buyurdu, artık bir düşünmez misiniz? (80). Hem nasıl olur da ben sizin şirk koştuklarınızdan korkarım; baksanız a siz Allah'ın hiçbir burhan indirmediği şeyleri O'na şerîk[1] koşmaktan korkmuyorsunuz. Şu hâlde korkudan emin olmaya iki taraftan hangisi ehak, eğer bilecekseniz?" (81). İman edip de imanlarını bir haksızlıkla telbis etmeyen kimseler işte korkudan emin olmak onların hakkıdır ve hidâyete erenler onlardır (82).[2]

Sûre-i Mâide'de (اِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِؤُنَ... إلخ [5/69} *âyetine bak*) beyan olunduğu üzere millet-i İbrâhim olan hanîfiyet evvelen ve bizzat Sâbie'ye tekabül ediyordu. Sâbie [1962] ise ashâb-ı eşhâs ve ashâb-ı heyâkil-i nücum olarak iki fırkaya münkasim bulunuyor ve her ikisi de rûhâniyet taassubuna ve melâikeye taʿabbüd fikrine râciʿ oluyor ve bundan bir tarafta beşer-i cismânîyi rûhâniyetten tecrid ile tezlil, diğer taraftan beşerî tâgutların şirk ve rubûbiyet davasına vesile ihdas ediliyordu ve İbrâhim aleyhisselam bunları kırmak için baʿs buyurulmuştu. Burada göreceğiz ki evvelâ ashâb-ı asnâmın dalâl-i mübîni, sâniyen ashâb-ı

1 B: "şirk".

2 H: "Vaktiyle İbrâhim babası Âzer'e ne demişti? 'Sen putları kendine bir sürü ilâh ediniyorsun öyle mi? Doğrusu ben seni ve kavmini açık bir dalâl içinde görüyorum' (74). Bu suretle biz İbrâhim'e göklerin ve yerin melekûtunu gösteriyorduk ki yakīn hâsıl edenlerden olsun (75). Derken üzerine gece örttü, örtünce bir yıldız gördü, 'bu imiş rabbim' dedi. Birazdan batıverince 'ben öyle batanları sevmem' dedi (76). Vaktâ ki ay doğmak üzere iken gördü, 'bu imiş rabbim' dedi. Derken batınca 'kasem ederim ki' dedi, 'rabbim beni hidâyetine mazhar etmese idi muhakkak şu dalâlete düşen kavimden olurdum' (77). Vaktâ ki güneş doğmak üzere iken gördü, 'bu imiş rabbim, bu hepsinden büyük' dedi. O da batınca 'ey kavmim' dedi, 'haberiniz olsun ben sizin şirk koştuğunuz şeylerden berîyim (78). Ben her dinden geçip sade hakka eğilerek yüzümü o gökleri ve yeri yaratmış olan Fâtır'a döndüm ve ben müşriklerden değilim' (79). Kavmi de kendisine karşı ihticâca kalkıştı; o 'siz' dedi, 'bana Allah hakkında ihticâca mı kalkışıyorsunuz? Hâlbuki O bana hakikati doğrudan doğru gösterdi, sizin O'na şirk koştuğunuz şeylerden ise ben hiçbir zaman korkmam, Rabbim dilemedikçe onlar bana hiçbir şey yapamaz. Rabbim her şeyi ilmiyle ihâta buyurdu, artık bir düşünmez misiniz? (80). Hem nasıl olur da ben sizin koştuklarınızdan korkarım; baksanız a siz Allah'ın hiçbir burhan indirmediği şeyleri O'na şerîk koşmaktan korkmuyorsunuz. Şu hâlde korkudan emin olmaya iki taraftan hangisi ehak, eğer bilecekseniz?' (81). İman edip de imanlarını bir haksızlıkla telbis etmeyen kimseler işte korkudan emin olmak onların hakkıdır ve hidâyete eren onlardır (82)".

nücûmun dalâl-i nazarîsi beyan olunarak ve beşerin melekûta ittisâli gösterilerek isbât-ı tevhid ile esâs-ı hanîfiyet tesbit ve nübüvvet-i beşeriye takrir edilmiş ve nihâyet mâbaʿde't-tabîʿî mebde'lerin melek ve şeytan gibi kuvâ-yı hafiyyeyi ilâh-ı beşer addederek ulûhiyete teşrik eden ashâb-ı rûhâniyyâtın dalâl-i felsefîsini ibtal eden delâil-i tevhîd tafsil olunmuştur.

İbrâhim aleyhisselam'ın fazlını itiraf etmeyen millet yok gibidir. Arap müşrikleri onun evlâd ve mensûbîni olduklarını ikrar ile fazlını itiraf ediyorlardı. Yehûd, Nasârâ ve Müslümanlar da hep ona tâzim ve uluvv-i kadrini itiraf ederler. Bu mansıb-ı azîm, böyle ekser ehl-i âlemin fazlını ve uluvv-i mertebesini itiraf etmesi şerefi Hazret-i Halîl aleyhisselâm kadar hiç kimseye nasib olmamıştı. اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ، وَبَارِكْ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ كَمَا بَارَكْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ[1] Bunun sebebi اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَع۪ينُ [el-Fâtiha 1/5], اَوْفُوا بِعَهْد۪ٓي اُو۫فِ بِعَهْدِكُمْ [el-Bakara 2/40] medlûlünce rab ile abd beynindeki ahd-i fıtrîdir. İbrâhim aleyhisselâm bu ahd-i ubûdiyeti îfâ etmiş ve Allah teâlâ buna icmâlen ve tafsîlen şehadet eylemiştir. İcmâl iki âyettedir. Birisi وَاِذِ ابْتَلٰٓى اِبْرٰه۪يمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَاَتَمَّهُنَّ [el-Bakara 2/124] ki bunun ahd-i ubûdiyeti itmam ettiğine bir şehâdet-i ilâhiyedir. İkincisi de اِذْ قَالَ لَهُ[2] رَبُّهُٓ اَسْلِمْۙ قَالَ اَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَم۪ينَ'dir [el-Bakara 2/131]. Tafsîle gelince: Müşârun ileyh tevhîdi isbat ve şirki ibtal için birçok [1963] makamda evvelâ babasıyla اَتَتَّخِذُ اَصْنَاماً اٰلِهَةً [el-Enʿâm 6/73] ve يَٓا اَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يُغْن۪ي عَنْكَ شَيْـٔاً [Meryem 19/42][3] diye; sâniyen kavmiyle فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ الَّيْلُ... وَحَٓاجَّهُ قَوْمُهُ قَالَ اَتُحَٓاجُّٓونّ۪ي فِي اللّٰهِ [el-Enʿâm 6/76-80] diye; sâlisen zamanının meliki ile رَبِّيَ الَّذ۪ي يُحْي۪ وَيُم۪يتُ [el-Bakara 2/258] diye münazara etmiş, râbiʿan küffâr ile فَجَعَلَهُمْ جُذَاذاً اِلَّا كَب۪يراً لَهُمْ [el-Enbiyâ 21/58][4] medlûlünce putlarını kırarak fiilen münazara eylemiş, sonra kavmi حَرِّقُوهُ وَانْصُرُوٓا اٰلِهَتَكُمْ [el-Enbiyâ 21/68][5] demişler, ateşlere atılmış,

---

1 Buhârî, Tefsîr, 33/10, Enbiyâ, 10, Deavât, 31-32; Müslim, Salât, 65-66, 69.
2 M ve B -"له".
3 "…A babacığım! O işitmez görmez ve sana hiç fâidesi olmaz şeylere niçin taparsın."
4 "Derken onları parça parça etti, ancak bir büyüklerini bıraktı…"
5 "Siz bunu (…) yakın da ilâhlarınızın öcünü alın…"

sonra اِنِّٓي اَرٰى فِي الْمَنَامِ اَنّٖٓي اَذْبَحُكَ [es-Sâffât 37/102][1] diye Allah'ın emrine oğlunu bezl etmiş; hâsılı kalbini irfâna, lisânını burhâna, bedenini nîrâna, çocuğunu kurbana, malını dayf u ihsâna teslim ve tahsis ederek ubûdiyet ve mahabbette kahramanlığını isbat ve sonra وَاجْعَلْ لٖي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْاٰخِرٖينَ... إلخ [eş-Şuarâ 26/84][2] diye Rabbine tazarruʿ ve niyaz eylemiş ve binâenʿaleyh Allah teâlâ'nın kerem ve ihsânı da duasına icâbetle matlûbunun isʿâf ve tahkīkini[3] îcab etmiştir. Arap müşrikleri de müşârün ileyhin fazlını muʿterif bulunduklarından dolayı onlara karşı قُلْ اَنَدْعُوا مِنْ دُونِ اللّٰهِ مَا لَا يَنْفَعُنَا وَلَا يَضُرُّنَا [el-Enʿâm 6/71] davetini isbat ve tavzih sadedinde Allah teâlâ Hazret-i İbrâhim'in kavmiyle olan münazarasını ve melekût-i ilâhîye ıttılâʿını bir hüccet ve mâzîden numûne-i imtisal bir ders-i ibret olmak üzere tezkir ve evvelemirde ashâb-ı asnâmın bedîhî olan dalâlini ihtar ile buyurmuştur ki:

Öyle de ve şunu hatırlat: {وَاِذْ قَالَ اِبْرٰهٖيمُ لِاَبٖيهِ اٰزَرَ} Hani İbrâhim babası Âzer'e -veyahut Yaʿkūb kıraatinde râ'nın zammıyla اٰزَرُ okunduğuna göre- İbrâhim'in babasına "yâ Âzer {اَتَتَّخِذُ اَصْنَاماً اٰلِهَةًۚ اِنّٖٓي اَرٰيكَ وَقَوْمَكَ فٖي ضَلَالٍ مُبٖينٍ} asnâmı bir sürü ilâh mı tutuyorsun? Her hâlde ben seni ve kavmini açık bir dalâl içinde görüyorum" demişti. ❁ Zîrûh olan beşerin gerek beşer timsâli olsun ve gerek kevâkib ve melâike timsâli farz edilsin cansız putlara tezellül ve taʿabbüdü ne açık bir dalâlettir. İbrâhim bunu babası veya babası makamında amcası olan Âzer'den başlayarak kavminin yüzüne vurmaktan ve onları irşad etmekten çekinmemişti.

[1964] Bu âyette Hazret-i İbrâhim'in pederinin ismi "Âzer" olduğu anlaşılıyor. Kütüb-i tevârîhte ise Süryânice "Tarah" olduğu meşhurdur. O hâlde[4] "Yaʿkūb" ve "İsrâil" gibi biri isim, biri lakab olmak üzere "Âzer" ve "Tarah" diye iki ismi var demektir. Râgıb, *Müfredât*'ında "Âzer", "Tarah"ın muʿarrebi denilmiş olduğunu da nakletmiş[5] ise de bunu

---

1 "…Ben menamda görüyorum ki ben seni boğazlıyorum…"

2 "Ve bana sonrakiler içinde bir 'lisân-ı sıdk' tahsis eyle."

3 B: "tahakkukunu".

4 H: "Demek ki".

5 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 74-75:

قيل: كان اسم أبيه تارخ فعرّب فجعل آزر.

müfessirîn hiç nazar-ı iʿtibâra almamışlardır. Bu derece büyük bir tebdil ile taʿrîbde ucme şemmesi kalmamış olacağından kelime "hâtem" gibi munsarif olmak lâzım gelirdi. Bazıları da "Âzer"in Harezm lügatı ve şeyh-i herim, yani pek kocamış ihtiyar demek olduğunu ve bir de bir sanem ismi bulunduğunu dahi söylemişlerdir. Bazıları da demiştir ki İbrâhim aleyhisselâm'ın babası Tarah'tır, Âzer de amcasıdır. Amcaya ve dedeye dahi "eb" ıtlak edilir. Nitekim Kur'an'da evlâd-ı Yaʿkūb'dan hikâyeten نَعْبُدُ اِلٰهَكَ وَاِلٰهَ اٰبَٓائِكَ اِبْرٰهِيمَ وَاِسْمٰعِيلَ وَاِسْحٰقَ [el-Bakara 2/133] buyurulmuştur. Ve Hazret-i İsmâil, Hazret-i Yaʿkūb'un amcası olduğu hâlde "eb" ıtlak edilmiştir. Şîa'nın muhtârı da budur. Bunlar "Hazret-i İbrâhim ve babası, Hazret-i Peygamber'in ecdâdındandır. Hâlbuki وَتَقَلُّبَكَ فِى السَّاجِدِينَ [eş-Şuʿarâ 26/219][1] âyetinin delâletine göre Peygamber'in ecdâdında kâfir yoktur. Âzer ise kâfirdir. Bir de bu âyette[2] ve bilhassa Yaʿkūb kıraatine göre Hazret-i İbrâhim Âzer'e ismini söyleyerek ve dalâlini yüzüne vurarak hitab ettiği gösteriliyor ki babaya birr ü ihsan bir vazîfe-i dîniye olduğu hâlde İbrâhim aleyhisselâm gibi bir peygamber-i zîşânın babasına böyle ezâkâr ve cefâkâr bir hitâbı tecviz etmeyeceği âşikârdır. Binâenʿaleyh bu iki karîne-i mâniʿa gösterir ki Âzer, İbrâhim'in hakīkī mânasıyla babası değildir" diyorlar. Fakat bunlar Kur'ân'ın zâhirine karşı tekellüf ve taassubdur. Zira Hazret-i Peygamber'in nesebine asla sifah karışmamış, hepsi nikâhtan gelmiş olduğunda tereddüd yok ise de وَتَقَلُّبَكَ فِى السَّاجِدِينَ'de tekallübât-ı sulbiye mânası katʿî olmadığı gibi, Hazret-i İbrâhim'in muamelesi de وَاِنْ جَاهَدَاكَ عَلٰٓى اَنْ تُشْرِكَ بِى مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا وَصَاحِبْهُمَا فِى الدُّنْيَا مَعْرُوفًا [Lokman 31/15][3] [1965] mazmûnundan hâriç değildir. Sonra kütüb-i tevârîhte meşhur olan "Tarah" isminin menşe'i nihâyet Yehûd ve Nasârâ ahbârına, bu da Tevrat'a müntehî olabilir. Bu ise Kur'ân'ın Âzer ihbârına muâraza edebilecek bir kuvveti hâiz değildir. Onlar Kur'an üzerine değil, Kur'an onlar üzerine müheymin ve nigehbândır[4].

---

1 "Ve secdekârlar içinde dolaşmanı."

2 M ve B: "âyetten".

3 "Bununla beraber o ikisi de sana sence hakkında bir ilim olmayan hiçi Bana şerik koşturmaya uğraşırlarsa o vakit onlara itaat etme ve kendilerine dünyada mâruf surette musâhabet eyle…"

4 M: "nigâhbandır".

İbn Cerîr tefsîrinde beyan olunduğu üzere Muhammed b. İshak demiştir ki: "Âzer Hazret-i İbrâhim'in babasıdır. Ve Kûfe sevâdında[1] "Kûsâ" karyesi ahâlisinden bir recül olduğu bize zikredilen ahbâr cümlesindendir.[2] وَاللّٰهُ أَعْلَمُ" Ebû Hayyân tefsîrinde de "Neccâr, müneccim ve mühendis olduğunu ve Nemrud'un da nücum ve hendeseye merakı olduğundan nezdinde teveccüh ve ikbâle mazhar bulunduğunu zikretmişlerdir. Ve sevâd-ı Kûfe'den[3] 'Kûsâ' denilen bir karyeden idi. Mücâhid böyle demiştir. Ve Hazret-i İbrâhim de bu karyede tevellüd etti denilmiş. Bundan başka Âzer'in Harran ahâlisinden olduğu da söylenmiştir" diye nakleylemiştir.[4] *Muʿcemü'l-Büldân*'da Kûsâ üç mevziʿdedir. Arz-ı Bâbil'de, sevâd-ı Irak'ta, Mekke'de. Irak Kûsâ'sı ikidir. Kûse't-tarîk, Kûse'r-rubâ, İbrâhim aleyhisselâm'ın meşhedi ve mevlidi buradadır. Ve bunların ikisi de arz-ı Bâbil'dedir. Hazret-i İbrâhim burada ateşe atılmıştır.[5]

İmdi, mevcud veya[6] muhayyel herhangi bir şeyin hayâlini temsil eden cansız asnâm-ı masnûʿa önünde insanlığı tezlil eden ashâb-ı asnâmın dalâl-i mübîni ihtar olunduktan sonra buna sebebiyet veren ve "ashâb-ı heyâkil" denilen nücumperestlerin de dalâl-i nazarîlerini göstermek ve bir beşer olan Hazret-i İbrâhim'in lutf-i ilâhî ile bütün semâvât ve arz melekûtuna ıttılâʿ ve îkānını ve bu sayede insanlığı mâsivallâha esaret ve mahkûmiyet kaydından tahlis ile viche-i beşeriyeti doğrudan doğru ve münhasıran Allah'a tevcih için tevhid ve hanîfiyeti nasıl isbat ve takrir ettiğini beyan için buyuruluyor ki:

---

1 H: "Kûfe-i Sûdan'da".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XI, 466:

حدثني محمد بن إسحاق قال:»آزر«، أبو إبراهيم. وكان، فيما ذكر لنا والله أعلم، رجلا من أهل كُوثَى، من قرية بالسواد، سواد الكوفة.

3 H: "Sûdân-ı Kûfe'den".

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 562:

وَذَكَرُوا أَنَّ [آزر أبا] إِبْرَاهِيمَ كَانَ نَجَّارًا مُنَجِّمًا مُهَنْدِسًا وَكَانَ نُمْرُودُ يَتَعَلَّقُ بِالْهَنْدَسَةِ وَالنُّجُومِ فَحَظِيَ عِنْدَهُ بِذَلِكَ وَكَانَ مِنْ قَرْيَةٍ تُسَمَّى كَوْثًا مِنْ سَوَادِ الْكُوفَةِ، قَالَهُ مُجَاهِدٌ قِيلَ وَبِهَا وُلِدَ إِبْرَاهِيمُ، وَقِيلَ: كَانَ آزَرُ مِنْ أَهْلِ حَرَّانَ...

5 Yâkūt el-Hamevî, *Muʿcemü'l-büldân,* IV, 487:

وكوثى في ثلاثة مواضع: بسواد العراق في أرض بابل وبمكة... وكوثى العراق كوثيان: أحدهما كوثى الطريق والآخر كوثى ربى وبها مشهد إبراهيم الخليل، عليه السّلام، وبها مولده، وهما من أرض بابل، وبها طرح إبراهيم في النار...

6 M ve B: "ve".

[1966] {وَكَذٰلِكَ نُرٖٓي اِبْرٰهٖيمَ مَلَكُوتَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Ve işte böyle beyyin bir gösterişle Biz İbrâhim'e semâvât ve arzın melekûtunu gösteriyorduk. ❂ Yıldızları, Ay ve Güneşi ile gökleri ve Yer'i gözüne gösterdikten başka hey'et-i mecmûʿasıyla bütün âlemin bir mülk ve[1] saltanata tâbiʿ bir memleket olduğunu ve bu memleketi zabt u idare eden esrâr-ı rubûbiyeti ve kavânîn-i saltanatı kalbine bildiriyorduk. Bütün bunlar Yer'de bir beşer-i cismânî olan İbrâhim'in nefsinde temessül ve tahakkuk ediyordu. İbrâhim görüyordu ki mekân u zamânıyla bütün bu âlemleri toplayıp nefs-i İbrâhim'e indiren ve maddiyat ve mâneviyâtıyla ona rabt edip hepsini birden idare ve tedbir eden kudret-i rabbâniye hepsinin mâlik ü hâkimi bulunan ve şerîk ü nazîri olmayan bir kudret-i vahdâniyeden ibarettir. Ve İbrâhim O'na semâdaki nücum ve kevâkibden daha uzak değildir. Yıldızların semâda birer mevkileri varsa, Yer'deki İbrâhim'in hepsinin fevkinde bir şerefi vardır. Ve böyle bir şerefi hâiz olan bir mahlûkun ve onun kavminin ve hem-nevʿinin o mâlik-i hakîkî mâdûnunda herhangi bir mahlûka bende olup tezellül etmesi pek büyük bir dalâl, pek tehlikeli bir küfran, bir nankörlüktür. İşte İbrâhim'e bu melekûtu gösteriyorduk ki öyle desin {وَلِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِنٖينَ} ve ashâb-ı îkāndan olsun. Binâenʿaleyh İbrâhim {فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ الَّيْلُ} vaktâ ki gece zulmetiyle başına çöküp ortalığı örttü, o zaman {رَاٰ كَوْكَبًا} bir kevkeb, seyyârâttan bir yıldız görerek {قَالَ هٰذَا رَبّٖي} "bu benim rabbim ha!" dedi. ❂ Evvelâ bir yıldızın bir insanı terbiye edebileceğini istibʿâd ederek etrafındakilere bir târiz yaptı. {فَلَمَّٓا اَفَلَ} Çok sürmeden o kevâkib ufûl edip batınca {قَالَ لَٓا اُحِبُّ الْاٰفِلٖينَ} "ben batanları [1967] sevmem" dedi. ❂ Bununla evvelâ rubûbiyet ve ubûdiyette mahabbetin üssü'l-esâs olduğunu, fakat taharrük ve ufûlün tesir delîli[2] değil mahlûkiyet, teessür, mahkûmiyet, hudûs ve fenâ delîli olduğunu ve binâenʿaleyh âfilin rab olamayacağını ve âfile mahabbet etmek sonu boşa çıkacak bir dalâl olduğunu ve rabbin bunda müessir ve bunu muharrik olan ve zevalden münezzeh bulunan bir kudret-i hâlıka olması lâzım geldiğini anlattığı gibi bilhassa ufûl ve gurûba nazar-ı dikkati

1 M ve B: "bir".
2 H: "delîl-i te'sîr".

celb etmekle kevâkibin ufûlünden dolayı onların yerine asnâmı ikāme edenlerin dalâllerini ve tenakuzlarını da gösterdi. Zira ufûllerinden dolayı asıllarının kâfi olmadığını teslim ettikleri hâlde o âfillerin masnûʿ timsallerine itibar etmek ne büyük tenakuzdur.

Bunu müteʿâkib {فَلَمَّا رَاَ الْقَمَرَ بَازِغًا} vaktâ ki Kamer'i doğarken gördü, aynı mâna ile {قَالَ هٰذَا رَبّ۪ي} "bu benim rabbim ha!" dedi. {فَلَمَّٓا اَفَلَ} Bu da ufûl edince hem rabbine olan îkānını izhar ederek هٰذَا رَبّ۪ي sözlerinin iltizâmî olmayıp ilzâmî ve inkârî olduğunu anlatmak, hem de her lahza rabbine olan ihtiyâcını itiraf ile hidâyetine şükretmek için {قَالَ} dedi ki {لَئِنْ لَمْ يَهْدِن۪ي رَبّ۪ي لَاَكُونَنَّ مِنَ الْقَوْمِ الضَّٓالّ۪ينَ} "hiç şüphe yok Rabbim bana hidâyet etmese ben de behemehâl o dâllîn gürûhundan olacaktım." ۞ Zira bütün mesele rûhâniyet ve cismâniyetin, enfüs ü âfâkın birleştiği bir lemha içinde tecellî eden bir hiss ü idrâke dayanıyor. Bu görüş ve gösteriş olmaz veya fânîyi bâkī zannetmek gibi bir isabetsizlik oluverirse dalâl muhakkak. Ve birdenbire Kamer'in letâfet ve câzibesine kapılıvermemek de hayli müşkil. Binâenʿaleyh doğru ve musîb olan, akl ü idrâki bahşeden Allah teâlâ'nın bir lemha-i tevfîk ve hidâyeti [1968] olmasa zulmetteki beşeriyet Ay'a da tapacak, yıldıza da tapacak, puta da tapacak.

Bundan sonra {فَلَمَّا رَاَ الشَّمْسَ بَازِغَةً} vaktâ ki Güneş'i doğarken gördü. ۞ Ve üzerindeki zulmet-i leyl tamamen açılıp subh-i nehâra erdi {قَالَ هٰذَا رَبّ۪ي هٰذَٓا اَكْبَرُ} "Bu benim rabbim ha! Bu hepsinden büyük!" dedi. ۞ Ve daha büyük bir târiz yaptı. {فَلَمَّٓا اَفَلَتْ} Sonra bu da ufûl edince {قَالَ يَا قَوْمِ[1] اِنّ۪ي بَر۪ٓيءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ} "her hâlde ben sizin Rabbime şerîk koştuğunuz şeylerden berîyim. {اِنّ۪ي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذ۪ي فَطَرَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ حَن۪يفًا} Ben Hanîf, tertemiz bir muvahhid olarak bütün mevcûdiyetimle yüzümü cemîʿ-i muhteveyâtıyla şu semâvât ve arzı yaratan Zât-ı ecell ü aʿlâ'ya tevcih ettim {وَمَٓا اَنَا۬ مِنَ الْمُشْرِك۪ينَ} ve ben müşriklerden değilim" dedi. ۞ Evvel ü âhir müşriklere asla iştirak etmediğini tasrih ederek tevhîde îkānını ilan ve hanîfiyeti isbat ve takrir eyledi. {وَحَٓاجَّهُ قَوْمُهُ} Kavmi de kendisine

1 H, M ve B -"يا قوم".

karşı mücadele ve tahvif ile hüccet yarışına kalkıştılar, galebe fikrine düştüler. Cevâben İbrâhim onların kavlî ve fiilî cidal ve tehdidlerini de istihfaf ederek ve mahabbet nokta-i nazarından ve sonra mehâfet nokta-i nazarından da[1] ahkâm-ı rubûbiyet ve ubûdiyeti takrir eyleyerek galebe-i kâmilesini temin eden şu hüccetle {قَالَ} dedi ki {اَتُحَٓاجُّٓونّ۪ي فِي اللّٰهِ وَقَدْ هَدٰينِ... وَهُمْ مُهْتَدُونَ}

وَتِلْكَ حُجَّتُنَٓا اٰتَيْنَاهَٓا اِبْرٰهِيمَ عَلٰى قَوْمِهِۜ نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَنْ نَشَٓاءُۜ اِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ
﴿٨٣﴾ وَوَهَبْنَا لَهُٓ اِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَۜ كُلًّا هَدَيْنَاۚ وَنُوحًا هَدَيْنَا مِنْ قَبْلُ وَمِنْ ذُرِّيَّتِه۪ دَاوُ۫دَ
وَسُلَيْمٰنَ وَاَيُّوبَ وَيُوسُفَ وَمُوسٰى وَهٰرُونَۜ وَكَذٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَۙ ﴿٨٤﴾ وَزَكَرِيَّا وَيَحْيٰى
وَعِيسٰى وَاِلْيَاسَۜ كُلٌّ مِنَ الصَّالِحِينَۙ ﴿٨٥﴾ وَاِسْمٰعِيلَ وَالْيَسَعَ وَيُونُسَ وَلُوطًاۜ وَكُلًّا فَضَّلْنَا
عَلَى الْعَالَمِينَۙ ﴿٨٦﴾ وَمِنْ اٰبَٓائِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ وَاِخْوَانِهِمْۚ وَاجْتَبَيْنَاهُمْ وَهَدَيْنَاهُمْ اِلٰى صِرَاطٍ
مُسْتَق۪يمٍ ﴿٨٧﴾ ذٰلِكَ هُدَى اللّٰهِ يَهْد۪ي بِه۪ مَنْ يَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِهِۜ وَلَوْ اَشْرَكُوا لَحَبِطَ عَنْهُمْ
مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٨٨﴾ اُو۬لٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَۚ فَاِنْ يَكْفُرْ بِهَا
هٰٓؤُ۬لَٓاءِ فَقَدْ وَكَّلْنَا بِهَا قَوْمًا لَيْسُوا بِهَا بِكَافِر۪ينَ ﴿٨٩﴾ اُو۬لٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ هَدَى اللّٰهُ فَبِهُدٰيهُمُ
اقْتَدِهْۜ قُلْ لَٓا اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ اَجْرًاۜ اِنْ هُوَ اِلَّا ذِكْرٰى لِلْعَالَم۪ينَۚ ﴿٩٠﴾

[1970] **Meâl-i Şerîfi**

Bu işte bizim o hüccetimiz ki kavmine karşı İbrâhim'e vermiştik. Biz dilediğimizi derecelerle yükseltiriz, şüphesiz ki Rabbin Hakîm, Alîm'dir (83). Bundan mâʿadâ ona İshak ile Yaʿkūb'u da ihsan ettik ve her birini hidâyete erdirdik. Daha evvel Nûh'u erdirmiştik, zürriyetinden Dâvûd'u da Süleyman'ı da Eyyûb'u da Yûsuf'u da Mûsâ'yı da Hârûn'u da; işte muhsinlere böyle mükâfat ederiz (84). Zekeriyyâ'yı da Yahyâ'yı da Îsâ'yı da İlyas'ı da; hep sâlihînden (85). İsmâil'i de Elyesaʿ'ı da Yûnus'u da Lût'u da, her birini âlemînin üstüne geçirdik (86). Ataların-

---

1 B -"ve sonra mehâfet nokta-i nazarından da".

dan, zürriyetlerinden ve kardeşlerinden bir kısmını da ve hep bunları seçtik ve hep bunları bir doğru yola hidâyetçi kıldık (87). İşte o yol Allah hüdâsıdır, O bunu kullarından dilediğine hidâyet eyler ve eğer bunlar şirk etmiş olaydılar bütün mesâileri heder olmuş gitmişti (88). İşte bunlar kendilerine kitab, hüküm, nübüvvet verdiğimiz kimseler. Şimdi şu karşıdakiler buna körlük ediyorlarsa Biz ona körlük etmeyen bir ümmeti müvekkel kılmışız (89). İşte o peygamberler Allah'ın hidâyetine eriştirdiği kimseler. Sen de onların gittiği yoldan yürü; "ben" de, "buna karşı sizden bir ecir istemem, o mahza âlemîni irşad için ilâhî bir yâdigârdır" (90).[1]

{وَتِلْكَ} Ve[2] işte şu: Yani o rü'yet ü îkān ve bu hidâyet ü burhan {حُجَّتُنَا} Bizim hüccet-i azametimizdir. {اٰتَيْنَاهَٓا اِبْرٰهِيمَ عَلٰى قَوْمِهِۜ} Biz bunu kavmine karşı İbrâhim'e verdik. ❁ Kendilerini nücumdan ve hatta nücûmun suver ü temâsîlinden daha mâdûn bir mevkiʿde görerek, insanlığı [1971] tezlil eden kavmine karşı İbrâhim'in kevâkibden, Kamer ü Şems'ten, semâvât u arzdan daha yükseğe geçerek doğrudan doğru فَاطِرُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ'a teveccüh edecek ve mâsivallâha tezellül etmeye tenezzül etmeyecek derecelerde rifʿatini isbat ve galebesini temin eden bu hüccet nefs-i İbrâhim'in değil, Allah azîmü'ş-şân'ındır. {نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَنْ نَشَٓاءُۜ} Biz azîmü'ş-şân kimi dilersek derecelerle[3] yükseltiriz. Binâenʿaleyh bu İbrâhim'e mahsus bir hâl değildir. Mazhar-ı ıstıfâ-yı ilâhî olan ekâbir-i[4] ricâlullahta

---

1 H: "Bu işte bizim o hüccetimiz ki kavmine karşı İbrâhim'e vermiştik. Dilediğimizi derecelerle yükseltiriz Biz, şüphesiz Rabbin Hakîm, Alîm'dir (83). Bundan mâʿadâ ona İshak'ı, Yaʿkūb'u da ihsan ettik ve her birini hidâyete erdirdik. Daha evvel Nûh'u erdirmiştik, zürriyetinden Dâvûd'u da Süleyman'ı da Eyyûb'u da Yûsuf'u da Mûsâ'yı da Hârûn'u da; işte muhsinlere böyle mükâfat ederiz (84). Zekeriyyâ'yı da Yahyâ'yı da Îsâ'yı da İlyas'ı da; hep sâlihînden (85). İsmâil'i de Elyesaʿ'ı da Yûnus'u da Lût'u da, her birini âlemînin üstüne geçirdik (86). Atalarından, zürriyetlerinden ve kardeşlerinden bir kısmını da ve hep bunları seçtik ve hep bunları bir doğru yola hidâyetçi kıldık (87). İşte o yol Allah hüdâsıdır, O bunu kullarından dilediğine hidâyet eyler ve eğer bunlar şirk etmiş olaydılar bütün mesâileri heder olmuş gitmişti (88). İşte bunlar kendilerine kitab, hüküm, nübüvvet verdiğimiz kimseler. Şimdi şu karşıdakiler buna körlük ediyorlarsa Biz ona körlük etmeyen bir ümmeti müvekkel kılmışız (89). İşte o peygamberlerle Allah'ın hidâyetine eriştirdiği kimseler. Sen de onların gittiği yoldan yürü; 'ben' de, 'buna karşı sizden bir ecir istemem, o mahza âlemîni irşad için ilâhî bir yâdigârdır' (90)".

2 H -"Ve".

3 M ve B: "derecelerini".

4 H: "ahyâr-ı".

bir sünnet-i câriyedir. Yâ Muhammed, hiç şüphe yok {اِنَّ رَبَّكَ حَك۪يمٌ عَل۪يمٌ} senin Rabbin böyle bir Hakîm, böyle bir Alîm'dir.

Bak İbrâhim'e daha ne verdik {وَوَهَبْنَا لَهُٓ اِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ} ona İshak ile Yaʿkūb'u da ihsan ettik {كُلًّا هَدَيْنَا} hepsini hidâyete erdirdik, tarîk-i hakta muvaffak eyledik, emîn kıldık. {وَنُوحاً هَدَيْنَا مِنْ قَبْلُ} Daha evvel Nûh'a da hidâyet ettik. ❁ O da putperestlerle uğraştı ve onlara galebe etti. Binâenʿaleyh İbrâhim, kendi hidâyetinden başka hem büyük dedesinin hem de evlâdının mazhar-ı hidâyet olmasıyla dahi bahtiyar oldu {وَمِنْ ذُرِّيَّتِه۪ دَاوُ۫دَ وَسُلَيْمٰنَ} ve zürriyetinden Dâvûd'a ve Süleyman'a ilh… da hidâyet ettik. ❁ Bu ذُرِّيَّتِه۪ zamîrinin mevzûʿ-i bahis İbrâhim olmak itibariyle ona râciʿ olması, yani ber vech-i âtî on dört peygamberin İbrâhim aleyhisselâm zürriyetinden olması tebadür ediyor. Fakat Lût aleyhisselâm Hazret-i[1] İbrâhim'in zürriyeti değil, biraderzâdesi olduğu ve kezâlik Yûnus aleyhisselâm'ın da onun zürriyetinden olmadığı ve ibarede zamîrin akrabe rücûʿu da asıl bulunduğu cihetle birçok müfessirîn bunu zikri[2] karîb olan Nûh aleyhisselâm'a ircâʿ etmişlerdir. İbn Abbas, "gerçi bu enbiyânın içinde Hazret-i İbrâhim'e [1972] ne ana ne baba tarafından velâdeten mülhak olmayanlar vardır. Nitekim Lût biraderzâdesidir. Bununla beraber hepsi zürriyet-i İbrâhim'e muzâftır. Çünkü amca da babadan addedilir" demiştir ki bu mâna siyâka daha muvâfıktır. Nûh'a ircâʿı takdîrinde bu tevile hâcet kalmazsa da o zaman siyâk-ı bahis İbrâhim'den Nûh'a tahvil edilmiş olacaktır. Maʿamâfîh وَاِسْمٰع۪يلَ وَالْيَسَعَ وَيُونُسَ وَلُوطاً âyeti وَوَهَبْنَا لَهُٓ اِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ cümlesine rabt edilmek de câizdir. O zaman bunlar وَمِنْ ذُرِّيَّتِه۪ mefhûmunda dâhil olmaksızın Hazret-i İbrâhim'e kuvvetü'z-zahr olarak bahşedilmiş olur. Ve fi'l-vâkiʿ insanın kendi sulbî evlâdına da zürriyeti denilmez ve iki birader olan İsmâil ve İshak tekabülü de bu rabtı iktizâ eder. Şâyân-ı dikkattir ki bu âyetlerde on sekiz enbiyâ zikr olunmuş ve bunların zikri bir hüsn-i tasnîfe tâbiʿ tutularak Hazret-i İbrâhim etrafında cemʿ edilmiştir. Hazret-i Nûh putperestlerle uğraşan

1 M ve B -"Hazret-i".
2 B: "zikr-i".

ilk peygamber, İshak ve Yaʿkūb bütün Benî İsrail peygamberlerinin aslı, bu meyanda {دَاوُدَ وَسُلَيْمٰنَ} baba oğul mülk ve saltanat ile mümtaz {وَاَيُّوبَ وَيُوسُفَ} ibtilâ ve sabr-ı cemîl ile mümtaz {وَمُوسٰى وَهٰرُونَ} iki birader, kuvvet-i iʿcâz, mehâbet ü satvet, kitab ve şerîʿat-ı mahsûsa ile mümtaz {وَزَكَرِيَّا وَيَحْيٰى وَعِيسٰى وَاِلْيَاسَ} zühd ü rûhâniyet ve fedâkârlıkta misâl olmuştur. ❁ İlyas İdrîs aleyhisselâm olduğu hakkında bir rivayet varsa da enbiyâ-yı Benî İsrail'den olması daha müreccahtır. Hârûn aleyhisselâm esbâtından olduğu nakledilmiş ve İlyas b. Yasin b. Finhas b. Azzar b. Hârûn denilmiştir. Hızır olduğu da söylenmiştir. Zira Îsâ ve Hızır gibi İlyas'ın da henüz berhayat olduğuna dair bazı eserler vardır. Ebû Hayyân tefsîrinde der ki: "İlyas, Îsâ'ya mukārin olarak zikredilmiştir. Henüz ölmemiş bulunmakta müşterektirler."[1] İlyas'a Yehûd [1973] ve Nasarâ "İlya" derler. Yuhanna İncili'nin baş taraflarında "Yahudîler Yeruşalim'den[2] Yahyâ'ya 'sen kimsin' diye sual etmek üzere kâhinler ile levililer[3] gönderildikleri zaman onun şehadeti budur: Yani ikrar edip inkâr etmeyerek 'ben Mesih değilim' diye ikrar etti ve ona 'öyle ise nesin, İlya mısın?' diye sual ettiklerinde 'o dahi değilim' dedi. 'Sen Şol Peygamber misin?' dediklerinde 'hayır' diye cevap verdi. 'Öyle ise sen[4] Mesih yahud İlya ya Ol Peygamber olmadığın hâlde niçin vaftiz ediyorsun?' dediler" diye mezkurdur ki "İlya" İlyas, "Ol Peygamber" de Hâtemü'l-enbiyâ Muhammed aleyhisselâm'dır. İlya Râfizîler tarafından "Ali" ismine de tatbik edilmiştir. {وَاِسْمٰعِيلَ وَالْيَسَعَ وَيُونُسَ وَلُوطًا} Hitab, Hazret-i Peygamber'e müteveccih olmak itibariyle ceddü'n-nebî olan ve İshak ve Yaʿkūb silsilesinin mukabilinde bulunan Hazret-i İsmâil diğer bir sınıfın mebde'i olarak buraya bırakılmış ve fezâil-i infirâdiyeleri itibariyle Elyesaʿ, Yûnus, Lût aleyhimüsselâm[5] da onunla beraber bir sınıfta sayılmıştır. Elyesaʿ, Yûşaʿ bin Nûn'dur diyenler olmuş

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 574:

وَقَرَنَ عِيسَى وَإِلْيَاسَ لِاشْتِرَاكِهِمَا فِي كَوْنِهِمَا لَمْ يَمُوتَا بَعْدُ...

2 M ve B: "Oruşlimden"; H: "Oşlimden".

3 H ve B: "lâvîler"; M: "lavîliler".

4 M ve B -"sen".

5 H ve B: "aleyhisselâm".

ise de Elyesaʿ bin Ahtub bin el-Acûz'dur diye tasrih ediliyor. Hamza, Kisâî ve Halef-i Âşir kıraatlerinde lâm'ın teşdidiyle اَلَّيْسَعَ okunur.

{فَاِنْ يَكْفُرْ بِهَا هٰؤُلَٓاءِ} Binâenʿaleyh {اُو۬لٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ} buna şunlar küfr ederlerse, yani[1] bu üçüne -veya kitab ve hükmü câmiʿ olmak itibariyle daha hulâsa olmak üzere- nübüvvete küffâr-ı Kureyş hiç iman etmezler ise hiç ehemmiyetleri yoktur. {فَقَدْ وَكَّلْنَا بِهَا قَوْماً لَيْسُوا بِهَا بِكَافِر۪ينَ} Muhakkak ki biz o kitab ve hükm ü nübüvvete[2] öyle bir kavmi müvekkel kılmışızdır ki bunlar ona hiçbir zaman kâfir değildirler. ❁ Dâima iman ve şükran [1974] ile sarılır, mazhar-ı emn ü hidâyet olurlar. Mekke kâfirlerine karşı ensar ve ehl-i Medine, Arap kâfirlerine karşı akvâm-ı sâire mü'minleri, ale'l-umûm kâfirlere karşı ale'l-umûm Benî Âdem'den peygamber, sahabe, tâbiʿîn ve her mü'min ve hatta melâike[3] bu kavimdendir. {اُو۬لٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ هَدَى[4] اللّٰهُ} İşte yâ Muhammed! Bu zikr olunan ve ıstıfâ edilip kendilerine kitab ve hükm ü nübüvvet verilerek âlemîne tafdil edilmiş bulunan muhsinîn ve sâlihîndir ki Allah kendilerini اُو۬لٰٓئِكَ لَهُمُ الْاَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ [el-Enʿâm 6/82] medlûlünce hidâyete erdirmiştir. Binâenʿaleyh {فَبِهُدٰيهُمُ اقْتَدِهْ} sen ancak onların hüdâlarına iktidâ eyle: Mâzîden numûne-i imtisal olmak üzere bunların hey'et-i mecmûʿasının tuttukları tevhîd-i iman ve îkān, istikāmet, salâh, fazilet ve ihsan, kitab, hikmet, nübüvvet, hâsılı hidâyet yolunu tut, başkalarına bakma. ❁ Bu اقْتَدِهْ emrindeki ها zamir değil hâ-i sekttir. Yani hâlet-i vakıfta dal'ın harekesini muhafaza eden mücerred bir harftir. Bunun için sâkin okunur. Ve Hamza, Kisâî, Yaʿkūb, Halef-i Âşir kıraatlerinde hâlet-i vasılda hazf edilir okunmaz. Ancak İbn Âmir kıraatinde "hüdâ"ya râciʿ zamirdir. Hâlet-i vasılda kesr ile veya med ile okunur.

Ve işte kıssa-i İbrâhim'i tezkîrin hikmet ü gayesi budur. Bunlara iktidâ edip yüzünü ancak Allah'a tut ve hiçbir şeyden korkmayarak ve başkasından hiçbir şey beklemeyerek teblîğ-i ahkâm et. Onlar gibi sen

---

1 H -"yani".
2 H: "hükm-i nübüvvete".
3 M: "melâik".
4 H, M ve B: "هديهم".

de {قُلْ لَٓا اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ اَجْراًۜ اِنْ هُوَ اِلَّا ذِكْرٰى لِلْعَالَم۪ينَ} de ki "ben bu iş, bu tebliğ üzerine sizden bir ücret, bir ivaz istemem, o Kur'an başka bir şey değil, bütün zevi'l-ʿukūl âlemlerine taraf-ı ilâhîden bir tezkir ve îkazdır." ❁ Bu bir ferde[1], bir sınıfa veya bir kavme mahsus değildir. Allah için umûma muhtaç ve mükellef bulundukları şeyleri ihtardır, bir rahmet-i âmmedir.

[1975] O kâfirler ise:

وَمَا قَدَرُوا اللّٰهَ حَقَّ قَدْرِه۪ٓ اِذْ قَالُوا مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ عَلٰى بَشَرٍ مِنْ شَيْءٍۜ قُلْ مَنْ اَنْزَلَ الْكِتَابَ
الَّذ۪ي جَٓاءَ بِه۪ مُوسٰى نُوراً وَهُدًى لِلنَّاسِ تَجْعَلُونَهُ قَرَاط۪يسَ تُبْدُونَهَا وَتُخْفُونَ كَث۪يراًۚ وَعُلِّمْتُمْ
مَا لَمْ تَعْلَمُٓوا اَنْتُمْ وَلَٓا اٰبَٓاؤُ۬كُمْۜ قُلِ اللّٰهُۙ ثُمَّ ذَرْهُمْ ف۪ي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ ﴿٩١﴾ وَهٰذَا كِتَابٌ
اَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ مُصَدِّقُ الَّذ۪ي بَيْنَ يَدَيْهِ وَلِتُنْذِرَ اُمَّ الْقُرٰى وَمَنْ حَوْلَهَاۜ وَالَّذ۪ينَ يُؤْمِنُونَ
بِالْاٰخِرَةِ يُؤْمِنُونَ بِه۪ وَهُمْ عَلٰى صَلَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ ﴿٩٢﴾ وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ
كَذِباً اَوْ قَالَ اُو۫حِيَ اِلَيَّ وَلَمْ يُوحَ اِلَيْهِ شَيْءٌ وَمَنْ قَالَ سَاُنْزِلُ مِثْلَ مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُۜ وَلَوْ تَرٰٓى اِذِ
الظَّالِمُونَ ف۪ي غَمَرَاتِ الْمَوْتِ وَالْمَلٰٓئِكَةُ بَاسِطُٓوا اَيْد۪يهِمْۚ اَخْرِجُٓوا اَنْفُسَكُمْۜ اَلْيَوْمَ تُجْزَوْنَ
عَذَابَ الْهُونِ بِمَا كُنْتُمْ تَقُولُونَ عَلَى اللّٰهِ غَيْرَ الْحَقِّ وَكُنْتُمْ عَنْ اٰيَاتِه۪ تَسْتَكْبِرُونَ ﴿٩٣﴾
وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادٰى كَمَا خَلَقْنَاكُمْ اَوَّلَ مَرَّةٍ وَتَرَكْتُمْ مَا خَوَّلْنَاكُمْ وَرَٓاءَ ظُهُورِكُمْۚ وَمَا
نَرٰى مَعَكُمْ شُفَعَٓاءَكُمُ الَّذ۪ينَ زَعَمْتُمْ اَنَّهُمْ ف۪يكُمْ شُرَكٰٓؤُ۬اۜ لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ وَضَلَّ عَنْكُمْ مَا
كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ ﴿٩٤﴾

[1976] **Meâl-i Şerîfi**

Allah'ı gereği gibi tanıyamadılar, çünkü bir "Allah beşere bir şey indirmedi" dediler; de ki "kim indirdi o, Mûsâ'nın insanlara bir nûr, bir hidâyet olarak getirdiği kitâbı?" Ki siz onu parça parça kâğıtlar yapıyorsunuz, bunları ortaya atıyorsunuz da birçoğunu gizliyorsunuz.

---

1 H: "de".

Bununla beraber şimdi size ne sizin ne atalarınızın bilmediğiniz hakikatler öğretilmekte. "Allah", de, sonra bırak onları daldıkları[1] batakta oynayadursunlar (91). İşte bu da Bizim indirdiğimiz bir kitap; feyz ü bereketi dünyayı tutacak, evvelki kitablar bu tasdik etmedikçe muteber olmayacak. Bir de Ümmü'l-kurâ'yı ve hem bütün çevresindekileri inzar edesin diye ki âhireti temin edecekler buna iman ederler ve onlar namazlarının üzerine muhafız olurlar (92). Uydurduğu yalanı Allah'a isnad eden veya kendine bir şey vahy edilmemişken "bana vahy olunuyor" diyen kimseden, bir de "Allah'ın indirdiği âyetler gibi ben de indireceğim" demekte olan kimseden daha zâlim kim olabilir? Görsen, o zâlimler ölüm dalgaları içinde boğulurken melâike ellerini uzatmış, "çıkarın" diye, "canlarınızı, bugün zillet azâbıyla cezâlanacaksınız, çünkü Allah'a karşı hak olmayanı söylüyordunuz ve çünkü Allah'ın âyetlerinden istikbar ediyordunuz" (93). Celâlim hakkı için işte geldiniz bize teker teker, ilk defa yarattığımız gibi ve o size bahşedip hayâline daldırdığımız servetleri arkalarınızın gerisine bıraktınız. Hani o sizin mevcûdiyetinizde şürekâ [1977] olduklarını zuʿm ettiğiniz şefaatçilerinizi de yanınızda görmüyoruz? Gördünüz ya, aranızdaki râbıtalar didik didik koptu ve o zuʿm ettiklerinizin hepsi sizden gâib olup gitti (94).[2]

---

1 B -"daldıkları".

2 H: "Allah'ı gereği gibi tanıyamadılar, çünkü 'Allah bir beşere bir şey indirmedi' dediler; 'ya kim indirdi' de, Mûsâ'nın insanlar için bir nûr, bir hidâyet olarak getirdiği o kitabı ki siz onu parça parça kâğıtlar yapıyorsunuz, bunları üzerine atıyorsunuz da birçoğunu gizliyorsunuz. Bununla beraber şimdi size ne sizin ne atalarınızın bilmediğiniz hakikatler öğretilmekte. 'Allah' de, sonra bırak onları daldıkları batakta oynayadursunlar (91). Bu da Bizim indirdiğimiz bir kitap; feyz ü bereketi dünyayı tutacak, evvelki kitablar bu tasdik etmedikçe muteber olmayacak. Bir de Ümmü'l-kurâ'yı ve bütün çevresindekileri inzar edesin, âhireti temin edecekler iman ederler buna ve onlar namazlarını gözetir dururlar (92). Uydurduğu yalanı Allah'a isnad eden veya kendine bir şey vahy edilmemişken 'bana vahy olunuyor' diyen kimseden, bir de 'Allah'ın indirdiği âyetler gibi ben de indireceğim' demekte olan kimseden daha zâlim kim olabilir? Görsen, o zâlimler ölüm dalgaları içinde boğulurken melâike ellerini uzatmış, 'çıkarın' diye, 'canlarınızı, bugün zillet azâbıyla cezâlanacaksınız, çünkü Allah'a karşı hak olmayanı söylüyordunuz ve çünkü Allah'ın âyetlerinden istikbar ediyordunuz' (93). Celâlim hakkı için işte geldiniz bize ilk defa yarattığımız gibi teker teker, o size bahşedip hayâline daldırdığımız servetleri bıraktınız da arkalarınızda. Hani o sizin mevcûdiyetinizde şürekâ olduklarını zuʿm ettiğiniz şefaatçilerinizi de görmüyoruz yanınızda? Gördünüz ya, aranızdaki râbıtalar didik didik koptu ve o zuʿm ettiklerinizin hepsi sizden gâib olup gitti (94)".

{وَمَا قَدَرُوا اللّٰهَ حَقَّ قَدْرِه۪} Allah'ı hakkıyla takdir etmediler, sıfât-ı celâl ve cemâlini lâyıkıyla tanımadılar. Alâ külli şey'in kadîr, Rahmân-ı Rahîm olduğuna iman etmediler, nimet ve rahmetinin kadrini bilmediler; hukūkuna riayet, şân-ı ulûhiyetine hürmet eylemediler. Hâsılı takdirsizlik ve nankörlük yaptılar. {اِذْ قَالُوا مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ عَلٰى بَشَرٍ مِنْ شَيْءٍ} Zira[1] "Allah beşere hiçbir şey inzal etmedi" dediler. ۞ Böyle demekle yalnız beşeriyet hakkında bir takdirsizlik değil, Allah hakkında takdirsizlik ettiler. Beşere Allah'ın en büyük rahmet ve nimeti olan vahyi, irsâl-i rusülü ale'l-ıtlâk inkâr etmek cür'etinde bulundular, sâbîliğe saptılar ve öyle bir surette saptılar ki mahsüs ve ma'kul tanımayan sofestâîlerin veya beşeriyeti te'lih etmek isteyenlerin "Allah biz insanların işine karışmaz" dedikleri gibi, Allah'ın beşere indirdiği hiçbir şey yokmuş veya beşerde her ne varsa Allah'tan başkası tarafından veya beşerin kendisinden imiş gibi idâre-i kelâm ettiler. Şüphe yok ki bu gibi tefevvühâta cür'et etmek bir nankörlük hasletinden, bu da nankörlüğün şenâ'atini ve Allah'ın azamet ü kudretini takdir edememekten münba'is fâhiş bir cehalet ve ahlâksızlıktır. Allah dediği zaman ne dediğini bilmeyen, bu ism-i celâlin ne kadar nâmütenâhî bir kudret ü kemâl ifade ettiğini gereği gibi teemmül etmeyenlerdir ki böyle cür'etlerde bulunurlar. "Allah beşere bir şey indirmedi" sözü bir müşrik sözü olduğu ve yukarıdan beri anlaşılageldiği üzere Mekke müşriklerinin de bu fikirde bulunduğu zâhirdir. Fakat bunu Medine'de Yahudîlerin hahambaşılarından Mâlik [1978] b. Sayf'ın söylemiş olmasıdır ki bu âyetin nüzûlüne sebep olmuştur. Şöyle ki:

Mâlik b. Sayf semiz, şişman bir adam imiş, Resûlullah'ın yanına gelmiş, konuşurken Resûlullah kendisine "Mûsâ'ya Tevrat'ı indiren Allah'a and vererek soruyorum, 'Allah hibr-i semîne buğz eder' diye Tevrat'ta buluyorsun değil mi? Hâlbuki sen hibr-i semînsin[2], Yahudîlerin yedirdiği şeylerden semizlemişsin" buyurmuş, hâzirûn gülmüşler, Mâlik b. Sayf kızmış, Hazret-i Ömer'e dönüp مَا اَنْزَلَ اللّٰهُ عَلٰى بَشَرٍ مِنْ شَيْءٍ demiş,

---

1 B -"Zira".
2 H -"hibr-i semînsin".

nübüvvet-i Muhammediyeyi inkârda mübalağa etmek için hiddetinden müşrikler gibi hepsini inkâr edivermiş. Sonra bu sözünden dolayı Yahudîler tutmuşlar, kendisini riyasetten azledip yerine Kaʿb b. Eşref'i geçirmişler.[1] Bu âyetin sebeb-i nüzûlünde meşhur olan cumhur kavli budur. Bundan dolayıdır ki sûrenin başında beyan olunduğu üzere bu âyet, bu sûrenin Medine'de sonradan nâzil olan birkaç âyeti cümlesinden olduğu mervîdir. Fi'l-vâkiʿ yukarıdan beri siyâk-ı kelâm, müşriklere karşı olduğu hâlde burada Yehûd dahi ilâve edilerek buyuruluyor ki:

{قُلْ} Öyle diyen takdirsizlere karşı de ki {مَنْ اَنْزَلَ الْكِتَابَ الَّذٖى جَٓاءَ بِهٖ مُوسٰى} {نُوراً وَهُدًى لِلنَّاسِ} Mûsâ'nın insanlar için bir nûr olarak, bir hidâyet olarak getirdiği kitâbı -yani Tevrat'ı- kim inzal etti? ❁ O nûr u hüdâ ki {تَجْعَلُونَهُ} {قَرَاطٖيسَ} siz onu kırtaslar yapıyorsunuz ❁ tenevvür edip amel edecek yerde parça parça kâğıtlara koyuyor, kuru evrak hâline getiriyorsunuz {تُبْدُونَهَا وَتُخْفُونَ كَثٖيراً} bunları meydana çıkarıp nümayiş ediyor ve birçoğunu gizliyorsunuz. ❁ Yani ketm ü tahrif ediyorsunuz, meydana koyduklarınızla da amel etmiyor, kalbinize koymuyorsunuz. [1979] Lâkin İbn Kesir ve Ebû Amr kıraatlerinde gāib sîgasıyla يَجْعَلُونَهُ قَرَاطٖيسَ يُبْدُونَهَا وَيُخْفُونَ كَثٖيراً okunur ki "onu kırtaslar yapıyorlar, istediklerini meydana çıkarıp birçoğunu gizliyorlar" demektir. Bunda Yehûddan hitab ile değil, gıyab ile tâbir buyurulmuştur. Eğer öbür kıraat olmasa idi bu âyetin de Mekke'de ve müşrikler sebebiyle nâzil olduğuna hükmedilebilirdi. Ancak bu surette inzâl-i Tevrat'ın ve ahvâl-i Yehûdun müşriklere karşı nasıl bir madde-i nakz olarak îrad edilebileceği suali vârid olurdu. Fakat bunun da vechi yok değildir. Zira Mekke müşrikleri nazarında da Mûsâ'ya Tevrat'ın nüzûlü ve ahvâl-i Yehûd, meşhûdât-ı şâyiʿadan idi. Onun için لَوْ اَنَّٓا اُنْزِلَ عَلَيْنَا الْكِتَابُ لَكُنَّٓا اَهْدٰى مِنْهُمْ [el-Enʿâm 6/157] diyorlardı. Binâenʿaleyh bu

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 44. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 574; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XI, 521-522; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 168:

وروي أن مالك بن الصيف من أحبار اليهود ورؤسائهم قال له رسول الله صلى الله عليه وسلم: «أنشدك بالذي أنزل التوراة على موسى هل تجد فيها أنّ الله يبغض الحبر السمين؟ فأنت الحبر السمين، قد سمنت من مالك الذي يطعمك اليهود». فضحك القوم، فغضب، ثم التفت إلى عمر فقال: ما أنزل الله على بشر من شيء، فقال له قومه: ويلك ما هذا الذي بلغنا عنك؟ قال: إنه أغضبنى، فنزعوه وجعلوا مكانه كعب بن الأشرف.

iki kıraatin hey'et-i mecmû'ası bize şunu ifade eder ki, âyetin nüzûlünde hem Yehûdun hem müşriklerin tesebbübü vardır. Her ikisi de nübüvvet-i Muhammediyeyi inkâr için مَا اَنْزَلَ اللّٰهُ عَلٰى بَشَرٍ مِنْ شَيْءٍ demişlerdir. Fakat asıl sebeb-i nüzul Yehûd'un söylemesi olmuş ve sözlerinin madde-i nakzı evvelâ Tevrat ve takdirsizliklerinin misâli de ona karşı aldıkları vaziyet ile gösterilmiştir. Bundan başka daha umûmî olmak ve Kur'ân'a dahi temas etmek üzere buyuruluyor ki:

{وَعُلِّمْتُمْ مَا لَمْ تَعْلَمُوا اَنْتُمْ وَلَا اٰبَاؤُكُمْ} Bir de size ne kendinizin ne atalarınızın bilmediğiniz ilimler tâlim olundu. ❁ Binâen'aleyh bunları size indiren, tâlim eden mu'allim-i hakikī kim? Yâ Muhammed, o takdirsizler buna ne derlerse desinler sen {قُلِ اللّٰهُ} Allah'tır de {ثُمَّ ذَرْهُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ} sonra onları bırak, daldıkları butlan içinde oynayadursunlar. {وَهٰذَا} Bu Kur'an da {كِتَابٌ اَنْزَلْنَاهُ} bizim indirdiğimiz öyle bir kitaptır ki {مُبَارَكٌ} mübarektir. ❁ Feyzi cihanı tutacaktır. {مُصَدِّقُ الَّذٖى بَيْنَ يَدَيْهِ} [1980] önündekini musaddık, müeyyid ve mümeyyizdir. Ondaki nûr u hüdâ bunun tasdîkinden geçerek tezâ'uf ve teeyyüd ü inkişaf edecektir. {وَلِتُنْذِرَ اُمَّ الْقُرٰى وَمَنْ حَوْلَهَا} Biz onu bunun için, yani âlemîni tezkir ve berekât ve tasdik için ve bir de Ümmü'l-kurâ'yı ve bütün çevresindeki kimseleri inzar edesin diye inzal ettik. {وَالَّذٖينَ يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ} Ve âhirete iman eden, âkıbetlerini kurtarmak isteyenlerdir ki {يُؤْمِنُونَ بِهٖ} buna iman ederler. {وَهُمْ عَلٰى صَلَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ} Ve bunlar namazları üzerinde muhafız kesilirler. ❁ Bütün karyelerin anası, merkezi demek olan Ümmü'l-kurâ, Mekke'nin bir ismidir ki merkez-i cihan, kıble-i[1] enâm demek gibidir. İnzar Mekke'nin kendisine değil, ahâlisine olacağı mâlum bulunduğundan mâna, mecaz veya isnâd-ı mecâzî suretiyle أهل أم القرى demektir. وَمَنْ حَوْلَهَا dahi buna karînedir. Şüphe yok ki "Mekke" denilmeyip de "Ümmü'l-kurâ" denilmesi Mekke'yi âlemdeki bütün kurânın bir merkez-i mutlakı gibi mülâhaza ettirmek içindir. Ve binâen'aleyh وَمَنْ حَوْلَهَا da merkez ve muhît tekabülüyle bütün muhît-i arzda bulunanların hepsi demek olur. Ma'amâfîh Ümmü'l-kurâ merkeziyet mefhûmundan kat'-ı nazarla

1 B: "kalb-i".

sadece Mekke demek gibi düşünülürse وَمَنْ حَوْلَهَا'dan Mekke havâlisi, Mekke civarı, bundan da nihâyet Cezîretü'l-Arab tasavvur olunur. Bu ihtimâle nazaran Kur'ân'ın hikmet-i nüzûlü münhasıran Mekke ve Cezîretü'l-Arab ahâlisinin inzârına mahsus imiş gibi bir tevehhüm hatıra gelebileceğinden لِتُنْذِرَ مَكَّةَ وَمَنْ حَوْلَهَا buyurulmadığı gibi, لِتُنْذِرَ أُمَّ الْقُرٰى وَمَنْ حَوْلَهَا dahi buyurulmayıp vâv-ı atf ile وَلِتُنْذِرَ اُمَّ الْقُرٰى وَمَنْ حَوْلَهَا buyurulmuş ve bununla nüzûl-i Kur'ân'ın, risâlet-i Muhammediyenin yalnız Arab'ı inzar hikmetine münhasır olmadığı [1981] ve bir âyet yukarısındaki اِنْ هُوَ اِلَّا ذِكْرٰى لِلْعَالَمٖينَ mânasıyla berekâtının şümûlünden tegāfül edilmemek lâzım geldiği, velhâsıl وَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا كَٓافَّةً لِلنَّاسِ بَشٖيراً وَنَذٖيراً [Sebe' 34/28][1] mazmûnu anlatılmıştır. Fakat gariptir ki bütün bunlara karşı Yahudîlerden bir fırka işbu وَلِتُنْذِرَ اُمَّ الْقُرٰى وَمَنْ حَوْلَهَا nazm-ı celîlinden Hazret-i Muhammed aleyhisselâm'ın yalnız Arab'a mebʿus[2] bir peygamber olduğunu istidlâle kalkışmışlar, yani nübüvvetini itiraf etmekle beraber umûma değil, Arab'a mahsus bir peygamber olduğu iddiasında bulunmuşlardır. Bunlar Yehûddan Îseviyye fırkası nâmıyla yâd olunurlar ki bugün münevver geçinen Avrupalılardan bir kısmının Arap olmayan Müslümanlar arasında bu Yahudî fırkasının mezhebini ve politikasını neşretmeye çalıştıklarını görüyoruz. Beşerde emr-i vâkiʿ olan nübüvveti inkâr etmek Allah'ı hakkıyla takdir etmemekten münbaʿis bir cür'et ve bir nankörlük ve herhangi bir peygamberin nübüvvetini ve herhangi bir kitâbın nüzûlünü kabul ettikten sonra bütün enbiyâ ve kütübü tasdik ve teyid eden ve onlardan daha vâzıh ve daha feyyaz olarak inzal edilmiş bulunan mübarek Kur'ân'ı ve nübüvvet-i Muhammediyeyi inkâr etmek ise bundan başka açık bir tenakuz olduğunu tefhim ile emr-i nübüvveti takrir ve teyid ve mes'ele-i nübüvvetin sıfât-ı ilâhiye mesâiline teferruʿunu ve irfân u ahlâk, hiss-i mes'ûliyet ve endîşe-i âkıbet ile alâkasını tesbit ettikten sonra Allah'a yalan isnad eden, yalan yere peygamberlik iddia eyleyen veya Allah'a peygambere rekabet etmeye

1 "Seni de başka değil, ancak bütün insanlara şâmil bir risaletle rahmetimizin müjdecisi, azâbımızın habercisi gönderdik…"
2 H: "mahsus".

kalkışan müfteriler, kezzablar, sahtekârlar[1] ve hadnâşinâslar hakkında vaʿîd ve inzar olarak da şöyle buyuruluyor:

{وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ} Ve[2] kimdir o kimseden daha zâlim ki {افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا} Allah'a yalan iftira etmiştir. ❁ Meselâ Müseylimetü'l-kezzâb ve Esved-i Ansî gibi "Allah beni peygamber gönderdi" diye yalandan nübüvvet iddia etmeye veya Amr bin Lühay ve emsâli gibi kendi kendine din [1982] uydurmaya, ahkâm vazʿ etmeye kalkışmış veya herhangi bir suretle Allah'a karşı yalan uydurmuş, Allah'a nisbeti câiz ve lâyık olmayan bir şey isnad eylemiş {اَوْ قَالَ اُوحِيَ اِلَيَّ وَلَمْ يُوحَ اِلَيْهِ شَيْءٌ} veya kendisine hiçbir şey vahy olunmamışken "bana vahy olundu" demiştir. ❁ Hâsılı ya herhangi bir suretle bir yalan iftira etmiş veya bilhassa vahiy iddiasıyla iftira eylemiştir. Diğer bir mâna ile "bana vahy olundu, ona hiçbir şey vahy olunmadı" demiş, kendine vahiy iddia etmiş ve peygambere vahyi inkâr eylemiştir. Yalanın iki büyük nevʿini cemʿ etmiş, yoğa var, vara yok diye muzâʿaf bir kizb-i azîm söylemiş demek olur. {وَمَنْ قَالَ سَاُنْزِلُ مِثْلَ مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ} Ve o kimseden ki Allah'ın indirdiği âyetler gibi ben de indireceğim demiştir. ❁ Allah'a rekabet, Kur'ân'ı tanzir, peygambere muʿâraza edeceği zuʿmunda bulunmuştur. Nitekim Tâifli Nadr b. Hâris ve yardakları لَوْ نَشَٓاءُ لَقُلْنَا مِثْلَ هٰذَا [el-Enfâl 8/31][3] demişler وَالزَّارِعَاتِ زَرْعًا وَالْخَابِزَاتِ خبزًا والطابخات طبخا وَاللَّاقِمَاتِ لَقْمًا "Ekin ekenlere, ekmek yapanlara, pişiriş pişirenlere, lokma edenlere kasem olsun" diye saçmalar söylemişlerdir. Ve işte şu zikr olunan misâller bu âyetin nüzûlüne sebep olmuşlardır[4] ki bunların bazısı Mekke'de ve[5] bazısı Medine'de vâkiʿ olmuş bulunduğundan bu âyetin de Mekke hâdisâtına dahi işaret ederek Medine'de nâzil olduğu mervîdir.

---

1 H: "sahtekâr".

2 H -"Ve".

3 "…Dilesek bunun gibisini biz de söyleriz…"

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XIII, 67:

قَالَ الْمُفَسِّرُونَ: المراد ما قاله النضر بن الحرث وَهُوَ قَوْلُهُ: لَوْ نَشاءُ لَقُلْنا مِثْلَ هَذَا.

Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 584:

ذَكَرَ الزَّهْرَاوِيُّ وَالْمَهْدَوِيُّ إِنَّ الْآيَةَ نَزَلَتْ فِي النَّضْرِ بْنِ الْحَارِثِ قِيلَ: وَفِي الْمُسْتَهْزِئِينَ مَعَهُ لِأَنَّهُ عَارَضَ الْقُرْآنَ بِقَوْلِهِ: وَالزَّارِعَاتِ زَرْعًا وَالْخَابِزَاتِ خبزا والطابخات طبخا والطاحنات طَحْنًا وَاللَّاقِمَاتِ لَقْمًا إِلَى غَيْرِ ذَلِكَ مِنَ السَّخَافَاتِ.

5 M ve B -"ve".

Ey muhatab, {وَلَوْ تَرٰٓى اِذِ الظَّالِمُونَ فٖى غَمَرَاتِ الْمَوْتِ} sen bir görsen bütün bu zâlimlerin gamerât-ı mevte düştükleri, ölümün pençelerine geçip şiddetten şiddete atıldıkları {وَالْمَلٰٓئِكَةُ بَاسِطُٓوا اَيْدٖيهِمْ} ve melekler ellerini uzatarak {اَخْرِجُٓوا اَنْفُسَكُمْ} haydi bakalım canlarınızı çıkarın ❁ yahud kendinizi kurtarın {اَلْيَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذَابَ الْهُونِ} bugün siz hakaret ü zillet azâbıyla [1983] cezâlanacaksınız {بِمَا كُنْتُمْ تَقُولُونَ عَلَى اللّٰهِ غَيْرَ الْحَقِّ} çünkü Allah'a karşı hak olmayanı söylüyordunuz {وَكُنْتُمْ عَنْ اٰيَاتِهٖ تَسْتَكْبِرُونَ} ve âyetlerinden istikbar ediyordunuz; kibrinize yediremiyor, onlara imandan, teemmülden kaçınıyordunuz {وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادٰى كَمَا خَلَقْنَاكُمْ اَوَّلَ مَرَّةٍ} ve gördünüz ya ey zâlimler bugün bize ilk defa sizi halk ettiğimiz gibi teker teker, yalnız başınıza geldiniz {وَتَرَكْتُمْ مَا خَوَّلْنَاكُمْ وَرَٓاءَ ظُهُورِكُمْ} ve size bahşettiğimiz şeylerin hepsini arkanızda bıraktınız {وَمَا نَرٰى مَعَكُمْ شُفَعَٓاءَكُمُ} o şefaatçilerinizi de sizinle beraber görmüyoruz. {الَّذٖينَ زَعَمْتُمْ اَنَّهُمْ فٖيكُمْ شُرَكٰٓؤُا} Onları ki siz, kendinizde ortaktırlar diye zu'm etmiştiniz. ❁ Mevcûdiyetiniz üzerinde bunların rubûbiyet hissesine mâlik birtakım şürekâ olduklarını ve Allah'a karşı size şefaat edeceklerini zannediyordunuz[1]. {لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ} Artık aranızda ebedî inkıtâ' vâki' oldu. -Nâfi', Hafs, Kisâî, Ebû Cafer'den mâ'adâsında nûn'un ref'iyle بَيْنُكُمْ okunduğuna göre- "artık aranız ebediyyen açıldı, bütün râbıtalar kesildi, târumâr oldu {وَضَلَّ عَنْكُمْ مَا كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ} ve zu'm etmiş olduğunuz o hayaller, o kuruntular sizden gayb oldu gitti" diye tarafımızdan hitab, tebliğ edildiği vakit görsen; neler olacaktır neler!

Bunları göz önüne getirmeli de Allah'a karşı haksızlıkta, takdirsizlikte bulunmamalıdır.

Fi'l-hakīka

اِنَّ اللّٰهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوٰىۜ يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَمُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّۜ ذٰلِكُمُ اللّٰهُ فَاَنّٰى تُؤْفَكُونَ ﴿٩٥﴾ فَالِقُ الْاِصْبَاحِۚ وَجَعَلَ الَّيْلَ سَكَنًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ حُسْبَانًاۜ ذٰلِكَ تَقْدٖيرُ الْعَزٖيزِ الْعَلٖيمِ ﴿٩٦﴾ وَهُوَ الَّذٖى جَعَلَ لَكُمُ النُّجُومَ لِتَهْتَدُوا بِهَا فٖى ظُلُمَاتِ

1 B: "zu'm ediyordunuz".

الْبَرِّ وَالْبَحْرِۜ قَدْ فَصَّلْنَا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴿٩٧﴾ وَهُوَ الَّذٖٓى اَنْشَاَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ
فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌۜ قَدْ فَصَّلْنَا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ ﴿٩٨﴾ وَهُوَ الَّذٖٓى اَنْزَلَ مِنَ السَّمَٓاءِ
مَٓاءًۚ فَاَخْرَجْنَا بِهٖ نَبَاتَ كُلِّ شَيْءٍ فَاَخْرَجْنَا مِنْهُ خَضِرًا نُخْرِجُ مِنْهُ حَبًّا مُتَرَاكِبًاۚ وَمِنَ
النَّخْلِ مِنْ طَلْعِهَا قِنْوَانٌ دَانِيَةٌ وَجَنَّاتٍ مِنْ اَعْنَابٍ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُشْتَبِهًا وَغَيْرَ
مُتَشَابِهٍۜ اُنْظُرُٓوا اِلٰى ثَمَرِهٖٓ اِذَٓا اَثْمَرَ وَيَنْعِهٖۜ اِنَّ فٖى ذٰلِكُمْ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿٩٩﴾ وَجَعَلُوا
لِلّٰهِ شُرَكَٓاءَ الْجِنَّ وَخَلَقَهُمْ وَخَرَقُوا لَهُ بَنٖينَ وَبَنَاتٍ بِغَيْرِ عِلْمٍۜ سُبْحَانَهُ وَتَعَالٰى عَمَّا يَصِفُونَ
﴿١٠٠﴾ بَدٖيعُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ اَنّٰى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةٌۜ وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ
وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلٖيمٌ ﴿١٠١﴾

[1985] **Meâl-i Şerîfi**

Allah o dâneleri, çekirdekleri pörtleten, ölüden diri çıkarır ve diriden ölü çıkaran, işte size söylüyorum Allah O, şimdi söyleyin nereden çevriliyorsunuz? (95). O, tan attırıp[1] sabah çıkaran[2], geceyi bir âramgâh kılmış, Şems ü Kamer'i de birer nişâne-i hisab, o işte O Azîz, Alîm'in takdîri (96). Hem O'dur, O ki karada ve denizde yolu doğrultmanız için size yıldızları sebep kılmıştır. Hakikat ilim ehli olanlar için âyetleri tafsil eyledik (97). Hem O'dur, O ki sizi bir tek nefisten halk etti, demek bir müstekar bir de müstevdaʿ var. Hakikat ince anlayışlı fıkıh ehli olanlar için âyetleri tafsil eyledik (98). Yine O'dur, O ki semâdan bir su indirdi, derken onunla her şeyin nebatını çıkardık. Derken ondan bir yeşillik çıkardık, ondan birbiri üzerine binmiş dâneler çıkarıyoruz. Hurma ağacından da talʿından sarkan salkımlar ve üzümlerden bağlar, zeytini de narı da birbirine benzer benzemez. Bakın her birinin meyvesine: Bir meyve verdiği vakit, bir de kemâle erişine. Şüphesiz şu size gösterilende iman ehli olanlar için birçok âyetler vardır (99). Bir

1 B: "attıran".
2 B -"sabah çıkaran".

de tuttular Allah'a cinleri (gizli mahlukları) şerîk koştular, hâlbuki O onları yarattı. Bundan başka O'na oğullar ve kızlar saçmaladılar, ne dediklerini bildikleri yok. O'nun Zât-ı sübhânîsi onların vasıflarından çok münezzeh ve müteʿâlîdir (100). Göklerin ve yerin mübdiʿi, O'na veled nasıl tasavvur edilir ki bir eşi bulunmak mümkin değil. O her şeyi yaratmış ve her şeye Alîm (101).[1]

فَمُسْتَقَرٌّ İbn Kesîr, Ebû Amr, Yaʿkūb'dan Revh kıraatinde ism-i fâʿil sîgasıyla فَمُسْتَقِرٌّ okunur.

{اِنَّ اللّٰهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوٰى} Allah dâneleri ve çekirdekleri [1986] yarandır {يُخْرِجُ الْحَىَّ مِنَ الْمَيِّتِ} ölüden diri çıkarır {وَمُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ} ve diriden ölü çıkarandır. {ذٰلِكُمُ اللّٰهُ} İşte Allah budur. ❁ Böyle bütün tabiatlar üzerinde hâkim olan fâtır-ı mûciddir.

“**Falk**”, şakk etmek, çatlatmaktır. “**Habb**”, habbenin, “nevâ” da çekirdek demek olan “nevât”ın cemʿi makamında ism-i cinstir. “Hab: dâne”, ot tohumlarına; “nevât: çekirdek” de ağaç tohumlarına delâlet eder. Maʿamâfîh ot ve ağaç ikisi de nebâtî olduğundan “nevât”ı dânenin içindeki mâye-i nebâtî gibi mülâhaza etmek mânen daha muvâfık olacaktır ki bir habbenin içindeki bu lüb, bu mâye bir hurma veya üzüm dânesinin içindeki çekirdek gibidir. Buna “nevât”ın tasgīri olarak “nüveyye” dahi denilir ki, Fransızların “noyau”[2] tâbiri bundan me'huz görünür. Bakınız bir dâne, bir çekirdek bir yere düşer, bir müddet

1 H: “Allah'tır o dâneleri, çekirdekleri pörtleten, ölüden diri çıkarır ve diriden ölü çıkaran, işte size söylüyorum Allah O, şimdi söyleyin nereden çevriliyorsunuz? (95). O, tan attırıp sabah çıkaran, kılıp da geceyi bir âramgâh ve Şems ü Kamer'i birer nişâne-i hisab, işte O Azîz, Alîm'in takdiri o (96). Hem O'dur, O ki karada ve denizde yolu doğrultmanız için size yıldızları sebep kılmıştır. Hakikat ilim ehli olanlar için âyetleri tafsil eyledik (97). O'dur, O ki sizi bir tek nefisten halk etti, demek bir müstekar bir de müstevdaʿ var. Hakikat ince anlayışlı fıkıh ehli olanlar için âyetleri tafsil eyledik (98). Yine O'dur, O ki semâdan bir su indirdi, derken onunla her şeyin nebatını çıkardık. Derken ondan bir yeşillik çıkardık, ondan birbiri üzerine binmiş dâneler çıkarıyoruz. Hurma ağacından da talʿından sarkan salkımlar ve üzümlerden bağlar, zeytini de narı da birbirine benzer benzemez. Bakın her birinin meyvesine; meyve verdiği vakit, bir de kemâle erişine. Şüphesiz şu size gösterilende iman ehli olanlar için birçok âyetler var (99). Bir de tuttular Allah'a cinleri (gizli mahlukları) şerîk koştular, hâlbuki O onları yarattı. Bundan başka O'na oğullar ve kızlar saçmaladılar, ne dediklerini bildikleri yok. O'nun Zât-ı sübhânîsi onların vasıflarından çok münezzeh ve müteʿâlîdir (100). Göklerin ve yerin mübdiʿi, O'na veled nasıl tasavvur edilir ki bir eşi bulunmak mümkin değil. O her şeyi yaratmış ve her şeye Alîm (101)”.

2 M: “nuvoyya”.

geçince Allah o dâne, o çekirdek dâhilinden bir hareket, bir tazyik, bir intac husûle getirir; onu altından üstünden falk eder, çatlatır, tabîʿat-ı sükûnu tabîʿat-ı harekete, tabîʿat-ı ittisâli tabîʿat-ı infisâle tahvil eder. Üstündeki[1] çatlaktan vahîdü'l-felka veya zâtü'l-felkateyn olarak havaya yükselen şecere, altındaki çatlaktan zemine geçen ve saçak tâbir olunan şecere çıkar ve o habbe, o çekirdek evvelâ böyle biri sâʿid, biri hâbit iki muhtelif tabiatta bulunan iki şecerenin sebeb-i ittisâli olur. Parmakla eziliverecek kadar ince ve latif olan o yumuşak saçaklar, sert çuvaldızların, sivri bıçakların nüfuz edemeyeceği derecede sulb olan yerleri ve bazı zaman kaskatı taşları bile çatlatır, aralarına girer ve sonra bir nebat, bir ağaç üzerinde o kadar acîb ve bedîʿ bir surette tabâyiʿ-i muhtelife tahassul eder ve bu muhtelif garâizin hepsi öyle bir âheng ü nizam ile işler çalışır ki acâyib u dekāikinin şerh u îzâhı tükenmez. Bir tabiattan yarılıp çıkan kışr, haşebe, öz [1987] urûk, cezr, sâk, ağsân, evrâk, ezhâr, envâr bu muhtelif tabâyiʿin her biri, bütün kuvâ-yı tabîʿiye üzerinde icrâ-yı hükm ü te'sîr ve ibrâz-ı sunʿ u kudret eden kudret-i fâtıranın âyât-ı iʿcâzından olan birer âlemdirler. Bunları daha geniş bir zevk ile müşahede etmek isteyenler nebâtâtın teşrîhini, ensâcını, garâiz-i uvziyesini tedkik ve mütalaa etsinler. Sonra çatlaktan çatlağa, fıtrattan fıtrata geçen ve sıfatları, hâssaları, levnleri, şekilleri, taʿmları, tabiatları muhtelif olan bu ecsâm-ı muhtelifenin mesâʿî-i müşterekesinden maksûd-ı aslî olan semere tevellüd eder. Bir habbe veya bir çekirdek yerine kat kat kutular, mahfazalar içinde yüzlercesi meydana gelir. Ve her biri kemâlini bulunca yeni bir âlem olmak için bittiği yerden kopar, topraklara katılmak üzere zemine atılır. Menşe' bir ve tabiatın, nücûmun, fusûlün, anâsırın tesirleri şerâiti müsâvî olduğu hâlde bir habbeden, bir çekirdekten bu kadar muhtelif ecsâm ve tabâyiʿin çatlayıp çıkması tabâyiʿ ve anâsırın[2] değil, Hakîm, Rahîm, Kādir-i muhtâr olan Vâcibü'l-vücûd'un takdîr ü tedbîri eseri olduğunda asla[3] şüphe yoktur. Toprakta çekirdekten bunları bitirip

1 M: "Üstteki".
2 H -"ve anâsırın".
3 M ve B -"asla".

çıkaran kudret-i fâtıra ne ise, yine toprakta bunlardan çekirdeği bitiren kudret-i fâtıra da O'dur. Gerek dâneyi, çekirdeği şaktan nebat ve eşcâr çıkarmak ve gerek bir şaktan dâne, çekirdek halk etmek her iki mânasıyla فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوٰى O'dur. Binâenʿaleyh doğrudan doğru topraktan habb ü nevâtı yaratıp çıkaran da O'dur. O böyle ölüden diri çıkarır, diriden ölüyü çıkaran da O'dur. Ve bu mâna hayvânâtta daha derin ve daha büyük bir şümul ve bedâʿat ile zâhirdir. Ve işte Allah bu falk u fıtratı yapan, ölüden diri ve diriden ölü çıkaran ve tabiatlar üzerinde hâkim olan kādir-i mutlak, fâʿil-i muhtârdır. {فَاَنّٰى تُؤْفَكُونَ} Binâenʿaleyh O'ndan nasıl çevrilir de başkalarına taparsınız? Yahut O'ndan, O'nun te'sîr-i hükm ü [1988] kudretinden nerede kurtulacaksınız? Gerek hayatta olun gerek mematta, gerek hayvanlara karışın gerek otlara, gerek yere geçin gerek göğe çıkın, gerek zulmette bulunun, gerek nûrda. Hâsılı hiçbir hâlde, hiçbir noktada O'nun elinden kurtulamazsınız. Zira {فَالِقُ الْاِصْبَاحِ} sabahı çatlatan, zulmetleri yarıp fecr yapan, ziyâyı aksettirip tan attıran O'dur. {وَجَعَلَ الَّيْلَ سَكَنًا} O geceyi seken, dinlenecek, istirahat edecek bir muhît-i sükûn {وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ حُسْبَانًا} Şems ü Kamer'i de hesab yapmıştır. -Âsım, Hamza, Kisâî ve Halef-i Âşir'den mâʿadâsında وَجَاعِلُ الَّيْلِ سَكَنًا okunur.- Zulmet-i ʿademi çâk edip tan attıran, yoğu var eden ve ufku sabah ve sabâhatle açıp vücûda, hayata intibah ve hareket ü faaliyet veren ve geceleyin bunları gizleyerek heyecanları teskin etmek ve yorgunlukları dinlendirmek için bir sütre-i sükûn çeken yine O'dur. Âyet-i nehâr olan Şems ve âyet-i leyl olan Kamer bunların âmil ve fâʿili değil, vâsıta-i hisâbiyeleridir. Hepsi hesablı yapılmıştır. Ve insanlar faaliyet ve sükûnlarının hesabını vermekle mükellef bulunduklarından Allah teâlâ mekādîr ve kemmiyâtı taʿyîn ü tahsis ederek hesabı da halk etmiş, Şems ve Kamer'i bu hareket ü sükûnun hisâbına birer alâmet yapmıştır. {[1]ذٰلِكَ} Bütün bunlar, bu falk'lar, bu caʿller, bu hesablar {تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ} O Azîz ve Alîm'in takdîridir. ۞ Ne hesabsız, takdirsiz, gelişigüzel, keyfemettefak oluvermiş bir tesadüftür ne de ne yaptığını bilmeyen kör bir tabiatın ıttırâdıdır. Böyle vücud ve ʿadem,

---

1 M ve B: "وذلك".

zulmet ve nûr, hareket ve sükûn gibi ikisi de bir yere gelmek ihtimâli bulunmayan muhtelif ve mütenâkız tabiatların her birine birer mikdâr-ı muayyen tahsis ederek birer had koyup nâmütenahî ihtilâflarına rağmen hepsini bir nizâm-ı te'lîf [1989] ve terkib içinde hisâb-ı katʿî ile yürütmek elbette hiçbir tabiata mahkum olmayan nazîrsiz bir izzet ü kudretin ve gāib ü şâhidi bilen nihâyetsiz bir ilm-i muhkemin sâhibi olan bir Azîz ve Alîm'in eser-i belîği ve sunʿ-ı bedîʿidir. Binâenʿaleyh O fâlik[1] u fâtır olan Allah yalnız kādir değil, şerîk ve nazîri yok bir Azîz ü Alîm'dir de. Bunu hesâba almayıp da O'ndan sarf-ı nazar etmek ve O'nun taht-ı izzet ve ilminde bulunan kuvâ-yı tabîʿiye veya hayâtiye veya felekiyeye bağlanıp perestiş etmek ve sonra O'nun hesabından kurtulmak nasıl mümkin olur? Hâlbuki:

{وَهُوَ الَّذٖى} O hem[2] öyle bir Allah'tır ki {جَعَلَ لَكُمُ النُّجُومَ} sizi nücum için değil, nücûmu sizin için, sizin intifâʿınız[3] yani {لِتَهْتَدُوا بِهَا فٖى ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ} berr ü bahr zulmetlerinde bunlarla hidâyet bulasınız; bunların delâletiyle hedefinizi, cihetlerinizi, kıblenizi, maddî mânevî yolunuzu doğrultasınız diye yapmıştır. ۞ Binâenʿaleyh bunlar size taʿallukları nokta-i nazarından üzerinizde hâkim ve müdebbir birer mâbud değil, menâfiʿinize hâdim birer fânûs-ı hidâyet ve âyât-ı rahmettirler. {قَدْ فَصَّلْنَا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ} Şüphe yok ki Biz ilim şânından olanlar için bu âyetleri tafsil ettik. ۞ Evvelâ semâdaki yıldızlar gibi nokta nokta ayırt edilerek veciz bir surette kesretle zikr ü beyan edilen bu âyetler umûma hidâyet olmakla beraber öyle ilmî noktalardır ki bunlardan ehl-i ilim olanlar[4], bilmek şânından bulunanlar istifade ederler. Sâniyen bunların kitab-ı hilkatte, berr ü bahrda, arz u semâda, nebâtât ve hayvânâtta, cevviyyât ve felekiyyâtta o kadar çok tafsîlâtı vardır ki bunlardan intifâʿ edebilmek de ehl-i ilim olanlara, kābiliyyet-i ilmiyesi bulunanlara mahsustur. Binâenʿaleyh Müslümanlar bu düsturları esas ittihaz ederek nebâtât, hayvânât, hesab, rasad, âsâr-ı

---

1 M ve B: "hâlık".
2 H ve B -"hem".
3 M ve B -"sizin intifâʿınız".
4 B: "anlar".

cevviye, hey'et-i riyâziye ilimlerini tahsîle [1990] çalışmalıdırlar. Hâsılı bu âyât-ı Kur'âniye o kadar ulûm-ı mufassalayı muhtevîdir ki bunun şerh ü tafsîlinde قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَاداً لِكَلِمَاتِ رَبِّى لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ اَنْ تَنْفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّى وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَداً [el-Kehf 18/109][1] hükmü cârîdir.

{وَهُوَ الَّذٖى اَنْشَاَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ} Yine O öyle bir Allah'tır ki sizi ibtidâ bir nefisten inşâ etti. Bir candan, bir Âdem'den neş'et ettirdi, üretti (*Sûre-i Nisâ'nın başına bak*) {فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ} sonra bir müstekar, bir de müstevdaʿ var: Çeşit çeşit.

"**Müstekar**" ve "**müstevda**ʿ" istikrar ve istîdâʿ mânasına masdar-ı mîmî veya mahall-i istikrar ve mahall-i istîdâʿ mânasına ism-i mekân olur. Yani hepiniz bir nefisten neş'et etmiş olduğunuz hâlde her birinizin bir istikrar hâliniz, bir de istîdâʿ hâliniz var. Sulbden rahime, rahimden dünyaya, dünyadan kabre kâh istikrar kâh istîdâʿ iki mütenâvib hâl içindesiniz yahut kiminiz istikrar yeri, kiminiz istîdâʿ yeri, bazınız erkek bazınız dişi. Yahut kiminizin mevziʿ-i istikrârı kiminizin mevziʿ-i istîdâʿı var. Bazınız sâhib-i sulb, bazınız sâhib-i rahim. Bazınızın karargâhı, hânesi, vatanı var; bazınız gurbette, seferde veya göçebe. İbn Kesîr, Ebû Amr, Yaʿkūb'dan Revh kıraatlerinde kāfın kesriyle ism-i fâʿil olarak فَمُسْتَقِرٌّ okunur ki bu surette مُسْتَوْدَعٌ ism-i mefʿuldür. İstikrar lâzım olduğundan "müstekar" ism-i mefʿul olamaz. Fakat istîdâʿ iki mefʿûlüne taʿdiye eder ki birisi vedîʿa kılınan şey, diğeri de kendine vedîʿa edilen şeydir. Ve bunun ikisine de "müstevdaʿ" denilir ve burada birincisidir. Binâenʿaleyh bu kıraate göre mâna: Hepiniz bir nefisten inşâ edilmiş olduğunuz hâlde kiminiz müstekır bulunuyor, istikrar hâlinde, kiminiz de henüz vedîʿa hâlinde; yani kiminiz henüz menşe' olan sulbden ayrılmamış orada duruyor. Kiminiz rahme tevdîʿ edilmiş, doğmak üzere bulunuyor. Diğer bir mâna ile: Kiminiz rahimde [1991] istikrar etmiş, kiminiz henüz sulbde emanet bulunuyor; yahut kiminiz bilfiil halk edilmiş, kiminiz de henüz kuvve hâlinde. Yahut kiminiz kararını bulmuş, bülûğ ve kemâline ermiş, kiminiz

1 "De ki: Eğer Rabbimin kelimâtı için deniz mürekkeb olsa idi her hâlde Rabbimin kelimâtı tükenmeden deniz tükenirdi, bir misli de meded getirsek bile."

de henüz taht-ı velâyet ve vesâyette. Yahut kiminiz mütemekkin, medenî veya mukīm, kiminiz müsafir veya seyyar. Nihâyet bir kısmı ölmüş, bir kısmı dünyada. Hâsılı menşe' bir, neş'et mütenevviʿ, nâşi' ve ahvâl, ıttırad ve inkılab içinde hem müttefik, hem muhtelif de muhtelif. Binâenʿaleyh tabîî bir nokta-i nazarla bakıldığı zaman ilm ü fennin en büyük kanunu olan ıttırâd-ı tabiat kaidesi mûcebince bu tenevvüʿ ve ihtilâf olamamak[1] ve bu neş'et bulunamamak iktizâ ederdi. Eğer bu vâkıʿât olmasa idi de mesele tabiat mebde'iyle bi'n-nazariye tasavvur edilse idi bu neş'etlere mümteniʿ bir tenakuz nazarıyla bakılmak lâzım gelirdi. Hâlbuki âleme nazaran bile menşe'-i vâhidden fürûʿ-ı kesîre ve mütehâlifenin neş'eti emr-i vâkiʿdir. Ve vâkıʿa, vâkıʿadır. Demek ki illet-i vâkıʿa, madde ve tabîʿat-ı menşe' değil hâlıktır. Maddeye ve tabîʿat-ı menşe'e inzimam eden her hâdisede bir halk-ı cedîd vardır. Yani bilâ madde îcad gibi zat ve sıfât-ı hâlıktan başka hiçbir şarta mütevakkıf olmayan bir îcâd-ı maʿdûm, bununla beraber bu îcâdı îcâd-ı sâbıka tevfik ve rabt ederek onu tenmiye ve tezyid eden bir takdir ve bir sunʿ-i bedîʿ vardır. Maddeyi kendi tabiatında istikrar ettirmeyip de falk[2] etmek ve ona onda bulunmayan tenevvüʿ ve ihtilâfı vererek vâhidden kesîr, muvâfıktan mugāyir ve mugāyirden muvâfık çıkararak birçok fürûʿ ve şuʿubât-ı muhtelife inşâ etmekte dahi ilk maddeyi ʿademden îcad gibi madde ve tabîʿat-ı madde hâricinden gelen bâriz bir halk u te'sir, vücûd-i Hâlık'a ve ilm ü kudretine delâlet eden bir sunʿ-ı bedîʿ okunur ki bunun vücûh-i delâleti maʿnâ-yı tabîat olan istikrar ve ıttırâdın zıddı olup onu tamamen veya kısmen tehallüf[3] ettiren yeniliklerin, inkılâbâtın mevcûdiyetidir. Her istîdâʿ, her [1992] yenilik, her hudûs, her urûz, her tegāyür bir delîl-i halk ve bunun içinde her istikrar, her ıttırad, her tevafuk, her nizam bir delîl-i sanʿattır. Vâhidin kesîr, mugāyirin muvâfık olması bir tenakuz olduğu hâlde vâhidden kesîr, muvâfıktan mugāyir yapılması ancak halk u inşâ ile mümkin olur. Bazıları ʿademden halkı bekā-yı illet ve tezâyüf-i illiyet

1 B: "olmamak".
2 M ve B: "şakk".
3 B: "tehâlüf".

kāidesine muhalif zannederler. Tabiata nazaran bir de ʿademden halk, maʿdûmun illiyeti mânasına tefsir edilmesine göre bu zan doğrudur. Zira maʿdûmun illiyeti, illetin maʿdûmiyeti demek olacağından bu takdirde ne illet kalır ne de bekā-yı illet. Hâlbuki hâdisât için illet zarûrîdir. Tabiat, illet farz edildiği zamanda da her tegāyür[1] ve tehavvül noktasının bekā ve tezâyüf-i illete muhalif olduğu bedîhî bir emr-i[2] vâkiʿdir. Fakat halkta illet hâlık olmak üzere mülâhaza edildiği zaman ne bekā-yı illet ne de tezâyüf-i illiyet hiçbiri tehâlüf etmemiş olur. Ve hatta halk mefhûmudur ki bu kanunu tesbit ve teyid eder. Ancak tezâyüf-i illiyet, her maʿlûlün illete tevakkufu ve illetten fazla bir kudret ifade edememesi mânasına anlaşılmalı; maʿlûlün behemehâl illetine müsâvâtı mânasına telakkī edilmemelidir. Zira maʿlûlün illetine müsâvâtı da muhâldir. Bir okka bir okkayı çekemez. Hakīkī illet, maʿlûlünün müsâvîsi olamaz. Bir fark ve fazlı hâiz olmak zarûrîdir. İllet maʿlûlüne kendinden bir şey vermez, onda eserini halk eder. Yoksa illet tükenir, bekā-yı illet kalmaz. Ve bunun için illet, maʿlûlünün aslı değil, hâlık ve bâri'idir. Tohum ve ağaç, baba ve evlâd, usûl ve fürûʿ yekdiğerinin illet ve maʿlûlü değil, sebeb ve müsebbebi, yani tarîk-i hudûsu ve mahall-i istîdâʿıdır. Bunların istîdâʿ ve istikrarları da bekā ve tezâyüf-i illetin, vücud ve te'sîr-i hâlıkın vech-i delâletleridir. Asl ile ferʿ[3] arasında inkılab ve ihtilâf ne kadar çok ve maʿnâ-yı istikrar ve ıttırad ne kadar az olursa orada hükm-i tabiat o kadar [1993] az ve te'sîr-i hâlık o nisbette çok görünür. Gerçi lâekal hareket ve sükûn gibi iki maʿnâ-yı mütegāyire kābiliyetten âzâde olan sükûn ve istikrâr-ı mutlak içinde bulunan hiçbir madde yoktur. Ve hatta mücerred hareket bile tabiatın kānûn-ı küllîsi olan ıttırâd[4] ve yeknesaklığa muhalif ve teceddüd ve inkılab ifade eden bir tegāyür ve istîdâʿdır. Lâkin eczâ-yı maddedeki bu tegāyür ve tehavvül ekseriyetle hafî olduğu için mücerred madde fikrine doğru inildikçe hükm-i tabiat daha zâhir ve madde bâkī ve müstakir gibi

1 B: "tegayyür".
2 H -"emr-i".
3 H: "fürûʿ".
4 M ve B: "ıttırada".

tevehhüm olunur. Maʿamâfîh mevâdd-ı basîtada tehavvül hissedildiği zaman da besâtati haysiyetiyle maʿnâ-yı halk daha büyük bir bedâhetle keşf olunur. Bu suretle cemâdât ve meʿâdîn üzerindeki maʿnâ-yı halk nebâtâta, hayvânâta doğru geçildikçe bir nisbet-i mütezâyide ile artar, delâil-i halk daha çok tebarüz eder. Tenâsül-i beşerî ve hayât-ı insâniyeye gelince; efrâd-ı beşer beynindeki tefâvüt-i ahvâl hepsinden ziyade olduğu için burada kudret ve sanʿat-ı hâlık delilleri daha çok, daha mufassal ve bununla beraber kesret-i terkib ve tafsilden nâşî tasavvur ve ihâtası daha müşkildir. İşte فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ bütün bu delâili ve âyâtın vücûh-i delâletlerini bütün vuzûh ve tenkīh-i ilmîsiyle gösteren bir düsturdur. Ve hiçbir hakîm, hiçbir felsefe ıttırad ve tegāyür, tehaffuz ve tehavvül, bekā ve tezâyüf düstûrunu bu kadar güzel ve bu kadar şümul ve nekāhetiyle fezleke edememiştir. Binâenʿaleyh burada evvelâ cins-i beşerin maʿnâ-yı vahdetini tazammun eden Hazret-i Âdem'in keyfiyyet-i[1] halk ve inşâsıyla hiç meşgul olmadan her ailede, her kavm ü kabîlede gördüğümüz vechile bir asıldan, bir ırktan birçok kimselerin mütevâliyen tenasül ve tekessür edip gittiklerini ifade eden tenasül kanununun işʿâr ettiği kesret-i tenevvüʿ ve tehavvül katʿiyyetle isbat eder ki Allah teâlâ yalnız menşe'lerin hâlıkı değil, bütün tafsîlâtıyla her nevi neş'etlerin dahi hâlıkıdır. Görülüyor ki فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ [1994] tahlil ve tafsîli o kadar yüksek ve amîk bir düstûr-ı hikmettir ki bununla öbür âyetlerin vücûh-i delâletlerindeki en dakīk bir mebde', tafsil ve îzah edilmiş bulunuyor. Binâenʿaleyh bunu anlamak, diğer âyetleri de şerh ü tafsil etmek olacağı ve bu da onlardan daha derin, daha ince bir ehliyyet-i ilmiye iktizâ edeceği cihetle buyuruluyor ki:

{قَدْ فَصَّلْنَا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ} Biz bu âyetleri ehl-i fıkıh olan, nefsinde ince ve derin bir fehmi bulunan zümre-i hükemâ için tafsil ettik. ۞ Yani tafsilden istifade edebilmek için sade ehl-i ilim olmak kâfi değil, fakīhü'n-nefs olmak da şarttır. Yukarılarda da geçtiği vechile "fıkıh" asl-ı lügatta bir şeyi ilel ü hikmetiyle anlamak, fehm-i dakīk ile fehm etmek mânasınadır ki bunda maʿrifetü'n-nefs mânası da mündericdir. Ve bununla şuna da

1 M: "heyfiyyeti"; sonraki baskılarda "keyfiyyeti" diye düzeltilmiştir.

işaret edilmiştir ki bundan evvelki âyetlerin tafsîlât-ı ilmiyesi şerâitinden biri de insanların kendilerini ve ahvâl-i nefsiyelerini tanımalarıdır. Alelâde ehl-i ilim olanlar maʿrifetü'n-nefsi hesâba almadan âfâkı anlayıverdiklerini zannederler. Hâlbuki âyât-ı âfâkiye, âyât-ı enfüsiye ile bilinir ve karâr-ı hak ikisinin intibâkından verilir. Binâenʿaleyh neş'et-i insâniye ve hayât-ı enfüsiye fehm ü temyiz olunmadıkça neş'et-i âfâkiye hakkındaki ilim gayr-i muhkem olur. Neş'et-i insâniye ise neş'et-i nebâtiye ve hayvâniyeden daha cemʿiyyetli olduğu için maʿrifet-i nefs daha muʿdil ve kendinden zühul etmemek şartıyla mütâlaʿa-i âfâk daha zor olduğundan ve فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ tahlîli bu tafsîli de muhtevî bulunduğundan evvelkinde لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ile iktifâ olunduğu hâlde burada لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ buyurularak daha ziyade tahsis kılınmıştır. Binâenʿaleyh fakīhü'n-nefs olmayanlar için ne kadar tafsîlât verilse boştur. Fakīhü'n-nefs olanlar için de vâkiʿde mevcud olan tafsîlâtı anlamak için bu âyet en büyük miftâh-ı tedkik ve tahlildir. Ve hatta böyle fakīhü'n-nefs olanlar yine bu âyetteki [1995] düstûrun işʿâr ettiği âyât-ı tafsîliyenin kendisidirler. Bunun için ehl-i fıkha bu cemʿiyyetli nokta ihtar edildikten sonra aynı düstur dâhilinde فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوٰى mazmununu teşrih ve silsile-i ıstıfâ ve tekâmülü tavzih ve bu babda anâsırı bir mebde'-i müessir gibi mülâhaza edenleri red için en mühim anâsır-ı hayâtiyeden bulunan ve bir zamanlar basit ve kadîm zannedilen suyun inzâlinden bed' ile bunun üzerinde tecellî eden ve cemʿiyyet-i beşeriyenin devâm-ı hayat ve esbâb-ı saadetine taʿalluk eyleyen âyât-ı rahmet ve delâil-i kudret gayet ilmî ve bununla beraber gayet hissî bir tahlîl ü terkib ile umûma irâe olunarak şöyle buyurulmuştur:

{وَهُوَ الَّذٖى} Ve yine O öyle bir Allah'tır ki {اَنْزَلَ مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً} yüksekten bir su indirdi. İmdi kudret ü rahmete bakın ki Biz azîmü'ş-şân bir su indirdik de {فَاَخْرَجْنَا بِهٖ نَبَاتَ كُلِّ شَیْءٍ} bununla her şeyin nebâtını çıkardık. ❁ Habb ü nevâtın ve her türlü nebâtın ve insanlar ve hayvanlar gibi nebat ile tegaddî eden veya meʿâdin vesâire gibi nebâtâta gıda olarak onlara tehavvül ve temessül edecek olan her şeyin nebâtiyetini, kuvve-i

nebâtiyesini, nümüvv ve inkişaf hasletini[1] fiile çıkardık {فَاَخْرَجْنَا مِنْهُ خَضِراً} ve binâenʿaleyh ondan, o nebattan veya o şeyden taze bir yeşillik, bir çim çıkardık. {نُخْرِجُ مِنْهُ حَبّاً مُتَرَاكِباً} Bir yeşillik ki ondan birbirine binmiş dâneler çıkarırız. ❁ Buğday, arpa, çavdar gibi hubûbat başakları havadan hücum edecek düşmanlara karşı harb nizamı almış, mızraklarını uzatmış süvari bölükleri gibi ne güzel müterâkibdirler {وَمِنَ النَّخْلِ} ve hurma ağacından {مِنْ طَلْعِهَا} talʿından da [1996] yani tomurcuğundan da {قِنْوَانٌ دَانِيَةٌ} yakınlara sarkmış salkımlar olur. {وَجَنَّاتٍ مِنْ اَعْنَابٍ} Ve daha türlü üzümlerden bağlar {وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ} ve zeytin ve nar {مُشْتَبِهاً وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ} birbirine hem müteşâbih hem de gayr-i müteşâbih. ❁ Bu müşabehet ve ʿadem-i müşabehet kaydı, yukarıda istikrar ve istîdaʿ ile ifade olunan ıttırad ve tegāyür[2] düstûrunun mantık nokta-i nazarından daha vâzıh bir ifadesidir. {اُنْظُرُٓوا اِلٰى ثَمَرِهٖٓ اِذَٓا اَثْمَرَ وَيَنْعِهٖ} Şimdi bunun bir meyve verdiği zamanki ham meyvesine bakın, bir de kemâle erişine. ❁ Arada ne büyük bir fark vardır, ve bu farkta ne mühim bir feyz-i terbiye, ne açık bir seyr-i[3] terakki! {اِنَّ فٖى ذٰلِكُمْ[4] لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ} Her hâlde bunda iman edecek olanlar için Allah'ın varlığına, birliğine, kudretine, hikmet-i rubûbiyetine delâlet eden birçok âyetler vardır.

Suyun inzâli, nebâtın, çimin ihrâcı اَنْزَلَ / اَخْرَجْنَا diye mâzî sîgasıyla ifade edilmiş olduğu hâlde, habb-i müterâkibi ihraç نُخْرِجُ diye istikbal sîgasıyla ve خَضِر'ın sıfatı olarak kuvve hâlinde gösterilmesi ve tomurcuğun, salkımların bu minval üzere bunlara atfedilmesi şâyân-ı dikkattir. Bununla Mekke'de bu âyetin nâzil olduğu sırada dîn-i İslâm'ın henüz o çim, o tomurcuk misâlinde olduğuna, Kur'ân'ın semâdan inen bir rahmet bulunduğuna ve mü'minlerin istikbâli o cennetler ve kemâle ermiş meyveler gibi olacağına bir işaret dahi edilmiştir.

Fahreddin Râzî der ki: "Burada evvelâ hubûbat, sonra nahl, ineb, zeytin, rummân dört nevi ağaç zikredilmiş ve zerʿ, eşcâra takdim

1 B: "hâsılâtını".
2 M: "tegabür".
3 M ve B: "feyz-i".
4 H, M ve B: "ذلك".

olunmuştur. Çünkü zerᶜ gıda, [1997] ağaçların meyveleri fâkihe, yani yemiştir. Gıda ise fâkiheye mukaddemdir. Sonra nahl diğer fâkihelere takdim edilmiştir. Zira hurma Arab'a nisbetle gıda makamındadır. Bir de hükemâ, hurma ağacıyla hayvan beyninde birçok havâsta müşabehet bulmuşlardır ki bu kadar müşabehet sâir envâᶜ-ı nebâtâtta bulunmaz. Bu mânaya işâreten Aleyhissalâtü vesselâm da demiştir ki 'Ammeniz, yani halanız nahleye ikram ediniz. Çünkü o Âdem'in tînetinin bakiyesinden halk edildi'.[1] Nahlin akabinde de ineb zikredilmiştir. Zira üzüm envâᶜ-i fevâkihin en şereflisidir. İlk zuhur eden filizlerinden âhir-i hâline kadar müntefeᶜun bihtir. Filizlerinden ilk zamanlarda incecik yeşil iplikler çıkar ki ekşimtırak leziz bir tadı vardır. Ve bundan yemek yapmak da mümkin olur. Yaprağından edilen intifâᶜ da mâlumdur. Sonra koruk çıkar ki bu da gerek hastalara ve gerek sağlamlara hoş bir taâmdır. Bundan zevki latîf, safralılara nâfiᶜ şuruplar da yapılır. Yemeklere konacak ekşi de kaynatılır ki hâmızlı matbûhâtın en lezzetlilerindendir. Tam üzüm olunca da fâkihelerin en lezîzi, en[2] iştihâlısıdır. Yaş üzümü âvenk asarak bir sene veya daha ziyade[3] iddihar da mümkin olabilir. Ve bu hakikaten fevâkih-i müddeharenin en lezîzidir. Sonra üzümden tenavül olunacak dört nevi şey yapılır: Kuru üzüm, pekmez, sirke, şarap. Bu dört şeyin menâfiᶜini anlatmak ise ciltlerle kitaplara mütevakkıftır. Gerçi şarabı şeriat tahrim etmiştir. Bununla beraber Cenâb-ı Allah bunun hakkında وَاِثْمُهُمَٓا اَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا [el-Bakara 2/219] buyurmuştur. Üzümün en güzel şeyi çekirdeğidir. Etıbbâ bundan birtakım tertibler[4] yaparlar ki zayıf ve râtib mideler için pek büyük menfaatleri olur. (Fi'l-vâkiᶜ zamanımız etıbbâsı da üzüm çekirdeklerinin çiğneyip ezerek yemek şartıyla menâfiᶜi pek büyük olduğunu beyan etmekte bununla müttefiktirler.) Hâsılı üzüm "sultânü'l-fevâkih" ıtlâkına şâyân bir meyvedir. Kezâlik zeytinden[5] de intifâᶜ pek

---

1 Ebû Yaʿlâ, *el-Müsned*, thk. Saîd b. Muhammed es-Senârî, Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1434/2013, I, 435/455.

2 B: "leziz ve".

3 H: "daha az veya daha çok".

4 H: "cüvârişenât";
"Cüvâriş: Mideye kuvvet vermek için tenavül olunan terkib ve devâ ve dârû" (*Lügat-i Remzi*).

5 H: "zeytinde"

çoktur, [1998] dânesi tenâvül olunur, yağının da yemek vesâir husûsâtta ne kadar menfaʿati azîm ve istiʿmâli kesîr olduğu mâlumdur. Rummâna gelince, nar, cidden acaib bir meyvedir. Bu evvelâ dört şeyden mürekkeb bir cisimdir. Kabuğu, zarları, çekirdeği, suyu; ilk üçü yani kışrı, şahmı, çekirdeği bârid, yâbis, kesif, kābızdır. Hem bu sıfatlarda pek kavîdir. Suyu ise bunların zıddına olarak gayet leziz ve latif ve itidale akreb bir meşrubdur. Ve tabʿı mutedil olanlara pek münasibdir. Zayıf mizaçları bir takviyesi de vardır. Min vech[in] gıda ve min vech[in] de devâdır. Binâenʿaleyh nar, teemmül olunduğu zaman aksâm-ı selâsesindeki kesâfet-i tâmme ve suyundaki letâfet ve itidal ile Hâlık teâlâ bunda iki zıdd-ı mütegāyiri cemʿ etmiş gibidir."[1] Yani bunda **مُشْتَبِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ** mazmûnundaki tevâfuk ve tegāyür kanununun bâriz bir misâli vardır.

Hâsılı her şeyin gerek mebde'inde ve gerek seyr-i tekâmülünün her lahzasında hem ehl-i ilme hem ehl-i fıkh u hikmete, hem ale'l-umûm kābiliyyet-i imâniyesi olanlara Allah teâlâ'nın âsâr-ı rubûbiyeti ve berâhîn-i kudret ü vahdâniyeti zâhir ve bâhirdir. Böyle iken {**وَجَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكَٓاءَ الْجِنَّ**} Allah'a cinleri türlü türlü şerîkler kıldılar. "Cin" nâm-ı umûmîsi altında dâhil olan, nazarlardan mestur karanlık mahlûkāta veya gözle

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XIII, 86:
الْبَحْثُ الثَّالِثُ: اعْلَمْ أَنَّهُ تَعَالَى ذَكَرَ هَاهُنَا أَرْبَعَةَ أَنْوَاعٍ مِنَ الْأَشْجَارِ: النَّخْلَ وَالْعِنَبَ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ، وَإِنَّمَا قَدَّمَ الزَّرْعَ عَلَى الشَّجَرِ لِأَنَّ الزَّرْعَ غِذَاءٌ، وَثِمَارُ الْأَشْجَارِ فَوَاكِهُ، وَالْغِذَاءُ مُقَدَّمٌ عَلَى الْفَاكِهَةِ، وَإِنَّمَا قَدَّمَ النَّخْلَ عَلَى سَائِرِ الْفَوَاكِهِ لِأَنَّ التَّمْرَ يَجْرِي مَجْرَى الْغِذَاءِ بِالنِّسْبَةِ إِلَى الْعَرَبِ وَلِأَنَّ الْحُكَمَاءَ بَيَّنُوا أَنَّ بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْحَيَوَانِ مُشَابَهَةً فِي خَوَاصَّ كَثِيرَةٍ بِحَيْثُ لَا تُوجَدُ تِلْكَ الْمُشَابَهَةُ فِي سَائِرِ أَنْوَاعِ النَّبَاتِ، وَلِهَذَا الْمَعْنَى قَالَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: «أَكْرِمُوا عَمَّتَكُمُ النَّخْلَةَ، فَإِنَّهَا خُلِقَتْ مِنْ بَقِيَّةِ طِينَةِ آدَمَ» وَإِنَّمَا ذَكَرَ الْعِنَبَ عَقِيبَ النَّخْلِ لِأَنَّ الْعِنَبَ أَشْرَفُ أَنْوَاعِ الْفَوَاكِهِ، وَذَلِكَ لِأَنَّهُ مِنْ أَوَّلِ مَا يَظْهَرُ يَصِيرُ مُنْتَفَعًا بِهِ إِلَى آخِرِ الْحَالِ فَأَوَّلُ مَا يَظْهَرُ عَلَى الشَّجَرِ يَظْهَرُ خُيُوطٌ خُضْرٌ دَقِيقَةٌ حَامِضَةُ الطَّعْمِ لَذِيذَةُ الْمَطْعَمِ، وَقَدْ يُمْكِنُ اتِّخَاذُ الطَّبَائِخِ مِنْهُ، ثُمَّ بَعْدَهُ يَظْهَرُ الْحِصْرِمُ، وَهُوَ طَعَامٌ شَرِيفٌ لِلْأَصِحَّاءِ وَالْمَرْضَى، وَقَدْ يُتَّخَذُ الْحِصْرِمُ أَشْرِبَةً لَطِيفَةَ الْمَذَاقِ نَافِعَةً لِأَصْحَابِ الصَّفْرَاءِ، وَقَدْ يُتَّخَذُ الطَّبِيخُ مِنْهُ، فَكَأَنَّهُ أَلَذُّ الطَّبَائِخِ الْحَامِضَةِ. ثُمَّ إِذَا تَمَّ الْعِنَبُ فَهُوَ أَلَذُّ الْفَوَاكِهِ وَأَشْهَاهَا، وَيُمْكِنُ ادِّخَارُ الْعِنَبِ الْمُعَلَّقِ سَنَةً أَوْ أَقَلَّ أَوْ أَكْثَرَ، وَهُوَ فِي الْحَقِيقَةِ أَلَذُّ الْفَوَاكِهِ الْمُدَّخَرَةِ ثُمَّ يَبْقَى مِنْهُ أَرْبَعَةُ أَنْوَاعٍ مِنَ الْمُتَنَاوَلَاتِ، وَهِيَ الزَّبِيبُ وَالدِّبْسُ وَالْخَمْرُ وَالْخَلُّ، وَمَنَافِعُ هَذِهِ الْأَرْبَعَةِ لَا يُمْكِنُ ذكرها إلى فِي الْمُجَلَّدَاتِ، وَالْخَمْرُ، وَإِنْ كَانَ الشَّرْعُ قَدْ حَرَّمَهَا، وَلَكِنَّهُ تَعَالَى قَالَ فِي صِفَتِهَا: وَمَنافِعُ لِلنَّاسِ ثم قال: وَإِثْمُهُما أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِما، فَأَحْسَنُ مَا فِي الْعِنَبِ عَجَمُهُ. وَالْأَطِبَّاءُ يَتَّخِذُونَ مِنْهُ جُوَارِشَنَاتٍ عَظِيمَةَ النَّفْعِ لِلْمَعِدَةِ الضَّعِيفَةِ الرَّطْبَةِ، فَثَبَتَ أَنَّ الْعِنَبَ كَأَنَّهُ سُلْطَانُ الْفَوَاكِهِ، وَأَمَّا الزَّيْتُونُ فَهُوَ أَيْضًا كَثِيرُ النَّفْعِ لِأَنَّهُ يُمْكِنُ تَنَاوُلُهُ كَمَا هُوَ، وَيَنْفَصِلُ أَيْضًا عَنْهُ دُهْنٌ كَثِيرٌ عَظِيمُ النَّفْعِ فِي الْأَكْلِ وَفِي سَائِرِ وُجُوهِ الِاسْتِعْمَالِ. وَأَمَّا الرُّمَّانُ فَحَالُهُ عَجِيبٌ جِدًّا، وَذَلِكَ لِأَنَّهُ جِسْمٌ مُرَكَّبٌ مِنْ أَرْبَعَةِ أَقْسَامٍ: قِشْرُهُ وَشَحْمُهُ وَعَجَمُهُ وَمَاؤُهُ. أَمَّا الْأَقْسَامُ الثَّلَاثَةُ الْأُوَلُ وَهِيَ: الْقِشْرُ وَالشَّحْمُ وَالْعَجَمُ، فَكُلُّهَا بَارِدَةٌ يَابِسَةٌ أَرْضِيَّةٌ كَثِيفَةٌ قَابِضَةٌ عَفْصَةٌ قَوِيَّةٌ فِي هَذِهِ الصِّفَاتِ، وَأَمَّا مَاءُ الرُّمَّانِ، فَبِالضِّدِّ مِنْ هَذِهِ الصِّفَاتِ. فَإِنَّهُ أَلَذُّ الْأَشْرِبَةِ وَأَلْطَفُهَا وَأَقْرَبُهَا إِلَى الِاعْتِدَالِ وَأَشَدُّهَا مُنَاسَبَةً لِلطِّبَاعِ الْمُعْتَدِلَةِ، وَفِيهِ تَقْوِيَةٌ لِلْمِزَاجِ الضَّعِيفِ، وَهُوَ غِذَاءٌ مِنْ وَجْهٍ وَدَوَاءٌ مِنْ وَجْهٍ، فَإِذَا تَأَمَّلْتَ فِي الرُّمَّانِ وَجَدْتَ الْأَقْسَامَ الثَّلَاثَةَ مَوْصُوفَةً بِالْكَثَافَةِ التَّامَّةِ الْأَرْضِيَّةِ، وَوَجَدْتَ الْقِسْمَ الرَّابِعَ وَهُوَ مَاءُ الرُّمَّانِ مَوْصُوفًا بِاللَّطَافَةِ وَالِاعْتِدَالِ فَكَأَنَّهُ سُبْحَانَهُ جَمَعَ فِيهِ بَيْنَ الْمُتَضَادَّيْنِ الْمُتَغَايِرَيْنِ...

görünmez, mâbaʿde't-tabîʿî kuvâ ve cevâhîr-i rûhâniyeye ulûhiyetten veya rubûbiyetten veya hâlıkiyetten hisse vererek Allah'a denk veya mâdûn ortak yaptılar. Kimi melâike, kimi iblis cinsine, kimi hepsine muhtelif namlarla taptılar veya zâtî kudret ve tesir isnad ettiler. ❁ Müfessirînin beyânına göre buradaki cin, melâike ve şeytanlara dahi şâmil bir maʿnâ-yı eʿamma masruftur. İbn Abbas demiştir ki: "Cin lafzı istitardan müştaktır. Melâike ve ale'l-umûm rûhâniyyûn da gözle görünmezler ve sanki gözlerden müstetir gibidirler. [1999] Bu tevil iledir ki iblis de cinden maʿduddur. Melâike ve rûhâniyyûna dahi cin ıtlak olunmuştur."[1] Yukarıda asnâm ve nücûm gibi mahsüs ve fizikî şeylerden şerîk ittihaz edenlerin ashâb-ı asnâm ve ashâb-ı nücûm ve heyâkilin dalâlleri beyan olunduktan sonra burada da bunların menşe'-i felsefîsi olan ashâb-ı rûhâniyâtın dalâlleri, yani melâike, şeytan, akıl, nefs, madde, kuvvet, tabiat gibi gizli veya mâbaʿde't-tabîʿî esbâba bağlananların ve bunları erbâb-ı üvel veya[2] mütevassıta farz eyleyenlerin dalâlleri beyan olunmuştur. Bazı müfessirînin beyânına göre bu âyet "melâike Allah'ın kızlarıdır" diyenler dolayısıyla nâzil olmuş[3] ve melâikeye cin ıtlak olunmuştur. Melâikeye Allah'ın kızları demek de müşâreket-i cevheriye iktizâ eden tevlîd[4] fikriyle sâbi'enin taʿabbüd-i melâike zihniyetine alâkadardır. İbn Abbas'tan bir rivayete göre de işbu وَجَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكَٓاءَ الْجِنَّ Sûre-i Sâffât'taki وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًا [37/158][5] âyetinin de delâleti vechile Allah ile iblis beynlerinde bir neseb alâkası iktizâ eden mütekabil iki birader gibi addederek "hayırların hâlıkı Allah, şerrin hâlıkı iblistir" diyen zenâdıka hakkında nâzil olmuştur[6] ki bu surette de evvelâ Mecus itikadına ve

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XIII, 88-89:
لِأَنَّ لَفْظَ الْجِنِّ مُشْتَقٌّ مِنَ الِاسْتِتَارِ، وَالْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحَانِيُّونَ لَا يُرَوْنَ بِالْعُيُونِ فَصَارَتْ كَأَنَّهَا مُسْتَتِرَةٌ مِنَ الْعُيُونِ، فَبِهَذَا التَّأْوِيلِ أُطْلِقَ لَفْظُ الْجِنِّ عَلَيْهَا...

2 M ve B: "ve".

3 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 581; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XI, 9:
وذلك أن جهينة وبني سَلَمَة وخزاعة وَغَيْرُهُمْ، قَالُوا أن حيا من الملائكة يُقَالُ لهم الجن بنات الرحمن.

4 B: "tevhid".

5 "Bir de O'nunla cinler beyninde bir neseb uydurdular…"

6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XIII, 88. Krş. Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,* s. 224:
فَرُوِيَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا أَنَّهُ قَالَ قَوْلُهُ تَعَالَى: وَجَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ نَزَلَتْ فِي الزَّنَادِقَةِ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللهَ وَإِبْلِيسَ أَخَوَانِ فاللهُ تَعَالَى خَالِقُ النَّاسِ وَالدَّوَابِّ وَالْأَنْعَامِ وَالْخَيْرَاتِ، وَإِبْلِيس خَالِقُ السِّبَاعِ وَالْحَيَّاتِ وَالْعَقَارِبِ وَالشُّرُورِ. وَاعْلَمْ أَنَّ هَذَا الْقَوْلَ

sâniyen buna benzeyenlere alâkadâr olur. Zira ale'l-umûm Mecus bu âlemdeki bütün hayırlar nûrdan ve taʿbîr-i âharla Yezdan'dan, bütün şerler de zulmetten ve taʿbîr-i âharla[1] Ehrimen'dendir diye bir ikiliğe kāil olduklarından sûret-i umûmiyede "Seneviyye"[2] unvânını almışlardır. Ve esasen Zerdüşt'ün *Zend* kitâbına nisbeti ifade eden Fârisî'de "zendik" ve Arabî'de "zındık" ve bunun cemʿi olarak "zenâdıka" ale'l-umûm Mecus'un lakabıdır. Bütün Mecus mezhebinde anası ve kız kardeşi gibi mehârimini tezevvüc etmek helâl addedildiği gibi, yine Mecus içinde haram ve helâl ahkâmına itikad etmeyen "Hurremdînîler" tâbir olunan eski bir İbâhiye fırkası ve kezâlik ale'l-umûm kadınlarda ve emvâlde ot, su, mera gibi iştirâke kāil olan ve "Mezdekiyye" denilen [2000] bir iştirâkiye fırkası dahi bulunduğu cihetle, "zındık" bilhassa dinsiz ve itikadsız mânasına da örf olmuş ise de esasen "zenâdika" Zerdüşt'ün "Zendavesta"sı[3] dolayısıyla ale'l-umûm Mecus demektir. Mecusun hissî bir nokta-i nazar işʿâr eden nûr ve zulmet isimleriyle ifade ettikleri bu ikilik akideleri sûrenin başında وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَۜ ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ kavl-i celîli ile şümullü bir surette takbih olunduğu gibi, Yezdan ve Ehrimen veya Hürmüz ve Ehrimen diye mâbaʿde't-tabîʿî ve mânevi bir nokta-i nazardan ifade eden şirkleri de burada cin mantûkıyla takbih ve red olunmuştur. Çünkü Ehrimen İslâm'da İblis denilendir. Ve İblis كَانَ[4] مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ اَمْرِ رَبِّهٖ [el-Kehf 18/50][5] medlûlünce cindendir. Gerçi müfessirînin ve *Milel ü Nihal*'de Şehristânî'nin beyanları vechile Mecûsîlerin bu babda birçok ihtilâfâtı vardır. İçlerinde[6] biri mebde'-i hayr biri mebde'-i şer olan iki aslın ikisinin de aynı derecede kıdemine kāil olan ve tam mânasıyla seneviyye bulunan Maniviyye ve Mezdekiyye gibi mezhebler bulunduğu

---

الَّذِي ذَكَرَهُ ابْنُ عَبَّاسٍ أَحْسَنُ الْوُجُوهِ الْمَذْكُورَةِ فِي هَذِهِ الْآيَةِ وَذَلِكَ لِأَنَّ بِهَذَا الْوَجْهِ يَحْصُلُ لِهَذِهِ الْآيَةِ مَزِيدُ فَائِدَةٍ مُغَايِرَةٍ لِمَا سَبَقَ ذِكْرُهُ فِي الْآيَاتِ الْمُتَقَدِّمَةِ، قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: وَالَّذِي يُقَوِّي هَذَا الْوَجْهَ قَوْلُهُ تَعَالَى: وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَباً (الصَّافَّاتِ ١٥٨/٣٧) وَإِنَّمَا وُصِفَ بِكَوْنِهِ مِنَ الْجِنِّ...

1 B -"Yezdan'dan, bütün şerler de zulmetten ve taʿbîr-i âharla".
2 M: "Sineviyye".
3 H: "Zendastası".
4 M ve B: "وكان".
5 "…Cin'den idi de Rabbinin emrinden çıktı…"
6 M ve B: "İçlerinden".

gibi, bu iki asla muʿaddil-i[1] câmiʿ olmak üzere bir asl-ı sâlis daha ilâve ederek teslîse kāil olan Deysâniyye[2] ve Merkūniyye gibi fırkalar da vardır.[3] Ve ekser Mecus ve ale'l-husûs Kiyûmresiyye, Zervâniyye, Zerdüştiyye, Meshiyye gibi asıl ve eski Mecûsîler bu iki asl-ı mütezâddı vücûb-ı vücud ve kudret nokta-i nazarından aynı seviyede tutmadıkları ve çünkü Ehrimen'in kadîm olmayıp tesadüf veya tevellüd veya halk veya mesh suretiyle hâdis olduğuna kāil bulundukları cihetle Mecûsiyetle Nasrâniyet beyninde bir dîn-i şirk tutan Maniviyye tarzında tam mânasıyla Seneviyye değildirler. Fakat bütün bunlarla beraber yine hepsi ve hatta mebde'-i hayr olan nûr ile mebde'-i şer olan zulmet veya Ehrimen'in ikisinin de Bârî teâlâ'nın halk u ibdâʿıyla muhdes olduklarına kāil olan Zerdüştîler de dâhil olduğu hâlde hepsi bu âlem-i tedbirde Allah'a Ehrimen'i teşrik etmekte, yani hayr Allah'tan ve şer İblistendir davasında müttefiktirler ve [2001] bu mâna ile umûmen Seneviyyedirler. Şehristânî der ki: "ʿAle'l-ʿumûm Mecus hayr u şerri, nefʿ u darrı, salâh ve fesâdı beynlerinde tamamen inkısam etmiş, yani birisi yalnız mebde'-i hayr biri de yalnız mebde'-i şer olan iki asla kāil oldular. Birine "Nûr" ve birine "Zulmet" ve Fârisî olarak "Yezdan" ve "Ehrimen" tesmiye ettiler. Bu babda bunların birçok mezhebleri varsa da Mecus mesâilinin hepsi iki kāide üzerinde toplanır. Birincisi nûrun zulmet ile sebeb-i imtizâcı, ikincisi de nûrun zulmetten halâsı meseleleridir. İmtizâcı mebde', halâsı meʿâd addederler. Bütün Mecus bu suretle iki asıl isbat ederler.[4] Bununla beraber asıl Mecusîler bu iki aslın ikisinin de kadîm-i ezelî olması câiz olamayacağına; Nûr'un ezelî, Zulmet'in muhdes olduğuna kāildirler.[5] Sonra da bunun sebeb-i hudûsunda ihtilâf ederler. Asl-ı şer olan Zulmet veya Ehrimen'in

---

1 B: "muʿaddili".
2 M: "Disaniyye".
3 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal,* II, 38-57.
4 B -"Bütün Mecus bu suretle iki asıl isbat ederler".
5 Çünkü Maniviyyenin dediği gibi İblis de kadîm olacak olsa kadîmden zıd ve ezelden mütemâniʿ olan iki mebde'-i mütemâyizin imtizaclarına imkân kalmaz. Ne hayr u şerrin mahlut olduğu bu âlem-i mümtezic bulunur, ne de halâsa ihtimâli kalırdı ki bu nokta Seneviyyenin habtı noktasıdır. Bunların arasında aynı Seneviyyede veya mâdûnlarında sebeb-i mizac olarak diğer bir asıl ilâvesiyle teslîse gitmek de bu muhâli mümkin kılamaz ve bu habttan kurtaramaz. Her hâlde bu asl-ı câmiʿ ve hâkim ikisinin fevkinde olmak zarûrîdir ki bu da ancak mebde'-i kadîmin vâhid olmasıyla mümkin olur [Müellifin notu].

hudûsü Nûr ve Yezdan'dan mı oldu? Mebde'-i hayr olan Nûr veya Yezdan cüz'î bir şer ihdas etmiyorsa nasıl olur da aslı şer olan Ehrimen'i ihdas eder? Bunu o ihdas etmemiş ise kim ihdas edebilir? İhdas edilmiş değil ise terkib ve imtizac nasıl mümkin olur? İşte bunlar Mecusun habtı noktalarıdır."[1] Kiyumresîlere göre "Nûr, benim bir münâzaʿacım olsa nasıl olur?" diye bir fikr etmiş ve tabiatı[2] nûra münasib olmayan bu fikret-i redîeden[3] Zulmet hâsıl olmuş ve buna "Ehrimen" denilmiş. "Ehrimen" şerr ü fitne ve fesad ve ızrar tabiatında olduğundan Nûr'a karşı huruc edip tabîaten ve kavlen ona muhalefet etmiş ve binâenʿaleyh Nûr'un askeriyle Zulmet'in askeri beyninde muharebe olmuş, sonra melâike [2002] tevassut etmiş, âlem-i süflî Ehrimen'in olmak üzere sulh olmuşlar. Bu sulh, yedi bin sene sürecek, sonra Ehrimen âlemi tahliye edip Nûr'a teslim eyleyecekmiş.[4] Zervânîlere göre de Nûr evvelâ hepsi nûrdan birtakım eşhâs-ı rûhâniyye-i nûrâniye ibdâʿ etmiş, lâkin Zervan nâmındaki en büyük şahıs bir şeyde şek etmiş ve bu şekten Ehrimen, Şeytan hudûsa gelmiş. Bazı Zervânîler de demişler ki Zervân-ı kebîr, bir oğlu için 9999 sene zemzeme etmiş olmamış, sonra "galiba bu âlem hiçbir şey değil" diye nefsinde bir fikir hâdis olmuş ve binâenʿaleyh o merakından Ehrimen ve bu ilminden Hürmüz ikiz olarak tevellüd etmiş. Hürmüz bâb-ı hurûca daha yakın iken Ehrimen Şeytan hile edip anasının

---

1 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal,* II, 37-38:

ثم إن التثنية اختصت بالمجوس، حتى أثبتوا أصلين اثنين، مدبرين قديمين؛ يقتسمان الخير والشر، والنفع والضر، والصلاح والفساد، يسمون أحدهما: النور والآخر الظلمة. وبالفارسية: يزدان وأهرمن. ولهم في ذلك تفصيل مذهب. ومسائل المجوس كلها تدور على قاعدتين اثنتين: إحداهما: بيان سبب امتزاج النور بالظلمة. والثانية: بيان سبب خلاص النور من الظلمة، وجعلوا الامتزاج مبدأ، والخلاص معادا.

أثبتوا أصلين كما ذكرنا، إلا أن المجوس الأصلية زعموا أن الأصلين لا يجوز أن يكونا قديمين أزليين، بل النور أزلي، والظلمة محدثة. ثم لهم اختلاف في سبب حدوثها: أمن النور حدثت؟ والنور لا يحدث شرا جزئيا، فكيف يحدث أصل الشر؟ أم من شيء آخر؟ ولا شيء يشرك النور في الإحداث والقدم؟. وبهذا يظهر خبط المجوس.

2 B: "tabîʿat-ı".

3 B: "fikreti refʿ eden".

4 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal,* II, 38-39:

وقالوا: إن سبب خلق أهرمن أن يزدان فكر في نفسه: أنه لو كان لي منازع كيف يكون؟ وهذه الفكرة كانت رديئة غير مناسبة لطبيعة النور، فحدث الظلام من هذه الفكرة، وسمي: أهرمن، وكان مطبوعا على الشر، والفتنة، والفساد، والفسق، والضرر، والإضرار، فخرج على النور، وخالفه طبيعة وفعلا، وجرت محاربة بين عسكر النور وعسكر الظلمة. ثم إن الملائكة توسطوا. فصالحوا على أن يكون العالم السفلي خالصا لأهرمن سبعة آلاف سنة. ثم يخلي العالم ويسلمه إلى النور...

karnını yarmış ve evvelâ çıkıp dünyayı zabtetmiş.[1] Zerdüşt de bu iki aslın mütezâd olup mevcûdât-ı âlemin iki mebde'i olduğunu, bunların imtizâcından terkîbât ve bu terkîbâttan suver-i muhtelife husûle geldiğini ve maʿamâfîh bu iki zıddın ikisi de Bârî teâlâ'nın halk u ibdâʿıyla husul bulduğunu ve bu mezc ü terkîbin fâili Hâlık teâlâ olduğunu ve binâenʿaleyh Allah'ın vâhid olup zıddı, dengi ve zâtında şerîki bulunmadığını söylemiş ise de asl-ı şer olan Ehrimen'in zıddıyla beraber halkını ve bunların mezcini vâhid olan Allah teâlâ'ya nisbet ettiği hâlde, Ehrimen'in vücûdunu Allah'a nisbet etmek câiz değildir diye ısrarı noktasında zikr olunan habt u tenakuzdan kurtulamamış ve bir de vâhid olan Hâlık-ı evvel'in mâdûnunda biri hâlık-ı hayr biri de[2] hâlık-ı şer iki mebde'-i mütezâd kabul etmekle tedbîr-i âlemde birincisi Hâlık-ı evvel ve sebeb-i mizac olan Yezdân-ı vâhid, ikincisi mebde'-i hayr olan mahluk Nûr veya Hürmüz veya melek, üçüncüsü mebde'-i şer ve mahluk olan Zulmet veya Ehrimen veya İblis olmak üzere üç rabb-i müdebbir farz eden müselles bir şirke de düşmüştür ki, bu şirk biri zıddı ve dengi ve şerîki olmayıp vâhid olan hâlık, biri de O'nun halk u ibdâʿ ve mezc ettiği Melek ve Şeytan [2003] iki mebde'-i mahlûkun hâsıl-ı mezci ve bu âlemdeki hayr u şerrin, salâh u fesâdın, tahâret ü habâsetin hâlık-ı müştereki bir rabb-i mahluk olmak üzere bir tarafta[3] şerîksiz hâlık, bir rabb-i kadîm, bir tarafta[4] da ikiz bir şirket-i[5] melek ve şeytandan mürekkeb bir rabb-i hâdis beyninde tasavvur olunmuş mütenâkız bir şirk-i sinevî mahiyetindedir. Binâenʿaleyh Zerdüşt yalnız hayr Allah'tan ve şer İblis'ten

1 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal,* II, 39:

قالوا: إن النور أبدع أشخاصا من نور، كلها روحانية، نورانية، ربانية، ولكن الشخص الأعظم اسمه زروان شك في شيء من الأشياء، فحدث أهرمن الشيطان، يعني إبليس من ذلك الشك. وقال بعضهم لا، بل إن زروان الكبير قام فزمزم تسعة آلاف وتسعمائة وتسعا وتسعين سنة، ليكون له ابن فلم يكن. ثم حدث نفسه وفكر، وقال: لعل هذا العلم ليس بشيء فحدث أهرمن من ذلك الهم الواحد، وحدث هرمز من ذلك العلم، فكانا جميعا في بطن واحد. وكان هرمز أقرب من باب الخروج، فاحتال أهرمن الشيطان حتى شق بطن أمه فخرج قبله وأخذ الدنيا.

2 B: "diğeri".

3 M ve B: "taraftan".

4 M (sonraki baskılarda) ve B: "taraftan".

5 B: "şirketi".

demek tarzında sineviyyet ile kalmamış, hayr melekten şer iblisten olmak üzere hayr u şer melek ve iblis şirketinden, bu şirket de Allah'tan demek tarzında bir sineviyyete kāil olmuştur.[1]

Bu îzahtan anlaşılır ki İbn Abbas hazretlerinden nakledilen sebeb-i nüzulde zenâdıka hâlık-ı hayr ve hâlık-ı şer iki kardeş sineviyyeti وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًا [es-Saffât 37/158] âyeti mûcebince neseb tâbirleri bütün Mecus mezheblerinin[2] esaslarına işareti muhtevîdir. Hem hepsinin bir sinevîlikte toplandığını göstermiş hem de "mecus" yerine "zenâdika" lakabını ihtiyar ederek bilhassa Zerdüştîlere nazar-ı dikkati celb eylemiştir. Binâenʿaleyh âyetteki cin diğer mecusîlere nazaran yalnız şeytana masruf olmak lâzım gelirse de bazı Zervânîlerle Zerdüştlere nazaran Ehrimen'e ve Hürmüz'e, yani şeytana ve meleğe, cin ve periye şâmildir. Ve bu mâna ile âyet nakledilen sebeb-i nüzûlün ikisine de muntabık olduktan başka siyâk u sibaktan anlaşıldığına göre gerek sineviyye ve gerek teslis vesâir suretle olsun mâbaʿde't-tabîʿî ve rûhânî şirklerin cümlesine tevzîʿan şâmildir. Ve bu şümûlü tevzîʿan anlatmak içindir ki شَرِيكًا değil شُرَكَٓاءَ الْجِنَّ buyurulmuştur. Bundan başka شُرَكَٓاءَ الْجِنَّ fizikî mahiyette fâil tasavvur olunan kuvâ-yı tabîʿiye gibi gizli ve mestur avâmile merbut felsefî ve gayr-i felsefî şirklerin dahi envâʿına şâmil olabilecektir. Zira cinnin mefhûm-ı eʿammında yalnız gayr-i mer'î olan ve ancak temessül hâlinde görülebilen kuvâ ve rûhâniyyet-i mücerrede değil, gözle görülmek şânından olmakla beraber mestur [2004] ve gizli bir hâlde bulunan büyük küçük ecsâm ve eşhâs ve cemʿiyyât-ı hafiyye bile dâhil olacaktır.

---

1 Bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal,* II, 42-43:

وقال: النور والظلمة أصلان متضادان، وكذلك يزدان وأهرمن، وهما مبدأ موجودات العالم، وحصلت التراكيب من امتزاجهما، وحدثت الصور من التراكيب المختلفة. والباري تعالى خالق النور والظلمة ومبدعهما، وهو لا شريك له ولا ضد، ولا ند، ولا يجوز أن ينسب إليه وجود الظلمة، كما قالت الزروانية. لكن الخير والشر، والصلاح والفساد، والطهارة والخبث إنما حصلت من امتزاج النور والظلمة، ولو لم يمتزجا لما كان وجود العالم. وهما يتقاومان، ويتغالبان إلى أن يغلب النور الظلمة، والخير الشر، ثم يتخلص الخير إلى عالمه، والشر ينحط إلى عالمه، وذلك هو سبب الخلاص، والباري تعالى هو الذي مزجهما وخلطهما، لحكمة رآها في التراكيب. وربما جعل النور أصلا، وقال وجوده وجود حقيقي، وأما الظلمة فتبع، كالظل بالنسبة إلى الشخص، فإنه يرى أنه موجود، وليس بموجود حقيقة، فأبدع النور، وحصل الظلام تبعا، لأن من ضرورة الوجود التضاد، فوجوده ضروري، وواقع في الخلق لا بالقصد الأول.

2 M: "mezâhiblerinin".

Velhâsıl Allah'ı hakkıyla takdir etmeyen kâfirler ona cinleri türlü türlü şürekâ tuttular {وَخَلَقَهُمْ} hâlbuki onları Allah halk etti. ۞ Yani cinler de Allah'ın mahlûkudur. Nitekim o müşriklerin ekserîsi bunu esas itibariyle itiraf ederler. İtiraf etmeyenlerin de etmesi îcab eder. Binâenʿaleyh mahlûku hâlıkına şerîk ve rakib addetmeye kalkışmak ve Allah'ın izni olmaksızın cinlerin âlemde ve insanlar üzerinde bir tesir yapabileceklerini farz etmek ve bu suretle hâlıkın mahlûkuna karşı bir aczine ihtimal vermek büyük bir hamâkat ve dalâlet ve açık bir haksızlık olduğu âşikârdır. Bu mânaya göre خَلَقَهُمْ zamîri "cin"e râciʿdir. Ve bunda cinlerin de zevi'l-ʿukūl cümlesinden bulunduğuna tenbih vardır. Bu zamîrin "cin"e değil جَعَلُوا'nun fâili olan müşriklere ircâʿı da muhtemeldir. Ve bu surette mâna şu olur: Hâlbuki bu müşriklerin kendilerini halk eden cinler değil Allah teâlâ'dır. Binâenʿaleyh hâlıka karşı cinleri şerîk farz etmeye kalkışmak ve onlarda izn-i ilâhî hâricinde bir tesir tahayyül etmek ne büyük küfrandır. Hâlbuki birtakımları cinleri, perileri, gizli kuvvetleri Allah'a şürekâ addettiler {وَخَرَقُوا لَهُ بَنِينَ وَبَنَاتٍ} birtakımları da Allah'a oğullar, kızlar uydurdular. Allah'ta[1] tevellüd ve tevâlüd tahayyül ettiler ve bu suretle Allah'tan doğmuş erkek veya dişi ilâhlar uydurdular ve bunları Allah'ın oğulları veya kızları diye ilâh cinsinden addedip mâbud edindiler. Allah'ı bunlarla, bunları putlarla temsile kalkıştılar. "Melâike Allah'ın kızlarıdır" diyen Arap müşrikleri ve sâbi'eleri bu cümleden olduğu gibi, "Hürmüz ve Ehrimen Allah'ın oğullarıdır" diyen bazı Mecus, "Üzeyr ibnullah" diyen bazı Yehûd, "Mesih ibnullah" diyen Nasarâ dahi bu cümledendir. Tekvinde sudur ve tevlîde kāil olan [2005] feylesoflar da bunlara benzer. Hep bunları {بِغَيْرِ عِلْمٍ} hiçbir ilme müstenid olmayarak ve ne dediklerini bilmeyerek uydurdular. ۞ Allah'a şerîk, oğul veya kız evlâd uydurmaya kalkışanlar ilâh ve veled dedikleri zaman ne söylediklerini bilmeyen câhiller ve müfterilerdir. İlâh ikidir veya üçtür diye Allah'a zâtında veya sıfâtında veya efʿâlinde az veya çok muâdil veya mâdûn, mümâsil veya zıd bir şerîk, bir arkadaş veya rakib farz edenler

1 H: "ilâhta".

ne dediklerini bilmez câhiller, müfteriler olduğu gibi, oğul veya kız veled isnad edenler de aynı vechile ne dediğini bilmeden şerîk ve mücânis isnad etmiş câhil[1] ve müfterilerdir.

{سُبْحَانَهُ وَتَعَالٰى عَمَّا يَصِفُونَ} Allah sübhânehu kendini bunlardan tenzih eder ve O'nun Zât-ı sübhânîsi bunların böyle câhilâne ve müfteriyâne tavsiflerinden mukaddes ve müteʿâlîdir. ❁ Gerek zıddiyet ve gerek mümaselet ve mücaneset suretiyle olsun her nevi şirk ve kezâlik mümaselet ve mücanesetle müşareketi istilzam eden doğurmak ve doğmak gibi vasıflar haddizâtında ilâhiyet vasfına münâfî, ilâh mefhûmuyla mütenakızdırlar. Bunlar bir nevi noksan ve acz ve ihtiyaç ifade eden evsâf-ı hudûstür. İlâhlık hakikati ise her noksandan münezzeh ve müteʿâlî bir kemâl-i aʿlâdır. Binâenʿaleyh zat ve hakīkat-i ilâhiye hakkında şirk ve veled mümteniʿdir. Ve bunu anlamak için başka bir delile ihtiyaç da yoktur. Bizzat ilâh mefhûmu bu imtinâʿı isbâta kâfidir. Zira ilâh mefhûmunda en yüksek bir ulviyet ile bir mübdiʿiyyet ve bedîʿiyyet vasfı vardır. Allah'ın şerîk ve veledi nasıl olabilir ki {بَدِيعُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} O bütün semâvât ü arzın bedîʿi, mübdiʿ-i bî-misâlidir. ❁ Bütün âlem-i ulvî ve süflîden hiçbiri yokken; misâl olacak, mümaselet ifade edecek kanun, asıl, madde, suret, numune, örnek denecek hiçbir şey mevcud değil iken ilk evvel bunları ihtirâʿ ve tekvin [2006] eden, her nevʿin ilk ferdini, ilk misâlini ibdâʿ edip yoktan vücûda getiren ve böyle ibdâʿ âdeti ve sıfat-ı fiʿliyye-i zâtiyesi olan ve binâenʿaleyh misl ü misâli, eşi ve nazîri bulunmak ve tasavvur edilmek ihtimâli olmayan ve O'nun vücud ve îcâdı olmadan bir maʿdûmun vücûda gelmesi ve herhangi bir şeyin vücudda kāim olması imkânı bulunmayan mübdiʿ-i müteʿâlîdir. ❁ Mâlumdur ki ibdâʿ misâli sebk etmemiş olan bir şeyi ihtirâʿ ve tekvin etmektir. İbdâʿ-ı nisbî az çok bir misâl ile alâkadar olabilirse de ibdâʿ-ı hakīkī hiçbir misâl ve asl ile mesbuk olamaz. Böyle hiçbir misâli sebk etmeden îcad olunan örneksiz güzel ve fevkalâde şeye ibdâʿ edilmiş veya bedâʿatle muttasıf mânasına "bedîʿ" denildiği gibi, bunu ibdâʿ eden ve ibdâʿ âdeti olan mübdiʿe dahi

1 M ve B: "câhiller".

"bedîʿ" denilir ki, sarih bi-maʿnâ musrih, semîʿ bi-maʿnâ müsmiʿ gibi feʿîl bi-maʿnâ müfʿil veya bi-maʿnâ fâʿildir. Ve buna "bedîʿ" denilmesinde "mübdiʿ" isminin ifade etmediği bir devam ve sübut mânası vardır. Ve her iki mâna ile "bedîʿ" denildiği zaman bir misâlsizlik, nazîrsizlik, güzellik ve fevkalâdelik mefhûmu vardır ki bütün semâvât u arz böyle bedâyiʿ ile meşhun bir bedîʿadır. Maʿamâfîh her ne olursa olsun ibdâʿ edilmiş olan şeylere "bedîʿ" ıtlâkı ancak misâl-i sâbıkı olmamak itibariyle izâfî ve nisbîdir. Bir bedîʿayı ibdâʿ eden emsâlini de edebilir. Ve birçok bedâyiʿ bulunabilir. Binâenʿaleyh bedîʿ-i hakīkī bedîʿ-i mefʿûl değil, bedîʿ-i fâʿildir. Yani dâima ibdâʿ eden mübdiʿ-i hakīkîdir. Bu nükteye mebnî بَدِيعُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ terkîb-i izâfîsiyle semâvât u arzın dahi bedîʿiyetine îmâ edilmiş olmakla beraber, evvel ü âhir misl ü misâli bulunmak ihtimâli olmayan bedîʿ-i yegâne semâvât u arz değil, onların mübdiʿi olan Allah teâlâ olduğu tasrih edilmiş ve semâvât u arzın bedâyiʿ-i izâfiyesi mübdiʿ-i bî-misâlin vücûdunu ve sıfat-ı ibdâʿını kendilerinde az çok temsil eden bir misâl ve bir delâlet-i mutâbıkiye veya tazammuniye ifade [2007] eden bir dâll olarak değil, ancak maʿlûlün illet-i fâʿiliyesine, hâdisin muhdisine, sanʿatın sâniʿine delâleti gibi nisbî ve intikālî bir delâlet-i iltizâmiye ile delil ve alâmet olarak ifade ettikleri ve Allah denildiği zaman bütün bedîʿaların bedîʿi olan mübdiʿ-i yegâne anlaşılmak lâzım geldiği gösterilmiştir.

Burada şunu iyi teemmül etmek lâzım gelir ki; ibdâʿın târifinden anlaşıldığı üzere bedîʿ bir eser demek bir misâl-i lâhiki değilse de bir misâl-i sâbıkı olmayan nazîrsiz bir eser demektir. O bir kanun bir mukayese ile vücûda gelmez. İlk misâl onunla başlar; mümaselet, nevʿiyet, kanun ondan sonra husûle gelir. Bununla beraber, maʿdûmun kendi kendine husûle gelmesi, zâtı yok olanın bizâtihi var olması, yani tekevvün bizatihi muhâldir. Bir tenâkuz-ı sarihtir. Yalnız illet-i maddiye, yani bilfiil maʿdum olan bir şeyin bilkuvve bulunduğu bir asl u menşe'den kendi kendine[1] fiile çıkması veya yalnız illet-i sûriye, yani maʿdum olan bir şeyin mücerred bir örnekten yine fâilsiz kendi kendine bir suret iktisab etmesi veya her

1 B -"bilkuvve bulunduğu bir asl u menşe'den kendi kendine".

ikisi de kâfi değildir. Bilkuvve gerek bulunsun gerek bulunmasın, bilfiil mevcud olmayan herhangi bir şeyin mevcud olması her hâlde bir illet-i fâʿiliyeye, yani onu fiilen îcad edecek bir mûcide muhtaçtır. Ve ancak o zamandır ki tekevvün bizâtihi tenakuzu mürtefiʿ olur. Bir fâilin illet-i maddiye veya sûriyeye bir şey ilâve etmesiyledir ki yeni bir varlık tasavvuru mümkin olabilir. Yoksa yine tekevvün bizâtihi tenakuzu vârid olur. Binâenʿaleyh hakīkī mânasıyla illet-i fâʿiliye yoğu var eden, vücud yapan bir kādir mevcud demektir ki gerek az çok bir misâli ihtivâ eden bir asıl ve maddeden ihraç ve inşâ suretiyle olsun, gerek bununla beraber diğer bir örneğe taklid suretiyle olsun, ikisinde de bilfiil mevcud olmayan bir şeyi bilfiil mevcud yapmak ve binâenʿaleyh vücûda yepyeni bir şey ilâve etmek vardır. O hâlde illet-i maddiye ve illet-i sûriye, illet-i fâʿiliyeden müstağnî [2008] olmadığı hâlde, illet-i fâʿiliye haddizâtında bunlardan müstağnî ve müstakildir. Bunun için hâdisâtın hudûsunda illet-i maddiye ve sûriye atılabilir ve fakat illet-i fâʿiliye atılamaz. Ve hakīkī illet-i fâʿiliye fiilinde ne illet-i maddiyeye ne de illet-i sûriyeye, kanuna mahkum ve muhtaç değildir. O maddesiz veya misâlsiz yahut hiçbiri olmaksızın da îcad yapabilecek fâʿil-i mahz, mûcid-i mahzdır. Yani tam mânasıyla mübdiʿdir. Fiilinde madde ve surete muhtaç olmayan fâʿil-i mübdiʿin eserine kendi zâtından bir madde veya suret ve misâl verdiğini farz etmek de tenakuz olur. Demek ki mübdiʿ-i hakīkī ibdâʿ-ı mahz ile yaptığı ilk eser-i bedîʿini îcad ederken ne kendinden bir cüz ayırıp dışarı fırlatmak gibi bir tehavvül yapmış, ne de[1] kendinden bir misâl ittihaz edip kendini taklid ve temsil etmiş olamaz. Bu[2] tehavvül illet-i maddiyede, mümaselet de illet-i sûriyede mülâhaza olunabilir. Hâlbuki ibdâʿda bunlar yok ancak fâil ve fiil vardır. Binâenʿaleyh fâʿil-i mübdiʿe nazaran tehavvül-i illet, sudûr ve tevellüd ve fenâ ve infiʿâl yok, ancak bekā ve fiil vardır. Mahlûk-ı evvelin ibdâʿından sonradır ki illet-i maddiye ve illet-i sûriye tasavvur olunabilir. Ve bunun için ilk eser-i bedîʿ olan mahlûk-ı evvel ile fâʿil-i mübdiʿi beyninde ne bir sudûr u infisal melhuz olabilir ne de zâten[3] sıfaten fiilen bir müşareket,

1 H -"de".
2 M ve B: "Zira".
3 M ve B +"ve".

bir mücaneset, bir mümaselet bulunabilir. Madde ve misâl böyle ibdâʿ edilen mahlûk-ı evvel ile başlar. Kuvveler mümaseletler, kanunlar, neviʿler, cinsler ona ircâʿ olunur. O, eşyâ-yı mütemâsile ve mütehâlifenin aslı ve menşe'idir. Tehavvül ü temasül, tekâmül hep ondan sonradır. Ve ona munzam olan her tehavvül tehâlüf, yenilik, tekâmül dahi fâʿil-i mübdiʿin re'sen bir ibdâʿıdır ki buna "kün" emri denilir ve bedâyiʿ-i hilkate de "kelimetullah" tâbir olunur. Bu vechile fâʿil-i hakīkī hiçbir mümâsili sebk etmeyen fiili ibdâʿına nazaran mübdiʿ, misâli sebk eden ve o misâle mümaseletle beraber bir tehâlüf ve temayüz [2009] ifade eden ve ibdâʿ-ı cüz'îyi mutazammın olan fiiline nazaran da münşîdir. İllet-i maddiyeyi ibdâʿı itibariyle fâtır ve illet-i sûriyeyi ibdâʿı itibariyle de musavvirdir. Hâlık ve Bâri' isimleri de hepsinden eʿamdır. Halk, ibdâʿ ve inşâdan eʿamdır. Ve unutulmamak lâzım gelir ki bu inşâdaki vücûh-i tehâlüfe mukārin mümaseletler fâʿil-i hakīkīye değil, misâl-i sâbık olan mahlûk-ı evvele mümaselettir. Fâilin sunʿu hepsinde ibdâʿdır. Hatta inşâdaki mümaselet de onun ibdâʿıdır. Hâsılı küllî veya cüz'î bir ibdâʿ olmadan hiçbir şey kendi kendine ʿademden vücûda gelemez. Bunun için halk u hâlık delilleri dâima eşyânın vücûh-i tehâlüfünde, hudûsunda, yeniliğinde, hâsılı ibdâʿ noktalarındadır. Eşyânın mümaseletleri içindeki tehâlüf ve tehavvül ile ibdâʿ-ı cüz'î noktaları ibdâʿ-ı mahzın ve vücûd-ı mübdiʿin delâil ü burhânı ve âyât-ı kudretidir. Eşyâya nazar-ı basiret ile bir atf-ı nazar edilirse görülür ki bidâyeten ibdâʿa istinad etmeyen hiçbir şey bulunamayacağı gibi, nihâyeten de ibdâʿ-ı cüz'îye istinad etmeyen hiçbir şey yoktur. Ve bunun içindir ki cüz'iyyât-ı eşyâdan hiçbiri ilm-i tasavvurî ve temessülî ile tamamen bilinemez, fasl-ı tamla târif olunamaz. Bilinirse re'ye'l-ʿayn bilinir veya bazı vücûhuyla tahayyül olunur. Ve bunlardan hey'et-i mecmûʿasındaki ibdâʿ-ı mutlak derhâl anlaşılır ki bu nazar, semâvât ve arz mecmûʿuna bir atf-ı nazardır. Ve bunun için burada doğrudan doğru ibdâʿ-ı mahzı göstermek için بَدِيعُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ buyurulmuş, وَمَا فِيهِمَا[1] diye muhteveyâtı ilave edilmemiş, onlar bilâhare خَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ ile gösterilmiştir.

1 B: "فيها".

Şimdi bâlâda kıssa-i İbrâhim'de zikredilen ufûl ü hudûs ve bundan evvelki âyetlerde tafsil olunacak halk, meyyitten hay ve haydan meyyit ihrâcı, caʿl ü tahsis, inşâ, istikrar ve istîdâʿ, inzal ve inbat, teşabüh ve ʿadem-i teşabüh, ismâr ve kemâl mefhumlarından sonra ibdâʿ, mübdiʿ, bedîʿ mefhumları da iyice tasavvur ve teemmül olunursa [2010] bütün semâvât u arz bedâyiʿinin bir mübdiʿi bulunduğu ve onun bunları mahz-ı fiil olan ve hiçbir misâli sebk etmeyen ibdâʿıyla îcad eylemiş olduğu ve binâenʿaleyh o mübdiʿin[1] o semâvât u arzda, yani hey'et-i mecmûʿa-i âlemde hiçbir misl ü misâli bulunmak ve tasavvur edilmek ihtimâli olmayan bedîʿu'l-bedâyiʿ bir mübdiʿ-i hakīkī olduğu ve doğrudan O'nun ibdâʿına istinad etmeyen hiçbir hâdisin[2] mevcud olamayacağı sûret-i katʿiyyede sâbit olur ki işte Allah o bedîʿu's-semâvâti ve'l-arz'dır. Ve bunu Sâbiîler, Zerdüştîler, Yehûd ve Nasârâ dahi teslim ve itiraf ederler. Böyle iken tutarlar da bir de O'na veled uydururlar. Ve düşünmezler ki tevellüd de ibdâʿa mütevakkıf ve ibdâʿdan sonra olan bir tehavvüldür. Mübdiʿ-i bedîʿ mümaseletten münezzeh olduğu hâlde vâlid ile mevlud beyninde bir iştirak unsuru, zât u sıfât[3] ve efʿâlde bir mücaneset ve mümaselet vardır. Ve bunun içindir ki Allah'a veled isnad edenler o velede ilâhiyet de isnad eder, ilâh diye taʿabbüd ederler. Veled isnâdı şirk isnâdını müstelzim olur. Hâlbuki maʿdûmun bizâtihi tekevvünü muhâl olduğu gibi, bizâtihi tevellüdü de muhâl olduğundan vâlidin bir veled doğurması ve ona kendisinden bir cüz'-i cevherî ve bir misâl verip kısmen illet-i maddiye ve sûriye olabilmesi o vâlidde bir tehavvül ve infiʿâl ibdâʿ eden fâʿil-i mübdiʿin bir fiil ibdâʿına mütevakkıftır ki ilâh da o fâʿil-i mübdiʿdir. Hâsılı ilâh mübdiʿ ve mübdiʿ mümaselet ü mücanesetten münezzeh demek olduğu hâlde aynı zamanda ona veled ve mücaneset ve mümaselet isnad etmek bir tenakuzdan başka bir şey değildir ve ne dediğini bilmemektir. Binâenʿaleyh bedîʿu's-semâvâti ve'l-arz olan böyle bir kudret-i ibdâʿa mâlik ve hey'et-i mecmûʿa-i âleme temasül

1 B -"ibdâʿıyla îcad eylemiş olduğu ve binâenʿaleyh o mübdiʿin".
2 M ve B: "hâdise".
3 H: "sıfat".

ve mücanesetten münezzeh bulunan mübdiʿ-i müteʿâlin misl ü misâli bulunabileceğini ve O'nun zâtında bir tecezzî ve infisal, bir tehavvül, bir tenakus veya tezayüd ve herhangi bir ihtiyaç hâsıl olabileceğini farz eylemek ve fâʿil-i bî-misâl olan [2011] mübdiʿin herhangi bir mahlûku ihdas etmesi için kendini parçalayarak bir veled ifrâzına muhtaç olacağı tevehhümünde bulunmak ne büyük tenakuz ve cehalet ve ne kadar açık bir iftiradır! Tevellüd ve tevlid ancak ibdâʿdan sonra ve[1] semâvât u arz dâhilinde mülâhaza olunabilir. Hâlbuki semâvât u arza bile veled isnad etmek mâkul değil iken onların mübdiʿ-i müteʿâline bir mücaneset ve küfviyet ifade eden oğul ve kız isnâdı nasıl tasavvur ve tecviz olunur? Her hâlde tevellüd ve sudûr davası bâtıldır. İbdâʿa tevlid demek hakikaten bir tenakuz ve cehalettir. {اَنّٰى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ} O mübdiʿ-i bedîʿin veledi nasıl veya nereden olur ki {وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةٌ} bir sâhibesi, bir eşi yoktur. ❁ Hâlbuki veled için vâlide lâzımdır. Gerçi vâlid olmadığı hâlde yalnız bir vâlide ile veled tasavvur olunabilir, nitekim bir vâlideden türeyen (monomer) birtakım hayvânât vardır. Îsâ'da da bu imkânı inkâra aklen hak yoktur. Fakat vâlidesiz veled taʿakkul olunamaz, böyle bir tasavvur tenakuz olur. Zira veled mefhûmunda vâlide zarûrîdir. Bunun için Allah'ın bir velede vâlid, yani baba olmasını tasavvur ederken o veledden evvel ona vâlide ve Allah'a sâhibe ve refîka olabilecek dişi bir eş tasavvur etmek lâzım gelir. Hâlbuki her türlü şevâib-i hudûs ve ihtiyaçtan münezzeh ve semâvât u arzın mübdiʿi olan Vâhid-i zü'l-celâl'in bir eşi, bir sâhibesi bulunmak mümteniʿdir. Binâenʿaleyh Allah'ın bir vâlide olması muhâl olduğu gibi, bi't-tevâlüd bir velede vâlid olması da muhâldir. Yani ne ana olması mümkindir ne de baba. Ve bu imtinâʿ O'nun noksanından, akāmetinden[2] değil, mübdiʿ-i bedîʿ olduğundan dolayı kemâl-i mutlakından ve ʿadem-i noksanındandır. O bütün semâvât u arzı ibdâʿ eylemiş {وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ} her dilediği şeyi de halk etmiştir. ❁ Semâvât u arzın bütün muhteviyâtını, bu meyanda vâlidleri, [2012] vâlideleri, veledleri ve bu meyanda ona vâlid ve şerîk olduğu iddia edilenlerin hepsini ve Îsâ'nın halk-ı tayrı,

1 M ve B -"ve".
2 B -"akāmetinden".

onlardan sudûr eden mahlûkātın da hepsini O halk eylemiştir. Besâit de O'nun mahlûku, mürekkebât da O'nun mahlûkudur. Madde de O'nun mahlûku, suret de O'nun mahlûkudur. Ecsâm da O'nun mahlûku, ervâh da O'nun mahlûkudur. Mahsüsât da O'nun mahlûku, maʿkūlât da O'nun mahlûkudur. Âlem-i şehâdet de O'nun mahlûku, âlem-i gayb da O'nun mahlûkudur. Fâʿil-i hayr olanlar da O'nun mahlûku, fâʿil-i şer olanlar da O'nun mahlûkudur. Cin de O'nun mahlûku, ins de O'nun mahlûkudur. Hâsılı kendisinden başka bugüne kadar vücûda gelen bütün mâsivâ O'nun ibdâʿ ve halkıdır[1]. O ancak kendisini halk etmemiştir. Çünkü kendisi ezelen ve ebeden vâcibu'l-vücud, hayy u kayyûmdur. Bir de şerîk halk etmemiştir. Çünkü O'nun şerîki bulunmak mümteniʿdir. Mahlûkun Hâlık-ı lem-yezel'e şerîk olması da muhâldir. Kendisi için bir akāmet, bir eksiklik değil, kemâl-i mutlaktır. Vücud ve kudret nokta-i nazarından böyle olduğu gibi {وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ} O her şeye de alîmdir. ❁ O'ndan hiçbir şeyin gizlenmesine de imkân yoktur. خَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ'den sonra zamir ile وَهُوَ بِهِ عَلِيم buyurulmayıp da بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ diye "şey"in nekre olarak izhar edilmesi, bu iki şeyin şümul ve tenavülce farklı bulunduklarını işʿâr eder. Çünkü خَلَقَ كُلَّ شَيْء'de شَيْء'den Allah'ın kendisi aklen müstesnâdır. بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيم'de ise müstesnâ değildir. Yani Allah hem kendini, hem mâsivâsını, her şeyi tamamıyla ve aynıyla bilir. O'nun ilmi sûrî, misâlî ve temessülî değil, aynî ve muhîttir. Ve hatta her şeyin aynı ve nefsü'l-emri ilmullahtadır. Onun için halk u ibdâʿa kādir olan ancak O'dur. Hâlbuki mâsivası O'nun gibi her şeye alîm değildir. Binâenʿaleyh vücud ve kudret itibariyle hiçbir şey Allah'a küfüv olamayacağı gibi ilim itibariyle de öyledir. Ne semâvât u arzda, ne de eczâ ve cüz'iyyâtında, ne ecsâm ve ne [2013] ervâhta, ne melâike ne şeytan ne insanda, ne zâhir ne bâtında, hâsılı bütün kâinatta Allah'a ne bir küfüv ne de mücanis veya müşarik yoktur. Ve olması ihtimâli de yoktur. Allah'a şerîk tasavvuru cehl ü tenakuzdan ibaret bir tasavvur-i muhâlden başka bir şey değildir. Veled tasavvuru da şirk tasavvurundan münbaʿistir.

---

1 H: "mahlûkudur".

Ey bunları işitenler[1]:

ذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبُّكُمْۚ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۚ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَاعْبُدُوهُۚ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ وَكٖيلٌ ﴿١٠٢﴾
لَا تُدْرِكُهُ الْاَبْصَارُۘ وَهُوَ يُدْرِكُ الْاَبْصَارَۚ وَهُوَ اللَّطٖيفُ الْخَبٖيرُ ﴿١٠٣﴾ قَدْ جَٓاءَكُمْ بَصَٓائِرُ مِنْ
رَبِّكُمْۚ فَمَنْ اَبْصَرَ فَلِنَفْسِهٖۚ وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَاۜ وَمَٓا اَنَا۬ عَلَيْكُمْ بِحَفٖيظٍ ﴿١٠٤﴾ وَكَذٰلِكَ نُصَرِّفُ
الْاٰيَاتِ وَلِيَقُولُوا دَرَسْتَ وَلِنُبَيِّنَهُ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴿١٠٥﴾ اِتَّبِعْ مَٓا اُو۫حِيَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَۚ لَٓا
اِلٰهَ اِلَّا هُوَۚ وَاَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكٖينَ ﴿١٠٦﴾ وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ مَٓا اَشْرَكُواۜ وَمَا جَعَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ
حَفٖيظاًۚ وَمَٓا اَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكٖيلٍ ﴿١٠٧﴾

Meâl-i Şerîfi

İşte size bu evsâf ile işaret olunan Zât-ı aʿlâdır Allah, Rabbiniz. Başka tanrı yok ancak O. Her şeyin hâlıkı O[2], o hâlde [2014] O'na kulluk edin, her şeye karşı dayanılacak vekil de O (102). O'nu gözler idrâk etmez, gözleri O idrâk eder. Öyle Latîf, öyle Habîr O (103). Hakikat Rabbinizden size birçok basiretler geldi; artık kim gözünü açar görürse kendi lehine, kim de körlük ederse kendi aleyhinedir ve o hâlde ben size karşı muhafız değilim (104). Yine âyetleri böyle şekilden şekle koyuyoruz ki hem o körlük edenler sana ders almışsın desinler, hem onu ilim şânından olanlar için tebyin edelim (105). Rabbinden sana ne vahy olunuyorsa ona tâbiʿ ol, başka ilâh yok ancak O, müşriklere bakma (106). Allah dilese idi müşrik olmazlardı, Biz seni onların üzerine murâkıb göndermedik, sen onlara vekil de değilsin (107).

{ذٰلِكُمُ} İşte odur ki ❁ yani şu zikredilen sıfâtın mevsûfu; semâvât u arzın mübdiʿi; sâhibeden, veledden münezzeh; her şeyi yaratan, her şeye alîm olan Zât-ı akdes ü aʿlâ'dır ki {اللّٰهُ} Allah'tır. ❁ Zâten ve sıfaten ibadete müstahik hak bir ilâhtır. Allah denince ancak O'nu anlamalıdır. {رَبُّكُمْ} Rabbinizdir ❁ mâlikiniz, mürebbîniz, veliyy-i nimetinizdir. Rab denince

1 H: "Ey Allah'ı bilmez".
2 H -"O".

de ancak O'nu anlamalıdır. {لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۚ} Başka ilâh yok ancak O vardır. ❁ Başkasının mâbud olmaya, ibadet ve ubûdiyet edilmeye istihkākı yoktur. Bu hak ancak O'nundur. Çünkü O {خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ} her şeyin hâlıkıdır. ❁ Bunu tekrar zannetmemelidir. Zira evvelki "halk-ı külli şey" mâzîye ait, bu ise istikbâle nâzırdır. Yani bundan evvel her şeyi halk etmiş olan O olduğu gibi, bundan böyle istikbâlde de her şeyin hâlıkı O'dur. İlâhlık, mâbudluk da mübdiʿin, hâlıkın hakkıdır. Binâenʿaleyh {فَاعْبُدُوهُۚ} siz de ancak O'nu mâbud tanıyınız, [2015] O'na ibadet ve kulluk ediniz ❁ de O'ndan başkasına taʿabbüd ile kendinizi tezlil etmeyiniz. {وَهُوَ} O bütün bu sıfât ile beraber {عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ وَكٖيلٌ} her şey üzerine ve her şeye karşı vekildir de. ❁ Her hususta ve her şeye karşı O'na itimad ve tevekkül olunur ve her emr tefviz edilir. Yani ale'l-umûm mahlûkāttan her birinin de halk-ı ilâhî ile asîl olduğu bir hakkı vardır. Ve bu suretle bir âlem-i esbâb ve insanın o esbâb ile alâkası da vardır ki Allah onların hepsini hak ve adl ile halk etmiştir. Ve insan hem hâlıkının hem kendinin ve hem onların hakkını teslim etmek iktizâ eder. Bununla beraber insanın hakkı bu sebeplerden hiçbirine sûret-i katʿiyyede mahkum olmamaktır. Esbâba hâkim olamayan[1] ve onlara perestiş mevkiʿinde bulunan insanlar her şeyden ve o nisbette haktan ve Hâlık'tan uzaktır. Çünkü esbâb birkaç şeyden ibaret değil, lâ-yuʿad velâ-yuhsâdır. Bunların hepsine tezellül ile ne onların hakkı verilir, ne insanın ne de Hâlık'ın. Zira hiçbir şey, hatta ins ü melekten resuller dahi Hâlık'ın makamına kāim vekil olamaz. Fakat Hâlık hepsinin üzerinde rab ve mâlik olduğu gibi her şeye karşı vekildir de. O her şeye karşı her şeyin hakkını müdafaa ve ihkāk, umûr ve mesâlihini tesviye ve tanzim eder. Hem kendi nâmına velâyet-i asliye hem mahlûkātı nâmına velâyet-i niyâbiyeyi câmiʿ, her hususta emîn ü muʿtemed bir veliyyü'l-emrdir. Bunun için münhasıran O'na ubûdiyet ve O'nun hukūkuna ve evâmirine riayetle her şeyin hakkı edâ edilir. Ve O'na itimad ve inkıyad ve O'ndan istiʿâne ve telakkī-i emr ile kendisinden mâʿadâ herhangi bir şeyin, herhangi bir sebebin hükmüne

---

1 B: "olmayan".

galebe olunup her hâcet bitirilebilir. Binâenʿaleyh eğri ve çıkmaz yolları bırakıp da tevhid ve ihlâs ile doğrudan doğru bir Allah'a ubûdiyet etmek yalnız bir hak ve vazife değil, aynı zamanda mâsivâya karşı mağlub olması ihtimâli olmayan bir nokta-i istinaddan nâmütenâhî [2016] bir kuvvet ve mahlûku Hâlık'a yaklaştıran pek yüksek bir izzet ü hürriyet, ebedî bir feyz-i saâdet iktisab etmektir. فَاِنَّ[1] حِزْبَ اللّٰهِ هُمُ الْغَالِبُونَ [el-Mâide 5/56], اَلَٓا[2] اِنَّ حِزْبَ اللّٰهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ [el-Mücâdele 58/22][3] neticesine ermektir, اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَع۪ينُ mîsâkı bu, sırât-ı müstakīm budur. Ve binâenʿaleyh hiçbir şeye değil, ancak Allah'a dayanarak yalnız Allah'a ibadet ve kulluk ediniz; bütün ümîd ü mahabbetinizi ve bütün havf u haşyetinizi O'na bağlayarak ve her işinizi O'na tefviz ederek ve bütün talep ve ihtiyârınızı O'nun evâmir ü irşâdâtına münkād kılarak hareket ediniz ve O'na hâlisâne ibadetle dünyevî ve uhrevî hâcetlerinizin isʿâfına tevessül eyleyiniz. O'nun halk u emri, imdad ve müsaadesi olmadan ne ins ne cin hiçbiri[4] bir iş göremez. Gerçi {لَا تُدْرِكُهُ الْاَبْصَارُ} O'nu basarların hepsi idrak etmez ve hatta kendinden başka hiçbir basar O'nu kavrayıp ihâta edemez. {وَهُوَ يُدْرِكُ الْاَبْصَارَ} Ve fakat O basarların hepsini idrak ve ihâta eder, görür, bilir. Basarlar kendini idrak etmezken onları idrak eden, ettiren, gören, gösteren, hakikati bilen ancak O'dur. ❁ Burada idrâk-i hâric meselesine de celb-i dikkat edilmiştir. Bir zîhayâtın kendi hâricindeki mubsarâtı görebilmesi ve müdrekâtı idrak edebilmesi emri öyle bir emr-i acîb ve öyle bir mâhiyet-i şerîfedir ki akıl bunun künhünü ihâta[5] edemez. Bütün hükemâ ve felâsife bunun îzâhından âcizdir.[6] Meselâ gözümle karşımda bir minare görüyorum; ne gözüm minareye kadar gitmiş ve ne minare gelip gözüme girmiştir. Bununla beraber benim gördüğüm yalnız o minareden akseden ziyânın ihtivâ ettiği ve küçücük gözüme tabʿ eylediği hurde minare resminden ibaret de değildir. Ben gözümdeki minare

---

1 H, M ve B: "ألا إن".
2 H, M ve B -"ألا".
3 "…Uyanık ol ki Allah'ın hizbi muhakkak hep felâha erenlerdir."
4 B -"biri".
5 M ve B: "idrak".
6 B -"Bütün hükemâ ve felâsife bunun îzâhından âcizdir".

resmini değil, uzakta büyük minarenin kendisini görüyorum ve gözümü yumduğum zaman da onu bende değil, olduğu yerde idrak ediyorum. Hatta dikkat olunursa [2017] vâsıta-i rü'yet telakkī edilen ziyâ bile bana, benim gözüme telâkīsi ânında ziyâ oluyor ve o zaman parlıyor ve rü'yet dediğim hâdise de o zaman vâkiʿ oluyor. Ve o anda ben yerindeki minareyi idrak ediyorum, bu nasıl olabiliyor? İşte bu idrâk-i hâric emrinin sırr u künhü akılların havsala-i idrâkinden hâriçtir. Ve bütün fenler, felsefeler bunu ihâta edebilmekten uzak kalmış ve feylesoflar bu noktada ya hayret veya safsatadan başka bir şey yapamamıştır[1]. Maʿamâfîh bu bir emr-i vâkiʿdir ve benim minareyi gördüğüm bir hakikattir. Allah teâlâ bunu yapmış ve yapmaktadır. Ve akılların idrak edemediği bu hakikatin künh ü mâhiyetini idrak ve ihâta eden de ancak O'dur. Basarlar O'nu idrak ve ihâta edemezken O basarları idrak ve ihâta eder ve aynı hakikat bütün müdrekâtta böyledir. {وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ} Ve O böyle bir Latîf ü Habîr'dir. Ve Latîf ü Habîr ancak O'dur. ❁ Nûr-i idrak gibi her lütuf O'nundur. Her şeye muttaliʿ olan, her doğru haberi veren ancak O'dur. Binâenʿaleyh hem O'nu dûrbinler, teleskoplarla aramaya kalkmamalı, hem de gözler görmüyor diye gözlerden gönüllerden uzak, hâcetlerden dileklerden, doğru doğru haberdar olmaz zannedip de O'ndan udûl etmemeli, eğri yollara sapmamalıdır. O Latîf ü Habîr en görmeyen gözleri görür ve en gizli, en duyulmaz zannedilen şeylerden, gönüllerin hiç kimselere açılamayan esrâr u temâyülâtından haberdardır. O onlara kendilerinden yakındır. Ve O'na ibadet etmek ve tefvîz-i umûr eylemek için şart O'nu görmek değil O'nun görmesi, Latîf ü Habîr olması ve O'na ihlâs u tevhîd ile zât u sıfâtına ve efʿâl ü eltâfına iman edilmesidir.

Şimdi ey Maʿbûd-i hak'tan udûl edip Resûl-i hakkı tekzib eyleyenler! {قَدْ جَٓاءَكُمْ بَصَٓائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ} Muhakkak size Rabbinizden basiretler, kalb gözüyle görülecek münebbihler, [2018] şâhidler geldi. ❁ Göze nisbetle basar ne ise kalbe nisbetle basiret de odur. Gözlerin görmesine sebep olan ve "kuvve-i bâsıra" denilen nûr-i rü'yete "basar" denildiği gibi, kalbin

1 H: "yapmamıştır".

görmesine sebep olan ve lisânımızda "kalb gözü" dahi tâbir olunan kuvve-i müdrikeye ve ale'l-husûs bunun "zekâ" ve "fetânet" ve "firâset" denilen ve bir emr-i zâhir ü bâtınına dikkat ve nüfuz ile gereği gibi idrak eder bir derecede açık ve parlak olması hâline "basiret" denilir ki bir nûr-i ilâhîdir. Kezâlik baş gözüyle hâsıl olan ve "görmek" denilen idrâk-i tâm ve kâmile "basar" denildiği gibi, kalb gözüyle hâsıl olan idrâk-i tâm ve kâmile ve maʿrifet-i mütehakkıka ve yakīniyeye dahi "basiret" denilir. Bundan başka basiret beyyineye, hüccet ve burhâna, şâhide ve dikkat ve imʿân ile ibret alınacak esbâb-ı hidâyete dahi ıtlak olunur. Çünkü bunlar kuvâ-yı müdrikeyi takviye eder, basiret ve tebassura sebep olur. Ve bu mânaca basiret evvelki mânalara da şâmil olur. Çünkü nefs-i basiret dahi en büyük hüccet, en büyük şâhid ve beyyine, en büyük medâr-ı ibrettir ve onsuz hiçbir şey idrak olunamaz. Burada[1] "besâir" ya birinci mânaya veyahut ona dahi şâmil olan bu üçüncü mânaya olarak Kur'an ve bâhusus bâlâda vârid olan âyât-ı beyyinâttır. Görülüyor ki bu âyetler basar u basîrete nazar-ı dikkati celb ederek sûret-i umûmiyede doğrudan doğruya maʿrifet-i Hakk'a vusûl basiret ile olacağını göstermiştir. Bu âyet ile de işʿâr olunuyor ki müşriklerde fiʿl-i basîret yoksa da kuvve-i basîret taraf-ı rabbânîden bütün hilkat-i beşere verilmiştir. Ve sonra kalb-i Muhammedîye vahy olunan âyât-ı beyyinât ile de bütün o basiretleri takviye edecek ve ikinci mâna ile bilfiil basiret ve idrâk-i tâm husûle getirebilecek olan berâhîn-i ilâhiye tebliğ olunmuştur. Ve şu hâlde herkesin bu envâr-ı basîrete karşı kalb gözünü[2] yummayıp kendindeki kuvve-i basîrete bakması ve bu suretle besâirden istifade ederek bilfiil basirete ve maʿrifet-i Hakk'a ermesi [2019] vazîfe-i ihtiyâriyesi kalmıştır. Binâenʿaleyh {فَمَنْ اَبْصَرَ فَلِنَفْسِه۪} her kim ibsar ederse, yani kalb gözüyle bakar, Rabbinden gelen bu delâil-i basîret ile hakkı görmek ister de iman ederse bu kendi lehinedir, kendi menfaatinedir. {وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَا} Ve her kim körlük eder, kalb gözünü yumar, kör olursa, bu körlük ve nankörlük de kendi aleyhinedir, kendi zararınadır. فَاِنَّهَا لَا تَعْمَى الْاَبْصَارُ وَلٰكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّت۪ي

1 M ve B +"da".
2 M ve B: "gözlerini".

فِى الصُّدُورِ [el-Hac 22/46][1] medlûlü üzere asıl körlük göz körlüğü değil, kalb körlüğüdür ki bundaki zararın hadd ü pâyânı yoktur. Ey basiret körleri, bu takdirde {وَمَٓا اَنَا عَلَيْكُمْ بِحَفٖيظٍ} ben de sizin üzerinize hafîz değilimdir. ❁ Yani Allah verdiği basirete, gönderdiği besâire körlük eden sizin gibi nankör kâfirlerin, müşriklerin efʿâl-i ihtiyâriyelerinde hâfız ve hâmîsi değildir, bilakis rakībidir. Yakında geleceği üzere gözlerini ve kalblerini çevirir. Körlük ve dalâlet halk eder, kendilerini körkörüne tuğyanlara, zulmetlere bırakır ve bundan muhafaza edecek ve zulmetlerden nûra çıkaracak diğer bir veliyy-i hafîz de mümkin değildir. Körkörüne rast gelene sarılırsınız, onlar da sizi tutar, zulmetten zulmete, zarardan zarara sürüklerler. Hâsılı alâ küll-i şey'in hafîz ve hayru'l-hâfizîn[2] olan Allah وَلِيُّ الَّذٖينَ اٰمَنُوا يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّورِ'dur [el-Bakara 2/257]. Berî'ün mine'l-müşrikîn ve adüvvün li'l-kâfirîn'dir. Çünkü bunlar Allah'ın hıfz u himâye için verdiği ve gösterdiği besâire körlük etmiş, hıfz u vikāye-i ilâhiyeden ibâ ve imtinâʿ eylemişlerdir. Ve bu hususta mes'ûliyet kendilerine aittir. Görülüyor ki burada "ibsar" ve "ʿamâ" fiilleri ibâda isnad ve bunlardan birini tercih ve ihtiyar ile vazîfe-i tehaffuzun abde ait olduğu tefhim olunarak tevhîd-i Hâlık meselesine karşı tevehhüm olunabilecek olan bir cebr sualinin halliyle büyük bir inzar vardır. Basiret körlüğü eden kimselere kendi "ene"si, yani benliği, nefsi muhafız olmadığı gibi [2020] Hâlık teâlâ da onlara Hafîz ism-i şerîfiyle muâmele etmez. Ve işte bizim anladığımıza göre Allah teâlâ'nın gönderdiği besâire körlük ve hakkına nankörlük eden kâfirlere, müşriklere karşı وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَاۜ وَمَٓا اَنَا عَلَيْكُمْ بِحَفٖيظٍ buyurması bu mâna iledir. Ve âyette رَبِّكُمْ gıyâbından اَنَا tekellümüne iltifat vardır. Burada müfessirîn "Hafîz" ism-i şerîfini mücâzat veya mükâfat etmek üzere amelleri murakabe ve hıfz eden "rakīb" mânasıyla tefsir ettiklerinden dolayı bu âyet lisân-ı resul üzere vârid olmuştur diyorlar. Ve bunu "Yâ Muhammed de ki sizin üzerinize hafîz, yani amellerinizi murakabe ve hıfz ederek muahaze edecek olan rakīb ben değilim Allah'tır.

---

1 "…zira hakikat budur ki gözler körelmez ve lâkin sînelerdeki kalbler körelir."
2 M: "hayrulhalikîn"; B: "hayru'l-hâkimîn".

Ben ancak bir resûlüm" meâlinde tefsir ediyorlar. Fakat biz bu tevili pek de muvâfık bulmuyoruz.

{وَكَذٰلِكَ نُصَرِّفُ الْاٰيَاتِ} Ve işte biz böyle âyetleri tasrif ederiz. ❁ Hakīkī vücûh ve suver-i muhtelifesiyle ifade eder iʿcâzkâr bir nizâm-ı bedîʿ ile hâlden hâle tevâlî ettirir, şekilden şekle koyarız. Bir taraftan nurlar saçar, gözlerden geçirir, basiretler açarız; diğer taraftan bunları lâyık olmayan gözlere göstermez, basiretleri bağlar, körlük ve zulmetler içinde bırakırız. {وَ} Bu tasrif ve tasarrufu şu âkıbet ve hikmet için yaparız ki {لِيَقُولُوا دَرَسْتَ} "sen ders görmüşsün, çok okumuşsun, yani bu âyetler ve Kur'an tahsil ve tetebbuʿa mütevakkıf birçok ulûm ve meʿârif ile alâkadardır. Bir ümmî bunları bilemez ve bunlar vahiy ile de olmaz, demek ki sen kimsenin haberi olmadan gizlice ders almışsın" desinler ❁ İbn Kesîr ve Ebû Amr kıraatlerine göre دَارَسْتَ "müdarese etmişsin; yani kitab ehli, okumuş birtakım kimselerle müzakere etmişsin, bu maʿlûmâtı o suretle ediniyorsun ve söylediklerini vahiy ile değil, o müzakere ile söylüyorsun" desinler -İbn Âmir kıraatine göre "dereset: دَرَسَتْ" "bunlar yani [2021] senin okuduğun şeyler zamanı geçmiş, bugün için hükmü kalmamış eski şeyler" desinler.- Hâsılı bunlardan birini söyleyerek hem Kur'ân'ın ehemmiyetini ve senin bir ilm-i ledünnîye mazhariyetini zımnen itiraf, hem de vahiy ve nübüvveti inkâr ile küfr ü şirkte ısrar etsinler. Buna mukabil {وَلِنُبَيِّنَهُ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ} biz de bu âyetlerin mazmûnunu bilecek olanlara, ilim şânından bulunanlara beyan ve tavzih edelim.

Yâ Muhammed! {اِتَّبِعْ مَٓا اُو۫حِيَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ} Sen Rabbinden sana vahiy olunana tâbiʿ ol {لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ} O'ndan başka ilâh yok, O'na bak {وَاَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِك۪ينَ} ve müşriklerden sarf-ı nazar et, ne derlerse desinler bakma {وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ مَٓا اَشْرَكُوا} Allah dilese idi onlar da müşrik olmazlardı, imanı ihtiyarlarına bırakmaz, şirkten muhafaza eder, cebren mü'min kılardı. Mâdem ki müşriktirler, demek ki Allah imanlarını dilememiş ve onları şirkten ve şirkin muktezeyâtından muhafaza etmemiştir. {وَمَا جَعَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَف۪يظاً} Biz seni onların üzerine muhafız da[1] tâyin etmedik. ❁ Binâenʿaleyh

1 H -"da".

ne onları şirkten ve başlarına gelecek felâketten muhafaza edebilirsin, ne de bundan dolayı mes'ul olursun {وَمَٓا اَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكٖيلٍ} ve sen onlar üzerine vekil de değilsin. ❁ Onlar tarafından vekil değilsin ki leh veya aleyhlerine idâre-i umûr etmek için onlara bakasın. Allah'ın vekîli de değilsin ki şirklerinden dolayı üzerlerine musallat olup Allah'ın onlara yapacağı muahaze ve mücâzâtı veya ıslâhâtı yapmak salâhiyetini hâiz olasın. Hâsılı sen ancak Allah'ın evâmir ve ahkâmını teblîğ u ihbâra me'mur bir resulsün. [2022] Bunun için Rabbinden sana ne vahy olunursa ona ittibâʿ et ve müşriklere bakma.

Ey mü'minler:

وَلَا تَسُبُّوا الَّذٖينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ فَيَسُبُّوا اللّٰهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍۜ كَذٰلِكَ زَيَّنَّا لِكُلِّ اُمَّةٍ عَمَلَهُمْۖ ثُمَّ اِلٰى رَبِّهِمْ مَرْجِعُهُمْ فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٠٨﴾

Meâl-i Şerîfi

Maʿamâfîh onların Allah'tan beride taptıklarına seb de etmeyin ki cehaletle tecavüz ederek Allah'a sebbetmesinler. Her ümmete böyle amellerini tezyin etmişizdir, sonra ise hep dönüp Allah'a varacaklar. O vakit kendilerine tamamen haber verecek ne yapıyorlardı (108).

{وَ} Ey mü'minler {لَا تَسُبُّوا الَّذٖينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ} Allah'tan başkasına yalvaranlara, tapanlara sebbedip de {فَيَسُبُّوا اللّٰهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ} câhillikle atılarak Allah'a sebbetmelerine sebep olmayın. ❁ Yani onlara taptıkları, kendilerince hürmet ettikleri şeyleri karıştırarak, meselâ "kahrolsun taptığınız" veya "dini şöyle böyle" gibi bir sebb ü şetmle hitab ederek söverseniz, vicdanlarına, hissiyatlarına basmış olursunuz, onlar da hiddetlenerek ve cehaletlerinden dolayı mukabele bi'l-misl yaptıkları zuʿmunda [2023] bulunarak "biz de sizinkine" diye sizin söylediklerinizi iade eder ve bunun ona mümasil olmadığını bilmezler ve bu suretle hakkı tecavüz ederek Allah'a sebbetmiş olurlar. Ve siz bu sebb ü küfre sebebiyet vermiş olursunuz. Binâenʿaleyh siz onların küfürlerine,

şirklerine sebbedeceğiz diye böyle sebb ü küfre sebep olmayın. Sebb ü şetm sûret-i umûmiyede ahlâkī bir şey olmadığı gibi aslı itibariyle bâtılı, küfrü istihkār ve tezyif etmek gibi meşrû ve müstahsen de olsa böyle küfre ve tezyîd-i küfre sebep olacak olan sebb ü şetm tesebbüben bir küfr demektir. Bundan dolayıdır ki kütüb-i fıkhiyede her kimin olursa olsun dinine sebbetmek elfâz-ı küfürden sayılmıştır.

Hâsılı, herhangi bir milletin ne kadar bâtıl olursa olsun mukaddesâttan zuʿm ettikleri şeylere sebbetmekten sakınmalıdır. {كَذٰلِكَ زَيَّنَّا لِكُلِّ اُمَّةٍ عَمَلَهُمْۖ} Biz böyle her ümmete amelini ziynetlemişizdir. ❁ Kimisinin lehine tevfik, kimisinin aleyhine tahzîl olmak üzere her birine muhtelif dâʿiyeler, şâkileler, zevkler, telakkīler[1] vererek yaptıklarını hoş göstermişizdir. Nefsü'l-emirde hayr olsun, şer olsun, küfr olsun, iman olsun, tâat olsun, masiyet olsun hepsi yaptıklarını beğenerek, güzel telakkī ederek yaparlar. Ve sevdiklerini müdafaa için heyecanlara düşerler. Hoşlanıp hoşlanmamak gibi hissiyat ihtiyârî değil cebrîdir. Hakk u hayrın tarîki mücerred zevk ve hissiyâtta değil, bâlâda beyan olunduğu üzere besâirdedir. Basireti bırakıp da yalnız zevk ve süs, hissiyat arkasında gidenler birçok kötü şeyleri iyi telakkī ederek yapmaya mecbur olurlar. Allah onları yanlış telakkīlerden muhafaza etmez, bilakis kendilerine iyiyi kötü, kötüyü iyi gösterir, hepsi yaptığını kendi lehine iyi yapıyorum diyerek yapar. Fakat yalnız onların telakkīleriyle ve bâhusus rızâ-yı Hakk'ı gözetmeyip mücerred süse, zevke tâbiʿ olan telakkīleriyle ve yalnız kendi rızâlarına istinad eden amelleriyle iş [2024] bitmez. {ثُمَّ اِلٰى رَبِّهِمْ مَرْجِعُهُمْ} Sonra merciʿleri, müracaatları, hepsinin rabbi, mâlik-i emri olan Allah teâlâ'ya müntehîdir. ❁ O süsün ilk neşesi geçer, nevbet sonuna, netâicine gelir. O neş'et-i ûlânın bir neş'et-i uhrâsı, öldükten sonra bir dirilmesi ve o zaman huzûr-i Rabbü'l-âlemîn'de bir dikilmesi vardır. O vakit {فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} Rabbü'l-âlemîn onların mukaddemâ yapar oldukları amellerinin ne olduğunu kendilerine derhâl haber verir. O günde süslü görüp beğenerek yapmasını itiyad ettikleri amellerin süslü mü süssüz mü, acı mı tatlı mı, güzel mi çirkin mi ne olduğunu sonunda anlarlar.

---

1 B -"telakkīler".

Şimdi müşriklerin bazı amellerini ihbar ve Allah'ın merciʿ-i umûr olduğunu tafsil ile buyuruluyor ki:

وَاَقْسَمُوا بِاللّٰهِ جَهْدَ اَيْمَانِهِمْ لَئِنْ جَٓاءَتْهُمْ اٰيَةٌ لَيُؤْمِنُنَّ بِهَاۜ قُلْ اِنَّمَا الْاٰيَاتُ عِنْدَ اللّٰهِ وَمَا يُشْعِرُكُمْۙ اَنَّهَٓا اِذَا جَٓاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿١٠٩﴾ وَنُقَلِّبُ اَفْـِٔدَتَهُمْ وَاَبْصَارَهُمْ كَمَا لَمْ يُؤْمِنُوا بِهٖٓ اَوَّلَ مَرَّةٍ وَنَذَرُهُمْ فٖى طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ ﴿١١٠﴾

Meâl-i Şerîfi

Bir de olanca yeminleriyle Allah'a kasem ettiler ki; eğer kendilerine bambaşka bir âyet gelirse imiş her hâlde ona iman edeceklermiş. De ki: "Âyetler ancak Allah'ın nezdinde" [2025], siz ne bileceksiniz ki, doğrusu onlar o âyet geldiği vakit de iman etmeyecekler (109). Biz onların kalblerini ve gözlerini ters döndürürüz. İlkin buna iman etmedikleri gibi bırakıveririz kendilerini de tuğyanları içinde körkörüne bocalar giderler[1] (110).

{وَاَقْسَمُوا بِاللّٰهِ جَهْدَ اَيْمَانِهِمْ} Müşrikler güçlerinin yettiği en kuvvetli yeminlerle Allah'a kasem de ettiler ki {لَئِنْ جَٓاءَتْهُمْ اٰيَةٌ لَيُؤْمِنُنَّ بِهَا} her hâlde kendilerine bir âyet, istedikleri bir mucize gelse -ezcümle Safâ tepesi altın olsa- muhakkak ve muhakkak iman edeceklermiş. ❁ Rivayet olunduğuna göre bazı mü'minler de bunların bu yeminlerine bakarak istedikleri âyetin nüzûlüyle imanları[2] ümidine düştüler.[3] Yâ Muhammed {قُلْ اِنَّمَا الْاٰيَاتُ عِنْدَ اللّٰهِ} "âyetler ancak Allah'ın indindedir. ❁ Yani onlara kādir olan ancak O'dur. Dilediğini izhar eder, dilediğini etmez; hiçbiri benim kudret ü irademle değildir" de. {وَمَا يُشْعِرُكُمْ} Siz bilmezsiniz ki {اَنَّهَٓا اِذَا جَٓاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ} o istedikleri âyet geldiği vakit de iman etmezler. {وَنُقَلِّبُ اَفْـِٔدَتَهُمْ وَاَبْصَارَهُمْ} Ve

---

1 H: "İlkin buna iman etmedikleri gibi de bırakıveririz kendilerini tuğyanları içinde körkörüne bocalar giderler".

2 B: "imanlarını".

3 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* II, 156; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 613:
قال المشركون: أنزلها علينا حتى نؤمن بها إن كنت من الصادقين، فقال المؤمنون: يا رسول الله أنزلها عليهم ليؤمنوا، فأنزل الله تعالى هذه الآية.

biz onların gönüllerini ve gözlerini çeviririz. ❁ Gönülleri bir tarafa, gözleri başka tarafa döner, hayret ve tereddüd içinde kalırlar. {كَمَا لَمْ يُؤْمِنُوا بِهٖٓ اَوَّلَ مَرَّةٍ} İlk defa iman etmedikleri gibi yine hakkı anlamaz, âyeti görmezler, iman etmezler {وَنَذَرُهُمْ فٖى طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ} ve kendilerini[1] basiretsizlikleri ile tuğyanları içinde bırakırız, körkörüne yuvarlanır giderler. ❁ Yani ilk evvel imansızlıkları sebeb-i[2] iman olacak âyât olmadığından değil, temerrüd ve tuğyanlarından ve âyât-ı hakkı görmemezlik [2026] ettiklerinden dolayıdır. Ve bundan dolayı Allah onları küfr ü tuğyanlarına bırakmayı takdir etmiştir. Allah onları bu tuğyandan muhafaza etmeyecek, mü'minlere verdiği hidâyeti ve tevfîk-i imanı vermeyecek,[3] körlüklerinde bırakacak, tab' edecek وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَاۜ وَمَٓا اَنَا۬ عَلَيْكُمْ بِحَفٖيظٍ sırrı tamamen zâhir olacaktır.[4]

Onun için bir âyet değil:

وَلَوْ اَنَّـنَا نَزَّلْـنَٓا اِلَيْهِمُ الْمَلٰٓئِكَةَ وَكَلَّمَهُمُ الْمَوْتٰى وَحَشَرْنَا عَلَيْهِمْ كُلَّ شَيْءٍ قُبُلًا مَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوٓا اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ يَجْهَلُونَ ﴿١١١﴾

Meâl-i şerifi

Biz onlara dedikleri gibi melekler indirmiş olsak da, ölüler kendileriyle konuşsa da ve bütün mevcûdâtı karşılarında fevc fevc haşr ederek kefil göstersek de yine ihtimâli yok iman edecek değillerdi, meğer ki Allah dilemiş olsun, lâkin çokları bu hakikatin câhili bulunuyorlar (111).

{وَلَوْ اَنَّـنَا نَزَّلْـنَٓا اِلَيْهِمُ الْمَلٰٓئِكَةَ} Hatta Biz onlara bütün melâikeyi indirmiş olsak لَوْ مَا[6] تَأْتٖينَا بِالْمَلٰٓئِكَةِ, [el-Furkān 25/21][5] لَوْلَٓا اُنْزِلَ عَلَيْنَا الْمَلٰٓئِكَةُ

1 H: "Biz de onları".
2 B: "sebebiyle".
3 B -"mü'minlere verdiği hidâyeti ve tevfîk-i imanı vermeyecek".
4 H +"Hitâm-ı Cüz'-i Sâbi'
8. Cüz'
Forma Sahîfe".
5 "…O melâike bizim üzerimize indirilse ya…"
6 H, M ve B -"ما".

[el-Hicr 15/7][1] diye istedikleri mucizeyi göndersek {وَكَلَّمَهُمُ الْمَوْتٰى} ve ölüler kendilerine söylese فَأْتُوا بِاٰبَٓائِنَا [ed-Duhân 44/36][2] "babalarımızı dirilt de getir, şehadet etsinler" diye istedikleri mucize de yapılsa {وَحَشَرْنَا عَلَيْهِمْ كُلَّ شَيْءٍ قُبُلًا} ve üzerlerine her şeyi kefil olarak toplayıp cem' de etse idik [2027] اَوْ تَأْتِيَ بِاللّٰهِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ قَبِيلًا [el-İsrâ 17/92] Allah'ı ve bütün melekleri kefil olarak getiresin diye istedikleri mucizeyi dahi göstersek {مَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوٓا اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُ} Allah dilemedikçe hiçbir zaman iman etmeleri ihtimâli yoktur. ❁ Ve binâen'aleyh onlara âyet indirmek abestir. {وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ يَجْهَلُونَ} Ve lâkin ekserîsi bilmezler. ❁ Her türlü âyet gelse Allah dilemeyince hiçbir şey yapamayacaklarını bilmezler de, sade kendilerine güvenir, tuğyan ve temerrüdlerinde kalmak için öyle yalan yere yemin ederler. Bunun için sen onlara bakma ve imanlarını ümid edip istedikleri âyeti talep etmeye kalkma da اِنَّمَا الْاٰيَاتُ عِنْدَ اللّٰهِ de, Allah'a bırak.

وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْاِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحٖي بَعْضُهُمْ اِلٰى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُورًاۜ وَلَوْ شَٓاءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ ﴿١١٢﴾ وَلِتَصْغٰٓى اِلَيْهِ اَفْـِٔدَةُ الَّذٖينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ وَلِيَرْضَوْهُ وَلِيَقْتَرِفُوا مَا هُمْ مُقْتَرِفُونَ ﴿١١٣﴾ اَفَغَيْرَ اللّٰهِ اَبْتَغٖي حَكَمًا وَهُوَ الَّذٖٓي اَنْزَلَ اِلَيْكُمُ الْكِتَابَ مُفَصَّلًاۜ وَالَّذٖينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْلَمُونَ اَنَّهُ مُنَزَّلٌ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرٖينَ ﴿١١٤﴾ وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلًاۜ لَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِهٖۚ وَهُوَ السَّمٖيعُ الْعَلٖيمُ ﴿١١٥﴾ وَاِنْ تُطِعْ اَكْثَرَ مَنْ فِي الْاَرْضِ يُضِلُّوكَ عَنْ سَبٖيلِ اللّٰهِۜ اِنْ يَتَّبِعُونَ اِلَّا الظَّنَّ وَاِنْ هُمْ اِلَّا يَخْرُصُونَ ﴿١١٦﴾ اِنَّ رَبَّكَ هُوَ اَعْلَمُ مَنْ يَضِلُّ عَنْ سَبٖيلِهٖۚ وَهُوَ اَعْلَمُ بِالْمُهْتَدٖينَ ﴿١١٧﴾

[2028] **Meâl-i Şerîfi**

Ve böyle Biz her peygambere ins ü cin şeytanlarını düşman kılmışızdır. Bunlar aldatmak için birbirlerine lafın yaldızlısını telkin eder durur-

1 "Getirsene o melâikeyi…"
2 "Haydi getirin babalarımızı…"

lar. Eğer Rabbin dilese idi bunu yapmazlardı[1], o hâlde bırak şunları uydurdukları hurâfât ile haşr olsunlar (112). Bir de o yaldızlı lafa âhirete inanmayanların gönülleri aksın ve onu hoşlansınlar ve bu ele geçirmekte oldukları vâridâtı elde etsinler diye öyle yaparlar (113). "Şimdi" de, "Allah size mufassalen kitab indirmiş iken ben Allah'tan başkasını mı hakem isteyeceğim?" Kendilerine kitab verdiklerimiz de bilirler ki o tamamıyla hak olarak senin Rabbinden indirilmiştir, sakın şüphelenenlerden olma (114). Rabbinin kelimesi doğrulukça da, adaletçe de tam kemâlindedir, onun kelimelerini değiştirebilecek yok. Semîʿ O, Alîm O (115). Yerdekilerin ekserîsine uyarsan seni Allah yolundan saptırırlar[2], onlar sırf zan ardında gider ve sade atarlar (116). Her hâlde Rabbindir en ziyade bilen kim yolundan sapıyor[3], doğru gidenleri en ziyade bilen de O (117).

Yâ Muhammed! {وَكَذٰلِكَ} Böyle ❁ yani her ümmete amelini tezyin ettiğimiz gibi, yahut sana onları düşman [2029] kıldığımız gibi {جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْاِنْسِ وَالْجِنِّ} her peygambere de ins ü cin şeytanlarını düşman kıldık. ❁ Mahabbet ve ülfeti veren Allah olduğu gibi, adâvet ve nefreti veren; dostu dost, düşmanı düşman yapan da Allah'tır. Ve düşmanı bulunmak peygamberler meyânında yalnız sana mahsus değil, hepsinde cârî bir kāidedir. İns ü cin şeytanları her peygambere düşman olagelmiştir. شَيَاطِينَ الْاِنْسِ وَالْجِنِّ terkîbinin izâfeti, beyâniye veya lâmiye olması hakkında iki kavil vardır. Beyâniye olduğuna göre insten olan şeytanlar ve cinden olan şeytanlar demek olur. Ve şeytanların bir kısmı ins cinsinden bir kısmı da cin cinsinden olduğu anlaşılır. Lâmiye olduğuna göre de inse mahsus, yani insanlara musallat, insan aldatmaya mahsus şeytanlar; cine mahsus, cinnîleri aldatmaya mahsus şeytanlar demek olur. Ve bu surette şeytanın ne ins ne cin değil, üçüncü bir cins olduğu ve fakat bir kısmı inse, bir kısmı da cine musallat olmak üzere iki nevʿi bulunduğu anlaşılır. İkrime, Dahhâk, Süddî, Kelbî gibi bazı müfessirîn izâfetin lâmiye olması

1 B: "yapamazlardı".
2 B: "sapıtırlar".
3 H: "her hâlde Rabbindir en ziyâde bilen kim ~~onun~~ sapıyor yolundan ~~sapıyor~~".

ve mugāyeret ifade etmesi asl olduğuna binâen şeytanların ins ü cine mugāyir bir cins ve hepsi evlâd-ı İblis olduğuna kāil olmuşlardır. Fakat İbn Abbas'tan Atâ ve Mücâhid ve Hasan ve Katade izâfet-i beyâniyeyi ihtiyar ederek demişlerdir ki: Şeytan ins ü cinden herhangi bir âsî ve mütemerriddir[1]. Yani gerek ins ve gerek cinden olsun serkeş, mütekebbir, fitnekâr, anûd, ele avuca sığmaz, kaypak, yola gelmez olanların hepsine "şeytan" denilir (*Sûre-i Bakara'ya bak*). Müşârün ileyhim demişlerdir ki: Cinden de şeytanlar vardır, insten de şeytanlar vardır. Ve cinden olan şeytan mü'mini aldatmaktan âciz kalınca mütemerrid bir insana, yani bir ins şeytanına gider ve mü'mini aldatmaya teşvik eder. Ve böyle insanlardan şeytanlar bulunduğuna şunu delil göstermişlerdir ki Hazret-i Peygamber sallallahu aleyhi ve sellem Ebû Zer [2030] radıyallahu anh'a "cin ve ins şeytanlarından teʿavvüz ettin mi?" buyurmuştu. Ebû Zer "'İnsin de şeytanları var mıdır?' dedim, 'Evet, onlar cin şeytanlarından daha şerdir' buyurdu" diye rivayet etmiştir.[2] Ve işte birçok müfessirîn bu âyette bu mânayı tercih etmişlerdir. Çünkü siyâk-ı âyet, küffârın adâvet ü sefâhetine karşı Resûlullah'ı tesliye hakkındadır. Şu hâlde şeyâtîn-i ins, göze görünür şeytan insanlar, şeyâtîn-i cin de göze görünmez, nazarlardan gizli şeytanlar demek olur. Mâlumdur ki "ins", nevʿ-i insan, beşer, benî Âdem demektir. Müfredinde "insî" denilir. Ve buna mukabil olan "cin" de gayr-i me'nus, gizli bir nevi mahlûk-ı rûhânî demek olur ki bunun müfredinde de "cinnî" denilir. Ve iki sahife evvel beyan olunduğu üzere cin biri eʿam, biri ehas olmak üzere iki mâna ile tefsir olunmuştur. Firûzâbâdî *Besâir*'inde[3] bunu şöyle telhis ederek demiştir ki "cin hakkında iki türlü kavil vardır. Birisi, cin mutlaka havâssın mecmûʿundan müstetir olan rûhâniyyûna ıtlak olunur ki 'ins' mukabilidir. Bu surette melâike ve şeyâtîn 'cin'de dâhil olur. Binâenʿaleyh melâike ile cin beyninde umûm ve husûs mutlak vardır. Her melâike cindir, her cin melâike değildir.

---

1 B: "mütekebbirdir".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XII, 53. Krş. Abdürrezzâk, *el-Musannef,* II, 62; Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* V, 178: عن أبي ذر: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: يا أبا ذر، هل تعوَّذت بالله من شر شياطين الإنس والجنّ؟ قال: قلت: يا رسول الله، هل للإنس من شياطين؟ قال: نعم.

3 B: "*Besâir*'de".

İkincisi, cin rûhâniyyûnun bir kısmına ıtlak olunur. Zira rûhâniyyûn üç kısımdır:

1. Ahyârdır ki melâikedir.
2. Eşrârdır ki şeyâtîndir.
3. Ahyârı da eşrârı da müştemil olan evsâttır[1] ki maʿnâ-yı hâssıyla cin tâifesidir."[2]

Demek olur ki burada "cin", "ins" mukabili zikredildiği için جَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكَٓاءَ الْجِنَّ [el-Enʿâm 6/100], كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ اَمْرِ رَبِّهٖ'de [el-Kehf 18/50] olduğu gibi maʿnâ-yı eʿammına masruftur. "Şeyâtîn-i cin" izâfet-i beyâniyesiyle de melâike ve diğer hıyâr-ı cin adâvetten ihraç edilmiştir. *Kâmûs*'ta mezkur olduğu üzere "ins" bir insanın bilhassa muâneset ettiği hâlis yâr u hemdemine dahi ıtlak olunur ki "enîs" demek gibidir.[3] Nevʿ-i beşere "insan" ve [2031] "ins" ıtlâkı da işbu muâneset mânası itibariyle olduğuna göre bu mâna esas olarak mülâhaza edilirse bir insanın veya bir kısım insanların ünsiyetlerinden gāib ve nazarlarından mestur bulunan ecnebîleri ve perde arkasında hareket edenleri de "ins" mukabili olan "cin" mefhûmuna idhal etmek lâzım gelecektir. Bu surette maʿnâ-yı eʿammıyla "cin" ber vech-i bâlâ üç nevi rûhâniyyûn ile beraber nevʿ-i beşerden bir kısmına da şâmil bulunur. Ve bu kısm-ı beşer diğerine nazaran "cin"in maʿnâ-yı ehassı ve ehass-ı[4] mânasıyla "ins"in en yakın mukabili demek olur. Gerçi seleften "cin"in bu mânası sarâhaten nakledilmiş değil ise de, meşhur olduğu üzere ins ü cin mecmûʿuna "sekaleyn" ıtlak edilmesi bu babda sarih gibidir. Zira bu lâekal bazı cinnin de ins gibi hâiz-i sıklet olduğunu işʿâr eder. Hâlbuki rûhâniyyûn gerek mücerredât ve gerek ecsâm-ı latîfe diye târif edilsin, her iki takdirde "cismâniyyûn" mukabili olduklarından maʿnâ-yı maʿrûfuyla sıklet mefhûmundan hâriçtirler. Ve

---

1 B: "evsattır".

2 Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 353-354:
الجِنّ. ويقال على وجهين. أَحدهما: للرّوحانيّين المستَترةِ عن الحوّاسّ كلّها بإِزاءِ الإِنس. فيدخل فيه الملائكة والشياطين. وكل ملائكةٍ جِنٌ وليس كلّ جنّ ملائكة. وقيل: بل الجِنّ بعض الروحانيين. وذلك أَن الرّوحانيّين ثلاثة: أَخْيَارٌ وهم الملائكة، وأَشرارٌ وهم الشياطين، وأَوساطٌ فيهم خيار وشِرار وهم الجِنّ.

3 Âsım Efendi, *Kāmus Tercemesi*, II, 871.

4 M: "ahass".

binâenʿaleyh "sekaleyn" her hâlde zîrûh ve zevi'l-ʿukūl olan ve cismâniyyet-i kesîfeyi hâiz bulunan biri dâire-i ünsiyette me'nus ve zâhir, biri de dâire-i ünsiyetten gāib ve mestur iki sıklet-ı mütekabile demek olur. Ve ale'l-husûs cemʿiyyet-i[1] hafiyye hâlinde hareket eden kısm-ı beşerînin asl-ı lügat itibariyle maʿşer-i cin mefhûmunda duhûlüne şüphe yoktur. Ancak cin mefhûmunu buna kasr etmek, me'nus ve gayr-i me'nus ale'l-umûm nevʿ-i beşerden başka gizli cin yoktur demek de doğru değildir. Zira وَالْجَٓانَّ خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ مِنْ نَارِ السَّمُومِ [el-Hicr 15/27][2] hilkat-i beşerden mukaddemdir. Ve bu âyette dahi cin beyan olunduğu üzere maʿnâ-yı eʿammına masruftur. Ve Allah teâlâ hikmet-i sübhâniyesiyle her peygambere ins ü cin şeytanlarını düşman kılmış ve bu adavet biʿset-i enbiyânın bir lâzımı, bir hikmeti, bir sünnet-i câriyesi olmuştur. Ve nitekim yukarıda وَلِيَقُولُوا دَرَسْتَ وَلِنُبَيِّنَهُ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ile de buna işaret buyurulmuştu.

Peygamberlere düşman olan ve bir kısmı görünen, bir [2032] kısmı görünmeyen bu ins ü cin şeytanları {يُوحٖى بَعْضُهُمْ اِلٰى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُوراً} birbirlerine gurur için, aldatmak için laf zuhrufu, söz yaldızı, içi bozuk dışı süslü aldatıcı sözler vahy ederler. Yani vahy eder gibi serîʿ bir îmâ ve işaretle öyle muzahref, yaldızlı sözler telkin ederler ki bunların sade dışındaki süsüne bakanlar aldanırlar, şeytanetlerine meftun olurlar. ❁ (*Vahyin envâʿıyla mânası ve târifi Sûre-i Nisâ'nın sonlarında* اِنَّٓا اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ كَمَٓا اَوْحَيْنَٓا اِلٰى نُوحٍ وَالنَّبِيّٖنَ مِنْ بَعْدِهٖ *[4/163] âyetinde tafsil olunmuş idi, bak*). Yani sûret-i umûmiyede vahiy biri vahy-i hak, biri vahy-i bâtıl olmak üzere iki nevidir. Ve bunun ikisine de şâmil olan en umûmî mânasıyla vahiy "serîʿ bir îmâ ile söz" demektir. Vahy-i hakīkī vahy-i hak ve cebr-i ilâhî olmakla beraber, serîʿ bir îmâ ve işaretle sûret-i hafiyyede verilen telkīnât-ı bâtılaya dahi mecâzen "vahiy" ıtlak edilir. Şeytanetkâr olanlar da vahiy veya ilhâmı hep bu mecâzî mânada kullanarak icrâ-yı şeytanet ederler, "falan ve filandan ilham almış" derler.[3] Ve işte şeytanların bu şeytaneti, enbiyâya

---

1 B: "cemʿiyyât-ı".
2 "Cânn, onu da bundan evvel nâr-ı semûm'dan yaratmıştık."
3 M ve B: "Şeytanetkâr olanlar da vahiy veya ilhâmı hep bu mecâzî mânada falan ve falandan kullanarak icrâyı şeytanet ederler: ilham almış derler".

adâvet ve vahy-i hakka rekabet için birbirlerine istinad ve aynı zamanda gurur ile aldatıcı yaldızlı sözler uydurup telkin etmekteki sürʿatlerini tefhim için bu âyetteki îmâ bu maʿnâ-yı mecâzîde îrad edilmiş ve fakat زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُوراً karîne-i mâniʿası ikāme olunarak fiʿl-i hak, gafletten ve sû'-i tefehhümden sıyanet buyurulmuştur.

Velhâsıl her peygambere düşman olan ins ü cin şeytanları öyle yaparlar. {وَلَوْ شَٓاءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ} Ve fakat Rabbin dilemiş olsaydı o şeytanlar bunu -bu adaveti, bu sürʿat-i telkīni, bu yaldızı, bu iğfâli- yapmazlardı, yapamazlardı. ۞ Ya onlara o kudreti vermez veya verdiği hâlde mâniʿ olur yaptırmazdı. Demek ki onların bunu yapabilmeleri ve yapmaları dahi Rabbinin meşiyetiyledir. Ve demek ki bunda O'nun bir hikmeti vardır. Binâenʿaleyh [2033] {فَذَرْهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ} sen onları iftiralarına bırak. Bırak ki belâlarını bulsunlar. Onlar o yaptıklarını aldatıp[1] aldanmak için {وَلِتَصْغٰٓى اِلَيْهِ اَفْئِدَةُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ} ve âhirete, âkıbete inanmayanların gönülleri ona, o telkin ettikleri yaldızlı söze veya o gurura meyletsin için {وَلِيَرْضَوْهُ} ve bu imansızlar onu hoşlansınlar, rızâlarıyla kendilerine beğensinler, o yaldıza gönül verip meftun olsunlar için {وَلِيَقْتَرِفُوا مَا هُمْ مُقْتَرِفُونَ} ve irtikab etmekte bulundukları fenalıkları irtikab etsinler için yaparlar ۞ ki bütün bu fenalıkların başında Allah'tan başka hakem aramak cürmü vardır. Binâenʿaleyh senin onlara diyeceğin şudur:

{اَفَغَيْرَ اللّٰهِ اَبْتَغٖى حَكَماً وَهُوَ الَّذٖٓى اَنْزَلَ اِلَيْكُمُ الْكِتَابَ مُفَصَّلاً} Allah'tan başkasını mı hakem isteyeceğim? Hâlbuki O size bu kitâb-ı ekmeli mufassalen; yani hiçbir şüphe ve iltibâsa mahal kalmayacak vechile fâsılalı âyetleriyle hak, bâtıldan ayırt edilerek beyan ve tafsil olunmuş bir hâlde indirdi, hükmünü beyan etti. ۞ Allah'ın hükmüne karşı, hükmüne müracaat edilebilecek hiçbir hakem tasavvur olunamayacağı gibi, hükm-i ilâhîyi anlamak ve tebliğ etmek için de diğer âyetlerin, mucizelerin delâlet-i iʿcâzı muʿcize-i kitab kadar kuvvetli, vâzıh ve mufassal değildir. Onların sade bir iʿcâzdan ibaret olan delâleti mücmel, mübhem, beyansız ve devamsızdır. Muʿcize-i kitab ise onların hepsinin delâlet-i iʿcâzını mutazammın olduktan

---

1 M ve B: "aldanıb".

başka mübeyyen, vâzıh ve mufassal ve dâimdir de. Meselâ şakk-ı kamer mucizesinden مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللهِ hükmü ancak mücmelen ve bir an için anlaşılır. Ve bundan istifadenin gerek vuzûhu ve gerek devâmı kelâma mütevakkıf olur. اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ Sûresi ise aynı hükmü daha vâsi‘ vücûh-i i‘câz ile vâzıhan ve sarâhaten ifade eder. Ve her [2034] zaman için ifade eder. Ve herhangi bir hâkimin hükmü kavlî de fiilî de olabilirse de asıl hükm-i sarih, hükm-i kavlîdir. Ve ale’l-husûs i‘lâm ve tescil edilen hükm-i kavlîdir ki bir değil binlerce fiile sebep ve misâl teşkil eder. Hâsılı mu‘cize-i kitab hükmullâha delâlet için diğer mucizelerin fevkinde zâhir ve bâhir bir burhân-ı sâtı‘dır. İşte burada bu mâna ihtar olunarak buyuruluyor ki: Allah size sâir mucizelerden muğnî olan böyle mufassal bir kitab indirmiş ve bu suretle hükmünü sûret-i kat‘iyyede beyan ve tebliğ etmiş olduğu hâlde, ben şimdi şeytanların yaldızlı sözlerine meyledeceğim de aramızda haklıyı haksızı ayırmak için Allah’ın hükmünü bırakıp O’na karşı Allah’tan başkasını mı hakem intihab edeceğim? Hayır, asla! Rivayet olunduğuna göre Kureyş müşriklerinin bir müşkilleri olduğu zaman bir kâhini hakem yapıp hükmüne müracaat[1] etmek âdetleri olduğu gibi, Resûlullah’a da “seninle aramızda ahbâr-ı Yehûddan ve istersen Nasârâ piskoposlarından bir hakem intihab edelim, bakalım onların kitâbında sana dair bir şey varsa bize haber versinler” diye bir teklifte bulunmuşlardı ki bu âyetle buna cevap verilmiştir.[2]

{وَالَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْلَمُونَ} Ve bizim kendilerine kitap verdiğimiz kimseler bilirler ki {اَنَّهُ مُنَزَّلٌ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ} muhakkak o kitap, yani Kur’an Rabbinden hak ile indirilmiştir. Binâen‘aleyh {فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ} sakın şüphelenenlerden olma, şüpheliler gibi birtakımlarının inkârlarından müteessir olup da başka hakem teklif edenlere muvafakat etme اَفَغَيْرَ اللهِ اَبْتَغٖى حَكَمًا de. Hiç şüphesiz bu kitap sana Rabbinden münzel bir kelime-i haktır. {وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلًا} Ve senin Rabbinin kelimesi, kelâmı

1 M: “mürâat”.

2 Mâverdî, *en-Nüket ve’l-‘uyûn,* II, 160; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît,* IV, 627:

وسبب نزول هذه الآية أن مشركي قريش قالوا للنبي صلى الله عليه وسلم: اجعل بيننا وبينك حَكَماً إن شئت من أحبار اليهود وإن شئت من أحبار النصارى، ليخبرنا عنك بما في كتابهم من أمرك، فنزلت عليه هذه الآية.

sıdkça da tam, adaletçe de tam, son derece [2035] tamdır. ۞ Yani Kur'an ihbârî inşâî iki ciheti câmiʿ bir kelâmullahtır ki birinde matlub olan sıdk, birinde matlub olan da adalettir. Kur'an haberleri ve mevâʿîdi[1] cihetiyle tamamen sâdıktır, ayn-ı hakikattir, yalandan, şüpheden müberrâdır. Teşrîʿât ve ahkâmı cihetiyle de tamamen adalettir, ayn-ı hakkāniyettir, zulümden, iʿvicacdan münezzehdir. {لَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِهِ} Rabbinin kelimâtını değiştirebilecek, ona karşı hâkimlik, mümeyyizlik, musahhihlik edecek hiçbir şey, hiçbir kimse yoktur. Ne kimse O'nun kelimâtını kaldırıp yerine daha doğru ve daha adaletlisini koyabilir, ne de mislini. Söz O'nun sözü, kanun O'nun kanunu, kitap O'nun kitâbı, hüküm O'nun hükmüdür. Binâenʿaleyh Allah'tan başka hakem talebi nasıl tasavvur ve tecviz olunabilir ki {وَهُوَ السَّم۪يعُ الْعَل۪يمُ} O dâima hem Semîʿ hem Alîm'dir de. Hafî celî her sözü işittiği, her şeyi bildiği gibi müddeʿîlerin de davalarını işitir, niyetlerini ve maksadlarını bilir. Ve bütün muhakeme olunacakların zâhirlerini bildikten başka bâtınlarını da bilir. Öyle muhakeme eder ve öyle hüküm verir. Artık kim O'nun hükmünü nakz edebilir ve kim O'nun hükmünden kurtulabilir? Allah'ın hükmü böyle. Diğerlerine gelince:

{وَاِنْ تُطِعْ اَكْثَرَ مَنْ فِي الْاَرْضِ} Eğer sen yeryüzünde bulunanların ekserîsine itaat edecek, uyacak, onlardan hakem yapacak olursan {يُضِلُّوكَ عَنْ سَب۪يلِ اللّٰهِ} seni Allah'ın yolundan, şeriatından saptırırlar[2]. Çünkü onlar {اِنْ يَتَّبِعُونَ اِلَّا الظَّنَّ} hükümlerinde ilme, delîl-i hakka değil ancak zann ü tevehhüme tâbiʿ olurlar. Ne itikadlarında yakīn, ne kanunlarında ölçülerinde hakkāniyet ne de hükümlerinde isabet bulunur. {وَاِنْ هُمْ اِلَّا يَخْرُصُونَ} ve [2036] onlar başka değil ancak kendi mızraklarıyla ölçer, indî, nefsânî takdir ve tahminleriyle keyiflerine göre hüküm verir, yalan söylerler. Meselâ "Allah, beşere bir şey indirmedi" derler, Allah'a şerîk ve veled isnad ederler, esnâm ve evsânı vesîle-i tekarrub sayarlar. Haklıyı haksız, haksızı haklı çıkarırlar; helâle haram, harama helâl derler, meyteyi helâl addederler, bahîre ve nezâirini tahrim eylerler. {اِنَّ رَبَّكَ هُوَ اَعْلَمُ مَنْ يَضِلُّ عَنْ سَب۪يلِه۪} Hakikatte yalnız Rabbindir

1 B: "mevâʿid".
2 H: "sapıtırlar".

ki aʿlemdir. Yolundan sapanı bilir {وَهُوَ اَعْلَمُ بِالْمُهْتَدٖينَ} doğru yolda gidenleri en iyi bilen aʿlem de O'dur. ❁ Binâenʿaleyh Allah'tan başka hakem ve hâkim arayanlara uymayın ve Allah yolundan şaşmayın da:

فَكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ اِنْ كُنْتُمْ بِاٰيَاتِهٖ مُؤْمِنٖينَ ﴿١١٨﴾ وَمَا لَكُمْ اَلَّا تَأْكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ وَقَدْ فَصَّلَ لَكُمْ مَا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ اِلَّا مَا اضْطُرِرْتُمْ اِلَيْهِۜ وَاِنَّ كَثٖيراً لَيُضِلُّونَ بِاَهْوَٓائِهِمْ بِغَيْرِ عِلْمٍۜ اِنَّ رَبَّكَ هُوَ اَعْلَمُ بِالْمُعْتَدٖينَ ﴿١١٩﴾ وَذَرُوا ظَاهِرَ الْاِثْمِ وَبَاطِنَهُۜ اِنَّ الَّذٖينَ يَكْسِبُونَ الْاِثْمَ سَيُجْزَوْنَ بِمَا كَانُوا يَقْتَرِفُونَ ﴿١٢٠﴾ وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ وَاِنَّهُ لَفِسْقٌۜ وَاِنَّ الشَّيَاطٖينَ لَيُوحُونَ اِلٰٓى اَوْلِيَٓائِهِمْ لِيُجَادِلُوكُمْۚ وَاِنْ اَطَعْتُمُوهُمْ اِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ ﴿١٢١﴾

[2037] **Meâl-i Şerîfi**

O hâlde eğer O'nun âyetlerine inanan[1] mü'minler iseniz üzerlerine Allah ismi anılmış olanlardan yeyin (118). O size muztar olduklarınız müstesnâ olmak üzere haram kıldığı neler ise ayrı ayrı bildirmiş iken üzerlerine[2] Allah ismi anılmış olanlardan niye yemeyeceksiniz? Evet birçokları bildiklerinden değil, mücerred hevâlarıyla halkı behemehâl dalâlete düşürüyorlar, şüphesiz ki Rabbindir o mütecavizleri en ziyade bilen (119). Günahın açığını da bırakın gizlisini de, çünkü günah kazananlar yarın kazandıklarının cezâsını muhakkak çekecekler (120). Üzerlerine Allah ismi anılmamış olanlardan yemeyin, çünkü o, katʿî bir fısktır. Bununla beraber şeytanlar kendi yârânına sizinle mücadele etmeleri için mutlaka telkīnâtta bulunacaklardır, eğer onlara itaat ederseniz şüphesiz siz de müşriksinizdir (121).

{فَكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ} Üzerine yalnız Allah'ın ismi zikredilmiş şeylerden yiyin ❁ ki Allah bunu size mubah kılmıştır. {اِنْ كُنْتُمْ بِاٰيَاتِهٖ مُؤْمِنٖينَ}

1 H -"inanan".
2 H -"üzerlerine".

Eğer Allah'ın âyetlerine hakikaten mü'min iseniz ۞ böyle yaparsınız, bu âyetlerin hükmüne de inanır, bu ekli mubah bilirsiniz. Başka nâm tanımaz, hükmullahdan başkasına uymazsınız. مِمَّا ذُكِرَ buyurulması gösterir ki yenecek şeyler besmeleli şeylerden olacaktır. Fakat besmele çekilenlerin hepsi de yenebilecek değildir. Bu babda tafsil vardır. Bunun için buyuruluyor ki {وَمَا لَكُمْ اَلَّا تَأْكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ} [2038] üzerine ismullah zikredilmiş şeylerden neyinize yemeyeceksiniz? {وَقَدْ فَصَّلَ لَكُمْ مَا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ اِلَّا مَا اضْطُرِرْتُمْ اِلَيْهِ} Allah size muztar olduğunuz şey müstesnâ olmak üzere haram kıldığı şeyleri tafsil etmiş, haramı helâlden ayırt edip beyan eylemiş iken, besmele çekilmiş şeylerden yememenize, yani yemeyi tecviz etmemenize bir sebebiniz, delîliniz bulunmak ihtimâli var mıdır ki bunlardan yemeyeceksiniz? ۞ Bu tafsil yukarıda Sûre-i Bakara'da اِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَٓا اُهِلَّ بِهٖ لِغَيْرِ اللّٰهِ[1] [371/2] ve daha mufassal olarak Sûre-i Mâide'de حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ [5/3] âyetlerinde geçmiştir. Bu sûrede ber vech-i âtî وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ ile başlayıp biraz sonra قُلْ لَٓا اَجِدُ ف۪ي مَٓا اُو۫حِيَ اِلَيَّ مُحَرَّماً عَلٰى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُٓ اِلَّٓا اَنْ يَكُونَ âyeti ile tamamen telhis olunmuştur ki nüzûle nazaran bu sûre, tertîbe nazaran da öbürleri mukaddemdir. Ve her biri yekdiğerini müeyyid, mübeyyindir.

{وَاِنَّ كَث۪يراً لَيُضِلُّونَ بِاَهْوَٓائِهِمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ} Şu da şüphesizdir ki birçokları bir ilme istinad etmeyerek mücerred keyif ve hevâlarıyla idlâl ederler. Allah'ın hükmünü aramayarak ve O'nu bildiren bir delîl-i hakkı fikr ü mütâlaasına cidden esas tutmayıp kendi keyfini, temâyülâtını, gönlünün istemesini veya istememesini miʿyar ittihaz ederek harama helâl, helâle haram der ve bu suretle halkı şaşırır, sapıtırlar. {اِنَّ رَبَّكَ هُوَ اَعْلَمُ بِالْمُعْتَد۪ينَ} her hâlde mütecâvizlere aʿlem olan, kimlerin hudûd-ı haktan bâtıla, helâlden harama geçmiş olduklarını en ziyade bilen ve -cezâlarını verecek olan ancak Rabbindir, yâ Muhammed.- Binâenʿaleyh siz O'nun emrini dinleyin, ismullah zikredilmiş şeylerden yiyin {وَذَرُوا ظَاهِرَ الْاِثْمِ وَبَاطِنَهُ} ve ismin zâhirini de bâtınını da terk edin; kötü fiilin açığını da yapmayın gizlisini de. ۞ [2039] "İsm"in zâhiri, "kötü fiilin açığı" tâbiri, evvelemirde

---

1 H, M ve B: "لغير الله به".

iki mânayı tazammun eder. Birisi açıktan açığa alenen yapılan kötü fiil, diğeri de velevse gizli yapılsın kötülüğü, kötü[1] olduğu açık ve bedîhî olan fiil demektir. Buna mukabil “ismin bâtını” da iki nevi demek olur ki birisi gizli yapılan kötü fiil, birisi de velevse açıktan yapılsın kötülüğü hafî, yani fenalığı ibtidâ açıktan açığa anlaşılmaz, sonradan meydana çıkar ve binâenʿaleyh evvelemirde günah olduğunun anlaşılması bir delil ve habere tevakkuf eden kötü fiildir. Bundan başka bir fiil ya zina ya hırsızlık vesâire gibi cevârih ile yapılır veya itikadsızlık, hased, kibir gibi sırf kalb ile yapılır. Ve “ismin zâhir ve bâtını” tâbiri bu farka da şâmil olursa da bu evvelkilerin zımnında dâhildir. Hâsılı “ism” günah, masiyet, kötü fiil demektir. Ve bunun bir zâhiri vardır bir de bâtını. Zâhiri ya kendisi ya kötülüğü veya her ikisi açık ve belli olanı; bâtını da buna mukabil ya kendisi ya kötülüğü veya her ikisi gizli, hafî olanıdır. Kendisinin gizli olması da ya mücerred efʿâl-i kalbiyeden olmasıyla olur, veya tenhâda yapılmasıyla olur. Ve bunların hepsinden sakınmak lâzım gelir. Çünkü {إِنَّ الَّذِينَ يَكْسِبُونَ الْإِثْمَ} ne olursa olsun ism kazananlar {سَيُجْزَوْنَ بِمَا كَانُوا يَقْتَرِفُونَ} kazanageldikleri ismleriyle ileride cezâlanacaklardır. ۞ Binâenʿaleyh zâhir olanın cezâsı var da bâtın olanın cezâsı yok zannetmemeli, hepsinden sakınmalıdır.

Bu âyet, ale’l-umûm ahkâm-ı hurmet hakkında bir asl-ı küllî beyan etmektedir. Yani Allah’ın nehyettiği, haram kıldığı şeyler açıktan açığa herkesin anlayıvereceği zâhirî fiillerden, açık kötülüklerden ibaret değildir. Öyle gizli ve bâtınî fenalıklar da vardır ki herkes için keşf ü takdîri, fehm ü idrâki müteʿassir veya müteʿazzirdir. Ve işte Allah’ın tafsil ve beyan ettiği haramların, günahların bir kısmı ve hatta ekserîsi böyle insanların kendi akılları [2040] ve takdirleriyle fehm ü idrak edemeyecekleri bâtınî kötülüklerdir ki bunlar ancak şerʿin vürûduyla ve ihbâr ve irşâd-ı ilâhî ile bilinebilir. Ve bu suretle umûm için aklen zâhir ve mâlum bulunan kötülüklerden başka aklen bâtın ve hafî olan birçok kötülükler dahi şerʿan zâhir ve mâlum bulunur. Ve hepsinin zararından, cezâsından ictinab ancak şerʿe temessük ile mümkin olur. Ve böyle beyân-ı şerʿ iledir

1 H +“~~bir fiil~~”.

ki الحَلَالُ بَيِّنٌ وَالحَرَامُ بَيِّنٌ olmuştur.[1] Maʿamâfîh وَبَيْنَهُمَا أُمُورٌ مُشْتَبِهَاتٌ bu ikisinin ortasında şüpheli görülecek hafî bazı şeyler daha vardır ki bunlar da "bâtın ism"de dâhildirler. Bunları anlayıp terk edebilmek de دَعْ مَا يُرِيبُكَ إِلَى مَا لَا يُرِيبُكَ medlûlünce[2] zâhir ve beyyin ve yakīnī surette mâlum bulunan bir beyân-ı şerʿî ve asl-ı ilmîye bi'l-ictihâd ircâʿ ve ilhak edilerek şüpheli tarafın atılması ile mümkin olur ki hevâya istinad ile ilme istinad farkının en ziyade dikkatle gözetildiği nokta da bu noktadır.

Kötülük ne olursa olsun kötü ve kesbedenler için âkıbet cezâyı müstelzim bir muzır olduğundan Allah teâlâ ismin zâhirini de bâtınını da terk etmeyi emreder. Ve bunun için ber vech-i âtî tafsil ve beyan olunan haramların fenalığı ve hikmet-i hurmeti hepinizin nazarında zâhir olmasa bile Allah'ın ilmine itimad ve emrine ittibâʿ ederek ismin zâhirini de bâtınını da açıkta ve gizlide gözünüzle ve gönlünüzle terk ediniz. {وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللهِ عَلَيْهِ} Ve üzerine Allah'ın ismi zikredilmedik şeyden yemeyiniz. ۞ Bunun yenmesi, içilmesi melhuz her şeye âm olması ihtimâli yok değildir. Nitekim bir kavlinde Atâ'nın bu umûma temessük ederek "gerek matʿûmât ve gerek meşrûbâttan her ne olursa olsun ismullah zikredilmemiş olan[3] her şey haramdır" dediği de menkuldür. Fakat sâir fukahânın cümlesi ve diğer kavlinde Atâ dahi bundan murad zebh u tezkiye meselesi olduğunda müttefiktirler. Fi'l-vâkiʿ gelecek olan قُلْ لَٓا اَجِدُ âyeti de bunu [2041] muktezîdir. Şu hâlde ما mevsûl ve ahd-i şerʿî ile zebhi mutasavver olan hayvânâttan ibaret olur. Ve مَا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللهِ عَلَيْهِ zebh u ekli melhuz bulunan ve fakat üzerine Allah'ın ismi anılarak zebh edilmemiş olan, yani "bismil" olmayan şeyler demektir. Bu da zâhiri üzere şu üç şeye mütenavil olur:

1. Meyte ki zebihsiz ölmüştür, besmelesizdir.

2. Allah'tan başkasının ismi anılarak zebh edilmiş olandır ki مَٓا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللهِ'dır.

---

1 Buhârî, İman, 39, Büyûʿ, 2; Müslim, Müsâkat, 107, 108.
2 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 200; Tirmizî, Kıyâmet 60/2518. Bk. Buhârî, Büyû', 3; Nesâî, Kazâ, 11.
3 B -"her ne olursa olsun ismullah zikredilmemiş olan".

3. Zebh edilmiş lâkin ne başkasının ne de Allah'ın ismi zikredilmemiş olandır ki buna "metrûkü't-tesmiye" tâbir olunur. Ve bunda iki hâl mümkindir: Birisi ismullah hatıra gelmekle beraber zikri terk edilmiş olandır ki buna "amden metrûkü't-tesmiye" denilir. Biri de unutulduğundan dolayı terk edilmiş olandır ki buna da "nisyânen metrûkü't-tesmiye" denilir. Ve مَا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ'in zâhir-i ıtlâkına nazaran nisyânen metrûkü't-tesmiye olanın da diğerleri gibi ekli haram görünür. İbn Ömer, İbn Sîrîn ve daha bazılarından ve Dâvûd-i Zâhirî'den bu kavil mervîdir. Ve gerçi meyte ve mâ ühille li-gayrillah bu nehiyde, tesmiye bulunmamak mefhûmuyla dâhil olduklarından dolayı bunun amden metrûkü't-tesmiyeye şümûlü hepsinden zâhir ise de, göreceğimiz vechile nisyânın duhûlüne mâniʿ vardır. Hatta İmam Şâfiî daha mufassal ve müfesser olan قُلْ لَٓا اَجِدُ âyetinde metrûkü't-tesmiye tasrih edilmemiş bulunduğundan dolayı onun zâhirini bunun zâhirine tercih ederek buradaki مَا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ'i "mâ ühille li-gayrillah"a tahsis etmiş ve zebheden müslim veya kitâbî olduğu takdirde gerek amden ve gerek nisyânen metrûkü't-tesmiye olanın ekli helâl olduğuna kāil olmuştur ki bu kavil, İbn Ebî Leylâ ve Evzâî gibi daha bazı zevâttan dahi mervîdir. Fakat sayd ve zebhe müteʿallik olarak Sûre-i Mâide ve Sûre-i Hac'da vârid olan وَاذْكُرُوا اسْمَ اللّٰهِ عَلَيْهِ [5/4], فَاذْكُرُوا اسْمَ اللّٰهِ عَلَيْهَا صَوَٓافَّ فَاِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا فَكُلُوا مِنْهَا [22/36][1] ve burada işbu وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ [2042] nehyiyle mâkablindeki فَكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ emrinin tekābül-i tâmmından zebh ve saydda tesmiyenin farziyeti pek zâhir ve sarih olarak anlaşılmakta olduğu ve mahlas mümkin iken tercihe gitmek de câiz olamayacağı cihetle tesmiyenin farziyetine ve metrûkü't-tesmiyenin hurmetine doğrudan doğru taʿalluk eden bu âyetlerin mantûkunu ihmal etmek elbette şâyân-ı kabul görülemez. Fi'l-hakīka İmâm-ı Aʿzam Ebû Hanîfe hazretleri de "eğer müslim tesmiyeyi amden terk ederse yenmez, unutur da terk ederse yenir" demiştir ki İmam Mâlik'ten de Mâlikiyyece en muhtâr rivayet budur. İbn Atıyye

---

1 "…Binâenʿaleyh ön ayaklarının biri bağlı olarak bir düziye üzerlerine Allah'ın ismini anın, yanları yere yaslandığı vakit de onlardan yiyin…"

bunun cumhur kavli olduğunu söylemiştir.[1] Hazret-i Ali'den, İbn Abbas'tan, Mücâhid'den, Atâ b. Ebî Rebah'tan, Saîd b. Müseyyeb'den, İbn Şihâb ve Tâvûs'tan mervîdir ki bu zevât "üzerine tesmiye unutulup da zebh olunanın eklinde beis yoktur" demişlerdir. Bir de Hazret-i Ali إِنَّمَا هِيَ عَلَى الْمِلَّةِ yani tesmiye meselesi ancak din üzerine mübtenîdir demiş, İbn Abbas da "müslimin zikrullah kalbindedir"[2] ve "şirkte ismin menfaati olmadığı gibi, millette de nisyânın zararı yoktur" demiştir[3] ki amdin zararını ifade eder. Doğrusu dikkat olunursa bu âyetin nisyâna değil ancak amde müteveccih olduğu anlaşılır. Çünkü unutana "fâsık" denilmeyeceği müttefek^un aleyhtir. Fısk ancak amde nisbet olunur. Burada ise buyuruluyor ki {وَإِنَّهُ لَفِسْقٌ} ve şu muhakkak ki bu her hâlde bir fısktır. ۞ Emre itaatten çıkmaktır. Ve hatta şimdi görüleceği üzere bazı ahvâlde dinden çıkmak ve şirke düşmektir. Yani zebh u sayd üzerine Allah'ın ismi zikredilmemek veya zikredilmeyenden yemek her biri de bir fısktır. İşte لَا تَأْكُلُوا nehyi böyle fısk ile ta'lîl olunarak tekid buyurulmuştur ki bu hem terk-i tesmiyeden nehyi hem de ekilden nehyi tazammun ve amdi iktizâ eder. Binâen'aleyh tezkiyede tesmiye hem bir şart olarak farzdır hem de oruçta imsak farz olduğu hâlde [2043] unutup yemekle fâsid olmadığı gibi nisyan ile terk-i tesmiye de tezkiyeyi müfsid olmaz. Burada "besmele" denilmeyip de "tesmiye" tâbir edilmesinin de sebebi vardır. Zira tesmiye, ismullâhı herhangi bir suretle zikretmektir ve "besmele"den e'amdır. Meselâ "Allahu ekber" veya "sübhânallah" veya "lâ ilâhe illallah" demek de bir tesmiye, bir zikirdir. Arapça'dan mâ'adâ lisan ile de olabilir. Besmele ise بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ veya sadece بِسْمِ اللّٰهِ demektir ve bir tesmiye-i mahsûsadır. Âyetlerde emrolunan da ale'l-ıtlâk ismullâhın zikri olduğundan farz, besmele değil tesmiyedir. Velâkin bu tesmiyenin besmele ile olması da sünnettir. Ve zebihde tesmiyenin sünneti sadece بِاسْمِ اللّٰهِ demektir. بِاسْمِ

1 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* II, 340:
وقالت طائفة عظيمة من أهل العلم: يؤكل ما ذبح ولم يسم عليه نسيانا، ولا يؤكل ما لم يسم عليه عمدا، وهذا قول الجمهور.

2 B -"demiş, İbn Abbas da 'müslimin zikrullah kalbindedir'".

3 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* IV, 171:
فروي عن علي وابن عباس ومجاهد وعطاء بن أبي رباح وسعيد بن المسيب وابن شهاب وطاوس قالوا: لا بأس بأكل ما ذبح ونسي التسمية عليه، وقال علي: إنما هي على الملة، وقال ابن عباس: المسلم ذكر الله في قلبه، وقال: كما لا ينفع الاسم في الشرك لا يضر النسيان في الملة.

بِسْمِ اللّٰهِ اَللّٰهُ أَكْبَرُ demek[1] daha efdaldir. Yemekte tesmiyenin sünneti de بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ’dir. (*Sûre-i Mâide’ye* حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ *[5/3] sahifesine* اِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ *[5/3] ve* اَلْيَوْمَ اُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُ وَطَعَامُ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ حِلٌّ لَكُمْ *[5/5] bak.*)

Hulâsa üzerine ismullah zikredilmeyen şeyi yemeyiniz ve bunun zâhiren başka fenalığını ve açık bir zararını anlamasanız bile her hâlde bir fısk olduğunu ve zarar-ı bâtınî ve mânevîsi ve bir cezâsı bulunduğunu muhakkak biliniz. Ey mü’minler {وَاِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ اِلٰى اَوْلِيَٓائِهِمْ لِيُجَادِلُوكُمْ} şu da muhakkak ki şeytanlar dostlarına sizinle mücadele etmeleri için vahyeder gibi gizli telkīnâtta bulunurlar. ❁ Bu emirlerin aksine olarak “ismullah zikredileni yemeyin de edilmeyeni yeyin” derler. “Şeyâtîn”den murad gizli şeytanlar İblis ve cünûdu, yani şeyâtîn-i cin, bunların dostlarından murad da şeyâtîn-i ins ve etbâ‘ı olduğu zâhirdir. Bir de İkrime’den bir rivayette denilmiştir ki “şeyâtîn”den murad Mecûs mütemerridleri, dostlarından murad da Kureyş müşrikleridir. Bunlar arasında câhiliyede dostluk ve mükâtebe cereyan ederdi. Meytenin tahrîmi nâzil olması üzerine Fâris mecûsîleri[2], Kureyş [2044] müşriklerine “Muhammed ve ashâbı Allah’ın emrine ittibâ‘ ettiklerini zu‘m ediyorlar, sonra da kendilerinin zebh ettiği helâl, Allah’ın zebh ettiği haram olduğu zu‘munda bulunuyorlar” diye yazmışlardı.[3] İşte şeytanlar insanlara böyle telkīnât ile lâşeleri, görünür görünmez pislikleri yedirmeye ve Allah’ın emri hilâfına sevk etmeye çalışırlar. {وَاِنْ اَطَعْتُمُوهُمْ اِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ} Ve şayet siz onlara itaat edecek olursanız muhakkak ve muhakkak müşrik olursunuz. ❁ Bunun için zebh veya sayd olunup yenecek şeyler üzerine Allah’ın ismini zikretmemek veya üzerine Allah’ın ismi zikredilmeyen şeylerden

---

1 H -“demek”.

2 M ve B: “Fârisî mecusları”.

3 Taberî, *Câmi‘u’l-beyân,* XII, 77-78:

عن عكرمة: لما نزلت هذه الآية، بتحريم الميتة، قال: أوحت فارس إلى أوليائها من قريش أن خاصموا محمدا -وكانت أولياؤهم في الجاهلية- وقولوا له: أوما ذبحت فهو حلال، وما ذبح الله -قال ابن عباس: بشمشار من ذهب- فهو حرام! ! فأنزل الله هذه الآية: «وإن الشياطين ليوحون إلى أوليائهم»، قال: الشياطين: فارس، وأولياؤهم قريش.

عن عكرمة: إن مشركي قريش كاتبوا فارس على الروم وكاتبتهم فارس، وكتبت فارس إلى مشركي قريش: «إن محمدا وأصحابه يزعمون أنهم يتبعون أمر الله، فما ذبح الله بسكين من ذهب فلا يأكله محمد وأصحابه –للميتة- وأما ما ذبحوا هم يأكلون!» وكتب بذلك المشركون إلى أصحاب محمد عليه السلام، فوقع في أنفس ناس من المسلمين من ذلك شيء، فنزلت: «وإنه لفسق وإن الشياطين ليوحون» الآية، ونزلت: «يوحي بعضهم إلى بعض زخرف القول غرورا» (الأنعام ٦/١١٢)

yemek sade bir fısk olarak kalmaz. Şirk veya şirke müeddî de olur. Hâlbuki mü'min, müşrike benzer mi?

اَوَمَنْ كَانَ مَيْتًا فَاَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشٖى بِهٖ فِى النَّاسِ كَمَنْ مَثَلُهُ فِى الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِنْهَاۜ كَذٰلِكَ زُيِّنَ لِلْكَافِرٖينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٢٢﴾

Meâl-i Şerîfi

Hem bir adam ölü iken Biz onu diriltmişiz ve kendisine bir nûr vermişiz, insanlar içinde onunla yürüyor; hiç o bi't-temsîl zulmetler içinde kalmış ve ondan bir türlü çıkamayacak bir hâlde bulunan kimse gibi olur mu? Fakat kâfirlere amelleri öyle yaldızlı gösterilmektedir (122).

{كَذٰلِكَ زُيِّنَ لِلْكَافِرٖينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} [2045] Yani bâlâda كَذٰلِكَ زَيَّنَّا لِكُلِّ اُمَّةٍ عَمَلَهُمْ [el-Enʿâm 6/108] buyurulmamış mı idi? İşte kâfirlere amellerinin tezyin olunması böyledir. Şeytanların yaldızlı ilkāâtı itibariyle şeytanlar tarafından ve o ilkāât esnasında halk tarîkiyle de Allah tarafındandır. Ve bu tezyin yüzündendir ki kâfirler yaptıklarını beğenir ve zulumâttan çıkamazlar.

Hem bu yalnız Mekkelilere mahsus da değildir:

وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَا فٖى كُلِّ قَرْيَةٍ اَكَابِرَ مُجْرِمٖيهَا لِيَمْكُرُوا فٖيهَاۜ وَمَا يَمْكُرُونَ اِلَّا بِاَنْفُسِهِمْ وَمَا يَشْعُرُونَ ﴿١٢٣﴾ وَاِذَا جَٓاءَتْهُمْ اٰيَةٌ قَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ حَتّٰى نُؤْتٰى مِثْلَ مَٓا اُوتِىَ رُسُلُ اللّٰهِۜ اَللّٰهُ اَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُۜ سَيُصٖيبُ الَّذٖينَ اَجْرَمُوا صَغَارٌ عِنْدَ اللّٰهِ وَعَذَابٌ شَدٖيدٌ بِمَا كَانُوا يَمْكُرُونَ ﴿١٢٤﴾

Meâl-i Şerîfi

Böyle her karyede de[1] mücrimlerinin büyüklerini mevkiʿde bulundurmaktayızdır ki orada mekir yapsınlar. Hâlbuki bunlar, mekri başkasına değil kendilerine yapıyorlar da farkına varmıyorlar (123). Bunlara bir âyet geldiği zaman "Allah'ın peygamberlerine verilen risalet ayniyle

1 H -"de".

bizlere verilmedikçe sana asla iman etmeyiz" diyorlar. Allah, risâletini nereye tevdîʿ [2046] edeceğini daha iyi bilir. Mekkârlıklarından dolayı öyle mücrimlere yarın Allah yanında hem bir küçüklük hem pek şiddetli[1] bir azab isabet edecek (124).

{وَكَذٰلِكَ} Böyle ❁ yani bu sûret-i tezyîn ile amelleri kendilerine tezyin edilen şeytan ve şeytan dostu peygamber düşmanı büyük kâfirler gibi {جَعَلْنَا فٖي كُلِّ قَرْيَةٍ اَكَابِرَ مُجْرِمٖيهَا} her karyede -her köy ve şehirde; her belde, her memlekette- de ekâbiri o karyenin mücrimleri kıldık ki {لِيَمْكُرُوا فٖيهَا} o karyede mekirler yapsınlar; hudʿalar, hîlekârlıklar etsinler {وَمَا يَمْكُرُونَ اِلَّا بِاَنْفُسِهِمْ} hâlbuki onlar o mekri başkalarına değil ancak kendilerine yapıyorlar. ❁ Başkalarını aldatıyoruz zannediyorlar, hâlbuki kendilerini aldatıyorlar {وَمَا يَشْعُرُونَ} da haberleri olmuyor. ❁ Bulunduğu ve ale'l-husûs başında bulunduğu memlekette hakka ve o memleketin halkına karşı mekreden, hudʿa ve hîlekârlıkla entrika çeviren o büyük mücrimler bilmezler ki aldattıkları vatandaşlar başkaları değil, yine kendileridir. Onların zararları, aldanmaları kendilerinin zararları, aldanmalarıdır. Bilmezler ki halkın zararı memleketin zararıdır ve memleketin zararı herkesten evvel başında bulunanların zararıdır. Bilmezler ki o memleket sukūt edince ilk evvel sukūt eden kendileri olacaktır. Bilmezler ki Hak teâlâ aldanmaz. Hakk'a mekr etmeye çalışanların o kötü mekirleri وَلَا يَحٖيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ اِلَّا بِاَهْلِهٖ [Fâtır 35/43][2] mantûkunca âkıbet kendilerini kuşatır, başlarına patlar. ❁ Bu âyet, Resûlullah'ın zamân-ı biʿsetinde yalnız Mekke'nin ve Arabistan'ın değil, dünyanın her memleketi böyle fesad ve fenalık içinde bulunduğunu; mücrimlerin, hîlekârların yüze çıkıp ileri gelenlerin en hîlekâr mücrimlerden ibaret olduğunu ve bütün bunların mahkûm-ı sukūt ve azab olduklarını beyan ile beraber [2047] Mekke müşriklerinin adâvetine ve mekr ü tezvîrâtına karşı tesliye, diğer taraftan âlem-şümûl olan vazîfe-i risâletinin ehemmiyetini ihtar ve her karyenin ekâbirine, bütün dünyanın zimamdârân-ı umûruna büyük bir derstir.

---

1 H: "azîm".
2 "…Hâlbuki fena düzen ancak sâhibinin başına geçer…"

Bakınız bu ekâbir-i mücrimînin kibirlerine, hakka karşı cidallerine, mekirlerine, şuursuzluklarına ki bir taraftan kendilerine bir âyet gelirse her hâlde iman edeceklerine güçleri yettiği kadar yemin ettiler, diğer taraftan {وَاِذَا جَٓاءَتْهُمْ اٰيَةٌ} kendilerine bir âyet -Resûlün sıdkına delâlet eder[1] bir alâmet- geldiği vakit de {قَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ حَتّٰى نُؤْتٰى مِثْلَ مَٓا اُوتِيَ رُسُلُ اللّٰهِ} "Allah'ın resullerine verilenin misli bize verilinceye kadar biz buna asla inanmayız" dediler. Kendilerine peygamberler gibi Cibrîl gelip vahy ü risâlet verilmedikçe ve bu suretle nübüvvet ve risâleti ve peygamberlerden sâdır olan muʿcizâtı kendi nefislerinde müşahede ve tecribe etmedikçe her ne delil gösterilirse gösterilsin Peygamber'e ve peygamberliğe inanmayacaklarını söylediler[2]. ❁ Rivayet olunduğuna göre Velîd b. Mugīre "nübüvvet hak olsa idi ben ona senden ehak olurdum. Çünkü ben senden büyüğüm ve senden zenginim" demiş idi. Ebu Cehil de "Abdimenaf oğulları bize şerefte muzâhame ettiler, nihâyet tam 'feres-i rihan', yani koşuda denk iki at gibi olduğumuz sırada 'bizden bir peygamber var ona vahy olunuyor' dediler; vallahi biz buna asla râzı olmayız ve ebeden ittibâʿ etmeyiz, meğer ki ona geldiği gibi bize de vahiy gelsin" demiş idi.[3] Ve daha diğer birçokları da kendilerine vahy ü risalet verilmesini istemişlerdir. بَلْ يُرِيدُ كُلُّ امْرِئٍ مِنْهُمْ اَنْ يُؤْتٰى صُحُفًا مُنَشَّرَةً [el-Müddessir 74/52][4]

Sonra birtakımları da ilm ü fen nâmına "eğer nübüvvet ve risalet mümkin olsa idi bu kadar ilm ü fennimizle bizim o peygamber denilenlerden daha evleviyetle [2048] peygamber olmamız ve peygamberliği nefsimizde müşahede ve tecribe edebilmemiz[5] lâzım gelirdi. Mâdem ki biz peygamber

---

1 B: "eden".
2 H: "söylerler".
3 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 187. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 587; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 637:
وذلك أن الوليد بن المغيرة قال: «والله لو كانت النبوة حقا، لكنت أولى بها منك؛ لأني أكبر منك سنا وأكثر منك مالا»، فأنزل الله تعالى هذه الآية.
وقال مقاتل: نزلت في أبي جهل بن هشام، وذلك أنه قال: زاحمنا بني عبد مناف في الشرف حتى إذا صرنا كفرسي رهان، قالوا: «منا نبي يوحى إليه»، والله لا نرضى به ولا نتبعه أبدا، إلا أن يأتينا وحي كما يأتيه، فأنزل الله تعالى «وإذا جاءتهم آية...»
4 "Yok, onlardan her kişi kendisine ayrı sahifelerle tezkireler dağıtılmasını istiyor."
5 B: "etmemiz".

olamıyoruz ve peygamberliği nefsimizde tecribe edemiyoruz o hâlde bir numûnesini nefsimizde fennen müşahede ve tecribe edinceye kadar aklî, naklî her ne delil gösterilirse gösterilsin hiçbir kitaba inanmayız, hurafe der geçeriz" diyegelmişlerdir.

{اَللّٰهُ اَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ} Allah risaletini -İbn Kesîr ve Hafs'tan mâʿadâ kıraatlere göre "risâlâtını"- nereye vereceğini daha iyi bilir. {سَيُصِيبُ الَّذٖينَ اَجْرَمُوا صَغَارٌ عِنْدَ اللّٰهِ وَعَذَابٌ شَدٖيدٌ بِمَا كَانُوا يَمْكُرُونَ} mücrim olanlara Allah yanında küçüklük ve yaptıkları mekir sebebiyle gayet şiddetli bir azab isabet edecektir. Kibr ü azametlerine mukabil huzûr-ı ilâhîde zillet ve hakaret, mekirlerinden dolayı da azâb-ı şedîd ile musâb ve muʿazzeb olacaklardır.

Hâsılı:

فَمَنْ يُرِدِ اللّٰهُ اَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْاِسْلَامِۚ وَمَنْ يُرِدْ اَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقاً حَرَجاً كَاَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَٓاءِۜ كَذٰلِكَ يَجْعَلُ اللّٰهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذٖينَ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿١٢٥﴾ وَهٰذَا صِرَاطُ رَبِّكَ مُسْتَقٖيماًۜ قَدْ فَصَّلْنَا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَذَّكَّرُونَ ﴿١٢٦﴾ لَهُمْ دَارُ السَّلَامِ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَهُوَ وَلِيُّهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٢٧﴾

[2049] **Meâl-i Şerîfi**

Hâsılı Allah her kimi hidâyetine erdirmek isterse, İslâm'a sînesini açar, gönlüne genişlik verir. Her kimi de dalâlete bırakmak isterse onun da kalbini daraltır, öyle sıkıştırır ki sanırsın öfkesinden göğe çıkacak. İmana gelmezleri Allah o murdarlık içinde hep böyle bırakır (125). Bu İslâm ise doğrudan doğru Rabbinin yolu; cidden aklını başına alacak bir kavim için âyetleri tafsil eyledik (126). Rablerinin indinde selâm yurdu "dâru's-selâm" onlarındır, bütün yapacak oldukları işlerde kendilerinin velîsi de O'dur (127).[1]

1 H: "Hâsılı Allah her kimi hidâyetine erdirmek isterse, İslâm'a sînesini açar. Ve her kimi dalâlete bırakmak isterse onun da kalbini öyle sıkıştırır ki sanırsın öfkesinden göğe çıkacak. İmansız kimseleri Allah o murdarlık içinde hep böyle bırakır (125). Bu İslâm ise doğrudan doğru Rabbinin yolu; cidden aklını

Kıraat: ضَيِّقًا bütün İbn Kesîr kıraatinde يا şeddesiz olarak, mütebâkī kıraatlerde ise teşdîd ile okunur ki "meyyit" ve "meyt" gibi, mâna birdir. حَرَجًا Nâfi' ve Âsım'dan Ebû Bekir kıraatinde râ'nın kesriyle حَرِجًا, mütebâkīsinde feth ile okunur. Biri doğrudan doğru sıfat-ı müşebbehe, biri de mübâlağaten tavsîf bi'l-masdardır ki son derece dar ve cidden darlık, tıkanmış kalmış ve açılmaz, geçilmez tıkanıklık demektir. يَصَّعَّدُ İbn Kesîr kıraatinde sâd'ın sükûnuyla "su'ûd"dan يَصْعَدُ, Âsım'dan Ebû Bekir elif ile تصاعد'den يَصَّاعَدُ, bâkīsinde تصعد'den يَصَّعَّدُ okunur ki öbürünün aslı يتصاعد, bunun aslı da يتصعّد'dür.

{فَمَنْ يُرِدِ اللّٰهُ اَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْاِسْلَامِ} İmdi Allah her kime hidâyet murad eder, doğruca kendine erdirmek isterse İslâm için sadrını şerh eder; hakkı ve tekâlîf-i Hakk'ı kabul için nefsine öyle bir kābiliyet verir ki iman ve tâatle göğsü[1] genişler, kalbi ferahlanır, münşerih olur. Mâlumdur ki göğüs genişliği kuvvet-i teneffüs ve tahammüle delâlet eder. Göğsün açılması, geniş geniş nefes alması da kalbin ferahlanmasını istilzam eyler. Ve bu suretle "inşirâh-ı sadr" hem kuvvet ve tahammülden, hem de neşât u ferahtan kinaye olur. Burada İslâm için "şerh-i sadr" da nefse hakkı seve seve [2050] kabûle müheyyâ ve mâni' u münâfîden musaffâ bir kābiliyet bahşetmekten kinayedir. Nitekim Aleyhissalâtü vesselâm, bu şerh-i sadr sual olunduğu zaman buyurmuştur ki: نُورٌ يَقْذِفُهُ اللّٰهُ فِي قَلْبِ الْمُؤْمِنِ فَيَنْشَرِحُ لَهُ وَيَنْفَتِحُ "Bir nûrdur ki Allah onu mü'minin kalbine atar o da onunla münşerih olur açılır." Bunun üzerine ashâb "yâ Resûlallah, onun tanınacak bir emaresi var mıdır?" demişler, Resûlullah da نعَمْ، اَلْإِنَابَةُ إِلَى دَارِ الْخُلُودِ وَالْإِعْرَاضُ عَنْ دَارِ الْغُرُورِ وَالْإِسْتِعْدَادُ لِلْمَوْتِ قَبْلَ نُزُولِهِ "Evet, dâr-i hulûde inâbe ve teveccüh, dâr-i gurûrdan i'râz ve ölüme nüzûlünden evvel hazırlanmaktır" buyurmuştur.[2]

---

başına alacak bir kavim için âyetleri tafsil eyledik (126). Rablerinin indinde "dâru's-selâm" onlarındır, bütün yapacak oldukları işlerde kendilerinin velîsi de O'dur (127)".

1 M: "göğüs".

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 187. Krş. Abdürrezzâk, *Tefsîr*, II, 62; Saîd b. Mansûr, *es-Sünen,* V, 88; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 76; Hâkim, *el-Müstedrek,* IV, 346; Ebussuud, *İrşâdü'l-'akli's-selîm,* III, 183: ولما نزلت هذه الآية سئل رسول الله صلى الله عليه وسلم عن شرح الصدر، ما هو؟ فقال: «نور يقذفه الله في قلب المؤمن، فينشرح له وينفسح»، قالوا: فهل لذلك من أمارة يعرف بها؟ قال: «نعم: الإنابة إلى دار الخلود، والتجافي عن دار الغرور، والاستعداد

İşte Allah, hidâyet murad ettiği kimsenin kalbine böyle bir nûr verir, o kimse de iman ve islâm ile son derece münşerih ve münbasıt olur. Hakkı kabul ve tekâlîf-i Hakk’ı icrâ etmekten canı sıkılmaz, zahmet ve ıztırap duymaz, bilakis neş’e ve neşat duyar. {وَمَنْ يُرِدْ اَنْ يُضِلَّهُ} Allah her kimi de yolundan şaşırmak ve sapıtmak murad ederse {يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقاً حَرَجاً} göğsünü daraltır, sıkar, son derece tıkar bunaltır. Hem öyle alelâde ve kısaca bir yokuşa değil {كَاَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَٓاءِ} sanki dik yukarı göğe tırmanıyormuş gibi olur. Göğe tırmanmak kendisince nasıl nâkābil-i icrâ bir külfet ve zahmet ise, iman ve islâm, kabûl-i hak ve icrâ-yı itâat de ona o derece güç gelir. İslâm ve istikāmet deyince canı sıkılır, daralır, bunalır. “Of” der dayanır, tıkanır, yan büker, yoldan çıkar, içinden çıkılmaz bataklara batar gider. O artık inşirâhı doğrulukta ve selâmette değil, eğrilikte ve felâkette arar. {كَذٰلِكَ يَجْعَلُ اللّٰهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذٖينَ لَا يُؤْمِنُونَ} İşte Allah, iman etmeyenlerin üzerine pisliği, o son derece nefret ve istikrah ile karşılanması lâzım gelen küfür azab ve ıstırabını böyle dıyk-ı [2051] sadr ve kalb tıkanmasıyla tahmil ve tahsis eder. Böyle hizlân iledir ki Allah onları küfür pisliğinin, küfür azâbının istîlâsı altında bırakır. {وَهٰذَا} Ve bu, yani İslâm, inşirâh-ı sadr ile Hakk’a ittibâ‘ ve inkıyad {صِرَاطُ رَبِّكَ مُسْتَقٖيماً} Rabbinin dosdoğru, eğilmez bükülmez caddesidir. {قَدْ فَصَّلْنَا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَذَّكَّرُونَ} Artık tezekkür edecek, düşünüp anlayacak olanlar için bu yolun bütün alâmetlerini, nişanlarını, belliklerini Kur’an’da şüphesiz tafsil ve beyan ettik. {لَهُمْ دَارُ السَّلَامِ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَهُوَ وَلِيُّهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} Bunları tezekkür eden, hatırda tutup hayatında tatbik ederek giden kavim, zümre için hepsinin Rabbi olan Allah teâlâ indinde bir dârü’s-selâm vardır. Ve Allah onların o hayatta yaptıkları amelleri sebebiyle velîsi, veliyyü’l-emri, dostu, mu‘îni, nâsırıdır[1].

“es-Selâm”, Allah’ın esmâ-i hüsnâsından bir isim veya selâmet mânasına masdar veya “selâmün aleyküm / aleykümü’s-selâm” diye selâm verip almanın ismidir ki “dârü’s-selâm” bu üç mânadan her biriyle her korkudan sâlim selâmet evi, selâmet vatanı demek olur. O hâlde, şimdi şunu tezekkür et:

للموت قبل نزول الموت.»

1 B: “nasîridir”.

وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ جَم۪يعاًۚ يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ قَدِ اسْتَكْثَرْتُمْ مِنَ الْاِنْسِۚ وَقَالَ اَوْلِيَٓاؤُ۬هُمْ مِنَ الْاِنْسِ
رَبَّنَا اسْتَمْتَعَ بَعْضُنَا بِبَعْضٍ وَبَلَغْنَٓا اَجَلَنَا الَّذ۪ٓي اَجَّلْتَ لَنَاۜ قَالَ النَّارُ مَثْوٰيكُمْ خَالِد۪ينَ
ف۪يهَٓا اِلَّا مَا شَٓاءَ اللّٰهُۜ اِنَّ رَبَّكَ حَك۪يمٌ عَل۪يمٌ ﴿١٢٨﴾ وَكَذٰلِكَ نُوَلّ۪ي بَعْضَ الظَّالِم۪ينَ بَعْضاً
بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ۟ ﴿١٢٩﴾ يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِ اَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَقُصُّونَ عَلَيْكُمْ
اٰيَات۪ي وَيُنْذِرُونَكُمْ لِقَٓاءَ يَوْمِكُمْ هٰذَاۜ قَالُوا شَهِدْنَا عَلٰٓى اَنْفُسِنَا وَغَرَّتْهُمُ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا
وَشَهِدُوا عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ اَنَّهُمْ كَانُوا كَافِر۪ينَ ﴿١٣٠﴾

[2052] **Meâl-i Şerîfi**

O hepsini toplayıp haşredeceği gün; "ey cin maʿşeri! Hakīkaten şu inse çok ettiniz!" diye, bunların insten olan yardakları, "yâ Rabbenâ", diyecekler, "yekdiğerimizden istifade ettik ve bizim için takdir buyurmuş olduğun ecele yettik". Buyuracak ki: "Ateş ikāmetgâhınız, Allah'ın dilediği zamanlardan başka hepiniz ondasınız. Hakikat[1] Rabbin Hakîm'dir, habîrdir[2]" (128). Ve işte Biz, zâlimlerin bazısını bazısına kesbleri sebebiyle böyle dost ederiz (129). Ey ins ü cin maʿşeri! İçinizden size âyetlerimi anlatır ve bu gününüzün gelip çatacağını haber verir peygamberler gelmedi mi? "Yâ Rabbenâ!", diyecekler, "kendilerimizin aleyhine şâhitleriz". Evet, dünyâ hayat onları aldattı da kendi aleyhlerinde olarak kâfir idiklerine şâhid oldular (130).[3]

[2053] {وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ جَم۪يعاً} Düşün ki bir gün gelecek Allah o ins ü cinnin hepsini bir yere toplayacak; {يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ قَدِ اسْتَكْثَرْتُمْ مِنَ الْاِنْسِ} "ey maʿşer-i

---

1 B: "hakikaten".
2 B: "Alîm'dir, Hakîm'dir".
3 H: "Hem de hepsini toplayıp haşredeceği gün ki; 'ey cin maʿşeri! Hakīkaten şu inse çok ettiniz!' buyuracak, bunların insten olan yardakları, 'yâ Rabbenâ', diyecekler, 'yekdiğerimizden istifade ettik ve bizim için takdir buyurmuş olduğun ecele yettik'. Buyuracak ki: 'Ateş ikāmetgâhınız, Allah'ın dilediği zamanlardan başka hepiniz ondasınız. Hakikat Rabbin Hakîm'dir, habîrdir' (128). Ve işte Biz, zâlimlerin bazısını bazısına kesbleri sebebiyle böyle dost ederiz (129). Ey ins ü cin maʿşeri! İçinizden size âyetlerimi anlatır ve bu gününüzün gelip çatacağını haber verir peygamberler gelmedi mi? 'Yâ Rabbenâ!', diyecekler, 'nefislerimizin aleyhine şâhitleriz'. Evet, dünyâ hayat onları aldattı da kendi aleyhlerinde olarak kâfir idiklerine şâhid oldular (130)".

cin, ey cin cemaati, ey gizli şeytan cemiyetleri; insten çoğuna göz diktiniz, çok iğvâ ve idlâl ettiniz, pek çoklarını azıttınız, sapıttınız, insanlıktan çıkardınız, cin sürüsüne kattınız da avanenizi, cemiyetinizi çoğalttınız ha!" diyerek haşredecek. {وَقَالَ اَوْلِيَٓاؤُهُمْ مِنَ الْاِنْسِ} O cin maʿşerinin insten olan dostları da o hâlde[1] diyecek ki {رَبَّنَا اسْتَمْتَعَ بَعْضُنَا بِبَعْضٍ} "ey Rabbimiz, biz birbirimizden intifâʿ ettik" ❁ Cinler inse şehevât yollarını ve vesâitini gösterdiler, mekr ü hudʿa, tezvir ve erâcif, sihr ü efsun usullerini, eğri yollardan gidip yalan dolanla iş yapmak, fesad saçıp gizlenmek çarelerini öğrettiler. Bu suretle ins, cinden intifâʿ etti, zevkler, safâlar yaptı. İnsin bunları rızâlarıyla kabul etmesinden ve teshîlât göstererek muʿâvenette bulunmasından da cin intifâʿ etti, murad ve maksûduna erdi. "Binâenʿaleyh bu babda mes'ûliyet yalnız cin dostlarımızın değildir. Doğrusu biz yekdiğerimizden istifade ettik {وَبَلَغْنَٓا اَجَلَنَا الَّذ۪ٓي اَجَّلْتَ لَنَا} ve bizim için tâyin ve tesmiye ettiğin ecelimize yettik; bize verdiği mühletin nihâyetine erdik." ❁ Yani sûrenin başında وَاَجَلٌ مُسَمًّى عِنْدَهُ ثُمَّ اَنْتُمْ تَمْتَرُونَ [6/2] diye beyan olunan ecel-i müsemmâ, bu gāye-i müddet, bu yevm-i haşr u kıyamet geldi çattı" diye iʿtirâf-ı zünûb ile cin[2] dostlarına muʿâvenet ve mes'ûliyetlerine iştirak eyleyecekler. Allah da ne diyecek bilir misiniz? {قَالَ النَّارُ مَثْوٰيكُمْ خَالِد۪ينَ ف۪يهَٓا اِلَّا مَا شَٓاءَ اللّٰهُ} Muhakkak diyecek ki ve hatta ezelde demiştir ki "o ateş, nâr-ı cehennem mesvânız, ikāmetgâhınız, yatağınızdır. Orada ins ü cin hepiniz muhalleden kalacaksınız, ancak [2054] Allah'ın dilediği müddet müstesnâ". إِلَّا مَنْ شَاءَ الله buyurulmayıp da اِلَّا مَا شَٓاءَ اللّٰهُ buyurulmasından anlaşılır[3] ki hulûd-ı nârdan bu istisnâ bazı eşhâsa değil, bazı ezmâna aittir. Ve beyan olunduğuna göre Allah'ın dilediği bazı zamanlar küffâr ateşten çıkarılıp soğuğa, zemherîre atılacak, sonra yine nâra iade olunacaktır. {اِنَّ رَبَّكَ حَك۪يمٌ عَل۪يمٌ} Şüphe yok ki Rabbin hem bir hakîm, hem bir alîmdir. Yaptığını hikmetle muhkem yapar ve ins ü cin bütün sekaleynin de gizli açık bütün hâllerini ve lâyık oldukları cezâları bilir. Hükmünü meşiyyetini bilerek verir. İşte Allah'ın hepsini öyle

1 H: "muhakkak".
2 H: "aynı".
3 H: "anlaşılıyor".

diyerek haşredeceği ve cin dostu insin öyle hakîm ve alîm olan Rabbinin de böyle dediği günü düşün. {وَكَذٰلِكَ نُوَلّ۪ي بَعْضَ الظَّالِم۪ينَ بَعْضاً بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ} Ve işte biz zâlimleri kesbedegeldikleri -kesbini itiyad ettikleri- müktesebatları sebebiyle birbirlerine böyle[1] dost yaparız. ۞ Kesbleri, âdetleri birbirlerine benzeyenler birbirlerini görmeseler bile uzaktan uzağa birbirlerine dost olurlar, yekdiğerini müdafaa ve mes'ûliyetlerine iştirak ederler. İns ü cinden zâlimler, haksızlar da kesbde müşareket ve mücânesetlerinden dolayı yekdiğerini mâzur göstermek isterken haşir günü iʿtirâf-ı cürmde ve mes'ûliyet ü cezâda birbirlerine iştirak ederek hem kendi cürümlerini ikrar hem dostları aleyhinde şehadet eylerler ki ilm-i hikmet-i ilâhiyede bu bir kāidedir. Bunun için yevm-i haşrde Allah يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ قَدِ اسْتَكْثَرْتُمْ مِنَ الْاِنْسِ diye maʿşer-i cinni ins hesâbına tevbih ettiği zaman cin hiçbir cevap vermediği hâlde onların insten olan dostları, dostlukları muktezâsınca ortaya atılarak mes'ûliyeti üzerlerine alarak cinni mâzur göstermeye çalışırken yekdiğerinden istifade ederek müştereken mücrim olduklarını itiraf edecekler ve bu suretle cinnin ayrı, insin ayrı bir maʿşer değil, hey'et-i mecmûʿasının bir maʿşer; aynı vicdan, aynı kesb, aynı mes'ûliyet taşıyan ve aynı [2055] cezâya mustahik bulunan bir hey'et-i ictimâʿiye olduklarını ikrar ve isbat eyleyeceklerdir. Ve hakîm ü alîm olan Rabbü'l-âlemîn de النَّارُ مَثْوٰيكُمْ خَالِد۪ينَ ف۪يهَٓا اِلَّا مَا شَٓاءَ اللّٰهُ hükmünü verirken hepsine birden şu hitâb-ı tevbîhi yapacaktır:

{يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِ} Ey cinn ü ins maʿşeri! Ey gizli ve açık şeytanlarla tebaʿalarından müteşekkil olan cemâʿat-i sekaleyn! {اَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ} Size sizden resuller gelmedi mi? {يَقُصُّونَ عَلَيْكُمْ اٰيَات۪ي} Onlar size Benim âyetlerimi nakl ü beyan ediyor. {وَيُنْذِرُونَكُمْ لِقَٓاءَ يَوْمِكُمْ هٰذَا} ve bu gününüzün, bu korkunç haşr gününün bu dehşetli telâkīsini haber vererek sizi inzar ve tahzir eyliyorlar değil mi idi? -Bütün o maʿşer-i cinn ü ins bu hitâb-ı tevbîhe cevâben {قَالُوا شَهِدْنَا عَلٰٓى اَنْفُسِنَا} biz kendi nefislerimiz, vicdanlarımız, hakk-ı şuurlarımız aleyhine şehadet ettik. Evet bizden resuller geldi, fakat biz onlara 'yalan, Allah öyle bir şey indirmedi, göndermedi[2]' dedik, şeytanet

---

1 B -"böyle".
2 B -"göndermedi".

ve zevk için hakka bâtıl, bâtıla hak dedik قَدْ جَٓاءَنَا[1] نَذ۪يرٌ فَكَذَّبْنَا وَقُلْنَا مَا نَزَّلَ اللّٰهُ مِنْ شَيْءٍ [el-Mülk 67/9][2] demişlerdir. {وَغَرَّتْهُمُ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا} Ve çünkü içinde bulundukları alçak hayat, dünya denilen hayat onları mağrur etti, aldattı {وَشَهِدُوا عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ اَنَّهُمْ كَانُوا كَافِر۪ينَ} bundan dolayı kendi aleyhlerinde, kendi nefislerine ve vicdanlarına karşı hepsi dünyada kâfir olduklarına şehadet ettiler. -Yani hepsi kendilerinin peygamberlere ve onların tebliğ ettikleri âyâtullâha kâfir olduklarını ve yaptıkları fenalıkların birçoğunu da bile bile yaptıklarını dünyada kendi nefislerinde ve vicdanlarında bilirler ve kendilerine karşı böyle şehadet ederler. Âhirete böyle gidecek olanlar o gün yevm-i haşrda huzûr-i ilâhîde de[3] o suâle [2056] karşı yine böyle kendi kendilerine müttefikan şehadet edeceklerdir. -İns ü cin mecmûʿunun bir maʿşer olabilmesinden anlaşılır ki maʿşer-i insin rusülü maʿşer-i cinnin de rusülü demektir. Ve her peygambere ins ü cin şeytanlarının düşman olması bununla da alâkadardır. Ve bâhusus Hâtemü'l-Enbiyâ'nın "Resûlü's-sekaleyn" olduğunda şüphe yoktur. Nitekim Bûsirî bunu şu beytiyle anlatmıştır:

مُحَمَّدٌ سَيِّدُ الْكَوْنَيْنِ وَالثَّقَلَيْنِ
وَالْفَرِيقَيْنِ مِنْ عَرَبٍ وَمِن عَجَمِ

ذٰلِكَ اَنْ لَمْ يَكُنْ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرٰى بِظُلْمٍ وَاَهْلُهَا غَافِلُونَ ﴿١٣١﴾ وَلِكُلٍّ دَرَجَاتٌ مِمَّا عَمِلُواۜ
وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ ﴿١٣٢﴾ وَرَبُّكَ الْغَنِيُّ ذُوالرَّحْمَةِۜ اِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ وَيَسْتَخْلِفْ
مِنْ بَعْدِكُمْ مَا يَشَٓاءُ كَمَٓا اَنْشَاَكُمْ مِنْ ذُرِّيَّةِ قَوْمٍ اٰخَر۪ينَۜ ﴿١٣٣﴾ اِنَّ مَا تُوعَدُونَ لَاٰتٍۙ وَمَٓا
اَنْتُمْ بِمُعْجِز۪ينَ ﴿١٣٤﴾ قُلْ يَا قَوْمِ اعْمَلُوا عَلٰى مَكَانَتِكُمْ اِنّ۪ي عَامِلٌۚ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَۙ مَنْ
تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِۜ اِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ ﴿١٣٥﴾

---

1 H: "جاءكم";

H, M ve B +"بشير و".

2 "…Doğrusu bize gocundurucu bir peygamber (bir nezîr) geldi, fakat biz ona inanmadık ve 'Allah hiçbir şey indirmedi (…)' diye tekzib ettik…"

3 H -"de".

[2057] **Meâl-i Şerîfi**

Bu şundan ki, Rabbin memleketleri ahâlisi gāfil hâldeler iken zulm ile helâk edici değildir (131). Ve her biri için amellerinden dereceler vardır, Rabbin ne işlediklerinden gāfil de değil (132). Rabbin ganî, merhametli; yoksa dilerse sizi ortadan kaldırır, arkanızdan yerinize dilediğini getirir, nasıl ki sizi başka bir kavmin zürriyetinden inşâ buyurdu (133). Size edilen vaʿd ü vaʿîd muhakkak başınıza gelecektir. Siz onun önüne geçemezsiniz (134). "Ey kavmim" de, "bütün kuvvetinizle yapın yapacağınızı, ben vazifemi yapıyorum. Artık yakında bileceksiniz dünya evinin sonu kimin olacak? Şu muhakkak ki zâlimler felah bulmazlar" (135).[1]

Hele şu hâlde bulunan zâlimler nasıl felah bulabilirler ki:

وَجَعَلُوا لِلّٰهِ مِمَّا ذَرَاَ مِنَ الْحَرْثِ وَالْاَنْعَامِ نَص۪يبًا فَقَالُوا هٰذَا لِلّٰهِ بِزَعْمِهِمْ وَهٰذَا لِشُرَكَٓائِنَاۚ
فَمَا كَانَ لِشُرَكَٓائِهِمْ فَلَا يَصِلُ اِلَى اللّٰهِۚ وَمَا كَانَ لِلّٰهِ فَهُوَ يَصِلُ اِلٰى شُرَكَٓائِهِمْۜ سَٓاءَ مَا يَحْكُمُونَ
﴿١٣٦﴾ وَكَذٰلِكَ زَيَّنَ لِكَث۪يرٍ مِنَ الْمُشْرِك۪ينَ قَتْلَ اَوْلَادِهِمْ شُرَكَٓاؤُ۬هُمْ لِيُرْدُوهُمْ وَلِيَلْبِسُوا
عَلَيْهِمْ د۪ينَهُمْۜ وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ مَا فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ ﴿١٣٧﴾ وَقَالُوا هٰذِه۪ٓ اَنْعَامٌ وَحَرْثٌ
حِجْرٌۗ لَا يَطْعَمُهَٓا اِلَّا مَنْ نَشَٓاءُ بِزَعْمِهِمْ وَاَنْعَامٌ حُرِّمَتْ ظُهُورُهَا وَاَنْعَامٌ لَا يَذْكُرُونَ اسْمَ
اللّٰهِ عَلَيْهَا افْتِرَٓاءً عَلَيْهِۜ سَيَجْز۪يهِمْ بِمَا كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴿١٣٨﴾ وَقَالُوا مَا ف۪ي بُطُونِ هٰذِهِ
الْاَنْعَامِ خَالِصَةٌ لِذُكُورِنَا وَمُحَرَّمٌ عَلٰٓى اَزْوَاجِنَاۚ وَاِنْ يَكُنْ مَيْتَةً فَهُمْ ف۪يهِ شُرَكَٓاءُۜ سَيَجْز۪يهِمْ
وَصْفَهُمْۜ اِنَّهُ حَك۪يمٌ عَل۪يمٌ ﴿١٣٩﴾ قَدْ خَسِرَ الَّذ۪ينَ قَتَلُٓوا اَوْلَادَهُمْ سَفَهًا بِغَيْرِ عِلْمٍ وَحَرَّمُوا
مَا رَزَقَهُمُ اللّٰهُ افْتِرَٓاءً عَلَى اللّٰهِۜ قَدْ ضَلُّوا وَمَا كَانُوا مُهْتَد۪ينَ ﴿١٤٠﴾

---

1 H: "Hakikat bu, çünkü Rabbin o memleketleri ahâlisi gāfil hâldeler iken zulm ile helâk etmiş değil (131). Her biri için amellerinden dereceler var, ve Rabbin ne işlediklerinden gāfil değil (132). Rabbin ganî, merhametli; yoksa dilese sizi ortadan kaldırır, arkanızdan yerinize dilediğini getirir, nasıl ki sizi başka bir kavmin zürriyetinden inşâ buyurdu (133). Size edilen vaʿd ü vaʿîd muhakkak başınıza gelecektir. Siz onun önüne geçemezsiniz (134). 'Ey kavmim' de, 'bütün kuvvetinizle yapın yapacağınızı, ben vazifemi yapıyorum. Artık yakında bileceksiniz dünya evinin sonu kimin olacak? Şu muhakkak ki zâlimler felah bulmazlar' (135)".

[2058] **Meâl-i Şerîfi**

Tuttular Allah için O'nun yarattıklarından, hars ve enʿâmdan bir hisse ayırdılar, zuʿmlarınca "şu" dediler "Allah için, [2059] şu da şerîklerimiz için". Amma şerîkleri için olan Allah tarafına geçmez, Allah için olana gelince o şerîkleri tarafına geçer; ne fena hükûmet yapıyorlar! (136) Yine bunun gibi müşriklerden çoğuna evlâdlarını öldürmeyi de o taptıkları şerîkler iyi bir şey gibi gösterdi[1], hem kendilerini ifnâ etmek için hem dinlerini berbad edip şaşırmak için. Eğer Allah dilese idi bunu yapmazlardı, o hâlde bırak onları uydurdukları kanunlarla ne hâlleri varsa görsünler (137). Zuʿmlarınca dediler ki: "Şunlar ilişilmez enʿâm ve hars, bunları ancak dilediğimize yedireceğiz. Şunlar da sırtları haram edilmiş, enʿâm". Diğer birtakım enʿâmı da Allah'ın ismini anmadan boğazlarlar, hep bunları Allah'a iftira ederek yaparlar, iftira ettikleri için Allah yakında cezâlarını verecek (138). Bir de şu enʿâmın karınlarındaki yavrular sırf erkeklerimizin, kadınlarımıza ise haram; eğer ölü doğarsa o vakit onda hepsi ortak" dediler. Allah onlara isnadlarının cezâsını yakında verecek, her hâlde O Hakîm'dir, Alîm'dir (139). Bilgisizlikle, düşüncesizlikle evlâdlarını öldürenler ve Allah'ın kendilerine merzuk buyurduğu nimetleri Allah'a iftira ederek haram ve memnûʿ kılanlar şüphe yok ki ziyan ettiler, şüphe yok ki yanlış gittiler ve hiçbir zaman muvaffak olmadılar (140).

{وَجَعَلُوا لِلّٰهِ مِمَّا ذَرَاَ مِنَ الْحَرْثِ وَالْاَنْعَامِ نَصِيباً} Müşrikler diğer zulümlerinden başka bir de tuttular Allah'a halk ettiği şeylerden, hars ü enʿâmdan -hâsılât ve hayvânâttan- bir hisse tâyin ettiler. Buna mukabil bir hisse de uydurdukları şerîklere ayırdılar da {فَقَالُوا هٰذَا لِلّٰهِ بِزَعْمِهِمْ وَهٰذَا لِشُرَكَٓائِنَا} zuʿmlarınca "şu Allah'ın, şu da şerîklerimizin" dediler {فَمَا كَانَ لِشُرَكَٓائِهِمْ فَلَا يَصِلُ اِلَى اللّٰهِ}[2] fakat[3] şerîklerine ait olan Allah'a vâsıl olmaz, Allah uğruna sarf edilmez {وَمَا كَانَ لِلّٰهِ فَهُوَ يَصِلُ اِلٰى شُرَكَٓائِهِمْ} Allah'a ait olan ise şerîklerine vâsıl

---

1 H: "Yine bunun gibi müşriklerden çoğuna evlâdlarını öldürmeyi de iyi bir şey gibi gösterdi o taptıkları şerîkler".

2 M: "شركائهم".

3 H: "İmdi".

olur, onlar uğruna sarf edilir. [2060] Binâenʿaleyh bi'n-netîce hiçbirinin hayrı olmaz, hepsi heba olur gider. {سَآءَ مَا يَحْكُمُونَ} Bunların hükümleri ne fena hükümdür! ❁ Allah'ın halkına başkalarını teşrîk etmek, Allah için dediklerinde de Allah'ın şerʿini değil, kendi zuʿmlarını esas ittihaz eylemek ve sonra uydurup, uydukları şerîklerini Allah'a tercih edip bi'n-netîce Allah için hiçbir şey yapmamış olmak ve Allah'ın yarattığı ve kendilerine nasip ettiği mâl ü menâli[1] bu suretle boş boşuna sarf ü istihlâk edip hiçbir hayır kazanmamak ne câhilâne, ne zâlimâne, ne bedbahtâne bir hükümdür, ne büyük hüsrandır!

Rivayet olunduğuna göre Arap müşrikleri ekip diktikleri harstan ve yetiştirdikleri deve, sığır, koyun, keçi hayvânâttan bazı şeyleri kendi fikirlerince Allah için, bazı şeyleri de diğer ilâhları nâmına tâyin eder, ayırırlar ve bir şahsın vâridâtından böyle iki nevi masraf çıkardı. Allah için dediklerini müsafire ve fukaraya, diğer ilâhları için ayırdıklarını da onların mesârifine ve huzurlarında yapılacak âyine, kesilecek kurbanlara, hademe ücreti vesâireye sarf ederlerdi. Sonra bakarlar Allah için diye ayırdıkları iyi çıkar, neşv ü nemâ bulursa dönerler onu ilâhlarına tahsis ederler. Fakat ilâhları için ayırdıkları iyi çıkarsa onu onlar nâmına bırakırlar "Allah ganîdir, bunlar fakirdir" derler. Ve bu suretle ilâhlarını Allah'a tercih ederler ve Allah için ayırdıklarını onlara sarf ederler, fakat onlar için ayırdıklarını[2] Allah için sarf etmezlerdi[3] ki işte bu âyetlerde Arap müşriklerinin akl ü fikir kabul etmez cehâlet ü dalâletlerine, hayât-ı iktisâdiye ve ictimâʿiyelerindeki perişanlıklara müteʿallik bazı fenalıkları beyan olunurken evvelâ bu âyet ile bu âdet ve mezhebe işaret olunarak bunun amelî nokta-i nazardan bütün seyyiâtın umdesi ve sebeb-i aslîsi

1 B: "menâl".
2 B -"onlara sarf ederler, fakat onlar için ayırdıklarını".
3 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 591; Abdürrezzâk, *Tefsîr,* II, 66; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XII, 131-135:
«وجعلوا لله» يعني وصفوا لله «مما ذرأ» يعني مما خلق «من الحرث والأنعام نصيبا فقالوا هذا لله بزعمهم وهذا لشركائنا» يعني النصيب لآلهتهم، مثل ذلك فما أخرج الله من بطون الأنعام وظهورها من الحرث، قالوا: هذا لله فيتصدقون به على المساكين وما أخرج الله من نصيب الآلهة أنفقوه عليها فإن زكا نصيب الآلهة ولم يزك نصيب الله تركوه للآلهة، وقالوا: لو شاء الله لأزكى نصيبه، وإن زكا نصيب الله ولم يزك نصيب الآلهة: خدجت أنعامهم وأجدبت أرضهم، وقالوا: ليس لآلهتنا بد من نفقة فأخذوا نصيب الله فقسموه بين المساكين والآلهة نصفين، فذلك قوله: «فما كان لشركائهم» يعني لآلهتهم مما خرج من الحرث والأنعام «فلا يصل إلى الله» يعني إلى المساكين «وما كان لله فهو يصل إلى شركائهم» يعني آلهتهم يقول الله: «ساء» يعني بئس «ما يحكمون». يقول: لو كان معي شريك كما يقولون ما عدلوا في القسمة أن يأخذوا مني ولا يعطوني.

olduğu gösterilmiştir. Maʿamâfîh âyetin sûret-i ifadesi iyice mülahaza [2061] edildiği zaman anlaşılır ki bu yalnız[1] Arap müşriklerinin bu âdet ve mezhebini tasvir değil, ale'l-umûm müşrikliğin amelî nokta-i nazardan[2] milletleri nasıl mesârif-i bîhûdeye giriftar ve nasıl bir maraz-ı iktisâdîye dûçar edip dînî, dünyevî perişanlıklarla âkıbet hüsrânına sürüklediğini göstermektedir. Burada iman ile şirki evvelâ biri iʿtikādî biri amelî olmak üzere iki nokta-i nazarla mülâhaza etmelidir. Evvelâ, iʿtikādî nokta-i nazardan bir mü'min-i muvahhid Allah'tan başka hakem ve Allah'ın hükmünden başka hüküm tanımadığı için bütün aʿmâl ü harekâtında yalnız o nokta-i nazarla hareket etmek ve binâenʿaleyh kâr u kesbinde Allah'tan başkasının hükmü nâmına bir kazanç sevdâsında bulunmayacağı gibi, Allah'tan başkasının hükmü nâmına bir masraf da yapmamak ve ne sarf ederse yalnız hak ve adl olan hükmullah nâmına ve yalnız kānûn-ı ilâhîye tevfîkan bir masraf ihtiyar etmek iktizâ eder. Ve böyle olan masrafların da hepsi âkıbet itibariyle mahz-ı hayr ve müfîd olur. İʿtikādî nokta-i nazardan böyle olan bir mü'min-i muvahhid bu iman ve itikadını amelî nokta-i nazardan da böyle tatbik edebilirse iʿtikāden ve amelen mü'min-i tâm bir müslim-i kâmil olur. Ve "âkıbetü'd-dâr" onun, o itikad ve amelde bulunanların olur. Bu itikadını ameliyyâtta tatbik edemezse o zaman da iʿtikāden mü'min olmakla beraber amelen bir müşrik vaziyetinde bulunur ve fâsık olur. Ve bundan dolayıdır ki velev bi'z-zarûre olsun müşriklerin taht-ı tâbiʿiyetinde kalıp hükümlerine ve amellerine itaat ve iştirak etmek mecbûriyetinde bulunanlar iʿtikādî veya amelî şirke sürüklenmekten hâlî kalamazlar. Kalben ve iʿtikāden muhalefetle beraber muvâfakat-i ameliye şirk-i amelîyi, kalben rızâ ise şirk-i iʿtikādîyi istilzam eyleyeceğinden[3] bâlâda وَاِنْ اَطَعْتُمُوهُمْ اِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ [6/121] buyurulmuş idi. Hâsılı tevhîdin ilk netîce-i ameliyesi her yaptığı masrafı yalnız Allah için yaptıran bir iktisâd-ı amelîdir. Şirke gelince: [2062] İʿtikādî

---

1 B -"bu yalnız".
2 M: "nazarından".
3 H: "edeceğinden".

nokta-i nazardan şirk, Allah'tan başka gizli veya açık perestiş edecek mâbud, hükmüne ittibâʿ edilecek hakem tanımak demek olduğu için bir müşrik harekâtında bazen Allah'ı dahi hesâba katmak hiss ü ihtiyâcından vâreste kalamamakla beraber, ekseriya kendisine daha yakından müessir farz ettiği diğer mâbudları, şerîkleri nâmına yürür ve bunun için kazancında hükm-i Hakk'a muhalif emeller tâkip ettiği gibi sarfiyâtında da muzır, haksız ve bîhûde olarak o mâbûdları nâmına birtakım vergilere ve masraflara mahkum olur. Ve artık onun bütçesinde iki masraf vardır. Birisi vücûd-ı Hakk'ın vücûb-ı zâtîsine binâen sırf kendi şahsî duygusuyla ihtiyaç hisseylediği cüz'î bir hak ve hayr masrafı, birisi de hükm-i şirkin tahmil ettiği bîhûde, hevâî, hayırsız istihlâk-i mahz olan masraftır ki memleketleri yıkan, milletleri ezip harâb eden hayâtî ve ahlâkī buhranların, ictimâʿî ıztırapların[1] en mühim sebeplerinden biri olan buhran ve sefâlet-i iktisâdiyenin sebebi bilhassa bu masraftır. Bu, o masraftır ki hiçbiri Allah için olmaz; boşuna istihlâkten, soyulmaktan başka hiçbir şey ifade etmez. Bilakis Allah için ayrılan kazançları da kendine çeker, sarfına veya hüsn-i sarfına mâniʿ olur. Ve artık bu hâlde bulunanların hiçbir hayırları olmaz. Bütün amelleri ve bütün kazançları şeytanlar uğruna hebâen mensûrâ telef olur gider. Ve işte فَمَا كَانَ لِشُرَكَٓائِهِمْ فَلَا يَصِلُ اِلَى اللّٰهِۚ وَمَا كَانَ لِلّٰهِ فَهُوَ يَصِلُ اِلٰى شُرَكَٓائِهِمْ mazmûnu ale'l-umûm şirkin bu netîce-i seyyiesini işʿâr ve ihtar etmektedir. Bunun için buyuruluyor ki:

{وَكَذٰلِكَ} Ve böyle ❁ iki nevi masrafa sevk edip Allah için ayrılanı da şirk uğruna sarf ettirerek felâket-i iktisâdiyeyi artırmak ve buna sebep veren o çirkin ahkâm-ı şirki süsleyip hoş göstermek suretiyledir ki {زَيَّنَ لِكَث۪يرٍ مِنَ الْمُشْرِك۪ينَ قَتْلَ اَوْلَادِهِمْ شُرَكَٓاؤُهُمْ} o taptıkları ve nâmlarına masraflar yaptıkları şerîkleri, o ins ü cin [2063] şeytanları müşriklerin çoğuna evlâdlarını katletmeyi tezyin etti ve hoş gösterdi. ❁ Kazandıklarını çektiler, zarûretlere giriftar ettiler, akıllarını fikirlerini, hislerini tevehhümât ile ifsad eylediler. Haşyet-i imlâk, yani züğürtlük korkusu ve birtakım ilcâât-ı bâtıle ile

---

1 B -"ictimâʿî ıztırapların".

yetişmiş evlâdlarını öldürmeyi, putlara kurban etmeyi, kızlarını diri diri mezarlara gömmeyi, iskāt-ı cenin etmeyi ve bu suretle kendi nesillerini kendilerine kırdırmayı bir iktisad, bir akıl, bir namus, bir din işi gibi iyi bir şey diye telkin eylediler. Ve bu tezyîni o şürekâ, iki maksad için yaptılar: {لِيُرْدُوهُمْ وَلِيَلْبِسُوا عَلَيْهِمْ دِينَهُمْ} Müşrikleri helâk etmek için ve dinlerini telbis eylemek için ❁ ki murad Hazret-i İbrâhim ve İsmâil'den mevrus olan dinleridir. {وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ[1] مَا فَعَلُوهُ} Ve fakat Rabbin[2] dilemiş olsa idi bu tezyîni veya bu katli yapamazlardı. Mâdem ki yapıyorlar demek ki dilememiştir. Ve demek ki Rabbin onların dünya ve âhiret helâklerini murad etmiştir. Binâenʿaleyh {فَذَرْهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ} sen onları uydurdukları iftiralarına bırak. Bırak ki helâk olsunlar. ❁ Bunlar bu suretle birtakım ahkâm uydurarak {وَقَالُوا} bir de dediler ki {هٰذِهٖٓ اَنْعَامٌ وَحَرْثٌ حِجْرٌ} "şunlar mahcur ve memnûʿ enʿâm ve harstır, {لَا يَطْعَمُهَٓا اِلَّا مَنْ نَشَٓاءُ} bunları bizim dilediklerimizden başka kimse yiyemez." {بِزَعْمِهِمْ} Bu sırf kendi zuʿmlarıncadır[3]. ❁ Çünkü onlardan kendilerinin dilemediği nice kimseler yer ve diledikleri nice kimseler de yiyemez. Gerek tekvînî ve gerek teşrîʿî meşiyyet-i hâkime onların değil, Allah'ındır. Onlar ise bu hükmü verirken min tarafillah hiçbir delîl ü hüccete istinad etmiş değil, [2064] mücerred kendi zuʿmlarıyla böyle söylemişlerdir. {وَاَنْعَامٌ حُرِّمَتْ ظُهُورُهَا} "Şunlar da" dediler, "birtakım enʿâmdır ki zahrları tahrîm edilmiştir; binilmesi, yük yükletilmesi ve herhangi bir suretle istiʿmâl ve intifâʿ olunması haramdır." ❁ Yani bahîre, sâibe, hâmdır[4]. (*Sûre-i Mâide'de* مَا جَعَلَ اللّٰهُ مِنْ بَح۪يرَةٍ وَلَا سَٓائِبَةٍ *[5/103] bak*). {وَاَنْعَامٌ لَا يَذْكُرُونَ اسْمَ اللّٰهِ عَلَيْهَا} "Şunlar da diğer birtakım enʿâmdır", dediler ki bunlar üzerine Allah'ın ismini zikretmezler. ❁ Putları nâmına keserler veya üzerinde hacca gitmez, "lebbeyk allâhümme" demezlerdi. {افْتِرَٓاءً عَلَيْهِ} Hep bu hükümleri, bu taksîmi Allah'a iftira ederek uydurdular {سَيَجْز۪يهِمْ بِمَا كَانُوا يَفْتَرُونَ} yapageldikleri, âdet edindikleri iftiralarıyla Allah onların cezâlarını verecektir. {وَقَالُوا مَا ف۪ي بُطُونِ هٰذِهِ الْاَنْعَامِ} "bir de" dediler

1 H, M ve B: "ربك".
2 Müellif meali "eğer Allah dilese idi" şeklinde vermiş olmakla beraber, tefsir metninde sehven "الله" yerine "ربك" kelimesi yazılmış olduğu için, buradaki tercümeyi de ona göre yapmıştır.
3 H: "zuʿmlarıdır".
4 H, M ve B: "hâmîdir".

"şu enʿâmın karınlarındakiler" -zuʿmlarınca zahrları[1] tahrîm edilen bahîrelerin, sâibelerin gebe oldukları yavruları- {خَالِصَةٌ لِذُكُورِنَا} "sade erkeklerimize helal {وَمُحَرَّمٌ عَلٰٓى اَزْوَاجِنَا} kadınlarımıza haramdır." ❁ Lâkin bu hurmet o hayvanların karınlarındaki yavrular diri olduğu takdirdedir. {وَاِنْ يَكُنْ مَيْتَةً} Ve şayet ölü ise, ölü doğarsa {فَهُمْ فِيهِ شُرَكَٓاءُ} o vakit erkek kadın hepsi bunda müşterektirler. ❁ Böyle dediler ve bu suretle kadınlara yalnız meyteye iştirak edebilmekten başka bir hak tanımayarak zulm ü hakaret ettiler. {سَيَجْزِيهِمْ وَصْفَهُمْ} Allah onlara bu tavsiflerinin -bu hıll ü hurmet vasıflarının- cezâsını verecektir. {اِنَّهُ حَكِيمٌ عَلِيمٌ} Çünkü o Hakîm, Alîm'dir. ❁ Böyle haksızlıkları cezâsız bırakmaz.

[2065] Hassâf'ın *Kitâbü'l-Evkāf*ında nakline göre Hazret-i Âişe radıyallâhu anhâ evlâd-ı inâsı mahrum ederek münhasıran evlâd-ı zükûra yapılan vakıfları da bu câhiliye âdetine benzetmiş ve bu âyeti okumuştur.

Hâsılı, kadınları ancak lâşeye müstahik farz edip bu derece tahkīr ve mahrum etmek de evlâd öldürmek gibi mûcib-i mücâzat ve hüsrandır. {قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ قَتَلُٓوا اَوْلَادَهُمْ سَفَهًا بِغَيْرِ عِلْمٍ} Hiç şüphe yok ki ilimsizlikle sefahet ve hamâkat yüzünden evlâdlarını katledenler {وَحَرَّمُوا مَا رَزَقَهُمُ اللّٰهُ افْتِرَٓاءً عَلَى اللّٰهِ} ve Allah'ın kendilerine ihsan ettiği helâl rızkı Allah'a iftira ederek tahrîm eyleyenler mutlak hüsrandadırlar. Bunlar {قَدْ ضَلُّوا وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ} muhakkak tarîk-ı haktan sapmışlardır ve asla doğru yola gidenlerden değildirler. Bu hâl ile felâh bulmalarına ihtimal yoktur.

Hâlbuki:

وَهُوَ الَّذٓى اَنْشَاَ جَنَّاتٍ مَعْرُوشَاتٍ وَغَيْرَ مَعْرُوشَاتٍ وَالنَّخْلَ وَالزَّرْعَ مُخْتَلِفًا اُكُلُهُ
وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُتَشَابِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍۜ كُلُوا مِنْ ثَمَرِهٓ اِذَٓا اَثْمَرَ وَاٰتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهٖۘ
وَلَا تُسْرِفُواۜ اِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَۙ ﴿١٤١﴾ وَمِنَ الْاَنْعَامِ حَمُولَةً وَفَرْشًاۜ كُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ
اللّٰهُ وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِۜ اِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌۙ ﴿١٤٢﴾ ثَمَانِيَةَ اَزْوَاجٍ مِنَ الضَّأْنِ

1 B: "zâhirleri".

اثْنَيْنِ وَمِنَ الْمَعْزِ اثْنَيْنِۜ قُلْ آٰلذَّكَرَيْنِ حَرَّمَ اَمِ الْاُنْثَيَيْنِ اَمَّا اشْتَمَلَتْ عَلَيْهِ اَرْحَامُ
الْاُنْثَيَيْنِۜ نَبِّؤُ۫نٖي بِعِلْمٍ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقٖينَۙ ﴿١٤٣﴾ وَمِنَ الْاِبِلِ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْبَقَرِ اثْنَيْنِۜ قُلْ
آٰلذَّكَرَيْنِ حَرَّمَ اَمِ الْاُنْثَيَيْنِ اَمَّا اشْتَمَلَتْ عَلَيْهِ اَرْحَامُ الْاُنْثَيَيْنِۜ اَمْ كُنْتُمْ شُهَدَٓاءَ اِذْ
وَصّٰيكُمُ اللّٰهُ بِهٰذَاۚ فَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا لِيُضِلَّ النَّاسَ بِغَيْرِ عِلْمٍۜ اِنَّ اللّٰهَ
لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمٖينَ۟ ﴿١٤٤﴾ قُلْ لَٓا اَجِدُ فٖي مَٓا اُو۫حِيَ اِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلٰى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُٓ
اِلَّٓا اَنْ يَكُونَ مَيْتَةً اَوْ دَمًا مَسْفُوحًا اَوْ لَحْمَ خِنْزٖيرٍ فَاِنَّهُ رِجْسٌ اَوْ فِسْقًا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ بِهٖۚ
فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَاِنَّ رَبَّكَ غَفُورٌ رَحٖيمٌ ﴿١٤٥﴾ وَعَلَى الَّذٖينَ هَادُوا حَرَّمْنَا كُلَّ
ذٖي ظُفُرٍۚ وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَٓا اِلَّا مَا حَمَلَتْ ظُهُورُهُمَٓا اَوِ الْحَوَايَٓا
اَوْ مَا اخْتَلَطَ بِعَظْمٍۜ ذٰلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِبَغْيِهِمْۘ وَاِنَّا لَصَادِقُونَ ﴿١٤٦﴾ فَاِنْ كَذَّبُوكَ فَقُلْ رَبُّكُمْ
ذُو رَحْمَةٍ وَاسِعَةٍۚ وَلَا يُرَدُّ بَأْسُهُ عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمٖينَ ﴿١٤٧﴾ سَيَقُولُ الَّذٖينَ اَشْرَكُوا لَوْ شَٓاءَ
اللّٰهُ مَٓا اَشْرَكْنَا وَلَٓا اٰبَٓاؤُ۬نَا وَلَا حَرَّمْنَا مِنْ شَيْءٍۜ كَذٰلِكَ كَذَّبَ الَّذٖينَ مِنْ قَبْلِهِمْ حَتّٰى ذَاقُوا
بَأْسَنَاۜ قُلْ هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ فَتُخْرِجُوهُ لَنَاۜ اِنْ تَتَّبِعُونَ اِلَّا الظَّنَّ وَاِنْ اَنْتُمْ اِلَّا تَخْرُصُونَ
﴿١٤٨﴾ قُلْ فَلِلّٰهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُۚ فَلَوْ شَٓاءَ لَهَدٰيكُمْ اَجْمَعٖينَ ﴿١٤٩﴾ قُلْ هَلُمَّ شُهَدَٓاءَكُمُ الَّذٖينَ
يَشْهَدُونَ اَنَّ اللّٰهَ حَرَّمَ هٰذَاۚ فَاِنْ شَهِدُوا فَلَا تَشْهَدْ مَعَهُمْۚ وَلَا تَتَّبِعْ اَهْوَٓاءَ الَّذٖينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا
وَالَّذٖينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ وَهُمْ بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ۟ ﴿١٥٠﴾

[2068] **Meâl-i Şerîfi**

O maʿrûş ve gayr-i maʿrûş cennet âsâ bağları; o tatları, yemişleri muhtelif mezrûʿâtı, o hurmaları, zeytinleri, narları; birbirlerine hem benzer hem benzemez bir hâlde vücûda getiren hep O'dur. Her biri mahsul verince mahsûlünden yiyin, hasat günü hakkını da verin, bununla beraber israf etmeyin, çünkü O israf edenleri sevmez (141). Enʿâm içinden gerek yük götüreni ve gerek serileni vücûda getiren de O, Allah'ın size merzuk kıldığı nimetlerden yiyin fakat şeytanın adımlarına uyma-

yın, çünkü o sizin için açık bir düşmandır (142). Sekiz eş: Koyundan iki, keçiden iki. De ki: İki erkeği mi haram kıldı, yoksa iki dişiyi mi? Yoksa iki dişinin rahimlerinin müştemil olduklarını mı? Eğer sâdıksanız bana bir ilim ile haber verin (143). Ve deveden iki, sığırdan iki; de ki: İki erkeği mi haram kıldı, yoksa iki dişiyi mi? Yoksa iki dişinin rahimlerinin müştemil olduklarını mı? Yoksa Allah size bu tahrîmi ferman buyururken şâhitler miydiniz? Öyle bi-gayri ilm[in] nâsı idlâl için uydurduğu yalanı Allah'a isnad edenden daha zâlim kim olabilir? Her hâlde Allah zâlimler gürûhunu doğru yola çıkarmaz (144). De ki: Bana vahy olunanlar içinde bu haram dediklerinizi yiyecek bir adama haram kılınmış bir şey bulmuyorum, meğer ki şunlar olsun: Ölü yahut dökülen kan yahut hınzır eti ki o şüphesiz bir pistir yahut Allah'tan başkasının ismi anılmış sarih bir fisk, ki bunlarda da her kim muztar olursa [2069] diğer bir muztarra tecavüz etmediği ve zarûret miktarını aşmadığı takdirde şüphe yok ki Allah Gafûr'dur[1], Rahîm'dir (145). Yahudîlere her tırnaklıyı haram kıldık, bir de bunlara sığır ve enʿâmdan sırtlarında olan veya bağırsakları üzerinde bulunan veya kemikle ihtilât eden kuyruk kısmından mâʿadâ yağlarını dahi haram kıldık, fakat bunu onlara bağyleri yüzünden bir cezâ yaptık, şüphesiz Biz her hususta sâdıkız (146). Bunun üzerine seni tekzîbe yeltenirlerse, de ki Rabbiniz bitmez tükenmez bir rahmet sâhibi, fakat mücrimler gürûhundan be'si[2] de reddedilemez (147). Müşrik olanlar diyecekler ki: "Allah dilese idi ne biz müşrik olurduk ne atalarımız, ne de bir şey haram kılabilirdik". Bunlardan evvelkiler de böyle tekzib etmişlerdi, nihâyet azâbımızı tattılar. "Hiç" de, "ilim denecek bir şeyiniz var mı ki bize çıkarasınız? Siz sırf bir zan ardından gidiyorsunuz ve siz ancak atıyorsunuz" (148). "İşte" de, "hüccet-i bâliğa ancak Allah'ın; evet, O dilese idi sizi hep birden hidâyete erdirirdi" (149). "Haydin" de, "Allah bunu haram etti diye şehadet edecek şâhitlerinizi getirin." Eğer gelir şehadet ederlerse sen onlarla beraber şehadet etme, âyetlerimizi tekzib

1 B: "Gafûr".
2 B: "be's".

edenlerin, o âhirete inanmayanların hevâlarına tâbiʿ olma. Nasıl olursun ki bunlar Rablerine başkasını denk tutuyorlar (150).[1]

{وَهُوَ الَّذ۪ٓي اَنْشَاَ[2] جَنَّاتٍ مَعْرُوشَاتٍ وَغَيْرَ مَعْرُوشَاتٍ} Hâlbuki Allah o hâlık-ı zîşândır ki maʿrûş ve gayr-i maʿrûş cennetler; yapıklı yapıksız, çardaklı çardaksız, köşklü köşksüz bağlar {وَالنَّخْلَ وَالزَّرْعَ} hurmalıklar[3], ekinler {مُخْتَلِفاً اُكُلُهُ} ki her birinin yemişleri muhtelif {وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُتَشَابِهاً وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ} müteşâbih ve gayr-i müteşâbih zeytinler, narlar inşâ etti. ❁ Yani bütün bunları yenmek ve intifâʿ edilmek için yarattı. Bu âyetin bir nazîri yukarıda sebk etmişti. Lâkin orada Sâniʿ teâlâ'nın vücûduna, kudretine ve baʿs [2070] baʿde'l-mevte istidlâl sadedinde vârid olduğu için nihâyetinde îcâd ve gāye-i îcâda nazar-ı dikkati celb ile اُنْظُرُٓوا اِلٰى ثَمَرِه۪ٓ اِذَٓا اَثْمَرَ وَيَنْعِه۪ [6/99] buyurulmuş idi, burada ise onu ihtar ile beraber müşriklerin rızık husûsundaki tazyik ve iftiralarına hacr u tahrîm davalarına mukabil Hak

---

1 H: "O maʿrûş ve gayr-i maʿrûş cennet âsâ bağları; tatları, yemişleri muhtelif mezrûʿâtı, hurmaları, zeytinleri, narları; birbirlerine hem benzer hem benzemez bir hâlde vücûda getiren hep O'dur. Her biri mahsûlünü verince mahsûlünden yiyin ve hasat günü hakkını verin, bununla beraber israf etmeyin, çünkü O israf edenleri sevmez (141). Enʿâm içinden yük götürecekleri ve serilecekleri dahi vücûda getiren O'dur, Allah'ın size merzuk kıldığı nimetlerden yiyin fakat şeytanın adımlarına uymayın, çünkü o sizin için apaçık bir düşmandır (142). Enʿâm çiftleriyle sekiz; koyundan iki, keçiden iki. 'Bu' de, 'iki erkeği mi haram kıldı, yoksa iki dişiyi mi? Yoksa iki dişinin rahimlerinin müştemil olduklarını mı? Eğer sâdıksanız bana bir ilim ile haber verin' (143). Ve deveden iki, sığırdan iki; 'bu' de, 'iki erkeği mi haram kıldı, yoksa iki dişiyi mi? Yoksa iki dişinin rahimlerinin müştemil olduklarını mı? Yoksa Allah size bu tahrîmi ferman buyururken şâhitler miydiniz?' Artık öyle bi-gayri ilm[in] nâsı idlâl için uydurduğu yalanı Allah'a isnad edenden daha zâlim kim olabilir? Her hâlde Allah zâlimler gürûhunu doğru yola çıkarmaz (144). 'Ben' de, 'bana vahy olunanlar içinde bu haram dediklerinizi yiyecek bir adama haram kılınmış bir şey bulmuyorum, meğer ki şunlar olsun: Ölü yahut dökülen kan yahut hınzır eti ki şüphesiz bir murdar yahut Allah'tan başkasının ismi anılmış sarih bir fısk, bunlarda da her kim muztar olursa diğer bir muztarra tecavüz etmediği ve zarûret miktarını aşmadığı takdirde şüphe yok ki Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir' (145). Yahudîlere her tırnaklıyı haram kıldık, bir de bunlara sığır ve enʿâmdan sırtlarında olan veya bağırsakları üzerinde bulunan veya kemikle ihtilât eden kuyruk kısmından mâʿadâ yağlarını dahi haram kıldık, fakat bunu onlara bağyler yüzünden bir cezâ yaptık, şüphesiz Biz her hususta sâdıkız (146). Bunun üzerine seni tekzîbe yeltenirlerse, de ki Rabbiniz bitmez tükenmez bir rahmet sâhibi, fakat mücrimler gürûhundan O'nun be'si de reddedilemez (147). Müşrik olanlar diyecekler ki: 'Allah dilese idi ne biz müşrik olurduk ne atalarımız, ne de bir şeyi haram kılabilirdik'. Bundan evvelkiler de böyle tekzib etmişlerdi, nihâyet azâbımızı tattılar. 'Hiç' de, 'ilim denecek bir şeyiniz var mı ki bize çıkarasınız? Siz sırf bir zan ardından gidiyorsunuz ve siz ancak atıyorsunuz' (148). 'İşte' de, 'hüccet-i bâliğa ancak Allah'ın; evet, O dilese idi sizi hep birden şüphesiz hidâyete erdirirdi' (149). 'Haydin' de, 'Allah bunu haram etti diye şehadet edecek şâhitlerinizi getirin.' Eğer gelir şehadet ederlerse sen onlarla beraber şehadet etme, o âyetlerimizi tekzib edenlerin, o âhirete inanmayanların hevâlarına tâbiʿ olma. Nasıl olursun ki bunlar Rablerine başkasını denk tutuyorlar (150)".

2 H -"وهو الذي انشا".

3 H: "hurmalar".

teâlâ'nın halkındaki minnet ü ihsânını izhar ve hars ü en'âmda hıll ü ibâhanın asâletini beyan siyâkında vârid olduğu için buyuruluyor ki: {كُلُوا مِنْ ثَمَرِهٖٓ اِذَٓا اَثْمَرَ} Her biri meyve verdiği vakit meyvesinden yiyin. ۞ Mahcur değil me'zunsunuzdur. Ma'amâfîh {وَاٰتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهٖ} hasat günü hakkını da verin, muhtaç olanlara da yedirin. {وَلَا تُسْرِفُوا} Gerek yerken ve gerek hakkını verirken israf da etmeyin {اِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ} çünkü Allah müsrifleri sevmez. ۞ Binâen'aleyh وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُوماً مَحْسُوراً [el-İsrâ 17/29][1] hükmünce iktisâda riayet eylemek ve müşriklerin düştüğü sefâlet-i iktisâdiyeden sakınmak lazım gelir.

Görülüyor ki burada mahsûlâtın hasadı günü yani kesilip toplandıkları vakit edâsı vâcib olan sâbit bir hakkı bulunduğu iş'âr ve te'diyesi emrolunuyor. Fakat bu hakkın miktarı ve kimlere verilmesi lâzım geldiği tafsil edilmeyip[2] mutlak ve mücmel bırakılıyor. Bunun zekat, yani öşür ve nısf-ı öşür olduğu hakkında rivayetler varsa da, zekat âyetleri Medine'de nâzil olmuş bulunduğuna nazaran Mekke'de nâzil olan bu âyetteki hakkın ondan başka bir sadaka-i vâcibe olduğu ve miktarının tâyini mükellefin israftan tevakkī ederek takdîrine mütevakkıf ve ma'ahâzâ esası sırf mürüvveten verilecek bir sadaka-i nâfile değil bir hak, bir vecîbe bulunduğu beyan ediliyor ki yine Mekkî olan ve'z-Zâriyât sûresindeki وَفٖٓي اَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِلسَّٓائِلِ وَالْمَحْرُومِ [ez-Zâriyât 51/19][3] âyeti, kezâlik Sûre-i Me'âric'deki وَالَّذٖينَ[4] فٖٓي اَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَعْلُومٌۙ لِلسَّٓائِلِ وَالْمَحْرُومِ [el-Me'âric 70/24-25][5] [2071] âyeti bunun daha umûmî surette bir beyânı demektir ki sâil ve mahrûma verilecek bir hak olduğunu gösterir. Ma'amâfîh bu âyetteki hak, mutlak olduğu cihetle zekat emirlerine riayetle bu hakkın dahi îfâ edilmiş olacağı[6], yani bu emrin öşre dahi şâmil bulunduğu zâhirdir.

{وَمِنَ الْاَنْعَامِ حَمُولَةً وَفَرْشاً} "Cennât" üzerine ma'tuftur. Evvelki âyette harsın, bundan sonra da en'âmın ale'l-ıtlâk hılli beyan olunuyor.

1 "…hem de onu büsbütün açıp saçma ki pişman olur, açık kalırsın."
2 B: "olunmayıp".
3 "Ve mallarında sâil ve mahrum için bir hak vardı."
4 H, M ve B -"الذين".
5 "Ve onlar ki mallarında vardır bir hakk-ı mâlum, hem sâil için hem mahrum."
6 M ve B: "olacağını".

"**Hamûle"** hâ'nın fethiyle yük götüren, ağırlık çeken, tahammüllü demektir ki çektiği yüke hâ'nın zammıyla "humûle" denilir. Bunu lisânımızda feth ile söyleyenler yanlış söylerler.

"**Ferş"** döşek demektir ki burada murad döşek gibi yere döşenen, yatırılıp kesilen veya yünlerinden, kıllarından döşekler, yaygılar, sergiler, pöstekiler yapılan veya yeryüzüne serilip yayılan demektir. Yani "en'âm" denilen yumuşak hayvânâttan da hamûle ve ferş, yükler taşıyan ve yatırılıp kesilen şeyler yarattı. {كُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللّٰهُ} Allah'ın size helâl kılıp rızık yaptığı şeylerden yiyin {وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ} şeytanın izlerine uymayın. ۞ Uyup da Allah'ın helâl olarak nasip ettiği rızıklarınızı müşriklerin "şu bahîredir, haramdır; şu sâibedir haramdır" dedikleri gibi tahrîm etmeye, kendi kendinize hıll ü hurmet ahkâmı vaz' etmeye veya gayrın hukūkuna tecavüz eylemeye kalkışmayın; {اِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ}dir.

Ânifen geçtiği üzere Arap müşrikleri Allah'a iftira ederek hars gibi en'âmın da bazılarını; kâh erkeğini kâh dişisini, kâh dişinin rahmindekini tahrîm ediyorlardı. Ahkâm-ı İslâm nâzil olmaya başlayınca Resûlullah ile mücadeleye kalkıştılar. Rivayet edildiğine göre hatipleri [2072] Mâlik b. Avf b. Ebi'l-Ahvasi'l-Cüşemî idi. "Yâ Muhammed" demişti, "duyduk ki sen birtakım şeyleri helâl kılıyormuşsun". Resûlullah da buyurmuştu ki: "Siz birtakım şeyleri aslı olmayarak haram kıldınız. Allah teâlâ şu ezvâc-ı semâniyeyi yenmek ve intifâ' edilmek için yaratmış olduğu hâlde, sizin dediğiniz tahrîm nereden geldi? Erkeğinden mi dişisinden mi?" Bu suâl üzerine Mâlik b. Avf "erkeğinden" diye ta'lîl etse erkeğin hep haram olması lâzım gelecek, "dişisinden" diye ta'lîl etse hep dişiler haram olmak lâzım gelecek, rahim ile ta'lîl etse ikisi de öyle olacak. Tahrîmi beşinci veya yedinci veya herhangi bir batna tahsis etse bu neden, ne için? Hayret içinde kalmış, susmuş. "Niye söylemiyorsun?" buyurulmuş. Mâlik

"hayır, sen söyle ben dinleyeyim" demiş idi.[1] İşte hamûle ve ferş olarak yaratılan ve ekilleri helâl kılınan enʿâmı îzah ile buyuruluyor ki:

{ثَمَانِيَةَ اَزْوَاجٍ} Yani ber vech-i âtî sekiz eş yarattı ki {مِنَ الضَّأْنِ اثْنَيْنِ... إلخ}

"Zevc", cinsinden bir diğeriyle beraber bulunan demektir ki bunlardan her biri diğerine nazaran "zevc", kendi kendine "ferd" tesmiye olunur. Ve binâenʿaleyh "zevc" ikisinin değil, ikiden birinin diğerine nazaran ismidir. İkisine birden "zevcân, zevceyn" denilir. Şu hâlde "zevc" tam mânasıyla bizim "çift" dediğimiz değil, "eş", yani bir çiftin her bir tekidir. Meselâ "sekiz çift" dediğimiz zaman "on altı eş" anlaşılır. "Semâniyete ezvâc" ise, âyette beyan olunduğu üzere ikisi koyun, ikisi keçi, ikisi deve, ikisi sığır cinsinden olmak üzere erkek ve dişi dört çift[2] fakat sekiz zevcdir. Bu âyetlerde görülüyor ki "enʿâm" denilen bu ezvâc-ı semâniyenin hıllini isbat ve tefhim için burada pek güzel bir tahrîc ve tenkīh-i menât usûlü gösterilmiştir. Evvelâ ezvâc-ı semâniye diye bir ihsâ, sâniyen koyun ve [2073] keçi ve ibil ve bakar olmak üzere dört cins mertebe-i mümâselet ve mücânesetlerine göre ikişer ikişer tasnif, sâlisen her sınıf ve çiftten illet-i hurmet olması muhtemil bulunan evsâf-ı zâtiyelerini zükûret veya ünûset veya iştimâl-i rahm olmak üzere hasr ü istikrâ, râbiʿan bunların hiçbiriyle hurmetin[3] münasebet ve mülâyemeti vücûden veya ʿademen telâzümü, deverânı, ıttırad ve inʿikāsı olmadığını bi'l-bedâhe irâe ederek hiçbirinde hilkaten illet-i hurmet bulunmadığını ve binâenʿaleyh ne erkeğinin ne

---

1 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 200; Begavî, *Meʿâlimü't-Tenzîl,* III, 197-198; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 671:

فلما قام الإسلام، وثبتت الأحكام، جادلوا النبي صلى الله عليه وسلم، وكان خطيبهم يومئذ مالك بن عوف أبو الأحوص الجشمي، فقال: يا محمد، بلغنا أنك تحرم ما كان آباؤنا يفعلونه؟ فقال له رسول الله صلى الله عليه وسلم: «لأنكم قد حرمتم أصنافا من النعم على غير أصل ولا قياس، وإنما خلق الله تعالى هذه الأزواج الثمانية للأكل والانتفاع بها، فمن أين حرمت ذكران هذه النعم على نسائكم دون رجالكم؟ أمن جهة الذكران أم من جهة الإناث، فإن زعمتم أن تحريمه من أجل الذكر، وجب أن تحرموا الأنثى؛ لأن للذكور فيه حظا، وإن زعمتم إن تحريمه من جهة الأنثى، وجب أن تحرموا الذكر؛ لأن للإناث فيه حظا، وإن زعمتم أن تحريمه لاجتماع ماء الذكر والأنثى فيه واشتمال الرحم عليه، وجب أن تحرموا الذكر والأنثى والحي والميت، لأنه لا يكون ولد إلا من ذكر وأنثى، ولا تشتمل الرحم إلا على ذكر أو أنثى، فلم تحرمون بعضا وتحلون بعضا؟» فسكت مالك وتحير، فلما لزمته الحجة، أخذ في الافتراء على الله فقال: كذا أمر الله. ويروى أن النبي صلى الله عليه وسلم قال لمالك: «يا مالك: ما لك لا تتكلم؟» قال له مالك: بل تكلم وأسمع منك.

2 B +"ve".

3 B -"hurmetin".

dişisinin haram olmadıklarını isbat eylemiştir ki, işte ilm-i usulde tafsil olunduğu üzere bir müctehidin kıyâs-ı fıkhî ile bi'l-ictihâd isbât-ı ahkâm edebilmesinin esası da böyle tahrîc ve tenkīh-i menâttır. Bu usûl-i ilmî bu âyetlerde böyle en güzel bir surette gösterildikten sonra hıll ü hurmet mesâilinde yalnız bu aklî usûlün, yani kıyâsın kâfi olmayacağını ve kıyâsın ilmî ve fıkhî olmak için menâtın, yani illetin her hâlde bir asl-ı sâbite ircâʿ ve istinâdı[1] lâzım geldiğini bu asl-ı sâbitin de başka bir miʿyâr ile değil ancak vahiy ile sâbit olabileceğini anlatmak için fasl-ı hitâb olmak üzere şöyle buyuruluyor:

Yâ Muhammed, {قُلْ لَٓا اَجِدُ ف۪ي مَٓا اُو۫حِيَ اِلَيَّ مُحَرَّماً عَلٰى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُٓ} de ki: "Bana vahy edilmiş olanda taâm edecek kimseye haram kılınmış bir taâm bulmuyorum, {اِلَّٓا اَنْ يَكُونَ مَيْتَةً} ancak yahut lâkin meyte olması ❁ yani tezkiyesiz olarak, Türkçesi 'bismil' olmayarak ölmüş bulunması ki kendi kendiye ölene, münhanikaya, mevkūzeye, mütereddiyeye, natîhaya, canavar yiyene hepsine şâmildir (*Sûre-i Mâide'ye bak*). {اَوْ دَماً مَسْفُوحاً} Yahut dem-i mesfûh, dökülmüş kan olması ❁ ki ciğere, dalağa ve zebihten sonra damarlarda kalmış olan bakiyeye şümûlü yoktur. {اَوْ لَحْمَ خِنْز۪يرٍ} Yahut [2074] domuz eti olması {فَاِنَّهُ رِجْسٌ} çünkü lahm-ı hınzır ricstir. ❁ Yani ale'l-ıtlâk necistir, pistir. Bu taʿlîlden anlaşılır ki ne kadar pis şeyler varsa hepsi evleviyetle haramdır. Ve haram oldukları zâhirdir. Nitekim وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَٓائِثَ [el-Aʿrâf 7/157] âyetiyle bu, sûret-i umûmiyede tansîs de edilmiştir. Ve bu suretle فَاِنَّهُ رِجْسٌ illeti meyte ve dem-i mesfûhun hurmetlerine de bi'd-delâle illettir. Sûre-i Mâide'de geçtiği vechile hamr da 'rics' olduğu için bu taʿlîlde müskirât dahi dâhildir. Bâlâda geçen وَذَرُوا ظَاهِرَ الْاِثْمِ وَبَاطِنَهُ [6/120] âyetinin mazmûnu da gösterir ki rics dahi zâhir ve bâtın olmaktan eʿamdır. Binâenʿaleyh yalnız zâhiren pis olanlar değil bâtınen pis olanlar da haramdır. {اَوْ فِسْقاً اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ بِه۪} Yahut bir fısk olması, onunla Allah'ın gayriye haykırılmış bulunması müstesnâdır ki bunlar haramdırlar." Allah'ın gayrisine haykırılmış olmanın zâhiri Allah'ın gayrisinin ismi zikr olunarak kesilenler demektir. Bununla beraber فِسْقاً

---

1 B: "isnâdı".

kaydı وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ وَاِنَّهُ لَفِسْقٌ [6/121] âyeti mûcebince amden metrûkü't-tesmiyenin, kezâlik Sûre-i Mâide âyetindeki وَمَا ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ وَاَنْ تَسْتَقْسِمُوا بِالْاَزْلَامِ ذٰلِكُمْ فِسْقٌ [5/3] fıkrası mûcebince mâ-zübiha ale'n-nusub ile meysir kısmetlerinin de مَٓا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ [5/3] kabîlinden olduğuna işarettir. {فَمَنِ اضْطُرَّ} Sonra her kim muztar olur ❁ yiyecek bir helâl bulamaz da mahmasa hâlinde sevk-i zarûretle bunlardan yemek ıztırârında kalırsa {غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ} bâğī ve nütecâviz olmadığı, yani diğer bir muztarrın elindekini almadığı ve yemekte zarûret miktarını tecavüz eylemediği hâlde {فَاِنَّ رَبَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} şüphesiz Rabbin Gafûr u Rahîm'dir, onu muâheze etmez (*Sûre-i Bakara'ya ve Mâide'ye bak*). Demek ki muztar için yemek hususunda haram olan hiçbir şey yoktur, ancak bağy ü teʿaddî vardır. Şu hâlde muztar olmayanlar için bağy ü teʿaddî evleviyetle [2075] haramdır. Binâenʿaleyh evvelki dört şeyde hulâsa edilen haramlar muztarrın mâʿadâsına mahsus olduğu hâlde gayrın hukūkuna tecavüzle başkasının malını yemek ve bir de zarûrette zarûrete göre, vüsʿatte vüsʿate göre haddini tecavüz edip israf eylemek ale'l-ıtlâk ve umûm için haramdır. İnsanın yiyeceğine, malına, hukūkuna tecavüz böyle umûmen ve ale'l-ıtlâk haram olunca kendine tecavüzün daha ziyade evleviyet ve kuvvet ile haram olduğu da bi'z-zarûre anlaşılır. Ve kezâlik bütün bu beyânâtta insana zâhiren ve bâtınen muzır olan herhangi bir şeyin dahi haram olduğu ve ale'l-umûm illet-i hurmetin rics, fısk, bağy, teʿaddî bu dörtten birine, bunların da insana maddî veya mânevî, zâhirî veya bâtınî zarar mefhûmuna, bunun da hükm-i ilâhîye râciʿ bulunduğu ve bunların teferruʿâtını bundan evvelki âyetlerde gösterildiği üzere tahrîc-i menât veya tenkīh-i menât veya tahkīk-i menât ile bu asıllara ircâʿ ederek anlamak lâzım geldiği de münfehim olur ki bunlar gerek diğer âyetlerde gerek sünnet-i nebeviyede tavzih ve tafsil edilmiştir. Yırtıcı canavarların ve kuşların ve haşerât-ı habîsenin ve zehirlerin hurmeti de hep bu illetlerle bu asıllara müteferriʿdir. İşte bu suretle burada Resûlullah'a olunan vahiyde haram kılınan matʿûmâtın bu istisnâlarla taʿdâd ve tafsil olunan şeylere münhasır bulunduğu tebliğ edilmiştir. Demek ki

Mekke'de bu âyetin nüzûlüne kadar taâma ait olarak bunlardan başka haram bulunmadığı muhakkaktır. Acaba sonradan oldu mu, olmadı mı? Gerçi bu âyet diğer husûsâtta olduğu gibi taâm hususunda da bilâhare daha diğer tahrîmâtın vahy olunmasına münâfî değildir. Nitekim Sûre-i Mâide'deki tafsîlât nüzûlen bundan muahhardır. Bununla beraber birçok müfessirîn bu âyetin muhkemâttan olduğunu nakl ü beyan etmektedirler. Binâenʿaleyh bu babda Kitab ve sünnette bundan sonra vârid olan tafsîlât bu âyetin hâricinde bir şeyi tahrim etmemiş, [2076] yani bundaki hasrı nesheylememiş, belki bunu tavzih ve tefrîʿ eylemiştir. Ve nitekim Sûre-i Bakara âyeti Medenî olduğu hâlde onda da[1] اِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ [el-Bakara 2/173] diye yine kasr ile vârid olmuştur. Bunun için bazılarının dediği gibi "burada istisnâ munkatıʿdır, bu ise kasr ifade etmez" demesi de muteber olmaz. Çünkü إنما bi'l-ittifak edât-ı kasrdır. Şu hâlde "matʿûmât" tâbirinin meşrûbâta dahi şümûlü kabul edilirse, "rics" mefhûmu altında hamr ve müskirâtın dahi hurmetine daha Mekke'de iken işaret buyurulmuş demektir. Maʿamâfîh bu sûrede bu âyetin Medenî olan birkaç âyet cümlesinden olduğu hakkında da bir rivayet vardır. Ve bu takdirde âyetin muhkemâttan olduğu daha ziyade zâhir olur. Yani hükmünde hiçbir mensuh bulunmadığı muhakkaktır. Ancak böyle olması rics, fısk, bağy, teʿaddî illetlerinin bazı şeylerde tahakkuku hafî olabileceği cihetle meyte, dem-i mesfuh, lahm-i hınzır, مَّا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ ve umûmen mâlum olan necâsâttan başka şeylere derece-i şümûlü itibariyle muhtâc-ı tefsîr ve tahrîc bazı cihetleri de muhtevî olmasına mâniʿ değildir.

Vahy-i Muhammedî böyle. Daha evvel {وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا} Yahudî olanlara da {حَرَّمْنَا كُلَّ ذِى ظُفُرٍ} her tırnaklıyı haram kıldık. ❁ "Zufur" tırnak demektir. Fakat Arapça'da muhtelif hayvanların tırnaklarına ayrı ayrı isimler verilmiş olduğu için "zufur" kelimesinin ıtlâkı tamamen lisânımızdakinin aynı değildir. Meselâ at ve katır gibi tek tırnaklıya "hâfir", sığır ve davar ve âhû

1 B -"onda da".

gibi çatal tırnaklıya "zılf", deveninkine "huff"[1], canavarların pençesine ve yırtıcı kuşların çengellerine "mıhleb" ve diğerlerine "zufur" denilir. Bunların hepsine de hakikat olarak "zufur" ıtlak edilir mi, edilmez mi? Bu cihet muhtelef[un] fîhtir. *Kāmûs*'ta der ki: "Mıhleb yırtıcı canavarların pençesine ve yırtıcı kuşun çengeline denir ki 'kaynak' ve 'çıynak' tâbir olunur. Alâ kavl[in] [2077] mıhleb sayyâd olan kuşun ve zufur sayyâd olmayanın çıynağına ıtlak olunur."[2] Demek ki bu kavle göre meselâ çaylağın çengeline bu sebeple "zufur" denmez, fakat kavl-i meşhûra göre "zufur", "mıhleb"den eʿamdır. Şu hâlde serçe, tavuk bi'l-ittifak zî zufur; atmaca, şahin bi'l-ittifak zî mıhleb ve bi'l-ihtilâf zî zufurda dâhildir.[3] Sonra hâfire, zılfa zufur veya zî zufur ıtlâkı mecaz olduğu da tefsirlerde beyan olunuyor. Ve maʿamâfîh mecaz olmakla beraber ıtlak edildiği de münker değildir. Ve işte bu mânaca "zufur" bizim "tırnak" tâbirimize muvâfıktır. Daha sonra lisânımızda "tırnak" böyle hepsinden eʿam olduğu ve "tek tırnaklı", "çatal tırnaklı" dahi denildiği hâlde sûret-i mutlakada "tırnaklı hayvan" tâbirinden örfen kedi köpek vesâire gibi yırtıcı hayvanlar tebâdür eder. Fahreddin Râzî bu âyette de bu mânanın mütebâdir olduğuna kāil olmuş ve "zî zufur"u muhlebli sibâʿ u tuyûr ve avcı hayvânât ile tefsir etmiştir.[4] İbn Abbas ve Mücâhid ve İbn Cübeyr ve Katâde ve Süddî'den ise bunun aksine deve ve deve kuşu ve ördek ve kaz vesâire gibi parmakları açık olmayan hayvanlar diye menkuldür ki Zeccâc'ın muhtârı da budur. İbn Zeyd bundan maksat bilhassa deve olduğunu, Dahhâk devekuşu ve himâr-ı vahşî olduğunu söylemiştir. Gerçi bu tahsisler âyetin umûmuna nazaran zayıf ise de her hâlde bunlar şümûlünü beyan nokta-i nazarından ehemmiyet-i mahsûsayı hâizdir. Kelbî "tuyûrdan her zî mıhleb, devâbdan her zî hâfir, sibâʿdan her zî nâb" demiş. Kutebî "burada zufur, hâfir menzilesindedir. Bunda devâbdan her hâfiri bulunan dâhil olur. Hâfire istiare tarîkıyla zufur tesmiye edilmiştir" demiş.

---

1 H: "hulf".
2 Âsım Efendi, *Kāmus Tercemesi,* I, 230-231.
3 B: "Şu hâlde serçe bi'l-ittifak zî zufurda dâhildir".
4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XIII, 171:
وَجَبَ حمل الظفر على المخالب والبراثن لان المخالب آلَاتُ الْجَوَارِحِ فِي الِاصْطِيَادِ وَالْبَرَاثِنَ آلَاتُ السِّبَاعِ فِي الِاصْطِيَادِ وَعَلَى هَذَا التَّقْدِيرِ: يَدْخُلُ فِيهِ أَنْوَاعُ السِّبَاعِ وَالْكِلَابِ وَالسَّنَانِيرِ وَيَدْخُلُ فِيهِ الطُّيُورُ الَّتِي تَصْطَادُ لِأَنَّ هَذِهِ الصِّفَةَ تَعُمُّ هَذِهِ الْأَجْنَاسَ.

Saʿleb "sayd etmeyen zî zufur, sayd eden zî mıhlebdir" demiş, Nakkāş da "bu muttarid değildir, zira arslan zî zufurdur" demiş; Zemahşerî de "deve, tuyûr ve sibâʿ gibi parmaklı olanlar" diye tefsir etmiştir[1] ki birçok müfessirînin muhtârı da budur. Ve bunda beygir gibi tek tırnaklılar dâhil [2078] değildir. Bütün bunlardan anlaşıldığına göre كُلَّ ذ۪ى ظُفُرٍ tâbirinin deveye şümûlü ekseriyet kavlidir. Fakat velev mecaz olsun hâfire de zufur ıtlak edildiği münker değildir. Bundan dolayı bizim anladığımıza göre كُلَّ ذ۪ى ظُفُرٍ bakar ve ganem[2] dâhil olmamak üzere gerek beygir gibi tek tırnaklı olsun gerek parmak veya parmak nişaneleri bulunsun tırnağı bulunan hayvânâtın umûmuna şâmil olmalıdır. Zira burada "zî zufur", bakar ve ganem ile mütekābil gibi zikredilmiştir. Yahudîler geviş getirmekle beraber çatal tırnağı bulunan hayvanların helâl ve bu iki vasıf bulunmayan hayvânâtın haram olduğunu söylemekte olduklarına göre sığır, koyun ve keçi ve emsâli gibi hem geviş getiren hem çatal tırnaklı olanlardan mâʿadâsı kendilerine haram olmuş oluyor. Bu suretle deve geviş getirse de çatal tırnaklı olmadığından, hınzır çatal tırnaklı ise de geviş getirmediğinden; beygir, merkeb, katır vesâirede ikisi de bulunmadığından haram oluyorlar. Ale'l-umûm kuşlar ve balıklarda dahi bu iki vasıf bulunmadığından onlar da haram olmak iktizâ ediyor. Hâlbuki balık tahrim edilmemiş olduğu cihetle Yahudîlerin kendi ifadeleri kendilerine haram kılınanların târifi husûsunda sâdık değil demektir. Binâenʿaleyh Kur'an'da balıklara şâmil olmamak ve bakar ve ganem mukabili olmak üzere كُلَّ ذ۪ى ظُفُرٍ buyurulması hem bu ciheti ihtar, hem de Yahudîler hakkındaki tahrîmin kesret-i şümûlünü ve tazyîkin şiddetini beyan etmiş olduğu cihetle hınzır ve yırtıcı hayvanlarla beraber tek tırnaklıların ve devenin ve bütün kuşların dahi kendilerine haram kılındığını işʿâr etmektedir. O hâlde mâna şudur:

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 676-677. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 75:
قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ وَمُجَاهِدٌ وَابْنُ جُبَيْرٍ وَقَتَادَةُ وَالسُّدِّيُّ: هِيَ ذَوَاتُ الظِّلْفِ كَالْإِبِلِ وَالنَّعَامِ وَمَا لَيْسَ بِذِي أَصَابِعَ مُنْفَرِجَةٍ كَالْبَطِّ وَالْإِوَزِّ وَنَحْوِهِمَا، وَاخْتَارَهُ الزَّجَّاجُ. وَقَالَ ابْنُ زَيْدٍ: هِيَ الْإِبِلُ خَاصَّةً وَضُعِّفَ هَذَا التَّخْصِيصُ وَقَالَ الضَّحَّاكُ: هِيَ النَّعَامَةُ وَحِمَارُ الْوَحْشِ وَهُوَ ضَعِيفٌ لِتَخْصِيصِهِ. وَقَالَ الْكَلْبِيُّ: كُلُّ ذِي مِخْلَبٍ مِنَ الطَّيْرِ وَذِي حَافِرٍ مِنَ الدَّوَابِّ وَذِي نَابٍ مِنَ السِّبَاعِ. وَقَالَ الْقُتَبِيُّ: الظُّفُرُ هُنَا بِمَنْزِلَةِ الْحَافِرِ يَدْخُلُ فِيهِ كُلُّ ذِي حَافِرٍ مِنَ الدَّوَابِّ سُمِّيَ الْحَافِرُ ظُفْرًا اسْتِعَارَةً. وَقَالَ ثَعْلَبٌ: كُلُّ مَا لَا يَصِيدُ فَهُوَ ذُو ظُفْرٍ وَمَا يَصِيدُ فَهُوَ ذُو مِخْلَبٍ. قَالَ النَّقَّاشُ: هَذَا غَيْرُ مُطَّرِدٍ لِأَنَّ الْأَسَدَ ذُو ظُفْرٍ. وَقَالَ الزَّمَخْشَرِيُّ: مَا لَهُ أُصْبُعٌ مِنْ دَابَّةٍ أَوْ طَائِرٍ.

2 H +"~~gibi çatal tırnaklı olanlar~~".

Yahudilere bakar ve ganem dâhil olmamak üzere diğer tırnaklı hayvânâtın hepsini haram kıldık {وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ} bakar ve davardan da {حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَا} her [2079] ikisinin şahmlarını (don yağlarını) onlara haram ettik {اِلَّا مَا حَمَلَتْ ظُهُورُهُمَا} ancak her ikisinin sırtlarının {اَوِ الْحَوَايَا} veya havyalarının, yani bağırsaklarının hâmil olduğu yağlar {اَوْ مَا اخْتَلَطَ بِعَظْمٍ} yahut bir kemiğe ihtilât eden yağlar -ki kuyruk yağı böyledir- bu üçü haram kılınmadı. ❁ Şu hâlde onlara haram kılınan sığır ve davar şahmları, "gömlek yağı" denilen don yağıyla böbreklerin hâmil olduğu yağlar demek olur. {ذٰلِكَ} Yahudîlere olan bu tahrîmi {جَزَيْنَاهُمْ بِبَغْيِهِمْ} bağyleri sebebiyle onlara cezâ olarak yaptık ❁ yoksa esasen bunların hepsi kendilerine haram değil idi. Bir zamanlar bıldırcın etleriyle beslenmişlerdi. Sonra bağy ü zulümleri katl-i enbiyâ, ahz-ı ribâ, hak yolundan menʿ, ekl-i suht, helâlı haram, haramı helâl addetmek gibi tecavüzkârlıklarından[1] dolayı sonradan kendileri birçok temiz rızıklardan mahrum edildiler. فَبِظُلْمٍ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ اُحِلَّتْ لَهُمْ... الآية (*Sûre-i Nisâ'ya bak [4/160]*). {وَاِنَّا لَصَادِقُونَ} Ve muhakkak ki biz her hâlde sâdıkızdır. İhbârda da sâdıkız, vaʿd ü vaʿîdde de sâdıkızdır. Binâenʿaleyh böyle bağye cezâ olarak tahrîm haber ve inzârının sıdkında da şüphe yoktur. Allah'ın helâl kıldığını haram, haram kıldığını helâl addedenler sonunda tazyik ve mahrûmiyetle cezâlanırlar. Bunun için yâ Muhammed {فَاِنْ كَذَّبُوكَ} seni tekzîb ederlerse ❁ ezcümle Yahudîler "hayır, bize tahrim edilenler böyle değil idi" veya "bu tahrim sonradan bağyimizin cezâsı olarak değil ta aslından böyle idi, bu tahrim ve cezâ vahyi, bu haber ve tehdid yalandır" diyecek olurlarsa (كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حِلاًّ لِبَنِي اِسْرَائِلَ *[Âl-i İmrân 3/93] bak*). {فَقُلْ} [2080] de ki {رَبُّكُمْ ذُو رَحْمَةٍ وَاسِعَةٍ} "Rabbiniz geniş bir rahmet sâhibidir. ❁ Cebr ü tazyîki sevmez, her masiyete hemen muâhaze edivermez, tevbeyi kabul eder, rahmeti gazabından vâsiʿ ve mukaddemdir. Bununla beraber {وَلَا يُرَدُّ بَأْسُهُ عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ} mücrimler gürûhundan O'nun be'si, şiddet-i tazyîki, azâbı redd ü defʿ de edilmez." ❁ Ale'l-umûm mücrimler ne kadar imhal edilirlerse edilsinler cürümde devam ettikleri hâlde nihâyet o rahmet-i vâsiʿadan

1 H: "tecavüzkârlıklardan".

mahrum ve bir azâba mahkum olurlar ki bu nâkābil-i redd ü inkârdır. Binâenʿaleyh bağye cezâ olarak tahrîmin taʿmîm ve teşdid edilmiş olması inkâr olunamayacağı gibi, o rahmet-i vâsiʿa ile bidâyeten nâil oldukları vüsʿat ve ihtiyâra mağrur olarak hakkı tekzib etmek cürm-i azîmini irtikâb eden mücrimler de bidâyeten imhal olunsalar bile nihâyet be's ü tazyîk-ı ilâhî ile vüsʿatleri darlığa, ihtiyarları ıztırâra münkalib olarak şiddet-i azâbı tatmaya mecbur olurlar. Ve bundan kurtulmaya imkân bulamazlar.

Velhâsıl Allah teâlâ'nın rahmeti çok geniş olmakla beraber mücrimlere er veya geç be'si de katʿîdir. Şu hâlde meşiyyetullâha[1] taʿalluk eden şeylerin bazıları be's ü azab olduğu da muhakkaktır. Takdîr-i ilâhîde beşer için ihtiyar da var, ıztırar da vardır. Ve yukarıdan beri anlaşılageldiği ve ezcümle فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَاِنَّ رَبَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ile telhis olunduğu üzere tekâlîf-i ilâhiye, emr ü nehiy, hıll ü hurmet, sevâb ü ikāb ıztırâriyyâta değil, ihtiyâriyyâta taʿalluk eder. Tâat, bu tekâlîfe bi'l-ihtiyar muvâfakat, cürüm bu tekâlîfe bi'l-ihtiyar muhalefettir. Böyle efʿâl-i ihtiyâriyenin takdir ve halkı ihtiyâr-ı abdi takdir ve meşiyyet-i ilâhiyeyi meşiyyet-i abde taʿlîk ve tertib demek olduğundan bunlarda[2] kazâ ve kader,[3] cebr-i mahz değildir. Gerçi Allah dilemeyince kimse bir şey yapamaz. [2081] Lâkin cürmün takdir ve meşiyyet-i ilâhiyeye iktirânı Allah'ın rızâsı değil, mücrimin rızâsı nokta-i nazarındandır. Nitekim[4] وَلِيَرْضَوْهُ وَلِيَقْتَرِفُوا مَا هُمْ مُقْتَرِفُونَ [el-Enʿâm 6/113] buyurulmuştur. Rahîm olan Allah cürme râzı olmadığı için ona be's ü cezâ takdir etmiş ve böyle be's ü cezâ takdir ettiği şeyleri de cürüm olarak takdir eylemiş. Bunları temyiz için insanlara idrak, basiret, risâlet, kitap, akıl ve hikmet de vermiştir. Buna karşı mücrimin arzu ettiği cürme müsaade etmesi de cürme rızâsından değil abdin rızâsını isʿâf ve meşiyetini infaz ile mes'ûliyetini tahkik içindir. Ve bu isʿâf, abdin marzîsi olmak itibariyle bidâyeten bir rahmet ve fakat o cürüm, Allah'ın mebğūzu olmak ve indallah cezâyı müstelzim bulunmak

1 H: "meşiyyetullah".
2 M: "bunlar da".
3 H +"ve".
4 H -"Nitekim".

itibariyle de nihâyeten bir nikmettir. Ve bundan dolayıdır ki Allah'ın mücrimleri imhâli ve meşiyetlerini isʿâfı, netice itibariyle onları ukūbet-i âcileden daha büyük ve nâkābil-i red bir be's ü cezâya terk ve irzâ demek olduğundan كَذٰلِكَ زُيِّنَ لِلْكَافِرِينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ [el-Enʿâm 6/122], وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ[1] مَٓا اَشْرَكُوا [el-Enʿâm 6/107], وَلَوْ شَٓاءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ [el-Enʿâm 6/112, 137] buyurulmuştur. Mâdem ki Allah'ın dilediği şeyler meyânında rahmete mukabil be's ü azab dahi muhakkaktır, o hâlde Allah teâlâ'nın her meşiyyet ve halkı her vechile rızâsını müstelzim ve beisten hâlîdir denemez. Rızâullâhın delîlini meşiyyet-i halkında değil, emr ü nehyinde aramalıdır. Binâenʿaleyh وَلَوْ شَٓاءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ buyurulduğundan dolayı "Allah dilemese idi fülân cürüm yapılamazdı, meselâ yalan söylenemezdi o hâlde cürümde, yalan söylemekte beis yoktur, Allah buna râzıdır" tarzında bâtıl bir istidlâl ile beyyinât-ı hakkı tekzîbe kalkışmak bile bile ateşe atılmaktır.

Böyle iken bu nâkābil-i redd ü inkâr teblîğât-ı ilâhiyeye karşı {سَيَقُولُ الَّذِينَ اَشْرَكُوا} o şirki itiyad etmiş olan müşrikler {لَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ مَٓا اَشْرَكْنَا وَلَٓا اٰبَٓاؤُ۬نَا وَلَا حَرَّمْنَا مِنْ شَيْءٍ} "Allah [2082] dilemiş olsa idi ne biz ne de atalarımız müşrik olmaz ve hiçbir şeyi tahrim etmez idik" diyecekler. ❁ سَيَقُولُ buyurulmasından anlaşılıyor ki bunlar bunu bu âyetlerin nüzûlü hengâmında daha söylememişler, fakat bundan sonra muhakkak söyleyecekler ve bu onların istikbâlde bir küfürleri olacaktır. Binâenʿaleyh bu âyet bâlâdakiler gibi onların mâzîdeki vâkıʿalarını değil istikbâldeki sözlerini, cürümlerini vukūʿundan evvel bir ihbar ve cevâbını işʿârdır. Fi'l-vâkiʿ müşrikler bilâhare bunu söylemişler ve bu haberin[2] sıdkı tahakkuk eylemiştir. Nitekim Sûre-i Nahl'de وَقَالَ الَّذِينَ اَشْرَكُوا لَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ مَا عَبَدْنَا مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ نَحْنُ وَلَٓا اٰبَٓاؤُ۬نَا وَلَا حَرَّمْنَا مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ [16/35][3] âyeti mâzî sîgasıyla bu tahakkuku beyan etmiştir ki bunlar Kur'ân'ın min indillah bir vahy-i sâdık olduğunda ne kadar sarihtir. Yani müşrikler bu delâil-i sâdıkaya karşı şirk ü tahrimden vazgeçmemek ve seni tekzib etmek için tutunacak hiçbir şey

---

1 H -"اللّٰه".

2 M: "hayrın".

3 "Bir de müşrikler dediler ki: Allah dileseydi ne biz, ne atalarımız O'ndan başka hiçbir şeye tapmazdık ve O'nsuz hiçbir şey tahrim etmezdik…"

bulamayacak ve ancak şirk ve tahrîmin be'sini inkâr ve Allah tarafından tervîcini iddia ederek diyeceklerdir ki: "Allah bizim müşrik olmamızı ve zikrolunan hars ü en'âmdan hiçbir şey tahrim etmememizi dilemiş olsa idi biz bunları yapamazdık. Ya bize ihtiyar vermez, hepimizi imana muztar kılar veya tevfik nasip eder, imanı ihtiyar ettirir ve daha ne yapar yapar şirk ü tahrîme mâni' olurdu da[1] ne biz ne de atalarımız müşrikliği ve o tahrîmi istesek de istemesek de yapamazdık. Fakat biz bunları atalarımızdan beri yaptık, demek ki şimdiye kadar bizim hakkımızda Allah mâzîmiz için bunun hilâfını dilememiş, bizim dilediğimiz bu müşrikliği ve tahrîmi dilemiştir." İşte bu kaziyye-i şartiyenin meâli ve netîce-i[2] mantıkiyesi budur. Ve bu kadarla bu söz doğrudur. Ve لَوْ شَٓاءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ kelâm-ı ilâhîsinin mazmûnudur. Bundan sâdık bir netice almak lazım gelince "artık ne yapalım cezâmıza râzıyız" demek lazım gelir. Fakat siyaktan anlaşıldığına göre onlar bunu itiraza vesile ittihaz ederek "mâdem ki mâzîmiz için Allah [2083] başka dilememiş, böyle dilemiş ve biz böyle yapmışızdır. Demek ki bunlar bizim rızâmız gibi Allah'ın da rızâsına muvâfıktır. Ve yalnız bizim uydurmamız değil Allah'tandır. Çünkü Allah râzı olup dilemese idi biz nasıl iftira eder, yalan söyleyebilirdik? O hâlde âtîmiz için de bunda bir beis yoktur. Binâen'aleyh şirk ü tahrîmin memnû'iyetine ve cürm olduğuna inanmayız. Evvel yaptık yine yaparız, eğer bunda bir beis var da Allah râzı değilse bundan böyle bizi cebren ve bilfiil men' etsin, yoksa biz kendi rızâmızla vazgeçmeyiz" gibi bâtıl bir netice çıkarmak isteyecekler ve böyle derken her meşiyyet-i halkın mutlak rızâyı ve 'adem-i be'si ve kaderin[3] cebri istilzam etmeyeceğini, vâkı'âtın hepsi ve mümkin olan her fiili insanın lehine ve nef'ine olmadığını ve meselâ Allah'ın meşiyyetiyle ateşin insanı yakabildiğini[4] ve zehirlerin öldürebileceğini, kezâlik Allah bir yalancının yalan söylemesine ve bir müfterînin iftira etmesine müsaade etmiş olmakla yalanın hakikat

1 H -"da".
2 B: "netâic-i".
3 B: "kādirin".
4 B: "yakabileceğini".

olmayacağını ve bunun gibi halk ve meşiyyet-i ilâhiye ile müşrikin işrak ve tahrîme imkan bulmasından şirk ü hurmetin de nefsü'l-emirde sâbit olması lâzım gelmeyeceğini ve dün be'si ü zararı[1] görülmeyen bir şeyin veya fiilin yarın görülebileceğini, mâzîde bilfiil tahakkuk eden vukūʿâta nazaran meşiyyet-i ilâhiye ve hükm-i kader bir dereceye kadar mâlum olsa bile istikbâle taʿalluk eden meşiyyet-i ilâhiyenin ve hükm-i kaderin insanlar için gāib ve meçhul olduğunu, bununla beraber bu şirk ü tahrim yüzünden evlâdlarını katletmek hüsranına düşenlerin mâzîleri hakkında da bunların be'sini inkâr etmeleri yalan olacağını, kezâlik yine mâzîde enbiyâyı ve delâil-i hakkı inkâr edenlerin nice be'sler gördüklerini ve sonra meşiyyet-i ilâhiyeyi yegâne delil ittihaz ederek nefy-i şirk ile imanı ve tasdîk-i helâli yalnız ona taʿlîk etmek tevhîdin hakikatini ve Allah teâlâ'nın yegâne hâlık ve hâkim olduğunu ve şirk ü tahrîme [2084] hiçbir hüccet ü delil bulunmayacağını zımnen itiraf demek olduğu hâlde tevhidden şirki, tahlilden tahrîmi, meşiyyetten cebri istihrac ve isbâta kalkışmanın nasıl bir tenakuz olduğunu düşünmeyecekler ve anlamak istemeyeceklerdir.

{كَذٰلِكَ} İşte yâ Muhammed, böyle -bu tekzib gibi- yani öyle diyecek olan ve öyle diyerek şirk etmenin ve hars ü enʿâmı tahrim eylemenin Allah tarafından nehy edilmiş ve be's ü cezâyı müstelzim cürüm olduğunu inkâr edecek olan Kureyş müşriklerinin fiillerinden cebr-i fiʿlî ile menʿ edilmemiş ve haber verilen be's ü azâbı henüz tatmamış olduklarından dolayı zuʿmlarına göre faraziyyât ile haktan bâtıl istintac ederek seni tekzib etmeleri gibidir ki {كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ حَتّٰى ذَاقُوا بَأْسَنَا} bunlardan evvelkiler -yani enbiyâ-yı sâlife ümmetleri- be's ü azâbımızı tadıncaya kadar tekzib fiilini yaptılar da nihâyet o inkâr ettikleri be'simizi tattılar.- Binâenʿaleyh o müşriklerin istikbâli mâzîye kıyas ederken mâzîde be's olmadı zannetmeleri de yalandır. Yâ Muhammed, {قُلْ} sen öyle diyecek olan müşriklere şöyle de: {هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ فَتُخْرِجُوهُ لَنَا} "nezdinizde bir ilim, ihticâca sâlih bildiğiniz bir şey var mı ki bize onu çıkarasınız?" ۞ Yoksa bu istidlâliniz ilim değil

1 M ve B -"ü zararı".

cehildir. Bu söylediğiniz kaziyye-i şartiyeden çıkarmak istediğiniz netice çıkmaz. Bununla şirk ü tahrimde isabetinizi isbat değil, nihâyet vâkiʿde müşrik olduğunuzu ve hars ü enʿâmı tahrim etmiş bulunduğunuzu[1] ikrar ve yalancılığınızı isbat etmiş oluyorsunuz. Bu sözde {اِنْ تَتَّبِعُونَ اِلَّا الظَّنَّ} ilme değil zann ü tevehhüme tâbiʿ oluyorsunuz. Atalarınızdan beri bu yalan ve iftiraya imkân bulabildiğinizden, yalancılığınızın emr-i vâkiʿ olmasından yalanın da vâkiʿde doğru olması lâzım [2085] geldiğini ve meşiyyet-i ilâhiyeye iktiran etmiş bulunduğunu farz ediyorsunuz {وَاِنْ اَنْتُمْ اِلَّا تَخْرُصُونَ} ve siz başka bir şey yapmıyor, ancak kendi gönlünüze göre faraziyyâtta bulunuyor, yalan söylüyorsunuz. ❁ Hakkı ve savâbı nefsin vâkiʿe mutabakatında değil, vâkiʿin nefse mutabakatında arıyor ve zâhir u beyyin olan ilmî ve hakīkī delîli ve ölçüsüyle ölçmüyor, sırf enfüsî olan temayülâtınızla ölçüyor, nasıl arzu ve tahmin ederseniz hak öyle olur farz ediyorsunuz da istememeniz, görmemeniz, anlamamanız, inkâr veya tahrif etmenizle hakikat değişir sanıp kendinizi aldatıyorsunuz. Hatta kendi fiilinizi ve enfüsiyyâtınızı bile hakkıyla takdir etmiyor, efʿâl-i ihtiyâriyenizde[2] meşiyyet-i ilâhiye, sizin meşiyyetinizi tâkip ettiğini ve bu yüzden birçok hatâlarla elemler, zararlar çektiğinizi düşünmeyip kuru inkâr ile mes'ûliyetten kurtulacağınızı tevehhüm eyliyorsunuz.

Yâ Muhammed, {قُلْ فَلِلّٰهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ} "binâenʿaleyh", de, "hüccet-i bâliğa Allah'ındır." ❁ Yani mâdem ki siz ilme ve edille-i hakka ehemmiyet vermeyip canınızın[3] istediği faraziyyâtta bulunuyor ve ihticâca sâlih bir ilminiz olmadan fiilinizin, yalanınızın be'sini inkâr ediyorsunuz. O hâlde aleyhinizde وَلَا يُرَدُّ بَأْسُهُ عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ hükmünü tatbik için mücrimiyetiniz, müfterîliğiniz, yalancılığınız[4] davasını bâliğan-mâ-belağ isbat edecek, son derece vâzıh ve metîn ve sâbit, nakz u ibtâli gayr-i kābil hüccet Allah'ındır. Çünkü Allah âfâk u enfüste bu kadar delâil, ümem-i sâlife ve hâzırada birçok emsâl-i ibret ikāme etmiş ve rahmet-i vâsiʿasıyla

1 B -"ve hars ü enʿâmı tahrim etmiş bulunduğunuzu".
2 M ve B: "ihtiyâriyenizle".
3 M ve B: "hayatınızın".
4 M ve B: "mücrimiyetinizin, yalancılığınızın".

size göz, kulak, akl ü idrak ve ihtiyar vermiş, Kitap ve Resûl göndermiş قَدْ جَٓاءَكُمْ بَصَٓائِرُ مِنْ رَبِّكُمْۚ فَمَنْ اَبْصَرَ فَلِنَفْسِهٖۚ وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَاۜ وَمَٓا اَنَا۬ عَلَيْكُمْ بِحَفٖيظٍ [el-Enʿâm 6/104] buyurmuş, fiillerinizin fenalığını ve onları rızâ veya irzâ ile hoşlanarak zevkinizle, kesbinizle ve binâenʿaleyh mes'ûliyeti, lezzeti ve elemi [2086] size ait olmak üzere halk ettiğini ve bunun nihâyetinde bir haşr u cezâ gününün geleceğini ve zâlimlerin felâh bulmayacağını anlatıp bu ahkâm-ı hıll ü hurmeti beyan ve nihâyet وَاِنَّا لَصَادِقُونَ. فَاِنْ كَذَّبُوكَ فَقُلْ رَبُّكُمْ ذُورَحْمَةٍ وَاسِعَةٍۚ وَلَا يُرَدُّ بَأْسُهُ عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمٖينَ [el-Enʿâm 6/146-147] hitâbını tebliğ ve sizin bunlara karşı tutunmak isteyeceğiniz bu istidlâlinizin butlânını tefhim eylemiştir. Bir de hüccet-i ilâhiyenin kuvvet-i belâgatini anlamalı ki siz bunun karşısında tutunacak, söyleyecek bir şey bulamıyorsunuz da[1] Allah'a karşı yalnız O'nun meşiyyetiyle lehinize istidlâl ve ihticac etmek istiyorsunuz, bu ise tamamen sizin aleyhinizde bir hüccettir. Bu cihetle de hüccet-i bâliğa Allah'ındır. Çünkü "Allah dilese idi biz bu şirk ü tahrîmi yapamazdık" demek, Allah'ın meşiyyetine karşı gelebilecek hiçbir meşiyyet olmadığını itiraf etmektir. Bu ise Allah'ın şerîki olmadığını ve Allah'tan başka bir mâbud, bir hâlık, bir hâkim-i mutlak bulunamayacağını ve bütün şirk davalarının butlânını itiraf eylemektir. O hâlde siz bu istidlâl ile şirk ü tahrîmin hakkiyetini isbâta kalkışmakta mütenâkızsınız. Kendi davanızı nakz u ibtal ve tevhîdi isbat etmiş bulunuyorsunuz, sonra da dönüp bununla şirki isbat ve tevhîdi nakz ettiğinizi zannedip Peygamber'i tekzîbe kalkıyorsunuz. Binâenʿaleyh bu meşiyyet-i ilâhiye hücceti sizin lehinizde değil tamamen aleyhinizde bir hüccet-i bâliğa-i ilâhiyedir. Kezâlik şunu unutmamak lâzım gelir ki siz Allah'ın meşiyyetinin tafsîlâtını, mâzî ve istikbâldeki tecelliyâtını, taʿallukātını tamamen bilemezsiniz, onu ancak O bilir وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ[2] الْغَيْبِ [el-Enʿâm 6/59], ve siz O'nun meşiyyetinden değil, kendi meşiyyetinizden mes'ulsünüzdür. Ve Allah'ın rahmet-i vâsiʿasıyla bazı efʿâlinizde size meşiyyet verdiği ve sizin hakkınızda kendi meşiyyetinin bir kısmını sizin meşiyyetinize, taleb ü kesbinize rabt u taʿlîk eylediği ve فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَٓا اِثْمَ عَلَيْهِ

1 B -"tutunacak, söyleyecek bir şey bulamıyorsunuz da".
2 H, M ve B: "مفاتيح".

[el-Bakara 2/173] medlûlünce mükellefiyet ve mes'ûliyetinizin bu kısma ait olduğu da muhakkaktır. Allah dilemeden sizin bir şey yapamayacağınız nasıl bedîhî ise [2087] Allah'ın bazı şeyleri de sizin dilemeniz üzerine ve sizin rızânız ve talebinizle yaptığı ve bu suretle de birçok şeyler halk ettiği dahi[1] bedîhîdir ki işte sizin mes'ûliyetiniz bu noktada, rahmet-i vâsiʿa ve be's-i mücrimîn bu noktadadır. Ve iman ü ibadet de bu kabîldendir. O hâlde sizin mes'ûliyeti inkâr etmek için kendi meşiyyetinizi bırakıp da Allah'ın tafsîlâtını bilmediğiniz meşiyyetiyle istidlâl etmeniz veya Allah'ın sizin meşiyyetinize taʿlîk eylediği meşiyyetini aksine tağyîre kalkışıp meşiyyetinizi Allah'ın meşiyyetine taʿlîk etmeniz ve binâenʿaleyh "O dilemese idi biz müşrik olmazdık, o hâlde O dilemeyince iman etmeyiz" demeniz Allah'ın tamamen aleyhinizde bir hüccet-i bâliğasıdır. Çünkü hem Allah'ın meşiyyetini tutamak ediyorsunuz, hem de Allah'ın dilemediğini diliyorsunuz. Niçin müşrikliği, yalancılığı beğenip ihtiyar ediyorsunuz da imanda, doğrulukta cebr istiyorsunuz? Sonra da şirkinizin, iftiranızın cezâsını işittiğiniz zaman "Allah imanımızı dilemedi ki iman edelim" diyerek itiraza kalkıyorsunuz. Ne biliyorsunuz ki siz iman etmek dilerseniz Allah dilemeyecekti? Neye bilmiyorsunuz ki Allah size dileyin dedi de siz dilemediniz? Mâdem ki meşiyyet Allah'ındır, elbette Allah'ın dilediği olur, dilemediği olmaz, bu muhakkaktır. O hâlde siz dileseniz de dilemeseniz de şirk, bâtıl ve müşriklerin felâh bulmayacağı, mücrimlerin, yalancıların cezâ göreceği de muhakkaktır. Evet {فَلَوْ شَٓاءَ لَهَدٰيكُمْ اَجْمَعٖينَ} Allah herkese ale'l-ıtlâk hidâyet dilemiş olsa idi müşrik, gayr-i müşrik hepinizi hidâyette kılar, imana muvaffak ederdi, lâkin siz de biliyorsunuz ki mecmûʿunuza hidâyet etmemiştir. Kiminiz hidâyette kiminiz dalâlettedir. Teferruʿâtın tâyininde ihtilâf etseniz bile hepiniz şunda ittifak edersiniz ki muhalif muvâfık, mü'min ve kâfir cümleniz hidâyette değilsinizdir. Demek ki Allah hepinizin ale'l-ıtlâk hidâyetini dilememiş, hidâyeti ihtiyar edene hidâyet, dalâleti ihtiyar edene [2088] dalâlet dilemiştir. Şu hâlde meşiyyet-i ilâhiyede bir kısmınızın yani

---

1 H: "de".

hidâyette olmayanların felâh bulmayacağı, be's ü azab göreceği mâlum ve muhakkaktır. Binâenʿaleyh be's ü azâbı inkâr edenler hidâyette değildirler. Ve bunların be's ü azab görecekleri kābil-i redd ü inkâr değildir. İşte bu babda meşiyyet-i ilâhiye ile istidlâlden alınacak doğru netice budur. Yoksa müşriklerin, mücrimlerin, yalancıların vâkiʿde mevcûdiyetinden yani Allah'ın bunları halk ve kendi dilekleri olan mücrimiyetlerini irade etmiş olmasından o cürmün, o yalanın, o şirk ü tahrîmin de Allah'a ve Allah'ın emrine, rızâsına isnad edilmesi lâzım gelmez. İndallah mücrimin mücrimiyeti muhakkak, cürmü ve cürmünün be'si de muhakkak, yalancının yalancılığı muhakkak ve meşiyyet-i ilâhiyeye mukārindir, rızâsına mukārin değildir. Fakat söylediği yalanın mazmûnu vâkiʿde tahakkuk etmez, Allah'ın ne meşiyyetine ne de rızâsına mukārin değildir. Zira yalana meşiyyet-i ilâhiye taʿalluk etse idi yalan olmaz hak olurdu. İşte şirk ü tahrim hars ü enʿâm da böyledir. Müşrik var, cürmü de var, be'si de vardır. Bunlara meşiyyet-i ilâhiye taʿalluk etmiştir. Lâkin müşrikin iddia ettiği şerîk-i ilâhî ve hurmet yalandır. Bunlara ne meşiyyet-i ilâhiye ne rızâ-yı ilâhî taʿalluk etmemiştir. Be's de bundandır.

Yâ Muhammed, Allah'ın hüccet-i bâliğasına karşı hiç hüccetleri olmayan ve tutunmak isteyecekleri meşiyyet-i ilâhiye dahi aleyhlerinde bulunan o müşriklere {قُلْ هَلُمَّ شُهَدَآءَكُمُ الَّذِينَ يَشْهَدُونَ اَنَّ اللّٰهَ حَرَّمَ هٰذَا} "haydi bu iddia ettiğiniz tahrîmi Allah'ın yaptığına şehadet eden şâhitlerinizi getirin" de ❁ Yani "bu hars ü enʿâm atalarımızdan beri Allah'ın meşiyyetiyle haramdır" diye avâm-ı müşrikîni aldatan şeytanlarını ve kodamanlarını da ihzar etmelerini söyle ki teblîğ-i hüccet tamam olsun {فَاِنْ شَهِدُوا} bunun üzerine şayet gelip "evet bu hars ü enʿâmı Allah haram kıldı, biz [2089] buna Allah için şâhidiz" diye şehadet ederlerse {فَلَا تَشْهَدْ مَعَهُمْ} sen onlarla beraber şehadet etme {وَلَا تَتَّبِعْ اَهْوَآءَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا} bizim âyetlerimizi tekzib edenlerin {وَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ} ve âhirete iman etmeyenlerin {وَهُمْ بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ} ve kendilerinin Rabbi olan Allah teâlâ'ya başkasını denk tutanların hiçbirisinin hevâlarına uyma. ❁ Yani öyle şehadet edecek olanlar bütün bu hâldedir. Delâil-i hakkı tekzib ederler. Yalanda beis

görmezler, Allah'a bile şirk koşar, haktan udûl ederler ve böylelerinin yapacakları şehadet sırf gönüllerinin hevâsından, yalancı şâhitlikten başka bir şey olmaz. Görülüyor ki işbu وَهُمْ بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ fâsılasıyla bu âyet sûrenin birinci âyetine bir tercîʿ olmuştur. Binâenaleyh ذٰلِكَ اَنْ لَمْ يَكُنْ[1] رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرٰى بِظُلْمٍ وَاَهْلُهَا غَافِلُونَ [el-Enʿâm 6/131. Krş. el-Kasas 28/59] hakikati ve قُلْ يَا قَوْمِ اعْمَلُوا عَلٰى مَكَانَتِكُمْ اِنّ۪ي عَامِلٌۚ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَۙ مَنْ تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِۜ اِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ [el-Enʿâm 6/135] vaʿd ü vaʿîdi tamamen tekid ve takrir ve münkirlerin geçmişte gelecekte her nevi haksızlıkları isbat ve her türlü tutamakları ibtal olunduğu bu noktada baştan buraya kadar icmâlen bir ircâʿ-ı nazar daha ihtar edilerek tevhîd ü nübüvvetin vuzûh-ı sıdkı kemâl-i belâgatle işʿâr kılındıktan sonra sırât-ı müstakīm olan şerʿ-i hakkın esasını teşkil eden nevâhî ve evâmiri bilhassa mutazammın oldukları hurmet nokta-i nazarından telhis ile buyuruluyor ki:

قُلْ تَعَالَوْا اَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ اَلَّا تُشْرِكُوا بِه۪ شَيْـٔاً وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَاناًۚ وَلَا تَقْتُلُٓوا اَوْلَادَكُمْ مِنْ اِمْلَاقٍۜ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَاِيَّاهُمْۚ وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَۚ وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّت۪ي حَرَّمَ اللّٰهُ اِلَّا بِالْحَقِّۜ ذٰلِكُمْ وَصّٰيكُمْ بِه۪ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ﴿١٥١﴾ وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَت۪يمِ اِلَّا بِالَّت۪ي هِيَ اَحْسَنُ حَتّٰى يَبْلُغَ اَشُدَّهُۚ وَاَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْم۪يزَانَ بِالْقِسْطِۚ لَا نُكَلِّفُ نَفْساً اِلَّا وُسْعَهَاۚ وَاِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبٰىۚ وَبِعَهْدِ اللّٰهِ اَوْفُواۜ ذٰلِكُمْ وَصّٰيكُمْ بِه۪ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَۙ ﴿١٥٢﴾ وَاَنَّ هٰذَا صِرَاط۪ي مُسْتَق۪يماً فَاتَّبِعُوهُۚ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَب۪يلِه۪ۜ ذٰلِكُمْ وَصّٰيكُمْ بِه۪ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿١٥٣﴾

[2090] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: Geliniz, [2] size Rabbiniz neleri haram kıldı okuyayım: O'na hiçbir şeyi şerîk koşmayın, babanıza ananıza iyilikten ayrılmayın, yoksulluk yüzünden evlâdınızı öldürmeyin, sizin de onların da rızkınızı Biz veririz. Fevâhişe; açığına da gizlisine de yanaşmayın. Allah'ın muhterem

1 H, M ve B: "وما كان".
2 H: "'Geliniz' de".

kıldığı nefsi haksız öldürmeyin. İşittiniz a, işte size O bunları ferman buyurdu, gerektir ki aklınız erer (151). Ve yetim malına yaklaşmayın, ancak rüşdüne erinceye kadar en güzel suretle başka. Ölçeği[1] tartıyı [2091] tam ve denk tutun. Bir nefse ancak vüsʿünü teklif ederiz, söz sâhibi olduğunuz vakit de hep adaleti gözetin, velevse hısım olsun. Allah'ın ahdini yerine getirin, işittiniz a işte size O bunları ferman buyurdu, gerektir ki düşünür tutarsınız (152). Bir de şu: Benim dosdoğru yolum, hep onu tâkip edin, başka yollar tâkip etmeyin ki sizi O'nun yolundan saptırıp parçalamasınlar. Duydunuz a işte size O bunu ferman buyurdu, gerektir ki korunur, müttakī olursunuz (153).

{قُلْ تَعَالَوْا اَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ} "Geliniz" de, "size Rabbinizin asıl haram kıldıklarını okuyayım." ❁ İbn Abbas hazretleri demiştir ki: Bu âyetler o âyât-ı muhkemâttır ki kitapların hiçbirinde neshedilmemiştir. Bunlar Benî Âdem'in hepsine haramdır. Ve مُحْكَمَاتٌ هُنَّ اُمُّ الْكِتَابِ'dır [Âl-i İmrân 3/7]. Bunlarla amel eden cennete girer, etmeyen cehenneme. Kaʿbu'l-Ahbâr da demiştir ki bu âyetler Tevrat'ın başlangıcıdır: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ قُلْ تَعَالَوْا el-âyât...[2] Bu suretle bütün şerâyiʿ-i halk bunlar üzerinde ictimâʿ etmiş, bunların Mûsâ aleyhisselâm'a inzal edilen "kelimât-ı aşere" olduğu da söylenmiştir. Bunu Bikâî[3] *Mesâʿidü'n-nazar li'l-işrâf alâ makāsıdi's-süver* nâmındaki eserinde şöyle îzah eder: "Yani bu âyetler Allah teâlâ'nın Mûsâ aleyhisselâm'a yazdığı elvâh-ı cevherde ilk yazdığı âyât-ı aşereyi müştemildir ki şunlardır: Şirkten,[4] yemîn-i kâzibden, ukūk-ı vâlideynden, katlden, zinadan, sirkatten, tezvirden, başkasının elindekine göz dikmekten nehiy, sebte tâzim ile emir."[5] Görülüyor ki bu dokuzdur,

---

1 B: "Ölçüyü".

2 Kāsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân,* s. 217; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XII, 227:
عن أبي الخير، عن كعب، قال: إن أول ما أنزل الله من التوراة «بسم الله الرحمن الرحيم قل تعالوا أتل ما حرم ربكم عليكم» ثم ذكر الآيات

3 M: "Bükaî".

4 H +"~~nehy~~".

5 Bikâî, *Masâʿidü'n-nazar li'l-işrâf alâ makāsıdi's-süver,* Riyâd: Mektebetü'l-Meʿârif, 1408/1987, II, 123:
وهو يعني: أن هذه الآيات التي كتبها الله تعالى لموسى عليه السلام في ألواح الجوهر أول ما كتب، كما بينته في كتاب «نظم الدرر» وهي: توحيد الله، والنهي عن الشرك، واليمين الكاذبة، والعقوق، والقتل، والزنا والسرقة، والزور، ومد العين إلى ما في يد الغير، والأمر بتعظيم السبت.

bütün bunların birincisi de sûrenin başından beri îzah olunagelen îmân-ı tevhiddir ki bu nehy-i şirkte münderic olmakla beraber üçüncü âyette bilhassa tavzih ve telhis de edilmiştir. Binâenʿaleyh bunlar evvel ü âhir bir esasta münderic olan ve dîn-i hakkın esasını teşkil eden ve ümem ü aʿsârın ihtilâfıyla ihtilâf etmeyen ahkâm-ı aşeredir. {اَنْ} Şöyle ki:

[2092] {لَا تُشْرِكُوا بِهٖ شَيْـٔاً} Ona hiçbir şey şerîk koşmayınız. ❁ İtikad nokta-i nazarından Allah'a herhangi bir şeyi hiçbir vechile şerîk iddia etmeyiniz, amel nokta-i nazarından Allah'a masiyet olan hususta başkasına itaat etmeyiniz. {وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَاناً} ve vâlideyninize ihsan, yani اَحْسِنُوا بِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَاناً baba ve ananıza iyilik ve güzellik ediniz. ❁ Burada muharremâtın, yani menâhînin beyan olunacağı söylenmiş iken böyle bir emrin nehiyler sırasında ne münasebetle îrâd edilmiş olduğu suâli hatıra gelebilir. Fakat evvelâ muharremâtı ber vech-i âtî okuyayım denilip de birtakım nevâhî ve evâmir zikr olunduğu zaman, işte o muharremât bu tafsîlât içindeki nevâhîdir demek olur. Ve maksadın yalnız muharremâtı değil, onlarla şiddet-i alâkası bulunan evâmiri de beyan olduğu anlaşılır. Sâniyen bununla şu da gösterilmiş olur ki hurmet yalnız nehy-i sarîhten değil bazen emirden de anlaşılır. Bundan dolayı ilm-i usûlde şu kāide müsbettir ki, "bir şeyle emir zıddının tahrîmini iktizâ eder, eğer ʿadem-i[1] tahrîm, emirden maksûdu fevt edecekse; değilse kerâhetini istilzam eyler." Ve işte gerek bu ve gerek gelecek olan اَوْفُوا الْكَيْلَ... اِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا... وَبِعَهْدِ اللّٰهِ اَوْفُوا [6/152] emirleri de hep böyledir. Binâenʿaleyh "vâlideyninize ihsan ediniz" emri "onları asla incitmeyiniz" nehyini de müstelzimdir. Yani anayı babayı incitmek o kadar haramdır ki hatır ve hayâle getirilecek şey değildir. Onlar hakkında ancak ihsan vazifesi düşünülmelidir ve ancak o yapılmalıdır. Sâlisen bu sûret-i nazm şunu da îmâ eder ki anaya babaya ihsan bu kadar yüksek bir vazife olmakla beraber Allah'a şirki[2] istilzam etmemelidir. Yani ana baba evlâdlarının Allah'a isyan etmesiyle memnun olacaklar ise onları bu suretle memnun etmeye çalışmak Allah'a

---

1 B -"bir şeyle emir zıddının tahrîmini iktizâ eder, eğer ʿadem-i".
2 B: "şerîki".

şirk mânasında olacağından dolayı menhî ve haramdır. Nitekim Sûre-i Lokman'da وَاِنْ جَاهَدَاكَ عَلٰٓى اَنْ تُشْرِكَ بِى مَا لَيْسَ لَكَ بِهٖ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا وَصَاحِبْهُمَا فِى الدُّنْيَا مَعْرُوفًا [Lokman 31/15][1] âyeti ve emsâli ile bu tasrih edilmiştir.

[2093] {وَلَا تَقْتُلُٓوا اَوْلَادَكُمْ مِنْ اِمْلَاقٍ} Yoksulluktan dolayı evlâdınızı katl de etmeyiniz. ❁ Bu da haramdır. Anaya babaya ihsan evlâdın vazifesi olduğu gibi, evlâdın hakk-ı hayâtına tecavüz etmemek, muhafaza eylemek de ebeveynin vazifesidir. Sûre-i İsrâ'da وَلَا تَقْتُلُٓوا اَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ اِمْلَاقٍ [17/31] "evlâdınızı yoksulluk korkusu ile katletmeyiniz" buyurulmuştur ki buradaki bir delâleti îzahtır. Çünkü bilfiil "fakirim besleyemeyeceğim" diye evlâdı öldürmek haram olunca, fakir değil iken fakir olmak korkusu ile evlâd katletmenin haram olacağı evleviyetle âşikârdır. Ve işte bunların her biri bir âyette tansis olunmuştur. قَدْ خَسِرَ الَّذٖينَ قَتَلُٓوا اَوْلَادَهُمْ سَفَهًا بِغَيْرِ عِلْمٍ'den [el-Enʿâm 6/140] dahi anlaşıldığı üzere Arap müşrikleri kız çocuklarını diri diri kabirlere gömüyorlardı ki buna "ve'd" tâbir olunur. Ve bunu bazısı bir gayret-i câhiliye ile, bazısı da fakirlik sâikası veya korkusuyla yapıyorlardı ve hakikatte sebeb-i gālib bu korku idi. Bu mülâhaza ile idi ki şeytan onlara katl-i evlâdı hoş gösteriyordu.[2] Fi'l-hakīka evlâda karşı vukūʿ bulan bu cinayete ekseriyetle sevk eden en mühim sebep beslemek endişesidir. Bunun karşısında diğer sebepler kāle alınmayacak kadar hükümsüzdür, enderdir. Binâenʿaleyh bilhassa bu sebebin reddiyle diğer esbâb-ı zaʿîfe ve mevhûmenin reddedilmiş olacağında şüphe yoktur. Sonra bu nehiy, Arap müşriklerinin kız evlâdı hakkındaki "ve'd" âdetlerini bilhassa istihdaf etmekle beraber hükmünün onlara münhasır olmadığı ve çocuk düşürmek cinayetlerine dahi şâmil olduğu derkârdır.

Hâsılı gerek fakir olunuz ve gerek zengin, gerek zayıf olunuz gerek kavî, evlâda bakmakla yoksul kalmaktan korkup onları herhangi bir suretle öldürmeyiniz {نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَاِيَّاهُمْ} sizi ve onları merzuk eden, besleyen ve besleyecek olan Biziz. ❁ Yani siz değilsiniz. Binâenʿaleyh rızık istihsâlinden acziniz dolayısıyla açlığa veya [2094] ölüme mahkum

1 "Bununla beraber o ikisi de sana sence hakkında bir ilim olmayan hiçi Bana şerik koşturmaya uğraşırlarsa o vakit onlara itaat etme ve kendilerine dünyada mâruf surette musâhabet eyle …"

2 B -"Bu mülâhaza ile idi ki şeytan onlara katl-i evlâdı hoş gösteriyordu".

olduğunuza hükmedip de katl cinayetini irtikâba kalkışmayınız[1]. {وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ} ve fuhşiyyâta yaklaşmayınız {مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ} gerek açığı olsun gerek gizlisi. ❁ Yani zina ve livata gibi her nevi fuhşiyyât gerek erâzil-i müşrikînin yaptıkları gibi açık kârhânelerde olsun ve gerek eşrâf denilenlerinin yaptıkları gibi ittihâz-ı ahdân ile gizli surette olsun, hepsi haram olduktan başka bunların mukaddimâtı, esbâbı ve vesâili de haramdır. Açık veya gizli fuhşiyyâtı yapmak şöyle dursun, onlara yaklaşmayınız[2] bile. وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنٰٓى اِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً [el-İsrâ 17/32][3] medlûlünce "fâhişe"den mütebâdir olan zinadır. Fakat "fevâhiş" diye cemʿ îrâd edilmesi zina kabîlinden olan her nevi efʿâl-i şenîʿaya, yani lisânımız tâbirince her nevi "fuhşiyyât"a şümûlünü ifade eder. Bundan dolayı bazı müfessirîn bunu ale'l-umûm "ism" (اثم) ile tefsir edip وَذَرُوا ظَاهِرَ الْاِثْمِ وَبَاطِنَهُ [el-Enʿâm 6/120] medlûlüne ircâʿ eylemiş ise de gerek âyetin siyâkı ve gerek rivayet nokta-i nazarından bu mâna burada pek zâhir değildir. Ezcümle bunun katl-i evlâd ile mutlakan katl-i nefs nehiyleri arasında zikri gösteriyor ki bunda da bir katl mânası vardır. Yani fuhşiyyât, nefsinde bir cinâyet-i azîme olmakla beraber bir de katl-i evlâd hükmündedir. Çünkü veled-i zina helâke mâruzdur, emvât hükmündedir. Nitekim Resûlullah azl hakkında bile ذلِكَ الْوَأْدُ الْخَفِيُّ buyurmuştur.[4] Binâenʿaleyh fuhşiyyâtın gizli açık ne kadar kātillikleri tazammun ettiğini anlamalı.

{وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّت۪ي حَرَّمَ اللّٰهُ} Allah'ın tahrim ettiği, yani İslâm ile olsun, ahd ile olsun demini masûn ve muhterem ve katlini haram kıldığı herhangi bir nefsi de katletmeyiniz {اِلَّا بِالْحَقِّ} meğer ki sâbit bir hak ile ola. ❁ Müslim bir kimse aleyhine bu hak taraf-ı risâletten لَا يَحِلُّ دَمُ امْرِئٍ مُسْلِمٍ إِلَّا بِإِحْدَى ثَلَاثٍ: كُفْرٍ بَعْدَ إِيمَانٍ، وَزِناً بَعْدَ إِحْصَانٍ وَقَتْلِ نَفْسٍ بِغَيْرِ حَقٍّ "Müslim bir kimsenin kanı helâl olmaz, [2095] meğer ki üç sebepten birisiyle olsun: İmandan sonra küfür, ihsandan sonra zina, bi-gayri hakkın katl-i nefs"[5]

1 B: "kalkmayınız".
2 H: "yanaşmayınız".
3 "Zinaya da yaklaşmayın, çünkü o pek çirkin…"
4 Müslim, Nikâh, 141; İbn Mâce, Nikâh, 61.
5 Bk. Dârimî, Hudûd, 2; Buhârî, Tefsîr, 5, Diyât, 6; Müslim, Kasâme, 25-26; Ebû Dâvûd, Diyât, 3; Tirmizî, Fiten, 1.

hadîs-i nebevîsiyle beyan buyurulduğu üzere üç sebeple sâbit olur. Sûre-i Mâide'de ise gayr-i müslime de şâmil olmak üzere بِغَيْرِ نَفْسٍ اَوْ فَسَادٍ فِى الْاَرْضِ [5/32] diye ikide hulâsa edilmiş ve اِنَّمَا جَزٰٓؤُا الَّذ۪ينَ يُحَارِبُونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِى الْاَرْضِ فَسَاداً اَنْ يُقَتَّلُٓوا اَوْ يُصَلَّبُوا [5/33] buyurulmuştur. Bu fesâdın müslimden sudûru takdîrinde sebeb-i hak dörde bâliğ olmuş olur. Hâsılı diğer eşyâda hıl asıl hurmet ayrı bir delil ile sâbit olursa da, nüfûs bunun aksinedir. Katl-i nefste asıl olan haram olmaktır. Helâl olması ayrı bir delil ile sâbit olabilir. {ذٰلِكُمْ} İşte bu emr ü nehyi, bu beş teklîfi {وَصّٰيكُمْ بِه۪} Rabbiniz size tavsiye etti ❁ kemâl-i lutf u rahmetiyle müekked bir surette emr eyleyip ahid verdi (*Sûre-i Nisâ'da* يُوصِيكُمُ اللّٰهُ *[4/11] bak*) ki {لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ} akıl edesiniz. ❁ Yani bu nehy olunan haramların fenalığı ve bu tavsiyelerin fâidesi aklı olanlar için zâhir ve bedîhî olduğundan siz akıllarınızı istiʿmâl ile nefislerinizi bağlayıp bu haramlardan menʿ eyleyesiniz.

{وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَت۪يمِ} Ve yetim malına yaklaşmayınız ❁ hiçbir suretle taarruz etmeyiniz, bu da haramdır. {اِلَّا بِالَّت۪ي هِيَ اَحْسَنُ حَتّٰى يَبْلُغَ اَشُدَّهُ} Ancak kuvvetlerine erinceye, rüşdüne bâliğ oluncaya kadar -hıfz u tenmiye ve zamanında teslim gibi- en güzel suretle tekarrub -mümkin olan en güzel velâyet ve vesâyet- müstesnâ. O zaman فَاِنْ اٰنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْداً فَادْفَعُٓوا اِلَيْهِمْ اَمْوَالَهُمْ (*sûre-i Nisâ'ya bak [4/6]*). {وَاَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْم۪يزَانَ بِالْقِسْطِ} Kileyi ve terâziyi denk ve tam tutunuz. ❁ Hem noksan veya fazla ölçü kullanmayınız, hem de ölçer ve tartarken eksik veya fazla yapmayınız, ağdırmayınız ki eksiği fazlası haramdır. [2096] Binâenʿaleyh yetim malı olmasa bile hukūk-ı gayra tecavüz de haramdır. Şu kadar ki {لَا نُكَلِّفُ نَفْساً اِلَّا وُسْعَهَا} Biz bir nefse vüsʿünden başkasını teklif etmeyiz. ❁ Binâenʿaleyh adl ü tesviye haddizâtında zor bir şey ise de buna da vüsʿünüz kadar riayetle mükellefsiniz, vüsʿünüzün yetişemediği maʿfüvdür. {وَاِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا} Ve söz söylediğiniz zaman adl olunuz; yani gerek hükûmet ve gerek şehadet ve gerek herhangi bir hususta bir söz söylediğiniz vakit hakkını, doğrusunu söyleyiniz ❁ adl ü hakkın hilâfını söylemeyiniz ki bu da haramdır. {وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبٰى} velevse leh veya aleyhinde söyleyeceğiniz kimse akrabanızdan olsun ❁ yine doğru söyleyiniz, tarafdarlık etmeyiniz {وَبِعَهْدِ اللّٰهِ اَوْفُوا} ve

Allah'ın ahidlerini îfâ ediniz; gerek Allah'ın size teklif etmiş olduğu ahidleri, emirleri, nehiyleri ve gerek sizin Allah'a veya Allah nâmına diğerlerine verdiğiniz ahidleri, nezirleri, yeminleri, akidleri sahih olan her nevi taʿahhüdâtı tamamen yerine getiriniz. ❁ Nakz-ı ahd de haramdır. Görülüyor ki bu emirden müstefâd olan vücub ve zıddının hurmeti iman ve amel hudûdunun şâmil olduğu her nevi evâmir ü nevâhî ile bütün uhûda mütenâvildir. Binâenʿaleyh وَذَرُوا ظَاهِرَ الْاِثْمِ وَبَاطِنَهُ [el-Enʿâm 6/120] emri ve buraya kadar sebk eden ibâdât, hıll u hurmet vesâire ahkâmı hep burada dâhildir. {ذٰلِكُمْ} İşte bunları, bu teklifleri {وَصّٰيكُمْ بِهٖ} Rabbiniz size tavsiye -ve ekîden emr- etti ki {لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ} tezekkür edesiniz. ❁ Bunları iyice hatırınızda tutasınız ve zımnındaki derin muhteveyâtını düşünesiniz de mûcebiyle amel eyleyesiniz. {وَاَنَّ هٰذَا صِرَاطٖى مُسْتَقٖيمًا} ve [2097] işte bu, yani yukarıdan beri îzah edilegelen îmân-ı tevhid ile şu iki âyette Allah'ın tavsiye ettiği bu evâmir ü nevâhî, bu ahkâm-ı aşere Benim müstakīm olarak sırâtımdır; doğrudan doğru tuttuğum yolum, caddem, esâs-ı dinim ve minhâcımdır. Bunun için {فَاتَّبِعُوهُ} siz de buna, bu Benim yoluma ittibâʿ ediniz {وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ} ve müteʿaddid yollara gitmeyiniz; muhtelif dinler, mezhebler, bidʿat ü dalâlet olan türlü türlü yollar arkasında dolaşmayınız ki {فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبٖيلِهٖ} sizi fırka fırka yapıp Allah yolundan dağıtmasın. ❁ *Müsned-i Dârimî*'de dahi tahric edildiği üzere İbn Mesʿud hazretleri demiştir ki: "Resûlullah bize bir hatt-ı müstakīm çizdi, 'bu rüşd yoludur' dedi, sonra bunun sağından ve solundan birçok hutût, çizgiler[1] daha çizdi, 'bunlar da birtakım yollardır ki her birinde bir şeytan vardır ona çağırır' dedi, sonra da bu âyetleri okudu."[2] Hâsılı Allah'a gidilir zannedilen birçok yollar vardır. Nitekim اَلطَّرِيقُ إِلَى اللهِ بِعَدَدِ أَنْفَاسِ الْخَلَائِقِ "Allah'a yol mahlukātın enfâsı kadardır", yani o kadar çoktur denilmiş. Fakat bütün bunların içinde hakikaten Allah

1 M: "çizgileri".

2 Dârimî, Mukaddime, 23:
عن عبد الله بن مسعود رضي الله عنه قال: خط لنا رسول الله صلى الله عليه وسلم يوما خطا ثم قال: «هذا سبيل الله»، ثم خط خطوطا عن يمينه وعن شماله ثم قال: «هذه سبل، على كل سبيل منها شيطان يدعو إليه»، ثم تلا «وأن هذا صراطي مستقيما فاتبعوه ولا تتبعوا السبل فتفرق بكم عن سبيله».

yolu, Allah'a îsâl eden ve vazʿ-ı ilâhî olan, Allah ve resulleri tarafından davet olunan hak yol, doğru yol bir tanesidir ki sâliklerini toplayan, birleştiren, dağıtmayan, aldatmayan tevhid yoludur. Herhangi bir hususta hak birdir, bâtıl çoktur. Gerçi her bir olan hak olmak lâzım gelmezse de hak her hâlde birdir. Muhtelif zamanlarda, muhtelif mekânlarda hükm-i hak tehallüf[1] edebilir. Dün hak olan her zaman için hak olmak lâzım gelmez. Garbdaki bir kimse için hak olanın şarktaki için de hak olması iktizâ etmez. Ve bu suretle hak taʿaddüd eder gibi zannedilebilirse de her birinde hükm-i hak birdir, taʿaddüd etmez. Şirk kökünden bâtıldır. Sonra hiçbir zaman tehallüf[2] ve tehavvül etmeyen ve edyân-ı münzelenin, [2098] kütüb-i semâviyenin hiçbirinde neshedilmiş olmayıp hepsinde emr ü tavsiye kılınmış olan birtakım ahkâm-ı asliye vardır ki bütün dinler bu noktada ittifak eder. Ve işte bâlâda beyan olunan ahkâm-ı aşere de bu kabîldendir. Ve bu âyet ile beyan olunuyor ki bu evâmir ve nevâhînin taʿalluku yalnız muhatablara muhtas değil, Hazret-i Peygamber'e dahi şâmildir. Ve Resûlullah bunlarla müstemirren âmildir. Allah teâlâ'nın öteden beri emr ü tavsiye ettiği bu ahkâm, Peygamber'in doğrudan doğru tuttuğu yoldur. Ve Peygamber'in tuttuğu yol Allah yoludur.[3] Ve Allah yolunu bulmak isteyenler Peygamber'e ittibâʿ edip bunları tutmalıdır. Ve bunun esası لَا تُشْرِكُوا بِهٖ[4] شَيْـًٔا medlûlünce tevhîd-i ulûhiyette ittifaktır. Bu ittifak da Peygamber'e ittibâʿ ile hâsıl olur. Zira وَبِعَهْدِ اللّٰهِ اَوْفُوا emri ancak o suretle tatbik edilir. Bu ahkâmı icrâ ve bunlardaki muharremâttan ictinab eylemeyen, yani Allah'a şirk koşan veya ebeveynine kötülük eden veya evlâdını öldüren veya fuhşiyyât yapan veya bi-gayri hakkın insan öldüren veya yetim malına el uzatan veya ölçüyü, teraziyi denk ve tam tutmayan, hukūk-ı gayra tecavüz eyleyen veya söz söylediği zaman adl ü haktan ayrılan veya Allah'ın ahidlerini îfâ etmeyen veya Peygamber yoluna ittibâʿ etmeyip türlü türlü yollara saparak tevhidden ayrılan kimseler tefrikaya

---

1 B: "tehâlüf".
2 B: "tehâlüf".
3 B -"Ve Peygamber'in tuttuğu yol Allah yoludur".
4 H, M ve B: "بالله".

düşer, perişan olurlar. {ذٰلِكُمْ} İşte bunu; Peygamber yoluna ittibâʿ etmek ve diğer muhtelif yollara ittibâʿ etmemek husûsunu {وَصّٰيكُمْ بِهٖ} Allah size tavsiye etti ki {لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ} korunasınız; fenalıklardan sakınıp tefrika ve ihtilâftan kurtularak dâire-i tevhidde vikāye-i ilâhiyede bulunasınız. ۞ Çünkü ittifak ilâhî bir kuvvettir. Müttefik olanlar muhtelif olanlara dâima galebe ederler. Fakat bâtılda ve fenalıkta ittifakın hükmü de serîʿu'z-zevâldir. [2099] Hakīkī kuvvet hakta ittifaktır. Bu da Peygamber'e ittibâʿ etmek ve bu esaslara tutunup dâima cihet-i vahdet taharrî eylemekle olur.

Evet, bunları böyle öteden beri tavsiye ettik:

ثُمَّ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ تَمَاماً عَلَى الَّذ۪ٓي اَحْسَنَ وَتَفْص۪يلاً لِكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً لَعَلَّهُمْ بِلِقَٓاءِ رَبِّهِمْ يُؤْمِنُونَ ﴿١٥٤﴾

Meâl-i Şerîfi

Sonra biz Mûsâ'ya o kitâbı verdik ki güzel tatbik edene tamamlamak ve her şeyi tafsil etmek ve bir hidâyet,[1] bir rahmet olmak için, gerektir ki onlar Rablerinin likāsına iman etsinler (154).

Evet, onları evvel ü âhir tavsiye ettik {ثُمَّ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ تَمَاماً} sonra da Mûsâ'ya kitâbı -Tevrat'ı- tamamen {عَلَى الَّذ۪ٓي اَحْسَنَ} yaptığı ihsan üzerine -yani o tavsiye olunan ahkâmı hüsn-i suretle tebliğ ve tatbik etmesi üzerine- yahut gerek Mûsâ ve gerek ona ittibâʿ ile ihsânı ahlâk edinen, yaptığını güzel yapan ve bu suretle o tavsiyeleri de hüsn-i tatbik eyleyen herhangi bir kimseye nimeti itmam etmek {وَتَفْص۪يلاً لِكُلِّ شَيْءٍ} ve her şeyi tafsil eylemek ۞ yani Allah'ın ahidlerini îfâ için dinde muhtaç [2100] oldukları her şeyi, ayrı ayrı beyan eylemek {وَهُدًى وَرَحْمَةً} ve bir hidâyet ve rehber ve bir rahmet olmak için verdik ki {لَعَلَّهُمْ بِلِقَٓاءِ رَبِّهِمْ يُؤْمِنُونَ} onlar -kavm-i Mûsâ olan o Benî İsrâil- Rablerinin, yani Allah teâlâ'nın huzûruna varacaklarına iman edeler[2]. ۞ Baʿse inanıp sevâb ü ikābı tasdik eyleyeler. Bu böyle iken Yahudîler bağylerinin cezâsını nasıl tekzib ederler?

---

1 B +"ve".
2 H ve B: "ederler".

Tevrat böyle olduğu gibi şimdi:

وَهٰذَا كِتَابٌ اَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ فَاتَّبِعُوهُ وَاتَّقُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَۙ ﴿١٥٥﴾ اَنْ تَقُولُٓوا اِنَّمَٓا اُنْزِلَ
الْكِتَابُ عَلٰى طَٓائِفَتَيْنِ مِنْ قَبْلِنَاۖ وَاِنْ كُنَّا عَنْ دِرَاسَتِهِمْ لَغَافِلِينَۙ ﴿١٥٦﴾ اَوْ تَقُولُوا لَوْ
اَنَّٓا اُنْزِلَ عَلَيْنَا الْكِتَابُ لَكُنَّٓا اَهْدٰى مِنْهُمْۚ فَقَدْ جَٓاءَكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَهُدًى وَرَحْمَةٌۚ
فَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَّبَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَصَدَفَ عَنْهَاۜ سَنَجْزِي الَّذِينَ يَصْدِفُونَ عَنْ اٰيَاتِنَا سُٓوءَ
الْعَذَابِ بِمَا كَانُوا يَصْدِفُونَ ﴿١٥٧﴾

[2101] **Meâl-i Şerîfi**

Bu ise tam bir kitap, onu Biz indirdik, çok mübarek. Bundan böyle buna tâbiʿ olun ve korunun, gerektir ki rahmetimize eresiniz (155). Demeyesiniz ki "kitap yalnız bizden evvel iki tâifeye indirildi ve doğrusu biz onların tedrîsâtından katʿiyyen gāfil bulunuyoruz" (156). Yahut demeyesiniz ki "eğer bize kitap indirilmiş olsa idi her hâlde onlardan daha ziyade muvaffak olurduk". İşte size Rabbinizden beyyine geldi, hidâyet de geldi, rahmet de geldi[1]. Artık Allah'ın âyetlerini inkâr eden ve onlardan menʿe kıyam eyleyenden daha zâlim kim olur? Elbette Biz o âyetlerimizi menʿe kıyam edenleri bu kabahatleri yüzünden azâbın en müdhişiyle cezâlandıracağız (157).

{وَهٰذَا} İşte bu da, bu Kur'an da {كِتَابٌ} büyük bir kitaptır {اَنْزَلْنَاهُ} bir kitap ki onu Biz indirdik {مُبَارَكٌ} bir kitap ki mübarek, feyz ü bereketine nihâyet yoktur. {فَاتَّبِعُوهُ} Binâenʿaleyh buna ittibâʿ edin {وَاتَّقُوا} ve muhalefetten sakının ki {لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ} rahmetimize erebilesiniz. Biz bunu indirdik ki {اَنْ تَقُولُٓوا اِنَّمَٓا اُنْزِلَ الْكِتَابُ عَلٰى طَٓائِفَتَيْنِ مِنْ قَبْلِنَا} "kitap ancak bizden evvelki iki tâifeye -Yehûd ve Nasârâ'ya- indirildi {وَاِنْ كُنَّا عَنْ دِرَاسَتِهِمْ لَغَافِلِينَ} ve şüphesiz biz onların tedrîsâtından katʿiyyen gāfil idik, o kitâbın nâtık olduğu ahkâm u meʿâriften bîhaber bulunuyorduk" demeyesiniz, kıyamette böyle iʿtizar etmeyesiniz. ❁ Yani bâlâda tavsiye edilen ahkâm-ı

1 B -"hidâyet de geldi, rahmet de geldi".

umûmiyeyi nâtık olan kitâbın şu kavme veya bu kavme indirilmiş olması o kitâbın onlara inhisârını ve o ahkâm ile yalnız onların [2102] mükellef olmasını îcâb etmez. Gerçi kitâbın nüzûlünden asla haberdar olmamak bir mazeret teşkil ederse de, Yehûd'un Tevrat'ında ve Nasârâ'nın İncil'inde olduğu gibi bir kere esâs-ı nüzûl duyulup iştihar ettikten sonra "biz o kitâbın lisânını bilmiyoruz, okuyup anlayamayız ve münderecâtına dâima vâkıf değiliz" diye iʿtizar etmek de câiz olmaz. Bir kitâbın nüzûlü işitildikten sonra her kavmin onu tahsil ve ahkâm-ı umûmiyesine vukuf peyda edebilmesi mümkindir. Lâekal o kavim içinde birtakımları onun lisânını ve anlaşılması için lâzım gelen şerâitini mümkin mertebe tahsil ve diğerlerine de şifâhen veya tahrîren tebliğ edebilirler. Arap müşrikleri beyninde de ahkâm-ı mezkûreyi muhtevî olan kütüb-i semâviyeden bir veya iki kitâbın daha evvel iki kavme nâzil olmuş bulunduğu ve bu suretle Yehûd ve Nasârâ'nın ehl-i kitap oldukları mâruf ve maʿamâfîh onlar bunların ahkâm-ı umûmiyesinden gāfil bulunuyordu. Bu gaflet onlar için esas itibariyle müşriklikte ısrar nokta-i nazarından bir mazeret olmamakla beraber, okuyup yazmaları ve mektep ve medreseleri yok ümmî bir kavim olduklarından dolayı müşrikîn-i Arabın ekseriyetine nazaran bu gaflette bir mazeret şüphesi bulunabilirdi. İşte umûma feyz ü bereket ve taʿmîm-i rahmet için inzal buyurulan Kur'ân'ın Arapça olarak inzal buyurulması yevm-i kıyamette o haşr ü neşr, o be's[1] ü azab gününde bu gibi mazeretlere imkân bırakmamak ve ahkâm-ı kitâbın inzal olunduğu kavme münhasır olmadığını ve onun nüzûlü işitildikten sonra onu tedris ve tederrüs ile meşgul olmayıp ahkâmından gaflet etmenin bir mazeret teşkil etmeyeceğini sûret-i katʿiyyede anlatmak gibi bir hikmeti de mutazammındır.

Bu kitâb-ı mübarek inzal buyuruldu ki yarın âhirette öyle iʿtizar etmeyesiniz {اَوْ تَقُولُوا لَوْ اَنَّٓا اُنْزِلَ عَلَيْنَا الْكِتَابُ لَكُنَّٓا اَهْدٰى مِنْهُمْ} veyahut "bize kitap inzal edilmiş olsa [2103] idi her hâlde biz onlardan daha hidâyetkâr olurduk; daha iyi anlar, daha iyi tatbik eder, daha doğru giderdik"

1 B: "baʿs".

demeyesiniz. ❁ "Gerçi ahkâm-ı kitab umûmîdir amma, fakat ne yapalım ki kendi lisânımızda olmadığından biz onlar kadar olamadık, yoksa bu hâlimizde bile birçok husûsâtta zekâmızı, mezâyâmızı göstermiş olan bizlere bir de kendi lisânımızda bir kitap verilmiş olsa idi neler yapmaz, ne muvaffakiyetler göstermezdik! Ne çare ki Allah vermedi" diye i'tizar[1] ve iftihâra kalkışmayasınız. {فَقَدْ جَٓاءَكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ} Artık muhakkak ki size Rabbinizden nazîrsiz bir beyyine ve büyük bir rehber-i hidâyet ve rahmet geldi. {فَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَّبَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَصَدَفَ عَنْهَا} Bunun üzerine Allah'ın âyetlerini tekzib eden ve nâsı onlardan çeviren, hem dâll hem mudıll kimselerden daha zâlim, daha haksız kim olabilir? {سَنَجْزِى الَّذِينَ يَصْدِفُونَ عَنْ اٰيَاتِنَا سُٓوءَ الْعَذَابِ بِمَا كَانُوا يَصْدِفُونَ} Halkı âyetlerimizden çevirenleri, bu çevirmeyi, sapıtmayı âdet edindiklerinden dolayı azâbın kötüsüyle cezâlandıracağız.

Bunlar, böyle sapıtmayı itiyad edenler:

هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّٓا اَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ اَوْ يَأْتِىَ رَبُّكَ اَوْ يَأْتِىَ بَعْضُ اٰيَاتِ رَبِّكَۜ يَوْمَ يَأْتِى بَعْضُ اٰيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا اِيمَانُهَا لَمْ تَكُنْ اٰمَنَتْ مِنْ قَبْلُ اَوْ كَسَبَتْ فٖٓى اِيمَانِهَا خَيْرًاۜ قُلِ انْتَظِرُٓوا اِنَّا مُنْتَظِرُونَ ﴿١٥٨﴾

[2104] **Meâl-i Şerîfi**

Onlar ancak şunu gözetiyorlar ki, kendilerine melekler geliversin veya Rabbin geliversin veya Rabbinin bazı alâmetleri geliversin. Rabbinin bazı alâmetleri geldiği gün, evvelce iman etmemiş veya imanında bir hayır kazanmamış bir nefse o günkü imanı hiçbir fâide vermez. De ki: "Gözetin,[2] çünkü biz şüphesiz gözetiyoruz" (158).

{هَلْ يَنْظُرُونَ} Onlar başka bir şeye değil {اِلَّٓا اَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ} ancak kendilerine o melâikenin وَالْمَلٰٓئِكَةُ بَاسِطُٓوا اَيْدٖيهِمْۚ اَخْرِجُٓوا اَنْفُسَكُمْ [el-En'âm 6/93] medlûlünce ellerini uzatıp "canlarınızı çıkarın bakalım" diyecek

1 M ve B: "i'tiraz".
2 H: "'Gözetin' de".

olan mevt veya azab melâikesinin gelmesine {اَوْ يَأْتِيَ رَبُّكَ} yahut Rabbinin gelmesine ❁ kıyamet kopup وَجَٓاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّاۚ وَجِيٓءَ يَوْمَئِذٍ بِجَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ يَتَذَكَّرُ الْاِنْسَانُ وَاَنّٰى لَهُ الذِّكْرٰى medlûlünce haklarında en son hükm-i Rabbânînin zuhur etmesine {اَوْ يَأْتِيَ بَعْضُ اٰيَاتِ رَبِّكَ} veya Rabbinin bazı âyetleri gelmesine -فَاَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّمَٓاءِ [el-Enfâl 8/32][1], اَوْ تُسْقِطَ السَّمَٓاءَ كَمَا زَعَمْتَ عَلَيْنَا كِسَفًا [el-İsrâ 17/92][2] dedikleri vechile başlarına taş yağmak veya semâ parçalanıp üzerlerine düşmek veya kıyamet alâmetleri zuhur etmek gibi her hâlde fiilen mahv ü helâke delâlet eden ve kendilerini imana mecbur edecek olan birtakım alâmetlerin gelmesine- bakarlar, bunlardan[3] birisi olmayınca iman etmezler. Fakat {يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ اٰيَاتِ رَبِّكَ} o gün ki Rabbinin bazı âyetleri gelecektir {لَا يَنْفَعُ نَفْسًا اِيمَانُهَا لَمْ تَكُنْ اٰمَنَتْ مِنْ قَبْلُ اَوْ كَسَبَتْ فٖٓي اِيمَانِهَا خَيْرًا} ondan evvel iman etmiş veya imanında bir hayır kesbeylemiş olmayan hiçbir nefse o günkü imanı menfaat vermeyecektir. ❁ Hâl-i ihtizarda olduğu gibi o gün artık [2105] teklîfin zamanı geçmiş, mes'ûliyet zamanı başlamış, iman ile kazanılması mümkin hiçbir hayr kalmamış olur فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ اِيمَانُهُمْ لَمَّا رَاَوْا بَأْسَنَا [el-Mü'min 40/85][4] medlûlü üzere be'sin iyânen görüldüğü böyle yeis zamanında iman kabul edilmez ve hiçbir fâide vermez. İmanın makbul olması hâzır ve meşhûde değil gayb u istikbâle taʿalluk etmesinde, iyânî değil burhânî olmasında ve istikbal için bir hayr kesbine imkân bulunacak kadar mukaddem bulunmasındadır. Olacak olmaya başladıktan sonra inanmakta fâide yoktur. Olacağa olmadan evvel inanmalı ki zararından kurtulmak için işe yarayacak tedârükâtta bulunulabilsin[5]. Meselâ "bir gün gelecek ki münkirlerin, yalancıların, kötülerin, mücrimlerin cezâsı verilecek, bir gün gelecek ki alım satım olmayacak; dostluk, şefaat yapılmayacak, kimse kimseden bir hayır görmeyecek" denildiği zaman, "öyle şey mi olur, hele bakalım o gün gelsin de çaresine bakarız" deyip de inanmayan, inanıp da öyle bir güne yarar bir hayır kazanmayan kimseler, o günün geldiğini

1 "…durma üzerimize gökten taşlar yağdır…"
2 "Yâhut -zuʿm ettiğin gibi- üzerimize semâyı kıta kıta düşüresin…"
3 B: "bunların".
4 "…hışmımızı gördükleri vakitki imanları kendilerine fâide verecek değildi…"
5 H: "bulunabilsin".

görüp içine düştükleri zaman çâr nâçâr inanırlarsa da o gün bu imandan kendileri için hiçbir menfaat hâsıl olmaz, iş işten geçmiş bulunur. Hâsılı Allah teâlâ'nın iki türlü âyâtı vardır. Bir kısmı müstakbeldeki vâkıʿâtı gıyablarında, yani vukūʿlarından evvel ihbar ve işʿâr eden âyât ve delâildir ki sonunda fâidesi olacak iman bu âyetleri tasdik ile imandır. Âhiret bununla kazanılır. Peygamber, kitap, ilim bu âyetlerdendir, mü'min ve kâfir farkı bu âyetlere nazarandır. Allah teâlâ'nın diğer bazı âyetleri de vardır ki bunlar vâkıʿâtın bilfiil vukūʿa başladıklarını ve kudret-i ilâhiyenin hâlen tecellîsini gösterirler ve evvelki âyetlerin meâli[1] ve mâsadakı olurlar. Bunlar gelince hükmünü bi'z-zarûre icrâ eder, inanmamak ihtimâli kalmaz, fakat inanmanın fâidesi olmaz. Bundan kurtulursa evvelce haberdar olup da inanan ve ona göre korunabilenler kurtulurlar. Şimdi evvelki âyetler kabîlinden olan Kur'ân'ın bu âyeti ve bu fıkrası [2106] bu vechile gösteriyor ki bu ikinci kısım âyetler de bir gün olup gelecektir. Ve bugün bu âyâtı tekzib ve halkı idlâl edenler o gün o inanmadıkları vukūʿâtı görüp inanacaklar, fakat onlara vukūʿundan evvel iman etmeyen veya imanında bir hayr kazanmayanlara o gün imanları hiç menfaat vermeyecektir. Şu hâlde imanlarından sûret-i katʿiyyede intifâʿ edebilecek olanlar o günden evvel iman etmiş ve imanında hayr kazanmış olan, yani iman ile amel-i sâlihi cemʿ eylemiş bulunanlardır. Bununla beraber önce iman etmiş, fakat bir hayr kazanamamış olanlar kezâlik sonraki imanında olsun bir hayr kazanmaya imkân bulmuş olanların imanlarının menfaatten hâlî kalmayacağı da anlaşılıyor. Çünkü اَوْ كَسَبَتْ فٖٓي اٖيمَانِهَا خَيْرًاۜ cümlesi اٰمَنَتْ مِنْ قَبْلُ cümlesine mâtuftur, bu suretle لَمْ تَكُنْ nefyi sebk-i iman veya imanda kesb-i hayr bu ikisine terdid ile müteʿallik olarak nefse sıfat olduğundan o gün, ne sebk-i iman ne de imanında kesb-i hayr hiçbirisi bulunmamakla muttasıf olan kimseye imanının menfaati olamayacağını[2] ifade eder. Binâenʿaleyh hem sebk-i iman hem imanda[3] kesb-i hayr ikisiyle veyahut lâekal birisiyle muttasıf olana o gün Mutezile'nin

1 B: "meâl".
2 H +"~~anlaşılır~~".
3 B: "imanında".

dediği gibi imanı menfaat vermez denemeyecektir. Bilakis mefhûm-ı muhalifinden bunların birisi bile menfaatten hâlî olamayacağı anlaşılır. Mefhûm-ı muhâlefetle istidlâl câiz olmadığına nazaran bunlardan birinin menfaati bu âyet ile isbat olunamazsa da bu âyet ile inkâr da edilemez. Bununla beraber diğer âyât ve ehâdîste bunlardan birinin de menfaatten hâlî olmayacağını gösteren delâletler yok değildir.

Burada şu noktayı da şâyân-ı ihtar buluyoruz: Görülüyor ki âyette اٰمَنَتْ cümlesinde مِنْ قَبْلُ kaydı var, buna mâtuf olan اَوْ كَسَبَتْ cümlesinde bu kayıd yoktur. İlm-i usûlde ve kütüb-i Arabiyyede de beyan olunduğu üzere ma'tûf^un aleyhin kaydını ma'tufta dahi itibar zarûrî [2107] değildir. جَاءَنِي زَيْدٌ الْعَالِمُ وَعَمْرٌو denildiği zaman Amr'ın da âlim olması lâzım gelmez. Böyle olduğu hâlde *Keşşâf* vesâir birtakım müfessirîn bunu لَا يَنْفَعُ الْاِيمَانُ حِينَئِذٍ نَفْسًا لَمْ تَقَدَّمْ إيمانها أو قَدَّمَتْهُ وَلَمْ تَكْسِبْ فِيهِ خَيْرًا yani "mukaddemâ iman etmemiş veya etmişse de o imanda bir hayr kesbeylememiş bulunan nefse o günkü imanı menfaat vermez"[1] diye tefsir etmişlerdir ki bunun hâsılı âyeti لَمْ تَكُنْ اٰمَنَتْ مِنْ قَبْلُ اَوْ كَسَبَتْ فِي اِيمَانِهَا مِنْ قَبْلُ خَيْراً meâlinde mülâhaza etmektir. Bunda ise kesb-i hayr fıkrasında dahi imanın o güne tekaddümü şart edilmiş, fakat hayrın kesbi de o günden evvel olmakla takyid olunmamış demek olur. Şu hâlde imansız hayr nâfi' olamazsa da, mukaddem imanı olan o gün dahi imkân bulur bir hayr kazanabilirse fâidesini görmesi melhuzdur. Fi'l-vâki' akāid ulemâsının îmân-ı ye's makbul değilse de tevbe-i ye's makbul olur demeleri de buna mutâbıktır. Lâkin buna karşı o gün kesb-i hayr mümkin ise iman niye nâfi' olamasın? Değil ise iman gibi kesb-i hayrın da o günden mukaddem olması lazım gelmez mi? suâli vârid olur. Ve bu mülâhaza iledir ki hem imanın hem kesb-i hayrın o günden mukaddem olması lüzûmu mütebâdir görünür. Bu surette ise âyet لَمْ تَكُنْ اٰمَنَتْ مِنْ قَبْلُ اَوْ كَسَبَتْ مِنْ قَبْلُ فِي اِيمَانِهَا مِنْ قَبْلُ خَيْراً meâlinde demek olur. Mâna bu olduğu takdirde âtîde birinci fıkranın hiç hükmü yok demektir. Zira o zaman yalnız îmân-ı sâbıkında hiçbir menfaati olmayacak demek olur.

---

1 Ebussuud, *İrşâdü'l-'akli's-selîm,* III, 204. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 82.

Nitekim Mutezile böyle anlamışlardır. Hâlbuki mâna bu olsa idi لَا يَنْفَعُ نَفْساً اِيمَانُهَا لَمْ تَكُنْ كَسَبَتْ فِي اِيمَانِهَا خَيْراً denilmek kâfi gelirdi. Binâenʿaleyh biz kesb fıkrasında مِنْ قَبْلُ kaydını itibara karîne görmüyoruz ve zâhir vechile ıtlâkı üzere mülâhaza etmek lüzûmuna kāil oluyoruz. Ve öyle anlıyoruz ki bu bazı âyâtın gelmesi kesb-i hayrı ale'l-ıtlâk imkânsız kılmayacaktır. Meselâ maraz-ı mevtte olduğu gibi vâkıʿa tamam olmadan iman edip kesb-i hayrın mümkin olduğu lahzada bulunabilecektir. Ve o hâlde bir kafir o [2108] gün âyâtın zuhûru üzerine iman eder ve o iman ile bir hayr kesbine imkân da bulabilirse ye's ü be's tamamen tahakkuk etmemiş olduğundan bu imanın dahi menfaat verebilmesi melhuzdur. Yani imanın makbul ve nâfiʿ olabilmesi için her hâlde o imandan sonra bir hayr kesbine imkân bulunmalıdır. Kıyamet alâmetleri gibi âyât-ı ye'sin zuhûrundan evvel hâl-i vüsʿatte kabûl-i iman için mücerred imanı kesb kâfi olabilecek, fakat o âyetlerin zuhûrundan itibaren iman için bilfiil kesb-i hayr etmiş olmak da şarttır. Çünkü vakit daralmıştır. Çünkü vâkıʿa[1] tamam olunca be's ü ye's tamam olacak, hayra imkân kalmayacak ve artık imanın da bir nefʿi olmayacaktır. Velhâsıl âyetteki birinci اٰمَنَتْ مِنْ قَبْلُ fıkrasında iman o günden mukaddem olmakla mukayyeddir. Lâkin kesb-i hayr etmiş olsun olmasın imanı[2] sâbık demektir. İkinci اَوْ كَسَبَتْ فِيٓ اِيمَانِهَا خَيْراً fıkrasında ise iman kesb-i hayr ile mukayyeddir. Lâkin gerek iman ve gerek kesb مِنْ قَبْلُ olmakla mukayyed değildir. Îmân-ı sabıkla kesb-i hayra muhtemil olduğu gibi, o günkü iman ile mümkin olduğu takdirde kesb-i hayra dahi muhtemildir. Ve terdid bu iki mütekābil fıkra beynindedir. Ve işte o gün bunların hiçbirisiyle ittisaf etmemiş bulunan kimsenin imanı asla menfaat vermeyecektir. Kesb-i hayra mukārin îmân-ı sabık katʿiyyen makbul ve nâfiʿ, sâbık olan îmân-ı mücerred veya kesb-i hayra mukārin îmân-ı lâhıktan her biri de menfaatten hâlî kalmayacaktır. فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْراً يَرَهُ [ez-Zilzâl 99/7][3] Binâenʿaleyh iman ve kesb-i

1 B: "vakit".
2 H: "îmân-ı".
3 "Ki her kim zerre miktarı bir hayır işlerse onu görecek."

hayr önceden olmalı, maʿamâfîh herhangi bir vâkıʿa-i mü'limenin alâimi başlamış da olsa tamam olmadan ye's-i küllîye düşmemeli, o zaman olsun derhâl iman ile kesb-i hayra şitâb etmelidir. Meselâ kıyamet alâmetleri zuhur etmeye başlamış da olsa henüz kopup bitmemiş ise iman ile amel-i sâlihten sarf-ı nazar etmemelidir. Lâkin mukaddemâ imanı olmayanların ve kesb-i hayra alışmamış bulunanların o gün bu imkândan da istifade edebilecekleri[1] [2109] çok meşkûktür. Hele küfr ü tekzîbi, dalâl ü idlâli itiyad etmiş olanlar vâkıʿa tamam olup hiçbir şey yapmak imkânı kalmayıncaya kadar iman ve hayra yanaşmaz, bunu da atlatacağız sanırlar. Ondan sonra iman edecek olsalar da imanlarının bir menfaati olmak ihtimâli kalmaz. Şimdi onlar bugün gelmeyecek zanneder ve geleceğini ihbar ve işʿâr eden âyâtullahı tekzîb ederler de âyât-ı vukūʿdan[2] başka hiçbir şeyi nazar-ı iʿtibâra almazlar amma her hâlde o gün gelecek ve o âyetler de zuhur edecektir. Ey Resûl {قُلِ انْتَظِرُٓوا اِنَّا مُنْتَظِرُونَ} "muntazır olunuz, biz hiç şüphesiz muntazırız" de. ❁ Yani "siz müşrikler o üç şeyden dilediğinizi gözleyiniz ki ne beklediğinizi göresiniz. Biz mü'minler sizin o fena âkıbetinizi görmek için onlara kemâl-i îmân ile muntazırız" diye onları inzar ve mü'minleri tebşîr eyle. Fi'l-hakīka "Bedir"den itibaren bu inzâr u tebşîrin tahakkuku görülmeye başlamıştır.

Her hâlde:

اِنَّ الَّذٖينَ فَرَّقُوا دٖينَهُمْ وَكَانُوا شِيَعًا لَسْتَ مِنْهُمْ فٖى شَیْءٍۜ اِنَّمَٓا اَمْرُهُمْ اِلَى اللّٰهِ ثُمَّ يُنَبِّئُهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْعَلُونَ ﴿١٥٩﴾ مَنْ جَٓاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ اَمْثَالِهَاۚ وَمَنْ جَٓاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزٰٓى اِلَّا مِثْلَهَا وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿١٦٠﴾

Meâl-i Şerîfi

Dinlerini tefrikaya düşürüp de şîʿa şîʿa olanlar var â, senin onlarla hiçbir alâkan yoktur, onların işi Allah'a kalmıştır. Sonra o kendilerine ne

1 H +"de".
2 B: "âyâtın vukūʿundan".

ettiklerini haber verir (159). Kim [2110] bir hasene ile gelirse ona on misli verilir, kim de bir seyyie ile gelirse ona ancak misliyle cezâ edilir ve hiçbirine haksızlık edilmez (160).

{اِنَّ الَّذٖينَ فَرَّقُوا دٖينَهُمْ} Muhakkak ki dinlerini tefrik edenler ❁ dinin bazı ahkâmını tanıyıp bazısını tanımayarak parçalayan veya dinlerini tevhîd-i Hak'ta toplamayıp muhtelif emeller, mâbudlar, metbûʿlar ve türlü türlü yollarla çatallandıran veya "din, insanın bâtınına ve rûhuna aittir. Zâhirine ve cismâniyyâtına karışmaz; din, insanın fülân işine hâkimse de fülân işine karışmaz, din başka, millet başkadır" demek gibi bir suretle dinlerini birçok işlerinden ayıranlar. ❁ Hamza ve Kisâî kıraatlerinde فَارَقُوا okunduğuna göre bu suretlerden biriyle hak dinlerinden ayrılmaya kalkışanlar, ictihadlarını tevhid için değil, tefrik[1] için sarf edenler {وَكَانُوا شِيَعًا} ve şîʿa şîʿa olanlar; yani her biri ayrı bir reise ve başka bir hiss ü hevâya taraftarlık ederek fırka fırka olup tefrikaya düşenler ❁ ki müşrikler baştan başa böyle oldukları gibi Yehûd ve Nasârâ da böyle olmuşlar ve meʿa't-teessüf Müslümanlar da her devr-i sukūtlarında bu hâllere düşmüşlerdir. Nitekim Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştu[2] ki: "Yahudiler yetmiş bir fırkaya ayrıldı, birinden başka hepsi hâviyededir. Nasârâ yetmiş iki fırkaya ayrıldı, birinden başka hepsi hâviyededir. Ümmetim de yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır. Birinden başka hepsi hâviyededir." "O bir tane fırka-i nâciye kimdir yâ Resûlallah?" suâline karşı da "onlar benim ve ashâbımın üzerinde gittiğimiz yolda gidenlerdir" buyurmuştu.[3] Bundan şu da anlaşılır ki Yehûddan bir, Nasârâdan bir, Müslümanlardan bir olmak üzere üç fırka-i nâciye yoktur. Her zaman için bir fırka-i nâciye vardır ki o da Peygamber'in ve ashâbının yürüdükleri tarîk-ı hak ve

---

1 B: "tefrika".

2 B: "buyurmuştur".

3 Bk. Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 210-211. Krş. Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* III, 145; Tirmizî, İman, 17/2641; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXII, 184:

وقال زاذان أبو عمر: قال لي علي رضي الله عنه: يا أبا عمر، أتدري على كم افترقت اليهود؟ قلت: الله ورسوله أعلم. قال: افترقت على إحدى وسبعين فرقة، كلها في الهاوية إلا واحدة، هي الناجية. أتدري على كم افترقت النصارى؟ قلت: الله ورسوله أعلم. قال: افترقت على ثنتين وسبعين فرقة، كلها في الهاوية إلا واحدة هي الناجية. أتدري على كم تفترق هذه الأمة؟ قلت: الله ورسوله أعلم. قال: تفترق على ثلاث وسبعين فرقة، كلها في الهاوية إلا واحدة هي الناجية...

sırât-ı müstakīm olan tevhid yolunda yürüyenlerdir. [2111] Diğerlerine gelince {لَسْتَ مِنْهُمْ فٖى شَيْءٍ} sen onlardan hiçbir şeyde alâkadar değilsin; dinlerini tefrik edenler ve şîʿa şîʿa olanların tefrikalarından, hâllerinden ve[1] felâketlerinden ne mes'ulsün, ne de haklarında Allah'tan bir şey sorup istemeye salâhiyetdarsın. Ne onların sana tutunmaya ve gittikleri yolu sana isnad etmeye hakları vardır, ne de senin onlara şefaat etmeye salâhiyetin. {اِنَّمَٓا اَمْرُهُمْ اِلَى اللّٰهِ} Onlara yapılacak iş, tatbik olunacak emir, yalnız Allah'a aittir. Ne yapacağını ancak O bilir. {ثُمَّ يُنَبِّئُهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْعَلُونَ} Sonra zamanı gelince O onlara ne yaptıklarını haber verecektir. O zaman:

{مَنْ جَٓاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ اَمْثَالِهَا} Allah'a bir hasene ile gelmiş olana onun on misli hasenât vardır. ❁ Bazı müfessirîn bu on misl takdîrinin bir aded-i mahsus ile tahdid mânasına olmayıp "sen bana bir iyilik yaparsan ben on katını yaparım" denildiği gibi ale'l-ıtlâk katlanmadan kinaye olduğuna kāil olmuş ve bu babda مَثَلُ الَّذٖينَ[2] يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ اَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فٖى كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ وَاللّٰهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَٓاءُ [el-Bakara 2/261] âyetiyle istidlâl eylemiştir. Diğer müfessirîne göre ise aşere ekalli beyandır ki lâekal bire on muhakkaktır demek olur ve zâhir olan da budur. Her hangisi olursa olsun demek ki sevap bir istihkaktan ibaret değil, bir tefadduldür. Fazl-ı ilâhî bir haseneye fazlasıyla kat kat ecr ü sevab verecektir. Binâenʿaleyh hasene ne güzel şeydir ve rahmet-i ilâhiye ne kadar vâsiʿdir. Demek ki herkes yaptığı hasenenin her hâlde birkaç mislini ve lâekal on katını alacaktır. Elverir ki yaptığı hasene olsun. Şu hâlde bir diğerinin daha fazla almasından dolayı lütuf ve fazl-ı ilâhîyi kıskanmaya ve "niçin falana bin verdi de bana on verdi?" diye itiraza kalkışmaya hak yoktur. {وَمَنْ جَٓاءَ بِالسَّيِّئَةِ} seyyie ile gelmiş olan da {فَلَا يُجْزٰٓى اِلَّا مِثْلَهَا} [2112] ancak o seyyienin misliyle cezâlanır; ❁ Yani affolunmayıp cezâlandığı zaman fazla değil yaptığı kötülüğün tam misli bir kötülük ile cezâ görür, ayn-ı adaletle muâmele edilir. {وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ} Ve hiçbirine zulmedilmez; ne erbâb-ı hasenâta yaptıkları hasenâttan eksik ecr ü sevap

---

1 H -"ve".
2 H, M ve B: "والذين".

verilir, ne de erbâb-ı seyyiâta seyyiâtlarından fazla cezâ verilir. ❁ Buna karşı "küfür, dünya gibi muvakkat bir seyyie değil mi? O hâlde azâb-ı müebbed cezâsı bunun nasıl bir misli olur? Bu cezâ cürümden fazla olmayacak mı?" denemez. Çünkü küfür emr-i Hakk'ı nefy ü inkârdır, hakkı velev bir lahza inkâr bile kizb-i ebedîdir. Kâfirin her küfrü ve her lahza-i küfrü[1] bir seyyie-i ebediyedir. Taʿbîr-i âharla herhangi bir emr-i Hakk'a karşı küfür, Allah teâlâ'nın rahmetinden ebedî bir inkıtâʿdır. Elbette bu ebedî seyyienin, ebedî inkıtâʿın cezâsı da azâb-ı müebbeddir. Rahmet-i ilâhiyeye vusul için bir müddet-i mahdûde zarfında bahşedilen bir fırsatı, bir vesileyi külliyen reddetmek o rahmetten ebediyyen mahrûmiyet demek olduğu ne kadar âşikârdır.

O dinlerini tefrik edenlere:

قُلْ اِنَّنِى هَدٰينِى رَبِّى اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍۚ دِيناً قِيَماً مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ حَنِيفاًۚ وَمَا كَانَ مِنَ
الْمُشْرِكِينَ ﴿١٦١﴾ قُلْ اِنَّ صَلَاتِى وَنُسُكِى وَمَحْيَاىَ وَمَمَاتِى لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَۙ ﴿١٦٢﴾
لَا شَرِيكَ لَهُۚ وَبِذٰلِكَ اُمِرْتُ وَاَنَا اَوَّلُ الْمُسْلِمِينَ ﴿١٦٣﴾ قُلْ اَغَيْرَ اللّٰهِ اَبْغِى رَبًّا وَهُوَ رَبُّ
كُلِّ شَىْءٍۜ وَلَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ اِلَّا عَلَيْهَاۚ وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ اُخْرٰىۚ ثُمَّ اِلٰى رَبِّكُمْ مَرْجِعُكُمْ
فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ ﴿١٦٤﴾ وَهُوَ الَّذٰى جَعَلَكُمْ خَلَٓائِفَ الْاَرْضِ وَرَفَعَ بَعْضَكُمْ
فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيَبْلُوَكُمْ فِى مَٓا اٰتٰيكُمْۜ اِنَّ رَبَّكَ سَرِيعُ الْعِقَابِۘ وَاِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٦٥﴾

[2113] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: "Beni,[2] Rabbim şeksiz dosdoğru bir yola hidâyet buyurdu, doğru pâyidar bir dine, başka dinlerden sıyrılıp sade Hakk'a müteveccih hanîf olan İbrâhim'in milletine ki o hiçbir zaman müşriklerden olmadı (161). "Benim", de, "cidden namazım, ibadetlerim, hayâtım, memâtım hep Rabbü'l-âlemîn olan Allah içindir (162). Şerîki yoktur O'nun,[3] ben

---

1 B -"ve her lahza-i küfrü".
2 H: "'Beni' de".
3 H: "O'nun şerîki yoktur ~~O'nun~~".

bununla emrolundum ve ben Müslimînin evveliyim (163). Allah", de "her şeyin Rabbi iken hiç ben ondan başka rab mı isterim? Herkesin kazandığı ancak kendi boynuna geçer, vizr çekecek bir nefis başkasının vizrini çekmez, sonra hep dönüp Rabbinize varacaksınız. O vakit O size ihtilâf etmekte bulunduğunuz hakikati haber verecek" (164). O, odur ki sizi arzın halifeleri yaptı ve bazınızı bazınızın derecelerle fevkine çıkardı. Bunun hikmeti ise sizi size verdiği şeylerde imtihan etmektir. Şüphe yok ki Rabbin serîʿu'l-ikāb, yine şüphe yok ki O yegâne Gafûr, yegâne Rahîm (165).

{قُلْ} Şöyle de: {اِنَّن۪ي هَدٰين۪ي رَبّ۪ٓي اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَق۪يمٍ} Muhakkak ki beni Rabbim bir sırât-ı müstakīme; doğru ve düz bir caddeye {د۪يناً قِيَماً} ayn-ı istikāmet olan, dosdoğru bir dine [2114] {مِلَّةَ اِبْرٰه۪يمَ حَن۪يفاًۚ} yani hâli hanîf, bir Allah'a müteveccih olan İbrâhim milletine hidâyet etti {وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِك۪ينَ} ve İbrâhim müşriklerden değil idi. ❁ Onun milletine intisab iddia eden ehl-i Mekke ve Yehûd ve Nasârâ gibi dini tefrik edenlerden değil idi.

"**Kıyem**en", "kıyam" mânasına ve mübalağa suretiyle vasf bi'l-masdardır. Kâf'ın fethi ve yâ'nın teşdid ve kesriyle قَيِّماً kıraatleri de vardır ki pek doğru ve sâbit demektir. Bu dîn-i kayyimin haslet-i ameliyesini hulâsaten beyan için {قُلْ} şöyle de: {اِنَّ صَلَات۪ي} "Her hâlde benim namazım {وَنُسُك۪ي} ve ibadetlerim -yahut kurbanlarım- {وَمَحْيَايَ وَمَمَات۪ي} ve hayatım ve memâtım {لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَم۪ينَ} Rabbü'l-âlemîn olan Allah'ındır. Hepsi Allah içindir. {لَا شَر۪يكَ لَهُ} O'nun hiç şerîki yoktur. ❁ Yani her ibadet, her iş bu akide, bu niyet ve[1] ihlâs ile yapılmak lâzımdır. {وَبِذٰلِكَ اُمِرْتُ} Ve ben ancak bununla, bu tevhîd ü ihlâs ile emrolundum. {وَاَنَا۬ اَوَّلُ الْمُسْلِم۪ينَ} Ben ise Müslimînin evveliyim, yani Allah'ın emrine teslim olanların birincisiyim, en önündeyim. ❁ Bu cümle Hazret-i Peygamber'in me'mur olduğu evâmir-i ilâhiyeye sürʿat-i imtisâlini ve o evâmirin kendine mahsus olmayıp umûmun bunlarla me'mur olduğunu ve bütün Müslüman olanların ona iktidâsı lüzûmunu beyandır. Kâfirlerin Hazret-i Peygamber'e

1 B +"bu".

"yâ Muhammed, gel bizim dinimize dön, dünya ve âhiret ne istersen biz tekeffül ederiz"[1] ve mü'minlere "geliniz, bizim yolumuza gidiniz, günahlarınız bizim boynumuza olsun" demelerine karşı {قُلْ} de ki {اَغَيْرَ اللّٰهِ اَبْغ۪ي رَبًّا وَهُوَ رَبُّ كُلِّ شَيْءٍ} Allah her şeyin [2115] Rabbi iken ben ondan başka bir rab mı isteyeceğim? {وَلَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ اِلَّا عَلَيْهَا} Hâlbuki herkes hiçbir şey kazanmaz ki mes'ûliyeti kendi üzerine olmasın {وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ اُخْرٰى} hem vebal yüklenen hiçbir nefis diğerinin vebâlini çekmez. ❁ Yani ne günah yapmakta ne de cezâsını çekmekte vekâlet, niyâbet cereyan etmez. Herkes yaptığı günahı kendi yapar ve cezâsını kendi çeker. Binâenʿaleyh birinin diğerine "sen şunu şöyle yap da günahı, cezâsı yalnız benim boynuma olsun" demesi yalandır. Günahı yapan yaptığının cezâsını çeker, öyle deyip yalan söyleyen, günaha teşvik eden de bu yalanının, bu teşvik ve iğfâlinin, bu fena taahhüdünün cezâsını çeker. Başkasının vebâlini yüklenmeyi taahhüd eden bu yalancı müteahhid kendi taahhüdünün cezâsını çekmekle diğerini kurtaramaz. Şurası âşikârdır ki böyle demek günahın fâilinden başka kimseye zararı olmaz demek değildir. Ancak her fiil fâiline nisbet olunur ve her günahın alâkadar olanlara alâkaları nisbetinde taʿalluku bulunur demektir. {ثُمَّ اِلٰى رَبِّكُمْ مَرْجِعُكُمْ} Sonra -siz ne kadar ihtilâf ederseniz ediniz- nihâyet hepinizin merciʿi Rabbinizdir. Cümlenizin Rabbinize bir rücûʿu, bir dönümü olacaktır. O zaman {فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ ف۪يهِ تَخْتَلِفُونَ} o size ihtilâf etmekte olduğunuz şeyleri haber verecektir. ❁ O vakit âkıbeti görecek, akı karayı seçecek, acıyı tatlıyı tadacaksınız. Binâenʿaleyh bugün dünyada herhangi bir iş[2] yapacağınız zaman başka düşünceleri, muhtelif dinleri, mezhebleri, arzuları bırakınız

1 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* II, 370; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 704. Krş. Semerkandî, *Bahru'l-ʿulûm,* I, 500; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* II, 196:

حكى النقاش أنه روي أن الكفار قالوا للنبي صلى الله عليه وسلم: ارجع يا محمد إلى ديننا واعبد آلهتنا واترك ما أنت عليه ونحن نتكفل لك بكل تباعة تتوقعها في دنياك وآخرتك، فنزلت هذه الآية.

Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm,* III, 207:

كانوا يقولون للمسلمين: «اتبعوا سبيلنا ولتنحمل خطاياكم» إما بمعنى ليكتب علينا ما عملتم من الخطايا لا عليكم وإما بمعنى لنحمل يوم القيامة ما كتب عليكم من الخطايا فهذا رد له بالمعنى الأول أي لا تكون جناية نفس من النفوس إلا عليها ومحال أن يكون صدورها عن شخص وقرارها على شخص آخر حتى يتأتى ما ذكرتم وقوله تعالى «ولا تزر وازرة وزر أخرى» رد له بالمعنى الثاني أي لا تحمل يومئذ نفس حاملة حمل نفس أخرى حتى يصح قولكم.

2 M ve B: "işi".

da yaptığınız yapacağınız fiilin, sülûk edeceğiniz din ü mezhebin indallah ne olduğunu düşünerek ve bu son mes'ûliyeti hesap ederek samimi bir niyet ve ihlâs ile [2116] hareket ediniz. {وَهُوَ الَّذٖى جَعَلَكُمْ خَلَٓائِفَ الْاَرْضِ} Ve O, o Allah'tır ki sizi arzın halifeleri kıldı. ۞ Bu yeryüzünde nice ümmetler gelmiş geçmiş, Hâtemü'l-Enbiyâ'nın mebʿus olduğu siz insanlar, siz ümmet-i Muhammed, hepsinin halefi olmuş, yerlerine ikāme edilmiş bulunuyorsunuz. Allah'ın bundan böyle yeryüzünde temellük ve tasarruf ve icrâ-yı ahkâm edecek olan me'murları, mes'ulleri sizsiniz. Allah teâlâ اِنّٖى جَاعِلٌ فِى الْاَرْضِ خَلٖيفَةً [el-Bakara 2/30] fermân-ı ilâhîsinin Âdem'e takdir buyurduğu ve melâikeye bile nasip etmediği bu yüksek makām-ı şerefe bundan böyle hey'et-i umûmiyenizle sizi nasb edip bu ağır mes'ûliyet ve emaneti size tevdîʿ eyledi {وَرَفَعَ بَعْضَكُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ} ve bazınızı diğerinin fevkinde derecât ile yükseltti. Bir kısmınızı akl ü ilim, şeref ü câh, mâl ü rızık gibi birtakım husûsâtta birçok derecelerle diğerlerinin[1] fevkine çıkardı ki {لِيَبْلُوَكُمْ فٖى مَٓا اٰتٰيكُمْ} size verdiği şeylerde hepinizi imtihan etsin, imtihan muamelesi yapsın, verileni mahallinde hüsn-i istiʿmâl ile şükredip etmeyeni temayüz[2] ettirsin. En güzel amel yapanları ıstıfâ eylesin de istikbalde vereceğini ona göre kazancınızla versin. ۞ Bu âlem böyle bir âlem-i imtihan ve müsâbakadır ve bugünkü vaziyet dünkü imtihânın bir neticesidir. Yarınki vaziyet de bu imtihanın bir neticesi olacaktır. Ve bu suretle ümmet-i Muhammed, yalnız kendi efrâd ve sunûfu beyninde değil, hey'et-i mecmûʿasıyla halef olduğu ümem-i sâlife ile de bir imtihâna tâbiʿdir ve onlardan ibret alıp müsâbakayı kazanmak ihtiyâcındadır. Ve tefâvüt-i merâtib bu imtihan ve müsâbakanın levâzımındandır. Bunun neticesinde nice yüksektekiler[3] düşebilir ve nice aşağıdakiler çıkabilir. Bunun için mâfevk mertebede bulunanların tehlikeleri daha çok, mes'ûliyetleri daha ağırdır. Binâenʿaleyh dünyada mevkiʿ ve mertebe yüksekliğine mağrur olmamalı, bihakkın [2117] çalışmalıdır. Çünkü yüksekten düşmenin acısı daha büyük, küçükten büyümenin zevki daha

---

1 H: "diğerinin".
2 B: "temyiz".
3 M: "yükseklerdekiler".

yüksektir. Yâ Muhammed! {اِنَّ رَبَّكَ سَرِيعُ الْعِقَابِ} Şüphe yok ki Rabbinin ikābı[1] serîʿdir. Verdiği sermâye-i niʿmetin hakkını edâ ve şükrünü îfâ etmeyen ehl-i küfr ü isyâna ne kadar yüksek mevkiʿde olurlarsa olsunlar Rabbin murad ettiği zaman bir anda belâlarını verir. Zaten her gelecek olan yakındır. {وَاِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ} Maʿamâfîh yine şüphe yok ki O muhakkak Gafûr, Rahîm'dir. ❁ Vazifesine cehd eden, imtihanda muvaffak olmaya çalışan ehl-i şükr ü tâatin kusurlarını mağfiret, ayıplarını setr ve sonunda kendilerini envâʿ-ı rahmet ü saʿâdetle bekâm eyler. ❁ Şimdi bir bu sûrenin Mekke'de nâzil olduğu zamanı, bir de ondan sonra târîh-i İslâm'ın safahâtı düşünülürse, bu âyetin istikbâle müteʿallik ne kadar mucizeleri ihtivâ ettiği ve daha etmekte bulunduğu hiçbir şüpheye mahal vermeyecek surette tezahür eder. Demek ki biʿset-i Muhammediye ile hayât-ı beşere bütün ümem-i sâlifeyi sebk edecek bir târîh-i cedîd açılmıştır.

Sûre-i Enʿâm burada bitti. Şimdi bu âyetin tazammun ettiği istihlâf ve imtihânın mâzîden beri sûret-i cereyânını tasvir ve tafsil edecek olan Sûre-i Aʿrâf'ı dinleyelim.

---

1 H +"~~muhakkak~~".